RESİMLİ - HARİTALI

MUFASSAL
OSMANLI TARİHİ

★

BİR HEYET TARAFINDAN HAZIRLANMIŞTIR

Cilt: VI

Bu cilt

İskit Yayınevi tarafından hazırlanmış

GÜVEN YAYINEVİ

Güven Yayınevi tarafından yayınlanmıştır.

GÜVEN BASIMEVİ, Istanbul, 1972

BU ESER İÇİN SELÂHİYETLİ BİR HEYETLE ÇALŞANLAR:

METİN VE İLÂVELER: Midhat Sertoğlu (Başbakanlık Arşiv Genel Müdürü ve İst. Ün. Edebiyat Fakültesi Sonçağ Tarihi Kürsüsünde Uzman)

REDAKSİYON: SERVER R. İSKİT VE ZARİF ORGUN (Topkapı Sarayı Müzesi eski mütehassıslarından) ve NAİL İNAL.

★

RESİMLER HAKKINDA İZAH

Padişahların portreleri: İkinci Sultan Mahmud'a kadar olan klâsik oval seri: Üçüncü Sultan Selim zamanında ressam Kapıdağlı Kostantin'e yaptırılmış ve bunun için mevcut vesikalara göre Üçüncü Ahmed zamanında Avrupalı bir ressama yaptırılan toplu secere resminden faydalanılmıştır. Diğer portrelerin ekserisi Topkapı sarayı müzesi resim galerisindeki tablolardan alınmıştır. İkinci Sultan Mustafa'ya kadar olan daire şeklindeki küçük tire resimler ise İngiliz diplomatı Ricaut'nun iki cilt olarak almancaya çevrilip 1694 ve 1701 de basılan meşhur tarihinden nakledilmiştir. Bu seriler dışındaki portrelerle vaka resimleri muhtelif müze, arşiv, albüm ve kitaplardan alınmış olup, bazı vakaların canlandırılması ve tetkikinin kolaylaştırılması için de ressamlarımızla haritacımızın fırça ve kalemlerinden faydalanılmıştır.

Resimlerden, icabedenlerin altına nereden alındığı veya kime ait olduğu yazılmıştır.

★

Orijinal yazı ve resimlerimizin
her hakkı mahfuzdur.

Osmanlı Devletinin «Kuruluş Devri» itibar edilen 1299 - 1453 senelerine ait vekayi birinci ciltte verilmiş ve yine aynı ciltte «Yükselme Devri» kabul edilen 1453 - 1579 senelerinin de Fatih'in ölümüne kadar olan kısmı nakledilmiştir.

İkinci ciltte de «Yükselme Devri» nin Kanunî Süleyman'ın ölümüne kadarki bölümü yazılmıştı.

Üçüncü ciltte «Tükselme Devri» nin sonu olan Sokullunun ölümü ve ondan sonra da «Duraklama Devri» addedilen 1579 - 1683 yılları olaylarından 1617 tarihine kadar olanlar verilmiştir.

Dördüncü ciltte «Duraklama Devri» 1699 Karlofça muahedesine kadar getirilerek ikmal edilmiş, müteakip devirden 1703'teki Sultan İkinci Mustafa'nın hal'i olayı nakledilmiştir.

Beşinci ciltte ise «Gerileme Devri» nin 1703 ten sonraki olayları ve «Yıkılma Devri» nin, «Islahat» bölümü bulunmaktadır.

Bu sonuncu ve altıncı cildimizde de; aynı devrin «Tanzimat», «Meşrutiyet, İstibdad ve çöküş» bölümleri verilerek sona ermektedir.

Abdülmecid'in tuğrası

ABDÜLMECİD

★

Padişanın cülûsu, Nizib mağlûbiyetinden sonraki durum ve Londra andlaşmaları — Tanzimatı hayriyyenin ilânı — Lübnan meselesi, Avrupa devletlerinin ilgileri, diğer olaylar — Avrupa'da 1848 ihtilâlleri — Memleketeyn olayları, Macar mültecileri, iç hareketler — Rusya'nın yeni faaliyeti, Mübarek Makamlar meselesi — Osmanlı - Rus savaşı, Fransa ve İngiltere ittifakı, Kırım harbi, Paris barışı, neticeleri — Devrin son olayları, Padişahın vefatı.

★

İkinci Mahmud hayata veda ettiği zaman Osmanlı tahtına geçmeğe namzed bulunan en büyük oğlu Abdülmecid, on altı yaşını tamamlayalı henüz iki ay kadar olmuştu. Bu kadar genç, tecürebsiz oluşu devlet idaresini elinde tutan Hüsrev Paşanın işine yaradı.

İkinci Mahmud devrinde yeniçeriliğin ilgasıyle kurulan Asakir-i Mansure seraskerliğine getirilerek 1836 yılına kadar bu mevkide kaldıktan sonra azledilip ertesi yıl Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye reisliğine tayin edilen ve bu sırada aynı vazifede bulunan Hüsrev Paşa, İkinci Mahmud devrinde elde edemediği Sadaret mevkiini bu fırsattan istifade ile kapmak için hemen teşebbüse geçti. Kendisi son derece hırslı, kurnaz, atak, gaddar, amansız, tuttuğunu koparır yaradılışta idi (Abdurrahman Şeref; Tarih Musahabeleri, S: 12). İkinci Mahmud'un son günlerinde ve hastalığının arttığı sıralarda, taraftarları saray ileri gelenleri vasıtasıyle, bunun dışarıdan mümkün olduğu kadar duyulmamasını temin etmiş, hele ölümü yaklaşıp son demine geldiği zaman buna kimsenin vâkıf olmaması için gerekli bütün tedbirleri almış, hususî hizmetine bakanlardan maada hanedan mensubu olanlar dahil kimseyi yanına sokturmamıştı. Kendisi ise oğulluğu Serasker Damad Said Paşa ile yakın adamları kurenadan İzzet ve Rıza Beylerle beraber Padişahın bulunduğu Çamlıca kasrının bir odasına yerleşmişti. Oradan durumu takip ediyordu. Beklediği, Padişa-

ABDÜLMECİD

Babası : İkinci Mahmud

Annesi : Bezmiâlem Sultan

Doğduğu tarih : 25 nisan 1823

Padişah olduğu tarih : 1 temmuz 1839

Ölümü : 25 haziran 1861

Bilinen zevceleri : Bezmî, Duzdidil, Gülüstû, Navekmisâl, Nesrin, Nükhetseza, Rusdî, Servetseza, Şemsinur, Tirimüjgân, Zeynimelek, Ceylangâr, Gülcemal, Nalândil, Nergis, Neveser, Perestû, Serfiraz, Şayeste, Şevk-fezâ, Verdicenan Sultanlar.

Çocukları: Abdülhamid (padişah olmuştur.), Ahmed Kemaleddin, Bahaddin, Abdüssamed, Âbit, Burhanettin, Fuat, Mehmed Murad, (padişah olmuştur), Nizameddin, Mehmed Reşad (padişah olmuştur), Rüşdü, Mehmed Vahidüddin (padişah olmuştur), Vamık, Ziyaeddin, Nureddin, Seyfeddin, Süleyman, Aliye, Bedihe, Behice (Hüsnü Paşa ve Halil Hamid Paşa-zâde Hamid Beyle evlenmiştir), Behiye, Cemile (Mahmud Celâleddin Paşa ile evlenmiştir), Fatma (Ali Galib, Mehmed Nuri Paşalarla evlenmiştir), Fehime (iki tane), Hatice, Medihe (Ferit ve Necib Paşalarla evlenmiştir), Naile (Çerkes Mehmed Paşa ile evlenmiştir), Naime, Neyire, Refia (Mahmud Paşa ile evlenmiştir), Rukiye, Sabiha, Samiye, Seniha (Asaf Mahmud Celâleddin Paşa ile evlenmiştir), Şehime, Zekiye.

★ →

nın vefat ettiği haberi gelince Serasker Said Paşaya gerekli inzibat ve âsâyiş tedbirlerini alması emrini verip hemen İstanbul'a yolladı. Aynı zamanda civardaki köşklerden birinde oturmakta olan veliahd Abdülmecid ile yeni Valide Sultana cülûsa hazır olmaları için haber gönderdi. Maksadı, ilkönce biat etmek ve Sadareti kapmaktı. Abdülmecid'e şehzadeliğinden beri kendisine taraftar ve padişahlığını özler olduğunu telkin etmişti (Abdurrahman Şeref; Tarih musahabeleri, S: 11). Yeni padişah, Çamlıca köşkünden araba ile Harem iskelesine, oradan saltanat kayığı ile Topkapı sarayına geçti. Aynı zamanda toplar atılarak cülûs ilân edildi (1 temmuz 1839). Bütün bunlar Hüsrev Paşanın tedbirleriydi. O gün şiddetli bir yağmur yağıyor ve başta Başvekil Mehmed Emin Rauf Paşa olmak üzere, vükelâ, ölen padişahın cenazesini Divanyolunda Esma Sultan sarayı arsasından türbe yapılmak için ayrılan yerin karşısına rastlıyan Köprülü kütüphanesinde bekledikleri sırada Hüsrev Paşa maiyetiyle birdenbire içeriye girerek zorla Başvekil Mehmed Emin Rauf Paşadan mührü hümayunu aldı (Abdurrahman Şeref; Tarih musahabeleri, S: 11 de «tarz-ı cebbarane» tâbirleri kullanılır) ve böylelikle kendiliğinden sadarete geçti. En mühim yerlere de adamlarını tayin etti. Köleliğinden yetişme Halil

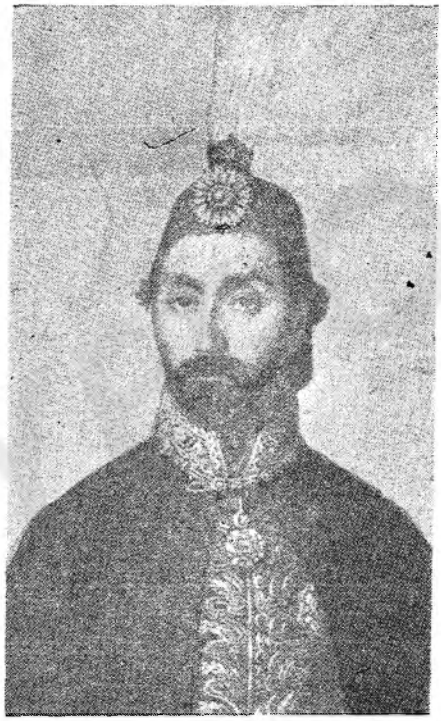

Sultan Abdülmecid
(Yabancı bir ressam tarafından yapılmış portresi)

→

Veziriâzamları : Mehmed Emin Rauf Paşa → — 2 temmuz 1839, azil. Hüsrev Mehmed Paşa 2 temmuz 1839 — 8 haziran 1840, azil. Mehmed Emin Rauf Paşa (üçüncü defa) 8 haziran 1840 — 4 aralık 1841, azil. İzzet Mehmed Paşa (ikinci defa) 4 aralık 1841 — 30 ağustos 1842 azil. Mehmed Emin Rauf Paşa (dördüncü defa) 30 ağustos 1842 — 28 eylül 1846, azil. Mustafa Reşid Paşa 28 eylül 1846 — 28 nisan 1848, azil. İbrahim Sarım Paşa 29 nisan → 12 ağustos 1848, azil. Mustafa Reşid Paşa (ikinci defa) 12 ağustos 1848 — 26 ocak 1852, azil. Mehmed Emin Rauf Paşa (beşinci defa) 26 ocak - 5 mart 1852, azil. Mustafa Reşid Paşa (üçüncü defa) 5 mart — 5 ağustos 1852, azil. Mehmed Emin Âli Paşa 6 ağustos — 3 ekim 1852, azil. Damad Mehmed Ali Paşa 3 ekim 1852 — 13 mayıs 1853, azil. Mustafa Naili Paşa 14

→

Paşa Serasker, Said Paşa Ticaret Nazırı oldular. Eski Sadrıâzamı Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye reisliğine lâyık gördü. Kurenadan Rıza Bey Mabeyn Müşiri, Mühimmat-ı Askeriye Nazırı Ali Necib Bey, Valide Sultan kethüdası, Deavî Nazırı Necib Efendi, Muhimmat-ı Askeriye Nazırı, Hacı Saib Efendi, Deavî Nazırı, Maruzat-ı Dahiliye kâtibi Şekib Efendi Beğlikçi, Maruzat-ı Hariciye kâtibi Ağribozlu Mahir Bey, Âmedci oldular (2 temmuz 1839).

Abdülmecid, bütün tayinleri kabul, Hüsrev Paşanın arzusu üzerine de onu «Başvekil değil», eskisi gibi «Sadrıâzam» ünvanı ile hükûmetin başına getirdi. Tamamen tevsiki mümkün olmıyan bir rivayete göre İkinci Mahmudun uzun süren hastalık günlerinde devletin içinde bulunduğu pek dar ve sıkışık durum dolayısıyle bazı kimseler onun hal'i ile yerine Abdülmecid'in geçirilmesini ileri sürmüşlerdi. Buna karşılık İkinci Mahmud taraftarları mutlaka iyileşeceğine inandıkları efendilerinin başından böyle bir tehlikeyi uzaklaştırmak için veliahd Abdülmecid'in öldürülmesini kararlaştırmış bulunuyorlardı. Abdülmecid taraftarlarının başında Hüsrev Paşa, öbürlerinin başında ise Mabeyn Müşiri (sonra derya kaptanı olan) Ahmed Fevzi Paşa vardı. Hüsrev Paşa, Abdülmecid'i bu rivâyete inandırmış ve âdeta onu kendisine

hayatını borçlu mevkie düşürmüştü. Genç hükümdar bu tesirle onun ilk andaki bütün isteklerini ve yarattığı oldu bittiyi kabul etmekle beraber ilk günden itibaren de hüsnü niyetinden şüphe eder olmuştu. (Abdurrahman Şeref: Tarih musahabeleri, S: 11-12).

NİZİB MAĞLÛBİYETİ HABERİNİN ULAŞMASI İLE MEYDANA GELEN DURUM VE MISIR MESELESİNİN SON SAFHASI, LONDRA BOĞAZLAR ANDLAŞMASI

Abdülmecid, tahta çıkar çıkmaz Mısır meselesiyle meşgul oldu. Nizib mağlûbiyeti haberi Istanbul'a henüz gelmemiş bulunuyordu. Yeni hükümdarın düşüncesi, Mehmed Ali Paşa ile derhal savaştan vazgeçip isyanını olmamış farzederek kendisiyle anlaşmaktı. Bu arzusunun Mısır valisine bildirilmesini emretti. İrade, Dâr-ı Şûray-ı Bab-ı-âlî başkâtibi Köse Âkif Efendiye verilerek Peyk-i Şevket vapuru ile Mısır'a gönderildiği gibi, Serasker Hafız Ahmed Paşaya savaş hareketlerini durdurmasını bildirdi. Akdeniz'e çıkarılan donanmanın da daha ileriye gitmemesi Derya kaptanı Ahmed Fevzi Paşaya emrolundu.

Halbuki, evvelki cildde yazdığımız Hafız Ahmed Paşa, yanındaki Prusya'lı kurmay heyeti yerine ordudaki molla efendilerin mütalâalarını dinlediği için ordu büyük bir mağlûbiyete uğramış bulunuyordu. Bu haber cülûstan ancak dört gün sonra Istanbul'a geldi. Donanma ise Mısır'a doğru yelken açıp gitti. Buna sebep, Ahmed Fevzi Paşanın can korkusu ve Hüsrev Paşa ile aralarında olan büyük kin ve düşmanlıktı.

Kapdan-ı derya Ahmed Fevzi Paşanın donanma ile Mısır'a kaçışı

Hüsrev Paşa, Çamlıca köşkünde bir odaya kapanmış, Sultan Mahmud'un ölümünü beklediği günlerde, padişahın ölümünden üç gün evvel, vukubulacak yeni cülûs dolayısıyle donanmanın sür'atle Istanbul'a gelmesini Derya Kaptanı Ahmed Fevzi Paşaya yazmıştı. Derya Kaptanı, aynı zamanda dostlarından birinden de padişahın iyileşmekte olduğuna dair bir mektup almış bulunuyordu. Bu yüzden büyük bir şüpheye düştü. Bir müddet düşünüp taşındıktan sonra her iki mektubu, Hüsrev Paşanın aleyhine olarak kaleme aldığı bir yazıya ekleyip, İkinci Mahmud'a gönderdi. Ne çare ki, bu mektup Istanbul'a vardığı gün padişah ölmüş ve mektup da Hüsrev Paşanın eline geçmişti. Ahmed Fevzi Paşa, Mabeyin müşirliğindenberi daima Hüsrev Paşa aleyhinde çalışmış ve iktidarın onun eline geçmemesine uğraşmıştı. Hüsrev Paşa bunu da bildiği için fırsat eline düşmüşken gönlünce intikam almak arzusu ile Ahmed Fevzi Paşaya hitaben donanma ile derhal Istanbul'a dönmesini, dönmediği takdirde bütün rütbe ve memuriyetlerinden mahrum edileceğini bildiren bir emir yazdı ve bunu da Peyk-i şevket vapuru ile, yola çıkmış olan Köse Âkif Efendi vasıtasıyle göndermişti. Âkif Efendi bindiği vapurla yolda donanmaya rastlayarak Ahmed Fevzi Paşaya, İkinci Mahmud'un öldüğünü, yerine Abdülmecid'in Osmanlı tahtına çıktığını, sadaret mevkiine Hüsrev Paşanın getirildiğini, yeni padişahın âsi Mısır valisi Mehmed Ali Paşayı affettiğini, bu yüzden savaşa ve donanmanın daha ileriye gitmesine hacet kalmadığını kendisine bildirmeğe memur edildiğini anlattı (Lûtfî Tarihi, C: 6, S: 41). Aynı zamanda Sadrîâzamın bu hususiaki yazılı emrini de verdi. Köse Âkif Efendi, vapuruna binerek İskenderiye tarafına açılır açılmaz Ahmed Fevzi Paşa donanmada kendisine yakın bildiği kimselerle ve bu arada bilhassa Piyale Osman Beyle durumu görüştü. Istanbul'a dönmek, kendi ayağı ile düşmana teslim olmak demekti. Osman Bey, donanma ile Mısır'a gidip iltica etmekten başka çare bulunmadığını ileri sürdü. Durum dolayısıyle gayet iyi şekilde kabul edilecekleri de şüphesizdi. Hattâ Mehmed Ali Paşa ile birleşip Istanbul üzerine gelerek can düşmanı Hüsrev ve Halil Paşaları tepelemek ve bu arada Mehmed Ali Paşa ile yeni padi-

→

mayıs — 8 temmuz 1843, azil. Mustafa Nailî Paşa (ikinci defa) 10 temmuz 1853 — 29 mayıs 1854, azil. Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa 29 mayıs. — 23 kasım 1854, azil. Mustafa Reşid Paşa (dördüncü defa) 23 kasım 1854 — 2 mayıs 1855, istifa. Mehmed Emin Ali Paşa (ikinci defa) 2 mayıs 1855 — 1 kasım 1856, azil. Mustafa Reşid Paşa (beşinci defa) 1 kasım 1856 — 6 ağustos 1857, azil. Mustafa Nailî Paşa (üçüncü defa) 6 ağustos — 22 ekim 1857, azil. Mustafa Reşid Paşa (altıncı defa) 22 ekim 1857 — 7 ocak 1858, ölüm. Mehmed Emin Âli Paşa (üçüncü defa) 11 ocak 1858 — 18 ekim 1859, azil. Kıbrıslı Mehmed Paşa (ikinci defa) 18 ekim — 23 aralık 1859, azil. Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa 24 aralık 1859 — 27 mayıs 1860, azil. Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa (üçüncü defa) 28 mayıs 1860 — →

Hüsrev Paşa'nın gençlik resmi

şah arasında tavassutta bulunup Mısır meselesini kökünden halletmek de mümkündü.

Ahmed Fevzi Paşa, bu işe kat'î surette karar verdi. Evvelâ kendilerine uymayacağı muhakkak olan donanma müsteşarı Muhsin Efendiyi cülûs tebriki bahanesiyle Istanbul'a gönderdi. Sonra donanmanın ileri gelen sözü geçer ümerasından ferik Mustafa Paşa ile o ayarda bir kaç kişiyi Paşa gemisine davet edip orada göz hapsine aldı. Aynı zamanda donanmaya İskenderiye sularına hareket emrini verdi.

Köse Âkif Efendinin vapuru Mısır'a daha evvel varmış ve kendisi Mehmed Ali Paşa ile görüşüp Istanbul vukuatını anlattıktan sonra yanında bulunan tahriratı vermişti. Aynı zamanda yolda donanmaya rastlıyarak Istanbul'a dönüş emrini tebliğ ettiğini de söyledi. Mehmed Ali Paşa, İkinci Mahmud'un ölümünden doğan kederini ve yeni hükümdarın kendi hakkındaki duygu, düşünce ve kararlarından dolayı şükranını ifade etti. Onlar böyle konuşurlarken liman memurundan Osmanlı donanmasına benzer bir takım gemilerin yaklaşmakta olduğu haberi geldi.

Mehmed Ali Paşa telâşla: «Bu nasıl haberdir? Böyle şey olur mu? bakın» deyip dururken yaklaşan gemilerin hakikaten Osmanlı donanması olduğu anlaşıldı. Mehmed Ali Paşa, donanmanın geliş sebebini bilmediği için Âkif Efendiye hiddetle: «Efendi, bu ne haldir? Sen beni kandırmak için mi geldin?» diye çıkıştı. Zavallı Âkif Efendi, candan ümid kesmiş halde, dilinin döndiği kadar bu işten kat'iyen haberi olmadığını anlatmaya çalıştı ise de, bir odaya hapsolundu. Ancak, Ahmed Fevzi Paşa tarafından bir adam gelip derya kaptanı ile bütün donanmanın subay ve erleri ile birlikte Mısır Paşasına dehalet ettiklerini bildirmesi üzerine hakkındaki şüpheler ortadan kalktığından serbest bırakıldı (Lûtfi tarihi, C: 6, S: 42).

Ahmed Fevzi Paşa

Hakikaten Osmanlı donanması Mısır niyetiyle Akdeniz'de yol alırken Mısır ve Os-

Hüsrev Paşa'nın son resimlerinden bir taş basması

manlı donanmaları arasında bir çarpışmaya engel olma emrini almış bulunan Fransız amirali Laland, İyena adlı gemi ile donanmanın yolunu keserek doğru kapdan-paşanın gemisine gittiğinden kendi ile görüşen Ahmed Fevzi Paşa, Mısır donanması ile savaşmak değil, donanmayı Mısırlılara teslim etmek niyetinde bulunduğunu söylemişti. Laland bunun üzerine: «Kapdan-paşa mademki savaşmak niyetinde değildir, Mısır filosuna rastlarsa çarpışmaya engel olmak için yanlarına bir gemi verelim» dedi (Kâmil Paşa: Tarih-i Siyasî-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, C: 3, S: 182).

Teklifi kabul eden Ahmed Fevzi Paşanın bir Fransız korvetinin peşine takılarak İskenderiye'ye varışının akabinde Osmanlı ordusunun Nizib'de uğradığı ağır mağlûbiyet haberi de geldi. Böylece, Osmanlıların ne ordusu, ne de donanması kalmamıştı. Mehmed Ali Paşa, bundan büsbütün cesaret aldı.

Konsolosların Mehmed Ali Paşaya müracaatları

Fransa, Avusturya ve İngiltere konsolosları paşaya müracaat edip Istanbul'da bazı

Abdülmacid'in kılıç kuşanma töreni
(Avrupalı bir ressamın tahayyülüne göre)

kargaşalıkların çıktığını duyduklarını, Osmanlı donanmasının da iltica ettiğini gördüklerini söyleyerek bu hususlara dair izahat istediler. Mehmed Ali Paşa, Istanbul'da bir kargaşalık çıktı ise bununla kendisinin hiç bir alâkası bulunmadığını, hattâ bundan haberi olmadığını, donanma meselesine gelince barışa dair henüz bir karar verilmediği için kendisini Babıâli ile hâlâ savaş halinde saydığından, donanmanın geri verilmesinin delilik olacağını ve talihin kendisine verdiği böyle bir rehini elden çıkaramıyacağını, üstelik Osmanlı devleti ile aralarındaki anlaşmaya göre Rus kuvvetlerinin Istanbul'a varmış olmasının mümkün bulunduğunu, bunun ise kendisini nasıl bir karara sevkedeceğini henüz bilmediğini cevap olarak ifade etti.

Ertesi gün konsoloslar, Mehmed Ali Paşa ile tekrar görüşerek olayı şöyle bir zabıtla tesbit ettiler: «Paşa, padişaha itaat ve kulluğuna dair yeni bir teminat verip ancak hükümdarın yakınında kötü insanların bulunduğunu bildiğinden memlekete bunca fenalık eden Hüsrev Paşanın uzaklaştırılmasını bilhassa talebetmek zorunda bulunuyor. Kendisini ilgilendiren meseleye gelince, halen tasarrufunda bulunan eyâletlerin ailesinin lehine olarak verasetini talep eder. Teklifleri kabul olununca donanmayı iade edecektir (Kâmil Paşa: Tarih-i Siyasî-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, C: 3, S: 186).

Mehmed Ali Paşa, Âkif Efendiye bu cihetleri izah ederek kendisini geri gönderdi. Ayrıca Valide Sultanla Halil Paşa el altından haberler yollayıp bütün fenalıklara Hüsrev Paşanın sebep olduğunu ve o azledilmedikçe durumun düzelemeyeceğini bildirdi.

Hattâ Hüsrev Paşaya yazdığı iki mektubunda hülâsaten «hayırlı bir iş yapmak ve âsâyiş-i bilâd ve ibâdı kayırmak isterse sadaretten istifasının» lüzumunu belirtti (Abdurrahman Şeref: Tarih musahabeleri, S: 13).

Babıâli ise, büyük bir telâş ve endişe içinde bulunuyordu. Nizib mağlûbiyeti ve donanmanın kaçışı haberleri üstüste gelmiş, devlet âsi paşa karşısında hakikaten hem ordusuz, hem donanmasız kalmıştı. Mütemadiyen toplanan Meclis-i Hass-ı Vükelâ bir karara varamıyordu. Nihayet, Suriye'nin Mehmed Ali Paşaya veraset yoluyla tevcih edilmesi, buna karşılık Adana, Şam, Kudüs, Mekke, Medine hakkındaki isteklerinden vazgeçmesinin teklif olunması düşünüldü.

Avrupa devletlerinin Mısır meselesine tekrar müdahaleleri, Padişahın teessürü

Bu sırada Fransa ile İngiltere elçilikleri baş tercümanları Babıâliye gelip hemen birden arabuluculuk teklif eden beş devlete

başvurulmadan bir karar verilmemesini tavsiye ettiler. Bu haber, Hüsrev Paşanın yüreğine su serpti. Ertesi günü Avusturya Dışişleri Bakanı Meternih'in teşebbüsiyle kaleme alınmış ve beş devlet yani Fransa, İngiltere, Avusturya, Rusya ve Prusya elçileri tarafından imzalanmış olan bir nota, Babıâliye tevdi edildi (27 temmuz 1839). Bunda şöyle deniyordu:

«Aşağıda imzası bulunan beş elçi dün hükûmetlerinden almış oldukları tâlimata uyarak Doğu meselesi hakkında beş devletin ittifakı muhakkak olduğundan Babıâliye haber verip bu devletlerin iyi niyetlerinin neticesinin beklenmesini ve yardımları olmadan bu konuda mutlaka hiç bir kesin karar verilmemesini rica ederler.»

Osmanlı devletinin notayı kabul etmesiyle bu meselede yeni bir çığır açılmış oldu. İhtilâfın Padişahla âsî vali paşa arasında doğrudan doğruya halli artık imkânsızdı. Daha doğrusu, Mısır bazı tazyiklerle istediklerini elde edecek durumda bulunamıyacaktı. Bu; gerçi Babıâlinin büyük devletlerin bir nevi vesayetini kabul etmesi demek ise de, bir taraftan da Osmanlı devleti resmen olmamakla beraber, âdetâ Avrupa devletleri topluluğuna katılıyordu. İlk adım atılmış demekti.

Rusya'nın, rum ihtilâlindenberi Doğuda artan nüfuzu ile Edirne ve bilhassa Hünkâriskelesi andlaşmaları ile elde ettiği imtiyaz ve kazançlardan her fırsatta istifadeye kalkışması Osmanlı devletini bizar edecek raddeye gelmişti.

Bu andlaşmaların bütünü ile taşıdığı Osmanlı imparatorluğunu, küçük düşürücü mâna ve hükümlerden son derece müteessir olan Sultan Abdülmecid, bir gün Topkapı Sarayındaki Hırka-i Saadet dairesinde topladığı vükelâya: «Pederimin zamanında taahhüd olunduğu halde geçiştirilmiş olan şeyleri Rusya devleti, cülûsumu müteakip ortaya koydu. Bu hareketin halk nazarında bidayet-i saltanatımı karalayacak ve kadrimi tenzil edecek hâlâttan olduğu âşikârdır. Çaresini bularak önünü almak umur-ı dide olan sizlere düşer iken doğrudan doğruya bana arz etmişsiniz; ben ne yapayım? Teessüf ederim ki içinizde beni kayırıcı kimse yok imiş; hakikaten yetim olduğumu anladım. Cenab-ı Resalet Meaba dehaletten başka tarik-i necâtım kalmadı» diye ağlayarak teessürünü beyanla Hırka-i Saadete kapanmıştı (Abdurrahman Şeref: Tarih musahabeleri, S: 7-8).

Başta padişah olmak üzere bütün devlet ricali Hünkâr-iskelesi muahedesinin ağır maddelerinden kurtulmak ve Rusya'dan uzaklaşmak için Avrupa devletleri arasındaki kuvvet muvazenesi rekabetinden faydalanmaktan başka çıkar yol olmadığını bilmekteydiler.

Abdülmecid'in bir gençlik portresi

Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa

Abdülmecid'in ilk Padişahlık devrine ait bir portresi daha

Rus nüfuzunun kırılması ve Fransa

Evvelce de yazdığımız gibi, Hünkâr-iskelesi muahedesi başta Avusturya olmak üzere diğer Batı devletlerini de düşündürmeğe başlamıştı. Rusya'nın bu durumu, Avrupa kuvvetler muvazenesini kökünden sarsacak mahiyette idi. O zaman Avusturya ve İngiltere devletleri Babıâliye ve Mehmed Ali Paşaya bir anlaşmazlıktan kaçınarak Hünkâr-iskelesi muahedesinin tatbikine mahal verecek bir durum yaratmamaya gayret etmelerini tavsiye etmişlerdi. Şimdi, Mısır meselesi tekrar ortaya çıkınca, Rusya'nın bunu çözme bahanesiyle Osmanlı devletini kendine tâbi bir devlet haline getirmesi, Boğazların kontrolünü tamamen eline alması ve Karadenizde olduğu gibi yavaş yavaş Akdeniz'e de hâkim olması mümkündü. Bunu önlemek için Avusturya devleti, İngiltere, Fransa ve Prusya devletlerine başvurarak Doğu meselesinin hiçbirisinin menfaatine aykırı düşmeyecek şekilde halli hususunda bir ittifak teklif etmiş, onlar da bunu kabul etmişlerdi. Evvelce Avusturya'nın Mısır meselesinde yaptığı arabuluculuk teklifini İkinci Mahmud'a telkinleri ile reddettiren Rusya da, şimdi bu meselede yalnız kalmamak için Viyana kararlarına çaresiz katılmıştı.

Bu kararlar üzerine İngiltere'nin Istanbul'daki Rus nüfuzundan korkusu kalmadı. Mehmed Ali Paşanın gittikçe kuvvetlenmesi ve hâkimiyet bölgesinin genişlemesini İngiltere, kendi menfaatlerine aykırı görüyordu. Sadece Mısır'ın, o da bazı şartlarla, Mehmed Ali Paşaya veraset yoluyla tevcihini kabul etmekte idi. Onun için kendisine hemen bir ültimatom gönderilip yalnız bu şartla Babıâli ile anlaşmayı kabul etmediği takdirde aleyhinde cebir vasıtalarının kullanılacağını bildirilmesini istedi. Rusya, Avusturya ve Prusya bu teklife itiraz etmedilerse de, Fransa öbür vilâyetlerin de veraset yoluyle tevcihinde ısrar etti. İngiltere ile Fransa'nın bu yüzden arası açılır gibi oldu. Neticede, ekseriyetin kararı Mehmed Ali Paşaya bildirildi. Mısır valisi, fena halde sarsıldı. Bununla beraber, bu teklifi nihaî bir netice olarak kabul etmiyor, meselenin kat'î şekilde halli için toplanacak konferansta kendi lehine bir karar çıkacağını umuyor ve bunu temin edecek tedbirleri alıyordu. Halbuki, beş devletten her biri bu meseleyi kendi politikasına uygun şekilde halletmek faaliyetine girişmişlerdi. Avusturya, Viyana veya Londra'da bir konferans akdi ile meselenin orada çözülmesini istiyordu. Rusya, bundan maksadın Hünkâr-iskelesi muahedesini ıskat etmek olduğunu anlayarak Londra'ya gönderdiği Brunnow vasıtasıyle Çar'ın İngiltere ile Mehmed Ali Paşaya ileride kabul ettirilecek şartlar hususunda aynı fikirde bulunduğunu ileri sürüp müddetinin sona ermesine iki yıl kalmış olan Hünkâr-iskelesi andlaşmasını yenilemiyeceğini, yalnız Osmanlı devleti arzu ve talep ettiği takdirde Karadeniz'le Boğazlar'da yardımda bulunmasının kabul edilmesini ve Çar, Osmanlı devleti lehine silâhlı bir müdahleye girişecek olursa bunun bütün Avrupa namına ve ona vekâleten yapılmış sayılmasını teklif etti. İngiltere, bu tekliflerin hiç birisine yanaşmadı. Esasen, diğer dört devlet de aralarında anlaşamıyorlardı. Fransa isteklerinde ısrar ediyor, Avusturya İngiltere'ye mütemayil bulunuyor, Prusya hangi tarafa katılacağını kestiremiyordu.

Londra konferansı

Fransa, ittifaktan ayrılacağı tehdidini savurduğu sırada İngiltere beş devletin Londra'da bir konferans toplayıp meseleyi halletmelerini teklif etti. Bu teklif kabul edilip müzakereler başladı. Fransa delegesi bulunan Fransa'nın Londra elçisi Gizo (Guizot), durumun Mısır'ın aleyhine olarak inkişaf ettiğini görünce, müzakereleri uzatma çarelerine başvurdu. Böylece sürüncemede kalacak meselenin bir oldu bitti ile halledileceğini ümid etmekteydi. Bu arada bulduğu bahanelerden birisi de, Babıâlinin de bu müzakerelere katılması gerekeceği idi. Nihayet 1840 yılı Nisan ayında Osmanlı

devletinin murahhası Nuri Efendi Londra'ya vardı. Bunun üzerine müzakerelerin bir an evvel sona ermesini isteyen Avusturya ile Prusya, Fransa'ya İngiltere ile anlaşmak hususunda arabuluculuklarını teklif ettiler. Buldukları ortalama hal çaresi şu idi: Mısır valiliği veraset yolu ile, Suriye valiliği ise kayd-ı hayat şartiyle Mehmed Ali Paşaya verilecekti. Londra elçisi ve aynı zamanda Hariciye Nazırı bulunan Mustafa Reşid Paşa ile Paris büyük elçisi Fethi Paşa bu sırada yeni hükümdarın cülûsunu tebrik için daha evvel İstanbul'a gelmişlerdi. Mustafa Reşid Paşa, devletin bu en güç durumunda Hariciye Nezaretini hemen eline aldı. Fethi Paşa da Meclis-i Vâlâ âzalığına tayin olundu.

Fransa Başvekili Tiyer'in talimatı ile Gizo, son teklife müsbet veya menfî bir cevap vermiyerek işi uzatıyordu. Aradan iki ay geçtiği halde müzakereler ilerlememişti. Bu sırada Mustafa Reşid Paşanın gayretiyle ayrı bir bahis halinde ele alınan «Tanzimat-ı Hayriyye» ilân edilmiş ve bu hal Avrupa devletlerinin üzerinde çok iyi bir tesir bırakmıştı.

İngiltere bundan faydalanarak son ve kat'î teklifini konferans üyelerine bildirdi; ya evet ya hayır şeklinde bir cevap istedi. Teklif şu idi: «Mısır valiliği veraset yolu ile, Akkâ paşalığı kayd-ı hayat şartiyle Mehmed Ali Paşaya verilecek ve kendisi diğer yerleri ve donanmayı hemen Osmanlı devletine iade edecekti».

Fransa ise, Istanbul ve İskenderiye'de çevirdiği entrikaların neticesini bekliyordu. Bu sırada Hüsrev Paşa azledilmiş, yerine Mehmed Emin Rauf Paşa üçüncü defa olarak sadaret makamına geçmişti (8 haziran 1840). Mehmed Ali Paşa ise, hususî kâtibi Sami Beyi Istanbul'a göndererek donanmanın iadesi şartı ile vasıtasız bir anlaşma zemini aramakta idi. Kendisi bu sırada büyük bir malî sıkıntıya düşmüştü. Arabistan ve Şam ordularına yirmi aydır para gönderememiş olduğu gibi, merkez ordusunun da durumu daha parlak değildi. İltica eden Osmanlı donanmasının maaş ve tayın olarak yüklediği külfet de büyüktü. İngilizler bütün bunları biliyorlardı. Suriye'de para kuvvetiyle Mehmed Ali Paşa aleyhine ayaklanmalar tertip etmişlerdi. Cebel-i Dürüz ve Filistin kaynıyordu. Meseleyi beş devletin hakemliğine terketmiş olan Babıâlinin ise, Mehmed Ali Paşa ile münferit bir anlaşma yapmasına imkân yoktu. Böylece, zaman âsî vali aleyhine çalışmağa ve tarafını tutan Fransanın vakit kazanma ve işi sürüncemede bırakma politikası onun zararına olmağa başlamıştı. Fransa buna rağmen meseleyi bir prestij konusu haline getirdiğinden nihayet İngiltere'nin ısrarı üzerine 15 temmuz 1840 tarihinde Fransa açıkta bırakılmak şartiyle dört devlet —İngiltere, Avusturya, Rusya ve Prusya— tarafından andlaşma imzalandı. İmza merasiminde Osmanlı devleti namına Beğlikçi Şekib Bey bulunmuştu.

Londra andlaşmasının esasları, Mehmed Ali Paşanın davranışı

Bu andlaşma, beş maddelikti. Bir de «ayrı senet» imzalanmıştı.

Birinci madde: Mısır valiliğinin Mehmed Ali Paşaya hakiki oğullarına geçmesi şartı ile verasetle, Akkâ vali ve kumandanlığının ve Berüş-Şam güney bölgelerinin kayd-ı hayat şartı ile verilmesini kabul ediyordu. Bu durum, Osmanlı devletinin bir memuru tarafından kendisine resmen haber verildikten sonra yürürlüğe girecekti. Yani paşaya, on günlük bir mehil tanınıyordu. Ayrıca Cidde eyâleti ile bu eyâlet dahilinde bulunan mukaddes şehirlerden —Mekke ve Medine'den—, Girid adasından ve Mısır ve Akkâ paşalıkları hududuna dahil olmayan bütün yerlerden çekilmeleri için kara ve deniz orduları kumandanlarına verilecek emir de bu memura tevdi olunacaktı.

İkinci madde: Mehmed Ali Paşa on gün içinde bunu kabul etmediği takdirde Akkâ vali ve kumandanlığının kendisinden alınacağını bildiriyor.

Üçüncü madde: Mehmed Ali Paşanın devlete vereceği vergileri tayin ediyor.

Dördüncü madde: Osmanlı donanmasının on günden yirmi güne kadar tayin edilmiş olan müddetin bitiminden evvel müttefik devletler donanmaları kumandanları huzu-

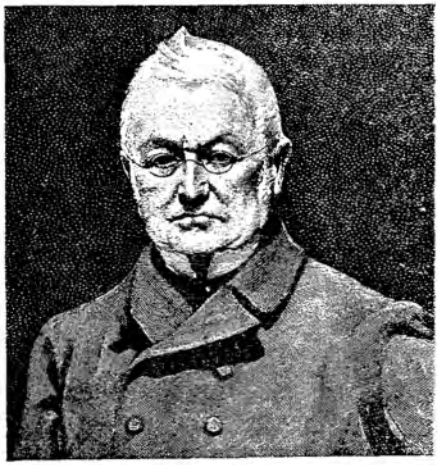

Fransa Başvekili Tiyer

runda Osmanlı devleti memuruna teslim edileceğini.

Beşinci madde: Osmanlı devletinin bütün kanun ve ahitnamelerinin Mısır ve Akkâ vilâyetlerinde yürürlükte kalacağını açıklıyordu.

Dört devletin kararlarını Mehmed Ali Paşaya bildirmeğe Hariciye müsteşarı Sadık Rifat Bey memur edilmişti. Lâkin, Mehmed Ali Paşadan aldığı cevap şu oldu:

«Vallahi, Billâhi, Tallahi elimde bulunan arazinin bir karışını bile terketmem. Eğer bana savaş ilân ederlerse, Osmanlı memleketlerinin altını üstüne getirerek harabesinin altına kendimi gömerim».

Bunun üzerine dört devlet konsolosları evvelâ sözlü ve sonra yazılı olarak durumu kendi devletleri namına resmen bildirdiler ve cevap için belli mehiller verdiler. Birinci mehilin bitişinde Sadık Rifat Beyle birlikte kendisini tekrar ziyaret ettikleri zaman Fransa'nın bazı vaadlerine kanmış olan Mehmed Ali Paşa bu sefer:

«Mülkü Allah verir, Allah alır. Ben Allaha mütevekkilim» dedi.

İkinci mehil sona erince de Paşa büyük bir hiddetle bir savaş başlarsa derhal İstanbul'a yürüyeceğini, kendilerine emniyeti olmadığı için Sadık Rifat Beyle birlikte çekilip gitmelerini söyledi ise de, konsoloslar daha on günlük mühletleri bulunduğunu taleplerini kabul etmezse Akkâ'yı da kaybetmiş olacağını sözlerine ilâve ettiler.

Mehmed Ali Paşanın Bâbıâli ile anlaşma teşebbüsü

Mehmed Ali Paşa, Sadık Rifat Beyi iki gün sonra tek başına davet edip bu işin Müslümanlara ait olduğunu, şu halde ailece halli gerektiği ve buna yabancıların karıştırılmasının iki taraf için de zararlı sonuçlar doğuracağını, konsolosların yanında bu yüzden hiddetli göründüğünü, aslında Mısır'ın veraset, Akkâ'nın kayd-ı hayat şartı ile kendisine verilmesine razı olup Girid, Adana ve Hicaz'ı derhal terke hazır bulunduğunu ve bunları anlatan bir arîza ile itaatini arzedeceğini söylerek bu arîzanın hükümdara kendisi tarafından takdim edilmesi ricasında bulundu. Sadık Rifat Bey bu vazifeyi kabul etti.

Mehmed Ali Paşa bu arîzayı yazdığı gün konsolosların verdiği mehil sona ermiş bulunuyordu. Kat'î bir cevap almak üzere geldikleri zaman paşanın rahatsızlığı dolayısiyle görünemiyeceğini, esasen doğruca Hünkâra yazdığı bir arîza ile itaatini arzetmiş olduğunu hususî kâtibi Sami ve tercüman Boğos Beylerden öğrendiler. Bunun üzerine konsoloslar Mehmed Ali Paşanın Londra anlaşmasına itaat etmediğini ve donanmayı iadeye yanaşmadığını anlatan bir zabıt hazırlayıp bir nüshasını Rifat Beye verip Babıâlinin kararını bekleyeceklerini söylediler.

Rifat Bey ise, Mehmed Ali Paşanın da arîzasını alarak İstanbul'a hareket etti.

Şeyhülislâm kapısında toplanan bir mecliste Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşanın ısrarı ile daha evvel Mehmed Ali Paşanın doğrudan doğruya yapacağı bütün müracaatlerin reddine karar verilmiş ve hattâ âsî paşanın Sadık Rifat Beyin ilk teklifine verdiği cevabın mahiyeti öğrenilir öğrenilmez Akkânın kendisine kayd-ı hayat şartı ile verilmesinden vazgeçilerek Sayda, Safed ve Beyrut sancakları da ilâve edilip Akdeniz Boğazı muhafızı eski Sadrıâzam İzzet Mehmed Paşaya, Kudüs, Nablus ve Gazze sancakları ilâvesiyle Şam eyâleti Konya müşiri Hacı Ali Paşaya, Haleb eyâleti Sivas müşiri Esad Paşaya, Tarsus sancağı da katılmak suretiyle Adana eyâleti ferik İzzet Paşaya. Girid eyâleti vezaret rütbesi ile birlikte Girid muhafızı Mustafa Paşaya tevcih edilmişti.

11 eylül 1840 tarihinde yeniden toplanan mecliste, Sadık Rifat Beyin getirdiği arîza ile verdiği takrir, konsolosların zabıtları ile birlikte görüşüldü. Uzun ve şiddetli müzakere ve münakaşalardan sonra Mehmed Ali Paşanın üçüncü defa olarak azline karar verildi ve Mısır valiliği İzzet Mehmed Paşaya tevcih edildi. Bu haber 22 eylülde İskenderiye'de Mehmed Ali Paşaya tebliğ olundu. Aynı gün dört devlet konsolosları bandıralarını indirerek İskenderiye'yi terkettiler (Kâmil Paşa; Tarih-i Siyasî-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, C: 3, S: 301).

Mehmed Ali Paşayı yola getirmek için başlayan askerî harekât

Babıâlinin aldığı karar üzerine müttefik donanmaları hemen savaş hareketlerine başladılar. İzzet Mehmed Paşa da askerî kuvvetle Kıbrıs sularına hareket ederek Berüş-Şam sahillerinde bulunan İngiliz ve Avusturya savaş gemileri ile birlikte Beyrut'a yakın Cüneyye mevkiine asker çıkardı. İngiliz ve Avusturya gemilerinden birer bölük asker, bin beşyüz İngiliz piyadesi yedisekiz bin Osmanlı askeri çıkarma kuvvetlerini teşkil ediyorlardı. Beyrut da bombardıman edildi. Bu hâdise, meselenin barış yolu ile halline engel olan Fransa'da bir iç buhran yarattı, Tiyer kabinesi düştü. Yeni kabineyi kurmaya daha mutedil tanınan Gizo memur edildi.

İngiliz ajanları Dürzî'lerle Lübnan Marûnî'lerini ayaklandırmışlardı. İhtilâl gittikçe şiddetlendi. Mısır kuvvetleri kumandanı

İbrahim Paşa zor durumda kaldı. Cebel-i Lübnan hâkimi Mîr (emir) Beşir emlâki ile hayatının korunması şartı ile devlete dehalet etti. Lâkin, dehaleti kabul edildiği halde orduya gelmeyip yerine oğullarını göndermesi tutumunu şüpheli gösterdi. Bu yüzden ilticası kabul edilmiyerek azlolundu ve bütün emlâki satılıp bedeli verilmek üzere Malta'da ikâmete memur edildi. Yeri oğlu Mîr Beşirül Kasım'a verildi. Mîr Kasım, evvelce müttefikler ordusuna gelmiş ve Cebel âsîlerine kumanda etmişti.

Suriye'de savaş hareketleri İbrahim Paşanın aleyhine inkişaf ediyordu. Nihayet İngiliz donanması kumandanlarından Charles Napier, İbrahim Paşanın Şam üzerinden Baalbek'e çekiliş yolunu temin için Beyrut'a iki saat mesafedeki Halâs mevkiinde toplamış olduğu kuvvetlerle Marûnî ve Osmanlı askerlerinden mürekkep kuvvetlerle hücum ederek dört saat süren meydan savaşı sonunda bunları ağır bir mağlûbiyete uğrattı. İbrahim Paşa, güçlükle kaçıp kurtulabildi. Kendisi bu sırada Beyrut'ta bulunan Fransız asıllı Süleyman Paşadan yardım istemişti. Arkasından yenilgi haberi geldi. Süleyman Paşa, bu haberi ve İbrahim Paşanın meçhul bir tarafa doğru kaçtığını duyunca, onu arayıp bulmak için şehirdeki askerin yarısını alıp gittiğinden Beyrut halkı, ateş yakıp durumu İngiliz amiraline bildirerek dâvet ettiler. Amiral, sür'atle Beyrut üzerine geldi. Kalan Mısır askerlerinin kumandanı miralay Sadık Bey, askerleri ile birlikte savaşsız teslim olduğu için şehir kolaylıkla alındı. Süleyman Paşa, durumu haber alınca geri dönüp hücum ettiyse de püskürtüldü. Bundan sonra Sayda ve Sur şehirleri de zayıf bir müdafaadan sonra teslim oldular (16 ekim 1840). Mısır kuvvetleri, yalnız Trablus-Şam ile Akkâ'da tutunabilmişlerdi. Akkâ şiddetli bir bombardımana uğradı. Bunun tesiri ile cephanelik infilâk edince şehir zaptedilerek üç bin esir, üçyüz top ve pek çok erzak ele geçti (Kasım 1840).

Mehmet Ali Paşanın baş eğmesi, İbrahim Paşanın durumu

Mehmed Ali Paşa, pek müşkül duruma düşmüş bulunuyordu. Fransa'da kendisine taraftar bulunan ve kendisini destekleyen Tiyer kabinesinin düşmesiyle Londra konferansında Fransa'yı temsil edip aslında müttefiklerle anlaşma taraftarı bulunan Gizo'nun Başvekil oluşu, Suriye'de üstüste uğranılan mağlûbiyetler, İbrahim Paşadan bir türlü haber alınamaması, İngiliz kumandanı Napier'in İskenderiye önüne gelerek şehri bombardıman edeceği tehdidini savurması, hattâ karaya çıkıp Mehmed Ali Paşa ile tek başına görüşerek dönüşte müdafaa toplarının bir kısmını çivileteceek kadar cüret göstermesi kolunu kanadını kırmış bulunuyordu (25 kasım 1840). Fransa'dan hiç ümid yoktu. Mehmed Ali Paşa, kendi tâbiri ile «alçakça terk» edilmişti. Bunun üzerine, İngiliz amiralinin Suriye'nin iadesi şartı, Mısır'ın veraset yolu ile kendisine terkedileceği mealindeki ültimatomuna karşılık hakikî bir Müslüman sıfatı ile baş eğerek teslimiyet göstereceğini bildirdi. Haber Istanbul'a gelince, Babıâli, kazanılan başarı dolayısıyle Napier'le olan anlaşmayı hükümsüz saymak ve Mehmed Ali Paşayı azletmek istediyse de büyük devletler vazgeçirdiler. Bundan sonra Meclis-i Vâlâ âzâlarından eski Bahriye müsteşarı Mazlûm Bey, Yâver Paşa ve Osmanlı devleti hizmetinde bulunan İngiliz kumandanlarından Volker'den mürekkep bir hey'et donanmayı teslim almak üzere Mısır'a gittiler.

Mir Beşir

Fransız devlet adamı Gizo

Mehmed Ali Paşa donanmayı hiç itirazsız teslim etti. Bunun üzerine metni uzun yazışma ve tartışmalara sebep olan fermanın müzakereleri başladı.

Mısır valisi Mehmed Ali Paşa, Osmanlı devletine çaresiz baş eğdiği sırada bir aydır haber alamadığı oğlu İbrahim Paşa, Berüş-Şam'da bulunuyordu. Halâs bozgunu üzerine toparlanmağa çalışmakta idi ise de durumu fena idi. Akkâ ile muhaberesi ve ric'at yolu kesilmişti. Mîr Kasım, Zahle'ye kadar ilerlemiş ve burasını zaptetmişti. Havran halkı da aleyhine dönmüş bulunuyordu. İbrahim Paşa evvelâ onların üzerine yürüdü. Havran ovasında kazandığı galebe üzerine esirleri bile idam edecek kadar sert davrandı. Yanında toplanan Mısır kuvvetleri yirmi beş bin muntazam, otuz beş bin milis askeriyle iki yüz top ve üç bin süvariden mürekkep oldukça kuvvetli bir ordu idi. Bununla mühim işler başarmak mümkündü. Ancak, ahalinin isyan halinde oluşu, askerî teşkilâtın eksikliği, çekilen zahire sıkıntısı, Akkâ yolunun kesilmiş olması onu hareketsiz bırakıyordu. Biraz sonra da bulunduğu yeri öğrenen babasından Mısır'a dönmek için emir aldı (9 aralık 1840). Bu dönüş, tam bir karışıklık içinde cereyan ettiği için mevcut kuvvetinin dörtte birini de bu sırada kaybetti (29 aralık 1840 - 19 şubat 1841 arası).

Diğer taraftan da serbest bırakılan Osmanlı donanması Istanbul'a dönmüş ve derya kaptanı Çengel-oğlu Tahir Paşanın kümandasına verilmişti. Mısır meselesinin böylece sonuna yaklaşması üzerine Mustafa Reşid Paşaya İmtiyaz nişanının en büyük rütbesi tevcih edilerek bizzat hükümdar tarafından göğsüne takıldı.

Mısırlı İbrahim Paşa

Mısır valisinin ilk fermana itirazı ve kabul edilen şekli

Diğer taraftan Mısır valisine verilen imtiyaz fermanı ile Mısır valiliği öbür valilerden farksız ve hattâ aşağı dereceye düşürülmüştü. Mehmed Ali Paşanın yerine veraset yolu ile vali olacak kimsenin Hükümdarca seçilmesi, Mısır'ın devlete maktu bir vergi değil, yılda seksen bin kese tutan gelirinin dörtte birini vermesi, Mısır'da devlet namına bir defterdar bulunması, büyük rütbeli subayların nasb ve terfii, ordunun miktarı, fermanın alenen okunması gibi hususlara Mehmed Ali Paşa şiddetle itiraz etti. Avrupa devletleri Mehmed Ali Paşaya daha fazla tazyikte bulunmak istemediklerinden valinin mukabil tekliflerine ilk teklifte ısrar eden Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa, mevkiinden uzaklaştırıldı.

Yerine geçen Rifat Paşa, her hususta Mustafa Reşid Paşa ile aynı düşüncede idi. Lâkin, Padişah meselenin bir an evvel kesin şekilde hallini istediği ve Şekib Efendiye de Londra konferansında Mehmed Alinin itiraz ettiği noktalar hakkında nota verilip (10 mayıs 1841), tazyikte bulunulduğu için İmtiyaz fermanında değişiklik yapılarak Mısır valiliğinin büyük oğuldan büyük oğula geçmesi ve verginin yılda kırk milyon kuruşa inmesi kabul edildi. Buna mukabil Rifat Paşanın gayretiyle hükümranlık hukukuna ait olan şartlar daha da ağırlaştırılmıştı. Kabul edilen şekle göre her yeni vali resmen Padişah tarafından bir fermanla tayin edilecek, bu münasebetle yapılacak törende bulunmak üzere vali Istanbul'a gelecekti. Böylece Mısır meselesine kat'î olarak son veren 24 mayıs 1841 tarihli ferman aşağıda esasları yazılı şekli aldı:

Yalnız Mısır eyâleti büyük erkek evlâddan büyük erkek evlâda geçmek ve bunlardan kimse kalmazsa kız çocuklarının erkek evlâdlarına geçmeyerek devlete intikal etmesi şartı ile veraset usulü kuruluyor, Mehmed Ali Paşa da yerinde bırakılıyordu. Mısır valileri rütbe ve kıdem hususunda diğer devlet vezirleri ile aynı sırada bulunup aynı ünvanla anılacaklardı. Osmanlı devletinin yabancı devletlerle yaptığı ve yapacağı bütün andlaşmalarla çıkmış ve çıkacak kanunların hükümleri Mısır'da da aynen yürürlükte olacak, Mısır halkı Osmanlı tebaası sayılacak, vergiler Osmanlı devleti namına ve aynı usul ve nisbetlerle alınacak, Mısır vergisi munta-

zaman ödenecek, Mekke ve Medine için yıllık zahire yardımı devam edecek, para rayici için verilecek karar Mısır'da da tatbik olunup bundan sonra ne ayar ne de fiyat değişmesi mümkün olamıyacak ve bu para da Osmanlı hükümdarı namına basılacak, Mısır'da askerî kuvvet barış zamanında on sekiz bin askerden ibaret bulunup Mısır'ın kara ve deniz ordusu devlet emrinde olduğu için savaş zamanında bunların miktarı Osmanlı padişahının tayin edeceği miktara çıkarılacak, askerlerin kıyafet, işaret ve sancaklarında ayrı bir alâmet bulunmayacak, miralay derecesinden üstün subayların tayini Padişahın iradesi ile olacak, devletin izni olmadıkça Mısır yeniden savaş gemisi yapamayacak ve bu şartlardan her hangi birine riayet olunmazsa veraset imtiyazı derhal kaldırılacaktı.

Bu, Mehmed Ali Paşaya indirilmiş pek büyük bir darbe idi. O da, çaresiz kabul etti. Böylece, büyük emellerine, hududu Anadolu ortalarına kadar varacak, Hicaz'ı ve Girid'i de içine alan müstakil bir devlet hayallerine ebediyyen vedâ ediyordu. Hattâ, Mısır'a ait olup daha evvel elinde bulundurduğu bir çok hakları da kaybetmiş ve devlete bir daha kafa tutamayacak hale gelmişti.

Londra konferansı üyelerinin bilhassa İngiltere ile Avusturya'nın gerek Osmanlı ve gerekse Mısır üzerine, bir an evvel anlaşmaları hususunda, yaptıkları tazyiklerin sebebi Boğazlar meselesini bir an evvel neticeye bağlayabilmek içindi.

Boğazlar için Londra andlaşması

Osmanlı devleti, âsî bir valiyi cezalandıramayacak kadar zayıf düşmüş, ona karşı en müthiş düşmanı olan Rusya'dan yardım istemiş ve bu münasebetle imzalanan Hünkâr-iskelesi andlaşması ile karşılığında Ruslar'a Boğazlar üzerinde siyasî bir nüfuz tanımıştı. Bu hal, bütün Batılı devletleri endişeye sevk etmiş bulunuyordu. Rusya'nın bu sayede Doğu Akdeniz'de bir hâkimiyet kurması, hiçbirinin işine gelmiyordu. Nihayet Rusya bu andlaşmayı bütün Avrupa'nın muhalefetine rağmen yürütemiyeceğini anladı. Mısır meselesini hal için Londra'da anlaşmaya varan devletler, yani İngiltere, Avusturya, Rusya ve Prusya, bu sefer Fransa'yı da aralarına alıp Osmanlı imparatorluğu ile Boğazlar andlaşmasını imzaladılar (13 temmuz 1841). Bu andlaşma, dört maddelikti. Buna göre, Osmanlı devleti barış zamanı dahil, Boğazları bütün devletlerin savaş gemilerine kapalı bulunduracak, beş devlet de buna riayet edecek, yalnız elçiliklerin maiyetindeki hafif savaş gemileri bundan istisna edilecekti. Bu andlaşmaya her isteyen devlet katılabilirdi. Nitekim ertesi yıl Toskana, Danimarka, Belçika, İsveç ve Norveç devletleri sıra ile bu andlaşmaya katılmışlardır (Testa: C: IX, S: 317).

Böylece, Boğazlar Rus nüfuzundan kurtulmuş ve Avrupa devletlerinin müşterek menfaatleri için tarafsız hale getirilmişti. Artık ne Rusya savaş gemilerini Akdeniz'e gönderip bir tecavüz hareketinde bulunabilecek, ne de diğer devletlerin savaş gemileri Karadeniz'e çıkıp ona zarar verebileceklerdi.

Büyük devletlerle Boğazlar meselesinin halline çalışılırken bu sırada Yunanlılar'ın Girid adasında bir ihtilâl çıkarmak teşebbüsünde bulunmaları üzerine Derya Kapdanı Çengel-oğlu Tahir Paşa, adayı abluka etmek üzere donanma ile yola çıktı. Girid'de vali olarak Mustafa Paşa bulunuyordu. Alınan tedbirler sonunda ihtilâl önlendi. Rumların Etniki Eterya'nın faaliyeti sayesinde istiklâle kavuştuklarını unutmayan Sırp ve Bulgarlar da buna benzer bazı komiteler kurup karışıklıklar çıkarmak istedilerse de bu hareketler süratle bastırıldı.

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA ISLAHAT HAZIRLIKARI VE TANZİMAT-I HAYRİYYE

Kısa olarak Tanzimat veya resmî adıyle «Tanzimat-ı Hayriyye» diye anılan hareket, Osmanlı devletine Batı anlamında bir ruh ve şekil vermek ve Fransız İhtilâli ile ortaya çıkan insan hakları prensiplerini Osmanlı memleketlerinde yaşayan halka da tanımak amacıyle girişilen büyük bir devrim hareketidir. İkinci Mahmud'un yeniçeri ocağının ilgasından sonra giriştiği ıslahat hareketlerinin maddî ve mânevî hedefleri bu idi. Bunların hemen hepsini fiilen tatbike bile muvaffak olmuştu. Ancak, bunun memleket çapında olarak resmen ilânı kalmıştı. İkinci Mahmud'un en büyük sıkıntısı, yanında yeteri kadar ıslahat taraflısı rical bulunmaması idi. Devlet erkânından çoğu, bir kısmı onu saydıklarından, bir kısmı korkup çekindiklerinden aslında pek aşırı buldukları bu hareketlere taraftar görünüyorlardı. Bunların içinde bu hareketin aşağı yukarı tek samimi ve inanmış taraftarı ise, Mustafa Reşid Paşa idi. Kendisi, devlet memurluklarında kademe kademe yükselip bilhassa dış işlerinde ihtisas sahibi olmuştu. En büyük rakip ve düşmanı ise, Dahiliye Nazırı Âkif Paşa idi. Buna sebep, Âkif Paşanın can düşmanı Pertev Paşanın Mustafa Reşid Paşanın ilk hâmisi olmasıydı. Nitekim, Tanzimatın bir

Hatt-ı hümayunla daha İkinci Mahmud zamanında ilânına Âkif Paşa engel olmuştu.

Mustafa Reşid Paşanın ilk çalışmaları ve mücadelesi

Mustafa Reşid Paşa, ilk Hariciye nazırlığı sırasında Padişaha daima Avrupa'da gördüklerinden bahsedip onu da bunları tatbika teşvik ederdi. Avrupalıların Osmanlı devletine, bilhassa müslüman ve hıristiyan tebaa arasında eşitlik gösterilmediği için düşman bulunduğunu söylüyordu. Âkif Paşa, büyük bir kin ve düşmanlık beslediği Pertev Paşanın idamına sebep olmuştu. İkinci Mahmud, sonradan bu değerli vezirin idamına razı olduğuna pişman olmuş, Mustafa Reşid Paşa bu fırsattan istifade ederek ona kimsenin yargılanmadan idam edilmemesinin, hattâ hiç bir cezaya uğratılmamasının gerektiğini telkin etmişti. Vergiler, askerlik hizmeti, devlet ve halkın karşılıklı hak ve mes'uliyetleri nev'inden bir çok konuların Batıda nasıl anlaşılıp ne şekilde tatbik edildiğini izah eder, bunların bizde de kabul ve bir Hatt-ı hümayunla ilânını ileri sürer, bunun itibarımızı arttırarak Osmanlı devletinin de Avrupa devletleri topluluğuna alınması sonucunu doğuracağını, esasen siyasî varlığımızın devamı isteniyorsa bundan müstağni kalamıyacağımızı, artık bize karşı olan bütün bir Batı dünyası ile baş etmemize imkân bulunmadığını ve onların kendilerinden saymadıkça devletimizin devamına müsaade etmeyeceklerini anlatmaya çalışırdı. İkinci Mahmud'un bütün bunlara aklı ermiş ve Tanzimatı ilâna karar vermişti. Lâkin, meseleyi bir kere de Âkif Paşaya danışmayı doğru buldu.

Âkif Paşa, bu fikirlerin kimden ve nereden geldiğini sezdiğinden şiddetle muhalefet ederek böyle bir şeyin Padişahın hükümranlık haklarının bazılarından vazgeçmesi demek olacağını, buna ise hiç lüzum bulunmadığını, istenen ıslahatın yavaş yavaş tatbik edilebileceğini ve bilhassa hıristiyanlara eşit haklar verilmesinin müslüman teb'a arasında büyük hoşnutsuzluk uyandıracağını, bunun bazı dedikodulara ve hattâ üzücü hallere sebep olabileceğini, esasen de kendisinin müslümanların Halifesi sıfatıyle müslümanları daima üstün tutması ve himaye etmesi gerektiğini ileri sürerek Padişahı bu düşüncesinden vazgeçirdi. İkinci Mahmud, kendi hükümranlık haklarından bir kısmını fedaya hazırdı. Esasen bir insanda böyle hakların toplanmasının tamamen faydasız ve hattâ bazan çok zararlı olabileceğine de inanıyor, bu hakları hatâlı ve ehliyetsizce kullanmanın bütün memleketi felâkete sürükleyeceğini biliyor ve bunun kendi tarihimizdeki acı misallerini de hatırlıyordu; ancak, Mustafa Reşid Paşanın kendisine telkin ettiği prensiplerin ilânını erken bulmuş, toplumun henüz bunları sindirecek gerekli olgunluk seviyesine yükselmemiş olduğuna kanaat getirerek bu işi geri bırakmıştı.

Mustafa Reşid Paşa bunun üzerine kendi ileri düşüncelerinin tatbikine en büyük engel saydığı ve esasen hâmisi Pertev Paşanın haksız idamına sebep olduğu için ayrıca nefret ettiği Âkif Paşa ile mücadeleye girişti. Nihayet 1837 yılında onu azlettirmeğe muvaffak oldu (Önce Kocaeli valiliğine tayin edilen Âkif Paşa, ertesi yıl, halkın şikâyeti üzerine bu vazifesinden de uzaklaştırılıp sürüldü ve muhakeme edildikten sonra Bursada oturmağa memur edilip ömrünün sonuna kadar bir daha devlet hizmetinde kullanılmadı).

Âkif Paşanın uzaklaştırılmasından sonra Mustafa Reşid Paşa, istediği Hatt-ı hümayunun çıkarılması için tekrar uğraşmış, fakat muvaffak olamamıştır. Yalnız onun mütemadî ısrarı üzerine İkinci Mahmud bir gün yabancı elçileri huzuruna kabul ederek onlara:

«Ben tab'amın müslümanını camide, hıristiyanını kilisede, musevisini ise havrada görmek isterim. Aralarında başka bir fark yoktur. Hepsi hakkında sevgi ve adaletim kuvvetlidir ve hepsi hakikî evlâdımdır» dedi.

Tanzimatın esaslarını tesbit için meclis kurulması ve Reşid Paşanın Londra sefirliği

İkinci Mahmud, Tanzimatın ilânını geciktirirken sebep olarak meselenin bütün teferruatı ile düşünülüp hazırlanması gerektiğini de ileri sürüyordu. Bunun için Başvekil Mehmed Emin Rauf, Hariciye Nazırı Mustafa Reşid, Serasker Said, Hasib ve Nâfiz Paşalardan mürekkep bir meclisin haftada iki kere toplanarak bu meseleyi incelemesini emretti.

Ancak bu sırada âsî Mısır valisi Mehmed Ali Paşa işinin halli için çare olarak İngiltere ile bir askerî ittifak yapılması düşünülmekteydi.

Devlet bütün ümidini buna bağladığından müzakereye teşebbüs etti. Meselenin istenen şekilde intacını teminen İngilizler tarafından tanınan ve hakkında sevgi ve saygı beslenen, aynı zamanda evvelce orada elçi olarak bulunduğu için İngiliz politikasını iyice bilen Mustafa Reşid Paşanın, Hariciye Nazırlığı üstünde kalmak üzere Londra elçiliğine tayini uygun görülmüştü.

Mustafa Reşid Paşa, bunun üzerine Londra'ya gitti ve hemen çalışmaya başladı. Bütün gayretlere rağmen İngiltere ile bir

ittifak akdine muvaffak olamadı. Mehmed Ali Paşanın oğlu İbrahim Paşa kumandasındaki bir Mısır ordusu Nizib'e doğru ilerlerken, başta Avusturya Başvekili Meternih (Metternich) olmak üzere bütün Avrupa devlet adamları meselenin savaşsız halli için iki taraf nezdinde teşebbüslerde bulunuyorlardı. Böyle bir durum mevcut iken İngiltere Osmanlı devleti ile askerî bir ittifak yapmaktan çekindi. Böyle bir ittifakın Osmanlı devletini savaşa teşvik edeceğini veya böyle anlaşılması ihtimalinden korkuyordu. Üstelik Osmanlı devleti ile Rusya arasındaki Hünkâr iskelesi andlaşmasının müddeti sona ermeden böyle bir ittifakı genel olarak da kendi politikasına aykırı buluyordu. Çünkü bu, İngiltere'yi âdeta istemediği, menfaatlerine aykırı bularak protesto ettiği bir hali savunma durumuna düşürüyordu. İngiltere bir Osmanlı - Mısır çarpışması ve bunun muhtemel sonuçları üzerine Rusya'nın nasıl bir hareket hattı takip edeceğini anlamadan harekete geçmek istemiyordu. İşte bu sebeplerden dolayı Mustafa Reşid Paşa türlü şekillerle oyalanıyor, her gün yeni ve ayrı bir meselenin müzakeresi gerektiği ileri sürülerek vakit kaybettiriliyordu. Istanbul'un ise beklemeğe tahammülü yoktu.

Hüsrev Paşanın Reşid Paşa aleyhine çalışmaları

O sırada Meclis-i Vâlâ Reisi bulunan eski Serasker Hüsrev Paşa, Mustafa Reşid Paşayı ve onun ikbâlini çekemeyenlerin başında bulunuyordu. Kendisi esasen pek ileri ıslahat hareketlerine ve bilhassa Tanzimatın ilânı düşüncesine karşı olanlardandı. İkinci Mahmud'u mütemadiyen Mustafa Reşid Paşa aleyhine kışkırtmaya ve bilhassa Londra'da arzu edilen sonuçların elde edilememesi bahanesi ile Hariciye Nazırını yere vurmaya başladı. Nihayet onun teşviki ile İkinci Mahmud, Mustafa Reşid Paşaya İngiltere ile ittifak imzalanmışsa hemen geri dönmesini ve eğer imzalanmamışsa işi tatlıya bağlayıp yine durmadan Istanbul'a gelmesini bildirdi. Kendisi artık Padişahın iyice gözünden düşmüş bulunuyordu. Düşmanları yalnız beceriksizliğinden değil Mehmed Ali Paşaya taraftarlığından dolayı da bu vazifeyi yerine getirmemiş olduğunu mütemadiyen telkin ettikleri için Hünkâr ona fena halde hiddetlenmişti. Bütün bunlar, İkinci Mahmud'un yeniden gözüne girmeğe muvaffak olan Hüsrev Paşanın tertipleriydi. Halbuki kendisi Hükümdarı sevmediği gibi, onu iş başından uzaklaştırıp Abdülmecid'i tahta çıkarmak isteyenlerin başında bulunuyordu. Çünkü İkinci Mahmud'un yenilik fikirlerinden bıkmış ve sert karakterinden de yılmıştı. Veliahd henüz genç ve tecrübesiz olduğu için hükümdarlığa geçtiği takdirde yalnız Sadaret mührünü değil, onu da tamamen avucuna alıp devleti dilediği gibi idare etmeyi umuyordu. Bununla beraber, son zamanlarda hastalığı dolayısıyle iradesi zayıflayan İkinci Mahmud'a hulûl etmeğe başlamıştı.

Mustafa Reşid Paşa

Nihayet mütemadi telkin ve ısrarları üzerine Mustafa Reşid Paşanın idamı hakkında Padişahtan gizli bir irade almış, sonra da Başvekil vasıtasıyle Istanbul'a dâvet ettirmişti (Mehmed Galib: Kırım seferinde Babıâli).

Mustafa Reşid Paşa, tam Londra'dan yola çıkacağı zaman durumunu öğrendi. Istanbul'a doğru hareket edeceğine Fransa'ya geçip Paris'e gitti. Burada bulunduğu sırada Osmanlı ve Mısır kuvvetleri arasında savaşın başlamış olduğu haberi geldi. Paşa, devletin durumunu pek yakından bildiği için böyle bir savaşın kazanılamıyacağını kestiriyordu. Esasen bunun için Mehmed Ali Paşa ile silâhlı bir çatışmaya düşülmemesine sonuna kadar gayret etmiş, hattâ bu yüzden düşmanları tarafından âsî valiye taraftar olmakla da itham edilmişti.

Reşid Paşanın Londra ve Paris'teki beyanları, Istanbul'a gelişi

Mustafa Reşid Paşa, İngiltere'de bulunduğu zaman temas ettiği ecnebî devlet adamlarına memleketteki ıslahat hazırlığını anlatıp halka sağlayacağı faydaları izahtan geri kalmadığı gibi Paris'e gelişinde de boş durmadı. Fransa Başvekili Mareşal Sult ile görüştü ve Kral Lüi Filip tarafından da kabul edildi. Kralın oğullarından Prens Dö Juanvil ile mülâkatında Osmanlı imparatorluğunda pek yakında mühim bir ıslahatın ilân olunacağını ana hatları ile ifade etti. Prens bunun imkânsızlığını ileri sürünce Paşa böyle bir şeyin vukuunda dâvetli olarak hazır bulunmak isteyip istemiyeceğini sordu ve prensten müsbet cevap aldı. Nitekim Prens, Tanzimatın ilânı günü davete icabetle gelmişitr (Mehmed Galib: Kırım seferinde Babıâlî).

Paşa bu temasları yaptığı sırada İkinci Mahmud'un vefat ederek yerine Abdülmecid'in tahta çıktığını öğrendi. Hemen Istanbul'a hareket etti. Osmanlı başkentine vardığı zaman ise, Hüsrev Paşanın sadaret mevkiine geçmiş olduğunu gördü. İlk iş olarak onu tebrik için Babıâliye gitti. Hüsrev Paşa, onu görünüşte büyük sevinç ve iltifatlarla karşıladı ve: «Canım Paşa oğlumuz, nerede kaldınız? Bizi çok beklettiniz» dedikten sonra memleketin içinde bulunduğu olağanüstü şartlar dolayısıyle elele vererek çalışmak ve birlikte hareket etmek arzusunda bulunduğunu bildirdi. Mustafa Reşid Paşa da esasen başka bir şey istemiyordu. Memleketin selâmeti uğruna çalışabilmek için kısa bir zaman evvel kendi mahvı için uğraşan Sadrıâzamla işbirliğine hazırdı.

Hüsrev Paşa nihayet «Istanbul'a varmanızı ve esasen uhdenizde bulunan Hariciye Nezareti vazifenize başlamanızı arzu ediyordum. Bu hususa dair olan tezkereyi bizzat Mabeyine götürüp durumu arz ediniz. Hem de kulluk vazifenizi yerine getiriniz» dedi ve hemen hazırladığı bir tezkereyi bir zarfa koydukten sonra mühürleyerek kendisine verdi.

Mustafa Reşid Paşanın Sultan Abdülmecid'le ilk görüşmesi

Mustafa Reşid Paşa, hiç bir şeyden şüphelenmeyerek Sadrıâzama vedâ edip Beşiktaş sarayına doğru yola çıktı. Oraya vardığı zaman gelişini Hünkâra bildirdi ve Hüsrev Paşanın tezkeresini gönderdi.

Tezkerede aynen şunlar yazılıydı:

«İşbu arizamı efendimize takdim edecek olan Reşid Paşa, Cennetmekân pederinizin idamı için ferman buyurduğu zattır ve gene devlete gayet muzir olduğundan hükm-i pederi hemen icra buyurmanız münasibdir».

Henüz onaltı yaşında ve son derece iyi niyetli olan Abdülmecid, bu tezkereyi okuyunca içini derin bir nefret duygusu kaplıyarak bir tarafa fırlattı, genç ve değerli Hariciye Nazırının derhal huzuruna getirilmesini emretti (Mehmed Galib: Kırım seferinde Babıâlî). Mustafa Reşid Paşa huzura çıkıp gerekli saygı merasimini ifa ettikten sonra Padişah kendisine Avrupa ahvalini sordu. O da, büyük bir kuvvet ve dirayetle uzun uzun konuştu. Abdülmecid bu halden son derece memnun kalıp Avrupa devletlerinin Osmanlı devletine dost ve taraftar bir hale getirilmesi için ne yapmak lâzım geleceği hakkında fikrini bildirmesini istedi. O da bunun üzerine esasları ne zamandır kararlaştırılmış olan Tanzimatın derhal ilânı gerekeceğini söyleyerek bunun ana prensiplerini ve temin edeceği faydaları Hükümdara kısaca izah etti.

Aralarındaki konuşma bu suretle sona erince Abdülmecid bu sefer Hüsrev Paşanın kendi hakkında yazdığı tezkereyi ona gösterdi. Mustafa Reşid Paşa bunu okuyunca büyük üzüntü ve heyecan içinde kaldı. Padişah, zerre kadar yeis ve endişeye kapılmamasını söyledikten sonra Hariciye Nezaretinde bırakıldığına dair bir irade yazıp bunu Sadrıâzama götürmesini emretti.

Mustafa Reşid Paşa, Hükümdarın bu teveccüh ve itimadına karşı şükranlarını arzdan sonra Babıâliye dönüp Sadrıâzamın huzuruna çıktı ve Padişahın iradesini verdi. Hüsrev Paşa, onun hem sağ ve sâlim dönüşünden, hem de Hariciye Nezaretinde bırakılmasından isteğinin kabul edilmemiş olduğunu anlayarak kendisini büyük bir riyakârlıkla hemen tebrik edip iltifatlara boğdu.

Bu hâdise, Hüsrev Paşanın kat'î edbarının başlangıcı olmuş, itibarını yavaş yavaş kaybetmiş ve Tanzimatın ilânından bir müddet sonra evvelce de yazdığımız gibi sadaretten azledilmişti. Azlinin en mühim sebebi, Tanzimatın aleyhinde olmasıydı. Tanzimat, eski totaliter düzeni kaldıran bir kanundu. Hüsrev Paşa gibi eski düşünceliler buna muhaliftiler.

Mustafa Reşid Paşanın Tanzimatın ilânına Padişahı ikna etmesi

Abdülmecid, pek genç yaşta padişah olduğu halde, mükemmel bir tahsil ve terbiye görmüştü. Babası onu tam bir Batılı prens gibi yetiştirmiş, fransızca ve Batı müziği öğrenmesine itina etmişti. Bu yüzden gayet açık fikirli, batı usullerinin, her nevi yenilik ve ıslahatın tatbikine taraftar ve o zamanın tâbiriyle tam mânasıyle «alafranga» bir pa-

dişahtı. Şahsan çok gayretli ve hamiyetli idi. Mustafa Reşid Paşa ile daha ilk görüştükleri gün ona ısınmış, o da kendisini batıdan misaller vererek hemen Tanzimatın ilânına teşvik etmişti. Hünkâra, düşünülen büyük devrimin esaslarını açıklamış, daha evvel bu hususta yapılan çalışmaların sonuçlarını analtmış, bunun lüzum ve faydalarını belirterek bilhassa batı devletlerinin çok hoşuna gideceğini, bu sayede millî itibarımızın en yüksek noktaya ulaşacağını ileri sürmüş ve babasına olduğu gibi ona da bunun Osmanlı devletinin Avrupa devletleri topluluğuna alınması neticesini doğuracağını ısrarla söylemişti. Bu son nokta ise, Abdülmecid'in en zayıf tarafıydı. Esasen daha şehzadeliğinde Mustafa Reşid Paşanın bir çok meziyetlerini duymuş ve takdir etmişti. Görüştükçe de takdir duygusu büsbütün artmıştı. Ona karşı çok iltifatlı davranır, düşüncelerine çok değer verirdi. Mustafa Reşid Paşanın uzun müddet Avrupa'da bulunmuş olması, Avrupa devletleri politikasına herkesten fazla vâkıf bulunması, Hünkâr nezdindeki nüfuz ve itibarını herkesin üstüne çıkarmıştı. Kendisi kuvvetli bir talâkate sahipti. Bütün bunlardan dolayı hükümdarın üzerinde büyük bir tesir hasıl eder ve fikirlerini ona kolaylıkla kabul ettirirdi. İşte bu sayede Tanzimatın bir Hatt-ı hümayunla ilânına onu ikna etti. Abdülmecid'in bunu kolayca kabul etmesinde biraz da tecrübesizliğinin ve babası gibi mutlak hâkimiyetin tadını tam mânasıyle tatmamış olmasının tesiri de olmuştu. Lâkin, her ne olursa olsun büyük düşünce ve plânlarının tatbikinde Mustafa Reşid Paşaya son derece muzahir olmuş ve Hüsrev Paşa gibi muhaliflerine ve bu mühim devrime taraflı olmayanlara karşı onu müdafaa etmiştir.

Pek haklı olarak «Büyük» lâkabı ile anılmış olan Reşid Paşa, kendisine muhalif olanlara karşı Mehmed Emin Âli Efendi (Paşa), Sadık Rifat Bey (Paşa), Mehmed Fuad Efendi (Paşa) gibi şahsına bağlı ricâl ile idarede ıslahat lüzumunu benimsemiş genç memurlardan mürekkep taraftarlara dayanıyordu. Bu, hakikaten değerli gençleri Âkif ve Pertev Paşalar yetiştirmişlerdi. Onlar gibi Abdülmecid'in cülûsu sırasında 30 - 40 yaşları arasında bulunan genç ve mevki sahibi memurların hemen hepsi Mustafa Reşid Paşadan yana idiler.

Yabancıların Tanzimat'a dair görüşleri, buna sebep olan esas âmiller

S. Garianoff, E. Driault, Ubicini, Engelhard gibi bir çok Batılı tarih yazarları, Tanzimat hareketini başka türlü izah etmişlerdir. Onlara göre Tanzimat, Osmanlı ordusunun Nizib'de Mısır valisi Mehmed Ali Paşa

Tanzimatı kabul ettiği sıralarda Abdülmecid
(Topkapı Sarayı Resim galerisinden)

kuvvetlerine yenilmesi üzerine hasıl olan buhranlı durum karşısında Avrupa devletlerinin yardım ve taraftarlığını temin için yeni hükümdar tarafından acele olarak alınan ve ileride riayet ve tatbiki hakkında pek de samimî niyet ve kararlar beslenmiyen bir tedbirden ibaretti. Halbuki, yukarıda izah edildiği gibi bu hareket tatbikatta daha İkinci Mahmud'un hayatında ve bilhassa Yeniçeri ocağının ilgasından sonra yavaş yavaş tahakkuk ettirilmekteydi.

Osmanlı devlet adamlarını Tanizmatı hazırlamağa ve ilâna sevkeden âmiller, hakikaten hiç bir zaman böyle tek ve acele zuhur etmiş bir sebebe bağlanamaz. İkinci Mahmud, devletin devamını, bu şekilde kökten bir devrim ile yapısını kuvvetlendirmekte görüyordu. Ondokuzuncu yüzyıldan itibaren millet ve milliyet fikirleri yavaş yavaş uyanmağa ve müslüman olmayan Osmanlı tab'ası arasında yayılmağa başlamıştı. Bu fikirleri en fazla ayakta tutan ise din gayretiydi. Osmanlı memleketleri bilhassa Edirne andlaşmasından sonra kaynaşma halindeydi. İmparatorluğun ayrı unsurları arasında çözülme istidadı baş göstermişti. Devlet idaresini elinde bulunduranlar bunu sezmekteydiler. Yüz elli yıl evvel imparatorluğu ayakta tutan maya, islâmiyet fikri ve müslüman unsurun hâkim unsur olarak en başta himayesi iken, şimdi tek bir zümreye dayanarak devlet birliğini muhafazaya imkân kalmadığı anlaşılıyordu. Uyanan, fikir alanında yükse-

len, lâkin hıristiyanlık ruhundan hiç bir şey kaybetmemiş olan Avrupa, artık Osmanlı tab'ası hıristiyanların mahkûm ve bir çok haklardan mahrum bir topluluk halinde kalmasına tahammül edemiyor, bu yüzden her fırsatta Osmanlı devletine karşı birleşiyor, Haçlılar zihniyeti bu fırsatlarla sık sık hortluyordu.

Bir taraftan ise, ehliyetsiz idarecilerin derebeyi sistemine dayanan tutumlarının zararlarını memleket acı şekilde çekiyor, ağır ve çok zaman hiç bir düzene bağlı olmayan adaletsiz vergiler halkı eziyor, can, mal ve ırz emniyetinin devlet kanunlarının hat'î himayesi altında bulunmayışı çok zaman toplum düzenini bozacak olayların doğmasına ve memnun olmayan kütlelerin teşekkülüne sebep oluyordu. Aynı sebepler, memlekette ticarî faaliyetin durgunlaşmasına ve zaman zaman ağır iktisadî buhranların meydana çıkmasına da yol açmaktaydı. Bütün bunlardan dolayı imparatorluğun yapısı tam anlamıyla ıslaha ve bunun için de evvelâ içtimaî, idarî ve siyasî müesseselerin mutlak rasyonel bir düzene bağlanması lâzımdı. İşte Tanzimat düşüncesini ve bunun hakikat alanına çıkmasını hazırlayan asıl sebepler bunlardı.

Tanzimat hareketi, bir taraftan da Osmanlı memleketlerinde hürriyet fikrinin doğmakta olduğunun ilk belirtisidir. Bu düşünce geniş halk tabakalarında henüz şuur altında bir halde bulunmasına karşılık, ileri fikirli ve ıslahat taraflısı devlet ricalinde şuurlu bir prensip halinde mevcuttu. Esasen Batı memleketlerinde böyle içtimaî ıslahat hareketlerine hükûmetleri halk zorlamış ve bunu, Fransa'da olduğu gibi, bazan kanlı ihtilâllerle başarmış olmasına karşılık, Osmanlı devletinde tam tersine bu hareketler halkın istek ve hattâ direnişine rağmen daima develt tarafından gelmişti. Nitekim, Tanzimatın ilânı, halkın siyasî olmasa bile bazı içtimaî hak ve hürriyetlerini kısmen teminat altına aldığı halde tatbikatta direnme yine halktan gelmiştir.

Tanzimat hareketinin başında bulunan Mustafa Reşid Paşa, Avrupa devletlerini ve onların politik ve toplumsal yapısını gayet iyi tanıyordu. Bu sistemin iyi ve kötü taraflarını gözü ile görmüş ve Osmanlı memleketlerinde tatbiki halinde nasıl bir değiştirmeye tâbi tutulması gerekeceğini de tasarlamış bulunuyordu. Yine, bütün düşüncelerinin birden fiile çıkmasının imkânsızlığını takdir ettiğinden evvelâ bunların birer prensip olarak vaz' ve kabulünü kâfi görüp bütün teferruatı ile tatbikinin daha geniş bir zamanda yapılmasının kaçınılmazlığını anlıyordu.

Mustafa Reşid Paşa, işte bütün bu mer-

halelerı aştıktan sonra Abdülmecid'i Tanzimatın bir Hatt-ı hümayun şeklinde ilânına ikna etti. Bunun müsveddesini kendisi kaleme aldı. Hükümdara okuduktan ve muvafakatını aldıktan sonra ilânı kararlaştırıldı.

Tanzimat-ı Hayriyye fermanının ilânı ve Reşid Paşanın heyecanı

Hattın okunacağı tarihî gün nihayet gelip çattı. Mustafa Reşid Paşa üstünde Padişahın Hatt-ı hümayununu ve altında ileri gelen devlet ricalinin mühürlerini ihtiva eden bir «Meclis-i Hass-ı Vükelâ mazbatası», yani Bakanlar Kurulu kararı *hazırladı. Bu suretle* Tanzimatın ilânının resmî dayanağını meydana getirmiş oldu. Merasimde okunacak olan Hatt-ı hümayun ise, o devre göre basit ve açık, bütün halkın anlayabileceği bir dille ve âdet olduğu üzere Sadrıâzama hitaben kaleme alınmıştı

Bu Hatt-ı hümayun, Topkapı Sarayında Gülhane meydanında okunmuştur. Bu yüzden bir adı da «Gülhane Hatt-ı hümayunu» dur (Gülhane meydanı, Sarayburnundan Topkapı sarayının duvarlarına ve bir taraftan şimdiki askerî hastahaneye ve buna inen yokuşun başında olup hâlen mevcut bulunmıyan Çizme kapısı hizasına kadar devam eden Marmara yönündeki alandır. (Bu sahanın denize yakın batısında vaktiyle sıra ile gül bahçeleri bulunduğu için bu isimle anılmıştır). Hatt-ı hümayun, Şaban 1255 tarihine rastlayan 3 kasım 1839 Pazar günü, okunmak suretiyle Tanzimat resmen ilân edilmiştir. Devrin vak'anüvisi Lûtfi Efendi diyor ki (Tarih, C: 6, S: 64).

«Bu kitabın yazarı ben, orada kürsüye yakın yerde bulunan Hatt-ı hümayunu cümle dinledim. O okuyuştaki güzellik ve hitâbetteki tatlılık görülmüş şey değildi. Arkasından toplar atılarak kurbanlar kesildi ve durum bütün memlekete ilân edilip o günden başlamak üzere yeni usulün tatbikine teşebbüs edildi».

Genç hükümdar, okunuşta hazır bulunmak için Gülhane meydanına bakan kasra gelmiş ve merasimi buradan takip etmiştir. Bütün devlet ricali ve erkânı, ileri gelen bütün memurlar, ilmiye sınıfının yüksek kısmı, İstanbul'da bulunan bütün yabancı elçilerle elçilik erkânı, bütün gayrı müslim cemaat temsilcileri, esnaf kethüdaları ve halkın ileri gelenleri bu törene dâvet edilmişler ve gelmişlerdi. Bunlar için Gülhane meydanında çadırlar kurulmuştu. Ayrıca, son derece kalabalık bir halk kütlesi toplanmış bulunuyordu. Meydanın ortasında gayet yüksek bir kürsü hazırlanmıştı. Hatt-ı hümayunu okuyacak olan Mustafa Reşid Paşa, heyecan içindeydi. Bu hareketin başta gelen devlet

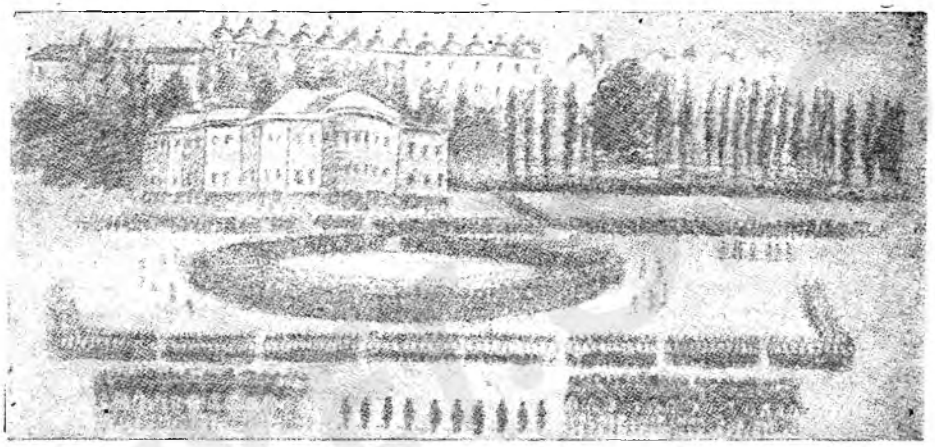

Gülhane kasrı önünde Tanzimat fermanının okunma töreni. Padişahın bulunduğu Gülhane kasrı; topluluğun hemen arkasında görülen binadır. Bugün mevcut olmayan bu kasır, Topkapı sarayının Marmara denizi tarafında, demiryolunun üstüne düşen sahada ve resimden anlaşıldığı üzere sıra ile kubbe ve bacaları görülen Matbah-ı âmirenin önünde bulunuyordu. (Zamanında yapılmış bir resimden)

Ressam Münif Fehim'e göre Reşid Paşanın Tanzimat fermanını okuyuşu

ricâli arasında pek çok aleyhtarı bulunduğunu biliyordu. Hattâ, çoğunluk böyle idi. Zira hemen hepsi Tanzimatın şiddetle men'edeceği rüşvet, irtikâp ve nüfuz sayesinde menfaat sağlamaya alışık kimselerdi (Lûtfi Tarihi, C: 6, S: 60).

Mustafa Reşid Paşa bu işte sadece Abdülmecid'in desteklemesi sayesinde muvaffak olmuş, öbürleri de bunu bildikleri için ses çıkartamamışlardı. Lâkin, el altından hareket geçip bir fitne ve fesad yaratarak bu hareketi önlemeleri ve önayak olanları bertaraf etmeleri ihtimali akla gelebilirdi. Mustafa Reşid Paşanın heyecanı, sadece bu büyük ve tarihî hâdisenin vukuu ile yıllardır beslediği idealinin hakikat alanına çıktığını görme anının gelip çatmasından değil, böyle endişelerden de ileri geliyordu. Nitekim, Tanzimatın ilân edileceği günden evveller de zihnen pek meşgul bulunduğu için yanına yaklaşamayan kethüdası —sonradan vezir olan— Topçubaşızâde Salih Bey o akşam gece yarısından sonra fırsatını bularak kendisine sokulup maruzatta bulunmak isteyince Mustfaa Reşid Paşa ona ağız açtırmadan:

«Efendim, sen ne düşüncelerdesin, ben ne haldeyim. Ben yarınki gün bir tehlikedeyim ki akşama sağ çıkacağımdan ümidim yoktur» demişti (Lûtfi Tarihi, C: 6, S: 64-65). Buna rağmen her ne olursa olsun Hatt-ı hümayunu bizzat okumağa karar vermiş ve bir tehlike vukua gelirse buna katlanmayı peşin olarak göze almıştı. Kendisi, biraz evhamlı olmakla beraber, son derece cesurdu. Siyasî hayatında bu cesaretinin bir çok misallerini daima vermiştir.

Tanzimat fermanı (Gülhane hatt-ı hümayunu)

Hattı okuma vakti geldiğinde Mustafa Reşid Paşa, metin adımlarla kürsüye doğru ilerledi. Merdivenleri ağır ağır çıktı. Hükümdarın bulunduğu tarafa doğru saygı ile baktıktan sonra hazır bulunanları nazikâne selâmladı ve Hatt-ı hümayunu yüksek ve pervasız bir sesle ve son derece güzel bir tarzda okudu.

Bu Hatt-ı hümayunun bugün konuştuğumuz dile çevrilmişi şöyledir:

«Benim Vezirim,

Herkesin bildiği gibi, devletimizin meydana çıkışının başlangıcındanberi Kur'an hükümlerine ve şeriat kanunlarına mükemmel şekilde riayet olunduğundan saltanatımızın kuvveti ve durumu ve bütün tab'asının refah ve mamurluğu son dereceye varmışken, yüz elli yıl var ki birbirini kovalayan gaileler ve çeşitli sebeplerden dolayı ne şeriat, ne de kanunlara uyulmak yüzünden eski kuvvet ve ma'murluk tam tersine zayıflık ve fakirliğe dönmüştür. Halbuki şer'î kanunlarla idare olunmayan memleketlerin pâyidâr olamayacağı belli bir şeydir. Cülûsumuzdanberi eserleri hayırlı düşüncelerimiz sadece memleketin i'marı, halkın ve fakirlerin refaha kavuşturulması faydalı meselesine inhisar etmiştir. Memleketimizin coğrafi durumuna, münbit arazisine ve halkın kabiliyet ve istidadına göre lüzumlu şeylere teşebbüs olunduğu takdirde beş on yıl içinde Allahın yardımiyle istenilen şeylerin hasıl olacağı belli olmakla beraber Allahın yardım ve inâyetine itimad edip Peygamberimizin ruhanî imdadına dayanarak bundan sonra devletimizin ve memleketimizin iyi şekilde idaresi için bazı yeni kanunlar konulması lüzumlu ve mühim görülmüştür. Bu kanunların esas maddeleri de can emniyeti ile ırz, namus ve malın korunması, vergi tayini, lâzım olan askerin toplanış tarzı ve kullanılma müddeti meselelerinden ibaret olup şöyle ki: dünyada candan ve ırz ve namustan daha aziz bir şey olmadığından bir insanın onları tehlikede gördükçe yaradılış itibariyle hiyanete mail olmasa bile can ve namusunu korumak için elbette bazı şeylere baş vurmayı, bunun da devlet ve memlekete zararlı olageldiği herkesçe kabul edilmiş olduğu gibi, bilâkis can ve namusundan emin olduğu takdirde sadakat ve doğruluktan ayrılmıyacağı ve işi gücü hemen devlet ve millete iyi hizmetten ibaret olacağı da belli ve meydandadır. Mal emniyetinin mevcud olmayışı halinde ise, herkes ne devlet ve ne milletine ısınmayıp, ne de memleketin imarına bakmayıp daima endişe ve izdıraptan kurtulamıyacağı gibi aksi takdirde, yâni mal ve mülkünün tam emniyet içinde olduğu halde de hemen kendi işi ile ve geçim imkânlarını genişletmekle uğraşacağı ve kendisinde günden güne devlet ve millet gayreti ve vatan sevgisi artıp ona göre iyi harekete çalışacağı şüpheden uzaktır. Vergi tayini maddesi ise, bir devlet memleketi korumak için elbette askere ve diğer lüzumlu masraflara muhtaç bulunup bu ise para ile idare olunacağına ve para da tab'anın vergisiyle hasıl olacağına göre bunun da çaresine iyi bir şekilde bakmak çok mühim olup gerçi ilk zamanlarda gelir sanılmış olan bir elden toplayış belâsından hamdolsun memleketimiz ahalisi bundan evvel kurtulmuş ise de, memleketi tahrib vasıtası olup hiç bir zaman faydalı sonuçlar vermeyen zararlı iltizam usulü hâlâ mevcut ve bu da bir memleketin siyasî ve malî işlerini bir adamın bildiği gibi kullanmak üzere eline ve belki de cebir ve kahır pençesine teslim demek olup o da zaten eğer iyi bir adam değilse hemen kendi çıkarına bakarak bütün işi gücü başkasına haksızlık ve zulümden ibaret olduğundan bundan sonra memleket

Reşid Paşanın okuduğu Tanzimat fermanının orijinali (Başvekâlet Arşivinden)

ahalisinden her ferdin malına ve kudretine göre uygun bir vergi tayin edilerek kimseden fazla bir şey alınmaması ve devletimizin karada ve denizde askerî ve diğer masrafları da lâzım gelen kanunlarla sınırlandırılıp açıklanarak bunun ona göre yapılması lâzımdır. Asker maddesi de, yukarıda yazılan mühim maddelerden olup gerçi vatanın muhafazası için asker vermek ahalinin boynuna borç ise de. şimdiye kadar süregeldiği gibi bir memleketin mevcut nüfusu sayısına bakılmıyarak kiminden tahammül derecesinden fazla ve kiminden noksan asker istemek hem nizamsızlığa ve hem de pek faydalı şeyler olan ziraat ve ticaretin ihlâline sebep olduğu gibi, askerliğe gelenlerin ömürlerinin sonuna kadar kullanılmaları da hem bıkkınlığa ve tahammülsüzlüğe hem de neslin çoğalmamasına sebep olduğundan her memleketten lüzumunda istenecek asker için bazı iyi usuller ve dört veyahut beş sene kullanıldıktan sonra bir değiştirme yolu konulması gerekir. Velhasıl bu nizamî kanunlar hasıl olmadıkça kuvvet ve ma'murluk ve birlik ve düzenlik elde edilmesi mümkün olmayıp hepsinin esası da bu anlatılan maddelerden ibaret olduğundan bundan sonra suç işleyenlerin dâvaları şer'î kanunlara göre açık olarak incelenip görülerek hüküm olmadıkça hiç kimsenin hakkında gizli ve açık idam muamelesi caiz olmamak ve hiç kimse tarafından başkasının ırz ve namusuna tasallût vukubulmamak ve herkesi mal ve mülküne tam serbestlikle malik ve mutasarrıf olarak hiç bir taraftan müdahale edilmemek ve meselâ bir kimse bir töhmet altında bulunur veya bir kabahat işlerse onun vârisleri veraset haklarından mahrum edilmemek ve saltanatımızın tab'ası olan müslümanlar ve diğer milletler bu şahane müsaademize istisnasız muzahir olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinde şeriatin hükmü iktizasından olarak memleketimizin bütün ahalisine tarafımızdan tam teminat verilmiş ve diğer hususlara dahi oy birliği ile karar verilmesi lâzım gelmiş olduğundan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye üyeleri gereği derecesinde çoğaltılıp ve devletimizin vükelâ ve ricâli de ta'yin olunacak bazı günlerde toplanarak ve hepsi düşünce ve mütalâalarını hiç çekinmeden serbestçe söyleyerek bu can ve mal emniyeti ve vergi hususlarına dair lâzım gelen kanunlar bir taraftan kararlaştırılıp askerî tanzimat maddesi de Serasker Kapısı Dâr-ı Şûrasında konuşulup her kanun kararlaştırıldıkça, her şeyin Allaha ait olduğu nisbette, işlerde esas tutulmak üzere üstü Hatt-ı hümayunumuzla tasdik olunmak için tarafımıza arz olunsun. Bu şer'e uygun kanunlar yalnız din ve devlet ve memleket ve milleti ihya etmek için konulacağından tarafımızdan bunlara aykırı hareket vuku bulmayacağına ahd ve mîsak olunup Hırka-i Şerif odasında bütün ümera ve vükelâ hazır oldukları halde Allaha yemin edilerek ülema ve vükelâ da tahlif olunacağından ona göre ülema ve vezirlerden velhasıl

Tanzimat fermanının devletin resmî gazetesi olan «Takvim-i Vekayi» de ilânı

her kim olursa olsun şer'î kanunlara aykırı hareket edenlerin sabit olan kabahatlerine göre cezalarının lâyık oldukları şekilde ve hiç bir rütbeye ve hatır ve gönüle bakılmadan yerine getirilmesi için hususî bir ceza kanunu da tanzim ettirilsin. Bütün memurların şimdiki halde kâfi miktarda maaşları bulunup eğer henüz bulunmayanları varsa onlar da yoluna konulacağından şer'an menfur olup memleketin harap olmamasının en büyük sebebi olan pek çirkin rüşvet işinin bundan sonra vukua gelmemesinin de kuvvetli bir kanunla tekidine bakılsın. Bu anlatılan şeyler eski usulü baştan başa değiştirmek ve yenilemek olacağından bu şahane irademiz Istanbul ve bütün memleketlerimiz ahalisine ilân edilip duyurulacağı gibi dost devletlerin de bu usulün inşallah ebediyyen bekasına sahid olması için Istanbul'da oturan bütün elçilere de resmen bildirilsin. Hemen Ulu Tanrımız hepimizi muvaffak buyursun ve bu kurulan kanunlara aykırı hareket edenler Ulu Tanrının lânetine uğrasınlar ve ebediyyen kurtuluş bulmasınlar, Âmin (Gülhane Hatt-ı hümayunu: Başbakanlık arşivindeki orijinalinden).

Tanzimat fermanının getirdiklerinin ana hatları

Gülhane Hatt-ı hümayununun ilân ettiği prensipler şu şekilde hülâsa edilebilir:

1 — Osmanlı memleketlerinde yaşayan hangi din ve millete mensup olursa olsun bütün tab'a can, ırz ve namus garantisine sahip olacaklardır.

2 — Herkes mülkiyet hakkına sahip bulunacak ve bu hak ferdin lehine olarak devlet tarafından müdafaa edilecektir.

3 — Vergiler için belli ve âdil nisbetler tayin edilecek ve vergi mükellefiyeti eşit olacaktır.

4 — Askerlik hizmeti için belli bir süre ve her yerin nüfusu nisbetinde mükellefiyet konulacaktır.

5 — Suç işlediği iddia olunanlar hakkında tahkikat açık olarak yapılacak ve bunlar alenen muhakeme edileceklerdir.

6 — Kimse hakkında mahkemenin kararı (hükmü) olmadan idam cezası tatbik olunamıyacaktır.

7 — Mahkûm olanların vârisleri veraset hakkından mahrum edilmiyeceklerdir.

8 — Bütün bunlar hakkında çeşitli din ve milletlerden olan tab'aya eşitlik tanınacaktır.

9 — İkinci Mahmud devrinde kurulan ve bazı teşrîî ödevleri de bulunan Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyenin bir taraftan üyeleri çoğaltılacak ve bir taraftan devletin ileri gelen vükelâ ve ricâli de belli zamanlarda toplantılara katılıp bütün bunlar hakkında kanunlar ve bu arada bir ceza kanunu hazırlayacaktır.

10 — Bütün devlet memurlarına belli maaşlar bağlanacaktır.

11 — Rüşvet, katî olarak kalkacak ve buna cesaret edenler şiddetle cezalandırılacaklardır.

12 — Hükümdar bizzat kendisi bu usullere riayet etmeği ve bunlara aykırı davranmamayı kabul ettiği gibi, ülema ve devlet ricâli de bu hususta yemin edeceklerdir.

Gülhane Hattının iç ve dıştaki tepkileri

Gülhane Hatt-ı hümayununu tenkid edenler, onun biraz acele ve belli bir programa bağlı olmayarak gelişi güzel hazırlandığını, bu yüzden tertipsizliğini ileri sürmüşlerdir. Bu düşünceler, az çok yerindedir. Ancak, Mustafa Reşid Paşanın, hazır Hükümdarı ikna etmişken onun caymasına vakit bırakmadan Tanzimatın ilânını bir oldu bitti şekline sokmak için pek acele ettiğini, iç ve dış siyasî olayların da kendisini ayrıca böyle davranmağa zorladığını, bu yüzden metnin kaleme alınışını kısa bir zamana sığdırmak zorunda bulunduğunu unutmamak lâzımdır. Buna rağmen bu fermanda tatbiki düşünülen her şey anlatılmış ve hiç bir şey unutulma-

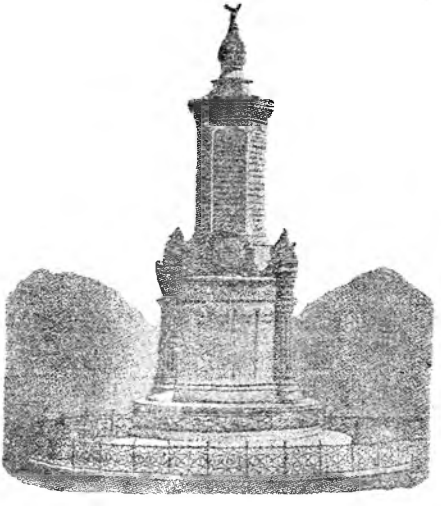

Tanzimat için biri okunduğu yerde, diğeri Bayezid camii avlusunda dikilmesi kararlaşan, fakat projesi ancak onbeş sene sonra yapıldığı halde tahakkuk edemeyen âbidenin resmi

mıştır. Esasen bu fermandan gaye, kabul edilen prensipleri ilândan ibaretti. Bu prensiplerin tatbiki için lâzım olan kanun ve nizamların hazırlanması da bir meclise havale ediliyordu.

Ancak, bütün bunlardan Osmanlı devletinin o zamana kadar kanun ve nizamlardan mahrum bulunduğu mânasını çıkarmamak lâzımdır. Devlet; Fâtih devrine kadar mevcut örf ve an'anelere göre idare olunurdu. Bu örf ve âdetler ise muhit, zaman, ihtiyaç ve göreneklerin doğurduğu kaidelerin kısmen din kurallarıyle birleşmesinden hasıl olmuştu. Bunda genel olarak Oğuz töresinin de büyük etkisi vardı. Fatih, bütün bunları toplayıp tasnif ve tensik ederek bir kanun şekline soktu. Kavanîn-i Âl-i Osman denilen bu kanun, memleketin Anayasası idi. Yavuz Selim ve oğlu Kanunî Süleyman ise, devrinin ve kendi görüşlerine göre daha ileri zamanların ihtiyaçlarını da gözönüne alarak bazı değişiklikler ve ekler kattılar. Bu anayasanın dışında Osmanlı devletinde Medenî Kanun, Ceza Kanunu, Vergi ve Ticaret Kanunları, İdarî kanunlar, Teşkilât kanunları da mevcuttu. Ancak bunlar bir tane olmayıp her eyâlette o eyâletin hususiyetine göre tedvin edilip ayrı kanunlar şeklindeydi. Bunlar, umumî ve müşterek vasıfları haiz olmakla beraber, tatbikat ve teferruatta mahallî icaplara göre ayrı hususiyetler taşıyorlardı. Zira, Osmanlı devleti ayrı din, mezhep ve milletlerin yaşadığı ülkelerin bir araya gelmesinden doğma bir imparatorluktu. Birbirinden çok zaman tamamen ayrı etnik, toplumsal, tarımsal, ekonomik vasıfları olan bu ülkelerin aynı kanunlarla idaresine imkân yoktu. Bunlar mahallî örf ve ihtiyaçlara cevap vermedikçe ne devlet ve ne de tab'a için faydalı olamazlardı. Bu yüzden bilhassa yeni fetihlerle alınan memleketlerde ekseriya Osmanlı idaresinden evvel mevcut kanunlar kısmen ibka olunur, kısmen halkın lehine olarak tâdil edildikten sonra tatbikine devam edilirdi.

Fetihler devri kapanıp imparatorluk topluluğuna dahil ülkeler, bu topluluk içinde uzun müddet bir arada yaşadıktan sonra yavaş yavaş müşterek hususiyetleri çoğaldı. Müşterek ihtiyaçları hasıl oldu. Ondokuzuncu yüzyılda ise, Macaristan, Erdel, Kırım, Besarabya, Özi, Mora gibi bir çok yerler elden çıkmış, müslüman tab'anın yaşadığı yerlerin nisbeti, hıristiyan tab'asının yaşadığı yerlerin nisbetine göre süratle artmıştı. Aradan geçen üç dört yüz yıl, bir çok alanlarda mahallî hususiyetleri ortadan kaldırmış bulunuyordu. İmparatorluk artık her ülkesine şâmil müşterek kanunlarla idare edilebilecek hale gelmişti. Bu yüzden, eyâlet kanunları esasen unutulmuş, tatbikattan fiilen kalkmış olanların yerini idarî tasarruflar almıştı. İşte, İkinci Mahmud devrindenberi başlayıp Tanzimatta tamamlanan, bu ihtiyacın giderilmesi ve idarî tasarrufların yerine geçecek ve bütün imparatorlukta yürürlü olacak kanunların hazırlanmasıdır.

İstanbul halkının durumu, yabancı basının neşriyatı

Tanzimatın ilânı, İstanbul halkı arasında sevinç uyandırmıştı. Onları sevindiren, kendilerine vadedilen huzurdu. Gayrı müslimlerin sevinci ise iki kat oldu. Müslümanların devlet idaresi, askerlik ve tarım gibi işlerle uğraşmalarına karşılık, nail oldukları bir çok muafiyetlerden istifade ile ticaret, küçük endüstri ve esnaflık sayesinde son yüz yılda imparatorluğun en kalkınmış zümresi onlardı. Şehir ve kasabalarda yaşayanları bu sayede orta refah seviyesinin üstüne çıkmışlardı. Hıristiyan köylü zümresi askerlikle mükellef olmadıkları için son yüz yılda durmadan devam eden savaşlara katılmamışlardı. Bu yüzden köyleri daha mamur ve kendileri daha refahlıydı. Tanzimat ise, onlara da can, mal ve ırz garantisi veriyordu. Ayrıca, müslümanlardan farklı elbise giymek, şehir içinde ata binememek, gâvur diye hakaretli şekilde anılmak gibi şeyler de ortadan kalkıyordu. Sonradan zaman zaman ıslah edilen ıslahat fermanları ve nihayet 1876 anayasası arada tam bir eşitlik kurmuş, bütün devlet memuriyetleri kendilerine açılmış, eskiden müslümanlar hakkında şahitlikleri bile kabul edilmezken mahkemelerde hâkimlik etmişler, büyük elçilik, nazırlık gibi en yüksek memuriyetlere yükselmişler, ayrıca cemaatleri için çeşitli imtiyazlar elde etmişler, şeref ve haysiyetleri ile servet ve refah içinde yaşamışlardır.

İkinci Mahmud, saltanatı sırasında, vilâyetlerdeki âyân adlı türedilere karşı çetin bir mücadele açıp hepsini sindirmişti. Tanzimatın tatbikatından olarak yine kuvvetlenmek istidadını gösteren bu zümreye göz açtırılmamış, mütegallibe kılıklı valiler tepelenmiş, vilâyetlerin idarî ve malî işleri kuvvetle merkeze bağlanmış ve devlet gelirinin onun bunun kesesine girmesine engel olunmuştur. Tanzimat, imparatorlukta bir program dahilinde eyâlet eyâlet tatbik olunmuş, rastlanan mahallî dirençler mutlaka kırılmış, bu harekete karşı olanlar sindirilmiştir.

Tanzimatın ilânının, Avrupa'daki akisleri çok müsbet olmuş; Londra, Paris ve Viyana gazeteleri bu hareketi alkışlayıp, göklere çıkarmışlardır. Gerçi Osmanlı devletinin düşmanları, Babıâlinin biraz sıkışınca tatlı ıslahat vaadleri ile taahhütler altına girmek ve güçlükler ortadan kalkınca bildiğinden şaşmamak mesleğinde olduğunu ileri sürüp

bu yeni hareketin değerini düşürmek istemişlerse de, Mustafa Reşid Paşayı yakından tanıyan Batı devletleri onun şahsında bu dâvanın beka ve istikrarını gördüklerinden bu sefer bu işin ciddî ve kat'î şekilde ele alındığına inanıyorlar ve Osmanlı devletine itimad ediyorlardı. Nitekim Tanzimatın ilânundan onbeş yıl sonra Çarlık Rusya'sının, imparatorluğun varlığına kasteden hareketi karşısında birleşerek yardıma koşmuşlar, birlikte savaşmışlar ve birlikte kazanılan Kırım harbi sonunda Paris'de akdolunan meşhur andlaşma ile Osmanlı devletini Avrupa devletleri topluluğuna kabul edip ve mülkî bütünlüğünü müşterek garanti altına almışlardır. Bu ise, geçen onbeş yıl içinde bu dâvadan vazgeçilmediğini ve bazı duraklamalara rağmen işin yürüdüğünü görmelerinden ileri geliyordu.

Tanzimat aleyhtarlarının faaliyeti, Reşid Paşanın azli ve uzaklaştırılması

Tanzimatın ilânı sadece Mısır meselesinin halline yarayacağı için pek ses çıkarmamış ve işe karışmamış bulunan pek çok devlet ricâli, bu iş sona erer ermez el altından faaliyete geçmişlerdi. Evvelce Mısır meseleliği yüzünden mutaassıp güruhu Mustafa Reşid Paşanın aleyhine dönmüş olduğu gibi, Tanzimata taraftar olmayan devlet ricâli ve hattâ bu arada Avusturya elçisi bu meselenin halli için Paşanın azlinden başka çare bulunmadığını Padişaha duyurmanın yolunu buldular (Ali Fuad: Ricâl-i Mühimme-i siyasiye, S: 9). Bu zevatın Mehmed Ali Paşanın parası ile hareket ettiği rivayet olunmuştur ki, bu pek mümkündür. Nihayet, daha onbeş gün evvel Mısır meselesinde gösterdiği başarı dolayısıyle pırlantalı İmtiyaz nişanı ve bin altın atiyye verilmiş olan Mustafa Reşid Paşa, evvelce kaydettiğimiz gibi Hariciye Nazırlığından azlolundu. Kendisi, Edirne valiliğine tayin edildi. Yerine de Rifat Paşa getirildi (31 mart 1841). Ancak, Reşid Paşanın azli ile Tanzimattan vazgeçildiği gibi bir düşüncenin hasıl olmaması için Babıâliye gönderilen bir Hatt-ı hümayunla Tanzimat hareketinin yürüyeceği bildirildi (Atâ Tarihi, C: 7, S: 6).

İzzet Mehmed Paşanın ikinci Sadareti

Mısır valisine verilecek olan İmtiyaz fermanı yüzünden Sultan Abdülmecid tarafından politik mülâhazalarla Hariciye Nezaretinden azledilen Mustafa Reşid Paşa, tayin

Tanzimatın ilânı hâtırası olarak on iki sene sonra 1850 de Brüksel'de basılan bronz madalya. Büyüklüğü yedi santim çapında olan bu madalyanın asıllarından İstanbul Arkeoloji müzesinde de mevcuttur.

sini naklederken yazdığımız gibi, Mustafa Reşid Paşa, Mehmed Ali Paşaya verilen ilk fermandaki şartların hafifletilmesini doğru bulmamıştı. Halbuki Londra'da hazırlanan protokolün imzası, bu fermanın Mehmed Ali Paşa tarafından kabulüne bağlı idi. O zaman Mehmed Ali Paşa, bu cihetlerin detiştirilmesini temin için Osmanlı Hariciye Nazırına el altından görülmemiş rüşvetler teklif etmişse de, kabul ettirememişti. Bunun üzerine o da ilk imtiyaz fermanını kabul etmemekte ayak diremiş ve yeni bir buhrana sebep olmuştu. Bu sırada Avrupalılarla fazla dost-

edildiği Edirne valiliğine gitmemişti. Onu çok takdir eden Abdülmecid, iki sene sonra arzusunu yerine getirip Paris elçiliğine gönderdi. Mustafa Reşid Paşa bu suretle uzaklaştıktan sonra Istanbul'da en nüfuzlu kimse olan onun rakiplerinden Serasker Rıza Paşa kaldı. Sadrıâzam Mehemd Emin Rauf Paşa bile onun nüfuzuna baş eğmişti amma, devrimciler ile yapmış olduğu işbirliği unutulmamıştı. Serasker Rıza Paşanın ısrarı üzerine ihtiyarlığı ve artık istirahate muhtaç bulunduğu bahanesiyle azledilip eski Sadrıâzamlardan Dârendeli İzzet Mehmed Paşa,

Rifat Paşa

ikinci defa olarak bu makama getirildi (4 aralık 1841).

İzzet Mehmed Paşa, Tanzimattan evvelki gibi bir Sadrıâzam olmak iddiasındaydı. İşe başlar başlamaz ilk olarak Mustafa Reşid Paşanın adamlarından olup onun yerine Hariciye Nezaretine getirilen Rıfat Paşayı azil ile bu makama Sarım Efendiyi tayin ettirdi. Buna benzer başka icraatı ile muhafazakârların gözüne girdi ise de, Sadarete gelmesiyle birlikte huzursuzluklar ve hattâ bazı karışıklıklar başladı. Yemen tarafına

Sırp Knezi Miloş Obronoviç

sevkedilen Kütahya ve Karahisar bölgeleri redif erleri, isyan ederek memleketleri tarafında savaşmak istediler. Hareket, şiddetle bastırıldı. Mes'uller mahkemeye verilip şiddetli cezalara çarptırıldılar. Aynı şekilde, Lübnan ve Cebel-i Dürüz'de kargaşalıklar çıktı. Bunun üzerine Mîr Kasım azledilip Macarlı Ömer Paşa, Cebel Emini tayin edildi.

Tanzimatın tatbikinde yalnız mutaassıp yobaz güruhu ile menfaatleri bozulan bir kısım devlet ricâli memnuniyetsizlik göstermekle kalmıyor, ne gariptir ki bu suretle eskiye nazaran durumları düzelen hıristiyan tab'anın da muhalefetine uğruyordu. Müslümanlarla aynı haklara sahip olmak, onları birdenbire şımartmıştı. Şimdi, daha heyecanlı idiler, imtiyazlarının genişletilmesi, onları daha fazlasını istemeğe sevketmekten başka bir işe yaramamıştı. Kendisini ortodoksların hâmisi ilân ve Edirne muahedesiyle bu husûsta bazı haklar elde etmiş bulunan Rus Çarı bundan istifadeye hazırlanıyordu. Osmanlı memleketlerinde yaşayan çeşitli milletlere mensup bütün ortodokslar da onu hâmî bilerek müracaatta bulunuyor, katolikler aynı şekilde Fransa'ya ve sayıları gittikçe artmakta olan protestanlar ise İngiltere'ye başvuruyorlardı. Bu arada Ruslar kendisinden memnun bulunmadıkları Sırp Knezi Miloş'u istifaya mecbur ederek yerine Mihal adlı birisinin getirilmesine muvaffak olmuşlardı. Bu, Rusya'nın Tanzimattan sonraki ilk müdahalesiydi. Halbuki Sırb halkı Miloş'dan memnundu. Nitekim Mihal'in zalim idaresine ancak iki yıl kadar dayanabilip sonunda onu koğmuşlar ve yerine Kara Yorgi soyundan Aleksandr'ın knezliğini temin etmişlerdir. Bundan dolayı da Sırbistan'da Obrenoviç ve Kara Yorgi hanedanları arasında büyük rekabet doğmuş, Rusya ile Avusturya ayrı taraftarları tutarak bu rekabeti körüklemişlerdir. Bu haller Bulgaristan'a da sirayet edip ayaklanma alâmetleri belirince, devlet kuvvetleri düzeni iade ettiler. Rusya; bunu da bahane ederek müdahalede bulunmak istediyse de meydan verilmedi.

Mehmed Emin Rauf Paşanın tekrar Sadarete gelmesi, Mısır valisine rütbe verilmesi

Abdülmecid, İzzet Mehmed Paşanın sadrıâzamlığından memnun kalmamıştı. Onun aslında Tanzimat hareketine taraftar olmadığını daha evvel bilmiyordu. Lâkin, hâdiselerin inkişafı ile durumu kavrayarak Sadareti dokuz ayı doldurmadan azledip yerine evvelce ihtiyarlığı ve istirahate ihtiyacı bahanesiyle uzaklaştırılan Mehmed Emin Rauf Paşa dördüncü defa olarak bu mevkie getirildi (30 ağustos 1842). Zaten Padişahın ne

zaman başı sıkılsa Rauf Paşayı Sadarete dâvet ederdi (Abdurrahman Şeref: Tarih musahabeleri, S: 8). Ondan boşalan Meclis-i Vâlâ Başkanlığına da Halil Rifat Paşa tayin olundu.

Mısır meselesi hallolmuş, Mehmed Ali Paşa, devlete tamamen baş eğmiş bulunuyor ve bu uysallığı devam ederek yeni gaileler çıkarmıyacağı anlaşılıyordu. Kendisini büsbütün memnun ve tatmin etmek için Hükümdar tarafından Sadrıâzamlık rütbesi verilip buna mahsus nişan bir Hatt-ı hümayunla Mısır'a gönderildi (Lûtfî Tarihi; C: 7, S: 46).

Padişahın yurd içi tetkik gezisi

Osmanlı hükümdarları yüz yıldan fazla bir zamandanberi yine Istanbul'a ve hattâ saraylarına kapanmış durumdaydılar. Abdülmecid, yurd içinde bir geziye çıkarak memleketi az çok tanımak ve bu münasebetle geniş halk kitleleriyle biraz daha yakından temas edebilmek arzusunu gösterdi. Bunun üzerine, kendisi için hazırlanan Eser-i Cedid adlı vapura binip yola çıktı, evvelâ İzmit'e gitti (25 haziran 1844). Buradaki fabrikaları, resmî daireleri gezdi. Bir kaç gün kalıp memurlara ve halkın ileri gelenlerine rütbe ve nişanlar dağıttı. Halkın fakir kısmına ve çocuklara ihsanlarda bulundu. Sonra aynı vapurla Mudanya'ya doğru yola çıktı. Orada karaya çıkarak Bursa'ya kadar gidip ecdad türbelerini ziyaret etti. Burada da rütbe, nişan ve ihsanlar dağıtıp bilhassa halkla mümkün olduğu kadar temasta bulundu. Mudanya'ya dönüp yine vapura binerek Çanakkale Boğazından çıkıp Midilli ile bazı adaları gezdi. Aynı zamanda Boğazdaki kalelerin tahkimatını gözden geçirdi. Yine halkla görüştü. Sonra Gelibolu'ya ve oradan Istanbul'a döndü (Takvim-i Vakayi, S: 271).

Arnavutluk isyanı

Arnavutluğun, Kega'lık bölgesinde bir isyan çıktığı ve bastırılamadığı haberi gelmesi üzerine Rumeli ordusu müşiri Reşid Paşa ile Rumeli valisi Said Paşaya gerekli emirler verildi. Asker sevkedilip bir çok çarpışmalardan sonra daha ziyade eşkiya mahiyetinde olan âsiler dağıtıldı. Sergerdeleri yakalanıp Istanbul'a gönderildi. Ötedenberi yağmaladıkları şeyler, halka geri verildi. Yeni mülkî ve adlî teşkilât yapıldı. Debre'de de baş gösteren kargaşalıklar süratle bastırıldı. Dört yüzden fazla eşkiya öldürüldü (1844).

Rıza Paşanın Seraskerlikten azli olayı

Halk arasında «Cihan Seraskeri» diye anılan Rıza Paşa ile Maliye Nazırı Safvetî Paşa devlette en kudretli iki şahıs haline gelmişler, bütün iktidarı aralarında paylaşarak devlet idaresini tamamen ellerine almışlardı. Abdülmecid, bilhassa Rıza Paşanın tahakkümünden bıkmış olduğu gibi, Tanzimatı da ciddiye almadığını hissediyordu. Nihayet, ikisini birden azledip Meclis-i Vâlâ Reisi Süleyman Paşayı Seraskerliğe ve eski Maliye Nazırı Nafiz Paşayı yine Maliye Nazırlığına tayin etti (18 ağustos 1845 - 14 şaban 1261).

Seraskerin azli, büyük bir hayret uyandırdı. İkbali gözleri o kadar kamaştırmıştı ki, azlini duyanlar birbirlerinin kulağına büyük bir ihtiyatla: «Duydunuz mu? Serasker azlolunmuş... amma! benden duymuş olmayın!» diye fısıldamışlardı. Kendisi hem Serasker, hem de Mabeyin Müşiri olarak ikbalinin en üst kademesine çıkmış bulunuyordu. Sadrıâzam Mehmed Emin Rauf Paşa, mücadele edemiyeceğini anlayıp ona baş eğmiş durumdaydı. Esasen ihtiyarlamış ve her türlü mücadele kabiliyetini kaybetmiş, mevkiinde bir kukla haline gelmişti. Bu sırada Hükümdarın kardeşi veliahd Abdülâziz Efendi, tahsisatının arttırılmasını isteyen yazılı bir ricaname sunmuş, Abdülmecid de bunun altına muvafakatini yazıp iade etmişti. Bu tezkerenin veliahde, Mabeyin Müşiri sıfatiyle Rıza Paşa tarafından geri verilmesi gerektiği halde, Rıza Paşa onu getirenle iade edince veliahd bundan alınıp ağabeysinin huzuruna

Cihan Seraskeri diye maruf Rıza Paşa

çıkmış ve Seraskere bu kadar yüz verilmesinin doğru olmadığını söylemiş, huzurda bulunan damad Fethi Paşa da onu desteklemişti. Esasen bir kaç gün evvel Vükelâ Meclisinde bir mesele görüşülürken Sadrıâzam işi hükümdara sormayı doğru bularak:

«Acaba bu hususta irade nasıldır?» deyince Rıza Paşa:

«İrade benim dediğimdir!» sözünü ağzından kaçırmış ve bu da Padişahın kulağına gelerek canını sıkmıştı. Rıza Paşa gerçi «irade benim dediğim gibidir» demek istemiş ise de, sarayda kurduğu sıkı disiplinden memnun bulunmayan Abdülmecid'in yakınları işi ona başka türlü aksettirmişlerdi. Bütün bunlar birikince, nihayet Seraskerin azline ve Konya'ya sürgün edilmesine sebep oldu (Lûtfî Tarihi, C: 8, S: 29).

LÜBNAN MESELESİ, DÜRZÎ - MARUNÎ REKABETİ, AVRUPA DEVLETLERİNİN İLGİ VE MÜDAHALELERİ, DİĞER ÇEŞİTLİ OLAYLAR

Tanzimatın ilânından sonra Osmanlı devletinin çeşitli bölgelerinde meydana gelen karışıklık ve kargaşalıkların hepsi devlet kuvvetleri tarafından bastırılmış, bunlardan yalnız bir tanesi, Lübnan ayaklanması yabancı müdahaleye yol açmıştır.

Lübnan eyâletinin merkezi olan Cebel-i Lübnan (Lübnan dağı) ötedenberi türlü din, mezhep ve ırklara mensup kimselerin bir arada oturduğu huzursuz bir bölgeydi. Bu ahali, başlıca iki kısma ayrılmıştı:

1 — Aralarında pek az Sünnî müslüman bulunan Dürzî, Mutvalî, Nuseyrî, İsmailî gibi olan zümre.

2 — Marunî ve Katolik Rum (Melkit) cemaatlerine mensup olan Hıristiyan zümre.

Bunlardan, birincilerin en mühimi Dürzîler ve ikincilerin en mühimleri Marunîlerdi. Bunlar, pek eski zamanlardanberi yarı müstakil yaşamağa alışmış oldukları için, devletin yüksek hâkimiyetini kabul etmek şartiyle Osmanlı idaresi de Cebel halkının iç işlerine karışmamış, her yıl maktu bir vergi almakla iktifa etmişti.

Cebel halkı, buraya Havran'dan göçmüş ve sonra hıristiyan olmuş Şihabî ailesi tarafından bir nevi muhtariyetle idare edilmekteydi. Yılda devlete verilen vergi 2650 keseden ibaretti. Şihabîlerin reisi ve Lübnan hâkimi olan Mîr Beşir, Osmanlı - Mısır savaşının sonlarına doğru azledilip yerine oğullarının en kabiliyetsizi Mîr Kasım tayin olunmuştu. Mîr Beşir, gerçi devletin tarafını tutmuşsa da bazı şüpheli halleri sezilmiş ve Mısır meselesinin hallinden sonra bu sefer onun ayaklanıp istiklâl sevdası peşine düşmesi muhtemel görüldüğü için azlolunmuştu. Esasen gayet sert, gaddar ve zalim bir kimse olduğu için Lübnanlılar da kendisini pek sevmezlerdi. Mîr Kasım ise son derece basiretsiz bir zat olduğundan Lübnan'ı iyi idare edemiyordu. Bu sırada memleketin büyük bir derdi vardı. Mısır savaşı sırasında İbrahim Paşa burasını işgal ettiği zaman yıllık

Damad Ahmed Fethi Paşa

İkinci Mahmud'un kızı ve Fethi Paşa zevcesi Atiye Sultan'ın bir çocukluk resmi

vergiyi 6500 keseye çıkarmıştı. Lübnan'ın bunu ödemesine imkân yoktu. Cebren yapılan bir tahsilât halkı perişan etmişti. Esasen Lübnanlıların İbrahim Paşaya isyan ederek Osmanlı devleti tarafına geçmeleri bu yüzdendi. Mısırlılar buradan çekildikten sonra Akkâ valisi Mehmed Selim Paşa, Tanzimatın esaslarına uygun şekilde bütün cemaat ileri gelenlerinden mürekkep bir divan kurdu. Bunun reisi, Lübnan hâkimiydi. Bölgenin bütün idaresini bu divan yürütecekti. Bu sırada Mehmed Selim Paşa ilk iş olarak yıllık vergiyi 3500 keseye indirdi. Lâkin Lübnanlılar devlete başvurup savaşta çok ezildiklerini ve iktisadî düzenlerinin bozulduğunu ileri sürüp bu verginin eski haddi olan 2500 keseye indirilmesini rica ettiler. Ancak, devlet hazinesi de büyük bir darlık içinde bulunduğundan Lübnanlıların bu isteği kabul olunmadı. Bunun üzerine Dürziler çeteler teşkil edip Marunilere hücum ettiler. Hıristiyan köyleri yağma edildi, yakılıp yıkıldı (1841). Böylece, iki cemaat arasında esasen mevcut bulunan nefret ve düşmanlık bu bahane ile patlak vermiş oluyordu. Dürziler, bununla da iktifa etmeyerek Mir Kasım'ı, Deyrul-Kamer'deki konağından kaldırıp, hakaretlerle sokaklarda sürüklediler. Dürzilerin bu galeyanına sebep, daha evvel vergileri toplamakla görevli mutavassıtların hıristiyanlardan seçilmesi ve onların kendi mezhepdaşlarını kayırıp müslümanlardan zorla fazla tahsilât yapmalarıydı. Selim Paşa, iki tarafa da nasihatlerde bulunduysa da dinletemedi. Bunun üzerine zor kullanmak mecburiyetinde kaldı.

Dürzî'ler topluluğundan bir görünüş

Maruni'ler topluluğundan bir görünüş

Fransa'nın müdahalesi

Üçüncü Selim zamanında giriştiği harekâtta muvaffak olamayıp Suriye ve Mısırdan atılmış olan Fransa'nın hâlâ bu topraklarda gözü bulunduğu için taarruza uğrayan katolikleri himaye bahanesiyle hemen işe karıştı. Ona, diğer devletler de katıldılar. İstanbul'da bulunan elçileri Babıâliye müracaat ederek işin tatlılıkla ve kan dökülmeden sonuçlandırılmasını istediler. Bunun üzerine o sırada Serasker bulunan Mustafa Nuri Paşa meseleyi hal için hususi bir memuriyetle ve geniş yetkilerle Beyrut'a gönderildi. Mustafa Nuri Paşa, ilk iş olarak idaresiz bir zat olan Mir Kasım'ı azledip, Dürziler Marunilere ve Maruniler Dürzilere tâbi olmak istemediklerinden evvelce kaydettiğimiz gibi Macarlı Mirliva Ömer Paşayı Lübnan Emîri tayin etti. Bu suretle Lübnan'ın muhtariyeti ortadan kalkmış oluyordu. Bu tedbir, bir müddet için ortalığı yatıştırmış oldu (Lütfî Tarihi, C: 7, S: 34). Hattâ, bu halin devamı da pek muhtemeldi. Ömer Paşa, iki cemaat hakkında tarafsızlığını muhafaza ettikçe büyük ihtilâfların çıkması

beklenemezdi. Ancak, burada sükûnetin geri gelmesinden hiç de memnun kalmamış olan Fransa, bu usulün Lübnan muhtariyetine son verdiğini ileri sürüp Rusya ile birlikte bir daha müdahalede bulunarak eskisi gibi Şihabîlerden bir emîr tayinini istedi. Bu, Dürzîlerin bir daha Marunî hâkimiyeti altına girmesi demek olacağından kabul edilmedi. Bunun üzerine ortalama bir hal çaresi arandı ve bulundu. Macarlı Ömer Paşanın görevine son verilerek Dürzî ve Marunîlerden birer kaymakam seçildi ve Lübnan halkı, bunlar arasında âdeta ikiye bölündü (1842). Lâkin, bu çare yine iki tarafı memnun edemedi. Çünkü, Dürzî ve Marunîler, Lübnan'ın bir çok yerlerinde karmakarışık olarak oturmaktaydılar. Bunun için meselenin coğrafî bir taksim ile halli imkânsızdı. Sayda valisine tâbi bulunacak ve yalnız din esasına göre ayrılmış cemaatleri temsil edecek olan kaymakamların üstelik yetki ve görevleri tamamen belli değildi. Bu yüzden, bu idare tarzının kurulması ile birlikte ihtilâflar başlamış ve Lübnan meselesi kısa zamanda devletin başına gaile olmuştur.

Fransız - İngiliz rekabeti, olaylar ve Babıâlinin tutumu

Lübnan meselesine İngiltere, Fransa, Rusya, Prusya ve Avusturya müdahalede bulunmuşlardı. Bunlar içinde bu bölgede menfaatleri en ziyade çatışan Fransa ile İngiltere idi. Fransa Marunîleri, İngiltere Dürzîleri tutmakta idi. Huzursuzluğun devamı üzerine bu sefer Derya Kapdanı Halil Rıfat Paşa gönderildi (1843). Halil Rıfat Paşa, Dürzî ve Marunî kaymakamların görev ve yetkilerini ve nüfuz sahalarını belirtip sınırlandırmağa çalıştı. İki cemaatin karışık olarak oturdukları bölgelerde ise her biri için kaymakam vekillikleri ihdas edildi. Neticede her cemaat kendi işini kendisi görüp diğer cemaate mensup kimselerin müdahalesine uğramıyacaktı. Fakat, müdahaleci devletlerin el altından yaptıkları kışkırtmalar, yeniden karışıklıklara ve kanlı hâdiselere sebep oldu. Dürziler, Marunîlere hücum ettiler, iki Fransız manastırı basıldı, bir papaz öldürüldü. Böylece, Halil Rıfat Paşanın bütün gayretleri boşa gitmiş oldu. Kendisi geri döndükten sonra beş devlet Babıâliye müşterek bir tebliğde bulunup karışıklıklara son verilmesini istediler. Bunun üzerine Hariciye Nazırı Şekib Efendi, 14 eylül 1845 tarihinde Beyrut'a vardı. Durumu inceledikten sonra karışıklık çıkaran ve kanlı hâdiselere sebep olanların mutlaka tenkili gerekeceğini, yoksa bu olayların sürüp gideceğini anlayarak Beyrut'taki beş devlet konsoloslarını topladı ve kendilerine askerî harekât başlayacağından, zarar görmemeleri için Cebel'deki tab'alarını geri çekmelerini bildirdi. Fransız konsolosu Pujad bu teklifi ancak yerlerinden yurdlarından olacak Fransız tab'asının bu yüzden uğrayacakları zararın tazmini şartiyle kabul edebileceğini, ayrıca yağmalanan Fransız manastırları dolayısıyle de tazminat verilmesini ve öldürülen papazın katili olduğu iddiasıyle Şeyh Hammud Ebu Neked'in cezalandırılmasını istedi. Fransız elçisi Burkeney de Babıâliye bir nota vererek aynı talepleri ileri sürdü; hattâ tercümanını Babıâliye gönderip eğer istekleri kabul edilmezse sefarethaneyi terk ile devletinin talimatını Boğazda bekleyeceğini bildirdi (Lûtfî Tarihi, C: 8, S: 50).

Babıâli, Şekib Efendiden henüz beklenen rapor gelmediğinden elçiye cevap vermedi. Ancak durumu Hariciye Nazırına bildirdi.

Şekib Efendi ise, Cebel'in merkezi olan Deyrül-Kamer'e gidip burada Arabistan ordusu Müşiri Namık Paşa ile görüştü. İlk iş olarak muhtelif unsurların birbirlerini kırmalarına engel olmak maksadıyle halkın elinde bulunan silâhların toplanmasına karar verildi. Bunun temini için de yirmi dört tabur piyade ve bir süvari müfrezesi ile Cebel bölgesi askerî işgal altına alındı. Şekib Efendi bunu arapça bir beyanname ile halka bildirdiği gibi, son karışıklıklarda suçlu görülenlerin affedileceğini, 1841 karışıklıklarında vukua gelen zararların devlet tarafından ödeneceğini, bundan sonra her cemaatin vergilerinin kendi vekilleri vasıtasıyle toplanacağını ilân etti ise de, bilhassa Fransızların el altından yaptıkları kışkırtmalar yüzünden Marunîler silâhlarını teslim etmediler. Dürziler de hemen onlara uydular. Bu yüzden bir çok hâdiseler çıktı. Bunun üzerine Dürzî ve Marunî kaymakamları ile iki tarafın ileri gelenlerinden bir çoğu halkı mukavemete teşvik suçu ile tevkif edildiler. Alaylı bazı subaylar, silâh toplanması sırasında şiddetli davrandılar. Bir kısım halk, bu arada mallarının da yağmaya uğradığını

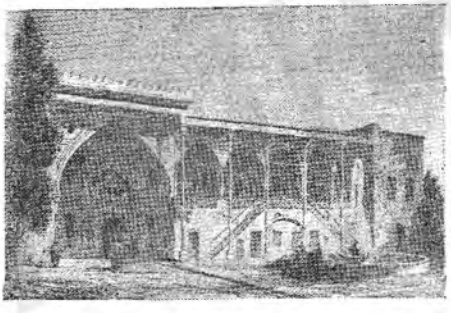

Bir Dürzî Emiri sarayı

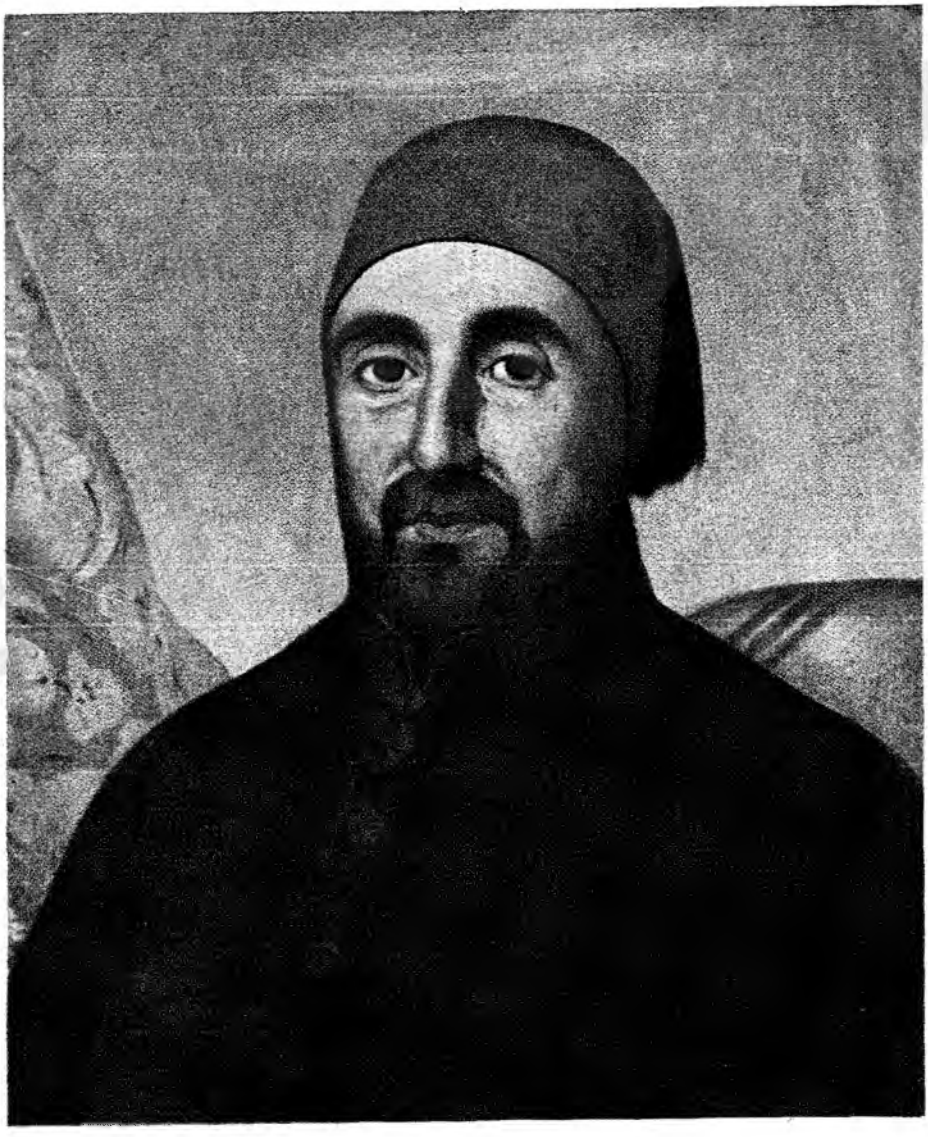

Mustafa Reşid Paşa

(Mufassal Osmanlı Tarihi tablosu - No: 51)

iddia etti. Bir manastır tecavüze uğrayıp papazları hakarete maruz kaldılar. Namık Paşa, gayet enerjik hareket ederek buna sebep olanları da tevkif edip harb divanlarına verdi. Böylece de olayların tekerrürünün önüne geçti.

Fransa'nın fiilî müdahalesi, meselenin kapanması

Bu münferit olaylar, müthiş iftiralara yol açarak Avrupa'da kıyametlerin kopmasına sebep oldu. Türklerin Dürzîlerle birlikte hıristiyanları katlıâma başladıkları ileri sürülüyordu. Bu sırada, silâhını teslim etmeyen bir Marunî tevkif edilmişti. Kendisi, Fransız konsolosluğu tercümanının kardeşi ve ayrıca kâtibi olduğu için Fransa hemen onun mevkuf bulunduğu Cüneyye'ye bir savaş gemisi gönderdi. Kasabayı topa tutmak, karaya asker çıkarmak gibi lüzumsuz ve uygunsuz taşkınlıklarda bulundu. Öbür konsoloslar bile bu hareketi doğru bulmadılar.

Şekib Efendi böyle patırdılara papuç bırakacak gibi değildi, işine devam etti. Ne çare ki aleyhinde bir kampanya açıldı. Hattâ bu dâvada Osmanlı devletini tutan Avusturya Başvekili Meternih (Metternich) bile Viyana elçisi Nafi' Efendiye:

«Ne yapıyorsunuz? Fransa'nın Beyrut konsolosunu niçin tevkif ettiniz?» diye sormuş ve Nafi' Efendi tevkif edilenin Fransız konsolosu değil, Fransa tab'asından bile olmayan bir arapça kâtibi olduğunu söyleyince şaşıp kalmış, inanmak istememişti. Ne çare ki, Şekib Efendinin gösterdiği metaneti Babıâli gösteremiyerek gevşemeğe başlamıştı. Hariciye Nazırına şiddetli hareket edilmeyip şikâyeti mucip olacak her şeyden vazgeçilmesi bildirildi. Şekib Efendi ile Namık Paşa verdikleri cevapta olayların pek mübalâğalı aksettirildiğini, silâh toplanmasına devam edileceğini, çünkü bunun mutlaka lüzumlu bulunduğunu, hattâ gerektiğinde zor kullanarak bu iş tamamlanmazsa iki cemaatin savaşına engel olunamıyacağını, kaymakamlarla ileri gelen kimselerin tevkifinin bir misafirlik şeklinde olduğunu, nihayet bu icraat yarıda bırakılırsa bir daha bu bölgede devlet nüfuzunun kurulamıyacağını açıkça bildirdiler.

Şekib Efendi buna rağmen Hariciye Nezaretinden azledilip Londra elçiliğine tayin olundu. Hariciye Nezaretine ise, bu sırada Paris elçisi bulunan Mustafa Reşid Paşa getirildi (18 ekim 1846). Şekib Efendiye kaymakamları serbest bırakması ve silâh toplama işinden vazgeçip meseleyi tatlıya bağlaması emrolundu.

Şekib Efendi, son bir hizmet olarak sekiz maddelik bir beyanname neşredip Lübnan'ın idaresini en uygun esaslara bağladı. Bu sayede bu bölge on dört yıl kadar sükûn içinde kaldı.

Şekib Efendinin neşrettiği beyannamenin esasları şunlardı:

1 — Cebel-i Lübnan bir Dürzî ve bir Marunî kaymakamlığına ayrılacaktır.

2 — Bu kaymakamlar Sayda valisine tâbi bulunacaklardır.

3 — Ahalisinin çeşitli cemaatler halinde karışık olarak yaşadıkları yerlerde azınlık halinde olanlar için birer kaymakam vekili bulunacak, vergiler bunlar vasıtasıyle toplanacaktır.

4 — Her kaymakamın maiyetinde on iki üyeden mürekkep karma bir meclis bulunacaktır.

5 — Bu meclislerin idarî, adlî ve malî yetkileri olacaktır.

6 — Her meclisin on iki üyesinden bir tanesi reis vekili ve kaymakam vekili sayılacaktır, her mecliste Müslüman, Dürzî, Marunî, Katolik, Rum ve Melkit Rum cemaatlerinden ikişer ve Mutvalî ve Nuseyrî cemaatlerinden birer mümessil bulunacaktır.

7 — Lübnan, delvet hazinesine yılda maktu olarak 3500 kese vergi verecektir.

8 — Vergiler, mükelelflerin malî yetkilerine göre tahsil olunacaktır.

Şekib Efendi

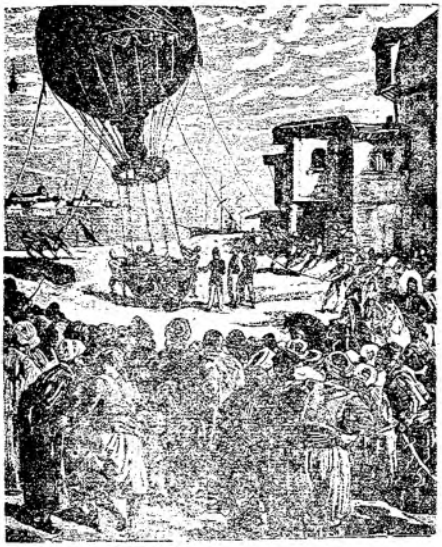

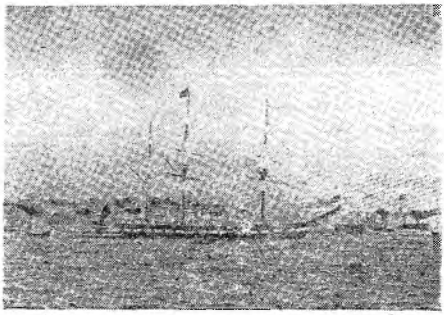

Mecid devrinde iki hâdise

1844 de İstanbul'a gelen Comasgi (Komasgi) adlı İtalyan, Haydarpaşa ve sonra Taksim'de balonla iki uçuş yapmış ve yine Haydarpaşadaki üçüncü uçuşunda kaybolmuştur. Bu uçuşlar halkın büyük alâka ve heyecanını mücip olmuştur.

1851 de de Feyzi Barî adlı buharlı gemimiz İngiltere'ye kadar gitmiştir.

Padişahın ikinci yurdiçi tetkik gezisi ve direktifleri

Abdülmecid, bu sefer de Rumeli taraflarında bir inceleme gezisi yapmağa karar vermişti. 29 nisan 1846 çarşamba günü Istanbul'dan hareket ederek Yeşilköy'de iki gün kaldı; hava muhalefetinden deniz yolculuğundan vazgeçip karadan Varna'ya kadar giderek deniz yolu ile yine Istanbul'a döndü (Vesaik-i Tarihiye, S: 33-34). Bu gezide edindiği intibalara göre aşağıda yazılı işlerin acele olarak ele alınmasını Sadrıâzama bildirdi:

1 — Meriç nehrinin tesviyesi ve İnoz limanının temizlettirilmesi.

2 — Edirne, Ruscuk ve Ziştova gümrüklerinin ilgası.

3 — Taşralarda hububattan ve her nevi erzakla hayvanlardan alınan ihtisap vergisinin kaldırılması.

4 — Taşralarda zaptiye (polis) erlerinin hem yetişme, hem de sayı bakımlarından kifayetsiz olmaları göze çarptığından bunların hemen ıslahı.

5 — Silistre köylerinde hayvan hastalığı çıktığı için büyük zarar gören halka gerekli yardımın yapılması.

6 — Her tarafta cehaletin kaldırılması için gerekli tedbirlerin alınması.

Mısır valisi Mehmed Ali Paşanın İstanbul'a gelişi ve oğlunun Londra'yı ziyareti, Süveyş kanalı fikri

1846 yılının en mühim olayları şüphesiz ki Mısır valisi Mehmed Ali Paşanın Istanbul'a gelerek Abdülmecid'i ziyaretidir. Onun böyle bir arzusu bulunduğu haber alınınca Hükümdarın yakınlarından Serkurena Hamdi Bey, hemen Mısıra gönderilip Mehmed Ali Paşa Padişah tarafından resmen dâvet olundu. Mehmed Ali Paşa onunla birlikte bir vapura binip Istanbul'a geldi (19 temmuz 1846). Kendisine tahsis olunan Fer'iye sarayına indi. Hükümdar ve devlet ricâli tarafından büyük misafirperverlik gösterildi. Bir çok defalar Padişahın huzuruna çıkarak görüşüp iltifatlara mazhar oldu. Valide Sultan ile Esma Sultan ve vükelâ taraflarından kendisine parlak ziyafetler verildi. Nihayet, Istanbul'da 29 gün kaldıktan sonra Ramazan ayına bir kaç gün kala Mehmed Ali Paşa izin isteyip refakatinde yine Hamdi Bey bulunduğu halde Mısır'a döndü. Bu sırada büyük oğlu ve kendisinden sonra Mısır valisi namzedi bulunan İbrahim Paşa da Londra'da İngiltere Başbakanı ile görüşüyordu (Lûtfî Tarihi: C: 8, S: 112).

Mehmed Ali Paşanın Istanbul'a gelişi öyle basit bir hâdise değildir. Kendisi daha evvel devlete isyan etmiş, hattâ devlet ordularıyle savaşmıştı. İkinci Mahmud devrinde dâvet olunsa bile her halde kat'iyen gelmiyeceği devlet merkezine bu sefer kendisinin gelmeyi arzu edişi Mustafa Reşid Paşanın büyük bir muvaffakıyetidir. Onun aldığı tedbirler sayesinde Mısır meselesi süratle halolunmuş, Mehmed Ali Paşa istediği imtiyaz-

Abdülmecid zamanında bazı sahalarda Tanzimat hareketleri

(İlâve: 174)

★

Abdülmecid zamanında, tanzimat devrimi prensiplerinin tatbiki için evvelâ Meclis-i Tanzimat kuruldu. Bu meclisin kararları da tatbik kabiliyetini haizdi.

1845 yılında Meclis-i vâlâca verilen bir karar üzerine Tanzimatın ve mülkî ıslâhatın tatbiki için her bölgenin ihtiyaç ve hususiyetlerini yakından tanımak maksadıyle her memleket halkının işe yarar ve itimat olunurlarından iki kişi seçilerek İstanbul'a gönderileceklerdi. Bunların yol paraları mahallî mal sandıklarından ödenecek ve İstanbul'da büyüklerin konaklarında misafir edileceklerdi. Sonra bunlar Meclis-i vâlâ üyeleriyle birlikte toplanarak memleket meselelerini, mahallî ihtiyaçları görüşüp karara bağlayacaklardı.

Bu karar hususî varaklar bastırılarak yurdun her tarafına duyuruldu. Bunun üzerine her yerin ileri gelenlerinden aklı başında ikişer kişi seçilerek İstanbul'a gönderildi. Hepsi devlet ricalinin konaklarında misafir edildiler. Sonra Meclisi vâlâya davet edilip bir arada toplanılarak bölgelerinin durumu ile muhtaç olduğu ıslâhat hakkında kendilerine sorulan sualleri cevaplandırdılar. Bütün bunlar muntazaman zabıtlara geçtikten sonra, her eyâlette devlet merkezinden birer geçici meclis gönderilmesine ve mahallî istek ve ihtiyaçların bunlar tarafından tetkik ve tesbit edilerek Bab-ı âliye bildirilmesine karar verildi. Her mecliste askerî, sivil ve ilmiye memurlarından birer mümessil bulunacaktı. Anadolu ve Rumelinin bazı vilâyetlerinde Mecalis-i İmariye, yani İmar Meclisleri denilen bu meclisler hemen kuruldu. Her meclise bir de kâtip tayin edilerek gerekli maaşlar da tahsis edildi.

Bu şekilde ilk kurulan meclisler, şu bölgelerde hemen faaliyete geçtiler:

Konya, Hüdavendigâr ve Bolu, Sivas ve Ankara, Diyarbekir, Erzurum, Vidin ve Niş, Çirmen ve Silistire, Üsküp, Selânik ve Tırhala, Yanya.

Yedi, sekiz ay kadar müddetle bu meclisler bölgelerini dolaşıp kendilerine verilen talimat dahilinde hazırladıkları raporları Bab-ı âliye birer, ikişer gönderdiler. Bunlar Meclis-i vâlâya havale olundu ve orada gözden geçirilip yapılması mümkün olan işler tesbit edilerek birinci derecede ihtiyaç görülen yollar, köprüler ve limanların pro-

→

→

jelerinin hazırlanması için mühendislere gerekli emirler verildi ise de, bir müddet sonra bu iş tavsadı ve unutulup gitti. Hattâ bu münasebetle yapılmağa başlamış olan Trabzon - Erzurum, Bursa - Gemlik yolları da yarım kaldı.

Mustafa Reşid Paşanın ilk sadaretinde 1846 yılında, devletin eskidenberi birikmiş evrakını muhafaza için Bâb-ı âlî bahçesi dahilinde bir Hazine-i evrak (arşiv) binası inşa olundu (hâlen Başbakanlık Arşivinin depolarındandır). Bâb-ı âlî civarındaki köhne bir mahzende ve Sultan Ahmed-meydanına bakan Defterhanede karmakarışık ve bir kısmı çürümüş ve ihmâl edilmiş bir halde bulunan eski belgeler bu suretle kurtarılmış oldu.

İstanbuldaki tabib ve cerrahların çoğu Galata ve Beyoğlunda oturdukları için İstanbul halkından bunlara birdenbire ihtiyaç hissedenler güçlüklere uğradıkları için Bayezid'de Sirmakeş hanının karşısındaki eczahane tabib ve cerrahlar için nöbet yeri seçilip burada on doktorla iki operatörün daima hazır bulunmaları emir olundu. Bunların maaşları devlet tarafından verileceği için halkdan ücret istemiyecekleri gibi ihtiyaç sahiplerine verilecek ilâçların bedeli de maliye hazinesinden ödenecekti (1846).

★

Malî işlerin tanzimi için de Meclis i Hazain teşkil edilerek eski sistemi esasından değiştiren bir tatbikatta bulunulmak istendi. Tanzimatın maliye alanında getirdiği yeniliklerin başında herkesin vermekle mükellef bulunduğu verginin tayin ve tesbiti ile bunun hükümet tarafından toplanmasıdır. Bununla beraber bu hükümetce toplanması ciheti tatbik olunamamış, buna karşılık devam edegelen iltizam usulü ıslâh edilmiştir. Hristiyanların vergilerinde ise Patrikhanelerin aracılığı kabul olundu. Ayrıca malî yetkiler idare âmirlerinden alınarak Defterdarlara verildi. Vergilerin toplanmasından mes'ul maliye memurları teşkilâtı kuruldu. Her bölge vergilerinin ayarlanması vilâyet meclislerine verildi. ve nihayet devlet memurlarının iltizam işleriyle uğraşması yasak edildi. Maliye düze-

→

→
ninde Fransa teşkilâtı örnek alınmıştır.

★

Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu tanzimatın ilânıyle artık batı hukuk sistemiyle bağdaşmak durumunda bulunuyordu. İşte bu maksatla, Gülhane hattı hümayununun okunuşundan hemen altı ay sonra ilk defa olarak bu mânada ve tanzimat devriminin ruhuna uygun şekilde bir ceza kanunu hazırlandı.

Bu kanun, kısmen Fransızcadan tercüme edilmişti. Ana prensipleri, devrin batı ceza hukukuna uygundu. Bu prensiplerin başında olarak da, vatandaşların kanun karşısında eşit durumda bulunmaları geliyordu. Yedi yıl sonra da, memurların memuriyet yetki ve sorumluluğunu belirten ve bunları kullandıkları sırada işleyecekleri suçlar için cezalar tayin eden bir kanun hazırlandı. Bu, bilhassa mühim bir adımdır. Çünki daha önceleri vali, mutasarrıf nev'inden büyük âmirler kendi bölgelerinde, mevcut bir kanunun müeyyidelerine dayanmadan hapis, sürgün, müsadere, bedenî eza ve idam cezalarını verebiliyorlar ve bunları keyiflerince infaz ediyorlardı.

1850 yılında ceza kanunu tadil edilmiştir.

1857 yılında ise, arazi kanunu çıktı. Bu kanunun büyük hususiyeti, bu devrede çıkan diğer birçok kanunların aksine olarak Batıdan adapte edilmemiş olmasıdır. Buna sebep ise, Osmanlı imparatorluğundaki toprak tasarruf sisteminin Batıdakine uymayışıdır. Bunun kaynağı, eski Osmanlı kanunnameleriyle başta Ebussuud Efendi olmak üzere bu konuda verilmiş fetvalardır.

1849 yılında çıkarılan Ticaret Kanunu ise bu hususî hukuk sahasında ilk büyük kanundur. Hükümlerinin ekserisi Fransız Ticâret Kanunundan alınmıştır. Deniz Ticaret Kanunu ise, 1863 de çıkmıştır. 1861 yılında Ticaret Muhakemesi usulü nizamnamesi meriyete konmuştur. Bir nevi Medeni Kanun olan Mecelle-i ahkâm-ı adliye veya kısa adı ile Mecelle çalışmaları 1855 yılında başlamış, 1872 de bitirilerek son kısmı basılmıştır. Bunun meydana gelmesi için kurulan Mecelle cemiyetinin ve bunun başkanlığında bulunmuş olan Cevdet Paşa'nın büyük himmeti geçmiştir. Esası islâm fıkıh, yani şer-î hükümler ile islâmî örfler olan bu kanun, ayrı kitaplar halinde şu bölümleri kapsamakta idi:

Satın alma, ticaret, kefalet, havale, rehin, emanetler, hibe, gasp, itlâf, hacir, - zorlama - şüfa, şirket, vekâlet, sulh, ibra, ızrar, dâvâ, beyyineler, kaza.

1851 maddeden mürekkep olan mecellede, şahıs, aile, miras hukukî ve

→
aynî haklara ait kısımlar mevcut değildir. Bunlar fıkıh ve ferâiz kaidelerine terk olunmuştur. Bunun için tam bir Medenî Kanun vasfını taşımaz.

Tanzimat devrinden evvel Osmanlı devletinde üç tip Mahkeme vardı. Bunlar da: şer-î mahkemeler, cemaatlere mahsus yalnız medenî hukuka ait dâvaların görüldüğü mahkemeler ve Osmanlı memleketlerinde oturan yabancıların kendi aralarındaki ticarî dâvâlar için kurulmuş kapitülasyon mahkemeleri. Tanzimat, bunlara karma ticaret ve karma asliye ceza mahkemelerini kattı. Böylece yabancı devlet tab'ası ile Osmanlı tab'ası arasında çıkan ticarî dâvaların ve Osmanlı tab'ası arasındaki ceza dâvalarının görülmesi mümkün olacaktı. Bunların ilki 1857 ikincisi 1859 yılında kurulmuştur. 1869 yılında ise, ticarî işlerin dışında kalan hukuk alanında da yetkili olmak üzere mahkemeler kurulması hakkında bir nizamname çıktı. Bu mahkemelere, nizamiye mahkemeleri deniliyor ve bunlar şeklen şer'î mahkemelerden ayrılıyordu.

★

Tanzimat fermanında doğrudan doğruya millî eğitimle ilgili bir kısım görülmez, çünki buna ait işler daha evvel başlamıştı. Ocak, 1839 senesi Şubat ayında (1254 zilkaade sonu) Sultan Mahmud'un saltanatının son aylarında, İmam-zâde Esad Efendi Rüştiye mektepleri nezaretine (Mekâtibi Rüştiye Nezareti) tayin edilmiş ve hazırladığı lâyihanın uygulanması için padişahtan irade alınmıştı.

İmam-zâde Esat Efendinin hazırladığı lâyihaya göre Rüştiye mekteplerinden mezun olanların devlet dairelerine tercihan alınmalarına karar verildiğinden, Sultan Ahmed camii içerisinde tedrisata başlayan ve Maarif-i adliye ve Ulum-ı edebiye namında iki şubesi bulunan ve adı Mekteb-i Maarif-i Adlî olan ilk Rüştiye mektebi büyük rağbet görmüş ve 2 nisan 1841 cumartesi yapılan mezuniyet imtihanına her iki şubesinden 400 den fazla talebe katılmıştır.

Aynı mektebin 1842 senesi mezuniyet imtihanları 22 nisan perşembe günü Sultan Abdülmecid'in huzurunda yapılmıştır.

Memleketin her tarafında yeni mektepler açılmasını ve sıbyan mekteplerinin çoğaltılmasını isteyen Abdülmecid, 1845 yılında bir gün Bab-ı âliye gelerek sadrıâzım ile ileri devlet memurlarına hitaben "menba-ı ulum ve fünun ve mehaz-ı sanayi-i nümun olan mekâtib-i lâzıma icat ve inşası ind-i şahanemizde akdem-i umur addolunmakla memalikin münasip mahallerine iktiza eden mekteplerin tanzimiyle terbiye-i âmmenin çaresine bakılsın"

→

→

diyerek tanzimat devrinin sindirilebilmesi için cehaletin yok edilmesi gerektiğine işaret ettiğinden bu işi düzenlemek ve belli bir programa bağlamak gayesiyle Bab-ı âlî'de bir komisyon kurulmasına karar verildi.

Bu komisyona yenilik taraftarı olmakla nam salmış - sonradan şeyhülislâm - Arif Hikmet Efendi, Vak'anüvis Esad Efendi. Hariciye müsteşarı Âlî Efendi, Divan-ı hümayun baştercümanı Fuad Efendi gibi seçkin kimseler alındılar. Varılan kararlar bir kanun haline getirildi. Bunun ana prensibi şunlardı:

a — Sıbyan mekteplerinin tamamen devlet kontroluna alınması.

b — Bunlarla daha yukarı kademedeki okullara ait müfredat programlarının Avrupa'dakilere benzer şekilde düzenlenmesi.

c — Medresenin dışında ve onun her türlü tesirinden uzak olmak üzere bir Darülfünun kurulması.

Bu kanunun çıkışından sonra hükümdarın diğer bir emri ile Osmanlı devletinin maarif işleriyle meşgul olmak üzere bir Meclis-i daimî-i maarif-i umumîye kuruldu. Riyasetine meşhur riyaziyeci Ferik Emin Paşa, Maarif-i umumîye nazırlığına vak'anüvis Esad Efendi, Muavinliğe sadaret kalemi mümeyyizi Kemal Efendi tayin olundular. 1848 senesi sonunda Emin Paşa Rumeli ordusu müşirliğine tayin edildiğinden Esad Efendi Meclis-i Maarif reisliğine tayin ve Maarif-i umumîye nezareti lâğvedildi. Kemal Efendi de Mekâtîb-i umumîye müdürlüğüne getirildi.

1846 yılında Darülfünunun binasının temeli atılmış ve Darülmuallim de tedrisat başlamıştır.

Darülfünuna gelince; Ayasofyanın ve Üçüncü Ahmed Çeşmesinin karşısına rastlıyan eski Mehterhanenin bulunduğu yerde başlayan inşaat işi uzadıkça uzamış, binanın mukaveleli mimarına verilen ücretler büyük bir yekûn tutmuştur.

Bu binanın inşası birçok engeller yüzünden uzun zaman tamamlanamamış, nihayet sona ermiş, bu sefer de ilk maksat için kullanılamamıştır. Sonra, Abdülâziz devrinde kâğıt paranın ilgası kararı bu binada alınmış, bu yüzden bu işe "Darülfünun kaidesi" denilmiştir. (Bina Cumhuriyet devrinde İstanbul adliyesi iken 1934 yılında yanmıştır).

Darülfünun binasının inşaatı devam ederken diğer taraftan tedris için tedbirler alınıyordu. Bilhassa mevcut orta tahsil kademeleri Darülfünun öğrenci yetiştirecek seviyede olmadığından bu maksatla kurulan ve 1849 yılında tedrisata başlıyan Bezmialem Valde Sultanın eseri olduğu için de (Valde Mektebi) denilen mektep büyük bir önem kazanmıştır.

→

→

Bu okulun açılış törenine Şehzade Murad Efendi ile Fatma Sultanı ellerinden tutarak gelen Sultan Abdülmecid, Mekâtîb-i umumîye müdürü Kemal Efendiye yaklaşarak, çocuklarına:

"Efendinin elini öpünüz, bundan sonra sizin hocanız efendidir" efendiye de "Bunları sizin terbiyenize bırakıyorum. Diğer talebelerle bir tutmanızı rica ederim" demiştir.

Aynı mektep bilahare Darülmaarif adını almış ve üç yıllık bir ders programı uygulanmaya başlanmıştır. Bu mektep mezunlarının da "Mekteb-i Maarif-i Adlî" den çıkanlar gibi devlet memuriyetine alınmalarına karar verilmiştir.

1851 yılında, Darülfünun açılıncaya kadar, okutulacak dersler için eserler hazırlamak üzere (Encümen-i Dâniş) adı ile ilk Osmanlı ilimler akademisi kuruldu. Hariciye müsteşarı Fuad Efendi (paşa) ile Cevded Efendi (paşa) nın müşterek olarak yazdıkları Kavaid-i Türkiye adlı kitap bu encümen tarafından kabul edilen ilk eserdir.

Fakat bu gayretlere rağmen Abdülmecid zamanında Darülfünun açılıp faaliyete geçirilememiştir. Buna mukabil 1858 yılında idarî kademelerde vazife alacak memur sınıfını yetiştirmek üzere Mülkiye Mektebi kuruldu.

Bir yıl sonra Sıbyan mektebi denilen İlk okullardan Rüştiyelere, yani Orta okullara alınacak talebenin imtihana tabi' tutulması usulü kabul edilmiş, çeşitli vilâyetlerde otuzdan fazla Rüştiye mektebi açılmış ve İstanbul'da yalnız kızlara mahsus olmak üzere yedi Rüştiye açılması kararlaştırılmıştır. Mülkiye mektebine de doğrudan doğruya vilâyet maiyet memuru yetiştirecek özel bir şube ilâve olunmuştur. Yine bu sene "Maarif-i umumîye nizamnameleri neşredilmiş, maarif meclisi de ilmî ve idarî bölümlere ayrılmıştır.

★

Yeniçeri ocağının kaldırılması ile muntazam ordunun kuruluşundan beri on yıl geçmiş olduğu ve Tanzimat fermanında yapılacağı bildirildiği halde askere alınış ve terhis meseleleri henüz yoluna konulamamıştı.

Askere alınacaklar ne yaş sırası mükellefiyetine, ne de kur'a usulüne tâbi' idiler. Memleketin her tarafından vücut yapısı askerliğe elverişli, kimsesiz ve fakir gençler yakalanıp kışlalara sevkedilmekte idiler. Bunların askerlik hizmetinden bir daha kurtulmalarına da imkân yoktu.

Nihayet bu iş kökünden halledilip belli yaşa varmış olanlar arasından ihtiyaç nisbetinde kur'a ile asker alınması ve onların beş yıl sonra terhis olunması usulü kabul edildi.

Kur'a usulünün tatbiki için gerekli

→

→
hazırlıklar uzayacağından bir defaya mahsus olmak üzere beş yıllık hizmetlerini dolduranların terhisi ile yerlerinin eyaletlerdeki rediflerle doldurulması kararlaştırıldı (6 eylül 1843).

Kur'a ile askere alınış nizamnamesi 1847 yılında neşredildi. Buna göre yirmi yaşında bulunup gönüllü olarak askere gelen veya kendisine kur'a isabet edenler beş yıl silâhlı eğitim gördükten sonra terhis edilecekler, bundan sonra da yedi yıl müddetle savaş ve yılda bir kere eğitim mükellefiyeti altında bulunacaklardı. Bunların birincilerine Nizamiye askeri, ordu ihtiyatını teşkil eden ikincilerine ise Redif askeri deniliyordu. Her yıl otuz bin kişi silâh altına alınacak ve aynı miktarda asker de terhis olunacaktı. 1843 yılında yapılan yeni teşkilâta göre ordu sayısı beşe çıkarılmıştı.

1 — Merkezi İstanbul olan Hassa ordusu. 2 — Merkezi Üsküdar olan Dersaadet ordusu (ikinci Mahmud zamanındaki Mansure ordusu). 3 — Merkezi Manastır olan Rumeli ordusu. 4 — Merkezi Erzincan olan Anadolu ordusu. 5 — Merkezi Şam olan Arabistan ordusu. 6 — Merkezi Bağdad olan Irak ordusu.

Orduların teşkilâtı ise şöyle olacaktı:

1 inci ve 3 üncü ordular: 7 piyade alayı, 7 talia taburu, 5 süvari alayı, 1 topçu alayı.

2 nci, 4 üncü ve 5 inci ordular: 6 piyade alayı, 6 talia taburu, 4 süvari alayı, 1 topçu alayı.

6 ncı ordu: 4 piyade alayı, 4 talia taburu, 2 süvari alayı, 1 topçu alayı.

Her piyade alayı üç tabur, her süvari alayı altı bölük, her topçu alayı on iki bataryadan kurulmuştu. Ne kadar piyade alayı varsa o bölgede karşılığında en az o kadar redif alayı bulunacaktı.

Redif ordusu, her biri 800 mevcutlu 120 taburdu. Her sene otuz bin kişi bu sayıya katılıyor ve yedi yıl müddetle Redif ordusunda kalıyordu. Böylece ilk yedi yılın sonunda iki yüz on bin kişilik bir ihtiyat ordusu meydana gelmişti.

Muvazzaf ordunun genel kadrosu ise şöyle idi:

36 piyade alayı, 36 talia taburu, 26 süvari alayı, 7 sahra topçusu alayı, 4 kale topçusu alayı, 2 istihkâm alayı, 1 sanayi alayı.

★

Tanzimatın ilâniyle devam edip gelen birtakım kötü adetlerin hareketlerin önlenmesine çalışılmış, müeyyide-
→

→
lerle bunlara mani olunmak istenmiştir. Bunların başında rüşvet gelir.

Rüşvet onaltıncı yüzyıl sonlarından itibaren yavaş yavaş pek tabiî bir hal almıştı. Memuriyet elde etme karşılığı daha yüksek kademelerde bulunan mes'ul veya gayrı mes'ul kimselere para ödeyen kimseler, bunu halkın sırtından çıkarmak zorunda bulunuyorlardı. Bu şekilde yavaş yavaş irtikâp kapıları da açılmış ve göz yummalar sonunda bu da yerleşmişti. Gülhane hatt-ı hümayununun getirdiği yeniliklerden birisi de rüşvet ve irtikâbın kat'i şekilde meni idi. Lâkin buna alışmış birçok vezirler ve devlet adamları için terki kolay değildi. Bunun için bu itiyatlarına devam etmek istediler. Bu yüzden, başta sadrıâzam Hüsrev Paşa olmak üzere, Akif, Nafiz, Tahir ve Hasib Paşalar gibi büyük mevkilerde bulunmuş kimseler yargılandılar ve cezalandırıldılar. Buna rağmen rüşvet ve irtikâbın bu tedbirlerle tamamen kalkmış olduğu iddia edilemez.

Tanzimat cemiyet hayatına da yenilikler getirmiş, rical ziyareti Avrupa usulünce yürütülmek istenmişti. Çünkü o zamanlar herkes aklının estiği gün ve saatte, vakitli, vakitsiz devlet ricalinden ve ileri derecede memurlardan istediği zatın evine gidip ziyarette bulunabilirdi. Bu ise, birçok rahatsızlıklara sebep oluyordu. Ziyaret kabul edenler her gece geç vakitlere kadar misafir ağırlamak ve onlarla oturmak zorunda kalıyor, dinlenmek fırsatını bulamıyordu. Buna engel olmak üzere evlerinde misafir kabul edecek bu gibi kimselerden hangisinin evlerinin hangi gecelerde açık bulunacağı tesbit ve ilân olundu. Buna göre cuma geceleri Sadrıâzâm ve Şeyhülislâmlar cumartesi geceleri Seraskerle Tophane müşiri, pazar geceleri Derya kaptanı ve deniz ümerası, pazartesi geceleri Hariciye, Maliye, Darphane nazırları, salı geceleri Reis-ür Rüesa ve Hassa müşiri, çarşamba geceleri Zaptiye müşiri ile Ticaret nazırı ve Sadaret müsteşarı, perşembe geceleri Deâvi ve Masraf nazırları misafir ve ziyaretçi kabul edeceklerdi. Buna, adı Fransızcadan alınarak (Suvare usulü) denilyse de uzun müddet tatbik edilemeyip unutulmuş gitmiştir.

Bibliyografya : Maarif-i Umumiye Nezareti tarih-i teşkilât ve icraatı. Mecmua-ı Ebuzziya, sayı 120. Devlet salnamesi. Enver Ziya Karal; Osmanlı Tarihi c: 5 ve 6. Osman Ergin; Türkiye Maarif tarihi. Lûtfi; Tarih. Ziya Karamürsel; Osmanlı malî tarihi hakkında tetkikler Tanzimat (yüzüncü yıldönümünde çıkarılan).

lardan yalnız bir tanesini elde edebilmiş, devlete baş eğmek zorunda kalmış ve itaat ve sadakatinin devamı kendi menfaati haline gelerek bunu teyid için Osmanlı hükümdarının ayağına yüz sürmeğe can atmıştı. Bu sırada, İbrahim Paşanın Londra'yı ziyareti de tesadüfî değildi. Mısır meselesinde İngilterenin Osmanlı devletini şiddetle tutmasına sebep en kısa ve rahat Hindistan yolunun Kızıldeniz'den geçmesiydi. Mısır ne kadar kuvvetlenir ve ne derece bağımsızlaşırsa, bu yol o derecede tehlikeye düşerdi. Fransa'nın Mısır'ın tarafını da tutması bu şekilde İngiltere'yi baskı altında bulundurabilmek içindi. İngiliz Başvekili bu görüşmede İbrahim Paşaya Süveyş yolunun açılması fikrini telkin ederek bundan sonra Mısır'ın, İngiltere'nin Hindistan yolunu serbestçe kullanmasına engel olmadıkça, aleyhinde çalışmıyacağı hakkında teminat vermişti. Fransa politikasına karşılık gittikçe kuvvetlenen İngiliz politikasına mütemayil bulunan İbrahim Paşa, bu teminatla Mısır'a döndü. Lâkin, babası Mehmed Ali Paşayı Süveyş kanalı fikrine ikna edemedi. Eski kurd, bunun zamanla yabancı rekabet ve müdahalesine yol açacağını, böyle mühim bir vasıtayı elinde bulun-

Abdülmecid'in kızı Fatma Sultan

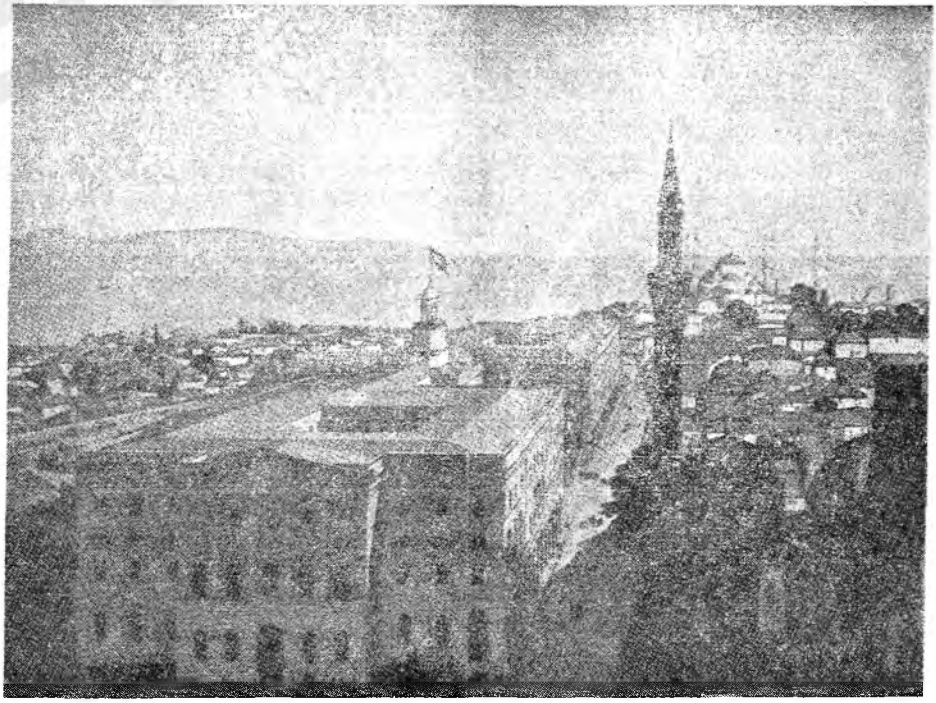

Ayasofya'da Abdülmecid'in yaptırdığı Darülfünun (Üniversite) binası

→ hazırlıklar uzayacağından bir defaya mahsus olmak üzere beş yıllık hizmetlerini dolduranların terhisi ile yerlerinin eyaletlerdeki rediflerle doldurulması kararlaştırıldı (6 eylül 1843).

Kur'a ile askere alınış nizamnamesi 1847 yılında neşredildi. Buna göre yirmi yaşında bulunup gönüllü olarak askere gelen veya kendisine kur'a isabet edenler beş yıl silâhlı eğitim gördükten sonra terhis edilecekler, bundan sonra da yedi yıl müddetle savaş ve yılda bir kere eğitim mükellefiyeti altında bulunacaklardı. Bunların birincilerine Nizamiye askeri, ordu ihtiyatını teşkil eden ikincilerine ise Redif askeri deniliyordu. Her yıl otuz bin kişi silâh altına alınacak ve aynı miktarda asker de terhis olunacaktı. 1843 yılında yapılan yeni teşkilâta göre ordu sayısı beşe çıkarılmıştı.

1 — Merkezi İstanbul olan Hassa ordusu. 2 — Merkezi Üsküdar olan Dersaadet ordusu (ikinci Mahmud zamanındaki Mansure ordusu). 3 — Merkezi Manastır olan Rumeli ordusu. 4 — Merkezi Erzincan olan Anadolu ordusu. 5 — Merkezi Şam olan Arabistan ordusu. 6 — Merkezi Bağdad olan Irak ordusu.

Orduların teşkilâtı ise şöyle olacaktı:

1 inci ve 3 üncü ordular: 7 piyade alayı, 7 talia taburu, 5 süvari alayı, 1 topçu alayı.

2 nci, 4 üncü ve 5 inci ordular: 6 piyade alayı, 6 talia taburu, 4 süvari alayı, 1 topçu alayı.

6 ncı ordu: 4 piyade alayı, 4 talia taburu, 2 süvari alayı, 1 topçu alayı.

Her piyade alayı üç tabur, her süvari alayı altı bölük, her topçu alayı on iki bataryadan kurulmuştu. Ne kadar piyade alayı varsa o bölgede karşılığında en az o kadar redif alayı bulunacaktı.

Redif ordusu, her biri 800 mevcutlu 120 taburdu. Her sene otuz bin kişi bu sayıya katılıyor ve yedi yıl müddetle Redif ordusunda kalıyordu. Böylece ilk yedi yılın sonunda iki yüz on bin kişilik bir ihtiyat ordusu meydana gelmişti.

Muvazzaf ordunun genel kadrosu ise şöyle idi:

36 piyade alayı, 36 talia taburu, 26 süvari alayı, 7 sahra topçusu alayı, 4 kale topçusu alayı, 2 istihkâm alayı, 1 sanayi alayı.

★

Tanzimatın ilâniyle devam edip gelen birtakım kötü adetlerin hareketlerin önlenmesine çalışılmış, müeyyide- →

→ lerle bunlara mani olunmak istenmiştir. Bunların başında rüşvet gelir.

Rüşvet onaltıncı yüzyıl sonlarından itibaren yavaş yavaş pek tabiî bir hal almıştı. Memuriyet elde etme karşılığı daha yüksek kademelerde bulunan mes'ul veya gayrı mes'ul kimselere para ödeyen kimseler, bunu halkın sırtından çıkarmak zorunda bulunuyorlardı. Bu şekilde yavaş yavaş irtikâp kapıları da açılmış ve göz yummalar sonunda bu da yerleşmişti. Gülhane hatt-ı hümayununun getirdiği yeniliklerden birisi de rüşvet ve irtikâbın kat'i şekilde meni idi. Lâkin buna alışmış birçok vezirler ve devlet adamları için terki kolay değildi. Bunun için bu itiyatlarına devam etmek istediler. Bu yüzden, başta sadrıâzam Hüsrev Paşa olmak üzere, Akif, Nafiz, Tahir ve Hasib Paşalar gibi büyük mevkilerde bulunmuş kimseler yargılandılar ve cezalandırıldılar. Buna rağmen rüşvet ve irtikâbın bu tedbirlerle tamamen kalkmış olduğu iddia edilemez.

Tanzimat cemiyet hayatına da yenilikler getirmiş, rical ziyareti Avrupa usulünce yürütülmek istenmişti. Çünkü o zamanlar herkes aklının estiği gün ve saatte, vakitli, vakitsiz devlet ricalinden ve ileri derecede memurlardan istediği zatın evine gidip ziyarette bulunabilirdi. Bu ise, birçok rahatsızlıklara sebep oluyordu. Ziyaret kabul edenler her gece geç vakitlere kadar misafir ağırlamak ve onlarla oturmak zorunda kalıyor, dinlenmek fırsatını bulamıyordu. Buna engel olmak üzere evlerinde misafir kabul edecek bu gibi kimselerden hangisinin evlerinin hangi gecelerde açık bulunacağı tesbit ve ilân olundu. Buna göre cuma geceleri Sadrıâzâm ve Şeyhülislâmlar cumartesi geceleri Seraskerle Tophane müşiri, pazar geceleri Derya kaptanı ve deniz ümerası, pazartesi geceleri Hariciye, Maliye, Darphane nazırları, salı geceleri Reis-ül Rüesa ve Hassa müşiri, çarşamba geceleri Zaptiye müşiri ile Ticaret nazırı ve Sadaret müsteşarı, perşembe geceleri Deâvi ve Masraf nazırları misafir ve ziyaretçi kabul edeceklerdi. Buna, adı Fransızcadan alınarak (Suvare usulü) dendiyse de uzun müddet tatbik edilemeyip unutulmuş gitmiştir.

Bibliyografya : Maarif-i Umumiye Nezareti tarih-i teşkilât ve icraatı. Mecmua-ı Ebuzziya, sayı 120. Devlet salnamesi. Enver Ziya Karal; Osmanlı Tarihi c: 5 ve 6. Osman Ergin; Türkiye Maarif tarihi. Lûtfi; Tarih. Ziya Karamürsel; Osmanlı malî tarihi hakkında tetkikler Tanzimat (yüzüncü yıldönümünde çıkarılan).

lardan yalnız bir tanesini elde edebilmiş, devlete baş eğmek zorunda kalmış ve itaat ve sadakatinin devamı kendi menfaati haline gelerek bunu teyid için Osmanlı hükümdarının ayağına yüz sürmeğe can atmıştı. Bu sırada, İbrahim Paşanın Londra'yı ziyareti de tesadüfî değildi. Mısır meselesinde İngilterenin Osmanlı devletini şiddetle tutmasına sebep en kısa ve rahat Hindistan yolunun Kızıldeniz'den geçmesiydi. Mısır ne kadar kuvvetlenir ve ne derece bağımsızlaşırsa, bu yol o derecede tehlikeye düşerdi. Fransa'nın Mısır'ın tarafını da tutması bu şekilde İngiltere'yi baskı altında bulundurabilmek içindi. İngiliz Başvekili bu görüşmede İbrahim Paşaya Süveyş yolunun açılması fikrini telkin ederek bundan sonra Mısır'ın, İngiltere'nin Hindistan yolunu serbestçe kullanmasına engel olmadıkça, aleyhinde çalışmıyacağı hakkında teminat vermişti. Fransa politikasına karşılık gittikçe kuvvetlenen İngiliz politikasına mütemayil bulunan İbrahim Paşa, bu teminatla Mısır'a döndü. Lâkin, babası Mehmed Ali Paşayı Süveyş kanalı fikrine ikna edemedi. Eski kurd, bunun zamanla yabancı rekabet ve müdahalesine yol açacağını, böyle mühim bir vasıtayı elinde bulun-

Abdülmecid'in kızı Fatma Sultan

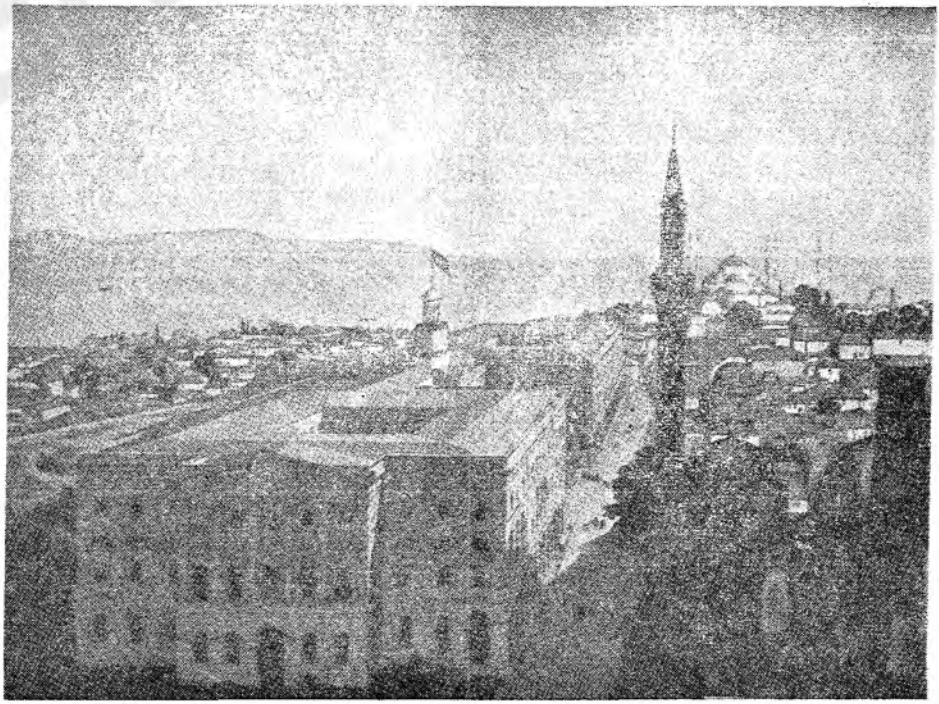

Ayasofya'da Abdülmecid'in yaptırdığı Darülfünun (Üniversite) binası

duran Mısır'ın rahat bırakılmayıp sonunda bir Avrupa sömürgesi haline geleceğini ileri sürüyordu.

Mehmed Ali Paşa, Istanbul'da bulunduğu sırada eski can düşmanı Hüsrev Paşa ile de görüşerek «Paşa Baba» diye şakalaşmışlardı. Herkese evlât demeği âdet edinen Mısır valisi bir gün Hükümdarın huzurunda aynı sözü ağzından kaçırmış, sonra ayaklarına kapanıp affını istemiş, son derece nazik bir zat olan Abdülmecid ise: «Siz devletin babası yerinde sayılırsınız!» nev'inden iltifatlarla mahcubiyetini gidermişti (Lûtfî Tarihi, C: 8. S: 113).

Mustafa Reşid Paşanın Sadaret makamına gelişi, icraatı

Mehmed Ali Paşa Mısır'a döndükten sonra, esasen artık pek ihtiyarlamış bulunan Mehmed Emin Rauf Paşa azledilip yerine 1845 ekimindenberi Hariciye Nazırı bulunan Mustafa Reşid Paşa tayin edildi (28 eylül 1846).

Yeni Sadrıâzamın isteği üzerine aynı zamanda Hariciye Müsteşarı Mehmed Emin Âli Efendi Hariciye Nezaretine, Gümrük Emini İbrahim Sarım Efendi Sadaret Müsteşarlığına tayin olundular.

Bu sırada Bosna'da baş kaldıran Bihkeli Mehmed Beyin üzerine Bosna valisi Halil Kâmilî Paşa tarafından asker sevkolunup mağlûp edilerek avenesiyle birlikte yakalandığı haberi geldi.

1846 yılının sonunda Hüsrev Paşa,

İbrahim Sarım Paşa

Seraskerlikten azledildi. Yerine Damad Said Paşa tayin edildi. Hassa Müşirliği Seraskerlikten ayrılarak kumandanlığı Müşirlik rütbesiyle ordu kaymakamı Reşid Paşaya verildi. Esasen Mustafa Reşid Paşanın Sadarete gelmesinden sonra Hüsrev Paşanın mevkiinde uzun müddet kalması beklenmiyordu.

1847 yılının en mühim hâdisesi Tanzimatın ruhuna ve insan haklarına uymayan esaretin memlekette yasak edilmesidir. Büyükçarşı civarında bulunan esir pazarı Hükümdarın bir emri ile dağıtılarak esirlerin alenen alınıp satılması men'edildi.

Atina'daki Osmanlı elçisi Kostaki Beyin maruz kaldığı soğuk bir muamele üzerine istenen tarziye zamanında verilmediği için bu devletle siyasî münasebetler kesildi.

Musul vilâyetindeki Cizre kazası mütesellimi olan yerli mütegallibeden Bedirhan Bey, bütün nasihatlere rağmen merkezin emirlerine itaat etmediği için Anadolu ordusu müşiri Osman Paşa üzerine gönderildi. Osman Paşa, Bedirhan Beyi sıkıştırıp eman dilemeğe ve teslim olmağa mecbur ederek iki oğlu ile birlikte İstanbul'a yolladı. Bunun gibi Necid'de baş kaldıran Paysal bin Türkî gailesi de Mekke Şerifi vasıtasıyle giderildi.

Mustafa Reşid Paşa aleyhine çalışanlar, Sadaret makamında değişmeler

Derya Kapdanı Halil Paşanın son zamanlarda nüfuzu pek artmış, âdeta eskiden Serasker Rıza Paşanın yaptığı gibi devlete ve erkânına hükme başlamıştı. Bir taraftan da Hüsrev Paşanın yine Sadaret mevkiine getirileceği dedikoduları alıp yürümüştü. Mustafa Reşid Paşanın tavsiyesi üzerine Halil Paşa Derya Kapdanlığından uzaklaştırılarak yerine Damad Mehmed Ali Paşa tayin edildi. Düşmanları ise Sadrıâzam aleyhine şiddetli bir kampanya açmışlardı. Kendisinin dinî icaplara uymadığı ve din adamlarına hürmet etmediği, tamamen frenk taklitçisi olduğu ve Padişahı da bunlara teşvik ettiği söylentileri çıkarılmış, hakkında şu kıt'a gibi:

Zamanenin şu tabib-i nâ-reşidini görkim
Revaç vermek için kendi kâr-u sınaatine
Vücud-ı nazik-i devlet rehin-i sıhhat iken
Düşürdü rey'i sakimi firengi illetine

hicviyeler tertip olunmuş, mesele yabancı gazetelere kadar aksetmiş ve onlar Sadrıâzamı savunmuşlardı (Lûtfî Tarihi, C: 8, S: 119). Aleyhtarları Abdülmecid'e bir taraftan da Mustafa Reşid Paşanın hanedana düşman ve cumhuriyete taraftar olduğunu fısıldayarak mevkiini sarsmağa çalışıyorlardı. Meşhur Şinasi'nin onu övmek için yazdığı kasidede:

Eyâ ehali-i fazlın reisi cumhuru

ve başka bir kasidede de:

Bir ıtıknâmedir insana senin kanunun
Bildirir haddini sultana senin kanunun

demesi ise, ortalığın çalkanmasına sebep olmuştu. Sadrıâzamın en belli düşmanlarından Serasker Said Paşa hemen saraya gidip huzura çıkmış ve:

«Bu adam cumhuriyeti ilân edecek... Saltanatın elden gidiyor, daha ne duruyorsunuz?» diye Padişahı heyecana sevkederek Sadaret mührünün Mustafa Reşid Paşadan alınmasına sebep olmuştu (28 nisan 1848) (Osman Ergin: Maarif Tarihi, S: 353). Ertesi gün ise, başta kendisi ve Âli Paşa olmak üzere Tanzimatın en samimî taraftarlarından dokuz kişinin sürgün edilmesi için bir liste hazırlandı, fakat onun yetiştirmelerinden bulunan yeni Sadrıâzam İbrahim Sarım Paşa bunu reddetti. Buna rağmen bir çok nakil ve becayişler yapıldı. Bu arada Hariciye Nazırı Âli Paşa açığa çıkarıldı. Lâkin, bu hal pek uzun sürmeyerek üç buçuk ay kadar sonra Mustafa Reşid Paşa büyük iltifatları ihtiva eden bir Hatt-ı hümayunla tekrar Sadaret mevkiine getirildi (12 ağustos 1848). O da ilk iş olarak Âli Paşayı yine Hariciye Nazırı tayin ettirdi.

Osmanlı imparatorluğunda bu çeşitli hâdiseler cereyan ederken, Batıda, Avrupa'da da bir takım ihtilâller başlamıştı. Sonradan neticeleri Osmanlı devletini de meşgul eden bu hâdiseleri görelim.

ONDOKUZUNCU YÜZYIL ORTALARINDA AVRUPA DEVLETLERİ VE 1848 İHTİLÂLLERİ

Viyana kongresinin hatalı tertip ve tanzimleri yüzünden vaad edilenlere kavuşamayan Avrupa milletleri alınan çeşitli tedbirlere rağmen 1830 da ilk hareketlerini yapmışlardı. Yine maksatlarına ulaşmadıklarından huzursuzlukları devam etmiş ve on sekiz senelik bir devreden sonra tekrar fiilî harekete geçmişlerdi. Bu sefer de hareketin öncülüğünü Fransa yapmıştır.

Fransa

Bu devlette 1840 yılından sonra bilhassa Tiyer ve Gizo gibi değerli devlet adamlarının hükûmette vazife almaları ile daha istikrarlı bir devir başladı. Bununla beraber, hâlâ Burbonlar'a taraftar olanlarla Bonapartçılar ve Cumhuriyetçiler arasında mücadele devam ediyordu. Bu sırada meydana çıkan sosyalistler de cumhuriyetçilere katılmışlardı. Bunların hepsi Orlean hanedanını indirip idareyi ele almağa hevesli ve hattâ azimliydiler. Orlean'lara, yani Kral Lui-Filip'e taraftar bulunanlar bile aralarında iç ve dış politika meselelerinde anlaşamayan üç kısma ayrılmışlardı. Böylece tam bir huzurun kurulması mümkün olamıyordu. Bununla beraber, yeni rejim Fransa'da tutulmuş ve sevilmişti. Bunun sebebi alınan tedbirler sayesinde ekonomik durumun düzelerek halkın refah seviyesinin artması, kralın ve hükûmetin anayasa ile diğer kanunlara büyük bir titizlikle riayet etmeleri ve bilhassa adalet mekanizmasının tarafsızlıkla çalışmasıydı. Böylece cumhuriyetçilerle sosyalistlerin ve Bonapartçıların hazırladıkları bütün ayaklanmalar bastırılmış, kral ve oğulları bir çok suikastlardan kurtulmuşlardı.

Fransa'da huzursuzluk doğuran sebeplerden birisi de, seçim kanununda seçmen olabilmek için yılda en az iki yüz frank vergi vermek icab edeceğine dair olan maddelerdi. Bir de memuriyetle milletvekilliğinin aynı kimsede birleşebilmesi yüzünden yasama ve yürütme haklarının aynı kimselerde toplanması gibi parlamanter rejimin ana prensiplerine aykırı bir durum olmaktaydı. Bunların düzeltilmesi için verilen kanun tasarısı, 1847 döneminde meclis tarafından reddolundu. Bunun üzerine nümayişler başladı. Başbakan olan Gizo buna rağmen bu yılın sonuna kadar durumu idare etti. Kendisi Parlâmentoda muhaliflerine daima galip gelmiş parlak bir hatip, namuslu, kudretli, bilgili ve hürriyetsever bir devlet adamıydı. Ancak, güttüğü politikada hiç taviz tanımazdı. Mevcut ida-

Fransa Kralı Lui - Filip

reyi en mükemmel idare saydığından muhalifîerin teklif ettikleri ufak tefek değişiklikleri bile kabul etmezdi.

1848 yılı şubatında nihayet beklenen fırtına koptu. Bu ihtilâl Lui-Filip rejimini sürüp götürdü. Kral 24 şubatta istifa ederek ailesiyle birlikte Paris'i terketti, İngiltere'ye sığındı. Böylece, bir ihtilâl ile kurulmuş olan bu rejim, yine bir ihtilâl ile sona ererek Cumhuriyet ilân ve geçici bir hükûmet kuruldu. Bir kurucular meclisi toplanması için çalışmalar başladı. İhtilâl, iktisadî hayata büyük bir darbe indirmiş. ticaret durmuş, fabrikalar kapanmış, işsizler ortalığı doldurmuştu. Geçici hükûmet bunlar için millî atölyeler kurdu. Bunun üzerine hakikî ,işsiz ameleden maada ne kadar serseri ve haylaz varsa buralara doldular. Maksatları boş durmak, gündelik almaktı. Kurucular meclisi 23 nisanda toplanıp cumhuriyeti resmen ilân etti. Geçici hükûmet, devlet reisi seçilinceye kadar bu görevi üzerine aldı. Sonra yasama ve yürütme kuvvetleri birlikte toplanıp devletin başına belâ kesilmiş, tembel ve serseri yatağı ve nihayet para yetiştirilemez hale gelmiş olan millî atölyelerin kapatılmasına karar verdi. Burada bulunanlar ya askere yazılacak veya yol inşaatında çalışmak üzere taşraya gideceklerdi. İşçiler, bunu kabul etmedikleri gibi, hemen kırmızı bayraklar açıp ayaklandılar, barikatlar kurdular. Bu ilk sosyalist kıyamı idi. Kurucu meclis, General Kavenyak'a diktatör yetkisi verip ihtilâli bastırmaya memur etti. Kavenyak üç gün üç gece süren kanlı sokak savaşlarından sonra âsileri dağıtıp sindirmeğe muvaffak oldu. Bundan sonra anayasa ve seçim kanunu süratle hazırlandı ve ilân edildi. Bu usule göre cumhurreisi halk tarafından seçilecekti. En başta gelen namzet ise Kavenyak idi. Herkes onun seçileceğini sanırken, ancak bir buçuk milyon oy alabildi. Cumhurbaşkanlığını ise Bonapart'ın yeğeni Prens Lui Napolyon kazandı (10 ocak 1848). Halbuki 1815 yılındanberi Fransa dışında yaşayan, halk tarafından tanınmayan bir kimseydi. Ancak, Napolyon adının halk vicdanında bıraktığı unutulmaz tesir, ona evvelâ Cumhurbaşkanlığını, sonra da Üçüncü Napolyon ünvanı ile imparatorluğu kazandırdı (1852).

Prens Lui Napolyon

Almanya ve Prusya

1840 yılında Almanya, Fransa'nın Almanya'ya savaş açması ihtimali Alman Birliğinin kurulmasına sebep oldu. İlk adımı Prusya atarak komşu hükûmetlerle bir gümrük birliği kurdu. Zamanla bir çok Alman hükûmetleri bu birliğe katıldılar. Böylece, birleşmeğe taraftar hükûmetler, Prusya'yı yavaş yavaş bu işin lideri olarak görmeğe başladılar (Şarl Senyobüs: Siyasî Tarih, C: 2, S: 157 - 160).

1848 ihtilâlinin aksi ile Almanya daha da kuvvetli oldu. Hürriyetçiler tekrar ayaklanıp hükümdarları halkın arzularına uymağa mecbur ettiler. Prusya Kralı Dördüncü Frederik Vilhelm bile Meşrutiyeti ilâna mecbur kaldı. Bundan sonra birleşme temayülleri süratle gelişti. Meternih'in köhne politikasına âlet olmaktan başka bir şey yapamıyan Frankfurt Diyet Meclisi ilga edilip 1848 mayısında aynı şehirde Almanya Parlâmentosu toplanarak bir imparator seçmeğe karar verdi. Ancak, akademik münakaşalara dalan bir parlâmento ciddî bir iş göremedi. Sonunda imparatorluk tacını Prusya'ya teklif ettiyse de, Prusya kralı bunu reddetti. Çünkü, Avusturya'nın derhal harekete geçeceğini biliyordu. Prusya bu sırada esasen yirmi yedi kadar hükûmeti ittifak dairesine alıp âdeta bir küçük Almanya kurmuştu.

İtalya devletleri

İtalya'da da, diğer milletlerde olduğu gibi yabancı boyunduruğundan kurtulma, meşrutî idare özlemi ve birlik fikri uyanmıştı. Halk kitlesinin gittikçe artan tazyiki, hükûmetlerce hissediliyordu. Bazıları bunun patlak vermesinden evvel normal bir yola tevcihini daha doğru buldular. İlk defa olarak 1846 da Papalık makamına çıkan Doku-

zuncu Pi, tab'asına meşrutiyeti verdi. Bunu, diktayı en hafif şekilde tatbik eden, hattâ diğer hükûmetlerde takibata uğrayıp kaçan mültecileri kabul ve himaye etmiş olan Toskana takip etti. Piyemon ve Napoli Kralları da hemen buna uydular. Piyemon Kralı Şarl Alber üstelik bütün italyanların hürriyeti için sonuna kadar mücadele edeceğini ilân etti.

Fransa'daki 1848 hâdiseleri, en şiddetli tepkiyi şüphesiz ki İtalya'da göstermişti. Mart ayında Milano'da müthiş bir ayaklanma oldu. Avusturya kumandanı yenilerek şehirden kaçtı. Manin adlı bir genç de Venedik'ten Avusturya askerini kovarak cumhuriyeti ilân etti (Şarl Senyobüs: Siyasî Tarih, C: 2, S: 22). Şarl Alber bu millî kıyamın başına geçerek Avusturya'ya savaş ilân etti. İtalya'nın diğer hükümdarları da tab'alarının coşkunluğuna karşı koyamıyarak ister istemez savaşa katıldılar. Lâkin, bu devir ancak üç ay kadar sürebildi. Evvelâ tab'asından on yedi bin gönüllünün Piyemon ordusuna katılmasına engel olmamış bulunan Papa Dokuzuncu Pi, Avusturya ile savaşa cevaz vermeyen bir beyanname neşretti. Maççini ile cumhuriyetçilerin Floransa'ya gelişi, küçük hükümdarları ciddî endişelere sevketti. Toskana dukası İkinci Leopold, askerlerini geri çekti. Biraz sonra Napoli Kralı da aynı şeyi yaptı. Yalnız başına kalan Şarl Alber, Avusturya ordularına mağlûp olunca, artık İtalya'nın kurtuluşundan ümidini kesip oğlu İkinci Viktor Emanuel lehine tahtından feragat etti. Diğer taraftan, hürriyetçiler Roma ve Floransa'da şiddetli nümayişler yaptılar. Tek kurtuluşu. bütün İtalya'nın mümessillerinden mürekkep bir meclisin kurulmasında ve milletin mukadderatına hâkim olmasında görüyorlardı. Bu meclisin ise, Roma'da toplanması arzu edilmekte idi. Papa, çaresiz Napoli'ye kaçtı. Maççini'nin teşviki ile de Roma'da cumhuriyet ilân olundu. Biri Maççini olan üç kişilik muvakkat bir hükûmet kuruldu. Bu hükûmet, Papa'yı geri çağırdıysa da, Dokuzuncu Pi, bu hareketi dine aykırı bularak takbih etti. Cumhuriyet idaresi bunun üzerine ruhanî nüfuzu bakî kalmak şartiyle Papa'yı hükümdarlıktan iskat etti. Maççini, Floransa'ya yürüdü. Toskana Dukası kaçtığından hemen cumhuriyet ilân edildi. Venedik de istiklâlini ilân etmiş olduğundan böylece İtalya'da Avusturya boyunduruğundan kurtulmuş üç devlet hasıl olmuştu. Bunlar, anayasalarını hazırlarlarken. Şarl Alber yenilmiş, İtalya'yı müdafaa edecek bir kuvvet kalmamıştı. Kısa zaman sonra Toskana Dukası, hükûmeti yine ele geçirdi. Roma meselesi ise, katolik âleminde

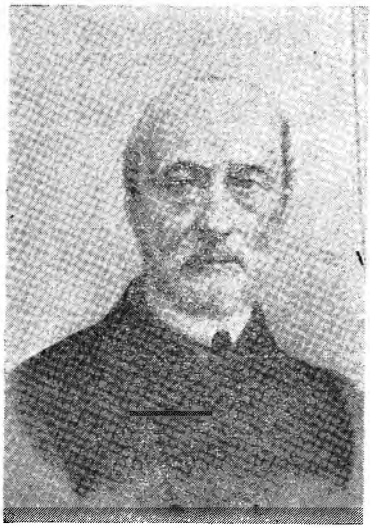

Maççini

Garibaldi

heyecan uyandırmıştı. Avusturya askerleri Modena ve Parma'yı işgal edip ilerlemeğe başladılar. Napoli kralı, Garigliyano ırmağının kenarında ordusunu topladı. İspanya, «Kutsal Baba» ya yardım için donanma hazırlamakta idi. Hattâ, Fransa bile olaya pek

kayıtsız görünmüyordu. Maççini, Garibaldi, Kavur gibi hürriyet fedaileri ve bir çok İtalyan gönüllüsü ise Roma'da toplanmış ve vatanlarının istiklâli için sonuna kadar mücadeleye devam edeceklerini ilân etmişlerdi. Bunun üzerine Avusturya ordusu Floransa'yı alarak Roma üzerine yürüdü. Napoli askerleri güneyden hareket ettiler. İspanya donanması batı kıyılarına yanaştı. Nihayet otuz bin Fransız askeri de karaya çıktı. Hattâ, Roma'ya ilkönce onlar girdi. Bir avuç gönüllünün ise, daha fazla dayanması esasen beklenemezdi (2 temmuz 1849). Fransız ordusu, meclisi ve cumhuriyet erkânını dağıttı. Papalık hükûmetini iade etti. Ancak, hürriyet ve cumhuriyetin müdafii Fransız ordusunun bu hareketi halk arasında çok fena karşılandığından Prens Lui Napoléon, Fransız kuvvetlerinin İtalya'da hürriyeti söndürmeğe değil bir düzene koymağa memur bulunduğunu ilân zorunda kaldı. Esasta Fransızların müdahalesi hiç bir şey düzeltmediği gibi, ayrıca Papa ile Kardinalleri de gücendirmiş ve Dokuzuncu Pi, ancak bir yıl sonra Roma'ya haklarını korumak için bir Fransız birliği yirmi sene kadar Roma'da kalmıştır.

Bu arada dayanan tek yer olarak Venedik kalmıştı. Kendisine diktatörlük yetkileri verilmiş olan Manip. cumhuriyeti büyük bir azimle savunuyordu. Lâkin bir yıl süren muhasaranın doğurduğu açlık, Avusturya mermi ve humbaralarının tahribatı, üstelik şehirde çıkan şiddetli bir kolera yüzünden Venedik de teslim oldu (25 ağustos 1849).

Böylece, iki şey anlaşılmış oldu. Bunlar da:

Kavur

İngiltere Kraliçesi Viktorya

1 — İtalya birliğinin henüz vakti gelmemişti.

2 — Halkın istek ve arzularına karşı takip edilecek politikaların muvaffakıyet devri artık kapanmış bulunuyordu. Ne çare ki, Avrupa devletlerinin başında bulunan hükümdar ve idarecilerin çoğu hâlâ bunu anlamak istemiyorlardı.

İngiltere

Hükümdarlığı müddeti altmış dört yıl gibi uzun bir zaman devam eden Viktorya, kraliçelik için hususi şekilde yetiştirilmiş ve bu ödevi hayatı boyunca pek mükemmel şekilde ifa etmiştir. Devri, İngiltere'nin en parlak devri olmuştur. İlk zamanlarda mühim gailelerle karşılaştı. Kanada ihtilâli, Efganistan savaşı, Çin seferi, Mısır meselesi bunlardan bir kaçıdır. Hattâ, bu son mesele hürriyetçilerin düşerek muhafazakârların tekrar iktidara gelmelerine sebep olmuştur (3 eylül 1841). Yeni hükûmet ilk iş olarak bütçe açığını kapamak ve malî sıkıntıya çare bulmak için İngiltere'de gelir vergisi sistemini kabul ve tatbik etti. Aynı zamanda İngiltere Bankasına dört yüz milyon sterlinlik kâğıt para basma yetkisi verdi. İrlanda'ya ekonomik yardımlarda bulundu. Bu sırada Riçard Kobden adlı Mançester'li bir fabrikatör ticarette himaye usulünün aleyhinde bulunarak kurduğu bir cemiyet vasıtası ile ihtiyaç maddelerinden gümrük vergisinin kaldırılması ile (ticarette serbestlik sayesinde hürriyet - barış ve anlaşma) prensiplerinin

müdafasına başladı. Muhafazakâr parti, bu prensipleri benimsedi. Evvelâ zahire gümrüğü ilga olundu (1846). Aynı yıl Parlâmento himaye usulü yerine serbest ticaret usulünü kabul etti. Buna, lordlar ve zengin sınıf cephe aldıklarından kabine düştü. Bununla beraber, konulan ve işçi sınıfının lehinde olan usuller kaldı. Çünkü, iktidara gelen hürriyetçiler aynı prensiplere taraftardılar. Ayrıca, İngiliz gemilerine mahsus olan nakliye monopolü kaldırılarak ithalât ve ihracat kolaylaştırıldı. Bu kabinede Dışişleri Bakanı olan meşhur Palmerston atakliği ve serkeşçe tavırları ile çalışma arkadaşlarını daima rahatsız etmişse de, dış memleketlerde İngiltere'nin itibarını yükseltmiştir.

Rusya ve hâkim olduğu bölgeler

Rusya zamanla Finlandiya'yı İsveç'den almış, Lehistan'ı ele geçirmiş, Kırım, Kuban, Çözi ve Besarabya'yı Osmanlı devletinden koparmış, Eflak ve Boğdan meselelerinde söz sahibi olmuş ve nihayet Kafkasya'yı istilâ etmişti. Karadeniz'de donanma bulundurmak hakkını elde ettiği gibi, 3 temmuz 1841 tarihinde Londra'da imzalanan andlaşmaya kadar Boğazlara da hâkim duruma geçmişti. Bununla beraber bu andlaşma onun Akdeniz'e çıkıp başka memleketlere taarruzuna engel oluyorsa da, başka donanmaların Karadeniz'e girip kendisine saldırmalarına da mâni idi. Beri yandan İran da Rus nüfuzuna baş eğmişti. Esasen batısı Prusya ve Avusturya-Macaristan ile kapalı bulunan bu devlet, gözlerini doğu, güney ve güney doğu taraflarına dikmişti. Bu arada kendisini en fazla uğraştıran Kafkasya oldu. Bu bölgede oturan dağlar ahalisi, yurdlarını sonuna kadar müdafaadan geri kalmadılar. Arazinin müsaid oluşundan da istifade ederek Rusları hiç ummadıkları kadar uğraştırdılar. Verilen zayiat ağırdı. Öyle ki, Kafkasya'da vazife alan bir subayın sağ olarak geri dönmesini kimse beklemez olmuştu. Ruslar, Kabartay, Lezgi, Çerkezistan, Dağıstan, Gürcistan ve Şirvan'ı büyük uğraşmalardan sonra birer birer hâkimiyetleri altına alabilmişlerdir. Bu arada yalnız Şeyh Şâmil onlarla yirmi beş yıl mücadele etmişti.

Şeyh Şâmil, Dağıstan'ın Sünnî müslümanlarındandı. Dağıstan o zamanlar bir çok Beyler arasında âdeta bölüşülmüş durumda olduğundan kuvveti azalmıştı. Bu beyler Rus saldırışına karşı alınması gerekli tedbirleri görüşmek için bir toplantı yapmışlar ve onu da dâvet etmişlerdi. Şeyh Şâmil bu toplantıda söz alarak aralarında birlik olup Tanrı buyruklarına uymadıkça vatanlarını savunamıyacaklarını ileri sürdü. Hepsi ona hak verdiler ve kendilerine baş seçtiler. O da, yurdunu sonuna kadar müdafaa etti. Bütün menbaları tükenince Rusların eline düştü (1360-61). Lâkin Çar, ona esir değil, kahraman muamelesinde bulundu. Hattâ Osmanlı devletini ziyaretine bile izin verdi.

Birinci Nikola, mutaassıp bir ortodoks sıfatıyle Rusya'yı batının «dinsizce düşüncelerinden» uzak tutmayı bir vazife sayıyor, Avrupa âdet ve usullerinden nefret ediyordu. Otuz yıl süren saltanatı boyunca batı ile bağları kesmeğe ve Rusya'da eski idare tarzını geri getirmeğe çalıştı. Bu yüzden Avrupa ile temas pek güç bir hale geldi. Rusya'ya girmesine müsaade edilen yabancı memurlar yani diplomatlar polis nezareti altında bulunduruluyor, bütün kitaplar, gazeteler hudutlarda sansür tarafından müsadere ediliyordu. Rus kanunlarına göre ise, Çarın tab'ası esasen yurd dışına çıkmak hakkından mahrumdular. Çar, böyle bir müsaadeyi nadiren verirdi. Böylece dünya ile bağları kesilen Ruslar irtica yoluna girdiler. Ancak devlet memurları yine diğer devlet memurları tarafından kontrol edildikleri için Çarın genel mürakabesi ekseriya tesirsiz kalıyordu. Memurların irtikâbı, âmme hizmetlerindeki kayıtsızlıkları, âmirlerine yaltaklanmaları ve halka fena muameleleri alıp yürümüştü. Tab'a itiraz hakkına malik değildi. Basın, hükûmetin icraatını tenkid edemez, halk siyasetle uğraşamazdı. 1848 yılında genç su-

Kafkaslarda Rus istilâsına karşı koyan Şeyh Şâmil

baylar, memurlar ve genç öğretmenler geceleri gizlice toplanıp Avrupa'dan gelen eserleri okumağa başlamışlardı. Bunların otuzu ele geçip idama mahkûm oldular. Çar, son anda bunu kürek cezasına çevirdi. Sonradan yazar olarak şöhret kazanan Dostoyevski de bunlar arasında idi. Yirmi beş senedir Lehistan'ı idare eden Paskiyeviç öyle şiddetli bir askerî dikta idaresi kurmuştu ki ne Krakovi'deki cumhuriyetin ilgası (6 kasım 1848), ne de 1848 olaylarında Lehliler yerlerinden kımıldayamadılar. Batıdan bu kadar nefret eden Çar Nikola, her şeyden evvel bir asker hükümdardı.

Avusturya İmparatoru Birinci Ferdinand

Avusturya Başvekili Meternih

Görüldüğü gibi 1848 ihtilâlleri Rusya'da ve onun hâkimiyetinin bulunduğu yerlerde göze çarpar bir tesirde bulunup geniş hareketlere sebep olamamıştır. Bununla beraber Rusya bu 1848 ihtilâlinin Avusturya - Macaristan imparatorluğunda yarattığı durum dolayısıyle vaki davet üzerine ihtilâlcilere karşı fiilî müdahalede bulunmuş, bu yüzden de ileride bahsedeceğimiz gibi Osmanlı devleti ile ihtilâflı vaziyetlere sebep olmuştur.

Avusturya - Macaristan

Fransa'da başlayan 1848 ihtilâlinin en kuvvetli olarak tesir ettiği devletlerden biri de Avusturya - Macaristan imparatorluğu oldu. Daha mart ayında Viyana'da müthiş bir ayaklanma oldu. Hürriyet taraftarları ordu ile çarpıştı.

Bonapart'ın mağlûbiyetinden sonra ve onun bütün yaptıklarını tasfiye ederek Avrupaya eski düzenini mümkün olduğu kadar geri getirmek için toplanan Viyana kongresindenberi, Avusturya imparatorluğunu koyu bir istibdatla idare etmekte olan Başbakan Meternih (Metternich) kaçıp canını kurtardı. İmparator Birinci Ferdinand, ihtilâl patırdıları arasında teşrii meclisi topladıysa da Viyana'da kalamıyarak Olmuç'a (Olmutz) kaçmağa mecbur oldu. Fakat, ordu devlete sadık kaldığı için ihtilâl bastırıldı. Bütün bu hâdiselerin en mühim tepkisi, imparatorluğun Cermen olmayan tab'ası arasında görüldü. İmparatorluk öz Cermenlerden maada kuzey-doğudaki Bohemya, Silezya, Moravya ve Lehistan'dan zaptolunan Galiçya halkından, güney-batıdaki Tirol, Venezya ve Lombardiya'daki İtalyanlardan, Macaristan'dan ve güney-doğudaki Erdel'de oturan bir kısım Rumen'lerden ve batıdaki Hırvat ve Slovenlerden mürekkepti. Bütün bu unsurlar ise, imparatorluk birliğinden ayrılmağa ve millî ve siyasî egemenliklerini elde etmeğe can atıyorlardı.

Viyana'dan sonra Macaristan, Bohemya ihtilâlleri koptu. İtalyan şehirleri imparatorluktan ayrıldıklarını ilân ettiler. Onbir mayısta imparator Viyana'yı terketti. 22 temmuzda ise, Rayştağ, yani Avusturya Parlâmentosu ilk defa olarak Viyana'da toplandı. Lâkin çeşitli milletlerin mümessillerinden mürekkep bulunan bu meclis, müsbet bir iş göremedi, yalnız derebeyliği imtiyazlarını

ilga ile vatandaşlar arası eşitliği ilân etti. İmparatorluğa geçen Fransuva Jozef, ordu kendisine sadık olduğu için duruma hâkim oldu. Rayştağ'ı kapattı, fakat meşrutî idareyi de tab'asına bahşetti. Bohemya ve Rusya'nın yardımı ile Macaristan'a baş eğdirdi. İtalyan şehirlerini de imparatorluğa yeniden bağladı. Bu hareketler arasında bilhassa Macarlarınki Avusturya'yı pek meşgul etmiş ve Osmanlı devleti ile yeni ihtlâflara düşmesine sebep olmuştur.

Macarlar, İkinci Andre zamanında, yani daha 1222 yılında Altın Ferman diye andıkları bir anayasaya nail olmuşlardı. Buna göre bir millî meclisleri bulunacak ve memleketi ilgilendiren bütün meseleler hakkında bu meclis karar verecekti. Macaristan 173 yıl kaldığı Osmanlı hâkimiyetinden sonra Avusturya'nın eline geçince, Avusturya imparatorları olan Habsburg'lar Macar krallığını da şahıslarında topladılar. Macar tahtına çıktıkları zaman Altın Fermana uyacaklarına yemin ederlerdi, lâkin bu lâfta kalırdı. İstiklâllerine ve millî haysiyetlerine çok düşkün olan Macarlar, bu yüzden Habsburg'ların idaresinden ve bilhassa geniş halk kütlelerini âdeta sefalete sürükleyen ağır vergilerden hiç memnun değillerdi. 1848 yılında Fransa'da esen hürriyet rüzgârı, Macarları da coşturdu. Viyana hâdiseleri, Çeklerin imparatorluktan ayrılmak veya hiç olmazsa muhtar bir idareye kavuşmak gayesi ile harekete geçmeleri, İtalyan aslından olan şehirlerin ise büsbütün İtalya'ya (o zamanki adıyle Piyemon Krallığına) katılmak için istiklâllerini ilân edip geçici hükûmetler kurmaları sırasında Macarlar arasında da istiklâl temayülleri belirdi. İmparatorluğun en büyük parçasının tehlikeye düştüğünü gören Birinci Ferdinand, Macar krallığının meşrutî şeklini kabul etti. Böylece, Macaristan muhtar bir idareye kavuşuyordu. Bir müddet sonra Viyana ile Peşte'nin arası açılınca, Macar istiklâl hareketinin başında bulunanlardan Lui Koşut (Louis Kossuth) Avusturya'dan büsbütün ayrılmak tezini ortaya attı. Lâkin, aristokrat sınıf buna muhalifti. Çek ihtilâlini bastıran, İtalyan şehirlerini ve onlara yardım eden Piyemon kuvvetlerini yenen Avusturya ordusu, bu sırada Macaristan'a yürüdü. Aristokratların da yardımı karşısında Macar milliyetçileri çatışmayı kaybettiler. Macaristan'a verilen bütün imtiyazlar da ilga olundu. Buna rağmen Macar halkı baş eğmedi. Avusturya kuvvetleri püskürtüldü. Koşut başa geçti ve büyük bir mücadeleye girişti. Birinci Ferdinand ise imparatorluktan çekilip Avusturya ve Macaristan tacını yeğeni Fransuva Jozef'e terketti. Macaristan, onun

Lui Koşut'un tam bağımsızlık için Avusturya'ya karşı Macarları ayaklandırması

krallığını tanımayıp mücadeleye devam etti. Macarlar evvelâ yenildilerse de sonra üstüste zaferler kazandılar. 14 nisan 1849 da Macar meclisi Habsburg'ları ıskat edip Koşut'u

Yeni Avusturya İmparatoru Fransuva Jozef

Cumhurbaşkanı seçti. Avusturya imparatoru bunun üzerine ihtilâlerden nefret eden Rus çarını yardıma çağırdı. 200.000 kişilik bir Rus ordusunun harekete geçmesi, Macarların savaşı tamamen kaybetmelerine sebep oldu. İstiklâl ordularının başında bulunan Görgey boş yere Macar kanı dökülmemesi için teslim oldu. Bunun üzerine Macaristan'da bir terör başladı. Vatan müdafaasına ve istiklâl savaşlarına katılmış olan Macarlar, suçlu gibi yakalanıp kurşuna diziliyorlardı. Meşhur generaller, devlet adamları, millî kahramanlar insafsızca idam edildiler. Macarlar, dünya milletlerine başvurarak bu terörün durdurulmasını istedilerse de kimsenin kılı kıpırdamadı. Bu arada genç asılzadelerden Andraşi, Istanbul'a gönderilmişti. Vazifesi, kardeş milletten yardım istemekti. Ne çare ki Osmanlı devleti Rusya ve Avusturya ile savaşı göze alacak halde değildi. Yalnız, iltica edecek bütün mültecilerin himaye olunacağını ilân etti. Bunun üzerine başlarında Koşut, Bem, Klapka Dembinski ve ayrıca bir çok Macar âlim ve sanatkârları bulunan binden fazla Macar, Osmanlı devletine sığındı. Avusturya'nın şiddetli protestosu ve bunları geri istemesi, Babıâlinin onları sonuna kadar himaye etmesi yeni meselelerin meydana gelmesine sebep oldu.

BOĞDAN VE EFLAK (MEMLEKETEYN) OLAYLARI, MACAR MÜLTECİLERİ MESELESİ, ÇEŞİTLİ İÇ HAREKETLER

1848 ihtilâlinin İspanya, İrlanda, Belçika ve Hollanda'da da tesirleri görülmüş, hürriyet taraftarları hükümdarlara baş kaldırmağa başlamışlardı. Avrupa devletlerinin Macar ihtilâlcilerinin uğradıkları teröre kayıtsız kalmaları da bu yüzdendi. Nihayet bu hareketin tepkisi, Osmanlı devletinin Avrupa'ya en yakın bölgesinde, yani Eflak ve Boğdanda tesirini gösterdi. Edirne andlaşması, bu memleketlerin muhtariyetlerini kuvvetlendirmiş olmakla beraber, Boyarların, yani yerli eşrafın köylüye karşı nüfuzunu da artırmış

Macar ihtilâlçisi Lui Koşut

bulunuyordu. Rusların desteklediği Boyarlar, bu devletin politikasına uyarak geniş halk tabakasını büyük bir baskı altında tutmakta idiler. 1848 ihtilâlinin heyecanlı tesirleri, işte bu tabakaya mensup münevverler tarafından süratle yayıldı. İlk ihtilâl teşebbüsü Boğdanda oldu. Lâkin bu, halkın değil Boyarların Voyvoda Mihail Sturza'ya karşı ayaklanmalarıydı. Bunlar, Eflâk'le birleşmek ve tek bir prenslik haline gelmek istiyorlardı. Halkın pek ilgilenmediği bu hareket, Sturza tarafından kolaylıkla bertaraf edildi.

Halbuki, Eflâk'de çıkan ihtilâl halka karşı bütün nüfuzu ellerinde toplamış bulunan ve Rusya himayesine dayanan Boyarlara, yani neticede Rus tahakkümüne karşı idi. Hattâ, bir müddettenberi Boyarların halkı bu derece ezmesine razı olmıyan, lâkin onlara söz geçiremeyen Eflak Voyvodası Georgi Bibesku bu ihtilâlin hedefi değildi. Halk aydınları, onu Osmanlı devletine dayanarak Rusya aleyhine döndürmeğe çalışıyorlardı. Lâkin, ihtilâlin büyümesi üzerine kendisi prensliği bırakıp Transilvanya'ya (Erdel) kaçtı. Halk, duruma hâkim olmağa başlamıştı. Boyarlara imtiyaz veren belgeler kiliselerden alınıp törenle yakılıyordu. Osmanlı devleti, bu hareketin kendisine karşı olmadığını hissettiğinden, Rusya'nın teşvikine rağmen askerî harekâta girişmiyordu. Boyarları himaye için Rusya, Eflak ve Boğdan'ı kuzeyden işgale başlayınca, güneyden de Osmanlı ordusu işgal etti. Bu sırada halk, geçici hükûmet, Eflak halkını Boyarlara ezdirecek olan Rus hâkimiyetine geçmektense yine Osmanlı devletine bağlı kalmayı tercih ediyordu. Babıâli, anlaşmaya hazır ve taraftardıysa da, Rusya'nın şiddetli baskısı yüzünden bundan vazgeçmek ve Eflak'de olan

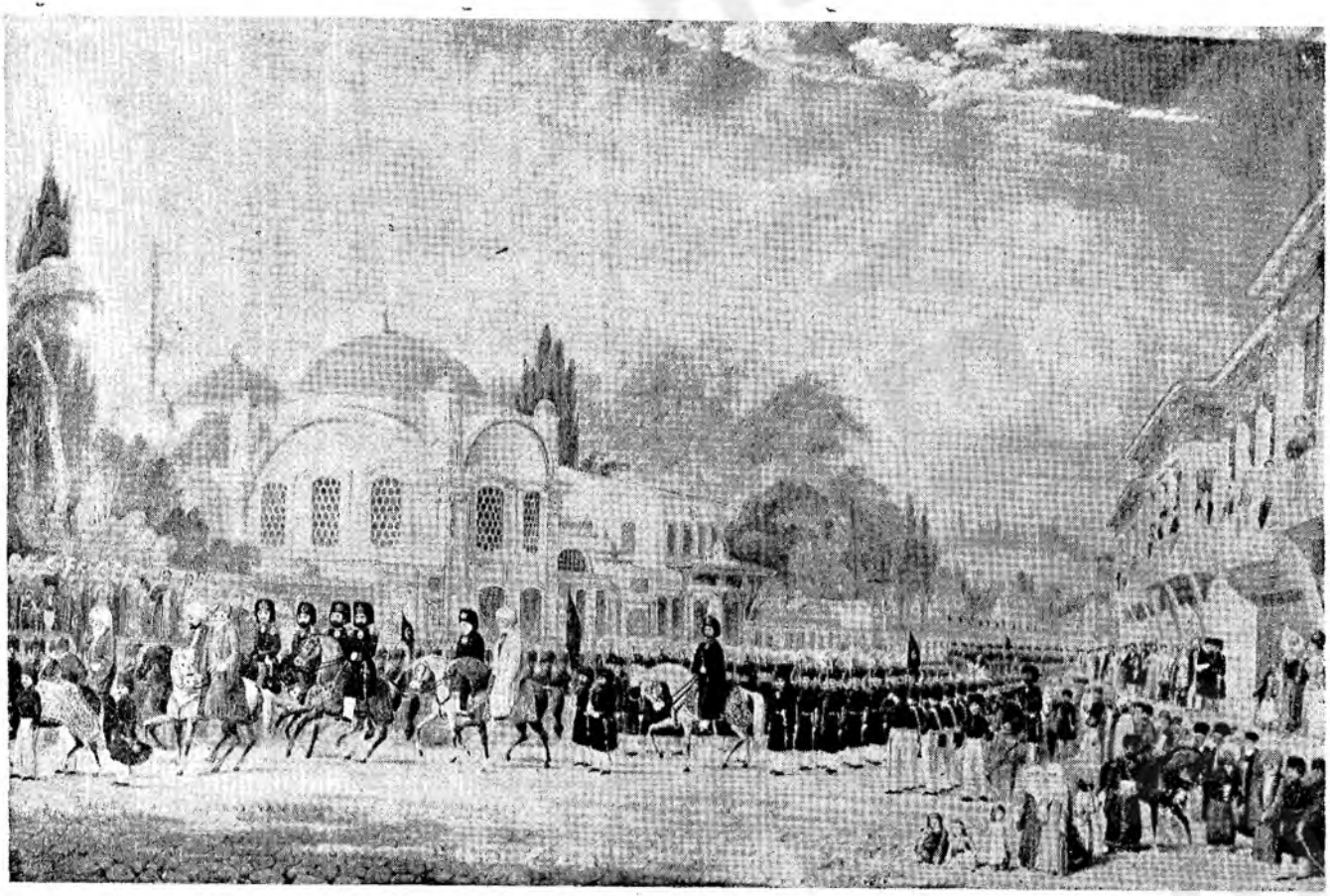

Sultan Abdülmecidin bir selâmlık resminden dönüşü
(Bu resmin aslı Topkapı sarayındaki Mecidiye köşkündedir. Ressamı: Pavlonora'dır)

(Mufassal Osmanlı Tarihi tablosu - No. 52)

değişiklikleri tanımadığını ilân etmek zorunda kaldı. Âsiler, fazla kan dökülmeden dağıldılar. Bükreş, Osmanlı ve Rus askerlerinin müşterek işgali altına alındı Bu sırada Âmedi-i Divan-ı Hümayun Fuad Efendi, Petersburg'da meseleyi Rus hariciyesi ile müzakere etmekteydi. Nihayet 1 mayıs 1849 tarihinde iki devlet arasında Istanbul'da Boğaziçi'nde Baltalimanı anlaşması imzalandı (Kolonel Lamuş: Türkiye Tarihi, C: 2, S: 347).

Balta-limanı anlaşması

Anlaşmaya göre iki devlet Eflak ve Boğdan'ı her cins ihtilâlci prensiplerden korumağa çalışacaklardı. Voyvodalar halk tarafından seçilip yedişer sene için iki devlet arasında kararlaştırılacak namzetler arasından tâyin olunacaklardı. Müddet sona erince bir ihtilâf olmazsa iki devletin muvafakati ile bu müddet uzayabilecekti. Böylece Rusya, Eflak ve Boğdan meselelerine iyice burnunu sokmak salâhiyetini kazanmış oluyordu. Bundan maada, halkı yatıştırmak ve bir müddet için sükûneti temin etmek için boyarların nüfuzunun kırılması da düşünülmüş ve boyarlar meclisi ilga olunmuştu. Buna karşılık bir kısım boyarlarla bir kısım yüksek rütbeli iş adamlarından mürekkep bir meclis kuruluyordu. İstiklâl ve ihtilâl temayülleri her iki memlekette tamamen ortadan kalkıncaya kadar Rus ve Osmanlı kuvvetleri Eflak ve Boğdan'ı işgal altında bulunduracaklar ve ortalık iyice yatıştıktan sonra her iki taraf kuvvetlerini geri çekeceklerdi. İnzibat işleri için ise, yerli kuvvetler kullanılacaktı.

Bu anlaşma, Eflak ve Boğdan'da Rus nüfuzunun büsbütün artmasına ve Osmanlı nüfuzunun yavaş yavaş silinmesine yol açmıştır (Enver Ziya Karal: Osmanlı Tarihi, C: 5, S: 220).

Avusturya ve Rusya'nın Macar mülteciler meselesinden Babıâli ile diplomatik münasebetlerini kesmeleri

Mülteciler meselesi henüz kapanmış değildi. Osmanlı devleti Macaristan'daki istiklâl hareketini desteklemekteydi. Çünkü, Kanunî Sultan Süleyman devrinde bir Osmanlı eyâleti haline getirilmiş ve 173 yıl böyle kalmış olan bu ülkenin bir Avusturya eyâleti halinde bulunmaktansa, müstakil bir devlet olmasını tercih ederdi. Üstelik aradaki din farkına rağmen Osmanlı aydınları Macarların Türklerle aynı ırka mensup kardeş bir millet olduğunu biliyorlardı. Mustafa Reşid Paşa, bu yüzden Macar istiklâlini destekleyen bir politika gütmüş, mültecileri kabule Padişahı ikna etmişti. Osmanlı devletine sığınanlar arasında Macarlardan maada onlarla işbirliği yapmış Lehliler de vardı. Osmanlı devleti, onlara da iltica hakkı tanımıştı. Bundan sonra Avusturya ile Rusya'nın sığınanları geri istemek hususundaki müracaatlarının ardı arkası kesilmedi. Avusturya, Belgrad andlaşmasının on sekizinci maddesini ileri sürerek «âsi» lerin iadesi için ayak diriyor, Rusya da Lehliler için kendi tab'ası «haydutlar» olduğunu iddia ediyordu. Osmanlı devleti. Avusturya ve Rusya'nın iddialarını reddederek Macar ve Lehli mültecilerin âsi ve haydut olduklarını kabul etmedi. Bunları, yurdlarının istiklâli için savaşmış vatanperverler sayıyordu. İki devlet bunun üzerine Babıâliyi siyasî münasebetleri kesmekle tehdid ettiler. Aradaki andlaşmaların kendilerine hak verdiğini ileri sürmekte idiler. Osmanlı devleti bunun üzerine mültecilere islâmiyeti kabul etmelerini teklif etti. Çoğu buna uyarak andlaşmalar gereğince iade edilmekten tamamen kurtuldular ve hemen yüksek maaşlar ve rütbelerle devlet hizmetine alındılar. Bu hal, Avusturya'yı büsbütün kızdırdı. Bununla beraber, Osmanlı devleti islâm dinine girmemiş olanları da iade etmedi. Babıâlinin bu hususiaki azimli tutumu büyük takdir uyandırmıştı. İngiltere ve Fransa, bu davranışın haklı olduğunu ilân ettiler. Bu iki devlet de Osmanlı devleti gibi, istiklâlleri için ayaklanan Macar ve Lehlileri eşkiya değil, kahraman saymaktaydı. Halbuki, Osmanlı devleti de çeşitli milletlerden kurulmuştu ve elli yıla yakın bir zamandanberi bunlar arasında milliyetçilik fikri ve istiklâl eğilimi uyanmış ve hattâ fiilî belirtileri ortaya çıkmıştı. Buna rağmen büyük zararlar gördüğü iki komşusunu zayıf düşürmesi muhtemel bulunan bu dâvayı savunuyordu. Esasen kendisine iltica edenleri geri vermeyi de devlet şeref ve haysiyeti ile telifini mümkün göremediğinden Rusya ve Avusturya'nın son tehditlerine rağmen tutumunu değiştirmedi. Buna karşılık iki devlet elçilerini geri alıp siyasî münasebetlerini resmen kestiler. Babıâli ise milliyetçileri sadece şeref ve insanlık duygularıyle müdafaa ettiğini ve bu yüzden katlanmak zorunda kaldığı fedakârlıkları belirtir bir rapor hazırlayıp Avrupa'da yayınladı. Bu rapor, Batı devletleri arasında heyecan uyandırdı. İngiltere'de ve Fransa'da Osmanlı devleti lehinde samimî gösteriler oldu. İngiliz gençleri Londra'da Osmanlı elçisi Müzürüs Paşaya rastlamışlar, arabasının atlarını sökerek elçiliğe kadar kendileri çekip götürmüşlerdi. İngiltere, iş silâhlı bir ihtilâfa kadar varırsa, donanmasıyle Osmanlı devletine yardıma hazır bulunduğunu bildirdi. Ayrıca Fransa nezdinde de ihtiyaç halinde böyle bir yardıma katılması hususunda gerekli teşebbüste bulundu. Osmanlı devleti bir taraftan da

Fuad Efendi vasıtasıyle Çar hükûmeti ile temastaydı. Nihayet, bu dâvada bütün Avrupa halkına ve hükûmetlerine karşı koyamıyacaklarını anlayan Avusturya ve Rusya, Babıâli ile anlaşmaya yanaştılar. Buna göre, islâmiyeti kabul etmiş olan mülteciler, kayıtsız şartsız Osmanlı memleketlerinde kalacaklar, diğerlerinden isteyenlerin, ancak hayatlarına ve hürriyetlerine dokunulmayacağına dair iki devletten teminat alındıktan sonra dönmelerine müsaade edilecekti. Neticede Avusturya ve Rusya elçilerini Istanbul'a gönderip siyasî münasebetlerini yeniden kurdular.

Rusya böylece ilk defa olarak Osmanlı devletinin İngiltere ve Fransa tarafından

Mısır valisi Abbas Paşa

kendisine karşı desteklendiğini ve hattâ fiilen savunulmağa karar verilmiş olduğunu gördü. Bu durum, Çar Birinci Nikola (Nicholas) yı ciddî olarak ürkütmüş, hattâ bu yüzden onu İngiltere'ye yaklaşmak ve Şark meselesini birlikte halle çalışmayı teklif etmek teşebbüsüne sevketmiştir.

Osmanlı devletinin dış politikası

Avrupa kıtasındaki büyük değişiklikler sırasında Osmanlı imparatorluğu Batı devletlerince bazan önem kazanmış, bazan âdeta unutulmuştur. Geçen yüzyılın ortalarından itibaren Yakın-Doğu (Şark) meselesinde en büyük rakip Fransa ve Rusya idiler. Fransa, Doğu Akdeniz ticaretini elinde tutmak için Rusya'nın güneye doğru inmesine elinden geldiği kadar engel olmağa ve bu devlete karşı Osmanlı devletini daima desteklemeğe çalışmıştır. Rusya ise, sıcak denizlere çıkmayı kendisi için hayatî bir problem olarak kabul etmiş ve gittikçe gücü azalan Osmanlı imparatorluğunun bu halinden istifade fırsatını kaçırmamıştır. Arzusuna en fazla âlet ettiği devlet ise, daima Avusturya olmuştur. Diğer Batı devletlerinin ikazlarına rağmen, Avusturya, Rusya ile dostluğu dış politikasının ana prensibi haline getirmiş bulunuyordu. Ondokuzuncu yüzyıldan itibaren ise İngiltere, Orta Doğudan geçen Hindistan yolunun emniyetini temin için Osmalı devletini hem Rusya'ya, hem de Fransa'ya karşı savunmayı ve bu bölge ile alâkalanmayı ön plâna almağa başlamış, bilhassa Tanzimatın ilânından sonra Osmanlı devletini bütün gücüyle desteklemeğe devam etmiştir. Fransa, bu konuda İngiliz politikası karşısında daima mahkûm durumda kalmış, Rusya ise, nüfuzunu İngiltere'den daha aşağıya düşürmemeğe çalışmıştır. Rusya'nın değişmez sinsi emeli Osmanlı devletini ortadan kaldırıp büyük kısmını ve bilhassa Boğazlar gibi askerî ve ticarî ehemmiyetteki merkezlerini ele geçirmekti. İngiltere ise, her ne olursa olsun Osmanlı imparatorluğunun devamını kendi menfaatlerine uygun görüyordu. Böylece. Osmanlı devletinin bekası yavaş yavaş çeşitli devletlerin menfaat ve politika hesaplarına, kendi görüşlerine göre dünya muvazenesine bağlı bir önem kazanmıştı.

Mustafa Reşid Paşa ile onun yetiştirmeleri olan devlet adamları bu hakikati anladıkları için Osmanlı devletinin bekasını yalnız bu muvazeneye bırakmak istemiyorlar. imparatorluğun gerektiğinde kendi kendisini müdafaa edebilmesi için geniş ıslahat hareketleri ile bünyesini kuvvetlendirmeğe çalışıyorlardı. İşte Tanzimat, bu gayelerle doğan bir hareketti ve devleti şiddetle tehdit eden Mısır meselesinin hallinde büyük tesiri olmuştu.

Mısır valiliğinin İbrahim ve Abbas Paşalara tevcihi

Mısır valisi Mehmed Ali Paşa, 1849 yılında tamamen bunadığı için büyük oğlu İbrahim Paşa bütün idareyi eline almış bulunuyordu. Nihayet, babasının sağlığında veraset usulü ile Mısır valisi olduysa da 71 gün sonra vefat etti. Bunun üzerine Mısır valiliği bu soyun en büyük erkek evlâdı olan Abbas Paşaya tevcih edildi. Ferman, Deavî Nazırı Mazlûm Beyle gönderildi. Mazlûm Bey, Abbas Paşanın valiliğini ilân ettikten sonra onu Istanbul'a getirdi. Abbas Paşa, Fer'iye sarayında misafir edildi. Sonra Padişahın huzuruna çıkıp teşekkürde bulundu, iltifatlara nail oldu. Valilik ile beraber kendisine vezaret rütbesi verilmişti; bu sefer Sadaret rütbesi tevcih olundu, bir müddet

sonra Mehmed Ali Paşanın vefat haberi geldi.

Mustafa Reşid Paşanın ikinci defa Sadaret makamına gelişi ile gericiler iktidardan ebediyen uzaklaştırılmış görünüyorlardı. Bunların başında o zamanlar Damad Said Paşa vardı. Mustafa Reşid Paşa ile taraftarlarına son derece düşman olan bu zat, İbrahim Sarım Paşanın kısa süren Sadareti sırasında onları tamamen bertaraf etmek istemişse de, muvaffak olamamıştı. Bu arada rüştiye mekteplerindeki resim dersini kaldırtmış, hattâ harita öğretimini bile yasak etmek istemişti. Bereket versin ki İbrahim Sarım Paşa Avrupa usulüne vakıf, aklı başında bir devlet adamı olduğu için onun ifratlarına engel olmuştur. Yeniliğin meşhur muhaliflerinden Hüsrev Paşa ile İzzet Mehmed Paşa ise, devlette esasen artık söz sahibi değillerdi.

Hediye-rüşvet meselesi ve Sultan Abdülmecid'in yemini

Reşid Paşanın bu defaki sadaretinde başardığı en mühim iş şüphesiz asırlardanberi imparatorluğu içten kemiren bir hastalık halini almış olan ricâle hediye namı altında verile gelmekte bulunan rüşveti önleyici tedbiri olmuştur. Bu hususta Meclis-i Vâlâ'ya hazırlattığı nizamnamenin, mülkiye, askeriye ve şer'iye sınıfının ileri gelenlerini toplıyarak Babıâlide Meclis-i Umumîde müzakeresini yaptırmış ve bunu hepsine kabul ettirmiştir.

Pazartesi günü Meclis-i Umumî toplantıda iken Sultan Mecid de Babıâliye gelerek müzakereleri yakından dinlemiş ve mevzu karara bağlanınca da ayağa kalkıp ilk yemini kendisi etmiştir (11 aralık 1849). Bunun üzerine mecliste hazır bulunanların hepsi teker teker Padişahın huzurunda Kur'an-ı Kerim'e el basarak:

«Padişahıma ve Devlet-i Aliyyelerine sadakattan ayrılmayacağıma ve her nasıl nam ve te'vil ile olursa olsun rüşvet almıyacağıma ve Padişahımın rızay-ı seniyyesiyle kabulü mücaz olan hedayey-ı resmiyeden başka memnu olan hediyeyi kabul etmiyeceğime ve emval-i mîriyyeyi irtikâb ve telef etmeyip ve hiç kimseye ettirmeyeceğim ve lüzumu hakikîsi tebeyyün etmedikçe hazine-i mîriyyeye masarif vukuunu tecviz eylemeyeceğime ve icab-ı olmadıkça mücerred riayet-i hatıra mebni memur istihdamına lüzum göstermiyeceğime» ibaresini okuyup yemin etmişlerdir.

Alınan karar gereğince de bundan sonra yeniden memuriyete tayin edileceklerin Şeyhülislâm ve Sadrıâzam dahil, her sınıftan büyüğündn küçüğüne kadar bütün memurların, Kur'an-ı Kerim'e el basarak yemin etmeleri usulden olmuş, buna göre kimin nerede ve nasıl yemin edeceği de tesbit edilmiştir. Şöyle ki:

Şer'iye sınıfı Şeyhülislâmın huzurunda Padişaha sadakat ve hediye fıkralarından sonra:

«Ve tarafı Padişahiden memur buyurulduğum umur-u şer'iyenin icrasına ve mal-i yetimin ahkâm-ı şer'iyeye tatbikan hüsn-i muhafazasıyle bir akçesi telef olmamasına kemaliyle tekayyüd ve ihtimam edeceğime ve mutâd olan resmî kısmından ziyade akçe almıyacağıma, elhasıl hilâf-ı şer'i şerif ve mügayir-i kanun-u münif hareketi bir veçhile tecviz etmiyeceğime» diyerek yemin edeceklerdi.

Istanbul'da bulunan Asakir-i Hassa ve Nizamiye, Dâr-ı Şûray-ı Askeri, Tophane-i Âmire ve Tersanenin bilcümle zabitleri kendi meclislerinde; taşradaki orduların zabitleri ise kendi mahallî meclislerinde yemin edeceklerdi.

Askeri sınıfın yemin şekli, Padişaha sadakat ve hediye fıkrasından sonrası:

«Ve kanun ve nizam-ı askeriye mugayir harekette bulunmayacağıma ve memur olduğum hizmetlerde sadakat ve istikamet üzere hareket edeceğime ve zir-i idare ve kumandamda olan Asakir-i Şâhanenin ta'yinat ve melbusat vesair mühimmatlarını daima hüsnümuhafaza ile telef etmiyeceğime ve ettirmiyeceğime ve hiçbir suretle irtikâba meyil etmiyeceğime ve zabitan ve neferattan terfi ve rütbeye ve zabitliğe kesb-i istihkak edenlerin haklarını ketmetmeyeceğime» şeklinde idi.

Ayrıca memleketin her tarafında rüşvet ve ondan farkı olmayan ve gayrı meşrû addedilen hediye alıp vermenin yasak olduğu, bundan sonra böyle şeyleri ve emval-i mîrîyeyi irtikâb edenlere insan nazariyle bakılmayacağının vali, mutasarrıf, kaymakam bulunanlar tarafından herkese ilân edilmesi için emirler gönderildi.

Tunus Beyi adına gelen Hayrettin Paşanın Abdülmecid'den beylik mensurunu alış töreni

Padişahın Ege ve Akdeniz adalarını ziyareti

Esasen Sultan Abdülmecid de gericilerin bir an evvel iş başından uzaklaştırılmalarını arzulamakta ve Tanzimatın her sahada eksiksiz olarak tatbikini istemekte, fırsat buldukça gezilere çıkarak halk tabakaları ile temas etmekte, dertlerini dinlemekte ve alınacak tedbirler hakkında hükûmete emirler vermekte idi.

1850 senesi haziran başında, cumartesi günü Çırağan sarayından Taif vapuru ile beraberinde Veliahd Aziz Efendi ile Murad Efendi olduğu halde hareket eden Padişahın maiyetinde Serasker Rıza, Tophane Müşiri Ahmed Fethi, Ticaret Nazırı İsmail Paşalar da bulunuyordu. O gece Marmara limanında kalındı. Pazartesi günü Limni adasına gelindi. Adanın görülecek yerleri gezilip ve Mısrî Hazretlerinin türbesi ziyaret olundu. Ertesi sabah Limni'den hareketle Salı günü Girid'e gelindi. Padişah, Suda limanına çıkarak Hanya'ya gitti ve toplanan halk tarafından hararetle alkışlandı. Abdülmecid bir gece vali konağında, bir gece de Hanya'nın yakınındaki kasırda kaldıktan sonra Perşembe günü limana döndü, liman sahasını ve kaleyi gezdi. İki gecesini de vapurda geçiren Padişah Cumartesi günü Resmo'ya, oradan da Kandiye'ye gitti ve burada da iki gün kaldı ki bu suretle adanın her tarafını gezmiş ve görülecek yerlerini görmüş oldu. Salı günü Kandiye'den uğurlanan Hünkâr, ertesi sabah Rodos'a geldi. Mısır Hidivi Abbas Paşa, Sultan Abdülmecid'in Akdeniz adalarını ziyaret edeceği haberini almış, kendisini istikbal için o da Rodos'a gelmişti. Padişah, Hidivin bu hareketinden memnun olarak kendisine bir kıt'a imtiyaz nişanı verdi. Cumartesi günü Rodos'tan kalkılıp Marmaris, Sönbeki, Bodrum, İstanköy, Sisam, Kuşada'ları önünden geçilerek Sakız'a gelindi. Padişah, Sakız adalarında kaza kaymakamı Sücûdî Efendinin kasaba dışındaki kulesine üç gün misafir oldu ve Cuma günü namına nisbetle yeni yapılmış olan Mecidiye camiinde namaz kıldı. Oradan Çeşme'ye geçilerek Cumartesi sabahı İzmir'e vasıl olan Padişah, burada halkla temas ettiği gibi, ecnebi konsoloslarını da kabul etti. İzmir'den tekrar Taif vapuruna binildi. İstanbul'a dönülürken Gelibolu'da karaya çıkan Padişah, burada Kutbülârifin Yazıcızade Mehmed Efendi ve Ahmed Bîcan Hazretlerinin türbelerini ziyaret etti.

Seyahatin yirmi dördüncü Pazartesi günü Sultan Abdülmecid pâyitahta döndü ve Ayastefanos açıklarında irili ufaklı gemilere binmiş talebeler ve halk tarafından karşılandı. Karşılayıcılar arasında validesi, bazı çocukları, devlet erkânı da bulunuyorlardı ki bunların hepsi Taif vapuruna alındılar. İstikbal topları atılmış, askerler nöbet ateşi endahtında bulunmuş, gece de şehir donatılmıştır (Hayreddin; Vesaik-i Tarihiye ve Siyasîye, S: 27 - 30).

Böylece halk Padişahı geziler vesilesiyle yakından gördüğü gibi, kışlalarda terhis edilecek askerlere yapılan merasime iştirak ettiğini, rüşdiye mektepleri imtihanlarında da hazır bulunduğunu bilmekte idi.

Nitekim Sultan Abdülmecid bu gaye ile Babıâliye gitmiş, Meclis-i Vâlâ odasında bütün vükelâ ve ricâl-i ilmiye ve mülkiye hazır bulunduğu halde Davudpaşa, Bayezid, Üsküdar vesair rüşdiye mektepleri talebelerinin Maarif Nazırı Kemal Efendi vasıtasıyle sarf ve nahiv, Gülistan, Coğrafya, hesap gibi derslerden yapılan imtihanında bulunmuş ve elli kadar talebeye Nişan-ı Aferin vermiştir (Hayreddin: Vesaik-i Tarihiye ve Siyasiye, S: 61 - 62).

Diğer taraftan Mustafa Reşid Paşa da kendisi gibi düşünen devlet adamlarını yanına toplayarak saraya karşı hükûmetin nüfuzunu tesis etmiş ve Babıâlinin otuz yıl kadar süren kudret ve itibarı böylece meydana gelmiştir.

Reşid Paşanın ıslahat politikası

Bu arada zuhur eden Lübnan, Bosna, Bedirhan Bey, Eflak gaileleri gibi iç güçlükler ve Macar mültecileri nev'inden dış güçlükler atlatılabilmiştir.

Mustafa Reşid Paşanın iki kolu, Âli ve Fuad Efendiler (Paşalar) di. Kendileri, bütün hayatları boyunca hocalarının politikasını takip etmişlerdir. İbrahim Sarım Paşa, Sadık Rifat Paşa, Nafi Efendi ve Şekib Efendi de yine onun yetiştirdiği değerli devlet ve siyaset adamlarıdır. Bu devirde aksayan bir taraf, ileri derecede devlet memurlarının ve idare adamlarının yerlerinde uzun müddet kalamayıp sık sık değiştirilmeleri idi. Böylece bulundukları vazifelere dört el ile sarılmalarına imkân kalmıyordu. Hele, en az iki yüz kişilik maiyet sahibi paçaların Erzurum'dan Belgrad'a, Bosna'dan Bağdad'a, Haleb'den Bosna'ya... gibi birbirinden uzak, iklim şartları ayrı, halkın örf ve âdeti ve yaşayışı birbirine tamamen zıd yerlere durmadan tayinleri hem kendileri için zahmetli, hem de devlet ve âmme hizmeti için zararlı olmakta idi.

Mustafa Reşid Paşa ve taraftarları bilhassa Rusya'dan gelecek tehlikeye karşı uyanık bulunuyorlardı. Memleketin bünyesini kuvvetlendirmek için ıslahat hareketlerine ne olursa olsun devam zarurî idi. Vilâyetlerin idaresi hakkında alınan kararlar, bu

ıslahattan biridir. Böylece vilâyetleri teşkil eden daha küçük bölümlerin her vilâyet için sayıları ve bunların da kendi bünyelerindeki teşkilâtı tesbit olundu. Hepsinin merkezinde birer idare meclisi kuruldu. Bu usul Rumelide evvelâ Edirne, Anadolu'da evvelâ Hüdavendigâr ve Suriye'de evvelâ Sayda eyâletlerinde tatbik edildi.

Mülkî idarede ıslahata girişilirken maarif sahasında da ve Avrupa örneğinde çalışmalara başlanıldı. Bütün medenî memleketlerde ilimler akademileri mevcut bulunduğu halde, Osmanlı devletinde henüz böyle bir şey yoktu. Bunu telâfi için Mustafa Reşid Paşanın gayreti ile Encümen-i Dâniş adlı müessese kuruldu. Bunun teşkilâtı için Fransız Akademisi örnek alınmıştı. Kırk aslî ve otuz fahri üyesi mevcuttu. Toplantı günleri her ayın ilk Cumartesi günü idi. Toplantı yeri de Sultan Mahmud türbesi yanında ikinci defa Darülfünun olarak yapılan binanın bir dairesiydi. Başkanlığa devrin meşhur ülemasından Kazasker Ebû İshakzâde Şerif Mehmed Efendi, ikinci başkanlığa tarihçi Hayrullah Efendi (şair Abdülhak Hâmid'in babası) seçildiler. Mustafa Reşid Paşa, Mehmed Emin Âli Paşa nev'inden ileri ve gözde devlet ricâlinin bir kısmı ile, Cevdet Efendi (Paşa), Ahmed Vefik Efendi (Paşa) gibi o

Abdülmecid'in bir portresi

Baron Joze Van Hammer
(1774 - 1856)

Şarkta uzun müddet bulunmuş bu Avusturyalı zat, bilhassa Osmanlı tarihi üzerinde tetkiklerde bulunmuş, devletin kuruluşundan Kaynarca muahedesi (1774) ne kadar olan devresini yazmıştır

devirde aynı zamanda ilimleri ile tanınmış kimseler aslî âza idiler. Fahrî âzalar arasında ise tarihçi Avusturya'lı Hammer, Doğu dilleri âlimi İngiliz Redhavz, fransızca ve türkçe lûgat sahibi Fransız âlimi Biyanki gibi meşhur yabancılar da vardı. Bir kısım Rum ve Ermeni âlimler de bunlar arasında bulunuyorlardı (Bu akademi, onbir yıl kadar çalıştıktan sonra memlekette ilmî seviyenin düşüklüğü, ilimden çok idarî ve siyasî işlerle meşgul kimselerin âza seçilmesidir. Keza, Hayrullah Efendinin Osmanlı devleti tarihi de bu arada sayılabilir).

Mustafa Reşid Paşanın ikinci sadareti sırasında 1851 yılında başarılan ve mühim bir iktîsadî teşebbüs olan Şirket-i Hayriyyeden de bahsetmek lâzımdır.

Başta Valide Sultan ile Padişah olmak

üzere bütün devlet ricâlinin iştirâki ile ve taahhüt ettikleri hisse karşılığı toplanan paralarla meydana gelen şirket asrın ilerlemelerine, buhar gemilerinin sağladığı faidelere, kayıtsız kalınmadığını göstermekle beraber fakir ve orta halli halkı da pazar kayıklarından kurtarmış, şehire ve Boğaziçine bir canlılık getirmiştir.

Tanzimatın Rumeli'nde tatbiki

Vidin valisi bulunan ve imparatorluğun pek hassas bir noktası olan bu bölgeyi büyük bir dirayetle idare eden Ağa Hüseyin Paşa vefat ettiği için yerine eski Aydın valilerinden Karaosmanoğlu Yakub Paşa tayin edilmişti. Osman Paşa ihtiyar ve rahatsız bulunduğundan bu vazifeyi kabul edemedi. Bunun üzerine Vidin valiliği askerî ümeradan eski Tırhala mutasarrıfı Ziya Paşaya verildi.

Ağa Hüseyin Paşadan yıldıkları için sinmiş durumda bulunan Bulgarlar, bundan faydalanıp kıpırdamalar gösterdilerse de, bu hal süratle bertaraf edildi.

Tanzimat yurdun her bölgesinde yavaş tatbik ediliyor, eyâletler tedricen bu usule uyduruluyordu. Bu arada Macarlı Ömer Paşa da bunu Bosna vilâyetinde tatbika memurdu. Onun ilk icraatına ses çıkarmamış olan bir kısım sergerdeler, bir müddet sonra Zvornik ve Mostar taraflarında ayaklandılar. Bu hareket de bastırıldı. Bunun gibi kur'a ile asker alınması daha evvel böyle mükellefiyetler altında bulunmağa alışmamış olan Baalbek ve Havranlılar arasında bir isyanın çıkmasına sebep oldu. Ayaklanma süratle bertaraf edildiği gibi, Haleb'de de böyle bir ayaklanma teşebbüsü önlenip elebaşıları yakalandılar. Bir taraftan da Tanzimatın tatbikini kontrol için Rumeli ve Anadolu'ya bir çok müfettişler tayin olundu.

Sadaret makamında arka arkaya olan değişmeler

Mustafa Reşid Paşanın en uzun sadareti olan bu ikinci sadaretinde uçbuçuk yıla yakın kaldıktan sonra, görünüşte hiç bir sebep yokken azledilip yerine Mehmed Emin Rauf Paşa beşinci ve son defa Sadrıâzam oldu (26 ocak 1852).

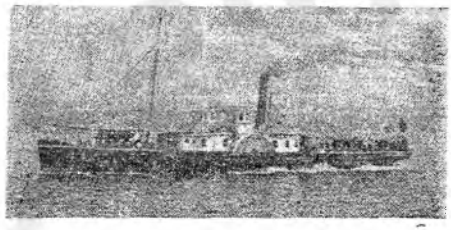

Abdülmecid devrinde teşekkül eden Şirket-i Hayriyye'nin ilk vapurlarından biri

Koca Reşid Paşa, ikinci sadaretinden azlinde Meclis-i Vâlâ Başkanlığına getirilmiştir. Azlinin gerçek sebebi Mübarek Makamlar meselesinden çıkan ihtilâf dolayısıyle varılmak istenen anlaşmanın Fransa elçisi tarafından reddi idi. Abdülmecid, onu Fransızları teskin için muvazaa yollu bir müddet iş başından uzaklaştırmak istemiş, kısa zaman sonra sadareti tekrar vermişti.

Bu yüzden Mehmed Emin Rauf Paşa, bu mevkiinde ancak bir ay ve dokuz gün kalabildikten sonra pek fazla ihtiyarladığından dolayı azledilerek yerine tekrar Mustafa Reşid Paşa üçüncü defa sadarete getirildi (5 mart 1852).

Reşid Paşanın bu defaki sadareti ise beş ay sürdükten sonra tekrar azledilerek sadaret mührü onun yetiştirmesi Mehmed Emin Âli Paşaya verildi (6 ağustos 1852).

Reşid Paşanın beş ay sonra yine azline sebep ise, Tophane Müşiri Damad Fethi Paşa ile aralarının fena halde açılması ve bu halin devlet işlerine kadar sirayeti idi. Hünkâr, pek takdir ettiği bu iki zatın uzlaşmalarını imkânsız görünce, ikisini birden azletmişti.

Mustafa Reşid Paşa ile Damad Fethi Paşanın aralarının açılmasının sebebi ise şu idi: Mustafa Reşid Paşa, Fethi Paşayı Pertev Paşanın aleyhtarlarından sandığı için hiç sevmezdi. Aslında ise böyle değildi. Hattâ sonraları şahsî tatbikatı ile ve Fethi Paşanın verdiği teminat üzerine böyle olmadığını anladığı halde bu düşünceyi zihninden bir türlü söküp atamadığını kendisi de itiraf etmişti (İbnül-Emin Mahmud Kemal'den naklen, Cavid Baysun: Mustafa Reşid Paşa - Tanzimat, S: 74). İşte, bundan dolayı Encümen-i Dâniş kurulurken bir çok devlet ricâli buraya üye tayin edildikleri sırada, çok münevver ve bir kaç yabancı dil bilir bir zat olan Damad Fethi Paşa dışarıda bırakılmıştı. Bu hâdise, Fethi Paşanın sabrını taşırmış ve iş çığırından çıkmıştı. Abdülmecid, Fethi Paşayı da çok sever ve takdir ederdi. Bununla beraber, devlet otoritesinin korunması için, Müzeciliğin yurdumuzda kurucusu olan bu değerli zatı da Sadrıâzamla birlikte azle mecbur kalmıştı.

Paşanın bu sadaretinden uzaklaştırılması da yeni bir kırgınlığa sebep olmuştur. Bu hâdise ikisinin arasını ebediyyen açmıştır. Mustafa Reşid Paşa, elinden tutarak yükseltiği Âli Paşanın kendisinin azlinden sonra sadareti kabul edişini hoş görmemiş, onun daha yüksek bir mevkie çıkmasını hazmedememiştir. Bir takım münafıklar da iki tarafın birbirinden gittikçe uzaklaşıp sonunda

uzlaşmaz bir hale gelmelerine sebep olmuşlardır. Halbuki Mehmed Emin Âli Paşa. Sadrıâzam olur olmaz Mustafa Reşid Paşanın yalısına gitmiş ve eteğini öpmeğe davranacak derecede tevazu göstermişti.

Mehmed Emin Âli Paşa, Sadaret makamına getirilince, ondan boşalan Hariciye Nazırlığı da, yine Mustafa Reşid Paşanın yetiştirmelerinden olan ve Macar mültecileri ile Memleketeyn meselelerinin hallinde büyük hizmeti görülen Sadaret Müsteşarı Mehmed Fuad Efendiye tevcih edildi. Böylece, Mustafa Reşid Paşanın en yakın iki adamı en mühim iki mevkie geliyor ve Tanzimatçılar iş başında kalmış oluyorlardı.

Mehmed Emin Âli Paşanın bu ilk sadareti iki ay bile devam etmedi, yine Mübarek Makamlar meselesinin siyasî bir buhran halini alması üzerine sadaretten azledilip İzmir valiliğine tayin olundu (3 ekim 1852). Sadaret mührü ise, aynı gün Derya Kapdanı Damad Mehmed Âli Paşaya verildi.

Sadaret makamında arka arkaya bu değişikliklerin olduğu sırada Babıâli, Rusya ile Fransa'nın yeni tazyiklerile ve onların yarattıkları yeni meselelerle uğraşıyordu.

OSMANLI DEVLETİNE KARŞI RUSYA'NIN FAALİYETİ, MÜBAREK MAKAMLAR MESELESİ

Rusya, bilhassa Hünkâr-iskelesi andlaşmasından sonra Osmanlı devletine karşı hâmi tavrı takınmış bulunuyordu. Bu hal Batı devletlerinin hassaten İngiltere'nin gözünden kaçmadığı gibi, Rusya'nın yakın dostu Avusturya bile bu andlaşmanın tatbika konmamasını Çar'dan rica etmişti. İngiltere ise, Rus gelişmesinin kendi menfaatlerini bozar mahiyette olduğunu sezmekteydi. Bu yüzden «Macar mültecileri» meselesinde Rusya, Osmanlı devletiyle siyasî münasebetlerini kesince, bu bahane ile savaş açması ihtimaline karşı donanmasını Çanakkale'ye gönderdiği gibi, Lord J. Rusel (Russel) nutkunda:

«Eğer Rusya'yı Tuna nehri kıyısında durdurmazsak, bir gün İndus nehri kıyısında durdurmak zorunda kalırız» demişti.

Tanzimat hareketiyle Osmanlı devleti idarecilerinin memleket bünyesini kuvvetlendirmeğe çalışmaları ve bu alanda ilk sonuçları almaları bu ülke hakkında beslediği emeller dolayısıyle Rusya'yı hiç de memnun etmemişti. Katerina, Istanbul'u alarak merkezi bu şehir olmak üzere kendi himayesinde bir Grek devleti kurmak, yani eski Bizans imparatorluğunu canlandırmak hülyasında idi. Daha realist olan Birinci Nikola ise, Osmanlı memleketlerinde yaşayan hıristiyan - ortodoks tab'ayı himaye hakkını elde etikten sonra, yavaş yavaş Osmanlı devletini kendi himayesi altına alıp Lehistan haline getirmek düşüncesindeydi. Bu yüzden, Osmanlı devletinin Tanzimattan umduğu faydaları tamamen elde edemeden harekete geçmek tasavvurunda bulunuyordu.

Diğer taraftan Mısır meselesinin Osmanlı devleti lehinde halli, aynı zamanda İngiltere politikası tarafından Fransız politikasına indirilmiş ağır bir darbe idi. Bu darbeden Rusya da hissesini almış, Osmanlı devleti Hünkâr-iskelesi andlaşmasının tesirinden kurtulmuş, bu tarihten itibaren de Babıâli, İngiltere'ye mütemayil bir politika takip eder olmuştur. Zamanla İngiltere'nin Istanbul elçisi Stratford bilhassa dış politika meselelerinde bütün fikirleri dinlenecek kadar söz sahibi olmuş bulunuyordu. Ancak kendisi bu nüfuzunu daima Osmanlı devletini iltizam eder gibi göstermişse de esasında İngiltere'nin Orta-doğudaki menfaatlerini sağlamaya çalışmıştır.

Çar Nikola, İngiltere'nin Osmanlı devleti üzerinde kazanmış olduğu bu nüfuzdan faydalanarak 1844 yılında ilk defa olmak üzere Osmanlı devletinin aralarında bölüşülmesini teklif etti. İngiltere, buna ne müsbet, ne de menfi bir cevap verdi.

Osmanlı devleti, giriştiği ıslahatla yavaş yavaş kuvvetlenerek bazı muvaffakıyetler elde etmeğe başlamıştı. Sırbistan'da Obreno-

Damad Mehmed Ali Paşa

viç sülâlesinin yerine Kara Yorgi sülâlesinden Aleksandr'ın Knez seçtirilmesi, Memleketeyn meselesinde Eflak ve Boğdan'a asker sevkedilip Rus işgalinin durdurulması, Macar mültecilerinin bütün tehditlere karşılık iade edilmemesi ve bundan doğan buhranın Osmanlı devletinin lehinde olarak halli, Bosna'da ayaklanmalara karşı Tanzimatın tatbikinin silâh kuvvetiyle kabul ettirilişi, Abbas Paşanın muhalefet etmesine rağmen, bunun Mısır'da da tatbiki için yapılan ısrar, harcanan emekler ve elde edilen neticeler bunun delilleriydi.

Bu sırada Fransa'da 1848 hâdiseleri, bunun kıt'adaki büyük etkileri, Orta Avrupa'da zuhur eden Almanya Birliği meseleleri bütün memleketlerin alâkasını daha ziyade bu taraflara çekmişti. Birinci Nikola, bu fırsattan faydalanmak istedi. Usulü, her zamanki usuldü. Hıristiyan tab'ayı devleti aleyhine kışkırtmak ve bunların ayaklanışını bertaraf etmek üzere Babıâli harekete geçmeden hemen müdahalede bulunmak, üstelik böyle bir müdahale karşısında bütün Avrupa devletlerinin kendisini haklı görmesini temin edecek «Hıristiyanlara zulüm yapılması» sebep ve bahanesi de hazırdı.

Halbuki bunlar, meşrû devletin kendi topraklarında huzur ve istikrarı, her nevi âsâyişi temin için giriştiği ve hattâ girişmeğe mecbur bulunduğu hareketlerdi.

Karadağ'ın isyanı, Babıâlinin kuvvet göndermesi

Bu düşünce iledir ki Rusya bu sefer de Karadağ'ı kışkırttı. Böylece, bütün Rumeli hıristiyanlarını ayaklandırmayı ümid ediyordu. Karadağ, Osmanlı devletine tâbi ve bazı gayrı resmî imtiyazları bulunan bir ülkeydi. Aynı zamanda dinî reisi olan Vladikalar tarafından idare edilir, devlete maktu hafif bir vergi verirdi. Yalnız Vladikalar ruhanî sıfatı haiz oldukları için bunu tevsik gayesiyle Petersburg'daki Sen-Sinod meclisinden bir belge alırlardı. Yani, onların bu sıfatını Rus kilisesi tasdik ederdi ki, bu tamamen gayrı resmî bir durumdu. Öyle olmakla beraber Rusya'nın teşviki ile Vladika bulunan Danilo, kendisini Karadağ prensi ilân etti. Petersburg'a gidip Çar Nikola ile görüştü. Çar, onun prensliğini tasdik edip para yardımında bulundu. Büyük rütbeli nişanlar tevcih etti. Prensliğin kendi ailesinde kalıp babadan oğula geçmesini temin için gayret harcıyacağı vaadinde de bulundu. Danilo, Karadağ'a döner dönmez devlete isyanla istiklâlini resmen ilân etti (1853).

Eski Karadağlı tip ve kıyafetleri

Danilo, istiklâlini ilân ettiği sırada bir Karadağ çetesi de eski merkez olan Zabliak'ı işgal etmişti. Gerek Danilo'nun o zamana kadar resmen tâbi olduğu devlete bağlılığını kesmesi, gerekse bu çete hareketleri Babıâliyi harekete mecbur etti. Verilen emir üzerine Serdar Ömer Paşanın kumandasındaki kuvvetler beş koldan Karadağ'a girdiler. Osmanlı kuvvetlerine karşı koyamıyacağını anlayan Danilo, her vesile ile Osmanlı devleti aleyhine çalışmayı fırsat bilen Rusya'yı ve Osmanlıların Macar mültecilerini korumasını fena karşılamış olan Avusturya'yı yardıma çağırdı. Bunun üzerine Avusturya, İstanbul'a Kont Leiningen'in başkanlığında bir hey'et yolladı. Osmanlı devletinin Karadağ'ın muhtariyetini tehdit eder kareketlerde bulunmasını şiddetle protesto etti. Babıâli bu yüzden tenkil hareketlerini durdurmak zorunda kaldı ve 3 mart 1853 de hudutlarda statükonun muhafazası için bir anlaşma imzalandı.

Avusturya'nın müdahalesi ve süratle mesleyi kapatması Rusya'nın istediği neticeye ulaşmasına daha başlangıçta mâni oldu. Yeniden fırsat kollamağa başladı.

Rus Çarının Osmanlı devleti hakkında İngiltere'ye yaptığı teklifler

Zaten Çar, İngiltere'den hâlâ ümidini kesmemiş bulunuyordu. Osmanlı devletinin Tanzimatı ilândan sonra ıslahat hareketlerine başlamasına sinirlenmekte ve avını elden kaçırmamaya dikkat etmekteydi. Elçilerle mülâkatında ima yoluyla tasavvurlarını açıklamaktan geri kalmıyordu. Hattâ Mençikof'un sefarete tayininden evvel (9 ocak 1853) Gran Düşeslerden birinin sarayında bir balo gecesi İngiltere sefiri Hamilton Seymour'a büsbütün açılıp «hasta adamın» yaklaşan ölümünden bahisle mirasını dostça paylaşmayı teklif etmiş, sonra anlaşmazlıklara ve münakaşalara meydan bırakılmaması için ölümden

evvel icabına bakılmasının daha münasip olacağını. şayet İngiltere Rusya'nın Osmanlı memleketi üzerindeki haklarını tanıyacak olursa, İngiltere'nin de Mısır ve Girid'i ilhak edebileceğini söylemişti (Abdurrahman Şeref: Tarih musahabeleri, S: 150).

Elçi bu teklifleri devletine bildireceğini söyledi ve öyle de yaptı. İngiltere ise, Rusyanın bu tekliflerini bu sefer kesin ve açık bir dille reddetti.

İşte, Rusya bunun üzerine meseleyi tek başına halle karar vererek, mesele yaratmak için Fransa tarafından ortaya atılan ve hâd hale gelen «Mübarek Makamlar» meselesini fırsat bilip bundan istifadeye karar verdi.

Mübarek makamlar (Makamat-ı mübareke)

Hazreti İsa'nın doğduğu, yaşadığı, hıristiyanlık dinini ilk önce yaydığı, nihayet hıristiyan inanışına göre çarmıha gerildiği, annesi Hazreti Meryem'in ömrünü geçirdiği yerler, Kudüs'de ve bu şehrin dolaylarında bulunduğu için hıristiyanlar eskidenberi buralarda bir çok kiliseler yapmışlar, ziyaret ve dinî tören yerleri kurmuşlardı. İşte, bu yerlerin muhafazası, idaresi, gerektiğinde onarılması hıristiyanlar için dinî ve siyasî önem taşıyan pek şerefli hizmetlerdi. Bunlar, çeşitli hıristiyan mezhepleri mensupları arasında daima bir rekabet meselesi olurdu.

Hıristiyanlarca mübarek sayılan yerler, şunlardı:

1 — Kamame kilisesi. 2 — Hazreti İsanın mezarı olduğu iddia edilen yer ile etrafındaki arazi. 3 — Hazreti Meryem'in türbesi olduğu iddia edilen yer ile buna bitişik bahçe. 4 — Beytül-Lâhm'da bulunan büyük kilise. 5 — Tahunül-Atik meydanı ve mahzenleri. 6 — Reate mağarası ve etrafındaki arazi. 7 — Mehd mağarası. 8 — Hacer-i Mugtesil.

Bu yerlerin herbirinin bir kısmı üzerinde ortodoksların, katoliklerin ve gregoriyen (Ermeni) lerin çeşitli hak ve imtiyaz ve iddiaları mevcuttu. Istanbul'un fethinden iki yıl sonra Kudüs patriği, Istanbul'a gelerek, vaktiyle İslâm Halifesi Hazreti Ömer'in Mübarek Makamlar hakkında ortodokslara tanıdığı haklara dair kendi eliyle yazıp verdiği bir belgeyi Fatih Sultan Mehmed'e gösterip haklarını tanıtmış ve bu münasebetle bir çok ihsanlara da nail olmuştu (Başbakanlık Arşivi: Kamame defteri, sayı 30, S: 6). Yavuz Sultan Selim Han zamanında rumlar ve ermeniler müracaatta bulunarak Mübarek Makamlardaki haklarına dair fermanlar elde ettiler. Kanunî Sultan Süleyman Han, saltanatının yedinci yılında babası tarafından bahşolunan bu hakları tasdik eden fermanlar verdi.

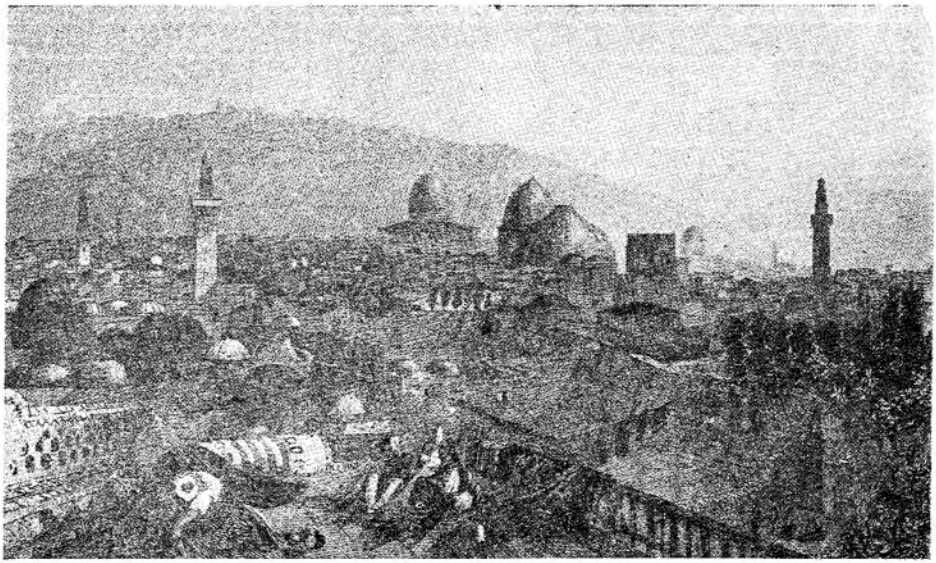

Eski Kudüs'ten bir görünüş

Beytül-Lahm

Fransa'nın bu yerlerle ilgisi ve Rusya ile rekabetinin sebebleri

Osmanlıların lâtin diye andıkları katolikler de bu yerlere karşı kayıtsız değillerdi. Bu yerlerde ortodokslar hadar hakları bulunduğunu ileri sürüyorlardı. Bu yüzden ilkönce Dördüncü Murad devrinde, 1637 yılında rum ve ermenilerle katolikler arasında ihtilâflar çıktı. Sonra 1656 yılında Dördüncü Mehmed zamanında mesele büyümüş, nihayet Şeyhülislâm ve kazaskerlerle vezirlerden kurulan bir divanda dâvaları görülmüştür. Neticede mesele, ortodokslar lehinde halledildi. Katoliklerin eline geçmiş olan Beytül-Lâhm kilisesinin anahtarları yine Kudüs patriğine teslim edilip Mübarek yerlerdeki eski imtiyazları tasdik olundu.

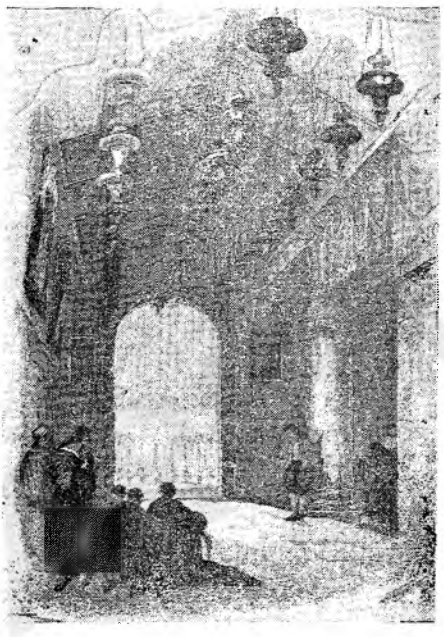

Kamame kilisesi

Bu hal, katoliklere ağır geldi. Katolik bir devlet olan Fransa, mücadeleden vazgeçmedi. Nihayet lâtinlerin 1564 yılındanberi Kudüs kadılarından zaman zaman almış oldukları Mübarek Makamlarla ilgili hak ve imtiyazları tanıyan ilâmları 1678 yılında yenilenen kapitülâsyon anlaşmasına koydurmağa muvaffak oldular. Buna göre «Kudüs ziyaretine ve Kamame adlı kilisede olan rahiplere müdahale ve taarruzda bulunulmayacak, Kudüs ziyaretine evveldenberi varageldikleri gibi varagelip incitilmeyecekler» di. Bu sözlerden katolikler kastediliyor ve anlaşmanın bir yerinde de «Kudüs dahilinde ve haricinde ve Kamame adlı kilisede eskidenberi olageldiği gibi yer alan frenk —yani Fransız— rahiplerinin hâlâ sâkin olup ellerinde bulunan ziyaret yerleri yine frenk rahiplerinin elinde bulunacak ve kimse karışmıyacak» deniliyordu.

Fransa ile olan kapitülâsyon anlaşması 1740 yılında yenilendiği zaman Fransızlar, Osmanlı memleketlerinde bulunan lâtinlerin hâmisi sıfatını elde etmişler ve Kudüs'ün dışında bulunan ziyaret yerlerinin muhafaza haklarını almışlardı. Hattâ Kudüs'de Hazreti Meryem'in mezarı olduğu iddia olunan yer ile, Beytül-Lâhm'da Hazreti İsa'nın doğum yeri sayılan mevki, Kamame kilisesi ve Kudüs Haçlılar elinde bulunduğu sırada hüküm süren Lâtin krallarının mezarlarının katolik papazlarının ellerinde bulunması da teminat altına alınmıştı (Başbakanlık Arşivi, Fransa defteri, sayı 29/4). Böylece, katolikler bir üstünlük kazanmış bulunuyorlardı. Ancak, Fransa ihtilâlinden sonra bu memlekette kurulan hükûmetler lâiklik prensibini esas almış oldukları için Mübarek Makamlarda o güne kadar Fransa'nın müdafaa ettiği haklarla alâkadar olmadılar ve bu konu ile âdeta ilgilerini kestiler. Böylece, buradaki katolikler himayesiz kaldı. Katolik ziyaretçileri Kudüs'e artık gelmez oldu. Buna karşılık, ortodokslar ziyaretlerini arttırmış ve sıklaştırmışlardı. Bilhassa Küçük Kaynarca andlaşmasının yedinci maddesinin Rusya'ya Osmanlı memleketlerinde yaşayan ortodoksları himaye hakkını ve bu mezhep mensuplarına Mübarek Makamları serbestçe ziyaret hakkını vermesi, durumda onlar lehine bir inkişaf hasıl etti. Viyana kongresinden sonra, Fransa'da krallık idaresi yeniden kurulunca, Fransa kralları vaktiyle kapitülâsyonların katoliklere tanımış oldukları haklardan tekrar faydalanmak istedilerse de, bu sefer ortodoksların haklarını himaye eden Rusya'yı karşılarında buldular. Ruslar, son andlaşma-

ların kendilerine ve hâmisi kesildikleri ortodokslara temin etmiş olduğu hakları müdafaa ettiler. Bu hal, 1848 inkılâbına kadar devam etti. Lui-Napolyon, Cumhurbaşkanlığına seçildikten sonra elde etmeyi umduğu imparatorluğa kavuşmak için papazlar sınıfının desteğine ihtiyaç hissettiğinden dinî bir politika takip etmeğe başladı. Aynı zamanda Fransızların doğuda haiz oldukları Birinci Napoleon ve Lui-Filip zamanında ihmal edilmiş eski hak ve imtiyazları da muhafaza azminde idi. Tam bu sırada ortodokslar Babıâliden Kudüs'teki bazı yerlerin tamiri için izin almışlar ve bu sırada lâtinlere ait bir kısım mevkilere tecavüz etmişlerdi. Henüz cumhurbaşkanı bulunan Lui-Napoleon, katolik haklarının himayesi maksadıyle İstanbul elçisi Lavalet vasıtasıyle eski andlaşmalarının bahşettiği hak ve imtiyazların mahfuziyeti ve yürürlüğü için Babıâli nezdinde şiddetli teşebbüslerde bulundu. Bu, aslında lâtinlerin Slâvlara karşı açtığı bir nüfuz mücadelesiydi. Böylece, Rus ve Fransız nüfuzları İstanbul'da çarpışmağa başlamış oldu.

2 aralık 1851 de cumhuriyeti ilga ve imparatorluğunu ilândan sonra meşrûluğu münakaşa edilen saltanatının ayıbını örtmek, kendisini destekleyen katolik fırkasına ve tab'asına yaranmak, politika sahasında da taşıdığı ismin şöhretine lâyık, birinci derecede söz sahibi olmak için ihtilâf mevzuu Mübarek Makamlar meselesini körükleyen, alevlendiren, katolik ve emperyalist matbuatı vasıtasıyle de bir yandan Fransız umumî efkârını kışkırtan Lui-Napoleon (Louis Napoléon), katolik haklarına vaki tecavüzün giderilmesi için Osmanlı devletini de durmadan tazyike başlamıştı. Ortodoksların elde ettiklerini iadelerine ise, Rusya hiç bir suretle yanaşmamaktaydı.

Osmanlı devletinin ihtilâfa hal çareleri araması

Babıâli, herkesin hak ve imtiyazlarını koruyan belgeleri ortaya koymasını ve bunların karma bir komisyonda incelenmesini, buna göre bir anlaşmaya varılmasını uygun gördü. Avusturya, İspanya, Portekiz, Sicilyateyn (İki Sicilya), Toskana gibi katolik devletler tarafından bu dâvada desteklenen Fransa bu komisyonda patrikhane mümessilinin bulunmasına itiraz etti. Rusya Çarı ise, esasen ortodoks haklarının kadim olduğunu iddia ederek böyle bir komisyonu tanımıyacağını bildirdi. Bunun üzerine Babıâlide bu sefer yalnız müslüman üyelerden mürekkep olacak bir komisyon kurulup bu işin müzakeresi ve neticelendirilmesi kararlaştırıldı. Sonunda beş maddelik bir karar sureti kabul edildi. İki taraf da, yani Rusya ve Fransa bu karar suretini uygun buldukları takdirde mesele halledilmiş olacaktı. Bunda, mevzu, beş madde halinde toplanmakta idi:

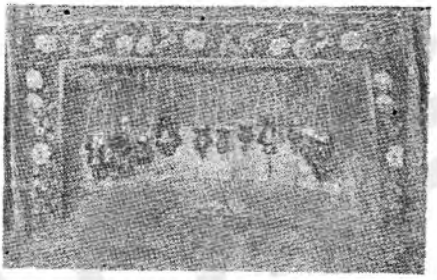

Kamame'de mukaddes taş

1 — Lâtinlerin yalnız kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri ziyaret yerleri onlara iade edilmiyerek bu iddiaları reddolunmakta idi.

2 — Kamame kilisesinin büyük kubbesi iki mezhebin de aziz saydığı bir yeri örttüğünden yalnız bir tarafa tahsisi caiz görülmemekte, müşterek tutulması uygun bulunmakta ve küçük kubbesinin eskisi gibi ortodokslara ait olması kararlaştırılmakta idi.

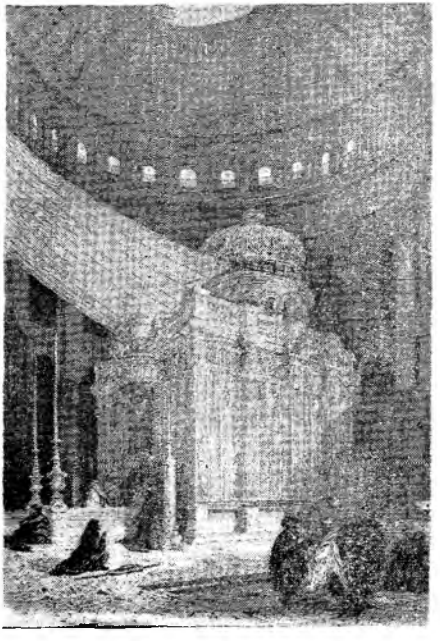

Kamame'nin içi

3 — Hazreti Meryem'in mezarı olduğu iddia edilen yerde bütün mezhepler müşterek olduğu halde lâtinlerin bunun dışında kalması uygun görülmediğinden bunların haiz oldukları fermanlara göre bu yerden istifade etmeleri sağlanmakta idi.

4 — Büyük Beytül-Lâhm kilisesi yüz yıllardanberi ortodoksların elinde bulunmakta olup gerçi lâtinler bunun vaktiyle kendileri tarafından inşa edildiğini iddia ediyorlarsa da içinde bulunan «doğum yeri» müşterek bir ziyaret makamı olduğundan kilise kapılarının bir anahtarıyle kurban yerinin iki anahtarının lâtinlere verilmesi, lâkin bunların kilise içinden geçişten başka bir hakları olmaması gerekmekte idi.

5 — Hazreti Meryem'in mezarı olduğu ileri sürülen yerdeki «Göğe çıkış mescidi»nde bundan sonra ortodoksların da âyin yapma hakları olacaktı.

Fransa ile Rusya arasında gerginliğin artması

Bu karar sureti, Fransa elçisi Lavalet tarafından şiddetle reddedildi. Bunun üzerine Mustafa Reşid Paşa Sadaretten, muvazaa yollu, azledilip Fransızların teskinine çalışıldı (26 ocak 1852). Öbür taraftan ise, Rusya tarafından tahrik edilen ortodokslar da bu karar suretinden memnun kalmamış görünerek yer yer kıpırdanmaya başladılar. Halbuki, burada onların menfaatleri ön plâna alınmış ve korunmuştu. Ortodokslar, bunun sadece Rusya Çarı sayesinde elde edildiğini sanarak büsbütün şımardılar. Mesele büyüdü ve imparatorluk üzerinde siyasî nüfuz rekabeti haline geldi. Birinci Nikola ile Üçüncü Napoleon'un fena halde araları açıldı. Fransa, Osmanlı devletine Rusya'ya karşı ittifak teklif ettiği gibi, Rusya da Küçük-Kaynarca ve Edirne andlaşmalarını ileriye sürüp Çarın Osmanlı memleketlerinde yaşayan bütün ortodoksların resmen hâmisi olduğunu ilân etti. Fransa, Rusya'nın bu dâvada durumunun daha kuvvetli ve ortodoks haklarının daha eski olduğunu bildiği için gerilemek zorunda kaldı. Evvelâ, hiçbir mesele üzerinde anlaşmak istemeyen Lavalet geri çağırıldı. İmparator Çara, iki devletin Mübarek Makamlar hakkında doğrudan doğruya, yani vasıtasız olarak görüşmelerini teklif etti. Çar, memnun kalmış görünmekle beraber işin Rusya lehine halli için de teşebbüsten geri kalmıyordu.

Prens Mençikof'un sefareti ve talebleri

Rus Çarı Birinci Nikola, görünüşte Mübarek Makamlar meselesinin halli için büyükelçi ve fevkalâde murahhas olarak Prens Mençikof'u Istanbul'a gönderdi. Çar ile İngiltere elçisi Corc Hamilton Seymour'un Petersburg'da balodaki tarihî görüşmelerinden 14 gün sonra (23 şubat 1853) Rusya'dan ayrılan Prens, Istanbul'a geldi (28 şubat). Kendisi; Rusya'nın Bahriye Nazırı, aynı zamanda Baltık filoları kumandanı idi ve Finlandiya eyâletinin de genel valisi bulunuyordu. Istanbul'a gelirken Karadeniz donanmasını ve Basarabya'daki Rus ordusunu gözden geçirmişti. Maiyetinde meşhur Rus devlet adamlarından Prens Galiçin (Galitzin), Kont Neselrod (Nesselrode), Karadeniz filosu kumandanı Amiral Kornilof (Khornilof), Basarabya'daki ordunun kurmay başkanı General Nikopolçinski (Nikopolchinski) de vardı.

Mençikof, Istanbul'da son derece şımarık ve küstahça tavırlar takınmıştı. Geldiğinin ertesi günü usul dışı bir kılıkla ve sokak elbisesiyle, yani büyük üniformasını giyip nişanlarını takmadan Babıâliye gitti. Böylece, Osmanlı devletini istihfaf ediyordu. Sadrıâzamla görüştükten sonra usulen Hariciye Nazırını da ziyaret etmesi lâzım gelirken bunu yapmadı. Sebep olarak da Hariciye Nazırı Fuad Efendinin Rus düşmanı ve sözünde durmaz bir kimse olduğunu ileri sürdü (A. Slade - A. R. Seyfi tercümesi: Türkiye ve Kırım harbi, S: 52). Aslında daha evvel Memleketeyn meselesinde Osmanlı görüşünü anlatmak ve müdafaa etmek üzere Rusya'ya gönderilmiş olan Fuad Efendinin siyasî cerbezesinden çekiniyor, müzakerelerde onunla karşılaşmak istemiyordu.

İngiliz ve Fransız elçileri bu sırada Istanbul'da bulunmuyorlardı. Esasen böyle bir zaman, Ruslar tarafından bilhassa seçilmişti. Abdülmecid akıl danışacak dost devletler diplomatlarının bulunmayışı dolayısıyle bu durum karşısında ne yapacağını bilemeyip şaşaladı. Rusların mutlaka bir mesele çıkarmak istedikleri anlaşılıyordu. Kendilerine bu vesileyi vermemek için, Fuad Efendiyi Hariciye Nezaretinden uzaklaştırmak lâzımdı. Durumu hisseden Fuad Efendi kendiliğinden istifa edince, yerine Rifat Paşa tayin edildi (İbnül-Emin Mahmud Kemal İnal; Osmanlı devrinde son Sadrıâzamlar, S: 157).

Rus elçisinin bu hal ve tavırları, ciddî endişelerin doğmasına sebep olmaktaydı. Nitekim, Rus fevkalâde murahhasının az sonra Babıâlide sözlü bir nota şeklinde açıkladığı:

1 — Rum ortodoks kilisesinin Mübarek Makamlar hakkındaki istekleri kabul olunacak.

2 — Beytül-Lâhm kilisesinin bütün anahtarları ve Hazreti İsa'nın doğduğu iddia edilen yer ortodokslara bırakılacak.

3 — Beytül-Lâhm kilisesinin bahçesi, ortodoks ve katoliklerin müşterek nezareti altında bulunacak.

4 — Kamame kilisesinin tamir hakkı, Fener patriğine ait olacak.

Talebleri ile gerçek niyetlerini belli etti.

Mübarek Makamlar hakkındaki bu isteklerin kabulü, bu hususta daha evvel katoliklere tanınan ve bilhassa Fransa ile imzalanmış andlaşmalara geçen haklara aykırı bulunuyordu. Üstelik mukaddes ortodoks patrikliğine tanınan hakların Fener rum patrikliğine verilmesi isteniyordu ki bu hal Mora isyanı sırasında oynadığı meş'um rol hâlâ unutulmamış olan bu müesseseye yeni imtiyazların tanınması, kudret ve nüfuzunun arttırılması demekti.

Fransa ile İngiltere'nin tutumu, meselenin halli

Ruslar, müzakerelerin iki devlet arasında gizli olarak cereyan etmesini istiyorlardı. Lâkin Sadrıâzam, elçilerine vekâlet eden Fransız ve İngiliz maslahatgüzarlarına vaziyeti bildirdi. Osmanlı devletinin diğer batı devletleriyle mevcut kapitülâsyon andlaşmalarına göre tek başına karar verip halledemiyeceği meselelerin ileri sürülmesi ve üstelik diğer devletler hesaba katılmadan Rusya lehine bir karara bağlanmasının istenmesi bu devletin niyetleri hakkında bazı endişelerin uyanmasına sebep oldu ve bir savaş bahanesi aradığı şüphelerini hasıl etti. İngiliz maslahatgüzarı Albay Rose, bunun üzerine bütün mes'uliyeti üzerine alarak Malta'daki İngiliz donanmasına hareket emrini verdi. Ayni zamanda durumu devletine bildirdi. Fransız maslahatgüzarı da son hâdiseleri Paris'e bildirdikten maada, o da Tulon'daki Fransız donanmasını çağırdı. İngiltere, İstanbul maslahatgüzarının endişelerini yersiz bulmamakla beraber, meseleyi büsbütün alevlendirmemek için donanmayı göndermemeğe karar verdi. Durumu aynı soğukkanlılıkla mütalâa edemeyen Fransa ise, donanmasının Çanakkale istikametinde hareket etmesini tasvib etti. Ayni zamanda her iki memleket elçilerine derhal Istanbul'a dönmelerini bildirdiler. Elçiler, Nisan ayında Istanbul'a vardılar. Babıâlide ve sarayda büyük nüfuzu bulunan İngiliz elçisi Stratford Redklayf (Stratford de Redcliffe) hükûmetinden aldığı, lâtin ve ortodoks kiliseleri arasında çıkması muhtemel olan hâdiseleri takip ve rapor etmesi, ancak kendisinin işe hiç karışmaması talimatına uyarak durumu inceledikten sonra İngiltere Başvekiline gönderdiği raporunda: «Emri gözönünde bulundurarak yalnız uzaktan iki düşman ordugâhının arasında olup bitenleri gözetlemek vazifesini yapıyorum. Meselede yakından alâkalı olmıyan bir hıristiyan sıfatiyle insan, müşterek dinimizin Mübarek Makamları üzerinde sırf kendilerinin muhafaza hakkı olmasını isteyen iki kilise arasındaki anlaşmazlığın kalkmasını gerçekten ister, lâkin Şarkta hakikî bir Avrupa siyaseti kullanılmasının ehemmiyetini müdrik hiçbir İngiliz yoktur ki makul hudutlarını aşmaya daima müsait olan bir siyasî nüfuz ve tesirin bu işde galip çıkmasını teessüf ve endişe ile telâkki etmesin» (A. Slade - A. R. Seyfi tercümesi: Türkiye ve Kırım harbi. S: 50), diyerek makul hudutlarını aşmaya müsait siyasî nüfuz üzerine dikkati çekmeye çalıştığı gibi Osmanlı Hariciye Nazırına da Rus elçisinin Mübarek Makamlar hakkındaki tekliflerinin bir anda reddedilmeyerek müzakere kapısı açılmasını ve mevzuun âdilâne bir şekilde çözülmesine gayret edilmesini, bunun dışında bilhassa Osmanlı devletinin hükümranlık haklarıyle ilgili yeni teklifler ileri sürülürse bunun reddedilmesini tavsiye etti. Aynı zamanda, Albay Rose'un davranışını doğru bularak, Akdeniz donanmasına, Malta'dan Istanbul'a doğru hareket etmesi emrini verdi.

Fransız elçisi Dölakur (De La Cour) ise Mübarek Makamlar meselesi, bu konuda katolik devletlerin mümessili ve katolik haklarının müdafii sıfatıyle kendisini en başta alâkadar ettiğinden, Istanbul'a varır varmaz Mençikof'la görüştü ve kendisine meselenin Osmanlı devleti ile Rusya arasında hallinin imkânsız olduğunu, mevcut andlaşmaların buna engel bulunduğunu açıkça ve kesin şekilde bildirdi. Rus elçisi, daha fazla ısrar edemediğinden Babıâli, Fransa ve Rusya arasında müzakereler başladı. Üç hafta süren

Prens Mençikof

bu müzakereler sonunda katolik ve ortodoks hak ve imtiyazlarına dair ortalama bir hal çaresi bulundu. Sonunda, Kudüs mutasarrıfına hitaben sadır olan bir ferman, meseleyi her iki tarafın isteğine uygun şekilde halletti.

Mençikof'un esas talebini yapması

İngiltere ile Fransa ve Osmanlı imparatorluğunun iyi niyetleri, Rusya ile ihtilâfa son vermeğe kâfi gelmedi, çünkü Mençikof'un asıl maksadı başka idi. Nitekim Mukaddes Makamlar meselesi halledilince asıl gayesini açığa vuran talep ve teklifini bildirdi: Bunu, Istanbul'a gelişinden iki ay kadar sonra, Babıâliye verdiği yeni bir ültimatomla yaptı (5 mayıs 1853).

Buna göre Rus Çarı Birinci Nikola, Osmanlı Hükümdarı Abdülmecid'e daimî bir ittifak teklif ediyor, karşılığında da Osmanlı memleketlerinde yaşayan bütün ortodoks tab'anın hâmisi olduğunun resmen tanınmasını istiyordu. Aynı zamanda daha evvelki imtiyaz ve anlaşmalardaki bütün «Rum kilisesi» tâbirleri kalkacak, bunun yerini «Rus kilisesi» alacaktı.

Küçük-Kaynarca andlaşmasında Rusya'ya Istanbul'da kurulacak Rus ortodoks kilisesini himaye hakkı tanınmıştı. İşte Rusya buna dayanarak ortodoks tab'a hakkında yeni bir andlaşma yapılmasını ve bunların âdeta Rus tab'ası sayılmasını ve diğer Rus tab'asına tanınan hak ve imtiyazlardan bunların da faydalanmasını istemekteydi. Mençikof, bu hususta ayrı bir andlaşma kabul edilmediği takdirde, taraflarca hazırlanacak bir «sened» le işin halledilebileceğini ileri sürmekteydi (Enver Ziya Karal: Osmanlı Tarihi, C: 5, S: 235).

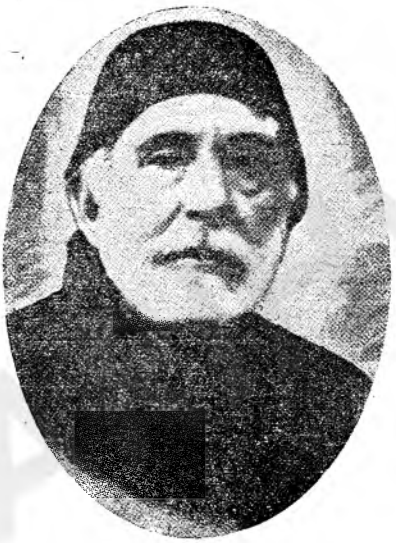

Mustafa Nailî Paşa

Bunun kabulü, devletin bir kısım hükümranlık haklarından vazgeçmesi, Rus müdahalesini her zaman kabule hazır bulunması ve neticede tamamen Rus nüfuz ve hâkimiyeti altına girmesi demekti. Bu ültimatomun kabul veya reddi için beş günlük mehil verilmişti.

Babıâli, İngiltere ve Fransa elçileriyle görüştükten sonra bu ültimatomun ancak müzakeresini kabul edebileceğini bildirdi. Mençikof, isteklerini mutlaka elde edebileceğini sandığından, buna yanaştı ve müzakereler başladı.

Bu sırada Rusya'nın bir taraftan da askerî hazırlıklarda bulunması, tersanelerinde büyük bir faaliyetin hüküm sürmesi Paris'te bir savaş hazırlığı sayılıyor ve 1841 Londra anlaşmasına göre Osmanlı devletinin mülkî bütünlüğünü kabul etmiş devletlere bir meydan okuma şeklinde tefsir ediliyordu. Mübarek Makamlar meselesinde katolik haklarını müdafaa etmiş olan Fransa, bu yeni ihtilâfın bir savaşla sonuçlanması halinde Osmanlı devletini müdafaaya karar vermiş olmakla beraber, bunu tek başına yapmayı göze alamadığından İngiltere, Avusturya ve Prusya'nın da buna katılması gerekeceği hakkında Istanbul elçisine talimat verdi.

Hariciye Nazırının ve Sadrıâzamın değişmesi, Reşid Paşanın tasarısı

Rus elçisiyle müzakereler devam ediyordu. Osmanlı devleti bir savaşa engel olmak için hükümranlık haklarından fedakârlıkta bulunmadan yapılması mümkün âzamî fedakârlığa karar vermiş gibiydi. Evvelâ, Küçük Kaynarca andlaşmasıyle Rusya'ya temin edilen hakların tanınmaya devam edeceğini ve ortodoks mezhebinin Osmanlı devletinde tam bir serbestliğe mazhar olmasının kabul olunacağı açıklandı. Böylece, Rusya'nın rumların dinî işleri hakkında istedikleri himaye hakkına sahip olabileceğinin rumlarca anlaşılacak şekilde ifadesi kabul edilir gibi olmuşsa da müzakereler birdenbire kesildi. Bunun sebebi ise şu idi: Babıâliye mensup Legofet Aristaki Bey adlı bir rum, Mençikof'a gizlice başvurup Rus sefareti baş tercümanı Argiropulo'nun kendisine ihanet ederek Osmanlılara hizmet ettiğini, hattâ buna karşılık kendisine Büyükdere'de bir yalı verildiğini, Osmanlı Hariciye Nazırı değiştirilecek olursa daha yumuşak başlı ve daha anlayışlı olan Mustafa Reşid Paşa ile pazarlığa girişmenin Rusya'ya büyük avantajlar sağlayacağını haber vermişti. Halbuki bu, İngi-

liz elçisinin bir oyunu idi. Mençikof bu oyuna kanarak Hünkâra başvurup Mustafa Reşid Paşanın Hariciye Nazırlığına getirilmesinin müzakereleri kolaylaştıracağını bildirdi. Abdülmecid'in de esasen istediği buydu. Mustafa Reşid Paşa, o gün Hariciye Nazırı oldu (15 mayıs 18553) (Abdurrahman Şeref: Tarih musahabeleri, S: 146 - 148).

Bu arada yine İngiliz elçisinin teklifi ile Sadaret makamının ehli olmadığını belli eden Damad Mehmed Ali Paşanın bir gün evvel azlolunup yerine Meclis-i Vâlâ Reisi Giridli Mustafa Nailî Paşa tayin olunmuştu (14 mayıs 1853).

Rus elçisi, fena halde aldanmış olduğunu kısa zamanda anladı. Çünkü yeni Hariciye Nazırı nüfuz edilmesi, eğilip bükülmesi imkânsız, taş gibi bir politikacıydı. Hakikaten Mustafa Reşid Paşanın esasen en büyük hususiyetlerinden birisi fikir ve kanaatlerinde ve bunların tatbikinde hiç toleransı olmayışı, hiç tâviz tanımayışıydı. Bilhassa devletin hükümranlık haklarıyle alâkalı meselelerde daha da mutaassıptı. Mustafa Reşid Paşa, mutadı olduğu üzere müzakerelere kendince hazırladığı bir ön tasarı ile gelmişti. Buna göre daha evvelki müzakerelerde kabul edilen bazı noktaları derhal reddetti. Evvelâ, Küçük Kaynarca andlaşmasında Istanbul'da kurulacak Rus kilisesi için tanınan himaye hakkının, ortodoks mezhebine Osmanlı devletinde tanınan serbestlik ile birleştirilip bundan Çar'ın bütün ortodoksların hâmisi olduğu anlamı çıkarılamayacağını ileri sürdü. Çünkü, Rusların istediği ortodokslarm dine ve dünyaya ait bütün hususlarında Rus himayesinin tanınmasıydı. Mustafa Reşid Paşa ise, sadece din ve mezhep meselelerinde himayenin bahis konusu olabileceğini ileri sürdü ve üstelik metne, Osmanlı hükümdarının Osmanlı memleketlerindeki mutlak hükümranlık haklarının her şeye rağmen kayıtsız ve şartsız yürüyeceğinin de ilâvesini istedi ve bunda sonuna kadar ısrar etti.

Mençikof'un bocalaması

Mençikof, isteklerinden gerilemek zorunda bulunduğunu anlıyordu. Lâkin, önceden pek fazla atıp tuttuğu için bunu yapamıyordu. Böylece, yanlış davranışı yüzünden içinden çıkılmaz bir duruma düşmüştü. Bu politika hatasının tipik bir örneğidir. Mençikof, Osmanlı memleketlerinde yaşayan ortodoks tab'asının din ve dünya işlerinde Çarın himayesine gireceğini ve Rusya'nın bundan vazgeçmiyeceğini önceden kesin şekilde ortaya atmıştı. Bundan dönmesi, devletin çoğu rum olan ortodoks tab'a üzerindeki prestijinden vazgeçmesi demekti. Şu halde bunu ya kabul ettirmek veya savaşmak durumuna düşmüş bulunuyordu. Burada, Osmanlı devletinden ve devlet adamlarından göreceği mukavemeti hesaba katmamış, isteklerini mutlaka kabul ettireceğini sanmıştı. Müzakerelerin idaresini elinde tutmak için Istanbul'a gelir gelmez çetin bir devlet adamı olarak tanıdığı Fuad Efendi (Paşa) nın Hariciye Nezaretinden uzaklaşmasını sağlamış, bir müddet sonra Legofet Aristaki Beyin sözüne kanarak yeni Nazır Rifat Paşanın azli ile ve Mustafa Reşid Paşanın onun yerini almasını istemişti. Şimdi ise nasıl çetin bir cevize çattığını anlıyor, Mustafa Reşid Paşa ileri sürdüğü şartlardan geri dönmüyor, Osmanlı devletinin hükümranlık haklarına taallûk eden meselelerde hiç bir tâviz tanımıyordu.

Meclis'i Kebîr'in kararı, Mençikof'un siyasî münasebetleri kesip gitmesi

Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa, bu meselede bir savaşı göze almış bulunuyordu. Çünkü, böyle bir hal vukuunda İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı devletini yalnız bırakmıyacaklarını kestirmekteydi. Kendisi mutlaka savaşa taraftar değildi ve bir savaşı tahrik etmeye uğraşmıyordu ama bu savaş haklı sebeplerle kaçınılmaz hale gelirse buna girmemek için devletin şeref ve haysiyetinden ve hükümranlık haklarından fedakârlıkta bulunmasına da taraftar değildi. Ancak, bu işin mes'uliyetini de tek başına yüklenmek istemeyerek Babıâlide devlet adamlarından ve ulemadan mürekkep kırk üç kişilik büyük bir meclis kurdurup (Meclis-i Kebir) meseleyi burada bütün teferruatıyle müzakereye koydu (17 mayıs). Bu meclis sonunda üçe karşı kırk oyla Rus tekliflerinin reddine karar verdi. Bu karar, kaba tavırları ve küstahça davranışları ile her türlü terbiye ve nezaketten mahrum bulunduğunu dosta düşmana belli etmiş olan Mençikof'a bildirildi ve Osmanlı devleti ile Rusya arasındaki siyasî münasebetlerin kesildiği halka ilân olundu (19 mayıs). Rus elçisi, hiç beklemediği bu kesin red cevabı karşısında şaşırıp kaldı. Son bir nümayiş olarak Büyükdere'de kendisini bekleyen gemisine bindi (19 mayıs 1853), o sırada çıkan fırtınayı bahane ederek hemen hareket etmedi, Fransa, İngiltere, Avusturya ve Prusya devletleri bu fırsattan faydalanıp ortalama bir hal yolu bulmak ve durumun bir savaşa kadar varmasını önlemek için Mençikof nezdinde son bir teşebbüste bulundular. Rus elçisi hâlâ eski isteklerinde ısrar ettiği için bu da fayda vermedi, Mençikof Istanbul'dan ayrıldı (21 mayıs). Ertesi günü ise, Rus elçiliğinin kapılarındaki armalar, taraftarları yerli rumların göz yaşları arasında söküldü (Enver Ziya Karal: Osmanlı Tarihi, C: 5, S: 237). Istanbul'un müslüman

halkı ise Mençikof'un gelmesiyle ağırlaşan havadan o kadar sıkılmış ve onun kaba tavırlarından o kadar nefret etmişti ki giderken ayağı dağlansın, bir daha gelmez olsun diye bir çok evlerden kadınlar sokaklara sıcak su dökmüşlerdi (Abdurrahman Şeref: Tarih musahabeleri, S: 85).

İngiliz elçisinin rolü

Meselenin bu hale gelmesinde en büyük rolü İngiltere elçisi Stratford Redklayf (Stradford de Redcliffe) oynamıştı. Bu zat, Doğuda 1809 tarihinde sahneye çıkmış ve o zamandanberi büyük işlere karışmıştı. 1841 Londra anlaşmasıyle Rusların vasîliği altında bulunmaktan kurtulmuş olan Osmanlıların Tanzimatın getirdiği yeniliklerle kalkınması ve kuvvetlenmesi için bu devleti ve başında bulunan inkılâpçı ricâli elinden geldiği kadar desteklemiş, çeşitli vesilelerle isbat ettiği iyi niyeti sayesinde devlet nezdinde büyük itimad ve itibar kazanmış, Mustafa Reşid Paşa ile olan samimî işbirliği onu Osmanlı politikasında söz sahibi etmişti. Bu yüzden halk arasında «İngiliz Sultan» diye anılırdı.

Yakın ve Orta Doğu işlerinin büyük mütehassısı olan bu zat, bu bölgelerdeki Rus nüfuzunun inkişafını endişe ile takip etmişti. Bu nüfuz bu bölgede gittikçe artan İngiliz menfaatlerini ihlâl etmek istidadındaydı. Bu yüz yılda İngiltere'nin en hassas noktası, Hindistan yolu idi. Rusya, bu yola doğru

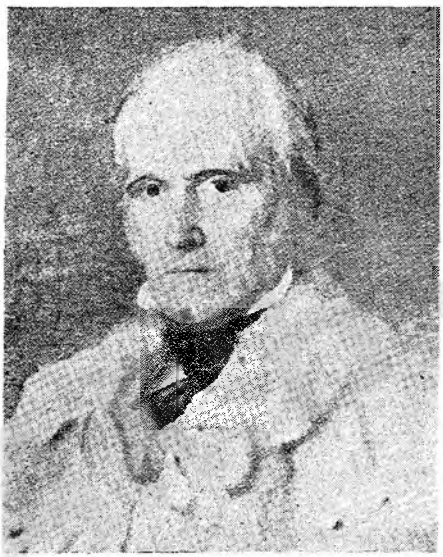

İngiliz Elçisi Stradford de Redcliffe

sarkmağa çabalıyordu. Onu, mutlaka durdurmak lâzımdı. Barış ve anlaşma yolu ile buna muvaffak olunamıyacağı, sıcak denizlere çıkmanın Rusya'nın eski, değişmez ve vazgeçilmez politikası olduğu meydanda idi. Şu halde, sıcak denizlerle Rusya arasındaki engelin, Osmanlı devletinin kuvvetlendirilmesi ve gerektiğinde Rusya'nın zorla yola getirilmesi şarttı. İngiltere, Osmanlı devletini bu yüzden daima desteklemiş olduğu gibi, Stratford Redklayf de şahsan artık Rusya'ya bir ders vermek ve onu beslediği emellerden bir müddet için kat'î şekilde vazgeçirmek zamanının gelmiş bulunduğu kanaatindeydi. Mübarek Makamlar meselesi çıkınca, bunun Rusya ile Fransa arasında gittikçe büyüyecek bir hâdise haline gelmesini ümidle beklemişse de umduğu çıkmamış, Fransa taleplerinde ısrarı bırakmıştı. Mençikof'un Osmanlı devletinin hükümranlık haklarını hiçe sayan ikinci isteklerinin ise durumu savaşsız halledilemez hale soktuğunu kestirdi. Ne çare ki, Hariciye Nazırı Rifat Paşa, Sadrıâzamın da tesiri ile bu istekleri kısmen kabule yanaşıyordu. Stradford Redklayf, bütün maharetini kullanarak Rifat Paşanın değiştirilip yerine Mustafa Reşid Paşanın getirilmesini temin suretiyle buna engel oldu. Bir taraftan da Abdülmecid'e, Rus istekleri reddedildiği takdirde İngiliz donanmasının yardıma hazır bulunacağını bildirdi. Bu donanma daha evvel de iki kere Malta'dan hareket emrini almış, sonra yine durdurulmuştu. Müzakereler İngiliz elçisinin istediği gibi devam edip nihayet mesele çıkmaza girerek Mençikof büyük bir nümayişle Istanbul'dan ayrıldığı gün, Stradford Redklayf de Malta'daki İngiliz donanmasına Çanakkale'ye doğru yola çıkmasını bildirdi. Artık istediği olmuş, Rusya ile savaş kaçınılmaz hale gelmişti.

Son gayretler ve Çar'ın son kararı

Rus Çarı Birinci Nikola sofu, müstebid ve müteazzım; salibin hilâl üzerine kat'î galebesini maksad edinmiş ve bu maksadını tab'asına olduğu kadar Osmanlı imparatorluğu idaresinde yaşayan hıristiyanlara da sezdirmiş bir hükümdardı. Ortodoksları himaye ve Mübarek Makamlar meselesine müdahaleyi mukaddes bir vazife saymakla beraber, Osmanlı devletini ortadan kaldırıp Istanbul'u elde etmek için henüz vaktin gelmediğini, bunun için daha üç Çarlık bir çalışmaya ihtiyaç bulunduğunu vükelâsının telkinleri ile anlamıştı. Binaenaleyh Mençikof, Çar Birinci Nikola tarafından aslında Osmanlı devletiyle bir savaş çıkarmak için değil, tam tersine anlaşma yoluyla yeni imtiyazlar koparmak için gönderilmişti. Çünkü, Rusya için bir savaş mevsimsizdi. Üstelik büyük Batı devletleri bu dâvada Osmanlı im-

paratorluğunu desteklemekteydi. Rusya ise, yalnız ve müttefiksiz bulunuyordu. Tek ümidi eski dostu Avusturya'nın öbür Batı devletlerinden ayrılıp kendisine katılmasıydı. Bu ise, pek mümkün ve ihtimal dahilinde görünmüyordu. Böylece, politikadan hiç anlamayışı ve üstüste işlediği hatalar yüzünden Menşikof Rusya'yı da müşkül duruma düşürmüş bulunuyordu. İşte bunu örtmek ve mes'uliyeti üzerinden atmak için meseleyi Çar'a bire bin katarak anlattı. Yaptığı hakaretleri, kendisi maruz kalmış gibi gösterdi. Babıâlinin hiç bir şeye, hattâ Kudüs'deki Mübarek Makamları ziyarete giden Ruslara kötü muamele edilmesine son verilmesine bile yanaşmadığını ve bütün uzlaşma tekliflerinin şiddetle reddedildiğini bildirdi. Öyle ki, Çar Nikola sonunda:

«Sultan Abdülmecid'den yediğim sillenin acısını tepemde ve beş parmağının izini yüzümde hissediyorum» diyerek infialini belirtmesi üzerine Hariciye Nazırı Neselrod'dan Babıâliye gönderilen 31 mayıs 1853 tarihli tahriratta:

«Menşikof'un teklifatının derece-i itidal ve isabetini ve reddinden dolayı Çar hazretlerinin o kadar dostane ve müsaafakârane olan niyet-i halisanesine karşı bilâ sebep emniyetsizlik gösterilerek ne büyük hakaret edildiğinin bir kere daha nazarı dikkate alınması ve binaenaleyh karar-ı vâki'den vazgeçilmesi» tavsiye olunuyordu (Abdurrahman Şeref: Tarih musahabeleri, S: 150 - 151).

Rusların neticesiz kalan bu son teşebbüsleri üzerine 6 haziran 1853 günü Istanbul'a gelen bir Rus memurunun getirdiği tahriratta Rus Başbakanı, Menşikof'un Osmanlı devletiyle siyasî münasebetlerin kesilmesi hakkındaki kararının Çar tarafından da tasdik edildiğini bildirmekte idi.

Istanbul halkı, bir savaşın başlayacağına inanamıyordu.

Rusya ise, evvelâ halk efkârını bir savaşa hazırlamak için geniş bir propagandaya girişmiş ve:

«Kudüs'ü Yahudilere sattılar» sözleriyle onların dinî taassuplarını körüklemeğe başlamıştı. Bunun üzerine Osmanlı devleti de gafil avlanmamak gerektiğini hissetti. Fransa ve İngiltere ile daima temas edilmekle beraber, bir taraftan da Anadolu ve Rumeli'de ordular hazırlanıyor, Mısır'dan gelen gemilerle donanma takviye ediliyordu.

Avrupa'ya meydan okuyan Rus Çarı Birinci Nikola ve maiyeti

OSMANLI - RUS SAVAŞININ BAŞLAMASI, FRANSA VE İNGİLTERE'NİN BABIÂLİ İLE İTTİFAKI

Osmanlı devleti siyasî münasebetlerin kesilmiş ve savaş hazırlıklarının başlamış olmasına rağmen Rus tab'a ve konsolosları hakkında binaların kapılarındaki levha ve armaların sökülmesinden başka, hiçbir tedbire başvurmayıp gönül rahatlığı içinde işleri ve güçleriyle meşgul olabileceklerini kendilerine bildirdi. Böylece Rusya'ya hiç bir bahane bulma fırsatı verilmek istenmiyordu. Hem savaş ilânının, hem de savaş hareketlerine başlanmasının Rusya'dan gelmesi ve dolayısıyle mes'uliyetin ona yüklenmesi tercih ediliyordu.

Rus ordusunun Prut nehrini geçerek Eflak-Boğdan beyliklerine yayılması

Tarafların hazırlıklarına rağmen savaş birdenbire başlamadı. Bilhassa Avusturya devleti büyük bir siyasî faaliyet göstererek meselenin barış yoluyla halline çalışıyordu. Fransa ve İngiltere donanmaları Çanakkale Boğazının dışında Beşike'ye ulaşmışlar, emre hazır bekliyorlardı (25 haziran 1853). Mareşal Gorçakof kumandasındaki Rus kuvvetleri Prut nehrinin karşı kıyısına, Osmanlı devleti topraklarına geçirilmiş ve 3 temmuz 1853 tarihinde Bükreş'i işgal etmiş oldukları halde bir taraftan büyük Avrupa devletlerine gönderdikleri 11 haziran 1853 tarihli umumî notada: «Memleketeyni işgal ediyoruz, fakat Devlet-i Aliyye ile tecavüzî harb etmek maksadiyle değildir. Babıâli, bihakkın mutazarrır olduğumuz teminatı mâneviyeyi itadan istinkâf etmekle onun yerine muvakkaten teminatı maddiye ikamesine bizi mecbur eyledi» deniliyor, diğer taraftan da Avusturya'ya müzakereye hazır bulunduklarını bildiriyorlardı. Babıâli, tecavüz olayını hemen protesto etti. Bu durum karşısında Fransa Dışişleri Bakanı, Rusya ile savaşmak üzere İngiltere ile ittifak edildiğini resmen yalanladı. Avusturya Başbakanı Kont Buol ise, Fransa'nın yalnız 1841 anlaşmasıyle teminat altına alınan hususları müdafaadan başka bir maksadı bulunmadığını ilân ediyordu. Hâlâ bir savaşa girmeden istediklerini elde edebilmeyi uman Rusya ise, ağırdan alıyordu. Böylece, barışın korunması için İngiltere hariç bütün Avrupa devletleri bir gayret harcama kampanyasına girişmişlerdi. Lâkin, son olaylarda taraflardan birisini teşkil etmiş olan Osmanlı devletinin bu hususta fikrini soran yoktu. Bu devletler, kendi aralarında bir uzlaşma çaresi arayarak savaşı durdurmağa çalışıyorlarsa da bu çarenin Babıâli için ne ifade ettiğini, kabule şayan olup olmayacağını düşünmüyorlardı.

Mareşal Gorçakof

Osmanlı devleti ise, bütün maddî ve mânevî gücüyle savaşa hazırlanıyor, bilhassa Avrupa umumî efkârını bu haklı dâvada kendi tarafına çekmeğe çalışıyordu. Rum ve Ermeni patriklerinin neşrettikleri sadakat beyannamesinin bu hususta büyük tesiri olmuştur.

Rusya'nın Eflak ve Boğdan'ı işgali, Osmanlı imparatorluğu kadar Avusturya ve Prusya'yı da alâkadar etmekteydi. Bu iki devlet Doğu Avrupa ve Balkanlardaki statükonun şimdilik muhafazasını şart görüyorlardı. Hele, bunun Rusya lehine olarak bozulması, bilhassa Avusturya'nın hiç işine gelmezdi. Eskidenberi göz dikmiş olduğu Memleketeyn bölgesinin Rusya tarafından işgalini hemen protesto ederek hududlara kuvvet yığmağa başladı. Bunu, Prusya'nın protestosu takip etti. Onun korkusu, çıkacak savaşın umumileşmesi, bu arada Fransanın Ren havzasına saldırmasıydı. Fransa ise, Rusya'nın hareketlerini tasvip etmeyip menfaatlerine aykırı bulmakla beraber, savaşa henüz karar vermemişti.

Viyana konferansı, Babıâlinin notayı reddi

İşte, bu sebeplerden dolayı Avusturya, meselenin Viyana'da Avusturya, Fransa, İngiltere ve Prusya'nın katılacakları dörtlü bir konferansta görüşülüp hallini teklif edince, hepsi razı oldular. Burada hazırlanan bir

nota, her iki devlete tevdi edildi. Rusya, ortalama bir hal şekli getiren bu notayı tatminkâr bulmamıştı. Rus Başbakanı Neselrod (Nesselrode), Küçük Kaynarca ve Edirne andlaşmalarının büsbütün ilgasıyle Viyana'nın tekliflerinde bazı değişiklikler yapılmasını, yalnız hıristiyanların bu andlaşmalara göre himaye edilmesine devam olunmasını istiyordu. Lâkin, Prusya'nın şiddetli ısrarı üzerine Osmanlı devletince hiç bir yeri değiştirilmeden kabul edilmek şartıyle Rusya'nın da bunu kabul edeceğini bildirdi.

Babıâli, notayı tetkik etti. Bunda, o güne kadar Osmanlı memleketlerinde yaşayan ortodoks rumların Rusya tarafından himaye edildiği ve Rus çarlarının ricası üzerine hak ve imtiyazlarının korunduğu ifade ediliyordu. Halbuki, Osmanlı devleti ortodoks rumlara mezhebî hak ve imtiyazlar tanıdığı zaman Rus devletinin henüz adı ve sanı bile yoktu. Doğu hıristiyanlarının hâmisi Rusya değil, vicdan hürriyeti prensibini daima müdafaa etmiş olan Osmanlı türkleriydi. Bununla beraber, İngiliz devleti notanın kabul edilmesini istiyordu.

Stradford Redklayf ise, devletinin görüşünü doğru bulmayarak bu teklifin reddini tavsiye etti. Prusya elçisi de bu görüşe katılıyordu. Babıâli bunun üzerine notayı Osmanlı devletinin hükümranlık haklarını ihlâl eden kısımları değişmedikçe kabul edemiyeceğini bildirdi. Viyana, bunu hiç dinlemiyordu. Rusya ise, daha evvel de bildirmiş olduğu gibi, hiç bir değişikliği kabule yanaşmadı.

İstanbul olayları, yayınlanan beyanname

Bu sırada Istanbul'da medrese talebeleri savaş lehinde nümayişlere başlamışlardı. Olayları yakınen takip eden halkın sabrı sona ermiş gibiydi. Çırağan sarayında Mustafa Reşid Paşanın başkanlığında vükelâ, devlet ricâli ve ülemadan mürekkep 163 kişilik fevkalâde bir meclis toplanıp durum incelendi (25-26 eylül 1853), devletlerarası siyasî görüşme ve pazarlıklara son verilerek Rusya ile savaşa başlanması için Padişaha rica edilmesi hususu ittifakla kararlaştırıldı. Bunun üzerine Abdülmecid 29 eylülde bir Hatt-ı hümayunla, fevkalâde meclisin kararını tasdik ve kabul etti.

Fevkalâde meclisin Rus isteklerinin haksızlığını ortaya koyduktan sonra devletin kendini silâhla müdafaaya karar verdiğini tasdik ve bildiren beyannamesi şöyleydi:

«Rusya devletiyle mevcut anlaşmazlığın hakikî sebebi, Rum kiliselerinin mezhep imtiyazlarını Rusya'nın bir nevi taahhüde bağlamak istemesi ve Osmanlı devletinin buna haklı olarak razı olmamasıdır.

Halbuki, mezhep imtiyazları Fatih Sultan Mehmed Han tarafından ihsan olunarak gelip geçmiş padişahlar zamanlarında da ibka olunmuş ve nihayet Padişahımız (yani Abdülmecid) de onların eserine uymuştur. Osmanlı devletinin, böyle kendiliğinden ihdas etmiş olduğu eski imtiyazları bozmak hiç bir zaman, hiç kimsenin aklına gelmediğinden bu şekilde kararlaştırılmış olan bir meseleden dolayı devlet bütün dünyaya teminat verebileceği gibi, Rusya devletinin söz konusu olan bazı yersiz şüphelerini gidermek için de teminat vermekten çekinmemiştir.

Bir devletin bünyesinden olup bunca nüfus teşkil eden bir milletin mezhep imtiyazları hakkında başka bir devletle taahhüd tarzında veya kuvvetinde bir anlaşma yapması o devletin istiklâline ve meşru' haklarına dokunacağı için böyle bir şeyin yapılamıyacağı defalarca dostane ve hâlisane beyan olunduğu halde, bu konuda bu derece ısrar etmek gerekmezken Rusya devleti yine dâvasından vazgeçmiyerek hattâ bu sefer Eflak ve Boğdan memleketlerini işgal etmek gayesiyle Rus askerinin Prut suyunu aşmış olması Osmanlı devletinde büyük ve müessir bir hayret uyandırmıştır. Bu sebepten dolayı, andlaşmalara aykırı böyle bir halin asla kabul olunamıyacağı büyük devletlere resmen ve açıkça bildirilmiştir. Devletler arasında birbirinin mülk bütünlüğü ve istiklâli hakkında yapılmış andlaşmalara göre bir nevi karşılıklı ve müteselsil kefalet bulunduğu için bu gibi mühim meseleler ortaya çıkınca hepsinin reyi ve muvafakati alınması usulden olduğundan ve Rusya devleti asıl maksadının Osmanlı devleti ile savaş olmayıp isteğini elde edinceye kadar Eflak ve Boğdan'ı rehin gibi elinde tutacağını ilân ettiğinden Osmanlı devleti tarafından bütün Batı devletleri hakkında derece derece dost-

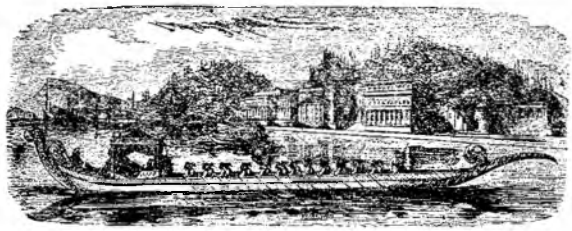

Siyasî müşkül durum dolayısiyle içinde fevkalâde bir toplantı yapılan eski Çırağan sarayı

Rumeli ordusu kumandanı Ömer Paşa

luk düşünceleri izhar edilmiş olmakla beraber, içlerinden İngiltere ve Fransa devletlerinin deniz kuvvetleri fazla ve kendileri Osmanlı devletine dayanak olacak ve itimad verecek şekilde dostluk ve iyi niyetlerinin fiilî eserini de göstermiş bulundukları için bu devletlerle muhabere edilmekte olup, Osmanlı devleti ne olursa olsun istiklâlini ve hükümranlık haklarını ihlâl edecek bir teklifi kabul etmiyeceğinden meselenin ne şekil alacağı anlaşılıncaya kadar devletin korunması için Tuna kıyılarında ve Anadolu hudutlarında silâhlı kuvvetler bulundurulmasına oy birliğiyle karar verilmiştir.»

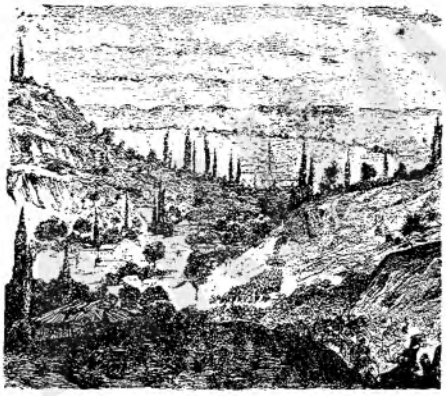

Eski Şumnu'dan görünüş

Beyannamenin Rus tab'aya ayrılan son kısmı şöyle idi:

«Rusya devletinin dâvasıyle Rum milleti ileri gelenlerinin ve halkının katiyen ilgileri olmayıp hattâ kendilerinin devletlerinden her cihetle memnuniyetleri ve şükranları kemâl derecesinde iken böyle bir dâvanın ortaya atılmasından dolayı Rum milletinin herkesten fazla müteessir bulunduğu da bilinmektedir. Bu mesele yüzünden onlara düşman gözüyle bakmak doğru olmayıp Ermeni, Katolik, Protestan ve Yahudiler nasıl sadık tab'adan ise Rumlar da aynen öyle olduklarından herkesin birbiriyle iyi geçinmesi ve kısaca kimsenin vazifesinden hariç sözlere karışmayıp ve istenen aykırı hareketlerde bulunmayıp herkesin işi ile ve gücüyle meşgul olması lâzımdır. Bu açıklanan ve beyan edilen tedbir ve karar ve tenbihler Şeyhülislâm, ülemanın ileri gelenleri vesair devlet vükelâ ve ricâli hazır oldukları halde Sadrıâzamın huzurunda toplanan umumî meclisin mülâhazalarının sonucu olup Padişahın emir ve fermanı da bu şekilde sadır olmuş olmakla her kim bu kararı beğenmezse ve tenbihlerin aksine hareket ederse itaatsizlik demek olacağından şiddetle cezalandırılacaktır».

Bu beyanname, Osmanlı devletinin bu mesele hakkındaki bütün düşünce ve kararlarını açıklıyordu. Böylece, barış ve savaş tamamen Rusya'nın davranışına kalmaktaydı.

İngiltere halk efkârı gelen haberlerden heyecanlı ve Rusya'nın aleyhindeydi. Fransada Viktor Hügo ve Kine gibi cumhuriyet taraftarı kalem sahipleri Ruslar aleyhine pek şiddetli yazılar yazmaktaydılar. Fransa katolikleri ise, Mübarek Makamlar meselesinden dolayı Osmanlı devletini kuvvetle tutuyorlardı. Bu sırada Abdülmecid, bir Hatt-ı hümayunla meclisin kararını tasdik ettiğini bildirdi.

Savaşın resmen başlaması, Padişahın hattı, Rusya'nın görüşü

Osmanlı devleti, kendi kararını açıklayan beyannameyi neşrettiği halde, Rusya bunun kat'iyen farkında değilmiş gibi davranıyor, Eflak ve Boğdan'ı işgal ettiği gibi, buralarda daha ileri hareketler için bazı faaliyetlerde ve askerî hazırlıklarda da bulunuyordu. Bunun üzerine, Şumnu'da bulunan Ömer Paşaya gerekli talimat verildi. O da 4 ekim 1853 tarihinde Rus orduları kumandanı Gorçakof'a (Gortschakof) bir ültimatom verdi. Bunda, üç ay evvel işgal edilmiş olan Eflak ve Boğdan'ın on beş gün içinde boşal-

tılması isteniyor, aksi takdirde Osmanlı devletinin askerî harekâta başlayacağı bildiriliyordu. Bunun reddi savaş demekti. Gorçakof reddederek savaşı kabul etmiş oldu ve böylelikle harp resmen başladı.

Abdülmecid bu münasebetle ısdar ettiği Hatt-ı hümayununda durumu açıkladıktan sonra: «Bu savaşın asıl sebebi, devletimizin mukaddes haklarını ve istiklâlini muhafaza meselesi olduğundan hayatı yaratan Tanrının yardımıyle ve Peygamberimizin ruhaniyetine dayanarak böyle ilâhî bir vazifenin icrasında bizzat bulunmak maksadıyle ilkbaharda kendisinin de ordusu ile birlikte yola çıkacağını» haber veriyordu.

Rusya, savaşı pek arzu etmemekle beraber, bundan fazla da kaçınmıyordu. Kendisi, evvelâ Prusya ve Avusturya'nın tarafsızlığına güvenmekteydi. Sonra, Fransa ve İngiltere'nin kendisine karşı ittifak edeceklerini hiç ummuyordu. Üstelik Balkanlardaki hıristiyan tab'anın Osmanlı devleti aleyhine derhal ayaklanacaklarını ve Yunanistan'ın da Rusya'ya güvenerek Epir ve Tesalya taraflarına tecavüz edeceğini ümid etmekteydi. Çar, bir taraftan İran'ı, Osmanlı devletine karşı kışkırtırken, Baltık denizinde emniyette olmak için Danimarka'yı ittifaka çağırıyor ve parasız pulsuz olan Osmanlı devletinin kısa zamanda barış istemek zorunda kalacağını ilân ediyordu.

Rumeli'deki ilk çarpışmalar, Osmanlıların Olteniça ve Çatana'daki başarıları

Avusturya, Viyana'da bir konferans toplayıp Babıâliden Rusya ile nihaî anlaşma şartlarını sorarken Rus ordusu Küçük Eflakde toplanmıştı. Maksatları Vidin'i zaptetmek, Nis-Sofya-İstanbul yoluna hâkim olmak, Balkanları çevirip Sırplarla Makedonyalıları ayaklandırmak, bunlardan çeteler kurup birlikte İstanbul üzerine yürümekti.

Rumeli ordusu kumandanı Rus plânını akamete uğratmak için ilk tedbir olarak 27 ekim 1853 de Vidin'in karşısındaki Kalafat'ı Tuna'dan karşıya asker geçirerek derhal işgal etti. Hemen tabya ve istihkâmlar yaptırmaya başladı. Vidin ile Kalafat'taki istihkâm ve tahkimatını kısa zamanda tamamlamak isteyen Ömer Paşa düşmanı oyalamak için Ruscuk'dan Yergöğü'ne ve Totrakan'dan Olteniça'ya asker geçirdi (3 kasım 1853). Bükreş yakınındaki Olteniça'nın işgali üzerine Ruslar Osmanlı harekâtının Bükreş'i hedef tuttuğunu zannederek Vidin tarafındaki kuvvetlerini buraya çektiler ve derhal taarruza başladılar. Taarruz eden Rus kuvvetleri General Dannenberg kumandasında 22 piyade taburu ile 3 süvari alayından mürekkepti. Düşman beş saat fasılasız taarruz ettikten sonra bozguna uğratıldı, harb meydanında 1200 ölü bırakarak kaçtı. Ömer Paşa bu harekâtı Totrakan'dan idare etti.

Olteniça muvaffakıyeti bu harbde Tuna boyunda ilk Osmanlı zaferidir. Bu muvaffakıyetten sonra Olteniça'daki kuvvetler Vidin ve Kalafat'ın tahkimatı tamamlandığından geri alındılar (11 kasım 1853).

Abdülmecid'in güzel bir resmi

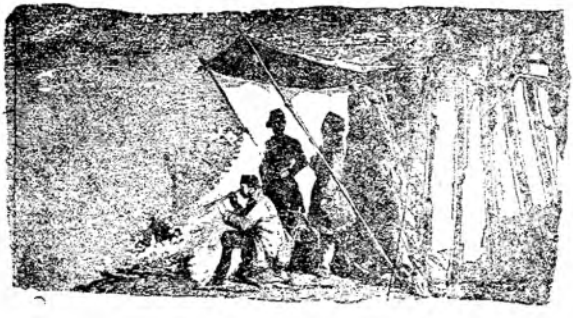

Ömer Paşa karargâhında

Olteniça hezimetinden sonra bunun acısını çıkarmak için Kalafat'a taarruz etmek isteyen Ruslar, Çatana civarındaki tepeyi dayanak noktası olarak kullanmak amaciyle tahkime başladılar. Ruslara fırsat vermeden Kalafat'ta bulunan Rumeli ordusu erkânıharbiye reisi (kurmay başkanı) Ahmed Paşa on bin askeri üç kola ayırarak Mustafa, İsmail ve Osman Paşalar kumandasında Çatana'ya sevketti. İki kol taarruz edecek, bir kol gelecek Rus imdad kuvvetini önlemek için ihtiyatta kalacaktı. İsmail Paşa derhal taarruza geçti. Rus siperlerini hücumla zapteden Osmanlı kuvvetleri kaçan düşmanın köyün içinde mukavemet eden artıklarını da süngüleyerek imha ettiler. Bu harekette İsmail Paşa yaralandığından yerini Mustafa Paşa aldı. Yardıma gelen Rus kuvvetleri de Osmanlı ihtiyatlarına çattılar, mağlûp edilip püskürtüldüler, tahkim edilen tepe şiddetli top ateşi altına alındı, düşman burada da bozguna uğratıldı.

Bilâhare Ruslar, Kalafat civarına 32 bin piyade, 4 alay süvari, 82 top sevkederek beş gün içinde müteaddit taarruzlara teşebbüs ettilerse de hepsinde ağır zayiat vererek püskürtüldüler (5 ocak 1854).

Tarihe Çatana zaferi olarak geçen bu muvaffakıyet üzerine Sultan Abdülmecid, Ömer Paşaya, Serdar-ı Ekrem ünvanını tevcih etti.

Aynı yıl Anadolu cephesinde cereyan eden savaşlar genel olarak Osmanlılar için başarılı olmadı.

Doğu-Anadolu tarafındaki ilk çarpışmalar

Doğu Anadolu cephesindeki Osmanlı kuvvetleri belli bir hareket plânına göre değil, mevcut kalelere göre bölümlere ayrılmış bulunuyordu. Bu da bu cephede daha ziyade bir müdafaa savaşı yapılacağını göstermekteydi. Halbuki Kafkaslar bölgesi, Rusya nın en hassas yeriydi. Buradan yapılacak ciddî taarruzlar, Rus idaresine bir türlü ısınamamış olan yerli halkın da yardımıyle kolaylıkla inkişaf eder ve iyi sonuçlar verebilirdi. Buna rağmen, bu savaş sırasında en fazla muvaffakıyetsizliğe uğranan cephe, Doğu Anadolu cephesi olmuştur.

Bu cepheye ayrılan kuvvetlerin toplamı 150 bin kişiydi. Bunların üçte ikisi muntazam asker, üçte biri başıbozuk ve gönüllülerdi. Kuvvetlerin taksimi ise şöyle idi:

a — Müşir Abdi Paşa kumandasında olarak 60 bin kişilik bir ordu Kars ve 50 bin kişilik bir ordu Erzurum kalelerinde.

b — Müşir Selim Paşa kumandasında 26 bin kişilik bir ordu Batum bölgesinde.

c — Bu kuvvetlerden 6 bin kişilik bir gurup Ardahan'da.

ç — 10 bin kişilik bir kuvvet de Doğu-Bayezid'de.

Buna karşılık Rus kuvvetleri 160 bin kişilik bir ordu halindeydi. Bu ordu, tek bir kumandanın, General Voronzof (Woronzof)' un emrinde bulunuyordu. Yalnız bu kuvvetlerin mühim bir kısmı Şeyh Şâmil'e karşı harekâtta bulunmaktaydı. Osmanlı ordusunun karşısında ise daha az bir kuvvet yer almıştı.

Savaşın başladığı haber alınır alınmaz, Osmanlı orduları taarruza geçtiler. Bunlardan Selim Paşanın kumandasındaki Batum ordusu 24/25 ekim gecesi Batum civarındaki Sen-Nikola (=Şevketil) kalesinin üzerine yürüdü. Bu harekete, yerli halk da geniş ölçüde iştirâk etti. Baskın tarzında yapılan bu taarruz sonunda 24 ekim günü kale Ruslardan alındı (1853).

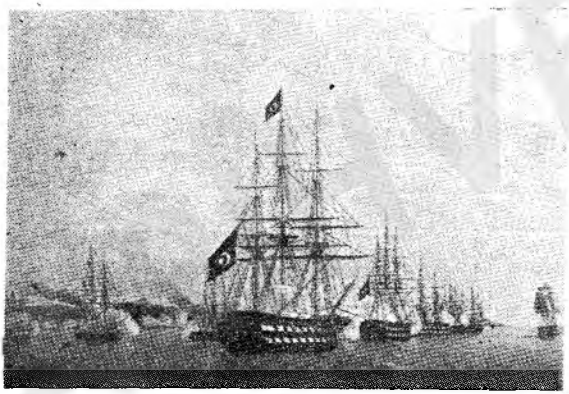

Abdülmecid devrinde Osmanlı donanmasından bir filo (Aslı Askerî müzededir)

Abdi Paşa kumandasındaki Kars ordusu ise Gümrü istikametinde harekete geçti. Bu kuvvetten ayrılan Ali Rıza Paşa kumandasındaki bir kısım kuvvetler de, Ahılkelek'e doğru gönderildi. Abdi Paşa, Doğu-Bayezid tarafından gelen Rus kazak süvarisini yendikten sonra Gümrü'yü muhasara etti (26 kasım 1853). Ali Rıza Paşa ise, üstün Rus kuvvetleri karşısında çekilmek zorunda kaldı. Böylece, çekiliş yolu tehlikeye düşen Abdi Paşa da Gümrü muhasarasını kaldırıp geri döndü. Kars'ın kuzeyindeki Gedikler mevkiine gelince, evvelce Ali

Rıza Paşayı yenmiş olan General Andornikof kuvvetleriyle bu sefer kendisi savaşa tutuşmağa mecbur oldu. Orduda bulunan gönüllü başıbozuklar süratle dağıldıkları için Abdi Paşa. Ruslara karşı muvaffak olamayarak Kars kalesine çekildi. Düşmanın eline bir çok top, savaş malzemesi ve esir geçmişti.

Gedikler yenilişi üzerine Abdi Paşa azlolunup yerine Ahmed Paşa tayin edilmiştir.

Ruslar bir taraftan da Şevketil kalesini geri almak için denizden (18 kasım) ve karadan (19 kasım) bir çok teşebbüslerde bulundularsa da, muvaffak olamadılar. Bu suretle Şevketil kalesi savaşın sonuna kadar Osmanlıların elinde kaldı.

Anadolu cephesindeki genel başarısızlığa mukabil denizlerde yine bu yıl sonlarında cereyan eden bir olay savaşa yeni bir veche verdi.

Osmanlı donanmasının faaliyeti

25 haziran 1853 de Beşiki'ye gelişleri bir türlü Çar Nikola tarafından hazmolunamayan ve kendisine karşı hakaret ve Rusya'ya karşı tecavüz niyeti olarak ilân edilen Fransız ve İngiliz donanmalarından oniki gemi 2 kasımda Boğazdan geçip Büyükdere önünde demirlemiş, Karadeniz kıyılarının korunması için işe Bahriye Feriki Kayserili Ahmed Paşa kumandasındaki cem'an bin on sekiz topu bulunan yirmibir gemiden mürekkep Osmanlı donanması Boğazdan çıkmıştı.

Donanmanın bir kısmı cephane ve sair savaş levazımı götürmek üzere Mustafa Paşa kumandasında Batum'a yollandı. Halkı Ruslara hâlâ ısınamamış ve hattâ tamamen baş eğmemiş olan Kafkasya, Rusya'nın en zayıf noktasıydı. İngilizler burada bir cephe açılmasını ve taarruza geçilmesini tavsiye etmişlerdi.

1853 ekim ayının sonlarına doğru üç kapak ve kalyon, iki firkateyn ve bir vapurdan mürekkep bir Rus filosunun Boğazın 120 mil açıklarında dolaşmakta olduğu haber alınınca Büyükdere'de yatmakta olan Osmanlı filosundan ayrılan hafif gemilerin Karadenize açılması kararlaştırıldı.

Patrona Osman Paşa kumandasında denize açılan hafif filo yolda şiddetli bir fırtınaya yakalandığından dağıldı. Kumandan gemisi direği kırılmış halde Sinob'a yol verdi ve filo tekrar orada toplandı. Gemilerin hepsi az çok hasara uğramıştı. Zabitan ve neferat da soğuktan ve yorgunluktan bitkin bir durumda idiler; hattâ gemiler demirledikten sonra yelkeni sarmaya, direğe çıkacak takatları dahi kalmamıştı. Osmanlı filosunun son gemisi Sinob'a geldikten bir gün sonra liman açığında bir Rus filosu görünmesi üzerine durum müzakere edildi. Kumanda mevkiindekilerin çoğunluğu bu filonun, Sinob'a 180 mil mesafedeki Sivastopoldan her zaman takviye alabileceği, binaenaleyh Rus gemileri uzaklaşır uzaklaşmaz Boğaza dönülmesini ileri sürdülerse de Osman Paşa tekrar fırtınaya yaklanmaktan ve açık denizde Ruslarla muharebeye tutuştuğu takdirde bütün gemilerini kaybetmekten korktuğundan düşmanla demir üzerinde karşılaşmayı daha uygun bulduğunu söyledi ve neticede filonun limanda yatmasına karar verildi.

Sinop baskını

Diğer taraftan Rus filosu kumandanı Nahimof'un Sivastopol'dan istediği yardım da 27 kasım günü gelip yetişti ve filo Sinoba sığınmış avını elden kaçırmamak için limanı kontrol ettiği gibi 6 üç ambarlı, 2 kapak, 2 firkateyn ve 3 vapurdan mürekkep mühim bir kuvvet oldu.

Rus filosu, Sinob limanı açıklarında üç gün havanın yatışmasını bekledi.

Zayıf Osmanlı filosu da liman içinde demirlediği onbeş kulaç suda muharebe düzenine girmiş, kasabanın önünde ay şeklinde sıralanmıştı. Limanda üç de kara bataryası vardı.

Rus filosu, Osmanlı gemilerinden kaçmaya kalkışacakların yolunu kesmek üzere, vapurlarını liman dışında bırakıp filikala-

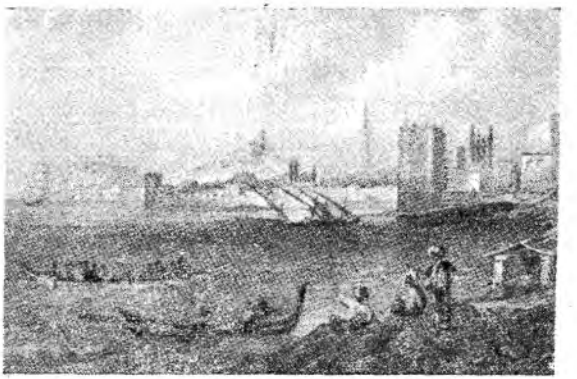

Sinop limanının eski bir resmi

rını yedeğe almış olarak tam yelkenle Sinob limanına girdi (30 kasım 1853). Rusların filikalarını indirip yedeklerinde bulundurmaları nasıl olsa teslim olacak Osmanlı gemilerine kolayca el koymak için düşünülmüş bir tedbir, belki de filikalarını Osmanlı mermileri ile parçalanmaktan kurtarmak ve lüzumunda «tonoz» ve «pürmeçe» tutmakta kullanmak istemelerinden ileri gelmekteydi.

Sinob valisi Hüseyin Paşa, limanın Ruslar tarafından ablukasındanberi ağırlıklarını bağlatmış, şehri terke hazırlanmıştı. Rus gemileri yelken üzerinde limana girerlerken, Paşa da maiyeti ile Sinob'dan kaçıyordu. Halk da valiye uyduğundan şehir hemen boşaldı.

Rus filosu ilerlerken Osmanlı filosu kumandanı yine kararsızlık içinde idi. Gemiler ateş menziline girdiği halde Osmanlı gemileri hâlâ intizar ediyorlardı. Buna da sebep Osman Paşanın Babıâliden aldığı emirdi; Ruslar ateş açmayınca ateş edilmiyecekti. Halbuki Osman Paşa mes'uliyeti üzerine alıp gerektiği gibi hareket etseydi Rus filosu serbestçe limana girip usulünce harb mevkiini alamazdı. Hattâ Nâvek-i Bahrî kumandanı işaretle ateş açmak için müsade istediyse de cevap bile alamadı. Nihayet Osmanlı filosunun ikinci kumandanı Piyale Hasan Paşa, gemisi Nizamiye firkateynının düşman tarafından iki ateş arasına alınmaya çalışıldığını görmesi üzerine ilk olarak ve emir almadan ateşe başladı. O zaman bütün Osmanlı gemileri de ateşe başladılar. Rusların üç ambarlıları iki Türk amiralinin bulunduğu firkateynler karşısında mevki almışlardı. Bu manevra sırasında bazı Rus gemileri Osmanlıların ateşinden çok hasara uğradılar, eğer bu ateş daha evvel Ruslar yavaş yavaş limana girip mevki almaya uğraşırlarken başlasa idi harbin neticesine tesir edebilirdi.

Bidayette Rusların ateşi tesirli değildi. Yarım saat kadar karşılıklı top atışından liman duman içinde kalmış, göz gözü görmez hale gelmişti; fakat âniden çıkan rüzgâr barut dumanlarını dağıttığından Ruslar hemen bundan faydalandılar ve atışlarını tashih ve tanzim ettiler ve işte bundan sonra korkunç tahribat başladı. Bazı Osmanlı gemileri Rusların bu ağır ateşi başladıktan sonra toplarını kullanamaz oldular. Bütün Osmanlı gemilerinde vurulanlar o kadar çoktu ki yedek topçu, top başına cephane yetiştirecek kimse kalmamıştı.

Yanmaya başlayan gemilerin mürettebatından yüzlercesi filikalara yahut bir seren parçasına tutunarak krutulmaya çalışırlarken boğularak şehid oldular..

Osmanlı gemileri üzerlerine yağan demir, ateş sağnağından mezbahaya dönmüştü. Demir zincirleri düşman mermilerile kesilmemiş olan gemiler de demirlerini bırakarak rüzgâr ve sularla kıyılara vurdular. Nizamiye firkateyni (60 toplu) yanaraktan, Kaad (50 toplu) firkateyni üzerine düşmüştü, her ikisi beraber yanıp mahvoldular.

Kahraman İmamoğlu Ali Beyin gemisi Nâvek-i Bahri, karşısına demirlemiş olan Rus kapağının borda ateşi ile perişan olmuştu. Bu durum karşısında Ali Bey herkesin gemiyi terketmesini emretti ve eline geçirdiği bir meşaleyle kendisini cephaneliğe atarak gemisini havaya uçurdu.

Sinop deniz muharebesi

Rus amirali Nahimof

Muharebe bir buçuk saat içinde neticelenmişti. Buna rağmen Rus amirali Nahimof harb dışı kalmış, karaya vurmuş Osmanlı gemileri üzerine gülle ve yağlı paçavra atmaya devam etti ve müdafaasız kalmış bir çok Osmanlı askerini bu suretle şehid etti. Aynı zamanda Sinob'un müslüman mahallelerini de yaktı. Karaya vurmuş bütün Osmanlı gemilerini —biri müstesna— yakıncaya kadar ateşe devam etti.

Ruslar zafer nişanesi olarak götürmek için Nesim firkateynini aldılarsa da pek fazla su ettiğinden onu da yağlı paçavralarla ertesi günü yaktılar.

Bu muharebede Osmanlı hafif filosunun 4200 kişilik mecvudundan 2700 ü şehid düştü. Başından gülle parçası ile yaralanan Piyale Hasan Paşa da şehitler arasında idi. Merdce çarpışan bu zatın ölüsü sonra denizde bulunarak Sinop'da Seyyid Bilâl türbesine defnedildi. Patrona Osman Paşa ile 5 zabit ve 150 kadar askeri de Ruslar esir ederek götürdüler.

Hâdiseyi hazırlıyan âmiller

Sinop faciasının sebepleri araştırılacak olursa bunda birinci derecede rol oynayanın İngiliz büyük elçisi Stradford olduğu görülür. Çünkü, Karadenize çıkacak Osmanlı filosunun düşmanla boy ölçüşebilmesi için kalyon ve kapak gemilerinden müteşekkil olması kararlaştırıldığı halde bunu engellediğini 5 kasım 1853 de hükûmetine gönderdiği raporundaki şu cümlelerinden öğreniyoruz:

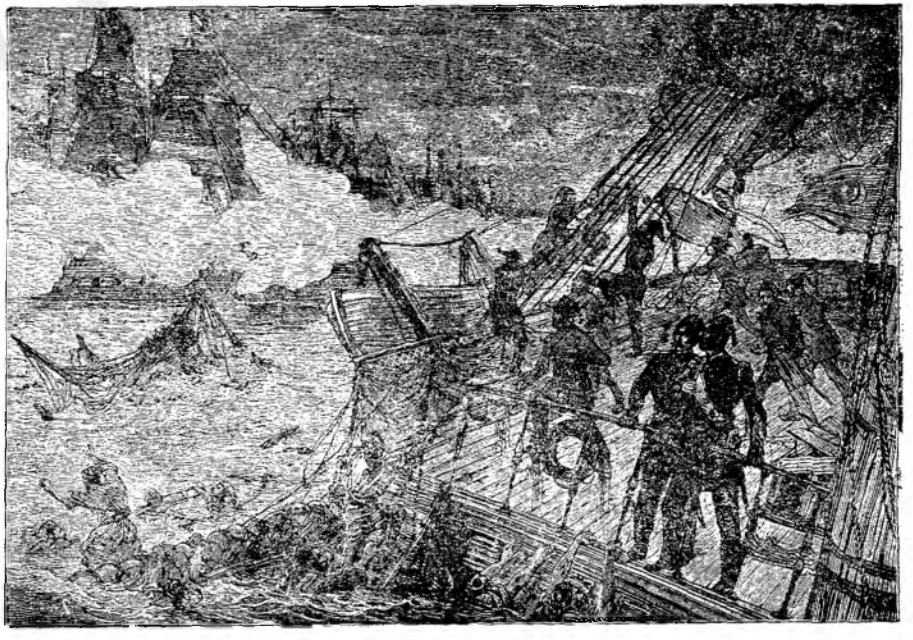

Sinop savaşının son safhası

«Babıâliyi şu sırada Karadenize birinci sınıf harb gemileriyle firkateynlerden müteşekkil bir filo göndermek teşebbüsünden vaz geçirmeye ikna ettim» diyen elçinin maksadının ilerisini düşünerek Osmanlıların deniz kuvvetini ise yaramaz hale getirip İngiliz hâkimiyetini bu sularda da tesise çalışmasıdır. İşin aslı böyle olmakla beraber Stradford'un olayı tevil ile kabahati Babıâliye yüklemeğe çalıştığı da görülmektedir. İngiltere *Hariciye Nezaretine gönderdiği* 17 aralık 1853 tarihli raporda:

Osmanlı devleti hizmetinde çalışan ve «Müşavir Paşa» diye anılan İngiliz deniz subayı Sir Adolphus Slade

(Abdülmecid devrine ait mühim bir eseri vardır)

Lord Palmerston

«Eğer erken davranılıp da İngiliz ve Fransız gemileri Sinob'a gönderilseydi bu kadar Osmanlı gemisinin mahvolmaması muhtemel bulunduğu hakikatini kendi nefsimden de saklıyamıyorum. Bununla beraber bu felâketin vukuundan doğan kabahati Babıâli ile onun Paşalarından başka bir tarafa atmak niyetinde değilim... Kendilerinden çok fazla düşman gemilerinin hücumuna maruz bir filoyu o kadar uzun müddet bir tehlike içinde bırakmak gibi âşikâr bir tedbirsizlikten yalnız onlar mes'uldür» diyen elçi bilindiği gibi ağır gemilerin filoya katılmasını önliyerek bu felâketin başlıca müsebbibidir. Diğer taraftan Istanbul'daki İngiliz filosu emrinde iken bunları da maksadının yani bir kısım Osmanlı gemilerinin mahvolmasının temini için yerinden kıpırdatmamıştır (A. Slade - A. Rıza Seyfi tercümesi; Türkiye ve Kırım Harbi, S: 84-99).

Faciayı hazırlıyan sebeplerden ikincisi de Patrona Osman Paşanın Rus filosu takviye almadan limandan çıkıp, icap ederse açıkdenizde harb ede ede Boğaz'a dönüşü göze alamayışıdır. Bununla beraber Osmanlı denizcileri, an'anevi kahramanlıklarının örneğini Sinob'da yine de verdiler.

Olayın İstanbul'da duyulmasıyle hasıl olan durum ve Rusya'ya verilen müşterek nota

Savaşın başlangıcında Taif vapuru demirini bırakarak aradan sıyrılıp Istanbul'a doğru yola çıkmıştı. Hâdise devlet merkezinde bu suretle öğrenildi ve büyük bir elem yarattı. Bahriye Nazırı Mahmud Paşa azledilerek yerine eski Serasker Rıza Paşa tayin olundu. Boğazda bulunan İngiliz ve Fransız donanmalarından birer gemi 1 aralık 1853 de hemen Sinob'a hareketle gerekli tahkikatı yaparak yaralıları alıp Istanbul'a döndüler.

Osmanlı devleti, Fransa ve İngiltere'ye başvurarak Sinob felâketinden sonra İstanbul'un tamamen müdafaasız kaldığını bildirdi. İngiltere'de büyük bir heyecan hasıl oldu. Lâkin, Başvekil Aberdin tereddüt ediyordu. Dışişleri Bakanı Lord Palmerston istifa etti. Eunun üzerine Aberdin (Aberdeen) onun programını kabule mecbur kaldı. Fransa'da ise Rusların Sinob'da Osmanlı donanmasını ve şehri tahrip etmeleri her türlü devletler hukukunu ayaklar altına alan bir şiddet hareketi olarak kabul edildi.

Nihayet Fransa Başbakanının teklifi ile Fransa ve İngiltere, Rusya'ya müşterek bir nota vererek Memleketeyn boşaltılıncaya kadar Rus donanmasının bir daha Karadeniz'de faaliyette bulunmamasını kat'î bir dil ile bildirdiler. Bu, onların savaşa karışmasının ilk adımı sayılabilir.

Halbuki Rusya, İngiliz ve Fransız filolarının Çanakkale'yi aşmasını 1841 Londra anlaşmasının ihlâli saymakta ve Karadeniz'deki Osmanlı gemilerine hücum ederek Kafkasya cephesine yardım gönderilmesini önlemek istemekteydi. Aynı anlaşmayı imzalayan devletlerden Avusturya ve Prusya ise hiç seslerini çıkarmamışlardı. İngiltere, bu anlaşmanın aynı zamanda Boğazların hiç bir devletin savaş gemileri için kullanılamıyacağını derpiş ettiğini ve dolayısıyle bunu imzalayan devletlerin Osmanlı devletinin mülkî bütünlüğünü de kabul etmiş olduklarını, Rusya'nın Memleketeyn'e tecavüzde bulunmak üzere Karadeniz donanmasıyle Boğazları ve İstanbul'u tehdit etmek suretiyle bu anlaşmayı bozduğunu, kendi hareketlerinin ise sadece statükoyu müdafaaya mâtuf bulunduğunu ileri sürüyordu. Böylece, Osmanlı-Rus anlaşmazlığı, Boğazlar problemi yüzünden bir Avrupa meselesi haline gelmiş oluyordu.

Softaların ayaklanması. Mustafa Reşid Paşanın istifası

Sadaretten azlolunan Damad Mehmed Ali Paşa, Seraskerliğe tayin edilmiş, Rumeli orduları serdarlığına ise Ömer Paşa getirilmişti. Mehmed Ali Paşa Sadaretten azlini bir türlü hazmedemiyor ve bunu hep Reşid Paşadan biliyordu. Nihayet, onu mevkiinden düşürmek için Çırağan Meclisi kararına karşı Medrese talebesini ayaklandırdı. Mollalar:

«Böyle zamanda ders okumak caiz değildir. ilim göklere kalktı» diyerek derslerini tatil ve ders rahlelerini Bayezid camiinin minarelerine astılar ve Bayezid ile Süleymaniye camileri avlularında toplandılar. Lâkin, ne istediklerini kendileri de bilmiyorlardı. Huzura çağırılan Mustafa Reşid Paşa, bu ayaklanmanın Seraskerin telkini ile olduğunu söyleyerek azlini istedi. Cevap alamayınca Hariciye Nazırlığından istifa etti (İbnül-Emin Mahmud Kemal İnal: Son Sadrıâzamlar, S: 64). Böyle mühim zamanda istifa etmiş olduğundan Padişahın hışmına uğramaktan korktuğu için de kendi konağına gelemiyerek oğlu Mehmed Cemil Bey (Paşa) nın Beşiktaş'taki evine gitti, ve burada üç gün gizlendi. Aynı zamanda Sadrıâzam Mustafa Naili Paşa ile öbür nazırlardan çoğu da makamlarına gelmediler. İngiltere ve Fransa, hâdisenin hemen kapanmasını istiyorlardı. Mehmed Ali Paşa, işin fenaya vardığını görünce, çaresiz talebeyi asker vasıtasıyle dağıttı. Yakalananlar Umumî Mecliste fetva ile verilen karara karşı geldikleri için cezalandırıldılar. Bir kısmı, hemen o gün Girid'e sürüldü. Mustafa Reşid Paşanın istifası kabul edilmediğinden vazifesinin başına döndü (İ. E. Mahmud Kemal İnal; Son Sadrıâzamlar, S: 64). Mehmed Ali Paşa bir müddet sonra önce Seraskerlikten azil olundu (Ali Fuad; Ricâl-i Mühimme-i Siyasîye, S: 17) ve daha sonra da Kastamonu'ya sürüldü.

Rusya'ya yapılan teklif ve bunun reddi, Çar'ın halka beyannamesi, Avusturya'nın tutumu

Bu sırada Avusturya devleti bir daha araya girerek Babıâlinin barış şartlarını ilân etti. Bunlar şu dört maddeden ibaretti:

1 — Osmanlı devletinin mülkî bütünlüğünün devam ettirilmesi zıman altına alınacaktır.

2 — Memleketyn, Ruslar tarafından boşaltılacaktır.

3 — Batı devletleri tarafından 1841 yılında Osmanlı devletine temin edilen taahhüdler yenilenecektir.

4 — Padişahın idarî istiklâli tanınacaktır (Padişah, hıristiyan tab'aya yeni imtiyazları kendi serbest arzusuyle verecektir).

Avrupa ahvalinin gittikçe kötüye dön-

Kont Neselrod

mesi, Avusturya Başbakanına bu şartları kabul ettirmişti. Az sonra da şartların Rus Çarına resmen tevdiine karar verildi (ocak 1854). İngiltere Kraliçesi Viktorya ile imparator Üçüncü Napoleon da bunların kabulü hususunda Rusya nezdinde tavassutta bulundularsa da, mağrur Birinci Nikola bütün bunları reddetti. Kendisine ve ordusuna pek güveniyor ve İngiltere ile Fransa savaşa katılsalar bile Rusya'nın üstün çıkacağını umuyordu. Aslında modern teşkilât ve teçhizattan mahrum bulunan, talim ve terbiyesi eksik, savaş gücü düşük ordusunu, dünyanın en mükemmel ve en kuvvetli ordusu sanmaktaydı.

Çar Birinci Nikola, halkına hitaben bir beyanname neşretmişti (21 şubat 1854). Bu beyanname ile Osmanlı devleti üzerine âdeta bir Haçlılar seferi açıyordu. Başbakan .Neselrod, Çarın yalnız Osmanlı devleti tarafından değil, Beşike'ye kadar donanma gönderen Fransa ve İngiltere tarafından da tahrik edilip şeref ve haysiyetini, memleketinin menfaatlerini korumak için harekete geçmek zorunda kaldığını ilân ediyordu. Halbuki, bu donanmalar gelmeden evvel Ruslar Memleketeyn'e tecavüzde bulunmuşlardı. Neselrod'un iddiasına göre Çar ancak Rusya'nın emniyetini temine çalışıyordu. Eğer bu temin edilir ve istekleri yerine getirilirse Eflak ve Boğdan'ı derhal boşaltacaktı.

Avusturya ise, bu dâvada ister istemez Rusları desteklemek zorundaydı. 1849 ve 1850 ihtilâllerinde Ruslar Avusturya imparatorluğuna yardım ederek bu buhranları atlatmasını temin etmişlerdi. Bundan maada Çar, Bohemya'da ve Sava nehri taraflarında yaşayan Slav tab'ayı Avusturya aleyhine ayaklandırabilirdi. Diğer taraftan Avusturya imparatorluğu Osmanlı devletinin çökmesine ve Rus nüfuzu altına girmesine seyirci kalamazdı. Çünkü bu da çıkarlarına aykırı idi. Bu yüzden iki taraflı bir rol oynayarak mütemadiyen bir uzlaşma zemini arıyordu. Buna ise artık imkân kalmamış, ok yaydan çıkmış, savaş fiilen başlamıştı.

Çar'ın ültimatomu reddi, Fransa ve İngiltere'nin Rusya'ya savaş ilânı ve bu savaşla ilgili andlaşmalar

Son tavassut teklifinin ve Osmanlı barış şartlarının reddi üzerine, İngiltere ve Fransa, Rusya'ya bir ültimatom verdiler (27 şubat 1854). Bunda Memleketeyn'in derhal boşaltılması istenerek bunun kabul edilmemesinin savaş sebebi sayılacağı bildiriliyor, Osmanlı imparatorluğunun mülkî bütünlüğünün tanınması ve Çarın bu memlekette yaşayan ortodoksları himaye iddiasından vazgeçmesi talep olunuyordu.

Buna karşılık. Osmanlı devleti şu hususları taahhüd edecekti:

1 — Vatandaşlar kanun karşısında eşit olacaklardır.

2 — Bütün devlet memuriyetleri din ve milliyet farkı gözetmeksizin bütün Osmanlı tab'asına açık bulunacaktır.

3 — Mahkemelerde hıristiyanların şahitliği de müslümanlar gibi muteber tutulacaktır.

4 — İmparatorluğun hıristiyan tab'asının bulunduğu yerlerde karma mahkemeler kurulacaktır.

5 — Yalnız hıristiyan tab'aya mahsus olan vergiler kalkacaktır.

Birinci Nikola, bu ültimatomu reddetti. Üstelik 9 şubat 1854 tarihinde Rus ordusuna Tuna'yı aşma emrini verdi. Bunun üzerine Fransa ve İngiltere, Rusya'ya savaş ilân ettiler (27 mart 1854). Böylece bu iki devlet Kromvel (Cromwell) denberi ilk defa olarak müşterek bir düşmana karşı birlikte harekete geçmiş oluyorlardı (Enver Ziya Karal; Osmanlı Tarihi, C: 5, S: 243). Gayeleri ise savaşın genişlememesi, bir an evvel sona erdirilmesi, belli bir sınır içine alınmasıydı. Bunu temin için üç andlaşma imzalanmıştı:

I — 12 mart 1854 tarihli Istanbul andlaşması, bunun hükümleri şunlardı:

1 — Fransa ve İngiltere, daha evvel göndermiş oldukları deniz kuvvetlerine ilâveten gerekli noktalara kara kuvvetleri de göndereceklerdir.

2 — Üç müttefik, birbirinden ayrı olarak Rusya ile barış yapmayacakları gibi, bu gaye ile hiç bir müzakereye de girişmeyeceklerdir. Aynı zamanda Ruslar tarafından vâki olacak her teklifi birbirlerine haber vermekle mükellef bulunacaklardır.

3 — İttifakın gayesi tahakkuk ederek Osmanlı devletinin mülkî bütünlüğü temin edildikten sonra bu memleketteki Fransız ve İngiliz kara ve deniz kuvvetleri, barış andlaşması tarihinden itibaren en geç kırk gün içinde Osmanlı topraklarından ve sularından çekileceklerdir.

4 — Savaş hareketlerine katılmak noktasında İngiliz ve Fransız kuvvetleri Osmanlı makamlarına bağlı bulunmayarak müstakil olacaklar ve her hususta gerekli kolaylığı göreceklerdir. Müttefik kumandanlar, kendi askerî inzibatlarını kurmakla beraber, Osmanlı kanun ve talimatlarına da uymakla mükellef bulunacaklardır. Savaş hareketleri, üç müttefik kumandan tarafından birlikte görüşülerek düzenlenecektir. Müttefik kumandanların askerî ihtiyaçlara dair olan istekleri yerine getirilecektir:

5 — Bu andlaşma en çok altı hafta içinde tasdik edilip nüshaları Istanbul'da teati edilecektir (Mahmud Mes'ud: Mecmua-i Muahedat; C: 4, S: 219).

Bu ittifakın akdi, Mustafa Reşid Paşa'nın büyük başarılarından birisidir. Andlaşmanın başlangıcında, Osmanlı devletinin Fransa ve İngiltere'yi böyle bir ittifaka dâvet ettiği, onların da Osmanlı imparatorluğunun varlığını Avrupa dengesi için zarurî gördüklerinden Rusya'ya karşı işbirliğinde bulundukları yazılıydı.

II — Bundan sonra Fransa ve İngiltere, Osmanlı devletinden hususî menfaatler elde etmek niyetinde bulunmadıklarını ilân eden Londra andlaşmasını imzaladılar.

III — Nihayet Fransa ve İngiltere 15 nisanda Osmanlı imparatorluğu, Avusturya ve Prusya'nın da iştirâki ile savaşı takip edecek olan prensipleri ilân eden andlaşmayı imzaladılar.

Rus propagandası ve buna kapılan Yunanistan'a karşı alınan tedbirler

Fransa ve İngiltere'nin Babıâlî ile ittifakına karşılık Rusya bu savaşa ortodokslararası kutsal bir savaş halini vermeğe çalıştı. Mübarek Makamlar meselesinde ortodoks haklarının çiğnendiğini ve Çarın bunları geri almak için silâha sarıldığını yaydığı gibi, Balkanlara sızan Rus ajanları Istanbul'un Yunan devletine verileceğini, rumlara telkin ediyorlardı. Bu abdalca hayâl, derhal rağbet buldu. Balkan rumları arasında kıpırdamalar başladı. Osmanlı imparatorluğunun yakında çöküp dağılacağı ve patriğin Ayasofya'da yapacağı törenle Bizans devletini dirilteceği artık inanılır bir mevzu olmuştu. Etolya'da, Epir'de ayaklanmalar görüldü. Yunan hükûmeti de aynı hayallere kapılmıştı. Bu savaşın sonunda Osmanlı devletinin mutlaka çöküp dağılacağına inanıyor ve hasıl olacak yağmadan iyi bir pay almak için de harekete geçmiş bulunuyordu. Bu maksatla, bir taraftan askerî hazırlıklar yapıyor, bir taraftan da Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren çeteleri teşkilâtlandırıyor, kendiliğinden kurulmuş olanları da para, cephane vermek, subay göndermek suretiyle destekliyordu. Çeteler, Tesalya'nın merkezi olan Yenişehir (Larisa) ile Preveze'nin kuzey doğusundaki Narda'yı ellerine geçirmişlerdi. Buraları faaliyetlerinin merkezi oldu. Yanya ve Tırhala halkı, çetelerin şenî' tecavüzlerine uğradılar. Ortalık kan ve ateşe boğuldu.

Bu hâdiseler üzerine Babıâli, Yunan hükûmetinden resmen izahat istedi. Aldığı garip cevap ise, şu idi:

«Bu ihtilâl millî ve dinî hislere dayanmakta olup bütün hükûmetler bu hislere riayetle mükelleftirler!»

Bunun üzerine Fransa ve İngiltere hükûmetleri Yunan hükûmetine tebligatta bulunarak çetelerin teşvik ve himayesi devâm ettiği takdirde Yunanistan'ı abluka altına alacaklarını bildirdiler. Osmanlı devleti ayrıca, isyana katılan Yunan subaylarının cezalandırılmasını, sınırlara riayetle Osmanlı topraklarına tecavüzden vazgeçilmesini ve Yunan hükûmetinin isyanı takbih etmesini istedi. Fransa ve İngiltere de bu talepleri desteklediler. Lâkin, Ruslardan hâlâ ümidi kesmemiş olan ve «Megalo idea» rüyaları gören Yunan Kralı Oton, müsbet bir cevap vermedi. Bu sebepten, Osmanlı devleti 9 mart 1854 tarihinde Yunanistan'la siyasî münasebetlerini kesti. Istanbul'daki Yunan elçisine pasaportu verildiği gibi, muayyen bir müddet içinde bütün Yunan tüccar ve tab'asının da hudud dışı edilmeleri istenildi ise de bu tedbiri hem çok sert hem de kendine göre günün siyasetine aykırı bulan Fransız elçisi, Babıâli ve Fransa'nın doğudaki katolikleri himaye hakkından bahsederek müracaatta bulundu ve kararın değiştirilmesini talep etti. Oysa ki Fransa, Yunan krallığı kurulurken Yunanlı olan katolikler üzerinde artık böyle bir hakkı kalmayacağını kabul etmişti. Elçinin bundan tegafül ederek Babıâliye müracaatı karşısında aldığı cevap inzibat işleri ile din ve mezhep meselelerinin birbirlerine karıştırılmaması icap ettiği merkezinde idi. Bu cevap elçiyi adamakıllı gücendirmişti. Eğer üç gün içinde karar değiştirilmezse Istanbul'u terkedeceği tehdidinde bulundu. Babıâli böyle bir zamanda ufak bir meseleden dolayı elçinin gitmesine sebebiyet vermemek için Serasker Rıza Paşayı göndererek gönlünü almaya çalışırken bu sefer aynı mevzu için İngiliz elçisi Stradford da Osmanlı hükûmetine başvurdu ve İngiltere'deki ticarethanelerle ilgisi olan Yunan tab'asının memleketten çıkarılmamasını istedi. Neticede Osmanlı hükûmeti elçilerle anlaştı. Buna göre fenalıkları yapan ve yapabilecek olan zengin ve himayeli Yunan tab'ası alıkonulacak, kimsesiz ve fakirler koğulacaktı (A. Slade - A. Rıza tercümesi; Türkiye ve Kırım harbi, S: 116).

Osmanlı devleti aynı zamanda eski Hariciye Nazırı Fuad Paşayı kendisine idarî, siyasî ve askerî salâhiyetler vererek rumların isyanını tenkile memur etti (1 mart 1854). Fuad Paşa, bu tenkil hareketlerini çok iyi şekilde yürütmüştür. Evvelâ rumların başkumandanı diye anılan Tzavellas'ı, emrindeki çetelerle birlikte Narda'nın kuzeyindeki Pita mevkiinde tamamen tenkil ettiği gibi, kısa zaman sonra Tesalya'daki âsilerin başkanı Grivas'ı da aynı âkibete uğrattı.

Diğer taraftan, Yunanistan'ın müttefiklerinin isteklerine uymadığı görüldüğü için Fransızlar da Pire'yi işgal ettiler. Ayrıca, Yunanistan'ın abluka altına alındığı ilân olundu. Bu davranış Yunanlıların aklını ça-

bucak başlarına toplamalarına sebep oldu. Kral Oton, gaflet uykusundan bir anda uyandı. Hemen sınırlardaki çeteleri geri çekti ve bu savaşta fiilen taraf tutmayacağını resmen temin etmek zorunda kaldı.

Yunanistan'ın bu suretle yelkenleri suya indirmesi Rusya'nın bu kozunu elinden aldığı gibi Balkanlarda yaşayan diğer milletlere mensup ortodoks tab'a arasında devletlerine karşı umduğu ayaklanmalar da olmadı.

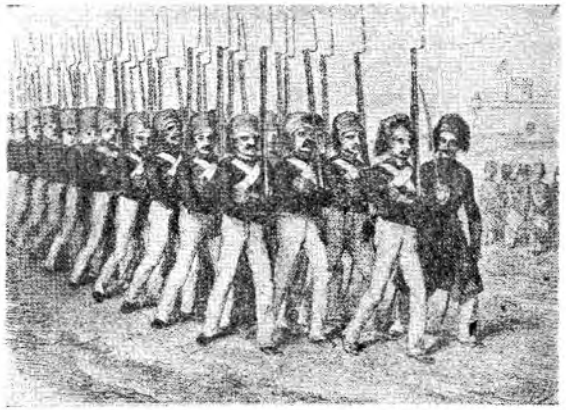

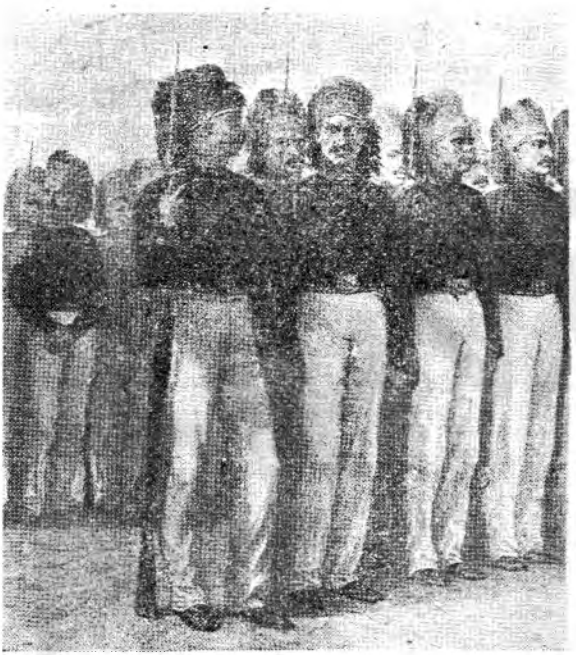

Abdülmecid devrinde Osmanlı kara askeri kıyafetleri ve yürüyüş kolu nizamı

Savaşa karşı Osmanlı topluluklarının moral durumu ve bazı olaylar

Denizde uğranılan felâkete rağmen kara savaşlarında ilk anlarda kazanılan bazı muvaffakıyetler ve Rusların bir kazanç elde edememeleri, zafer hakkında ümitlerin belirmesine ve halkın büyük bir ferahlık duymasına sebep olmuştu. Fransa ve İngiltere ile yapılan ittifak anlaşması üzerine bu devletlerin Rusya'ya savaş ilânları ise büyük sevinç yaratmıştı. Herkes malıyla canıyla hizmete koşuyor, elinden gelen fedakârlığı yapmaya çalışıyordu. Çeşitli din ve mezheplere mensup hıristiyan tab'a da bu hamiyet yarışına katılmıştı. Hattâ rum patriği, metrepolidlerle birlikte ilkbaharda cepheye hareket edecek olan Hükümdarın maiyetinde bulunmağa hazır olduklarını ilân etmişti. Halk da coşmuş, milletin din ve can düşmanı Moskofdan geçmiş zamanki mağlûbiyetlerin intikamını almak için devlete elinden gelen yardımı yapmağa başlamıştı. Yurdun her tarafından yardım parası ve atlar yollanıyor. İstanbul'un varlıklı ailelerinin harem dairelerinde orduya çamaşırlar dikiliyor, Anadolu'nun her tarafından çiftini çubuğunu satıp silâhına sarılan gönüllüler pâyitahta akın ediyorlardı. Gönüllüler, yirmişer, otuzar kişilik kafileler halinde köylerinden, kasabalarından yola çıkıp yağmur, soğuk, kar demeyip Üsküdar'a geliyorlardı. Bunlar Selimiye kışlasına yerleştirilip bir kaç gün istirahat ettiriliyor, bir kaç yüz kişi oldukları zaman karşıya geçirilerek Tophane, Galata yolu ile Serasker kapısına getiriliyorlar ve Serasker tarafından merasimle karşılanarak vatan ve millet uğruna gösterdikleri gayret ve hamiyetten dolayı tebrik ediliyorlardı. Dâr-ı Şûra-yı Askerî Müftüsü de muvaffakıyet ve zafer kazanmaları için duada bulunu-

yordu. Bu şekilde karşılanmadan zevk ve şevk alan gönüllü kafileleri Davudpaşa ve Rami kışlalarına sevkolunuyorlar, şehir halkı yollarda toplanarak bunların davullu zurnalı mahallî ve millî kıyafetli geçişlerini bir bayram havası neşesiyle seyrediyor, kendilerini hararetle uğurluyorlardı. Hemen hemen her kafilede henüz onaltısında delikanlılarla altmışını geçmiş, sakalı ağarmış bulunanlar da vardı. Bilhassa yaşlıların millî kıyafetlerini, ellerinde eski harblerin ata yadigârı, belki de Mohaç'da, Estergon'da dalgalanmış olan bayraklarını görenlerin gözleri imparatorluğun haşmetli devirlerinin özlemi ile yaşarıyordu.

Bu gönüllü grupları içinde şehir halkının ilgisini en çok çeken Maraş'dan gelenler oldu. Bunlar yüz kişi kadardı ve hepsi akraba idiler. Başlarında yüzü güneşten tunçlaşmış, orta yaşlı Kara Fatma isimli bir kadın vardı. Üsküdar'a gelişlerinden itibaren şehrin her yerinde konuşulan tek mevzu bir kadının kumandasındaki bu grup üzerine idi. Halk onu görmek için geçmesi muhtemel yollarda toplanıyordu. Sultan Abdülmecid de Kara Fatma ve gönüllüleri görmeyi istediğinden Üsküdar'dan kayıklarla getirilip Beşiktaş sarayının yanında karaya çıkarıldılar. Kara Fatma zırh giyinmiş ve iki yanında iki yaşlı adam olduğu halde en önde at üzerinde ilerliyordu. Belinde tabancaları vardı, yanında kılıcı asılıydı. Gönüllüleri arkasından ikişerli sırada vakar ve heybetle yürüyorlardı. At üstünde heykel gibi duran, soyunun erkeklerini arkasına takıp Moskofla cenge koşan bu kadın, biraz yadırganmakla beraber herkesin hayranlığını kazanmıştı. Sokak ve meydanlarda Sürre alaylarından çok fazla halk toplanmış, Maraşlıları seyretmiş ve uğurlamıştı.

Alay, Serasker kapısına varınca Kara Fatma ile adamları atlarından indiler. Serasker Rıza Paşa onları nezaketle kabul etti, iltifatlarda bulundu ve kahve ikram etti. Kara Fatma Seraskerle görüşüp vedalaştıktan sonra daire önünde atına bindi ve maiyetini de etrafına topladı, birlikte müftünün duasını dinlediler. Dua bitince de daire meydanında at oynattılar, gösteriler yaptılar. Oradan yine kafile halinde neşe ile Davudpaşa kışlasının yolunu tuttular (A. Slade - A. Rıza Seyfi tercümesi; Türkiye ve Kırım Harbi, S: 115 - 116).

Diğer taraftan Osmanlı hükûmetince savaş masraflarına medar olmak üzere bir nevi esham çıkartıldığı gibi, devlet vükelâ ve ricâli ile ileri memurlarından para ianeleri de alındı.

Bu buhranlı zamanda Rus propagandasına kapılmamak ve rahat durmalarını temin için Sırbistan'a mahsus imtiyaz fermanı gönderildi.

Mısır valisi Abbas Paşa vefat ettiğinden yerine Mehmed Ali Paşanın oğlu Said Paşa tayin edildi. Said Paşa, Istanbul'a gelerek huzura çıktı ve kendisine Sadaret rütbesiyle birinci rütbe Mecidî ve murassa' imtiyaz nişanları verildi.

Rusların Tuna boyunda harekete geçmeleri, Fransız ve İngiliz birliklerinin Gelibolu ve İstanbul'a gelişleri

Rumeli cephesinde yeni savaş yılına Ruslar 23 mart 1854 günü sabaha karşı taarruza geçerek Tuna nehrini Kalas, İbrail ve İsmail taraflarından aşıp kuzey Dobrucayı istilâ ile başladılar. Tolcu, Maçin, İsakcı, Hırsova ve Köstence üstüste düşerek Trayan hattına kadar olan arazi düşman eline geçti. Serdar Ömer Paşanın plânı gereğince bunların bazıları mukavemetsiz tahliye olunmuştu. Yalnız Tutrakan'da İsmail Paşa şiddetle karşı koyarak düşmanı ağır zayiata uğrattı. Ruslar, ikibin beşyüzden fazla ölü vermişlerdi.

Düşmanın plânı Silistre, Şumnu ve Varna'yı alıp Edirne'ye doğru inmekti. Bunun için Dobruca'yı hareket merkezi yapmayı tasarlamışlardı. Civardaki yerleri bu yüzden ele geçirmek istiyorlardı.

İşte, Fransa ve İngiltere'nin Rusya'ya resmen savaş ilânı, Rusya'nın bu taarruz hareketine başlamasından dört gün sonra olmuştur.

Mısır valisi Said Paşa

Fransa Harbiye Nazırı Mareşal Sent-Arno (Saint-Arnaud) kumandasında bulunan bir Fransız ordusu 19 martta Marsilya'dan hareket ederek 31 mart günü Gelibolu'ya vardı. Ertesi günü Fransız birlikleri karaya çıktılar (Gustave Marchla; La guerre de Crimée; S: 44). Prens Napoleon da Fransız ordusu ile beraber gelmişti. Fransızlardan sonra da Lord Raglan kumandasındaki İngiliz kuvvetleri geldiler. Lord Raglan meşhur Vaterlo savaşında Velington'un yaverliğini yapmış ve bu sırada bir kolunu kaybetmiş, tecrübeli bir askerdi. Bu kuvvetler nisan ortalarına doğru Istanbul'a geldiler. Fransızlar, Harbiye ve Maçka kışlalarına yerleştirildiler. Himalaya adlı bir gemi ile gelen ve İngiliz ordusunun öncüleri olan 31 ve 41 inci alaylar da Selimiye kışlasına misafir edildiler (15 nisan). Aralarında Duke of Cambridge de vardı. Yüksek rütbeli subayların eşleri de kışlaya alındı. Bu suretle tarihte ilk defa bir Osmanlı kışlasına kadın ayağı basıyordu. Bu asker kadınları, güzellik ve sıhhate uygunluk bakımından hiç bir yerde böyle bir kışla görmediklerini söylüyorlardı.

Osmanlı-Rus harbinde yardıma gelen müttefik kuvvetleri kumandanları: Oturan Lord Raglan, ayaktakiler soldan itibaren Duke of Cambridge, General Brown, Prens Napoly itibaren Duke of Cambridge, General Brown (İngiliz) General Canrobert, Mareşal Saint-Arnaud, Prens Napolyon (Fransız)

(A. Slade - A. Rıza Seyfi tercümesi; Türkiye ve Kırım Harbi).

Ruslarla yapılacak savaşlara bilfiil katılmak gayesiyle gelen ve Paris'ten Tulon'a kadar sefirimiz tarafından refakat veya teşyi olunan Prens Napoleon ile Himalaya yolcuları arasında bulunan Kembriç Dükü için Osmanlı hükûmetince Nişatâbâd ve Fer'iye sarayları hazırlattırılmıştı. Prens kendisine tahsis olunan sarayda oturmuşsa da Kembriç Dükü askerlerinin bulunduğu Selimiye kışlasında kalmayı bir kaç gün ikamet ettiği saraya tercih ettiğini söyleyerek kışlaya gitmiştir.

Halk müttefiklerin evvelâ Gelibolu'da kalışlarını bu seferde Tuna boyunda başlıyan harb harekâtına iştirâk etmek dururken Istanbul'da kışlalara yerleşmelerine bir mâna verememiş, olay türlü söylentilere yol açmıştır.

Rusların Küçük-Eflak'dan çekilmeleri ve Odesa'nın denizden bombardımanı

Ruslar, plânlarına göre Edirne üzerine inmek için Küçük Eflâk'de bulunan kuvvetlerini Dobruca cephesine çekmeğe karar vermişlerdi. Bu harekâtı örtmek maksadıyle Serdar Ömer Paşa tarafından işgal ve tahkim edilmiş olan Kalafat üzerine bir taarruz hareketinde bulundularsa da bozguna uğrayarak burada da ağır zayiat verdiler (17 nisan 1854). Dört gün sonra ise, Küçük Eflak'ı boşaltmağa başladılar. Ömer Paşa, bu sırada düşmana karşı iz'aç hareketlerine girişmiş, çekilmeyi zorlaştırmıştı. Küçük Eflak'ın merkezi olan Karayova, Osmanlılar tarafından işgal edildi (10 mayıs).

Fransa ve İngiltere'nin Rusya'ya savaş ilânı üzerine Odesa'da bulunan konsolos ve tab'alarını almak üzere buharlı bir İngiliz savaş gemisi mükâleme bayrağı çekilip gönderildiyse de, Ruslar devletler hukukuna tamamen aykırı bir şekilde bu gemiye sahil istihkâmlarından ateş açtılar. Bunun üzerine beş İngiliz ve üç Fransız buharlı savaş gemisinden mürekkep bir filo Odesa limanına gelerek on saat süren şiddetli bir bombardımanda bulundular (2 nisan 1854). Bu bombardıman sonunda bir kısım Rus istihkâmları

tahrip edildi. Barut deposu infilâk etti. Onbeş Rus gemisi batırıldı veya yakıldı. Bahrî tesisler harap oldu. Cephane dolu on üç gemi ele geçirildi. Bu arada çeşitli milletere ait ticaret gemilerinin bulunduğu limana dokunulmamıştı.

Silistre'nin muhasaraya düşmesi

Ruslar, Odesa bombardımanına, Tuna cephesinde yeniden taarruza geçmekle karşılık verdiler. Hedef, Silistre idi. Bunun için, evvelâ kalenin karşısında ve Tuna üzerinde bulunan adayı işgal ettiler. Osmanlı birliklerinin iz'aç hareketlerine rağmen Tuna nehrinde köprüler kurdular. Nihayet, General Şilder kumandasındaki Rus birlikleri Tuna'nın sol kıyısından kaleyi muhasaraya başladı (15 mayıs 1854). Trayan hattının batı ucundan ilerleyen General Luders ise, aynı şeyi sağ kıyıdan yapıyordu (18 mayıs). Bir kaç gün sonra, Silistre muhasara edilmiş bulunuyordu. Muhasara ordusu 80 bin kişilik olup umumî kumandanı Gorçakof'un yerine tayin edilmiş olan Mareşal Paskiyeviç idi. Orduda 130 top vardı. Rus topları Silistre kalesini döğmeğe başladı (22 mayıs 1854). Kaleyi müdafaa eden Topçu Feriki Musa Paşanın ise yanında ancak on bin kişi mevcuttu. Daha muhasara başlarken Osmanlı birlikleri nisbetsiz derecede üstün düşman kuvvetlerine karşı huruc hareketlerinde bulunarak mümkün olduğu kadar hırpalamağa çalışmışlardı.

Bu sırada Istanbul'da bir iç politika buhranı patlak vermişti.

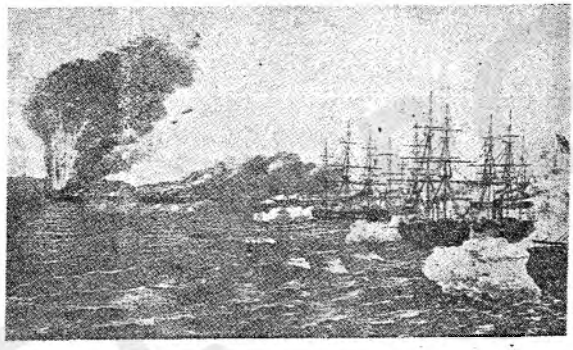

Müttefik donanmasının Odesa'yı bombardımanı
(Zamanında yapılmış bir resimden)

Giridli Mustafa Paşa ile Reşid Paşanın çekişmeleri, Sadaret makamında değişme

Sadrıâzam Giridli Mustafa Nailî Paşa, Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşanın her meselede birinci derecede söz sahibi olup, kendisini âdeta gölgede bırakmasını çekemiyordu. Halbuki aslında okuyup yazmadan bile mahrum cahil bir adamdı. Geçen sene de (8 temmuz 1853) bu geçimsizlikleri yüzünden ikisi de azledilmişler, iki gün sonra tekrar vazifelerine iade olunmuş ve çalışmağa başlamışlardı. Lâkin, bu seferki ihtilâf daha büyüktü. Hattâ Vükelâ Meclisinde, Mustafa Nailî Paşa, Hariciye Nazırına ağır hitaplarda bulunmuş, nihayet ikisinin bir arada çalışamıyacağı anlaşılarak esasen değerli bir zat olmıyan Sadrıâzam azlolunmuştur (29 mayıs 1854). Sadaret makamına Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa getirildi. Bu zat Paris'te tahsil görmüş, münevver bir devlet adamı idi.

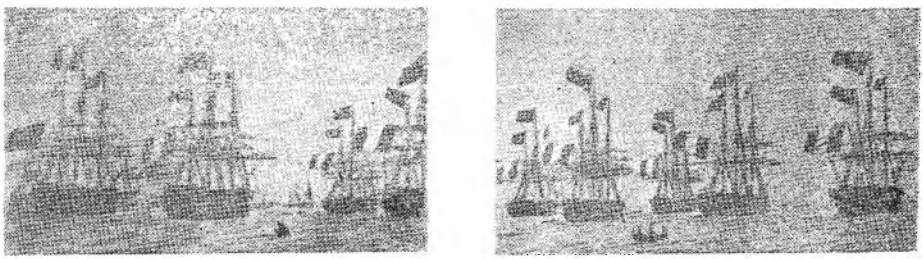

Osmanlı devleti ve müttefiklerinin donanmalarından görünüş
(Zamanında yapılmış eski bir resimden)

Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa

Silistre savunması, Rusların buradan ve Eflak'dan çekilmeleri

Rusların Silistre'ye hücumu üzerine, Gelibolu'da bulunan 6 bini İngiliz ve 22 bini Fransızlardan mürekkep 28 bin kişilik müttefik ordusu karadan Varna istikametinde yola çıktı. Düşman ise, Silistre'yi ağır şekilde tazyik ediyordu. Mareşal Paskiyeviç (Paskiewitch) bu sırada 24 taburluk bir kuvvetin başında olarak Mecidiye tabyasına karşı bizzat hücuma kalkti. Bu hücum püskürtüldüğü gibi, Rus kumandanı bir Osmanlı mermisiyle kalçasından ağır şekilde yaralandı. Bu yüzden bir kaç gün sonra Rusya'ya nakledilip yerine yine Gorçakof (Gortchakof) tayin edildi (12 haziran).

Rus mareşali Paskiyeviç

Diğer taraftan Silistre kalesinin kahraman kumandanı Musa Paşa da daha önce, haziranın ilk günlerinde bir gülle isabetiyle şehid düşmüştü. Kendisi bu sırada, namaz kılmak için abdest almaktaydı. Üç gün evvel ona «Müşir» rütbesi verilmiş, bunu haber aldığı zaman şahadet rütbesini tercih ettiğini söylemiş ve sonunda bu en büyük rütbeye de erişmişti.

Musa Paşanın yerine tayin edilen Rifat Paşa, 7 hazirandan itibaren fiilen kumadayı ele almış bulunuyordu.

Gorçakof, tayini akabinde muvaffak olmak için, 2 ve 11 haziranda iki defa takviye alan Silistre kalesinin Şumnu ile olan irtibatını da kesmek üzere 13 haziran 1854 de Mecidiye, Arab ve Yanya tabyalarına karşı umumî bir hücum tertip etti ve bu maksatla hzairlanan lâğımlara ateş verildi. Ruslar, Silistre - Şumnu irtibatını kesmeğe muvaffak oldularsa da tabyalara karşı taarruzlarında başarı kazanamadılar. Osmanlılar da aynı zamanda dört noktadan birden mukabil hücuma geçtiler. Pek şiddetli cereyan eden çarpışmalar sonunda, düşmanın nisbetsiz derecede üstün kuvvetleri ağır bir mağlûbiyete uğratılarak geri hatlara kadar püskürtüldü. Rusların zayiatı ağırdı. Bu arada General Şilder maktul düşmüş, General Gorçakof ile General Luders yaralanarak savaş dışı kalmışlardı. Osmanlıların ölü ve yaralı sayısı bine yakındı. Bu sayı müdafaa kuvvetlerinin onda birine denkti. Bir çok düşman topları ve bayrakları ele geçmişti. Rus ordusunun mâneviyatı çok sarsılmış bulunuyordu. Bu hal disiplinin gevşemesine bile sebep olmuştu. Rus kurmay heyeti muhasarayı kaldırmaktan başka çare göremiyordu. Hattâ Çar Birinci Nikola'nın ısrarına rağmen bu kararı tatbika hazırlanmaktaydılar. Bir kaç gün sonra Osmanlı kuvvetleri ikinci defa olarak taarruza geçtiler (15 haziran). Bu taarruz, Rusları büsbütün yıldırdı ve çekilme hakkında kat'i bir karar almağa sevketti. Çekilme hareketini himaye için, onbin kişilik bir kuvvet bırakılarak büyük kısım Silistre'nin 90 kilometre kuzey doğusunda, Tunanın sağ kıyısından Karadeniz'e uzanan Traya seddinin başlangıcına yakın Rasova kasabasına doğru yola çıkarıldı. Bu hareket on gün sürmüş, sonunda muhasara toplarıyle

1854 savaşlarından eski Silistre ve etrafının genel görünüşü (yukarıda) ve yine bu savaşta Silistre muhasarası muharebelerini gösteren resimler (aşağıdakiler)

ağırlıklar kaldırılmış, Tuna filosu da Silistre'den Kalas'a çekilmişti (25 haziran 1854). Bu savaşlar, neticede Ruslara onbeş bin asker kaybettirmiştir. Bu arada dokuz generalleri de maktul düşmüş bulunuyordu. Osmanlıların zayiatı da üçbine yakındı.

Silistre'den çekilmek zorunda kalan Ruslar, Eflak ve Boğdan'da da bu suretle müşkül duruma düşmüşlerdi. Memleketeyn'nin onlar tarafından işgalini esasen işin başındanberi hoş karşılamamış olan Avusturyalılar, burasını boşaltmaları için Rusları tazyik ediyorlar ve bu tazyiklerini yavaş yavaş tehdid haline getiriyorlardı. Bu iki sebep yüzünden Ruslar, Eflak ve Boğdan'ı boşaltarak Tuna'nın tamamen karşı kıyısına çekildiler. Bu, onlar için bir zaruretti. Lâkin Çar Birinci Nikola bu zarureti kabul etmek istemiyordu. Esasen üstüste uğranılan başarısızlıklar ve bilhassa Silistre'de onbin kişilik Osmanlı savunma ordusunun seksen bin kişilik Rus taarruz ordusunu yenip çekilmeğe mecbur edişi onu son derecede müteessir etmişti. Derhal başkumandan Gorçakof'a bir emir göndererek Memleketeyn'in yeniden işgalini bildirdi. Bunun üzerine otuzbin kişilik bir Rus ordusu Bükreş'e kadar ilerledi. Osmanlı kuvvetleri bunu haber alınca Yergöğü (Yerköy) üzerine yürüdüler. Geçen savaşlar sonunda esasen mânevî gücü sıfıra inmiş olan Ruslar, her yerde mağlûp olarak Tuna'daki gemilerini ve köprüleri yakıp Boğdan'a doğru savuştular. Bunun neticesinde Osmanlı ordusu Eflak'ı tamamen işgal ederek Bükreş'e girdi. Rus işgal idaresi altında bunalmış ve canları burunlarına gelmiş olan Eflakliler, Osmanlı ordusunun geri

Silistre müdafii Musa Paşanın şehadeti
(Eski bir Fransız mecmuasından)

gelişini büyük bir sevinçle karşılayıp bu hâdiseyi kiliselerde âyinlerle tes'id etmişlerdir. Boğdan'a çekilen Ruslar, bir müddet sonra burasını da tamamen boşaltmak zorunda kaldılar.

Silistre kumandanlığına tayin edilen
Rifat Paşa

Müttefik orduları başkumandanları ile Rumeli cephesi için yapılan görüşmeler, Fransız ve İngiliz kuvvetlerinin Varna'ya gelmeleri olayı

Rusların yukarıda naklettiğimiz bu 1854 yılı Tuna boyu harekâtına başlamalarından az sonra 8 mayıs 1854 de Fransız ve İngiliz başkumandanları ile Osmanlı askerî erkânı arasında Istanbul'da yapılan toplantıda *Rumeli cephesinin durumu ile ilgili kararların* alınması için Varna'ya gidilmesi kararlaştırılmıştır.

Müttefik başkumandanları yanlarında Serasker Rıza Paşa olduğu halde 18 mayısta Varna'ya hareket ettikleri sırada Ruslar da Silistre'yi muhasara etmek üzere harekete geçmiş bulunuyorlardı.

Varna'da toplanan harb meclisinde de Ömer Paşa Rusların 130-200 bin kişilik bir kuvvetle harekete başlamış olduğunu, Silistre'nin onbeş gün içinde Rusların eline düşeceği gibi altı hafta da dayanabileceğini ileri sürerek burası için müttefiklerden acele yardım istemişti.

Müttefik başkumandanları Bulgaristan yollarının kötülüğünü ve ikmal güçlüklerini ileri sürerek bu yardıma taraftar olmamışlar ve Ömer Paşanın teklifini kabul etmeyip 23 mayısta Istanbul'a dönen bu Fransız ve İngiliz başkumandanları ayrı ayrı harekât plânları tanzim etmeye başlamışlardı.

Fransız başkumandanı müttefik ordularının Dobruca mıntıkasını işgal ile buradan Maçin istikametinde taarruz edildiği takdirde Rusların Memleketeyn'i boşaltmak zorunda kalacaklarını ileri sürüyordu.

Bu plânı tasarlayan Fransız başkumandanı Mareşal Arno, daha yüksek rütbede olmasından, İngiliz başkumandanı Lord Raglan'ın emrine girmek istemediğinden, emir ve kumanda meselesinin de hallini şart koşuyor, Fransız ve İngiliz kuvvetleri müşterek bir harekette bulunacakları zaman daha yüksek rütbede bir kumandanın emrinde olmasını, ayrıca Ömer Paşanın da Fransız kumandanının emrine girmesini istiyordu.

Bütün bu teklifleri reddeden Lord Raglan, bilhassa Ömer Paşanın nüfuz ve faaliyetini kıracak böyle bir düşünce ve teşebbüsten vazgeçilmesini istemişti.

Lord Raglan'ın Varna'da toplanmak ve buradan taarruza geçme teklifini de Fransız kumandanı yiyecek, giyecek ve ulaştırma araçlarının azlığını ileri sürerek evvelâ kabul etmek istememişse de bilâhare bu fikrinden vazgeçerek Fransız ordusunun Varna'ya naklolunacağını, ancak gecikmenin zarurî olduğunu bildirmişti.

4 haziranda Fransız başkumandanı, Fransız kuvvetlerinin kullanılması hakkında şu kararı almıştı: «Bir Fransız fırkası Varna'ya gönderilecek, diğer bütün Fransız kuvvetleri Balkanlar güneyinde umumî ihtiyatta bulundurulacak.»

Halbuki, Lord Raglan Varna'ya bir Fransız fırkasından fazla asker gönderilmesini, Fransızların kendi başlarına başka bir harekete kalkışmamalarını istemişti.

Ömer Paşa ise Silistre muhasarasını kaldırtmak için müttefik ordularının Şumnu'da toplanmasında ısrar ediyordu.

Bu şekilde ayrı düşünce ve plânlar yüzünden müttefikler o zaman bir türlü harekete geçemediler, nihayet pek geç olarak 20 bin kişilik bir kuvvetle Ömer Paşanın takviyesine ve şöyle bir plânın tatbikine karar verebilmişlerdi:

Silistre savaşları sırasında Varna limanında bir gemi içinde, yapılacak harekâta dair Osmanlı ve müttefikleri kumandanlarının ilk toplantısı (Soldan: Lord Raglan, *Mareşal Saint Arnaud*, Ömer, Rıza ve Mehmed Paşalar, Adnan Bey)

Ömer Paşa Şumnu'dan Tuna kuzeyine taarruz ederken müttefik orduları da sahili takiben harekâta başlıyacaklardı (Müttefikler yolların fenalığından, ulaştırma araçlarının azlığından, donanmalarının himaye ve yardımı ile Karadeiz kıyılarından ilerlemeyi uygun bulmuşlardı).

Bu plânın tatbiki için Varna'da toplanılmaya karar verildikten sonra evvelce işaret ettiğimiz gibi, önce Fransız General Kan-Rober fırkası 31 mayısta Gelibolu'dan hareketle deniz yolu ile 2-14 haziran arası Varnaya gelmişti.

Daha sonra da Prens Napoléon'un kumanda ettiği üç fırka Gelibolu'dan kara yolu ile İstanbul'a gelip buradan deniz yolu ile Varna'ya ulaşmıştır (19-24 haziran).

General Bosken'in iki fırkası da Fransız kumandanı Mareşal Arno'nun evvelce tasarladığı plân üzerine Balkanların güneyinde

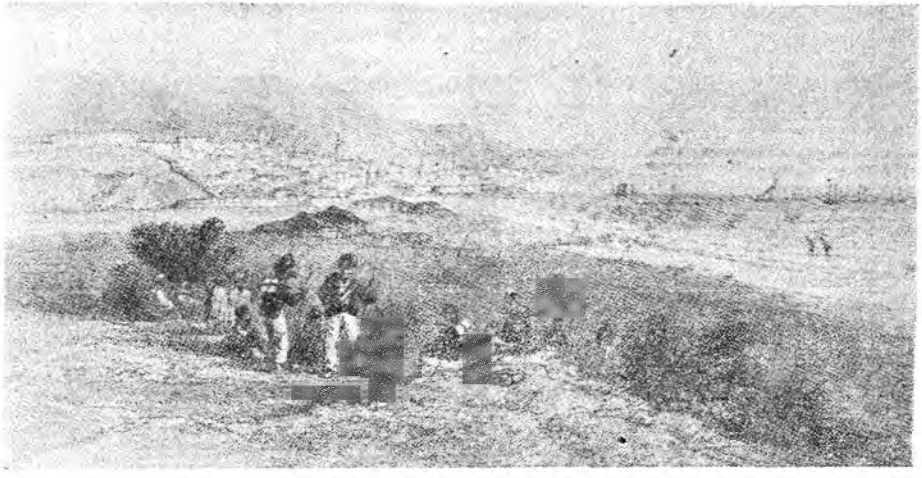

Varna limanı ve Osmanlı askerleri (Bartlett'ten)

toplanmak için Edirne'ye gelmişti. Bu kuvvetler, sonra, meşakkatli bir kara yürüyüşü ile Varna'ya geldiler (6-8 temmuz).

Fakat bu işler olurken Silistre kurtarıldıktan başka Eflak ve Boğdan'daki vaziyet de değişmeğe başlamış bulunuyordu.

Avusturya ile Boğdan-Eflak hakkında yapılan anlaşma ve Prusya'nın tutumu

Avusturya, ihtilâfın başındanberi Eflak ve Boğdan'ın Ruslar tarafından işgalini en-

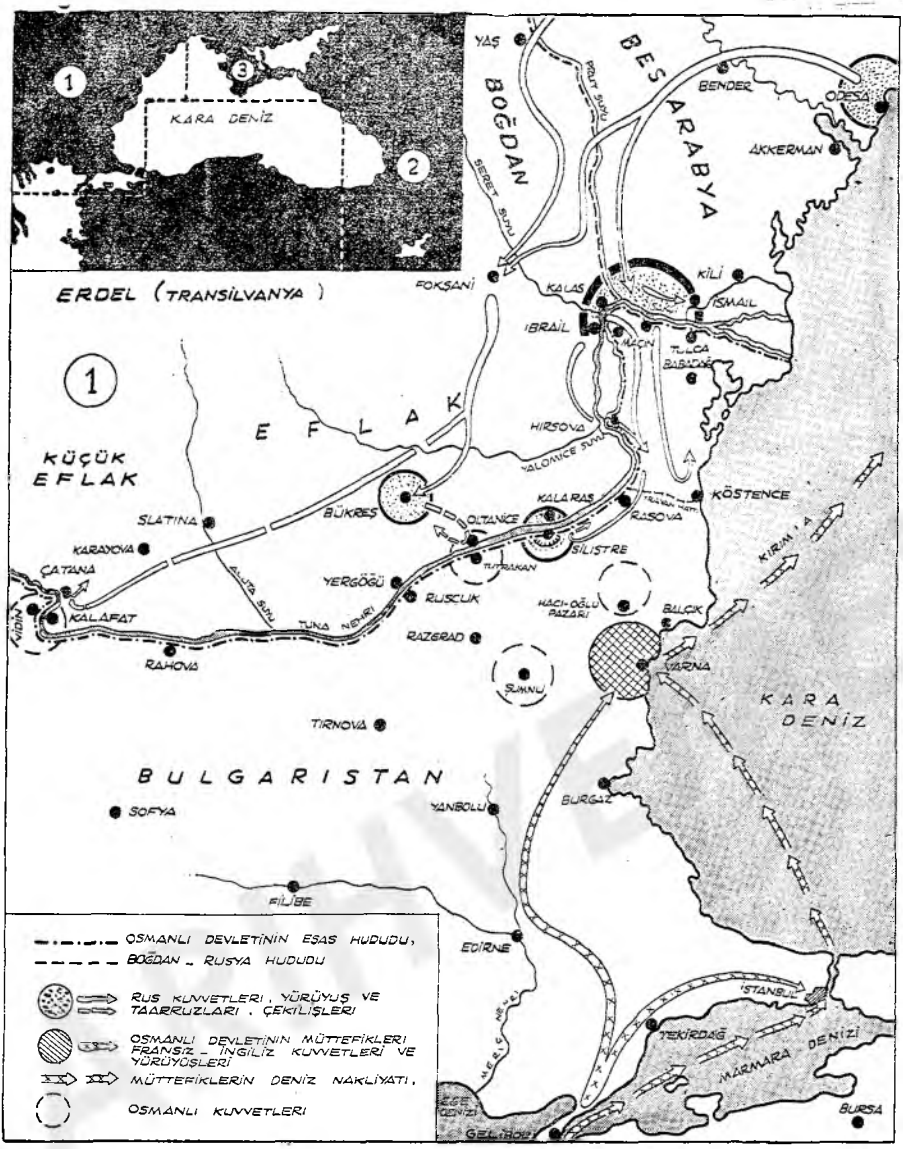

1853 - 1854 yıllarında Tuna kıyısında ve Dobruca'da Osmanlı - Rus savaş hareketleriyle müttefiklerin yığınağını gösterir kroki

dişe ile karşılamıştı. Bunun kendi Slav tab'ası arasındaki tepkisinden çekiniyor, bu devletin bu bölgeye yerleşmesini, Balkanlara doğru uzanma politikasının başlangıcı sayıyordu. Bir taraftan da bu hususta Osmanlı devletiyle temas halindeydi. Nihayet, yapılan müzakereler neticelenerek 14 haziran 1854 tarihinde Boğaziçinde Boyacıköy'de yedi maddelik bir anlaşma imzalandı. Buna göre Avusturya, Memleketeyn'i tahliye ettirmek için her türlü teşebbüse başvuracak, sonunda barış andlaşmasına kadar bu bölgeyi kendisi işgal altında bulunduracak, andlaşma imzalanınca tahliye edecekti. İşgal sırasında ise Memleketeyn'i her türlü taarruza karşı korumayı taahhüd ediyordu (Mahmud Mes'ud; Mecmua-i Muahedat, C: 3, S: 172). Böylece, müttefiklerin yükü hafiflemiş oluyordu.

Prusya ile onun tâbii haline gelmiş olan Alman hükümetleri, bu savaşın başından beri Rusya'nın zaferini temenni ediyorlardı. Bu yüzden Avusturya'nın bu tutumunu şiddetle protesto edip tarafsızlığa aykırı buldular. Avusturya bunun üzerine müttefiklere başvurarak savaşın sonuna kadar onların da Memleketeyn'e girmemelerini rica ve bunu temin etti.

Prusya daha evvel, İngilizlerle ittifak halinde bulunan Fransızların Ren bölgesine hücumlarından korkuyordu. Bunun üzerine 20 nisan 1854 tarihinde Avusturya ile Berlin andlaşmasını imzaladı. Buna göre hangi taraf hücuma uğrarsa, öbürü yardıma koşacaktı. İşte, aralarındaki bu anlaşma dolayısıyle Avusturya'nın Memleketeyn'i boşaltması için Rusya'yı tezyik etmesine Prusya, diğer Alman devletleri gibi fazla itirazda bulunamamıştı. Bir taraftan da Rusya'nın güneyde meşgul bulunmasından faydalanan İsveç'in Finlandiya'yı geri almak gayesiyle harekete geçmesinden korkuluyordu. Böyle bir hâdisenin bir Avrupa savaşına yol açması mümkündü. Bu sırada müttefikler, kuzeyde de harekete geçip Rusya'yı iki cepheden sıkıştırarak bir an evvel barışa zorlamayı düşündüler. Fransız donanması bu maksatla 16 ağustosta Baltık denizindeki Aland adalarını topa tutarak bunlardan Bomarsund'u zaptetti. Varna'daki Fransız ordusu ise çok fena durumdaydı. Daha Marsilya'dan hareket edildiği zaman kolera ve tifo başlamıştı. Varna'da salgın arttı ve henüz savaşa girmeden Fransız ordusunun dörtte birini eritti.

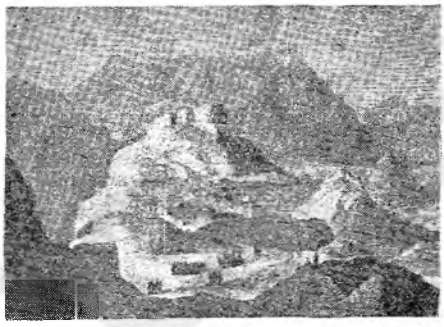

Doğu-Bayezid'in eski bir resmi

Bu sene Doğu Anadolu cephesindeki harekât yine Osmanlı ordusu aleyhine neticelendi.

Doğu-Anadolu cephesi olayları

Çoğu gönüllülerden mürekkep bulunan Doğu Bayezid'deki onbin kişilik kuvvet, Rus ileri hareketleri üzerine Karabulak gediğine alınmıştı. Ruslar, bu kuvvetlere karşı 29 temmuz 1854 tarihinde taarruza geçtiler. Osmanlı birliği şiddetle mukavemet etti. Arazinin savunma imkânlarından faydalanarak düşmanı güç duruma soktu. Lâkin, Rusların mütemadiyen takviye alması üzerine çekilmek zorunda kaldı.

Doğu-Anadolu cephesinde Rus birlikleri

Ruslar, bu muvaffakıyetlerinden âzamî derecede faydalanmasını bildiler ve süratle güneye doğru ilerleyip Doğu Bayezid'i işgal ettiler. Sonra Erzurum'a doğru harekete geçtiler.

Kars ordusu kumandanı Müşir Ahmed Paşa, bunun üzerine kaleden çıkarak Gümrü istikametinde ilerledi. Ruslar bunu haber alınca Ahmed Paşa ile kesin sonuçlu bir savaşı kabul etmek üzere Gökdere mevkiinde savunma mevzilerine yerleştiler. Ahmed Paşa, bu yere varır varmaz Ruslara taarruz etti. Taarruz evvelâ inkişaf etti, hattâ, Rus sol kanadı geriledi veya gerilemek zorunda kalmış göründü. Aynı zamanda sağ kanatta bulunan düşman süvarileri Ahmed Paşa ordusunun sol kanat gerisine doğru akarak Osmanlı hatlarının içine kadar nüfuz ettiler. Ahmed Paşa, bozularak bir çok ölü ve yaralı ve pek fazla esir verip Kars kalesine dönmek zorunda kaldı. Rus kuvvetlerinin pek hatalı olarak bir takip hareketi yapmamaları, Osmanlıları tam bir hezimete uğramaktan korumuştur. Bu sırada Şeyh Şâmil'in maiyetindeki yerli kuvvetlerle Tiflis'e yürüdüğü duyulunca, Gökdere savaşı galibi General Robodof, aldığı emir üzerine bu tarafa doğru hareket etti. Çünkü, Şeyh Şâmil'in hareketleri inkişaf ederse, Doğu Anadolu cephesinde bulunan Rus kuvvetlerinin bütün ikmâl ve muvasala yolları kesilebilirdi. Çekilen Rusları Osmanlı süvari kuvvetleri takip etmişse de onlara büyük bir zarar verdirememişti. Ruslar, Doğu Bayezid'i de boşaltıp gitmişlerdi. Bu suretle Şeyh Şâmil'in Tiflis'e doğru yürümesinin Osmanlı ordusuna büyük faydası dokunmuş, lâkin üzerine pek büyük kuvvetlerin geldiğini görünce çekilmiş ve bu savaşın sonuna kadar bir daha faaliyet gösterememiştir.

KIRIM CEPHESİNİN AÇILMASI, KIRIM SAVAŞLARI

Rusların Silistre muhasarasını kaldırıp Memleketeyn'i tahliye etmeleriyle savaşın birinci safhası sona ermiş bulunuyordu. Şimdiye kadar Ruslar'la yalnız Osmanlılar çarpışmışlar ve geçen savaşları kazanarak düşmanın ilk hamlede Edirne'yi ve sonra Istanbul'u hedef tutan harekât plânlarını akim bırakmışlardı. Böylece, savaşın bu ilk safhası Rusların kesin yenilgileriyle sonuçlanmıştı.

Diğer taraftan Gelibolu'ya ihraç edilip karadan Varna'ya gelmiş bulunan askerlerin sayısı ellibeş bini bulmuştu. Bunların kırk bini Fransız ve onbeş bini İngilizdi. Bu kuvvetler, Tuna boyunda geçen savaşlara karışmamışlardı.

Ağustos ortalarına doğru Ruslar, Avusturya'nın tazyikiyle Memleketeyn'i boşaltmaya başlayınca müttefik orduları başkumandanları durumu yeniden müzakere ettiler. Çünkü, Ruslara taarruz için yalnız Basarabya istikameti kalmıştı. Buna rağmen, yapılacak harekât hakkında kumandanlar arasında el'an bir fikir birliği yoktu.

Fransızlar Anapa veya Kırım kıyılarından birine çıkarma yapılmasını; Dobruca'yı geri aldıktan başka, Memleketeyn'i işgale

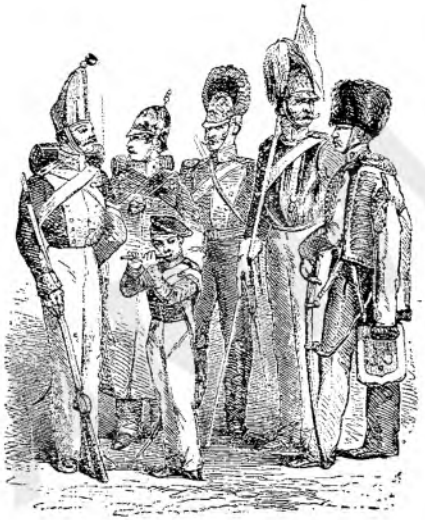

O zamanki Rus ordusunun muntazam askeri ile başıbozuk sınıfını gösteren iki resim

başlayan Avusturyalılardan önce Eflak'a girip Bükreş'i de ele geçirmiş (6 ağustos 1854) bulunan Serdar Ömer Paşa ise, daha çabuk neticeye ulaşılması ve Basarabya'nın tekrar imparatorluğa katılabilmesi için, harekâtın Basarabya istikametinde devamını istemekte idiler.

Fransız ve İngiliz kumandanları aralarında görüşerek Rusları barışa bir an evvel zorlamak için savaş hareketlerinin Kırım'a intikal ettirilmesine ve Sivastopol'un zapt ve tahribine karar verdiler. Bu teklif, İngiliz kumandanı Lord Raglan'dan gelmiş ve müzakereler sonunda kabul olunmuştu. Sivasto-

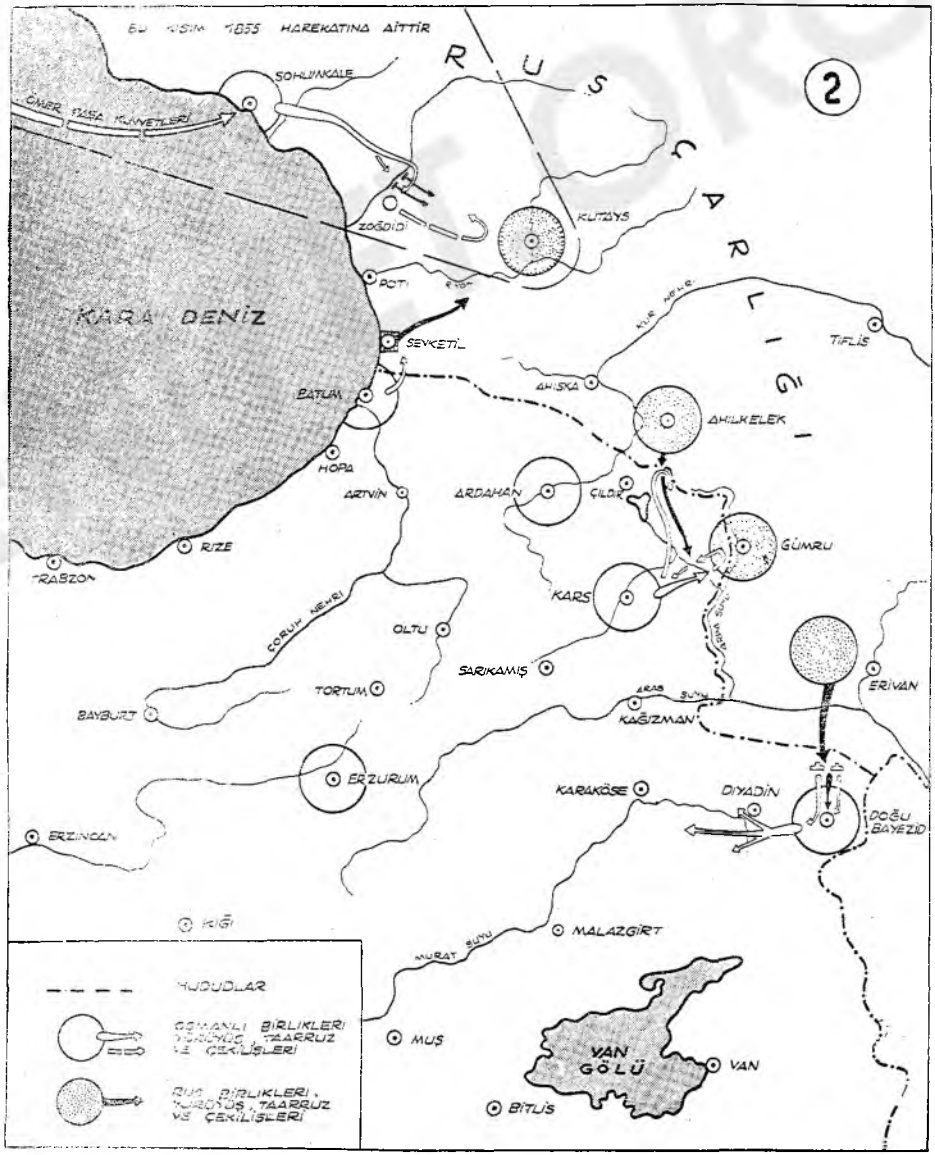

1853 - 1854 savaşlarında Doğu-Anadolu'da Osmanlı - Rus harekâtını gösterir kroki

pol'un tahribi, Rusların Karadeniz'de saldırgan durumdan çıkmalarına sebep olacaktı. Böylece, İstanbul ve Boğazlar da tehlikeden uzun müddet uzak bulunacak ve Çar sıcak denizlere inme plânını tatbik edemiyecekti. Bu da, Hindistan yolunun emniyet içinde bulunması için lüzumluydu. Fransızlar ise, Doğu Akdenizdeki ticarî menfaatleri için buna taraftardılar. Böylece, bu Rus askerî üssünün tahribi, hem Osmanlı, hem İngiliz ve hem de Fransız menfaatlerine uygundu. Üstelik kara ve deniz kuvvetleriyle tersanelerinin toplandığı bu yerin ortadan kalkışı Ruslara daha ağır şartlı bir barış andlaşması yükleyeceği gibi, barışın devamlı olmasını da sağlayacaktı.

Müttefikler, Kırım savaşını kısa bir zamanda sona erdireceklerini umuyorlardı. Halbuki, kendileri için bir çok dezavantajlar mevcuttu. Evvelâ, Fransız ve İngiliz orduları Avrupa'daki üslerinden çok uzaktaydılar. Kolera ve tifo, bu orduları takatsız düşürmüş olduğu gibi, mânevî güçlerini de sarsmıştı. Askerler, Ruslarla döğüşmeğe pek istekli değildi. Bu savaşı bir vatan müdafaası saymamaktaydılar. Diğer taraftan orduların savaş teçhizatı pek mükemmel değildi. Üstelik aralarında neticenin süratle alınmasını temin edecek kumanda birliği mevcut değildi. Osmanlı kuvvetlerinin kumandanı Ömer Paşa vasat kudret ve kabiliyetteydi. Tuna boyları savaşlarında öyle büyük bir stratej olmadığını ortaya koymuştu. Fransız kuvvetleri kumandanı Sent Arno (Saint-Arnaud) da büyük tecrübe sahibi değildi. İngiliz kumandanı Lord Raglan ise fazla yaşlı ve savaş usullerinde biraz eskiye bağlıydı.

Buna mukabil, Rus askerleri, Tuna boylarında yenilmiş olmakla beraber, şimdi bir vatan müdafaası yapacaklarını biliyorlardı. Bunun için azimle döğüşecekleri muhakkaktı. Kornilof, Totleben gibi kudretli kumandanlara malik bulunan bu ordu, ikmâl üslerine yakındı, müttefiklerin yabancı bulunduğu bölge iklimine alışıktı. Üstelik, bir müdafaa savaşı yapacaktı.

Sivastopol'u ele geçirmek için girişilen hareketler

İngilizlerce ileri sürülen ve nihayet kabul ettirilen Sivastopol seferi için, otuz bin Fransız, yirmi bin İngiliz ve yedi bin Osmanlı askeri götüren 89 savaş gemisinin refakatindeki 267 taşıt gemisi yola çıktı. Memleketyn henüz tamamen boşaltılmamış olduğu için Osmanlı ordusunun bir kısmı

Kırım harekâtı hazırlığı sırasında müttefik kumandanları. Soldan; Ömer Paşa, Lord Raglan, Saint Arnaud ve maiyetleri

Ömer Paşa kumandasında olarak Tuna boylarında kalmış, bir kısmı Karadeniz kıyılarının muhafazasında bırakılmış bulunduğundan Osmanlılar bu savaşa şimdilik yedi bin kişilik bir tümenle katılıyordu. Bununla beraber bu tümen baştan sona seçme, çok iyi yetiştirilmiş askerlerden mürekkepti. Fransız birlikleri dört, İngiliz birlikleri üç tümen ve bir tugay halinde teşkilâtlanmışlardı.

Diğer taraftan hazırlıkların Ruslar tarafından anlaşılmaması için de Dobruca'da bir oyalama taarruzunun yapılması düşünüldü. Bu oyalama taarruzu bir Fransız fırkası ile Yusuf Paşa kumandasındaki aşiret kuvvetleri tarafından yapıldı ise de harekât hedefine ulaşamadı, neticesiz kaldı. Birliklerde başlayan kolera salgını ve sıtma yüzünden Fransız fırkası 2750 kişi kaybetti. Otuz bin mevcutlu Yusuf Paşa kuvvetleri ise üç bin atlıya indiler.

13 eylül 1854 günü Varna ve Balçık'tan yola çıkan bu kuvvetler 14 eylülde Kırım'ın batı kıyılarında ve Sivastopol'un kuzeyinde bulunan Alma nehrinin mansabiyle onun kuzeyindeki Gözleve (Eupatoria) kasabası arasında Eskihisar (Aldford) mevkii civarında karaya çıkarıldılar. Bu ihraç hareketi ve ordunun yola çıkma hazırlıkları beş gün sürdü. 19 eylülde müttefik ordusu Sivastopol'a doğru yürüyüşe geçti.

Rus amirali, Sinob'da hasara uğrayıp henüz tamir olunamayan donanmasıyle karşı çıkmağa cesaret edememiş, limanın ağzını kapamak için gemileri batırmakla iktifa etmişti. Yanlış davranışları ve uzlaşmaz karakteriyle bu savaşın çıkmasına sebep olan Prens Mençikof, elli bin kişilik bir ordunun başında bulunduğu halde Sivastopol yolunu kapamıştı. Gorçakof ise, yardımcı olarak maiyetinde bulunuyordu.

Eski Gözlöve'den bir görünüş

Alma savaşı

Müttefik ordu, dört beş saatlik bir yürüyüşten sonra Alma nehrinin güneyindeki tepelerde gayet iyi şekilde tahkim olunmuş siperlerde mevzi almış olan Rus kuvvetlerine rastladılar. Lâkin, bu sırada güneş batıp ortalık kararmağa başladığı için savaşa tutuşmadılar. O gece iki ordunun hazırlıklarını tamamlamalarıyle geçti ve ertesi 20 eylül 1854 çarşamba günü meşhur Alma meydan savaşı vukua geldi. Sabahleyin müttefik ordular Alma nehri gerisindeki Rus savunma tertiplerine taarruz için şöyle tertiplenmişlerdi:

1 — Sağ kanatta bir Osmanlı ve iki Fransız tümeninden mürekkep General Boske (Bosquet) grubu; bunun vazifesi iki kol halinde harekete geçip Alma suyunu ağzından ve biraz daha yukarıdan geçmek ve o taraftan Ruslara hücum etmekti.

2 — Ortada iki Fransız tümeni; bunlar iki kademe halinde kuzeyden suyu geçerek ilerliyeceklerdi.

3 — Sol kanatta İngiliz kuvvetleri grubu: bunların bir tümeni önde, bir tümeni ikinci hatta bulunacak, bir tümeni de sol kanat sol gerisinde ihtiyatta kalacaktı.

Mevcut stratejik duruma göre, müttefik ordusunun en hafif tarafı, sağ kanattı. Fena bir politikacı olduğu kadar fena bir asker olduğunu da ortaya koyan Mençikof, bu noktaya pek güvendiği kazak süvarileriyle hücum etmemek hatasına düştü. Sağ kanad suyu aştıktan sonra Ahmed Paşa kumandasındaki Osmanlı tümeni sağa doğru açıldı. Karşısına çıkan Rus kuvvetlerini sert bir çarpışma sonunda yenerek Ulukol - Acıbulak istikametinde ilerledi. Ruslar, Telgraf tepesi tabyasında şiddetle mukavemet ediyorlardı. General Boske kumandasındaki Fransız tümenleri yarlardan tırmanıp derelerden geçe-

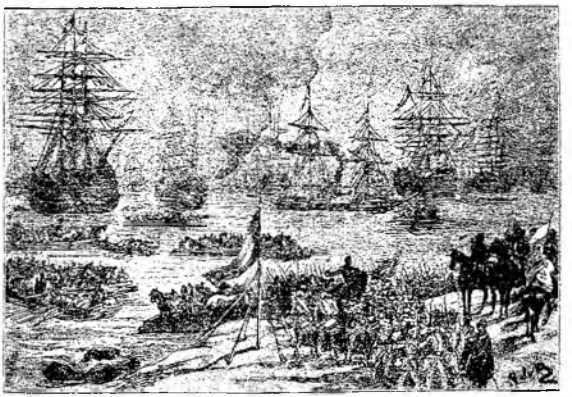

Müttefiklerin Kırım'da Eskihisar civarında karaya asker ihracı

rek bu tabya müdafilerine yandan taarruzda bulundular. Bundan istifade eden merkez grubu, Alma yaylasına çıkınca Ruslar, Telgraf tabyasını terketmek zorunda kaldılar. Bu sırada sağ kanad açığında ilerleyen Osmanlı tümeni Sivastopol yolunu tehdit ettiği için, Ruslar savaşı bırakıp çekilmeğe başladılar. mağrur Mençikof silâh ve ağırlıklarını terkederek kaçtı.

Süvari kuvveti en fazla olan sol cenah İngiliz grubu bu sırada henüz Alma suyunu tamamen geçmemişti. Bu grubun çok ihtiyatlı ve ağır davranışı yüzünden kaçan Rus ordusu takip edilemeyerek ana kuvvetleriyle çekilmeğe muvaffak oldu. Yani savaş kazanılmış, lâkin bir imha muharebesi yapılamamıştı. Halbuki, bu kuvvetler, diğerleriyle birlikte aynı süratle ilerleyip Rus savunma birliklerine sol taraftan taarruz etmiş ve İngiliz süvarileri bunların sol gerisine inmiş olsalardı, Osmanlı tümeni Sivastopol yolunu tutmuş olduğundan Ruslar çekilemeyerek daha büyük çapta bir meydan savaşını kabul zorunda kalacaklardı. Bu meydan savaşını kaybedecekleri ise muhakkaktı. Böyle bir durumda ise, Kırım ve Sivastopol'u müdafaa edecek ordu kalmıyordu. Halbuki, çekilen ordu, takip bile edilememişti. Nitekim zaferden sonra da hemen harekete geçilememiş, iki gün beyhude vakit kaybedilmişti. Bu gibi hatalar orduda kumanda birliği bulunmamasından doğuyordu. Müttefikler ordusu bu hatalarını daha sonra vermek zorunda kaldıkları müteaddit meydan savaşlarında kanlarıyle ödemişlerdir (A. Tevfik Gürel; Kırım savaşı, S: 88). Fransız birlikleriyle *hiç bir mevki* ve sıfatı olmaksızın Alma savaşına katılan Prens Napoléon hastalandığından Istanbul'a dönmüş ve Fransız sefarethanesine misafir edilerek tedavisine başlanmıştır (Hayreddin; Vesaik-i Tarihiyye ve Siyasiye, S: 12).

Sivastopol'u hedef tutan savaşlar olurken, bir müddet sonra Şumnu'da bulunan ve görüşünde ısrar eden Serdar Ömer Paşanın da Kırım'a geçmesi doğru görüldü. Hariciye müsteşarı Mahmud Nedim Bey bunu bildiren emri kendisine tebliğ etti. Ömer Paşa, yanındaki asker ve savaş malzemeleriyle Varna'dan Kırım'a geçmek üzere hazırlıklara başladı. Onun ayrılışı üzerine Rumeli kumandanlığına Anadolu ordusu müşiri İsmail Paşa, onun yerine de İstanbul ordusu müşirliği ile birlikte eski Arabistan müşiri Vasıf Paşa tayin olundular.

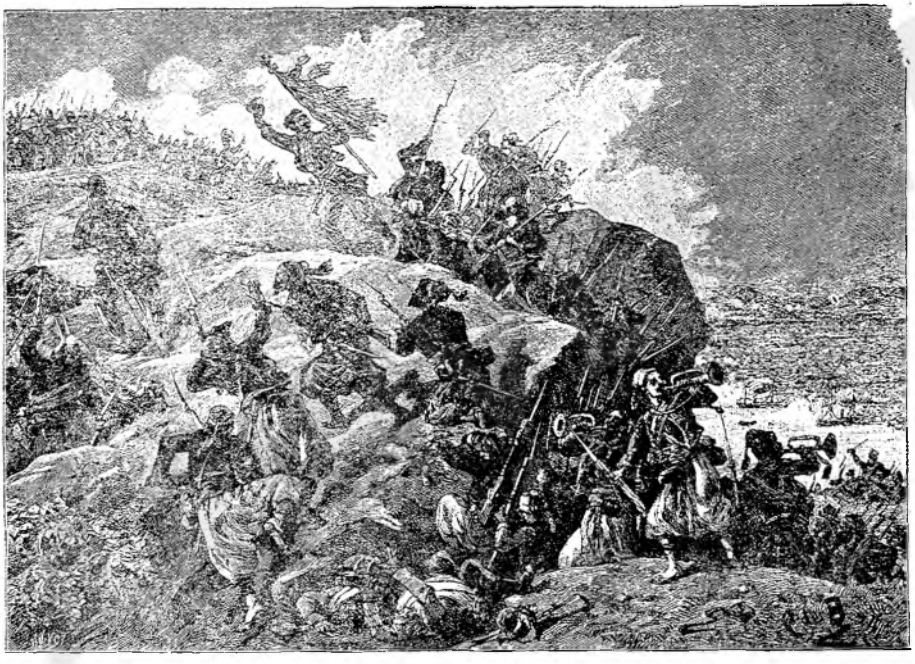

Alma savaşı (Zamanında yapılmış resimlerden)

Müttefiklerin yeniden ileri harekete geçmeleri, Sivastopol'un tahkimatı

Alma zaferini kazanmış olan müttefikler ordusu, iki gün boş yere vakit kaybedip düşmana rahatça çekilme ve yeni müdafaa mevzilerine yerleşme fırsatı verdikten sonra Sivastopol'a doğru tekrar harekete geçti (23 eylül). O gün Kaça ve ertesi günü Belbek (Belik) suları aşıldı. Bu sırada hiç bir düşman mukavemetine rastlanmadı.

Sivastopol, giriş yeri dar olmakla beraber oldukça uzun bir kara parçasının güney kıyısındadır. Müttefik ordusunun hedefi, Belbek vâdisinden Sivastopol koyuna inen Çernaya suyu vâdisine geçmek suretiyle şehrin kuzey tahkimatını kuşatmak ve Balaklava iskelesine inerek Sivastopol'a güneyden hücum imkânını hazırlamaktı. Güneydeki Kersonez yaylasına yerleşmek bu hareketin başarılı olması için şarttı.

Ruslar, müttefiklerin, Kırım'a çıkarma yapmalarından itibaren Sivastopol'un tahkimi için büyük gayret harcamağa başlamıştı. Ancak, müttefikler ordusunun yalnız kuzeyden geleceğini tahmin ettiklerinden daha ziyade kuzey istihkâmlarına önem vermişlerdi. Şimdi, güneyden de ilerlediklerini görünce, bu sefer güney tahkimatına ehemmiyet vermeğe başladılar. Küçük ve büyük limanlara hâkim bulunan Karabilnaya tabyaları, siperlerle birbirine bağlandı. Önlerine, mazgallı istihkâmlar yapıldı. Bu tabyalardan limandaki gemiler ve karşı kıyı ateş altına alınabilirdi. Bunların doğusundaki tepede bulunan Malakof tabyasının sağ ve solunda kat kat istihkâmlar vücuda getirilmişti. Bunlardan maada, asıl şehir kısmı da tahkim edilmiş bulunuyordu. Büyük limanın ağzı daha bidayette batık gemilerle kapatılmıştı. Ayrıca, karşılıklı Kostantin ve Aleksandır tabyalariyle de müdafaa ediliyordu.

Alma savaşından sonra Sivastopol istikametinde çekilen Prens Mençikof, rahatça buraya gelmiş ve altı bin kişilik bir kuvvet ayırıp Amiral Kornilof (Khornilof) kumandasında Sivastopol'un müdafaasında bıraktıktan sonra kendisi asıl kuvvetlerle Osmanlılar zamanında Kırım'ın idarî merkezi olan Bahçesaray'a çekilmişti. Amiral Kornilof, batırılan gemilerin mürettebatı olan on bin kişilik deniz erleriyle müdafaayı takviye etti. Ayrıca, batırılmadan evvel yerlerinden sökülen gemi toplarını da tabyalara yerleştirdi. Böylece müttefiklerin kaybettikleri zamanı Ruslar kazanıyordu.

Bu sırada Fransız birliklerinin kumandanı olan General Sent Arno (Saint-Arnaud) yakalandığı tifodan dolayı kumandayı terketmek zorunda kaldığından General Kanrober (Canrobert) bu vazifeyi üzerine aldı. Tarihe ismi Alma kahramanı olarak geçen Sent Arno ise tedavi için Istanbul'a götürülürken yolda vefat etti (26 eylül).

Taarruz istikametinin tayin edilmesi

Son duruma göre, Ruslar, Sivastopol'un müdafaası için daha az bir kuvvet ayırmış ve asıl kuvvetleriyle yaya bir günlük mesa-

Rus amirali Kornilof

fede bulunan Bahçesaray'a çekilmiş bulunduğundan müttefikler ordusu için iki hareket tarzı bahis konusu olabilirdi:

1 — Düşmanın asıl kuvvetlerini hafif

Bahçesaray'ın eski bir resmi

kuvvetlerle gözetlemek ve büyük güçle Sivastopol'u muhasara ve zaptetmek.

2 — Sivastopol'u hafif bir kuvvetle gözetlemek ve asıl kuvvetlerle Mençikof ordusunun üzerine gidip onu mağlûp etmek.

Bu her iki şıkkın da faydalı ve mahzurlu tarafları mevcuttu. Birinci hareket tarzı seçilirse, bir günlük mesafede bulunan düşman ordusunun tehdit ve tesiri altında bir muhasara hareketine girişilecek demekti. Bilhassa kaybedilen zamandan istifade edilerek Sivastopol'un iyice tahkim edildiği anlaşıldıktan sonra bu hatalı bir davranış olabilirdi. İkinci hareket tarzında da, düşmanın savaşı kabul etmiyerek daha gerilere çekilmesi, büyük bir oyalama stratejisine girişmesi, bu orduyu yorup yıprattıktan sonra mağlûp etmesi mümkündü.

Müttefik orduları kurmayları bir araya gelerek birinci şıkkı tercih ettiler. Bunda, İngilizlerin tesiri çok olmuştu. Çünkü onlar ne olursa olsun Sivastopol'un tahribini istiyorlar ve bunu hedef tutan hareketleri tercih ediyorlardı.

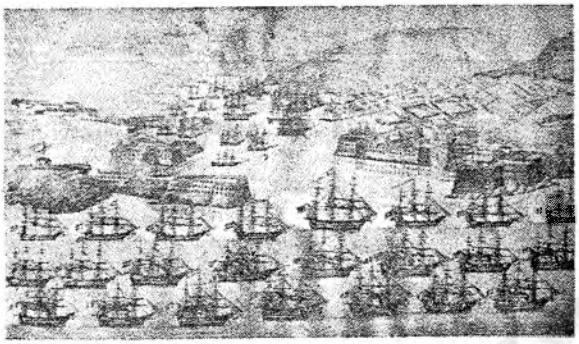

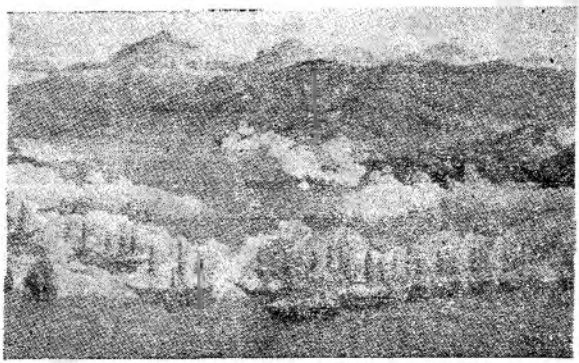

Osmanlı ve müttefik donanmalarının Sivastopol bombardımanını gösteren eski bir resim

Bunun üzerine savaş plânı yapıldı. İki Fransız tümeni ile Osmanlı tümeni Mençikof ordusunu gözetlemek üzere Telgraf tepesi ile Çernaya deresinin batı kıyısı arasında mevzi aldı. İki Fransız tümeni ile İngiliz kuvvetleri, Sivastopol'un muhasarasına memur edildiler. Muhasara ordusu, kıyı ile İnkerman sırtları arasında yerleştiler. İngiliz süvari tugayı Balkalava'da bulunuyordu. Bu liman aynı zamanda ikmâl üssü olarak kullanılacaktı. Donanmanın bir kısmı burada, bir kısmı Kamışlı limanlarında demirlemişti.

Sivastopol'un denizden bombardımanı, Rusların mukabil hareketi, Balaklava savaşı

Müttefikler donanma ile Sivastopol'u denizden sıkıştırmak suretiyle buradaki tabyaların susturulmasını ve hattâ düşürülmesini kararlaştırdılar. Şehir 26, 27 ve 28 eylülde bu maksatla denizden ve karadan bombardıman edildi. Ekimin ilk günü bombardımanlar şiddetle tekrarlandı. Lâkin, hiçbir tabya ne susturulabildi, ne de düşürülebildi. Yalnız iki müttefik gemisi Rus mermileriyle ağırca zedelendi. 500 kadar deniz eri öldü. Rusların da aynı derecede zayiatı vardı. Ayrıca bir amiralleri maktul düşmüş ve Amiral Kornilof da ağırca yaralanmıştı (Yüzbaşı Fevzi; 1853-55 Türk - Rus harbi).

Varna'da bulunan bir Fransız tümeni ile bir süvari tugayı, bu sırada Sivastopol'a celb olunmuştu. Mençikof ise, durmadan imdat almaktaydı. Hattâ bir tümeni Sivastopol'a sokmağa bile muvaffak olmuştu. Çünkü, müttefik ordu ve donanması Sivastopol'u tamamen kuşatamamış ve şehrin kuzeyle bağlantısı henüz kesilememişti.

Mençikof, İngiliz ordugâhı ile donanması arasındaki irtibatı kesmek için Rus generali Lipranti kumandasında yirmi bin kişilik bir kuvveti Çernaya deresi istikametinden taarruz ettirdi (25 ekim 1854). Balaklava'nın kuzey doğusundaki tepelerde bulunan istihkâmlar, Osmanlı tümeni tarafından müdafaa ediliyordu. Çok üstün sayıda düşman, bu siperlere birdenbire baskın şeklinde hücum edip bir kısmını ele geçirdi.

İngilizler, Kont Gardigan kumandasındaki süvari tugayını ileri sürdüler. İskoç süvarileri, kahramanca hücum etti. Bu hücum, siperlenmiş piyadeye karşı idi. Ruslar, İngilizleri top ve tüfek ateşiyle karşıladılar. Şiddetli bir savaş sonunda, İngiliz tugayı tamamen mahvoldu. Lâkin, düşman da ağır zayiata uğramıştı. Ruslar, bunun üzerine nisbetsiz derecede üstün kuvvetlerle Osmanlılara yüklendiler. Osmanlı birlikleri, gerekli mukavemeti gösterdikten sonra sarılıp esir olmamak için Kadıköy istikametinde çekildiler. Ruslar, Osmanlıları takip ettilerse de, evvelâ İngiliz ve sonra Fransız süvarisinin yardıma gelmesiyle bu ilerleyiş durduruldu. Sonra İngiliz birlikleri Kadıköy istikametinde taarruza geçti. Bu taarruz, Fransız birlikleri tarafından da desteklenince, Ruslar mağlûbiyeti kabul ederek çekilme zorunda kaldılar.

Bu suretle Mençikof'un düşündüğü plân tatbik olunamadı.

İnkerman savaşı

Kasım ayı başlarında Kırım'daki müttefikler ordusunun mevcudu şöyle idi:

Fransız ordusu 40.000 kişi, İngiliz ordusu 24.000 kişi, Osmanlı ordusu 5.000 kişi. Durmadan yardım gören ve takviye alan Rus ordusu ise, 90.000 kişiyi bulmuştu. Bu ordu, müttefikler ordusunun Sivastopol'a hücumuna engel olmak ve sarılmış kuvvetlere yardım etmek için daha evvel taarruza geçmek kararındaydı. Bu kararını, 5 kasımda tatbik etti. 20 bin kişilik bir kolordu kuzeyden, 13 bin kişilik bir kolordu daha güneyden muhasara kuvvetlerine hücum etti. Bu kuvvetler, sisten faydalanarak ilerlemişlerdi. İngiliz ileri karakolları püskürtüldükten sonra ileri sürülen Rus topçusu müttefik ordular karargâhını ateş altına aldı ise de Fransızların tam yerinde bir taarruzu karşısında Rus kolorduları çekilmek zorunda kaldılar. Rusların Sivastopol'dan limana doğru yaptıkları bir taarruz da böylece akim bırakıldı. Bu savaşlarda dokuz binden fazla Rus askeri ölmüştü. İngilizlerin zayiatı iki bin altı yüz, Fransızların ise bin sekiz yüzdü. Lord Raglan'ın, Mençikof'un böyle bir taarruzunu ummaması yüzünden gafil avlanması, kaleden çıkan kuvvetlerin İngilizleri iki ateş arasına alması, İngiliz zayiatının fazla olmasına sebep olmuştu. Mamafih, Fransız birlikleri yetişinceye kadar İngilizler kahramanca dayanmışlar, sonra onlarla birleşip düşmanı geri atmağa muvaffak olmuşlardı. Mençikof, büyük bir itina ile hazırladığı

Balaklava savaşı (Zamanında yapılmış bir resimden)

plânının muvaffak olamaması ve Rusların bir tek savaşta ordularının onda birini kaybetmeleri üzerine kederinden hastalanmıştır. Böylece, emrindeki kuvvetlerle Sivastopol'u kurtaramıyacağını anlamış bulunuyordu

İstanbul olayları; Padişahın Fransa sefarethanesine gitmesi, sadarette yapılan değişiklik

Abdülmecid, Balaklava ve İnkerman muharebelerinin müttefikler lehine sonuçlandığını 1854 senesi kasım ayı sonlarında bir Cuma selâmlığında Fransa sefareti baş tercümanı Şefer'den öğrenmiş ve haberden pek memnun kalan Padişah tercümana Prens Napoléon'u ziyaret etmek arzusunda bulunduğunu bildirmişti. Prens Napoléon ertesi günü Şefer'i saraya göndererek arzı teşekkür eyledi. Ancak Şefer, Padişahı saraydan çıkmak üzere bulmuş, atlar da hazırlattırılmış olduğundan sefarethaneye gerektiği şekilde karşılanması için Padişahtan hiç olmazsa iki saat kadar hareketinin geri bırakılmasını rica etmiştir. Esasen sefarethanede fevkalâde bir hazırlık da yapılacak değildi. İmkân ve zaman yoktu. O zamana kadar Padişahın sefarethaneye gitmesi hatıra gelmediğinden herkes şaşırmıştı.

Bir müddet sonra sefarethaneye giden Sultan Abdülmecid, Seryaver Edhem Paşa ile tercüman Şefer hazır olduğu halde Prens Napoléon ile mülâkatta bulunmuştur. Prens Napoléon, İnkerman muharebesine kadar olan olayları Zat-ı Şahaneye izah etmiş, Abdülmecid de alâka ile dinlemiştir. Mülâkatın sonunda Prens Napoléon Padişahı Fransa'ya dâvet etmiştir. Bu dâvete karşılık Sultan Abdülmecid her ne kadar bir vaadde bulunmamışsa da ertesi günü sulhün takarrüründen sonra Fransa'ya bir seyahat tasavvurunda olduğunu bazı bendegânına söylemiştir.

Prens iki aydan ziyade Fransa sefarethanesinde kaldı. O sırada sefir yoktu. Bir maslahatgüzar vardı. Prensin salâhiyeti olmadığı halde kumandanlara müdahalesi ve harb hareketlerini tenkidi, sefaret muhaberatına el atması dedikoduyu mucip olduğundan imparator kendisine Paris'e dönmesi emrini vermişti.

Sadrıâzam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa azil edilip yerine Mustafa Reşid Paşa dördüncü defa olarak Sadaret makamına getirilmesine (23 kasım 1854) sebep, Mehmed Emin Paşanın selefi Mustafa Naili Paşa gibi Hariciye Nazırı ile geçinmemesi olduğu ka-

İnkerman savaşı (Zamanında yapılmış bir resimden)

Sultan Abdülmecid ve Kırım Harbi'ne iştirak eden yabancı ordular kumandanları

Ortada Sultan Abdülmecid ve sağında da Serdar Ömer Paşa görülmektedir.

dar olağanüstü önem kazanan bu devirde hükûmetin başında Mustafa Reşid Paşanın bulunmasının Hünkâr tarafından da arzu edilmesiydi. Çünkü, Sadrâzam kim olursa olsun, Mustafa Reşid Paşanın onunla normal işbirliği halinde çalışmasına imkân yoktu. Bu sırada kendi hizmetinden de müstağni kalınamıyacağından Sadaret makamına getirildi. Bu iki zat arasında böylece başlamış olan münaferet, ömürlerinin sonuna kadar devam etmiştir.

Politik olaylar, Avustuya'nın yeni tutumu, Piyemonte'nin müttefiklere katılması, Osmanlı - İngiliz askerî anlaşması

Rusya'nın müttefiklerle baş edemiyeceği yavaş yavaş anlaşılmağa başlayınca, Avusturya çaresiz tarafsızlık politikasından uzaklaşmak zorunda kaldı. Savaşa fiilen katılmağa niyeti bulunmamakla beraber, Fransa ve İngiltere ile mühim konularda anlaşmak ihtiyacını duydu. Buna göre Avusturya da Rusya ile yapılacak barış andlaşmasına dahil edilecek, buna karşılık geçici şekilde işgal altında bulundurduğu Memleketeyn'i yeni bir Rus istilâsından koruyacak, lâkin gerektiğinde müttefik ordularının burada harekâtta bulunmalarına engel olmıyacaktı.

Kırım harbi başlarken İtalya millî birliğini kurmak ve büyük devletler arasına karışmak niyet ve arzusunda idi. Piyemonte (Sardenya) kralı İkinci Viktor Emanuel, bu savaştan istifade ederek İngiliz ve Fransızlarla Torino andlaşması imzalandı (26 ocak 1855). Bu andlaşma hem tedafüî, hem de tecavüzî idi. Piyemonte, bu suretle müttefiklerle Rusya arasında geçen savaşa fiilen katılmayı kabul ediyordu. Viktor Emanuel bu sayede gayelerinin tahakkukuna bir kısım İtalyan topraklarını işgal altında bulunduran Avusturya'nın engel olmasını önlemeyi, bu konuda Fransa ve İngiltere'nin yardımını temin etmeyi de umuyordu.

Kırım'a çıkarma yapılalı beş aya yakın bir zaman olmuş, bir çok kanlı savaşlar geçmiş ve hepsi müttefiklerin zaferi ile sona ermişti. Bu savaşlar ve bulaşıcı hastalıklar oldukça zayiata sebep olmuş, arasıra takviye kıtaları gelmişse de Fransız ve İngiliz ordularının memleketlerinden çok uzaklarda savaşmaları yardımın gerektiği kadar yapılamamasına sebep olmuştu. Halbuki Ruslar, kendi memleketlerinde savaştıkları için istedikleri kadar takviye alıyorlardı. Bu savaşlarda baştanberi bilhassa İngilizlerin zayiatı çok olmuş ve mevcutları yarıdan aza düşmüştü. Bunun üzerine 3 şubat 1855 tarihinde Osmanlı devleti ile İngiltere arasında bir anlaşma yapıldı. Buna göre Osmanlı devleti İngiliz ordusuna yirmi bin asker verecekti. Bunların subayları İngiliz olacak ve bu subaylar Osmanlı askerine kumanda ettikleri müddetçe Osmanlı subaylarının haklarına sahip bulunacaklardı. Osmanlı askerleri bu sırada İngiliz ordusunun nizamlarına tâbi bulunacaklar, kendi ordularının üniformalarını giyeceklerdi. Yalnız bu üniformanın rengi İngiliz askerlerinkine uyacaktı. Osmanlı birliklerinin elbise, silâh ve aylıkları İngiltere tarafından verilecek, dini örf ve âdetlerine karışılmıyacak, savaş sona erince terhis ve iade olunacaklardı.

Bir bakıma İngilizler, bu suretle daha az İngiliz askerinin ölmesini temin etmek istiyorlardı. Lâkin bu askerler, İngiltere'yi değil, Osmanlı imparatorluğunu savunacaklardı. Üstelik, bu savunmanın bütün masraflarını da İngiltere yükleniyordu. Babıâli ise,

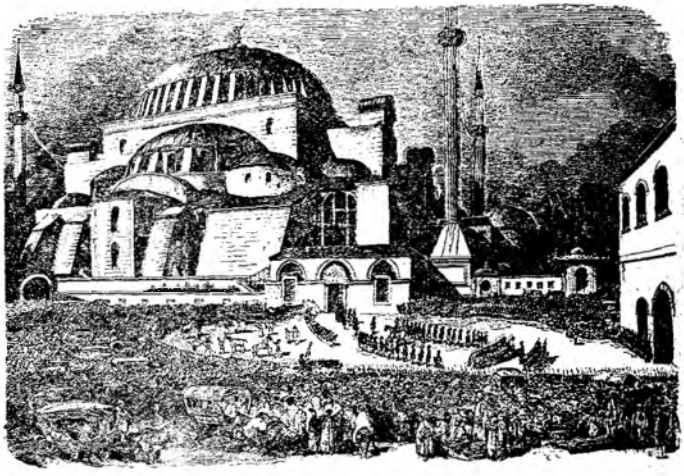

Sultan Abdülmecid'in Ayasofya'da bir cuma selâmlığı
(Zamanında yapılmış bir resimden)

Abdülmecid devrinde Fransız elçiliğinde bir balo

bu buhranlı zamanda böyle bir teklifi red edemezdi.

Kış aylarında Kırım olayları, Rusların Gözleve'ye hücumu

İnkerman savaşından sonra o sene pek erken gelen ve şiddetle bastıran kış, savaş

Piyemonte (Sardenya) kralı İkinci Viktor Emanuel

hareketlerini durdurur gibi olmuştu. Avrupa'da politik faaliyetler bunun tersine olarak hızını artırmış bulunuyordu. Müttefikler ise, Ruslara son darbeyi indirmeye hazırlanmaktaydılar.

Aldığı emir üzerine Tuna boyundaki askerî birliklerle Kırım'a gecmiş olan Ömer Paşa, tutarı yirmi bin kişi olan iki Osmanlı ve bir Mısır tümeni ile Gözleve'ye gelmiş bulunuyordu ve bundan sonraki harekâtın idaresi için büyük önem taşıyan Gözleve'yi tahkime başlamıştı (Ocak 1855). Ruslar tarafından Öpatorya diye anılan bu yer, müttefik ordularının Kırım'a ihraç bölgesiydi. İlkbaharda başlaması düşünülen savaş hareketlerine üs vazifesini görecekti. Burada evvelce küçük bir Fransız müfrezesi vardı. Bunun karşısında ise, bir kısım Rus süvarisi bulunuyordu.

Osmanlı ordusunun Gözleve'ye gelişi haber alınınca, Rus hükümdarı buradaki kuvvetlerin bir çenber içine alınmasını, bu suretle ileri hareketlerine engel olunmasını ve mümkün olursa denize dökülmesini General Varangeli'ye emretti. Bu kuvvetlerin ilerleyip Rus ordusunun bağlantı yollarını kesmesinden korkuluyordu. Evvelce burada iki Kazak süvari alayı, bir mızraklı süvari tümeni vardı. Varangeli, bir Dragon tümeni ve yirmi dört piyade taburu daha getirdi. Osmanlı mevzilerini inceledikten sonra bir hücum mes'uliyetini üzerine almak istemiyerek müdafaada kalınmasını ileri sürdüyse de teklifi kabul edilmeyip bu vazifeden alındı. Yerine topçu kumandanlarından General Hrolof tayin edildi. Taarruza iştirâk edecek kuvvetler, hepsi otuz bin kişi tutan yirmi iki piyade taburu, yirmi dokuz süvari bölüğü şeklinde teşkilâtlandırıldı. Top sayısı ise 105 di.

Ruslar, Osmanlı mevzilerine karşı evvelâ şiddetli bir topçu ateşi açtılar (17 şubat 1855). Bu ateş, daha sonra Osmanlı kuvvetlerinin sol kanadında toplandı. Bunu müteakip, Rus sağ kanadı taarruza geçti. Düşman, Osmanlı hatlarına yüz metre mesafeye kadar sokuldu ise de, şiddetli piyade ateşiyle durduruldu. Savaş gemileri de denizden top ateşiyle Osmanlı piyadesini destekliyorlardı. Nihayet, süngü hücumuyla Rus taarruzu püskürtüldü.

İkinci bir Rus taarruzu, Osmanlı müdafaasının sağ kanadıyle merkeze doğru başladı. Bu da Osmanlı piyadesinin muntazam ve tesirli ateşi karşısında durdu. Arkasın-

dan, Osmanlı süvarisi hücuma kalktı. Ruslar, bu hücumu ancak ihtiyat kuvvetleriyle karşılayabildiler. Hrolof, tehlikeli duruma düşen merkez koluna çekilme emri vermek zorunda kaldı. Çekilme daha sonra bütün Rus kuvvetlerine sirayet eden bir bozgun halini aldı.

Bütün memleket, bahusus İstanbul halkı uzayıp giden Kırım savaşının bezginliği içinde cepheden gelen bu zafer haberine sevinirken, 28 şubat 1855 de her tarafta az çok şiddetli hissedilen bir zelzele oldu. İki gün sonra Bursa'nın harab olduğu haberi payitahta geldi ve umumî bir teessür uyandırdı. Çünkü Bursa'da ne kadar cami, türbe, han, hamam varsa zelzelenin ağır tahribatına uğramış; kervansaraylar, konaklarla birlikte orta ve fakir tabakanın evleri de yıkılmış, büyük mal ve can kaybı olmuş, meşhur kaplıcaların suları kaçmıştı.

Az sonra yayılan yeni bir havadis, sulh için yeni ümidler yarattı.

Rus Çar'ı Birinci Nikala'nın ölümü

Cepheden gelen hezimet haberi, Petersburg'u altüst etti. Çar Nikola için bu pek büyük bir darbe idi. Yalnız Osmanlı ve müslümanların değil, insan haklarının da büyük düşmanı olan bu müstebit hükümdar hasta bulunduğu halde, doktorların ihtarına kulak asmadan bir sinir buhranı içinde yatağından kalkıp sıfıraltı 20 derecede askerlerini teftiş etti. Hastalığı arttı ve nihayet öldü (2 mart 1855). «Namusunu temizlemek için» kendi emriyle doktorunun hazırladığı zehiri içip intihar ettiği de rivayet edilmiştir (İsmail Hâmi Dânişmend: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi; C: 4, S: 164). Yerine büyük oğlu İkinci Aleksandr geçti. Mençikof azledilip başkumandanlığa Gorçakof getirildi.

İlk kadın hastabakıcının gelişi, Piyemonte ile Osmanlı devleti arasında yapılan anlaşma

Şiddetli savaşlar sonunda Kırım cephesinden gelen ağır yaralılar ve bulaşıcı hastalığa yakalananlarla hastahaneler ve Selimiye kışlası dolup taşmıştı. Bakım iyi değildi. Nihayet 12 mart 1855 de Selimiye kışlasına ayak basan gönüllü hastabakıcı Florence Nightingale burayı yeniden düzene koydu, kendi gayreti ile âdeta yeniden bir hastahane kurdu. Her taraf pislik içersinde idi, evvelâ temizliğe önem verdi, koğuşları

Kırım harbinde Osmanlı ordusunun bir yürüyüş kolu

Kırım harbine gidecek Osmanlı birliklerinin bir geçit töreni

tanzim etti. Tarihte ilk kadın hastabakıcı olarak adı geçen bu gayretli ve şefkatli insanın çalışmalarıyle burada kazandığı şöhret kısa zamanda bütün dünyaya yayıldı.

Torino andlaşmasından (26 ocak 1855) sonra Piyemonte ile Osmanlı imparatorluğu arasında da bir ittifak andlaşması imzalanmıştı (15 mart 1855). Bu andlaşma, Torino andlaşmasının normal bir sonucudur. Dört maddelik olan andlaşmanın esasları şunlardı:

1 — Piyemonte kralı, savaş yerine asker göndermeyi taahhüt ediyordu.

2 — Piyemonte askerlerine, Fransa ve İngiltere askerleriyle her hususta eşit muamelede bulunulacaktı.

Kırım savaşları sırasında İstanbul'a gelerek hastahane haline konulmuş bulunan muhtelif binalardan Selimiye kışlasında vazife alan ilk kadın hastabakıcı İngiliz Florence Nightingale yaralıların başında ve aşağıda son resimlerinden biri.

3 — Piyemonte devleti tab'asına, Fransa ve İngiltere tab'ası gibi muamele edilecekti.

4 — Bu andlaşma taraflarca en çok altı hafta içinde tasdik olunacaktı (Mahmud Mes'ud: Mecmua-i Muahedat, C: 1, S: 129).

Üçüncü Napolyon'un Kırım'da kumandayı ele almak istemesi

Üçüncü Napoléon, pek uzayan Sivastopol muhasarasını biran evvel sona erdirmek için Kırım'a bizzat gitmeyi kurdu. Hattâ, ikameti için alınacak tertibata nezaret etmek üzere saray müdürü Bevil'i İstanbul'a gönderdi. Bu zat sefaret tercümanı vasıtasıyle Abdülmecid ile hususi şekilde görüştü. Bevil, imparatorun İstanbul'a zevcesiyle birlikte gelip onu burada bıraktıktan sonra Kırım'a gideceğini söylemişti. Bunun üzerine, Baltalimanı kasrı hazırlandı. İmparatoriçe Öjeni'nin karyolasına baştanbaşa incilerle süslü cibinlik kondu. Daireleri, Osmanlı sarayının en değerli ve yabancıların, hattâ saray halkının bilmediği ve görmediği eşya ve mobilyalarla döşendi. (Hayreddin: Vesaik-i Tarihiyye ve Siyasiye, S: 17).

Üçüncü Napoléon'un bu kararı, bir çok dedikodulara sebep olmuştu. En fazla Prusya kuşkulandı. Bismark, onun İstanbul'u almak ve burada «Lâtin Hükûmeti» kurmak niyetinde bulunduğunu iddia ediyordu. İmparator, 16 nisanda Londra'ya gelmişti. İngiliz hükûmeti kendisini, Kırım seyahati düşüncesinden vazgeçirdi. Londra onun bu yolculuğunun Osmanlı devleti nezdinde Fransa nüfuz ve itibarının artmasına sebep olmasından korkuyordu. Üçüncü Napoléon'a kendisi Kırım'da iken muhaliflerinin Fransa'da baş kaldırabileceği, hattâ doğru veya yanlış da olsa, Kırım'dan gelecek bir mağlûbiyet haberinin tahtını tehlikeye koyabileceği söylenmişti.

Reşid Paşanın istifası ve sebebleri, Viyana konferansı

Rusların Gözleve taarruzundaki başarısızlığından sonra Kırım'da harb hareketlerinin hafifçe durakladığı sıralarda, Sadrıâzam Mustafa Reşid Paşa istifa etti (2 mayıs 1855). Yerine, o esnada Viyana'da bulunan Hariciye Nazırı Âli Paşa tayin olundu. O gelinceye kadar Sadaret makamına Maliye Nazırı Şefik Paşa getirildi. Âli Paşanın İstanbul'a gelip işe başlaması ise, 17 haziranı bulmuştur.

Mustafa Reşid Paşanın Sadaretten istifasının görünüşteki sebebi, Mısır valisi Said Paşanın, Süveyş kanalının kazdırılması imtiyazını Fransız diplomatlarından Ferdinand dö Leseps'e vereceğini hisseden İngilizlerin Sadrıâzamı sıkıştırıp buna engel olmak için Said Paşanın eniştesi bulunan Meclis'i Vâlâ

Reisi Yusuf Kâmil Paşaya bir mektup yazdırarak Mısır valisini bundan vazgeçirmeğe çalışmalarının Fransa tarafından haber alınmasıydı. Fransız elçisinin Hükümdara vaki' şikâyetleri üzerine Mustafa Reşid Paşa Saderetten ayrılmayı doğru bulmuştu.

Halbuki, meselenin diğer bir cephesi de vardı. Bu sırada Avusturya'nın idare ettiği büyük bir diplomatik faaliyet hüküm sürmekteydi. Avusturya Hariciye Nazırı, 1855 yılı ocak ayı ortalarında İstanbul elçisi vasıtasıyle Babıâliye başvurup barışın tekrar kurulması için Rusya'nın dört şarta, yani Eflak ve Boğdan'ın büyük devletlerin müşterek himayelerine alınması, Tuna'da gemi işletme serbestliği usulünün kabulü, Karadeniz'in tarafsızlığı ile Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünün tanınmasına karşılık bunlara ait imtiyazların yenilenmesi şartlarına razı olarak Gorçakof'a buna dair devleti tarafından yetki verildiğini bildirmişti. İngiltere, Fransa ve Prusya elçileri de Viyana'da toplanacaklardı. Bunun üzerine Viyana elçisi Ârif Efendiye ruhsatname gönderilmişti (Hayreddin; Vesaik-i Tarihiyye ve Siyasiyye, kitap 1, S: 95). Lâkin başlayan müzakereler bir türlü ilerleyemedi. Bilhassa Rusya, Karadeniz'in tarafsızlığı meselesine katiyen yanaşmak istemiyordu. Ârif Efendinin fransızca bilmemesi, her mesele hakkında merkezden talimat istemesi müzakereleri büsbütün uzatıyordu. Nihayet, Hariciye Nazırı Meh-

Rus Çarı İkinci Aleksandr

Kırım harbi sırasında İngiltere kraliçesi Viktorya ile Fransa imparatoru üçüncü Napolyon bir arada.

Mustafa Reşid Paşa

med Emin Âli Paşa, fevkalâde salâhiyetle delege olarak konferansa gönderildi. Ârif Efendi, onun maiyetinde bulunacaktı. Buna rağmen yine müzakereler yürümedi. Avusturya'nın durumu şüphe uyandırıyor, İngiltere ise bu devlete esasen itimad edemiyor, Stradford, Avusturya'yı düşman tarafı tutmakla açıkça itham ediyordu. Fransa, uzayan savaştan şikâyetçi olduğu için barışın bir an evvel geri gelmesini istemekteydi. Buna mukabil İngiltere, Sivastopol'un zapt ve tahribinden evvel bir barış istemiyordu. Mustafa Reşid Paşanın İngiltere politikasına bağlı bir taraftar bulunmasına karşılık Âli Paşa, Fransız politikasına taraftardı. Müzakerelerde Fransa'nın tarafını tuttuğu takdirde, İngiltere'nin yalnız kalması ihtimali vardı.

İşte bu yüzden Kâmil Paşaya yazdırılan mektup meselesini bahane ederek Mustafa Reşid Paşanın istifası sağlanmış ve hemen Âli Paşanın yerine Viyana kongresi üyeliğine tayin olunmuştur. Esasen kendisi daha evvel Âli Paşanın gönderilmesini de pek arzu etmemiş, işi bir müddet sürümcemede bırakmış ve hattâ bu yüzden Hariciye Nazırı ile araları biraz daha açılmıştı.

Âli Paşa, Sadaret makamına tâyin edilip İstanbul'a dâvet edildiği zaman konferans tesadüfen inkıtaa uğramış bulunuyordu. İngiltere ve Fransa delegeleri çıkmaza giren konferansı terkedip gitmişlerdi.

Mustafa Reşid Paşa, bu konferansta bizzat bulunmayı arzu ettiği gibi, Abdülmecid de böyle istiyordu. Hattâ, onu götürmek ve Âli Paşayı getirmek için bir vapur hazırlanmasını bile irade etmişti. Mustafa Reşid Paşa da yola çıkmağa hazırlanıyordu. Bu sırada konferansın dağıldığı ve Viyana'dan Paris'e dönen Fransa Dışişleri Bakanının da bu yüzden bakanlıktan ayrıldığı haberi geldi (Hayreddin: Vesaik-i Tarihiye ve Siyasiye; Kitap 3, S: 101). Bunun üzerine tabiatiyle Mustafa Reşid Paşanın Viyana'ya hareketi geri bırakıldı.

Âli Paşa - Stradford

Diğer taraftan Âli Paşanın Sadarete gelmesi, Fransa'yı memnun etmişti. Bu zatın bilhassa İstanbul'da büyük bir nüfuz kazanarak her işe müdahaleye başlayan İngiltere elçisi Stradford'u sevmediği biliniyordu. Hakikaten Âli Paşa, elçinin kudret ve dirayetini, hattâ Osmanlı devleti hakkındaki iyi niyetlerini kabul etmekle beraber, onu çok kibirli ve fazla haris bulurdu. Babıâlinin saray tesirinde bile bulunmasına tahammül edemezken, bu elçinin her işe karışmasını veya karışmak istemesini hoş görmez, buna tahammül edemezdi. Osmanlı hükûmetlerinin kuvvetli, müstakil ve itibarlı olmasına taraf-

Mehmed Emin Âli Paşa

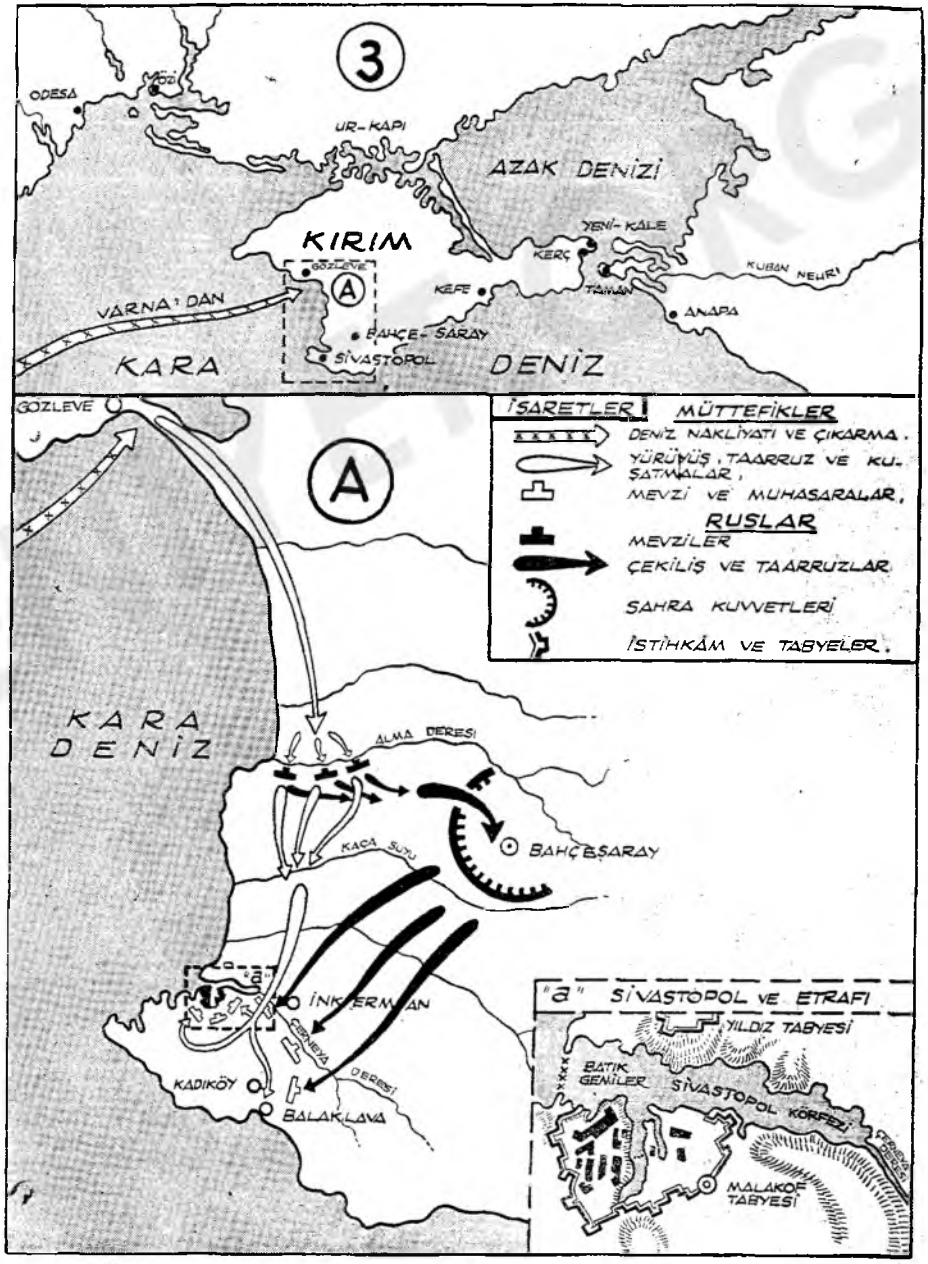

Kırım ve Sivastopol muharebelerini gösteren kroki

tardı. Bir çok milletlerden bir araya gelmiş imparatorluğun ancak bu sayede doğru dürüst idare edilebileceği kanaatinde bulunuyordu.

Viyana konferansı neticesiz kalınca, muharip devletler barışı kurmak için müşterek düşmanı bir an evvel yenmekten başka çare kalmamış olduğunu bir daha anlamış bulunuyorlardı. Bunun için cephedeki kuvvetlerini mümkün olduğu kadar arttırmağa çalıştılar.

Savaşı bitirmek için müttefiklerin aldıkları tedbirler, yılın ilk çarpışmaları

Müttefikler ise, imparatorluğun her tarafında büyük üzüntüyü mucip olan Bursa yer sarsıntısına aldırmayarak senenin başındanberi ordularını takviye etmekle meşgul idiler. Menekşeler solmadan evvel Sivastopol'u almak istiyorlardı (A. Slade - A. Rıza Seyfi tercümesi; Türkiye ve Kırım harbi; S: 230).

1855 martında Fransız ve İngiliz ordularının kuvveti Osmanlılarla birlikte 145 bin kişiyi bulmuştu. Harb sahasına tabya edilen çeşitli topların sayısı da 500 kadardı ve her top için 500 atımlık mermi vardı. Ayrıca ikmâl işlerini çabuklaştırmak üzere de Balaklava'dan ordugâha kadar bir demiryolu döşenmişti.

1855 yılı ilkbaharına kadar noksanlarını tamamlamaya çalışan müttefikler Sivastopol'ün zaptı için muntazam muhasara planı içinde örümcek ağına çevirdikleri mevzilerini Rus tabyalarına gittikçe yaklaştırdılar. Fransızların Beyaz kale tabyasına, İngilizlerin Redan ve Çernaya (Karasu) ya karşı yaptıkları taarruzlar, Rusların sık sık başvurdukları çıkış hareketleri hep mevzii savaş faaliyetleri halinde kaldı. Bunların en mühimmi, 22/23 mart gecesi General Hrolof'un sekiz bin kişilik kuvvetle Yeşil tepeden yaptığı çıkış hareketidir. Bu hareket, Ruslara 1400 ölüye mal olarak neticesiz kalmıştı (A. Tevfik Gürel; Kırım savaşı, S: 95).

Müttefik kumandanları (soldan) Pelisiye, Ömer Paşa, Raglan savaş yerinde

Raglan, Ömer Paşa, Pelisiye arasında savaşın yönetimi üzerinde bir görüşme

Bu sırada, müttefik ordularının kuvveti, en yüksek derecesine varmış bulunuyordu. Her biri dörder tümenden mürekkep iki kolordu ile bir ihtiyat kolordusu şeklinde tensik edilen Fransız birlikleri 75 bin mevcudu bulmuştu. İngilizler de beş altı bin kişilik bir takviye almışlarsa da, soğuk ve hastalık yüzünden verdikleri kayıplardan kuvvetleri 27 bin kişi kalmıştı. Ayrıca Gözleve'de bulunan Ömer Paşa kuvvetleriyle, Istanbul'daki bir Mısır tümeninin Sivastopol'a getirilmesine karar verilmişti. Kuvvetli bir bombardımanla düşman tahkimatının tahrip edilip Rus ordusunun taarruza mecbur bırakılacağı ve kat'î zaferin de bu ordunun yenilmesiyle elde edileceği umuluyordu.

Kerç'e ilk çıkartma teşebbüsü ve kumandanlar arasında ihtilâf, Kerç'in alınması

İngilizler, Rusların Azak denizindeki kuzey iskelelerden istifade ederek Kırım'daki kuvvetlerini besleyen ikmâl yollarının kesilmesini teklif ettiler. Fransız başkumandanı, kuvvetleri şimdilik dağıtmanın doğru olmadığını ileri sürdüyse de İngilizler ısrar ettiler. Nihayet, Osmanlı, Fransız ve İngiliz kuvvetlerinden mürekkep bir savaş birliği, Kerç'e bir çıkarma yapmak üzere gemilere bindirildi. Kuvvetleri dağıtmamağa taraftar bulunan Fransa devletinden başkumandanları Kanrober'e gelen emir üzerine geri dönüldü ve hareket böylece yarım kaldı. İngilizler, hattâ Fransız kuvvetlerindeki subaylar buna Kanrober'in sebep olduğunu sandıklarından bir çok dedikodular alıp yürüdü. Aralarındaki fikir ayrılıklarının Fransız ve İngiliz birliğini tehlikeye düşüreceğini hisseden Fransız kuvvetleri başkumandanı, imparatora telgrafla müracaat ederek vazifeden affını istedi. Yerine eski Cezayir valisi olup bu sırada Kırım'da tümen kumandanı olarak vazife gören General Pelisiye (Pelissier) nin tayinini tavsiye etti. Kendisi ise, sadece bir tümen kumandanlığı istiyordu. Üçüncü Napoléon bu üç isteği de kabul etti.

16 mayısta General Marmora kumandasında onbeş bin kişilik bir Piyemonte ordusu savaşlara katılmak üzere Kırım'a gelmişti. Bu sırada İngiliz askerlerinin mevcudu 32 bine, Osmanlı askerlerinin sayısı ise 55 bine varmış bulunuyordu. Yani, Kırım'da bulunan müttefik ordularının toptan asker mevcudu 200 binin üstüne çıkmıştı.

Bunun üzerine son ve kat'i darbe indirilmeden evvel düşman kuvvetlerinin sarsılması için Kerç'e çıkarma teşebbüsünün tekrarlanmasına karar verildi. Bu maksatla dört Fransız piyade alayı, iki Fransız süvari taburu, dört İngiliz piyade alayı ve dört Osmanlı piyade alayından mürekkep 16 bin kişilik bir kuvvet hazırlandı. Bu kuvvet, bir savaş filosunun himayesinde Kerç kıyılarında Kamış Burnu mevkiinde karaya çıkarıldı ve doğru Kerç şehri üzerine yürüdü. Burasını altı bin kişilik bir kuvvetle muhafaza eden General Varengel, bir savunma savaşına teşebbüs etmeden şehirden çekildi. Aynı zamanda muazzam erzak stoklarını imha etti (24 mayıs 1855). Müttefik birlikleri ileri hareketlerine devam ederek Yenikale'yi de zapt ettiler. Sonra, Azak denizi kıyılarındaki erzak ve malzeme depolarını birer birer tahrip edip Rusları bu kaynaklardan mahrum bıraktılar. Diğer taraftan Ruslar, Anapa ve Sohum müstahkem kalelerini tahrip ederek bu mevkilerden de çekildiler.

Sivastopol'un hücumla alınmasına karar verilmesi, Malakof tabyası taarruzu

Müttefikler daha evvel Sivastopol'u kat'i bir muhasara altına aldıktan sonra kendiliğinden düşmesini beklemeğe karar vermişlerdi. Kanrober (Canrobert) bilhassa bu fikirdeydi. General Pelisiye (Pelissier) ise, bunun vakit kaybetmekten başka bir şeye yaramadığı düşüncesindeydi. İngiliz kumandanı da böyle düşündüğü için mevkiin hücumla zaptına karar verildi. Üçüncü Napoléon'un bu hususta General Pelisiye'ye gönderdiği kat'i emirlerin esası şunlardı:

1 — Rus ordusu mağlûp edilecektir.

2 — Müstahkem liman zaptolunacaktır.

3 — Sivastopol düştükten sonra Kırım tahliye edilecek, istihkâmlar tahrip veya Osmanlılara teslim olunacaktır.

İmparator, İngiliz kuvvetleri kumandanı Reglan'a da kendi devletince aynı emrin verildiğini bildiriyordu (30 mayıs 1855).

4 haziran günü, Rusların meşhur Mala-

Rus istihkâm uzmanı Todleben

Kırım'da Piyemonte birlikleri

kof tabyalarını koruyan Yeşil Tepe mevkiinden şiddetli bir iz'aç ateşi başladı. Buna karşılık 6 haziranda Yeşil Tepe müttefik topları tarafından kesif bir ateş altına alındı. Ertesi günü taarruza geçildi. Kanlı savaşlar sonunda Yeşil Tepe zaptedildi. Bu savaşlarda, müttefikler ve Ruslar, aşağı yukarı yarı yarıya paylaşmak şartiyle on bin ölü ve yaralı vermişlerdir.

Sivastopol'u müdafaa eden en mühim yer, şüphesiz ki Malakof tabyalarıydı. Burası hem savaş sahasına, hem de büyük ve küçük limanlara hâkimdi. Zaptedildiği takdirde hem limandaki Rus donanması tahrip edilir, hem de Sivastopol'un müdafaası zayıflardı. Ruslar bu yere, savaşın başlarında ölen Amiral Kornilof'un adını vermişlerdi. Bu tabyaları, Rusların meşhur istihkâm uzmanı Yarbay Todleben hazırlamıştı.

Müttefikler, 17 mayısta şiddetli bir topçu ateşi açıp ertesi günü taarruza geçtiler. Burası elden çıktığı takdirde Sivastopol'un da müdafaa edilemiyeceğini bilen Ruslar, muazzam bir mukavemet gösterdiler. Üstelik müttefik ordusunda kumanda birliği bulunmadığı için beş bine yakın zayiat verildiği halde Malakof tabyaları alınamadı. Savunma savaşı yapan Rusların zayiatı ise, ancak 1500 kadardı.

Müttefik ve Rus kumanda heyetinin durumu, Gorçakof'un taarruzu

Uğranılan bu muvaffakıyetsizliğin en büyük sebebini, İngilizlerle bir türlü hareket birliği kurulamamasında bulan Fransız kuvvetleri başkumandanı General Pelisiye istifa ettiyse de, Harbiye Nazırının ricası üzerine istifasını geri aldı. Yalnız onun arzusu üzerine General Kanrober ile General Boske geri alınarak yerlerine General Makmahon (Mac-Mahon) ve General Herbion tayin edildiler. Bu sırada İngiliz kuvvetleri başkumandanı Raglan da, bir türlü önü alınamıyan koleraya yakalanıp öldüğü için, yerine General Simson (Simpson) geçti (28 haziran 1855).

Fransız generali Makmahon

Diğer taraftan müttefiklerin mütemadi bombardımanları yüzünden, Rusların Stomin, Amiral Nahimof, Pamerkof gibi değerli kumandanların ölümüne sebep olmuştu. Sivastopol müstahkem mevki kumandanı Todleben de yaralı bulunduğu için verilen emirlere güçlükle nezaret edebiliyordu. Gorçakof ise, maiyetindeki kuvvetlerle birlikte hâlâ Bahçesaray'da idi. Baştanberi tereddüt içinde bulunuyor ve bu savaşa kaybedilmiş gözüyle bakıyordu. Tifo ve skorpit yüzünden müttefikler ordusu adamakıllı sarsılmış ve muhasara gevşemiş olduğu halde, ağustos başlarında Sivastopol'un tahrip edilip boşaltılmasını teklif etmişti. Çar Aleksandr, bunu reddetti. Gorçakof, yanında yıpranmamış bir ordu bulunduğu halde Sivastopol savaşlarına seyirci kalmasının tenkid edilmesi üzerine, yenildiği takdirde mes'uliyet kabul etmemek şartiyle müttefiklere karşı harekete geçebileceğini bildirdi. Bunun üzerine Karasu (Çernaya) istikametinde taarruz emri aldı. Müttefikler de onun harekete geçeceğini sezinlemişlerdi. Ömer Paşa kumandasında bulunan 12 Osmanlı taburu ile 4 İngiliz süvari bölüğü, İngiliz ve Fransız topçu kuvvetleri ve bir miktar Fransız süvarisinin aynı istikamette bir keşif taarruzu yapmasına karar verilmişti. Bu kuvvetler ilerleyerek Çernaya'nın sağ kıyısındaki sırtları işgal ettiler. Hiç bir düşmana rastlanmamıştı. Bir kaç gün sonra da iki Fransız tümeni ile bütün Fransız süvarisi Çernaya deresine ve köprüsüne hâkim bölgeleri tuttular. Böylece Gorçakof ordusunun yolu kesilmiş oluyordu. 40 bin kişiyi bulan bu kuvvetler, General Herbion (Herbillon) un kumandasındaydılar. Bunların sağında Piyemonte tümeni, merkez ve sol kanadda birer Fransız tümeni, bunların gerisinde birer Fransız tugayı, sağ kanad gerisinde Osmanlı ordusu ile bir kısım İngiliz kuvvetleri yer almışlardı.

Üç kolordudan mürekkep 60 bin kişilik Rus ordusu, bu örtme kıtalarına 16 ağustos tarihinde taarruz etti. O sabah iki Rus kolordusu önde ve biri arkada olmak üzere ilerleyip müttefik ileri karakollarını geri attıktan sonra Çernaya deresini geçerek asıl mevzilere hücumda bulunmuşlardı. Müttefikler gecedenberi başlayan düşman faaliyetini sez-

miş oldukları için gafil avlanmadılar. Fransızlar şiddetle mukavemet ettikleri gibi, Osmanlı ordusu bir kısmı ile sağ kanaddan ve diğer kısmı ile Fransız - Piyemonte kuvvetlerinin arasından taarruzda bulunup düşmanı pek ağır zayiat verdirerek püskürttü. İkinci Fransız ihtiyat kolordusu savaş yerine yetiştiği zaman, Rus ihtiyat kolordusu da taarruza geçmişti. Bu da püskürtüldüğü için Ruslar, Çernaya suyunu gerisin geriye geçip çekilmek zorunda kaldılar. Arazi fazla ârızalı olduğu için süvari takibi yapılamadı. Diğer birliklerin de mevzilerini bırakmaları doğru görülmediğinden Ruslar çekiliş hareketlerini kolaylıkla başardılar. Bununla beraber, altı binden fazla zayiat vermişlerdi.

Malakof tabyalarının ele geçirilmesi, Sivastopol'un düşüşü

Böylece, Gorçakof kumandasındaki Rus ordusunun bir başarı kazanamıyacağı ve tehlike teşkil edemiyeceği anlaşılmış olduğundan, bütün kuvvetlerin Sivastopol'a yapılacak kat'i taarruza katılmasına karar verildi. Esasen siperler ilerliye ilerliye Rus tahkimatına iyice yaklaşmış bulunuyordu. Malakof tabyalarına ve Küçük-ok tabyaya ancak yirmibeş metre kalmıştı. İngilizler Büyük-ok tabyaya 200 metre mesafeye kadar sokulmuşlardı. Merkez burcuna 30-40 metre uzaklıkta bulunuyorlardı. Burası 350, Malakof tabyaları 250, Büyük-ok tabyası 200 topla döğülebilecekti. Bu taarruzun ilk hedefi, Malakof tabyaları olacaktı. Çünkü, yukarıda da söylediğimiz gibi, burası ele geçmeden Sivastopol'un düşmesi hemen hemen imkânsızdı.

Bu sırada Sivastopol'da bulunan düşman müdafaa kuvvetleri seksen bin mevcudu bulmuştu.

5 eylül 1855 tarihinde bütün müttefik bataryaları şiddetli bir bombardımana başladılar. Bütün tahkimat, 8 eylül günü öğleye kadar fasılalarla ağır şekilde döğüldü. Bu bombardımanlara, savaş gemileri de katılıyorlardı. Rus mukavemet noktaları ağır şekilde ezildi. Şehirde bir çok yangınlar çıkmış, cephanelikler infilâk etmiş, limandaki gemiler batmıştı. Sonra, bütün noktalardan taarruz başladı. Asıl hedef Malakof tabyası idi. Bu tabya 350 metre genişliğinde ve 150 metre derinliğinde toprak bir kale idi. Etrafı derin ve geniş hendeklerle çevrilmiş, 62 topla müdafaa ediliyordu. Malakof tabyasına karşı yapılan hücumu Fransız Generali Makmahon idare etmekteydi. Etrafı saran duman ve alev, atılan lâğımların korkunç gürültüleri arasında General Pelisiye genel hücum emrini vermişti. Savaşlar, gittikçe artan bir şiddetle devam ediyordu. Aradan saatler geçtiği halde, zaferin hangi tarafa güleceği belli değildi. İngilizlerin Büyük-ok tabyaya karşı giriştikleri taarruz hareketi muvaffak ola-

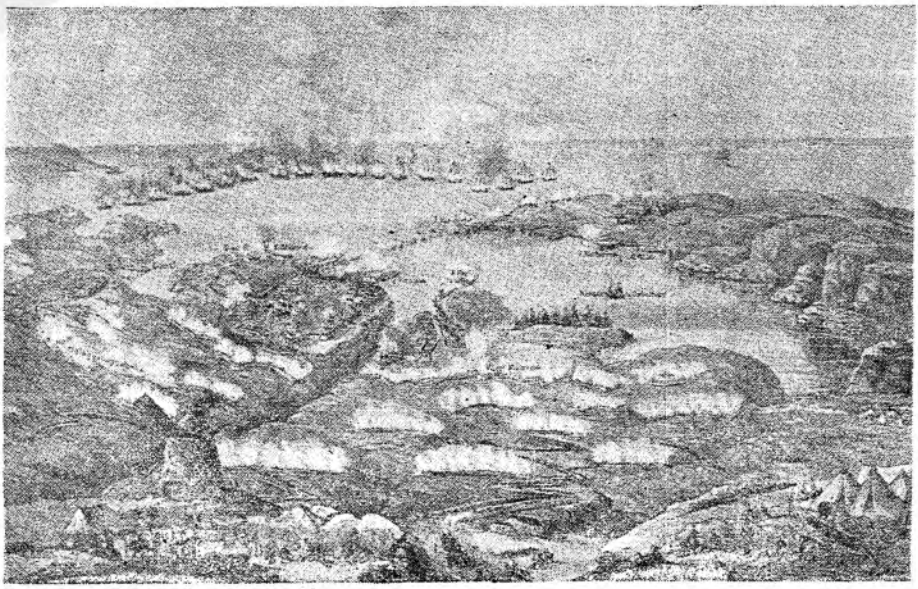

Sivastopol muhasarasının genel gnrünüşü

mamıştı. Merkez burcuna karşı yapılan Fransız hücumu da inkişaf edemiyordu. Buna rağmen. Makmahon, bu kudretli asker, taarruz hareketini durmadan tekrarlıyor, hiç gevşetmiyordu. Fransız birlikleri, akşama doğru Malakof tabyalarına girdiler. Ruslar, burasını geri almak için dalgalar halinde hücumlarda bulundularsa da muvaffak olamadılar (8 eylül 1855).

Ertesi günü, Gorçakof daha fazla dayanmanın faydasız olduğuna karar vererek müdafilerin Sivastopol'u terketmelerine müsaade etti. Asıl şehir, Sivastopol körfezinin güney kıyısında bulunuyordu. Kuzey kıyıya bir köprü ile bağlıydı. Kuzeydeki tahkimat ise zayıftı. Ruslar bu yoldan çekiliyorlardı. Şehirde çıkan ve çıkartılan büyük yangınlar, infilâk eden cephanelikler, havaya atılan tahkimat müttefiklerin onları takibine engel oluyordu. Nihayet şehir boşaltıldıktan sonra köprü de ortadan kaldırıldı. Müttefikler tamamen tutuşup yanmakta ve infilâklerle sarsılmakta olan şehre, güçlükle girebildiler. Ancak birkaç gün içinde yangınlar söndürülüp yollar temizlenebildi. Müttefik bayrakları zafer nişanesi olarak harabeler üzerinde dalgalanıyordu.

General Pelisiye'ye bu muvaffakıyetine karşılık Mareşal rütbesi ve Malakof dukası ünvanı verildi.

Sivastopol'un zaptı neticesini veren son hareketlerde Ruslar 13 bin, müttefikler 10 bin zayiat vermişlerdi.

Sivastopol'dan çıkan Ruslar, kuzeye doğru çekilmişler ve orada müttefiklerin yeni bir taarruzunu beklemeğe başlamışlardı. Bu taarruz, yapılmadı. İngilizlerin ve Üçüncü Napoléon'un bütün arzusuna rağmen Pelisiye yeni ve kanlı savaşlara girişmeyi doğru bulmuyordu. Yalnız Odesa'nın karşısındaki Kılburun kalesinin mutlaka alınmasına karar verilmişti. Bunun için 15 ekimde Kılburun'a beş kilometre mesafede karaya asker çıkarıldı. Ertesi günü kaleye ateş açıldı. Bombardıman otuz saat sürdükten sonra Kılburun teslim oldu (17 ekim 1855). İki gün sonra Ruslar, Özi kalesini de tahliye zorunda kalmışlardır.

Diğer taraftan ise, Rusların Gözleve yakınındaki karargâhını abluka altında tutan Osmanlı ve Fransız birlikleri Ruslara karşı müşterek harekete geçip bu kuvvetleri de çekilmek zorunda bıraktılar. Daha evvel de Osmanlı ordusunun mühim bir kısmı, Ruslar tarafından sıkıştırılan Kars kalesinin kurtarılmasına yardım için gemilerle Sohum'a doğru yola çıkarılmışlardı.

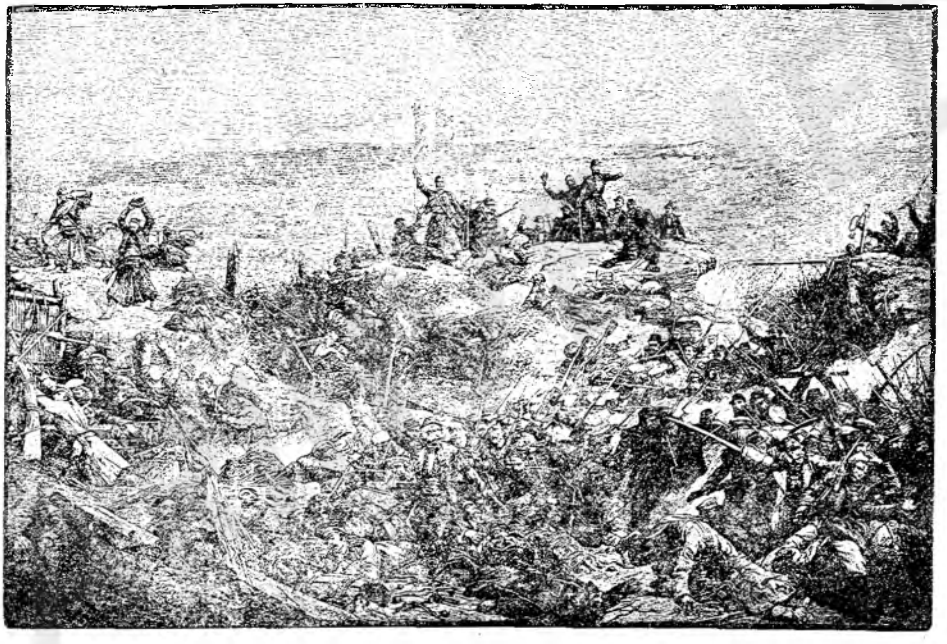

Malakof tabyasının zaptı (Yvon'un bir tablosundan)

Doğu-Anadolu cephesi olayları

Doğu-Anadolu cephesinde 1854 yılı çarpışmalarından sonra başlayan, dokuz ay kadar süren bir durgunluk devri sırasında, Osmanlı ordusunun kumandanlığına Zarif Mustafa Paşa tayin edilmiş ve İngiliz albayı Vilyams kumandasında bir İngiliz subay grubu da gönderilmişti. Zarif Mustafa Paşa bunlarla geçinemediği için Anadolu ordusu kumandanlığı, Rumeli cephesinde başarılar kazanmış olan İsmail Paşaya verilmiştir.

Uzun durgunluk aylarından sonra, Rus ordusu, 14 haziranda tekrar harekete geçerek Kars üzerine yürüdü (1855). Osmanlılar, Kars'ı bütün güçleriyle müdafaaya karar vermişlerdi. Ruslar, 16 haziranda Osmanlı ileri karakollarını geri atmışlar ve kaleye onbeş, yirmi kilometre mesafeye kadar yaklaşmışlardı. Bu ordu otuz bin kişilikti. Müdafaa ordusu da buna yakındı. Ruslar, Kars'ı muhasara ettiler. Erzurum ve Batum'da bulunan Osmanlı kuvvetlerinin bu savaşa müdahale edebilmeleri İstanbul'dan buna dair bir emir almalarına bağlı bulunduğu gibi, bu ordularda idaresizlik, inzibatsızlık, talim ve terbiye noksanlığı son derecede bulunduğu için ciddî bir yardımlarının dokunması da esasen şüpheliydi. Bunun üzerine Osmanlı, Fransız ve İngiliz askerlerinden mürekkep 43 bin kişilik bir kuvvetin deniz yoluyla Anadolu'ya taşınması düşünüldü ise de, tahakkuk etmedi. Nihayet yalnız Osmanlı kuvvetlerinin gönderilmesi kararlaştırıldı. Bu sefer de, çıkarmanın nereye yapılacağı hakkında bir türlü düşünce birliğine varılamadı. Bu münakaşalarla aradan bir ay geçti. Ruslar ise, Kars'ı muhasara etmişler, açlıktan teslim olmasını bekliyorlardı. Böylece, eylül sonu ve Sivastopol'un sukutu ve Ömer Paşa kuvvetlerinin Sohumkaleye çıkarma yaptıkları haberi geldi. Rus kumandanı, bunun üzerine Kars'ı hücumla zaptetmeğe karar verdi. Taarruz 22 eylülde baskın şeklinde yapıldı ise de müdafiler gafil avlanmadıkları için bu taarruz kanlı şekilde püskürtüldü. Ruslar, yedi bine yakın ölü vermişlerdi.

Kars'a yardım için 20 bin kişi ile Sohumkaleye çıkan Ömer Paşanın yanında ayrıca 37 top vardı (7 ekim 1855). Kasım başında bu kuvvetler İngur nehrinin kuzey kıyılarına vardı. Ruslar, nehrin karşı tarafında müdafaa mevzii almışlardı. Ömer Paşa, 6 kasımda taarruza geçti. İskender Paşa kumandasındaki bir tümen düşmanı cepheden tesbit ederken kendisi Rusların sağ kanadına hücum etti. Rus generali sarılmamak için çekilmek zorunda kaldı. Bu sırada İskender Paşa tümeninin açtığı şiddetli ateş, düşmana pek ağır zayiat verdirdi. Osmanlı ordusunda kuvvetli süvari birlikleri bulunmadığı için mağlûp halde kaçan düşman takip edilemedi.

Kars müdafaası ve kalenin teslim olması

Ruslar, bu esnada Kars'ı şiddetle tazyik ediyorlardı. Erzurum'da bulunan Selim Paşa, Trabzon üzerinden yardıma gitme emrini aldığı halde harekete geçmemişti. Kars müdafileri ve ahalisi, kalede tükenen yiyecek yüzünden pek güç duruma düşmüşlerdi. Açlıktan askerde derman kalmamıştı. Halk da

Serdar-ı ekrem Ömer Paşa

Sohum-kale'den görünüş

aynı durumda idi. Kalede bulunan İngiliz subayları halkı at eti yemeğe teşvik ettikleri halde, evvelâ reddedilmiş, lâkin açlık hâd derecesine varınca ölü hayvanlar bile yenmişti. Hastahanelerde ise, iki bin hasta ve yaralı asker yatıyorlardı. 21 kasımda kar fırtınası başladı. Her gün soğuktan ve açlıktan bir çok kimseler ölüyordu (General Vilyams'ın Erzurum konsolosu Briand'a gönderdiği mektuplar. Yüzbaşı Fevzi'nin 1853 - 55 Türk - Rus harbi adlı eserinden naklen).

23 kasımda gün doğarken Ruslar, Osmanlı karargâhını bombardımana başladılar. Verilen alarm işaretine ancak yedi asker itaat edebildi. Böylece, hiç bir kurtuluş ümidi kalmadığı anlaşıldı. Ruslar taarruza geçecek olsa, karşı koyacak kuvvet kalmamıştı. Bunun üzerine daha evvel davranıp barış yoluyla teslim olunmağa karar verildi. Sonunda müzakereler başladı ve Kars kalesi aşağıdaki şartlarla Ruslara teslim edildi (25 kasım 1855).

1 — Kars müstahkem mevkii teslim edilecektir.

2 — Kars'daki askerî kuvvetler, şerefleri muhafaza şartiyle kumandanlarıyle birlikte teslim olacaklardır. Müdafaada gösterilen cesaret ve liyakat dolayısıyle subayların kılıcı alınmayacaktır.

3 — Savunma kuvvetlerinin zati eşyalarına dokunulmayacaktır.

4 — Gönüllü ve Redif askerleri memleketlerine döneceklerdir.

5 — Savaşçı sınıfa mensup olmayan doktor, kâtiplerle sıhhî hizmette çalışanlar memleketlerine döneceklerdir.

6 — Orduda bulunan yabancı subay ve uzmanlar memleketlerine döneceklerdir.

7 — 4, 5 ve 6 ncı maddelerde adı geçenler, savaşın devamınca hiç bir muharebeye katılmayacaklarına dair askerî şerefleri üzerine söz vereceklerdir.

Kars kalesinin tesliminden sonra gerek kışın şiddeti ve gerekse iki tarafın yorgun düşmesi dolayısıyle savaş hareketleri durdu. Ömer Paşa ordusu da, büyük güçlük ve fena hava şartları içinde geriye çekildi. Zivi nehrini aşıp Çolotu'ya geldi. Orduda romatizma ile salgın hastalıklar yaygın halde idi. Bu ordu da savaş sonuna kadar yeni bir harekette bulunamadı.

Doğu Anadolu cephelerinde geçen savaşlar sırasında şahsî gayretsizlik ve hataları yüzünden genilgilere ve felâketlere uğranılmasına sebep oldukları için Müşir Ahmed Paşa ile Ferik Rıza Paşaların rütbeleri alınıp beşer yıl müddetle Mağosa'ya sürgün edilmişlerdir.

Savaşın son safhasında İngiliz-Fransız anlaşmazlığı, Osmanlı devletinin durumu

Böylece, Doğu Anadolu cephesinde savaşlar sona ermiş, Sivastopol da zapt ve tahrip edilmişti. İngilizler Viyana'da ileri sürülen dört maddelik teklifi kabule yanaşmamış olan Rusya'nın tamamen yere serilmesini istiyorlar, Kronştad müstahkem mevkiinin de tahribinden, Petersburg'un bombardımanından bahsediyorlardı. Hattâ, Finlandiya'nın iadesi vaadiyle İsveç'le bir anlaşmaya bile varmışlardı. Üçüncü Napoléon, Fransa'ya pek pahalıya mal olan bu savaşın artık durması arzusundaydı. İngiltere'nin ısrarı üzerine de ancak Avrupa haritasını yeniden düzenliyecek büyük hareketlere katılabileceğini kesin şekilde söyledi. Ona göre Lehistan'ın Rusya'dan, Macaristan'ın Avusturya'dan ayrılmasını, İtalya Birliğinin kurulmasını, Ren nehrinin sol kıyısıyle Belçikanın Fransa'ya katılmasını temin edecek, yani 1815 Viyana Kongresinin kur-

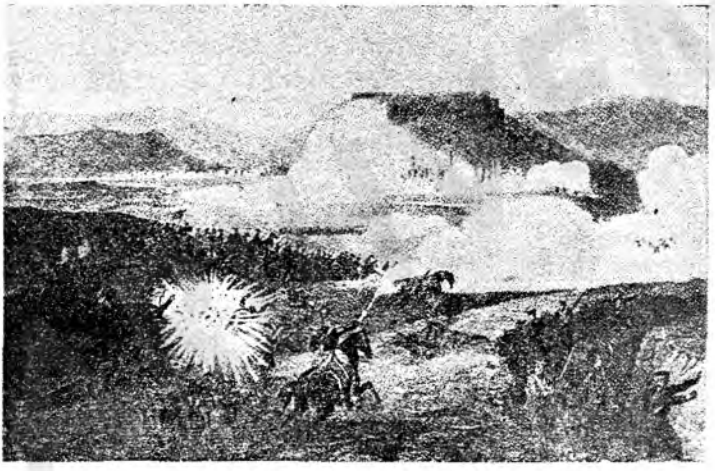

Kars muhasarasından bir görünüş

İlk kâğıt para ve dış istikrazlar

(İlâve : 175)

★

Abdülmecid tahta çıktığı zaman, Osmanlı devleti büyük bir para darlığı içinde bulunuyordu. Üçüncü Mustafa zamanında başlıyan ve 1792 de sona eren savaşlar, 1798 de Fransızların Mısır'a taarruzu, 1804 Sırp isyanı, 1806 yılında başlıyan Rus savaşı, bunu takip eden Mora ihtilâli, yeni bir Rus savaşı ve nihayet Mısır valisinin ayaklanması gibi olayların devlet hazinesine yüklediği ağır külfet Osmanlı devletinin malî takatını sona erdirmişti. Buna çare olarak Onyedinci yüz yıl ortalarından beri tatbik edilen zararlı bir usule yani bir nevi enflasyona gidiş demek olan tedavüldeki paranın ayarını düşürmek çaresine baş vurulmuş, bu ise iktisadî düzeni alt üst etmişti. Abdülmecid tahta çıktığı sırada paranın ayarı o kadar bozulmuştu ki, daha az masrafla imâl edebildikleri için, kalpazanların piyasaya sürdükleri kalp paralar değer bakımından devlet parasından daha üstün hale gelmiş bulunuyordu.

İşte, bu durum karşısında Avrupada onsekizinci yüzyılın sonlarından itibaren kullanılmaya başlanan kâğıt para usulüne baş vurulmak mecburiyeti hâsıl oldu. Bunun üzerine ilk defa 1840 tarihinde (Kaime-i Mutebere) adiyle 160 bin Osmanlı altını karşılığında kâğıt para çıkarıldı. Bir kaimenin âzamî değeri 500 kuruş, en küçük kupür ise on kuruştu. Bunlar, el ile hazırlanıyordu. Üstelik üzerlerinde seri ve sıra numarası yoktu. Yani piyasadaki miktarlarının kontrolu imkânsızdı. Bu yüzden taklit edilmeleri çok kolaydı. Bu ilk kaimeler yüzde seksen faizli idi. Halka, altın para karşılığında veriliyordu. Sekiz yıl sonra altın para ile değiştirilecekleri ilân edilmişti. Yani aslında hamiline ait faizli devlet tahvilâtı veya hazine bonosu değerinde idiler. Bunlar için kıymetli maden olarak her hangi bir karşılık bahis konusu değildi. Devlet başta vergi borcu olmak üzere bütün hazine alacakları için bu kaimeleri aynen nakit para gibi kabul ettiğinden değerleri böylece garanti edilmiş oluyordu.

Bu şekilde devlete az bir masrafla bolca paraya kavuşmak tatlı geldiğinden aynı yıl içinde 400 bin liralık kaime daha çıkarıldı. 50, 100, 500 kuruşluk kupürler halinde olan bu kaimelerin eni ve boyu öbürlerinden biraz daha küçüktü. Ayrıca kolayca taklitlerine engel olunmak için üstlerinde tura, altlarında Maliye nazırının mühürü ve

→

arkalarında (Nezaret-i Celile-i Maliye) damgası vardı. İlk el yazısı kaimelerin ise taklitleri pek çoğaldığından 1842 yılında yeni bir numune üzerine basılarak eskileri tedavülden kaldırıldı. Bundan maada taşralarda sahtesiyle hakikîsini ayırmak müşkül olduğundan para gibi tedavülleri yalnız İstanbul'a tahsis olundu.

Bir müddet sonra kaime sahipleri bunları sadece faizinden faydalanmak için ellerinde tutup tedavüle sevketmez oldular. Senede iki kerre faizini almakla yetiniyorlardı. Bu, bir haylı kârlı idi fakat piyasada kaime buhranı yarattı. Devlet bunun üzerine faizleri yüzde altıya indirmek zorunda kaldı. 1848 yılında Evkaf-ı Hümayun hazinesi tarafından onar, yirmişer ve yüzer akçelik ve akçesi 50 kuruş hesabiyle 500, 1000 ve 5000 kuruşluk üç cins tahvil çıkarılmış ve bunların adına "Evrak-ı Vezâif" denmiştir. Bunlar da yüzde sekiz faizliydi. Kaimelerden farkları yalnız arzu edenlere satılmaları idi. Bu suretle Evkaf nezareti için darphanede on beş bin liralık "Evrak-ı Vezâif" basıldı.

Aynı yıl devlet tarafından yeniden kaime basılmağa başlandı. Bu arada değerce pek küçük, âdeta ufaklık para karşılığı olanlar da çıkarıldığı için faizleri pek az tutuyordu. Nihayet, faizsiz olarak tedavüllerine karar verildi. Bunlar çabuk yıprandığından her yıl yenileriyle değiştiriliyor, bu sırada şekilleri de değiştiğinden sahteleriyle kolayca mücadele mümkün oluyordu. Büyük değerde olanlarının ise altı ayda bir hazinece muayenesi ve mühürlenmesi usulü konmuştu. Lâkin bu tedbirlere rağmen sahtelerinin sayısı bazen hakikilerini aşmakta idi. Bütün dünya kalpazanları âdetâ seferber olmuşlardı. Taklidi pek kolay ve pek ucuz olan "Kaime-i Mutebere" yi durmadan basıp yurda sokuyorlardı. Bu suretle yalnız Amerika'da basılanların miktarı on iki milyon kuruştan fazlaydı.

Bunun üzerine 1852 yılında kâğıt paranın ilgasına karar verilerek bütün memur ve tüccardan "İane-i Umumiyye" adıyla bir defaya mahsus olmak üzere bir buçuk milyon lira toplandı. Lâkin bu paranın ancak dörtte biri kaimenin imhasına tahsis edilip piyasadan çekilebildi. Geri kalan para, devletin diğer pek zarurî ihtiyaçlarına harcandığından kâğıt para yine piyasada kaldı.

→

→

Ortada kâğıt para tedavül ettikçe yabancı paraların da buna göre sabit bir değere bağlanması gerektiğinden Galatanın iki meşhur sarrafı olan Leon ve Baltazzı (Baltacı) hükümetin maddî yardımı, nezaret ve garantisi altında (İstanbul Bankası) adıyla bir müessese kurdular. Bir müddet sonra devlet bu bankadan 130 milyon kuruşluk bir borç aldı ve vadesi geldiği zaman ödeyemedi. Banka güç duruma düştüğünden piyasaya devletin müsaadesiyle Banka kaimesi (= Banknot) çıkarmağa ve poliçelerini bununla karşılamağa başladı. Bunları belli bir süre sonunda altın ve gümüş para ile değiştirirken iskonto haddini istediği gibi tesbit etti. Bu iş pek kârlı idi. Nitekim, diğer sarraflar da bu yolu tuttular ve İstanbul bankasının ilgasından sonra bile devletin malî itibarını sarsan ve icabında hiçe sayan bu usulü devam ettirdiler.

1856 yılında merkezi Londra'da olmak üzere sırf İngiliz sermayesiyle kurulmuş olan (Otoman Bank), Fransız sermayesinin de iştirakiyle genişletilerek merkezi İstanbul'a naklolundu ve buna Osmanlı devletinin bir nevi merkez Bankası sıfatı ve (Bank-ı Osmani-i Şahane) adı verildi. Bu banka, tütün, tuz, damga ve patent resimleri karşılığında devlete dokuz milyon lira borç verdi. Bununla elde bulunan kaimelerin yüzde kırkı nakden ve yüzde altmışı ise %6 faiz ve %2 amortismanlı esham ile ödenecekti. Bu esham çok rağbet bulmuş ve bilhassa Londra ve Paris piyaslarında tutunarak devletin malî itibarını yükseltmişti. Aynı zamanda da 1861 yılı ağustos ayının sonuna kadar halkın elindeki bütün kaimeler değiştirilmiş oldu.

Böylece, ilk ihdasından yirmi üç yıl sonra ilga olunmuş olan bu kaimelerin piyasadan çekilmesi için halka üç milyon Osmanlı altını ile İngiliz lirası ve Fransız frangı ve bir milyona yakın Mecidiyye ile altı milyon kadar esham dağıtılmıştı.

Bu arada Osmanlı - Rus ve Kırım savaşı sırasında çıkarılmış olan ordu kaimeleri de pek küçük kupürler halinde ve hiçbir had ve hududa tâbi tutulmadan piyasaya sürülmüş oldukları için büyük bir enflâsyon tehlikesi yaratmışlardı. Devlet çare olmak üzere bunları vergi borcu karşılığında kabul ve ele geçeni imha ederek bu tehlikeyi önledi.

Halk arasında Konsolide diye anılan yeni eshamın resmî tâbiriyle "Esham-ı Cedide" nin ise itibarı gittikçe arttığından yerli ve yabancı birçok sermaye ve bilhassa yurd içi küçük tasarruflar bunlara geniş mikyasta yatırılmıştı.

→

→

Lâkin konsolidler zamanla itfa olunamadığından faizleri gittikçe hazineye büyük yük olmağa başlamış, Osmanlı bankası ise sade kendi kârını ve malî itibarını hesaplar bir tavır takınmıştı.

Bu yüzden sonraları çaresiz yeni padişahın devrinde piyasaya yeniden ve bu sefer faizsiz hem de taşralarda tedavül etmek üzere bol miktarda kâğıt paranın sürüldüğü görülür.

★

Osmanlı devletinin ekonomik ve malî sıkıntılarını halletmek, dolayısiyle gelir - gider dengesini temin için bu yüz yılda başvurduğu çarelerden biri de dış krediler, istikrazlar olmuştur.

İmparatorluğun idarecileri bu sıkıntıların önlenmesi ve giderilmesi için en basit bir tedbir olan, millî istihsali artırmak ve ekonomik yapıyı kuvvetlendirmek suretiyle geliri çoğaltmak, aynı zamanda tasarrufla gideri azaltmak gibi ilmî ve esaslı çarelere baş vuracakları yerde önceleri yukarıda naklettiğimiz ayarı bozuk para çıkararak enflâsyonist tedbirlere başvurmuştur. Bilahare de onsekizinci yüz yıl sonlarına doğru bilhassa Rusya - Avusturya savaşlarında imparatorluğun malî durumu hakikaten çıkmaza girince bu sefer de yeni bir çare olarak ilk defa dış krediye başvurmak akla gelmişse de bu hususta müracaatta bulunulan Felemenk, İspanya ve Fas ayrı ayrı red cevabı vermişlerdi.

Bundan sonra ilk istikraz teşebbüsüne 1850 yılında ve Mustafa Reşit Paşanın sadareti sırasında başvuruldu. Hazinenin İstanbul bankasına olan ağır faizli ve vadesi gelip geçmiş borçlarının ödenebilmesi için Paris'de Beşe Detona bankası ve Londra'daki Devo müessesesiyle elli beş milyon franklık bir istikraz mukavelesi imzalandı. Anlaşmaya göre bu borca karşılık yüzde seksen ihraç fiyatiyle elli beş bin tahvil çıkarılacak ve hepsi yirmi yedi yılda itfa olunacaktı. Bunun üzerine vadesi gelen poliçelerini karşılamak için İstanbul bankasının Londra'daki şubesine bu istikraza mahsuben 20 milyon franklık bir avans yatırıldıysa da, o sırada Reşid Paşa iktidardan düştüğü için Abdülmecid bu anlaşmayı tasdiki reddetti (Ocak 1852). Avans iade olunduğu gibi devlet iki milyon iki yüz bin frank ödemek zorunda kaldı.

Hükümdarın istikraz mukavelesini tastik etmeyişine sebep bunun hükümet tarafından kabul edilmeyişiydi. Çünkü bu borcun zamanında ödenemiyeceği tahmin ediliyor böyle bir halin ise siyasî tazyiklere yol açmasından korkuluyordu. Bunun üzerine dış kredi yerine iç krediye başvurulmasına, yani yeniden kâğıt para çıkarılmasına karar verildi. Ancak Osmanlı - Rus ve

→

Kırım savaşının yüklediği ağır masraflar iç kredi ile karşılanamaz hale gelince çaresiz istikraza karar verildi (1854). Devlet bu istikrazı İngiltere'den yapmıştır. İtfası için Mısır vergisinden altmış bin kese karşılık gösterilmiş olan yüzde altı faizli bu istikrazdan devlet hazinesine (2.514.913) Osmanlı altını girmiştir. Faiz ve masraflarla birlikte borçlanılan miktar ise 3,3 milyon Osmanlı altınını bulmuştu. Borç taksitleri Nisan ve Ekim aylarıydı. Böylece Osmanlı borçları devri açılmış oldu. Devam eden savaşın bütçede hâsıl ettiği açık bu istikrazla kapatıldıysa da bir yıl sonra husule gelen büyük malî kriz, devleti yeni bir istikraza sürükledi. Bunun şartları çok müsaitti. Faizi yüzde dört, ihraç fiatı yüzde 102 5/8 di. Bu yüzden ele geçen miktar (5.644.375) osmanlı altını, borçlanılan miktar ise 5,5 milyon osmanlı altını idi. Karşılık olarak Mısır vergisinden, İzmir gümrüğünden ve Suriye gümrüğünden cem'an yılda 6.3 milyon frank tahsis edilmişti. Bu istikraz Londra'daki Roçild bankası tarafından başa baş satın alınmış ve karşılığında her biri yirmi Sterlin değerinde yüzde dört faizli 250 bin tahvil çıkarılmıştı.

Savaştan sonra devlet yeniden malî darlığa düştü (1858). Bir kere de borç almağa alışıldığı için hemen bu çare akla geldi. Bu suretle değerini kaybeden kâğıt paranın geri çekilmesi düşünülüyordu. Bu istikraz akdedilirse hazine bonolarının tamamen kaldırılması ve kâğıt paranın iki yıl içinde ilgası kabil olabileceği hesaplanmıştı Lâkin, Osmanlı malî menbalarına karşı gösterilen emniyetsizlik işi güçleştirdi. Bu sırada Osmanlı bankasının kurulması iyi bir tesir uyandırdı. Devlet bu sayede İngiltere'deki Dent Polmer bankasiyle bir istikraz akdetti. Bunun şartları oldukça ağırdı. Devlet 5,5 milyon Osmanlı altını borçlanıyordu. Bunun 3,3 milyonunun ihraç fiyatı yüzde seksen beş, 2,2 milyonunun yüzde altmış iki buçuktu. Faiz %6 idi. Devlet hazinesine bu istikrazdan (4.056.250) lira girdi. İstikraz 1860 yılında başlamak üzere otuz üç yılda itfa edilecekti. Karşılık İstanbul gümrüğü geliri ile Oktorva resminden yılda verilecek 350 bin sterlindi. Bunun muntazaman tahsiline tahvil hamilleri tarafından seçilen delegeler nezaret edecekti.

Bu ağır şartlar ve çeşitli devlet varidatının borç taksitlerine bağlanması, devleti yeniden daha vahim malî buhranlara sürükledi. Bu sefer 17.6 milyon Osmanlı altını borçlanılmak isteniyordu. Lâkin o kadar ağır şartlar teklif edildi ki, devlet bundan vazgeçmek zorunda kaldı. Buna göre devletin elinde bulunan emlâk ve arazinin Osmanlı

→

teb'asına olduğu gibi yabancılara da satılabilmesi veya kiralanması, devletin bütün kalan varidatını karşılık göstermesi, vakıflara ait mallarda esaslı bir tensikat yapılması ve Osmanlı maliyesinin milletlerarası bir kontrol altına konulması ileri sürülmüş ve ihraç fiyatının ancak yüzde 53 3/4 olabileceği bildirilmişti.

Bu istikrazdan vazgeçildikten sonra Paris'e bir heyet gönderildi (1860). Lâkin Osmanlı devletinin arzu ettiği gibi ikramiyeli tahvilât esasına dayanan istikraz sistemine kimse yanaşmıyordu. Paris borsası bu teklifi reddetti. Bunun üzerine malî teşebbüsleriyle şöhret ve itibar kazanmış bankerlerden Mires tavassutta bulundu. Bu sayede istikraz Paris borsa cetveline kayıt olundu. Buna göre borçlanılacak miktar 400 milyon franktı. Faizi %4, ihraç fiyatı yüzde 53 3/5 olarak tesbit olundu. İtfa müddeti otuz altı yıldı. Her biri itibarî kıymeti beş yüz franklık 800 bin tahvil çıkarılacaktı. Bunları ihraç fiyatiyle ve peşin para ile banker Mires satın almayı taahhüt ediyordu. Karşılığında kalan gümrük geliri ve tütün, tuzlu balık, gülyağı resimleriyle ipek ve zeytinyağı a'şarı, tuzlalar iltizam bedeli gösterilecekti. Neticede bu tahviller Londra ve Amsterdam borsalarında iyi kabul görmediği gibi Paris malî çevrelerince de itibar olunmadığından 102 bin tanesi satıldıktan sonra durduruldu. Esasen daha fazlasını kimse almıyordu. Bunun üzerine bundan hâsıl olan (1.400.588) altın Osmanlı hazinesine ödendi. Devlet ise (2.240.942) altın borçlanmıştı. Mires bir cemile olmak üzere ihraç fiyatının yüzde 62,5 çıkarılmasını temin etti.

İşte Abdülmecid devrinde dış krediye başvurulmasının sonucu bu olmuştur. Neticede devlet bu müddet içinde (17.540.942) Osmanlı altını borçlanmış, hazineye ise 13.616.026) Osmanlı altını girmiştir. Devletin faiz ve masraf için ödediği miktar ise (3.924.916) Osmanlı altınıydı.

Bibliyografya : Lûtfi; Tarih. Mustafa Nuri Paşa; Netayicül Vukuât. Enver Ziya Karal; Ragıp Efendinin Islâhat lâyihaları. Ziya Karamürsal; Osmanlı devletinin kuruluşundan XIX. asır yarısına kadar malî tarihe bir bakış Hakkı Yeniay; Osmanlı borçları tarihi. Dr. Refii Şükrü Suvla; Tanzimat devrinde istikrazlar. Donald C. Blaidell; Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa malî kontrolü. A. Du Velay; Essai sur Histoir Financière de la Turquie. Şükrü Baban; Tanzimat ve para. Memaliki Osmaniyede evrakı nakdiyye kıymetinin tenziliyle netâyici hakkında muhtıra. Charles Morawitz: Les Finances de la Turquie.

duğu Avrupa düzenini temelinden değiştirebilecek bir genel barış için savaşa devam edebilirdi. İngilizler, bu istekler karşısında geriledîler. Bu konuları canlandırmaktansa, Rusya ile kifayetsiz şartlar altında barış müzakerelerine girişmeyi uygun buldular. Barış andlaşmasına esas olacak protokolün hazırlanması için 1855 yılı aralık ayında Viyana'da tekrar görüşmeler başladı.

Yıllardanberi devam eden savaş, Osmanlı devletinin maddî gücünü sonuna kadar tüketmiş bulunuyordu. Bütün malî kaynaklar kurumuş haldeydi. Devlet askerî masrafları göremez duruma gelmişti. Hiç bir yerden para tedarikine imkân kalmayınca. dışarıdan borç alındı.

İşte bütün bu güçlükler yüzünden savaşın doğurduğu ağır masraflardan daha fazla dayanmasına imkân kalmayan Osmanlı devleti barışa pek istekli bulunuyordu. Keza, Rusya'nın düşmanı durumuna sürüklenmiş bulunan Avusturya da bu halin sona ermesi için barışın bir an evvel kurulmasına taraftardı. Fransa, yukarıda açıklanan sebeplerden esasen bu savaştan usanmıştı. Bütün bunlara karşı baş eğmek zorunda kalan İngilizlerin de katılmasıyle Viyana müzakereleri süratle sona erdi. Avusturya imparatoru 16 aralıkta (1855) bir ültimatom imzalayarak Çara gönderdi. Bunda, barışa esas olacak dört şart kabul edilerek müzakerelere girişilmesine, Avusturya'nın Fransa ve İngiltere ile bir ittifak andlaşması imzalayacağı bildiriliyordu. Avusturya'nın bu davranışına sebep, Rusya'yı bir an evvel barışa zorlamaktı. Bir ay süreli olan bu ültimatomun şartları bundan evvelki Viyana konferansında kararlaştırılan dört şartın hemen aynı olup şunlardı:

1 — Tuna beğlikleri; yani Eflak, Boğdan ve Sırbistan büyük devletlerin toplu himayeleri altına konacak, bunların iç teşkilâtı bu devletler tarafından tekeffül edilecek, Osmanlı devleti bu beğlikleri himayesinde bulunduran devletlerin önceden muvafakatini almadan silâhlı müdahalede bulunamıyacak, Basarabya tarafında hudut tashihi yapılacaktır.

3 — Barış andlaşmasını imzalayan devletlerin kontrolu altında olmak üzere Tunada serbest gemi işletilmesi usulü konacaktır.

3 — Karadeniz tarafsız hale getirilecek, bu hususta Babıâli ile Rusya arasında bir uyuşma yapılacak ve anlaşma büyük devletler tarafından kefalet altına alınacaktır. Osmanlı devleti, Avrupa devletleri topluluğuna kabul edilecek, bu devletle beş devlet (Fransa, İngiltere, Rusya, Avusturya. Piyemonte) den biri arasında zuhur edecek her anlaşmazlık diğer dört devlete bildirilecek ve onların arabuluculuğuna başvurulacaktır. Boğazların kapalı olması usulü kabul edilecektir.

4 — Osmanlı memleketlerinde bulunan hıristiyan tab'anın hakları Padişahın istiklâl ve hâkimiyetine asla dokunulmamak şartiyle tasdik olunacak, Padişah bu hususta Rusyanın muvafakatini icap ettiren bir taahhüdde bulunacaktır.

Çar, bazı hafif ihtirazî kayıtlar beyan ederek bu şartların hepsini kabul ettiğini bildirdi. Bunun üzerine, barış andlaşmasını hazırlamak üzere 25 şubatta Paris konferansı toplandı (1856).

Abdülmecid'in baloya gidişi, Islahat fermanının ilânı

1856 senesi şubatının 4 ünde Istanbul'da Fransız sefiri Touvenol, seferethanede büyük bir balo verdi. Sultan Abdülmecid'in murassa' Lejyon donör nişanını takarak baloyu şereflendirmesi yerli ve yabancı herkesi şaşırtan bir olaydı. Padişahın baloya gelmesi, Paris'den alınan haberlerle ilgili idi. Çünkü Fransızlar Avrupa muvazenesi hesaplarına göre Ruslara mütemayil bir tavır takınmışlardı. Sultan Mecid'in başlayacak olan sulh konferansının gidişine tesir edecek havayı yaratmak maksadıyle bu baloya gelişinde dış kapıda sefir ve o sırada bulunan Fransız Generalleri tarafından karşılandı.

Karşılama merasiminde Osmanlı hassa ve bahriye askerlerinden başka Istanbul'da bulunan Fransız a]aylarından seçme kıtalar da resm-i selâmı ifa ettiler. Fransız askerî mızıkası Mecidiye marşını çaldı.

Bir müddet sefarethanenin bir salonunda sefir ile yalnızca görüşen Padişah, Fransız devletinin ve Napoléon'un kendisi ve Osmanlı halkı hakkında gösterdiği dostluktan memnuniyetini beyan ile kongrede murahhası evvel sıfatiyle bulunacak olan Sadrıâzam Âli Paşayı imparatora tavsiye etmesini elçiden iltimas buyurdu ve Touvenol'e nişan verdi ve tasvirini de hediye edeceği vaadinde bulundu.

Fransa sefiri ile başbaşa olan mülâkat bitince diğer bir salona geçen Abdülmecid, burada bütün ecnebi devlet sefirleri, İngiliz ve Fransız generalleri ile tanıştı, hepsi ile ayrı ayrı görüştü, iltiftalarda bulundu.

Balo salonunda da bir saat kadar dansları seyreden Padişah, veda edip sefaretten ayrıldı, atına binerek maiyeti ile sarayına döndü.

18 şubat 1856 tarihinde ilân edilen Islahat fermanı, Gülhane Hatt-ı hümayununun esas hükümlerini teyid ve tekrar etmekle be-

Islahat fermanı

(İlâve : 176)

★

1839 yılında Tanzimat fermaniyle ilân edilen ve onbeş yıl içinde tamamlanacağı umulan ıslahat, türlü sebeplerle yürüyememişti. Tanzimat fermanı Batı devletlerinin İstanbul elçilerine resmen tebliğ edilmiş olduğundan bunun vadettiği ıslahatı ve bu arada bilhassa Hıristiyan tab'aya eşitlik verilmesini devlet âdeta onlara karşı taahhüt eylemiş bulunuyordu. Bu hareketin başında bulunanların bütün iyi niyetleri ve didinmeleri, tanzimatın tatbikına kâfi gelmiyor, tatbikat çok zaman noksan ve yanlış oluyordu. Bu hal Avrupa devletlerinin Osmanlı imparatorluğu hakkında beslemeğe başladıkları ümitlerin azalmasına sebeb olmaktaydı. Rusya, bu durumdan her zamanki gibi istifade ederek Mukaddes Makamlar ve Ortodoks tab'asının himayesi gibi bahanelerle memleketin iç işlerine karışmaya, Hünkâr İskelesi uzlaşmasiyle elde edip faydalanamadığı hususları yeniden ele geçirmeye kalkıştı. Osmanlı imparatorluğunun Rus tazyikine Batı memleketlerinden ve bilhassa İngiltere'den aldığı teminat üzerine kat'î şekilde karşı koyması ise, savaşı doğurdu. Bu savaşın sonlarına doğru barış görüşmelerine esas olmak üzere bir protokol hazırlanması için Viyana'da toplanan Fransa, İngiltere, Avusturya, Osmanlı devletleri delegelerinden mürekkep konferansta Rusya'nın Osmanlı ülkesi Hıristiyanları üzerinde her türlü himaye iddiasından vazgeçmesi için Müslüman olmayan tab'a hakkında Bab-ı âlî'nin bazı imtiyaz ve muafiyetler tanıması ve bunların Batı devletlerinin garantisi altında bulunması istendi. Osmanlı devleti ise Fatih Sultan Mehmed Han zamanından beri Hıristiyanların esasen mezhebî imtiyazları bulunduğunu ve bunu tasdike her zaman için hazır olduğunu, ancak barış uzlaşmasına konacak bir madde ile bu cihetin yabancı devletlerin garantisine verilmesinin devletin hükümranlık haklarıyle telifi mümkün olmayan ve devletler umumî hukukuna aykırı bulunan bir durum hâsıl edeceğini ileri sürüp bu isteği kesin şekilde reddetti ve bunun, tab'aya eşit haklar sağlayan Tanzimat fermanının ruhuna aykırı bulunduğunu ileri sürdü. Ancak, 7 mayıs 1855 tarihinde Hıristiyanlardan alınan hususî vergilerin ilga edildiğini, bunların orduya ve idarî vazifelere alınacağını, kiliselerini tamir ve yenilerini inşa için özel müsaa-

→

→

de almalarına lüzum bulunmadığını ilân etti. Ancak, kendilerine askerî mükellefiyet yükleyen bu karar Müslüman olmayan tab'ayı memnun etmediğinden bundan vazgeçilmek zorunda kalındı.

Rusya savaşı, Osmanlı devletiyle müttefiklerinin kesin zaferiyle sona erince, Paris'de toplanan barış konferansına iştirak edecek Osmanlı murahhasları İstanbul'dan hareket etmeden evvel Osmanlı devleti bu işi kesin şekilde halletmek ve konferansta lehimizde bir cereyan yaratmak için hazırlanan ıslahat fermanını onların hareketinden az sonra ilân etti. Bu ferman 18 şubat 1855 tarihinde Bab-ı âlî'de okundu.

Islahat fermanı, tanzimat fermanının esaslarını teyit etmekle beraber, onları biraz daha genişletiyor ve tavzih ediyordu.

Bunun esas hükümleri şunlardı:

a — Can, mal ve ırz emniyeti.

b — Müslüman ve Hıristiyan bütün tab'aya verilmiş olan mezhebî imtiyazların ve muafiyetlerin tanınması ve korunması, Hıristiyanlara ait bu hakların kontrolu için Patriklerin kaydı hayat şartı ile hizmet görmeleri, ruhanîlerin vazifeye başlarken yemin etmeleri, kendilerine maaş tahsisi ve buna karşılık cemaatten aidat almamaları, Müslüman olmayan tab'anın kendilerine ait işlerine seçilmiş üyelerden kurulacak bir meclisde bakılması, mabet, mektep, hastahane, mezarlık gibi müeseselerin aslına dokunulmadan yapılacak tamirlerine engel olunmaması, yenileri için müsaade verilmesi, her mezhebe mensup olanların âyinlerini serbestçe icra edebilmelerinin temini için bütün tedbirlerin alınması.

c — Irk, dil ve din bakımından birbirinden ayrı olan tab'adan her hangi birisinin diğerinden aşağı tutulmamaması, kendileri için haysiyet kırıcı tabirler kullanılmaması, kimsenin din veya mezhebini değiştirmeye zorlanmaması, devlet hizmet ve memuriyetlerinin bütün tab'aya açık olması, hepsinin askerî ve sivil devlet okullarına kabulü, öğretmenleri ve öğretim sistemleri devletçe kurulacak karma bir maarif meclisi tarafından kontrol edilmek şartiyle her cemaatin umumî ve teknik tedrisat yapan okullar açabilmesi.

ç — İltizam usulünün kaldırılarak vergilerin doğruca devlet eliyle toplan-

→

raber, bunları daha genişletmiş bulunuyordu. Bilhassa, hıristiyan tab'aya tanıdığı eşit haklar ve mükellefiyetler tavzih edilmişti. Bu ferman, Tanzimat devrinin devam edeceğini anlatan bir belge idi. Gerek dahilde, gerek hariçte büyük tesirleri oldu.

PARİS SULH KONFERANSI VE NETİCELERİ

Bu konferansa Osmanlı devleti, Rusya, İngiltere, Fransa ve Piyemonte'den maada, Avusturya ve Prusya da katılıyorlardı. Osmanlı devleti, ilk defa olarak milletlerarası bir kongreye, ona katılan devletlerle eşit haklara sahip olarak dâvet edilmiş bulunuyordu. Prusya'nın dâvetine sebeb ise, Rusya'ya karşı olan savaşa ne katılmış, ne de onun aleyhinde taraf tutmuş olmamakla beraber, 1841 Londra anlaşmasını imzalamış olması idi. Bu kongreye her devlet, en seçkin diplomatlarını göndermişti. Osmanlı delegasyonu'nun başında Sadrıâzam Âli Paşa bulunuyordu. Gerçi Abdülmecid Mustafa Reşid Paşanın iştirâkini arzu etmiş ve o da bunu kuvvetle istemişse de, İngiltere'ye pek mütemayil bulunduğu için Fransa buna itirazda bulunmuştur. Âli Paşanın yanında ikinci delege olarak Paris elçisi Mehmed Cemil Bey ve maiyetinde Beğlikçi Afif Bey, Divan tercümanı Nureddin Bey, Baş sır kâtibi Arifî Bey, Türkçe metinler kâtipliği için Tanzimat Meclisi kâtiplerinden Celâl Bey, Fransızca metinler kâtipliği için de tercüme odası memurlarından Kostaki Efendi bulunuyorlardı. Kongrede lehimize bir hava yaratmak maksadiyle Âli Paşanın İstanbul'dan hareketi sırasında Gülhane Hatt-ı hümayununu tekid eden «Islahat fermanı» neşredilmişti.

Bu kongrede Fransa'yı Hariciye Nazırı Kont Valevski (Walewski) ile Baron dö Burkeney (B. de Bourqueney), İngiltere'yi Lord Klarandon (Clarendon) ve Lord Kavley (Cowley), Avusturya'yı Kont Buol (Buol) ve Baron Hübner, Rusya'yı Prens Orlof ve Baron Brunof (Brunov), Piyemonte'yi Kont Kavur (Cavour) ve Marki de Villamarina birinci ve ikinci delege olarak temsil ediyorlardı.

Islahat fermanı hâtırası olarak dört buçuk santim çapında basılan bronz madalya

(Orijinalleri İstanbul Arkeoloji Müzesinde ve Arif Sporel'dedir)

→

ması, bütün tab'anın karma mahkemelerde şahitliklerinin kabulü.

d — Mahkemelerin alenî olup ilâmların neşri, suçluların mallarının müsadere olunmaması, cismanî işkence cezalarının kaldırılması, idam ve affın yalnız hükümdarların haklarından olması, ticaret, hukuk ve ceza mahkemelerinin ayrılıp her birinin muhakeme usulüne dair kanunlar yapılması.

e — Müslüman olmayan tab'anın da vilâyet, kaza ve nahiye meclisleriyle yüksek meclislere üye olabilmeleri.

f — Rüşvet ve ihtilâsın men'i için şiddetli kanun hükümlerinin konulması ve bunların tatbiki.

g — Herkesin askerlikle mükellef bulunması, lâkin şahsî nakdî bedel kabulü.

→

→

h — Maaşların bir düzene konarak zamanında ödenmeleri.

i — Malî işlerin düzenlenmesi, servet kaynaklarının ıslahı, yol ve kanallar yapılarak ticarî ve zirâî faaliyetin gelişmesinin sağlanması, bunlar için Batı bilgi, teknik ve sermayesinden faydalanılması

Islahat fermanı, Paris konferansında müzakere konusu olmuş ve esasları murahhasımız Âli Paşa'nın muhalefetine rağmen andlaşmanın dokuzuncu maddesinde yer almıştır. Ancak bu husus, ileride bu ıslahatın tatbiki veya tatbik şekli bahanesiyle yabancı devletlere daima iç işlerimize müdahale imkânını vermiş, hattâ bazen bunların tatbikine bizzat kalkışmalarına yol açar olmuştur.

Müttefikler savaş sırasında göstermiş oldukları kuvvetli işbirliğini, barış müzakerelerinde muhafaza edememişlerdir. İngiltere ile Osmanlı devleti, Rusya'ya ağır şartların yükletilmesini istiyorlardı. Buna evvelâ Fransa yanaşmadı. Osmanlı İmparatorluğunun İngiliz politikasına fazla mail oluşu, gerekse Avusturya ile Prusya'nın bu kongrede işbirliği Üçüncü Napoléon'da bazı endişelerin uyanmasına sebep olmuştu. Kongre başkanı Fransız delegesi Kont Valevski idi. Bu zat bir Fransız - Rus andlaşmasını ileride devletinin menfaatlerine uygun gördüğü için Rus delegelerini okşamağa ve onların tarafını tutmağa ve müzakerelerle onların lehinde bir cereyan vermeğe başladı. Hattâ, Rus delegelerine:

«Savaş meydanında kazanamadığınız şan ve şerefi, siyaset meydanında kazanacağınıza eminim» demişti (Enver Ziya Karal; Osmanlı Tarihi, C: 5, S: 249). İşte Ruslar, bu durumdan ve Fransa'nın desteğinden faydalanarak vaktiyle Küçük Kaynarca andlaşmasiyle elde edip zamanla yenilediklerı imtiyazları kısmen olsun kabul ettirmeğe kalkıştılarsa da, gerek İngiltere ve gerekse Osmanlı delegelerinin kesin şekilde karşı koymaları yüzünden buna muvaffak olamadılar. Diğer taraftan İngilizlerle Osmanlılar daha önceden aralarında kararlaştırdıkları ağır şartları hafifletmek zorunda kaldılar. Bu ise, Âli Paşanın muarizları tarafından sonradan tenkidlere uğramıştır. İleride kısmen bahsedeceğimiz bu tenkid ve rivayetler kendisinin Sadaretten azlini hazırlayan sebeplerden olmuştur.

Islahat fermanının dağıtılan sureti

Konferansta Osmanlı devletinin durumu

Abdülmecid devrine, daha doğrusu Tanzimata kadar Osmanlı devleti Avrupa politikasında zaman zaman pek mühim bir muvazene unsuru rolü oynadığı halde, kendisini Avrupa devletleri topluluğunun daima dışında saymış ve bunların arasında mer'î olan devletler genel haklarından faydalanmayı hiç düşünmemişti. Bu devirden itibaren ise, yabancı devletlerle çıkan anlaşmazlıkların halli sırasında Osmanlı hariciye nazırları kendi iddialarını müdafaa için devletler genel haklarını ileriye sürmeğe başlamışlarsa da her defasında bu haklar Osmanlı devleti için tanınmamıştır. Bu durum ise, en çok ve daima Rusya'nın işine yaramış, bu devletin Osmanlı devletinin iç işlerine bile pervasızca müdahalelerine yol açmıştır. İşte, Rusya'nın bu sayede Osmanlı devleti üzerinde baskı yaparak nüfuz kurmasını, hıristiyan tab'ayı himayeye kalkışıp devletin hükümranlık haklarına tecavüz etmesini kendi çıkarları için zararlı gören Fransa ve İngiltere bu yüzden Paris andlaşmasıyle Osmanlı devletinin artık Avrupa devletleri topluluğundan sayılmasını ve devletler genel haklarından faydalanmasını temin etmişlerdir. Böylece, Osmanlı devleti için bu alanda yeni bir devir açılıyordu. Üstelik, bu anlaşma ile imparatorluğun mülkî bütünlüğünün garanti altına alınması pek mühim bir kazanç ve nazarî de olsa geleceğin bir garantisi idi. Böylece, elde edilen yalnız bu iki sonuç, Âli Paşanın hizmetlerini değerlendirmeye kâfi gelir.

Paris andlaşmasının esasları

Barış müzakereleri bir çok çekişme ve münakaşalardan sonra neticeye bağlanarak 30 mart 1856 tarihinde Paris andlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmanın hükümleri şunlardır:

A — Genel hükümler

1 — Bu andlaşmanın tasdikinden itibaren Osmanlı devleti, Fransa, İngiltere ve Piyemonte devletleriyle Rusya arasında ebedî bir barış başlayacaktır.

2 — İki taraf, bu savaşta işgal ettikleri bütün araziyi boşaltacaklardır.

3 — Rusya, Kars şehri kalesiyle elinde bulunan diğer yerleri Osmanlı devletine iade edecektir.

4 — Buna karşılık müttefikler Sivastopol, Balaklava, Kamış, Gözleve, Kerç, Yenikale ve Kılburun şehir ve limanlarıyle müttefik askerlerinin elinde bulunan diğer yerleri Rusya'ya geri vereceklerdir.

5 — Müttefikler, bu savaş sırasında düşman tarafını tutmuş veya hizmetinde bulunmuş olan kendi tab'alarını affedeceklerdir.

6 — Bütün savaş esirleri karşılıklı olarak serbest bırakılacaklardır.

B — Osmanlı devletinin yeni hukukî durumu

7 — Fransa, İngiltere, Avusturya, Rusya ve Piyemonte devletleri, Osmanlı devletinin Avrupa genel haklarından ve topluluğu menfaatlerinden hissedar olmaya dahil olduğunu ilân ve ayrıca bu devletlerden herbiri ayrı ayrı Osmanlı memleketlerinin tamamiyle istiklâline riayet etmeyi taahhüt ederler. Bu taahhütlerin ifasına da müştereken kefil olacaklardır. Bu yüzden, bunu ihlâl edecek bir durum, genel menfaatlere dokunur bir mesele olarak kabul edilecektir.

8 — Osmanlı devletiyle bu devletlerden biri veya bir kaçı arasında bir anlaşmazlık çıkarsa, kuvvete baş vurulmadan evvel diğerlerinin arabuluculuğu kabul olunacaktır.

C — Hıristiyan tab'a

9 — Osmanlı hükümdarı, tab'asının saadeti için din ve milliyet ayırmamakla bera-

Paris konferansında Osmanlı ve Rus delegeleri
Soldan: Âlî Paşa, Mehmed Cemil Bey, Prens Orlof, Baron Brunof)

3079

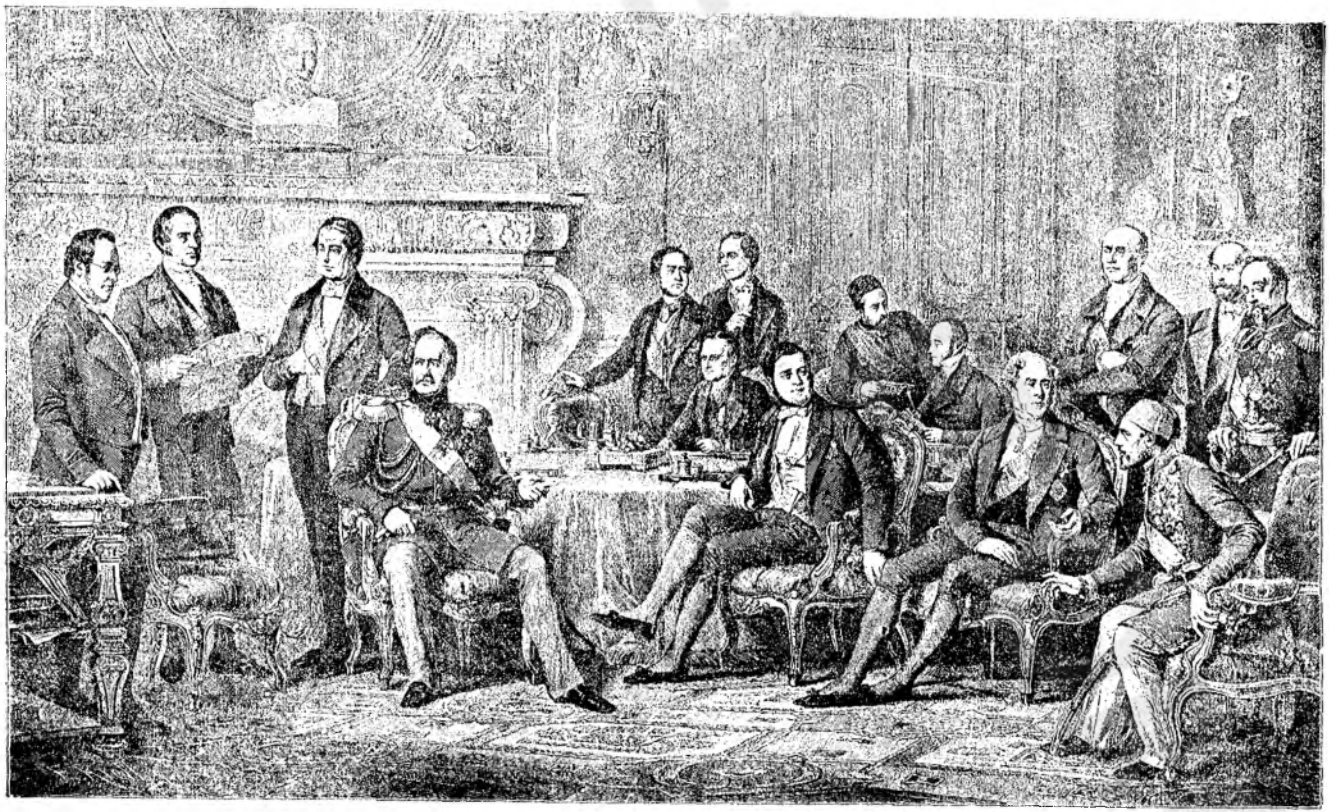

1856 Paris barış konferansı
Soldan: Kavur, Kavley, Buol, Orlof, Burkeney, Hübner, Mantöffer, Valevski, Cemil Bey, Benedetti, Klarandon, Brunof, Âlî Paşa, Hazfeld, Villamarina

Abdülmecid'in bir resmi

ber, hıristiyan tab'a hakkındaki iyi niyetlerini teyid eden bir ferman ihsan etmiş olduğundan ve bu hususdaki düşüncelerinin yeni bir delilini ortaya koymak istediğinden kendi müstakil iradesiyle sadır olmuş bulunan bu fermanı, andlaşmaya katılan devletlere tebliğ etmeyi uygun bulmuştur. Bu devletler de, bu fermanın kadrini teyid ederler. Lâkin bununla beraber şurası da muhakkaktır ki tebliğ ne hükümdarın kendi tab'asıyle olan muamelelerine, ne de devletin işlerine tek tek veya toplu olarak karışma-

Abdülmecid'in Eyübsultanı ziyareti

mak ve salâhiyetini bu devletlere vermemektedir.

Ç — Boğazlar

10 — Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarının kapalı tutulmasını tazammun eden 13 temmuz 1841 Londra anlaşması yürürlükte kalacaktır.

D — Karadenizin tarafsızlığı

11 — Karadeniz tarafsız olacak ve her milletin ticaret gemilerine açık bulundurulacaktır. Bu denizin suları ve limanları bu anlaşmanın ondört ve ondokuzuncu maddelerinde belirtilen istisnalar dışında, bu denize sahili olan ve olmayan bütün devletlerin savaş gemilerine daimî ve kesin olarak kapalı bulunacaktır.

12 — Karadeniz liman ve sularında ticaret serbest ve her engelden uzak bulunacak, sağlık, polis ve gümrük memurlarından başka hiç bir şeye tâbi olmıyacaktır. Osmanlı devleti ve Rusya bütün milletlerin faydalanması ve ticaret ve gemi seyrinin emniyeti için bu denizin kıyılarındaki limanlarda devlet hakları kaidelerine göre konsoloslar bulundurulmasını kabul edeceklerdir.

13 — Bu deniz kıyılarında Osmanlı devletiyle Rusya hiç bir savaş tersanesi kurmıyacaklar ve mevcut olanları devam ettirmiyeceklerdir.

14 — Osmanlı devleti ile Rusya'nın Karadenizde kıyı hizmetlerine lâzım olacak kadar bulundurulacak olan hafif gemilerin sayı ve kuvvetini tayin için yaptıkları anlaşma, bu andlaşmaya eklenecek ve bunun bir parçası kuvvet ve hükmünde olacaktır.

E — Tuna nehrinin serbestliği

15 — Birkaç devletin topraklarını ayıran veya içlerinden geçen nehirlerde gemi işletilmesi usulü Viyana kongresinde kararlaştırılmış olduğundan bu usul Tuna nehri ve Boğazlar için de tatbik edilecektir. Andlaşmayı imzalayan devletler bu hali, Avrupa devletleri haklarından saydıkları için kefaletleri altına aldıklarını ilân ederler. Tuna nehrinde gemi işletilmesi aşağıdaki maddelerde geçen şartlar dışında tahdid edilemiyecektir. Bunun için bu nehirde gezen gemilerden ve taşıdıkları mallardan hiç bir rüsum ve vergi alınmıyacaktır. Bu nehrin birbirinden ayırdığı veya içinden geçtiği memleketlerin emniyeti için kurulmuş sağlık ve polis nizamları, gemilerin seyrini mümkün olduğu kadar kolaylaştıracak şekilde tertip ve tanzim olunacaktır. Bunun dışında gemi-

lerin serbestçe seyrine hiç bir engel konmıyacaktır.

16 — Bu hususlara nezaret ve Tuna boğazlarının temizlenmesini temin için Osmanlı devleti, Fransa, İngiltere. Avusturya, Prusya, Rusya ve Piyemonte devletleri üyelerinden mürekkep bir komisyon kurulacaktır. Bu komisyonun masraflarını karşılamak için hangi millete mensup olursa olsun bu nehirden faydalanan her gemiden belli ve eşit bir rüsum alınacaktır.

17 — Ayrıca, Osmanlı devleti Avusturya, Bavyera, Vürtemberg devletlerinin tayin edecekleri birer memurla Eflak, Boğdan ve Sırbistan Beğliklerine mensup, nasb ve tayinleri Osmanlı devletine ait birer komiserden mürekkep olmak üzere daimî bir komisyon kurulacaktır. Bu komisyonun vazifeleri şunlardır:

a — Nehirde seyrüsefer ve polis nizamlarını düzenlemek.

b — Viyana kongresinde kararlaştırılan usulün Tuna nehrinde tatbikine engel olan hususları bertaraf etmek.

c — Bütün nehir boyunca yapılması gerekli işleri emretmek ve yaptırmak.

ç — Milletlerarası Tuna nehri komisyonunun müddeti sona erince onun görevlerini üzerine almak.

18 — Birinci komisyon bütün işlerini. ikinci yani Tuna'da kıyısı bulunan devlet ve beğlikler mümessillerinden mürekkep olan komisyon ilk iki vazifesini iki yıl içinde tamamlayacaklardır.

19 — Bu nizamların yürümesini temin için andlaşmaya dahil devletler Tuna ağızlarında ikişer hafif gemi bulundurabileceklerdir.

F — Besarabya yönü hududu

20 — Besarabya hududunun Karadeniz kıyısından Prut nehri üzerindeki Kanamori mevkiine kadar olan kısmında Osmanlı devleti lehinde tafsilâtı yazılı düzeltme yapılacaktır.

21 — Rusya tarafından terkolunacak bu arazi, Osmanlı devletinin uyrukluğunda olmak üzere Boğdan'a eklenecektir. Burada yaşayanlar Memleketeyn halkının hak ve imtiyazlarından faydalanacaklar ve isterlerse üç yıl içinde mallarını serbestçe satıp başka yerlere göç edebileceklerdir.

G — Memleketeyn meselesi

22 — Eflak ve Boğdan beylikleri Osmanlı devletinin uyrukluğunda ve andlaşmayı imzalayan devletlerin garantisi altında bulunarak sahip oldukları imtiyaz ve muafiyetlerden istifade etmeye devam edeceklerdir. Garanti veren devletlerden hiç birinin bunlar

Abdülmecid'in diğer bir portresi

üzerinde ayrı bir himaye kurma veya bunların iç işlerine karışma hakkı olmıyacaktır.

23 — Osmanlı devleti bu beyliklerin kendi idarelerinde. iç işlerinde, dinlerinde, ticaretlerinde, gemi işletmeciliğinde tamamen serbest bulunmalarını taahhüt eder. Bu memleketlerde gerekli millî ve idarî ıslahatı yapmak üzere kararlaştırılacak usule uyularak bir komisyon toplanıp çalışma sonuçlarını Bükreş'deki devlet komiseri vasıtasıyle Babıâliye arzedecektir.

24 — Osmanlı hükümdarı her iki beylikde, her sınıf halkın hakikî menfaatlerini doğru olarak arz ve beyan edecek kudret ve kabiliyette birer hususi divan kurulacağını vaad eder.

25 — Bu divanların mütalâaları komisyon tarafından gözden geçirilerek kendi mütalâalarını da ekleyip Paris'de Mükâleme Meclisine sunacak ve burada incelenip andlaşmaya dahil devletler tarafından bir mukavele ile tekid olunacaktır.

26 — Bu beğlikler iç emniyetlerini ve sınırlarını korumak için askerî kuvvet tertip edeceklerdir. Yabancı saldırışlara karşı koymak için Osmanlı devletiyle birlikte bu

iki memleketin alacakları savunma tedbirlerine kimse karışmayacaktır.

27 — Memleketeyn'de bir iç huzursuzluk zuhur ederse veya iç düzen bozulursa, gerekli tedbirleri Osmanlı devleti, andlaşmaya katılan devletlerle görüştükten sonra tatbik edecektir. Bundan evvel silâhlı bir müdahalede bulunmayacaktır.

H — Sırp beğliği

28 — Sırp beğliği de bundan sonra andlaşmaya katılan devletlerin garantisi altında bulunacak, hak ve muafiyetlerini tayin eden fermanlara göre Osmanlı devletine tâbi olacaktır. Bu beğlik de iç işlerinde, mezhebî meselelerde, kendi kanunlarında, ticaret ve gemi işletmeciliğinde serbest olacaktır.

29 — Osmanlı devleti bu memlekette asker bulundurmak hakkını muhafaza edecektir. Andlaşmaya dahil devletler, bu beğlik ile Babıâli arasında hiç bir meselede arabuluculuğa kalkışmayacaklardır.

İ — Anadolu yönü hududu

30 — Bu hudud savaştan evvelki hali esas olmak üzere iki tarafın ve buralarda yaşayan halkın menfaatleri gözetilerek mevcut anlaşmazlıkların giderilmesi maksadıyle yeniden tesbit ve gerektiğinde tashih olunacaktır. Bunun için iki Osmanlı, iki Rus, bir Fransız ve bir İngiliz delegesinden mürekkep karma bir komisyon kurulacak ve andlaşmanın tasdik ve mübadelesinden sonra sekiz ay içinde işini bitirecektir.

I — Müteferrik hükümler

32 — Savaştan evvel savaşan devletler arasında bulunan andlaşmalar ve sözleşmeler yenileninceye veya yenileri hazırlanıncaya kadar ithalât ve ihracat her tarafta yürürlükte olan usul ve kaidelere göre yapılacaktır. Karşılıklı işler için en fazla müsaadeye mazhar devlet muamelesi carî olacaktır.

33 — Osmanlı devleti, Fransa ve İngiltere ile Rusya arasında Aland adalarına dair yapılan anlaşma, bu andlaşmanın bir parçası kuvvet ve hükmünde olacaktır.

34 — Bu andlaşmanın tasdik olunmuş nüshaları en çok dört hafta içinde Paris'de mübadele olunacaktır (Mahmud Mes'ud: Mecmua-i Muahedat, C: 4, S: 242).

Paris andlaşmasının muhtelif devletlere göre durumu, Rusya'nın görüşü ve İngiltere

Kırım savaşına katılan devletlerden yenen ve yenilenler, büyük insan ve servet kaybına uğramışlardır. Elde edilen en mühim netice ise, Rusya tarafından bozulmak istenen milletlerarası muvazenenin tekrar kurulmasıdır. Bunu, Paris andlaşması sağlamıştır. Bu andlaşma, Osmanlı devletine bazı menfaatler sağladığı gibi, bazı zararlar da vermiştir. Sağladığı menfaatlerin başında Rusya'dan gelecek olan tehlikelerin bir müddet için de olsa, ortadan kalkmasıdır. Bundan maada, Osmanlı devleti devletler genel haklarından faydalanmak avantajını kazanmış, Avrupa devletleri topluluğuna eşit haklarla kabul edilmiş, mülkî bütünlüğü garanti altına alınmıştı. Lâkin, Avrupa devletleri bu prensiplere kendi aralarında bile riayet etmiyorlardı. Bu yüzden, Osmanlı devletinin varlığını sağlar gibi görünen bu hükümler, kâğıt üzerinde kalmağa mahkûm bulunuyorlardı. Nitekim daha sonraları Rusya, Fransa ve hattâ İngiltere zaman zaman bu andlaşma hiç mevcut değilmiş gibi hareket etmekten çekinmemişlerdir (Enver Ziya Karal; Osmanlı Tarihi, C: 5, S: 252).

Buna karşılık, Eflak, Boğdan ve Sırbistan'ın imtiyazları genişletilmiş, durumları milletlerarası garanti altına konulmuş, imparatorluğa yalnız resmen bağlı bir hale getirilmişlerdi. Hıristiyan tab'aya tanınan haklar, yalnız Rusya'ya karşı değil, lâkin bu sefer andlaşmayı imzalayan bütün devletlere karşı taahhüd altına alınmış bulunuyordu. Hükümdarın ıslahat vaadeden fermanındaki esasların anlaşmaya alınması buna dahil devletlerin andlaşmanın açık hükümlerine rağmen ileride Osmanlı devleti üzerinde bu vasıta ile baskı yapmalarına yol açmıştır. Bunlar, bu ıslahatın daima kendi görüşlerine, daha doğrusu menfaatlerine uygun şekilde yürütülmesini istemişler ve devleti buna zorlayarak, hattâ bunun kendi uzmanlarının nezaretinde tatbikini temin ederek hükümranlık haklarına tecavüzde bulunmuşlardır. Karadenizin tarafsız hale konulmasında ise, bu savaşı kaybetmiş olan Rusya'ya kabul ettirilen durum, bu savaşın galiplerinden olan Osmanlı devletine de kabul ettirilmek suretiyle büyük bir haksızlık yapılmıştır. Neticede bu andlaşma Osmanlı devleti için bir gelecek garantisi yerine, yeni ihtilâfların kaynağı olmuş ve bu yüzden bu devlet için pek uzun bir barış devri temin edememiştir.

Esasen o günkü şartlarla ve İngiltere ile Piyemonte'den maada kongreye katılan bütün devletlerin Osmanlı imparatorluğuna karşı Rusya'yı tutmaları karşısında Osmanlı devleti için bundan fazlasını elde etmeğe imkân yoktu.

İngiltere'ye gelince, bu savaşa katılmaktan maksadı sadece Rusya'nın Doğu Akdenize inip Hindistan yolunu tehdit etmesine engel

Bu devire ait bazı yapılar

(İlâve : 177)

★

Bu devirde birtakım bina ve abidelerin tamir, ikmal edildiği veya yıktırılıp yeniden inşa edildiği, hattâ mevcutlarına yenilerinin katıldığı görülür. Bunlar arasında Hırka-i Şerif cami'i başlıcalarındandır. Peygamberimiz (S. S.) hazretlerinin Veyselkarani'ye verdikleri bir hırkalarını Veysi Efendi adında bir zat İstanbul'a getirmiş ve konağının bahçesinde kubbeli bir bina yaptırarak burada halka ziyaret ettirmeğe başlamıştı. Bu bina, 1847 yılında devlet tarafından tamir ettirildi.

1850 yılında Abdülmecid bu binayı cami'ye çevirtti.

Cami, yüz yıl evvelki mimarimizi göstermesi bakımından mühimdir. Üç büyük avlu kapısı vardır. Sağdaki kapının üzerinde Abdülmecid'in tuğrası bulunmaktadır. Tuğrada hicrî 1267 tarihi okunmaktadır.

Kapıdan girilince, dik dörtken bir kemer ve sağa sola açılan iki kapı göze çarpar. İkinci ve geniş bir kapı mabedin içine açılır. Cami bir kubbelidir. Kubbenin kasnağında sekiz pencere vardır.

Sekiz köşeli bir plân esasına göre inşa edilmiş olan camiin dış taraflarını camekânlı iki tabaka sarar. Mihrabın önünde Hırkai şerifi muhafaza eden tek kubbeli ayrı bir daire mevcuttur ki bu, camiin mimarisine seçkin bir özellik vermektedir. Camiin yan taraflara açılmış iki kapısı daha mevcuttur. Bu kapılardan mabedin Hünkâr mahfelinin ve törenlere iştirak eden sultanlara ait yerlerin bulunduğu kata çıkılır. Bu iki yer, birer loca halinde hafifce çıkıntılıdır. Sağdaki hünkârlara, soldaki sultanlara mahsustur.

Camiin en kıymetli eserleri minberi, mihrabı ve vaiz kürsüsüdür. Bunlar mermer ve kırmızı somakiden yapılmıştır. Minberin korkuluğu som beyaz mermerdendir. Üstüne kırmızı somakiden büyük yapraklar oturtulmuştur. Mihrab stalaktitlerle süslüdür. Vaiz kürsüsü ise beyaz bir çiçek halindeki mermer göbeğine kırmızı somakiden bir taç gibi oturtulmuştur.

Camiin minareleri, umumî görünüşü ile bilhassa fevkalâde tenasüp halinde, ince, narin ve geniş şerefeli olup iki tanedir. O zamandan beri cami ve bulunduğu semt, Hırka-i Şerif adını almıştır.

Yine bu devrin dinî eserlerinden biri, Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem valide sultan tarafından 1853 yılında, Dolmabahçede saat kulesinin yanında

→

Sipahi ağası Mehmed Emin Ağa'nın sebil ve çeşmesinin karşısında deniz kenarında yaptırılmağa başlanmış olan cami, duvarları yükseldiği sırada valide sultan vefat ettiğinden Abdülmecid tarafından tamamlanmıştır. Buna rağmen cami sahibinin adı ile değil, bulunduğu yerin adı ile Dolmabahçe camii diye anılır.

Camiin dört avlu kapısı vardır. Saat kulesi tarafına açılan kapısının üstünde şair Ziver'in tarih kitabesi bulunmaktadır.

Bu kitabe hattat Ali Haydar Efendi tarafından yazılmıştır. Kitabenin üzerinde hicrî 1270 tarihli bir tuğra vardır. Kapının köşe tarafında büyük itina ile yapılmış mermer bir sebil mevcuttur.

Mabed bir kubbelidir. Kıble cephesinde beş, öbür cephelerde altışar penceresi vardır. Ayrıca üç tarafının üstlerinde tavus kuyruğu şeklinde açılmış üçer parça pencere görülür. Bunlar Cihangir camiinin pencerelerini andırmaktadır. Hünkâr mahfeli, sağ taraftadır. Bunun dört sütunlu kapısı, deniz tarafına doğru açılır.

Camiin mihrap ve minberi kırmızı somaki ve mermerdendir. Sağında ve solunda ikişer şerefeli iki ince minaresi vardır. Şerefelerin altı geometrik şekiller ve yapraklarla süslüdür.

Bütün hususiyeti deniz kenarına inşa edilmiş olmasından ve korent sütunlarını andıracak narinlikteki iki minaresinden ibarettir. Hiç bir mimarî değeri yoktur.

Dolmabahçe, Bezmiâlem valide sultan camii Kara Balî bahçesi denilen yerde bina edilmiştir. Avizesi Kraliçe Viktorya'nın hediyesidir. 1948 yılında ön duvarı yıktırılıp geriye alındığından dış görünüşü itibariyle değişikliğe uğramış, muhteşem avlu kapısı, Kara Balî türbesi ve haziredeki Kara Balî ustalarının mezarları kaldırılmış, muvakkithanenin yeri değiştirilmiştir. Cami bir müddet Deniz müzesi olarak da kullanılmıştır. Ortaköyde deniz kenarında iskele yakınındaki harab camiyi de Abdülmecid yaptırıp bugün mevcut olanını yeniden inşa ettirmiştir. Bunlardan başka Çırağan sarayının karşısındaki ve Teşvikiye camileri de onun devrinin eserleridir.

★

Devrin en mühim ve büyük inşaatından biri bugün mevcut olan Dolma-

→

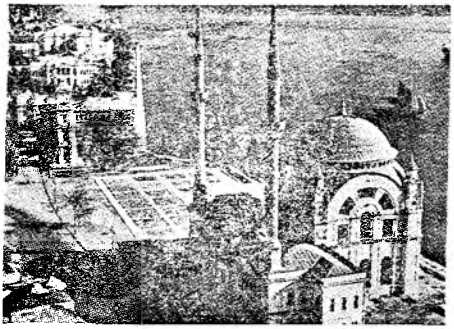

Dolmabahçe camii

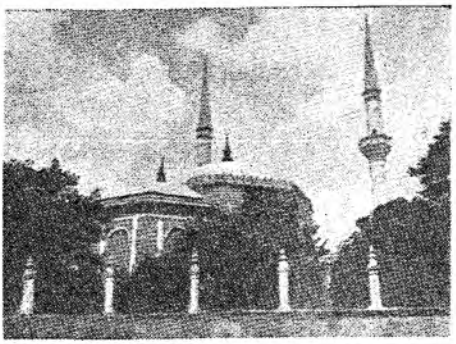

Hırka-i Şerif camii

Ortaköy camii ve Fer'iye sarayları

Bu sayfada görülen camiler ve köşk Abdülmecid devrinde yapılmışlardır

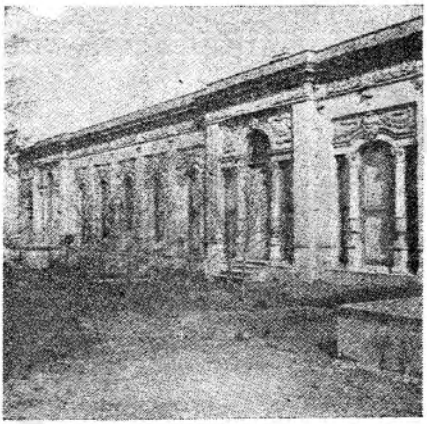

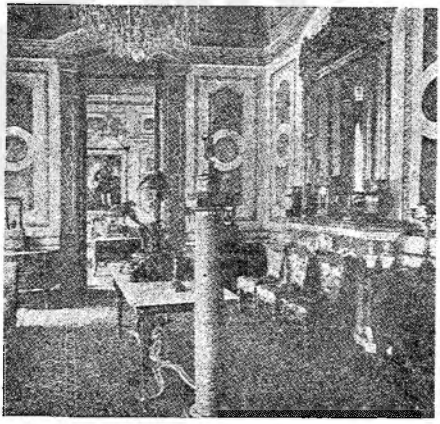

Topkapı sarayının Marmaraya bakan kısmındaki Mecidiye köşkü'nün dıştan ve içten görünüşü

→
bahçe sarayıdır. Evvelce on yedinci yüz yıl başlarında bu sahada İkinci Selim'in bahçesinde havuzu da bulunan köşkünden başka bir yapı yoktu. Kara-Balî (Kara Abalı Mehmed Baba) nın bahçesi (Dolmabahçe camiinin yeri) ile Beşiktaş arasındaki körfez Birinci Ahmed'in emriyle sadrıâzâm Nasuh Paşa tarafından Kaptan ı derya Halil Paşa vasıtasiyle binlerle amele kullanılarak civarındaki tepenin taş ve toprağı denize atılmak suretiyle doldurulduı. Hadikatüt cevamide bu ameliye şöyle nakledilir: "Dolmabahçe denmekle meşhur mahal 1023 recebi şerifinde (1614) Sultan Ahmed Han-ı evvel hazretlerinin emri hümayunları üzerine doldurulmuştur. Sebebi bu veçhile mervidir ki beher sene donanma çıktıkda Kaptanpaşalar ol mahalde birkaç gün ikamet ettikleri ve alelhusus ziyafeti resmiyelerini orada icra eylemiş oldukları cihetle bu körfezin dolması münasip görülerek dört defa kapdan ve iki defa sahibi mühür olan Halil Paşa defa-i saniye kaptanlığında tecemmu-ı amele ile körfezi kurbinde olan dağı bahre ilka ve Beşiktaş ile Kara Balî bahçeleri mabeyni doldurulup hadaik-i sultaniyeden kılındı".

Bu suretle denizden kazanılan ve Dolmabahçe denilen sahada Birinci Ahmed devrinden itibaren birçok hükümdarlar köşkler yaptırmaya başladılar. İlk esaslı inşaat ise Dördüncü Mehmed zamanında olmuştur. Yapı bir yıl sürmüş ve 1680 yılında tamamlanmıştır. Lâkin burası zamanla metrûk hale gelerek harap oldu. Nihayet 1715 yılında damad İbrahim Paşa tarafından tamir ettirildi. Birinci Mahmud 1741 tarihinde iki kasır daha yaptırdı. Üçüncü Osman küçük bir kısım kattı.

1755 yangınında çoğu ahşap olan bütün binalar yandı. Üçüncü Mustafa devrinde kârgir kısımları tamir gördü. Birinci Abdülhamid birçok köşkler ilâve etti. Üçüncü Selim meşhur mimar Melling'e bir köşk inşa ettirdi.

Ikinci Mahmud Topkapı Sarayını sevmez, pek kasvetli bulur, burada oturmak *istemezdi*. Bu yüzden 1809 yılında Beşiktaş sarayını tamir ettirmiş ve orada ikamete başlamıştı. Burası ve deniz kenarında kalın surlarla çevrili, ekserisi tamamen ahşap olan binalar, kasırlar ve köşklerden ibaretti.

Nihayet Abdülmecid, kendi devrine kadar gelen bütün bina ve kasırları yıktırarak 1853 yılında Balyan Karabet kalfaya Ampir tarzında bugünkü muhteşem sarayı yaptırdı. Bu saray, orta yerinde yüksek bir bina ile buna biri sağdan, öbürü soldan iki üstü kapalı dehlizle bağlı diğer iki binadan mürekkeptir. Asıl saray mabeyn ile hünkâr daireleri, büyük muayede salonu, valde sultan, kadın efendiler ve şehza-
→

→
deler dairelerini ihtiva ediyordu. Önüne altı yüz metre uzunluğunda büyük bir rıhtım yapılmıştı. Fransa ve İtalyadan getirtilen san'atkârlara yaptırılan iç tezyinatı fevkalâde itinalı, mükemmel ve muhteşemdi. Abdülmecid, bütün saltanatı boyunca hemen daimî olarak burada oturmuştur.

Tophanede halen mevcud ve "Harp Malûlü Gaziler Yurdu" bulunan ve zamanımıza kadar önemli pek çeşitli olayların geçtiği Tophane-kasrı da 1265 (1849) yılında bu padişah tarafından inşa ettirilmiştir.

Yine Abdülmecid tarafından yaptırılan ve 1850 senesinde tamamlanan bu çeşit ufak yapılardan biri Küçüksu kasrıdır.

Evvelce aynı yerde, ilk defa Birinci Mahmud'un 1751 senesinde tamamlanan, tamamen ahşaptan ve eli böğründelerle ikinci katı denize taşkın bir sahil sarayı vardı. 1792 senesinde Üçüncü Selim tarafından tamir ettirilen bu sahilsaray tamamen yıktırılmış ve kazanılan sahasına Abdülmecid'in zamanımıza kadar gelen bugünkü kasrı bina ettirilmiştir. Kasır zemin kat üzerinde iki kattan ibarettir. Her katında ortada büyük bir salon ve bu salona kapıları olan dört odası vardır. Dış görünüşü itibariyle Bozuk ampir karakterinde olan kasrın içi de devrinin stilinde yağlı boya ile yapılmış barok - ampir sitili dekorasyonludur. Mimarı Balyan ailesinden Nikogos kalfadır.

Diğer taraftan, bir mesire mahalli olan ve on sekizinci yüzyıldan itibaren Osmanlı hükümdarlarının ok ve tüfenk atma gibi spor hareketleri için sık sık gittikleri bir tenezzühgâh olarak rağbet kazanan Ihlamur'daki ahşap köşk de sultan Abdülmecid zamanında yıktırılarak yerine ampir tarzındaki şimdiki kasır inşa ettirilmiştir (1855). Mimarı Balyan ailesinden Nikogos kalfadır. Köşkün civarında ok ve tüfenk atışlarına ait nişan taşları imparatorluk devrinin bir hatırası olarak durmaktadır.

★

Teşvikiye semtinin yollarını açtıran *Abdülmecid*, bu *hayrının hatırası* olarak üzerlerinde (Eseri âvâtıfı Mecidiyye Mahalle-i cedide-i Teşvikiyye) yazılı sütunlar diktirmiştir (Bunlar hâlen Nişantaşı dört yol ağzında köşebaşında ve karakolun yanındadırlar).

Sultan Mecid bunlardan maada, Ihlamur'daki sütunvari mermer ve Haydarpaşa hastane civarında tek yüzlü çeşmeyi, Üsküdarda Selimiye kışlası karşısında büyük meydan çeşmesini, Yeşilköy meydan çeşmesini ve Fatih Atpazarındaki meydan çeşmesini de inşa ettirmiştir (Metrûk ve bakımsız bir durumda ve suları kesilmiş olan bu çeşmelerin sonuncusu yıkılıp ortadan kalkmıştır).
→

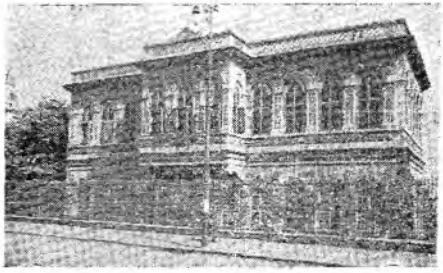

Tophane kasrı

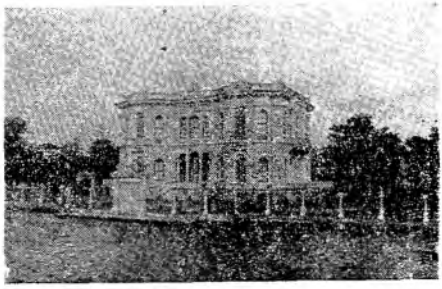

Küçüksu kasrı

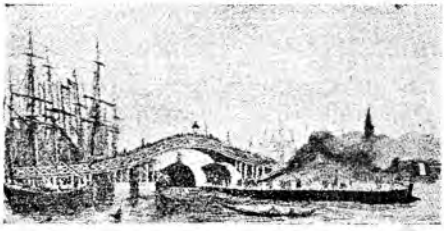

Galata köprüsü

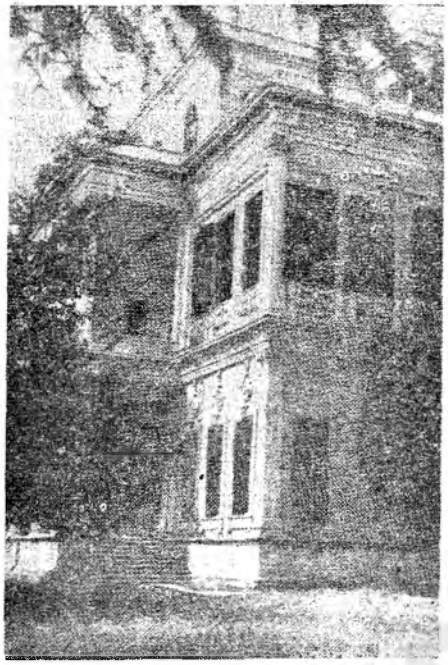

Solda resimleri görülen kasırlar ve köprü, Abdülmecid devrinde yapılmışlardır. (Yukarıdaki Beykoz kasrı, yine bu devirde Mısır valisi Mehmed Ali tarafından başlanıp oğulları zamanında tamamlanarak Abdülmecid'e hediye edilmiştir.)

Bu sayfada görülen köşkler ve köprü Abdülhamid devrinde yapılmışlardır.

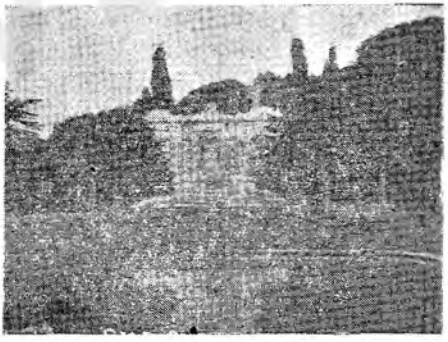

Ihlamur kasrı

→

Bezmiâlem valide sultan hayır sahiplerine örnek olmak üzere Guraba (garibler) ve fıkaraya mahsus Yenibahçede Nakkaş Paşa arsasında bir hastahane yaptırmıştır (1845 - 46). Yeni Galata köprüsü de bu tarihlerde hizmete girmiştir.

Birliyografya: Halil Ethem Eldem: Camilerimiz. E. Mamboury: Istanbul Touristique. I. Hilmi Tanışık: Istanbul çeşmeleri. Semavi Eyice: Istanbul (Petit guide a travers les monuments Byzantines et Turcs). Abideler (Yedigün neşriyatından). Hüseyin Ayvansarayî Hadikatül-cevami c: II.

olmaktı. Karadenizin tarafsızlığını temin edip buradaki Rus deniz gücünü ve bunun dayandığı tersanelerle askerî tesislerini ortadan kaldıran Paris barış andlaşması bu yüzden onun için tatminkâr olmuştur. Böylece, Akdeniz ticaretini ve sömürge yolunu emniyet altına almış oluyordu. Bu netice, benzer sebeplerden dolayı Fransa'yı da bu bakımdan tatmin etmişti. Rusya'nın ne zamandır sıcak denizlere çıkmak istediğini biliyor, hattâ Mübarek Makamlar meselesini bu politikasını yürütmek için sadece bir paravan olarak kullandığını seziyordu. Piyemonte'nin kazancı ise, Avusturya'nın protestosuna rağmen İtalya Birliği fikrini bu kongre bahanesiyle savunmuş, yaymış ve büyük devletler üyelerine dâvasını izah edebilmiş olması idi.

Rusya Sivastopol'un tahribi, Karadenizdeki tersanelerinin kaybı karşılığında bu savaşta kara kuvvetlerini muhafaza etmiş ve üstelik dört devlete iki yıl dayanacak durumda bulunduğunu ortaya koymuştu. Paris andlaşmasını, ilk fırsatta yırtmak niyetiyle imzalamıştı. Çünkü, daha evvel Osmanlı imparatorluğu ile yapmış olduğu andlaşmaların kendisine sağladığı menfaatlerden Karadenizde temin etmiş olduğu avantajlardan ve bunun istikbal için vaad ettiklerinden vazgeçmek, Eflak, Boğdan ve Sırbistan'a tanınan devletlerarası garantilerin kendisinin Balkanlara yayılmasına engel olmasını sürekli şekilde kabul etmek onun sonuna kadar baş eğeceği şartlar değildi. Bununla beraber, Osmanlı imparatorluğu üzerinde beslediği emellerden şimdilik vazgeçmek zorunda kaldı. Rusya, 1856 barışının devamının, ancak bu barışın imzalandığı tarihte Avrupa'da mevcut siyasî şartların devamına bağlı bulunduğunu biliyordu. Bu şartlar ise, değişmeğe mahkûmdu. Fransa, Rusya'dan sonra Avusturya'nın da ezilmesine taraftardı. Almanya ve İtalya, millî birliklerini kurmaya namzettiler. Prusya, Fransa tehlikesini bertaraf etme fırsatını arıyordu. Bütün bunlar, Avrupa'da kurulmuş olan siyasî dengenin bozulmaya mahkûm olduğunu anlatıyordu. O zaman, bu dengeye dayanan Paris andlaşmasının Rusya'ya yüklediği şartlardan kurtulma fırsatı, bu devlet için doğmuş olacaktı.

Bütün bunları sezen İngiltere, durumu biraz daha sağlama bağlamak için Paris andlaşmasının yedinci maddesinin Osmanlı devletine temin ettiği hakları müdafaa maksadı ile Fransa ve Avusturya ile birlikte 15 nisan 1856 tarihinde Paris'de üç maddelik ayrı bir anlaşma imzalandı. Buna göre, bu hakların diğer bir devlet tarafından ihlâli savaş sebebi sayılacak ve üç devlet kara ve deniz kuvvetleriyle mütecavize karşı harekete geçeceklerdi (G. Noradounghian: R.A.İ.E.O. C: III, S: 88).

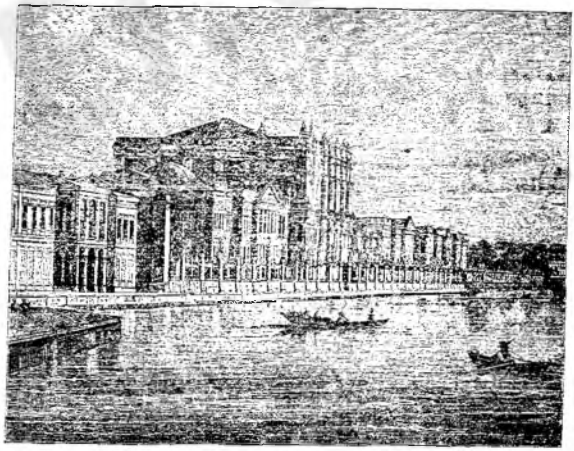

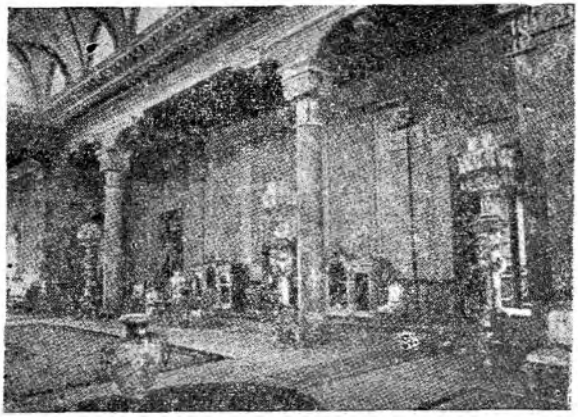

Dolmabahçe sarayı
Yukarıki resimlerde dıştan ve içten görülen bu saray da Abdülmecid tarafından yaptırılmıştır

Barış şenlikleri, Paris elçiliğindeki ziyafet ve balo

Paris andlaşmasının imzalanması Istanbul'da büyük törenlerle kutlandı. Top atışları ve donanmalar yapıldı (30 mart 1856). Devlet vükelâsı Padişahı tebrik için huzura kabul edildiler.

Anadolu ordusunu ıslaha memur edilen İngiliz Generali Vilyams'a vezaret rütbesi verildi.

Diğer taraftan 1 nisan Perşembe günü akşamı Paris'deki Osmanlı sefarethanesinde de büyük bir balo tertip olundu.

O sıralarda sefarethanede bir hükümdarı ağırlayacak eşya yoktu. Bunu gören Âli Paşa, Babıâliye müracaat etmiş, gümüş, billûr, porselen takımları ile hademe elbiseleri getirtmiş, ayrıca tahsisattan da yüzelli bin frank fazla sarfına mezuniyet almıştı.

Bu baloya Üçüncü Napoléon büyük üniformasını giyerek saltanat arabası ile geldi. Bir buçuk saat kadar sefarethanede kaldı. Kongre birinci Osmanlı murahhası Sadrıâzam Âli Paşa ile sefir Mehmed Cemil Beye zât-ı şahane hakkındaki dostane niyetlerini izhar etti.

Paris'deki bu balo hakikaten muvaffak olmuş, bizzat imparatorun dahi takdirini kazanmıştır. Fakat gerek Sultan Abdülmecid'in Istanbul'daki baloya gidişi, gerek Âli Paşanın Paris'teki gayreti, politika sahasında bir netice vermemiş, Fransızların konferanstaki tutumları değişmemişti.

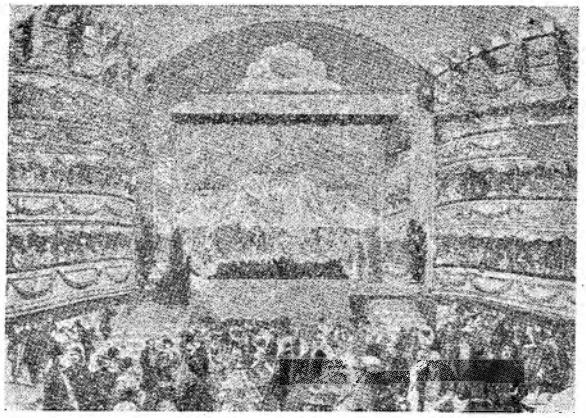

Barışın imzası münasebetiyle Istanbul'da İngiltere elçisinin verdiği balo

Aynı münasebetle Osmanlı devleti Paris elçiliğinde verilen balo

Barıştan sonra Âli Paşaya yöneltilen tenkidler ve rivayetler, sadarette ve hariciyede tebeddülât

Paris barışı imzalanıp konferans sona erdikten bir müddet sonra Istanbul'da konferanstaki tutumundan dolayı Âli Paşa şiddetli tenkidlere hedef olmaya ve Sadaretten uzaklaştırılmasını temin için çeşitli rivayetler ileri sürülmeye başlandı. Meselâ; İngiltere, Rus işgalinde bulunan Kafkasya'nın kurtarılarak müstakil veya muhtar bir idareye kavuşturulmasını istediği halde, Âli Paşanın bu mesele üzerinde durmayıp Çürüksu tarafında basit bir sınır tashihi istemekle iktifa ettiğini Reşid Paşa taraftarları ileri sürmüştür (Cevdet Paşa; Maruzat). Yine Ziya Paşanın iddiasına göre, barış görüşmeleri sırasında hıristiyan tab'aya eşit haklar verilmesinin resmî bir taahhüd haline getirilmesi, Memleketeyn meselesinin bu bölge halkının reyine göre halli, Karadağ statükosunun muhafazası nev'inden devletin istiklâli ve hükümranlık haklarına aykırı bazı esasların kararlaştırıl-

ması üzerine, kongre tutanağını gören İngiltere Başbakanı Lord Palmerston, İngiliz delegesi Lord Klarandon'a (Clarandon) büyük bir hayretle:

«Siz konferansta Osmanlı devletine hiç yardımda bulunmamışsınız» demiş ve ondan:

«Bir kimseye yardım, onun istek ve istidadına göre olur, şu sizin beğenmediğiniz bazı maddeleri, Osmanlı devletinin delegeleri bizzat tesbit ettiği için artık başkasına söz düşer mi? Bir Türkten ziyade Türk olamam» cevabını almıştır (Ziya Paşa: Zafername şerhi, S: 77). Lâkin, bütün bunların Âlî Paşa aleyhine açılan kampanyaya esas olmak üzere ortaya atılmış olmaları çok mümkündür. Hâdiselerin incelenmesinden, kongrenin havasına göre Ruslara daha ağır şartların yüklenemiyeceği ve Osmanlı devleti hakkında daha müsaid bir durum meydana getirilemiyeceği anlaşılmaktadır. Yoksa, Âli Paşa gibi tecrübeli bir politikacının böyle basit hatalara düşmesine imkân yoktur. Devleti Fransız politikasının tamamen tesirinden kurtarmak ve İngiliz emellerinin âleti haline getirmek isteyen Stradford'un, kendisi için daha müsaid bulunan Mustafa Reşid Paşanın Sadaret mevkiine gelmesi için böyle olmayacak meseleleri ortaya atarak Abdülmecid üzerinde bir tesir yapmak istediği muhakkaktır. Nitekim, barış andlaşmasının imzalanıp Âli Paşanın geri dönmesinden yedi ay sonra Stradford, Abdülmecid'in huzuruna çıkarak Hariciye Nazırı Fuad Paşadan şikâyet etmiş, vükelânın değiştirilmesini ve Mustafa Reşid Paşanın tekrar Sadaret makamına getirilmesini ısrarla istemiş ve neticede Âli Paşa azledilip Mustafa Reşid Paşa 1 kasım 1856 tarihinde beşinci defa Sadrıâzam olmuştur (İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal: Son Sadrıâzamlar, S: 15).

Aynı zamanda azlolunan Hariciye Nazırı Fuad Paşanın yerine Âli Paşa tayin edildi ise de, istifa etti. Mustafa Reşid Paşa bunu kabul etmediğinden Fuad Paşa ile birlikte «Meclis-i Vükelâya memur» edildiler, yani kendilerine devlet bakanlıkları verildi. Hariciye Nazırlığına ise Ferik Edhem Paşa, vezaret rütbesiyle getirildi.

Fransız - İngiliz rekabeti, Sadarette değişiklik

Paris barış andlaşmasından sonra İngiltere ve Fransa arasında siyasî bir rekabet alıp yürümüştü. Fransa, İngiliz politikasına bağlı bulunan Mustafa Reşid Paşanın ayağını kaydırmaya çalışıyordu. Bu sırada bir fırsat ele geçti. Paris andlaşmasının yirmi dördüncü maddesine göre Eflak ve Boğdan'da halk temsilcilerinden mürekkep olarak kurulacak divanların seçimi sırasında Fransa bu iki beğliğin birleşmesine taraftar bulunan namzetlerin seçilmesine Babıâlinin engel olduğunu ve bu maksatla Boğdan'daki seçime fesat karıştırdığını ileri sürüp bunun iptalini istedi. Msutafa Reşid Paşanın bu iddiayı reddetmesi üzerine Fransa elçisi Tuverel durumu protesto edip Istanbul'u terkedeceğini bildirdi. Rusya, Prusya ve Piyemonte elçileri de onu destekleyince, Abdülmecid, sadrıâzamını feda zorunda kaldı (Ali Fuad: Rical-i mühimme-i siyasiye, S: 38). Mustafa Reşid Paşa azledildi ve geçen sadaretlerinde hiç bir işe yaramadığı anlaşıldığı halde bu makama Mustafa Nailî Paşa üçüncü defa olarak getirildi (6 ağustos 1857). Hariciye Nazırlığı, Âli Paşaya verildi. Böylece, Hariciye Nazırlığına Fransız politikasına eğilimli bir zat, Sadarete ise tarafsız bir zat getirili-

Abdülmecid'in bir madalyon resmi

yordu. Âli Paşanın Sadarete tayin edilmemesi suretiyle de İngiltere büsbütün gücendirilmemiş oluyordu. Netice itibariyle yavaş yavaş hangi memleket ağır basarsa onun politikasına taraftar olanların iktidar mevkiine getirilmesi gibi bir usul yerleşmeğe başlamış bulunuyordu. Bu yüzden yüksek mevkilerde azil ve tayinler birbirini takip eder oldu.

Mustafa Reşid Paşanın son sadareti, vefatı

Mustafa Nailî Paşanın Sadareti ancak iki ay kadar sürüp azledilerek bu makama Mustafa Reşid Paşa altıncı defa getirildi (22 ekim 1857). Abdülmecid, bir gün huzurunda temas ettiği siyasî bir meseleyi kavrayamamış olmasını bahane ederek Nustafa Naili Paşayı azletmiştir. Aslında ise, Mustafa Reşid Paşanın azline sebep olan hâdise yatış-

Mustafa Reşid Paşa

mış. Padişah onunla hususî şekilde görüşmüş ve Sadareti tekrar kendisine tevcih etmişti. Yine Abdülmecid'in emriyle, Âli Paşa Hariciye Nezaretinde kaldığı gibi Padişah bundan sonra rekabetten vazgeçip iyi geçinmelerini tenbih etmiş, bu arada Fransa elçisine de gerekli teminat verilmişti.

Bu, Mustafa Reşid Paşanın son sadaretidir ve hemen tamamen gailesiz geçmiştir. Çünkü ortada mühim bir mesele yoktu. Pek sevdiği iktidar koltuğuna rahatça yerleşti. Âli Paşa ile düzelmiş bulunan arayı açmamak için onun hemen hiç bir işine karışmıyordu. Esasen, son onyedi yıldır pek hareketli geçen hayatı, halline mecbur kaldığı ağır meseleler, istirahate zaman bırakmayan kesif bir çalışma, pek üzüntülü yıllar, onu mânen ve maddeten yıpratmıştı. Sadarete geçtikten iki ay kadar sonra hastalandı. Kalb yetersizliğinden şikâyetçi idi. Bu yüzden Babıâliye gelemiyor, lâkin yalısına gelenleri kabul edip görüşüyor, böylece mutlak şekilde muhtaç bulunduğu istirahatten kendisini mahrum ediyordu. Kalb yetersizliği, ciğerlerinde kan suyu birikmesine sebep olduğundan hastalığı bir aralık zatülcenb sanıldı. Sonra iyileşir gibi oldu. İlk iş olarak kendisini yalısında ziyaret eden elçilerin ziyaretlerini iade etti. Bu ise, kendisini son derece yoruyordu. Nihayet, bir ziyaret dönüşünde yalısında fenalaşarak kalb durmasından vefat etti (7 ocak 1857). Henüz elliyedi yaşında bulunuyordu. Kendisi, Türk milletinin yetiştirdiği en büyük devlet adamlarından biriydi.

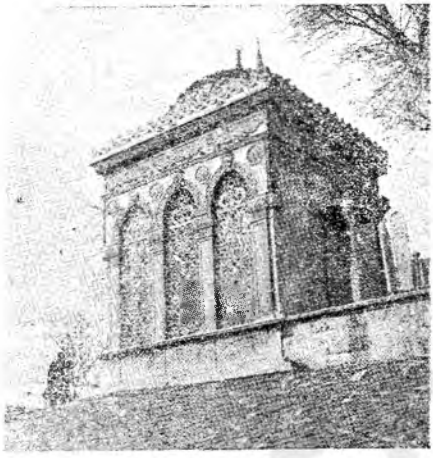

Paşanın İstanbul'da Bayezid'deki türbesi

Mustafa Reşid Paşanın vefatı gününde yalıda bulunan Yusuf Kâmil Paşa, Sadaret mührünü saraya iade etti. Bu mühür, 11 ocak 1857 tarihinde Âli Paşaya verilip Sadaret makamına üçüncü defa olarak getirildi.

ABDÜLMECİD'İN SALTANATININ SON YILLARINA AİD ÇEŞİTLİ OLAYLAR

Devletin en yüksek idare makamında şu veya bu sebepten arka arkaya bu gibi değişikliklerin cereyan ettiği sırada imparatorlukta haberleşme, idare. ulaştırma, millî eğitim ve basın alanında yeni hamleler de yapılmaktaydı. Bunlar arasında önemlileri şöyle sıralanabilir:

İstanbul'dan Bağdad'a kadar uzanacak bir telgraf hattının inşasına başlandığı gibi, İstanbul şehri de altı belediye dairesine ayrıldı.

Kızıldeniz kıyılarındaki iskeleler arasında buharlı gemilerle yolcu ve yük taşımak üzere Mecidiye adlı sekiz yüz bin altın sermayeli bir şirket kuruldu. Bu şirket, gerektiğinde Akdenizde de faaliyette bulunabilecekti.

Mustafa Reşid Paşa

(İlâve : 178)

★

Tanzimat devrinin yaratıcısı, büyük devlet adamı Mustafa Reşid Paşa 13 mart 1800 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Babası İkinci Bayezid evkafı Ruznamecisi Mustafa Efendi, dedesi *Abdülkerim Efendi*, dedesinin babası Kastamoni eşrafından Veliyüddin Efendidir.

Babası küçük yaştan beri onu okutmak hevesindeydi. Oğlunda gördüğü istidat, onu teşvik ediyordu. Mustafa Reşid böylece evvelâ babasından okudu. Lâkin, on yaşında yetim kaldı. Bu yüzden resmî yüksek tahsil kademelerini aşamadı. Bundan sonra bilgisini tamamen şahsî gayreti ile arttırdı. İlk vazifesi, eniştesi Seyyid Ali Paşanın mühürdarlık hizmetidir. Onun maiyetinde memleketi dolaşarak yakından tanımış ve idarî işlerde gayret sahibi olmuştur. Seyyid Ali Paşa sadaretten azlinden sonra 1821 yılında Mora Seraskerliğine tayin edildiği zaman onu beraberinde götürdü. Tenkil hareketlerini baştan başa takip ettiği gibi, Mora halkının devlete baş kaldırmaları sebepleri üzerinde durup devlet mekanizmasının bozuk ve fena işliyen taraflarını ve bunun memlekette hâsıl ettiği kötü tesirlerini öğrendi. Onda Osmanlı devletinin hüviyetini baştan başa değiştirecek bir devrime muhtaç bulunduğuna dair fikirler o zaman doğmıya başlamıştır. Seyyid Ali Paşanın Mora'daki memuriyetinden azil olunması üzerine o da menkûp oldu. İstanbul'a dönüp Davud-Paşa civarındaki evine çekildi. Gayet eli açık olduğu için maaşlarında hiç tasarrufta bulunmamıştı. Bu yüzden sıkıntıya düştü. Buna rağmen duruma büyük bir sabırla katlandı. Böylece bir haylı sefalet çektikten sonra Mısır divan efendisi İbrahim Efendinin kızıyle evlenip bundan kurtuldu. Lâkin, bir türlü memuriyet alamıyordu. İki sene sonra ise, Seyyid Ali Paşa vefat etti. Paşanın cariyelerinden Adile Hanım Kabataş civarında oturmaktaydı. Efendisinin vefatı üzerine Mustafa Reşid Beye haber göndererek karısını boşayıp kendisini almasını teklif etti. O da bu teklifi kabul edip Adile Hanımla evlendi ve Kabataştaki evine yerleşti. Bu sırada devlet memuriyeti almak için üst üste vaki olan müracaatları netice vermiyordu. Nihayet eniştesinin dostlarından Beğlikçi Köse Arif Efendinin tavassutu ile Sadaret Mektubî kalemine girdi. Bir müddet sonra Amedî kalemine nakil olundu. Bulunduğu yerlerde zekâsı, gayreti, kabiliyeti ve dürüstlüğü →

ile âmirlerinin hemen dikkatini çekiyordu. Bu yüzden Mehmed Pertev Efendi (sonra paşa) onu himayesine aldı. Verilen her işi başarması ve gayet ketum olması sayesinde en güç ve mahrem işler kendisine havale olunurdu. 1828 Rus seferi başladığı sırada sadrıâzâm bulunan Selim Mehmed Paşa, Köse Akif Efendinin tavsiyesi üzerine Mustafa Reşid Beyi Mühürdar olarak yanına aldı. İkinci Mahmud, çok itimad ettiği Akif Efendiye Rumelide bulunduğu müddet zarfında cereyan eden mühim hâdiseleri bildirmeğe her cihetten itimada lâyık birisini memur etmesini tenbih etmiş, o da bu vazifeyi Mustafa Reşid Beye vermişti. İkinci Mahmud, Ordudan gelen kâğıtların ifade ve yazılış tarzını son derece beğenerek nihayet bunları kimin kaleme aldığını sormuştu. Hâmîsi Pertev Efendi bu fırsatı kaçırmıyarak Mustafa Reşid Beyi Hünkâra gıyaben tanıttı. Padişah. derhal maaşına zam yapılmasını emretti. Savaş sona erip, barış görüşmeleri başlayınca Mustafa Reşid Bey Osmanlı murahhas hey'etine sırkâtibi olarak dahil edildi.

İkinci Mahmud, İstanbula dönüşünde onu hemen saraya çağırtıp görüştü. Birçok iltifatlardan sonra da Fransızcayı mutlaka öğrenmesini tenbih etti. Aynı zamanda devlet işlerinde tecrübe sahibi olabilmesi için mühim işlerde kullanılması emrini verdi. Pertev Efendi 1830 yılında hususî memuriyetle Mısıra gönderildiği zaman maiyetinde o da vardı. Burada Mehmed Ali Paşanın derhal dikatini çekti. Mısırda kalması teklif edildiyse de, kabul etmedi. Mısırdan dönüşte vekâleten amedci oldu. Ertesi 1832 yılında bu vazife kendisine âsâleten verildi. Aynı yıl bu sefer Damat Halil Paşanın maiyetinde olarak Mısıra gidip Mehmed Ali Paşa ile yapılan müzakerelere katıldı. Bu sırada Mehmed Ali Paşanın devlet için ne derece tehlikeli bir kimse olduğunu ve ne sonsuz bir ihtirasa sahip bulunduğunu anladı. Asî valinin kuvvetleri Kütahya'ya kadar ilerleyip devlet kuvvetlerini yendikten sonra gerek onunla ve gerekse oğlu İbrahim Paşa ile görüşmiye yine Mustafa Reşid Bey memur edildi. Bütün bu muvafakiyetleri üzerine 1834 yılında orta elçilik pâyesiyle Paris elçiliğine tayin olundu. Yolda Viyana'ya uğrayıp Başbakan →

→

Prens Meternih ile görüşüp onun iltifatlarına da nail oldu.

Mustafa Reşid Beyin bu ilk Paris elçiliği on bir ay kadar sürdü. Bu sırada Mehmed Ali Paşanın Avrupada aleyhimizde açtığı kampanyayı durdurmağa muvaffak olduğu gibi, Fransızların Cezayiri işgallerinden doğan durum dolayısiyle Fransa hariciyesiyle de temaslarda bulunarak devletin haklarını sonuna kadar müdafaa etti. Cezayirin işgali karşısında Osmanlı siyasetinin temelini attı ki devlet sonraları bu politikayı daima takip etmiştir (Ercümend Kuran; Cezayirin Fransızlar tarafından işgali karşısında Osmanlı siyaseti).

Mustafa Reşid Bey izinli olarak İstanbula geldiği zaman padişah tarafından hararetle karşılandı ve kendisine hemen büyük elçilik pâyesi verildi.

Parise tekrar döndükten sonra 1836 yılına kadar burada kaldı. Bu yıl kendisine Hariciye müsteşarlığı pâyesi verilip Londra elçiliğine gönderildi. Bu tayin onu çok memnun etti. Çünkü o zamanlar Londra'yı dünya siyasetinin merkezi saydığı gibi, İngilizlere büyük muhabbeti vardı. Burada bulunduğu müddetçe Mısır ve Cezayir meselelerini halle çalıştı. Bunların birincisinde muvaffak oldu. İngiltere devleti Mehmed Ali'yi daima Osmanlı devletinin bir valisi olarak kabul ve yeni ihtilâflar halinde Bab-ı âlî'yi desteklemeyi taahhüd ettiği gibi kraliçe Viktoria Suriye'nin âsi valinin elinden kurtarılmasına gayret sarf edileceği vaadinde bulundu. Cezayir meselesinde de Osmanlı devletini tamamen haklı bulduğunu ve Fransa'nın bir Osmanlı eyaletine tecavüzünün pek çirkin bir şey olduğunu kabul ettiği halde, İngiltere şimdilik bu işe karışmıyacağını ve bu yüzden Fransa ile bozuşmayı göze alamıyacağını bildirdi.

Mustafa Reşid Bey buna karşılık:

"Yunan meselesi çıktığı zaman devletler kan dökülmesin diye hemen birlik oldular. Şimdi Cezayirde haksız olarak dökülen kanlar için bir şey demiyorlar. Acaba Avrupa devletlerinin Cezayirdeki bir takım günahsızlara acımamaları onlara insan gözüyle bakmamalarından mı ileri gelmektedir?" dediyse de, Dış işleri bakanı Lord Polmerston bunu cevapsız bıraktı.

Hariciye nazırı Ahmed Hülûsî Paşanın 1837 yılında vefatı üzerine müşir rütbesiyle bu vazifeye tayin olunan Mustafa Reşid Paşa Istanbul'a geldiği zaman Hükümdarın yeniden iltifatlarına mazhar oldu.

İstanbul'da Mustafa Reşid Paşayı sevmiyen ve ikbalini çekemiyen pek mühim bir şahıs vardı: Dahiliye Nazırı Akif Paşa. Bu zat, hemen onun aleyhine çalışmağa başlayıp Padişaha da tesir ederek tekrar elçilikle İstanbuldan

→

→

uzaklaştırılmasına irade aldıysa da, İkinci Mahmud bundan vazgeçip Mustafa Reşid Paşayı Hariciye nazırlığında bıraktı. Mustafa Reşit Paşa, bu ilk Hariciye nazırlığı sırasında Hükümdara daima Avrupada gördüklerinden bahsederek onu ıslahata teşvik ederdi. Batılıların Osmanlı devletine, bilhassa Müslüman ve Hıristiyan tab'a arasında eşitlik gözetilmediği için düşman bulunduğunu söyler. Kimsenin yargılanmadan idam olunmaması gerektiğini, vergilerin adalete uygun bir düzen altında alınması lâzım geldiğini tekrarlar ve Padişaha bir Hattı hümayunla bunların ilânını telkin ederdi.

Fakat padişah üzerinde büyük nüfuz sahibi olan Akif Paşa bunu önleyince Mustafa Reşid Paşa, evvelâ Akif Paşa'ya karşı bir mücadele açıp onu devlet memuriyetinden uzaklaştırmıya muvaffak oldu. İkinci Mahmud bundan sonra Tanzimat projesinin hazırlanmasına razı oldu. Bu esnada yeniden önem kazanan Mısır meselesinin halli için Mustafa Reşid Paşa'nın Hariciye nazırlığı uhdesinde kalmak üzere Londra'ya gitmesi gerekti. Devlet İngiltere ile bir ittifak akdetmek istiyordu. İngiltere'nin, İstanbul elçisi bulunan Lord Ponsonby onu bu görevi kabule teşvik ederek:

"Siz Hükümdarınızın hakikî menfaatlerini lâyıkiyle bildiğiniz gibi Avrupa ahvaline ve İngiltere politikasına da vâkıfsınız. Londra'ya gidişiniz bu işin başarılmasına sebeb olabilir. Ben de bu hususta elimden gelen yardımda bulunurum" demişti.

Fakat İngiltere hükümeti böyle bir ittifakın savaşı körükleyeceğini ileri sürüp teklifi kabul etmedi. Bu hal, Reşid Paşanın düşmanları tarafından istismar edildi. Meclis-i Vâlâ Reisi bulunan Hüsrev Paşa, padişahı Mustafa Reşid Paşa'nın bu ittifakı akdettirmemek için Mehmed Ali Paşa'dan rüşvet almış olduğuna inandırıp idamına irade aldı. İstanbula hareket etmek üzere bulunan Mustafa Reşid Paşa, bunu dostlarından öğrenince Paris'e geldi. Padişahın öldüğünü duyunca İstanbul'a döndü. Sadaret mevkiine yükselmiş olan Hüsrev Paşa bu sefer yeni hükümdar Abdülmecid'e Hariciye nazırının babası tarafından idama mahkûm edilmiş olduğunu bildirerek bu hükmün infazını istediyse de; Abdülmecid bunu reddedip Hariciye nazırlığında bıraktı ve onun telkini ile bir müddet sonra Tanzimatı ilân etti (3 kasım 1839).

Mustafa Reşid Paşa'nın hazırladığı Mısır veraset fermanına Mehmed Ali Paşa'nın itirazı ve Hariciye nazırı olarak görüşünde ısrarı yüzünden çıkan ihtilâftan Mustafa Reşid Paşa azledildi. Bir müddet evinde oturduktan sonra 1841 yılı temmuz ayında Paris elçi-

→

Muhtelif bölgelerde yaptırılması düşünülen demiryolları için yabancı şirketlere bu hususta ilk imtiyazlar verilmiye başlandı.

İkinci defa olarak bir «Maarif Nezareti» kurulup nazırlığa Tanzimat Meclisi üyelerinden Mısırlı Sami Paşa tayin edildi.

Basın alanında da, matbaaların ayrıca bir izin almıya lüzum görmeden açılabilmesi temin edildi. 1849 yılında matbaa açacak olanların hükûmetten izin alması, ruhsatsız kitap ve gazete basılmaması ve bunların basılmadan evvel kontrolü usulü, yani bir nevi

→

liğine gönderildi. Bu elçiliğinde Lübnan ve Osmanlı - Yunan meseleleri onu çok yormuştu. Rahatsızlığını ileri sürüp geri dönmek istedi. Bu talebi evvelâ kabul olunmadı. Fakat ısrarı üzerine İstanbul'a döndü. Bir zaman sonra kendisine Edirne valiliği verildiyse de kabul etmedi. İki yıla yakın memuriyetsiz kalıp bir hayli borçlandıktan sonra 1843 yılı sonlarında tekrar Paris elçisi oldu. Bu vazifede iki sene kadar kaldıktan sonra ikinci defa olarak Hariciye nazırlığına tayin edildi. Bu görevi sırasında Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın İstanbul'a gelerek padişahı ziyaretini temin etmeğe muvaffak olması yüzünden son derece göze girmiş ve nihayet 28 eylül 1840 tarihinde birinci defa olarak sadaret mevkiine tayin edilmiştir.

Mustafa Reşid Paşa'nın bu ikbali rakipleri tarafından çekilememiş ve cumhuriyet taraftarlığı ile ittiham edilerek iktidarda kalmasının kendi tahtı için tehlike teşkil ettiğine hükümdar ikna olunmuştu. Bunun tesiriyle 28 nisan 1848 tarihinde azledildi ise de üç buçuk ay kadar sonra tekrar sadrazamlığa tayin olundu (13 ağustos 1848).

Bu tayinde İngiliz elçisi Stradford'un tesiri olmuştu. Reşid Paşanın bu sadareti en uzun sürmüş ve bu sırada kendisini en fazla meşgul eden mülteciler meselesinin Osmanlı devletinin lehine halline muvaffak olmuştur.

Mustafa Reşid Paşa, 26 ocak 1852 tarihinde azledilip Meclis-i Vâlâ başkanlığına tayin olundu. Lâkin bu durum ancak kırk gün kadar sürdükten sonra yine sadarete getirildi. (5 mart 1852). Bu sadareti sırasında padişahın yakınlarından Tophane müşiri damad Fethi Paşa ile aralarında çıkan vahim anlaşmazlık devlet idaresine kadar sirayet ettiğinden ikisi birden azlolundular (5 ağustos 1852).

Mübarek makamlar meselesi ve Ortodoks tab'anın Rus çarı tarafından himayesi meselesinde İstanbul'a fevkalâde büyük elçi olarak gelen Menşikof'un, kendisine yapılan telkinlere aldanarak Hariciye nazırı Rıfat Paşanın uzaklaştırılıp Mustafa Reşid Paşayı istemesi üzerine Hariciye nezaretine getirildi (15 mayıs 1853).

Osmanlı - Rus savaşının başlamasına mani olamamakla beraber İngiltere ile Fransa'nın ittifakını temin etti.

→

→

Mustafa Reşid Paşanın dördüncü sadareti 23 kasım 1854 tarihindedir ve 2 mayıs 1855 tarihine kadar sürmüştür. Bundan istifa suretiyle ayrılmıştır. İstifasının sebeplerinden biri Süveyş kanalının açılması hakkında Ferdinand dö Leseps'e imtiyaz verilmesine muhalefet etmesidir.

Sadaretten ayrıldıktan sonra bir müddet dinlenmiş ve bu arada Mısırı ziyaret etmiştir. İngiliz elçisinin tavassutu ve hattâ kat'i isteği üzerine 1 kasım 1856 tarihinde beşinci defa sadaret makamına getirildi. Lâkin Fransa'nın Boğdan seçimlerine fesad karıştırıldığını iddia ederek bunların iptalini istemesi, Rusya, Prusya ve Piyemonte'nin de bu devleti tutmaları karşısında bu iddiayı kabul etmeyerek ayak diremesi üzerine Fransa siyasî münasebetleri kesmeğe kalkışınca sadaretten ayrılmak zorunda kaldı (6 ağustos 1857).

Bu mesele yatışır yatışmaz tekrar sadarete getirildi (22 ekim 1857). Nihayet Sadrazam bulunduğu halde 7 ocak 1858 tarihinde kalb yetersizliğinden vefat etti.

Kendisi, Türk milletinin yetiştirdiği en büyük adamlardan biridir. İdarî ve siyasî meselelerde büyük görüş ve kabiliyete sahipti. Zekâsı, basireti, namus ve istikameti çok üstün derecedeydi. Sonsuz bir enerjisi, tükenmez sabrı, kırılmayan iradesi vardı. Samimî bir ıslahat taraftarı idi. Devletin bekasını bile bunda görürdü. Tam bir batılı kafaya sahipti. Kendisi İngiliz politikasına eğilimli olduğundan siyasî hayatı boyunca bunu gütmüştür. Cömertliği, vekarı, efendiliği doğuda ve batıda takdir olunmuştur. Büyük meziyetlerinden birisi de adam yetiştirmekti. Yetiştirdiği adamlar Abdülâziz devrinin sonlarına kadar devleti idare etmiş mühim simalardır.

Zayıf tarafı, her lûtuf ve atıfetin kendisinden beklenmesini istemesi ve başkalarına başvuranları affetmemesiydi. Bir de kendi yetiştirmesi bulunan kimselerin kendisi dururken sadaret makamına tayini kabul etmelerini bir türlü hazmedemezdi.

Bibliyografya : Lûtfi; Tarih. Abdurrahman Şeref; Tarih Musahabeleri. Cavid Baysun; Mustafa Reşid Paşa (Tanzimat s: 723 - 746). Ahmed Rifat; Verdüihakayık. Ali Fuad; Rical-i Mühimme-i Siyasiye. Mehmed Selâhaddin; Bir Türk diplomatının evrakı siyasiyesi.

sansür konmuş bulunuyordu. Bu suretle, bu sansür de kalkmış oldu.

Fakat gerek iç olaylar gerekse yeni diğer hâdiseler ve politik durumlar bu neviden çalışmaları daima aksatıyor veya geri plâna atıyordu.

Cidde meselesi

Âli Paşayı bu seferki Sadaretinde bir çok çetin meseleler bekliyordu. Bunların ilki, Cidde olayıdır.

Gerek Gülhane Hattı hümayunu ile Islahat fermanının hıristiyan tab'aya âdeta müslüman tab'adan üstün olarak bahşettiği hak ve imtiyazlar ve gerekse bunların Paris andlaşmasında bir taahhüd halinde yer alması bir taraftan müslüman tab'anın teessür ve kırgınlığına, diğer taraftan kendilerini yabancı devletlerin himayesinde saymağa başlayan hıristiyan tab'anın şımarıkça taşkınlıklarına yol açmıştı. Bu hal, yavaş yavaş bir gerginlik yaratmaktaydı. Hıristiyanlar lehine hasıl olan bu durum, yalnız Osmanlı imparatorluğunda değil, bütün islâm âleminde üzüntü ve heyecan yaratmıştı. Bunun ilk tepkisi, Cidde olayı ile meydana çıktı.

Hac mevsimine rastlayan 15 temmuz 1857 günü (3 zilhicce 1275), bazı tahriklere kapılan yerli müslüman halk ile hacılar, hıristiyan ahali üzerine yürüdüler. Fransız ve İngiliz konsolosları kendi tab'alarını himaye için müdahalede bulundukları sırada maktul düştüler. Bunun üzerine mesele pek vahim bir şekil aldı. On gün sonra limana gelen Fransız ve İngiliz savaş gemileri —Paris andlaşmasının açık hükümlerine rağmen— şehri bombaladılar. Hâdiseyi teşvik ettiğini ileri sürerek Cidde eşrafından on kişiyi yakalayıp astılar. Halbuki, Paris andlaşmasının 8 ve 9 uncu maddelerine göre, bu iki devletin fiilen harekete geçmeye hakları yoktu. Evvelâ Babıâliye başvurmaları ve bu netice vermezse andlaşmada imzası bulunan devletlerin arabuluculuğu ile işi halletmeleri gerekiyordu. Andlaşmanın bu maddesinin bu şekilde hazırlanmasında bilhassa ısrar etmiş olan İngiltere'nin andlaşmanın mürekkebi kurumadan böyle bir harekete karışması, o devirde milletlerarası andlaşmalara ve Osmanlı devletinin hükümranlık haklarıyle toprak bütünlüğüne ne derecede ehemmiyet verdiğini gösterir.

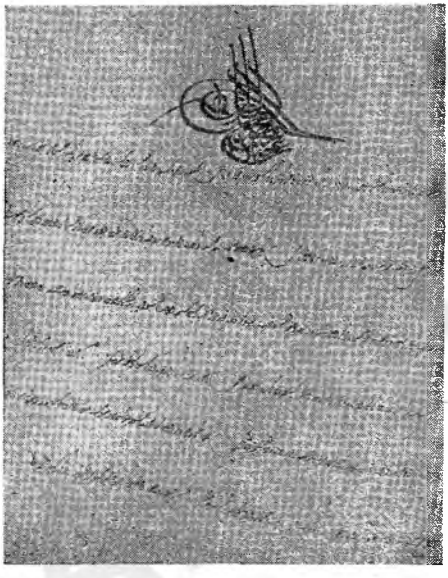

İmparatorlukta, demiryolu inşası için verilen imtiyazlardan; «Karadeniz ve Tuna demiryolu kumpanyası» na ait Boğazköy - Köstence hattının fermanı

Karadağ meselesi

Osmanlı - Rus ve Kırım savaşı sırasında Danilo, Rusya'dan yüz çevirip Avusturya'ya yaklaşmıştı. Bütün savaş boyunca da tek durmuş ve tarafsız davranmıştı. Paris kongresi sırasında Karadağ buna mükâfaten istiklâlinin tanınmasını ve Hersek sancağının bir kısmı ile Bar limanının kendisine verilmesini istemişti. Babıâli, bu tekliflerin hepsini reddederek bazı hafif imtiyazlara razı olmuş bulunuyordu. Karadağ da bunu kabul etmemiş ve mesele muallâkta kalmıştı. Danilo, isteklerinde ısrar ile, Osmanlı devletinin yüksek hâkimiyetini kabul etmeyi reddettiğinden devlet Karadağ'a asker sevketmek zorunda kaldı. Bu kuvvetler, ufak tefek muvaffakıyetler kazandıktan sonra Danilonun kardeşi Mirko kumandasındaki kuvvetlere karşı Grakova savaşını kaybetti. Fransa ise, henüz mürekkebi kurumuş Paris andlaşmasına tamamen aykırı bir şekilde, Adriyatik denizine savaş gemileri gönderip Karadağlıları teşvik ve himayeden çekinmedi. Babıâli, yeni kuvvetler gönderip bu işi kökünden halletmeyi düşünürken Rusya ve Fransa meselenin müzakere yolu ile hallinde ısrar ettiler. Nihayet Istanbul'da Osmanlı devleti, Fransa, İngiltere, Avusturya, Rusya ve Prusya delegelerinden mürekkep bir komisyon kuruldu. Bu komisyon, Karadağ'ın hudutlarını çizdi. Lâkin, mesele yine muallâkta kaldı. Osmanlı devleti Karadağ'ın imtiyazlarını genişletmek istemiyor, Karadağ ise, kendisini müstakil bir devlet sayıyordu. Yapılan sınır tahdidi, âdeta bir mütareke hattı gibiydi. Nitekim, bir müddet sonra, sa-

vaş yine başlamış ve bunun neticesinde, imzalanan barışla Karadağ'ın durumu kat'î bir sonuça bağlanmıştır (8 kasım 1858).

Memleketeyn (Boğdan - Eflak) hakkındaki andlaşma

19 ağustos 1858 tarihinde Memleketeyn'in yeni teşkilâtına ait Paris andlaşması imzalandı. Buna, Paris andlaşmasında imzası bulunan devletler ile Prusya katılmışlardı. Aslında bu andlaşma, Eflak ve Boğdan'ın birleşip müstakil bir devlet haline gelmesinin temellerini atmıştır. Andlaşmanın hükümlerine göre Memleketeyn, «Birleşik Boğdan ve Eflak Beğlikleri = Principauted unies de Moldavie et Valachie» adını alıyordu. Osmanlı hükümdarlarının yüksek hâkimiyetini tanımakta devam edecek, lâkin kendi idarelerinde tamamen müstakil olacak olan bu beğlikleri birer Voyvoda ile halk tarafından seçilmiş birer meclis idare edecek ve beğliklerin müşterek işlerine bakmak üzere bir de merkezî komisyon kurulacaktı. Eflak beğliği devlet hazinesine yılda iki buçuk, Boğdan beğliği bir buçuk milyon kuruş vergi vereceklerdi. Bu beğlikler bir dış tecavüze uğradıkları zaman Osmanlı devleti ordusu onları kendi dâvet ve rızaları olursa müdafaa edecekti. Babıâlinin imzaladığı andlaşmalar, Eflak ve Boğdan'da, bu beğliklerin imtiyazlarına aykırı olmamak şartıyle yürürlükte olacaktı. İmtiyazların ihlâli halinde beğlikler andlaşmaya imza koyan devletlere başvurabileceklerdi. Voyvodaları millet meclisleri kaydı hayat şartıyle seçeceklerdi. Voyvodaların o memlekette doğmuş kimselerin oğlu olmaları, en az on yıl devlet memuriyeti yapmaları ve yılda üç bin dükadan az olmamak şartı ile gelir getiren arazi sahiplerinden bulunmaları şarttı. Voyvoda, bakanları kendi seçecekti. Millet meclisi ise, yedi yılda bir halk tarafından seçilecekti. Merkezî komisyonun dörder âzası voyvodalar tarafından tayin ve dörder âzası da meclisler tarafından intihap olunacaklardı. Ayrıca, iki beğliğin müşterek bir temyiz mahkemesi bulunacaktı.

Babıâli, devletlerin itirazına uğrayan Boğdan seçiminin feshine razı olmuştu. Lâkin yeni meclisler seçildikten sonra umulmadık bir durum hasıl oldu. Boğdan meclisi voyvodalığa Aleksandır Jan Kuza'yı seçmişti. On dokuz gün sonra, yani 5 şubat 1859 tarihinde toplanan Eflak meclisi de Eflak voyvodalığına aynı zatı seçti. Böylece, iki beğlik bir voyvodanın idaresinde toplanıyordu. Bu ise, Paris'de varılan andlaşmaya aykırı idi. Babıâli, bütün gayretlerine rağmen, Avusturya hariç, andlaşmaya imza koyan hiç bir devlete derdini anlatamadı. Sonunda durumu kabule mecbur kalarak Aleksandır Jan Kuza'ya Eflak ve Boğdan voyvodalıklarının tasdikine dair ayrı ayrı iki ferman gönderdi (25 eylül 1859).

Süveyş kanalının kazılmaya başlanması

Süveyş kanalının açılma imtiyazı için Fransız diplomatlarından Ferdinand dö Leseps 1854 yılından beri yaptığı mücadeleyi İngiltere'nin engel olmak hususunda sarfettiği gayretlere rağmen, kazanarak bu imtiyazı Mısır valisi Said Paşadan koparmağa muvaffak olmuştu. Port-Said iskelesini Kızıldeniz'deki Süveyş limanına bağlayacak

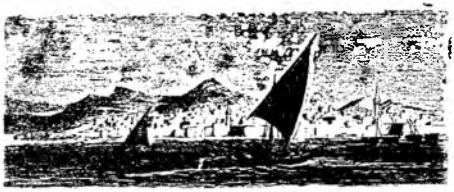

Cidde limanının genel görünüşü

Cidde iskelesi

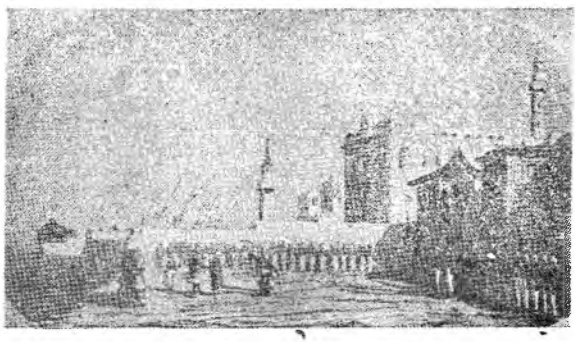

Cidde'de Fransız konsolosunu öldürenlerin idamı

olan bu kanalın kazılmasına 24 nisan 1859 yılında başlandı (Hayreddin: Vesaik-i Tarihiye ve siyasiye, C: II, S: 85-90).

Kuleli vak'ası

Âli Paşanın bu sadaretindeki en mühim olaylardan biri de, şüphesiz ki «kuleli vak'ası» dır. Bu doğrudan doğruya Abdülmecid'in şahsına karşı yapılması düşünülen bir suikast teşebbüsü idi. Abdülmecid'in son zamanlarında sarayın israfı haddi tamamen aşmış, bunu karşılamak için Beyoğlu sarraflarından rehin, sened karşılığı ağır faizlerle para alınmış ve bunlar ödenememişti. Meselâ, Hükümdarın kızı Fatma Sultan evlendirilirken yapılan düğün dolayısıyle iki milyon Osmanlı altını kadar bir masrafa girilmişti. Başta Rıza Paşa bulunmak üzere bazı vükelâlar padişahın zaafından istifade ile büyük servetler elde ettikleri halk arasında söyleniyor ve bütün bu haberler Avrupa'ya kadar aksediyordu. Gerek bunlardan dolayı, gerekse hıristiyan tab'aya verilen imtiyazların mutaassıp halk arasında uyandırdığı tepkiler, Abdülmecid idaresine karşı bir antipatinin uyanmasına sebep olmuştu. Bu antipati arttıkça, âdeta bir ihtilâl istidadı meydana geldi. Ana fikir Abdülmecid'in hal'i, icabında ortadan kaldırılması ve yerine şehzade Abdülâziz'in geçirilmesi, namuslu ve dirayetli vükelâdan mürekkep bir hükûmet kurularak devletin sürüklenmekte olduğu felâketten kurtarılmasıydı. Bu hareketin başında bulunan zat, Musul'a bağlı Süleymaniye sancağı halkından olup Bayezid medresesinde oturan Şeyh Ahmed adlı bir sarıklı idi. Kendisi, maksadı temin için gizli bir cemiyet kurmağa çalışmış ve Rumeli ordusu feriklerinden Dâr-ı Şûra-yı Seraskeri Reisi Çerkez Hüseyin Paşayı ikna etmişti. Sonra Arnavut Cafer Paşa da kendilerine katılmıştır. Cemiyetin diğer üyeleri başta Tophane ketebesinden Ârif Bey, İmalât Meclisi âzalarından Binbaşı Rasim Bey, Tophane Meclisi Müftüsü Bekir Efendi olmak üzere İstihkâm alayı yüzbaşılarından Osman. Pazarlı İbrahim Ağa, Mühendishane yüzbaşılarından Süleymaniyeli Süleyman Paşazade Ali Bey ve kardeşi Hasan Bey, Sinekli medresesi talebelerinden Harputlu Bekir Efendi ile Mehmed Efendi, Tophane Meclisi üçüncü kâtibi Hurşid Efendi, Tomruk hizmetinde bulunan alay emini Mehmed Efendi, Üçüncü süvari alayı nalbant yüzbaşısı Tekirdağlı Emin Ağa, Tophane anbar taburundan Beypazarlı İbrahim Çavuş, İkinci süvari alayından mülâzimi sanî Tahir Ağa, Topçu onbaşılarından Adanalı Hacı İbrahim Ağa, Tophaneli Tellâl Çerkez Veli, Ferik Hüseyin Paşanın oğlu yüzbaşı Hasan Bey, Çerkez muhacirlerinden Karaçaylı Hacı Mehmed Efendi, Nişanca mahallesi halkından Nasuh Efendi, Nakşibendî şeyhlerinden Hezargradlı Feyzullah Efendi, Kütahyalı Şeyh İsmail Efendi, Süleyman Paşazadelerden Abdülkadir Bey, Çerkez Şuayip Efendi, Topçu bölük emini Aydınlı Mustafa Efendi, Hüseyin Paşanın yaveri Serezli yüzbaşı Hidayet Efendi, Topçu ihtiyat alayı sakalarından Beypazarlı Ahmed Ağa, Tophane neferlerinden Bolulu Receb, Topçu alayı ihtiyat binbaşılarından Ali Efendi, Mağribli Hacı Ahmed, Erzurumlu mahallebici Mustafa, Topçu ihtiyat alayı binbaşılarından İsmail Ağa, Tophane mızıka başçavuşu Erzurumlu Mehmed'den mürekkepti. Bunlar, birliğe birer ikişer girmişlerdi. Bir kısmı durumu tamamen biliyor, saf ve cahil olan bir kısmı ise bilmiyorlardı. İçlerinden bazısı ise, yalnız ismen bu işe dahil olmuş, sonra hiç bir faaliyete katılmamış, hattâ bu işten vazgeçmiş ise de. hükûmeti de durumdan haberdar etmemişlerdi. Şeyh Feyzullah bin ve Şeyh İsmail altı bin müridle yardım vaadinde bulunmuşlardı. Cafer Paşa, Arnavud askerlerini ayaklandırmayı üzerine almıştı. Bir taraftan da suikastı yapmak üzere Mihaliç taraflarından çerkezler tedarik olunuyordu. Şeyh Ahmed, yabancı devletlerin ve İstanbul hıristiyanlarının da bu işte kendileriyle birlik olduğuna, gizli cemiyete girenleri ikna etmişti.

Mesele, bir ihbar üzerine meydana çıkmıştır. Cemiyete girmiş olanlardan Tophane mızıka başçavuşu Erzurumlu Ahmed, ya bu işe vicdanı razı olmadığından veya korktuğundan durumu kolağası Hasan Ağaya bildirmiş, o da mirliva Tatar Hasan Paşaya haber vermiştir. Bunun üzerine hükûmet işi haber almış ve gizli cemiyete dahil olanlar birer ikişer tevkif edilerek Kuleli kışlasına sevk, orada hapis, istiçvap ve muhakeme olunmuşlardır (14 eylül 1859). Olay işte bu yüzden «Kuleli Vak'ası» adını almıştır. Cemiyet mensupları, kararlarını tam tatbike hazırlanırlarken yakayı ele vermişlerdi. Bir kısmı, Tophanede Kılıç Ali Paşa camiinde âdeta suç üstü durumda yakalandılar. Kendisine karşı fiilen harekete geçmek için biraz sonra burasını ziyaret edecek olan Hükümdarın gelişini bekliyorlardı. Sonra da, vükelâyı öldürmeyi kararlaştırmışlardı. İçlerinden yalnız Cafer Paşa, tevkif edilip Kuleli kışlasına getirilirken kendisini sandaldan denize atarak intihar etmiştir. Diğerleri, Sadrıâzamın başkanlığında, Şeyhülislâm. Serasker, Tanzimat Meclisi, Meclis-i Vâlâ, Dâr-ı Şûra-yı Askeri Reislerinden mürekkep fevkalâde bir heyet huzurunda ifade vermişlerdir. Sorgu işlerini, Meclis-i Vâlâ ikinci kâtibi Midhat Efendi (sonra Paşa) idare etmiştir. Muhakeme sonunda Şeyh Ahmed, Hüseyin Paşa, Ârif Bey ve Rasim Bey idama, öbürleri

Abdülmecid zamanındaki veziriâzamlar

(İlâve : 179)

★

HÜSREV MEHMED PAŞA

Çavuşbaşı Said Efendinin kölelerindendir. Aslen Abaza olup küçük yaşında İstanbul'a getirilmiştir. Sonra Enderuna alınmış, Üçüncü Selim'in tahta çıkışını müteakip Çuhadar, 1792 yılında Kaptanpaşa mühürdarı ve bir müddet sonra Kethüdası olmuştur. Bu sırada zuhur eden Mısır hâdiseleri ilk şöhretini temin etti. Mısırda Fransızlarla olan mücadelede kazandığı zaferler üzerine evvelâ vezaretle İzmit valiliği ve 1801 yılı eylül ayında Mısır valiliği verildi. Lâkin, büyük kargaşalıklar içinde bulunan Mısır'da uzun müddet tutunamadı. Kendisine karşı başkaldıran başıbozuk askere yenilip Kahireden kaçtı. Mısıra Kavalalı Mehmed Ali Paşa hâkim oldu. Dimyata kapanmış olan Hüsrev Paşaya ise Selânik sancağı verildi. Mehmed Ali Paşa ile amansız düşmanlıkları bu tarihten başlar.

Hüsrev Paşa, Mısır'dan ayrılmaya muvaffak olamadan Kölemenlerin eline esir düştü. Evvelâ kaçtıysa da tekrar yakalanıp hapsedildi. Sekiz ay sonra Kölemenlerle Mehmed Ali Paşa'nın aralarının açılması üzerine onun tarafından serbest bırakıldı. Bu sayede Mısır'dan ayrılıp tayin edildiği Diyarbakır valiliğine gitti (1803). Ertesi yıl, Selânik sancağına gönderildi. Sonra muhtelif Rumeli eyâletlerinde vali olarak bulundu. 1806 da başlayan Osmanlı - Rus savaşında değerli hizmetlerde bulundu. 1809 da Silistre valisi ve Tuna kıyıları Seraskeri oldu. 1810 yılında Varna seraskerliği verildi. Hizmetleri takdir olunduğundan Derya kaptanlığına getirildi (22 ocak 1811). Hâmisi sadrıâzâm Rauf Paşanın azlinden sonra Derya kapanlığından alınarak Trabzon valiliğine gönderildi (şubat 1818). Bundan sonra birçok valiliklerde dolaştı. Erzurum valisi bulunduğu sırada Doğu seraskerliğine tayin edildi(Ekim 1820). Bu vazifeyi istenilen şekilde başaramadığından bir ay sonra yine Trabzon valiliği verildi. Mora meselesinin önem kazanması üzerine deniz savaşlarındaki tecrübesi göz önüne alınarak 9 aralık 1822 tarihinde ikinci kerre Derya kaptanlığına getirildi. Bu esnada cidden fedakârca çalıştı ve faydalı hizmetler gördü. Mısır ordusunun Mora'ya taşınmasını temin etti. Lâkin, Mehmed Ali Paşa ile araları açık olduğundan Mısır valisi onun azlini istedi. İkinci Mahmud bunu reddettiyse de,

→

Mehmed Ali Paşa şiddetle ısrar edip aksi halde askerini geri çekeceğini bildirdi. Bab-ı âlî, daha fazla mukavemet edemedi. Hüsrev Paşa, Anadolu valiliğine tayin olundu. Eskidenberi askerî ıslahata ve batı tarzında talimli ve düzenli ordu kurulmasına taraftardı. Yeniçeri ocağının ilgasından sonra kurulan Asâkir-i Mansure seraskerliğine 1827 yılında Ağa Hüseyin Paşa yerine serasker tayin edildi. Bu mevkide on yıl kaldı. Bu sırada yeni ordunun kurulmasında çok büyük emeği geçmiş olduğu gibi, kendi kudret ve nüfuzu da gittikçe artmış ve devlette birinci derecede söz sahibi olmuştur. Bu on yıl içinde iç ve dış politikanın bütün meselelerinde onun büyük tesirini görmek kabildir. Sayıları 40 - 50 yi bulan kölelerini konağında yetiştirir, sonra devlet hizmetine verirdi. Bunlardan otuz kadarı paşa olmuştur. Bunu kendi nüfuz ve iktidarı için bir vasıta olarak kulanmıştır.

Hüsrev Paşa, iktidarının en parlak zamanında seraskerlikten azledildi. Ordunun yüksek rütbeli genç kumandanları artık "eskiyen" seraskeri tasfiye etmeye muvaffak olmuşlardı. Bir yıl sonra Meclis-i Vâlâ reisliği verildi (23 mart 1838). Lâkin, bu onu tatmin etmiyordu. İkinci Mahmud'a tekrar hulûl ederek, yıldızı sürale parlamıya başlayan Hariciye nazırı Mustafa Reşid Paşanın aleyhinde çalışmıya başladı. Hüsrev Paşa, Abdülmecid'in cülûs günü sadaret mührünü Mehmed Emin Rauf Paşanın elinden adeta zorla alıp sadaret makamına kurulmuş ve bu oldu bittiyi genç ve tecrübesiz hükümdara da kabul ettirmişti (2 temmuz 1839).

Fakat senesine varmadan Mustafa Reşid Paşa, hayatiyle oynamaktan çekinmeyecek derecede haris ve insafsız olan siyasî rakibi Hüsrev Paşayı sadaretten azlettirmiye muvaffak oldu (9 haziran 1840). Kendisinin azli ile iktifa olunmayıp hakkında rüşvet ve irtikâp dâvası da açıldı. Neticede suçu sabit görülerek vezaret rütbesinin geri alınmasına, bir daha devlet hizmetinde kullanılmamasına ve Tekirdağına sürgün edilip iki yıl müddetle orada nezaret altında ikametine karar verildi. Üstelik, emekli maaşı da kesildi. Aldığı paralar rüşvet addedildiğinden sahiplerine iadesi kararlaştırılmıştı. Birçok alacaklılar her gün istidalar yağdırma-

→

→
ğa başladılar. Bunlar arasında köleliğinden vezirliğe yükselmiş olanlar bile vardı. Bir kısım malı ve mülkü devlet nezaretinde satılıp alacağını isbat edenlere dağıtıldı. Bütün taraftarları da iş başından uzaklaştırıldılar.

Hüsrev Mehmed Paşa, bir yıl sonra affedilerek sürgünden döndü ve İzzet Mehmed Paşanın sadaretinde onun vasıtasiyle yeni yıl tebrikinde padişahın huzuruna çıkıp iltifatlara nail oldu. Bir müddet sonra Meclis-i Vükelâya memur edildi. Nihayet 29 ocak 1846 tarihinde ikinci kerre Seraskerlik makamına gelmeğe muvaffak oldu. Bu arada Hüsrev Paşa tekrar kendi adamlarını dikkatle mühim mevkilere yerleştirmiye başladı. Aynı yıl İstanbul'u tekrar ziyaret eden Mısır valisi Mehmed Ali Paşa ile görüşüp nihayet iki eski ve ihtiyar rakip barıştılar. Bu arada yaptığı pek hayırlı işlerden biri de, 1844 yılında Maçkadan Dolmabahçe sarayındaki Çinili köşke taşınmış olan Harbiye (Harb Okulu) yi, Küçük Taksim diye anılan Pangaltıdaki binaya naklettirmek olmuştur. Bir müddet sonra sadaret mevkiine gelen Mustafa Reşid Paşa, onu seraskerlikten yine uzaklaştırdı. Bu, onun son ve kat'î mağlûbiyetidir. Bundan sonra yaşadığı yedi yıl zarfında tekrar iktidara geçmek için elaltından başvurduğu bütün faaliyetler semeresiz kaldı ve nihayet 3 mart 1855 tarihinde vefat etti. Yaşı doksanı aşmıştı. Çocuğu olmadığı için bütün servetini hayır işlerine vakfetmiştir.

Çok haris, paraya düşkün, amansız, gaddar, rüşvete müptelâ, lâkin çok zeki, Hükümdara sadık, cömert, iş bilir ve dirayetli bir devlet adamıydı. Müstehzi, nüktedan, atak ve sert olmakla maruftu. Sekli kısa boylu, tıknaz, kırmızı yüzlü, mavi gözlü, kısa kesilmiş sakallıydı. Kocaman kırmızı fesi ve lâcivert bol harmanisi ile garip bir görünüşü vardı.

MEHMED EMİN RAUF PAŞA
(Üçüncü sadareti)

TOPAL İZZET MEHMED PAŞA
(İkinci sadareti)

MEHMED EMİN RAUF PAŞA
(Dördüncü sadareti)

MUSTAFA REŞİD PAŞA
(Ayrı bir ilâve halinde yazılmıştır)

İBRAHİM SARIM PAŞA

Ayasofya türbedarlarından hafız Musa Efendinin oğludur ve 1801 tarihinde doğmuştur. Babasının himmetiyle bir müddet tahsil gördükten sonra Divan-ı hümayuna devama, bilgi ve görgüsünü bu arada ilerletmeğe başla-
→

→
dı. Arkadaşları arasında kısa zamanda zekâsı ve çalışkanlığı ile dikkati çekti. Bu yüzden Mühimme kalemine verildi. Reisülküttab Süleyman Necib Efendi onun her halini beğendiğinden kendisine damad yaptı ve 1822 yılında Hacegânlık rütbesi tevcih ettirdi, sonra Amedî hülefası ve o sırada Amedci bulunan Mustafa Reşid Bey (sonra paşa) in Mısır'a gidişi sırasında yerine Amedci vekili (1832), aynı yıl Baş mukataacı oldu. İtimada şayan bir zat olduğundan birçok vezirlerin kapı kethüdalığı hizmetinde bulundu. 1837 yılında Beğlikciliğe tayin olundu. Aynı yıl tahta çıkan kraliçe Viktorya'yı tebrik için Mustafa Reşid Paşanın yerine Büyük elçilik rütbesi ve Hariciye müsteşarlığı pâyesiyle Londra'ya gönderildi. 1838 yılında geri dönüp Bab-ı âlî dâr-ı şurası âzâsı ve aynı yıl dahiliye müsteşarı oldu. Abdülmecid'in culûsundan kısa müddet sonra azledilip fevkalâde murahhas büyük elçi ünvaniyle İran'a gönderildi. Dönüşte Sayda defterdarlığı verildiyse de, rahatsızlığını ileri sürüp istifa etti. 1841 yılında Meclis-i vâlâ âzası, aynı yıl Ticaret nazırı ve yine aynı yıl içinde Hariciye nazırı oldu. 1843 yılında azledilerek yine Meclis-i vâlâ âzalığı verildi. 1844 yılında ikinci kere Londra elçisi, sonra Paris elçisi ve bu son memuriyetine gitmeden ikinci kere Ticaret nazırı oldu (1845). Biraz sonra Ziraat nazırlığı da memuriyetine ilâve olundu. Aynı yıl azledilerek Emtea gümrüğü emini, kısa zaman sonra da Sadaret müsteşarı oldu. 1846 yılında vezaret rütbesiyle Maliye nazırlığı verildi. Ertesi sene Meclis-i vâlâ reisi ve 29 nisan 1848 tarihinde Mustafa Reşid Paşanın yerine sadrâzâm oldu. Aynı yılın 11 ağustosunda azledilip evinde oturmağa memur edildi. 1849 yılında Hüdavendigâr valiliğine gönderildi. İki yıl sonra geri döndü. O yıl Trabzon valiliği verildi. Dönüşünde 1852 yılı eylül ayının ortalarında vefat ettiğinde 65 yaşlarında bulunuyordu.

İbrahim Sarım Paşa, Mustafa Reşid Paşa tarafından himaye edilip yetiştirilmiş, zeki, çalışkan, namuslu bir devlet adamıydı. Garip bir talih eseri olarak tayin edildiği memuriyetlerde uzun müddet kalamazdı. Sadrâzım olduğu zaman iktidardan düşen Mustafa Reşid Paşa ile devrimci arkadaşları aleyhine alınmak istenen tedbirleri tasvip etmemiş ve bunların tatbikine engel olmuştur. Yenilik ve ıslahat taraftarlarındandı.

MUSTAFA REŞİD PAŞA
(İkinci sadareti)

MEHMED EMİN RAUF PAŞA
(Beşinci sadareti)

→

→

MUSTAFA REŞİD PAŞA
(Üçüncü sadareti)

MEHMED EMİN ÂLİ PAŞA

1814 yılında İstanbul'da doğmuştur. Mısır çarşısında aktarlık eden ve bir vazifesi de ücret karşılığı Bahçekapısını sabah akşam açıp kapatmak olan Ali Rıza Efendinin oğludur. Mahalle mektebinde okuduktan sonra Bayezid medresesine devam ederken babasının ölümü üzerine geçim kaygusuna düşmüş ve bu yüzden tahsili terk zorunda kalmıştı. Bir zatın delâletiyle 1829 yılında Divan-ı hümayun kalemine girdi. Burada resmî kitabeti öğrenmeğe çalıştığı gibi Fransızcaya da başladı. 1833 yılında Tercüme odasına memur edildi. Bir müddet sonra Hâcegânlık rütbesi verildi. Tercüme odasında iken Jorj Sardo'dan bir yıl Fransızca okuyup bu dilde olan bilgisini ilerletti. Ahmed Fethi Paşa, Avusturya imparatoru Birinci Ferdinand'ın cülûsunu tebrik için Viyana'ya gönderildiği zaman maiyetinde bulundu. Orada bir buçuk yıl kalıp gece, gündüz Fransızcaya çalıştı. Ahmed Fethi Paşa ile birlikte Petersburg'a gitti ve beraber İstanbul'a döndü. 1837 yılında Divan-ı hümayun tercümanı oldu. 1838 yılında Hariciye nazırı Mustafa Reşid Paşa Londra elçisi olunca onu sefaret müsteşarı olarak beraber götürdü. Kendisi sefaretten ayrılınca da yerine Maslahatgüzar olarak bıraktı Mehmed Emin Âlî Efendi, bu sırada henüz yirmi beş yaşında bulunuyordu. Abdülmecid'in cülûsunda İstanbul'a dönüp Divandaki tercümanlık hizmetinde bulundu.

1841 tarihinde Hariciye müsteşarı. 1843 tarihinde Şekib Efendinin yerine Londra büyük elçisi, İstanbul'a dönüşünde Hariciye nazırı vekili, 1845 tarihinde Beğlikci ve ikinci defa Hariciye müsteşarı, 28 eylül 1846 tarihinde ise Hariciye nazırı oldu. 6 ocak 1848 tarihinde vezaret rütbesi verildi. Elinden tutmuş, onu yetiştirmiş ve yükseltmiş olan Mustafa Reşid Paşanın sadaretten ayrılması üzerine o da Hariciye nazırlığından ayrıldı (28 nisan 1848). Bir ay sonra Meclis-i vâlâ reisi ve Mustafa Reşid Paşanın sadarete dönmesi üzerine tekrar Hariciye nazırı oldu (13 ağustos 1848). Mustafa Reşid Paşanın azlinde ilk defa sadaret makamına getirildi (6 ağustos 1852). İşte bundan sonra hâmisi ile araları açılmıştır. Mustafa Reşid Paşa, onun kendisinin azli üzerine sadaret makamını kabul edişini bir türlü hazmedemeyerek icraatını en ağır şekilde tenkide başlamış, bu yüzden ve bazı dedikoducularla fesadcıların gayretiyle araları gittikçe açılmış ve bir daha uzlaşamaz olmuşlardır. Halbuki kendisine sadaret teklif edil-

→

→

diği zaman Âlî Paşa velinimeti üstüne o makama gelmeyi istemiyerek henüz yaşının kırka bile varmadığını ileri sürüp itizar etmişse de Abdülmecid "İnşaallah bu makamda sakal ağartırsınız" diyerek bu mazereti kabul etmemişti.

Âlî Paşa sadaret makamında 3 ekim 1852 tarihine kadar kaldıktan sonra, Mübarek makamlar meselesinde çıkan güçlük dolayısiyle vazifesinden ayrılarak İzmir valiliğine gönderildi. 1854 yılında Hüdavendigâr valisi, aynı yıl Tanzimat meclisi reisi oldu. Mustafa Reşid Paşanın dördüncü sadaretinde (23 kasım 1854) üçüncü kere Hariciye nazırlığı bu memuriyetine ilâveten verildi. Osmanlı - Rus ve Kırım savaşının sonlarında barış protokolunun tesbiti için Viyana'ya gönderildi. Bu sırada, Mustafa Reşid Paşanın istifası üzerine Âlî Paşa ikinci kere sadaret makamına getirildi (2 mayıs 1855).

Âlî Paşa bu sadaretinde Paris kongresine katılmış ve barışın hazırlanmasında bulunmuştur. Elde edilen neticeden daha fazlasını elde etmeye imkân olmadığı halde, bilhassa Reşid Paşa ve taraftarları bu andlaşmayı şiddetle tenkit etmişlerdir. Aleyhine açılan bu kampanya sonunda 1 kasım 1856 tarihinde sadaretten azledildi. Sadarete geçen Mustafa Reşid Paşa, onu Hariciye nazırlığına tayin ettirmek istediyse de Âlî Paşa bunu reddetti. Lâkin Memleketeyn meselesinin yarattığı buhran yüzünden Mustafa Reşid Paşanın sadaretten ayrılması ve bu makama Mustafa Nailî Paşa getirilmesinden sonra Âlî Paşa da Hariciye nazırlığını tereddütsüz kabul ederek sadece ığbirarından dolayı Mustafa Reşid Paşa ile işbirliğini reddetmiş olduğunu ortaya koydu (6 ağustos 1857).

Mustafa Reşid Paşanın vefatından sonra ise üçüncü defa olarak sadaret makamına getirildi (11 ocak 1857).

Bu sadaretinde gerek biten savaşın yüklediği ağır masraflar ve gerekse sarayın ve sultanların devam eden masrafları yüzünden devletin malî takatının tükenmesini huzurda biraz acı dil ile tenkit etmesi azline sebep oldu (18 ocak 1859).

Dört ay sonra Tanzimat meclisi reisi oldu. Sadrıâzâm Kıbrıslı Mehmed Paşa Rumeli teftişine çıktığı zaman sadaret kaymakamlığı verildi. 1860 yılında Fuad Paşanın fevkalâde memuriyetle Suriye'ye gönderilmesi üzerine onun yerine Hariciye nazırı vekili oldu. Ertesi yıl altıncı defa olarak âsâleten Hariciye nazırlığına getirildi. Abdülâziz'in cülûsundan bir müddet sonra dördüncü defa sadrıâzâm oldu (6 ağustos 1861). Bu makamda bu sefer 22 kasım 1861 tarihine kadar kaldı. Yerine tayin edilen Fuad Paşa, sadareti Âlî

→

→

Paşanın Hariciye nazırlığına getirilmesi şartiyle kabul ettiğinden yedinci kere Hariciye nazırlığı verildi. Bu memuriyeti altı yıl sürdü. Nihayet Sırbistan kaleleri ve Girit ihtilâli gibi çetin meselelerin zuhuru üzerine istifa eden Mütercim Rüşdi Paşanın yerine 11 şubat 1867 tarihinde beşinci defa sadaret makamına getirildi. Sırbistan kaleleri ve Girit meselelerinin halli ona kalıyordu. Gayretleri sonunda elde edilen neticeleri düşmanları istismar ederek ona şiddetle hücum ettiler. Buna rağmen mevkii sarsılmadı. Fuad Paşanın vefatı üzerine Hariciye nazırlığı da memuriyetine ilave edildi. Ağır çalışmalar, üzüntülü memuriyet hayatı ve bilhassa büyük hizmetlerine rağmen siyasî rakiplerinin ağır ve insafsız hücumları esasen nahif olan sıhhatini büsbütün bozdu, nihayet yatağa düştü. Üç ay hasta yattıktan sonra Bebekteki yalısında henüz elli sekiz yaşında iken tüberkülozdan vefat etti (7 eylül 1871).

Âlî Paşa, son derece terbiyeli ve nazik, ufak tefek, efendi ve çelebi bir zattı. Az konuşur, çok düşünür, her işte en doğru kararı verirdi. Parlak zekâsı, büyük dirayet ve basireti, sarsılmaz azmi, fazilet ve doğruluğu, duygu ve düşüncelerindeki samimiyeti ile yalnız Osmanlı âleminde değil, bütün Avrupa'da şöhret sahibi olmuştu. Samimî bir ıslahat taraftarıydı. Batı memleketlerinde büyük itibarı vardı. Şahsına her zaman ehemmiyet verilir ve itimat olunurdu. Fransızcaya vukufu, yazdığı siyasî lâyihaları Fransız diplomatlarının kolaylıkla yazamıyacağı derecedeydi. Devrinde bütün nüfuzu Bab-ı âlide toplamış, sarayın hükümet üzerindeki tesirini kaldırmıştı. Bu yüzden, bilhassa Abdülâziz çok sıkılırdı. Onu sevmez, lâkin iş başından uzaklaştırmağa çekinirdi. Paşa gayet cömert ve eli açık olduğu için öldüğü zaman ailesine yalnız borç bırakabilmiştir. Büyük kusuru adam yetiştirmemesidir. Yabancılar onun devrinde Avrupa siyasetine en fazla vâkıf bir devlet adamı olduğunu tasdik etmiş oldukları halde, aynı kuvvette adam yetiştirmemesi hakikaten bir eksikliktir. Vefatı, Avrupa'da bile büyük teessür uyandırmış ve bu Avrupa çapında bir kayıp sayılmıştır. Üçüncü Napolyon, Tarihçi ve devlet adamı Tiyer kendisini pek takdir edenlerden ve fikrini alan kimselerdendi. İstanbul'u ziyarete gelen Avusturya - Macaristan imparatoru Fransuva Jozef'in padişahtan sonra onu da ziyaret etmesi, şahsına verilen ehemmiyeti pek güzel gösterir. Almanya imparatoru, Paşanın vefatından sonra terekeleri satılırken, başbakan Bismark'a onun meşhur nota ve lâyihalarını yazdığı yazı takımını satın aldırıp müzeye koydurmuştur. Fransızca olarak kaleme aldığı notala-

→

→

rının çoğu Fransa'da talebe için siyasî üslûp örneği teşkil etmek maksadiyle bastırılmıştır.

Adı gibi Âlî, yüksek, hizmetleri unutulmaz büyük bir devlet adamıydı.

DAMAD MEHMED ALİ PAŞA

Hemşinli Galata-başağası Hacı Ömer Ağanın oğludur. 1813 yılında Hemşin'de doğmuş, babasiyle birlikte İstanbul'a gelmiştir. Evvelâ Derya-kaptanı Ahmed Paşaya ve 1827 yılında onun delâletiyle Enderuna intisap etti. Zamanla üçüncü ve ikinci mabeyinci oldu. 1837 de Nizib'de bulunan Osmanlı ordusunun teftişine memur edildi. Ordunun mağlûbiyetini Malatya'da iken öğrenerek geri döndü. Bu sırada İkinci Mahmud vefat etmiş bulunuyordu. Mirlivalıkla saray dışı hizmetine çıktı. Aynı yıl Ferik ve Dar-işuray-ı askerî üyesi, Ertesi yıl Tophane feriki, 1844 de Tophane müşiri oldu. Ertesi yıl da Abdülmecid'in hemşiresi Adile sultanla evlendirildi. Biraz sonra Derya-kaptanlığı verildi. 1848 yılında bu vazifeden ayrıldıysa da aynı sene içinde tekrar Derya-kaptanı oldu. 1849 yılında Seraskerliğe tayin edildi. 1851 yılında üçüncü kere Derya-kaptanlığına getirildi. 3 ekim 1852 tarihinde, Âlî Paşanın ilk sadaretinden azlinde onun yerine bu makama geldi.

Prens Mençikof'un fevkalâde selâhiyetlerle büyük elçi olarak İstanbul'a gelişiyle ehemmiyet kesbeden siyasî durumu idare edecek kadar dirayet ve liyakat sahibi olmadığından 13 mayıs 1853 tarihinde sadaretten ayrılıp ikinci defa Seraskerliğe tayin edildi. Lâkin azlini hazmedemeyip durumu Mustafa Reşid Paşa aleyhine çevirmek gayesiyle medrese talebesini ayaklanmaya teşvik ettiği için Reşid Paşanın ısrariyle azil (ocak 1854) ve sonra da bazı suiistimalleri meydana çıktığından Kastamoni'ye sürgün edildi (nisan 1854) ise de affolundu. 1855 yılında dördüncü defa Derya-kaptanı olarak bu memuriyette 1858 yılına kadar kaldı. Bu tarihte Abdülmecid'in hışmına uğrayıp vazifesinden uzaklaştırıldı. Fakat aynı yıl Derya-kaptanlığı tekrar verildi. 1861 yılında Tophane, Askerî mühimmat ve Hazine-i hassa nazırlıklariyle birlikte Mabeyn müşirliği tevcih olundu. 1863 yılında azledildi. Buna sebep sadareti sırasında Abdülmecid'e, veliaht Abdülâziz Efendinin öldürülmesini tavsiye etmesi rivayetidir.

İki sene memuriyetsiz kaldıktan sonra Tanzimat meclisi üyeliği verildi. 1866 yılında altıncı defa Derya-kaptanı oldu. Bir yıl sonra Derya-kaptanlığı ünvanı Bahriye nazırlığına çevrilince açıkta kaldı. Yine Tanzimat meclisine

→

→
memur edilip 29 haziran 1868 tarihinde vefat etti

Yükselişi ve büyük makamlara çıkışı daha ziyade damadlığı sayesinde olmuş, büyük liyakat ve meziyetleri olmayan bir devletlü idi. Cessur ve cüretkâr, insafsız ve bencil olmakla meşhurdur. Rüşvete ve menfaat sağlamağa mütemayil idi. İlim ve din adamlarına itibar eder, mütevazı görünüşlü, cömert ve eli açıktı.

MUSTAFA NAİLİ PAŞA

Kesriye'ye bağlı Polyan köyü hanedanından İsmail Beyin oğlu olup 1798 tarihinde bu köyde doğmuştur. Otuz yıl kadar Girit valiliğinde bulunduğu için Giridli diye anılır. Sadrıâzâm Yusuf Ziya Paşanın maiyetinde Mısır savaşlarında bulunarak El-Ariş kalesinin Fransızlardan geri alınmasındaki gayreti dolayısiyle Beylerbeylik rütbesi verilen dayısı Tahir Paşa Mısır valisi olunca onun maiyetinde vazife gördü ve babasının vefatı üzerine memleketine döndü. 1809 tarihinde öbür dayısı Hasan Paşanın daveti üzerine yine Mısır'a geldi. Vahhabî ayaklanmasında onunla beraber Hicaza giderek beş yıl Mekke'de kalıp tekrar Mısır'a döndü. Çok küçük yaştan beri heves ettiği askerlik mesleğine girdi. 1821 yılında Giritteki ihtilâli yatıştırmağa memur edilen Hasan Paşa ile birlikte harekâta katıldı. Hasan Paşanın vefatı üzerine beylerbeyi rütbesiyle Kandiye valiliğine tayin edildi (1826). Giridin idaresi Mısır valiliğine verildiğinden mülkî ve askerî işler Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından muhafız ünvanı ile Mustafa Naili Paşaya tevdi olundu. 1837 yılında Lübnan'da çıkan karışıklıklar sırasında burada vazife verildi. Bunu başardıktan sonra tekrar Giride döndü. 1840 yılında Mehmed Ali Paşanın inhası üzerine Girid valiliği vezaret rütbesiyle ve kaydı hayat şartiyle kendisine tevcih olundu. 1842 yılında izinli olarak İstanbul'a geldi. Hükümdarın iltifatlarına mazhar olup tekrar Girid'e avdet etti. Abdülmecid Akdeniz seyyahatine çıktığı zaman Giride uğrayarak bir gece misafiri oldu.

Girid valiliği kendisine kaydıhayat şartiyle verilmiş olduğu halde, böyle tevcihler devlet için zararlı görüldüğünden ve Kavalalı Mehmed Ali Paşanın Giridle alâkası kalmadığından İstanbul'a davet olunarak Meclis-i vâlâ üyeliğine tayin olundu (1851). Ertesi yıl aynı Meclis başkanlığına getirildi. 14 mayıs 1853 tarihinde sadrıâzâm oldu. Kendisi okur yazar olmayan bir zattı. O sırada devletin dizginleri esasen Hariciye nazırı Mustafa Reşid Paşanın elinde bulunduğu için bunun pek ehemmiyeti de yoktu. Fakat, Mustafa Naili

→

→
Paşa bu duruma razı olmadığından Mustafa Reşid Paşa ile aralarında geçimsizlik başladı. Bu yüzden de 8 temmuz 1853 tarihinde her ikisi birden azledildiler. O gün, hicrî 1269 yılı Kurban bayramının birinci günü idi. Mazuliyetleri ancak iki gün sürdükten sonra bayramın üçüncü günü ikisi de yine vazifelerine iade olundular. Aralarındaki geçimsizlik yine devam etti. Bir gün Vükelâ meclisinde adamakıllı çatıştılar. Sergerdelikten yetişme olup toplum terbiyesinden mahrum bulunan Mustafa Naili Paşa, Reşid Paşaya karşı ağır sözler sarfetti. Padişahtan bile saygı görmeye alışık bulunan Hariciye nazırı "Ben senin kavas başın değilim... ben de o makamda - yani sadarette - üç kerre bulundum" diyerek meclisi terketti. Öbür vükelâ güçlükle yatıştırıp ricalar ederek geri getirdiler. Ertesi 29 mayıs 1854 günü Mustafa Naili Paşa sadaretten azlolundu.

Bir müddet sonra Mustafa Reşid Paşa Boğdan seçimleri (Memleketeyn) meselesinden dolayı çekilmek mecburiyetinde kalına sadaret makamı tekrar Mustafa Naili Paşaya verildi (6 ağustos 1857). Lâkin bu sadareti kısa sürmüş ve Fransa ile olan siyasî gerginlik azalınca Mustafa Naili Paşa azledilmiştir (22 ekim 1857). Mustafa Naili Paşa bu son sadaretinden evvel mühim ve gözde bir zatla uğraşamıyacağını söyleyen dostlarının sözüne uyarak Mustafa Reşid Paşaya iltica etmiş, o da kusurunu bağışlayıp kendisiyle barışmıştı.

Mustafa Naili Paşa bu defaki azlinden sonra Meclis üyeliklerinde bulunmuş, nihayet 1866 tarihinde Giriddeki kargaşalıkların giderilmesine memur edilmiştir. Burada kaldığı müddetçe, Giriddeki ihtilâli bir türlü bastıramadığından kendisi İstanbul'a davet olundu. Bir müddet sonra, 28 aralık 1871 tarihinde vefat etti.

Devlet işlerinde biraz tecrübesi olmakla beraber son derece cahil ve inatçıydı. Mamafih sadık, namuslu ve dürüsttü.

MUSTAFA NAİLİ PAŞA
(İkinci sadareti)

KIBRISLI MEHMED EMİN PAŞA

Kıbrısta 1813 yılında doğmuştur. Babası Hazine kethüdası Mehmed Emin Efendinin kardeşi Kıbrıslı Hüseyin Efendidir. İstanbul'a gelerek amcasının delâletiyle Enderunun hazine odasına alındı. 1828 yılında Asâkir-i Mansure yüzbaşılığı verildi. 1833 de Namık Paşa Londra'ya giderken yanına aldı ve onu Paris'de bıraktı. Üç ay sonra Londra'ya çağırdı. Buradan İstanbul'a gönderecek iken vazgeçip sekiz ay sonra

→

→
yine Paris'e yollandı. İki sene sonra İstanbul'a döndüğü zaman Kolağası rütbesi verildi. Binbaşı olunca tahsilini tamamlamak için tekrar Paris'e gitti. Abdülmecid'in cülûsunda İstanbul'a döndü, miralaylıkla Tophaneye memur edildi. Kısa zaman sonra da mirlivalıkla Tophane meclisi üyesi oldu. 1840 yılında Dar-ı şuray-ı askerî üyeliğine nakledildi. 1843 yılında yapılan tensikatta beylerbeyilik rütbesi verilip ordudan çıkarıldı. Bir müddet açıkta kaldıktan sonra 1844 yılında Akkâ muhafızı, ertesi yıl Kudüs mutasarrıfı, 1847 yılında Tırnova kaymakamı oldu. Bu memuriyetinden istifa etti. Aynı yıl Belgrad muhafızlığı verilerek ertesi sene azledildi. Tırhala mutasarrıflığına tayin olunduğu sırada hâmisi damad Ahmed Fethi Paşanın kayınmasiyle Londra elçiliğine tayin edildi (5 eylül 1848). İzinli olarak 1850 yılında İstanbul'da bulunduğu sırada Haleb'de başgösteren kargaşalığı yatıştırmak için buraya vali oldu. Bu vazifeyi mükemmelen başarınca Girid valiliği verildiyse de istifa etti. Ertesi yıl Arabistan ordusu müşirliği ile eski mesleği olan askerliğe döndü. Lâkin Osmanlı - Rus ve Kırım savaşının başlangıcında Şam civarında Lece mevkiinde çıkan karışıklıkları bastıramadığı için azledildi. 1853 yılında Edirne valisi, Sinop'ta Osmanlı donanmasının uğradığı felâketten sonra ertesi yılbaşlarında Derya-kaptanı ve Mustafa Naili Paşanın azli üzerine henüz kırk bir yaşında bulunduğu halde 29 mayıs 1854 tarihinde sadrâzâm oldu. Bu mevkide ancak 23 kasım 1854 tarihine kadar kalabildi. Buna sebep, onun da Mustafa Reşid Paşa ile geçinemeyişi idi. Böylece aralarında başlıyan düşmanlık ömürleri boyunca sürüp gitmiştir. Gayet hiddetli ve şiddetli bir zat olan Mehmed Emin Paşa, Hariciye nazırının kendisine tahakkümünü bir türlü hazmedememişti.

1855 yılında Tanzimat meclisi reisliği verildi. Sadrâzâm Âlî Paşa Paris kongresine gidince sadaret kaymakamlığına tayin olundu (2 şubat 1856). Barıştan sonra fevkalâde büyük elçi olarak Rusya'ya gönderildi. Petersburg daimî elçiliğini kurup İstanbul'a döndü. 1858 de ikinci kere Derya-kaptanlığı verildi. Aynı yıl Meclis üyeliğine tayin ve 1859 da azlolundu. 18 ekim 1859 tarihinde ikinci kere sadaret makamına getirildi. Aynı yıl 23 aralıkta vazifeden azledildi. Buna sebep padişahın huzurunda valde sultanın bazı gümrük irtikâplarına karışmasını açıkça söylemesidir. 28 mayıs 1860 tarihinde üçüncü kere sadrâzâm oldu.

Abdülâziz'in cülûsunda Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa sadarette bırakıldıysa da yeni hükümdarla aralarında
→

→
fikir ayrılıkları derhal meydana çıktığından rakiplerinin de çevirdiği entrikalar yüzünden bir buçuk ay sonra vazifesinden uzaklaştırıldı (6 ağustos 1861). Aynı yıl ikinci kere Edirne valiliğine tayin edildi. Sonra bu görevden ayrılarak İstanbul'a geldi. 1866 yılında Meclis-i vâlâ başkanı oldu. Ertesi yıl bu memuriyetten ayrıldı ve 9 eylül 1871 tarihinde vefat etti.

Son derece dürüst, hamiyetli, cesur, memleket sever bir zat ve çok mükemmel tahsil görmüş, batı dili bilen, ıslahat taraftarı, cidden aydın bir vezirdi Sert şiddetli ve aceleciydi. Lâkin adaletten ayrılmaz, doğrusu kendisine izah edildiği zaman hatada kat'iyyen ısrar etmez, çabuk hiddetlenirse de, hiddeti çabuk geçerdi. Üç kere sadaret mevkiinde bulunduğu halde öldüğü zaman sadece 81 lirası çıkmıştır. Mısıra ait bir meselenin vükelâ meclisinde istediği gibi halli için Mısır valisi bazı vezirlere hediyeler sunduğu sırada ona da on bin altın göndermişti. İş esasen lehde halledilecek olduğu halde Mehmed Paşa "Devlet sayesinde ihtiyacım yoktur. Hem, Mısır valisinin bana para göndermek de haddi değildir" diye bunu redetmişti. O devirde böyle bir jestte bulunacak beş kişi bulmak imkânsızdı. Üstelik kendisi bu sırada büyük sıkıntı içinde ve ağır borçlar altında bunalmış bir durumda idi.

Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa, Fransızcadan başka Arabca ve Rumca da bilirdi. Lâkin buna karşılık Türkçesi muntazam kitabet edemiyecek kadar hafifti. Devlet işlerinin ve dış politikanın inceliklerine bir türlü vâkıf olamadığı için sadaretlerinde muvaffak olamamıştır. Üstelik dilini tutmasını bilmez, bilhassa kızdığı zaman herkes için ağzına geleni söylerdi. Bu yüzden takdir edeni çok, lâkin dostu azdı.

MUSTAFA REŞİD PAŞA
(Dördüncü sadareti)

MEHMED EMİN ÂLİ PAŞA
(İkinci sadareti)

MUSTAFA REŞİD PAŞA
(Beşinci sadareti)

MUSTAFA NAİLİ PAŞA
(Üçüncü sadareti)

MUSTAFA REŞİD PAŞA
(Altıncı sadareti)

MEHMED EMİN ALİ PAŞA
(Üçüncü sadareti)

KIBRISLI MEHMED EMİN PAŞA
(İkinci sadareti)

MÜTERCİM MEHMED RÜŞDİ PAŞA
(Kendisinden Abdülâziz'in veziriâzamları arasında bahsedilmiştir)
→

müebbed kürek, kal'abend, hapis, sürgün gibi cezalara uğramışlardır (8 ekim 1859). Abdülmecid ise, verilen idam kararlarını «ortada katil fiili yok, tasavvurda kalmış, ben adam öldürmek istemem, cezaları kal'abendliğe tahvil edilsin» diyerek infaz ettirmemiştir (Uluğ İğdemir: Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma).

Âli Paşanın sadaretten ayrılışı

18 ekim 1859 tarihinde Sadrıâzam Âli Paşa azledilerek yerine Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa ikinci defa Sadaret mevkiine getirildi.

Bu sırada devletin malî durumu tamamen bir çıkmaza girmiş bulunuyordu. Savaş masraflarını karşılamak için yapılmış olan ağır şartlı istikrazların devlet hazinesine yüklediği mükellefiyetlerin yanında Padişahın ve sarayın şuursuz israfları bu durumu gittikçe ağırlaştırıyordu. Beyoğlu sarraflarından alınan borcun miktarı, seksen milyon altın lirayı aşmıştı. Bunlar için rehin olarak verilen mücevherlerle borç senetlerinin bir kısmı yabancı tüccar ve bankerlerin eline geçmiş ve kasalarına girmiş bulunuyordu. Bir gün vükelâ meclisinde mesele görüşülür ve bir çare aranırken durumun Abdülmecid'e bütün açıklığı ile anlatılması kararlaştırıldı. Bir kaç gün sonra hepsi birden saraya dâvet olunup huzura kabul edildiler. Abdülmecid kendilerine içinde bulunulan malî buhranın hallinin çaresine bakılmak üzere Babıâliye bir Hatt-ı hümayun gönderileceğini bildirdi ve hazırlanan metni okudu. Bunda hulâsa olarak şöyle deniliyordu:

«Devletin terakkisi malî kudrete muhtaç olduğu halde bir zamandanberi türlü sebeplerden dolayı Beyoğlu tüccarlarından günlük masrafları karşılamak için ağır şartlarla borç para alınması devletin malî itibarını bozduğundan ve bu hususta Padişah tarafından

Abdülmecid'in son portrelerinden biri

da gerekli himmet esirgenmiyeceğinden vükelâ birleşip bunun çaresini düşünsünler ve müzakerelerin neticesini arzetsinler».

Âli Paşa, evvelce arkadaşları ile birlikte her şeyi hükümdara açıkça söylemek hususunda verilen karara uyarak:

«Halimiz efendimizin şahane merhametlerine kalmıştır» diye söze başlayıp durumu bütün çıplaklığı ile açıkladı. Lâkin, öbür nazırlar ağızlarını açıp tek bir kelime ile kendisini desteklemediler. Böylece, Abdülmecid'in hiddetini Âli Paşanın üzerine çektiler. Padişahın bahsettiği Hatt-ı hümayun ertesi günü Babıâliye gönderildi. Fakat alenen değil, bir odada hükûmet erkâniyle bazı ileri memurların huzurunda okundu. Bunun üzerine müzakereler başladı. Bunlar, oldukça sert cereyan etti. Herkes devlet ve bilhassa saray masrafları, Kırım savaşından evvelki hale getirilmedikçe, bu derdin çaresinin bulunamıyacağı, bu gidişle ise devletin iflâsa mahkûm bulunduğu fikrinde idi. Nihayet, bütün bunları acı ve açık şekilde anlatan bir mazbata hazırlandı. Abdülmecid, durumu haber almıştı. Mazbatanın kendisine takdimine meydan vermeden esasen huzurunda yaptığı ağır tenkidlerden dolayı kendisine kızmış olduğu Âli Paşayı Sadaretten uzaklaştırdı (İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal: Son

→ **KIBRISLI MEHMED EMİN PAŞA**
(Üçüncü sadareti)

Bibliyografya : Cevdet; Tarih. Lûtfî; Tarih. Tayyarzâde Ata; Enderun tarihi. Ahmed Rıfat; Verdûl - Hakayık. M. Süreyya; Nuhbetül vekayi'. Ali Fuad; Rical-i Mühimme-i Siyasiye. Cevdet Paşa; Maruzat ve Tezakir. Ziya Paşa; Zafername şerhi. Abdurrahman Şeref; Tarih Musahabeleri. Fatma Aliye; Cevdet Paşa ve zamanı. Hayreddin; Vesaik-i Siyasiye ve Tarihiye. İbnülemin Mahmud Kemal İnal; Son Sadrıazamlar. İslâm Ansiklopedisi. Faik Memduh Paşa; Mir'at-ı Şuunat. Takvim-i Vakayi-i Ceride-i Havadis.

Sadrıâzamlar, S: 18). Padişahın tekrar gözüne girmiş olan Tophane Müşiri Rıza Paşanın, saray masraflarına dair takdim ettiği pusulayı Âli Paşanın kabul etmemesi üzerine Sadrıâzamın azli için Padişahı teşvik ettiği de rivayet olunur (Aynı eser, S: 90).

Rumeli olayları

1859 yılı ekim ayında beş büyük devlet, yani Fransa, İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya elçileri tarafından Babıâliye bir muhtıra takdim edildi. Bunda, Osmanlı devletinin Islahat fermanında bildirilen hususların tatbikine pek hevesli görünmediğinden, bu işin yavaş yavaş da olsa daimî şekilde yürü-

Rıza Paşa

mediğinden şikâyet ediliyordu. Üstelik, bunların temini için büyük devletlerin ayrı ayrı müdahalede bulunabilecekleri ima edilmekte idi.

Nitekim, bir müddet sonra bu hususta Rusya ilk adımı attı. Gayesi, doğuda kaybettiği nüfuzu başka yoldan ele geçirmekti. Bu maksatla Bulgaristan'la Bosna-Hersek hıristiyan halkının ahvali hakkında milletlerarası tahkikat açılması ve burada emniyetli bir idare usulünün kurulması meselesini ortaya attı. Bu umulmayan istek hem Babıâliyi hem de devleti şaşırttı. Babıâli karşılığında Slavlarla meskûn yerlerdeki mahallî hıristiyan halkından ve devlet memurlarından mürekkep komisyonlar kuracağını ilân ettiyse de, Rusya bunu kabul etmedi. Bunun üzerine Fransa ortalama bir hal şekli olarak o sırada Âli Paşanın yerine Sadarete getirilmiş olan Kıbrıslı Mehmed Emin Paşanın olağanüstü yetkilerle Rumeli vilâyetlerini dolaşıp durumu bir kere yerinde incelemesini teklif etti. Mehmed Emin Paşa bunun üzerine yanında müslüman ve hıristiyan memurlar bulunduğu halde evvelâ Varna'ya, oradan Şumnu'ya ve Ruscuk'a gitti. Burada Eflak ve Boğdan Beğliği dış işlerine memur olanlarla Sırp meclisi reisi ve İngiltere'nin Belgrad konsolosu ile görüştü. Oradan Vidin'e geçti. Sofya yoluyla Manastır'a kadar gitti. Sonra Selânik'e geldi. Oradan da İstanbul'a döndü. Tetkikleri hakkında bir lâyiha yazıp takdim etti. Bunda hıristiyan ahalinin her sınıf halk arasında zuhur eden bazı şerirlerden başka, müslüman ahaliden şikâyetleri olmadığını, *âşâr vergisinin ıslahı, yolların tamiri*, yenilerinin yapılması nev'inden ıslahatın bir an evvel yapılması, hıristiyan ruhanî reislerinin suiistimallerinin önüne geçilmesi gerektiği nev'inden konulara dokunulmuştu. Sadrıâzam bu seyahati sırasında bir kaç eşkıya asmış, halkın şikâyetlerini dinlemiş, bazı memurların yerini değiştirmiş, o sırada Niş valiliğine Rauf Paşazade Osman Paşayı tayin etmişti. Niş Bulgarları, Sırbistan'a katılma dâvasındaydılar. Bu yüzden bir kısmı Sırbistan'a göçüyor, bir kısmı ise komiteler kurarak ortalığı fesada veriyorlardı. Mehmed Emin Paşa, Istanbul'a döndükten sonra Niş valisini bir daha değiştirip yerine evvelce bu bölgede iki kere memuriyet almış olan *Meclis-i Vâlâ başkâtibi Midhat Efendiyi* vezaret rütbesiyle tayin ettirmişti.

Niş valisinin icraatı

Midhat Paşa, valiliğe başlar başlamaz, Müslüman ve Bulgar ileri gelenlerini toplayıp kendileriyle görüştü, şikâyet ve dilekelerini tesbit etti ve şu sonuçlara vardı:

1 — Vilâyetin hiç bir tarafında araba işleyecek şosa bulunmadığından halk mahsulü pazarlara taşımak ve satmak hususunda büyük güçlükler çekmektedirler.

2 — Bir kaç yıldır artan şekavet, her türlü alım satımı ve ticarî muameleleri durdurmuş olduğu için ahali fakir düşmüş, devlete bir kaç yıllık vergi borçları biriktiği gibi, çiftlik sahiplerine de çok borçlanmıştır.

3 — Eyâlete bitişik Sırbistan bölgesinde yollar muntazam ve her yer mamur, âsâyiş ise yerinde olduğundan bu hal Bulgarlarda oraya göçmek veya katılmak arzusunu uyandırmaktadır.

4 — Devlet bunun ıslahat yoluyla çaresine bakacağına göçü önlemek için hudut köylerine asker yerleştirmiştir. Bu asker ise, köylülerin evlerini işgal ederek onlar için bir yük teşkil ettiğinden halkın göç arzu-

larını körüklemekten başka işe yaramamaktadır.

Midhat Paşa, halk mümessillerine ne isterlerse yapılacağını, iki yıl kadar devlet hazinesine ve çiftlik sahiplerine olan borçlarının tasfiye edileceğini, şekâvetin tamamen kaldırılacağını, buna karşılık onların da kendilerine düşen hizmet ve mükellefiyetleri ifa etmelerinin gerekeceğini bildirdi. Bunlar, halk mümessilleri tarafından kabul edildiği için hemen hudut köylerindeki askerler kaldırıldı. Niş ve Sofya şosasının inşasına başlandı. *Eyâlet dahilindeki haydut* ve eşkıyanın süratle tenkiline ve köylünün çiftlik sahiplerine olan hesaplarının incelenmesine girişildi.

Diğer taraftan Ruslar, milletlerarası tahkikat projesinden vazgeçmemişlerdi. İngiltere, bunun için bir konferans toplanmasını istediyse de Babıâli, Islahat Fermanının ciddî olarak tatbik edileceğini ileri sürerek buna şiddetle itiraz etti.

Rıza Paşa komisyonu ve Sadaret mevkiinde olan tebeddüller

Kıbrıslı Mehmed Emin Paşanın sadaretinden sonra memuriyetine Seraskerlik de katılmış bulunan Rıza Paşanın maiyetinde olarak Tophanede bir komisyon kurulup çalışmaya başlandı. Sarraflardan borçlara ait defterler istendi. Bunların çoğu gelişi güzel tutulmuş, hakikate ne kadar uygun olduğu belli olmayan kayıtlardı. Borç yekûnlarına bir sürü faiz eklenmişti. Bunlardan genel olarak bazı indirimler yapıldı. Devletin giderinin mutlaka gelirine uydurulması ve bunun *için ciddî ve kat'î masraf tedbirlerine* başvurulması kararlaştırıldı. Aynı tasarrufa büyük ve küçük devlet memurlarının da riayeti bir Hatt-ı hümayunla bildirildi. Lâkin bütün bunlar, kararı verenler tarafından bile ciddîye alınmadığı için hiç faydalı olmamış ve devletin daha ağır malî buhranlara sürüklenmesini engelleyememiş tedbirlerdir.

Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa, son derecede namuslu, ciddî, vekarlı ve sözünü sakınmaz bir zattı. Aynı zamanda hiddetli ve aceleciydi. Bir gün Hükümdarın huzurunda gümrük gelirlerinin sözü açılınca hiç çekinmeden:

«Merhum Valide Sultan bunda da irtikâp etmiş idi» dedi.

Abdülmecid'in buna çok canı sıkıldı. Hareme döndüğü zaman:

«Bu herif benim ölmüş annemden ne istiyor» diyerek kırgınlığını belli etti. Aynı zamanda kendisini Sadaretten azledip ertesi günü yerine Tanzimat Meclisi Reisi Mütercim Rüştü Paşayı tayin etti (24 aralık 1859). Fakat Rüştü Paşanın Sadrıâzamlığı hiç de uzun sürmedi.

Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa azledildiği zaman İngiltere Kraliçesi, Abdülmecid'e hususî bir mektup gönderip böyle hem dürüst, hem de dirayetli bir adamın iş başından uzaklaştırılmasından dolayı duyduğu üzüntüyü bildirmişti. Bunun üzerine Sadrıâzam Mütercim Rüştü Paşa azledilip (27 mayıs 1860), ertesi günü, Sadarete tekrar Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa getirilmişti.

Lübnan hâdiselerinin tekrar hâd hale gelmesi

Lübnan, bir kaç yıldır yabancı nüfuz, rekabet ve entrikalarına en çok sahne olmuş bir yerdi. 1845 yılında alınan tedbirler ve kurulan idare şekli, burasını onbeş yıla yakın bir müddet için sükûna kavuşturmuştu. Son zamanlarda müslümanlar arasında hıristiyanlara karşı uyanan ve tamamen onların taşkınlık ve şımarıklıklarının sebep olduğu infial, bu bölgenin yeniden huzurunu bozdu. Bir taraftan Fransızların Lübnan Marunîlerini mütemadiyen müslümanlar aleyhine kışkırtmaları, diğer taraftan İngilizlerin Dürzîleri el altından vaadlerle himaye etmeleri *burada gittikçe gerginleşen bir hava yaratmıştı.* Şam valisi ve Arabistan ordusu Müşiri Ahmed Paşa, durumu hissettiğinden Babıâliye başvurup gerekli tedbirlerin alınmasını ve bu arada bu bölgeye bir miktar daha asker gönderilmesini istedi. Lâkin, merkezi hükûmet buna aldırış etmemekle kalmayıp buradaki askerin bir kısmını geri çekti. Böylece Suriye ordusu zayıflamış oldu.

İşte bu sırada Ahmed Paşanın tahmin *ettiği gibi olaylar patlak verdi. Beyrut civarındaki* Kesrivan Marunîleri kendi şeyhleri aleyhine ayaklanarak beş yüz kadarı Baabda'da toplanmışlardı. Durumu haber alan Ahmed Paşa, hemen bölgeye bir miktar asker göndermiş, kendilerine bir hâdise olmadıkça müdahalede bulunmamalarını bildirmişti. Dürzîler de, Marunîler de gizli gizli hazırlanıyorlardı. İlk tecavüz, Marunîler'den geldi. Kırk kadar Marunî bir Dürzî köyüne hücum ettiler. Dürzîler bunları püskürttükleri gibi Baabda'da toplanmış olan Marunîleri de dağıttılar. Aynı zamanda Dürzî ailelerinden Canbulat'lara mensup Said Bey, İsmail Atraş'ın idaresinde olarak Marunîlere hücum ettiler. Beyrut valisi Hurşid Paşa, Fransız *konsolosunun müracaatı üzerine üç yüz* kadar asker gönderdiyse de, gerek bunlar ve gerekse daha evvel gönderilenler müslümanlara karşı hıristiyanları müdafaa etmek istemediklerinden hiç bir şeye karışmıyorlardı. Hattâ içlerinden bazılarının yağmalara katıldığı konsolos tarafından iddia edilmekteydi. Marunîlerin yeniden bir Dürzî köyüne saldırmaları üzerine Raşeyya, Sayda, Cizzim,

Hasbeyya, Deyrülkamer ve Zahle'de bir çok çarpışmalar oldu. Hıristiyan evleri taarruza uğradı. Ölen ve yaralananların sayısı kabarıktı. Canbulatoğlu Said Bey Cizzim'i tamamen yağma etmişti. Burada Dürzîler Marunîleri katliâm ettiler. Kaçanlar Sayda'ya geldilerse de, buradaki Dürzîler de onları öldürdüler. Havran Dürzîleri ise, Marunîlerin toplu ve kalabalık olarak bulundukları Raşeyya ve Hasbeyya'yı muhasara etmişlerdi. Mutasarrıf ve kaymakamlar hıristiyan halkı himaye ederek yeniden bir hâdiseye meydan vermediler. Bundan sonra, Marunîlerin kalabalık ve kuvvetli olarak bulundukları Zahle Dürzîler tarafından sarıldı. Konsoloslar, Hurşid Paşaya başvurarak Baabdadaki askerlerin buraya gönderilmesini istediler. Vali, hıristiyanlar da silâhlarını bırakmak şartiyle bunu kabul edeceğini bildirdi. Fakat Dürzîler bunlardan evvel davranıp kasabayı zaptettiler. Halk, kaçıp kurtulduysa da, Marunîleri tahrik eden bir kaç Cizvit papazı öldürüldü. Deyrülkamer, kumandanlardan Tahir Paşanın kefaletiyle savaşsız Dürzîlere teslim olmuştu. Dürzîler evvelâ rahat durdular. Lâkin, 21 haziran günü birdenbire Marunîlere hücum ettiler (1860). Osmanlı askerlerinin himaye edebildikleri kurtuldu, diğerleri öldürüldü veya kaçmağa mecbur kaldı. Hurşid Paşa, süratle vak'a mahalline gelerek bütün güciyle uğraşıp düzeni iade ettiyse de, burada pek çok Marunî ölmüş ve olay Avrupa'da büyük heyecan uyandırmıştı.

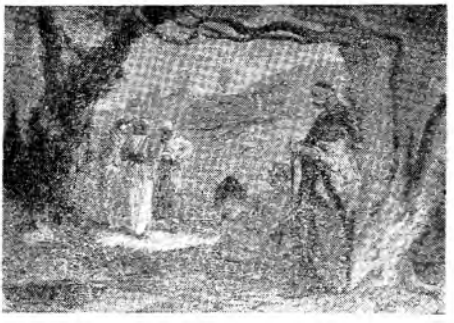

Lübnanlılardan tipler

Bir Dürzî emiri sarayı

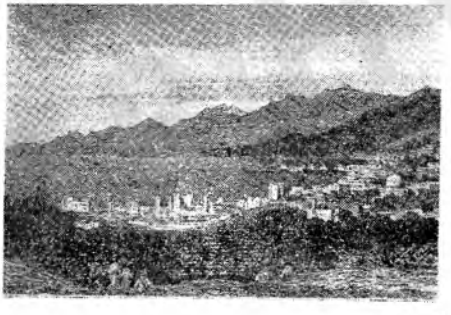

Beyrut limanı ve Lübnan dağları

Bu hâdise henüz sona ermişken, Şam, olayı patlak verdi. Vak'aya, oyun oynıyan hıristiyan ve müslüman çocuklar arasında çıkan kavga sebep olmuş, taarruza uğrayan müslüman çocukları müdafaa için işe büyükler müdahale etmiş ve böylece Dürzî ve Maruniler arasında çatışma başlamıştı. Şehirde çeşitli mezheplere mensup yirmi beş bin kadar hıristiyan vardı. Ahmed Paşa, bu işde tarafsız kalmak isteyerek yanındaki askerlerle müdahalede bulunmayıp hükûmet konağına kapanmak hatasını işledi. Ölenler arasında Hollanda ve Amerika konsolosları.nın da bulunması meseleye birdenbire siyasî bir olay mahiyeti verdi. Bu sırada, Cezayirden kaçıp Şam'da yerleşmiş olan Emîr Abdülkadir maiyeti halkı da Şam'da bulunan Cezayirlilerle hıristiyanları müdafaa için ortaya atıldı. Onun bu müdahalesiyle katliâmın önüne geçildi. Cezayirliler sokaklarda manga manga gezerek hıristiyanları topluyorlar, tecavüzde bulunmak isteyenleri silâh kuvvetile dağıtıyorlardı. Konsoloslar, yerli ve yabancı papazlar, rahipler Abdülkadir'in evine sığınmışlardı. Kutsal toprak papazları manastırlarını terkemek istemedikleri için hepsi öldürüldüler. Şehirdeki yerli ve yabancı hıristiyan mümessilleri, hattâ konsolosluklar bile yağmalanıp yakıldı (temmuz 1860).

Lübnan olaylarının tepkileri, Padişah ve Babıâlinin tedbirleri

Haber, süratle duyuldu. Istanbul'da büyük bir endişe hasıl oldu. Abdülmecid, olayın Avrupa'da hasıl edeceği tepkiyi beklemeden Üçüncü Napoléon ile Kraliçe Viktorya'ya tessürünü bidiren mektuplar gönderdi. Hariciye Nazırı Fuad Paşa ise Lübnan vak'ası

duyulunca fevkalâde komiser olarak gerekli tahkikatı yapmak ve tedbirleri almak için büyük yetkilerle Lübnan'a yollanmıştı.

Hariciye Nazırı Fuad Paşa, yanında üç bin askerle 9 temmuz 1860 da Istanbul'dan hareket etti. Beyrut'a vardığı gün, Şam olaylarını haber almış bulunuyordu. Yanındaki askerlerin bir kısmını Lübnan'a gönderip, kendisi süratle Şam'a giderek duruma el koydu. Şehri muhasara altına aldı. Sonra ileri gelenleri çağırtıp âsileri ve yağma edilmiş malları derhal teslim etmeleri, aksi halde hepsinin şiddetle cezalandırılacağını kat'î şekilde bildirdi. Şam halkı bir kaç gün içinde bir kaç yüz araba dolusu yağma edilmiş mal getirdikleri gibi olayları kışkırtanları ve bunlara katılanlardan pek çoğunu teslim ettiler. Fuad Paşa, memur ve subaylardan mürekkep bir komisyon kurup hemen tahkikata başladı. İncelemeler, hâdisenin iddia edildiği gibi gizli bir cemiyet tarafından idare edilmediğini ortaya koydu. Lâkin, katliâma iştirâk edenlerden elli altı kişi derhal idam edildi. Olayları bastırmak vazifeleri iken bunu yapmadıkları gibi yağmalara katıldıkları, hattâ kısmen katliâmlara iştirâk ettikleri anlaşılan yüz on bir asker de idama mahkûm oldu. Bunlardan ellisi Şam sokaklarında asıldı. Âmirleri kurşuna dizildi. Ayrıca olaylarla alâkası tesbit edilenler müebbed küreğe mahkûm edilip Istanbul'a gönderildiler. Kendi tâbiriyle «Ömründe bir tavuk kesmemiş» olan Fuad Paşanın bu kadar şiddetli davranmasına sebep bir yabancı müdahalesine meydan yermemek için idi.

Yağmacılardan ve katillerden sonra sıra yüksek rütbeli subaylara geldi. Evvelâ Şam valisi ve Arabistan ordusu kumandanı Ahmed Paşa ile miralay Ali, kaymakam Abdüsselâm ve Osman Beyler ve dört binbaşı tevkif edilip Istanbul'a gönderildiler. Burada rütbeleri alındıktan sonra tekrar Şam'a iade olundular. Kurulan fevkalâde bir harb divanı, vazifelerini ifa etmiyerek bu olaylara sebep oldukları için hepsinin idamına karar verdi. Ahmed Paşa, durumu daha evvel sezip tedbir alınmasını istemiş, nedense sonradan kendi inisyatifi ile hiçbir müdahalede bulunmamıştı. Binbaşı Ali Ağa ile kaymakam Osman Bey aslında Hasbeyya ve Raseyya'daki olaylara müdahale edip katliâmı durduranlardandı. Lâkin, hepsi kurşuna dizildiler. Ahmed Paşa, hüküm kendisine tebliğ edildiği zaman:

«Devletin bu gailesi benimle bertaraf olacaksa, kanım helâl olsun» demişti. Böylece, idam edilenlerin sayısı 125 i bulmuş, zarar gören hıristiyanlara ise 75 milyon lira tazminat ödenmişti.

Keçeci-zâde Fuad Paşa

Avrupa devletlerinin müdahalesi, Paris protokolü

Lübnan ve Şam olayları, Avrupa'da ve bilhassa Fransa'da büyük bir heyecan yaratmıştı. Paris gazeteleri pek mübalâğalı haberler yayarak ateş püskürüyorlar ve bütün Doğu Hıristiyanlığının tehdid ve tehlike altında bulunduğunu iddia ediyorlardı. Bu bölgede daima Dürzîleri tutmuş olan İngiltere'de ise Avam Kamarası heyecanlı müzakerelere sahne oldu. Osmanlı idaresi şiddetle tenkid edildi. Fransa, Suriye hakkında ötedenberi beslediği emellerin hakikat safhasına çıkmasının zamanı geldiğine hükmederek askerî bir müdahalede bulunulmasını istedi. Diğer devletler, Paris andlaşmasını gözönüne alarak re'sen müdahalede bulunmayı reddettiler. Bunun üzerine 3 ağustos 1860 tarihinde Osmanlı devletinin Paris elçisi Ahmed Vefik Paşa ile Fransa, İngiltere ve Avusturya, Prusya ve Rusya mümessillerinin katıldığı bir toplantıda bu işe «Osmanlı devletine yardım» adı altında karar verildi ve bir protokol imzalandı. Buna göre âsâyişin temini için, Osmanlı askerlerine yardım etmek üzere en çok on iki bin kişilik Avrupa askeri Suriyeye gönderilecek, bu kuvvetlerin yarısını Fransız birlikleri teşkil edecekti. Fransa, bu kuvvetin gerektiğinde bir misli arttırılması hususunda Babıâli ile anlaşabilecekti. Dev-

letler aynı maksatla Suriye kıyılarına savaş gemileri de gönderebileceklerdi. Bu kuvvetler, Suriye'de altı ay kalacaklardı.

Bu anlaşma üzerine Fransa hemen altı bin kişi göndermiş, lâkin öbür devletler buna katılmamış, yalnız Beyrut limanına savaş gemileri yollamakla yetinmişlerdi. Bu arada, erzak yardımı bahanesiyle bir iki İspanyol ve Yunan gemisi de Beyrut'a gelmiş ve Osmanlı devletinin itirazına rağmen burada kalmışlardır.

Fuad Paşa, daha evvel bütün gerekli tedbirleri almış ve âsâyişi iade etmiş bulunduğu için Beyrut'a çıkan Fransız askerlerine yapacak bir iş kalmamıştı. Bunun üzerine Osmanlı askerleriyle birlikte Lübnan'da dolaşıp düzeni korumağa memur edildiler. Bu sırada muhakemesi sona eren Hurşid Paşa ile maiyetindeki subaylar da müebbed hapse mahkûm edilip Istanbul'a gönderildiler.

Lübnan'a imtiyaz verilmesi

Paris protokolunu imzalayan devletler, ayrıca durumu yerinde görmek ve almacak kesin tedbirlerin neler olduğunu tesbit etmek için Suriye'ye bir heyet göndermişlerdi. Neticede, bu bölgede sükûnun iadesi, kuvvetli ve tesirli bir idarenin kurulması ve kan dökülmesinin kesin olarak önüne geçilmesi için Lübnan'da imtiyazlı bir idare kurulması gerekeceğine karar verdiler ve bunu temin için hazırladıkları nizamnameyi Babıâliye tevdi ettiler. İdaresizliği yüzünden olaylara sebep olan Osmanlı devleti için bunu kabulden başka çare yoktu. Babıâli, teferruata ait ehemmiyetsiz bazı değişikliklerden sonra muvafakatini bildirdi. Böylece, Lübnan imtiyazlı bir sancak haline geldi.

Bu nizamnamenin esasları şunlardı:

a — Lübnan sancağı, Babıâlinin idaresi altında olarak onun tayin edeceği bir hıristiyan mutasarrıfı tarafından idare edilecektir. Bu mutasarrıf icra kuvvetlerinin bütün salâhiyetlerini, idarî, malî yetkileri, memurların tayini, âsâyişin temini, mahkeme kararlarının infazı yetkilerini haiz olacaktır.

b — Bu mutasarrıfın başkanlığında her cemaatten —Müslüman, Dürzî, Marunî, Katolik Rum, Ortodoks Rum, Mitvalî— seçilecek, iki üyeden mürekkep bir idare meclisi bulunacaktır.

c — Lübnan, altı kazaya ayrılacak ve her kazada altışar kişilik —her cemaatten birer kişi— bir meclis bulunacaktır. Kazalar ise, mümkün olduğu kadar aynı cemaate mensup halktan kurulacak, nahiyelere bölünecektir. Her nahiyede her cemaat için bir sulh hâkimi, her kazada 3-6 karma üyeden mürekkep bir adlî meclis, ve bütün sancağa şâmil olmak üzere oniki karma üyeden mürekkep bir büyük adlî meclis bulunacaktır.

ç — Âsâyiş, karma yerli kuvvetler tarafından korunacaktır. Mutasarrıf lüzum görürse Suriye ordusundan yardım istiyebilecektir.

d — Lübnan vergisinden mahallî ihtiyaçlar karşılandıktan sonra kalanı devlet hazinesine gönderilecek, masraf daha fazla olursa bunu Babıâli ödeyecektir (Ed. Engelhardt; La Turquie et le Tanzimat, C: I, S: 75).

Bundan maada imzalanan bir protokola göre (9 haziran 1861) Lübnan mutasarrıfına vezaret rütbesi verilmesi, merkezin Deyrülkamer olması, mutasarrıflık müddetinin üç yıl sürmesi, bunun sonunda Babıâlinin devletlere danışarak yenisini seçmesi ve bütün bunların bir fermanla ilânı kararlaştırıldı.

Lübnan mutasarrıflığına ilk seçilen David Efendi adlı bir Ermeni katolikti. Kendisine nizamnameye göre vezirlik rütbesi verilmiş, üç yıl sonra da memuriyeti uzatılmıştır (M. Tayyip Gökbilgin; 1840-1861'e kadar Cebel-i Lübnan meselesi ve Dürziler, Belleten, sayı 40, S: 703).

Böylece, hıristiyan tab'adan birisine ilk defa olarak vezirlik verilmiş oluyordu. Kendisi daha evvel telgraf müdürü idi. Bir Ramazan gününde Sadrıâzam bulunan Âli Paşanın konağındaki iftar sofrasında:

«Müslümanlığı çok severim. Engel olmasalar Ramazanda camilere gitmeyi isterdim» demiş, Âlî Paşa da:

«Senin bugünkü itibar ve vezaretin hıristiyanlığın içindir, yoksa, müslümanlığa meylin için değildir» cevabını vermiştir.

Ortodoks kilisesindeki ayrılık ve yarattığı buhran

Bu zamana kadar Osmanlı memleketlerindeki hıristiyan ve müslüman tab'a arasında dinî ihtilâflar mevcut iken, bu sefer hıristiyanlar arasında bir takım anlaşmazlıklar zuhur etti. Ortodoks cemaati tarafından seçilip memuriyeti Padişahça tasdik olunan Istanbul rum patriği, Osmanlı memleketlerindeki ortodoks tab'anın ruhanî reisi tanınmıştı. Patrik, ötedenberi Osmanlı devleti tarafından ortodoksların dinî ve mezhebî hususlarına dair kendisine verilmiş olan imtiyaz ve salâhiyetlerden dolayı bunlar üzerinde büyük bir nüfuza sahipti. Bu arada piskoposları da kendi tayin ederdi. Bu münasebetle, rum patriği ile seçmiş olduğu piskoposlar, çeşitli milletlere mensup ortodoksları rumlaştırmağa çalışırlardı. Bilhassa Bulgaristan'da imtiyazlı rum mektepleri açılmış ve âyinlerde bulgarcanın yerine rumcanın konulmasını temin etmişlerdi.

İkinci Mahmud zamanında, 1828-1829 savaşında rumların bu bölgeyi işgalleri sırasında onlarla olan temas sonunda Bulgarlar

kendi millî varlıklarını idrâke başlamışlardı. Bu yüzden, patrikhanenin rumlaştırma politikasına karşı koyma temayülleri başladı ve zamanla kuvvetlenip fiilî sahaya intikal etti. Ruslar, Bulgarların dinî muhtariyete kavuşmalarını kendi çıkarlarına uygun gördükleri için onları el altından durmadan kışkırtıyorlardı.

Nihayet, 1860 yılı nisan ayında Bulgar ortodokslarından mürekkep bir heyet Babıâliye gelerek bundan sonra rum patriğinin ruhaî üstünlüğünü tanımıyacaklarını haber verdiler. Patrikhaneden ayrıldıklarını açıkça ilân eden bir çok Bulgarlar, bir kaç gün sonra Rusya elçiliğinin önünde toplanıp Çarın şerefine ilâhiler okudular. Rum patriği Kiryalos, bütün bunlara engel olamadığı için istifa etti. Babıâli, bu meseleye fazla karışmak istemiyordu. Yalnız, yeni bir patriğin seçilmesini istedi. Filibe, Vidin, Tırnova, Niş ve Samakov'daki Bulgar cemaatleri seçime katılmaktan imtina ettiler. Kısa bir zaman sonra Bulgarlar da ikiye ayrıldılar. Bir kısmı, müstakil Bulgar kilisesine taraftardı. Bir kısmı ise, Rusya'nın emellerine tamamen zıt olarak katolik mezhebine girmek istiyorlardı. Selânik, Manastır ve Tolcu'da bu cereyan bilhassa kuvvetliydi. Hattâ bir Bulgar piskoposu yanında cemaati temsil eden kimselerle birlikte Ermeni katolik patrikhanesine gidip Bulgar papazlarının katolik mezhebine giriş şartlarını bile görüştü. Piskopos, Katolik Bulgar kilisesinin Fransa'nın himayesi altında bulunmasını istiyor ve Bulgar milletini ancak katolik mezhebinin kurtarabileceğini ileri sürüyordu. Üçüncü Napoléon bu durum karşısında tereddüde kapıldı. Bu vesile ile Balkanlarda nüfuz sahibi olmayı arzu ederdi ama Rusya'yı da gücendirmek işine gelmiyordu. Bunun için tarafsızlığı tercih etti.

Bu sırada Rum patrikliğine Kapıdağı metrepolidi Yuvakim Efendi seçilmiş ve memuriyeti Padişah tarafından tasdik olunmuştu.

Bulgar münevverleri ise, Rum ve Rus kilisesine tâbi olmayarak katolik mezhebine girmekle ısrar etmekteydiler. Babıâli, Bulgarların eskisi gibi Rum kilisesine tâbi olmasını istiyordu. Çünkü, mezhebî istiklâlin ileride siyasî istiklâle yol açmasından korkuluyordu. Yeni patrik de buna taraftardı. Bunun üzerine patrikhaneden ayrılmak isteyenlere önayak olmuş olan Bulgar piskoposu Helaryon Efendinin patriği ziyaretle tarziye vermesi istendiyse de Bulgarlar bunu da reddettiler. Ruslar ise, kendilerine taraftar bulunan Bulgarları durmadan kışkırtmakta idiler. Nihayet Rus elçisi, Babıâliye başvurup Bulgar kilisesinin Rum kilisesinden ayrılarak müstakil olmasını istedi. Bir taraftan da onun tesiri ile Bulgarlar tarafından Babıâliye bunun teminini isteyen dilekçeler yağıyordu. Babıâli, bu isteklere karşı koydu. Papa tarafından başpiskoposluğa yükseltilmek üzere Roma'ya gitmiş olan Katolik-Bulgar cemaati reisi Jozef Sokolski Istanbul'a döndükten bir iki ay sonra Odesa'ya firar ve Ruslara iltica edince bu mesele de tavsadı.

Abdülmecid'in ölümü ve şahsiyeti

Abdülmecid, babası gibi tüberküloza yakalanmıştı. Bu yüzden sıhhatine çok itina etmesi gerektiği halde, sefahate dalıp gitmişti. İçkiye ve kadına çok müptelâ idi. Sarayın, dünyanın en seçme genç kızları ile dolu olan harem dairesi, esasen zayıf olan iradesini hiçe indirmekte idi. Bütün bunlar yüzünden sıhhati gittikçe bozuldu; nihayet 25 haziran 1861 tarihinde Ihlamur köşkünde vefat ettiği zaman henüz otuz dokuz yaşında bulunuyordu.

Abdülmecid, tahta çıkışı büyük bir sevinç uyandırmış, lâkin son zamanda halkın sevgi ve sempatisini içkiye olan iptilâsı, husûsî eğlenceleri ve kaime meseleleri ve israfatı yüzünden tamamen kaybetmiş ve âdeta ölümü beklenir ve arzulanır olmuş bir hükümdardır. Onun tarafından gayet serbest bırakılmış veliaht Abdülâziz Efendinin, Istanbul caddelerinde atla gezmesi, Boğaziçi sahillerinde cirid oynaması, serbest ve kahramanca tavırları Istanbul halkını teshir etmiş ve bu zat cülûs ederse her şey düzelir düşüncesinin doğmasına sebep olmuştu.

Engelhard'ın dediği gibi yakınlarının entrikalarına âlet olan, kadın gibi zarif ve narin bir hükümdarın yerine hasail-i merdanesiyle Saltanat-ı Osmaniyenin ilk müessislerini andıran bir padişah geçeceği için, Abdülmecid'in irtihali arzu olunur bir hâdise idi.

Abdülmecid, babası tarafından tam Avrupalı bir prens gibi yetiştirilmiş bulunuyordu. İyi bir Batı kültürü almıştı. Fransızcayı

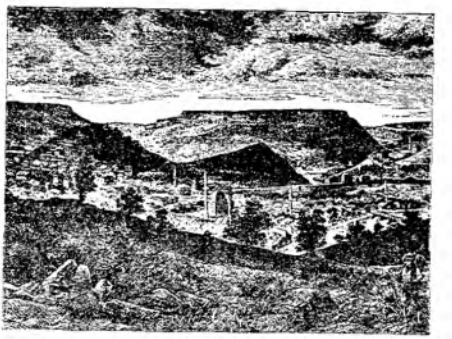

Tırnova'nın genel görünüşü

letler aynı maksatla Suriye kıyılarına savaş gemileri de gönderebileceklerdi. Bu kuvvetler, Suriye'de altı ay kalacaklardı.

Bu anlaşma üzerine Fransa hemen altı bin kişi göndermiş, lâkin öbür devletler buna katılmamış, yalnız Beyrut limanına savaş gemileri yollamakla yetinmişlerdi. Bu arada, erzak yardımı bahanesiyle bir iki İspanyol ve Yunan gemisi de Beyrut'a gelmiş ve Osmanlı devletinin itirazına rağmen burada kalmışlardır.

Fuad Paşa, daha evvel bütün gerekli tedbirleri almış ve âsâyişi iade etmiş bulunduğu için Beyrut'a çıkan Fransız askerlerine yapacak bir iş kalmamıştı. Bunun üzerine Osmanlı askerleriyle birlikte Lübnan'da dolaşıp düzeni korumağa memur edildiler. Bu sırada muhakemesi sona eren Hurşid Paşa ile maiyetindeki subaylar da müebbed hapse mahkûm edilip Istanbul'a gönderildiler.

Lübnan'a imtiyaz verilmesi

Paris protokolunu imzalayan devletler, ayrıca durumu yerinde görmek ve alınacak kesin tedbirlerin neler olduğunu tesbit etmek için Suriye'ye bir heyet göndermişlerdi. Neticede, bu bölgede sükûnun iadesi, kuvvetli ve tesirli bir idarenin kurulması ve kan dökülmesinin kesin olarak önüne geçilmesi için Lübnan'da imtiyazlı bir idare kurulması gerekeceğine karar verdiler ve bunu temin için hazırladıkları nizamnameyi Babıâliye tevdi ettiler. İdaresizliği yüzünden olaylara sebep olan Osmanlı devleti için bunu kabulden başka çare yoktu. Babıâli, teferruata ait ehemmiyetsiz bazı değişikliklerden sonra muvafakatini bildirdi. Böylece, Lübnan imtiyazlı bir sancak haline geldi.

Bu nizamnamenin esasları şunlardı:

a — Lübnan sancağı, Babıâlinin idaresi altında olarak onun tayin edeceği bir hıristiyan mutasarrıfı tarafından idare edilecektir. Bu mutasarrıf icra kuvvetlerinin bütün salâhiyetlerini, idarî, malî yetkileri, memurların tayini, âsâyişin temini, mahkeme kararlarının infazı yetkilerini haiz olacaktır.

b — Bu mutasarrıfın başkanlığında her cemaatten —Müslüman, Dürzî, Marunî, Katolik Rum, Ortodoks Rum, Mitvalî— seçilecek, iki üyeden mürekkep bir idare meclisi bulunacaktır.

c — Lübnan, altı kazaya ayrılacak ve her kazada altışar kişilik —her cemaatten birer kişi— bir meclis bulunacaktır. Kazalar ise, mümkün olduğu kadar aynı cemaate mensup halktan kurulacak, nahiyelere bölünecektir. Her nahiyede her cemaat için bir sulh hâkimi, her kazada 3-6 karma üyeden mürekkep bir adlî meclis, ve bütün sancağa şâmil olmak üzere oniki karma üyeden mürekkep bir büyük adlî meclis bulunacaktır.

ç — Âsâyiş, karma yerli kuvvetler tarafından korunacaktır. Mutasarrıf lüzum görürse Suriye ordusundan yardım istiyebilecektir.

d — Lübnan vergisinden mahallî ihtiyaçlar karşılandıktan sonra kalanı devlet hazinesine gönderilecek, masraf daha fazla olursa bunu Babıâli ödeyecektir (Ed. Engelhardt: La Turquie et le Tanzimat, C: I, S: 75).

Bundan maada imzalanan bir protokole göre (9 haziran 1861) Lübnan mutasarrıfına vezaret rütbesi verilmesi, merkezin Deyrülkamer olması, mutasarrıflık müddetinin üç yıl sürmesi, bunun sonunda Babıâlinin devletlere danışarak yenisini seçmesi ve bütün bunların bir fermanla ilânı kararlaştırıldı.

Lübnan mutasarrıflığına ilk seçilen David Efendi adlı bir Ermeni katolikti. Kendisine nizamnameye göre vezirlik rütbesi verilmiş, üç yıl sonra da memuriyeti uzatılmıştır (M. Tayyip Gökbilgin: 1840-1861'e kadar Cebel-i Lübnan meselesi ve Dürziler, Belleten, sayı 40, S: 703).

Böylece, hıristiyan tab'adan birisine ilk defa olarak vezirlik verilmiş oluyordu. Kendisi daha evvel telgraf müdürü idi. Bir Ramazan gününde Sadrıâzam bulunan Âli Paşanın konağındaki iftar sofrasında:

«Müslümanlığı çok severim. Engel olmasalar Ramazanda camilere gitmeyi isterdim» demiş, Âlî Paşa da:

«Senin bugünkü itibar ve vezaretin hıristiyanlığın içindir, yoksa, müslümanlığa meylin için değildir» cevabını vermiştir.

Ortodoks kilisesindeki ayrılık ve yarattığı buhran

Bu zamana kadar Osmanlı memleketlerindeki hıristiyan ve müslüman tab'a arasında dinî ihtilâflar mevcut iken, bu sefer hıristiyanlar arasında bir takım anlaşmazlıklar zuhur etti. Ortodoks cemaati tarafından seçilip memuriyeti Padişahça tasdik olunan Istanbul rum patriği, Osmanlı memleketlerindeki ortodoks tab'anın ruhanî reisi tanınmıştı. Patrik, ötedenberi Osmanlı devleti tarafından ortodoksların dinî ve mezhebî hususlarına dair kendisine verilmiş olan imtiyaz ve salâhiyetlerden dolayı bunlar üzerinde büyük bir nüfuza sahipti. Bu arada piskoposları da kendi tayin ederdi. Bu münasebetle, rum patriği ile seçmiş olduğu piskoposlar, çeşitli milletlere mensup ortodoksları rumlaştırmağa çalışırlardı. Bilhassa Bulgaristan'da imtiyazlı rum mektepleri açılmış ve âyinlerde bulgarcanın yerine rumcanın konulmasını temin etmişlerdi.

İkinci Mahmud zamanında, 1828-1829 savaşında rumların bu bölgeyi işgalleri sırasında onlarla olan temas sonunda Bulgarlar

kendi millî varlıklarını idrâke başlamışlardı. Bu yüzden, patrikhanenin rumlaştırma politikasına karşı koyma temayülleri başladı ve zamanla kuvvetlenip fiilî sahaya intikal etti. Ruslar, Bulgarların dinî muhtariyete kavuşmalarını kendi çıkarlarına uygun gördükleri için onları el altından durmadan kışkırtıyorlardı.

Nihayet, 1860 yılı nisan ayında Bulgar ortodokslarından mürekkep bir heyet Babıâliye gelerek bundan sonra rum patriğinin ruhaî üstünlüğünü tanımıyacaklarını haber verdiler. Patrikhaneden ayrıldıklarını açıkça ilân eden bir çok Bulgarlar, bir kaç gün sonra Rusya elçiliğinin önünde toplanıp Çarın şerefine ilâhiler okudular. Rum patriği Kiryalos, bütün bunlara engel olamadığı için istifa etti. Babıâli, bu meseleye fazla karışmak istemiyordu. Yalnız, yeni bir patriğin seçilmesini istedi. Filibe, Vidin, Tırnova, Niş ve Samakov'daki Bulgar cemaatleri seçime katılmaktan imtina ettiler. Kısa bir zaman sonra Bulgarlar da ikiye ayrıldılar. Bir kısmı, müstakil Bulgar kilisesine taraftardı. Bir kısmı ise, Rusya'nın emellerine tamamen zıt olarak katolik mezhebine girmek istiyorlardı. Selânik, Manastır ve Tolcu'da bu cereyan bilhassa kuvvetliydi. Hattâ bir Bulgar piskoposu yanında cemaati temsil eden kimselerle birlikte Ermeni katolik patrikhanesine gidip Bulgar papazlarının katolik mezhebine giriş şartlarını bile görüştü. Piskopos, Katolik Bulgar kilisesinin Fransa'nın himayesi altında bulunmasını istiyor ve Bulgar milletini ancak katolik mezhebinin kurtarabileceğini ileri sürüyordu. Üçüncü Napoléon bu durum karşısında tereddüde kapıldı. Bu vesile ile Balkanlarda nüfuz sahibi olmayı arzu ederdi ama Rusya'yı da gücendirmek işine gelmiyordu. Bunun için tarafsızlığı tercih etti.

Bu sırada Rum patrikliğine Kapıdağı metrepolidi Yuvakim Efendi seçilmiş ve memuriyeti Padişah tarafından tasdik olunmuştu.

Bulgar münevverleri ise, Rum ve Rus kilisesine tâbi olmayarak katolik mezhebine girmekle ısrar etmekteydiler. Babıâli, Bulgarların eskisi gibi Rum kilisesine tâbi olmasını istiyordu. Çünkü, mezhebî istiklâlin ileride siyasî istiklâle yol açmasından korkuluyordu. Yeni patrik de buna taraftardı. Bunun üzerine patrikhaneden ayrılmak isteyenlere önayak olmuş olan Bulgar piskoposu Helaryon Efendinin patriği ziyaretle tarziye vermesi istendiyse de Bulgarlar bunu da reddettiler. Ruslar ise, kendilerine taraftar bulunan Bulgarları durmadan kışkırtmakta idiler. Nihayet Rus elçisi, Babıâliye başvurup Bulgar kilisesinin Rum kilisesinden ayrılarak müstakil olmasını istedi. Bir taraftan da onun tesiri ile Bulgarlar tarafından Babıâliye bunun teminini isteyen dilekçeler yağıyordu. Babıâli, bu isteklere karşı koydu. Papa tarafından başpiskoposluğa yükseltilmek üzere Roma'ya gitmiş olan Katolik-Bulgar cemaati reisi Jozef Sokolski Istanbul'a döndükten bir iki ay sonra Odesa'ya firar ve Ruslara iltica edince bu mesele de tavsadı.

Abdülmecid'in ölümü ve şahsiyeti

Abdülmecid, babası gibi tüberküloza yakalanmıştı. Bu yüzden sıhhatine çok itina etmesi gerektiği halde, sefahate dalıp gitmişti. İçkiye ve kadına çok müptelâ idi. Sarayın, dünyanın en seçme genç kızları ile dolu olan harem dairesi, esasen zayıf olan iradesini hiçe indirmekte idi. Bütün bunlar yüzünden sıhhati gittikçe bozuldu; nihayet 25 haziran 1861 tarihinde Ihlamur köşkünde vefat ettiği zaman henüz otuz dokuz yaşında bulunuyordu.

Abdülmecid, tahta çıkışı büyük bir sevinç uyandırmış, lâkin son zamanda halkın sevgi ve sempatisini içkiye olan iptilâsı, hususî eğlenceleri ve kaime meseleleri ve israfatı yüzünden tamamen kaybetmiş ve âdeta ölümü beklenir ve arzulanır olmuş bir hükümdardır. Onun tarafından gayet serbest bırakılmış veliaht Abdülâziz Efendinin, Istanbul caddelerinde atla gezmesi, Boğaziçi sahillerinde cirid oynaması, serbest ve kahramanca tavırları Istanbul halkını teshir etmiş ve bu zat cülûs ederse her şey düzelir düşüncesinin doğmasına sebep olmuştu.

Engelhard'ın dediği gibi yakınlarının entrikalarına âlet olan, kadın gibi zarif ve narin bir hükümdarın yerine hasail-i merdanesiyle Saltanat-ı Osmaniyenin ilk müessislerini andıran bir padişah geçeceği için, Abdülmecid'in irtihali arzu olunur bir hâdise idi.

Abdülmecid, babası tarafından tam Avrupalı bir prens gibi yetiştirilmiş bulunuyordu. İyi bir Batı kültürü almıştı. Fransızcayı

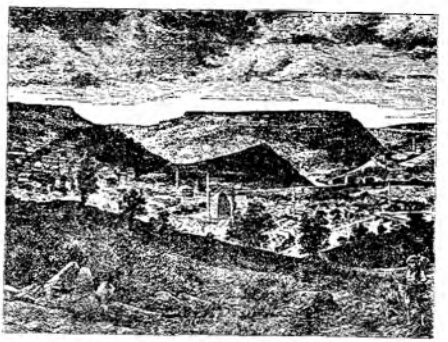

Tırnova'nın genel görünüşü

kuvvetli olarak öğrenmişti. Bu dilde basılmış kitap ve dergilere abone idi. Daima bunları okurdu. Batı musikisine hayrandı. Bununla bizzat uğraşırdı. Batı usulü ıslahata samimî olarak taraftardı. Tanzimata ve onun prensiplerine bağlıydı. Zekâsı, fevkalâde terbiye ve nezaketi, Doğu ve Batıya dair sağlam bilgisi, baba mirası olan yeniliğe bağlılığı büyük meziyetleriydi. Bunun yanında iradesi de kuvvetli bir hükümdar olsaydı pek büyük işlere muvaffak olabilirdi ki bu hasleti yoktu. İyi niyetine rağmen başkalarının ve bilhassa yakınlarının tesiri altında kalarak hatalı şekilde davrandığı sık sık vâki olurdu. En büyük talihi Mustafa Reşid Paşa, Mehmed Emin Âli Paşa, Fuad Paşa gibi devlet adamlarına sahip olmasıydı. Çocuk denecek yaşta tahta çıkmıştı. Devlet işleriyle meşgul olmayı severdi. Üstüste gelen güçlükler içinde pişip yetişmişti. Mustafa Reşid Paşa son zamanlarında onun devlet işlerine dair durmadan sorduğu suallere cevap vermekten âciz kaldığını itiraf etmiştir. Sadaret mevkiine getireceklerini seçerdi. Bunları sahşî iğbirarları yüzünden azlettiği olur, lâkin bunu çabuk unutur ve tekrar iş başına getirmekten çekinmezdi. Saltanatı sırasında en çok muhafazakâr ve mutaassıpların muhalefetine uğramıştı. Osmanlı hükümdarları içinde yurd gezilerine çıkarak halkın derdini ilk defa vasıtasız şekilde dinleyen odur. Arasıra Babıâliye giderek Vükelâ Meclisi müzakerelerinde hazır bulunur, bazan orada emirler verirdi. Kışlaları, tersaneyi, askerî anbarları teftiş eder, askerî ve rüşdî okulların imtihanlarında bulunur, camileri dolaşırdı. Kan dökmekten ve savaştan nefret eder, her şeyi tatlılıkla halletmeyi ve tatlıya bağlamayı isterdi. Batı kaynakları onun adaletinden, merhametinden, itidalinden, ıslahatçılığından ve bilhassa müslüman ve hıristiyan bütün tab'ası hakkındaki sonsuz şefkatinden bahsederler. Bu yüzden Avrupa'da büyük saygı ve itibar kazanmıştı.

Sıhhatinin süratle bozulmasına ve doktorların bütün tavsiyelerine rağmen sefahati terketmemişti. Nitekim, mükellef

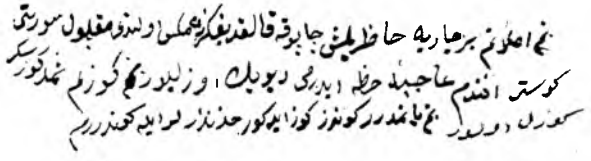

Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem sultan oğluna gönderdiği bu tezkerede; hazırladığı bir cariyeyi hemen görüp beğenip beğenmediğini bildirmesi yazılıdır

Abdülmecid (1839-1861) zamanındaki hükümdarlar (İlâve : 180)

★

Avusturya : Birinci (Dördüncü) Ferdinand → — 1848, Fransuva Jozef 1848 — → .

Fas : Mevlây Abdurrahman → — 1859, Seydi Muhammed 1859 — → .

Fransa : Lui Filip → — 1848, İkinci cumhuriyet 1848 - 1852, Üçüncü Napolyon (İmparator) 1852 — → .

İngiltere : Viktorya → — → .

İsveç : Ondördüncü Şarl → — 1844, Birinci Oskar — 1844 — 1859, Onbeşinci Şarl 1859 — → .

İran : Muhammed Şah → — 1848, Nâsırüddin Şah — 1848 — → .

İspanya : İkinci İzabella (Marikristin) → — → .

İtalya : (Sardonya — Piyomente krallığı) Viktor Emanuel (1861 den sonra İtalya kralı) 1849 — → .

Karadağ : İkinci Danilo 1851-1860, Nikola 1860 — → .

Papalık : Onaltıncı Greguvar → — 1846, Dokuzuncu Pi 1846 — → .

Prusya : Üçüncü Frederik Giyyom → — 1840, Dördüncü Frederik Giyyom 1840 — 1861.

Rusya : Birinci Nikola → — 1855, İkinci Aleksandr 1855 — → .

Sırbistan : Milan Obronoviç 1839, Mihal Obronoviç 1839 — 1842, Aleksandre Karayorgoviç 1842 — 1858, Miloş Obronoviç (İkinci defa) 1858 — 1860, Mihal Obronoviç (İkinci defa) 1860 — → .

Yunanistan : Birinci Otto → — → .

bir içki ziyafetinden sonra hastalanıp gasyan başlamış, hemen Ihlamur köşküne kaldırılmış ve bütün tedbirlere rağmen kurtarılamayarak orada vefat etmiştir. Saltanat müddetî 21 yıl ve 6 ay sürmüştür. Otuz kadar çocuğu olmuşsa da, çoğu yaşamamıştır.

Sultan Abdülmecid'in, memleket ve dünya görüşünü, din ve mezhep meseleleri hakkındaki fikirlerini, bilhassa iç âlemini anlamak, bütün cepheleri ile karakterini tahlil için 1844 den 1850 senesine kadar özel doktoru Spitzer'in notlarını tetkik lâzımdır. Bu notlardan bazı parçaları buraya almayı uygun gördük (Ahmed Refik tercüme ve neşri: Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, Sene: 5, Sayı: 34).

1850 senesinde Abdülmecid'in zehirlenerek bertaraf edilmek istenmesi hâdisesi karşısında özel doktorluktan ayrılmak isteyen Spitzer, Padişahın ısrarı ile devlet hizmetinde alıkonulmuş, Viyana Osmanlı sefareti müsteşarlığına tayin edilmiştir.

1857 de Abdülmecid hastalanınca doktor Spitzer Istanbul'a dâvet olundu ve geldi. Hükümdar iyileşince dönmesine izin verildi. Bu sefer Napoli'ye memur edildi.

1859 da Abdülmecid yine hastalandı. Hattâ hayatından ümid kesildi, kendisini bu sefer doktor Konstantin Karateodori tedavi etti.

Diğer taraftan Abdülmecid, Spitzer'in de çağırılmasını istedi ise de bu hususta çekilen telgrafların hiç birisi doktorun eline geçmedi. Padişahın ölüm döşeğinde iken bundan Murad Efendiye şikâyette bulunduğu söylenir.

Doktor Spitzer'in notlarında Abdülâziz Efendiye ait olanlar şehzadenin kişiliğini meydana koymak bakımından hayli enteresandır; bu hususta Abdülmecid doktoruna 1850 deki Adalar seyahati sırasında şunları söylemiştir:

«Denize açıldıkça kalbim teheyyüç ediyor. herkes öyle zannediyor ki ben kardeşimi korkumdan ve kendisine pek mütemayil olan halk arasında yalnız bırakmak istemediğimden beraber götürüyorum. Halbuki hakikati iyi bilmiyorlar. Bu çocuk ele avuca sığmaz, onu göz önünde bulundurmayı daha muvafık buluyorum. Seyahat tasavvurunda olduğumu haber alır almaz hiddetinden titreyerek yanıma geldi. Kendisini böyle ebediyen mahbus mu tutacağımı sual etti. Kendi de dünya yüzü görmez, müstakbel tab'asını tanımak ve onlarla görüşmek istediğini söyledi. Bu cüretkârane sözler başka devirde başka kardeşe karşı tehlikeli olurdu. Fakat ben kendisine acıdım. Mümkün olduğu kadar muhabbetini kazanmak, benim çektiğim veya elde etmeye çalıştığım menafii bilâhare mahvetmemesi için onu asrıhazır efkârına vâkıf etmek fikriyle yanıma aldım. Öyle hissediyorum ki hiç bir lûtuf onu memnun etmiyor, her gün başka bir fikre kapılıyor. Meselâ bir gün benimle beraber camie gitmesine müsaade etmekliğimi arzu ediyor, ertesi sabah Sadrıâzam olmak istiyor, daha sonra kendisini bir vilâyete vali nasbetmekliğimi talep ediyor. Görüyorsunuz ya dost olmamız kabil değil. Onun ileride oğullarımı tazyik edeceğine, her türlü isyanlara sebep olacağına kanaatim var. Beni istiklâline ve saltanatına yegâne mâni zannediyor.

Kardeşim konsolosların ziyaretlerini nasıl telâkki eder bilir misiniz? Ekseriya bağırarak bu gâvurlar size ne kadar dost görünürlerse görünsünler yine hepsi bizim müttefik düşmanlarımızdır. Elimde olsa hepsini birden kayığa bindikleri zaman topları üzerlerine çevirtir, geberdiklerini kemali zevkle temaşa ederdim.»

Abdülaziz'in tuğrası

ABDÜLAZİZ

★

Padişahın cülûsu, ilk icraatı — Babıâlinin bağımsız prensliklerle ihtilâfları, İsyanlar — Girid ihtilâli, Padişahın gezileri, 1284 fermanı, Panislavizm, bazı eyâletlerin durumu — Avrupa savaşları ve Rusya, Osmanlı devletinin tutumu, diğer olaylar — İmparatorlar kararı ve Hersek, Bosna, Bulgar isyanları, dış tazyikler, malî durum, Tenzil-i faiz kararı, Batı milletleri üzerindeki tepkisi, Selânik ve İstanbul olayları — Padişahın saltanattan uzaklaştırılması.

★

Yaşı küçük bulunduğu sırada, ağabeysi Abdülmecid, Abdülaziz'e hiç ehemmiyet vermezdi. Veliahd büyüyüp de halk arasında dolaşmağa ve kendine iyi bir şöhret teminine başlayınca mesele değişti. Padişah, yavaş yavaş onun varlığından rahatsız olmağa başladı. Bu sırada bazı yakınları, hattâ, devlet ricali onu veliahdlikten ıskat ederek saltanatı kendi büyük oğlu Murad Efendiye temin etmesi için Osmanlı veraset usulünü değiştirmesini telkin ettiler.

Abdülmecid, bu hususta zemin yoklamak için önce İngiliz elçisi Kanin'in el altından düşüncesini sordurdu. Onun verdiği cevap şuydu: «Veraset usulü değiştiği takdirde böylece haklarından mahrum edilecek olan şehzadeleri artık mahpus tutamazsınız. Onlar da serbest gezerler. İçlerinden ise saltanat iddiasında bulunacaklar çıkabilir. Halbuki bu devletin büyük bir kuvveti de, kendisine muarız bir saltanat iddiacısı bulunmamasıdır» (Cevdet Paşa; Mâruzat).

Padişah, bunun üzerine tasavvurundan vazgeçti. Endişesi devam ediyordu. Abdülaziz Efendi de kendisini tahrik edecek davranışlarda bulunmakta idi. Meselâ bir gün önünden geçtiği Beylerbeyi karakoluna hediye olarak bir miktar para göndermişti. Karakol kumandanı bunu Serasker Mehmed Rüşdü Paşaya götürdü. O da Padişaha takdim etti. Abdülmecid'in bu olaya fena halde canı sıkılmıştı Abdülaziz Efendiye: «Askere böyle az bir şey vermek yakışık almaz. Vereceksen fazlaca ver» diye haber yollamış ve bir kese de altın göndermişti.

ABDÜLAZİZ

Babası : İkinci Mahmud

Annesi : Pertevniyal Sultan

Doğduğu tarih : 7/8 şubat 1830

Padişah olduğu tarih : 25 haziran 1861

Tahttan indirildiği tarih : 30 mayıs 1876

Ölümü : 4 haziran 1876

Bilinen zevceleri : Dürrinev, Gevherî, Eddil, Hayrandil, Nesrin, Mihrişah, Yıldız sultanlar.

Çocukları : Yusuf İzzeddin, Mahmud Celâleddin, Mehmed Selim, Abdülmecid (yalnız Halife olmuştur), Mehmed Seyfeddin Mehmed Şevket, Saliha (Kurtzâde Ahmed Zülfî Paşa ile evlenmiştir), Emine, Nazime (Alî Halid Paşa ile evlenmiştir), Esma (Çerkes Mehmed Paşa ile evlenmiştir), Emine (Çavdaroğlu Mehmed Şerif Paşa ile evlenmiştir), Fatma, Münire.

★

Veziriâzamları : Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa → — 6 ağustos 1861, azil. Mehmed Emin Âlî Paşa (dördüncü defa) 6 ağustos — 22 kasım 1861, azil. Keçeci-zâde Mehmed Fuad Paşa 22 kasım 1861 — 2 ocak 1863, istifa. Yusuf Kâmil Paşa 5 ocak — 1 haziran 1863, azil. Keçeci-zâde Mehmed Fuad Paşa (ikinci defa) 1 haziran 1863 — 5 haziran 1866, azil. Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa (ikinci defa) 5 haziran 1866 — 11 şubat 1867, istifa. Mehmed Emin Âlî Paşa →

Abdülmecid, bu hâdise üzerine Veliahdi Trablusgarb Valisi tâyin ederek Istanbuldan uzaklaştırmayı düşünmüştü. Lâkin, Sadrıâzam Âli Paşa bunu doğru bulmadığından vazgeçerek onu daha sıkı bir nezaret altına almağa karar verdi. Damad Mehmed Ali Paşa'nın sadaretinde ise, Veliahdin hallerinden sıkıldığını söyleyince Sadrıâzamın Abdülâziz Efendi'nin ortadan kaldırılması tavsiyesini nefretle reddetmekle beraber, telâşı da devam ediyor, bilhassa Abdülaziz Efendi'nin kendisine tahsis edilen vapurla Boğaz'da ve Marmara'da dolaşması ve bazan pek uzaklara kadar gitmesi onu endişelendiriyordu. Nihayet geminin süvarisi Ahmed Vesim Beye (Abdülaziz devrinde Derya Kaptanı Ahmed Vesim Paşa): «Gemiyi karaya oturtursa birader korkar, bir daha bu seyahatlere çıkmaz» diye haber gönderdi. Mesleğindeki mahareti ile meşhur bulunan Ahmed Vesim Bey, ancak acemi bir kaptanın yapacağı bu iş izzetinefsine dokunduğu için, kendisinin mazur görülmesini ve meselenin başkasına havale edilmesini söyledi (Halûk Y. Şehsuvaroğlu; Abdülaziz, hayatı, hal'i, ölümü, S: 17)». Ahmed Vesim Beyin bu meseleyi Abdülaziz Efendiye naklettiği, o da sadakatinden memnun kalarak cülûsundan kısa bir müddet sonra kendisini bu yüzden Şûray-ı Bahrî Reisliğine getirdiği ve sonra da Derya Kaptanlığına tayin ettiği rivayet olunmuştur.

Başta Serasker Rıza Paşa olmak üzere, kardeşi Rıfat Bey, Baş mabeyinci Ahmed Bey ve daha bazı kimseler ise, ileride Abdülmecid'in yerine Abdülaziz Efendinin değil, Murad Efendinin tahta çıkmasını arzu ediyorlardı. Rıza Paşanın ahbabı Fransa elçisinin de buna taraftar olduğu söyleniyordu. Hattâ Ahmed Bey bir gün meseleyi dostu Hariciye Teşrifatçısı Kâmil Beye açmış, lâkin ondan: «Sen böyle şeyler söyleme... Bu şeriate dokunur bir meseledir. Büyük ihtilâli dâvet eder. Bu, parasızlığa da benzemez. Ne sen bana bunu söylemiş ol, ne de ben dinlemiş olayım» cevabını almıştı (Cevdet Paşa; Tezâkir).

Sultan Abdülaziz

(Topkapı Sarayı Resim galerisinden)

Sadrıâzam Damad Mehmed Ali Paşa, Padişahın söylediği sözlerin veliahdin kulağına gidip ileride başının belâya uğramasından korktuğundan sözde sadakatini belli etmek için Serasker Rıza Paşanın kardeşi Rifat Paşanın konağında bazı kimseler toplanıp Murad Efendinin veliahdliğini temin edecek faaliyetlerde bulunduklarını haber vermiş, lâkin kendisinin buna engel olmak için «başını koyduğunu» bildirmişti. Abdülâziz Efendi haklı olarak telâş etti ve Rıza Paşadan bunun aslı olup olmadığını sorduysa da Serasker: «Biraderleri nasıl Efendizâdem ise, onlar dahi öyledir. İkisine de hulûs ve sadakatim aynı derecedir. Bu, akla gelir şey değildir. Maddeyi tahkik buyursunlar» diye haber gönderdi. Abdülâziz Efendi ise yaptığı tahkikatta rivayeti doğrulayacak bir şeye rastlamadı (Murad Efendi hakkında güzel bir eser yazmış olan Comte de Keratry, o zaman Abdülâzizin meseleyi bizzat Murad Efendiden sorduğunu ve onun verdiği tatminkâr cevabı üzerine rahatladığını kaydeder).

Abdülmecdi, son Kurban bayramında

→

(beşinci defa) 11 şubat 1867 — 7 eylül 1871, ölüm. Mahmud Nedim Paşa 8 eylül 1871 — 31 temmuz 1872, azil Midhat Paşa 31 temmuz — 19 ekim 1872 — 15 şubat 1873, azil. Ahmed Esad Paşa 15 şubat — 15 nisan 1873, azil Şirvanî-zâde Mehmed Rüşdü Paşa 15 nisan 1873 — 13 şubat 1874, azil. Hüseyin Avni Paşa 15 Şubat 1874 — 25 nisan 1875, azil. Ahmed Esad Paşa (ikinci defa) 26 nisan — 25 ağustos 1875, azil. Mahmud Nedim Paşa (ikinci defa) 26 ağustos 1875 — 11 mayıs 1876, azil. Mütercim Rüşdü Paşa (dördüncü defa) 12 mayıs 1876 — →

Abdülaziz'e biat töreni
(Zamanının Avrupa mecmualarından)

mûtad törene güçlükle katılmıştı. Saraya dönüşünde Abdülaziz Efendiyi çağırtıp: «Birader, benden artık hayır yok... Ben bu bayramlaşmaya ancak vükelâ ile vedâ için çıktım. İşte her şey sana kalacak. İnşallah muvaffak olursun. Evlâtlarımı sana emanet ettim. Onlara darlık çektirme!» demiş. Abdülaziz Efendi teessüründen hüngür hüngür ağlamıştı. Abdülmecid de, gözleri dolu olduğu halde: «Vükelâ bana ihanet ettiler. Seninle kardeşliğimi bildirmediler!» diyerek ondan âdeta özür dilemişti.

Abdülmeçid, günden güne artan zaafının ilerlemiş bir tüberkülozdan dolayı olduğunu bilmiyordu. Lâkin, halini beğenmiyor ve hayatından ümidini kesmiş bulunuyordu. Nitekim, Rumeli Ordusu Kumandanı Ömer Paşa, Hersek isyanını bastırmak vazifesini alıp vedâ için huzuruna çıktığı zaman: «Allah selâmet versin. İnşallah muvaffak olup gelirsin. Amma, beni bulamıyacaksın. Yakın zamanda da gelsen bulamıyacaksın. Beni karılarım ve kızlarım bitirdiler!» demişti (Cevdet Paşa; Mâruzat). Son dakikalarını geçirdiği zaman odada Sadrıâzam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa, Serasker Rıza Paşa ve Derya Kaptanı Mehmed Ali Paşa bulunuyorlardı. Abdülmecid, fâni hayata gözlerini yumar yummaz dışarıya çıktılar. Evkaf Nazırı Hasip Paşayı kapının önünde nöbetçi bırakıp Veliaht Abdülâziz Efendinin deiresine gittiler. Ağabeysinin vefatını ve hükümdarlık sırasının kendisine geldiğini Sadrıâzam: «Efendimiz, başınız sağ olsun... Biraderiniz vefat etti. Taht ve saltanat teşrifinize muntazırdır, buyurun» sözleriyle haber verip onu aynı zamanda tahta dâvet etti. Abdülaziz, bunu duyunca büyük bir teessüre kapıldı: «Vah vah.. Birader vefat etti mi? Ne vakit vefat etti?» diyerek ağlamağa başladı, hattâ fena oldu. Su içirip teselli ettiler. Biraz açılınca üç vezir kendisini Padişahın dairesine götürdüler. Abdülaziz orada biraz dinlendikten sonra Topkapı Sarayına gidildi. Daha evvel Murad Efendinin tahta çıkarılmış olduğuna dair rivayetler alıp yürüdüğü için yeni Valide Pertevniyal Sultan endişesini yenemiyerek oğlunun arkasından Topkapı Sarayına geldi. Halubki endişesi beyhude idi. Genç veliahd, Babüssaade önünde kurulmuş olan ecdadının tahtına oturup resmen Osmanlı Padişahı ilân edilmiştir (25 haziran 1961). Buna rağmen Murad Efendinin veya onun cülûs etmesi hakkında gizli bir mücadelenin cereyan etmiş olduğuna dair deliller mevcuttur. Nitekim, vükelâ ve devlet ricaline cülûs için gönderilen tezkerelerde isim yerinin açık bırakıldığı ve buraya sonradan Abdülâziz'in adının yazılmış olduğu ilk bakışta anlaşılıyordu (Cevdet Paşa; Tezâkir).

Cülûstan ve biat töreninden sonra yeni hükümdar Dolmabahçe sarayına dönerek, Abdülmecid'in oğullarını huzuruna kabul edip kendilerine şöyle hitapta bulundu: «Size hiç bir türlü sıkıntı çektirmem. Babanızın zamanında nasıl gezdiysem, siz de öyle Padişahzadeliğe yakışır şekilde gezmelisiniz. Cuma günleri istediğiniz camilere gidip namaz kılınız, öbür günler, okuyup yazınız». Murad Efendiye dönerek: «Benden sonra bu tahta sen geçeceksin. Çalışıp görgü ve bilgini arttırmalısın. Sonra da, o güne kadar devrin âdetine göre doğuşu gizli tutulmuş ve beş yaşlarına varmış bulunan kendi oğlu Yusuf İzzettin Efendiyi getirtip onların ellerini öptürdü ve alt taraflarına geçirip: «Bu da sizdendir. Merhum efendimiz de bilirdi. Buna da bakıverin!» dedi.

Abdülaziz'in ilk Hatt-ı hümâyûnu

Abdülâziz cülûsundan sonra Sadrıâzam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşayı, Şeyhülislâm Sadettin Efendiyi, Serasker Rıza Paşayı yerlerinde bıraktı. Aynı zamanda Bâbıâli'ye bü-

tün devlet memurlarının vazifelerinde ipka olunduklarını bildiren bir Hatt-ı hümayun gönderdi. Bu Hatt-ı hümayunda ayrıca Tanzimat ve Islahat Fermanlarını teyid etmekteydi. Bunda şöyle deniyordu:

«Devletimizin saadetinin ikmalinin ve istisnasız bütün tebaamızın refah ve saadetlerinin emelimizin en büyüğü olduğunu ve bu hayırlı işin husulü ile bütün memleket halkının can, ırz ve mallarının emniyeti için tesis olunmuş olan kanunların tarafımızdan tamamen tekid ve teyid edildiğini herkese ilân ederim. Saltanatımızın teyidine medar ve şevketinin esası ve adaletin kendisi olan şeriatin hükümleri hepimize selâmet yolunun göstericisi olduğu için şer'î işlere fazlasıyle dikkat olunması haklı matlûbumuzdur. Her devletin şevket ve âsâyişinin devamına ve artmasına sebep mevcut kanunlara herkes tarafından tamamen itaat olunması ve büyük ve küçük herkesin hak ve vazife hududunu aşmaması olduğundan böyle hareket edenler tarafımızdan mükâfata mazhar olacakları gibi, buna muhalefet edenlerin de cezaya uğrayacakları muhakkaktır. Bunun için çeşitli devlet işlerinde, herkesin doğrulukla hizmet ve vazifesini sadakatle ifa etmesi emrimizdir. Büyük devlet meselelerinin Allahın yardımı ve devlet erkânının sebatı ve birliği ile iyi neticeye bağlandıkları kabul edilmiştir. Devletimizin mülkî ve malî işlerinin istenen intizam ve derli topluluk derecesine götürülmesi işte bu belli kaideye herkes tarafından halisane ve doğrulukla ihtimam ve gayret edilmesine bağlı olup tarafımızdan da her türlü nezaret ve ihtimamın yapılacağı ve bir müddettenberi çeşitli sebeplerden işlerin uğradığı güçlüğün Allahın yardımıyle yakında giderilmesi için ayrıca göstereceğimiz himmete her daire ve idare tarafından hakkıyle ve tamamen uyularak ve bizim de devletimizin malî kudretinin iadesinden ve çoğaltılmasından ve tebaamızın refahından başka düşünce ve emelimizin olmadığı bilinerek devlet malının hasıl oluşunda ve harcanışında tam tasarrufa ve boş yere ziyanından korunmasına, devletimizin şevketine biricik sebep olan kara ve deniz askerimizin de her zaman ve her yerde nizam ve intizamının muhafazasına ve refahlarının arttırılmasına dikkat edilmesi, saltanatımızın dost ve müttefiki olan yabancı devletlerle olan samimî münasebetlerinin her ân tekidine cehdedil-

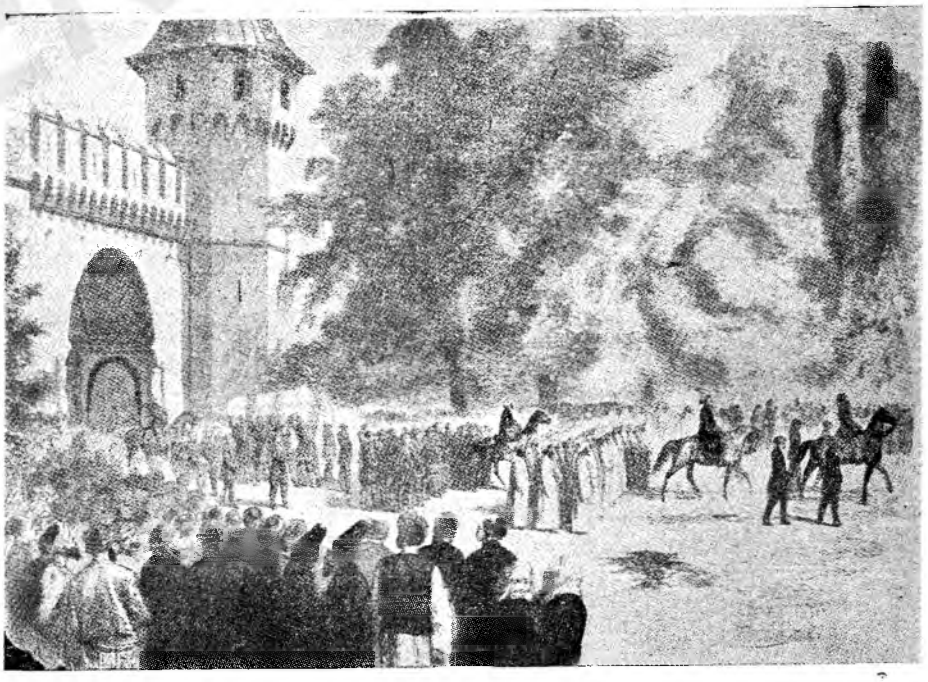

Abdülaziz'in cülûsunu müteakip, ağabeysi Sultan Mecid'in cenaze alayının Topkapı Sarayından çıkışını gösteren bu resim zamanının Batı mecmualarından alınmıştır

mesi ve andlaşmalar hükümlerine daima riayet edilmesi, velhasıl devlet idaresinin her işinde ve bütün teferruatında vazife doğruluğu, iffet ve sadakati ve gayreti herkesin kendisine hareket esası ve selâmet ve felâh sebebi bilmesi kat'î irademizdir. Şurasını da ilâve ve ilân ederim ki, tabaamın âsâyiş ve refahı hakkında olan arzum istisna kabul etmiyeceğinden çeşitli din ve milletlerde bulunanlar hepsi birden tarafımdan adalet, himmet ve iyi hallerinin temininde eşit dikkat göreceklerdir. Cenabı Hakkın memleketimize ihsan buyurmuş olduğu büyük servet kaynaklarının yavaş yavaş genişletilmesi, saltanatımız sayesinde cümlenin saadetini mucip olacak hakikî terakkidir. Bunların ve devletimizin istiklâlinin indimizde mühim olduğunu tekrarlarım».

Abdülâziz'in Veliahtliği sırasında iyi niyeti ve fikrî selâmeti hakkındaki şöhreti Abdülmecid'e hiç benzemeyen güçlü kuvvetli, gösterişli ve heybetli hali dolayısıyle cülûsu büyük bir ümitle beklendiği gibi, ağabeysinin yenilik merakından bıkmış olan muhafazakârlar onun başa geçmesini bir kurtuluş

Sehzadeliği resmen ilân olunan Sultan Abdülaziz'in büyük oğlu Yusuf İzzeddin Efendi

sayıyorlardı. Hattâ Abdülmecid'in son zamanlardaki sınır kabul etmeyen israf ve sefahatinden usanan yenilik taraftarları bile bundan memnun kalmışlardı.

Abdülaziz Han'ın ilk icraatından biri, şahsen hiç itimad edemediği Rıza Paşanın seraskerlikten azliyle yerine Namık Paşanın tayinidir. Bundan sonra Valide Sultan'a bin kese maaş tahsis edip şehzadelere Hazine-i Hassadan verilen maaşları maliye hazinesine naklettirdi.

Cülûsun üçüncü günü Eyüp Sultan türbesinde kılıç kuşatma töreni yapıldı. Ertesi günü, Eyüb'de Mekke Mollası Satı Efendizâde Kadri Beyin evinde büyüyen Yusuf İzzeddin Efendinin şehzadeliği bir Hatt-ı hümayunla resmen ilân olundu.

Hariciye Nezaretine Âli Paşa, Tanzimat Meclisiyle birleştirilen Meclisi Vâlâ Başkanlığına Hariciye Nazırı Fuad Paşa tayin edildiler. Bu arada ilga edilen Tanzimat Meclisi, Meclis-i Vâlâ Başkanlıklarının ve Hariciye Nezaretiyle Ticaret Nezaretinin maaşları birleştirilip hasıl olan 248.884 kuruştan 75 bin kuruşu Hariciye Nezaretine, 75 bin kuruşu Meclis-i Vâlâ Başkanlığına, 35 bin kuruşu Ticaret Nezaretine tahsis olunup artan 63.834 kuruş Hazineye alındı.

Kıbrıslı Mehmed Emin Paşanın azli, Âli Paşanın Sadareti

Fakat Sadrıâzam Mehmed Emin Paşa ile yeni Padişah anlaşamadılar. Paşa, hemen her gün saraya uğrayarak bir iş bahanesiyle Hünkârı görüyordu. Abdülaziz, bundan sıkılır olmuştu. Hünkâr bir gün Şeyhülislâm Kapısına gitmişti. Hususî bir emir olmadığı halde Mehmed Emin Paşa oraya da gelerek kendisini âdeta göz hapsine almasından Abdülâziz büsbütün sıkıldı. Kendisinin ise, savaş gemisi inşasına merakı vardı. Bunun için tersane masraflarına elli, altmış bin kese kadar katılmasını emretti. Bu istek, Sadrıâzamı şaşırtmıştı. Padişaha: «Efendimiz, bugün devletimiz kabuksuz bir yumurta gibidir. Bir taraftan bir diken dokunacak olursa akıp gidecektir. Evvelâ malî işlerimizi yoluna koyalım. Asker tanzimine ve donanma hazırlanmasına sonra çalışalım» dedi. Lâkin Abdülaziz: «Evet ama, düşman bizim ıslahatımızı beklemez. Bir taraftan yüz gösterir. Karadağ meselesi ortada. Bu meselenin halli için herhalde askere ihtiyaç vardır. Şu halde hem mümkün olduğu kadar ıslahata çalışmak, hem de ordu ve donanmayı ihmal etmemek lâzımdır» diyerek ısrar ettiyse de, Mehmed Emin Paşa ötedenberi fikir ve kanaatlerinden fedakârlık yapmamakla meşhurdu. «Malî muvazenenin tahammülü olmadığı için şimdi bunun vakti değildir!» di-

ye kesip attı. İşin en doğru hareket tarzı da bu idi. Devlet esasen yeni bir malî krizin eşiğinde bulunuyordu. Hattâ bunun ilk alâmetleri belirmişti. Yapılacak şey, carî masrafları arttırmak değil, mevcut olanları azaltmaktı. Ne çare ki, Abdülâziz'i de düşüncesinden döndürmeğe imkân yoktu. Çünkü o da devletin bu hale düşmesinin sebebini, ordu ve donanmasının zaafında buluyordu. Sanki bu düzelse her şey düzelecek, âdeta eski fetihler devri açılacaktı.

Hasıl olan durum karşısında Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa azlolunarak sadarete dördüncü defa olarak Âli Paşa getirildi (6 ağustos 1861).

Âli Paşanın azli, Fuad Paşanın Sadareti

Âli Paşanın Sadaretinden sonra düşmanları ve bu arada bilhassa o sırada Mabeyn kâtiplerinden bulunan Ziya Bey (Paşa) hemen aleyhine çalışmağa başladılar. Padişahın gözünden düşürmek için ellerinden geleni yaptılar. Bunun neticesi olarak Âli Paşa kısa zamanda Sadaretten azlolundu (22 kasım 1861).

Ziya Paşa sonradan Avrupa'da Yeni Osmanlıların neşrettikleri Hürriyet gazetesinde yazdığı imzasız bir makalede (Sayı 39) azline şu olayı sebep göstermiştir: «Kıbrıslının yerine Âli Paşa nasbolundu. Bir iki ay geçer geçmez damadı Salâhaddin Beyin babası Ziver Paşayı Şeyhülharem tayin ettirdi. Bir ay geçince Şeyhülharem Paşanın memuriyetine gitmeğe malî kudreti olmadığından, Maliyenin eski bakayasına mahsup edilmek üzere altı yüz kese atıyye ihsan buyurulmasını arzetti. Padişah: "Ben şunun bunun maaşını kesip hazine için tasarruf etmeğe çalışırken, vekilimiz olacak zat kendisine alâkası olanları kayırmak sevdasında. Artık bu adamla beraber gidilmez„ dedi ve azletti».

Ancak, bu fıkranın doğru olmamak ihtimali de vardır. Âli Paşanın azline asıl sebep ise, bu sırada İngiliz politikasının ağır basması, Fransa'nın ise Osmanlı devletinden yavaş yavaş yüz çevirip Balkanlardaki ayaklanmaları kışkırtan ve âsilere silâh yardımında bulunan Rusya'ya yaklaşmasıydı.

Mehmed Emin Âli Paşa

Âli Paşanın yerine o sırada hâlâ Suriye ıslahatı ile meşgul bulunan Keçeci-zâde Mehmed Fuad Paşa tayin edildi. Bu zat, Sadaret makamını ancak Âli Paşa Hariciye Nezaretine getirilirse kabul edebileceğini bildirmiş olduğundan böyle yapıldı. Yeni Sadrıâzam İstanbul'a gelinceye kadar Sadaret Kaymakamlığına Meclis-i Vâlâ Reisi (başkan) Yusuf Kâmil Paşa tayin olundu.

Âli Paşanın üç buçuk ay kadar süren bu sadareti esnasında Cem'iyet-i tıbbiye kurulmuş, yeni teşekkül etmiş olan İtalyan krallığı tanınmış, İngiltere, Fransa ve İtalya ile ticarî andlaşmalar imzalanmış, ticaret nizamnamesi yürürlüğe konmuştur.

AVRUPA VE KOMŞU DEVLETLERDEKİ OLAYLAR, BABIÂLİNİN BAĞIMSIZ PRENSLİKLERLE İHTİLÂFLARI, İSYANLAR VE İÇ DURUM

Kırım Savaşının galiplerinden olan ve Paris Andlaşmasında imzası bulunan Piyemonte Kralı Viktor Emanuel ile Başvekil Kavur, bundan sonra bütün siyasî faaliyetlerini İtalya Birliği için harcamağa başlamışlardı. Buna en büyük engel ise, bir kısım. İtalyan şehirlerini elinde bulunduran ve güneyinde genç ve kuvvetli bir devletin mevcudiyetini hiç istemeyen Avusturya İmparatorluğu idi. Prusya Krallığı nasıl yavaş

yavaş Avusturya'nın başına belâ kesilmişse, İtalya Devletinin de kendisi için daimî bir tehlike teşkil edeceğini hesaplıyordu. Üçüncü Napolyon ise, İtalya Birliğine büyük bir önem veriyor ve bunun tahakkukunu bütün samimîliği ile istiyordu. Hattâ bunu bir kaç kere resmen ve açıkça ifade etmişti. Bir defasında Piyemonte Kralıyle Plombiye'de gizlice buluşup bu meseleyi müzakere ettiler. İmparator, Kavur'a, İtalya'nın hürriyet ve istiklâli için gerektiğinde askerî yardımda bulunacağını vaadetti. Üstelik Viktor Emanuel'in kızı Prenses Klotild'le Jerom Napoléon'un evlenmeleri ile iki hanedan arasında kurulan akrabalık Fransa ile Piyemonteyi birbirine daha da yaklaştırdı.

Üçüncü Napoléon Tüyleri sarayında yabancı elçileri kabul ettiği sırada Avusturya Elçisine: «Devletinizle aramızdaki münasebetlerin geçmişteki gibi iyi olmadığından dolayı teessüflerimi beyan ederim» demiş ve bu söz savaş tehdidi sayılmıştı (1 ocak 1859).

Piyemonte Kralı bundan cesaret alarak, bütün İtalya halkının isteklerini daha fazla duymamazlıktan gelemiyeceğini bildirdi ve ihtiyat askerlerini silâh altına aldı. Lombardiya sınırına kuvvet yığmağa başladı. Avusturya, bunun üzerine resmen izahat istediyse de, bunu vermedi. Askerini terhis etmesi istenmişti, bunu da reddedince, savaş başladı. Üçüncü Napoléon yüz yirmi bin kişilik ordusunun başında bulunduğu halde bizzat Piyemonte krallığının yardımına koştu. İlk büyük meydan savaşı olan Macenta (Magenta) muharebesini Avusturyalılar müttefiklere karşı kaybettiler. Üçüncü Napoléon ile Viktor Emanuel, Milâno'ya girdiler. Fransuva Jozef'in kumandasındaki Avusturya orduları Solferino savaşını da kaybettiler. Bu savaştan bir kaç gün sonra iki İmparator Villafranka'da buluşup barışın esaslarını kararlaştırdılar. Üçüncü Napoléon, Zurih'de barışı imzaladıktan sonra Fransa'ya döndü. İtalyanlar, yalnız Lombardiya'yı almışlardı. İmparatorun böyle vakitsiz geri dönüşüne kızdılar. Bu sırada Orta İtalya'da ihtilâller çıkmış, halk Toskana ve Parma Dükalarını koğmuşlardı. Romaniyi (Romagne) bölgesi ahalisi de Papa'dan ayrılarak Piyemonte'ye katılmışlardı. İhtilâlci Garibaldi, Sicilya'ya geçip burada da halkı ayaklandırdı. 1861 yılında bütün İtalya, Viktor Emanuel'i kral tanıdı. Böylece, İtalya Birliği kurulmuş oldu.

Rus tahrikleri ve Hersek isyanı, Karadağ'ın tutumu

Evvelce 8 kasım 1858 tarihinde imzalanan hudut protokolünden sonra Karadağ'da nisbî bir sükûnet hasıl olmuştu. Ancak, Kırım yenilgisinin öcünü almak sevdasında olan Rusya, Balkan Slâvları arasında tahriklerden vazgeçmiyordu. Daha 1856 yılında Moskova Üniversitesi hâmisi Bahmetiyef (Bahmétief) in başkanlığında ve bu üniversite profesörlerinden Pogodin (Pogodine) ve Popof (Popoff) un yardımlarıyle ilk Panislavizm komitesi kurulmuş ve Rusya devleti tarafından yardım görerek hemen faaliyete başlamıştı. Bu komitenin tesir ve teşvikiyle Hersek Hıristiyan Slavları bazı istekler ileri sürerek isyan bayrağını açtılar. Mostar'daki yabancı konsolosluklar vasıtasıyle ileri sürülen bu istekler şunlardı:

a — Osmanlı memurları ile mahallî hükûmet arasında teması sağlayacak ve kendi menfaatlerini müdafaa edecek bir Kocabaşılarının bulunması.

b — Dinlerine saygı gösterilmesi.

c — Kiliseler ve kiliselerine çan kuleleri inşalarına müsaade olunması.

ç — Kendi milletlerinden bir piskoposun ruhanî başkanlığı altında bulunmaları.

d — Mektepler açabilmeleri.

e — Osmanlı zaptiyelerinin geri alınması.

f — Arazi sahibi beylere mahsulün dörtte birinden fazlasının verilmemesi ve bunun da kendi vekilleri tarafından cibayeti.

g — Vergilerin ev başına maktu olarak tayini ile tahsiline Kocabaşılarının memur edilmesi.

Devlet, her şeyden evvel kendi topraklarında sükûn ve âsâyişi temin ile mükellef bulunduğu için, Serdar Ömer Paşa'ya Hersek isyanını yatıştırmak vazifesi verildi. Bu sırada Karadağ, Osmanlılara karşı evvelce Grahova'da bir galibiyet kazanmış olan Mirko'nun idaresinde bulunuyordu. Onun tertibiyle bir çok çeteler gönüllü adı altında sınırı geçip Hersekililere yardıma başladılar. Hattâ Sotorina, Nakşik gibi bazı yerleri zaptettiler. Babıâli, Karadağ'ın bu gayrı resmî yardımına engel olmak için Karadağ hududu boyunca bir tarassut kordonu kurdurdu. Ayrıca Adriyatik denizine bir filo gönderip limanları abluka altına aldı. Karadağ Prensi Nikola Petroviç bunu protesto etmeğe kalkıştıysa da, tabiî bir netice vermedi. Bu sırada Serdar Ömer Paşa, yanındaki kuvvetlerle Hersek'e varmış bulunuyordu. Hersek eşkiyası, Piva mevkiinde toplanmıştı. 21 kasım 1861 tarihinde geçen savaş sonunda Serdar Ömer Paşa bunları ağır ve kesin bir yenilgiye uğratıp dağıttı. Artık Hersek'de ötede beride münferit bir kaç çeteden başka devlet ordusuna karşı koyacak kuvvet kalmamıştı.

Karadağ Prensi tarafsızlığını ilân etmiş olduğu halde asker toplamağa ve kuvvetle-

rini seferî duruma getirmeğe devam ediyordu. Babıâli, gayet haklı olarak kendisine askerini terhis etmesini bildirdi. Nikola Petroviç bunu reddedince, Serdar Ömer Paşa kumandasındaki altmış bin kişilik kuvvet, karadağ hududunu abluka etti.

Karadağ, tepelerinden birleşik ve kuzeybatı ile güney-batı taraflarında Nakşik ve Spoz kalelerinin hâkim oldukları vâdi tarafından birleştirilmiş iki üçkenden meydana gelmişti. Ömer Paşa, ordusuyle sınırı aşıp dört koldan ilerlemeğe başladı. Derviş ve Abdi Paşalar kumandasındaki iki kolordu bu iki noktadan hareketle Duga vâdisiyle boğazını zorlayarak merkezde birleşeceklerdi. Hüseyin Avni Paşa kumandasındaki kolordu ise, düşmanı Bırda taraflarına çekip iki kolordunun harekâtını kolaylaştırmak vazifesini almıştı. Lâkin, Lim nehrini geçerken düşman hücumuna uğradı. Bunu püskürtemedi. Böylece Karadağlılar Lim boğazına hâkim oldular. Prens Mirko, Derviş ve Abdi Paşa kuvvetini iki ay kadar burada tuttu. Sonunda Derviş Paşa, gayet ustaca bir manevra ile Duga boğazını çevirmeğe muvaffak oldu ve kolordusunu Ostrog'un altına kadar sürdü. İki ateş arasında kalan Mirko, ricate mecbur kaldı (A. de la Jonquière; Histoire de l'Empire Ottoman, S: 533). Bu sırada Karadağlıların Osmanlı esirlerine reva gördükleri vahşet, hakikaten nefret vericiydi. Bunların burunlarını, kulaklarını keserek salıveriyorlardı. Hattâ bu yaralılar, Istanbul'a getirilmeyerek Çanakkale hastanelerine yatırıldılar. Tedaviden sonra Istanbul'a uğratılmadan memleketlerine gönderilmeleri için yeter sayıda hekim ve cerrah gönderildi.

Avrupa devletlerinden hiçbiri sesini çıkarmıyordu. Yalnız Papa Dokuzuncu Pi, Arnavutlukta bulunan katolik piskoposlara bir beyanname gönderip Katoliklerin Müslümanlara yardımda bulunmamasını emretti.

Ömer Paşa ise, harekât plânını değiştirmiş bulunuyordu. Tsirneoviçka, Riyeka boyunca sür'atle ilerleyip son kuvvetlerinin başında Riyeka'da bulunan Mirko'nun üzerine yürüdü Geçen savaşlarda Karadağlılar ümitsizce bir taarruza kalktılarsa da, Ömer Paşa şiddetli bir topçu ateşiyle bu hücumu kırdıktan sonra karşı taarruzla düşman ordusunu mağlûp ve tamamen imha etti. Sonra da, Karadağ'ın merkezi olan Çetine'ye doğru ilerlemeğe başlayınca, Hıristiyanlık damarları depreşen batılı devletler Babıâli nezdinde müdahalede bulundular. Bu müdahale, görünüşte bir tavassut şeklindeydi. Aslında harekâtın bir an evvel sona ermesini Babıâli de istediği için Osmanlı ordusu Çetine'ye girmeden İşkodra'da barış görüşmereli başladı. Nihayet, 31 ağustos 1861 tarihinde 14 maddelik andlaşma Serdar Ömer Paşa tarafından imzalandı

İşkodra barış andlaşmasının esasları

İmzalanan andlaşmanın esasları şu idi:

a — Karadağ, iç idaresinde eskisi gibi kalacaktır

b — Eski hudut kabul edilecektir.

c — Prens Mirko, bir daha geri dönmemek üzere Karadağ'ı terkedecektir.

ç — Karadağ ticarî mal mübadelesi için Bar limanından istifade edecek, buna karşılık memlekete silâh sokulmayacaktır.

d — Hersek - İşkodra yolunun Karadağdan geçen kısmında sonradan kararlaştırılacak noktalar Osmanlı askerî işgali altında bulunacak ve bunu temin için bu yerlerde blokhavzlar inşa edilecektir.

Sultan Abdülâziz'in bir resmi

e — Bütün Karadağ ileri gelenleri, Karadağlıların bir daha isyan etmiyeceklerine ve Osmanlı topraklarında isyan çıkarsa buna yardımda bulunmayacaklarına dair yazılı teminat vereceklerdir.

f — Karadağ ile sınır komşuları arasında çıkan ve halledilemeyen ihtilâflar için Babıâli tavasutta bulunacaktır.

g — Karadağ, Bosna - Hersek ve Arnavutluk hududunda hiçbir tahkimat yapamıyacaktır.

h — Hiç kimse, Osmanlı pasaportu olmadan Karadağ'a giremiyecek ve eğer girecek olursa derhal çıkartılacaktır (Noradounghian, C: 3, S: 202).

Bu esaslardan c maddesinde gösterilenden devlet sonradan vazgeçmiştir. Buna sebep ise, Mirko'ya lüzumundan fazla ehemmiyet verilip şahsiyetine bir propaganda vesilesi kazandırmamaktı. d maddesine ise, Ruslar itiraz etmek istedilerse de, hükûmet buna aldırmayarak hemen bir blokhavz yaptırmıştır. Lâkin, buna Fransa ile bilhassa bu meselede Babıâliyi desteklemiş bulunan Avusturya da müdahale edince, yeni bir siyasî buhranı önlemek için, o sırada Sadaret mevkiine geçmiş bulunan Yusuf Kâmil Paşa, Karadağ Prensine. Osmanlı Hükümdarının bu işten vazgeçtiğini bildirdi (3 mart 1863). Ancak bu tahkimatın himaye edecek yolcularla mallarına bir zarar gelirse bunun Karadağ tarafından tazmin edilmesi şart kondu. Prens Nikola bunu hemen kabul etti. Blokhavz, 1864 yılı Haziran ayında yıktırıldı. Osmanlı Devleti ise, bütün hudut boyunca yeni blokhavzlar yaptırarak Karadağı sıkı bir nezaret altına aldı.

Karadağ meselesinin halli, Hersek ihtilâlinin de tamamen yatışmasını temin etmişti. Lâkin, Panislavizm faaliyeti devam ediyordu. Hattâ beş ay sonra çıkan Girid isyanı sırasında Balkanlarda: «Ey şahinler, kalkınız. Slâv namını bütün asaleti ile taşımağa çalışınız. Elimizi kuzey kartallarına verelim. Rus, Bulgar, Sırp, Çek, Karadağlı hepsi aynı ananın oğulları, hepsi aynı dinin ve aynı kanın kardeşleridir» propagandası ile Güney Slavları kandırılıyorlardı. Rusya onlara hürriyet ve istiklâl vaad ediyordu. Asıl gayesi ise hepsini kendi idaresi altında toplamak ve sınırlarını Akdenize kadar genişletmekti. Böylece Panislavizm, sadece Rus emperyalizminin bir vasıtası, Romanof hanedanı çıkarlarının bir silâhı haline gelmiş bulunuyordu.

Sırbistan prensliği ile olan ihtilâf ve yapılan anlaşma

Evvelce 29 ağustos 1830 tarihinde Sırbistan'a verilen muhtariyet fermanına göre Müslümanlar Sırbistan şehirlerinde oturmıyacaklardı. Sâde, Osmanlı askeri işgaline bırakılan kalelerde bulunabileceklerdi. Yalnız Belgrad'da kalenin dışındaki şehirde bir Müslüman mahallesi mevcuttu. Sırpların gayesi ise, bu kalelerdeki Osmanlı askerî işgaline son vermek ve Müslüman halkı tamamen uzaklaştırmaktı. Bundan maksatları Sırbistan'ı Osmanlı idaresinden çıkarıp yavaş yavaş müstakil bir devlet haline getirmekti. Memleketin mühim kaleleri Osmanlıların askerî işgalinde bulundukça ve Sırbistan'da Müslüman ahali mevcut oldukça bu işin tahakkuku pek güç olacağından evvelâ bu noktayı halletmeyi düşünüyorlar ve bir bahane arıyorlardı. Ruslar da onları durmadan kışkırtarak başta Belgrad olmak üzere Osmanlı askerî işgali altında bulunan Semendre, Sokod, Eskice (Ujitse), Feth-ül İslâm (Gladova) ve Böğürdelen (Şabaç) kalelerini almağa sevkediyorlardı.

Sırplar, bir müddettenberi 1830 anlaşmasının iyi tatbik edilmediğinden ve Osmanlıların buna riayet etmediklerinden şikâyetçiydiler. Müslümanların bu altı kale dışında Sırbistan'da oturmaları yasak ve bu kaleler haricinde Sırbistan kanunları yürürlükte olduğu halde Hıristiyanlarla meskûn bulunan Belgrad varoşunda bir Müslüman mahallesinin mevcut bulunduğunu, Belgrad muhafızının memleket işlerine karıştığını, köylerde oturan Müslümanların ise Sırp kanunlarını tanımadıklarını iddia ediyorlardı. Sırbistan Beyliği, bu şikâyetleri Babıâlî'ye bildirmek üzere Graşanin adlı bir memurunu Istanbul'a yolladı. Graşanin'e gerekirse karma bir tahkik komisyonu kurulacağı nev'inden baştansavma bir cevap verildi. Hattâ Âli Paşa, 1861 yılı Ocak ayı sonlarında Said Efendi adlı birisinin komiser tayin edilmiş olduğunu bildirdiği halde Sırp Prensliği Müdürler Başkanı (bir nevi hükûmet başkanı) Ristiç'in bütün ısrarlarına rağmen Said Efendi bir türlü Istanbul'dan hareket edemedi.

Bu sırada, Sırpların istediği bahane de zuhur etti. Müslüman ve Hıristiyan ahali esasen geçinemiyor ve sık sık kavga ediyorlardı, 1862 yılı Haziran ayının 15 inci günü yine böyle bir kavga, barut yığınına düşen kıvılcım vazifesini gördü. Belgrad civarında Topçudere mevkiindeki çeşmeden su alma meselesinden bir Osmanlı askeriyle bir Sırplı arasında kavga çıktı. Kavgada Sırplı öldü. Onu tevkife koşan Sırp jandarmasına Osmanlı karakolu ateş açtı. Arada Sırp polis tercümanı vuruldu. Bunun üzerine Belgradlılar ayaklanarak şehirde bulunan Osmanlı karakoluna hücum edip zaptettiler. Graşanin halkı yatıştırmağa çalışıp esir edilen Osmanlı askeriyle sivil halkını bir askerî birlik himayesinde olarak kaleye gönderdi. Böylece, bu bahane ile şehirdeki sivil ve asker Osmanlılardan kurtulmak istiyordu. Kafile kaleye yaklaştığı sırada askerler şehri bırakmış olduklarına pişman olup karakolları işgal için geri dönmek istedilerse de muhafız Sırp askerleri buna engel oldular. Bu yüzden aralarında bir çarpışma oldu. Bu hâdise üzerine Belgrad halkı bir daha ayaklanıp metrisler kazarak kaleyi muhasaraya kalkıştılar. Belgrad muhafızı Âşir Paşa, bundan

vazgeçmelerini ihtar ettiği halde aldırış etmediler. O sırada yabancı konsolosların tavassutiyle müzakere yoluna gidildi. Nihayet, şehrin tamamen boşaltılıp kalan Müslüman halkın da kaleye çekilmesine ve Osmanlı devletiyle Sırp prensliği arasında varılacak anlaşmaya intizar olunmasına karar verildi. Graşanin bu tehliyenin kendi kefaleti altında vukubulacağını temin etti. Âşir Paşa, bunu evvelâ kabulde tereddüt etmişse de Müslüman halkın her ân bir katliâma maruz kalabileceğini düşünerek razı olduğundan tamamen kaleye çekildiler. Lâkin, Belgradlılar onları burada muhasara ettiler. Âşir Paşa, anlaşma gereğince verilecek karara kadar böyle hareketlerden vazgeçilmesini kesin şekilde bildirdiyse de, sözünü dinletemedi. Nihayet, kendisine düşen vazifeyi yerine getirip şehri topa tuttu.

Hâdise, Avrupa'da büyük bir tepki yarattı. Rusya'ya yaklaşmağa çalışan Fransa, meselenin halli için Istanbul'da konferans toplanmasını ve buna hazırlık olmak üzere konsoloslardan mürekkep bir tahkik heyetinin kurulmasını ileri sürdü. Babıâli, Belgrad hâdisesine yabancı konsolosların karıştırılmasını istiklâline aykırı görerek reddetti. Bunun üzerine yalnız Paris andlaşmasında imzası bulunan devletler sefirlerinden mürekkep bir konferans kurulması ve meselenin burada müzakeresi kararlaştırıldı. Avusturya ve İngiltere, Sırbistan Prensliğini haksız buluyorlardı. Hattâ müzakerelerde Fransa tarafından, Avusturya'nın Belgrad konsolosu Vasiç'in Âşir Paşa'yı bombardımana teşvik ettiği bile iddia edildi. İngiltere'nin Istanbul Elçisi Henri Bulver (Bulwer), konferansa on maddelik bir lâyiha sundu. Bunda, Osmanlı Devletinin şehri bombardıman etmekte haklı bulunduğu hukuki delilleriyle izah ve isbat olunuyordu. Fransa Elçisi Mutiye (Moustier), Belgrad kalesinin Sırbistan'a terki için pek çok ısrarda bulunduysa da bunu kabul ettiremedi.

Müzakerelerin esası, Paris andlaşmasının 22 nci maddesine dayanıyordu. Bu madde, Sırbistan Beyliğini andlaşmada imzası bulunan devletlerin müşterek kefaleti altına koymaktaydı. Osmanlı Devleti, Karadağ gailesi ve Girid'de başlayan olaylar yüzünden meseleyi uzatmayarak kısa zamanda bir anlaşmaya varmak durumunda bulunuyordu. Nihyet, 8 eylül 1862 tarihinde meseleyi halleden bir protokol imzalandı. Buna göre:

a — Osmanlı Devleti hâkimiyet ve askerî işgalinde bulunan Sokad ve Ujitsa kaleleri Sırbistan'a terkedildi.

b — Belgrad, Semendre, Şabaç, Feth-ül İslâm kaleleri eskisi gibi Osmanlı Devleti hâkimiyet ve askerî işgalinde kaldı.

c — Müslümanların yalnız kalelerde oturmalarına karar verildi.

ç — Belgrad şehrindeki Osmanlı karakolları kaldırıldı.

d — Belgrad şehrinden maada, varoş ve istihkâmları da Sırplara bırakıldı.

e — Osmanlı Devletinin, karma bir komisyonun göstereceği lüzum üzerine Belgrad kalesini genişletebileceği, Sırbistan'la anlaşmak suretiyle bu hususta gerekli istimlâkleri yapabileceği ve Sırpların dinî binalara dokunmaması kabul edildi (Testa, C: 7, S: 7).

Böylece, devlet iki kalesinden vazgeçiyor, Belgrad şehrindeki karakolları kaldırmak ve Müslüman halkı geri çekmek zorunda kalıyordu. Lâkin bu anlaşma, tam bir istiklâl dâvasında olan Sırbistan'ı yine de memnun edememişti.

Malî buhran, kâğıt paranın kalkışı

Fuad Paşa, Sadaret mevkiine geçtiği zaman devlet hazinesinde darlık son dereceyi bulmuştu. Borçların faizleri ve memurların maaşı bile ödenemiyordu. Kâğıt paranın hacmi artmış ve değeri yüzde altmış düşmüş, bu da eşya fiyatlarının iki misline fırlamasına sebep olmuştu. Buna rağmen içinde bulunulan buhranın mutlaka atlatılması lâzımdı. Bunun için de yeniden ya iç, ya dış krediye başvurmak gerekiyordu.

Fuad Paşa, Padişaha bir lâyiha takdim ederek devletin içinde bulunduğu malî güçlükleri gayet açık şekilde izah edip sebeplerini de anlattıktan sonra malî ıslahata gitmenin şart olduğunu ileri sürdü. Onun fikrince, bütün gayri muntazam borçlar muntazam hale getirilmeli, devletin hâlâ geniş imkânlar vaad eden malî kaynakları ıslah olunmalı, iyi şartlarla bir dış kredi temin edilmeli ve bunun sayesinde kâğıt para tamamen ortadan kaldırılmalı, büyük bir tasarrufa riayet edilerek her ne olursa olsun devlet gelirini giderine uydurmak suretiyle yıllık bütçenin açık vermemesi temin edilmeliydi. Dış borçların ödenmesi bir plâna bağlanıp gayri muntazam borçlar ortadan kalktıktan sonra bütçe açık vermedikçe bir daha ne iç, ne de dış krediye başvurmak icap etmeyecek ve böylece devletin malî yapısı gittikçe düzelip sağlamlaşacaktı.

Abdülâziz, bu lâyihayı inceledikten sonra Sadrıâzam Fuad Paşa'ya geniş yetkiler verdi. Fuad Paşa, kâğıt paranın kaldırılması için şart gördüğü dış krediyi temin etmenin ancak müsbet icraatla mümkün bulunduğuna inandığından bir kısım müteferrik borçların tasfiyesi, birikmiş istikraz faizlerinin ödenmesi ve bir kısım memur maaşlarının tediyesi gerektiğine karar verdi. İlk olarak halkın altın ve gümüş âvanî kullanmasını yasak etti. Herkes elinde bulunan böyle âva-

nîyi devlete teslim edecek ve bunlardan tam âyarlı para basılacaktı. Fuad Paşa, hattâ saraylarda bulunanları bile istedi. Bu hal Abdülaziz'e pek aykırı geldiğinden: «Bu iş nasıl olur? Sultanların âvanisi nasıl alınır? Meselâ onların seyir yerlerinde su içtikleri gümüş tasları vardır. Bunlar alınır mı?» diye itirazda bulunduysa da, Fuad Paşa: «Hay hay efendim... Onları da alırız. Allah göstremesin devlete bir fenalık gelip de Efendimiz Konya'ya doğru giderken bizler dahi rikâbınıza düşüp gidecek olduğumuz zaman Sultan Efendiler bu taslarla ayrılık çeşmesinden su mu içecekler? Efendimiz, saltanatın vârisisiniz. Lâkin, borçlu bir devleti miras aldınız!» diyerek durumu en acı ve en açık şekilde izah etti (Cevdet Paşa; Maruzat).

Fuad Paşanın aldığı bu tedbirler sayesinde devlet yeniden dış kredi imkânlarını elde edebilmişti. Ancak, kâğıt paranın tamamen kaldırılması, gayri muntazam borçların kökünden tasfiyesi ve gider bütçesinin ıslahı için en az yarım milyon frank lâzımdı. Lâkin bu kadar para bulmak mümkün değildi. Nihayet, Osmanlı Bankasının tavassutiyle Londra'da iki yüz bin franklık bir istikraz aktedildi. Bunun şartları ise, umulduğu kadar müsait olmadı. Faiz % 6, amortisman % 2 idi. İhraç fiyatı ise, % 68 olarak kabul edilmişti. Böylece devlet hazinesi 8,8 milyon Osmanlı altını tutarında yeni bir borcun altına girmiş oluyordu. Ele geçen miktar ise, 5.984.000 Osmanlı altınıydı. Bu borca tütün, tuz, damga ve temettü resim ve vergileri karşılık gösterilmişti. Bununla, kâğıt paranın yüzde kırkı altın olarak ödenebilecekti. Yüzde altmışı için ise esham-ı cedide (konsülid) verildi. Faizi % 5 olan bu tahviller, Avrupa borsalarında tutunmuş ve rağbet kazanmış olduğu için halk elindeki kâğıt parayı bu şartlarla seve seve değiştiriyordu. Bu işe, 13 temmuz 1862 tarihinde başlandı. 12 eylül 1862 tarihine kadar devam etti (Ziya Karamürsel; Osmanlı malî tarihi hakkında tetkikler). Bu muamele, Ayasofya camiinin arkasında Darülfünun binası olarak inşa edilen binada yapıldığı için «Darülfünun Kaidesi» diye anılmıştır. Böylece piyasadaki bütün kâğıt para çekilip imha edilmiş oldu.

Kâğıt paranın bu suretle ilgasını tenkid edenler olmuştur. Çünkü, o sırada kaimenin değeri yarı yarıya düşmüş olduğu için yüzde kırk yerine yarısı değerinde altın verilse, kalan kısmı için esham-ı cedîde vermeğe, borcu borçla karşılamağa lüzum kalmadan kâğıt paranın ortadan kalkması mümkündü (Mahmud Celâleddin Paşa; Mir'ât-ı Hakikat, S: 24). Böyle yapılmaması hazineyi zarara ve ağır bir külfete sokmuş, bir kaç yıl sonra esham-ı cedide faizlerini ödemek bir mesele haline gelmiştir.

Bu istikraz plânına dahil olan gayrimuntazam borçlar tamamen tasfiye edildiği gibi, bütçede tasarruf cihetine de gidilmiştir. Hattâ bunu ilkönce Hükümdar tatbik ederek Hazine-i Hassa'nın yıllık altmış bin kese tutan ek tahsisatını devlet hazinesine terketmiştir. Ayrıca hanedana ait ödeneklerle saray masraflarından kısıntı yapmıştır. Bu güzel bir örnek olmuş ve bütün Nezaret bütçelerinde aynı şekilde kısıntı ve tasarruf temin edilmiştir. Bütün bunlar sonunda bütçenin gider fazlası ortadan kalktığı gibi, gelir lehine kırk üç bin keselik bir fark hasıl olmuştur.

Fuad Paşa ise, malî ıslahatı tamamladıktan sonra bütçe usulünü kesin şekilde kurmuş, Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) ı ihdas ederek bütün devlet sarfiyatını kanunî bir kontrol altına almıştı. Bundan sonra harcanacak her metelik için hesap verilecek, usulsüz harcamalar yapanlar bunu ödemekle mükellef bulunacaklardı.

Fuad Paşanın istifası

Fuad Paşa, devletin malî işlerini tam yoluna koymuş bulunduğu sırada, ordu ve donanmayı kuvvetlendirmek düşüncesinden bir türlü vazgeçemeyen ve bu hususta son derece aceleci olan Abdülâziz, askerî masraflar için büyük paralar istedi. Fuad Paşa, bunu kabul etmedi. Padişahın yakınında bulunan bazı düşmanları bunu fırsat bilerek Abdülâziz'i onun aleyhinde tahrik ettiler ve arzettiği bazı meselelerin cevapsız kalmasına sebep oldular. Fuad Paşa, bu durumda Sadarette kalmayı lüzumsuz buluyordu. Hariciye Nazırı Âli, Serasker Mütercim Rüştü ve Meclis-i Vâlâ Reisi Yusuf Kâmil Paşalarla görüşüp hep birden istifaya karar verdiler. Hükümdar, istifalarının sebebini sorarsa, tutulan yolun çıkar bir yol olmadığını ve bu duruma göre mes'uliyeti üzerlerine alamıyacaklarını söylemeğe karar vermişlerdi. Lâkin, Mütercim Rüştü Paşanın, Kaptan Paşaya da danışmak bahanesiyle yan çizmek niyetinde bulunduğunu hissettikleri için bundan vazgeçtiler. Ertesi günü Seraskerle, Derya Kaptanı Mehmed Ali Paşa azlolundular. Sonra Kâmil Paşada da bir tereddüt hasıl oldu. Fuad ve Âli Paşalar yalnız kalmışlardı. Fuad Paşa, 2 ocak 1863 tarihinde mufassal mucib sebepli istifanamesini Mabeyne takdim etti. Akşamdan sonra Mabeyinci Hasan Efendi gönderilip istifasının sebebi sorulunca: «İstifanamede arzettiğim gibi, işin ilerisi ağırdır. Başvurulacak büyük tedbirler, Padişahın tam itimadına bağlıdır. Ben ise bir müddettenberi bunun ortadan kalktığını görüyorum. Çaresiz istifa ettim» dedi. Açılışı sonradan 27 şubat 1863 te yapılan Sergi-i Umumî-i Osmanî adlı ve

milletlerarası ilk Istanbul sergisinin hazırlanması ile Varna ve Rusçuk demiryollarının inşasına başlanması Fuad Paşanın bu sadareti zamanına rastlar.

Padişahın vehimlenmesi, Yusuf Kâmil Paşanın Sadareti

İstifa üzerine mühür Fuad Paşadan alındı. Ertesi günü Abdülâziz, Şeyhülislâm Sadeddin Efendiyi çağırtarak ona durumu açtı. Rivayete göre daha evvel Sadaret makamını yıllardanberi Beylerbeyindeki yalısında her şeyden uzak halde yaşayan Damad Said Paşaya teklif etmiş, lâkin bu zat, affını rica etmişti. Öfke içinde bulunan Padişah, bu sırada huzurundaki Maliye Nazırı Nevres Paşaya: «Ben bu işi sizinle de idare ederim» demiş, o da kendisini sadrıâzam oldu sanarak ayak öpüp hattâ ertesi günü Sadeddin Efendi ile birlikte saraya geldiği zaman üniformasını ve nişanlarını da birlikte getirmişti. Diğer bir rivayete göre de Nevres Paşa, Hükümdarın teklifini, bu işi başaramıyacağını ileri sürerek reddetmişti. Abdülâziz ise onu Sadrıâzam yapmağı aklına koyduğundan meseleyi Sadeddin Efendiye danışmış, lâkin Şeyhülislâmın Nevres Paşanın tecrübesizliğinden bahsetmesi üzerine bundan vazgeçmişti (İbnül'emin Mahmud Kemal İnal; Son Sadrıâzamlar, S: 169).

Abdülâziz bunun üzerine Sadaret için kimi tavsiye ettiğini Sadeddin Efendiye sorunca, Musa Safveti Paşayı ileri sürdü. Halbuki bu zatı hükümdar hiç sevmezdi, canı sıkıldı. Sonra Âli Paşa hakkındaki düşüncesini sordu. Sadeddin Efendi: «O da istifa edecekmiş» dedi. Abdülâziz: «Öyle bir şey gelmedi» karşılığını verince Şeyhülislâmın: «İhtimal ki gelmiş veya gelmek üzeredir» demesi üzerine Padişah sordurunca hakikaten Hariciye Nazırının da istifanamesinin Mabeyne takdim edilmiş olduğunu öğrendi.

Abdülâziz, üstüste gelen bu istifalardan evhamlandığından tevcihatı bir gün geri bıraktı. Bu yüzden Sadaret makamı o gün de boş kaldı. Ertesi gün ise, Âli Paşanın istifası reddolunarak Sadaret makamına Meclis-i Vâlâ Reisi Yusuf Kâmil Paşa ve onun yerine de Fuad Paşa tayin edildiler (5 ocak 1863).

Fuad Paşayı Abdülâziz saraya çağırtmış ve Meclis-i Vâlâ Reisliğini kabul etmesi hususunda bizzat ısrarda bulunmuştu. Lâkin Fuad, Âli ve Yusuf Kâmil Paşalar arasında o güne kadar süren kardeşlik derecesindeki arkadaşlık, bu suretle yerini yavaş yavaş siyasî rekabete bırakır oldu (Cevdet Paşa; Mâruzat).

Padişahın gezisi, Mısır valisinin İstanbul'a gelmesi

Abdülâziz, bilhassa donanmaya ehemmiyet vermekte devam ediyordu. Fuad Paşanın istifasından evvel İzmit'te inşası sona eren Rehber-i Nusret adlı savaş gemisinin denize

Istanbul'da Sultanahmed'de açılan Sergi-i Umumî-i Osmanî

indirilmesi töreninde bulunmak için bizzat oraya kadar gitmişti. Padişah İngiltere'ye de zırhlı gemiler sipariş etmiş bulunuyordu. Mehmed Ali Paşanın derya kaptanlığından uzaklaştırılmasından sonra yerine önce «Tersane-i Âmire Nazırı. ünvan ve «muvakka-

Yusuf Kâmil Paşa

ten» kaydı ile Meclis-i Bahriye reisi (başkanı) İngiliz Mustafa Paşa tayin edilmişti (2 ocak 1863). İki hafta sonra vazifesine son verilen bu zatın yerine Ateş Mehmed Paşa tayin ve zırhlı gemilerin inşasına nezaret etmekle görevlendirildi. (Takvim-i Vekayi; 679).

Mısır valisi Said Paşa, bir hayli gezip tozduktan sonra Istanbul'a gelmiş, Padişahın İzmit seyahatinde yanında bulunuyordu. Said Paşa Mısır'a dönüşünde Girid adasına uğradı ve bir kaç gün de burada kaldı. Vali İsmail Paşa ve vilâyet erkânı, hakkında büyük saygı gösterdiler. O da bundan mütehassis olarak Vali Paşaya iki bin beş yüz altın ve memur ve askerlere dağıtılmak üzere dolgunca bir miktar hediyede bulundu. İsmail Paşa, bunları sahiplerine verdiği halde, hediyelere dair olan nizama aykırı bulunduğu için kendisine verilen parayı almak istemedi. Said Paşanın ısrarı üzerine nihayet durumu Hünkâra arz ve onun müsaadesi üzerine kabul etti. Az sonra da Said Paşanın vefatı haberi gelince de yerine İsmail Paşa vezaret rütbesiyle Mısır valiliğine tayin edildi.

Yusuf Kâmil Paşa, Sadaret makamına geçtikten sonra devletin bütün kanun ve nizamlarını içine alan Düstur'un neşrine başlandı.

Ateş Mehmed Paşa

Dedikodular üzerine yayınlanan Hatt-ı hümayun

Diğer taraftan Istanbul'da Fuad Paşanın sarayın hükûmet salâhiyetlerine müdahalesinden ve bütçe muvazenesini korumağa çalışmak yüzünden istifa ettiği halk arasında yayılmıştı. Bundan da, Padişahın bu muvazeneye ehemmiyet vermediği mânası çıktığı ve buna dair bir çok dedikodular yayıldığı için yakınlarının teşvikiyle Abdülâziz bu hususa dair hemen bir Hatt-ı hümayun neşretti. Bunda, şöyle deniyordu:

«Hazine muvazenesinin yoluna konmasını, yani gelir ve giderin birbirini karşılamasını mutlaka istediğimden buna açık bir delil olmak üzere ihtiyat için ayda ayrılan beş bin kesenin bu şubat (1863) ayının başından itibaren terkolunması ve Sultanlar maaşlarının da ilişik pusulalar gereğince indirilmesi irademiz iktizasından olduğu için asla hatır ve gönüle bakılmadan Istanbul'da ve taşralarda mevcut lüzumsuz memuriyetlerin kaldırılması, sahibi muhtaç olmadığı halde tahsis olunmuş yüksek maaşların ve kâğıt paranın (bu sırada kaldırılmaktaydı) ilgası ve daire masraflarının indirilmesi ve buna karşılık lüzumlu ve tabiî bulunan tahsisatın icabeden dereceye çıkarılması ile devletimizin istidatlı olduğu ilerleme sebeplerinin elde edilmesi ve hazine muvazenesinin düzeltilmesi... matlûbumuzdur».

Bu sırada Anadolu ve Rumeli'nin birçok yerlerinde idarî âmirler aleyhine şikâyetler yağdığı için «memleket ahalisinin ahvalini tahkik» maksadiyle çeşitli bölgelere müfettiş heyetleri gönderildi.

Yunan kırlarının değişmesi

Paris andlaşması, Yunanistan'ı yanlış yola sevkeden hizipçileri affetti. Lâkin, Yunanlılar onları affetmediler ve başları olan Kral Oton'a karşı cephe aldılar; Islahat fermanı ve bunun tatbikatı onları büsbütün kızdırdı. Çünkü: eşit haklara kavuşan Osmanlı Hıristiyan ve Müslüman tebaasının barışmasını millî gayeleri için zararlı görüyorlardı. Bulgaris (Boulgaris), Kanaris (Canaris) gibi politikacıların kral aleyhine açtıkları kampanyaya bütün halk katıldı. Halbuki aslında fazla dirayet ve enerji sahibi olmamakla beraber, Kral Oton Yunan emellerine karşı kayıtsız değildi.

Diğer taraftan İngiltere daha 1854 yılındanberi onun mensup bulunduğu Bavyera hanedanını Yunanistan'dan uzaklaştırmağa karar vermişti. Yunan tahtını, İtalya Kralı Viktor Emanuel'in kardeşi Cenova Dükasına (Duc de Gêne) teklif edilmiş, lâkin Kavur (Cavour) buna razı olmamıştı. Kral Oton

ise, mevkiini sonuna kadar muhafaza etmeğe karar vermiş bulunuyordu. Ne İngilterenin aleyhtarlığına ve hattâ ne de Yunanlıların hakaret derecesine varan istiskallerine ve isyanlarına aldırış ettiği yoktu. Halkın genel ayaklanışını bastırmak için İtalya'dan bir ordu getirmeğe karar verdi. Bunun için Garibaldi ile görüşmelere başladı (1861). Viktor Emanuel, buna razı oldu. Tam iş olmak üzere iken taşradaki ordu birlikleri baş kaldırdı. Kral, vilâyetleri dolaşıp kendisine taraftar bularak bunların başına geçmek suretiyle duruma hâkim olmak için Atina'yı terketti. Halbuki artık iş işten geçmiş bulunuyordu. Taraftarı olduğu Rusya bile onu tutmuyor, Birinci Nikola'nın torunu Löyhtenberg (Leuchtenberg) Dükasını Yunanistan tahtına geçirmek istiyordu. Kral Oton, Atina'dan ayrıldıktan sonra bir kısım vilâyetler halkının kendisine taraftar bulunduğu ve bunların başkent üzerine hücum edecekleri haberi yayıldı. Ahali derhal ayaklandı. Muhafız askerleriyle vukubulan hafif bir çarpışmadan sonra askerlerin silâhlarını terketmesi üzerine ahali sarayı yağmaladı. Meclis üyelerinden Bulgaris, Bahriye Bakanı Kanaris ve eski bakanlardan Rufos (Roupho) dan mürekkep geçici bir hükûmet kuruldu. Bu hükûmet Millet Meclisini topladı. Meclis, Kral Oton ile zevcesinin ve hanedanı üyelerinin Yunan milleti üzerinde olan hükümranlık haklarının sukut ettiğini ilân etti. (Şarl Senyöbüs; Tarih-i Siyasî, C: 2, S: 451). Kral, Atina'ya dönerken olayı duydu. Pire iskelesine çıkmak istemiyerek içinde bulunduğu Emili adlı Yunan gemisini de terkedip bir İngiliz savaş gemisine geçti ve Avrupaya doğru yola çıktı. Böylelikle mücadeleyi terketmiş oluyordu.

İngilizler, Rusların namzedinden kurtulmak için Danimarka Kralının oğlu Prens Jorj (Yorgi) u teklif ettiler. Aynı zamanda onun krallığı kabul edilirse, 1815 yılındanberi kendi idarelerinde bulunan Yedi Adayı da Yunanistan'a terkedeceklerini bildirdiler. Prens Jorj, 30 mart 1863 tarihinde Yunan Kralı ilân olundu.

Padişahın Mısır seyahati

Bu 1863 yılının en mühim iç olaylarından birisi de, şüphesiz ki Abdülâziz'in Mısır seyahatidir.

Osmanlı Hükümdarını bu yolculuğa teşvik eden, Kavalalı Mehmed Ali Paşanın damadı bulunan Sadrıâzam Yusuf Kâmil Paşadır. Bu suretle Mehmed Ali Paşa zamanındanberi âdeta ayrı bir hükûmet halini almağa başlayan bu eyâleti devlete daha kuvvetle bağlamak ve Mısırlıları Osmanlı Hükümdarına ısındırmak istiyordu. Abdülâziz'e bu cihetleri uzun uzun izah etmiş, Abdülmecid'in yurdiçi gezintilerinden halk arasında doğan iyi tesirleri anlatmış ve nihayet onu bu seyahatin faydasına inandırmıştı. Abdülâziz, daha evvel yalnız Bursa'ya kadar gidip ecdad mezarlarını ziyaret etmiş ve İzmit'te denize gemi indirilmesinde hazır bulunmuştu. Bu onun ilk büyük yolculuğu olacaktı. 15 mart 1863 tarihinde Meclis-i Vâlâ Riyasetinden Seraskerliğe tayin edilmiş bulunan Fuad Paşa da Abdülâziz'i bu seyahate teşvik edenler arasında bulunuyor ve bundan büyük faydalar umuyordu.

3 nisan 1863 günü Cuma Selâmlığını müteakip, Hünkâr Dolmabahçe sarayında toplanan Vükelâ ve Devlet ricaline ayrı ayrı iltifatlarda bulundu. Sonra Veliahd Murad, Şehzade Abdülhamid ve Reşad Efendilerle devlet erkânından Serasker Fuad, Derya Kaptanı Ateş Mehmed Paşalar, bir kısım saray mensupları, hocası Akşehirli Hasan Fehmi Efendi yanında bulunduğu halde Feyz-i Cihad vapuruna binip yola çıktı. Diğer devlet adamları ve Istanbul halkının bir kısmı tarafından vapur ve kayıklarla Marmara Denizinin

Yunan kralı Oton

Sonraki Yunan kralı Yorgi

ortalarına kadar teşyi olundu. Padişahlar Istanbul'dan ayrıldıkları zaman bir Kaymakam bırakmaları eskidenberi âdet olduğu için bu vazife Sadrıâzam Yusuf Kâmil Paşaya verildi.

Abdülâziz, İskenderiye'de Mısır Valisi İsmail Paşa tarafından pek parlak şekilde karşılanmış, Mısır halkı kendisine görülmemiş tezahüratta bulunmuştu. Abdülâziz karaya çıktıktan sonra binmesi için mükellef bir at hazırlanmıştı. Ayrıca, İsmail Paşa ile Fuad Paşa için de birer at getirilmişti. Fuad Paşa, bu ata binmeyi reddederek Abdülâziz'in rikâbında yaya yürümeyi tercih etmek suretiyle Mısır valisi İsmail Paşayı da, bütün Mısır halkının gözü önünde Padişahın atının yanında yaya yürümek mecburiyetinde bırakmak suretiyle Mısır Valisinin hakikî mevkiini ortaya koymuş oldu. Bu, cidden akıllıca bir jestti.

Mısır'da kaldığı müddetçe İsmail Paşa, Abdülâziz'i ağırlayıp gözüne girmek için elinden geleni yapmış, muhteşem ziyafetler ve türlü eğlencelerle dolu bir program tatbik etmiştir.

Abdülâziz, Mısır seyahatinden pek memnun döndü. Bilhassa halkın hakkındaki tezahüratından çok mütehassis kalmıştı. Avdetinde İzmir'e uğrayan Padişah burada da coşkunca karşılandı; hattâ tatlısu frenkleri Vive le Sultan (Yaşasın Sultan) âvazeleriyle yere diz çöküp kendisini selâmladılar. Bu hareketler Padişahın kibir ve gururunu son haddine vardırmıştı.

Istanbul şehri, çarşı ve bilhassa pirinççilerle hasırcı esnafının mağazalarını gelinevi gibi süslemeleri, avizelerle donatmaları; bütün ev, dükkân ve hanların defne dalları, fener ve kandillerle donanması bakımından Mısır ve İzmir'den kat kat üstün olduğu halde halk bağırıp çağırarak hissiyatını belli etmeğe alışık olmadığından, Padişah «oralarda gördüğümüz âsar-ı meyl ve muhabbeti İstanbul'da görmedik» diyerek üzüntüsünü belli etti.

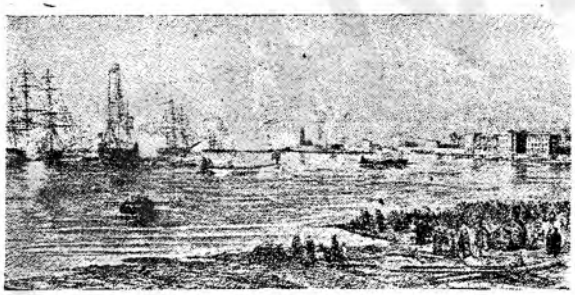

Sultan Abdülâziz'in Mısır seyahatinde İskenderiye limanında karşılanışı

İstanbul'a dönüş ve Fuad Paşanın Sadareti

Abdülâziz'in Istanbul'a dönüşü şerefine tertiplenen donanma ve şenlikler üç gün sürmüştür.

İkinci gün Serasker kapısında şerefine verilen akşam ziyafetinden sonra Padişah atla çarşı içinde dolaşmış, Hasırcılar ve Asmaaltı kısımlarını temaşa etmiştir. Çarşı içinden geçerken atının ayakları altına çarşılılar kum yerine pul serpmişler, bazı sokaklara da kıymetli kumaşlar sermişlerdir.

Üçüncü günün akşamı Taksim kışlasındaki ziyafetten sonra da Beyoğlu semtini gezmiştir.

Üç gün üç gece süren donanma ve şenliklerde halk sabahlara kadar gezmiş, eğlenmiş, saz âlemleri yapılmış, meydanlarda askerî mızıkalar konserler vermişler ve sokaklarda gösteriler yapmışlardır.

Payitahta girişinde karşılanışı hususunda memnuniyetsizliğini belirtmiş olan Padişah, Fuad Paşanın biraz da göze girmek için tertiplediği ve üç gün devam eden şenlikler sonunda fikrini değiştirmiş, Istanbul halkının hakkındaki samimî sevgi gösterisine bu şehir halkından askerlik mükellefiyetini kaldırmak suretiyle mukabele etmiştir. Böylelikle Istanbul, Tanzimatın tatbiki ile kaybettiği imtiyazlı durumunu tekrar elde etmiştir (Cevdet Paşa; Mâruzat).

Abdülâziz'in Mısır'dan Istanbul'a dönüşü münasebetiyle gece çarşı ve bedesten açılarak her tarafta sabahlara kadar şenlikler yapılırken halkın, Hükümdara büyük muhabbeti devam ediyordu. Bütün Istanbul ahalisi namına on bin kırk yedi imzalı bir dilekçe, kendisi Kâğıthane Kasrında bulunduğu sırada takdim edilerek bütün halka bir yadigâr olmak üzere resminin neşri istendi. Abdülâziz, bir Hatt-ı Hümayunla buna müsaade etti.

Mısır seyahati sırasında Fuad Paşa, Padişaha çok yakınlık peyda ederek gözüne girmişti. Istanbul donanması bunu büsbütün takviye etti. Abdülâziz, onun dirayet ve zarafetine hayran olmuştu. Nitekim, Istanbul'a dönüşlerinden kısa bir zaman sonra, 1 haziran 1863 tarihinde azledilen Sadrıâzam Yusuf Kâmil Paşanın yerine, Seraskerliğe ilâveten Sadareti de tevcih etti. Yirmi iki gün evvel de kendisine ilk defa olarak kullanılan «Yâver-i Ekrem» unvanı verilmiş bulunuyordu. Böylece, devletin üç mühim pâyesini nefsinde toplamış, istikbalin en yüksek derece-

sine ulaşmıştı. Sadrıâzam olduğu için makamına yaverlik kordoniyle gelmesini ise Âli Paşa: «Sadaret makamının haysiyetini ihlâl ediyor» diyerek tenkid etmiştir.

Pizren eyâleti - Midhat Paşanın faaliyeti ve alınan kararlar

Pizren'de vukua gelmiş olan karışıklıklar, Niş Valisi Midhat Paşanın akıllıca icraatı ile bertaraf edilmiş, güven ve âsâyiş fazlasıyle kurulmuştu. Niş eyâleti ise, üç yıl içinde her alanda pek çok kalkınmış, herkesin takdirle karşıladığı bir düzen içinde ilerlemiş ve eskisi gibi ne Sırbistan tarafından ve ne de yabancı devletlerce vaki olan şikâyetler kalmıştı. Lâkin, Vidin ve Silistre vilâyetlerinin idareleri pek yolunda olmadığından ve bilhassa Balkan dağları tarafındaki Bulgarların zulüm ve haksızlıklara uğradıklarına dair Rusların Avrupa'ya ulaştırmağa çalıştıkları şikâyetler artmış bulunuyordu. Âli ve Fuad Paşalar bir müddettenberi vilâyetler idaresinin yeniden ıslahına ve düzenlenmesine karar vermiş bulunuyorlardı. Midhat Paşanın tatbik ettiği idare usulünün faydaları meydana çıkınca, bu işi ele almağa karar verip meseleyi birlikte görüşmek üzere kendisini Istanbul'a dâvet ettiler (1864). Midhat Paşa acele olarak geldi. Yapılan görüşmelerden sonra şu kararlara varıldı:

a — Vidin, Silistre ve Niş vilâyetleri birleştirilip bir «Tuna Vilâyeti »kurulacak,

b — Bunun için hususî bir nizamname hazırlanacak,

c — Bu nizamnamenin tatbikinde görülen eksiklikler giderildikten sonra öbür vilâyetlere de teşmil edilecek,

ç — Tuna vilâyeti Valiliğine Midhat Paşa tayin olunacaktı.

Bu müzakereler sonunda hazırlanan mazbata, Vekiller Meclisi tarafından tasdik olunduktan sonra iradesi alındı.

Vilâyetler idaresi için düşünülen usul, evvelâ Batıda olduğu gibi sabit mülkî taksimatın kurulmasıydı. Vilâyetler; belli sancak, kaza ve nahiyelere ayrılacaklardı. Bunların herbirinin seçimle gelmiş bir idare meclisi ve birer mahkemesi bulunacaktı. Böylece, mahallî idarelerde olsun halkın istek ve ihtiyaçları, doğrudan doğruya onlar tarafından tesbit edilecek ve yerine getirilmesine yine onlar vasıtasıyle çalışılacaktı. Bu devirde yetişmiş devlet ricali arasında parlamanter usulün taraftarı bulunan Mithat Paşa, böylece halkı bu sisteme yavaş yavaş alıştırma gayesini güdüyordu. Oysa bu; güç ve alışılmamış, eskiye taraftar bulunanları şiddetle tedirgin eden bir usuldü. Nitekim bizzat Midhat Paşa Tuna vilâyetindeki tatbikatta bir çok engellerle mücadele zorunda kalmıştı. Bilhassa Şeyhülislâm Sadettin Efendi'nin yetiştirmelerinden olup bu sırada Ruscuk Nâibi bulunan Sürurî Efendi, Vilâyet Mektupçusu Senih Efendi, Adliye Müfettişi Nazif Efendi ile Çerkes muhacirlerini iskâna memur edilmiş bulunan ve icraatında kanun ve nizam tanımayan, gerektiğinde hapishaneleri basıp zorla adam

Midhat Paşa
Tuna valisi iken

alan Nusret Paşa ona karşı gelmişlerdi. Mithat Paşa, bütün bu zevatı vilâyetten atarak icraatına devama muvaffak olmuştur (Bunlar arasında bulunan ve bu yüzden ona karşı sönmez bir kin bağlayan Sürurî Efendi, sonraları Midhat Paşa Abdülaziz'i öldürmeğe iştirâkle suçlandırıldığı zaman onu yargılayacak mahkeme reisliğine tâyin edilmiş ve onu idama mahkûm ederek çirkin kinini tatmine muvaffak olmuştur).

Midhat Paşa tatbikata şöyle başladı: Evvelâ, köylerde ihtiyar heyetleri kurdurdu. Bunlar, köy halkı tarafından seçiliyorlardı. Aynı usulle nahiye meclisleri kuruluyordu. Kazalarda idarî ve adlî işler için ayrı meclisler teşekkül ediyor, bunlar da sancaklardaki benzeri meclisler vasıtasıyle vilâyet meclislerine bağlı bulunuyorlardı. Vilâyette, validen başka vali muavinliği, merkez sancağı mutasarrıflığı, yabancı işleri ve nafıa işleri müdürlükleri ihdas edilerek ehilleri tayin olundu. Bütün vilâyet içinde evvelce Niş'de yapıldığı gibi hemen muntazam şoseler inşasına başlandı. Ticarî faaliyet derhal emniyet altına alındı. Âsayişi gerektiren bütün tedbirlere başvuruldu. Midhat Paşa, bu arada bir nevi banka olan «Menafi' Sandığı»nı, «Tuna Ticaret Vapurları» Şirketini, «Araba ile Nakliyat» Şirketini, teknik tedrisatın başlangıcı olarak Islahhaneyi kurdu, Fabri-

kalar, hastahaneler, hapishane binaları, hükûmet daireleri inşa ettirdi. Onun üç buçuk *yıl süren valiliği sırasında Tuna Vilâyeti* denilen bölge hakikaten görülmemiş şekilde kalkındı. Ahali rahata, âsâyişe ve refaha kavuştu. Üstelik bu bölgede hazine geliri —hiç bir yeni vergi konmadığı halde— yüzde elli nisbetinde arttı. Böylece «Tensikat-ı Cedide-i Mülkiye» adı altında neşredilen kanunun ilk tatbikatı pek parlak olmuştu. Bu düzen aleyhine şiddetli bir kampanya açmış ve ellerinden gelen her vasıta ile köstekleyemeğe çalışmış olan Sadettin Efendi ve taraftarları, netice karşısında büyük bir hicap ve hezimete uğramışlardır.

Boğdan ve Eflak (Memleketeyn) ın yeni istekleri, İstanbul protokolu

Millî Meclisleri ayrı ayrı olan Eflak ve Boğdan'ın ikisi de Prensliğe Alesksandr Jan Kuza (Alexandre Jean Couza) yı seçmişlerdi. Babıâli de sonunda bunu kabule mecbur kalarak Kuza'ya, Eflâk ve Boğdan Voyvodalığına tayinini bildiren ayrı ayrı iki ferman göndermişti. Eflak ve Boğdan, böylece Romanya Birliğine ve millî istiklâle doğru *mühim bir adım atmış olmakla beraber*, bu memleketlerde heyecan yatışmamış bulunuyordu. Umumî efkâr, kaynaşma halindeydi. Bunun sebebi, halkın Romanya Birliğinin fiilen tahakkuku için pek acele etmesiydi. Halbuki Osmanlı Devleti, Kuza'yı Memleketeyn Prensi değil, Eflak ve Boğdan'ın ayrı ayrı voyvodası olarak tanıyor, Eflâk meselelerinde Eflak Beyi, ve Boğdan meselelerinde Boğdan Beyi kabul ediyor, kendisine o şekilde hitapta bulunuyordu.

Bütün Romanyalıların Birinci Aleksandr diye andıkları Prens Kuza, halkın genel isteğine mukavemet edemeyerek nihayet Eflak ve Boğdan'ın millî meclislerini birleştirdi. Bunun için de, en uygun zamanı seçmiş bulunuyordu. Paris andlaşmasını imzalamış bulunan devletler arasında eski birlik ve bilhassa Rusya'ya ve Rus emperyalizmi tehlikesine karşı beraberlik kalmamıştı. Fransa. *Osmanlı Devletinin hükümranlığından* çıktıktan sonra bu bölgenin hangi devletin nüfuzu altına gireceğini ve bunun muhtemel sonuçlarını hiç düşünmeden Eflâk ve Boğdanlıları birleşmeğe ve bağımsızlıklarını elde etmeğe teşvik etmekteydi. İngiltere, Avrupa devletleriyle gittikçe ilgisini keserek bir nevi inziva politikası takibine başlamıştı. Avusturya ise, küçük milletlerin ve bağlı prensliklerin istiklâllerine prensip olarak taraftar olmamakla beraber, şimdilik Prusya tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğu için bu mesele ile uğraşamazdı. Çünkü bu genç devlet, Cermen milletlerinin liderliğini onun elinden alma dâvasındaydı. Bütün bunlardan dolayı, toprak bütünlüğü hakkında verilmiş teminata ve Avrupa devletleri genel haklarından istifade imkânlarını kazanmış olmasına rağmen böyle bir meselede hiçbir devletin Osmanlı İmparatorluğu tarafını tutmasına imkân yoktu. Bu hareketi cebren durdurmağa kalkışsa. Rusya ile Fransa'yı ve hattâ diğer bazı Avrupa devletlerini karşısında bulacağı da muhakkaktı. Bütün bu sebepler, Babıâli'yi Kuza'nın yaptığı bu olup-bittiyi kabul zorunda bıraktı. Ancak, iki Beyliğin Millî Meclislerinin birleşmesini bu zatın Prensliği müddeti için kabul etti. Kendisinden sonra Eflâk ve Boğdanlılar ayrı Beyler seçtikleri takdirde esasen eski durum aydet ediyor, yine aynı Beyi seçerlerse, meclisler ayrı kalıyordu. Yani Babıâli, fiilî durumu kabul etmiş, lâkin bunun hukukî bir durum haline gelmesine yanaşmamıştı.

Midhat Paşa Tuna valisi iken vilâyet erkânıyle beraber

Osmanlı devletinin bu müsamahası ve meseleyi barışçı bir zihniyetle halli, Romanyalıları umulduğunun aksine yine tatmin etmemiş ve yatıştırmamış bulunuyordu. Onlar, Prens Kuza devrine inhisar edecek olan bu fiilî durumu, daimî ve millî bir hak şeklinde elde etmek istiyorlardı. Eflak ve Boğdanlılar, kendilerinin ayrı milletler değil, tek bir millet, Rumen milleti olarak kabul edilmelerinde ısrar etmekteydiler. Bundan vazgeçmelerine artık imkân yoktu. Babıâli, eski usulde direnmenin genel bir ayaklanmaya kadar varacağını anladı. O zaman, daha ağır şartlarla

ve belki Memleketeyn bağımsızlığının bile kabulü mecburiyeti ortaya çıkabilirdi. Nihayet, bir adım daha geri çekilmeğe karar verdi. Lâkin, hasıl olan yeni durumda olsun istikrarın milletlerarası bir garantiye bağlanmasını temin için meseleyi bir konferansla halli daha uygun buldu. Bunun üzerine Fransa, İngiltere, Avusturya, Prusya, Rusya ve İtalya delegelerinin de katılmasıyle İstanbulda bir konferans toplandı. Müzakereler sonunda yirmi maddelik bir protokol imzalandı (28 haziran 1864). Bu protokolün esasları şunlardı:

a — Birleşik Eflak ve Boğdan Beyliği, Osmanlı Devletinin hâkimiyeti altında kalacaktır.

b — Osmanlı Devletinin imzalamış olduğu andlaşmalar, Memleketeyn için de yürürlü olacaktır.

c — Eflak ve Boğdan bir Prens, bir Millî Meclis ve bir Senato tarafından idare edilecektir.

Protokol, bu üç prensibi vazettikten maada Meclislerin görev ve yetkilerini, seçiliş ve teşekkül usullerini bütün teferruatiyle anlatıyordu.

Böylece resmen birleşmiş olan Eflak ve Boğdan ülkelerinin Beyi Prens Kuza, memleket idaresinde daha ziyade çiftçi ve köylü tabakasına dayanma politikasını gütmeğe başladı.

Memleketeyndeki iç olaylar, Babıâli ve diğer devletler

Memleketine cidden büyük hizmetlerde bulunmuş olan bu zat, geniş halk tabakaları arasında çok sevilip tutulmasına rağmen, daha ziyade büyük arazi sahibi Boyarları temsil eden Millî Meclis ile arası açıldı. Çok ağır şartlar altında ezilen ve sefalet içinde bunalan köylü ve çiftçi zümresini biraz rahata kavuşturacak olan tedbirler, Boyarlar sınıfının menfaatlerine dokunduğu için hemen Prense karşı cephe alıyorlar ve bu tedbirlerin tatbikine engel oluyorlardı. Üstelik Prensle Fener Patrikhanesi arasında manastırlar meselesinden dolayı evveldenberi bir anlaşmazlık mevcuttu. Kuza, yıllık bir gelir karşılığında Rumanya'da bulunan manastırlara ait bütün malların Prensliğe terkini istiyordu. Rusya, buna itiraz etmişti. Çünkü patrikhaneyi kendi nüfuzu ve bütün Ortodoksları Patrikhanenin nüfuzu altında bulundurmak suretiyle onlar üzerinde bilvasıta hâkimiyet iddiasındaydı. Rumanya'da Patrikhane nüfuzu azalırsa, kendi nüfuzu da azalırdı. Ayrıca, Patrikhaneyi elde tutabilmek için onun haklarını da müdafaa zorundaydı. Osmanlı Devleti de o sıralarda Kuza'nın itibarını kırmak için Patrikhanenin tarafını tutmuştu. 1858 de toplanan bir konferans, Patrikhane ile Memleketeyn Beyinin dostça anlaşmalarına karar vermişti. Bir müddet sonra meselenin Babıâli ile büyük devletlerin müşterek olarak tayin edecekleri bir hakeme havalesine karar verilmiş, lâkin bu iş yürümemişti.

Prens Kuza 1863 yılında manastırlara ait mal ve mülklerin haczedilip gelirlerinin irad kaydedilmesi emrini verdi. Patrikhane bu muameleyi bir gasb olarak ilân etti. Rusya, patrikhaneyi desteklemekte devam ediyordu. Nihayet İngiltere ve Avusturya da onun tarafını tuttular. Onların tazyikiyle Babıâli, Prens Kuza'ya haczi derhal kaldırmasını, aksi halde askerî müdahalede bulunacağını bildirdi. Fransa buna şiddetle itirazda bulundu. Böylece, Rus entrikaları neticesiz kaldı. Fener Patrikhanesi ise, bu meselenin Osmanlı Devletinin tavassutu olmadan kendisiyle Prens arasında hallini menfaatlerine daha uygun buluyordu.

Bütün bu teşebbüsler neticesinde 12 Eylül 1863 tarihinde Prens Kuza, nihaî kararını açıkladı. Bunun esasları şunlardı:

a — Bir defaya mahsus olmak üzere seksen dört milyon kuruş verecekti.

b — Bu para, mukaddes yerlerdeki manastırlara ve hayır işlerine harcanacaktı.

c — Bu husus, Osmanlı Devleti ile büyük devletlerin ve Rumanya'nın müşterek kefaleti altında bulunacaktı.

ç — Manastırlar, her yıl malî muamelelerini bildireceklerdi.

d — Rumanya aynı zamanda İstanbulda bir hastane ve her mezhepteki Hıristiyanlara mahsus bir mektep kurulması için on milyon kuruş verecekti.

Sadrıâzam bulunan Âli Paşa, bu esaslar dahilinde müzakerelere girişmeyi kabul ettiyse de, Rum papazları şiddetle karşı koydular. Bunun üzerine Rumanya Millî Meclisi 24 eylülde vakıf olsun olmasın bütün manastırların Beyliğin malı olduğunu ilân etti. Patrikhanenin fena halde etekleri tutuşarak bu kararı iptal ettirmek için teşebbüse geçti. Rusya'ya başvurup Babıâli nezdinde tavassutta bulunmasını istedi. Osmanlı Devleti, Prensin itibarını kırma politikasına esasen devam ediyordu. Rusya ile diğer devletlerin de bu hususta kendisini destekleyeceklerine emin olarak Kuza'ya bu kararın hükmü olmadığını ve manastırların Beyliğin malı haline gelmesinin kabul edilemiyeceğini bildirdi. Fransa yine itiraz etti. Bu sefer İtalya da ona katıldı. Fransa, Babıâli ile devletlere, Rumanya aleyhindeki hiçbir zecrî tedbire razı olamıyacağını bildirdi. Bunun üzerine Âli Paşa ile Fransa ve İngiltere Elçileri, Prens Kuza'ya tazminatın yüz elli milyon kuruşa çıkarılmasını müştereken

teklif ettiler. Rumanya bunu kabul ettiyse de, Patrikhane böyle bir anlaşmayı dinî vazifelerine aykırı buluyordu. Onun bu uzlaşmaz tavrı Memleketeyn'de büyük bir kırgınlık yaratmıştı. Patrikhane, bu ülkeyi tamamen kaybediyordu. 26 mayıs 1864 yılında yayınlanan bir kanun, Prense Metropolid ve Piskopos tayini salâhiyetini verdi. Bu ise ileride, 1865 yılında, Rumanya Millî Sinod'unun toplanarak Romanya kilisesinin Istanbul Patrikhanesinden ayrı ve bağımsız olduğunu ilân etmesi sonucunu doğurdu.

Diğer taraftan da yukarıda izah olunan sebeplerden dolayı Millî Meclisle Prens Kuza'nın arası gittikçe açılmaktaydı. Prens nihayet kendi bütün kararlarını reddeden ve köylü sınıfı lehine olarak tasarladığı ıslahata daima engel olan Millî Meclisi 14 mayıs 1864 tarihinde feshetti. Istanbul protokolü imzalandığı zaman bu meclis dağılmış bulunuyordu. Prens, yeni meclisi seçtirmedi. Babıâli, biraz tereddütten sonra Prensin Osmanlı Devletine danışmadan iç idaresinde istediği değişikliği yapabileceğine karar verdi. Böylece Prens, memleketi tam bir diktatörlükle idareye başladı. İlk iş olarak angaryanın ilgası ile köylülerin toprak sahibi *olabilmelerini temin edecek bir Ziraat Kanunu* neşretti. Sonra ölçülerde ve tartılarda desimal sistemi kabul eden bir kararname imzaladı. Nüfus tescili, medenî nikâh nizamı, ilk tahsil mecburiyeti, cinayet dâvalarında jüri usulünün kabulü, askerî okullar açılması, güzel san'atlar ve öğretmen okulları ile hastaneler inşası, ziraat heyetlerinin kurulması gibi icraatı birbirini takip etti.

Rumanya prensi Şarl (Karol)

Sonunda da Rumanya'yı, millî kiliseyi kurmak suretiyle, Patrikhanenin ve dolayısıyle Rusya'nın nüfuzundan tamamen kurtardı.

Kuza'nın istifası, Karol'un seçilmesi ve kendisine verilen ferman

Ancak, bütün bu ıslahatın tatbikatı paraya dayanıyordu. Prens bu yüzden vergileri arttırmak zorunda kalmıştı. Bu arada lüzumsuz bazı masraflar ve Prensin yakınlarının geniş irtikâpları Kuza'yı halkın gözünden yavaş yavaş düşürdü. Ötede beride beliren muhalefetler ise, şiddetle tenkil edildi. Boyarlar el altından durmadan onun aleyhinde çalışıyorlardı. Onların şikâyeti üzerine Babıâli halka karşı cebir yoluna ve silâhlı kuvvetlere başvurulmamasını istedi. Prens bu hususta anlayış gösterdiyse de, 23 şubat 1866 tarihinde Romanul gazetesinin sahibi ve Milletvekili Rosetti'nin idaresinde olarak kopan bir ihtilâl neticesinde canını kurtarmak için istifa zorunda kaldı.

İhtilâlciler, Rumanya'nın başına yabancı bir Prens getirmek istiyorlardı. İlkönce Burbon (Bourbon) hanedanından Flandr (Flandre) Kontuna teklifte bulunuldu. 10 mart 1866 da Paris'de toplanan, Paris andlaşmasını imzalamış devlet elçileri, Rusya delegesi müstesna bu isteği reddettiler ve hiçbir yabancı Prensin seçilmemesine karar verdiler. Lâkin, Rumanyalılar bu kararlara hiç aldırmadılar. 10 nisan 1866 günü, Prusya hanedanına mensup Prens Şarl'ı (Charles) Rumanya tahtına dâvet ettiler. Birinci Karol adını alan yeni Prens, tâbiiyet ve sadakatini bir telgrafla Babıâliye bildirdi. Osmanlı Devleti, bu işe haklı olarak itirazda bulundu ve Bükreş'teki konsoloslardan kendisiyle temas ve muhaberede bulunmamalarını istedi.

Babıâliye sadakat telgrafı çekmiş bulunan Prens. Millî Mecliste söylediği nutukta Osmanlı Devletinin hükümranlık haklarından hiç bahsetmemiş, yalnız «ileride zuhuru muhtemel her şeye mukavemet» edeceğini bildirmişti. Paris'teki konferansta ise, onun Prensliğe seçilmesi tasdik edilmediği gibi, Rumanya'ya gidişinin devletler haklarına aykırı bulunduğu ilân edildi.

Prens Karol, bu olup bitenlere katiyen aldırış etmiyordu. Hükûmeti ele almış, ordu kendisine sadakat yemini etmişti. Millî Meclis, Prensin babasıyle kardeşine de, Rumanya tebaalığını vermiş bulunuyordu.

Osmanlı Devletinin Paris Büyük Elçisi tarafından, olan bitenler hakkında konferansa bir protesto tevdi edildiği gibi, öbür devletler nezdinde ve bu arada Rusya'da bulunan Osmanlı Elçileri de bu devletlere aynı mealde birer protesto notası verdiler. İngiltere Dışişleri Bakanı, Parlâmentoda söy-

lediği bir nutukta Prensin Rumanya'ya gidişiyle Devletler Hukukunun ayaklar altına alınmış olduğunu ileri sürdü. Konferansta ise Osmanlı delegesi, devletinin Rumanya'ya asker sevketmek niyetinde bulunduğunu beyan etti. Rusya delegesi, böyle bir şeyin vukuunda kendi devletinin de derhal aynı şeyi yapacağını söyledi. Lâkin, hiçbir netice çıkmadı. Devlet, Tuna boylarında bazı hazırlıklara başladığı sırada, Girid buhranının patlak vermesi, bu durumu Babıâlinin kabulüne sebep oldu. Üçüncü Napoleon'un gayretleriyle de Avrupa devletleri sonunda ısrardan vazgeçtiler.

Osmanlı Devleti tarafından Prens Karol'a, Rumanya Prensliğine seçilmesini tasdik mahiyetinde olarak verilen ferman, şu esasları ihtiva etmekteydi:

a — Birleşik Beylik, Osmanlı Devletinin yüksek hâkimiyeti altında bulunmakta devam edecektir.

b — Beyliğin ordusu otuz bin kişiden fazla olmayacaktır.

c — Osmanlı Devletinin imzaladığı andlaşmalar, Birleşik Beylikte de yürürlükte bulunacak ve Beylik kendi namına ayrıca andlaşmalar imzalamayacaktır.

ç — Beyliğin bastırdığı paralarda Osmanlı Devletinin yüksek hâkimiyetini anlatan bir işaret bulunacaktır.

d — Prens Karol, ayrıca nişan ihdas edemeyecektir.

e — Beyliğin verdiği yıllık haraç arttırılacaktır.

f — Beylik, Prens Karol'un hanedanına mahsus olacaktır.

(Başbakanlık Arşivi Name Dosyaları, No. 390).

Karol, bir müddet sonra Osmanlı Hükümdarını resmen ziyarete gelmiştir. Abdülâziz'in yaverlerinden Cemil Paşa, İzzettin vapuruyle Varna'ya gidip Prensi oradan alarak Istanbul'a getirmiş ve misafir edileceği Göksu Kasrına götürmüştür. Prens biraz dinlendikten sonra yine aynı vapurla Dolmabahçe sarayına gelerek Padişahın huzuruna çıktı ve kendisine Memleketeyn Voyvodalığı resmen tevcih olundu. Oradan Sirkeci'ye geldi ve iki taraflı selâmına duran askerlerin arasından geçerek paytonla Babıâli'ye gidip devlet ricaliyle görüştü. Hepsi kendisini tebrik ettiler. Ertesi günü de Hükümdar tarafından murassa' Osmanlı nişanı ve beş tane Arap atı verildi. Dokuzuncu günü Istanbul'dan memleketine doğru hareket etti.

Mısır veraset meselesi, Fuad Paşanın sadaretten azli

Mısır Valisi İsmail Paşa, son derece girgin, güler yüzlü, işini bilir, karşısındakileri ikna kabiliyeti olan kurnaz ve desisekâr bir kimseydi. Istanbul'a altın ve ağır hediyeler yağdırarak devlet vükelâsını kendi tarafına çekmeğe muvaffak olmuş, Mısır seyahati sırasında ikram, ziyafet ve tabasbuslarıyle Abdülâziz'in gözüne girmeği becermişti. Bütün gayesi, Mısır'da veraset usulünü değiştirerek valiliğin hanedanın en yaşlısına değil, babadan oğula geçmesini temin etmekti. Bu suretle kendisiyle başlayan bir hanedan soyu kurmak istiyordu. Bu ise, Mısır'ın istiklâline doğru atılacak yeni bir adım olacaktı.

Bu dâva, evvelce kaydettiğimiz üzere Abdülmecid zamanında Osmanlı hanedanında da canlanmıştı. Bazı yakınları şimdi de Abdülâziz'i yavaş yavaş aynı telkin altında bulunduruyorlar ve Yusuf İzzettin Efendi'yi öne sürüyorlardı. Bu bahis, Abdülâziz'i son derece ilgilendiriyor, büyük şehzadesi henüz yaşça küçük olduğundan pek acele etmiyor, meseleyi hep ileride daha münasip bir zamana tâlik ediyordu.

İsmail Paşa, bunu bildiği için Padişahın Mısır veraset usulünün değişmesine pek de itiraz etmiyeceğini tahmin ediyordu. Çünkü bu, kendisi için de, ileride bir emel olabilirdi. Mısır Valisi daha evvel bütün saray ve Babıâli ricalinin kalbini kazanmayı bildi. Onlara karşı daima mütevazı davranmış, aşağıdan almış, kendisini onlardan üstün saymayarak: «Kapı yoldaşım!» diye hitap etmiş, tatlı diller ve ağır hediyelerle kendisine bağlayıp müsait bir zemin hazırlamıştı. Bundan sonra versaet usulü meselesini yavaş yavaş ileri sürdü ve büyük bir muhalefetle karşılaşmadı. Abdülâziz nihayet 28 mayıs 1866 tarihli bir fermanla Mısır'da valiliğin hanedanın en büyüğüne geçme usulünü kaldırıp İsmail Paşadan itibaren Avrupa hanedanında olduğu gibi babadan oğula geçmesini emir ve ilân etti.

Halbuki mesele o kadar basit değildi. İsmail Paşanın bütün amcazâdeleri bu fermanla veraset haklarından mahrum edildikleri gibi, öz kardeşi bulunan ve o sırada Istanbul'da Meclis'i Hazain Reisi olarak vazife gören Mustafa Fazıl Paşa da bir nevi veliahdlik haklarını kaybediyordu. Bu ise, Mehmed Ali ailesi ferdleri arasında büyük bir düşmanlık doğurdu. Bu düşmanlık, bilhassa Mustafa Fazıl Paşa vasıtasıyle bir müddet sonra buna sebep olan Abdülâziz'in şahsına yöneltilmiş ve bu zatın Avrupa'da Abdülâziz rejimi aleyhinde çalışan «Yeni Osmanlılar» ın en mühim hâmisi olmaya sevketmiştir.

İsmail Paşa, veraset fermanını elde ettikten maada aynı fermanla Sevâkin ve Musavva kazaları da Mısır Eyaletine katılmış, buna mukabil yılda seksen bin kese olan Mı-

sır vergisi yüz elli bin keseye çıkartılmıştır. O devirdeki kese râyicine göre bu miktar yediyüz elli bin Osmanlı altını ediyordu. Yine bu fermanla, Mısır ordusunun mevcudunun otuz bin kişiye çıkarılmasına müsaade olunmuştur.

Veraset fermanını elde ettikten beş gün sonra, yani 2 haziran 1866 tarihinde İsmail Paşa Hidiv unvanına da resmen nail oldu. Bu unvan, Mısır valileri ve hattâ Osmanlı Sadrıâzamları hakkında daha evvel gayrıresmî şekilde kullanılmış bulunuyordu. İmtiyazları genişlemiş olan İsmail Paşa, Vali unvanını kendisine az gördüğünden yine muazzam bir pişkeşle göz boyayarak vaktiyle Yusuf Peygambere verilen «Aziz-i Mısır» unvanını istemişti. Doğu kaynaklarında ve mukaddes kitaplarda bu, Mısır Vezirine verilen ünvandı. İsmail Paşa böylece ülkenin asıl sahibi olmadığını, bu yerin Padişahın malı olduğunu, kendisinin ancak onun veziri ve vekili bulunduğunu ileri sürmek inceliğini gösterip bu muhteşem ünvanı koparmak istediyse de, Abdülâziz'in adıyle iltibasa sebebiyet vereceği için kabul edilmedi. Hidiv ünvanı tevcihiyle mesele geçiştirildi. İsmail Paşa, buna da memnun oldu. Bundan sonra da Mısır valiliği artık resmî şekilde «Hidiviyet-i Mısriye (Mısır Hidivliği)» diye anıldı.

Mısır Hidivi İsmail Paşa

Esasen, daha Mehmed Ali Paşa zamanından beri Mısır valilerine vezirliğin üstünde bir derece tevcihi düşünülmüş ve Sadaret pâyesi verilmişti. Bu yüzden Batıda tıpkı Sadrıâzamlar gibi Altes ünvaniyle anılırlardı. Şimdi ise Mısır bir Beylik haline geliyordu. Bununla beraber Osmanlı Hükümdarlarının bir hidivi azletme salâhiyetleri daima mevcuttu.

Hidivin sonu gelmez ihtirası, Sadrıâzam Fuad Paşanın şiddetle dikkatini çekmekteydi. Bu yüzden onun hareketlerini dikkatle takip ediyordu. Esasen üstüste elde ettiği imtiyazların, devletin yüksek menfaatleriyle telifini kabil görmüyor, Padişaha hulûl etmiş olan bu tehlikeli adamı durdurmağa da gücü yetmiyordu.

Nihayet, Padişahın Tevhide Hanımla evlenmek istemesi ve Fuad Paşanın da buna mâni olması bardağı taşıran damla oldu. Abdülâziz, bu meselede Sadrıâzamın kendisine karşı hürmetsizce davrandığını bahane ederek onu azletti ve yerine Meclis-i Vâlâ Reisi Mütercim Rüştü Paşayı Sadaret makamına getirdi (5 haziran 1866).

Hünkâr, bu münasebetle Fuad Paşaya, onu vefatına kadar bir daha Sadrazamlığa getirmiyecek kadar kırılmıştır. Bu işe Padişahı kışkırtanların başında Fuad Paşanın eski rakibi Rıza Paşa ile, Derya Kaptanı Mehmed Ali Paşa geliyorlardı. Nitekim, Fuad Paşanın azlinden sonra Rıza Paşa tekrar Serasker olmuştur.

Yine bu yıllarda imparatorlukta bulaşıcı hastalıklar görüldü ve yangınlar oldu. Bilhassa 1866 yılında kolera salgını İstanbul'u kırıp geçirdi. Lâğımların kuyulara ve su yollarına sızması hastalığın geniş tahribat yapmasına sebep olmuş ve bu salgın halk arasında yıllarca «Büyük Kolera» diye anılmıştır. Aynı yıl Hocapaşa yangını da geniş ölçüde hasara sebep oldu.

Devletin malî durumu ve Padişahın tutumu

Abdülâziz, son zamanlarda devlet hazinesinde hiç para kalmamış olduğu için bu işin kabahatini yine Fuad Paşaya yüklemek istiyordu. Halbuki, kendisi zırhlı savaş gemileri inşa ettirmek, İngiltere'ye yivli tüfekler ısmarlamak gibi ağır masraflara giriştiği gibi, Mısır'dan dönüşündenberi İsmail Paşayı takliden ağır masraflı ziyafet ve eğlencelere ve saray israflarına dalmış ve bütün bunları devlet hazinesine yüklemişti. Fuad Paşanın ilk tertip ettiği bütçe-

Yeni Osmanlılar

(İlâve : 181)

★

Başta devrimci icraatiyle Osmanlı padişahları arasında mümtaz bir mevkii bulunan İkinci Mahmud olmak üzere, Tanzimatı hazırlayan, ilân ve tatbik eden ileri fikirli devlet adamları Osmanlı imparatorluğunun devamını ancak bünyesinde esaslı bir değişiklik, batı anlamında geniş çapta ıslahat yapılmasında görüyorlardı. Bu yüzden çetin bir mücadeleye girişmişler, devletin ayakta durması için evvelâ toplum olarak dayandığı temelleri, bazı müesseseleri ıslah etmenin şart olduğunu kabul edip buradan işe başlamışlardı.

Devrim taraftarları üç büyük sima, yani Mustafa Reşid, Âlî ve Fuad Paşalar Osmanlı ülkesinde halk iradesine dayanan demokratik rejimin ancak ıslahatın başarılmasında ve tanzimat devriminin memleket ölçüsünde yerleşmesinden sonra mümkün olabileceği kanaatindeydiler. Âlî ve Fuad Paşalar, üstelik bu rejimin Batıdaki tarz ve şekliyle Osmanlı imparatorluğu için tatbikini imkânsız -görüyorlardı. Çünkü, iki tarafta şartlar aynı değildi. Bu idareyi kabul ve tatbik etmiş olan devletlerin toplumsal yapısı Osmanlı devletine uymuyordu. Bu yüzden bu idare tarzının da ona uymayacağına emindiler. Nitekim, benzer yapıda olan Avusturya ve Rusya devletleri de buna aynı şekilde muhalif ve muarızdılar.

Osmanlı devleti, çeşitli din, mezheb ve milletlere mensub kitlelerin yaşadığı birçok memleketlerin bir araya gelmesiyle kurulmuş bulunuyordu. Ondokuzuncu yüzyılda gelişen milliyet fikirleri bu kitleleri uyarmıştı. Değil ayrı dinde, aynı dinde bulunan milletlerde bile imparatorluktan ayrılıp bağımsız hale gelmek eğilimi vardı. O halde, doğrudan doğruya halk oyu ile seçilmiş bir meclisde bu eğilimler kuvvetle temsil edilecek, bu da imparatorluğu sür'atle parçlanmaya götürecekti.

Buna inanmış bulunan Âlî ve Fuad Paşalar, bu yüzden neticede böyle bir meclisin hemen toplanmasını temin edecek bütün fikir ve faaliyetlere karıştılar.

Onların düşündüğü, hangi din ve millete mensub bulunursa bulunsun, bütün vatandaşlarda imparatorluğu muhafaza fikrini yerleştirmek ve bunun hepsinin çıkarına olduğuna kendilerini inandırmaktı. İlk gayeleri onları evvelâ mahallî idareler vasıtasiyle devlet idaresine iştirake alıştırmak, nahiye, kaza ve vilâyet idare meclisle-

→

rini her tarafta kurup muntazaman işler hale getirdikten sonra bunların seçilecekleri temsilciler vasıtasiliye devlet merkezinde bir teşrii organ meydana getirmekti. Osmanlı imparatorluğunda demokratik rejimin ancak bu şeklinin mümkün olabileceğini kabul ediyorlardı. Yeni vilâyetler idaresi düzeni, Şûrayı devlet teşkilâtı hep bu gaye için kurulmuştu. Buna karşı, bir Anayasa ilâniyle derhal serbest seçimler yapılması ve bu suretle toplanacak olan meclise memleketin mukaderatının teslim edilmesi gerektiğine ve imparatorluğun ancak bu şekilde kurtulabileceğine inanan diğer bir zümre vardı. Bunlar, bilhassa Abdülâziz devrinden itibaren bu fikir etrafında toplanmışlardı. Daha sonra "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" adı altında teşkilâtlandılar. Kendilerine fikir lideri olarak Şinasi'yi seçmişlerdi. Fiilî liderleri ise, Sağır Ahmed Paşa-zâde Mehmed Beydi.

Sağır Ahmed Paşa, Abdülâziz'in sadrıâzâmlarından Mahmud Nedim Paşanın kardeşiydi. Yani, Mahmud Nedim Paşa, Mehmed Beyin amcasıydı. Diğerleri Şinasi'nin Avrupa'ya gidişinden sonra yeni Osmanlıların fikrî liderliğini ele alan Namık Kemal, Subhi Paşa-zâde Ayetullah, Kaya-zâde Reşad, Ebüzziya Tevfik, Ali Suavi, reji komseri Nuri, şair Ziya, Refik beyler ve Tercüman-ı Ahval gazetesi sahibi Agâh Efendiydi.

Şinasi, evvelden beri parlamanter rejime ve bunun Osmanlı devletinde vakit geçirilmeden tatbikine taraftardı. Tasviri- Efkâr gazetesini çıkardığı sırada, bir kısmını gazetenin yazı ailesi arasına aldığı bu gençlere daima bunu telkin etmişti. Tanzimatçılar, kendilerinden evvelkileri nasıl geri ve hamle kabiliyetinden mahrum görüyorlar idiyse, bu grup da tanzimatçıları aynı şekilde görüyorlardı. Âlî ve Fuad paşa ve mensublarına bu yüzden düşmandılar. Onları, Osmanlı devletinde demokrasinin kurulması için en büyük engel saymaktaydılar.

Bu düşünce etrafında birleşen Sağır Ahmed Bey-zâde Mehmed, Reji komiseri Nuri, Kaya-zâde Reşad, Subhi Paşa-zâde Ayetullah, ve Namık Kemal Beylerdi. Böylece uzunca bir zaman-1865 yılında bu gizli cemiyeti "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" kurdular. İlk toplantı Sağır Ahmed Beyin yalısında yapıldı. Cemiyetin bu beş kurucusuna

→

→
dan beri süren fikrî hazırlıktan sonra sonradan katılanlar ise şair Ziya "Paşa", Ali Suavi, Ebüzziya Tevfik, Mir'at *mecmuası sahibi Refik* ve *Agâh Efendi*dir.

Mehmed Bey tebdil kıyafet ederek Fatih medreselerini dolaşır ve hocaları cemiyete kazanmağa uğraşır, Ahmed Ağa da köyleri dolaşarak halka meşrutiyetin faydalarını anlatırdı.

Mısır Valisi İsmail Paşa, 1866 tarihinde elde ettiği bir fermanla Mısır'da veraset usulünü değiştirmesi ve valiliğin babadan oğula geçmesini temini o sırada Osmanlı devletinde Meclis-i Hazain başkanlığı ve maliye nazırlığı hizmetlerinde bulunmuş olan kardeşi Mustafa Fazıl Paşayı bütün haklarından mahrum bırakmıştı. Mustafa Fazıl Paşa, bu yüzden Abdülâziz ile Âlî ve Fuad Paşalara düşman kesilerek sadece onlardan intikam alabilmek gayesiyle yeni Osmanlılara katıldı ve onlarla işbirliği yaptı.

Bu cemiyet, başlıca dört isimle anılmıştır:

1 — Yeni Osmanlılar. 2 — Jön Türk (Jeunes Turcs). 3 — İttifakı Hamiyet. 4 — Türkistan'ın erbab şebabı.

Bunlar arasında en fazla kullanılan Türkçe "Yeni Osmanlılar" ve Fransızca "Jön Türk" = Jeunes Turcs" adıdır. Bu ikinci tabir, daha ziyade cemiyet merkezinin Avrupa'ya naklinden sonra yapılmıştır.

Yeni Osmanlılar cemiyetinin baştan sona kadar müdafaa ettiği düşünceler iki noktada toplanılabilir:

1 — Osmanlı devleti tab'asının haklarını, hürriyetlerini, eşitliklerini kanunların teminatı altına almak.

2 — Osmanlı devletinde meşrutî idareyi kurmak.

Sayıları zamanla 245 e kadar yükselen cemiyet mensubları, Osmanlı devleti birliğinin ve tab'anın muhtac bulunduğu âdil idarenin ancak bu suretle temin edilebileceğine inanıyorlardı. Bunlardan, birinci maddede ifade edilen prensib, esasen tanzimatçılar *tarafından da kabul edilmiş*, baştan beri kanunlar yapan ve bunların tatbikine nezaret eden meclislerle çalışmak ve umumî bir teşri'i meclise doğru gitmek yolu tutulmuş bulunuyordu. İkinci maddede anılan prensib ise, Yeni Osmanlıların ana gayesiydi. Ancak, bunun tahakkuku konusunda aralarında düşünce ayrılığı vardı. Bir kısmı ihtilâller, şiddet hareketleri ve gerekirse kanlı mücadelelerle buna varmak; bir kısmı bu gayeye fikir mücadelesiyle erişmek taraftarı idiler.

Yeni Osmanlılar cemiyeti mensublarının ilk dokuzu 1867 yılında Veli Efendi çayırında bir toplantı yaptılar. Burada vükelâ meclisi toplantı halinde iken Bab-ı âlî'yi bazı fedailerle basma-
→

→
ya, başta sadrıâzâm Âlî Paşa olmak üzere nazırları öldürerek sadaret mevkiine Sağır Ahmed Bey-zâde Mehmed Beyin amcası olup o sırada Trablusgarb valisi bulunan ve kendi ikbali için onları elaltından kışkırtan Mahmud Nedim Paşayı getirmeğe ve kanunu esasi ile meşrutiyeti ilân etmeğe karar verdiler. Tabiî, aslında hazırlıksız bulunduklarından bu kararı tatbik etmelerine imkân yoktu. İçlerinden şimdilik sadece fikrî mücadeleye taraftar bulunan Subhi Paşa-zâde Ayetullah Bey, meselenin bu dereceye kadar varmasından ürkerek meseleyi babasına açtı. O da keyfiyeti şahsen dargın bulunduğu sadrıâzâm Âlî Paşaya Serasker mütercim Rüsdü Paşa vasıtasiyle haber verdi. Hükümet, derhal harekete geçti. Ertesi günü Sağır Ahmed Beyin İstinyedeki yalısı basılarak Mehmed Bey arandıysa da bulunamadı. Bunun üzerine başta Mehmed Bey olmak üzere Nuri ve Reşad Beyler derhal Avrupa'ya kaçtılar. Daha evvel Paris'e gelmiş bulunan Mustafa Fazıl Paşanın davet ve teşvikiyle Ziya Paşa, Namık Kemal Bey, Agâh Efendi ve Ali Suavi de kısa zaman sonra onları takib ettiler. Böylece, Yeni Osmanlılar Cemiyeti Paris'e nakledilmiş oldu. Paris elçiliği memurlarından Kâni Paşa-zâde Rafet Bey de onlara katıldı.

Mehmed Bey ve arkadaşlarının kaçışlarından sonra İstanbul'da gıyaplarında başlayan muhakemede Mehmed Bey cemiyet reisi olmak sıfatiyle idama mahkûm edildi.

Sağır Ahmed Paşa o sıralarda şirpençeden ağır derecede hasta bulunuyordu. Babasının ölüm döşeğine yattığını haber alan Mehmed Beyin, idama mahkûm edilmiş olmasına rağmen, papaz kıyafeti ile gizlice İstanbul'a gelip İstinye'deki yalılarında beş on gün kalıp ailesini ziyaretten ve babasiyle vedalaştıktan sonra tekrar Paris'e dönmesi büyük cesaret sahibi olduğunu gösterir.

Mehmed Bey Paris'de iken başlıyan Fransa - Prusya harbine, Fransız ordusunda gönüllü olarak katıldı.

İki buçuk milyon altın liralık bir servete sahib bulunan Mustafa Fazıl Paşa, Paris'e gelmiş bulunan Yeni Osmanlıların bütün masraflarını üzerine aldı. Hepsine maaşlar bağladı ve onların lideri mevkiine geçti. Gerçi fikrî liderleri Şinasi de bu sırada Paris'de bulunuyorsa da, onlarla temas etmiyordu.

Mustafa Fazıl Paşa Paris'e geldiği zaman Mehmed Beyin başyazarlığını ettiği Liberte gazetesi vasıtasiyle Abdülâziz'e karşı açık bir mektub neşretmişti. Bu mektub ayrıca Osmanlı ülkesinde konuşulan çeşitli dillere tercüme edilerek elli bin nushadan fazla
→

«Tasvir-i Efkâr» gazetesini çıkardıkları zaman Şinasî (solda) ve Namık Kemal

Ziya Bey (Paşa)

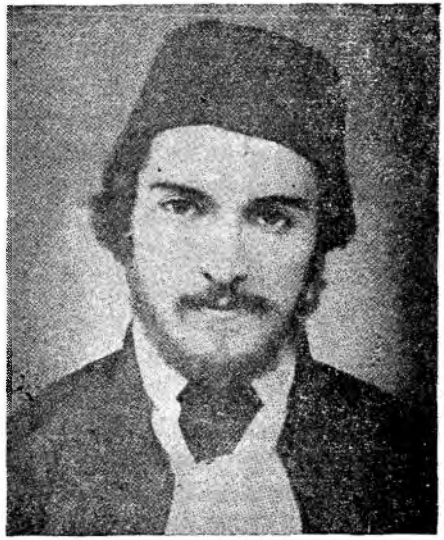

Âgâh Efendi

Yukarda resimleri bulunanlardan Şinasi, kurduğu «Tasvir-i Efkâr» gazetesi ile hür fikirleri yaymıştı. Bir müddet sonra Paris'e gidince gazetede aynı göreve Namık Kemal devam etmiş, fakat hükûmetçe yazarlıktan menedilmişti. Kemal'e Ziya Beyler ve Âgâh Efendi ve diğer fikir arkadaşları hükûmet aleyhine bir topluluk olan «Yeni Osmanlılar Cemiyeti» ni kurmuslar ve haber alınıp aranmaları üzerine Avrupa'ya gitmişlerdir.

→

basılıp her vasıta ile her tarafa yayılmıştı. Mustafa Fazıl Paşa bu mektubunda evvelâ hükümdarların saraylarına en son giren şeyin doğruluk olduğunu kaydettikten sonra Abdülâziz'den Osmanlı devletinin idare usulünün değişmesini ve "Nizam-ı serbestane" diye andığı demokrasinin kurulmasını istiyor, etrafını almış olan devlet ricalinin, yani Âlî ve Fuad Paşaların *hain ve cahil kimseler olduğunu* ileri sürüyordu. Sadece şahsî kin ve garezle hareket ettiği şüphesiz bulunan Mustafa Fazıl Paşa daha evvel Maliye nazırı bulunduğu sırada takdim ettiği lâyihalarla *bu iki zatı*, onların idare politikalarını göklere çıkarmıştı.

Yeni Osmanlılar Avrupa'da neşir yoliyle de faaliyete geçmişlerdi. Ali Suavi evvelce İstanbul'da yayınladığı *Muhbir gazetesini*, Londra'da tekrar kurdu. Ziya ve Namık Kemal Beyler ise "Hürriyet" gazetesini çıkarıyorlardı. Ayrıca da "Ulûm" gazetesi de yayınlanmağa başladı. Cemiyetin resmî organı *"Hürriyet" gazetesiydi.* Bütün bu neşriyatla müdafaa edilen müşterek fikirler "Nizamat-ı esasiye = Anayasa", "Nizam-ı serbestane = Demokrasi" ve "Şûray-ı ümmet = Millet *Meclisi"* idi. *Ancak, Lâiklik bahsinde* ikiye ayrılmışlardı. Meselâ Ziya Paşa ile Namık Kemal Bey din ve devlet işlerinin ayrılmasına taraftar değillerdi. Onlar "Usul-i meşveret"i "Din üzerine tesis" e taraftardılar. *Ali Suavi ile* Mustafa Fazıl Paşa ise bu düşüncenin aksini savunuyorlardı. Bu arada Ziya Paşa da "İdare-i Cumhuriye" lehine makaleler yazmaktaydı.

Abdülâziz Avrupa seyyahati sırasında Mustafa Fazıl Paşa ile görüşüp ona iltifatta bulunmuş, paşa bunun üzerine maaşlarını vermeğe devam etmekle beraber, Yeni Osmanlıları terkedip İstanbul'a dönmüş, hattâ hükümette vazife de almıştır. Yalnız, Ali Suavi ve Sağır Ahmed Paşa-zâde Mehmed Bey bu hâdise üzerine onun bağladığı aylığı reddetmişlerdi.

Bir taraftan da Yeni Osmanlılar arasında baştan beri mevcud bulunan anlaşmazlıklar artıp onların küçük gruplara ayrılmalarına sebeb oldu. Nihayet 1871 yılından itibaren hükümetle anlaşarak veya genel aftan faydalanarak birer ikişer yurda döndüler. Bunların arasında İkinci Abdülhamid'in cülûsundan sonra mutlakıyet idaresi lehine yazılar yazmış olan Ali Suavi, en sonda dönmüştür. Böylece, Yeni Osmanlılar Cemiyeti fiilen dağılmış oldu. Avrupa'da iken Anayasa ve meşrutiyet uğruna mücadele edenler, devlette yeniden memuriyetler aldılar. Ancak, bu mücadeleleri boşa gitmemiş, hürriyet ve demokrasi fikri bu sayede

→

→

bütün aydın ve hattâ orta aydın tabakaya yayılmış ve yerleşmiştir.

İstanbul'a dönen Yeni Osmanlıların bazıları, yavaş yavaş Mithad Paşanın etrafında toplandılar. Onu desteklediler. Mithad Paşanın ilk sadareti (30 temmuz 1872) sırasında ona dört el ile sarıldılar. Aradıkları hakikî lideri onun şahsında görüyorlardı.

Abdülâziz'in Âlî ve Fuad Paşaların vefatlariyle başlıyan müstebid ve müsrif idaresinin yarattığı ortamdan da istifade eden Yeni Osmanlıların çalışmalariyle memlekette meşrutiyet taraftarları gittikçe çoğalmakta idi. Halkta *da vatan ve millet sevgisi uyanmağa* başlamıştı.

Güllü Agob'un Gedikpaşa'daki tiyatrosundan da kendi propagandaları için fayda uman cemiyet buraya telif ve tercüme eserler veriyor, hattâ bunların sahneye konulmalarına yardım ediyordu. Aynı tiyatroda Namık Kemalin "Vatan yahut Silistire" piyesinin ilk temsil edildiği gece halk coşmuş "Yaşasın vatan" diye bağırmıştı. Temsilden sonra sahneye davet edilen Namık Kemal şiddetle alkışlanmış, kendisine karşı duyulan takdir ve sevgi hisleri seyircilerin tiyatrodan çıkışlarından sonra da devam etmiş ve sokaklar "Yaşasın Kemal! Yaşasın millet" sedalariyle çınlamıştır. "Muradınız nedir" diye soranlara ise halkın "Muradımız budur, Allah muradımızı versin" demelerinden veliahd Murad Efendi'nin hürriyet taraftarlığı mânası çıkarılmıştır.

Vatan yahud Silistre'nin ertesi gece temsili sırasında Namık Kemal Bey tiyatroda tevkif edilerek Magosa'ya, Nuri ve Hakkı Beyler Akkâ'ya, Ahmed Mithad Efendi ile Tevfik Bey Rodos'a sürülmüşlerdir.

Bu hal, bir kısmının sahneden silinmesine karşılık, bir kısmının gizli faaliyetlere devamlarına engel olamadı. Bütün bunlar ise, sonunda Osmanlı imparatorluğunda 23 aralık 1876 Anayasanın ilânı ve ömrü kısa süren Birinci Meşrutiyet devrinin açılmasını sağlamıştır.

Ikinci Abdülhamid Sultan Aziz devrinde cereyan eden hâdiselere dair kurenasından Besim Beye dikte ettirdiği ve Yıldız evrakı arasında ele geçip Tarihi Osmani mecmuasında neşredilen muhtırada Yeni Osmanlılar cemiyetinin Veliahd Murad Efendi'nin malûmatı altında ve saltanatı elde etmek için onun teşvikiyle faaliyette bulunduğunu, hattâ Sağır Ahmed Paşa-zâde Mehmed Beyin kendisine gelerek maksatlarını açıkladığını ileri sürer ve cemiyetin gayesini "Cemiyet-i fesadiye-i mezkûrenin gece ve gündüz mesaisi merhumun (Abdülâziz) hal'i veya katli hususuna münhasırdı" diyerek büs-

→

تصویر افکار
١٢٧٨

Şinasi'nin gazetesi «Tasvir-i Efkâr»

1e ANNEE. N. 1. LE MUKHBIR 31 AOUT 1868
BUREAU DU MUKHBIR
Chez M. BENDER
Chez MAISON-NEUVE
مخبر
١٢٨٤

Ali Suavi'nin Avrupa'da çıkardığı «Muhbir» gazetesi

HURRIYETE
BUREAUX DU HURRIYETE
حریت
١٢٨٥

«Yeni Osmanlılar Cemiyeti» nin Avrupa'da hükûmet aleyhine çıkardıkları «Hürriyet» gazetesi

---

Bilhassa «Tasvir-i Efkâr» la başlayan Hürriyet ve Meşrutiyet istekleri, nihayet «Yeni Osmanlılar Cemiyeti» ni kurmakla fi'lî harekete geçmek üzere iken hükûmetçe haber alınmış ve ilgililer Avrupa'ya kaçmışlar, orada neşriyata başlamışlardır.

Sağ taraftaki resimler: Ali Suavi, alttaki de Paris'te iken Âgâh efendi ve Ziya Bey

nin tatbikatı sonunda 1864 yılında iki yüz bin altından çok bir gelir fazlası hasıl olduğu halde, Sadaretten azlolunduğu vakit hazine tamtakır bulunuyordu. Yeni Sadrıâzam ile Vükelâ başbaşa vererek hiç olmazsa devlet memurlarının bir aylığını ödemenin çaresini aradılarsa da, gelirin geçen yılki borçlara havale edilmiş olduğunu, memurların altı aylık maaşlarının biriktiğini ve konsülid faizlerinin zamanının geldiğini görerek şaşkına döndüler. Nihayet o senenin âşâr vergisine ait bir miktar iltizam bedeliyle, yeni veraset fermanına karşılık Mısır vergisine eklenen meblâğı karşılık gösterip Galata bankerlerinden iki milyon altın lira borç alındı.

Devletin malî durumunun bozulmasının başta gelen sebebi, Abdülâziz'in inadı ve vezirlerini yıldıran şiddetli mizacıydı. Âli ve Fuad Paşalar, malî işleri düzeltmek için ellerinden gelen gayreti harcıyor ve hakikaten faydalı tedbirler buluyorlardı. Ne çâre ki, Hükümdarı masrafı kısmağa ikna edemiyorlardı. Abdülâziz, tam Doğulu bir hükümdar tipi idi. Memleketi kendi babasından kalmış öz malı gibi görüyor, keyfince hareket etmek istiyor, kendisini sonsuz salâhiyetli, fakat tamamen mes'uliyetsiz sayıyordu. Arzularının yerine getirilmesinden başka emeli yoktu; ötesini düşünmek istemiyordu. Bütün güçlüklere Vükelânın çare bulmasını bekliyor, kendisine zorluk ve parasızlıktan bahsedilmesine tahammül edemiyordu. Ordu ve donanmayı durmadan kuvvetlendirmek ve bir savaşta Rusya'yı yenerek devlete eski şan ve şöhretini kazandırmak fikri sâbitine kapılmıştı. Memleketin diğer alanlarda da muhtaç bulunduğu kal-

Çağır Ahmed Paşa-zâde Mehmed Bey

Mısırlı Prens Fazıl Mustafa Paşa

→

bütün başka yönde göstermek ister. Abdülhamid'in maksadının olayları amcasının (Abdülâziz) ölüm hâdisesi ile ilgili göstererek bundan azamî nisbette faydalanmayı gözettiğinden bu iddiasındaki samimiyetsizliği ve hakikat payının azlığı kendiliğinden meydana çıkar.

Bibliyografya : Lütfi; Tarih. Abdurrahman Şeref; Yeni Osmanlılar ve Hürriyet. İhsan Sungur; Tanzimat ve →

→

Yeni Osmanlılar. Ali Haydar Midhat; Mithad Paşa "Tabsara-i İbret ve Mir'at-ı Hayret". Mahmud Celâleddin Paşa; Mir'at-i Hakikat. Memduh Paşa; Mir'at-ı Şuunat. İbnülemin Mahmud Kemal İnal; Son asır Türk Şairleri, Son Sadrıâzâmlar. Âlî Paşa; Réponse a Son Altesse Moustapha Fazil Pacha au sujet de sa lettre au Sultan. Şakir Paşa; Yeni Osmanlılar tarihi. İbrahim Necati; Yeni Osmanlılar tarihi. Ebuziya Tevfik; Yeni Osmanlılar tarihi.

Abdülaziz ve Tevhide Hanım

(İlâve : 182)

★

Kavalalı Mehmed Ali Paşanın soyundan gelen beşinci Mısır valisi İsmail Paşa, vali olduğundan beri emeli bu ülkenin imtiyazlarını yavaş yavaş da olsa mümkün mertebe genişletmek ve nihayet Mısır'ı bağımsız bir devlet haline getirmekti. Bundan gayesi ise, Mısır milletinin istiklâle kavuşması değil, şahsen Osmanlı devletinin müdahalesinden kurtulup bildiği gibi hareket etmekti.

İsmail Paşa Abdülâziz'in Mısır seyyahati sırasında ona hulûl etmeğe muvaffak oldu. Hattâ, bu padişahı ilk defa israf ve sefahate teşvik edenlerden birinin de İsmail Paşa olduğu söylenir. İsmail Paşa, 1866 yılında Mısır'da veraset usulünü değiştirecek bir ferman elde etti.

Abdülâziz de, aynı şeyi Osmanlı devleti için hayal ettiğinden bir başlangıç ve örnek olmak üzere bunu kolaylıkla kabul etmişti. İki gün sonra geldiği İstanbul'da imtiyaz fermanını elde ettikten başka bir de hidiv ünvanına nail olan Mısır valisi İsmail Paşa şerefine bir akşam Derya-kaptanı ve hükümdarın hemşiresi Adile Sultanın zevci damad Mehmed Ali Paşanın yalısında büyük bir ziyafet hazırlanmış bulunuyordu. Bu ziyafete, Abdülâziz de davetliydi (4 haziran 1866).

İsmail Paşa İstanbul'a bu gelisinde fevkalâde güzelliği ile şöhret kazanmış olan kızı Tevhide Hanımı da birlikte getirmiş ve Osmanlı sarayına takdim etmişti. Abdülâziz, daha ilk görüşte kendisini bu genç kızın cazibesine kaptırdı. Ona iltifatlarda bulundu. Fazlaca alâka gösterdi. Hidivin da gayesi esasen bu idi. Abdülâziz Tevhide Hanımı beğenir ve onunla izdivac ederse, İsmail Paşa bundan kendi hesabına büyük çıkarlar sağlayabilirdi.

Abdülâziz'in annesi Pertevniyal Sultan da Tevhide Hanımı pek beğenmiş ve "Arslanına" lâyık görmüştü. Hatta, onu nikâhla alması düşüncesini Hünkâra ilk açan o oldu

Abdülâziz, bu düşünceyi hemen benimsedi. Teklifinin Hidiv tarafından da büyük bir memnuniyetle kabul edileceği şüphesizdi. Yalnız bir kere de Sadrıâzâm Fuad Paşanın fikrinin alınması lâzımdı.

Sadrıâzâm saraya davet olunarak huzura çıktı. Abdülâziz kendisine büyük iltifatlarda bulundu ise de meseleyi açmadı.

Fuad Paşa dönüşte tam kayığa binerken Başmabeyinci Ali Bey geldi.

→

Paşa, onun Hünkârdan bir emir getirdiğini sanarak:

"Bir irade varsa tebliğ ediniz!" dedi. Ali Bey :

"Zat-ı sâmileriyle birlikte gideceğiz!" demekle yetindi. Kayığa bindi ve Sadrıâzâmın Kanlıca'daki yalısına birlikte gitti. Selâmlıkta başbaşa kaldıkları zaman padişahın selâmını tebliğ ettikten sonra meseleyi açtı. Hünkârın, huzura çıktığı zaman Tevhide Hanımı pek beğendiğini, nikâhla almak istediğini söyliyerek bu hususiaki düşüncesini öğrenmek arzusunda bulunduğunu haber verdi.

Fuad Paşa, böyle bir şeyi hiç ummadığı için evvelâ şaşıp kaldı. Bu izdivacın doğuracağı mahzurları padişahın kendiliğinden düşünmesi lâzımdı. Çünkü, bundan sonra Hidivin her istediğini Hünkâra yaptırmağa kalkışacağı muhakkaktı. Üstelik, Abdülâzizin ipi ile kuyuya inilmezdi. Yarın öbürgün Tevhide Hanımdan usanması ve onu ihmal etmesi mümkündü. Saraydaki diğer cariyeler durumunda bulunmıyan Tevhide Hanımın bu hale katlanmaması ve memleketine dönmeğe kalkışması akla gelebilirdi. Bir padişahın zevcesi memleketten çıkamıyacağına göre, böyle bir hal vukuunda Abdülâziz'in onu boşaması gerekecekti. Bu ise, Mısır'la vahim bir ihtilâfa yol açabilirdi.

Fuad Paşa bu mülâhazalarla Ali Beye padişahın arzusunun gayet meşru' bir şey olduğunu, lâkin birçok da mahzurları bulunduğunu söyledi ve bu mahzurları sayıp döktü. Başmabeyinci bunları Hükümdara arz edeceğini söyeyince, fikirlerinin yanlış veya eksik şekilde nakledilmesi ihtimaline karşı bunları yazılı olarak bildirmeğe karar verip bir kâğıt parçasına aşağıdaki notu yazdı ve Hünkâra arz olunmasını istedi.

Yazdığı şuydu : "Kullarında iki hal vardır. Birisi sadece Fuadlık, öbürü sadrıâzâmlıktır. Fuadlık, Efendimizin rahatı ve gönlü neyi isterse onu yapmaktır. Sadrıâzâmlık çaresiz bazı mütalea dermeyan etmeyi mecbur eder. Bu mütalea ise sed çekmek değil, sed var mı, yok mu onu aramak ve sed varsa def'i çaresine bakmaktır. Bu dahi düşünmeğe ve efendimizle beraber bir kolay tariki bulmağa çalışmağa muhtaçtır. Onun için bu akşam senin Mısır valisine gitmeni tensib edemem ve bu ifademi veliyyinimetimin ayakları bastığı yerlere yüz bin kere yüzü-

→

kınmayı; malî ve iktisadî imkânları geliştirme çarelerini aramayı birinci plânda saymıyor; İngiltere'ye ısmarlanan zırhlı savaş gemileri geldikçe ve ordunun teşkilâtı genişledikçe memnuniyetinden kabına sığamıyordu. Bu arada meselâ Varna'dan Ruscuğa

→

mü sürerek arzetmeyi yine sadrıâzâmlıkla teklif eylerim. Yine her halde emir ve ferman veliyynimetimizindir".

Sonradan Fuad Paşa yakınlarına şunları söylemiştir:

"— Hünkâr Tevhide Hanımla izdivac ederse Hidiv onun vasıtasiyle her istediğini yaptırır. Fevkalâde imtiyazlar elde eder. Bu suretle devlet zarar görür, halk da bana taan eder. Hem devleti hem nefsimi muhafaza için muvafakat etmedim. Hünkâr bugün getir, diye ısrar ettiği gibi, yarın da bıkar, başımdan al götür diye ısrara başlar. Devletin başına yeniden bir Mısır gailesi çıkar".

Diğer taraftan Abdülâziz, Fuad Paşanın tezkeresini alınca hiddetinden küplere bindi. Çünki Tevhide Hanımla izdivacı adamakıllı kurmuştu. Üstelik Sadrıâzâmın düşüncesini böyle bir pusula ile bildirmesine fena halde içerlemişti. Gerçi Ali Beyin ağızdan naklettiği sözlerde makul ve reddi güç şeylerdi ama, ne olursa olsun bu izdivac olmalıydı. Bunun üzerine başkâtibi sadrıâzâmın yalısına tekrar gönderip mutlaka muvafakatini almasını tenbih etti.

Fuad Paşa, diğer devlet ricali gibi davetli bulunduğu ziyafette hazır bulunmak üzere Derya-kaptanı Mehmed Ali Paşanın yalısına gitmişti. Hariciye nazırı Âlî Paşa, mütercim Rüşdü Paşa, Kavalalı Mehmed Ali Paşanın kızı Zeyneb Hanımın kocası Yusuf Kâmil Paşa ve diğer rical hep bu ziyafette hazır bulunuyorlardı. Şerefine ziyafet verilen Hidiv İsmail Paşa da gelmişti. Fuad Paşa, Hünkârın bu olayı hazmedemiyeceğini bildiği için uşağına:

"Etrafı iyice gözle, eğer başkâtib beyin kayığı bu taraflarda görünürse bana hemen haber ver" diye tenbih etmişti. Diğer taraftan Mehmed Ali Paşa ile İsmail Paşa heyecan içindeydiler. Her an padişahtan haber bekliyorlardı. Hidiv, kazanacağı şerefi ve ileride bu sayede elde edeceği çıkarları düşünerek seviniyor, Mehmed Ali Paşa da bu izdivac tebliğinin kendi evinde yapılacağı hayaliyle kabına sığamıyordu. Hünkârla sadrıâzâm arasında geçenlerden ise, hiçbirisinin haberi yoktu.

Ziyafet neş'e içinde devam ederken, Fuad Paşa yerinden kalkarak Âlî Paşaya yaklaştı ve kulağına eğilip:

"Sadaretinizi tebrik ederim!" dedi. Çünki, Mabeyin Başkâtibinin geldiğini öğrenmişti. Aşağıya indi. Onu beş çiftelisine aldığı zaman gülerek:

"Neden geldiğinizi biliyorum!" de-

→

di. Emin Bey, iradeyi tebliğ etti. Fuad Paşa çıkarıp mührü verdi. Başkâtib, mührün bir zarf içine konularak ağzının mühürlenip kendisine o şekilde teslim edilmesi gerektiğini hatırlatınca:

"Bu da bizim ihdas etmiş olduğumuz bir usul olsun" dedi. Emin Bey, kendi kayığına binerek saraya, Fuad Paşa ise Kanlıca'daki yalısına döndüler. Abdülâziz, mührün alındığı haberi geldikten sonra damadının yalısına gitti. Tevhide Hanımın sözünü ağzına almadı. Fuad Paşayı azletmişse de, mütaleasını kabul zorunda kalmıştı.

Sadaret mührü ertesi günü Âlî Paşa'ya değil, mütercim Rüşdü Paşaya verildi. İsmail Paşa hem umduğu işin olmayışına, hem de kendi davetli bulunduğu bir ziyafette sadrıâzâmın azledilişine çok üzüldü. İstanbul'u terkedib derhal Mısır'a dönme kararını aldı. Hattâ eşyalarının bir kısmını vapura yolladı. Bu hareketinin hükümdara karşı çok çirkin düşeceğini söyliyerek onu bu düşüncesinden vazgeçirdiler.

Abdülâziz, bu meseleden dolayı Fuad Paşaya, onu bir daha Sadrıâzâm olarak kullanmıyacak kadar gücenmiştir. Hidivin de gitmeğe kalkışmasına da canı sıkılmış ve huzuruna çıktığı zaman kendisine ağır sitemlerde bulundu ve: "Fuad Paşa için darılmışsın... gidecekmişsin, uğurlar olsun, var git. Askerini de al götür, bana lâzım değildir. Amma, bir kerre görüp anladın mı devletimizin şu hali nedir? Bunlara sebeb hep o adam değil midir? Bu ne hamiyetsizliktir sen insaf et? Sen de insaf et, şimdiye kadar hiçbir menfaati görülmedi. Meğer bütün gün yalan söylermiş. Bir de anali bu adamı istemiyor" dedi. İsmail Paşa bunun üzerine af diledi. Fuad Paşa ise, memleket menfaatlerini her şeyden üstün tuttuğu için esasen azli de, hattâ daha ağır bir muameleye uğramayı da göze almış bulunuyordu. Abdülâziz ondan asıl hıncını, birlikte gittikleri Avrupa seyyahatinde almış, paşayı her vesile ile olmayacak kaprisler ileri sürüp tahammülü güç durumlarda bırakmış, ağır hakaretlerle ezmişti.

Bibliyografya : Memduh Paşa; Mir'at-ı şuunat. Mahmud Celâleddin Paşa; Mir'at-ı hakikat. Ali Fuad; Rical-i mühimme-i siyasiyye. Lütfî; Tarih. İbnülemin Mahmud Kemal İnal; Son Sadrıâzâmlar. L. Gordey; Voyage du Sultan Abdulaziz de Stamboul au Caire. Zeki Pakalın; Son Sadrıâzâmlar ve Başvekiller.

kadar uzatılan demiryolu sayesinde Paris'e dört buçuk ve Londra'ya beş günde gitmek imkânı hasıl olmuş bulunması, onu ikinci derecede ilgilendiriyordu.

Tuna vilâyetinde Bulgar çetecilerinin faaliyeti

Avrupa'da çeşitli olaylar cereyan ederken, Rusya da boş durmayıp Panislavizm hareketini kuvvetle destekliyordu. Rus memurları, Balkan Yarımadasının her yerine sızarak Güney Slavlarını Osmanlı Devleti aleyhine durmadan kışkırtmakta idiler. En büyük propagandaları Paris Andlaşmasında taahhüt edilen ıslahatın yapılmamış olmasıydı. Panislavist teşekkülün kurduğu silâhlı çeteler, nihayet 1866 yılı yazında Bulgaristan'a sızarak sâkin ve yeknesak bir köylü hayatı geçiren, hayvancılıkla geçinen, hallerinden memnun Bulgar tebaayı zorla devletleri aleyhine ayaklandırmağa kalkıştılar. Tuna Valisi Midhat Paşa durumu tetkik edip

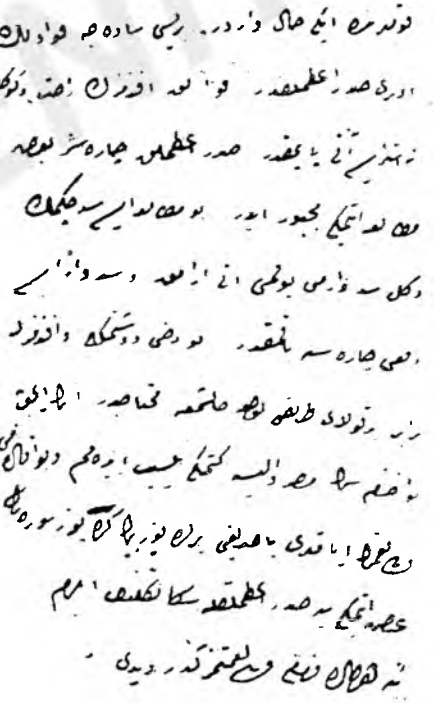

Abdülaziz'in Hidiv İsmail Paşanın kızı Tevhide Hanımla evlenmek arzusu üzerine Sadrıâzam Fuad Paşanın düşüncesini bildiren mektubun orijinali

Sultan Abdülâziz'in kendisiyle evlenmek istediği Hidiv İsmail Paşanın kızı Tevhide Hanım

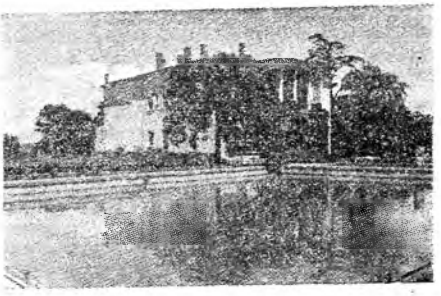

Emirgân'da Hidivin köşkü

Aynı yerdeki diğer köşk

derhal Babıâli'ye bildirdi. Aldığı cevapta böyle hareketlerin şiddetle tenkil edilmesi emrediliyordu.

Midhat Paşa, bunu gizli tutarak askerî hazırlıkları tamamladıktan sonra yeni hâdiseleri beklemeğe başladı. Çok geçmeden Ziştovi'den gelen bir telgraf, o gece Eflâk'ten bir kaç silâhlı çetenin sızdığını ve Ziştovi'deki Bulgar gençleriyle birleşip harekete geçtiklerini, ilk olarak da o sabah kuzularını otlatmak için kasaba dışına çıkan beş Türk çocuğunu feci şekilde öldürdükten sonra Tırnova'ya doğru gittiklerini bildirdi.

Midhat Paşa, hemen hazır bulunan askeri alıp bir vapurla Ziştovi'ye gitti. Burada, Müslüman ve Hıristiyan halkı büyük bir dehşet ve korku içinde buldu. Tırnova'dan aldığı bir telgraf, eşkıyanın kendilerine katılan yerli Bulgarlarla birlikte iki yüz kişi kadar olduklarını, lâkin yol boyunca birçok Bulgar gençlerinin bunlarla birleştiklerinden sayılarının gittikçe arttığını anlatıyordu. Midhat Paşa daha evvel eski ihtilâllerde âsilerin sığınmayı âdet edindikleri Kapinova ve İblanova manastırlarına dörder bölük asker koymuştu. Eşkıya Gabrova yoluna hâkim bulunan bu manastırlar yüzünden o taraftan Balkanı tutamıyarak Selva'ya doğru çekildi. Tırnova'da iki tabur asker vardı. Bunlar hemen gerekli yerlere sevkedilip Müslümanlarla çetecilerden bıkmış olan bir kısım Hıristiyan halkın da yardımıyle eşkıya sarıldı. Çoğu teslim oldu. Bir kısmı kaçabildi.

Diğer taraftan İslimiye, Kazgan, Toryan ve İvraca gibi üç beş günlük yerlerden onar, yirmişer kişilik çeteler Tırnova ve Selva taraflarına yayıldılar. Uğradıkları köyler, dehşet ve heyecan içinde kalıyor, Hıristiyanlardan çekinen Müslümanlar camilere, Müslümanlardan çekinen Hıristiyanlar ise kiliselere sığınıyorlardı. Eşkıya, asker tarafından her tarafta sıkıştırılıp yakalanmaktaydı. Yağma ve katliâma engel olmak için silâh taşımak vilâyetin bir emriyle yasak edildi. Eşkıya ile birlikte bir sürü de *yağmacı* yakalanmıştı. Hepsinin yargılanması için Tırnova'da altısı Türk, ve altısı Bulgar halkının ileri gelenlerinden olmak üzere bir mahkeme kuruldu. Ruscukta bulunan yabancı konsoloslar bu muhakemede hazır bulunmak üzere Tırnova'ya gelmişler veya vekillerini göndermişlerdi. Ceza Kanununa göre yargılanan çeteciler idama mahkûm oldukça hemen mazbataları yapılıp hükümleri asılmak suretiyle infaz olunuyor, yerli Bulgarlardan bunlara cephane götüren veya kılavuzluk edenler prangaya vurulmak ve küreğe konulmak üzere Vidin'e gönderiliyorlardı.

Üç dört gün müddetle günde sekiz on çeteci asıldı ve bir o kadarı pranga ve kürek cezasına mahkûm oldu. Kargaşalıklara ve yağma hareketlerine kalkışan, Müslüman-Hıristiyan halktan kim olursa olsun şiddetle cezalandırılıyorlardı. Bir Bulgarın karısını öldürdüğü meydana çıkan Mehmed adlı zaptiye çavuşu tutulup kurşuna dizildi. Bu serî ve âdilâne tedbirler sayesinde ortalık bir hafta içinde yatıştı ve Niş ve Sofya tarafları *müstesna olmak* üzere diğer bölgelerde ve bilhassa Filibe ve İslimiye taraflarında isyana hazırlanan köy ve kasabalar halkı bundan vazgeçtiler.

Kuzu otlatan beş çocuğun katilleri Tırnova'da asıldıktan sonra, Ziştovi ihtilâlinde parmağı olanlar meydana çıkarılarak bunlara yardım eden yerli ve yabancı bazı papazlarla birlikte Ruscuğa getirildiler. Bunlar, Ruscuk Temyiz Mahkemesinde yargılanarak idama mahkûm olanların hükümleri hemen infaz olundu. Kürek cezası yiyenler prangaya vuruldu. Yerli papazlar Aynaroz'a sürüldü. Yabancılar konsolosları vasıtasıyle memleketlerine gönderildiler (1867).

Kila'-ı erbaa (Dört kale) nın Sırblara terki

8 eylül 1862 tarihinde imzalanan İstanbul protokolü ile Sırbistan'da Osmanlı askeri işgalinde bulunan kalelerden Sokod ve Ujitsa (Eskihisar) tamamen Sırp Beyliğine terk edilmiş, buna karşılık dört kale, yani Belgrad, Şabaç (Böğürdelen), Semendre ve Gladova (Feth-ül İslâm) eskisi gibi Osmanlı askerî işgalinde kalmıştı. Girid meselesinin alevlendiği bir sırada Sırbistan Beyliği, bu dört kalenin muhafazasının Sırp askerine bırakılmasını kat'î şekilde istedi. Sırp Knezi Mihal'i buna teşvik eden Üçüncü Napoléon'du. Rusya da kendisini destekliyordu. İngiltere bu hususta Osmanlı Devletini mukavemete teşvik etmiş, Avusturya ise tarafsız görünmüş, lâkin meselenin barışçı görüşle hallini suretâ tavsiye etmişti.

Sırp Beyliğinin bu isteğinin reddi, Tuna boylarının yeniden kan ve ateşe boğulması, devletin başına mutlaka yabancı müdahaleyi gerektirecek bir gailenin açılması demekti. Mesele Vükelâ Meclisinde görüşüldü. Sonunda, Sırbistan ahalisinin devletlerinden vâki niyazları üzerine, kaydı ile bu dört kaledeki Osmanlı askerinin geri çekilip muhafazalarının Sırbistan Beyine bırakılması kararlaştırıldı. Mesele Hükümdara arzedilerek iradesi alındı. Ancak, bu kalelerde Sırp bayrağı ile birlikte Osmanlı bayrağı da bulunacak, yani fiilen olmasa bile, hükmen Osmanlı Devletinin yüksek hâkimiyetinin devamı kabul edilecekti. Bunun üzerine Sırbistan Beyi Mihal Obrenoviç'e hitaben bu mealde bir ferman sadır olarak mesele halledilmiş oldu.

Kalelerde Osmanlı bayrağının bulunması ve bunların Kıla-ı Hakaniye diye anılmakta devam edilmesi aslında zavahiri kurtarmak için başvurulmuş zayıf bir çareden başka bir şey değildi. Görünüşte, Sırbistan Beyliği, Osmanlı İmparatorluğuna tâbi bulunduğu için hukukî durumda hiç bir değişiklik olmuyordu: aslında ise Sırbistan'ın devlete bağlılığı lâftan ibaretti. Çünkü, devlet nüfuzu buralarda katiyen geçerli değildi. Mihail, *müstakil bir hükümdar gibi* hareket ediyor, aradaki anlaşmaya rağmen istediği kadar askeri silâh altında bulunduruyor, Osmanlı Devleti ile imzaladığı andlaşmalara ister uyuyor, ister uymuyordu. Sırbistan'da Türk hâkimiyetinin tek fiilî eseri ise, bu dört kalenin askeri işgal altında bulunmasıydı. Bunun için, bunların Sırp askerinin muhafazasına tevdii, Osmanlı Devletinin Sırbistan'dan tamamen el çekmesi ve 1521 yılında Kanunî Sultan Süleyman Han'ın Macarlardan aldığı Belgrad kalesinin 346 yıl sonra daimî olarak Sırplara terki demekti. Fetihler devresinde Osmanlı İmparatorluğunun pek mühim bir dayanak noktası olup Osmanlılar tarafından Dârüccihad (= Savaş Yurdu) diye anılırdı.

Belgrad'ı Sırbistan Beyliğine teslim eden ferman, 18 nisan 1867 tarihinde kalenin son Osmanlı kumandanı ve muhafızı Ali Rıza Paşa ile Prens Mihail'in hazır bulunduğu bir törende okunup burçlara Sırp ve Osmanlı bayrakları çekilerek Belgrad kalesi Osmanlı askeri tarafından Sırp askerine teslim edilmiştir. (Başbakanlık Arşivi Name Dosyaları. No. 395).

O günkü şartlara göre katlanılması çaresiz bulunan bu olay, Âli Paşanın düşmanlarına ayrı bir fırsat vermiş ve kendisine ağır hücumlarda bulunulmuştur. Kalenin istirdadında:

Çıkarup leşker-i küffarı didim tarihin,
Belgırad kal'asını aldı Mehemmed Paşa.

tarihi söylenmişti. Bu seferki terkinde Ayaşlı *Hayri*:

Çıkarup leşker-i islâmı didim tarihin,
Belgırad kal'ası Sırplu eline geçti vah.

tarihini düşürmüş, Ziya Paşa da Zafarname Şerhinde:

Belgırad kal'asın ihsan ile Sırbistan'a
Devletin kıldı tamamiyyetini istikmal.

beytleriyle yine pek haksız olarak hücumda bulunmuştur.

Mesele bu şekilde halledildikten sonra, Sırp Prensi Mihal Obrenoviç, *resmen tâbi* bulunduğu Osmanlı İmparatoruna teşekkürlerini bildirmek için Belgrad kalesinin son muhafızı Ali Rıza Paşa ile birlikte İstanbul'a gelmiştir. Varna'ya kadar kara yolu takip edilmiş, *sonra bilhassa gönderilen* «Sultaniye» vapuriyle İstanbul'a gelinmiş, Prens Mihal huzura çıkarak milleti namına Abdülâziz'e teşekkürlerini arzetmiştir.

GİRİD İHTİLÂLİ, 1284 FERMANI VE PARİS KONFERANSI, PANİSLAVİZM, BAZI EYÂLETLERDE DURUM

İngiltere Başbakanı Lord Palmerston'un vefatı üzerine bu devlet yavaş yavaş Avrupa meseleleriyle doğrudan doğruya alâkadar olmayarak bir nevi inziva siyaseti takibine başlamıştı. Nitekim, Avusturya ile İtalya ve Fransa, Danimarka ile Prusya ve Avusturya, ve Avusturya ile Prusya ve İtalya arasında son çıkan olaylar ve savaşlarla hemen hiç ilgilenmemişti. Avrupa'da ise, Avusturya'nın yıldızı yavaş yavaş sönmüş,

Askerliğe meraklı olan Abdülâziz, sık sık yaptırdığı geçit resimlerinden birini kumandanlarla beraber takip ederken (Aslı Topkapı Sarayı Galerisindedir)

buna mukabil Prusya'nın ve bilhassa Fransa'nın siyasî nüfuzu artmıştı.

Osmanlı Devletinde de Fuad Paşanın Sadaretten azledilerek yerine Mütercim Rüştü Paşanın geçmesi, Fransız nüfuzunun artmasına sebep olmuştu. Rüştü Paşa, Sadaret makamına geldiği zaman büyük bir malî krizle karşılaşmıştı. Dış kredi faizlerini ödemek için bir kısım vilâyetler gelirlerinin tamamen bu işe tahsisi suretiyle malî itibarın yükseltilmesi istenmişse de, daha bir çok mübrem ihtiyaçlar bulunduğu için Galata bankerlerine başvurulmuştu.

İşte, devletin bu en sıkışık zamanında Girid ihtilâli patlak verdi.

1830 tarihinde istiklâlini elde eden Yunanistan, hâlâ bir türlü sükûn ve istikrara kavuşamamıştı. Sonsuz bir ihtiras, bu milleti rahat bırakmıyordu. Büyük Yunanistan ve Bizans hülyası fikr-i sabit halinde zihinlere yerleşmişti. Balkanların yarısı, bütün Trakya, Istanbul, Marmara Havzası, bütün Ege adaları, Girid, Kıbrıs, Batı Anadolu ve hattâ Kuzey Karadeniz kıyıları bu malihülyaya dahildi. Paris Andlaşmasından sonra birbirine yaklaşan Rusya ve Fransa, Yunanistan'ı yeniden kışkırtmağa başlamışlardı. Bir Rus prensesiyle evlenmiş olan yeni Yunan kralına İngiltere kendi işgalinde bulunan Yedi Adayı terketmiş, Babıâli de bunu Yunanistan lehine tasdik zorunda kalmıştı (Mahmud Mes'ud; Mecmua-i Muahedat, C: 5, S: 40). Bu hal, Yunan Megalo İdea'sını büsbütün kamçılamış ve bu sefer ilk hedef olarak Girid'e göz dikmelerine sebep olmuştur.

Osmanlıların Venediklilerden aldıkları Girid, bundan sonra yüz elli yıl kadar barış ve huzur içinde yaşamıştır. Çar Petro devrinden itibaren Rus tahrikleri Hıristiyan Osmanlı tebaası arasında huzursuzluk yaratmağa başlamış, Fransız İhtilâli de miliyet fikirlerinin yayılmasına yol açınca devletin zayıflayan iç düzeni Hıristiyanlarla meskûn bölgelerde bağımsızlık fikrinin doğup gelişmesine sebep olmuştu. Mora Rumlarının bu gaye için kurmuş oldukları Etniki Etarya, Girid'de de faaliyet göstermeğe başlamıştı. Dolayısıyle Mora âsileriyle beraber Girid'li hıristiyanlar da ayaklanmışlardı. Bu isyan o zaman Mehmed Ali Paşa vasıtasıyle bastırıldı ise de 1830 yılında Yunanistan istiklâline kavuştuğu halde Girid'in Osmanlı idaresinde kalması üzerine ikinci bir ihtilâl kopunca Babıâli, Mehmed Ali Paşaya bir daha başvurmuş ve onun eşkiyayı sür'atle tenkil etmesine karşılık adanın idaresi kendisine bırakılmıştı. 1840 Londra anlaşması üzerine Adanın idaresi Mısır Valisinden alınmış ve yine doğruca Devlete bağlanmıştı. Bu hâdise üzerine, Mehmed Ali Paşanın korkusundan adadan göçmüş olan ihtilâlciler yavaş yavaş geri döndüler ve halkı yeniden ayaklandırdılar. Devlet, bu ayaklanmayı da kolayca bertaraf etti.

İlk hareketlerin başlaması

Bu seferki Girid ihtilâli ise, daha geniş ölçüde ve daha plânlı olarak hazırlanmıştı. Girid Rumları vergilerin ağırlığı, gümrük resminin yüksek nisbeti, vergi cibayetinde belli bir usulün bulunmayışı, mahkemelerin âdil olmayışı gibi bahanelerle Vali İsmail Paşayı devlete şikâyet ettiler (14 mayıs 1866).

İsmail Paşa, adada bir ayaklanma hazırlandığını hissetmişti. İlk iş olarak toplantıları yasak edip böyle yerlere gidenlere âsi gözüyle bakılacağını ilân ederek Müslüman ahalinin korunması için de gerekli yerlere asker sevketti. Babıâli'den Giridlilere gelen cevapta ise, durumlarının düzeltilmesine çalışılacağı, nizamlara karşı gelenlerin ise şiddetle cezalandırılacağı bildiriliyordu. Bunun üzerine ihtilâl patlak verdi.

Babıâli, elçileri vasıtasıyle büyük devletlere verdiği notada, Atina'da bulunan kışkırtıcıların gazeteler vasıtasıyle bir takım fesad uyandırıcı yazılar neşrettiklerini, alenen ve Yunan hükûmetinin gözü önünde çeteler kurduklarını ve Yunan basınının Osmanlı Devleti aleyhine tecavüzkâr yazılar yayınlandığını bildirdi.

Girid'de ise bir anda bir kaç bin âsi toplanmıştı. Babıâli'ye vermiş oldukları şikâyetin bir aynını —hiç bir münasebeti olmamak gerekirken— konsoloslara tevdi ettiler. Hanya'daki Rus konsolosu esasen durmadan Hıristiyanları ayaklandırmağa çalışıyordu (Mahmud Celâleddin Paşa; Mir'ât-ı Hakikat, S: 25). Bu zat, ada Rumlarına Yunan kralının aldığı Rus prensesinin çeyizi olarak adanın kendisine verilmiş olduğunu telkin ediyordu. Diğer taraftan Yunanistan da büyük bir propaganda faaliyetine girişmişti. Konu Osmanlı idaresinde ıstırap çeken Hıristiyanlar meselesi olarak ortaya atılıyordu. Prusya tehlikesine karşı Rusya'ya dayanmak ihtiyacını hisseden Fransa, Girid meselesinde Rus - Yunan tezine katıldığı için bu buhran bir Avrupa meselesi haline gelerek Osmanlı İmparatorluğunu ciddî bir tehlike karşısında bırakmıştı (İsmail Hâmi Dânişmend; İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C: 4, S: 209).

Girid âsileri, Babıâli'nin son cevabı üzerine Sfakiya adlı sarp dağlık bölgede toplanarak Girid'in Yunanistan'a ilhakını ilân ettiler (2 eylül 1866). Girid'de on altı tabur Osmanlı askeri mevcut olmakla beraber, Babıâli, Avrupa devletlerinin müdahalesine meydan vermemek için hemen silâhlı tenkil hareketlerine girişmedi.

Âsiler ise, bu halden büsbütün şımardılar. Reisleri Hacı Mihail bütün Ada Hıristi-

yanlarına hitaben neşrettiği beyannamede: «Kim silâhını alıp yanıma gelmezse, evini ve harmanını yakarım» diye ilân etti. Bu yüzden aslında isyana karışmak istemeyen bir çok Hıristiyanlar da korkularından ona katılmak zorunda kaldılar. Âsilerin cemiyeti bu suretle büyüdü.

Abdülâziz'in emri üzerine Mısır Hidivi, Girid'e Ferik Şahin Paşa kumandasında dört tabur asker gönderdi. Vali İsmail Paşa ile, askerî kumandan Osman Paşa yanlarında iki tabur asker bulunduğu halde isyan merkezlerinden olan Apokron nahiyesi civarındaki Fıstıklı köyüne giderek halkı sükûna dâvet eden rumca bir emirname dağıttılarsa da, burada toplananlar bunu dinlemediler ve 2400 metre yüksekliğindeki Sfakiya dağına çekildiler. Bir kısmı itaate can atıyor, fakat Haci Mihail'den korkuyorlardı.

Yunan hükûmetinin tutumu ve Babıâli

Yunanistan hükûmeti sureta resmen tarafsızlığını muhafaza etmekteydi; aslında ise, Atina'da âsilere yardım için kurulan bir komisyon alenen faaliyette bulunuyordu. Bu komisyon vasıtasıyle Girid'e muntazaman para, silâh, cephane, erzak ve hattâ gönüllü gönderilmekteydi. Bu arada, içlerinde Albay Koreneos'un da bulunduğu bir çok Yunan subayları da gerillayı teşkilâtlandırmak üzere aynı vasıta ile adaya ulaştırılmışlardı. Bütün bu işlerde Yunan vapurları kullanılıyor ve bu vapurlar Yunan donanmasına mensup gemilerin himayesinde sefer yapıyorlardı. Bu olaylar, Batılı devletlerin gözü önünde geçtiği halde ve Babıâlinin ikaz ve itirazlarına rağmen Yunanistan'ın tarafsızlığını muhafaza ettiği kabul olunmaktaydı. Beri taraftan isyana katılanlarm aile efradı, ne olur ne olmaz mülâhazasıyle yine Yunan kayık ve vapurlarıyle Yunanistan'a göçüyor, bu ise Osmanlıların hıristiyan ahaliyi tehcir ettiği şeklinde propaganda ediliyordu. Atinalılar işi, Osmanlı sefareti önünde nümayişlerde bulunmağa kadar ileri vardırdılar. İngiltere ve Fransa devletleri Suda'ya, Rusya Hanya'ya birer vapur gönderdiler. Haci Mihali kumandasındaki çeteler hareket geçerek müslüman ve isyana katılmayan hıristiyan köylerine hücum edip bunları yakmağa ve halkını vahşice öldürmeğe başladıklarından İsmail Paşanın gönderdiği kuvvetler, bunların bir kısmını dağıttı. Apokron ile Kandiye taraflarındaki müslüman halk, bütün mal ve mülklerini bırakarak kalelere can atmak üzere yollara düşmüşlerdi. Eylül ayı sonlarında Kandiye kalesinde elli bin kişi birikmişti.

Osmanlı Devleti, bunun üzerine kesin siyasî ve askerî tedbirler almaya karar verdi. Siyasî tedbir olarak meseleyi bütün teferruatiyle ve doğru bir şekilde, bilhassa Yunanistan'ın rolü belirtilerek bir nota halinde yabancı devletlere bildirdi. Askerî tedbir olarak da adaya yeniden kırk bin kişilik bir kuvvet gönderildiği gibi, Yunanistan'dan silâh, cephane ve gönüllü sevkini durdurmak için adayı donanma ile abluka altına aldırdı.

Küçük Yunanistan, bir taraftan bu bölgelerdeki büyük emellerini de tatmine vesile bulmak, bir yandan Osmanlı Devletini, ayrıca meşgul etmek için Kiryako adlı bir şakinin idaresindeki çetelerle Tesalya taraflarını da ayaklandırmağa çalışıyordu.

Fransa, büyük bir hararetle Yunan tezini savunmaktaydı. Yunanlıların eski dostu İngiltere de kayıtsız kalamadı. Bir müddettir kapandığı siyasî inzivadan Yunanlılar lehinde müdahalede bulunmak için ayrıldı. Bunu derhal yapmayarak uygun bir fırsatını bekledi. Evvelâ Fransa ve Rusya, Babıâliye başvurup meselenin kökünden halli için adanın Yunanistan'a terkini veya hiç olmazsa burada muhtar ve imtiyazlı bir idare kurulmasını istediler. Misal olarak Sisam'daki idareyi gösteriyorlardı. Babıâli, bu müracaatlere hiç iltifat etmedi. Müslüman ve Hıristiyan halk mümessillerinden kurulu bir heyeti İstanbul'a dâvet etti. Âsiler buna razı olmadılar.

Bunun üzerine adada sistemli bir tenkil hareketi başlayınca, yabancı müdahale hemen kendini gösterdi. Bu, daima böyle olurdu. Hıristiyan çeteciler Müslüman köylerine

Sfakiya (Girid) âsileri

hücum edip bunları yakar, yıkar, sayısız masumu katliâm eder, kimse sesini çıkarmaz, hattâ bu hareketler takdir ve teşvik görür; lâkin, köylerini yakılıp yıkılmaktan ve masum halkını vahşice öldürülmekten korumak için Devlet kuvvetleri çok zaman kendi dindaşlarını bile katliâmdan çekinmeyen bu eşkiya sürüsüne karşı harekete geçince, Hıristiyan âleminde hemen: «Türkler Hıristiyanları kesiyor!» feryatları yükselirdi.

İşte bunun için, vazifesi âsâyişi ve emniyeti temin ve tebaasının can ve malını korumak olan devlet ordusu harekete başlar başlamaz, bu yabancı müdahale takip etti.

Babıâli. Avrupa devletlerinin istek, ısrar ve hattâ tehditlerine rağmen onların devletin iç işlerine müdahalelerini red ile, milletlerarası bir komisyonun Girid'de incelemelerde bulunmak hususundaki arzularını da kabul etmedi.

Mustafa Nailî Paşa'nın Girid'e gönderilmesi

Nihayet, Fransa ve İngiltere'nin teşebbüs ve ricaları üzerine otuz yıl müddetle

Girid'de Hanya limanı

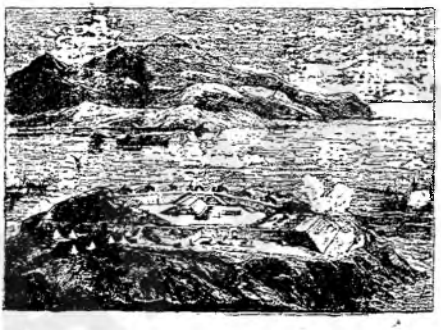

Girid'de Suda limanını koruyan Aziziye tabyası (öndeki) ve adacık üzerindeki eski Suda kalesi

Girid valiliğinde bulunduğu için Giridli diye anılan eski Sadrıâzam Mustafa Nailî Paşanın meseleyi hal için büyük yetkilerle adaya gönderilmesine karar verildi.

Mustafa Nailî Paşa, Mecidiye vapuriyle yola çıkarak 10 eylül Salı gecesi Suda limanına vardı. Âli Paşa ise, bu münasebetle büyük devletler nezdinde bulunan elçilerimize gönderdiği tahriratta Mustafa Nailî Paşaya verilen talimatın, yabancı tahriklerle isyan etmiş olan Girid halkı hakkında gayet iyi niyetleri ihtiva ettiğini; Girid meselesinin Osmanlı Devletinin tamamen bir iç işi olduğunu, Yunanistan'ın ise İzdir ve Karvasara taraflarına hâlâ durmadan asker himayesi altında haydut çeteleri sevkettiklerini bildirdi.

Mustafa Nailî Paşa, Girid'e varır varmaz daha o gece Girid'i ablukaya memur ve deniz kuvvetlerinin kumandanı olup Suda limanındaki Şadiye gemisinde bulunan Ferik İbrahim Paşa ile görüştü. Neticede, adaya Yunanistan'dan gelen devamlı yardımın tamamen durdurulamadığını, buna sebep ise ablukaya memur edilen deniz kuvvetlerinin yeter derecede olmadığı anlaşıldı.

Mustafa Nailî Paşa, bir taraftan bu hususu hemen Babıâliye bildirip ablukanın tam olarak tatbiki için gerekli tedbirlerin alınmasını istedi; diğer taraftan da tenkil hareketlerine girişti. Sarp dağlara çekilmiş ve sığınmış olan eşkiyaya karşı bir şey yapamıyordu. Kendisi esasen cahil ve hattâ ümmî bir zat olup Girid Valiliği sırasında da kötü hâtıralar bırakmıştı. Âsiler, kendisiyle hiç bir müzakereye girişmek istemediler.

Girid'le Yunanistan arasında ise münakale rahatça devam ediyordu. Çeteciler, bir ara cüretlerini iyice arttırarak Resmo'da bulunan Mısır askerlerine mahsus hastahaneyi basıp yararlıları parça parça ettiler. On tanesini de kilise kapısının önünde astılar. Mustafa Nailî Paşanın buraya sevkettiği kuvvetlerle yedi saatten fazla savaşıp sonra çekildiler.

Tenkil hareketinin hızlanması ve Batı devletleri

Bu vak'a Mısır'da duyulunca Cihadiye Nazırı İsmail Paşa, yedi tabur askerle hemen Girid'e gönderildi. Kapas mevkiinde bu askerle dört bin kadar âsi arasında şiddetli bir savaş geçti. Âsiler, ağır telefat verdiler ve bunun öcünü almak için, Müslüman mezarlıklarını tahrip ettiler. Resmo civarındaki Arkadi manastırında Yunan Albayı Korenos kumandasında olarak kalabalık bir çeteci grubu bulunuyordu. Resmo askerî hastahanesine de esasen bunların saldırdığı tahmin edilmekteydi. Mustafa Nailî Paşa altı tabur askerle burasını sarıp eşkiyaya teslim

olmalarını bildirdiyse de, teklifine pencere ve mazgallardan mermi yağdırmakla cevap verdiler Bunun üzerine manastıra hücum edildi. Patlayan ve iki tarafa da zayiat verdiren bir lâğımın açtığı gedikten içeri girildi. Çeteciler kendilerini oda oda müdafaa ettiler. Üç buçuk saat süren çarpışmalardan sonra buradaki altı yüz çeteci temizlendi. Bu sırada, eşkiya reislerinden bazıları —işin ciddîye doğru gittiğini görerek— dehalet ettiler. Lakos dağlarının zirvelerine kadar çıkan devlet askeri, eşkiya ile burada savaşa tutuşup bunları süre süre deniz kıyısına kadar indirdi. Bunların dört yüz kadarı bir Rus vapuruna ilticaya muvaffak oldular. Af talebiyle teslim olanlardan yedi binden fazla silâh alındı.

Tenkil faaliyetinin hızlanması Batı devletlerinin hoşuna gitmiyordu. Babıâliyi yine tazyike başladılar.

Âli Paşa, hâlâ ada halkından mürekkep bir heyetle müzakerelere girişerek anlaşmak düşüncesindeydi. Bunun üzerine Server Efendi adlı bir zat, Girid'e yollandı. Girid köy ve kasabaları Müslüman ve Hıristiyan halkından ikişer kişi seçilip otuz beş kişilik bir heyet kuruldu ve bu heyet Tali'a vapuriyle Istanbul'a getirilip Fındıklı'da hususî şekilde hazırlanan bir konağa misafir edildi ise de, bunun hiç bir faydası olmadı. Çünkü Girid âsîleri, bunu kabul edeceklerin hain sayılacağını ilân etmişlerdi.

Bu sırada Kandiye'deki Rus konsolosu bu heyetin seçilip Istanbul'a gönderilmesine engel olmak için elinden geleni yapmış ve hattâ bu hususa dair yazmış olduğu bir mektup ele geçmişti.

Babıâli, müzakere yoliyle bir şey elde edilemiyeceğini anlamıştı. Mustafa Naili Paşa ise, tenkil hareketlerinde kat'î bir muvaffakiyet kazanamamıştı, Nihayet her şeyden evvel âsilerin mutlaka ve kat'î şekilde sindirilmelerine karar verildi. Bunun üzerine Âli Paşa tarafından Mustafa Naili Paşaya mektup gönderilerek Girid meselsinin onun gayretiyle yatıştığı, kedisi gibi mühim bir vezir orada bulundukça ise, hâlâ ehemmiyet verildiği mânası çıkacağı, bunun için askerî kumandayı Hüseyin Avnî Paşaya bırakıp hemen Istanbul'a dönmesi bildirildi (Girid İhtilâline Dâir Muhtıra; İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal'ın Son Sadrıâzamlar, S: 81 den naklen). Yerine ise, Serdar Ömer Paşa gönderildi.

Ömer Paşanın Girid'e gönderilmesi, Âli Paşanın Sadareti

Girid meselesi, bir taraftan da, yavaş yavaş bir Yunanistan meselesi haline geliyordu. Gerçi Başvekil Komandoros hâlâ tarafsızlık iddiasında ise de, Yunan hükûmeti Koreneos'u ihtilâli idareye memur etmişti. Hattâ Tesalya'da, Armira taraflarında faaliyette bulunan Kiryako'nun hareketlerini de yarı gizli yarı açık himaye ediyordu. Bu sırada İngiltere politikasını değiştirmeğe ve pek haksız bulduğu Yunanistan'ı desteklememeğe başlamıştı. Babıâli, bu sayede Fransız ve Rus politikasının tazyiklerine daha cesurca dayanabiliyordu. Hattâ Rusya Dışişleri Bakanı Gorçakof'un Istanbul'daki sözcüsü, kesilmiş olan ve Tesalya ile Epir'in de Yunanistan'a verilmesi fikrini savunan Fransız Elçisi Mutiye'ye (Moustier) yalnız Girid'in terki için en az ikinci bir Navarin'e ihtiyaç bulunduğu bildirildi. İşte, kesin tenkil hareketlerine girişmek üzere Serdar Ömer Paşanın adaya gönderilmesi de bunun üzerinedir.

Mustafa Naili Paşa Girid'e gönderildiği zaman Sadaret makamında Mütercim Rüştü Paşa bulunuyordu. Girid meselesinin en buhranlı zamanlarının gelip çattığı ve nerede ise Yunanistan'la bir savaş patlak vermek üzere bulunduğu sırada, yine Rusların teşvikiyle Sırbistan; kalelerdeki Osmanlı askerinin çekilerek bunların kendisine verilmesini istemiş ve devletin başına bu dar zamanda yeni bir gaile çıkmıştı. Mütercim Rüştü Paşa, kendisi iktidarda değilken başkalarını tenkid etmeği pek sevdiği halde, bir müşkülâta uğradı mı işi bırakırdı. Bu sefer de öyle yaparak Sadaret makamından istifa

Girid âsileri ve papazların rolü

etti. Yerine ise, bilâkis en güç zamanlarda vazife kabul etmeyi şeref sayan Âli Paşa tayin edildi (11 şubat 1867). Şüphesiz ki bu durum memleket için de daha isabetli oldu. Âli Paşa Sadaret makamına geçince, Hariciye Nezaretine de Fuad Paşayı tayin ettirdi.

Üçüncü Napolyon'un Sultan Aziz'i dâveti

Bu sırada Fransa İmparatoru Üçüncü Napolyon, Milletlerarası Paris Sergisinin açılması münasebetiyle Abdülâziz'i Fransaya dâvet etti. Bu fırsatla genel barışı kuvvetlendirecek görüşmelerin ve fikir teatilerinin de olacağını İstanbul Elçisi vasıtasıyle bildirmişti.

Serdar Ömer Paşa

Bu dâvet, son derece mühim ve enteresan bir olaydı. Bundan evvel Karadağ, Sırbistan, Memleketeyn gibi Balkan Prenslikleri İmparatorluktan ayrılıp millî ve bağımsız devletler halinde gelmek hususunda harcadıkları gayretler sırasında en büyük teşvik ve *himayeyi Rusya ile Fransa'dan* görmüşlerdi. Buna rağmen İmparatorun genel barışı kuvvetlendirme meselesini bahis konusu etmesi bu dâveti büsbütün mânalandırıyordu. Osmanlı devleti adamları böyle en üst kademede vâki olacak bir görüşmenin bir çok müzmin anlaşmazlıkları ortadan kaldırıp memleket lehine bazı avantajlar doğuracağına kani bulunduklarından Abdülâziz'i dâveti kabule teşvik ettiler. Hünkâr bunun üzerine Üçüncü Napolyon'a gerekli cevabı verdi. Bunda, şöyle diyordu:

«Avrupa'nın bugünkü ahvalinden bahsederek mevcut durumu düzenlemek ve ileriyi temin için gerekli tedbirleri birlikte ve müzakere yoliyle almak için bir kongre şeklinde toplanmanın lüzumuna dair göndermiş olduğunuz mektubu, Elçiniz eliyle aldım. Bu vesile ile hakkımda izhar olunan temiz ve dostça düşüncelere samimî olarak teşekkür ederim. Bu hususdaki düşüncelerimizin karşılıklı olduğuna ve uzun asırlardanberi iki devlet arasında mevcut bulunan eski dostluk bağlarının kuvvetlendirilmesini ne kadar istediğimi isbat etmenin emellerimin başında geldiğine itimad buyurmanızı rica ederim. Bugünkü menfaat ve saadeti başlıca barışın devam ve muhafazasına bağlı olan bir Devletin Padişahı bulunduğum için barışın sağlam ve sabit bir esas üzerine kurulduğunu görmekle cidden sevinç duyacağım şüphesizdir. Teklifiniz hakkındaki şahsî düşünceme gelince bu hususta Büyük Elçiniz ile vukubulmuş olan görüşmemize ve nezdinizde bulunan Büyük Elçimizin yapmağa memur edilmiş olduğu dostça tebligata başvurulmasını temenni ve bu vesile ile de iyi ve samimî duygularımı izhar ederim.»

Üçüncü Napoléon, 1867 tarihinde Milletlerarası Paris Sergisi münasebetiyle Abdülaziz'i Paris'e dâvet ettiği zaman Girid meselesi en buhranlı safhalarını yaşıyordu. Girid âsileri ve Yunanistan ise, bu konuda en çok Rusya ve Fransa'dan teşvik görmekteydiler. Osmanlı Vükelâsı, iki hükümdarın bir araya gelmesinde fayda umuyorlardı. Hattâ, yerli ve yabancı basın da aynı düşüncedeydi. Beyoğlu'nda çıkan La Turquie gazetesi, bu münasebetle şunları yazmıştı: «Bu seyahat, İmparatorluğun mukadderatını değiştirecektir. Çünkü bu, yalnız bir hükümdarın seyahati değil, bir prensibin seyahatidir ve bütün müesseseler üzerinde derin bir tesir yapacaktır. Bu seyahat sırasında bir çok hayaller ve kuruntular sona erecek, bir çok fikirler doğacak ve bir çok projeler tasarlanacaktır.»

Bunun gibi, Fransa'da çıkan gazeteler de bu seyahatin çok faydalı sonuçlar vereceğini yazmakta birbirleriyle âdeta yarışıyorlardı.

Hakikaten Girid buhranı Osmanlı Devletini çok çetin bir duruma düşürmüş, mesele bir Avrupa meselesi halini almış, Fransa ise milliyet prensiplerinden hareket ettiğini iddia ederek Yunanistan'ı kuvvetle desteklemişti. Dâvette barışın kuvvetlenmesi için fikir teatisi bahis konusu olduğundan Padişahın bu meseledeki Osmanlı tezini Paris'e kadar götürmesi ve İmparatora bizzat izah etmesi mutlaka yerinde bir hareket olarak görülüyor ve Üçüncü Napoléon'un da muhteşem misafirini kırmıyacak bir karşılık vereceği umuluyordu. Esasen Abdülaziz'in bu dâveti şahsan kabulünde sadece bu ümid rol oynamıştır.

Avrupa'daki çeşitli yenilikleri görmek

ve gerekenleri İmparatorlukta tatbik etmek arzusu ise, bundan çok sonra geliyordu.

Abdülaziz, Paris'de Üçüncü Napoléon'la Girid buhranı meselesini de görüşmüştür. İmparator, bu hususa dair şahsî düşüncesini hülâsa ederek meselenin tek hal şeklinin Adayı Yunanistan'a terketmek olduğunu ileri sürmüşse de Abdülâziz'den şu cevabı almıştır: «Girid için Osmanlı Devleti yirmi yedi yıl kan dökmüş, Adayı böyle ilhak etmiştir. Girid'in toprağı Osmanlı kaniyle yuğurulmuştur. Görünüşte iyi niyetli ve aslında devletimin mânen perişanlığına sebep olacak bu teklif beni meyus etmiştir. Ancak, büyük devletler birleşerek Girid'in Yunanistan'a *terkini resmî notalarla teklif etseler bile*, bu tekliflerini red, askerimi son neferine varıncaya kadar Adaya sevk ve donanmadan da bir sandal kalıncaya kadar sebat eder ve çaresiz kalınırsa Girid'i öyle bırakırım».

Abdülâziz'in bu kesin tavrı karşısında *Üçüncü Napoléon ısrardan vazgeçerek*: «Mademki düşünceleriniz bu merkezdedir, Girid meselesi bertaraf olmuştur. Müsterih olunuz» diyerek bu bahse şahsan bir daha dönmedi (Başmabeyinci Hafız Mehmed Beyden naklen). Bu arada, Hariciye Nazırı Fuad Paşanın da fikri yollandı. Hattâ Üçüncü Napoléon bir sohbet sırasında yarı şaka tarzında: «Şu Girid'i Yunanistan'a satın, olsun bitsin» dedi. Fuad Paşa, «buna hazır bulunduklarını» söyledi. Biraz ümidlenen İmparator, bu sefer daha ciddî olarak Girid'in kaça satılabileceğini sorunca, şu cevabı aldı: «Aldığımız fiyata veririz» (İ. H. Dânişmend: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. C: 4, S: 219).

Üçünsü Napoléon ile, Fransa devlet adamları bu temaslar sonunda Osmanlı Devletinin Girid Adasından vazgeçmeğe katiyen niyetli olmadığını ve Hükümdarla Vezirinin buna ikna edilmelerinin mümkün bulunmadığını anlamışlardır. Bu ise, onların düşüncelerinde bazı değişikliklere sebep olmuş ve nihayet bu sayede daha sonraki Paris konferansı kararlarıyle bu mesele lehimize olarak kapanmıştır.

Yine bu sırada Mısır Hidivi İsmail Paşanın israfları ve imtiyazlarının dışındaki davranışları gözönüne alınarak durumunu bir düzene koyması kesin şekilde ihtar edildi. Sadrıâzam Âli Paşa tarafından kendisine gönderilen yazı silâh ve gemi satın alınması ve yabancı devletlerle olan münasebetler konusunda âdeta bir ültimatom mahiyetinde idi. Bütün imtiyazlarına rağmen, Mısır valilerinin azilleri Osmanlı İmparatorlarının elinde bulunduğu için İsmail Paşa çaresiz baş eğdi. Böylece Hidiv, pek mübrem ve hakiki ihtiyaçlar bulunmadıkça halka yeniden vergiler yükleyemiyecek ve Avrupa'dan da borç para alamıyacaktı. İsmail Paşa bu arada «Muzaffer», «İbrahimiye» ve «Hayriye» adlı üç zırhlı savaş gemisini devlete terketmek zorunda kaldı (1867 - 1868).

Ömer Paşanın Adada faaliyeti

Ömer Paşa Girid'de vazifeye başlayınca mevcut askeri iki kola ayırarak evvelâ Resmo'da tenkil hareketlerine girişti. Bir taraftan da Ada, bu sefer Yunanistan'dan hiçbir yardım gelemeyecek şekilde sıkı bir ablukaya alındı. Bu ablukanın en unutulmaz hâtırası şüphesiz ki Gamsız Hasan Bey kumandasındaki İzzettin vapurunun, sür'ati, sağlamlığı ve ateş kudreti kendisinden çok üstün olan Arkadi adlı Yunan vapurunu yakalaması ve çetin bir savaştan sonra Girid eşkiyasına cephane götüren bu gemiyi batırmasıdır. Gamsız Hasan Bey, bu muvaffakiyeti üzerine Kolağalığından Miralay (Albay) lığa yükseltilmek suretiyle mükâfatlandırılmıştır.

Ömer Paşa, yanındaki kuvvetlerle Lasiti'de toplanmış olan on bin kadar eşkiyanın üzerine yürüyerek sert savaşlardan sonra yenip dağıttı. Bunlar, ondan fazla köy yakmışlar, yakaladıkları Osmanlı askerlerini ellerini keserek, kafa derilerini yüzerek, göğüslerini yarıp kalblerini çıkararak insanlığa yakışmaz bir vahşetle şehid etmişlerdi. Onların mağlûbiyeti üzerine bütün bölge halkının itaat ettiğini ve beş bin kadar yivli tüfeğin teslim alındığını Ömer Paşa, Babıâliye bildirdi. Bir taraftan da Sfakya dağları taranıp mağaralara sığınan âsiler muhasaraya alınmışlardı.

Bu icraat Batılıların hamiyet damarlarını yeniden ve derhal depreştirmeye vesile oldu. Ömer Paşanın isyanı yatıştırmak bahanesiyle bütün Adayı tahrip ve Hıristiyanları katliâm etmekte olduğu ileri sürülüyordu. Girid'de bulunan konsoloslarla mensup oldukları hükümetler, insaniyet namına Avrupalılarca bir tahkikat açılmasını istediler. Babıâliye verilen notada Girid'e milletlerarası bir komisyon gönderilmesi, bir plebisit yapılarak Girid'in âkıbetinin ve yeni idare tarzının buna göre tayini ileri sürülüyordu. Lübnan meselesindeki acı tecrübe unutulmamıştı. Girid'de de en az yabancı devletler kefaletinde muhtar bir idare kurulmak istendiği anlaşılmaktaydı. Babıâli, böyle bir şeye meydan vermemek için Âli Paşayı, meseleyi müzakere yoliyle halletmek ve mutlaka bir çaresini bulmak vazifesiyle Girid'e gönderdi. Osmanlı Sadrıâzamı, maiyetine verilen gerekli memurlarla Sultaniye vapuruna binip Girid'e gitti.

Bu sefer Avusturya ile İngiltere'nin diğer devletlerin; yâni Rusya, Fransa, Prusya ve İtalya'nın son isteklerine katılmayışları,

Babıâlinin milletlerarası komisyon meselesine şiddetle itirazına imkân vermiştir. Nafıa Nazırı Ali Kabulî Paşa, Ferik Rauf Paşa, sonradan Vezir ve Hariciye Nazırı da olmuş olan Kara Todori Efendi, müteakiben Paris elçisi olan Sürurî Efendi, yine sonraları ikisi de Girid valiliğinde bulunan Sava ve Kostaki Adossidi Efendiler, türkçe kâtibi Mahmud Bey, fransızca kâtibi Şarl Mismer, ulemadan Amasyalı Mecid Efendi ve bir kısım yaverler, Âlî Paşanın maiyeti halkını teşkil ediyordu.

Âli Paşanın Girid'e gitmesi

Âlî Paşa, 4 ekim 1867 tarihinde Hanya'ya vardı. Evvelâ genel bir af ilân etti. Aynı zamanda Girid'de tatbik edilecek yeni idarenin esaslarını tesbit için şikâyetlerinin ve

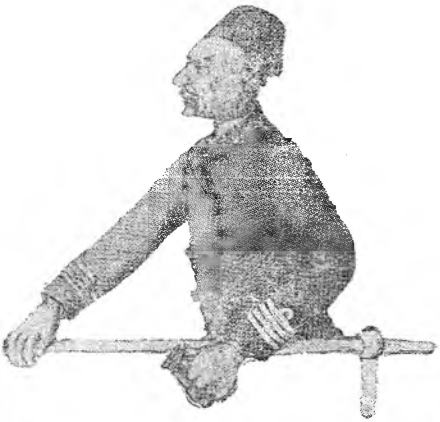

İzzettin vapuru kumandanı Gamsız Hasan Beyin sonraki resimlerinden

İzzettin vapurunun Yunan gemisi Arkadi'ye bindirmesi (Aslı Deniz müzesindedir)

ayaklanma sebeplerinin neler olduğunu öğrenmek maksadıyle âsi elebaşılarıyle müzakerelere girişti. Bu, gayet yerinde bir tedbirdi.

Genel affın ilânı, isyana istemiyerek katılmış veya zorla iştirak ettirilmiş bulunanların hemen itaatlerine sebep olmuş ve bunlar çoğunlukta oldukları için Adanın büyük kısmında âsâyişin geri gelmesi temin edilmiştir. İsyan elebaşılarının hükûmetle müzakerelere girişmeğe razı olmaları da bu şekilde itaat edenlerin sayılarının artması sonucunu doğurmuştur.

Elebaşılarla yapılan görüşmelerden ise, beklendiği derecede bir faide hâsıl olmadı. Zira, âsilerin bütün istediklerini kabul etmek, Adayı Yunanistan'a terketmeğe kadar varırdı. Ancak şikâyetleri tesbit edilerek bunlardan haklı olanlarının giderilmesi kararlaştırıldı.

Âlî Paşa, bundan sonra her nahiyeden gönderilmiş iki Hıristiyan ve iki Müslüman delegeden mürekkep bir Meclis-i Umumî teşkil ettirdi. Bunlar, bütün halkı temsilen şikâyet ve ihtiyaçlarını bildirmek fırsatını buldukları gibi, Âlî Paşa da yapılacak ıslahatı ve Girid için düşünülen yeni idare tarzını bu vasıta ile bütün halka duyurmak imkânını elde etmiş oldu. İtaat eden bölgeler ise, asker vasıtasıyle derhal emniyet altına alınarak buralarda yeni kargaşalıkların çıkması kesin şekilde önlendi. Ada, askerî bakımdan tahaffuz dairelerine bölündü. İstihkâmlar kuvvetlendirildi. Askerî yollar inşasına başlandı. İtaat etmemekte direnen eşkiyanın ise tenkiline devam olunuyordu. Bu arada Ömer Paşa, yerli bir kadınla geçirdiği macera büyük bir skandal halini aldığı için azlolunarak yerine Hüseyin Avni Paşa tayin edildi (Şarl Mismer; İslâm Âlemi Hâtıraları, «Türkçe tercümesi» S: 57-58).

Âlî Paşa, ayrıca halka ağır gelen bir kısım vergileri ilga ederek yapılacak nizamnamede bunların daimî şekilde kaldırılacağını ve bir kısmının hafifletileceğini bildirip halkı bu cihetten de memnun etti. Üstelik, Girid'den vergi yoliyle hasıl olan gelir, devlet hazinesine girmeyerek Adanın kendi ihtiyaçlarına harcanacaktı.

Girid fermanı

14 şubat 1868 tarihinde Girid Genel Meclisinde Âlî Paşa tarafından Adanın yeni düzenini bildiren ferman okundu. Hicrî yıla nisbetle 1284 Fermanı diye anılan bu ıslahatın esası şunlardı:

Abdülaziz'in Avrupa gezisi ve bu geziden bazı notlar

(İlâve : 183)

★

Fransa'da 1867 yılında tertib edilen milletlerarası Paris sergisini ziyaret etmek üzere imparator Üçüncü Napolyon, Osmanlı padişahı Abdülâziz Hanı Paris'e davet etmiş, aynı zamanda bu vesile ile genel barışı kuvvetlendirecek fikirler teatisi fırsatının zuhur etmiş olacağını da İstanbul'daki büyük elçisi vasıtasiyle bildirmişti.

Bu sırada Osmanlı devleti cidden buhranlar içinde bulunuyordu. Hersek ihtilâli. Girid isyanı, hazine darlığı gibi halli pek güç meseleler mes'ul devlet adamlarını endişelere sevketmekteydi. Üstelik Avrupa gazeteleri bunları bahane ederek aleyhimizde olmadık neşriyatta bulunuyor ve dış itibarımızı sarsıyorlardı. Fransa, milliyet prensibi namına Hersek ve Girid olaylarını desteklemekteydi. İki hükümdarın bu meseleleri karşılıklı görüşmeleri ve Fransa imparatoruna Osmanlı tezinin vasıtasız olarak izahı Bab-ı âli tarafından gayet faydalı mülâhaza edildiği için teklif müsait karşılandı ve kabul edildi. Bundan başka padişahın Avrupa'daki yenilik ve ilerlemeleri yakından görmesi ve bunların kendi memleketinde de tatbiki çarelerini araması nevinden faydalar da mevcuttu. Lâkin, bu ikinci derecede düşünülüyor, daha ziyade Fransa ile anlaşmak suretiyle mevcut çeşitli buhranlara hal çaresi bulunacağı umuluyordu.. Fransa'ya davet edilen padişah İngiliz elçisi tarafından Kraliçe Viktoryanın davetlisi olarak İngiltere'ye de çağırılıyordu.

Abdülâziz. 21 haziran 1867 cuma günü. cuma namazını Ortaköy camiinde kıldıktan sonra Dolmabahçe sarayına gelmiş ve öğleden sonra saat 16 sularında saraydan ayrılarak kendisini Marsilya'ya kadar götürecek olan "Sultaniye" vapuruna binmişti. Bu yolculuğu sırasında hünkâra başta veliahd Murad Efendi olmak üzere, oğlu Yusuf İzzeddin Efendi. şehzade Abdülmecid Efendi. Başmabeyinci Cemil Bey, Başkâtib Mehmed Emin Bey, Hariciye nazırı Fuad Paşa, Hariciye teşrifatcısı Kâmil Bey, İkinci imam hocası Akşehir'li Hasan Nami Efendi, Divan-ı hümayun tercümanı Arif Bey (Sonradan Başvekil olan Arif Paşa), sonradan başmabeyinci olan Hâfız Mehmed Beyin de bulunduğu altı mabeyinci, dört yaver, altı yüksek rütbeli subay, on altı subay, on silâhşör, kendisinin oniki şehzadelerinin altı hizmetkârı refakat ediyorlardı. Hademeler ve seyyahat levazımı Pertevpiyale vapuruna alın-

→

mıştı. Uskurlu zırhlı Aziziye ve zırhlı Osmanlı firkateynleri Marsilya'ya kadar birlikte geleceklerdi. Fransız elçisi Forbın adlı eçilik istasyoner gemisine binmişti. Keza, İngiltere elçiliği baş tercümanı da Abdülâziz'in refakatinde bulunuyordu. Padişah yurd dışında kalacağı müddetçe devlet reisliği vazifesini vekâleten görmek üzere Sadrıâzam Âlî Paşa saltanat naibi tayin edilmişti. Bu, tarihimizde ilk defa cereyan eden bir olaydı. Çünkü daha önce hükümdarlar ancak savaş münasebetiyle ordunun başında bulunarak gerektiğinde sınırların dışına çıkmışlardı. O zamanlar padişah İstanbul'u terkedince Başşehirde bir sadaret kaymakamı kalırdı. Ancak bu zat hükümdara değil, sadrıâzâma vekâlet ederdi.

Abdülâziz Marmara denizinde donanma ve çeşitli deniz vasıtalarına binmiş bulunan asker, halk, mekteb talebeleri ve elçilik yatları tarafından parlak bir şekilde uğurlandı. Yolculuk güzel ve müsait bir hava ile başlamış ve öyle devam etmiştir. 22 haziran günü Sultaniye vapuru ve refakatindeki diğer gemiler Çanakkaleye vardılar. Abdülâziz, iki kıyıdan top atışlariyle selâmlandı. Boğazın dışında ise Fransız donanması tarafından yine top ateşiyle karşılandı. Ertesi günü Midilli ve Sakız adaları hizalarından geçildi. Bu sırada Girid meselesi en had safhasında bulunuyor, Abdülâziz, buna rağmen kafile Yunan kıyılarına oldukça yakın mesafeden geçirtildi.

Osmanlı padişahı, 25 haziran 1867 tarihinde Etna yanardağının açıklarından dolaşıp aynı gün öğleden sonra Messina limanına vardı. Kaleden atılan toplarla selâmlandı. Kafile o gece Messina'da kaldı. Ertesi sabah tekrar yola çıkılarak Tirenyen denizine girildi. 27 haziran 1867 perşembe günü Osmanlı hükümdarını karşılamağa gelen bir İtalyan filosu kafileye katıldı. Ertesi günü kafile Napoli'ye vardı. Osmanlı elçisi Rüstem Bey ile mahalli hükümet erkânı ve filo amiralı Sultaniye vapuruna gelip Abdülâziz'e tâzimlerini arzettiler.

Abdülâziz, Napoli'de birkaç saat kaldıktan sonra hareket emrini verdi. İtalyan filosu tarafından teşyi' olunarak Tulon'a doğru yol aldı. 29 haziran 1867 cumartesi günü buraya varıp beklenmiyen ve umulmıyan pek büyük bir törenle karşılanarak Fransız toprakla-

→

→
rına ayak bastı. Limanda hazır bulunan bütün savaş gemileri ve askerî mevkiler kendisini muazzam top atışıyle selâmlamışlardı.

Ancak, donanma ve müstahkem yerler toplarının arkası gelmiyen salvoları, Abdülâziz'i yavaş yavaş sinirlendirmiş, bu kadar olağanüstü bir tören beklemediği için biraz da alaya alındığı zannına kapılarak Fuad Paşaya geri dönülmesini bildirmişti. Fuad Paşa ona, Barbaros devrinden beri Osmanıların hâtırasının bu limanlarda gayet canlı olarak yaşadığını, Fransa Kıralı Birinci Fransuva'nın Kanunî Sultan Süleyman Handan yardım ve himaye talebinde bulunduğu sırada bu bölgenin geçici bir süre için Barbaros'un idaresine verildiğinin ve Osmanlı devletinin müdahalesiyle Birinci Fransuva'nın esaretten kurtulduğunun hâlâ unutulmadığını uzun uzun izah ederek bu coşkunluğun sebebini böylece anlattı ve:

"Efendimiz, kulunuzu Sultaniye'nin seren direğine asıp dönüş emrini ondan sonra veriniz!" dedi.

Bu sırada salvolar da sona erdiği için Abdülâziz dönüşten vazgeçti ve Tulon'dan trenle Marsilya'ya hareket etti.. Akşam yemeği burada yendikten sonra trenle yola devam edilecekti.

Marsilya'da padişahı karşılamağa ve şöhretlerini ne zamandır duydukları Türkleri yakından görmeğe bir sürü Fransız kadın ve genç kızları gelmişlerdi. Bunların bir kısmı bizim ağa ve hademelere sokulmuş işve ve cilvelere başlamışlardı. Bereket versin ki, Fuad Paşa vaktinde farkına varıp işe müdahale ederek nahoş bir hâdisenin çıkmasına meydan vermedi.

Marsilya'dan yola çıkan Abdülâziz, 30 haziran pazar günü saat 11 sularında Paris'e vardı. İstasyonda Üçüncü Napolyon tarafından karşılandı. Şerefine bütün istasyon kıymetli halı ve kumaşlarla döşenmişti. Parlak bir askerî törenden sonra Ondördüncü Lui'nin muhteşem tarihî arabasiyle Tüileri sarayına doğru hareket edildi. Yolda halk Osmanlı padişahına büyük sempati gösterilerinde bulunmuş, onu alkışlamış:

"Yaşasın Sultan, yaşasın İmparator" sesleri göklere yükselmişti.

Abdülâziz'i Tüileri sarayında Üçüncü Napolyon'un zevcesi, güzelliği ve zarafeti ile bütün Avrupa'da meşhur olan imparatoriçe Öjeni karşıladı. İmparator, karısını Osmanlı padişahiyle tanıştırdı. Tercüman vasıtasiyle nezaket sözleri teati edildikten sonra Üçüncü Napolyon Abdülâziz'i ikametine tahsis edilmiş olan Elize sarayına götürüp bıraktı. Bunun üzerine Fuad Paşa Bab-ı âliye şu telgrafı çekti:

"Zat-ı şahane kemali himmetle →

→
Paris'e muvasalat buyurdular. İmparator bütün maiyyetleriyle kendilerini istasyondan karşıladılar. Halk, son derecede alkışladı. Zat-ı şahane doğruca Tüileri sarayına gittiler. Orada imparatorice tarafından karşılandılar. Takdim merasiminden sonra Zat-ı şahane ve imparator Elize sarayına gittiler. İmparator oradan ayrıldı".

Abdülâziz, o günü istirahatle geçirdi. Ertesi günü imparatorla birlikte aynı araba ile ve halkın gittikçe artan sevgi gösterileri arasında milletlerarası Paris sergisini ziyarete gitti. Serginin açılış töreninde bulundu. Fransızlara bir cemile olmak üzere Sevr mamulâtından birçok şeyler satın aldı ve bunların sergi sonuna kadar teşhire devam edilmesine müsaade etti.

Abdülâziz, Paris'te bulunduğu müddet içinde pek beğendiği sergiyi bir daha ziyaret etti. Burada Osmanlı kahvehanesi açılmıştı. Kahvehanenin çıraklarına Osmanlı mahallî ve millî kıyafetleri giydirilmiş bulunuyordu. Osmanlı pavyonunda halılar, seccadeler, fevkalâde san'at eseri şamdanlar, kahve takımları, silâh armaları ve çeşitli el san'atı eserler teşhir ediliyor ve satılıyordu.

Napolyon, Abdülâziz şerefine büyük bir geçit resmi hazırlattı. Padişah bu geçit resminde resmî üniforması ve göğsünde imparatorun vermiş olduğu Lejyon Donör nişaniyle hazır bulundu. Paris belediyesi ayrıca Osmanlı hükümdarı şerefine bir ziyafet verdi. Abdülâziz, bundan maada birçok resmî ve hususî ziyafetlere katıldı. Tiyatro temsillerine gitti. Paris'in görülecek her yerini gezip dolaştı. Avusturya ve Prusya hükümdarları namına büyük elçiler tarafından kendi memleketlerini de ziyarete davet olundu. Bu arada bilhassa resmî bir tebliğ yayınlanmadı. Ancak, bir anlaşmaya varılmadığı muhakkaktır. Zira Üçüncü Napolyon buhranın halli için Girid adasının Yunanistan'a terkini tek çare olarak görüyordu. Abdülâziz'in ise, buna yanaşmasına imkân yoktu. Bu yüzden imparatorun teklifini pek kesin şekilde ve bu konuda hiçbir tavize yanaşmıyacağını belirten bir ifade ile reddetmiş, imparator da bir daha bu bahse dönmemiştir.

Padişah 10 temmuz tarihine kadar Paris'te kalmış ve sonra Londra'ya hareket etmek üzere buradan ayrılmıştır.

Abdülâziz Paris'ten, karşılanmasına eşit bir ihtişamla teşyi' olunmuştur. Kendisine özel bir tren tahsis edilmiş ve bununla Bulonya limanına gitmiştir. Geceyi burada geçiren Osmanlı hükümdarı, ertesi günü vapurla İngiltere kıyısındaki Dover limanına vardı.

Manş denizi o gün pek fırtınalıydı. →

→
Hattâ Abdülâziz fırtınanın dinmesi için biraz beklenmesini istediyse de, yine Fuad Paşanın ısrarı üzerine program bozulmadı.

Abdülâziz, Fransız donanması tarafından uğurlanırken, bir yandan da İngiliz donanması tarafından istikbal edildi. Kendisini Dover limanında kraliçe Viktorya adına veliahd Edouard karşıladı. Dinlenmesine tahsis edilen bir köşkte öğle yemeği ikram olunduktan sonra yine özel bir trenle Londra'ya hareket edildi. Londra'ya saat 18 sularında varıldı. Buradaki karşılama da pek parlak ve muhteşem oldu. Sonra alayla Bukingam sarayına gidildi. Abdülâziz geceyi burada geçirdi. Ertesi günü trenle Vindsor'a gidildi. Kraliçe ile padişah, Vindsor sarayında buluşup görüştüler. Burada Abdülâziz kendi şerefine verilen muhteşem ziyafette hazır bulunduktan sonra Londra'ya dönüldü. Bundan sonra ziyafetler, balolar, konserler, tiyatro temsilleri birbirini takib etti. Ordu ve donanma resmi geçitleri yapıldı.- Padişah belediye dairesini ve Avam Kamarası nı ziyaret etti. Müzakereleri dinledi. Site'yi gezdi. Bilhassa tersaneleri inceledi. Rus politikasına karşı Osmanlılarla işbirliği siyasetiyle şöhret kazanmış ve iki yıl evvel vefat etmiş olan eski Başbakan Lord Palmerston'un evine giderek ailesini ziyarette bulunması İngiliz halkı üzerinde çok iyi bir tesir bıraktı. Kıraliçe Viktorya'nın dizbağı nişanını kendi eliyle takması ise, Abdülâziz'i fazlasiyle memnun etmişti. Böylece Osmanlı hükümdarı on bir gün kaldıktan sonra 23 temmuz 1867 tarihinde Londra'dan büyük bir törenle uğurlanarak hareket etti. Dover limanında hazırlanan hususî bir vapurla ve İngiliz donanması tarafından teşyi' edilip Fransa'nın Kale limanına geldi. Buradan özel trenle Viyana'ya doğru yola çıktı. Özel tren, 24 temmuz çarşamba günü Brüksel'e vardı. İstasyon fevkalâde şekilde süslenmişti. Abdülâziz Belçika askeri tarafından selâmlandı. Kıral Leopold Osmanlı hükümdarı şerefine bir öğle yemeği verdi. Abdülâziz, öğleden sonra Brüksel'den hareket etti. Ertesi günü Koblentz'e vardı. Burada Prusya Kıralı ve Kıraliçesi tarafından karşılandı. Prusya ordusu fevkalâde bir geçit resmi ile Abdülâziz'in gözlerini kamaştırdı. Gece Osmanlı hükümdarı kendi şerefine hazırlanan şenlikleri seyretti. Ren nehri üzerinde gezdirildi. Abdülâziz, Birinci Giyyom = Vilheml'e veda ederken bilhassa ordunun mükemmelliğinden dolayı kendisini tebrik etti. Kıral, şu cevabı verdi:

"Bu orduyu Fransa için hazırladım".

Üçüncü Napolyon Girid, Hersek ve
→
→
Karadağ asilerini mütemadiyen Osmanlı devleti aleyhine kışkırttığı ve Rusya ile birlikte aleyhimizde bir siyaset takib ettiği için Abdülâziz bu sözlerden pek memnun kalmıştı.

Prusya'dan çok memnun bir halde ayrılan Abdülâziz, 28 temmuz 1867 pazar günü Viyanaya vardı. Avusturya ve Macaristan imparatoru Fransuva Jozef kendisini istasyonda karşıladı. Osmanlı hükümdarı Şoenburn sarayında üç gün misafir edilip ağırlandı. Şerefine geçit resimleri, ziyafetler, balolar, eğlenceler tertib edildi. Askerî manevralar yapıldı. Fransuva Jozef, Kanunî Sultan Süleyman Han'ın Viyana muhasarası sırasında otağını kurmuş olduğu yeri Abdülâziz'e gösterdi. Abdülâziz ayrıca çeşitli fabrikaları, imalâthaneleri, iş yerlerini gezip incelemelerde bulundu Nihayet, 31 temmuzda Tuna nehri vasıtasiyle ve vapurla Budapeşte'ye hareket etti. İmparator Fransuva Jozef onu bizzat teşyie gelmiş ve vapur gözden kayboluncaya kadar kıyıda durmuştu.

Abdülâziz ve maiyyetinde bulunanlar, aynı günün akşamı Budapeşte'ye vardılar. Padişah, geceyi vapurda geçirdi. Tuna valisi Midhat Paşa kendisini burada karşılamıştı. Ertesi günü hünkâr vaktiyle yüz altmış yıl Osmanlı idaresinde kalan ve Budin Beylerbeyliğinin merkezi vazifesini gören şehre çıktı. Kıralık sarayında şerefine verilen öğle yemeğinde bulundu. Sonra yapılan kabul resminde Macaristan'ın ileri gelenleri kendisine takdim edildiler. Nihayet şehrin görülecek yerlerini dolaştı ve akşam üzeri yine vapurla hareket etti.

Osmanlı hükümdarı, 3 ağustos 1867 cumartesi günü Vidin'e vararak tekrar Osmanlı devleti topraklarına ayak basmış oldu. Geceyi burada geçirdi. Şerefine büyük eğlenceler, donanmalar yapılmış, top ve tüfek şenlikleriyle yer yerinden oynamıştı.

Abdülâziz ertesi günü öğleden sonra Ruscuk'a doğru yola çıktı. Sadrıâzâm Âlî ve Serasker mütercim Rüşdü Paşalar, padişahı burada karşıladılar. Akşam üstü Ruscuk'a varan hükümdar, geceyi orada geçirdi. 5 ağustos pazartesi günü Memleketeyn Beyi Prens Karol gelip huzura kabul edilerek saygılarını sundu. Padişah, ertesi günü trenle Varna'ya hareket ve burada birkaç saat istirahatten sonra akşama doğru Sultaniye vapuruna binip 7 ağustos çarşamba günü İstanbul'a vardı.

Sultaniye vapuru Karadeniz boğazına vardığı zaman iki taraflı tabyalardan top atışiyle selâmlandı. Bütün devlet ricali, ruhanî reisler ve yabancı elçiler, ayrıca halk ve mekteb talebesi padişahı karşılamağa gelmiş
→

→ bulunuyordu. Boğazın iki yakasını alkış tutan ve şenlik yapan bir kalabalık doldurmuştu. Abdülâziz, bu sempati gösterileri arasında Sultaniye vapurundan yedi çifte saltanat kayığına geçti ve onunla Dolmabahçe sarayına geldi.

Padişahın İstanbul'a tekrar varışı dolayısiyle şehir üç gün üç gece donanmış, şenlik ve eğlenceler tertib olunmuştur.

Abdülâziz dönüşünü müteakib bir beyanname neşrederek yolculuk intibalarından tab'asını resmen haberdar etmiştir. Bu beyannamede en dikkati çeken taraf, padişahın Avrupa'ya göre Osmanlı ülkesinin ne kadar geri kalmış olduğunu anlamış ve bunu telâfi için herkesin elbirliği ile çalışması gerektiğini ilân etmiş olmasıdır.

★

Bu yolculuk sırasında Osmanlı hükümdarının en çok canını sıkan olay, veliahd Murad Efendiye her yerde gösterilen itibardı. Meselâ, Paris'de bulunulduğu sırada Üçüncü Napolyon kendisiyle görüşmek istemişti. Bu mülâkatın Abdülâziz'ın huzurunda cereyan etmesi daha uygun görüldüğünden veliahd davet olunmuş, Murad Efendi salona girdiği zaman imparator ayağa kalkınca Abdülâziz de ona uymağa mecbur kalmış ve bu hal kendisini son derece kızdırmıştı. Abdülâziz Fransa'dan ayrılmadan evvel Üçüncü Napolyon seyyahat dönüşü veliahdın Fransa'ya gönderilmesini ve bu suretle bir müddet Fransa devlet idaresini yakından görüp tanımasına fırsat verilmesini teklif ettiyse de, bu istek nazikâne, lâkin kat'î bir şekilde reddedildi.

Keza, Murad Efendi İngilterede de çok iyi bir tesir uyandırmış, sevilmiş ve takdir toplamıştı. Nitekim yıllar sonra Hüseyin Avni Paşa Londra'yı ziyareti sırasında Osmanlı tahtında onun lehinde bir değişiklik bahis konusu ettikleri zaman bu düşünce İngiliz devlet ricali tarafından müsait karşılanmıştı.

Bu yolculuğa katılanlardan Şehzade Abdülhamid Efendi - Sonradan İkinci Abdülhamid Han - padişahlığı sırasında Doktor Hüseyin Akim Beye yazdırdığı muhtıralarda enteresan intibalarını nakletmiştir. Bunlarda şöyle demektedir:

"Napolyon pek azametli ve kibirli bir zattı. Bize bile elini uzattığı zaman işaret parmağını uzatırdı. Bir bacağı kısa idi. Kendisine mahsus bir yürüyüş tarzı tutturmuştu. Biz orada iken Napolyon'un Meksika'ya gönderdiği Maksimilyen'i öldürmüşler. Fransızlar matem tuttular. O gece Napolyon bize bir ziyafet verecekti. Gece matem elbisesi giydiler. Siyah elbiseler ve dize kadar gelen siyah çoraplar →

→ giymişlerdi. Biz de nişanlarımızı takmadık. Ziyafet de o kadar parlak olmadı.

Fransa'da bir kere de büyük operaya gittik. Orada usul olduğu üzere müdür mabeyincilerden biriydi. Bizi hususi odalara aldılar. Pastalar yedirdiler. Adeta saray gibi bir tiyatro. Büyük bir bina. Oyuncu kadınlar adeta çıplak. Ten rengi daracık fanila giymişler. Etleri görünüyor. Üzerlerine kısa börümcük birer örtü koymuşlar. Bütün göğüsleri, her tarafları açık raksediyorlar. O vakit elektrik ışığı olmadığından hususî renkli ışıklar aksettiriyorlar. Mevsim yaz. Hava sıcak. Biz adeta localarda otururken, halk yerlerinde terliyor, şişman şişman herifler alınlarındaki teri mendilleriyle siliyor, yine oyunu seyrediyorlardı.

Bir de geçit resminde bulunduk. Hattâ şimdiki Karadağ Kıralı o zaman prensti. Teşrifat sırası benim yanıma düştü. Hepimiz at üzerinde idik. Orada kendisini tanıdım. Bizim önümüzde ilk sırada amcam, Napolyon ve İmparatoriçe bulunuyordu. O zaman dikkatimi bir şey çekti. Hep birden kimisi yaşasın imparator, kimisi yaşasın imparatoriçe, kimisi de yaşasın vatan diye bağırarak geçiyorlardı.

Dünyanın hiçbir yerinde İngiltere'deki servet yoktur. Bir gün Londra'da Bukingam sarayında arabalara bindik. Yirmi dakika sonra istasyona geldik. Oradan iki saat trenle giderken Allah bilir hayrette kaldım. Bizim bindiğimiz tren adeta havadan gidiyor. Pek derinde dağ eteğinde evlerinin önünde kadınlar çamaşır yıkıyorlar. Diğer bir tren bizim tren hattının altından çaprazvari geçiyor. Daha ötede diğer bir hat üstümüzden gidiyor. Ağ gibi demiryolu. İngiltere'de askerlik bizde ve başka devletlerde olduğu gibi kur'a ile değil.

İngiliz süvarilerinin elbiseleri görülmeğe lâyık. Atların her biri kırk elli liralık. O debdebe ve dârat hiçbir yerde yapılamaz.

Misafir olduğumuz sarayda bize çıkarılan tabaklar, bıçak ve çatal takımları hep altındı. Bunlar belki yüz, iki yüz senelik takımlardır. Hiçbiri kaybolmamış.

Dünyada İngiliz kadını kadar güzel, kibar, vekarlı kadın yoktur. İnsan ecnebi kadını alacak mı, İngiliz kadını almalıdır.

Bizim gittiğimiz zaman Kraliçe Viktorya idi. Bana akrabalarından bir güzel kız vermek istedi. Fakat ben o zaman istemedim.

Londra'da bir zengin kızı bir gece bize bir konser verdi. Eve girdiğimiz vakit kızın güzelliğine hayran kaldık. Büyük birader - yani Murad Efendi - bana genç ve güzel kızı işaret ederek: →

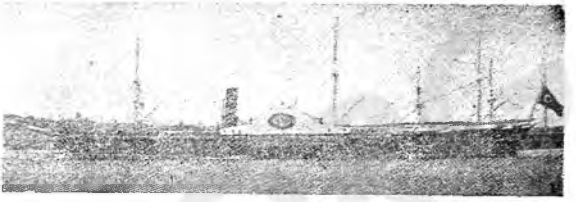

*

Sağ sütunda birinci ve ikinci resimler Abdülâziz ve maiyetini Tulon'a götüren «Sultaniye» *vapurunu ve alt kat salonunu,*

Onun altındaki sırada sağ ve sol resimler Paris'te Üçüncü *Napolyon'u ziyaretini* ve Paris sergisine iştirâk edenlere huzurunda mükâfat dağıtılışını,

En altta solda Londra'da şerefine verilen bir baloda bulunuşunu, sağda da Viyana'da karşılanışını göstermekted

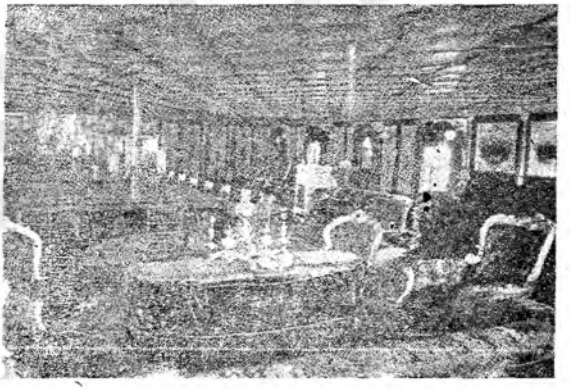

*

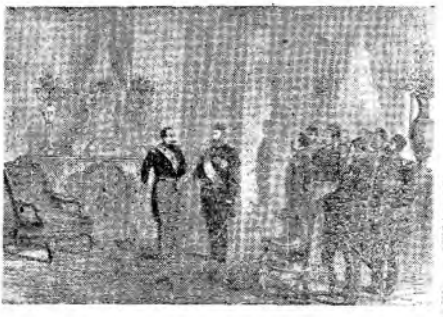

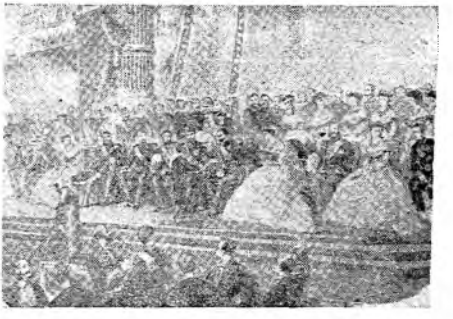

1 — Âşar vergisinin 1868 yılı Mart ayından itibaren ilk iki seneliği tamamen ve ondan sonraki iki seneliğinin ise yarısı affediliyordu.

2 — Adanın vergi geliri, tamamen mahallî ihtiyaçlara tahsis olunacaktı.

3 — Adanın Müslüman halkı askerlik ödevinden istisna edildikçe, Hıristiyan halkından da nakdî bedel alınmıyacaktı.

4 — Adanın mülkî idaresi bir valiye, askerî işleri ise bir kumandana tevdi edilecek, valinin biri Müslüman ve biri Hıristiyan olmak üzere iki müşaviri bulunacaktı.

5 — Adada mülkî teşkilât yeniden düzenlenip gerektiği kadar livalar kurulacak, bunların yarısına Müslüman ve yarısına Hıristiyan mutasarrıflar tayin edilecekdi. Müslüman mutasarrıfların Hıristiyan ve Hıristiyan mutasarrıfların Müslüman yardımcıları bulunacaktı .

6 — Livalar kazalara ayrılacak ve kaza kaymakamları da aynı usule göre tayin olunacaktı. Defterdar, muhasebeci, Mal müdürü vesair memurlar da bulundukları bölgeye ve icabına göre Hıristiyan veya Müslüman olacaktı.

7 — Ada idare işlerine ait yazışmalar iki dilden geçeceğinden her livada iki mek-

→

"Nasıl, beğendin mi?" dedi. Ben de!

"Eh, fena değil!" diye cevap verdim. Derken, kızın babası olan zengin Londra'lı yanımıza yaklaşıp bize Türkçe olarak:

"Ben Sakız'lıyım. Hemşehriyiz. Çoktan buraya geldik." demez mi?... Biz, kıpkırmızı olduk. Lâkin, onlar bizim söylediğimiz sözlere gücenmediler. Öyle alışmışlarsa da, biz mahcub olduk.

Biz İngiltere'ye gittiğimiz zaman bir ziyafet verildi. Edvard veliahddı. Sefirimiz de Müzürüs Paşa idi. Müzürüs Paşaya ve madamına orada herkes hürmet ederdi. Devletin o zaman İngiltere ile politikası gayet yolundaydı. Sefire riayeten Prens dö Gal Madam Müzürüs'ü koluna almış merdivenden üst kattaki ziyafet salonuna çıkıyorlar. Kadın gayet şişman, dekolte. Korse sıkmış, nefes alamıyor. Prens dö Gal kılıcını salıvermiş. Madamın koluna girmiş vazifesinde değil, boyu da uzun. Zavallı kadının ayakları yerden kesiliyor. Veliahd kendisini merdivenden hızlı hızlı sürükleyip götürüyor.

Benim de koluma Kıraliçenin akrabalarından bir prenses girdi. Prenses gayet dilber. Elini kolumun üzerine koydu. Cildi gayet ince. Alah bilir, damarları ve içindeki kanın akışı görünüyordu. Ben de o vakit gençtim. Hattâ birader bana yan gözle "Nasıl?" diyordu. İşte biz de onların arkasından takib ediyoruz. Sofra odasına çıkıldı. Benim sağ tarafıma Madam Müzürüs, soluma prenses tesadüf etti. Fakat madam yorulmuş, nefes aldıkça hopluyor. Kalbi fena halde sıkışmış. Dikkatimi çekti. Yüzü morarmış. Hemen karşımda Fuad Paşa oturuyordu.

"Paşa, madama dikkat ediniz... Rahatsız galiba" dedim. O da:

"Evet" dedi. Müsaade istedi. Kadın söz söyliyecek halde değildi. Hemen koltuğuna girdiler. Kapıdan çıkar çıkmaz pat diye madamın yere düştü-

→

günü - Ben kapıya karşı oturduğum için - gördüm. Madam orada öldü. Tabii ziyafet devam etsin diye gizli tuttular. Zavallı Müzürüz Paşa ertesi günü gözlerinden çeşme gibi yaşlar akarak:

"Ben şimdi ne yapacağım ... Kızlarım anasız kaldı!" diye pek müteessir oldu."

Abdülhamid, bu muhtırada Kıraliçe Viktorya'nın kendisine prenseslerden birisini vermek istediğini kaydetmektedir. Bilinen ise, İngiltere Kıraliçesinin kendi kızlarından birisini veliaht Murad Efendiye vermek istediği ve veliahdın da bunu çok arzu ettiği idi. Onun İngiliz Kıralık hanedaniyle bu şekilde akrabalık kurmayı tasarladığını Abdülhamid Abdülaziz'e gizlice haber verdi. Padişah buna fena halde içerledi. Abdülâziz'e veliahdın İngiltere hanedaniyle akrabalık kurmak istemesinin sebebi, ileride bu devlete dayanıp tahtı ele geçirmek istemesidir denmişti. Paris'te padişah tarafından kabul edilip affa uğrayan Mısır'lı Fazıl Mustafa Paşa ise Abdülâziz'e değil yalnız Murad Efendinin, Yusuf İzzeddin Efendinin de bir İngiliz prensesiyle evlendirilmesinin ileride devlete pek büyük faydalar sağlıyacağını uzun uzun anlattı. Ancak en büyük mahzur o zamanlar Osmanlı ülkesinde birden fazla kadınla evlenmenin mümkün oluşuydu. Yabancılar bu yüzden Osmanlı şehzadelerine kız vermek istemiyorlardı.

Bibliyografya : Lûtfi; Tarih. Hafız Mehmed Bey; Hakayikül Beyan fi hakk-ı Cennet mekân Sultan Abdülâziz Han. Halîmi Efendi; Sultan Abdülâziz Han Hazretlerinin Avrupa seyahatnâmesi. Halûk Şehsuvaroğlu; Sultan Aziz. Ebuzziya Tevfik; Yeni Osmanlılar tarihi. Dr. Hüseyin Atıf; Günlük Muhtıra. İsmail Hami Danışmend; Osmanlı Tarihi Kronolojisi. Ali Kemali Aksüt; Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa seyahati.

tupçu ve sancaklarda ikişer tahrirat kâtibi bulunacaktı.

8 — Vilâyet merkeziyle liva ve kazalarda birer idare meclisi teşkil edilecek; vali, mutasarrıf veya kaymakamların başkanlık edeceği bu meclislerde vilâyet müşavirleri, veya yerine göre mutasarrıf ve kaymakam yardımcıları, defterdar, muhasebeci, mal müdürü, mektupçu veya tahrirat kâtibi gibi normal üyelerden maada ahali tarafından seçilmiş üç Müslüman ve üç Hıristiyan üye bulunacaktı.

9 — Bu meclislerden başka, her kazadan seçilmiş dörder temsilciden kurulacak ve her sene vilâyet merkezi olan Hanyada toplanacak olan bir genel meclis bulunacak ve bu meclis bütün vilâyete ait işlerle meşgul olacaktı. Yeni teşkilâta göre Girid beş liva ile yirmi bir kazaya bölünmüş olduğundan bu mecliste gerekli sayıda üye bulunacaktı.

10 — Mahkemeler, Müslüman ve Hıristiyan üyelerden mürekkep olarak karma şekilde teşkil edilecek ve iki cemaat arasındaki dâvalara bunlar bakacaktı.

11 — Köylerde ihtiyar heyetleri kurulacak ve köyleri bunlar temsil edecekti.

12 — İçki ve gümrük resimlerinin indirilmesine karşılık ihdas edilmiş olan tuz ve tütün resminden başka hiç bir resim alınmayacaktı (Başbakanlık Arşivi; Girid Mesalihi, İrade No. 279).

Âlî Paşa, bundan sonra hemen tatbikine başlanan bu kararların tamamen icrasını Hüseyin Avni Paşaya bırakıp Istanbul'a dönmek istediğini bildirdi. Mesele Vükelâ Meclisinde görüşülürken onun bu *muvaffakıyetini* fena halde kıskanan ve o sırada *Serasker bulunan Mütercim Rüştü Paşa*: «Gidişinde bize danıştı mı? Sadrıâzamdır, dönebilir!» dedi. Yusuf Kâmil Paşa ile Mahmud Nedim Paşa da ileri geri konuştular. Neticede Sadaret kaymakamı Fuad Paşanın yazdığı mektupla bir müddet daha Girid'de kalıp ıslahatın tatbikatına nezaret etmesi bildirildi. Âlî Paşa verdiği cevapta: «Mademki avdetim arzu buyurulmuyor, bir yer gösteriniz, gidip orada oturayım» cevabını verdi. Bunun üzerine Padişah, Istanbul'a dönmesini bildirdi. (Sadrıâzam Said Paşadan naklen İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal; *Son Sadrıâzamlar*, S: 23).

İlân edilen bu yeni düzen Ada Rumlarının çoğunu tatmin ettiği için dehaletler gittikçe artıyordu. Sfakiya dağlarında kalanlar, azınlığı teşkil ediyorlardı. Bununla beraber ablukaya rağmen Yunanistan'dan gelen yardım ve teşvikler yüzünden isyan ateşi büsbütün sönmemişti. Fakat alınan bu tedbirler sayesinde ne Yunanlılar ve ne de Girid âsileri için artık hiçbir ümid kalmamış bulunuyordu.

Âli Paşaya hücumlar, Paris konferansı

Âlî Paşa, böylece cidden büyük bir muvaffakıyet kazandığı ve devleti muazzam bir gaileden kurtardığı halde, başta Zıya Paşa olmak üzere şahsî düşmanları ve kendisini çekemeyenler bu fırsatı kaçırmadılar ve bu icraatı ağır bir tenkid ve hattâ alay mevzuu yaparak kendisine hücuma geçtiler. Bu arada Zıya Paşanın yazdığı «Zafernâme Şerhi» bu haksız hücumların başta gelen bir örneğidir. Her türlü insaf ve vicdan ölçülerinin dışında olarak yazılmış olan bu eser, Âlî Paşaya çok tesir etmiş, hastalanmasına ve hattâ vefatına sebep olmuştur.

Halbuki, onun Girid'de yaptığı ıslahat ve tatbikini istediği yeni düzen, her şeyden evvel vukuu gün meselesi haline gelmiş olan ve devletin haysiyeti ile hükümranlık haklarını ağır şekilde zedeliyecek yabancı müdahalesini önlemeğe matuftu. Nitekim isyan geniş çapta ortadan kalkmış, ancak pek küçük bir dağlık bölgeye inhisar ederek sönmeğe yüz tutmuştur. Bu ıslahat aynı zamanda Avrupa devletlerini tatmin ettiği için bu hususiaki Yunan propagandası tesirini tamamen kaybetmiştir.

Girid; neticede Yunanistan'a katılmadığı gibi milletlerarası bir idare rejimine de verilmemiş, hattâ Sisam gibi imtiyazlı bir idareye de nail olamayarak sadece mahallî hususiyetlere göre yapılan bazı ıslahat sayesinde devlete bağlı kalmıştır. Halbuki bunun *aksi olsaydı, olayın imparatorluk için* çok kötü bir misal teşkil etmesi ve onların da hemen aynı yola başvurmağa kalkışması pek muhtemeldi.

Girid probleminin Osmanlı devletinin lehine olarak çözülmüş olduğunun en büyük delili de, Esham-ı Cedide = Konsülid fiatlarının bütün Avrupa piyasasında birdenbire artışı ve bu artışın devam etmesidir. Halbuki, Ada isyanının başlamasından ve bilhassa yabancı müdahalesi ihtimali belirdikten sonra konsülidlerin fiatı düşmüş ve itibarları azalmıştı.

Girid meselesinin bu şekilde hallinden en fazla memnun kalmayan şüphesiz ki Yunanistan'dı. Âlî Paşanın büyük muvaffakıyeti, bu küçük memleketi çileden çıkarmıştı. Alınan tedbirler, artık onun Adadan ümidini kesmesini gerektiriyordu. Megalo İdeanın ruh hastası haline getirdiği halkı oyalamak için hükûmet adamları hemen savaş hazırlığına başladılar. Başbakanları mecliste, bu işin halli için Girid'in Yunanistan'a verilmesinden başka çare bulunmadığını resmen beyan etti. Atina'da bulunan bir kısım Girid'liler, ellerinde bayraklarla Türk elçiliğinin önünde gösteri yaptılar.

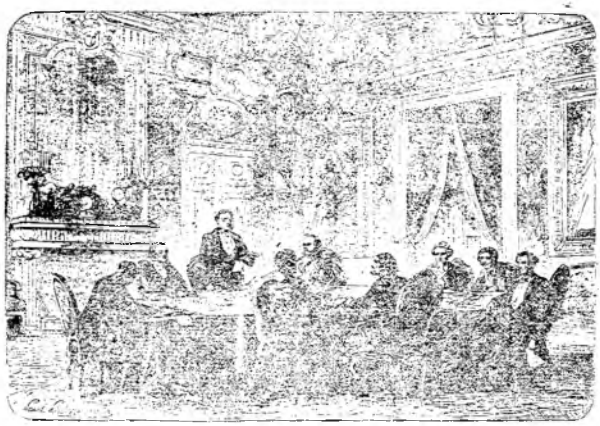

1869 Paris konferansı

Babıâli buna. Atina Elçimiz Fotyadi Beyi geri çekerek Yunanistan'la siyasî münasebetleri kesmek suretiyle karşılık verdi. Böylece, bu meselede gayet azimli bir politika takip etmeğe karar verdiğini anlatmış oldu (2 aralık 1868). Dokuz gün sonra ise Yunanistan devletine bir ültimatom verildi.

Hobart Paşa

Adeta bir savaş çıkmak üzere idi ve Osmanlı devletinin bundan kaçınmayarak ne zamandanberi türlü taşkınlıklarla kendisini rahatsız eden küçük Yunanistan'a unutamıyacağı bir ders vermeyi arzu ettiği anlaşılıyordu. Ancak, böyle bir savaşın Avrupa'ya da sirayetinden korkan büyük devletler araya girip meselenin Paris'de toplanacak bir konferansta hallini ileri sürdüler.

Konferansa, Osmanlı Devletinden maada Fransa, İngiltere, Avusturya, Prusya, İtalya ve Rusya da katıldılar. Yunanistan ise, oya iştirak etmemek üzere sadece bir müşavir göndermeğe dâvet edilmişse de kabul etmemiş, buna aldırış edilmeyerek, 9 ocak 1869 tarihinde konferans açılmıştır.

Konferansın devam ettiği 18 şubat tarihine kadar Babıâli, Osmanlı Devleti hizmetine girmiş bulunan donanma kumandanı İngiliz Hobart Paşa vasıtasıyle Girid'i ve Pire limanını abluka altında bulundurarak Adaya yeniden kaçak silâh ve çeteci sevkine engel olmuştur. Konferansta Âli Paşanın büyük mahareti sayesinde İngiltere, Avusturya ve Prusya, Osmanlı Devletinin tarafını tutmuşlar, onun Yunanistan'a daha evvel verdiği ültimatomla belirttiği görüşünü müdafaa etmişlerdir. Sonunda, Fransa - Rusya tezi bu sayede muvaffak olamamıştır. Konferansın nihaî kararına göre, Yunanistan Girid isyanına her türlü müdahaleden kesin şekilde vazgeçecek, çeteler dağıtılacak ve Adaya yardımda bulunan Yunan vapurları enterne edileceklerdi.

Bütün ümidini kaybeden Yunanistan, devletlerin bu müşterek tebliğini kabul zorunda kaldı. Böylece, Girid'de hâlâ silâhlı mukavemette direnen âsiler için büyük bir hayal kırıklığı hasıl oldu. Artık, yardım görmelerine imkân kalmamıştı. Bu yüzden, bazı sergerdelerin son kanlı maceralarını müteakip isyan tamamen bastırıldı ve mesele halledilmiş oldu.

Osmanlı hükûmeti bundan sonra Balkanlarda sür'atle gelişmiş olan ve İmparatorluğun bütünlüğü yönünden pek önemli bir hareketi izlemeye başladı.

Panislavizm hareketleri

Panislavizm hareketi alıp yürümüştü. Bundan Osmanlı Devleti kadar, hattâ daha fazla Avusturya da müteessir olmaktaydı. İmparatorun tebaası olan Çek'ler Viyana'da-

ki Rayışrat (Reichsrath) ve Hırvat'lar Peşte'deki Rayştag (Reichstag) Meclislerine üyelerini göndermekten vazgeçmişlerdi.

Fransuva Jozef, Prag'a kadar bizzat giderek Çek ileri gelenleriyle görüşmeğe ve gönüllerini almak için gayret harcamağa mecbur kaldı. Öbür taraftan yine Slâvlarla meskûn bulunan Galiçya eyaleti de Macaristan gibi muhtariyet istemeğe başlamıştı. Bohemya Slâvları da ayni emeller peşindeydiler. Sloven'ler ise merkezi Laybah (Ljubyana) olmak üzere Dalmaçya'yı da içine alacak bir krallık kurmak sevdasındaydılar. Bütün bu Slav zümrelerini kışkırtan Rusya idi.

Bu esnada Sırbistan'da Obrenoviç ve Karayorgeviç hanedanı mücadele halinde bulunuyordu. Bunun neticesi olarak Karayorgeviç taraftarları 10 haziran 1868 günü Prens Mihal'i öldürdüler. Yerine henüz 14 yaşında olan ve o sırada Paris'de tahsilde bulunan yeğeni Milan'ı geçirdiler.

Midhat Paşanın Tuna eyâletine gönderilmesi, Fuad Paşanın vefatı

Panislavizm hareketinin başında olan ve bunu büyük bir maharetle idare eden General İgnatiyef bu sırada Istanbul'da Rusya devletinin büyük elçisi sıfatiyle bulunuyordu. Onun gizli faaliyetleri neticesi olarak Rumanya'daki Bulgar ihtilâl komitesi seksen kadar çeteciden mürekkep bir grupu gönderip Tuna vilâyetinin âsâyişini bozmağa teşebbüs etti. Şurayı Devlet Başkanı Midhat Paşa, bunu önlemek için muvakkaten Tuna vilâyetine gönderildi. Romanya, Bulgar fesadını açıkça himaye ediyordu. Hükûmet reisi Bratiyano bu sırada 26 ekim 1867 (1283 fermaniyle otuz bin kişi olarak tahdid edilmiş olan Rumanya ordusunu hazerde yetmiş sekiz bin ve seferde yüz yetmiş dört bin kişiye çıkarmak üzere Birleşik Beylik Meclisine bir tasarı vermişti. Babıâli bundan kuşkulanarak anlaşmanın ihlâl edilemeyeceğini bildirdiyse de Bratiyano gayet azametli bir cevap verdi. Memleketeyn, artık müstakil bir devlet imiş gibi harekete başlamıştı.

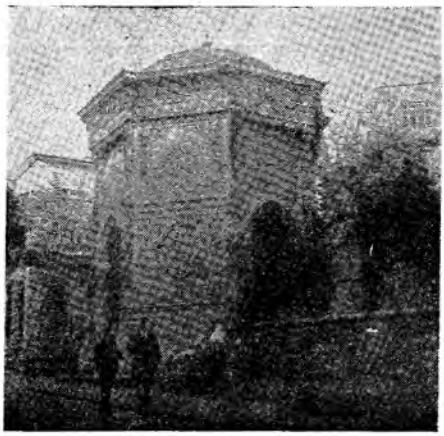

Yeni Adliye sarayı civarında Fuad Paşa türbesi

Keçeci zâde Fuad Paşa

Midhat Paşa, kendisine verilen vazifeyi yirmi günde tamamlayarak Tuna vilâyetinde âsâyişi iade ettikten sonra Istanbul'a döndü. Tuna vilâyeti valisi Sabri Paşa, hâdisenin başında fazla telâşa kapılıp istifa etmiş olduğu için yerine Selânik valisi Âkif Paşa tayin olundu. Midhat Paşa, eski vazifesine döndü.

Abdülâziz'in Avrupa seyahatinden dönüşünde, Âlî Paşanın Girid'e gitmesi üzerine bu sefer sadaret kaymakamlığına tayin edilmiş bulunan Fuad Paşanın sıhhati çok bozulmuştu. Onun Girid'den dönüşünde biraz istirahat ve tedavi maksadıyle Nis'e giden Fuad Paşa orada vefat etti (11 şubat 1869).

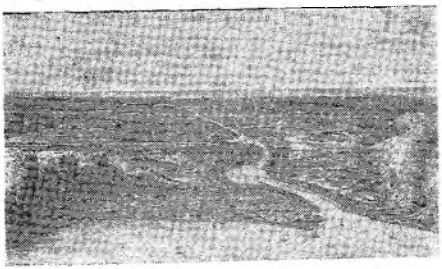

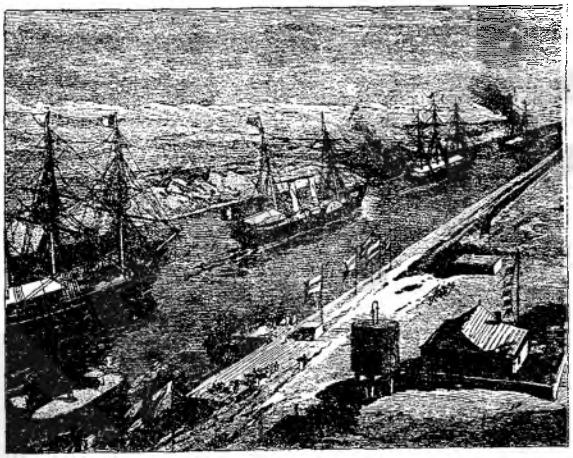

Yukarıda: Süveyş kanalını açan Ferdinand de Lesseps, ortada kanalın güneyden genel görünüşü, altta kanaldan geçiş

Midhat Paşa ve Bağdad eyâleti

Nizamnameler, büyük inşaat işleri, kanunlar v.s. daha evvel Şûrayı Devlette incelenerek bir neticeye bağlanacaktı. Demiryollarının ve bazı başka mühim işlerin Şûrayı Devlete havale edilmeden yapılmağa başlanması Midhat Paşanın fena halde canını sıkıyor. Âlî Paşaya karşı beslediği büyük saygı yüzünden de bunlara katlanıyordu. Nihayet, bir vilâyet valiliğini bu vazifesine tercih edecek hale geldi. O sırada Bağdad valisi azlolunduğu için kendisinin gösterdiği arzu üzerine Âlî Paşa da bu işe razı olduğundan Midhat Paşa altıncı orduya da nezaret etmek üzere Bağdat valiliğine tayin olundu (1869) (Ali Haydar Midhat; Midhat Paşa «Tabsara-i İbret», S: 66-67).

Midhat Paşa, Bağdad'a varır varmaz *vilâyetler idaresi hakkındaki kanunu* tatbike başladı. Evvelâ ihtisap resimlerini kaldırdı. Bağdad civarındaki araziden ve bahçe mahsullerinden öşür alınması usulünü koydu. O zamana kadar iltizam'a verilen ve bu yüzden bir çok suiistimal ve şikâyetlere konu olan Müntefik mukataasını ilga etti. Daha evvel Irak halkından asker alınmamıştı. Evvelâ Bağdad'dan kur'a usuliyle asker alınmasına karar verdi. Bu mükellefiyete alışık olmayan halk arasında memnuniyetsizlik ve mukavemet alâmetleri belirdi ise de Midhat Paşa, hâdiseyi büyümeden bastırarak kur'a usulünü halkı göçebe olan Müntefik, Düleym ve Summâre bölgeleri müstesna olmak üzere bütün Irak vilâyetine teşmil etti. Bedevî kabîleler, ne zamandır vergilerini vermez olmuşlardı. Midhat Paşa, bunu kendilerinden kat'î şekilde isteyince bir kısmı isyan etti. Üzerlerine asker sevkedilerek bu mukavemetleri kırıldı. Elebaşıları yakalanıp idam olundu. Böylece, hükûmet nüfuzu her yerde geçer oldu.

Irak'da bütün toprak devletindi. Devlet tohumluk verir, halk bunu eker ve mahsulün üçte ikisini hazine alırdı. Böylece, topraktan mahrum ve pek büyük bir sefalet içinde bulunan köylü, vergi mültezimleri ile bir kısım kabîle şeyhlerinin nüfuz ve zulmü altında, perişan bir halde yaşıyorlardı. Kendilerine ait olmayan ve onları geçindiremeyen bu topraklara bağlı *değillerdi. Bunun için* ev yapmak, ağaç dikmek, hayvan yetiştirmek gibi işlerle meşgul olmadıkları gibi, son dereceye varmış olan sefaletleri onları

Süveyş Kanalı

(İlâve : 184)

★

Akdeniz havzasiyle Avrupa devletlerinin siyasî, ticarî ve iktisadî hayatında büyük tesirler ve hattâ değişiklikler meydana getirmiş olan bu kanalın açılma fikri ise, çok eskidir. Bilindiğine göre ilk önce İsa'nın doğuşundan bin dört yüz yıl evvel Mısır Firavunu İkinci Ramses Kızıldeniz ile Nil nehri arasında bir kanal açtırmak suretiyle iki denizi birleştirmeğe muvaffak olmuştu. Zamanla terkedilen bu kanal, kumların hücumuna uğrayarak tıkanmış, sonraları birkaç defa tekrar açılmışsa da nihayet Roma imparatorluğunun inhitat devrinde ihmal edilerek metrûk ve işe yaramaz hale geldi.

İslâm fütuhatı sırasında, Mısır'ın Arabların eline geçmesini müteakip İkinci İslâm halifesi Hazreti Ömer zamanında ve Mısır valisi Amribnil-Âs tarafından 640 yılında yeniden açılıp sekizinci yüz yıla kadar kullanıldı. Emeviler devrinde ihmal edilip Abbasîler devrinde Halife Mansur zamanında Mısır'lıların Arab yarımadasına hücumunu önlemek maksadiyle tıkanarak kullanılmaz hale geldi ve bin yıla yakın bu şekilde kaldı.

Akdeniz'le Kızıl denizi birleştirmek düşüncesi 1799 yılında Napolyonun maiyetinde Leper adlı değerli bir mühendis vardı. Bu zat daha önce İstanbul'da da bulunmuş, hattâ bir top dökümhanesi kurmağa memur edilmiş ve bunu başarmıştı. Bonapart onu, eski kanalın geçtiği yolu tesbite ve buranın haritasını çizmeğe memur etti. İşte, Akdeniz'le Kızıl denizi Süveyş berzahını yarmak suretiyle Nil nehrini vasıta etmeden birleştirmek düşüncesini ortaya ilk atan bu zattır. Ancak Leper berzah boyunca yaptığı incelemeler sonunda iki deniz arasında on metre kadar bir yükseklik farkı bulunduğu zannına kapıldığından - Bugünkü Panama kanalı gibi - eklüzlü bir kanal açılabileceğini ileri sürmüştür.

Leper'in düşüncesi kırk üç yıl yazılı bir muhtıra halinde bir köşede kaldı. 1832 yılında Ferdinand dö Leseps (Ferdinand de Lesseps) adlı bir hariciye memuru, Fransa'nın İskenderiye konsolosu bulunduğu sırada bunu ele geçirerek okudu. Böyle bir kanalın ne demek olduğunu ve neler sağlayacağını derhal seçdi. Bu sırada Mısır idaresinin su işleri müşaviri Linon adlı bir Fransızdı. Leseps, düşüncesini ona açtı ve Leper'in muhtırasını gösterdi. İkisi birden berzah boyunca yeniden incelemelerde bulundular ve iki denizin yüksekliği arasında Leper'in sandığı farkın bulunmadığı sonucuna kesin olarak vardılar. Bunun üzerine Leseps kanal projesine dört elle sarılarak bu düşünce etrafında geniş bir kampanya açtı. Lâkin, kendisini büyük güçlükler beklemekteydi. İki denizi birleştirmek projesinden vaktiyle Mısır valisi Kavala'lı Mehmed Ali Paşaya da bahsedilmişse de kendisi bunu şiddetle reddetmiş ve onun görüşü haleflerine de miras kalmıştı. Üstelik Leseps bu kampanyaya giriştiği sırada Mısır valisi bulunan Abbas Paşa İngiliz dostuydu. İngilizler ise, Mısır'da Fransız nüfuzunun artmasına sebeb olacak olan bu projeye karşıydılar. Çünkü o zaman Fransa'nın Hindistan ticaret yoluna hâkim olması ve İngiltere'nin bu müstemlekesinin daimî tehdit altında bulunmasını kaçınılmaz bir netice haline getirdi İngilizler, esasen Fransızlar'ın bu konuda yalnız bu düşünce ile harekete geçtikleri kanaatindeydiler.

İngilizler Abbas Paşaya Süveyş kanalına bedel, Kahire - Süveyş demir yolu fikrini telkin ettiler. Fransızlara düşman bulunan Mısır valisi, onları Mısır'dan kovarak bu demir yolunu inşaya karar verdi ise de, onun ölümü ile yerine geçen Mehmed Said Paşa, her şeyi bir anda değiştirdi. Çünkü yeni vali Fransız dostuydu. Leseps, bundan istifade ile kanal fikrini ona kolaylıkla kabul ettirdi ve imtiyazı kopardı (1854).

Leseps, ertesi yıl inşaat projesini Said Paşaya sundu. Hemen faaliyete geçmek için ise, büyük bir engel vardı. Mısır, müstakil bir devlet olmayıp sadece Osmanlı imparatorluğunun imtiyazlı bir eyaletiydi. Bu yüzden Bab-ı âlî tarafından tasdik edilmedikçe Mısır'ın verdiği müsaadenin hiçbir değeri yoktu.

Osmanlı imparatorluğu bu projeye birçok sebeblerden dolayı haklı olarak karşıydı. Evvelâ, Avrupa ile Asya arasındaki ticaret yolları Anadolu'dan geçiyor ve bu kıtanın Akdeniz'e açılan limanları bundan pek büyük faydalar sağlıyordu. Osmanlı İmparatorluğu daha kurulma ve yayılma devrinde bu durumdan pek çok istifade sağlamıştı. Lâkin zamanla Afrikayı dolaşan büyük deniz yolunun (Ümid Burnu'nun) keş-

→

→

fi, daha meşakkatli olan bu kara yolunun ehemmiyetini azaltmıştı. Osmanlıların Akdeniz hâkimiyetini kurmaları, bilhassa Ege denizi adalarını ele geçirerek Batı Akdeniz ticaret yolunu emniyet altına almaları kendi aleyhlerine olarak Anadolu transit yolunun ehemmiyetini büsbütün azaltmıştı. Buna rağmen, İstanbul ve İzmir gibi limanlar hâlâ bu yol sayesinde nisbeten canlılıklarını muhafaza ediyorlardı. Süveyş kanalının açılması ise, Anadolu kara ticaret yolunun önemini tamamen ortadan kaldıracaktı. Bundan maada İngiltere bu imtiyazın tasdik olunması için Bab-ı âlî'yi bütün güciyle tasdik ediyordu. İngiliz elçisi Lord Stradford, devletinden aldığı talimat üzerine bu proje kabul edildiği takdirde İngiltere'nin Kırım Andlaşmasından vazgeçeceğini bildirmişti. Osmanlı devleti kanalın ayrıca Mısır'da gittikçe kuvvetlenen istiklâl temayülünü körükliyeceğini ve Fransız nüfuzunun İngiltere ile birlikte Osmanlı devletinin aleyhine de inkişaf edeceğini hesaba katıyordu. İngiltere ise Said Paşayı verdiği karardan döndürmek için fiilî bir nümayişe ihtiyaç hissederek donanmasını İskenderiye limanına gönderdi.

Leseps bütün bunlara rağmen yılmadı ve mücadelesine devam etti. Zaman, onun en büyük yardımcısıydı. Hakikaten İngiltere'nin ve Osmanlı devletinin mukavemetleri gittikçe gevşedi. Bulunan son bir formül ise, bütün engelleri ortadan kaldırdı. Buna göre, kanalı milletlerarası bir şirket açacak ve işletecekti. Bu konuda taraflar arasında anlaşma olunca, 24 nisan 1859 günü kazı başladı. Büyük güçlük ve fedakârlıklarla on yıl sürdükten sonra 1869 yılı kasım ayının on dokuzuncu günü muhteşem bir törenle Akdeniz'deki Portsaid ile Kızıl denizdeki Süveyş limanı arasındaki mesafesi yani uzunluğu 162,5 kilometreyi bulan ve su sathında genişliği 68 - 100 ve derinliği 10,5 - 8,5 metre olan kanal gemi işletmesine açıldı.

Süveyş kanalına sahib olan şirketin adı (Universelle du Canal Maritime de Suez Compagnie) idi. İngiltere inşa masraflarına kat'iyen katılmadı ve kanal tamamen Fransız - Mısır sermayesiyle vücude geldiği gibi, inşaat sona erdiği zaman çıkarılan dört yüz bin hissesinden de derhal pay almadı. Fakat, bu geçici bir haldi. İngiltere gerçi hiç olmazsa malî sebebler yüzünden inşaatın yarım kalabileceğini umarak para yardımında bulunmamıştı; Lâkin kanal meydana geldikten sonra hâsıl olan duruma kayıdsız kalamıyacağı normaldi. Şirketin hisse senetlerinden

→

→

207 bin tanesini Fransa, 170 bin tanesini Mısır Hidivi, 23 bin tanesini Avusturya ve Rusya almışlardı. Hidiv'in elinde bulunan 85 bin hisse senedi ise, satın almak istedikleri takdirde diğer devletler için ayrılmıştı. İngiltere bunları, hattâ mümkünse daha fazlasını almayı şiddetle arzu etmekle beraber, itidal ve teenni politikasına sadık kalarak en uygun fırsatı gözetmeğe başladı. Bu fırsat ise, altı yıl sonra gelip çattı. O sırada Hidiv bulunan İsmail Paşa sonsuz israf ve sefahati yüzünden büyük borçlara girmiş ve sıkıntıya düşmüştü. Bu yüzden hisse senetlerine müşteri aramaya başladı. İngiltere derhal harekete geçerek pek kısa süren bir pazarlık sonunda yüz milyon frank karşılığında İsmail Paşa'nın bütün hisse senetlerini satın aldı. Lâkin şirketin nizamnamesi her yirmi senede bir oy tanıdığı için 170 bin hisse senedine sahib olduğu halde İngiltere kanal işlerinde malî ve idarî kontrol ve idareyi elde edemedi.

İngiltere, bunun üzerine başka çarelere başvurdu. Leseps'e verilen ve Osmanlı devleti tarafından 1864 yılında tasdik olunan imtiyaza göre Süveyş kanalı tarafsız bir bölge olacak; barış ve savaş zamanlarında bütün devletlerin gemilerine açık bulundurulacak; kıyılarına asker çıkarılmıyacak ve tahkimat yapılmayacak; hiçbir devlete ekonomik üstünlük sağlamıyacaktı. Halbuki İngiltere bu duruma razı olamazdı. Çünkü kanal Hindistan yolunun üzerindeydi. Onu gerektiğinde ve bilhassa bir savaş halinde kontrol altında bulundurmak için tek çare ise, Mısır'ı ele geçirmekti. Bir müddet sonra İngiltere bizzat yarattığı hâdiseleri bahane ederek Mısır'ı muvakkaten işgal etti. Böylece Süveyş'e tamamen hâkim olmuştu. Geçici adiyle başlayan Mısır'ın işgali ise, 1954 yılında bağımsız Mısır devletinin kuruluşuna kadar devam etmiş, bu tarihten itibaren İngiltere kanalı Mısır devletine bırakıp çekilmek zorunda kalmıştır.

Bibliyoğrafya : Lutfi; Tarih. Mahmud Celâlettin Paşa; Mir'at-ı Hakikat. Ali Tanoğlu; Mısır ve Süveyş kanalı. N. Ponchetti; L. Egypte et ses progès sous Ismail pacha. J. Charles - Roux; L'İsthme et le canal du Suez. L. Bréhier; L'Egypte de 1799 a 1900. R. Dedreux; Der Suez - kanal im internationalen Rechte. C. de Fraycinet; La Question d'Egypte. A. Hasenclever; Geschichte Agyptens im 19. Jahrhundert; 1798 - 1914. S. Lane - Poole; History of Egypte. Amélinau; Géographie de l'Egypte à l'époque Copte.

her türlü fesatlara âlet olacak hale getirmişti.

Midhat Paşa, ilk iş olarak köylüyü çalıştıkları toprağın sahibi yapmağa karar verdi. Bir yıl içinde bunun tatbikinin parlak neticeleri alınmağa başlandı. Toprak sahibi haline gelen köylüler, bu yerleri imar için dört elle işe sarıldıkları gibi, mahsulün üçte ikisi yerine onda biri nisbetinde vergi vereceklerini öğrenmeleri hem şevklerini, hem de devlete olan bağlılıklarını büsbütün arttırdı. Bunun ilk sonucu, âsâyişin her yerde süratle kurulması oldu.

Midhat Paşa, Dicle nehrinde bir vapur kumpanyası kurduğu gibi, Süveyş Kanalı açıldığı için Kızıldeniz'de artan deniz trafiğinden istifadeyi düşünüp Basra körfeziyle Umman ve Necid kıyılarında ve Kızıldeniz'de işlemek üzere dört vapurdan mürekkep ayrı bir şirket teşkil etti. Ayrıca Bağdad'da bir Emniyet Sandığı, bir hastahane, bir ıslahhane, memleket bahçesi, su makinesi, pirinç fabrikası ve tramvay işletmesi kuruldu. Müntefik halkını çadır hayatından kurtarmak için Nasıriye adlı bir kasaba vücuda getirdi. Kuveyt'i devlete kat'î şekilde bağladı. Bütün Arap Yarımadasını Devlet aleyhine kışkırtan göçebeler reisi Abdülkerim'i yaralı olarak esir etti. Necid'de kıpırdamağa başlayan Suud tenkil olunarak, Aksa livası kuruldu ve Katar buna bağlandı. Midhat Paşa, İngilizlerin takibine aldırış etmiyerek bir savaş gemisiyle Bahreyn'e kadar gidip buranın hâkimi Şeyh İsa ile görüştü. Şeyh İsa, limanda bir kömür deposu ve teferruatı için gereken yerleri devlete bedelsiz olarak verdi. Midhat Paşanın bütün bu muvaffakıyetleri takdir olunarak Babıâli tarafından kendisine murassa' bir kılıç gönderildi.

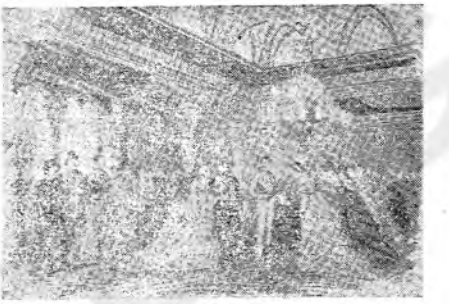

Fransa İmparatoriçesi Öjeni'nin İstanbul'u ziyaretinde Beylerbeyi sarayında şerefine yapılan tören

Tunus eyâleti

Tunus eyâleti, iç ve dış borçlar altında nefes alamaz hale gelmişti. Nihayet, bütün bunların birleştirilerek yüzde beş faize bağlanmasına ve muntazam bir ödeme programının tatbikine karar verildi. Bunun için Tunus'taki Fransa, İngiltere ve Avusturya devletleri konsoloslarıyle Tunuslu ve Fransız memurlarından mürekkep bir komisyon kurularak isin yürütülmesi buna havale edildi. Bu eyâlet de esasen İmparatorluğa yalnız ismen bağlı, merkezin nüfuz ve tesirinden çıkmış, hattâ Fransızlar Cezayir'e saldırdıkları zaman bu ülkeye Fransızların tesiriyle hiç bir yardım yapılamamıştı.

Süveyş Kanalının hizmete açılışı

1869 yılının en mühim olaylarından birisi Süveyş Kanalının açılmasıdır. Bir taraftan Hac yolunu kısaltacak, diğer taraftan dünya ticaretinde pek mühim rol oynıyacak olan bu kanalın kazılmasına, 24 nisan 1859 yılında başlanmıştı. 19 Kasım 1869 yılında ise açılış töreni yapıldı. Böylece, Akdeniz'le Kızıldeniz ve dolayısıyle Atlantik ile Hind Okyanusu birbirine en kısa yoldan bağlanmış bulunuyordu.

Kanalın uzunluğu Akdeniz'deki Port-Said limanından Kızıldeniz'deki Süveyş iskelesine kadar 162,5 kilometre idi.

Kendisini yavaş yavaş bir hükümdar gibi görmeğe başlayan İsmail Paşa, Kanalın işletmeye açılışı dolayısıyle büyük bir tören

Kanalın açılış töreni şenlikleri

tertip etmiş ve buna bir kısım Avrupa hükümdarlarını da dâvet etmiştir. Bu arada, Abdülâziz'e ziyaretini iadeye gelen Avusturya İmparatoru Fransuva Jozef ile, Fransa İmparatoru Üçüncü Napoléon'un zevcesi Ojeni Istanbul'dan sonra Mısır'a gidip bu törende hazır bulundukları gibi, bir kısım Avrupa prensleri ve bu arada Prusya Veliahdi de memleketlerini temsilen gelmişlerdir.

Beyoğlu yangını

5 haziran 1870 de Beyoğlu Valide Çeşmesi sokağında çıkan yangın, rüzgârın kuvvetli esmesiyle hemen büyümüş, altı kola ayrılarak Tarlabaşı, Beyoğlu caddesi, Kalyoncu Kulluğu semtlerine sirayet etmiştir. Bazı mağaza sahipleri dükkânlarının kepenklerini indirerek mallarını kurtarmak istemişlerse de diri diri yanmışlar; evlerinin mahzenlerine, sarnıçlarına sığınan bir çok aileler de kavrulup ölmüşlerdir. 1809 da inşa edilen İngiltere Sefarethanesi tamamen yanmış, Mekteb-i Sultanî (Galatasaray) bahçe ortasında olduğu halde güçlükle kurtarılabilmiştir.

Beyoğlunun yarıdan fazlasını mahveden bu yangın beş bine yakın binayı kül ettiği gibi 150 den fazla can kaybına da sebep olmuştur.

AVRUPA SAVAŞLARI VE RUSYA, OSMANLI DEVLETİNİN TUTUMU, DİĞER OLAYLAR

Abdülâziz devrinde, Avrupa'nın en mühim olayı, şüphesiz ki bu kıt'anın kuvvetler muvazenesini esaslı şekilde değiştiren 1870 Fransa - Prusya savaşıdır.

Avrupa'da küçük Prusya Krallığı, Millî Savunma Bakanı Roon ve Genel Kurmay Başkanı Moltke vasıtasıyle pek mükemmel bir ordu kurmuş bulunuyordu. Bu ordu, Avusturya ordusuyle birlikte Holştayn Dükalığının muhtariyeti yüzünden Danimarka'ya karşı savaştı. Danimarka yenilerek Dükalığı terketmek zorunda kaldı. Şlizvig, Prusya ve Holştayn Avusturya idaresine geçti.

Bir müddet sonra İtalya ile bir ittifak anlaşması imzalayan Prusya, Avusturya'yı Dükalığı fena idare etmekle ithama başladı. Mesele, Diyet Meclisine götürüldü. Bu Mecliste Prusya delegesi, Cermen Birliği Anayasasının noksanlarından ve yetersizliklerinden bahsederek memleketinin artık bu birlik içinde yaşayamıyacağını ileri sürdü. Avusturya, 1815 de yürürlüğe konmuş bulunan bu Anayasayı müdafaa edeceğini bildirerek Prusya'ya savaş ilân etti. Savaş kısa sürdü. Prusya orduları, Hanover ve Bavyera ordularını yenip Frankfurt'a girdiler. Bohemya işgal edildi. Prusya Kralının, Moltkenin ve Prens Frederik-Şarlın kumandasındaki ordular Sadova'da Avusturyalıları kat'î bir yenilgiye uğrattı (6 Temmuz 1866). Mükemmel demiryolu alayları sayesinde Prusyalılar bir kaç saat sonra Viyana önlerine geldiler, bu suretle Avusturya ordularının ric'at hattı kesilmiş bulunuyordu. İmparator barış istemek zorunda kaldı. İmzalanan Prag Andlaşmasına göre 1815 de kurulan Cermen Birliğinin ilgası ve Almanya'nın Prusya tarafından teşkilâtlandırılması kabul edildi. Bu ise, Prusya'nın Almanya'ya hâkim olması demekti (1866).

Bu savaş sırasında İtalya Venediği Avusturyalılardan almak için harekete geçmişse de ordusu Küstoza (Custozza) da, donanması ise Lissa'da yenildi. Bununla beraber Prag Andlaşmasında Fransa'nın tavassutiyle Venediği elde etti.

Bismark, büyük gayretler harcayarak Kuzey Alman Birliğini kurmuştu. Hes-Kasel ile Frankfurt'un katılması ve İngiltere Kralığı sülâlesine ait Hanovr Krallığının da alınmasıyle sınırlar Rusya'dan Fransa'ya kadar genişlemiş bulunuyordu. Genel seçimler usulü kabul edilerek Birlik kuvvetlendirildi. Böylece Almanya bir taraftan Berlin'deki Rayştag Meclisinde temsil edildiği gibi, küçük hükûmetleri de tatmin için ayrıca Alman prenslerinden ve Prusya Kralının vekillerinden mürekkep Bundesrat (Bundesrath) Meclisi mevcuttu. Bismark ise, bu iki meclisin tesirinin dışında, yalnız Krala karşı mes'ul Başbakandı.

Üçüncü Napolyon, bu yeni ve kudretli devletten fena halde kuşkulanıyordu. Bu arada Hollanda Kralına başvurup Lüksenburg Büyük Dükalığını satın almak istemiş, lâkin Bismark'ın müdahalesiyle bu iş yarım kalmıştı. Tam bu sırada İspanyollar Kraliçe İzabel'i hal'etmişlerdi. Daha barışçı bir hükümdar istiyorlardı. Geçici hükûmet başkanı Mareşal Prim, İspanya tacını Prusya Kralının yeğenlerinden Leopold'e teklif etti. Fransa hemen protestoda bulundu (4 temmuz 1870). Her tarafının Hohenzolern'lerle çevrilmesini istemiyordu. Prusya Devleti nezdindeki elçisi Benedetti vasıtasıyle doğruca Krala başvurdu. Kral Giyyom (Guillaume), bu meselenin Prusya Devleti ile alâkası bulunmadığını, ancak bir hanedan meselesi olduğunu, kendisinin ise, Prensin mensup bulunduğu Hohenzolern hanedanının Sigmorinken kolu üzerinde nüfuzu bulunmadığını bildirdi. Fransa'da heyecan art-

tı. İşin bir Avrupa savaşına kadar sürüklenmesi tehlikesi dolayısıyle bu namzetliği Batılı devletlerden hiçbiri tasvib etmiyordu. Prens, bunun üzerine 12 temmuzda namzetliğini şahsan geri aldı. Fransızlar bu meseleyi Bismark'ın sadece Fransa'nın izzetinefsini kırmak için ortaya attığını sanıyorlardı. Bu sefer prensin bu feragatten vazgeçmiyeceğini kralın taahhüt etmesini istediler. Giyom, bunu kesin şekilde reddetti. Bu hususta durmadan ısrarda bulunan Fransız elçisini nihayet huzuruna kabul etmedi. Bunu hakaret sayan Fransa Parlâmentosu, savaş kararını verdi (19 temmuz 1870).

Fransa, bu savaşta yalnız kaldı. İtalyayı durmadan kendi aleyhine kışkırttığı için Avusturya ona düşmandı. Roma'dan askerini çekmediği ve Toskana ile Modena'yı kendisine vermediği için İtalya, Fransa'ya kırgındı. Rusya ise, Kırım savaşının acısını unutmamıştı. Üstelik Fransızların Polonyalıları istiklâllerini elde etmeğe durmadan teşvik etmeleri Rusları çileden çıkartıyordu. İngiltere ise, ne Avrupa'da çıkacak bir savaşa karışmayı istiyor, ne de Fransa'nın daha fazla kuvvetlenmesine tahammül edebiliyordu. Üstelik, Fransa, karşısında yalnız Prusya'yı değil, bütün Almanyayı buldu.

Savaş, baştanberi Meksika seferinden yıpranmış Fransa aleyhinde cereyan etti. Fransızlar evvelâ Meç savaşlarını kaybettiler. Sonra Sedan meydan savaşında ağır bir mağlûbiyete uğradılar. Ordu, İmparatorla

Evvelce Osmanlı ordusunda hizmeti olan Prusya Mareşali H. Moltke

Fransa İmparatoru Üçüncü Napolyon

birlikte teslim oldu. Bunu, Meç'in teslim oluşu takip etti. Fransa, bir müddet daha dayandı. Aç kalan ve bombardımanlar altında ezilen Paris, ancak 24 ocakta teslim alınabildi (1871).

İmparatorun esir düşmesi üzerine Fransızlar daha 4 eylülde Cumhuriyeti ilân etmişlerdi.

Prusya, sulh andlaşmasını Cumhuriyet hükûmetiyle imzaladı. Neticede Belfar hariç olmak üzere bütün Alsas ve ayrıca Loren'in büyük kısmı Prusya'ya terkedildi. Bundan maada, beş milyar franklık ağır bir tazminat ödenecekti. Bu ödeninceye kadar da Fransa'nın istilâ edilen yerleri Alman işgalinde kalacaktı. Böylece Fransa'da İmparatorluk rejimi yıkılmış. 1.500.000 hektar arazi ve bir buçuk milyonluk nüfus kaybedilmişti. Aynı zamanda Alman Birliği tamamen kurulmuş, İtalya Birliği de tamamlanıp Papalığın cismanî hükûmeti sona ermişti.

Savaş neticesinin Osmanlı devletine tesiri

Bu savaşın Osmanlı Devleti cephesinden mühim neticeleri olmuştur. Bunları, şöyle sıralayabiliriz:

Kırım savaşına son veren Paris andlaşmasının 10, 11, 13 ve 14 üncü maddeleri Karadenizi tarafsız hale getirmişti. Buna göre,

Alman Birliğine vücut veren Prusya Başvekili Bismark

bu denize sahili bulunan ve bulunmayan hiç bir devlet burada donanma bulunduramayacağı gibi mevcut tersaneler de yıkılacaktı. Boğazlar ise, savaşta da barışta da bütün savaş gemilerine kapalı bulunacaktı. Böylece, Rusya'nın Karadenizdeki hâkimiyeti sona ermiş oluyordu. Bu denizdeki Rus donanması Osmanlı donanmasından üstün hale gelmiş olduğu için neticede Rusya mühim bir avantajdan mahrum kalmaktaydı. Bundan maada, Abdülâziz'in mütemadî gayreti sayesinde yirmiden fazla zırhlı ve yüze yakın ahşap gemiden mürekkep olarak yeniden teşkilâtlandırılan Osmanlı donanması, İngiltere'den sonra en kuvvetli, yani dünyanın ikinci armadası haline gelmişti. Bu ise, Rusya'yı ayrıca düşündürüyordu. Bu donanma, bir savaş zuhurunda sadece Karadeniz Boğazını aşıp bütün Güney Rusya'yı ağır tehdid altında bulundurabilirdi. Rusya'nın ise, bu denizde buna karşı koyacak bir donanması mevcut değildi.

İşte Rusya, Avrupa'da çıkan son savaştan faydalanarak bu durumdan kurtulmak istedi ve Meç'in Prusyalılara teslim olmasından iki gün sonra, yani 29 ekim 1870 tarihinde Paris andlaşmasının bu hususdaki kararlarını ilga ederek Karadeniz'deki «hükümranlık haklarından» istifade etmeğe karar verdiğini bu andlaşmayı imzalayan devletlere bildirdi.

Bu, Paris andlaşmasına indirilmiş pek ağır bir darbeydi. Bundan evvel Memleketeyn meselesinin bu andlaşma hükümlerine aykırı bir şekilde halli esasen bu yolda bir başlangıç olmuştu. Batılı devletler 1856 Islahat Fermanının icabı gibi tatbik edilmemiş olduğuna kani bulunuyorlardı. Rusya, bunu her zaman ileri sürerek Avrupa devletlerinin duygu ve düşüncelerini daima aleyhimize çevirmek ve böylece yapmak tasavvurunda bulunduğu oldu-bittilere uygun bir zemin hazırlamak için büyük gayretler harcamıştı. Buna rağmen İnglitere durumu şiddetle protesto etti. Verdiği cevapta, bir kısım andlaşma hükümlerinin bunda imzası bulunan devletlerin hiçbirisinin oyu ve arzusu katılmadan kaldırılmasına razı olamıyacağını bildirdi. Rusya Dışişleri Bakanı Prens Gorçakof bu notayı kendisine tevdi eden İngiltere elçisine, kendilerinin bu maddeyi feshe kat'î şekilde karar verdiklerini ve eğer Osmanlı devleti buna razı olmazsa mevcut ordularına bir tek asker eklemeden, kendi mânevî nüfuzuna güvenen Şark Hıristiyanlarının, Rusya'nın bir küçük işaretiyle takım takım isyan hareketlerine başlayacaklarını söyledi (Mahmud Celâleddin Paşa; Mir'ât-ı Hakikat, S: 33). İngiltere Hükûmeti, bu sırada Paris'de bulunan Bismark'la tema-

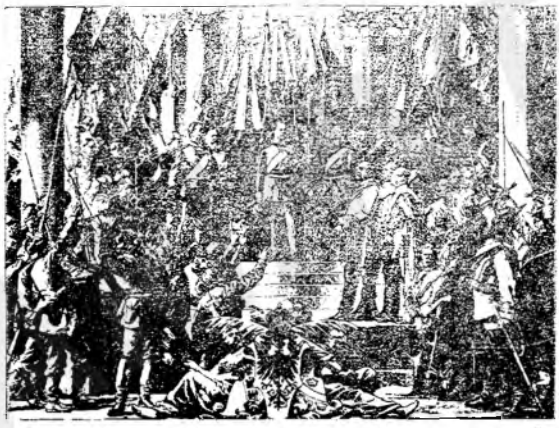

Almanların Fransa'ya galebesinden sonra 18 ocak 1871 de Versay'da Prusya kralının Almanya imparatoru ilânı töreni

sa geçti. Rusya'ya savaş açılmasını istiyordu. Avusturya da aynı fikirdeydi. Lâkin Bismark, Avusturya'nın Fransa ile birleşememesi için Rusya'ya muhtaçtı. Bir taraftan da Fransa lehine dönmesinden çekindiği için İngiltere'yi kırmak istemiyordu. Nihayet, Paris andlaşmasında imzası bulunan devletlerin meseleyi bir konferansta müzakere ve hallini teklif etti. Bunu hem Londra, hem de Petersburg kabul ettiler.

Londra konferansı ve andlaşması

Prusya tarafından desteklenen Rusya'ya karşı müttefiksiz ve parasız bulunan Osmanlı Devletinin yeni bir savaş macerasına atılmasına imkân yoktu. Nihayet İngilterenin tavassutuyle Osmanlı, Fransa, İngiltere, Rusya, Prusya ve İtalya delegelerinin katılmasıyle Bismark'ın istediği konferans Londra'da toplandı ve sonunda, dokuz maddelik bir anlaşma imzalandı (13 mart 1871). Buna göre: Karadeniz'in tarafsızlığı ortadan kalkıyor, buna karşılık Osmanlı Devleti de barış zamanı Boğazı kapalı tutmak mükellefiyetinden kurtuluyordu. Yani, silâhlı bir ittilâf vukubulmasa bile, Osmanlı Devleti dost ve müttefik donanmaları Karadeniz'e geçmekte serbest bırakabilecekti (Mahmud Mes'ud, Mecmua-i Muahedat. C: 4, S: 164./ C: 5, S: 103).

Avrupa'da değişen kuvvetler muvazenesi yüzünden Batılı devletlerin Rusya'ya karşı müşterek olarak cephe almalarına imkân kalmadığından ve Karadeniz'de kazandığı avantajlardan istifade ederek Rusya, Balkanlarda hemen faaliyete geçmiş, nüfuzunu bu sahada ilerletmeye koyuldu. Rusya bu hareketi ile pek yakın bir Osmanlı - Rus harbinin sebeplerini hazırlıyordu.

Diğer taraftan ortaya bir Alsas-Loren meselesi çıkmış, Almanya ve İtalya Birliklerini tamamlayarak daha evvel paylaşılan dünya sömürgelerine göz dikmiş, bozulan Avrupa kuvvetler muvazenesi büyük siyasî, iktisadî ve askerî rekabetlerin doğmasına sebep olmuştu.

İşte Fransa İmparatoru Üçüncü Napolyon'un yanlış, kararsız, ne realist ve ne de samimî olan dış politikası, sonunda yalnız Osmanlı devleti için değil, Avrupa için de tehlikeli neticeler doğurmuştur.

Bulgar kilisesinin istikbâli

Bulgarlar, 1867 yılındaberi millî bir kilise kurmak dâvasındaydılar. Babıâli ise, ileride bağımsızlık isteğine de yol açacağı endişesiyle buna karşı koymuş, Bulgarların Rum Patrikhanesine tâbi olmakta devam etmesine karar vermişti. Bulgarlar, Rusların teşvikiyle kilise meselesinden bir türlü vazgeçmiyorlardı. En büyük bahaneleri ise, Patrikhanenin kendilerini rumlaştırmağa çalışmasıydı. Nihayet, bu meselenin bütün Bulgaristan'ı ayaklandırıp her zamanki gibi bir yabancı müdahaleye yol açmasından çekinen Babıâli, bu isteği kabul zorunda kaldı. 11 mart 1870 tarihli ferman, Bulgar kilisesini Rum kilisesinden ayırdı.

Abdülâziz'in profil bir portresi

Âlî Paşanın ilânını geciktirdiği bu fermana göre bir Eksarh idaresindeki yeni kilise, bütün Bulgaristan'la Makedonya'da Bulgarların oturduğu bölgeyi ruhanî nüfuzu içine alıyordu.

Bulgar Sinodu tarafından seçilecek olan Eksarh'ın namzetliğini daha evvel Babıâlinin de kabulü şart olacak, bu seçimi ise Rum kilisesi tasdik edecek, dualarda, Rum Patrikinin adının anılması şart olacaktı. Rusya, bu suretle bir arzusuna daha nail olmuşsa da, Balkanlarda bir Rum - Bulgar kilisesi rekabeti başlamış ve bu ileride bir çok çatışmalara, hattâ zaman zaman bu iki unsurun devlete karşı birleşememelerine sebep olmuştur. Bilhassa ileride İkinci Abdülhamid bundan çok faydalanmayı bilerek Balkanlarda bir nevi muvazene kurmağa muvaffak olmuştur.

Malî durum, artan masraflar

Devletin malî durumu son on yıldanbe-

Âlî Paşanın son bir fotoğrafı

ri, alınan bütün tedbirlere rağmen, daima fenaya doğru gitmiş, 1870 yılında muntazam borçların yekûnu bir milyar frangı bulmuştu. «Geçmişin hesaplarını temizlemek ve geleceği temin etmek» gayesiyle akdolunan 1869 istikrazı, bu işlere hiç dokunulmadan harcanıp gitmişti. Memurlar maaşlarını pek büyük güçlüklerle alabiliyorlardı. Malsandıklarında para yoktu. Hazine tahvilâtı faizleri bile ödenemiyordu. Devlet, iflâsa doğru gittiği halde ne masrafları kısmanın çaresi bulunuyor, ne de malî idare ile vergilerin tarh ve cibayet usullerinin ıslahı düşünülüyordu. Nihayet, ilk tedbir olarak ordu mevcudunun biraz azaltılması düşünüldü.

Halbuki 1870 yılında Asir taraflarının âsâyişi için yedinci ordunun kurulmasına teşebbüs edilmişti. Asir Emîri Mehmed bin Âyiz, Tihame'ye kadar yürümüş, hattâ Hudeyde'yi basmıştı. Böylece, Yemen ve Mekke tarafları tehlikeye düşmüş bulunuyordu. Bunun üzerine Yemen'e Redif Paşa kumandasında 17 tabur ve Mısır'dan da yirmi bin asker gönderilerek Asir meselesi bertaraf edilip yeniden bir Yemen vilâyeti kuruldu.

Girid ihtilâli sırasında ordu ile donanmanın noksanları meydana çıkmıştı. Meselâ, bütün gayretlere rağmen Ada tam bir abluka altına alınamamış ve Mora ile irtibatı kesilememişti. Bu hal Abdülâziz'i deniz kuvvetlerini büsbütün arttırmağa sevketmiştir. Bu ise, tasarruf düşünüldüğü sırada yeni masrafların çıkmasına sebep olmuştur. Böylece Osmanlı Devleti tam bir fâsid daire içine düşmüş bulunuyordu. Mevcudiyetini muhafaza için ordu ve donanmaya ihtiyacı vardı. Devletin malî takati ise, bunların tam mânasıyle ne kurulmasına, ne de idame ettirilmesine kifayetliydi. Dışarıdan alınan borçların ve hazine tahvillerinin faizleri bile ödenemezken ordu ve donanma masrafı devleti malî ve iktisadî yönden bir iflâs felâketine sürüklemek istidadındaydı; halbuki bunlara çekidüzen verilmezse dış düşmanların ve bilhassa Rusya'nın bir darbesiyle İmparatorluk dağılıp gidebilirdi. Bu durum İmparatorluğun artık hiç bir şekilde devamına imkân kalmamış bulunduğunu, muvakkat bekasının ise Avrupa devletlerinin siyasi rekabetine bağlı olduğunu anlatmaktaydı.

Âli Paşanın vefatı

Devletin bu cidden dar ve müşkül zamanında, en büyük dayanaklarından biri olan Âlî Paşa, Sadaret mevkiinde bulunduğu halde vefat etti (7 eylûl 1871). Kendisi son günlerde esasen hasta idi. Devletin büyük gaileleri onu mânen ve maddeten harab ve perişan bir hale getirmişti. En parlak muvaffakıyetlerinden birisi olan Girid meselesinin halli dolayısiyle düşmanlarının haksız ve insafsız hücumları ona nihaî darbeyi indirmiş bulunuyordu. Üstelik son zamanlarda hayatına kasdedileceğine dair Zaptiye Nezaretinden verilen raporlar, âsabını bozmuştu. Bir müddet Erenköyünde hava tebdilinde bulundu. Esasen Mütercim Rüştü Paşanın lüzumsuz derecede şiddetli bir hücumuna uğradığındanberi —gerekli karşılığı vermiş olmakla beraber— bir daha Vükelâ Meclisi toplantılarına katılmamıştı (İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal; Son Sadrıâzamlar, S: 25). Erenköyünde umduğu gibi sıhhati düzelmedi. Bebekteki yalısına nakledildi. Hastalığı arttığı halde, Devlet işleriyle uğraşmakta devam ediyordu. Hattâ, dermansızlığına rağmen bir gün Padişahla görüşmek ihtiyacını hissederek Dolmabahçe Sarayına gitti ise de kendisinde üst kata çıkacak kuvveti bulamadı. Abdülâziz, bunun üzerine onun beklediği yere gelmek nezaketini gösterdi. Bu ise, onların birbirlerini son görüşleri oldu.

Abdülâziz, yanlış icraatının karşısına kaya gibi dikilen Âlî Paşayı hiç sevmez, lâkin ondan çekinirdi. Bir gün: «Allah şu adamı başımdan alsın» demiş, huzurda bulunan Başmabeyinci, azlinin gayet kolay olduğunu söyleyince: «Çık dışarı... Ben onu azletmeyi

senin kadar bilmez miyim?... Azledip de Avrupaca bu kadar tanınmış bir adamın yerine kimi getireyim» diye onu paylamıştı. Vefatından sonra da saray erkânından birisine: «Şu kanapeyi görüyor musun? Âlî bana çok kere bunun üzerinde sabahı ettirmiştir!» demesi meşhurdur. Vefatını haber alınca da: «İşte şimdi serbest oldum! Padişah olduğumu şimdi anladım» diyerek sevincini açığa vurmuştur. Çünkü Âlî Paşa, Babıâlinin nüfuzunu son dereceye çıkarmış ve burasını doğru olarak bütün işlerin mercii haline getirmiş, sarayın hükûmet işlerine müdahalesine son vermiştir. Öyle ki, dâvet olunsa bile Vükelâdan hiçbiri kendine haber vermeden saraya gidemez olmuştu. Kendisi ise, Abdülâziz'in kanun ve usullere aykırı iradelerini katiyen infaz etmez, Tanzimat ve Islahat fermanlarının tebaaya verdiği hakları, Padişaha karşı daima sonuna kadar müdafaa ederdi

Mahmud Nedim Paşanın Sadareti ve ilk icraatı

Âli Paşanın vefatı üzerine Sadaret makamına Bahriye Nazırı Mahmud Nedim Paşa getirildi (7 eylûl 1871) Hariciye Nezaretine de Server Paşa geldi

Mahmud Nedim Paşa, Âlî Paşanın hastalığı sırasında Padişaha yaklaşmak fırsatını bulmuş, onun istibdat damarlarını okşamış, Bahriye Nezareti tahsisatından paralar takdim ederek gözüne girmiş ve nihayet Sadaret makamına yerleşmişti. İkiyüzlü, hilekâr, iktidarda kalmaktan ve şahsî menfaatinden başka bir şey düşünmez bir tipti

Mahmud Nedim Paşa, Âlî Paşanın teveccühünü kazanmak sayesinde ikbal yoluna adım attığı halde, Sadrıâzam olur olmaz onun taraftarlarını birer ikişer mevkilerinden uzaklaştırdı. Valiler ise dama taşı gibi oradan oraya değiştirilir oldu. İsraf kapıları ardına kadar açıldı. Sadrıâzam, kendi mevkiini muhafaza için Şûrayı Devlet Reisi Yusuf Kâmil Paşanın maaşına elli bin kuruş birden ilâve ederk yetmiş beş bin kuruşa çıkardı. Bu suretle onu taraftarları arasına almak veya hiç olmazsa aleyhdarlarıyle birleşmesine engel olmak istiyordu. Bundan maada, Rüsumat Emanetine on bin, Bahriye Nezaretine yetmiş beş bin, Nafıa ve Ticaret Nezaretine elli bin kuruş zam ettirdiği gibi, Hariciye ve Maliye Nezaretlerine birer Müşir tayını tahsis etti. Diğer taraftan, Fuad ve Âlî Paşaların adamlarından olan Adliye Nazırı Şirvanî-zâde Rüştü ve Serasker Hüseyin Avni Paşalar azil ile iktifa edilmemişler, rütbe ve nişanları alınarak sürgüne gönderilmişlerdi. Halbuki bu şekilde, yani bir mahkemede yargılanıp suçları belli olmadan Rüştü Paşanın Amasya'ya, Hüseyin Avni Paşanın Isparta'ya nefyolunmaları, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ruhuna tamamen aykırıydı. Bu da, keyfî idarenin başlaması idi.

Mahmud Nedim Paşa, Abdülâziz'e: «Siz müstebit bir Padişahsınız. Her fermanınızı icraya kaadirsiniz» diyerek otuz yıldır nice mücadeleler sonunda kurulmağa çalışılan hukuk devleti sistemini yıkmağa onu teşvik ediyor, Abdülâziz de bunu büyük bir zevkle yapıyordu. Mahmud Nedim Paşa, tam onun mizacına göre arayıp bulamıyacağı bir Sadrıâzamdı. Abdülâziz onun pohpohlamaları ve yaltaklanmaları yüzünden zamanla kibir ve gururu o dereceye vardırmıştı ki, huzuruna çıkanların kırk kere yer öpmelerini, yüzüne asla bakmamalarını ve kendisine tapınır gibi bir takım tavırlar takınmalarını ister olmuştu. Dünyada kendisinden başka Aziz adını taşıyan kimsenin bulunmasına tahammül edemez hale geldiği için o isimde birisinin adı geçen arz tezkereleri kendisine sunulduğu zaman bu isimler İzzet gibi benzer bir ada veya başka bir isme döndürülürdü. Arz tezkerelerinde ise bir çok duaların yazılması âdet olmuştu. Bunlardan birisi eksik olsa, o işe ait irade çıkmazdı (Ahmed Midhat; Üss-i İnkılâb, C: 1, S: 200).

Neticede keyfî idare devam edip gitti. Meselâ, maaşına ilâve edilen elli bin kuruşa rağmen Şûrayı Devlet Reisi Yusuf Kâmil Paşa ile Adliye Nazırı Mütercim Rüştü Pa-

Mahmud Nedim Paşa

şa, bu kanunsuz ve keyfî cezalara itirazda bulundukları için azledildiler. Ayrıca Âlî Paşaya mensup bulunan Zaptiye Müşiri Hüsnü Paşa ile Mabeyn Başkâtibi Emin Bey rütbeleri alınarak Kıbrıs'a, İşkodra vali ve kumandanı İsmail Paşa Trabzon'a, Veliahd Murad Efendinin mensuplarından Şehremini Haydar Efendi Midilli'ye sürüldüler. Bunun gibi bir çok kimseler de hiç bir kabahatleri olmadığı halde ya azledildiler veya uzak taşra memuriyetlerine tayin edildiler.

Sadrıâzam Mahmud Nedim Paşanın bu tutumu ve idarî alandaki hareket tarzı Babıâlinin nüfuzunun kırılmasına, sarayın tekrar idarî işlere hâkimiyetine sebep olmuş, diğer taraftan dış politikada, biraz da zaruret icabı olmakla beraber; Rusya'ya temayül göstermesi ve dolayısıyle Rus elçisi İgnatiyef'e aşırı itimadı devlet için hiç de hayırlı olmayan bir istikamet almaya başlamıştı.

Tunus'a verilen ferman

Bu sırada dikkati çekecek olaylardan birisi de Tunus meselesidir. Tunus valisi Sadık Paşa tarafından Floransa'ya gönderilmiş olan Hayreddin Paşa, Tunus vilâyeti ile İtalya arasında aktedilen istikrazdan doğan anlaşmazlığı Babıâliye bildirmek üzere İstanbul'a gelmişti. Tunus'a dönüşünde valiye bir ferman götürdü. Bunda, Tunus valiliğinin Sadık Paşaya veraset usuliyle ve imtiyazlı olarak verildiği bildiriliyordu. Buna karşılık para ve hutbe Padişah namına olacak, bayrağın rengi ve şekli değişmeyecek, savaşta Tunus imkânları dahilinde asker yardımında bulunacak, iç idaresinde müstakil olmakla beraber halkın can, mal ve ırzı teminat altında bulunarak haklarında Osmanlı Devletinin kanunları tatbik edilecek, Tunus yabancı devletlerle olan münasebet ve muamelelerinde evvelki gibi serbest olacak, valilik babadan büyük oğula geçecek ve bu husus her defasında iradeye iktiran edip valilere Vezirlik ve Müşirlik rütbeleri verilecekti.

Tunus'un böylece Osmanlı Devletinin yüksek hâkimiyetini âdeta yeniden kabulü, beliren Fransız işgali tehlikesine karşıydı.

Tenkihat ve Tasarrufat Komisyonu ve icraatı

Çeşitli idarî işleri yeniden tanzim ve kolayca yürütmek, tasarruf sağlama iddiasıyle Sadrıâzam Mahmud Nedim Paşa tarafından kurulmuş olan «Tenkihat ve Tasarrufat Komisyonu» nun yaptığı yeni değişiklikler, azil ve tayinler birbirini kovalıyor ve bu sayede yılda yirmi beş milyon kuruştan fazla bir tasarruf temin edileceği ilân ediliyordu. Her gün olmayacak yeni tasavvurlar ortaya atılıyor, yeni şayialar çıkıyor, bu yüzden emniyet ve itimad ortadan kalkmış bulunuyor, aklı başında kimseler bu delice gidişi hayretle takip ettikleri gibi, İstanbul'da yabancı dillerde basılan gazetelerle, Avrupa'dan gelen yabancı gazeteler bunları her gün alay mevzuu yapıyorlardı, İş o derecede çığırından çıkmış bulunuyordu ki, bu kargaşalıkta ilân edilen hükûmet programında dış işleri tamamen unutulmuş gitmişti.

Bu arada, Devletin aklı başında Vezirlerinden Midhat Paşa da bir darbe yedi. Bağdad'da yaptığı ıslahat neticesinde bu vilâyetten Devlet hazinesine on para gelmezken yılda Devlet hazinesi için iki yüz elli bin lira hasıl olmağa başlamış ve Midhat Paşa bunu göndermeyi de taahhüt etmişti. Mahmud Nedim Paşanın mahut komisyonu bunu hiç dikkate almayarak vilâyet genel masraflarından yirmi dört bin kese indirilerek bunun hemen nakden gönderilmesini istedi. Midhat Paşa, derhal istifa etti. Mahmud Nedim Paşanın da istediği buydu. Onu kendisine rakip gördüğü için bu bahane ile ezmek gayesini güdüyordu. İstanbul'a doğru yola çıkan Paşayı bir emirle Sivas'a sürgün ettirdi.

Mahmud Nedim Paşa bir taraftan da kendisinden evvel yapılmış faydalı işleri bozmak gibi tamamen yersiz, sabit bir düşünceye kapılmıştı. Bir yıla yakın zaman evvel Hirş Şirketi Rumeli demiryolu imtiyazını almış ve İstanbul'da, Dedeağaç'ta, Selânikte inşaata başlamıştı. Mahmud Nedim Paşa, demiryolu mukavelesini feshetti. Bu işde, Rusya elçisi İgnatiyef'in de büyük tesiri olmuştu. Rumeli demiryollarının yapılmasını Rusya, menfaatlerine aykırı görüyordu. Bunun durdurulması için faaliyete geçmişti. Nihayet İgnatiyef'in tesiriyle masrafının fazla ve imtiyaz müddetinin uzun olduğu bahanesiyle 2300 kilometrelik inşaata ait 1,98 milyonluk hisse senedi o vakte kadar yapılması sona eren kısma ve imtiyaz müddetinin azaltılmasına karşılık Baron Hirş'e terkedilip yüz binlerce lira irtikâp edildi (Mahmud Celâleddin Paşa; Mir'ât-ı Hakikat, S: 37).

Bundan sonra vilâyetlerin kurulu düzenini bozarak Sofya'yı Tuna vilâyetinden, Şebinkarahisar'ını Trabzon'dan, Maraş'ı Adana'dan ayırıp ayrı valilikler haline getirdi. Bunun gibi, Bosna vilâyetine bağlı Hersek sancağını Yenipazar'la birleştirip yeni bir vilâyet teşkil etti. Ayrıca, bütün vilâyetlerin masraflarını hesapsız ve ölçüsüz şekilde indirerek fazlasının merkeze gönderilmesini istemek suretiyle idarelerini altüst ederek, idare âmirlerinin, zaptiye ve âşar memurlarının halkı yeniden tazyike başlamalarına ve bu yüzden yeniden bir çok şikâyetlerin yükselmesine sebep oldu. Mütemadi becayişlerle de memurları gezici bir kütle haline getirdi (Ali Haydar Midhat; Midhat Paşa, Tabsara-i İbret. S: 130).

Bu sırada Midhat Paşa Sivasa gitmeden Edirne valiliğine tayin olundu.

Mahmud Nedim Paşa, bir taraftan da vilâyetlerde jurnal memurlukları ihdas etti. Bunlar, mahallî meseleler hakkında Babıâliye muntazaman bilgi vereceklerdi. Bu âdeta idare âmirlerinin mes'uliyetsiz kimseler tarafından kontrolu demekti. Yaptığı bütçede üç milyon lira gelir fazlası gösterildiği halde, Galata sarraflarından bir buçuk milyon liradan fazla borç alınmıştı. Dış ve iç borçlar yekûnu 138.674.780 liraya varmış bulunuyordu ki bunun sadece yıllık faizi 457.485 lira tutuyordu. Devletin yıllık bütçe geliri ise 27.100.000 lira idi.

Müstakil Bulgar kilisesinin kurulması, Âlî Paşa zamanında kararlaştırılmış, ancak Âlî Paşa fermanın verilmesini geri bıraktırmıştı. Mahmud Nedim Paşa, yine İgnatiyef'in tesiriyle bu fermanı verdirdi. Onun, Rus politikasının bu derece tesiri altında kalması halk arasında büyük dedikoduların yayılmasına ve kendisine Nedimof lâkabının takılmasına sebep olmuştur.

Mahmud Nedim Paşanın azli

Mahmud Nedim Paşa, bir taraftan vilâyetlerin tahsisatını keserek bir taraftan da resmen yüzde on, aslında ise yüzde yirmi gibi korkunç bir faizle Küçükoğlu Agop vasıtasıyle on milyon liralık bir istikraz aktedip Padişaha para yetiştiriyordu. Gayesi, saray ne isterse yapmak ve bu suretle mevkiini muhafaza edebilmekti. Bir zamanlar resmî muamele ve icraatında Babıâlinin vazife ve salâhiyetlerini hiç ihlâl etmeyen, Devlet kanun ve nizamlarına her hususta uyan Abdülâziz, şimdi bütün bunlardan vazgeçmiş bulunuyordu. Bu hal hoşuna gitmekle beraber, Mahmud Nedim Paşanın halk nazarında itibarını kaybedip pek fena şekilde dile düştüğünü, idarî düzenin onun yüzünden altüst olduğunu da duymakta ve sezmekteydi. Bu halin eninde sonunda kendisine de zarar vereceğini hesaplayarak ve genel hoşnutsuzluğu biraz gidermek gayesiyle onu bir müddet için fedaya karar verdi. Böylece halk ve yabancılar gözünde bütün mes'uliyeti Mahmud Nedim Paşa yüklenmiş, kendisi onun tarafından kandırılmış olacaktı. Fuad ve Âlî Paşalar devrinden kalma Hüseyin Avni Paşa gibi hâlâ nüfuzu bulunanların kin ve düşmanlığından da ileride bu sayede kendisini korumayı umuyordu. Bunun üzerine Mahmud Nedim Paşanın sadece rekabet hissiyle Edirne valiliğine attığı Midhat Paşayı Sadaret makamına getirip Mahmud Nedim Paşayı görünüşte ikbal mevkiinden uzaklaştırmak suretiyle umumi efkârı yatıştırmayı denedi (Mahmud Celâleddin Paşa; Mir'ât-ı Hakikat, S: 38).

Midhat Paşanın Sadareti

Midhat Paşa, Sadaret makamına geldiği zaman (31 temmuz 1872) ilk uğradığı güçlük Mahmud Nedim Paşanın vilâyetler idaresi hakkında usulü bozmasından doğan kargaşalıktı. Bu sırada Hüseyin Avni Paşa ile Şirvanî-zâde Rüştü Paşa da sürgünden döndüler. Rüştü Paşa Evkaf, Mahmud Nedim Paşanın teşkil ettiği Maraş vilâyeti valiliğinden dönen Cevdet Paşa Maarif, İzmir valisi Sadık Paşa Maliye, Paris Elçisi Cemil Paşa Hariciye Nazırlıklarına tayin olundular. Eski Sadrıâzamın kurduğu mahut komisyon da ilga edildi.

Midhat Paşa, evvelâ Mahmud Nedim Paşanın yaptığı bütçeyi tetkik ettirdi. Bu bütçede üç milyon lira fazla gelir gösterilmiş, Galata sarraflarından alınan bir milyon altı yüz bin lira ile Küçükoğlu Agop vasıtasıyle akdolunan on milyonluk istikrazın faiz ve masrafları çıktıktan sonra kalan beş yüz bin liranın yüz bin lirası saraya takdim olunmuş, üç yüz elli bin lirasıyle de İngiltere'ye bir zırhlı savaş gemisi ısmarlanmıştı.

Halbuki, yapılan incelemelerde bu bütçenin aslında üç milyondan fazla açık verdiği ve bunun hesap hileleriyle örtüldüğü anlaşıldı. Bütçeyi hazırlamış olan Mahmud Nedim Paşanın mahut «Tenkihat ve Islahat Komisyonu» üyeleri derhal sorguya çekildiler. Bunlar, bütçenin hazırlanmasında, hazine kayıtlarına değil, Mahmud Nedim Paşanın verdiği bilgilere dayanıldığını söylediler (Ali Haydar Midhat; Midhat Paşa Tabsara-i İbret, S: 136).

Midhat Paşa, on milyonluk istikrazdan yüz bin liranın komisyon olarak verildiğini görüp Mahmud Nedim Paşayı bu hususta sorguya çekti. Halbuki bu para, saraya takdim edilen yüz bin altındı ve Padişahın hususî emriyle komisyon şeklinde gösterilmişti. Abdülâziz, bu emrini inkâr etti. Mahmud Nedim Paşa onu küçük düşürmemek için böyle bir emrin bulunduğunu ileri sürmediği için yüz bin altını ödemeğe mahkûm edildiyse de, işin aslını bilen Padişah kendisini bu ödemeden affedip bir müddet sonra da Kastamonu valiliği ile gönlünü aldı (Mahmud Celâleddin Paşa: Mir'ât-ı Hakikat, S: 38).

Midhat Paşanın iki buçuk ay kadar süren bu ilk sadareti sırasında Bağdad ve Vidin demiryolları, Hicaz telgraf hattı, ölçü ve tartılarda desimal sistemin kabulü gibi teşebbüslere girişilmişse de hepsi akîm kalmıştır.

Mısır Hidivine istikraz yapabilmesi için verilen Ferman

Mahmud Nedim Paşa zamanında Mısır Hidivi İsmail Paşa Avrupa'dan borç alma

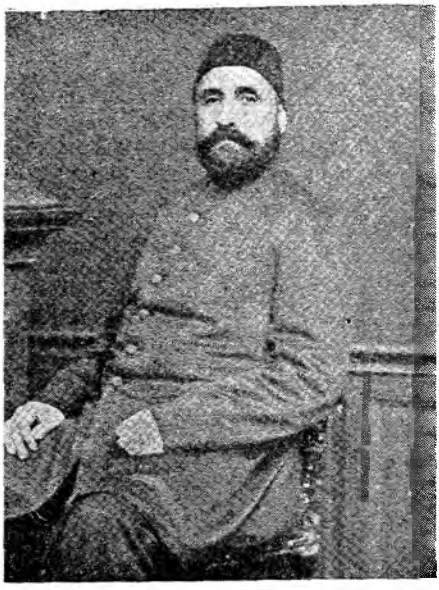

Mütercim Rüştü Paşa

Ahmed Esad Paşa

salâhiyeti istemiş, Sadaret değişikliği dolayısıyle bu iş yarım kalmıştı. Midhat Paşanın sadaretinde Hidiv isteğini yenilediği. Midhat Paşa, bu işin sebep olacağı tehlikeleri sezdiği ve bunun hattâ bir gün Mısır'ın tamamen kaybedilmesi neticesini verebileceğini anladığı için evvelâ buna karşı koydu. Padişahın evvelce söz vermiş olduğu ileri sürüldüğünden ortalama bir hal çaresi olarak böyle bir müsaadenin daha ileride verilebileceği yazıldıysa da, İsmail Paşa bunu kabul etmeyip Mabeyne müracaat etti. Bunun üzerine, Sadrıâzama danışılmadan re'sen bir irade ile istenen müsaade verildi (28 eylûl 1872). Bu müsaade Mısır'a varır varmaz, İsmail Paşa sıcağı sıcağına yüzde on üç faiz ve yüzde bir buçuk komisyonla bir milyon liralık bir istikraz yaptı (Lûtfi Tarihi, Basılmamış kısım).

Midhat Paşanın azli, Mütercim Rüştü Paşanın Sadareti

Midhat Paşa, 19 ekim 1872 tarihinde Sadaretten azlolunmuştur. Esasen kendisi bu makama geldiği gündenberi Padişahın rahatı kaçmış bulunuyordu. Evvelâ bol bol israfa alışan saray halkı: «Mahmud Nedim Paşa gelir ve gideri yoluna koyup Padişaha hizmet ve sadakatte bulundu. Midhat Paşa ise, Padişahımıza para vermemek için Devlet hazinesini borçlu çıkardı» gibi telkinlerle Abdülâziz'i bu meselede ona aleyhdar hale getirdiler ve Padişahda hakikaten Midhat Paşanın kendisinden para esirgediği fikrini uyandırdılar. Bundan maada Midhat Paşa, Mahmud Nedim Paşanın yaptığı gibi huzurda secdeye kapanmıyor, ayak öpmüyor, Âlî ve Fuad Pasalar gibi terbiyeli ve vakur davranıyordu. Bir müddettir huzuruna çıkanların kendisine âdeta tapınır gibi tavırlar almasına alıştırılan Abdülâziz, bu hale kızıyordu. Bir taraftan da Mahmud Nedim Paşa devrinin avantalarını özleyenler, onun aleyhinde Padişaha olmadık iftiralar yağdırmaktaydılar. Ayrıca, Mahmud Nedim Paşanın cezalandırılmasında ısrar ettiği halde Padişahın onu Kastamonu valiliğine tayin etmesini alenen tenkidi, Mısır valisinin istediği istikraz müsaadesine şiddetle karşı koyması nihayet azline sebep olmuştur. Yerine ise, aynı gün Mütercim Rüştü Paşa üçüncü kere olarak Sadaret makamına getirildi. Lâkin o da bu makamda ancak dört aya yakın tutunabildikten sonra 15 şubat 1873 tarihinde azlolundu. Buna sebep, evvelâ onun da Midhat Paşa gibi makamının şeref ve haysiyetini muhafaza endişesiyle hareket etmesi ve Mahmud Nedim Paşa gibi riyakârlıkta ve tabasbusta bulunmamasıdır. Ayni zamanda Babıâlinin saraya karşı eski itibarını muhafazaya çalışması mabeyin halkına ağır gelerek bu hususta daha hafif bir zat aranmış

ve Rüştü Paşa azledilip Sadaret makamı Sakızlı Ahmed Esad Paşaya verilmiştir (Cevdet Paşa; Tezakir).

Bu arada Londra'ya sipariş edilen zırhlılardan birisinin taksiti, zamanında ödenemiyerek bu yüzden satılmış ve bu hal de Sadrıâzamın gayretsizliğine verilmişti.

Ahmed Esad ve Şirvanî-zâde Rüştü Paşaların sadaretleri

Ahmed Esad Paşa, Fuad Paşanın yetiştirmelerinden bilgili, faziletli, iyi niyetli bir zattı. Sadrıâzam olduğu sırada henüz 44 yaşında idi. Siyasî ve idarî işlerde uzun boylu tecrübe görmemiş olması ve daha pek genç bulunması yüzünden Sadaret makamına tayini kendisinden yaşlı, yani kıdemli devlet vükelâsına biraz ağır ve halka pek garip gelmişti. Nitekim, onu çok takdir ettiği halde, Yusuf Kâmil Paşa bu tayini duyunca: «Efendimiz nerede ise pabuçlarını Sadrıâzam yapacaklar» demekten kendisini alamamış, olay Abdülâziz'in kulağına gidince Padişah: «Bu sözü sizden beklemezdim» demiş, o da «Ne fayda ki hakikattir» karşılığını vermişti.

Esad Paşa, öbür Vükelâ ile bir türlü bağdaşamadı. Kendisini küçük görmelerine engel olamadı. Nihayet Hüseyin Avni Paşa ile Şirvanî-zâde Rüştü Paşanın mabeyne kadar gelip bu işin yürüyemiyeceğini arzetmeleri üzerine, Sadareti on ay bile sürmeden 16 nisan 1873 tarihinde azledilip yerine Şirvanîzade Rüştü Paşa tayin olundu.

Şirvanî-zâde Sadrıâzam olunca, ilk iş olarak eski Sadrıâzam Mahmud Nedim Paşa aleyhine takibat açtırdı. Hüseyin Avni ve Midhat Paşaların da birlikte arzetmeleri üzerine Padişah, Mahmud Nedim Paşanın sorguya çekilmesine razı oldu. Kastamonu valisi bulunan Paşa, Istanbul'a dâvet olunarak kendisine sorulacak suallerin hazırlanmasına başlandı.

Mahmud Nedim Paşa, ne yaptıysa aslında Padişahın haberi ve arzusuyle yapmıştı. Bunların meydana çıkması ihtimali belirince, Abdülâziz hem onu, hem de kendisini kurtarmak için eski Vezirini mahkemesiz Trabzon'a sürdürdü. Biraz sonra da Adana valiliğini vererek yine gönlünü almayı unutmadı.

Mısır imtiyaz fermanı, İran şahının ziyareti

Rüştü Paşanın Sadareti sırasında geçen en mühim olaylardan birisi de Mısır Hidivi İsmail Paşaya imtiyazlarının genişletilmesine dair verilmiş olan fermandır. İsmail Paşa, 1873 yılında Istanbul'a gelmiş, Padişah ve

Şirvanî-zâde Rüştü Paşa

Valde Sultan tarafından iltifatlarla karşılanmıştı. Kurnaz Hidiv, hemen kesenin ağzını açarak Vükelâyı altınlara boğdu. Bu arada Şirvanî-zâde Rüştü Paşa ile Serasker Hüseyin Avni Paşa da hisselerini almışlardı. İsmail Paşanın bu sefer Padişaha, yakınlarına ve Devlet Vükelâsına dağıttığı para, beş yüz bin Osmanlı altınını bulmuştu (Mahmud Celâleddin Paşa; Mirât-ı Hakikat, S: 40). Böylece, gayeleri için zemin hazırlamış ve isteklerini reddolunmaz hale getirmişti. Nihayet, Âlî Paşanın son Sadaretinde kendisine kabul ettirilmiş olan Avrupa'dan silâh ve gemi satın alamaması, yabancı devletlerle münasebet kuramaması, izinsiz istikraz akdedememesi, halka yeniden vergiler koyamaması gibi tedbirleri kaldıran bir ferman kopardı. İsmail Paşa, Mısır için kanun ve nizamlar yapabilecek, yabancılarla gümrük, ticaret andlaşmaları imzalayabilecek. Devlete sormadan onlardan borç para alabilecekti. Aynı zamanda Mısır ordusunu ve donanmasını istediği kadar kuvvetlendirmek salâhiyetini de elde ediyordu. Yalnız, zırhlı gemiler inşa ettiremiyecekti. Böylece Mısır âdeta müstakil bir devlet oldu. Bu imtiyaz fermanı, cidden büyük bir hata idi. Bu hal, Avrupa devletleri tarafından bile tekbih olunmuş, hattâ Almanya İmparatoru, memleketini ziyaretten sonra Istanbul'a giden İran Şahı Nâsıriddin Şaha: «Sen öyle bir Padişahın ziyaretine gidiyorsun ki, kolunu kendi eliyle kesmiştir» demekten kendisini alamamıştı.

Nâsiriddin Şah da, bu durumdan istifa-

İran hükümdarı Nâsırüddin Şah

deyi düşünüp Istanbul'da bulunduğu sırada Şirvani-zâdeyi yalısında ziyarete giderek İran'la Osmanlı Devleti arasında mevcut andlaşmada İran lehinde bazı değişiklikler yaptırmağa muvaffak oldu (Basiretçi Ali Efendi; Istanbul'da Yarım Asırlık Vakayi-i Mühimme, S: 45).

Demiryollarının hizmete açılması ve yeni istikraz imkânlarının araştırılması

3 mayıs 1873 tarihinde Haydarpaşa-İzmit ve 20 mayıs 1873 tarihinde Istanbul - Edirne - Filibe demiryollarının açılış törenleri yapıldı. Sadrıâzam bu törenlerde bizzat bulundu. Rumeli demiryollarına devam edilebilmesi için Sadrıâzamla Hüseyin Avni Paşanın ricası üzerine Abdülâziz on milyon liralık konsülid verdi. Buna karşılık iki Paşanın müşterek olarak hazırladıkları senedi alıp sakladı.

Bir taraftan da yeni bir istikraz için uğraşılıyordu. Malî durumun düzelmesinde o güne kadar hiç bir faydası görülmemiş olan, tam tersine Devleti büyük bir bâdireye sürülkemek istidadında bulunan dış kredi temini, o sırada ilerisi düşünülmeyen en büyük hüner ve muvaffakıyet sayılıyordu. Bununla beraber Devletin malî itibarı hiç kalmamış olduğundan istikraz işi yürümüyordu. Rüsumat Emini Sadık Paşa bu maksatla Paris'e gönderilmişti. Fransızlar, bundan başka türlü istifadeye kalktılar. Istanbul'daki Ermeni Katolik cemaatinin resmen tanınmasını istiyorlardı. Almanya ise, buna muhalifti. 1870 savaşını kaybeden Fransa'nın siyasî nüfuzu kalmamış olduğu için Hüseyin Avni Paşa bu işe muhalifti. Sadrıâzam ise, istikraz meselesinin hallini buna bağlı görüyordu. Nitekim, Fransa'nın Istanbul Elçiliği baş tercümanı, Mabeyin Başkâtibini gizlice ziyaret edip Abdülâziz'in bir ay kadar evvel bu hususta söz verdiğini, işin geri kalmasının hem Sadık Paşanın memuriyetine, hem de iki devletin dostluğuna tesir edeceğini söylemişti. Abdülâziz bu hususta Hüseyin Avni Paşa vasıtasıyle Almanya Elçisinin de gizlice fikrini aldıktan sonra nasılsa Devletin menfaatlerine aykırı bulunduğu kanaatine vardı. Hüseyin Avni Paşa ayrıca, esasen Sadık Paşanın bitirmeğe çalıştığı işin de Devlet için zararlı olacağını ileri sürüp Rüştü Paşanın bir çok da yolsuzluklarını sayıp döktü. Bu sırada mabeynden maliye hazinesine borç olarak verilmiş konsülidlerin vâdesi gelmiş ve ödenmemiş bulunuyordu. Abdülâziz, bunu da bahane ederek Rüştü Paşayı azle karar verdi. Esasında Padişahı bu karara sevkeden başka bir meseleydi.

Şirvanî-zâde Rüştü Paşanın azli, Hüseyin Avni Paşanın Sadarete getirilmesi

Devletin ileri gelenleri ve bilhassa Midhat ve Hüseyin Avni Paşalar arasında İmparatorluğu içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak için Meşrutiyetin ilânından başka çare kalmadığı kanaati hasıl olmuş bulunmakta idi. Abdülâziz'e bunun anlatılması imkânsız olduğundan nihayet Sadrıâzam Şirvanî-zâde Rüştü Paşanın yalısında yapılan bir toplantıda gözle görülen fenalıkları mümkün olduğu kadar ortadan kaldırmak ve ıslah etmek ve hazinenin gelir-gider dengesini korumak için bazı kanun ve nizamlar hazırlanmasına dair bir lâyiha yazılarak Hükümdara sunulmasına karar verildi. Bu lâyihayı ise, Midhat Paşa kaleme alacaktı. Hüseyin Avni Paşa, Ermeni katolikleri meselesi dolayısıyle Hükümdarla görüşürken Sadrıâzamı büsbütün gözden düşürmek için onun Anayasaya ve Murad Efendiye taraftar olduğunu da ileri sürmüştü. Ertesi gün Rüştü Paşa huzurda bu lâyiha meselesini kısmen ağzından kaçırınca Padişah büsbütün şüphelenip fena halde içerliyerek Midhat Paşayı derhal Selânik valiliği ile Istanbul'dan uzaklaştırdığı gibi, arkasından Sadrıâzamı da azil ile Haleb valiliğine gönderdi (Ali Haydar

Midhat; Midhat Paşa «Tabsara-i İbret», S: 151).

Hüseyin Avni Paşanın daha evel Rüştü Paşanın bu yolda isnadlarda bulunmasını ise kendisine sadakatine hamlettiğinden Seraskerlik de üzerinde kalmak üzere Sadaret makamına getirdi (14 şubat 1874).

Hüseyin Avni Paşa, Sadaret makamına geldikten bir müddet sonra, foyası meydana çıkmak ihtimaline karşı Şirvanî-zâdeyi Haleb valiliğinden Hicaz valiliğine uzaklaştırmış, Rüştü Paşa kısa zaman sonra orada vefat ederek gailesi bertaraf olmuştur.

Hüseyin Avni Paşanın Padişah hakkındaki tasavvurları ve azli

Hüseyin Avni Paşa, büyük ihtirasla bağlı bulunduğu Sadaret makamında kalabilmek için Abdülâziz'e ordu kendi elinde bulundukça şahsının her türlü tehlikeden uzak olduğunu temin ettiği gibi, Mahmud Nedim Paşanın usulüne başvurup Harbiye tahsisatından mühim paralar ayırarak el altından takdimden geri kalmıyordu. Halbuki, Abdülâziz'e büyük bir kin ve husumeti bulunduğundan onu mutlaka hal'a karar vermişti. Sadaret ve Seraskerlik gibi iki mühim kuvvetin elinde bulunuşu da büyük bir fırsattı. Hattâ bundan faydalanıp Padişahı arasıra gittiği Alemdağı Kasrında süvari kuvvetleriyle sardırarak hal' etmeyi kurup da, Abdülâziz'in orada bir geceden fazla kalmayışı tasavvurunu icra etmesine engel oldu. Bundan maada, Padişahı zehirleyerek ortadan kaldırmayı da düşünmüş, fakat Abdülâziz'in bu hususta gayet dikkatli ve ihtiyatlı davranması yüzünden muvaffak olamamıştı. Mahmud Nedim Paşanın Sadareti sırasında, azledilişini, rütbe ve nişanlarının alınışını ve evinde ağır hasta yatarken sürgün emrinin kendisine tebliğ olunuşunu unutmamıştı. O sırada, bir daha iktidara geldiği takdirde, böyle bir akıbete uğramamak için gerekli tedbirleri alacağını söylemişti (Şarl Mismer, İslâm Âlemi Hâtıraları, S: 184 - 185).

Bu esnada Mısır Hidivi İsmail Paşa, İstanbul'daki Kapı Kethüdası Abraham Efendi vasıtasıyle sağa sola altın yağdırarak Mısır'ın yabancı memleketlerde kendi işleri için mümessiller bulundurmak müsaadesini koparmak istediyse de, Abdülâziz bunu şiddetle reddetti ve Hidivin Osmanlı Devletinin hükümranlık haklarına aykırı bazı davranışlardan derhal vazgeçmesini, aksi halde imtiyazlarının tekrar tahdid olunacağını bildirdi (İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal; Son Sadrıâzamlar, S: 496).

Hüseyin Avni Paşa ise, bütün çaba ve entrikalarına rağmen Sadaret mevkiinde umduğu kadar tutunamadı. Son arzusu bizzat Abdülâziz tarafından reddedilmiş olan Hidiv İsmail Paşa bunu Hüseyin Avni Paşadan bildiği için Istanbul'daki taraftarları vasıtasıyle Sadrıâzam aleyhine şiddetli bir kampanya açmıştı. Hüseyin Avni Paşa, dürüst bir adam değildi, çeşitli karanlık yollardan kısa zamanda büyük servet sahibi olmuş ve bu yüzden halkın diline düşmüş bulunuyordu. Bütün bunlar ortaya atıldı. Padişaha ulaştırıldı. Abdülâziz, onun kendisine hakikatte sadık olmadığına inandırıldı. Diğer taraftan Devlet geliriyle gideri arasındaki açık bir türlü kapatılamamış, Şirvanî-zâdenin teşebbüs ettiği istikraz yarım kalmış, Hüseyin Avni Paşa bu işin çaresini bulamıyarak piyasaya yeniden konsülid sürmekle iktifa etmişti. Bütün bu hâdiseler, onun azlini hazırlamış bulunuyordu. Padişah Sadaret makamı için yine Ahmed Esad Paşayı seçmiş ve onu

Hüseyin Avni Paşa

Suriye valiliğinden getirtip Bahriye Nezaretine tayin etmişti. 28 nisan 1875 tarihinde Sadaret mührü Hüseyin Avni Paşadan alınarak ikinci defa olmak üzere Ahmed Esad Paşaya verildi.

Ahmed Esad Paşanın ikinci Sadareti

Ahmed Esad Paşa, iş başına gelir gelmez evvelâ malî gülçüklere çare aramağa başladı. Bunun için Babıâlide bazı Vükelâ ve me-

murlardan mürekkep olmak üzere bir komisyon kurdu. Yapılan incelemeler sonunda bütçede beş milyon lira açık bulunduğu meydana çıktı. Bunun kısmen olsun kapatılabilmesi için memur maaşlarından indirme yapılması düşünüldü. Evvelâ, Sadarete mahsus olan 200 bin kuruş, 50 bin kuruşa indirildi. Diğer Vükelânın ve vilâyet valilerinin maaşlarından da aynı nisbette ve umumî prensip olarak da maaşı üç bin kuruştan fazla olanların fazlasının yarısı kesildi ama maaşların tamamı bile kesilse bu açığın kapanmasına imkân yoktu.

Esad Paşanın plânı, Padişahın tahsisatından da bir miktar keserek Devletin kat'i şekilde tasarruf yoluna girdiğini yabancı devletlere ve bilhassa istikraz tahvilleri hâmillerinin en çok bulunduğu Fransa ve İngiltere'ye isbat etmek ve bu sayede borç faizlerinden kısmen olsun indirme çaresini aramaktı. Lâkin bu sırada Abdülâziz masrafı kendi tarafından ödenmek üzere Haydarpaşa'dan Bağdad'a kadar bir demiryolu yapılmasını emrettiğinden, Padişahın tahsisatından indirmeğe de imkân kalmadı. Diğer taraftan bazı Avrupa devletlerinin kararları onun bu sadareti zamanında delvet için ciddî buhranların başlamasına sebep oldu.

İMPARATORLAR KARARI VE HERSEK, BOSNA, BULGAR İSYANLARI, DIŞ TAZYİKLER, MALÎ DURUM, SEÂNİK VE İSTANBUL OLAYLARI

Evvelce bahsettiğimiz 1870 savaşından sonra Avrupa'nın idaresi üç imparatorluğun; yani Rusya, Almanya ve Avusturya'nın eline geçmiş bulunuyordu. Bu devletlerin hükümdarları, aralarındaki meseleleri hal için 1872 yılından itibaren senede bir başkentlerden birisinde toplanıp görüşmeyi itiyad edinmişlerdi. 1875 yılında ise, Avusturya'nın Rayhştad şehrinde toplandılar. Bu toplantıda Rusya İmparatoru İkinci Aleksandr ile Başvekili Gorçakof, Avusturya İmparatoru Fransuva Jozef ile Başvekili Andraşi ve Almanya İmparatoru Birinci Giyyom ile Başvekili Bismark hazır bulundular. Bu toplantıda ele alınan konuların en mühimmi Şark meselesi ve varılan kararların en mühimmi ise, Osmanlı Devletinin Hıristiyan tebaasının muhtemel isyanlarında üç devletin tarafsız kalmasıydı. Bu karara, Gorçakof'un teklifi üzerine varılmıştı. Rusya'nın maksadı açıktı. Rumeli'de ergeç büyük ayaklanmalar bekliyordu. Böyle bir hal karşısında kendisi âsilere el altından istediği gibi yardımda bulunabilirdi. Buna karşılık Osmanlı Devleti hiç bir yerden yardım göremiyecekti.

Şark meselesi üzerinde birleşen üç imparator. Yukarda Birinci Giyyom (Almanya), aşağıda solda İkinci Aleksandr (Rusya), sağda Fransuva Jozef (Avusturya)

Rus Çarı İkinci Aleksandr, kendisini ortodoksların tabiî hâmisi addetmekteydi. Bunu mukaddes bir vazife sayıyordu. Öte yandan, son Londra andlaşmasının bile silememiş olduğu Paris andlaşmasının hakaretli hâtırasını ortadan kaldırmak azmindeydi. Bu yüzden, takip ettiği politika, Osmanlı Devletini Avrupa'da kendisine dost ve taraftar bulunan veya çıkarları icabı böyle bir siyaset takib eden devletlerden mümkün olduğu kadar uzaklaştırmak, tecrid etmek, dahilen çürütmek ve zayıflatmak ve sonra da çullanıp bir darbede tamamen ve kesin şekilde yere sermekti.

Bir taraftan da Gorçakof, Almanya Başvekili Bismark'ın nail olduğu muvaffakıyetleri çekemiyor, o da siyasî hayatını parlak bir şekilde sona erdirmek istiyordu.

Rusların kışkırtmaları

İmparatorun da, Başvekilin de gayelerine ulaşmak için ellerinde mühim bir silâh vardı: Panislâvizm.

Dinî ve siyasî neşriyat ve faaliyetle her gün daha mühim bir kuvvet haline gelen bu cereyan Romanya, Sırbistan ve Karadağ merkezlerine yerleşmişti. Buralardan Bosna-Hersek ve Bulgaristan'ı tehdid ediyordu. Panislâvizm, Büyük Yunanistan hülyasına karşıydı. Ayrıca Avusturya'nın Belgrad ve Bükreş'de elde ettiği nüfuzdan da memnun değildi. Avusturya ise, bu cereyandan başka türlü istifadeyi düşünüyor, İtalya da kaybettiklerine bedel Slâv tebaası sayesinde Bosna-Hersek'i ele geçirmeyi umuyor, hattâ Selânik limanını bile programı içine almış bulunuyordu.

Rus ajanları 1875 yılında Tuna boylarındaki faaliyetlerini büsbütün arttırdılar. İşte, bunun neticesi, olarak da Hersek ihtilâli patlak verdi. Hâdise şöyle olmuştur:

Hersek sancağına bağlı Nevesin kazası Hıristiyanlarmdan 160-360 kişi kadar oldukları tahmin edilen bir grup, koyun vergisiyle askerî bedelin ağırlığından ve iltizam memurlarıyle zaptiyelerin sert hareketlerinden şikâyet ederek Karadağ'a iltica etmişler ve Prens Nikolay'a durumu anlatmışlardı. Mesele esasen danışıklı bir döğüştü. Bunun için Karadağ Prensi kendilerine daha evvel hazırlanmış cevabı verdi: «Bu söylediklerinizi Rusya'nın Istanbul Elçisine yazarım ve şikâyetlerinizin tahkiki için Osmanlı Devleti tarafından hususî bir memur gönderilmesini iltimas ettiririm».

Şikâyetçiler: «Karadağ'a iltica ettiğimiz için Devlet bizi sorumlu tutar» diyerek geri dönmekte tereddüd gösterdiler. Prens Nikola bunun üzerine durumu Rusya'nın Istanbul Elçisi General İgnatiyef'e yazdı ve aynı zamanda Karadağ'ın bu mültecilere uzun müddet bakmak iktidarında bulunmadığını da bildirip Devlet tarafından gerekli garantinin verilerek bir ân önce yurdlarma dönmelerinin temin edilmesini istedi. General Ignatiyef, Sadrıâzam Esad Paşaya başvurup bu meselenin kan dökülmeden hallinin daha uygun olacağını söyledi.

Esad Paşanın çekingen davranışı ve neticesi

Esad Paşa, tecrübesiz bir adamdı. Üstelik yakasını Mabeyne kaptırmış bulunuyor, her işde sarayın arzusuna göre hareket ediyordu. Başlangıçta daha kat'i tedbirler almak, mahallinde tahkikat yaptırmadan mülteciler hakkında hemen bir karar vermemek icab ederken bunların yurdlarına serbestçe dönmelerine müsaade etti. Ayrıca Bosna Valisi Derviş Paşaya meseleyi tahkik etmesini bildirdi.

Karadağ'dan Nevesin'e dönenler, köylerine suçlu gibi değil, bir zafer kazanmış gibi burunları havada olarak geldiler. Her ne olursa olsun Rusya'nın kendilerini himaye edeceğini, Osmanlı Devletinden korkmanın mânası kalmadığını ortalığa yaydılar. Bunun üzerine Hıristiyan halk birleşip belli bir nisbete indirilmedikçe vergilerini ödememeğe karar verdiler. Toplulukları sür'atle büyüdü. Nevesin nahiye müdürüne hücum ederek kaçırdılar. Üzerlerine gönderilen zaptiye neferlerini öldürdüler. Böylece, Esad Paşanın hatalı davranışı ilk acı meyvalarını verdi. Bosna Valisi Derviş Paşanın bu ayak-

Karadağ prensi Nikola

Papazların Bulgarları tahriki

lanmayı dağıtmak için hiç vakit kaybetmeden lüzumlu tedbirleri alması icab ederken kendisi gayet müteredditd bir zat olduğu için hareket tarzı hakkında Babıâliden talimat istedi. Bu sırada âsiler Nevesin sokaklarında kazdıkları siperlerle yol keserek gelip geçen Müslümanları öldürmeğe başlamışlardı. Sadrıâzam Esad Paşa. Bosna Valisine âsilere

Yukarıda Hersekli, aşağıda Bosnalılar

nasihat etmesini tavsiye etti. Derviş Paşa, Saray şehrinden Hüseyin Paşa ile Kostan Efendiyi gönderdiyse de âsiler bunları dinlemek bile istemeyip kaba muamelelerle iade ettiler.

Istanbul'da General İgnatiyef kapı kapı dolaşarak hâlâ meselenin kan dökülmeden hallinin gerektiğini, aksi halde işin pek büyüyeceğini telkin ediyor ve Rusya vesair devlet konsoloslarına havale edilirse onlar vasıtasıyle bu gailenin kolayca bertaraf edilebileceğini ileri sürüyordu. Halbuki bu, Devletin kendisine ait bir vazifeyi yabancılara tevdii hükümranlık hakları ve Devlet haysiyeti ile telifi mümkün olmayan bir haldi. Bununla beraber Esad Paşa da âsiler üzerine asker gönderilip şiddete başvurulursa Karadağ'lıların da bundan ürkerek Rusya'ya ve diğer yabancı devletlere müracaatla güç bir durum hasıl olacağını, onların da bunu fırsat bilerek müdahaleye kalkışacakları ve bu yüzden bir savaş vukubulursa bunun mes'uliyetini Osmanlı Devletine yükleyecekleri düşüncesi hasıl olmuş ve yerleşmişti. Bunun için Bosna Valisine âsiler üzerine asker gönderilip ayaklanmanın şiddetle bastırılması yoluna gidilmemesini üstüste bildirdi. Ancak, hâdise büyür, isyan etrafa yayılır ve yazışma ile işin uzaması tehlikeli bir durum hasıl ederse, eşkiya topluluğunu dağıtacak kadar asker gönderilecek, bu askerin önünde ise zaptiyeler bulunacak, işe gerektiğinde onlar müdahale edip askerî kuvvet yardımcı ve ihtiyat olarak kullanılacaktı.

Hersek'de durum

Bosna-Hersek'de yaşayan halk bir milyon iki yüz elli bin kişi civarında olup bunun yarım milyon kadarı Hıristiyandı. Bölge, Sırbistan'la Karadağ arasında bulunuyordu. Bir taraftan da Avusturya'nın Slavlarla meskûn Dalmaçya, Hırvatistan ve Slovenya bölgeleriyle komşu idi. Bu yüzden Panislâvizm için en müsaid saha halindeydi. Vilâyetin Karadağ ile hudut bulunduğu bölgelerdeki köyler, esasen yirmi yıla yakın zamandanberi isyan halinde ve âdeta Karadağ'a katılmış bir durumda bulunuyorlardı. Esad Paşa, işte bu nazik vaziyeti sezemeyerek Nevesin ihtilâline hiç önem vermemekteydi. Derviş Paşa ise, bütün tereddüdüne rağmen durumu daha yakından gördüğü için iş büyümeden mutlaka müdahale icab edeceği fikrindeydi. Koca Hersek'de ise, bir tek tabur asker vardı. Çok defa olduğu gibi bu sefer mes'ul makamlarda bulunanların aralarındaki kırgınlık ve dargınlıklar yüzünden karacağa benziyordu. Çünkü Esad Paşa ile Derviş Paşa arasında bir münaferet mevcut

bulunduktan başka, Serasker Ali Saib Paşa da Bosna Valisinin eski düşmanlarındandı. Bu yüzden alınacak tedbirler Vükelâ Meclisinde görüşülürken Esad Paşa: «İşin hiç ehemmiyeti yoktur. Lâkin Derviş Paşa yapılacak masrafın bir kısmını ihtilas ümidiyle asker sevkine yol açmak istiyor» demiş, Serasker de kendisini destekleyince, Bosna Valisinin azlini ileri sürmüştü. Derviş Paşa, Sadrıâzamın kendisine vâki emrine rağmen âsiler üzerine zaptiye sevkederek iki üç çarpışmada bir çoğunun öldürüldüğünü ve kalanların dağlara dağıldıklarını Babıâliye daha evvel yazmış ve hattâ ayaklanmanın tamamen zail olduğuna Vükelâyı inandırmış gibiydi. Ne çare ki, bilâkis isyanın sınırını sür'atle genişlettiği haberleri üstüste geldi. Hakikaten vaktinde alınmayan tedbirler yüzünden ayaklanma Hersek'in merkezi olan Mostar'dan Avusturya hududuna kadar olan bütün sahaya yayılmış bulunuyordu. Hattâ Avusturya Devleti bu yüzden sınırlarında bazı emniyet tedbirleri almak ihtiyacını duydu.

Esad Paşa ise Derviş Paşaya gönderdiği emirlerle, âsilerin hâlâ nasihatle yola getirilmesini bildirmekteydi.

Âsiler ise: «Ne yaparsak yapalım, Devlet üzerimize kuvvet sevkedemez!» propagandasını ele alıp o zamana kadar bu olaylara karışmayan bir kısım halkı da ayaklandırdıkları gibi, isyanı Hersek'den maada Bosna'ya da sür'atle sirayet ettirdiler. Kozora, Gradişka, Piridor, Gaçka, Trebin kazaları köylerindeki Müslümanların köyleri yakıldı. Malları yağmalandı. Kendileri ise ya kaçtılar, ya katliâm edildiler. Temmuz ayı sonlarında cür'etleri büsbütün artan âsiler, üç bölük asker tarafından muhafaza olunan Trebin kasabasını muhasara ettiler. Burası, Karadağ'a yakın ve mühim bir yol kavşağı olduğu için mutlaka ele geçirmek azminde idiler. Kasabadaki Osmanlı askerleri şiddetle karşı koyup muhasara hattını bir kaç defa yarmağa teşebbüs ettilerse de muvaffak olamadılar. Aynı şekilde muhasara edilmiş olan Lupin ve Stolça âsilerin eline geçti. Nakşik kalesi de sarıldı. İşte Babıâli, ancak bundan sonra kat'î şekilde harekete geçmeğe karar vererek geniş çapta askerî harekât hazırlığına başladı. Lâkin, alev saçağı adamakıllı sarmış, silâhlı âsilerin sayısı on beş bini geçmiş, isyan ve mukavemet fikri ise bütün Bosna-Hersek Hıristiyanlarına yayılmıştı. Derviş Paşa, emrine verilen kuvvetlerle tam harekete geçeceği sırada evvelâ askerî kumandanlıktan, sonra valilikten azlolundu. Yerine gönderilen Ahmed Hamdi Paşa, âciz bir adamdı. Bir taraftan ise, tenkil hareketleri şiddetlendikçe, isyan da kuvvetleniyordu.

Fransa'nın, Avrupa devletlerinin olaya müdahalelerini istemesi

Avusturya'nın el altından âsileri tahrik ve himaye edip Slav unsurunu kendisine bağlamağa çalışması, Rusya'yı fena halde gocundurmağa başlamış bulunuyordu. 1870 mağlûbiyetindenberi siyasî nüfuzunu kaybetmiş olan Fransa, bu buhranlı durumdan faydalanıp Avrupa işlerinde yine söz sahibi olmak fırsatını ele geçirmek istedi. Fransa

Nakşik kalesi

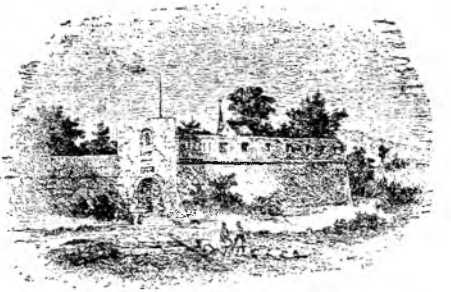

Trebin kalesi

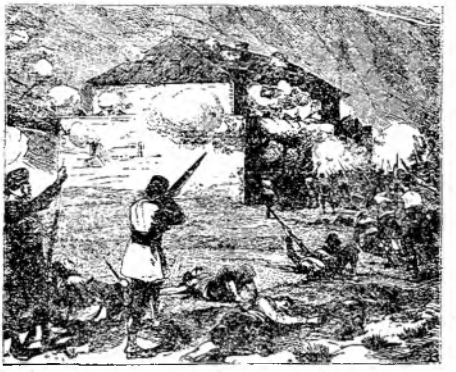

Osmanlı blokhavz'larına hücum

Bosna vali ve kumandanı Derviş Paşa

Hariciye Nazırı hemen Paris Andlaşmasında imzası bulunan devletlere birer muhtıra gönderip âsiler dışarıdan yardım gördükçe veya yardım görme ümidi devam ettikçe isyanın yatışmasına imkân bulunmadığını bildirerek konsoloslardan mürekkep bir heyetin kendileriyle temas etmesini, onlara yabancı devletlerin bundan böyle hiç bir yardımda bulunmayacaklarının, binaenaleyh Babıâli tarafından gönderilecek fevkalâde komiserle müzakerelere girişip anlaşmaları gerekeceğinin anlatılmasını teklif etti. Bu teklif, kabul olundu (20 ağustos 1875).

Âsilerin tenkili, Esad Paşanın yerine Mahmud Nedim Paşanın tekrar Sadarete gelişi

Hiç bir müsbet iç göremeyen Ahmed Hamdi Paşanın yerine tayin olunan Rauf Paşa, tenkil hareketlerini şiddetlendirip âsileri bir çok noktalarda yendi ve dağıttı. Trebin muhasaradan kurtuldu. Esasen âsilerin arasında da ihtilâflar çıkmış ve üç gruba ayrılmışlardı. Rauf Paşanın rahatsızlığı üzerine vazifeden ayrılmasıyle yerine Ahmed Muhtar Paşa tayin olundu. Bu sırada Hersek isyanı, en şiddetli raddesine varmış bulunuyordu.

Hersek hâdiseleri, ne Sadrıâzam Ahmed Esad Paşanın, ne de Serasker Ali Saib Paşanın mühim zamanlarda işe yarayacak şahsiyetler olmadıklarını meydana çıkarmış bulunuyordu. Padişah, onları değiştirmeyi aklına koymuştu. Ahmed Esad Paşa da bu meseleyi tek başına halledemiyeceğini ve mes'uliyetin gittikçe kendi omuzlarına yüklenmekte olduğunu hissetmişti. Abdülâziz'e başvurarak Hüseyin Avni Paşanın tekrar Seraskerliğe ve Midhat Paşanın Adliye Nezaretine getirilmesi suretiyle hükûmetin kuvvetlendirilmesini istedi. Padişah, bunu kabul etti; ancak aynı zamanda Adana Valiliğinden affedilerek Istanbul'a gelmiş olan eski Sadrıâzam Mahmud Nedim Paşayı da kendisi Şûrayı Devlet Reisliğine getirdi. Mahmud Nedim Paşa, Sadaret mevkiini tekrar elde etmek için dolaplar çeviriyor, ötede beride Padişahın kulağına gidecek şekilde: «Bu mesele bir haftada hallolunacak iştir, Babıâli işi büyütüyor» diyordu.

Nihayet, 26 ağustos 1875 günü Sadaret mührü Esad Paşadan alınarak ikinci defa olmak üzere Mahmud Nedim Paşaya verildi. Onun yerine Şûrayı Devlet Reisliğine getirilen Server Paşa ise, Fransa Hariciye Nazırı Dökaz (Decazes)'ın kabul edilen teklifine göre konsolosların âsilerle yapacakları nasihatleri müteakip onlarla doğruca temas için Mostar'a fevkalâde memuriyetle gönderildi.

İngiltere'nin tutumu

Yabancı devletlerin iç işlerimize müdahalesi demek olan böyle bir durumun kabulü, Devlet için haysiyet kırıcı bir hata idi. Babıâli bu konsoloslar heyetinde Fransa, Rusya ve Avusturya konsoloslarından maada, İngiltere mümessilinin de bulunmasını istemişti. Esad Paşanın azlinden bir gün evvel İngiltere Hariciyesinden Istanbul Elçiliğine gelen bir telgrafta ise şöyle deniliyordu: «İngiltere Devleti, ihtilâl yerine konsolos göndermesi için vaki olan teklifi istemeyerek kabul eder. Çünkü, konsolosların müdahalesinin uygun olmadığı zannındadır. Lâkin, bizim bu teşebbüsün dışında kalmamaklığımız Babıâli tarafından rica olunduğundan Osmanlı Devletinin, İngiltere'nin muvafakatinin buna dayandığını bilmesi lâzımdır ve Osmanlı Devletinin katiyen yabancı müdahalesine baş vurmayarak eşkiya hakkında gerekli muameleyi kendisinin ifası tercih olunur».

Elçilik, telgrafın bir örneğini Babıâliye takdim etti. Bu, tam mânasıyle dostça bir

davranıştı. Ama, Babıâli dostu düşmanı ayırmaktan âcizdi. İngiltere'nin bu cevap tarzına, kendisine vaki bir müracaat sebep olduğundan İgnatiyef'in telkiniyle Hariciye Nazırı Safvet Paşa azlolunup yerine Raşid Paşa tayin edildi. Diğer taraftan Server Paşa *Mostar'a varmış* ve konsoloslar da âsilerin bulundukları yere gidip kendilerine bazı vaadlerde bulunarak silâhlarını bırakmağa *dâvet etmişlerdi. Eşkiya*, konsolosların böyle ayaklarına gelmesinden büsbütün şımarıp *bu teklifleri reddettikten* maada, Hersek için imtiyazlı bir idare tanınmadıkça, mücadeleden *vazgeçemeyeceklerini* bildirdiler. Bu suretle İngiltere haklı çıkmış, konsolosların müdahalesi fayda değil, zarar vermişti.

Çetecilerin üzerinde bulunan talimat

Sırbistan ve Dalmaçya'da faaliyette bulunan Panislâvizm Komitesi tarafından hazırlanıp Bosna ve Hersek'e gönderilen çetelerin reislerine verilmiş talimat, bunlardan bazılarının tenkili sırasında ele geçmiş bulunuyordu. Bu talimatla âsilere Müslümanları öldürüp mallarını yağma ve köylerini tahrip ederek Sırp askerinin düşünülen hareketlerine yol açmaları ve Bosna Hıristiyanlarını ayaklandırarak hâdiseyi genel bir Slâv ihtilâli haline getirmeleri bildiriliyordu (Ahmed Midhat: Üss-i İnkılâb, C: 1, S: 310 - 312). Âsiler, her tarafta faaliyete geçerek köyleri tahribe ve Müslüman halkı görülmemiş vahşetlerle öldürmeğe başladılar. Bunun üzerine bütün Bosna-Hersek Müslümanları silâha sarılıp kendilerini müdafaaya karar verdiler. Müslümanların canlarını kurtarmak için giriştikleri bu hareket, ihtilâl ateşinin alevlenmesini isteyen bazı yabancı devletler tarafından dinî bir savaş, Müslümanların Hıristiyanlara bir taarruz hareketi halinde gösterilerek duygu ve düşünceler âsiler lehinde çelinmeğe başlandı.

Mahmud Nedim Paşa ise, Hersek ihtilâlinin General İgnatiyef'in dostluğu sayesinde halledileceği ümidindeydi. Bu yüzden hâdiseler onu fazla telâşlandırmıyordu. Âsilerin, Rusya'nın bir emriyle sineceğinden emin bulunuyor ve bu hususu da Rus Elçisinin temin edeceğine inanıyor, bu yüzden onun ağzına bakıyordu. Kendisinin asıl halletmek istediği ve ehemmiyet verdiği ise, malî buhrandı.

Bütçe açığını kapamak için bulunan şekil

Bu sırada muntazam borçlar iki yüz milyon lirayı bulmuştu. Bir yılda borçtan ve faizden ödenen miktar on dört milyon altındı. Hersek harekâtı dolayısıyle yapılan yeni masraflarla beraber bütçede beş milyon altın lira açık vardı. Osmanlı Devletinin ne zamandır takip ettiği malî *politika, borcu* borçla ödemek ve bütçe açığını yeni borçlarla kapamaktı. Dışarıdan istikraz yapılamadığı veya acele para lâzım olduğu zaman ise, Galata sarraflarından ağır faizlerle borç almak yoluna gidilmekteydi. Bu sefer, her iki yol kapalı gibi görünüyordu. Acele bir dış kredi temini imkânsızdı. Galata sarraflarının ise Devletin bütçe açığı ve yeni askerî masrafları için hemen muhtaç olduğu 6 - 7 milyon altın lirayı tedarik edebilmeleri şüpheli bulunuyor, daha doğrusu alacakları durmadan biriken bu sarraflar, Devlete yeni bir kredi açmak istemiyorlardı.

Mahmud Nedim Paşa, bu güçlüğe çare ararken imdadına yine General İgnatiyef yetişti. Onun verdiği akıl şuydu: Devletin yılda borç taksiti ve faiz olarak ödediği 14 milyon liranın yarısı beş yıl için kesilecekti. Buna karşılık yüzde beş faizli esham verilecek, bunların bedeli beş yıl içinde ödenemezse müddeti ilk bitecek bir istikraza ait teminatla karşılanacaktı. Böylece, hazineye yedi milyon lira kalıyordu. Bunun beş milyon

Rus sefiri general İgnatiyef

Sultan Abdülâziz'in bir portresi
(Topkapı Sarayı Resim galerisinden)

lirasıyle bütçe açığı kapatılacak ve iki milyonu askerî harekât masraflarına tahsis olunacaktı.

İgnatiyef'in bu fikri telkin etmesi beyhude değildi. Çünkü dış barçlara ait konsülid hâmillerinin çoğu Fransa ve İngiltere'de idi. Rus Elçisi bu suretle Osmanlı Devletinin bu iki devletle ve bilhassa son zamanlarda Osmanlı Devletini tuttuğu hissedilen İngiltere ile aralarını açmak, Devletin batıdaki itibarını tamamen kırmak ve onu dostsuz ve yardımcısız hale getirmek içindi.

Mahmud Nedim Paşa ise, gününü gün etmekten ve Sadaret makamında kalmaktan başka hiç bir şey düşünmüyordu. Bu projeyi hemen benimsedi.

Konsülidler, yüzde beş, altı faizli idi. Lâkin ihraç fiyatları yarıya yakın ve bazan yarı derecesine kadar düşmüş olduğu için bu faiz haddi efektif olarak % 9 - 12 ye kadar çıkmış bulunuyordu. Devlet, her güçlüğe rağmen o güne kadar bunların faizlerini ve taksitlerini muntazam şekilde ödemişti. Bu yüzden dış piyasada bu tahvilâta karşı emniyet vardı. Avrupa'nın rağbeti zamanla Osmanlı memleketlerine de sirayet ederek çok kimse malını, mülkünü, kadınlar ziynet eşyalarını satıp konsülid almışlardı. Bunlara dayanılarak yapılmış vakıflar ve diğer tesisler vardı. Yetim sandıklarının paraları bile bunlara yatırılmıştı. Böylece bu tahvillerin çoğu dış memleketlerde olduğu için Devlet bunların faizini vermemezlik edemez düşüncesi ile küçük tasarruf sahipleri varlarını yoklarını buna bağlamış bulunuyorlardı.

Mahmud Nedim Paşa, bu projeyi Abdülâziz'e açtı. Fikir cazipti; ancak Padişah İngiltere ve Fransa Elçilerinin muvafakatlerinin alınmasından sonra meselenin Vükelâ Mecliside görüşülüp bir karara bağlanmasını uygun gördü. Böyle mühim bir meselede re'sen karar vermek istemiyordu. Mahmud Nedim Paşa, bunun da çaresini buldu. Meseleyi evvelâ Fransa ve İngiltere Elçilerine gizlice anlattı. Onlar, kendi kefaletlerinde bulunan borçlara dokunulmamak şartıyle Osmanlı Devletinin diğer muamelelerine karışmayacaklarını ve itirazda bulunmayacaklarını söylediler. Mahmud Nedim Paşa, en büyük düşmanı saydığı Hüseyin Avni Paşayı evvelce Bursa Valiliği ile uzaklaştırmıştı. Yerine tayin olunan Rıza Paşa, Adliye Nazırı Midhat Paşa, o sırada henüz azledilmemiş bulunan Hariciye Nazırı Safvet Paşa, Ticaret Nazırı Damad Mahmud Paşa, Maliye Nazırı Yusuf Paşa ve Sadaret Müsteşarı Said Efendiden mürekkep hususî bir encümen kurdurdu. Sonra meseleyi burada müzakereye vaz'etti. Konuşmalar başlamadan evvel bunu Padişahın arzu ettiğini, Fransa ve İngiltere Elçilerinin de razı olduklarını söyledi. Bu arada, elçilerin ileri sürdükleri şarttan hiç bahsetmedi. Mesele, müzakere ve kabul olundu (6 ekim 1875). Geri bırakılan yedi milyon lira için çıkarılacak yüzde beş faizli eshama gümrük, tuz, tütün geliri ve Mısır vergisi karşılık gösterilmişti.

İçeride ve dışarıda kimsenin akıl ve hayaline gelmeyen bu kararnamenin ilân edildiği gün âlem birbirine girdi. Konsülid fiyatlarının yarı yarıya düşmesi üzerine herkes ne yapacağını şaşırdı. Binlerce kimse zengin iken birden fakir hale geldi.

Tenzili faiz kararının yarattığı durum

Halk, bu umulmadık darbenin altında ezilmiş kalmışken müzakere meclisine dahil olup karardan daha evvel haberdar olmuş bulunan zevatın çoğu hava oyunları ve konsülid satışlarıyle binlerce altın kazandılar (Mahmud Celâleddin Paşa; Mir'ât-ı Hakikat, S: 65). Cevdet Paşa Maruzatta (T.O.E.M. 47) Midhat Paşanın geceden kendi sarrafı ile haberleşip ertesi günü kararname henüz ilân edilmeden büyük miktarda konsülid sattırmış olduğunu ileri sürerse de bu konuda tarafsız bir yazar olarak kabul edilemez. (Bu ifadesi, düşman bulunduğu büyük devrimciye açık ve ağır bir iftiradır. Nitekim, aynı Cevdet Paşa, Çadır Köşkü mahkemesi sonunda Midhat Paşanın idamı lehinde oy verenler arasında bulunmuştur. Bu gayretkeşliği ise sadece, Abdülhamid'e yaranmak içindir. Lâkin, Mahmud Nedim Paşa ile General İgna-

Abdülaziz devrinde yapılan çeşitli işler

(İlâve : 185)

★

Sultan Abdülâziz devrinde idarî alanda yapılan işlerin en mühimmi hiç şüphesiz "Şûrayı Devlet" in açılışıdır. Şurayı devlet faaliyete geçinceye kadar o devirde en yüksek müracaat mercii "Meclis-i vâlâ" idi. Âlî Paşa Girid meselesini halledip İstanbul'a döndükten sonra padişahla görüşmüş ve onu ikna ederek "Şûrayı devlet" i kurmuştur. Buna karşılık yetkisi kalmayan Meclis-i vâlâ kaldırılmıştır (1 nisan 1868).

Âlî ve Fuad Paşalar, birçok milletlerden ve memleketlerden müteşekkil bulunan Osmanlı devletinde Avrupa memleketlerinde olduğu tarzda parlamanter bir rejimin kurulması zamanının henüz erken olduğu kanaatini besliyorlar. İkinci Mahmud'un tesis ettiği meclisleri geliştirerek bunlarla çalışmayı daha doğru bulmakla beraber imparatorluğun mutlaka teşrîî bir organa ihtiyacını da takdir ediyorlardı. Kendi görüşlerine nazaran devlet idaresinin gayri mes'ul ellere geçmesine ve keyfî bir yöne doğru götürülmesine ancak böyle bir şûra engel olabilirdi. Esasen "İmar meclisleri" ve bir kısım vilâyetlerde kurulan vilâyet - liva ve kaza meclisleri sayesinde halkın vasıtalı da olsa devlet işlerine iştiraki sağlanmış ve bu şekil muvaffak da olmuştu.

Âlî Paşa Avrupa seyyahatinden dönen Abdülâziz'in orada edindiği intibalardan da istifade ederek daha mütekâmil bir meclis sistemine gidilmesine onu razı etmiştir. "Meclis-i vâlâ" bütün kuvvetleri bir yerde topluyordu. Âlî Paşa "Şûrayı devlet" ve "Divan-ı ahkâm-ı adliye" yi ayrı ayrı kurarak ilk defa bir kuvvet bölümü yapıyordu. Böylece idarî ve adlî işler birbirinden tamamen ayrılıyor, icra ve kaza müstakil oluyordu. Bunları temin eden nizamname padişahın da bazı salâhiyetlerini daraltmakta idi. Bu ise Osmanlı imparatorluğunda demokrasiye doğru atılmış pek mühim bir adımdır.

"Şûrayı devlet"e evvelâ evvelâ muhtelif vilâyetlerin ileri gelenleri arasından seçilmiş üyelerin de iştiraki temin edilerek adeta bir temsilciler meclisi kurulmak istenmiştir. İlga edilen "Meclis-i vâlâ" nın azaları da bunlara katılmıştır. "Şûrayı devlet" in teşrii salâhiyeti yanında bütçenin hazırlanması ile de görevli idi. Bundan dolayıdır ki bazı yabancı müellifler "Şurayı devlet"i bir nevi parlâmento tecrübesi saymışlardır.

→

"Şûrayı devlet" 10 mayıs 1868 tarihinde törenle açılmıştır. Bu münasebetle Abdülâziz de Bab-ı âliye gelerek bir hitabede bulunmuş ve bu arada:

"Her kim olursa ve hangi milletten bulunursa bulunsun bütün iktidar erbabının bu meclise dahil olmasını arzu ederim. Şûrayı devlet onlar için bir merkez olmalı ve kendileri devlet vükelâsına yardım etmelidir. Yeni teşkilât icraî kuvvetleri adlî ve dinî kuvvetlerden ayırma esasına dayanmaktadır" diyerek dünya ve din işlerinin ayrılmasına, yani layikliğe doğru da gidileceğine işaret etmiştir ki o devir için bu hususun önemi küçümsenemez.

Bununla beraber, Şûrayı devlet üyelerinin kısmen olsun seçilmiş olmaları usulü devam etmemiş, bunlar zamanla hükümdar tarafından tayin edilir olmuş, bilhassa Abdülhamid devrinden itibaren bu müessese basit bir devlet dairesi haline getirilmiştir.

"Divan-ı ahkâm-ı adliye" ise bir müddet sonra Adliye nezareti adını alarak iki büyük mahkeme halinde teşkilâtlanmıştır. Bunlardan biri hukuk ce ceza dairelerine ayrılan temyiz mahkemesi, diğeri de hukuk, ceza ve ticaret dairelerine ayrılan istinaf mahkemesiydi. Bütün bu mahkemelerin yargıçları teminatlı idi, yani azilleri yoktu.

Şûrayı devletin ilk reisi Tuna vilâyeti valisi Midhat Paşadır. Divan-ı ahkâm-ı adliyeye ise ilk nazır olarak Cevdet Paşa tayin olunmuştur. Tanzimat, maliye, mülkiye, maarif ve nafıa dairelerine ayrılmış bulunan Şûrayı devlette ayrıca mercii ihtilâfları encümeni vardı.

Yabancı devletler ile şahıslar arasındaki dâvalara bakmak, bir dâvanın görüleceği mahkeme hakkında adlî ve idarî makamlar arasında çıkacak anlaşmazlıkları gidermek, kanun ve nizamların tatbikinde hâsil olacak tereddütleri aydınlatıcı mütalâalarda bulunmak, devlet memurları hakkında gerektiğinde tahkikat açarak onları vazifeleri dolayısiyle işledikleri suçlarından dolayı yargılamak, her sene vilâyetlerde toplanacak olan meclislerin mahallî ihtiyaç ve ıslahata dair hazırlıyacakları mazbataları bu meclisler üyelerinden İstanbul'a davet edilecek üç, dördünün de katılacağı komisyonlarda görüşüp karara bağlamak gibi işler de Şûrayı devletin vazifelerindendi.

→

→

Şûrayı devletten sonra memlekette yapılan diğer bir yenilik de yabancılara Hicaz bölgesi hariç olmak üzere Osmanlı ülkesinde mülk sahibi olabilme hakkının verilmesidir.

Islahat fermanında temas edilen bu mesele 10 haziran 1868 tarihinde *beş maddelik bir kanunla ilân edildi.* Buna göre bu haktan faydalanmak isteyen devletler evvelâ Bab-ı âlînin bazı şartlarını kabul zorunda idiler. İlk müracaatı yapan Fransa oldu. İmzalanan protokola göre, Fransız tab'asının Osmanlı memleketinde mülkiyet sahibi olmalarına karşılık Fransa da kapitülâsyonlarda Osmanlı devleti lehine bazı tadilleri kabul ediyordu.

Fransa'dan sonra aynı şartlarla İsveç ve Norveç'in, Belçika'nın, İngiltere'nin, Avusturya'nın, Danimarka'nın, Prusya'nın, Yunanistan'ın, Rusya'nın ve İtalya'nın da sırasiyle bu çeşit müracaatları kabul olunmuştur.

★

Sultan Aziz'in on beş sene süren saltanatı zamanında devlet bütçesinden pek az bir para ayrılmasına rağmen millî eğitim sahasındaki çalışmalar ve açılan çeşitli mektebler yine de memlekete yenilik getirecek hayırlı teşebbüsler olmuştur.

1862 yılında devlet dairelerine kâtip yetiştirmek üzere rüştiyeyi ikmal edenlerin girebileceği ve tahsil süresi bir sene olan sonra üç seneye çıkarılan *Mekteb-i Mahrec-i* Eklâm kuruldu. Bu mekteb, Mülkiye mektebinin programlarında yapılan değişiklik üzerine 1874 yılında lâğvedilmiştir.

1864 senesinde devlet dairelerine yabancı dil bilen memur yetiştirmek üzere bir lisan mektebinin faaliyete başladığı görülür.

Her ne kadar ilk tahsil çağındaki müslüman çocuklarının devam edegeldikleri sıbyan mekteblerinin devlet kontrolu altında ıslahı işi bu padişah zamanında da ele alınmamışsa da yine ilk tahsil veren rüştiyelere ehemmiyet verildiği ve bu mekteblerin sayılarının yıldan yıla süratle arttığı görülür. Bu cümleden olarak ilk kız rüştiyesi de 1861 yılında İstanbul'da açılmıştır.

1867 yılına kadar rüştiyelere yalnız müslüman çocukları alınırken bu tarihten itibaren Türkçeden giriş imtihanını kazanan Hıristiyan çocukları da kabul edilmeye başlanmıştır.

Yine bu devirde açılan (1 eylül 1868) ve Fransız liselerinin programını hemen hemen aynen uygulayan Galatasaray Sultanisinin resmî adı "Mektebi Sultani" idi. Fransızca olarak ise Lycée Impérial Ottoman de Galata Séraï diye anılıyordu.

Mektebi Sultani = Galatasaray Sultanisi Fransanın Bab-ı âliye eğitimde

→

→

ıslahat yapılması için 1866 da verdiği nota üzerine ve İstanbul'daki Fransız elçisi Bouree'nin Âlî ve Fuad Paşaları imparatorun notası hükümlerinin yerine getirilmesi için devamlı ısrarı karşısında açılmıştır.

Fransızlar açılacak mektebe milliyet ve din farkı gözetilmeksizin talebe alınmasını, derslerin Fransızca olmasını, idare elemanlarının ve öğretmenlerin Fransız olmasını istiyorlardı. Osmanlı devlet adamları ise tedrisatın Türkçe yapılması arzu ediyorlardı. Neticede bazı derslerin Türkçe okutulması şartiyle Fransız teklifi kabul edildi.

1869 da kabul edilen ve ufak tefek değişikliklerle Cumhuriyet devrine kadar tatbik edilen (Maarifi Umumiye Nizamnamesi) nin ana hükümleri ise şunlardır:

a — İlk öğrenim mecburiyeti.

b — Okulların çeşitlere ve düzenli tahsil kademelerine ayrılması.

c — Öğretim ve eğitim usullerinin ıslahı.

ç — Öğretmenlerin bilgilerini kuvvetlendirecek, ictimaî durumlarını ve refah seviyelerini yükseltecek tedbirlerin alınması.

d — Maarif teşkilâtının ıslahı ve bütün memlekete yayılması.

e — Çeşitli tahsil kademelerine ait tamamlama ve diploma imtihanlarının konması.

f — İlim müesseselerinin çoğaltılması.

g — Genel kültür müesseseleri için halkın maddî yardımına başvurulması.

h — Mahallelerle köylerde ilkokullar, en az 500 evli kasabalarda rüştiyeler, ev sayısı bini aşan kasabalarda idadîler, vilâyet merkezlerinde sultaniler ve öğretmen okulları ile bir de Darülfünun kurulması ve uygun görülecek yerde kızlara mahsus rüştiyeler açılması.

i — Programlarına din dersleri de bulunan rüştiyelerin her cemaat için ayrı olmasına karşılık, sultanilere öğrenimi hazırlıyacak, çeşitli tab'a çocukları arasında birlik ve beraberlik kuracak olan idadilere fazla ehemmiyet verilmesi ve bunların da her yerde açılmalarına çalışılması.

ı — İlk okulların kuruluş ve idare masraflarının eskiden olduğu gibi, halka ait olması, Rüştiye ve idadilerin böyle masraflarının dörtte birinin devlet hazinesince karşılanması ve dörtte üçünün de mahallî idareler tarafından temin edilmesi.

j — Her tahsil kademesi için lüzumlu ders kitaplarının - telif veya tercüme suretiyle - hazırlanması ve gerekli vasıfta yetecek kadar öğretmen yetiştirilmesi.

k — Memleketi saadet ve medeniyete götürecek olan bu prensiblerin

→

→
tatbikına, malî güçlükler bahanesinin asla engel olmaması.

1 — Bu ıslahatın tatbikine İstanbul'dan başlanıp tedricen diğer vilâyetlere de teşmili.

m — Müslüman olmayan tab'aya ait okulların ders programlarının kontrol hakkının devlete ait olması.

n — Çeşitli bilim ve tekniklere ait eserlerin en kısa zamanda Türkçeye çevrilmesi.

Böylece bu nizamnamenin derpiş ettiği konular, üç ana bölümde toplanabilir.

1 — Millî Eğitim hizmetini bir devlet vazifesi olarak kabul etmek.

2 — Çeşitli tahsil kademeleri teşkilâtını kurmak ve bunun işlemesi için gerekli tedbirleri almak.

3 — Millî Eğitimi dinî tesislerden uzak tutmak için tahsil müesseselerini dinî müesseselerin idaresinden ayırmak.

Bu nizamname ile tesbit edilen işlerin yürütülmesini temin için İstanbulda Maarif nazırlarının başkanlığında bulunmak üzere bir Meclisi Kebir-i Maarif = Büyük maarif meclisi) kuruldu. Bu meclis, ilmî ve idarî olarak iki kısımdı. İlmî kısım da dahilî ve harici olmak üzere ikiye bölündü. Dahilî âza Osmanlı devleti tab'asından, harici âza yabancı müşavirlerden olacaktı. Dahilî âza hem orta ve yüksek tahsil müesseseleri için hem de umumî bilgi ve kültür için eserler yazacaklar veya tercüme edeceklerdi. Ayrıca, Avrupa üniversiteleriyle daimî temasta bulunarak bilim ve tekniklerdeki yeniliklerden haberdar olacaklardı. Başkaları tarafından yazılmış veya tercüme edilmiş eserleri de bunlar inceliyerek faydaları görülenlerin basılmalarına karar vereceklerdi. İdarî kısmın vazifesi ise memlekette mevcud bütün millî eğitim teşkilâtiyle, müze, kitablık ve matbaalara nezaret ve bunları idare etmekti. Maarif büdçelerini hazırlamak, teşkilât nizamnameleri yapmak, öğretmenlerin tayini ile meşgul olmak hep bu kısmın görevlerindendi. Bu büyük maarif meclisinden maada her vilâyette de bir maarif meclisi bulunacak, gerekli bölgelerde iki muavinden ve iki müfettişten biri gayri müslim cemaatten olacaktı. Bu meclisler, vilâyetin ilmî ve idarî bütün millî eğitim işlerini yürüteceklerdi.

1870 yılında Maarif-i umumiye nizamnamesinin vilâyetlerde de tatbiki için bir talimatname hazırlanmıştır Yine bu yıl telif ve tercüme nizamnamesi neşredilmiştir.

26 nisan 1870 de ilk kız öğretmen okulu "Darülmuâllimat" açıldı. Sıbyan okulları ile kız rüştiyelerine öğretmen yetiştirecek olan müessesede sıbyan okullarına öğretmen olacaklar için iki sene, rüştiyelere öğretmen olacaklar

→

→
için dört senelik bir tedris programı vardı.

Abdülmecid zamanında kararlaştırılmış olan Darülfununun tesisi çalışmaları inşası uzayan binası ve diğer bazı sebebler yüzünden uygulanamamıştı. Bu bina 1863 te tamamlanmış olmakla beraber başka maksatlar için kullanılmıya başlandı. Ancak bir iki odası üniversiteye hazırlayıcı mahiyette olmak üzere serbest konferanslara tahsis edildi. Az sonra bu üniversite taslağı odalardan da çıkarılınca Çemberlitaş civarında bir konağa taşındı. Orası da yanınca bu teşebbüs de akim kalmıştır.

1867 deki Fransız notasında Bab-i âliye Darülfununun açılması tavsiye edilmiş ve bundan iki sene sonra neşredilen Maarifi umumiye nizamnamesinde de "Darülfünun-ı Osmanî" nin açılacağı kaydedilmişti.

Uzun çalışmalardan sonra, adeta kitabsız ve hocasız olarak 8 şubat 1870 de "Darülfünun-ı Osmanî" sadrıâzâm ve devlet ricalinin de katıldığı bir törenle nihayet, İkinci Mahmud türbesi yanında yeni inşa ettirilen binada (halen mevcut olup İstanbul Belediyesinin bazı daireleri buradadır), resmen açılabildi. Sonraları umuma mahsus dersler verilmeğe ve bunların Takvimi vekayi ile neşrine başlanıldı. Geceleri de Bab-ı âlî kâtibleri ile medrese talebelerinin devamı için sınıflar kuruldu.

Fakat açılış günü "Cemaleddin Efganî" nin hitabesindeki "san'at nübüvvettir" mânasına gelen bir cümleyi Darülfünun ile hocalarının aleyhine istismar eden gericilerin tahriki neticesinde 1871 yılı sonuna doğru Abdülâziz tarafından kapatıldı.

Darülfununun tekrar faaliyete geçmesi Cevdet Paşa'nın maarif nazırlığı zamanında Galatasary lisesinde ve 1874 yılında olmuştur.

★

Yine bu devirde teknik ve meslekî eğitimde yeni teşebbüslerde bulunulmuş, ileri adımlar atılmıştır. 1868 senesinde, Midhat Paşa Tuna valiliğinden Şûray-ı devlet riyaseine getirildiği sırada İstanbulda bir sanayi mektebi kurmaya da memur edilmiş idi. Midhat Paşa Niş valisi iken (1860) ilk defa orada bir san'at okulu kurmuş ve kimsesiz, yetim çocukları mektebe almış ve adına da ıslahhane demişti. Mithad Paşa bu ilk tecrübesinde muvaffak olduğunu görünce Sofya ve Rusçukta da ıslahhaneler açmıştı (1864).

Aynı yılda İstanbul'da Maarif nezaretinin idaresinde olarak bir sanayi sergisi tertiblenmiş bu münasebetle bir de Islah sanayi komisyonu kurulmuştu. Bu komisyon yerli mamûllerin Avrupa mata'larına nazaran düşük ka-

→

→
litede oluşlarını bu işte çalışanların yeter bilgiye sahip olmamalarında görmüş ve bir sanayi mektebinin kurulmasının lüzumunu belirtmiştir. Bunun üzerine ve Rumeli'deki bilinen tecrübe ve muvaffakiyetine binaen Mithad Paşa'nın kurmaya memur edildiği sanayi mektebi Sultanahmed'de açılmıştır.

Gece ve gündüzcü olmak üzere iki grup talebesi bulunan mektebde okuma yazma, aritmetik derslerinden başka terzilik, debbağlık, dokumacılık, mürettiblik, demircilik, makinistlik, mimarlık gibi san'atlar da öğretilmekte idi.

Erkek san'at okulunun tedrisata başlamasını müteakip 1869 da kız sanayi mektebi de açılmıştır.

1870 de Heybeliadadaki Bahriye mektebi içinde, sivil kaptan mektebi açıldı. Azabkapı'da da bu mektebin yatısız bir şubesi bulunuyordu.

Sultan Aziz devrinde devlet tarafından açılan eğitim müesseseleri yanında özel bir teşebbüs olan "Darüşşafaka" dan da bahsetmek icab eder.

1865 yılında Yusuf Ziya Bey (Maliye nazırı Yusuf Ziya Paşa), Muhtar Bey (Gazi Ahmed Muhtar Paşa), Tevfik Bey (Vidinli Tevfik Paşa) taraflarından kurulan ve çarşı açılıncaya kadar boş zamanlarını değerlendirmek için kapalı çarşı esnafının çıraklarına evvelâ Örücüler kapısındaki sıbyan mektebinde, sonra Bayezid'de İmetullah valide sultan mektebinde serbest dersler vermeğe başlayan "Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye" nin gördüğü rağbet büyük olmuş Aksaray'daki Ebubekir Paşa mektebinde de derslere başlanmıştır.

Mektebin umulduğundan fazla rağbet görmesi ve alınan netice karşısında cemiyet âzaları yalnız yetim Müslüman çocuklarının okutulması için "Darüşşafaka" nın tesisine karar verdiler. Başta Abdülâziz olmak üzere devlet ricali, Mısır Hidiv'i ve bazı müesseselerden verilen 35 bin altın ile mektebin inşasına başlanmış ve 1873 yılında lise derecesinde öğretim yapan bu hayırlı müessese böylelikle memlekete kazandırılmış ve yaşatılması için vakıflar da tesis olunmuştur.

★

Abdülmecid zamanında damad Ahmed Fethi Paşanın gayretiyle Cebehane'de (Aya-İrini kilisesi) "Mecma'i eslihai atika ve Mecma'i asarı atika" adları altında kurulmuş olan (1847) ilk müze teşkilâtına rağmen memleketin her tarafında, bilhassa ecnebilerin yapmakta oldukları kazılar ve araştırmalar neticesinde çıkan eski eserler mevzuu 1867 tarihinde hazırlanan bir nizamname ile düzene konulmak istenmiş ise de yine yurd dışına antik eşya serbestçe

→

→
çıkarıldığı gibi şehir harabeleri bile naklolunmuştur.

Sultan Azız devrinde eski eserlere eskisine nazaran önem verildiği görülür.

1869 yılında "Müze-i hümayun" ismini alan müesseseye Mektebi Sultanî (Galatasaray) öğretmenlerinden Goold adında bir İngiliz müdür tayin olunur. Bu zat çalışmalarını "Catologue explicatif, historique et scientifique d'un certain nombre d'objets contenus dans le museé Impérial de Constantinople" taş basması eserinde yayınlanmıştır. Osmanlı müzeleri hakkında ilk neşriyat budur.

1871 yılında Müze-i hümayun müdürlüğü lâğvedilmiş, Avusturya sefiri Prokesch Osten'in tavsiyesi üzerine meskûkat meraklısı olan ressam Teranzio fahrî olarak bir sene müdürlük yapmıştır.

1872 mayıs ayının 21 inde Sultan Aziz Bab-ı âlî'yi ziyaretinde memlekette eğitim sahasında genel olarak alınması icab eden tedbirler hakkında söylediği nutkunda eski eser mevzuuna "Ezmine'i kadime tevarihine vasıtai ıtla' olmak hasebiyle maariften ad ve itibar kılınan asarı atikanın celb ve cem'iyle mevcud olan müzehanenin nevakısı bir taraftan ikmal ve tetmim..." diyerek temas etmesi üzerine aynı yıl Müze'i hümayun müdürlüğü tekrar ihdas olunarak bu vazifeye Déthier adında bir Alman tayin edilmiştir.

Osmanlı imparatorluğunda 1874 yılında yürürlüğe konulan 36 maddelik asar-ı atika nizamnamesinin bu zatın gösterdiği lüzum üzerine tanzim edildiğinde şüphe yoktur.

Asar-ı atika nizamnamesinin arz tezkeresinde:

"Asr-î mes'ud-ı padişahîlerinin muhassenat-ı celile-i cümle-i cemilesinden olmak üzere mukaddema Dersaadetlerinde küşad olunan Müzehanenin tesisi sırasında âsâr-ı âtika için vaz'olunmuş nizamın kâfi olmamasına ve sair düvel-i müteddine ve muntazamada olduğu misillû saye-i terakki vaye-i cenab-ı mülûkânelerinde bir müddetten beri Devlet-i aliyyelerince dahi âsâr-ı makbule ve nadiren cem'i ve tedarikiyle muhafazası piş-i nazar-ı itinaya alınmakta idüğüne ve memalik-i mahrusa-i şahanelerinde ve bilâd-ı saireden efzün eserler rünemun olmasiyle bunların taharrisi usul-i mazbuta içinde deveran ettirilerek ketm-ü teleften vikayelerine dikkat olunduğu takdirde saltanat-ı seniyyeleri müze hanesinin az vakitte pek ziyade kesb-i iştihar edeceği bulunduğuna binaen maslahatın her bir asıl ve fer'ini muhtevi olarak Maarif nezaretince yapılan nizamnâme lâyihasının icra-y-ı muktezası" denilmektedir.

→

Buna göre hazırlanan nizamnamede Osmanlı memleketinde eski eser araştırmaları Maarif nezaretinin müsaadesi ile ve araştırmalarda çıkan eserlerin üçte ikisi hafriyatı yapana, üçte biri memlekte ait olacaktı.

Seraskerlik makamının Cebehane'nin (Aya-İrini kilisesi) boşaltılmasını ısrarla istemesi karşısında müzeye başka bir bina aranmış bu işe Topkapı sarayı müştemilâtından *Çinili köşk*'ün müsait olduğuna karar verilerek tamir ettirilmiş, Cebehane'deki eserler 1874 senesinden itibaren peyderpey Çinili Köşk'e nakledilerek *Müze-i hümayun* bu binada yeniden kurulmaya başlanmıştır.

1875 senesinde müzeye eleman yetiştirmek gayesiyle bir müze mektebi açılmak istenmiş ise de bu teşebbüs tahakkuk etmemiştir.

★

Kendisi de tıb tahsili yapmış olan Fuad Paşa, sadareti sırasında, memlekette sivil doktorlar yetiştirecek bir müessesenin faaliyete geçmesini, Avrupa'da bulunduğu sıralardaki müşahedelerine de dayanarak lüzumlu görmekte idi.

Osmanlı imparatorluğunda medreseden ve pratikten yetişme hekimlik ve cerrahlık mesleği yanında yabancı memleketlerde tahsil görmüş gayri müslim doktorlarla ecnebi doktorlar memleketin sivil hizmetlerine yetişecek sayıda değillerdi. Ehliyet dereceleri bilinmiyen bunların faaliyet sahaları da belli büyük şehirlere inhisar ediyordu. Kaza ve köyler hattâ uzak vilâyetlerdeki halk hastalık ve derdine çare aramakta idi. Askerî tıb okulu ordunun kendi kadrosu içinde kurulmuş olduğundan buradan mezun olanlar ordu hizmetine alınıyorlardı. Bütün bu sebepler gözönünde tutularak ve kasabalara kadar devlet kontrolu altında doktor gönderebilmek amaciyle 1866 senesinde kurulan sivil tıb okulu "Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhane" adı ile askerî tıb binasında ayrı bir dershanede tedrisata başlamıştır. Hazırlanan programa göre tahsil devresi beş sene olan bu yeni mektebin rağbet görmesi için askerî tıbbiyeye giriş şartı olan doktora imtihanından namzetlerin muaf tutulmaları ve mezun olanlara salise rütbesi verilerek biner kuruş maaşla tayinleri ve askere alınmamaları kararlaştırıldı.

"Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane" okulu kurulduğu sırada eczacılık ile ilgili tedrisata da başlandı ise de doktorluk ile eczacılığın ayrı meslekler olduğu kabul edilerek 1867 yılında ayrı şubeler halinde teşkilâtlandırılmış, bilâhare eczacılık okulu da kurulmuştur.

★

Abdülâziz tahta çıktığı zaman toplamı 452 kilometreyi bulan ve onun da 286 kilometresi Rumelinde olan demir yolu vardı. Bunlar:

220 kilometrelik Varna - Rusçuk, 66 kilometrelik Çernavoda - Köstence, 93 kilometrelik İzmir - Kasaba, 73 kilometrelik İzmir - Aydın hatları idiler.

Ondokuzuncu yüzyıl ortalarında Avrupa devletlerinde çalışan ve yapılmakta olan demir yollariyle kıyaslanamıyacak derecede olan Osmanlı demir yollarının genişletilmesi imtiyazını almış müessese ve şahıslar da bu işi başaracak yabancı sermayeyi kolayca temin edememekte idiler. Yabancı sermayesinin Osmanlı ülkesine gelmesi yabancı devletlerin de davranışlarına tesir edecek, kendi menaatlerini korumak isterken Osmanlı devletinin bütünlüğü ile daha yakından ilgileneceklerdi. Bilhassa Fuad Paşa yabancı sermayesinin iktisadî olduğu kadar memlekete siyasî faydalar da sağlıyacağı kanaati ile hareket etmekteydi.

Büyük devletlerin 1867 müşterek notasında her sahada yapılacağı vaadedilen ıslahatın yavaşlığından ve yetersizliğinden şikâyet etmeleri üzerine Bâb-ı âlî Avrupalılar tarafından yapılacak her tavsiyenin hüsniniyetle inceleneceğini bildirmişti. Bunun bir neticesi olarak Osmanlı devletine demiryolu inşası ile ilgili olarak verilen projeler arasında bulunan bir tanesi üzerinde duruldu. Bu İstanbul'u Viyana'ya, oradan da Paris'e bağlıyacak iki bin kilometrelik bir hat idi. Bu hattın inşası için Avusturyalı Baron Hirsch ile imtiyaz müddeti 99 sene olan bir mukavele imzalandı. Hattın İstanbul ile Edirne arasındaki 319, Edirne-Dedeağaç arasındaki 148 - 338 kilometrelik Edirne - Sofya hattının da 243 kilometrelik kısımları yapılarak 1874 de işletmeye açıldı.

Bu hattın Sirkeci ile Ahırkapı arasındaki kısmında Topkapı sarayına ait Has-bahçeden geçirilmesi, bazı kasr ve köşklerle sahil surlarının Saraybumuna kadar boydan boya yıktırılması halk efkârında fena bir tepki yarattığı gibi devlet ricalini de birbirine düşürmüştür. O devirde Meclis-i âliyyeye memur mütercim Rüşdü Paşa bir gün Meclis-i hasda "Bir firenk şirketinin böyle saray-ı hümayuna tecavüzünden" söz açarak sadrıâzâm Âlî Paşaya şiddetle hücum etmiş, Âlî Paşa da: "Ne yapalım efendim! Mülkün sahibi arzu ve müsaade etti ve hattâ şimendifer yapılsın da iserse sırtımdan geçsin razıyım buyurdu" cevabiyle onu susturmuştu.

Avrupa seyyahatinden Rusçuktan trenle Varna'ya kadar gelen ve bunun rahatlığını ve faydalarını yakından görüp anlayan Abdülâziz'in memlekette

→

demiryollarının inşasını samimiyetle arzu ettiği hattâ sarayından binalar ve yer kaybı gibi bir fedakârlığı göze aldığı muhakkaktır.

Diğer taraftan devlet eliyle de; bütçe imkânı nisbetinde, memlekette demiryolu inşası faaliyetine başlanıldı. 99 kilometrelik Haydarpaşa - İzmit hattı 1873 de işletmeye açıldı ve bu hat ileride Eskişehir, Ankara, Kayseri, Sivas, Diyarbakır ve Mardin'den geçerek Bağdad'a ulaşacak demir yolunun birinci kısmı idi.

Yine 1873 de Bursa - Mudanya arası dar hattının yol tesviyesine başlanılmış, ray döşeme işi bir Fransız müteahhidine verilmiş, 40 kilometrelik hat döşendikten sonra parasızlıktan devlet müteahhide ödemede bulunamadığından iş durmuştu.

Bir İngiliz şirketi tarafından yapılmış olan İzmir - Kasaba hattı da kasabadan Alaşehire kadar devlet tarafından uzatılmıştır.

Netice itibariyle Abdülaziz devrinde evvelce mevcud olanlarla birlikte Rumeli'nde işletmeye açılmış olan demiryolunun uzunluğu 1344 kilometre idi. Buna mukabil Anadolu'da çalışan hattın uzunluğu sadece 329 kilometreden ibaretti.

★

1862 yılında mevcut kara yollarının tamiri ile yenilerinin yapılması işi ele alınmış, 1863 de Midhat Paşanın valiliği zamanında ve onların gayreti, hattâ şahsî teşebbüsiyle Niş, Bosna ve Vidin'de yeni yollar açılmıştı.

Vâlâ meclisinin hazırlayıp sadrıâzâm Âli Paşaya 1869 yılında verdiği muhtırada "Umumî refahın ve servetin gelişmesine tesirli bir surette hizmet edecek olan yolların ıslahı" ndan da bahsedilmekte idi.

Rumeli'nde yol yapımı çalışmalarına paralel olarak Anadolu'da bu iş yürütülmek istenilmiş, Amasya, Samsun ve Kastamonuda yeni yollar yapılmıştır.

Yabancı sermayenin şose ve araba yolları inşası mevzuuna ilgi göstermemesi yanında devlet bütçesinin de yetersizliği Abdülaziz devrinde bu işin plânlı ve süratli bir şekilde ele alınamamasının başlıca sebeblerindendir.

Abdülaziz devrinde üzerinde en çok durulan ve başarılan iş telgraf şebekesinin bütün imparatorluk vilâyetlerine kadar uzatılması çalışmalarıdır. Devlet bu suretle memleketin en uzak yerlerinden bile günü gününe hâdiselerden haber alabilecekti.

Abdülmecid zamanında başlanmış olan telgrafçılık gittikçe gelişmiş, 1864 yılında 76 merkez faaliyete geçmişti.

→

→

Abdülaziz devri sonunda ise telgraf şebekesinin bütün imparatorluğa teşmili tamamlanmış, her tarafta açılan telgrafhanelerle vilâyetlerin kazaları ile irtibatı temin edildiği gibi bunların hükümet merkezi ile haberleşme imkânı da sağlanmıştır.

İstanbul, Köstence, Varna limanlarının ve İzmir rıhtımının inşası işleri de yabacı şirketlere imtiyaz şeklinde verilmiş diğer taraftan Abdülmecid devrinden kalma Şirketi Hayriye'nin imtiyazı tahdid edilerek İdare-i Aziziye kurulmuştur.

★

Abdülâziz, Osmanlı imparatorluğunun devamını Rusya'ya karşı koyabilecek kudrette bir askerî kuvvete sahib olmakta gördüğünden saltanatı müddetince buna çalışmış, kendi tahsisatından paralar sarfettiği gibi istikrazlarla düzenlenen devlet bütçesinin milyonlarını da bu uğurda harcamıştır. Kendisi, esasen askerliği seven bir padişahtı. Çocukluğundan beri yaptığı resim çalışmalarında hep harb sahneleri çizerdi.

Abdülâziz devrinde, askerlik alanında yapılan çalışmaları iki bölümde tetkik lâzımdır.

Birinci bölüm : Cülûsundan 1869 yılına kadar olan zamandır ki bu devrede gösterişe de son derecede meraklı olan padişahın Hassa alayını kurdurduğu, asker ve zabitlere yeni kıyafetler uyguladığı görülür.

Yine bu devrede, Prusya'nın Danimarka ve Avusturya'ya galip geldiği harblerde üstünlüğünü temin eden yeni model iğneli tüfeklerden satın alınarak orduya dağıtıldı. Böylelikle Prusyadan sonra Osmanlı ordusu bu yeni tüfekleri ilk kabul edip kullanan ordu oldu.

Krup fabrikasından satın alınan büyük çaplı toplarla Akdeniz ve Karadeniz boğazları, Kars, Erzurum kaleleri ve Tuna boyundaki dayanak noktaları tahkim edildi.

Tophane fabrikaları da Avrupa'dan getirtilen makinelerle yeni modelde top, tüfek, cebhane yapacak hale konuldu.

Orduya subay yetiştiren müesseselerin de Prusya ordusu teşkilâtından faydalanılarak düzene konulması işi 1866 da Rüşdü Paşanın seraskerliği zamanında ele alındı. Viyana harb akademisinde ihtisas yapmış olarak Galib Paşa Harb okuluna kumandan tayin edildi.

→

→

Askerî mekteblerin ıslahı için de altı Osmanlı ve üç yabancı subaydan mürekkeb bir komisyon kuruldu.

1869 yılında silâh altında bulunan asker yekûnu 36 piyade alayından kurulu altı orduya bölünmüş olarak 120 bin kadardı. Her orduda ayrıca dört alay süvari, bir alay da topçu vardı. Bunun dışında Girid, Tunus ve Trablusgarb'da birer tümen bulunuyordu.

Osmanlı ordusunda geniş ıslahat teşebbüsü 1869 yılında Hüseyin Avni Paşanın seraskerliğe getirilmesiyle başlamıştır. Böylece askerlik alanındaki çalışmaların ikinci bölümüne girilir.

Hüseyin Avni Paşa 1843 kanunnamesini değiştirmiş ve 1869 yılında yeni bir kanun ile ordunun bünyesinde bir tensikat hareketine girişmiştir. Ancak bu tensikat sırasında eski teşkilâtta büyük bir değişiklik olmadı. Yalnız Üçüncü orduya üçer taburlu iki Boşnak alayı ve biri üçer, ikisi dörder taburlu üç hudud alayı bir de kordon taburu ilâve edildi. Altıncı orduda mevcut bulunan dört piyade alayına bir alay daha katıldı. Ayrıca merkezi San'a olmak üzere Yedinci ordu - Yemen ordusu - kurulmuş olup bu ordu üçer taburlu beş piyade alayı ve sekizer bölüklü beş tali'a taburu, altı bölüklü bir topçu alayından ibaretti. Aynı zamanda her orduya bir istihkâm bölüğü ilâve edildi.

Askerî mükellefiyet ise 20 yaşından 40 yaşına kadar sürmek üzere yirmi yıla çıkarıldı. Bunun altı yılı nizamiye, altı yılı redif ve sekiz yılı da Mustahfaz hizmetiydi. Nizamiyenin dört yılı silâh altında, iki yılı ihtiyat olarak geçecekti. İhtiyata ayrılanlar memleketlerine dönecekler, lâkin mensub oldukları redif taburu bölgesinin dışına çıkamıyacaklardı. Müstahfaz sınıfına ayrılanlar ise, artık eğitime ve diğer kayıtlara tâbi değillerdi. Böylece askerî görevle mükellef olanlardan:

20 - 24 yaş arasında bulunanlar nizamiye,

24 - 26 yaş arasında bulunanlar ihtiyat,

26 - 32 yaş arasında bulunanlar redif,

32 - 40 yaş arasında bulunanlar mustahfaz askeri sayıldılar. Kırk yaşını tamamlamış olanlar ise, savaş zamanı bile silâh altına alınmayacaklar, ancak gönüllü olarak gelirlerse hizmete kabul edileceklerdi.

Yapılan hesaba göre, nizamiye askerlerinin mevcudu yüz elli bin, ihtiyat askerinin altmış bin, redif askerinin yüz doksan bin ve müstahfazların üç yüz bin kişi idi. Böylece, ordunun tam seferî kadrosu yedi yüz bin kişiye

→

→

varmakta idi. Yine bu tensikatta redif sınıfı iki kısma ayrılmış bulunuyordu. Bunun ilk üç yıllık müddetine Sınıf-ı Mukaddem ve son üç yıla Sınıf-ı Tali adı verildi.

Bir taraftan da bu ordunun subay ihtiyatını karşılamak için Harb okuluna öğrenci yetiştirecek olan askerî idadilere talebe temin edecek askerî rüştiyeler kuruldu. Daha evvel bu maksatla Hasköy'de kurulmuş olan okulun yatılı kısmı kapatıldı. Yeni askerî rüştiyelerin kurulması 1875 yılına raslar. Açılanlar ise şunlardır:

Soğukçeşme, Gülhane, Kocamustafapaşa, Fatih, Hasköy, Kasımpaşa, Beşiktaş, Üsküdar Paşakapısı, Toptaşı askerî rüştiyeleri.

Bunlardan maada Bosna, Erzurum ve Bağdad şehirlerinde birer askerî idadî açıldı. Ayrıca, Rumeli'de olduğu gibi Anadoluda müteferrik bir halde bulunan ve o zamanlar hem polis, hem jandarma vazifesi gören zaptiye askerleri de teşkilâta bağlanarak bu maksatla Bursa, Konya, Aydın, Ankara, Trabzon, Kastamonu, Adana, Hicaz ve Yemen'de birer zaptiye alayı kuruldu. Bunların hepsi İstanbul'daki zaptiye müşirliğine bağlandı.

Tanzimat devrinin hemen akabinde (1877) yapılan ıslahat ise, Avrupa'daki örneklerine uyularak savaş birliklerinin daha büyük üniteler haline getirilmesidir. Böylece fırka (tümen) teşkilâtı kurulmuş oldu. Her tümen iki tugaydan, her tugay iki alaydan mürekkeb olacaktı. Alayda dört tabur, taburda da dört bölük bulunacaktı. Her tümende bir de nişancı taburu mevcut olacaktı. Hazer zamanı her ordu iki piyade ve bir süvari tümeninden kurulacaktı. Sefer zamanında ise iki nizamiye, iki redif ve bir süvari tümeninden mürekkeb kolordular teşkil edecekti. Her orduda dört bölüklü bir nakliye (= ulaştırma) taburu ile bir de telgraf bölüğü bulunacaktı. Muvazzaf askerlik ise üç yıla iniyor, ihtiyat müddeti buna karşılık üç yıla çıkıyor, redîflik sekiz yıl oluyordu.

Orduda yapılan tensikat sırasında kışlalar mevzuu da ele alınmış, mevcutları tamir ettirildiği gibi yenileri de inşa edilmiştir. Bunların arasında bilhassa Taşkışla (1282), Gümüşsuyu kışlası (1870), Taksim topçu kışlası (1874) nın inşaları Abdülaziz devrindedir.

Yanan Maçka kışlasını da tamir ettiren Abdülâziz burada bir de Dar-ül-esliha kurmuştur (1874). Halen İstanbul Üniversitesinin Bayezid meydanına bakan büyük bahçe - kapısı ve merkez binası da bu padişah tarafından "Harbiye Nezareti" olarak yaptırılmıştır.

Abdülâziz kara ordusundan başka deniz ordusuna da büyük önem vermiş

→

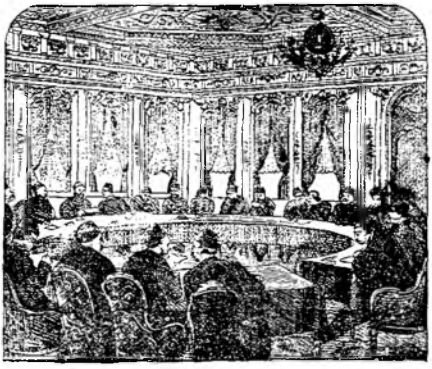

Yeni kurulan meclislerden birinin toplantısı

İlk Üniversitenin açıldığı Türbedeki bina

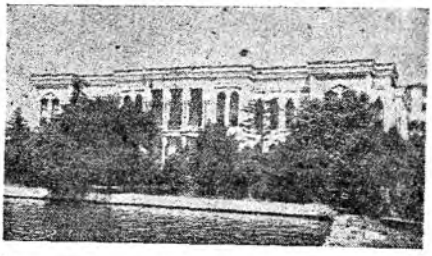

Kasımpaşa'da divanhane (Bahriye Nezareti)

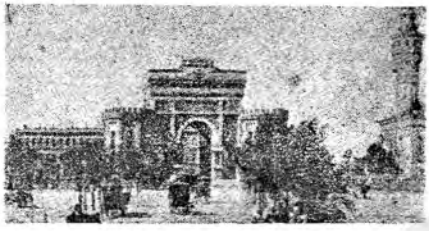

Daire-i Umuru Askeriyye (Harbiye Nezareti)

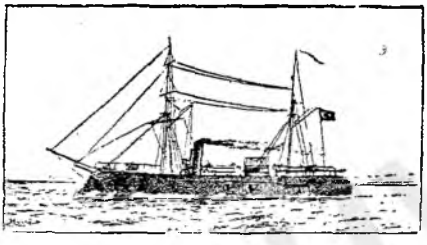

Fethibülend zırhlı korveti

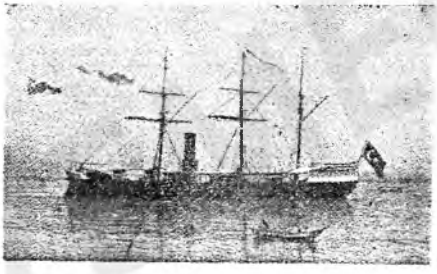

Lûtfulcelil ve Hıfzurrahman tipi zırhlı korvetlerden biri

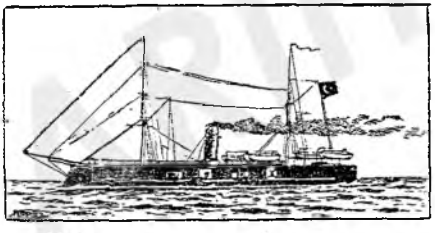

Muinizafer ve Avni'illâh tipi zırhlı korvetlerden biri

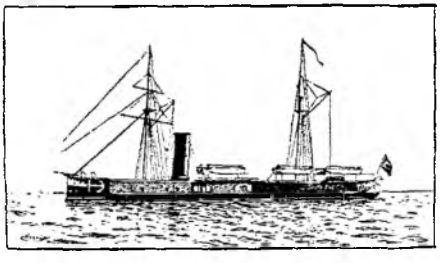

İclâliye zırhlı korveti

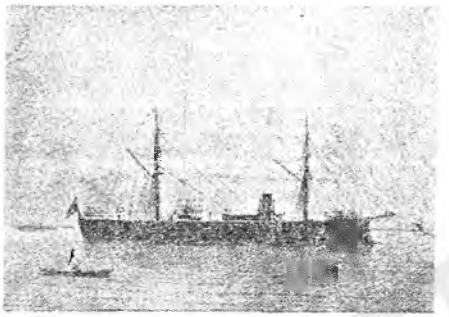

Necmişevket ve Âsârışevket tipi zırhlı korvetlerden biri

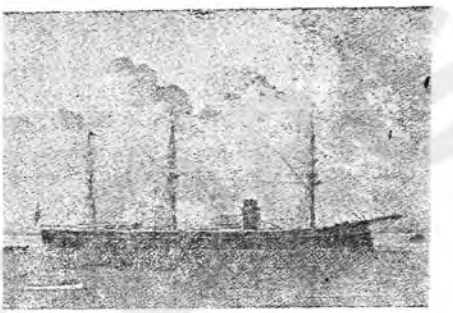

Zırhlı Âsârıtevfik firkateyn-i hümayunu

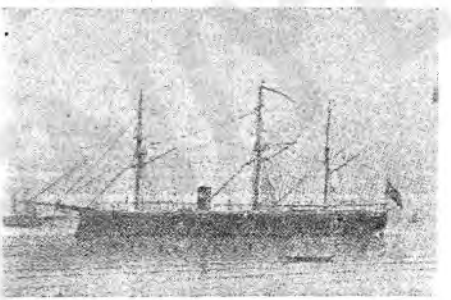

Osmaniye, Orhaniye, Mahmudiye ve Aziziye tipi zırhlı firkateynlerden biri

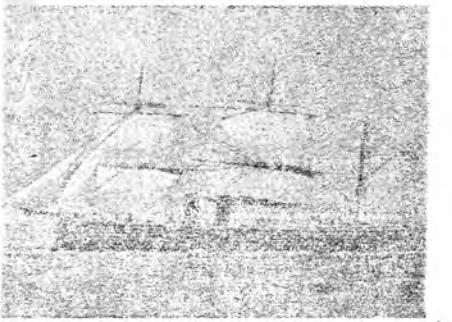

Donanmanın zırhlı gemilerinin en büyüğü olan Mes'udiye firkateyni

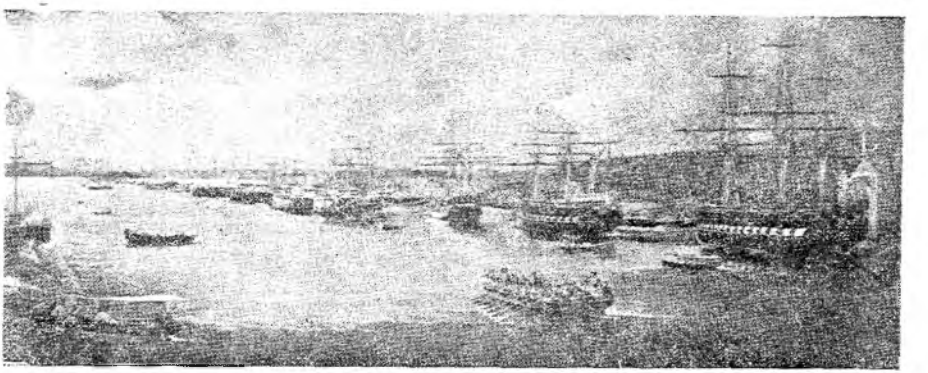

Padişah Abdülâziz, askerliğe olan özel merakından ve diğer sebeplerden kara ve deniz kuvvetlerine pek önem vermişti. İngiltereden sonra dünyanın büyük deniz kuvveti olan Osmanlı donanmasını Ortaköy önlerinde topluca tasvir eden tablo Topkapı Sarayındadır.

tiyef'in o gece hava oyunlarına giriştikleri muhakkaktır).

Konsülid fiyatlarının bir anda yarıya düşüşü bütün tahvilâtın itibarını sarsmış ve hepsinde düşme kaydedilmişti. Bu karar, Fransa ve İngiltere halkına pek ağır gelmişti. Verilen teminata rağmen kararın umumî olarak tatbik edilmesi, tahvil hâmillerinin alçiliklerimizin önünde gösteriler yapmalarına sebep olduğu gibi, gazeteler de aleyhimize pek şiddetli yazılar neşrettiler. Bunların bir kısmı: «Osmanlılar bizi dolandırıp altınlarımızı sefahat uğrunda harcadılar. Bunların bekası Avrupa için zararlıdır!»

→

İngiltere ve Fransa ayarında bir donanmaya sahib olma amaciyle bu uğurda bütçe takatinin üstünde muazzam paralar harcamıştır.

1863 - 64 yılı bütçesinin yarısını donanmaya harcayan padişah ilk iş olarak İstanbul, İzmit ve Gemlik tersanelerinin ıslahı işini ön plâna aldırmıştır. Esasen devir değişmiş, yelkenli ahşab geminin yerini önce buharlı gemiler, sonra da zırhlılar almıştı.

Yerli tershanelerde hemen zırhlı gemilerin inşasına imkân yoktu. Bunun içindir ki Osmanlı donanmasının ilk zırhlıları İngiltere'den satın alındılar.

1866 Girid isyanında Osmanlı donanmasının müsbet hiç bir iş görememesi ortaya yeni bir mevzu çıkarmış oldu. Donanma için yalnız buharlı ve zırhlı gemiler kâfi değildi. Asıl bunları kullanabilecek bilgiye sahip personele ihtiyaç vardı. Bundan sonradır ki tersanelerle birlikte eğitime de ehemmiyet verildi. İngiliz Hubart Paşa Heybeliada Deniz okuluna kumandan tayin edildi.

Halen Kasım - paşa'da Marmara ve Karadeniz deniz saha kumandanlığının bulunduğu muhteşem bina ve etrafını da Abdülâziz "Bahriye Nezareti" olarak yaptırmıştı.

Abdülâziz'in şahsî merakı, heves ve ısrarı ile meydana gelen ve devrinde dünyada üçüncü deniz kuvveti addedilen Osmanlı donanması bu padişahın saltanatı sonunda on biri İngiltere'de, üçü İstanbul'da Tersane-i âmirede, beşi Fransa'da, biri İtalya'da yapılmış irili ufaklı 20 zırhlı; ikisi İstanbul'da biri İzmit ve biri Sinop'ta yapılmış 4 kalyon; yine ikisi İstanbul, ikisi İzmit, 1 i İskenderiye tersanesinde yapılmış 5 firkateyn; dördü İngiltere'de üçü yerli tersanelerde yapılmış yedi korvet; yirmi üçü yerli tersanelerde, diğerleri yabancı tezgâhlarda yapılmış olan 43 nakliye gemisinden ibaretti.

★

1867 senesinde İstanbul'a gezgin olarak gelen Henri Gavan adındaki bir Fransız mühendisi şehrin ticaret merkezi olan Galata'daki iş sahiplerinin çoğunun Beyoğlu semtinde oturduklarını, Yüksekkaldırımdan günde ortalama kırk bin kişinin inip çıkmakta olduğunu görerek iki yerin bir tünel

→

ile bağlanmasının kendisine büyük menfaat ve halka da faydalar sağlıyacağını hesaplıyarak bir proje hazırladı ve 1869 da müddeti kırk iki sene olan bir imtiyaz elde etmeğe muvaffak oldu.

Gavan bundan sonra projesini tahakkuk ettirmek için para aramaya başladı. Fransızlardan ilgi göremediği için İngiliz sermayedarlarına başvurdu ve İngilizlerden mürekkeb bir şirket kurmaya muvaffak oldu. Bu suretle 1871 de Galata tünelinin inşasına başlanıldı ve üç buçuk senede tamamlanarak 1874 de işletmeye açıldı ve umulduğundan çok fazla rağbet gördü.

Tünelin inşası tamamlandıktan sonra İngiliz sermayedarları bir tazminat ödeyerek Gavan'dan imtiyazı satın aldılar ve kendisinin şirketle ilgisini kestiler.

İstanbulda 1870 de vukua gelen yangından sonra mevcud askerî itfaiyenin ve mahalle tulumbacılarının yetersizliği yakınen görüldüğünden Macaristan'dan Kont Serein Ödın isminde bir mütehassıs getirildi. Bu zatın çalışmaları ile dört nizamiye ve bir bahriye taburundan mürekkeb itfaiye alayı kuruldu (26 eylül 1874). Bu teşkilât belediye tarafından 1923 yılında fiilen devrolunmasına kadar devam etmiştir.

Bibliyografya: E. Z. Karal; Osmanlı Tarihi, C: VI. Tanzimat (yüzüncü yılında çıkarılan). Bahriye salnamesi (yıl 1307). Askerî Salname (yıl 1282 - 1293). Devlet Salnamesi (1263 - 1293). Maarif-i Umumiye nezareti tarihce-i teşkilat ve icraatı. Topkapı Sarayı Müzesi Maarif nezareti arşivi maruzat defterleri. Zarif Orgun; Çinili köşk, Arkitekt neşriyatı No: 11. Tahsin Öz; Ahmed Fethi Paşa ve Müzeler. Abdurrahman Şeref; Tarihi Osmani Encümeni Mecmuasında ilgili yazılar. A. Şeref; Tarih Musahabeleri (Emin Âlî Paşa kısmı). Topkapı Sarayı müzesi rehberi (1932). Y. Mühendis Rıza Avdan; Tünel (Aylık Ansiklopedi). İstanbul Yangınları (İstanbul Belediyesi neşriyatı).

Akdenizle Kızıldeniz arasındaki en kısa kara yolu olan Süveyş Berzahı'nın 1869 yılında yarılmasının tamamlanıp Süveyş kanalının açılması, bu iki denizle birlikte iki âlemi de birleştirmiş oldu.

diyorlardı. İngiltere Parlâmentosunda muhalefet lideri Gladston şiddetli nutuklarıyle İngiliz halk efkârından Osmanlı dostluk ve taraftarlığını hemen hemen tamamen sildi. Böylece, Devletin şeref ve haysiyeti iki paralık edilmişti. Mahmud Nedim Paşa ise, ödenecek yarım faizlerle meşguldü. Çünkü Devlet hazinesinde bunu karşılayacak kadar bile para yoktu. Bunun üzerine vilâyet gelirlerinden ne kadar hasıl olduysa hepsi İstanbul'a getirtilerek zorla bir taksit ödendi.

Mahmud Nedim Paşanın, bu kararı, alacak sahiplerinin rızası olmadan almış ve ilân etmiş olması içeride ve dışarıda Devlet ve Padişah aleyhinde büyük bir nefretin doğmasına sebep olmuştu. Bu kararnameyi Sadrıâzamla birlikte imzalayanlar, kendilerine yanlış bilgi verilmiş olduğunu ileri sürerek kabahati ona yüklediler. Halbuki İngiltere'nin İstanbul Elçisi Henri Elyot, durumu devletine daha evvel bildirmiş ve Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu büyük malî güçlüklerden kurtulmak için ya iflâsını ilân etmesi veya faiz hadlerini indirmesi gerektiğini, bunun başka hiç bir çaresi olmadığını yazmıştı. Lâkin İngiltere'deki tahvil hâmilleri kendi sefirlerinin bu resmî şahadetini gözönüne alıp vaziyeti mazur görmediler (Blue Book, 1876). Fransa ve İngiltere, bu durum karşısında kendi tebaalarına Osmanlı Devletinin bundan sonra akdetmek isteyeceği istikrazlardan artık hiç bir mes'uliyet kabul edemeyeceklerini ilân etmişlerdir.

Abdülâziz'in bronz bir heykeli
(Topkapı Sarayı Resim galerisinde)

Faiz ve borç taksitleri yarıya indiği halde, bunun ödenmesinde uğranılan büyük güçlükler, Devleti belki de böyle bir karar almak zorunda bulunduruyordu; ancak bunun tek taraflı olarak alınması doğru değildi. Tahmil hâmillerinin mümessilleriyle görüşüp

Abdülâziz'in bir askerî birliği teftişi (Zamanında çekilmiş bir fotoğraftan)

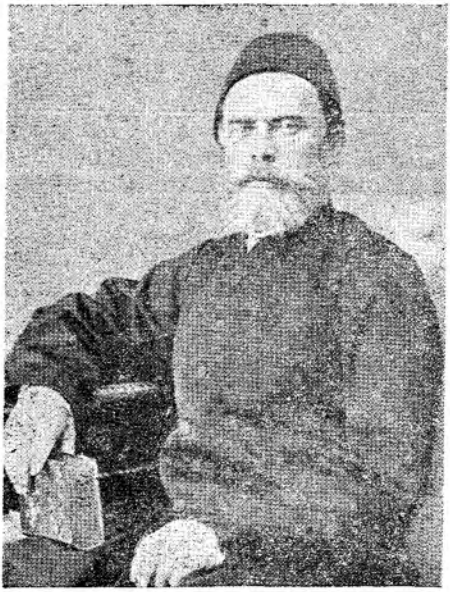

Cevdet Paşa

faiz ve borç taksitlerinden ödenmeyecek kısım hakkında daha sağlam teminata ve onların rızasına dayanan bir anlaşmaya varılması icab ederdi. Bunun bir oldu-bitti şeklinde ortaya atılması, Devletin itibarını hiçe indirmiş, Fransa ve İngiltere halkını ise Osmanlılara âdeta düşman etmişti. Esasen İgnatiyef'in de istediği bundan ibaretti. Diğer taraftan Hersek olaylarının yeni istikameti üç Avrupa devletini yeni kararlara götürmekteydi.

Üç başvekilin Berlin toplantısı, İngilizlerin teklifi

Hersek ihtilâli Bosna'ya da sirayet etmiş ve Müslüman halk kendilerini korumak için bizzat silâhlanmak zorunda kalmışlardı. Nihayet Avusturya Başvekili Kont Andrasi (Andrassy) ile Rusya Başvekili Prens Gorçakof Berlin'e giderek Almanya Başvekili Bismark'la buluşup Şark meselesi hakkında fikir mübadelesinde bulundular. Sonunda, Andrasi'nin bir lâyiha kaleme almasına karar verdiler. Meseleyi başka türlü halledecek bir çare göremiyorlardı. Osmanlı Devletinin Bosna-Hersek'de sükûneti bir türlü kuramayıp mütemadiyen kan dökülmesinin önüne geçememesi onlara bu fırsatı vermiş bulunuyordu. Rusya bu işde Panislâvizm emellerinin tahakkukunu görüyor, Avusturya, Osmanlı Devleti idaresinin tesirini bu suretle kaybedeceğini, Bosna-Hersek'i daha kolaylıkla kendi topraklarına katabileceğini hesaplıyordu. Almanya ise. Fransa'ya karşı Rusyayı tutmayı dış politikasının bir unsuru haline getirmiş, kendisi için bu suretle siyasî bir denge kurmuştu.

Adliye Nazırı Midhat Paşa, bunu haber aldığı gibi, Bulgaristan'da da bir ayaklanma hazırlığı sezmiş bulunuyordu. Buna karşılık Mahmud Nedim Paşanın, kendisini tamamen İgnatiyef'in kandırmalarına kaptırmış olduğu için, hiç bir müsbet ve Devlet için faydalı karar almadığını ve gösterilen doğru ve çıkar yola gitmek istemediğini görüyordu. Memleketi âdeta Rus Elçisi idare eder olmuştu. İgnatiyef, Mahmud Nedim Paşaya verdiği bir lâyihada Rumeli'de bulunan kazaların Müslüman ve Hıristiyan halkından hangisi ekseriyette ise. idarî ve adlî âmirlerin onlardan olması. Bulgarlardan milis askeri teşkilâtı kurulması, Devlet gelirinden yüzde belli bir miktarı hazineye alındıktan sonra kalanının milis askeri ve mahallî ihtiyaçlar masraflarına terkedilmesi, kale ve kışla olan yerlerden başka mahallerde devlet askeri bulundurulmaması v.s. nev'inden gayet zararlı esaslara dayanan bir nizamname yapılmasını tavsiye etmiş, Sadrıâzam da bunu terviç ederek kendi adamı olan eski Maliye Nazırı Emin Paşanın başkanlığında bir komisyon kurdurmuştu. Halbuki, bu lâyihada ilk anılan hususun bile tatbiki, Rumeli'nin tamamen Bulgarlara teslimi demek olacağından komisyonun bu hususa dair hazırladığı mazbata Vükelâ Meclisinde reddolunmuştu.

İşte bütün bu hâdiseler yüzünden Midhat Paşa memleketi felâkete götürmekte olan bir iktidarın mes'uliyetine iştirâk etmek istemiyerek Adliye Nezaretinden istifa etti. Mahmud Nedim Paşa, esasen onu kendi emellerinin tahakkukuna engel gördüğü için buna pek sevindi. Yerine. Cevdet Paşa tayin olundu.

Andraşi lâyihası, Hariciye Nazırının beyanı

Kont Andraşi ise, kendisine verilen vazifeyi yerine getirerek lâyihayı hazırlamıştı. Bu lâyihanın metni, Paris Barış Andlaşmasında imzaları bulunan devletlere birer nota ile bildirilip muvafakatleri alındıktan sonra 31 ocak 1876 tarihinde Babıâliye sözlü bir nota şeklinde tebliğ olundu.

Lâyihanın başlangıcında, Osmanlı Devletinin evvelce vaad ve ilân etmiş olduğu ıslahatın tatbik edilmemiş bulunduğu, bun-

dan sonra yapılacakların ise devletlerin murakabe ve tasdikinden sonra tatbik edilmesinin gerektiği belirtiliyor ve neticede aşağıda gösterilen esasların mutlaka yerine getirilmesi isteniyordu:

a — Hıristiyan tebaa için tam bir din ve âyin serbestliği.

b — Âşar vergisinde iltizam usulünün tamamen ilgası.

c — Köylünün toprak mülkiyet ve tasarruf haklarını kesin şekilde belirtecek olan bir kadastro yapılması.

ç — Vilâyet meclislerinin Hıristiyan ve Müslümanlardan karma olarak kurulup ıslahına bu meclislerin nezaret hakkı bulunması.

d — Vergilerin mahallî ihtiyaçlara harcanması.

Babıâli, bu lâyihayı pek ehemmiyetsiz değişikliklerle kabul etmiştir. Halbuki bunların kabulü, Devletin bir kısım hükümranlık haklarından vazgeçmesiydi. Bilhassa ıslahatın tatbikinde yabancı devletlerin kontrolüne razı olmak, karma vilâyet idare meclislerine de bu hususta büyük salâhiyet vermek, vergilerin tamamen mahallî ihtiyaçlara harcanmasını kabul etmek, kadastro bahanesiyle toprak mülkiyet ve tasarruf sisteminde Hıristiyan tebaa lehine tavizlere boyun eğmek gibi şartlar, bu yerlere âdeta imtiyazlı bir idare temin ediyor demekti. Nitekim, bu notanın tevdiine iştirak etmiş olmakla beraber, hakiki Osmanlı dostu İngiltere Elçisi Henri Elyot, Babıâliyi bu hususta gizlice ikaz etmiş, buna rağmen Mahmud Nedim Paşa iktidarı, General İgnatiyef'in baskısıyle, bunları kabul etmek hatasına sürüklenmişti.

Notanın Babıâliye tevdiinden sonra bu maddelerin müzakeresi için Vükelâ Meclisi evvelâ bir akşam Serasker Rıza Paşanın konağında ve ertesi günü de Babıâlide toplanmıştı. İlk toplantıda bir karar verilememiş, ikinci toplantıda Hariciye Nazırı Raşid Paşa söz alarak, Bosna-Hersek ihtilâlinin bir türlü bastırılamadığını, Avusturya hudutları içine yerleşmiş Panislâvizm cemiyetlerinin silâhlandırdıkları ihtilâlcileri durmadan hududttan içeriye soktuklarını, bunların Hıristiyan tebaayı kandırıp ayaklandırdıkları yetmezmiş gibi Müslümanlar arasına da nifak soktuklarını, Karadağlıların alenen bu ihtilâle karıştıklarını, Sırpların da geniş ölçüde karışmak için hazırlıklarda bulunduklarını, Osmanlı Devleti bu işi sona erdirmek için evvelâ âsilerin dışarıdan yardım ve himaye görmemeleri gerektiğini düşünerek Avusturya Devletine ve başka alâkalılara bu hususta başvurduğunu, lâkin bundan bir sonuç alınamadığını, buna göre bu notada istenen hususlar kabul edilirse, devletlerin müdahalesiyle ihtilâlin sona ereceğini, aksi takdirde iş alevlenip yabancı devletlerin fiilî müdahalesi başlayacağını, asker ve para bakımından kendi âsi tebaasiyle başa çıkamayan Devletin onlarla hiç uğraşamıyacağını, halbuki bu teklifler kabul olunduğu halde ihtilâl sona ermezse Osmanlı Devletinin en sert ve şiddetli tedbirleri almasına artık yabancıların ses çıkaramıyacaklarını uzun uzadıya anlattıktan sonra, yalnız mahallî vergilerin tamamen mahallî ihtiyaçlara harcanması maddesinin değiştirilip sadece Bosna-Hersek bölgesinde ihtilâlin doğurduğu hasarın giderilmesi için mahallî ihtiyaçlara harcanacak vergi nisbetinin hususî müsaade ile arttırılabileceğinin tasrihi ile diğer maddelerin kabulünün zarurî olduğunu ileri sürmüş, lâyiha bunun üzerine bu şekilde kabul edilmişti (12 şubat 1786).

Babıâlinin tutumu ve Karadağ seferi

Vükelâ Meclisi, Andraşi lâyihasının kabuliyle, Hersek meselesinin Osmanlı Devletinin hükümranlık haklarına dokunulmadan hallini ümid ediyordu. Halbuki bu lâyiha bilâkis yabancılar için büsbütün müdahale kapıları açmaktaydı. Nitekim bunun kabul edilmiş olduğu devletlere tebliğ edildiği zaman evvelâ hepsi memnuniyetlerini ifade ettiler. Rusya, Sırbistan ve Karadağ Prenslerine âsilere yardım etmemeleri için gerekli tenbihlerde bulunulduğunu haber verdi. Avusturya ise kendisi tarafsız kalacağı gibi topraklarına iltica eden âsilerin ailelerini dört hafta içinde iadeye başlayacağını, âsilere silâh ve mühimmat naklettirmeyeceğini ve Rusya ile görüşüp bunların memleketinden geçirilmemesi için gerekli tedbirleri alacağını bildirdi.

Babıâli bunun üzerine dört hafta içinde silâhlarını bırakıp dehalet edenlerin affolu-

Kont Andraşi

narak bu müddetin sonunda isyana devam edenlerin tenkiline devam olunacağını, bunların mal ve mülklerinin satılıp bedelinin itaat edenlere ve ihtilâlden zarar görenlere dağıtılacağını ilân etti. Ayrıca, dönecek mülteciler bir sene öşürden ve iki sene vergiden muaf tutulacak, yanmış ve yıkılmış ev ve mâbedlerin yeniden yapılması için gerekli kereste mirî ormanlardan verilecek ve muhtaç olanlara hemen ziraate başlamaları için tohumluk dağıtılacaktı.

Karadağ çeteleri faaliyeti

Karadağ ve Hersek bölgesinde Osmanlı askeri

Tam bu sırada General İgnatiyef, nahiyelerin idaresi için bir lâyiha hazırlamış ve Hariciye Nezaretine vermişti. Bu lâyiha Nezarette tercüme edilip sonra Nezaretçe kaleme alınmış gibi Vükelâ Meclisine sevk olundu. Buna göre, vilâyetlerde her iki yüz ev bir nahiye sayılacak, her nahiyenin seçilmiş bir meclisi, bir de nahiye müdürü bulunacaktı. Yalnız nahiyenin nüfus çoğunluğu hangi milletten ise, müdürün de o milletten olması şartı bulunacaktı. Böylece, Rumeli'de bilhassa Bulgaristan'da bütün nahiyelerin idaresi yerli Hıristiyanlara geçiyor demekti.

Diğer taraftan, Andrași lâyihası kabul edilmiş olduğu halde, âsiler dört hafta içinde devlete itaat etmek şöyle dursun, faaliyetlerini büsbütün arttırmışlardı. Avusturya ise, mültecileri iade etme meselesini tavsatmış, Dalmaçya'ya sığınan eşkiya Karadağlılarla birleşip Nakşik kalesinin yolu olan Duga boğazını kapatarak orada bulunan askerlerle Müslüman halkı muhasaraya almışlardı. Kış şiddetli olduğu için kaleye ne asker ve ne de zahire ulaştırılamıyordu. Bilhassa zahire gönderilememesi, kaledekileri güç duruma düşürmüştü. Babıâli tarafından Karadağ Prensine tarafsızlığını muhafaza etmesi bir daha ihtar edilip savaş hareketleri durdurulduğu takdirde kaleye zahire gönderileceği hakkındaki Avusturya tavassutu da reddolunduktan sonra Ahmed Muhtar Paşa askerî harekâta girişti. Âsileri her yerde ağır mağlûbiyetlere uğrattı. Kale tehlikeden kurtuldu. Ancak, muntazam ordunun karşısına bu sefer sekiz bin kişilikten on altı bin kişiliğe kadar âsi gruplarının çıkmış olması, isyanın ne dereceye kadar büyümüş ve kuvvetlenmiş olduğunu gösteriyordu. Ayrıca âsilerin arasında bir çok da Karadağlıların bulunduğu görülmüş ve gerek Babıâli tarafından, gerekse devletler tarafından yapılan tebligata rağmen Prensin isyanı açıkça desteklediği ve âsilere yardımda bulunduğu anlaşılmıştı. Bunun üzerine Vükelâ Meclisinde mesele görüşülüp evvelâ Karadağ üzerine askerî harekattâ bulunulması bahis konusu olduysa da, meselenin büsbütün alevlenerek Karadağ'ın Rusya veya Avusturya'dan yardım istemesi neticesini doğurabileceği ve o zaman da durumun içinden çıkılmaz bir hal alacağı düşünülerek bundan vazgeçildi. Yalnız İşkodra bölgesine asker yığılıp Karadağ'ın bu suretle baskı altında tutulmasına karar verildi.

Alınan yeni tedbirler

Hersek ihtilâlinin bir türlü bastıralama-

masına ve Karadağ'lıların yardımına engel olunamamasına çok üzülen Abdülâziz, Serasker Rıza Paşayı azil ile yerine eski Bosna Valisi Bahriye Nazırı Derviş Paşayı tayin etti.

Derviş Paşa, isyanı kesin şekilde tenkile memurdu. Bunun üzerine Babıâlide mesele görüşüldü. Yapılan incelemelerden Bosna'da yirmi, Hersek'de kırk iki, İşkodra'da on bir ve Yenipazar - Niş - Vidin taraflarında yetmiş tabur asker bulunduğu anlaşıldı. Böylece, Bosna-Hersek âsilerine, Sırbistan'a ve Karadağ'a karşı Rumeli'de yüz kırk sekiz tabur asker mevcuttu. Bu taburlardan çoğu iki üç yüz mevcutlu olduğundan ortalama bir hesapla hepsi yetmiş bin kadar asker ediyordu. Bunların silâhlı ve muharip kısmı ise, ancak elli bin kişiydi. Halbuki, yalnız Hersek âsilerinin sayısı otuz bini bulmuştu. Sırbistan'ın askerî gücü ise seksen binden ve Karadağlıların kırk binden aşağı değildi. Ayrıca o günlerde Bulgarların da gizlice isyana hazırlandıkları haber alınmıştı. Bunun için askerî kumandanlar mutlaka bu tarafa da bir miktar kuvvet ayrılmasında ısrar ediyorlardı Rusya, Bulgarları alenen himaye ettiği için, burada alınacak bütün askerî tedbirlere, hattâ bunlar en tabiî ve meşru ihtiyat tedbirleri bile olsa, itirazda bulunacağı ve esasen bu bölgeye müdahale için bahane aradığı düşünülüp bu teklif reddolundu. Ancak, Tuna ve Edirne vilâyetlerindeki otuz tabur kadar redif askerinin mutad talim ve terbiye bahanesiyle silâh altına alınmasına karar verildi.

Derviş Paşa ise, Bahriye Nazırı bulunduğu sırada bir tümen askerle ihtilâli bastırabileceğini söyleyerek bu yüzden Seraskerliği elde ettiği halde, İşkodra'ya gitmekten kaçınıp Ahmed Hamdi Paşa gibi cidden işe yaramadığı tecrübe ile anlaşılmış bir zatı bu mühim yerin kumandanlığında bıraktı.

Bulgarların ilk hareketleri ve İgnatiyef

Panslâvist komitelerin Eflak yoluyle mütemadiyen Bulgaristan'a sızarak buralarda yaşayan Hıristiyan tebaayı devletleri aleyhine çok kere zorla ayaklanmaya sevk etmeleri üzerine, bu bölgede sükûn ve huzuru temin vazifesi Midhat Paşaya verilmiş, o da Tuna vilâyetini teşkil edip kurduğu yeni idare tarzı ve yaptığı ıslahatla bilhassa Hıristiyan halkın türlü şikâyetlerinin önünü almış, sükûn ve huzuru temin etmişti. Ancak, Tuna vilâyetinin kurulmasıyle hasıl olan idarî birlik ve Bulgar kilisesine tanınan serbestlik, Bulgarların yavaş yavaş daha imtiyazlı ve sonu istiklâle varacak muhtar bir idareye kavuşma temayüllerini arttırmıştı. Ruslar ise onları bu hususta durmadan teşvik etmekteydiler. Nihayet, Rusya'nın Filibe konsolosu Naydin ve Ruscuk konsolosu Masnin'in kışkırtmalarıyle Kızanlık, Eski Zağra, Hasköy ve Çirpan kazalarında oturan Bulgarlar, topyekûn isyana karar verdiler; ancak Kızanlık ve Eski Zağra'daki kükûmet memurlarının uyanıklığı sayesinde ayaklanma başlamadan bastırıldı ve elebaşılar yakalanıp hapsedildiler. Bunların sorguya çekilmesi sırasında bütün Bulgaristan'da bir ihtilâl hazırlandığına dair deliller bulunduğu gibi, gerektiğinde Bulgaristan'a fiilen yardım için Sırbistan'ın da savaşa hazırlandığını belirten evrak ele geçti

Bu durum, Rus Elçisi İgnatiyef'i fena halde tedirgin ettiği için Babıâliye başvurup: «Osmanlı Devleti bu hâdiseyi bizim kışkırttığımızı sanmasın. Rusya, Bulgaristan'da âsâyişin devamını ister. Bulgarları iyi şekilde idare etmek Osmanlı Devletinin çıkarına olduğu halde bazı fesatçıların sözüne kanan bir kısım safdillere âsi gözüyle bakmak ve bunları yakalayıp hapsetmek doğru değildir. Böyle şiddetli tebdirler alan memurlar yerlerinde kaldıkça Bulgarlar emniyet içinde bulunmazlar ve tam tersine içlerine karışmış bazı ifratçıların tahriklerine uymak zorunda kalırlar. Bu yüzden de Bulgaristan'da âsâyiş bozulursa Rusya ile öbür devletler kayıtsız kalamazlar» diyerek Edirne Valisi Hurşid Paşa ile Kızanlık ve Eskizağra kaymakamlarının azillerini veya değiştirilmelerini ve hapsedilenlerin serbest bırakılmalarını istedi.

Bir ayaklanmayı vaktinden evvel sezip kan dökülmeden akim bırakmaya muvaffak olmuş bulunan böyle memurların tam tersine kuvvetle himayesi ve vazifeleri başında bırakılmaları ve onların dikkatleri mahsulü olarak meydana çıkan yeni fesad hazırlıklarına karşı gerekli tedbirlerin alınması icap ederken, Mahmud Nedim Paşa, General İgnatiyef'in isteğini kabul ederek vali ve kaymakamları değiştirip tevkif edilen fesad elebaşılarını serbest bıraktırdı. Bu hatalı davranış ise, sonunda Bulgaristan genel ihtilâlinin çıkmasını çabuklaştırdı.

Mahmud Nedim Paşanın hatâlı icraatı

Daha Hüseyin Avni Paşanın Seraskerliği sırasında Sırp'ların Hersek taraflarına durmadan çeteler göndermekle kalmıyarak gerektiğinde Bulgaristan'a da yardım için Vidin, Nis ve Kosova taraflarına asker yığmaları üzerine, Hüseyin Avni Paşa, çıkması kuvvetle muhtemel hâdiseleri önlemek için kuvvetli bir ordu ile Sırbistan'a girilmesini teklif etmiş, bir taraftan da Vidin ve Niş kalelerindeki askerî gücü arttırmıştı. Sırbistan Prensi bunu haber alınca telâşa düşüp Devlete itaatini bildiren mektuplar göndermeğe başladı. Rus elçisi de hemen müdahalede bulunup Niş hududuna asker yığl-

masının sebebini sorarak bu halin Sırplıları ürkütüp korkutacağını, bunun ise o bölgede âsâyişin bozulması neticesini doğuracağını ve kargaşalıklara sebeb olacağını ileri sürdü ve askerin geri alınmasını istedi.

İşte, Mahmud Nedim Paşa, bunu bahane edip Hüseyin Avni Paşayı Seraskerlikten azlettirerek Bursa Valiliğine göndermişti. Lâkin, yeni Serasker Namık Paşa da Sırbistan hududundaki askerin geri çekilmesini doğru bulmayıp Abdülâziz'i de bu hususta ikna etti.

Aslında Hüseyin Avni Paşanın düşündüğü tedbir gayet doğru idi. Yani, Sırbistan'a asker sokulmadan ne Hersek ihtilâlinin yatıştırılmasına, ne de Bulgaristan'ın durulmasına imkân vardı. Gerçi Paris Andlaşmasının 21 ve 29 uncu maddeleri gereğince Sırbistan âsâyişi bozacak bir durum yaratırsa Osmanlı Devleti diğer devletlerin rızasını almadan müdahalede bulunamaz. Onlar da böyle bir şeye asla razı olmazlardı. Ancak, Hersek ihtilâli, Osmanlı Devleti için hayatî bir mesele halini almış bulunuyordu. Osmanlı Devletinin Sırbistan'ı askerî işgal altına alması, meseleyi kökünden halleder, ihtilâl tamamen yatışırdı. Bundan sonra devletlerin yapacakları itirazların ve doğacak siyasî gerginliğin zararı ise, hiç bir zaman mevcut durumdan ve vukuu muhtemel hâdiselerden daha ağır olamazdı. Sırbistan henüz bütün hazırlıklarını tamamlayamamış olduğundan işgale karşı koyamıyacak, bundan sonra da fiili durum yazışma ve çizişmelere dökülüp nihayet bulunacak olan her hal tarzı muhakkak ki Devlet için daha faydalı neticeler verecekti. Rusya'nın böyle bir hâdise için savaş açamıyacağı muhakkak bulunduğuna göre bir müddet sonra çıkan Bulgaristan ihtilâli de böylece önlenmiş ve Balkanlardaki Hıristiyan tebaa uzun müddet için sinmiş olacaktı.

Tıpkı Hüseyin Avni Paşa gibi bu fikri savunan Namık Paşa da Seraskerlikten hemen uzaklaştırılıp yerine mevkiini muhafaza için her şeye baş eğmeye hazır bulunan Rıza Paşa tayin olunmuştu.

Mahmud Nedim Paşa, onun Seraskerliği sırasında yine İğnatiyef'in arzusu üzerine Edirne ve Tuna vilâyetlerindeki askerleri çekti. Bu suretle Bulgaristan'da bir ihtilâl zuhurunda süratle müdahalede bulunup bunu bastıracak kuvvet kalmamış oldu. Mahmud Nedim Paşanın bilhassa bu son hareketini gaflet değil, ancak ihanetle vasıflandırmak kabildir. Nitekim Edirne Valisi Âkif Paşa ve Filibe Mutasarrıfı Aziz Paşa Babıâliye üstüste yazılar yollayarak Bulgaristan'da ihtilâl hazırlıklarının alıp yürüdüğünü bildirip asker gönderilmesini istedilerse de kendilerine aldırış eden olmadı. Aziz Paşa, Babıâliye gönderdiği mektupta öğretmen adı altında Bulgaristan'a bir çok Sırp subayının sokulduğunu, bunların Bulgar halkına gizlice askerî talimler yaptırıp savaşa hazırlandıklarını ve Çerkes kıyafetine sokulmuş bazı Bulgarların köylere saldırtılarak bu bahane ile isyan çıkarılacağını haber verdiği halde, Mahmud Nedim Paşa, Rusların gönlünü hoş etmek için gerekli tedbirleri almaktan kaçınmıştı. Nitekim, Aziz Paşanın bu ikazından bir buçuk ay sonra Bulgaristan'da ihtilâl patlak vermiştir.

Bulgar ihtilâli, Otluk köyü vak'ası

Hâdise şöyle başlayıp cereyan etmişti: Aslında Avretalan'lı olup Osmanlı - Rus ve Kırım savaşı sırasında düşmana casusluk ettiği meydana çıkınca Rusya'ya kaçan Naydin adlı bir Bulgar, bu ülkede düşünülen ihtilâli hazırlamak için Rusya devleti tarafından Filibe konsolosluğuna tayin edilmişti. Halbuki, yerlilerden konsolos tayini andlaşmalara aykırı bulunduğu gibi, Devlete karşı suç işlemiş eski tebaadan birisinin katiyen böyle bir hizmet görmemesi gerekirken, bunun memuriyeti nasılsa kabul edilmiş bulunuyordu. Kendisi, bu vazifede bulunduğu on yıl içinde Bulgaristan'ı elinden geldiği kadar ihtilâle hazırlamış, Tuna boylarından İstanbul kapılarına dayanan Büyük Bulgaristan fikrini gençler arasında yaymış, halkı silâhlandırmış, ayaklanmaya tamamen hazır bir hale getirmişti. Diğer taraftan Panislâvizm hareketinin başında bulunanlar Bulgaristan ihtilâlinin başlangıç tarihi olarak 1876 yılının mayıs ayını seçmişlerdi. Komiteciler, son olarak 27 nisan 1876 tarihinde Otlukköyde toplanmışlardı. Bu toplantıda Edirne, Filibe, Sofya, İhtiman, Kızanlık, Eski Zağra, Pazarcık gibi mühim kasabaların tamamen yakılıp yıkılması, bütün Türk ve Müslümanların öldürülmesi ve mümkün olan her yerde idarenin ele alınması kararlaştırılmış ve 13 mayısta harekete geçilmesi hususunda mutabakata varılmıştı. Yedi yüze yakın köy bu ayaklanmaya katılmayı taahhüt etmiş bulunuyordu. Bunların uğrayacakları bütün zarar ve ziyanlar komite tarafından ödeneceği için, bir taraftan da köylünün her türlü mallarının tesbitine geçilmişti.

Otlukköy ve Avretalan mevkileri büyük Balkanın eteğinde, sığınmaya ve müdafaaya elverişli yerler olduğu için bunların etrafında istihkâmlar yapılmış, silâh ve cephane istif edilmiş, demir çenberli ve katranlı ipler sarılı ağaç toplar hazırlanmış, ve katliâma iştirak edecek Bulgar kadınlarının kullanması için süngülü sopalar yaptırılmıştı. Civardaki köylüler, kıymetli eşyalarını ve paralarını toprağa gömerek üzerine sebze ekmişlerdi.

İsyan, kararlaştırılan zamandan 11 gün evvel, 2 mayıs 1876 tarihinde koptu. Buna sebeb ise, Otlukköy ve Avretalan'da yapılan hazırlıkların sezilmemesi için Müslümanların o civardan geçmelerine engel olunmasıydı. Olay, evvelâ Pazarcık kazasında duyulmuş ve hemen Filibe'ye bildirilmişti. Ayni zamanda yapılması düşünülen büyük katliâmdan ve bunun muhtemel sonuçlarından ürken çetecilerden Niko Çorbacı, durumu mahallî hükûmete haber verdi. Filibe mutasarrıfı hemen iki zaptiye subayını Avretalan'a gönderdi. Bunlar, acele yetişip nahiye merkezinde tevkiflere başladılar. Mutasarrıf Aziz Paşa ise, doğru Pazarcık'a gitti. Niyeti burada bulunan kuvvetleri alıp Avretalan'a yetişmekti. Komiteciler durumu görünce, çanlar çalarak isyanı ilân ettiler. Otlukköy ve Pazarcık köylerindeki Bulgarlar hemen ayaklanarak Müslümanları büyük bir vahşetle öldürüp evlerini yaktılar (Mahmud Celâleddin Paşa; Mirat-ı Hakikat, C: 1, S: 83). 700 köy söz verdiği halde, ihtilâle ancak 50 - 55 köy katılmıştı. Âsiler, kendilerine uymak istemiyenleri evlerinden zorla çıkartarak köylerini ateşe veriyorlardı. Yaralı halde canlarını kurtaranlar Pazarcık'a gelmeğe başladılar. Bu arada Avretalan Nahiye Müdürü Ali Efendi ile bütün ailesi halkı, maiyetindeki memurlar ve zaptiyelerle beraber âsiler tarafından şehid edilmişlerdi. Bu sırada eşkiyanın Pazarcık civarında Gelevre köyünde toplandıkları ve ele geçirdikleri kıptıları öldürerek kasabaya hücuma hazırlandıkları haber alındı. Bunun üzerine bütün kasaba halkı canlarını kurtarmak için silâhlandırılarsa da, bunu duyan eşkiya hücumdan vazgeçip Balkanlara doğru çekildiler. Pazarcık ve Filibe'ye bağlı bütün Müslüman köyleri yakılmış, halk katliâm edilmiş, köprüler ve telgraf hatları tahrip olunmuştu. Balkan geçidlerindeki kuleler de tecavüze uğrayarak muhafızları öldürülmüş, hattâ Belova demiryolu istasyonu, buraya

Bulgar âsileri

Hersek, Bosna ve Bulgar isyanı bölgeleri haritası

sığınanlarla birlikte ateşe verilmişti. Âsiler bir taraftan hâlâ tereddütte bulunan ve kendilerine katılmak istemiyen bir kısım Bulgarları isyana zorlamak için bunların da çoluk çocuğunu katliâma başlamışlar ve bu zavallıları kurtarmak isteyen Müslümanların *çocuklarını katrana bulayıp gözlerinin önünde* diri diri yakmışlardı.

Rus ve Sırp ajanlarının da bu hususta*ki* faaliyetlerine rağmen bu ihtilâl bütün Bulgaristan'a yayılmıyarak Rodop dağlariyle Balkan dağ silsileleri arasındaki bölgede kalmıştı. Buna sebeb ise, ova köylerinin ihtilâle katılmak istemeyişi ve isyanın aşağı *yukarı dağ köyleri halkına inhisar etmiş* olmasıydı.

Âsilerin tenkiline başlanması

Filibe Mutasarrıfı Aziz Paşa, daha evvel böyle bir ihtilâlin zuhur edeceğini, Babıâliye haber vererek Balkan geçidlerinin ve isyana eğilimli bölgelerin müdafaa ve muhafazadan mahrum bulunduğunu bildirmiş, hattâ Otlukköy hâdisesini duyar duymaz bir tabur olsun asker gönderilmesini tekrar yazmışsa da, İgnatiyef bunun mahallî küçük bir hâdise olduğunu, işin büyütülmemesi gerektiğini Mahmud Nedim Paşaya söyleyerek engel olmuş, neticede olaylar sür'atle inkişaf ederek bir çok Müslüman ve Hıristiyan köyleri âsiler tarafından vurulmuştu. Bu arada Filibe kasabasına iki yerden ateş verilmişken bastırıldı.

Edirne Valisi Âkif Paşa ise, gayet uyanık davranıp demiryolu hatlariyle köprüleri âsilerin tahribine engel olduğu gibi, redif askerini silâh altına çağırmış, bir taraftan da «vatana hizmet» parolasiyle her tarafa telgraflar gönderip sekiz bin kadar milis askeri toplamış ve bu sayede muhasaraya düşmüş bir çok Türk ve Müslüman köylerini eşkiyanın elinden kurtarmıştı.

Babıâli meselenin ehemmiyetini ancak bundan sonra kavrayarak asker sevkine karar verdi. Diğer taraftan Bulgar komitecilerinin İstanbul'u da ateşe verecekleri şayiası şehirde büyük heyecan yarattı. Serasker Derviş Paşa ise, sarayı korumak gayesiyle Ortaköy tarafına toplar yerleştirip Bulgar Eksarhanesini tehdide kalkışmak gibi garib tedbirler ileri sürdüğü için bu makama tayininden on beş gün sonra azledilerek yerine Bahriye Nazırı Abdi Paşa getirildi. Bir taraftan da Âdil Paşa kumandasında olarak trenle Edirne'ye doğru beş altı tabur asker ve bir batarya top yola çıkarıldı. Âdil Paşa doğru Filibe ve oradan Pazarcık'a gitti. Filibe kumandanı olup yanında askerî birlikler bulunmadığı için o güne kadar eli böğründe bekliyen Hafız Paşa da Ayvalı istikametinde ilerledi. Böylece Müslüman halka emniyet geldiği gibi, üzerlerine asker sevkedildiğini gören isyan idarecileri o güne kadar isyana katılmamış olan Bulgar köylerini ayaklandırmaktan vazgeçip diğerlerini de hemen Devlet kuvvetlerine itaate dâvet ettiler. Çünkü askerle başedemiyeceklerini ve ağır şekilde tenkil olunacaklarını biliyorlar, bu işin idaresini az çok ellerinden kaçırmış bulunuyorlardı. İsyan ateşi yavaş yavaş Sofya ve İslice taraflarına da sirayet etmekteydi. Âdil Paşa, yanındaki kuvvetlerle bütün Bulgaristan'a hâkim olacak durumda değildi. Bunun üzerine halktan yardım istenmesine karar verildi. Kurtuluşu mücadelede gören halk ise, silâhını kapıp bu dâvete severek koştu. Böylece, elde oldukça bir kuvvet toplandı. Evvelâ, ihtilâlin merkezi olan Otlukköy altı saat kadar süren bir çarpışmadan sonra ele geçirildi (11 mayıs 1876). Âsilerden kurtulanlar dağlara sığındılar. Yeniköy tarafında birikmiş olan eşkiya da İhtiman istikametinden gelen asker tarafından dağıtıldı. İstanbul'dan yeniden sevkedilenlerle 24 piyade taburu ve 2 süvari alayına varan Devlet kuvvetleri temizleme hareketine devam ettiler. Otlukköy ve Yeniköy'den maada, Avretalan, Prostençe, İvraca, Batakköy, Trauna, Boyacıköy ve Praçkova bölgelerinde de çarpışmalar olmuş ve nihayet 9 haziran günü harekât sona ermiş, âsilerden yakayı kurtaranlar tamamen dağlara çekilmişlerdi.

Bulgar âsileri bu arada üç bin kadar köy yakmış, pek çok masum halkı vahşice öldürmüşlerdi. Tenkil hareketi sırasında öldürülen âsilerin sayısı ise dört binden biraz fazla idi. Lâkin, Rus propagandası, Osmanlıların on beş bin Bulgarı boğazlayıp köylerini yaktıklarını ilân ettiler. Avrupa'da hemen mutad feryad yükseldi: «Türkler Hıristiyanları kesiyor!»

Selânik olayı

Diğer taraftan Bulgaristan olaylarının başlamasından biraz sonra 6 mayıs 1876 tarihinde Selânik şehrinde cereyan eden müessif bir olay durumun vahametini büsbütün arttırmıştı.

Avrethisarı nahiyesi halkından bir Bulgar kızı Müslüman olmağa karar vererek, o devrin Müslüman kadınları gibi ferace giyip yüzü örtülü olduğu halde Selânik'e gelmişti. Kendisini istasyondan üç zaptiye alıp hükûmet konağına götürecekti. Maksadını yolda gelirken ağzından kaçırmış bulunduğu için tren memurlarından bir Hıristiyan ve bir Yahudi, durumu Amerika'nın Selânik konsolosuna bildirmiş bulunuyorlardı. Perikli Lazari (Hacı Lazaro) adlı Vodina'lı Rum asıllı ve Rus uyruklu olan bu garip konsolos, haberi alınca istasyon civarında Rum ve

Abdülaziz devrinin bazı önemli yapıları

(İlâve : 186)

★

Abdülâziz devrinde yapılan ihtişamlı yapıların başında bugün harabesi görülen Çırağan sarayı başta gelir. Evvelce, Üçüncü Ahmed zamanında, Çırağan safaları ile meşhur olan bu mevkide damad İbrahim Paşanın sahil-sarayı bulunuyordu. Bu saray sonra da her padişah devrinde tamir ve tadiller görmüştür. Üçüncü Selim evvelkileri tamamen yıktırıp yerine pek meşhur ve muazzam bir saray yaptırdı (1804). İkinci Mahmud'un yeniçeri ocağını ilgasından sonra bu sarayın ön cephesi kırk kadar sütunla süslenerek klâsik bir veche almıştır. Abdülmecid saltanatının sonlarında bu sarayı da yıktırarak yenisini yaptırmak üzere hazırlıklara başlamıştı. Fakat, sonradan, halk arasında israfatından dolayı uyanan tepki dolayısile vazgeçti.

Abdülâziz tahta çıkınca terkedilen bu işi ele alıp, misafirhane ve muzikacı daireleri arsalarını da mevcut sahaya katarak sarayı yaptırmıya başladı. Fakat, Abdülmecid'in inşa ettirdiği Dolmabahçe sarayından daha güzel ve muhteşem bir eser meydana koymak iddiasında olan Abdülâziz, yapılan kısımların hepsini ve yakınında bulunan mevlevihaneyi de yıktırdı. Ayrıca, Ortaköy'e doğru birkaç yalıyı da satın alarak sahili 670 metreyi bulan bir saha üzerine, istikrazlarla elde edilen paralardan son Çırağan sarayını inşa ettirdi. Bu sarayın mimarı Balyan ailesinden ve Karabet kalfanın oğlu hassa mimarı Serkis Bey olup yapıya müşir Mahmud Paşa nezaret etmiştir. İnşasına 1863 te başlanan bu büyük eser 1867 de tamamlanabildi.

Çeşitli rivayetlerle tamamının maliyeti 1,5 ilâ 4 milyon Osmanlı altını olarak bildirilen yapı, Osmanlı mimarîsinin rönesansı olarak gösterilmektedir. Saray; planı, kullanılan malzemesinin zenginliği, çeşitliliği, dahili tezyinatın ihtişamı ve mobilyasının fevkalâdeliği ve muhteşem saltanat kapılarıyla ondokuzuncu yüzyılda yapılmış diğer Osmanlı saraylarından üstün olduktan başka, Avrupa saraylarına da bu cihetten tefevvuk etmektedir. Çırağan; esas saray (halen haraptır), harem (şimdi Beşiktaş kız lisesi) ve Ağalar dairesi (şimdi İ.E.T.T. malzeme deposu) olmak üzere üç binayı, büyük bahçeleri (biri Şeref stadıdır), birçok havuzları, birkaç tane köşkü, ufak tefek çeşitli binaları ve bir limanı (kısmen Et Balık Kurumu deposu yeri) ihtiva ediyordu.

→

Sultan Aziz Avrupa seyyahatinden döndüğü zaman Çırağan sarayının inşaatı bitmiş yalnız camları takılmamıştı. Bu iş de tamamlanınca Çırağana nakleden Abdülâziz burasını karanlık ve kasvetli bulmuş, üstelik hastalanmıştı da.

Halk arasında mevlevihanenin yıktırılarak sahasına saray yapılması padişaha uğursuzluk (şeamet) getirdi gibi lâfların da çıkması üzerine Çırağanı terkeden padişah bir daha burasını ikametgâh olarak kullanmamıştır.

Yine Abdülâziz tarafından 1865 de inşa ettirilen Beylerbeyi sarayının mimarı da Balyan ailesinden hassa mimarı Serkis Beydir.

Zamanımıza intikal eden bu saray yapılmadan evvel aynı yerde İkinci Mahmud'un ahşabdan bir sahil-sarayı vardı. Sultan Aziz bunu yıktırtarak yerine dışı tamamen mermer kaplamalı, içerisi de mermer somakiler ve oyma cevizden levhalarla süslü olan ampir tarzındaki sarayı yaptırmıştır.

Beylerbeyi sarayı plân itibariyle alt ve üst katta iki büyük salonu olan ve bu salonlara açılan odaları bulunan bir yapıdır.

Alt kat salonundaki taşçılık san'atının bir şaheseri olan ve dantela gibi işlenmiş mermer havuzu, üst katındaki muhteşem hamamı ile meşhur olduğu kadar iç dekorasyonunun zenginliği, hayvan resimli duvar panoları, üst kattaki eski yazı ile seçkin manzum kitabeleri ile de şark tezyin san'atının en güzel örneklerini bir araya toplayan bir saraydır.

Sultan Aziz yaz aylarında ekseriyetle bu sarayda ikamet ederdi.

Sahildeki bahçesinden maada, arkasındaki dağ kısmının geniş bir sahası da bir kemerle saraya bağlanmıştır. Burada sedler, havuzlar yapılmış, ayrıca Sarı köşk ve Mermer köşk adlariyle iki köşk de bina edilmiştir. Bu arka bahçede vahşi hayvan beslenmesine ve bakımına ait yerler de vardır.

1869 da, Sultan Aziz'in Paris'i ziyaretini iade maksadiyle, İstanbul'a gelen İmparatoriçe Eugénie bu sarayda misafir edildiği gibi İran şahı Nasırüddin şaha da İstanbul'da kaldığı müddetçe Beylerbeyi sarayı tahsis olunmuştur.

Sultan Aziz Beylerbeyi ve Çırağan saraylarından maada Kâğıthane kasrını esasından tamir ettirmiş, Çekmece ve İzmit av köşklerini de tamamlatmış veya inşa ettirmiştir.

→

Bulgarlardan mürekkep yüz elli kişi hazırladı. Bunlar, Müslüman olmağa gelen Bulgar kızını zaptiyelerin elinden zorla alarak yaşmak ve feracesini yırtıp Müslüman olduğunu haykırmasına ehemmiyet vermeden konsolosluk arabasiyle Amerika konsolosluğuna götürdüler. Etraftan yetişen beş on Müslüman, kızı ellerinden alamamışlardı. Hâdise duyulunca ertesi günü üç, beş bin kişi hükûmet konağına giderek validen kızın mutlaka kurtarılmasını istediler. Vali Mehmed Re'fet Paşa, kendilerine bu hususu vaad ettiyse de, bununla iktifa etmediler ve Saatli Cami de denilen Selim Paşa camiinde toplanıp istekleri yerine getirilmedikçe dağılmamağa karar verdiler. Böylece, hâdise

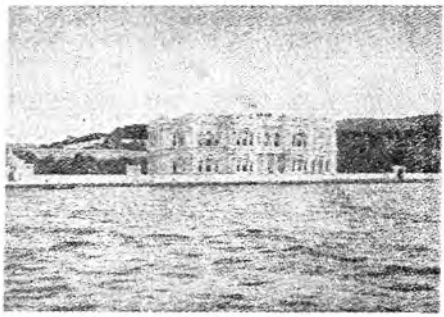

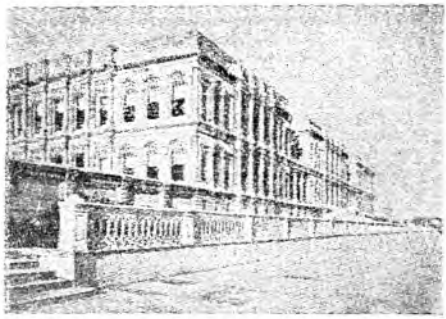

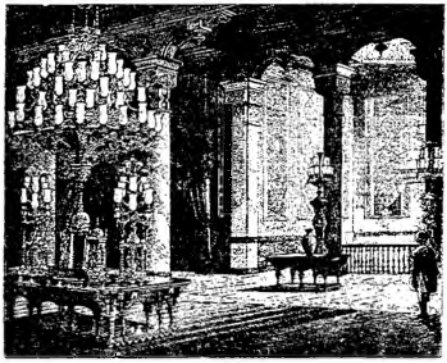

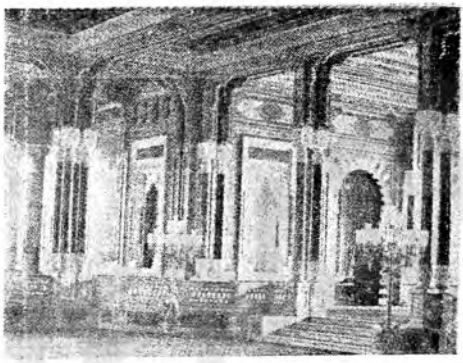

Sultan Abdülâziz'in yaptırdığı saraylardan solda Beylerbeyi ve sağda Çırağan saraylarının dış ve içten görünüşleri

→

Sultan Abdülâziz'in validesi Pertevniyal Sultan tarafından Aksaray'da Hacı Mustafa Efendi cami'i yerine inşa ettirilen ve halen mecud olup "Valde cami'i" adıyle anılan eser 1871 de ikmal edilmiştir. Mimarî tarzı bakımından yabancı bir şekil arzeden yapının mimarı İtalyan Moutani'dir. Valde sultanın türbesi de buradadır.

Yakın zamana kadar mevcudken Salı-pazarı'nda yolun genişletilmesi dolayısile ortadan kalkan Süheyl Bey cami'i de Sultan Abdülâziz tarafından eskisi yerine tamamen yeni bir tarzda

→

→

inşa ettirilen (1873) dinî eserlerdendi. Kasımpaşa'da hâlen mevcut olan Cami'i kebir bir yangında yanan evvelki yerine Abdülâziz tarafından yeniden ve iki minareli yaptırılarak selâtin camilerine dahil edilen eserlerdendir.

Bibliyografya : Halûk Y. Şehsuvaroğlu: (Türkiye Turizm ve Otomobil Kulubü mecmuası, Çırağan Sarayı). E. Mamboury; İstanbul touristique. Resimli Hayat mecmuası. M. Zeki Pakalın; Tarih deyimleri klavuzu. Semavi Eyice; İstanbul'da Bizans ve Türk eserleri. Halil Ethem; Camilerimiz.

büyüme istidadını göstermeğe başladı. Esasen kalabalığa bu maksatla bazı tahrikçiler de karışmış bulunuyordu. Amerika konsolosu ise, kızın kendi arzusiyle iltica ettiğini iddia ederek iade etmiyeceğini, hem vilâyete, hem de Selânik'te bulunan diğer konsoloslara bildirdi. Vali Paşa, halkı yatıştırmak için kalkıp Saatli Cami'e geldiyse de kalabalık dağılmadığı gibi, kendisini ne dinlediler ve ne de dönüp gitmesine müsaade ettiler. Bu sırada Fransız Konsolosu Mülin (Muline) ve Almanya Konsolosu Abot vak'a yerine gelmişlerdi. Bunlar, Perikli Lazari'nin sözüne inanmış bulunduklarından halka kızın Amerikan konsoloshanesine kendi arzusiyle gitmiş ve oraya iltica etmiş olduğunu, buna göre geri verilmesinin mümkün bulunmadığını anlatmak istiyorlardı. Orada bulunan zabıta bölük ağası Hüsnü Efendi kendilerine halkın hiç bir şey dinlemek istemediğini, valiyi bile alakoyduklarını, bunun için camie girişlerinin tehlikeli olabileceğini haber verdi. Konsoloslar, onu dinlemiyerek içeriye girdiler. Konsolos sözünü duyan halk, büsbütün hiddetlendi. Bu arada içlerine karıştırılmış bazı tahrikçilerin önayak olmasiyle konsoloslara hücum edilip ikisi de maalesef öldürüldü (6 mayıs 1876).

Kalabalık ise dağılmıyor, bilâkis saatler geçtikçe artıyordu. Selânik'de bulunan öbür devlet konsolosları da kendileri ve aileleri halkının taarruza uğramalarından korkmağa başladılar. Nihayet, İngiliz konsolosunun Perikli Lazari'ye ihtarı üzerine mühtedi Bulgar kızı hükûmete teslim edildi ve halk dağılıp gitti.

Fransa ve Almanya Konsoloslarının bu şekilde öldürülmüş oldukları duyulur duyulmaz İstanbul'daki elçiler —esasen el altından bu olayı tertib ve idare etmiş olan— General İgnatiyef'in başkanlığında bir toplantı yaparak durumu görüştüler. Neticede aldıkları karar üzerine Fransa, Almanya, Rusya, Avusturya ve İtalya devletleri «siyasî mümessilleriyle ailelerinin ve tebaalarının hayat ve hukukunu müdafaa» bahanesiyle Selânik limanına birer savaş filosu gönderdikleri gibi, konsolosları öldürenlerin ve bu hâdiseyi oluşundan evvel gerekli tedbirlerle önleyemiyen vilâyet valisi ile sorumlu memurların sür'atle ve şiddetle cezalandırılmasını Babıâliden istediler. İstekleri hemen yerine getirilmezse karaya asker çıkartarak şehri işgal etmeğe ve katilleri bulup cezalarını bizzat kendileri vermeğe kararlı bulunuyorlardı.

Babıâli bu hususta gayet serî davrandı. Altı kişiden ibaret bulunan katiller hemen yakalanıp alenen muhakemeleri yapıldıktan sonra idam edildiler. Vali azledildi. Mes'ul askerî şahıslar ve zaptiye memurları tevkif edilip sorguya çekildiler. İhmali görülenler derecesine göre cezalara uğratıldılar. Böylece, yabancı filoların karaya asker çıkarmalarını gerektirecek bir sebeb kalmadı.

İstanbul olayları, talebe-i ulûmun nümayişi

Gerek Midhat Paşa ve gerekse Hüseyin Avni Paşa saltanatta kalışını hem Devlet için, hem de kendi şahısları için zararlı gördükleri Abdülâziz'e aleyhtar ve düşmandılar. Bu hükümdar, hal'olunmadıkça Devletin düzelmiyeceğine artık kanaat getirmiş bulunuyorlardı. Geçen bu kadar acı hâdiselere rağmen ve bunlardan hiç ibret almak istemiyerek Mahmud Nedim Paşa gibi icraatiyle Devleti batırmağa ahdetmiş olan, Rusya'nın kuklası haline gelen ve Devletin başına üstüste bir çok belâlar getirip her gün göz göre göre daha fazla çıkmaza sokan bir adamı Sadarete getirmekte ve orada tutmakta ısrar edişi, Abdülaziz'in ıslahı ve doğru yolu görmesi kabil olmayan bir müstebid olduğunu onların nazarında, hattâ oldukça geniş bir zümre nazarında meydana koymuş bulunuyordu. Bunun için, onun tarafından kendi isteğiyle azli mümkün bulunmayan Mahmud Nedim Paşayı zorla yerinden düşürmek için medrese talebesini ayaklandırmayı düşündüler. Mahmud Nedim Paşa bir kere bertaraf edildikten sonra Abdülâziz'i istedik-

Abdülâziz'in validesi Pertevniyal Sultanın Aksaray'da yaptırdığı Valide camii

lerini kabule zorlayacaklar, bu olmadığı takdirde ise Dördüncü Mustafa'dan, yani 1808 yılındanberi unutulmuş olan saltanat değişikliği çaresine başvuracaklardı.

İşte bu gaye ile İstanbul medreselerindeki talebeler el altından kışkırtıldılar. Bunlar arasında Rumeli'nin bilhassa Hersek ve Bulgaristan bölgelerinden olanlar, esasen memleketlerinde geçen hâdiselerden ve zamanında alınmıyan tedbirler yüzünden binlerce insanın ölmesinden dolayı Mahmud Nedim Paşaya büyük bir düşmanlık besliyorlardı.

Böylece, 10 mayıs 1876 günü evvelâ Fatih ve sonra Bayezid ve Süleymaniye medreseleri talebeleri derslerini bıraktılar ve «Devlet ve memleketin hukuku ve istiklâli düşmanlar tarafından çiğnendiği bir zamanda dersle uğraşmak hamiyet ve dindarlığa uygun değildir. Müslümanlar her tarafta Hıristiyanların hakaret ve ezaları altında eziliyorlar. Buna sebeb olanları ortadan kaldırmak şer'an hepimizin vazifesidir» gibi nutuklar söyliyerek Fatih ve Bayezid meydanlarında toplandılar. Bu arada bilhassa Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi aleyhinde atıp tutuyorlardı. Bu toplantılara yalnız talebe değil, Şirvanî-zâde Ahmed Hulûsi, Gürcü Şerif Efendiler gibi ileri rütbe sahibi ulemâ da katılmışlardı. Bundan maada, şehrin bir çok mutaassıp Müslümanları başlarına sarıklar sarıp talebe arasına karışarak cami avlularında, caddelerde, Babıâli ve Şeyhülislâm kapısı civarında silâhlı olarak dolaşmağa başladılar. Bunlar, kimsenin mal ve canına el uzatmak niyetinde bulunmayıp hattâ silâhlarını gizleyerek sâkin ve terbiyeli bir tavırla gezdikleri halde, çarşının Hıristiyan esnafı dükkânlarını kapatıp evlerine çekilmişlerdi. Bunun üzerine toplantıyı idare edenler kendilerine gerekli teminatı vererek telâş ve endişelerini giderdiler.

Selânik Selimpaşa camiinde konsolosların katli olayını tasvir eden bu resim, zamanındaki Avrupa mecmualarından alınmıştır

Bu ayaklanma, mükemmel şekilde plânlandığı için talebenin istekleri, yani Mahmud Nedim Paşa ile Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendinin azilleri ilân edilmedikçe dağılmalarına imkân yoktu. Zira, hareket muvaffak olmazsa bunun tertipleyicilerinin mes'ul olacakları muhakkaktı. Bu sırada mâzul bulunan Midhat Paşa Topkapı dışında, Çırpıcı civarında yaptırmış olduğu konağında, Ziya Paşa, Âgâh Efendi, Şirvanî-zâde Ahmed Hulûsi Efendi, Veliahd Murad Efendinin *sarrafı Hristaki Efendi* ve *hususî* doktoru Kapolyon Efendi gibi kimselerle gizlice toplanıp işi kararlaştırmışlardı. Hattâ Hristaki Efendi, Midhat Paşa vasıtasıyle talebeye bu iş için dağıtılacak parayı vermişti (Mahmud Celâleddin Paşa; Mirât-ı Hakikat, C: 1, S: 194). Midhat Paşa, bu zat ve Kapolyon Efendi vasıtasıyle Murad Efendi ile gizlice haberleşirdi.

Talebenin bu şekilde yaptığı toplantıların haberini Mahmud Nedim Paşa Babıâlide Vükelâ Meclisi toplantı halinde bulunduğu sırada haber alarak fena halde üzülmüş ve sıkılmıştı. Talebenin bir kısmı da Şeyhülislâm Kapısında toplanarak Hasan Fehmi Efendi aleyhinde gösterilerde bulunmuştu. Şeyhülislâmın bir müddet evvel Rusya Elçisi İgnatiyef'i ziyaret ederek: «Bir oğlum sensin, bir oğlum da Haydardır!» diye kendisine sahip çıkması için ricada bulunduğu rivayet olunduğu için bilhassa Ruslara pek düşman bulunan *Rumelili talebe ağzına geleni söylüyordu*. Hasan Fehmi Efendi o sırada Babıâlide bulunuyordu. Hâdiseyi duyunca rengi atarak acele kalkıp makamına geldi; fakat toplananları dağıtamıyacağını anlayınca yalısına savuştu.

Mahmud Nedim Paşa, bu darbenin nereden geldiğini sezerek saraya gidip Valide Sultanla görüştü ve bu işin yatışması için Midhat Paşanın Istanbul'dan uzaklaştırılıp Anadolu Kazaskeri Gürcü Şerif Efendinin Şeyhülislâmlığa tayinini şart gösterdi. Bu sırada borçları birleştirip yeni bir istikrazla malî durumu düzeltmeği düşünüyor ve Beyoğlu sarrafları ve İngiliz Palmir Bankasının mümessilleriyle son görüşmelerde bu-

lunuyordu. Bu istikraz sonunda saraya bir milyon lira takdim etmeyi de taahhüt etmişti. Bütün bunları tekrarladı. Lâkin. saraydan dönüşünden sonra Midhat Paşanın Bursa Valiliğine ve Bursa Valisi eski Serasker ve Sadrıâzam Hüseyin Avni Paşanın Vükelâ Meclisine memur edilmek üzere Istanbul'a dâvetine dair bir irade sadır olduğunu duyarak Valide Sultana: «Efendimiz beni Hüseyin Avni Paşa ile korkutmak istiyor... Ama. en büyük düşmanları olduğu için ondan kendileri korksunlar. Zira iş işten geçiyor ve âkıbet pek vahim görünüyor!» diye haber gönderdi. Valide Sultan, bu sözlerin altındaki tehdid mânasına fena halde kızıp: «Arslanıma böyle sözler söylenir mi?» cevabını verdi.

Nümayişin devamı, Mahmud Nedim Paşanın azli

Abdülâziz, Hersek ve Bulgaristan meselelerine çok üzülmüş ve havanın da güzelliğinden istifade ederek biraz dinlenmek için Ayazağa çiftliğine gitmişti. Hâdiseyi orada haber aldı, hemen Yıldız Sarayına döndü. Bir müddet sonra ise Babıâli, Şeyhülislâm Kapısı ve Serasker Kapısında gösteriler yapan talebe, Yıldız Sarayının önüne kadar gelip tezahürata başladılar ve Şeyhülislâm ile Sadrıâzamın mutlaka azlini istediler.

Abdülâziz, bunları bir bölük askerle dağıtabilirdi. Lâkin, galeyandan ürktüğü için Midhat Paşa taraftarı olan Başmabeynci Hafız Mehmed Beyle Seryaver Halil Paşayı ayaklarına kadar gönderip isteklerinin yerine getirileceğini haber verdi.

Bu arada hepsi de maksatlı olarak bir takım heyecan verici şayialar çıkartılıyor, Abdülâziz'in kendi oğlu Yusuf İzzeddin Efendiyi Veliahd ilân edeceği ve bunu kabul ettirmek için Rusya'dan kırk bin asker getirteceği, şehirde Müslüman ve Hıristiyan halk arasında bir çarpışma olacağı söyleniyor, İgnatiyef zihinleri büsbütün bulandırmak için elçiliği yüz kadar Karadağlının muhafazasına veriyor, Avusturya elçisi de onu taklid ediyordu.

Mahmud Nedim Paşa, son bir ümid olarak Gürcü Şerif Efendiye başvurdu ve onun vasıtasıyle kendisine taraftar talebe ve hocalara bu gösterileri Midhat Paşanın hazırlattığını, kendilerinin ise sadece Şeyhülislâmdan memnun olmayıp yerine Şerif Efendiyi istediklerini anlatan bir mahzar mühürleyip Mabeyn Başkâtibine gönderdi. Bunun üzerine Şeyhülislâmlığa bu zatın getirilmesi kararlaştırıldı. Ertesi günü Mahmud Nedim Paşa yeni Şeyhülislâmın gelmesini beklemek için Babıâliye gitti. Sirkeci iskelesine çıktığı zaman talebe kalabalığının bir gün evvelkinden daha fazla olduğunu görerek makamına büyük bir telâş ve endişe içinde geldi.

Valde Sultanla Başmabeyinci Hafız Mehmed Bey ise, Abdülâziz'i Mahmud Nedim Paşayı azle ikna etmiş bulunuyorlardı. O gece Padişah gerekli emri vermişti. Hafız Mehmed Bey ertesi günü Sadrıâzamdan biraz sonra Babıâliye varıp yanına girdi ve Sadaret mührünü almağa geldiğini söyledi. Ayni zamanda Babıâliyi derhal terketmesini bildirdi. Mahmud Nedim Paşa, büyük bir korkuya kapılarak: «Aman evlâdım, beni parçalarlar... Bana sahip ol!» diye yalvarmağa başladı. Hafız Mehmed Bey ise, mührü alıp döndü.

Mahmud Nedim Paşa, telâşından çıkarmış olduğu ayakkabılarını bile giymeye vakit bulamadan hemen yaya Babıâliden çıktı. Yukarı doğru giderken İran Elçiliği tarafından bazı talebelerin geldiğini görüp geri döndü. Elçiliğin alt tarafındaki dar sokağa sapıp aşağıda bir araba bularak iskeleye indi. Oradan yalısına gitti. Gelen talebe ise, onu ortadan kaldırmağa kararlı bir fedai grupu idi. Babıâliye varınca Sadrıâzamı sordular. Az evvel azledilip gittiğini öğrenince geri döndüler (Cevdet Paşa, Tezakir).

Mahmud Nedim Paşa, Babıâliden çıkarken kapının etrafında hazırlanan bazı kimseler tarafından da ayrıca yuhalanarak bu son Sadaretinden büyük bir rezaletle ayrılmıştır.

Hasan Fehmi Efendinin Şeyhülislâmlık-

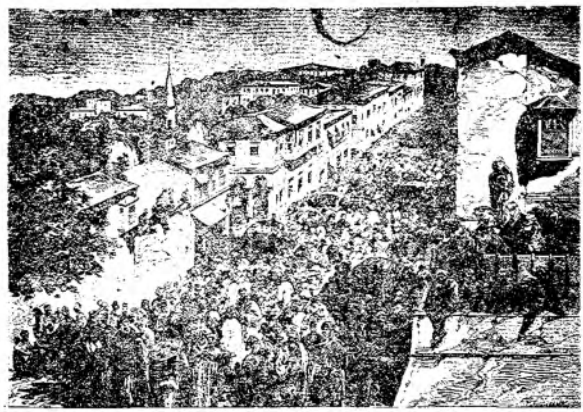

Nümayiş yapan medrese talebesinin Babıâliye yürüyüşü (Zamanındaki Avrupa mecmualarından)

tan azli duyulmuşsa da, Gürcü Şerif Efendinin de son anda Mahmud Nedîm Paşa lehinde faaliyette bulunması üzerine talebe onun da Şeyhülislâmlığını istemiyor, Sadarete de kimin tayin olunacağı henüz belli olmadığından dağılmıyordu. 12 mayıs Cuma günü, Sadaret makamına Mütercim Rüştü Paşanın getirildiği, Şeyhülislâmlığa Hasan Hayrullah Efendinin, Seraskerliğe Hüseyin Avni Paşanın tayin olundukları ve Midhat Paşanın da Vükelâ Meclisine memur edildiği ilân olununca, umumî heyecan yatıştı ve talebe de dağıldı. Eski Serasker Abdi Paşa ise, Serdar-ı Ekrem unvaniyle Bulgaristan'a gönderildi.

Abdülâziz'in bütün bu hâdiselerden âsabı son derece bozulmuştu. Hattâ Sadaret mührünü verirken Rüştü Paşaya: «Halk sizi istediği için memur ettim!» dedi. Rüştü Paşa: «Halk bizi ne bilsin? Namımızın duyulması, şâhane teveccühünüzün eseridir» cevabını verdiyse de Padişah sözünü tekrarlamakla iktifa etti. Bundan da bütün bu işlere gönül rızasıyle baş eğmediği anlaşılıyordu. Nitekim, bir kaç gün sonra Abdülâziz, Sadaret makamını yeniden Mahmud Nedim Paşaya teklif etmişse de eski Sadrıâzam bu vazifeyi Mütercim Rüştü, Mithat ve Hüseyin Avni Paşalar Istanbul'dan uzaklaştırılmadıkça kabul edemeyeceğini bildirmiş, Padişah da buna cesaret edemediğinden hükûmet yerinde kalmıştı. Lâkin, Mabeyin ileri gelenleri bu haberi kendilerine ulaştırdıklarından Paşaların Abdülâziz hakkındaki düşmanlıkları büsbütün artmıştı (Mahmud Celâleddin Paşa, Mir'ât-ı Hakikat, C: 1, S: 96).

Berlin memorandumu ve İngiltere

Bulgaristan'da son yapılan tenkil hareketleriyle âsilerin dağıtılıp âsâyişin iade edilmesi Rusları hiç memnun etmemişti. Rus propagandası hemen harekete geçerek sayısız Bulgar köyünün Türkler tarafından yakıldığını ve on beş binden fazla Bulgarın da öldürüldüğünü bütün dünyaya ilân etti. Konsülid faizlerinin indirilmesi meselesinden Avrupalılar esasen Osmanlı Devletine kırgındılar. Hemen durumu yerinde tahkik için kendi memurlarını Bulgaristan'a göndermeğe kalkıştılar. O sırada henüz Sadaret mevkiinde bulunan Mahmud Nedim Paşa, buna razı olup yalnız yanlarına Babıâliden bazı kimselerin verilmesini şart koştu. Rus elçisi hemen davranarak bunları kendi tarafından satın alınmış kimselerden seçtirdi. İşte bu yüzden gelen raporlar, Osmanlı Devletinin aleyhinde oldu. Artık bütün Avrupa, Bulgarların mağduriyetinden bahsediyordu. Bundan sonra zuhur eden Selânik hâdisesi ise, devletleri büsbütün heyecana verdi. Artık, Osmanlı memleketlerinde yaşayan tab'alarının can ve mallarının emniyet altında bulunmadığını ve her an bir tecavüze uğrayabileceklerini iddia ediyorlardı. İşte

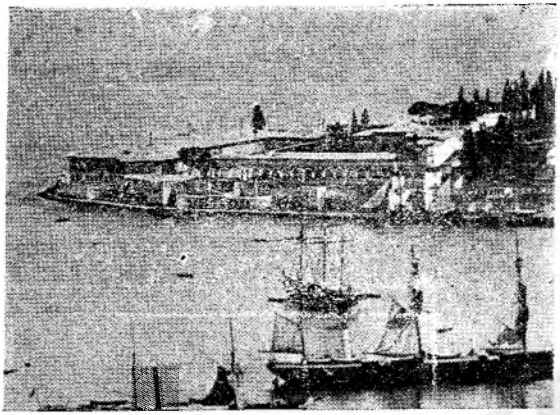

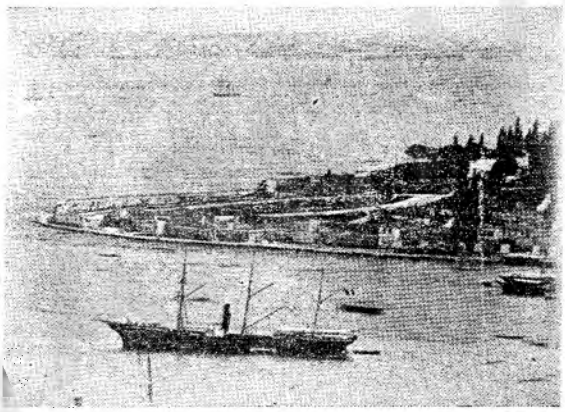

Sarayburnu'nu gösteren bu iki resimden üstteki; Abdülâziz'in saltanatının ilk yılında bir yangında yanan ve «Saray-ı Cedid-i Âmire» ye ismini veren Topkapı Sarayı ile Serdab köşkünü göstermektedir. Alttaki de aynı sahanın yangından sonraki durumuna aittir. Bilâhare bu yerden demiryolu geçirilmiştir.

bu fırsattan faydalanmak isteyen Rusya İmparatoru, Berlin'e giderek meseleyi evvelâ Almanya İmparatoru ile görüştü. Sonra Rusya Başbakanı Gorçakof, Almanya Başbakanı Bismark ve Avusturya Başbakanı Andraşi 11 mayıs 1876 da Berlin'de toplanıp esaslarını birlikte tesbit ettikleri ve metni Gorçakof'un kaleminden çıkan memorandomu hazırladılar. Bunu Babıâliye tebliğ ederek derhal tatbikini isteyeceklerdi. Yalnız daha evvel onların da kabul etmesi için birer örneğini Paris Andlaşmasında imzası bulunan devletlere gönderdiler.

Bu Memorandumun esasları şunlardı:

Selânik vak'ası gibi hâdieslerin diğer Osmanlı memleketlerinde ve bilhassa Istanbul ve İzmir gibi şehirlerde zuhur etmesi mümkün bulunduğu için devletler âsâyişini tehlikeli gördükleri yerlere savaş gemileri gönderebilecek ve gerektiğinde silâhlı müdahale için filo kumandanlarına yetki vereceklerdi.

Bosna-Hersek ihtilâlinin sür'atle ve tamamen yatıştırılması için tek çare olan Andraşi lâyihasının Babıâli tarafından kabul olunan esaslarının tatbiki hususunda Osmanlı Devletinin vaadlerine bundan sonra güvenilemiyeceğinden Babıâlinin Avrupa'ya karşı vaki olan taahhütlerini tamamen yerine getirmesi için devletler hep birden gerekli tazyiklerde bulunacaklardı. Buna başlangıç olmak üzere Bosna ve Hersek'de askerî hareketlerin iki ay müddetle durdurulmasını temin için bu anlaşmaya dahil olacak devletler Babıâliyi kuvvetle sıkıştıracaklardı.

Ayrıca, Osmanlı Devletinin Bosna-Hersek için kabul ettiği şeylerin icrasına konsoloslar nezaret edeceklerdi.

Osmanlı askerî kuvvetleri ise harekât durur durmaz belli bir yere topluca çekileceklerdi. Bunlar kabul edilmezse, devletler hepsi birden gerekli müdahalede bulunacaklardı.

Berlin'de kararlaştırılan bu esaslar, Osmanlı Devletinin tamamen mahvına gidecek mahiyetteydi. Bilhassa Rusya, Avrupa'da kurulan yeni kuvvetler dengesinden faydalanarak, İmparatorluğa bir savaş açmadan son öldürücü darbeyi bu suretle indirmek istiyordu.

Memorandom tebliğ edildiği zaman, 1870 yenilgisindenberi Almanya ile iyi geçinmek ve Rusya'nın dostluğunu muhafaza etmek mecburiyetini hisseden Fransa bunu derhal kabul etti. İtalya da Almanya'nın nüfuzuna muhtaç bulunduğundan aynı şekilde davrandı. Ancak, düşünülen hususların tatbiki için donanması sayesinde dünya denizlerine hâkim durumda bulunan İngiltere'nin de memoradomu kabul etmesi lâzımdı. İngiltere buna muhalif kaldıkça öbür devletler tarafından deniz yoliyle Osmanlı İmparatorluğu aleyhine harekete geçilmesine imkân yoktu. İngiltere Devleti ise Rusya, Almanya ve Avusturya'nın emellerine âlet olarak Osmanlı Devletini perişan edecek böyle bir teşebbüse katılmak istemediği gibi kendisi katılmasa bile böyle bir şeyin yapılmasına taraftar bulunmuyordu. Böylece, bütün Avrupa'da, her şeye rağmen Babıâliye dost olarak kalmış tek devlet İngiltere idi ve bunun fiilî eserini, 13 mayıs 1876 tarihinde hazırlanıp kendisine tebliğ edilen Berlin memorandomunu 15 mayıs 1876 tarihinde kat'î bir lisanla red etmek suretiyle gönderdi. Böylece, memorandomun hiç bir hükmü kalmamış oldu.

Sultan Abdülâziz'in bir profil resmi daha

Diğer taraftan, dış olayların ve malî durumun buhranlı günlerinde bazı devlet adamları, imparatorluk için faydalı olacağına inandıkları pek önemli bir karara yönelmekteydiler.

ABDÜLAZİZ'İN SALTANATTAN UZAKLAŞTIRILMASI

Mütercim Rüştü Paşa, Midhat Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Hasan Hayrullah Efendi ekibi iş başına gelince, evvelâ Mahmud Nedim Paşanın bir daha iktidara geçememesinin çarelerini araştırdılar. Bunun için de onun giriştiği teşebbüsleri durdurdular. Pek zararlı olan bu teşebbüslerden birisi, İgnatiyef'in verdiği lâyiha üzerine Rumeli'de

kurulacak yeni idare tarzı idi. Mahmud Nedim Paşa, bunun tatbiki için hazırlıklara başlamış ve vilâyetlere bazı emirler vermiş olduğundan hemen yeniden emirler gönderilip bu işten vazgeçildiği bildirildi.

Zararlı olan ikinci teşebbüs ise, istikraz meselesi idi. Konsülid faizlerinin yarıya indirilmesine rağmen dışarıya ödenecek faiz ve ana borç taksiti olan yedi milyon lira için bütün vilâyetlerin indirilen masrafları hasılatı tahsis olunabilmiş ve böylece bir taksit güçlükle karşılanabilmişti. Galata ve Beyoğlu sarraflarına borçlanılan miktar on beş milyon lirayı bulmuştu. Mahmud Nedim Paşa, hem faiz indiriminden doğan kötü tesirleri gidermek, hem de şiddetle hüküm süren malî krizi atlatmak için yeni bir çare düşündü. Londra ve Paris malî çevreleriyle temaslara geçti. Bunun üzerine Londra'daki Palmir Bankası, Fransa'daki alacaklıları da temsil eden vekillerini Istanbul'a gönderdi. Varılan anlaşmaya göre, Devletin bütün borçlarına karşılık yeniden 125 milyon liralık tahvilât çıkartılacak, bunun 68,7 milyonluk kısmı genel borçlara karşı tutulacak, 30,8 milyonu gayrimuntazam borçlarla fevkalâde masrafların ödenmesine tahsis edilecek, 7.6 milyonu ise Rumeli demiryolları inşaatının tamamlanmasına harcanacaktı. Bu yeni tahvilât, beş sene için yüzde beş ve ondan sonra yüzde altı faizli olacak ve senede 270 bin liralığı kur'a ile kaldırılacaktı. Bu muamele için gümrük, tuz, tütün v.s. resimleriyle Anadolu ve Rumeli'de yedi sekiz vilâyetin âşar vergisi karşılık gösterilmiş ve bu gelirin, kurulacak bir şirkete iltizam şeklinde otuz yıl için verilmesi kararlaştırılmıştı. Tabii bu arada Mahmud Nedim Paşa, Devletin bu kadar aleyhinde olan bir işi başarmak için ağır rüşvetler alacağı gibi, karşı taraf Abdülâziz'e bir milyon lira veya bunu tedarike yetecek miktarda hisse senedi vermeği taahhüd etmişti. Hattâ bu işe tavassut edenlerden Yunan uyruklu sarraf Zarifi bu hususu taahhüd eden bir sened yazıp Padişaha takdim etmiş bile bulunuyordu.

Mesele Vükelâ Meclisinde görüşülürken itirazlara uğradı. Bilhassa Maliye Nazırı bulunan Yusuf Paşa, Devlet varidatının böyle maktu bir iltizam şeklinde yabancı bir şirkete verilemiyeceğini ileri sürdü. Devlet geliri her ne ise ortaya konulup zarurî masraflar çıktıktan sonra kalanının tahvilâta karşılık olarak taahhüd edilmesinden başka çıkar yol olamıyacağı fikrini savundu.

Mahmud Nedim Paşa, bir milyon lira meselesini ortaya atarak Abdülâziz'i bu işe razı ettikten sonra Yusuf Paşayı Defter-i Hakanî Nezaretine, Defter-i Hakanî Nazırı Galib Paşayı Maliye Nezaretine tayin ettirip meseleyi tekrar Vükelâ Meclisine getirdi. Bu sefer de Ticaret Nazırı Sadullah Bey, Rüsumat Emini Kâni Paşa ve Şehremini Kadri Bey, Yusuf Paşanın fikrini müdafaa ettiler. Böylece mesele günlerce müzakere konusu olup bir sonuç alınamadı. Nihayet Abdülâziz, Mahmud Nedim Paşaya tek başına bu mukaveleyi imza yetkisini verdi ise de tam o sırada ortalık talebe-i ulûm nümayişiyle ayağa kalktığından Mahmud Nedim Paşa azlolundu ve mesele neticelenmeden kaldı.

Mütercim Rüştü Paşa Sadaret makamına geçince (12 mayıs 1876), Bankanın vekilleri büyük kârlar umdukları mukavelenin imzalanması için tekrar müracaatta bulundular. Yeni Vükelâ meseleyi bütün teferruatiyle bildikleri ve eskilerden mevkilerini muhafaza edenler de şiddetle muhalefete devam ettikleri için bu istek reddolundu. Aslında Devletin zarurî masraflarından maada borçların ödenmesine tahsis edeceği gelir beş milyon liradan azken, aracıların istedikleri faiz dokuz milyon lirayı geçiyordu Bunun için, Devletin bu taahhüdünü yerine getirmesine esasen imkân yoktu. Üstelik, Devlet gelirinin yabancı bir şirketin iltizamına verilmesi asla doğru görülmüyordu. Neticede, bu teklif reddolunarak bunu tatbik etmektense malî ıslahatın başka bir çaresine bakılması daha doğru görüldü. Bu sırada gerektiğinde kendi hakkının korunması için Abdülâziz'in sarraf Zarifi'ye yazdığı senedi Babıâliye göndermesi ise, büyük hayret uyandırmış ve bunu getiren Mabeyinci Âtıf Bey, sertçe bir cevapla iade olunmuştu.

Hal' kararının alınması ve Mütercim Rüştü Paşanın görüşü

İktidar değişikliğinden bir kaç gün sonra Abdülâziz'in, Zarifi'nin senedini Babıâliye göndermesi ve Seraskere de askerî masraflardan seksen bin lira tedarik edip yollamasını bildirmesi üzerine Mütercim Rüştü Paşa, Midhat ve Hüseyin Avni Paşalara: «Padişahın böyle üstüste istediği paraları bu dar zamanda vermenin ve ne yazık ki kendisini de bu yoldan çevirmenin imkânı yok!» dedi.

Hüseyin Avni Paşa, bunun üzerine: «Artık bunu hal'etmekten başka çare kalmadı. Hemen icabına bakmalı!» karşılığını verdi.

Midhat Paşa da, bu düşünceye katıldı. Sadrıâzam Mütercim Rüştü Paşa ise müteredditti. Bu tereddüdünü alenen ortaya koymaktan çekinerek sadece hal'in nasıl yapılabileceğini sordu. Hüseyin Avni Paşa: «Bu iş kolaylıkla ve hiç bir patırdı çıkmadan olur. Umumî efkâr da bizden yana çıkar!» dedi. Midhat Paşa, Rüştü Paşanın tereddüdünü sezdiğinden: «Eğer bu maksadda ittifaktan ayrılırsan, milletin seni Bayezid meydanında parça parça edeceğini düşünmelisin!» diyerek Sadrıâzamı sindirdi.

Bu konuşmadan hemen sonra Hüseyin Avni Paşa evvelâ kendisinin ve bir gün sonra da Sadrıâzamın azlinin ve Mahmud Nedim Paşanın Sadarete, Derviş Paşanın ise Seraskerliğe tayinlerinin Abdülâziz tarafından düşünüldüğünü ve hattâ kararlaştırıldığını duyarak durumu arkadaşlarına bildirdi. Bu hâdise, bütün tereddütlerin bir tarafa bırakılıp hal' işine bir an evvel girişilmesine sebep oldu. İşe devrin telâkkisine göre, şer'a uygun bir şekil vermek için Anadolu Kazaskerliği rütbesini haiz Fetvâ Emini Kara Halil Efendi, Hasan Hayrullah Efendi vasıtasiyle Midhat Paşanın konağına dâvet edildi. Midhat Paşa kendisine: «Padişah mülk ve mileti tahrib ve Müslüman beytülmalini —yani hazineyi— israf etti. Halkın halini ıslahı için hal'i düşünülüyor. Buna şer'an cevaz var mıdır?» diye sorunca, Kara Halil Efendi: «Bu hayırlı işe çarşaf kadar fetvâ veririm!» dedi Bunun üzerine Hüseyin Avni Paşanın askerle Dolmabahçe Sarayını sarıp Veliahd Murad Efendiyi alarak Serasker Kapısına getirmesine ve orada kendisine biat edilip Abdülâziz'in hal'olunmasına karar verildi.

Mütercim Rüştü Paşa, sonradan Mahmud Celâleddin Paşaya aslında bu işe taraftar olmadığını, lâkin ne karşı durmanın ve ne de menetmenin elinde bulunmadığını şu şekilde ifade etmiştir: «Ben Hüseyin Avni Paşanın Padişah aleyhinde bir harekete meylini evvelce de hissetmiş ve saray erkânından ve Padişahın en ziyade sevdiklerinden bir zata üstü kapalı olarak haber vermiştim (bu zatın Başmabeyinci Hafız Mehmed Bey olması muhtemeldir). Ancak, o zatı Hüseyin Avni Paşanın kendi tarafına çekmiş olduğunu bilmiyordum. Haber verdiğim şeyi Padişaha duyurur diye umduğum halde ertesi günü Hüseyin Ayni Paşa o zata gizlice bildirdiklerimi tamamen bana söyleyince müşkül durumda kaldım. Aramıza soğukluk koymak maksadıyle böyle şeyler icad ediyorlar diye tevil ederek macerayı efkâra mecbur oldum. Sultan Abdülâziz'e böyle niyetleri haber vermek ise güçtü. Farzedelim ki söylenmiş bile olsa, Hüseyin Avni Paşaya açarak meseleyi benimle onun arasında bırakmak isteyeceği şüphesizdi. O takdirde, Hüseyin Avni Paşanın intikam kılıcını karşılamağa gücüm yetmezdi. Diğer taraftan Sultan Abdülâziz'in isteklerini yerine getirmek, yani Devlet hazinesinin fevkalâde darlığı ve memleketin büyük galileleri arasında, tahsisatından fazla yüz binlerce altın tedarik edip vermek elimde olmadığı gibi, kim Sadarete gelse buna muktedir olamaz ve bu hal bir müddet daha devam edemezdi. Bununla beraber, Mahmud Nedim Paşa hakkında içde ve dışta bir emniyetsizlik peyda olup Istanbul'da zuhur eden heyecan henüz yatıştırılmışken onun yine Sadarete geleceği tahakkuk edince Devlet ve memleketin büyük bir tehlikeye uğrayacağından korkmamış olsaydım, hal' işini geri bırakmağa çalışırdım (Mir'ât-ı Hakikat, C: 1, S: 107 - 108).

Abdülaziz'in hal'inde başlıca rolü olanlar

Abdülâziz'in hal'inde en büyük rolü oynamış dört kişiden, Mütercim Rüştü Paşa, Midhat Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Hayrullah Efendiden yalnız biri, yani Midhat Paşa hakikî ve samimî bir devrimci idi. Gayesi ise, Veliaht Murad Efendiyi Osmanlı tahtına geçirmek ve bu sayede Anayasayı ilân ile Osmanlı Devleti için parlâmanter rejimi —o günkü tâbirle Meşrutiyeti— kabul ettirmekti. Bu hususta veliahdle tam bir anlaşma halindeydi.

Midhat Paşa, şahsen Abdülâziz'i sevmezdi. Buna sebep de onun memleketi felâkete sürüklediğine inanmasıydı. Padişahın hiç bir suretle doğru yolu seçemiyeceğine kani bulunuyordu. İmparatorluğun içinde bulunduğu korkunç ve ümidsiz durumu görüyor, keyfî idare sona ermedikçe, bir çıkar yol düşünemiyordu. Onun için, son ümid bu idi. Bunun tahakkuku ise Abdülâziz'in hal'i ve yerine Murad Efendinin geçmesiyle kabildi.

Hüseyin Avni Paşaya gelince, bu zat hiç bir zaman samimî bir meşrutiyet taraftarı değildi. Yalnız Abdülâziz'e karşı büyük bir kin ve husumetle doluydu. Arada uğradığı azil ve hakaretleri unutmuyordu. Ergeç onun ağır bir darbesine uğrayabileceğini hesaplıyordu. Bununla beraber, ayrıca Abdülâziz idaresinin memleket için zararlı olduğunu kabul etmişti. İyi bir kumandan, teşkilâtçı bir askerdi. Bu sahada daima başarı kazanmıştı. Orduda nüfuzu vardı. Buna güveniyordu. Abdülâziz'i hal' işinde bundan istifadeyi düşünüyordu. Bu işde, Midhat Paşa ile tam bir anlaşma halinde idiler. Hüseyin Avni Paşa, sadece Padişahın hal'ini istiyordu. Yerine kimin geçeceği onun için mühim değildi. Hattâ Mahmud Celâleddin Paşanın anlattığına göre Midhat Paşa kendisine, Hüseyin Avni Paşanın Mısır Hidivi İsmail Paşayı bile tahta geçirmeyi düşündüğünü ve: «İşimize gelmezse onu da defederiz» dediğini, hattâ bu fikrinden gayet gizli olarak Hidive de bahsettiğini nakletmiş olduğunu söylemiştir (Mirât-ı Hakikat adlı eserinin Başbakanlık Arşivi kütüphanesinde bulunan nüshasına asıl müsveddeleri eklenmiş notlar, C: 1, S: 104 - 105).

Mütercim Rüştü Paşa ise, gayet değişik mizaçlı, ne yapacağı belli olmayan, iktidar mevkiinde kalmağa son derece haris bir

adamdı. O da Abdülâziz'i sevmezdi. Zayıf iradeli olduğu için çok zaman hâdiselerin akışına sürüklenmeğe mütemayildi. Abdülâziz'in hal'i ve Meşrutiyet meselesini Midhat ve Hüseyin Avni Paşalarla çok evvel konuşmuş bulunuyordu. Yalnız, fiilen harekete geçmekte tereddütlüydü.

Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi ise, Abdülâziz'in imamlığından yetişmiş, onu lâtifeleri ve dalkavuklukları ile eğlendirmiş, ötekini berikini çekiştirmekte, dedikoduda usta, cahil ve haris bir adamdı. Hattâ, Başmabeyinci Hafız Mehmed Bey onu «Şerrullah» diye anardı. Şeyhülislâmlığına engel olmağa çalışmış ise de muvaffak olamamıştı. Abdülâziz ise: «Hayrullah Efendi bizim dairemizde iken kendisine müfsid imam derlerdi. Rüştü Paşanın tavsiyesiyle şimdi Şeyhülislâm nasbettik» diyerek onu lâyık olmadığı bu makama istemiyerek getirmiş olduğunu ifade etmişti. Hayrullah Efendinin ne Abdülâziz'e karşı hususî bir düşmanlığı, ne de Meşrutiyet idaresi hakkında hattâ doğru dürüst bir fikri vardı. İkbal hırsı ve Şeyhülislâmlıkta kalabilmek emeli için Midhat ve Hüseyin Avni Paşalara uyarak hal' işine karışmıştı.

Bu işe dahil olan diğer kimseler

Hüseyin Avni Paşa, Abdülâziz'i hal'etmeğe çok evvel karar vermiş olduğu için bu işe taraftar aramış ve altmıştan fazla kimse bulmuştur (Şarl Mismer; İslâm Âlemi Hâtıraları, S: 255). Bunların hepsinin adını bilmiyorsak da, vak'aya karışmış olmaları dolayısiyle bir kısmı bilinmektedir. Bunlarsa, daha çok teşebbüse son anlarda katılmış olanlardır (İsmail Hâmi Dânişmend; İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C: 4, S. 258). Dâr-ı Şûray-ı Seraskerî Reisi Redif Paşa, Askerî Mektepler Nazırı Süleyman Paşa, Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa ve onun vasıtasıyle Donanma Kumandanı Ârif Paşa, Dâr-ı Şûray-ı Seraskerî üyelerinden Hüseyin Sabri Paşa, Necib Paşa, Seraskerlik Başyaveri Miralay Mustafa Bey. Hassa Ordusu Meclisi üyelerinden Miralay Raşid Bey bunlar arasında sayılabilir. Hüseyin Avni Paşa, ayrıca harekâta fiilen katılmak üzere İstanbul Merkez Kumandanı Mustafa Seyfi Paşa'yı, Harbiye Mektebi Dahiliye Miralayı Ahmed Hıfzı Beyi, Erkânıharp Kolağası Manastırlı Rıfat Efendiyi, Kolağası Bedri Beyi (sonradan İşkodra Valisi Ferik Bedri Paşa) elde etmişti. Süleyman Paşa vasıtasıyle bu işe fiilen katılmağa ikna edilenler ise, Beşinci Talia Taburu Binbaşısı İzzet, İkinci Hassa Taburu Binbaşısı Ethem Beyler, Dördüncü Talia Taburu Binbaşısı Osman Ağa, İstinye Karakol Kumandanı Yüzbaşı Halil Ağa ve Murad Efendinin yakın adamlarından Beşinci Talia Taburu Yüzbaşılarından Necib Efendidir.

Bunlar arasında bulunan Süleyman Paşa, son derece dürüst, namuslu ve vatansever bir askerdi. Bu işe, bu duygularla katılmıştı. Memleketi parlâmanter rejime kavuşturmak suretiyle keyfî idareye son vermeyi o da tek kurtuluş yolu olarak görüyor ve bunun tahakkuku için ıslah kabul etmeyen Abdülâziz'in hal'ini şart sayıyordu. Bu harekete katılan diğer subaylar da tamamen aynı duygu ve düşüncede idiler ve böyle temiz bir gaye için her tehlikeyi göze alarak ortaya atılmışlardı.

Olaydan önce Abdülaziz'in durumu

Abdülâziz ise, durumu hâlâ ne görmek ve ne de anlamak istiyordu. O, hâdiseye kapanmış gözüyle bakıyor, eskisi gibi ölçüsüz hareketlerine devam etmeyi arzuluyor, hattâ ortalık biraz yatışınca istemiyerek iktidara getirdiği zümreyi iş başından uzaklaştırmayı kuruyordu. Nitekim, iktidar değişikliğinden sonra Hafız Mehmed Beyi Şeyhülislâm Kapısına gönderip yeni Şeyhülislâmın huzurunda ulemaya ve talebeye karşı şu tebliğde bulunmuştu: «Devletin şevketini, hukukunun korunmasını temin etmek azmiyle bir misli görülmemiş zırhlı donanma yaptırdım. Kara kuvvetlerinin takviyesi için ordulara yeni icad olunmuş toplar, tüfekler ve cephane aldırdım. Emelim, âsâyişin devamı iken bazı ulemanın olmayacak sözlere kalkışması kendilerini suçlandırmağa ve sorgu suale çekmeğe lâyık ise de, bu sefer affa nail oldular. Lâkin tekrar böyle bir şeye cesaret ederlerse, Düşman için hazırladığım silâhları onlara karşı kullanırım».

Ulema, bu sözlerden dehşete ve korkuya düşerek Padişaha görünüşte bağlılıklarını bildirdilerse de, aslında kalben büsbütün kırıldılar ve aleyhine düştüler.

Midhat Paşa, sonra (tevkifinde sorguya çekilmesi sırasında) demiştir ki:

«Artık hal' ve cülûs sözleri herkesin diline düşüp vükelâ ve ulemadan buna vukufu olmayan ve memnuniyetini belli etmeyen yoktu. Misafir olarak bir yere gidip gelenlerin çoğunun sözleri bunun bir an evvel olması arzusunu ifade ediyordu. Hususiyle bir gün Fetvâ Emini Halil Efendi, ulemadan Şerif ve Servet Efendiler ve ismi aklımda kalmayan diğer iki zat bize gelip bu bahsi açarak koynundan fetvâ müsveddesini çıkarıp göstermişti. Bu arzunun umumî olduğuna şüphe kalmamıştı. O aralık Hüseyin Avni Paşa sık sık bize gelip bu iş için gereken tedbirleri hazırladığını ve Sultan Murad'dan maada bütün diğer şehzadelerin de muvafakat ve arzularının alındığını söylemiş ve bu, bir kere de Rüştü Paşadan duyulmuştu»

Abdülâziz zamanındaki Vezirîâzamlar

(İlâve : 187)

★

MEHMED EMİN ÂLİ PAŞA
(Dördüncü sadareti)

KEÇECİ-ZÂDE MEHMED FUAD PAŞA

İlmiye ricalinden meşhur şair Keçeci-zâde İzzet Molla'nın oğludur. 1814 yılında İstanbul'da doğmuştur. Annesi, sadrıâzâm Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ahfadından ve ilmiye ricalinden Mekke pâyeli İsmail Mekkî Beyin kızı Hibetullah Hanımdır.

Fuad Efendi, o devrin diğer ulema evlâdı gibi, daha çocuk yaşta iken ilmiye sınıfına alındı ve müderrislik pâyesi verildi. On dört yaşında bulunduğu sırada esasen borç içinde bulunan babası Sivas'a sürgün edildiği için bütün aile darlığa düştüğünden İkinci Mahmud'un Galatasarayında açmış olduğu Tıbbiyyeye girdi. Bu mektebde dersler Fransızca okutuluyordu. Bu sayede, daha küçük yaşta iken bu dili öğrendi. Tahsilini tamamlayınca deryakaptanı Çengel-oğlu Tahir Paşanın maiyetinde alay tabibi olarak Trablusgarba gitti. Bir yıl sonra geri döndü. Tophane ve bahriye tabibliklerinde vazife gördü.

Onu, mesleğini terkedip idarî ve siyasî hayata atılmağa teşvik eden Büyük Reşid Paşadır. Onun delâletiyle 1835 yılında Bab-ı âlî tercüme odasına intisab etti. Ertesi yıl Nafıa meclisi ikinci kâtibi, 1839 yılında Bab-ı âlî başmütercimi oldu. 1840 yılında Londra elçiliği başkâtibiliğine gönderildi. 1843 yılında İspanya, ertesi yıl Portekiz devletleri nezdinde muvakkat elçi oldu. Bu vazifeleri sırasında zekâsı, zarafet ve nezaketi ile büyük takdir kazandı.

1845 yılında İstanbul'a döndü ve Divanı hümayun tercümanlığına tayin edildi. Mustafa Reşid Paşa ilk sadaretinde onu Divanı hümayun Amedciliğine getirdi (eylül 1846). Eflâk ihtilâli sırasında Bükreş'e gönderildi. (1849). Bir yıldan fazla burada kalıp asayişi temine ve Rus işgal ve müdahalesinin ilerlemesine engel oldu.

Mülteciler meselesi zuhur ettiği zaman Osmanlı devletinin kat'î davranışı karşısında Avusturya ve Rusya devleti ile Osmanlı imparatorluğunun arası açılmış olduğu sırada Rusya çarına meselenin karşılıklı anlayış ve iyi niyetle halli' için yazılan nâmeyi götürmeğe Bükreş'te bulunan Fuad Efendi memur edilmişti.

Fuad Efendi, 1849 yılında Petersburg'a gitti, çarla görüştü. Fuad Efendinin şahsî kabiliyeti ile mesele, barış

→

yoliyle halledildi. Bu hizmetine karşılık yurda dönüşte sadaret müsteşarlığına tayin olundu.

Bundan sonra kendisine verilen en mühim vazife, 1852 yılında hususî memuriyetle Mısır'a gönderilmesidir. Mısır valisi Abbas Paşayı azletmek istiyen Mustafa Reşid Paşa Tanzimatı Mısır'da tatbike kalkışırsa paşanın buna itiraz edeceğini umduğundan bu durumu tesbit için Fuad Efendiyi Mısır'a göndertmişti. Fuad Efendi bu azle taraftar olmamakla beraber kanaatini Reşit Paşaya izhar etmedi. Orada önce Tanzimat fermanını vilâyet erkân ve ümerasının önünde okuyarak ilân, sonra da Mısır vergisini altmış bin keseden seksen bin keseye çıkartıp yarısını peşin alarak vazifesini devletin çıkarına uyun bir şekilde halletmek suretiyle geri döndü. Reşid Paşa, bu muvaffakıyet karşısında bir şey diyemediyse de bugünden itibaren araları açıldı. Âli ve Rüşdî Paşalar birleşip ona cebhe aldılar. Düşmanları azlolmaması için Mısır valisinin Fuad Paşaya ağır rüşvetler sunduğunu iftiradan çekinmediler. Her ne kadar verginin artırılmasına karşılık paşaya evvelce verilmiş imtiyazların kaydıhayat şartiyle tasdikinden de tenkidlere uğramışsa da Abdülmecid onun bu hizmetlerinden memnun kalarak Mısır'dan dönüşünden sonra Hariciye Nezaretine tayin etmiştir.

Osmanlı - Rus ve Kırım savaşına tekaddüm eden günlerde olağanüstü Rus elçisi Mençikof İstanbul'a geldiği zaman talakat ve cerbezesini daha evvel Rusya'dan bildiği Fuad Efendi ile müzakerelere girişmek istemediğinden Hariciye nezaretinden istifası icab etti.

Savaş sırasında da Yunanistan'ın fırsattan faydalanmağa kalkışması üzerine Fuad Efendi büyük salâhiyetlerle Yanya ve Tırhala kumandanlığına gönderildi. Yunan eşkıyasını ve Rum çetelerini tenkil ederek asayişi yeniden kurdu. Dönüşte kurulmuş olan Tanzimat meclisi âzalığına tayin olundu (1854), Mustafa Reşid Paşa'nın istifası üzerine Âlî Paşanın tekrar sadarete gelişinde vezaret rütbesi verilerek ikinci defa Hariciye nazırlığına tayin olundu (2 mayıs 1855). Âlî Paşanın sadaretten azli üzerine Hariciye nazırlığından istifa etti (kasım 1857). Tanzimat meclisi reisi bulunduğu sırada, Âlî Paşaya yine sadaret verilince, o da üçüncü defa Hariciye nazırı oldu (11 ocak 1858).

→

→

memleketeyn meselesinin müzakeresi için Paris'de toplanan konferansa Osmanlı delegesi olarak katıldı. Her yerde muvaffakiyet kazanması üzerine yıldızı gittikçe parlıyordu. Cebel-i Lübnan'da vukua gelen olaylar üzerine hemen durumu düzeltmeğe memur edildi. Yolda bulunduğu sırada Şam'da yeni kanlı hâdiseler de geçtiğinden Beyrut'ta bütün bu işleri ele alan paşa Fransız askerinin fiilî müdahalesine meydan kalmaması için süratli ve şiddetli tedbirlerle karışıklığı giderdi. Katlıâm mes'ullerini derhal mahkemeye verdi. Yüzden fazla insan idam olundu. Fuad Paşa bu münasebetle:

"Ben ömrümde bir tavuk kesmiş, bir kuş vurmuş değil iken, Allah beni nelere alet etti" demiştir.

Bu sırada Batılı devletler Suriye, Filistin ve Lübnan'ın bir hidivlik halinde birleştirilip başına Fuad Paşa'nın getirilmesini teklif ettiler. Bab-ı âlî bu teklifi kendisine bildirdi. Paşa buna şiddetle itiraz edip böyle şeylerin imparatorluğu biran evvel parçalayacağını söyledi.

Fuad Paşa Şam'da bulunduğu sırada Abdülmecid vefat ederek yerine Abdülâziz geçmişti. Bu esnada meclisi vâlâ ile meclisi tanzimat birleştirilip başkanlığına tayin olundu. Arkasından dördüncü defa olarak Hariciye nezareti verildi (1861). Henüz Suriye'den hareket etmeden Âlî Paşanın azli üzerine onun yerine sadaret tevcih olundu (22 kasım 1862). Kendisi gelinciye kadar sadaret kaymakamlığına Yusuf Kâmil Paşa tayin olundu.

Fuad Paşa, sadaretinde bütün gayretini malî ıslahata verdi. Bu hususta hayli muvaffakıyetler elde etti. Devletin malî itibarını yükseltti. Bu sayede bir dış istikraz akdolundu. İtibarı kalmıyan kâğıt para kaldırıldı. Yine onun sadareti sırasında Karadağ meselesi neticeye bağlandığı gibi, Sırbistan kaleleri hakkında da anlaşmaya varıldı. Padişahın askeri masraflar için mütemadiyen para istemesi bütçe muvazenesini alt üst etme tehlikesini gösterdiğinden Fuad Paşanın buna yanaşmaması üzerine Abdülâziz ile araları açıldı. Arzettiği meselelere cevap verilmedi. Fuad Paşa bunun üzerine sadaretten istifa yoliyle ayrıldı (2 ocak 1863), meclisi vâlâ başkanlığına tayin olundu.

Sadaretten istifasından bir ay on üç gün sonra Seraskerlik tevcih olundu. Abdülâziz'in Mısır seyyahati sırasında refakatinde bulunarak yakınlık peyda etti. Kendisine ilk defa olmak üzere Yaver-i ekrem unvanı verildi. İstanbul'a dönüşünden kısa bir zaman sonra Seraskerlik de uhdesinde kalmak üzere ikinci kere sadarete getirildi (1 haziran 1863). Bu sadareti sırasında Eflâk - Boğdan birleşmiş, Mısır'da

→

→

veraset usulü değişerek valiliğin babadan oğula geçmesi kabul olunmuş, Mısır valilerine hidiv unvanı resmen tanınmış, yine bu arada Şehzade Camii civarındaki konağı bütün eşyasiyle yanmıştır. Bu hâdise üzerine kendisinden müsaade alarak Yusuf Kâmil Paşanın Demirkapı'daki konağına yerleşti. Tam döşenip dayanmasını bitirdiği sırada burası da yandı.

Abdülâziz'in Mısır hidivi İsmail Paşanın kızı Tevhide Hanımla evlenmelerine engel olması yüzünden hem sadaretten hem de seraskerlikten azlolundu (4/5 haziran 1866).

Sekiz buçuk ay kadar açıkta kaldıktan sonra, mütercim Rüşdî Paşanın istifası üzerine sadarete gelen Âlî Paşanın ısrarı ile beşinci defa olarak Hariciye nazırlığını kabul etti (11 şubat 1867). Bu vazifesi sırasında Abdülâziz'e Avrupa seyyahatinde refakatta bulundu. Yolculuk boyunca Abdülâziz'in bin türlü kaprislerini önlediğinden bu yüzden hakaretlerine maruz kalıp bunları hazmetmeğe mecbur oldu. Bu ise, madden ve mânen kendisini çok sarstı. Esasen mübtelâ bulunduğu kalb hastalığı büsbütün arttı. Bir müddet işlerden uzak kalıp dinlendi. Âlî Paşa Girid meselesini hal için adaya gittiği sırada sadaret kaymakamlığı verildi. Bu esnada Bayezid'de inşa ettirmekte olduğu konağın maliye dairesi olarak kullanılmak üzere elinden alınması kendisine pek ağır geldiğinden hem sadaret kaymakamlığından hem de Hariciye nazırlığından istifa ettiyse de kabul olunmadı.

Kalb hastalığı gittikçe arttığından tedavi ve istirahat için doktorların tavsiyesiyle Nis'e gitti ve 12 şubat 1869 tarihinde orada vefat etti. Cenazesi İstanbul'a getirilerek türbesine gömüldü.

Fuad Paşa uzun boylu, zayıf, seyrek beyaz sakallı bir zattı. Vefatında 55 yaşında bulunduğu halde, ağır ve üzücü devlet hizmetleri altında ezildiği için 80 yaşında gösterirdi. Son derece bilgili, parlak zekâlı, talakat sahibi, cesur, cerbezeli, tuttuğunu koparır, ileriyi görür doğru ve namuslu bir devlet adamıydı. Aleyhinde söylenenlere, aykırı fikirlere aldırış etmiyerek hedefine doğruca gitmesini bilir ve bu yüzden daima muvaffak olurdu. Fransızcayı konuşuşundaki güzellik, Fransızları bile hayran ederdi. Fakat bu dildeki kitabette Âlî Paşa kendisinden daha üstündü. Taassubdan uzak, devrimci ve ilerici olduğu için zamanında "Ziyade alafranga" lıkla itham olunurdu. Aslında ise, tam bir Avrupa'lıydı. Kendisi, dış işlerine olduğu kadar iç işlere ve malî meselelere de vâkıf olduğu için her sahada muvaffak olurdu. Herkese hulûi etmesini, gönül almasını, düşüncelerini kabul ettirmesini bilir tatlı dil-

→

→
li, hazır cevap, lâtifeci bir zattı. Hazır cevaplığı için şu esprisi tarihe geçmiştir: Ecnebilerle bir sohbette devletlerin kuvvet ve kudretinden bahsedilirken Fuad Paşa en kuvvetli devletin Osmanlı imparatorluğu olduğunu söylediktc, bulunanlar hayretle kendisine bakakalmışlardı o da: "En kuvvetli devlet bizim devletimizdir. Zira siz dışardan biz içerden yıkmaya çalışıyoruz, yine de yıkamıyoruz" demiştir. İhtişam ve alâyişi pek sever ve çok masraflı yaşardı. Biraz lâubali meşrebli olduğu halde, sözlerinin ilerisini gerisini gözetir ve basiretten ayrılmazdı. Reşid Paşa'nın yetiştirdiği iki büyük devlet adamından birisi de o idi. Reşid Paşa ile araları açıldığı halde ona hürmette hiç kusur etmez, gıyabında bile büyük saygı gösterirdi.

YUSUF KÂMİL PAŞA

Akkoyunlu soyundan Gökbeyi ailesine mensub İsmail Bey-zâde Mehmed Beyin oğludur. 1808 yılında Arabkir'de doğmuştur. Babası, kendisi pek küçük yaşta iken vefat ettiği için amcası gümrükçü Osman Paşa onu himayesine almış ve okuyup yetiştirmiştir.

Devlet memuriyetine başlaması 1829 yılında Divan-ı hümayun kalemine girişiyledir. Burada dört yıl vazife gördükten sonra gördüğü bir rüya üzerine Mısır'a gidip Mehmed Ali Paşaya intisab etti. Evvelâ hazine kâtibi, sonra vilâyet divanı ikinci kâtibi oldu. Bir taraftan tahsilini ilerletmeğe çalışırken bir taraftan da Mehmed Ali Paşanın emriyle Fransızca'ya başladı, gitikçe göze girdi. Süratle terfi edip Mirliva oldu. İlmini, zekâsını ve doğruluğunu takdir eden Mehmed Ali Paşa, ona kızı Zeyneb Hanımı verip damad edindi. 1845 yılında Adile sultanın evlenme töreninde Mehmed Ali Paşayı temsil etmek için İstanbul'a geldi. Abdülmecid huzuruna kabul ettiği zaman kendisini pek beğenerek Beylerbeyi rütbesini verdi.

Yusuf Kâmil Paşanın damadlığına, Mehmed Ali Paşa ailesi aslında muhalifti. Mısır valiliğine Abbas Paşa geçince onu Asuvan'a sürgün edip Zeyneb Hanımı boşaması için çok fazla tazyiklerde bulundu. Paşa, buna evvelâ karşı koyduysa da nihayet canına kastedileceğini anlayıp çaresiz razı oldu. Lâkin, bir çaresini bularak halini Mustafa Reşid Paşaya bildirdi. Onun da padişaha söylemesi üzerine Abdülmecid'in emri üzerine üç ay süren sürgün ve hapis hayatı sona erdi ve 1849 yılında İstanbul'a gönderildi. Bir müddet sonra yine hükümdarın iradesiyle Zeyneb Hanım da İstanbul'a getirtildi, nikâhları yeniden kıyıldı.

Kâmil Paşa, 1850 yılında meclis-i
→

→
vâlâ ve maarif meclisi üyeliklerine tayin edildi. Aynı yıl vezaret rütbesi verildi. 1852 yılında Ticaret nazırı oldu. Bir yıl sonra yine meclis-i vâlâ üyesi, 1854 yılında ikinci kere Ticaret nazırı, aynı yıl Tanzimat meclisi başkanı, 1855 de ilâveten Meclis'i vâlâ başkanı oldu. Süveyş kanalı imtiyazının Fransızlara verilmemesi için Mustafa Reşid Paşanın el altından giriştiği faaliyete katıldı. Bu faaliyetin Serasker Rıza Paşa tarafından Fransa elçisine duyurulması üzerine, elçi mâbeyne şikâyette bulundu. Mustafa Reşid Paşa istifa ederek çekildiği gibi, Kâmil Paşa da istifa etti (2 mayıs 1855). Bir yıl sonra Mısır valisi Said Paşa, oğlu için tertib ettiği muazzam sünnet düğününe onu ve Reşid Paşayı davet etti. Birlikte gidip kırk gün sonra döndüler. Said Paşa onlara büyük saygı gösterdi. Fevkalâde ağırladı.

Mustafa Reşid Paşanın beşinci sadaretinde tekrar meclis-i vâlâ başkanı oldu (1 kasım 1856). İki buçuk yıla yakın bu görevde kaldıktan sonra Kuleli vak'ası sırasında padişahın kendisine devlet işlerine bir çeki düzen vermesini alenen söylediği için azledildi. Bu sözleri söylerken esasen azlini göze almış bulunduğundan müteessir olmadı. 1861 de Mısır'a gitti. Oradan Said Paşa ile birlikte yola çıkıp Hac vazifesini yerine getirdiler.

Abdülâziz'in Osmanlı tahtına çıktığını duyunca geri döndü. Sonra yine Mısır'a gitti ve geri dönüşünde meclis-i vâlâ başkanlığına getirildi. Şam'da bulunan Fuad Paşaya sadaret verildiği zaman o gelinceye kadar sadaret kaymakamlığına tayin olundu (22 kasım 1861). Bu sırada malî buhran son dereceyi bulmuş, kâğıt para geçmez hale gelmiş, altın ortadan çekilip dükkânlar kapanmış, halk büyük heyecana kapılmıştı. Her an nahoş hâdiseler, kargaşalıklar beklenirken, Yusuf Kâmil Paşa Borsa hanını kapatıp hava oyunlarını durdurmuş, köşe başlarına sarraflar koydurup kâğıt parayı kendi cebinden altınla değiştirmeğe başlatarak ortalığı yatıştırmış ve birkaç gün sonra borsa tekrar açılmış ve normal şekilde çalışmağa başlamıştı.

Fuad Paşanın sadaretten istifası üzerine Abdülâziz kendisini çağırtıp bu makamı teklif etti. Yusuf Kâmil Paşa, kabul etmek istemedi. Çünki Fuad Paşanın istifasını gerektiren sebepler ortada duruyordu. Yani hükümdar malî muvazeneye aldırış etmeden mütemadiyen para istiyor, saray erkânı hükümet işlerine karışıp Bab-ı âlînin istiklâlini ihlâl ediyorlardı. Padişah şiddetle ısrar etti. Bunun üzerine Yusuf Kâmil Paşa, selefinin şikâyet ettiği meseleler düzelmek şartiyle sadareti
→

→
kabule mecbur kaldı (5 ocak 1863). Abdülâziz, bundan sonra kendisine cephe alıp memuriyetlerinden birlikte çekilmiş olan Fuad ve Âlî Paşaların birer valilik ile İstanbul'dan uzaklaştırılmalarını istediyse de Kâmil Paşa kat'î şekilde karşı koyup buna engel olduğu gibi, Âlî Paşanın istifasını reddettirerek Hariciye nezaretinde bıraktırdı. Fuad Paşa da bir hafta sonra Meclis-i vâlâ başkanlığına getirildi.

Yusuf Kâmil Paşa, şahsen çok zengin idi. Devlet hazinesi darda olduğu için sadaret maaşını almamak istediyse de, Abdülâziz bunun doğru olmayacağını ileri sürdüğünden 2500 altın olan aylık tahsisatın yalnız 500 altınını almakla iktifa etti. Kendisi herkesin saygısını kazanmış olduğundan sadareti büyük bir memnuniyet yaratmıştı.

Fuad Paşa Mısır seyyahatinde Abdülâziz'in refakatinde bulunarak göze girmişti. Dönüşte Yusuf Kâmil Paşa azlolunup sadaret ona verildi (1 haziran 1863). Yusuf Kâmil Paşa ise dördüncü kere Meclis-i vâlâ başkanı oldu. Bu makamda üç yıl kaldı. Yerine Rüşdî Paşanın tayini üzerine bu vazifesi sona erdi. Memur edildiği Vükelâ meclisinde bir müddet bulunduktan sonra 1869 yılında Devlet şûrası başkanı oldu. Âlî Paşanın hastalığında Vükelâ meclisine başkanlık etti. Mahmud Nedim Paşa sadaretinde Şirvanizâde Rüşdî Paşa ile diğer bazı zevatı muhakemesiz sürgüne göndermeğe kalkışınca bunun aksini müdafaa ettiğinden Devlet şûrası reisliğinden ayrıldı. Üç ay sonra Divan-ı ahkâm-ı adliye nazırı oldu. Altı ay sonra tekrar Şûray-ı devlet reisliğine getirildi. Bu sırada mübtelâ bulunduğu kalb hastalığı arttığından istirahat için Mısır'a gitti. Beş ay sonra geri döndü. Bir müddet de İstanbul'da dinlendi ve tekrar vazifesine başladı. Hastalığı yeniden arttığı için vazifesinden ayrılmak zorunda kaldı (1875). Biraz iyileşince, devlet işlerindeki bilgi ve tecrübesinden faydalanılmak için Vükelâ meclisine memur edildi. 1876 yılında tekrar Devlet şûrası başkanı oldu. Bir müddet sonra rahatsızlığı nüksettiğinden yine daha hafif bir hizmet olan Vükelâ meclisi üyeliğine naklolundu. Şahsen çok sevdiği Abdülâziz'in hal'i ve bir müddet sonra vefatı ona çok tesir etmiş ve hastalığının büsbütün artmasına sebep olmuştur. Bunun tesiriyle 11 ekim 1876 tarihinde Bebek'deki yalısında 68 yaşında bulunduğu halde vefat etti. Üsküdarda Nuhkuyusu'nda zevcesiyle birlikte yaptırdığı (Zeyneb Kâmil) hastanesinin bahçesindeki türbeye defnedildi.

İlim ve irfan sahibi, doğru, sadık, namuslu, vekarlı, gayet cömert, iyilik ve fukarasever, devlet işlerinde tecrü-
→

→
beli ve çok dirayetli bir vezirdi. Aynı zamanda hazır cevaplılığı ve nüktedanlığı ile meşhurdu. Devlet memuriyetinde bulunduğu müddetçe maaşını evine götürmez, Bab-ı âlî memur ve hademesine dağıtır, öğle yemeklerini yemeleri için harcardı. Muhtaclara durmadan yardım eder, dairesinden evine çok zaman yaya döner, yolda yüzünün ifadesinden darlık içinde bulunduğunu sezdiği kimseleri bu hallerinden kurtarırdı. Zeyneb Kâmil hastanesini zevcesiyle birlikte yaptırdığı gibi, Harput'ta mükemmel bir medrese, birçok cami, mescid, yol, mekteb, çeşme yaptırmış, fukara evlerini tamir ettirmiş, yoksulluk yüzünden evlenemiyen sayısız genç kız ve delikanlıyı evlendirmiştir. Bu yüzden onu herkes sever ve sayar ve kendisinden hürmet ve minnetle bahsederdi.

MÜTERCİM RÜŞDİ PAŞA
(İkinci sadareti)

Mehmed Rüşdî Paşa, Sinob'a bağlı Ayandon kazasından Hasan Ağa adlı fakir bir kayıkçının oğludur. 1811 tarihinde Ayandon'da doğmuştur. Kendisi üç yaşında iken, babası onu ve annesini alıp İstanbul'a göçtü. Tophane civarında yerleştiler. Burada bir müddet mektebe devam etti. Yeniçeri ocağının ilgasından bir hafta sonra yeni kurulan Asâkir-i mansure ordusuna girdi. Zamanla terfi ederek mülâzım oldu. Okumağa ve öğrenmeğe fevkalâde meraklı olduğundan maaşından artırabildiği üç beş kuruşla hususî olarak Arabca, Farsca ve Fransızca dersleri aldı. Dil bildiğini duyan Serasker Hüsrev Paşa kendisini himaye ve padişaha tavsiye etti. Bunun üzerine Serasker kapısında askerî nizamnameleri Fransızcadan Türkçeye tercüme vazifesi verilerek burada epey zaman çalıştı ve bu yüzden Ömrünün sonuna kadar Mütercim adiyle anıldı. Kolağası olduktan sonra Rumeli, Anadolu ve Suriye'de dokuz yıl kadar vazife gördü. Sonra Binbaşı oldu. Alayeminliğine yükseldiği zaman tekrar tercüme odasına alındı. Burada terfi ederek kaymakam ve miralaylığa yükseldi.

1843 tensikatında Mirlivalıkla Rumeli ordusuna memur edildi. Sonra Dar-ı Şûra'yı Askeriye üye oldu. 1845 yılında Ferikliğe yükseldi. Bir müddet sonra da Redif askerinin teşkili vazifesi, Redif nazırı unvaniyle kendisine verildi. 1847 de Hassa müşiri, ertesi yıl Dar-ı şûra reisi ve 17 mayıs 1851 tarihinde Serasker oldu. 1853 yılında bu vazifeden ayrılarak tekrar Hassa müşirliği verildi. Yedi ay sonra istifa etti. Şam valiliği ve Arabistan ordusu müşirliğine tayin edildiyse de, bu vazifeyi de kabul etmedi. 1854 de Tanzimat mecli-
→

→
si reisliğine getirildi. 4 haziran 1855 tarihinde ikinci defa Serasker oldu.

Kendisinin daha evvel Deryakaptanlığı ve sadaret için fikri yoklanmış, lâkin reddetmişti. Fransız ve İngiliz politikasının Babıâlîde şiddetle çarpıştığı bir zamandı. Fransız politikası taraftarları iktidarı kaybetmişlerdi. Esasen mühim yerlere tarafsız kimselerin yakini ile iki büyük devlet de memnun edilmek isteniyordu. Abdülmecid bunun üzerine Rüşdî Paşayı davet ederek itiraz etmesine meydan bırakmadan Seraskerliğini tebliğ etmişti.

20 ekim 1856 tarihinde bu vazifesinden azledildi. 16 ağustos 1857 tarihinde üçüncü defa Serasker oldu ve bu sefer 23 ekim 1857 tarihinde azledildi. Dört ay sonra Tophane müşirliğine getirildi. 1858 yılında Tanzimat meclisi reisi ve 24 aralık 1859 tarihinde Kıbrıslı Mehmed Emin Paşanın yerine sadrıâzâm oldu. Kendisi bu makamı daha evvel kabul etmediği halde, aslında Rıza Paşanın rakibi iken sonunda Âlî Paşa ile de araları açıldığı için yalnız kalmış ve bu yüzden eski itibarı azalmış olduğundan bunu telâfi için bu sefer hemen kabul etmişti. Bir müddet sonra azledileceği duyuldu. Rüşdî Paşa, kendisi daha evvel davranıp istifa etmek istediyse de padişah teminat vererek vazifeye devamını istedi. Lâkin arkasından hemen azlolundu (27 mayıs 1860). Böyle garip durumlar ise o devir için gayet normal şeylerdi. Bir ay sonra Meclis-i Hazâin başkanlığına getirildi. Raratsızlandığından gözlerini tedavi ettirmek için bir ara Berlin'e gitti. Bu sırada üçüncü defa olarak seraskerliğe tayin olundu (1861). Avrupa'da bir müddet dolaştıktan sonra İstanbul'a geldi.

Bu esnada padişah ile vükelâsı arasında bir anlaşmazlık çıkmıştı. Padişahın ordu ve donanma masrafları için istediği büyük meblağın bütçeyi alt üst edeceği için hükümetçe kabul edilmiyordu. Abdülâziz buna karşılık kendisine arzolunan diğer meseleleri cevaplandırmaktan istinkâf etmekteydi. Bunun üzerine sadrıâzâm Âlî Paşa Hariciye nazırı Fuad, Meclis-i vâlâ reisi Yusuf Kâmil ve Serasker Rüşdî Paşalarla görüşüp hep birden istifaya karar verildi. Lâkin Rüşdî Paşa:

"Ben Derya-kaptanı ile görüşeyim... Her halde o da bu fikirdedir!" gibi sözler sarfettiği için istifa niyetinde olmadığı anlaşıldı. Bunun üzerine, öbürleri de istifa etmedilerse de Seraskerle Derya-kaptanı Mehmed Ali Paşa ertesi günü azlolundular (2 ocak 1863).

1865 yılında Yüksek meclisler üyeliğine, ertesi yıl Meclis-i vâlâ başkanlığına tayin olundu. 5 haziran 1866 tarihinde Fuad Paşanın yerine sadaret makamına ketirildi. Bu ikinci sadare-
→

→
tinden 11 şubat 1867 tarihinde istifa suretiyle ayrılmıştır. Buna sebep ise, Sırbistan kaleleri ve Girid ihtilâli gibi mühim meselelerin zuhur etmiş olmasıdır. Kendisi iktidarda değil iken iş başında bulunanları şiddetle tenkid etmeyi pek sevdiği halde, müşkül zamanlarda bu şekilde işin içinden sıyrılmak da adetiydi. İstifası üzerine kendisine beşinci defa olarak Seraskerlik verildi. 1867 tarihinde bu görevinden ayrıldı. Yüksek meclis üyeliklerinde ve 1871 tarihinde Divan-ı ahkâm-ı adliye nazırlığında bulundu. Bu sırada sadrıâzâm Mahmud Nedim Paşanın bazı devlet ricalini muhakemesiz sürgüne göndermesine Şûrayı devlet reisi Yusuf Kâmil Paşanın itirazı ve Rüşdî Paşanın Adliye nazırı sıfatiyle bu itiraza katılması üzerine ikisi de azledildi.

19 ekim 1872 tarihinde Midhat Paşanın azli üzerine üçüncü defa olarak sadaret makamına getirildi. 15 şubat 1873 tarihinde ise azlolundu.

Bu azline sebep, Hariciye nazırı Mısır'lı Halil Şerif Paşayı Mısır hidivinin ısrarına rağmen azletmek istemeyişidir. Hidiv, evvelâ on beş bin, sonda yirmi beş bin altın teklif etmiş, Borç içinde bulunan sadrıâzâm bunu reddetmişti. Hidiv bu sefer, mabeynci Ziver Beyi elde ederek Abdülâziz üzerinde müessir oldu. Abdülâziz sadrıâzâma Hariciye nazırının azlini arzetmesi için üst üste haberler gönderdiği halde yapmadı. Nihayet ısrar karşısında, padişahın kendi arzına muhtaç bulunmadığını, isterse hem onu hem de kendisini azledebileceğini bildirip istifa ederek konağına çekildi. Lâkin, istifası kabul edilmiyerek azlolundu. Bir müddet sonra ise, sadrıâzâm Mahmud Nedim Paşayı istemiyen medrese talebesinin bazı teşviklere kapılarak ayaklanmaları üzerine hâsıl olan güç ve karışık durumda Abdülâziz bu namuslu vezirini hatırladı ve sadaret teklif ettiyse de, ihtiyarlık ve hastalığını bahane edip reddetti. Lâkin, hükümdar ısrarda bulununca çaresiz kabul zorunda kaldı. (12 mayıs 1876). Abdülâziz onu sadarete esmeğe başlayan ihtilâl havasını dağıtmak için getirmişti. Nitekim Abdülâziz birkaç gün sonra Mahmud Nedim Paşaya tekrar sadareti teklif etmişti. Mütercim Rüşdî Paşa bu sırada Midhat ve Hüseyin Avni Paşalarla birlikte Abdülâziz'in hal'ini hazırlıyorlardı. Nihayet bu hâdise oldu. Mütercim Rüşdî Paşa sadarette kaldı. Beşinci Murad'dan sonra İkinci Abdülhamid Osmanlı tahtına çıktığı zaman sadrıâzâm bulunuyordu. Daha Beşinci Murad'ın cülûsunda istifa edip bir tarafa çekilmiş, lâkin hükümdar bunu kabul etmemişti. Abdülhamid'in sadrıâzâma danışmağa lüzum görmeden ic-
→

→
raata başlaması, meselâ seraskeri bu şekilde azli, sadrıâzâmın arzlarını hiçe sayarak bildiği gibi hareket etmek suretiyle hükümet otoritesini zedelemesi Mütercim Rüşdî Paşanın sadrıâzâmlıktan çekilmesine sebeb olmuştu (19 aralık 1876).

Ali Suavi hâdisesinden sonra ise, beşinci defa olarak sadaret makamına getirildi (28 mayıs 1878). Lâkin, bir hafta sonra azledildi (4 haziran 1878). Buna sebeb, damad Mahmud Paşa ile birlikte kendisini hal'edip veliahdı tahta çıkarmağa çalıştıklarına dair İkinci Abdülhamid'e verilen jurnallardı. İki hal' ve iki iclas işine karışmış olduğu için hükümdarın kendisine esasen itimadı yoktu. Bu son sadarete getiriliş sebebinin her şeye itiraz eden bu zatın Kıbrıs adasının İngiliz işgaline terkine dair olan antlaşmaya itiraz etmesinden ileri geldiği rivayet olunmuştur. Azlini haber aldığı zaman esasen bu makama zorla getirildiğinden bahsedip:

"Bu seferki sadaretimiz, sadaret değil rezalet oldu" demiştir.

Abdülhamid bundan sonra verilen jurnallar yüzünden onun mevcudiyetinden adeta rahatsız olmağa başladı. Sadrıâzâm Saffet Paşaya İstanbul'dan sürülmesini bildirdiyse de, sadrıâzâm bu emri yerine getirmek istemedi. Bu yüzden azlolundu. Yerine tayin edilen Hayreddin Paşa da aynı şekilde hareket etti. Ancak Rüşdî Paşaya, ara sıra saraya gelip hulûs ve sadakatini belli etmesini tavsiye etti. Rüşdî Paşa buna karşılık rahatsız bulunduğunu ileri sürüp hava değişimi için Manisaya gitmesine izin verilmesini arzetti. Böylece, başına gelmesi muhtemel bir belâdan kurtulmak istiyordu. Bu izin hemen verildi. Fakat, belâdan yine de kurtulamadı. Abdülâziz'in öldürüldüğü iddiasiyle açılan dâvaya dahil edildi. Sorguya çekilmek üzere İzmir'e celbedildi. Hâdise ile uzak yakın alâkası olmadığını ileri sürdü. Rahatsızlığı arttığı için Manisa'ya iade edildi. Bu sırada haremağalarından Said Ağa para ile kandırılıp efendisini öldürmeğe razı edildiyse de, orada bulunan kadınlardan birisinin müdahalesiyle suikasd yarım kaldı.

26 mart 1882 tarihinde Manisa'da vefat etti.

Mütercim Rüşdî Paşa, çok dikkate şayan bir simadır. Asker ocağına nefer olarak girmiş, muntazam tahsil görmemiş olduğu halde kendi kendisini yetiştirmiş ve şahsî gayretiyle en yüksek makamlara çıkmıştır.

Kendisi son derece dürüst ve namuslu, para ile satın alınması imkânsız, doğru bildiği düşünceden dönmez, basiretli, vekar ve haysiyet sahibiydi. Yalnız iş başında bulunmadığı zaman →

→
her şeye itiraz eder, iş başında iken ise itiraza tahammül edemez ve dara geldi mi istifa edip işin içinden sıyrılırdı. Gerek Abdülâziz'e ve gerek Abdülmecid'e karşı - ikisini de hiç sevmediği halde - pek fazla saygı alâmetleri göstermesini riyakârlığına verenler, vekarını ise kibirle yorumlıyanlar olmuştur. Nitekim dostları gayet natuk, düşmanları ise son derece geveze olduğunu söylemişlerdir. Mantık ve talakatı hakikaten parlaktı. En mantıkî mütalâaları canı isterse daha mantıkî mütalâalarla çürütmeyi becerirdi. Gayet ciddî idi. Ya işiyle güciyle veya okumakla meşgul olurdu. Devrin diğer vükelâsı gibi içki, eğlence âlemlerinden uzak dururdu. Gayet sofu idi. Cami, tekkelere devam ederdi. Düşmanları ise, her türlü içki ve kadın eğlenceleriyle gizlice meşgul olup bunu kimseye belli etmediğini ve bilhassa bunun halk arasında duyulmaması için gerekli tedbirleri aldığını söylerlerdi. Kendisi, Osmanlı devletinin kurtarılmasına imkân bulamadığını ve er geç inkıraza mahkûm olduğu kanaatinde olup bunu defalarca açığa vurmaktan çekinmemiştir. Velhasıl, lehinde ve aleyhinde çok söz söylenmiş, lâkin mutlaka meziyetleri kusurlarına galib bir zattı. Bilhassa seraskerliklerinde muvaffak olmuştur.

MEHMED EMİN ÂLİ PAŞA
(Beşinci sadareti)

MAHMUD NEDİM PAŞA

1818 yılında İstanbulda doğmuştur. Gürcü Necib Paşanın oğludur. Tahsilini tamamlayıp sadaret mektubî kalemine girdi. On yıl burada hizmet gördükten sonra Amedî kalemine geçti (1841). Kendisini Fuad Paşa himaye etmiş ve Reşid Paşaya tanıtmıştır. Reşid Paşanın ilk sadaretinde sadaret mektubcusu tayin edildi (28 eylül 1846). Yine onun himayesiyle Amedci ve Beğlikçi oldu. Nihayet 1854 yılında sadaret müsteşarlığına yükseldi. Dört ay sonra hariciye müsteşarlığına nakledildi. 1855 yılında vezaretle Saydâ valiliğine tayin olundu. Buna sebeb Rıza ve Safvetî Paşaların iltizam işlerinden birçok töhmetli ve dalavereli meseleleri Meclis-i vâlâya geleceğinden, değişik mizaclı ve her kalıba uyar yaradılışlı bulunan Mahmud Nedim Paşa'nın Meclis-i vâlâ başkanlığına getirilmesine çalışmalarıydı. Mustafa Reşid Paşa, bunu hissettiğinden bir oldu bittiye meydan vermemek için kendisini bu suretle İstanbul'dan uzaklaştırmayı uygun bulmuştu. Esasen ondan yavaş yavaş sıkı sıyrılmaya başlamıştı. Saydâ valisi iken Beyrut gümrüğü iltizamı şirketinden birçok paralar aldığı hakkında çıkan dedikoğ →

→
dular üzerine kendisi başka yere naklini istediğinden Şam valiliği verildi. 1856 yılında İzmir valisi, 1858 yılında Tanzimat meclisi üyesi, Fuad Paşa Paris'de bulunurken Hariciye nazırı vekili oldu. Yabancı dil bilmediğinden mühim işleri sadrıâzâm Âlî Paşa görüyor, hukuk bilgisi de olmadığından yabancıların muhakemesine, kanun ve nizamlara ait işlerde Cevdet Paşa yardım ediyor, Mahmud Nedim Paşaya günün evrak işleri kalıyordu. Cevdet Paşanın "Maruzat" da ileri sürdüğü mütalâaya göre, o zamanlar Hariciye nezareti adeta Âlî ve Fuad Paşaların inhisarında bulunduğundan bu mevkie başkasının geçmesini istemezlerdi. Bu yüzden nezaretin vekâletine, hariciyeden anlar birisini getirip ileride başlarına belâ olmasından ise, hariciyede tutunması imkânsız bulunan Mahmud Nedim Paşanın tayinini uygun görmüşlerdi.

1858 de Ticaret nezaretine tayin olunan Mahmud Nedim Paşa bir yıl sonra azledildi. 1860 yılında kendi arzusiyle Trablusgarb valiliğine gönderildi. Yedi sene burada kaldı. Bu sırada Yeni Osmanlılar cemiyeti üyeleri bir toplantılarında Bab-ı âlîde Vükela meclisi içtima halinde iken burasını basmayı ve başta Âlî Paşa bulunduğu halde vükelayı öldürüp sadarete Mahmud Nedim Paşayı getirmeyi tasarlamışlardı.

Cemiyetten birinin ihbariyle durumdan haberdar olan Âlî Paşa fena halde hiddetlenip azline karar vermişken, Mahmud Nedim Paşa, izinli olarak İstanbul'a geldi. Hemen Âlî Paşaya koşup bu işten haberi bile olmadığını temin etti. Halbuki, Yeni Osmanlılar cemiyetinin kurucularından kardeşinin oğlu Sağır Ahmed Bey-zâde Mehmed Bey vasıtasiyle Mahmud Nedim Paşa bütün bunlardan haberliydi. Fakat o Âlî Paşayı aldatıp suçsuz olduğuna inandırmağa muvaffak olmuştu. Bu sayede Trablus valiliğine gitmekten kurtularak Meclis-i vâlâ üyesi oldu. Yine Âlî Paşanın himayesiyle 1867 yılında Deavî nazırı, ertesi yıl ikinci defa sadaret müsteşarı oldu. Bir hafta sonra da vefat eden Hakkı Paşanın yerine bizzat hükümdar tarafından Bahriye nazırlığına getirildi. Buna sebeb ise, Abdülâziz'e hulûl ederek onun temayüllerini kollamayı bilmesi ve Âlî Paşa aleyhine konuşmak suretiyle göze girmesiydi. Bahriye nazırı olduktan sonra Abdülâziz'in zırhlı gemilere olan merakını bildiğinden ayrıca bu hususta teşviklerde bulunmak ve tersane masraflarından para artırıp padişaha takdim etmek sayesinde büsbütün itibar kazandı. Abdülâziz, Bab-ı âliye danışmadan onun maaşını artırdı. Bu haller yüzünden Âlî Paşanın gözünden
→

→
düşmeğe başladı ise de Mahmud Nedim Paşa her hafta konağına giderek tenhada dizlerine kapanıp sadakatini temin etmek suretiyle onu da idare ediyordu. Âlî Paşanın hastalığı sırasında Abdülâziz'e büsbütün yakınlık peyda etti ve nihayet onun ölümü üzerine sadaret makamına geçmeğe muvaffak oldu (7 eylül 1871). Hemen Âlî Paşa taraftarlarını ve kendine rakip gördüklerini birer tarafa sürdürdü.

Mahmud Nedim Paşanın bu ilk sadaretinde, sarayın ve padişahın keyfine uygun hareketleri, idarî işlerde takip ettiği hatalı yol ve bilhassa Rus elçisi İgnatief'in her dediğini yapması kendisine karşı genel bir nefretin uyanmasına sebeb olduktan başka, bu nefretin padişaha da sirayetine sebeb olmuştu.

Edirne valiliği ile uzaklaştırdığı Midhat Paşa veda için huzura girdiği zaman onun bütün zararlı ve yolsuz icraatını sayıp döktü. Bağdad valiliğine giden müşir Mustafa Sıdkı Paşa da aynı şekilde konuştuğu ve Başmabeynci Hurşid Bey bütün bu sözleri teyid ettiği için Mahmud Nedim Paşa sadaretinin on birinci ayında nihayet azledildi (31 temmuz 1872). Yerine geçen Midhat Paşa, onu derhal mahkemeye verdi. Bir taraftan, bir daha sadarete gelememesi için gazetelerde aleyhinde çok ağır yazılar çıkmasına müsaade ettiği gibi, kendisinden zarar görenlerin kayıklarla yalısının önünde toplanıp tahkir edici gösterilerde bulunmasına ses çıkarmadı.

Padişah Mahmud Nedim Paşayı Kastamonu valiliğine tayin etti. Bir müddet sonra azledilerek tekrar İstanbul'a getirdiyse de, Abdülâziz onu bu sefer Trabzona sürgün etmek suretiyle kurtardı. Kısa zaman sonra da Adana valiliğini verdi (1873). Paşa Adana'ya gitmek üzere İstanbul'a uğradığı zaman sadrıâzâm bulunan Rüşdî Paşayı ziyaret edip eteğini öperek kendisini vaktiyle sürgün gönderdiği için affını rica ettiyse de Adana'ya gitmekten kurtulamadı.

Mahmud Nedim Paşa, iki seneden fazla Adana'da kaldıktan sonra İstanbul'a dönmeğe muvaffak oldu. Bir çaresi bulunamıyan Hersek ihtilâli için sağda solda bunun bir haftada halli mümkün bir mesele olduğunu iddia edince, Abdülâziz onun İgnatiyef'in dostluğu sayesinde buna hakikaten muvaffak olacağını sandığından eski delice icraatını ve kendinin bile halkın gözünden düşmesine sebeb olduğunu unutarak evvelâ Devlet şûrası başkanlığına ve sonra ikinci defa sadarete getirdi (26 ağustos 1875).

Mahmud Nedim Paşa, sadarete geçince ihtilâlleri bastıramadığı gibi dış borçların tediyesinde aldığı kararla
→

→
devletin itibarını büsbütün kırdı, nihayet Balkanlardaki yeni hâdiseler ve bunu takib eden İstanbul'da medrese talebelerinin ayaklanması üzerine sadaretten azlolundu (11 mayıs 1876).

Abdülâziz, ortalık yatıştıktan birkaç gün sonra gizlice sadareti yine Mahmud Nedim Paşaya teklif ettiyse de ileri sürdüğü şartın tatbikine padişah cesaret gösteremedi.

Midhat ve Hüseyin Avni Paşalar Mahmud Nedim Paşanın muhakeme edilmesini istedilerse de Mütercim Rüşdî Paşa padişahın şahsıyle alâkalı nahoş bazı meselelerin de ortaya çıkacağını düşünüp İstanbul'dan uzaklaştırılmakla yetinilmesinin daha doğru olacağına arkadaşlarını ikna etti. Evvelâ Hicaz valiliğine tayini düşünüldüyse de, bundan vazgeçildi. Kendisi, bir müddet için Avrupa'ya gitmek arzusunu izhar etti. Ancak faizlerin indirilmesi meselesi yüzünden orada iyi muamele görmiyeceği düşünülüp bu da doğru bulunmadı. Nihayet kendi arzusiyle Çeşme'de oturmağa memur edildi. Hüseyin Avni Paşa bundan sonra onu öldürtmeyi bile tasarladıysa da, muvaffak olamadı. Bir müddet geçince menfası Sakız'a çevrildi.

Abdülhamid cülûs edince Mahmud Nedim Paşa da, üç yıl sürgün hayatından sonra ihtiyar ve emektar olduğunu ileri sürerek affını rica etti. Abdülhamid, bunu kabul edip İstanbul'a dönmesine izin verdi. Said Paşanın ilk sadaretinde Dahiliye nazırlığına getirildi (19 ekim 1879). Sadarette bulunduğu sırada gayet sert ve herkesi kırıcı olduğu halde, bu memuriyeti esnasında kimseyi incitmemeğe çalıştı. Herkesle iyi geçindi. Gerek memurlara, gerek müracaat sahiplerine tatlılıkla muamelede bulundu. Ahmed Vefik Paşanın 2 aralık 1882 tarihinde Başvekillikten ikinci kere azlinde bu makam kendisine teklif edildi. Rahatsızlığı dolayısiyle itizarda bulundu. Padişah ısrar etti, hatta mühür verildiği halde, yine vaz geçildi. Hastalığı üzadığından 1883 yılında Dahiliye nezaretinden azledilip 15 bin kuruş maaş bağlandı. 14 mayıs 1883 tarihinde 65 yaşında bulunduğu halde vefat etti. Cağaloğlu'nda satın alınan arsaya gömüldü. Sonra da türbesi yapıldı.

Mahmud Nedim Paşa oldukça okur yazardı. Batı dili bilmezdi. Son derece haris, ikbale düşkün, iktidara geçmek ve orada kalmak için her şeyi yapmağa hazır, hiylekâr, iki yüzlü, basiret ve dirayetten mahrum bir zattı. Sadareti zamanında devleti musibetten musibete, felâketten felâkete sürüklemiş, Abdülâziz'i dalkavuklukları ile çileden çıkarmış, el altından paralar almağa ve israfa alıştırmış, nihayet onun da felâketine sebeb olmuştur. Kendi-
→

→
sinden zayıflara karşı ezici, kendisinden kuvvetlilere karşı mutabasbıs idi. En ağır hakaretleri ve kötü muamemeleri menfaati uğrunda hazmeder, her şeye katlanır, bir gün evvel mahvetmeğe çalıştıklarının bir gün sonra eteğini ve ayağını öpmekten çekinmezdi. Hususî meclislerinde ise hoşsohbet ve nüktedandı. Konuşmasına doyum olmazdı. Kuvvetli bir şairdi.

Mahmud Nedim Paşanın sadarette yerini sağlama bağlamak için Abdülâziz'in her isteğine boyun eğmesi Âlî ve Fuad Paşaların büyük çalışmalarla tesisine muvaffak oldukları Bab-ı âlînin istiklâlinin saray tarafından ihlâl olunmasına, hattâ Tanzimat esaslarının hiçe sayılmasına meydan ve imkân vermiştir. Âlî Paşanın en büyük muarızlarından Ziya Paşa, ondan sonra sadarete gelen Mahmud Nedim Paşanın icraatını görünce Âlî Paşanın mezarına kadar gidip ölüsünden özür dilemiştir.

Mahmud Nedim Paşa, yakasını Rus politikasına ve İgnatiyef'e kaptırdığı için bütün memleketin nefretini kazanmıştı. Abdülâziz bile onu yalancılık, vehim ve durduğu kadar fikir ve kanaat değiştirmekle itham eder, buna rağmen gururunu okşadığı ve her arzusunu yerine getirdiği için kendisinden bir türlü vazgeçemezdi. Onun, her memuriyetinde küpünü doldurmağa çalıştığını, nüfuz suiistimali, rüşvet ve irtikâbla büyük vurgunlar elde ettiğini bildiği halde kusurlarını daima affederdi.

AHMED MİDHAT PAŞA
(İkinci Abdülhamid devrinde müstakil ilâve olarak verildi)

MÜTERCİM RÜŞDİ PAŞA
(Üçüncü sadareti)

Ahmed Esad Paşa Sakız'lı Sol kule ağası namiyle yadolunan sol kul ağası Mehmed Ağanın oğludur. 1828 yılında bu adada doğmuştur. Deryakaptanı Halil Rıfat Paşa 1847 yılında Sakız'a geldiği zaman zekâ ve dirayetini beğenerek beraberinde İstanbul'a getirmiş ve Harbiye mektebine yazdırmıştı. 1858 yılında Erkânı harbiye mülâzımı (Kurmay teğmen) oldu. Ertesi yıl sınıfının birincisi olarak yüzbaşılıkla diploma aldı ve Harbiye mektebine matematik hocası tayin edildi. Bir yıl sonra kolağalığına yükseldi. Fuad Paşa Şam vak'asını tahkike fevkalâde salâhiyetlerle memur edildiği sırada kendisini yaver olarak yanında götürdü ve ehemmiyetli hizmetlerde kullandı. Sadrıâzâm olarak İstanbul'a döndüğü zaman Paris askeri ataşeliğine gönderdi (1861). Aynı zamanda Paris'te açılan "Mekteb-i Osmanî" müdürlüğünü verip rütbesini binbaşılığa
→

→
yükseltti. Abdülâziz Avrupa seyyahati sırasında Paris'e uğradığı esnada yanında Hariciye nazırı olarak bulunan hâmisi Fuad Paşa, onu padişaha da takdim etti. Padişah iyi hareketlerini, zekâ ve dirayetini beğenip mirlivalık rütbesi verdi. Esad Paşa, padişahın maiyetinde İstanul'a döndü ve Dar-ı Şûrayı Askerî üyeliğine tayin edildi. 1868 yılında ferik rütbesiyle Bosna askerî kumandanı, aynı yıl işkodra mutasarrıfı oldu. On bir ay kadar sonra İstanbul'a davet edilip Dar-ı Şûrayı Askerî başkanlığına ve Hassa ordusu müşirliğine getirildi. Prusya Kıralı Birinci Giyyom (Vilhelm) Almanya imparatorluğu tacını giyerken Osmanlı devletini temsilen Berlin'de bulundu.

Seraskер Hüseyin Avni Paşa onun şahsında kendisi için büyük bir rakib gördüğünden, bir çaresini bularak valilik ve Yedinci ordu kumandanlığı ile İstanbul'dan uzaklaştırıp Yemen'e göndermek istedi. O sırada Mahmud Nedim Paşa sadrıâzâm olunca hemen Hüseyin Avni Paşayı azlettirip Ahmed Esad Paşayı seraskerliğe getirdi (1871). Mahmud Nedim Paşa beş ay geçince bu dürüst ve namuslu askerle işbirliği edemiyeceğini anladığından Dördüncü ordu müşirliği ile Erzurum valiliğine, üç gün sonra Ankara valiliğine, dört ay sonra da Sivas valiliğine tayin ettirdi.

Sadaretteki değişiklik üzerine Ahmed Esad Paşa evvelâ Bahriye nazırı ve üç ay sonra tekrar Seraker oldu (1872). Bu sırada Hassa ordusu müşirliği rütbesi verilmiş olan Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi ile daima beraber bulunuşu ve Vükelâ meclisine devam etmeyişi Mütercim Rüşdî Paşa ile aralarının açılmasına sebeb olmuştu. Hattâ sadrıâzâm bir defasında: "Tuhaf şey... Seraskerlik makamı çocuk lalalığına mı indi" demekten kendisini alamamıştır. Hiç beklemediği halde az sonra Mütercim Rüşdî Paşanın yerine sadarete Esad Paşa getirildi (15 şubat 1873). bütün eski vezirlerin ve devlet ricalinin kendisine cebhe alması üzerine Ahmed Esad Paşa sadaretinde başarı gösteremedi. Onu bilhassa elaltından çevirdiği dolablarla azlettirmeğe çalışanların başında Serasker Hüseyin Avni Paşa geliyordu. Gedikpaşa'da Güllü Agob'un tiyatrosunda Namık Kemal'in Vatan yahut Silistre adlı eserinin temsili sırasında hâsıl olan durumdan istifadeyi düşünen Hüseyin Avni Paşa mabeyne sadrıâzâmın bütün bunlara göz yumduğunu ve veliahd Murad Efendinin adının bu şekilde dillerde dolaşmasına sebeb olduğunu fısıldadı. Neticede Ahmed Esad Paşa sadaretten azlolundu (16 nisan 1873). Ertesi günü de Konya valiliğine tayin edildi. Bu vazifesinde büyük muvaffa-
→

→
kiyet gösterdi. 1874 yılında Beşinci ordu müşiri ve Suriye valisi oldu. Bir sene sonra tekrar Bahriye nazırlığına getirildi. Padişahın teveccühü devam ettiğinden Hüseyin Avni Paşanın yerine ikinci defa sadaret makamına getirildi (26 nisan 1875).

Ahmed Esad Paşa bu sadaretinden, bütçe açığını kapatmak için aldığı fakat pekte faydası olmıyan malî tedbirler yanında Hersek ihtilâlini önliyememesi ve nihayet muhaliflerinin faaliyeti sonunda kısa zamanda azledildi (26 ağustos 1875). Üç gün sonra Ahmed Esad Paşa, Nafia nazırlığına tayin edilmekle beraber yeni sadrıâzâm Mahmud Nedim Paşa onu İstanbul'da tutmak istemiyerek Aydın valiliği ile uzaklaştırdı. Bu memuriyetinde bulunduğu sırada birden bire hastalandı. Hastalığı süratle ağırlaştı. Yapılan tedavilere rağmen henüz kırk yedi yaşında bulunduğu halde vefat etti (28 ekim 1875).

Ahmed Esad Paşanın genç denecek yaşta vefatı, Paris sefaretine tayin edilen Sadık Paşaya verdiği akşam ziyafetinde yediği yemekten ileri geldiği rivayeti yanında yemek esnasında sadık Paşa ile devletin hali hazır durumu hakkında konuşulurken onun söylediği sözlerden teessüre kapılmasına yoranlar olduğu gibi Hüseyin Avni Paşa tarafından zehirlendiği söylentisi de mevcuttur İzmirde Şeyh Seyyid Mükrimüddin dergâhı haziresine defnedilmiştir.

Bilgili, dürüst, namuslu, dirayetli bir devlet adamıydı. Çok süratle yükselmiş, ikbal ve idbarı üst üste tatmış, ne ikbalde iken gurur getirmiş, ne de idbarda iken yeise kapılmıştı. Bu meziyetleri sayesinde kendisinden çok daha yaşlı ve tecrübeli kimselere nazaran büyük bir olgunluk göstermeğe muvaffak olmuştu. Arabca, Rumca, Fransızca, Almanca ve İngilizce bilirdi. İyi kalbli, mütevazı, yumuşak huylu, cömerd, devlete sadık, hamiyet sahibi, mert bir askerdi. Genç yaşta ölümü, devleti müstakbel hizmetlerinden mahrum etmiştir.

ŞİRVANİ-ZÂDE MEHMED RÜŞDİ PAŞA

Büyük ulemadan ve Halvetî tarikatının ulu şeyhlerinden İsmail Siracüddin Efendinin oğludur. Amasya'da 1828 yılında doğmuştur. Babası Şirvan'dan göçüp geldiği için kendisi sonradan Şirvanî-zâde diye anıldı. İlk tahsilini memleketinde babasından ve ağabeysinden gördükten sonra 1850 yılında İstanbul'a geldi. Medrese tahsilini tamamlayıp icazet aldı. 1853 yılında Amasya evkaf müdürlüğü ile devlet hizmetine girdi. Bir yıl sonra istifa
→

→

ederek İstnbul'a döndü. Bab-ı âlide kurulan arazi komisyonuna devama başladı. Bu sırada Âlî ve Fuad Paşalar kendisini tanıyıp takdir ettiler. Fuad Paşa Suriye'ye fevkalâde memuriyetle giderken onu da birlikte götürdü. Dönüşünde Şeyhülislâm Sadeddin Efendiye kendisine Mahreç payesi vermesini sadaret vasıtasiyle rica etti. Sadeddin Efendi, bu isteği haksız olarak reddedince sadrıâzâm Âlî Paşa onu Meclis-i vâlâ üyeliğine tayin ettirdi (1861). İki yıl sonra da, Sadeddin Efendiye inat, vezaretle Suriye valiliği verildi. Mehmed Rüşdî Paşa, bu vazifesinde başarı gösterdi. 1865 yılında Evkaf nezaretine getirildi. Aynı yıl maliye ve Hazine'i Hassa nazırı oldu. Dahiliye nezareti kurulunca bu vazifeye Mehmed Rüşdî Paşa tayin olundu (1869).

Âlî Paşa, Bab-ı âlînin istiklâlini korumak için takib ettiği usule uymadığı ve habersiz saraya gitmesi ve bir gün Vükelâ meclisinde Rumeli demiryollarına ait bir müzakere sırasında sadrıâzâma şiddetle muhalefette bulunması dahiliye nezaretiden azline sebep oldu. 1871 yılında Hazine-i Hassa nazırlığı üstünde kalmak şartiyle Maliye nazırlığına getirildi. Bu sırada Maliye hazinesinden durmadan para isteyen Abdülâziz'le çatıştı. Padişah, kendisinin hemen sürgüne gönderilmesini emrettiyse de, Âlî Paşa bunu önledi. Hazine'i Hassa ve Maliye nezaretlerinden azlolunan Rüşdî Paşa nafia nezaretine ve on beş gün sonra da Divan-ı ahkâm-ı adliye nezaretine tayin olundu.

Mahmud Nedim Paşanın ilk sadaretinde birçok devlet erkânı gibi Şirvanî-zâde Rüşdî Paşa da azlolunup Amasya'ya sürüldü. Mahmud Nedim Paşanın azlinden sonra affedildi. İstanbula dönüşünde Orman ve maadin nazırı oldu. Bu vazifede iki ay kalmadan yine Evkaf nazırlığına tayin edildi. Dört ay sonra da ikinci kere Maliye nazırlığına getirildi. Ahmed Esad Paşanın azli üzerine sadaret mühürü ona verildi (16 nisan 1873).

Sadareti esnasında Mısır hidivinin yeni imtiyazlar koparmak gayesiyle sarfettiği paralardan hissesini alan Şirvanî-zâde Mehmed Rüşdî Paşa'nın bir gün huzurda Midhat Paşanın, devleti içinde bulunduğu çıkmazdan kurtarmak maksadiyle kaleme aldığı lâyihayı ağzından kaçırması ve ayrıca sadarete göz koyan Hüseyin Avni Paşanın padişahı aleyhine doldurması, mevkiinden azline sebeb oldu (13 şubat 1874). Abdülâziz, Maliye hazinesinin darlığını gidermek için kendisinden borç olarak alınan konsolidlerin zamanında iade olunmadığını bahane etmiş ve o gün cuma selâmlığından sonra mühürü aldırmıştı.

→

→

Halbuki konsolidler zamanında iade olunmuş Rüşdî Paşa bunları alırken verdiği senedi geri istetmiş, padişah kızıp bunu kendisine arzeden Başmabeynci Hakkı Beyi:

"Be herif, ben sarraf mıyım?... Benden ne senedi istiyorsun?" diye kovmuş ve sonra onu da görevinden uzaklaştırmıştı.

Şirvanî-zâde Mehmed Rüşdî Paşa önce Haleb valiliği ile İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Bir ay kadar geçmeden Hicaz valiliğine gönderildi. Buranın 38520 kuruş olan maaşını verdirmeyip 20000 kuruş tahsis ettirildi. Ayrıca istemesine rağmen harcırah da verdirmedi.

Şirvanî-zâde Rüşdî Paşa Hicaz'a vardıktan sonra hummaya yakalandı ve 46 yaşında vefat etti (23 eylül 1874).

Rüşdî Paşa süratla yükselmiş üst üste mühim memuriyetlerde bulunmuş, nihayet kısa zamanda sadarete geçmiş, idbarı da ikbali gibi çabuk olmuştur. Kendisi çok mükemmel bir tahsil görmüştü. Zeki, becerikliydi. Yalnız, büyük mevkilere vakitsiz geçtiği için tecrübesi azdı. Bu yüzden birçok falsolar yapmış, yanlış hareketlerde bulunmuş ve neticede tecrübeli düşmanları tarafından altedilmiştir. Kısa zamanda büyük servet edinmenin yolunu bulanlardandır. Paraya, mevkie, ikbale düşkündü. Bunları elde etmek için meşru ve gayri meşru her vasıtaya başvurmaktan çekinmezdi.

HÜSEYİN AVNİ PAŞA

Isparta'nın Doğu-karaağaç kazasına bağlı Avşar nahiyesinin Gelendos köyünde 1820 yılında doğdu. Babası bu köy halkından Odabaşı-zâde Ahmed ağadır. Ahmed Ağa, Eğirdir Beylerinden Hacı Memiş oğullarının uşağı idi. Oğlunun okumasını isteyerek kasabanın medresesine verdi. Bu sırada her memleket eşrafından birinin oğlunun Harbiye mektebine gönderilmesi emredildi. Ahmed Ağanın efendisi kendi çocuklarını kurtarmak için Hüseyini gönderdi. O da böylece İstanbul'a geldi. Evvelâ bir müddet Mahmud Paşa medresesinde okudu. Sonra Maçka'daki Harbiye mektebine girdi. (1836). Bununla beraber, sadece medrese tahsilini tamamlamak için İstanbul'a gelmiş, Çorlu'lu Ali Paşa medresesinde müderris olan dayısının yanına sığınmış, ondan Arabca okumuş, Kur'an hıfzına başlamış, dayısı evlenip medresyi terkettiği için ortada kalmış ve Harbiye mektebine kaydolunan bir hemşehrisine rastlayıp onun delâletiyle bu mektebe yazılmış olduğu rivayet edilmiştir (birinci rivayet Isparta'da incelemeler yapan Hikmet Turhan Dağlıoğlu'nun

→

→

ikinci rivayet İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ındır).

Mektebe girdikten sekiz ay sonra onbaşı, 1839 yılında başçavuş ve üç yıl sonra mülâzım (teğmen) oldu. 1847 yılında Erkânı Harbiye (kurmay) sınıfına alındı. 1848 yılında Erkânı Harb yüzbaşılığına yükseldi. Bir yıl sonra da kolağası olarak diploma aldı. Harbiye mektebine öğretmen tayin olundu. Dört yıl sonra binbaşılığa terfi etti. Bir yıl sonra kaymakam (yarbay) rütbesiyle Şumnu'ya gönderildi. Rus savaşı başladığı zaman orada bulunuyordu. Kalafat'taki istihkâmların inşasına nezaret ettiği sırada Çatana köyüne inen Rus askerine karşı taarruza geçerek parlak bir zafer kazandı. Bunun üzerine miralaylığa (albay) yükseltildi. Kısa zaman sonra da liva (general) rütbesiyle Anadolu ordusu Erkânı Harb reisliğine (kurmay başkanı) tâyin edildi. Burada alınacak müdafaa tertiblerinde İngiliz Vilyams Paşa ile anlaşamadıklarından geri alınıp Kırım'a gönderilen ordunun Erkânı Harbiye reisliğine getirildi (1855). Barıştan sonra Doğu hududunu tayin edecek komisyonun başkanlığında bulundu. Sonra İstanbul'a döndü. Karadağ ihtilâli sırasında Grohovo savaşının kaybedilmesi üzerine oradaki ordunun Erkânı Harbiye reisliğine, sonra da sınır tahdidi komisyonuna memur edilmiştir. Dönüşte Harbiye mektebi nazırı oldu. 1861 yılında Erkânı Harbiye reisliği bu vazifesine eklendi. 1862 tarihinde tekrar alevlenen Karadağ isyanını yatıştırma görevi verildi. Aynı zamanda ferikliğe yükseltildi. 1863 yılında Dar-ı Şurayı Askerî reisi oldu. Bundan sonra Fuad Paşaya intisab edip onun hamayesini gördü. Fuad Paşaya Seraskerlikle birlikte sadaret verilince Serasker kaymakamlığına getirildi (1 haziran 1863). Aynı zamanda Hassa müşirliği de verildi. 1865 yılında bu vazifelerinden azledildi. Yanya ve Tırhala kumandanlığı ile İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Bu azle, saraya mensub bazı kadınlarla alâkadar oluşunun sebeb olduğu rivayet edilmiştir. Fuad Paşanın azlinden sonra ise, adı sanı unutuldu.

Âlî Paşa, Girid'e memur edildiği zaman Fuad Paşa ona Hüseyin Avni Paşayı tavsiye etti. Bunun üzerine Girid harekâtında kullanıldı. Sonra Girid kumandanlığı verildi (1867). Ertesi yıl Seraskerliğe tayin olundu. Mahmud Nedim Paşanın ilk sadaretinde azledilip rütbe ve nişanları alınarak ve hattâ yalısı müsadere edilerek Isparta'ya sürüldü (7 eylül 1871). Sürgün emri kendisine tebliğ edildiği zaman ağır hasta bulunuyordu. Doktorların bütün itirazlarına rağmen Abdülâziz sürgünün birkaç gün geri bırakılmasını güçlükle kabul etti. Padişahın bu hiddetinin

→

→

onun yine bazı saray kadınlarına karşı duyduğu alâkada, cuma selâmlığında Dolmabahçe'de araba içinde alayda bulunan harem mensublarına söz ve göz atmasından doğduğu ileri sürülmüştür.

Kendisini himaye eden Âlî Paşa vefatından birkaç gün evvel onunla görüşerek sadarete Mahmud Nedim Paşanın gelmesi ihtimalinden bahsedip elbirliğiyle çalışmasına dair tavsiyelerde bulunmuş, Âlî Paşa vefat edince sadaretin kime verilmesinin doğru olacağına dair Abdülâziz'in fikrini sorduğu sırada, bu makama Mahmud Nedim Paşa geçerse kendilerini sürgün ettireceğini Mabeyn Başkâtibi Emin Beye söylemiş ve hakikaten dediği çıkmıştır. Hüseyin Avni Paşanın Abdülâziz'e sonsuz kin ve düşmanlığı bu sürgün hâdisesi ile başlamış ve gittikçe artmıştır.

Hüseyin Avni Paşa, on bir ay sürgün kaldıktan sonra affedildi. İstanbul'a dönüşünde yalısı iade olundu. 1872 yılında Aydın valiliğine gönderildi. İki ay geçmeden Bahriye nazırlığına tayin edildi. Serasker Ahmed Said Paşanın sadaretinde ikinci defa olarak Seraskerlik verildi (5 şubat 1873). Bir sene bu vazifeyi gördükten sonra, 13 şubat 1874 tarihinde Seraskerlik üzerinde kalmak şartiyle sadrıâzâm oldu. Fakat bu makamında fazla kalamıyarak, Padişahtan yeni imtiyazlar koparmak isteyen Mısır hidiv'inin bunda muvaffak olamayışını Hüseyin Avni Paşadan bilmesi ve adamları vasıtasile Paşa aleyhine çalışması, bilhassa kızını evlendirmesi dolayısiyle yaptığı düğünün masraf ve ihtişamının dillerde gezdiği ve halk üzerinde kötü bir tesir uyandırdığı aynı vasıta ile fısıldanması, diğer düşmanlarının ise her gün kötülük ve yolsuzluklarını saraya duyurmalarıydı. Bu arada Bahriye nazırı Ahmed Said Paşanın mabeyne maliye hazinesinin büyük açığı olduğunu, bu gidişle iflasın muhakkak bulunduğunu söylemesi Hüseyin Avni Paşa'nın azline sebeb olmuştur (25 nisan 1875).

Hüseyin Avni Paşa, azlinden birkaç gün sonra tekrar Aydın valiliğine tayin edildi. İzmir'e vardığı zaman rahatsızlandığından Fransa kaplıcalarında tedavi olunmak için memuriyetinden affını rica etti. Bu isteği kabul olundu. Bir müddet Fransa ve İngiltere'de bulunduktan sonra 26 haziran 1875 tarihinde Konya valiliğine tayin edildi.

Hüseyin Avni Paşa İngiltere'yi ziyaret ettiği sırada Rusya politikasına meyleden Abdülâziz'den memnun bulunmıyan İngiliz ricaliyle görüşmüş ve onların padişahın memleketlerini ziyareti sırasında yanında görüp tanıdıkla-

→

(İsmail Hakkı Uzunçarşılı; Midhat ve Rüştü Paşaların tevkiflerine dair vesikalar, S: 54). Bütün bunlardan anlaşılacağı gibi, Abdülâziz'in hal'i herkes tarafından âdeta beklenir ve istenir bir hale gelmiş, hakkındaki hoşnutsuzluk son dereceyi bulmuştu.

Bu arada, Peretvniyal Valide Sultan, Cevher ağa vasıtasiyle haber göndererek Midhat Paşayı dâvet etti. Paşa, Cevher Ağanın Kadıköy'ündeki bağına gitti. Ağa kendisine: «Valide Sultan selâm etti. Mütalâanızı havi bir lâyiha istiyor» dedi. Midhat Paşa: «Şimdiye kadar pek çok lâyiha takdim ettim. Hiç birine itibar edilmedi. Halbuki ortalık günden güne fenalaşıyor. Size yazacağım lâyihanın hemen hükmünü icra ettirmeyi taahhüd ederseniz yazar gönderirim» karşılığını verdi. Cevher Ağa bunu kabul etti. Midhat Paşa bir gün uğraşarak dört beş maddelik lâyihayı yazıp takdim etti. O gün

→

rı ve pek beğendikleri veliahd Murad Efendinin Abdülâziz'in yerine Osmanlı tahtına geçmesi hususunda düşüncelerini yoklamış, zemini gayet müsait bulmuştu. Kendisinin İngiltere siyasî ricaliyle bazı gizli müzakerelerde bulunduğu duyulduğundan Abdülâziz bundan kuşkulanarak Konya valiliği ile uzaklaştırmayı uygun görmüştü. Emir, Avrupa'da bulunduğu sırada kendisine telgrafla tebliğ edilip derhal geri dönmesi bildirilmişse de, Hüseyin Avni Paşa epey ayak sürüdükten sonra dönmüştür. İstanbul'a varınca saraydaki bazı taraftarlarının gayretiyle Konya'ya gitmekten kurtuldu ve Hersek meselesinin ehemmiyet kesbetmesi üzerine tekrar Seraskerliğe getirildi (21 ağustos 1875). Hersek ihtilâlinin yatıştırılması için Sırbistan'a asker sevkinde haklı olarak ısrar ettiğinden Rus elçisi İgnatiyef'in telkiniyle 1 ekim 1875 tarihinde azlolundu. Hüseyin Avni Paşa, azlinden sonra hemen Selânik valiliğine tayin edildi. Hazırlıklarını yaparken Süleymaniye civarındaki konağı yandı. Bu konak, fevkalâde süs ve ihtişamı, emsalsiz möblesi, antika eşyası ve çok değerli kütübhanesiyle meşhurdu. Rüşvet almakla ve irtikâbla pek dile düşmüş olduğu için çok kimse kazayı ilâhî bir ceza şeklinde tefsir etti. Yangından on gün sonra Selânikten vazgeçilip Hüdavendigâr vilâyetine tayin olundu ve bir an evvel hareket etmesi bildirildi (21 ocak 1876). İstanbul hâdiselerinden sonra sadarete Mütercim Rüşdî Paşa geçince Hüseyin Avni Paşa da İstanbul'a davet olunarak Seraskerliğe getirilmiştir (29 nisan 1876).

Bu olaydan sonra Abdülâziz'i hal'ederek yerine Beşinci Murad'ı geçirdiler. Az sonra da eski padişahın ölmesi, Hüseyin Avni Paşayı büsbütün memnun etti. Böylece, şahsına karşı büyük bir kin ve gayz beslemekte olduğu Abdülâziz böylece kendisi için tamamen zararsız bir hale gelmişti.

Hüseyin Avni Paşa bütün bu işleri memlekette, Midhat Paşanın tasarladığı meşrutiyet rejimini kurmak için değil, yalnız Abdülâziz'i hal'edip ondan öcünü almak gayesiyle yapmıştı.

Hüseyin Avni Paşa, belki bir müd-

→

det sonra sadaret mevkiine bile geçmeyi düşünüyordu. Buna vakit bulamadan Hasan adlı bir kolağası tarafından öldürüldü (15/16 haziran 1876).

Hüseyin Avni Paşa, mesleğinde bilgili, değerli, teşkilâtçı ve cesur bir askerdi. Ancak, son derece istibdada meyyal, mağrur, alaycı, bencil, kindar ve inatçıydı. Rüşvet ve irtikâbla, bilhassa Avrupa'dan ağır faizlerle alınmış paralarla satın alınan askeri malzeme dolayısiyle elde ettiği gayri meşru komisyonlarla büyük bir servet sahibi olmuştu. Nefsi için her şeyi meşru görür, kendi şahsî çıkar ve ikbalinden başka bir şey düşünmezdi. Cüretkâr, ve son derece pervasız olduğunu çağdaş devlet adamları nakletmişlerdir.

AHMED ESAD PAŞA
(İkinci sadareti)

MAHMUD NEDİM PAŞA
(İkinci sadareti)

MÜTERCİM RÜŞDİ PAŞA
(Dördüncü sadareti)

Bibliyografya : Lutfî; Tarih. Ali Fuad; Rical-i Mühimme-i siyasiye. Fatma Aliye; Ahmed Cevdet Paşa ve zamanı. Ahmed Rıfat Efendi; Verdül-hakayik. Ahmed Midhat; Üss-ı İnkılâb. Süleyman Paşa; Hiss-i İnkılâb. Hayrüddin; Vesaik-i tarihiye ve siyasiye. Cevdet Paşa; Tezâkir. Cevdet Paşa; Maruzat. Ebüzziya Tevfik; Yeni Osmanlılar tarihi. Ziya Paşa; Zafernâme şerhi. Ziya Paşa; Veraset mektupları. Mehmed Memduh Paşa; Esvatıs - Sudur. Faik Memduh Paşa; Mir'at-ı şuunat. Mahmud Celâlüddin Paşa; Mir'at-ı Hakikat. Abdürrahman Şeref; Tarih musahabeleri. Takvim-i Vekayi. Ceride-i Havadis. Ali Haydar Midhat; Midhat Paşa "Tabsara-i İbret ve Mir'at-ı Hayret". M. Galib ve A. Rıza; Onüçüncü Asr-ı hicride Osmanlı ricali. Basiretçi Ali; Yarım asırlık vekai-i mühimme. İbnülemin Mahmud Kemal İnal; Son Sadrazamlar. İ. M. Kemal İnal; Son Asır Türk Şairleri. Charles Mismer; Souvenir du Monde Musulman. Ed. Engehardt; La Turquie et le Tanzimat. L. Garday; Voyage du Sultan Abdulaziz de Stanbul au Caire.

Vükelâ toplantısı olacağından Babıâliye gitti. Hüseyin Avni Paşa kendisini görerek bütün tertibatın tamamlanmış olduğunu haber verdi. Midhat Paşa, son derece iyi niyetli bir zat olduğundan işin mümkünse patırdısız düzelmesine taraftar bulunuyordu. Son yazdığı lâyiha kabul edilirse, esasen Abdülâziz'in hal'ine hacet kalmıyacaktı. Kendisi bu konuda, şahsî kin ve düşmanlık hisleriyle değil, sadece vatanseverlik duygularıyle hareket ettiğini ve lâyihanın kabul ve tatbik edileceğini de umduğu için Hüseyin Avni Paşa: «O şekil caiz değildir» diyerek işin geri bırakılmasını anlattı. Konağına dönüşünde Valide Sultandan bir tezkere geldi. Pertevniyal Sultan bunda: «Lâyihayı okudum, beğendim. İnşallah icra olunur» diyordu. Lâkin, lâyihayı Padişahın gördüğüne dair bir şey söylemiyordu. Midhat Paşa, böylece bunun Abdülâziz'e takdimine cesaret edilememiş olduğunu anladı.

Midhat Paşa yine sorgusu sırasında ulema ve ordunun kat'î kararı üzerine bu işin artık durdurulmaz hale geldiğini, Cumartesi (27 mayıs 1876) günü bu işin Çarşamba günü yapılmasına karar verildiğini, sonra Hayrullah Efendi ile Hüseyin Avni Paşanın görüşerek bir gün evveline aldıklarını ve Hasan Hayrullah Efendinin kendisine bu şekilde gelip haber verdiğini söylemiştir (İ. H. Uzunçarşılı; Midhat ve Rüştü Paşaların tevkiflerine dair vesikalar, S: 55).

Hal' kararının tatbike konulması

Hal' hâdisesinin teferruatı son defa 26 mayıs 1876 Cuma günü akşamı Serasker Hüseyin Avni Paşanın Paşalimanı'ndaki yalısında toplanan Hüseyin Avni, Redif ve Süleyma Paşalar arasında görüşülüp kararlaştırılmış ve tarih olarak 31 mayıs Çarşamba günü seçilmişti.

Ertesi günü Hüseyin Avni Paşa imtihanlar bahanesiyle Harbiye Mektebine gelerek Süleyman Paşa ile görüştü. Süleyman Paşa bu sırada Miralay Ahmed Hıfzı, Kolağası Bedri ve Rıfat Beyleri Seraskere takdim ederek bu işe hazır bulunduklarını söyledi.

Süleyman Paşa bundan sonra Dolmabahçe Sarayı civarındaki Gümüşsuyu kışlasıyle Taşkışlada bulunan birliklerin güvendiği subaylarını çağırtıp meseleyi kendilerine açtı ve istenildiği zaman saray üzerine hareket edilmesini bildirdi. Bu birliklerle Harbiye talebesine gerekli cephaneyi talim bahanesiyle verdirdi. Diğer taraftan Hüseyin Avni Paşa da Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşayı donanma sandallarıyle Dolmabahçe Sarayını denizden sarmağa memur etti. Harekât başladıktan sonra eğer saray tarafından karşı koyan zuhur eder ve silâhlı mukavemet olursa bunu gidermek için saray karşısında demirli bulunan zırhlı donanma kumandanı Arif Paşaya gerekli emirler verildiği gibi, Dolmabahçeye bakan yakın tepelere de gizlice toplar yerleştirildi.

Böylece hal' işine kat'î şekilde karar verildiği ve bütün tertibat alındığı sırada Midhat Paşa bu kararın devletin en ileri gelenlerinden pek mahdut kimseler arasında kalmasını doğru görmeyerek bazı vezirlerle görüşmeler yapmayı uygun buldu. Yüksek Meclise memur Namık Paşaya giderek: «Abdülâziz Hanı hal'etmedikçe devletin ıslahı kabil değildir. İcabedenlerle ittifak hasıl oldu. Sen nasıl harekette bulunacaksın?» diye sormuş ve ondan: «Sokağa çıkıp halkı başıma toplayacak değilim ya... İlâhî mukadderat ne ise zuhur eder» cevabını almıştı (İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal; Sultan Aziz'e dair, T.O.E.M. 15/177).

28 mayıs 1876 Pazar günü Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa ile görüştükten sonra o akşam Süleyman Paşayı yalısına çağırttı. Hal' zamanı yaklaştıkça Seraskerin endişesi artmış ve bu iş başarılamazsa uğramaları muhtemel ve hattâ muhakkak olan âkıbet kendisini düşündürmeğe başlamıştı. O zaman Abdülâziz'i hal'etmeden Murad Efendiyi iclâs etmenin doğru olamıyacağını kestirip Abdülâziz'in ise saraydan zorla almarak başka yere götürülmesi de hâdiselere sebep olabileceğinden Süleyman Paşaya Hünkârın bir hafta sonraki Pazar günü tekrar Yıldız köşküne gitmek ihtimali bulunduğunu, o zaman kendisinin bir tabur askerle köşkü sarmasını ve yanına alacağı on, on beş tabancalı subayla Padişahı tehdid ederek zararsız hale getirmesini, bu sırada da Murad Efendinin dairesinden çıkarılıp biat için Topkapı Sarayına götürülmesini teklif etti. Eğer Abdülâziz o hafta Yıldız köşküne gitmeyecek olursa, şimdiki teşebbüse o zaman geçilebileceğini de ilâve etti.

Süleyman Paşa, bunu tehlikeli buldu. Bu kadar tertibat alındıktan sonra mesele geri kalırsa duyulması ihtimali büyüktü. Bunun üzerine, yine eski plâna dönüldü.

29 mayıs 1876 Pazartesi günü sabahleyin Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi Serasker Kapısına geldi ve âdet olduğu üzere Hüseyin Avni Paşa tarafından karşılandı. Odaya girdikleri zaman Yusuf İzzeddin Efendi, Seraskere oturmasını söyledi. Hüseyin Avni Paşa işi olduğunu söyleyerek mazaret beyan etti. Şehzade ısrarda bulununca oturdu. Yusuf İzzeddin Efendi, büyük annesini kastederek: «Bu hatun senden ne ister? Sen Murad Efendi ile muhabere ediyormuşsun diye çekiştiriyor!» dedi.

Serasker, bu fırsattan faydalanarak: «Mahmud Nedim Paşa yine Sadrıâzam olacakmış ve büyük valideniz azlinden sonra

hatırını sormak için birisini göndermiş» diye ağız aradı. Şehzade, bunu tasdik etti.

Hüseyin Avni Paşa, bunun üzerine telâşa kapılarak o gün bazı resmî işler için gelmiş bulunan Hünkârın Başkâtibi Âtıf Beye, Mahmud Nedim Paşanın tekrar Sadarete getirileceğinin doğru olup olmadığını sordu. Âtıf Bey, bunun aslının olmadığını söylediyse de, Hüseyin Avni Paşa kani olmadı. Âtıf Beye: «Yarın burada Vükelâ Meclisi toplanacak. Buna da sebep bazı askerî meselelerin müzakeresi, bir de Rusya Hariciye Nazırının bugünkü durum hakkında kaleme aldığı lâyihaya karşılık gerekli tedbirlerin alınmasıdır» dedi. Sonra Serasker Kapısından ayrılıp Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendinin Kuruçeşme'de bulunan yalısına giderek orada Midhat ve Rüştü Paşalarla görüştü. Sonra Sadrıâzam geç vakit Babıâliye geldi. İş için yanına giren Mektupçuya ertesi gün Serasker Kapısında umumî bir meclis yapılmasını, hazinede çok darlık olduğunu, askerin para istediğini, buna çare aranılacağını söyledi ve: «Serasker Paşa, defterler verecekti. Acaba hazırlayabildi mi?» diye sordu.

Saat yediye doğru Seraskerlikten bir yaver gelip kulağına bir şey söyledi. Mütercim Rüştü Paşanın yüzü değişerek Mektupçuya: «Defterler yapılmış. Yarın Serasker Kapısında meclis olacaktır. İcabeden tezkereleri şimdiden yazın!» dedi.

Hal'in bir gün önce uygulanması

Halbuki, yaverin getirdiği haber, hal' işinin Çarşambadan Salıya alındığı idi. Süleyman Paşa da bundan haberli olmadığı için bütün gizli hazırlıkları Çarşambaya göre yapmıştı. Hüseyin Avni Paşa ona da bir yaver gönderip durumu bildirdi. Buna göre hareket, Salı günü saat 12.30 da olacaktı. Veliahd, sesizce saraydan çıkarak Serasker Kapısına gelecek ve kendisine orada biat edilecekti.

Serasker, Midhat Paşaya da bu haberin ulaştırılmasını ve Ziya Bey vasıtasıyle Murad Efendinin de yeni durumdan haberdar edilmesini istedi. Çünkü Veliahd de işin Çarşamba günü olacağını biliyordu. Ziya Bey Süleyman Paşaya Murad Efendinin bunu kabul edeceğini sanmadığını, bununla beraber Kapolyon Efendi vasıtasıyle haberin ulaştırılacağını söyledi. Süleyman Paşa da Serasker Kapısına gelip Ziya Beyin sözlerini naklettiyse de, Hüseyin Avni Paşa fikrinde ısrar etti. Süleyman Paşa, oradan ayrılıp Midhat Paşanın konağına gittiği zaman Paşayı Ziya Bey ve Kapolyon Efendi ile münakaşa halinde buldu. Süleyman Paşa da ordunun mümkün olduğu kadar işe karıştırılmaması fikrindeydi. Ona göre, Murad Efendi dairesinden çıkıp doğru Serasker Kapısına gelmeli, kendisine orada biat olunmalıydı. Kapolyon Efendi, Veliahdin saraydan çıkıp öyle kendiliğinden Serasker Kapısına gidemiyeceğini, gitmek niyetinde olsa bile Padişah tarafından engel olunursa yine askerin müdahalesi gerekeceğini, üstelik asker ve ahali tarafından alınmadan saraydan çıkmasının çirkin ve Avrupa'ya karşı ayıp olacağını ileri sürüyor ve Murad Efendinin: «Ben bir kere saraydan alındıktan sonra artık bir daha içeri giremem (yâni Padişah olmadıkça saraya dönemem)» dediğini tekrarlayıp duruyordu.

Süleyman Paşa, dayanamıyarak müdahalede bulundu: «Bizim Sultan Aziz'in şahsına hiç bir düşmanlığımız yok. Ben belki kendilerinden lûtuf da gördüm. Murad Efendi Hazretlerinden de şahsî bir menfaat talebinde veya ümidinde değilim. Bu işe sadece milleti görünen tehlikeden kurtarmak *için teşebbüs olunuyor. Kendileri de bu mil*letin bir ferdidir. Biz bu kadar fedakârlık gösteriyoruz. Bir kısmını da onlar üzerlerine alsınlar» dedi (Süleyman Paşa; Hiss-i İnkılâb, S: 23).

Ziya Paşa ile Kapolyon Efendi ise, Veliahdin mutlaka asker vasıtasıyle aldırılmasında ısrar ediyorlardı. Ancak Süleyman Paşa: «Efendi Hazretlerini gündüz gelip askerle almak pek tehlikelidir» diyerek göze alınacak bu tehlikeye karşılık maksada varılırsa ne gibi faydalar sağlanacağını sorup, hiç olmazsa Veliahdin meşrutiyeti kabul edeceğini şimdiden taahhüd etmesini ortaya attı. Midhat Paşa ciddiyetle: «Maksadımız bir müstebidi kaldırıp yerine başka bir müstebidi koymak değildir. Elbette böyle olacaktır. Cülûsları anında bir Hatt-ı Hümayun neşrederler. O arzu hasıl olur!» karşılığını verdi.

Sonunda, sarayın erken saatlerde askerle kuşatılması ve Veliahdin mümkün olduğu kadar gürültüsüzce çıkarılması, bu olmadığı takdirde kuvvetlerin müdahalesi kararlaştırıldı.

Hüseyin Avni Paşayı telâşa sevkedip meseleyi bir gün evveline almasına sebep olan hâdise işe şuydu: 29 mayıs Pazartesi günü redif askerlerini getirmiş bulunan Sultaniye vapuru, Dolmabahçe Sarayının önünde demirlemiş bulunuyordu. Bu askerin nereye yerleştirileceği işiyle Abdülâziz bizzat meşgul olmuş ve hattâ bir ara: «Serasker geldi mi?» diye sormuştu. Başmabeyinci Hafız Mehmed Bey, Padişahın onu istediğini sanıp vapurdaki asker hakkında bilgi vermek üzere saraya gelmesini Hüseyin Avni Paşaya bildirdi.

O gün, hava çok fena idi. Yağmur şiddetle yağıyor, sokaklarda seller akıyor, rüzgârın şiddetinden yer yer ağaçlar devrilmiş bulunuyordu. Serasker Selimiye'de askeri

yerleştirmekle meşguldü. Bu iş sona erince geleceğini söyledi. Aslında ise, bu dâvetten kuşkulanmıştı. Bu yüzden gelmeyip yalısına döndü. İkinci dâvet haberini getiren yaverе: «Askerin yerleştirilmesi sona ermedi. Ayni zamanda yağmur şiddetle yağıyor. Bu akşam gelemiyeceğim, artık yarın gelirim.» dedi. Hafız Mehmed Bey, hayretler içinde kaldı. Padişah tarafından vâki bir dâvete böyle karşılık verilmez, hemen gelinirdi. Yaver üstelik: «Seraskerin bu akşam hali ve tavırları başka zamanlardakine benzemiyordu. Kendisine irade tebliğ ettiğim zaman daima yumuşaklıkla cevap verirdi. Bugün vekar ve azametle konuştu» demişti. Hafız Mehmed Bey: «Serasker dört kadeh fazla içmiş olacak... Bunun için gelemiyor demektir. Efendimiz de hareme teşrif ettiler. Sabahla akşamın farkı yok. Yarın gelir!» diyerek işi geçiştirdi

İşte, Hüseyin Avni Paşa bu yüzden kuşkulanmış, durumun sezildiği şüphesine düşmüş ve meselenin daha evvel olmasına karar vermişti. Böylece, Çarşamba günü 12.30 da yapılması kararlaştırılan teşebbüs önce 12 saat evvele, sonra gündüz uygun görülmeyerek yalnız yedi saat evvele, 4.30 a, yani güneşin doğuşundan bir iki dakika önceye alınmıştı. Hüseyin Avni Paşa, Redif ve Süleyman Paşalarla son bir görüşme daha yaptı. Teşebbüsün mutlaka haber alındığını sanıyordu. Bununla beraber, artık ok yaydan çıkmıştı. İstanbul'un her yerle telgraf muhaberesinin derhal kesilmesine karar verilerek herkes vazifesinin başına gitti. Hüseyin Avni Paşa, şiddetli yağmur ve fırtına altında üç çifte kayıkla yola çıktı. Maksadı Sadrıâzamın Bebek'teki yalısına giderek son durumu kendisine bildirmekti. Lâkin akıntıyı aşamadı. Sandalının kürekleri kırıldı. Zorlukla kıyıya varıp yaya olarak Sadrıâzamın yalısına gitti Onunla görüşüp endişelerinden bahsetti. Bunun üzerine bir beş çifteye binip birlikte Seraskerin yalısına döndüler. Gece vakti Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa da dâvet edildi. Ayni zamanda sabaha karşı harekete geçileceği hakkında Midhat Paşaya gizlice haber gönderildi.

Askerî harekât kararlaşan vakitte başlamış bulunuyordu.

Telgraf haberleşmesinin kesildiğini gören Rus Elçisi İgnatiyef, bir şeyler olduğunu hissederek ortalığı karıştırmak için hemen muhafız Karadağlıları, Büyükdere çarşısına gönderip: «Istanbul'da halk ayaklanmış... Çarpışma varmış!» diye ortalığı ayaağ kaldırmak istedi. Bunun üzerine hemen bir bölük asker gönderilip emniyet temin edildi.

Abdülâziz ise. aslında hiç bir şeyden şüphelenmemiş, hattâ Seraskerin gelmemesi üzerinde bile durmamış ve akşam namazından sonra dairesine çekilmişti.

Murad Efendinin saraydan alınması

Harekât başlarken Bahriye Nazırı Kayserili Ahmet Paşa donanmanın başında bulunmak için Seraskerin yalısından zırhlı Mes'udiye savaş gemisine, Sadrıâzam ise Serasker Kapısına gitmiş, Hüseyin Avni Paşa da bir çatana ile Fındıklı'ya geçmişti. Bahriye Nazırı, karakol sandallarını hemen harekete geçirip sarayı denizden abluka altına aldırdı. Serasker ise. Fındıklı'da haber bekliyordu. Nihayet askerin sarayı sardığı haberi gelince, hazır bulunan arabaya binip yola çıktı.

Saray, durum kendilerine izah edilmiş bulunan üç tabur askerle, Veliahd dairesi Harbiye talebesiyle sarılmıştı. Bu sırada güneş doğmak üzere bulunuyordu. Süleyman Paşa, iki bölük askerle Veliahd dairesinin sabah namazına çıkacaklar için açık bulunan dış kapısından girip askeri sağa sola yerleştirdikten sonra ilerledi. İç kapı önünde rastladığı Murad Efendinin adamlarından bir kaç kişi ile harem ağasına: «Kapıyı açın, efendimizi isterim» dedi. Onlar, biraz tereddütten sonra kapıyı açmağa çalıştılar. Telâş içinde bulunan Süleyman Paşa: «Çabuk olunuz, Efendimize haber veriniz. Dışarı teşrif buyursunlar!» diye bağırdı. Kapı açıldı. İçeri girildi. Bu sırada hâdisenin öne alındığını bilmeyen Veliahd Murad Efendi dairesinde uykuda bulunuyordu. Ağalar vasıtasıyle kapısının önünde yatan hazinedar usta kendisini uyandırdı. Süleyman Paşa rütbe işaretini taşımadığı için kendisini tanımamışlardı. Murad Efendiye: «Bir Binbaşı sizi istiyor!» dediler. Veliahdin aklına ilk gelen, hâdisenin duyulması ve kendisinin tevkife gelinmiş olmasıydı. Bu yüzden çok heyecanlandı: «İçeri gelsin, bakalım görelim kimdir? Sonra çıkarım» dedi.

Süleyman Paşa çok acele ettiği halde, bu suretle işi geciktiren teferruattan sıkılmakla beraber, bunu kabul zorunda kaldı, Ancak: «Belki efendi korkar!» diyerek tabancasını çıkarmasını da rica ettiler. Süleyman Paşa, Veliahdin yanına girdiği zaman, annesi de başı örtülü buluduğu halde, arkasında duruyordu. Veliahdin lalası: «Bu Süleyman Paşadır» diye onu tanıttı, Paşa da Murad Efendiyi selâmlayıp: «Buyurun, teşrifinize intizar ediyoruz. Asker sizi bekliyor» dedi. Veliahd, büyük bir telâş ve heyecan içinde bulunuyordu. Süleyman Paşanın arkasından bahçeye inmeden evvel Abdülhamid Efendiye: «Beni alıp götürüyorlar. Birader benim daireye gelsin!» diye haber gönderdi. Aşağıdaki iki bölük asker, sert bir kumanda ile selâmına durdular. Süleyman

Paşa önde olduğu halde, bunlarla sarılı bir şekilde dış kapıdan çıktı. Dış kapıyı tutmuş olan karakollar da kendisini selâmladılar. Süleyman Paşa, dışarı çıkılır çıkılmaz kılıcını çekerek askerin başına geçti. Buradaki askerle Harbiye talebesi hemen selâm vaziyetini almışlardı.

Murad Efendinin biat için Serasker Kapısına götürülmesi

Murad Efendi, Dolmabahçe karakoluna doğru yirmi beş, otuz adım kadar ilerlediği sırada Hüseyin Avni Paşa araba ile yetişti. Aleyhdarlarına göre kibir ve azametinden, taraf tutmayanlara göre ise sadece korku ve telâşından arabadan inmeyerek Veliahdi yanına dâvet etti. Süleyman Paşayı sarayın muhafazasına memur edip kendisi Veliahdle birlikte yola çıktı. Arabaya binerken ağalarından biri Murad Efendiye bir tabanca vermişti. Hüseyin Avni Paşa da kendi tabancasını verip: «Eğer hayatınız tehlikeye düşerse bununla evvelâ beni öldürünüz» dedi. Murad Efendi, bütün bu hallerden ürküyor, korkusu fena halde artıyordu. Dolmabahçe karakolunun önünde bir an duruldu. Burada bulunan Redif Paşa, Murad Efendiye tazimlerini sundu. Sonra tekrar yola çıkıldı. Tam Dolmabahçe kordonu geçilirken, oraya konmuş beşinci ordunun türkçe bilmeyen askerleri, süngülerini atların göğsüne dayayıp: «Yasak!» diyerek arabayı durdurdular. Hemen arapça bilen bir subay müdahale edip yol açtı. Ancak, Veliahd yeniden heyecanlanmış bulunuyordu. Dolmabahçe camii rıhtımında arabadan inilerek hazır bekleyen bir üç çifte kayığa binildi. Biraz açıkta Hüseyin Avni Paşanın beş çiftelisine geçildi. Rüzgâr şiddetle esiyor ve yağmur durmadan yağıyordu. Sular, beş çifteyi zırhlı gemilerden birisine doğru sürükledi. Murad Efendi, yeniden ürktü. Nihayet, Salıpazarı önünde devriye gezen bir tersane çatanasına aktarma edilip Sirkeci iskelesine gelindi. Karaya ayak basılınca Hüseyin Avni Paşa, Istanbul tarafına salimen varıldığının yeni Valide Sultana bildirilmesi için Süleyman Paşaya haber gönderdi. Sirkeci'de dikkati çekmemek için ayrıca araba hazırlanmamıştı. Hüseyin Avni Paşa ile Murad Efendi bu yüzden bir kira arabasına binip yola düzüldüler.

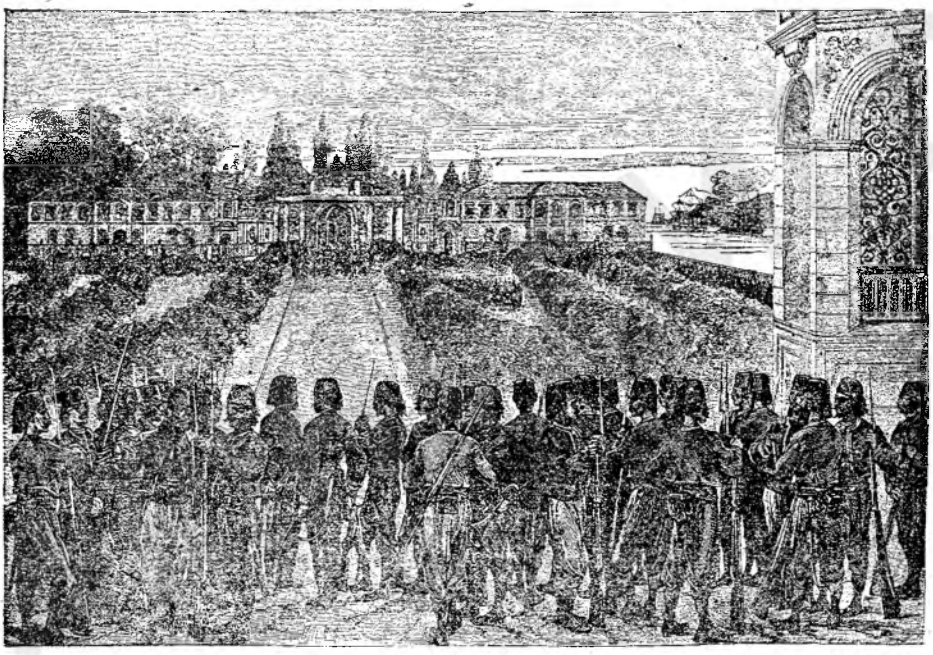

Sultan Abdülâziz'in hal'i sırasında Dolmabahçe Sarayında alınan askerî tertibat
(Zamanında batı mecmualarında çıkmış resimlerden)

Yeni Padişaha biat ediliş ve Abdülaziz'in hal'ine alınan fetva

Serasker Kapısına varıldığı zaman Murad Efendi üstüste gelen hâdiseler ve çıkan aksilikler yüzünden maddeten pek yorgun ve mânen perişan bir halde bulunuyordu. Serasker Kapısında ise, başta Sadrıâzam Mütercim Rüştü Paşa bulunduğu halde. Midhat Paşa, Namık Paşa ve Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi Veliahdin gelişini büyük bir merak ve heyecan içinde bekliyorlardı. Araba görününce koşup kendisini karşıladılar ve Serasker Kapısında hükümdara mahsus olan daireye aldılar. Orada hemen kendisine biat ettiler. Vak'ayı haber alan diğer Vükelâ ve devlet ricali de biat için Serasker Kapısına gelmeğe başladılar. Bunlar arasında bulunan Mekke Şerifi Abdülmuttalib Efendinin hatırlatması üzerine, biat merasimi aralanır gibi olduğu bir sırada Abdülâziz'in hal'ine dair olan fetva okundu.

Bu fetvanın metni şudur:

«Emirül-mü'minin olan Zeyd muhtelbiş-şuur ve umur-ı siyasiyeden bî behre olup emvâl-i miriyeyi mülk ve milletin takat ve tahammül edemiyeceği mertebe masârif-i nefsâniyelerine sarf ve umur-ı diniyye ve dünyeviyyeyi ihlâl ve teşviş ve mülk ve milleti tahrib edip bakası mülk ve millet hakkında muzir olsa hal'i lâzım olur mu? Beyan buyurula. El-cevâb Allahü teâlâ a'lem, olur» (İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal; Sultan Abdülâziz'e dair, T.O.E.M. 15/177).

(Bu fetvanın bugünkü dil ile ifade şekli şudur: Müminlerin emiri olan kimse şuuru bozuk ve siyasî işlerden anlamaz olup devlet raflara harcar ve dünya ve din işlerini bozuk ve siyasî işlerden anlamaz olup devlet malını memleket ve milletin takat ve tahammül edemeyeceği derecede şahsına ait masraflara harcar ve dünya ve din işlerini bozar ve karıştırır, memleket ve milleti harab edip yerinde kalması memleket ve millet için zararlı olsa hal'i lâzım olur mu? Beyan buyurula. Cevap: En doğrusunu Allah bilir ki, olur).

Tarafsız tarihçiler, şüphesiz ki Abdülâziz'in tamamen çığırından çıkmış, yola gelmez bir hal almış olduğunu tasdik ederler. Padişah olarak tahtta kalmasının memleketi felâkete sürüklemesi pek mümkündü. Bilhassa kendisine bol para yetiştiren ve her türlü diktatörce duygu ve heveslerini okşayan Mahmud Nedim Paşadan bir türlü vazgeçemeyişi, Mahmud Nedim Paşanın ise Rus Elçisi İgnatiyef'in kuklası haline gelmiş bulunması, Devletin siyasî varlığını ve Osmanlı milletinin millî bekasını tehdit eden bir tehlike idi. Bunları düşünmek bile istemeyen ve sadece heveslerinin esiri bulunan Abdülâziz'in hal'i o günkü şartlar içinde kaçınılmaz bir lüzumdu. Ancak, bütün bunlara rağmen hal'i için yazılan bu fetva, kısmen haksız bir vesikadır. Çünkü Abdülâziz'in evvelâ şuuru yerinde idi. Siyasî işlere ve memleket idaresine aklı ererdi. Müsrifliği hakikaten pek fazla ve lüzumsuz derecede olmakla beraber, din işlerini bozacak karakterde değildi. Bilâkis, sofu ve dindardı. İbadetlerini ihmal etmez, içki kullanmaz ve hattâ su yerine zemzem içerdi. Ancak, duygularına fazla tâbi oluşu kendisini hakikatlere bile bile göz yummağa sevketmiştir.

Sultan Abdülâziz'in son fotoğraflarından biri

Sultan Murad'a biat edilip kendisi böylece resmen Osmanlı Devletinin Hükümdarı olduğu gibi, Abdülâziz de bir fetva ile resmen hal'edilmişti. Böylece, Osmanlı Devleti kanun ve an'anelerine göre, bütün devlet memurları da azledilmiş sayılıyorlardı. Memuriyetlerine devamları ise, yeni Hükümdar tarafından tasdik olununcaya kadar ancak vekâleten idi. Bu yüzden Sadrıâzam Mütercim Rüştü Paşa kendi üzerinde bulunan ve Sadarete mahsus olan Abdülâziz'in mührünü Mabeyn ileri gelenlerinden bir zata verip: «Millet, Abdülâziz Han Hazretlerini hal'etti. Artık bu mührün hükmü kalmadı. Bunu kendilerine teslim edip, olan değişikliği de haber veriniz» dedi (Ahmed Midhat, Uss-i İnkılâp. C: 1, S: 221). Ayni zamanda evvelce kararlaştırılmış olduğu gibi, Bayezid kulesine bir işaret çekildi. Bunu gören Dolma-

bahçe önündeki savaş filosu, hemen donandı ve cülûs topları atılmağa başlandı.

Süleyman Paşa, bu sırada Murad Efendinin validesi yanında idi. Valide Sultan: «Yeryüzünde bir tek evlâdım var. Evvelâ Allaha, sonra size emanet..» derken ilk top sesi duyuldu. Süleyman Paşa, Valide Sultanı yerden selâmlıyarak: «İşte Sultan Murad Hazretleri cülûs ettiler. Bu atılan biat topudur. Tebrik ederim. Artık bendenize müsaade buyurun, askerin yanına gideyim» diyerek oradan ayrıldı.

Bu sırada Harbiye talebesinin attıkları toplar, donanma toplarına karadan karşılık verdiği gibi, Redif Paşanın emriyle Dolmabahçe karakolundan ve maiyet bölüğü dairesinden atılan toplar da bunlara katılmıştı.

Abdülaziz'in, hal'ini duyması

Abdülâziz'in dairesinde sarayın askerle kuşatıldığını ilkönce nöbetçi kalfa ve ağalar sezmişlerdi. Ancak bunlar, bir hal' olayını havsalalarına sığdıramadıkları ve orduyu Padişaha mutlak şekilde sadık sandıkları için herhalde Veliahdin duyulan bir ihanetine karşı bu tedbiri Abdülâziz'in aldığını

Sultan Abdülâziz'in Başmabeyincisi Hafız Mehmed Bey

sandılar. Hattâ içlerinden bazıları hiç sevmedikleri Murad Efendinin bu vesile ile cezalandırılacağını düşünerek sevindiler. İlk cülûs toplarını duydukları zaman ise, bir yerde yangın çıkmış zannettiler. Bunun için gidip Valide Pertevniyal Sultanı uyandırdılar. Pertevniyal Sultan, pencerelere koştu. Dışarıda donanmış gemilerin top şenliği yaptıklarını görünce: «Bu yangın değil... Arslanımı hal'ettiler. Murad Efendi cülûs etti. Cenabı Hakkın emri böyle imiş..» dedi. Bütün teessürüne rağmen soğukkanlılığını kaybetmiyerek dairesinden çıktı ve oğlunun yanına gidip onu uyandırdı.

Abdülâziz, uyku sersemliği içinde: «Ne var valide... ne oluyor?» diye sordu.

Pertevniyal Sultan, ona hakikati birden söylemek istemiyerek yangından bahsetti. Lâkin Abdülâziz, donanmayı ve atılan topları görünce, meseleyi anladı ve: «Beni Sultan Selim'e döndürdüler!» dedi. Sonra, yeis içinde: «Valide, bu işi kim yaptı biliyor musun?» diye sordu.

Pertevniyal Sultan tahminini ortaya koydu: «Oğlum, Hüseyin Avni Paşa olsa gerektir».

Abdülâziz: «Yalnız o değildir. Sadrıâzam Mehmed Rüştü Paşa ve Kaptan Ahmed Paşa da beraber olmak lâzımgelir!» diyerek kederinden ağladı.

Annesi, kendisini teselli etmek istedi: «Aslanım, işi bir kere etrafiyle tahkik edelim».

Lâkin, Abdülâziz durumu iyice anlıyordu: «Artık tahkikatın sırası değil... Çünkü bu hale uğrayacağımı üç kere rüyada görmüştüm. Gökten Cebrail inse, benim için saltanata dönmek mümkün olamaz. Buradan çıkıp gitmeliyim» dedi (Pertevniyal Sultanın vefatından sonra çıkan Sergüzeştnamesinden naklen. Mahmud Celâleddin Paşa; Mir'at-ı Hakikat, C: 1, S: 115).

Eski Padişaha durumun bildirilmesi, Dolmabahçe Sarayından ayrılışı

Serasker Kapısında ise biat merasimi sona ermiş bulunuyordu. Artık yeni Hükümdarın Dolmabahçe Sarayına dönmesi lâzımdı. Ancak, Sultan Murad, Abdülâziz oradan ayrılmadıkça Dolmabahçeye gelemiyeceğini bildirmişti. Bunun üzerine Serasker, Başyaverini Süleyman Paşaya gönderip durumu bildirdi. Süleyman Paşa, Abdülâziz'in baş harem ağası Cevher Ağayı çağırttıysa da, ağa korkusundan bir yere gizlenmişti. Nihayet, kendisine gönderilen kat'î emir üzerine ortaya çıktı. Valide dairesinin kapısından beş altı ağa ile görünerek Süleyman Paşanın karşısına gelip onu etek öpercesine selâmladı (Halûk Şehsuvaroğlu; Sultan Aziz, S: 79). Paşa kendisine: «Kaza ve kaderin hükmü böyle imiş... Milleti hoşnud edemedi. Yaptıklarından ve hareketlerinden memnun olmadılar. Kendisini hal'ettiler. Sultan Murad Hazretleri, ulema, vükelâ ve milletin ittifakı ile cülûs eyledi ve Abdülâziz Han Hazretlerinin hemen Topkapı Sarayına nakledilmelerini irade etti. Evlâdından ve ailesi halkından kaç kişiyi isterlerse hemen

beraberlerine alarak teşrif eylesinler, korkmasınlar ve hayatlarından emin olsunlar. Tehlikeden masundurlar. Onların kıllarına gelecek hata için yine bu asker başını koymuştur. Çünkü şahıslarına suikast yoktur ve bu hareket bir düşmanlığa dayanmıyor. Milletin selâmeti arzusundan ileri gelmiştir. Lâkin eğer saraydan çıkmakta tereddüt gösterir veya inad ederlerse netice vahimdir ve bundan doğacak mes'uliyet kendilerine ait olur. Bu mes'uliyeti üzerlerine almasınlar. Rica ederiz, bizi de böyle ağır bir mes'uliyet altında bırakmasınlar ve dakika kaybetmeden teşrif etsinler!» dedi (Süleyman Paşa; Hiss-i İnkılâp, S: 56).

Cevher Ağa, ellerini uğuşturarak: «Ben bunları nasıl arzederim?» diye mırıldandı.

Lâkin Süleyman Paşa, sert bir şekilde: «Artık o sıra geçti... Hemen acele etsinler, buyursunlar!» karşılığını verdi. Cevher Ağa bunun üzerine Dolmabahçe karakolunda bulunan Redif Paşaya başvurmak üzere oraya gitti. Daha evvel hâdiseyi duyarak araba ile Dolmabahçe Sarayına doğru hareket edip yolda tevkif edilerek karakola getirilmiş bulunan Başmabeyinci Hafız Mehmed Beyle Başkâtip Rıfat Bey de orada bulunuyorlardı. Bu iki zat evvelâ Serasker Kapısına götürülmüş ve orada kendilerine eski Hükümdara hemen sarayı terketmesinin tebliği emri verilmişti. Redif Paşa, gelen Cevher Ağayı da yanlarına katıp onları bu vazife ile Dolmabahçe Sarayına gönderdi.

Bunlardan Hafız Mehmed Bey, Abdülâziz'in yatak odasına girerek ayak öptükten sonra ayakta bekledi. Abdülâziz, durmadan bir aşağı bir yukarı dolaşıyordu. Nihayet, onun önünde durarak: «Hafız Bey, şu acaip vukuat nedir?» diye sordu.

Hafız Mehmed Bey: «Efendimiz, hatır ve hayale gelmez bir kaza!» diyebildi.

Abdülâziz devam etti: «Cülûs mu vukubuldu?»

Başmabeyinci: «Rabbim ömrünüzü müzdad buyursun» diye başlayarak bütün geçenleri anlattı. Abdülâziz, büyük bir yeis ve keder içinde dinliyordu. Arada: «Kim cülûs etti?» diye sordu.

Hafız Mehmed Bey, bunu bir türlü söyleyemiyordu. Eski Hükümdar titrek ve hafif bir sesle sordu: «Murad Efendi mi Padişah oldu?»

Başmabeyinci: «Öyle imiş Efendimiz!» karşılığını verdi.

Abdülâziz, biraz düşünüp: «Acaip!» dedikten sonra ilâve etti: «Böyle olacağını biliyordum. Zira gelip geçmiş sultanlardan benim gibi bu devletin şevket ve şanını yükseltmeğe çalışanlar hep felâkete uğradılar. Şehid amcamın ahvali ve uğradığı felâketin derecesi, tarih sahifelerini al kanlara boyadı. Ebedî bir esefi cümleye yadigâr bıraktı. Bu her an gözlerimize çarpmaktadır. İşte onların gördükleri felâket benim başıma da geldi».

Biraz daha düşündükten sonra da: «Biz ne yapacağız?» diye sordu.

Hafız Mehmed Bey, kendisi hakkında verilen kararı, yani Topakpı Sarayına nakledileceğini haber verdi. Abdülâizz, bunun üzerine: «Benim silâhlandırdığım asker, tanzim ve ıslah ettiğim donanma bu dakikada beni ablukaya almışlar. Bu halde buradan nasıl giderim? Fakat gitmemek de olmaz. Mademki Murad Efendi buraya gelecektir, biraz daha durulursa. izdihamdan gidilmek kabil olmiyacak... Vaktiyle gitmek münasip olur» dedi.

Sonra, birdenbire endişeye kapıldı: «Gidelim, lâkin şahsımızın kuvvetli emniyet altına alınması lâzımdır. Yolda bize ilişmesinler. Bunun çaresi nedir?»

Hafız Mehmed Bey, hemen Dolmabahçe karakoluna gidip Abdülâziz'in endişelerini söyledi. Orada bulunan Redif ve Kayserili Ahmed Paşalar: «Eski Hakan her cihetten emin ve müsterih olsunlar. İrade buyururlarsa hususi surette karakol sandalları tertip edelim. Bundan da emin olmazlarsa küçük bir vapur hazırlayalım» dediler.

Abdülâziz, karakol sandalları tertip edilip bunların arasından kayıkla Topkapı Sarayına gitmek şeklini tercih etti. (Hafız Mehmed Bey; Hakayik-ül-beyan fî Ahval-i Cennetmekân).

Bütün bu müddet içinde Abdülâziz, yatak odasından hiç çıkmamış bulunuyordu. Hafız Mehmed Beyle Âtif Bey bütün hazırlıkları tamamladılar. Sonra gelip haber verdiler. Bu sırada eski hükümdarın yanında bulunanlardan ikinci hazinedar kalfa onlara: «Gözünüz kör olsun. Hepiniz de ihtar etmediniz. Hepiniz birliksiniz» diye çıkışmağa başladı. Abdülâziz: «Sus, artık o lâkırdının sırası geçti» diye müdahalede bulundu. Sonra: «Sakomu getirin. Yusuf'la Mahmud nerede?.. Çağırın!» dedi. Sakosunu giydikten sonra da daima odasında sakladığı Sultan Selim'in palasını bunun altına astı. Odadan ayrıldı. Saray mensuplarının sessiz hıçkırıkları ve gözyaşları arasında saraydan çıktı. Yağmur hâlâ şiddetle yağmaktaydı.

Süleyman Paşa, bütün tertibatı tamamlamış, rıhtımı kordon altına almıştı. Bu sırada zabitlerden biri: «Abdülâziz Efendi görününce ne yapalım?» diye sordu. Bu suretle, hal'indenberi ilk defa olarak kendisinden Abdülâziz Efendi diye bahsedilmişti. Süleyman Paşa, gerekli ihtiramın gösterilmesini ve bilhassa yüzüne hiç bakılmamasını, bir şey sorarsa cevap verilmemesini, hattâ işlerin-

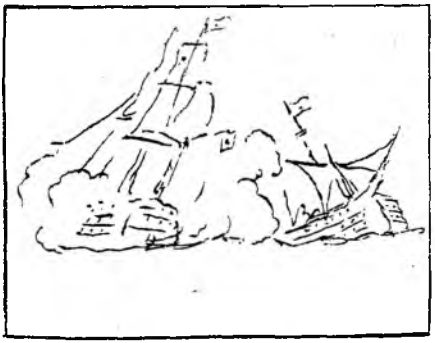

Abdülâziz'in yaptığı bir deniz harbi çizgisi

den birisini öldürse bile kimsenin müdahalede bulunmamasını tenbih etti (Süleyman Paşa; Hiss-i İnkılâb; S: 58).

Bütün bunlara hacet kalmadan Abdülâziz, mahzun lâkin vakur bir tavırla ilerledi. Oğulları Şehzade Yusuf İzzeddin ve Mahmud Celâleddin Efendilerle Başmabeyinci Hafız Mehmed ve Başkâtip Âtıf Beyler yanında bulunduğu halde kendisini Topkapı Sarayına götürecek olan kayığa bindi. Valide Sultanla öbür şehzadeler, sultanlar ve kadınlar arkadan başka kayıklarla geleceklerdi.

Böylece, Osmanlı tahtında saltanatı sona eren Abdülâziz, pek sevdiği Dolmabahçe Sarayına ve çok bağlı bulunduğu hükümdarlığa veda etmiş bulunuyordu (30 mayıs 1876).

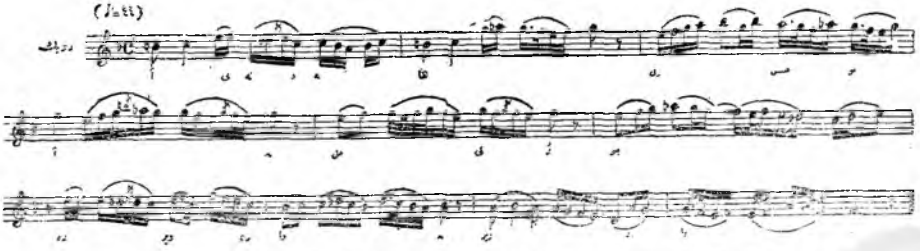

Sultan Abdülâziz'in bestelerinden Şevkefza makamında bir bestesi

Abdülaziz (1861 - 1876) zamanındaki hükümdarlar

(İlâve : 188)

★

Avusturya : Fransuva Jozef → — → .

Fas : Sidi (Seydi) Muhammed → — 1873, Mevlay Hasan 1873 — → .

Fransa : Üçüncü Napolyon → — 1870 (İmparatorluğun sonu ve Üçüncü Cumhuriyet).

İngiltere : Viktorya → — → .

İsveç : Onbeşinci Şarl → — 1872, İkinci Oskar 1872 — → .

İran : Nasırüddin Şah → — → .

İspanya : İkinci İzabel → — 1868, İhtilâl devri 1868 — 1870, Amede 1870 — 1873, Cumhuriyet 1873 — 1874, Onikinci Alfons 1874 — → .

→

İtalya : İkinci Viktor Emanuel 1861 — → .

Karadağ : Nikola → — → .

Papalık : Dokuzuncu Pi → — → .

Prusya (Almanya) : Dördüncü Frederik Giyyom → — 1861, Birinci Giyyom 1861 (1871 den itibaren Almanya imparatoru) — → .

Romanya : Birinci Aleksandr (Couza) 1861 — 1866, Karol (charles) 1866 — → .

Rusya : İkinci Aleksandr → — → .

Sırbistan : Mihal Obronoviç → — 1866, Milan Obronoviç 1868 — → .

Yunanistan : Oton → — 1869, Birinci Yorgi 1868 — → .

Abdülaziz'in şahsiyeti

Abdülâziz şehzadeliğinde babası İkinci Mahmud tarafından sıkı bir disiplin altında yetiştirilmiştir. Babasının ölümü ile ağabeysi Abdülmecid'in tahta çıkışından sonra şahsî gayreti ile tahsilini durmadan ilerletmişti. Bu sırada hocası Akşehirli Hasan Fehmi Efendi idi. Ondan arapça, arap edebiyatı ve şer'î ilimleri okudu. Veliahdliğinde iyi ve mazbut haliyle tanınmıştı. İçki kullanmaz, sefahatı sevmez, muntazam bir hayat yaşardı.

Abdülâziz, tahta ilk geçtiği yıllarda bütün tab'a imparatorluğu kurtaracak bir hükümdara kavuştuğunu sanmıştı. Onun Avrupa âdetlerinden hoşlanmaması, opera ve tiyatro yerine orta-oyunu seyretmesi, koç ve horoz döğüştürüp pehlivan güreştirmesi mutaassıp ve eski örf ve usullere bağlı olanları memnun etmiş ve millî ahlâkın onun sayesinde yükseleceği düşüncesini uyandırmıştı. Abdülâziz'in hakîkatte batılı tarafı hiç yoktu. Fransızca öğrenmemiş, Avrupa ilim ve kültürü ile temasa geçmemişti. Kendisi «Osmanlı musikisi»ni çok iyi bildiği ve mükemmel ney çaldığı halde, alafranga müzikten nefret ederdi. Batı âdetlerinin memleket için zararlı olduğuna inanmıştı. Şahsen zekî ve akıllı bir adamdı. Memleketin eskiden olduğu gibi tam bir dikta rejimi ile, kanunsuz ve nizamsız idare edilemiyeceğini, hükûmet işlerinin hükûmet ricaline bırakılması gerektiğini bilirdi. Ancak, hemen bütün Osmanlı padişahları gibi hükümdarların düşünce ve kararlarında serbest ve müstakil olmasının saltanat icabından bulunduğu fikri onda da vardı.

Onun bu muhafazakâr görünüşünden, Abdülmecid'in ölümü ile ıslahat hareketleri hızında bir duraklama oldu.

Abdülâziz, karakter itibariyle istîbdada ve israfa meyyaldi. Âlî ve Fuad Paşa iktidarı onun bu temayüllerini mümkün olabildiği kadar dizginlemiş, devleti bunun tehlikelerinden korumuşlardır. Fakat, bu iki adamın ölümünden sonra Mahmud Nedim Paşanın Sadarete gelmesi, Abdülâziz'de büyük değişiklikler yapmış, gerçek halinin meydana çıkmasına sebep olmuştur. Padişah zamanla kendisini kibir ve gurura kaptırmış, halkı da, devlet ricalini de hiçe sayar olmuştur. Has ahırdaki bazı atlara vükelânın isimlerini koyup o adlarla çağırır, geceleri sarayda maskaralara vezirlerinin taklidini yaptırıp eğlenirdi. Diğer taraftan, devlet hazinesi tam iflâs halinde bulunduğu, dışardan alınan borçların taksitlerini ödemek imkânı kalmadığı halde, israf yoluna gitmekten geri kalmamıştır. Devleti, âdeta kendi mülkü ve buna canı istediği gibi tasarrufa hakkı olduğunu sanmaktaydı. Bunların doğuracağı sonucu görememesi, takdir edememesi en büyük kusurudur. Mahmud Nedim Paşanın onu götürdüğü hatâlı yolu, annesi Pertevniyal Valide Sultan bile sezmiş, Abdülâziz'e: «Aman oğlum, bu herif mecnundur. Bunun sadarette kalması devlet ve milletin izmihlâline sebep olacaktır. Bu adamı defet. Devlet ve milleti bu zalimin elinden kurtar» diye ikaz etmiş, lâkin Abdülâziz'e söz anlatmak mümkün olamamış, bu hal ise sonunda hem tahtını, hem de hayatını kaybetmesine sebep olmuştur.

Her güçlüğe devlet vükelâsının çare bulmasını ve bunlara kafa yormamayı tercih eden Abdülâziz'in bir gayesi de; Avrupalılarla, bilhassa Ruslarla boy ölçüşebilecek ve onları yere serebilecek bir askerî güç (kuvvet) meydana getirebilmekti. Bu yüzden durmadan zırhlı gemiler, toplar, tüfekler ısmarlamıştı. Ancak devletin böyle askerî bir gücü ne kurmaya ne de devam ettirmeye malî durumunun ve kudretinin yetişmeyeceğini düşünmezdi. Evvelâ devletin bünyesinin, iktisadî durumunun ve gelir kaynaklarının ıslahı lâzım geldiğini ve diğer işlere bundan sonra girişilebileceğini ona izaha imkân olmazdı.

Boş zamanlarında resim yapar, aynı zamanda bestekârdı ve musikî ile de uğraşırdı. Gördüğümüz el yazılarından yazısının güzel ve imlâsının düzgün olduğu anlaşılmaktadır. Kırmızı mürekkep kullanmak itiyadında idi. Arasıra devrin ulemasını huzurunda münakaşa ettirir ve kendisi de bu ilmî tartışmalara katılırdı. Alafrangalığı biraz da dinsizlik diye sevmez, alafranga vükelâsını ve bu arada bilhassa Fuad Paşayı «gâvur» diye anardı. Namazlarını muntazam kılar, sabahları Kur'an-ı Kerîm okur ve sofu idi. İsrafa olan meyli, kendisini intihara kadar sürükleyen sonsuz kibri ve sabit düşünceleri dışında iyi niyetli bir hükümdardı.

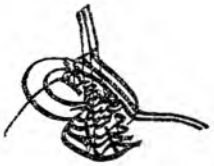

Beşinci Murad'ın Tuğrası

BEŞİNCİ MURAD

★

Padişahın Dolmabahçe Sarayına gelişi ve buradaki hiat — Eski padişah Abdülaziz'in Topkapı sarayı günleri, padişaha mektupları, Fer'iyeye nakli, ölümü ve buna dair iddialar — Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet çalışmaları, bazı vükelâ ve Süleyman Paşanın görüşleri, Çerkes Hasan olayı — Osmanlı - Sırp ve Karadağ savaşı, Padişahın durumu ve veliahdin faaliyeti, Sultan Murad'ın saltanattan uzaklaştırılması, Çırağan yılları.

★

BEŞİNCİ MURAD

Babası : Abdülmecid

Annesi: Şevkefza sultan

Doğduğu tarih : 21 eylül 1840

Padişah olduğu tarih : 30 mayıs 1876

Tahttan indirildiği tarih : 31 ağustos 1876

Ölümü : 29 ağustos 1904

Bilinen zevceleri : Canâniyar, Ebrû (Mevhibe), Filizten, Gevheri, Meyliservet, Reftarıdil, Rezan, Şahcan (Şahan), Teranıdil.

Çocukları : Mehmed Selâhaddin, Seyfeddin, Süleyman; Aliye, Fatma (Karacehennem Faik Bey-zâde Refik Beyle evlenmiştir), Fehime (Ali Galib Paşa, Mahmud Bey ile evlenmiştir), Hatice (Hayreddin Bey-zâde Rauf Bey ile evlenmiştir).

★

Veziriâzamlar : Mütercim Rüşdi Paşa → — → .

Abdülaziz'in Dolmabahçe'den ayrıldığı haberi gelmesi üzerine Beşinci Murad, bir arabaya binerek Serasker Kapısından hareket etti. Rüştü ve Midhat Paşalar ve diğer vükelâ ve devlet ricali de başka arabalara binerek onu takip ettiler. Böylece Bayezid - Divanyolu - Babıâliden alayla geçilip Sirkeci iskelesine inildi. Bütün yol boyunu büyük bir kalabalık doldurmuştu. Halk, yeni Padişahı coşkunca alkışlıyordu. Gösterilen sevgi ve sempati hudutsuzdu. Hattâ Bayezid meydanını geçerken arabasının atları çıkarılmış ve araba bir müddet halk tarafından çekilmişti.

Bütün bunlara sebep, memleketin üstüne son zamanlarda çöken ağır kâbus havasıydı. İçinde bulunulan bütün güçlüklerden şahsen Abdülâziz mes'ul görülüyor, onun tahttan uzaklaştırılmasiyle kötü idarenin sona ereceği, çetin meselelerin hallolunacağı, devletin düşmüş olduğu malî çıkmazdan kurtulacağı ümid ediliyordu. Yeni Osmanlılar, uzun müddettenberi Beşinci Murad'ın propagandasını yapmışlar, halk vicdanında onun lehine bir tesir uyandırmışlardı. Bu yüzden Veliahdliğinden itibaren Osmanlı hanedanında misli gelmemiş bir şehzade olduğuna inanılmıştı.

Yeni Padişahın veliahtlik günleri, Yeni Osmanlılar ve Midhat Paşa ile ilgisi

Abdülaziz tahta çıkınca Kadıköyde Kurbağalıdere'deki kendi çiftliğini ve içindeki köşkü artık veliahd olan Murad Efendiye tahsis etmişti. Bundan maksadı daha ziyade nisbeten de olsun onu İstanbul'dan uzaklaştırabilmekti. Hakikaten Murad Efendi onbeş yıl süren veliahdliği sırasında zamanının mühim bir kısmını ve bilhassa yaz aylarını bu köşkte geçirmek zorunda kalmıştı. Ancak kışları Dolmabahçe sarayının veliahd dairesinde, Padişah Abdülaziz'in yalnız ona tahsis edeceğine dair verdiği söze rağmen, Abdülhamid Efendi ile paylaşarak oturabilmek-

teydi. Çok sonraları Bebek'teki Nisbetiye köşkü de tahsis edilince bazı yazları orada oturmaya başlamıştır. Bazen de sarraf Köçeoğullarının Arnavutköyü'ndeki yalılarına veya Çamlıca'daki köşklerine misafir giderdi.

Abdülâziz hükümdarlık devresinde türlü vehim ve endişeler yüzünden veliahd Murad Efendiden yavaş yavaş soğumuş, onu sevmez hattâ sözünün edilmesine bile tahammül edemez olmuştur. Mısır ve Avrupa gezilerine giderken onu da birlikte götürmesi daha ziyade bir ihtiyat tedbiri idi. Her iki gezide de Murad Efendinin gördüğü iltifat ve itibar Padişahı pek öfkelendirip canını sıkmış, bir seferinde veliahdin bir yıl müddetle dairesinden çıkmasını bile menetmişti. Padişahı veliahd hakkında bu kadar fazla vehme ve endişeye sevkeden bir husus da, Murad Efendinin «Yeni Osmanlılar» la olan alâkasıydı.

Sultan Beşinci Murad
(Aslı Topkapı Sarayı Müzesi resim galerisinde. Ressamı Ayvazofski)

Yeni Osmanlılar, henüz bir cemiyet halinde teşkilâtlanmayıp «Tasvir-i Efkâr» gazetesinin matbaasında toplanarak hükûmet icraatını tenkide başladıkları zamandan itibaren Murad Efendi kendileriyle münasebet kurmuş, ziyaretleri kabul etmiş ve onlarla görüşmüştü. Yeni Osmanlılar, Abdülâziz idaresinden tamamen ümidi kesmiş bulunduklarından imparatorluğun selâmeti için onun hal'edilmesiyle Murad Efendinin Osmanlı tahtına çıkmasından başka çıkar yol görmüyorlardı.

Hakikaten de Osmanlı hanedanı arasında samimi olarak hürriyet ve meşrutiyet taraftarı olan yalnız odur. Memlekette bu fikirlerin müdafileri olan Şinasi ve Namık Kemal Beyler en çok temasta bulunduğu kimselerdi.

Yeni Osmanlıların fikrî lideri Şinasi, Veliahdi bir müddet sonra terkedip onunla alâka ve münasebetlerini kesmişse de Namık Kemal, Murad Efendiyi sık sık ziyaret eder veya mektuplaşırdı. Fikren anlaştığı ve ayrıca itimad ettiği herkese de onun propagandasını yapar, hürriyetseverliğinden, kültüründen, yüksek meziyetlerinden bahsederdi. Bu durumlardan ötürü padişah Abdülâziz, veliahdin hareketlerini sıkı kontrol altında bulundurmakla beraber müdahale etmezdi. Yeni Osmanlılar sağa sola sürüldükleri zaman ona hiç bir şey yapmamıştı. Fakat çeşitli sebeplerden veliahdliğinin son zamanlarında, Murad Efendinin Yeni Osmanlılar arasında taraftarları gittikçe azalmış, âdeta yalnız Ziya ve Namık Kemal Beyler kalmıştı.

Padişahlığına yakın günlerde o, Abdüzlâziz'i hal'e önayak olmuş olan devlet ricaliyle ve bu arada bilhassa Midhat Paşa ile vasıtalı olarak temaslarda bulunmaktaydı. Bu temasları temin edenler ise, Ziya Bey (Paşa) ile veliahdin özel tabibi doktor Kapolyon Efendi idi.

Böylece ancak, o da veliahdle vasıtalı olarak, en çok temas eden Midhat Paşa, memleketin istikbaline dair bütün ümidini Murad Efendinin tahta çıkmasıyle meşrutiyetin ilân edilmesine bağlamıştı.

Abdülâziz idaresinin son zamanlarında tutumundan dolayı bu padişahtan soğuyan halk da ayni ümitte idi. Onun içindir ki, bu ümidin hakikat olduğunu görerek yeni hükümdarı can ve gönülden alkışlıyorlardı.

Mahalle bekçileri çok erken saatlerde kapı kapı dolaşıp: «Komşular, komşular... Sultan Murad Efendimiz Padişah oldu!» diyerek bu müjdeyi duyurmuşlardı.

Sultan Murad böylece alkışlar ve sevgi gösterileri arasında Sirkeci'ye vardı. Burada saltanat kayığı bekliyordu. Yeni Padişah, hemşiresi Fatma Sultanın kocası olup Mabeyn Müşirliğine tayin ettiği Damad Nuri Paşayı, Başyaver Halil Paşayı ve Mabeynci Ziver Beyi kayığına aldı. Hava hâlâ yağışlıydı. Saltanat kayığı limandaki gemiler tarafından selâmlanarak Dolmabahçeye doğru ilerledi.

Padişahın ve devlet ricalinin Dolmabahçe Sarayına gelişleri

Cülûs, toplar atılmak suretiyle ilân edilmiş olmakla beraber, hal'den henüz herkesin haberi yoktu. Hattâ tarihçi Cevdet Paşa, cülûs toplarını Beylerbeyinde kira ile otur-

duğu yalıdan duyarak hemen hazırlanıp bir kayıkla Dolmabahçeye yollanmıştı. Saraya yaklaştığı sırada aşağıdan saltanat kayığının geldiğini gördü. İçinde Sultan Murad'ın bulunduğunu kayıkçılar haber verdiler ve küreklerini bırakıp yeni Hükümdarı selâmladılar. Kayık, saltanat kapısına yanaştı. Cevdet Paşa da Vezir iskelesine çıkıp vezirlerin odasına gitti. Ortalık pek tenha idi. Odada kimse yoktu.

Cevdet Paşa, Abdülâziz'in fücceten vefat etmiş olduğunu sanıyordu. Yalnız, an'aneye göre biat merasiminin Topkapı Sarayında yapılması gerekirken Sultan Murad'ın aşağıdan kayıkla gelmesine bir mâna verememişti. Biraz sonra Kemal Paşa vezir odasına geldi. Cevdet Paşa durumu ona sorunca, Serasker Kapısında erkenden biat töreninin yapıldığını öğrendi. Bunun üzerine: «Ya cenaze alayı nasıl olacak?» diye sordu.

Kemal Paşa: «Nasıl cenaze alayı? Sultan Aziz hal'edildi» cevabını verince vaziyeti kavradı.

Cevdet Paşa gibi, durumu vaktinde öğrenemeyip biat edemeyenler çoğaldığı için, nihayet Serasker Kapısındaki törende hazır bulunamayanların burada biat edecekleri, bunun için dağılıp gitmemeleri bildirildi. Erken saatlerde gelen bu zevat, öğleden sonraya kadar bekletildi. O gün hava pek yağmurlu olduğu için padişahların cülûs günlerinde oturmaları âdet olan altın taht, Topkapı Sarayından Serasker Kapısına getirilememiş ve Sultan Murad orada bir yaldızlı koltuğa oturtularak acele biat edilmişti. Ayni hal, Dolmabahçe Sarayında da oldu ve yeni Hükümdar yüzyıllardır ecdadının cülûs ettiği tahta oturamadı. Böylece, Serasker Kapısındaki törene yetişemeyenler, Dolmabahçede biat ettiler.

Biat için huzuruna her çıkan, Murad Efendiyi son derece yorgun ve hattâ bitkin bir halde buluyordu. Yüzü solgun ve gözleri fersizdi. Memnun mu? mahzun mu?? olduğunu anlamak imkânsızdı. Meselâ, büyük oğlu Şehzade Salâhaddin Efendi kendisini tebrik ettiği zaman: «Oğlum, beni değil, amcanı (Abdülâziz'i) tebrik et» demişti. Diğer taraftan kalabalık arasında tuhaflığı ve nükteleriyle tanınmış Vehbi Molla'yı görünce bir gülümsemedir tutturdu ve hep öyle kaldı. Padişahın pek yorgun ve heyecanlı bir halde bulunduğunu gören vükelâ, biat merasimini gayet kısa tuttular. Hattâ en sonraya kalan Hıristiyan ruhanî reisler kara cübbeleriyle ilerleyince Sultan Murad ürkmüş ve geriye doğru çekilmişti.

Kendisini cülûs günü ve cülûsun dördüncü Cuma günü görmüş olan Abdülhamid onu ağzının etrafı küçük ve büyük uçuklarla dolu, gözlerinin akı büyümüş ve sararmış, gözbebekleri küçülmüş ve yüzü morarmış olduğunu, Sultan Murad'ın: «Birader halime bak!» diye şikâyette bulunduğunu, başının taş varmış gibi ağır olduğunu söylediğini, kendisini, yorgun bir halde ve ıstırap içinde gördüğünü anlatmıştır.

Abdülaziz'in hal'ine üzülenler

Devlet ricali arasında Abdülâziz'in hal'inden en fazla müteessir olanlar, ona Veliahdliğindenberi intisabı bulunan eski Bahriye Nazırı Hacı Vesîm Paşa ile eski Sadrıâzam Yusuf Kâmil Paşa idiler. Hacı Vesim Paşa, Pendikteki köşkünde otururken donanmış bir gemi görüp top seslerini de duyarak cülûs olduğunu anlamış ve hemen Dolmabahçe Sarayına gelmişti. Sultan Murad'ı heyecanlı ve yorgun halde buldu. Vesim

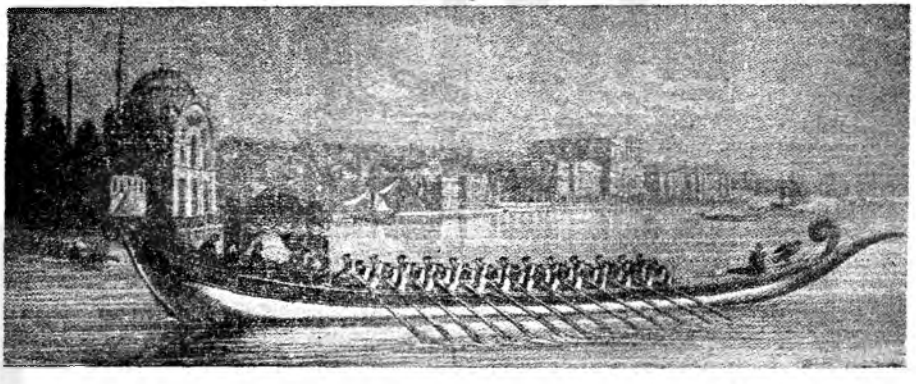

Serasker Kapısındaki biatten sonra Sultan Beşinci Murad'ın saltanat kayığı ile Dolmabahçe sarayına dönüşü

Paşaya saraydan nasıl alınarak Serasker Kapısına götürüldüğünü âdeta abuk sabuk bir şekilde anlattı: «Kapıdan çıktık. Askerler yasak dediler... Ben korkmadım Paşa. Dolmabahçede süngülü askerler kordon yapmışlardı. Arabayı durdurdular. Süngüleri çevirip yasak dediler... Ben korkmadım Paşa...»

Halbuki, bu ifade tarzı hâlâ o korkunun tesiri altında bulunduğunu gösteriyordu. Vesim Paşa, müteessir bir halde huzurdan ayrıldı. Dışarıda kalabalıkta Şeyhülislâm Hayrullah Efendiye rastladı. Onun Abdülâziz'e pek eskidenberi mensup bulunduğunu bilen Hayrullah Efendi mânalı bir ifade ile: «Acaba seninki şimdi nasıldır?» diye sordu.

Paşa, anlamazlıktan gelerek: «Kim?» deyince: «Kim olacak canım, Mahlû' Hakan!» dedi.

Hacı Vesim Paşa, bu sözler üzerine dayanamıyarak Hayrullah Efendiyi yüksek sesle: «Aman Efendi Hazretleri, aylıkları, kaymakiyye paralarını alırken, ihsanlara nail olurken sizinki idi de, hal'edildikten sonra mı bizimki oldu?» diye onu tersledi, Şeyhülislâm, bunun üzerine kalabalığa karışıp ortadan kayboldu (Hacı Vesim Paşanın ailesine anlattığı hâtıralardan naklen, Halûk Şehsuvaroğlu; Sultan Aziz, S: 105).

Yusuf Kâmil Paşa ise, Abdülâziz'in hatâlarını kabul etmekle beraber, bu hal'e katiyen taraftar değildi. Âli ve Fuad Paşalar zamanında nasıl idare edildiyse, muktedir vükelânın Padişahı pekâlâ idare edebileceklerine inanıyor ve olan yolsuzluklardan onları mes'ul tutuyordu.

Kendisi o sırada Vükelâ Meclisine memurdu. Ancak kalbinden rahatsız bulunduğu için Bebekteki yalısında oturuyor ve hemen hemen hiç bir yere çıkmıyordu. Olaydan bir gün evvel akşam üstü Sadaret makamından bir tezkere almıştı. Bunda, bazı mühim meseleler görüşlüeceği için ertesi günü Serasker Kapısında toplanacak meclise gelmesi bildiriliyordu.

Damad Nuri Paşa

Sultan Beşinci Murad'ın ilk selâmlık törenine gitmek üzere Dolmabahçe sarayından çıkışı (Zamanında Batı mecmualarında çıkmış resimlerden)

Paşa ertesi günü hususî istimbotu ile (o devirde bunlara Muş denirdi) Bebek'ten Sirkeci'ye geldi. Ortada bir fevkalâdelik vardı. Halk öbek öbek toplanmıştı. Gazete müvezzileri haykırıp duruyordu. Bu sırada eski Serasker Rıza Paşanın üç çiftelisiyle geldiğini görerek ona seslendi ve kendisini istimbotuna alıp bu gürültünün sebebini sordu. Yaşlı vezirin kalbinden rahatsız olduğunu bildiği için durumu birdenbire açıklamak istemeyen Rıza Paşa, bir şey bilmediğini, onun da kendisi gibi dâvet edilmiş olduğunu söyledikten sonra: «Şimdi duyduğuma göre sarayda toplanılacakmış. Oraya gidelim!» dedi. Bunun üzerine Dolmabahçe Sarayına yollandılar. Sarayın iskelesine yanaştıkları zaman Rıza Paşa, Abdülâziz'in hal'edilmiş bulunduğunu nihayet söyledi. Yusuf Kâmil Paşa, son derece müteessir ol-

Beşinci Murad'ın şehzadeliğinde yapılmış bir yağlı boya resmi (Aslı Server İskit'in koleksiyonundadır)

du. İstimbottan çıktılar. Alt kattaki salona gittiler. Ortalık kalabalıktı. Sadrıâzam Mütercim Rüştü Paşa onu büyük bir saygı ile karşıladı. Yusuf Kâmil Paşa teessürünü yenemiyerek yüksek sesle: «Rüştü Paşa, iyi b... yediniz!» dedi. Sonra bir odaya girdiler. İhtiyar vezir, orada da ağzına geleni söylemekle beraber (İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal; Son Sadrıâzamlar, S: 233) kulluk vazifesini yerine getirmek için de Sultan Murad'ın huzuruna çıkarak biatte bulundu ve şu beyti okudu:

Hal'olup Sultan Aziz şâh-ı Murad han oldu
Biri giryân gözümün diğeri handan oldu

Dolmabahçe Sarayında mal yağması

Cülûs günü sarayda âdeta bir mal yağması cereyan etmiştir. Hâdiseyi, Mahmud Celâleddin Paşa şöyle nakleder:

Abdülâziz bir müddettenberi para ve mal toplayıp saklamağa inhimâk ettiğinden saray hazinesinde bir hayli altın ve tahvilât birikmişti. Hal' meselesine önayak olanlar devlet hazinesindeki sıkışıklığı gidermek için bunların zapt ve müsaderesini doğru bulduar. Ancak böyle bir karışık zamanda haram lokmalarla servet sahibi olmak isteyen bazı kimseler Abdülâziz'in varisi yerine geçip saltanata ait bir kısım malları gasbetmeğe yol buldular. Bunların başında ise Sultan Murad'ın annesi Şevkefza Valide Sultan geliyordu.

Saltanat değişikliğinden sonra hal'edilen padişahın ve validesinin harem dairesinde saklı bulunan altın sandıklarına el atarak Damad Nuri Paşa ile birlikte güçleri yettiği kadar para aşırdıktan sonra Abdülâziz'in ailesi hakkında mücevherleri ve değerli eşyayı aldırdı ve gasbetti. Bunların saltanat makamına ait oldukları düşünülerek bilfarz Abdülâziz ailesinden geri alınması lâzımdır denilirse, o halde muhafazalarına ihtimam olunması ve başka ellere geçmemesine, bilhassa nakid paranın ziyan olmasına fırsat verilmemesi icabederken buraları kimsenin aklına gelmedi. Abdülâziz'in Beşiktaş Sarayı hazinesinde yalnız yedi milyon üç yüz doksan dokuz bin altı yüz altmış beş lira itibarî değerde umumî esham ve üç bin yüz altı tane demiryolu tahvilâtı ile seksen beş bin Osmanlı altını çıktı denilerek bu seksen beş bin lira cülûs atiyyelerine karşılık olmak üzere yine sarayda tutuldu. Tahvilât ise, maliye hazinesinden olan alacaklarına karşılık Osmanlı Bankası tarafından istenip, böyle dar bir zamanda bu gibi borçların ödenmesi mühim bir mesele değil iken başta bulunanların müsaadesiyle tamamen adı geçen bankaya teslim olundu. Böylece, Ab-

Beşinci Murad'ın şehzade iken çekilmiş bir fotoğrafı

dülâziz'in biriktirdiklerinin bir akçesi bile devlet hazinesine giremedi.

Saltanat değişikliğinden sonra Abdülâziz ailesinin elinden alınan mücevherlerden, harem dairesinde Sultan Murad'ın annesi tarafından ele geçirilip saklananlardan maadası Rüştü, Hüseyin Avni ve Midhat Paşaların huzurunda bir deftere kaydedilerek Beşiktaş Sarayında saklattırdı ise de Damad Nuri Paşanın Mâbeyn Müşirliği makamına geçip saray işlerinin idaresini eline alması üzerine bu mücevherler çok geçmeden yok oldu. Şöyle ki, evvelâ Sultan Murad'ın sarrafı Hıristaki, uzun müddettenberi borç verdiği parayı sağlama bağlamak isteyerek, esasen Sultan Murad bir milyon lira borç içinde tahta çıkmış, akıl ve hesaba sığmaz sefahatlere alışmış olduğundan cülûs atıyyesi karşılığı olmak üzere Sultan Aziz'den intikal eden seksen beş bin lira sarayda kaldıktan maada sözde saltanat icabı olan bazı ihtiyaçlara harcanmak üzere Hıristaki'den yine para alınmış ve bunlar Valide Sultanla Nuri Paşaya yaramıştı. Ancak Hıristaki o sırada verdiği altınları eski alacaklarıyle birleştirerek Abdülâziz ailesinden alınıp saklanan ağır mücevherleri yine devlet erkânının muvafakatiyle rehin şeklinde alıp Londra'ya aşırdı (Hıristaki bir müddet sonra Avrupa'ya gitmiş ve bir daha dönmemiştir). Nuri Paşa ise sarayda kalan mücevherlerden ve bir çok yerlerde bulunan kasır ve kâşâneler eşyasından ve saray ahırlarındaki hayvanlardan istediği kadar çaldı (Mir'ât-ı Hakikat, C: 1, S: 124-125).

Beşinci Murad'ın veliahd iken oğlu Selâhaddin Efendi ile çekilmiş bir fotoğrafı

ESKİ PADİŞAH ABDÜLAZİZ'İN TOPKAPI SARAYINDAKİ GÜNLERİ, FER'İYEYE NAKLİ VE ÖLÜMÜ

Abdülâziz, Topkapı Sarayına vardığı zaman kendisine Üçüncü Selim'in dairesinin ayrılmış olduğunu görerek müteessir oldu ve: «Burası amcam Sultan Selim'in dairesi. Beni de onun gibi burada bitirmek istiyorlar!» dedi. Üstelik duracak, oturacak bir yer yoktu. Kendisinin ve çocuklarının yağmurdan sırsıklam bir halde ortalarda kalması eski hükümdarı büsbütün incitmişti. Neden sonra oda hazırlandı. O zaman buraya geçip bir hokka kalem isteyerek Sultan Murad'a hitaben şu mektubu yazdı:

«Evvelâ Cenab-ı Hakka, bâdehu atabe-i şevketlerine sığınırım. Hizmet-i milette mesaî etmiş isem de hoşnudî hasıl edemediğimi beyan ve zât-ı şâhânelerinin hoşnudi-i milleti müstelzim olacak hayırlı işlere muvaffakıyetini temennî ile beraber kendi elimle silâhlandırdığım asker beni bu hale getirdiğini tahattur buyurmalarını tavsiyeye ibtidar ederek mürüvvet ve insaniyet sıkılmışlara yardım etmek meziyetini gösterdiğinden tengnây-ı ıztırabdan halâs ile bir mahall-i mahsus için inâyet-i şehriyârilerini rica eder ve saltanat-ı âl-i Osman Sultan Mecid Han Hazretlerinin hânedanına tebrik eylerim».

Abdülâziz bu mektubu Başmâbeyncisi Hafız Mehmed Beyle Dolmabahçe Sarayına gönderdi. Hafız Mehmed Beyi bir odada beklettiler. Nuri Paşa mektubu yeni Padişaha götürdü. Sultan Murad bunu okuyunca çok müteessir oldu ve: «Amcam hakkında bu hakareti asla kabul edemem. Topkapı Sarayına gönderilmesine razı değildim. Vükelâ gönderdiler. Sarayların hangisini taleb buyurursa oraya nakil buyursunlar...» dedi.

Sonra, Hafız Mehmed Beyi görmek istedi. Eski hükümdarın başmabeyincisi yanına girdiği zaman, onu denize bakan odada sabah kahvaltısını ederken buldu. Sultan Mu-

rad ona garip ve hayret dolu bakışlarla bakıp telâşlı bir tavırla Abdülâziz'in halini sordu ve: «Ne yapıyorlar?.. Pek ziyade mi endişe ediyorlar? Korkmasınlar, merak buyurmasınlar. Ben zalim değilim!» dedi.

Hafız Mehmed Bey: «Estağfurullah Efendimiz. Amcanız pek muztariptirler ve ye'sin son derecesinde bulunuyorlar. Şimdi bulundukları hal çok acıklıdır. Hattâ kulları köleliğim hasebiyle vicdanlarının rahatını temin için söylediğim teselli sözlerinin tesirini göremediğimden halecanlarını yatıştırmaktan âciz kaldım. Bununla beraber, lûtuf ve adalete mazhar olmak ümidleri kuvvetlidir» karşılığını verdi. Daha devam edecek iken Sultan Murad: «Müsterih olsunlar» diye sözünü kesti.

Hafız Mehmed Bey bunun üzerine odadan çıktı. Dışarıda bekletildi. Sultan Murad amcasına bizzat cevap yazmak istemişti. Belki sözlerinin eksik veya yanlış naklinden çekiniyordu. Nihayet, şu cevabı yazarak yine Hafız Mehmed Beyle gönderdi:

«Tezkire-i aliyyenizi kemâl-i dikkat ve rikkat ile mütalâa eyledim. Hakkımda şâyân buyrulan eltâf-ı celîlelerine teşekkürden başka diyeceğim yoktur. Mücerred mukadderat-ı İlâhiyyeden olan şu hal üzerine hakk-ı âlîlerinde müretteb zimmet-i fütüvvet ve mürüvvet ne ise icrasını diriğ etmiyeceğime kalb-i âlîleri şehadet eder. Ârâm buyurulan mahallin hâl-i harâbîsine gelince, buna vukuf-ı sahih olmıyarak mücerred hazır bir mahal idüği haber verilmesine mebnî ihtiyar olunmuş ise de şimdi ana bir çare aranılmakta olduğu gibi sair surette esbâb-ı huzûr ve âsâyişlerine dahi bezl-i mesaî olacağını temine ibtidâr eylerim».

Eski padişahın evhamı ve tekrar mektup yazması

Bu mektup, Abdülâziz'i memnun etmedi. Çünkü o buradan, yani Topkapı Sarayından bir an evvel kurtulmak istiyordu. Sultan Murad ise buna hâlâ «bir çare aranılmakta» olduğundan bahsetmekteydi. Halbuki bir çok saraylar mevcuttu. Bunların birine nakli pekâlâ kabildi. Bu basit arzusunun vakit geçirilmeden kabul edileceğini uman Abdülâziz, bu suretle hayal kırıklığına uğramıştı. Bu hal, evhamlarını büsbütün tahrik etti. Onda, âkıbeti hakkında kötü kararlar verilmiş olduğu şüphelerini uyandırmağa başladı.

Mektubu okuduktan sonra bir müddet düşündü ve: «Fesübhânallah... Acâib» dedi.

Arkasından: «Bu mektubu kendisi mi yazdı?» diye sordu. Hafız Mehmed Beyden müsbet karşılık alınca bir şey söylemedi.

O sıralarda halkın coşkunluğu hâlâ devam ediyor, İstanbul daimî bir bayram havası yaşıyor, şenlikler, eğlenceler sürüp gidiyordu.

Abdülâziz, şehrin dinmeyen uğultusunu Topkapı Sarayından duyuyor ve donanma şenliklerini de görüyordu. Kendi hal'inin bu kadar büyük sevinç gösterilerine sebep olacağı evvelce akıl ve hayâlinden bile geçmezdi. Nihayet: «Bu hali beğenmiyorum. Pek çirkin görüyorum. Asker ve ahali tarafından yapılan nümayişler fikrime dokunuyor. Acaba bana bir suikasıtta bulunacaklar mı?» dedi.

Hafız Mehmed Bey, onu mümkün olduğu kadar teselli etmekteydi. Bununla beraber, hâlen bulunduğu vazifeden memnun değildi. Kendisi ötedenberi Hüseyin Avni Paşaya eğilimli ve onun adamı gibiydi. Paşanın teşebbüsiyle bir hal'

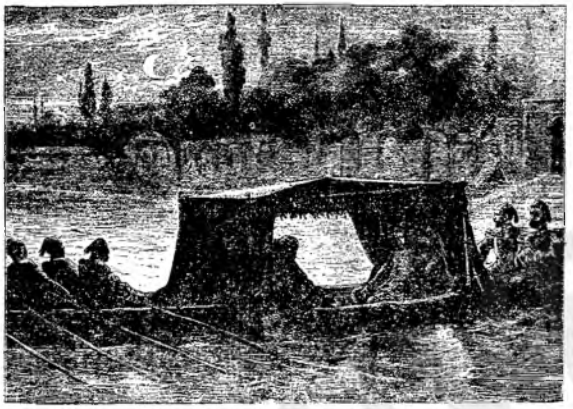

Abdülâziz'in hal'den sonra Topkapı Sarayına götürülüşü (Yabancı mecmualardan)

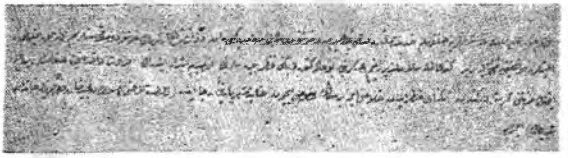

Abdülâziz'in Topkapı Sarayından Sultan Beşinci Murad'a kendi el yazısıyle ilk mektubu

hazırlandığını daha evvel sezmiş bulunuyordu. Bunun neticesinde ise herhalde mevkiini kaybedip tahttan indirilmiş bir hükümdarın mabeyincisi olarak kalmayı ümid etmiyordu. Ne çare iki, efendisiyle birlikte feleğin sillesini o da yemiş bulunuyordu.

Abdülâziz, onun tesellî mahiyetindeki sözlerine şu karşılığı verdi: «Sen bilmezsin. Eslâfım zamanımdanberi bu gibi haller zuhur etmiştir ve pek büyük fenalıklar doğmasına sebep olmuştur. Bu yolda yakılan canlar, dökülen kanlar bir araya gelse başlı başına bir millet, bir deniz teşkil eder. Bana muhalif olanlar bulunduğu gibi, beni sahiden sevenler ve muhabbet besleyenler de vardır. İki tarafın zıd fikirleri maazallah bir büyük kargaşalığın çıkmasına sebebiyet verir. Bu da Allah göstermesin, sonu bastırılamayacak bir ihtilâl doğurabilir. Eğer bir hal vukubulursa hem benim yüzümden bir çok mazlûm kanı dökülür, hem de vücudümün muhaliflerin elinde parça parça olması neticesini doğurur. Allahaşkına olsun, eğer böyle bir hal hissetmekte iseniz bu kadar musibet görmüş, dertlere boğulmuş olan ve artık değeri kalmamış vücut ve canımı ihtilâlciler eline düşürmekten korumak ve vatan evlâdına birbirinin kanını döktürmekten ise, her nasıl ederseniz ediniz, bana bir miktar zehir bulup yetiştiriniz. Ben de kurtulayım, millet de kurtulsun!»

Hafız Mehmed Beyin bütün avutucu sözlerine rağmen Abdülâziz'in kendi hakkında bir suikast düşünüldüğüne ve bunun mutlaka yapılmak istendiğine dair olan kanaati gittikçe yerleşiyor ve Topkapı gibi tenha ve ıssız bir saraya gönderilmiş olmasını sadece buna hamlediyordu. Topkapı Sarayında karşılanış tarzı, ortalıkta ıslak elbiselerle kalışı, saatler geçtiği halde bir tas çorba vermeyi kimsenin düşünmeyişi, arkasından gönderilen annesiyle harem halkının üstlerinin başlarının ve eşyalarının aranıp para ve mücevher olarak ne bulunduysa alınışı, buradan başka yere naklini istediği ve bu da pek mümkün olduğu halde bu isteğinin Sultan Murad tarafından bile yerine getirilmeyişi Abdülâziz'in şüphelerini gittikçe kuvvetlendiriyor, bilhassa karakterini gayet iyi bildiği Hüseyin Avni Paşadan her kötülüğü umuyordu. Diğer taraftan göz önünde bir yerde bulunursa kendisine ilişemiyeceklerini sanıyor ve: «Acaba Beşiktaşta bir yerde oturamaz mıyım? Ben hep orada büyüdüm. İnsanların doğdukları yere muhabbetleri tabiîdir. Hiç olmazsa o tarafta iki odalı bir ev tedarik edilse orada rahat edeceğim» diyordu.

İlk gün öylece geçti. Uykusuz bir gecenin sabahında Abdülâziz, Beşinci Murad'a yeni bir mektup gönderdi (Bu mektup ele geçmemiştir). Mahmud Celâleddin Paşa, bunun diğerleriyle birlikte bir kaç saat elinde kaldığını, lâkin meşguliyetinin fazlalığından dolayı istinsah edemediğini kaydeder. Aklında kalan, sadece şu cümlelerdir: «Allah ve Resûl aşkına beni buradan halâs eyle... Zira canımdan emin değilim. Neye malik isem cümlesi sana helâl olsun. Bundan böyle ne verilirse ona kanaat edeceğim» (Mir'ât-ı Hakikat, C: I, S: 118-119).

Padişahın cevabı ve yeni yerinin tayin edilmesi

Bu mektubu, Abdülâziz'in üçüncü mabeyincisi Tahir Bey getirmişti. Sultan Murad, bunu okuyunca büyük bir teessüre kapıldı. Eski hükümdarın bu arzusunun derhal yerine getirilmesini emretti. Ayni zamanda kendisine şu mektubu yazdı:

«Bu def'a dahi irsal buyurulan tezkire-i seniyyelerini mütalâa ile hakikaten müteessir oldum. Dünki iş'arım vechile nezd-i hâlisânemde en ziyâde mültezem ve mukaddem olan istirahat-i vücûdiyeleri kaziyyesidir. Saray-ı atikde istihzar olunan mahallin adem-i kabiliyyeti muahharan taayyün etmesiyle Ortaköy'deki dairenin hemen tanzimine teşebbüs edildi. Teessüf ederim ki bugün yetiştirilemediğinden inşallah cemi' levâzımı yarın ikmal olunarak oraya nakl-i âlileri mukarrerdir. Böyle ahval üzerine münasib olmıyan mülâhazat ile efkâr-ı aliyyenizi it'ab ve tahriş buyurmamanızı rica ederim. Zira maâzallah-ü teâlâ zatınızın değil, hânedanınızdan birisi hakkında zerrece bir zarar vukuunu tasavvur bile kimsenin hatırına gelmemiştir. Kendinizi evlâd ve hânedanımızla Cenâb-ı Hakkın ve Resûl-i Ekrem sallâllahü teâlâ aleyh-i vesellem efendimiz hazretlerinin avn ve inayet-i aliyyesinde cemi' hatardan masun bilmenizi kemâl-i ehemmiyetle beyân ederim.»

Sultan Murad, ayni zamanda kendi Başmabeyincisi Edhem Beyi çağırtıp şunları söyledi: «Seni sabık hakan hazretlerine göndereceğim. Bu tezkereyi hâk-i pây-i şâhânelerine takdim ile mahsusen mübarek dest-i şâhânelerini öperim. Hiç teessüf buyurulmasın. Hüdâ hakkı için Topkapı Sarayının ol vechile dar ve rahatsız olduğu bilinmediğinden orası tensib olunmuş. Ben zât-ı şâhâneleri tarafından vekâleten bulunuyorum. Sarayların hepsi kendilerinindir. Hangisini emir ve ferman buyururlarsa oraya teşrif buyursunlar. Daha ne suretle mutayyeb olurlarsa o vechile arzedersiniz (İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal; Hâtıra-i Âtıf, T.O.E.M. 15/51).

Edhem Bey mektubu alıp Topkapı Sa-

rayına gitti. Eski hünkârın huzuruna çıktı. Sultan Murad'ın sözlerini naklederek mektubunu da verdi. Abdülâziz, bu halden son derece duygulandı ve: «Vallahi ben bu işin adamı ve erbabı olmadığımı biliyordum. Bundan dört beş ay evvel kendi rızamla terkedecektim. Görür müsün bu çoluk çocuğun ikdamını?.. Bizi bu sevdadan vazgeçirdiler. Allah tahtta dâim eylesin. Allah muvaffak buyursun. Fakat ben burada gayet sıkılıyorum. Çoluk çocuk cümlesi ayaklar altında. Hem de cennetmekân amcam merhum şehid hatırımdan hiçbir vechile çıkmıyor. Onun için başka saraya naklimi isterim» dedi.

Edhem Bey tekrar hangi sarayı isterse tercih edebileceğini söyledi. Abdülâziz bir çok. düşündükten sonra Ortaköy'de yaptırmış olduğu dairede, yani Fer'iye'de karar kıldı. Yalnız burasının acele hazırlanmasını istedi ve: «Zât-ı Şâhânenin mahsusan gözlerinden öperim!» diye ilâve etti. Edhem Bey, Topkapı Sarayından ayrılmadan eski hükümdar kendisini tekrar çağırttı. Kararını değiştirmişti: «Validem orada rahatsız olursunuz. Kışın Ortaköy'de, sayfiye olarak da Beylerbeyi Sarayına naklolunursa münasip olur dediler. Zât-ı Şâhâneye öylece ifade edersiniz!» dedi.

Edhem Bey, bütün söylenenleri Sultan Murad'a bildirdi. Sonra onun emriyle durumu o sırada sarayda bulunan Sadrıâzam Mütercim Rüştü, Hariciye Nazırı Raşid, Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşalarla Hasan Hayrullah Efendiye de anlattı. Onlar da uygun gördüler.

Bu arada Sultan Murad'ın Abdülâziz'e yazdığı iki cevabî mektubun kendisi tarafından değil de Midhat Paşanın hazırladığı müsveddelere göre kaleme alındığı söylenmektedir. Mahmud Celâleddin Paşa, Mir'ât-ı Hakikat'de bu hususta «İkisine Midhat Paşa kalemiyle Sultan Murad tarafından teminat-ı lâzimeyi havi cevap yazıldı» diyerek kendisinde olan birinin müsveddelerini de Yıldız mahkemesine vermiştir.

Abdülaziz'in Fer'iye Sarayına nakli

Fer'iye Sarayı yapıldığındanberi döşenmemişti. Çırağan Sarayının harem kısmında duran ve Abdülâziz'e ait olan eşya ile döşenerek sür'atle hazırlatıldı. Saray ertesi günü oturulacak hale gelmiş bulunuyordu. Sultan Murad, bu işle bizzat meşgul olmuş ve hazırlıkların eski hükümdarın arzusiyle bir an evvel tamamlanmasını temin etmiş, aynı zamanda yine onun isteği üzerine Abdülâziz'in üç beş takım gecelik elbisesiyle bir kaç kürkünü göndermişti.

1 haziran 1876 Perşembe akşamı Edhem Bey tekrar Topkapı Sarayına giderek Abdülâziz'e sarayın hazır bulunduğunu haber verdi. Abdülâziz kendisine şunları söyledi: «Araba ile köprüden bir takım ahalinin arasından geçmek münasib değildir. İnşallah Cuma günü sabah namazından evvelce yine sen gel de beraber gidelim. Bu hususa müsaade buyururlarsa memnun olurum.» Sonra ilâve etti: «Bizim çoluk çocuklara biraz mücevher almıştım. Onlar gençtirler, heves ederler. Hepsi olmazsa, ikişer üçer parçaları verilirse memnun olurum. Validemin zaten mücevherleri yoktur. Fakat pederimin zamanından kalma üç beş parça vardır. Onları yadigâr olarak saklardı. Onların kendisine verilmesini ifade edersiniz».

Sultan Murad, Edhem Beyi dinledikten sonra: «Pek münasib. Yarın icab eden araba ve kayığı hazırla. Gece de Topkapı Sarayında kal. Nasıl ferman buyururlarsa, öyle hareket et» emrini verdi.

Bunun üzerine Edhem Bey araba ve kayığın ertesi günü saat 7 de Topkapıda hazır bulunmasını gereklilere bildirip kendisi akşamdan saraya gitti.

Abdülâziz, durumdan memnundu. Edhem Beye yanında yeter derecede kalfa, hazinedar v.s. bulunduğunu söyleyerek Beşiktaş Sarayından başkalarının gönderilmemesini istedi. Sabahleyin Edhem Beyin de nezaretinde bohçalar hazırlanıp çantalara yerleştirildi. Sonra Sultan Aziz, başmabeyincisi Hafız Mehmed ve ikinci mabeyincisi Fahri Beylerle birlikte arabaya binip sarayın sahiline indi. Dolmabahçeden ayrılırken almış olduğu Sultan Selim'in palasını yine sakosunun altına asmıştı.

Abdülâziz, sahile vardığı zaman kendisinin evvelce Hüseyin Avni Paşaya hediye etmiş olduğu beş çiftenin hazır bulunduğunu gördü. Ona büyük bir kin besleyen ve bu kini hal'i ile bile sönmemiş olan Serasker, eski hükümdarın bu kayıkla kendi yalısının önünden geçirilerek Fer'iye'ye götürülmesini emretmiş bulunuyordu. Nitekim bu manzarayı yalısının penceresinden büyük bir hazla seyretti.

Abdülâziz, Fer'iye sarayının rıhtımına çıktığı zaman sahilden saraya kadar iki taraflı süngülü askerler dizilmiş bulunuyordu. Bunların arasından geçerek sarayın kapısından içeriye girdi. Askerin başında bulunan Binbaşı İzzet Bey, başmabeyinci Hafız Mehmed Beyin içeriye girmesine engel oldu. Hafız Mehmed Bey sebebini sorunca: «Memnudur ve bu bilhassa sizin içindir. Giremezsiniz!» dedi.

Bu, Abdülâziz'in keyfini ilk kaçıran hâdise oldu. Bunu ikincisi takip etti. Kendisinden sonra valide Pertevniyal Sultan ile şeh-

zadeler, kalfa ve hazinedarlar ve haremağaları gelmişlerdi. İzzet Bey, haremağalarını da saraya sokmadı ve geldikleri kayıklarla Topkapı'ya dönmelerini bildirdi. Ağalar, efendilerinden ayrılmak istemiyerek avaz avaz haykırmağa başladılar. Saraydaki kadınlar da buna katılınca ortalık karışır gibi oldu. Gürültüyü duyan Hafız Mehmed Bey. Fer'iye karakolundan çıkmıştı. Olayları pencereden seyreden Abdülâziz, onu görünce: «İşte Hafız burada... Çağırın, çağırın!» diye seslendiyse de, İzzet Bey duruma müdahale edip ortalığı yatıştırdı. Ağalar, kayıkla geri gönderildiler.

Abdülâziz, olanlardan büsbütün evhamlanmıştı. Kendisine sadık bildiği adamlarının yanından ayrılması şüphelerini arttırıyor, âkıbetinden gittikçe daha fazla endişe ediyordu. Bu yüzden kendisine hazırlanmış olan odaya girdiği vakit: «Benim işim artık Allaha kalmıştır!» dedi. Böylece, annesi, şehzadeleri ve üç yüz kadar cariye ile kapatıldığı Fer'iye Sarayında kendisini fevkalâde sıkan yeni hayatına başladı. Âsabı son derece bozuktu. Hal'edilmiş olmayı ve hal'indenberi cereyan eden hâdiseleri bir türlü hazmedemiyordu. On beş yıl padişahlık etmiş, bütün emirlerinin yapılmasına, herkesten sonsuz saygı görmeğe alışmıştı. Şimdi her vesile ile horlanması ve istihfaf edilmesi kendisi için hakikaten tahammülü imkânsız bir haldi. Hele hayatına kastedileceği fikri, onu harap ediyordu. Çünkü korktuğu ölmek değil, hakaret ve eziyetlerle öldürülmekti. Nitekim kendisi zillete uğramış tarihî şahsiyetlerin buna katlanarak intihar etmemiş olmalarını daima tenkid etmiş olduğu gibi, Topkapı Sarayında bulunduğu zaman da: «Bana bir miktar zehir tedarik edip yetiştirin. Ben de kurtulayım, millet de kurtulsun!» demişti.

Fer'iye Sarayında geçen diğer olaylar

Fer'iye Sarayına naklinden sonra üzücü hâdiseler devam etti. Abdülâziz ertesi günü, sonradan vefat etmiş olduğu odanın yanındaki odada bulunuyordu. Denize ve bahçeye bakan pencerenin önünde durmaktaydı. Aşağıda askerlerin gülerek ve yüksek sesle konuşarak sigara içmeleri, kendisi pencerede görüldüğü halde en küçük bir ihtiram vaziyeti almamaları onu fena halde sinirlendirdi: «Sizi kendi elimle silâhlandırdım. Utanmaz herifler.... Bana deli dediniz. Deli ben miyim, yoksa şimdiki padişahınız mıdır?» diye başlayarak ağzına geleni söyledi. Kendisine cevap verilmedi. Bir gün de sarayın bahçesine inmişti. Yanında Edhem Bey bulunduğu halde dolaşırken yapılmakta olan bir onarım yerine doğru yürüdü. Vazifeli bir zabit yolunu keserek: «Burada durmak yasaktır, içeri giriniz!» dedi. Abdülâziz, bu muameleden müteessir olup Edhem Beye: «Belki sizi bilemediler. Yabancı sandılar. Kendinizi anlatınız!» diye bu hitabı ona mal etmek istedi. Edhem Bey, subayın kulağına eğilip hitapta bulunduğu kimsenin Abdülâziz olduğunu ve kendisinin de Başmabeyinci bulunduğunu söyledi. Bunun üzerine zabit yüksek sesle: «Size söylemiyorum. Aziz Efendiye hitap ediyorum!» karşılığını verdi. Bu son sözlerin yarattığı derin üzüntü yüzünden Abdülâziz'e fenalık geldi. Kollarına girerek bitap bir halde dairesine götürdüler.

Fer'iye Sarayının önünde bulunan harb gemilerinin toplarını üzerlerine çevirmiş olmaları da eski hükümdarı evhamlandırmaktaydı: «Bizi acaba topa mı tutarlar, yoksa başka bir şekilde mi mahvederler?» deyip duruyordu. Bilhassa daima aşağıda bekleyen ve kendisine umduğu saygıyı göstermeyen iki subaydan şüphelenmekteydi. Annesine, hakkında mutlaka bir fenalık vukubulacağını söyleyip duruyordu. Pertevniyal Valide Sultan onu teselli için: «Ne merak ediyorsun? Azil erkekler içindir. Biz de elbette bir suretle geçiniriz!» dedi.

Lâkin Abdülâziz: «Bir memlekette iki padişah olur mu? Beni tahttan indirmek elbette öldürmek içindir» diyordu. Valide Sultan: «Tanzimatın ilânından sonra böyle şey kalmadığından merak edilmemelidir. Allaha tevekkül edin... Ne olacak?» diye ısrar etti. Abdülâziz ise: «Ne olacak, görürsün!» karşılığını verdi. Bu hal annesine pek dokun-

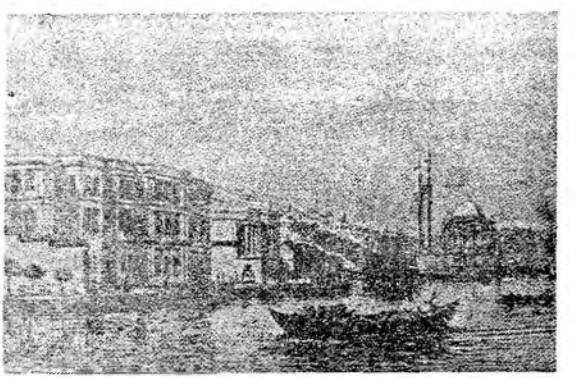

Abdülâziz'in Topkapı Sarayından Ortaköy'de Fer'iye Sarayına nakli (Zamanındaki İngiliz mecmualarından)

duğundan fenalaşıp dairesine çekildi. Orada bayıldı.

Pertevniyal Valide Sultan, ötesini şöyle anlatır: «Bir müddet o halde kaldığımdan cennetmekân merak etmiş. Dairelerine gittim. O vakit artık her taraf askerle dolu olduğundan iki adamın oda kapısında durup şimdi girelim, yok sonra girelim diye söyleştiklerini işittim. Fakat cennetmekâna bir kat daha fenalık gelmemek için söylemedim. Böyle iki kişi yukarıda ve üç kişi de aşağıda bu iş için bekliyorlardı. O akşam saat dörde kadar yanında kaldım ise de, daima haklarında icra olunacak gaddarlığı söylerdi (İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal; Sultan Abdülâziz'e dair; T.O.E.M. 15/194).

Abdülâziz'in evham ve teessürü iyiden iyiye artmıştı. Kendisini öldürmek için bazı tertibat alındığını hissediyordu.

Onun Fer'iye dairesine nakli ile meşgul bulunduğu sırada nasıl muhafaza edilmesi gerekeceği bahis konusu olunca Hüseyin Avni Paşa: «O iş benimle Kayserilinin — Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa — bileceği şeydir!» diyerek bunu üzerine almıştı. Kendisinin Abdülâziz'e hiç bir suretle sönmiyecek bir kini vardı. Hattâ bir gün Mısırlı Mustafa Fazıl Paşaya: «Ondan intikam almadıkça Allah canımı almasın!» demiş olduğu gibi, kilerci başıyı elde ederek padişahı zehirlemeğe karar verdiği, Abdülâziz'in ihtiyatlı davranmasından buna muvaffak olamadığı, Mısırlı Halim Paşaya, padişahın hayatına son verecek bir fedai tedarikini teklif ettiği, Sadareti sırasında Adliye Nazırı bulunan Âkif Paşaya Abdülâziz'in vücudunu ortadan kaldırmak için bir Arnavut buldurmasını söylediği, Kayserili Ahmed Paşa ile beraber Mat'lı Celâl Paşa vasıtasıyle evvelce getirdikleri fedai bir Arnavudun Zaptiye Müşiri Hüsnü Paşa tarafından yakalandığı bilinen hâdiseler olduğuna göre Hüseyin Avni Paşanın Abdülâziz'i hakikaten öldürmeğe niyeti vardı denilebilir.

Eski padişahın hizmetine tayin edilen kimseler de ayrıca şüphe uyandırmıştır. Yanında eski adamlarının bulunması mahzurlu olacağı bahanesiyle Sultan Murad'ın emekdarlarından üç kişi, yani pehlivan Mustafa, Cezayirli Mustafa ve Hacı Ahmed, Fer'iye Sarayına verilmişlerdi.

Midhat Paşanın nakline göre, bunlar haftada bir kere dışarı çıkacakları ve hariçle temas etmiyecekleri için kim kabul ederse yüzer lira maaş verileceği Sultan Murad'ın ve validesinin emriyle dairede ilân edilmiş ve bunlar talib olmuşlardı (Mirât-ı Hakikat, S: 219).

İntihar olayı

Bütün bu olaylar ve kapıldığı şüpheler Abdülâziz'i durgun ve dalgın bir hale getirmiş bulunuyordu. Yavaş yavaş hiç kimse ile konuşmaz olmuştu. Bütün vaktini Kur'an-ı Kerim okumakla ve ibadetle geçiriyordu. Valide Sultan, oğlunun bu halinden endişelendi. Hiddet ve şiddetinin, heyecan ve asabiyetinin birdenbire sönerek sakin bir hal alması, bir şeye karar vermiş olduğu intibaını uyandırmaktaydı. Bunun için ikinci mabeyinci Fahri Beye: «Ben bu hali beğenmiyorum. Acaba hasta mıdır? Bu düşünce ve sükûnet nedendir?» demiş ve mümkün olduğu kadar yalnız bırakılmamasını tenbih etmişti. Oğlunun yeis haliyle bir şey yapmasından endişe etmekteydi. Nitekim Abdülâziz, daima yanında bulunmağa çalışan Fahri Beye, dalgın dalgın bakarak: «Bu dünyada bizim için tad kalmadı!» demişti.

3 haziran Cumartesi günü Fahri Bey, karakoldan çağırıldı. Binbaşı İzzet Bey, kendisine şunları söyledi: «Aziz Efendinin yanında bir rövelver ile pala varmış. Bunları alıp getirin».

Fahri Bey, İzzet Beyin isteğini doğruca Abdülâziz'e söylemiyerek durumu Valide Sultana anlattı. Tabanca mevcut değildi. Pala ise, ikinci hazinedar tarafından muhafaza edilmekteydi. Valide Sultanla hazinedar, Abdülâziz farkına varır ve büsbütün üzülür veya kızar endişesiyle palayı vermek istemedilerse de Fahri Bey ısrar etti. Kendilerine bu isteği yerine getirmkten başka çare bulunmadığını anlattı. Bunun üzerine, Abdülâziz'in haberi olmadan pala teslim edildi.

4 haziran Pazar günü sabahı Fahri Bey merdiven sahanlığında otururken Abdülâziz abdest tazelemek için, odasından çıktı. Fahri Beyi orada görünce yanına çağırdı ve: «Ne haber var?» diye sordu.

Fahri Bey: «Hayır efendim, bir şey yoktur.» diye karşılık verdi.

Abdülâziz abdest aldıktan sonra odasına döndü ve içeride bulunan annesinden sakalını düzeltmek için makas istedi. Bu, her zaman yaptığı bir şeydi. Pertevniyal Valide Sultan kendisine küçük bir makas verdi (Bu makas hâlâ Topkapı Sarayı müzesinde durmaktadır. İncelenmesinden, kullanıldığı ve hattâ zorlandığı anlaşılmaktadır. Çift olan bu makasların bir eşi, olaydan sonra hazinedar tarafından o zamanki tahkik heyetine verilmiştir. Bu da, diğeriyle birlikte ayni müzededir).

Abdülâziz, makası annesinden aldıktan sonra sakalını düzeltmek üzere yalnız kalmak istediğini söyledi. Valide Sultan tereddüt ettiyse de, esasen asabî ve üzgün bulunan oğlunu daha fazla üzmemek için odadan çıktı. Abdülâziz, kapıyı kapadı. Valide Sultanın içine bir şüphe düşmüştü. Nöbetçi

kalfalar da aynı şekilde şüphelendiklerinden durumu hâlâ merdiven sahanlığında bekleyen Fahri Beye haber verdiler. Cariyelerden birisi ise, çıkıntılı yan pencerelerden odanın içini gözetlemekteydi. Valide Sultana, Abdülâziz'in aynanın karşısında hakikaten sakalını düzeltmekte olduğunu haber verdi. Bunun üzerine Valide Sultanla Fahri Bey de pencereye gelip baktılarsa da, bir şey göremediler. Bunu da, kendisinin gözetlendiğini hissedip yer değiştirmiş olmasıyle tefsir ettiler. Valide Sultan, biraz rahatlamış halde pencereden çekildi.

Aradan kısa bir zaman geçince Abdülâziz'in bulunduğu odadan iniltiler gelmeğe başladı. Başta Valide Sultan olmak üzere, telâşla kapıya koştular, fakat kapı içeriden kilitlenmişti. Fahri Bey dahil, hep birden abanınca kilit kırıldığı için içeriye girdiler.

Gördükleri manzara şu idi:

Abdülâziz kolları sıvalı, başı açık olduğu halde odanın yan tarafındaki minderin üzerinde sağ tarafına yatmış ve kanlara bulanmış bir haldeydi. Sıvalı kollarının kesilmiş olan damarlarından hâlâ kan akıyordu. Önünde küçük bir masada «Yusuf Sûresi» açık bulunan bir Kur'an-ı Kerim vardı. Kendisi henüz hayattaydı. Bir şey söylemiyorsa da gözlerini açıp kapatıyordu.

Bu acıklı manzara karşısında kadınlar sarayın camlarını kırarak acı ve müthiş çığlıklar koparmağa başladılar. Valide Sultan, deli gibi oğlunun üzerine atılmış, ona sarılmış ve bayılmıştı.

Geçen her saniyenin Abdülâziz'in hayatı bakımından ne kadar değerli olduğunu anlayan Fahri Bey paniğe kapılmayarak tıbbî bir müdahale temin için hemen bir doktor bulmak maksadıyle aşağı kata indi ve nöbetçiye kapalı bulunan kapıyı açmasını söyledi. Saraydaki feryatlar Fer'iye karakolundan da duyulmuş olduğu için İzzet Bey hemen yanındaki askerlerle seyirtip gelmişti. Fahri Bey ona durumu kısaca izah ederek acele bir hekim gönderilmesini söyledi. Karakolda hekim mevcut değildi Bu sırada sarayın cam ve kafesleri hâlâ kırılmakta ve feryadlar durmadan yükselmekte olduğundan durumu tamamen öğrenememiş olan askerler, silâhlarını pencerelere çevirmiş bulunuyorlardı. İzzet Bey, askerlerin silâhlarını indirtip yanına bir kaç tanesini alarak karakola yakın kapıdan içeriye girdi. Fahri Beyle birlikte üst kata çıktılar. Merdiven başında hizmetçilerden biri: «Yaraya bir bakır onluk koyup bağlayın!» diyordu.

Olayı bildirmek için mes'ul devlet adamlarına hemen haberciler gönderildiği gibi, doktor tedariki için de sağa sola adamlar salınmıştı. Hâdise yerine ilk gelen Doktor Avni Paşa, artık yapacak bir şey kalmadığı kanaatine vararak hiç bir müdahalede bulunmadı. Esasen Abdülâziz, validesinin kucağında olduğu ve etrafını bir çok cariyeler çevirmiş bulunduğu halde vefat etmişti.

Hüseyin Avni Paşanın ve sonra Sadrıâzamın Fer'iye Sarayına gelmeleri

Devlet ricalinden olay yerine en önce gelen Serasker Hüseyin Avni Paşa, ilk iş olarak hâlâ avaz avaz haykıran kadınların bu halini menetmek oldu; herkesin odalarına çekilmesini bildirdi. Saraylılar. onun şahsından ötedenberi ürktükleri için hemen sindiler.

Yalnız, Valide Sultan hâlâ Abdülâziz'e sarılı ve ağlamakta idi. Oğlundan bir türlü ayrılmak istemiyordu. Hüseyin Avni Paşanın emriyle âdeta zorla ayırdılar. Sonra, yine onun emriyle Abdülâziz'in nâşı aşağıya indirilip Fer'iye karakolunun kahve ocağına taşındı, erlere mahsus bir ot yatağın üzerine yatırıldı. Pencerelerden birisinin perdesi kopartılarak üstüne örtüldü. Neden sonra diğer devlet ricali Fer'iye sarayına gelmeğe başladılar.

Devrin Sadrıâzamı Mütercim Rüştü Paşa, bilâhare Abdülâziz'in öldürüldüğü iddiası üzerine tevkif edildiği zaman yapılan sorgusu sırasında hâdiseyi duyuşunu ve Fer'iye Sarayına gelişini şöyle anlatır: «O gün yalıda idim. Kuşluk vakti Avusturya Elçisi gelmişti. Onunla politikaya dair konuşuyorduk. Uşağın biri gelip:

«Bir yaver geldi, sizi istiyorlar» dedi. Dışarı çıktım. Yaver telâşlıydı. «Ne haber?» dedim.

«Sultan Aziz kendisini öldürmüş. Vükelâ ve ulema Fer'iye'ye toplanmışlar. Sizi istiyorlar!» dedi. Derhal elçiye veda ettim. Kayığıma bindim. Sür'atle Fer'iye önüne vardım. Karakolhanenin etrafını halk ile dolu gördüm. Karakolun önünden dışarı çıktım. Vükelâ başıma toplandılar.

«Nedir bu hal?» diye onlara sordum.

«Sultan Aziz makasla kollarının sinirlerini kesmiş» dediler. Nâşını karakola çıkarmışlar ve çıkardıkları zaman kendisinde hayat eseri mevcutmuş. Sonra münkatı' olmuş olduğunu dahi söylediler ve hekimler dahi orada hazırdı. Onlar da merhumda karakola çıkarıldığı vakit hayat eseri olduğunu tasdik ettiler. Bu halde bir köşeye çekildik. Hekimlerin bir takımı gelmiş ve bir takımı daha istenilmiş. Sefaret hekimleri bekleniyordu. Bu arada ben maddeyi anlamağa çalışıyordum. Orada bulunan ya Nuri Paşa veyahut başkaları Fahri Bey adında bir çocuğu getirdiler ve Fahri Bey için: «Merhumun mabeyincisidir ve en evvel bu işe vâkıf olan budur» dediler. Bu Fahri Bey merhumun

mabeyincisi olup sairleri dağıldığı sırada Valide Sultan tarafından merhumun yanında alakonulmuş. Harem dairesinin dışında bir oda varmış. Orada yatar kalkarmış. Orada bazı işe kullanırlarmış. Bunu saray takımı da söyledi. Fahri Beyi sorguya çektim: «Beni bir telâş ile içeriye çağırdılar. Hareme girdim. Yukarı çıktım. Merhumun odasının önüne kadınlar toplanmış. Valide Sultan da oradaydı. Kapıyı açmağa çalışıyorlardı. Ben de gittim baktım, kapı arkasından sürmeli. Zorladım, kırdım. Kapı açıldı. Bir de baktık, merhum al kanlar içinde yatıyor. Kolları açık. Sinirleri kesilmiş. Yanında bir makas, daha kendisinde hayat eseri var. Şaşırdım. Dışarı çıktım. Karakol sahiplerine haber verdim» dedi.

Saraya haber gitmiş. Hüseyin Avni Paşa ve yakın yalılarda olan vükelâ ve ulema ve ricale de haber gitmiş. Gelmişler. O vakit toplananlardan bazıları içeriye girip merhumun bu halini görmüşler. O halde dışarıya çıkarılması düşüncesinde kim bulundu bilemem. Zannıma göre saraydan gelenler olmalı. Merhumun nâşını dışarı çıkarmışlar. Evvelce dediğim gibi çıkardıkları vakit kendisinde hayat eseri de mevcutmuş ve içeri girdikleri vakit gördükleri hali ve harem halkından yaptıkları tahkikatı şöyle söylediler. İfadeleri: «Merhum bir ayna ile bir makas istemiş. Validesinden sormuşlar. Verin demiş, vermişler. Makasla aynayı alıp odaya girmiş. Kapıyı kapamış. İçeride sakalını kesmekle meşgul olmuş. Bunu da, validesi bulunduğu odanın penceresinden içerisi görünürmüş de validesi arada bakar ve sakalıyle meşgul olduğunu görmüş olduğunu söylediği için öğrenmişler. Merhumun kapısının önünde dört beş halayık hizmet için bekler imiş. Bir aralık oda içerisinde bir hırıltı zuhur etmiş. Halayıklar kapıyı açacak olmuşlar. Kapı sürmeli olduğundan Valide Sultana haber vermişler. O da kapıyı zorlamış, açamamış. O vakit Fahri Beyi içeriye celbetmişler. Fahri Bey gitmiş, kapıyı kırmış. Demin dediğim gibi merhumu bulmuş olduklarını içeriye girenlerden yaptıkları tahkikatı böylece bana anlattılar» (İsmail Hakkı Uzunçarşılı; Midhat ve Rüştü Paşaların tevkiflerine dair vesikalar, S: 125-127).

Rüştü Paşa ayrıca Abdülâziz'in cesedinin tıbben muayene edildiğini, bir rapor düzenlendiğini ve bir de şer'î ilâm hazırlandığını söylemiştir.

Pertevniyal Valide Sultan, keder ve teessüründen deli gibi bir haldeydi. Harem dairesi hekimlerinden İngiliz asıllı Dr. Melincen yatıştırıcı bir ilâç vermek üzere kendisini görmeği teklif etmişse de, Valide Sultan: «Oğlumun hayatına kıyan ben oldum. Bana hekim göndereceğinize cellâd gönderiniz!» feryadiyle bunu reddetmiş ve intihar âleti olan makası kendisinin vermiş, Abdülâziz'in de bununla intihar etmiş olduğunu böylece ifade etmiştir.

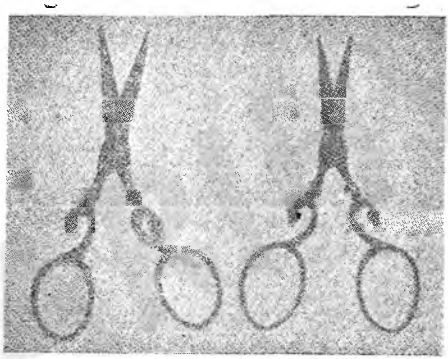

Abdülâziz'in bilek damarlarını kestiği makas (Topkapı Sarayı Müzesinde)

Midhat Paşanın olayı haber alması, Sultan Murad'ın telâşı

Devlet ricali arasında hâdiseyi en son haber alan Midhat Paşadır. Sonradan Abdülâziz'i öldürtmüş olmakla itham edilen büyük devrimcinin aslında padişahın ölmüş olduğundan bile haberi yoktu. Vükelâ Meclisine gitmek üzere Babıâliye geldiği zaman orada kimsenin bulunmadığını görmüş, bunun üzerine sebebi anlamak için Sadaret Müsteşarı Said Efendinin odasına girmiş ve ondan vükelânın Abdülâziz'in cenazesine gittiklerini öğrenmişti. Midhat Paşa, hayretler içinde kalıp ölüm bir suikast sonunda olduysa, bundan bütün vükelânın lekeleneceğini teessürle söylemiş ve üzüntüsünü belirtmişti. Said Paşa bunun üzerine kendisine Abdülâziz'in bir makasla intihar ettiğini haber vermişti. Midhat Paşa, bunu duyunca biraz ferahlayıp arabasına binmiş ve sür'atle olay yerine yollanmıştı. Yıldız mahkemesinde verdiği ifade sırasında, o esnada Abdülâziz'in ölümünün memleket için daha hayırlı olduğunu, çünkü idaresinin güç olacağını düşündüğünü söylemiştir.

Paşa, evvelâ Dolmabahçe Sarayına uğrayıp Sultan Murad'ı teselli etti. Daha evvel Mabeyin Müşiri Nuri Paşa saraya gelmiş bulunuyordu. Kendisi mahkemeye verdiği arîzada Abdülâziz'in makasla intihar ettiğini Padişaha haber verdiğini, Sultan Murad'ın bunun üzerine: «Eyvah gitti... Ama şimdi halk bunu benden bilir!» dediğini naklettiği halde, sorguya çekildiği zaman olayı şöyle anlatmıştır:

«Sultan Murad taam buyuruyorlardı. Bendeleri karşılarında bulunduğum halde

Mayıncı Said Bey (Halûk Şehsuvaroğlu'nun nakline göre Kilercibaşı Ali Efendi; Sultan Aziz, S: 148) gelip gülerek: «Sultan İbrahim'in türbesine gömülecek zat, Allah sizlere ömür versin, vefat etti» demesiyle Sultan Murad'ın elinden çatalı düşüp:

«Aman bu ne haldir?. Git şunu anla» diyerek bayıldı. Geri dönüşümde Seyyid Bey Sultan Murad'ın belini uğuşturmaktaydı.

«Paşa, tahkik ettin mi? Bu nasıl haldir?» dediğinde ufak bir yara aldığını duyarak hekim Marko Paşanın götürülmesini tenbih eylediğimi arzettim: «Aman durma, kendin git. Allahaşkına olsun tedavisine dikkat olunsun. Aman bir şey olmasın. Bütün millet bunu benden bilir» dedi.

Doktorların verdikleri raporlar

Midhat Paşa, Fer'iye Sarayına geldiği zaman bütün vükelâyı, askerî ve sivil ricali ve dâvet edilmiş olan hekimleri orada buldu. Hâdisenin nasıl cereyan ettiğini Sadrıâzam Rüştü Paşadan sorarak öğrendi. Rüştü Paşa, hekimlerle şer'î memurların olay yerinde gerekli keşif ve incelemeleri yaptıklarını anlatıp bir kâğıt içinde duran makası da gösterdi. Midhat Paşa, ayrıca Fahri Beyle haremağalarından da hâdisenin cereyan tarzını dinledi. Sonra vükelâdan bir zata: «Vükelâdan biri Valide Sultana gidip şu işi sorsa güzel olur» dedi. O da: «Hüseyin Avni Paşayı göndermeli. Valide Sultan başına bir şey vursun da kırsın» karşılığını verdi. Bu nu duyan Serasker gülmekle iktifa etti. Bu sözün sebebi, saray halkı ve Abdülâziz'le aralarında eskidenberi münaferet bulunması ve onu hal'etmekte önayak olmasıydı.

Elçilikler hekimlerinin de katıldığı on dokuz tabibden kurulu bir hey'et, Abdülâziz'i muayene ederek bir rapor hazırlamağa memur edilmişlerdi. Hekimlerden bazıları eski hükümdarın cesedinin karakolda bulunduğu vaziyetten müteessir olarak muayeneye fiilen katılmamışlardır. Bunlardan birisi de Marko Paşadır. Doktorlar cesedi etraflı şekilde muayene etmek istedilerse de, kılıcına dayanmış bulunduğu halde kapıda duran Serasker Hüseyin Avni Paşa: «Bu cenaze Ahmed ağanın, Mehmed ağanın değildir. Bir padişahındır; onun her tarafını açıp size gösteremem» diyerek buna engel oldu.

Hey'et mensupları, bunun üzerine biraz sathî olan muayeneden sonra kollarında açılan yaralardan akan kanın ölüme sebep olduğunu ve kendilerine gösterilen makasla bu yaraların açılabileceğini bildiren bir rapor tanzim ettiler. Sonra Abdülâziz'in vefat ettiği odaya çıkarak minderi üstü kandan göl kesilmiş ve yerdeki hasırın üstüne ötesine berisine sıçramış ve yer yer pıhtılaşmış şekilde kanlı bir halde bularak raporlarına bunu da ilâve ettiler. Rapor sonunda: «Yaraların hey'et ve istikametinden ve bunları husule getirmiş olan yaralayıcı âletten bir intihar, yani kendini öldürme vukua geldiği istidlâl olunuyor» denmekteydi.

Raporu, şu tabibler imzalamışlardı:

Dr. Marko, Dr. Nuri, Dr. Soto, Dr. Espanyol, Dr. Mark Markel, Dr. Yatropulo, Dr. Abdünnur, Dr. Servet, Dr. Dö Kastro, Dr. Maroen, Dr. Jül Melincen, Dr. Kostantin Karatodori, Dr. Dikson, Dr. Vitalis, Dr. Edvard Spadoro, Dr. Nurican, Dr. Mylan, Dr. Mustafa, Dr. Mehmed.

Abdurrahman Şeref Bey, raporu kaleme almağa evvelâ Tıbbiye Mektebi muallimlerinden Dr. Narvan'ın memur edildiğini, hazırladığının beğenilmeyerek yeniden yazıldığını, Dr. Narvan'ın hazırladığı raporun intiharı hakikate aykırı şekilde pek teyid edici bulunduğunu, bunun sonradan Abdülhamid'e jurnal edilerek müsveddenin bulunması için şiddetli bir irade sadır olduğunu, lâkin mektebin didik didik edildiği halde bulunmadığını kaydeder (Sultan Aziz'in vefatı. T.O. E.M. 14/322-324)

Yıldız mahkemesi dosyasında 5 haziran 1876 tarihli beş doktor tarafından imzalanmış diğer bir rapor da Abdülâziz'in cesedinin dikkat ve itina ile muayene edildiği, vücudun tamamen kansız, sağ ve sol kollardaki yaralardan soldakinin üç aşr-ı zira, sağdakinin daha küçük, fakat ikisinin haylı derin, yaraların gayrı muntazam ve aldıkları habere göre yaralama âletinin makas olduğunu beyan etmişlerdir (Halûk Şehsuvaroğlu; Sultan Aziz, S: 134)

Abdülaziz'in cenaze merasimi

Raporun tanziminden ve şer'î memurların tahkikatının nihayete ermesinden sonra, Abdülâziz'in cesedi deniz yoliyle Topkapı Sarayına nakledildi. Yıkanması, kefenlenmesi, tabutlanması orada yapıldıktan sonra sadır olan irade üzerine İkinci Mahmud türbesine gömüldü. Cenaze töreni kalabalık olmamış, resmî zevat ile bir kısım halk iştirak etmişti.

Vefat haberi, 6 haziran 1876 tarihli Ceride-i Havadis gazetesinde bir intihar olarak ilân edilmiş, diğer gazeteler de hemen aynı mealde yazılar yazmışlardır.

Abdülâziz'in bu şekilde ölümü, Sultan Murad'a çok tesir etmiş, geçirdiği şok, Dr. Kapolyon'un cahilâne müdahalesiyle daha vahim bir hal almış ve o günden itibaren asabî bir rahatsızlığın bütün ârazı gittikçe daha belirtili bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu hal, nihayet kendisinin hal'ine sebep olmuştur.

KANUN-I ESASÎ VE MEŞRUTİYET ÇALIŞMALARI PADİŞAHIN DURUMU, ÇERKES HASAN OLAYI

Abdülâziz'i hal'etmekte işbirliği etmiş olan devlet ricali arasında Kanun-ı Esasînin ve Meşrutiyetin ilânına yalnız Midhat Paşa samimî olarak taraftar idi. Onlarla bu maksad için işbirliğinde bulunmuştu. Bu yüzden, Sultan Murad'ın cülûsundan hemen sonra, arkadaşlarıyle aralarında fikir ayrılıkları başladı.

Sadrıâzam Mütercim Rüştü ve Serasker Hüseyin Avni Paşalar, eski idare rejiminin devamı taraflısıydılar. Bu hususta bilhassa Hüseyin Avni Paşanın düşüncesini açıkça belirtmesi, Sultan Murad'ı bile endişelere düşürmüştü. Onun cülûs günü Midhat Paşa, Padişah için bir nutuk müsveddesi hazırlamıştı. Bunda vükelânın mes'uliyetine ve meşrutiyet rejimine dair olan esaslar belirtilmişti. Sadrıâzam bu hususların nutukta yer almaması için şiddetle ısrar etmiş, Hüseyin Avni Paşa da onun tarafını tutmuştu.

Nihayet, Dolmabahçe Sarayında Hükümdarın başkanlığında Vükelâ Meclisinin toplanıp meseleyi müzakere etmeleri kararlaştırıldı. Bu toplantı sırasında ilk sözü alan Sadrıâzam Mütercim Rüştü Paşa, evvelâ geçmiş idarenin kötülüklerini ve bunların memlekete verdikleri zararları anlattı. Nihayet, İmparatorluğun bundan sonraki idaresinin nasıl olması gerektiği hakkında müzakere açılacağını bildirdi.

Midhat Paşa bunun üzerine evvelâ Meşrutiyetin ilân edilmesinin gerekeceğini kat'î bir ifade ile söyledi. Geçmiş devirdeki bir çok fenalıkların, en yüksek idare kademesinde bulunanların, yani vükelânın mes'uliyeti ve her türlü icraatın kontrolü usulünün mevcut bulunmamasından ileri geldiğini ileri sürerek böyle mahzurlara ancak Meşrutiyet rejiminin kabulü, Anayasa'nın ilânı ve seçimler sonunda toplanacak meclisin çalışmalarıyle son verilebileceğini ileri sürdü. Sözlerinin bitiminde Sultan Murad'a hitaben vatanseverliğinin kendisinden böyle bir fedakârlık istediğini ve bu takdirde namının ve şanının Osmanlı tarihinde ebediyen takdis edileceğini ilâve etti.

Sultan Murad, memnun tavrı ve başını hafifçe sallamasıyle bütün bu sözleri tasvib ettiğini anlatmaktaydı. Hüseyin Avni Paşa ise, fena halde suratını asmıştı. Bu sözlerin hiç de hoşuna gitmediği halinden açıkça anlaşılıyordu. Öbür vükelâ ise, müsbet veya menfî, hiç bir kanaat izhar etmediler.

Midhat Paşa konuşmasını bitirince, Hüseyin Avni Paşa hemen söz alarak, devleti hâlen içinde bulunduğu tehlikeli durumdan meclisler ve müzakerelerle kurtarmanın mümkün olamıyacağını, bunun çaresinin acele ve şiddetli icraat olduğunu söyledi.

Böylece, bu toplantı neticesiz kalmış, ancak Sultan Murad'ın Midhat Paşa ile tam fikir birliği içinde bulunduğu anlaşılmıştır.

Son toplantı ve Süleyman Paşa

Bundan sonraki toplantı, Şeyhülislâm Kapısında yapıldı. Buna, geçen sefer iştirak eden kimselerden maada Dâr-ı Şûray-ı Askerî Reisi Redif Paşa, hal' olayında mühim rolü bulunan Süleyman Paşa, Kazasker Seyfeddin ve Fetva Emini Halil Efendilerle, Âmedci ve Mektupçu Beyler de katılmışlardı (8 haziran 1876).

Bu toplantıda da ilk sözü yine Sadrıâzam Mütercim Rüştü Paşa alarak Meşrutiyet idaresi aleyhinde uzun bir konuşma yaptı. Esas iddiası, bu idareye vatandaşlarda henüz kabiliyet bulunmadığı ve halka hürriyet verilirse bunun büyük zararları zuhur edeceği idi. Sözünü bitirirken: «Biz ahaliye bazı müsaadeler verelim. Onlar da devletten haklarımızı elde ettik sansınlar. Lâkin, aslında hiç bir şey vermemiş olalım!» dedi.

Toplantıda hazır bulunan ve gerilerde oturan Süleyman Paşa, Seraskerden ve Redif Paşadan, bahis askerliğe intikal etmedikçe söze karışılmaması hakkında emir almış olduğu halde daha fazla dayanamıyarak bulunduğu yerden ayağa kalkıp yüksek sesle Sadrıâzama hitab etti: «Paşa Hazretleri, Saltanat değişikliği şimdiki istibdadı korumak için olmadı. Herkes bu fedakârlığı milletin istikbalini temin için üzerine aldı. Bu işi yapanların ne hal'olunan Sultana şahsî bir düşmanlıkları ve ne de şimdikine hususî bir mensubiyetleri vardı. Müzakerelere bu noktaları dikkate alarak devam buyurunuz» (Süleyman Paşa; Hiss-i İnkılâp, S: 62).

Bunun üzerine, karşılıklı münakaşalar başladı. Halil Şerif Paşa, Midhat Paşa ile bir olmuştu. Namık Paşa Meşrutiyete taraftar görünmekle beraber, ayrı dinden olan unsurların Osmanlı Parlâmentosunda temsilini tehlikeli buluyor ve İngiltere misalini ortaya atarak yalnız Müslümanlardan mürekkep bir meclisin toplanmasını teklif ediyordu. Sadrıâzam, onu ihtilâlci fikirler beslemekle itham ettikten sonra «Canım, bu ahaliye imtiyaz vermeğe gelmez. Verdikçe daima daha fazlasını isterler. Kanaat etmezler. İşte Giridlilere geçende imtiyaz verilmişti. Bakın, şimdi genişletilmesini istiyorlar» dedi.

Buna, yine Süleyman Paşa karşılık verdi: «Giridlilere vaktiyle o imtiyaz verilip de kötü misal olacağına devlet terbiyelerinden

Abdülaziz'in ölümü olayı üzerindeki şüphe, rivayet ve karşılıklı iddialar (İlâve : 189)

★

Osmanlı tahtından indirildikten beş gün sonra, 4 haziran 1876 pazar günü ikametine tahsis edilmiş bulunan Fer'iye sarayında vefat eden Abdülâziz'in; intihar veya katledildiği dâvası günümüze kadar devam eden ve ara sıra çeşitli sebep ve vesilelerle aktüel hale gelen bir konudur. Bu mesele, Abdülaziz'in vefatından hemen sonra başlamış, bu hususta pek çok şey söylenmiş ve yazılmıştır. Nihayet İkinci Abdülmecid devrinde hükümet bu hususta resmen tahkikat açmış, olayla ilgili görülenler tevkif olunmuş ve sorgularını müteakip Yıldız'da kurulan bir mahkemede yapılan yargıları sonunda Abdülaziz'in bir suikaste kurban giderek öldürüldüğü kabul edilip mesul sayılanlar çeşitli cezalara uğratılmışlardı..

Sırası gelince, İkinci Abdülhamid' in bir tertibi olan bu muhakemenin mahiyetinden ve safhalarından bahsedeceğiz. Burada yalnız Abdülaziz'in ölümü konusu ele alınacaktır. Önce Abdülâziz'in ölümü üzerine yazılanlar ve birbirini tutmayan rivayetleri ele alalım.

Abdülaziz'in son başmabeyincisi Hafız Mehmed Bey "Hakayikül-beyan fi hakk-ı cennetmekân Sultan Abdülaziz han" adlı hâtıralarında Doktor, Avni Paşa geldiği zaman Abdülaziz'i can çekişme halinde bularak bir şey yapmadan durduğunu, sadece: "Bu iş bir iki sene evvel olmalıydı" dediğini, o sırada olay yerine gelip yetişmiş bulunan Serasker Hüseyin Avni Paşanın bunu duyarak doktorun rütbelerini ref'ettiğini kaydeder.

Mabeyn Müşiri Damad Nuri Paşa ise, Yıldız'da sonradan yapılan muhakemesi sırasında verdiği arizada rütbeleri sökülüp askerlikten tardolunan zatın Mabeyn tabiblerinden Ömer Paşa olduğunu, karakola getirtilip Abdülâziz'in nâşı kendisine muayene ettirilmek istendiği zaman bunu reddetmesi üzerine Avni Paşanın: "Edepsizlik ediyorsun" diyerek hakkında bu muameleyi yaptığını ve kendisine de bunun hükümdarın tasdikine arzedilmesini söylediğini nakleder (İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal; Abdülaziz'e dair, T.O.E.M. 15/179).

Abdurrahman Şeref Bey ise, hatırlamadığı bir hekimin Abdülaziz'in vefatına ait rapora imza koymaktan istinkâf ettiği için Trablus'a sürüldüğünü, Yıldız muhakemesinden sonra Edirne askerî hastahanesi baştabibliğine tayin edilip orada vefat ettiğini yazar (Sultan Abdülaziz'in vefatı, T.O. E.M. 14/333).

Nitekim, Abdülaziz'in vefat ânını bütün şahadetler, rivayetler ve kaynaklar yukarıda anlattığımız şekilde zikrederler. O sırada Sadrıâzam bulunan Rüşdü Paşa ise, Abdülâziz'in odasında ölmediğini şu şekilde nakleder: "Nâşı karakola çıkarmışlar ve çıkardıkları zaman kendisinde hayat eseri mevcutmuş. Sonra münkatı' olmuş olduğunu dahi söylediler. Hekimler de orada hazırdı. Onlar da karakola çıkarıldığı zaman merhumda hayat eseri mevcut olduğunu tasdik ettiler (İsmail Hakkı Uzunçarşılı; Midhat ve Rüşdü Paşaların tevkiflerine dâir vesikalar. S: 126).

Bir de vak'anüvis Lûtfi Efendi bu hâdiseye dair yazdığı risalede Abdülaziz'in karakolun kahve ocağında, ot şilte üzerinde "gözlerini Avni Paşaya dikerek" vefat ettiğini kaydeder.

Doktor Kastro ise, Abdülâziz'in cesedini ve vefat ettiği odayı muayene ettikten sonra eski padişahın henüz hayatta olduğundan bahsedip kendisini teselli etmek için büyük oğlu Yusuf İzzeddin Efendinin odasına götürdüklerini, onu bu suretle teselli etmeğe çalıştıkları halde şehzadenin emin olamayıp ağladığını nakletmiştir. Abdülâziz'in karakola indirildiği zaman henüz yaşamakta olduğu hakkındaki rivayetin bu yüzden çıkmış olması da muhtemeldir.

Abdülaziz intihar etmek için kendisini yaraladığı zaman çocuklarını yanına bırakmamışlardı. O sırada 19 yaşlarında bulunan Yusuf İzzeddin Efendi, Yıldız mahkemesi evrakı arasında bulunan yazılı ifadesinde şunları söylemiştir: "Saraydan Fer'iye'ye naklinde cennetmekân gayet muztarip olduklarından teselliye medar olacak bazı ifadelerde bulunulmuş ise de, merak ettikleri şeyin zelilâne şekilde bir öldürülme olduğunu beyan etmişlerdi. Sarayın her tarafının askerle doldurulmuş ve anahtarlar da alınıp onlara verilmiş olması yüzünden bende de elem ve ıztırap pek fazla idi. Kendimden geçerek yatmıştım. Vak'anın zuhurunda olan gürültü üzerine uyanmış ve cennetmekânın odasına gitmiş isem de içeriye girmeğe bırakmadılar".

O sıralarda on dört yaşlarında bulunan diğer oğlu Mahmud Celâleddin

→

Efendi şöyle demişti: "Sabahleyin saat ikide (alaturka iki, o mevsimde bugünkü saate göre 6.30 a rastlar) uykudan henüz uyanmışken bir ses zuhur edip cennetmekân hazretleri de bizden üç daire aşırı yerde, bulundukları yerin de altına asker konmuş olduğundan vukuatın ne olduğunu bilmeden bizleri bir küçük odaya götürüp bir de nokta koydular. Bu cihetle o gün saat dokuza kadar odadan dışarı çıkıp sofayı dahi göremedik".

Abdülmecid Efendi ise, o sırada 6-7 yaşlarındaydı. Sonradan babasının intihar etmiyerek öldürüldüğünü iddia etmiş, hattâ kendisinin Yusuf İzzeddin Efendi ile aynı odada bulunduklarını, babalarının imdad istiyen sesini duyduklarını, can korkusiyle odadaki eşyayı kapının arkasına yığıp gelenlere açmadıklarını ileri sürmüş ise de, Yusuf İzzeddin Efendi bu rivayetleri daima reddedip kardeşinin bunlara akıl erdiremiyecek kadar küçük yaşta bulunduğunu söyliyerek onun bu iddialarını hayretle karşılamıştır.

Yusuf İzzedin Efendinin uzun müddet hizmetinde bulunmuş ve intiharına kadar yanında kalmış bulunan, onun hususî hayatını en ince teferruatına kadar bilen eski Belediye Müzesi Müdürü İsmail Baykal, hâtıralarında Yusuf İzzeddin Efendinin babasının intiharına kat'î şekilde emin bulunduğunu, Abdülmecid Efendinin böyle bir iddiada bulunmasının, bir insanın ancak şuurunu kaybettikten sonra intihar edebileceğine göre, babasını böyle bir töhmetten kurtarmak gayretinden ileri geldiğini nakletmiştir (Tarih Dünyası, C: 2, S: 12-14).

Devlet ricalinden hâdise yerine ilk gelen Serasker Hüseyin Avni Paşadır. Onun bu geliş tarzı, sonradan birçok tefsirlere yol açmıştır.

Giridli Mustafa Nailî Paşazade Paris Sefiri Veliyüddin Paşa, Abdüläziz intihar ettiği gün Seraskerin yalısında ve yanında bulunuyordu. Anlattığına göre, Hüseyin Avni Paşa onu dinlerken, bir hâdise bekler gibi, dik dik ve sık sık Fer'iye'ye bakıyormuş. Oradaki sesleri duyunca hemen hazır bulunan beş çiftelisine atlayıp acele karşıya geçmiş (Abdürrahman Şeref; Abdülaziz'in vefatı, T.O.E.M. 14/330). Bundan, Hüseyin Avni Paşanın, Abdülaziz'in vefatının gün ve saatini gayet iyi bildiğini istidlâl edenler olmuştur.

Bu hususta bütün yazılanlar, bütün anlatılanlar, mevcut yazılı belgeler, Yıldız mahkemesinin zabıtları, bütün iddia ve rivayetler incelendikten sonra şu neticeye varılmaktadır:

Abdülaziz'in intihar etmeyip öldürüldüğüne inananların delilleri şunlardır:

1 — Abdülaziz son derece dindar

→

→

bir müslümandı. İbadetlerini muntazam yapar, her türlü haramdan kaçınır, içki içmez, su yerine bile zemzem içerdi. Hattâ vefat ettiği zaman yanında Yusuf süresi açık bir Kur'anı Kerim bulunmuştu. Böyle bir kimsenin İslâm dini tarafından menfur görülen, şiddetle men olunan ve bu inanışa göre insanı ahret saadetinden ve istirahatinden mahrum bırakan intiharı, ne olursa olsun göze alması imkânsızdır.

2 — Abdülaziz'in ölümünü anlatan ve bunun bir intihar olabileceğini ileri süren tabibler raporu, kanuni şart ve şekillere uygun olmadığı gibi, esasen müsaade edilmediği için cesedi muayene etmeden acele hazırlanmış, daha ziyade siyasi bir belgedir. Nitekim Marko Paşa gibi bazı tabibler muayeneye katılmadan raporu imzalamışlar, bazıları bu işe karışmaktan tamamen imtina etmişler ve hattâ bu yüzden cezalara uğramışlardır. Bu rapor sonradan Türkiye ve Avrupada doktorlar ve doktor olmayanlar arasında türlü tenkid ve münakaşalara yol açmıştır.

3 — O sırada büyük nüfuzu bulunan ve adeta bir nevi diktatör kesilmiş olan Serasker Hüseyin Avni Paşa, Abdülaziz'e karşı hiç bir şekilde sönmez ve dinmez bir kinle dolu olduğunu çeşitli olaylarla ortaya koymuş. "Ondan intikam almadıkça Allah canımı almasın" gibi sözleri açıkça söylemekten çekinmemiş, hattâ daha evvel Abdülaziz'i öldürmek teşebbüslerine de girişmiştir. Buna göre, hal'inden sonra onu ortadan kaldırmak istemesi kadar tabiî bir şey olamaz.

4 — Midhat Paşa, İzmir'de tevkif edilip İstanbul'a getirilirken vapurda yapılan sorgusunda Abdülaziz'in öldürülmüş olduğunu itiraf etmiştir. Nitekim ölümünü haber aldığı zaman "muhafazası pek müşkül ve tehlikeli olduğundan" bu şekilde vefatını pek hayırlı bulmuş ve muhakemesi başlarken, kendisinin rüşvet, hırsızlık, irtikâb nevinden ahlâk ve fazilet sahipleri için leke olacak bir mesele ile değil de, millî gayret ve vatanî hamiyyetten doğabilecek bir hâdise ile itham edildiğinden dolayı memnuniyetini alenen izhar etmiştir. Zira esasen kendisi de bu işte müşterekti.

5 — Abdülaziz'in ölümünden sonra hükümet gerekli adlî tahkikatı yapmamış, yalnız, esasen bu hâdisede müşterek olan ve bu yüzden Yıldız mahkemesinde hüküm giyen, Mabeyncî Fahri Beyle bir haremağasının intihar hakkındaki iddialarının dinlenilmesiyle yetinilmiş, Abdülaziz'in aile efradiyle sarayda bulunan cariyelerin ifadelerine başvurulmamıştır. Şer'î ilâm için gelen memur da yalnız Fahri Beyi dinlemiş ve ertesi günü gönderilen sorgu hâkimi aynı şeyle iktifa etmiştir.

→

→

6 — Hâdise günü Midhat Paşa, olayın bir kere de valde sultandan sorulmasını istemiş, vükelâdan biri, Maliye Nâzırı Yusuf Paşa, bunun üzerine: "Hüseyin Avni Paşayı göndermeli, Valde sultan başına bir şey vursun ve kırsın" demiş. Hüseyin Avni Paşa bu söze sadece gülmüş, Yusuf Paşa da, Hüseyin Avni Paşa için: "Mel'un herif, padişahın başını yedi. İnşallah, hakkında "Beşşirû katil-ü-bil-katlin = Katile, kendisinin de katledileceğini haber veriniz hükmü tecelli eder" diyerek onun Abdülaziz'i öldürdüğüne kani bulunduğunu ifade etmiştir.

7 — Abdülaziz'in yanında silâh olarak yalnız bir pala mevcut olduğu halde, kendisini müdafaa edememesi için, olaydan kısa zaman evvel ısrarla istenmiş ve alınmıştır.

8 — Aslında hâdise nasıl cereyan etmiş olursa olsun, merhumun cesedinin bulunduğu yerde bırakılması, hiçbir şeye el sürülmemesi gerektiği halde, hiç lüzumu yokken hemen odasından kaldırılarak Fer'iye karakolunun kahve ocağına nakledilmiştir. Henüz yaralı bulunduğu sırada kollarından akan kanı durduracak ve hayatını kurtaracak hiçbir tedbir alınmamıştır. Karakola indirildiği zaman bile daha ölmemiş bulunduğu halde daha bir saat kadar bu halde devam edilmiş, hattâ hademeden biri yaraya bir bakır para bastırıp bağlanmasını tavsiye etmişse de kulak asan olmamıştır. Bu ihmale sebep, ölmesinin istenmesidir.

9 — Hüseyin Avni Paşa, o gün Paşalimanındaki yalısından Fer'iye sarayını mütemadiyen gözlemiş ve o sırada yanında bulunan Paris Elçisi Veliyüddin Paşanın ifadesine göre Fer'iyeden cam ve kafes kırmalariyle karışık feryatlar yükselince hemen fırlamış ve hazır bulunan beş çiftelisine atlayarak vak'a yerine yetişmiştir. Bundan da Abdülaziz'in o sırada öldürüleceğini bildiği anlaşılmaktadır.

10 — Mabeyn Müşiri Nuri Paşaya Abdülaziz'in yaralandığı haber verildiği sırada, civarda başka doktor bulmak kabil iken o Kuzguncuk'ta oturan Marko Paşaya haber göndermiş, bu suretle, esasen katil şebekesine dahil bulunduğu için, yaralının ölümünü çabuklaştırmıştır.

11 — Valde Sultan perişan bir halde iken kendisini teskin için bir doktor göndermek istenilince: "Evlâdım şehid oldu. Beni de şehid etsinler... Bana hekimin lüzumu yoktur" diye feryad ederek oğlunun öldürülmüş olduğunu açıkça ifade etmiştir.

12 — O sırada Fer'iye sarayında bulunan Şehzade Abdülmecid Efendi babasının öldürüldüğünü kat'i şekilde ifade etmiştir.

→

→

13 — Fer'iye sarayındaki cariyeler, Abdülaziz'in öldürüldüğüne kanidirler.

14 — Abdülaziz'i öldüren Yozgatlı Mustafa, Cezayirli Mustafa ve Boyâbâdlı Mehmed cinayetlerini itiraf etmişler ve gerekli tafsilâtı da mahkeme huzurunda vermişlerdir. Nitekim olaydan sonra üç beş lira aylıklı bekçi ve korucu makulesinden olan bu kimselere, başardıkları kanlı vazife dolayısiyle yüzer altın aylık bağlanmış ve otuzar altın ihsanda bulunularak köylerine gönderilmişlerdir. Yüz altın o zamanın rayicine göre Ferik maaşıdır. Ortada bir katil meselesi olmasaydı böyle bir şey yapılmazdı.

15 — Öldürülüşü sırasında Abdülaziz'in kollarını tutmuş olan Mabeynci Fahri Bey, sorgusunda "Ben Sultan Aziz kendisini öldürdü diyemem, öldürmedi de diyemem. Ben zaten Mustafalarla Mehmed Ağanın oraya gelişini pek beğenmemiştim" diyerek cinayeti te'vilen itiraf etmiştir.

16 — Katil fiilinin tertipçilerinden Damad Mahmud Celâleddin ve Nuri Paşalar, muhakeme sırasında buna benzer itiraflarda bulunmuşlardır. Hattâ Mahmud Celâleddin Paşa mahkemeye yazılı olarak tevdi ettiği varakada: "Sultan Murad ve valdesi ve Hüseyin Avni Paşa hazır oldukları halde Musahib Abdülkerim Ağa vasıtasiyle kullarını çağırtıp Nuri Paşaya muavenet olmak üzere suvari Mustafa'ya söyle bir an evvel Sultan Aziz'in vücudunun ortadan kaldırılmasiyle Nuri Paşadan alacakları emre imtisal etsinler. Sonra kendileri mabeyn-i hümayuna alınacaklardır, dedi. Kulunuz da nasıl bu irade'i şahaneyi tebliğ edeyim dediğimde Hüseyin Avni Paşa gözlerini açıp üçü birden ne demek Sonra sen fena olursun, diye kulunuzu tehdit ettiler. Çünkü Sultan Murad kuvve-i mücbire ile cülus ettiğinden istifa etmeğe bu söz üzerine cesaret edemediğimi arz ederim". diye meselenin nasıl hazırlandığını bile anlatmıştır.

17 — Mahmud Celâleddin Paşa, İkinci Abdülhamid'in çok sevdiği kızkardeşi Cemile Sultanın kocasıdır. Sultan Murad devrinde Ticaret nazırı bulunduğu sırada Abdülhamid'in Osmanlı tahtına geçmesi için pek büyük gayretler harcamış, Redif Paşa ile bu hususta işbirliğinde bulunmuş ve Abdülhamid de bu sayede padişah olabilmiştir. Kendisinin hem enistesi bulunan, hem de ona bu derece iyilik ve yardımı dokunan bir kimseyi, ortada hiçbir sebep yokken Abdülhamid'in mahkemeye sevketmesine ve kızkardeşinin gözyaşlarına rağmen mahkûm ettirmesine imkân yoktur.

18 — Abdülaziz'in cenazesini Sultan Ahmed Şeyhi Ömer Efendi yıkamıştır. Yıldız mahkemesinde şahit ola-

→

→

rak dinlendiği zaman cesedin kalbinin etrafının mosmor morarmış olduğunu yeminle söylemiştir. Mahkemede hâdise günü Abdülaziz'in sırtında bulunan hırka teşhir olunmuş ve bunun kalb hizasındaki deliği gösterilmiştir. Gasil hizmetinde Ömer Efendiye yardım eden Hırkai Şerif hademesinden yedi kişi şahadetleri sırasında kalb hizasındaki morartıdan başka Abdülâziz'in iki dişinin kırık ve sakalının sol tarafının yoluk olduğunu söylemişlerdir. Bu ise, bir mücadelenin geçtiğine büyük delildir.

19 — Abdülaziz'in sağ eliyle sol kolunun veridleriyle kubital şiryanı kestikten sonra, sol eliyle sağ kolunun veridlerini kesmesine imkân bulunmadığı gibi, esasen Kubital şiryanı gibi derinde bulunan bir damarını kesecek kadar can acısına dayanmasına ve bunu kendi kendisine yapmasına imkân yoktur. Bu çeşit intiharlarda ise ekseriya veridlerin veyahut Radial şiryanı gibi satha yakın atardamarların kesildiği adlî tıb literatürüne girmiş bir keyfiyettir. Bu da, Abdülaziz'in damarlarını bizzat kesmediğini gösterir..

20 — Abdülaziz intihar etmek şöyle dursun, hal'inden sonra mütemadiyen can kaygusuna düşmüş, öldürülmekten korkmuş, bunu yakınlarına durmadan söylemiş, hattâ Sultan Murad'a yazdığı mektupta da ifade etmiştir. Esasen Topkapıdan başka yere naklini istemesi de sadece ölüm korkusundandır. Böyle bir kimsenin kendisini öldürmesine imkân yoktur.

21 — Yıldız muhakemesinin cereyan tarzı o günkü muhakeme usulleri kanununa tamamen uygun şekildedir. Meselâ hâkimler arasında bulunan Almanyalı Emin Efendi son derece doğruluğu ve inadiyle şöhret kazanmış bir hukukçudur. Kendisinde en küçük bir şüphe olsa, karara katılmıyacağı muhakkak iken böyle yapmamış, yalnız usul hakkında bir maddede azınlıkta kalmış, mahkemenin hükmünü ise tereddütsüz imzalamıştır.

22 — Pertevniyal Valde Sultan padişahın kendisine bir suikaste uğrayacağından emin bulunduğunu söylediği gibi, kendisi de oda kapısında iki kişinin durup: "Şimdi girelim, yok sonra girelim" diye konuştuklarını duyduğunu, lâkin büsbütün üzülmesin, diye bunu oğluna söylemediğini nakletmiştir.

Yine Abdülaziz'in öldürüldüğüne inananlar, hâdisenin şöyle cereyan ettiğini iddia etmişlerdir:

Sultan Murad'ın cülûsundan kısa zaman sonra evvelâ asabında, sonra şuurunda bozukluk görülmesi üzerine padişahlıkta fazla kalamıyacağı anlaşılınca, Abdülaziz'in tahta dönmesi ihtimalini ortadan kaldırmak için bu su-

→

→

ikaste karar verilmiş ve icra olunmuştur. Bunda ayrıca Hüseyin Avni Paşa'nın sabık hakana olan sonsuz kin ve düşmanlığı da rol oynamıştır. Abdülaziz'i öldürmek için Sultan Murad'ın ve annesinin emirleriyle evvelâ sarayda bir komite kuruldu. Midhat Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Mütercim Rüşdü Paşa, Damad Celâleddin Paşa ve Mabeyn Müşiri Nuri Paşa, bu komiteye dahildiler. Mabeynci Said Bey, Mabeynci Fahri Bey, Binbaşı Necib Bey, İzzet Bey vesaire gibi kimselerle işbirliği yapıldı. Abdülaziz'in öldürülmesi için bütün tertibat alındı. Hattâ Cezayirli Mustafa, Yozkatlı Mustafa pehivanvanlarla Boyâbadlı Hacı Mehmed bu işle görevlendirilip Fer'iye sarayına gönderildiler. Kendilerine Damad Mahmud Celâleddin Paşa ile Kızlarağası tarafından gerekli talimat verildi. Üç katil o geceyi Fer'iye karakolunda keçirdiler. Ertesi sabah Mabeynci Fahri Bey kendilerini alıp içeriye götürdü. Bu sırada Yozgatlı Mustafa'nın eline beyaz saplı bir çakı verdi. Sabık hakanın odasına girince Fahri Bey Abdülaziz'i arkasından tutup kucakladı. Kollarını yakaladı. Cezayirli Mustafa ile Boyâbâdlı Mehmed ayaklarına oturdular. Yozgatlı Mustafa Abdülâziz'in evvelâ sağ, sonra sol kolarının damarlarını kesti. Bu iş, beş on dakikada sona erdi. Yozgatlı Mustafa, pencerelerden birisinin perdesini koparıp Abdülaziz'in cesedinin üstünü örttü Sonra cesed karakola indirildi. Bu iş yapılırken Necib ve Ali Bey adlı zabitler oda kapısının iç tarafında kılıçlarını çekip beklediler. Abdülâziz öldürülürken: "Aman Allah!" diye bağırmış, lâkin imdadına koşmağa kimse cesaret edememişti. Pertevniyal Valde Sultana mesele bundan sonra haber verilmiş ve koşup facia yerine gelmiştir.

Boyâbâdlı Mehmed'le Yozgatlı Mustafa, kapıdan çıkıp gitmişler, yalnız Cezayirli Mustafa pencereden savuşmuştur. Katiller, hâdisenin bu teferruatını mahkemede böyle anlatmışlar.

Abdülaziz'in intihar ettiğini kabul edenler ise, bu delilleri şu şekilde reddetmişler ve kendi iddialarını da şu delillere dayandırmışlardır:

1 — Abdülâziz gerçi dindar bir müslümandı; ancak intihar sırasında esasen şuuru yerinde olmadığından bunun dinen memnu bir fiil olduğunu düşünecek halde değildi. Nitekim Harem doktorlarından Melincen, hal' olunduğundan beri Abdülaziz'in şuuruna az çok bozukluk geldiğinden kendisini veya başkalarını incitecek her türlü silâh ve aletin ortadan kaldırıldığını saraylılardan duyduğunu nakletmiştir.

Abdülazizde, esasen daha evvel de

→

→

bazı garib sabit fikirlerin tezahürü vardı. Meselâ, siyah yazıya asla bakamadığı için kırmızı mürekkep kullanırdı. Ancak, bu arada sefirlerin itimatnamelerinin kırmızı mürekkeple imzalanmasına imkân bulunmadığından bunlar bir türlü vazifelerinin başına gidemezlerdi. Anormal derecede taşkın mizacı, hiddet ve şiddeti malûmdu. Esasen o devirde Osmanlı hanedanı adeta dejenerelerden mürekkepti. İçlerinde sinirleri ve kafası tamamen normal kimse yoktu. Nitekim oğlu Yusuf İzzeddin Efendi de intihar ederek ölmüştür.

2 — Abdülaziz'in ölümünü anlatan ve bunun bir intihar olabileceğini ileri süren, o sırada İstanbul'da bulunan en maruf on dokuz doktorun imzasını taşımaktadır. Bunların bir kısmı yabancı elçilikler tabibleridir. Hepsi o güne kadar iffet ve istikametleriye tanınmış bu on dokuz hekimin hakikate uygun olmayan ve ilmî ve vicdanî kanaatlerine samimî şekilde uymayan bir rapor tanziminde birleşmelerine imkân yoktur. Doğruluğu ile maruf Marko Paşanın muayeneye katılmaması sadece teessüründen doğmuş bir haldir. Buna rağmen heyetin diğer üyelerine itimat ederek raporu imzalamıştır. Muayeneden imtina edenlere gelince, bunların kimler olduğu bile tamamen belli değildir. Bu hususta mabeynci Hafız Mehmed Beyle Nuri Paşanın ifadeleri birbirine uymamaktadır. Nihayet, imtina ediş sebepleri meçhuldür ve bir iddiadada bulunmamışlardır. Rapor, dar zamanda hazırlandığı için bu acele ile kanunî formalitelerinde noksan mevcutsa, bu hal ifade ettiği tıbbî hükme tesirli değildir. İngiliz elçisi Henri Elyot hâdiseyi duyduğu zaman kendisinin de tereddüte düştüğünü, lâkin raporda elçilik tabibi Dikson'un imzasını görünce şüphesinin dağılıp intihara kanaat getirdiğini yazmış ve şu cümleyi kullanmıştır: "Doktor Dikson gayet muktedir ve tecrübeli bir zat olup cinayet alâmetlerini görüp geçecek adamlardan da olmadığından Abdülâziz'in intihar ettiğine dair zerre kadar şüphesi olsaydı benden saklamıyarak hakikatı söylerdi. Fakat Doktor Dikson, Abdülaziz'in cesedini muayene ettikten sonra doğrudan doğruya Tarabya'ya gelerek vak'anın muhakkak surette intihar olup katledildiğine dair geçen dedikoduların kat'iyen esassız olduğunu bana temin etti."

3 — Hüseyin Avni Paşanın Abdülâziz'e büyük bir kin beslediği ve hattâ onu öldürtmeyi daha evvel düşündüğü, belki de hal'inden sonra da bunu tasarladığı kabul edilebilir. Lâkin bunlar, katil fiilinin kat'î ve kanunî delili değildirler.

4 — Midhat Paşa, İzmir'den getirildiği sırada vapurda yapılan sorgusu esnasında Abdülâziz'in öldürüldüğünü itiraf etmemiştir. Kendisine sayılan uydurma deliller ve ağır işkenceler altında alınmış itiraflar karşısında, böyle bir şey olmuşsa kendisinin iştiraki değil, haberi bile bulunmadığını söylemiştir. Hakikat de böyledir. Abdülaziz'in vefatını devlet ricali içinde en son haber alan kendisidir Hattâ o gün vükelâ toplantısına gitmek üzere Bab-ı âlî'ye uğradığı zaman orada kimsenin bulunmadığını görmüş, bunun üzerine suikast neticesinde olduysa bütün vükelânın lekeleneceğini söyliyerek üzüntüsünü belirtmiş, ancak Abdülaziz'in intihar ettiğini öğrenince ferahlamıştır. Kendisinin, meselenin bu şekilde sona ermesinin memleket için daha hayırlı olduğu kanaatini izah etmesi de hiçbir zaman aleyhinde bir delil olamıyacağı gibi, mahkemede söylediği sözler de öyledir. Nitekim, yargısı sırasında Abdülaziz'in öldürüldüğü keyfiyetini şiddetle reddetmiş, ileri sürülen delilleri birer birer çürüterek çok zaman hâkimler heyetini bunaltmış ve susmağa mecbur bırakmıştır. Esasen bilinen tab'ı ve mizacı, böyle cinayetlere müsait değildir.

5 — Hâdiseden sonra şer'î memurlar gerekli tahkikatı yapmışlardır. Meselenin rüyet şahitleri oldukları için Fahri Beyle bir haremağasının ifadeleri alınmış ve en çok bunların üzerinde durulmuştur. Bir katil asla akla gelmediği için o sırada geniş ve teferruatlı bir adlî tahkikat açılmamışsa da, ertesi günü sorgu yargıcı vasıtasiyle ilk tahkikat tamamlanmış, şüpheli hiçbir hal görülmemiş ve mesele kapanmıştır.

6 — Valde Sultanın Hüseyin Avni Paşaya kızgınlığı, oğlunu hal'etmekte önayak olmasındandır. Daha evvel geçmiş bazı hâdiseler, saray halkında Seraskere karşı bir nefret uyandırmış bulunuyordu. Nitekim, Maliye Nazırı Yusuf Paşanın sözlerinden Hüseyin Avni Paşa, şahsına bir itham mânası çıkarmadığı için gülüp geçmiştir. Yusuf Kâmil Paşanın sözleri ise, Hüseyin Avni Paşanın Abdülaziz'i öldürdüğüne değil, intiharına sebep olduğuna delâlet eder.

7 — Abdülaziz'in yanında bulunan pala, bilâkis devam eden asabî hali dolayısiyle kendisine veya başkalarına zarar vermemesi için alınmıştır.

8 — Abdülaziz'in cesedi, cariyelerin nâle ve feryatlarına son vermek için Fer'iye karakoluna nakledilmiştir. Bu belki hatalı bir hareket ise de, aleyhte bir delil değildir. Kendisinin aşağıya indirildiği sırada esasen ölmüş bulunduğu rivayeti daha kuvvetlidir. Nitekim Doktor Kasro şunları söylemiştir: "Merhumun vefat etmeyip el'an berhayat olduğundan bahsetmemiz ve

→

→
teselli vermemiz için Yusuf İzzeddin Efendinin odasına götürdüler."

İşte, Abdülaziz'in hemen vefat etmediğine dair çıkan rivayetin kaynağı budur. Bunu başkalarından duyarak "Tabibler de tasdik ettiler" diye ifade eden yalnız Mütercim Rüşdü Paşadır. Tarihçi Lütfi Efendi, ondan nakletmiştir. Rüşdü Paşa, hâdiseden beş yıl sonra sorguya çekilmiş bulunduğu sırada hem çok ihtiyar ve hem de ağır hasta idi. Bütün teferruatı hatırlamasına imkân yoktu. Aklında kaldığı kadar söylediği ve böylece başkalarını da yanıltan rivayetlerin çıkmasına sebep olduğu muhakkaktır. Bütün hâdiseler ve aleyhdeki iddialar, Hüseyin Avni Paşanın olaydan en çok on beş yirmi dakika sonra Fer'iye sarayına geldiğini gösterir. Halbuki daha evvel doktor, Avni Paşa gelmiş ve artık yapacak bir şey kalmadığını görmüş bulunuyordu. Hattâ bu yüzden hiçbir müdahalede de bulunmamıştır.

9 — Hüseyin Avni Paşanın yalısından Fer'iye sarayına bakması bir tesadüf de olabilir veya büyük kin beslediği Abdülaziz'in hapsedildiği bu yere gözleri ihtiyarsız olarak mütemadiyen kayabilir. Bu yüzden, olayı hemen farketmesi ve hâdise yerine koşması mümkündür.

10 — Mabeyn Müşiri Nuri Paşanın Marko Paşaya haber göndermesi, başka bir hekime göndermemiş olduğuna delâlet etmez. Nitekim, Doktor Avni Paşa da hemen çağırtılmış ve gelmiştir. Marko Paşa sarayca ve hükümetçe çok itimat edilen bir tabib olduğu için bu hâdiseye çağırılması çok tabiîdir.

11 — Valide sultanın "Oğlumun hayatına kıyan ben oldum. Bana hekim göndereceğinize cellât gönderin." diye bağırdığı muhakkaktır. Diğeri zayıf bir rivayettir. Nitekim, Harem doktoru Melincen de bunu teyid etmiştir. Pertevniyal Valide Sultan oğluna makası vermek suretiyle ölümüne sebep olduğu için böyle söylemiştir.

12 — Şehzade Abdülmecid Efendi o sırada altı yedi yaşlarında bir çocuk olduğu için sonradan bütün teferruatı hatırlamasına imkân yoktur. Kendisi, aynı zamanda intihar, ancak şuursuz halde yapılabilecek bir iş olduğundan babasını böyle bir töhmetten ve dindarca olmayan davranışının yaratacağı kötü tesirden korumak için böyle söylemiştir. O sırada on dokuz yaşlarında bulunan ağabeysi Yusuf İzzeddin Efendi ise, kardeşinin bu iddiasını her zaman hayretle karşılamış ve reddetmiştir. Kendisi babasının intihar ettiğine kaniydi. Hattâ bu sabit fikir, onu da intihara sürüklemiştir. Ölümüne kadar yanında Mabeynci olarak bulunan eski Belediye Müzesi Müdürü İsmail Baykal neşrettiği hâtıralarında
→

→
bunu teyid etmiş ve Yusuf İzzeddin Efendinin, babasının intiharına inandığını kendisine birçok kereler söylediğini nakletmiştir. Hattâ Abdülmecid Efendi de bir defasında: "Kardeşim babamın ölüm şeklini taklid ederek intihar etti." demiştir.

13 — Fer'iye sarayındaki bütün cariyeler, şüphesiz ki Abdülaziz intihar ettiği zaman orada hazır değillerdi. Odanın dışındaki sofada bulunan Hazinedar Arzuiyaz ile ikinci kâtip Ebrunigâr ve ikinci Hazinedar Ebrukeman ve birkaç cariye daha, Abdülâziz'in ölümünün bir intihar olduğunu açıkça söylemişlerdir. Katline kani olanlar, sonradan rivayet ve dedikoduların tesiri altında kalmış olanlardır.

14 — Abdülaziz'i öldürmekle itham edilen Yozgatlı Mustafa, Cezayirli Mustafa ile Boyâbâdlı Mehmed mahkemede suçlarını itiraf etmişlerse de, İki Mustafaya pek ağır işkenceler yapıldığı ve işlemedikleri suçun kendilerine itiraf ettirildiği, bu işkenceleri gören Boyâbâdlı Mehmed'in de aynı akıbete uğramamak için her şeyi kabul ettiği bilinmektedir. Bu şekilde tahammül edilmez işkencelerle elde edilmiş itirafların ise elbette kanunî delil olarak hiçbir değeri yoktur. Bunlar korucu, bekçi makulesi değillerdi. Murad Efendinin dairesine mensup adamlardı. Abdülâziz'in, kendi adamları yanından ayrıldıktan sonra daimî huzurunda Fer'iye sarayında oturtulacağı, hariçle temas ve ihtilâtta bulundurulmıyacağı için ağır bir vazife olan bu işe kim talip olursa yüzer lira maaş verileceği söylenmiş ve bu üç kişi talib olmuşlardı. Yıldız muhakemesi sırasında Nuri Paşa verdiği ifadede bunlardan bahsederken şöyle demiştir: "Mustafa Çavuşa asıl vazifeniz, Sultan Aziz'e akılca biraz hafiflik geldiğinden bir kaza veya tehlike olmaması için oraya memursunuz" dedim. Bu akılca olan hafifliği de kulunuza göstermekle beraber Seyid Bey söyledi. Bu adam çıkarken, Seyid Bey "Sultan Aziz kuvvetlidir, onun için bu adamları seçtik" dedi. Mustafaya da "Bir kaza vukuunda kollarından yakalarsın" diyerek beraber çıktılar. Hacı Mehmed (Boyâbâdlı) ve diğer Mustafa (Cezayirli) yi de birer birer getirerek bunlara da yukarıdaki talimatı verdim. Bunlar da çıkarken "Sultan Aziz'in delilik halini ifşa etmeyiniz ve etmiyeceğinize eminim. Çünkü yemin ettiniz" diye Seyid Bey söyledi."

Bundan da bu üç kişinin Abdülaziz'i öldürmekle değil, bilâkis korumağa memur edildikleri anlaşılmaktadır. Olaydan sonra bunların memleketlerine gönderilmeleri ise, çıkan dedikodulara adları karıştığı içindir. Bir hükümdarın hizmetine tayin edildiklerinden
→

→
dolayı, bağlanan maaşlar da normaldir. Bunlar esasen Midhat Paşanın "Tabsıra-i İbret" te naklettiği gibi, Fer'iye sarayına gönderildikleri zaman Abdülâziz'in yanına ve hizmetine girmelerine vakit kalmadan ve onlar henüz karakolda iken Abdülaziz'in vefatı vukubulmuştur.

15 — Mabeynci Fahri Bey, Abdülaziz'in ne öldürüldüğünü, ne de kendisinin bu hâdiseye iştirak ettiği asla söylememiştir. Tevkifinden sonra uğradığı ağır tazyikler yüzünden nihayet karışık bir ifade vermek zorunda kalmış, lâkin kat'î bir itirafta asla bulunmamıştır.

16 — Damat Nuri Paşa da, ne Abdülâziz'in öldürüldüğünü ve ne de kendisinin bu işle alâkalı bulunduğunu söylememiştir. Tevkif edildiğinden mahkûm edilip sonra çıldırdığı ana kadar bunu daima reddetmiştir. Mahmud Celâleddin Paşanın mahkemeye yazılı olarak verdiği ifadede Abdülâziz'in öldürülüşünü kabul etmesi ise kendisine yapılan vaadler ve tehditler neticesidir. İfadelerin birbirini tutmaz hali ve tereddütlü uslûbu bunu anlatmaktadır. Kendisi bu suretle yakasını kurtarmayı ummuş, lâkin mahkûm edilmiştir.

17 — Hiçbir hükümdar, başkasının minneti altında kalmağa tahammül edemez. Bu hal, tarih boyunca sabittir. Üstelik Mahmud Celâleddin Paşa Abdülhamid'in ilk cülûsu zamanlarında ona az çok tahakküm etmeğe çalışmış, avucu içine almağa uğraşmıştır. Hattâ, cülûsundan iki buçuk ay kadar sonra Sultan Murad'ı Çırağan'dan kaçırma teşebbüsünün bile onun tarafından tertib edilmiş yapma bir teşebbüs olduğu, bu suretle padişahı avucu içine almağa çalıştığı rivayet olunmuştur.

18 — Abdülaziz'in kalbinin etrafının morarmış bulunması, ânî kan kaybının doğurduğu bir neticedir. Bunun bir kan pıhtısı olduğu da söylenmiştir. Hırkasının kalbi hizasındaki delik, şüphesiz ki sonradan delil uydurulması için açılmıştır. Dişlerinin esasen noksan bulunduğu ise eskiden beri malûmdur. O sırada kırılmış olsaydı, bunu meydana getiren sebebin yüzünden de bazı izler bırakması mutlaka lâzımdı. Cesedinin yüzünü tabiblerden maada devlet ricali ve orada vazifeli olarak bulunanlar da görmüşler, lâkin böyle bir şeyden bahsetmemişlerdir. Keza, sakalının yoluk olduğunu da görmemişlerdir. Ancak, intihardan evvel sakalını düzeltmeğe başladığı için, yarısını düzeltmiş, yarısını bırakmış veya heyecan ve asabiyet halinde bu işi gayrımuntazam şekilde yapmış olabilir. Kaldı ki Henri Elyot; Doktor Dikson ile Doktor Melincen'in cesedi

→

→
"kemal-i dikkat ve itina" ile muayene ettiklerini, her tarafını gözden geçirdiklerini, hiçbir zorlama alâmeti görmediklerini, Abdülaziz'in derisi bir çocuk derisi kadar emsalsiz derecede ince ve yumuşak olduğu halde üzerinde en ufak yara, bere ve çürük alâmeti görmediklerini onlardan naklen yazmıştır.

19 — İleri sürülen bu iddia, insanın normal zamanı içindir. Lâkin intihara teşebbüs edecek hale gelmiş kimseler için varid olamaz. Hattâ Adlı tıb literatüründe bunun daha ağır emsali bile vardır. Nitekim Abdülaziz sol kolunun damarlarını kestikten sonra, bu kolu yaralı olduğu için sağ kolunu aynı derecede kesememiş ve yalnız veridleri zedeleyebilmiştir.

20 — Bütün olayların incelenmesinden; Abdülaziz'in ölümden değil, öldürülmekten korktuğu anlaşılmaktadır. Yüksek gururu başkalarının elinde zillet ve hakaretle can vermeğe engel bulunduğu için buna meydan vermemek gayesiyle intihar etmiştir.

21 — Yıldız muhakemesinin cereyan tarzı o günkü muhakeme usullerine tamamen uygun olmamıştır. Çünkü, padişahın kurenası mahkeme salonuna sık sık geliyorlar, hâkimlerin arkasındaki yaldızlı koltuklara oturuyorlar, iradeleri tebliğ ediyorlar, hâkimlerle konuşuyorlardı. Mahkemenin böyle baskılar altında cereyan ettiği muhakaktır. Emin Efendi ise, itiraflar ve uydurma deliller karşısında hükme katılmıştır. Üstelik mahkeme reisi Sururî Efendi burada yargılananlardan Midhat Paşanın can düşmanı idi. Muhakemenin Yıldızda Malta Köşkü yanında kurulan bir çadırda geçmesi, sanıkların Yıldızda mevkuf tutulması, bu uydurma yargının en ağır şekilde yerli ve yabancı tenkidlere yol açmasına sebep olmuştur.

22 — Pertevniyal Valde Sultanın bu sözleri, orada bekliyen o kimselerin tam niyetini anlatır mahiyette değildir. Üstelik kendisinin sonradan yazdırdığı Sergüzeştnâmesinde oğlunun öldürüldüğüne dair kesin bir kayıd yoktur. Keza, o devri yaşayıp yazanların eserlerinde de böyle bir iddiaya rastlanmaz.

23 — Sarayın Harem dairesinde bulunan Sultan Aziz'in odasına gündüz vakti beş altı kişinin birden girmeleri ve üç yüz kadar cariye tarafından görülmemeleri imkânsızdır. Üstelik Abdülâziz gibi bedenî kuvveti fevkalâde olan bir insanın bunlara kolaylıkla teslim olması, bağırıp çağırmaması ve boğuşmaması düşünülemez.

24 — Midhat Paşa, mahkemede Valde Pertevniyal Sultanın şahadetine müracaat edilmesini ve o Abdülaziz'in öldürüldüğünü kabul ettiği takdirde

→

→
kendisi de bütün suçu kabul edeceğini bildirdiği halde bu iş yapılmamıştır. Çünkü Valde Sultan, oğlunun intiharına kaniydi.

25 — Abdülaziz'in vefat ettiği oda, Fer'iye sarayının üçüncü katında idi. Cezayir'li Mustafa'nın beyan ettiği şekilde bu odanın penceresinden kaçmasına ve dar bir çıkıntıya tutunarak aşağıya atlamasına imkân yoktu.

26 — Yıldız mahkemesi, sadece Midhat Paşa ile arkadaşlarını, çeşitli sebepler dolayısiyle mahvetmek için oynanmış bir komedyadır.

27 — Abdülaziz'in öldürüldüğüne inandığı söylenilen cariyelerden hiçbiri ve bu arada Zevkiyab kalfa katil fiilini veya katilerin gelişini gördüklerini söylememişler, yalnız Zevkiyab kalfa Cezayirli Mustafa'nın pencereden kaçtığını iddia etmiştir. Bunun uydurma bir şahadet olduğu muhakkaktır. Yoksa Zevkiyab kalfa bunu daha evvel kendi yakınlarına anlatır ve mesele duyulurdu. Beş sene sustuktan sonra mahkemede böyle bir şahadette bulunması bunun mahiyetini anlatmaktadır. Pehlivan Mustafa'lar ile Boyâbâdlı Mehmed ve Fahri Bey bu katil fiilini işlemiş olsalardı, odanın her tarafına dağılan kan, mutlaka üstlerine sıçrar ve kendilerine bulaşırdı... Onları ne bu halde, ne de elbiselerini temizlerken gören olmamıştır.

Bu karşılıklı delil ve iddialar tarafsız şekilde incelenirse, intihar rivayetinin çok daha kuvvetli olduğu ve katli ispata yarayan delillerin çoğunun kolayca çürütülebileceği görülür. Hakikaten de, Abdülaziz'in kendisini öldürdüğü muhakkaktır. Lâkin, öldürüldüğü hakkında ileri sürülen iddianın da bir kısım delilleri cidden çok kuvvetlidir. Meselâ Hüseyin Avni Paşanın Abdülaziz'e olan büyük kini ve onu daha evvel de öldürtmeğe teşebbüs etmesi dolayısiyle hal'inden sonra bulunduğu durumdan mutlaka istifade etmek isteyeceği hakikaten akla gelir. Bu arada bilhassa Sultan Murad'ın hastalığı, halk arasında çıkan dedikodular, Abdülâziz'in haksız olarak hal'edildiği hakkında yayınlanan dedikodular onu büsbütün tahrik etmiş olabilir. Ölen eski bir hükümdar olduğu ve ölümünün birçok dedikoduları mucib olabileceği halde, hakikaten gerekli adlî tahkikat tam yapılmamış, mesele, üstün körü örtbas edilmiştir.

Ayrıca, Paris elçisi Veliyüddin Paşanın da şahadeti yabana atılacak gibi değildir. Hüseyin Avni Paşanın bir olayı bekler şekilde Fer'iye sarayını gözlemesi ve hâdise yerine hemen koşup gelmesi tesadüflerle izah edilemez. Yozgatlı ve Cezayirli Mustafalar'la Boyabâdlı Mehmed'in hemen yüksek maaşlarla köylerine gönderilmesinin tevili

→

→
de tatminkâr değildir. Keza, Pertevniyal Valde Sultanın oğlunun bir suikaste uğrayacağından emin bulunduğunu söylemesi, bahsettiği iki kişi, Abdülâziz'in hayatından ümit kesmesi gibi deliller ortadadır.

Buna karşılık, birçok noktaları karanlık kalmış olan hâdisenin aslı, kanaatimize göre şöyledir:

Hüseyin Avni Paşa, hal'inden sonra Abdülaziz'i hakikaten öldürmek istemiştir. Geçen olayların incelenmesinden baştan beri bunun tertibatını aldığı da sezilmektedir. Yozgatlı ve Cezayirli Mustafa'lar ile Hacı Mehmed, bu iş için hazırlanmışlar, Abdülaziz durumu anlamış ve daha evvel davranıp intihar etmiştir. Bu fikir, onda esasen mevcuttu (Fransız imparatoru Üçüncü Napolyon Almanlara esir düştüğü zaman şerefini kurtarmak için intiharı düşünmemiş olduğundan dolayı ona küfürler etmişti). Daha Topkapı sarayında bulunurken, düşmanlarının eline düşüp zelilane ölmekten ise, kendisine bir parça zehir tedarik edilmesini arzu etmiştir. Esasen öteden beri asabî mizaclı, fevkalâde mağrur bir hükümdardı. Hal'i, kendisine bir şok tesiri yapmıştı. Hal'inden sonra uğradığı muameleler ise, cidden onun için tahammülü imkânsız hallerdi. Bunlara nisbeten göğüs germiş, lâkin öldürülmesi için tertibler alındığını hissettiği anda bu işi kendisi yapmıştır. İşte, alınan bu tertiblerin meydana çıkmaması için Hüseyin Avni Paşanın tesiriyle adlî tahkikat derinleştirilmemiş, bu vazifeyi kabul edenler ileride ağızlarından bir şey kaçırırlar korkusiyle para bakımından tatmin edilerek İstanbuldan uzaklaştırılmışlardır.

Hüseyin Avni Paşa, o gün Abdülaziz'in öldürüleceğini sandığından tetikte dir. Belki de ilk anda bu işe memur edilenlerin vazifelerini başardıklarını sanmış ve Abdülaziz'i acele Fer'iye karakoluna indirtmiş, doktorların iyice muayenelerine engel olmağa teşebbüs etmiştir. Sonradan Abdülaziz'in hakikaten intihar ettiğini anlayınca meselenin üzerinde fazla durmamış, ancak evvelce aldığı tertiblerin anlaşılmaması tedbirine başvurmuştur.

Bu işte kendisiyle müşterek olanlar kimlerdir? Bu mechuldür. Yalnız şu muhakkaktır ki Midhat Paşa tamamen masumdur. Bunun gibi, Sadrıâzam Mütercim Rüşdü Paşanın, Mahmud Celâleddin Paşanın, Mabeynci Fahri Beyin, mabeynci Seyid Beyin de bu işle hiçbir alâkaları yoktur. Keza, ne Sultan Murad'ın ne de annesinin bu işe karışmadıkları anlaşılmaktadır. Diğerleri hakkında ise, kesin bir şey söylenemez.

Kanaatimize göre, Abdülaziz'in öldürülmeyip intihar ettiğine inananla-

→

âciz kaldıysa Adadan tamamen el çekmeliydi. Bana kalırsa bunlar imtiyazı devletten değil, şahıstan istiyorlar. Bir Millet Meclisinin bulunuşu ise, böyle taleplere mahal ve salâhiyet bırakmaz».

Süleyman Paşa, bu sözlerle, bir meclis tarafından icraatı kontrol edilmeyen Sadrıâzamlar tarafından nice hatalar yapılmış olduğunu anlatmak istiyordu. Sadaret makamını o güne kadar dört defa işgal etmiş bulunan Rüştü Paşa, buna fena halde içerledi. Midhat Paşa, Süleyman Paşanın sözlerini te'vile çalıştıysa da, muvaffak olamadı. Netice olarak hazır bulunanlardan Midhat Paşa, Raşid Paşa, Halil Paşa, Server Paşa. Süleyman Paşa gibileri şiddetle Meşrutiyeti müdafaa etmişler; Rüştü Paşa, Rıza Paşa, Hâlet Paşa, Halil Efendi bunu aynı şiddetle reddetmişler; Cevdet Paşa, Safvet Paşa ve Seyfeddin Efendi iki tarafın arasını bulmağa ve işi ortalama bir hal şekline bağlamağa çalışmış lar, Hüseyin Avni Paşa, Redif Paşa, Yusuf Paşa, Galib Paşa, Kayserili Ahmed Paşa ve Şeyhülislâm Hayrullah Efendi ise hiç söze karışmamışlardı. Hattâ Halil Efendi bir ara Vükelâya hitaben: «Efendim, Siz devletin eminlerisiniz. Maşallah cümleniz akıllı ve tecrübe görmüş kimselersiniz. Anadolu'nun ve Rumeli'nin bir takım cahil Türklerini(!) toplayıp da onlara akıl mı danışacaksınız. Her işi âdilâne görünüz. Eğer bir meselede şüpheniz olursa fetvaya müracaat ediniz» dedi (Süleyman Paşa; Hiss-i İnkılâp, S: 64).

Bunun üzerine Safvet Paşa, Cevdet Paşa ve Süleyman Paşa onun bu saçma sözlerini reddederek Anadolu ve Rumeli'nde fikirlerinden faydalanılacak pek çok adamlar bulunduğunu söylediler ve bu iddialarını misalleriyle isbat ettiler. Neticede bir karara varılamadan meclis, ileride toplanmak üzere dağıldı ve bir daha da toplanamadı.

Sadrıâzamın Zıya Paşa ile çatışması, Vükelâ tarafından alınan karar

Beşinci Murad tahta çıkmadan evvel, Abdülâziz'in hal'ine ve kendisinin Osmanlı Devleti tahtına çıkmasına sebep olan Vükelâyı şahsen tanımamış, Padişah olunca arada vasıta olan Zıya Beyi kendisine Başkâtip tâyin etmişti.

Hüseyin Avni Paşa yavaş yavaş diktatör tavırları takınmağa başlamıştı. Meselâ Hükümdarla doğrudan doğruya görüşmeyi menederek, huzura çıkacakların evvelâ kendisine başvurmalarını ve o müsaade ederse Hükümdarla görüşebileceklerini kat'î şekilde bildirmişti. Tabiî yeni hükümdarın bundan haberi bile yoktu. Daha evvel Abdülâziz tarafından sürgüne gönderilmiş olan Namık Kemal'in geri dönmesini pek arzu ediyordu. Namık Kemal, onun hem fikir arkadaşı, hem şahsî dostuydu. Zulüm idaresinin kalkması üzerine sürgünlerin dönmesi kadar tabiî bir şey olamazdı. Bunun için daha tahta çıktığı gün Zıya Beyi çağırıp: «Sadrıâzama söyle, Kemel Bey ile arkadaşlarının gelmeleri için telgraf yazsınlar» dedi.

Zıya Bey, Padişahın emrini Sadrıâzama tebliğ etti. Lâkin ondan şu karşılığı aldı: «Her işimiz bitti de bu mu kaldı? Bu şamarıklar on gün sonra gelseler kıyamet mi kopar, dünya mı yıkılır? Amma, bu işleri yapan

→

rın başında Abdülhamid gelir. Midhat Paşa ve arkadaşlarından kurtulma arzusu, onu bu Yıldız mahkemesi komedyasını tertibe sevketmiştir. Hüseyin Avni Paşanın vaktiyle aldığı tertiblerin ortaken kalkamıyan delilleri ise. bu uydurma mahkemede sanıklar aleyhinde kullanılmış, hattâ birçok taraflsız kimseler bile bunlara bakarak hakikaten Abdülaziz'in öldürüldüğünü sanmışlardır. Bu mesele hakkında bugüne kadar sürüp gelen tereddütlerin kaynağı da budur.

Bibliyografya : Memduh Paşa; Mirât-ı şuunat. Mahmud Celâleddin Paşa; Mirât-ı hakikat. Midhat Paşa; Tabsara-i ibret ve Mir'ât-ı hayret. Hafız Mehmed; Hakayik-ül beyan fi hakk-ı cennetmekân Sultan Abdülâziz han. Halûk Şehsuvaroğlu; Sultan Aziz. Abdürrahman Şeref; Sultan Aziz'in vefatı T.T.E.M. İbnülemin Mahmud Kemal

→

İnal; Sultan Abdülaziz'e dâir (T.T.E. M.). Aynı müellif; Son Sadrıazamlar. Aynı müellif (T.T.EM.). Hatıra-ı Âtıf. İ. Hakkı Uzunçarşılı; Midhat ve Rüşdü Paşaların tevkiflerine dair vesikalar İ. Hami Danişmend; İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. Sir Henry Elliot; (asılları Nineteenth Century dergisinde. Tercümeleri Hürriyet gazetesinde çıkan); Makaleler. Ceride-i Havadis, 6. 6. 1876. İsmail Baykal; Tarih Dünyası dergisinde çıkan hâtıraları. Osman Nuri: Abdülhamid-i sanî ve devr-i saltanatı Aynı müellifin; Vak'a-i Sultan Abdülaziz. Ahmed Sâib; Abdülhamid'in evâil-i saltanatı. Mehmed Memduh Paşa; hali'ler, iclâslar Midhat Paşa; Feryad ve figanlar (Midhat Paşa'nın heyyet-i hâkimeye karşı söyledikleri). Selânikli Tevfik; Midhat Paşa'nın son seneleri. Ahmed Midhat; Üs-si İnkılâb. B. Brunswick; La Vérité sur Midhat Pacha. Başbakanlık Arşivi; Yıldız mahkemesi belgeleri.

Beşinci Murad'ın veliahdlik devrinden iki resim

hep sizsiniz. Padişahımıza söyleyecek başka bir şey mi bulamadınız?»

Zıya Bey, kendisine hâkim olamıyarak Sadrıâzama pek ağır bir karşılıkta bulundu. Bunun üzerine hemen Başkâtiplikten azledilip yerine Sadullah Bey (Paşa) tayin edildi (Halûk Şehsuvaroğlu; Sultan Aziz, S: 143 - 144).

Sultan Murad, Abdülâziz'in hal'i için kararlaştırılan ve kendisine bildirilen vakitten bir gece evvel, ummadığı bir zamanda sabaha karşı uykusundan uyandırılarak dairesinden alınmış ve biat edilmek üzere Serasker Kapısına götürülmüştü. Bu sırada bazı aksilikler de olmuştu. Bütün bunlar, kendisini son derece yormuş ve âsabını bozmuş bulunuyordu. Esasen daha evvel içki iptilâsı yüzünden asabî bir kriz geçirmiş ve deniz banyolarıyle tedavisine çalışılmıştı. Mabeyinci Seyyid Bey, cülûsunun ilk gününden itibaren kendisinde *geçirdiği şiddetli* korku ve heyecandan doğma bir rahatsızlık alâmeti bulunduğunu Yıldız mahkemesindeki ifadesinde söylemişti. Cülûsun üçüncü günü ise, bütün dudaklarını uçuklar kaplamış bulunuyordu. O sırada Mabeyn Müşiri bulunan Nuri Paşa, Yıldız mahkemesinde bu hususta şu ifadeyi vermişti: «Korku ile şuuruna fenalık başlangıcı gelmiş ve cülûsunun ilk zamanlarında Vükelâ bu halin vahim neticelerini anlayarak on gün kadar mabeyinden ayrılmamışlardı. Aralarında fiskos etmekteydiler. O arada Hüseyin Avni Paşa, Sultan Murad için: «Böyle olmıyacaktı!» deyince, Midhat Paşa: «En cesurlarının hali anlaşıldı» karşılığını verdi.

Bunun üzerine Mabeyinde kendilerinden mürekkep bir komisyon kurmağa karar verdiler ve hattâ: «Nuri Paşa, Efendimize söyleyin. Kendiliğinden iş görüyor. Bu böyle olacak değildi» demişlerdi. Ben de kendilerine arzettim ve «Komisyon karar vermedikçe bir şey yapılmasın» diye irade aldım» (Halûk Şehsuvaroğlu; Sultan Aziz, S: 145).

Padişahın durumu

Sultan Murad'ın ilk selâmlık resmi, yani törenle Cuma namazına gidişi için Ayasofya camii seçilmişti. Kendisinin şuurunda bozuk-

luk olduğu da ilk defa burada ortaya çıktı. Şehzadeliğindenberi ona intisabı bulunan mabeyincisi Seyyid Bey, yeni hükümdarın *anormal hareketlerini* önlemek ve örtmek için akla karayı seçmiş, lâkin tam mânasıyle muvaffak olamamıştı.

Sultan Murad, bu ilk Cuma selâmlığının akşamında erkek kardeşleri için Nisbetiye köşkünde bir akşam yemeği hazırlanmasını emretmişti. Şehzade Vahidüddin Efendi o gün Cuma namazı için Teşvikiye camiine

gitmişti. Dönüşte köşke gidecekti. Yolda bir çavuş yetişip ziyafetin Dolmabahçede verileceğini söyledi. Akşam üstü Abdülhamid Efendi, Reşad Efendi, Vahidüddin Efendi, Kemaleddin Efendi. Nureddin Efendi ve Süleyman Efendi sarayda buluştular. Kendilerine alelâcele üstünkörü bir yemek verildi. Buna hepsi pek şaştılar. Zira kardeşlerini çok seven Sultan Murad, Veliahdliğinde onları Kurbağlıdere'deki köşke çağırdıkça mükellef alafranga masa hazırlatır ve müzikli yemek verirdi. Sarayda da bir mahzunluk vardı. Yemekten sonra şehzadeler huzura çıktılar. Padişah onları başı açık ve ayakta olarak kabul etmişti. Baş ağrılarından şikâyet ediyordu. Dışarı çıktılar. Hepsi bir şeyler hissediyorlardı. Aralarında bu meseleyi konuştular. Kemaleddin Efendi bu hali içkiyi fazlaca kaçırmış olmasına hamlediyordu. O sırada Sultan Murad dışarıya çıktı. Hemen yanlarına gelip ne konuştuklarını sordu. Vahidüddin Efendi, Kemaleddin Efendinin sözlerini nakle mecbur kaldı. Sultan Murad bunun üzerine: «Sus, sakın bunu kimseye söyleme!» dedi (Ali Fuad Türkgeldi; Görüp İşittiklerim, S: 296). Abdülhamid ise sonradan Nisbetiye köşkündeki ziyafetin şehzadeleri zehirleyip öldürmek için tertib edildiğini iddia etmişse de tabiîdir ki aslı yoktur.

Abdülâziz'in ölümü, bilhassa ölüm şekli Sultan Murad'ın üzerinde çok ağır bir tesir icra etmişti. O geceyi fena bir halde geçirdi. Sabahleyin de aynı haldeydi. O gün mütemadiyen amcasının ölümü ile meşgul olmuş, yakınları tarafından verilen birbirini tutmaz haberler zihnini büsbütün bulandırmıştı. Hattâ bir aralık kendisini teselli etmek istiyen annesine: «Bizim halimiz ne olacak? İşte amcamızı da öldürdüler.» dediği hakkında da bir rivayet mevcuttur (Halûk Şehsuvaroğlu: Sultan Aziz, S: 150). Eğer bu doğru ise, birbirini tutmaz haberlerin onu ne kadar şaşırtmış olduğunu anlatır.

Sultan Murad, bundan sonra derin bir sükûta dalmış ve kimse ile konuşmaz olmuştur. Bu ise onda, ciddî şuur sarsıntısının ilk alâmetidir. Bu arada hava değişimi için Yıldız Sarayına götürülmüşse de bunun faydası görülmemiş, hattâ bahçede gezerken kendisini elbiseleriyle birlikte birdenbire havuza atmak gibi hareketlere kalkıştığından tekrar Dolmabahçeye getirilmiştir. Dolmabahçe'ye Perşembe günü dönülmüştü. Ertesi günü Sultan Murad, ikinci Cuma selâmlığına çıktı. İşte, aklî muvazenesindeki bozukluk bu sırada camiin merdivenlerinden çıkarken inmek, inerken çıkmak, ata ters binmek gibi hareketleriyle tam mânasiyle ortaya çıktı.

Sadrıâzam Mütercim Rüştü Paşa, işin bu dereceye varmış olduğunu haber alınca Padişahı bizzat görmek için o gün saraya gitti. Nuri Paşayı gördü. Nuri Paşa, olayı kendisine aynen nakletti. Sadrıâzam, o sırada haremde bulunan ve yatmakta olan Padişahı mutlaka görmek istedi. Bir haremağasının delâletiyle yanına götürüldü. Sultan Murad onu görünce hemen yataktan geceliği ile fırlayıp: «Paşa, ben iyiyim!» dedi. Sadrıâzam: «Elhamdülillâh, bir şeyiniz yok!» karşılığını verdiyse de, halini beğenmemişti. Sultan Murad, karmakarışık şeyler söylüyor ve bilhassa başının ağrısından şikâyette bulunuyordu.

Rahatsızlığın artmasına, Dr. Kapolyon'un yanlış tedavi usulü de tesir etmişti. Onu evvelâ sıcak banyoya sokmuş, sonra şakaklarına otuz altı sülük yapıştırmıştı. Bu hal, asabi krizlerin artmasına sebep olmuş, Valide Sultan bunun üzerine oğlunu nefesi kuvvetli bir hocaya okutmuştu.

Pek az sonra vukua gelen Çerkes Hasan vak'ası kendisine haber verildiği zaman ise, Sultan Murad bunu artık anlayacak halde bile bulunmuyordu.

Çerkes Hasan ve Hüseyin Avni Paşa

Abdülâziz'in hal'i, bu hâdisede büyük rolü olan ve sonra da onu öldürmekle itham edilen Hüseyin Avni Paşaya karşı eski padişahın yakınları arasında büyük bir kin ve düşmanlık duygusunun doğmasına sebep olmuştu. Bu kin ve düşmanlığı nihayet, Abdülâziz'in üçüncü Kadınefendisinin kardeşi, yani Şehzade Şevket Efendinin dayısı olan (Esvatıs-Sudur, S: 31) ve o sırada Sağ Kolağası bulunan Çerkes Hasan, fiilî sahaya intikal ettirmiştir.

Çerkes Hasan, 1872 yılında Harbiyeden mülâzim olarak çıkmıştı. Merkezi Bağdad olan Altıncı Orduya talib olanlara Yüzbaşılık veriliyordu. Buna talib oldu, yüzbaşılığa yükseldi. Kendisi saray tarafından himaye olunduğu için ordusuna gitmiyerek Dâr-ı Şûray-ı Seraskerî yaverliğine tayin edildi. Bir müddet sonra Hassa Müşirliği yaveri oldu ve Kolağası rütbesiyle Şehzade Yusuf İzzeddin Efendinin maiyetine verildi. Abdülâziz'in hal'inden sonra bu görevinden alındı ve derhal Bağdad'a gitmesi bildirildi ise de aldırmadı. Serasker Hüseyin Avni Paşa, onu şahsan tanırdı. Avrupa'dan yeni silâhlar geldikçe tecrübe atışlarında bulunur ve bu sırada iyi nişancı olan Çerkes Hasan atışlar yapar, Serasker onun atıcılığını takdir ve teşvik ederdi. Abdülâziz'in vefatından bir müddet sonra Hüseyin Avni Paşa, Bağdad'a gitmesi hakkında kesin bir emir verdi ve Dâr-ı Şûray-ı Seraskeri Başkanı Redif Paşa ile oturdukları sırada kendisini çağırtıp: «Bağdad'a gideceksin... Artık dayanacak yerin kaldı

mı?» dedi. Çerkes Hasan bundan müteessir olarak: «Siz büyük zatsınız. Böyle büyük değişiklikler üzerine benim gibi küçük bir zabiti Bağdad'a göndermenize teessüf ederim» karşılığını verdi. Serasker ise, Bağdad'a gönderilmek üzere o gün (16 haziran 1876 Perşembe) Çerkes Hasan'ı Serasker Kapısında tevkif ve hapsettirdi.

Hüseyin Avni Paşa, daha Abdülâziz'in hal'inden evvel ikinci kere Serasker olduğundanberi Çerkes Hasan'ı Bağdad'a göndermek için uğraşmıştır. Onun o şartla yüzbaşı olduğu halde saraya dayanıp Altıncı Orduya gitmemesi bir çok dedikoduların çıkmasına ve şikâyetlere yol açmıştı. Bir defasında Hüseyin Avni Paşa kendisini çağırtarak Bağdad'a gitmesi için ısrar etmiş, saraya pek güvenen Çerkes Hasan onun üzerine yürümüş ve orada hazır bulunan Abdülkerim Nadir Paşa işi önlemişti. Bir müddet sonra ve Abdülaziz'in hal'ine yakın günlerde Çerkes Hasan, Hüseyin Avni Paşanın yalısına giderek Abdülkerim Nadir, Redif ve Süleyman Paşaların yanında bu Bağdad işinden affedilmesi ricasına, Serasker: «Asker için her yer birdir, gitmeli» diye ısrarda bulunmuştu. Buna fena halde hiddetlenen Çerkes Hasan, Yusuf İzzeddin Efendi ile birlikte Göksu'da bulundukları bir gün oraya gelmiş olan Seraskeri vurmağa karar vermişse de, arkadaşları kendisini bundan vazgeçirmişlerdi.

Çerkes Hasan, tevkifinden sonra Bağdad'a gideceğine dair söz vererek serbest bırakılmasını rica etti. Bunun üzerine aynı gün tahliye olundu. Halbuki mevkuf bulunduğu sırada, Hüseyin Avni Paşayı vurup öldürmeyi tasarlamış bulunuyordu. Kendisi, sorgusu sırasında Seraskeri ilkönce hal' günü öldürmeyi tasarladığını, hattâ bu arada Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşayı da öldürmeğe karar verdiğini ve bunu sadece Abdülâziz'i hal'ettikleri ve bu yüzden millet haini oldukları için yaptığını ifade etmişse de, hâdiselerin cereyan tarzına göre bu ifade samimî değildir. Çünkü Seraskeri daha evvel de öldürmeyi kurmuş olduğu gibi, bu işde ona olan büyük kin ve nefretinden maada, kendisini zorla Bağdad'a göndermeğe kalkışması da rol oynamıştır. Sorgu sırasında: «Bu işi nefsim için yapmadım» demesi, kendisine halk nazarında bir kahraman pâyesi verdirmek içindir. Esasen Hüseyin Avni Paşaya şahsî kini olmasa, hal' meselesinde onun kadar rol oynamış diğer devlet erkânına, meselâ Midhat ve Rüştü Paşalara da aynı düşmanlığı beslemesi ve onları da öldürmeyi tasarlaması gerekirdi. Kayserili Ahmed Paşaya olan hiddeti ise, olay sırasında onun vaki müdahalesinden doğmuştur.

Hüseyin Avni Paşa nefret ve düşmanlığı, bir çok sebeplerden dolayı sarayda âdeta bir gelenek halini almış olduğundan Çerkes Hasan çok eskidenberi bunun tesiri altında bulunuyordu. Abdülâziz'in hal' ve vefatı, kendisinin Bağdad'a gönderilmek üzere tazyike uğraması onu ayrıca şiddetle tahrik ederek nihayet bu hâdiseyi icraya sevketmiştir.

Çerkes Hasanın Seraskeri takibi ve Vükelâ toplantısı

Çerkes Hasan, Serasker Kapısından ayrıldıktan sonra doğru kalmakta olduğu Çibali'deki eniştesi Ateş Mehmed Paşanın konağına gitti. Serbest bırakılmadan evvel Seraskere bizzat hemen ertesi günü Bağdad'a gideceğini söylemiş ve: «Gitmezsem tardedin» demişti. Konağa varınca başına gelenleri anlatıp ertesi günü hemen yola çıkacağını söyledi ve eşyalarının hazırlanmasını tenbih etti. Konakta misafir olarak bulunan aile dostları Çerkes Tayyar Paşa ona bir çok nasihatlerde bulundu ve Hüseyin Avni Paşa ile Redif Paşaya uğrayıp vedâ etmesini, hattâ yaptığı çocukluklardan dolayı özür dilemesini tenbih etti. Tayyar Paşa, saat dokuzu biraz geçe kalkıp gitti. Çerkes Hasan, yemekten sonra odasına gidip yanında iki tabanca bulunduğu halde, iki dolu tabanca daha ve bir de Çerkes kaması alarak: «Ben Serasker Paşanın yalısına gidiyorum. Saat altıya (1,30) kadar gelirim» dedi. Kendisine ertesi günü gidebileceği söylendiyse de, sabahleyin kalabalık olacağı bahanesini ileri sürdü. Herkes onu, Bağdad'dan kısa zamanda İstanbul'a dönebilmek için Seraskerden özür dilemeğe ve ona vedaa gidiyor sanıyordu.

Çerkes Hasan, Cibali'den bir kayığa binerek doğru Hüseyin Avni Paşanın Paşalimanındaki yalısına gitti. Orada Seraskerin Midhat Paşanın Tavşantaşı'ndaki konağında bulunduğunu öğrenerek aynı kayıkla Sirkeci'ye döndü. Kayıkçı ile eniştesinin konağına: «Beni beklemesinler» diye haber gönderdi ve Midhat Paşanın konağına doğru yollandı.

O günlerde yükü artan ve temposu hızlanan devlet işlerinin görülmesi gündüzleri Babıâlide sona ermediğinden geceleri nöbetle vükelâdan birisinin konağında veya yalısında toplanılıp çalışılıyordu. O gece vükelâ Midhat Paşanın Bayezidde Tavşantaşı'ndaki konağının üst kat salonunda toplanmıştı. Salonda ev sahibi Midhat Paşadan maada Sadrıâzam Mütercim Rüştü Paşa, Hariciye Nazırı Raşid Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, Derya Kaptanı Kayserili Ahmed Paşa, Maarif Nazırı Cevdet Paşa, Defter-i Hakanî Nazırı Yusuf Paşa, Yüksek Meclislere memur Hâlet Paşa ile Şerif ve Said Efendi, Âmedci Mahmud ve Sadaret Mektupçusu Memduh

yler hazır bulunuyorlardı (İsmail Hakkı unçarşılı; Çerkes Hasan vak'ası, Belleten). Girid ve Karadağ meseleleri üzerine koşulmaktaydı.

Toplantı odasına girişi ve Seraskeri vurması

Çerkes Hasan, bu sırada bir kira beygiri Midhat Paşanın konağına varmış bulunuordu. Aşağıları boş bularak ikinci kata ktı. Tütüncübaşının odasına gitti. Orada kiye ve oyuna dalmış olan ağalar:

«Hayrola Hasan Bey?» diye sordular.

O da: «Yarın Bağdad'a gidiyorum. Seraser Paşa burada mı?» dedi.

Seraskerin ağalarından Raşid ağa: «Buıdadır» deyince:

«Beni Tayyar Paşa gönderdi. Serasker aşayı göreceğim. Çok iltifatlarını gördüimden teşekkür edeceğim» karşılığını veri. Lâkin Raşid ağa, bunun şimdilik imkânz olduğunu bildirdi: «Meclis var, içeriye iremem. Abdeste çıktığı vakit söylerim». bür ağalar da: «Vükelâ müzakerattadır. Rianızı arzedemeyiz» dediler.

Çerkes Hasan bunun üzerine: «Öyle ise âkipâylerine yarın yüz sürerim» diyerek dadan ayrıldı; fakat toplantı salonunun bunduğu en üst katın merdivenlerini boş görüp hemen sessizce yukarıya fırladı (Mehned Memduh Paşa; Mirât-ı Şuûnat; S: 96).

Ağalar evvelce içlerinden iki tanesinin oplantı salonunun kapısında nöbet beklemelerini kararlaştırmışlardı. Bu sırara Sadrıâzam Mütercim Rüştü ve Midhat Paşaların ğaları nöbette bulunuyorlardı. Rüştü Paşaın ağası, bir kanapede uyuyakalmış, Midhat Paşanın ağası Yusuf ağa ise karlığa su dolurmak üzere kilere inmişti. Çerkes Hasan, bu andan faydalanıp toplantı odasının kapısını aralıyarak içeriye baktı ve herkesin nerede oturduğunu görüp tesbit etti. Sadrıâzamın ağası bu sırada uyanmıştı. Yerinden fırlayıp: «Aman çekil, görürler de sonra bize söz gelir» diyerek kapıyı kapattı. Çerkes Hasan ona: «İçeriye girmek istiyorum. Acele bir ifadem var. Yaverlerden birini çağır da içeri haber versin» dedi.

Uşak, içki mahmurluğu ve uyku sersemliği ile onun isteğine uyup merdivenlerden inmeğe başladı. Çerkes Hasan, bundan istifade ederek kapıyı sertçe açtı. Bir elinde tabanca ve bir elinde kama bulunduğu halde içeriye girdi ve:

«Davranmayın... Davranma Serasker» diyerek odanın ortasına doğru ilerledi. Hazır bulunanlar şaşırmışlardı. Bir kısmı gayrıihtiyarî olarak ayağa kalktı. Hattâ Cevdet Paşa: «Bir soytarı herif tuhaflık yapacak» sanmıştı (İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal; Son Sadrıâzamlar, S: 573). Lâkin Çerkes Hasan, Raşid Paşanın hizasına varınca tabancasını Seraskere çevirerek ateş etti. Hüseyin Avni Paşa, göğsünden ve karnından yaralanarak elini şiddetle dizine vurup yere yuvarlandı.

Ortalık birdenbire karıştı. Herkes birer tarafa savuşmağa can atarken, henüz ölmemiş bulunan Seraskerin silâhına davranacağını hissettiği için Çerkes Hasan ona tekrar ateş edeceği sırada Kayserili Ahmed Paşa arkasından çullanarak kollarından yakaladı. Çerkes Hasan içeri girip Seraskere ateş eder etmez ilkönce onun gerisinde kalan Sadaret Mektupçusu Memduh Bey sofaya fırlamıştı. Midhat Paşa ile Rıza Paşa ise hemen kapısından kaçtılar. Cevdet, Yusuf ve Şerif Hüseyin Paşalar meclis odasının yanındaki odaya can atmışlardı. Mütercim Rüştü Paşa, Kayserili Ahmed Paşanın Çerkes Hasan'ı o şekilde yakalamasından istifade edip arkasından dolaşarak Hâlet Paşa ile birlikte aynı odaya girdiler. Burasının sofaya bakan kapısı mevcut idiyse de buradan çıkmağa cesaret edemediklerinden Sadaret Müsteşarı Memduh, Amedci Mahmud Beyler, odanın kiler merdivenine açılan kapısından çıkıp merdivenden kaçtılar. Cevdet Paşa da aynı yolu takip etti. Hademelerin bir kısmı silâhlı olarak merdivenin alt başını tutmuşlardı.

Çerkes Hasan

Cevdet Paşa güç hal ile kendisini tanıtarak aralarından geçti. Bu sırada bahçeden silâh sesleri geliyordu. Bir kısım ağalar, selâmlık merdivenlerinden çıkmağa başlamışlardı.

Hâdiseden kurtulan Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa

Hâdisede öldürülenlerden Serasker Hüseyin Avni Paşa

Herkes, bir fesad heyetinin vükelâyı bastığını sanıyordu.

Yukarıda ise, facia devam etmekteydi. Salonda birbirleriyle uğraşan Kayserili Ahmed Paşa ile Çerkes Hasan, yerde ağır yaralı yatan Hüseyin Avni Paşa ve iskemlesinde korku ve heyecandan kendisinden geçmiş halde Raşid Paşa kalmışlardı.

Ahmed Paşa güçlü kuvvetli ve fakat yaşlı idi. Yorulmağa başlamıştı. Gayet genç ve çevik olan Çerkes Hasan, onun elinden kurtulmak için şiddetle çabalayıp çırpınıyor, bir taraftan da okşayıcı sözlerle kandırmak ve elinden kurtulmak istiyordu. Derya Kaptanı, bunlara hiç aldırmıyarak onu sımsıkı tutmakta devam ediyordu. Maksadı, yardıma gelecek olanlara bu şekilde kolaylıkla teslim etmekti. Gelen olmadığı için bu nisbetsiz mücadele onun aleyhinde inkişaf etti. Yorulup bilekleri gevşediğinden bir kolu oldukça serbest kalan Çerkes Hasan, kamasını savurmağa, onu kolundan, yüzünden, kulağından yaralamağa başladı. Kan kaybı yüzünden büsbütün halsiz düşen Ahmed Paşa, onun, elinden kurtulacağını hissederek son güciyle sofaya doğru sürdü. Sonra şiddetli bir tekme ile yere düşürüp Sadrıâzamın bulunduğu odaya kapağı attı.

Onlar boğuşurlarken, yaralı bulunan Serasker, büyük bir gayretle doğurulup kalkmış ve sofaya kadar gidebilmişse de, tekrar yere yığılmıştı. Serbest kalan Çerkes Hasan onu görünce Ahmed Paşayı kovalamaktan vazgeçip üzerine atıldı. Elindeki kama ile vücudunu delik deşik etti. Hattâ, ağzını kulaklarına kadar yırttı. Öldüğüne iyice kanaat getirdikten sonra salona döndü. O zaman iskemlesinde baygın bir halde duran Raşid Paşayı gördü. Kendisine hücum eder korkusiyle evvelâ tabanca ile ateş ederek sol memesi üzerinden vurdu. Sonra, kamasıyle boğazını kesti. Böylece zavallı Hariciye Nazırı, dâvetli bulunmadığı bu toplantıya gelmek suretiyle eceline koşmuş oldu.

Diğer Vükelâya hücumu, yardıma gelenler ve ölenler, teslim olması

Çerkes Hasan, bundan sonra Mütercim Rüştü Paşa ile bir kısım vükelânın sığınmış oldukları odaya hücum etti. Bu odanın iki kapısı vardı. Bunların kilitleri mevcut değildi. Kapılardan birisinin önüne kanepe koyarak gayet şişman olan Hâlet Paşayı oturttular. Öbürleri de kendileri hep birden bütün güçleriyle dayandılar. Çerkes Hasan, âdeta şuurunu kaybetmiş, gözünü kan bürümüş haldeydi. Paşaların dayandığı kapıyı bütün güciyle zorladıysa da açamadı. Hasıl olan aralıktan elini soktu. Rüştü Paşa soba demiriyle vurunca, geri çekmek zorun-

da kaldı. Sonra, öbür kapıya yüklendi. Burasını da açamayınca tekrar öbür kapıya saldırdı. Bir taraftan da Rüştü Paşaya:

«Sen millet babasısın. Ayağını öpeceğim. Rıza Paşa da velinimetimdir. Size bir şey yapmam. Kayseriliyi bana verin!» diyordu.

Rüştü Paşa ise: «Oğlum Hasan Bey, şimdi hiddetin üzerindedir. Kapıyı açamam. Yarın görüşürüz. Bana bir şey yapmıyacağını bilirsem de, hiddet arasında belki bir fenalık olur» gibi sözlerle onu oyalamağa ve uzaklaştırmağa çalışıyordu. Bu sırada Midhat Paşanın adamlarından mühtedi Ahmed ağa elinde bir ekmek bıçağı olduğu halde yetişip Çerkes Hasan'ı ensesinden vurdu (Mahmud Ceâleddin Paşa; Mirât-ı Hakikat, C: 1, S: 129). Bıçak kullanmakta melekesi olmadığı için ancak yaralıyabildi. Çerkes Hasan, can acısıyle geri döndü ve tabancasıyle Ahmed ağayı gözünden vurup cansız yere serdi. Sonra, iskemlelerden birisini kaptı ve avizeye indirdi. Maksadı yangın çıkarmaktı. Düşen mumlar, perdeleri tutuşturdu (Ali Haydar Midhat; Midhat Paşa «Tabsara-i İbret» S: 175).

Aşağıda bulunan ağalarla yaverler, üçüncü katın merdivenlerine kadar sokulmuşlarsa da, korkudan daha yukarıya çıkamamışlardı. Bir taraftan yakında bulunan Hasanpaşa karakoluna ve Serasker Kapısına haber gönderilmiş ve imdat istemişlerdi. Hasanpaşa karakolundan gelen zaptiyeler, üçüncü katın merdivenlerini çıkıp Çerkes Hasan'a ateş etmeğe başladılar. Odalardaki

Sultan Murad'ın veliahdliğine ait iki resim daha

Paşalar içeriden: «Öldürmeyin, sağ tutun!» emrini verdikleri için öldürmek değil, korkutarak teslim olmasını sağlamak maksadıyle ateş ediyorlardı. Yoksa, onu hemen vurmaları kabildi. Gayet iyi nişancı olan gözü kararmış katil ise bunlara hemen karşılık verip birisini öldürdü ve birisini de yaraladı. Bu sırada, Serasker Kapısından bir Yüzbaşı kumandasında askerler yetişmişlerdi. Bunlar, kendilerine verilen yersiz bir emir üzerine silâhlarını doğrultup konağa gelişigüzel ateşe başladılar. Bu hal, içeride büsbütün panik yarattı. Olay yerine gelen bir Binbaşı hemen duruma müdahale edip ateşi kestirdi ve askerleri tertipleyerek içeri soktu. Bir kısmına süngü taktırıp yukarıya çıkardı.

Çerkes Hasan bunu görünce: «Ben askere silâh atmam» dedi ve tabancasını verip teslim oldu.

Çerkes Hasan merdivenlerden indirilirken Sadaret yaverlerinden Bahriye Kolağası Şükrü Beye rastladı. Şükrü Bey, ağır sözlerle üzerine yürüyüp kılıcına davranınca, Çerkes Hasan çizmesinin koncunda sakladığı tabancayı bir anda çekip onu boğazından vurarak öldürdü.

Çerkes Hasan yakalandığı sırada evi

Lâleli tarafında bulunan Zaptiye Nazırı Sabri Paşa da olay yerine yetişmişti. Öbür Paşalar da odadan çıkıp aşağıya indiler ve katilin etrafını aldılar.

İlk defa olarak Sabri Paşa:

«Bu işi neden yaptın? Seni kim teşvik etti?» diye sordu. Katil, büyük bir soğukkanlılıkla: «O benim bileceğim iş» karşılığını verdi.

Çerkes Hasan, bu şekilde tevkif edilince hemen tahkikata başlandı. Olay sırasında beş kişi ölmüş, Kayserili Ahmed Paşa ile bir zaptiye eri yaralanmıştı.

Çerkes Hasanın idamı ve olay hakkında yazılanlar

Çerkes Hasan, Serasker Kapısına götürülüp Süleymaniye kışlasında (sonradan Bekirağa bölüğü diye anılan yer) ilk sorgusu yapıldı. Korkunç katil, geçen bütün hâdiselere ve yaralarına rağmen gayet soğukkanlıydı. İki saat kadar sonra başının arka tarafındaki yaradan fazlaca kan gelmeğe başladığı için sorguya ara verildi. Ertesi günü saat on sekizde tekrar sorgu başladı. Bu arada yarasına bakılmak üzere kendisine cerrah gönderildiyse de: «Beni ya asacaklar, ya kurşuna dizecekler. Artık nafile yere yaralarıma baktırmak abestir» diye bunu reddetti (Ahmed Midhat; Uss-i İnkılâp, C: 1, S: 408).

Sorgusu sırasında bu işi kimin teşvikiyle yaptığı meselesi üzerinde çok duruldu. Çerkes Hasan böyle bir teşvik görmediğinde ısrar ile Abdülâziz'in hal'inden müteessir olarak bu işe kalkıştığını, hattâ daha hal' günü teşebbüse geçmeyi düşündüğünü, Hüseyin Avni Paşaya 1869 yılındanberi esasen kızgın olduğunu söyledi ve cinayeti hazırlayış, işleyiş tarzını bütün tafsilâtiyle anlattı. Bu arada Serasker Hüseyin Avni Paşa ile Raşid Paşayı ve Ahmed Ağayı öldürdüğünü, Kayserili Ahmed Paşayı da öldürmek istediğini kabul etti. Diğerlerinin ise kendisine atılan kurşunlarla vurulup ölmüş olduklarını ileri sürdü. Bunun gibi, Raşid Paşayı öldürmüş olmasının sebebini de izah edemedi; vaktiyle bazı kötülüklerini duyduğundan o anda öldürmeğe karar verdiğini söyledi. Onu Hüseyin Avni Paşadan evvel ve gözünün üstünden tabanca ile vurduğunu, sonra boğazını kestiğini ifade etti (İsmail Hakkı Uzunçarşılı; Çerkes Hasan vak'ası, Belleten 33). Bunlardan da, cinayeti işlediği sırada geçen olayların bir kısmını hatırlayamayacak kadar gözünün kararmış olduğu anlaşılmaktadır.

Çerkes Hasan, Harb Divanında yargılandıktan sonra rütbesinin alınmasıyle idamına karar verildi ve 18 haziran 1876 Cumartesi günü sabaha karşı Bayezid meydanına açılan büyük kapının yanında bulunan dut ağacına asılmak suretiyle hüküm infaz olundu, cesedi burada iki gün teşhir edildi.

Kendisinin, yaraları fazla kanadığından o gece esasen ölmüş olduğu ve ancak cesedinin asıldığı halk arasında çıkan rivayetlerdendir.

Çerkes Hasan, bu işe kimsenin teşviki eseri olarak kalkışmadığını kat'î şekilde ifade etmiş olmakla beraber, Kaymakam Çerkes Osman Beyle bir görüşmeleri sırasında onun oldukça telkini altında kalmıştır. Osman Bey, atıcılığı ve biniciliği sayesinde Abdülâziz'in takdirini kazanmış ve böylece refahlı bir hayata kavuşmuştu. Hükümdarın hal'inden ve vefatından son derece müteessir olmuş bulunuyordu. Tophane'deki evinde Çerkes Hasan'la görüştükleri sırada vükelâyı öldürmek istediğini ona açmış, Çerkes Hasan da: «Abdülziz'in intikamını senin alman doğru değildir. Çoluk çocuk sahibisin. Onun intikamını almak senden ziyade bana düşer. Çünkü ben Sultan Aziz'in hem yaveri, hem de kayınbirader iyim. Benim arkamdan bakacak kimsem yok» demişti.

Çerkes Hasan'ın iki tabancası vardı. Osman Bey bunun üzerine kendisine bir tabanca daha vermiş ve dördüncüyü de tedarik etmesine yardım etmiştir (Abdurrahman Âdil Beyin basılmamış notlarından naklen. İsmail Hakkı Uzunçarşılı; Çerkes Hasan vak'ası, Belleten 33).

Kaymakam Osman Bey, olaydan sonra Dolmabahçe Sarayının etrafında dolaşırken tevkif edilmişse de yakayı kurtarmış; Abdülhamid zamanında Taşkışla kumandanı olmuş, sonra verilen bir jurnal üzerine İstanbul'dan çıkarılıp Şeyhülharem'likle Medine'de ikamete memur edilmiştir.

Cevdet Paşa, hâdiseden beş yıl sonra, Abdülhamid'e bu olay hakkında yazıp takdim ettiği muhtırada «maktullerin familyalarından dahi vak'adan iki gün evvel Çerkes Hasan, Rıza Paşanın konağına gitmiş ve müteakiben Rıza Paşa beş çiftelisini hazırlamağa başlamış, yani Seraskerliğe hazırlanmış gibi sözler» duyulduğunu yazmıştır. Bu muhtıranın müsveddesinde, yine işitildiği gibi, vak'adan hemen sonra Rıza Paşanın saraylı haremi dahi «Çerkes Hasan'ın elleri nurdan kopsun. Ne iyi etmiş» cümlesi de görülmüştür (İ. E. M. Kemal İnal; Son Sadrıâzamlar; S: 5755).

Çerkes Hasan vak'ası, sarayı oldukça telâşa düşürmüş ve hattâ muhafaza tedbirleri alınmıştır. Aynı zamanda bu arada bir çok dedikodular da alıp yürümüştür. Halk arasında Midhat Paşaya karşı büyük bir saygı olmakla beraber, Hüseyin Avni Paşa hiç sevilmezdi. Bu yüzden öldürülüşü hemen herkesi memnun etmişti. Bu, biraz da onun Ab-

dülâziz'i öldürtmüş olduğuna dair halk arasında yerleşmiş olan kanaatten ileri geliyordu. Kibirli, sert ve kindar olmakla tanınmış Seraskeri seven yoktu.

Vak'a duyulduğu zaman ilk anda ne olduğu anlaşılmamış, bir fesad heyetinin vükelâyı bastığı sanılmıştı. Sultan Murad bu sırada Yıldız Sarayında bulunuyordu. Mabeyin Başkâtibi Sadullah Bey, hemen Taşkışladan dört bölük asker getirtip Yıldız'ın etrafına gizlice yerleştirmişti. Bir müddettenberi dalgın ve çevresine karşı alâkasız görünen Sultan Murad, Yıldız'ın etrafına asker konduğunun farkına varmış ve bundan çok korkmuştur (Mehmed Süreyya; Nuhbetül-Vakayi, C: 3, S: 185).

OSMANLI - SIRP, KARADAĞ SAVAŞI, SULTAN MURAD'IN SALTANATTAN UZAKLAŞTIRILMASI

Sultan Murad, tahta çıktığı zaman (30 mayıs 1876), Bulgar isyanı tenkil edilmekte idi. Hersek isyanı ise, esasen bir türlü tamamen bastırılamamıştı. Diğer taraftan Sırbistanla Karadağ, Osmanlı Devletine karşı müşterek bir harekete hazırlanıyorlardı. Prens Milan ve Prens Nikola daha 26 mayısta metbu'larına karşı bir tecavüz - müdafaa andlaşması imzalayarak niyetlerini âdeta açığa vurmuşlardı. Bu hususta Sırbistan Prensi Milan daha cesur görünüyor, Karadağlılar ise daha ihtiyatlı davranmayı ve Osmanlı Devletiyle hemen silâhlı bir ihtilâfa düşmemeyi tercih ediyorlardı. Sırbistan, bu sırada yüzde sekiz faiz ve beş yıl vâde ile on iki milyon franklık bir dış kredi temin etmiş olduğu gibi gayet kısa vâde ile 50 bin Şaspo tüfeği ve altmış Krup topu ısmarlamıştı.

Bütün bunlar, Babıâlinin gözünden kaçmıyordu. 9 haziranda yani son Bulgar isyanının tenkil edildiği gün Sadrıâzam Mütercim Rüştü Paşa, Prens Milan ile Prens Nikola'ya telgrafla bu hazırlıkların sebebini sordu. Buna, gayet yumuşak cevaplar geldi. Hattâ Prens Milan, Istanbul'da daimî olarak bulundurduğu kapı kethüdası Magarinoviçden maada, sadece bu iş için izahat vermek üzere fevkalâde bir memur göndereceğini bildirmiş, Sadrıâzam da bunu kabul etmişti. Halbuki beklenen memur yerine 27 haziranda Prens Milan'ın Babıâliye gönderdiği ültimatom geldi. Sırp Prensi bunda Bosna - Hersek'de ne zamandır devam eden kargaşalıklar ve Osmanlı Devletinin müdahalesi yüzünden Sırbistan'ın ticarî ve iktisadî, ayrıca mânevî zararlara uğradığını, Sırbistan hududundaki Osmanlı başıbozuk kuvvetlerinin köylere taarruz ederek daimî bir âsâyişsizlik meydana getirdiğini ileri sürüyor ve bütün bu hallere son vermek üzere kendisinin Bosna valiliğine tayinini, Bosna'nın Sırp askerleri tarafından işgalini, buradaki Osmanlı kuvvetlerinin çekilmesini istiyordu. Aynı şekilde Karadağ Prensi Nikola da Hersek'in kendi idaresine verilmesini talep etmekte idi.

Prens Milan aynı gün Belgrad'dan çıkıp genel karargâh ittihaz etmiş olduğu Deligrad'a gitmişti. Babıâli, ültimatoma red cevabı verince, Prens Milan 2 temmuz 1876 tarihinde Sırbistan halkına hitaben bir beyanname neşrederek Osmanlı Devletine savaş ilân etti. Bu hukuken savaş ilânı değil, isyandı. Çünkü Sırbistan Beyliği o sırada Osmanlı Devletine bağlı bulunuyordu. Aynı gün müttefiki olan Karadağ da bu savaşa katıldığını bildirdi. Prens Nikola savaş ilânına sebep olarak Osmanlı askerî kuvvetleri tarafından Prensliğin güney sınırlarının tamamen ablukası suretiyle düşmanca duyguların ortaya vurulduğunu, bunun memleketin ticarî ve iktisadî hayatına tesir ettiğini, üstelik Hersek ihtilâlinin bertaraf edilmemesi yüzünden Karadağ halkının heyecanının gittikçe arttığını ve bunun zaptının imkânsız hale geldiğini ileri sürüyordu.

Sırbistan'ın Osmanlı Devletine savaş ilânı, Rusya'da büyük bir heyecan yarattı.

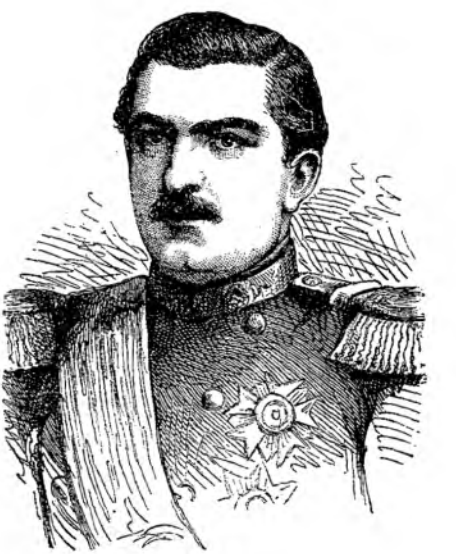

Sırbistan prensi Milan

Sırp ordusu başkumandanlığını, Taşkend fâtihi unvanını takınmış olan Rus Generali Çernayef üzerine almıştı. İmparatoriçe, iane toplamak için kurulan cemiyetleri resmen himaye ediyordu. 13 temmuzda Moskova Başpiskoposu ruhanî bir âyin tertipleyerek Sırbistan ve Karadağ Prenslerinin, Hıristiyanlık düşmanlarına karşı muvaffak olmaları için dualar etti. Rusya'dan Sırbistan'a kadınlar idaresinde sıhhiye teşkilâtı ve paralar gönderildi. Sayısız Rus gönüllüsü Sırbistan ordusuna katıldı.

Romanya bu savaşta tarafsız kalmayı tercih ediyordu. Ancak, Osmanlı Devleti tarafından hâlâ Romanya değil de, Eflak ve Boğdan Beylikleri diye anılmaktan şikâyetçi idi. Bunun için Prens Karol, 16 temmuzda büyük devletlere bir muhtıra göndererek memleketinin tarihî Romanya adıyle anılmasını, İstanbul'daki sefirler arasında Romanya tarafından da bir vekil bulundurulmasına müsaade edilmesini ve Osmanlı memleketlerinde oturan Romanyalılara ait dâvaların bu vekil vasıtasıyle görülmesini, bir anlaşmazlık konusu olan Tuna adaları sınırının tahdidini, posta ve telgraf, ticaret, suçluların iadesi andlaşmaları imzalanmasına müsaade olunmasını, Romanya tarafından verilecek pasaportların Osmanlı Devleti tarafından kabulünü istediyse de, Paris Andlaşmasını imzalamış olan devletler bunun şimdilik sırası olmadığı karşılığını verdiler.

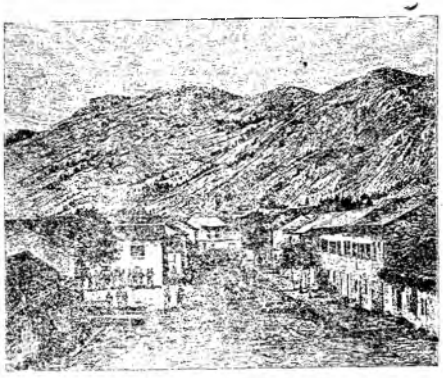

Karadağ'ın merkezi Çetine

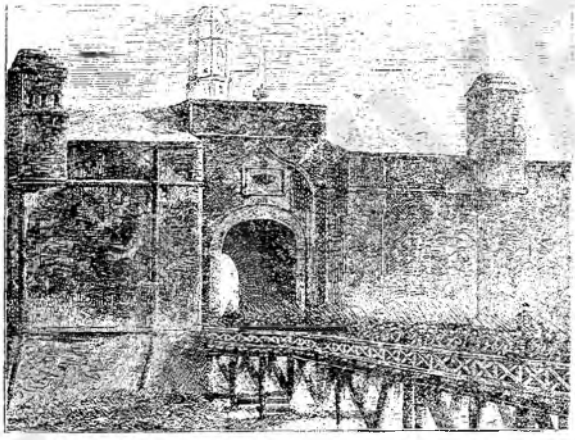

Belgrad kalesi ve Sırplı askerler

Yunanistan da kesin olarak tarafsızlığı tercih ediyordu. Ancak Girid'de huzursuzluk vardı. Burada verilen imtiyaza göre, idare meclisi ile mahkemeler üyelerini tayin edecek bir meclis seçilmişti. Ancak bu meclisin Hıristiyan üyeleri Adada Müslümanlara verilen imtiyazların daha fazla olduğunu ileri sürerek Babıâliye bir çok müracaatlerde bulunmuş oldukları gibi, aynı maksatla 1876 yılında tekrar İstanbul'a başvurmuşlardı. O sırada Abdülâziz henüz hal'edilmemiş bulunuyordu. Mütercim Rüştü Paşa, şimdilik idare meclisi ve mahkeme üyeleri seçiminin geri bırakılıp günlük işlerle meşgul olunmasını söylemişti. Beşinci Murad'ın cülûsundan sonra bu seçimlerin yapılıp meclisin dağılması bildirildi. Hıristiyan üyeler, bunu kabul etmeyerek dağıldılar. Bunun üzerine Girid'in Hıristiyan halkı, Müslüman hâkimlerin verecekleri kararları tanımamağa karar verdiklerinden Adada hemen hemen bütün işler durdu.

Sırbistan, Osmanlı Devletine savaş ilân ettiği zaman daha evvel seferberliğini tamamlamış ve 120 bin piyade, 30 süvari bölüğü ve 300 toptan mürekkep kuvvetlerini aşağı yukarı birbirine denk dört ordu halinde toplamış bulunuyordu. Bu, âzamî çıkarabileceği kuvvetti. Buna karşılık Osmanlı kuvvetleri 100 bin kişilik tek bir ordu halindeydi. Üstelik bu kuvvet kolaylıkla arttırılabilirdi. Askerin silâhı mükemmeldi. Piyadelerde Şnayder tüfekleri, süvarilerde mızrak ve seri ateşli Vinçester tüfekleri vardı. Topçu Krup ve Gotling toplarıyle mücehhezdi. Hayvanlar mükemmel, cephane boldu. Ayrıca, Abdülâziz devrinde Amerika'ya ısmarlanan 600 bin Martini Hanri tüfeği de gelerek askere dağıtılmağa başlanmıştı. Buna karşılık Sırp kuvvetleri dört orduya bölünmüş, böylece stratejik bir hatâ yapılmıştı. Tüfeklerin sistemi

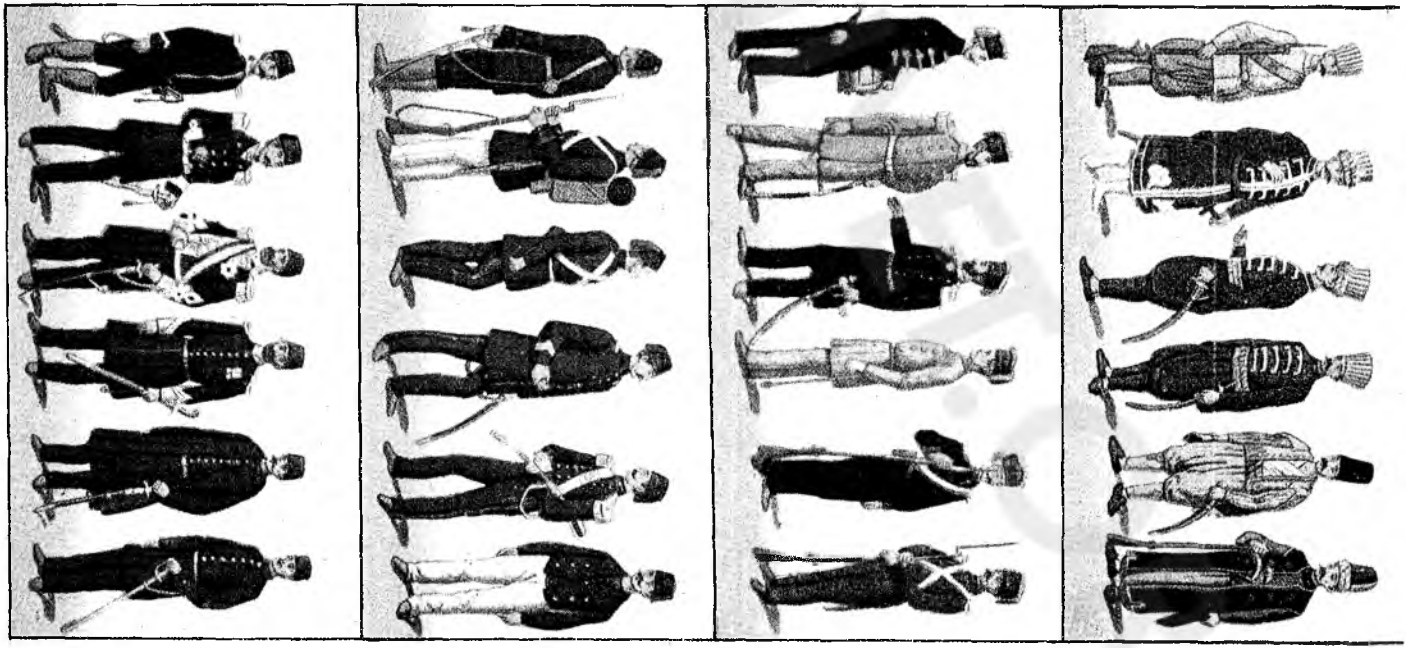

(Mufassal Osmanlı Tarihi tablosu - No. 54)

SULTAN İKİNCİ MAHMUD ZAMANINDA

(Şalvarlı devre)

Yeniçerilerin ilgasından sonra Asakiri Mansure-i Muhammediye

Soldan sağa: Piyade neferi, Binbaşı, Kolağası, Yüzbaşı, Kumbaracı neferi, Topçu neferi.

★

(Setre pantalonlu devre)

Soldan sağa: Muzika neferi, Bahriye zabiti, Piyade zabiti, Mektebi Harbiye talebesi, Piyade neferi, Bahriye Silâhendaz neferi.

SULTAN ABDÜLMECİD ZAMANINDA

Süvari neferi, Piyade neferi, Topçu neferi, Topçu zabiti, Bahriye topçu zabiti, Bahriyeli.

SULTAN AZİZ ZAMANINDA

İtfaiye zabiti, Bahriye üç anbarlı süvarisi, Büyük üniforma ile Piyade Mirlivası, Talia (Avcı) taburu yüzbaşısı, Kaputlu bir zabit, Mektebi Harbiye talebesi.

Mahmud Şevket Paşa'nın (Osmanlı teşkilât ve kıyafeti askeriyesi) adlı eserinden alınmıştır.

TARİHVEMED

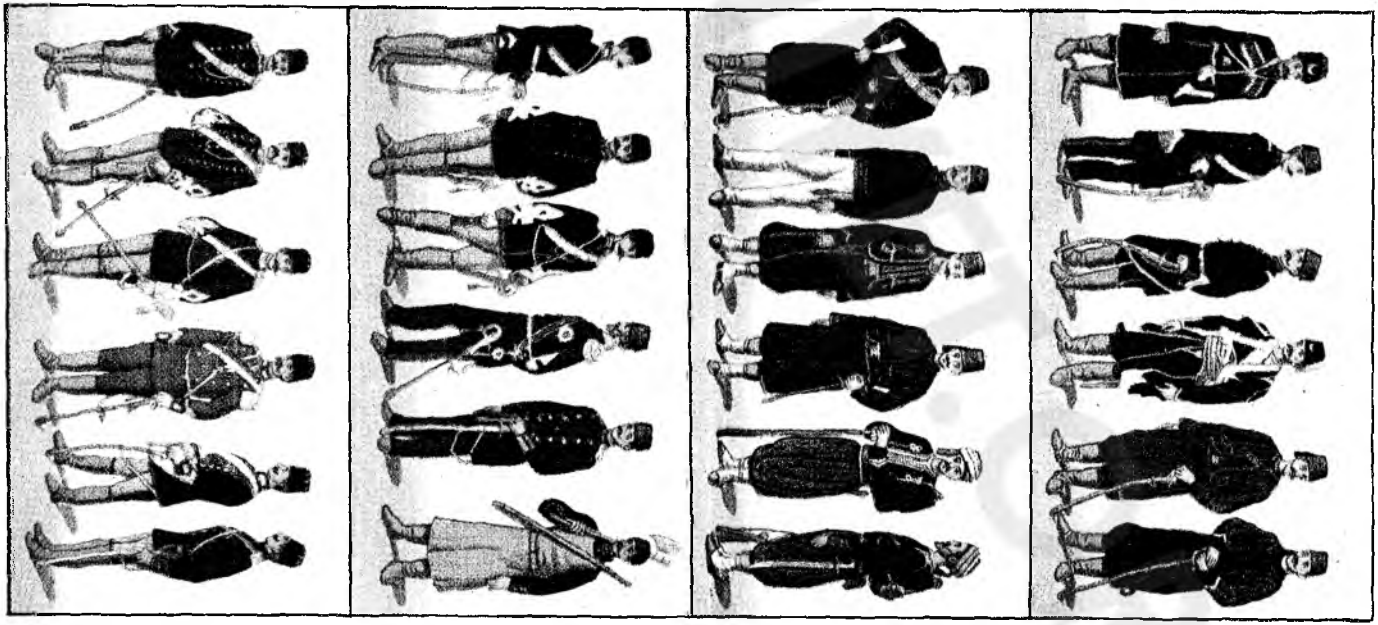

(Mufassal Osmanlı Tarihi tablosu - No: 55)

YİNE SULTAN AZİZ DEVRİNDE

Soldan sağa: Çerkez Alayı Neferi, Dragon Alayı Zabiti, Süvari Zabiti, 3 ve 4 üncü Süvari Alayı Neferi, 1 ve 2 nci Süvari Alayı Neferi.

★

Topçu Neferi, Bahriye Neferi, Talia (Avcı) Taburları Neferi, Piyade Alayları Neferi, 1 inci Zuaf Alayları Neferi, 2 nci Zuaf Alayları Neferi.

İKİNCİ ABDÜLHAMİD DEVRİNDE

Süvari Yüzbaşısı, Topçu Mirlivası, Süvari Ferik'i, Büyük üniforma ile Piyade Ferik'i, Doktor Binbaşısı, Piyade Taburları Baltacısı.

★

Topçu Yüzbaşısı, Büyük Üniforma ile Topçu Mirlivası, Süvari Ertuğrul Alayı Miralayı, Birinci Mızraklı Süvari Alayı Binbaşısı, Süvari Neferi.

Mahmud Şevket Paşa'nın (Osmanlı Teşkilât ve kıyafeti askeriyesi) adlı eserinden.

TARİHVEMED

pek eski, topların çoğu ağızdan dolmaydı. Osmanlı ordusunda bulunan Arnavut ve Çerkes gönüllü milis askeri ise, şiddetleri ve amansızlıkları ile tanınmışlardı.

Milan ve Nikola'nın plânları, ordularını iki taraftan Bosna ve Hersek'e sokarak orada esasen mevcut olan ihtilâli körükleyip genel bir ayaklanma şekline sokmaktı. Rusya, Sırbistan'ın bu savaşı kazanamıyacağını biliyor, lâkin bu vesile ile müdahalede bulunmağa hazırlanıyordu. Çar, Fransuva Jozef'le görüşerek Avusturya'nın tarafsızlığını temin etti. Avusturya bunun üzerine Klik limanını Osmanlı askeri ve cephanesi için kapattığını bildirdi. Bu suretle tarafsızlığını korumak iddiasında bulunuyor, aslında ise Osmanlı Devletini güç duruma sokuyordu. Bu yüzden Babıâlinin vaki olan protestosunu kabul etmedi. Kendi ümidi ise, burada devam eden karışıklıklara son vermek üzere Bosna-Hersek'i ergeç askerî işgal altına alabilmekti.

Çernayef Bulgarlara hitaben bir beyanname neşrederek ayaklanıp bu savaşa katılmalarını istediyse de, ağır bir tenkile yeni uğramış olan Bulgarlar, Sırbistan ve Karadağ tarafından kat'î zaferler kazanılmadıkça harekete geçmek niyetinde değillerdi. Üstelik sınırları aşıp rastladıkları köyleri yakan yıkan, her şeylerini yağmalayan Sırp çetelerine bir müddet sonra düşman gözüyle bakmağa başladılar.

Bütün bu sebeplerden dolayı, Sırpların savaş plânları hiç bir işe yaramamış, Rusyanın her türlü maddî ve mânevî yardımına rağmen orduları her yerde mağlûp ve perişan olmuştur. Nihayet Serasker Abdülkerim Nadir Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu, General Çernayef kumandasındaki Sırp ordusuna karşı 19-24 ağustos tarihleri arasında cereyan eden Aleksinac meydan savaşını kazandı. Ancak, yabancı devletlerin ve bilhassa Rusya'nın müdahalesine fırsat vermemek için Osmanlı orduları savaşları kazanmakla iktifa ediyor, Sırbistan'ın içerilerine doğru ilerlemiyordu. Nitekim Prens Milan, telâşa düşerek Avrupa devletlerine iltica etmiş ve Osmanlı devletiyle Sırbistan arasında barışın yeniden kurulması için arabuluculuklarını istemiştir.

Karadağ cephesindeki ordunun kumandanı Muhtar Paşa ise aynı başarıyı gösterememiş, bir çok talihsizliklere uğramış ve Karadağlılar mevzîî bazı muvaffakıyetler kazanmışlardı. Ancak, Sırbistan'ın mağlûbiyeti onların bunlardan faydalanmalarına engel olmuştur

Padişahın son durumu

Yeni hükümdarın uzayan ve artık bütün ihtimamlara rağmen halk tarafından da haber alınan rahatsızlığı garip bir durum hâsıl etmişti. Padişahın görmesi ve iradesine iktiran etmesi gereken evrak, Babıâliden saraya gönderiliyor, bazıları zamanında, bir kısmı ise pek geç olarak Sultan Murad'ın imzasıyle iade olunuyordu. Bu gibi evrak Mabeyn

Rus generali Çernayef

Sırplı - Osmanlı çarpışmaları

Başkâtibi Sadullah Bey vasıtasıyle Şevkefza Valide Sultana verilmekte, o da uygun ve biraz sakin bir zamanı seçerek Hükümdara göstermekteydi. Sonra Sadullah Bey çağırılıp birlikte bir karar veriliyordu. Valide Sultan bazan da Vükelâ ile doğrudan doğruya temas ediyordu.

Bu hal, Rüştü Paşanın işine gelmekteydi. Böylece Padişahın şuurunun yerinde olmadığını ileri sürerek şimdilik idarede bir değişiklik yapılmasının zamanı olmadığını söylüyor ve Midhat Paşanın Kanun-ı Esasî'nin ilânı isteğine rahatça sed çekiyordu. Ayrıca devleti padişahsız idare etmek daha kolayına gitmekte idi. Ancak bu hal halk arasında dedikoduların artmasına sebep olmuştu. Herkes Sadrıâzamın saltanat nâibi kesilmesini tenkid ediyor, ulema ise Halife şuursuz olduğundan Cuma namazlarının caiz olmadığını söylemeğe başlamış bulunuyordu.

Bu güçlükler arasında Sultan Murad, bir cuma selâmlığından dönüşte resmî elbisesini çıkarmayarak o halde gecelemiş ve sabahleyin erkenden sarayın alt katına inerek pencerelerin camlarını kırıp kendisini bahçeye atmış, oradan koşarak şehzadeler dairesi önündeki demir parmaklıktan geçip kendisini haremağaları koğuşlarının sahil tarafındaki kayık havuzuna atacağı sırada hademeleri yetişip tutmuşlardı. Sonra âdeta çeke çeke zorla götürürlerken Sultan Murad parmaklıklara sarılıp bırakmak istememiş, bunun üzerine ellerine vurularak hırpalanıp bahçeye aşırılmıştı. Bu hâdiseyi gören Veliahd Abdülhamid Efendi, ağabeysi hakkında böyle hürmet dışı muamelede bulunulmamasını söylemiş olduğu gibi, durumu Sadrıâzama da bildirmişti.

Temmuz ayı içinde Sultan Murad'ın rahatsızlığı büsbütün arttığı için Vükelâ işi ciddî olarak ele almak zorunda kaldılar. Çünkü, aradan iki aya yakın bir zaman geçtiği halde yeni Padişahın kılıç alayı merasimi yapılamamış ve sefirler itimadnamelerini takdim edememişlerdi. Saraya çekilmiş olan Padişah, kimse ile görüştürülmüyordu. Bununla beraber, Çerkes Hasan vak'asını takip eden iki hafta müstesna olmak üzere, Sultan Murad Cuma selâmlıklarına çıkarılıyordu. Padişah bir araba ile en yakın bir camie, çok zaman Beşiktaş camiine götürülüyor, karşısında usule aykırı şekilde bir veya iki mabeyinci oturuyor, kendisi arabanın bir köşesine büzülüyordu. Sırtında ve yüzünde iki çıban çıktığı rivayeti yayılmağa çalışılıyor ve durum bununla izah edilmek isteniyorsa da, çok kimse buna inanmıyordu.

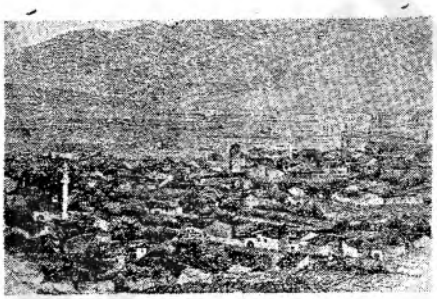

Osmanlı - Karadağ savaşları sırasında Podgoriçe, arkada Osmanlı karargâhı

Sultan Murad'ın rahatsızlığının görünür belirtileri son derece asabî hassasiyet, iştahsızlık, uykusuzluk, sayıklama, hayal görme gibi şeylerdi. Bazan odasında durmadan dolaşıyor, bazan ise bir minderin üzerinde hareketsiz saatler geçiriyordu. Bazan:

«Kan istemem, Padişahlık istemem» diye bağırıyor, kendisini teskin etmek mümkün olamıyordu.

Sultan Murad'ın hususî tabibi Dr. Kapolyon ilk günlerde rahatsızlığı tedavi mes'uliyetini üzerine almış ve Padişahın başka hekimlere muayene ettirilmesine engel olmuştu. Ancak, cahilâne müdahaleleri neticesinde hastalık birdenbire ağırlaştı. Bunun üzerine Padişah, Salih Efendi, Âkif Paşa, Kapolyon, Monceri ve Avrupa'dan getirtilen Dr. Pana'dan mürekkep bir hey'ete muayene ettirildi. Sonunda kaleme aldığı raporda Dr. Pana, hastalığın başlangıcının şiddetli olmuş olduğunu, yapılan tedavinin iyi netice verdiğini bildiriyor, banyolar, açık hava gezintileri, muntazam gıda ve uyku ilâçları tavsiye ediyordu.

Bütün bunlara rağmen hastada hiç bir selâh görülmedi. Nihayet, Dr. Âkif Paşa ile Kapolyon müşterek bir rapor hazırladılar. Bunda, Padişahın bünyesinin kuvvetli, lâkin âsabının zayıf olduğunu, buna ise on beş yıldır yaşadığı güç ve tehlikeli hayatın sebebiyet verdiğini, cülûsundan evvel vukubulan medreseliler ayaklanması gibi olaylar üzerine dairesinden çıkmaması emredilince kendisine bir suikast yapılacağını sandığını ve bu yüzden yirmi beş gün, yirmi beş gece durmadan içki içtiğini ve bu halle tahta çıktığını, cülûs gününün heyecanlarının ve amcasının ölüm şeklinin ayrıca âsabı üzerinde şok tesiri yaptığını ve nihayet «hazin, sâkin ve mütefekkir» bir hale düştüğünü bildiriyorlardı. Yine bu rapora göre Temmuzun onuncu gününden itibaren hastalığın belirtileri şiddetle ortaya çıkmış, Padişah, halkın aleyhinde ayaklandığı, herkesin kendisinden nefret ettiği zannına kapılmış, mevcut olmayan bazı şeyler hayal etmeğe başlamış, hattâ bazı fareler görüp korkmuş ve kendisini öldürmeğe kalkışmış bulunduğu

belirtiliyor ve Beşinci Murad'ın iyileşme ihtimalinin gayet az olduğu ifade ediliyordu.

Vükelânın kararı

Bu konuda kesin bir kanaate varmak isteyen Vükelâ, bu alanda devrin en büyük otoritesi olan Viyana'lı Dr. Laydesdorf'ı (Laidersdorf) getirtmeğe karar verdiler. Padişahın hastalığının artık saklanamaz hale geldiği endişesiyle bu hususta evvelâ tereddüt ettiyse de, buna dair haberlerin Avrupa gazetelerinde çıkması, hattâ bir kaç tabib raporu yayınlanması, Vükelâyı kat'î şekilde harekete geçmek zorunda bırakmıştı. İstanbul'a gelen Dr. Laydesdorf, Beşinci Murad'ı dikkatle muayene etti. Padişahın bedenen sağlam olduğunu, ancak asabi bir rahatsızlığa yakalandığını, yapacağı tavsiyelere uyulduğu takdirde iki üç ay içinde iyileşebileceğini söyledi. Banyo ve açık havada gezintiler tavsiye etti. Hattâ:

«Benim Viyana'daki hastahanemde yalnız altı hafta kalsın, ben bu müddetin sona erişinde hastayı iyileşmiş olarak iade ederim» dedi. Yakınlarına ise, düşüncesini şöyle açıklamıştı:

«Padişahın hastalığının tedavisi nisbeten kabildir. Bir şartla ki, kendisini bir padişah gibi değil, alelâde bir hasta gibi tedavi altına almak lâzımdır. Yoksa bütün saray halkı ve hükûmet erkânı her akıllarına gelen çareyi tavsiye ve tatbik ederlerse hastalığın iyi olacağına dair kesin bir şey söylenemez».

Hakikaten yanından hekimler çıkar çıkmaz üfürükçüler, okuyucular ve türlü doktor taslakları Sultan Murad'ın başına üşüşürlerdi. Laydesdorf gelmeden evvel ona o kadar çok ve çeşitli, uydurma ilâçlar içirmişlerdi ki, hastanın bazan kızıp ilâç şişelerini hizmetçilerin kafalarına fırlattığı, ilâç korkusundan odanın bir köşesine gizlendiği olurdu (Osman Nuri; Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı, C: 1, S: 95).

Viyana'lı doktorun dönüşünden sonra tavsiyeleri tatbik edilerek Padişah, Pertev Piyâle vapuriyle Boğazda ve Marmarada gezintilere çıkarılmağa başlandı. Gazeteler ise, onun gittikçe iyileştiğini yazıyorlardı. Çünkü, hastalığı artık gizlenmiyordu.

Veliahd Abdülhamid Efendinin faaliyeti

Sultan Murad'ın rahatsızlığı duyulduğundanberi saltanat sırası kendisinde bulunan Şehzade Abdülhamid Efendi de, adamları ve taraftarları vasıtasıyle el altından faaliyete geçmiş bulunuyordu. Bunların başında eniştesi Damad Mahmud Celâleddin Paşa ile, devletin bulunduğu müşkül durum içinde mutlaka bir saltanat değişikliği ile tahta aklı başında bir hükümdarın çıkmasını

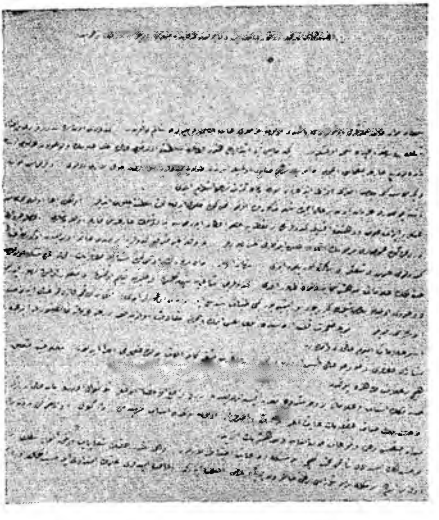

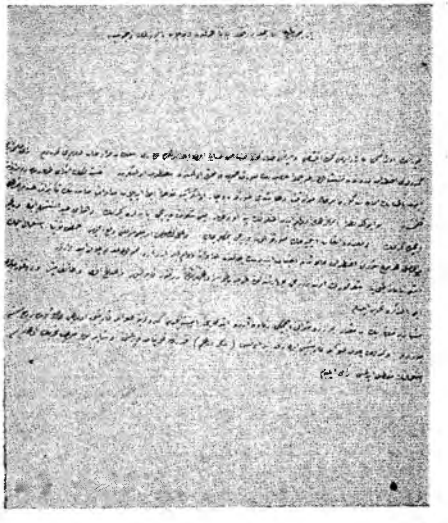

Sultan Murad'ın rahatsızlığına dair verilen raporlardan; solda Doktor Pana'nın 14 temmuz 1292 (26 temmuz 1876) tarihli ve sağda Doktor Âkif Paşa ile Kapolyon'un 1 ağustos 1876 tarihli müşterek raporları fotokopileri görülmektedir

zarurî gören Hassa Ordusu kumandanı ve Serasker Kaymakamı Redif Paşa bulunuyorlardı. Hattâ sokaklara, bu faaliyetler neticesinde, Osmanlı Padişahı ve İslâm Halifesi olan zatın Hükûmet ve Hilâfet iktidarında bulunmadığını ve devleti onun yerine Midhat ve Rüştü Paşaların idare ettiğini bildiren yaftalar yapıştırılmıştı.

Osman Nuri Bey, eserinde, Sultan Murad'ın rahatsızlığının gittikçe artması üzerine çıkarılan dedikodu ve zararlı faaliyetlere son vermek için Midhat Paşa, Vükelâ Heyeti kararıyle Veliahdin tahta hangi şartlarla cülûsa razı olacağını anlamağa memur edildiğinden, Abdülhamid Efendiyi Maslak'taki Musluoğlu köşkünde ziyarete gitmiştir.

Midhat Paşa Veliahde ağabeysinin sıhhî durumu dolayısıyle muvakkaten devlet işlerinden el çekmesi gerektiğini söylemiş ve kendisinin saltanat naibliğini kabul edip etmiyeceğini sormuş, Abdülhamid bunu kesin şekilde reddedince: «Biraderiniz hayatta iken Padişah olmağa nasıl razı olursunuz?» demiş ve ondan: «Biraderimin artık iyileşemiyeceği anlaşılmıştır» cevabını almış ve

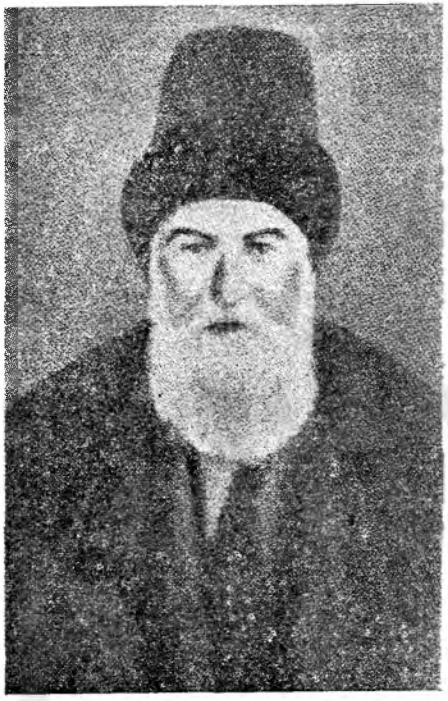

Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi *Osman Salâhaddin Efendi*

hattâ Abdülhamid Efendi Padişahlığı kabul için Sultan Murad'ın artık Hükümdarlık yapamıyacağına dair kesin bir tabib raporu istemiş, nihayet Dr. Laydesdorf da bunun üzerine dâvet edilmiştir (Osman Nuri; Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı, C: 1, S: 94-95). Ancak bu iddianın teyidine yetecek başka bilgi ve belge mevcut değildir. Bu yüzden ancak bir rivayet olarak kabul edilebilir.

Bilinen, Abdülhamid Efendinin o devirde bütün vükelâ ve devlet ricalinin hürmetini kazanmış bulunan Yenikapı Mevlevîhanesi Şeyhi Osman Salâhaddin Efendiye Mahmud Celâleddin Paşa vasıtasıyle haber gönderip Sultan Murad iyileşemiyeceğine göre duruma müdahalede bulunmasını istemiş olmasıdır.

Veliahdin, Vükelâya karşı tutumu

Abdülhamid'den müdahale talebi geldiği zaman odada bulunan Pirîzade Sahib Molla Bey, her şeyden evvel Veliahdin devlet idaresi hakkındaki fikirlerinin öğrenilmesi gerekeceğini ileri sürdü. Bundan sonra Şeyh Osman Salâhaddin Efendi ile Abdülhamid Efendi, Dolmabahçe Sarayının Veliahd dairesinde görüştürüldüler. Bu görüşme ise, Midhat Paşa ile Veliahd arasında Maslak köşkünde bir mülâkatı temin etti. Midhat Paşa, ikinci bir mülâkata yanında Rüştü Paşa da bulunduğu halde gitti. Abdülhamid'e ikisinin de ötedenberi emniyeti yoktu. Fakat Veliahd bu görüşmede onları ikna etti. Bütün tekliflerini kabule hazır olduğunu bildirdi. Bunlar da Kanun-ı Esasi'nin ilânı, hükûmet işlerinde mes'ul müşavirlerin fikirlerinin alınması, Sadullah Beyin Mabeyn Başkâtipliğine ve Ziya ve Namık Kemal Beylerin Mabeyn kâtipliklerine tayini idi. Midhat ve Rüştü Paşalar, buna bilhassa ehemmiyet veriyor ve şimdiye kadar olagelen türlü saray entrikalarını böylece neticesiz bırakmayı umuyorlardı.

Abdülhamid Efendi, bilhassa Midhat Paşaya çok iltifatta bulunmuş, sigarasını bizzat yakmış, kol düğmelerini yadigâr olarak vermiş, onun duygularını okşamak için daha ilk görüşmede: «Meşrutiyet usulüne dayanmıyacak bir hükûmeti asla kabul etmem!» demiş, «Habeşistan'dan gelen zencilerle Çerkezistan'dan gelen halayıkların elinde büyümüş bizim gibilerden ne beklenir? Siz olmadıkça bu devlet nasıl idare edilebilir?» gibi sözlerle Paşaların kalbini kazanmayı ve zihinlerini çelmeyi bilmişti. Bu arada, Midhat Paşadan bile daha hürriyetsever görünmüş ve evvelce hazırlanan Kanun-ı Esasî tasarısının, halk hâkimiyetini daha da arttıracak şekilde değişmesine taraftar görünmüştü. Üstelik ağabeysi iyileşecek olursa saltanatı yine

Tanzimat devri ve çeşitli alanda getirdiklerine genel bakış (İlâve : 190)

★

Tanzimatın ilânı tarihi olan 3 kasım 1839 (26 şaban 1255) tarihinden, Birinci meşrutiyetin ilânı tarihi olan 25 aralık 1876 (7 zilhicce 1293) tarihine kadar geçen 37 yıllık zamanı, "Tanzimat devri" olarak anmak doğru olur.

Tanzimat fermanında bütün meselelere yer verildiği halde eğitimden bahsedilmemesi mevcut müesseselerle İkinci Mahmud'un son senelerinde alınan ilk tahsil mecburiyetinin yeter görülmüş bulunması, sebep olarak, gösterilemez.

Bu büyük devrimi halka mal edebilmenin tek çaresinin memleket sathına yaygın, uzun vadeli bir eğitim programının tatbiki ile mümkün olabileceğine başta padişah olmak üzere Tanzimat taraftarları devlet ricali de kani idiler. Böyle olduğu halde fermanda yer verilmeyişinin başlıca sebepleri bütçe yetersizliği yanında 1254 senesinde alınmış ilk tahsil mecburiyetinin uygulanması için istenilen vasıfta hocalar olmayışı ve medreseler dışında hoca yetiştirecek müesseseler bulunmayışı idi. Çoğu vakfa dayanan sıbyan mekteplerinin asırlık geleneklerle devam etmekte olan düzenini bir hamlede bozmak, buralarda bu yüzden yeni bir sistem uygulamak imkânsızdı.

Abdülmecid'in Bab-ı âlî'ye gelişlerindeki nutku hümayunlarının sık sık memleket maarifinden bahsetmesine ve Tanzimatçıların bütün iyi niyetlerine rağmen, askerî okullar dışında plânlı ve programlı bir sistem tatbik edilmemesi karşısında zamanın ve taassubun büsbütün dejenere ettiği, işe yaramaz hale koyduğu medreseler yine de devlet dairelerine memur veren müesseseler idiler. Buradan çıkanlar ise doğru dürüst Türkçe okuyup yazmaktan bile mahrum idiler.

Diğer taraftan yeni idare ve teşkilât sisteminin yürüyebilmesi için yeni tipte (formasyonda) memurlara ihtiyaç vardı. Bunun içindir ki iş başında bulunanlar uzun vadeli bir eğitim programı yerine devlete memur yetiştirecek okullara ehemmiyet verdiler Netice itibariyle Tanzimat devrinin sonlarında İstanbul'da erkek talebeye mahsus 14 Rüştiye okulunda 1427, kız talebeye mahsus 8 Rüştiye okulunda 207 öğrenci vardı. erkek öğretmen okulu öğrenci sayısı 200, kız öğretmen okulu öğrenci sayısı ise 37 idi. Mülkiye okulunun sadece 70 ve devlet dairelerine ikinci sınıf memur yetiştiren Mahrec-i Aklam'ın 88 öğrencisi mevcuttu. İstanbul dışında bütün memlekette 362 rüştiye vardı ve bunlarda 18750 öğrenci okuyordu Tanzimat prensipleri ise ilk okullara hiç nüfuz etmemiş, bunlar tamamen eskisi gibi kalmıştı. Midhat Paşanın 1860 yılında açtığı ıslahhane ile dokuz yıl sonra kurulan kız sanayi mektebi gibi mahdud misallerin dışında teknik öğretime ehemmiyet verilmemiştir. Gerçi Tanzimat okullarından mezun olanlar tamamen başka bir formasyonda yetişiyor idiyseler de, bunların sayısı azdı Doğu kültürünü temsil eden medrese hâlâ çok daha kuvvetliydi. Hattâ, kendisi hiçbir yeniliği kabul etmek istemediği gibi, Tanzimat okulları programlarında yer alan bazı derslere bile itiraz ediyor, icabında da bu itirazı dinletebiliyordu. Hâlâ kuvvet halinde olan medreseyi bu yüzden Tanzimat ricali daima kollamak zorunda kalmışlardı.

Hür düşünceye karşı açtığı savaşı her defasında medrese kazanmıştır. Meselâ, rüştiyeleri ıslaha çalışan Kemal Efendi, yobazların engellemesi yüzünden nezaretten çekilmiye mecbur kalmıştır. Okullardaki coğrafya hartaları küfürdür diye lâğımlara atılmıştır. Selim Sabit Efendi açtığı okulda sıra, karatahta, harita bulundurduğu için bizzat Şeyhülislâmın müdahalesiyle hocalığı terke mecbur kalmıştır. 1870 de açılan darülfünun, yobazların türlü tezvirleri ve menfi faaliyetleri yüzünden iki yıl sonra kapanmıştır. Bunlar belki sayılı, lâkin karakteristik misallerdir. Burada anmadığımız daha nice misaller vardır ki, neticede bize -velevki programsız bile olsa- Tanzimatta başlayan millî eğitim çalışmalarının yürümesine medresenin ve softa sınıfının engel olduğunu açıkça anlatmaktadır.

★

Tanzimat ilân olunduğu zaman, Yeniçeri ocağı ilga edileli ve düzenli ordu kurulalı on üç yıl kadar olmuştu. Bu devirden evvel Osmanlı devletinde tatbik edilen ıslahat, en çok askerî müesseselere yönelmiş, devletin her alanda günden güne gerileyişinin tek sebebini ordunun zaafında arayan ve buradan Osmanlı devleti hükümdarları ve ricali, Avrupa ordulariyle boy ölçüşecek bir ordunun kurulmasiyle her şeyin halledileceğini ve devletin eski satvetine kavuşacağını umduklarından

→
bütün güçlerini bu alanda toplamağa çalışmışlardı. İmparatorluğun zayıflamasının ve çöküp dağılmağa namzet hale gelmesinin aslında tek sebebi bu olmamakla beraber, böyle çalışmaların sonucu, devlete Asâkir-i mansure ordusunu kazandırmıştı. Ancak, Tanzimat bu konuda tamamen yeni bir görüş ve düşünüş getirmiştir. Osmanlı devletinde, Ortaçağdaki bütün devletlerde olduğu gibi, askerlik bir memleket hizmeti değil, sadece bir meslekti. Bu yüzden ordu milletten ayrı bir ocaktı. Tanzimat fermanı, vatanın korunması için vatandaşların asker vermesinin mukaddes bir vazife olduğunu ilân etmekle eski görüşü ortadan kaldırmış, askerliği bedenî gücü olan kimselerin ve bazı *maceraperestlerin* hayatlarını kazanmak için seçtikleri bir meslek olmaktan çıkararak bir vatan borcu haline getirmiştir. Bu ferman, aynı zamanda bunu temin edecek dört mühim prensibi de vaz'ediyordu:

1 — Askerî ödevin bir mükellefiyet halinde bulunması.

2 — Her bölgeden nufus nisbetinde askere alınması.

3 — Askerliğin silâh altında geçen kısmının belli bir süreye mahsus olması

4 — Terhisten sonra savaş ve eğitim mükellefiyetinin belli bir süre için devamı.

Bunların en mühimmi olan birinci prensipti. Buna göre hangi din ve millete mensup olursa olsun her vatandaş belli usule göre bu mükellefiyeti paylaşacaktı. Lâkin yanyana ve kaynaşmış halde bulunmayı reddeden üstelik yüz yıllar boyu elini silâha sürmediği için bu işe karşı isteksiz bulunan gayri müslim tab'a, bunu kabul etmek istemedi. Şikâyetler alıp yürüdü. Hattâ, kıpırdamalar oldu. Tasarı bu yüzden tatbik edilmedi. Buna karşılık onların muayyen nakdî bir bedel vermeleri kabul olundu Diğer taraftan müslüman tab'adan dağlık bölgelerde yarı bağımsız halde bulunanlara da bu mükellefiyet tam mânasiyle uygulanamadı.

★

Tanzimatın maliye alanında getirdiği yeniliklerin başında herkesin vermekle mükellef bulunduğu verginin tayin ve tesbiti ile bunun hükümet tarafından toplanmasıdır. Bununla beraber, bu ikinci cihet tatbik olunamamış, buna karşılık iltizam usulü ıslah edilmiştir. Hıristiyanların vergilerinde ise Patrikhanelerin aracılığı kabul olundu. Ayrıca, malî yetkiler idare âmirlerinden alınarak defterdarlara verildi. Vergilerin toplanmasından mes'ul maliye memurları teşkilâtı kuruldu. Her bölge vergilerinin ayarlanması vi-
→

→
lâyet meclislerine verildi ve nihayet Devlet memurlarının iltizam işleriyle uğraşması yasak edildi. Maliye düzeninde Fransa örnek alınmıştı. Ancak, modern bir maliye teşkilâtının kurulmasiyle iş bitmiyordu. Aslında türlü sebepler dolayısiyle memleketin malî menbaları kurumuş bulunuyordu. Normal devlet masrafları ise, Tanzimat devrinin tatbiki yüzünden artmıştı. Gelir gider arasındaki fark, gittikçe çoğalmakta idi. Bu evvelâ iç kredi - Hazine bonosu ve kâğıt para - sonra da dış kredi - istikrazlar - yoliyle kapatılmak istendiyse de, muvaffak olunamadı. Üstelik devletin sırtına onu gittikçe ezen, takatsız bırakan, bütün gelir kaynaklarını elinden alan bir dış borçlar belâsı yüklendi.

Tanzimat devrinin Abdülâziz'in saltanatı zamanında 1862, 1863, 1865 1869, 1870, 1871, 1872, 1873 ve 1874 yıllarında yapılan istikrazlarla 228.768.816 Osmanlı altını borca girilmiş buna mukabil devlet hazinesi 112.539.525 milyon Osmanlı altını elde edebilmişti. Böylece bu devrede alınan borçlar için ödenen faiz ve masraflar ele geçen miktardan 3.689.776 Osmanlı altını daha fazla tutuyordu. Abdülmecid zamanında ilk alınan müsait şartlı borçlarla birlikte bütün Tanzimat devrinde borçlanılan mikdar 246.309.758 Osmanlı altını, ele geçen mikdar da 136.155.551 Osmanlı altını ve katlanılan fedakârlık 120.154.207 Osmanlı altınıydı. Bu ise Osmanlı devleti gibi millî gelir nisbeti düşük, malî durumu esasen bozuk bir devleti mahva ve felâkete götürmeğe yeter bir külfetti.

★

Osmanlı devletinin pek yanlış olarak Tanrı hakları sistemi üzerine kurulduğu ve hukukî kaynağının şeriat olduğu iddia olunmuştur. Tam tersine şu muhakkaktır ki Osmanlı devleti şer'an değil, örfen idare edilen bir memleketti. Bilhassa fiilî tatbikatta şer'î hükümler değil, örfî kanunlar hâkimdi. Ancak bu kanunlar, mahiyeti bakımından daha fazla Ortaçağ hukuk sistemine dayandığı için günün ihtiyaçlarını karşılayacak halde değillerdi.

Tanzimatın getirdiği genel hukuk anlayışı ise, Tanzimat fermanının tahlili sırasında anlatıldığı üzere, insan hakları = Hukuku beşer prensiplerinin resmen tanınması, vatandaşların ancak kanunlarda yazılı suçlardan dolayı yine kanunlarda yazılı cezalara uğrayabilmesi, kanun karşısında bütün vatandaşların eşitliği, mal gasbı, bedenî eza nevinden cezaların kalkması, hükümlerin ancak hâkimler tarafından verilebilmesi, ayrı din ve mezheplere bağlı vatandaşların hukuk bakımından bir tefrike tâbi tutulmaması
→

→
nevinden Batıda artık yerleşmiş olan esas hukuk prensipleriydi. Bu genel anlayışa uyarak meselâ devlet zenci ticaretini yasak etmiş, bir din veya mezhepten diğerine geçme hakkındaki mevcut yasağı kaldırmıştır. Bu prensiplerin halka kadar inip sindirilmesi gerçi kolay değildi ve tatbikatta birçok aksamaların olması tabiî bulunuyordu; buna rağmen devlet tarafından kabul ve ilân edilmeleri büyük bir merhale teşkil ediyordu.

★

Osmanlı imparatorluğu çeşitli din ve ırkların teşkil ettiği milletlerden kurulmuş bir topluluktu. hâkim unsur ise Türk Müslüman unsuruydu. Bu yüzden memleketin idaresi teokratik ideolojiye dayanmaktaydı. Devlet bunun avantajlarından feragatta bulunmayı ise istemezdi. On sekizinci yüz yıl sonlarına doğru imparatorlukta yaşayan gayri müslim toplulukler millî varlıklarını idrake başlamışlardı. Bunların Batı âlemiyle teması daha çoktu. Üstelik savaşlar sırasında yaşadıkları yerler geçici olarak Batılı devletlerin işgali altında kaldıkça bu temas vasıtasız ve kütle halinde oluyordu. Ayrı din ve mesleklere mensup bu zümreler, onların daimî telkini ile, imparatorluktaki durumlarını haksız görmeğe başladılar. Kendilerine eşit vatandaş muamelesi edilmemesi, ayrı dinlere mensup bulunmalarının bir aşağılama ve bir hakaret konusu olması, bu yüzden ayrı vergiler vermeğe ve ayrı kılıklarda gezmeğe mecbur bulunmaları, karşılığında ise müslüman tab'anın sahip bulunduğu birçok haklardan mahrum edilmeleri bu zümreleri devlete karşı hoşnutsuz, müslüman vatandaşlarına karşı nefret duygulariyle dolu ve çeşitli Batılı devletlere eğilimli hale getiriyordu. On dokuzuncu yüz yıldan itibaren ise, bu duyguları gittikçe kuvvetlendi. Bir taraftan da Batılı devletler onların haklı haksız, lâkin durmadan devam eden şikâyetleriyle daha yakından ilgilenmeğe başladılar. Nihayet zamanla gayri müslim tab'anın haklarını korumağı, Osmanlı devletine karşı takib ettikleri politikanın esas unsuru haline getirdiler. Lâkin çok zaman bunu daha ziyade kendi çıkarları için bahane olarak kullandılar. Bu vasıta ile imparatorluğa siyasî tazyiklerde bulunma fırsatını elde ettiler. İşte bu tazyikler Osmanlı devletini teokratik ideoloji prensibinden fedakârlığa zorlamıştır. Esasen Osmanlı devlet adamları, imparatorluğun bekası için bünyesinin çeşitli yönlerden ıslaha, hattâ bir reorganizasyona muhtaç bulunduğu fikrini benimsemişlerdi. Bütün bu âmillerin doğurduğu Tanzimat, şüphesiz ki toplum hayatında
→

→
büyük bir tesir uyandırdı. Meselâ bir müddet sonra İslâm tab'a, Hıristiyan tab'a ile eşitlik ilân eden devletin bu kararına karşı elinden gelen direnci göstermeğe başladı. Cidde, Şam, Lübnan olayları bunların fiilî tezahürüdür. Hattâ, meselâ Kuleli vak'ası olayiyle bu düzeni kuran padişah ile vükelâsının ortadan kaldırılması bile düşünülmüştür. Bütün menfaatleri eski düzende olan ve yeni düzenin kendini ileride tasfiye edeceğini hisseden medrese ise, bu dirençte halkı kışkırtıyordu. Aşağıdan gelen bu tesir zaman zaman yukarıya kadar aksetmiş ve hattâ ıslahatçı hükümdar Abdülmecid, ara sıra geçici de olsa devrimci ekibi işbaşından uzaklaştırmak zorunda kalmıştır.

Tanzimatın ilân ettiği prensiplere rağmen, ne müslümanlarla müslüman olmayanların, ne de müslüman olmayanlardan ayrı dinlere ve bir dinin ayrı mezheplerine mensup olanların aslında kaynaşıp bir millet haline gelmesine imkân yoktu. Hıristiyan tab'a, esasen toplu olarak yaşadıkları ülkelerin imparatorluktan ayrılıp kendilerine bir vatan olarak verilmesi ve siyasî istiklâllerinin tanınması derdine düşmüşlerdi. Batı emperyalizmi ise, imparatorluğu zayıf düşürmek ve çöküşünü hızlandırmak için bunları elaltından veya açıkça himaye ediyor, hattâ kışkırtıyordu. İngilizler Dürzîler'le Protestanlara, Fransızlar Katoliklere ve Ruslar hıristiyan nüfusun pek büyük çoğunluğunu teşkil eden ve ayrı kültürlerin doğurduğu Yunan, Bulgar, Sırb gibi Tanzimatın ilâniyle imparatorluğun esas unsuru müslümanlarla eşit haklara sahip hale gelen bu zümreler ise, çeşitli şımarıklıklar ve taşkınlıklarla içlerinde yüz yıllar boyu birikmiş kin ve nefreti açığa vurdular. Aslında her cemaatin Fatih Sultan Sultan Mehmed Han devrinden beri başlayıp gelen imtiyaz ve muafiyetleri vardı. Dinlerine, dillerine, örf ve âdetlerine, san'at ve ticaretlerine kimse karışmazdı. Savaşla da mükellef olmadıkları için imparatorluğun aslında en rahat tab'asıydılar. Refah seviyeleri müslüman vatandaşlarının çok üstünde bulunuyordu. Buna rağmen takındıkları bu tavır, müslümanlar arasında tepki yarattı. Hıristiyanların haklar bakımından kendilerine eşit olabileceğini akılları almıyordu. Bunun halk vicdanında nasıl telâkki edildiğinin misalleri vardır. Tanzimatın ilânı sırasında davullar çalınıp durum halka duyurulduğu sırada bir davulcunun şöyle seslendiği meşhurdur: "Ey müslümanlar, duyduk duymadık demeyin... Gâvura gâvur demek yasak oldu."

Halkın bu duygusunu istismar etmek isteyen kara kuvvet, karanlık propagandasını durmadan devam ettiri-
→

→
yordu. Mısır meselesi çıktığı zaman padişahın firenk, Mehmed Ali Paşanın ise müslüman olduğu ileri sürüldü. Bosna, Arnavutluk, Aydın gibi yerlerde Abdülmecid'in itikatsız ve başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere vükelânın Avrupa devletlerince satın alınmış oldukları ilân edildi. Eskiye bağlı veya çıkarları eski düzende olan bir kısım devlet adamları da halkın bu duygularını zaman zaman okşamaktan geri kalmadılar. Bunlar gibi, vergi iltizamının ilgasından menfaatleri bozulanlar da her yerde Tanzimatın aleyhtarı kesilmişlerdi. Hıristiyanlara verilen hakların şeriata aykırı ve yeni usullerin kâfir adeti olduğu açıkça iddia ediliyordu. Hattâ bu arada kendilerine eşit haklar veren, lâkin eşit mükellefiyetler de yükleyen Tanzimat, müslüman olmayan tab'a tarafından bile tenkide uğradı. Meselâ, Tanzimat fermanının okunuşunda hazır bulunan Rum Patriği, ferman okunup kırmızı atlas torbaya konduktan sonra: "— İnşallah bir daha bu torbadan çıkmaz" temennisini izhar etmişti. Bunun en büyük sebebi, Rumların diğer müslüman olmayan tab'adan ayrı şekilde sahip bulundukları birçok imtiyazların onlara da teşmili idi.

Tanzimatın müslüman olan ve olmayan vatandaşları memnun eder hale gelmesi kolay değildi. Her şeyden evvel bir tatbikat devresi lâzımdı. Üstelik bu tatbikat bölge bölge yapılıyor ve sırası gelen vilâyetler yavaş yavaş "dahil daire Tanzimat" ediliyordu. Başka türlü olmasına da imkân yoktu. Müslüman olmayan unsurlar ise, bu hususta çok aceleciydiler. Bu yüzden, vaadedilen siyasî haklarını def'aten elde etmek için yabancı devletlere başvurmaktan bile çekinmiyorlardı. Bunlardan imparatorluğun biran evvel çökmesini isteyen Avusturya ve Rusya, Tanzimat devriminin devletin bünyesini kuvvetlendirip mukavemeni arttıracağı endişesiyle bu fırsattan faydalanarak baltalama faaliyetlerine girişmişlerdir. Üstelik, Tanzimatın Osmanlı tab'asına tanıdığı hakları, kendi devletleri kendi tab'alarına henüz resmen tanımış değillerdi. Bunun kötü bir örnek olmasından ve bu fikirlerin teşkilât bakımından olmasa bile bünye bakımından Osmanlı imparatorluğuna benzeyen kendi devletlerine de sirayetinden korktular. Gayri müslim tab'ayı, devlet aleyhine durmadan kışkırtmaları ve Tanzimattan evvelkine göre daha gayri memnun hale getirmeleri işte bundan dolayıdır. Böylece toplum hayatında Tanzimat, müslüman olanlar için de olmayanlar için de bir memnuniyetsizlik kaynağı haline geldi.

İkinci Mahmud devrinden beri Meclisi vâlâ, Dar-ı şûray-ı Bab-ı âlî,
→

→
Dar-ı şûrayı seraskerî gibi meclislerle iş görme usulünün birleşmesi, 1845 yılından sonra imar meclisiyle vilâyet meclislerinin açılışı, Tanzimat meclisinin ve daha sonraları bir nevi temsilciler meclisi mahiyetinde olmak üzere "Şûrayı devlet" in kuruluşu, Rusya ile Avusturya'yı ayrıca rahatsız ediyor, bunda bir meşrutiyete ve parlâmanter sisteme gidiş görüyor ve bunun da kendi tab'aları için fena bir örnek olmasından korkuyorlardı. Bilhassa, Fransız departman meclislerinin örneği olan vilâyet meclislerinde her sınıfa, her din ve mezhebe mensup halkın temsil edilmesi, vatandaşın mahallî idareler yoliyle devlet idaresine iştiraki demekti. Bütün bunlar ise, onların ürktükleri bir sistemin unsurlarıydı.

Tanzimat bir taraftan da Batı ile daha geniş çapta temas imkânlarını yaratmış ve bu temasın doğurduğu tesirlerin geniş kitleye daha kolaylıkla intikalini sağlamıştır. Bu da yavaş yavaş toplumun bünyesinde bir değişiklik yaptı. Toplum sınıflarının dengesini değiştirdi. Eskiden şöyle bir piramit vardı. Hükümdar, saray, memur sınıfına dayanan büyük idare adamları, orduya dayanan büyük askerî sınıf, medreseye dayanan ulema sınıfı, büyük ticaret erbabı kapitalistler, esnaf ve zenaatkârlar, müslüman ve zimmi (müslüman olmayan) halk Bu piramidin zayıf noktası, bilhassa ortasıydı. Büyük ticaret erbabı kapitalistler ile esnaf ve zenaatkârlar sınıflarını On sekizinci yüz yılın ortalarından beri Doğuda ve Batıda değişen iktisadî şartlar çok sarsmıştı. Batı ile her türlü ticaret tavassutunun müslüman olmayanların eline geçmesi ise, bu sarsıntıyı bu sınıfların müslüman tabakasının büsbütün aleyhine çevirdi. Osmanlı memleketlerinin ticarî merkezlerine yerleşen yabancı kapital mümessillerinin zimmî denilen sınıfla el ve işbirliği etmesi, bu suretle onların malî kudret kazanmaları ve iktisadî hayata hâkim olmağa başlamaları piramidi yerinden oynatma ve yapısını değiştirme istidadını yarattı. Neticede, bunun üst tabakalarında bulunanlar yavaş yavaş bu zümreye dayanmanın kendi durumları için daha faydalı olabileceğini hisseder oldular. Böylece durumları için daha faydalı olabileceğini hisseder oldular. Böylece, halk tarafından firenk diye anılan lövantenlerin yukarı sınıflarca rağbet kazanması, müslüman halk tabakasının ayrıca iğbirarını, hattâ kinini tahrik etti. Düşülmüş bulunan malî darlıklar sırasında dış krediye bu zümre mensuplarının tavassutu, Galata ve Beyoğlu yerli hıristiyan ve yabancı banker ve sarraflarını devletin para işlerinin mahremi haline getirmiş, sarayın zaman zaman bunlardan rehin
→

→
ve senet karşılığında para alması, Osmanlı hazinesine ait en değerli mücevherlerin bunların kasalarına girmesine sebep olmuştu. Tabiî bütün bu muameleler arada onlara büyük kazançlar da sağlamış bulunuyordu. Bu banker ve sarrafların bir kısmı devlet ricaline borç para vermek ve malî işlerini tedvir etmek suretiyle yüksek idarî sınıfa hulûl ve nüfuz etmeğe muvaffak olmuşlardı. Böylece neticede icabında devletin malî ve idarî işlerinde tesir sahibi olabilen yeni ve kuvvetli bir sınıf meydana gelmiş oluyordu.

★

Osmanlı devleti şeklen tamamen teokratikti. Aslında ise devlet idaresi, şer'îden ziyade örfî kaynaklardan gelen kanunlara dayanmaktaydı. Ancak, evvelce de anlatıldığı gibi, teokratik ideolojinin büyük avantajları vardı. Devleti İslâm halifesi sıfatiye, İslâm dininin kaidelerine göre idare etme mevkiinde bulunan Osmanlı hükümdarlarına adeta mukaddes bir hüviyet ve mutlak hükümranlık hakkı veriyordu. İlk İslâm cumhuriyetinin devleti idare edenlere yüklediği vazife ve mes'uliyet ile idare edilenlere veya onların teşkil ettiği zümreleri temsil edenlere verdiği kontrol, hesap sorma ve hattâ işbaşından uzaklaştırma hakkı ise çoktan unutulmuştu. Daha evvel hal'edilen Osmanlı hükümdarları çok zaman sadece ağır basan bir zümrenin menfaatini çeşitli yollarla ihlâl ettikleri için bu akıbete uğramışlardı. Şeriata aykırı davrandıkları ise. sadece bir bahane idi.

Osmanlı imparatorluğu tasfiye edilinceye kadar şeklen teokratik olarak kaldıysa, Tanzimattan itibaren lâikliğin bazı prensiplerini kabul etmiştir. Gülhane hattı hümayunu ile Islahat fermanında buna temas eden noktalar şunlardır:

a — Müslüman olmayan cemaatlere bahşedilen hak ve imtiyazlara riayet edileceğinin taahhüd olunması.

b — Kiliseler için Patrikler tarafından hıristiyan tab'adan alınan vergi ve ianelerin kaldırılması.

c — Her din ve mezhep mensubunun ibadet ve ayinlarını serbestçe yapmalarının temini.

ç — Tab'anın din ve mezhep farkı gözetilmeden eşit sayılması ve eşit haklara sahip olması.

d — Din ve mezhebi dolayısiyle tab'adan hiçbirisinin diğerinden aşağı sayılmaması.

e — Hiç kimsenin zorla dinini değiştirmeğe mecbur edilmemesi.

f — Herkesin din ve mezhep değiştirmekte serbest bulunması.

Bu prensipler, evvelâ Osmanlı tab'asına vicdan hürriyeti veriyordu. Bu vicdan hürriyeti daha evvel müs-

→

→
lüman olmayan tab'a hakkında mevcut idi. Yani onlar, istedikleri gibi din ve mezhep değiştirebilirlerdi. Devlet sadece politika mülâhazalariyle bir ara Ermenilerin Katolikleşmesine - kendi cemaat mümessillerinin ve ruhanî reislerinin müracaatı üzerine müdahalede bulunmuş, sonra bundan da vazgeçmişti.

Müslüman tab'aya gelince, bunlar için bu hürriyet yoktu. Din değiştirmenin cezası idamdı. Hattâ dinî inançları ehl-i sünnet inanışlarının dışında olarak münakaşa edenler bile zındık sayılır ve aynı akıbete uğratılırdı.

İşte Tanzimat, bunu kaldırmış ve hıristiyan tebaaya tanıdığı vicdan hürriyetini müslüman tebaa için de tanımıştı.

Ayrıca, şer'î mahkemelerin yanında nizamiye mahkemelerinin açılışı, bu mahkeme hâkimlerinin Avrupa'dan iktibas veya tercüme edilmiş kanunlara göre hüküm vermesi, bunların devletten aylık alan memurlar olmasına karşılık şer'î mahkeme hâkimlerinin ve diğer vazifelilerinin başvuranlardan aldıkları harc ile geçinmeleri ve devletten maaş almamaları, layık esaslara dayanan kanunların neşri, devleti temsil eden hükümdara karşı vazife ve salâhiyetleri taayyün etmiş olan hükümetlerin, şeriat kaidelerini gözönüne almadan kanun ve nizamlar hazırlayan veya kendisine havale edilen işleri yine bu zihniyetle halleden Meclisi vâlâ, Meclisi hazain, Dar-ı şûrayı Bab-ı âlî, Dar-ı şûrayı Seraskerî Meclisi Tanzimat, Şûrayı devlet gibi meclislerle çalışması, hangi dine veya mezhebe mensup olursa olsun bütün tebaanın kaynaştırılıp aynı gayelere eğilimli tek bir millet, Osmanlı milleti haline getirilmeğe çalışılması lâikliğe doğru atılmış mühim adımlar sayılabilir. Bununla beraber meselâ müslüman olmayan tebaa aralarında teşkilâtlanmak, cemaat halinde organize olmak ve hattâ dinî ve mezhebî faaliyet perdesi altında millî gayelerine matuf faaliyetlerde bulunmak hakkını haiz oldukları ve bu cemaatler dinî ve hattâ millî varlıklar olarak tanındıkları halde, müslümanların bu nevi teşekküller kurması, böyle faaliyetlerde bulunması bahis konusu olamazdı. Bu gibi faaliyetler daima fesad sayılmış, şiddetle menedilmiş, islâm vahdetini bozan bir partikülarizm olarak reddolunmuştu. İmparatorluğa dahil müslüman milletler, devletten ayrı varlıklar olarak kabul edilmediklerinden bu hal, devlete büyük avantaj sağlayan teokratik ieolojiye aykırı addediliyordu.

★

Osmanlı imparatorluğunda mutlakıyet rejimi carî idi. Padişah mülkün

→

→ sahibi, herkes onun kulu ve her şey ona aitti. Buna rağmen eskiden beri bu haklar bazı tahditler altında bulunurdu. Devlette bir hükümet müessesesi mevcuttu.

İlk defa İkinci Mahmud, meclislerle iş görmeyi tecrübe etmiştir. 1837 yılında kurduğu Meclisi vâlâyı ahkâmı adliye veya kısa adiyle Meclisi vâlâ memurların muhakemeleri ve halk ile hükümet arasındaki dâvaların görülmesiyle beraber, kanun ve nizamlar hazırlamak vazifesiyle de mükellefti. Bu meclisin bütün üyeleri hükümdar tarafından tayin edilmekle beraber, kararları istişarî değildi. Hükümdarın tasdikinden geçerek tatbik mevkiine konurdu. İkinci Mahmud, bununla da yetinmedi. İdarî işlerin de bir mecliste halli için Dârı şûrayı Bab-ı âlî'yi ve askerî işler için Dârı şûrayı Seraskeri'yi kurdu. Böylece, hükümetin padişah namına elinde bulundurduğu bağımsız salâhiyet bu gibi meclislerin kararlariyle bağlı hale geliyordu. İmar meclislerine gelince; bu teşebbüsün en mühim tarafı mahallî ihtiyaçların tetkiki için dahi olsa, her bölgeden seçilmiş kimselerin ilk defa bir meclis halinde devlet merkezinde toplanmasıdır. Bu seçiliş şüphesiz halk oyu ile olmamıştı; lâkin bir kısım zümreleri temsil edenler onları kendi aralarında seçmişlerdi. Yani bunlar, hükümetçe görevlendirilmiş değillerdi.

Mahallî idareler yoliyle halkın devlet idaresine iştiraki ise, daimî vilâyet, kaza ve nahiye meclisleri vasıtasiyle olmuştur. Bunlar halk tarafından seçiliyordu. Üyeleri, o bölge halkına göre müslüman veya hıristiyan olabiliyordu. Bu meclisler, kendi bölgelerine ait işlerde birçok salâhiyetlere sahiptiler. İdare âmirleri, onların fikirlerinden müstağni kalamıyor, arzu ve ihtiyaçlarını devlete duyuruyor ve yerine getirmeğe çalışıyordu. Üstelik bölgelreinde keyfî icraattta da bulunamaz olmuşlardı.

Bu şekilde kurulan meclislerden biri olan Şûrayı devlet, önceleri her vilâyetten seçilen üyeler ve ilga edilen Meclis-i vâlânın üyelerinden meydana gelen, adeta bir "Temsilciler meclisi" hüvviyetindeydi İlga edilen meclis'in bütün vazife ve salâhiyetleri ona devredilmişti. Bugünkü Danıştay, Yargıtay, Yüksek hakem kurulu ile bazı diğer idari mevkilerin vazife ve salâhiyetlerini de kendinde topluyordu. Mamafih zamanla, üyeleri devlet tarafından tayin edilir olduğundan, kuruluşundaki hüvviyeti kayboldu.

Böylece yukardan itibaren hulâsa ettiğimiz bu faaliyet, İkinci Mahmud devrinden itibaren ve Tanzimattan sonra meclislerle çalışma tarzının nasıl ol- →

→ duğunu anlatır. Bu tarz, devleti tek bir salâhiyetin diktatoryasından kurtarmıştır. Bu sayede hatalı kararların önü alınmış, devletin en mühim meselelerinde, en salâhiyet sahibi kimselerin bir arada çalışıp en uygun neticelere ulaşmaları sağlanmıştır. Şüphesiz, bu meşrutî = parlâmanter bir sistem değildi. Ancak bu sistemin bazı prensip ve hattâ unsurlarını ihtiva ediyordu. Tanzimat ricali ise, memleketin idare ve mukaderatını düşünmemişler, hattâ Abdülâziz devrinden itibaren böyle fikir ve faaliyetlerle mücadele etmişlerdir. Çünkü, millî devletlerin rejimi olan demokrasinin Osmanlı imparatorluğuna tatbik edilemiyeceği, tatbik edildiği takdirde bunun imparatorluğu parçalamağa götüreceği kanaatindeydiler. Genel oyla seçilmiş bir mecliste Türk üyelerin yanında yer alacak Rum, Bulgar, Sırp, Ulah gibi hıristiyan ve hattâ Arnavud, Kürd, Arab gibi müslüman bazı grupların imparatorluğun değil kendi millî varlıklarının menfaati ön plânda tutmaları ve bu yüzden devleti meçhul bir akıbete doğru sürüklemeleri ihtimalinden korkuyorlardı. Bir kısmı ise, demokrasinin esas prensibine, yani halk idaresine aleyhtardılar. Bin bir tecrübeden geçerek, uzun yıllar boyunca çeşitli devlet kademelerinde vazife görerek yetişmiş, sadece şahsî kabiliyet ve meziyetleri sayesinde devlet idaresinin başına geçmiş kimseler varken cahil saydıkları halkın seçeceği mümessillere dayanarak onların arzu, istek ve reyleriyle iş görmenin fayda ve lüzumunu katiyen kabul etmiyorlardı. Netice olarak ilk başta Reşid Paşa olmak üzere Tanzimat devrinin en ileri düşünceli devlet ricâli bile, hattâ damad Said Paşanın bir gün sultan Abdülmecide "Efendim saltanatınız elden gidiyor, Reşidin fikri cumhuriyet ilânıdır" demesine rağmen (Osman Ergin; Maarif tarihi Sh: 353) Osmanlı imparatorluğunda halk idaresine dayanan bir rejimin kurulmasını düşünmemişlerdir. Abdülâziz devrinde kurulan bir nevi Temsilciler meclisi (Şurayı devlet) önce bir kısım eyâlet mümessilleri İstanbul'a kadar gelerek ileri devlet ricâli ile bir arada toplanmışlar ve bazı kararlar almışlarsa da bu meclis kısa zaman sonra âzâları devlet memurları arasından tayin edilen bir organ hâline geldi. Böylece Tanzimatçılar teşri'î organı ve çeşitli görevler yüklümlü uzman meclislerini kabul etderek memlekette ferd veya zümre hâkimiyetinin kalkmasını temin etmişlerse de böyle organların üyelerinin halk oyu ile gelmesine yanaşmamışlardı, işe yarar adamların cemiyetten esasen engelleri aşıp sivrilerek işbaşına gelebileceğine inanmışlardı. Yani bir eleksiyona değil, bir seleksiyona →

ona terkedeceğini bile söyledi (Hattâ bu hususta Midhat Paşaya yazılı bir belge verdiğini, Midhat Paşa İzmir'de tevkif edildiği zaman çantasında sakladığı bu belgenin Londra'da İndiya caddesinde 6 numarada oturan Mösyö Mayer'e gönderilmesini ve mümkün olamadığı takdirde imha olunmasını zevcesine bir tezkere ile bildirdiğini Ali Haydar Midhat Bey nakletmiştir. Bununla beraber, bu belge ele geçmemiş olduğu için hakikî mahiyeti meçhuldür)..

Böylece son derece iyi niyetli ve temiz kalbli olan Midhat Paşa, hakikaten Kanun-ı Esasî'yi ilân ile Meşrutiyet rejimi kurmak için Abdülhamid'in cülûsundan başka çare bulunmadığı fikrine kapılmıştı. Daha kurnaz olan Rüştü Paşa ise, hâlâ tereddütte idi. Ancak, Redif Paşanın kendisine: «Eğer Sadrıâzam bu cülûs işini biraz daha geri bırakırsa biz çaresine bakacağız!» şeklinde haber göndermesi ve askerî bir müdahalede bulunacağını ima etmesi üzerine o da saltanat değişikliğine razı oldu (Mahmud Celâleddin Paşa; Mir'ât-ı Hakikat, C: I, S: 168). Yalnız, bunu tatbike karar vermeden evvel yabancı elçilerle teması doğru buldu. Bu arada görüştüğü İngiliz Elçisi Henri Elyot'a bütün tereddütlerini söyledi. Bilhassa Viyana'lı Laydesdorf'un dediği gibi, Sultan Murad hal' olunduktan bir müddet sonra iyileşirse bunun kendisi için pek ağır bir netice olacağından bahsetti. Elçi ise, bir şahsa değil bir memlekete hizmetin bahis konusu olacağını ileri sürerek saltanat değişikliğine taraftar göründü.

Abdülhamid, ertesi günü kendi adamlarından İngiliz tebaalı Tomson'u elçiye gönderip, cülûs ettiği takdirde İngiltere Devletinin delâlet ve nasihatlerine göre hareket edeceğini, suiistimalleri menedip israfı kaldıracağını, devlet borçlarını ödeyeceğini, halka ve basına her türlü hürriyetleri tanıyacağını bildirdi. Tomson'un Veliahdin icabında vükelâsının tesiri altında kalmayıp iş başında bulunanları mümkün olduğu anda defetmeğe azmettiğini de bildirmesi, İngiliz elçisinde şehzadenin hürriyetten çok istibdada mütemayil bulunduğu kanaatini uyandırmıştı.

Beşinci Murad'ın hal'i

30 ağustos 1876 Çarşamba günü Topkapı Sarayında Kubbealtı'ndaki Vükelâ Heyeti toplantısında müzakereler bitince Sadrıâzam zabıt kâtibi ile hademeleri dışarı çıkardı ve meseleyi açtı. Sonra sözü Midhat Paşaya bıraktı. O da Sultan Murad'ın durumunu anlatıp yeni bir cülûstan başka çare kalmadığını açıkça bildirdi. Padişahın eski mensuplarından ve Abdülmecid devrinin Cihan Seraskeri, Tophane Müşiri Rıza Paşa buna itiraz etmek istediyse de, Sadrıâzam tarafından sertçe susturuldu. Sonunda ertesi günü *Veliahdin Padişah ilânına* karar verildi. Sadrıâzam, mecliste hazır bulunan Mahmud Celâleddin Paşaya: «İşte karar malûmunuz oldu. Abdülhamid Efendi Hazretlerine cümle tarafından tebliğ ediniz. Bu gece kendilerini sarayda bulundurmayınız. Yarın sabah Hırka-i Saadet dairesine götürünüz» dedi. Ayrıca bütün vükelâ ve ulema ile mâzunlerine ertesi günü erkenden Topkapı Sarayında bulunmaları, ehemmiyetli bir hal almış olan Sırbistan meselesinin görüşüleceği hakkında tezkereler yazıldı. Mahmud Celâleddin Paşa, hemen Veliahde koşup müjdeyi verdi ve Sadrıâzamın şu sözlerini de nakletmeyi unutmadı: «Şehzade Hazretlerinin malûmu olsun ki, Vükelâ bu kararı kendilerine hizmet için vermediler. Sadece Sultan Murad Hazretleri iyileşemiyecek şekilde rahatsızlandıkları için kendilerinin meşrû veraset haklarını yerine getirmek icab etti».

Ayni zamanda şehzadeyi saraydan alarak babası Abdülmecid Hanın dördüncü karısı Perestu Kadınefendinin Nişantaşındaki konağına götürdü. Serasker Kaymakamı Redif Paşa da asker gönderip konağı sıkı bir muhafaza altına aldırdı. Ayrıca Topkapı Sarayı da muhafaza altına alınmış bulunuyordu.

Ertesi günü vezirler, ulema ve devlet ricali Kubbealtında toplandıkları zaman, Sadrıâzam Rüştü Paşa teessüründen ağlayarak kendilerine şöyle hitap etti: «Efendilerim, Sultan Murad Hazretleri melek huylu bir padişahtı. Lâkin cülûslarından on beş gün sonra bir illete uğradılar. Yani, düşünce kuvvetlerini kaybettiler. Yapılan tedavi fayda vermeyip şeriatın bu gibi ârızanın sona erişi hakkında tayin ettiği müddet geçtiği halde iyileşemediler. Şu halde şer'i şerifin icabı ne ise beyan buyurulsun!»

Ayni zamanda Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendiye döndü. O da Fetva Emini Kara Halil Efendiye işaret edecek evvelce hazırlanan fetvayı alenen okuttu. Bunda Müslümanların imamı daimî deliliğe yaka-

→
taraftardılar. Bununla beraber, sonraki parlâmenter rejim devrini hazırlayan yine de Tanzimat devridir.

Bibliyografya: Tanzimatın yüzüncü yılında çıkarılan kitaptan ilgili bahisler. E. Z. Karal; Osmanlı Tarihi C: V, VI, VII. Engelhard (Ali Reşat tercümesi); Türkiye ve Tanzimat. Reşat Nuri Güntekin; Tanzimattan bugüne kadar dil ve edebiyat.

lanıp bu vazifeyi yapamıyacak hale gelirse, bu görevin uhdesinden kendiliğinden inhilâl edeceği yazılıydı.

Bunun üzerine Sadrıâzam, Şeyhülislâm ve Midhat Paşa, doğru Hırka-i Saadet dairesine giderek orada heyecanlar içinde bekliyen Veliahde fetvayı verip «umumun ittifakı» ile tahta geçmesinin kararlaştırılmış olduğunu kendisine bildirdiler (31 ağustos 1876).

Beşinci Murad'ın şahsiyeti

Beşinci Murad, Abdülmecid'in ilk doğan şehzadesi olduğu için dünyaya gelişi babasını çok sevindirmiş ve bu münasebetle büyük şenlikler yapılmıştı. Abdülmecid'in tek erkek kardeşi (Abdülâziz) mevcut olduğundan ondan sonra saltanat sırası bu şehzadede idi.

Sarayda pek büyük bir itina ile büyütülen Murad Efendi, küçük yaşından beri güzel, sevimli, yumuşak huylu, zeki, hâfızası kuvvetli, açık fikirli ve çok sabırlı olmakla temayüz etmişti. Tahsil çağına gelince, devrin en kudretli hocalarından ders gördü. Babası da onun yetiştirilmesi ile bizzat meşgul olur, arada oğlunu imtihan ederdi. Bu tahsil devresi sırasında Türkçeyi çok mükemmel şekilde öğrendiği gibi arapçayı da oldukça elde etmiş, ayrıca Osmanlı tarihi ve matematik okumuştur. Hem resime, hem de müziğe istidadı vardı. Güzel san'atların bu iki kolunda çalışmış ve beğenilen eserler vermiştir. Hafif Batı müziğinde yaptığı besteler cidden güzeldir. Müziğe olan düşkünlüğü bütün vaktini aldığı için fransızcasını babası derecesinde ilerletememiştir. Yine bu düşkünlük, onda bir cins melankoli yaratmış, gayet neşeli ve şakacı olduğu halde piyanosunun başına geçince mahzunlaşır ve muhitiyle ilgisini keserdi. Müzik ve resimden başka alâkalandığı bir konu da mimarlıktır.

Babası, Avrupalı bir prens gibi yetiştiği için onun da öyle yetişmesini istemiş ve bunda muvaffak da olmuştur. Murad Efendi, zihniyet itibariyle tam mânasıyle batılı idi; efsane ve hurafelere inanmaz, bütün dinler hakkında toleran davranır, bu alanda taassup göstermezdi. Gayet nazik ve terbiyeli, hiç kızıp öfkelenmez, herkese daima iyilik etmek isterdi. Bu yüzden çevresinin büyük sevgisini kazanmıştı. Şehzadeliği sırasında babasının sağlığında veliahd bulunan amcası Abdülâziz'le gayet iyi geçinir, ona çok saygı gösterirdi. Abdülâziz bu yüzden onu severdi.

Murad Efendinin kendi erkek ve kız kardeşleri ile de münasebetleri daima çok iyi idi. Onları çok sever, hoş tutardı. Bu yüzden hepsinden daima hürmet görürdü. Abdülmecid'in şehzadeleri arasında o, tahsili, terbiyesi, tevazuu, kibarlığı ve çeşitli hasletleri ile hepsinden üstündü. Hattâ kardeşlerinden Vahidüddin (Altıncı Mehmed) onun için: «Biz sekiz biraderin, terazinin bir kefesine yedimizi, bir kefesine onu koysalar ağır basardı» demektedir (Ali Fuad Türkgeldi; Görüp işittiklerim).

Kendisinden sonra tahta çıkan kardeşi Abdülhamid (İkinci) de öbür kardeşleri arasında en çok Murad Efendiyi sever ve en çok onunla görüşürdü. Ağabeysinin ilim ve fikir adamlarının devam ettiği meclislerinde bulunmaktan zevk alır, burada yapılan serbest münakaşaları dinler, yalnız onu fazla haris bulurdu. Murad Efendiyi veliahdliği sırasında Kurbağalıdere'deki meşhur köşkünde en fazla ziyaret eden kardeşlerinden birisi de Reşad (Beşinci Mehmed) Efendi idi. Murad Efendiyi çok sevmekle beraber fazlaca alafranga oluşundan hoşlanmazdı.

Murad Efendi veliahdliğinde Sultan Abdülâziz'le Londra'ya gittiği zaman İngiltere veliahdi ile dost olmuş ve onun delâletiyle masonluğa intisab etmişti. Son derecede dindar olan Reşad Efendinin buna pek canı sıkılmış ve bir müddet sonra Murad Efendinin ona da mason olması hakkında yaptığı teklif ve ısrar yüzünden araları açılmıştı. Hattâ bir gün onu ziyareti sırasında sofrada bulunan mason ajanı Klemantini, şehzadenin kardeşi A. Kemaleddin Efendinin de mason olduğundan bahisle: «Yaşı senden küçük, lâkin mevkii senden çok yüksektir» demesi üzerine, Reşad Efendi ağabeysine: «Birader sen buraya beni tahkir ettirmek için mi çağırttın?» diye yemeği terkederek gitmiş ve cülûsuna kadar onunla bir daha görüşmemiştir.

Murad Efendinin bir kusuru içkiye olan aşırı düşkünlüğü idi. Bunu âdeta babasından miras almıştır. Bilhassa veliahdliği devresinde sürdüğü sıkıntılı hayat, bu iptilâsının artmasına sebep olmuş, hattâ bu yüzden biraz da fazlaca ilgilendiği müzikten daha o zamanlar asabî bir rahatsızlığa yaklanarak deniz banyosu tedavisi görmüştü. Sonraları Padişah İkinci Abdülhamid, hususî tabibi Doktor Hüseyin Âtıf Beye yazdırdığı muhtıralarda, Murad Efendiyi içkiye Namık Kemal'in alıştırdığını, gece sabahlara kadar içtiklerini, bu sırada okuyup yazdıklarını, bu işret iptilâsının veliahdin âsabını bozduğunu ve nihayet başına vurduğunu kaydeder.

Murad Efendinin diğer bir kusuru da çok müsrif olmasıydı. Abdülâziz onun tahsisatını azaltınca sıkıntıya düşmesine rağmen israftan vazgeçmemiş, bu yüzden sarraflara mütemadiyen borçlanmıştı. Abdülâziz, bu borçların bir kısmını sarraf Köçeoğlu'na ödemiş ve diğerlerini de tasfiye etmesi için ona ayrıca kırkbin altın ihsanda bulunmuşsa da o, bu parayı da har vurup harman savurmuş, tahta çıktığında borç içinde bulunmaktaydı.

Murad Efendinin bu hallerinden ötürü veliahdliğinde gayet müsrif ve sefahate meyyal olduğu söylenmeye ve yayılmaya başladı. Fakat, düşmanlarının bir propagandası olduğu zannedildiğinden hakkındaki bu söylentilere pek de inanılmamıştı.

Osmanlı hanedanının samimî hürriyet ve meşrutiyet taraftarı tek ferdi olan Murad Efendi, veliahdliğinde devrimcilerle olan münasebetleri sırasında onların bu hususdaki fikirlerini iyice benimsemiştir. Hattâ kendisi bir Kanun-ı Esasi (Anayasa) tasarısı bile kaleme almıştı. Bir an evvel Osmanlı tahtına çıkarak bu hususdaki düşüncelerini hakikat safhasına koymak arzusundaydı. Ancak siyasî ve içtimaî (sosyal) ilimlere fazla vukufu olmadığından demokrasi sistemini ve onun idare rejimini bütün incelikleriyle kavramış durumda da değildi. Buna rağmen başa geçtiği zaman kendisine yardımcı olacak kimselerle birlikte bu işi yürüteceğine samimî inancı vardı. Yıllardır beklediği Osmanlı tahtına çıktığı zaman, maalesef sadece 93 gün padişahlıkta kalabilmiş ve cülûsundan beş-altı gün sonra başlayan ve gittikçe artan asabî rahatsızlığı onu şuursuz hale getirmiş, bu yüzden de tac ve tahtını düşüncelerini bizzat tatbike fırsat dahi bulamadan terketmek zorunda kalmıştır.

Beşinci Murad'ın Padişah iken çekilmiş bir fotoğrafı

(Foto Febüs'ün çektiği bu resmin aslı arşivimizdedir)

Çırağan yılları ve ölümü

Sultan Murad'ın hal'inden biraz sonra umumiyetle iyileştiği söylenir. Kardeşlerinden Reşad (Beşinci Mehmed) Efendi, sonra padişahlığı sırasında sık sık görüştüğü devrin büyük âlim ve âriflerinden Sütlüce Sa'dî tekkesi şeyhi Elif Efendiye, Beşinci Murad hakkında şunları söylemiştir: «Birader masondu, bunun şeametine uğrayıb tac ve tahtını kaybetti. Bu işten sonradan vazgeçti ise de çaresi olmadı. Yirmi sekiz yıl aklı başında olduğu halde Çırağan sarayında bir mahbus hayatı yaşadı». Beşinci Murad, Çırağandaki ikameti sırasında geçen üç mühim olay; kendisinin taraftarları vasıtasıyle saraydan kaçırılması ve tekrar Osmanlı tahtına geçirilmesi için vaki olan iki teşebbüsle Ali Suavi'nin Çırağan sarayını basıp onu zorla alarak padişah yapmak istemesidir

Beşinci Murad'ın Batı mecmualarında çıkmış Padişahlık devrine ait bir resim

Beşinci Murad hal'edildikten hemen sonra taraftarları onun tamamen iyileştiği propagandasına başlamışlardı. İkinci Abdülhamid bunun üzerine kendisini Kapolyon, Mepyo, Monçeri ve Âtıf Paşadan mürekkep bir doktorlar heyetine muayene ettirmiş ve rahatsızlığın aynen devam ettiğine dair rapor alarak propagandayı yapanlardan yakalananlara göstermiş ve kendilerine: «Sizi ayıplamam. Ondan ötedenberi iyilik gördüğünüz

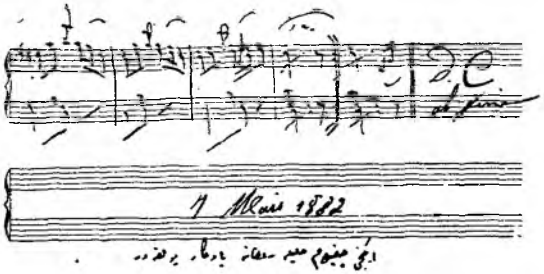

Sabık Sultan Murad'ın besteleyip yazdığı ve 1882 de ikinci torunu Celile Sultan'a ithaf ettiği Polka notasının son kısmı

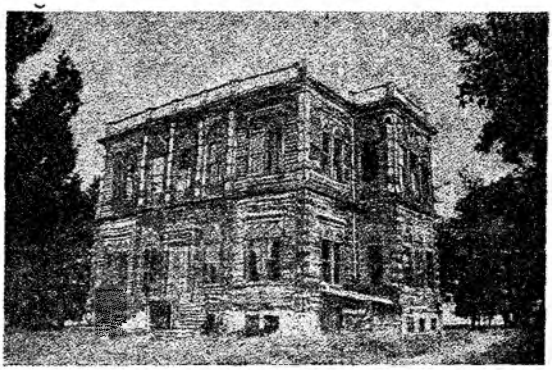

Beşinci Murad'ın veliahdken oturduğu ve istikbal hakkında mühim görüşmelerin yapıldığı Kurbağalıdere köşkünün son zamanında çekilmiş bir fotoğrafı

için şimdi sadakat göstermeniz ve iyileşmesini arzu etmeniz tabiidir. Onun iyileşmesini ben de can ve gönülden isterim. Fakat, yaydığınız haberler doğru değil. Bunun için, sükût etseniz daha iyi edersiniz» demişti.

Buna rağmen başlarında masonların bulunduğu Sultan Murad taraftarları boş durmayıp İkinci Abdülhamid'in cülûsundan iki buçuk ay sonra fiilî teşebbüse geçmişlerdir. Gayeleri Sultan Murad'la oğlu Salâhaddin Efendiyi Avrupa'ya kaçırmak ve sonra bir beyanname neşredip hal'inin kanuna ve şer'e uygun olmadığını ilân edip meşru hükümdar tanınmasını temin etmekti. Bu maksatla, İngiliz konsolosluğu baştercümanının kardeşi İstavridis adlı bir rum, kadın kılığında Çırağan Sarayına girerek bir gece orada kaldı. Sultan Murad'la görüşüp kaçma plânını hazırladılar. İstavridis'in diğer arkadaşları Juli adlı bir Lehle, Maliye Nezareti memurlarından Hüsnü ve Adliye Nezareti kâtiplerinden Mehmed Efendilerdi. Bunlar kadın kılığında saraya girerlerken yakalandıklarından bu teşebbüs de yarım kaldı ve yargı sonunda müebbed sürgüne mahkûm edildiler. Buna rağmen bu hâdisenin o sırada Mabeyn Müşiri bulunan Mahmud Celâleddin Paşa tarafın-

Beşinci Murad (1876) zamanındaki hükümdarlar
(İlâve : 191)

★

Almanya : Birinci Giyyom → — → .
Avusturya : Fransuva Jozef → — → .
Fas : Mevlay Hasan → — → .
İngiltere : Viktorya → — → .
İsveç : İkinci Oskar → — → .
İran : Nasırüddin Şah → — → .
İspanya : On ikinci Alfons → — → .
→

→
İtalya : İkinci Viktor Emanuel → — → .
Karadağ : Nikola → — → .
Papalık : Dokuzuncu Pi → — → .
Romanya : Karol → — →
Rusya : İkinci Aleksandr → — → .
Sırbistan : Milan → — → .
Yunanistan : Birinci Yorgi → — → .

Kleanti Skaliyeri

Aziz Bey

Ali Şefkati Bey

dan tertiplendiği, bundan gayesinin İkinci Abdülhamid'i tamamen avucu içine almak olduğu da rivayet edilmiştir.

Bu teşebbüsten sonra, 1878 yılında, Sultan Murad'ı, Çırağan sarayından kaçırmak ve camilerden birisine götürerek orada kendisine biat olunmak için «K. Skaliyeri - Aziz Bey komiteleri» kuruldu. Komite, geniş çapta gizli bir faaliyete başladı. K. Skaliyeri ile Ali Şefkati Bey su yollarından Çırağan sarayına girerek Sultan Murad'la görüşüp muvafakatini aldılar. O yıl şubat ayında Sultan Murad Çırağan sarayından kaçırılacaktı; fakat komite bu plânı tatbik edemedi. Esasen ordunun yardımı olmadan böyle bir işin başarılmasına imkân yoktu. Ali Suavi'nin Çırağan baskınından sonra yapılan tahkikat sırasında bir ihbar üzerine bu mesele de meydana çıkmış, ve komite mensupları yakalanmış, mesele böylece akim kalmıştır.

(Çırağan olayı, İkinci Abdülhamid devrinde ayrı ilâve olarak yazılmıştır).

Sultan Murad hapsedildiği Çırağan sarayında bunlar dışında sakin bir hayat yaşamış, vaktini besteler yapmak, torunlarını okutmakla geçirmiş ve nihayet 29 ağustos 1904 tarihinde vefat ederek Yenicami türbesine, annesinin yanına defnolunmuştur.

Beşinci Murad'ın şehzadelik mührü

İkinci Abdülhamid'in tuğrası

İKİNCİ ABDÜLHAMİD

★

Padişahın cülûsu, Sırbistan ve Karadağ ve Bosna - Hersek meselesi, İstanbul konferansı, Meşrutiyetin ilânı — 1877 - 78 Osmanlı - Rus savaşları, Ayastefanos ve Berlin andlaşmaları — Tunus ve Mısır'ın işgali, diğer olaylar — Doğu Rumeli eyâleti, iç ve dış durum — Girid olayları, 1897 (1313) Yunan savaşı — Siyasî gelişmeler ve ziyaretler — İstibdad'a karşı faaliyetler, İkinci Meşrutiyet — 31 Mart olayı, Padişahın saltanattan uzaklaştırılması.

★

Biat için Babüssaade önünde kurulmuş olan ecdadının altın tahtına dâvet olunan veliahd Abdülhamid *1876 yılı ağustos ayının 31 inci* perşembe günü saat 12.15 de, Osmanlı tahtına çıkarak resmen tebrikleri kabul edip Padişah oldu. Mutad yerlerden toplar atılıp cülûs ilân edildiği gibi, üç gün üç gece donanma ve şenlik emrolundu.

Biat töreninden sonra İkinci Abdülhamid, Sadrıâzam ve Şeyhülislâmla ileri devlet ricalini Arz odasında kabul ederek Sultan Murad'ın Çırağan Sarayına naklini ve yeni vaziyetin kendisine tebliğini bildirdi. En eski vezirlerden Rıza ve Namık Paşalarla İstanbul Kadısı Halid Efendi bu iş için seçilmişlerdi. Durum, Valide kenhüdası ile Mabeyn Başkâtibine ayrıca bildirilmişti. Valide Sultan, Paşalarla Kadı Efendiyi dinledikten sonra gayriihtiyarî ağladı.

Hal ve keyfiyet «Kan istemem. Padişahlık istemem» diyen Murad Efendiye tebliğ edildiğinde sükûnetle karşılayacağı ümid edilirken hiç de böyle olmadı. Şuuru tam yerinde olmamakla beraber o anda hal' kelimesinin yarattığı tepki ile «Bir yere gitmem» diyerek direndi, arabaya âdeta zorla bindirildi. Bunun üzerine eski padişahın bir araba ile Çırağan Sarayına götürüldüğü telgrafla Topkapı Sarayına bildirildi. Abdülhamid bu haber geldikten sonra sahile inerek hazır duran saltanat kayığına bindi ve donanma gemileri tarafından top atışlarıyle selâmlanıp Dolmabahçe Sarayına geldi.

İKİNCİ ABDÜLHAMİD

Babası : Abdülmecid

Annesi : Tirimüjgân

Doğduğu tarih : 21 eylül 1842

Padişah olduğu tarih : 31 ağustos 1876

Tahttan indirildiği tarih : 27 nisan 1909

Ölümü : 10 şubat 1918

Bilinen zevceleri : Nâzikedâ, Bedrifelek, *Nurefsun* (tatlık), Bidâr, Dilpesend, Mezide, Emsâlinur, Müşfika. İkballeri: Sazkâr, Peyveste, Fatma Pesend, Behice, Saliha, Naciye.

Bilinen çocukları : Mehmed Selim, Abdülkadir, Ahmed Nuri, Burhaneddin, Abdürrahim, Nureddin, Bedreddin (küçük yaşta ölmüştür), Mehmed Abid, Ulviye (küçük yaşta yanarak ölmüştür), Zekiye (Nureddin Paşa ile evlenmiştir), Naime (Mehmed Kemaleddin, sonra Cemaleddin Paşa ile evlenmiştir), Naile (Gazi Osman Paşa-zâde Cemaleddin, sonra Arif Hikmet Paşa ile evlenmiştir), Şâdiye (Fuad, sonra Fâhir Beylerle evlenmiştir), Refia (Ahmed Eyüb Paşa-zâde Ali Fuad Beyle evlenmiştir), Hatice ve Samiye (küçük yaşta ölmüşlerdir).

★

Veziriâzamları : Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa → — 19 Aralık 1876, istifa. Midhat Paşa (*İkinci defa*) 19 aralık 1876 — 5 şubat 1877. azil. Edhem Paşa 5 şubat 1877 — 11 ocak 1878. azil. Ahmed Hamdi Paşa 11 ocak — 4 şubat →

Abdülhamid, Osmanlı tahtına çıktığı zaman otuz dört yaşına basmak üzere bulunuyordu.

Cülûsunda üç gün üç gece şenlik emredilmişti. Dördüncü günü bir kız çocuğunun doğması, beşinci günün ise kendi doğum gününe rastlaması dolayısiyle ilk hafta, bir bayram haftası şeklinde geçti.

Abdülhamid, Padişah olur olmaz devlet işleriyle sıkı şekilde meşgul olmağa başladı. Evvelâ Vükelâyı birer birer çağırttı. Nezaretleriyle ilgili işler hakkında gayet mufassal bilgi aldı. Karşısındakileri saatlerce dinlemekten usanmıyor ve arasıra sorularla istediği bilgiyi topluyordu. Son derece kuvvetli hâfızası sayesinde bütün bunları kafasına yerleştirmekteydi. Pek gaileli bir zamanda tahta çıktığı halde, ilk meşgul olduğu mevzu sarayın israfını ortadan kaldırmak, hattâ normal masraflarını bile kısmaktı. Mabeyin Müşirliğine getirdiği enîştesi Damad Mahmud Celâleddin Paşa ile, Maliye Nazırı Galib Paşayı bütün saray giderlerini incelemeğe memur etti. Bundan sonra tasarruf tedbirlerini tatbike başladı. Bir taraftan da malî bilgilerini arttırmak için Istanbul'un namlı bankerlerinden Jorj Zarifi'yi kendisine hoca tayin etmişti.

Sultan İkinci Abdülhamid

Abdülhamid'in cülûs hattı hümayunu ve kılıç alayı

Abdülhamid, cülûs ettiği sırada usulen neşredeceği Hatt-ı hümayunun müsveddesini Midhat Paşa hazırlamıştı. Yeni Padişah, bunun bazı cümlelerini çıkardı. Bu cümlelerden biri, Osmanlı Devleti, Avrupa camiasına dahil bulunduğundan ilerleme yolunda komşularıyle birlik olabilmek için onlar gibi aynı usullere göre hareket etmesi lâzım geldiğini, meşrutiyet usulü ise memleketin ilerlemesinin asıl sebeplerinden biri olduğundan şer'î kanunlar ve millî âdetler dairesinde olmak üzere Padişahın bu hükümet usulünü kabulünü ilân ediyordu. Öbürü ise her alanda, âzamî tasarrufa uyulup beyhude masraftan kaçınılması gerektiğinden saray masraflarının gerekli dereceye indirildiğini, hanedan mensuplarının ödeneklerinin azaltıldığını, bunun doğrudan doğruya Maliye hazinesinden ödenmesine karar verildiğini ve bunu temin için Hazine-i Hassadan belli bir paranın Maliye Nezaretine terkedildiğini bildiriyor ve saray masrafını aylık muayyen bir miktara bağlıyordu.

Abdülhamid bu cümleleri çıkarmak suretiyle bu hususlarda hiçbir açık taahhüde girmemek istediğini anlatmış, yalnız neticede Millet Meclisinin toplanmasını lüzumlu gördüğünü beyan ederek halkın ihtiyacına gelenek ve göreneklere, şer'i hükümlere uygun meşrutiyet kanunlarının hazırlanması için vükelâ ile ulema ve hukukçulardan mürekkep bir meclisin toplanmasını ve ortaya konacak tasarının kendi tasvibine arzedilmesini bildirmiştir.

Abdülhamid'in çıkardığı diğer cümlelerden birisi de, her cins tebaanın bir arada okuyacağı ve aynı eğitimi göreceği mekteplerin açılmasını emrediyordu. Bir diğeri de, her türlü vergi ve resmin tahsili için konulan kanunların hak ve adalete uygun bulunmasının lüzumlu olduğunu ve bunların tatbikinde tecavüz ve suiistimallere katiyen

→

1878, azil. Ahmed Vefik Paşa (Başvekil unvaniyle) 4 şubat — 18 nisan 1878, azil. Mehmed Sadık Paşa (Başvekil) unvaniyle) 18 nisan — 28 mayıs 1878, azil. Müteréim Mehmed Rüşdü Paşa (beşinci defa) 28 mayıs — 4 haziran 1878, azil. Safvet Paşa 4 haziran — 4 aralık 1878, azil. Tunuslu Hayreddin Paşa 4 aralık 1878 - 29 temmuz 1879, azil. Ahmed Arifi Paşa (Başvekil unvaniyle) 29 temmuz — 18 ekim 1879, azil. Mehmed Said Paşa (Başvekil unvaniyle) 18 ekim 1879 — 9 haziran 1880, azil. Kadri Paşa (Başvekil unvaniyle) 9 haziran — 12 eylül 1880, azil. Mehmed Said Paşa (ikinci defa ve Başvekil unvaniyle) 12 eylül 1880 — 2 mayıs 1882, azil. Abdurrahman Nureddin Paşa (Başvekil unvaniyle) 2 mayıs — 10/11 temmuz 1882, azil. Mehmed Said Paşa (üçüncü defa ve Başvekil unvaniyle) 12 temmuz — 30 kasım 1882, azil. Ahmed Vefik Paşa (ikinci defa ve Başve- →

meydan verilmemesini, esir ticareti şer'î hükümlere. insanlık ve medeniyet kaidelerine aykırı bulunduğundan saraylardaki cariye ve kölelerin âzad edilmiş olduğunu ve bütün esirler hürriyetlerinin tanınması için bir mehil tayini ile esaretin geri gelmesinin men'i için gerekli tedbirlerin alınmasını bildiriyordu.

Bunlardan başka, hatt-ı hümayunda sadrıâzamların bundan sonra başvekil diye anılacağı yazılmıştı. Bunun gayesi yalnız hükûmet reisinin padişaha karşı mes'ul bulunmasına ve böylece kolayca sarayın nüfuzu altına girmesine engel olmak ve mes'uliyete bütün vükelâyı iştirak ettirmek suretiyle hükûmetin kuvvet ve nüfuzunu arttırmaktı. Abdülhamid, bu cümleyi de çıkardı. Böylece devrimcilerin savunduğu ana prensipler daha ilk günden hasıraltı edilmiş ve Abdülhamid'in niyetleri belli olmağa başlamış bulunuyordu.

7 eylül 1876 perşembe günü, Abdülhamid'in kılıç alayı yapılmıştır. Abdülhamid, çoktandır kullanılmıyan saltanat kayığı ile Dolmabahçe sarayından Eyüb'e gitti. Orada kılıç kuşandıktan sonra büyük tören ve alayla yolda ecdad türbelerini ziyaret ederek karadan Topkapı Sarayına geldi ve tekrar saltanat kayığı ile Dolmabahçe Sarayına döndü.

→ kil unvaniyle) 30 kasım — 2 aralık 1882, azil. Mehmed Said Paşa (dördüncü defa) 2 aralık 1882 — 25 eylül 1885, azil. Mehmed Kâmil Paşa 25 eylül 1885 — 4 eylül 1891. azil Cevad Paşa 4 eylül 1891 — 8 haziran 1895, azil. Mehmed Said Paşa (beşinci defa) 11 haziran — 1 ekim 1895, azil. Mehmed Kâmil Paşa (ikinci defa) 1 ekim — 7 kasım 1895, azil. Halil Rıfat Paşa 7 kasım 1895 — 9 kasım 1901, ölüm. Abdurrahman Nureddin Paşa (ikinci defa vekâleten) 8 kasım — 18 kasım 1901, istifa. Mehmed Said Paşa (altıncı defa) 18 kasım 1901 — 14 ocak 1903, azil Mehmed Ferid Paşa 14 ocak 1903 — 22 temmuz 1908, azil. Mehmed Said Paşa (yedinci defa) 22 temmuz — 4 ağustos 1908, istifa. Mehmed Kâmil Paşa (üçüncü defa) 5 ağustos 1908 — 13 şubat 1909, istifa. Hüseyin Hilmi Paşa 14 şubat — 13 nisan 1909, istifa. Ahmed Tevfik Paşa 13 nisan 1909 — → .

Mütercim Rüştü Paşanın Sadaretten istifa etmek istemesi

Abdülhamid, Mabeyin Müşirliğine kendi cülûsunda büyük rol oynamış bulunan eniştesi, Ticaret Nazırı Mahmud Celâleddin Paşayı getirmişti. Böylece onu mükafatlandırmak istiyordu. Ancak, Mahmud Celâleddin Paşa, dürüst bir adam değildi. Mevkiinden istifade ederek kesesini doldurmak sevdasında bulunuyordu. Bu yüzden ve bazı siyasî meselelere karışmak arzusundan dolayı sür'atle gözden düşmüştür. Yeni Hükümdar, Mabeyin Ferikliğine ise, Silâh Fabrikası Müdürü Said Paşayı getirdi. Bu zat, sekiz yıl müddetle İngiltere'de tahsil görmüş olduğu

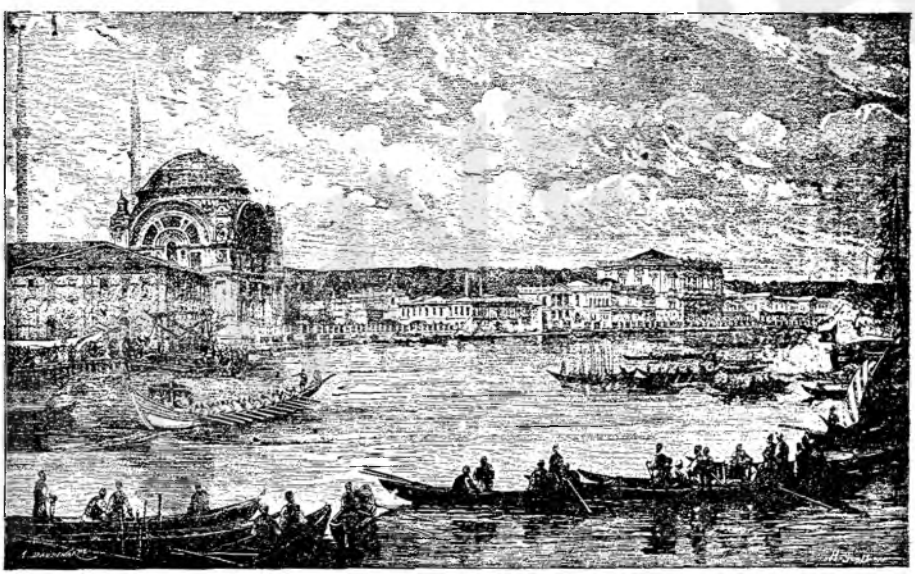

Sultan İkinci Abdülhamid'in bi'at töreninden sonra saltanat kayığı ile Topkapı sarayından Dolmabahçe sarayına gelişi (Zamanında yabancı mecmualarda çıkmış bir resim)

için İngiliz Said Paşa diye anılan, gayet namuslu ve dirayetli bir askerdi. Avrupa ahvaline vâkıftı. Memleketin içinde bulunduğu tehlikeleri ve muhtaç olduğu şeyleri bilirdi. Üstelik sözünü esirgemez ve Abdülhamid onun bu meziyetini takdir ederdi. Lâkin o sırada orduyu elinde tutan Redif Paşa ile saray idaresini eline geçiren Mahmud Celâleddin Paşa büyük nüfuz sahibi olduklarından İngiliz Said Paşanın müsbet gayretleri bir müddet için boşa gitmeğe mahkûmdu.

Mabeyin Müşir ve Ferikini tayin etmek Padişahın yetkileri içinde bulunduğu için, Vükelâ buna ses çıkarmadı. Mabeyin Başkâtibiyle kâtiplerinin tayini bahis konusu olunca iş değişti. Midhat ve Rüştü Paşalar, mabeyincilerin çok zaman padişahlara tesir ederek yanlış işler yaptırdıklarını bildikleri için daha evvel Maslak'taki köşkte görüştükleri sırada Mabeyin Başkâtipliğine Sadullah Beyin ve kâtipliklere Namık Kemal ve Ziya Beylerin tayinini şart koşmuşlardı. Abdülhamid, o zaman bunu kabul etmiş bulunuyordu. Ancak şimdi, yani Padişah olduktan sonra bu vaadini unutmuş görünerek Mabeyin Başkâtipliğine Ticaret ve Ziraat Meclisi âzasından Said Beyi ve ikinci kâtipliğe de Cinayet İstinaf Mahkemesi Reisi Lebib Beyi getirdi. Aynı zamanda, Serdar-ı Ekremliğe Sırbistanda bulunan Serasker Abdülkerim Paşanın yerine de Sadrıâzama danışmadan Serasker Kaymakamı ve Hassa Müşiri Redif Paşayı tayin edip tahakküme başlamış olan bu zatı Istanbul'dan uzaklaştırdı. Böylece, saltanatının daha ilk günlerinde kudret ve nüfuzu şahsında toplamak istediğini belli etmiş oluyordu.

Sultan İkinci Abdülhamid'in ilk Cuma selâmlığı

Mütercim Rüştü Paşa, bunun üzerine istifasını verdiyse de Padişah kabul etmedi. O da hastalığını bahane edip günlerce evinden çıkmadı, hattâ, kılıç alayında bile bulunmadı (Osman Nuri; Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı, C: 1, S: 106).

Abdülhamid, bir kaç gün sonra kendisini saraya çağırttı. Aşağı katta karşıladı. Bir çok iltifatlarda bulunup gönlünü aldı. Uzun boylu görüştü. Duygularını ve niyetlerini saklamaktaki maharetini kullanarak ilk icraatının onda yarattığı tepkiyi gidermeğe muvaffak oldu.

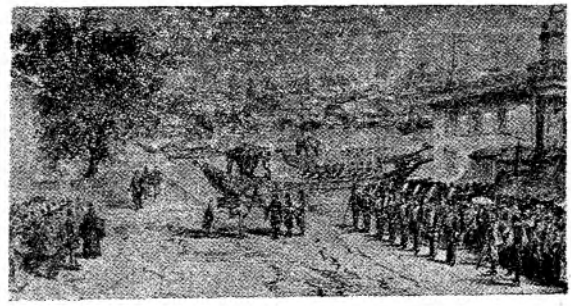

Sultan Abdülhamid'in Eyüb Sultan camiinde Kılıç kuşanma merasimine gitmek üzere cami yakınında Bostan iskelesine çıkışı (Her iki resim de zamanında yabancı mecmualarda çıkmıştır)

DEVRİN İLK OLAYLARI, SIRBİSTAN VE KARADAĞ, BOSNA-HERSEK, İSTANBUL KONFERANSI, MEŞRUTİYETİN İLÂNI

Sırbistan ordusunun uğradığı başarısızlıklar, Prens Milan'ı barışa meylettirmişti. Ancak Rus nüfuzu altında bulunan savaş taraftarları buna şiddetle muhalefet ettiler. Sırbistan'ın uğradığı yenilginin bir Rus müdahalesine yol açacağı ve bu suretle dâvanın Sırbistan lehinde çözülmesinin mümkün olacağı ileri sürülüyordu.

Halbuki, diğer Batılı devletlere danışmadan ve onların muvafakatini almadan

Rusya'nın hemen böyle bir müdahalede bulunmasına imkân yoktu. Prens Milan bunu takdir ettiğinden barışa tavassut etmeleri için büyük devletlerin hepsine birden başvurmuştu. Bunun üzerine Ağustos ayının sonlarından itibaren Paris Andlaşmasını imzalamış devletlerin Istanbul'daki elçileri arasında Osmanlı Devletine bir mütareke teklifi için müzakereler başlamış bulunuyordu. Bunların neticesi Babıâliye bir nota şeklinde bildirildi.

Bu sırada Sultan Murad'ın hal'i ile saltanat değişikliği olmuş, ayni zamanda Osmanlı ordusu Aleksinaç zaferini kazanmıştı. Bunlar dolayısıyle Babıâli notayı ancak 4 eylûlde cevaplandırdı. Bunda, Sırbistan'ın mütarekeden istifade ile askerî gücünü yeniden arttırması mümkün bulunduğu, devletlerin bu hususta teminat veremiyeceği bildiriliyor ve Sırbistan'ın mütarekeden evvel Osmanlı Devletinin hayatî menfaatleri bakımından kabul edebileceği barış şartlarını imzalaması, ileride böyle şeylere yeniden kalkışmıyacağına dair teminat vermesi ve savaş tazminatını kabul etmesi isteniyordu. İleri sürülen barış şartlarına göre ise, Prens Milan, Padişaha yeniden itaatini ve tâbiliğini bildirmek üzere Istanbul'a gelecek, dört meşhur kale yani Belgrad, Böğürdelen, Semendre ve Feth-ül-İslâm yeniden Osmanlı askerî işgaline terkedilecek, Sırbistan ordusu on bin kişi ve iki bataryayı aşmıyacak, milis askeri ilga olunacak, sonradan yapılan müstahkem yerler yıkılacak, diğer vilâyetler halkından olup Sırbistan'a göçmüş olanlar memleketlerine iade edilecek, Sırbistan tazminat verecek durumda değilse, yıllık vergisi bu tazminatın faizi derecesinde arttırılacak, Devlet Belgrad - Niş demiryolunu inşa ederek kendisi işletecek veya bu hakkı bir Osmanlı şirketine verecekti.

Karadağ için ise, savaştan evvelki durum kabul ediliyordu. Devletler bu şartları uygun buldukları takdirde Babıâli yirmi dört saat içinde savaşı durdurma emrini vermeğe hazır bulunuyordu.

Elçiler, bu şartların görüşülebileceğini, lâkin her şeyden evvel on günlük bir mütareke akdini istediler. Bu istek, kabul olundu (14 eylûl 1876). Elçiler, Babıâlinin şartlarını inceledikten sonra çok ağır bularak kendi dört maddelik tekliflerini bildirdiler. Buna göre:

1 — Sırbistan Prensi tâzimlerini yeniden arzedecek, lâkin bunun için kendisinin Istanbul'a gelmesi şart değildir.

2 — Sırbistan, Belgrad - Aleksinaç demiryolunu üç yıl içinde yapmayı taahhüd edecektir.

3 — Sırbistan bir tazminat ödeyecek, bu ödeme taksitlerle olacak, tazminata faiz katılmıyacak, bunun için yıllık vergi miktarı da arttırılmıyacaktır.

4 — Sırbistan, eski müsaadelere göre, yalnız memleket içinde âsâyişi sağlamaya yeter silâhlı kuvvet bulunduracak, bunun miktarı tahdid edilmeyecektir.

Rusya, bu şartların kabulüne taraftardı. Çünkü böylece prenslik hukukundan hiç bir şey kaybetmemiş oluyordu.

Bu arada, İngiltere elçisi, devletinden aldığı talimat üzerine Bosna - Hersek meselesinin de hallinin, bu maksatla bu eyalete imtiyazlı değilse bile değişik bir idare şekli tanınmasının, meselâ halka Osmanlı devleti memurlarına nezaret ve onları teftiş hakkı vermek suretiyle âdilâne davranmalarının temin edilmesinin, hattâ Bulgaristan için de böyle bir şey düşünülmesinin, Bosna-Hersek için evvelce kabul edilen her çeşit ıslahatın Bulgaristan'a da teşmilinin şimdiden kabul ettirilmesinin de bu şartlara ilâvesini istedi ise de bunlar şimdilik bir tarafa bırakılarak yukarıdaki şartlar tesbit edilmişti. Çünkü Osmanlı Devletinin kazandığı bir savaştan sonra böyle ağır şartları kabulü imkânsızdı.

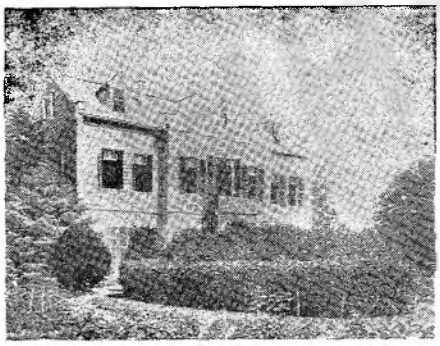

Maslak köşkü

Sırpların yeniden savaşa karar vermeleri

Sırp ordusu, başında bulunan Çernayef'in telkini ile bunları şiddetle reddetti. Mütarekenin başlangıcı için kararlaştırılan 15 eylülde Sırp ordusu Prens Milan'ı kral ilân ederek savaşa devam kararını verdi. 23 eylülde Skupçina, yani Sırp Meclisi bu kararı kabul etti. Böylece, mütareke teklifi yabancı devletler vasıtasıyle evvelâ Prens Milan tarafından gelmiş olduğu halde, ordu bunu kabul etmemiş oluyordu. Bunun başka bir sebebi de vardı. Rusya'dan Sırbistan'a gönderilen subayların maaşları vesair masraflar için Slav komiteleri ayda 43 bin altın vermekte idiler. Çernayef bunun bin altınını kendi maaşı olarak alıyor, 30 bin altınını tayın bedeli vesaire namı altında cebine indiriyor, kalanı subaylara dağıtılıyordu. Barış, onun bu kazancına son verecekti. Hatta bu yüzden, savaş durdurulduğu takdirde, mai-

yetindeki Rus subayları ile Bulgaristan'a geçmek kararında olduğunu bildirmişti.

Mütarekeye rağmen Sırplar bütün gün Osmanlı mevzilerini top ateşine tutuyorlardı. Osmanlılar ise, nereden ateş gelirse yalnız oraya karşılık vermek ve piyade hücumlarını defetmekle yetiniyorlardı. 22/23 eylül gecesi Sırp ordusu toplu bir taarruza geçti. Osmanlılar, bunu kolaylıkla püskürttüler. 28 eylülde tekrarlanan Sırp hücumları yine şiddetle defedildi. Sırplar, her yerde ağır yenilgiye uğrayıp pek çok telefat verdiler. 30 eylül günü Çernayef asıl tasarladığı taarruza kalkıştı. Bu sefer büyük bir zafer kazanmak hülyasında idi. Karşısında 40 bin Osmanlı askerinin bulunmasına bedel, kendi 60 bin kişilik ordusuna ve topçu kuvvetine güveniyordu. Neticede müthiş bir hezimete uğradı. Sırp ordusu korkunç zayiat verip panik halinde kaçtı. Düşmanı takip eden Osmanlı kuvvetleri, onların son hücumlarının çıkış mevzilerini işgal ettiler. İşin garip tarafı bütün bu harekât 3 ekime kadar uzatılmış olan mütareke müddeti sırasında oluyordu.

Mütareke müddetinin sona ermesinden bir gün evvel, Osmanlı Devleti yeni Kanun-ı Esasî projesini yabancı devletler elçilerine sunarak bunun istenen bütün ıslahatı temin edeceğini bildirdiği halde umduğu tesir hasıl olamadı. Çünkü devletler bunu, o zamana kadar bir kaç kere yayınlanan ve tatbik edilmiyen ıslahat fermanları nev'inden adde-

Eğinli İngiliz Said Paşa

Sadullah Bey (Paşa)

derek alâkadar bile olmak istemediler. İngiliz elçisi, Abdülhamid'le görüştükten sonra altı haftalık yeni bir mütareke teklif edildi. Babıâli ancak altı aylık bir mütareke kabul edebileceğini bildirdi. Rusya bunu reddetti. İngiltere aradan çekildi. Babıâli ile müzakere işini İgnatiyef üzerine aldı. Diğer elçilerle görüşüp anlaştıktan sonra icabına göre uzatılmak şartiyle mütarekenin altı hafta olması, Bulgaristan ve Bosna-Hersek'e muhtar bir idare tanınması, ve Babıâlice vaad edilen ıslahata Avrupa devletlerinin tayin edeceği komiserlerin nezareti esaslarını ihtiva eden yeni teklif Osmanlı Devletine bildirildi. Babıâli, mütareke müddeti içinde barış şartları üzerinde anlaşma olmazsa bunun evvelâ iki, sonra bir ay daha uzatılmasını ileri sürdü. Bu şartlar hakkında devletler arasında bir anlaşmanın kolayca meydana gelemiyeceğini düşünen İgnatiyef bunu kabul etmedi.

Barış aleyhinde olanların halkı kışkırtarak Abdülhamid'i hal'etmek teşebbüsleri

Bu olaylar sırasında Istanbul'da da hükûmetin tutumuna ve barışa aleyhtar bir parti vücut bularak Midhat Paşa ile ileri devlet erkânını öldürüp Abdülhamid'i hal'etmeğe karar vermişlerdi. Bir kısım ulema da onlara katılmış bulunuyordu. Ramazan ayında camilerde yapılan vaazlarla halk kışkırtılmağa başlanmıştı. Hükûmet bunu haber alarak hemen harekete geçti. Dört yüz kadar kimse tevkif olunup öteye beriye sürüldü:

Abdülhamid'in Şehzadeliğinde çektirdiği bir fotoğrafı

Bu yüzden Padişah, bayram alayını mutad törenden uzak, basit bir şekilde yapmak zorunda kaldı. Polis, bazı kimselerin Hünkârın arabasını yolda durdurup barış aleyhinde bir gösteri yapacaklarını ve kendisinden savaşa devam vaadi alacaklarını duymuştu.

Diğer bir şehzadelik resmi

Abdülhamid bunun üzerine Istanbul'a deniz yoliyle geçip bayram namazından sonra Dolmabahçeye aynı şekilde döndü.

Mütarekede anlaşma olmadığından Osmanlı ordusunun hareketi, Sırpların tam yenilgisi

Diğer taraftan mütareke için devletlerle bir anlaşmaya da varılamamıştı. Babıâli, ekimin 17 sine kadar bekledi. Nihayet bu tarihte Abdülkerim Paşaya savaş hareketlerine başlaması emrolundu. Birdenbire bozan havalar, Osmanlı kuvvetlerinin taarruzunu oldukça engelledi. Buna rağmen Aleksinaç'da bir günde 13 düşman istihkâmı ele geçirildi. Asıl savaşlar 29 ekimde oldu. Sırp ordusu büyük bir mağlûbiyete uğradı. Delgirad ve Aleksinaç Osmanlıların eline geçti. Sırp ordusunun böylece dayanağı kalmamış ve sevaşa devam edemiyecek derecede perişan olmuştu. Rus subaylarının çoğu ise maktul düşmüşlerdi. Çernayef, durumu telgrafla Prense bildirdi. Milan, ayakta durabilecek herkesin silâh altına alınmasını emrederek ordugâha doğru yola çıktı. Mağlûbiyet haberi, Çar'ı çok müteessir etmişti. Yapılan bunca yardıma rağmen alınan neticeyi devletinin haysiyetini ihlâl eder mahiyette buldu. Hele bu mağlûbiyet haberinin halk efkârında yaratacağı tepki onu büsbütün üzüyordu. Bunun üzerine İgnatiyef'e bir telgraf çekerek, Babıâliye kırk sekiz saat süreli bir ültimatom verip altı haftadan iki aya kadar bir mütareke istemesini bildirdi. Rus elçisi, tereddüt etti. Çünkü Babıâli ile yapılan müzakereler sona ermiş ve esasen mütarekenin imzası gün meselesi haline gelmişti. Durumu telgrafla Çar'a haber verdiyse de, ültimatomun tebliği için yeniden kat'î bir emir aldı. Çar Aleksandr, Osmanlı ordusunun birdenbire harekete geçmesinden korkuyordu. Çünkü artık önünde mukavemet edecek bir Sırp ordusu mevcut değildi. Belgrad dahil, bütün Sırbistan'ın Osmanlı askeri işgali altına alınması işten değildi.

Rusların Bâbıâliye verdikleri ültimatom, Bâbıâlinin şartları kabulü

Rus elçisi İgnatiyef, bunun üzerine bütün cephelere şâmil olmak üzere altı haftadan iki aya kadar süreli kayıtsız şartsız mütareke isteyen ültimatomu Babıâliye tevdi ederek kırk sekiz saat içinde savaş hareketleri durmazsa Istanbul'u terkedeceğini bildirdi (31 ekim 1876).

Babıâli, ummadığı bu istek karşısında şaşırıp kalmıştı. Çünkü müzakereler normal şekilde cereyan etmekteydi. Bununla beraber, Balkan Slavlarına karşı kırılan prestijini kurtarmak için Rusya'nın kesin teşebbüslere başvurması muhtemel bulunduğundan ve Batılı devletlerden yardım ve arka beklenemiyeceğinden 1 kasım günü Osmanlı

Devleti bu tarihten itibaren iki ay için mütarekeyi kabul ettiğini bildirmek zorunda kaldı. 3 ekimde haber Osmanlı ordusu karargâhına vardı. Bunun üzerine milis ve gönüllülerin mütareke sonuna kadar yurdlarına dönmelerine izin verildi. Sırplar da hemen aynı şekilde hareket ettiler. Bu savaş onlara pahalıya malolmuş, büyük masraflara katlanmak zorunda kalmışlardı. Bu masrafları ise, borçla karşılamış bulunuyorlardı. Memleketin üçte biri savaştan zarar görmüş, ordu ağır zayiat vererek savaş gücünü hemen tamamen kaybetmişti. Siyasî sebepler dolayısıyle Rusya'ya dönmesi menedilen General Çernayef ise, mütareke haberi üzerine Sırbistan'ı da terkederek Viyana'ya gitti.

Bulgarların tenkili

Sırbistan ve Karadağ harekâtı sırasında, fırsattan istifade ederek ayaklanmak isteyen Bulgar'ların şiddetle tenkil edilmeleri olayını mümkün olduğu kadar büyülten propaganda neticesinde bütün Avrupa efkârı umumiyesi Babıâli aleyhine dönmüştü.

Osmanlıların General Çernayef'i ağır bir yenilgiye uğratarak Aleksinaç kalesini zaptetmelerinden sonra Belgrad üzerine yürüyeceklerinden, Sırpları da Bulgarlar gibi katliâm edeceklerinden bahsedilmeğe başlanmıştı.

Bulgaristan tenkil olayının olduğundan fazla izâm edilerek her tarafa duyurulması Avrupa'da büyük bir heyecan yarattı. Gladiston'un Osmanlılar ve Babıâli aleyhine «Bulgar vahşetleri» diye yaptığı ağır ithamlar Avrupa'nın bellibaşlı şehirlerinde risale gibi dağıtıldı.

Çar, maiyetinde bir çok Rus gönüllü zabit ve askeri olduğu halde Sırplara yardım eden Çernayef'in hezimetinin kırgınlığı ile esasen fırsat kolluyordu. 1853 - 1855 savaşlarında olduğu gibi artık Osmanlılardan yana çıkacak Avrupa devleti bulunmıyacağına da kani idi. Bulgaristan hâdiselerini bahane ederek Babıâliye müdahalenin şart olduğunu ileri sürdü ve bu durum karşısında diğer Avrupa devletleri müdahalede tereddüt gösterdikleri takdirde bu işi Rusya'nın yalnızca yapmak kararında olduğunu da açıkladı.

Rusya'nın takındığı tavır üzerine İngiltere bir ihtiyat tedbiri olarak Akdeniz filosunu Çanakkale'de Beşike'ye gönderdiği gibi Lord Bikonsfild de resmî bir ziyafette: «Harb çıkabilir, dünyada hiç bir millet yoktur ki bu memleketten ziyade harbe hazır bulunsun» demesine karşılık Çar, Moskova zadegânına hitaben söylediği bir nutukta Bikonsfild'e şu cevabı verdi: «Avrupa'nın inzımam-ı muvafakatiyle Babıâliden talebe salâhiyettar olduğu teminatı istihsale muvaffak olamadığı takdirde yalnızca harekete kat'iyen karar verdiğini ve böyle bir mücadelede bütün memleketin kendisiyle beraber

Abdülhamid'i Padişahlığının ilk günlerinde tasvir eden bu resimler zamanının yabancı mecmualarından alınmıştır.

olacağına kat'iyn mutmain bulunduğunu» bildirdi.

Konferans teklifi

Mütarekenin ilânından sonra İngiltere, Rusya ile siyasî temaslara girişti. Çar, barışçı gayelerinden bahsediyor, maksadının yalnız Balkanlarda daha fazla kan dökülmesine engel olmak ve Sırpların Osmanlılarla

İngiltere Başbakanı Lord Bikonsfild (Dizraeli)

Gladiston

giriştikleri nisbetsiz mücadele sonunda büsbütün ezilmelerine meydan vermemek olduğunu ileri sürüyordu. Ne Romanya'nın, ne de Sırbistan'ın müstakil krallıklar haline getirilmesini faydalı görüyor, ancak Bosna - Hersek ve Bulgaristan'da yaşayan Hıristiyan halkın menfaatlerini ve hayat haklarını korumak için buralarda yeni ve nisbeten muhtar bir idare kurulmasının ve Osmanlı devletinin bir türlü tatbik etmediği ıslahatın başarılmasının temini için hemen bir konferans toplanmasını teklif ediyordu.

Çar'ın bu tutumu İngiltere'yi memnun bırakmıştı. Çünkü onun tecavüzkâr emellerinden ve Güneye doğru yayılma arzularından şüphe ediliyordu. Lord Derbi, bunun üzerine Şark meselesinin halli için büyük Avrupa devletlerinin bir konferans akdetmeleri teklifini resmen ortaya attı. Bu devletler nezdindeki elçilerine 4 kasım 1876 tarihinde gönderdiği tebliğde Osmanlı Devletinin de katılacağı bu konferansın Istanbul'da toplanmasını teklif ediyordu. Müzakerelere şu konular esas olacaktı:

1 — Osmanlı Devletinin mülkî tamamlığı.

2 — Hiç bir devletin kendi çıkarlarını ortaya atmaması.

3 — Barışın geri gelmesi için Osmanlı Devletinin şu iki maddeyi kabul etmesi:

a — Sırbistan ve Karadağ'da barıştan evvelki durum geri gelecektir.

b — Osmanlı Devleti Bosna - Hersek'e, halkın o vasıta ile mahallî icraatı kontrol edebileceği ve keyfî idareye meydan vermiyeceği teşkilât kurma hakkı bahşeden bir muhtar idare tarzı tanıyacak ve Bosna - Hersek için kabul ettiği ıslahatı mümkün olduğu kadar Bulgaristan'da da tatbik edecektir.

Lord Derbi aynı zamanda asıl konferanstan evvel Osmanlı Devleti katılmaksızın aralarında müzakerelere girişip bir çok esas ve teferruatın karara bağlanabileceğini de ileriye sürüyordu.

Çar, bu konferansta ileri sürülen ve sürülecek olan tekliflerin kabulü için Osmanlı Devletini tazyik altında bulundurmak gayesiyle Güney'deki altı Rus kolordusuna seferberlik emri verdi. Bunu haklı göstermek için Avrupa devletleri nezdindeki elçilerine gönderdiği tahrirata Babıâli verdiği cevapta ileri sürülen sebepler reddedilip Osmanlı Devletinin sadece silâhlı tecavüzü def maksadıyle harekete geçmiş olduğunu ve Rusya'nın iddiasının aksine ıslahatı tatbike taraftar bulunduğunu açıkladı.

Akabinde Güney ordusu kumandanlığına tayin edilen Çar'ın kardeşi Grandük Nikola Nikolayeviç, kurmay heyeti ile birlikte ordu karargâhının bulunduğu Kişnef'e hareket etti.

Kanun-ı Esasî'nin hazırlanması, Abdülhamid'in çıkardığı ve ilâve ettiği maddeler

Bu sırada ise Babıâlide hummalı bir faaliyet vardı. İkinci Abdülhamid, konferansta müsaid bir sonuç elde edilmesini temin için meşrutiyeti acele ilâna karar vermişti. Bunun üzerine Kanun-u Esasî'yi hazırlamak için Server Paşa'nın başkanlığında üçü Hıristiyan olmak üzere on altısı yüksek memurlardan, onu ulemadan ve ikisi Ferik (Tümgeneral) rütbesinde ordu mensubundan mürekkep 28 kişilik bir komisyon kuruldu. Komisyon, Midhat Paşanın hazırlamış olduğu ön tasarıyı uzun boylu müzakere ve münakaşa etti. Sonunda 140 maddelik bir tasarı meydana getirdi. Vükelâ toplanıp bunu gözden geçirdiler. Halka hürriyet verilmesine ve meşrutî nizamın kurulmasına muhalif bulunan Sadrıâzam Rüştü Paşanın ısrarları üzerine bir kısım maddeler çıkarıldı. Tasarı böylece 119 maddeye indi. Nihayet Hükümdara sunuldu. Abdülhamid de kendi hükümranlık haklarını sınırlayan bazı maddeleri değiştirdi. 113 üncü madde ile padişahlara istedikleri kimseyi hudut dışı etme hakkı tanındı. Bu meseleden ötürü Mütercim Rüştü Paşa ile Midhat Paşa arasında derin anlaşmazlık olmuştur. Böylece yeni Osmanlı hükûmeti, insanlık namına hareket ederek Slavlarla meskûn vilâyetler için yeni idare şekli isteme iddiasında bulunan Avrupa devletlerine karşı, Rum, Ermeni, Yahudi gibi bütün tab'aya hukukî eşitlik tanıyan ve bu bakımdan daha insanî olan meşrutiyet tezini ortaya sürmeğe hazırlanıyordu.

Mütercim Rüştü Paşanın istifası, Midhat Paşanın Sadrıâzamlığı

Sırbistan ve Karadağ harekâtı mütarekesinden sonra İstanbul'da Sadaret mevkiinde bir değişiklik oldu.

Mütercim Rüştü Paşa, Abdülhamid'in daha ilk günlerinde çekilmek istemiş, fakat Padişah, kendisine itimadı olmamakla beraber Sadarette kalması için ısrarda bulunmuştu. Mısır Hidivi İsmail Paşanın, Sırbistan seferine yardım için İstanbul'a asker göndermesi, bu askerleri Sadrıâzamın kendisini hal' maksadıyle bilhassa getirtmiş olduğu Abdülhamid'e jurnal edilmişti. Aslında hayet vehimli olup bunu henüz belli etmemeğe çalışan Padişah bundan fena halde kuşkulanmış bulunuyordu. Bu yüzden Babıâlinin bazı maruzatını reddederek Sadrıâzamı istiskale başladı. Abdülâziz'in hal' olayına fiilfiil karışmış olması yüzünden bir kısım halk da kendisini istemiyordu. Mütercim Rüştü Paşa bunun üzerine ihtiyarlığını bahane edip istifasını takdim etti.

İnkilâpçılar hakkında açık niyetlerini henüz ortaya koymak istemiyen Abdülhamid, Rüştü Paşanın istifasını kabul ederek, Sadaret mührünü Şûray-ı Devlet Reisi Midhat Paşaya verdi (19 aralık 1876).

Mütercim Rüştü Paşanın istifasında, Kanun-ı Esasî hususunda Midhat Paşa ile aralarında çıkan anlaşmazlık da rol oynamıştı.

İstanbul konferansına doğru

Paris Andlaşmasında imzaları bulunan devletler İngiltere'nin teklifine birer birer kabul cevabını vermişlerdi. Ancak bazıları konferansın İstanbul'da değil de başka bir yerde toplanmasına taraftar bulunuyorlardı.

Rusya ise, toplantı yeri olarak İstanbul'u kabul ediyor, ancak vaad olunan ıslahat hakkında kat'î teminat alınmasını istiyor, bunu da ancak Avrupa devletleri ordularının temin edebileceğini ileri sürüyordu.

İngiltere, böyle maddî teminata lüzum görmemekte, ıslahatın belli bir süre içinde tatbik edileceğine dair Osmanlı Devletinin söz vermesini yeter bulmaktaydı.

Abdülhamid'in padişahlığının ilk günlerine ait bir resim

Avusturya ve Fransa da bu fikirdeydiler. Almanya ise tarafsız kalmıştı. Osmanlı Devleti daha 19 ekimde konferansa katılmayı kabul etmişti. İngiltere, her devletin İstanbul elçisinden maada birer delege daha göndermesini istedi. Rusya, Almanya ve İtalya yalnız elçilerini kâfi görüp yeniden delege göndermemeğe karar verdiler. Avusturya, İngiltere ve Fransa ise, birer delege tayin etmişlerdi. Osmanlı Devletini Hariciye Nazırı Saffet Paşa ile Berlin Elçisi Ethem Paşa temsil edeceklerdi.

İngiltere delegesi olarak tayin edilen Lord Salisbury 20 kasımda Londra'dan hareket etmişti. Evvelâ Paris'e uğrayıp Fransa Dışişleri Bakanı Dük Dekaz ile, sonra Berlin'e uğrayarak Almanya Başvekili Prens

Ahmed Midhat Paşa

Bismark ile görüştü. Viyana'dan geçerken Kont Andrasi ile buluştu. Fransuva Jozef'in huzuruna kabul edildi. Nihayet Roma'ya da giderek Dışişleri Bakanı Meleyari ve Kral Viktor Emanuel ile fikir teatisinde bulundu. 5 aralıkta Istanbul'a geldiği zaman, elçi Henri Elyot'a intibalarını şu şekilde anlattı:

«Rusya'ya sevgi ve itimadı olmayan bazı kimselere rastladım; lâkin Osmanlı Devleti-

Istanbul (Tersane) konferansında Safvet Paşanın, Kanun-ı Esasî'nin ilânını delegelere bildirişi

ne saygısı olduğunu ve ona yardımda bulunmak istediğini söylemeğe cesaret edebilen hiç kimseye rastlamadım».

Lord Salisbury, Istanbul'a gelişinden sonra Babıâli ile, devletler elçileriyle ve bilhassa İgnatiyef'le hususî temaslarda bulundu. 11 aralıkta altı devlet elçisi ilk defa olarak Beyoğlu'nda Rus elçiliğinde toplanıp aralarında görüşmeğe başladılar. Burada, Bâbıâliye teklif edilecek olan şartların bütün teferruatı hazırlandı. Buna göre Sırbistan ve Karadağ'da savaştan evvelki durum geri gelmekle beraber, ileride anlaşmazlıklara meydan bırakmamak için Küçük Zvornik ayrıca Sırbistan'a terkedilecek ve Karadağ'a da Hersek ve Arnavutluk'tan bir miktar arazi verilecekti. İşkodra gölü ile Buyana nehrinde bu prenslik için ayrıca gemi işletme hakkı tanınacaktı. Bulgaristan —yani Tuna vilâyeti— nin sınırları Batı ve Güney taraflara doğru uzatılıyor ve burası Sofya ve Tırnova adıyle iki vilâyete ayrılıyor. Bulgaristan'la Bosna-Hersek'e muhtar bir idare tanınıyordu. Bunların valileri Avrupa devletlerinin de muvafakatiyle Babıâli tarafından belli bir süre için tâyin olunacak, Osmanlı askerleri yalnız kalelerde bulunabilecek, halkın elindeki silâhlar toplanıp Müslüman ve Hıristiyanlardan mürekkep milis askeri teşkil olunacak, devlet mahallî gelirin yalnız üçte birini alacak, bütün bu işlere de milletlerarası bir komisyon nezaret edecekti.

İstanbul konferansının açılışı, Kanun-ı Esasî'nin ilânı

Tersanede ayrılan bir dairede toplandığı için «Tersane Konferansı» diye de anılan Istanbul konferansı 23 aralık 1876 tarihinde açıldı. İlk toplantıda delegeler salâhiyet derecelerini anlatan itimadnamelerini teati ettiler. Devletler Hukuku kaidelerine göre, konferansa Osmanlı Devleti Hariciye Nazırı Safvet Paşa başkanlık ediyordu. Bundan sonra Rusya elçiliğinde kararlaştırılan esaslar, bir kaç yüz sahifelik bir program halinde Osmanlı delegelerine tevdi edildi. Safvet Paşa, bunun daha sonra incelenip cevaplandırılacağını söyleyerek devletin halihazır durumu hakkında bir konuşma yaptı. Tam bu sırada dışarıdan top sesleri gelmeğe başladı. Delegeler, bunun sebebini esasen biliyorlardı. Sefvet Paşa buna rağmen gerekli açıklamada bulundu: «Duyduğunuz bu top sesleri, bütün Osmanlı memleketleri için Kanun-ı Esasî'nin ilân olunduğunu haber vermektedir. Bu dakikadan itibaren Osmanlı Devleti meşrutî hükûmetler sırasına girmiştir» dedi.

O sırada ise Mabeyin Başkâtibi Said Beyin Babıâliye getirmiş olduğu Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyeti ilân eden hattı hümayun binlerce vatandaşın huzurunda okunuyordu (23 aralık 1876).

O gece şehirde binalar donanmış, fener

ve meş'ale alayları yapılmış, halk Dolmabahçe Sarayının, Midhat Paşanın konağının ve elçiliklerin önünde sevinç gösterileri yapmış: «Yaşasın Millet, Yaşasın Kanun-ı Esasî!» sesleri göklere yükselmişti. Bu münasebetle Abdülhamid, Camlı köşkün penceresine çıkıp Mabeyin Feriki Esad Paşa vasıtasıyle halka iltifatlarını bildirdi. Bir taraftan da gönüllü olarak gittikleri savaştan yeni dönmüş olan bir kısım medrese talebesi, hocaları Şakir Efendiyle birlikte Midhat Paşanın konağının önüne gidip Rumeli'yi kanlarının son damlasına kadar müdafaa azminde bulunduklarını, yabancıların tekliflerini kabul etmiyeceklerini ve savaş isteklerini bildirdiler. Midhat Paşa kendilerine milletin arzusunu yerine getirmek için elinden geleni yapacağı cevabını verdi. Bundan memnun olarak bu sefer Dolmabahçe Sarayına gittiler. Abdülhamid kendilerine Osmanlılar Padişahının devletin şeref ve haysiyetine aykırı bir harekette bulunmıyacağını yine Said Paşa vasıtasıyle tebliğ ettirdi. Kafile bundan sonra elçilikleri dolaştı ve hiç bir hâdiseye sebep olmadan dağıldı.

Konferans müzakereleri ve sunulan program

Istanbul konferansı ikinci toplantısını 22 aralık 1876 tarihinde yaptı. Bu oturumda Osmanlı devletinin mütarekenin iki ay daha uzatılması hakkındaki teklifi kabul edildi. Bundan sonraki toplantılarda yabancı delegeler hazırlanan programın tatbikinin Babıâlinin yararlarına ve çıkarlarına uygun olduğuna Osmanlı delegelerini ikna için uzun uzun dil döktülerse de bir netice alamadılar. Tartışmalar bazan çok gergin bir hava içinde geçti. Safvet ve Edhem Paşalar, büyük bir metanetle aleyhimizdeki isnadları ve devletin haklarını müdafaa ettiler. Sonunda devletlerin tekliflerine şu karşılık verildi:

Osmanlı Kanun-ı Esasî'si, Sırbistan ve Karadağ'a toprak terkine engeldir. Slavların oturduğu vilâyetlerin yapılan teklife göre bölünmesi ve sınırlandırılması buralarda oturan Müslüman ve Rum tebaanın muhalefeti dolayısiyle ve Kanun-ı Esasî'de yazılı bulunduğu gibi, hükûmet çeşitli unsurlar arasında hiç bir fark gözetmediği için mümkün değildir. Babıâli, buralardaki askerini belli yerlerde toplu olarak bulundurmayı kabul ederse de, devletlerarası kontrol vasıtalarını reddeder. Mahallî halktan milis askeri kurulması ise, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında mücadeleye sebep olacağından umumî âsâyişi bozacaktır. Hükûmet, valilerin tayininde elçilerin ve milletlerarası bir komisyonun müdahalesini de kesin şekilde reddeder. Bunu, müzakereyi bile kabul

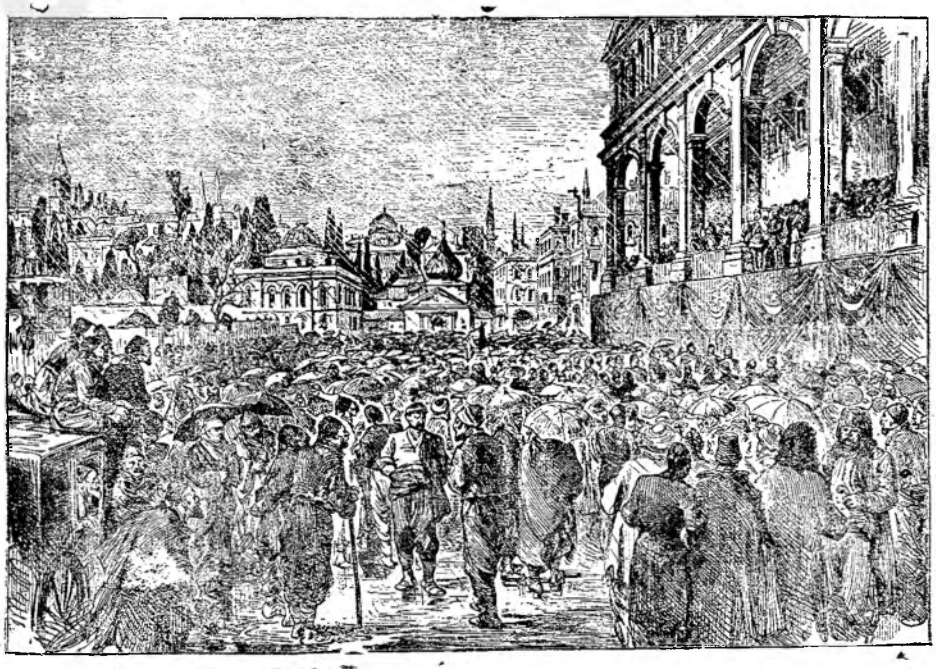

Bâbıâli önünd. /lk Meşrutiyetin ilânı
(Zamanında Avrupa mecmualarında çıkmış resimden)

İstanbul konferansı delegeleri (Soldan tek; H. Elliot (İngiltere), üst soldan itibaren; Chaudordy (Fransa), Zichy (Avusturya-Macaristan), Bourgoing (Fransa), Werther (Almanya), Alt soldan; Safvet Paşa (Osmanlı), Salisbury (İngiliz), İgnatief (Rusya), Corti (İtalya)

etmez. Hükûmet, bu vilâyetler gelirinin sarfı hakkmdaki teklifi, devletin hükümranlık haklarıyle bağdaşamaz görür. Bu vilâyetlerde hususi mahkemelerin kurulmasını da Kanun-ı Esasi'ye aykırı bularak reddeder.

Böylece, devletlerin programı hemen tamamen reddedilmiş oluyordu. Bunun üzerine aralarında görüşen delegeler, Osmanlı Devletine ya kabul veya reddolunmak şartiyle yeni bir program sundular. Program şu idi:

Sırbistan'ın sınırı eskisi gibi kalacak, yalnız Bosna tarafındaki arazi ihtilâflı iki taraf memurlarından mürekkep bir komisyon tarafından halledilecektir. Osmanlı askeri Sırbistan'dan bir ay içinde çekilecek ve Sırp askeri de çekilip savaş esirleri iade olunacaktır. Savaş zamanında iki taraf tebaasından düşman hizmetinde bulunmuş olanlara da şâmil olmak üzere genel af ilân edilecektir. Hersek ve İşkodra tarafından belli yerler Karadağ'a terkedilecek ve milletlerarası bir komisyon prensliğin sınırını yeniden çizecektir. Boyana nehrinde Karadağ'a gemi işletme hakkı verilecektir. Keza, esirler karşılıklı serbest bırakılıp, genel af ilân edilecektir. Bulgaristan'da Doğu ve Batı itibariyle iki vilâyet kurulacak, burada ve Bosna-Hersek'de istinaf mahkemeleri teşkil ve bunların hâkimleri altı devletin (Fransa, İngiltere, Avusturya, İtalya, Almanya, Rusya) rızasıyle ve kayd-ı hayat şartıyle tayin edilecek, keza bu

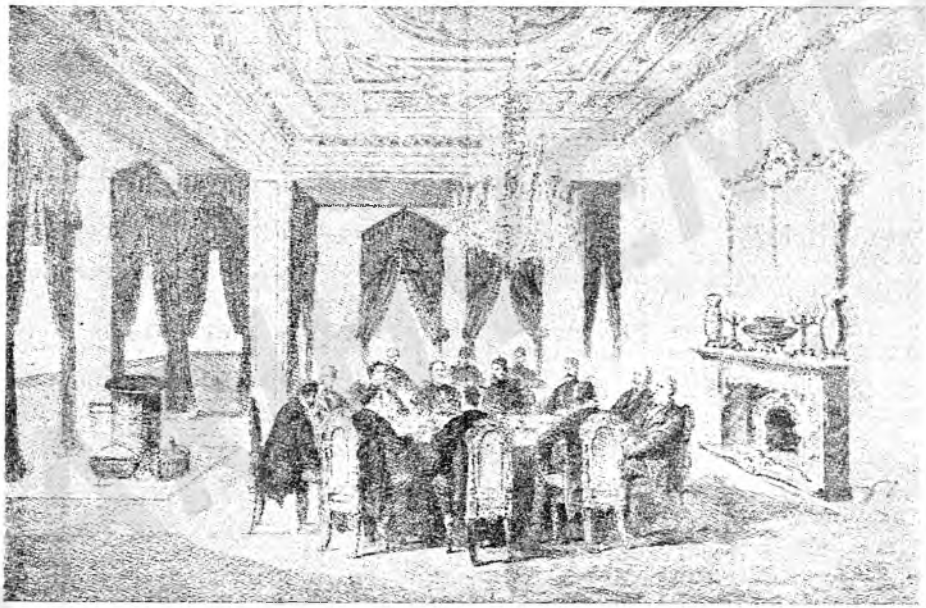

İstanbul konferansı toplantılara devam halinde
(Avrupa mecmualarında çıkmış resimlerden)

vilâyetlerin valileri de bu altı devletin rızasıyle ve beşer sene müddetle tayin edileck, Bulgaristan valileri mutlaka Hıristiyan olacak, vilâyet meclisleri üyeleri vergiyle mükellef halk tarafından seçilecek, bu meclisler vilâyetin bütçesini yapıp kazâ idare meclislerini seçecektir. Tütün, gümrük, içki vergileri, posta ve telgraf ücretleri tamamen devlete ait olacak, diğer vergi ve resimlerin üçte biri devlet hazinesine bırakılacak, âşar ilga edilip yerine arazi vergisi konulacaktır. Devlet askeri başlıca şehir ve kalelerde bulunacak ve valiler tarafından emrolunmadıkça bir yerde toplanamıyacaktı. Müslüman ve Hıristiyan ahaliden milis askeri kurulacak, Rumeli'de Çerkes muhaciri iskân edilmiyecek, askerî bedel milislere dahil olmayan ve sıhhati yerinde bulunan Hıristiyanlara mahsus olacak, memleketin dili türkçe ile birlikte mahkemelerde kullanılacak, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da ıslahata nezaret için karma komisyonlar kurulacak, Bulgaristan'daki komisyonları muhafaza için Belçika'dan beş bin asker celbedilecektir. Yine bu vilâyette halkı korumak için subayları Avrupalı olan özel jandarma teşkilâtı yapılacak, Devlet tarafından Müslümanlara ve bu arada Çerkeslere verilen silâhlar geri alınacaktı. Ayni zamanda Bulgaristan'da ve Bosna-Hersek'de yaşayan Müslümanların elinde bulunan arazinin Hıristiyan çiftçilere intikali de bu programa dahil bulunuyordu.

Bu program Osmanlı delegelerine 15 ocak 1877 tarihinde tevdi edilmiş ve üç gün içinde cevap istenmişti. Altı devlet elçileri bu şartlar kabul edilmediği takdirde kendilerinin Istanbul'u terkedip gideceklerini bildirmiş bulunuyorlardı. Lâkin Osmanlı delegeleri, Babıâliyi buna cevap vermeğe yetkili görmediklerinden bu iş için genel bir meclis toplanıp meselenin orada görüşüleceğini, bu meclisin ise ancak 18 ocak günü toplanabileceğini, bunun için cevabın 20 ocakta verileceğini bildirdiler. Altı devlet delegeleri de bunu kabul ettiler.

Lord Salisbury daha 20 aralık tarihinde Abdülhamid'e gizli bir mektup gönderip Osmanlı devletinin müttefiksiz, parasız ve hazırlıksız bulunduğunu ve bu haliyle Rusya ile ve onun tarafını tutacak bir kısım Balkan devletleriyle savaşmasının büyük bir felâkete sebep olacağını bildirmiş, son programın Osmanlı delegelerine verilmesinden bir gün evvel Padişahın huzuruna çıkıp bu yeni programı izah etmiş ve kabulünün Osmanlı Devleti için tek çıkar yol olduğunu söylemişti. Padişah, o gece hemen vükelâyı sarayda toplayarak meseleyi kendilerine açmış ve müzakere etmelerini istemiş, uzun görüşmelerden sonra kendisine hükûmetin kararı

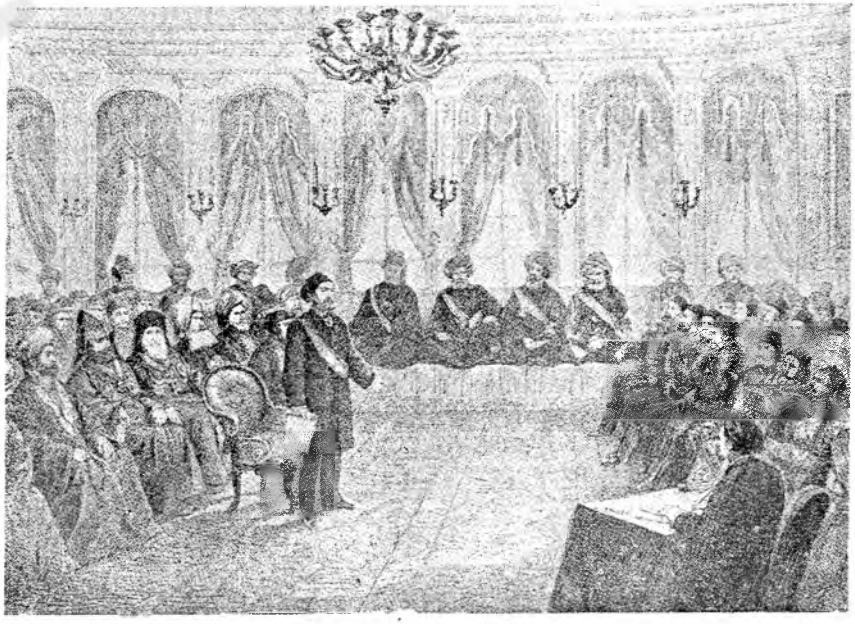

Istanbul konferansından sonra, devletlere verilecek cevabı kararlaştırmak üzere devlet ricaliyle cemaatlerin dinî reislerinden teşekkül eden meclis toplantı halinde
(Zamanında yabancı mecmualarda çıkmış bir resimden)

şu şekilde bildirilmiştir: «Böyle tekliflerde savaşmak için askerin kuvvetine bakılmaz. Biz Anadolu'ya dört yüz atlı ile geldik. Yine dört yüz kişi kalıncaya kadar savaşırız». İşte, Abdülhamid bunun üzerine bir meclis-i umumînin toplanarak tarihî kararın bu meclis tarafından verilmesini istemiştir. Çünkü kendisi aslında Rusya ile silâhlı bir ihtilâfa düşecek durumdan kaçınmağa taraftar bulunuyor, Rusya'nın ise bu konuda gayet hassas ve kararlı olduğunu seziyordu.

Bâbıâlide toplanan Meclis-i Umumî'de Sırbistan - Karadağ meselesi hakkındaki tekliflerin görüşülmesi ve reddi

Nihayet 18 ocak 1877 tarihinde Istanbulda bulunan Ferik ve Müşir rütbesindeki bütün askerî erkân, yüksek mahkemeler başkanları, Devlet Şûrası üyeleri, vükelâ, saray erkânı, ruhanî reislerden mürekkep 180 kişi vâki davet üzerine Babıâlide toplandılar. Bu meclisin dörtte biri çeşitli gayrimüslim unsurlardan mürekkepti. Midhat Paşa müzakereleri açarak Tersane konferansında ileri sürülen teklifleri izah edip bunlar kabul edilmediği takdirde Rusya ile bir savaşın muhtemel bulunduğunu, Fransa ve İngiltere'den bu hususta hiç bir yardım beklenemiyeceğini, Avusturya'nın, şimdilik tarafsız kalsa bile ileride Rusya'nın tarafını tutması mümkün olduğunu, tekliflerin kabulünün ise, Devletin istiklâli ve hükümranlık haklarıyle telifi mümkün olamıyacağını söyledi ve herkesten düşüncesini açıkça ifadesini istedi. Sonra Amedci Mahmud Bey, Devletin o günkü durumunu anlatan muhtırayı okudu. Müzakerelerde ilk söz alan Mütercim Rüştü Paşa, bir milletin istiklâlsiz yaşıyamıyacağını ileri sürüp devletlerin buna aykırı tekliflerinin reddini istedi. Söz alan hatiblerin hepsi bu düşünceyi savundular. Bilhassa Hıristiyan cemaatlerin mümessilleri, Rum ve Ermeni Patrik vekilleri ateşli hitabelerde bulundular. Sonunda umumî meclis ittifakla: «Ölüm, rezilâne yaşamağa tercih olunur» parolasıyle tekliflerin reddine karar verdi. Bu karar, Tersane Konferansının son toplantı günü olan 20 ocak 1877 tarihinde delegelere Hariciye Nazırı Safvet Paşa tarafından mucib sebepleriyle birlikte tebliğ edildi. Bunun üzerine altı devlet elçileri, yerlerine birer maslahatgüzar bırakarak Istanbul'u terkedip gittiler.

Mithat Paşa, Istanbul konferansı dağıldıktan sonra İngiltere ile teması kesmemiş ve Kanun-ı Esasî'nin Osmanlı Devleti vatandaşlarına ve bu arada Balkanlarda yaşayan Slavlara bahşettiği hak, hürriyet ve emniyetin Istanbul konferansında devletlerin teklif ettiği programdan onlar lehine olarak daha avantajlı bulunduğu iddiasını ele alarak bu Kanun-ı Esasî'nin tatbikatının garanti altına alınması şartiyle devletlerle uyuşup Rusyayı hareketsiz hale getirmek için yeni bir faaliyete hazırlanmağa başlamıştı. Böylece, bir taraftan da Kanun-ı Esasî'nin daimî şekilde yürürlükte kalmasını temin etmek istiyordu.

Midhat Paşanın azli ve sınır dışı edilmesi

İnkılâpçıların mümessili ve memleket aydınlarının tek ümidi Midhat Paşa, Abdülhamid tarafından ötedenberi şüphe ile karşılanan ve hiç sevilmeyen bir kimseydi. Onun Osmanlı Devletinde parlâmanter rejimi kurma gaye ve faaliyetleri, Yeni Osmanlılarla olan münasebetleri, Abdülâziz'in hal'ine önayak oluşu, hürriyetsever fikirleri her zaman açıkça savunması, millî menfaatleri Osmanlı hanedanının menfaatlerinden üstün tutuşu, Abdülhamid için tahammül edilir şeyler değildi. Sadarete getirilmesine sebep sadece son buhranlı durumdu. Bunun kendi arzusuna uygun şekilde bir sonuca bağlanmaması ise düşünce ve niyetlerini büsbütün Midhat Paşanın aleyhine çevirmiş bulunuyordu. Altı devlet elçilerinin Istanbul'u terkedişinden sonra Abdülhamid onu istifaya mecbur bırakacak davranışlara hız verdi. İstekleri yapılmıyor veya aksi yapılıyor, maruzat cevapsız bırakılıyordu. Midhat Paşa, gücenip evine çekildi. Fakat istifa etmedi. Padişahın kendisini azlini istiyor ve bundan doğacak reaksiyonun saray muhitine iyi bir ders olacağını umuyordu. Zira kendisi yalnız aydınlar değil, geniş halk tabakası tarafından da sevilen ve «Millet Babası» diye anılan bir kimse idi. Padişah tarafından azlolunduğu takdirde halkın kendisini Sadarete getireceğine inanıyor, hattâ bu kanaatini yakınlarına da söylüyordu. Diğer taraftan Damad Mahmud Celâleddin Paşa olsun, Serasker olsun, Sadaret makamında Midhat Paşa gibi namus ve doğruluktan kıl kadar ayrılmayan bir kimsenin bulunmasını çıkarlarına aykırı gördükleri için mütemadiyen aleyhinde bulunuyorlar, düzme jurnallerle, onun —yaradılışına hiç uymayan şekilde— bazı fesat cemiyetleriyle temasta bulunduğuna, kendisini hal' edip tekrar Beşinci Murad'ı veya Mehmed Reşad Efendiyi cülûs ettireceğine, yahut da cumhuriyet ilân edeceğine, hattâ padişah olmayı tasarladığına Abdülhamid'i inandırmağa çalışıyorlardı.

5 şubat 1877 pazartesi günü Midhat Paşa saraya dâvet edilmişti. Paşa dairesinde usule aykırı olarak bir saat kadar bekletildiği halde huzura kabul edilmedi. Nihayet Mabeyin Feriki Said Paşa yanına gelip Sadaret mührünü istedi. Bunu aldıktan sonra da Kanun-ı Esasî'nin 113 üncü maddesine göre Padişahın kendisinin hudut dışı edilmesi emrini verdiğini ve bunun için İzzeddin vapurunun hazır bulunduğunu bildirdi. Sebep olarak da fesad cemiyetleriyle alâkasını ve bunlara mensup kimselerin konağına devam ettiğini ileri sür-

dü. Midhat Paşa, kendi aleyhindeki bu iftiraları şiddetle reddettikten sonra Padişahın emniyeti yoksa onu sarayda mevkuf tutmasını ve hükûmet reisliği görevini bu şartla bile üzerine alabileceğini, azlinin bu durumda memleket için zararlı olacağını, esasen aleyhindeki bu komploların Rus parasıyle hazırlandığını söyledi.

Said Paşa, Padişahla görüştükten sonra teklifinin reddedildiğini ve hemen yola çıkmasını bir daha tebliğ etti. Midhat Paşa: «Allah rahmet eylesin bu millete..» diyerek kaderine baş eğdi ve çıkıp gitti.

Midhat Paşa memleketten çıkarıldıktan pek az müddet sonra açılan Meclis-i Meb'usanda «bu meclisi tesis etmek için çalışan bir zat muhakeme ile kabahati sabit olmadan nasıl tardediliyor» diyen olmadı (İ. Emin Mahmud Kemal İnal; Son Sadrıâzamlar, S: 365).

Ethem Paşanın Sadareti

Midhat Paşa azlolunduğu gün, Sadaret mührü Şûrayı Devlet Reisi Ethem Paşaya verilmişti (5 şubat 1877). Midhat Paşanın azli ile yurd dışına çıkarılması Istanbul'da büyük heyecan uyandırdı. Medrese talebesi Beyazıt camiinde toplanarak tekrar Sadarete getirilmesi için Hünkâra verilmek üzere bir dilekçe imzaladılar. Diğer taraftan aynı mealde hazırlanan bir dilekçeyi bir kaç gün içinde Istanbul halkından 80 bin kişi imzalamıştı. Bütün bunlara rağmen Abdülhamid kararında ısrar etti. Yeni Sadrıâzam ise, devleti bu müşkül zamanda idare edecek kuvvette değildi. Tek meziyeti Abdülhamid'e sadakatiydi. Padişah ise, Vükelâ Meclisine bizzat başkanlık ediyor, istediği kararları aldırıyordu. Midhat Paşanın bütün teşebbüslerini durdurmayı âdeta iş edinmişti. Bu arada eski Sadrıâzam tarafından yeniden temaslarda bulunmak ve müzakere kapıları açabilmek vazifesiyle Londra'ya gönderilmiş olan Odyan Efendiye, görüşmeleri yarıda bırakarak hemen Istanbul'a dönmesi bildirilmişti.

Sırplarla sulh protokolü

Midhat Paşa, bir taraftan da Sırbistan ve Karadağ ile bir barış imzalamak suretiyle devletlerin müdahale bahanelerine kat'i bir sonuç vermek için daha ocak sonlarından itibaren bu prensliklerle temasa başlamış ve bu hal Sırbistan ve Karadağ taraflarından çok müsait karşılanmıştı. Midhat Paşa, bu suretle Rusya ile çıkması muhtemel bir savaşı kat'î şekilde durdurmayı umuyordu. Bu ümidinde de haklı idi. Çünkü iki prenslik esasen bir an evvel barışa kavuşmayı arzu etmekte idiler. Onlarla barış imzalandığı takdirde ise, mesele kendiliğinden halledilmiş olacaktı. Barışın ana prensipleri üzerinde Avusturya'nın da tavassutiyle anlaşılmış ve müzakerelere girişmek üzere Pertev

Midhat Paşanın sınır dışı edilmek üzere İzzeddin vapuruna nakli (Avrupa mecmualarından)

Efendi Belgrad'a gönderilmişti. Midhat Paşanın azli üzerine, Pertev Efendiye verilen talimat hükümsüz kaldığından Osmanlı delegesi bir müddet bekledi. Yeni talimat gelince temaslara başladı. Esas noktalarda anlaşma olduğundan Sırbistan Kristiç adlı memurunu Istanbul'a gönderdi. 20 şubatta Kristiç ile Hariciye Nazırı Safvet Paşa görüşmelere başladılar. Her şey altı günde olup bitti. 27 şubatta Prens Milan, Sadrıâzama bir telgraf gönderip kararlaştırılan şartları kabul ettiğini bildirdi. Ertesi günü (28 şubat 1877), barış imzalandı. Bu barış şartlarına göre,

İbrahim Edhem Paşa

Sırbistan için savaştan evvelki durum geri geliyor, prenslik eskiden mevcut olanlara ilâveten kale ve istihkâm yapmamayı, çetelerin faaliyetine göz yummamayı kabul ediyordu. Belgrad kalesinde Osmanlı bayrağı yine bulunacak, Sırbistan'daki Ermeni, Katolik ve Yahudilere serbest ibadet hakkı tanınacak ve her çeşit hakları korunacaktı. Aynı zamanda her iki taraf tebaasından harb suçlusu sayılanlar için genel af ve esirlerin iadesi de kabul olundu.

Bu sırada Karadağ Prensliği de barış müzakereleri için Istanbul'a salâhiyetli memurlarını gönderdiyse de, arazi taleblerinden bir türlü vazgeçmediği için müzakereler müsbet bir sonuca ulaşamadı.

Meclis-i Meb'usanın açılışı ve Padişahın nutku

Rastladığı Rumî yıl dolayısıyle halk arasında «93 Meclisi» diye anılan ilk Osmanlı parlâmentosu, Kanun-ı Esasî'nin ilânından üç ay sonra açılmıştır. Bu müddet zarfında parlâmento üyeleri seçilmiş bulunuyorlardı. Ancak bu seçim genel oy ile değil, geçici talimata göre vilâyet idare meclisleri vasıtasıyle olmuştu. Mart ayının ortalarından sonra Istanbul'a pek uzak bulunan Trablusgarb, Yemen, Bağdad gibi vilâyetler hariç olmak üzere seçilen üyeler gelmiş ve üçte iki çoğunluk hasıl olmuştu. Bunun üzerine 19 mart 1877 Pazartesi günü açılış töreni oldu. Bu meclisin üyeleri 141 kişi idi. Bunun 115 ini —o günkü deyimle— meb'usan ve 26 sını âyân teşkil ediyordu. Meb'usların 69 u Müslüman ve 46 sı diğer dinlere mensup kimselerdi.

İlk Meclis'i Meb'usan açılış töreni için Dolmabahçe Sarayının büyük Muayede salonunda Ahmed Vefik Efendi (Paşa) nin başkanlığında toplandı. Açışı ise, bizzat Abdülhamid yaptı. Salonun batı tarafına Üçüncü Murad'dan itibaren muayede ve biat merasimlerinde kullanılan zebercedlerle süslü altın taht kurulmuştu. Bunun etrafında vükelâ, ulema ve devlet ricali protokol sırasına göre yerlerini almışlardı. Meclis üyeleri âyân sağda ve meb'uslar solda olmak üzere tahtın karşısında bulunuyorlardı. Abdülhamid yanında Müşir üniforması giymiş kardeşleri Reşad ve Kemaleddin Efendiler bulunduğu halde geldi. Kendisi sade ve siyah bir elbise giymişti. Tahta oturduktan sonra elinde tuttuğu açılış nutkunu Sadrıâzam Ethem Paşaya, o da Mabeyin Başkâtibi Said Beye verdi. Said Bey, yarım saat kadar süren bu nutku okudu. Sona erişinde dualar edildi. Şehrin muhtelif yerlerinde top atışları yapıldı. Bu arada Padişahın da kısa da olsa konuşacağı veya hiç olmazsa meclis üyelerine hoş geldiniz diyeceği umulurken, Abdülhamid böyle yapmayarak hazır bulunanları hafifçe selâmlayıp salondan çekildi.

Bu nutukta, devletin o gün içinde bulunduğu hal ve bunun sebepleri izah olunuyor, sonra Abdülhamid Anayasanın ilânıyle meclisin açılışının tamamen kendi eseri olduğunu söylüyor, bu meclisin seçim, vilâyetler idaresi, beldeiyeler, hukuk mahkemeleri usulü, mahkemeler teşkilâtı, hâkimlerin yükseliş ve emeklilikleri, bütün memurların görevleri ve emeklilik hakları, basın ve sayıştay kanunlarıyle bütçe kanununu bu dönemde müzakere edeceğini bildiriyor, çeşitli din ve milletlere mensup tebaayı Osmanlılık fikri etrafında toplanmağa ve birleşmeğe davet ediyor, ayni zamanda devlet mekanizmasına yüksek vasıflı memur yetiştirmek üzere Abdülmecid zamanında orta dereceli olarak açılan «Mülkiye Mektebi» nin yükseltilmesine karar verildiğini, Sırbistan'la barışın imzalandığını ve Karadağ hakkındaki kararın mecliste müzakere olunacağını haber veriyordu.

Bundan sonra ilk Osmanlı parlamentosu faaliyetine, Âyân ve Meb'usan Meclislerine tahsis edilen esas yerinde (evvelce Ayasofya camii yanında Darülfünun olarak yapılan fakat bu maksatla hiç bir vakit kullanılamayan bina) devam etmiştir.

Midhat Paşanın yurt dışına çıkarılmasının tepkileri, alınan tedbirler

Diğer taraftan Midhat Paşanın yurd dışı edilmesinden doğan genel kırgınlık devam etmekteydi. Meclisin açılışının ikinci günü talebe tarafından yeniden yapılan gösteri buna tercüman oldu. Çeşitli cami ve mahallerde toplanan medrese talebesi arasında hocaları da görülüyordu. Harbiye Mektebi talebeleri ve Istanbul halkı da yer yer medrese talebelerine katılmaktaydı. Nihayet topluluk ayrı semtlerden harekete geçip birleşerek Şükrü Bey adlı bir zatın idaresinde büyük bir intizam içinde Dolmabahçe Sarayı civarına kadar geldiler. Zabıta kuvvetleri kendilerine karşı koymadı ve müdahalede bulunmadı. Abdülhamid, sarayın içini muhafızlarla doldurmuş, kapılara çifte nöbetçiler koydurmuştu. Bir saray yaveri gelip toplantının sebebini sordu. Şükrü Bey, milletin genel olarak hükûmetten memnun bulunmadığını söyledikten sonra topluluğun isteklerini şu şekilde özetledi:

«Midhat Paşanın geri çağırılıp iş başına getirilmesi, Damad Mahmud Paşanın azli ve Istanbul'dan uzaklaştırılması, millet cebindeki son kuruşu verdiği halde, askerin maaşını vermeyen Seraskerin azli».

Ulemadan biri de, Abdülhamid bu istekleri kabul etmediği takdirde Cuma günü hutbede adının anılmıyacağını ve bazıları da camilerin büsbütün kapatılacağını söyledi. Yaver, saraya gidip geldikten sonra Padişahın bu şikâyetleri inceleyeceğini haber verdi. Bunun üzerine, Şükrü Beyin emriyle kalabalık sessiz sadasız dağıldı.

Ertesi günü ise, hükûmet gayet şiddetli

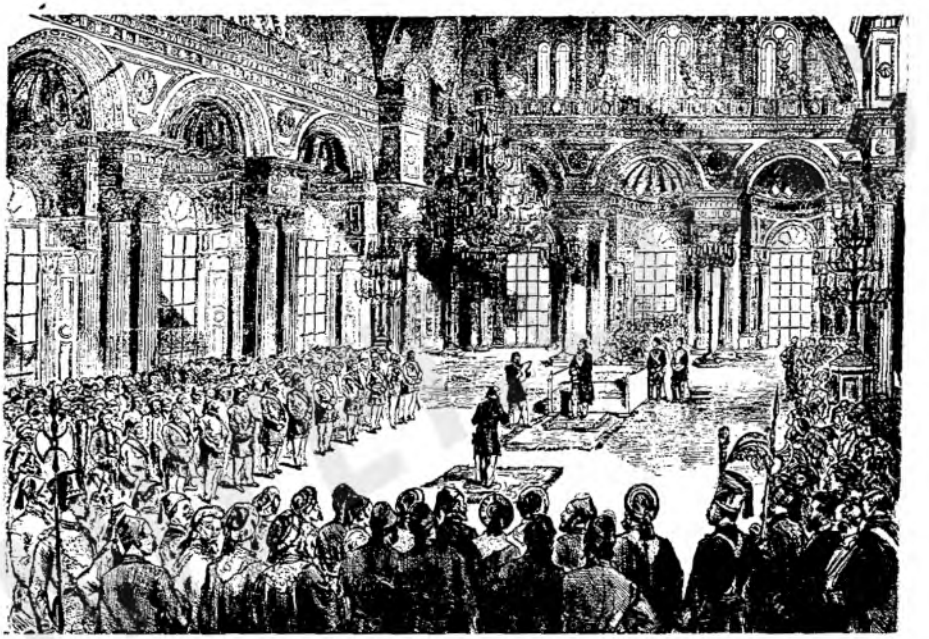

İlk Osmanlı (1293/1877) Meclisi Mebusan'ının açılış töreni
Hatt-ı hümayunun Dolmabahçe Sarayı merasim salonunda okunuşunu gösteren bu resimde Sultan İkinci Abdülhamid ortada ve ayakta görülmektedir. Hatt-ı hümayunu okuyan zat o zaman Mabeyin Başkâtibi olan Küçük Said Bey (Paşa) dır.

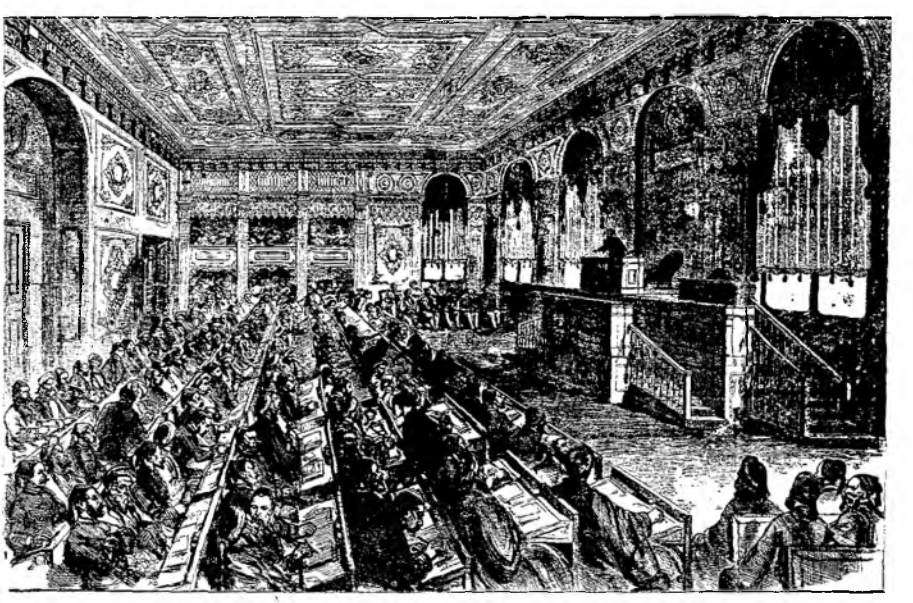

İlk Osmanlı (1293/1877) Meclisi Mebusan salonunda bir oturum
Ayasofya Camii yanında bulunan ve sonra Adliye Sarayı olan bu bina yanmıştır.

tedbirler aldı. Gösterilere katılan Harbiye talebesinin yarısı tevkif olundu. Okulun Edirne'ye nakline karar verildi. Medrese talebesinden bu işlerle alâkalı görülenler hemen memleketlerine gönderildi. Diğerlerine şiddetli ihtarlarda bulunuldu. Gösterilere fırsat verdiği ve esasen *Midhat Paşa* taraftarı olduğu töhmetiyle Zaptiye Nazırı Ömer Fevzi Paşa azledildi. İstekler ise, tabiî dikkate bile alınmadı. Talebe buna, sağa sola protesto yaftaları yapıştırmakla karşılık verdi. Harbiye talebesi de bir akşam yoklamasında «Yaşasın Midhat Paşa» diye bağırdı. Bunu kışkırtanlar ve bu arada bir türlü yatışmayan medrese talebesinin bir kısmı tevkif edilerek Akkâ kalesine gönderildiler.

Karadağlıların yeniden tecavüze hazırlanması ve Londra protokolü

Mütareke sona erip barış imzalanamadığı için Karadağlıların yeniden tecavüze hazırlandıkları haber alınmıştı. Avrupa devletleri bir daha araya girip mütareke müddetinin 13 nisana kadar uzatılmasını temin ettiler. Sonra mesele meclise intikal etti. Burada yapılan müzakereler sonunda Karadağ'ın arazi isteği kat'i şekilde reddolundu. Bunun üzerine mütareke sona erdiği zaman Karadağ tecavüze geçerse bunu defetmek üzere askerî hazırlıklara başlanıldı.

Balkanlarda Slav tebaayı Osmanlı Devleti aleyhine durmadan kışkırtan Rusya idi. Rusya, Kırım yenilgisinin ve Paris Andlaşmasının öcünü mutlaka almak hususunda kararlı olduğundan fırsat kollamakta idi. Osmanlı Devleti ise Kırım savaşındanberi barış politikasını takip ettiği ve Rusya'ya hiç bir tecavüz ve müdahale fırsatı vermediği için Çar bu yolu seçmişti. Gayesi, Balkanlardaki Slav tebaayı isyana sevketmek ve bunu müdahale fırsatı haline getirmekti. Osmanlı Devleti kendi hududları içinde sükûn ve âsâyişi korumakla, her türlü düzeni ve *tebaasının istirahatini* temin etmekle mükellef bulunduğu için ayaklanmaları bastırmağa, panislavist çetelerin Müslüman ve hattâ Hıristiyan halk aleyhine işledikleri korkunç cinayetlere engel olacak tedbirleri almağa mecburdu. Rusya, o zaman bütün dünyaya Osmanlıların hıristiyan tab'aya tecavüzde bulunduğunu, katliâmlar tertiblediğini büyük gürültülerle ilân ediyor ve Avrupa umumî efkârını aleyhimize döndürüyordu. Son Bosna-Hersek ve Bulgaristan hâdiselerinde de böyle davranmış, nihayet Sırbistan ve Karadağ'ı metbûları aleyhinde savaşa kalkıştırmış, sonra da müdahalede bulunmuş, hattâ bu müdahaleye diğer beş Avrupa devletinin de iştirakini sağlamıştı. Bu yüzden İstanbul Konferansının dağılmasından sonra Osmanlı Devletiyle Sırbistan'ın barış yapmaları hiç hoşuna gitmemiş, buna karşılık Karadağ'ı el altından Babıâlice kabulü imkânsız şartlar öne sürmeğe kışkırtmıştı. Meşrutiyetin ilânı ise, onu büsbütün sinirlendirmiş bulunuyordu. Çünkü yeni rejimin Osmanlı Devletiyle Hıristiyan tebaası arasındaki bütün anlaşmazlıklara son vereceğinden korkmaktaydı. Üstelik bu suretle Osmanlı Devletinin Avrupa'daki itibarı artacağı gibi, bu hal Rus devrimcilerine de Çarlık rejimi aleyhinde faaliyete geçmek cesaretini verebilirdi. Nitekim bir Rus gazetesi, Osmanlı İmparatorluğunda olduğu gibi Rusya'da da Kanun-ı Esasî ilânının gereke-

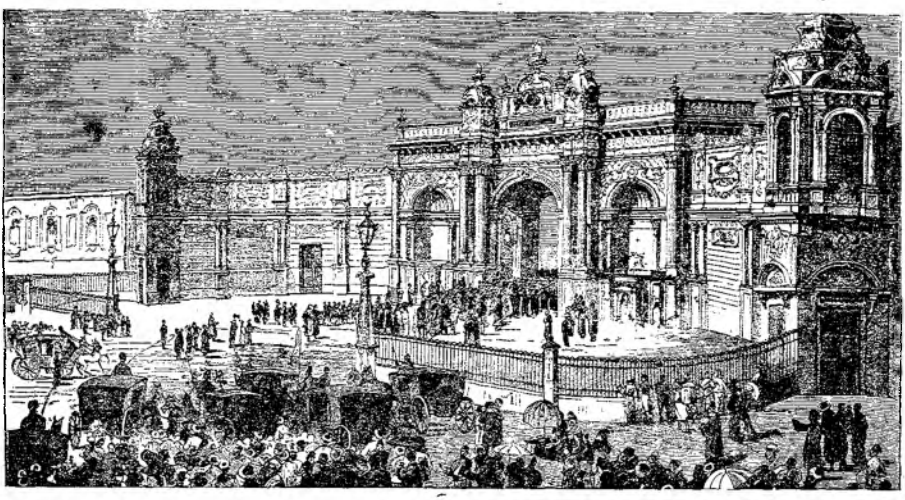

Dolmabahçe Sarayında Padişahın Meclisi açış nutkunun okunması münasebetiyle meraklı halkın saray kapısında toplanışı (Okunuşu gösteren resim 56 numaralı ilâve tablodadır)

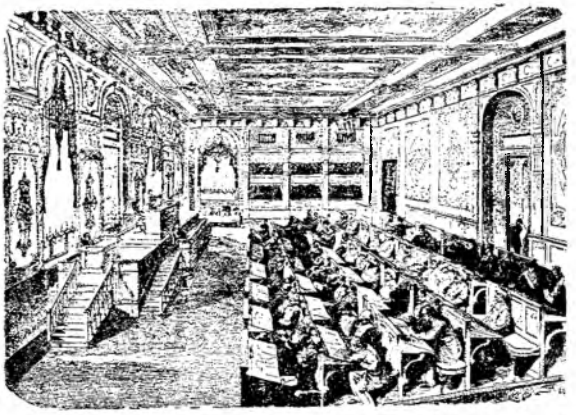

İlk Osmanlı Meb'usan Meclisinde bir oturum

ceği hakkında bir makale neşrettiği için kapatılmıştı. İşte Rusya, bütün bu sebeplerden dolayı sür'atle harekete geçmek, isteklerini Osmanlı Devletine savaş tehdidiyle kabul ettirmek ve olmadığı takdirde savaşmak kararında idi. Bunun için daha evvel beş devlete başvurup Istanbul konferansında teklif edilen ıslahatın kabulü ve Karadağ ile derhal barış yapılıp askerin terhis olunması hakkında müşterek bir tebliğde bulunulmasını istedi. Devletler, bu isteğe evvelâ cevap vermediler. İgnatiyef bunların baş şehirlerini birer birer dolaşıp temaslarda bulundu. Sonunda altı devlet tarafından 31 mart tarihinde Londra Protokolü imzalandı.

Londra Protokolünün Babıâliye tebliği ve bunun reddedilmesi

Londra protokolü, Osmanlı Devletine Karadağ ile barış yapıp ıslahatı tatbike hemen başlamasını tavsiye ettikten sonra, altı devletin ümidi bu sefer de boşa çıkıp Hıristiyan tebaanın hali ikide birde Şarkta âsâyişi bozan anlaşmazlıkların tekrar ortaya çıkışına meydan vermiyecek tarzda ıslah edemiyecek olursa, bu durumun özel olarak kendilerinin ve genel olarak Avrupa'nın menfaatleriyle telifi imkânsız olacağını, bu takdirde Hıristiyan tabaanın refahını ve genel barışı temin için uygun gördükleri vasıtalara birlikte başvuracaklarını belirtiyordu.

Rusya ayrıca Babıâlinin Karadağ ile barış imzalayıp ıslahatı da kabul ettiğini bildirdikten sonra iki tarafın, yani Rusya ile Osmanlı Devletinin silâh altında bulundurdukları askerin terhisi işini görüşmek üzere Babıâlinin Petersburg'a fevkalâde bir delege göndermesini istedi. Rusya'ya karşı ötedenberi Osmanlıları tutan İngiltere ise bunu reddederek protokolden maksadın esasen iki devletin silâhları bırakmalarını temin olduğunu ileri sürüp bu maksat hasıl olmazsa imzasını geri alacağını bildirdi. İtalya da kendi imzasının sadece altı devlet arasında bu hususta tam bir anlaşma bulunması halinde muteber olacağını söyleyince Rusya ısrardan vazgeçti.

Protokol, 3 nisan 1877 tarihinde Babıâliye tebliğ edildi. Osmanlı Devleti buna 12 nisanda cevap verdi. Bunda, Osmanlı Devletinin ancak büyük bir hezimetten sonra mağlûp bir millete karşı ileri sürülebilecek olan şartları kabul etmekten ise, savaş tehlikesini göze almayı daha uygun bulduğu, kendi iç işlerine dışarıdan daimî surette müdahalede bulunulmasını kabul edemeyeceğini, hükûmetin ıslahatı tatbik ve geçen yılki olayların bir daha tekrar etmesine engel olmak için elinden geleni yapacağı, ıslahatın tatbikine engel olan tazyiklerden kurtulmak istediği, Osmanlıların Rusya ile birlikte ve Rusya tarafından Istanbul'a bir delege gönderilirse Petersburg'a bir delege göndermeğe razı bulunduğu bildiriliyordu.

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞLARI, EDİRNE MÜTAREKESİ, AYASTEFANOS BARIŞI

Osmanlı Devleti böylece protokolü reddetmiş oluyordu. Haber Petersburg'a varır varmaz Çar derhal bir savaş meclisi topladı. Bu mecliste bütün Rusya'da seferberlik ilânına ve büyük çapta savaş tedbirleri alınmasına karar verildi. Çar 20 nisanda Güney ordusu karargâhına hareket etti. Buraya varır varmaz Rus ordusuna ve milletine hitaben bir beyanname neşredip durumu bildirdi.

23 nisan 1877 tarihinde Rusya'nın Istanbul maslahatgüzarı, iki devlet arasında siyasî münasebetlerin kesildiğini bildirip yurduna dönüş müsaadesi istedi. Ertesi gün de Petersburg maslahatgüzarımız Tevfik Beye, Rusya Başvekili Gorçakof bir nota ile Rusya'nın Osmanlı Devletine savaş ilân etmiş olduğunu bildirdi. Aynı zamanda bundan Berlin, Viyana, Paris, Londra ve Roma elçilerini de haberdar etti.

Savaş haberi 24 nisan günü öğleden sonra Istanbul'a ulaşmıştı. Abdülhamid, Avrupa devletlerine barış tavassutu için telgraflar çekilmesini emretti. Kendisi katiyen savaşa taraftar bulunmuyordu. Bu telgraf-

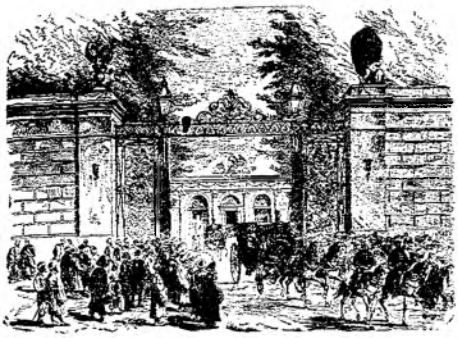

Siyasî münasebetlerin kesilmesi üzerine son Rus temsilcisinin de sefaret binasından ayrılışı ve armaların kapatılışı (Yabancı mecmualardan)

larla Rusya'nın Osmanlı Devletine harb ilânına devletler hukukuna göre hakkı olmadığı, Osmanlı Devletinin arada mevcut bütün andlaşma ve anlaşmalara bugüne kadar tamamen riayet ettiğini, imzalanması sırasındaki şartlara göre hükümlerinin değeri ve yürürlüğü savaş çıkmamasına bağlı bulunan bir protokol namına Rusya'nın savaş ilânına, genel barış için savaşa kalkışmaya yetkisi olamıyacağı bildiriliyor ve Paris andlaşmasının sekizinci maddesi gereğince tavassutta bulunmaları isteniyordu.

Rus ordusunun harbe başlaması

Rusların savaş ilânı notası henüz Babıâliye varmadan Çarın orduları Memleketeyn ve Anadolu sınırlarına tecavüzde bulunmuşlardı.

25 nisanda toplanan mecliste Tevfik Beyden gelen ve savaş ilânını bildiren telgraf okundu. Istanbul Meb'usu Hasan Fehmi Efendi, Rusya'nın Hıristiyan tebaayı himaye bahanesiyle sadece bir istilâ savaşına kalktığını, buna karşı bütün vatandaşların ellerinden gelen fedakârlıkla karşı koymaları gerektiğini, ayni haklara sahip bulunan ve ayni vatanın evlâdları olan Hıristiyan tebaayı da ayni vazifelerin beklediğini ve onların da Rus himayesini istemediğine ve bunu isbat edeceklerine emin bulunduğunu anlatan bir nutuk söyledi. Buna Haleb Meb'usu Manok Efendi, aynen şu karşılığı verdi: «Rusya Hıristiyanları hiç bir zaman himaye etmediği gibi, Hıristiyanlar da bu himayeyi hiç bir zaman istememişlerdir. Ben Hıristiyan ve Ermeniyim. Vilâyetimin Ermeni Hıristiyanları namına Rusya'nın himayesine asla muhtaç bulunmadığımızı beyan ederim. Şimdiki

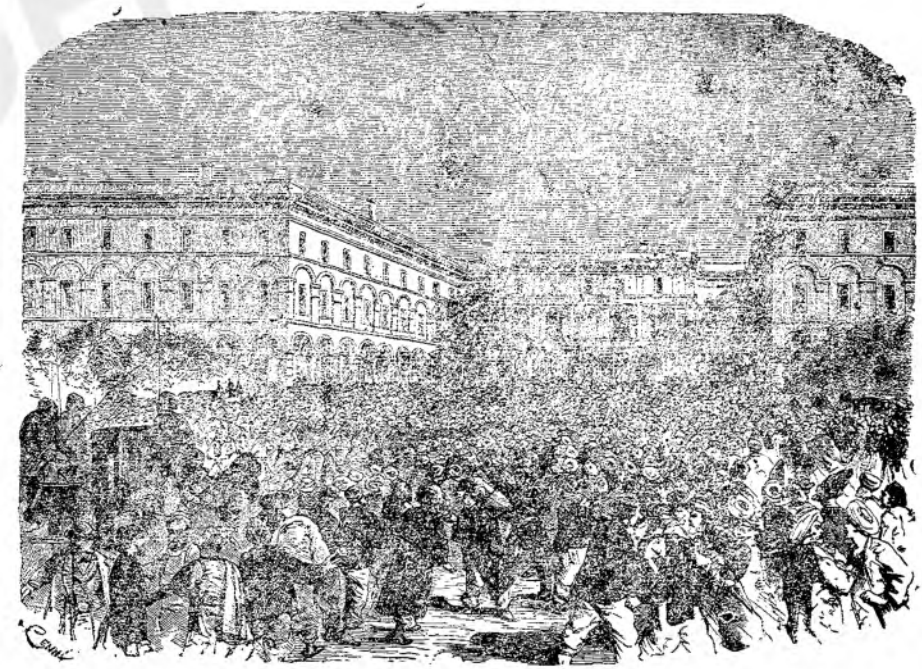

Rusiarla harp kararı üzerine Meclis binası önünde halkın tezahüratı (Yabancı mecmualardan)

halimizden memnunuz ve Rusya'nın taarruzunu def' ile memleketimizi müdafaa için mal ve canımızı fedaya hazırız».

Bu sözler, şiddetle alkışlandı. Bunu diğer millet ve mezheplere mensup Hıristiyanların ayni anlamdaki nutukları takip etti.

Diğer taraftan savaştan resmen haberdar edilen Avrupa devletlerinden Fransa, hemen tarafsızlığını ilân etti. Bunu sırasıyle İtalya, İngiltere ve Avusturya'nın tarafsızlıklarını ilânları takip etti. Avusturya İmparatorluğuna dahil Macaristan da buna katıldıysa da, Macarların kalbi Osmanlılarla beraberdi ve bunun eserlerini gösteriyorlardı (Macaristan'ın fethi sırasında Matyaş Korven'in Ofen'deki kütüphanesinden ele geçmiş otuz beş cildlik bir eser, o sırada saray hazinesinde bulunuyordu. Macar tarih ve kültürü bakımından pek önemli olan bu eserin kendilerine geri verilmesi Macar hükûmetleri tarafından sonradan çok istenmiş, lâkin bu istek yerine getirilmemişti. Bu sırada Macarların Osmanlılara gösterdikleri yakınlığa karşılık, bu sefer arzuları yerine getirilmiş, bu da bütün Macaristan'da büyük sevinç ve çeşitli sempati gösterilerine sebep olmuştur).

Rusya'nın Osmanlı Devletine savaş ilânı, İngilizleri fena halde kızdırmıştı. İngiltere bilhassa savaşın sonunda Yakın Doğu için büyük stratejik ve ticarî merkez önemi olan İstanbul'un Rusların eline geçmesinden, Mısır'ın ve Süveys'in, yani Hindistan yolunun tehlikeye düşmesinden, Tuna ve Boğazlardaki serbest geçişin ortadan kalkmasından İngiltere'nin Yakın ve Orta Doğu'daki her türlü çıkarlarının haleldar olmasından korkuyordu. Lord Derbi, 1 mayıs 1877 tarihli bir telgrafla bu hareketin 1856 ve 1871 andlaşmalarına aykırı olduğunu ve 6 mayıs 1877 tarihli bir telgrafla da yukarıda saydığımız endişeleri izhar ederek Osmanlı Devletinin menfaatleri dışındaki menfaatler tehlikeye düştüğü takdirde İngiltere'nin tarafsızlığını hemen terkedeceğini ve o menfaati müdafaa zorunda kalacağını Petersburg'a bildirdi.

Rusya, İngiltere'ye derhal gerekli teminatı verdi.

1877 savaşları başlarken Osmanlı ordusunda subay ve er kılıkları

İki tarafın askerî durumu

1877 - 1878 Osmanlı - Rus Seferi başladığı sırada, Rus ordusunu teşkil eden kuvvetlerin cins ve miktarı şöyle idi:

27 piyade tümeni, 3 avcı tugayı, 10 süvari tümeni, 3 istihkâm tugayı, 2 köprücü taburu, 23 Kazak alayı.

Her piyade tümeninde 48, her süvari tümeninde 12 top vardı. Piyade tümenleri 12 şer taburdan, süvari tümenleri 18 zer bölükten kurulmuştu. Bu savaş için Rusya'nın silâh altına aldığı askerin genel yekûnu 546 bin kişiydi. Bunun 104 bin kişisi geri hizmetler için ayrılmıştı. Osmanlılara karşı bilfiil savaşacak olan kuvvetler 160 bin kişi olacaktı. Geri kalanlar, bir çıkarma harekетine karşı Karadeniz kıyılarının muhafazası ve Avusturya ve Macaristan'dan gelebilecek bir tehlikenin önlenmesi gibi işlere ayrılmıştı.

Ruslar, seferberliklerini sür'atle tamamladılar. Esasen bir yıldanberi 20 piyade, 8 süvari tümeniyle 3 avcı tugayını, 13 Kazak alayını ve iki istihkâm tugayını silâh altında bulunduruyorlardı. Seferberliklerini tamamlamak için sade 120 bin kişiyi yeniden silâh altına almaları kâfiydi. Bundan başka, henüz seferber edilmemiş durumda 21 piyade, 8 süvari tümeniyle 4 avcı ve 2 istihkâm tugayına, bir çok da Kazak teşkilâtına sahip idiler. Rus ordularına Çarın kardeşi Grandük Nikola Nikolayeviç kumanda edecekti.

Ruslar, daha savaşın başında derhal geniş ölçüde askerî harekâta başlamamakla ve ordunun büyük kısmını diğer maksadlar için ayırmakla büyük bir ön strateji hatâsı işlediler. Bu, biraz da Osmanlı ordusunu küçümsemelerinden ileri geliyordu. Hazırlığı yok denecek derecede olan Osmanlı ordusu ise, düşmanın bu hatasından çok istifade ederek kendisini toparlama fırsatını buldu.

Osmanlı ordusunun durumuna gelince: Devlet daha ilk ültimatomdan itibaren hazırlığa başlamış bulunuyordu. Ne çare ki işler pek yavaş gitmekteydi. 13 ocak 1877 tarihine kadar ancak 18 piyade taburu silâh altına alınabilmişti. Tuna nehrine kadar uzayan sahada o sırada

125 piyade taburu, 48 süvari bölüğü ve 26 batarya topçu kuvveti vardı. Rusçuk, Şumnu, Silistre ve Varna'da, kaledekiler dahil olmak üzere hepsinin toplamı ancak 80 bin kişi ediyordu. Ocak ayının ortasından savaşın ilânı tarihine kadar piyade taburlarının sayısı 560 a kadar yükseldi. Rusların hemen harekete geçmemeleri sonucunda ise 1877 mayısında 580 piyade taburu, 147 süvari bölüğü ve 143 batarya seferber edilmişti. Demek ki, 425 bin asker ve 858 top hazır bulunuyordu. Ayrıca, 70 bin kişilik düzenli olmayan kuvvet de savaşa katılacak hale getirilmişti. Ancak, bu ordunun yalnız 186 bin kişisi kesin savaşların geçeceği Tuna boylarına gönderilmiş, öbür kısımları Karadeniz'den Sırbistan'a, Edirne'den Tuna'ya kadar olan sahada dağınık bir halde bırakılmıştı. Üstelik Tuna boyunda toplanan kuvvetlerin idaresi de tek bir kumandaya bağlı değildi. Bundan maada Osmanlı Devletinin İstanbul, Girid, Bosna-Hersek, Arnavutluk, Yanya ve Tesalya'da 150 bin ve Anadolu ile İmparatorluğun geri kalan kısımlarında 140 bin kişilik kuvveti vardı. Lâkin bunlar, Anadolu'dakilerin bir kısmı hariç olmak üzere bu savaşa hemen hiç katılmamışlardır. Savaşlara katılmak üzere yığınak yapan askerin ise savaş talim ve terbiyesi çok noksandı. Ordunun levazım ve ikmal teşkilâtı tamamen yetersizdi. Fen birliklerinin ve haberleşme şebekesinin düşmanınkilerle ölçülmesine imkân yoktu. Bu arada güvenilecek tek şey, askerin yılmaz gücü ve mûcizeler yaratabilecek eşsiz kahramanlığı idi.

Deniz kuvvetlerine gelince, Osmanlı donanması 1877 yılında cidden kuvvetli ve mükemmel bir armada idi. İngiltere ve Fransa'dan sonra Avrupa'nın üçüncü deniz kuvveti sayılıyordu. Hattâ, Fransa'dan üstün addedenler bile vardı. Osmanlı devleti bu savaş çıktığı sırada 22 zırhlı, 82 zırhsız olmak üzere 104 savaş gemisine sahipti. Genel top sayısı 763 ve deniz askeri sayısı 15 bindi. Ayrıca, savaşın ilânından bir ay evvel Tuna mecrası temizlettirildiği için yalnız Tuna filosu değil Marmara ve açık deniz filoları bile, Silistreye ve hattâ yükseldiği zaman Totrakan'a kadar ilerleyebilirlerdi. Buna karşılık Rusya'nın Karadeniz'de donanması yok gibi idi. Trenle Tuna'ya getirilen 14 kotra ve şalope, 4 çıkarma kayığı ve 17 kayık buradaki bütün kuvveti teşkil ediyordu.

Buna rağmen, peşin olarak kaydetmek icap eder ki, Osmanlı donanması bu sefer de hiç bir savaş gücü gösterememiş, meselâ mükemmel yapılabileceği halde Rusların Tuna'yı geçişlerini engelliyememiştir. Düşmana zarar veremeyen bu donanma, yalnız asker naklinde ve ikmal işlerinde büyük hizmetler görmüştür. Kendisinden beklenen asıl vazifeyi yerine getirememesine sebep ise, yüksek rütbeli ve kumanda mevkiinde bulunan deniz subaylarının şaşılacak derecedeki bilgisizlikleriydi. Bunlar, modern deniz savaşları tekniğinden tamamen habersizdiler. Bilgili subay kadrosunu daha ziyade gençler teşkil ediyor, bunlar da rütbelerinin küçüklüğü dolayısıyle fikirlerini kabul ettiremiyorlardı. Deniz askeri de genel olarak muntazam bir talim ve terbiye görmüş değildi. Yalnız, karada olduğu gibi, tane isabetlerindeki maharetleriyle tanınmışlardı. Deniz kuvvetlerinin cephanesi, top sayısına göre pek eksikti. Üstelik bu cephane dışarıdan tedarik edildiği için bu savaşta taraflar kalmağa karar vermiş devletlerden alınmasına da imkân yoktu.

Tuna cephesi

Tuna *cephesi* kumandanlığına tayin edilmiş olan Abdülkerim Paşa, ata binemeyecek kadar ihtiyardı. Yanında Kurmay Başkanı sıfatıyle bulunan Ahmed Eyüb Paşa, fiilen orduyu idare ediyordu. Genel karargâh Şumnu'da idi. Dört genç yaver, dört sivil kâtip ve bir hekim, Başkumandanın bütün maiyetini teşkil etmekte idi. Abdülkerim Paşa, ihtiyar ve hastalıklı bulunmakla beraber, değerli ve bilgili bir askerdi. Nitekim,

1877 savaşları başlarken Rus ordusunda subay ve er kılıkları

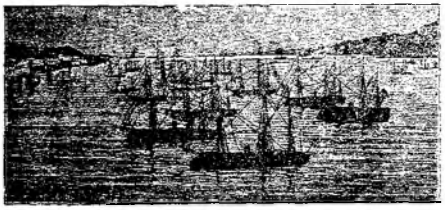

Osmanlı donanması Büyükdere'de

Rus başkumandanı Grandük Nikola

Şumnu Osmanlı karargâhı

Sırbistan savaşında zaferi o temin etmiş bulunuyordu. Ne çare ki kumandanlığı sırasında savaşı istediği gibi yürütmesine meydan verilmemiş ve harb İstanbul'dan idare edilmiştir. Rusların geç kalan davranışlarından faydalanılarak Osmanlı ordusu birlikleri Bulgaristan üzerinden sür'atle Tuna kıyısında toplanmış olsaydı, düşmanı daha orada durdurmak ve hattâ geri püskürtmek kabil olabilirdi. Halbuki nisan ayında henüz tabur biriminden vazgeçilerek tümen teşkilâtı kurulması için emirler veriliyor, yani savaş başlamak üzere iken ordunun esas yapısının değiştirilmesi gibi duyulmamış bir işe kalkışılıyordu. Üstelik bu ordu iki yıldanberi Bulgaristan, Bosna-Hersek, Sırbistan ve Karadağ harekâtında yıpranmış ve yorgun düşmüştü. Esas savaş sahasının sivil halkı ise, Rus propagandasıyle zehirlenmiş ve düşmanın bir işaretiyle devletleri aleyhine harekete geçmeğe hazır bir hale gelmiş bulunan Hıristiyan tab'adan mürekkepti. Tuna cephesindeki Osmanlı ordusu: Şumnu, Varna, Dobruca, Silistre, Rusçuk, Vidin kuvvetleri olmak üzere altı gurup halindeydi. Bu tertipte, Rusların evvelki savaşlarda Tuna'yı geçiş ve taarruz istikametleri dikkate alınarak, büyük kuvvetlerin cephenin doğu (sağ) kanadında toplandığı ve bu yöndeki kalelere dayanılarak düşmana böyle karşı konulmak istendiği görülür.

Rusya aleyhine olan durum, ordusunun umumî vaziyeti idi. Başkumandan Grandük Nikola, Kişnef'e gelir gelmez Prut nehrinin sol kıyısında yer almış olan orduyu teftiş etmişti. Bu teftişindeki intibaı hiç müsaid olmadı. Hattâ Çar'a gönderdiği telgrafta: «Burada toplanmış olan böyle bir ordu ile savaşılamaz» diye bildirdi. Üstelik Sırbistan'daki Rus gönüllülerinin geri alınıp savaş için hazırlanan bu birliklerin arasına sokulmaları, askerin mânevî gücünü perişan etmişti. Çünkü bu gönüllüler uğradıkları mağlûbiyeti arkadaşlarına karşı mazur göstermek için, Osmanlı askerinin yenilmez bir güç olduğunu, onlarla başetmenin imkânsız bulunduğunu söylüyorlar, üstelik Sırpların da acınacak kimseler olmadıklarını ileri sürüp Osmanlı ülkesini gayet fakir ve savaş ganimeti elde edilmesi mümkün olmayan bir yer olarak anlatıyorlardı. Bu yüzden Rus askerinde hiç döğüş arzusu kalmadı. Hattâ, Purut istikametinde hareket emri alan iki tabur, bu emri dinlemedi. Nasihat için gönderilen Grandük'ün yaverini hırpalayıp apoletlerini kopardılar. Buna rağmen bu taburların, diğerlerine ibret olacak şekilde cezalandırılmalarına cesaret edilemedi. Bu bölgede yollar bozuktu. Erzak nakli gayet güçtü.. Bu yüzden yiyecek darlığı çekiliyordu. Üstelik Grandük'ün rahatsızlanması ve bir türlü iyileşememesi güç bir durum yaratmakta idi.

Osmanlı donanmasına bu savaşta düşen iş, yukarıda da belirtildiği gibi, Rusların Tuna'yı geçmelerini engellemek, düşman birliklerine ağır zayiat verdirmek ve geçişten sonra geri ile her türlü bağlarını kesmekti. Rus ordusunun bütün erzak ve levazımının Romanya toprağından ve Tuna nehrinden geçirildiği düşünülürse bunun ne mühim bir hizmet olacağı anlaşılır.

Lâkin, bunların hiç birisi yapılmadı. Savaşın başlangıcında Osmanlı filosunun ge-

mileri, Tuna'nın sağ kıyısı boyunca dağılmış bulunuyordu. Çünkü öbür kıyı sığ ve bataklıktı. Gemiler bu suretle Vidin, Rahova, Niğbolu, Ziştova, Ruscuk, Totrakan ve Silistre'de demirlemişlerdi. Tuna'nın aşağı kısmı ise zırhlı filo tarafından işgal edilmişti. Mayıs ayının başlarında Osmanlı donanmasına mensup birlikler Tuna'nın sol kıyısına, Yergöyü, İbrail, Reni civarına yerleştirilmiş olan Rus ve Romen bataryalarını veyahut bu yerleri topa tutmakla iktifa ettiler. Buna mukabil Ruslar sabit torpiller vasıtasıyle ve Osmanlı deniz kuvvetleri tarafından hiç rahatsız edilmeden İbrail hizasından Tuna'yı kapatmağa muvaffak oldular. Üstelik Reni civarında Ruslar tarafından yerleştirilen büyük çaplı toplar, Osmanlı donanmasının İsakçı'dan ileriye geçmesini kesin olarak engellediğinden savaşın sonuna kadar donanmanın duruma müdahalesi de önlenmiş oldu.

Romanya'nın durumu

Resmî adı Memleketeyn (Eflâk ve Boğdan) Beyliği olan Romanya, Osmanlı İmparatorluğuna vergi veren ve bu devletin yüksek hâkimiyetini tanımakta olan bir prenslikti. Ruslar, 24 nisanda savaş ilân ettikleri halde nisanın daha 14 üncü günü Romanya sınırını aşmış bulunduklarından, fiilen ve hukuken Osmanlı Devletine tecavüzde bulunmuş oluyorlardı. Bu yüzden Romanya da güç durumda kalmıştı. Daha evvel, yani Sırbistan ve Karadağ olayları esnasında bu prenslik tarafsızlığını muhafazaya muvaffak olmuş ve icabında bunun delillerini de göstermişti.

Osmanlı - Rus savaşının başlamasından daha altı ay evvel Rusya Çarı İkinci Aleksandr, Livadya'ya geldiği zaman Romen Başvekili Bratyanu, Çarı selâmlamak için Kırım'a gitmiş bulunuyordu. Gorçakof o sırada kendisine Rusya'nın Osmanlı Devletile savaşa karar verdiğini, bunun için de ordularını Romen arazisinden geçireceğini bildirdi. Bratyanu, bunun için hususî bir anlaşmanın gerektiği cevabını verdi. Rus Başvekili buna lüzum olmadığını bildirince, ondan şu cevabı aldı: «Öyle ise, bizi çiğner geçersiniz. O zaman da tarih sizin, Osmanlı hıristiyanlarını kurtarmak için Romanya hıristiyanlarını çiğnemiş olduğunuzu yazacaktır».

Romanya'nın Ruslar'a katılması ve Osmanlı Devletine savaş ilânı

Rusya, bu sözlere kayıtsız kaldı. Romanya, Rusya'nın kendisini çiğniyeceğini anlamıştı. Tarafsızlığını ilân için Avrupa devletlerine ve Babıâliye başvurdu. Fakat Osmanlı Devleti, aralarındaki anlaşmaya göre tarafsız kalamayıp kendisiyle birlikte hareket etmesi lâzım geldiğini bildirdi. Avrupa devletleri de bu tarafsızlığı garanti etmeğe cesaret edemeyince Romanya, Osmanlı devletiyle birlikte Rusya'ya karşı durmaktansa, Osmanlı Devletine karşı Ruslarla anlaşmayı tercih etti ve neticede kendi toprak bütünlüğü Rusya tarafından garanti edilmek ve memleketine bir zarar gelmemek şartiyle Çar ordularının serbestçe geçmesine razı

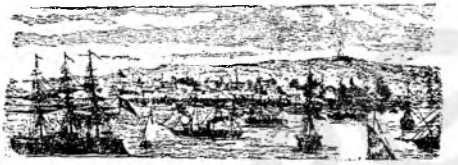

Osmanlı donanması Varna'da

Osmanlı başkumandanı Abdülkerim Paşa

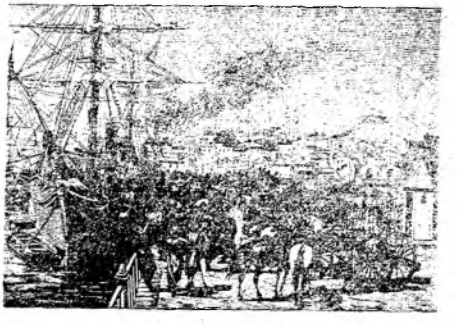

Varna'da askerî sevkiyat

oldu. Bunun üzerine 8 mayıs 1877 tarihinde Vidin'deki Osmanlı kuvvetleri Kalafat'ı bombardıman etmişler, Romanya da buna karşılıkta bulunmuştu. Babıâli, Istanbul'daki Romen siyasî temsilcisine pasaportunu verdi. 13 mayısta Romanya, Osmanlı Devletine savaş ve 23 mayısta istiklâlini ilân etti. Böylece Prens Karol, Romanya Kralı Birinci Karol ünvanını almış ve 500 bin asker ile 180 toptan mürekkep Romen ordusu, düşman gücüne katılmış bulunuyordu.

Yapılan anlaşmayı Romen Senatosu daha tasdik etmeden Ruslar dört noktadan hududu aşarak Romanya'yı istilâya başladılar. Lâkin Kalas, İbrail, Reni, İsmail ve Kilya'nın baştanbaşa işgali, Rusların Besarabya üzerinde emeller beslediği şüphesinin Romenlerin kafasında haklı olarak doğmasına sebep oldu.

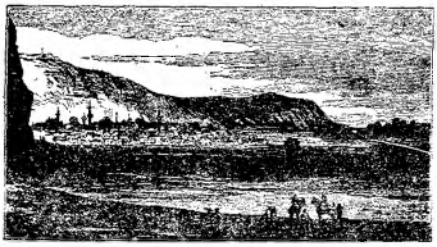

Niğbolu

Rusçuk

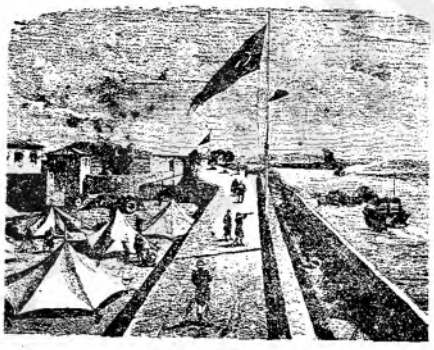

Vidin

Romanya'nın Ruslar tarafından bu şekilde işgali, iki ay kadar sürdü. Osmanlı ordusu daha evvel davranarak Romanya'yı işgale teşebbüs etseydi, kendisi için büyük avantaj sağlayabilirdi. Lâkin, seferberliğini tamamlamamış bulunduğu için bunu yapamadı. Seret üzerindeki en büyük geçid olan Barboşi köprüsünün zamanında tahribi mutlaka lâzımdı. Üstünden tren geçen bu köprü 240 metre uzunluğunda idi. İngiliz asıllı olup Karadeniz filosu kumandanlığı verilmiş olan Amiral Hobart Paşa, bir tehlike anında, ilkönce bu köprünün tahrib edilmesi gerekeceğini Istanbul'da Harb Meclisinde ileri sürmüş olduğu gibi, savaş ilân edilir edilmez, Kalas önünde dolaşan filoya köprünün tahribi emrini de vermişti. Kendisi bu işe nezaret etmekte iken Rusçuk'da bulunan Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşaya mülâki olması bildirildi ve derhal yola çıktı. Bu sırada gemi süvarilerinden birisine Rusların yaklaştığı haberi geldi. Süvari, bu işin bir tuzak olmasından boş yere şüphelendi ve amiralin kat'î emrini dinleyeceği yerde müzakerelere girişmeğe kalkıştı. Ruslar da bu fırsatı kaçırmadılar. Esasen evvelce toprak tabyalarla Romenler tarafından Osmanlılara karşı müdafaa haline konulmuş olan bu mevkii kolayca zaptettiler.

Halbuki, Abdülkerim Paşa daha henüz vazifesi başına hareket ederken vedaa gelmiş olan Avusturya askerî ateşesi Rab: «Barboşi köprüsünü unutmayınız!» diye üstüste hatırlatmalarda bulunmuştu. Bu köprü tahrib edilmiş olsaydı, Rusların geçişi daha bir hayli geri kalır ve pek zorlukla cereyan ederdi. Bu yapılmadığı gibi, üstelik Ruslar tarafından teşkil olunan torpil hattına da engel olunamadı. Reni civarında büyük çaplı bataryalar da yerleştirilince, kuvvetli Osmanlı donanması Ruslar için bir tehlike olmaktan çıktı.

Ruslar, torpil hattını 15 mayısta kurmağa başlamışlardı. Ertesi günü İbrail önüne bir zırhlı korvet ve dört savaş gemisinden mürekkep bir Osmanlı filosu geldi. Rus bataryaları derhal ateş açtılar. Otuz kadar mermi attıktan sonra ateşi keserlerken bir mermi zırhlı korvete rastladı. Ahşap güvertesini delerek cephane anbarına ulaştı ve Lûtficelil adını taşıyan bu korvet berhava oldu. Yüz elli kişilik mürettebattan yalnız bir kişi kurtulabildi. Rusların demiryolu ile getirdikleri sökülüp takılır istimbotları da Seyfi adlı monitörü torpilleyip batırdılar. Torpillerin dökülmesi de bu sırada sona erdiğinden Osmanlı gemileri için artık hareket imkânı kalmadı.

Harp harekâtının İstanbul'daki Harp Meclisinden idare edilmesi

8 mayıstan itibaren Vidin'den Kalafat'a,

Ruscuk'tan Yergöğü sahiline, Totrakan'dan Oltaniça'ya karşı Osmanlı topçusu bombardıman açarak Rusların yığınaklarına engel olmağa çalıştı. Sonradan Pilevne harekâtiyle büyük ve haklı bir şöhret kazanmış olan (Gazi) Osman Paşa bu sırada 60 bin kişilik ordusuyle Vidin'den Tuna'nın karşı kıyısına geçip savaşı düşman topraklarına nakletmek istediyse de, Istanbul'daki Harb Meclisi buna müsaade etmedi ve Abdülkerim Paşa vasıtasıyle tebliğ olunan bir emir, bu kahraman askeri eli böğründe bıraktı. Halbuki, Ruslar gelip yetişinceye kadar müdafaa vazifesini üzerine almış olan Romen kuvvetlerini yenmek mümkündü. Bu hal ise, savaşın genel gidişinde çok tesirli olabilirdi.

Istanbul'daki Harb Meclisine hâkim olan ve Abdülhamid'in gittikçe daha çok itimadını kazanmağa başlayan Serasker Redif Paşa, rekabet dâvasına kapılarak hakikaten iş görmeğe muktedir Ali Saib, Süleyman ve Derviş Paşaları, Karadağ'da, Hafız Paşayı Niş'de, Fazlı Paşayı Şumnu'da işsiz güçsüz tutmuş, Necib Paşayı da Kurmay Başkanlığından azlederek yerine cesur ve namuslu olmakla beraber bu işi başarma kabiliyetinden uzak bulunan Mahmud Paşayı tayin etmiş. kumandanların her türlü salâhiyetlerini sınırlayarak savaşı Istanbul'dan idareye karar vermişti.

Bu hal ise, sonunda savaşı kaybetmemizin en büyük âmillerinden birisini teşkil etmiştir.

Avrupa devletlerinin tutumu

Almanya bu seferde baştanberi Rusya'yı desteklemişti. Avusturya ise Macar tebaasının ırkdaşları olan Türklere duydukları sempatiye, hattâ savaş aleyhine tertibledikleri protesto gösterilerine rağmen Rusya ile nihayet uzlaşarak savaşın sonunda Bosna-Hersek bölgesini işgal etmek karşılığında tarafsız kalmayı kabul etti.

İngiltere'ye gelince, bu savaşa hâlâ karşıydı. Rusya bunun üzerine İngiltere'ye 8 haziranda bir program sundu ve ileri sürdüğü şartlar Osmanlı Devleti tarafından kabul edildiği takdirde savaşı derhal durduracağını bildirdi. Rusya, bu şartların Babıâli tarafından kabul edilmiyeceğini önceden biliyordu. Maksadı sadece İngiltere'yi Babıâli aleyhine döndürebilmekti. Şartlar, şunlardan ibaretti:

1 — Bulgaristan, Osmanlı Padişahlarının himayesinde imtiyazlı bir vilâyet olacak. Buradaki Osmanlı asker ve memurları çekilecek, kaleler yıkılacaktır.

2 — Bulgaristan'ın güneyinde kalacak vilâyetlerde daha iyi ve daha âdil bir idare tatbik olunacaktır.

3 — Sırbistan ve Karadağ'ın toprakları genişletilecek, Sırbistan Prensliği ismen Osmanlı Devletine bağlı kalacaktır.

4 — 1856 Paris Andlaşmasıyle Besarabya'nın Romanya'ya terkolunan kısmı Rusya'ya iade edilecek, buna karşılık Romanya'ya Dobruca'dan biraz yer verilecektir.

5 — Batum, Rusya'ya verilecektir.

6 — Bosna-Hersek'in bir kısmı Avusturya işgaline terkolunacaktır.

Lord Derbi, bu şartları Istanbul'daki elçisi vasıtasıyle Babıâliye bildirdi. Program, Babıâlinin evvelce Rusya ile savaşa girmeyi göze alarak reddettiği şartlardan daha ağırdı. Bunun için kabul edilmesine hiç bir sebep yoktu. Babıâli bu notayı, İngiltere'nin böyle şartlar için tavassut etmesinden dolayı hayretini gizlemeğe lüzum görmeden reddetti.

Rus kuvvetlerinin Tuna'yı geçişleri

Rus birlikleri ilkönce General Zokof kumandasında olarak 22 haziranda iki alay-

Hirsova

Rusların Zistov'u bimbardımanı

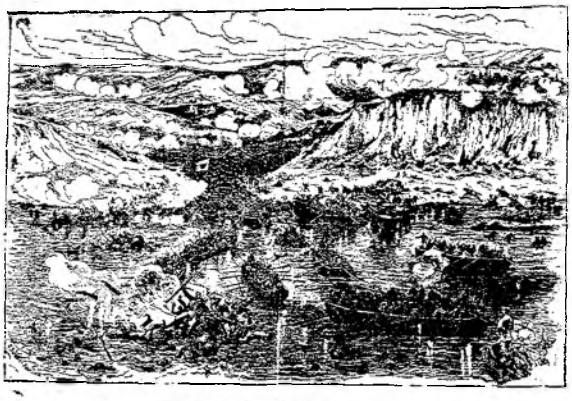

Rusların Tunadan Ziştova'ya geçişleri

lık bir kuvvet halinde vapur, sandal ve sallarla Tuna'yı aşarak Bucak mevkiine çıktılar. Şiddetli savaşlardan sonra civardaki tepeleri işgal edip bir köprübaşı tuttular. Osmanlı kuvvetleri çekilmek zorunda kaldı. Takviye alıp tekrar hücum etseler Rusları püskürtebilirlerdi. Fakat Osmanlı kumandanlarına hiç bir teşebbüs yetkisi verilmemişti. En basit hareketler için bile merkezden emir bekleniyordu. Ruslar ise, Bucak'a durmadan asker çıkartarak köprübaşını genişlettiler. Sonra ileri harekete geçip Maçin, Tolcu ve Hırsova'yı işgal ettiler. Sonra da bir şaşırtma hareketiyle Ruscuk ve Niğebolu'yu topa tutup 27 haziran gece yarısı hiç beklenmediği halde Zimniçe'den ikinci çıkarmayı yaptılar. Oradan Ziştova üzerine yürüyüşe geçtiler. Osmanlı kuvvetleri, kısa bir savaştan sonra Tırnova'ya çekilmek zorunda kalmışlardı.

Büyük çoğunluğu Bulgar olan Ziştova halkı, Rusları sevinçle karşılayıp şehri teslim ettiler. Müslüman ahali, daha evvel göç-

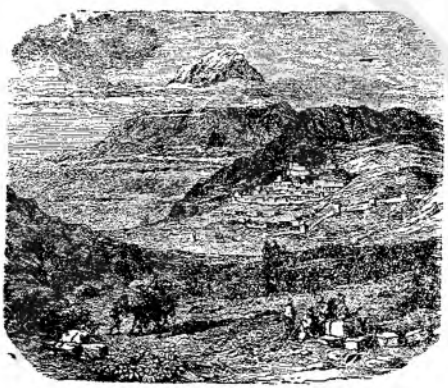

Doğu - Bayezid

müş bulunuyordu. İlk olarak Osmanlılara ait ev, mektep ve mâbedler yerle bir edildi. Çar, hemen bu kasabayı ziyarete koştu ve parlak gösterilerle karşılandı. Ayni zamanda Rus ve Bulgarlar, her tarafta Müslüman unsur aleyhinde vahşi bir katliâm hareketine giriştiler. Halkın pek azı kurtulup güneye doğru göçebildi.

Abdülkerim Paşa kumandasında ordunun bir kısmı, düşmanın nereden geleceği kestirilemediği için Tuna nehri boyunca dağılmıştı. Bir kısmı Karadağ, Sırbistan ve Yunanistan hududunu bekliyordu. Düşmana karşı duracak olan Ahmed Eyüb Paşanın kumandasındaki seyyar Bulgaristan ordusu ise, ancak 100 bin kişilikti Devlet, bunun üzerine bir beyanname ile halka başvurdu. Esasen halk para, hayvan, mal ve asker olarak nesi varsa ortaya koyduğu, bir şeyi olmayanlar eşyalarını satıp hibe ettikleri halde bu sayı arttırılamıyor ve mevcut olanlar da rahatça giydirilip doyurulamıyordu. Seraskerin Istanbul'dan ayrılmak istemeyişi ve savaşın baştanberi fena idare edilişi yüzünden milletçe göze alınan fedakârlıklar boşa gitmekteydi Osmanlı Meclisinde bu yüzden kıyametler kopuyor, hükûmetin icraatı en ağır şekilde tenkid ediliyor, bu hal ise Abdülhamid'i ayrıca çileden çıkarıyordu. Meclis üyeleri, tatil zamanı yaklaştığı için bu sırada işlere bakmak üzere özel ve daimî bir komisyon kurulmasını istiyorlardı. Hünkâr, bunu reddetti. Son toplantıda Meclis Reisi Ahmed Vefik Efendi (Paşa) herkesin vilâyetine giderek gelecek dönem için söz anlar ve memleket menfaatlerine akıl erdirir meb'uslar göndermek için seçim hazırlıklarına başlanılmasını bildirdi. Meclis dağıldı. Meb'uslar vilâyetlerine döndüler. Abdülhamid ve itimad ettiği kimseler bu suretle savaşı bildikleri gibi idare etmek sorumluluğunu üzerlerine almış oldular.

Doğu cephesi harekâtı, Doğu Beyazıd'ın Ruslar tarafından işgali

Doğu Anadolu cephesinde Osmanlılar 55 bin kişilik bir kuvvet toplayabilmişler ve bu ordunun üç tümeni Kars'ta, bir tümeni Ardahan'da, bir tümeni Eleşkirt'te, bir tümeni de Van ve Doğu-Bayezid'de bulunmaktaydı. Ayrıca Soğanlı'da altı, Erzurum'da dört taburluk ihtiyat birlikleri mevcuttu.

Buna karşı, 120 bin kişilik bir Rus ordusu hududu aşıp arazinin dağlık, yolların bozuk ve iklim şartlarının kötü olmasına rağ-

men, muhtelif kollar halinde ilerlemeğe başlamıştı. Bunlardan bir kol Kars'a, diğer bir kol, Doğu Bayezid üzerine gönderilmişti. 30 nisanda müdafaasız bulunan bu yer, düşman eline geçti. Aynı zamanda Ahıska'dan hareket eden üçüncü bir kol Rus kuvveti Ardahan'ı kuşatmaktaydı. 17 haziranda ise, Rus doğu ordusu kumandanı Melikof'un bizzat idare ettiği hücum sonunda ve kanlı savaşlar neticesinde Ardahan kaybedildi. Osmanlı kuvvetleri pek çok şehidden başka on bin esir vermişler, 60 topla sayısız tüfek, savaş malzemesi ve erzak düşman eline geçmişti.

Buna karşılık Hasan Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri 10 mayısta Sohum kalesini hücumla zaptettiler. Çerkes Beylerinin idare ettiği ayaklanma ise, Ruslar aleyhine olarak sür'atle gelişmekte idi. General Melikof'un asıl gayesi ise, son derece müstahkem olan Kars kalesinin zaptı idi. Cephe kumandanı Muhtar Paşa, Kars'da muhasaraya düşmemek için daha evvel davranıp Erzurum'a çekilmiş bulunuyordu. Yalnız Kars ile Erzurum arasında Zivin'de İsmail Paşa kumandasında 15 bin kişilik bir kuvvet bırakılmıştı. Bu kuvvet, Kars'ı kuzey ve güneyden saracak olan Rus ordusunu arkadan tehdid ediyordu. Melikof bunun üzerine General Hayman kumandasındaki bir kısım kuvvetleri Zivin üzerine göndermeğe mecbur kaldı. Kars kalesine ise yalnız kuzeyden hücum emrini verdi.

Muhtar Paşa bu sırada yanında 15 bin kişilik kadar bir kuvvetle Zivin'e yirmi kilometre mesafede bulunuyordu. Böylece gerektiğinde hem Kars'a yardımda bulunması, hem de Erzurum'u tehdid edebilecek Rus ordusunun, Doğu Bayezid'i işgal etmiş olan General Tergozokof kumandasındaki diğer düşman kuvvetleriyle birleşmesine engel olması mümkün olabilecekti. 23 haziranda Melikof, General Tergozokof'dan cephanesinin bitmek üzere olduğu ve Muhtar Paşa kuvvetlerinin taarruza geçmesinden korkulduğu haberini aldı.

General Tergozokof, Doğu Bayezid'in işgalinden sonra Erzurum'a doğru yürümüş ve 11 haziranda Delibaba mevkiinde bulunan Muhtar Paşa ordusuna taarruz emrini almıştı. Hemen ilerleyip bu kuvvetlerin sağ kanadına saldırdı. Lâkin, Muhtar Paşanın karşı taarruzu üzerine 21 haziranda geçen şiddetli savaşlar sonunda büyük zayiat vererek çekilmek zorunda kaldı. Zivin'e hücum eden Hayman da aynı âkıbete uğradı. Nihayet, Rus ordusunun genel ric'ati başladı. Hayman, Kars önüne yığılan savaş malzemesini geri çekebilmeleri için Zivin'in doğusunda 28 haziraya kadar kaldı. 15 temmuzda ise Melikof kumanda ettiği kuvvetlerle birlikte kendisini hududun öbür tarafına atmış bulunuyordu.

Tergozokof, çekiliş sırasında Karakilise civarında Osmanlılarla bir daha çarpışmak

Ahmed Muhtar Paşa

Ardahan savaşları

zorunda kalmış ve yeniden oldukça zayiat vererek 4 temmuzda hudutta bulunan Iğdır'a kadar çekilebilmişti. Sonra takviye kuvvetleri alarak Doğu Bayezid'de sarılı kalan Rus birliklerini kurtardı. Bu sırada şehir, hemen tamamen harab olmuş bulunuyordu. Böylece, Doğu savaşlarının ilk safhası Osmanlıların lehine sonuçlanmış. Ruslar mağlûp olarak çekilmişlerdi.

Tuna cephesinde savaşın şiddetlenmesi, Rusların ilerlemeleri

Savaş hareketleri Rus notasının reddinden sonra büsbütün hızlandı. Bulgaristan'a giren Rus kuvvetleri üç kola ayrıldı. Bir kol her ihtimale karşı Ziştova civarında bırakıldı. Bir kol Niğebolu'ya, Veliahdin bizzat kumanda ettiği bir kol da Yantra'ya doğru

Mehmed Ali Paşa

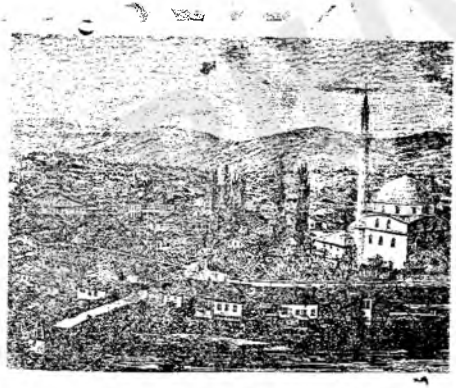

Tırnova

ilerledi. Ziştova civarında kalan kuvvetlerin bir kısmı kumandasına verilen General Gurko, aldığı emir üzerine Tırnova'yı zapt etti. Ruslar böylece Tunca vâdisine giden yolların kavşağını ele geçirmiş ve Balkan geçidlerini tutmuş oluyorlardı. Bunlardan birisi de meşhur Şipka geçidi idi. Bu geçid, stratejik büyük değer taşıyordu. Şipka'ya iki taraftan taarruz edildi. Gurko 12 temmuzda Hain Boğazı'nı zaptetti. 17 temmuzda Kızanlık'ı aldı. Ordugâhını Tırnova'ya nakletmiş olan Grandük'ün emriyle ayni gün General Deroşinski cepheden ve ertesi günü Gurko arkadan Şipka geçidine taarruz ettiler. Osmanlı askerinin kahramanca direnişi bu taarruzları boşa çıkardı. Bununla beraber, geçidin ergeç düşmesi ve buradaki kuvvetlerin esir olması mukadderdi. Arada büyük güç farkı vardı. Hulûsi Paşa, bunun üzerine teslim olacağını bildirerek Rusları oyaladı. Sonra askerini geçidin yanlarındaki yollardan çıkartıp esir olmaktan kurtardı. Aldandıklarını anlayan Ruslar hücum ederek geçidi işgal ettiler.

Bu olaylar, Istanbul'da çok fena tesirler uyandırmıştı. Redif ve Abdülkerim Paşalar kabahati birbirlerinin üstüne atmakta idiler. Abdülhamid sonunda ikisini de azletti ve savaşın Istanbul'dan idaresinin mümkün olamıyacağını kestirerek, daha evvel Kırım savaşında Ömer Paşanın yaverliğinde bulunmuş ve Sırbistan ve Karadağ savaşlarında temayüz etmiş olan Mehmed Ali Paşayı tam yetki ile Tuna ordusu kumandanlığına getirdi.

Ruscuk üzerine yürüyen Grandük Nikola da, Mehmed Ali Paşa kumandasındaki kuvvetlere yenildiğinden burasını muhasaradan vazgeçti. Niğebolu ise, kahramanca müdafaaya rağmen üstün düşman kuvvetlerinin eline geçti. Burada esir düşen Hasan Paşa, Çar'ın karargâhına götürülmüş ve yaptığı parlak müdafaadan dolayı onun tarafından tebrik edilmişti.

General Gurko kumandasındaki Rus ordusu ise ileri harekete devamla 22 temmuzda Eskizağra'yı ele geçirmeğe muvaffak olmuştu. Grandük Nikola, onun kuvvetlerini bir tugayla takviye ederek Edirne tren hattı üzerinde bulunan Yenizağra'yı almasını bildirdi. Kuvvetleri Karadağ cephesinden deniz yolu ile nakledilen ve 21 temmuzda Dedeağaç'a, oradan da Edirne-Yanbolu demiryolundan istifade ile 27 temmuzda Karapınar istasyonuna ulaşan Süleyman Paşa, Dedeköy'de Rauf Paşa ile birleşip Yenizağra'nın müdafaasını iyice kuvvetlendirdi, sonra Eskizağra üzerine yürüdü. Burada geçen sert savaşı Gurko kaybedip çekilmek zorunda kaldı. Süleyman Paşa bu hareketi sayesinde Balkanların güneyinde Rusların ele geçirmiş oldukları yerleri geri almağa muvaffak oldu (Ağustos). Yalnız, Şipka ile ona bitişik geçidler Rusların elinde kalmıştı.

Süleyman Paşanın Şipka taarruzu

General Gurko'yu yenmiş bulunan Süleyman Paşa, bundan sonra Balkanların en mühim geçidi olan Şipka'yı almağa karar vermişti. Çünkü, bu geçid aşılırsa, savaşın sona ermek ihtimali vardı. Böyle bir durumda çekiliş yolu tehlikeye düşecek Rusların ya geldikleri yere dönmeleri veyahut mağlûbiyetle neticelenmesi mukadder bir savaşı kabul etmeleri gerekecekti. Ruslar, bunu bildikleri ve Süleyman Paşanın niyetini sezinledikleri için geçidi büsbütün takviye etmişlerdi.

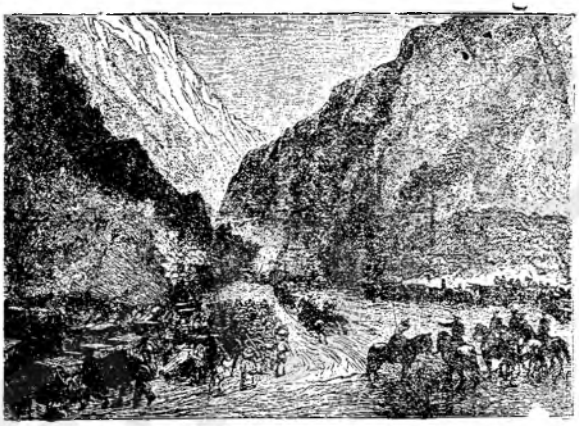

Şıpka geçidinde Rus kuvvetleri

Süleyman Paşa, 21 ağustosta taarruza geçti. Düşman şiddetle karşı koyuyor, Osmanlıları ele geçirdikleri yerlerden söküp atmağa çalışıyor, lâkin muvaffak olamıyordu. Müthiş top ateşine ve sayısız hücumlara rağmen Osmanlı askerleri bulundukları yerlerde kaldılar. Lâkin geçidi de tamamen zaptedemediler. Süleyman Paşanın maiyetindeki kuvvetler, 6700 ölü ve yaralı vermişlerdi.

Diğer taraftan kendisine hareketlerinde istiklâl vaad edilmiş olduğu halde, Istanbuldaki harb meclisinin ısrarı üzerine Mehmed Ali Paşanın yaptığı bir taarruz da muvaffakıyetsizlikle neticelenmiş, Ruslar 3 eylülde Lofça'yı zaptetmişlerdi. Bunun neticesinde ise, Pilevne tamamen tecrid edilmiş oluyordu. Süleyman Paşa tehlikeyi görerk, Istanbul'dan sür'atle Pilevne için yirmi ve kendisi için on tabur istedi ise de ancak kendisine yedi tabur gönderilebildi. Süleyman Paşa bir gece baskını ile tekrar taarruza geçerek Sen Nikola dağını zaptetti, fakat düşman ertesi günü hücuma geçerek burasını geri aldı. Rusların ileri hareketlerini durdurarak geçitlerde savunma savaşına geçmelerine az evvel adı geçen Pilevne'de Osman Paşanın dayanması dolayısiyle onların buraya takılmaları sebep olmuştu.

Rusların Pilevne'de takılmaları

Savaş başlayalı iki-üç ay kadar olduğu halde kendisinden pek çok şeyler umulabilecek bir kumandan, Vidin ve Rahova taraflarının muhafazasında tutuluyordu. Bu zat, sonradan Pilevne Kahramanı olarak tarihe geçecek olan Müşir Osman Paşa idi.

Osman Paaş, savaş başladığı sırada Tuna'yı geçip, mücadeleyi düşman toprağına intikal ettirmek istemişse de, Istanbul'dan gönderilen şiddetli bir emirle bundan alakonmuştu. Abdülkerim Paşa ile Istanbul'daki Savaş Meclisi, Romanya'lıların karşı kıyıda istihkâmlar inşa etmeğe başladıkları zaman buna engel olmak için üzerlerine ateş açmasına bile müsade etmediler. Ruslar, Rusçuk ve Niğbolu'yu topa tuttukları vakit, Osman Paşa, yakında Tuna'yı aşmağa teşebbüs edeceklerini sezerek asıl orduya katılıp vazife

Soldan sağa: Ahmed Eyüb, Süleyman ve Redif Paşalar

Osman Paşanın Plevne müdafaası sıralarında çekilmiş bir fotoğrafı

görmek istediğini bildirdi. Düşmanın Ziştova'yı zaptından ve güneye doğru ilerlemesinden sonra bile onun Vidinden ayrılmasına müsaade edilmedi.

Nihayet, Mehmed Ali Paşanın Serdarlığından ve Rus Kazaklarının Berkofça dağlarına doğru ilerlemeğe başlamasından sonra Müşir Osman Paşa hareket emrini aldı. Derhal 25 tabur piyade, 12 bölük süvari ve 48 sahra, 6 dağ topu ile Pilevne üzerine yürüdü. 18 temmuzda bu mevki önlerine vardı. Ruslar burasını bir tabur piyade ve bir kaç bölük süvari ile koruyorlardı. Beş kilometre kadar ileride Ziştova yolu üzerinde kuvvetli düşman birlikleri vardı. Osman Paşa, bir piyade taburunu taarruz ettirerek Pilevne'yi aldı.

Osman Paşa, karargâhını kasabanın kuzeyinde kurdu. Bir taraftan da düşman yönü olan doğu tarafa sahra istihkâmları kazdırmağa başladı. Sonra bizzat kendisi bir keşif hareketine katıldı. Düşmana bir hayli sokulup taarruz hazırlıklarını gördü ve geri dönerek savunma tertibatı aldırdı.

19 temmuz sabahı düşman üç koldan Pilevne'ye saldırdı. Taarruz için açtığı ateş, askerden ziyade kasaba halkına zarar vermişti. Osman Paşa topçu ateşine iki saat kadar karşılık verdikten sonra bunu kestirmiş, Ruslar Osmanlı topçusunu susturduklarını sanarak taarruza kalkışmışlardı. Bu taarruz kırıldı. Sonra Osman Paşa karşı hücumla düşmanı çekilmeğe mecbur bıraktı. Çekiliş bir müddet sonra bozgun halini aldı. Osman Paşa kaçan düşmanı o gün akşama ve o gece sabaha kadar kovaladı. Ruslar, Osma suyunun karşı kıyısına atıldılar. Verdikleri insan ve malzeme kaybı çok ağırdı. Yalnız ölü sayısı yedi bini aşıyordu. Düşman genel karargâhını Tırnova'dan Biyela'ya çekmeğe mecbur kaldı. Bulgarlar, bu yüzden büyük endişeye kapıldılar. Biyela'da Çarın da katıldığı savaş meclisi, kaybedilen bu meydan savaşına rağmen, harbe devam kararını verdi.

Osman Paşa ise bu sırada Pilevne'ye bir taraftan mütemadiyen imdad kuvvetleri celbediyor, bir taraftan da mevkii mümkün olduğu kadar tahkime çalışıyordu. Ruslar, o güne kadar Rumeli cephesinde kolay muvaffakıyetler elde etmişler ve bu savaşı âdeta bir askerî gezinti telâkki etmeğe başlamışlardı. Pilevne önünde uğradıkları ağır yenilgi akıllarını başlarına getirdi. Bundan sonra birlikleri takviye ederek 30 temmuz Pazartesi günü taarruzlarını tekrarladılar. Güneş doğarken iki saatlik bir topçu ateşinden sonra bütün hatlar boyunca süngü hücumuna kalktılar. Güneşin batışından iki saat sonra ise, perişan bir halde çekilmek zorunda kaldılar. Topçu düellosu, bütün gece devam etti. Ertesi günü Ruslar görülmemiş bir şiddetle yeniden saldırdılar. Müdafaa mevzilerine kadar sokulabildilerse de girdikleri siperlerden süngü ile dışarı atılıyorlardı. Osmanlı askerleri, ecdad kanı ile sulanmış toprakları bütün gücü ile müdafaa edi-

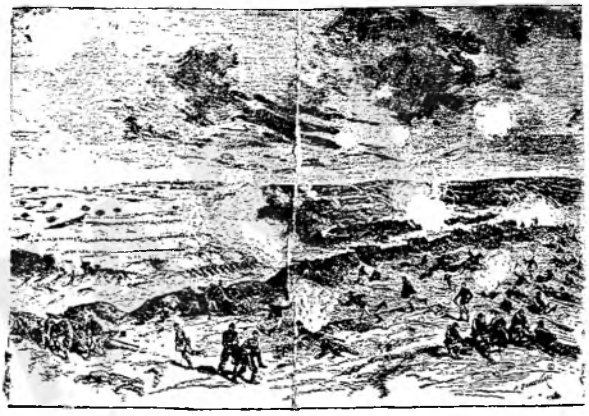

Düşman kuvvetlerinin Plevne muhasarası

yor, yurduna, namus ve istiklâline ve millî bekasına göz dikmiş olan düşmanı her noktada tepeliyordu.

Rusların hücumu bütün gün devam ettikten sonra kırıldı ve püskürtüldü. Akşam üzeri Osman Paşa karşı taarruz emrini verdi. Henüz savaşa girmemiş on sekiz tabur, Osmanlı topçusunun ezmiş olduğu düşman mevzilerine hücum etti. İşte burada tam 26 saat gırtlak gırtlağa geçen bir savaş oldu. Sonunda Ruslar tam mânasıyle mağlûp ve perişan bir halde kaçmağa başladılar. Osmanlı süvarisi hemen takibe koyuldu. Yetiştiklerini tepeledi. Kaçabilenler ise suları yükselmiş olan Osma'yı geçmeğe teşebbüs ederken boğuldular. Böylece Osman Paşa âdeta bir imha meydan savaşı yapmış ve bunu kazanmıştı.

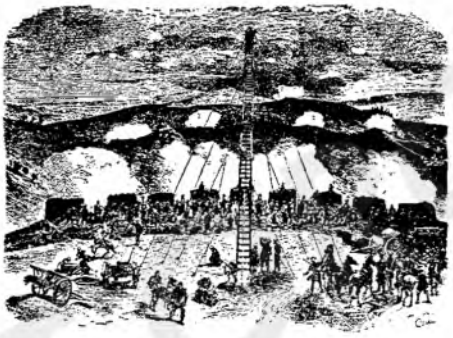

Düşman topçusunun faaliyeti

Ruslar, bu ikinci mağlûbiyetten dolayı büyük bir korkuya kapıldılar. Çünkü bu sırada General Gurko'yu yenmiş olan Süleyman Paşa Balkanı aşıp Mehmed Ali ve Osman Paşa kuvvetleriyle birleştiği takdirde Rusların çekiliş yolu bile tehlikeye düşebilirdi. Çar, hemen altı kolordunun yeniden silâh altına alınması emrini verdi. Bunların savaş yerine kadar gelip yetişmeleri uzun bir zamana bağlı bulunuyordu. Ruslar, taarruz hareketlerinden şimdilik tamamen vazgeçip genel karargâhlarını Gorni Studna'ya kadar geri aldılar. Artık bütün ümidleri vaktiyle istihfaf etmiş oldukları Romen ordusunda idi.

Çar'ın Romenlerden yardım talebi

Çar, Romanya Kralı Karol'a bir telgraf çekerek sür'atle imdada gelmesini istedi. Telgrafın sonunda: «Osmanlılar bizi mahvediyor. Hıristiyanlık dâvası kaybedilmiştir» diyordu (İsmail Hâmi Dânişmend; Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C: 4, S: 304). Bu da onun tam bir paniğe kapılmış ve zaferden ümidini kesmiş olduğunu göstermektedir. Kral Karol, üç piyade ve bir süvari tümeni ve 108 topla yardıma geldi. Kendisine hiç arzu edilmediği halde Rus - Romen birleşik ordusu kumandanlığı verildi. Genelkurmay başkanlığına da, Kırım savaşından beri adı duyulmağa başlayan Rus generali Todleben getirildi. Ağustos ayında yaptığı bir keşif taarruzu sonunda, Osman Paşa etrafını saranların çok kuvvetlendiğini gördü. Az sonra da yeni bir (üçüncü) hücum için birleşik kuvvetler, eylülde Pilevne karşısındaki mevzileri işgal ettiler. Kral Karol, şimdilik taarruzdan vazgeçilmesine ve muntazam bir muhasara tatbik olunmasına taraftardı. Eldeki kuvvetlerle bu sırada büsbütün müstahkem hale getirilmiş olan Pilevne'ye karşı bir şey yapılamıyacağına kanidi. Ruslar ise, mutlaka taarruz fikrinde idiler. Böylece hem kırılan prestijlerini kurtarmak, hem de stratejik durumlarını düzeltmek istiyorlardı. Çünkü Mehmet Ali Paşa ve Süleyman Paşa kuvvetleri harekete geçerse, mağlûbiyeti kabulden başka çare kalmazdı. Böyle olmasa bile, savaş hareketlerini kısa kadar istedikleri şekilde inkişaf ettiremedikleri takdirde, ilkbaharda her şeye yeniden başlamak lâzımdı. O zaman da bugüne kadar yapılan fedakârlıklar boşa giderdi. Bütün bunlar, Romanya Kralına anlatıldı. Kendisi buna rağmen taarruzu doğru bulmuyordu ve askerlik ilmi bakımından da haklı idi. Buna rağmen kendisinin ve askerlerinin korkaklıkla ithamı belirince baş eğmek zorunda kaldı.

Plevne'de Osmanlı topçusu

Griviça savaşları

Rus - Romen birleşik kuvvetlerinin hücumları. Üçüncü Pilevne savaşı

7 eylül günü Rus - Romen birleşik topçusu Pilevne'yi yeniden dövmeğe başladı. Buna Osmanlıların Krup yapısı topları karşılık verdi. İki taraflı bombardıman, 10 eylüle kadar sürdü. 380 düşman topu durmadan ateş ettiği halde ne Osmanlı topçusu susturulmuş, ne de tahrip edilen istihkâmların Türkler tarafından sür'atle yeniden yapılmasına engel olunabilmişti. 11 eylül Çarın isim gününe rastlıyordu. İkindi üzeri on bir Romen ve üç Rus taburu taarruza kalktı. Osmanlılar onların yaklaşmasına müsaade ettikten sonra savaşı kabul ettiler. Neticede düşmanın dört taburu tamamen mahvolmuş bir halde çekilmek zorunda kaldı. Aynı gün Romanya Kralının Doğu tarafından yaptığı bir taarruzla bir Rus taarruzu da akim kalmış, düşman her noktada yenilmişti.

11 eylül gecesi birleşik kuvvetler şiddetli yağmur altında Pilevne'ye baskın şeklinde bir taarruzda daha bulundular. Geç vakit Griviça istihkâmı ile beş top ele geçirdiler. Bütün bu savaşlarda Ruslar 16 bin ve Romenler 5 bin ölü vermiş oldukları için birleşik ordu çok sarsılmış bir duruma düşmüştü. Rusya'dan istenilen imdad kuvveti bir türlü gelemediği için bu kayıp düşmanın belini bükmüştü. Karşı bir Osmanlı taarruzunun birleşik orduyu tamamen mahvetmek ihtimali vardı. Bu yüzden ordu kurmay hey'etinin bir kısmı ric'at taraftarı bulunuyor, Çar ise, yardımcı kuvvetler gelinceye kadar beklenmesini istiyordu. 17 eylülde iki Romen hücumu büyük kayıplarla ve muvaffakıyetsizlikle sonuçlandı. Düşman ordusu, bundan sonra ekim ayına kadar müdafaa durumuna çekildi.

Padişahın «Gazi» ünvanını alışı, Süleyman Paşayı başkumandanlığa tâyini

Abdülhamid, ilk muvaffakıyet haberleri üzerine kendisi Gazi ünvanını almış ve Pilevne kahramanı Osman Paşa ile Doğu cephesi kumandanı Muhtar Paşaya da ayni ünvanı vermişti. Ayni zamanda Mehmed Ali Paşayı azlederek yerine Tuna ordusu kumandanlığına Süleyman Paşayı tayin etti. Kumandanlık daha evvel Osman Paşaya teklif edilmişse de kendisi Pilevne'den ayrılmayı doğru bulmamıştı. Yalnız, Süleyman Paşanın Şipka'yı zorlamaktan vazgeçip Orhaniye'deki Şevket Paşa kuvvetleriyle birleşerek kış bastırmadan Pilevne'ye dışarıdan yardım edecek bir ordu teşkil etmesini istemişti. Bu yapılmazsa, askerin bütün kahramanlığına rağmen müdafaaya devam imkânı bulunamıyacaktı.

Süleyman Paşaya 15 ekimde Rumeli, yani Pilevne dahil olmak üzere Tuna, Batı ve Balkan ordularının genel kumandanlığı verildi. Aynı zamanda hem Pilevne'ye yardım edecek orduyu kurması, hem de düşmanın Balkanlardan geçmesine engel olması bildirildi. Bu, hakikatte Süleyman Paşa için ağır bir darbe idi. Çünkü Rumeli ve Anadolu'da iyi gitmemeğe başlayan savaş hareketlerini ve ileride cereyan edecek bütün olayların sorumluluğu yükletilecek bir kimse bulunmuş demekti. Abdülhamid, onun vaktiyle Abdülaziz'in hal'inde oynadığı mühim rolü ve Beşinci Murad zamanındaki meşrutiyet mücadelelerini unutmamış bulunuyor, kendisini harcamak için fırsat arıyordu.

Süleyman Paşa, başkumandanlığı sırasında Istanbul'daki Harb Meclisinin her işe karışmasından ve onu hareketlerinde serbest bırakmamasından son derece tedirgindi. Cephe ve ordunun durumuna göre Sadrıâzam Edhem Paşaya bir telgraf çekerek Osman Paşa'nın bütün kuvvetleriyle Pilevne'den geri çekilip diğer orduların yerinde kalmaları şartı ve İngiltere'nin aracılığı ile Ruslarla Şubat ayına kadar sürecek bir mütareke imzalanmasını teklif etti. Mucib sebep olarak da hem bu müddet içinde ordunun düşmanı Tuna'nın karşı kıyısına atabilecek kadar tensi-

1293 (1877) harbinde Osman Paşa'nın Pilevne'den huruc hareketi

(Aslı Askerî Müzededir)

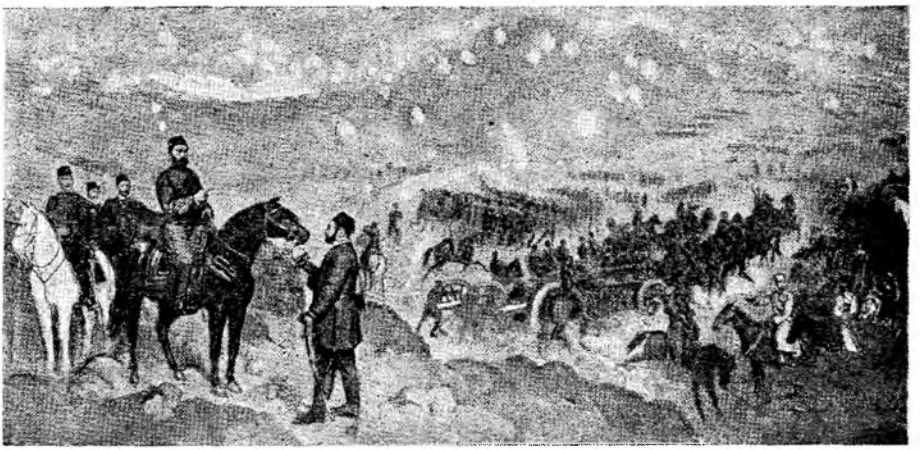

1293 (1877) harbinde doğuda Gedikler muharebesi ve Ahmed Muhtar Paşa
(Mehmed Arif Bey'in «Başımıza gelenler» adlı eserinden)

(Mufassal Osmanlı Tarihi tablosu - No. 57)

TARIHVEMED

kine vakit bulunabileceğini, hem de işgale uğrayan topraklarda uğradıkları ağır zulümler yüzünden kütle halinde göç eden sivil Müslüman halkının kış günlerinde katlanmak zorunda kaldığı acı ve ağır sefaletin önüne geçilebileceğini ileri sürüyordu.

Hakikaten Ziştova'dan itibaren Güneye, Tırnova ve Lofça'ya kadar zaptettikleri yerlerde gerek Ruslar ve gerekse onların kışkırtmalarına kapılan Bulgarlar, Müslüman halkına en ağır eza ve işkenceleri reva görmüşlerdi. Köyler yakılmış, halk öldürülmüş, mal ve ırz taarruza uğramış, bu hunharlıklara ihtiyarlar ve çocuklar bile hedef olmuşlardı. Rus ordusunun geçtiği yerler arkasında bıraktığı hazin harabelerden ve canavarca işkenceler altında öldürülmüş insan cesedleri yığınlarından belli oluyordu. Yerli Bulgarlar, erkekli kadınlı olarak, onlardan hiç aşağıya kalmamağa gayret ediyor, kaçıp kurtulamamak bedbahtlığına uğrayan Müslüman halk gözleri oyulmak, dudakları ve kulakları kesilmek, elleri ayakları kırıldıktan sonra ateşte yakılmak suretiyle insanlık için yüz kızartıcı bir şekilde imha ediliyorlardı.

Bu olaylar, medenî dünyanın haklı nefretiyle karşılandı. Lord Derbi bu bölgelerede bulunan İngiliz konsoloslarından gelen raporlara ve Istanbul Elçisi Layard'ın Rusların Rumeli'den başka Doğu Anadolu ve Kafkasya Türk ve Müslümanları hakkında tatbik ettikleri zulüm ve imha politikasını anlatır mektubuna dayanarak Petersburg'daki İngiliz elçisine olayları mufassal bir raporla tebliğ edip Rus hükûmetinden bunlara son verilmesini istemesini, nihayet sabırları taşacak Müslümanların memleketleri içinde yaşayan bütün hıristiyanlara karşı misilleme hareketine başvurmalarının mümkün olduğunu bildirdi.

Rusların Doğuda yeniden taarruza başlamaları, Kars muhasarası

Zivin yenilgisinden sonra hududun tamamen öbür tarafına atılmış bulunan Ruslar, 18 ağustostan itibaren yeniden taarruza geçtiler. Muvaffakıyetsizliğe uğrayan General Melikof geri alınmış ve bu cephedeki harekâtın idaresi Çarın Tiflis'de bulunan küçük kardeşi Grandük Mihail'e verilmişti.

İlk savaş hareketleri, mevziî çarpışmalardan ibaret kaldı. Ancak, Eylül sonlarında Osmanlılar tarafından tahkim edilmiş büyük ve küçük Yani tepelerine karşı toplu bir taarruz yapıldı. Bu yerler düşman eline geçtiyse de Muhtar Paşa 4 ekimde hücumla geri aldı. Fakat, daha esaslı bir savunma hattı kurmak için Kars kalesinin otuz kilometre doğusundaki Alaca mevzilerine çekildi. Düşman asıl kuvvetleri 15 ekimde buraya karşı şiddetle taarruz etti. Osmanlı kuvvetleri iki misli düşmana karşı bütün gün savaştıktan sonra tamamen sarıldılar. Muhtar Paşa Kars'a kadar çekilebildiyse de yedi bin asker esir düştü.

Ruslar, bu savaşta gösterdikleri kahramanlık dolayısıyle esir olan Osmanlı subaylarının at ve silâhlarına dokunmadılar ve esirler arasında bulunan geri hizmetle görevli askerleri köylerine dönmek üzere serbest bıraktılar. Bundan sonra Kars'ın muhasarası başladı. 11 kasımda açılan bombardıman, gece gündüz devam etti. 18 kasım günü gecesi, mehtaplı ve fevkalâde soğuk bir gecede düşman taarruza geçti. Taarruz çok şiddetliydi ve dalgalar halinde durmadan devam ediyordu. Osmanlıların karşı koyuşu yüzünden verdikleri ağır zayiata bakmayan Ruslar, hücumlarını fasılasız tekrarlıyorlardı. Tabyalar birer birer düşmeğe başladı. Mü-

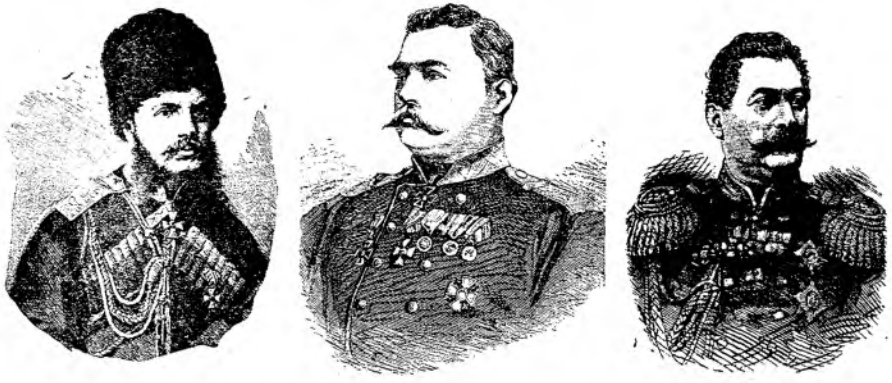

Rusların Doğu cephesi kumandanları (soldan sağa); Grandük Mihail, General Terzogokof ve Melikof.

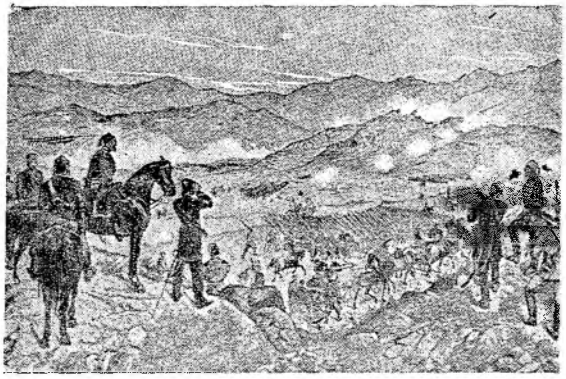

A. Muhtar Paşa, Doğuda Kızıltepe savaşında

Doğu savaşlarından iki görünüş

dafiler, iç kaleye çekildiler. Burada uzun müddet karşı koymak hattâ düşmanı ric'ate mecbur etmek kabilken kale kumandanı Hüseyin Paşa Erzurum'a çekilmeğe karar verdi. Halbuki Erzurum yolunun Ruslar tarafından kesilmiş olduğunu bilmiyordu. Bu yüzden ancak süvari kuvvetleri çekilebildi. Hüseyin Paşa ise 14 bin askerle esir düştü.

Muhtar Paşa, elinde pek az kuvvetle Hasankale'de bulunuyordu. Müdafaaya daha elverişli olan Deveboynu mevkiine çekildi. Bir kısım Osmanlı kuvvetleri, İsmail Paşa'nın kumandasında olan Erzurum"a doğru çekiliyor ve General Terzogokof onları takib ederek yine Erzurum istikametinde ilerleyen general Hayman kuvvetleriyle birleşmeğe çalışıyordu. General Hayman, Deveboynu'na varmış ve bu mevkie iki noktadan hücum etmişti. General Terzogokof da gelip yetişmişti. Osmanlılar, Rus süvarisinin hücumlarını püskürttüler. Lâkin, pek üstün topçu ve piyade karşısında uzun müddet kahramanca dayandıktan sonra Erzurum'a doğru ric'ate mecbur kaldılar.

Bütün ordudan ancak beş altı bin kişi ve on üç top kalmıştı. Aziziye'de bulunan Muhtar Paşa ise, hâlâ cesaret ve metanetini kaybetmemişti. Ruslar, teslim olmazsa şehri topla yakıp yıkacaklarını bildirdiler. Muhtar Paşa, şehir halkı temsilcilerinin de katıldığı bir harb meclisi topladı. Burada, teslim teklifinin reddine ve ne olursa olsun mukavemete karar verildi. Herkes ölümü, savaşsız bir yenilgiye ve esarete tercih ediyordu. Şiddetle bastıran kış ve askerlerin azimli mukavemet kararı, Rus hücumunu durdurdu ise de muhasara devam etti. Aziziye tabyası da bu sırada Osmanlı Türklerinin emsalsiz şehametinin destanı oldu. Orada asker, sivil, kadın, çocuk, ihtiyar elele müstevliye karşı hayatlarını istihkar ederek destanlar yarattılar. Muhtar Paşa, Erzurum'da tamamen sarılı kalmamak için Bayburd'a çekilmişti. Burada Trabzon'dan gelecek imdad kuvvetlerini bekliyor ve bunlarla Erzurum'u kurtarmayı umuyordu. Lâkin bu sırada daha mühim bir cephe sayılan Rumeli'ye gönderilmek üzere Istanbul'a çağırıldı. Böylece hiç bir ümidi kalmamış olmakla beraber, kahraman Erzurum yine sonuna kadar dayandı ve ancak genel mütarekeden 21 gün sonra şehir boşaltılıp düşmana teslim edildi.

Rusların Batum'a karşı ayrı bir kolla yaptıkları hücum daima başarı ile tardedil-

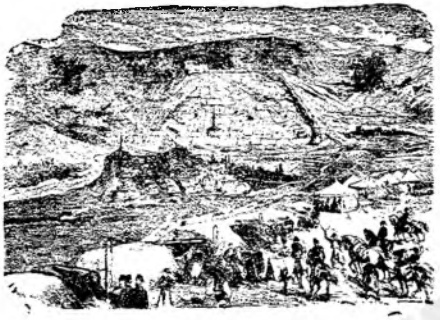

Kars ve tabyaları

Kars'ta son savunma savaşı

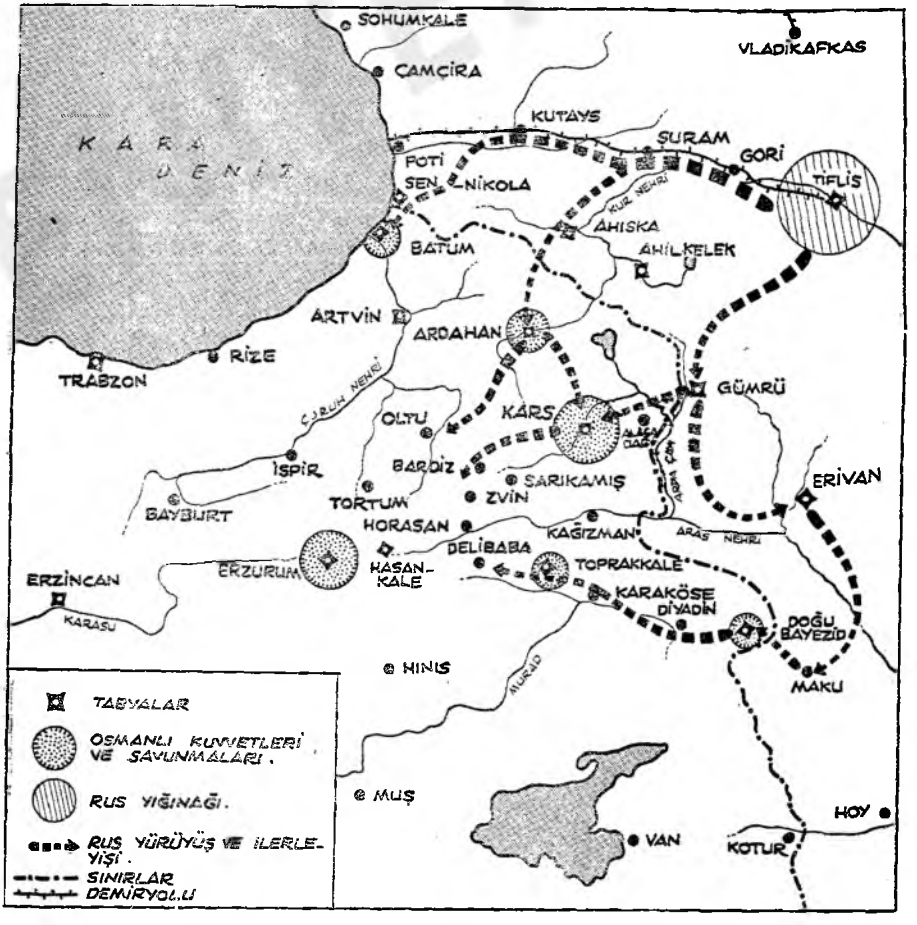

Doğu cephesinde savaşların geçtiği yerleri ve rusların ilerleyişi yönlerini gösteren kroki

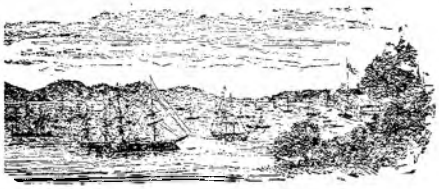

Batum önünde Osmanlı filosu

miş ve mütareke yapılıncaya kadar bu mevki muhafaza edilmiştir.

Pilevne savunmasının sarsılması

Rusya'dan beklenen imdad kuvvetleri gelmiş ve Pilevne önündeki düşman ordusunun mevcudu 125 bine yükselmişti.

Şevket Paşa kumandasındaki 15 bin kişilik bir kuvvet, Pilevne'den Orhaniye tarikile Sofya'ya giden yolu tahkim etmişti. İlk olarak General Gurko, 30 bin kişiyle buraya saldırdı. Lâkin, ummadığı bir mukavemet gördü. Gorni Dobenyok'da Ahmed Hıfzı Paşa 6500 asker ve dört topla Rusların 18 bin asker ve 60 topuna karşı yaptığı müdafaa sonunda dört bin düşman askerini savaş dışı etmekle beraber kendisi de kuvvetlerinin yarısını kaybettikten sonra teslim oldu.

Teliş mevkiindeki İsmail Hakkı Paşa da 28 ekimde aynı akibete uğradı. Yalnız Gorni Dobenyok'daki kuvvetler, salimen Pilevne'ye çekilmeğe muvaffak oldular. Birleşik düşman kuvvetleri Rahova'yı zaptederek Pilevne'nin batı ile de bağını kestiler. Böylece, artık bir yerden yardım görmek ihtimali kalmayan Pilevne'yi Gazi Osman Paşa tek başına müdafaa etmek zorunda bulunuyordu.

Osman Paşanın son teşebbüsü ve esareti

12 kasımda Grandük Nikola, artık hiç bir ümid kalmadığını izah ederek Osman Paşaya teslim olmasını teklif etti. Osman Paşa, bunu reddedip, ordusiyle birlikte Sofya ve Vidin'e çekilmesine müsaade edildiği takdirde Pilevne'yi terkedeceğini bildirdi. Grandük de bunu reddetti.

27 kasımda Pilevne'de yiyecek hemen tamamiyle tükenmek üzere bulunuyordu. Şiddetli soğuklar karşısında ısınmak için değil, askerin yemeğini pişirmeğe yetecek odun bile bulunmuyordu. Yaralılar için ne ilâç, ne de sargı kalmıştı. Elde kalan yalnız Osmanlı askerinin bükülmez azmi ve sarsılmaz kahramanlığıydı.

Aralık başında askere günde ancak elli gram ekmek ve bir avuç bulgur veya pirinç verilebiliyordu. Gazi Osman Paşa, bunun üzerine ne olursa olsun bir çıkış hareketiyle Rus hatlarını yarıp geçmeğe karar verdi. Ağır topları kullanılmaz hale getirdikten sonra mevcut erzakı askere dağıttı. Hareketini kolaylaştırmak için Vid suyu üzerine yeni bir köprü kurdurdu. 10 aralık günü kuvvetlerini ikiye böldü. 20 bin kişi Rus istihkâmlarına saldırıp geçecek, geriye kalan 20 bin kişi bu taarruzu ateşle himaye edecek, iki saat sonra da onlar taarruzda bulunacaklardı.

Gazi Osman Paşa, birinci kuvvetin başında olarak Vid suyunu geçip düşman bataryalarının şiddetli ateşine rağmen Rus mevzilerine eriştı. Osmanlı askeri boğaz boğaza geçen ilk savaştan sonra düşmanın ilk hatlarını işgal ettiler. Aç, yorgun ve hattâ bir kısmı yaralı olan askerin bu muvaffakıyetini düşman bile takdirden kendisini alamamıştı. Osman Paşanın daha fazla ilerlemesi için ikinci 20 bin kişinin taarruza katılmaları lâzımdı. Lâkin, durumu sezen birleşik ordu, buna meydan vermedi. Romen kıtaları bu kısma şiddetle saldırıp yerlerinde hareketsiz bıraktılar. Sonra çevirerek bir kısmını esir ettiler.

Öğleye doğru imdat kuvveti almış olan Ruslar, Osman Paşanın işgal etmiş olduğu tabyaları geri aldılar. Osman Paşa ise ordusunun geri kalan 20 bin kişilik kısmının uğradığı akıbeti öğrenerek Vid suyundan ric'ate karar verdi. Rus ve Romen topçusu bir taraftan kuvvetlerini şiddetle dövmekte idi. Bu sırada bir mermi parçası Gazi Osman Paşanın atını öldürdü ve onu da sağ ayağından yaraladı. Osman Paşanın yarası Vid suyu kenarındaki küçük bir evde sarıldı. Bu sırada Rus Generali Ganetski içeriye girerek Gazi Osman Paşaya kayıtsız şartsız teslim olmasından başka çare kalmadığını bildirdi. Büyük

Gorni - Dobenyok savaşları

kahraman yanında bulunan doktora acı bir gülümseme ile:

«Bir gün bir güne uymuyor!» dedi ve Abdülhamid'in hediyesi olan kılıcını bir şey söylemeden Generale uzattı.

Romanya Kralı Karol, Pilevne'ye giderken yolda Osman Paşanın arabasına rastladı. Hemen elini uzatıp iki orduyu aylarca Pilevne önünde tutmağa muvaffak olan bu kahraman askeri tebrik etti. O sırada Grandük Nikola da yetişip gelmişti. İki rakip kumandan evvelâ bir şey söylemeden bakıştılar. Sonra Nikola elini uzatıp: «Pilevne'yi müdafaa hususunda göstermiş olduğunuz kudretten dolayı sizi tebrik ederim. Bu müdafaa, tarihin en parlak askerî olaylarındandır!» dedi.

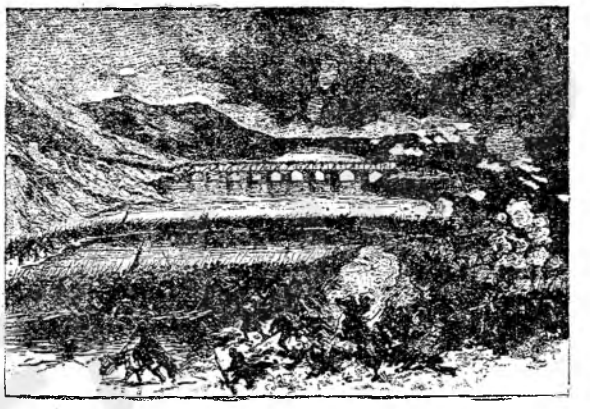

Osman Paşa ve kuvvetlerinin son çıkış teşebbüsünde Vid suyunu geçme gayreti

Rus subayları yarasına rağmen ayağa kalkan Osman Paşayı: «Bravo!» sesleriyle selâmlarlarken, General Skobelef: «Bu yüz, büyük bir kumandanın yüzüdür. Onu gördüğüme çok sevindim. Gazi Osman Paşa muzaffer bir kumandandır. Teslim olmuş olmasına rağmen muzaffer sayılacaktır!» diyordu.

Osman Paşa derhal Grandükün çadırına naklolundu. Yarası muayene edilip yeniden itina ile sarıldı. Bir müddet sonra yanında Grandük bulunduğu halde Çar Aleksandr onu ziyarete geldi. Elini uzatarak tebrik etti ve: «Sizin bu hareketiniz Osmanlı askerliğine şeref bahşetmiştir. Hakikaten cesur bir adamsınız. Bizim yanımızda bulunduğunuz müddetçe, üniformanızı, kılıcınızı ve nişan-

Pilevne savaşlarında Osman Paşa

Grandük Nikola'nın esir Paşayı tebriki

Bir Osmanlı yürüyüş kolu

Şıpka'da savunma

larınızı taşımak hakkına malik olacaksınız!» dedi.

Osman Paşa ile birlikte 40 bine yakın topçu ve piyade eri, 1200 süvari, 2128 subay ve Osman Paşa hariç 10 paşa (general) Ruslara esir düşmüş bulunuyordu.

Pilevne'nin sukutundan sonraki harekât, Edirne'nin düşmanın eline geçmesi

Bundan sonra olaylar çorap söküğü gibi gitti. Pilevne'nin sukutunun 15 inci günü 24 aralık 1877 tarihinde krallığını ilân etmiş olan Sırbistan Prensi Milan, Osmanlı Devletine savaş ilân etti. 28 aralıkta Sırplar Pirot müstahkem yerini işgal ettiler. İleri hareketle devamla Niş'i muhasaraya başladılar. Pilevne'yi kurtarmak üzere harekete geçen Süleyman Paşa 12 aralıkta Miçka'da Grandük Nikola'ya karşı kahramanca, lâkin neticesiz bir savaş vermişti. Diğer taraftan, evvelce, Süleyman Paşa Şipka geçitlerini almaya muvaffak olamayınca bu yerin güney taraflarını tahkim etmiş ve oldukça büyük bir kuvveti de Veysel Paşa kumandasına vererek savunmasını da ona bırakmıştı. Pilevne'nin düşmesinden sonra Ruslar generalleri Radetski, Skobelef, Mireski'yi bu tahkimli Osmanlı mevzilerini almaya memur ettiler. Aralık ayı sonunda taarruza başlayan Rus kumandanlar ağır zayiattan sonra buradaki mevzileri aldılar (9 ocak 1878). Bu savaşlarda Rusların soldan ve merkezden taarruzları muvaffak olamamış, ancak sağ kolları iki tabya alınca Veysel Paşanın teslim işareti çekmesi onların başarılarını kolaylaştırmıştı. Bu suretle, Osmanlı ordusunun Balkan geçidlerini tutan son kısmı da elden çıkmış oluyordu. Ruslar, 32 bin esir almışlar ve 103 top ele geçirmişlerdi. General Gurko 1 ocakta Sofya'yı ele geçirdi. Tatar-Pazarı'na doğru ilerlemeye başladı. Grandük Nikola, bazı ku-

Rumeli cephesinde Rus kumandanları: Soldan sağa; General Gurko, Radetski, Skobelef

mandanların ve bu arada bilhassa General Radetski'nin tavsiyelerini dinlemeden cür'et-kârane bir hareketle Edirne'ye doğru ilerliyordu. Gerisinde ve bilhassa yanlarında henüz Osmanlı kuvvetleri vardı. Bunlar muktedir bir kumandan tarafından toparlanıp bir yan taarruzu yapılsa, Rus ordusu pek güç duruma düşer, zaferi mağlûbiyete bile dönebilirdi. Ne yazık ki, bunu başaracak kimse yoktu. Müthiş bir kış ise, galipleri de mağlûpları da kasıp kavuruyordu.

6 ocakta son mühim muharebe cereyan etti. Sofya'dan güneye doğru ilerleyen Gurko'nun kuvvetleri, Süleyman Paşanın yüz taburluk ordusu ile çarpıştı. Süleyman Paşa bu muharebeyi kazanamadı. Ordunun yarısı Tatar Pazarcığı - Filibe yolunun güneyindeki tepelerde perişan oldu. Öbür yarısı ise, Edirne yolunun doğusuna doğru sürüldü.

Rusların bu ilerlemeleri sırasında Sırplar muhasara ettikleri Niş'i aldıktan başka (11 ocak), Karadağlılar da Süleyman Paşa ordusunun oradan naklinden sonra harekete geçtiğinden Bar (15 ocak) ve Ülgün (19 ocak) ü ele geçirdiler.

Başkumandanlığa, evvelce yazdığımız gibi, padişahça maksatlı olarak getirilen Süleyman Paşa da savaştan sonra yargılanarak Bağdad'a sürülmüş ve ölünceye kadar burada kalmıştır (Süleyman Paşa-zâde Sami; Süleyman Paşanın muhakemesi, İ. H. Uzunçarşılı; Şipka kahramanı Süleyman Paşanın menfâ hayatına dair vesikalar).

Artık ortada Ruslarla savaşacak bir ordu yoktu. Şimdi geriye yalnız Edirne'nin müdafaası kalıyordu. Bu yerin istihkâmları gayet mükemmeldi. Öyle ki, ikinci bir Pilevne yaratmak işten bile değildi. Lâkin Edirne Valisi Eyüb Paşa mühimmat depolarını berhava ederek geri çekilince, burasını müdafaaya memur edilen Mehmed Ali Paşa da çaresiz aynı şeyi yaptı. General Gurko, şehre kolaylıkla girdi (20 ocak 1878).

Padişahın mütareke talebi, Meclisi Meb'usandaki cereyan, A. Hamdi Paşanın sadareti

Abdülhamid, 9 ocakta Serasker Rauf Paşayı mütareke istemeğe memur etmişti. Ruslar, bunu henüz mevsimsiz buluyorlardı. Onlar, İstanbul kapılarında yapılacak bir barışı çıkarlarına daha uygun görmekte idiler. Abdülhamid'in telgrafla bizzat Çara baş vurması bile

Niş

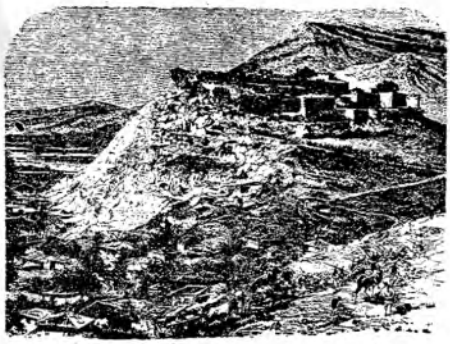

İşkodra

Rusları bu düşüncelerinden döndürmedi. Bununla beraber, askeri harekât durmamak şartiyle ilk temaslar başladı.

Diğer taraftan Kanun-ı Esasi gereğince seçilen meb'usların Kasım başlarında toplan-

Osmanlı - Karadağ savaşları

Rauf Paşanın o zamanki üniformayı iyice belirten bir fotoğrafı

Ahmed Hamdi Paşa

tıya çağırılmaları lâzım gelirken, ikinci meclis ancak Ocak başlarında toplanmıştı. İlk meclisin hazırlamış olduğu seçim nizamnamesini hükûmet kabul ve tasdik etmemiş olduğundan bu seferki meclis de eski geçici talimata göre teşekkül etmişti.

Meclis toplanır toplanmaz, fırtınalı müzakereler başladı. Evvelâ bu harbde donanmanın hiç bir savaş faaliyeti göstermemiş olması ve Karadenizde donanması bulunmayan Rusların bir Osmanlı gemisini zaptetmeleri ağır tenkidlere uğradı. Üç yüz milyon lira borç altında ezilen devletin bunun karşılığında elinde yalnız bir donanma kaldığını, onun da kullanılmasının bilinmediğini ileri süren Haleb Meb'usu Nâfi Efendi, Bahriye Nazırı ve Mabeyn Müşiri Said Paşanın Meclisten izahat vermesini ısrarla istedi. Padişahın meclisi açış nutkuna hazırlanan cevapta hükûmetin icraatı şiddetle tenkid ediliyor ve Nazırların kifayetsizliğinden bahsediliyordu. Bir çok suiistimal ve kötü idare örnekleri ortaya konmakta idi. Hattâ bazı vatansever kimselerin —yani Midhat Paşanın— uğradıkları keyfî muamelelere de hücum edildi. Nihayet muhalefet grubunu temsil eden meb'uslar aralarında toplanarak başta Sadrıâzam Ethem Paşa olduğu halde, Tophane Müşiri Damad Mahmud, eski Mabeyn Başkâtibi Dahiliye Nazırı Said, Bahriye Nazırı ve Mabeyn Müşiri Said, Serasker Redif Paşalara katiyen itimad edilmemesi, düşman karşısında vazifelerini gerekli şekilde ifa edemeyen kumandanların hemen mahkemeye sevkleri lehinde oy kullanılmasının meclisten istenmesine karar verildi. Abdülhamid bunu duyunca Sadrıâzam Edhem Paşayı hemen azletti (11 ocak 1878). Yerine Ahmed Hamdi Paşa tayin olundu.

Meclisin 22 ocak toplantısında mağlûbiyete sebep olan kumandanların Harb Divanında yargılanmalarına dair olan önergenin

Osmanlıların mütareke isteyişi

müzakeresi sırasında yine büyük gürültüler oldu. Nihayet yargılanmaların alenî olması hakkındaki önerge kabul edilerek durumun Babıâliye bildirilmesi kararlaştırıldı. Ertesi günü Ahmed Vefik Paşanın Meclise gelerek Padişahın Kanun-ı Esasî'nin tamamen tatbikini istediğini, Sadaret makamını ilga etmek suretiyle kendi imtiyazlarından bir tanesini *daha feda etmiş olduğunu, yeni* Vekillerin her istendikçe Meclise gelip izahatta bulunacaklarını, ancak şu buhranlı zamanda yerlerine vekil gönderirlerse bunun mazur görülmesini söyledi. Kudüs Meb'usu Yusuf Zıya Bey ise, bütün bunların Kanun-ı Esasî'ye açıkça aykırı olduğunu ileri sürdü. Bunun üzerine şiddetli münakaşalar cereyan etti.

Edirne mütarekesi

Diğer taraftan Ruslar Rauf Paşadan gelen mütareke talebine karşılık ne istediklerini bildirmeyip Osmanlıların ne vereceklerini öğrenmek istiyorlardı. 20 ocakta Grandük Nikola, Kızanlık'da bizzat Osmanlı delegelerini kabul etti. Kendisi diplomat olmaktan ziyade askerdi ve Gorçakof'un talimatına rağmen barış şartlarını Osmanlılara bildirmeğe karar vermişti. Osmanlı devleti tarafından müzakerelere Server ve Namık Paşa-

Tuna ve Balkanlarda, Osmanlı ve Rus ordularının genel harekâtını gösterir kroki

lar memur edilmişlerdi. Namık Paşa, Rus orduları başkumandanına bir gün evvel şu haberi gönderdi:

«Grandük'e söyleyiniz. Ben. annesinin ve babasının çok iyi dostu idim. Şimdi ihtiyarladım. Lâkin, belimi büken ihtiyarlıktan fazla zavallı vatanımın böyle gaddarca felâketlere uğramasından ve kendimin de bu acı vazifeyi ifaya mahkûm olduğumu görmekten doğan keder ve acıdır. Grandük, merhametsizlik etmesin.»

İşte bu sözler, Grandük Nikola'yı mağlûp düşmana karşı daha dürüst davranmağa sevketmişti. Müzakere başladı. Bu arada Edirne düştüğü ve Rus genel karargâhı da buraya nakledildiğinden (27 ocak) görüşmelere burada devam edildi.

İlk görüşmelerden sonra Osmanlı delegeleri Istanbul'dan yeniden talimat istemek zorunda kalmışlardı. 27 ocakta kendilerine Ruslar ne teklif ederlerse etsinler kabul etmeleri bildirildi. Abdülhamid'in sarayda topladığı büyük bir meclis, buna karar vermişti.

Bu sırada ise Avusturya, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılacak barışı andlaşmasının mevcut öbür andlaşmalara uygun olmasının kontrolü için Viyana'da bir konferans toplanmasını teklif ediyor, İngiltere ise, Istanbul'a yardım için Beşike'deki donanmasını Marmara denizine gönderiyordu.

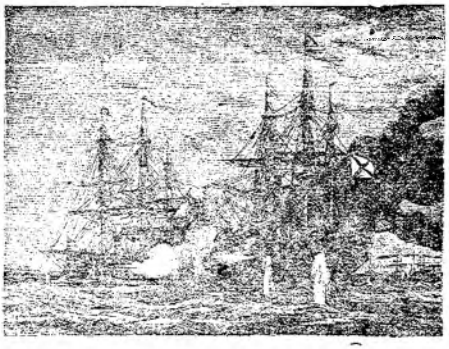

Rusların Vesta gemisi ile Osmanlıların Asar-ı Tevfik zırhlısı arasında savaş

Edirne'ye giren Rus askerlerini kapalı çarşıda gösteren bir resim

Grandük'ün Istanbul'un zaptı ve Osmanlıların bu şehirdeki hâkimiyetlerine son verilmesi için Petersburg'la muhaberelere giriştiği haber alınmıştı. İngilizler, Çarın evvelâ Gelibolu'nun işgaline razı olmadığını, bu vesile ile İngiltere'yi gücendirmek istemediğini, lâkin sonra düşüncesini değiştirerek Grandük'e şu talimatı verdiğini duymuşlardı: «Eğer İngilizler barış severce davranırlarsa, kendilerine düzeni korumak için gelmiş müttefikler gözüyle bakınız. Düşman gibi davranırlarsa, siz de onlara aynı şekilde muamele ediniz.»

Bu sırada, mütareke müzakereleri devam ediyordu. Grandük Nikola'nın teklif ettiği mütareke şartları şunlardı:

1 — Bulgaristan'a muhtariyet verilmesi ve hududunun Istanbul konferansında teklif edilenden dar olmamak şartıyle Bulgarlarla meskûn yerleri kapsaması.

2 — Karadağ'ın istiklâlinin tanınması ve savaşta elde ettiği arazi derecesinde hududunun tashihi.

3 — Romanya ve Sırbistan'ın istiklâllerinin tasdiki, Romanya'ya arazi verilmesi ve Sırbistan hududunun tashihi.

4 — Bosna-Hersek'de muhtar idare kurulması ve Osmanlı Devletinin Avrupa'da bulunan Hıristiyanların oturduğu vilâyetlerinde de bu yolda ıslahat yapılması.

5 — Rusya'ya nakden veya buna karşılık olacak şekilde savaş tazminatı verilmesi.

6 — Boğazlarda Rusya hak ve menfaatlerinin korunmasının Padişahla Çar arasında müzakere ile kararlaştırılması.

Bundan maada bu altı teklifin kabul edildiğine delil olmak üzere barış esaslarının vasıtasız olarak Ruslarla görüşülmesi için Osmanlı delegeleri Hocabey (Odesa) veya Sivastopol'a gidecekler, altı şart kabul edildiği takdirde savaş hareketleri hemen duracağından maddî teminat olmak üzere Osmanlı Devleti Vidin, Rusçuk, Silistre ve Erzurum kalelerini boşaltacak, gerek bu kalelerde ve gerek tayin olunacak yerlerde müzakere devamınca Rus askeri bulunacaktı.

Osmanlı delegeleri bu şartları hafifletmeğe uğraştılarsa da, muvaffak olamadılar. Nihayet, Rusların Istanbul üzerine yürümesi ve şartları daha da ağırlaştırması tehlikesi karşısında 31 ocak 1878 tarihinde iki devlet arasında bu esaslar dahilinde Edirne mütarekesi imzalandı.

A. Hamdi Paşanın azli, A. Vefik Paşanın Başvekilliği

Ahmed Hamdi Paşa, Sadaret makamına geldiği gündenberi Meclis tarafından istenmeyen vükelânın azlini arzu ediyordu. Umumî efkârın galeyan halinde bulunmasından ürken Padişah, bu sırada askerle muhafaza altına aldırdığı Yıldız Sarayında oturmakta idi. Ahmed Hamdi Paşa kendisine, düşman payitaht kapılarına dayanmışken bu hareketin doğru olmadığını, Dolmabahçe Sarayına inerek halkın sevgisine sığınmasının daha doğru olacağını, tahsisatının bir kısmını terkederek tasarrufa önayak olmasını ve Meclisçe itimad olunamıyan vükelânın azlinin lüzumunu yazılı olarak bildirdi (İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal: Son Sadrıâzamlar, S: 642). Abdülhamid, bu doğru ve acı sözlerden gocundu. Üstelik Dolmabahçeye nakil meselesini hal'i için alınmış bir tedbir telâkki ederek Ahmed Hamdi Paşayı azletti (4 şubat 1878). Ayni zamanda Sadaret makamını ilga edip vazifesi Vekiller Meclisine başkanlık ve Meclisin kabul ettiği kanunları kendisinin tasdikine arzetmek olan Başvekillik makamını ihdas ederek birinci meclise başkanlık etmiş olan ve bu sırada Maarif Nazırı bulunan Ahmed Vefik Paşayı buraya tayin etti.

Saraydaki meclis ve Padişah, Meclis-i Meb'usanın kapatılması

Abdülhamid, bu olan bitenlerden büyük bir huzursulzluk duyuyor, bilhassa Mecliste hükûmetin icraatiyle kendi şahsının pervasızca tenkidine tahammül edemiyordu. Üstelik ağır olacağı anlaşılan barış şartlarının böyle bir meclise kabul ettirilmesini de mümkün görmemekte idi.

Abdülhamid, bir taraftan da barış andlaşmasının doğuracağı neticelerin bütün mes'uliyetini yüklenmek istemediğinden bu hususta bir karar verilmesi için sarayda olağanüstü bir meclis topladı. Halbuki, bu vazife aslında parlâmentoya aitti. Bu mecliste ise, meb'uslardan yalnız beş kişi vardı. Diğer üyeler eski ve yeni vükelâ ve ileri devlet ricaliydi. Başvekil ünvanıyle Sadaret makamına tayin edilmiş bulunan Ahmed Vefik Paşa, durumu uzun uzadıya izah ettikten sonra, her ne pahasına olursa olsun barış kararını tasvip edip etmediklerini sordu. Herkes tasdik yollu başını sallarken, meb'uslardan Astarcılar kethüdası Ahmed Efendi birden ayağa kalkarak Abdülhamid'e o zamana kadar hiç alışmadığı bir dille hitab etti: «Siz, bizim düşüncelerimizi çok geç soruyorsunuz. Felâketin önünü almak henüz kabilken bize ciddi şekilde başvurmalıydınız. Meb'usan Meclisi, kendi bilgisi dışında olarak meydana gelmesine sebebiyet verilmiş bir durumdan dolayı asla mes'uliyet kabul etmez. Bundan başka Meclisin müzakere ettiği meselelere ait reylerin hiç birisi dinlenmemiştir. Kararlar yerine getirilmemiştir. Yine tekrarlarım, Meb'usan Meclisi bugünkü güçlüklere sebep olan olaylardan dolayı hiç bir mes'uliyet kabul etmez».

Ahmed Vefik Paşa

Edirne'de mütarekenin imzalanması. Ortada Grandük Nikola. Fesliler, solda Server ve sağda Namık Paşalar

Abdülhamid, bu sözlere sinirlenerek bizzat cevap verdi. Bu savaşa ait hiç bir mes'uliyetin kendisine râci olamıyacağını, bu sözleri kabul edemiyeceğini, bilâkis kendisine düşen vazifeyi ifadan dolayı milletinden mükâfat beklediğini ileri sürüp sözü, Hazine-i Hassa Nazırı Said Paşaya bıraktı. Said Paşa, bu savaşa nasıl girilmiş olduğunu uzun boylu anlattı. Sarayın harbin idaresine karışmadığını ileri sürdü. Lâkin, Astarcılar kethüdası bu sözlere ehemmiyet vermeden iddiasında ısrar ediyordu. Esnaftan bir adamın, bir Padişahın yüzüne karşı alenen tenkidi Osmanlı Devletinde ilk defa oluyordu. Abdülhamid tekrar ayağa fırlayıp eskisinden daha sert bir tavırla müdahalede bulundu. Bu sözleri garezkârane bularak katiyen kabul edemiyeceğini ve kendisine düşen vazifeyi ifa etmiş olduğunu tekrarladı ve şimdi bile kendisine katılacaklarla veya tek başına Rusların üzerine yürüyüp ölünceye kadar döğüşmeğe hazır bulunduğunu, ancak Astarcılar kethüdasının hükümdarlarına karşı huzurlarında gösterdiği cür'etten dolayı cezasını yine Meclise havale ettiğini, çünkü bazı garezkârların böyle davranışlarla bu dar zamanda Devletin işlerini güçleştirmeğe çalıştıklarını ilâve etti. Sözlerini de: «Ben artık Sultan Mahmud'un yoluna gitmeğe mecbur olacağım» cümlesiyle bitirdi (Mahmud Celâleddin Paşa, Mirât-ı Hakikat, C: 3, S: 71 - 72). Bu suretle, babası Abdülmecid'in ilân ettiği Tanzimat, yani sosyal müesseseler ve kanun devrinden, dedesi İkinci Mahmud devrinin mutlak idare tarzına dönmek niyetinde olduğunu anlatmak istedi.

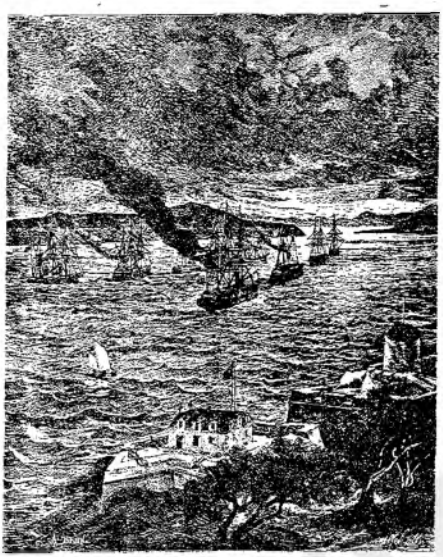

İngiliz donanmasının Çanakkale boğazından geçişi

İngiliz donanması İstanbul'da Adalar önünde

Abdülhamid, hakikaten de böyle yaptı. Kanun-ı Esasî'nin kendisine verdiği yetkiye dayanarak meclisi feshettirdi (13 şubat 1878). Ahmed Vefik Paşa, saltanat makamı aleyhinde ileri geri konuşmuş bazı meb'usları derhal memleketlerine gönderdi. Padişah ise bu zatların örfî idare mahkemesinde yargılanmalarını istiyordu. Ahmed Vefik Paşa bunu doğru bulmamış ve yapacağı tepkiyi hesaplayarak, İstanbul'dan uzaklaştırılmalarının kâfi geleceğine Padişahı ikna etmişti (Mahmud Celâleddin Paşa; Mir'ât-ı Hakikat, C: 3, S: 62).

Devleti böylece 30 yıl devam edecek olan teşrii organdan mahrum halde, tam bir dikta rejimi ile keyfince idareye başladı (Bu arada yalnız Kanun-ı Esasi'yi resmen yürürlükten kaldırmamış bulunuyor. lâkin bu kanun aslında tatbik edilmediği gibi adını bile kimse anmağa cesaret edemiyor, ancak her yıl devlet sâlnamesinin baştarafına basılmakla iktifa olunuyordu). Bundan sonra Rusya ile barış görüşmeleri başladı.

Osmanlı delegelerine verilen talimat

Barış için Rusların ileri sürecekleri bütün şartları kabul etmeleri hakkındaki gizli talimat, Osmanlı delegelerine ulaştırılmıştı. Mütareke şartlarından Rusların barış için ileri sürdükleri şartlar tahmin ediliyor ve bunları kabulden başka çare görülmüyordu. Halbuki, Edirne'ye gelmiş olan Elçi, general İgnatiyef gayet ağır şartlar getirmişti. Buna göre Rumeli'de Osmanlıların elinde yalnız Selânik tarafında dar bir arazi parçası kalıyordu. Rusya, barış şartlarını yarı resmî şekilde 25 ocak 1878 tarihinde İngiltere'ye bildirmişti. İşte İngiltere bu şartları ve bilhassa bunlar arasında bulunan Boğazlarla ilgili hususları çıkarlarına aykırı görerek donanmasına hareket emri vermiş bulunuyordu. Amiral Hörnbi, 13 şubatta yedi zırhlıdan mürekkep bir donanma ile Çanakkaleden geçe-

rek Marmara denizine girdi ve Adalar önünde demirledi. Rusya, buna itiraz etmediyse de, bundan sonra Istanbul'u işgal etmemek hususundaki vaadinin hükümsüz bulunduğunu bildirdi. Abdülhamid telâşa düşüp İngiltere'den donanmasını Istanbul'dan çekmesini istedi. Donanma, Mudanya önlerine kadar çekildi.

Ruslar, buun üzerine Gelibolu'yu ve Istanbul'u işgalden vazgeçtiler. İngiltere, Istanbul'un işgalinin mütareke şartlarını ihlâl olacağını ve Gelibolu'ya Rus askeri gönderilip donanmanın yolu kesilirse doğacak neticenin sorumluluğunu kabul etmiyeceğini bildirmişti. İngiliz-ler Istanbul'a yalnız kendi tab'alarının menfaatlerini değil, gerektiğinde Osmanlı Devletini de müdafaa için gelmiş bulunuyorlardı. Avrupa dengesinde söz sahibi iki devletin arasında meydana gelen bu ihtilâf belki de Osmanlıların tutumuna göre daha da artacaktı. Ancak, İngiltere'nin evvelki tutumunu unutmayan, Ruslardan gözü yılmış bulunan Abdülhamid, bu yardımı istememişti. Çünkü olaylar onda dışarıdan vaki olacak silâhlı bir müdahalenin kendi aleyhine çıkacağını ve Ruslarla anlaşmaktan başka çare kalmadığı kanaatini uyandırmıştı. Bunun için sarayda yeniden bir meclis toplamış, burada söz alarak savaşı kendisinin değil, milletinin istediğini, sonunda mağlûp olunup şu perişan hale gelindiğini, İngilizlerin Çanakkale'den geçmelerine engel olmanın imkânsız bulunduğunu, diğer taraftan Rusların buna karşılık Istanbul'u işgal tehdidini savurduklarını izah etmiş, sonra Rusların İstanbul'u işgale kalkışmalarına mâni olup olmadığını sormuştu. Menfî cevap aldı. Bunun üzerine yalnız Istanbul civarının işgaliyle iktifa edilmesi için Grandük'e başvurulmasına karar verildi.

Rusların Ayastefanos'a gelmeleri, Padişahın kararı, Ayastefanos barışı

Abdülhamid, Hariciye Nazırı Server Paşayı azlederek yerine Safvet Paşayı tayin etmişti. Safvet Paşa, Edirne'ye gitti. Grandük kendisine evvelâ İngiltere'ye karşı birlikte harekete geçmeyi teklif etti. Babıâli bunu reddedince Rus başkumandanı karargâhını Ayastefanos bölgesine nakledeceğini bildirdi. Yanına 1000 den fazla asker almaması teklifini şiddetle reddederek 24 şubatta Ayastefanos (Yeşilköy) u işgal etti. Safvet Paşa da yanında idi. Bundan sonra müzakerelere burada devam edildi.

Bir taraftan da Abdülhamid, Istanbul'da Rus baskısı altında kalmak istemiyerek Bursa'ya çekilmek kararını vermişti. Haremde kadınların feryad ve figanı göklere yük-

Ayastefanos barışının imzası. Masa başındakiler; General İgnatiyef, Nelidof ve Safvet Paşa. Solda; Sadullah Bey

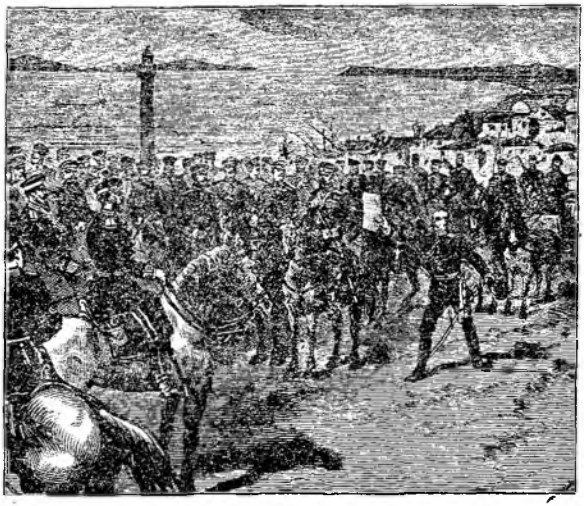

General İgnatiyef'in barış metnini orduda Grandük Nikola'ya getirişi

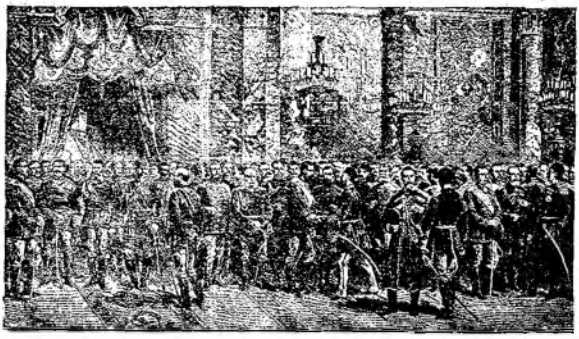

Barışın imzası münasebetiyle Beylerbeyi sarayında iki tarafın kumandanlarının tanışması

Ayastefanos andlaşmasına göre Rumeli yönünde kalan Osmanlı toprakları

(Y. H. Bayur; Türk İnkılabı Tarihi, C: 1 den alınmıştır)

seliyordu. Vükelâ saraya koşarak Abdülhamid'i bu düşüncesinden güçlükle vazgeçirdiler.

Barış için müzakereler, ezelî Türk düşmanı İgnatiyef'in mütemadiyen ileri sürdüğü yeni istekler yüzünden uzuyordu. Bu arada donanmanın kendilerine teslimini ve Rus askerlerinin Istanbul'a girmesini de istediyse de, bunlar kesin şekilde reddolundu. Nihayet son şartlar delegelerden Berlin Sefiri Sadullah Beyin de katıldığı bir Vükelâ Meclisinde bir daha incelendi ve çaresiz kabul edildi. 29 maddelik anlaşma, 3 mart 1878 tarihinde Ayastefanos'da Rusya namına İgnatiyef ve Nelidof ve Osmanlı Devleti namına Hariciye Nazırı Safvet Paşa ve Berlin elçisi Sadullah Bey taraflarından imzalandı. Osmanlı delegeleri bu anlaşmayı, ağlayarak imzalamışlardır.

Ayastefanos andlaşmasının esasları şunlardı:

Karadağ'ın istiklâli tanınacak ve sınırlarının tayini bir Avrupa komisyonuna bırakılacaktı. Sırbistan'ın da istiklâli tanınıyor ve sınır Niş kalesi, Drina vadisi ve Küçük Zvornik Sırbistan'a kalmak üzere çiziliyordu. Romanyanın ilân ettiği istiklâl Babıâli tarafından tasdik ediliyor ve bu devletin tazminat isteme hakkı kabul olunuyordu. Bulgaristan, Osmanlı Devletine vergi veren muhtar bir prenslik haline gelecek, askerî ve memurları hıristiyanlardan olacaktı. Ekli bir haritaya göre bu prensliğin sınırları Manastır ve Selânik vilâyetlerini de içine almak şartıyle, Tuna'dan Ege denizine kadar uzanıyordu. Yüzölçümü üç bin mil kare ve nüfusu 5 milyon olarak hesaplanmakta idi. Bulgaristan Prensini devletlerin kabulü ve Babıâlinin tasdiki ile halk seçecekti. Avrupa hanedanlarından bilfiil taht sahibi olanların hiç birisinin üyesi prens olamıyacaktı. Bir Rus komiseri iki sene müddetle Bulgaristan'da yeni idarenin kurulmasına nezaret edecekti. Eski kaleler mahallî hükûmet tarafından yıktırılacak ve bundan sonra Osmanlı askeri Bulgaristan'da kalmıyacak, gerekli dü-

zen ve âsâyişin korunması için mahallî askerî kuvvetler kuruluncaya kadar Rus askeri Bulgaristan'da bulunacak ve Rus komiserine gerektiğinde yardım edecekti. 50 bin kişiyi aşmayacak olan bu kuvvet, Bulgaristan'da en çok iki yıl kalacak ve mahallî askerin miktarı Rusya ile Osmanlı Devleti arasında sonradan kararlaştırılacaktı. Tuna kaleleri tamamen yıkılacak, bir daha yapılmıyacak ve bu nehirde savaş gemileri bulunmayacaktı. İstanbul konferansında ilk tevdi olunan programdaki ıslahat Babıâli, Rusya ve Avusturya devletleri arasında kararlaştırılacak bazı değişikliklerden sonra Bosna-Hersek'de hemen tatbik edilecek, Girid'de 1868 nizamnamesi icra olunacak, Yanya, Teselya ve Rumeli'nin hıristiyanlarla meskûn diğer yerlerinde ve ermenilerin oturduğu bölgelerde buna benzer ıslahat yapılacaktı. Rusya'ya bir milyar dört yüz on milyon ruble, yani iki yüz kırk beş milyon iki yüz yedi bin üçyüz bir Osmanlı altını tazminat verilmesi kabul ediliyor, ancak devletin bunu ödemeğe malî kudreti bulunmamasından bu tazminatın büyük kısmına karşılık Kilya, Tolçi, İsakçı, Sünne, Mahmudiye, Maçin, Babadağ, Hırsova, Köstence, Mecidiye kazaları ile Tuna adaları Rusya'ya terkediliyordu. Rusya bu yerleri memleketine katmak dü-

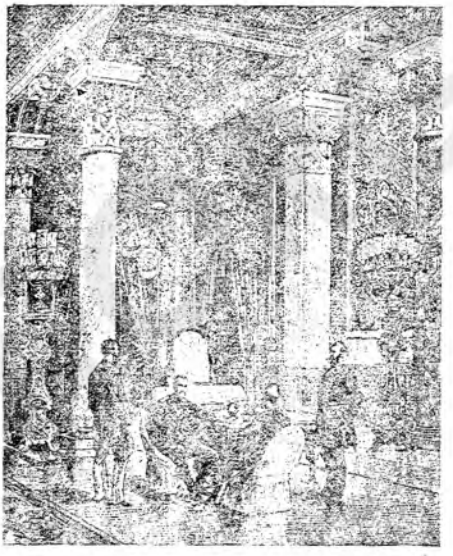

Sultan Abdülhamid ve Grandük Nikola Beylerbeyi sarayında

Rusların zaferlerinin hâtırası olarak Ayastefanos (Yeşilköy) da diktikleri âbide (Bu âbide Birinci Dünya Savaşı başında yıktırılmıştır)

şüncesinde olmadığından buraları 1856 andlaşmasıyle kendisinden alınan Besarabya ile değişmek hakkını muhafaza edecekti.

Bunlardan maada Anadolu tarafında Kars, Ardahan, Batum ve Doğu Bayezid kendilerine bağlı yerlerle birlikte Soğanlı dağına kadar Rusya'ya verilecekti. Kalan üç yüz milyon rublenin ödenme tarzı da iki devlet arasında kararlaştırılacaktı. Andlaşmanın imzasından üç ay sonra Rumeli'deki ve altı ay sonra Anadolu'daki yerler Rusya tarafından boşaltılacak, Rusya'ya terkedilen yerlerin halkı üç yıl içinde mallarını satıp göçmedikleri takdirde Rus tebaası sayılacaklardı. Rusya sefarethane ve konsoloslıklarının Rus papaz ve tebaasını resmen himaye hakkı olacaktı. (Mahmud Mes'ud, Mecmua-i Muahedat, C: 4, S: 193).

Yirmi dokuz madde ile bir de ek fıkradan ibaret bulunan Ayastfanos (Yeşilköy) andlaşması, Rusya'ya Balkanlarda, Bulgaristan üzerine kabul ettirdiği statüden ötürü kesin bir nüfuz sağlamaktaydı. Fakat diğer taraftan da Rusya'nın Osmanlı devletiyle tek taraflı olarak yapmaya muvaffak olduğu bu andlaşma, Rusya'yı gerek arazi bakımından ve gerekse nüfuz yönünden güney-avrupaya pek fazla sarkmış duruma getirdiğinden, bu kıt'anın devletlerarası politik dengesini de esaslı bir şekilde bozmaktaydı.

KIBRIS'IN İNGİLİZ ÜSSÜ OLUŞU, BERLİN KONGRESİ VE ANDLAŞMASI, YARATTIĞI DURUM, İŞGALLER, TUNUS VE MISIR'IN ÂKIBETİ. DÜYÛN-U UMUMİYE, DİĞER OLAYLAR

Avrupa devletleri, galib bir Rusya'nın Osmanlı Devletine karşı pek insaflı davranmayacağını bildikleri halde, bu kadar ağır şartları asla ummamışlardı. Hele Bulgaristan Prensliğinin kurulup Bulgarlarla meskûn olmayan bir çok bölgelerin de buna katılması ve Osmanlı Devletinin Avrupa'daki arazisini birbiriyle doğruca teması imkânsız iki kısma bölmesi, Osmanlı Devletine Rus tazyiki altında nefes alamayacak hale geleceği bazı maddelerin kabul ettirilmesi onların razı olacağı şeyler değildi.

Bu yüzden, andlaşmaya bilhassa Avusturya ve İngiltere şiddetle itiraz ettiler. Rusya esasen bunu tahmin etmiş olduğu için andlaşmaya bu hususta Avrupa devletleri ile yeniden müzakereler yapılabileceğine dair bir madde koymuştu.

İngiltere, 1871 Londra konferansının birinci protokolüne bağlı beyannamede, Rusya dahil, büyük devletlerin muvafakati olmadan hiç bir devletin kendisini bu anlaşmanın bir maddesi dışında addedemiyeceğine veya bir maddeyi kendi kendisine değiştiremiyeceğinin ifade edilmiş olduğunu ileri sürmekteydi. Buna rağmen Rusya, Osmanlı Devletinden kolaylıkla elde ettiklerini muhafaza etmek için çok direndi ise de, İngiltere ve Avusturya isteklerinden vazgeçmediler. Ağır malî güçlükler içinde bulunan, halkı acı bir sefaletin pençesinde ezilen, tifo ve diğer bulaşıcı hastalıklarla kasıp kavrulan, ordusunda intizamsızlık ve hattâ itaatsizlik alâmetleri beliren Rusya, nihayet baş eğdi.

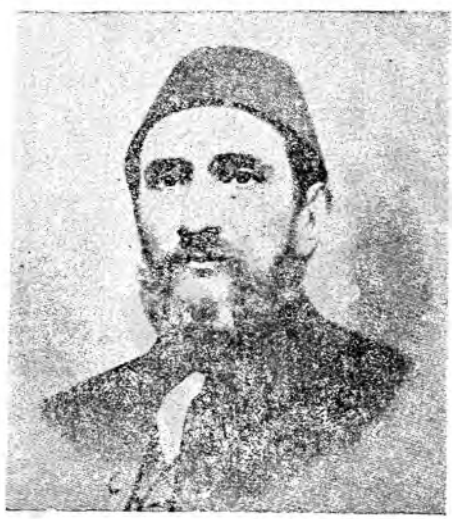

Sadık Paşa

Sadaret (Başvekillik) teki değişiklik, Çırağan Sarayı olayı, tâyin ve aziller

Berlin Andlaşması müzakerelerinin başlamasından çok evvel Ahmed Vefik Paşa azl edilerek Rüsumat Emini Mehmed Sadık Paşa Başvekil olmuştu (18 nisan 1878). Buna sebep, Dahiliye Nezaretinden azlettirdiği Said Paşa ile Maarif Nezaretinden ayrılmış olan Münif Efendi (Paşa) nin ve Rüsumat Emini Sadık Paşanın aleyhinde birleşmeleridir. Müşir Çerkes Nusret Paşa ve Hükümdarın özel hekimi Mavroyani de onlara katılıdlar. Abdülhamid'e onun Reşad Efendiye taraftar olduğunu fısıldadılar. Istanbul'daki muhacirlerin ayaklandırılarak kendisini hal'edecekleri ve bu işi Ahmed Vefik Paşanın idare ettiği hakkında bir de jurnal verilince Hünkâr, Başvekili azletti. Halbuki Ahmed Vefik Paşa kendisine son derece sadıktı. Ancak, Padişaha böyle jurnallar verilerek evhamı tahrik edildiğinden kimseye itimad etmemek yolunu tutmuş ve Sadrıâzamları durmadan değiştirir olmuştur.

Bir müddet sonra Çırağan vak'asının meydana gelmesi, Abdülhamid'i tam mânasıyle çileden çıkarmıştır. Eski Jön-Türklerden olup sonradan Abdülhamid'e medhiyeler yazan, coşkun mizaçlı ve fakat hafif karakterli Ali Suavî, 20 mayıs 1878 tarihinde Sultan Murad'ı kurtarıp tekrar tahta çıkarmak için Çırağan Sarayına baskında bulunmuştu.

Istanbul'da bulunan Rumeli ve bilhassa Filibe muhacirlerinden bir kaç yüz kişiyi silâhlandırıp kendisi başlarında bulunduğu halde Çırağan Sarayına karadan ve denizden hücum etmiş, muhacirleri, Abdülhamid'in Ruslardan korkarak Ayastefanos andlaşmasını imzaladığını, halbuki Istanbul önlerine kadar gelen Rus ordusunu bir hücumla mağlûp etmenin mümkün bulunduğunu, bunu ise ancak Sultan Murad'ın yapabileceğini ileri sürmek suretiyle bu işe ikna etmişti.

Çırağan vak'ası, Başvekil Sadık Paşanın azli neticesini doğurdu (28 mayıs 1878). Abdülhamid esasen onun bazı garip hallerinden sıkılmıştı. Çırağan hâdisesinden sonra Sultan Murad'ın ortadan kaldırılmasını teklif etmesi

Ali Suavi ve Çırağan olayı

(İlâve: 192)

★

Tarihimize "Çırağan vak'ası" adiyle de geçmiş olan bu birçok cephe-leriyle cidden mühim olan olayın kahramanı Ali Suavi, 1838 yılında İstanbul'da Cerrahpaşa semtinde doğmuştur. Babası Kâğıtçı Hüseyin Ağa, Çankırı'nın Çerkeş ilçesine bağlı Viranşehir (= Mecidiye) bucağının Çay köyündendir.

Ali Suavi, medrese tahsilini tamamladıktan sonra Fransızca da çalışmış, ve bu dili olduça elde etmişti. Biraz da İngilizce bilirdi. Hayata Rüştiye mekteplerinde hocalık etmekle atılmış, camilerde oldukça rağbet kazanan ateşli vaazlar vermiştir. Bir taraftan da Muhbir gazetesinde yazılar yazıyor, büyük ihtiras sahibi olduğu için kısa yoldan şöhret kazanmak maksadiyle Mısır meselesini kurcalıyordu. Hükümet, onun bu faaliyetini hoş görmediği için gazeteyi kapattı. Kendisi de tevkif edilip Kastamonu'ya sürüldiyse de yolda kaçarak yurd dışına çıktı ve o sırada Pariste faaliyete başlayan Genç Osmanlılara katıldı (1869).

Ancak Ali Suavi, garip yaradılışı yüzünden arkadaşları arasında zamanla itibarını kaybetti. Hattâ çoğu kendisiyle görüşmez oldular. Son derece taşkın ve atak, hiçbir hudut ve itidal tanımaz mizaçlıydı. Ne yaptığı ve bilhassa ne yapacağı belli olmazdı. Çok muhteris, gösterişe düşkün ve her alanda kendisini olduğunlan fazla göstermeğe meraklıydı. Onu zamanla gizlice sarayla anlaşmak ve el altından para almakla itham edenler bile çıktı. Bir taraftan ise, yazılariyle Avrupa'da ateşli bir Türkçü ve milliyetperver olarak tanınmıştı.

Abdülaziz'in hal'inden sonra Genç Osmanlılar İstanbul'a döndükleri halde o bir müddet daha Paris'te kaldı.

Abdülhamid'in cülûsunda ise, onun lehinde ve kendisini medih yollu makaleler neşretti. Bu makalelerde açıkça meşrutiyet rejimi aleyhinde bulunuyor Midhat Paşayı kötülüyor, bu suretle şahsî ikbali için zemin hazırlıyordu. Vaktiyle istibdat idaresi hakkında o ağır ve şiddetli yazıları neşreden sanki kendisi değildi.

Ali Suavi, İstanbul'a dönünce mabeyn müşiri ve Bahriye nazırı İngiliz lâkabiyle maruf Eğinli Said Paşa tarafından Abdülhamid'e takdim edildi ve son neşrettiği makalelere mükâfat olarak kendisine "Mektebi Sultani" (yani Galatasaray Lisesi müdürlüğü verildi. Muvazenesiz hareketlerinden dolayı bir

→

müddet sonra bu vazifeden azlolundu. Bu yüzden sefalete düşerek Abdülhamid'in can düşmanı kesildi.

Bu sırada Beşinci Murad'ın hastalığının geçtiği, iyileştiği söyleniyordu. memleketin bütün aydın kitlesi ve hattâ geniş halk tabakası eski padişaha hâlâ büyük bir sevgi ve saygı duymaktaydı. Abdülhamid, onun hastalığının devam ettiği propagandasını durmadan yaymakta ve hattâ bazı doktorlardan raporlar alıp bunları yayınlamaktaydı. Buna rağmen Sultan Murad sadece rahatsız olduğu için tahttan indirildiğine göre şimdi yine eski mevkiini almağa hakkı olduğu söylenmekteydi. İşte, Sultan Murad'ın annesi olup valde sultanlığa bir türlü doyamamış bulunan Şevkefza Sultan, bu konuyu ele almış ve elaltından geniş bir faaliyete geçmiş bulunuyordu. Sultan Murad iyileştiği halde, tahtı vekâleten işgal eden Abdülhamid'in onu hâlâ mahbus ve haklarından mahrum bulundurmak suretiyle tahtı gasbettiğine dair Şehzade Kemaleddin, Şehzade Süleyman Efendilerle damad Mahmud Paşalara haber gönderdi. Bunlar vasıtasiyle oğlunun propagandasını yapmağa çalıştı. Sultan Murad'ın tekrar tahta çıkması için adeta bir ihtilâl hareketi hazırladı. İşte bu sırada, Abdülhamid'e son derece düşman hale gelmiş bulunan Ali Suavi ile de vasıtalı şekilde temasa geçti. Bu ise, Ali Suavi'nin arayıp bulamıyacağı bir fırsattı. Esasen ortalık da son derece karışık bir halde idi. 93 savaşı kaybedilmiş, Osmanlı orduları mağlûb ve perişan hale gelmiş, Ruslar İstanbul kapılarına dayanmış, nihayet ilk barış görüşmeleri başlamış ve düşmanın teklif ettiği pek ağır şartların esas prensipleri ister istemez kabul edilmişti. Halk efkârı ve bilhassa savaş esnasında yerinden yurdundan olup en ağır sefaletlere katlanarak İstanbul'a dökülmüş olan Rumeli göçmenleri bu yüzden galeyan halindeydi. Savaşlarda katlanılan bunca ölçüsüz fedakârlıklara rağmen kaybedilen vatan toprakları, bilhassa bu toprakları bırakıp göçenler için unutulması imkânsız bir acıydı. Onlar için artık yurdlarına, evlerine ve barklarına dönmek ümidi kalmıyordu. Topraklarından, mülklerinden, servet ve varlıklarından, doğup büyüdükleri ülkelerden ebediyen ayrılmış oluyorlardı.

Ali Suavi bu ümidini kaybetmiş,

→

→

yeise düşmüş bu yeisle her şeyi yapacak hâle gelmiş olan kitleden faydalanmayı düşündü. Kendisi vaktiyle Filibe'de Rüştiye hocalığı etmiş, bu bölgede adı duyulmuş, saygı ve sempati kazanmış olduğundan Filibe'li göçmenler arasında istediği adamları buldu. Düşündüğü ihtilâl hareketinin sevk ve idaresinde kendisine en yakın yardımcı olarak Niş'li Salih ile Çerkes Nazi'yi seçti. Tasarladığı plâna göre silâhlı muhacirle birdenbire Çırağan sarayını basıp Sultan Murad'ı kurtaracak ve halkın ona biatını temin ederek tekrar Osmanlı tahtına geçirecekti.

Bu olaya katılanlardan Nişli Salih, 1876 Sırbistan harekâtına iştirak etmiş ve milis binbaşılığına kadar çıkmış bir zattı. 1877 - 78 savaşının ortalarında Ruslar Balkanların güneyine inmiye çalıştıkları sırada, Karadağ'daki Süleyman Paşa ordusu deniz yolu ile Dedeağaç'a nakledilip oradan Edirne yolu ile Şıpka'ya gönderildikten başka, orduyu takviye için milis birlikleri de kurulmıya başlamıştı. Nişli Salih de Edirne valisi Ali Paşadan vazife istemiş ve onun buyrultusu ile üç yüz kişilik bir grubun başında Süleyman Paşa kuvvetlerine katılmıştı. Burada 24 ağustosta Şıpka savaşlarının en kanlı kısmına sözde iştirak etti. Aslında ise bu savaşın en kritik zamanında Rus taarruzlarını püskürtmeğe çalışan askerlerin arasına sokularak:

"İstanbul'dakiler keyif çatıp rahatlarına bakıyorlar. Bizi ise savaşa sürüp kırdırıyorlar. Varın sizler de memleketlerinize gidin!" gibi sözlerle mânevi güçlerini ve savaş azimlerini kıracak sözler söylemeğe başladı. Nihayet, kanını canını vatanına adamış Mehmedciğin bu gibi hezeyanlara aldırış etmediğini görünce başka bir çareye başvurdu. Bir Rus taarruzu sırasında:

"Gâvur geliyor. Kazaklar etrafımızı sardı.. Kaçın!" diye havkırmağa başladı. Maiyetinde bulunanlara da aynı emri vermiş olduğundan onlar da:

"Gâvur geliyor!" avazesiyle askeri çığneyip kaçmağa başladılar Burada, tam bir panik başlamak üzere iken süvari nizamiye alayının kahramanca müdahalesiyle bu hal önlendi.

Nişli Salih ise, yardımcısı Çerkes Nazi ile birlikte Rasim Paşa kumandasındaki yedek birliklerin bulunduğu yere kadar çekildi. Umduğu bozgunun meydana gelmediğini görünce, bu sefer buradaki askerlerin mânevi gücünü sarsacak propagandaya başladı. Onun maksatlı hareket ettiği ve düşman hesabına çalıştığı muhakkaktı. Sonunda, bu faaliyetleri anlaşıldığı için Süleyman Paşa tarafından tevkif ettirildi. Yardımcısı Nazi hemen ordu kumandanına başvurup Nişli Salih'in derhal tahliyesini - küstahça bir tavırla - is-

→

→

tedi. Süleyman Paşa, onu da hemen tevkif ettirip her ikisini de yargılanmak üzere Edirne Harb divanına gönderdi. Ancak, haklarında henüz bir hüküm verilmeden Rus ordusunun Edirne'ye doğru ilerlemesi üzerine ikisi de hapisaneden kaçıp İstanbul'a geldiler.

İşte, Ali Suavi'nin tasarladığı hareket için kendisine yardımcı olmak üzere seçtiği böyle kimselerdi. Bu sırada Ruslar İstanbul'u tehdide başlamışlar, Kuvvetleri İstanbul önlerinde hazır bekliyordu. Şehri işgal için adeta bahane aramaktaydılar. Bu bahanenin en mükemmeli ise, İstanbul'da bir karışıklık çıkmasıydı. Nişli Salih ve Çerkes Nazi, böyle karışıklıkları çıkarmak için biçilmiş kaftandılar. Bu yüzden, hehen Ali Suavi'nin teşebbüsüne katılmayı kabul ettiler.

Diğer taraftan İngiltere Kıbrıs adasını işgaline müsaade olunması ve barıştan sonra doğu illerinde ıslahat yapılmasının kabul edilmesi için Osmanlı devletini sıkıştırıyor, bir anlaşma imzalanmasını istiyor, buna karşılık düştüğü bu ağır durumda Osmanlı devleti lehine bir Avrupa devletleri müdahalesini vaad ediyordu. Bab-ı âli ise tereddütte idi.

Şu halde, İstanbul'da hâdisenin çıkması, bundan faydalanması mümkün Rus'lara karşı İngiliz yardımını istemeğe Osmanlı hükümetini zorlar, bu da İngiltere'nin teklif ettiği anlaşmanın kısa zamanda imzalanması sonucunu doğururdu. Böyle bir kargaşalığı da, hem İngiliz taraftarı, hem de son derece cesur, işin sonunu düşünmez, atak bir maceraperest çıkartabilirdi. Bu bakımdan da Ali Suavi bulunmaz bir elemandı.

Böylece, iki zıt menfaat aynı hâdise üzerinde birleşmiş oluyordu. Ali Suavi üstelik Abdülhamid'de kızgındı. Bu hareket muvaffak olursa ayrıca ondan öcünü almış olacak, kendisi de mevki, refah ve ikbale erecekti. Bunun için bazı kimselerle görüşüp anlaştığı ve bazı garantiler aldığı da muhakkaktı. Nitekim bundan, daha ileride bahsedilecektir.

Ali Suavi, plânını süratle hazırladı. Buna göre kendisi bir kısım silâhlı adamlariyle deniz tarafından Çırağan sarayının rıhtımına çıkacak, bir kısım adamları da kara tarafından hücuma geçeceklerdi. Bu sırada Yıldız sarayının Çırağan sarayı karşısına rastlıyan bahçe istinat duvarı çökmüş bulunduğundan bunun tamiri yapılıyor ve bu işte Rumeli göçmenleri çalışıyordu. Ali Suavi, adamlarının bir kısmını bunların arasına sokmuştu. Ayrıca birkaç yüz kişi Mecidiye camiinin önünde toplanacaklardı. İşte, kara tarafından hücum edecek olanlar, bunlardı. Hareket

→

→
muvaffak olup Beşinci Murad tahta çıkarsa, Ruslarla yapılan barış başlangıcı anlaşması bozulacak ve hemen yeniden taarruza geçilip Rus ordusu İstanbul önünde yenilecekti. Harekete katılan Rumeli göçmenlerine bu husus temin edilmiş ve yardımları böyle sağlanmıştı. Hattâ bir kısmı yapacakları işten bile habersiz bulunuyor, Çırağan sarayında kendilerine silâh verilip Ruslar'ın üzerine gönderileceklerini sanıyorlardı.

Olaydan bir gün evvel Basiret gazetesinde Ali Suavi imzasiyle şu satırlar intişar etti.

"Herkes ve her evrakı havadis, halihazırın tehlikesinden bahsetmektedirler. Hakkı âcizanemde mevcût olan emniyeti âmmeye mebni söyleyeceğim şeyi herkesin dinliyeceğinde şüphem yoktur. Müşkilâtı hazıra pek büyük. Lâkin çaresi pek kolaydır. Yarınki nüshamızda cümlenin müsaadesiyle bu çareyi kısaca şerh ve beyan edeceğim. Şu mektubum, yarınki neşre enzarı umumiyeyi celb içindir."

Böylece Ali Suavi, bir ihtilâl yapacağını gazete ile ilân etmiş, lâkin bu kimsenin dikkatini çekmemişti.

Ali Suavi o sırada Üsküdar'da oturmaktaydı. 20 mayıs 1878 pazartesi günü evvelâ Kuzguncuğa gelerek orada hazır bulunan birkaç yüz göçmene heyecanlı bir hitabede bulundu. Sonra kendisi de onların kılığına girdi. Hep birden bir mavnaya bindiler. Çırağan sarayına doğru yola çıktılar. Rıhtıma vardıkları zaman saat on bir sularında idi. O gün, Sultan Murad'ın hapsedilmiş bulunduğu sarayın harem dairesine mensup kalfalar sabahtan başladıkları çamaşır yıkama işini sona erdirmişler ve asmak üzere bahçeye çıkmışlardı. Sultan Murad ise, kendi dairesinde öğle yemeğini yemeğe hazırlanıyordu. Bu sırada Ali Suavi ile adamları, rıhtıma yanaşan mavnadan karaya atladılar. Onları ilk gören muhafız zabtiyeler oldu. Lâkin, Göçmenler bunları kolaylıkla bertaraf ettiler. Çamaşır asmak üzere bahçeye çıkmış bulunan kadınlar: "Saray basıldı!" diye haykırmağa başladılar. Elinde bir tabanca bulunan Ali Suavi onlara: "Korkmayın.. Fenalık için gelmedik. Sultan Murad Efendimiz nerede" diye seslendi. Göçmenler bu sırada hep bir ağızdan: "Sultan Murad çok yaşa!" diye haykırıyorlardı. Aynı anda kara tarafındakiler de hücuma geçmiş ve içeriye dalmağa muvaffak olmuşlardı. Bu sırada koşup gelen haremağalarının incecik sesleriyle: "Kimsiniz?.. Ne istiyorsunuz" dedikleri duyuluyor, lâkin pek telâşlı görünmüyorlardı. Bu hâdisenin olacağından haberleri var gibiydi. Hattâ bir kısmı sırmalı selâmlık elbiselerini giymişlerdi (Bu ağalar, vakadan sonra tevkif edilmiş ve akıbetlerinden bir daha haber alınamamıştır)

→
Başlarında Ali Suavi ile Nişli Salih ve Çerkes Nazi'nin bulunduğu göçmenler, alt kat sofaya dolmuşlardı. Sultan Murad, gürültüyü duymuş ve büyük bir heyecana kapılmıştı. Oğlu Selâhaddin Efendi koşup durumu haber verince harem merdiveninin başına kadar geldi. Annesi Şevkefza Sultan da birlikte olay yerine koşup gelmişti. Durumu görünce yüzü güldü. İşte nihayet kaç zamandır beklediği an gelip çatmıştı. Oğlu yine padişah olacaktı.

Bu sırada Ali Suavi, tabancası elinde bulunduğu halde merdivenleri ikişer ikişer çıkarak Sultan Murad'ın yanına vardı ve onun ayaklarına kapanıp: "Aman efendim, sana biat etmeğe geldik... Gel bizi Moskoftan kurtar!" diye haykırdı. Nişli Salih ise, merdivenin orta yerine kadar varmış, orada neticeyi beklemeğe başlamıştı

Sultan Murad, durumu gözden geçirdikten sonra ilk olarak: "Biraderi ne yaptınız?" diye sordu.

Ali Suavi:

"Ona henüz bir şey yapmadık... Evvelâ size biat edeceğiz, sonra da onu tahttan indireceğiz!" cevabını verdi.

Sultan Murad, o zaman bu işin çıkar bir şey olmadığını anlayıp tereddüde kapıldı. Telâş ve heyecan iradesini adeta felce uğratmıştı. Ali Suavi bundan istifade ile hemen koluna girip onu alt kattaki salonda kendisine biat edilmek üzere merdivenlerden indirmeğe başladı. Öbür koluna da Nişli Salih girmişti.

Hâdiseyi ilk duyan Beşiktaş muhafızı meşhur Yedi-sekiz Hasan Paşa yanında zaptiye neferleriyle koşup gelmiş ve dışarda gerekli tedbirleri aldıktan sonra soğukkanlılığını muhafaza ederek hiçbir şeye karışmadan merdivenlerin dibine kadar sokulmuştu. Elinde sonradan Mehdi adını verdiği ve ömrünün sonuna kadar hâtıra olarak sakladığı bir sopa vardı. Bunu, saray kapıcılarından birinin elinde görüp almıştı. Sultan Murad ve Ali Suavi tam kendi hizasına geldikleri sırada bu sopayı kaldırdı ve olanca kuvvetiyle Ali Suavi'nin kafasına indirip onu bir anda cansız olarak yere serdi.

Aynı zamanda civar karakollardan zaptiyeler yetişmiş ve hâdise Yıldız'dan duyularak bir tabur asker gönderilmişti. Göçmenler, onlara şiddetle karşı koydularsa da yenilmeleri mukadderdi. Aralarında Nişli Salih ile Çerkes Nazi'nin bulunduğu 23 tanesi öldü. 15 kadarı yaralandı. Bir kısmı kaçıp savuştu. Kaçamıyanlar ise hemen orada tevkif olundular.

Sultan Murad, Ali Suavi'nin öldüğünü görünce, hemen geri dönmüş ve

→

→
merdivenleri süratle çıkıp dairesine çekilmiş, lâkin bu sırada o da baldırından hafifçe yaralanmıştı.

Abdülhamid, hâdiseyi duyunca fena halde telâşlanmış, cuma selâmlığında giydiği üniformasını giyip takarak hareket muvaffak olduğu takdirde elindeki kuvvetlere dayanarak Sultan Murad'la çarpışmağa hazırlanmıştı. Tac ve tahtını hemen bırakmağa niyeti yoktu. Ancak, olayın süratle bastırıldığı haberi gelince içi rahatladı.

Yıldız'da derhal iki tahkik heyeti kuruldu. Bunlardan birisi hâdisenin nasıl olduğunu tahkik edip neticeyi bir rapor halinde Abdülhamid'e bildirecek, öbürü ise adlî tahkikatta bulunacaktı. Birinci heyetin başkanı mabeyn müşiri Said Paşa idi. Damad Mahmud, Namık, Rauf ve Mustafa Paşalar bu heyete dahildiler. Öbür heyetin başkanı mabeyn başkâtibi Said Bey (sonradan sadrıâzam olan Küçük Said Paşa) üyeleri ise Mehmed Rauf, Ahmed Besim, Ali, Münif, Osman Reşad, eski İşkodra valisi Ahmed ve Zabtiye nazırı Mehmed Paşalardı.

Yapılan incelemelerden ölenlerin bir kısmının göçmen kılığına girmiş kimseler olduğu anlaşıldıysa de, hüviyetleri tespit edilemedi.
ise birbirine benzer ifadeler veriyorlar. Ali Suavi'nin kendilerini Abdülhamid'in Rumeli'yi düşmana sattığını, Beşinci Murad'ın ise Rusları yenip bu ülkeleri geri alacağını ve birçok vükelânın da onunla birlik olduğunu söylemek suretiyle ikna ettiğini ifade ediyorlardı.

Sultan Murad'la annesi o gün hemen Malta Köşkü'ne nakledilerek bir müddet burada mahpus gibi kaldılar. Yapılan tahkikat sonunda Ali Suavi'nin Sultan Murad'la onun mensuplarından Üsküdar'lı Nuri Bey vasıtasiyle mektuplaştığı ve eski Padişahın bu işten haberli bulunduğunu ortaya koyduysa da kendisine bir şey yapılmadı.

Hasan Paşa Suavi'yi bir sopa darbesiyle yere serdiği zaman cebinden bir cüzdan fırlamıştı. Bunu hemen alıp sakladı. Olay yatıştıktan sonra cüzdanı karıştırdı. İçinde sarı renkli bir kâğıt buldu. Üstünde bir şeyler yazılı olup altı sıra sıra mühürlenmişti. Hasan Paşa okuma yazma bilmediği için bundan hiçbir şey anlamadı. İtimad ettiği adamlarından birisine mühürleri gösterdi. Baştaki mühür damad Mahmud Paşanındı. Hasan Paşa kâğıdı hemen geri aldı. Biraz sonra olayın tafsilâtını anlatmak üzere tahkik heyetinin huzuruna çıktı. Geçenleri olduğu gibi anlattıktan sonra cüzdanı ortaya koyup:

"Ali Suavi dediğiniz o adam yere düştüğü zaman cebinden bu fırlamış-
→

→
tı" dedi. Mahmud Paşa, cüzdanı alıp açtı. İçindeki kâğıdı görünce rengi attı. Hemen:

"Bu mühim bir şey. İyi ki bana verdin... Hemen efendimize göstereyim!" deyip başka odaya geçerek sarı kâğıdı imha etti Bu kâğıdın ortadan kalkmasiyle, Ali Suavi'nin devlet ricâli arasında kimler tarafından desteklendiği ebediyyen mechul kalmıştır. Rivayete göre bu kâğıtta Mahmud Paşadan maada Şehzade Kemaleddin ve Süleyman Efendilerin ve diğer bazı kimselerin mühürleri de vardı ve hareket muvafak olduğu takdirde Ali Suavi'ye Şeyhülislâmlık vaadediliyordu.

Ali Suavi'yi Abdülhamid'e takdim eden İngiliz Said Paşa, bu hâdise üzerine gözden düşmüş ve menkûb olmuştur. Yine bu çılgın ihtilâlcinin mensup bulunduğu damad Mahmud Paşa da bir müddet sonra Abdülaziz Hanı öldürtmüş olmakla itham edilerek idama mahkûm olmuş, cezası müebbed kalebentliğe çevrilmişse de Tâif'te boğularak öldürülmüştür.

Yıldız sarayında adlî tahkikatı idare eden komisyon Ali Suavi'nin bir ihtilâl cemiyeti kurduğunu ve bu suretle çalıştığını meydana çıkarmıştı. Üsküdar'lı Nuri, Uzuncaabad Hasköylü Hacı Mehmed, Filibeli Ahmed Paşa ile damadı Hafız Nuri, İzzet Paşanın oğlu Süleyman, Hafız Ali, Bağdad'lı Gürcü Süleyman (Mahmud Şevket Paşanın babası) Filibeli Şevki ve Salih bu cemiyete dahil olanlardan isimleri ve hüviyetleri tespit edilebilenlerdi. Ali Suavi'nin bir İngiliz olan, güzelliği ile maruf karısı, vak'a olur olmaz evdeki bütün evrakı imha ettiği için daha ileri devlet ricâlinden kimlerin bu işe dahil bulunduğu anlaşılamamıştır. Ancak Ali Suavi'nin ne kadar taşkın mizaclı ve cesur olursa olsun böyle üç beş yüz kişiye güvenerek ihtilâl çıkarmağa kalkışacak kadar şuursuz değildi. Bilhassa ordunun iştiraki olmadan böyle bir hareketin muvaffak olmasının imkânsız bulunduğunu bilirdi. Onun Taşkışladaki askerle de temasta bulunduğu anlaşılmışsa da, evrakı karısı tarafından imha olunduğu ve kendisi de öldüğü için şahsen kimlerle görüşüp anlaştığı da meçhul kalmıştır. Nitekim Hafız Nuri Bey sorguya çekildiği zaman isimlerini vermemekle beraber, birçok devlet ricalinin bu işe dahil bulunduğunu ve bütün tertibatının alındığını, ancak harekete geçme hususundaki bir vakit yanlışlığı yüzünden her şeyin akim kaldığını söylemiştir.

Yargı sonunda Hafız Nuri Bey idama (cezası müebbet küreğe çevrilmiştir), Üsküdar'lı Nuri Bey altı yıl hapse, Ahmed Paşa, Hafız Ali ve Hacı Mehmed müebbed sürgün cezasına, İzzet Paşa-zâde Süleyman ve Bağdad'lı
→

Suavi ve muhacirlerle askerlerin Çırağan içinde çarpışmaları

Ali Suavi ve İngiliz eşi (aşağıda)

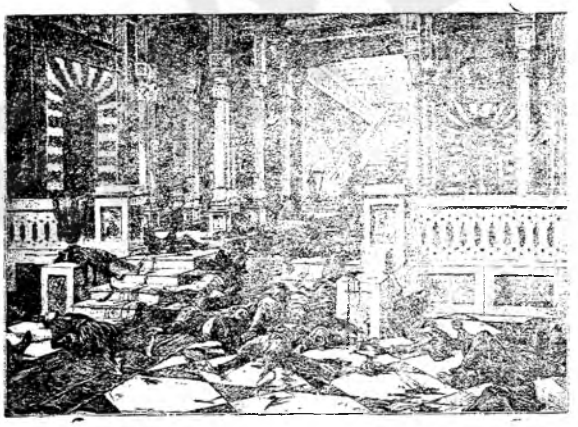

Çarpışma neticesinde ölenler (Hâdise resimleri zamanında çıkan İngiliz mecmualarından alınmıştır)

→

Süleyman üçer yıl kalebendliğe, Filibeli Şevki ve Filibeli Salih dörder sene ve diğerleri ikişer üçer sene hapse mahkûm olmuşlardır.

Netice olarak, ilk bakışta delice bir teşebbüsten ibaret gibi görülen bu hâdisenin, iyi incelendiği takdirde gayet şumullü bir mahiyet taşıdığı anlaşılmaktadır. Hele, aradan on beş gün geçmeden Bab-ı âlî'nin İngiltere'nin istediği anlaşmayı kabul etmesi muhakkak ki bir tesadüf eseri değildir. Abdülhamid, bu işte İngiliz parmağının bulunduğundan şüphelenirmiş. Hâdisenin oluş şekli hem İngiliz, hem Rus parmağı, hem de Sultan Murad taraftarları→

→

nın büyük tesiri bulunduğu merkezindedir.

Bibliyografya: Mahmud Celâleddin Paşa, Mir'at-ı Hakikat. Abdürrahman Şeref, Tarih Musahabeleri; İ Hakkı Uzunçarşılı, Ali Suavi ve Çırağan vak'ası. Basiretçi Ali, İstnbulda yarım asırlık Vakayi'-i mühimme. Abdurrahman Âdil, Hadisat-ı hukukiye. Tercemân-ı Şark gazetesi. Ziya Şakir, Beşinci Murad'ın hayatı. Halil Sedes, Çırağan Sarayı vak'asının iç yüzü. Z. Melek, Çırağan Sarayı vak'ası. İ. Hami Danişmend, Osmanlı tarihi kronolojisi. Aynı müellif, Ali Suavi'nin türkçülüğü. Halûk Y. Şehsuvaroğlu; Beşinci Murad.

Çırağan olayını müteakip Beşiktaş muhafızı Hasan Paşanın vak'ayı ve Suavi'yi bizzat öldürdüğünü anlatan raporu.

Padişahın ondan büsbütün soğumasına ve bu halinden evhamlanmasına sebep olduğu için azlederek yerine Mütercim Rüştü Paşayı Sadrıâzam ünvaniyle tayin etti. Ancak, onun da Sadareti bir hafta kadar sürebildi. Abdülâziz'in hal'i meselesine karışmış olan Rüştü Paşanın, o sırada Serasker bulunan Damad Mahmud Paşa ile birlikte kendisini hal'ederek tahta Veliahd Reşad Efendiyi geçirmek niyetinde bulundukları haber verildiğinden Sadrıâzam hemen azlolunarak yeri Mehmed Esad Safvet Paşaya verildi (4 haziran 1878).

Rusya'ya karşı Osmanlı - İngiliz anlaşması, Kıbrıs'da İngilizlerin üslenmesi

İngiltere bu arada Berlin Kongresinin toplanarak Ayastefanos andlaşmasının bu şekilde Osmanlı Devleti lehinde tâdiline çalışacağını ve onun çıkarlarını koruyacağını bildirerek yaptığı bir anlşama üzerine Kıbrıs adasını işgal hakkını elde etmiştir (4 haziran 1878). Buna karşılık Rusya Anadolu'da yeniden tecavüze geçerse, Osmanlı Devletini silâhlı kuvvetleriyle müdafaa edecekti. Bu işgal, Devletin adadan vazgeçmesi mânasına gelmiyordu. Hattâ sonra 1 temmuz 1878 de anlaşmaya yapılan bir zeyle göre, adanın gelirinden idare masrafları çıktıktan sonra kalan kısım her yıl Babıâliye gönderilecekti. Devlet adadaki miri emlâke, hanedana mahsus araziye ve vakıflara sahip olmakta devam edecekti. Bu işgal, Rusların Kars ve Ardahan'ı Osmanlı Devletine iadelerine kadar sürecek, böyle bir şey olursa İngilizler Kıbrıs'tan derhal çekileceklerdi (G. Noradounghian; C: III, S: 522-525). Bu, ayni zamanda Rusya'ya karşı bir tedafüi ittifak andlaşması idi ve İngilte-

Safvet Paşa

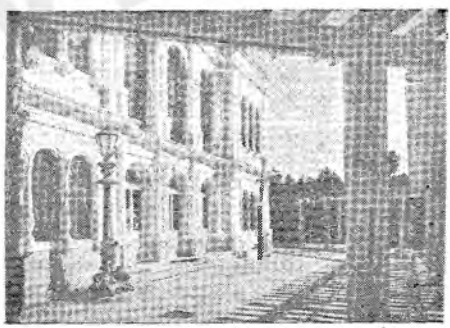

Malta köşkü

re'nin Osmanlı Devletini bu konuda sonuna kadar müdafaa azmini belirtmesi bakımından Rusya'nın Berlin'deki şartları kabulünde tesiri olmuştur.

Berlin kongresi ve yapılan anlaşmanın esasları, terkedilen yerler

Berlin'de toplanan (13 haziran 1878) konferansta; Osmanlıları Müşir Mehmed Ali Paşa, Berlin Büyükelçisi Sadullah Bey, Nafıa Nazırı Karatodori Paşa; Almanya'yı Prens Bismark, Von Bülow, Prens Hohenlohe; Avusturya - Macaristan'ı Kont Andrassy, Kont Karoly, Baron Haymerle; İngiltere'yi Lord Beaconsfield, Lord Salisbury, Lord Odo Ruselli; İtalya'yı Kont Corti, Kont de Launag; Fransa'yı W. H. Waddington, Kont de Saint-Vallier, F. Desprez; Rusya'yı Prens Gorçakof, Kont Şuvalov, Baron d'Übril temsil etmekteydi. Alman Başvekili Bismark'ın başkanlığında 13 temmuz 1878 e kadar devam eden Berlin kongresinde büyük devletlerin emel ve ihtiraslarının şiddetle çarpıştığı ve bilhassa Osmanlı devletinin terketmek zorunda kaldığı arazi bunlar arasında ihtilâf konusu olduğu görülmektedir. Konferans daha ziyade Devlet-i âliyye ve arazisi üzerinde üstün nüfuz sağlamak isteyenlerin ve bunların aralarındaki çarpışmaların sahnesi olmuştur. Hattâ Balkan devletleri de işe karışarak Yunanistan müracaatla rum milleti adına isteklerde bulunup neticede lehine bir zemin hazırlamıştır. Nihayet çetin müzakereler sonunda 64 maddelik muahede hazırlanarak imza edilmiştir. Berlin muahedesi özet olarak şu esasları ihtiva eder; Madde 1 ilâ 12 — Bulgaristan'a aittir ve Ayastefanos'daki anlaşmaya göre yaratılan Bulgaristan Berlinde üçe bölündüğünden yeni vaziyete göre kurulan prensliğin statüsünden bahseder. Buna göre Bulgaristan, Osmanlı hükümdarına tâbi, vergi verir ve mümtaz, iç işlerinde bağımsız bir hıristiyan hükümeti, prensliği oluyordu. Güney hududu Balkanlardır. Prensini halk, serbestçe seçer. Babıâli tasdik ve büyük devletler muvafakat ederler. Avrupa'da hâlen hükümdarlık eden hanedandan seçilemez. Bulgaristan'ın idaresi şimdilik bir Rus komiseri nezareti altında ve Berlin muahedesini imzalayan devletlerin ve Osmanlı komiserlerinin iştirakiyle kurulan muvakkat hükûmet tarafından idare olunacak ve bunlar dokuz aydan fazla olmamak üzere anayasa yapılıncaya kadar işbaşında kalacaklar. Bulgaristan'da Osmanlı askeri bulunmayacak, eski kuleler de yıkılacaktır. Madde 13 ilâ 21 — Üçe bölünen Büyük Bulgaristan'ın «Şarkî Rumeli» diye teşkil olunan kısmı ile Osmanlılara bırakılan Makedonya'ya aittir. Balkanların güneyinde «Şarkî Rumeli» adıyle idarî bağımsızlığa sahip fakat siyasî ve askerî yönden padişaha tâbi bir eyâlet kurulacaktır. Burası büyük devletlerin muvafakatiyle hıristiyan ve beş yıl için olmak üzere Babıâlice tayin edilen bir vali tarafından idare olunacaktır. Vali, eyâletinin iç ve dış emniyeti tehdid olunduğu takdirde Osmanlı askerini çağırma hakkını haiz olacaktır. Makedonya'da ıslahat yapılacaktır. Madde 22 — Bulgar prensliğinde ve Şarkî Rumeli'de 9 ay müddet kalacak olan Rus işgal kuvveti 55.000 kişiden fazla olamayacaktır. Madde 23 — Girid adası. 1868 iç tüzüğünde haklı görülen değişiklikler yapılarak ve tamamen tatbik etmek taahhüdü ile yine Osmanlılara

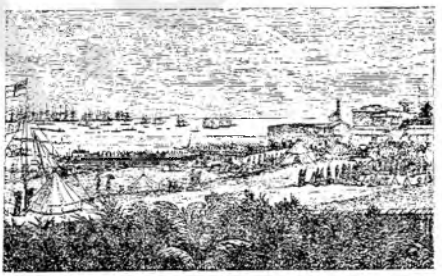

İngilizlerin Kıbrıs'ta Larnaka'ya çıkışı

Lefkoşe'ye İngiliz bayrağının çekilmesi

bırakılacaktır. Madde 24 — Berlin konferansı esnasında kabul edilen 13 numaralı mazbata gereğince Yunanlılar lehine olarak Kalamas ve Salambirya hattı boyunca değişiklik yapmak için tanınan müzakere açma hakkının Yunanlılarca kullanılması esnasında Osmanlılarla bu devlet arasında hudud tashihinde bir ihtilâf halinde büyük devletler tavassut etme haklarını muhafaza ederler. Madde 25 — Bosna ve Hersek eyâletleri Avusturya - Macaristan tarafından belirsiz bir zaman için asker ikamesi suretiyle idare olunacaktır. Yeni-pazar sancağı Osmanlılara bırakılmakla beraber Avusturya - Macaristan'ın burada icabında asker bulundurabilmek hususunu vesair meselelerini iki devlet sonra kararlaştıracaklardır. Madde 26 ilâ 33 — Karadağ istiklâli Osmanlılar ve muahedeyi imzalayan diğer devletlerce kabul edilecek, prenslikte din ve mezhep farkı kimseye imtiyaz vermeyecektir. Dulçino ile Antivari, Karadağ"a ve Karadağ'dan İspica, Avusturya - Macaristana verilecektir. Bu prensliğin gemisi ve harb bayrağı olmayacak, kendisine terkedilen arazi dolayısıyle Osmanlı borçlarından hisse yüklenecektir. Madde 34 ilâ 42 — Sırbistan prensliği istiklâli Osmanlılar ve muahedeyi imzalayan devletlerce kabul olunacak ve prenslikte din ve mezhep farkı kimseye bir imtiyaz hakkı vermeyecektir. Niş ve Pirot dilen arazi dolayısıyle Osmanlı borçlarından Sırbistan'a terkolunacak ve kendisine terkedilen arazi dolayısıyle Osmanlı borçlarından hisse yüklenecektir. Madde 43 ilâ 57 — Rumanya'nın istiklâli muahedeyi imzalayan devletlerce kabul edilecektir. Paris muahedesi (1856) ile Rumanya'ya terkedilen Besarabyanın büyük bir parçası Rusya'ya terkedilecek ve Tuna deltasındaki adalar, Tulçi ve sancağı ve Dobruca Rumanya'ya verilecektir. Tunada seyrisefain rahat ve serbestliği için Demirkapı'dan deltaya kadar nehir boyu kaleleri yıkılacak, nehrin bu kısmına hiç bir milletin savaş gemisi giremeyecektir. Madde 58

Berlin kongresinde Osmanlı murahhasları: Sağda Sadullah Bey, solda Karatodori ve ortada Mehmed Ali Paşalar

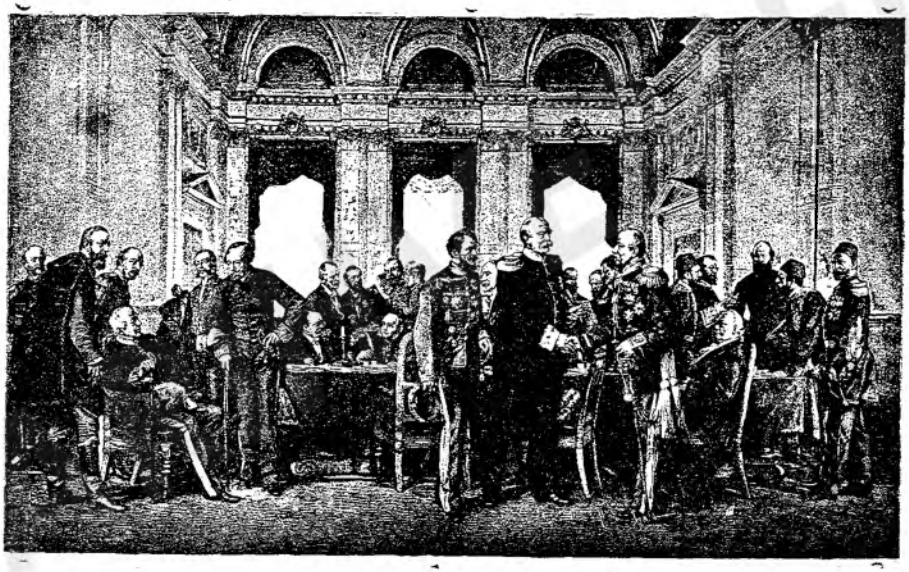

Berlin kongresi (Osmanlı murahhasları sağda gözükmektedir)

— Osmanlı devleti doğuda; Ardahan, Batum, Kars'ı topraklarıyle Rusya'ya terkedecektir. Madde 59 — Rusya, Batum limanını tahkim etmeyerek serbest liman yapmayı vaad eder. Madde 60 — Ayastefanos muahedesi ile Rusya'ya verilen Eleşkirt vâdisi ve Doğu Bayezid Osmanlılara iade edilecek, fakat Kotur kasabası ve dolayları İranlılara verilecektir. Madde 61 — Ahalisi Ermenilerden mürekkep olan yerlerde Babıâli zaman kaybetmeksizin hemen ıslahata başlayacaktır. Madde 62 — Osmanlı ülkesinde bütün din ve mezhepler serbest olacak ve medenî haklardan tam mânasıyle faydalanmaya hiç bir veçhile engel olunmayacaktır. Madde 63 — Karadeniz ve Çanakkale Boğazları için 1856 Paris ve 1871 Londra andlaşmaları gereğince kurulan statü devam edecektir. Madde 64 — Muahedenin tasdikli nüshaları üç hafta içinde, mümkün olursa daha evvel Berlin'de mübadele edilecektir.

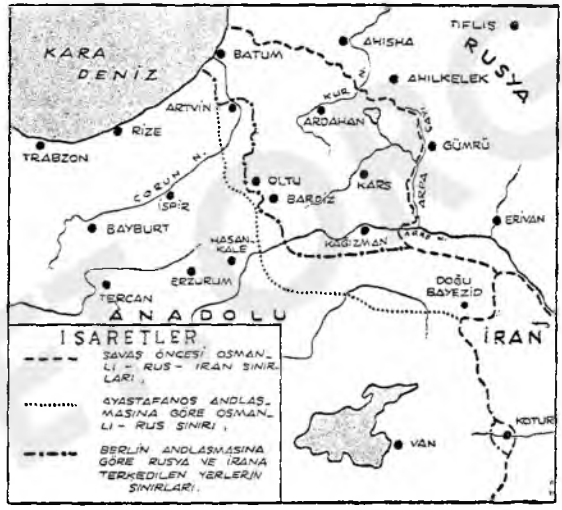

Ayastefanos ve Berlin andlaşmalarına göre Osmanlı Devletinin Doğu sınırlarını gösteren harita

Bütün bunlardan başka Osmanlı devletinin Rusya'ya 802.500.000 frank tazminat vermesi ve bu tazminatı yıllık 350.000 lira taksitlerle ödemesi ve borç verilemediği takdirde Rusya'nın arazi istemesi kabul edildi.

Büyük devletler bu muahede ile Osmanlı devletinin durumunu sağlama bağladıklarını söylemişlerse de beşbuçuk milyon nüfus ve 212 bin kolometrekare arazisinden olan Osmanlılar sonuçtan memnun kalmamışlar, bütün devletler Berlin muahedesi ile imparatorluğun zararına arazi ve diğer menfaatler sağlamışlardı. Görünüşte bir şey istemeyen Bismark, Rusya ile Avusturya - Macaristan dostluğunu kazanmak için Osmanlıları feda etmekle beraber Rusya yine Almanya'dan uzaklaştı. Zamanla Berlin muahedesinin arzu edilen genel barışı sağlamak şöyle dursun, bilâkis büyük devletlerle küçüklerin arasını büsbütün açtığı ve bir takım yeni hâdiseler hazırladığı anlaşıldı.

Bu andlaşma sonunda arazi terki, sınır tashihi, idarî işgal, geçici işgal deyimleri adı altında Osmanlı devletinin; Bulgaristan'a, Romanya'ya, Sırbistan'a, Avusturya'ya, Karadağ'a, Yunanistan'a, Rusya'ya, İran'a ve İngiltere'ye terketmek suretiyle kaybetmiş bulunduğu arazi ve nüfusun toplamı toprak olarak 212.450 kilometrekare ve 5 milyon 455 bin insandı.

Bundan anlaşılacağı gibi, Osmanlı Devleti yalnız Avrupa'daki arazisinin beşte ikisini kaybetmiş bulunuyordu. Neticede, nihayet istediği barışa kavuşmaktan ve İstanbul'un tehlikeye düşmekten kurtulmuş olmasından dolayı Hünkâr rahat bir nefes almıştı.

Yunanistan'ın istediği yerler

Berlin Andlaşması, umulan huzuru doğurmamıştır. Osmanlı Devletinin çok aley-

Berlin kongresinde Rus murahhası Gorçakof

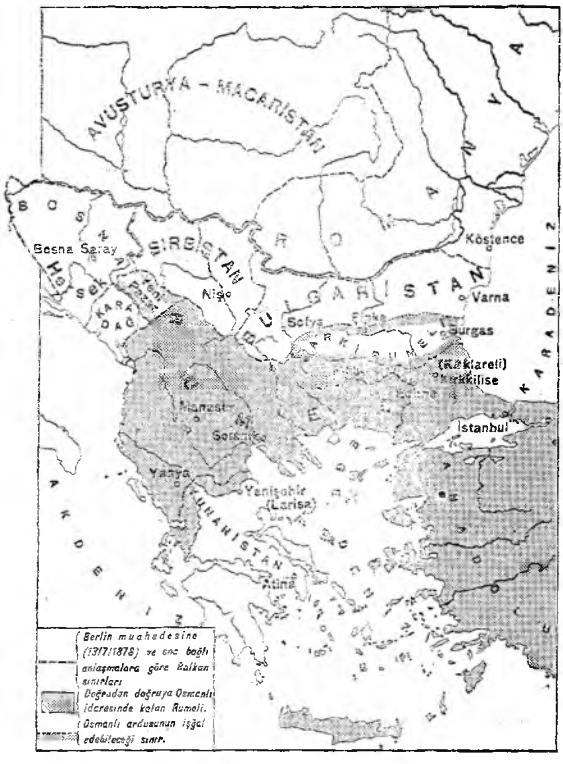

Berlin andlaşmasına göre Rumeli'de Osmanlı sınırlarını gösteren harita. (Y. H. Bayur'un Türk İnkılâbı Tarihi, C. 1 den alınmıştır)

hinde olan bir andlaşmayı kabule mecbur kalmış olması, savaş boyunca en ağır fedakârlıklara seve seve katlanmış olan milleti büyük hayal kırıklığına uğratmıştı. Babıâli, bu yüzden andlaşmadaki kendi lehine olan şartları hemen benimsedi; aleyhine olanların tatbikini ise mümkün olduğu kadar güçleştirmek ve sürüncemede bırakmak politikasını güttü.

Andlaşmadan sonra Yunanistan kongrede kendisine vaad edilen yerleri istemeğe kalkışınca Osmanlı Devleti Teselya ordusunu seferber ettiği gibi Golos limanına da bir filo gönderdi. Sarvet Paşa, 8 ağustosta kongrenin kararını protesto ve Yunanistan'ı sınırlarda ve Girid'de çıkan karışıklıklara sebep olmakla itham etti. Kongrede Yunanistan'ın hudud genişletmesine müsaade etmenin uygun olmıyacağını ileri sürmüş olduğunu hatırlatarak Atina hükûmetine onu haksız ve politika usullerine aykırı istekle-

rinden vazgeçirecek şekilde tavsiyelerde bulunulmasını istedi.

Avusturya'nın Bosna - Hersek'i işgali

Babıâli, Bosna-Hersek vilâyetinin işgalini hükümsüz bırakmak için aynı şekilde açık bir teşebbüste bulunamadı. Kongrede bu işgal şeklinin sonradan iki devlet arasında müzakere yoliyle tesbiti kararlaştırılmıştı. Bu müzakereler başlayınca Babıâli evvelâ işgal müddetinin tayinini istedi. Aynı zamanda, Osmanlı memurlarının vazifeleri başlarında bırakılması talebini ileri sürdü. Bu yüzden müzakereler uzamağa başladı. Avusturya devleti ise işe bir an evvel son vermek için askerine Bosna-Hersek'i işgal emrini verdi. Abdülhamid Berlin Andlaşmasına göre, işgal şartları kararlaştırılmadan, Avusturya askerinin Bosna-Hersek'e girmesine engel olunması için İngiltere Kraliçesine bir telgraf çekti. Aldığı cevapta buradaki kargaşalıkların giderilmesi için işgalden başka çare bulunmadığı bildiriliyordu.

Bosna-Hersek'in Müslüman halkı, Avusturya işgaline baş eğmek istemediler. Bunların direnişine Bosna-Hersek'de henüz mevcut bulunan asker de katıldı. Ayaklanma, Bosna şehrinde patlak verdi. Bosnaklar, vatanseverliği ve kahramanlığı ile tanınmış Hacı Salih Efendinin liderliği altında toplanmışlar, onu hükûmet reisi ilân etmişlerdi. Hacı Salih Efendi, neşrettiği bir beyanname ile herkesin servetinin yüzde yirmisini vatan müdafaasına vereceğini, 17 yaşından 60 yaşına kadar herkesin silâh altına koşmasını bildirdi. Bir kaç gün içinde 90 bin kişiye yakın kimse silâhını kapıp geldi. Avusturyalılar, Bosna-Hersek'i işgal için savaşmak zorunda kaldılar. Bunun için işgal kuvvetini 165 bin kişiye çıkardılar. Bosnaklar, bir buçuk ay dayandılar. Aynı zamanda Podgoritsa'nın Karadağ'a ve Vranya'nın Sırbistan'a verilmesine engel olmak maksadıyle Kuzey Arnavutluk'ta da ahali tarafından geçici bir hükûmet kurulmuştu. Çarpışmalar sonunda Avusturya üstün geldi. Bu da normal bir neticeydi. Bosna-Hersek askerî işgal altına alındı. Avusturyalılar yalnız Yenipazar'ın işgalinden vazgeçtiler. Ancak burada da

kendi emniyetlerini ve gidiş geliş serbestliğini sağlayacak tedbirler aldılar.

Berlin Andlaşmasının ortaya çıkardığı yeni ihtilâflar, sadarette değişiklik

Berlin Andlaşması, bazı emellerinden vazgeçmek zorunda kalan Rusya'yı memnun etmemişti. Keza, aldığı bir kısım araziye karşılık Besarabya'yı kaybeden ve savaşın fiilî galibleri arasında bulunduğu halde umduklarını elde edemeyen Romanya da hayal kırıklığına uğramıştı. Hiç bir şey elde edemiyen İtalya'da, Avusturya idaresinde bulunan bir kısım İtalyan şehirlerinin yurda katılması için gösteriler alıp yürüdü. Kıbrıs andlaşması kendisine haber verilmeden imzalanmış olan Fransa kırgındı. Böylece Berlin Kongresi, Prens Bismark'ın kapanış nutkunda söylediğinin aksine meseleleri halletmemiş, bilâkis bir çok yeni ihtilâfların tohumunu ekmiştir. Bunlar da, Osmanlı Devleti - Yunanistan, Avusturya - Bosna-Hersek ve Arnavutluk. Avusturya - Osmanlı Devleti, Karadağ - Sırbistan, Osmanlı Devleti - Sırbistan ve Karadağ, Romanya - Rusya, Rusya - Kars, Ardahan ve Batum halkı arasında sürüp giden anlaşmazlıklardı.

Berlin andlaşması, ayni zamanda Hariciye Nazırlığını da muhafaza eden Safvet Paşanın zamanında imzalanmıştır. Onun da Vükelâ ile birleşip kendisini hal'edeceklerine dair verilen bir jurnal üzerine Safvet Paşa 4 ayalık 1878 tarihinde azledilip yerine eskiden Tunus hükûmet reisi olup o sıradaki hizmetlerinden memnun kalınan ve sonra İstanbul'a gelerek âyan âzalığı, maliye komisyonu üyeliği gibi memuriyetlerde bulunmuş olan Hayreddin Paşaya verildi.

Avusturya ile Bosna - Hersek anlaşması

Bu esnada, Avusturya ile Bosna-Hersek meselesinde nihayet anlaşmaya varıldı. Buna göre Osmanlı Hükümdarlarının bu bölgedeki hâkimiyet hakları mahfuz kalacak, yalnız Bosna - Hersek belli bir müddet tayin edilmeden Avusturya tarafından idare olunacaktı. Mahallî gelirin sadece mahallî ihtiyaçlara harcanması, halkın dinî meselelerine müdahalede bulunulmaması, hutbelerde Halifenin adının anılması, eski memurlardan işe yarayanların kullanılmakta devam edilmesi, yeni açılacak memuriyetlere mümkün olduğu kadar yerlilerin tayini, Bosna-Hersek'de kalan savaş malzemesinin Osmanlı Devletine iadesi, Yenipazar sancağında üç yerin Avusturya tarafından işgali, buralarda Osmanlı askerinin de bulundurulması yine

Avusturyalıların işgal kuvvetlerine karşı Bosna'lıların mukavemeti. (Zamanında yayınlanmış resimlerden)

Tunuslu Hayreddin Paşa

bu anlaşmanın hükümlerindendi. Bu anlaşma, 21 nisan 1879 tarihinde imzalandı (Nouradonghian: C: 4, S: 219).

Bulgaristan Prensliği

Bulgar Millî Meclisi 29 nisan 1879 tarihinde Prens Aleksandr Jozef fon Battenberg'i Prensliğe seçti.

Bu zat, Rusya Çariçesinin kardeşi Prens Aleksandr fon Hes'in bir kontesle evlenmesinden doğmuştu. Avrupa hanedanının o sırada taht sahibi olanlarından hiç birisinin üyesi değildi. Aslı Alman olup Çariçe vasıtasıyle Rus asılzadeleriyle de münasebeti vardı. Ayrıca henüz 22 yaşında bulunması yüzünden onu kolayca avucuna alacağını

İkinci Sultan Abdülhamid'in bir resmi

uman Çar tarafından prenslik için namzed gösterilmişti.

Prens, 24 haziranda Bulgaristan'a geldi. 13 temmuzda hükûmet merkezini Sofya'ya nakletderek görevine başladı.

Bu sırada İstanbul'da toplanan bir Avrupa Komisyonu, Berlin andlaşması esaslarına göre Şarkî Rumeli Eyaleti Nizamnamesini hazırlamıştı (26 nisan 1879). Buna göre eyalet muhtar idareli, lâkin Osmanlı Devletine doğrudan doğruya bağlı idi. Hudutlarını korumak, Osmanlı Devletinin hakkı idi. Buraya yalnız Berlin andlaşmasının şartlarına göre, iç ve dış emniyet ihlâl edildiği takdirde ve valinin isteği üzerine Osmanlı Devleti muntazam asker gönderebilecekti. Hıristiyan olması şart bulunan valinin maiyetinde yine Hıristiyan olmak üzere iç işlerine de bakacak bir mektupçu bulunacaktı. Adliye, Maarif, Ticaret, Ziraat ve Nafıa Müdürleri Vali tarafından seçilip memuriyetleri Padişahça tasdik olunacaktı. Mahallî ordu için askerî mükellefiyet bulunacak ve bunların subayları Babıâlice tayin edilecekti. Eyalet Meclisi 56 kişiden kurulacaktı. Bunun otuz altısı halk tarafından seçilecek, on tanesi Vali tarafından tayin olunacak, mahkeme reislerinden, din adamlarından ve maliye baş müfettişinden mürekkep on kişi de tabiî üye olarak bulunacaktı. Bu meclisin kararları Padişah tarafından tasdik edildikten sonra yürürlüğe girecek, ancak iki ay içinde tasdik edilmeyenler yürürlü sayılacaktı. Meclis, Osmanlı Meclisine kanunî miktarda meb'us gönderecek, gümrük ve posta-telgraf geliri Devlete, orman, madenler ve arazi vergisi gibi kalan gelirin onda üçü eyalete ait olacak, geri kalanı Devlet hazinesine gönderilecek, resmî dil, türkçe, bulgarca ve rumca olacak ve memurlar bulundukları bölgede halk çoğunluğu bu dillerden hangisini kullanıyorsa o dili kullanacaklardı. Ancak, azınlıkta kalanlar yarıya yakınsa, onlar için de kendi dilleri kullanılacaktı. Devletle olan muhabere ise, türkçe olacaktı. Bütün eyalete ait genel ilân ve bildiriler üç dilde yapılacaktı.

Eyalette oturan Bulgarlar, burasının da Bulgaristan Prensliğine katılması için çeşitli faaliyetlerde bulundularsa da, muvaffak olamadılar. Aslında bu bölgede olsun, Bulgaristan'da olsun Türkler hâlâ pek kalabalık olarak yaşıyorlardı. Geçen savaşta ağır şekilde imha ve tehcir edildikleri halde, Berlin kongresine tekaddüm eden günlerde Ruslar tarafından yapılan ve şüphesiz ki doğru ve tarafsız olduğu akla getirilemeyecek olan mufassal bir demografik haritaya göre Prenslik ve eyalet sınırları içinde yaşayan halkın hâlâ yüzde altmışını Türkler ve Müslümanlar teşkil ediyordu (Bu haritanın aslı, Türk arşivlerinde mahfuzdur).

Abdülhamid, eyalet valiliğine namzed olarak Rum asıllı Aleko Paşayı ileri sürdü. Sisam Beyi Stefanaki Beyin oğlu olan bu zat, İstanbul'da doğmuş, Avrupa'da tahsil görmüş ve Devlet hizmetine girmişti. Viyana elçisi iken Avrupa'da sürgün bulunan Midhat Paşayı kabul ettiği için azledilmiş bulunuyordu. Herkesle dosttu. Her devlete karşı o devletin emellerine uygun şekilde konuşurdu. Bulgarlarla Bulgar, Rumlarla Rum asıllı olduğunu tekrarlar, devlete Babıâlinin sadık bir memuru bulunduğunu, Ruslara ise, yalnız Çarın menfaatlerini müdafa edeceğini söyler dururdu. Bu yüzden namzedliği itirazsız kabul olundu.

Aleko Paşa, kendisini ileride kurulacağını umduğu «Büyük Bulgaristan»ın kralı sa-

yiyordu. Bu yüzden tutumunu buna göre ayarladı. Evvelâ, 1879 yılı eylül ayından itibaren memleketlerine dönmeğe başlayan Rumeli göçmenlerine karşı Bulgarların yer yer tatbik ettikleri çeşitli taarruz ve katliâmlara tamamen seyirci kalmak suretiyle Bulgarların sevgisini kazanmağa çalıştı. Mektuçu ile müdürleri tamamen Bulgarlardan seçti. Mutasarrıflıkları da onlara verdi. 28 nahiye müdüründen yalnız yedisi Türk veya Rumdu. Seçilen eyalet meclisinde de Bulgarlar ekseriyeti onun sayesinde elde ettiler.

Aleko Paşa, bütün bunlara rağmen Bulgarlara yaranamadı. İki yüzlü politikası meydana çıktığından Rusların da, Osmanlıların da gözünden düşmüş ve beş yıllık müddetin bitiminde valiliğe tekrar tayin edilmeyerek bütün hülyalarına veda zorunda kalmıştır.

Mısır Hidivinin azledilmesi

Mısır, Hidiv İsmail Paşanın takip ettiği israf ve gösteriş politikası yüzünden kısa zamanda, İngilizlerin Süveyş kanalına tamamen hâkim olmak için bekledikleri ve arzu ettikleri, pek sıkıntılı bir duruma düşmüştü. Hidiv, Süveyş kanalı hisse senetlerine karşılık İngilizlerden almış olduğu yüz milyon frangın bir kısmını sefahet ve bir kısmını da Habeşistan'a karşı açmış olduğu (1875) savaşta eritmiş, hattâ yeniden büyük bir borca girmişti. Zamanla borçlarının taksitlerini de ödeyemez hale gelince alacaklılar haklarının korunmasını İngiltere ve Fransa'dan istemeleri üzerine bu iki devlet evvelâ hakların korunması bahanesiyle Mısır'a iki malî kontrolör tayin etmişlerdi. Bunlar zamanla Mısır eyâlet divanına dahil oldular.

Diğer taraftan, daha Mehmed Ali Paşa devrindenberi yerli ve orta sınıfların arasında belirmeye başlamış olan milliyetçi duygular Hidiv İsmail Paşanın koyduğu ağır vergiler altında ezilen halk arasında uyanan hoşnutsuzluk ve maliye işlerinin de İngiliz - Fransız kontrol ve murakabesi altına alınmış olması yüzünden, alevlenmişti. Vatanî partisi tarafından «Mısır Mısırlılarındır» parolası ortaya atılarak 1877 denberi çıkmaya başlayan Vatanî gazetelerde hükûmet tenkide başlanmıştı.

Mısır ordusunda üstün bir durumda bulunan Türk ve Çerkes zabitler aleyhinde Ali Ruhi tarafından teşkil edilen gizli bir cemiyette milliyetçi görüşleri ile şöhret kazanan Arabî adlı eski bir subay ve tasarruf için yarım aylıkla açığa çıkarılan subayların da iltihakiyle kuvvetlenen «Zabitan Cemiyeti» millî harekete önayak oldular. Kısa zaman sonra yabancı tazyiki ve İngiliz - Fransız Nazırların da kullanıldığı hükûmete karşı başlayan nümayişleri idare eden Arabî, Avrupa kontrolünden kurtulmak isteyen Hidiv İsmail Paşa tarafından bu maksatla bir âlet gibi kullanıldı. Nümayişçilerin hükûmti iskatı (şubat 1879) üzerine saray tarafından alay kumandanlığına tayin edildi.

Fakat bu olaylar bir bakıma beklenenin tam tersine netice verdi. Hidivin ölgüsüz tutumunu izleyen Padişah. İngiltere ve Fransanın, son hareket üzerine, onun azli hususundaki taleplerini de dikkate alarak İsmail Paşayı mevkiinden uzaklaştırdı (25 haziran 1879). İkinci Abdülhamid bu harekete tevessül ederken bir taraftan onun oğlu Tevfik Paşa yerine Hidivliği amcası Mehmed Ali'nin en küçük oğlu Halim Paşaya vererek bu vesile ile evvelce İsmail Paşanın Abdülâziz'den koparmış olduğu geniş imtiyazları geri almak gayesini de gütmekteydi. Ancak Vükelâ Meclisi Tevfik Paşayı Hidivliğe getiren bir kararı kabul etti. Halim Paşayı Hidiv yapmak arzusundan vazgeçmeyen Padişah da, bu maksadı uğrunda Arabi'yi kullanmak istedi. Vatanî partisinin belli başlı lideri olan Arabî, sonraki olaylarda daha mühim hareketlere tevessül etti.

Hayreddin Paşanın azli, Ahmed Arifî Paşanın Başvekilliği

Tunus'lu Hayreddin Paşa, Sadaretinden bir müddet sonra bir türlü anlaşamadığı saray muhiti, onu Padişaha çekiştirmeğe başladı. Hele devleti ıslah için arapça ola-

Mısır Hidiv'i Tevfik Paşa

Ahmed Arifî Paşa

rak yazıp türkçeye tercüme ettirerek takdim ettiği lâyihalar Abdülhamid'in büsbütün evhamını tahrik etti. Bu lâyihalarda bilhassa

Said Paşa

Vükelânın salâhiyet ve mes'uliyetleri üzerinde durması ve bunun tatbikini istemesi nihayet azline yol açarak yerine âyândan Ahmed Arifî Paşa Başvekil ünvaniyle tayin olundu (29 temmuz 1879).

Ahmed Arifi Paşa, bu mevkide üç ay kalamadan 18 ekim 1879 tarihinde azledildi. Buna sebep ise, o sırada Sakız'da oturmakta bulunan eski Sadrıâzamlardan Mahmud Nedim Paşanın Dahiliye Nezaretine getirilmek istenmesidir. Abdülhamid, onu hanedana ve saltanat makamına sadık beliemiş olduğu ve bilhassa pek ürktüğü «ahrarâne» fikirlerden pek uzak bulunduğuna inandığı için hükûmette tekrar iş vermek istemiş, lâkin Ahmed Arifî Paşa buna şiddetle karşı koyduğundan Başvekillikten azledip yerine Adliye Nazırı Şapur Çelebi unvanıyle anılan Küçük Mehmed Said Paşayı Başvekil yapmıştır.

Ahmed Arifî Paşanın azliyle 18 ekim 1879 da Başvekilliğe getirilen Şapur Çelebi Küçük Said Paşa bu vazifesinden 9 haziran 1880 tarihinde azledildi ve yerine Ticaret ve Ziraat Nazırı Cenânîzade Mehmed Kadri Paşa Başvekil unvanıyle tâyin olundu.

Buna sebep ise, verdiği bir ıslahat lâyihasından Padişahın kuşkulanması ve bunu görüşen Vükelâ Meclisinin müzakereleri uzayınca hal' meselesinin konuşulduğuna dair verilen jurnaldan evhama kapılmasıydı. Hünkâr, Babıâliye haber gönderip müzakerelere son verdirmiş ve Said Paşayı çağırtarak bir çok payladıktan sonra azletmiştir. Ancak bir müddet sonra Ülgün meselesi zuhur ederek yabancı devletlerin ağır müdahalesi başlayınca Kadri Paşa azlolunup Başvekilliğe tekrar Said Paşa getirildi (12 eylül 1880).

Karadağ ve Yunanistan olayları ve Arnavutluk

Berlin andlaşması, Gasina ve Plava nahiyelerini Karadağ'a vermişti. Halbuki bu yerler halkının yarıdan fazlasını Müslüman Arnavutlar teşkil ediyordu. Bitmez tükenmez istekleriyle rahatsızlık veren Yunanistan'a da Kalamas ve Salamarya nehirlerinin teşkil ettiği sınıra kadar olan yerler vaad olunmuş, ancak bu hususta Osmanlı Devleti ile anlaşması şart koşulmuştu. Bu bölgede oturan halkın çoğu Rum, Ulah ve Hıristiyan Arnavutlardan mürekkep olmakla beraber, Teselya tarafında Türkler, Yanya tarafında ise Müslüman Toska Arnavutları vardı. Kalamas ve Salamarya hattı ise, kuzeyden âdeta Yanyanın üstünden geçiyor ve şehrin hangi tarafta kalacağı belli olmuyordu. Yanya esasen ötedenberi Türkler, Rumlar ve Arnavutlar tarafından paylaşılamıyordu. 1879 yılı ocak ayında Osmanlı-Yunan hudut komisyonu top-

lanacağı sırada Yanya'daki Rumlar devletler elçilerine başvurup Yanya'nın Yunanistan'a katılmasını istediler. Güneydeki Müslüman Arnavut Beyleri ise, bunun aleyhinde birleştiler. Bu birlik şubat ayında bütün Arnavutluğu içine aldı. Gayeleri, Arnavutlarla sakin bölgelerden bir karış yerin bile feda edilmemesini temindi. Aynı zamanda Yanya, İşkodra, Selânik ve Kosova vilâyetleriyle bunlara bitişik olup Arnavutlarla meskûn bulunan yerleri birleştirerek «Arnavutluk» adıyle imtiyazlı bir eyalet meydana getirmek istiyorlardı. Eyaletin merkezi ise Ohri olacaktı. Kuzeydeki Katolik Arnavutlar da birliğe dahil olmuşlardı.

Bütün bunlar, Karadağlı'larla Arnavutların yer yer ciddî şekilde çarpışmalarına sebep oldu. Gosina ve Plava bölgelerinde ise Müslüman halk Hıristiyanlar kadar kalabalık oldukları ve yurdlarının Karadağ'a terkine razı bulunmadıkları için Osmanlı Devleti, Karadağ'a buna karşılık Zim suyu ve İşkodra gölü kıyılarında bazı yerleri vermeyi teklif etti. Karadağ bunu kabul ettiğinden 12 nisan 1880 tarihinde bir memorandum imzalandı. Lâkin, buralarda oturan Katolik Arnavutlar, bunu kabul etmeyeceklerini bildirdiler ve Türk ordusu çekildikten sonra Karadağ ordusu gelinceye kadar geçidleri ve müstahkem yerleri işgal ettiler. Bunun üzerine altı devlet (İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, İtalya, Rusya) Babıâliye müşterek bir nota verip bu yerlerin yeniden zaptedilerek Karadağ'a teslimini istediler (25 nisan 1880). Osmanlı Devleti, 3 mayısta tekrarlandığı halde bu isteğe katiyen uymadı. Altı devlet de Hıristiyan ve içlerinden üçü (Fransa, Avusturya ve İtalya) Katolik oldukları için Türkleri Katolikler üzerine sevketmeğe zorlayamayıp yeni bir çare aramağa başladılar. Nihayet İşkodra gölü kıyısında küçük bir hudut tashihi yapılması ve Karadağ'a Boyana nehri mansabına kadar olan Adriyatik denizi kıyılarının ve bu arada Müslüman ve Hıristiyan Arnavutlarla meskûn Ülgün limanının verilmesi kararlaştırıldı. Karadağ bunu kabul etti. Babıâli ise yalnız Müslümanların oturduğu Ülgün şehrinin Karadağ'a geçmesine razı olmuyor, buna karşılık bir miktar tazminat teklif ediyordu.

12 temmuzdan itibaren Arnavutlarla Karadağlılar tekrar çarpışmağa başladılar. Babıâli bunun üzerine Karadağ hududuna asker göndermeğe mecbur kaldıysa da, altı devlet Ülgün bir an evvel teslim edilmezse, bunun zaptı için Karadağ Prensine yardım edeceklerini bildirdiler. Babıâli işi çeşitli müzakerelerle ve mehil talebleriyle mümkün olduğu kadar geçiştirdi. Nihayet devletler donanmalarıyle İzmir'i işgale karar verince Babıâli Ülgün'ü teslime hazır bulunduğunu bildirdi. Burada müstahkem yerlere yerleşmiş olan Arnavutları da devlet kuvveti yerlerinden çıkarmak zorunda kaldı. Sonunda, 27 kasım 1880 tarihinde Ülgün Karadağlılara teslim edildi.

Yunan hududu meselesi

Yunan hududu meselesi de bir çok güçlüklerden sonra halledildi. Yunanistan aslında bütün Epir ve Teselya'yı istiyordu. Babıâli bu teklifleri reddedip basit bir sınır tashihi ile iktifa edeceğini ileri sürdüğünden müzakereler kesildi. Sonra Yunanistan'ın müracaati üzerine altı devletin katılmasıyle Istanbul'da yeniden görüşmeler başladı. Bunu Berlin'de geçen müzakereler takib etti. Nihayet çizilen hudut, Yanya ve Yenişehir'i Yunanistan'a bırakıyordu (15 temmuz 1880). Babıâli, bunu kesin şekilde reddetti. Buna karşılık daha güneyden geçen başka bir hudut teklifinde bulundu. İngiltere, altı devletin çizdiği hududu Osmanlılara zorla kabul ettirmeyi teklif ettiyse de Avusturya, Fransa ve İtalya buna razı olmadılar. Yunanistan bunun üzerine bu bölgeleri işgale kalkıştı. Osmanlı askeri, Yunan tecavüzünü hemen def edip sınırdan içeriye doğru ilerlemeye başladı. Devletlerin müdahalesiyle bu hareket durdu. Sonra pek uzun ve çetin müzakereler başladı. Nihayet Teselya ile Epir'in Narda kazası Yunanlılarda kalmak üzere anlaşmaya varıldı (24 mayıs 1881). Bu anlaşma, Yunanistan'da büyük heyecan uyandırdı. Yanya

Mehmed Kadri Paşa

ve Preveze'nin Osmanlı Devletinde kalması nerede ise bir ihtilâle sebep olacaktı. Müfritler savaş istiyor ve bu yerlerin Osmanlılardan zorla alınmasını ileri sürüyorlardı. Halbuki bir savaş, kendilerine daha fazlasını kaybettirebilirdi. Yunan kralı ve hükûmeti anlaşmayı tasdik ettiler. Böylece Osmanlı devleti 12.000 kilometrekare yer ve 300.000 nüfus kaybetti. Yunanistan ise, kan dökmeden memleketini genişletti. Maamafih Babıâli ilk teklifleri reddederek uzun müzakereler sonunda daha da fazla kayba uğramaktan ve meselâ bütün Epir'i kaybetmekten kurtulmuştur. Ancak, Narda'nın terki, Arnavut Birliği Komitesinin itirazına uğradıysa da bu itirazı dinlenmedi. Osmanlı Devleti, aldığı kesin kararlar ve tedbirler sayesinde Birliğin kuşkulanmağa başladığı faaliyetini durdurdu. Elebaşıları tevkif ettirip Çanakkaleye sürdü. Komite, hareketsiz kaldı. Narda Yunanistan'a teslim edildi. Arnavutluk'ta ise tam bir âsâyiş ancak iki yılda kurulabildi.

Tunus ve Fransa

Fransa, 1870 savaşında Almanya'dan yediği şiddetli darbe yüzünden bir müddet sinip kalmıştı. Daha sonra kendisini yavaş yavaş toparlamağa başladı. Berlin andlaşmasının kendisine hiç bir şey temin etmemiş olmasına karşılık, o da eski sömürgecilik siyasetine döndü. Tunus'da esasen ötedenberi gözü vardı. Burasını elde etmek için sadece bir bahane arıyordu.

1864 yılında Mehmed Sadık Paşanın Beyliği zamanında Tunusda artan Fransa nüfuzunu, 1870 yılından sonra Hayreddin Paşa kaldırmış ve burasını (1871) 1288 fermanıyle yine doğrudan doğruya Osmanlı Devletine bağlı hale getirmişti. Bu fermana göre Tunus'un idaresi Mehmed Sadık Paşa evlâdına verildi.

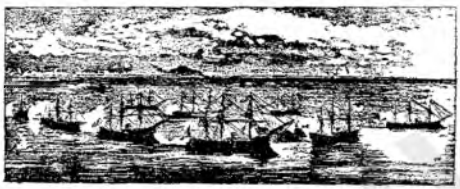

Tunus'un Fransız filosu tarafından bombardımanı

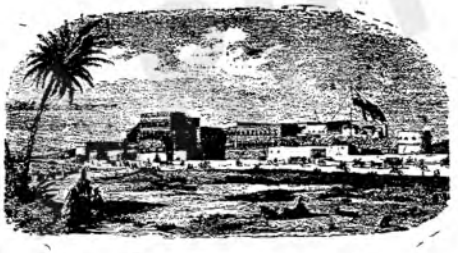

Bardo sarayı

Mehmed Sadık Paşa, Fransa taraftarı olduğu için bu fermana tam mânasıyle uymadı. Meselâ, Rus seferine hükûmet reisi bulunan Hayreddin Paşanın ısrarına rağmen katılmadı. Halbuki fermana göre buna mecburdu. Sadık Paşa, Hayreddin Paşayı azlederek hareketlerinde serbest kalmak istedi. Tunus'da, bir taraftan da İtalyanların nüfuzu artıyor ve bu hal Fransızları endişeye sevkediyordu. Onlardan daha evvel davranmak isteyerek 1881 yılı nisan ayında bazı Tunus kabilelerinin Cezayir sınırlarına tecavüzde bulundukları bahanesiyle Fransa, Tunus'a saldırdı (24 nisan 1881).

Mehmed Sadık Paşanın kötü idaresi, Fransa'dan alınan ve israf edilen ağır borçların ödenmemesi, İtalyanlara verilen demiryolu imtiyazı, Fransa için aslında hakikî sebeplerdi.

Sadık Paşa, bu tecavüzü Fransa konsolosunun nezdinde şiddetle protesto etti. Bu halin kendi haklarına, yabancı devletlerin kendisine emanet ettikleri haklara ve nihayet Osmanlı Devletinin hükümranlık hukukuna da tecavüz demek olacağını ileri sürüyordu. Osmanlı Devleti de olayı şiddetle protesto ederek donanmasını Tunus'a göndermeğe karar verdiyse de Fransa'nın sert tehdidi karşısında bunu yapamadı. İngiltere'nin arabuluculuğunu da reddeden Fransa, Tulondan Bizerte'ye yeniden asker gönderdi. Sadık Paşa Babıâliden telgrafla yardım istedi. Girid sularında bulunan üç Osmanlı zırhlısı yola çıkarıldı ise de yardımdan ümidini kesmiş bulunan Sadık Paşa, bu zırhlılar Tunus sularına gelmeden Fransa ile himaye anlaşmasını imza zorunda kaldı. Bunun üzerine gemiler de geri döndüler.

Tunus ile Fransa arasında Kasr-ı Saîd himaye anlaşması

Bardo veya Kasr-ı Said adını taşıyan bu anlaşmaya göre Fransa Tunus'da arzu ettiği bölgeleri askerî işgal altına alacak, Tunus Beyini koruyacak, Tunus'un Fransa ve diğer devletlerle mevcut andlaşmaları eskisi gibi yürürlükte kalacak, Fransa'nın yabancı memleketlerdeki temsilcileri Tunus tebaasının haklarını da koruyacak, Beylik Fransaya haber vermeden ve rızasını almadan milletlerarası yeni andlaşmalar ve anlaşmalar imzalamıyacak, Tunus'un borçlarını ödemesi için malî ıslahat birlikte kararlaştırılacak,

Tunus'ta bulunacak Fransa elçisi bu anlaşmanın tatbikine nezaret edecek, sınır ve sahillerde oturan itaatsiz kabîlelere askerî vergi konacak, Fransız sömürgelerindeki silâh kaçakçılığına son vermek için Tunus silâh inhalini menedecekti.

Başta Sadık Paşanın kardeşi Ali Bey olduğu halde, bu anlaşmayı kabul etmeyerek baş kaldıran bir takım Tunuslular ile askerî birlikler, bir kaç hafta içinde sindirildiler. Böylece Tunus, artık Fransa himayesine girmiş bulunuyordu. Babıâli ise, 1856 Paris andlaşmasıyle kendisi için de tanınmış devletler hukukuna tamamen aykırı bulunan bu oldubittiyi asla kabul etmemiş ve burasını Devletin bir eyaleti ve Tunus'luları Osmanlı tebaası saymakta devam etmiştir.

Fransızlar Tunus'da âsâyişi iadeden sonra askerlerinin büyük kısmını geri almışlardı. İç kargaşalıklar hemen başladığı için geri dönüp mukavemetleri bertaraf ederek bütün Beyliği işgal ettiler. İdaresine de âdeta tamamen el koydular. Resmî devlet yıllıklarında ise burasının imtiyazlı bir eyalet olarak gösterilmesine devam edildi.

Yıldız muhakemesi

Said Paşanın bu ikinci Başvekilliğindeki en mühim hâdiselerden birisi de, Midhat Paşa ile arkadaşlarının Abdülaziz'in öldürülmüş olduğu iddiasıyle Yıldızda muhakeme edilmeleridir.

Dâva, saraydan çıkma cariyelerden olup Mahmud Celâleddin Paşanın oğlu Münir Beyle (Paşa) evlenmiş bulunan Pervinfelek Hanımın resmî ihbariyle açılmıştır.

Aslında böyle bir dâvanın adliyede, normal bir mahkemede görülmesi icab ederken Yıldızda Malta Köşkünün yanında bir çadırda teşkil olunan özel bir mahkemede görülmüş ve sanıklar Yıldızda mevkuf tutulmuştur. Bu da, dâvanın iyi niyetle cereyan etmediğinin başta gelen delilidir. Mahkemenin başkanı, Midhat Paşanın meşhur düşmanlarından Sürurî Efendi, ikinci başkanı Hristoforadi Efendi, savcısı Lâtif Bey, üyeleri de Emin, Tevfik Hüseyin Beyler, Takavur Efendi idi. Sanıklar ise şu kimselerdi:

Beşinci Murad'ın annesi Şevkefza Valide Sultan, harem mensuplarından Arzıniyaz Kalfa, eski Sadrıâzamlardan Mütercim Rüştü Paşa, Midhat Paşa, eski Tophane Müşiri ve Serasker Damad Mahmud Celâleddin Paşa, eski Mabeyin Müşiri Nuri Paşa, mabeyinci Seyid, Fahri Ali Beyler, Miralay İzzet ve Cezayirli Mustafa, Boyabadlı Hacı Mehmed.

Bu sanıklardan Şeşkefza Valide Sultan muhakemeden vâreste tutulmuş, Arzıniyaz Kalfanın sadece ifadesi alınmıştır. Mütercim Rüştü Paşa o sırada Manisa'da ikamete memur ve hasta olduğu için İzmir'e kadar getirtilip ifadesinin alınmasıyle iktifa olunmuştur. Muhakeme, 29 haziranda başlamış ve üç gün sonra karar tebliğ olunmuştur. Buna göre Mütercim Rüştü, Midhat, Nuri ve Mah-

Yıldız Mahkeme Hey'eti Başkanı Sururî Paşa

mud Celâleddin Paşalarla Fahri, Ali ve Necib Beyler Cezayirli Mustafa, Pehlivan Mustafa ve Boyabadlı Hacı Mehmed idama, İzzet ve Seyid Beyler onar yıl ağır hapse mahkûm edilmişlerdir.

Hüküm, temyiz mahkemesinde tasdik edilip şer'an fetvası da verildikten sonra

Mahkemenin savcısı Abdüllâtif Bey

Abdülhamid askerî ve mülkî rical ile, ilmiye ricalinden 25 kişilik bir heyet toplayıp onların fikrini sormuş, bunlardan 15 kişi idamın infazı ve 10 kişi cezanın hafifletilmesi lehinde oy vermişlerdir. Bu arada eski Sadrıâzam Tunus'lu Hayreddin Paşa, kesin şekilde hükmün tatbiki aleyhinde bulunmuştur.

Abdülâziz'in ölümünün bir intihar oldu-

ğunu, bu işe cinayet karışmadığını ve bilhassa Mîdhat Paşanın bu işle uzak-yakın ilgisi bulunmadığını bilen Abdülhamid, sonunda bilhassa İngiltere elçisinin ısrarıyle idam cezalarını tatbike cesaret edemeyerek bunları müebbed ağır hapse çevirmiştir.

Muharrem kararnamesi ve Düyunu Umumiyenin kurulması

Abdülâziz devrinde, 6 ekim 1875 tarihinde dış borçlar faizleri beş yıl müddetle yarıya indirilmiş ve ödenmeyen kısım için yüzde beş faizli esham verilmiştir. Bu ise, Devletin âdeta iflâsını ilân etmesi demekti. Bu esham, 1881 yılında ödenecek, bu yapılamadığı takdirde ilk dış kredi ile itfa olunacak ve yetecek karşılık serbest kalıncaya kadar tedavül edecekti.

Seferler bütün hesapları altüst ettiğinden, kuponların yarı bedelinin ödenmesi 13 ocak 1876 da bir kere yapılabildi. Bundan sonra vâdesi gelen ödemeler tedavülde kaldı. O yıl ve ertesi yıl on yedi milyon liralık kâğıt para çıkarılarak hazine darlığının giderilmesine çalışıldı. Savaştan sonra Berlin konferansı sırasında dış borçların ödenmesinin bir şekle bağlanacağı Osmanlı Devleti tarafından taahhüd edilmişti. 22 kasım 1879 tarihinde bu hususa dair ilk mühim irade sadır oldu. Devlet, Galata bankerleri ve Osmanlı Bankası temsilcilerinden mürekkep heyetle şöyle bir anlaşmaya varmıştı: 13 ocak 1880 tarihinden itibaren iç ve dış borçlar için yılda 1.350.000 lira ayrılacak ve buna içki, tuz, balık avı, damga, ipek ve tütün vergileri karşılık gösterilecekti. Heyet, bir şirket halinde bu vergileri iltizam edecekti. Devlet, alacaklılara bundan maada Bulgaristan Prensliği vergisi ile dış borçlardan Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'a düşen hisseyi, ileride konacak her türlü verginin safi gelirinin ve gümrük gelirlerinden artacak kısmın üçte birini ve Patent Nizamnamesinin tatbikinden sonra temettü vergisi geliriyle bunun arasında hasıl olacak farkı terkediyordu. Böylece Abdülhamid'in devleti dış borçlardan kurtarmağa karar vermiş olduğu anlaşılmakta idi. Bütün bu gelirlerde 1879-1880 yılı esas olarak alınmıştı. Gelir artacak olursa, şirketle hükûmet arasında paylaşılacaktı. Ancak, 1.350.000 lirasının 1.100.000 liralık kısmı iç borçlara ayrıldığı için öbür alacaklılar bundan pek memnun kalmamışlardı. Osmanlı Devletinin bu hususdaki iyi niyetine ilk defa olarak inanıldı ve bir itimad havası meydana geldi. Bunun üzerine, Osmanlı Devletinin iç ve dış bütün borçlarıyle Rusya'ya verilecek savaş tazminatının, ödenmemiş borç taksit ve faizlerinin birleştirilerek bir idarenin altında toplanması fikri uyandı. Osmanlı Devleti, alacaklı sendikaların mümessillerini Istanbul'a dâvet etti. Toplantı, 1 eylül 1881 tarihinde açıldı. Yirmi iki oturum neticesinde anlaşmaya varıldı ve bu anlaşma bir kararname halinde on dört gün sonra ilân olundu. Bu ilân Muharrem ayına rastladığı için «Muharrem Kararnamesi» diye anılmıştır.

Yıldız'da muhakemesi yapılanlardan eski Mabeyin Müşürü Damad Mahmud Celâleddin Paşa

Kararnameye göre, gayrimuntazam borçlarla Rus savaş tazminatı anlaşmanın dışında bırakılmıştı. Kalan borçların toplamı, ödenmemiş borç taksitleri ve faizlerle birlikte 252.801.885 Osmanlı lirasına varıyordu. Abdülmecid devrindenberi altına girilmiş olan borç karşılığında fiilen Devlet hazinesine giren ise, bu miktarın ancak üçte biri civarında bulunuyordu. Geriye kalan, tahvillerin ihraç fiyatındaki fark ve üstüste binen faizlerdi. Osmanlı Devleti muntazam ve emniyetli bir ödeme sistemi karşılığında bu yekûndan indirme yapılmasını istemiş, görüşmeden sonra toplam yarıdan aşağıya düşüp 106.437.234 lira olarak kabul edilmişti.

Fakat, buna karşılık Kıbrıs ve Şarkî Rumeli eyaleti vergileri de ödemeye tahsis edilmiş bulunuyordu. Böylece neticede meşhur «Düyun-u Umumiye = Genel Borçlar» idaresi kuruldu. Bu idare, borçlara tahsis olunan gelirlerden tuz, damga, içki, ipek ve balık avı vergilerinin cibayetini doğrudan doğruya idare edecek, Kıbrıs, Bulgaristan, Şarkî Rumeli eyâletleri vergisiyle tütün ver-

gisi ve Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan'ın borçlara katılış miktarlarından hasıl olacak gelirin idaresi devlete ait olacaktı.

Düyun-u Umumiye, âdeta devlet içinde devletti. Bir memleketin malî istiklâline yakışacak şey değildi. Lâkin, başka çare kalmamıştı. Malî istiklâlden yapılan fedakârlığa karşılık, borçlar yüzünden ikide birde vaki olan dış müdahaleler önlenmiş ve siyasî istiklâl korunmuştur. Bir kazanç da, borç toplamının yarıdan aza inmesidir. Düyun-u Umumiye İdaresinin idare meclisi ilgili memleketlerle Türkiye'nin dâyinler (alacaklılar) vekili denilen yedi temsilcisinden mürekkepti. Başkanlık, en mühim alacaklılar olan İngiltere ve Fransa tarafından nöbetle yapılıyordu. Genel müdürle memurların çoğu Avrupalı veya yerli Hıristiyandı. Bir de Osmanlı Hükûmetini temsil eden komiser vardı.

Düyun-u Umumiyenin kurulmasıyle Devletin malî itibarı düzelmiş bulunuyordu. Bu yüzden beş yıl sonra yeni malî buhranlar başlayınca bu İdare delâletiyle dışarıdan müsaid şartlarla yeni borçlar alınabildi. Abdülhamid'in Devletin malî yapısını kuvvetlendirmek hususundaki gayretleri ve tasarruflu idaresi sonunda son defa 1896 yılında borç alınmış ve bu fasıl kapanarak İkinci Meşrutiyet devrine kadar yalnız borç ödenmekle yetinilmiştir. Abdülhamid devrinde alınan borçların bütün yekûnu 19.182.220 lira olup bundan Devlet hazinesine fiilen giren miktar 16.230.042 liradır.

Mısır olayları, Said Paşanın azli

Mısır'da Hidivliğe Tevfik Paşa tâyin edilmiş, fakat bu ülkedeki kaynaşmalar, huzursuzluklar sona ermemişti.

Arabî ve arkadaşlarının Cihadiye (Harbiye) Nazırı olan Çerkes asıllı Osman Rıfkı Paşanın subayların terfiine dair hazırlamakta olduğu kanuna cephe almaları ve Riyaz Paşanın da bunları tevkife teşebbüs etmesi, askerî bir isyana sebep olmuş, Arabî âsi askerlerle saraya yürüyüp Hidive Cihadiyye Nazırını azil ve yerine milliyetçilerden Mahmud Sami Paşayı tâyin ettirmişti. Bir müddet sonra Hidiv ve Reis-i Nuzzar Riyaz Paşanın, Mahmud Sami Paşayı azle ve bazı alayları Kahire'den uzaklaştırmaya teşebbüs etmeleri de Vatanîlerin, Âbidin sarayı önünde, geniş ölçüde nümayişlerine sebep olmuştu (9 eylül 1881). Neticede bunların isteklerine boyun eğen Hidiv, meşrutî idare tesis etmeyi kabul etmiş, Babıâliden istediği yardımdan da vazgeçmiş, yalnız amcası Halim Paşanın entrikalarından şikâyette bulunmuştu.

İşte bu olaydan sonra kurulan kabinede Cihadiye müsteşarlığına getirilen Arabî, az sonra; yabancı murakıpların, 26 aralık 1881 denberi faaliyette bulunan, meclisin bütçeyi tetkik ve kabul etmesine razı olmamaları yüzünden Vatanîlerin yeni bir galeyanı üzerine kurulan Mahmud Sami Paşa kabinesinde Cihadiye Nazırı oldu (4 şubat 1882).

Mahmud Sami ve Arabî orduyu tensik ve takviyeye teşebbüs ederek taraftarlarını terfi ettirdiler. Başında bulundukları Vatanî partisi iyice kuvvetlendi.

Bunlar bilhassa orduda bulunan Türk ve Çerkes zabitlere karşıydılar. Bu yüzden yerli subaylarla Türk ve Çerkes subaylar arasında sık sık hâdiseler çıkmakta idi. Bu olaylar dolayısıyle Tevfik Paşa bir kısmı Türk ve Çerkes subaylarını tevkif ettirmişti. Bunlar, Mabeyne başvurup haklarındaki kararın Osmanlı padişahı tarafından verilmesini istemek suretiyle Abdülhamid'e dehalet ettiler. Hünkâr bunun üzerine Said Paşayı çağırtarak bu subayların muhakeme evrakının getirilmesini ve bu hususta irade sadır olmadan kendilerine bir şey yapılmamasının Mısır Hidivine bildirilmesini söyledi. Aynı zamanda Hidivin muhtemel bir mukavemetine karşılık Mısır sularına bir donanma gönderilmesini istedi.

Said Paşa, Mısır muhtar idareli olduğu için bu subaylar hakkında Osmanlı devletince karar verilmesine

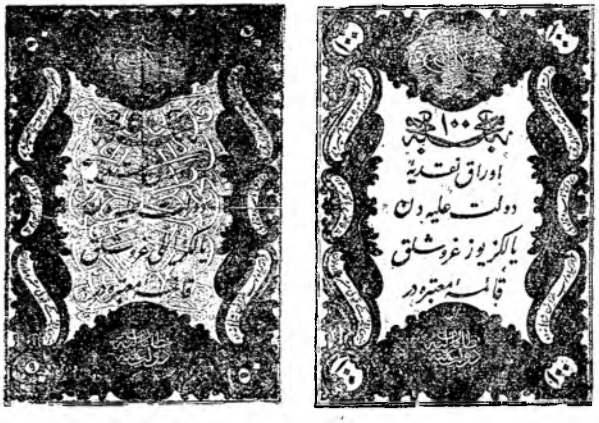

Solda, Beşinci Murad zamanına ait elli, sağda İkinci Abdülhamid zamanına ait yüz kuruşluk iki kaime (kâğıt para)

imkân bulunmadığını, donanma gönderilmesinin ise bütün devletlerin itirazına yol açacağını ileri sürdü. Abdülhamid bu fikirde değildi. Bilhassa Almanya itiraz etmek şöyle dursun, bu düşünceden tarafa çıkar kanaatinde bulunuyordu. Said Paşa meselenin Alman kabinesinden sorulmasını, bununla beraber kendi düşüncesinin doğru çıkacağına emin bulunduğunu söyledi. Durum, bir telgrafla Berlin elçisi Sadullah Paşaya bildirildi. Gelen cevap, Said Paşaya hak verecek mahiyette idi. Abdülhamid bunun üzerine Said Paşadan mührü aldırttı (2 mayıs 1882). Başvekilliğe, Nafıa (Bayındırlık) komisyonu üyelerinden Kütahyalı Abdurrahman Nureddin Paşayı tâyin etti.

Mısır olaylarının devamı, Abdurrahman Nureddin Paşanın istifası

Abdurrahman Nureddin Paşanın zamanında Mısır olayları bu ülkenin istikbali için tehlikeli bir yön aldı.

Babıâlinin müdahalesi ile Hidivin, Türk subayları hakkındaki divan-ı harp kararını değiştirmesi üzerine Mısır nazırlar hey'eti, meclisi toplayıp Tevfik Paşayı düşürmek kararına sevketti. Bu arada Mahmud Sami ve Arabî Tevfik Paşanın azliyle Halim Paşanın Hidivliğe tâyinini Babıâliden istediler. Fakat Babıâli, Tevfik Paşanın yerinde kalmasını uygun görerek, Nuzzar reisine hidive itaat etmesini bildirdi.

Abdurrahman Nureddin Paşa

Diğer taraftan, Süveyş kanalı hâkimiyeti için birbirleriyle rakip ve gizli mücadele halinde olan Fransa ve İngiltere, hidivin mevkiini kuvvetlendirmek gayelerine ulaşmak için, İskenderiye'ye filolar göndermiş bulunuyorlardı (20 mayıs). Bundan sonra konsoloslar Hidive tesir ederek Mahmud Sami kabinesini istifa ettirdilerse de, subayların tehdidi, eşraf ve ülemanın istekleri üzerine bütün idare Arabî'nin eline geçti. Arabî'nin muhtemel bir yabancı müdahalesine karşı İskenderiye kalelerine top koydurmaya başlaması buradaki İngiliz filosu amiralinin protestosunu mucib oldu. Bilhassa 11 haziranda İskenderiye sokaklarında cereyan eden hâdiseler gerginliği büsbütün artırdı. Babıâli bütün idarenin Arabî'nin eline geçmesini arzu etmediğinden Mısır'a bir tahkikat heyeti yollamış ve bunların delâletiyle teşekkül eden kabinede Arabî, Cihadiye Nazırlığında bırakıldı. İskenderiye kalesine de top konulması durduruldu.

Mısır meselesi az sonra Padişahla Başvekili (Sadrıâzam) ihtilâfa düşürdü. İkinci Abdülhamid buraya asker sevkini isteyince, bunu andlaşmalara aykırı bulan Abdurrahman Nureddin Paşa istifa etti (10/11 temmuz gecesi). Padişah onu azledip Başvekilliği yine Said Paşaya verdi (12 temmuz 1882).

Mısır'ın İngilizler tarafından işgali

Said Paşanın bu üçüncü Sadaretinde Mısır meselesinin en buhranlı safhası başlamış bulunuyordu.

Daha temmuz başlarında İskenderiye istihkâmları tahkimatına devam edildiği iddiasıyle şikâyette bulunan İngiliz filosu amirali az sonra (10 temmuz) verdiği 24 saat müddetli bir ültimatomda, silâhlarından tecrid edilmek üzere, bazı istihkâmların kendisine teslimini istedi. Babıâlinin tahkik heyeti başkanının da iştirak ettiği nuzzar meclisinin bunu reddetmesi üzerine, İngilizler kendi görüşlerine iştirak etmeyen Fransız filosunun terkettiği, İskenderiye'yi topa tuttular (11 temmuz). Ahalinin daha ertesi günü teslim bayrağı çekmesi üzerine Arabî ve kuvvetleri İskenderiye'deki Hidiv sarayını kuşatmaktan vazgeçip çekildi ve bu esnada şehirde feci cinayetler ve yangınlar vukua geldi. 15 temmuzda karaya asker döken İngilizler İskenderiye'ye hâkim oldular. İngilizlerin ele aldıkları Hidivden kanal bölgesine asker çıkarma müsaadesi koparmaları üzerine Arabî kendisini Padişahın mümessili ve Hidivi de ihanetle itham etti (2 ağustos). Diğer taraftan Hidiv tarafından Cihadiye Nazırlığından azil ve İngilizlerin isteğiyle âsi ilân edilen

(9 ağustos) Arabî ordusunu Tel'ül-Kebir'de topladı. Kanaldan Kahire üzerine yürüyen İngiliz kuvvetleri bu orduyu pek kısa bir zamanda perişan ederek (13 eylül) iki gün sonra Kahire'ye girdiler (15 eylül 1882). Burada İngilizlere teslim olan Arabî az sonra Seylân adasına sürgün edildi.

Babıâli olaylar sırasında aktif duruma geçememiş, kat'i bir karar alamamış, bilhassa Vükelâ Hey'eti ile Padişah anlaşamamışlardı. İngiltere'nin her nevi itirazı önlemek için, Osmanlı devletinin Mısır üzerindeki hükümranlık haklarının baki kalacağını, işgalin ancak âsâyişin iadesine kadar devam edeceğini resmen temin etmesi kâfi görülmüştü. Böylece İngilizler Süveyş kanalına hâkim olarak Hindistan yolunu emniyet altına alıp gayelerine ulaştılar.

Said Paşa ve Padişah, Ahmed Vefik Paşanın tâyini, azli

Said Paşa, Padişahla bir türlü geçinemiyordu. İkisi de birbirini sevmez. Abdülhamid buna rağmen devlet işlerindeki tecrübe ve dirayeti dolayısıyle onu kullanır, o da memleket hizmeti olduğundan vazifeden kaçmak istemezdi. Bu sırada eski Sadrıâzam Mahmud Nedim Paşa Dahiliye Nazırı bulunuyordu. Padişah, merkezî nüfuzun kuvvetlendirilmesi ve bu suretle memleket âsâyiş ve emniyetinin daha düzenli bir şekle girmesi için vilâyetler idaresine ait yeni nizamnameler yapılmasını ve bu hususta Dahiliye Nazırı ile görüşüp neticenin birlikte arzını istedi. Said Paşa:

«Sadaret iştirâk kabul etmez. Üstelik devletin menfaatleri hakkındaki görüşlerim Mahmud Nedim Paşanınkilere uymaz» diyerek istifasını verdi ise de, Hünkâr, bu istifayı kabul etmedi. Aradan elli yedi gün geçti. Padişah bir gece onu acele çağırttı. Saraydaki Çerkes ve Dağıstanlıların kendilerini hal' için birleştiklerine dair verilen jurnal üzerine çileden çıkmış, Çerkes Müşir Celi Fuad, Dağıstanlı Mehmed ve Kütahyalı Vâkif Paşaları tevkif ettirmişti. Said Paşayı ise, onların reisi olmakla itham ediyordu. Paşa bu ithamı şiddetle reddetti. Abdülhamid onu tabanca ile tehdit edecek kadar ileri gittikten sonra mührü alıp bir odada on sekiz saat hapsetti. Yerine ise Ahmed Vefik Paşa tayin edilmişti (30 kasım 1882).

Ahmed Vefik Paşanın bu Başvekilliği çok kısa sürdü. Azline sebep, makama gelir gelmez bazı münasebetsiz ve Padişahın evamına dokunan işlere kalkışmasıdır. Meselâ, teşrifatta Vükelânın başında Şeyhülislâm bulduğu ve tâyinleri Sadrıâzamla beraber olanı Hatt-ı hümayunla yapıldığı halde, Hükümdarın çok sevdiği Şeyhülislâm Üryanîzade Ahmed Esad Efendiye Vükelâ Meclisine gelmemesi için haber göndermiş olması, ayni zamanda Padişaha danışmağa bile lüzum görmeden bazı büyük memurların azline kalkışmasıydı. Her sene yalnız devlet yıllıklarının başında görünen Kanun-ı Esasî bu hakkı kendisine verdiğinden, bu hareketi kanunun yürürlükte olduğunu Padişaha ihtar gibi telâkki edilmişti.

Dostu İngiliz elçisinin tavassutu ile eski Başvekil serbest bırakılıp evine gönderilmişti. Fakat hemen o gece yine saraya çağırıldı. Padişah, Babvekilliği bu sefer Sadaret ünvanıyle teklif ediyordu. Said Paşa itizar ederek bu makamın Mahmud Nedim Paşaya verilmesini, kendisi Dahiliye Nazırı olarak ona

Arabî Paşa

yardımda bulunacağını söyledi. Padişah bunu evvelâ kabul etti ve hattâ mührü Mahmud Nedim Paşaya verdi. Huzurundan çıkarlarken nedense çağırıp mührü ondan geri aldı ve Said Paşaya verdi (2 aralık 1882).

Said Paşanın üç sene kadar süren bu dördüncü sadaretinde pek önemli dış ve iç olaylar geçti.

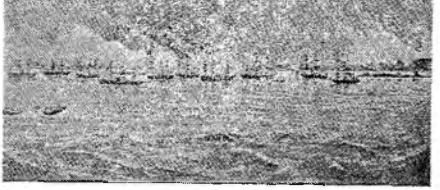

İskenderiye'nin İngiliz filosu tarafından bombardımanı

Ahmed Midhat Paşanın son resimlerinden biri

Midhat ve Mahmud Celâleddin Paşaların Taif'de öldürülmesi

Abdülhamid, Midhat Paşayı mahkûm ettirip Taif'e sürdürmüş ve ölünceye kadar kalmak üzere Taif kışlasında hapsettirmiş olmakla beraber, içi asla rahat değildi. Onun bilhassa İngilizler tarafından kaçırılıp hürriyetine kavuşturulmasından ve bu suretle başına bir gaile açılmasından endişe etmekte idi. Bunun için ortadan kaldırmağa karar vermiş bulunuyordu. Midhat Paşa ile birlikte Taif'de bulunan Mahmud Celâleddin Paşadan da aynı şekilde nefret etmekte idi. Midhat Paşa, Taif zindanında vaktini hâtıralarını yazmak ve ibadet etmekle geçirmekteydi. Bu sırada Padişahın gizli emriyle zehirlenerek öldürülmek tehlikeleri atlattı (Bu hususta tafsilât için bakınız: İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Midhat Paşa ve Taif sürgünleri). Aradan yıllar geçtiği halde halk arasında hâtırasının hâlâ unutulmaması ve aydın sınıfın kalben ona bağlı kalması, Abdülhamid'i çileden çıkartıyordu. Bu arada İngilizler tarafından kaçırılacağına dair verilen haberler, Hünkârı kesin bir karar almağa sevketti. Nihayet, 6/7 mayıs 1884 tarihinde, salı gününü çarşambaya bağlayan gecede Midhat ve Mahmud Celâleddin Paşaların kapıları kırılarak içeriye girildi. Midhat Paşa hiç karşı koymadığından kolayca boğulup öldürüldü. Güçlü kuvvetli bir zat olan Mahmud Celâleddin Paşa ise, katilleriyle boğuşmuş ve nihayet boynuna atılan yağlı bir iple şehid edilmiştir. İkisi de aslında tamamen mâsum ve alâkaları bulunmayan bir suç ile mahkûm edilmiş bulunuyorlardı.

Paşalar öldürüldükten sonra dinî tören yapılmadan, yıkanıp kefenlenmeden Taif kalesi duvarının dışındaki metrûk mezarlığa gömülmüşlerdir. Verilen resmî tabib raporlarında ise Midhat Paşa son günlerde geçirdiği şiripençenin vücudunda tevlit ettiği genel zafiyet ve çıkardığı hıyarcık dolayısıyle ve Mahmud Celâleddin Paşa da tifodan ve ayrı tarihlerde ölmüş gibi gösterilmişlerdir.

Bu olay, ona sebep olanlar ve fiilen icra edenler için cidden yüz kızartıcı, ebediyen silinmeyecek bir leke ve pek şenî bir cinayettir. Abdülhamid büyük devrimci ve büyük vatanseveri bu suretle tasfiye etmiştir.

BULGARİSTAN PRENSLİĞİ VE ŞARKİ (DOĞU) RUMELİ EYÂLETİ DURUMU, DİĞER ÇEŞİTLİ DIŞ VE İÇ OLAYLAR

Bulgaristan prensi Aleksandr Battenberg, tam mânasıyle muhafazakârdı. Bu yüzden kurduğu kabine ile Bulgar millî meclisi Sobranya arasında ilk gündenberi mücadele başladı. Hükûmet, liberal fikirler besleyen bütün büyük memurları azledip yerlerine muhafazakârları tayin ediyordu. Bu ise, hükûmetle meclis arasında bir çok ihtilâfların çıkmasına ve bir çok devlet işlerinin askıda kalmasına sebeb oluyordu. Prens, kesin bir hal çaresi bulmak için sonra Moskova'ya giderek Çar'la görüştü.

Bu mülâkatta Çar onun istediği genel yetkileri reddederek, kendisine muhalefet eden liberallerden kabine kurmasını tavsiye etti. Prens, Bulgaristan'a döndüğünde muhafazakârların tesiriyle bundan vazgeçmişse de az sonra memlekette yeni seçimler yapıldı. Liberaller bu sefer büyük çoğunluğu elde edince, prens kabineyi onlardan kurmak zorunda kaldı. Yeni hükûmet kendisine gaye olarak (Büyük Bulgaristan)ı seçmişti. Yani, Şarkî Rumeli eyâletinin prensliğe katılmasını istiyordu. Liberal parti ileri gelenleri İslimiye'de bir toplantı yaptılar. Bunda Şarkî Rumeli Meclisi Reisi de hazır bulundu. Burada bir merkez heyeti seçildi. Bu heyet hemen silâh ve para tedariki için faaliyete

Ahmed Midhat Paşa

(İlâve : 193)

★

Babası, Rusçuklu Hacı Ali Efendi-zâde Kadı Eşref Efendidir. 1822 yılında İstanbul'da doğmuştur. Küçük yaşta tahsile başladı. Yine küçük yaşta Divânı hümayun kalemine alındı. Daha evvel kullandığı Şefik takma adını bırakıp âdet olduğu gibi kalemde kendisine verilen Midhat adını aldı. Bir taraftan da Fatih camii derslerine devam etti. Tahsilini bu suretle tamamlamış, Fransızcayı ise, otuz beş yaşından sonra öğrenmiştir.

Kalemde kabiliyeti ile dikkati çektiğinden kolayca ilerledi. 1840 yılında mektubî kalemine verildi. Fakir olduğu için taşra memuriyetini tercih edip 1842 yılında Şam tahrirat kâtipliği refakatine gitti. O bölgede iki yıl vazife gördükten sonra İstanbul'a döndü. 1845 yılında Bekir Sami Paşaya divan kâtibi olup Konya'ya, iki yıl sonra Kastamonuya gitti. Bir yıl sonra da tekrar İstanbul'a döndü. Yine mektubî kalemine devama başladı. 1849 yılında Meclisi vâlâ mazbata odasına alındı. 1850 yılında mümeyyiz, bir yıl sonra baş halife oldu. Şam ve Haleb gümrükleriyle Arabistan ordusu müşiri Kıbrıslı Mehmed Emin Paşanın hesaplarını tetkike memur edildi. Bu işle altı ay meşgul oldu ve büyük muvaffakıyetle sona erdirerek takdir kazandı. Bundan sonra mühim devlet ricalinden kurulan meclislerde zabıt kâtibi olarak vazife gördü. Bu sırada Mustafa Reşid, Âli, Mütercim Rüşdü Paşa gibi zevat tarafından çok beğenildi. 1851 yılında Meclisi vâlâ ikinci kâtibi oldu. Bundan sonra Bulgaristan ahvalini teftişe ve halkın şikâyetlerini tespite ve âsayişi iadeye memur edildi. Bu mesuliyetli işe tayin edilmesine sebep, vaktiyle hesaplarını teftiş ettiği Kıbrıslı Mehmed Paşanın sadarete gelmesi ve onu güç bir vazife ile güç duruma düşürmek istemesiydi. Halbuki paşa bu işi de muvaffakıyetle başardı. Meclisi vâlâdaki vazifesine devam etti. Bu sırada Sadrıâzam Âlî Paşa Paris Antlaşması dolayısiyle Paris'e gitmişti. Öbür hâmileri olan Yusuf Kâmil ve Reşid Paşalar da Mısırda bulunuyorlardı. Sadaret kaymakamlığı vazifesini gören Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa bu sefer onu balıkhane mukataası yolsuzluğu ile itham etti. O da buna karşılık derhal Meclisi vâlâda yargılanmasını istedi. Sonunda suçsuz olduğu anlaşıldı. sonra bir kısım Rumeli valilerinin ahvalini tahkike ve Tırnova hâdisesinin yatıştırılmasına memur edildi. Hepsini

→

muvaffakıyetle sona erdirdi. Bu vazife onu çok yormuş olduğu ve hata ve yolsuzluklarını meydana çıkardığı kimselerin mensup olduğu bir kısım devlet ricali aleyhine dönmüş bulundukları için bir müddet dinlenmek üzere müsaade alarak Avrupa'ya gitti. Altı ay kadar Fransa, İngiltere, Belçika ve Avusturya'da dolaştı. Avrupa medeniyetini yakından görüp tanıdı. Dönüşte, Meclis başkâtipliğine tayin edildi (1859). Kıbrıslı Mehmed Paşa üçüncü sadaretinde (1860 - 1861) onu ezmiyerek bilâkis taltif etti. Çünkü hakikaten değerli ve namuslu bir adam olduğunu anlamış bulunuyordu. Hattâ, vezaret rütbesiyle Niş valiliğine tayin etti. Midhat Paşa brada yaptığı ıslahatla sükûn ve asayişi geri getirdiği gibi, müslüman olmayan tebaanın şikâyet konularını inceleyip bunları giderdi ve örnek bir idare kurdu. Tuna vilâyeti teşkil edilince de valiliğine tayin olundu (1864). Sadrıâzam Âlî Paşa Meclisi vâlâ yerine Şûrayı devlet ile Divânı ahkâmı adliyeyi kurunca Midhat Paşayı Şûrayı devlet başkanlığına tayin ettirdi (1868). Tuna vilâyetinde çeteler faaliyete geçip ihtilâl emareleri belirdiği zaman Şûrayı devlet başkanlığı üzerinde kalmak şartiyle geçici olarak yine Tuna vilâyetine gönderildi. Asayişi kurduktan sonra geri döndü. Fakat Şûrayı devlet başkanlığında uzun müddet kalamadı. Buna sebep ise, bu dairenin vazife ve salâhiyetlerinin hiçe sayılmağa başlanmasiydi. Bu sırada açılan Bağdad valiliğine talib olduğundan isteği yerine getirildi (1869). Midhat Paşa, Bağdad'ı örnek bir vilâyet haline getirmeğe muvaffak oldu. Sadaret makamına geçen Mahmud Nedim Paşa (7 eylül 1871) ilk iş olarak, vilâyetlere masraflarının indirilip artan paranın merkeze gönderilmesini bildirdi. Midhat Paşa, bunun üzerine derhal istifa etti. İstanbul'a hareket ettiği sırada, sadrıâzam onun sivas'a sürgün edilmesine dair bir irade elde ettiyse de, padişah bunu geri aldığı için tatbikına vakit bulamadı.

Midhat Paşa İstanbul'a döndükten sonra, Mahmud Nedim Paşa idaresinden zarar görenlerle devrimci gençler konağına devama başladılar. Bunların bir kısmı "Yeni Osmanlılar" a mensup bulunuyorlardı Mahmud Nedim Paşa, Midhat Paşa İstanbul'da bulundukça kendisinin rahat edemiyeceğini, bütün icraatının onun ağır tenkidlerine uğ-

→

→
rayacağını anladığından Edirne valiliğine tayin ettirdiyse de beş gün sonra kendisi azlolunup sadaret makamı Midhat Paşaya verildi (31 temmuz 1872).

Midhat Paşa, ilk iş olarak Mahmud Nedim Paşayı mahkemeye verip yolsuz hareketlerinin hesabını sordurmak istediyse de, eski sadrıâzamı padişah himaye etti.

Abdülaziz, Midhat Paşanın sadaretinden hiç de memnun kalmamıştı. Çünkü huzurunda ne secdelere kapanıyor, ne de parlak sözlerle onu avutuyordu. Bilâkis kendisine memleket realitelerinden hem de çok acı bir dille, bahsediyordu İmparatorluğun içine düştüğü çıkmazı izah ettikçe, bundan adeta Abdülaziz'in şahsına da bir pay çıkmaktaydı. Bu yüzden padişah pek sıkılıyordu.

Mahmud Nedim Paşanın son zamanlarında Mısır'ın yabancı devletlerle istikraz akdedebilmesi için bir ferman hazırlanmıştı. Mısır Hidivi İsmail Paşa, bunu elde edebilmek için büyük paralar dökmüş bulunuyordu. Midhat Paşa, bunun doğuracağı siyasî, malî, idarî mahzurları ileri sürerek itirazda bulundu ve bu işin ancak ileride düşünülebileceği şeklinde bir ferman göndertti Hidiv ısrar edince, padişah, sadrıâzama danışmadan re'sen istenen müsaadeyi verdi. Midhat Paşa, fena halde kırıldı ve hiddetlendi. Bu ve buna benzer hâdiseler dolayısiyle nihayet 19 ekim 1872 tarihinde sadaretten ayrıldı.

Midhat Paşa, 1873 tarihinde Divânı ahkâmı adliye nazırı oldu. Şirvânîzâde Rüşdü Paşanın sadareti sırasında devletin içinde bulunduğu çıkmazdan kurtulması için bazı vükelâ arasında gerekli tedbirler görüşülürken, Midhat Paşanın bu hususa dair bir lâyiha yazması ve bunun icabında hükümdara kabul ettirilmesine çalışılması kararlaştırılmıştı. Sadrıâzamın, bu meseleyi huzurda ağzından kaçırması esasen Midhat Paşadan kuşkulanan Abdülaziz'in hemen onu azledip Selanik valiliği ile uzaklaştırmasına sebeb oldu Midhat Paşa, Selanik'te birçok faydalı ıslahatta bulundu ise de, İstanbul'ca bunlar da hoş görülmiyerek birdenbire azledilince İstanbul'a döndü (1874). Kendisine hiçbir memuriyet verilmediği için birbuçuk sene müddetle açıkta kaldı.

Hersek ve Bulgaristan ihtilâli iyice alevlenip bir çaresi bulunamadığı sırada işe yarar devlet ricalini işbaşında bulundurmak maksadiyle tekrar Divânı ahkâmı adliye nezaretine getirildi. Bu sırada ikinci defa sadarete gelen Mahmud Nedim Paşa, Konsülid faizlerinin indirilmesi meselesinde Fransa ve İngiltere'nin buna razı olduğunu söyliyerek bütün vükelâyı aldatmış bu-
→

→
lunduğu ve bu işin mes'uliyetine onları da iştirak ettirmek istemediği için Midhat Paşa vazifesinden istifa ederek hükümetin dışında kalmayı tercih etti. Mütercim Rüşdü Paşanın sadaretinde Midhat Paşa ikinci kere Şûrayı devlet reisi oldu. Bu sırada, Abdülaziz'in hal'i için uğraşanlarla birleşti Hattâ, aşağı yukarı bu işin başında bulundu. Buna sebep onun hal'inin sadece memleket için faydalı ve hattâ lüzumlu bulunduğuna kani oluşuydu. Abdülaziz'i şahsen sevmemekle beraber bu işte şahsî meselelerle hareket etmemiştir. Sadrıâzam Mütercim Rüşdü Paşa 19 aralık 1876 günü istifa edince yerine Midhat Paşa ikinci defa sadrıâzam oldu. Abdülhamid'in yazdırmış olduğu muhtıraya göre "İstanbul'da büyük adamlar bırakılmayıp taşraya gönderilmiş olmasından ve zatı şahanenin malûmu olanlar Edhem, Ahmed Muhtar ve Rauf Paşalar gibi zatlar ise de bunlar da uzak yerlerde ve Ahmed Vefik Paşa ise inzivada bulunmasından dolayı zaman icabı ve çaresiz Midhat Paşa sadarete" getirilmişti (Bu muhtırayı görmüş olanlardan merhum İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın Son Sadrıâzamlar adlı eserinden aynen naklolunmuştur). Bundan, İkinci Abdülhamid'in Paşayı sevmediği anlaşılmaktadır Onun bilhassa anayasayı ilân hususunda ısrarı padişahın hoşuna gitmiyor, cülûsundan evvel söz verdiği için de çaresiz ses çıkaramıyordu.

Anayasa ilân edilmekle beraber meclis toplanmadan evvel Midhat Paşa azil ve yurt dışına çıkmaya cebrolundu (5 şubat 1877). Buna son hal' ve iclâs işlerine karışması, padişaha ve devlete tahakküme kalkışmakla itham olunması, ağzının sıkı olmaması dolayısiyle devlet esrarını ötede beride ve hususî meclislerde bahis konusu etmesi, Fransa'nın ihtilâl zamanındaki Gard Nasyonal'ine benzer "Millet askeri" adlı ayrı bir ordu kurmaya kalkışması, nihayet hilâfetin saltanattan ayrılması fikrini ileri sürmesi gibi hususlar sebep olmuştu. Padişahın ona hiç emniyeti yoktu. Birçok kimseler Abdülhamid'e Midhat Paşanın kendisini de hal'edip cumhurbaşkanı olarak başa geçmeyi, sonra Üçüncü Napolyon'un yapmış olduğu gibi hükümdarlığını ilân etmeyi düşündüğünü fısıldamışlardı. Midhat Paşaya müthiş bir kin ve düşmanlık besleyen Abdülhamid, onun mahvına kadar gitmiştir

Midhat Paşa durumun kendisine bildirildiği saraydan hemen bir istimbota konularak hazırlanan İzzeddin vapuruna bindirildi. Ahırkapı önünde eşyası ve uşağı vapura alındı. Padişahın gönderdiği beş yüz altın teslim edildi.

İzzeddin vapuru yurddışı sürgünü-
→

→

nü Brendizi'de bıraktı. Midhat Paşa oradan Napoli'ye, sonra İspanya'ya, Paris'e ve Londra'ya gitti. Bu sırada Rusya seferi başlamıştı. Midhat Paşa mabeyne telgrafla başvurup bu münasebetle Avrupa'da yapabileceği faydalı bir hizmet varsa ifaya hazır olduğunu bildirdi. Kendisine Viyana elçiliği vasıtasiyle muhaberede bulunması bildirildi. Midhat Paşa Avusturya Başvekili Andraşi ile görüşüp Avusturya devletinin Bosna, Hersek hakkındaki niyet ve düşüncelerini telgrafla haber verdi. Yirmi gün kadar bekledi, bir cevap alamayınca Napoli'ye gitti, sonra Londra'ya döndü. Kendisini pek seven ve hakkında aşırı saygı gösteren İngilizler arasında yaşamayı tercih ediyordu.

Abdülhamid, onun yurd dışında bulunmasını kendi şahsı için zararlı gördüğünden nihayet affetti. Hanya'da oturmasına müsaade olundu Ailesi efradı yanına gönderildi. Kısa bir müddet sonra da ihtilâl alâmetleri belirmiş bulunan Suriye vilâyetine vali olarak tayin olundu (1878). Lâkin Suriye'ye arkasından birçok hafiyeler gönderildi. Her hareketinden mânalar çıkartılıyor, Suriye'yi müstakil bir devlet yapmak fikrinde bulunduğu bile jurnal ediliyordu. Hele İngiltere elçisinin kendisini ziyarete gitmesi büsbütün mesele oldu Bilhassa İngilizlerle nüfuz rekabeti halinde bulunan Fransızlar aleyhinde çalışmağa başladılar. Midhat Paşa, bu durumda vazife göremiyeceğini aksi halde çok ağır töhmetler altında bırakılacağını anlıyarak istifa zorunda kaldı. İstifası kabul olunmadı. Bunun üzerine vazifeye devam için Tuna ve Bağdad valiliklerine benzer salâhiyetler istedi Bu, büsbütün şüpheyi çektiği için Aydın valisiyle becayişleri yapıldı (1880). İzmir 'e vardığı zaman hakkında uydurulanların iftiralardan ibaret bulunduğunu mabeyne uzun uzadıya yazdı. Bu memuriyetinde de kendisine rahat verilmedi. İstanbul'daki dostları gizlice onun ve bazı eski arkadaşlarının Abdülaziz'in hal'i ile itham edilmek üzere bulunduklarını haber verdiler ve kendisine Avrupa'ya savuşması tavsiyesinde bulundular. Bu işte tamamen suçsuz bulunduğu için ehemmiyet vermedi Kısa bir zaman sonra 18 mayıs 1881 günü gecesi vilâyet konağındaki ikâmetgâhında uyurken binayı askerin sardığını haber aldı. Hemen giyinip arkadaki küçük bir kapıdan çıktı ve bir kira arabasiyle Fransız konsolosluğuna giderek iltica etti. Burada saygı ile karşılandı. İltica hakkı tanındı. Ertesi günü diğer konsoloslar gelip kendisiyle görüştüler ve gerekli izahatı alıp geri döndüler.

Midhat Paşanın konsolosluğa sığınmasına sebep kendisini suçlu sayması değil, tarafsız bir mahkemede alenen

→

→

yargılanacağına emin bulunmamasıydı. Sonradan buna pişman olmak ve hâdiseyi mahkemede: "Ömrümün bir lekesidir ki yalnız bana değil, evlâdıma kalacak bir ayıp olduğunu itiraf ederim" şeklinde anmıştır.

Ertesi günü Adliye nazırı Cevdet Paşa, bir valinin hükümeti terkedip bir konsoloshaneye sığınmasının şaşılacak ve teessüf edilecek bir olay olduğu, Abdülaziz'in katli meselesinden dolayı gerekenlerle birlikte yargılanmak üzere hemen adliye memurlarına teslim olmasını telgrafla bildirdi. Midhat Paşa hayatı ve namusu garanti edilmek ve alenen yargılanmak şartiyle bunu kabul edeceği cevabını verdi ve iki gece kaldığı konsolosluğu terketti. Askeri kumandan Hilmi Paşa, kendisini alıp kışlaya götürdü. İstanbul'dan gelen Cevdet Paşa başkanlığındaki bir heyet kendisini buradan aldı. İstanbul vapuriyle yola çıkıldı. Midhat Paşa'nın ilk sorgusu vapurda, Tuna valisi iken halkı vilâyet idaresi usulü ve devlet otoritesi aleyhinde kışkırttığı için azlettiği Sururi Efendi tarafından yapıldı. Midhat Paşa, Abdülaziz'in öldürüldüğünden haberi olmadığını, esasen öldürülmeyip intihar etmiş olduğunu ve bunun aksi sabit olsa bile kendisinin bu hâdise ile uzak-yakın bir alâkası bulunmadığını ifade etti. Nihayet İstanbul'a gelindi ve Yıldız'da Çadır Köşküne götürüldü. 27 haziran 1881 de başlıyan Yargıyı, yine onun amansız düşmanı Sururi Efendi idare ediyordu. Ortada Midhat Paşayı şahsen itham edecek hiçbir delil mevcut olmamakla beraber. kendisi de birlikte tevkif edilenler de bu uydurma mahkemenin ağır kararlarına uğradılar. Midhat Paşa, idame mahkûm edilmişti. Kendisinin suçsuz olduğunu bildiği için vicdanı rahattı. Kararı soğukkanlılıkla karşıladı. Abdülhamid'in de onun suçsuzluğunu bildiğine, ancak bu vesile ile kendisini tamamen mahvetmek istediğine kanidi. İkinci Abdülhamid, bu kararı tasdikten çekindi Eski sadrıâzamlardan, vükelâdan, büyük rütbeli askerlerden mürekkeb bir meclis kurarak mahkeme hükmünün infazı veya cezanın hafifletilmesi hakkında düşüncelerini sordu. Çoğunluk infaz. azınlık hafifletilme lehinde oy kullandı. Abdülhamid, azınlığın oyuna uymak zorunda kalarak idam cezalarını müebbed hapis ve sürgüne döndürüp Midhat Paşa ve arkadaşlarını Tâif'e gönderdi. Bununla beraber ondan hâlâ çekiniyor, bir türlü içi rahat edemiyordu. Bilhassa Midhat Paşanın İngilizler tarafından kaçırılmasından korkuyordu. Saraydan verilen gizli talimat üzerine birkaç kere zehirlenilmesine teşebbüs olunduğu halde, paşa uya-

→

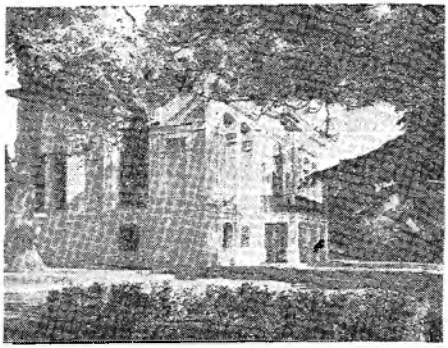

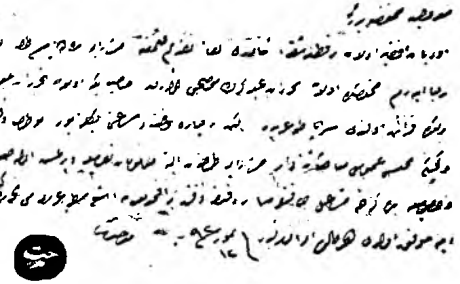

Soldan, yukarıda: Midhat Paşa ile diğer mahkûmların hapsedildikleri Taif Kalesi. Altında Midhat Paşanın el yazısı ve mührü. Sağda: Midhat Paşanın muhakeme esnasında mevkuf bulundurulduğu ve kararın kendisine tebliğ edildiği Yıldız'daki Çadır köşkü.

→

nıklığı sayesinde bunlardan kurtulabildi. Zamanını ibadet etmek, Kur'an okumak ve hatıratını yazmakla geçiriyordu. Ailesine gönderdiği mektublarda hayatından tamamen ümid kestiği ve ergeç bir suikaste uğrayacağından emin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu mektuplar sahiplerine verilmemiş ve Yıldız sarayında alakonulmuş, oradan devlet arşivlerine intikal etmiştir.

Midhat Paşanın daima beklediği meş'um gün, nihayet gelip çattı. Rumî 26 nisana raslıyan 7 mayıs 1884 çarşamba gecesi oda kapısı kırılarak içeri girildi ve feci bir şekilde, boğulmak suretiyle *şehit edildi*. Nâşı, dinî bir tören yapılmadan, hattâ yıkanıp kefenlenmeden kale duvarları dışındaki metrûk bir mezarlığa gömüldü. Verilen resmî raporda ise bir müddet evvel geçirdiği şirpençe'nin vücuduna verdiği büyük zafiyetten ve hıyarcığa benzer bir çıbandan öldüğü bildiriliyordu. Tâif belediyesi bir ay sonra mezarını yaptırdı ve taşına "Midhat Paşa. 26 nisanda vefat etmiş" ibaresini yazdırdıysa da, sonradan vali olan Ahmed Ratıb Paşa bu mezarı yokettirdi (İkinci Meşrutiyetin ilânında bu kabir törenle ihya edilmiş, Cumhuriyet devrinde de Anavatan'a getirilerek, İstanbul'da "Hürriyeti ebediyye" abidesi yanına konmuştur).

Midhat Paşa müstesna kabiliyetli, son derece doğru ve namuslu, yalandan ve hiyleden nefret eder, aleyhine de.

→

→

olsa hakikati söyler ve bundan ayrılmaz, vatansever, çalışkan, bilgili ve dirayetli bir devlet adamıydı. Gayret ve hamiyeti ifrat derecedeydi. Bu yüzden en büyük güçlüklerle yılmadan savaşmış, hak bildiği yoldan ayrılmamış, bütün ömrünce devlet ve millet menfaatlerini müdafaa etmiş, hürriyet ve demokrasiye bütün ruhiyle inanmış ve bunun memleketinde tahakkuku için kendini feda etmiştir. Hedefine varmak için teferruatı düşünmez, yenilmiyecek güçlük tanımazdı. Son derece temiz kalbli, saf, içi dışı bir yaradılıştaydı. Her vazifede muvaffak olmuş, memlekete unutulmaz hizmetlerde bulunmuştur. Abdülaziz'in katli meselesiyle tamamen haksız olarak itham ve mahkûm edilmiştir. Bu padişahın hal'inde birinci derecede rol oynamış olmakla beraber, onu öldürtmeyi asla düşünmemişti. Esasen yapılan bütün incelemeler, bu hükümdarın öldürülmeyip intihar etmiş olduğunu reddi imkânsız delilleriyle ortaya koymuş bulunmaktadır.

Bibliyografya : Ali Haydar Midhat; Midhat Paşa, hayat-ı siyasiyesi, hidematı, menfa hayatı. Süreyya Rifat: Midhat Paşanın katilleri. İbnülemin Mahmud Kemal İnal; Son Sadrıâzamlar. Refik Fenmen; Midhat Paşanın iktisadi icraatı. Benoit Brunswick; La vérité sur Midhat Pacha. B. S. Baykal; Midhat Paşa (Aylık Ansiklopedi, C: I, S: 23). I. H. Uzunçarşılı; Midhat ve Rüştü Paşaların tevkiflerine dair vesikalar.

geçti. Slav Birliği Komitesi geniş yardımda bulundu. Rusya'dan gönüllüler gelmeğe başladı. Bulgaristan, malî güçlüklerine rağmen ordusunu artırdı. Bir taraftan da Bulgar milliyetçiliği fikri kuvvetleniyor, Bulgaristan'ın ne Osmanlı devletinin, fakat ne de Rusya'nın tesiri, idaresi veya himayesi altında bulunmadan millî, hür ve müstakil bir devlet haline gelmesini istiyenlerin sayısı artıyordu. Bu hal ise bu memleketi kendi bir peyki haline getirmek isteyen Rusya'nın hoşuna gitmiyordu.

Bu sırada Rusya Çarı İkinci Aleksandr anarşistler tarafından öldürüldü (13 mart 1881). Yerine geçen Üçüncü Aleksandr hürriyetsever fikirlerden nefret eder yaradılışta idi. Bulgaristan prensi hemen Rusya'ya gidip yeni Çarı tebrik ettikten ve saygılarını sunduktan sonra memleketinin anarşi içinde bulunduğunu, yeni kurulan devlette anayasa ve meşrutiyet rejiminin yürümediğini, siyasî hürriyetin bir çok zararlı fikirlerin doğup gelişmesine sebep olduğunu ileri sürerek ondan da anayasanın yürürlükten kaldırılmasını istedi. Üçüncü Aleksandr, bu düşünceyi derhal tasvip etti. Prens dönüşte Avusturya başşehrine uğrayarak orada da aynı şeyleri tekrarladı. Avusturya devleti, esasen hür rejimlere aleyhtardı. Hele doğan milliyetçilik cereyanlarını çok zararlı görüyor ve bunun kendi tab'ası arasında da yayılmasından pek endişe ediyordu. Bunun için, prensin görüşü Viyana'da da uygun bulundu.

Prens, niyetlerini gayet gizli tutarak Bulgaristan'a döndü. Sonra bir sabah duvarlara yapıştırttığı bir beyanname ile yeni durumu ilân etti. Kendisi bu beyannamede gerçi anayasayı yürürlükte tutmaya yemin etmişse de, memleket selâmetinin bundan evvel geldiğini, bu durum devam ettiği müddetçe vazifesini ifaya imkân olmadığını, yakında millet meclisini toplantıya çağırarak kendisine tevdi olunan prensliği geri vereceğini ve bu meclis kararını verinceye kadar geçici olarak hükûmet işlerini yürütmek üzere Harbiye Nazırını yeni kabineyi kurmağa memur ettiğini, meclis kendisinin bundan sonra da Bulgaristan Prensliğinde kalması için ileri süreceği şartları kabul ederse vazife görmekte devam edeceğini, aksi halde çekileceğini bildiriyordu. Bir Rus generali olan Harbiya Nazırının kurduğu hükûmetin baskısı ve jandarmanın yardımıyle yapılan seçimde ise muhafazakârlardan 304 ve liberallerden 25 oy kazandı. Ziştova'da kendisi tarafından açılan meclis ona, yedi sene için istediği olağanüstü yetkileri tanıdı. Bu yılki olağanüstü toplantıyı da tadil etti. Bütün çalışması esasen yirmi dakika sürmüştü. Prens de hemen bir beyanname neşredip Bulgaristan için bir saadet devrinin gelmiş olduğunu ilân etti.

Şarkî (Doğu) Rumeli eyâletinde durum

Şarkî Rumeli eyaletinde ise, işler daha muntazam yürüyordu. Çünkü elde bir nizamname vardı ve bütün konsoloslar bunun tatbikine nezaret ediyorlardı. İdare heyeti, eyâletin en aydınlarından kurulmuştu. En küçük bir memurun azli için bile mahkemeden karar alınması gerekiyordu.

Prensin Bulgaristan'da diktatörlüğünü ilân etmesi Şarkî Rumeli eyâleti Bulgarlarını kızdırdı. Esasen Rusya'nın politikasını değiştirerek kendilerinin Bulgaristan'a katılma hususundaki emellerini bir zamandır desteklememesi bu devlete olan sempatiyi azaltmışken, Çar'ın Bulgaristan prensinin son hareketini tasvib etmiş olması, yer yer aleyhte mitinglere ve gösterilere sebep oldu. Eyâlette iki parti meydana çıkmıştı. Bunlardan birisi, ne olursa olsun Bulgaristan'a katılma politikasını güdüyordu. Radikal Parti ise, her şeyden evvel Bulgaristan'ı ve Şarkî Rumeli eyâletini Rus nüfuzundan kurtarmak ve hiç bir haricî siyasî tesir altında bulunmayan millî bir devlet kurmak gayesindeydi. 1883 yılından itibaren Dr. Stranski'nin liderliğindeki bu parti, Şarkî Rumeli eyâletinde hâkim duruma geçti.

1884 yılında Şarkî Rumeli eyâleti valisi Aleko Paşanın valilik müddeti sona erince, iki parti arasında mücadele başladı. Bulgaristan'a katılma taraftarı olan muhafazakâr-

Rus çarı Üçüncü Aleksandr

lar, Şarkî Rumeli eyâleti valiliğinin Bulgar prensi Aleksandır'a verilmesini istiyorlardı. Radikaller ise, Aleko Paşanın tekrar tayinine taraftardılar. Ancak, Babıâli de, Rusya da her iki tarafa yâr olamayan bu zatı istemediler. Nihayet iki devletin anlaşması üzerine Gavril Paşa (Gabriel Krestoviç) tayin olundu. Bu zat, bir Bulgar milliyetperveriydi. Lâkin istekleri yerine getirilmeyen radikaller, ona can düşmanı kesildiler. Bu ise onlara seçimleri kaybettirdi. Muhafazakârlar iktidara gelince, radikaller gazetelerle halkın millî duygularını coşturacak neşriyata başladılar. Aslında her iki parti müstakil ve büyük Bulgaristan fikrine taraftardı. İkisi de milliyetçi idi. Ancak muhafazakârlar bu emele tedricen ve Rusya'nın yardımı sayesinde, diğer devletlerin de muvafakatini elde ederek varmak istiyorlardı. Radikaller ise, bir milletin istiklâl ve hürriyetini ancak kendi millî gayretiyle elde edebileceği kanaatindeydiler. Hemen merkezi Filibe'de bulunan bir komite kurdular. Komitenin reisi Stranski idi. Binbaşı Paniça, Binbaşı Nikolayef ve Binbaşı Matkarof ise en yakın çalışma arkadaşlarıydı. Komitenin kışkırtmaları yüzünden her tarafta gösteriler başladı. Hattâ Ayayorgi yortusu münasebetiyle rumların şenlik yapmalarına ve bayrak çekmelerine Bulgarlar engel oldular. Bundan sonra

Aleko Paşa

Bulgarlar da bir şenlik münasebetiyle bayrak çekmek isteyince Gavril Paşa müsaade etmedi. Hattâ, ileri gidenleri hapsettirdiyse de, Bulgarlar şiddetle ısrar edip bunları bıraktırdılar.

Şarkî Rumeli eyâletinin Bulgaristan'a katılması olayı

Bir taraftan da, Bulgaristan prensinin gâh gizli, gâh açık tahriklerile Bulgaristan'a katılma kampanyası alıp yürüyordu. Şimdi, radikaller de bu dâvayı ön plâna almış bulunuyorlardı. Prens Aleksandr'ın malî yardımı ile yayınlanan Borba gazetesi, Şarkî Rumeli eyâleti Bulgarlarını açıkça ihtilâle kışkırtmaktaydı. Gösteriler ve mitingler devam ediyor, halka, eyâlet Bulgaristan'a katılacak olursa vergilerin azalacağı, lüzumsuz masrafların ortadan kalkacağı, sür'atli bir kalkınma olacağı telkin ediliyordu. 6 temmuz 1885 cumartesi günü komitenin Değirmendere'de yaptığı gizli bir toplantıda, Filibe'de Eylül ayı ortalarında ihtilâl çıkartılmasına karar verildi. Prens Aleksandr o sırada Varnada bulunuyordu. Kendisine haber gönderilerek bu ihtilâl hareketinin başına geçmesi istendiyse de, prens bunun şimdilik doğru olamıyacağını ileri sürüp bu işi kendilerinin başarmaları gerekeceğini bildirdi.

Gavril Paşa, böyle bir ihtimali aklına bile getirmiyordu. Kendince gerekli bütün tedbirleri almış ve hattâ yazı geçirmek için ailesi halkı ile Istanbul'a gelmişti. O Istanbulda bulunduğu sırada Filibe'ye yirmi kilometre uzaklıktaki Veliko Konare köyünde ihtilâl patlak vererek Şarkî Rumeli eyâletinin Bulgaristan'a katıldığı ilân olundu (16 eylül 1885). Filibe mutasarrıfı Dimitrof devlete sadıktı. Bir telgraf çekerek düzenin korunmasını bildirdi. İhtilâlciler onu tevkif ve hapsettiler. Hükûmet bir bölük süvari göndermek istediyse de Rusya konsolosu engel oldu ve kendisi yanında kavası bulunduğu halde olay yerine gitti. İhtilâlciler onun kendilerine taraftar olduğunu biliyorlardı. Konsolosun aracılığı ile mutasarrıf tahliye edildi.

Gavril Paşa, meseleyi duyunca hemen geri döndü. Hâdise onu müteessir etmişti. Kendisi milliyetçi bir zat olmakla beraber, devletin de dürüst bir memuru idi. Üstelik Rusların bu işe katiyen karıştıklarını istemiyordu. Arzu ettiği, bir Rus eyâletinin değil, ileride müstakil bir Bulgaristan'ın kurulması idi.

Gavril Paşa, hükûmetin hemen harekete geçeceğini umduysa da, böyle bir şey olmadı. Bunun üzerine bir meclis toplayıp işi görüştü. Burada bütün bunların düzenli olduğuna karar verildi. Valinin konağı bir bölük askerle muhafaza altına alındı. Öğleden sonra millet meclisinin daimî komite üyeleri, iktidar partisi ileri gelenleriyle birlikte bir toplantı yaptılar. Muhafazakârlar, bütün hareketlerin hükûmeti zor durumda bırakmak ve düşürmek için yapıldığını ileri sürdüler. Maarif işleri müdürü Delişkof, Bulgaristan'a katılmanın asıl kendi partilerinin programı olduğu halde, radikallerin şimdi bu işi ele aldıklarını ileri sürüp hükûmetin daha evvel davranarak bunu ilân etmesi teklifinde bulundu. Teklif kabul edildi. Muhafazakârlar Rus desteğine taraftar oldukları için bu hususta ki düşüncesini anlamak üzere Rus kon-

solosuna bir heyet gönderdiler. Konsolos kendilerine sâkin olmalarını ve olayları tabiî gelişmelerine bırakmalarını tavsiye etti. Bu gelişme hakikaten devam etti. Veliko Konare ihtilâlcileri Binbaşı Nikolayef'in kumandasında olarak 18 eylülde Filibe'ye gelip hükûmet konağını bastılar. Muhafız kuvvetleri, hemen onlara katılmışlardı. Gavril Paşa tevkif edilip Veliko Konare'ye götürüldü ve orada hapsedildi. Stranski hemen geçici bir hükûmet kurdu. Binbaşı Nikolayef'e silâhlı kuvvetler başkumandanlığı verildi. Istanbul'a giden demiryolu kesildi. Prens Aleksandr'a bir telgraf çekilerek idareyi ele alması istendi. Prens, bunu kabul etti. Durumu ve kendisini desteklemesini Çar'a telgrafla bildirdikten sonra hareket etti. Yolda hududu teftiş ettikten sonra Tırnova'ya geldi. Burada bir beyanname neşredip Şarkî Rumeli eyâletinin Bulgaristan'a katıldığını ilân etti. Bu beyanameyi «Kuzey ve Güney Bulgaristan Prensi» ünvaniyle imzalamıştı. 21 eylül günü Filibe'de büyük tezahürlerle karşılandı.

Avrupa devletlerinin Babıâli'nin protestosuna kayıtsız kalmaları, Rus politikası

Bulgaristan, Osmanlı devletine bağlı bir prenslik olduğu için bu hareketi isyan demekti. Üstelik Berlin andlaşmasına aykırı bulunuyordu. Bu yüzden Babıâli askerî hareketlere girişmek hakkını haizdi. Lâkin, bunu yapmıyarak Avrupa devletlerine birer protesto notası göndermekle iktifa etti. Ayrıca, bir Bulgar tecavüzü ihtimaline karşı gerekli tedbirlere başvurdu.

Avrupa devletleri, Berlin andlaşmasının bu suretle alenen ihlâl edilmesi karşısında ve Babıâlinin müracaatine rağmen tamamen hareketsiz kaldılar. İngiltere ve Avusturya, durumu dikkatle takip etmişlerdi. Kanaatlerine göre, Rusya'nın vesayeti altında bulunmıyacak olan büyük bir Bulgaristan doğmaktaydı. Bu ise, onlar için uygundu. Böylece, Balkanlarda Rus nüfuzunun daha fazla ilerlemesi ve yerleşmesi engellenmiş olacaktı. Fransa ise, Bulgar istiklâl hareketine karşı esasen büyük sempati duyuyordu.

Rusya için 18 eylül ihtilâli uygun bir zamana rastlamamıştı. Çar, biraz evvel Kremlin'de Almanya ve Avusturya İmparatorları ile görüşerek Balkanlarda statükoyu muhafaza edeceğini temin etmiş bulunuyordu. Şimdi bu işde Rus parmağı ve kışkırtması bulunmadığına onları inandıramıyacağını hesaplamaktaydı. Üstelik, doğmakta olan büyük Bulgaristan, kendisine tâbi bir devlet olmayacaktı. Rusya ise, Balkanlarda kendi teşviki eseri olmadan doğacak her hareketi ortodoksluk âlemi ve Slâv memleketlerinde-

Sultan İkinci Abdülhamid'in bir portresi (Aslı Topkapı Sarayı Müzesi Resim galerisindedir)

ki nüfuzu için zararlı saymaktaydı. Bu yüzden, Sofya'ya bir telgraf gönderen Çar, Filibe ihtilâlini tasvib etmediğini bildirip Bulgaristan'da bulunan Rus subaylarına ordudan ayrılmalarını emretti. Rusya, Osmanlı devletiyle barış halinde bulunduğundan Bulgaristan'ın bu devlete karşı gireşeceği düşmanca hareketlere Rus subaylarının katılamıyacaklarını sebep olarak ileri sürmüştü. Bulgaristan ise bu sırada seferberliğini ilân etmiş bulunuyordu. Prens, Harbiye Nazırı Kantakuzen'den hiç olmazsa seferberlik sona erinceye kadar Rus subaylarının vazife başında kalmasını rica ettiyse de, Çar'dan gelen ikinci bir telgraf üzerine Rus subayları, Kantakuzen dahil vazifelerinden istifa ederek konsoloshaneye çekildiler. Çar, bir kaç gün sonra da prense verilmiş Rus ordusu tümgeneralliği rütbesinin geri alındığını ilân etti. İlhakı tasdik için toplanan Sobranya, yani Bulgar meclisi Çar'a telgraflar çektiyse de, alınan cevaplar cesaret kırıcıydı.

Berlin andlaşmasının pek açık şekilde ihlâli ve bunun karşısında Rusya'nın takındığı tavır, nihayet devletleri Istanbul'da bu işle ilgili bir konferans toplamağa sevketti. Rus delegesi bu konferansta, Berlin andlaşmasının tamamen tatbikini ileri sürdü. Babıâlinin hakları bütün devletler tarafından ka-

bul ediliyor. bunların ihlâl edilmiş olduğu inkâr olunmuyor, lâkin Bulgaristan'ı eski haline döndürecek çareler bulunamıyor veya bulunanlar üstünde anlaşma olmuyordu.

Mehmed Kâmil Paşa

Said Paşanın azli ve Kâmil Paşanın Sadarete geçmesi

Şarkî Rumeli eyâleti meselesi ortaya çıktığı zaman ve bilhassa Sırp - Bulgar savaşı başlayınca Sadrıâzam Said Paşa askerî bir müdahaleyi ileri sürmüştü. Berlin andlaşmasına göre böyle bir durumda Avrupa devletlerinin ses çıkarmalarına imkân yoktu. Esasen hepsi Osmanlı devletini haklı görüyor.

Sırp ve Bulgar askerleri Dragoman geçidinde karşı karşıya

hattâ vaktiyle kışkırttığı ortodoks tab'anın kendisiyle Osmanlı devleti arasında —umduğunun aksine Rusya'nın nüfuzu altına girmiyen— tampon devletler kurmasına pek sinirlenen Çar, Babıâliyi şiddetle tutuyordu. Bulgarların askerî güç bakımından da, politika bakımından da çok zayıf bir anlarında bulunduklarını ileri süren Said Paşa, Şarkî Rumeli eyâletine ordu sevketmenin her şeyi halledeceği kanaatinde bulunuyordu. Bu kanaatinde de haklı idi. Lâkin, siyasî rakibi olup o sırada Evkaf Nazırı bulunan Kıbrıslı Kâmil Paşa, meselenin müzakere yoluyla haline taraftardı. Kendi hâtıralarında naklettiğine göre (S: 5), Şarkî Rumeli eyâleti valisi Gavril Paşanın ihtilâlciler tarafından tevkif edilip hakaretlerle Filibe'den çıkarılarak Veliko Konare köyünde hapsedildiği haberi geldiği zaman Abdülhamid buna pek üzülmüş ve hele haberin Istanbula ancak 20 gün sonra, o da Sofya'da bulunan Rusya siyasî memurundan Avrupa yoluyla Istanbuldaki Rusya elçiliğine gelmesi suretiyle ulaşmasına çok sinirlenmiş ve Sadrıâzamı paylamıştı. O sırada Bayram namazına çıkılıyordu. Hünkâr, namazdan sonra hemen kabinenin toplanıp meseleyi müzakere etmesini istedi. İşte bu müzakereler sırasında Maliye Nazırı müstesna olmak üzere, vükelâ askerî müdahaleyi müdafaa etmiş, Said Paşa da onlara katılmış, Kâmil Paşa ise bunu doğru bulmayıp devletler vasıtasıyle müzakere kapısının açılmasını ileri sürmüştü. Berlin andlaşmasına göre durumumuz kuvvetli olduğundan bu müzakereler sonunda Bulgaristan'ı sindirmeğe yetecek bir karar alınacağını ümid ediyordu. Abdülhamid ise, o sırada askerî bir müdahalenin doğuracağı neticelerden ürkerek Said Paşayı azledip yerine Kâmil Paşayı Sadaret makamına getirdi (25 eylül 1885).

Sırp - Bulgar çatışması, Bükreş andlaşması

Sırbistan, Berlin andlaşmasıyle sınırlarını Ayastefanos andlaşmasına göre genişletmiş olduğu halde, savaş esnasında işgal etmiş olduğu Vidin bölgesini Bulgaristan'a terketmiş olmasını bir türlü hazmedememişti. Şarkî Rumeli eyâletini ilhak suretiyle prensliğin büsbütün büyümesi ve hele Sırpların emeller beslediği Makedonya üzerinde nüfuz kazanması ise onu çileden çıkarmağa kâfiydi. Çünkü Sırbistan, ancak bu bölgeye doğru genişleyebilirdi. Bulgar'ların yaptığı bu olubitti kabul edilirse bu işten ümidi kesmek lâzımdı. Sırbistan, bunun üzerine silâhlı müdahaleye karar verdi. Rus subayları çekilmiş olduğu için Bulgar ordusu kumandadan mahrum bulunuyordu. Ordusu daha kuvvetli ve düzenli olan Sırbistan için bu büyük fırsattı.

Bunun üzerine Prens Milan, Berlin andlaşmasını müdafaa bahanesiyle Bulgaristan'a karşı savaşa girişti.

Sırp ordusu evvelâ ilerlediyse de, Millî heyecanları coşkun halde bulunan Bulgarlar şiddetle döğüştüler. Sırp ordusu Sofya'ya doğru ilerlerken, Slivnitsa'da fena halde yenildi (19 ekim 1885). Avusturya'nın tavassutu üzerine iki taraf arasında mütareke imzalandı. Buna göre hiç bir taraf galip veya mağlûp sayılmıyor, hiç bir tarafa arazi kazancı tanınmıyordu. Nihayet 3 mart 1886 tarihinde iki taraf arasında Bükreş barış andlaşması imzalandı. Bir maddeden ibaret olan bu andlaşma, iki hükûmet arasında barışın kurulduğunu bildirmekteydi.

Yunanistan'ın Girid'i ilhaka kalkışması

Bu sırada Osmanlı devletinin zaafını sezerek Yunanistan da Girid'in kendisine verilmesi için harekete geçmişti. Babıâli, 21 ocak 1886 tarihinde Yunan hükûmetine bir nota göndererek Girid'lileri devletlerine karşı tahrikten vazgeçmelerini istediği gibi, adaya bir de donanma gönderdi. Yunanlılar ise, savaş ilânına lüzum görmeden Osmanlı hududuna tecavüz etmişler ve Osmanlı topraklarında ilerlemeğe başlamışlardı. Fransa bunun üzerine Yuauistan'a bir ültimatom gönderdi. Arkasından devletler donanmaları Pire'yi abluka ettiler. Bu sırada ilerleyen Yunan orduları, Ahmed Eyüb Paşa tarafından ağır bir hezimete uğratılarak sınırın öbür tarafına atıldılar. Yunanistan, çaresiz savaş ve seferberlik hareketleriden vazgeçti. Bunun üzerine Pire limanının ablukası kaldırıldı.

Şarkî Rumeli eyâleti hakkında nihaî anlaşma

Bükreş andlaşmasından sonra Bulgaristan, Şarkî Rumeli eyâleti meselesini halletmek için Babıâli ile doğrudan doğruya müzakerelere talip oldu. Istanbul konferansından hiçbir müsbet sonuç alınamadığından Osmanlı devleti bunu kabul etti. Bulgaristan'da eski durumun geri gelmesine imkân bulunmadığını anlıyor, prensliği bu bahane ile Rus nüfuzuna terketmektense, onunla uyuşmayı çıkarlarına daha uygun buluyordu. Nihayet bir anlaşmaya varıldı. Buna göre Bulgaristan, Osmanlı devletinin yüksek hâkimiyetini tanımakta devam edecek ve Prens Aleksandr beş yıl için Şarkî Rumeli valisi tayin olunacaktı. Buna karşılık bir hudut tashihi yapılarak Rupçoz ve Kırcaali stratejik mevkileri Osmanlı devletine terkedilecek, Şarkî Rumeli'ye muhtar bir idare verilecek, devletle prenslik bir saldırma ve savunmâ ittifakı aktedeceklerdi.

Anlaşma, Bulgaristan'da hiddet uyandırdı. Evvelâ Şarkî Rumeli resmen prensliğe katılmamış oluyor, iki bölge sadece prensin şahsında birleşiyordu. Kırcaali'nin geri verilmesi ise, büyük hatâ sayılmaktaydı. Çünkü Bulgarlar Makedonya'ya buradan nüfuz edebilirlerdi. İttifak ise, Çar'a karşı nankörlük ve ortodoksluğa ihanet sayıldı. Zira bu ittifaka göre, meselâ Osmanlı devleti ile Rusya arasında çıkacak bir harpte, Bulgaristan'ın Osmanlılarla birlikte Ruslarla savaşması gerekiyordu.

Anlaşma konferansa sunulacağı zaman Babıâli bu maddeyi çıkardı. Çünkü Rusya bunu kendisine bir tecavüz sayabilirdi. Rusya ise, Şarkî Rumeli valiliğine ismen Prens Aleksandr'ın değil, Bulgaristan prensinin, ta-

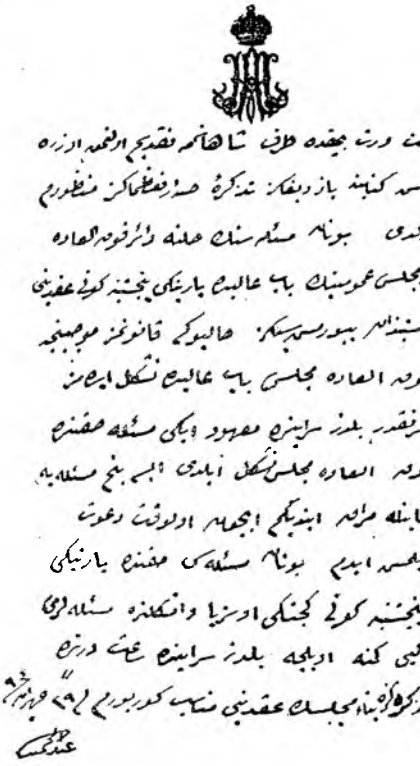

Abdülhamid'in, baş tarafında isminin ilk harfi markası ve tacı bulunan elyazısı. Bu yazıda Sultan, Sadrıâzamına; Berlin muahedesinden sonra Yunanlılarla olan ihtilâfın konuşulması için fevkalâde meclisin Bâbıâlî-de değil, Yıldız'da toplanmasını istemektedir.

yinini ileri sürerek bunda ısrar etti. Böylece, Şarkî Rumelinin Bulgaristan'a bağlanması Aleksandr şahsiyle kaim bir hal olmaktan çıkıyor, bu hak prensliğe veriliyordu. Babıâli, bu değişikliği de kabul etti. Bundan maada, Bulgaristan prensinin her beş senede bir mutlaka büyük devletlerin tasvibiyle yeniden seçilmesi hakkındaki Rus teklifi de anlaşmaya kondu ve Osmanlı devleti ile Bulgaristan prensliği bu yeni şekli kabul zorun-

Prens Aleksandr Batenberg

Prens Ferdinand

da bırakıldı (24 mart 1886). Bütün bunlar, Rusya'nın prense olan düşmanlığından doğuyordu.

Prens Aleksandr'ın düşüşü

Kesin andlaşmanın imzalanışı Bulgaristan'da büyük heyecana sebep oldu. Herkes prens aleyhinde ağzına geleni söyüyor, onun esasen Bulgaristan'ın çıkarlarını değil, kendi şahsî ikbalini müdafaa ettiğini, Bulgarları sevmediğini, sekiz yıldır bir kelime bulgarca öğrenmek istemediğini ileri sürüyordu. Bulgarlar ise, Şarkî Rumeli'nin prensliğe kat'î şekilde katılması fikrinden asla vazgeçmiş değillerdi. Bulgar hükûmeti, iki bölgenin idaresini derhal birleştirdi. Tek memur kadrosu, tek bütçe, tek adliye sistemi kabul edildi. Prens, umumî efkârın kendi aleyhine dönmüş olduğunu anlıyordu. Durumunu kuvvetlendirmek için andlaşmayı fiilen tatbik etmemeğe karar verdi. Meselâ, prensliğin ve eyâletin millî meclislerinin ayrı ayrı toplanması lâzım gelirken bunları bir arada topladı ve söylediği açılış nutkunda birleşmeyi açıkça ilân etti (14 haziran 1886). Buna rağmen bilhassa Kırcaali'nin terkini Bulgarlar unutamıyorlardı. Ordu ise, tamamen prensin aleyhine dönmüştü.

8 ağustosta askerî bir hükûmet darbesi sonunda prens tahtından indirilerek Bulgaristan'dan çıkarıldı. Lâkin, bu suretle Rusya'ın nüfuzu altına düşmek tehlikesi belirdiği için halk ordunun bu hareketini tasvib etmedi. Hattâ Aleksandr geri çağırıldı. Fakat Rusya buna engel oldu. Prens, bunun üzerine Bulgar tahtındaki haklarından kesin şekilde feragat etti. Bulgaristan'da durum karışınca Rusya Sofya'ya fevkalâde bir komiser gönderdi. Bu zat, Bulgaristan hükûmeti namına idareye el koydu (22 eylül 1886). Bulgaristan bir yıla yakın bu şekilde idare edildikten sonra Saxe-Cobourg soyundan Prens Ferdinand Bulgaristan prensliğine seçildi (3 temmuz 1887). Rusya bunu tasdik etmedi. Bir taraftan da Babıâliyi Şarkî Rumeli eyâletini işgale kışkırtmağa başladı. Babıâli bunu kabul etmediği gibi, Rusya'nın Sofya'da bir Rus ve bir Osmanlı komiseri bulundurularak prensliğin idaresine nezaret edilmesine dair olan teklifini de öbür devletler şiddetle reddettiler. Ferdinand ise, Avusturya'ya dayanarak Bulgaristan'ı Rusya nüfuzundan kurtardı.

Babıâli, onun prensliğini ve Şarkî Rumeli eyâleti valiliğini ancak 1896 yılında tasdik etmiştir. Bulgaristan'ın bundan sonra Rusya ile de arası düzeldi. Prens İstanbul'a gelip Abdülhamid'e tazimlerini sundu. Bulgaristan'ı daima müstakil bir devlet imiş gibi idare etti.

İkinci Abdülhamid'in demiryolu politikası

Osmanlı İmparatorluğunda ilk demiryolu Abdülmecid devrinde yapılmıştır. Abdülhamid, babasının başladığı demiryolu politikasına devam etmek arzusundaydı. Bunda, bilhassa stratejik mülâhazalar başta geliyordu. Son Rus savaşında İstanbul-Filibe hattından

geniş ölçüde faydalanılmış ve demiryollarının bu alandaki değeri daha iyi anlaşılmıştı. Nitekim daha evvel Bosna-Hersek. Sırbistan ve Karadağ olayları sırasında da demiryolu bulunmayışının ağır sıkıntıları çekilmişti. Bu yüzden savaştan sonra, ilk iş olmak üzere Manastır - Selânik hattı ile Selânik ile İstanbul'u birleştirme hattı yapıldı. O devir askerî stratejisinde demiryollarının bir özelliği de savaş sahalarını daraltarak kesin sonucun süratle elde edilmesini temindi. Ayrıca, Abdülhamid devrinde Rumeli'de kurulan demiryolu şebekesi sayesinde çıkan isyan ve kargaşalıkları süratle bastırmak da mümkün olabilmişti.

Demiryollarının faydaları bilinmekle beraber inşası faaliyetine hemen başlanamamıştır. Bunun sebebi, devletin maddî kudretinin memlekette bir demiryolu şebekesi kurulmasına yetmemesiydi. Bunun üzerine başka bir yol bulundu. Yabancı şirketlere uygun şartlarla imtiyazlar verildi. Fakat bu şirketler demiryolu için sermaye yatırmağa yanaşmak istemiyorlardı. Sebebi ise, gelirin işletme masrafını bile kapatamıyacağı idi. Bunun üzerine Osmanlı Bankası demiryollarının bölgelerine göre her kilometresi için en az bir geliri teminat altına aldı. Aradaki açık nasıl olursa, hattın geçtiği vilâyetlerin hasılatı ile kapatılacaktı. Hasılatın cibayetini ise Düyun-u Umumiye İdaresi üzerine aldı. Buna karşılık her şirket hissesine düşecek miktarı nakden ödemeyi kabul etti.

Bu şartlarla ilk yapılan Selânik-Manastır demiryoludur. İmtiyazı 1890 yılında Alman Bankasına (Doyçe Bank) verilmişti. Slânik ile İstanbul'u birleştirme hattının imtiyazı da iki yıl sonra bir Fransız şirketine verildi. Anadolu tarafında ise, bu şekilde teminata bağlanan hatlar, İzmir - Kasaba ve Anadolu - Bağdad hatlarıydı. Bu son hattın imtiyazı, 99 yıl için bir Alman şirketine verilmişti. Evvelâ Konya - Bağdad arası tamamlanacak sonra Basra, Haleb, Urfa gibi şubeler buna bağlanacaktı. Teminata bağlanmıyanlar ise İzmir - Aydın, Mersin-Tarsus-Adana, Kudüs-Yafa, Bursa-Mudanya, Beyrut-Şam-Havran hatlarıydı.

Abdülhamid, bu hatlardan maada Hicaz demiryolunu da başlattı. Bu hat, Istanbul'u Medine'ye bağlayacaktı. Böylece, bir çok islâm memleketleri de birbirine bağlanmış ve Hac kolaylaşmış olacaktı. Bu hattın iktisadî değeri de vardı. Üstelik mukaddes islâm şehirlerinin gerektiğinde süratle ve kolaylıkla müdafaası mümkün olabilecekti. Böylece, Abdülhamid bütün islâm dünyasının muhabbetini kazanmak istiyordu. Çünkü, Osmanlı memleketlerinin dışında 300 milyon müslüman yaşıyordu. Padişahlık vasfı Osmanlı memleketlerinde, Halifelik vasfı ise bütün islâm ülkelerinde câriydi. Abdülhamid, diğer islâm ülkeleriyle daima ilgilenir, buralara adamlar gönderip teması devam ettirirdi. İşte bu sayede ne sermayesi, ne de eshamı bulunan Hicaz demiryolu inşa edilebildi. İngilizlerin şiddetle muhalefetine rağmen, Mısır, İran ve Hindistan müslümanlarının geniş ölçüdeki yardımları ve Türk halkının severek verdiği ianeler sayesinde sekiz yıl içinde hat Medine'ye vardı. Her yıl yedi sekiz milyon frank masraf olmuş ve bu masraf yukarıda anlatılan kaynaklardan temin edilmişti. Aynı zamanda Şam'dan Der'a'ya bir hat yapılmış, bu hat Hayfa limanına bağlanıp Hicaz demiryolunun başlangıcını teşkil etmişti. Beyrut - Şam - Havran hattını yapan Fransız şirketi buna —haklı olarak— itiraz etti. Karşılığında şirkete Hicaz demiryolları için toplanan paradan 3.4 milyon frank tazminat ile Şam - Haleb demiryolu imtiyazı verildi. Bu suretle, ileride inşası tamamlanacak Bağdad hattı ile, Hicaz hattı da birbirine bağlanmış olacaktı.

Anadolu demiryollarının inşası, Rusya'yı fena halde kuşkulandırmıştı. Erzurum hülyasından vazgeçmemiş olan bu devlet, Doğu Anadolu'ya süratli askeri yardımlar yapabilecek vasıtaları hoş görmüyordu. Rusya, Berlin andlaşmasiyle kendisine verilmesi gereken ve taksitleri geciken savaş tazminatı

Hicaz demiryolunun Der'a'ya kadar olan kısmının işletmeye açılması töreni

konusunda devleti tazyik ederek Kuzey Doğu Anadolu demiryolu imtiyazlarının Ruslara verilmesini temin ettikten sonra Konya - Bağdad hattına itirazdan vazgeçti.

Alman nüfuzunun Hindistan yolu üzerindeki bölgelerde yerleşmesi ve Süveyş'den geçen ticaret yolunun emehmmiyetten düşme tehlikesinin belirtilmesi, İngilizleri tedirgin ettiyse de, el altından giriştikleri bütün faaliyetler, hattâ para gücüyle Arap memleketlerinde çıkardıkları kargaşalıklar bu hattın tamamlanmasına engel olamadı.

Bütün bu faaliyetler sonunda, Osmanlı memleketlerindeki demiryollarının uzunluğu 4500 milometreye vardı. Berlin andlaşması imzalandığı zaman ise, hepsi 1145 kilometreden ibaretti.

Padişahın evhamı, Kâmil Paşanın azli

Kâmil Paşa, Sadaret makamında altı sene kadar kaldıktan sonra azledildi.

Azline sebeb Abdülhamid'in son dereceye varmış olan evhamıydı. Saray muhiti Kâmil Paşa'yı sevmediği için bu evhamı tahrik edecek jurnaller yağmaya başladı. İlk jurnal onun Seraskerle birlik olup kendisini hal'etmeğe hazırlandığına dairdi. Abdülhamid bunu vârid görmediğinden üzerinde pek durmadı. Lâkin, bir kaç gece sonra çıkan şiddetli fırtına yüzünden Gazhane ile Yıldız sarayı arasındaki boruların bozulup sarayın karanlıkta kalması üzerine Padişah bunun düşünülen hal' için bilhassa yapıldığını sanarak korunma tedbirleri aldıysa da bir şey çıkmadı. Hemen arkasından kızı Zekiye Sultanın sarayında çıkan yangın üzerine itfaiye bölüklerinin, askerlerin, tulumbacıların ve halkın toplanması Padişahı büyük bir korkuya düşürdü. Bir taraftan bu hâdisenin de tertib eseri olduğuna dair jurnallar verildi. Bu sırada Serasker Ali Saib Paşa vefat etti. Padişah, onun zehirlenerek öldürüldüğünden şüphelendi. İlâçlarını tahlil ettirdiyse de bir netice alınamadı. Yerine Pilevne kahramanı Gazi Osman Paşa Seraskerliğe getirilmişti. Hemen Kâmil Paşanın onunla da hal' hususunda anlaştığı jurnal edildi.

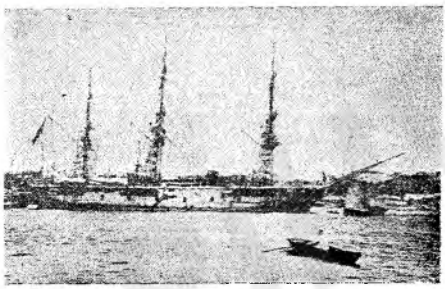

Japonların bir ziyaretini iade maksadıyle Temmuz 1888 de İstanbul'dan fevkalâde elçi Osman Paşa (Tuğamiral) idaresinde hareketle Japonya'ya gidip büyük dostluk gösterisi ile karşılanan Ertuğrul firkateyni, dönüşte Eylül 1889 da Japon denizinde fırtınadan kayalara çarparak batmıştı

Biraz sonra cülûs yıldönümü şenlikleri yapıldı. Kâmil Paşa vükelâ ile birlikte tebrik için saraya gittiler. O gece bir sandık havaî fişeğin infilâkından hasıl olan müthiş gürültü, Hünkârın aklını başından aldı. Böylece üstüste gelen bu hâdiseler üzerine Abdülhamid, nihayet Kâmil Paşayı azletti (4 eylül 1891). Ertesi günü Alman elçisi Padişaha başvurarak bunun sebebini sordu ve Kâmil Paşa Alman devletinin en büyük nişanını hâmil olduğundan azli devlete ihanetten ileri geldiyse bu nişanın da geri alınması gerekeceğini söyledi. Abdülhamid, Kâmil Paşanın devlete sadakatle hizmet ettiğini, ancak eski bir gelenek dolayısiyle azledilmiş olduğunu söylemek zorunda kaldı (İbn-ül-Emîn Mahmud Kemal İnal; Son Sadrıâzamlar, S. 1363 - 1364).

Cevad Paşanın Sadareti

Sadarete Girid vali vekili ve askerî kumandanı Kabaağaçlı-zade Ahmed Cevad Paşa tayin edilmiştir.

Abdülhamid, Cevad Paşaya Sadaretinin başından itibaren büyük teveccüh gösterip en ileri rütbede nişanları üstüste verdi. Bu sırada Ticaret ve Nafıa Nazırı bulunan Mahmud Celâleddin Paşa (bu zatı, Abdülhamid'in cülûsu sırasında Ticaret Nazırı bulunan ve cülûsta büyük bir rol oynayıp sonra Mabeyin Müşiri olan, nihayet Abdülâziz'in katli töhmetiyle muhakeme ve idama mahkûm edilen Damad Mahmud Celâleddin Paşa ile karıştırmamak lâzımdır) Pahişaha mensup ve fazlaca nüfuz sahibiydi. Buna güvenerek Vükelâ Meclisinde bir müzakere sırasında Cevad Paşayı istihfafa kalkışmış ve Sadrıâzamın şikâyeti üzerine azledilerek Girid valiliğine gönderilmişti. O zamana göre böyle gözde vükelâdan birisinin Sadrıâzamın şikâyeti üzerine azli de Padişahın büyük teveccüh ve itimadına delâlet ediyordu (aynı eser, S: 1482).

Abdülhamid'in ona teveccüh ve itimadı ve Sadarette uzunca zaman tutması, kendisinin Hünkârın şahsına fevkalâde bağlı ve sadık olmasından, her işi onun arzusuna göre görmesinden, emirlerinden dışarıya hiç çıkmamasındandı. Böylece onun Sadareti zamanında devlet işleri Babıâliden yavaş yavaş saraya intikal etti ve her iş orada görülmeğe

başladı (Kâmil Paşanın hâtıratı; S: 170-171). Cevad Paşa asker mesleğinden yetişme olduğu için Babıâli muamelâtına yabancı idi. Devlet işlerinde tecrübesi yoktu. Bu yüzden Sadaret Müsteşarı Tevfik Paşa saraya çağrılıp günlük işlerin yürümesinde Sadrıâzama yardımcı olması tenbih edildi.

Cevad Paşa, zekâ ve kabiliyeti sayesinde görevine kolay intibak etmiş ve işleri başarı ile yürütmüştür. Zamanında en mühim hâdise, Ermeni olaylarıdır.

Ermeni meselesinin doğuşu, Rusya ve İngiltere

Osmanlı devletinde 1878 yılına gelinceye kadar bir «Ermeni meselesi» mevcut değildi. Ermeniler, devletin sadık, vefakâr ve çalışkan tab'asıydı. Kendilerine son derece itimad dildiği için devletin en mühim vazifelerinde kullanılagelmişlerdi. Devlet kadrosunda kaymakam, mutasarrıf, hâkim olarak pek çok Ermeni mevcuttu. Bunlardan maada Mabeyinde ve Babıâlide büyük memuriyetler elde etmişlerdi. İçlerinde vezir ve nazır olanlar vardı. Vilâyetlerde valilerin maiyetindeki politika memurları hep onlardan seçilirdi. Onlar da devlete sadaketle hizmet ederlerdi. Buna karşılık Ermeniler Osmanlı memleketlerinde tam bir hürriyete ve diğer sosyal müesseseleri serbestçe faaliyetteydi. Bunların bir kısmı, tamamen özel müsaadelerle açılmıştı. Başka cemaatlere ise böyle müsaadeler verilmiyordu.

Rus orduları İstanbul kapılarına dayanınca bundan faydalanmak düşüncesine kapılan Ermeni patriki Nerses, bir heyetin başında bulunduğu halde Grandük Nikola'nın karargâhına koşmuş ve —o zamana kadar mevcut olmıyan— Ermeni isteklerini ortaya atmıştı (Georges Salles; Les Questions d' Orient; S: 32). Bunlar da Ermenilerin oturduğu vilâyetlerde ıslahat yapılması ve onların yerli müslüman halka karşı müdafaasıydı. Nitekim bu mesele, evvelâ Ayastefanos andlaşmasının 16 ncı ve sonra Berlin andlaşmasının 61 inci maddesinde yer almıştır. Halbuki aslında buralarda yapılacak bir ıslahat mevcut değildi. Nitekim 1890 yılına kadar böyle bir ıslahatın yapılmasına teşebbüs olunmadığı gibi, Ermeniler de böyle bir istekte bulunmamışlardır. Bu meseleyi ortaya Rusya atmıştı; Osmanlı devleti ise Rusların bu işlere burunlarını sokmalarına fırsat vermemek için Ermeni tab'asına kendiliğinden daha geniş müsaadeler vermeğe hazırdı (Viktor Bernard; La Politique du Sultan, S: 14). Nitekim İngiltere ile yaptığı Kıbrıs anlaşmasının bir maddesinde Osmanlı memleketlerinde yaşayan hıristiyan taba'nın himayesi için gerekli ıslahatı yapmayı bu devlete vaad ediyordu.

Ruslar, bir müddet sonra Ermeni meselesinde başka bir politika takibine başladılar. Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu bölgesinde zaptettikleri yerde pek çok Ermeni vardı. Rusya ise, bunları tamamen ruslaştırmak, istiyordu. Ermenileri ortodokslaştırmak, dinlerini, kiliselerini ve kültürlerini ortadan kaldırmak suretiyle Ruslar arasında eritmeyi hedef tutmuştu. Yüzyıllar boyu Türklerle birlikte ve aynı idare altında yaşadıkları halde, diğer bütün hıristiyan tab'a gibi, millî mevcudiyetlerini muhafaza etmiş olan Ermeniler ise buna ellerinden geldiği kadar karşı koymağa çalışmaktaydılar. Diğer taraftan, Ermeni haklarını korumak için merkezi İsviçre'de olmak üzere Hınçak (=Çan sesi) komitesi kurulmuştu. Komitenin merkezi bir müddet sonra Londra'ya nakledildi. Osmanlı Ermenileri hakkındaki istekleri ise, vaad olunan ıslahatın yapılması idi. Muhtar veya

Cevad Paşa

müstakil bir Ermenistan, henüz hiç düşünülmüyordu. İngiltere de Berlin muahedesinin 61 inci maddesinin ortaya atılmasının yeni milletlerarası galeler yaratacağını düşünerek şimdilik o bölgelerde âdil ve namuslu idarî ve adlî elemanların kullanılmasını yeter görüyordu (Blue Book 1896; S: 7-8).

Lâkin İngiltere'de seçimi liberal partinin kazanması ve Gladston'un iş başına geç-

mesi üzerine durum değişti. İngiltere, Ermeni dâvasını ve Hınçak komitesini desteklemeğe başladı. Berlin muahedesinin 61 inci maddesine göre gerekli ıslahatın yapılması meselesini ortaya attı. Hınçaklar, Ruslara düşman olmakla beraber, hayallerinde doğmağa başlayan «Ermenistan» için bu devletten toprak kopartamıyacaklarını bildikleri için Anadolu'ya göz diktiler. Vilâyat-ı Sitte denilen altı vilâyeti, yani o zamanki idarî teşkilâta göre Erzurum, Van, Diyarbakır, Sivas, Bitlis ve Mamuretül-Aziz (Harput) i gözlerine kestirmişlerdi (Bu alan bütün Erzurum, Erzincan, Van, Ağrı, Hakkâri, Muş, Bitlis, Siird, Diyarbakır, Elâzığ, Mardin, Bingöl, Malatya, Sivas, Amasya, Tokat ve kısmen Giresun vilâyetlerini içine almaktadır). Hınçak cemiyeti, bir müddet sonra İstanbul, İzmir ve Haleb şehirlerinde teşkilât kurdu. Tedhişçi ve ihtilâlci metodlarla Osmanlı devletini zayıf düşürmek ve bu sayede altı vilâyet için muhtar bir idare veya doğrudan doğruya muhtariyet elde etmek komitenin gayesi olmuştu. Bu hususta, İngiltere'den büyük müzaheret görüyordu.

Padişahın tutumu, komitelerin faaliyeti

Abdülhamid, bu durum karşısında, Ermeni emellerine sed çekmek politikasını güden Rusya'ya temayül etti. İngiltere'nin bu yanlış ve haksız, adalete değil çıkara dayanan siyasetine karşı Rusya'yı koz olarak kullanmaktan başka çaresi yoktu. İngiltere'nin bu konudaki tutumu hakikaten haksızdı. Çünkü Ermeniler adı geçen altı vilâyette hem küçük bir azınlık halinde, hem de dağınık şekilde oturmaktaydılar. Üstelik Osmanlı imparatorluğundaki Ermeni orta sınıfı bu fikir ve gayelere tamamen yabancıydı. Cemaatleri hakkında mevcut durumun devamından başka bir istekleri yoktu. Çoğu komitenin faaliyetine kayıtsız kalıyor, hattâ onları ele veriyorlardı. Bu yüzden bir çok zengin Ermeni, Hınçaklar tarafından öldürülmüştü. Komite, esasen Osmanlı memleketlerindekilerden değil, Rusya Ermenileri tarafından kurulmuştu. Başta gelenleri yıllarca Rus ordusunda subaylık etmiş, Rusya'da gizli ihtilâl cemiyetlerinde çalışmışlardı.

Abdülhamid, Ermenilerin oturdukları vilâyetlerde ıslahat yapmayı şiddetle reddediyordu. Çünkü, Avrupa memleketlerince ıslahatın eninde sonunda muhtar ve hattâ müstakil idare bahşetmek mânasına geldiğini bilirdi. Nitekim, Yunanistan, Sırbistan, Romanya, Karadağ, Bulgaristan, Sisam, Lübnan ve Girid misalleri ortada idi. Bütün bu yerlerin imparatorluktan çözülüp kopmasına veya pamuk ipliği ile bağlı hale gelmesine, Batı devletlerinin ıslahat teranesiyle kalkıştıkları müdahaleler sebeb olmuştu. Aynı şeyi Doğu Anadolu'da tatbik etmek, impratorluğun nüvesini teşkil eden anayurdun da parçalanmasına yol açmak demekti.

Hınçak komitesi bir müddet sonra ikiye bölündü. Aralarından ayrılan Troşak (Bayrak) lar, Hınçakların aksine Rus taraftarıydılar ve Ermenistan idealinin ancak Rusların yardımiyle hakikat olabileceğine inanıyorlardı. Üstelik derhal harekete geçmek, kargaşalık ve ihtilâllerle emellerine erişmek sevdasındaydılar. Troşaklar daha sonra Taşnak (Birlik) adını almışlardır.

İşte, Osmanlı devleti bundan sonra Ermeni meselesiyle meşgul olmak ihtiyacını duydu. Yavaş yavaş orta sınıf ve büyük zengin Ermeniler de —istiyerek veya korkudan— komitelerle işbirliği yapmağa başlamış oldukları için Ermeni tab'a devlet nazarında eski rağbet ve itimadı kayba başladı. Yalnız bu gibi cereyanlardan dikkatle uzak durmayı bilen katolik Ermenilere itimada devam olunuyordu. Diğerlerine ise andlaşma ve imtiyazlar dışında özel şekilde verilen olağanüstü müsaadeler geri alındı. Bu yüzden bir çok Ermeni mektepleri kapatıldı. Kilise vesair müesseselere dair olan fermanlar dikkatle gözden geçirilip hükümleri aynen tatbike başlanarak hiç bir müsamaha tanınmadı. Ermeni patriki Aşıkyan'ın bu hususiaki müracaati netice vermedi. İhtilâlciler tarafından silâh, cephane ve bomba gizlendiği haber verilen bir çok kiliseler, hükûmet tarafından arandı.

Komiteler, nihayet büyük bir hâdise çıkartıp Avrupa devletlerinin dikkatini bu konuya çekmeye karar verdiler. Netice ise bir müdahale umuyorlardı.

İlk Ermeni hareketi

İlk hâdise Sasun bölgesinde çıktı. Burası Van gölünün batısında ve Muş ve Diyarbakır ovalarının arasındaki dağlık bölgedir. 30 bine yaklaşan nüfusun üçte biri o sırada Ermenilerden mürekkep bulunuyordu. Üçte ikisi ise Kürtlerdi.

1893 yılında Mabeynden gelen bir telgrafla Muş valisinden vilâyet gelirinin fazlasından beş yüz lira gönderilmesi istenmişti. Vali bunun üzerine yeniden vergi toplamağa kalkıştı. Sasun Ermenileri buna itiraz ederek iki kere vergi veremiyeceklerini ileri sürdüler ve İstanbul'a başvurdular. Hükûmet, onları haklı bulup valiyi tevbih etti. Cahil ve inatçı bir zat olan vali, buna hiddetlenerek ertesi yıl müslüman halkı Ermeniler aleyhinde kışkırttı. Bu yüzden karşılıklı çarpışmalar oldu. Bu hal, civar vilâyetlere ve bilhassa Diyarbakır'a sirayet etmişti.

Komiteler bu hareketi el altından kışkırtıyorlardı. Hâdiseler mahallî kalmakla beraber, yeni vergi yılında Ermenilerin hiçbiri vergi vermek istemedi. Köylere giden tahsildarlar, silâhla karşılandılar. Nihayet hükûmet asker sevkine mecbur kaldı. Asker gelir gelmez Ermeniler, komitelerden aldıkları talimata uyarak, köy ve kasabalarını yakıp dağlara çekildiler. Aynı zamanda her tarafa, köyleri ve kasabaları tahrib ve halkı katliâm ettikleri haberleri yaydılar. Hınçak ve Troşak komiteleri bütün Avrupa'ya ve hattâ Amerika'ya: «Türkler hıristiyanları kesiyor» porpagandasını bir daha yaydılar. Halbuki, kökü Rus Ermenisi olan bu komiteler, cinayetlerini Türkiye Ermenilerine de tevcih etmekte tereddüd göstermemişler, üstelik bunların Türk ve müslüman unsurla aralarını açıp rahat ve mesut hayatlarını cehenneme çevirmişlerdi.

Bu hâdiseler sonunda komitecilerin umduğu Avrupa müdahalesi nihayet oldu. İngilizler esasen bahane arıyorlardı. Babıâli süratle davranıp bir tahkik heyeti kurduysa da, İngiltere, Fransa ve Rusya temsilcilerini de, bu heyete almak zorunda kaldı.

Cevad Paşanın azli, Mehmed Said Paşanın Sadareti, Ermeni vak'ası

Tahkik heyeti Muş'a giderek gerekli tahkikatta bulundu. İngiltere neticede aleyhde bir rapor verdi. Buna esasen önden kararlıydı. Fransa ve Rusya delegeleri görünüşte İngiliz temsilcisini desteklemek zorunda kaldılar. Ancak Fransa Dışişleri Bakanı Gabriel Hanoto neşrettiği makalelerle meseleyi derinliğine incelemiş ve bütün bunlara yabancı müdahalesinin ve tedhiş komitelerinin sebeb olduğunu yazmıştı. Onun kanaatine göre hiç mevcut bulunmıyan Ermeni meselesini, Ayastefanos ve Berlin andlaşmaları sun'i olarak yaratmışlardı. Bundan sonra bilhassa İngiltere'nin hatâlı tutumu, işin bu dereceye gelmesine sebeb olmuştu.

Fransa Dışişleri Bakanı, Abdülhamid tarafından murassa imtiyaz nişanı ile taltif edildi. Lord Salisbury ise, Hanoto'ya şiddetli bir cevap verdi. Buna rağmen üç devlet 11 mayıs 1895 tarihinde Babıâliye müşterek bir memorandum tevdi ettiler. Bunda, Doğu illeri için Berlin andlaşmasında derpiş edilen ıslahatın yapılması, buralara beşer yıl müddetli valiler tayini, bunların seçilmesinde büyük devletlerin muvafakatinin alınması, her unsurun katılacağı vilâyet meclisleri ve jandarma teşkilâtı kurulması, adlî ve malî işlerin düzenlenmesi, göçebe aşiretlerin hareketlerinin kontrol altına alınması ileri sürülüyordu. İngilizler, bunları elde etmek için donanmalarını Çanakkale'ye doğru yola çıkardılar. Buna rağmen Osmanlı devleti, istiklâliyle telifini imkânsız gördüğü bütün bu istekleri toptan reddetti (3 haziran 1895).

Sadrıâzam Cevad Paşa, Ermeni meselesi alevlendiği zaman Hünkâra Doğu vilâyetlerinde hemen idarî ıslahata başlanmasını teklif ederek yabancı müdahaleye meydan vermek istememişti. Düşüncesi doğruydu. Ancak Yıldız sarayında bu iş için olağanüstü bir heyet kurulmasını ve bu heyet kararlarının Padişah tarafından mutlaka kabul ve tasdikini ileri sürünce azlolundu (8 haziran 1895). Abdülhamid bu teklifi, kendi hükümdarlık haklarıyle uyuşmaz saymıştı. Yerine, 11 haziranda Mehmed Said Paşa tayin edildi.

Memorandum'un reddi bir müddet sonra Istanbul'da «Ermeni vak'ası» diye anılan hâdisenin zuhuruna sebeb oldu.

30 eylül 1895 pazartesi günü yüzlerce Ermeni, üç devlet memorandum'unda ileri sürülen isteklerin yerine getirilmesi için büyük bir nümayiş yaparak Babıâliye doğru yürüdüler. Hükûmet bunu haber alınca, nümayişçileri dağıtmak istedi. Ermenilerin nümayişi bir ayaklanma haline sokmak isteyişleri ve bir Osmanlı subayını öldürüşleri üzerine iş büyüdü. Sadrıâzam, askerî kuvvetlerin yardımını istemek zorunda kaldı. Ancak Abdülhamid işe askeri karıştırmamış, bu işi zaptiye kuvvetine havale etmişti. Patrikleri İzmirliyan'ın teşvikiyle başkentte ihtilâl çıkarmağa kalkışan Ermeniler, nihayet silâh güciyle dağıtıldılarsa da, gruplar halinde sağa sola tecavüzden bir türlü vazgeçmiyorlardı. Bu hal, 9 ekim tarihine kadar sürdükten sonra tamamen bastırıldı. Bu arada yüzden fazla Ermeni ölmüştü. Polis, zaptiye ve halktan da ölenler, yaralananlar vardı. Böylece gözü dönmüş komitecilerin bir yabancı müdahalesi temini için cahil halkı kışkırtmalarından doğan bu delice hareket, tamamen neticesiz şekilde sona ermiş bulunuyordu. Ekimin sekizinci günü Trabzon'da da buna benzer hâdiselerin geçmiş olduğu duyulmuştu.

Said Paşanın azli ile Kâmil Paşanın Sadarete tâyini ve azli

Ermeni vak'ası çıktığı sırada gerekli tedbirleri alıp hâdiseyi hemen yerinde bastırmadığı için Sadrıâzam Said Paşa azledilerek yerine Ermeni dâvasını şiddetle müdafaa eden, İngiltere'yi tatmin için İngiliz politikasına meyyal bulunan Kâmil Paşa tayin edildi (1 ekim 1895). Kâmil Paşa bu sefer mevkiini ancak pek az muhafaza edebildi. Azline sebeb Padişaha takdim ettiği bir lâyiha oldu.

Kâmil Paşa bu lâyihasında devlet işlerinin sarayda toplanarak Babıâlinin istiklâli-

nin kalmamış olduğundan bahsediyor, bu suretle başta Ermeni meselesi olduğu halde halkın ve yabancıların her şeyden Pahişahı mesul tuttuklarını, halbuki saltanat makamının sorumsuz bulunması gerekeceğini, Sadaret mevkiinde bulunacaklara sorumlulukları derecesinde yetki de verilmesi icabedeceğini, diğer Nazıların Sadrıâzam tarafından seçilmesinin doğru olacağını, Vükelâ Meclisinde görüşülüp arzedilen meselelerin fazla beklетilmeden iradeye iktiran etmesi lâzım olduğunu, re'sen sadır olacak iradelerin de daha evvel danışılmasını ileri sürüyordu. Kâmil Paşa, İngiliz ve Fransız elçilerinin de aynı fikirde bulunduğunu ilâve etmişti.

Halil Rifat Paşa

Bu lâyiha, Adbülhamid'in hiç hoşuna gitmedi. Âdeta salâhiyetleri elinden alınıyormuş gibi telâşa kapıldı. El altından Fransa elçisine meseleyi sordu. Elçi ağız değiştirerek Kâmil Paşaya böyle bir şey söylemediğini beyan edince, esasen lâyihaya canı sıkılmış olan Padişah, Kâmil Paşayı azledip aynı gün yerine Dahiliye Nazırı Halil Rifat Paşayı tâyin etti (7 kasım 1895). Halil Rifat Paşa, Padişahın yakın adamı ve âdeta Babıâlinin casusu idi. Orada her olup biteni, her konuşulanı hemen hünkâra naklederdi (İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal; Son Sadrıâzamlar. S: 1370).

Banka (İkinci Ermeni) vak'ası, komitelerin istekleri

Rifat Paşa da Sadaretinin ilk yılında Ermeni hareketleri ile karşılaştı.

Birincisinden on bir ay kadar sonra, 26 ağuştos 1896 tarihinde İstanbul'da «Banka vak'ası» diye anılan ikinci Ermeni vak'ası zuhur etmişti. Ermeni patriki Mıgırdiç İzmirliyan'ın yerine Bartolomeo adlı rahibin tayin edilmesi bahanesiyle yine komitelerin tahrik ettiği bazı kimseler o gün iş bahanesiyle birer ikişer Osmanlı Bankasına girdikten sonra birdenbire silâh atmağa ve öteye beriye saldırmağa başladılar. Memurların bir kısmını esir ederek «Ermeni istekleri» yerine getirilmediği takdirde bankayı bombalarla havaya uçuracaklarını ileri sürdüler. Hükûmet, birinci Ermeni vak'asından beri pek uyanık davranıyor ve mühim müesseselerin civarında zaptiye ve asker bulunduruyordu. Bu sayede vak'a hemen bastırılıp çıkaranlar tevkif edildiler. Bu sırada havaya uçurmak gayesiyle ellerinde bombalarla bir grup da Babıâliye hücum etmiş, hattâ Sadrıâzamı tabanca ile vurmağa teşebbüs etmişlerdi. Bunlar da süratle dağıtıldı. Bununla beraber, ihtilâlciler bir türlü yatışmak bilmiyordu. Yer yer halka taarruz ediliyor, pencerelerden bomba, tüfek ve tabanca atılıyor, ahaliden, asker ve polisten bir çok kimseler öldürülüyordu. Nihayet, müslüman halkın sabrı tükenerek bunlara karşılık vermeğe, bomba atılan pencerelere ateş etmeğe, kendilerini silâh veya sopalarla korumağa başladılar. Bu yüzden iki taraftan da ölen oluyordu. Cuma selâmlığına giden tören birliğine atılan bir bomba, bir çok askerin ölümüne sebeb olmuştu. Polis kuvvetleri, halkı misilleme hareketinden menedemediler. Bu sırada dışarıdan gelmiş olan komiteciler bir Fransız vapuru ile kaçmışlar, yakalanacağını hisseden bir kaç tanesi intihar etmiş, lâkin yüzyıllar boyu bir arada, birbirlerinin hak ve hürriyetlerine saygı göstererek yaşamış olan iki unsur, Türkler ve Ermeniler arasına maalesef acı ve faydasız düşmanlık tohumları ekilmişti.

Bu olaylar üzerine Troşak komitesi Avrupa devletlerine karşı Ermeni isteklerini şu şekilde ilân ve bunların mutlaka yerine getirilmesini talep etti:

1 — Ermenistan'a büyük devletler tarafından seçilecek Avrupa'lı bir komiserin tayini.

2 — Bu bölgedeki vali, mutasarrıf ve kaymakamların bu zat tarafından intihap olunarak yalnız memuriyetlerinin Padişahça tasdiki.

3 — Yerli halktan jandarma, polis ve milis teşkilâtı kurulup Avrupalı subayların idaresine verilmesi.

4 — Mezhep, basın ve millî eğitim serbestliği ile adlî ıslahatın tatbiki.

5 — Gelirin dörtte üçünün mahallî ihtiyaçlara harcanması, ödenmemiş vergilerin affı. Beş yıl vergi alınmaması ve sonra alınacakları beş yıl için son olaylardan hasıl olan zararların giderilmesine tahsisi.

6 — Ermeni muhacirlerinin serbestçe dönmeleri ve mallarına tesahüp edebilmeleri ve bütün Ermeni siyasî suçlularının affı.

7 — Büyük devletler delegelerinden mürekkep bir komisyonun bu maddelerin tatbikine yerinde nezaret etmesi.

Bunlar, tıpkı vaktiyle elden giden eyâletler için istenen ıslahata benziyordu. İngiltere, Rusya ve Fransa'yı peşine takarak altı vilâyet için ıslahat isteklerini tekrarladıysa da, Abdülhamid bunu tekrar kesin şekilde reddetti. Osmanlı hükûmeti ise genel af ilânı, bölgeye bir Osmanlı genel müfettiş tayini, hıristiyanlardan vali ve mutasarrıf seçilmesi gibi tedbirleri gözönünde bulunduran bir karar neşretti.

İngilterenin tutumu ve Amerika (A. B. D.)

Ermeni meselesinde İngilizlerin hareket tarzı ise, Ermenileri değil sadece kendi çıkarlarını müdafaa etmek gayesine yönelmiş bulunuyordu. Esasen İngiltere Kıbrıs anlaşmasını da bu maksatla imzalamıştı. Doğu Anadolu kendisi için pek mühimdi. Trabzon, Erzurum ve Doğu Bayezid vasıtasiyle Karadeniz'i İran'a bağlıyan ticaret yolu, bu sırada önem kazanmıştı. 1840 yılından itibaren Mançester'de yerleşen Ermeniler, İngiltere tezgâhlarının dokuduğu pamuklu kumaşları bu yol vasıtasıyle İran ve Orta Asya pazarlarına gönderiyorlardı. İngiltere, Ayastefanos andlaşmasının bu yolu Rusların kontrolü altına sokan 19 ve 20 nci maddelerine bu yüzden itiraz etmiş ve Berlin andlaşmasının altıncı maddesiyle bu yerlerin tekrar Osmanlı devletine geçmesini sağlamıştı. Zamanla Karadeniz'den Hazer denizine ulaşan ticaret yolu da ehemmiyet kazandı. Bu yollardan daha avantajlı ve daha imtiyazlı olarak istifade için İngiltere buralarda yaşayan Ermenileri korumak zorundaydı. Çünkü, Doğu Anadolu ve Kuzey İran transit ticareti bunların elindeydi. Rusya'da oturan Ermenilerin ruslaştırılarak Rus emellerine âlet edilmesi, kuzey transit yolunu İngiliz ticaretine kapatacağı gibi, Doğu Anadolu Ermenilerinin Bunların tesiri altında kalması daha güneyden geçen Trabzon - Doğu Bayezid transit yolunda kurulan İngiliz ticarî hâkimiyetini de tehlikeye düşürebilirdi. İngilizler, Kıbrıs anlaşmasıyla bu bölgede ıslahat taahhüdünü Osmanlı devletine sadece bu maksatla kabul ettirdikleri gibi, bilhassa liberal partinin iktidara geçişinden sonra yalnız bu maksat için Berlin andlaşmasının 61 inci maddesinin tatbikini istemişler ve ihtilâlci Ermeni komitelerini desteklemişlerdi.

Neticede İngilizlerin bu hesapları yanlış çıktı. Osmanlı devletinin bu konudaki azimli politikası, çıkan kargaşalıklar yüzünden Doğuda düzen ve emniyetin bozulması İngiltere'nin ticarî ve iktisadî çıkarlarını büsbütün ihlâl ettiği gibi, millî duyguları okşanarak bu çıkarlara âlet edilmek istenilen Ermenilerin de rahat ve huzuru bozulmuş, ağır zararlara uğramalarına sebep olunmuştur. Ne çare ki, Ermeniler bunu bir türlü anlamıyor, onları kendi menfaatleri uğruna harcayan İngilizleri hakiki ve hasbî dostları sanıyorlardı. İngilizler, Ermenileri kendilerine büsbütün bağlamak için ortaya bir de protestanlık dâvası atmışlar, millî mezheplerinden çıkarıp protestanlaştırma faaliyetine girişmişlerdi. Devletin resmi müsaadesi olmadan bir çok protestan kilise ve mektepleri açılmış bulunuyordu. Babıâli bunları kapatmağa kalkışınca, hıristiyanlığın taarruza uğradığı feryatları yükseldi. Protestan Amerika bu konuda gayet hassastı. Hemen İngiltere ile birlikte harekete geçti. Babıâli, bu sefer de Amerika'nın husumetini ve Ermeniler lehinde müdahalesini celbetmemek için bu meselede daha müsaid davrandı. Protestan mezhebini tamamen serbest bıraktı. Ancak bu hususta Amerikalılara İngilizlerden daha fazla hak tanımak suretiyle iki devlet arasında bir rekabet mevzuu da yaratmaktan geri durmadı. Böylece Ermeni meselesi, bir müddet için kapandı. Ancak, bu konudaki tutumu dolayısıyle İngiliz şirketleri Alman, Fransız ve hattâ Rus şirketleri derecesinde imtiyazlara nail olamadılar. Amerikalılara tanınan mezhebî ve kültürel müesseseler kurmak müsaadesi ise, hiç bir taahhüdü istilzam etmiyordu. Yani bunlar, fermanlarla bahşedilmiş imtiyazlar değildi. Babıâli, hukukî değil, sadece fiilî durumu kabul etmişti. Gayri müslim ve gayri millî teşekküllere asla yeni imtiyazlar vermemek, Abdülhamid'in titizlikle takip ettiği bir politika idi.

GİRİD OLAYLARI VE 1897 (1313) OSMANLI - YUNAN SAVAŞI

Yunansitan, Berlin andlaşmasından itibaren Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde avantajlar elde etmek için durmadan faaliyet sarfetmişti. Bu anlaşmanın 24 üncü maddesinde derpiş edilen hudut tashihi bahanesiyle ve devletlerin tazyikiyle Teselya'yı tamamen ve Epir'i kısmen ele geçirdiği, böylece savaşsız ve kan dökmeden sınırlarını genişlettiği halde gözü doymamıştı. Aklı fikri bu sefer de Girid adasındaydı. Evvelce 1886 yılında akim kalan böyle bir teşebbüsü görmüştük.

Abdülhamid'in Girid anlaşmasını feshetmesinin neticesi

Berlin andlaşmasına, 1868 imtiyaz nizamnamesinin Girid hıristiyanları lehine bir miktar tâdilini ve sonra tamamen tatbikini Babıâlinin taahhüd ettiğine dair bir madde konmuştu. Osmanlı devleti sözünde durarak yeni nizamnameyi kabul etti. Girid hıristiyanlarına daha geniş imtiyazlar bahşeden bu anlaşma, Hanya civarında Halepa'da Avrupa devletleri konsolosları tarafından tasdik edilip tatbikatı teminat altına alındığı için Halepa mukavelenamesi diye anılmıştır.

Abdülhamid, Girid umumî meclisi ile Osmanlı valisi arasında çıkan anlaşmazlığı bahane ederek bir müddet sonra bu anlaşmayı feshetti. Meclisin yetkilerini sınırlıyarak valiye bilâkis olağanüstü yetkiler verdi. Giridlilerin şikâyeti üzerine Avrupa devletleri hemen işe müdahale edip hıristiyan bir vali tayin edilmesini istediler. Abdülhamid, bunun üzerine Kara Todori Paşayı gönderdi. Bu sefer bundan, müslüman halk incindi. Hattâ Girid askerî kumandanı hıristiyan valiyi dinlemedi. Adada kargaşalıklar başgösterdi. İşte, bu hâdiseler üzerine yabancı devletler müdahale etmişlerdir. Kara Todori Paşa valilikten istifa edince yerine Turhan Paşa gönderildi. Girid hıristiyanları ise, Halepa anlaşmasının tatbikini istiyorlardı. Bir taraftan Atina'daki Girid komiteleri adaya silâh ve cephane göndermeye başlamışlardı. Yunanistan, ada meclisinin toplanması için Fransa, İngiltere ve Rusya'ya başvurdu. Buradan bir netice alamayınca, Berlin andlaşmasında imzası bulunan devletlere müracaat etti. İngiltere ile Avusturya hiç aldırış etmediler. İtalya ise, Habeşistan'da meşguldü. Almanya bu işe karışmıyacağını bildirdi. Fransa, kararını diğer devletlerin kararına bağladı. Rusya, evvelâ Babıâlinin niyetini anlamak istiyordu. Abdülhamid meseleyi halletmek için meclisin 28 mayısta toplanmasını emretti. Tam bu sırada Hanya'da müslümanlarla hıristiyanlar arasında çarpışma başladı. Bu hal, kısa zamanda âdeta kanlı bir savaşa döndü. Yabancı devletler bu sefer müdahale zorunda kaldılar. Babıâli, karışıklıkları duyunca adaya on altı tabur asker sevketmişti. İstanbul'daki sefirler ise toplantı

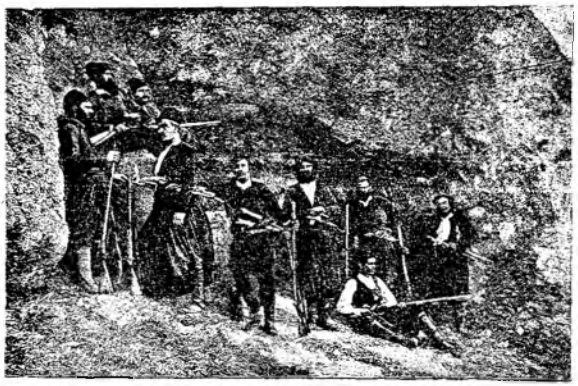

Girid'li âsîlerden bir grup

Osmanlı kuvvetlerinin Girid'de harekâtı

halindeydiler. Rus elçisi, Giridlilere imtiyazlarını iade için Babıâliye müracaatta bulunacağını söylemekle beraber, Osmanlı devletinin kargaşalıkları gidermeğe teşebbüste haklı olduğunu da ileri sürdü.

Abdülhamid, bu mesele hakkında Avrupa devletleri arasında bir anlaşma olacağını ummadığı halde netice aksi oldu ve devletler savaş gemilerini adaya gönderdiler. Girid hıristiyanları ise, bu sefer adanın İngiltereye katılması ve meselenin ancak böyle halledilebileceği konusunu ortaya attılar. Bu, tabii olacak iş değildi. Devletlerden hiç birisi buna razı olamazdı. Buna karşılık İngiltere, Fransa, Avusturya elçileriyle görüşülüp yeni bir nizamname hazırlandı. Halepa anlaşmasının yerine geçen bu nizamnameyi, Babıâli kabul ve ilân etti. Bütün adada genel af ilân ve meclisin toplanmasına müsaade edildi ve adaya hıristiyan bir vali, Beroviç Paşa, gönderildi.

Abdülhamid bir müddet sonra müsaadeleri yavaş yavaş geri almağa başladı. Bunun üzerine hıristiyan üyeler meclisi terkedip imtiyazların garanti altına alınmasını Avrupa devletlerinden istediler. Avusturya bu sırada Makedonya'da çıkmış olan kargaşalıklar yüzünden telâşlıydı. Giridlilere gerekli ıslahatı tatbik için Osmanlı devletini rahat bırakmalarını sert bir şekilde ihtar etti.

Girid âsilerini tahrik eden papazlardan biri

Girid olayları ve Adaya muhtariyet verilmek istenmesi

Diğer taraftan adada iki unsur arasında Resmo (Retimo) civarında çarpışmalar başladı. Kendilerini emniyette görmeyen müslüman ahali, köyleri terkedip Hanya ve Kandiye gibi büyük şehirlere akın etmeğe başlamışlardı. Nihayet, Prens Yorgi kumandasındaki filo vasıtasıyle on bin Yunan gönüllüsü adaya çıktı. Bunlar, müslüman halka karşı gayet vahşice davranıp köyleri ve kasabaları vurmağa başladılar. Karaya çıkan askerlerin kumndanı Vassos müslüman halkı âdeta katliâm ediyordu. Bunun üzerine Avrupa devletleri tekrar harekete geçtiler. Müslüman ve hıristiyan ahalinin birbirini kırıp geçirmelerine engel olmak için tavassut teklifinde bulundular. Babıâli bu teklifi kabul etti. Fransa, İngiltere, Avusturya, Rusya ve İtalya donanmaları Girid'e gelerek amiraller idareyi ellerine aldılar. Yunanistan'ın mütemadi müdahale ve teşviklerinden cesaret alan ada rumları silâhlarını terketmediler. Hattâ, 16 şubat 1897 tarihinde Vassos adayı Yunan kralı namına zaptetmiş oldu-

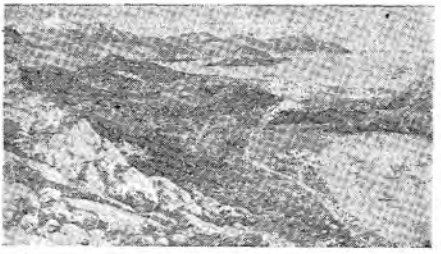

Solda: Hanya yangını. Sağda: Hanya ve Suda limanlarında büyük devletler filoları

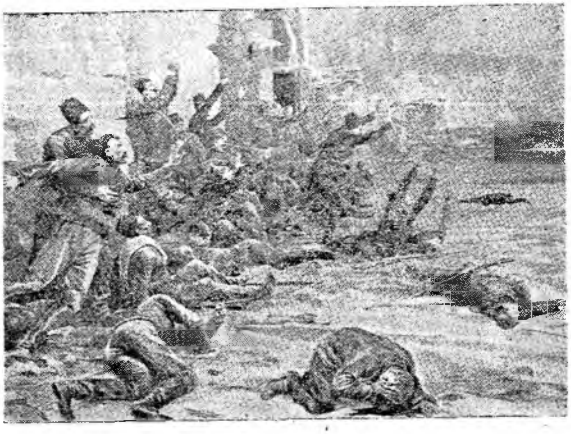

Girid âsilerinin bir Osmanlı karakolunu basarak eratı kurşuna dizmeleri

ğunu ilân etmişti. Üç gün sonra amiraller-den aldığı sert ve kesin bir ihtar üzerine zulüm ve vahşetini hafifletmek zorunda kaldı. Bir hafta kadar sonra hıristiyanların tecavüzü tekrar başladı. Ortalık o derece karıştı ki, vali Beroviç Paşa bir Rus zırhlısına iltica zorunda kaldı. Babıâliden görevi başına dönme emrini aldıysa da, bunu dinlemeyerek kaçtı. Bunun üzerine amiraller idareye el koydular. Şehirleri aralarında bölüşerek işgal ettiler. Vilâyet müşaviri İsmail Bey valinin yerine tayin olundu. Amiraller, kesin tedbirler alıp müslüman katliâmını durdurmağa muvaffak oldular. Bunun için muhtelif yerleri topa tutmaktan bile çekinmediler. Atina gazeteleri bunu mübalâğalarla ilân etti. Devletler ise, bu iki nokta üzerinde anlaşmışlardı:

1 — Mevcut duruma göre Girid hiç bir zaman Yunanistana katılmıyacaktır.

2 — Girid'e muhtariyet verilecektir.

Bundan sonra adaya vali tayini ve muhtariyet şekli üzerinde müzakereler uzayıp gitti. Rumlar ise, müslümanlara yavaş yavaş yine taarruza başladılar. Adada oldukça kalabalık ve muntazam Osmanlı askeri vardı. Lâkin, kışlalarına çekilme emri almışlardı. Rumlar, her şeyden evvel bunların Girid'den geri alınmasını istiyorlardı. Devletler bu hususu Babıâliye bildirdilerse de, Osmanlı hükûmeti reddetti. Adada Yunan askeri bulundukça Osmanlı askerinin geri alınması bahis konusu olamazdı. Amiraller, âsileri çaresiz bırakmak için adayı sıkı bir abluka altına alarak yiyecek gelmesine engel oldular (21 mart 1897). Müslümanların Hanya ve Kandiye'ye akını devam ediyordu. Devletlerarası heyetlerin adanın güney, batı ve doğu taraflarına gidip yakılan şehirleri, ateşe verilen mahsulü, mahvedilen zeytinlikleri, vurulan köyleri gözleriyle görüp boğazlanmakta olan Osmanlıları âsilerin ellerinden güçlükle kurtarıyorlardı. Ortada kalmış bu halkı beslemek mesele idi. Bunların Osmanlı memleketlerinin başka bölgelerine nakli teklif olunduysa da, Babıâli bunu hemen red etti. Çünkü, müslüman halk giderse, ada da kat'i şekilde elden gitmiş olurdu. Devletlerin

Soldan sağa: Yunan prensi Yorgi. Ortada: Yunan albayı Vasos. Sağda: Girid valisi Beroviç Paşa

ısrarı, hattâ halkın arzusu bu kararı değiştirmedi. Osmanlı devleti askerini çekmeyi de kabul etmedi. Amiraller bir çare olarak müslüman halkı, Osmanlı ve Avrupalı askerlerden kurulu bir hattın gerisine çektiler. Istanbul'da elçiler sık sık toplanıp Girid'e verilecek muhtariyet hakkında müzakerelerde bulunuyorlardı. Fransa elçisi beş maddelik şöyle bir formül teklif etmişti:

1 — Osmanlı Padişahının metbû tanınması.

2 — Osmanlı tab'ası olup olmaması bahis konusu olmadan beş sene için devletler tarafından seçilecek bir valinin Padişah tarafından tayin olunması.

3 — Adliye teşkilâtı ile jandarmanın tensikatı için hususî kanunlar yapacak ve lüzumunda istikraza karar verecek umumî meclisin seçilmesi.

4 — Osmanlı devletine miktarı devletler tarafından tayin edilecek ve idaresi Düyunu Umumiyeye tevdi olunacak gelirle teminat altına alınacak maktu bir vergi vermesi.

5 — Adadaki Osmanlı askerî kuvvetinin azaltılarak yalnız belli noktalarda bulundurulması ve muhtar idare kuruluncaya kadar adayı Avrupa devletleri tarafından seçilecek bir komisyonun idare etmesi ve amirallerle onların âsâyişi korumaları.

Ancak devletlerin adada normal durumun geri gelmesi için harcadıkları bu emekler, Yunanistan'ın hiç hoşuna gitmiyordu. Çünkü düzen geri gelirse, adayı ilhak etmek ihtimali kalmazdı. Büyük devletlerden ümidi kalmayınca, meseleyi bir savaşla halletmeğe karar verdi. Böyle bir savaşı kazanırsa, dâvayı esasen kazanırdı. Kaybederse, devletlerin müdahale edip Yunanistanın çiğnenmesine engel olacakları ve Osmanlı devletini barışa zorlayacakları muhakkaktı.

Yunan çetelerinin faaliyeti ve Yunan hükûmeti

1897 yılı Mart ayından itibaren Rum çeteleri Osmanlı sınırlarına sık sık tecavüze başladılar. Bunlar, her defasında şiddetle tardediliyorlardı. Diğer taraftan Tesalya ordusu başkumandanlığına tayin edilmiş bulunan Prens Kostantin, Yunan askerlerine hitaben heyecanlı nutuklar söyleyerek onları savaşa hazırlıyordu. Sınır boylarına yeni yeni birlikler sevkedilmekteydi. Nisan ayının altısında Yenişehir'de halk prensin konağının önünde toplanıp: «Savaş isteriz» diye bağırıp çağırdılar. Prens, gerek kendisinin ve gerekse kralın halkın arzularını iltizam edeceklerini söyleyerek onları dağıttı. 6 nisan, Yunan istiklâlinin yıldönümüydü. O gün Yunanistan'ın Osmanlılara saldıracağı sanılıyordu. Hattâ bu yüzden aynı gün Atina'da bulunan devletler elçileri Yunanistan Dışişleri Bakanlığına müşterek bir nota verdiler. Bunda, hududa bir tecavüz vaki olursa, bütün sorumluluğun tecavüz eden tarafa ait olacağını ve bu tecavüzün neticesi ne olursa olsun ona teşebbüs edene hiç bir fayda sağlamıyacağını bildirdiler. Bu notanın bir örneği de Babıâliye verilmişti. Osmanlı devleti esasen hâdiselerin inkişafını dikkatle takip ediyordu. Her ihtimale karşı Alasonya ordusu kumandanı Edhem Paşaya lüzumlu emirler verilmişti. Bu sırada Kalabaka civarında Deli Yani çetesi Osmanlı sınırına tecavüzde bulundu. Devletler elçileri Yunan hariciyesinden hemen izahat istediler. Yunan hükûmeti bu olaydan katiyen haberi bulunmadığını, esasen tecavüz edenlerin gayri muntazam çeteler olduğundan mes'uliyetin hükûmete ait olamıyacağını iddia etti. Çeteler, geri püskürtülmüştü. Bunlar arasında üniformalı kimselerin ve hattâ topçu kuvvetinin de bulunduğunu Alasonya'dan gelen telgraflar da bildiriyordu. Yunan hükûmeti, hudut kumandanlarına askerleri geri çekmelerini bildirmek zorunda kaldı.

İkinci tecavüz 10 nisan tarihinde oldu. Yanya ile Tırhala arasındaki hudut, 3500 Yunanlı tarafından aşılmıştı. Keza, Alasonya civarında da bin kişi tecavüzde bulunmuştu. Bunlar, Osmanlı birlikleriyle çarpışmış ve yine geri püskürtülmüşlerdi. Yunanlılar ise, bilâkis Osmanlıların tecavüzde bulunduklarını iddia ettiler. Babıâli, resmî belgelerle bu iddiayı çürüttü. Tahkikat yapması için de Edhem Paşaya gerekli emri gönderdi. Paşadan gelen raporda hududu çetelerin ve başıbozukların tecavüz ettiği, aralarında üniformalı Yunan asker ve subaylarının da bulunduğu bildiriliyordu. Babıâli, raporu Avrupa devletlerine bildirdi. Devletlerden gelen cevapta, Yunanistan tecavüzünü tekrarlarsa, Osmanlı devletinin harb ilânına hakkı olacağı anlatılmakta idi.

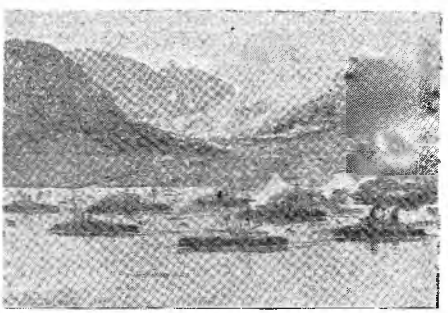

Büyük devletler filolarının Girid'de âsîlerin bölgelerini bombardımanı

Yıldız'da toplanan Vükelâ Meclisinde Yunanistan ile harbe karar verilmesi

Bu sırada Yıldız'da Abdülhamid'in nezaretinde toplanmış olan Vükelâ Meclisinde savaşın ilânı meselesi görüşülüyordu. Padişah, harbe taraftar değildi. Mabeyn ikinci kâtibi ve onun en itimad ettiği adamlardan olan İzzet Holu Paşa, efendisinin fikrini savunuyordu. Nafıa Nazırı Mahmud Celâleddin de savaş aleyhinde konuşuyor. Bahriye Nazırı ekseriyete tâbi olacağını söylüyordu. Yalnız Serasker Rıza Paşa, Yunan devletine derhal savaş açılması lâzım geldiğini ileri sürmekte idi.

Serasker Rıza Paşa

İzzet Holû Paşa, müzakerelerin sonucunu Padişaha arzetti ve şu cevabı getirdi:

«Harbin kaybedilmesi devlet için tamiri imkânsız tehlikeli bir darbe olabileceğinden iyi düşünsünler».

Müzakereler yine başladı. Ekseriyet savaşa taraftar görünmüyordu. Yalnız Serasker şiddetle ısrar etmekteydi. Nihayet Padişah onu yanına çağırdı. Müzakerelerin neticelerini hülâsa ettikten sonra:

«Ben sizin gibi tecrübesiz değilim. Bu harb kaybedilirse netice çok vahim olur» dedi. Bundan 93 Harbinin (1877-78) sonunda uğranılan felâketleri ve kendisinin o zaman da savaşa taraftar olmadığını anlatmak istiyordu.

Serasker Rıza Paşa, durumu Padişaha uzun uzun izah edip neticede bu savaşın zarurî olduğunu ve kolaylıkla kazanılabileceğini ileri sürdü. Nihayet Abdülhamid'i ikna etti. Geri döndüğü zaman Padişahla aralarında geçen konuşmayı anlattı. Meclis bunun üzerine savaşa karar verdi. Harb mazbatasını Mahmud Celâleddin Paşa hazırladı. Herkes imzaladı. On dakika sonra da iradesi çıktı.

Tam bu sırada ise çetelerin Yunan askeriyle birlikte hududu bir daha tecavüz ettiği

Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa

Mabeyin ikinci kâtibi İzzet Holu Paşa

haberi geldi. Hücum edenler, şiddetle mukavemet görmüşler ve püskürtülmüşlerdi. Tereddüde lüzum kalmamıştı. Yunan devletine resmen savaş ilân edildi (18 nisan 1897).

Rumî 5 nisan 1313 tarihine rastladığı için 313 Harbi diye anılan savaşın ilânı, aynı zamanda telgrafla Avrupa devletlerine haber verildi. Bunda, Girid olaylarının başından beri Yunanistan'ın takındığı tavır ve tecavüz hareketleri izah olunarak sonunda savaş ilânına zaruret hasıl olduğu ve hududu geçen Yunan askeriyle fiilen savaş hareketinin başlamış bulunduğu bildiriliyordu.

Tarafların kara ve deniz kuvvetleri durumu

Osmanlı devleti Yunanistan'a savaş ilân ettiği zaman ordusunun da seferberliği tamamlanarak Teselya hududuna karşı gerekli stratejik duruma sokulmuş bulunuyordu. Genel savaş plânına göre, Teselya tarafına yedi tümen yığılmış, Epir cephesine Hıfzı Paşanın kumandasında otuz beş taburdan mürekkep iki tümen ayrılmıştı. Savaş cepheleri Başkumandanı Edhem Paşa idi. Genel Kurmay Başkanlığına da İzzet Paşa tayin olunmuştu.

Savaş başladığı zaman imparatorluğun kara kuvvetleri yedi ordu halinde teşkilâtlanmış bulunuyorlardı. Bu orduların merkezleri sırasıyle Istanbul, Edirne, Manastır, Erzincan, Şam, Bağdad ve San'a idi. Bundan maada Hicaz ve Trablusgarb'da iki müstakil tümen mevcuttu. Her ordu iki piyade, bir süvari, bir topçu tümeni ile birer istihkâm ve ulaştırma taburundan ve bir telgraf bölüğünden mürekkepti. Tümenlerde genel olarak on altı piyade, bir nişancı taburu vardı. Süvari tümenleri, her biri beşer bölüklü

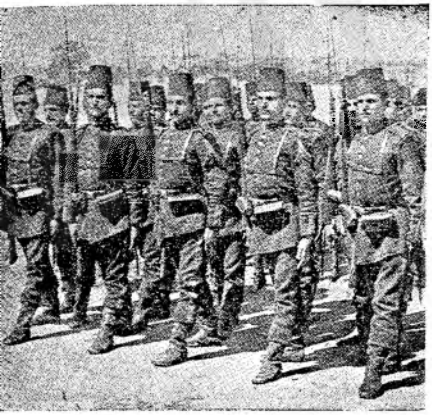

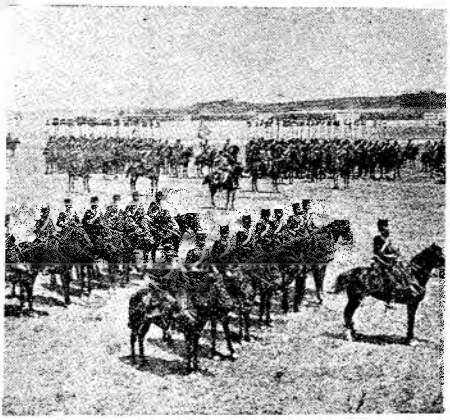

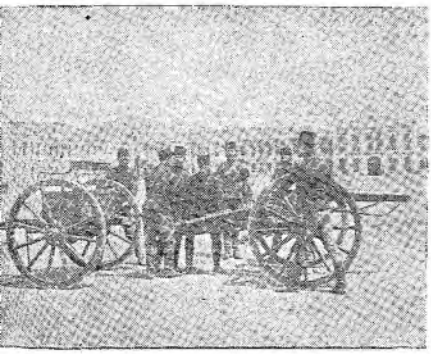

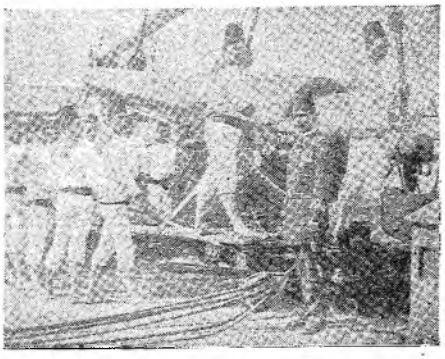

1897 Osmanlı - Yunan harbi sırasında; piyade, süvari, topçu ve deniz askerlerinden görünüş

altı alaydan kurulmuştu. Topçu tümenlerinde ise, üçer bataryalı altı alay vardı. Bu savaşta birinci ordunun Bursa, Kastamonu, Ankara, Kayseri; ikinci ordunun Edirne, Bandırma, Afyon, Konya; üçüncü ordunun

Osmanlı ordusu Başkumandanı
Edhem Paşa

Üsküb, Manastır, Selânik, Aydın ve dördüncü ordunun Trabzon tümenleri seferber hale konmuş ve savaş vazifesi almıştı.

Osmanlı donanması ise, üç kısımdan mürekkepti. Hasan Rami Paşanın kumandasındaki birinci filo Mesudiye, Hamidiye, Osmaniye, Aziziye zırhlı firkateynleri, Necm-i Şevket zırhlı korveti, Hizber zırhlı dubası, sekiz torpidobot ve bir vapurdan; Mehmed Paşa kumandasındaki ikinci filo Orhaniye zırhlı firkateyni, Hıfzurahman zırhlı korveti ve Mansure korveti, Mekke, Medine ve Hudeyde kruvazörleriyle bir torpidobottan mürekkepti. Yalnız nazarî olarak mevcut olup teşkilâtı kâğıt üzerinde bile tamamlanamamış olan üçüncü filo ise bir kaç derme çatma, eski ve işe yaramaz tekneden ibaretti.

Düşman kara kuvvetlerine gelince, merkezi Atina, Yenişehir ve Misolonki olmak üzere üç kısma ayrılmış bulunuyordu. Atina kumandanlık dairesi on piyade alayı, iki avcı taburu, bir süvari alayı ve bir telgraf bölüğünden; Yenişehir ve Misolonki kumandanlık daireleri ise üçer alay piyade, Yenişehir dairesi dört, Misolonki dairesi iki avcı taburu, birer süvari ve birer topçu alayından mürekkeptiler.

Deniz kuvvetleri üç zırhlı, bir korvet, bir topçeker, iki büyük, yirmi kadar küçük torpidobot, iki denizaltı gemisi, bir mayın dökücü ve bir torpil taşıyıcı ile zırhsız bir kaç yelken gemisi ve vapurdan ibaretti.

İki taraf ordularının harb tertibi

Savaşın başlangıcında Teselya cephesinde bulunan Osmanlı kuvvetleri şu şekilde mevzi almışlardı:

Hayri Paşa kumandasındaki birinci tümen Çayhisar geçidinde.

Neş'et Paşa kumandasındaki ikinci tümen İskonba'da.

Memduh Paşa kumandasındaki üçüncü tümen Alasonya'da.

Haydar Paşa kumandasındaki dördüncü tümen Milona'da.

Hakkı Paşa kumandasındaki altıncı tümen Dişkata'da.

Hamdi Paşa kumandasındaki altıncı tümen Leftokarya'da.

Hakkı Paşa

Hamdi Paşa

Haydar Paşa

Hüsnü Paşa kumandasındaki yedinci tümen ise, henüz yolda idi. Ayrıca Alasonya'da bir ihtiyat tugay bulunuyordu.

Yunanlılar, Yanya ve Epir tarafında on beş taburlu bir tümen bırakmışlar, on altışar taburluk iki tümeni de Tesalya'da toplamışlardı. Bir tümen merkezi Yenişehir olmak üzere Dava geçidinden Beydeğirmeni tarafına kadar olan hududu göz altında bulunduruyordu. Nezeros civarında ise, topçu ile takviye edilmiş dört tabur yer alıyordu. Bir tümen de daha güneye kaydırılmıştı (İzzet Paşa; *Osmanlı - Yunan Seferi*, S: 12, 15).

Savaşın resmen ilânından önceki çatışmalar

1897 yılı nisan ayının 16 ncı günü, güneş batarken Hamdi Paşa kumandasındaki altıncı tümenin ileri karakollarıyle, Yunan ileri karakollarının çarpışmaları suretiyle muntazam savaş başlamış oldu. Aynı günün gecesi Yunan birlikleri beş noktadan sınırı aştılar. İstedikleri takviyeyi zamanında alamayan Osmanlı ileri karakolları geri çekildiler. Yunan kuvvetlerinin birinci kolu sabaha karşı Analipsis'i işgal ile Alasonya'ya doğru ilerlemeğe başlamışlardı.

İlk ciddî savaş, bu kuvvetler Karya'ya vardıkları zaman cereyan etti. Yunanlılar, evvelâ üç Osmanlı taburunu geriye attılarsa da, ilerleyişleri durduruldu. 17 nisanda Hamdi Paşa, düşman taarruzlarına şiddetle karşı koydu. Savaş bütün gece devam etti. Yenişehir'den iki dağ topu bataryası Yunanlılara yardıma gönderilmişti. Buna rağmen, taarruzları inkişaf edemedi.

İkinci Yunan kolu 16/17 nisan gecesi Kodaman mevkiindeki Osmanlı mevzilerini zaptetti. Sonra, batıya doğru sür'atle ilerledi. Bu hareketten maksad Alasonya'daki Osmanlı kuvvetlerinin gerisini tehdid etmek ve bunların altıncı tümenle irtibatını kesmekti. Üçüncü kol da bu sırada Milona'daki müstahkem yerleri ele geçirmişti. Hududa yakın yolları mükemmel olduğu için topçularını da buraya getirmişlerdi. Bu bataryaların 17 nisanda başlayan ateşi bütün gece

Donanmanın birinci filo kumandanı
Hasan Rami Paşa

devam etti. Piyade kuvvetleri ise, Alasonya'ya doğru ilerledilerse de, Osmanlı kuvvetleri o gece taarruza geçip Yunanlıları ciddî bir mağlûbiyete uğratarak müstahkem yerlerden geri attılar.

Dördüncü Yunan kolu Mati'den İskonbaya giden yola hâkim durumdaki müstahkem yerleri alıp kuzeye doğru ilerlerken Neş'et Paşa kumandasındaki ikinci tümenle karşılaşarak savaşa tutuştu. Beşinci Yunna kolu da

Hıfzı Paşa

Hayri Paşa

Neşet Paşa

Reveni - Beydeğirmeni hattının üzerindeki müstahkem yerleri almış bulunuyordu. Ancak, birinci tümenin taarruziyle tamamen geri püskürtüldü.

Bütün bu hareketler savaşın resmen ilânından evvel yapıldığı için Osmanlı kuvvetleri daima savunma savaşları ile yetinmişler, geniş ölçüde askerî hareketlere girişmemişlerdi. Bu arada Milona geçidine kadar ilerliyen düşman kuvvetleri de üçüncü tümenin dört taburu tarafından geri atılmışlardı.

Osmanlı ordusunun taarruzu
Milona savaşı

18 nisanda, savaşın resmen ilânıyla birlikte, üçüncü ve dördüncü tümenler Milona geçidine taarruz ettiler. Üçüncü tümen sağda dördüncü tümen soldaydı. Beş bataryadan mürekkep Osmanlı topçusu Yunan mevzilerini 2800 metreden ateş altına aldı. Savaş, akşama kadar şiddetle devam etti. Sonunda Osmanlı topçusunun tahrib ettiği müstahkem yerler üçüncü ve dördüncü tümen birlikleri tarafından zaptedildi. O gece, şiddeti biraz azalmış olmakla beraber ateş sabaha kadar devam etti. Ertesi günü, altıncı ve beşinci (bir gün evvel Dişkata'dan Alasonya'ya kaydırılmıştı) tümenler sol kanaddan hücum ettiler. Altıncı tümen, Analipsis tepesini zaptetti. Beşinci tümen de oldukça arazi kazanmıştı. Üçüncü tümen ise, Albay Smolenski kumandasındaki bütün taarruzlara mukavemet ediyordu. Alasonya'dan gelen dört tabur, müdafaaya katılarak düşmanı kat'î şekilde durdurdu.

Bundan sonra savaşin insiyatifi tamamen Osmanlı ordusuna geçti. Şafakla beraber taarruza geçen ikinci tümen, topçu ile birlikte Milona tepesine kadar ilerledi. Yunan ordusunda ise bu sırada ikmal ve iaşe güçlükleri baş göstermiş bulunuyordu. Asker son derece yorgundu. Esasen orduda bir savaş an'anesi mevcut değildi. Rumlar, muntazam harbe değil, kısa çete savaşlarına, sivil ve müdafaasız halka taarruza, yağma ve soyguna alışıktılar. Bu yüzden 20 nisanda dördüncü tümen Milona'ya doğru taarruza geçer geçmez, Prens Konstantin'in bütün gayretlerine rağmen güneye doğru çekilmeğe başladılar. Artık, Osmanlı ordusuna karşı koymak akıllarına bile gelmiyordu. Bu çekiliş, Milona - Tırnova yolunu Osmanlı ordusuna açık bırakmıştı. Çekilen kuvvet General Makri kumandasındaki tümenin bir tugayı idi. Bu tugay Kritri'ye doğru tehlikeli bir şekilde çekilince, general bütün tümene ric'at emrini vermek zorunda kaldı. Halbuki bu tümenin çekilmesiyle, bu sefer Reveni ve Nezeros'daki kuvvetlerin yanları boş kalıyordu. Böyle bir durumda Tırnova'ya inecek olan Osmanlı ordusu Yunan ordusunu birkaç parçaya bölebilirdi. Yunan kurmay heyeti General Makri'ye hiçbir şekilde çekilmeme-

Milona savaşında Osmanlı topçuları

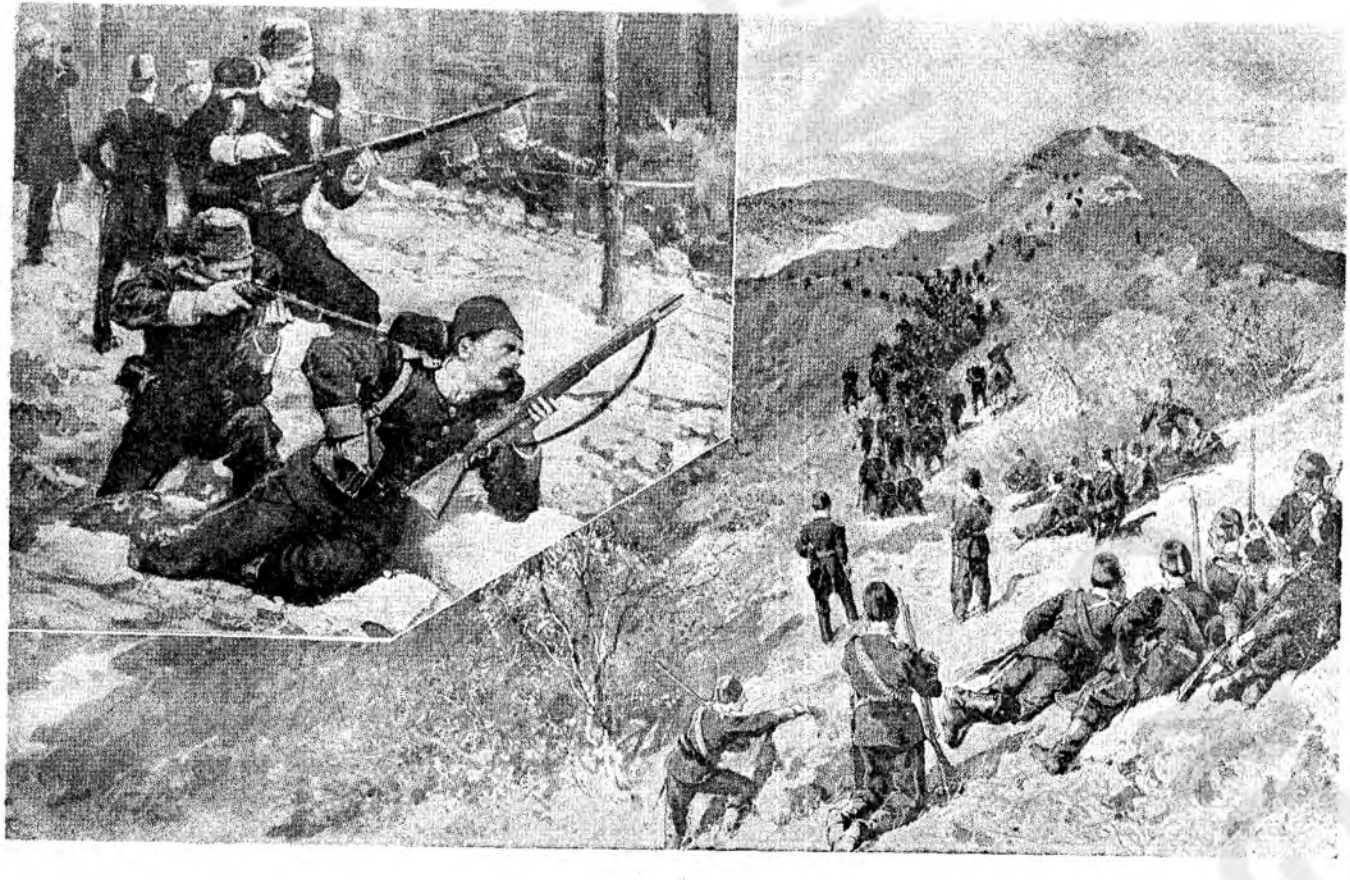

1313 (1897) Osmanlı - Yunan harbinden görünüşler

(Zamanında yayınlanmış resimlerden)

(Mufassal Osmanlı Tarihi tablosu - No. 58)

sini bildirdi. General, buna karşılık sahte bir hücum hareketiyle çekilişi örtmeyi daha doğru buldu.

Osmanlı ordusu, 23 nisana kadar hareketsiz kaldı. Bu sırada noksanlar tamamlanıyor, birlikler takviye ediliyordu. 23 nisanda Edhem Paşa taarruza geçti. Evvelâ Reveni boğazına kadar ilerledi. Sonra burasını müdafaa eden kuvvetlerin gerisine düşmek için sol kanaddan taarruz etti. Beşinci ve altıncı tümenler Deliler ve Musalar'a doğru ilerlediler. Beşinci tümen Karademirler istikametinde ilerlemeğe başlayınca Yunanlılar Yenişehir yolu üzerine çekildiler. Altıncı tümen Dereli'yi almış, Deliler'e doğru ilerlemişti. Aynı mevkie beşinci tümen de taarruz etti. İki taraftan sarılmış olan Yunanlılar, kasabayı boşaltıp Musalar'a çekildiler. O gece beşinci tümen Arkeropolo'ya, altıncı tümen Deliler'e yerleşti. Ertesi günü Osmanlı taarruzu yeniden başladı. Üçüncü ve ikinci tümenler de bu taarruza katılmışlardı. Deliler'de yenilen General Mavromihalis, Prens Konstantin'e Yenişehir'e doğru çekilmekte olduğunu bildirmişti. General Makri'nin çekilişi ise, tam bir panik halini almış bulunuyordu. Asker, korku içinde kaçıyordu. Palikaryalar, Atina ve Yenişehir sokaklarında gösteri yapıp: «Harb isteriz» diye avaz avaz haykırmakla, savaşın birbirinden tamamen ayrı şeyler olduğunu artık anlamışlardı. Yenişehir'e varan General Makri tümeninin asker ve subayları yorgunluk ve uykusuzluktan perişan bir halde sokaklara serilip kalmışlardı. Prens Konstantin, durumun vahametini anladı. Kurmay heyetinin tavsiyesine uyarak hemen Yenişehir'i boşaltıp Çatalca (Pharsala) mevkiine kadar çekildi. Yenişehir ve Tırnova böylece Osmanlıların eline geçti. Bir çok silâh, cephane ve esir alınmıştı.

Osmanlı kuvvetleri Yenişehir (Larissa) ya girerken

Böylece, Milona meydan savaşı Osmanlı ordusunun tam zaferiyle sona ermiş bulunuyordu.

Edhem Paşa, düşmanın Tırhala'da toplandığını haber alarak birinci tümeni hemen o tarafa doğru yola çıkardı (26 nisan). Lâkin, Hayri Paşa oraya vardığı zaman şehrin boşaltılmış olduğunu görerek işgal etti. Yunanlılar kaçmışlardı.

Abdülhamid'e ise, Osmanlı ordusunun bilâkis güç durumda bulunduğu hakkında bir jurnal verilmişti. Hünkâr, cepheden gelen resmî raporlara değil bu jurnala inan-

Prens Konstantin

General Makri

Albay Smolenski

dığı için hemen Gazi Osman Paşayı müfettiş sıfatıyle cepheye gönderdi. 24 nisanda Gazi Osman Paşa Selâniğe vardı. Ertesi günü Alasonya'ya doğru yola çıkacak iken zafer haberi ve Yenişehir ve Tırnova ve Tırhala'nın zaptedildiği havadisi geldi. Gazi Osman Paşa, daha ileriye gitmeğe lüzum görmedi.

Gazi Osman Paşa

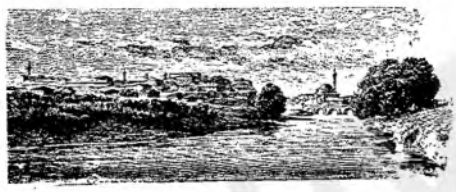

Yenişehir (Larissa)

Atina'da palikaryaların nümayişleri

Yunanistan'da buhran, Çatalça (Pharsala) zaferi

Yunan ordusunun Yenişehir, Tırnova ve Tırhala'yı Osmanlılara terkedip perişan bir halde Çatalca (Pharsala) ya kadar çekilmesi, Atina'da müthiş bir yeis uyandırdı. Halk, korku ve heyecan içinde cepheden haber bekliyordu. Artık gösteriler sona ermişti. Bir taraftan yenilginin sorumlusu aranıyor, halk kumandanlara atıp tutuyordu. Bir kısım parti liderleri durumu anlamak için Çatalca'ya doğru yola çıktılar. 26 nisanda donanma kumandanı ile Tesalya ordusu kurmay heyeti, vazifelerinden alındılar. Albay Smolenski olağanüstü yetkilerle Genelkurmay Başkanlığına getirildi. 28 nisanda Atina ve Pire'de halk nümayişler yaptı. Silâhçı dükkânlarına hücum ederek bunları yağmaladı. Başbakan Deli Yani istifa zorunda kaldı. Yerine Ralli geçti. Yeni kabine kuruldu. İki Bakan, ordunun mânevî gücünü düzeltmek göreviyle Çatalca'ya gönderildiler. Bunlar, Prens Konstantin'le görüşüp Atina'ya döndüler. Prensin verdiği teminat üzerine hükûmet savaşa devam ka-

Deli Yani

Ralli

rarını aldı. Konstantin'in aldığı bütün tedbir ise, yeni bir Osmanlı taarruzuna karşı savunma tertiplerinden ibaretti. Hükûmet savaşa devam kararı vermiş olduğu halde Yunan ordusu, taarruza geçmeyi hiç düşünmüyordu.

Osmanlı ordusu, Çatalca'da kurulan düşman müdafaa hattına hücum etmeden evvel iki küçük savaş daha verdi. Birincisini kazanamadıysa da, ikincisini kazanarak düşmanın ileri kuvvetlerini asıl müdafaa hatlarının arkasına attı. Osmanlı tümenlerinden birincisi Kösteri'de, ikincisi Yenişehir'in batısında, üçüncü ve altıncısı güneyde, dördüncüsü Yenişehir'de, beşincisi Kereli'de bulunuyordu. Yunan birinci tümeni kendi sol kanadlarını, ikinci tümeni sağ kanadlarını teşkil ediyordu. Topçu ise, Dömeke'de toplanmıştı.

Osmanlı ordusunun taarruz hareketi 3 mayısta başladı. Öncü olarak bir piyade alayı ve bir batarya top vazife almıştı. Bunu üç tümen, onları da ordunun kalan kısmı takip ediyordu. Yanları ise, gönüllü birlikleri korumaktaydı. Düşmanın fasılasız topçu ateşine rağmen taarruz gelişti. Osmanlı tümenleri açılarak ilerlediler. Sonra bir gün ve bir gece devam eden bir meydan savaşı başladı. Pek şiddetli muharebeler sonunda Prens Konstantin'in 25 bin kişilik ordusu ağır bir mağlûbiyete uğradı. Düşman, bozgun halinde Dömeke'ye çekildi. Çatalca mevkii bu suretle Osmanlıların eline geçmiş bulunuyordu.

Evvelce 27 - 29 nisan tarihlerindeki hücumlarda alınamayan Velestin tepeleri ve istasyonu bu defa 6 mayısta ele geçirilince, Yunan ordusunun en önemli ikmal limanı Volos (Golos) teslim oldu (8 mayıs).

Yunanlılar, son bir müdafaa noktası olarak Dömeke'yi seçmişlerdi. Çekilen bütün kuvvetler burada toplanıyordu. Gayeleri, Osmanlı ordusunun yeni bir ileri hareketine engel olmaktı. Yunan hükûmeti ise barış çareleri arıyor, Avrupa devletlerine Girid'in muhtariyetini tanıyacağını bildiriyor, hattâ adadaki kuvvetlerini geri çekiyordu. Devletler, Babıâliye başvurdular. Yunanistan dize gelmişti. Her şartı kabule hazır bulunmakta idi. Savaş, sona ermiş gibiydi. Abdülhamid, barış teklifine yaklaşan Kurban bayramından sonra cevap vereceğini bildirdi. Tesalya ve Epir'de âdeta mütareke ilân edilmiş gibi bir hava vardı. Epir cephesinde de savaşın başlangıcında ilk taarruzu Yunanlılar yapmışlardı. Osmanlı ordusu evvelâ bir müddet çekildikten sonra iki meydan savaşında Yunanlıları üstüste yenerek perişan bir hale getirmişti. Bu cephe kumandanı Hıfzı Paşa, ele geçirdiği stratejik noktalara yerleşmiş, yeni bir tarruz için hazırlıklara başlamış bulunuyordu.

Osmanlı ordusunun Dömeke'yi işgali

Epir cephesindeki Yunan tümeni Arta suyunu geçerek Gribova'daki Osmanlı ordusuna karşı baskın şeklinde anî bir taarruzda bulunmasıyla (13 mayıs 1897) savaş yeniden başlamış oldu. Hıfzı Paşa gafil avlanmamış, düşmanı karşılamıştı. Abdülhamid, bunu haber alır almaz mütarekeden vazgeçip Edhem Paşaya Dömeke'ye taarruz emrini verdi. Bu

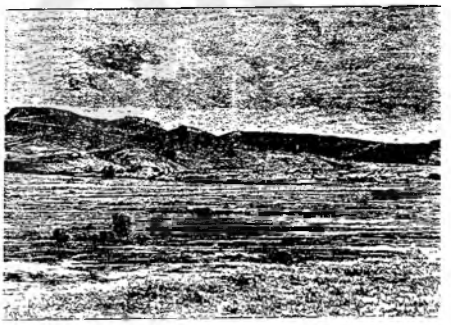

Çatalca (Farsala)

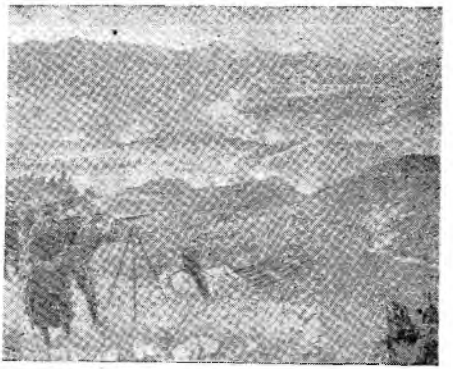

Dömeke'de Yunan ordusu

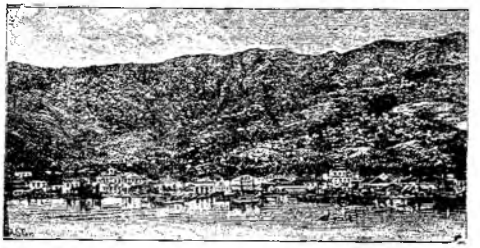

Golos (Volo)

savaşın şüphesiz ki en çetin çarpışması bu olmuştur.

Edhem Paşa birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü tümenler, Edirne tugayı, süvari ve topçu kuvvetleriyle ilerledi. Bunları gayet güzel bir savaş plânına göre çeşitli noktalardan harekete geçirmişti. Düşmanla ilk çatışma, 16 mayısta oldu. Sonra savaş kızıştı. Müstahkem mevkilere yerleşmiş olan düşmanın inatçı mukavemetine Osmanlı askerinin cesaret ve azmi üstün geldi. Akşam üstü düşman süngü hücumu ile mevzilerinden sökülüp atılmış bulunuyordu.

Yunan ordusu bu hatta da tutunamamış, ric'ate başlamıştı. Bu çekilme de kısa zamanda büyük güçlüklere uğradı. Edhem Paşa, Konstantin'i şiddetle takip ediyor, yollar kaçan sivil halkla tıkanmış olduğundan düşman rahatça çekilemiyordu. Bu taarruz ve takip hareketi üç gün sürdü. Yunanlılar, pek çok malzeme terkederek mütemadiyen kaçmaktaydı. Bütün Yunanistan'ı delice bir korku kaplamış, halk dehşet içinde kalmış, hükûmet ne yapacağını şaşırmıştı. Önünde artık ordu diye bir şey kalmamış olan Osmanlı askerinin Yunanistan'ı baştan başa işgal etmelerine hiç bir engel kalmamıştı.

Deniz hareketleri

Birinci filo martın 6 ncı günü Haliç'ten büyük törenle hareket etmişti. Lâkin, yirmi yıldır âtıl ve bakımsız bir halde duran donanma çürümüş ve harap olmuştu. Zırhlıların bazıları daha yolda su almağa başladı. Bazılarının ise kazanları patladı. Şiddetli bir karayel fırtınasıyle nihayet Çanakkale'ye varıldı. Sonra Boğaz dışında bir atış tatbikatı yapıldı. Toplar işe yaramaz haldeydi. Bir kısmının idrolik rotları ilk atışta kırıldı.

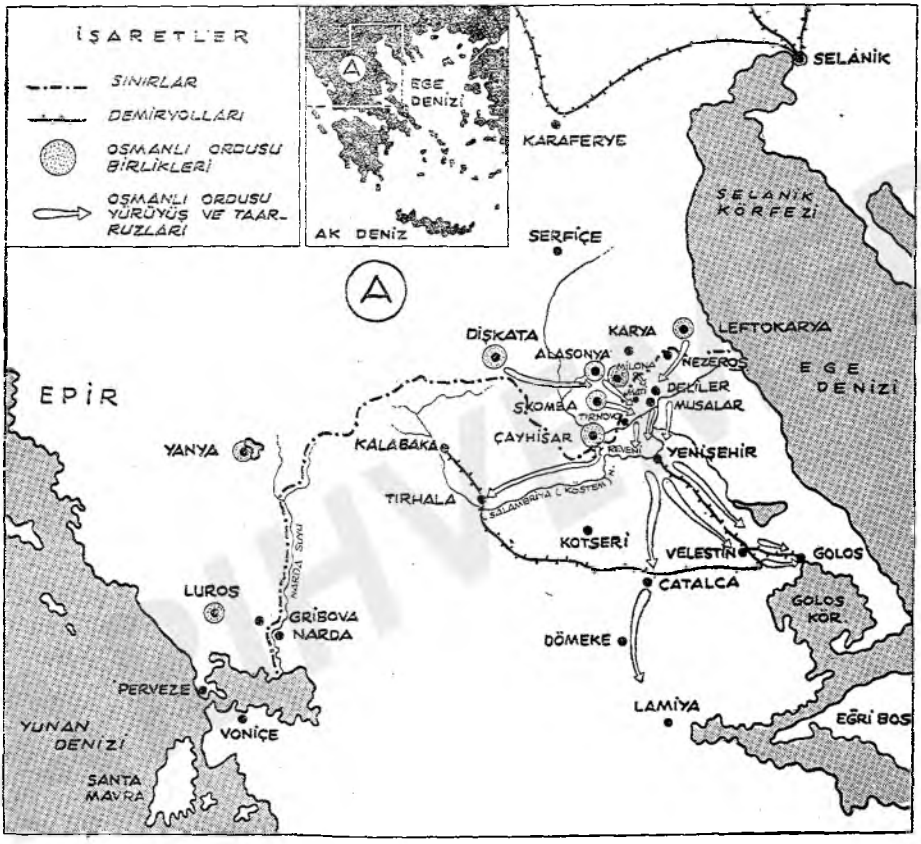

1897 Osmanlı - Yunan harbinde askerî harekâtı gösteren genel kroki

Kapakları çatladı. Bir kısmı kızaklarından düştü. Bazı topların tecrübe edilmesine bile cesaret olunamadı. Ayrıca gemilerin dümen tertibatı eski, makineleri bozuk, her türlü teçhizatı noksandı. Daha, yirmi yıl evvel dünyanın ikincisi derecesine kadar ulaşmış olan Osmanlı donanması şimdi modası geçmiş, eskimiş, bakımsızlıktan harap olmuş bir enkaz yığını haline gelmişti. Çaresiz tekrar Boğaza dönüldü ve bir daha faaliyet gösterilemedi. Bereket, Yunan donanması da daha iyi bir halde değildi. Bütün faaliyeti, Kavala civarına 150 kadar Yunan gönüllüsü çıkarmaktan ibaret kaldı. Bunların maksadı, Selânik - Dedeağaç hattını kesmekti. Kuzeye doğru ilerlerken üzerlerine gönderilen redif ve jandarma müfrezelerine yenildiler. 20 si öldü, 28 i esir alındı, öbürleri kaçtılar.

20 mayısta, Osmanlı ordusu nihaî taarruza hazırlanırken mütareke emri geldi.

Yunanistan'ın savaşın durdurulması için Avrupa devletlerine ve Rus Çar'ına başvurması. mütareke

Yunan Başbakanı Ralli, Dömeke meydan savaşının daha ikinci günü, yani 17 mayısta Yunan ordusunun kat'i bir mağlûbiyete mahkûm bulunduğunu haber almıştı. Üstelik de bu yenilgiden sonra Osmanlı ordusunun durdurulmasının imkânsız olduğunu ve bütün Yunanistan'ın Osmanlıların askerî işgaline düşeceğini hesaplıyordu. Yunan ordusu bu savaşlar sonunda tamamen kudretsiz bir hale düşmüş, üstüste gelen hezimetler askerde mânevî güç diye bir şey bırakmamıştı. Başta Ralli olmak üzere bütün Yunanistan'ın tek ve son ümidi Avrupa devletlerinde, bilhassa Rusya'da idi. Durum, Petersburg'a bildirildi. Çar bunun üzerine Abdülhamid'e bir telgrafla müracaat ederek onun itidal ve barışseverliğine başvurdu. Büyüklük göstererek savaşı bırakmak suretiyle zaferi daha kıymetli bir hale getirmesini istedi.

Abdülhamid, Rus Çarının tavsiyesini kabul ederek askerî harekâtın durması için gerekli emri vereceğini bildirdi. Aynı zamanda barış için devletlerin tavassutunu istedi. Halbuki, mütareke ve barış şartlarını evvelâ Yunanistan hükûmetine kabul ettirmesi hem mümkün, hem de lâzımdı. 20 mayısta Edhem Paşaya mütareke için emir gönderildi. Aynı emir, Epir bölgesi kumandanı Hifzı Paşaya da gönderilmişti. Durum, gazetelerle bir tebliğ şeklinde ilân olundu.

Babıâli, devletlerin daha 12 mayısta göndermiş olduğu bir memoranduma cevap vererek barışın kurulması için Teselya'nın Osmanlı devletine iadesini ve Yunanistan'ın on milyon lira savaş tazminatı ödemesini istedi. Aynı zamanda bundan sonra Osmanlı memleketlerinde oturan Yunanistan tab'ası, diğer yabancı tab'anın imtiyazlarından faydalanamıyacaklardı.

25 mayısta ise, devletler Osmanlı hariciyesine verdikleri cevapta stratejik mülâhazalar yüzünden Yunanistan'ın arazi terkinin bahis konusu olamıyacağını, ancak bir hudud tashihinin yapılabileceğini, Yunanistan'ın bir savaş tazminatı ödemesi icab ederse de istenen miktarın fazla olduğunu, bunun bu memleketin malî kudretini aşmaması gerekeceğini bildirdiler. Yunan tab'asının imtiyazlardan mahrum edilmesi ise, yabancı imtiyazlar büyük devletlerle akdolunan anlaşmalarla kararlaştırıldığı bahanesiyle kabul edilmiyordu.

Bu savaşta eğer Osmanlılar yenilmiş olsaydı ona en ağır barış şartlarını tereddütsüzce revâ göreceği şüphesiz bulunan devletler böylece daha ilk anda Osmanlı devletinin zaferin nimetlerinden hakkı olduğu derecede faydalanmasına müsaade etmiyeceklerini belli etmiş oluyorlardı.

Osmanlı - Yunan barış andlaşması

Yunanistan namına hareket eden devletlerle Babıâli arasında ilk müzakereler 4 haziran tarihinde İstanbul'da Tophane kasrında başladı. İlk iş olmak üzere müzakereler süresince yürürlükte olacak genel bir mütareke imzalandı. Sekiz gün sonra da Osmanlı

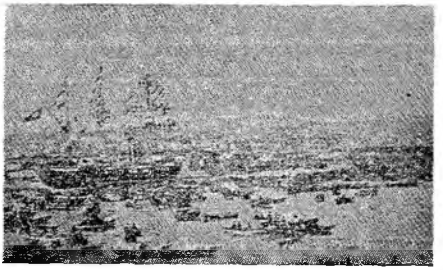

Osmanlı donanmasının Haliç'ten çıkışı

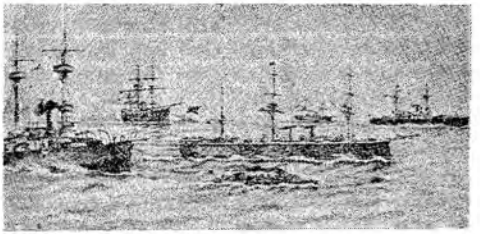

Osmanlı donanmasından bir görünüş

devleti Teselya'yı istemekten vazgeçip hudut tashihine razı olmak zorunda kaldı. Sonunda çetin bir tazminat pazarlığı başladı. 22 haziranda Osmanlı devleti beş milyon liraya inmiş bulunuyordu. Devletler ise, bir milyon daha indirilmesinde ısrar ediyorlardı. Bir ay süren müzakereler sonunda Osmanlı Hariciye Nazırı Tevfik Paşa bunu da kabulden başka çare bulamadı. Aynı gün, Yunan tab'ası hakkındaki imtiyazların devamı da kararlaştırıldı. Nihayet, işgal edilen yerlerin boşaltılması tazminatın ödenme tarzı, Yunan maliyesinin kontrolü nev'inden teferruat üzerinde duruldu. Nihayet, 18 eylülde bütün meseleler halledilerek mazbatalar imzalandı. Bundan sonra Yunan delegeleri Istanbul'a geldiler. Kesin barış andlaşması 4 aralık 1897 tarihinde imzalanıp on beş gün sonra da tasdik edildi.

Devletler tarafından Fevkalâde Komiser tayin edilen Prens Yorgi'nin törenle Girid'e çıkışı

Suda limanında Osmanlı ve hâmî devletler bayrakları

On altı maddeden mürekkep olan bu andlaşmanın esasları şunlardı:

a — Osmanlı devleti zaptetmiş olduğu Teselya'yı boşaltarak Yunanistan'a iade edecek, buna karşılık Osmanlı devleti lehine bir hudut tashihi yapılacaktı.

b — Yunanistan, Osmanlı devletine 4 milyon Osmanlı altını tutarında savaş tazminatı verecek ve ayrıca bu savaşta zarar gören Osmanlı tab'ası için yüz bin altın ödeyecekti.

c — Savaş esirleri geri verilecek ve savaşın ilânından evvel ve sonra geçen olaylarla suçlandırılanlar hakkında genel af ilân olunacaktı.

ç — İki tarafın tab'ası birbirlerinin memleketlerinde oturma veya dolaşma hakkına sahip bulunacaklardı. Yunan tab'alığını kabul etmiş veya etmemiş olsun Tesalya'lı müslümanlar Osmanlı memleketlerine göçmekte serbest bulunacaklardı. Bunlardan Yunan tab'alı olanlar üç yıl içinde isterlerse Osmanlı tab'alığına geçebileceklerdi. Osmanlı memleketlerine göçenler, Yunanistan'da kalan mal ve mülklerinden engelsiz olarak faydalanabilecekierdi. Karşılığında aynı haklar, hudud tashihi dolayısıyle Osmanlı devletine iade edilecek yerlerde kalan hıristiyanlar için de tanınacaktı. Mal ve mülkü karşı tarafta kalmış olan tab'a, bunları işletmek, idare etmek veya kiralamak için hududu geçmekte serbest bulunacaktı.

d — Hududlarda çete faaliyetleri ve eşkiyalık menolunacak, karşılıklı posta ve telgraf münasebetleri yeniden kurulacak, suçluların iadesi kabul edilecek, ticaret ve gemi seyri serbest bulunacak, konsolosların faaliyeti yeniden düzenlenecek ve bütün bunlar için anlaşma ve andlaşmalar imzalanacaktı.

Girid adası meselesinin muhtariyet verilmekle Yunanistan lehine halli

Bu savaş, Girid adası yüzünden çıkmıştı. Halbuki barış andlaşmasının hiç bir yerinde Girid anlaşmazlığından veya bunun hal şeklinden bahsolunmuyordu. Sebebi ise, devletlerin bu hususa dair mevcut peşin kararlarıydı. Nitekim, barışın imzalanmasından iki hafta sonra, 18 aralık 1897 tarihinde Girid'in muhtariyetini ilân ettiler. Buna göre Girid

adası Osmanlı hâkimiyetinde tarafsız ve muhtar bir vilâyet oluyordu. Adaya devletlerin muvafakati ile beş yıl için Padişah tarafından hıristiyan bir vali tayin edilecekti. Müslümanların da temsil edileceği seçilmiş bir meclis teşrîî vazifeyi görecek, onun kararları —Osmanlı devletinin müdahalesi olmadan— valinin tasvibiyle yürürlüğe girecekti. Müslümanların emniyeti temin olundukça Osmanlı askeri adadan çekilecekti. Girid, Osmanlı devleti hazinesine yıllık maktu bir vergi verecekti (Albin; Les Grands Traités Politique, S: 260).

Altı devletten Almanya ve Avusturya bu işe karışmak istemiyerek askerlerini daha evvel geri çekmiş bulunuyorlardı. Çünkü bu, Girid'e muhtariyet vermek değil onu Osmanlı devletinden ayırmaktı. Bundan sonra adayı şeklen Yunanistan'a bağlamak kalıyordu. Buna da hemen teşebbüs edildi. Evvelâ, Yunan kralının ikinci oğlu Prens Yorgi devletler tarafından Girid'e fevkalâde komiser tayin edildi. Arkasından adada Yunan askeri bulunmadığı ileri sürülüp Osmanlı askerinin de geri çekilmesi kesin şekilde istendi. Böylece, Osmanlı devletinin Girid'de hiç bir maddî ve mânevî nüfuzu kalmadı. Böylece Girid adası kaybedilmiş bir dâva haline geldi. Osmanlı devleti savaşı kazandığı halde neticede Yunanistan faydalanmış oldu.

Abdülhamid, barış müzakerelerinde baştanberi daha azimli davranmış, devletlerin tavassutunu istemek değil, bunu onlar dahi teklif etmiş olsa hemen kabul etmemiş, barış esasları kararlaştırılmadan Yunanistan'da savaş hareketlerini durdurmamış olsaydı, zaferin haklı meyvalarını dermek mümkün olabilirdi. Lâkin, onun korku ve evhamı her şeyi kaybettirdi. Osmanlı devleti kendi barış şartlarında ısrar ederse, bütün Avrupa'nın onun aleyhinde birleşeceğini ve hattâ harekete geçeceğini sanıyordu. Esasen Yunan savaşında bir zaferi de pek ummamış bulunduğu için meselenin böylece kapanıp gitmesine taraftardı. Ancak, Girid'in uğradığı âkıbetin umumî efkârda yaratacağı tepkiden endişe ettiği için bu işi, mümkün olduğu kadar unutturmağa çalıştı. Meselâ, Matbuat Müdürüne verilen emirde, Girid meselesinden gazete ve dergilerde hiç bahsedilmemesi bildirilmiş, hattâ sansür Girid kelimesine benzeyen sözleri, meselâ bu arada geride sözünü bile çizer olmuştu.

BARIŞ SONRASI SİYASÎ GELİŞMELER, MAKEDONYA MESELESİ, ARABİSTAN AHVALİ, DİĞER DIŞ VE İÇ OLYLAR

Abdülhamid, Yunan zaferinden faydalanarak içeride ve dışarıda kendi mevkiini kuvvetlendirmeğe bakmıştır.

Kaç zamandır savaşların ve bunun sonunda ülkelerin kaybedilmesine alışmış ve bu yüzden imparatorluğun geleceğinden ümid kesmiş bulunan memleket halkı, bütün imparatorluk tab'ası ve iç ve dış müslüman umumî efkârı, bu zaferle biraz olsun tatmin edilmiş ve ferahlamış oldu.

Bu savaş sırasında Sırbistan ve Bulgaristan, Babıâliye başvurarak yeniden bir çok Metropolitlikler kopartmışlar, cemaatlerine mektepler açmışlar, Rum papazları yerine Sırp ve Bulgar papazlarını tayin ettirmişlerdi. Abdülhamid, esasen Rum ortodoks kilisesiyle Sırp ve Bulgarların arasını açmak, onların millî kiliselerini destekliyerek Rum nüfuzunu kırmak ve üstelik aralarında halli imkânsız ihtilâflar yaratmak politikasını güdüyordu. Bu suretle onların Osmanlı devleti aleyhine birleşememelerini temin etmek istiyordu.

Osmanlı - Yunan savaşının sonlarına doğru Orta - Doğuda ve Balkanlarda hasıl olan gergin durumun kendi menfaatleri aleyhinde inkişaf etmesini önlemek için Avusturya İmparatoru Fransuva Jozef ve 1894 den beri Rus çarı bulunan İkinci Nikola, Petersburg'da görüşerek bazı kararlara varmışlardı. Buna göre iki devlet prensip olarak, Balkanlarda fütuhat emelleri gütmeyeceklerdi. Boğazlarda ise statüko muhafaza olunacaktı. Ancak Balkanlarda yeni bir düzen bahis konusu olursa, Avusturya, Berlin andlaşmasıyle işgal ettiği yerleri, Rusya ile yeniden görüşerek, ilhak edecekti. Balkanlarda hür ve müstakil bir Arnavutluk kurulacak, kalan yerler Balkan devletleri arasında âdilâne şekilde ve mevcut kuvvet dengesi bozulmadan paylaşılacaktı. Bundan sonra Balkanlar meselelerinde iki devlet birlikte hareket edip birbirlerine cephe almıyacaklardı (A. F. Pribram; Les Traités Politique Secrets de l'Autriche, S: 107).

Berlin konferansı sırasında Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde takındığı tavır, barıştan sonra Abdülhamid'in Rusya politikasına meyletmesine sebep olmuştu. Çünkü bu ezelî düşmana karşı imparatorluğu yalnız hissediyordu.

İngiltere'nin ise, Yakın Doğuda savunduğu sade kendi çıkarlarıydı. Hele Ermeni meselesi ve bunun karşısında İngiltere ve Rusya'nın tutumları, Babıâlinin İngiltere'den büsbütün uzaklaşıp Rusya'ya daha da yakınlaşmasına yol açmıştı. Yunan savaşına te-

kaddüm eden zamanlarda ve bu savaş sırasında, bilhassa balşayan ve ilerleyen Rus - Avusturya yakınlığı muvacehesinde ise Abdülhamid, Alman politikasına meyletmek mecburiyetini hissetti.

Almanya millî vahdetini kurduğu zaman dünya hegemonyası, siyasî ve iktisadî nüfuz ve çıkar bölgeleri öbür devletler tarafından daha evvel paylaşılmış bulunuyordu. 1888 denberi Almanya imparatoru olan Kayser İkinci Giyyom bunun üzerine bunlardan ne olursa olsun Almanya'yı da faydalandırmak politikasını gütmeğe başladı. Osmanlı devletinden aldığı demiryolları imtiyazları ve kurmağa çalıştığı iktisadî nüfuz ve siyasî tesir bunun başlangıcıydı. Nach Osten (= Doğuya doğru) ve yedi B (Berlin. Bükreş. Budapeşte, Bizans «yani İstanbul», Bağdad, Basra, Bombay) siyaseti onu Osmanlı imparatorluğuna sür'atle yakınlaştırdı. Almanya kendisine en büyük rakip olarak İngiltere'yi görüyor, islâm âleminin Halife sıfatıyle Abdülhamid'e bağlılığından bu devlete karsı tesirli bir silâh olarak faydalanmak istiyordu.

Başta İngiltere olmak üzere bütün sömürgeci devletler, Almanya'nın bu halinden rahatsız oluyorlardı. Almanya ise, millî potansiyelinin bu dâvayı yürütmeğe kâfi gelmiyeceğini hesaplıyamıyordu.

İngiltere ile bu hususta kader birliği etmiş devletlerin bu tehlikeyi bertaraf etmek için eninde sonunda birleşecekleri muhakkaktı. Ancak, Almanya bu şekilde mahkûm edilirken, kendi siyasetine ve emellerine âlet ettiği Osmanlı devletinin de bundan payını alması mukadderdi.

İslâm ülkeleri arasında ilk defa uyanmaya başlayan Hindistan ve Mısır, İngilizlerin hâkimiyeti altında bulunuyordu. Buralara yönelen Kayser - Sultan işbirliğinin halifecilik ve islâmcılık politikasına karşı, İngiltere'nin ilk kullandığı silâh Osmanlı devletinin idaresi altında bulunan müslüman memleketlerde Arap milliyetçiliğini ve istiklâl fikirlerini körüklemek oldu. Yemen, Kuveyt, Hicaz, Asir ve Necid bölgeleri ise infiratçı eğilimli mahallî müslüman reislerin de tesiriyle bu cins faaliyetler için en uygun bölgeler vasfını taşıyorlardı. Nitekim, daha ileride görüleceği üzere Yemen, Necid, ilh., hâdiseleri çok geçmeden kendisini göstermiştir.

Bununla beraber, İngiltere'nin güttüğü politika hatâlı ve hattâ kendisi için zararlı idi. Olayların inkişafı bunu ileride göstermiştir. İngiltere, tam tersine Türk - Müslüman dostluğu politikasını güderek Osmanlı İmparatorluğunu desteklemiş olsaydı, Avrupa'da ve hattâ dünyada bambaşka bir durum hasıl olabilirdi.

Rus çarı İkinci Nikola

Almanya İmparatorunun ziyareti

Alman İmparatoru İkinci Giyyom (Vilhelm) Osmanlı - Yunan barışından hemen sonra Abdülhamid'i ve Osmanlı memleketlerini ziyareti sırasında Orta-Doğu durumunu daha yakından görmek fırsatını bulmuş ve gayelerinin tahakkuku için henüz Cermenleri kendisine Anglo-Saksonlardan daha yakın bulan ve İngiltere blokuna kesin olarak katılmamış olan Rusya'dan istifadeyi düşünmüştü. Geniş coğrafî sahasıyle, tükenmez insan kaynaklarıyla, iptidaî kuvveti ve Orta-Doğu hıristiyanları üzerindeki nüfuzuyla bu devlet gelecek çetin mücadelede hangi tarafı tutarsa, o taraf ağır basabilirdi. Kayser, Avusturya ile olan son anlaşmasına rağmen Çar'ı kendi güttüğü politikaya yaklaştırmayı tecrübe etti. Şam'da bulunduğu sırada ona yazdığı bir mektupta:

«Sana bunca kere anlatmış olduğum bütün tahminlerim ve hesaplarım burada tamamen teyid edildi. Osmanlı İmparatorluğu ölmekte olan bir adam değildir. Tersine, tam bir yaşayışla canlıdır. Müslümanların veya Halifelerin şerefine dokunmaktan sakın» diyordu (Correspondence entre Guillaume II. et Nicholas II. S: 54).

Kayserin bu çalışmaları boşa gitmiş, onun genç ve muhteris imparatorluğunu kendi devleti için de tehlikeli görmeğe başlayan Çar, olan biten bütün hâdiseleri unutup İngiltere'ye yaklaşmayı kendi çıkarlarına daha uygun bulmuştur.

1899 yılında İngiltere'nin biri başarı ile, öbürü başarısızlıkla sonuçlanmış iki teşebbüsü vardır. Almanlar imtiyazını aldıkları Bağdad demiryolunu Basra körfezindeki Kuveyt limanına ulaştırmak ve hattâ bu limana tamamen hâkim olmak istiyorlardı. Diğer taraftan Ruslar, Trablusşam - Kuveyt demiryolu imtiyazını elde etmeğe çalışmaktaydılar. Hindistan yolunun bu mühim merhalesine yönelen bu teşebbüsler, İngilizleri kuşkulandırmış, hattâ telâşlandırmıştı. İngiltere bunun üzerine resmen Osmanlı İmparatorluğuna bağlı olmakla beraber, idaresi müstakil olan Kuveyt Şeyhliği ile gizli bir anlaşma yaptı (3 ocak 1899). Buna göre Kuveyt, İngiltere'nin rızası olmadan yabancı siyasi temsilci ve memur kabul etmiyecek, topraklarından hiç bir bölümünü yabancılara vermeyecek veya buralarda yabancı işgal ve hâkimiyetini tanımıyacaktı. Karşılığında İngiltere Kuveyt'e her türlü yardım vaad ediyor ve 1000 İngiliz altunu tutarında 15 bin rupye veriyordu. İkinci teşebbüs ise, bilhassa o sıralarda Sömürgeler Bakanı bulunan Çemberlayn'ın önayak olduğu İngiliz - Alman ittifakıdır. 30 kasım 1899 tarihinde İngiltere'yi ziyaret eden Kayser'e mesele açılmış, hattâ Amerika'nın da bu ittifaka gireceği söylenmişse de Almanya tarafından iltifat görmeyen bu proje, tahakkuk edememiştir.

Alman İmparatorunun ziyareti münasebetile Batı mecmualarında çıkan bu resimde Padişah yanlış olarak sakalsız yapılmıştır.

Lorando - Tubini alacakları meselesinin doğurduğu buhran ve sonuçları

Osmanlı devleti 1875 yılında Fransız tab'alı Lorando ve Tubini adlı iki kişiden bir miktar borç almış, bu borç o zamandanberi ödenmediği için mürekkep faiz hesabı ile büyüdükçe büyümüş ve nihayet 750 bin altın liraya yükselmiştir. Bu paranın mühim kısmı Abdülâziz'in hal'i olayında kullanıldığından bunun ödenmesini Abdülhamid'e kimse yükleyemiyordu. Alacaklılar, faizin bir kısmından vazgeçerek 512 bin liraya razı

Sultan Abdülhamid'i ziyarete gelen İkinci Vilhelm

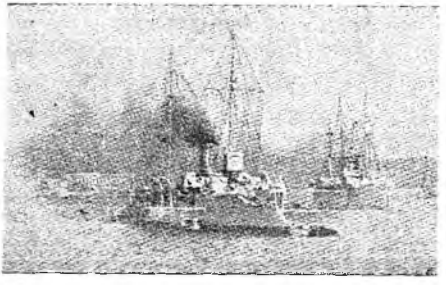

Alman İmparatorunu getiren Hohenzollern yatı ve iki tarafında Hela ve Herta adlı refakat harp gemileri

olduklarını bildirmişlerdi. Bunu da ödeyen çıkmadığı için Ticaret Mahkemesine başvurup birer ilâm aldılar. Buna göre alacağın 340 bin lirası Lorando'ya, kalanı Tubiniye aitti.

Abdülhamid meseleyi ancak siyasî bir buhran haline geldikten sonra öğrenmiş bulunuyordu. Fransız elçisi, nihayet Osmanlı hariciyesine başvurarak bu borç ödenmediği için dört gün sonra İstanbul'u terkedip gideceğini bildirdi (22 ağustos 1901) ve kendisine yapılan bütün rica ve vaadlere rağmen yerine resmî maslahatgüzar bile bırakmadan İstanbul'dan hareket etti. Böylece iki devlet arasında siyasî münasebet kesilmiş oldu. Osmanlı devleti, buna rağmen borcu ödemek istemedi. Abdülhamid, prensip olarak bunu meşrû bulmuyordu.

24 ekim 1901 tarihinde Rusya Büyük elçisi, Babıâlinin dikkatini çekerek bu meselenin yakında daha büyük bir siyasî buhran haline geleceğini ve Osmanlı devleti için tehlikeli bir durum hasıl edebileceğini bildirdi. Hakikaten iki gün sonra Fransa, İstanbul'da gayrı resmî şekilde kalmış olan sefaret müsteşarı vasıtasıyle Fransız donanmasının Midilli adasına gidip gümrüğe el koyacağını ve tab'asının alacağını bu gümrüğün gelirinden tahsil edeceğini bildirdi. Aynı zamanda, bu mesele ile hiç alâkası olmadığı halde şu üç isteği ileri sürdü:

1 — Fransa himayesinde bulunan ve mevcudiyetleri henüz resmen tanınmamış olan dinî, ilmî ve kültürel müesseselerin hemen tanınması.

2 — Son hâdiseler sırasında bu müesseselerden zarar görmüş olanların tamiri için hemen bir ferman çıkarılması.

3 — Geldanî katolik patrikliği için Papa tarafından da kabul edilebilecek şekilde bir berat verilmesi.

Fransa aynı zamanda bu istekler kabul edilmediği takdirde, yahut Babıâlice işin uzatılmasına teşebbüs edilirse, bir daha adayı terketmemek ihtimali bulunduğunu da bildirmişti.

Midilli adasının Fransızlar tarafından işgali

Babıâli, Rusya'nın ikazı üzerine Midilli adasının işgali vukubulmadan ve bu istekler kendisine resmen bildirilmeden evvel bunları önlemek için Lorando ve Tubini'ye ait borçların ödenmesini kabul etmiş bulunuyordu (1 kasım 1901). Fransız istekleri ertesi günü Babıâliye bildirilmiş ve üstelik Lorando ve Tubini alacakları meselesi halledilse bile bunlardan vazgeçilmiyeceği haber verilmişti. Üç gün sonra da, Fransız donanması Midilli'ye vardı ve adayı işgal etti.

Osmanlı devleti, Fransızların haksız ve andlaşmalar dışında bulunan bu isteklerine karşı bilhassa Almanya ve Rusya'dan yardım umduysa da, bunu elde edemedi. Sonunda 6 kasım 1901 tarihinde Fransız isteklerini kabul zorunda kaldı (Başbakanlık Arşivi; Lorando ve Tubini matlûbatı dosyası).

Bu olay, Fransa'ya karşı olan iyi duyguları bir hayli sarsmıştı. Halbuki bu devletin Osmanlı İmparatorluğundaki nüfuz ve itibarı hâlâ ön plânda bulunuyordu. Düyunu Umumiye İdaresi 700 memuruyla hemen tamamen bu devletin elinde gibiydi. Osmanlı devletinin malî ve iktisadî hayatında en mühim rolü oynayan Osmanlı Bankası, bir İngiliz - Fransız müessesesiydi. Bütün mameleler Fransızların elinde bulunuyordu. İzmir-Kasaba demiryolu ile bunun uzatılması; Yafa, Kudüs, Havran demiryolları; Selânik - İstanbul birleştirme hattı hep Fransız teşebbüsleriydi. Beyrut Selânik rıhtımları, Fenerler İdaresi, İstanbul Su Şirketi, Reji İdaresi v.s. tamamen Fransızlara aitti. Osmanlı memleketlerindeki Fransız yatırım sermayesi 2,5 milyar frangın üstünde bulunuyordu. Her tarafta Fransız müesseseleri mevcuttu. Askerî ve sivil bütün mekteplerde fransızca okutulmaktaydı. Memleket hürriyetseverleri daima Fransa'ya iltica ve istibdat idaresine karşı burada mücadele ediyorlardı. Ayrıca devlet idaresinde, maliye, gümrük ve bayındırlık işlerinde en mühim yerlerde Fransız memurları vazife görmekteydiler. İşte buna rağmen, Fransızların Lorando ve Tubini alacaklarını bahane ederek Osmanlı devletinin bir parçasına devletler hukuku kaidelerine ve andlaşmalara aykırı şekilde tecavüzde bulunarak Fransız müesseseleri hakkındaki isteklerini devlete zorla kabul ettirmeleri haksız, insafsız ve çirkin bir hareket olarak telâkki olunmuştu.

Bu arada Rusya, Osmanlı devletinin Fransız isteklerini reddetmesi üzerine Almanya'nın Babıâli lehinde olarak gösterişli bir müdahalede bulunmasından endişe etti ise de, Babıâlinin bunları kabulü bu ihtimali ortadan kaldırdı.

Rifat Paşanın vefatı, Said Paşanın sadareti, Makedonya hareketleri

Evvelce Mehmed Kâmil Paşanın azli üzerine Sadrıâzamlığa getirilen Halil Rifat Paşa bu makamda 6 sene 2 gün kaldıktan sonra 75 yaşında iken 9 kasım 1901 tarihinde vefat etmişti. Son zamanlarında rahatsızlığı arttığından onun namına Vükelâ Meclisine başkanlık etmeğe 3 kasım 1901 tarihinde Adliye Nazırı ve eski Sadrıâzam Abdurrahman Nureddin Paşa memur edilmiş bulunuyordu. Sadrıâzamın rahatsızlığının daha da artışı

Hasta adam

(İlâve : 194)

★

Osmanlı devletinin 1768 seferini kaybetmesi, artık Avrupa'da askerî bir güç olarak rol oynayamayacağını ortaya koymuş bulunuyordu. Takriben yüz yıldan beri hızla devam eden inhitat, imparatorluğun bütün müesseselerini temelinden sarsmıştı. 1768 seferinde uğranan mağlûbiyetin acı neticeleri ise, bu hakikatı Osmanlı ricâline de kabul ettirdi. Buna rağmen çeşitli sebeblerle sürüklenilen 1787, 1806, 1828 seferlerinin her biri imparatorluk için ağır darbeler olmuş, telâfisi imkânsız maddî ve mânevi kayıplara uğranılmıştır. Yapılan bütün ıslahat hareketleri, imparatorluğu mukadder sonuçtan kurtaracak şeyler değildi. Bunlar, ağır bir hastanın ancak ölümünü geciktirecek tedbirlere benziyordu. Memleketin her tarafında isyan ve ihtilâller alıp yürümüş, malî güçlükler devlet idaresini adeta felce uğratmış, imparatorluğun birçok parçalarında çözülme ve ayrılma temayülleri giderilemiyecek bir hale gelmiş bulunuyordu. Nitekim, Tanzimatın ilânı bile umulan neticeyi vermedi. Osmanlı imparatorluğu işgal ettiği coğrafî alan itibariyle Batı devletleri için çok mühimdi. Bu devletin zaaflarını ve mukadder akıbetini sezen Avrupa devletlerinden her biri, onun dağılışı halinde arslan payı almak sevdasında ve iddiasında bulunuyordu. İmparatorluğun Ondokuzuncu yüz yıl ortalarından itibaren - arada yediği ağır darbelere rağmen - mevcudiyetini muhafaza edebilmesi ancak bu rekabet ve Avrupa devletlerinin kuvvet ve menfaat dengeleri dolayısiyle mümkün olabilmiştir. Bu devirden itibaren yetişen birçok değerli Osmanlı devlet adamları, bütün güçlerini bu dengeyi muhafazaya harcama zorunda kalmışlardır. Yine aynı sebep, 1854 Paris antlaşmasiyle Osmanlı devletinin Avrupa devletleri topluluğuna kabulüne tatbik edilmemekle beraber- mülkî bütünlüğünün garanti altına alınmasına yol açmıştır.

İşte bu devirde Osmanlı imparatorluğuna "Hasta adam" adı verilmiş ve bu isim siyasî vokabülere geçmiştir. Bu deyimi ilk kullanan ise, Rusya Çarı Birinci Nikola'dır.

Kırım savaşına tekaddüm eden ünlerde, Osmanlı imparatorluğu meselesi Rusya ile İngiltere devleti arasında ciddî bir ihtilâf konusu halini almıştı. İngiltere, Rusya'nın daha güneye inerek Boğazlara ve Doğu Akdeize hâkim olmak suretiyle kendi ya-

→

kın ve uzak doğu ticaretini ve Hindistan yolunu tehdid etmesinden korkuyor ve ne olursa olsun buna engel olmağa kararlı bulunuyordu. İmparatorluk çöktüğü takdirde ise, Boğazları başkasının hâkimiyetine vermeğe niyeti yoktu.

Rusya'nın mukades makamlar ve Ortodoks tebaayı himaye meselelerini bahane ederek Osmanlı devleti üzerinde baskı yapması, Osmanlı devletinin ise hükümranlık haklarına aykırı gördüğü Rus isteklerini reddetmesi iki devlet arasında savaş tehlikesini do-

Rus çarı Birinci Nikola'nın İngiliz elçisi G. H. Seymur'la Osmanlı devleti hakkında meşhur görüşmesi

ğurmuş bulunuyordu. İngiltere ve Fransa, Osmanlı devletinin mağlûbiyetiyle sona ereceği muhakkak olan bu savaşa kendi çıkarları için karşıydılar. Rusya, bu yüzden tereddüt ediyor, bu iki devletle ve bilhassa İngiltere ile anlaşmadan savaşa girişmenin tehlikelerini gözönünde bulunduruyordu.

Grandüşes Helena, Petersburg'daki sarayında 9 ocak 1853 tarihinde muhteşem bir suvare vermişti. Bu suvareye bütün Rus zadegânı, askerî ve sivil büyük rütbeli bütün memurlar ve bü-

→

→
tün kordiplomatik davetliydi. Çar da geleceğini söylemişti. Nitekim geldi ve bu suvarenin davetlileri arasında bulunan İngiltere elçisi Hamilton Seymour ile başbaşa konuştu. İngiltere dostluğuna Rusya'nın verdiği değerden uzun uzadıya bahsetti. Hamilton bahsi Osmanlı devletine getirip bu hususta ki endişeleri giderecek beyanda bulunmasını rica etti. Çar, bunun üzerine şu sözleri söyledi:

"Osmanlı imparatorluğunun işleri çok karışık halde. Bu memleket, kendi kendisine parçalanmaktadır. Sukut, büyük bir felâket olacak. Rusya ile İngiltere'nin bu konuda tam ve iyi bir anlaşmaya varmaları ve birbirlerine haber vermeden kat'î bir adım atmamaları mühimdir."

İngiltere elçisi, biraz daha aydınlatılmasını rica edince bu sefer Çar:

"Bakınız, dedi. Kollarımızın arasında hasta, ağır hasta bir adam var..." dedi.

Bu suvareden beş gün sonra, Hamilton Seymour Birinci Nikola tarafından hususî bir mülâkat için davet edildi. Çar bu sefer fikrini açık olarak izah etti:

"Hasta adamın yaşamasını hepimiz istiyoruz. Onun ölmemesini ben de sizin kadar isterim. Buna inanmanızı rica ederim. Lâkin, kollarımızın arasında birdenbire ölebilir. Bu yüzden bir ihtimali bugünden temin etmenin, bir karışıklığa ve muhakkak bir Avrupa savaşına sürüklenmekten daha iyi olacağını söyliyebilirim. Eğer bu sırada İngiltere İstanbul'a yerleşmeyi düşünüyorsa buna müsaade etmiyeceğimi açıkça ifade ederim. Bu beni İstanbul'u işgal etmek durumunda bırakabilir.

Çar bu suretle, Osmanlı imparatorluğunun paylaşılmasını ve İstanbul'un işgali için bir anlaşmaya varılmasını teklif ediyordu.

Hamilton, 20 şubatta İngiltere'nin Osmanlı devletine kimin halef olacağı meselesini görüşmeyi reddettiğini Çara bildirdi. Nikola, buna rağmen ısrar etti:

"Size, hasta adamın ölmek üzere bulunduğunu haber veriyorum. Böyle bir olayla şaşkınlığa dönmemize meydan vermeyiniz. Bir anlaşmaya varalım."

Ertesi günü Çar, düşündüğü paylaşmanın taslağını ortaya koydu. Buna göre Sırbistan'la Bulgaristan Rusya himayesinde müstakil birer devlet olacaklardı. Mısır, İngiltere'ye veriliyordu. Diğer teferruat da tespit edilebilirdi. Arada Avusturya'yı tatmin şarttı. Bu da, Eflâk - Boğdan'da ona bir himaye tanımakla mümkün olabilirdi.

İngiltere, bütün bunlara yanaşmadı. Rusya bunun üzerine dâvayı tek
→

→
başına halletmeğe karar verdi. Düşüncesine göre kendi ordularına mağlûp olacak olan Osmanlıların, yani ölen hasta adamın önünde İngiltere ile daha kolay ve Rusya için daha avantajlı bir anlaşmaya varılabilirdi.

Lâkin, evdeki pazar çarşıya uymadı. İngiltere ve Fransa ve daha sonra Piyemon kırallığı bu savaşta Osmanlıların yanında yer aldılar. Avusturya, tarafsız kalmağa mecbur oldu. Rusya Kırım savaşını kaybetti. 1854 Paris antlaşması imzalanarak Osmanlı devleti -yukarıda söylediğimiz gibi- Avrupa devletleri camiasına alındı.

Rusya, buna rağmen dâvasından vazgeçmemiştir. Bundan sonra takib ettiği politika, imparatorluğa dahil çeşitli milletleri metbu'ları aleyhinde kışkırtarak durmadan meseleler çıkarmak, devleti mütemadiyen yıpratıp yorgun düşürmekti. Sonunda 1877 - 78 savaşını yarattı. Osmanlı devleti ağır ve çok acı bir yenilgiye sürüklendi. İmzalatılan Ayastefanos antlaşması ise imparatorluğu felâket uçurumuna atıyordu. Başta İngiltere olmak üzere devletlerin müdahalesiyle bu antlaşmanın her türlü ölçünün dışında ağır şartları değiştirildi ve büyük devletlerin katılmasiyle Berlin antlaşması imzalandı.

Bu tarihten 36 yıl sonra Osmanlı imparatorluğu katıldığı Cihan savaşının sonunda mağlûb devletler safında bulunmak felâketine uğradı. İmparatorluk, bu suretle tamamen çözülüp dağıldı. Batılı diplomatların tabiriyle "Hasta adam öldü". Lâkin bugünü dört gözle bekleyen Rusya da, onun mirasından faydalanacak durumda bulunmuyordu. Kızıl ihtilâl, Çarlık rejimini tasfiye etmiş, Çar hanedanı yokolmuş, memleket büyük bir kargaşalığa düşmüş. artık mukadderatı anlaşılan bu büyük facianın galipleri safında bulunan Rusya, mağlûblar safında bulunan devletlerle barış imzalıyarak savaştan çekilmiş, kendi derdine düşmüştü. Lâkin, galiplerde insaf yoktu. Kabul ettikleri tek düstûr şu idi:

"Veyl mağlûblara!..."

Bu yüzden, imparatorluğu parçalamakla iktifa etmediler Onun esas unsurunu teşkil eden Türk milletini de yoketmeğe kalkıştılar. Kitabımızın sonraki bahislerinde görüleceği üzere Türk milleti yaptığı çetin mücadelede kendini ve vatanını kurtardıktan başka "Hasta adam" efsanesinin ebediyen unutulmasını sağlamıştır.

Bibliyografya : Movat; 1814 - 1914. History of European Diplomasy. Harold Armstrong; Turkey in Travail (Ömer Rıza Doğrul tercümesi, Vakit gazetesi). Charles Signebos: Tarih-i Siyasi; C. II, Hasta Adam (Aylık Ansiklopedi c II. s: 459).

üzerine 8 kasımda resmen Sadaret vekâletine tayin edildi. Halil Rifat Paşa ölünce bu makam kendisine teklif edildiği halde Abdurrahman Paşa devletin saraydan idaresine muhalif ve Babıâlinin eski nüfuz ve itibarının iadesine taraftar bulunduğu için bunu kabul etmeyip, 18 kasımda Sadaret vekâletinden de istifa etti. Bu düşüncelerinden dolayı ise, Abdülhamid onu Adliye Nazırlığından da azletmiştir. Sadaret makamına ise, 18 kasım 1901 tarihinde Said Paşa altıncı defa olarak tayin edildi. Kendisinin daha Halil Rifat Paşanın hastalığı sırasında Sadarete getirilmesi düşünülmüş, hattâ Hatt-ı hümayunu yazılmışken nedense iş geri bırakılmıştı (İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal; Son Sadrıâzamlar, S: 1045). Halil Rifat Paşanın vefatıyle onun Sadareti arasında geçen zaman içinde Tophane Müşiri Zeki Paşa ile Edirne vali vekili ve ikinci ordu kumandanı Ârif Paşa, Padişaha yazılı olarak başvurup bu makamı istemişlerse de Said Paşanın tayini üzerine arzularına erişememişlerdir.

Said Paşanın bu defaki Sadaretinde en mühim olay, Makedonya ihtilâlinin başlamasıdır.

Osmanlı idari teşkilâtında Selânik, Manastır ve Kosova vilâyetlerini ihtiva eden Makedonya, Ayastafanos andlaşmasıyle Ruslar tarafından Bulgarlara verilmişken Berlin muahedesi burasını tekrar Osmanlı devletine geri verdi. Bu iki anlaşma arasında Bulgarlar dört aydan biraz fazla bir zaman için Makedonya'yı idareleri altında bulundurmuşlardı. İşte, sadece buna dayanarak bu bölgede hak iddia etmeğe başladılar.

Berlin andlaşmasının 23 üncü maddesine göre, Osmanlı devleti Makedonya'da tıpkı Girid adasındakine benzer bir ıslahat yapmayı kabul ediyordu. Bir memleketin çeşitli alanlarda zaman zaman bazı ıslahat yapması kadar normal bir şey yoktur. Ancak Osmanlı devletinin gayri müslim tab'a hakkında ve onların oturdukları bölgelerde ıslahat yapmayı Paris muahedesiyle yabancı devletlere karşı taahhüd etmesi ve bunun andlaşmanın 9 uncu maddesinde —Osmanlı delegesi Âli Paşanın bunda ısrarına rağmen— yer alışı, bundan sonra yabancı devletlere her zaman için Osmanlı devletinin iç işlerine müdahale fırsatı vermiş, ıslahat adı altında bir çok ülkeleri yavaş yavaş imtiyazlı, muhtar, yarı bağımsız ve nihayet bağımsız memleketler haline gelerek Osmanlı camiasından ayrılmıştı. İşte Babıâli, Berlin andlaşmasının 23 üncü maddesini bu yüzden tatbikten kaçınmış bulunuyordu.

Şarkî Rumeli eyâleti meselesi halledildikten bir müddet sonra ihtirasları sönmez

Sultan İkinci Abdülhamid'in bir fotoğrafı

hale gelen Bulgarlar, Makedonya meselesini ortaya attılar. Halbuki, bu bölgede nüfus bakımından çoğunlukta değillerdi. Makedonya'nın genel nüfusu 2.911.700 dü. Bunun 1.508.500 ünü müslümanlar teşkil etmekteydiler. Üstelik bu Müslümanların pek çoğu Türk soyundandı. Birazı da Arnavuttu. Bundan sonra Bulgarlar 896.490 kişilik, Rumlar 307.000 kişilik, Sırplar 100.710 kişilik ve Ulahlar 99.000 kişilik bir azınlık halinde bulunuyorlardı. Bulgarlar Makedonya meselesini ortaya atınca kendilerince mevcut bazı tarihî haklara ve şişirilmiş istatistiklere dayanarak Sırplar ve Yunanlılar da aynı bölgeye sahip olma iddiasına kalkıştılar.

Bulgarlar, 1894 yılında «Makedonya - Edirne» adlı bir cemiyet kurdular. Cemiyetin gayesi Makedonya Bulgarlarını himaye, bu bölgenin Bulgaristan'a katılmasını temin etmek ve Osmanlı memleketlerinde yaşayan ırkdaşlarını muhtar idareye kavuşturmaktı. Bu gayelerin hakikat olması için güvendikleri en mühim kuvvet ise, yabancı devletlerin müdahalesiydi.

Bulgar kilisesi mes'lesi

1895 yılında Mülâzim Boris Sarafof, şiddet taraftarı olan başka bir komite kurdu. Bulgar ordusunun subayları, tercihan bu cemiyete girdiler. Hattâ o yıl Menlik'e hücum edip şehri bir kaç saat ellerinde tuttular. Bu hâdise Sarafof'un büyük bir şöhret kazanmasına sebep oldu. Bu komite bir müddet sonra ikiye bölündü. Şiddet taraftarı olanlar Sarafof'un etrafında, itidal taraftarı olanlar öğretmen Mihaylovski ile General Zunçef birliği etrafında toplandılar. Bulgaristan'ın bütün öğretmen ve papazları bu komitelere girip geniş bir faaliyete başladılar. Lâkin, henüz aralarında bile halledecekleri bir çok meseleleri vardı. Meselâ, Bulgar Eksarhlığı, yani müstakil millî kilisesi bulunduğu halde, Bulgarların bir kısmı ortodoksların büyük ruhanî reisi bulunan İstanbul Rum Patriki tarafından afaroz edilmiş bulunan bu kiliselere gitmiyorlardı. Bazı bölgelerdeki halk, Bulgar millî kilisesini tanımış bulunmakla beraber, oradaki kiliseler bunu tanımamış veya patrikliğe bağlı kalmış olduklarından Rum kiliselerine devam zorunda idiler. Okulların ve öğretmenlerin de bir kısmı millî kiliseyi, bir kısmı Rum kilisesini tanıyorlardı. Çeteler ise, hangi tarafa mensup ise öbür taraf aleyhinde çalışmaktan ve hattâ çarpışmaktan geri kalmamaktaydılar. Bir kısım köyler, kendilerini Bulgar değil, Sırp hissetmekteydiler. Bunlar, Bulgar papazlarını ancak korku yüzünden kabul etmekteydiler. Keza, Bulgaristan'da Bulgarlardan maada Türk, Pomak, Ulah, Rum azınlıkları da vardı. Demografik değerleri küçümsenemiyecek bu azınlıklar, kültürlerini kuvvetle muhafaza etmişlerdi. Çoğu bulgarcayı bile ne bilmekte ve ne de konuşmaktaydılar. Böylece, Bulgaristan'da henüz, milletleri teşkil eden müşterek kültüre bağlı bir Bulgar milleti, bir Bulgar millî vahdeti bile mevcut değildi.

Makedonya'da çetecilerle mücadele

Makedonya komitelerinin faaliyeti

Makedonya komitelerinin kuruluşundan itibaren ilk sekiz yıllık faaliyetleri, bu bölgede âsâyişi bozan eşkiyalık tarzında çete hareketlerinden ibaret kalmıştı. Bunun sebebi ise, Bulgar komitelerinin arasında yukarıda saydığımız sebepler dolayısıyle birlik, beraberlik ve müşterek bir faaliyet programı bulunmamasıydı. Bundan maada, bu sırada Yunanistan'dan geçen Rum çeteleri de Makedonya'da Bulgarlara karşı harekete geçmiş ve bu hareket Babıâli tarafından desteklenmişti. Rum çeteleri, bir çok Bulgar köylerini zorla Rum kilisesine bağlarken, diğer taraftan Osmanlı devleti de Üsküb, Manastır, Pirzren gibi Sırpların kalabalıkça bulundukları yerlerde Sırp ortodoks kiliselerinin kurulmalarına müsaade etmiş, bunların piskoposlarına beratlar gönderip faaliyetlerini resmî şekle bağlamıştı. Bir taraftan da Makedonya Ulahlarının rumlaşmasına engel olmak için gerekli tedbirler alınıyor, Rum ortodoks kilisesine bağlı bu azınlığın, öğretmenleri vasıtasıyle uyarılarak millî varlıklarını devam ettirmeleri sağlanıyordu. Böylece,

Makedonya dağlarında çeteler

Makedonya hıristiyanları âdeta birbirine düşmüş bulunmaktaydı. Bu ise, onların muhtar bir idare altında ıslahat programının tatbikine en büyük engeldi.

Bulgarlar, Babıâlinin takip ettiği bu politika karşısında Makedonya'ya hiç bir şey elde edemiyeceklerini nihayet anladılar. Böylece, itidal taraftarı komiteler itibardan düştü. Bunun üzerine şiddet taraftarları hemen faaliyete geçerek Avrupa devletlerinin dikkatini çekmeğe ve Berlin andlaşmasının 23 üncü maddesini tatbik sonucunu doğuracak bir yabancı müdahalesini temine karar verdiler. Bu kararın neticesinde 21 eylül 1902 tarihinde Makedonya'da ilk ihtilâl patlak verdi. Bu ihtilâl, Osmanlı devleti tarafından bir ay içinde bastırıldı. Dağınık yerlerde, sarp bölgelerde gerilla savaşı yapan çetelerin bir anda dağıtılması mümkün değildi.

Babıâli duruma hâkim olmuştu ama komitelerin gayeleri de hakikat oldu. Berlin andlaşmasında imzası bulunan büyük devletler. Babıâliye başvurarak bu andlaşmanın 23 üncü maddesiyle Vilâyât-ı Selâse (= Üç vilâyet) yani Selânik, Manastır ve Kosova için derpiş olunan ıslahatın tatbikini istediler.

Abdülhamid, bunun üzerine eski Yemen valisi Hüseyin Hilmi Paşayı «Vilâyât-ı Selâse Müfettiş-i Umumîsi» yani üç vilâyet genel müfettişi tayin etti (1 aralık 1902). Genel müfettişin görev ve yetkilerini belirten bir talimatname hazırlandı. Aynı zamanda Babıâlide bir «Rumeli Vilâyetleri Islahat Komisyonu» kurularak başkanlığına o sırada Konya valisi bulunan Avlonyalı Ferid Paşa getirildi. Hazırlanan talimata göre her vilâyette bayındırlık ve yabancı işleri müdürlükleri kurulacak, valiler ticaret, tarım ve endüstrinin inkişafına çalışacak, jandarma ve polis, müslüman - hıristiyan karması olacak, mahallî askerî birlikler valinin emrinde bulunacak, her kasabada karma üyeli nizamiye mahkemeleri kurulacak, 50 haneden fazla olan her köyde okul açılacak, millî eğitim vergisinin üçte ikisi mahallî ihtiyaçlara, genel verginin % 15 i bayındırlık işlerine ayrılacak, genel müfettiş bütün bu işlerin tatbikine fiilen yetkili olarak nezaret ve gerektiğinde müdahale edecekti. Bütün bu gayretlerin sebebi ise, 23 üncü maddenin tatbikine meydan bırakmadan Makedonya meselesini halletmek ve gerekli ıslahatı yapmaktı. Lâkin, iş çığırından çıkmış olduğu için bu tedbirlerden esaslı bir fayda ummak boşuna idi.

Bu arada Rusya, tam mânasıyle iki yüzlü bir siyaset takip etmişti. Avusturya'nın baştanberi Sırbistan'ı kışkırtmasına karşılık Ruslar da Bulgarları kışkırtmışlarsa da, Uzak-Doğu'da beliren yeni bir tehlike, Japon tehlikesi karşısında Balkanlarda yeni kargaşalıkların çıkmasını istemez olmuşlardı. Bu yüzden Rusya Dışişleri Bakanı Lamsdorf, 1902 yılı sonlarında Sofya ve Belgrad'ı ziyaret ederek her iki hükûmete de şimdilik uslu durmalarını tavsiye etti (André N. Mandelston: La Politique Russe d'accès à la Méditerannée au 20e siècle; S: 664).

Said Paşanın azli, Avlonyalı Ferid Paşanın sadareti

Makedonya olayları sırasında Sadrıâzam Said Paşa azlolunarak yerine Rumeli Vilâyetleri Islahat Komisyonu Başkanı Avlonyalı Ferid Paşa tayin edildi (1 ocak 1903). Said Paşanın azline sebep, evvelâ Rumeli vilâyetlerinde yapılacak malî ıslahat konusunda sarayla ihtilâfa düşmesidir. Bundan maada, Vükelâ Meclisi toplantısında Serasker Rıza

Avlonya'lı Ferid Paşa

Paşa ile aralarında bir münakaşa geçti. Said Paşa, Serasker tarafından tahkir olunduğunu ileri sürerek istifa ettiyse de, saraydan cevap gelmedi. İstifasını tekid etti. Bunun üzerine saraya dâvet olundu. Said Paşa, Abdülhamid'in huzuruna çıkarak Sadrıâzamlık görevinin, Mabeynin her işe müdahalesi yüzünden ifa edilemez hale geldiğini, sarayın doğrudan doğruya valiler tayin ettiğini, memuriyetlerin Padişahın yakınlarının iltimas-

İarına göre dağıtıldığını, dış işlerinin bile sarayda görüldüğünü, malî durumun da pek kötü olduğunu ileri sürdü. Padişah, işlerinde istiklâl verileceğini vaad edip Seraskerin de özür dileyeceğini söyledi. Said Paşa vazifesine döndüyse de, Serasker tarziye vermemekte ısrar etti. Üstelik saray müdahaleye devam ettiği için Said Paşa tekrar istifasını verdi. Padişahın bütün ısrar ve hattâ tehditlerine rağmen bunu geri almadı. Bunun üzerine azlolundu (İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal; Son Sadrıâzamlar, S: 1048-1052).

Makedonya hakkında Avusturya ve Rusya'nın Viyana ıslahat programı, komite ve çetelerin faaliyeti

21 eylül ihtilâlinde Bulgar komitelerinden birbirine muhalif olanlar aralarında çarpışmışlar, sonra çeteler dağlara çekilmişlerdi.

Alınan tedbirlere rağmen, Avusturya ve Rusya, Babıâlinin ıslahat programını kâfi görmeyerek 21 şubat 1903 tarihinde Babıâliye «Viyana Islahat Programı» adı altında yeni bir program sundular.

Rusya'nın tavsiyesi üzerine Bulgaristan 31 ocak 1903 tarihinde kendi hudutları içinde bulunan Makedonya komitelerinin dağılması ve elebaşılarının yakalanması, Bulgaristan'da yeniden bu maksatla çeteler kurulmaması kararını vermişti. Aslında ise bu kararı hiç bir zaman samimi olarak tatbike niyeti yoktu.

Viyana ıslahat projesinin esasları şunlardı:

a — Polis ve jandarma, Osmanlı devleti hizmetine girecek yabancı uzmanlar tarafından düzenlenecektir.

b — Jandarmanın müslüman ve hıristiyan nisbeti, bulundukları vilâyetin müslüman ve hıristiyan nüfus nisbetine bağlı olacaktır.

c — Hıristiyan köylerin bekçileri hıristiyanlardan seçilecektir.

ç — Genel af ilân olunacaktır.

d — Üç vilâyet bütçesi Osmanlı Bankasınca kontrol edilecektir.

e — Âşar yerine toprak vergisi konacaktır.

Osmanlı devleti bu programı kabul etti. Bulgaristan ise pek kifayetsiz buldu. Ancak, bunun daha ilk maddesi o da kısmen tatbik edilmişken, Makedonya'da 2 ağustos 1903 ihtilâli koptu. Bulgarlar, Ermenilerin banka olayını taklid ederek evvelâ 21 nisan 1903 tarihinde Selânik'teki Osmanlı Bankasını dinamitle havaya uçurdular. Bulgarların İlinden diye andıkları Aya İlya yortusuna rastlayan 2 ağustostan itibaren de merkezi Manastır olmak üzere çetelerin tedhiş ve tecavüz hareketleri başladı. Sarafof'un kumandasındaki otuz bin çeteci, şehir ve kasabalar hariç olmak üzere bütün Makedonya'ya hâkim olarak Bulgarlardan maada bütün unsurlar aleyhinde katl ve yağma hareketlerine giriştiler. Yunan çeteleri, hemen Tesalya hududunu aşıp Osmanlı devletinin tenkil kuvvetleriyle birleştiler. Sırp çeteleri de kendi ırkdaşlarının yardımına koştular. Bu sırada Arnavutluk'ta kıpırdamalar oluyor, muhtar veya müstakil Arnavutluk taraftarları millî isteklerine aykırı buldukları ıslahat programının tatbikine engel olmak için İpek ve Yakova'da toplanıyorlar, yer yer Sırplara saldırıyorlardı. Hattâ, Mitrovitsadaki Sırp konsolosunu öldürdüler. Diğer taraftan Bulgar komiteleri Doğu Trakya'da da faaliyete geçmişlerdi. Çeteler, Kırklareli bölgesini kan ve ateşe boğmuşlardı.

Hareketin bastırılması, yeni teklifler

İhtilâl, üç ay süren bir uğraşmadan sonra bastırıldı ve her zamanki gibi hıristiyan memleketlerde ve bilhassa İngiltere'de heyecanlı gösterilere sebep oldu. İngiltere, Makedonya için hıristiyan bir vali istiyordu. Rusya ve Avusturya, İngiltere'nin re'sen müdahalesine engel olmak azmindeydiler. İmparator ve Çar 2 ekim 1903 tarihinde Avusturya'nın Mürçteg şehrinde buluştular ve İngiliz isteklerine nazaran daha mütedil bir program hazırlayıp 9 ekimde Babıâliye sundular. Buna göre Hüseyin Hilmi Paşanın yanında ıslahatın tatbikini kontrol için biri Avusturyalı, öbürü Rus iki sivil memur bulunacak, jandarmanın tensiki, Osmanlı devleti hizmetine girecek olan bir yabancı generale verilecek ve bunun maiyetinde büyük devletlerin subayları vazife alacak, âsâyiş elde edilince idarî teşkilât çeşitli unsurları çoğunlukla ihtiva edecek bölgelere göre yeniden düzenlenecek, mahallî muhtariyetler ihdas edilecek, idarî vazifelere yerli hıristiyanlar tayin olunacak, karışıklıklar sırasında işlenen her türlü suçların incelenmesi için karma komisyonlar kurulup bunların çalışmalarına Rus ve Avusturya konsolosları veya konsolosluk memurları da katılacak, zarar görmüş hıristiyanlara malî yardımlarda bulunulacak, redif askeri terhis olunup, milisler ise hiç kullanılmayacak ve ayrıca Viyana ıslahat projesi tatbik edilecekti.

Abdülhamid, bu teklifleri reddetti. Çünkü devletinin hükümranlık haklarına aykırı buluyordu. Bunun üzerine Almanya tavassut etti. Kayser, tekliflerin kabulünü tavsiye ediyordu. Babıâli, bu şartlar içinde yalnız devletin hükümranlık haklarına, şeref ve haysiyetine dokunmayanları müzakereye razı olacağını bildirdi (Guillaume II, Souvenir de ma vie: S: 75).

Sırp - Bulgar gizli anlaşması

1903 haziranında Sırbistan Kralı Birinci Aleksandr Oberenoviç'in bir suikast sonunda öldürülmesi üzerine Sırbistan'da hanedan değişikliği olmuş ve krallık tahtına Piyer Kara Yorgeviç geçmişti. Bu da Sırbistan'ın Avusturya politikasını terkederek Rusya'ya yaklaşmasına sebep oldu. Bulgaristan da esasen Avusturyalıların —Bosna ve Hersek'de olduğu gibi— Makedonya'da da yavaş yavaş yerleşmek niyetinde bulunduğunu seziyor ve buna karşı tedbirler düşünüyordu. Bu yüzden Sırbistanla bu konuda hemen anlaşarak gizli bir andlaşma imzaladı (30 mart 1904). Buna göre iki taraf Osmanlı memleketlerinde yaşayan ırkdaşlarının emniyetini sağlamayı, Mürçteg programının Selânik, Manastır, Kosova ve Edirne vilâyetlerinde tatbikine barışçı yolla çalışmayı ve bu bölgelere her nereden gelirse gelsin vaki olacak tecavüz veya işgal teşebbüslerine bütün güçleriyle karşı koymayı kabul ve taahhüd ediyorlardı (İ. Krainikowki, La Question de Macedonie et la Diplomatie Européenne; S: 173).

Makedonya üzerine ihtilâfların devamı

Mürçteg programının Osmanlı devletince kabulü mümkün görülen maddeleri arasında bir yabancı generalin Makedonya'da Osmanlı jandarmasını tensiki de vardı. Bu vazifeye bir İtalyan generali tayin edilmişti. Avusturya, onun maiyetinde bulunacak yabancı subayların fiilî kumanda ve Osmanlı subaylarını azil yetkilerinin bulunmasını istediyse de, Babıâli bunu derhal reddetti. Nihayet, jandarmanın ıslahı için verilecek talimatı Osmanlı hükûmetinin tatbiki kararlaştırıldı. Devletler, generalin maiyetinde 60 yabancı subay ve bir miktar assubay bulunmasını istiyorlardı. Babıâli, sadece 25 subay kabul etti. Yabancı subayların bulunacağı bölgeler tesbit olundu. Buna göre Serez Fransız subaylarına, Drama İngiliz subaylarına, Selânik Rus subaylarına, Üsküp Avusturya subaylarına, Manastır İtalyan subaylarına ayrıldı. Almanlar ise sadece Selânik polis okuluna bir subay göndermekle yetindiler.

Bu arada, Osmanlı hükûmeti ile Bulgaristan arasında da bir anlaşma oldu. Buna göre, Bulgaristan kendi topraklarında çete ve komitelerin kuruluşunu menedecek, Osmanlı topraklarında âsâyişi bozmağa çalışanları cezalandıracak, her türlü patlayıcı, zehirli ve zararlı maddelerin imparatorluğa sokulmasına engel olacak, Bulgaristan'daki islâm cemaatinin haklarına riayet edecek ve Osmanlı devletiyle askerî bir anlaşma imzalayacaktı. Buna karşılık Babıâli, Makedonya'da Mürçteg programını uygulayacak, dinamitle suikast yapanlar müstesna olmak üzere ihtilâl hareketleri dolayısıyle mahkûm olanlar hakkında genel af ilân edecek, Bulgar mültecilerinin dönüşüne müsaade edip zarara uğrayanlarına yardımda bulunacak, bir kısım suçluların mübadelesine razı olacak, demiryolu işletmelerinde ve sınırlardaki bazı tahditleri kaldıracak, Bulgarları idarî ve adlî vazifelerde kullanacaktı.

Bulgaristan ıslahatın Edirne'ye de teşmilini istediğinden anlaşma imzalanmadı. Osmanlı devleti bundan, prensliğin bu bölgede de gözü bulunduğu mânasını çıkartarak reddetti.

Almanya ise, askerî anlaşmaya itiraz etti. Bulgaristan'ın esasen Osmanlı devletine tâbi bir prenslik olduğunu ve gerektiğinde askerî yardımla mükellef bulunduğunu, böyle bir anlaşmanın Avusturya aleyhinde yeni bir tedbir olarak tefsir edilebileceğini ileri sürüyordu. Nihayet bundan ve ıslahatın Edirne'ye teşmili maddesinden vazgeçilerek anlaşma imzalandı (8 nisan 1904).

İmparatorluğun Avrupa topraklarında bu olayların cereyanı sırasında İstanbul'da da nazarları bir anda kendine çeviren hâdiseler oldu.

Eski padişah Beşinci Murad'ın ölümü

29 ağustos 1904 çarşamba günü, eski hükümdar Beşinci Murad 64 yaşında iken vefat etti. Hastalığı dolayısıyle tahtından uzaklaştırıldığındanberi 28 yıldır Çırağan Sarayında ailesi halkıyle birlikte sıkı bir gözetleme altında yaşamaktaydı. Bu müddet içinde saraydan hiç çıkmamıştı. Abdülhamid arasıra bir mabeynci göndererek hatırını sordururdu.

Makedonya'da Osmanlıların hizmetinde yabancı jandarma subayları

Ölümüne çekmekte olduğu şeker hastalığı sebep olmuştu. Beşinci Murad, tahttan uzaklaştırıldıktan sonra günlerini musikî ve torunlarının tahsili ile meşgul olmakla geçirmiştir.

Cenaze töreninde taraftarlarının ve hürriyetseverlerin bazı nümayişlerde bulunmalarından son derece korkan Abdülhamid, Beşinci Murad'ın cenazesini hiç bir tören yaptırmadan saray mensuplarından sekiz kişi vasıtasıyle ve Enderun efendilerinden mürekkep cemaatle kaldırtmış ve alelâcele annesi Şevkefza Valide Sultanın gömülü bulunduğu Yenicami türbesine defnettirmiştir. Eski hükümdarın cenazesinin bu şekilde kaldırılmış olması, o zamanlar herkes tarafından çok çirkin karşılanmıştır. Abdülhamid, bütün saltanatı boyunca mevcudiyetinden rahatsız olduğu Sultan Murad'ın böylece ölüsünden de korktuğunu ortaya koymuştur. Bununla beraber, onun göçüp gitmesiyle bir hayli rahatlamış, Sultan Murad'ın oğlu Salâhaddin Efendi ile onun oğullarını huzuruna kabul edip tâziyette bulunduktan sonra bunların sürüp giden hapis hayatlarına son vermiştir.

Padişaha bomba ile suikast teşebbüsü

Mühim iç olaylardan birisi de, 21 temmuz 1905 cuma günü cereyan eden bomba hâdisesidir. Bu, Ermeniler tarafından Abdülhamid aleyhine tertip olunan, fakat hedefini bulamayan kanlı bir suikasttır.

Suikast, Doğu Anadolu'nun dağınık şekilde ve azınlık halinde yaşadıkları altı vilâyetinde müstakil bir Ermenistan kurmak hülyasında bulunan ve bu emelleri İngilizler tarafından mütemadiyen desteklenen Ermeni komiteleri tarafından yurd dışında hazırlanmış ve tertiplenmişti. Plânlarına göre, Abdülhamid cuma namazından çıkarken dikkatle âyarlanan saatli bir bomba patlatılacak. Osmanlı Hükümdarı bu suretle öldürüldükten sonra yabancı elçilikler, Tünel, Galata Köprüsü, Babıâli, Osmanlı Bankası gibi yerleri de bomba ile havaya uçurup hasıl olacak kargaşalıktan faydalanılarak bir ihtilâl çıkartılacak ve bu sayede Avrupa'nın fiilî ve askerî müdahalesi temin edilecekti. Neticede ise, Ermeni meselesinin kendi lehlerine olarak halli umulmaktaydı.

Hariçten gelip suikastı teferruatiyle tertipleyen Taşnak komitesi ileri gelenlerinden Samoil Kayın (Hristofor Mikaeliyan) adlı bir Rus Ermenisidir. Kendisine kızı Robina ve Kostantin Kabluyan adlı diğer bir Rus Ermenisi ve Singer kumpanyası memurlarından Belçika tab'alı bir anarşist yardım etmişlerdir. Bu anarşist, suikastın teferruatını plânlamış ve hazırlamıştır.

Suikastçılar, bir kaç kere Yıldız'daki selâmlık resmine giderek Padişahın namazdan sonra kaç dakika ve saniyede dış kapı önüne geldiğini hesaplamışlardı. Sonra Viyana'da hususî şekilde bir Araba yaptırılmış ve içine seksen kilo Melinit adlı devrin en kuvvetli batlayıcı maddesini ve yirmi kilo çelik parçalarını ihtiva eden bir bomba yerleştirmişlerdi. Suikastçılar, bu araba ile yabancı se-

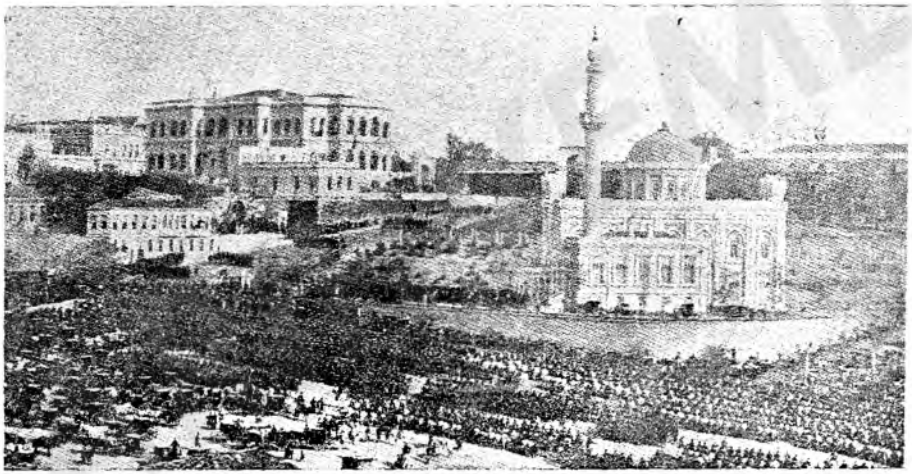

Sultan İkinci Abdülhamid'in Yıldız camiinde Cuma selâmlığı esnasında çekilmiş fotoğraf (Bomba hâdisesi böyle bir selâmlık günü aynı yerde olmuştur)

yirciler gibi Yıldız'a gitmişler ve Hamidiye camiinin kapısına kadar sokulduktan sonra bombayı ayarlayıp uzaklaşmışlardı. Her şey, çok iyi tertiplenmişti. Lâkin Abdülhamid o gün camiden ayrılırken koridorda vükelâya iltifat ettiği sırada Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi ile mutadı harici biraz fazla konuşmuş, bu yüzden suikastçıların hesabı altüst olmuş ve Hünkâr koridordan dış kapıya doğru yürürken bomba daha evvel müthiş bir gürültü ile patlamıştır. Bu patlama sonunda orada hazır bulunanlardan 26 kişi ölmüş, 58 kişi yaralanmıştır.

Abdülhamid, sonsuz evhamı ile beraber bütün gözlerin kendisine dikileceğini ve olay karşısındaki davranışının mübalâğalarla nakledileceğini bildiği için, âdeta nefsine hükm ederek soğukkanlılığını muhafaza etti. Sadece yanında bulunan Mabeyin Başkâtibi Tahsin Paşaya: «Ne var?» diye sordu. Sonra cevap beklemeden koridoru geçip dışarı çıktı. Olanları bir anda anlamıştı. Yine telâş eseri göstermeden bizzat kullandığı arabasına binerek saraya döndü. Çit köşkünde elçileri kabul etti. Onlarla görüştü.

Ertesi günü Yıldız Sarayında Ticaret ve Nafıa Nezareti müsteşarı Necib Melheme Paşanın başkanlığında bir tahkikat komisyonu kuruldu. Suikastın asıl tertipçileri yabancı pasaportların himayesinde kaçıp gitmişlerdi. Yalnız, Belçikalı anarşist yakalanmış ve Belçika elçisinin huzurunda her şeyi itiraf ederek bütün teferruatıyle anlatmıştı. Anarşist idama mahkûm olduysa da, Abdülhamid onu affederek serbest bıraktı. Bu arada suikastla alâkalı olarak bir çok Ermeniler tevkif olundular. Pek çok bomba ve çeşitli patlayıcı madde ele geçti. Bununla beraber, Abdülhamid bu olayda şiddetli davranmamayı tercih etmiş, meseleyi âdeta kapatmış ve unutulmağa bırakmıştır.

Makedonya'da ve Istanbul'da cereyan eden bu çeşitli olaylara paralel olarak İmparatorluğun Arabistan topraklarında da önemli gelişmeler oluyordu.

Arabistan'da durum, Yemen

Abdülhamid idaresinin ilk on yılı Yemen'de nisbeten sükûn içinde geçmiştir. Ancak, burasının istibdad idaresi tarafından bir sürgün yeri haline getirilmesi, çok zaman ahlâksız ve hırsız memurların gönderilmesi, ne mahkemelerin çalışmasında, ne vergilerin toplanmasında ve ne de idarî işlerde âdilâne davranılmaması hoşnutsuzluğu artırmakta idi. Bir taraftan ise, dağlık bölgede hâlâ hâkim bulunan Zeydî'ler aleyhte her çeşit propagandaya ve fiili tecavüzlere başvurmakta devam etmekteydiler.

Zeydî'liğin ve bu mezhebi idare eden sülâlenin kurucusu olan Şemseddin bin Ahmed, İslâm Peygamberinin torunu Hazreti Hasan'ın oğlu Zeynelâbidin'in soyundan geldiğini iddia ederdi. Zeydî'lik zamanla Sünnî'liğe karşı bir mezhep haline gelmiştir. Yemen'de halk çoğunluğu bu mezhebe mensup olup Sünnî'lere ve bu arada bu mezhebin müdafii Osmanlılara düşmandılar. Hepsi Zeydi imamların idaresinde bir idare istiyorlardı. Bu yüzden 1889 yılında bir ihtilâl patlak verdi. Bunun üzerine Hicaz vali ve kumandanı Müşir Ahmed Feyzi Paşa bunu bastırmağa memur edildi. Yedi yıl evvel Yemen valiliğinde bulunmuş ve iki sene kadar bu vazifeyi ifa etmişti. Bölgenin özelliklerine vâkıf olduğu düşünülerek bu son görev kendisine verilmişti. Ahmed Feyzi Paşa, iki tabur kuvvetle Hudeyde'ye çıktı. Hemen Menahe yoluyla San'a'ya doğru ilerledi. Maksadı evvelâ burada Zeydî'ler elinde esir bulunan Osmanlı memurlarını kurtarmaktı. Yolda âsilerle çarpışarak ve hepsini darmadağın ederek San'a'ya girdi. Sonra savaş hareketlerine devam edip Taaz bölgesini ele geçirdi. Her yerde âsileri yenip Yemen'e hâkim oldu.

Bundan sonra 1895 yılında bir ihtilâl daha koptu. Bu da nihayet iki yıl süren çetin uğraşmalardan sonra Hüseyin Hilmi Pa-

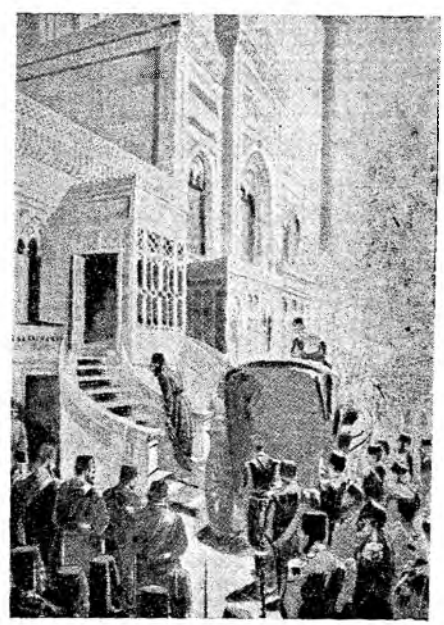

Sultan İkinci Abdülhamid'i Cuma selâmlığında Yıldız camiine girerken gösteren bu resim zamanında çıkan Batı mecmualarından alınmıştır

şa tarafından bastırıldı. Âsayiş iade olundu. Bu arada Türk kanı durmadan akıyordu. Zira Osmanlı İmparatorluğunun Yemen'deki hâkimiyeti sadece silâh kuvvetine dayanmaktaydı. Bu silâhı kullanan ise, orada mütemadiyen ölen memleket çocuklarıydı. Devlet, gittikçe Yemen için askerî kuvvet bulmakta güçlük çekiyor, kimse buraya gitmek istemiyor, bu da mücadeleyi asla bırakmayan Zeydî'lerin ekmeğine yağ sürüyordu. Zaman zaman burada vazife gören bazı değerli valiler tarafından teklif edilen ıslahat projeleri bir türlü tam mânasıyle tatbik edilmediği için halkın hoşnutsuzluğu sona ermiyor ve ayaklanmalar birbirini kovalıyordu.

İmam Yahya'nın yakalanması için yapılan askerî hareketler

Nihayet, 1902 tarihinde yine büyük bir isyan patlak verdi. Zeydî imamlığına geçmiş olan Yahya Elmütevekkil, bütün gücüyle devlete karşı ayaklanmıştı.

Yemen vali ve kumandanı bulunan Faik Paşa, San'a'da âsiler tarafından sarıldı. Şehirde erzak ve cephane azdı. Faik Paşanın emri üzerine ahali de silâha sarılıp savunmaya katıldı. Bir taraftan da Medine'de bulunan Ârif Hikmet Paşa bir miktar kuvvetle yardıma gönderildi. Ârif Hikmet Paşa, Hudeyde'ye varıp orada mevcut kuvvetlerle birleştikten sonra evvelâ Menahe'ye yürüyerek San'a yolunu açtı. Sonra şehre girdi. Bu sı-

A. Feyzi Paşa

İmam Yahya

rada İmam Yahya da mütareke teklifinde bulundu. Bu teklif vali tarafından kabul edilmediği için askerî hareket devam etti. Ârif Hikmet Paşanın varışı San'adaki kuvvetleri artırmıştı. Ancak erzak darlığı da o nisbette artmış bulunuyordu. Muhasara devam ettiğinden bir müddet sonra açlık baş gösterdi. Her gün halktan ve askerden bir çok kimseler açlıktan ölmeğe başladı. Bunun üzerine Ali Rıza Paşa kumandasında bulunan Kudüs ve Trablusşam livalarıyle beşinci orduya mensup yedi nizamiye alayından mürekkep bir kuvvet Menahe üzerinden sür'atle yardıma gönderildi. Bu imdad kuvveti, yolda yer yer Zeydî'lerin hücumuna uğrayıp bir hayli hırpalandı. Askerin çoğu yollarda döküldü. Nihayet 1906 yılı başlarında ancak 12 taburluk yorgun, aç ve perişan bir kuvvet San'a'ya varabildiyse de, erzak kıtlığı yüzünden müdafilere ayrıca yük olmaktan başka işe yaramadı. Halkın mânevî gücü gittikçe azaldığından ve açlık herkesi takatsiz bıraktığından nihayet teslim kararı verilip İmam Yahya'ya bir mükâleme heyeti gönderildi. Görüşmeler sonunda San'a'dan bir şey çıkarılmamak ve bütün savaş malzemesi teslim olunmak şartiyle bir yıllık bir mütareke imzalandı. Bu müddetin sona ermesinden çok evvel de San'a terkedilip Menahe'ye dönüldü.

Bu olay üzerine Ahmed Feyzi Paşa yeni kuvvetlerle tekrar Yemen üzerine gönderildi. Kendisine bu sefer Zeydî'leri tamamen mağlûp edip İmam Yahya'yı ele geçirmesi için kesin emirler verilmişti. Ahmed Feyzi Paşa 1906 yılı mayıs ayının sonlarına doğru Hudeyde'ye vardı. Bu sırada Zeydî'ler Menahe yolunu kesmiş bulunuyorlardı. Bir taraftan da Taaz'ı tehdid etmekteydiler. Ahmed Feyzi Paşa sür'atle hareket edip âsileri tepeliyerek Menahe'ye vardı. Sonra Zeydiye ve Taaz'daki kuvvetleri de harekete geçirdi ve büyük fedakârlıklar sonunda San'a'yı geri aldı. Orada Şakir Paşayı bırakıp Kevkeban, Umran ve Hacce bölgelerindeki âsileri de tenkil ettikten sonra İmam Yahya ile kozunu paylaşmağa hazırlandı. Bu sırada Mabeynden gelen bir telgraf, onun en geç yirmi gün içinde mutlaka yakalanmasını bildiriyordu. Ahmed Feyzi Paşa fena halde sinirlendi. Burada uğranılan ve uğranılması muhtemel bulunan güçlüklerden habersiz kimselerin bu şekildeki müdahalesi gülünçtü. Buna sert bir şekilde: «Sizin İmam Yahya dediğiniz Kasımpaşa imamı değil ki kulağından yakalayıp getireyim» cevabını verdi.

Bununla beraber, harekâta devam etti. Şehare kalesinin önünde yenilerek San'a'ya ric'at zorunda kaldı. Bunun üzerine bir çok yerli kabile reisleri isyan ettilerse de, hepsi yeniden tenkil edildi. Yalnız Asîr Şeyhinin ayaklanması bastırılamadı.

Ahmed Feyzi Paşa, bundan sonra istifa ederek Yemen'den ayrılmış, buradaki huzursuzluk ve yer yer ayaklanmalar ise sürüp gitmiştir.

Akabe olayları

Hicaz demiryolu güneye doğru ilerlerken Akabe'ye yaklaştığı sırada Osmanlı dev-

leti bu hattın denizle temas edeceği noktayı tahkim ederek hattı İngiltere - Mısır nüfuzundan kurtarmak istedi. İşte, bunun üzerine Akabe meselesi ortaya çıktı.

Akabe, Kızıldenizin kuzeyinde ve aynı adla anılan körfezin en sonunda bulunan bir mevkidir. 1840 Londra andlaşmasında Mısır eyâletinin hududu çizilirken sınır hattı Kızıldenize Akabe körfezinden ulaşıyor, Akabe mevkii Osmanlı devletinde kalıyordu. Yalnız, hac yolunun emniyet altında bulunması için Hidivin Hicaz ve Yemen kıyılarındaki bazı mevkilerde asker bulundurmasına müsaade edilmişti.

1892 yılında Abbas Hilmi Paşa Mısır Hidivi olunca kendisine verilen fermanda bütün bu yerlerin Hicaz vilâyetine tâbi olduğu bildirildiği gibi, Sadrıâzam Cevad Paşa, 8 nisan 1892 tarihli bir telgrafla Mısır Hidivine Turısına yarımadasının Hicaz vilâyetine ait olduğunu ve Osmanlı hükûmeti arazisinin Süveyş Kanalından itibaren başladığını tebliğ etmişti. Mısır'ı işgal altında bulunduran İngiltere ise kendisinin haberi ve muvafakati olmadan Mısır'la Osmanlı devleti arasındaki fermanlarda hiç bir değişiklik yapılamıyacağını ileri sürerek buna itiraz etmiş ve mesele öyle kalmıştı.

Abdülhamid, 15 şubat 1906 tarihinde Akabe'nin batı tarafında bulunan Tâbe mevkiini bir tabur asker tarafından işgal ettirdi. Aynı zamanda 1892 deki iddiaları ele alarak İngiltere'nin Mısır'daki durumunun gayrimeşrû olduğunu ileri sürdü.

Tâbe'yi işgal eden Osmanlı birlikleri, Mısır'ın hudut işaretlerini ve telgraf direklerini yerlerinden kaldırdılar. Böylece Abdülhamid, bütün Sinâ yarımadasının Osmanlı idaresine ait olduğunu anlatmak istiyordu. Esasen Mısır resmen Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası olduğundan Babıâli bir hudut anlaşmazlığı meselesinin asla bahis konusu olamıyacağı düşüncesindeydi. Mısırda İngiliz asker ve memurlarının bulunması, onu hukuken Hidiv ile vârisleri tarafından idare olunan bir Osmanlı eyâleti olmaktan çıkarmamış bulunuyordu. İngiltere Mısır'ın ne sahibi, ne hâmisi, ne de Osmanlı devletinin buradaki haklarının temsilcisi idi.

Osmanlı devleti, bu suretle Mısır meselesini topyekûn yeniden ortaya atmış oluyordu. Bu hal, Mısır'da heyecan uyandırdı. Halk Emîrülmü'minin, yani Abdülhamid lehinde ve işgal aleyhinde gösterilerde bulundu. İngiltere, telâşa kapıldı. Hindistan yolu üzerinde bulunan Tâbe mevkiinin işgalinde Alman parmağını görüyordu. Halbuki böyle bir şey yoktu. Babıâli, Akabe'ye bir İngiliz müdahalesini kesin şekilde önlemek için bu manevraya girişmiş, azı elde etmek için çoğu isteme politikasına sarılmıştı.

Babıâli ile İngiltere arasındaki görüşmeler, ihtilâfın halli için hazırlanan protokol

Babıâli ile İngiltere arasında siyasî münakaşa, hiç bir netice vermeden aylarca sürüp gitti. Nihayet İngiltere, Akabe dahil olmak üzere işgal edilen bütün yerlerin tahliyesini istedi ve bunu temin için Akabe körfezine bir zırhlı gönderdiği gibi, donanmasına hazırlık emri verdi.

Abdülhamid ise, bu meselede Mısır Hidivliğini muhatap tutmak istiyor, İngiliz işgalinin esasen gayrimeşrû olduğunu tekrarlıyordu. Lâkin Hidiv, İngiliz emellerine âlet olmağa mütemayildi. Buna, durumu dolayısıyle belki de mecburdu. Babıâlinin yeni sınırlar için ileri sürdüğü istekleri reddetti.

İngiltere nihayet 3 mayıs 1906 tarihinde on gün müddetli bir ültimatom verdi. Bunda, Osmanlı kuvvetlerinin Sinâ yarımadasını boşaltmaları isteniyordu. Aynı zamanda Malta'dan bir donanma hareket etmiş, Ege Denizinde bir İngiliz filosu gösteriler yapmış ve açık denizler donanması Cebelitarık'a kadar gelmişti.

Rusya, Almanya ve Fransa'dan bu hususta hiç bir müzaheret görmesi mümkün bulunmayan Osmanlı devletinin bir savaşı göze almasına imkân yoktu. Bütün nümayişlere rağmen, İngiltere de İslâm Halifesini güç duruma düşürmeyi siyasetine uygun bulmuyordu. İşte, bu yüzden meselenin barışçı zihniyetle hallıne ve hududun yeniden tayi-

Hidiv Abbas Hilmi Paşa

nine karar verildi. Ancak Babıâli Mısır'da İngiltere'ye hiç bir hak tanımamakta ısrar ettiği için bunun ancak Osmanlı - Mısır heyeti tarafından yapılmasına razı oldu ve bu heyette bir İngiliz mümessilinin bulunmasını şiddetle reddetti.

Uzun çalışmalardan sonra hazırlanan sekiz maddelik protokola göre, Mısır eyâletinin hududu Akabe körfezinin batı kıyısındaki Re's Tâbe'den başlayarak Akdeniz kıyılarına bakan ve Gazze ile El'ariş arasında bulunan Harabe tepesinden deniz kıyısına iniyordu. Böylece, Osmanlı askeri Tâbe'den çekilecek, lâkin Akabe kat'i olarak Osmanlı hükümeti idaresine geçmiş olacaktı (1 ekim 1906). Babıâlinin de esasen istediği bu son nokta idi.

Orta-Doğu hâkimiyeti için Osmanlı devleti aleyhinde şiddetli bir politika takibine başlayan İngltere, Kuveyt, San'a ve Akabe üçlüsüyle Arap yarımadasını pençesi altına almak istemişse de, yalnız Kuveyt'de kesin şekilde muvaffak olmuştu. San'a'da istediği gibi sonucu alamamış, Akabe'de ise gerilemek zorunda kalmıştı.

Vahhabîler, Kuveyt ve Necid ahvali

Diğer taraftan, Vahhabiliği ihya etmek için faaliyete geçmiş olan Abdülâziz İbn-is-Suud, 1884 yılında Şammar Emiri İbnür-Reşid'e mağlûp olarak oğlu Abdurrahman ile birlikte Kuveyt Emiri Mübarekûs-Sabbah'a

Abdülaziz İbnisuud

sığınmıştı. 1904 yılında bu sefer Abdülâziz İbn-is-Suud, İbnür-Reşid'i mağlûp etti. Şammar Emiri, bunun üzerine Osmanlı devletine dehalette bulundu. İbn-is-Suud ise, Kuveyt Emiri vasıtasıyle İngilizlerden yardım gördü ve bu sayede Arap yarımadasında Osmanlı idaresini istemeyen ne kadar kabîle varsa, başına topladı.

Abdülhamid, Şeyh Mübarek'in Vahhabîler'e yataklık etmesini hoş görmiyerek altıncı ordu müşiri Feyzi Paşaya Kuveyt'i işgal emrini verdi. Mübarek, bunun üzerine derhal İngilizlerin himayesini istedi. Babıâli, bir oldu-bitti ile karşılaşmamak için İngiltere ile müzakereleri tercih etti. Sonunda Osmanlı devletinin Kuveyt'i işgal etmemesi, buna karşılık da İngiltere'nin Şeyhliği resmen himayesi altına almaması kararlaştırıldı. Aslında ise, hem Kuveyt Şeyhi, hem de Abdülâziz İbn-is-Suud, İngiltere'nin fiilen himayesine girmiş bulunuyorlardı. Nitekim kısa bir müddet sonra bunlar İngilizlerin teşvikiyle Şammar'lılara hücum ettilerse de mağlûp olarak çekildiler. İbnür-Reşid mukabil taarruza geçer geçmez İngilizler sahile hemen serî ateşli toplar çıkardılar ve onların talebi üzerine Şammar'lılar durduruldu.

Mücadele bu kadarla sona ermedi. Vahhabîler, İngilizlerden yardım görerek vaktiyle İbnür-Reşid tarafından zaptedilen merkezleri Riyad'ı geri almağa muvaffak oldular. Nihayet, İbnür-Reşid'in bir çarpışmada şehid düşmesi üzerine bütün Necid yine Vahhabîler'in hâkimiyetine geçti. Osmanlıların elinde ise sadece Basra körfezinin doğu kıyısında ve Kuveyt'in güneyindeki Lâhsa bölgesi kaldı.

İmparatorluğun bu bölgedeki olayları da böyle kısaca gördükten sonra gittikçe ehemmiyet kesbeden gerek Osmanlı devleti ve gerekse padişah için önemli hareketlerin başlamasına vesile olacak Makedonya meselesini izleyelim.

Makedonya için Rus - Avusturya malî projesi ve diğer devletler

Rusya ile Avusturya, Makedonya ıslahatına en büyük engelin malî düzensizlik olduğu kanaatinde bulundukları için İngiltere'nin müdahalesine fırsat vermeden Babıâliye yeni bir proje teklif ettiler. Buna göre üç vilâyetin malî idaresine Osmanlı Bankası el koyacak, malî işler bankanın, genel müfettişin ve Avusturya ve Rusya sivil memurlarının murakabesi altında bulunacak olan maliye müfettişleri tarafından yürütülecekti. Babıâli, iç işlerine müdahale saydığı bu projeyi reddetti.

Avusturya ve Rusya'nın Makedonya meselesinde birinci plânda rol oynamak isteyişleri üzerine, Almanya, İngiltere, Fransa ve İtalya da harekete geçtiler. Rusya'nın Japon savaşını kaybetmesi esasen durumunu sarsmıştı. Bunun üzerine altı devlet Babıâliye başvurup Avusturya ve Rusya'nın sivil memurlar bulundurduğu gibi, diğer dört devletin de dört malî delege tayin edeceğini bildirdiler (8 mayıs 1905). Babıâli buna cevap

vermedi. Ağustos sonlarında dört malî delegenin tayin edildiği haber verildiyse de, Babıâli kabul etmediğini bildirdi (29 ağustos 1905). Buna rağmen devletlerin İstanbul elçileri aralarında toplanıp hükûmetlerine kesin tedbirler tavsiyesinde bulunmağa ve delegeleri Üsküb'e göndermeğe karar verdiler. Babıâli, bütün bunları kabul edemiyeceğini bir daha bildirdi. Elçiler bu sefer müşterek bir nota vererek 27 ekim 1905 cuma günü selâmlıktan sonra durumu Padişaha şahsen izah için huzura kabul edilmelerini istediler. Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, bunun imkânı ve emsali bulunmadığını, meselenin aslında devletin bir iç işi olduğunu, nihayet Babıâlî ile müzakerelerde bulunabileceklerini kendilerine bildirdi (*British Documents on the Origin of the War, 1898-1914*, C: 5, Belge 51).

Babıâliye zor kullanılması, malî ıslahatın tatbikatı

Osmanlı devletinin bu konuda değişmez tavrı karşısında devletler nihayet fiilen harekete geçmeğe karar verdiler. Buna yalnız Almanya katılmadı. Diğer beş devletin ikişer zırhlısından kurulan bir filo, 26 kasım 1903 tarihinde yine devletler hukukuna ve mevcut andlaşmalara aykırı bir şekilde Midilli adasına asker çıkartarak gümrük ve posta-telgraf dairelerini işgal ettiler. Abdülhamid, buna rağmen yumuşamayınca, 5 aralık 1905 günü de Limni gümrüğünü işgal altına aldılar.

Babıâli, bütün devletlere karşı tek başına daha fazla duramadı. Nihayet Almanyanın tavassutu ile delegelerin adı malî müşavir olmak, aralarında bir de Osmanlı müşavir bulunmak, maliye komisyonunun müddeti iki yılı geçmemek, bu komisyon tarafından hazırlanacak kaza, sancak ve vilâyet bütçelerinin yürürlüğe girmesi için Padişah tarafından tasdikleri şart bulunmak üzere anlaşmaya varıldı. Devletler Limni ve Midilli'den donanmalarını çektiler.

Üç vilâyette, —Selânik, Manastır, Kosova— malî ıslahatın tatbikine başlanınca, bütçelerinde 80 bin liradan fazla bir açık bulunduğu anlaşıldı. Babıâli ile Osmanlı Bankasının birlikte yaptıkları proje, gümrük resminin yüzde üç ilâvesiyle yüzde onbire çıkarılmasını ve açığın bu suretle kapatılmasını derpiş ediyordu. Hakikaten de başka bir gelir kaynağı yoktu. Proje, devletlere tebliğ edildi. Devletler, bunun kabulünden evvel fırsattan istifade ile yeni menfaatler elde etmeğe kalkıştılar. En başta ise, İngiltere geliyordu. Bu arada İzmir-Aydın demiryolu imtiyazının 1940 yılına kadar uzatılması ve Burdur ile Eğridir'de birer iki şube hattı yapılması müsaadelerini elde ettiler. Almanya ise, gümrük resmine ilâve edilecek yüzde üçten hasıl olacak gelirin bir kısmının Anadolu hattı teminat akçesine ilâve edilmesini istiyordu.

Bu yüzden müzakereler uzayıp gitti. İngiltere, bu işe razı olmadan evvel gümrüklerin ıslah edilmesini, ayrıca madenlerde de bazı ıslahat yapılmasını ileri sürdü. Nihayet, ancak 1907 yılında bir anlaşma olabildi.

Makedonya için İngiliz ve Rus programları

Makedonya'da Mürçteg programı tatbik yolunda nakledilen meselelerin halli'nden sonra mümkün oldu. Bununla, genel müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa ve maiyeti Avusturya ve Rusyalı birer sivil memur ile kâtip ve tercümanları, Alman, İngiliz, Avusturyalı, Fransız ve Osmanlı olmak üzere beş maliye müşaviri, Osmanlı Bankası memurları, bir İtalyan generali ile altmış yabancı subay meşguldüler. Böylece, çete faaliyetleri kısmen durdu. Sükûn ve âsâyiş bir müddet için nisbeten temin edildi. Bulgaristan, Osmanlı devletiyle yaptığı anlaşmaya sadık kalarak yeni çeteler kurulmasına ve bunların Makedonya'ya geçmesine engel oldu. Bununla beraber Bulgar, Sırp ve Yunan çetelerinin kökü kazınamadı. Bunlar, çok zaman kendi aralarında mücadele ediyorlar veya birbirlerinin köylerine tecavüzde bulunuyorlardı. Sofya, Belgrad ve Atina, çetelerin müstakil olduklarını, kendilerine yardımda bulunulmadığını, faaliyetlerine vaad edilen ıslahat programının icabı gibi tatbik edilmemesinin sebep olduğunu ileri sürüyorlar veya kabahati birbirlerine atıyorlardı.

1907 yılının sonlarında bile durum böyle idi. Gümrük resminin artırılması mütemadiyen askıda kaldığı için Genel Müfettiş ile diğer alâkalılar ıslahat işlerini yürütmekte büyük güçlüklere uğruyorlardı. Askere ve memurlara maaşları verilemiyordu. Devletler yüzde üç gümrük zammını kabul edince Osmanlı Bankası büyük avanslar vererek malî muvazeneyi sağladı. Lâkin İngiltere, evvelce Osmanlı devletinden yeni imtiyazlar koparmağa âlet ettiği Mürçteg programının Makedonya meselesini tamamen halletmediğini, çünkü buna kifayetli olmadığını ileri sürerek ortaya yeni bir program attı. Bu program, dört esas maddeden ibaretti.

1 — Makedonya'yı teşkil eden üç vilâyet, Osmanlı devleti tab'asından olmak üzere müslüman veya hıristiyan bir genel vali tarafından idare edilecek ve bu vali ancak devletlerin de tasvibi ile azlolunabilecektir.

2 — Yabancı tab'alı olan maliye komisyonu âzası ve sivil memurlarla jandarma ku-

mandanının maiyetine gönderilenler Osmanlı tab'asına geçebileceklerdir.

3 — Jandarmanın miktarı çoğaltılacak ve çetelere karşı asker yerine yalnız bunlar kullanılacaktır.

4 — Bu bölgedeki asker sayısı azaltıldığı takdirde büyük devletlere Osmanlı devletinin bütünlüğünü ve dış emniyetini garanti edeceklerdir.

Bu programda, genel valinin durumu ile askerin azaltılması devletin hükümranlık haklarına aykırı bulunuyordu. Verilecek garantinin ise, hiç bir önemi yoktu. Nitekim vaktiyle Paris andlaşmasıyle verilen böyle garantiler. hiç bir işe yaramamıştı.

Neticede program, ne Babıâli ve ne de diğer devletler tarafından kabule şayan görüldü.

İngilizlerin teklifi kabul olunmayınca, Rusya bir program sundu. Bunda, genel müfettişin yedi sene mevkiini muhafaza etmesi ve devletlerin rızası olmadan azlolunamaması, maliye komisyonundaki İngiliz, Fransız, Alman ve İtalyan müşavirler ile, müfettiş nezdindeki Rus ve Avusturya sivil memurlarının vazifelerinin birleştirilip müfettişin bütün işlerinde dayanağı olacak tek bir komisyon haline getirilmeleri, bu komisyonun, emrindeki hıristiyan müfettişlerin adlî işlere de nezaret etmesi, mahallî idareye dair gerekli nizamları kararlaştırması v.s. ileri sürülüyordu.

Makedonya meselesinin ortaya koyduğu durum; memleket bünyesinin ve idaresinin zaafı

İngiltere, Rusya notasına 4 nisan 1908 tarihinde cevap verdi. Bunu esas itibariyle kabul ediyor, Osmanlı devletinin Makedonya'daki askerini azaltmasından vazgeçiyor, yalnız Babıâlinin üç vilâyet bütçesinde hasıl olacak açığı kapatmasını istiyordu. İngiltereden sonra, diğer devletler de muvafakatlerini bildirdiler. Halbuki aslında bu program da Makedonya meselesini kökünden halledebilecek mahiyette değildi. Çünkü bu meselenin halli imkânsızdı. Makedonya'da Türkler, Rumlar, Arnavutlar, Sırplar, Bulgarlar, Ulahlar oldukça karmakarışık bir şekilde oturmaktaydılar. Bölgenin, ne içinde yaşayanlara göre sınırları çizilerek ayrılıp paylaşılmasına, ne bu unsurların barış içinde bir arada yaşamalarına ve ne de herhangi birisinin diğerinin hâkimiyetine tahammül etmelerine imkân yoktu. Birbirleriyle durmadan boğuşan milletlerden mürekkep olacağı ve iktisaden de kendi kendisine yetmesine imkân bulunmayacağı için Makedonya'da müstakil bir devlet değil, muhtar ve hattâ imtiyazlı bir eyâlet bile kurmak mümkün değildi. Tek çare, yabancı devletlerin her türlü müdahaleden el çekmeleri, çeşitli unsurları kışkırtmaktan, hattâ himayeden vazgeçmeleri ve burasını eskisi gibi Osmanlı devletinin idaresine bırakmalarıydı. Ancak, Osmanlı devletinin de bölgenin ihtiyaçlarına uygun. âdil ve iyi bir idare tatbik etmesi gerekiyordu. Osmanlı devleti ise, böyle bir idareyi esasen yurdun diğer bölgelerinde de tatbik edememekteydi. İmparatorluk içinden çürümüştü. Bütün müesseseleri dejenere olmuş bulunuyordu. Toptan ıslahı imkânsız ve kendisi artık çöküp gitmeğe, çözülüp dağılmağa mahkûm hale gelmişti. Yirmi beş, otuz yıl içinde Sırbistan, Karadağ, Romanya, Bulgaristan, Girid ve Kıbrıs gibi parçalarıyle fiilen hiç bir alâkası kalmamıştı. Kuzey Afrika ülkelerindeki hâkimiyetini de son yarım yüzyıl içinde kaybetmiş bulunuyordu. Elinde kalan topraklardan Makedonya, Doğu Anadolu ve Arap Yarımadası mütemadiyen kanlı isyanlara, ihtilâllere sahne olmaktaydı. Bunların bazılarında devlet otoritesi diye bir şey mevcut değildi. Düyunu Umumiye devletin malî kaynaklarını sömürüyor, imtiyazlı yabancı ortaklıklar iktisadî gücünü tüketiyordu. Millî istihsal ve millî gelir acımacak derecede düşüktü. Kazanç vasıtaları ya yabancıların yahut memleket için onlar kadar kayıtsız hale gelmiş azınlığın elindeydi. Osmanlı devleti kangren olan uzuvları kesilmiş, lâkin hastalık durdurulamamış, hiç bir şeyle şifa bulamıyacak hale gelmiş bir insan gibiydi. Artık sihirli bir değneğin ona yeniden hayat vermesi beklenemezdi. Bu imparatorluk ergeç yıkılacak ve esas unsuru olan Türkler, onun yerine millî bir devlet kuracaklardı. Bunu gören ve sezen ise yoktu. Aydın zümre, meşrutiyet idaresinin ve parlamanter rejimin imparatorluğu kurtaracağına, bütün derdlere devâ olacağına, çeşitli milletlere mensup vatandaşların millî dâvalarından vazgeçip aynı haklara sahip olarak bir arada yaşamalarını sağlayacağına inanıyorlardı.

Reval mülâkatı

Makedonya meselesinin bu devredeki son safhası meşhur Reval mülâkatıdır. İngiltere Kralı ile Rusya Çarı 9 haziran 1908 tarihinde Estonya'da Reval mevkiinde buluştular. Bu mülâkatın gayesi gittikçe kuvvetlenen ve Avrupa'yı büyük bir savaşa sürükleyeceği muhakkak bulunan Alman tehlikesine karşı bazı tedbirler almaktı.

Rusya ve İngiltere, birbirlerine yaklaşmak ve aralarındaki ihtilâflı meseleleri halletmek ihtiyacını duymuşlardı. Buna rağmen Reval mülâkatının dış sebebi olarak Makedonya meselesi ilân edilmiş bulunuyordu. Buna rağmen Kayser, Rusya ve İngiltere'nin hakikî maksatlarını sezmiş ve bü-

yük bir savaşa girişmek ve bunu yürütmek için gerekli hazırlıkları ve tedbirleri hızlandırmıştır. Reval mülâkatında Makedonya konusu da görüşülmüş, bilhassa bu bölgede büyük devletler arasında başlayan demiryolu rekabeti, bunun siyasî ve iktisadî neticeleri, Makedonya meselesini esasından halledecek çareler üzerinde fikir teatisinde bulunulmuştu. Kayser ise, Abdülhamid'le hemen muhabereye girişmiş, hattâ görüşmek üzere İmparatorun İstanbul'a gelmesi kararlaştırılmıştı. Rusların İngilizlere yaklaşması, Avusturya'yı Almanya'ya yaklaştırmış, İtalya da kendi çıkarlarını bu blokla birleşmekte görmeğe başlamıştı. Bu ise, üçlü ittifakı doğurmuştur. Kayser, Osmanlı İmparatorluğunu bu ittifaka almakla büyük avantajlar sağlayacağını umuyor, Babıâli ise hiç bir devletin emeline gözü kapalı olarak âlet olmama politikasını güttüğünden ihtiyatlı davranıyordu.

Diğer taraftan Fransa, İngiltere'nin yanında yer almağa karar vermişti. Bundan da üçlü itilâf doğmuştur. Bu iki kuvvetin ise ergeç çarpışacağı ve birisinin diğerini mahvedeceği muhakkaktı. Abdülhamid, bunu hissettiğinden tarafsız kalmak şartıyle bu sayede bütün kapitülâsyonlardan, bütün yabancı tazyik ve müdahalelerinden kurtulmayı ummaktaydı.

Balkan devletlerine gelince, Şarkî Rumeli meselesindenberi yavaş yavaş Rus tesirinden sıyrılmağa çalışan ve bilhassa Makedonya konusunda kendisini desteklemediği için bu devlete kızgın bulunan Bulgaristan, Avusturya'nın bulunduğu tarafta idi. Bosna-Hersek'i işgal ettiği ve Balkanlarda hâkimiyet emelleri beslediği için Sırbistan bilâkis Avusturya'ya karşı ve bu yüzden öbür bloka mütemayildi. Karadağ ise, dış siyasetini tamamen ona uydurmuş durumda bulunuyordu. Yunanistan'a gelince, Selânik'e doğru inmek ve Makedonya'yı tamamen eline geçirmek gayesinde bulunan Bulgaristan'a ve onu destekliyen devletlere karşı, İngiliz ve Rus politikasına sarılmağa mecburdu.

Diğer taraftan Reval görüşmesi kararlarının, Makedonya ve Osmanlı devletine ait kısımlar dolayısıyle, Osmanlı ülkesinde yankıları derin oldu. Padişah İkinci Abdülhamid'e ve bilhassa rejimine karşı bulunanlar bu kararların etkisi ile devletin, memleketin istikbali için düşündüklerini uygulamak üzere harekete geçtiler.

İSTİBDAD'A KARŞI FAALİYETLER, CEMİYETLER, DİĞER HAREKETLER

Abdülhamid'in meclisi dağıtarak bir dikta rejimi kurması, hürriyetsever ve Meşrutiyet taraftarlarını büyük bir üzüntü içinde bırakmış, lâkin ümidlerini kırmamıştı. Hattâ, Midhat Paşanın âkıbeti bile onları yeise uğratmamış bulunuyordu. Ancak, Abdülâziz devrinde olduğu gibi teşkilâtlı değillerdi. Halkı uyarmak, hürriyet ve meşrutiyet mücadelesine devam etmek için ise teşkilâtlanmağa muhtaçtılar. İşte bunun üzerine 1889 yılı mayıs ayında Tıbbiye talebesinden Abdullah Cevdet, İshak Sükûtî, İbrahim Temo ve Mehmed Reşid aralarında bu maksatla «İttihadı Osmanî» adlı gizli bir cemiyet kurdular ve bir program hazırladılar. Programın anahatları meşrutiyeti tatbik etmek, bu idareye lâyık icraatı yapmak, Osmanlı tab'ası arasında eşitlik, vicdan hürriyeti, mal ve can emniyetini sağlamak, hükümdarın mes'uliyetini tayin etmekti. Bunu temin için Babıâliyi basarak hükûmeti iskat etmeyi, Abdülhamid'i hal' edip yerine Murad veyahut Reşad Efendiyi tahta çıkarmayı düşünüyorlardı. İç teşkilât ise, tamamen gizli idi. Her üye, yalnız kendisini cemiyete dâvet edenle, programı tebliğ edeni tanıyacak, yani hücre usulüyle çalışacaktı.

İttihadı Osmanî, sonraki adıyla İttihat ve Terakkî Cemiyeti, Istanbul'da sür'atle dal budak saldı. Aydın çevre tarafından büyük rağbet gördü. Hücreler çabucak gelişti. Istanbul'un bütün mahallelerinde ve başlıca resmî dairelerde şubeler kuruldu. El altından yapılan neşriyat halka dağıtılmağa başlandı. Nihayet bir «Merkez-i Umumî» kurulmasına karar verildi. Serasker Kapısı Muhasebe Dairesi mümeyyizlerinden Hacı Ahmed Efendi Başkanlığı üzerine aldı. Genel kâtipliğe ise, Numune-i Terakkî Okulu Müdürü Nâdir Bey seçildi. Istanbul'da, iki mühim şube mevcuttu. Bunlardan birisi Serasker Kapsında olup başkanı Seraskerin yaverlerinden Kaymakam Şefik Beydi. Öbürü, başkanı Şeyh Naili Efendi olan Samatya şubesiydi.

İttihad ve Terakkî'yi kuran gençler, Tıbbiye'den mezun olur olmaz faaliyetlerini büsbütün arttırıp düşüncelerini daha hızla yaymağa başladılar. Kısa zamanda Harp Okulu ile Mühendishane subay, öğretmen ve talebeleri ile Babıâli ve hattâ Hazine-i Hassa memurları arasında sayısız taraftar buldular. Bunların hepsi gizlice cemiyete giriyorlardı. Bu, o zaman için büyük cesaretti. Çünkü ele geçenlerin sert cezalara uğrayacakları, istibdat idaresinin ağır darbelerini yiyecekleri muhakkaktı. Üyelerin yaygın hale gelmesi, hazırlanan uyarıcı broşürlerin

de daha kolay şekilde ve daha geniş tabakalara yayılmasını sağlıyordu. Bu sırada Mizan adıyla yayınladığı gazete dolayısıyle Mizancı diye anılan Murad Beyin ve Birinci Tümen Kumandanı Kâzım Paşanın dahil oluşları, cemiyeti büsbütün kuvvetlendirdi. Murad Bey, ateşli bir vatansever ve hürriyet taraftarlısıydı. Gazetesi bu yüzden ikide birde kapatılırdı. Kendisi Düyun-u Umumiye komiseri idi. Aynı zamanda Mülkiye Okulunda tarih okutuyordu. Memleketin o sırada içinde bulunduğu perişan durumu ve yapılması gerekli ıslahatı anlatan bir rapor yazmış ve Abdülhamid'e takdim etmişti. Bu raporuna hiç bir ehemmiyet verilmedikten maada, bilâkis üstüne büsbütün şüpheyi çekmiş ve hareketleri gözetlenmeğe başlanmıştı. Diğer taraftan cemiyet kuvvetlenerek bütün müesseselere nüfuz edip bilhassa orduda, genç subaylar arasında iyice yerleşince, başta bulunanlar harekete geçmeğe ve bir hükûmet darbesiyle idareyi ellerine almağa karar verdiler.

Abdülhamid'e yapılan ihbar, sürgünler, Paris'deki faaliyet

Bu işi plânladıkları sırada, ihtiyatsız bir hareket kendilerini ele verdi. Genel kâtip Nâdir Bey, Askerî Mektepler Nazırı İsmail Paşanın eniştesi ve eski dostu Mazhar Beye bir gün Tokatlıyan'da raslayıp cemiyete girmesini teklif etti. Mazhar Bey, bunu kabul

Dr. Abdullah Cevdet Bey

etmeyince dostluğuna güvenerek ona: «Bu inadınıza çok kızıyorum. Sonra yarın iş işten geçer. Bizimle olmıyanlar için de iyi olmaz» dedi.

Bu sözler biraz yüksek sesle söylendiği için orada bulunan İsmail Paşa da duydu. Meselenin ne olduğunu anlamak için Nadir Beye taraftar görünerek eniştesini teklifi kabule zorladı. Nadir Bey buna aldanıp İsmail Paşaya açıldı. Yakında düşünülen hareketten bahsetti. Hattâ bazı isimler de verdi. Bunun üzerine, hemen Mabeyne götürüldü. İsmail Paşa huzura çıkarak durumu anlattı. Nadir Beyin adını saydığı kimseler, derhal tevkif olundu. Evinde yapılan araştırmalar sonunda cemiyetle alâkalı pek çok kimse tesbit edilerek yakalandı. Şeyh Nailî Efendi bunlar arasındaydı. Kâzım Paşa esasen daha evvel gözden düşmüş ve İşkodra valiliğine gönderilmişti. Öbürleri ise, derhal sağa sola sürüldüler. Yakalanmıyanlar veya isimleri tesbit olunamıyanlar kolayını bularak Avrupa'ya ve Mısır'a kaçtılar. Murad Bey, esasen daha evvel kaçmış bulunuyordu.

Bu hâdiseler, Abdülhamid'i büyük endişelere sevketmişti. Halk arasında, bilhassa aydın zümrede mevcut heyecanı hissediyordu. İşte, büyük hafiye ordusunu kuruşu bundan sonradır. Bu sayede her şeyi haber almayı, buna göre gerekli tedbirlere zamanında başvurmayı ve zararlı saydığı bu faaliyeti durdurmayı ümid ediyordu.

Avrupa'ya kaçan gençler ise, Paris'te Murad ve Ahmed Rıza Beylerin etrafında toplanarak faaliyete devam ettiler. Böylece İttihat ve Terakkî Genel Merkezi Fransa başkentine nakledilmiş oldu. Cemiyetin her sınıf halka hitap eden neşriyatı, yabancı postalar vasıtasıyle yurda sokuluyor ve her tarafa dağıtılıyordu. Abdülhamid bir ara bu postalara müdahale etmek istediyse de, kapitülâsyonlar engel oldu. Böylece, yüzyıllar boyunca memlekete yalnız zarar veregelmiş olan bu müessese, ilk defa olarak faydalı bir iş görmüş oluyordu.

Ahmed Rıza Beyin faaliyeti ve «Meşveret» gazetesi

Murad Beyle birlikte Paris'te çalışan Ahmed Rıza Bey, Bursa Maarif Müdürü bulunduğu sırada Abdülhamid'e bir ıslahat projesi sunmuştu (1892). Bu, tıpkı Murad Bey gibi kendisinin sıkıca gözaltı edilmesinden başka bir fayda vermemişti. Ahmed Rıza Bey, etrafında örülen ağın gittikçe daraldığını hissederek nihayet Paris'e kaçtı. Orada felsefe tahsiline başladı. Bir taraftan da İttihat ve Terakkî Cemiyeti namına «Meşveret» gazetesini çıkarmağa ve fransızca ilâvesi vasıtasıyle cemiyeti Avrupa'da tanıtmağa me-

mur edildi (1896). Bu sırada Murad Beyin «Mizan» gazetesi Mısır'da çıkmaktaydı.

Abdülhamid, «Meşveret» gazetesinin neşir faaliyetini kat'î olarak durdurmağa karar vermiş bulunuyordu. Fransa hükûmetine başvurarak buna muvaffak da oldu. Hâdise, Fransa basınını derhal şiddetli neşriyata başlattı. Hükûmeti, Abdülhamid'in müstebitçe emellerini desteklemekle itham ettiler. Hükûmet, bunun üzerine gazetenin basılmasını serbest bırakıp yalnız Fransa'da yayılmasını menetti. Bu sefer Paris Osmanlı elçiliği, Abdülhamid'i tahkir eden neşriyattan dolayı gazete aleyhine dâva açtı. Bu dâva, 16 franklık para cezasiyle sonuçlandı. Ahmed Rıza Bey, «Meşveret»i bu sefer İsviçreye nakletti. Abdülhamid mücadeleden vazgeçmemişti. Matbaacıyı para ile elde ettiği gibi, Türkçe hurufatın hepsini satın aldı. Ahmed Rıza Bey, gazetesini taş basması olarak çıkarmak zorunda kaldı. Bu sefer tarafsız bir memleket olan Belçika'ya yerleşti. Osmanlı hükûmetinin tesirile 1897 yılında «Meşveret» burada da kapatıldı. Bu yüzden Belçika Meclisinde sert tartışmalar oldu. Nihayet Jorj Lorand adlı bir meb'usun mes'uliyeti altında yine çıkmasına izin verildi ise de, aynı zamanda Ahmed Rıza Beye Belçika'yı terki için krallığın emri tebliğ edildi. Ahmed Rıza Bey bunun üzerine Cenevre'ye gelip Murad Beyle buluştu ve gazeteyi buradan birlikte idareye başladılar.

İttihad ve Terakkî ile Ahmed Rıza Beyin aralarının açılması, İstanbul'da gizli çalışmalar

Bir müddet sonra Ahmed Rıza Beyle İttihat ve Terakkî'nin arası açıldı. Buna sebep Türklük, İslâmiyet, Osmanlılık meselelerine ait bazı görüş farklarıydı.

Ahmed Rıza Bey, dinî taassuba düşman ve bütün unsurların eşit haklarla Osmanlılık câmiası içinde erimesine taraftardı. Bu sırada Ermeni olayları yüzünden Abdülhamid'in yabancı devletlerin tazyiki üzerine tanımak zorunda kaldığı bazı imtiyazlar, müslüman halkı sinirlendirmiş bulunuyordu. Ahmed Rıza Beyin müslüman olmayan tab'aya eşit haklar tanınması lehinde ve dinî taassup aleyhindeki neşriyatı, işte böyle mevsimsiz bir zamana rastlamıştı.

Abdülhamid'e karşı olan her cereyandan faydalanmak isteyen İttihat ve Terakkî, böyle neşriyattan vazgeçmesini Ahmed Rıza Beye bildirmiş, lâkin o bunu kabul etmek istememişti.

Murad Bey, «kayıtsız şartsız itaat» istiyen cemiyete Ahmed Rıza Beyi bu hususta ikna edeceğini söyledi ise de buna muvaffak olamadı.

30 mayıs 1897 tarihinde Ahmed Rıza Bey cemiyetten ihraç edildi.

Murad Bey de, bunun üzerine başkanlıktan istifa edip yerine Binbaşı Ahmed Bey geçti.

Ahmed Rıza Bey, bir Fransız gazetesine verdiği beyanatta düşüncelerinden asla vazgeçmiyeceğini, dörtte biri hıristiyan tab'adan mürekkep imparatorlukta onlara eşit hak tanımaktan başka çıkar yol bulunmadığını, beyhude dinî taassupla hiç bir şey elde edilemiyeceğini ileri sürdü.

İttihad ve Terakkî ise, bu beyanat karşısında Avrupa'da hıristiyan düşmanı olarak tanınmaktan korktu. Murad Bey hemen «Mizan» gazetesinde yazdığı bir makale ile İttihat ve Terakkî'ye mensup Genç Osmanlıların asla hıristiyan aleyhtarı bulunmadıklarını, Ahmed Rıza Beyin meseleyi yanlış anlamış olduğunu izah etti.

İttihat ve Terakkî'nin bu sırada İstanbul'da faaliyeti devam ediyordu. Hattâ Harp Okulunda «Hüseyin Avni Paşa Komitesi» ve «Süleyman Paşa Komitesi» diye iki hücre kurulmuştu.

Bilindiği gibi, Hüseyin Avni ve Süleyman Paşalar, vaktiyle Abdülâziz'in hal'ine önayak olmuş olanların başında geliyorlardı. Harb Okulu talebeleri, Tıbbiye talebeleriyle gizlice anlaşıp Yıldız'a karşı büyük bir gösteri yapmağa karar verdiler. Abdülhamid'in hafiye şebekesi bunu haber aldı. Talebe arasında geniş tevkifler yapıldı. Bütün haber-

«Mizan» cı Murad Bey

leşmeleri ele geçti. Ağır tazyikler altında sorguya çekildiler. Nihayet 2 temmuz 1897 tarihinde, Taşkışla'da kurulan Harb Divanı, bu gençlerden on üçünü idama, yirmi ikisini müebbed ve kırk altısını altı aydan yirmi yıla kadar hapis cezasına mahkûm etti. Abdülhamid, idam cezalarını müebbed hapse çevirdi.

Cemiyetin Yunan harbinden sonraki durumu ve lâğvı

Osmanlı devletinin Yunan harbini kazanması, Abdülhamid'in içeride ve dışarıda

Ahmed Rıza Bey

itibarını yükseltmiş ve Genç Türkleri (Jeuns Turcs) oldukça zor duruma düşürmüştü. Buna rağmen mücadeleyi asla terketmiyorlardı. Abdülhamid, bilhassa yurd dışındaki faaliyetlerinden rahatsız oluyordu. Nihayet, buna engel olmağa kat'i şekilde karar verdi. Ancak, bu hususta zor kullanmasına imkân bulunmadığı için başka yola başvurdu. Serhafiye Ahmed Celâleddin Paşayı Paris'e gönderdi. Ahmed Celâleddin Paşa Murad Beyle görüştü. Ona, Abdülhamid'in bütün ıslahatı yapmağa hazır bulunduğunu haber verdi. Buna karşılık, Genç Türklerin aleyhteki neşriyattan vazgeçmelerini istiyordu. Hünkâr, İttihat ve Terakkî ileri gelenlerine ve mensuplarına hiç bir şey yapmıyacağını ve hattâ mükâfatlandıracağını vaad ediyor, teklifi kabul edilmediği takdirde daha kat'î şekilde harekete geçeceğini bildiriyordu.

Fransız basınına göre Genç Türkler, Abdülhamid'in son tehdidini mutlaka yerine getireceğini hesapladıklarından mücadeleyi tamamen terketmemek şartıyle bir mütarekeye razı oldular ve şahısları için rütbe ve mükâfat kabul etmemeğe, Murad Beyin de hiç bir lûtuf kabul etmemek üzere rehin şeklinde Istanbul'a gitmesine karar verdiler. Buna karşılık Abdülhamid genel af ilân edecekti. Cemiyetin itimadını kaybetmiş olmakla beraber, gerektiğinde mücadeleyi yeniden yürütme görevi ise Ahmed Rıza Beye verilecekti (Eclaire; 7 Ağustos 1897).

Abdülhamid'in bu tekliflerinin kabulü üzerine İttihad ve Terakkî Cemiyeti ilga edildi. Murad Bey bir iki arkadaşıyle Istanbul'a döndü. Genç Türklerin ileri gelenlerinden Çürüksulu Ahmed Bey Belgrad, Şefik Bey Viyana askerî ataşeliklerine tayin edildiler. Dr. Abdullah Cevdet ve Dr. İshak Sükûtî, Hilmi, Şerefeddin gibi diğer bir kısım Genç Türkler, ne yurda dönmeyi, ne de görev almayı kabul etmediler. Bir kısmı ise, Abdülhamid'in sözüne inanmamak gerektiğini ileri sürerek bu yapılanları doğru bulmamışlardı. Nitekim, haklı oldukları kısa zamanda anlaşıldı. Meselâ, genel affı derhal kabul ve ilân ettiği, Istanbul gazeteleri cülûs yıldönümü münasebetiyle bütün siyasî suçluların affedildiklerini yazdığı halde bu af fiilen tatbik edilmedi. Trablusgarp ve Fizan

Ahmed Celâleddin Paşa

gibi menfâlar hürriyetsever gençlerle dolu olduğu gibi, Taşkışla Divanı Harbi tarafından mahkûm edilenler de bu sırada sürgünlerine gönderildiler.

Abdülhamid'in sözünde durmaması üzerine tekrar mücadeleye başlanması

Abdülhamid sözünde durmadığından İttihat ve Terakki'nin ilk kurucuları olan Abdullah Cevdet ve İshak Sükûtî yine mücadeleye başladılar. Bu maksatla Cenevre'de «Osmanlı» adlı bir gazete kurdular. Bu mücadele eskisi gibi tesirli olmadı. Çünkü, Genç Türkler dağılmış bulunuyorlardı. Buna rağmen Abdülhamid «Osmanlı» gazetesinden rahatsız oluyordu. Nihayet, onlarla müzakereye girişti. İki idealist arkadaş sürgünde bulunan hürriyetseverlerin affı karşılığında gazeteyi çıkarmaktan vazgeçtiler. Abdülhamid bunun üzerine Trablusgarp'taki sürgünleri affetti. Burada mahpus bulunan Harb Okulu ve Tıbbiye talebelerinin yalnız hapisten çıkarılmalarıyle iktifa olundu ve yine Trablusgarb'da sürgün olarak kalmalarına karar verildi. İshak Sükûtî Roma, Abdullah Cevdet Viyana elçilikleri tabibliklerine tayin edildiler. Abdullah Cevdet, kısa zaman sonra bu memuriyetten istifa edip Mısır'a giderek şahsî fikirlerini yaymak üzere «İçtihad» gazetesini çıkarmağa başladı. İçtihad kütüphanesini kurdu ve politika işlerinden âdeta çekilerek yalnız bununla meşgul oldu.

Bir kısım gençler bir kongre toplayıp eski neşriyata devama karar verdilerse de, Genç Türklerden çoğu birer memuriyet kabul ederek mücadeleyi terketmişlerdi. Ahmed Rıza Bey ise «Meşveret» vasıtasıyle en ağır hücumlara devam ediyordu. Mücadeleye karar verenler çeşitli yerlerde çeşitli

Genç Türklerin Avrupa'da çıkardıkları gazeteler

matbualarla faaliyetlerini devam ettirdiler. Cenevre'de «Osmanlı», Kahire'de «Kanun-ı Esasî», Riyodöjaneyro'da «Rakib», Türkçe ve Romence «Saday-ı Millet», Türkçe ve İngilizce «Yıldız» gazeteleri neşredildi. Lâkin hiçbiri devamlı olamadılar. Bunun gibi «Hilâfet», «Türk», «Sancak», «Şûray-ı Ümmet», «Terakki», «Ahali» de Genç Türklerin çıkardığı mücadele gazeteleridir.

Damad Mahmud Paşa ile çocuklarının ve Midhat Paşa-zâde Ali Haydar Beyin Avrupa'ya kaçışları

Derya Kaptanı Halil Paşa-zade Damad Mahmud Paşanın Lûtfullah ve Sabahaddin adlı iki oğlu ile Avrupa'ya kaçışı, bir taraftan da şehid devrimci Midhat Paşanın o sı-

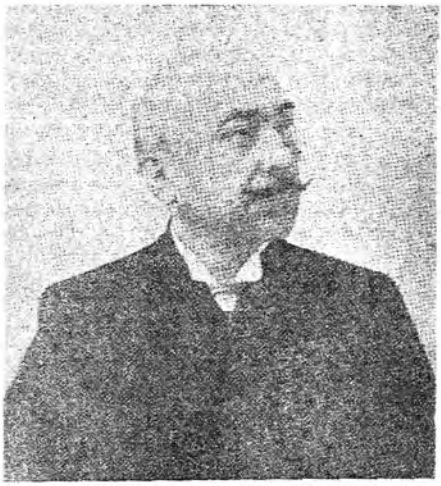

Damad Mahmud Paşa

rada İzmir'de bulunan oğlu Ali Haydar Midhat Beyin aynı şekilde hareket etmesi Abdülhamid'i fena halde üzmüş ve kızdırmıştı.

Mahmud Paşa, Abdülmecid'in kızlarından Seniha Sultanla evlenmiş ve genç yaşta Paris elçisi, sonra Devlet Şûrası üyesi, nihayet Adliye Nazırı olmuştu. Lâkin, sekiz ay sonra istifa etmiş ve bir daha memuriyet almamıştı. Doğru, dürüst, sözünü saklamaz ve namuslu bir adamdı. Oğullarını son derece mükemmel şekilde yetiştirmeğe gayret etmişti. Mevcut idarenin bozuk taraflarını Abdülhamid'e sözlü ve yazılı olarak anlatmağa çalışmış, bu yüzden gözden düşmüş, nihayet hürriyet mücadelesine devam için 1899 yılı Aralık ayının son günlerinde memleketi terk etmişti.

Ali Haydar Midhat Bey

Abdülhamid, onu geri getirtmek için derhal teşebbüslere girişti. Elçiliklere Mahmud Paşanın şuurunda bozukluk olduğunu, Seniha Sultanın iki oğlunu müsaadesiz alıp kaçtığını, bu çocukların kanun gereğince Padişahın himayesinde bulunup anneleri tarafından ısrarla istendiğini, bulundukları yere geldiği takdirde alâkalılara başvurulup hemen geri dönmesinin temin edilmesini bildirdi (Meşveret; 1 ocak 1900).

Bir taraftan da Mahmud Paşanın, Sultanın elmaslarını gasbettiği ve harem hizmetkârlarından birisini öldürdüğü ileri sürülmekteydi.

Bütün bunların bir tesiri olmadı. Mahmud Paşa Paris'e varıp Ahmed Rıza Beye ve diğer Genç Türklere katıldı. Onun gelişi, öbürlerine büyük kalb kuvveti olmuştu.

Mahmud Paşanın Paris'den Abdülhamid'e yazdığı mektup

Damad Mahmud Paşa, Abdülhamid'e 21 ocak 1900 tarihli bir mektup gönderdi. Bunda evvelâ saltanata, kanunlara ve hükûmete sadık olduğunu bildiriyor, sonra onun idare tarzının âdil ve doğru olmadığını, eski zalim idare usullerine benzediğini ileri sürüyor, yanındaki adamların cahil, hırsız, mürtekip, yalancı, entrikacı, bunak ve dalkavuklardan ibaret bulunduğunu, Abdülhamid'in de milleti değil yalnız şahsını düşündüğünü, insanların haklarını ve hayatlarını çiğnediğini, vatanı felâkete sürüklediğini, bunca cinayet ve alçaklıklara sebep olduğunu, tab'asının istibdat yüzünden yurddan göçtüğünü, onun ise saltanatını mağrurca ve ahmakça devam ettirdiğini, kendisine utanmadan iftiralarda bulunduğunu, memleket, şimdiki nüfusun yirmi mislini beslemeğe muktedir olduğu halde bir haydut çetesinin elinde servet ve refahının mahvolduğunu, beyhude israf edilen, ihsan şeklinde dağıtılan veya bankalara istif edilen paralarla dehşetli bir donanma kurulmasının mümkün bulunduğunu ve o zaman Girid'in elden gitmiyeceğini, bu affedilmez hatâların hep kendisinden sadır olduğunu sayıp döküyor, sekiz yıldır söylediklerinin dinlenmediğini, iyi niyet ve sada-

katinin takdir edilmediğini, nihayet kendisinin de bunu millete anlatmağa karar verdiğini söylüyordu.

Bu mektup tarafsız bir tarihçi gözüyle incelenirse, lüzumundan fazla ağır ve hakaretli bir dille yazılmış olduğunu, bazı pek yerinde mülâhazaları ihtiva ettiğini, hücumların bir kısmının ise haksız olduğunu kabul etmek lâzımdır. Damad Mahmud Paşanın iyi niyetinden ve vatanseverliğinden şüphe edilemez. Ancak bu mektubu yazdığı zaman, Avrupa'ya gidişinden sonra kendisine yapılan aşağılık iftiralarla hakkında alınmak istenen haksız tedbirlerin doğurduğu infialin tesiri altında bulunduğu da muhakkaktır.

Abdülhamid, buna rağmen kendisini geri dönmeğe ikna için bir çok vasıtalara başvurdu. Hafiyeler birer birer Paris'i boyladı. Paris Elçisi Münir Paşa, Turhan Paşa, Ahmed Celâleddin Paşa ve hattâ Mısır Hidivi Avrupa'ya girdilerse de, Mahmud Paşa bunlara yanaşmadı. Hünkârın yalnız millete hakkı olan teminatı vermesi şartiyle geri dönmeğe hazır bulunduğunu, ne kendi ve ne de devlâtları için bir şey istemediğini, istediğinin yalnız Abdülhamid'in namusluca saltanat sürmesi olduğunu söylüyordu.

Mahmud Paşa, böylece daima hafiyeler tarafından takip edilerek Fransa, İsviçre, Mısır ve Belçika arasında üç yıl müddetle dolaştı durdu. Esasen hasta idi, nihayet 48 yaşında bulunduğu halde vefat etti.

Paris'de toplanan mültecilerin kongresi

Paşanın ölümünden sonra yerine oğlu Prens Sabahaddin Bey geçti. Bu sırada Paris'de yaşayan bütün Osmanlı mültecilerinin bir kongre yapmasına karar verildi. Abdülhamid'in isteği üzerine Fransız polisi buna engel olmağa çalıştıysa da, 4-9 şubat 1902 tarihleri arasında kongre toplandı. Bu kongreye Türklerden maada Paris'de bulunan Arap, Arnavut, Ermeni, Rum, Yahudi, Çerkes gibi Osmanlı devletinin çeşitli din ve ırklarına mensup tab'ası katıldı.

Prens Sabahaddin Bey ötedenberi Osmanlı devletinin geniş mahallî muhtariyetlere sahip bir konfederasyon halinde teşkilâtlanmasına taraftardı. İmparatorluğu ancak bu sayede kurtarmanın mümkün olduğuna inanmıştı. İktisadî kalkınmanın ise, liberalizm ile olacağını kabul ediyordu. Görüşlerini «adem-i merkeziyet ve teşebbüs-ü şahsî» prensibi ile ifade ederdi. Kongreyi toplarken çalışma programını ilân etmişti. Buna göre Osmanlı memleketlerinde meşrutiyet rejimi kurulacak, Osmanlı birliğinin korunması için gerekli tedbirler alınacak, iç sükûn ve barış temin edilecek, Berlin andlaşmasının bazı bölgeler için muhtar idareler derpiş eden hükümleri bütün vilâyetlere tatbik edilecek, bunların sağlanması için de 1856 ve 1878 andlaşmalarına imza koyan devletlerin müdahalesi istenecekti.

Kongre, karmakarışık unsurlardan mürekkepti. Prens Sabahaddin Beyin bütün iyi niyetlerine rağmen böyle millî olmayan bir topluluktan millî menfaatlere uygun karar-

Paris Sefiri Salih Münir Bey

Prens Sabahaddin Bey

ların çıkmasına imkân yoktu. Nitekim, bu kongreye tehalükle katılan Ermeni Hınçak ve Troşak komiteleri, hem bu gayeleri destekliyeceklerini, hem de kendi emelleri için

çalışmağa devam edeceklerini ilân etmişlerdi. Babıâli, Makedonya ve Doğu Anadolu için istenen muhtar idareleri bile kabul etmemekte direnirken, imparatorluğun bütün vilâyetlerinde böyle idarelerin kurulmasını tervic etmek, memleketin parçalanmasından başka netice veremezdi. Bu muhtariyetlerin üzerinde bir Osmanlı birliği hayalden ibaretti. Bütün unsurlar, kendi millî çıkarları için çalışırken, Türk unsurunun gücünü de bu çabaya katmak ve bilhassa bunu temin için yabancı devletlerin müdahalesini istemek büyük gafletti.

Muhtelif yerlerde çeşitli cemiyetler kurulması

Kongre, bu esas kararları kabul etti, lâkin Ahmed Rıza Beyin etrafında toplanan ve çoğu eski ittihatçılardan mürekkep bulunan bir grup şiddetle reddetti. Mehmed Ali Fazıl Paşa, Nâzım Bey, Sami Paşa-zâde Sezaî Bey, Ali Saib Bey bunlar arasında bulunuyorlardı. Hemen Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyetini tekrar kurdular ve «Şûray-ı Ümmet» adlı bir gazete çıkarmağa başladılar. Prens Sabahaddin Bey de kendi düşüncelerini «Terakkî» gazetesiyle yayıyordu. «Adem-i Merkeziyet-i İdare ve Teşebbüs-i Şahsî» adlı bir cemiyet de kurmuştu. Bu cemiyet, Anadolu'da bazı şubeler açmağa muvaffak oldu. Ermeni emellerinin yayınlayıcısı olan «Sabahül-Hayr» gazetesinin, bu cemiyetin de propogandasını yapmağa başlaması ise dikkati çekmekteydi. Bu sırada Ali Haydar Midhat Bey de İttihat ve Terakkî Cemiyetinden ayrılıp Prens Sabahaddin Beyle birleşti.

Bu iki cemiyetten maada, Genç Türklerin bir kısmı daha aktiv metodlarla çalışmak üzere ayrıca ihtilâlci bir parti de kurmuş bulunuyorlardı. Bu parti mensupları hürriyet ve adaletin kurulması için bütün milletin ayaklanmasını, İstanbul'da bir «Selâmet-i Umumiye» komitesinin kurulmasını, Padişahın, Şeyhülislâmın ve bütün hafiyelerin kanun dışı edilmelerini, her nevi siyasî mahkûmların derhal affını, bir kısım tarikatlerin ilgasıyle irticaa karşı tedbirler alınmasını, yeni bir anayasa meydana getirmek için reşîd çağa varmış bütün Osmanlıların dâvetini, bir ihtilâl mahkemesi kurulmasını, zulümlerin ve imtiyazların ilgasını, hafiyelerin koğularak mallarının müsaderesini, yeni bir zaptiye kuvvetinin kurulmasını v.s. istiyorlardı.

Bütün bu cemiyetlerin biricik mücadele vasıtası çeşitli gazete ve dergilerdi. Abdülhamid idaresine hücum etmek, onu yıpratmağa çalışmak, halkı bu idare aleyhine durmadan tahrik etmek müşterek metodlarıydı. Bu matbuatlar, çeşitli vasıtalarla yurda sokuluyor, aydın tabaka ve hattâ halk arasında yayılıyordu. Ancak, bu teşekküllerin fiilî bir harekette bulunmalarına imkân yoktu. Çünkü, yurd dışındaydılar. Genç Türkler, nihayet, bu maksatla yurd içinde de teşkilâtlanmağa başladılar. Böyle faaliyetler için en uygun saha ise, Makedonya idi. Bu bölgede bulunan Üçüncü Ordunun subayları, yıllarca çetecilerle çarpışarak mücadele ruhunu geliştirmişlerdi. Son zamanlarda Harb Okulunu bitiren genç ve vatansever subayların hep bu orduya tayinleri, Üçüncü Ordunun bir nevi askerî muhtariyete sahip bulunması,, burasını Genç Türklerin bir karargâhı haline getirmişti. Böylece evvelâ Selânik'de bir teşekkül meydana geldi. Bunu kuranlar, posta ve telgraf başkâtibi Talât, askerî rüşdiye müdürü Tahir, fransızca öğretmeni Naki, Selânikli Midhat Şükrü ve mülâzim Ömer Naci Beylerdi. Bir çok subay, memur ve öğretmenler kısa zamanda onlara katıldılar. Bu topluluğun faaliyeti gayet gizli tutuldu. Mensupları evvelâ Mason localarında faaliyete geçtiler. Propogandalarını bu suretle yaymayı umuyorlardı.

Paris kongresi kararlarını reddedenler (soldan sağa): A. Rıza, Nâzım, M. Ali Fazıl Paşa, Sezaî, A. Saib Beyler

Vatan ve Hürriyet, Osmanlı Hürriyet Cemiyetleri, birleşmeler

Devrimci fikirler, onun beslendiği Harb Okulunu bitiren gençlerle beraber orduya gittikçe yayılmaktaydı. Bu gençlerden birisi de, Mustafa Kemal'di. Abdülhamid idaresinin bu en sıkı günleri, onun zihninde, siyasî fikirlerin uyandığı devreye rastlar. Bu sırada Harb Okulunun ateşli gençliği bilhassa Namık Kemal'in eserlerini gizli gizli okuyarak fikren uya-

nıyorlar, vatan ve hürriyet aşkı ile besleniyorlardı. Okul idaresi bunu şiddetle men' ve takip ettiği için, büyük vatansever şairin ruhları ve vicdanları coşturan fırtınalı şiirlerini ekseriya geceleri yatakhanelerinde okurlardı.

Mustafa Kemal Bey 1902 yılında Harb Okulunu bitirerek kurmay yetişmek üzere «Erkânı Harbiye» sınıfına ayrıldıktan sonra onda ve bir çok arkadaşlarında yeni fikirler büsbütün gelişmeye başladı. Memleketin iyi idare edilmediği, bir çok hatâ ve yolsuzlukların irtikâp olunduğu kanaatindeydiler. Aralarında gizlice toplanıp daima bundan bahseder lerdi. Zamanla bu inançlarını bütün okul arkadaşlarına duyurmak hevesine de düştüler. Bu maksada hizmet etmek üzere okulda bir gazete çıkardılar. Bu gazete, başka hiç bir araç bulunmadığı için, el yazısıyle hazırlanıyordu. Mesele çok geçmeden haber alındı. Abdülhamid'in en ziyade ve müstesna şekilde itimad ettiği Zülüflü İsmail Paşa, (Askerî Okullar Müfettişi idi) Abdülhamid'e: «Okulda böyle bir öğrenci var. Okul Müdürü Rıza Paşa farkında olmuyor, yahut müsamaha ediyor!» dedi. Ali Rıza Paşa iyi kalbli, hamiyetli ve yeni fikirlere taraftar bir zattı. Hem onları korumak, hem de kendi mevkiini muhafaza ve öğrencileri bu şekilde himayeye devam edebilmek için olayı inkâr etti.

Mustafa Kemal Bey ve arkadaşları faaliyetlerine devamla bir gün sınıfların birisine girmiş, kapıyı kapatarak gazetenin çıkacak olan sayısı ile meşgul bulundukları sırada durum Okul Müdürüne haber verildi. Rıza Paşa mecburen sınıfı basarak onları suçüstü yakaladıysa da asıl meseleyi örtbas edip yalnız dersten başka şeylerle meşgul olduklarından dolayı tevkif edilmelerini emretti. Bunu hemen izinsiz cezasına çevirdi. Sonunda da bir miktar nasihatle yetinerek hiç bir ceza vermedi.

Mustafa Kemal Bey, 1905 yılında Harb Akademisinden Yüzbaşı rütbesiyle mezun olduktan sonra düşünce birliği ettiği arkadaşlarıyle birlikte buluşup memleket meseleleri üzerinde görüşmelerine devam ettiler. Fakat, sonradan subaylıktan ihraç edilen bir arkadaşlarının ihbarı üzerine bir gün yakalandılar. Bir kaç ay mevkuf kaldılarsa da elde yeter derecede delil bulunmadığından tahliye edilip çeşitli bölgelere gönderildiler. Bu arada Mustafa Kemal Bey, Şam'a tayin olunmuştu.

Bu kıt'a hayatı vazifesindeyken Suriyenin her tarafını dolaştı. Devlet mekanizmasının zaafını, hatâlı işleri yakından gördü. Bir taraftan da gizlice siyasî faaliyetlerine devam etti. Kendisini seven ve sayan arkadaşlarıyla birlikte ilk defa olarak «Vatan ve Hürriyet» adlı bir cemiyet kurdu. Başkanı olduğu bu cemiyetin teşkilâtını da bizzat Suriye şehirlerinde kendisi yaydı. Cemiyetin gayesi memlekette parlamanter rejimi kurmak, her alanda büyük ıslahat yaparak beli bükülen devleti diriltmek ve doğrultmaktı. Ancak Suriye bu işin inkişafı için yeter şartları haiz bir yer değildi. Mustafa Kemal Bey Rumeli'yi, Üçüncü Ordu bölgesini faaliyetleri için daha uygun buluyordu. Cemiyet mensuplarından birinin yardımıyle ve başka bir hüviyetle Suriye'den ayrılarak deniz yoluyla Selânik'e geldi. Buradaki Genç Türklerle görüşüp «Vatan ve Hürriyet» cemiyetinin bir şubesini kurdu. Onlara, Mason locaları vasitasıyle yapılan faaliyetin beklenen neticeleri veremiyeceğini, memleketin çabuk tahakkuk edecek bir devrime muhtaç bulunduğunu, bunu ise ancak ordunun başarabileceğini izah etti.

Mustafa Kemal Bey'in Suriye'ye dönüşünden sonra Selânik'de Talât, Tahir, Naki, Midhat Şükrü ve Ömer Naci Beylerin bir araya gelmesinden doğmuş olan teşekkül, onun telkini ile «Osmanlı Hürriyet Cemiyeti» adı altında teşkilâtlandı. Bu cemiyet, bir müddet sonra Paris'teki İttihad ve Terakkî Cemiyetiyle temasa geçti. İttihad ve Terakkî, kendisinin daha eski ve daha teşkilâtlı bir topluluk olduğunu ileri sürüp Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin kendisine katılmasını istiyordu. Bu istek kabul edildi. Böylece, Selânik'teki cemiyet, İttihad ve Terakkî'nin bir şubesi haline geldi. İttihad ve Terakkî, bundan sonra ordu mensupları arasında çok süratle yayıldı.

Bu arada Mustafa Kemal Bey de bir kolayını bularak kendisini Üçüncü Orduya tayin ettirdi (20 haziran 1907). Hemen Selânik'e gelerek Ordu Müşirliği kurmay heyetindeki görevine başladı. Bir taraftan da İttihat ve Terakkî Cemiyetinde çalışmaktaydı. Selânik-Üsküp demiryolunun teftişi kendisine verilmiş olduğu için bu fırsattan faydalanarak teşkilâtı bir hayli genişletti.

İttihad ve Terakkî ile Arnavud komitelerinin birleşmesi ve maksatları

Az sonra Arnavut ihtilâl komitelerinin toptan İttihad ve Terakki'ye kabulleri Merkez-i Umumî (Genel Merkez) ce kabul edilmiş bulunuyordu. Böylece, Abdülhamid'in çok güvendiği ve kısmen şahsî muhafızları arasında bulundurduğu bu unsur elde edilmek istenmişti.

Bu komitelerin asıl maksadı ise, Arnavutluk diye andıkları geniş bir bölgede, yani o günkü idarî teşkilâta göre İşkodra merkez, Draç, İpek, Pizren, Piriştine, Debre, Elbasan, Berat sancaklarını içine alan yerde muhtar ve imtiyazlı bir idare kurmak ve ni-

hayet Arnavutluğu müstakil bir devlet halinde imparatorluktan ayırmaktı. Bu komiteleri cemiyete kabul etmek ise, onların hukukî durumlarını da kabul etmek ve hattâ az çok gayelerini meşru saymaktı. İttihat ve Terakkî cemiyetinin bu tutumu pek hatâlıydı. Abdülhamid idaresini yıkmak isteyen cemiyet, bu uğurda kullanılabilecek her silâha el atıyor, bu silâhın icabında kendisini de yaralayabileceğini düşünmüyordu. Meselâ, hürriyetin ilânı uğruna ilk dağa çıkanlardan Niyazi Bey, vaktiyle Makedonya'da Bulgar çetelerine karşı yaptığı mücadeleden sonradan pişmanlıkla bahsetmiş, «istibdad idaresine karşı hürriyet ve milliyetlerini» müdafaa eden bu zümrenin emellerine karşı durmakta hatâ işlediğini hâtıralarında yazmıştır. Ne gariptir ki, Osmanlı memleketlerinde bir ihtilâl, bir inkılâp yaparak parlamanter rejimi kurmak, dikta idaresine son vermek, vatandaşlara hak ve hürriyetlerini sağlamak için teşkilâtlanan bu zümrede, Osmanlı devletinin azınlıkları arasında doğan ve kuvvetle gelişen milliyet fikri henüz mevcut değildi. Bu ise o zamanın Avrupa'sında en ileri bir cereyan sayılıyor, her milletin kendi mukadderatına kendisinin el koyması ve kendi kendisini idare etmesi fikri şiddetle müdafaa ediliyor, bu fikir uğruna Osmanlı İmapatorluğunun bir çok ülkeleri kopartılarak ayrı devletler haline getirilip duruluyordu. Genç Türkler ise, bu hakkı gerektiğinde bu zümreler için kabul ve tasdik ettikleri halde, Osmanlı camiasında bir de «Türk milleti» nin bulunduğunu ve bunun imparatorluğun esas unsuru olduğunu düşünmek bile istemiyorlar, bu büyük coğrafî birliğe dahil bütün zümrelerin menfaatlerinden ve nimetlerinden faydalandıkları imparatorluğun devamı için her yerde feda edilen bu unsura kendileri de mensup bulundukları halde, millet ayrılığını reddeden prensiplerini tahakkuk ettirmek hülyasıyle öbürlerinin ekmeğine yağ sürüyorlardı.

Abdülhamid'in idaresine toplu bir bakış

Abdülhamid devrinin koyu dikta idaresi bir çok hatâlara ve kötülüklere sebep oluyor, bunların birbirini kovalaması ise devrimcilerin sabrını tüketiyordu. Abdülhamid'in meşrutiyet vaadiyle tahta çıktığı halde, evvelâ bu vaadde bulunduğu kimseleri uydurma isnadlarla bertaraf etmesi, kısa zaman sonra meclisi dağıtması, her şeyi kendi şahsî saltanatının devamını temin edecek şekilde ayarlaması, etrafında kendisine sadık olmaktan, daha doğrusu çıkarlarını bunda görmekten başka meziyeti olmayan kimseleri toplaması, bunlara her türlü menfaatleri sağladıktan başka her türlü uygunsuzluklarına, hattâ hırsızlıklarına göz yumması, devlet mekanizmasının şiddetle muhtaç bulunduğu ıslahatı katiyen kabule yanaşmaması, buna taraftar bulunanları ezmesi, Genç Türkler aleyhindeki insafsız icraatı, memleketin çeşitli imkânlarını yabancı imtiyazlı şirketlerin yağmasına âdeta terketmesi, buna vasıta olan bendegânın millî menfaatlerin bu şekilde istismarından büyük vurgunlar elde etmelerine kayıtsız kalışı, Türk er ve subaylarının canları ve kanları pahasına kazanılan bir savaşın neticelerini yalnız şahsî nüfuzunu artırmak için kullanarak bu muvaffakiyetin temin edebileceği millî menfaatleri heder etmesi, kurduğu idare tarzının devamı için başvurduğu çarelerin memlekete verdiği zararlar gibi sayılamıyacak kadar çok kusurları yurdsever aydınların ondan cidden nefretine sebep olmuştu.

Bu kötü idaresinin neticesi olarak memlekette eşit hak diye bir şey kalmamıştı. Meselâ subayların terfi usullerine katiyen riayet edilmiyordu. Paşazadeler, mensuplar ve bendegân evlâtları, hafiye çocukları üstüste rütbelere boğulurken, buna cidden lâyık olanlar bir rütbeden diğerine geçemiyor, artan ihtiyaçlarına rağmen uzun yıllar aynı maaşta kalıyorlardı. Merkez Kumandanlığı emrindeki erlikten yetişme subaylar üç beş yılda albaylığa ve hattâ generalliğe yükselirken, Harb Okulu mezunu ve bir kısmı kurmay olan, üstelik Makedonya'da yıllarca çetecilerle savaşan güzide subaylar için bir derece terfi etmek büyük lûtuf olarak telâkki olunuyordu. Hele çarpışmalarda bunlardan yaralanıp sakat kalanlarla şehid düşenlerin çoluk çocuğu tam bir sefalet ve perişanlığa mahkûm bulunmaktaydı.

Sivil hayatta da aynı hal hüküm sürüyordu. Bir memur dürüst ve namuslu ise, küçük bir maaşla sürünmeğe namzeddi. Rüşvet ve irtikâp yoluna sapanlar, saray mensuplarına dayanmak şartiyle refah içinde yaşarlar, üstelik kısa zamanda yüksek maaş derecelerine çıkarlardı. Maaşlar üç ayda bir ve bazan daha geç verilirdi. Bir yılda alman maaş miktarı dört veya beşi zor bulurdu. Bu yüzden subay ve memurlarla bunların emekli, dul ve yetimleri zaruret içinde yüzerken, saray mensuplarıyle onlara mensup olanlar maaşlarını muntazam şekilde alırlardı. Öbürleri ise aylıklarını, maliyenin ileri memurları ve Emekli Sandığı Nazırlarıyle ortak sarraflara %75-90 nisbetinde kırdırarak çoluk çocuklarına kuru ekmek parası teminine uğraşırlardı. Böyle kırılmış maaşlar, bu muhtekirlere derhal tam olarak ödenir ve aradaki fark paylaşılırdı.

Beşiktaş Muhafızı Hasan Paşa, Tüfekçi Tahir Paşa, Fehim Paşa gibi «sadık bende-

gân» ın adamları için ise her nimet hazırdı. Bunlar, kanunların suç saydığı hareketleri alenen işleseler de yakayı kurtarırlardı. Namuslu vatandaşlara tecavüz, onları dövmek, yaralamak ve hattâ öldürmek cüretinde bulundukları halde himaye görenleri, halk arasında elini kolunu sallayarak serbestçe dolaşanları vardı. Bütün bunlara karşı halkın artan nefretine hedef olan Abdülhamid, halkın her türlü husumetinden korunmak için de yine bu zümreye dört elle sarılmak suretiyle fâsid bir daireye düşmüş oluyordu.

Şiddetli bir sansür, basının nefesini kesmişti. Bundan okul kitapları bile kurtulamıyordu. Yalnız sosyal ilimlere değil, müsbet ilimlere ait ders kitapları da sansür tarafından amansız ve cahilâne bir şekilde tahrib edilmekteydi. Bir çok derslerin okutulması bile yasaktı. Günlük gazeteler, Hünkârı öven yazılar ve onun hakkında kaleme alı-

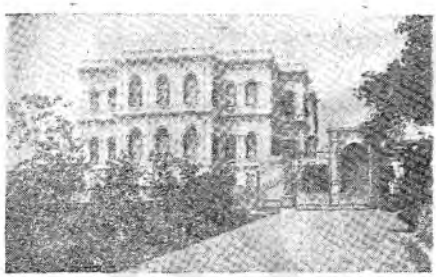

Yıldız Sarayı

Şâle Köşkü

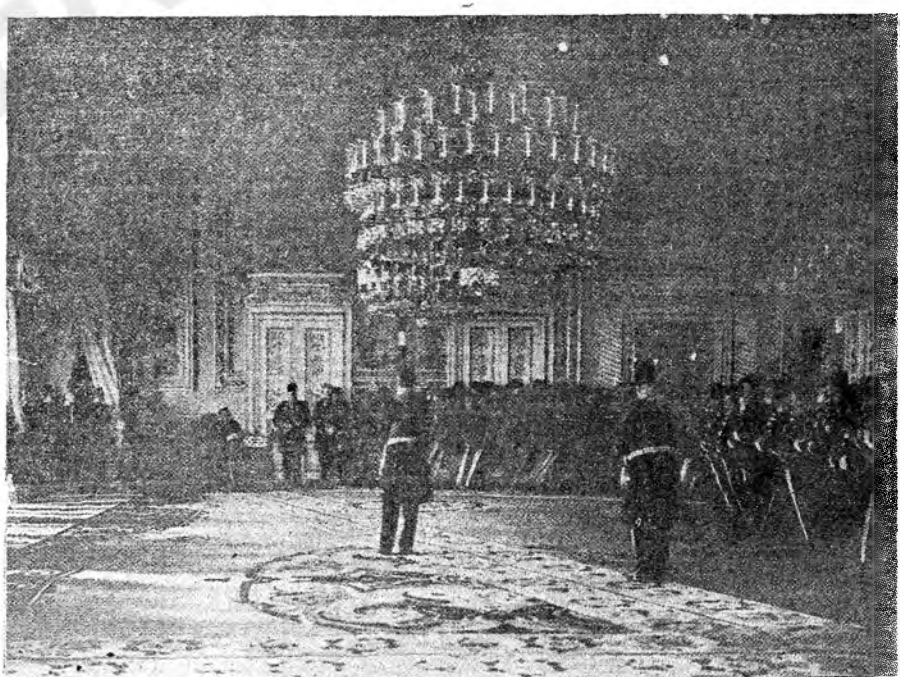

Dolmabahçe Sarayında, Sultan İkinci Abdülhamid'in bir bayramlaşma töreni fotoğrafı

nan dualarla doluydu. Şehrin Yıldız'a yakın semtinde ancak belli kimselerin oturmasına müsaade edilir, her ramazanın on beşinde Topkapı Sarayında Hırka-i Saadet Dairesini ziyaretle mükellef bulunan Hünkârın takip edeceği güzergâh mahsus yanlış ilân olunur, buralarda resmen tertibat alınırken Abdülhamid başka bir yoldan gizlice gider gelirdi. Evhamı delilik sınırına ulaştığı için kendisine uzaktan bu sayede suikast yapılır diye elektrik enerjisinden faydalanılmasına müsaade etmez, kendi aleyhine konuşulur vehmiyle telefon şebekesinin kurulmasına razı olmazdı. Şehrin en uzak semtinde bir lâğım açılsa oradan Yıldız'a tünel uzatılmasın diye başında polis beklerdi.

1905 yılında Japonya'ya yenilen Rusya'da ihtilâller çıkmış ve Çar bir nevi meşrutî idare kurulmasına razı olmak zorunda kalmıştı. Bu hal, Abdülhamid'i son derece ürkütmüş bulunuyordu. Memlekette çıkan gazetelerin bu olaydan bahsetmesi şiddetle yasak edildi. Bomba hâdisesinden sonra ise istibdad idaresinin tazyiki büsbütün artmış, üç dört kişinin bir araya gelerek sohbet etmeleri ve hattâ saz çalmaları yasak edilmiş, kalabalığa sebep olduğu için düğünler bile men'olunmuştu.

Şemsi Paşa

Selânik Merkez Kumandanının vuruluşu, dağa çıkış ve kıyam

Bütün bu olaylar, Abdülhamid idaresinin son günlerini hızla yaklaştırmış bulunuyordu. Artık bu rejim, bir dokunuşta yıkılacak hale gelmişti. Abdülhamid, bilhassa Üçüncü Ordu bölgesinde aleyhinde hazırlanan hareketi hissediyordu. Casus ve hafiyelerin gönderdiği raporlar endişe vericiydi. Bunların başında Selânik Merkez Kumandanı Nâzım Bey geliyordu. İttihat ve Terakkî, onu ortadan kaldırmak istediyse de. ancak yaralayabildi. O da yaralı olarak Istanbul'a kaçtı.

Abdülhamid'in durumu tahkik için kurduğu hususî bir heyet, hemen Selânik'e geldi. Soruşturma ve kovuşturma başladı. Bir çok genç subaylar tevkif edilerek Istanbul'a gönderildiler. Merkez Kumandanı Nâzım Beyi tabanca ile yaralayan Kurmay Binbaşı Enver Bey ele geçirilemedi. Aynı zamanda Manastır Polis Müfettişi Sami Bey öldürülmüş, yine meşhur hafiyelerden topçu alayı imamı Mustafa Efendi Selânik'de vurulmuştu.

Enver Bey, Merkez Kumandanını vurduktan sonra askerden ve ahaliden kendisine katılanlarla birlikte dağa çıkarak mevcut idareye alenen isyan etmiş bulunuyordu. Bunu, 3 temmuz 1908 günü Resne Mevki Kumandanı Kolağası Niyazi Beyin 160 askerle dağa çıkması takip etti. Kolağası Eyüb Sabri Bey de kurduğu bir çete ile aynı şeyi yaptı. Askerden ve halktan bir çok kimseler, kendilerine katıldığı için kuvvetleri sür'atle artmaktaydı.

İttihad ve Terakkî Cemiyetinin ecnebî devletler konsoloslarına verdiği muhtıra ve halka beyannamesi

Diğer taraftan, İttihat ve Terakkî Cemiyeti, İngiltere Kralı ile Rusya Çarı arasındaki Reval mülâkatını ele alarak burada Osmanlı imparatorluğunun taksiminin görüşüldüğünü ve buna kat'î şekilde karar verilmiş olduğunu, Abdülhamid idaresinin memleketi nihayet bu hale düşürdüğünü ileri sürüp geniş ve heyecan uyandırıcı bir propagandaya başlamıştı. Bunun gibi, Makedonya'da sürüp giden ihtilâle de bu kötü idarenin sebep olduğu iddia ediliyordu. Cemiyet, konsoloslara tevdi ettiği ve bir suretini halk arasında yaydığı muhtırada genel olarak şöyle demekteydi:

1 — Makedonya'da çeşitli unsurların birbirleriyle ve hepsinin birden Türklerle mücadelesine sebep Abdülhamid'in mutlakıyet idaresidir. Meşrutiyet ilân edilir edilmez bu hal sona erecektir.

2 — Bütün unsurların emelleri ve üzüntüleri müşterek ve aynıdır. Bunların yıllardır mücadeleleri millî çıkarları için değil, meşrutiyet nizamını kurmak içindir.

3 — Osmanlılar cins ve mezhep —yani ırk ve din— ayrılığı yapılmadan hepsi kardeştir. Meşrutiyetin ilânı ile millî ve dinî ihtiraslar sönecek, Osmanlı adı altında bir unsurlar birliği hasıl olacak ve arada anlaşmazlık kalmayacak, Makedonya meselesi de böylece kendiliğinden halledilmiş olacaktır.

4 — Meşrutiyetin ilânı, Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğunu bölüşme projelerini akim bırakacaktır.

5 — İstibdat idaresinin sona ermesi için yabancı devletlerin Istanbul'u sıkıştırması lâzımdır (Hâtıra-i Niyazi; S: 50 - 60).

Bu muhtıra, belki iyi niyetle hazırlanmışsa da, büyük bir saflıkla kaleme alınmıştı. Burada, artık zevale mahkûm Osmanlı devletini meşrutiyet idaresinin bundan hemen kurtaracağı zannı galiptir. Üstelik imparatorluk ve bunun esas unsuru olan Türk milleti aleyhinde yıllarca savaşmış Sırp, Ulah, Ermeni, Bulgar, Rum ve Arapların sadece meşrutiyet uğrunda mücadele etmiş oldukları ileri sürülecek kadar gaflet gösteriliyordu. Bu yüzden, meşrutiyetin ilânı ile aralarındaki mücadelenin sona ererek bu unsurlardan imparatorluğun tab'ası olanların hemen Osmanlılık birliği etrafında samimiyetle toplanacağı sanılmakta idi. Tabiî, bütün bunlar varid değildi. Üstelik kendi bir iç işimiz için yabancı memleketlerden yardım ve müdahale beklemek ve istemek de uygun sayılamazdı.

Şemsi Paşanın öldürülmesi, Tatar Osman Paşanın dağa kaldırılması

Abdülhamid, fiilen başlayan ayaklanmayı yerinde bastırmak için Birinci Ferik Şemsi Paşayı olağanüstü yetkilerle Manastır'a göndermiş bulunuyordu. Şemsi Paşa, gereken tedbirleri almağa başladı. Genç Türkleri sindirmesi ve dağa çıkanları hareketsiz hale getirmesi mümkündü. İttihad ve Terakki bunun üzerine bir suikast tertib etti. Cemiyetin fedailerinden topçu teğmeni Âtıf Bey, durumu Yıldız'a bildiren Şemsi Paşayı Manastır telgrafhanesinden çıkarken bir kurşunla vurup öldürdü. Paşanın muhafızları ateş ederek onu da yaraladılarsa da, komite arkadaşlarının yardımıyle kaçıp kurtulmağa muvaffak oldu.

Bu cüretli hareketler, Abdülhamid'i gittikçe artan endişelere sevketmekteydi. Mutlakıyet idaresini daha fazla devam ettiremiyeceğini hissediyordu. Esasen Osmanlı tahtına çıktığı gündenberi üstüste gelen gaileler ve bunlarla mücadele için harcamış olduğu enerji onu yormuş ve yıpratmıştı. Bununla beraber, mücadeleyi hemen bırakmadı. Manastır olağanüstü kumandanlığına Yüksek Askerî Teftiş Komisyonu üyelerinden olup

Enver Bey

kendisine sadık bildiği Müşir Tatar Osman Paşayı tayin etti. Lâkin, 22/23 temmuz 1908 gecesi Manastır'ın başka yerlerle muhaberesini sağlayan telgraf telleri kesildikten son-

Niyazi (sağda), Eyüb Sabri (solda) Beyler

ra Eyüb Sabri ve Niyazi Beyler, mevcudu iki bini bulan çeteleriyle şehri basıp hükûmet konağını sararak onu dağa kaldırdılar. Aynı zamanda Manastır valisi Hıfzı Paşanın konağı da sarıldı. Genç Türkler arasında da büyük saygı uyandırmış olan bu zata dokunulmadı. Tatar Osman Paşa götürülürken, Manastır'daki askerî birliklerle halktan da üç bin kişiden fazlası bu hareketi yapanlara katılıp birlikte gitmişlerdi.

KANUN-I ESASÎ (ANAYASA) NIN YÜRÜRLÜĞE KONMASI İKİNCİ MEŞRUTİYET

İttihat ve Terakkî cemiyetine kabul edilmiş bulunan Arnavut komiteleri Üsküb'ün 50 kilometre kuzey batısında Ferizoviçi mevkiinde bir gösteri toplantısı yapmışlar ve Abdülhamid'e meşrutiyet derhal ilân edilmediği takdirde elli bin Arnavudun İstanbul üzerine yürüyeceğini telgrafla bildirmişlerdi.

Abdülhamid, bunu vârid görmeyerek fazla önem vermediyse de, o sırada Makedonya'yı teşkil eden vilâyetlerin çeşitli bölgelerindeki askerî ve sivil makamlardan ve bir çok teşekküllerden meşrutiyetin derhal ilânını isteyen telgraflar yağmağa başlamıştı.

Bu arada Serez mutasarrıfı Reşid Paşa, bu istek ifa olunmazsa, kendisinin artık hükümdar olarak tanınmıyacağını haber verdiği gibi, İttihad ve Terakkî Cemiyeti Manastır merkezi imzasıyle gelen bir telgrafta anayasanın fiilen tatbikine müsaade ve pazar gününe kadar meclisin açılması temin edilmediği takdirde vahim hâdiselerin çıkacağı bildiriliyordu. Bu telgraf, 9 (Milâdî 22) temmuz çarşamba tarihini taşımakta idi. Saraya gönderilenler arasında 8 ve 9 (Milâdî 21/22) temmuz tarihini taşıyan ve imza yerinde (umum ahali), (fırka zabitanı) nev'inden ibareler bulunan ve bölgelerinde meşrutiyetin fiilen ilân edilmiş olduğunu bildiren telgraflarla, ayni şeyi teyid eden Abdülhamid'in şahsî ajanlarınca gönderilmiş telgraflar da vardı (Başbakanlık Arşivi; Yıldız vesikaları). Abdülhamid, meşrutiyetin derhal ilânını isteyen telgrafları Vükelâ Meclisine tevdi edip meseleyi enine, boyuna düşünerek bir karar vermelerini istemiştir. Bu mecliste bulunanların sonradan yaptıkları nakillerde ve yazdıkları hâtıralarda «meşrutiyetin cralarda fiilen ilân edildiğini» bildiren telgraflardan hiç bahsetmediklerine göre, Abdülhamid. bunları kendilerine göstermemiş bulunuyordu. Kendisi ise bunlardan artık parlamanter rejime dönmekten başka çare bulunmadığını ve bunu kabul etmezse halkın zorla elde edeceğini anlamış durumdaydı. Buna rağmen milletin esasen en meşrû hakkı olan hürriyeti kendisi tarafından verilmiş bir lûtuf ve âtufet şekline sokmak, bu suretle de mevkiini muhafaza etmek için Vükelâ Meclişini uzun ve sonu gelmez müzakerelerle yormayı, onları kararsızlıklar içinde bunalttıktan sonra meşrutiyeti yine kendisi ilân etmeyi tercih etmişti.

Sultan Abdülhamid'in 1908 sıralarında çekilmiş bir fotoğrafı

Avlonyalı Ferid Paşanın azli, Said Paşanın Sadareti, Vükelâ toplantısı ve Padişah

Sadrıâzam bulunan Avlonyalı Ferid Paşa, Rumeli'de inkişaf eden hareketleri dikkatle takip ediyordu. Kendisi meşrutiyetin ilânından başka çare bulunmadığı fikrinde idi. Esasen o da buna taraftardı. Arnavut komiteleri Ferizoviçi'de toplanıp saraya yukarıda bahsedilen telgrafı çektikten sonra elebaşılarından Hoca Said Efendi, Sadrıâzamı telgrafla konağında bularak bu işin devlet ve milet için hayırlı olup olmadığını Arnavutça sormuş ve ondan aynı dil ile: «Hayırlıdır, sebat ediniz» cevabını almıştı.

Padişahın son derece itimad ettiği kimselerden ve meşhur şerirlerden Fehim Paşanın sürülmesinde Ferid Paşanın oynadığı rol de Abdülhamid'in gözünden kaçmamıştı. Son hâdiseler üzerine fikrini sorunca Kanun-ı Esasî'yi yürürlüğe koymak suretiyle genel isteğe uymaktan başka çare bulunmadığını söyledi. Padişah onu azledip düşüncesini kendisine saklamayı tercih ederek her meselede Abdülhamid'in temayülünü kollamayı ve ona göre hareket etmeyi meslek ittihaz etmiş bulunan Said Paşayı yerine tayin etti (22 temmuz 1908).

Said Paşa saraya dâbet edilerek huzura girdiği zaman Padişah ona ilk olarak Tatar Osman Paşanın dağa kaldırılmasının sebebini ve bu hususta alınması gerekli tedbirleri sordu. Paşa, bu sebebi bilmediğini söyleyerek alınacak tedbirlerin Babıâlide müzakere olunacağını bildirdi. Vükelâ Meclisinin sarayda toplanması emrolunduğundan orada kaldı (İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal; Son Sadrıâzamlar: S: 1061). Toplantı başladı. Gelen telgraflar gözden geçirildi. Herkes alınacak tek tedbirin Kanun-ı Esasî'nin yürürlüğe konulduğunu ilân etmek olduğunu seziyordu. Lâkin Sadrıâzam, Padişahın bu hususta kesin niyetini bilmediği ve ondan çekindiği için bahsi bir türlü bu vâdiye getirmiyor. sözü başka bahislerde uzattıkça uzatıyor, böylece saatler geçiyordu. Memduh Paşa ve Kâmil Paşa gibi bazı Nazırlar asıl meseleyi ortaya attıkça Said Paşa lâf canbazlıklarıyle konuyu kapatmaktaydı. Bir ara Memduh Paşa, müzakerelerin uzatılmasının tehlikeli olacağını ve Padişahın maksadının da Kanun-ı Esasinin tatbiki olduğunu açıkça söylediyse de, fayda vermedi. Bir kısım Nazırlar ise, kendisi gibi son derece korkak ve evhamlı olduklarından ağızlarını açıp tek kelime söylememeyi tercih etmekteydiler. Bu sırada ikinci müsahip Nadir Ağa, kurenadan Rıza Bey ve ikinci kâtip İzzet Holû Paşa ikide-bir gelerek neye karar verildiğini soruyor ve Said Paşadan müzakerelerin henüz devam etmekte olduğu cevabını alıyorlardı.

Abdülhamid, manevrasında tam mânasıyle muvaffak olmuştu. Mizacını çok iyi bildiği Said Paşayı Sadarete getirmekle bu meselede hükûmeti karar veremez duruma düşürmüş bulunuyordu. Nihayet meclis âzasının tamamen bunaldığı bir sırada İzzet Holû Paşa ile Rıza Bey şu haberle geldiler:

«Zât-ı Şahane, Kanun-ı Esasî'yi ben tesis etmiştim. Meb'usan Meclisinin ikinci içtima devresinde tatili lüzumu ihtar kılınmıştı. Öyle yapıldı. Seneler gelip geçti. Âzası seçilip toplanamadı. Mademki milletim bu kanunun şimdi yine yürürlüğünü istiyorlar, ben dahi verdim» buyurdular.

Burada dikkati çeken bir nokta da, Abdülhamid'in «tab'am» sözünü değil, «milletim» sözünü kullanmış olmasıdır.

Kanun-ı Esasî'nin yürürlüğe konması, Said Paşanın iki yüzlü tutumu

Başta Sadrıâzam bulunmak üzere bütün meclis Padişahın muvafakatini öğrenince rahat bir nefes aldı. Said Paşa, Memduh Paşaya bu hususa dair hemen bir Vükelâ Meclisi mazbatası dikte ettirdi. Vehmi henüz galip bulunduğu için bu mazbatada «Kanun-ı Esasî» sözünü kullanmamağa dikkat etti.

Vükelâ Meclisinde tertip olunan mazbata üzerine Kanun-ı Esasî (Anayasa) nin yürürlüğe konması hakkında çıkan irade hemen bütün vilâyetlerle imtiyazlı eyâletlere ve müstakil mutasarrıflıklara telgraflarla bildirildi (Rumî 10 temmuz 1324, Hicrî 23 cemaziyelâhir 1326 ve Milâdî 23 temmuz 1908).

Said Paşanın 1908 sıralarında çekilmiş bir fotoğrafı

Hâdise, aydın zümre ile Babıâli ve saray çevresine yakın olanlarca geceden duyulmuştu. Ertesi sabah ise gazetelerin resmî tebliğler sütununun baş tarafında üç dört satırlık müphem bir resmî tebliğ şeklinde yayınlandı. Bunda, vaktiyle Abdülhamid tarafından tesis edilmiş olan Anayasada teşek-

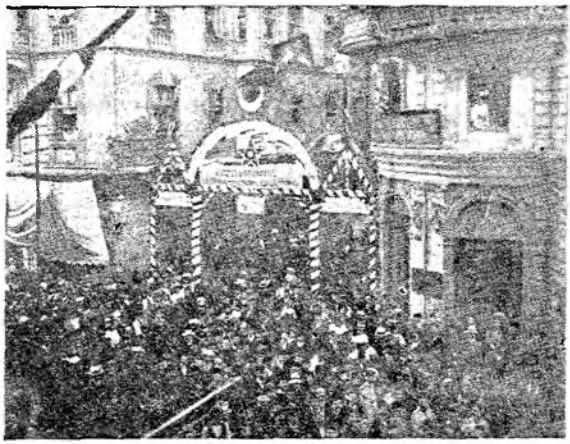

İkinci Meşrutiyetin ilânında halkın kafileler halinde toplanıp yaptıkları sevinç gösterilerinden

kül tarzı bildirilen Meb'usan Meclisinin toplantıya çağırıldığı bildiriliyordu.

Said Paşa hâtıratında Vükelâ Meclisinde meseleyi ortaya kendisinin atıp öbür Nazırların tereddüt ettiğini ileri sürmekte ise de, Kâmil ve Memduh Paşaların hâtıraları ve Vükelâ Meclisinde hazır bulunan diğer zevatın nakilleri kendisini tekzip etmektedir. Sonradan Abdülhamid'i hal'edenlerle birleşip sadece şahsını kurtarmak için bu işe önayak olan Said Paşa, evvelce meşrutiyet idaresine taraftar bulunmuyordu. Hattâ Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi, Kanun-ı Esasî'nin yürürlüğe konulup meclisin bir an evvel toplanması hakkında irade çıktığı zaman halkın pek coşkunca sevinç gösterilerinden ve alay alay Babıâliye ve Mâbeyne taşınmalarından ürken Abdülhamid buna karşı bir tedbir alınmasını istediği zaman Said Paşanın:

«Kulunuz, ahalimizin henüz meşrutiyete kabiliyet kesbetmediklerini bir kaç defa efendimize arzettiğim halde kabul edilmedi» *dediğini, Hünkârın ise:*

«Acayip... Ben bir şey söylediğim zaman maksadımı saklayıp tersini söyledim sanarak hep aksi tarafı tutuyordunuz. Cülûsumun başında Mabeyn kâtibi bulunuyordunuz. Geçen ahvale ve muamelelere tamamen vâkıfsınız. Vaktiyle meşrutiyeti milletime cemile olarak vermiştim. O zaman da bu kabiliyetsizlik ileri sürüldü. Fakat azmimde sebat ettim. Sonra meclisin muvakkaten tatili ve şimdiye kadar açmağa muvaffak olamadığımın sebepleri sizce malûmdur. Bu sefer gösterilen umumî arzu, bulunmadığı iddia olunan kabiliyetin hasıl olduğuna delâlet ettiği için meclisin hemen açılmasını irade ettim. Şu halde, lâzım gelen her türlü hazırlığa başvurmalısınız» sözlerini hiddetle söylediğini nakleder (Şeyhülislâm-ı esbak Cemaleddin Efendinin hâtırat-ı siyasiyesi; S: 8).

O zaman Enver ve Niyazi için büyük kıtada bastırılıp satılan duvar resimlerinden biri. Altında Türkçe «Vatanı darbe-i istibdaddan kurtaran kahramanlar» yazısı

Halkın sevinci, Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi ile Abdülhamid'in görüşmesi

Anayasanın resmen yürürlüğe konması üzerine Istanbul'da büyük bir sevinç kaynaşması oldu. Her sınıftan halk, ağlaşarak birbirini kucaklayıp tebrik ediyor, «papaslarla hocalar» öpüşüyordu. Lâkin, kendisinden böyle bir şeyi asla ummayan bazı kimseler ise, bunu Abdülhamid'in bir hiylesi sanıp fazla sevinmiyor veya sevincini açıklamak-

tan çekiniyordu (Osman Nuri; Abdülhamid-i Sânî ve devr-i saltanatı, C: 3, S: 1144 —Bu cild, Ahmed Refik tarafından yazılmıştır—). Kısa zaman sonra bütün tereddütler ortadan kalktı. Şehir bayraklarla donandı. Ahali yollara düştü. Her tarafta nutuklar söyleniyor, her yerde de millete hürriyet verdiği için Abdülhamid'e teşekkürler ediliyordu. Basın namına o gece Padişaha çekilen telgraf da aynı mealde idi. Bir taraftan coşkun halk kafileleri ellerinde bayraklar:

«Yaşasın Hürriyet» diye bağırarak Nezaretleri dolaşıyor, Nazırlara ve büyük memurlara, Kanun-ı Esasî'ye sadık kalacaklarına dair yeminler ettiriyorlardı. Hürriyet madalyaları, hürriyet kurdeleleri her göğsü süslemekteydi. Coşkunluk ve sevinç gösterileri, umulduğundan çok fazla olmuştu. Kafilenin biri Şeyhülislâm Kapısına gelip Cemaleddin Efendiye, sarayda, mabeynde vazife gören ve ötedenberi memleket menfaatlerine aykırı hareketleri bilinen bazı kimselerin uzaklaştırılmasının Hünkâra bildirilmesini istedi.

Diğer taraftan başta Tıbbiye Talebesi olmak üzere bir çok kimseler büyük bir kalabalık halinde Yıldız Sarayına giderek:

«Padişahım çok yaşa» diye bağırıp Abdülhamid'in kendilerine görünmesini istemeğe başladılar. Hünkâr görünmeğe çekindiğinden mabeyncilerin tavsiyeleri üzerine «Selâm-ı şahane» göndermekle iktifa etti. Kalabalık ise bir türlü dağılmak bilmeyip gürültüyü gittikçe arttırmış, bu hal Padişahın ve harem halkının büsbütün endişelere düşmesine sebep olmuştu. Bu sırada Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi gelerek halkın isteklerini tekrarlayıp onlara görünmesinin doğru olacağını uygun şekilde söyledi. Bu istekler, yakınında bulunan ve rüşvet ve irtikâpla dile düştükleri için sevinmeyen bazı kimselerin uzaklaştırılmasıydı. Abdülhamid, bunlardan İzzet Holû Paşa ile Ebülhüda Efendinin derhal uzaklaştırılacaklarını ve diğerlerinin ehemmiyeti olmadığını söyledikten sonra:

«Sizin karşınızda nutuk söyleyenler, biraderin parasıyle konuşanlardır!» dedi. Cemaleddin Efendi, bu sözü reddederek gösterilerin kimsenin teşvik ve tahrikiyle olmayıp Kanun-ı Esasî'nin ilânından doğan sevinçten ileri geldiğini ve kendisinin bugün yeniden cülûs etmiş olduğunu, yeni mevkiini muhafaza etmesi gerektiğini söyledi. Hünkâr bunun üzerine, millette istidad ve kabiliyet gördüğü için Vükelânın kararını beklemeden meclisin toplanmasını irade ettiğini tekrarladıktan sonra, meşrutiyeti hiç bir zaman kaldırmıyacağına ve saltanatta bulundukça muhafazasına itina edeceğine yemin edip bunu halka bildirmesini istedi.

Güneşin batışından dört saat geçtiği halde kalabalık dağılmak bilmediği için Sadrıâzamın bunların silâhsız askerle dağıtılması hakkındaki tavsiyesine rağmen Padişah, Şeyhülislâmın sözünü dinleyip salonun pencerelerini açtırdı ve halka görünerek iltifatlarda bulundu. Böylece ikindidenberi orada bekleyen talebe ve halk topluluğu dağıldı.

28 temmuz günü Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi, Şeyhülislâm Kapısında yapılan büyük bir törende Padişah namına Kur'an'ı Kerim'e el basarak Kanun-ı Esasî'ye ve meşrutiyete sadakat yemini etti.

Selânik'den gelen hey'et, İttihad ve Terakkî Cemiyetinin durumu ve tutumu

Meşrutiyetin ilânından sekiz gün sonra Istanbul gazetelerinde İttihad ve Terakkî'nin Selânik merkezinin bir telgrafı çıktı. Bunda; cemiyetin meşrutiyeti elde etmiş olduğu, onu korumayı ve milleti bu rejimin nimetlerinden tam şekilde faydalandırmayı gaye edindiği, cemiyetle hükûmet arasında inanç ve güvencin kurulup gelişmesinin süratle temini için cemiyet mensuplarından Kurmay Binbaşı Cemal (ileride Bahriye Nazırı Cemal Paşa) ve Hakkı (ileride Hafız Hakkı Paşa) Beylerle, Necib, Talât (ileride Dahiliye Nazırı ve Sadrıâzam Talât Paşa), Rahmi (ileride İzmir valisi), Cavid (ileride Maliye ve Nafıa Nazırı) ve Hüseyin Beylerden mürek-

Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi

kep hususî bir heyetin Istanbul'a gönderildiği bildiriliyordu.

Bu heyet mensupları Babıâlide Sadrıâzamla görüştüler. Bir müddet sonra da duruma gayrı resmî şekilde hâkim oldular. İşte, İttihat ve Terakkî'nin fiilî hâkimiyeti bu suretle ve bu tarzda başlamıştır.

Meşrutiyetin ilânıyle birlikte memleketin maruz kalabileceği tehlikeleri Mustafa Kemal Bey hemen sezmiş bulunuyordu. Buna engel olacak bazı tedbirler alınmasını lüzumlu görmekte idi. İttihat ve Terakkî'nin Selânik'de toplanan ilk kongresinde kongre başkanlığına seçilmişti. Burada söz alarak yapılan hareketin henüz bir inkılâp değil, bir ihtilâl olduğunu, şimdilik sadece saray nüfuzunun kırıldığını, asıl inkılâbın da yapılması gerektiğini izah ettikten sonra tutulması gereken yol hakkındaki düşüncelerini şu suretle sıraladı:

1 — İttihat ve Terakkî bir siyasî parti halinde teşkilâtlanmalıdır.

2 — Ordu, siyasetten tamamen çekilmelidir.

3 — İttihat ve Terakkî'nin, masonlukla hemen alâkası kesilmelidir.

4 — İttihat ve Terakkî içinde üyeler arasında eşitlik sağlanmalıdır.

5 — Devlet ve din işleri birbirinden ayrılmalıdır.

Mustafa Kemal Bey'in bu düşüncelerini doğru bularak samimî şekilde benimseyenler olduğu gibi, buna karşı olanlar da bulunduğundan İttihad ve Terakkî içinde onun aleyhinde de bir kütle hasıl oldu. Hattâ bunlar, kendisini öldürmeğe bile kalkıştılar (Hikmet Bayur; Türk İnkılâbı Tarihi; C: 1, S: 227). Bunların bir kısmı masonluğa kuvvetle bağlı bulunanlar, bir kısmı ordu siyasetten el çekerse irticaın hortlayacağını sananlar, bir kısmı da İttihat ve Terakkî Cemiyetine dayanarak ordu içinde süratle yükselmeyi ve bu sayede büyük nüfuz sahibi olmayı isteyenlerdi.

İttihat ve Terakkî, bir müddet sonra siyasî bir parti haline dönmüşse de, kuruluşundaki «komite» vasfını daima muhafaza etmiştir. Bu partinin gerçek mânasıyle iktidara geçmesi ve hükûmeti tam mânasıyle ele alması ancak İlk Dünya Savaşında Talât Paşanın Sadarete geçmesiyle tahakkuk etmişse de, Meşrutiyetten itibaren aslında bütün nüfuzu mes'uliyetsiz şekilde elinde tutmuştur. Bu arada bazı mensupları en yüksek idarî makamlarda vazife almışlarsa da hükûmet sorumluluğu bu partiye yönelmemiştir. Böylece devlette bir yetki ve sorumluluk düzensizliği başlamıştır (Hikmet Bayur; Türk İnkılâbı Tarihi, C: 1, S: 228). Üstelik sorumsuz şekilde yetkiye sahip bulunan parti idarecileri siyasî tecrübesi, idarî nosyonu, devlet adamı vasfı çok zayıf kimseler olduğu için millî potansiyeli hesaplayamamak yüzünden memleketi felâkete sürüklemişlerdir. Bilhassa yabancı devletler arasındaki kuvvet dengelerini ve bunun muhtemel neticelerini dikkatle ölçerek otuz üç yıl müddetle en az zarara uğramanın çaresini bulan eski devrin dış politika taktiği, yenilerin ataklarıyle darmadağın olmuş ve daha meşrutiyetin başlangıcından itibaren bu alanda üstüste büyük kayıplara uğranılmıştır.

İkinci Meşrutiyetin ilânı üzerine sürgünden dönenleri halk törenlerle karşılardı. Bu resimde Müşir (Deli) Fuad Paşanın karşılanması görülmektedir

Meclisin toplanması hazırlığı, Abdülhamid'in Hatt-ı Hümayunu

İmparatorlukta meclisin toplanması için faaliyetler başlamıştı. Bu arada siyasî mahkûmlar affedilerek serbest bırakılmağa ve sürgünden dönmeğe başlamışlardı. İttihad ve Terakkî Cemiyeti de yaklaşan seçimleri gözönüne alarak siyasî bir parti halinde teşkilâtlanmaya yöneldi.

Meşrutiyet bir irade ile ilân olunduktan sonra Abdülhamid mufassal bir Hatt-ı hümayun yazdırıp 2 ağustos 1908 pazar günü Babıâlide okutturdu. Bunun başlangıcının ifadesi, Gülhane Hatt-ı Hümayununa benziyordu. Sonunda tanzimat ve ıslahat fermanlarından bahsediliyor, bu sayede elde edilen neticeler sayılıp dökülüyor, nihayet Kanun-ı Esasî'nin kendi sal-

tanatı sırasında ilân edildiği, lâkin «vâki ihtarlar» üzerine bir müddet sonra yürürlükten kaldırıldığı, bugün ise hasıl olan genel istekten meşrutî idareye kabiliyeti hâsıl olduğunun anlaşıldığı ve Anayasanın bunun üzerine tekrar yürürlüğe konduğu, meclisin her yıl toplanacağı izhar ediliyor, her sınıf tab'anın eşit bulunup birinin diğerine üstün tutulamıyacağı halde bir müddettenberi bu hükümlere bazı yerlerde zaaf geldiği gibi devlet idaresinde de bazı aksaklıklar göze çarptığından bunların giderileceği beyan olunuyordu.

Bundan sonra da tatbik edilecek yeni rejimin esasları, on beş madde halinde ortaya konuyordu. Buna göre bütün tab'a şahsî hürriyetine, hak ve vazife eşitliğine sahip olacaktı. Kanunların hükümleri dışında kimse tevkif edilemeyecek ve sorguya çekilemeyecek, cezalandırılamayacaktı. Olağanüstü yetkili mahkeme ve soruşturma komisyonları kurulamayacak, hiç kimse sorguya çekilmek için bir yerden başka bir yere götürülemiyecekti. Herkes, mesken masuniyetine sahip bulunacak, kanunun emrettiği şekilden başka türlü evlere girilemeyecek, evler gözaltı edilemeyecekti. Hiç kimse hakkında kanunun tâyin ettiği usulden başka suretle kovuşturma yapılamayacaktı. Seyahat ve toplantı, öğretim ve eğitim serbest olacaktı. Sansür kalkacak, haberleşme mahremiyeti asla ihlâl olunmayacaktı. Askerler hariç, memurlar istekleri olmadıkça başka yerlere tâyin edilemeyecekler, kanunsuz emirlere uymakla mükellef bulunmayacaklar, istifa hakkına sahip olacaklardı. Şeyhülislâm, Harbiye ve Bahriye Nazırları müstesna olmak üzere diğer Nazırlar Sadrıâzam tarafından seçilecekti. Rütbe ve derecesi her ne olursa olsun her memur ancak kendi Nezareti tarafından tâyin edilebilecekti. Memurlar, bütün müracaatlarını yalnız bir üst âmirlerine bildirip bunu atlayarak daha yüksek makamlara başvurmayacaklardı. Keza, her memura ancak en yakın âmiri emir verecek, diğer hiç bir makam yazılı veya sözlü emir veremiyecek veya memurla muhaberede bulunmayacaktı. Memurların tâyininde bir hatâ olursa bunu düzeltmek veya görevlerini yapmada yetersizlikleri anlaşılırsa kendilerini değiştirmek için alınacak tedbilere Sadaret nezaret edecekti. Devletin normal ve olağanüstü gelir ve giderleri her malî yılbaşında ilân olunacak, mahallî idarelerde de bu usul uygulanacaktı. Nezaret ve vilâyetlerin vazife ve teşkilâtı hakkında mevcut kanunların ve nizamların gözden geçirilerek ihtiyaca uygun hale getirilmesi yakında toplanacak olan meclis tarafından yapılacaktı. Ordunun vatan müdafaasını başaracak şekilde kuvvetlendirilmesi bilhassa ön plânda tutulacaktı.

İlk ihtilâflar, Said Paşanın istifası, Kâmil Paşanın Sadareti

İttihad ve Terakkî ile Abdülhamid arasında ilk anlaşmazlık çok geçmeden kendisini gösterdi. Kanun-ı Esasi gereğince Padişahların yalnız Sadrıâzam ve Şeyhülislâmları tayin hakkı vardı. Öbür Nazırları ise Sadrıâzamın seçmesi gerekiyordu. Halbuki Abdülhamid, Padişahlıktan maada taşımakta olduğu Başkumandanlık sıfatına dayanarak Harbiye ve Bahriye Nazırlarını da seçmek istiyordu. Böylece bu makamlarda itimad ettiği kimselerin bulunması arzusundaydı.

Said Paşa, Hatt-ı hümayunun okunuşundan sonra yeni kabineyi kurmuş ise de basın tarafından ağır hücumlara uğramıştı.

Evvelâ Harbiye ve Bahriye Nazırlarının Padişah tarafından seçilmelerinin Kanun-ı Esasi'ye aykırı bulunduğu ele alınmış, sonra da kurulan hükûmetin eski devir ricalinden ve kifayetsiz kimselerden mürekkep olduğu, nihayet, İzzet Holû ve Ziraat Nazırı Necib Melheme Paşa gibi istibdat zamanının dile düşmüş ricalinin Avrupa'ya kaçmalarına engel olunmadığı ileri sürülmüştü. İttihat ve Terakkî Partisi, basın yoluyle şiddetle taar-

Necib Melhame Paşa

ruza geçmiş bulunuyordu. Abdülhamid, Harbiye ve Bahriye Nazırlarının tâyininden vazgeçmek zorunda kaldı. Said Paşa kabine arkadaşlarıyle bu mevkilere kimlerin tâyininin uygun bulunduğunu müzakere ederken aralarında anlaşmazlık çıktı. Bilhassa Hariciye Nazırı Tevfik ve Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşalarla anlaşamadığı için Sadrıâzam çekilmek istedi. Buna karşılık iki Nazır istifa ettiler. Said Paşa «Rumeli'den gelenlerin» herkesin teveccühünü kazanmış ve iktidar sahibi kimselerden mürekkep bir kabine

istediklerini, aksi halde nümayişlerin yeniden başlayacağını, böyle bir kabinenin vakit geçirilmeden kurulmasını, kendisinin ise Şeyhülislâmla esasen hiç bir meselede anlaşamadığını yazarak istifasını verdi (4 ağustos 1908). Padişah, bu istifayı kabul edip Sadaret mevkiini ertesi günü üçüncü defa olarak Kâmil Paşaya verdi (5 ağustos 1908).

İmparatorlukta meşrutiyetin ilânından sonra ve seçim hazırlıkları sırasında bir takım ilhak ve istiklâlini ilân olayları birbirini takip etti.

Meşrutiyetin ilânından sonra Makedonya. Avusturyanın Bosna - Hersek'i ilhakı

Meşrutiyetin ilânı üzerine, Sırp, Bulgar ve Yunan çetelerinin Makedonya'daki faaliyetleri tamamen durduğu için Avrupa devletleri burada yapılan ıslahatı kontroldan vazgeçtiklerini bildirdiler. Ancak Osmanlı devleti, jandarma ıslahatıyle meşgul bulunan yabancı subayların bir müddet daha vazifelerine devamlarını istedi.

Seçimler yaklaştıkça, İtthat ve Terakki Partisinin çeşitli faaliyetleri artıyordu. Bu arada Osmanlı idaresinden fiilen çıkmış ve ancak ismen devlete bağlı kalmış Şarkî Rumeli, Bosna-Hersek, Girid gibi imtiyazlı eyâletlerin de mecliste temsiline karar vererek, faaliyetleri bu alana yönelttiler. Avusturya, bundan fena halde kuşkulandı. Berlin andlaşması Bosna - Hersek'i bu devletin işgaline vermiş, lâkin bu işgalin müddetini tâyin etmemiş, sonradan iki devlet, yani Avusturya ve Babıâli çetin müzakereler neticesinde bunun «müddetsiz» olması hususunda anlaşmaya varmışlardı. Şimdi Osmanlı devletinin bu bölgeyi meclisinde mebuslar vasıtasıyle temsile hazırlanması, ileride bu işgalin sona ermesini istemesine yol açabilirdi. Rus - İngiliz - Fransız yakınlaşmasına karşı kuşkuda bulunan Almanya'nın veya Almanya'ya karşı bu üçlü ittifak devletlerinin Osmanlı İmparatorluğunu kendi taraflarına çekip yaklaştığı hissedilen büyük çatışmadan evvel jeo-stratejik bir kazanç elde etmek için bu konuda Babıâlinin tarafını tutmaları mümkün olabilirdi. Bütün bu ihtimalleri hesaplayan Avusturya İmparatoru Fransuva Jozef, bir oldu-bitti ile karşılaşmamak için daha evvel davranarak 5 ekim 1908 tarihinde Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini bir beyanname ile yayınladı.

Babıâli, Berlin andlaşmasına aykırı bulunduğunu ileri sürüp bu hareketi şiddetle protesto ettiyse de, bundan hiç bir netice hasıl olmadı. Bunun gibi, ne Avusturya mallarına ve bilhassa bu memleketten ithal olunan fese karşı yapılan boykot, ne de sağda solda söylenen heyecanlı nutuklarla basında çıkan sert hücumlar bir fayda temin etmedi. Osmanlı devleti sonunda Avusturya ile müzakerelere girişmek zorunda kalıp 26 şubat 1909 tarihinde Istanbul'da bir anlaşma imzalandı. Buna göre Bosna-Hersek Avusturya'ya katılıyor, bu devletin işgalinde bulunan Yenipazar sancağı Osmanlılara iade olunuyor, Bosna-Hersek'de kalan delvete ait mallar için de Avusturya iki buçuk milyon Osmanlı altını tazminat vermeyi kabul ediyordu. Böylece, memleket mukadderatına hâkim olmaya başlayan İttihat ve Terakkî'nin uzağı görür olmayan davranışı, ilk acı sonucu vermiş oldu. Bunu ise, hemen diğerleri takip etti.

Bulgaristan'ın istiklâlini ve prensinin «Çar» lığını ilânı

Bulgaristan prensi, 24 mart 1886 tarihindenberi aynı zamanda Şarkî Rumeli valisiydi. Bu eyâlet, hukuken doğrudan doğruya devlete bağlı, yalnız idaresi imtiyazlıydı. Valiliği Bulgaristan prensine verildikten sonra fiilen prensliğin bir parçası haline gelmiş bulunuyordu. Devletle alâkası, yıldan yıla verdiği vergiden ibaretti. Lâkin şimdi, bu eyâletin Osmanlı Mebusan Meclisinde temsil edilmesi meselesi ortaya atılınca, mesele değişiyordu. O zaman Şarkî Rumeli, her hangi bir Osmanlı vilâyeti durumuna geçerdi. Bulgaristan prensliği de hukuken Osmanlı devletine bağlı olduğu için buna karşı bir şey yapmasına imkân bulunmazdı. Makedonya'yı bile ilhak hülyasında bulunan Bulgarların ise, Şarkî Rumeli eyâletinin Osmanlı Mebusan Meclisinde temsil edilmesine tahammül etmeleri imkânsızdı. Tek çare, prensliğin Osmanlı devletiyle alâkasını tamamen kesmesi, yani istiklâlini ilân ederek Şarkî Rumeli eyâletiyle birlikte ayrı bir devlet halinel gelmesiydi.

Abdülhamid'in doğum yıldönümü münasebetiyle 12/13 eylül gecesi Sadrıâzam tarafından Hariciye Nazırının konağında yabancı elçilere ziyafet verilmiş, Bulgaristan kapı kethüdası, yani prensin Istanbul'daki temsilcisi, Geşof müstakil bir devlet elçisi olmadığı için buraya dâvet edilmemişti. Geşof buna itiraz ederek evvelce böyle resepsiyonlara çağırıldığını ileri sürdüyse de kendisine bunun daima çağırılma hakkı vermediği izah olundu. Geşof, durumu protesto edip Sofya'ya döndü. Bundan sonra hâdiseler inkişaf etti. Bulgaristan evvelâ Rumeli demiryollarında başlayan bir grev hareketini bahane ederek bu hattın Bulgaristandan geçen kısmını askerî işgal altına aldı (15 eylül 1908) ve grev sona erdiği halde işgali devam ettirdi. Bunun üzerine Babıâli ile prensliğin münasebetleri çok gergin bir hale geldi. Hattâ iki tarafta askerî hazırlıklar başladı. Bul-

garistan prensi Ferdinand 23/25 eylülde Avusturya İmparatorunu ziyarete gitti ve onun tarafından, âdeta müstakil bir hükümdar imiş gibi karşılandı. 5 ekim 1908 tarihinde de Bulgaristan istiklâlini ilân etti. Prens Ferdinand «Bulgarlar Çarı» ünvanını takındı. Bu suretle, Bulgaristan hudutları dışında, meselâ Makedonya'da yaşayan Bulgarların da çarı olduğunu ilân etmiş oluyordu.

Babıâli, Berlin andlaşmasını imzalamış devletlere 6 ekim 1908 tarihinde bir nota vererek durumu protesto edip bu andlaşmanın Osmanlı devletine temin etmiş olduğu haklarla bundan sonra yapılan andlaşma ve anlaşmaların temin ettiği hakların incelenmesi için bir konferans toplanmasını istedi. Bir çok müşküller yüzünden bu konferans bir türlü toplanamıyordu. İngiltere, bu vesile ile Rusya'nın Boğazlar meselesini ortaya atmasından, Babıâli kendisinden yeni tâvizler koparılmasından endişe ediyor, Yunanistan Girid meselesinin de bu konferans gündemine alınmasını istiyor, konferansın ne zaman nerede toplanacağı ve gündeminin ne olacağı bir türlü tesbit edilemiyordu. Bu sırada, Osmanlı devleti ile Bulgaristan nerede ise silâhlı bir çatışmaya sürüklenmek durumuna kadar gelmişlerdi. Nihayet Rusya'nın tavassutu ve uzun müzakereler sonunda anlaşmaya varıldı. Bulgaristan'ın istiklâli Babıâli tarafından kabul edildi. Buna karşılık Osmanlı devletinin istediği hudut tashihi ise reddolundu. Bulgaristan, eski prenslikte ve Şarkî Rumeli eyâletinde bulunan devlet mallarıyle Şarkî Rumeli demiryolları için beş milyon İngiliz altını ödemeğe razı oldu. Ancak, bu kadar parası olmadığından bu miktar Bâbıâlinin Rusya'ya borçlu bulunduğu savaş tazminatından mahsup edildi (16 mart 1909).

Girid'in Yunanistan'a katılması

Meşrutiyetin ilânından sonra Osmanlı devletine yöneltilen üçüncü darbe, 6 ekim 1908 tarihinde Girid'in kendisini Yunanistan'a kattığını ilân etmesidir. Ada, o sırada dört devletin yani Fransa, İngiltere, İtalya ve Rusya'nın askerî işgali altında muhtar idareli ve imtiyazlı bir eyâletti. 23 temmuz 1908 devriminin ertesi günü devletler askerlerini çekmeğe başladı. 6 ekimde de Girid umumî meclisi —tabiî Atina'nın kışkırtmasıyle— adanın Yunanistan'a katılması kararını verdi. Babıâlî bunu da hemen şiddetle protesto edip tanımıyacağını bildirdi. Hâdise halk arasında büyük heyecanlar uyandırdı. İttihat ve Terakkî hatipleri coşkunca nutuklarla ortalığı ayağa kaldırdılar. Yunan mallarına boykot ilân olundu. «Girid bizim canımız, feda olsun kanımız», «ya Girid, ya ölüm» sloganları alıp yürüdü. Mesele nihayet bir Osmanlı - Yunan anlaşmazlığı haline geldi. Bununla beraber, bir hal çaresi bulunamadı ve Girid meselesi iki devlet arasında müzmin bir anlazmazlık halinde kaldı.

Babıâli bu dış meselelerle uğraşırken bir taraftan da içte şiddetli bir mücadele oluyordu.

Seçimler ve Partiler

İttihad ve Terakkî Partisi teşkilâtı seçime hazırlanır ve mecliste tam çoğunluk sağlayacağını umarken ilk hürriyet sarhoşluğu da geçmiş ve bu partiye karşı süratle hoşnutsuz bir kütle hasıl olmuştur. Ortalık biraz durulur durulmaz, irtica da kıpırdamağa başlamıştır. Ordunun aydın subay zümresi devrimci olmakla beraber, gericiler için en kütlesi uygun bir tesir alanıydı. Bu arada mektepli subayları çekemeyen ve onlara düşman bulunan alaylı subaylar da bu tesir alanına kolayca giriyorlardı. Hizmet müddetleri sona erdiği halde bir türlü terhis edilemiyen erler esasen gayrı memnundular.

İşte bu sırada Avrupa'dan dönen Prens Sabahaddin, İttihad ve Terakki'ye karşı Ahrar Fırkasını kurdu. Mizancı Murad ve Ali Kemal Beylerle İsmail Kemal Bey, bu partiye girdiler. İsmail Kemal Bey, Arnavut asıllı ve karışık şahsiyetli idi. Yabancı devletlerden tahsisat aldığı söylenir, bir taraftan da «Müstakil Arnavutluk» çularla işbirliği yaptığından şüphelenilirdi. Seçim sonunda Berat mebusu olarak meclise giren bu zatın seçimden evvel Yunan parasıyle Arnavutlukta bir takım karanlık faaliyetlerde bulunduğu ise muhakkaktır (E. Driault - M.

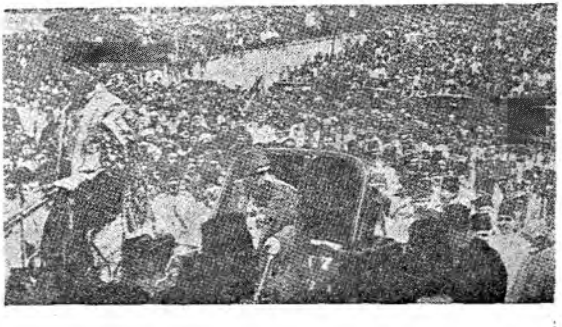

Sultan Abdülhamid'in İkinci Meşrutiyetin ilânından sonraki ilk Cuma selâmlığı

Lheritier; Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours, C: 5, S: 8).

Gericiler, Ahrar Partisine dört elle sarıldılar. Hattâ İttihatçıların tahakkümünden bıkmış bulunan Sadrıâzam Kâmil Paşa bile onlara mütemayil görünüyordu.

Bir taraftan da Yunanistan seçim sırasında büyük dolaplar çevirmeğe hazırlanmakta idi. Her şeyden evel Osmanlı memleketlerinde 6,5 milyon Rum yaşadığını ileri süren Atina gazeteleri, mebus ve âyân sayısının da bu nisbette olmasını istemeğe başlamışlardı. Hattâ rumcanın türkçe ile birlikte resmî dil olarak kullanılması gerekeceğini bile ileri sürüyorlardı. Yunanistan elçiliği ve Patrikhane bu hususta müşterek ödev almışlardı. Rum vatandaşlarının nüfus miktarını fzala göstermek için her türlü hiylelere başvuruyorlardı. Bu hiyleleri hemen meydana çıkıyor, bu sefer Patrik, Babıâliye protestolar yağdırıyordu.

Ancak, İttihat ve Terakkî'nin mücadele dolu geçmişi, muntazam teşkilâtı, meşrutiyeti teminle kazandığı büyük itibar ve nihayet orduya dayanışı bütün avantajları ona sağlıyordu.

Esef verici münferid olaylar

Ekim ortalarına doğru bir Türk kızı ile bir Rum delikanlısının aralarındaki aşk macerasını bahane eden gericiler, mutaassıp halkı ayağa kaldırdılar. Ahali Beşiktaş karakoluna hücum ederek iki genci linç etti. İttihad ve Terakkî ise, kendisini daha fazla emniyette bulundurmak gayesiyle subay nisbeti çok olduğu için sadakatine güvenilen dört avcı taburunu Selânik'den Istanbul'a getirtti. Aralık ayının başlarında bir gece Harbiye Nezaretine çağırılan Abdülhamid'in namlı hafiyelerinden İsmail Mahir Paşa yolda meçhul bir şahıs tarafından öldürüldü. Muhalifler, bunu İttihad ve Terakkî'nin bir suikastı olarak ilân ettiler.

Ordu içinde ise tahrikler sonunda daha evvel bazı olaylar baş göstermişti. Ekim sonlarında Taşkışla'da başlarında çavuşları bulunan 87 er isyan edip silâhlı mukavemete kalkıştı. Bunun sebebi askerlik hizmet müddetleri sona erdiği halde Hicaz'a gönderilmek istenmeleriydi. Çarpışma sonunda bir kaçı öldü ve yaralandı. Öbürleri teslim oldular. Bir taraftan da orduda bulunan alaylı subayların çıkarılacağı rivayetleri dönüyordu. Onlar da bunu önleyecek tedbirler için aralarında toplanmağa başladılar. Bu toplantıları tertipleyen ve işlerin körükleyicisi olan birinci süvari tümeni kumandanı Refik Paşa tevkif edilip mahkemeye verildi ve altı ay hapis cezasına mahkûm oldu. Aralık ayı başlarında ise Kosova vilâyetinin Köprülü ilçesinde subaylarla erlerin çarpıştığı haber alındı.

O yıl mahsulün iyi olmaması, tensikat adı ile bir çok memurun açığa çıkarılması, devrimcilerin bazı aşırı hareketleri memnunsuzların sayısını artırmış olmakla beraber, İttihad ve Terakkî Partisi seçimi kahir çoğunlukla kazanmağa muvaffak oldu. Muhalifler, iki dereceli olan bu seçimin ordunun baskısı altında cereyan ettiğini, ikinci seçmen listelerinin birinci seçmenlerin evlerine kadar götürülmüş olduğunu, sandık başlarında hep İttihad ve Terakkî fedailerinin vazife aldıklarını ve halkın zorla veya korku yüzünden bu parti listelerini kullanmak zorunda kaldıklarını iddia ediyorlardı ve bu iddialarında tamamen de haksız değillerdi.

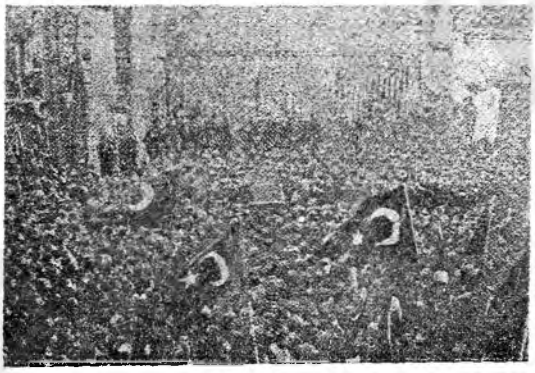

1908 Meb'us seçimlerinde halkın sandık başlarına toplanışı

Meclis-i Meb'usanın toplanması, Padişahın açış nutku, hükûmet programının kabulü

32 yıllık bir fasıladan sonra ikinci meclis 17 aralık 1908 tarihinde (Adliye binası iken 1934 yılında yanan) Ayasofya'nın arkasındaki eskiden Darülfünun olarak yapılan binasında açıldı.

Osmanlı Meb'usan Meclisi 266 kişiden mürekkepti. Bunun yirmi üçü Rum, on ikisi Ermeni, beşi Yahudi, dördü Bulgar, üçü Sırp, birer taneden üçü Ulah, Dürzî ve Marûnî, gerisi ise Türk ve Müslümandı. Müs-

lümanlar arasında Arap meb'uslarının sayısı ellliyi buluyor, Arnavutların sayısı ise yirmiyi aşıyordu.

İstanbul halkı meclisin önünde büyük bir kalabalık halinde toplanmıştı. Mebuslar, dizilmiş olan ve selâm duran asker safları arasından geçerek ve şiddetle alkışlanarak meclise geldiler. Bilhassa yirmi yıldanberi mutlakıyet rejimi ile durmadan mücadele eden Ahmed Rıza Beyin gelişi, daha büyük gösterilere yol açtı. On beş dakika sonra ise Abdülhamid saltanat arabasıyle ve mutad törenle meclise geldi. Binek taşında Vükelâ tarafından karşılandı. Toplantı salonunda mebusları selâmladıktan sonra ayakta durdu.

Padişahın açılış nutkunu Sadrıâzam Kâmil Paşa, Mabeyn başkâtibi Cevad Beye verdi. Cevad Bey, bunu yüksek sesle okudu. Bunda yine Kanun-ı Esasi'yi kendisinin cülûsu sırasında yürürlüğe koyduğunu, sonunda devlet ricalinin gösterdiği lüzum üzerine geçici olarak uygulanmaktan kaldırdığını, şimdi kültürün yayılmasıyle halkın istidad seviyesi yükseldiğinden buna muhalif bulunanlara rağmen Anayasayı yeniden ilân ettiğini söylüyor, meşrutiyetin ilânıyle beraber Bulgaristan'ın da istiklâlini ve Avusturya'nın Bosna - Hersek'i ilhakını ilân etmiş olduklarını teessüfle zikrediyor, maamafih devlet haklarının müdafaası için hükümetin sonuna kadar mücadele edeceğini beyanla meclisin de bu hususta yardımcı olmasını istiyordu. Nutukta, ayrıca Avrupa devletleriyle münasebetlerin dostluk içinde cereyan ettiğini, malî meselelerin düzeltilip denk bütçe hazırlanacağı, vatandaşların refah seviyesinin yükseltilmesine, mekteplerin açılmasına, bilgi ve san'atin yayılmasına, ordu ve donanmanın gerekli derece kuvvetlendirilmesine çalışılacağı bildirilerek buna dair kanunların meclise getirileceği haber veriliyordu. Padişah nutkun en sonunda da memleketin Kanun-ı Esasî ile idaresi hakkındaki azminin değişmez olduğunu bilhassa zikretmekteydi.

Abdülhamid, nutkun okunması bitince fazla durmayıp hemen meclisi terkederek saraya döndü.

Bir kaç gün sonra da meclisteki Padişaha karşı bir cevap nutku okundu. Bunda, otuz üç yılın bir çok hatâları açıkça ortaya dökülüyor, bunlara Padişahı yanlış yola sevkedenlerin sebep olduğu açıklanıyor, yapılacak işlerden bahsediliyor, âdeta bir program çiziliyordu.

Bundan sonra Abdülhamid mebuslara Yıldız sarayında mükellef bir ziyafet vererek kendileriyle daha yakından görüştü ve tanıştı. Bu arada kendisiyle yirmi yıl mücadele etmiş olan Ahmed Rıza Beyle sohbette bulundu. Ziyafetin sonlarına doğru Padişahın bir nutku daha okundu. Abdülhamid burada yeni rejimi övüyor, bunu muhafazaya nefsini vakfedeceğini söylüyordu. Buna Ahmed Rıza Bey teşekkürlerle ve Abdülhamid'i öven sözlerle dolu bir cevap verdi.

Kâmil Paşa riyasetindeki hükûmet, 13 ocak 1909 tarihinde programını meclise sundu ve alkışlarla kabul edildi. Geçmişe ait hatâların ıslahı, her sene bütçe yapılarak bunun tatbik tarzının kontrolü, masrafların azaltılması, bayındırlık işlerine önem verilmesi, tarım ve endüstrinin gelişmesine gayret olunması, askerliğin bütün Osmanlı tab'a-

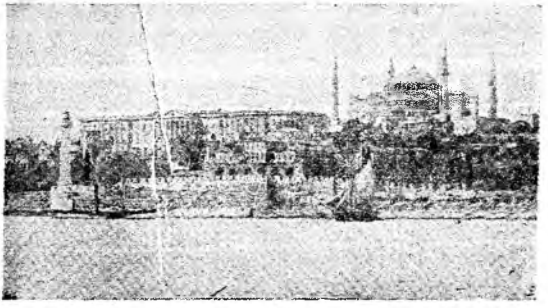

1877 ve 19908 Meb'usan Meclislerinin toplandığı Ayasofyadaki binanın (1934 de yanan) denizden görünüşü

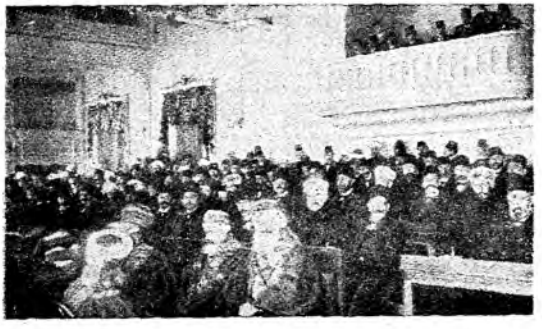

1908 Meb'usan Meclisi bir oturumda

sına teşmili, millî eğitim ve adliye ıslahatı bu programın ana hatlarını teşkil ediyordu.

İttihad ve Terakkî partisinin hükûmete müdahalesi, Kâmil Paşanın istifası

Hükûmet programının alkışlarla kabul edilmiş olmasına rağmen, Kâmil Paşa kabinesi fazla iktidarda kalamadı. Buna sebep ise, İttihad ve Terakkî'nin sorumsuz şekilde hükûmet işlerine müdahalesiydi. Kâmil Paşa, ordunun politika işlerinden artık el çekmesini istiyor, lâkin Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa bu hususta gevşek davranıyordu. Bu yüzden onu Mısır Fevkalâde Komiserliğine tayin edip yerine ordu disiplinini kuracağına inandığı İkinci Ordu Kumandanı Nâzım Paşayı getirdi. Aynı şekilde gevşeklik gösteren Bahriye Nazırı Ârif Hikmet Paşanın yerine de vekâleten Hüsnü Paşayı tayin etti. Bu sırada Yanya taraflarında Yunan çeteleri faaliyette bulunuyor, lâkin İttihad ve Terakkî kendi dayanağı olan Üçüncü Ordu merkezini zayıflatmamak için Selânik'den buraya asker gönderilmesine karşı bulunuyordu. Sadrıâzam bunun üzerine Istanbul'a getirilmiş olan dört avcı taburunun gönderilmesi için Harbiye Nazırına emir verdi. Bütün bunlar, devleti tamamen kendi arzularına göre idare etmek isteyen İttihadcıları kızdırdı. Onlar, icrâ kuvvetlerinin de Anayasaya göre bazı yetkileri bulunduğunu hiç hesaba katmayarak çoğunluk halinde oldukları meclisten başka yetkili bir kuvvet tanımak istemiyorlardı.

Nazırların değiştiği gün İttihad ve Terakkî Partisi ileri gelenlerinden Nâzım Bey telâş içinde Sadrıâzamın konağına gelerek kendisine bu değişikliğin Cemiyetçe garip karşılandığını söyledi ve nasıl olup da haber verilmeden yapıldığını sordu. Kâmil Paşa, soğukkanlılıkla bunda garip karşılanacak bir taraf bulunmadığı cevabını verdi (İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal; Son Sadrıâzamlar, S: 1399). İttihad ve Terakkî bunun üzerine Kâmil Paşayı düşürmeğe karar verdi. Hemen Edirne'ye ve Selânik'e haberciler gönderilip hükûmetin istibdad idaresini geri getirmek istediği ileri sürülerek ikinci ve üçüncü ordu subayları tahrik edildi. Bunlar derhal harekete geçeceklerine dair meclise ve başka yerlere telgraflar yağdırdılar. Donanma subayları da Hüsnü Paşayı istemediklerini ve meclisten başka makam tanımayacaklarını aynı şekilde bildirdiler. Bütün bu telgraflar, meclisin galeyanlı bir oturumunda okunarak memleketin anarşi içinde bulunduğu ileri sürüldü. Meclis Reisi Ahmed Rıza Bey, Sadrıâzama izahat vermek üzere meclise gelmesini bildiren bir tezkere gönderdi. Ertesi günü Rusya elçisi Bulgaristan meselesini görüşmek üzere geleceğini bildirmiş olduğundan ve pek mühim bir kısım dış meselelerle uğraşmak zorunda bulunduğundan Kâmil Paşa bir kaç gün sonra gelebileceğini haber verdi. Meclis, hemen gelmesinde ısrar etti. Bunun üzerine Sadrıâzam Meclis Başkanlığına bir tezkere yazarak Kanun-ı Esasî'nin 38. maddesine uyulmadığı takdirde hasıl olacak vahametin sorumluluğu kendilerine ait olmak üzere hemen istifa edeceğini bildirdi. Buna karşılık Ahmed Rıza Bey bir kaç mebusla birlikte Yıldıza giderek istifa etmeden evvel azlolunmasını Padişahtan istediler. Çıkarlarını İttihatçıların tarafını tutmakta gören eski Rumeli Genel Müfettişi Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi, Devlet Şûrası Reisi Hasan Fehmi Paşalarla Adliye Nazırı Manyasi-zâde Refik Bey de bu arada istifalarını verdiklerinden, Abdülhamid Cemiyetin arzularına uyup Dahiliye Nezareti de üstünde kalmak şartıyle, vaktiyle İzzet Holû Paşaya intisab sayesinde yükselen ve şimdi İttihatçıların adamı haline gelmiş olan Hüseyin Hilmi Paşayı Sadarete tayin etti (14 şubat 1909).

31 MART OLAYI, İKİNCİ ABDÜLHAMİD'İN SALTANATTAN UZAKLAŞTIRILMASI

Hüseyin Hilmi Paşanın Sadarete getirilişinden 13 nisan (Rumî 31 mart) tarihine kadar geçen iki aylık müddet, İttihad ve Terakkî mensupları ile muhaliflerinin şiddetli bir siyasî mücadele devridir. Bunun sonunda ise, meşhur irtica ayaklanması olmuş ve bunu Abdülhamid'in tahttan indirilişi takip etmiştir.

Âdeta İttihad ve Terakkî'ye karşı kurulmuş olan İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti, fikirlerinin yayıcısı olan Volkan gazetesi vasıtasıyle ve Derviş Vahdetî'nin heyecanlı kalemiyle şiddetli ve âmansız bir muhalefete geçmiş bulunuyordu.

Aslında dervişlik ve tarikat ile hiç bir alâkası olmayan Kıbrıslı Derviş Vahdetî, ne muntazam bir tahsil görmüş, ne devamlı bir iş tutmuştu. Bir ara Paris'de Genç Türkler arasında bulunmuş, sonra dönmüş, sesi güzel olduğu için sağda solda mevlût okuyarak geçinmişti. Kendisi İttihad-ı Muhammedî Cemiyetini de, Volkan gazetesini de sadece bir para kazanma vasıtası olarak kullanmakta ve bunda muvaffak olmaktaydı.

Bu sırada Paris'ten dönmüş bulunan ve Ahrar Partisinin tarafını tutmuş olan Murad Bey de Mizan gazetesini çıkartıp sert ve ağır bir muhalefete başlamış bulunuyordu. Bir

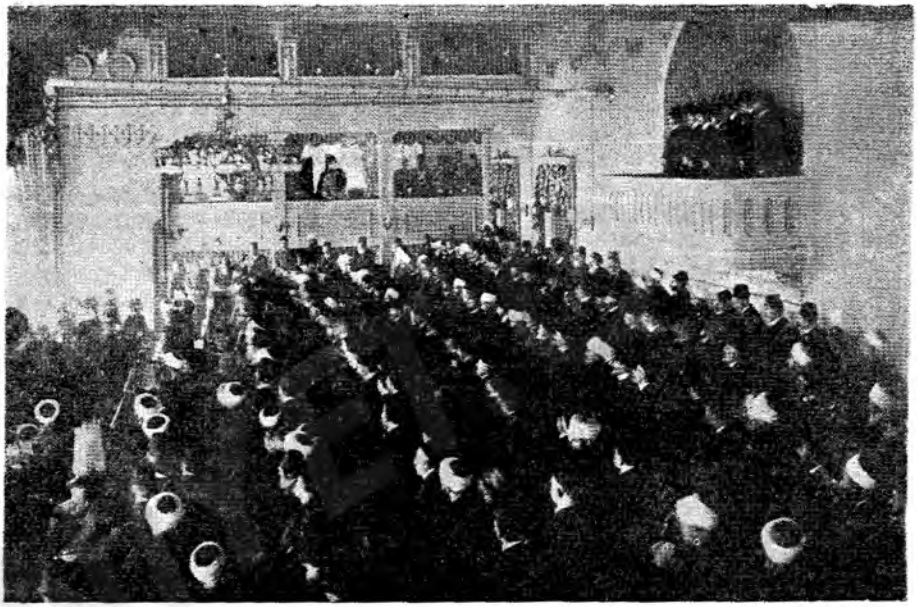

İkinci Osmanlı (1324/1908) Meclisi Mebusan'ının, eski yerinde, açılış Hatt-ı hümayunu okunurken
Sultan İkinci Abdülhamid karşı locada görülmektedir.

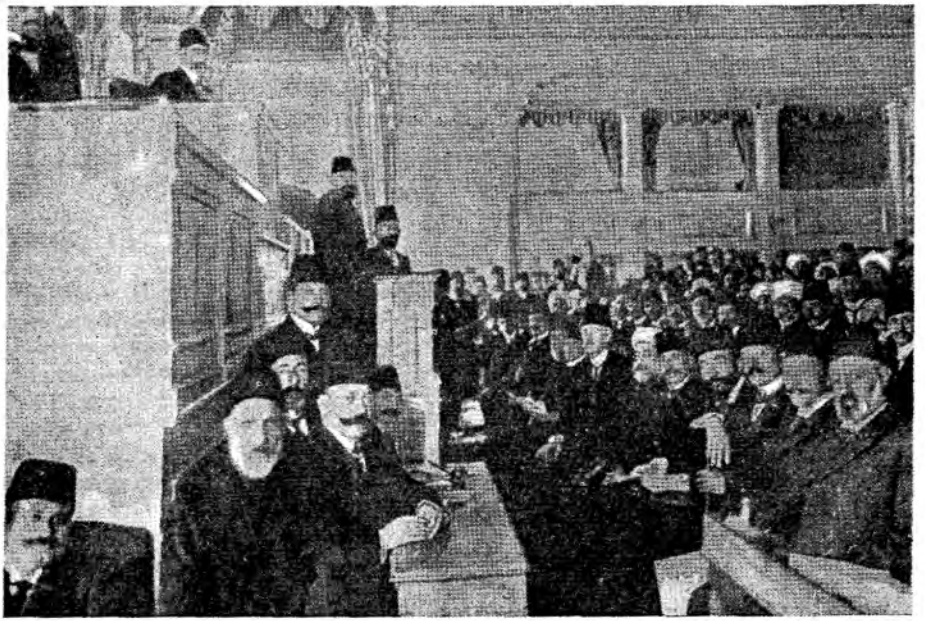

İkinci Osmanlı (1324/1908) Meclisi Mebusan'ında bir oturum
Riyaset makamında Ahmed Rıza (İstanbul), kürsüde Lütfü Fikri (Dersim) görülmektedir.

İkinci Abdülhamid zamanındaki veziriâzamlar

(İlâve : 195)

★

AHMED MİDHAT PAŞA
(İkinci sadareti)
(Müstakil ilâve olarak verilmiştir.)

İBRAHİM EDHEM PAŞA

İkinci Mahmud devrinde Serasker ve Abdülmecid devrinde sadrıâzam olan meşhur Hüsrev Paşanın köleliğinden yetişmedir. 1818 yılında doğmuşsa da, doğum yeri kesin olarak belli değildir.

İbrahim Edhem, Hüsrev Paşanın konağında okuyup üç arkadaşiyle birlikte tahsillerini tamamlamak üzere Paris'e gönderildi. Orada Fransızca'yı öğrenmek için evvelâ İnstitution Barbet'yi tamamladı. Sonra Yüksek Maden mektebine girdi. 1839 yılında burasını birincilikle bitirdi.

Orta Avrupa'da mesleği ile ilgili görgüsünü artırmak için kısa bir seyyahatten sonra İstanbul'a döndü. Kendisine Miralay (Albay) rütbesi verildi. Aynı zamanda Askerî şûraya memur edildi. Daha sonra Sarıyer; Gümüş Hacıköy madenleri müdürlüklerinde ve Keban ve Ergani madenleri başmühendisliğinde bulundu. 1845 yılında Genel Kurmay dairesine, kısa müddet sonra padişahın maiyetine verildi. 1849 yılında Liva (Tuğgeneral). 1851 yılında Ferik (Tümgeneral) oldu. Sarayda bulunduğu sırada Abdülmecid kendisinden Fransızca ders aldı. Bu sırada kurulan Encümen-i dâniş'e üye seçildi. Aynı zamanda Tanzimat meclisi üyeliği de verildi. Kırım savaşından sonra Mabeyn Ferikliğinden çıkarıldı ve yalnız Tanzimat meclisi üyesi olarak kaldı. Buna sebep İngiliz politikasının ağır basıp Fransız politikasına taraftar bulunan İbrahim Edhem Paşanın gözden düşmüş olmasıydı. Mustafa Reşid Paşa az sonra İbrahim Edhem Paşayı vezaret rütbesiyle Hariciye nezaretine tayin ettirdi (24 kasım 1856). Paşa, dış işlerinde hiç bulunmadığı için bu vazifede muvaffak olamıvarak 2 nisan 1857 tarihinde azlolundu.

İbrahim Edhem Paşa, bundan sonra Sırbistan'daki olayların tahkiki için oraya gönderilmiş ve vazifesini mükemmelen ifa etmiştir. 16 temmuz 1861 tarihinde Mahmud Nedim Paşanın yerine Ticaret nazırı oldu. Altı gün sonra Meclisi vâlâ âzalığına, seçildi. Bir müddet sonra İkinci kere Ticaret nezaretine getirildi (1863). Maarif ve Nafıa nezaretleriyle Osmanlı Bankası nezareti de kendisine verildi. Aradan çok geçmeden (13 haziran 1863) Ticaret nezaretinden azlolundu; öbür nezaretler uhdesinde kaldı. Ticaret nezareti Nafıa nezaretiyle birleştirilip yine Edhem Paşaya verildi. Üzerinde bulunan Maarif nezareti alındı. 1866 yılında Nafıa nezareti de alınıp yerine Ziraat nezareti verildi. Aynı yıl, Ticaret nezareti oray gönderilmiş ve vazifesini mükemkendisinden alındı. Yunanistan hududunda bulunan Tırhala valiliğine tayin olundu. Ertesi yıl Yanya valisi, 1868 yılında Devlet şûrası üyesi ve 1870 yılında Divan-ı ahkâm-ı adliye nazırı oldu. Ertesi sene Nafıa nazırlığına getirildi ve Ticaret nezareti de bir müddet için memuriyetine ilâve olundu. 1872 yılında azledildi. Ertesi yıl tekrar Devlet şûrası üyeliği verildi. 1874 yılında Nafıa nazırı, 1875 yılında yine Devlet şûrası üyesi oldu. Kısa zaman sonra azledildi. 1876 yılında Berlin büyük elçiliğine gönderildi.

İstanbul Tersane konferansı ikinci delegeliğinden bulundu. Müzakereler sırasında devletin şeref ve haysiyetini son derece korumakla şöhret aldı.

26 aralık 1876 tarihinde Devlet şûrası başkanı oldu. Midhat Paşanın azli üzerine 5 şubat 1877 tarihinde sadarete getirildi. Sadareti sırasında en mühim olan, Osmanlı devletinin Rusya ile olan 1877 - 78 savaşıdır.

İbrahim Edhem Paşa, 11 ocak 1878 tarihinde sadaretten azlolundu. İkinci Abdülmecid, ona gönderdiği hattı hümayunda hizmetinden memnun bulunduğunu, ancak kendisini yorgun gördüğünden bir müddet dinlenmesini istediğini, bu arada her istediği zaman saraya gelip huzuruna çıkabileceğini bildirmişti. Dört ay kadar ma'zul kaldıktan sonra 3 mart 1879 tarihinde Viyana elçiliğine tayin olundu. 8 mayıs 1882 tarihine kadar bu vazifede kaldıktan sonra azledildi. 28 şubat 1883 tarihinde Dahiliye nazırı oldu. Kabinenin düşmesi üzerine nezaretten ayrıldı (25 eylül 1885). Aynı gün, Paris elçiliğine tayin olundu ise de beş gün sonra vazgeçildiği için yola çıkamadı. Bundan sonra yeniden bir memuriyete tayin edilmeden 19 mart 1893 tarihinde vefat etti.

İbrahim Edhem Paşa namuslu, dürüst, devlete sadık bir zattı. Yalnız son derece asabi mizaclıydı. Kölelikten yetişme olduğu için saraya ve padişa-

→

hın şahsına çok bağlıydı. Abdülmecid bu yüzden onu sever ve himaye ederdi. Devlet işlerine ve bilhassa dış politikaya fazla aklı ermezdi. Kendisi nihayet çok iyi bir maden mühendisiydi. Sadareti müddetince bu makamı yalnız ismen işgal etmiş, devlet idaresine ise saray hâkim olmuştu. Fransızcadan bazı tercümeler yapmış, yazıda kısa cümleler ve sade bir dil kullanmağa dikkat etmiştir. Matematik ile tabiî ilimlerde büyük bilgi sahibiydi. Son derece dindar ve sofu olmakla meşhurdu.

AHMED HAMDİ PAŞA

İstanbul'da, 1826 yılında doğmuştur. Sadrıâzam Hüsrev Paşanın kethüdası Yahya Beyin oğludur. Yahya Bey ise, Dördüncü Mehmed devri sadrıâzamlarından Melek Ahmed Paşa soyundandır.

İyi bir tahsil gördükten sonra 1841 yılında Bab-ı âlî'ye memur olarak alındı. Burada bir müddet çalıştıktan sonra sadaret mektupçuluğu kalemine geçti. Şeyhülislâm Arif Efendiye damad oldu. 1847 yılında Askerî şûraya memur edildi. Şûra başkâtiplik muavini ve Serasker mektupçusu muavini oldu. 1861 yılında Askerî şûra başkâtibi, ertesi yıl şûra üyesi, ertesi yıl da Harbiye dairesi başkâtibi, 1868 yılında Divan-ı Ahkâm-ı adliye üyesi oldu. Aynı yıl. Evkaf nezaretine tayin edildi. (18 ekim 1868). Ertesi yıl Seraskerlik müsteşarlığına ve Âlî Paşanın beşinci sadareti sonlarında vezaret rütbesiyle Maliye nazırlığına getirildi (18 haziran 1871). Mahmud Nedim Paşanın sadarete gelişinden sonra Rüsumat emanetine tayin olundu (29 eylül 1871). Altı gün sonra da Aydın valiliğine gönderildi. Ertesi yıl Tuna valisi ve Şirvânîzâde Rüşdü Paşanın sadaretinde tekrar Maliye nazırı oldu (16 nisan 1873). Hüseyin Avni Paşa Sadrıâzam olunca azledildi. Bir hafta sonra da ikinci kere olarak Aydın valiliğine gönderildi (11 mart 1874). Ertesi yıl Suriye valisi oldu. 8 mayıs 1876 tarihinde istifa etti. Üç ay kadar sonra Kâğıt para komisyonu reisliğine ,yirmi gün sonra da Devlet şûrası âzalığına ve Mülkiye dairesi reis vekilliğine ve hemen arkasından Hazine-i hassa ve 9 kasım 1877 tarihinde Dahiliye nazırlığına getirildi. 1877 - 78 savaşının sonlarında İbrahim Edhem Paşa yerine Ahmed Hamdi Paşaya sadaret makamı verildi (11 ocak 1878).

Ruslar'la imzalanan mütarekeden sonra alâkalı bahiste yazılan sebeplerden ötürü sadaretten azlolundu (14 şubat 1878). İstanbul'dan uzaklaştırılmak için üçüncü kere olarak Aydın valiliğine gönderildi.

→

→

Ahmed Hamdi Paşa, ertesi yıl Bağdad valiliğine tayin edildiyse de bir telgrafla bunun yerine Hicaz valiliğini istediği için yine eski memuriyetinde bırakıldı. 4 ağustos 1880 tarihinde Suriye valisi bulunan Midhat Paşa ile becayiş edildiler. Ahmed Hamdi Paşa, Suriye valiliğinde uzun müddet bırakılmış ve İkinci Abdülhamid kendisine bir türlü itimad edemediğinden müteaddit ricalarına rağmen İstanbul'a dönmesine müsaade etmemiştir. Üstelik Şam'da bulunan Beşinci ordu müşiri Hüseyin Fevzi paşa, onun bütün hareketlerini saraya bildirmeğe memur edilmişti. Ahmed Hamdi Paşa, bundan bilhassa rahatsız oluyordu.

Ahmed Hamdi Paşa, bir teftiş sırasında Beyruta geldiği esnada 25 ocak 1885 tarihinde kalb sektesinden vefat etti.

Kendisi; son derece doğru, namuslu, dirayetli bir devlet adamıydı. Memuriyet hayatında süratle yükselmiş. lâkin sonunda haksız bir menkûbiyete uğramıştır. Devlet menfaatlerini her şeyden üstün tutar, yalnız vicdanının sesini dinlerdi. Her vazifede muvaffak olmuş bulunmakla şöhret kazanmıştır.

AHMED VEFİK PAŞA

İstanbul'da 1823 yılında doğdu. Paris elçiliği maslahatgüzarı Ruhiddin Efendinin oğludur. Dedesi ise, Divanı hümayun tercümanlarından ve Mühendishane hocalarından mühtedi Yahya Naci Efendidir.

İlk tahsilini yaptıktan sonra Mühendishaneye girdiyse de, burasını bitirmeden Paris elçisi olan Mustafa Reşid Paşanın maiyetine verilen babasiyle birlikte Paris'e giderek Sen-Lui lisesine girdi (1834). Üç yıl sonra İstanbul'a dönüşünde Bab-ı âlî tercüme odasına alındı. 1840 yılında sefaret kâtipliği ile Londra'ya gönderildi. İki yıl sonra vazife ile Sırbistan'a gitti. İstanbul'a dönüşünde pasaport müdürlüğüne tayin olundu. Vazife ile İzmir'e iki kere gidip geldikten sonra Tercüme odası baştercümanı oldu. Bu vazifede iken Memleketeyn olağanüstü komiserliğine tayin edildi, aynı zamanda Encümen-i dâniş üyeliğine de seçildi. 1851 yılında Tahran büyük elçisi oldu. Uzun müddet kaldığı bu vazifeden İstanbul'a geldiğinde büyük elçilik üzerinde kalmak şartiyle Meclisi vâlâ üyeliğine tayin edildi. 14 mart 1857 tarihinde Deavî nazırı oldu. Dâva sahipleri hakkında şiddetli davranması ve kanunlara uymayan garip cezalar vermesi üzerine bu vazifeden alınıp tekrar Meclisi vâlâ üyeliğine nakledildi. 1861 yılında Paris büyük elçiliğine gönderildi. Ahmed Vefik Efendi bu elçiliği sırasında çıkan Şam olayı ve diğer bazı

→

olaylar dolayısiyle kendisine düşen güç vazifeyi daima devlet çıkarlarına uygun şekilde halletmiştir.

Paris sefaretinden ayrıldıktan sonra tekrar Meclisi vâlâ üyesi seçildi. 23 kasım 1861 tarihinde ise Evkaf nazırı oldu. Ertesi yıl yeni kurulan Divanı muhasebat (Sayıştay) başkanlığına getirildi. Sırbistan olaylarını tahkik için Belgrad'a gönderildi. Dönüşte dördüncü kere olarak Meclis vâlâ üyesi oldu. Aynı zamanda Anadolu sağ kol müfettişliğine tayin edildi. Bu vazifede iken hakkında o kadar şikâyet vaki oldu ki, nihayet icraatını teftiş için başka bir müfettiş gönderildi. Bunun verdiği rapor aleyhine olduğu için azledildi. Senelerce memuriyet alamayıp mazuliyet maaşiyle geçinmek zorunda kaldığı için sıkıntıya düştü. Mahmud Nedim Paşa sadrıâzam olunca Âlî Paşanın adamlarını iş başından uzaklaştırdığı gibi, onun zamanında menkûb olanlara itibar ettiğinden kendisini rüsumat emanetine tayin etti. Mevcut usullere ve nizamlara uymayıp keyfî icraata yine başladığı için hakkında yerli ve yabancı tüccarlarla sefaretlerden şikâyetler yağdı. Mahmud Nedim Paşa, kendisini nihayet bu vazifeden alarak sadaret müsteşarlığına getirdi (1872). Müsteşarların vazifesi yalnız mühim işlerde sadrıâzamın yardımcısı olmak, kendisine fikir danışıldığı zaman cevap vermektir diyerek incelemesi için verilen mühim evrakı okumadığı gibi, sadrıâzamın ikide birde çağırtmasından rahatsız olup odasını kilitlemek suretiyle bu davetlerden habersiz gibi davranmak nevinden garip halleri yüzünden aynı yıl içinde müsteşarlıktan Maarif nezaretine nakledildi. 5 aralık 1872 tarihinde de Devlet şûrası başkanlığına tayin olundu. 1877 yılında açılan Mebusan Meclisi başkanlığına getirildi. Üç ay sonra vezaret rütbesi verildi. Meclis müzakerelerini intizamla idare için gösterdiği titizlik bazı kimseler tarafından beğenildiyse de, mebuslar kendilerini hiçe sayarcasına hareket etmesinden şikâyette bulundular. Meclisin ikinci toplantı devresinde başkanlığa İstanbul mebusu Hasan Fehmi Efendi seçilince, Ahmed Vefik Paşa Edirne valiliğine tayin olundu. Beş ayı doldurmadan bu vazifeden ayrıldı. Bir ay sonra da Âyan azası oldu. 11 ocak 1878 tarihinde ikinci kere Maarif nezaretine getirildi. Ahmed Hamdi Paşanın azli üzerine saraya davet edilip sadaret teklif edilince, sadaret unvanı başvekilliğe döndürülüp vükelânın mes'uliyeti usulü kabul olunması, Tophane müşiri ile Dahiliye nazırı Said Paşanın azlolunup Dahiliye nazırlığının da kendisine verilmesi, umumî meseleler hakkında maruzatta bulunmasına müsaade edilmesi şartlarını ileri sürdü. Bunlar kabul ve 4 şubat 1878 tarihinde başvekil tayin edildi.

Bu sırada Osmanlı devleti güç bir durumdaydı. Rusya devleti mütareke hattının Büyükçekmece'den geçmesini kabul ettirmiş, İstanbul'un Rumeli ile irtibatı kesilmiş, iki yüzbinden fazla savaş göçmeni şehirde şiddetli kışta yersiz, yurtsuz ve ekmeksiz halde kalmıştı. Devlet hazinesi bomboştu. Kâğıt para değerini kaybetmişti. Ahmed Vefik Paşa, büyük bir faaliyetle işe girişti. Vilâyetlerden merkeze para getirtti. Göçmenleri Anadolu'nun muhtelif bölgelerine iskân edilmek üzere gönderdi. Böylece, biraz ferahlık hâsıl oldu.

Ahmed Vefik Paşa, sadarette iki buçuk ay kaldıktan sonra 18 nisan 1878 tarihinde azledildi.

Azlinden sonra romatizmalarını tedavi için Bursa'ya gitti. Bir müddet sonra Bursa valiliği verildi. Burada yine başına buyruk hareketlere başladı. Resmî yazışmalarda mevkiine yakışmıyacak tabirler kullanıyor, Bab-ı âlî ile alay etmekten bile çekinmiyordu. Bu yüzden, 1882 yılında azlolundu. Bu arada Bursa'da bir tiyatro açtırması, biletleri memurlara ve eşrafa zorla sattırması, tiyatro piyesleri bastırıp oyunları bizzat sahneye koyması yol açmak maksadiyle parasını ödemeden birçok kimsenin evini yıktırması, merkeze danışmadan kaymakamları azletmesi, merkezden gönderilen memurları kabul etmeyip polis vasıtasiyle geri çevirmesi, bazı memurların keyfî şekilde aylarca maaşlarını vermemesi, mahkeme hükmü olmadan istediğini hapis, istediğini tahliye etmesi, Adliye müfettişini tahkir edip oturduğu evin önüne duvar çektirerek içeride hapsetmesi en çok şikâyet edilen halleriydi.

"Ayastefanos muahedesiyle Bursa benim payıma düştü. İstediğimi yaparım" dermiş.

Azlinden sonra hakkında tahkikat açıldı. Kendisine sorulan suallere verdiği baştan savma cevaplar üzerine mesuliyeti cihetine gidileceği beklenirken Said Paşa'nın azli üzerine birdenbire tekrar başvekiliğe tayin olunması herkesi hayret içinde bıraktı (30 kasım 1882). İşe başlar başlamaz padişahın vesvesesine dokunacak hareketlere girişti. Yalnız devlet salnamelerinde kalmış bulunan anayasa yürürlükte imiş gibi onun hükümet başkanlarına verdiği yetkiye dayanarak bazı memurları azle ve saraya danışmadan bazı tayinler yapmağa kalkıştı. Padişah, bunun üzerine 2 aralık 1882 günü, yani tayininden iki gün sonra başvekillikten azletti.

Ahmed Vefik Paşa, bu azilden müteessir olarak bir köşeye çekildi. Hattâ birkaç sene sonra bir meselenin müzakeresi için saraya davet edildiyse de:

→

"Efendimiz beni çocuk oyuncağı mı sanıyorlar!" diyerek mabeyincîyi geri gönderdi. Uzayan mazuliyeti ve muntazam çıkmayan mazuliyet maaşının azlığı yüzünden sefalet derecesine yakın bir sıkıntıya düştü. Sonunda Abdülhamid'e şahsen müracaat zorunda kaldı ve onun emriyle emsali derecesinde ve muntazam ödenmek üzere maaş bağlandı. Beşiktaşta oturduğu konağın kirası da, maliye tarafından ödendi. Ayrıca beşyüz altın ihsanda bulunuldu. Nihayet, ihtiyar ve hasta haliyle bir müddet daha yaşadıktan sonra 2 nisan 1891 tarihinde vefat etti.

Gayet namuslu ve dürüst bir adamdı. Aynı zamanda haşin ve başına buyruktu. Vatanseverliği, hamiyeti, devlet haysiyet ve menfaatlerini daima korumağa çalışması, açık fikirliliği, geniş kültürü, iyi kalbliliği büyük meziyetleriydi. Bilhassa Türk tiyatrosuna unutulmaz hizmetlerde bulunmuş, bu arada Molyer külliyatını son derece muvaffakıyetli şekilde adapte etmiştir. Garip mizacı yüzünden kimse ile geçinemez, bulunduğu memuriyetlerde uzun müddet kalamazdı. Tamamen nevi şahsına mahsus bir adamdı. Onun hakkında söylenilenlerin en uygunu:

"Çeki taşı büyüklüğünde bir pırlanda. Kırmadan kullanılmaz, kırılsa değeri kalmaz" sözüdür. Vazife görürken kanun ve nizamlara uymayarak aklına nasıl eserse öyle hareket etmesi en büyük kusurlarından biridir. Bir kusuru da hiddetine hâkim olamıyarak lüzumundan fazla şiddet göstermesidir.

Molyer'den adaptelerinden maada, Rüştiye mekteplerinde okutulmak üzerere bir Osmanlı tarihi, Lehçe-i Osmanî adlı Osmanlı dilindeki yabancı ve Türkçe kelimelere ait bir sözlük yazmış, Telemak'ı Türkçeye çevirmiş, Darülfünunda verdiği dersleri Tarihi hikmet adiyle bastırmıştır. İlk devlet salnamesini de Ahmed Vefik Paşa neşretmiştir.

MEHMED SADIK PAŞA

Bayındır'da 1825 yılında doğmuştur. Babası buranın ulemasından ve tüccarlarından Beyazî-zâde Hacı Ahmed Efendi-zâde Müftü Abdullah Efendidir. Evvelâ babasından şark usulü okuyup yetişti. Onun vefatından sonra başka hocalardan okudu. Evvelâ Bayındır müdürü oldu. Ağabeysinin Midilli'ye sürülmesinden sonra İzmir'e gitti. Bir tüccarın yanına kâtip olarak girdi. Sonra damadı oldu. İzmir gümrüğünde vazife aldı Fuad Paşa, İzmir'den geçerken tanıyıp beğenerek İstanbul'a gitmesini tavsiye etti. O da bu tavsiyeyi dinleyip payıtahta geldi. Fuad Paşanın yardımiyle Bab-ı âlî tercüme odasına girdi. Beyrut Emiâk tahriri memuriyetine tayin edildi. Daha sonra Suriye vilâyeti politika memuru oldu. 1861 yılında Selânik gümrük eminliğine gönderildi. 1866 yılında Divanı muhasebat üyeliğine, ertesi sene umumî esham emanetine tayin edildi. 1868 yılında bazı malî meselelerin halli için Paris'e gönderildi. Paris'te bulunduğu sırada Maliye nazırlığına tayin olundu (19 mart 1869). Dönüşte vezaret rütbesi verildi. Ertesi yıl Evkaf nezaretine nakledildi. Bir ay kadar sonra da Aydın valiliğine gönderildi. Mahmud Nedim Paşanın sadareti üzerine ikinci defa Maliye nezaretine getirildi (20 eylül 1871). Bu vazifede iki ayı doldurmadan azlolundu.

Sadık Paşa, azlinden sonra tekrar Aydın valiliğine gönderildi. Midhat Paşanın sadaretinde ise üçüncü defa Maliye nazırı oldu (14 ağustos 1872). Müteakiben Rüşdü Paşanın sadaretinde mevkiini muhafaza etti. Onun azliyle Ahmed Esad Paşa sadrıâzam olunca vazifesinden ayrıldı (15 şubat 1873). Şirvânî-zâde'nin sadaretinde Rüsumat emanetine tayin olundu (7 mayıs 1873). Bazı malî meselelerin halli ve bir banka kurulması için temaslarda bulunmak üzere tekrar Paris'e gönderildi. Dönüşünden üç gün sonra vazifesinden azledildi (4 temmuz 1874). Bir müddet açıkta kaldıktan sonra Mahmud Nedim Paşanın ikinci sadaretinde Paris elçiliğine tayin olundu (25 ekim 1875). Midhat Paşa, ikinci sadareti sırasında kendisine bir nazırlık veya Devlet şûrası başkanlığı vermek istediyse de, Mehmed Sadık Paşa kendisinin vaktiyle Hazineyi zarara sokmakla itham edilmiş olduğunu hatırlatıp bir mahkeme huzurunda berat etmedikçe meşrutiyet kabinesinde vazife almasının mahzurlu bulunduğunu ve kendisinin de böyle bir şey istemediğini ileri sürüp bunu reddetti.

1877 yılında Tuna valiliğine tayin olundu. Kırk gün sonra isteği üzerine bu vazifesinden alındı. Rahatsız bulunduğundan hava değişimi için Midilli'ye gitti. İki ay kadar sonra İstanbul'a döndü ve o sırada kurulan Askeri meclise üye oldu. Arkasından Muhacirîn komisyonu reisliğine getirildi. Üç ay kadar sonra da İstanbul mebusu seçilerek meclise girdi. A. Hamdi Paşanın sadaretinde Rüsumat emanetine getirildi (11 ocak 1878). Rusya ile başlayan barış görüşmeleri için ikinci delege seçildiyse de, rahatsızlığını ileri sürüp özür dileyi ve iki ay sonra geçirdiği zatülcenbin nekahat devresinde bulunduğu halde Nafıa nezareti de üzerinde bulunmak şartiyle başvekilliğe tayin oldu (18 nisan 1878).

Mehmed Sadık Paşa, bu vazifeyi kırk gün kadar gördükten sonra 28 mayıs 1878 tarihinde azledildi.

→

→

Azlinden sonra, İngiltere elçisinin tavsiyesiyle Berlin kongresi delege heyetine dahil edildiyse de, bundan da vazgeçilip Suriye valiliğine tayin olundu. Bu vazifeyi kabul etmedi. Hava değişimi için Çeşme'ye gitmek istedi. Bu da kabul edilmedi ve Ankara veyahut Trablusgarb valiliklerinden birisine tayini emredildi. Biran evvel de İstanbuldan çıkıp gitmesi isteniyordu. Üç gün sonra ise, Cezayir Bahrisefid (Akdeniz adaları) valiliğine tayin edilip uzaklaştırıldı. Paşa, İzmir'e vardığı zaman mabeynden aldığı bir telgrafta orada oyalanmayıp hemen vilâyet merkezi olan Rodos adasına gitmesi bildiriliyordu. Bu emre uydu. Vilâyet merkezi Sakız'a tahvil edilince oraya gitti.

Mehmed Sadık Paşa, Sakızda yapılması gerekli ıslahat hakkında verdiği lâyihanın tatbik olunmaması üzerine 16 nisan 1881 tarihinde istifa ettiyse de, bu kabul olunmayıp 5 haziran 1881 tarihinde azledildi ve Limni adasında oturmağa memur oldu. Üç ay sonra da mazuliyet maaşı bağlandı. Bir daha İstanbul'a dönmesine müsaade olunmıyarak 1901 yılı mayıs ayında orada vefat etti.

Kendisi, talihinin yardımı ve Şirvanî-zâde Rüşdü Beyin (Paşa himayesi ile süratle yükselip büyük memuriyetlerde bulunmuş, nihayet başvekil olmuş, bundan sonra ise idbara uğrayıp bir daha ikbal yüzü görmemiştir. Çalışkan, bilgili, iyi niyetli, lâkin muvaffakiyetsiz bir devlet adamıydı. Hangi vazifeyi aldıysa güçlüklerle karşılaşmış, bunları yenememiştir. Maliye nazırlıklarında devlet hayrına giriştiği teşebbüslerin her zaman devlet hazinesini zarara sokması hakkında dedikoduların çıkmasına sebep olmuştur. İstikrazlarda ağır komisyonlar aldığı daima rivayet edilmiştir.

MEHMED ESAD SAFVET PAŞA

İstanbul'da 1814 yılında doğdu. Babası Sürmene'li Mehmed Hulûsi Ağadır. Medrese tahsili gördü. 1831 tarihinde Divanı hümayun kalemine girdi. Sonra tercüme odasına alındı. Burada Fransızca öğrendi. 1839 yılında Takvimi Vekayi nezaretine memur edildi. Ertesi yıl Divanı hümayun tercümanı, üç sene sonra da *Hariciye* kâtibi oldu. Aynı yıl Mabeyn dördüncü kâtipliğine tayin edilip Şehzade Murad Efendi ile Fatma Sultana Fransızca öğretmeni seçildi. On sene kadar Mabeyn kâtipliğinde kaldı. 1853 yılında Tanzimat meclisi üyeliğine tayin edildi. İki sene sonra Hariciye müsteşarlığına getirildi. Hariciye nazırı Âlî Paşanın Viyana kongresine gitmesi üzerine bir müddet ona vekâlette bulundu. Âlî Pa-

→

şa sadrıâzam olunca, onu sadaret müsteşarlığına tayin ettirdi. 1857 yılında Eflak-Boğdan'da kurulan Islahat komisyonu âzalığına seçilerek Bükreş'e gidip bir yıl orada kaldı. Aynı mesele için Paris'te toplanan konferansa da katıldı. Dönüşte müsteşarlıktan azlolunduğunu öğrendi. Bir hafta sonra yine Tanzimat meclisi üyesi oldu. 1860 yılında Şam olayı dolayısiyle Fuad Paşa'nın oraya gönderilmesi üzerine Hariciye nezareti vekâleti verildi. 17 temmuz 1861 tarihinde Ticaret nezaretine tayin edildi. Ertesi yıl vezaret rütbesiyle Meclisi vâlâ başkanlığına getirildi. Yusuf Kâmil Paşanın sadaretten ayrılarak Meclisi vâlâ başkanlığına tayini üzerine tekrar Ticaret nezaretine döndü (12 haziran 1863). İki sene sonra da Paris elçiliğine tayin edildi. 1867 yılında geri alınıp Meclisi vâlâ üyeliği verildi. 14 mayıs 1867 tarihinde üçüncü defa olarak Ticaret nazırı oldu ve Abdülaziz'in maiyetinde Avrupa'ya giden Hariciye nazırı Fuad Paşaya üçüncü defa vekâlette bulundu. 1868 yılında Maarif nazırı oldu. Hariciye nazırı Fuad Paşanın rahatsızlığı artarak tedavi için Nis'e gitmesi üzerine nezaret vekâleti yine Safvet Paşaya verildi. Mahmud Nedim Paşa sadrıâzam olunca, Maarif nezaretinden azledilip Şurayı devlet üyeliği verildi. Bir müddet sonra Islahat komisyonu üyesi, 16 mayıs 1872 tarihinde tekrar sadaret müsteşarı oldu. Mahmud Nedim Paşanın azliyle Mîdhat Paşanın sadrıâzam oluşu üzerine Ahkâmı adliye nazırlığına tayin edildi. Hariciye nezaretine beşinci defa da vekâlet ettikten sonra Esad Paşanın ilk sadaretinde asaleten bu makama getirildi (12 mart 1873). Üç ay sonra azledildi. Buna sebep, Abdülaziz'in hal'i hazırlıklarına başlayan sadrıâzam Rüşdü ve Serasker Hüseyin Avni Paşaların onun kendileriyle birlik olmayacağını hissederek bir bahane ile ayağını kaydırmağa çalışmaları ve buna muvaffak olmalarıdır. Beş ay kadar sonra Şûrayı devlet üyesi oldu. Bir ara reis vekilliği de ettikten sonra 5 nisan 1874 tarihinde ikinci defa Maarif nazırlığına getirildi. 25 ocak 1875 tarihinde ise yine Hariciye nazırı oldu. Hersek meselesinde İngiltere'nin müdahalesini istemek gibi bir hatâya sürüklenmesi, üstelik Rusya elçisinin hakkında bizzat padişaha şikâyette bulunması dolayısiyle azledildi (6 ekim 1875). Yirmi gün kadar sonra da ikinci defa Adliye nazırı oldu. Çerkes Hasan vakasında Hariciye nazırı Raşid Paşanın öldürülmesi üzerine 17 haziran 1876 tarihinde üçüncü defa Hariciye nazırlığına tayin edildi. Bu sırada gelip çatan Rusya savaşına aleyhtar olmakla beraber, buna engel

→

olamadı. Abdülhamid'den çekindiği için de istifa etmedi. Nihayet, sadrıâzam İbrahim Edhem Paşanın teklifi üzerine 18 temmuz 1877 tarihinde Nafıa nezaretine naklolundu. Safvet Paşa bunu kabul etmiyerek istifasını verdiyse de, reddolunup vazifesine devamı bildirildi. Israr ettiğinden 28 ağustos 1877 tarihinde Adliye nezaretine getirildi. Beş ay kadar sonra Hariciye nezaret vekâletine, on beş gün sonra da Devlet şûrası başkanlığına tayin edildi. Savaşın feci neticesinden sonra, barış başlangıcı görüşmeleri için birinci delege seçildi. Bu sırada, Hariciye nazırı Server Paşa, Osmanlı devletini bu savaşa İngiltere'nin sürükleyip bu felâketlere uğrattığını bir gazete muhabirine beyanat şeklinde söylediği için, İngiltere Hariciye nazırı Lord Derbi'nin ısrarı üzerine istifa ettirildiğinden yerine üçüncü defa olmak üzere Safvet Paşa tayin edildi (19 şubat 1878). Kendisi bu sırada Ayastefanos (Yeşilköy) ta Ruslar'la müzakere halinde bulunuyordu. 4 haziran 1878 tarihinde ise, Hariciye nezareti üzerinde kalmak şartiyle sadaret mevkiine getirildi. Yedi ay sonra, 4 aralık 1878 tarihinde hem sadaretten, hem Hariciye nazırlığından azledildi. Buna sebep, evvelâ İngiltere ile imzalanan Kıbrıs anlaşmasının tatbiki konusunda Abdülhamid'le aralarında ihtilâf çıkmasıdır.

Azlinden sonra İstanbul'da kalması doğru bulunmadığından 28 aralık 1878 Paris elçiliğine gönderildi. Bu vazifeyi evvelâ kabul etmiyerek uzaklaştırılmasına sebep olan bir kabahati varsa yargılanmasını istediyse de, yeni sadrıâzam Tunuslu Hayreddin Paşa onu bu düşüncesinden vazgeçirip Paris'e gitmeğe ikna etti. 29 temmuz 1879 tarihinde ise beşinci defa Hariciye nezaretine getirildi. Dahil bulunduğu Arifi Paşa kabinesinin 18 ekim 1879 tarihinde iş başından ayrılması üzerine devair müfettişliğine tayin edildi. Ahmed Vefik Pasanın ikinci sadaretinde altıncı defa Hariciye nazırı oldu (30 kasım 1882). Kabine ancak iki gün yerinde kalabildi. Safvet Paşa ise tekrar müfettişlik vazifesine döndü. 17 kasım 1883 günü, bir müddettir yakalandığı bağırsak kanserinden kurtulamıyarak vefat etti.

Safvet Paşa dürüst, devlete sadık, liyakatlı, dirayetli bir devlet adamıydı. İmparatorluğun dağılma ve ortadan kalkma devrine girdiğini anlayanlardandı. Bu yüzden devletin istikbalinden ümidi yoktu. Buna rağmen kendisine düşen vazifeleri elinden geldiği kadar mükemmel şekilde yerine getirerek hizmette bulunmak istedi. Dış politika işlerine bilhassa büyük vukufu ve Avrupa devletleri nezdinde itibarı vardı. Kendisi gayet nazik, hatırşinas, vekar sahibi, iyi kalbli ve iyi niyetli, cömert ve hoş sohbet bir zattı. Bulunduğu her vazifede muvaffak olmuş, herkesin sevgi ve itimadını kazanmıştı. Âlî, Fuad Paşalar ekolüne mensup son büyük diplomat ve devlet adamıydı.

TUNUSLU HAYREDDİN PAŞA

1822 yılında Kafkasya'nın bilinmiyen bir yerinde doğdu. Babasının adı Hasan'dır. Çerkez veya Abaza'dır. İstanbul'a getirildiği zaman Nakibüleşraf Kıbrıs'lı Tahsin Bey tarafından satın alındı ve onun Kanlıca'daki yalısında terbiye edilip Tunus valisi Ahmed Paşaya satıldı. Tunus'a götürüldü. Ahmed Paşa, onu okutup yetiştirdi. Fransızca öğrenmesini sağladı. Sonra Avrupaya gönderilip orada tabiî ilimler, matematik, tarih ve hukuk okudu. 1842 yılında binbaşı rütbesiyle Tunus eyaleti askerî teşkilâtına girdi. Ertesi sene Kaymakam (Yarbay) ve valiye yaver oldu. 1846 yılında Miralay (Albay) lığa yükseldi. Vali Ahmed Paşa ile birlikte Paris e gitti. Dört sene sonra Liva (Tuğgeneral) oldu. ve süvari kumandanlığına tayin edildi. Tunusla Fransa arasındaki bir dâvayı hal için 1852 yılında Fransa'ya giderek Paris'te iki buçuk yıl kaldı. Dönüşte Ferik (Tümgeneral) rütbesi verildi ve bahriye müdürlüğüne getirildi. 1859 da valinin ölümü üzerine hususi memuriyetle İstanbul'a geldi. Tunus eyaletinin Sadık Paşaya tevcih olunduğuna dair fermanı alıp geri döndü. İki yıl sonra hususî Meclis üyesi ve eyalet meclisi başkanı oldu. Bir müddet için Cezayire giden valiye vekâlet etti. 1863 yılında bütün memuriyetlerinden istifa etti. Fransa, Belçika, Prusya, Danimarka ve Hollanda devletlerinin başşehirlerini ziyaret ederek Tunus'la iyi münasebetler kurmalarına çalıştı. Ertesi yıl Tunus'ta çıkan ihtilâl üzerine olağanüstü memuriyetle İstanbul'a gönderildi. Sonra Tunus'a döndü. Tekrar Avrupa seyahatine çıktı. Bu sefer Fransa, İngiltere, Avusturya, İtalya ve Prusya'yı dolaştı. 1871 yılında Tunus borçlarının konsolide edilmesi için kurulan komisyonun başkanlığına tayin edildi. Borç meselesinden İtalya ile çıkan anlaşmazlığı izah için tekrar İstanbul'a geldi. Aynı zamanda Tunus eyaletinin yeni valiye kaydıhayat şartiyle verilmesi hakkında bir ferman alıp geri döndü. Hariciye müdürlüğü ve Vezir-i ekber unvanı verildi. Tunus'ta türeyen Genç Mustafa adlı bir şeririn valiyi ve konsolosları elde etmesi üzerine 1877 yılında bütün memuriyetlerinden istifa etti ve durumu İstanbul'da bulunan Trablus'lu Şazelî Şeyhi Zâfir Efendiye bildirdi. Abdülhamid'in bu zata büyük itimadı ve bağlılığı vardı. Onun tavsiyesiyle

→
Hayreddin Paşayı İstanbul'a davet edip gelince vezaret rütbesiyle Âyan üyeliği verdi (1 ekim 1878). Sonra da Maliye komisyonu başkanlığına tayin etti. 4 aralık 1878 tarihinde de sadaret mevkiine getirdi.

Hayreddin Paşa, Berlin antlaşmasının devlete yüklediği ağır şartların tatbik edileceği pek buhranlı bir zamanda işbaşına gelmişti. Oysaki devletin ahvaline ve hattâ hükümet reisi olduğu memleketin diline tamamen vâkıf değildi. Bu yüzden büyük güçlükler çekti. Üstelik - kendi ifadesine göre - devlet ricâlinin çoğu da ona yardımcı olmuyorlardı. Kendisi, bu halleri padişaha yazdıktan maada, devletin içinde bulunduğu güçlükleri yenmek için neler yapılması gerektiğini bildiren müteaddit lâyihalar takdim etti. Bunların hiçbiri dikkate alınmadığından istifasını verdi. Bab-ı âlî'ye gelmemeğe başladı. Padişah, bu istifayı - adeti olduğu üzere - kabul etmeyip, sadrıâzam rahatsız bulunduğundan Vükelâ heyetine bir müddet Cevdet Paşanın başkanlık etmesini bildirdi. Birkaç gün sonra Abdülhamid onu saraya davet ederek vükelâ ile birlikte vükelânın mesuliyetine dair hazırlanmış ve padişah tarafından tadil edilmiş lâyihanın müzakeresine memur etti. Hayreddin Paşa, tadillerin bir kısmına itiraz edince hünkâra yaranmak isteyen Şeyhülislâm Üryâni-zâda Ahmed Esad Efendi:

"Sen padişahın haklarına tecavüz ediyorsun" diye ileri geri söylenmeğe başladı. Hayreddin Paşa ona ağır cevaplar verdi ve meclisi terketti. Padişahın gitmeyip sarayda kalması hakkında verdiği emri de dinlemiyerek yalısına döndü. Ertesi günü de sadaretten azlolundu (29 temmuz 1879). Bununla beraber, Abdülhamid'in onun hakkındaki teveccühü devam etti. İltifatlarda bulundu. Gerektiğinde çeşitli meseleler hakkında düşüncesini sordu. O da bunlar hakkında mufassal lâyihalar takdim etti. Mehmed Said Paşanın 30 kasım 1882 tarihinde üçüncü kere azlinde saraya davet edilip başvekillik teklif edildiyse de, kabul etmedi. Nişantaşı'ndaki konağında 30 ocak 1890 tarihinde vefat etti.

Padişahın ıslahat hakkında istediği uzun lâyihaları evvelâ Arapça olarak kaleme alır, sonra Türkçeye tercüme ettirirdi.

Kendisi, mükemmel tahsil görmüş, aklı başında, temiz ve namuslu, doğru sözlü, kimseden perva etmez, riyakârlıkta bulunmaz, sözünü esirgemez, fikrinden dönmez, prensip ve karakter sahibi bir devlet adamıydı. Devlete son derece sadık, hamiyetli ve vatanseverdi. Yazdığı lâyihalar hakikaten dikkate

→

→
şayandır. Tatbik edilmiş olsalardı her halde faydaları görülürdü. Türkçeyi iyi bilmemesi, en büyük kusurudur. Buna rağmen yabancısı bulunduğu devletin bütün ahvaline kısa zamanda vakıf olmuş ve bir kısım aksaklıkları giderecek çareleri bulup göstermiştir.

AHMED ARİFİ PAŞA

1830 yılında İstanbul'da doğdu. Hariciye nazırlığında ve Meclisi vâlâ reisliğinde bulunmuş olan Mehmed Şekib Paşanın oğludur.

Tahsilini hususi olarak yaptı. Arabca, Fransızca ve Farsça öğrendi. Ayrıca tarih, coğrafya, hukuk, ekonomi politik ve jeoloji okudu. İlk memuriyeti 1845 yılında Divanı hümayun kalemine girmekle başlar. Babası Viyana elçisi iken elçilik birinci kâtipliğine tayin edildi (1847). İki yıl sonra İstanbul'a döndü ve Bab-ı âlî Tercüme odasına alındı. 1854 de Amedî kalemi hülefasından oldu. Âlî Paşanın maiyetinde Viyana kongresine gitti. Yine onun maiyetinde Paris konferansına katıldı. 1856 yılında Bab-ı âli baştercümanı, 1858 yılında Divanı hümâyun tercümanı oldu. 1869 yılında ilâve olan Beğlikçilik verildi. Mahmud Nedim Paşanın sadaretinde Hariciye müsteşarlığına, 12 gün sonra tekrar Divanı hümayun tercümanlığına tayin edildi (23 eylül 1871). İki gün sonra da Tophane müsteşarı oldu. Bu vazifede iki aya yakın kalıp Adliye nezareti İcra cemiyeti başkanlığına, ertesi yıl Hukuk dairesi başkanlığına getirildi ve 2 ekim 1872 tarihinde Midhat Paşanın sadaretinde Viyana elçiliğine tayin edildi. Ertesi yıl üçüncü defa olarak Divanı hümayun tercümanı oldu. Bir müddet sonra, Matbuat müdüriyeti ek görev olarak verildi. Ertesi yıl ikinci defa olarak Hariciye müsteşarlığına getirildi. 11 mayıs 1874 tarihinde vezaret rütbesi tevcih olundu ve Hariciye nazırlığına tayin edildi. 16 ocak 1875 tarihinde Maarif nezaretine naklolundu. Esad Paşanın ikinci sadaretinde Adliye nezaretine getirildi (26 nisan 1875). 21 ağustosta azledildi. 8 ekimde ikinci defa olarak Viyana elçiliğine gönderildi. Bu memuriyetinde bulunurken Abdülaziz'in hal'ini duydu. Ve bir Viyana gazetecisine bu olay aleyhinde beyanatta bulunduğu için 22 haziran 1876 tarihinde azledildi. On ay kadar sonra Âyan üyesi, 21 mart 1877 tarihinde Âyan meclisi başkanı, 17 temmuz 1877 tarihinde ikinci defa Hariciye nazırı oldu. On beş gün sonra istifa etti. 14 eylül 1877 tarihinde Paris elçiliğine tayin olundu. İki yıla yakın bu vazifede kaldıktan sonra İstanbul'a çağırılıp Sicili ahval komisyonu başkanlığına

→

bütün vilâyetlere
lanması için de
za koyan dev-
lardan mü-
n bütün iyi
mayan bir
n karar-

ık
kasım
ına ve
adaretinde
fa olarak Ha-
ldi. Kâmil Paşa-
eylül 1885) üçün-
evlet başkanlığına ta-
eylül 1891 tarihinde Kâ-
abinesinin işbaşından ayrıl-
erine açıkta kaldı. 17 kasım
tarihinde Vükelâ meclisi üyesi ol-
Kâmil Paşanın ikinci sadaretinden
azlinde (7 kasım 1895) sadaret teklif edildiyse de, ısrarla reddetti. Esasen bir müddetten beri tüberkülozdan mustaribdi. 6 aralık 1895 tarihinde Cağaloğlundaki konağında vefat etti.

Arifî Paşa, iyi bir tahsil görerek yetişmiş, yabancı dil öğrenmiş, verilen vazifelerde daima muvaffak olmuş, cidden değerli ve mümtaz bir devlet adamıydı. Dış işlerine ve Avrupa politikasına büyük vukufu vardı. Son derece doğru ve namuslu, kanaatlerini aynen ifadeden çekinmez, medenî cesaret ve prensip sahibi olmakla şöhret kazanmıştır. Ağır başlı, merasim ve teşrifata bağlı, Şeref ve haysiyetine düşkündü. Fransızcayı en az Türkçe kadar bilir ve pek süratle tercüme yapardı.

MEHMED SAİD PAŞA

Ufak tefek bir zat olduğundan Küçük unvaniyle anılan Mehmed Said Paşa, 1838 yılında Erzurum'da doğdu. Tahran maslahatgüzarlığında bulunmuş Ankaralı Seb'a-zâde Ali Namık Efendinin oğludur. Erzurum medresinde okuduktan sonra İstanbul'a gelip Ayasofya medresesini yedi yılda bitirdi. Bir taraftan da Fransızca, matematik, tarih, hukuk, ekonomi politik ve Farsça okudu. Babası ölünce kalabalık ailesine bakmak için Erzurum'a döndü ve küçük bir maaşla vilâyet tahrirat kalemine memur oldu. 1856 seferi sırasında Ordu tahrirat kalemine geçti. 1858 yılında İstanbul'a geldi Evvelâ Maliye komisyonu tahrirat kâtibi, 1863 yılında Meclisi vâlâ mazbata odası hülefası oldu. Fuad Paşanın ilk sadareti sırasında Yedinci belediye dairesi reisliği ek görev olarak verildi. Müfettiş kâtipliği görevi ile Selânik, Manastır, Tırhala, Yanya taraflarını dolaştı. Valiler ve mülkî memurların yargılanma-

→

→

ları için kurulan komisyonun başkanlığına tayın olundu. Bundan sonra Yanya tahrirat ve vilâyet başkâtipliğine getirildi. Kısa zaman sonra bu vazifesinden istifa edip İstanbul'a döndü. 1866 yılında Selânik vilâyeti mektupçuluğuna gönderilmek istendiyse de bu görevi kabul etmedi 1867 yılında Matbaai âmire ve biraz sonra Takvim. Vekayi müdürü oldu. 1868 yılında Devlet şûrası muavinliğine, arkasından başmuavinliğe getirildi (7 eylül 1871) de Divanı ahkâmı adliye Muhakemat dairesi başkâtibi, 1873 de Ticaret nezareti mektupçusu oldu. 25 mart 1874 tarihinde sadaret mektupçuluğuna tayin edildi. Yedi ay sonra Maarif nezareti mektupçuluğuna naklolundu. Bir müddet sonra da Ticaret ve ziraat meclisi üyeliğine tayin edildi Abdülhamid'in cülûsunda Mabeyn başkâtipliğine getirildi. 1877 yılında vezaret rütbesiyle memuriyetine ilâve olarak Âyan üyeliğine seçildi 9 kasım 1877 tarihinde de ayrıca Hazinei hassa nazırlığı verildi. A. Hamdi Paşanın sadaretinde Dahiliye nazırlığına tayin olundu (11 ocak 1878). Ahmed Vefik Paşa başvekilliği onun azli şartiyle kabulde ısrar ettiği için Abdülhamid buna razı oldu (4 şubat 1878). Said Paşayı ikinci defa olarak Hazinei hassa nazırlığına getirdi. Bir ay sonra azletti. Sadık Paşanın başvekilliğinde (18 nisan 1878) Âyan meclisi başkanı oldu. Ali Suavi vak'asından sonra kimseye itimadı kalmayan Abdülhamid, ileri derecede devlet memurlarını taşra hizmetlerine tayin ettiği sırada onu da Ankara valiliğine göndermek istediyse de, ricası üzerine Hüdavendigâr vilâyetine gönderildi. Bu vazifede bir müddet bulunduktan sonra istifa etti. İstifası kabul edilip İstanbul'a dönmesine müsaade edilerek 28 kasım 1878 tarihinde üçüncü defa Hazinei Hassa nazırlığı verildi. Tunuslu Hayreddin Paşanın sadaretinde ise (4 aralık 1878) Adliye nazırı oldu. 19 ekim 1879 tarihinde Başvekâlete tayin ve 9 haziran 1880 tarihinde azlolundu.

Said Paşa bir müddet ma'zul kaldıktan sonra 12 eylül 1880 tarihinde tekrar başvekil oldu. 2 mayıs 1882 tarihinde Mısır olayları dolayısiyle azledildi. 11 temmuz 1882 tarihinde tekrar başvekil oldu ve 30 kasım 1882 tarihinde azledildi. Ertesi günün gecesi yine saraya çağırılıp ısrarla reddedişine rağmen dördüncü defa sadarete tayin olundu (2 aralık 1882). Bu sadareti en uzun sürmüş ve 25 eylül 1885 tarihinde azlolunmuştur.

Said Paşa on yıl hiçbir görev almadan mazul kaldıktan sonra beşinci defa sadrıâzam oldu (11 haziran 1895). Bu sadaretinden. Ermeni olayları dolayısiyle alınacak tedbirler hakkında pa-

→

→
dışahla ayrı düşüncede olmaları, sonra gümrük tahvillerinin değerinden aşağı fiyatla satılmasına razı olmaması, nihayet Islahat kararnamesine ait iradenin geri alınmasına karşı durmasından ötürü 1 ekim 1895 te azledildi.

Padişah, onu bundan sonra da mütemadiyen tekrar sadarete getirmek istediyse de, Said Paşa ısrarla reddetti. Abdülhamid'i düşüncesinden vazgeçirmek mümkün değildi. Her gün tehdit üstüne tehdit yağmağa başlayınca Paşa 4 aralık 1895 tarihinde İngiltere elçiliğine iltica etti. Nihayet padişahın verdiği şahsî teminat üzerine konağına döndü ve sıkı bir nezaret altına alındı. Evine girip çıkma yasak edildi. Sadrıâzam Rıfat Paşanın 9 kasım 1901 tarihinde vefatından altı gün sonra sadaret tekrar teklif edildi. Said Paşa, kabul etmedi. Ertesi günü istediği ıslahtı tatbik etmek şartiyle teklif tekrarlandı. Nihayet 18 kasım 1901 tarihinde altıncı defa sadarete geldi. 14 ocak 1903 tarihinde ise pek dağdağalı geçen bu sadaretinden azlolundu.

Said Paşa, 22 temmuz 1908 tarihinde yedinci defa sadaret mevkiine getirildi. Buna sebep ise, Rumeli'de başlayan hürriyet ihtilâliydi. Abdülhamid'le uzun müddet geçinebilmeleri imkânsızdı. Üst üste verdiği istifalar ve padişahın saraya çağırışına icabet etmeyişi üzerine 5 ağustos 1908 tarihinde Abdülhamid vazifesinden ayrılmasına razı oldu.

19 aralık 1908 de açılan Âyan meclisi başkanlığına tayin edildi. 31 mart vakası sırasında Parapalas otelinde saklandı. Hareket ordusunun gelişini duyunca bir kısım âyan ve mebuslarla birlikte Yeşilköy'e gitti. Mahmud Şevket Paşa ile görüştükten sonra âyan ve mebuslardan kurulan Millî meclis başkanlığına seçildi. İstanbul'a döndükten sonra Millî meclis onun başkanlığı altında toplandı ve Abdülhamid'i saltanattan ve hilâfetten hal'etti.

Said Paşa, İtalya'nın Trablusgarb'a tecavüzü üzerine I. Hakkı Paşanın istifasiyle 30 eylül 1911 tarihinde sekizinci defa sadaret makamına getirildi. 30 aralıkta ise anayasanın meclisin feshi hakkındaki 35 inci maddesinin değiştirilmesine meclis muhalefet ettiği için istifa etti. Ertesi gün dokuzuncu ve sonuncu defa sadrıâzam oldu. Bu sefer, muhaliflerin ısrarına rağmen Âyan meclisinin muvafakatini alarak meclisi feshettirdi. Bu işte, yeni seçimde meclise çok daha kuvvetli olarak geleceğini uman İttihad ve Terakki partisini de kendisini desteklemişti. Yeni meclisten itimad aldığının ertesi günü, 16 temmuz 1912 tarihinde istifa zorunda kaldı. Buna sebep, Mahmud Şevket Paşanın çekilmesiyle kabinenin zayıf düş-
→

→
mesi, Hurşid Paşanın da Bahriye nazırlığından çekilmesi, onların yerine ve Maliye nezaretine uygun kimseler bulunmaması gibi olaylardır.

Bab-ı âlî baskınından ve Kâmil Paşanın düşürülmesinden sonra kurulan Mahmud Şevket Paşa kabinesinde 23 ocak 1913) Şûrayı devlet başkanı oldu. Sadrıâzamın katli üzerine Âyan reisliğine döndü (11 haziran 1913). Vücutça zayıf ve sıhhatsiz bir adamdı. Yakalandığı bir grip ve bronşitten kurtulamıyarak 1 mart 1914 tarihinde vefat etti.

Said Paşa, son derece zeki, bilgili, devlet idaresine ve dış politikaya çok vâkıf, her zaman elinden geldiği kadar hizmete çalışır, kalemi ve çenesi kuvvetli, çalışkan, namuslu bir devlet adamıydı. Yalnız son derece evhamlı ve müteredditti. Bununla beraber iktidarda bulunduğu zamanlar devlet işleri daima iyi giderdi. Fazla da sıkışırsa istifasını verirdi. Şahsen ufak tefek, büyük sakallı, zayıf, mariz bir adamdı. Fevkalâde hasisliği ile meşhurdu. Sadrıâzam bulunduğu sırada bile eski püskü elbiselerle dolaşır, büyük maaşlar aldığı halde bir kuruş fazla harcamamağa bakardı.

Açık düşünceliydi fakat idare-i maslahatçı idi. İttihatçıların tarafını sonuna kadar tutmuştur. Siyasî hayatta en büyük rakibi ise, İttihatçılara düşman olan ve Bab-ı âlî baskınında onlar tarafından sadaretten düşürülen Kıbrıslı Kâmil Paşaydı. Buna rağmen onu takdir eder, gıyabında saygı ile bahseder, yanında çekiştirilmesine müsaade etmezdi.

MEHMED KADRİ PAŞA

Gazianteb'de 1833 yılında doğmuştur. Kıbrıs mutasarrıfı İshak Paşanın oğludur. Tahsilini tamamladıktan sonra babası Anteb Nufus nazırı iken 1850 yılında onun maiyetinde vazifeye başladı. 1858 yılında İstanbul'a gelerek Bab-ı âlî Tercüme odasına intisab etti. Bir müddet sonra Meclisi tanzimat mütercimi oldu. 1860 yılında Rumeli'yi teftişe memur olan sadrıâzam Mehmed Paşanın maiyetinde bulundu. Ertesi yıl kayınpederi Girid valisi Hekim İsmail Paşanın kethüdalığına tayin edildi. 1864 yılında Deniz ticaret meclisi başkanlığına, 1865 yılında Postahane nazırlığına getirildi. Aynı zamanda Maarif nezareti tercüme cemiyetine memur oldu. Aynı yıl Meclisi hazain başkâtibi,, ertesi yıl Meclisi vâlâ Kavanin ve nizamat dairesi başkâtibi oldu. Girid olayları sırasında memuriyetle iki kere araya gitti. 1867 yılında Bahriye idare meclisi reisliğine, ertesi yıl Devlet şûrası üyeliğine tayin edildi. Bu arada bir müddet vazife ile İran hududunda,
→

→ getirildi. 29 temmuz 1879 tarihinde başvekâlet tevcih olundu.

Arifî Paşa, 18 ekim 1879 tarihinde başvekâletten azledildi.

Arifî Paşa başvekâletten ayrıldıktan sonra Devlet şûrası başkanlığına getirildi. Said Paşanın ikinci defaki sadaretinde (12 eylül 1880) bu vazifeden de ayrıldı. 1882 yılında üçüncü defa Viyana elçisi oldu. Rahatsızlığı yüzünden gidiş geri kaldı. Ahmed Vefik Paşanın ikinci sadaretinde (30 kasım 1882) Devlet şûrası başkanlığına ve Said Paşanın dördüncü sadaretinde (2 aralık 1882) üçüncü defa olarak Hariciye nezaretine getirildi. Kâmil Paşanın sadaretinde (25 eylül 1885) üçüncü defa Şûrayı Devlet başkanlığına tayin olundu. 4 eylül 1891 tarihinde Kâmil Paşa kabinesinin işbaşından ayrılması üzerine açıkta kaldı. 17 kasım 1894 tarihinde Vükelâ meclisi üyesi oldu. Kâmil Paşanın ikinci sadaretinden azlinde (7 kasım 1895) sadaret teklif edildiyse de, ısrarla reddetti. Esasen bir müddetten beri tüberkülozdan mustaribdi. 6 aralık 1895 tarihinde Cağaloğlundaki konağında vefat etti.

Arifî Paşa, iyi bir tahsil görerek yetişmiş, yabancı dil öğrenmiş, verilen vazifelerde daima muvaffak olmuş, cidden değerli ve mümtaz bir devlet adamıydı. Dış işlerine ve Avrupa politikasına büyük vukufu vardı. Son derece doğru ve namuslu, kanaatlerini aynen ifadeden çekinmez, medenî cesaret ve prensip sahibi olmakla şöhret kazanmıştır. Ağır başlı, merasim ve teşrifata bağlı, Şeref ve haysiyetine düşkündü. Fransızcayı en az Türkçe kadar bilir ve pek süratle tercüme yapardı.

MEHMED SAİD PAŞA

Ufak tefek bir zat olduğundan Küçük unvaniyle anılan Mehmed Said Paşa, 1838 yılında Erzurum'da doğdu. Tahran maslahatgüzarlığında bulunmuş Ankaralı Seb'a-zâde Ali Namık Efendinin oğludur. Erzurum medresinde okuduktan sonra İstanbul'a gelip Ayasofya medresesini yedi yılda bitirdi. Bir taraftan da Fransızca, matematik, tarih, hukuk, ekonomi politik ve Farsça okudu. Babası ölünce kalabalık ailesine bakmak için Erzurum'a döndü ve küçük bir maaşla vilâyet tahrirat kalemine memur oldu. 1856 seferi sırasında Ordu tahrirat kalemine geçti. 1858 yılında İstanbul'a geldi Evvelâ Maliye komisyonu tahrirat kâtibi, 1863 yılında Meclisi vâlâ mazbata odası hülefası oldu. Fuad Paşanın ilk sadareti sırasında Yedinci belediye dairesi reisliği ek görev olarak verildi. Müfettiş kâtipliği görevi ile Selânik, Manastır, Tırhala, Yanya taraflarını dolaştı. Valiler ve mülkî memurların yargılanma- →

→ ları için kurulan komisyonun başkanlığına tayin olundu. Bundan sonra Yanya tahrirat ve vilâyet başkâtipliğine getirildi. Kısa zaman sonra bu vazifesinden istifa edip İstanbul'a döndü. 1866 yılında Selânik vilâyeti mektupçuluğuna gönderilmek istendiyse de bu görevi kabul etmedi 1867 yılında Matbaai âmire ve biraz sonra Takvim-i Vekayi müdürü oldu. 1868 yılında Devlet şûrası muavinliğine, arkasından başmuavinliğe getirildi (7 eylül 1871) de Divanı ahkâmı adliye Muhakemat dairesi başkâtibi, 1873 de Ticaret nezareti mektupçusu oldu. 25 mart 1874 tarihinde sadaret mektupçuluğuna tayin edildi. Yedi ay sonra Maarif nezareti mektupçuluğuna naklolundu. Bir müddet sonra da Ticaret ve ziraat meclisi üyeliğine tayin edildi Abdülhamid'in cülûsunda Mabeyn başkâtipliğine getirildi. 1877 yılında vezaret rütbesiyle memuriyetine ilâve olarak Âyan üyeliğine seçildi 9 kasım 1877 tarihinde de ayrıca Hazinei hassa nazırlığı verildi. A. Hamdi Paşanın sadaretinde Dahiliye nazırlığına tayin olundu (11 ocak 1878). Ahmed Vefik Paşa başvekilliği onun azli şartiyle kabulde ısrar ettiği için Abdülhamid buna razı oldu (4 şubat 1878). Said Paşayı ikinci defa olarak Hazinei hassa nazırlığına getirdi. Bir ay sonra azletti. Sadık Paşanın başvekilliğinde (18 nisan 1878) Âyan meclisi başkanı oldu. Ali Suavi vak'asından sonra kimseye itimadı kalmayan Abdülhamid, ileri derecede devlet memurlarını taşra hizmetlerine tayin ettiği sırada onu da Ankara valiliğine göndermek istediyse de, ricası üzerine Hüdavendigâr vilâyetine gönderildi. Bu vazifede bir müddet bulunduktan sonra istifa etti. İstifası kabul edilip İstanbul'a dönmesine müsaade edilerek 28 kasım 1878 tarihinde üçüncü defa Hazinei Hassa nazırlığı verildi. Tunuslu Hayreddin Paşanın sadaretinde ise (4 aralık 1878) Adliye nazırı oldu. 19 ekim 1879 tarihinde Başvekâlete tayin ve 9 haziran 1880 tarihinde azlolundu.

Said Paşa bir müddet ma'zul kaldıktan sonra 12 eylül 1880 tarihinde tekrar başvekil oldu. 2 mayıs 1882 tarihinde Mısır olayları dolayısiyle azledildi. 11 temmuz 1882 tarihinde tekrar başvekil oldu ve 30 kasım 1882 tarihinde azledildi. Ertesi günün gecesi yine saraya çağırılıp ısrarla reddedişine rağmen dördüncü defa sadarete tayin olundu (2 aralık 1882). Bu sadareti en uzun sürmüş ve 25 eylül 1885 tarihinde azlolunmuştur.

Said Paşa on yıl hiçbir görev almadan mazul kaldıktan sonra beşinci defa sadrıâzam oldu (11 haziran 1895). Bu sadaretinden, Ermeni olayları dolayısiyle alınacak tedbirler hakkında pa- →

→
dışahla ayrı düşüncede olmaları, sonra gümrük tahvillerinin değerinden aşağı fiyatla satılmasına razı olmaması, nihayet Islahat kararnamesine ait iradenin geri alınmasına karşı durmasından ötürü 1 ekim 1895 te azledildi

Padişah, onu bundan sonra da mütemadiyen tekrar sadarete getirmek istediyse de, Said Paşa ısrarla reddetti. Abdülhamid'i düşüncesinden vazgeçirmek mümkün değildi. Her gün tehdit üstüne tehdit yağmağa başlayınca Paşa 4 aralık 1895 tarihinde İngiltere elçiliğine iltica etti. Nihayet padişahın verdiği şahsî teminat üzerine konağına döndü ve sıkı bir nezaret altına alındı. Evine girip çıkma yasak edildi. Sadrıâzam Rıfat Paşanın 9 kasım 1901 tarihinde vefatından altı gün sonra sadaret tekrar teklif edildi. Said Paşa, kabul etmedi. Ertesi günü istediği ıslahtı tatbik etmek şartiyle teklif tekrarlandı. Nihayet 18 kasım 1901 tarihinde altıncı defa sadarete geldi. 14 ocak 1903 tarihinde ise pek dağdağalı geçen bu sadaretinden azlolundu.

Said Paşa, 22 temmuz 1908 tarihinde yedinci defa sadaret mevkiine getirildi. Buna sebep ise, Rumeli'de başlayan hürriyet ihtilâliydi. Abdülhamid'le uzun müddet geçinebilmeleri imkânsızdı. Üst üste verdiği istifalar ve padişahın saraya çağırışına icabet etmeyişi üzerine 5 ağustos 1908 tarihinde Abdülhamid vazifesinden ayrılmasına razı oldu.

19 aralık 1908 de açılan Âyan meclisi başkanlığına tayin edildi. 31 mart vakası sırasında Parapalas otelinde saklandı. Hareket ordusunun gelişini duyunca bir kısım âyan ve mebuslarla birlikte Yeşilköy'e gitti. Mahmud Şevket Paşa ile görüştükten sonra âyan ve mebuslardan kurulan Millî meclis başkanlığına seçildi. İstanbul'a döndükten sonra Millî meclis onun başkanlığı altında toplandı ve Abdülhamid'i saltanattan ve hilâfetten hal'etti.

Said Paşa, İtalya'nın Trablusgarb'a tecavüzü üzerine I. Hakkı Paşanın istifasiyle 30 eylül 1911 tarihinde sekizinci defa sadaret makamına getirildi. 30 aralıkta ise anayasanın meclisin feshi hakkındaki 35 inci maddesinin değiştirilmesine meclis muhalefet ettiği için istifa etti. Ertesi gün dokuzuncu ve sonuncu defa sadrıâzam oldu. Bu sefer, muhaliflerin ısrarına rağmen Âyan meclisinin muvafakatini alarak meclisi feshettirdi. Bu işte, yeni seçimde meclise çok daha kuvvetli olarak geleceğini uman İttihad ve Terakki partisini de kendisini desteklemişti. Yeni meclisten itimad aldığının ertesi günü, 16 temmuz 1912 tarihinde istifa zorunda kaldı. Buna sebep, Mahmud Şevket Paşanın çekilmesiyle kabinenin zayıf düş-
→

→
mesi, Hurşid Paşanın da Bahriye nazırlığından çekilmesi, onların yerine ve Maliye nezaretine uygun kimseler bulunmaması gibi olaylardır.

Bab-ı âlî baskınından ve Kâmil Paşanın düşürülmesinden sonra kurulan Mahmud Şevket Paşa kabinesinde 23 ocak 1913) Şûrayı devlet başkanı oldu. Sadrıâzamın katli üzerine Âyan reisliğine döndü (11 haziran 1913). Vücutça zayıf ve sıhhatsiz bir adamdı. Yakalandığı bir grip ve bronşitten kurtulamıyarak 1 mart 1914 tarihinde vefat etti.

Said Paşa, son derece zeki, bilgili, devlet idaresine ve dış politikaya çok vâkıf, her zaman elinden geldiği kadar hizmete çalışır, kalemi ve çenesi kuvvetli, çalışkan, namuslu bir devlet adamıydı. Yalnız son derece evhamlı ve müteredditti. Bununla beraber iktidarda bulunduğu zamanlar devlet işleri daima iyi giderdi. Fazla da sıkışırsa istifasını verirdi. Şahsen ufak tefek, büyük sakallı, zayıf, mariz bir adamdı. Fevkalâde hasisliği ile meşhurdu. Sadrıâzam bulunduğu sırada bile eski püsküllü elbiselerle dolaşır, büyük maaşlar aldığı halde bir kuruş fazla harcamamağa bakardı.

Açık düşünceliydi fakat idare-i maslahatçı idi. İttihatçıların tarafını sonuna kadar tutmuştur. Siyasî hayatta en büyük rakibi ise, İttihatçılara düşman olan ve Bab-ı âlî baskınında onlar tarafından sadaretten düşürülen Kıbrıslı Kâmil Paşaydı. Buna rağmen onu takdir eder, gıyabında saygı ile bahseder, yanında çekiştirilmesine müsaade etmezdi.

MEHMED KADRİ PAŞA

Gazianteb'de 1833 yılında doğmuştur. Kıbrıs mutasarrıfı İshak Paşanın oğludur. Tahsilini tamamladıktan sonra babası Anteb Nufus nazırı iken 1850 yılında onun maiyetinde vazifeye başladı. 1858 yılında İstanbul'a gelerek Bab-ı âlî Tercüme odasına intisab etti. Bir müddet sonra Meclisi tanzimat mütercimi oldu. 1860 yılında Rumeli'yi teftişe memur olan sadrıâzam Mehmed Paşanın maiyetinde bulundu. Ertesi yıl kayınpederi Girid valisi Hekim İsmail Paşanın kethüdalığına tayin edildi. 1864 yılında Deniz ticaret meclisi başkanlığına, 1865 yılında Postahane nazırlığına getirildi. Aynı zamanda Maarif nezareti tercüme cemiyetine memur oldu. Aynı yıl Meclisi hazain başkâtibi,, ertesi yıl Meclisi vâlâ Kavanin ve nizamat dairesi başkâtibi oldu. Girid olayları sırasında memuriyetle iki kere araya gitti. 1867 yılında Bahriye idare meclisi reisliğine, ertesi yıl Devlet şûrası üyeliğine tayin edildi. Bu arada bir müddet vazife ile İran hududunda,
→

→
sonra Altıncı belediye dairesi başkanlığında bulundu. 1871 yılında bütün vazifelerinden azlolundu. Ertesi yıl Nafıa nezareti müsteşarlığına getirildi. 1873 yılında ikinci defa Altıncı belediye dairesi başkanlığı verildi. Tekrar Nafıa müsteşarı, 1874 yılında Bahriye müsteşarı, aynı yıl ikinci defa şehremini oldu. 1877 yılında vezaret rütbesiyle Devlet şûrası başkanlığına tayin edildi. Ahmed Vefik Paşa'nın başvekilliğinde bu görevden ayrılıp Sivas'a vali tayin edildiyse de, kabul etmediğinden Bağdad valiliğine gönderildi. Tunus'lu Hayreddin Paşanın sadareti sırasında Dahiliye nazırı, 1879 yılında Ticaret, Ziraat, Orman ve maadin nazırı ve Said Paşanın azli üzerine 9 haziran 1880 tarihinde Başvekil oldu. Said Paşanın başvekilliği sırasında onun başkanlığında olmak üzere Mahmud Nedim, Tunus'lu Hayreddin ve Subhi Paşalardan mürekkeb bir komisyon tarafından Kanunu Esasinin tekrar yürürlüğe konması ve meclisin açılması hakkında bir mazbata hazırlanmış ve Abdülhamid'e verilmişti. Kadri Paşa başvekil olunca Mabeyn başkâtibliğinden yazılan bir tezkere ile durum teyid olunarak gerekli hazırlıklara başlanması bildirildiği halde jurnallardan ürken padişah bundan vazgeçti. Yapılacak bazı ıslahat işlerinde ve Karadağ hududunun tashihi meselesinde sarayla anlaşamadığından 9 eylül 1880 tarihinde vazifesinden çekildi. 12 eylül 1880 tarihinde sadaret mühürü alınarak azlolundu. 1882 tarihinde Edirne valiliği verildi. 11 şubat 1884 tarihinde Edirne'de vefat etti

Bilgili, vekarlı, namuslu bir devlet adamıydı. Arabça, Farsça, Fransızca ve İngilizce bilirdi. İktisat, hukuk, matematik, coğrafya ve tarihle uğraşmıştı. Aydın düşünceli ve liyakatli bir devlet adamıydı. Tayin olunduğu memuriyetlerde daima başarı göstermiştir. Orta boylu, sarışın, nazik ve terbiyeliydi. Abdülhamid nedense ondan çekinirdi. Bu yüzden sadaretten ayrılınca Edirne valiliğine göndermiş, vefatına sevindiğini saklayamamış, naaşının ise İstanbul'a getirilip gömülmesine bile izin vermemişti.

MEHMED SAİD PAŞA
(İkinci sadareti)

ABDURRAHMAN NUREDDİN PAŞA

Kütahyalı Hacı Ali Paşanın oğludur. 1836 yılında bu şehirde doğmuştur. Mükemmel hususi bir tahsil gördü. Babasının Divân kâtipliğinde bulunarak idarî işleri öğrendi. 1854 yılında, yani Kırım savaşı sırasında asker sevkine memur oldu. 1860 yılında Hicaz'a para ve zahire götürdü. Ertesi
→

→
yıl Köstence ve Tolcu bölgelerinde âşar vergisinin tanzimi, aynı yıl İzmir âşar memurluğu ile görevlendirildi. 1862 yılında Rüsumat meclisine memur edildi. Ertesi yıl Şumnu kaymakamı, 1864 yılında Varna mutasarrıfı, 1867 yılında Niş mutasarrıfı oldu. Bu son görevinde beş yıldan fazla kaldıktan sonra 1872 yılında vezaret rütbesiyle Pizren valisi oldu. Sonra, Tuna, Ankara, Bağdad ve Diyarbakır valiliklerinde bulundu. İkinci defa Bağdad valisi ve Altıncı ordu nazırı bulunurken 1880 yılında azledilip İstanbul'a çağırıldı. Trablusgarb valiliğine gönderilmek istendi. İtizarda bulundu. Bunun üzerine Nafıa komisyonu üyeliği verildi. Padişah kendisine başvekillik teklif ettiyse de, hep taşra hizmetlerinde bulunduğu için bu mühim işi başaramıyacağını, bir nezaret hizmetinde bir müddet çalışıp tecrübe kazanmasının ve Bab-ı âlîde yetişmesinin doğru olacağını bildirdi. Ancak, ısrar edildiği takdirde vaki olması muhtemel hatalarının da hoş görülmesini ve garazkârların sözlerine itibar edilemiyeceğinin takdim ettiği arıza ile vaadolunmasını bildirdi.

Abdülhamid, onun bu arîzasını okuduktan sonra başvekilliğe tayin etti (2 mayıs 1882). Aynı zamanda başvekâlet maaşının arttırılması hakkında da irade çıktıysa da, bunu kabul etmiyerek öbür vezirlere iyi bir örnek oldu. Ancak padişahın gücenmesinden çekindiği için bundan müstağni bulunmadığını, sadece bunu kendi menfaati için yaptırmış sanılacağından çekindiğini, dara düşerse padişahın ihsanlarına güveneceğini arzetti.

Mısır buhranı sırasında görüşü padişah tarafından kabul edilmediğinden istifasını verdi. Abdülhamid, mutadı olduğu gibi, bu istifayı kabul etmiyerek kendisini azletti (10 temmuz 1882). Üç ay sonra Diyarbakır ve bunu kabul etmediğinden Kastamonu valiliğine tayin edildi. 1891 yılında Aydın valiliği verildi. Ertesi sene Edirne valisi oldu. 1895 yılında Adliye nazırlığına getirildi Sadrıâzam Halil Rıfat Paşanın rahatsızlığı sırasında o iyileşinceye kadar Vükelâ meclisine başkanlık etmeğe memur edildi (3 kasım 1901). Sadrıâzamın rahatsızlığı devam ettiği ve arttığı için 9 kasım 1901 tarihinde sadaret vekâletine tayin olundu. Sadrıâzam Rıfat Paşa vefat edince 12 kasım 1901 tarihinde o da sadaret vekâletinden affını istedi. Abdülhamid, kendisini sadaret makamına getirmek istediyse de, kabul etmedi. Israr edilince, Bab-ı âlînin eski istiklâli geri verilmek ve saraydan hiçbir şeye karışılmamak şartlarını ileri sürdü. Abdülhamid'in bunları kabulüne imkân yoktu, birden reddetmedi. 16 kasım 1901 Cumartesi günü sadaret tevcihinin yapılacağı ha-
→

→

ber verildi. O da, Perşembe gecesi teşekkürnâme takdim etti. Cuma günü, meselenin Pazartesiye kaldığı bildirildi. Bu sırada aleyhine birçok jurnallar verilmiş olduğunu ve bunların incelenmekte bulunduğunu duyarak müteessir oldu. Sadaret vekâletinden kat'î şekilde çekilerek yanındaki evrakı Bâb-ı âlî'ye gönderdi. Abdülhamid, birçok vasıtalarla sadareti kabul etmesinde ısrar etti. Abdurrahman Paşa, kendisine kızan padişahın uzun müddettir muvaffakıyetle ifa ettiği Adliye nezaretinden azletmek istediğini, lâkin bahane bulamadığını, sadaretten azlin ise daha kolay olacağını düşündüğü için ısrar ettiği kanaatindeydi. Bunun üzerine, bazı şartlar ileri sürdü. Buna göre istediği zaman istifada serbest bulunacak, idarî ve malî ıslahat mutlaka tatbik edilecek, sadaret makamından geçmiyen hiçbir arz padişah tarafından kabul edilmiyecek ve Bâb-ı âlînin haberi olmadan saraydan hiçbir emir verilmiyecekti. Kendisi bu şartların kabul edilmiyeceğini biliyordu. Nitekim de edilmedi ve 18 kasım 1901 tarihinde sadaret Said Paşaya verildi. O da Adliye nazırı olarak kaldı.

Ferid Paşanın sadareti sırasında araları açıldığından sadaretten azline kadar hükümet toplantılarına katılmadı. Sadarete Said Paşa geçince, meşrutiyet meselesinin müzakeresi için kendisini davet etti. Bunun üzerine sarayda toplanan Vükelâ meclisine katıldı. Meşrutiyetin ilânı üzerine Adliye nazırlığı Hasan Fehmi Paşaya verilip kendisi "Meclisi vükelâya memur" yani devlet bakanı oldu. Dokuz gün sonra emekliliğini istedi. Âyan azâlığını da kabul etmiyerek kalabalık ailesine rağmen az bir maaşa kanaat zorunda kaldı. Bu yüzden bir hayli zarurete düştü. Nihayet, 6 temmuz 1912 tarihinde vefat edip Fatih türbesinin avlusuna defnolundu.

Vekar ve hayısiyet sahibi, dürüst ve namuslu, geniş bilgili, dirayet ve liyakatli bir devlet adamıydı. Arabça, Farsça ve Fransızca'yı çok iyi bilirdi. Nazırlığı sırasında adliyenin istiklâlini temin ve bunu padişaha karşı müdafaa etmiştir. Prensiplerine sadık olup bunlardan fedakârlıkta bulunmaz, memlekete hizmet konusunda kendi şahsî ikbalini düşünmezdi. Devrinde nazırlık ve sadrıâzamlık etmiş bulunanlar bir hayli servet sahibi oldukları halde, kendisi yalnız maaşiyle yetindiği, ailesi kalabalık, şahsen cömerd ve eli açık olduğu için Meşrutiyetten sonra bütün maaşlarda yapılan indirmeler yüzünden zarurete uğramıştır. Buna rağmen bir daha memuriyet kabul etmemek hususunda verdiği karara sadık kalarak Devlet şûrası üyeliğini reddedip zaruret içinde ölmüştür.

→

→

MEHMED SAİD PAŞA
Üçüncü sadareti)

MEHMED VEFİK PAŞA
(İkinci sadareti)

MEHMED SAİD PAŞA
(Dördüncü sadareti)

MEHMED KÂMİL PAŞA

1832 yılında Kıbrıs adasında Lefkoşa şehrinde doğmuştur. Ailesi buraya Anamur'dan göçmüştü. Babası, topçü yüzbaşısı Salih Ağadır. Memleketinde bir müddet tahsil görüp Arabça, Farsça, Fransızca ve Rumca okudu. 1845 yılında Mısır'a gitti. Mısır harb okuluna girip süvari mülâzimi olarak çıktı. Mısır Maarif müdürü Abdi Paşanın himayesiyle Mısır sarayına intisab etti. Ayrıca İngilizce'ye başladı. Abbas Paşa bu dili öğrenmesine mükâfat olarak yüzbaşılığa yükselmiş olan oğlu İlhami Beyin (paşa) İngilizce öğretmenliğine tayin etti. İki genç, yıllarca beraber bulundular. İlhami Paşa Abdülmecid'in kızı Münire sultanla nişanlanınca birlikte İstanbul'a gelip yine Mısır'a döndüler. İlhami Paşa Münire Sultanla evlenmek üzere İstanbul'a geldiği zaman o da birlikte geldi. İlhami Paşanın vefatı üzerine bir daha Mısır'a dönmedi. Sadrıâzam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşanın isteği üzerine Mısır'daki vazifesinden istifa etti ve arzusu üzerine Kıbrıs Evkaf müdürlüğüne tayin edildi (1860). İki buçuk yıl sonra azlolundu. 1863 yılında Kıbrıs'ın Tuzla kazası kaymakamlığına, aynı yıl ada muhasebeciliğine tayin edildi. Dört ay sonra Sayda muhasebeciliğine ve sonra Suriye vilâyeti merkez mutasarrıflığına gönderildi. Yedi ay sonra da Beyrut mutasarrıfı ve politika memuru, 1869 yılında Trablusşam mutasarrıfı, aynı yıl Haleb vilâyeti merkez mutasarrıfı, vali muavini ve Ecnebi işleri müdürü oldu. Sekiz ay sonra Filibe mutasarrıflığına ve vazifesine hareket etmeden Kudüs mutasarrıflığına tayin edildi. 1872 tarihinde Hersek, ikinci defa Beyrut ve 1873 yılında da ikinci defa Kudüs mutasarrıfı olarak Beytüllâhm kilisesindeki Katolik - Ortodoks anlaşmazlığını halletti. Sakız ve üçüncü defa Beyrut mutasarrıflığından sonra Kosova valiliği verildi. 1877 yılında Haleb valisi olup, iki yıl sonra azledildi. Buna sebep, İngiliz'lerin burada nüfuz kurmak istemelerine engel oluşu ve konsolosla mücadelesidir. Nihayet 1879 yılında Dahiliye nezareti müsteşarlığına, ertesi yıl Evkaf nazırlığına tayin edildi. Aynı yıl Maarif nazırı oldu. Kısa zaman sonra azlolunup Nafıa komisyonu üyeliği verildi. 1882 yılında tekrar Evkaf nazırlığına getirildi. Me-

→

→
muriyeti üzerinde kalmak şartiyle zuhur eden eşkıyanın tenkili için Aydın vali vekâletine gönderildi. Bu vazifesinde muvafak olarak geri döndü.

Şarkî Rumeli eyaleti meselesini askerî güçle halletmek istiyen sadrıâzam Said Paşanın aksine işi müzakere ve anlaşma yoliyle halletmeğe taraftar bulunan Kâmil Paşa 25 eylül 1885 te sadarete tayin olundu. 4 eylül 1891 yılında azledilinceye kadar bu vazifede kaldı ve böylece, Said Paşa ile aralarında siyasî bir rekabet başladı.

Padişah, bir müddet geçince Kâmil Paşaya Devlet şûrası başkanlığını teklif ettiyse de kabul etmedi. Daha sonra Ermeni meselesi zuhur edip alevlendi. Bu olay, o sırada sadrıâzam bulunan Said Paşanın azline sebep oldu. Ermeni dâvasını en ziyade İngilizler müdafaa ettiklerinden padişah İngiliz politikasını güden Kâmil Paşayı ikinci kere olmak üzere sadaret makamına getirdi (1 ekim 1895).

Ermeni olayları devam ediyor, devlet güçlükler içinde bulunuyordu. Padişah kendisine bunların nasıl yenilebileceğini sordu. Kâmil Paşa, yazılı olarak verdiği cevapta evvelâ bazı ıslahat yapmak icabedeceğini ve bunların başında millete karşı mes'ul ve buna göre salâhiyetleri de bulunan bir hükümete ihtiyaç bulunduğunu, nazırların sadrıâzam tarafından seçilmesi gerektiğini, sarayın hükümet işlerine karışmamasının ve bilhassa bazı saray mensuplarının telkiniyle işleri altüst edecek müdahalelerde bulunulmamasının şart olduğunu, İngiltere ve Fransa elçilerinin de bu fikirde bulunduğunu, Hattâ Fransa elçisinin kendisini görerek bu hususları bilhassa tavsiye ettiğini bildirdi. Abdülhamid, bundan kuşkulandı. Meseleyi Fransa elçisine sordurdu. Elçi, Kâmil Paşaya böyle bir şey söylediğini açıklamaktan kaçınca kuşkusu arttı. O sırada Avrupa borsalarında olduğu gibi İstanbul borsasında da tahvilât fiyatlarında düşüş başladı. Dahiliye nazırı Halil Rıfat Paşa, Bab-ı âli'deki her olayı Abdülhamid'e haber vermekle görevliydi. Osmanlı bankasının morotoryum ilân edeceğini ve halkın Galata borsasının önünde toplandığını bildirdi. Kabine ise Mabeynde içtima halindeydi. Alınacak tedbirler hakkında bir türlü fikir birliğine varılamıyordu. Abdülhamid, geç vakit toplantının dağılmasını emretti. Konağına döndükten sonra da Kâmil Paşadan sadaret mührünü aldı (7 kasım 1895). Ertesi gün de Haleb valiliğine tayin edildiğini ve ailesini sonradan aldırmak üzere meşhur İzzeddin vapuriyle hemen İskenderun'a hareket etmesini bildirdi. Bu, adeta sürgündü. Kâmil Paşa, kış günü bu vapurla gidemiyeceğini, ertesi günü hareket ede-
→

→
cek olan Fransız vapuruna binmesine müsaade olunmasını istediyse de, Abdülhamid ısrar etti ve tehdit dolu haberler gönderdi. Kâmil Paşa, bronşitten mustarıpti. Hemen yolculuğa tahammülü olmadığına dair Sıhhiye meclisinin yabancı doktorlarından rapor aldı. Abdülhamid nihayet ısrardan vazgeçip Haleb, Konya veya Aydın valiliklerinden hangisine isterse gidebileceğini bildirdi. Kendisi ,Aydın yakın olduğu için tercih etti.

Kâmil Paşa, hatıratında, padişahın yumuşamasına elçilerin tavassutunun sebep olduğunu kaydetmiştir. Azlinin üçüncü günü muhafaza altında olarak İstanbul'dan ayrıldı. İzmir'de vazifeye başladıktan sonra aleyhine jurnallar yağdı. Vilâyeti iyi idare etmediği, meşru olmayan kazançlar sağladığı, hürriyetseverlerin gizli yayınlarına karşı müsamahakâr davrandığı iddia olunuyordu. Nihayet, eşkıyanın tenkilinde gevşeklik gösterdiği bahanesiyle azlolunup Rodos adasında ikamete memur edildi.

Kâmil Paşa bunu haber alınca Abdülhamid'in kendisini mahva karar vermiş olduğu düşüncesine kapılarak İzmir'deki İngiliz konsolosluğuna sığındı. Padişah bundan fena halde ürktü. Nihayet kendi şahsına ve İngiltere devletine resmen teminat vermek zorunda kaldı. Kâmil Paşa bunun üzerine konsoloshaneyi terkedip İstanbul'a geldi.

Meşrutiyetin ilânından sonra Harbiye ve Bahriye nazırlarının padişahça tayini meselesinden Said Paşa, müşkül durumda kalarak istifa edince, sadaret üçüncü defa olmak üzere Kâmil Paşaya verildi (6 ağustos 1908).

İttihad ve Terakkin'in gayri mes'ul şekilde devlet işlerine karışması, ordunun siyasetten çekilmek istememesi ve meselâ Kâmil Paşanın Harbiye ve Bahriye nazırlarını değiştirmesine itirazda bulunması gibi hâdiseler, sadrıâzamla ittihadçıların uzun müddet anlaşamıyacağını belli ediyordu. Nihayet, hesap vermek - aslında hırpalanmak - için meclise çağırıldı. Kâmil Paşa mehil istedi. Bu mehil verilmediği gibi, İkinci ve Üçüncü ordunun çeşitli birliklerinden ve donanmadan yağan ve sadrıâzamı istibdat idaresini ihyaya çalışmakla itham eden telgraflar üzerine Kâmil Paşa istifasını verip çekildi (13 şubat 1909).

Kâmil Paşa, 1911 yılında hava değişimi için Mısır'a gitti. Bu sırada Hindistan seyahatine çıkmış olan İngiltere kıralı ve kıraliçesi Mısır'a varmış bulunuyorlardı. Beşinci Corc kendisiyle görüşmek istiyerek öğle yemeğine davet etti. Birçok meseleler hakkında fikir teatisinde bulundular. Kâmil Paşa, bunları yazılı olarak devlete bildirdi. Derhal İttihad ve Terakki'ye mensub
→

→

gazetelerin ağır taarruzuna uğradı. Bir müddet sonra İstanbul'a döndü. Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesinde Devlet şûrası reisliği verildi (1912). Nihayet Ahmed Muhtar Paşanın istifası üzerine 29 ekim 1912 tarihinde dördüncü defa olarak sadarete getirildi. Bu sadaretinde vuku bulan Balkan harbi felâketi sonunda Edirne Bulgarlar tarafından işgal edildi. Barış müzakerelerinde ise, şehrin hangi tarafa kalacağı hakkında bir türlü karara varılamıyordu. Bu sırada İttihat ve Terakki cemiyetinin meşhur Bab-ı âlî baskını oldu. Harbiye nazırı Nazım Paşa öldürüldü. Kâmil Paşa zorla istifa ettirildi ve sadarete Mahmud Şevket Paşa geçti (23 ocak 1913).

Kâmil Paşa, hükümetçe gösterilen lüzum üzerine bir müddet sonra Kıbrıs'a gitti ve 14 kasım 1913 tarihinde orada kalb sektesinden vefat etti. Kendisi, vekar ve dirayet sahibi, soğukkanlı, uzağı görür, zeki, dürüst ve namuslu bir devlet adamı idi. Fransızca, İngilizce, Rumca, Arabça ve Farsça bilirdi. Devlet işlerinde büyük tecrübe sahibi, dış politikada ustaydı. Kalemi çok kuvvetliydi. Devrinde yalnız Osmanlı devletinde değil, Avrupa'da da takdir olunmuştu. Mısır'da devlete yazıp gönderdiği lâyiha ise, uzağı ne kadar gördüğünü anlatan mühim bir vesikadır. Burada ileri sürdüğü ihtimaller, ileride birer birer tahakkuk etmiş ve bu hal herkesi hayretler içinde bırakmıştır. Vücudundan çok daha fazla istifade kabil iken, Abdülhamid'in vesveselerine kurban gitmiş, mühim zamanlarda iş başından uzaklaştırılmış ve ikinci, üçüncü ve hattâ daha az ehemmiyetli derecede vazifelerde kullanılmıştır. Üç ciltlik "Tarihi siyasii Devleti Osmaniye" ile Said Paşa'ya cevapları ve hatıratının birinci cildi basılmıştır.

AHMED CEVAD PAŞA

Afyonkarahisar'lı Kabaağaçlı-zâde Miralay Mustafa Asım Beyin oğludur. 1851 yılında Şam'da doğmuştur. Ecdadı Elmalı'lı olup bir Türkmen aşiretine mensubdur. Küçük yaşta yetim kalarak Harb okluluna girdi. 1871 yılında kurmay sınıflarını da bitirip yüzbaşı oldu. Henüz mülâzım iken bir ara saray hizmetine alınmış ise de Abdülaziz onun tahsile olan istidadını görerek okulu tamamlama fırsatını vermişti.

İlk vazifesi Harbokulu matematik hocalığıdır. Sonra Beşinci ordu kurmaylığına tayin olundu. 1877 - 78 savaşı esnasında fedakârca ve muvaffakiyetli hizmetleri görülerek kaymakamlığa yükseltildi. Elte savaşındaki yararlığı dolayısiyle Miralaylık verildi.

→

→

Savaşın osnlarında Genel Kurmay Altıncı daire müdürlüğüne tayin edildi. Bundan sonra hep seçkin hizmetlerde kullanıldı. Hudud komisyonlarında vazife gördü. Her yerde muvaffak oldu. 1884 yılında gözlerinden rahatsız olduğu için geri hizmete alınarak Çetine elçiliğine gönderildi. Aynı zamanda rütbesi Mirlivalığa (Tuğgeneral) yükseltildi. Burada 1888 yılına kadar kaldıktan sonra hastalığı yüzünden elçilikten ayrılıp İstanbul'a geldi. Askerî teftiş komisyonu azâsı oldu. 1889 yılında Ferikliğe (Tümgeneral) yükseldi. Bir hafta sonra da Gidir'deki kuvvetlerin kurmay başkanlığına tayin olundu. Girid Valisi ve fevkalâde kumandanı bulunan Şakir Paşa ile geçinemediğinden ve kendisi sarayca tutulan birisi olduğundan Şakir Paşa İstanbula alınıp onun memuriyeti Cevad Paşaya verildi. 1891 yılında müşirlik rütbesi tevcih olundu. Cevad Paşa, bu vazifesinde muvafak olmuş ve adayı iyi idare ederek herkesi memnun etmiştir. Nihayet, Kâmil Paşanın azli üzerine 4 eylül 1891 tarihinde sadaret makamına tayin olundu. Kendisi İstanbul'a varıncaya kadar Hüseyin Rıza Paşa sadaret kaymakamlığı yaptı.

Abdülhamid, Cevad Paşaya devletin en büyük nişanlarını üstüste tevcih etti. Üstelik "Yaveri ekrem" unvanını verdi.

Cevad Paşa, padişahın bu teveccüh ve iltifatlarından son derece minnettar kalarak bütün işleri onun arzusuna uygun şekilde yürütmeğe başladı.

Henüz kırk yaşında bulunduğu halde sadaret makamına yükselmesini kimse çekememişti. Bu yüzden kabine arkadaşları kendisine yardımcı olmuyor, hattâ ellerinden geldiği kadar işlerini köstekliyorlardı. Bu sırada Ermeni meselesi alıp yürümüştü. Seri ve kat'î tedbirler almak, yabancı müdahaleye engel olmak lâzımdı. Cevad Paşa ise, ancak padişahtan aldığı emirleri ifa durumunda bulunuyordu. Bu vaziyette hiçbir iş göremiyeceğini anlayp, sarayda bir heyet teşkiliyle Bab-ı âlî'nin mühim kararlarının burada tetkik ve tasdik olunmasını, bunların da mutlaka hükümdarca kabulünü istedi. Padişah, bütün teveccühüne rağmen buna muğber oldu. Üstelik başarısızlığının devleti bir çıkmaza sokacağı da jurnal edilmişti. Nihayet 8 haziran 1895 tarihinde azledildi. Bir müddet konağında ma'zul olarak oturduğu sırada 14 temmuz 1897 tarihinde Girid kumandanlığına tayin olundu. Saray nüfuzunu ortadan kaldırmakla itham edildiği için Abdülhamid ondan kuşkulanıyordu. Bu yüzden Hanya'da bulunan Miralay Tatar Şakir Bey, her halini kontrola ve saraya bildirmeğe memur edilmişti.

→

→

Bu sırada İstanbul'a gelen ve Kudüs'ü ziyaret edecek olan Almanya imparatorunu Beyruttan karşılamağa memur edildi. Lâkin, onunla temas etmemesi için imparator nerelere gidecekse bir gün evvel gidip gerekli tertibatı alması bildirildi. Bu vazife sona erince İstanbul'a dönmek için müsaade istediyse de, buna karşılık Beşinci Ordu kumandanlığına tayin edildi (1898). Mübtelâ bulunduğu akciğer veremi şiddetlendiği için hava değişimi maksadiyle Lübnan'daki Aynı Safer'e gitti. Hastalığı gittikçe arttı. Nihaye Ordu Müşirliğinden ayrılıp İstanbul'a dönmesine müsaade edildi. 9 ağustos 1900 tarihinde Nişantaşı'ndaki konağında vefat edip naaşı vasiyeti üzerine Emir Buharî dergâhı yanında anne ve babasının gömülü bulunduğu mezarlığı defnedildi.

Cevad Paşa çok mükemmel tahsil görmüş, süratle ilerliyerek en yüksek makamlara çıkmış, yine süratle sönmüş ve henüz 49 yaşında bulunduğu halde vefat etmiştir. Son derece terbiyeli ve nazik, zeki, çalışkan, iyi huylu ve iyi ahlâklıydı. Padişahın teveccühünden istifade ile yıllar yılı sadarette kalması mümkün iken devletin menfaatine aykırı bulduğu bir duruma itiraz edip azli ve ebedî menkûbiyeti göze almıştır.

Sadareti sırasında Bab-ı âlî'de ıslahat yapmış ve eski usulü terkederek Batı bürokrasi metotlarını kabul ve tatbik etmiştir. Kendisi, okumağa olduğu gibi yazmağa da meraklı ve istidatlıydı. Tarih-i Askeri-i Osmanî, Tarih-i Askerî hülâsası, Malûmat-ı kâfiyye fi memâlik-i Osmaniye basılı eserleridir. 1880 yılında kurduğu Yadigâr adlı bir dergi 124 sayı çıkmıştır. Bab-ı âlî memurlarının boş zamanlarını faydalı şekilde geçirmeleri ve mesleklerine ait bilgilerini ilerletmeleri için Bab-ı âlî'de - halen Başbakanlık arşiv deposu olarak kullanılan bina - bir kütüphane inşa ettirmiştir. Lâkin, Abdülhamid'e bir jurnal verilerek memurların işlerini bırakıp burada toplaşacakları ve zararlı dedikodularla meşgul olacakları, esasen inşasının hayırlı bir niyete dayanmadığını bildirdiğinden inşası biten binanın kütüphane olarak kullanılmasından vazgeçilmiştir.

MEHMED SAİD PAŞA
(Beşinci sadareti)

MEHMED KÂMİL PAŞA
(İkinci sadareti)

HALİL RİFAT PAŞA

1827 yılında Serez'e bağlı Lika köyünde doğdu. Babası Nevrekob'lu Bö-

→

→

lükbaşı İbrahim ağadır. İlk tahsilini Serez'de tamamladıktan sonra 1844 yılında Serez tahrirat kalemine maaşsız olarak alındı. Üç yıl sonra maaş bağlandı. 1851 yılında Selânik tahrirat ve sonra vilâyet meclisi kalemlerinde vazife gördü. Vidin ve Yanya vilâyetleri Divan kâtipliğinde bulundu. Aynı memuriyetle on yıl kadar Edirne, Erzurum Harput vilâyetlerinde dolaştı. 1861 yılında Meclisi vâlâ mazbata odasına alındı. Aynı yıl yine Divan kâtipliği ile Silistre vilâyetine gönderildi. 1864 yılında Tuna vilâyeti İdare meclisi başkâtibi ve sonra Vilâyet mektupçusu oldu. 1868 yılından 1873 yılına kadar Varna, Tırhala, Vidin mutasarrıflıklarında bulundu. 1871 yılında Rumeli Beylerbeyiliği pâyesi verildi. Ertesi yıl vezaretle Tuna valiliğine tayin edildi. Oradan Haleb valiliğine tayin edilmişken vazgeçilip Kosova, 1878 yılında Selânik valiliği tevcih olundu. Selânik vilâyetinin idaresi o sırada birçok olaylardan dolayı güçleştiğinden istifa etti. 1880 yılında Nafia komisyonu üyesi, 1882 yılında Sivas valisi oldu. Bu sırada bazı ihtilaslarından dolayı dile düşüp azledildi. 1885 yılında Aydın, ertesi yıl Bağdad valiliği verildi. Bağdad'a gitmeden evvel malî durumunun çok kötü olduğunu ve borç içinde bulunduğunu bildirip ödenmesini istediği için gönderilmekten vazgeçildi.

1887 yılında Manastır, 1889 yılında tekrar Aydın valisi oldu. 1891 yılında Dahiliye nazırlığına tayin edildi. 1895 yılında ilâve olarak Devlet şûrası başkanlığı vekâleti verildi. 7 kasım 1895 tarihinde sadrıâzam Kâmil Paşanın azli üzerine - bir müddetten beri Bab-ı âlî'de olan her şeyi gizlice saraya bildirmesine adeta mükâfat olarak - sadaret makamına getirildi.

Halil Rıfat Paşanın sadrıâzam oluşu, büyük bir hayret uyandırdı. Zaman çok buhranlı idi. Halil Rıfat Paşanın bu müşküllerin altından kalkmasına imkân yoktu. Abdülhamid esasen bu suretle devlet idaresinin dizginlerini tamamen eline almak sevdasında bulunuyordu. Halil Rıfat Paşanın bu sadareti sırasında cereyan eden en mühim olaylar, Ermenilerin çıkardığı banka hâdisesi, Yunan savaşı ve barışı, Girid'in Osmanlı idaresinden çıkışı, Lorondo ve Tubini alacakları meselesi ve bu yüzden Fransa'nın birçok yeni imtiyazlar elde etmesi ve mevcut kapitülasyon anlaşmalarına göre bunların diğer devletlere de teşmilidir.

Halil Rıfat Paşa, sadrıâzam bulunduğu halde 9 kasım 1901 tarihinde vefat etmiştir. Son zamanlarında hastalığı iş görmesine engel olduğundan işlere Abdurrahman Nureddin Paşa bakmaktaydı.

→

→

Halil Rıfat Paşa, muntazam bir tahsil görüp fazla okumuş yazmış değildi. Kendisinde büyük bir zekâ ve istidadı da yoktu. Daha ziyade taşra memuriyetlerinde bulunarak idarî işleri öğrenmişti. Onu himaye eden ve elinden tutan Midhat Paşadır. Kendisi bu alâkayı sonradan şiddetle reddetmek ve kendisine ikbal kapılarını açmış olan bu zatın âleyhinde bulunmak sayesinde Abdülhamid'in gözüne girmiştir. Bulunduğu memuriyetlerde bazı irtikâb ve ihtilâsları hakkında pek çok dedikodular olmuş ve hattâ iş basına kadar intikal etmişken padişahın himayesi sayesinde bunlar resmî tahkikat mevzuu olmamıştır. Sadarette bulunduğu sırada kabine toplantılarında daima gölgede kalır, Mahmud Celâleddin Paşa, Zihni Paşa gibi kuvvetli ve padişahın itimadını kazanmış şahsiyetler müzakerelere hâkim olurlardı. Kısaca, devlet kapısında talihinden başka meziyeti olmayan, bununla beraber kibarlığı, nezaketi ve iyilikseverliği ile tanınmış ve saygı uyandırmış bir devletliydi.

ABDURRAHMAN NUREDDİN PAŞA
(İkinci sadareti)

MEHMED SAİD PAŞA
(Altıncı sadareti)

MEHMED FERİD PAŞA

1851 yılında Yanya'da doğmuştur. Babası Avlonya eşrafından Mustafa Nuri Paşadır. Bu yüzden kendisi de Avlonyalı diye anılmıştır.

Ferid Paşa, çocukluğunda Yanya'da pek muntazam bir tahsil görmüş; Arapça, Farsça, Rumca, Fransızca ve İtalyanca okumuştur. Babası Resmo mutasarrıfı iken 1867 yılında Cinayet meclisi başkâtibliği ile devlet hizmetine başladı. Üç sene sonra Kandiya Tahrirat kalemi kâtibi oldu. Üç yıl sonra da babasının mutasarrıf bulunduğu Mostar'da Mektubî kalemine girdi. 1874 de Zvornik Tahrirat müdür muavini, ertesi yıl Gaçka sancağı Tahrirat müdürü oldu. 1877 yılında Trebin kaymakamlığına, aynı yıl Bosna-Hersek Tümeni Tahrirat başkâtipliğine tayin edildi. 1879 yılında Bulgaristan komiserliği muavinliği, ertesi yıl Diyarbakır Adliye müfettişliği verildi. Yedi ay sonra istifa etti. Bundan sonra Adliye Encümeni üyesi, 1882 yılında İstinaf mahkemesi üyesi oldu. 1884 yılında Devlet şûrası İstinaf müddeiumumiliğine, 1887 yılında Adliye ıslahat komisyonu azâlığına tayin edildi. 1893 yılında Konya valisi oldu. 1901 tarihinde başka yere tayinini istediyse de kabul olunmadı. 1902 yılında Rumeli Islahat komisyonu başkanlığına getirildi. 15 ocak 1903 tarihinde sadrıâzam oldu.

→

Sadaretinde mühim hâdiseler Makedonya ihtilâlleri ve ıslahatı, eski padişah Beşinci Murad'ın ölümü, Abdülhamid'e Ermeniler tarafından bomba ile suikast teşebbüsü, devletler tarafından Midilli ve Limni gümrüklerinin işgali, Akabe meselesi ve Meşrutiyetin ilânı için Rumeli'de başlayan hareketlerdir. Abdülhamid, onun bu hareketleri bastırmağa niyetli olmadığını ve hattâ buna taraftar bulunduğunu hissederek 22 temmuz 1908 de azletti.

Meşrutiyetin ilânından bir yıl kadar sonra Âyan azâlığına ve ertesi günü Aydın valiliği vekâletine tayin edildi. Bu tayinin usulsüz olduğuna dair meclise verilen bir takrir üzerine lehinde ve aleyhinde şiddetli münakaşalar cereyan etti. Sonunda takrir reddedildi. Bir ay sonra da Tevfik Paşa kabinesinde Dahiliye nazırlığına getirildi. Ancak bir buçuk aya varmadan istifa etti. Buna sebep ise, İttihadçıların nezaretlere mebuslardan siyasî müsteşar tayinine dair hazırladıkları kanun tasarısına muhalif kalmasıydı. Kendisi istifa zorunda bırakıldıysa da, kanun da çıkmadı. Sonradan yine Dahiliye nazırlığı teklif olundu. Fakat kabul etmedi. 1912 yılında Âyan meclisi reisi oldu. Bir yıl kadar sonra Kâmil Paşa kabinesinin düşmesi üzerine o da azledildi. Bu arada Mısır'a gitti. Oğlu Celâleddin Beyle Hidiv Abbas Hilmi Paşanın kızının düğününde bulundu. Tekrar İstanbul'a dönmek istediyse de, müsade olunmadı. Vaktiyle Abdülhamid Prens Said Halim ve Abbas Halim Paşaların İstanbul'dan çıkarılmasını emretmiş, Ferid Paşa bütün uğraşmalarına rağmen buna muvaffak olamamış ve bu iş kendisinden bilinmişti. Said Halim Paşa bu sırada sadrıâzam olunca onun İstanbul'a dönüşüne engel oldu. Ferid Paşa, Avrupaya gitti. Bir ara Arnavutluk prensi Vid, kendisine başvekillik teklifinde bulunduysa da şiddetle reddetti. 9 aralık 1914 tarihinde San Remo'da kalb sektesinden öldü. Cenazesi Avlonya'ya götürülüp orada gömüldü.

Ferid Paşa, muntazam bir tahsil görmüş, birçok yabancı dil öğrenmiş, idarî işlerde yetişmiş, her görevde muvaffak olmuş, cidden namuslu, memleketsever, aydın bir devlet adamıydı. Sadareti sırasında mevcut idarenin kötülüklerini mümkün olduğu kadar hafifletmeğe çalışmış, gerektiğinde Abdülhamid'le korkusuzca mücadele etmiştir. Rüşvet ve irtikâbın en büyük düşmanıydı. Hürriyet rejimine ve Anayasaya taraftar olduğu için sadaretinin son zamanlarında bunu hazırlıyan hareketlere karşı durmak istememiş,

→

→
lâkin sonradan da Anayasaya aykırı ve sorumsuz şekilde devlete tahakküme kalkan İttihad ve Terakki partisiyle de mücadele etmiştir.

Ferid Paşa son derece asabi ve hiddetli, sözünü sakınmaz, hiç kimseden çekinmez, hususî ve resmî hayatında geçimsiz ve hayli boşboğaz olmakla tanınmıştı. Şahsen tasarrufa riayeti sevdiği gibi, devlet idaresinde de mümkün olduğu kadar tasarrufa riayet ederdi.

MEHMED SAİD PAŞA
(Altıncı sadareti)

MEHMED KÂMİL PAŞA
(Üçüncü sadareti)

HÜSEYİN HİLMİ PAŞA

Midilli'de 1855 tarihinde doğdu. Tüccardan Kütahyalı-zâde Mustafa Efendi adlı bir zatın oğludur. Midilli'de Ulu cami medresesinde okudu. Aynı zamanda Rüştiyeyi bitirdi. Sonra hususi olarak tahsiline devam edip Fransızca öğrendi. 1874 yılında Midilli Tahrirat kalemine maaşsız olarak devama başladı. Bir yıl sonra maaş bağlandı. O sırada Namık Kemal Bey Midilli'de oturmağa memur edilmişti. Onunla tanışarak meclisine devama başladı. Bu suretle genç yaşta ileri ve hürriyetsever fikirlerin tesiri altında kaldı. Namık Kemal'e Midilli mutasarrıflığı verilince o da onu Tahrirat müdürlüğüne tayin etti (1881). İki yıl sonra da Aydın vilâyeti Mektupçusu ve 1885 yılında Suriye vilâyet Mektupçusu oldu. Aydın fikirlerinden dolayı vali ile geçinemiyerek 1891 yılında istifa etti. Ertesi yıl hükümdara ait Bağdad'daki Arazi müdürlüğüne, 1893 yılında Mersin mutasarrıflığına tayin edildi. Bundan sonra Maan, Nablus ve Süleymaniye mutasarrıflıklarında bulundu. Bütün bu görevlerinde başarı gösterdiği için 1897 yılında Adana valiliği verildi. Sekiz ay sonra ise "görülen lüzum" üzerine azlolundu. Asıl sebep ise, Mersin'de Avusturya fahrî koonsolosu bulunan ve bazı şüpheli işler gören Prazafolli adlı birisinin hudut dışı edilmesine teşebbüs olunması sırasında Avusturya bayrağının yere düşmesinden dolayı hem Mersin mutasarrıfından, hem Adana valisinden resmen tarziye vermeleri istenmesi ve Bab-ı âlî'nin emrine rağmen her ikisinin de bunu reddetmeleridir. Bunun üzerine vali muavini tarziyeye memur edilmiş, konsolos vazifesine iade olunmuş, böylece de devletin şeref ve haysiyeti kırılmıştır.

1898 yılında Yemen valiliğine tayin edilip buradaki kargaşalıkları gider-
→

→
meğe memur oldu. Padişahın emriyle - sözde Yemen halkına hoş görünmek ve bu vasıta ile başarı kazanmak hülyasiyle - sarık sarıp cübbe giyerek vazifesine öyle gitti. Azlettiği bir kaza kaymakamı kendisini öldürtmek istediyse de yalnız yaralandı. Yarası mühimce olduğu için uzun zaman yatmağa mecbur kaldı. Askerî kumandan Abdullah Paşa ile geçinemediğinden nihayet 1902 yılında azlolundu ve kısa bir zaman sonra Rumeli Umumi müfettişliğine getirildi. Pek mühim olan bu vazifeyi büyük bir dirayetle ifa etti. Meşrutiyetin ilânı üzerine Umumî müfettişlik teşkilâtına lüzum kalmadı. Bununla beraber, kendisi üç ay kadar daha Rumeli'de bulundu. Nihayet, Kâmil Paşa kabinesinde Dahiliye nazırı oldu.

Hüseyin Hilmi Paşa, şahsen Abdülhamid'e sadık olmakla beraber ilk fikrî terbiyesini Namık Kemal'den almış olduğu için İttihad ve Terakki cemiyetinin uğrunda mücadele ettiği hürriyet ve meşrutiyet taraftarıydı. Rumeli Umumî müfettişliğinde bulunduğu sırada cemiyet faaliyetini hızlandırdığı için vazifesi nezaket kesbetmişse de iki tarafı da idare edebilmiştir. Dahiliye nezaretine İttihat ve Terakki ile geçinemiyen Kâmil Paşanın istifası üzerine (14 şubat 1909) sadarete getirildi. 13 nisan 1909 da patlak veren "31 mart vakası" dolayısiyle sadaretten istifa edip bir tarafa gizlendi. Abdülhamid'in hal'inden ve Beşinci Mehmed Reşad'ın cülûsundan sonra ikinci defa olarak sadaret makamına getirildi (6 mayıs 1909). İttihad ve Terakkinin gittikçe artan tahakkümü karşısında 28 aralık 1909 tarihinde istifa zorunda kaldı. Bu sadaretinde, Örfi idare harb divanı kararlarının infazı, Bosna - Hersek ve Bulgaristan meselelerinin karara bağlanması en mühim olaylardır. 28 ekim 1912 tarihinde Viyana büyük elçisi oldu. Bundan sonra kaderini tamamen İttihadçılara bağladı. Onların savaş politikasını müdafaa etti. Birinci Cihan Savaşı sonunda uğranılan acı ve devleti çökertici mağlûbiyet üzerine elçilikler ilga olununcaya kadar Viyana'da kaldı. Mütareke ilân olununca yurda dönmedi, İsviçre'de tahsilde bulunan iki oğlunun üstüste vefatı mânen ve maddeten çökmesine sebep oldu. Nihayet 1920 yılında Viyana civarındaki ikametgâhında vefat etti. Naaşı İstanbul'a getirilip Yahya Efendi türbesi haziresine gömüldü.

Hüseyin Hilmi Paşa, oldukça iyi bir tahsil görmüş, devlet hizmetinde süratle yükselmiştir. Namuslu, hamiyetli, dirayetli ve aydın fikirli bir devlet adamıydı. Hafızası sağlam, kalemi kuvvetli, cesur ve cerbezeli bir zattı.
→

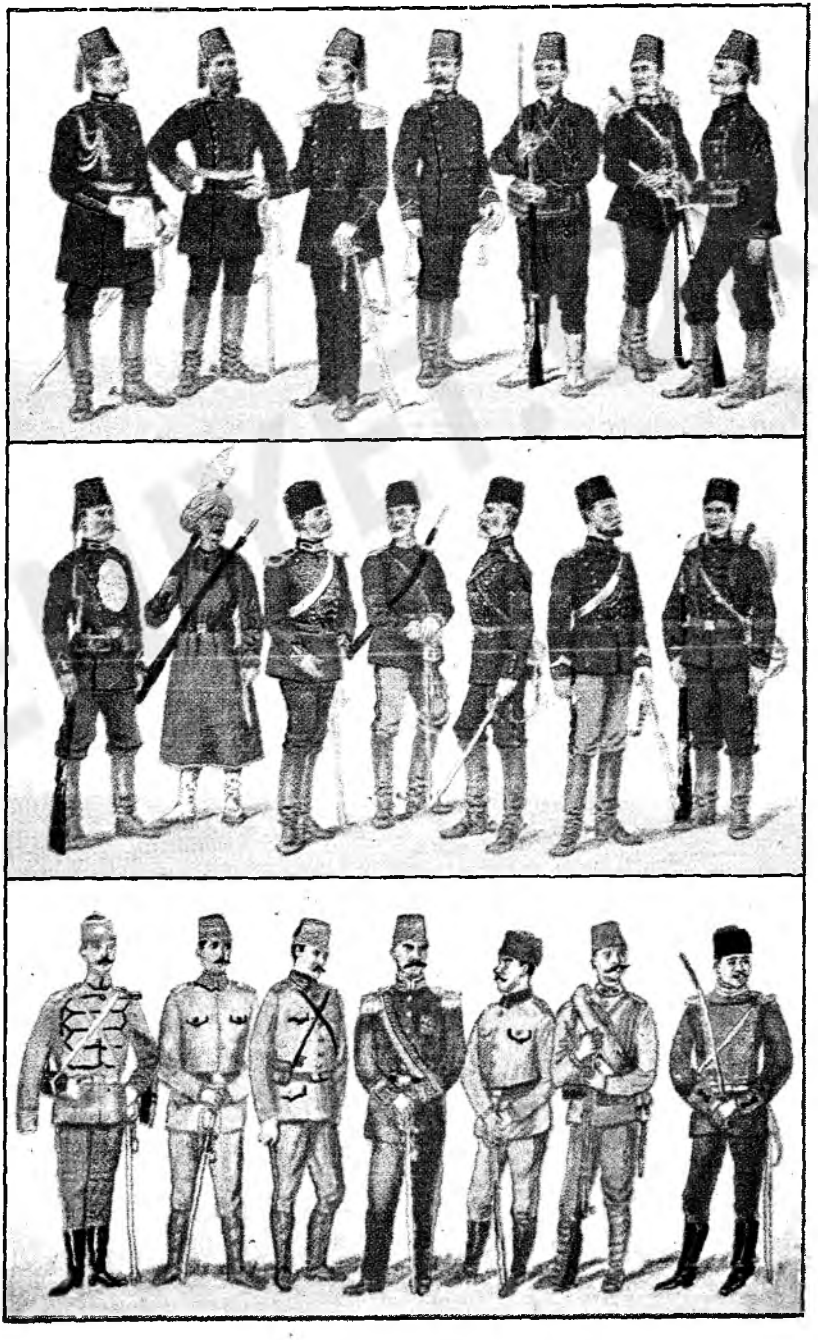

(Mufassal Osmanlı Tarihi tablosu - No: 60)

İKİNCİ ABDÜLHAMİD DEVRİNDE

(eski askerî kıyafetlerin son şekilleri)

Soldan sağa: Erkânı Harbiye Zabiti, Piyade Paşası, İstihkâm Zabiti, Piyade Zabiti, Arnavud Muhafız Alayları Neferi, Avcı Taburları Neferi, Piyade Çavuşu.

★

Padişahın Muhafız Alayı Neferi, Zühaf Alayları Baltacısı, Mızraklı Süvari Zabiti, Avcı Süvari Neferi, Mızraklı Süvari Çavuşu, Topçu Zabiti, Topçu Neferi.

★

(1908 de değiştirilen hâkî üniforma)
Soldan sağa: Padişahın Maiyet Süvari Bölüğü Zabiti, Piyade Zabiti, Erkânıharp Zabiti, Büyük üniforma ile Paşa, Topçu Zabiti, Piyade Neferi, Mızraklı Süvari Alayı Neferi.

TARİHVEMED

taraftan da Hasan Fehmi Bey, Serbestî gazetesiyle onlara katılmıştı. Bu zatın bir gün köprü üstünde vurulması ve kaatilinin bulunmaması, bu siyasî cinayetin İttihad ve Terakki'ye mal edilmesine sebep oldu (6/7 nisan 1909). Ertesi günü, bilhassa medrese talebelerinin katıldığı büyük heyecanlı bir

Gazeteci Hasan Fehmi Bey

gösteri yapıldı. Nümayişçiler: «Adalet isteriz» diye bağırıp çağırdılar. Bu gösteri aslında İttihat ve Terakki'ye karşı idi.

Ordudan uzaklaştırılan alaylı subaylar, İttihad ve Terakki Cemiyetine diş biliyorlar, henüz orduda bulunanlar ise çıkarılmak endişesi içinde bulunuyorlardı. Tensikata uğrayan memurlar ve aç-bilâç kalan aileleri ce-

Hüseyin Hilmi Paşa

miyetin de, devrimin de büyük düşmanı kesilmişlerdi.

Derviş Vahdeti'nin körüklediği gerici zümre din elden gidiyor sloganı ile cahil ve mutaassıp halk arasında mevcut iktidara karşı büyük bir husumet havası yaratmakta idiler.

Sadece meşrutiyetin korunması gayesiyle Selânik'ten getirtilen avcı taburları arasında er elbisesi giymiş bir kısım —ihtmal

→

Gayet sabırsız ve aceleci olduğundan işlerin çok süratli yürümesini ister, aksi halde hiçbir mazeret tanımıyarak hiddet ve şiddet gösterirdi.

AHMED TEVFİK PAŞA

(Beşinci Mehmed'in veziriâzamları arasında yazılmıştır)

Bibliyografya : Lûtfi (basılmamış kısım); Tarih. Memduh Paşa; Asvatus - sudur. İbnülemin Mahmud Kemal; Son Sadrıazamlar. Aynı müellif, Son Asır Türk Şairleri. Aynı müellif (Hüseyin Hüsameddin ile birlikte); Evkaf Nezareti teşkilâtı tarihçesi. Memduh Paşa; Kuvvet-i ikbal - Alâmet-i Zeval. Ebubekir Hazım; Canlı tarihler.

→

Kâmil Paşanın Hatıratı. Said Paşanın Hatıratı. Mahmud Muhtar Paşa; Maziye bir nazar. Ali Fuad Türkgeldi; Görüp işittiklerim. Halid Ziya Uşaklıgil; Saray ve Ötesi. Ahmed Reşid; Canlı tarihler. Salâhaddin; Bildiklerim. Abdurrahman Şeref; Tarih Musahabeleri. Aynı müellif, Hüseyin Hilmi Paşa. Şeyhülislâm Cemalettin Efendi'nin hatıratı. İ. Hakkı Uzunçarşılı; Said Paşa'ya dair bazı vesikalar. Aynı müellif, II. Abdülhamid devrinde Kâmil Paşa. Ziya Şakir; Yarım asır evvel bizi idare edenler. İ. Hami Danişmend; Osmanlı tarihi kronolojisi. Mehmed Süreyya; Sicill-i Osmanî. Musavver Servet-i Fünun. Tercüman-ı Hakikat. Ceride-i Havadis. Osmanlı. Hilâfet. Tanin. Başbakanlık Arşivi Sicill-i Umumî defterleri, İradeler, Sadrıâzamlar.

ki ordudan çıkarılmış olan veya sadece İttihat ve Terakkî'ye çeşitli sebepler yüzünden düşman bulunan— subaylarla medreseliler geniş bir propagandaya başlamışlardı. Bunlar, mektepli subaylarla hükûmet ricalinin kâfir olduklarını, dini kaldıracaklarını, kendilerini buna âlet ederek öbür asker kardeşlerine karşı kullanmak istediklerini avcı taburları erlerine telkin edip duruyorlar, üstelik şeriate ve Padişaha sadık bulunan öbür askerlerle halk tarafından ağır şekilde cezalandırılacakları tehdidi altında bulunuyorlardı. Olaydan bir kaç gün evvel subaylarının bu askerlere: «Hocalarla katiyen görüşmiyeceksiniz. Askerlikte diyanet meselesi aranmaz» gibi sözler söylemeleri, avcı taburlarının efradının büsbütün zihnini bulandırmıştı. İttihatçıların can düşmanı kesilmiş olan medreselilerin onların hepsinin mason olduğuna dair asker arasında yaptıkları propaganda çok tesirli olmuştu. Ordudan uzaklaştırılmış subaylar da onları durmadan kışkırtmaktaydılar.

Derviş Vahdetî

Bu sırada ise muhalefet basını ve bu arada bilhassa Volkan gazetesi görülmemiş şekilde ateş püskürüyor, Derviş Vahdetî uğursuz kalemiyle vatandaş zümrelerini birbiri aleyhine ağır şekilde tahrik ediyordu.

Olayın başlaması, ilk kurbanlar

Taşkışla'da bulunan avcı taburları erleri 12 nisan pazartesi günü gece yarısına doğru birdenbire ayaklanıp subaylarını tevkif ve hapsettikten sonra Sultanahmed meydanında toplanmağa başladılar. Bir taraftan da öbür kışlalardaki askerlere haber gönderip «şeriatı kurtarmak» için kendilerine katılmağa dâvet ediyorlar, onlar da silâhlarını kapıp geliyorlardı.

13 nisan (31 mart) salı günü sabahı Istanbul halkı tüfek sesleriyle uyandı. İsyan etmiş olan askerî birlikler erleri, bir taraftan havaya silâh atıyorlar, bir taraftan hep bir ağızdan: «Şeriat isteriz» diye bağırıp çağırıyorlardı. Sultanahmed meydanı bunlarla dolmuştu. Aralarında ise bir çok da sarıklıların dolaştığ görülüyordu.

Âsileri görünüşte idare eden Hamdi Çavuşla, kamacı ustası Ârif ve bölükemini Mehmed adlı üç kişi vardı. Lâkin, kumanda ekseriyetle Hamdi Çavuşta idi.

Askerler Sultanahmed meydanında toplandıkları sırada meclis binasına otuz kırk kadar mebus gelmiş bulunuyordu. Bunlardan sarıklı olanlar aşağıya inerek dağılmaları için askere nasihatte bulunmak istedilerse de söz dinletemediler. Askerlerden mürekkep bir heyet meclise girdi. Kendilerine ne istendiği sorulunca:

«Şeriat isteriz» sözünü tekrarladılar. Şeriate esasen saygı gösterildiği söylenildi ve misal olarak Besmele ile başlayan bir kâğıt ortaya kondu. Bunun üzerine erlerden biri:

«Bizim askerî talimatnamelerimiz de Besmele ile başlar, lâkin almancadan tercüme edilmiştir» karşılığını verdi. Bunun kılık değiştirmiş bir subay olduğu anlaşılıyordu (Hikmet Bayur; Türk İnkılâbı Tarihi, C: 1, S: 297).

Askerin istediği yalnız bu değildi. Saat yediye kadar (mevsimine göre bugünkü saatle 13.45) yerine getirilmek üzere bütün isteklerini dört madde halinde toplamışlardı:

1 — Hükûmetin çekilmesi.

2 — Bir kısım meb'usların uzaklaştırılması.

3 — Şeriat hükümlerinin tamamen tatbiki.

4 — Alaylı subayların vazifelerine iadeleri.

Âsiler, kısa zaman sonra fiilî tecavüzlere başladılar. Evvelâ, Meclis Reisi Ahmed Rıza Bey sanılarak Adliye Nazırı Nâzım Paşa ve İttihadcıların fikirlerini yayan Tanin gazetesi başyazarı Hüseyin Cahid Bey sanı-

31 mart günü Ayasofya'daki Meclis önünde toplanan asker ve softalar

ilarak Lâzikiye meb'usu Şekib Arslan Bey, asker tarafından öldürüldü. Bahriye Nâzırı yaralandı. Köprü üstünde de mektepli genç bir subay şehid edildi ve kimsenin el sürmeğe cesaret edemediği nâşı akşama kadar orada kaldı.

Bir kısım asker de Serasker Kapısının önündeki meydanda toplanmıştı. Hassa Ordusu Kumandanı Mahmud Muhtar Paşa henüz devlete sadık birliklerle isyanı daha ilk anda bastırmak istemişse de, Harbiye Nâzırı Rıza Paşa gerekli emri vermeğe cesaret edememişti. Sadrıâzam da büyük bir korkuya kapılmış, ne yapacağını bilemez hale gelmişti.

İsyana, bir müddet sonra donanma erleri de katıldılar. Âsâr-ı Tevfik gemisinin süvarisi Ali Kabulî Bey, sarayı topa tutmak istediği töhmetiyle kendi askerleri tarafından yakalanarak Yıldıza götürüldü. Âsiler, Abdülhamid'in kendilerine görünmesini ısrarla istediler ve Ali Kabulî Beyi onun gözü önünde süngü ve dipçik darbeleriyle vahşice şehid ettiler.

Tevfik Paşanın Sadareti, Padişahın beyannameleri ve vehmi

Sadrıâzam Hüseyin Hilmi Paşa ile Meclis Reisi Ahmed Rıza Bey saraya istifalarını gönderip kendileri birer tarafa savuşup gizlendiler. Padişah, Sadareti tarafsızlığı ile tanınmış bulunan Hariciye Nazırı Tevfik Paşaya verdi (13 nisan 1909). Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi yeni kabinede vazife almayı ısrarla reddettiğinden onun yerine Ziyaeddin Efendi tayin olundu. Bahriye Nazır vekilliğine Hacı Emin Paşa, Hariciye Nazırlığına Rıfat Paşa, Maliye Nazırlığına Nuri Bey, Evkaf Nazırlığına Hammade Paşa, Maarif Nazırlığına Abdurrahman Bey, Ticaret ve Nafıa Nazırlığına Nuradungyan Efendi, Orman ve Maadin Nazırlığına Marokordato Efendi getirilmişlerdi.

Olay günü, mebuslar aralarından bir heyet ayırıp Abdülhamid'e gönderdiler. Bu heyet meclis namına kesin tedbirler alınmasını isteyecekti. Ancak, heyet üyeleri yollarda dağıldılar. Yalnız Kastamonu mebusu Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey Yıldıza kadar gidebildi (Hikmet Bayur; Türk İnkılâbı Tarihi, C: 1, S: 297).

Yusuf Kemal Bey Yıldızda, oraya kendiliğinden gelmiş bulunan Esad Paşa Toptanî ile Müfid Beye rastladı. Padişaha ikinci mabeynci Nuri Paşa vasıtasıyle başvurdular. Esad Paşa, askerin yatışması için Abdülhamid'in onlara görünmesinin yeteceğini söylediyse de, Padişah razı olmadı. Nuri Paşaya: «Beni parçalatmak istiyorlar» diyordu. Bu sefer, sadece bir saltanat arabası verilmesini istediler. Bununla gidip askere lâf anlatabileceklerini söylediler. Abdülhamid bunu da:

«Saltanat arabasına biraderi bindirip Padişah ilân etmek istiyorlar» diyerek reddetti.

Derviş Vahdetî ise, 14 nisan tarihli Volkan gazetesinde Abdülhamid'e:

«Bugün meşrutiyeti kaldırmak ve meclisi kapatmak kudreti elinizdedir» şeklinde hitap ediyor ve onu buna kışkırtıyordu.

Tevfik Paşa

Asker o gece Harbiye Nezaretini sarmış ve sabaha kadar silâh atıp durmuştu. Bu arada ele geçirilen bir kısım mektepli subaylar şehid edildiler. Sağa sola atılan tüfekler, bir çok kazalara sebep oldu. Tanin ve Şûray-ı Ümmet matbaaları yağma ve tahrip edildiler. Öbür gazeteler, âsileri okşar şekilde yazılar neşrine mecbur kaldılar. Neferler silâhlı olarak gazete idarehanelerine geliyor ve istediklerini yazdırıyorlardı.

İstanbul'daki bütün askerler isyana katıldıkları için şehir içi ve civardaki garnizonlarda onları sindirecek kuvvet kalmamıştı. Nihayet, Yıldız sarayını muhafaza ile görevli olan İkinci Tümen erleri de âsilere katılmak için vazifelerini bırakmağa başladılar. Abdülhamid bunun üzerine, vaktiyle bu tümenin kumandanı olup askerlerinin

üzerine büyük nüfuzu bulunmakla tanınan ve meşrutiyetin ilânıyle vazifesinden uzaklaştırılmış olan Şevket Paşayı görevine iade ederek onların itaatini kısmen olsun temin edebildi.

Hâdiseden son derece tedirgin olan ve neticede sorumluluğun kendisine yükletilmesinden endişe eden, buna rağmen her halde bazı ümidlere de kapılmış olması mümkün bulunan Abdülhamid, askeri yatıştırmak için neşrettiği tebliğ ile, hâdiselerden kimsenin mes'ul tutulmayacağını ve bundan sonra şeriate bir kat daha riayet olunacağını ilân etti. Tevfik Paşanın Sadareti dolayısıyle yazılan ve usulen Babıâlide okunan Hatt-ı hümayunda ise, hem şeriate, hem de meşrutiyete riayet olunacağı tasrih ediliyordu.

Selânik'te teşkil olunan «Hareket Ordusu» nun yola çıkması

31 Mart (13 nisan), korkunç ve tehlikeli bir gerici hareketti. Hedefi aydın fikirleri söndürmek, aydınları mahvetmek, parlamanter rejimi ve her türlü hürriyetleri kaldırmak, Osmanlı devletini yeniden Orta-çağ karanlığına sürüklemekti. Bu yüzden, eğer muvaffak olsaydı, yalnız Osmanlı İmparatorluğunun değil, Türk milletinin bekası da o andan itibaren tehlikeye düşerdi. Ancak, bu hareketin muvaffak olmasına imkân yoktu. Çünkü başta hemen bütün aydın subayların toplandığı Üçüncü Ordu bulunmak üzere Rumeli'deki askerî birlikler tarafından ezilmeğe mahkûmdu.

İrtica hareketi haber alınır alınmaz onu ezecek kuvveti harekete geçirenlerden Mustafa Kemal, o sırada Selânik Redif Tümeni Kurmay Başkanıydı. Tümen Kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşa 14 nisan 1909 sabahı, İstanbul'dan (sonradan Birinci Dünya Savaşında İzmir valisi olan) Rahmi Beyden şöyle bir telgraf almıştı: «Adadayız ve cümlemiz sıhhatteyiz» (Hikmet Bayur; Türk İnkılâbı Tarihi, C: 1, S: 290).

Telgrafı gören Mustafa Kemal Bey, Istanbul'da olağanüstü hâdiselerin cereyan ettiğini hemen anladı. Istanbul'dan gelen diğer telgrafları da inceledi. Müşirlik kurmay heyetindeki öbür arkadaşlarıyla da görüştükten sonra Istanbula hemen asker sevkedip, irticaı yerinde bastırmak icap edeceğine karar verdiler.

Mustafa Kemal Bey ve arkadaşlarının kararını Ordu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa uygun görerek kabul etti. Yine onun teklifi ile gönderilecek kuvvetin başına Hüseyin Hüsnü Paşa getirildi. Mahmud Şevket Paşa, bu kuvvetin Kurmay Başkanlığına Mustafa Kemal Beyi tayin etti. Selânik'ten hareket edecek bir tümene, Edirne'den bir tümen katılacaktı. Mustafa Kemal Bey, bu kuvvetlere «Hareket Ordusu» adını vermiş ve bu isim devrim tarihimize böyle geçmiştir. Bu ordunun hazırlanması, tertibi, hareket plânı tamamen Mustafa Kemal Beyin eseri olduğu gibi, sevk ve idaresi de onun eseridir.

Hareket Ordusu kumanda ve kurmay heyetlerinden bir grup: Oturanlar, soldan: H. Hüsnü, Mahmud Şevket, Ali Paşalar. Ayaktakiler, soldan ikinci: İsmet (İnönü), ortada; Hafız Hakkı (Paşa), Enver (Paşa) Beyler

Mustafa Kemal Bey, Hareket Ordusunun muvaffakıyeti için üç başlıca şartın lüzumuna inanıyordu:

1 — Bu ordunun bir an evvel teşkilâtlanıp hiç vakit kaybetmeden Istanbul üzerine hareketi.

2 — Subayların kendilerine verilecek askerî ödev dışında hiç bir şeyle meşgul olmamaları.

3 — Hareket Ordusuna dışarıdan hiç bir kuvvetin (yani politikacıların) müdahalede bulunmaması.

Hareket Ordusu, bu üç şarta riayet edildiği için muvaffak olmuştur (Harekât biter bitmez Mustafa Kemal Bey koyduğu prensibe sadık kalarak politikadan uzak durmuş, normal askerlik mesleğine devam etmiştir).

Hüseyin Hüsnü Paşa kumandasındaki kuvvetler, 15 nisanda Selânik'ten trenle hareket ettiler. Bunu takip eden günlerde, yani 19, 20 ve 21 nisanda Selânik, Drama, Serez, Gümülcine, Manastır ve Üsküp'ten bir çok kuvvetler yine trenlerle yola çıktılar. Rumeli, hakikaten büyük bir heyecan ve irticaı ezme azmi içinde bulunuyordu. Bunca emekler ve mücadelelerle kurulmuş olan hürriyet rejiminin gericiler tarafından tehlikeye düşürülmüş olması karşısında ordu ve halk bir tek vücut gibi birleşmiş, bütün maddi ve mânevî güçleriyle harekete geçmişti.

Hareket Ordusu'nun Ayastefanos'daki karargâhından çekilen telgraflar, halka hitaben neşrolunan beyanname

Istanbul'a ilkönce Selânik jandarma bölüğü yetişerek Ayastefanos (Yeşilköy) tren istasyonunu işgal etti (19 nisan 1909). Hüseyin Hüsnü Paşa, ertesi günü Hadımköyü'ne vardı. Mahmud Şevket Paşa ise, 22 nisanda Ayastefanos'a gelmiş bulunuyordu.

Hüseyin Hüsnü Paşa, Genelkurmay Başkanlığına bir telgraf çekerek, Istanbul'daki irtica hareketine karışmış olan askerlerin altı yüz yıldanberi lekesiz bir itaat namusu taşımakta olan Osmanlı ordusunu pek büyük bir utanca düşürdüğünü ve bu lekenin derhal silinmesi için İkinci ve Üçüncü Ordudan tertip edilmiş birliklerin Küçükçekmece ve Ayastefanos'a kadar gelmiş olduklarını, Istanbul'daki silâh arkadaşlarının mevkuf subayları hemen serbest bırakarak kendilerine körü körüne itaat edeceklerine ve siyasî işlere bir daha karışmıyacaklarına dair yemin etmelerini, kendilerini aldatıp «şeriat isteriz» diye isyana sevkedenlerin cezalandırılması için alınacak tedbirlere katiyen karışmıyarak Hareket Ordusu efradını öz kardeşleri bilmelerini, aralarına karışıp kendilerini isyana sevketmiş olanları subaylarına haber vermelerini ve böyle yaptıkları takdirde hiç bir zarar görmiyeceklerini bildirdi.

Istanbul halkına hitaben de bir beyanname neşredip durumu izah ederek neticeyi emniyet ve sükûn içinde beklemelerini istedi (19 nisan 1909).

Hareket Ordusu, Ayastefanos'a gelince, Istanbul'da bulunan mebuslarla âyân üyeleri hemen oraya koşarak 22 nisan 1909 tarihinde, Âyân Reisi eski Sadrıâzam Said Paşanın başkanlığında bir toplantı yaptılar ve devrim ordusunun hareketini tasvip ettiklerine ve onlarla birlik olduklarına dair bir karar alıp, bunu bir beyanname şeklinde neşrettiler. Bir taraftan da donanmanın büyük kısmı devrimcilerle birleşerek Ayastefanos önlerine geldi. Mahmud Şevket Paşa ise 23 nisanda Sadarete bir telgraf çekip Hareket Ordusu Kumandanlığını eline almış bulunduğunu, itaat edenlerin affedileceğini, isyanda devam edenlerin cezalandırılacağını, Padişahı hal' için gelmiş olduklarının ise doğru olmadığını bildirdi. Bu sırada Rumeli'nin bir çok yerlerinde Padişahı meşru tanımadıklarına dair telgraflar yağmakta ve adının hutbelerden kaldırıldığı bildirilmekte idi (İsmail Hâmi Dânişmend; Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C: 4, S: 375).

Hareket Ordusu gönüllü efradından

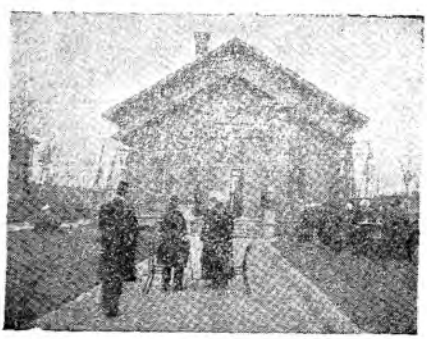

Âyân ve Meb'usların Yeşilköy'deki Yat kulüpte toplanışları

Abdülhamid, olaylar karşısında baştanberi tarafsız kalmağa karar vermiş ve öyle davranmıştı. Halbuki, bir devlet reisi olarak böyle bir durumda tarafsızlığı bahis konusu olamazdı. Vatanı ve milleti için faydalı olacak tarafı tutması, buna göre kararlar vermesi, tedbirler alması ve hattâ icraata geçmesi lâzımdı. Hareket Ordusu Istanbul kapılarına dayanınca buna karşı durulamayacağını anlayarak, Mahmud Muhtar Paşanın Hareket Ordusuna katılmasıyle boşalan Hassa ordusu kumandanlığına tayin ettiği Nâzım Paşadan askere mukavemet etmemeleri emrini vermesini istemiş, aynı zamanda topçu feriki Hurşid Paşa ile ders vekili Halis Efendiyi Mahmud Şevket Paşaya gönderip meşrutiyete sadakatini bildirmişti.

Hareket Ordusu efradı Taksim kışlasındaki âsilerle çarpışırken

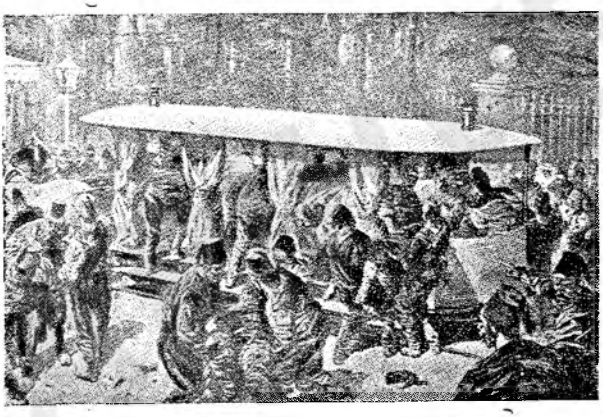

Hareket Ordusu yaralıları tramvaylarla taşınırken
(Bu resimler zamanındaki mecmualardan alınmıştır)

Hareket Ordusunun İstanbul'u işgali, isyanın bastırılması, Harb Divanının kurulması

Umulmayan bir süratle gelişi, âsilere esasen bir müdafaa tertibi alma fırsatını vermemiş bulunan Hareket ordusu, 22/23 nisan gecesi saat 23,30 dan itibaren Istanbul'u işgale başladı.

Âsiler Babıâlide, Harbiyede, Taksim kışlasında ve Selimiyede mukavemet gösterdilerse de, 23 nisan günü bu mukavemet tamamen bertaraf edildi. Yalnız Yıldızdaki ikinci tümen ile Selimiyede bulunan birliklerin mukavemeti 24 nisan gününe kadar sürdü. Bundan sonra Hareket Ordusu, Osmanlı payitahtına tamamen hâkim oldu. 25 nisan pazar günü saat 7 de Istanbul, İzmit ve Çatalca bölgelerinde örfî idare ilân olundu. İsyana katılan ve teslim olan birliklerin efradı ise, süratle Rumeli'ye nakledildi. Aynı zamanda örfî idarenin emrinde bir harb divanı kurularak faaliyete geçti.

Bir taraftan da Mahmud Şevket Paşa, Hareket Ordusunun İttihad ve Terakkî Cemiyeti ile hiç bir alâkası bulunmadığını, bu hususdaki söylenti ve neşriyatın uydurma olduğunu, bütün ordular meşrutiyet idaresinin muhafazası için yemin etmiş bulundukları cihetle bunu kaldırmak isteyen harekete karşı teşebbüse geçildiğini, ordu subay ve erlerinin hiç bir siyasî teşekküle mensup bulunmadıklarını, bunların yalnız üstlerinden aldıkları emirlere uyarak başka bir kuvvetin tesirinde olmadıklarını, böyle davranmıyanların cezalandırılacaklarını bildiren ve sonunda ordunun gizli veya açık her hangi bir cemiyete mensup olmadığını ve her hangi bir tesir altında hareket etmediğini tekrarlayan bir beyanname yayınladı.

31 Mart olayı nedenleri üzerine görüşler

Rastladığı Rumî aydaki günden dolayı «31 Mart Vak'ası»

diye anılan ve yakın tertip ve idarecilerinin kim olduğu hâlâ meçhul bulunan bu olayın sebepleri üzerinde durmak lâzımdır. Bu sebepler, günümüze kadar üç teori halinde ortaya atılmıştır:

1 — Abdülhamid, memnun bulunmadığı Kanun-ı Esasî rejimini ortadan kaldırmak, meclisi dağıtıp devrimcilerin elebaşılarını öldürmek, diğerlerini sindirerek yine eski istibdad idaresine dönmek için gericiler vasıtasıyle askeri tahrik etmiş ve bu olayın meydana çıkmasına sebep olmuştur.

2 — İttihat ve Terakkî, Abdülhamid'i düşürmek için bu olayı tertiplemiştir.

3 — Bazı müfrit hareketlere karşı gericilerin ve İttihat ve Terakkî muhaliflerinin her çeşit memnunsuzları, kısmen ordudan çıkarılan İttihat ve Terakkî muhaliflerinin askeri tahrik etmeleri bu olayı doğurmuştur.

Halbuki birinci iddiayı, yani olayın Abdülhamid tarafından hazırlandığını şu deliller çürütmektedir:

a — Talât Paşa, Ahmed Rıza Bey gibi, Abdülhamid'i en sevmeyen, hattâ ona düşman bulunan ve o devrin hâdiselerini, içinde yaşamış olmak itibariyle çok iyi bilen kimseler, bu olayla Abdülhamid'in bir ilgisi bulunmadığını kesin olarak ve açıkça söylemişlerdir (Ali Fuad Türkgeldi; Görüp İşittiklerim, S: 31. Marcelle Tinayre; Notes d'une voyageuse en Turquie, S: 47).

b — Hareket ordusunun Istanbul'a gelişinden sonra Abdülhamid, milletçe istenmiyorsa saltanatı kardeşine bırakmağa razı bulunduğunu söylemiş, ancak karşılığında sadece bu vak'a ile alâkası olup olmadığının bir heyet tarafından tahkikini istemiştir. Âyân Reisi bulunan Said Paşa: «Suçsuz olduğu anlaşılırsa sonra bizim halimiz ve mevkiimiz ne olur?» diyerek bunu reddetmiştir (İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal; Son Sadrıâzamlar, S: 1709).

c — İttihad ve Terakki Merkez-i Umumî âzasından olup 31 Mart vak'ası sırasında Selânik Polis Müdürü bulunan Tahsin Bey (Cumhuriyet devrinde Üçüncü Umumî Müfettiş Tahsin Uzer) Abdülhamid'in maruf düşmanlarından ve onun aleyhinde en ağır neşriyatta bulunanlardan olduğu halde basılmamış üç ciltlik hâtıralarında Abdülhamid'in bu işle alâkası bulunmadığını ve hattâ hâdise sırasında çok basiretli davranmak suretiyle fazla kan dökülmesine engel olduğunun yazdığı hâtıratı inceliyenlerce görülmüştür (İsmail Hâmi Dânişmend; Osmanlı Tarihi Kronolojisi. C: 4, S: 370).

ç — Hâdise, Abdülhamid tarafından tertip edilseydi, her türlü kumanda ve intizamdan uzak, başında subayların bulunmadığı ve kolayca bastırılması mümkün bir askerî anarşi şeklinde cereyan etmezdi.

d — Abdülhamid, böyle bir hareketin kendisi için fayda değil, zarar doğuracağını, Istanbul'a hâkim olsa bile, ikinci ve bilhassa üçüncü ordunun derhal müdahalede bulunarak bu hareketi er-geç bertaraf edeceklerini ve neticede kendisine altından kalkamayacağı bir sorumluluğun yükletileceğini bilecek ve sezecek kadar tecrübe ve zekâ sahibiydi.

İkinci maddedeki, sonradan çok söylenen, hâdiseyi İttihat ve Terakkînin tertiblediğine gelince; bunun sebebi Abdülhamid tarafından tertip edilmediği anlaşılınca akla hemen bu ihtimalin gelişidir. Hâdiseyi Üçüncü Ordu bölgesinden getirtilen avcı taburlarının çıkarmış olması, ilgili bulunmadığı halde bu olayın sonunda bu bahane ile Padişahın hal' edilişi, esasen gayenin bu olduğu, şu halde hâdisenin ancak onun düşmanlarınca hazırlanabileceği nazariyesini doğurmuştur.

Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi de bu

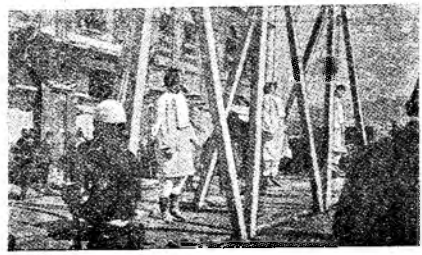

Divan-ı harb kararile asılanlar

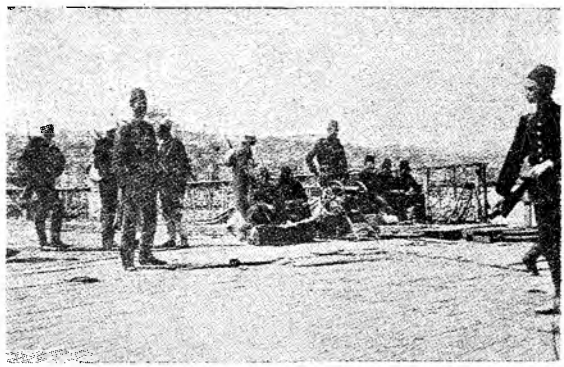

Hareket Ordusunun köprüde aldığı tertibat

fikre eğilimlidir (Şeyhülislâm-ı esbak Cemaleddin Efendinin Hâtırat-ı Siyasiyesi; S: 16).

Bunun gibi, şifre kalemi mümeyyizlerinden iken Mısır'a kaçmış bulunan Salâhaddin Bey de 1918 yılında «Bildiklerim» adıyle neşrettiği hâtıralarının bir çok yerlerinde olayın İttihat ve Terakkî ile onun iradesiz bir oyuncağı haline gelmiş olan Hüseyin Hilmi Paşa hükûmeti tarafından hazırlandığını iddia etmiştir.

Halbuki, İttihad ve Terakkî'nin bu işle alâkası yoktu. Çünkü evvelâ bu hareket açıkça ona karşıdır. Sonra orduyu elinde bulunduran cemiyetin Abdülhamid'i hal'e böyle disiplinsiz ve bir kısım mektepli subayların ölümüne sebep verecek şekilde cereyan eden bir hareketle kalkışmış olması düşünülemez.

Üçüncü ve son ihtimal ise şöyle tahlil edilebilir:

Meşrutiyetin ilânıyle birlikte İttihad ve Terakkî Cemiyeti büyük bir nüfuz kazanmıştı. Cemiyet mensuplarından bir kısmı bu nüfuzdan şahsî ikbal ve çıkarları için faydalanmak istiyorlardı. Bir kısmının ise, tam manâsıyle başı dönmüş haldeydi. Bütün bunların neticesinde devlet idaresinde sorumsuz bir nüfuz ve yetki kurmak dâvasına kalkışmış bulunuyorlardı. Nitekim, uğrunda mücadele ettikleri Kanun-ı Esasî'yi Kâmil Paşanın Sadaretten düşmesine sebep olan olaylar sırasında açıkça ihlâlden çekinmemişlerdi. Devlet idaresine mes'uliyetsiz müdahaleleri bir çok buhranlar doğurmuş, hatâlı ve sonu zararlı işlere sebep olmuştur. Mümtaz eyâletlerden mebus çıkarmağa kalkışması, yukarıda izah edildiği veçhile, Bulgaristan'ın istiklâlini ilân etmesi, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı, Girid'in Yunanistan'a katılmağa karar vermesi neticelerini doğurduğu gibi, meselâ vergi ve askerlik mükellefiyetlerinin bütün tab'aya aynı şartlarla tatbike kalkışılması Balkanlarda, Hicaz, Irak ve Yemen ile Doğu Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde fiilî muhalefetlerin doğmasına sebep olmuş, askerî mükellefiyete tâbi tutulma yüzünden medrese talebesi âdeta feveran haline gelmişti. Bu, dinî tedrisata engel olmak ve böylece dini zayıflatmak için bir komplo telâkki olunuyordu.

İşte, 31 Mart vak'asının çıkmasına sebep olan bu son durumdur. Gerici kuvvet, eski devrin nimetlerinden mahrum kalanlar, yeni devrin sademesine uğrayanlar, İttihad ve Terakkî Cemiyetinin kazandığı nüfuzu çekemiyen veya hoş görmeyenler ve her nevi kargaşalıklardan fayda umanlar elele vererek bu olayı yaratmışlardır. Bunlar, Abdülhamid'in tabiî olarak kendilerine eğilimli bulunduğunu hesaplıyorlardı. Bununla beraber, olayın asıl tertip ve idarecileri kesin şekilde belli olmadığı için hakikati de bütün çıplaklığı ile bilmeğe imkân yoktur. Çünkü hâdiselerin seyrinden bu gerici ayaklanmanın oldukça disiplinsiz cereyan ettiği görülmekle beraber, bir plânla tertiplendiği ve belli bir gayeye doğru yöneltildiği anlaşılmaktadır. Yani sadece avcı taburları erlerinin fevrî bir hareketinden ibaret değildir.

Adana'daki Ermeni vak'ası

Istanbul'da 31 Mart vak'asının çıkmasından bir gün sonra Adana'da yine bir Ermeni hâdisesi olmuştur.

İttihatçılar, henüz bir gizli cemiyet halinde çalışırlarken. Sırp, Bulgar, Ermeni v.s. komiteleriyle temaslarda bulunmuşlardı. Maksatları bütün bu kuvvetleri mutlakiyet aleyhinde seferber edebilmekti. İttihat ve Terakkî'nin ileri gelenlerinden Cemal, Talât ve Bahaeddin Şakir Beyler bilhassa Taşnak komitesiyle temas ederek bu komitenin siyasî bir cemiyet halinde teşkilâtlanmasını kabul etmişlerdi.

Abdülhamid, geniş coğrafî alanlara yayılmış olan İmparatorluğun nüvesini teşkil eden Anadolu'yu parçalama tehlikesine karşı Ermeni meselelerinde daima çok uyanık davranmış, çok kat'î hareket etmiş, ne bu unsura ne de onlara zaman zaman sahip çıkan ve kendilerini Türkler aleyhine kışkırtan İngilizlerle Ruslara karşı zararlı tâvizler tanımış, bunun üzerine çeşitli Ermeni komitelerinin faaliyeti hızını kaybetmiş, Ermeni meselesi de böylece ikinci, hattâ üçüncü plâna düşmüş bulunuyordu. Meşrutiyetin ilânı ve İttihad ve Terakki Cemiyetinin mecliste büyük çoğunluk elde etmesi, Ermenilerin yeniden bazı hâm hayaller peşine düşmelerine sebep oldu.

Arap ve Selçuk istilâları sırasında, Kafkasya'dan Kilikya bölgesine göçen bir kısım Ermeniler, haçlı savaşları esnasında ve onların yardımıyle burada «Küçük Ermenistan» adlı bir devlet kurmuşlardı. Bu sırada Kilikya bölgesinde bir hayli azınlıkta bulundukları halde «Küçük Ermenistan»ı canlandırma mâlihülyasına kapıldılar ve bunu temin için de, yabancı müdahaleyi gerektirecek bir hareketi kâfi sandılar.

Bu düşünce iledir ki ihtilâl komitelerine mensup bulunan Adana Ermeni Piskoposu Muşeg faaliyete geçti. Meşrutiyetle birlikte silâh ithali yasağı kalktığından Ermeni gençlerini tüfek, tabanca ve bombalarla silâhlandırdı.

Adana şehri ile Tarsus, Dörtyol, Erzin gibi başlıca kasabalardaki müslüman halk, bir hâdisenin olacağını hissederek kısmen göçmeğe başladıkları halde, çeşitli unsurlar arasında birlik politikasını takip eden hükûmet gerekli tedbirleri almadı.

Nihayet, 14 nisan 1909 günü Ermeniler,

her tarafta silâhlı olarak Türk *mahallelerine* ve Türk halkına tecavüzde bulundular. Kadın, erkek, çocuk, ihtiyar kime rastlarlarsa öldürüyor, evleri ateşe veriyorlardı. Gerekli yardımı mes'ul makamlardan göremeyen halk, bunun üzerine kendisini müdafaaya ve saldırıları def'e mecbur kaldı. Bu hal, iki üç gün sürdü. 25 nisanda yalnız Adana şehrinde Ermeniler yeniden hücuma geçtiler. Halk, kendisini yine müdafaa zorunda kaldı. Sonunda iki taraftan bir hayli ölen oldu. Muşeg, İskenderiye'ye kaçtı.

Hâdise, dışarıya büsbütün başka şekilde aksettirildiği için Avrupa'da büyük bir heyecan hasıl oldu. İttihad ve Terakki hükûmeti, bir yabancı müdahalesine engel olmak için hemen işe el koydu. Olaya Ermeniler sebep olduğu halde, Harb Divanı elliye yakın Türk'ü idama mahkûm etti. Ermenilerden bu şekilde hüküm giyen ise yalnız bir kişi idi. Böylece, yüzyıllar boyu aynı topraklarda, eşit haklara sahip olarak ve aralarında hiç bir ihtilâf çıkmadan yaşamış, birbirlerine saygı ve sempati göstermiş bulunan bu iki unsur, hayal peşinde koşan komitecilerin ve Osmanlı İmparatorluğunda kargaşalıklar çıkmasında menfaati olanların tahrikiyle bir daha boş ve lüzumsuz yere çarpışmış ve maalesef birbirlerinin kanını dökmüş bulunuyorlardı.

Abdülhamid'in tahttan indirilmesine doğru

Hareket Ordusu İstanbul'da duruma *tamamen hâkim olduktan* sonra, mebuslar ve âyân «Meclis-i Umumî-i Millî» adı altında Ayasofya'daki Meclis binasında toplandı (27 nisan 1909). Mebuslardan 240 ve âyândan 34 kişi hazır bulunuyordu. Meclise, Âyân Reisi Said Paşa başkanlık etmekteydi. Gaye, Abdülhamid'in hal'iydi.

Said Paşa, mabeyn kâtipliğinden başlayarak çeşitli hizmetlerinde ve yedi kere Sadaretinde bulunduğu 33 yıllık devrin iyi veya kötü bütün icraatından başta Abdülhamid olmak üzere, o devrin bir çok ricaliyle aynı derecede sorumluluk altında bulunduğu halde, sadece şahsını mes'uliyetten kurtarmak için şimdi kraldan ziyade kral taraftarı rolüne çıkmış bulunuyordu.

Abdülhamid'in hal'i için gereken fetvayı, ilmiye *sınıfına mensup* mebuslardan Elmalılı Küçük Hamdi Efendi kaleme almıştı. Meclise dâvet edilen Fetva Emini Hacı Nuri Efendi, bu fetvayı okuduktan sonra imzadan istinkâf etti. Sebebi sorulduğu zaman ise, fetvada kendisine isnad *edilen* üç *mühim* suçu. Abdülhamid'in işlediğine kanaati bulunmadığını söyledi. Bu üç *suç ise* 31 *mart* olayına sebep olmak, dinî kitapları tahrif ettirmek ve yakmak ve devlet hazinesini israf etmekti. Hacı Nuri Efendi, Abdülhamid'e saltanattan feragat etmesi teklifinde bulunulmasının daha doğru olacağını ileri sürdü. Bunun üzerine fetvanın son kısmı bu şekilde *değiştirildiyse* de Nuri Efendi yine imzalamadı. Nihayet, sarıklı mebuslardan Mustafa Âsım Efendi kendisini ikna etti.

Söylediğinden şaşmaz, kararından dönmez, haklı bulmadığı hiç bir işe hayatı pahasına *dahi* âlet olmaz mizaçta, cidden dürüst ve namuslu bir zat olan Fetva Emini Hacı Nuri Efendiyi, kulağına fısıldadığı bir iki cümle ile ikna eden Mustafa Âsım Efendinin *o sırada ona* ne söylemiş olduğu bilinmiyordu. Merhum Mustafa Âsım Efendi, *bunu kimseye ifşâ etmek* istememişti (Hürriyet ve İtilâf iktidarının son Şeyhülislâmı Mustafa Sabri *Efendiden* rivayet edildiğine göre, Mustafa Âsım Efendi, Hacı Nuri Efendinin kulağına eğilerek: «*Bu* fetvayı imzalamazsan Abdülhamid'in hal'i mümkün olmaz. Saltanatta kalmasına da imkân yoktur. Hal' edemezlerse katlederler. Sen de ölümüne sebep olmuş olursun» demiş, Hacı Nuri Efendi bunun üzerine fetvayı hemen imzalamıştır).

Fetvanın metni şöyledir:

«İmamül-müslimîn olan Zeyd ba'zı mesâil-i mühimme-i şer'iyyeyi kütüb-i şer'iyyeden tay ve ihrac ve kütüb-i mezkûreyi meni' ve hark ve ihrak ve beytül-mâlde tebrir ve israfla müsevveğ-i şer'î hilâfında tasarruf ve bilâ sebeb-i şer'î katil ve habs ve tagrib-i raiyyet ve sâir gûne mezalimi itiyad eyledikten sonra salâha rücu' etmek üzere ahd ve kasem etmiş iken yemininde hânis olarak ahval ve umur-ı müslimîni bilkülliye muhtel kılacak fitne-i azîme ihdasında ısrar ve mukatele ika etmekle menea-i müslimîn Zeyd-i mezbûrun tagallübünü izâle ettiklerinde bilâd-i islâmiyyenin cevânib-i kesiresinden mezburu mahlû tanıdıklarına dair ihbar-ı mütevaliyye vürud edip mezburun bekasında zarar-ı muhakkak ve zevâlinde salâh melhuz olmağın Zeyd-i mezbura imamet ve saltanattan feragat teklif etmek veya hal' etmek suretlerinden hangisi erba-ı hal ve akd ve evliya-i umur tarafından ercah görülür ise icrası vâcib olur mu? Elcevab: Allahü a'lem, olur».

Şeyhülislâm olarak Ziyaeddin Efendinin imzasını taşıyan bu fetvanın, bugünkü dilimize çevrilmiş şekli şöyledir:

Müslümanların imamı olan kimse bazı mühim şer'î meseleleri şeriat kitaplarından çıkarsa ve bu kitapları yasak etse, yırtsa ve yaksa ve devlet hazinesini israf edip şeriate aykırı şekilde harcasa ve idare ettiği kimseleri şer'î sebep olmadan öldürse, haps etse veya sürse ve başka türlü zulümleri de âdet edindikten sonra doğru yola dönmek üzere ahdedip yemin etmiş iken yemininden dönerek müslümanların hallerini ve işlerini

tamamen bozacak büyük fitne çıkarmakta ısrar edip onların birbirlerini öldürmelerine sebep olsa, buna engel olacak durumda bulunan müslümanlar onun bu zora dayanan durumunu ortadan kaldırınca islâm memleketlerinin pek çok yerlerinden onu hal' edilmiş tanıdıklarına dair durmadan haberler gelip yerinde kalmasında muhakkak zarar ve ayrılışında iyilik düşünülürse kendisine imamlık ve sultanlıktan vazgeçme teklif etmek veya hal' etmek şekillerinden hangisi

Abdülhamid'in hal'i fetvası

Hal'i imzalayan kalem ve hokka

meseleleri çözen ve bağlayan ve işlerin sahibi olanlar tarafından daha iyi görülürse yapılması vacib olur mu? Cevap: En doğrusunu Allah bilir ama, olur.

Mecliste Abdülhamid'in hal'i için karar alınması

Fetva, mecliste okundu. Mebusların bir kısmı coşmuş, hal'e derhal karar verilmesini temin için bağırıp çağırmağa başlamıştı. Nihayet, Said Paşa ayağa kalktı ve:

«Efendiler, okunan fetva ve millet tarafından gösterilen umumî arzu üzerine İkinci Sultan Abdülhamid'in Hilâfet ve Saltanattan hal'ine karar veriyor musunuz?» dedi.

Mebuslar el kaldırarak, hal' kararını verdiler.

Said Paşa bunun üzerine: «Sultan Abdülhamid hal' olundu. Hilâfet ve Saltanat tahtına meşru Veliahd Mehmed Reşad Efendinin iclâsına karar veriyor musunuz?» deyince bu teklif:

«Yaşasın Beşinci Sultan Mehmed» nidalarıyle kabul olundu (Abdurrahman Şeref; Sultan Abdülhamid-i Hân Sânî, Suret-i hal'i S: 7).

Hal' kararı verildiği sırada âyândan ve Abdülhamid'in darbesine uğramış olanlardan Sahib Molla el kaldırmamıştı. Said Paşa:

«İttifakla karar verildi» derken bu gözüne ilişerek:

«İttifakla mı, ekseriyetle mi?» dedi. Mebuslardan Mustafa Ârif Bey, bu işe muhalif olanların ayağa kalkmasını istedi. Said Paşa bunu teklif edince kimse ayağa kalkmadı ve karar ittifakla verildi (Mustafa Ârif Beyden naklen İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal; Son Sadrıâzamlar, S: 1082 - 1083).

Yine tam hal' kararı verileceği sırada âyândan Yorgiyadis Efendi buna itiraz ederek:

«Yazıktır, günahtır» diye bağırmış, bunun üzerine hazır bulunanlar tarafından:

«Alçak, hain, mürteci» gibi sözlerle tahkir edilip susturulmuştu (Ziya Şakir; Sultan Abdülhamid'in son günleri, S: 5).

Abdülhamid'e hal, kararının tebliği

Meclisin bu kararından sonra, hal'i Abdülhamid'e tebliğ edecek heyet kuruldu. Âyândan Aram Efendi ile Bahriye Feriki (Tümamiral) Ârif Hikmet Paşa ve Draç mebusu Esad Paşa Toptanî ile Selânik mebusu Karasu Efendiler bu işle görevlendirildiler. Bu heyet üyeleri arasında bir Ermeni ile bir yahudinin bulunuşu bilhassa Türk ve müslümanlar tarafından iyi karşılanmamış ve ağır şekilde tenkidlere yol açmıştır. Heyetin diğer üyelerinden Ârif Hikmet Paşa ile Esad Paşa Toptanî, Abdülhamid'in yaver-

liğinden yetişmiş, onun himayesi sayesinde yükselmiş ve bir çok lûtuflarını görmüş kimselerdi. Lûtfi Simavi Bey bu hâdiseden bahsederken şöyle demektedir:

«Eski Hâkana hal'ini tebliğ etmek üzere seçilen âyan âzasından ve kendisinin eski yaverlerinden Ârif Hikmet Paşa, jandarmalıktan yetişme Draç mebusu Esad Paşa Toptanî, âyandan Ermeni Katoliği Aram ve Selânik mebusu Musevî Karasu Efendilerin otuz üç sene Hilâfet makamında bulunmuş bir hükümdara nasıl gönderilebildiğini ve bu affolunmaz hatâ ve silinmez lekenin kimlerin rey ve tensibiyle irtikâp edildiğini derinleştirmiyorum. Bu tarafın açıklanmasını ve sebep olanların ilân ve teşhirini mufassal tarih yazanlara bırakıyorum» (Sultan Mehmed Reşad Hanın ve halefinin sarayında gördüklerim, S: 1). Buna rağmen heyeti tertipleyicilerin şahsan kimler oldukları belli değildir. Ancak, Abdülhamid'e düşman bulunan İttihad ve Terakki'nin bunda büyük rol oynadığı muhakkaktır.

Hal'in Abdülhamid'e tebliği Memduh Paşanın nakline göre kendi hususî dairesinde olmuş, heyet:

«Millet seni istemiyor. Hal'e karar verildiğini tebliğe geldik» demiş, Abdülhamid buna karşılık:

«Hayatım emin midir?» diye sormuş ve Esad Paşa Toptanî:

«Canınızla evlâdınız ve aileniz emindir» cevabını vermişti (Hal'ler - İclâslar, S: 162).

Hal'in ertesi günü çıkan İkdam gazetesine göre ise, Esad Paşa evvelâ dünya hali-

Avrupa mecmualarına göre hal'in tebliği

Abdülmecid Efendi (Son Halife) nin hal'in tebliğine uygun olarak yaptığı tablo. Hal'i tebliğ edenler soldan sağa: Amiral Arif Hikmet, Meb'us Alber Karasu, Esat Paşa Toptanî, İsmail Kemal ve Emniyet Umum Müdürü Miralay Galip (Paşa)

nin böyle olduğuna dair bir kaç cümle söyledikten sonra geçen olayları, genel isteği ve fetvayı bahis konusu etmiş ve sonunda Millî Meclisin ittifakla verdiği kararı tebliğ edip müsterih olmasını tavsiye etmiş, Abdülhamid buna:

«Milletin arzusu böyle olduğu için itaate mecburum. Millî Meclisten hiç bir istediğim yoktur. Biraderim Sultan Murad'ın oturduğu Çırağan Sarayında oturmak isterim. Üç dört kişinin tertip ve hıyanet eseri olan bu işde benim parmağım var sandılar. Buna teessüf ederim» cevabını vermiş, heyet üyelerinden birisi de buna karşılık şimdilik teessüfe mahal ve lüzum olmadığını, kurulacak Harb Divanının olayları meydana çıkaracağını söylemişti (İkdam, 15 nisan 1324 - 28 nisan 1909).

Avrupalı bir mecmua ressamına göre Abdülhamid hal' esnasında

Abdurrahman Şeref Bey ise, hal'i kendisine tebliğ edildiği zaman Abdülhamid'in:

«Kaderin iktizası böyle imiş. Ben onu anladımdı» diyerek devlete ettiği hizmetleri anıp saydığını ve ağabeysini senelerce muhafaza ettiği Çırağan Sarayında suikasttan uzak olarak oturmasına müsaade olunması arzusunu izhar ettiğini ve bu isteğinin Millî Meclise tebliğ olunacağının kendisine vaad olunduğunu nakleder (Sultan Abdülhamid Han-ı Sânî; Suret-i Hal'i, S: 7).

Abdülhamid, hal'olunduğu günün akşamında sarayda yanında kalan bir kaç sadık adamına, bu işden duyduğu üzüntünün sebeplerini anlatırken bilhassa şu noktayı belirtmiş:

«Said Paşa, otuz üç sene en büyük nimet ve ihsanlarımı gören bu adam nasıl oluyor da benim aleyhimde teşekkül eden bir meclise başkanlık ediyor? Nasıl oluyor da benim aleyhimde bir karar veriyor? Ben ne yaptımsa ona danışarak yaptım. Eh, Allah büyüktür. Günün birinde karşı karşıya gelerek elbette bunları yüzüne karşı söylerim. Yok, eğer bu mümkün olmazsa onunla Allahın huzurunda muhakeme olurum. Bu dünya kimseye kalmaz» demiştir (Ziya Şakir; Sultan Abdülhamid'in son günleri, S: 15).

Abdülhamid'in Selânik'e sevki, İttihad ve Terakki'nin onu suçlandırma gayreti

Abdülhamid'in son arzusu kabul edilmedi. O, bunun Millî Meclise bildirilmesini istemişti. Esasen onun hakkında ancak bu meclis bir karara varabilirdi. Mahmud Şevket Paşa ise, kimseye danışmağa lüzum görmeden o gece Abdülhamid'i Sirkeci'den trene bindirip Selânik'e sevkettirmiş ve orduca böyle istendiğini ertesi günü meclis başkanlığına bildirmiş, buna da kimse ses çıkarmamıştı. Böylece, üç padişahın üstüste hal'edilmesi ve sonuncusunun bir de sürgüne gönderilmesi Osmanlı tarihinde ilk defa vaki oluyordu.

Abdülhamid'e hazırlanması için fazla vakit bırakılmamış ve kendisi Yıldız sarayından bir kısım şahsî eşyası ve ailesine ait mücevherleri ihtiva eden bavullarla ayrılmıştır. Yanında ailesi halkından ve çocuklarından 38 kişi bulunuyordu. Dört Kadınefendi, Şehzadelerden Abdürrahim ve Âbid Efendiler, kızlarından Şaziye, Refia ve Ayşe Sultanlar bunlar arasındaydı. Yıldız sarayından çıkıp arabaya bineceği sırada yanındaki Kadınefendilerden birisinin elindeki mücevher, esham ve para dolu bavul telâş sırasında kaybolmuştu (İsmail Hakkı Uzunçarşılı; II. Sultan Abdülhamid'in hal'i ve ölümüne dair bazı vesikalar. Belleten, N. 44, S: 708).

İttihat ve Terakkî, Abdülhamid'i hal'e muvaffak olduktan sonra da birden yakasını bırakmak istemedi. Onu, halk nazarında mutlaka suçlu göstermek ve bu hal'i böyle bir sebebe dayandırmak istiyordu. Meşrutiyeti muhafazaya yemin etmiş ve bu niyetini her fırsatta tekrarlamış bulunan bir Padişahın haklı bir sebep olmadan hal'i mümkün değildi. Halbuki uzun bir iktidara namzed *görünen bu siyasî zümrenin, onunla bağdaşmasına* imkân yoktu.

İttihat ve Terakkî, bunun için 31 Mart olayını bahane ederek Abdülhamid'i hal'etmişti. Şimdi de, bunun doğru olduğunu ortaya koyması gerekiyordu. Bunun için derhal harekete geçildi.

O sırada Adliye Nazırı Necmeddin Molla Beyin İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal'a nakletmiş olduğuna göre bir Vükelâ Meclisi toplantısında Örfî İdare Harb Divanının «31 Mart hâdisesine dair Divan-ı Harb tahkikatının neticesi olarak mahlûl Sultan Abdülhamid'in işde alâkasını ve medhalini gösteren mazbata» sını Harbiye Nazırı Salih Paşa, Sadrıâzam (ikinci sadaretinde) Hüseyin Hilmi Paşaya vermişti. Sadrıâzam, bunu yüksek sesle okudu. Deliller çürüktü. Hiç biri Abdülhamid'i itham edecek kuvvette bulunmuyordu. Esasen Vükelâ da Abdülhamid'in bu olayla ilgisi bulunmadığı kanaatindeydiler. Mazbata, bu kanaati değiştirecek mahiyette değildi. İlk itiraz eden Şeyhülislâm Sahib Molla Bey oldu. Kendisinin, Abdülhamid'in zulüm ve düşmanlığına uğrayanlardan olduğunu açıkladıktan sonra, onun hal'i ile meselenin kapandığını, başka bir muamele düşünülemiyeceğini ileri sürüp Adliye Nazırından mazbatanın mucip sebepleri hakkında mütalâa istedi. Necmeddin Molla da, bu mazbatadaki ifadelerin Abdülhamid'in bu olayla ilgisini isbat edecek kuvvet ve mahiyette görülmediğini ve bunun hiç bir adlî muameleye esas olamıyacağını izah etti. Sadrıâzam bunun üzerine mazbatanın esasen resmî değil, hususî şekilde gönderildiğini söyleyerek Harbiye Nazırına geri verdi. Mesele de böylece kapandı (Son Sadrıâzamlar, S: 1302).

İkinci Abdülhamid'in şahsiyeti

Fotoğraflarında ve devrinde yapılmış diğer resimlerinde oldukça çirkin simalı görülen Abdülhamid, ortadan uzuna yakın boylu, zayıf ve esmerdi. Bedenen kuvvetli, olmakla beraber iyi silâh kullanır, ata iyi binerdi. Sesi kalın, hafif titrek, tannan, çok tesirli ve cazibeliydi. Alçak sesle ve muntazam konuşurdu. Söylenenleri hiç usanmadan ve karşısındakinin sözünü kesmeden dinlerdi. Kendisi ile konuşanlara saygı telkin eden, pek nazik ve terbiyeli idi. Hoşlanmadığı kimselere bile güler yüz gösterir, hoşlanmadığını belli etmezdi. Hâfızası kuvvetli olup bir kere gördüğünü veya sesini duyduğunu bir daha unutmazdı. Karşısındakinin duygu ve düşüncelerini anlamakta ve bunları ona söyletmekte mahirdi. Herkesin gönlünü alıp, kendisine bağlamayı bilir, dindar, hayratı sever, içki kullanmaz, her türlü sefahattan uzak durur, basit ve sade bir hayat yaşardı.

Zekâsı ve dirayeti takdir edilmekle beraber pek muntazam tahsili yoktu. Okuyup yazmaya fazla heves etmemiş ve genel kültürden mahrum ve cahil kalmıştı. Fransızcayı anlar, konuşmazdı. Bu dilde yazılmış ciddî batı eserlerine de pek iltifat etmez, basit macera ve cinayet romanlarını okutup dinlemeyi tercih ederdi (Tercüme ettirdiği cinaî romanlar serisi hâlen Topkapı sarayındadır).

Gayet muktesitti, daha şehzadeliğinde emlâkini iyi idare etmiş, esham alıp satmış, para biriktirmişti. Padişahlığında devletin dış borçlarını artırmamış, yaptığı istikrazları da hemen ödemiştir. Fakat para darlığından ve tasarruf politikasından memurların, dul ve yetimlerin aylarca maaşı çıkmadığı halde, lüzumsuz yere ve değersiz kimselere şahsî çıkarı için büyük ihsanlarda bulunmaktan da çekinmezdi. Amatör zevki marangozluktu, kendisine istirahat verdiği zaman marangoz atölyesinde çalışarak vakit geçirirdi. Ayrıca Batı müziğine, opera ve tiyatroya düşkündü.

Çalışmayı sevdiğinden sabahları erken kalkar, bahçede biraz dolaşıp hafif bir kahvaltıdan sonra devlet mesaisine başlar, öğleden sonraları biraz kütüphanede meşgul olur. Bilâhare yine devlet işlerine döner, arz edilen iradeleri inceler, sadrıâzam ve diğer nazırları, elçileri kabul eder, çalışması böylece gece geç vakitlere kadar sürerdi. İşlerde hem doğru ve kanaatkâr, hem menfaat uğruna her şeyi yapacak insanları kullanır, hepsine karakterlerine uygun hizmetler verirdi. Şahsen duygularını saklamakta mahir

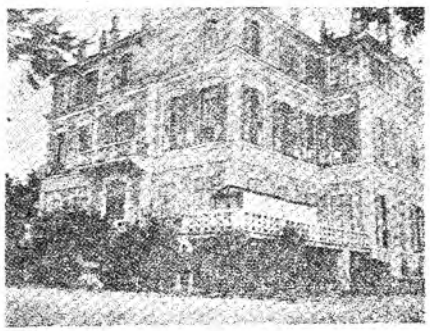

Abdülhamid'in Selânik'te ikâmetine tahsis edilen Alatini köşkü

olduğu gibi gerektiğinde verdiği emri de inkâr edip kabahati başkasına yüklemesini bilir ve bunu herkesi ikna edecek kadar mahirane yapardı. Son derece vehimli ve hayatına düşkün olması onun kimseye tam mânasıyle itimad etmemesinin sebeplerinden birini teşkil eder. Muhitinin ve hâdiselerin körüklediği evhamı dolayısıyle bazen ölçüsüz derecede saçma işler yaptığı olur, daima ve gece-gündüz rahatsız yaşardı. İdarî sisteminin ve saltanatının devamına çare olarak muazzam bir hafiye ordusu kurmuştu. Yıldız sarayına yağan binlerce jurnal dikkatle incelenir, içlerinde padişahın hayatı veya saltanatı için tehlike olabilecek haberler araştırılır, bu yüzden pek çok kimseler beyhude paralar alırken, haksız bir ihbarla da pek çok kimselerin başı boş yere belâya girerdi. Kendisinden evvelki iki padişahın tahtından indirilmiş olması, onda hal' olunmak korkusunu sabit bir fikir haline getirmişti.

Diğer taraftan yabancı basında Osmanlı devleti ile kendi şahsı için olan neşriyatı takibe bilhassa meraklı idi. Aleyhinde yazanları ya para ile satın alarak, yahut o memleketteki nüfuzunu kullanarak susturmaya çalışır, muvaffak olamazsa dâva açar, yazılanları tekzip ettirirdi. Ancak hal'inden sonra, ölümüne kadar olan devrede, ömrünün en huzur içinde geçen kısmını yaşıyan Abdülhamid, saltanatı müddetince hürriyetseverlerle mücadele etmişti. İleri fikirleri, meşrutî idareyi sadece şahsî saltanatını zedelediği için zararlı görür ve bunların memleket için de zararlı olacağına herkesi ikna etmek isterdi. Abdülaziz'in ölümünü Yıldız mahkemesi ile katil gibi göstermeye çalışıp, Midhat ve Damad Mahmud Celâleddin Paşaları haksız yere öldürtmesi, saltanatının en kanlı olaylarından ve şahsı için de büyük bir nakise olmuştur. Bunlar idaresi aleyhindeki çalışmalara kuvvetli, gerçek ve haklı bir sebep teşkil etti. Abdülhamid'e batıda, mes'uliyet payının büyük olduğu kabul edilen, Ermeni vak'asından dolayı Gladiston'un tâbiriyle «Kaatil Sultan» ve daha ziyade

İkinci Abdülhamid (1876 - 1909) zamanındaki hükümdarlar ve devlet başkanları

(İlâve : 196)

★

A.B.D. : (Devlet başkanları) Ulyses B. Grant 1869 — 1877, Rutherford B. Hayes 1877 — 1881, James A. Garfield 1881 — 1881, Chester A. Arthur 1881 — 1885, Grover Cleveland 1885 — 1889, Benjamin Harrison 1889 — 1893 ve 1893 — 1897, William Mckinley 1897 — 1901, Theodore Roosevelt 1901 — 1909.

Almanya : Birinci Giyyom (Vilhelm) → — 1888, Üçüncü Frederik Karl 1888 — 1888, İkinci Giyyom (Vilhelm) 1888 — → .

Avusturya : Fransuva Josef → — → .

Bulgaristan: Aleksandr Battanberg 1879 — 1886, Prens Ferdinand de Cobourg 1887 (1908 den itibaren kral) — → .

Fas : Mevlay Hasan → — 1894, Mevlay Abdülâziz 1894 — → .

Fransa : (Devlet başkanları) Patrice Mac-Mahon 1873 — 1879, Paul Jules Grévy 1879 — 1887, Sadi-Carnot 1887 — 1894, Jean Casimir - Perier 1894 — 1895, Felix Faure 1895 — 1889, Emile Loubet 1899 — 1906, A Fallières 1906 — → .

İngiltere : Viktorya → — 1901, Yedinci Edvard 1901 — → .

→

İsveç : İkinci Oskar → 1907, Beşinci Güstav 1907 — → .

İran : Nasıreddin Şah → — 1896, Muzaffereddin Şah 1896 — 1907, Mehmed Ali Şah 1907 — 1909, Ahmed Şah 1909 — → .

İspanya : Onikinci Alfons → — 1885, Mari Kristin 1885 — 1902, Onüçüncü Alfons 1902 — → .

İtalya : İkinci Viktoar Emanuel → — 1878, Birinci Umberto 1878 — 1900, Üçüncü Viktor Emanuel 1900 — → .

Karadağ : Nikola → — → .

Papalık : Dokuzuncu Pi → — 1878, Onüçüncü Leon 1878 — 1903, Onuncu Pi 1903 — → .

Romanya : Birinci Karol 1878 İkinci Nikola 1894 — → . . (1881 e kadar prens, sonra kral) — → .

Rusya : İkinci Aleksandr → — 1881, Üçüncü Aleksandr 1881 — 1894, Sırbistan : Milan → — 1889, Birinci Aleksandr 1889 — 1903, Birinci Petro 1903 — → . → .

Yunanistan : Birinci Yorgi → —

Vandal'ın tavsif ettiği «Kızıl Sultan» gibi lâkablar takılmıştı.

Memleket idaresinde iyi niyetle çalışmak ve faydalı olmak isterdi. Dış işlerine ve Avrupa politikasına gereği kadar vâkıftı. Avrupanın kuvvet ve siyaset dengesinden istifadeyi bilirdi. Bazı yazar ve düşünürlere göre; daha bilgili ve kültürlü, ruhî marazlardan, bâtıl inançlardan uzak, millet ve memleketini şahsından fazla düşünür ve sever olsa idi, diğer kaabiliyet ve meziyetleri sayesinde Osmanlı imparatorluğu için her alanda faydalı bir hükümdar olabilirdi.

★

İkinci Abdülhamid devrinde Mülkiye mektebinin derecesi yükseltildikten başka, Edebiyat, Fen, Hukuk fakülteleri açılmış, ayrıca da; Maliye okulu, Halkalı Ziraat okulu, Yüksek Öğretmen okulu, Güzel san'atlar akademisi, Yüksek mühendis okulu, Orman ve Maadin okulu, Ticaret okulu, Kız öğretmen ve san'at okulları ile birlikte, oldukça geniş bir maarif teşkilâtı kurulmuştu.

Istanbul'da, Eski eserler müzesi, Genel kitaplık (Bayezid), Haydarpaşa'da Tıbbiye (şimdiki Haydarpaşa lisesi), Şişli Etfal (çocuk) hastanesi, Darülâceze (Düşkünler yurdu) gibi müesseseler de bu devirde kurulmuştur.

Evvelce gördüğümüz gibi yine bu devirde pek çok demiryolu yapılmıştı. Istanbul ve diğer bazı limanlarda rıhtım inşaatına da girişilmiş, fakat pek çok imtiyazlar da yabancı şirketlerin yağmasına açık tutulduğu gibi bendegân da bu arada büyük vurgunlarda bulunmuştu. Yabancı şirketlerin faaliyeti de malî bünye ve ekonomi için bir hayli zararlı olmuştur.

Beşinci Mehmed (Reşad) ın tuğrası

BEŞİNCİ MEHMED (REŞAD)

★

Padişahın cülûsu, Diğer iç olaylar, Rumeli gezisi, politik gelişmeler — İtalya'nın Trablusgarb'a saldırması, Barış gayretleri — Partıcilik ve ordu, Hükûmet buhranı, Büyük kabine, Balkan devletleri ittifakı — Uşi barışı, Balkan savaşı, Bâbıâlî baskını, barış ve diğer olaylar — Dünya savaşı, Osmanlı devletinin katılması, Rus, Irak, Sina ve Çanakkale cepheleri savaşları — Devrin son askerî olayları, Talât Paşanın sadareti, Ziyaretler, Padişahın ölümü.

★

Meclis-i Umumî-i Millî, bir taraftan Abdülhamid'in hal'ine, diğer taraftan da Abdülmecid'in üçüncü oğlu veliahd Reşad Efendinin Beşinci Mehmed unvaniyle onun yerine Osmanlı tahtına çıkmasına oybirliğiyle karar vermişti. Bunun üzerine bu karar Âyân Reis vekili Ahmed Muhtar Paşa ve meclis ikinci reisi Talât Beyden kurulu iki kişilik bir hey'etle Reşad Efendiye tebliğ edildi ve böylece Mehmed Reşad Efendi yani Beşinci Mehmed intihapla tahta geçmiş bulunuyordu. Bu hal ise, o zamanki Osmanlı Devleti Anayasasına aykırıydı. Çünkü bu Anayasanın üçüncü maddesi saltanat ve hilâfet hakkının Osmanlı hükümdarları soyundan gelenlerin en yaşlısına ait olduğunu tasrih ediyordu. (Düstur; C: 4, S: 4). Veliahd Reşad Efendi de mevcut hanedan âzasının yaşça en büyüğü idi. Bunun için, Anayasaya göre esasen saltanat onun hakkı idi. Meclis tarafından bu şekilde seçilmesi usulsüzdü (İ. H. Dânişmend; Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C: 4, S: 382).

Sultan Reşad, veliahd dairesinden bir istimbota bindirilerek Sirkeci'ye doğru yola çıkarıldı. Biat merasimi, Harbiye Nezaretindeki Hünkâr Dairesinde yapılacaktı. İstimbot Tophane önlerine gelince toplar atılmaya başlandı. Usul hilâfına cülûs töreninden önce atılan toplar, soğukkanlı ve telâşsız görünen Sultan Reşad'ı heyecanlandırdı, bunun ne olduğunu sordu. Durum kendisine izah edildi (Ali Fuad Türkgeldi; Görüp işittiklerim, S: 38).

BEŞİNCİ MEHMED (REŞAD)

Babası : Abdülmecid

Annesi : Gülcemal

Doğduğu tarih : 2 ekim 1844

Padişah olduğu tarih : 27 nisan 1909

Ölümü : 3 temmuz 1918

Bilinen zevceleri : Kâmres, Dürriaden, Mihrengiz, Nâzperver, Dilfrib.
Çocukları : Mehmed Ziyaeddin, Mahmud Necmeddin, Ömer Hilmi, Refia (genç yaşta ölmüştür).

★

Veziriâzamları : Ahmed Tevfik Paşa → — 2 mayıs 1909, saltanat değişikliği dolayısiyle usulen istifa. Ahmed Tevfik Paşa (ikinci defa) 2 mayıs — 5 mayıs 1909, istifa. Hüseyin Hilmi Paşa (ikinci defa) 5 mayıs — 28 aralık 1909, istifa. İbrahim Hakkı Paşa 12 ocak 1910 — 29 eylül 1911, istifa. Mehmed Said Paşa (sekizinci defa) 30 eylül — 30 aralık 1911, istifa. Mehmed Said Paşa (dokuzuncu defa) 31 aralık 1911 — 16 temmuz 1912, istifa. Gazi Ahmed Muhtar Paşa 22 temmuz — 29 ekim 1912, istifa. Mehmed Kâmil Paşa (dördüncü defa) 29 ekim 1912 — 23 ocak 1913, istifa zorlanarak. Mahmud Şevket Paşa 23 ocak — 11 haziran 1913, öldürülme. Mehmed Said Halim Paşa 12 haziran 1913 — 3 şubat 1917, istifa. Mehmed Talat Paşa 4 şubat 1917 — → .

Yeni Padişah Sirkeci'den iki yağız at koşulu hususî arabasıyle Harbiye Nezaretine gitti. Orada Hünkâr Dairesinde biat töreni yapıldı. Sultan Reşad bu sırada şeriatı, anayasayı, meşrutiyet usulünü, milletin haklarını ve vatanın menfaatlerini koruyacağına dair evvelce etmiş olduğu yemini tekrarladı. Ancak, bütün mebuslar ve âyân üyeleri orada hazır bulunmadıkları için bu yemini duymamışlardı. Bunun üzerine Padişahın meclisde de bunu tekrarlaması kararlaştırılmış ve bu tören 20 mayıs 1909 tarihinde yapılmıştır (Said Paşanın hâtıratı; C: 2, K: 2, S: 479-480).

Tevfik Paşanın istifası, Hüseyin Hilmi Paşanın tâyini, Kılıç alayı

Sultan Reşad tahta çıkınca, Tevfik Paşanın başkanlığındaki kabine usulen istifasını takdim etmiş, yeni Padişah da vazifelerinde devam etmelerini istemişti. Lâkin, İttihadcılar Sadrıâzamı istemiyorlardı. Çünkü o Sadarette bulundukça hükûmet işlerine istedikleri gibi karışmalarına imkân yoktu. 31 mart vak'ası sırasında Sadarette bulunmuş olmasından dolayı, o sırada gereği gibi hareket etmiş olmakla beraber, vazifesine devamının galeyan uyandıracağını ileriye süren Ahmed Rıza ve Talât Beyler, çekilmesinde ısrar ediyorlardı. Nihayet 5 mayıs 1909 tarihinde Tevfik Paşa istifa etti. Yerine âdeta İttihadcıların adamı haline gelmiş olan Hüseyin Hilmi Paşa ikinci defa olmak üzere Sadrıâzam oldu.

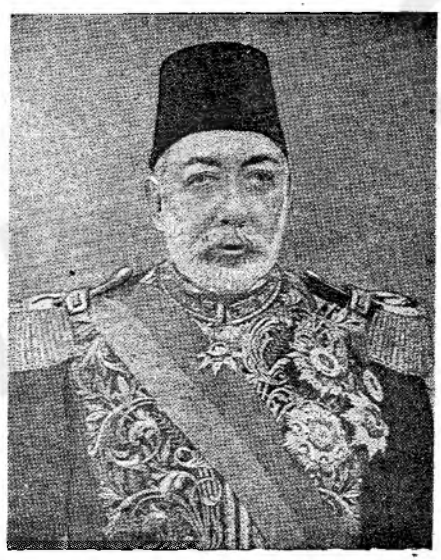

Sultan Beşinci Mehmed (Reşad)

Yeni Padişahın kılıç kuşanma töreni 10 mayıs 1909 pazartesi günü yapıldı.

Sultan Reşad, saraydan Söğütlü yatına binerek Eyübsultan'a geldi. Şehzadeler, vükelâ, âyân üyeleri ve mebuslar kendisini Eyüb iskelesinde karşıladılar. Türebde Konya'dan bu iş için özel şekilde dâvet edilen Çelebi Abdülhalim Efendi, Ahmed Muhtar Paşa, Hareket Ordusu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa, beş gün evvel Sadarete geçmiş bulunan Hüseyin Hilmi Paşa, eski Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa, yeni Şeyhülislâm Sahib Molla Bey ve bir kısım ileri derecede devlet erkânı hazır bulunuyorlardı. Sultan Reşad, türbenin iç kısmına geçti. Burada yalnız Çelebi Efendi, Şeyhülislâm, Âyân Reisi Said Paşa, Meclis Reisi Ahmed Rıza Bey, Umumî Teşrifat Nazırı, Başimam ve ikinci imam bulundukları halde, Çelebi Efendi mûtad törenle Hazret-i Ömer'e ait kılıcı yeni Padişaha kuşattı. Sultan Reşad iki rekât namaz kılmış ve namazdan sonra Meşayih Meclisi Reisi Sütlüce Tekkesi Şeyhi Elif Efendi tarafından sakal bırakma duası yapılmıştır. Öğle namazını Eyüb camiinde kılan Padişah, buradan araba ile Topkapı sarayına gitmiş, Hırka-i Saadet dairesini ziyaret etmiş ve Söğütlü yatı ile Dolmabahçe Sarayına dönmüştür. Dönüşte, limanda bulunan bütün gemiler kendisini selâmlamış ve top atışları yapılmıştı. Sultan Reşad, Topkapı Sarayında bulunduğu sırada Sadrıâzam ile Meclis Reisine kılıç alayı sırasında İstanbul halkından gördüğü saygı ve sempatiden çok memnun kaldığını, bunun bir beyanname ile yayınlanmasını söylemişti (Musavver Muhit Dergisi C: 2, S: 4 - 26).

Yıldız Sarayında yapılan araştırma

Hüseyin Hilmi Paşanın bu Sadareti sırasında Örfî Harb Divanı tarafından 31 mart olayı ile alâkalı olanlar hakkında verilen idam, sürgün ve hapis gibi cezalar infaz olundu.

Aynı zamanda Yıldız Sarayında bir araştırma yapılarak çeşitli kasalarda bulunan beş yüz elli bin lira kadar para ve bir miktar mücevher bulundu. Bu paranın hemen hepsi Abdülhamid'in şahsî servetiydi. Bir kısmını kendisine verilen maaşlar teşkil ediyordu. Bunlar, verildikleri atlas keseler hiç açılmamış ve hattâ kasaya temas eden alt kısımları çürümüş bir halde bulunmuştu.

Abdülhamid'in yabancı bankalarda çıkan mevduatı ise, bir buçuk milyon kadardı. Bunları bir çek yazıp Birinci ve Üçüncü Ordulara terketmişti.

Ayrıca bir heyet, Yıldız Sarayında bulunan bütün evraka el koymuş ve bunlar

arasındaki jurnallar ayrılarak bir komisyon vasıtasiyle incelenmeğe başlanmıştı. Ancak, pek hürriyetsever geçinen bir çok kimselerin ve hiç umulmayan şahsiyetlerin de yığınla jurnalına rastlanmaya başlandı. Bunun üzerine, hepsinin imhasına karar verildi. Bu iş Harbiye Nazırına havale edildi.

(Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın naklettiğine göre, devrin ilim ve fazilet sahiplerinden Bursalı Tahir Bey merhum da bu komisyona memur edilmiş, ancak bir kaç gün sonra bu vazifeden çekilmiş ve sebebini soran Bayezid Umumî Kütüphanesi Müdürü merhum İsmail Saib Sencer'e: «Öyle kimselerin jurnallarına rastladım ki, bir kaç gün sonra bu vazifeden çekilmiş ve sebebini verecek adam bulamamaktan korktum» demişti).

DEVRİN BAŞINDA MALÎ DURUM, İÇ VE DIŞ OLAYLAR, GELİŞMELER

Kabinenin kuruluşundan pek az sonra üyelerinden bazıları ile İttihad ve Terakkî Partisi arasında anlaşmazlıklar başlamıştı. Neticede bunlar çekilip yerlerini bu partinin mebuslarına bırakmak zorunda kaldılar. Böylece de parti kısmen olsun hükûmet sorumluluğuna iştirâk etmiş oluyordu. İlk hâdiseyi, Dahiliye Nazırı Ferid Paşa çıkarmıştı. Bu sırada her Nezarette siyasî müsteşarlıklar ihdas olunması ve mebusların burada görevlendirilerek devlet işlerini yakından görüp öğrenmeleri için bir kanun teklif edildi. Ferid Paşa buna şiddetle itiraz etti. Bir hayli münakaşalardan sonra tasarı kanunlaşmadı. Ferid Paşa bunun üzerine mebuslarla galiz şekilde alay etti. Bu sözler onların kulağına gittiği için istifa etmesi teklif edildi. Ferid Paşa, hemen çekilmeyi kabul ettiğinden yerine Meclis İkinci Reisi Talât Bey Dahiliye Nazırı oldu.

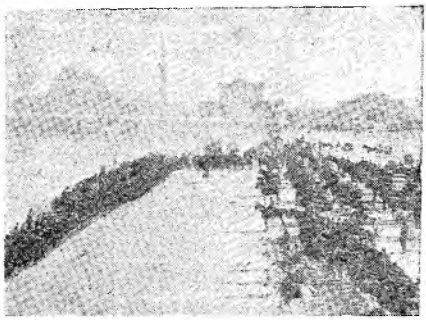

Reşad Efendinin biat töreni için Harbiye Nezaretine gelişi

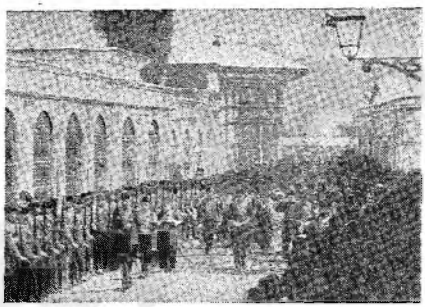

Yeni padişahın kılıç kuşanma töreni için Eyüb camiine gelmek üzere Bostan iskelesine çıkışı

Ticaret ve Nafıa Nazırı Gabril Efendiye de İttihatçıların itimadı yoktu. Bu yüzden Tanin gazetesi onun aleyhinde şiddetli bir kampanya açtı. Gabril Efendi buna karşılık gazeteyi mahkemeye verip tazminat istedi. Gazete de dâvayı kaybettiği takdirde tazminatı ödeyebilmek için bir iane listesi tertip etti. İttihatçılara mensup bir çok vükelâ hanımları bu listeye adlarını yazdırınca, Nazır çekilmek zorunda kaldı. Yerine, Istanbul mebusu Hallaçyan Efendi getirildi (Ali Fuad Türkgeldi; Görüp işittiklerim; S: 50).

Maliye Nazırı Rifat Bey ise ötedenberi İttihatçı olarak tanınmıştı. Bu sırada Yıldız Sarayının araştırılmasında ele geçen paranın ordu ihtiyaçları için verilmesi hakkında Harbiye Nezaretinden bir tezkere geldi. Rifat Bey, bunu usule aykırı buldu. Onun düşüncesine göre bu para evvelâ Maliye veznesine teslim olunmalı, yani devlet hazinesine girmeli, sonra askerî ihtiyaçlar tesbit olunarak listesi hazırlanıp buna göre usulen tahsisat istenmeli ve bunun bedeli Bütçe Kanunu ile Harbiye Nezareti veznesine teslim edilmeliydi. Harbiye Nazırı Salih Paşa bu hususta ısrar ettiği gibi, Avusturya'dan Bosna-Hersek'e karşılık alınan tazminattan askerî ihtiyaçlar için ayrılan bir milyon beş yüz bin liranın da devlet hazinesi ve bütçe yoluyla ödenek şeklinde Harbiye Nezaretine verilmesine itiraz ediyor, hattâ harap olmuş ve satılması kararlaştırılmış bazı kışlaların parasını da maliye hazinesine teslim etmiyeceğini ileri sürüyordu. Rifat Bey ise bütçeye dahil olmayan hiç bir paranın hiç bir Nezaretçe harcanamıyacağını ileri sürmekteydi. Tabiî, bunda haklıydı. Bu fikrini hükûmet nezdinde de,

mecliste de müdafaa ettikten sonra, kendisine gösterilmesi gereken itimadın esirgendiğini ileri sürüp istifa etti. Yerine Selânik mebusu Cavid Bey Maliye Nazırı oldu (Ahmed Saib; Tarih-i Meşrutiyet ve Şark mesele-i hazırası, S: 120-121).

1909 yılı bütçesinde 5,5 milyon lira açık vardı. Devletin geliri 25 milyon, gideri 30,5 milyondu. Dışarıdan bir istikraz imkânsız görülmekteydi. Bunun üzerine Osmanlı Bankasından borç alındı. Faiz haddi % 4, ihraç fiyatı % 83,5 idi. 7 milyon lira borçlanılmış, devlet hazinesine 6 milyon lira girmiş ve böylece uygun bir borçlanma yapılmıştı. Fransa, bir cemile olmak üzere bu borç tahvilleri için Paris borsasında büyük kolaylıklar gösterdi. Borcun karşılığı bir kısım vilâyetlerin koyun vergisiydi. Üstelik bu gelir, diğer borçlarda olduğu gibi, Düyun-u Umumiye tarafından toplanmıyacak, devletin öbür gelirleri gibi doğrudan doğruya maliye vasıtasıyle cibayet olunup bankaya yatırılacaktı.

Meclis, Ağustos sonlarında tatile girdi. Bu vesile ile Nazırlar memleketin çeşitli yerlerinde dolaştılar. Dahiliye Nazırı Talât Bey Yemen taraflarına gidip yerli şeyhlerle görüşerek âsâyişin iadesini temin etti. Süleymaniye bölgesindeki eşkiyanın üzerine asker sevkedilip faaliyetleri durduruldu.

Bu sırada Arnavutlukta kıpırdanmalar başlamıştı. Abdülhamid devrinde yüz bulmuş olan bu bölge halkı, devletin kanunlarından ve mülkî âmirlerin emirlerinden çok mahallî eşraf ve mütegallibenin nüfuzuna tâbi bulunuyorlardı. İster vergi verir, ister vergi memurlarını kovarlardı. Meşrutiyetin ilânından sonra ise, durum değişmiş ve onların da diğer vatandaşlara nazaran hiç bir imtiyazları kalmamıştı. Artık devlet kanunlarına itaatten başka çareleri de yoktu. Bu yeni durum kendilerine ağır geldiğinden Kuzey Arnavutlukta fiilî mukavemet hareketleri başladı. Bunun üzerine Cavid Paşa kumandasında bir tümen gönderilerek ortalık yatıştırıldı. Bu arada gösterilen şiddet hareketi Arnavutları yıldırmaktan ziyade kırdı ve gücendirdi. Beri taraftan bütün Rumeli'de Çeteler Kanununun tatbikine başlandı. Bunun tatbikatında da gösterilen şiddet bilhassa Bulgarları kızdırdı. Her şeye rağmen hükûmet, bölgeyi çetelerden temizlemeğe karar vermiş bulunuyordu.

Çırağan sarayının meclislere tahsisi, Hüseyin Hilmi Paşanın Sadaretten istifası

Meclislerin toplanma zamanı gelmişti. Uzun çekişmelerden sonra Çırağan Sarayı bu işe tahsis edilmiş ve büyük masraflarla tâdil ve tamir olunmuştu.

Müzakereler başlayınca, Sadrıâzam Hüseyin Hilmi Paşa için de güçlükler başladı. Bütçe görüşmeleri sırasında mebuslar bilhassa memur maaşları için konulan tahsisatı çok buldular ve bunların indirilmesini istediler. Halbuki, memurlar esasen büyük güçlükler içindeydiler. Hüseyin Hilmi Paşa, bu

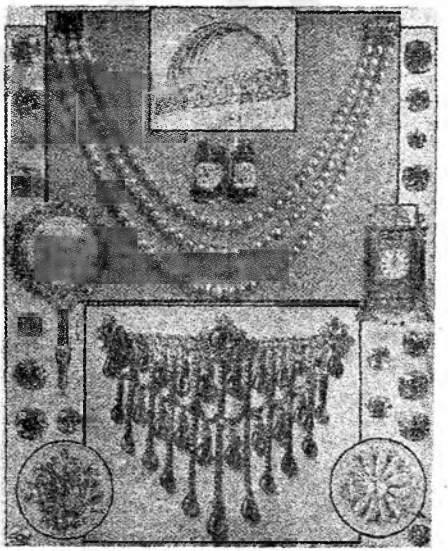

Sabık Sultan İkinci Abdülhamid'e ait olup çıkarılan bir kanun gereğince Paris'te satılan ve tutarı «Donanma-yı Osmanî» ve «Muavenet-i Milliye» cemiyetine verilmiş olan mücevherlerden bir kısmı

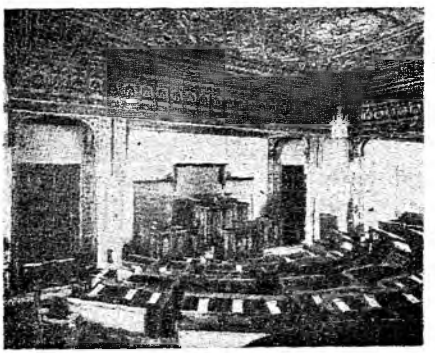

Çırağan Sarayında Âyân Meclisi salonu

oturumlarda meclise gelmeyip her Nazıra kendi bütçesini müdafaa etmesini bildirdi. Böylece cerbezeli ve hatırlı olan Nazırlar istedikleri ödeneği aldılar. Öbürleri alamadı. Neticede bir kısım Nezaretlerdeki memurların maaşı olduğu gibi kaldı; bir kısmı ise %10 - %40 arasında inerek maaşlarda teadül diye bir şey kalmadı. Üstelik esasen geçimlerine yetmeyen maaşları inmiş olan memurlar, daha acı bir sefalete düştüler.

İbrahim Hakkı Paşa

Bu sırada meclis, Linç kumpanyası meselesini de ele aldı.

İngiltere devleti 1834 yılında elde etmiş olduğu imtiyaza dayanarak Dicle ve Fırat nehirlerinde İngiliz bayrağı altında Linç kumpanyası adına iki vapur işletmeğe başlamıştı. Bu müsaade sonradan genişletilmiş ve Linç kumpanyasına üçüncü bir vapur işletmek müsaadesi daha verilmişti. Abdülhamid ise, Hazine-i Hassaya da buralarda iki vapur işletmek imtiyazını vermiş bulunuyordu. Bu imtiyaz şimdi de devlet hazinesine geçmişti. Bu durum, bir takım ihtilâfların doğmasına sebep oldu. Nihayet Hüseyin Hilmi Paşa, Linç kumpanyası vekili Vital ile görüşüp şöyle bir anlaşmaya vardı: Linç kumpanyasına ait imtiyazla hazineye ait imtiyaz birleştirilecek ve bir Osmanlı kumpanyası kurulacaktı. Bu kumpanya, istediği kadar vapur işletebilecekti. Karşılığında sermayesinin yarı tahvilâtı devletin elinde bulunacak, idare meclisinin yarı âzası Osmanlı tab'asından olacak ve vapurlar Osmanlı bayrağı çekecekti. Otuz yedi buçuk yıl sonra da devlet tazminat vermek şartıyle bütün tahvilleri satın alabilecekti.

Bu anlaşma, devletin çıkarına idi. Lâkin, mecliste müthiş bir gürültü koptu. Çoğunluk partisi, bunun aleyhinde bulundu. Hüseyin Hilmi Paşa, ancak aklı başında bir kaç mebusun müdahalesiyle ekseriyet alabildiyse de, bir kaç gün sonra (28 aralık 1909) istifaya mecbur kaldı (Ahmed Saib: Tarih-i Meşrutiyet ve Şark Mesele-i Hazırası, S: 140-142).

İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki eski politikasına dönmesi de, bu tarihten itibaren başlar.

Hüseyin Hilmi Paşanın istifası içde ve dışta iyi bir etki uyandırmadı. Buna sebep, bu zatın iktidarından ziyade, mecliste ekseriyet aldığı halde çekilmesi, yani çekiliş şekliydi. Avrupa matbuatı bunun sebebini, çoğunluk partisinin devlet işlerini gayrı resmî şekilde tesir altına almasında buldular. Bu da, Osmanlı demokrasisi hakkında ilk fena puvana sebep oldu. Hüseyin Hilmi Paşa bunun üzerine Sadaretten istifası hakkında, İttihad ve Terakki'den hiç bir tazyik görmediğini, bu parti ile anlaşmazlık halinde bulunmadığını, kendince lüzumlu gördüğü sebeplerden dolayı çekildiğini gazetelerle ilân zorunda kaldı (Mahmud Kemal İnal; Son Sadrıâzamlar, S: 1673).

İ. Hakkı Paşanın Sadareti, Çırağan sarayının yanması

Sadaret makamına Hüseyin Hilmi Paşa yerine Roma elçisi İbrahim Hakkı Bey tayin ve kendisine vezirlikle paşalık unvanı da tevcih edildi. Kendisi meşrutiyet inkılâbından sonra Said Paşa kabinesinde Maarif, onu takip eden Kâmil Paşa kabinesinde ise Maarif ve Dahiliye Nazırlıklarında bulunmuştu. Bu sıralarda, daha evvel Babıâli Hukuk Müşavirliği görevinde bir başarı gösterememiş, nihayet Roma elçiliğine gönderilmişti. Sadrıâzam olacağını kimse ummuyordu. Sadarete 12 ocak 1910 tarihinde tayin olunmuştu. İstanbul'a gelinceye kadar Hüseyin Hilmi Paşa ve diğer kabine âzaları vekâleten işlere bakmakta devam ettiler.

İbrahim Hakkı Paşa, çok iyi niyetlerle işe başladı. Talât Beyi Dahiliye, Cavid Beyi Maliye, Rıfat Paşayı Hariciye Nazırlıklarında bıraktı. Harbiye Nazırlığına ise, Mahmud Şevket Paşa getirildi. Diğer Nazırların da parti ile az çok münasebetleri vardı.

İbrahim Hakkı Paşa, meclise programını

sunarken Adl-ü ihsan politikasını güdeceğini parlak cümlelerle ilân etti. Donanmanın kuvvetlendirilmesi için bir Donanma Cemiyeti kurdurdu. Bu cemiyet, her yerde şubeler açıp teberruları kabule başladıysa da, umulan sonuç elde edilemedi. Çünkü, bütün toplanan para yarım milyon lirayı bile aşamadı.

Hakkı Paşanın Sadaretinin haftasında, Istanbul'un en güzel binalarından biri olan Çırağan Sarayı elektrik kontağı yüzünden tutuşarak bir kaç saat içinde yanıp gitti (19 ocak 1910). Halbuki devlete dört-beş milyon liraya mal olmuştu. Burasının meclis binası olmasını isteyen ve bunda ısrar eden Meclis Reisi Ahmed Rıza Beydir. Hükûmet bu işe taraftar olmadığı halde Ahmed Rıza Bey bu sarayın Padişah tarafından Millet Meclisine ihsan edildiğini gazetelerde ilân edip bir oldu-bitti yapmıştı (Lûtfi Simavi; Sultan Mehmed Reşad Hanın ve halefinin sarayında gördüklerim, C: 1, S: 88-89). Sarayın pek muhteşem döşemesinden maada, Yıldız'ın en kıymetli möblesi ve nadir tablo kolleksiyonu da buraya getirilmiş bulunuyordu. Hepsi bu suretle mahvoldu. Bu arada 93 Meclisi zabıtları da yandı. Mebuslar ve Âyân bu felâket üzerine Fındıklı Saraylarına (Güzel Sanatlar Akademisi iken yanan ve hâlen Atatürk Kız Lisesi olan binalar) yerleşti.

21 mart 1910 tarihinde Bulgar kralı ve kraliçesi Istanbul'u ve yeni hükümdarı ziyarete geldiler. 3 nisanda da Sırbistan kralı aynı ziyareti yaptı.

Halkta huzursuzluğun başlaması, bütçe açığı ve istikraz aranması

Meziyet ve iktidarları meçhul bir çok kimselerin bu sırada büyük memuriyetlere geçeleri halk arasında türlü dedikoduların alıp yürümesine sebep oldu. Diğer taraftan tensikat dolayısıyle işinden edilen büyük kısım memurlar, en küçük bir iş bulmak, sadece çoluk çocuklarıyle aç kalmamak için kalabalık sürüleri halinde daire daire dolaşıp el etek öpmekle meşguldüler. İttihad ve Terakki'nin artan tahakkümü, hür fikirleri ve serbest muhalefeti günden güne daha ağır bir tazyik altına alması üzerine vaktiyle hürriyet mücadelesi uğruna büyük emekler ve paralar harcamış olan Prens Sa-

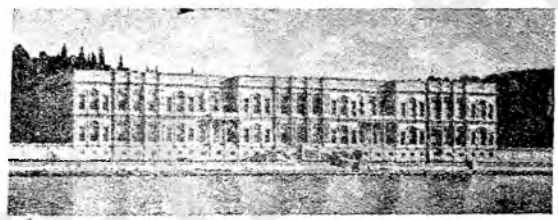

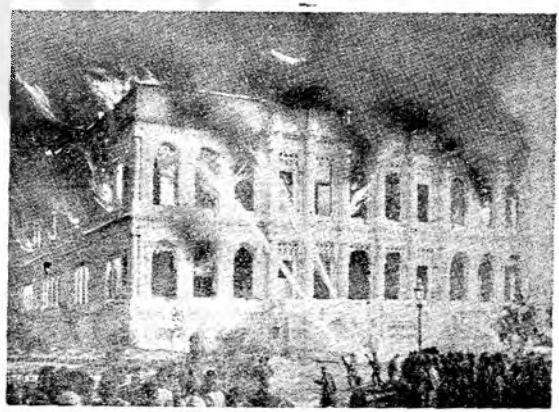

Yanmadan evvel ve yanarken Çırağan Sarayının cepheden görünüşü

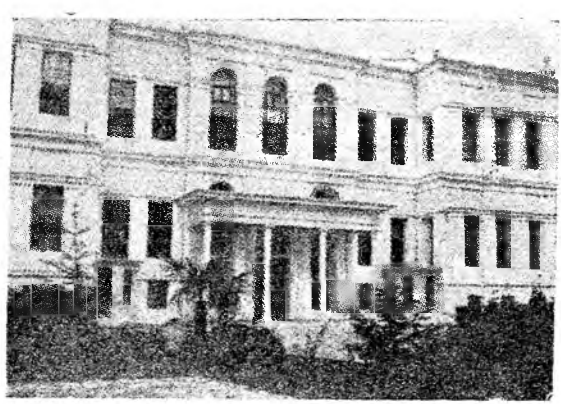

Fındıklı Meclis-i Meb'usan binası

bahaddin Bey Paris'e dönmeğe mecbur kalmıştı. İttihad ve Terakki, kendisinden olmıyanlara hayat hakkı tanımamağa karar vermiş görünüyordu.

Meclisin bu çalışma devresinde bilhassa bütçe üzerinde durulmuş ve mali vaziyetin yine pek berbat bir halde olduğu anlaşılmıştı. Gelir yirmi altı milyon, gider ise otuz beş milyona yakındı. Arada sekiz buçuk milyonluk bir açık vardı. Pek ağır şartlar ileri sürdüğü için Osmanlı Bankasından borç alınamıyordu.

Meclisin çalışma devresi sona erince Maliye Nazırı Cavid Bey Paris'e gitti. Gayet gizli tutulmakla beraber, herkes bu seyahatin yeni bir istikraz imkânları aramak için yapıldığını biliyordu. Cavid Bey ise böyle bir istikraz akdine muvaffak olamadı.

31 mart hâdisesinin zuhurundan evvel hükûmet devlet maliyesini ıslah için Fransadan meşhur maliyeci Loran'ı getirtmişti. Loran, Maliye Nazırı Rıfat Beyle anlaştığı halde, Cavid Beyle bir türlü anlaşamamıştı. Cavid Bey, Loran'ın maliyemizi ıslah için ileri sürdüğü tedbirleri yerinde görmüyordu.

Fransa, Fransız bankalarının akde razı olduğu istikrazın tahvilleini borsaya kabul için altından kalkılmaz şartlar teklif ediyordu. Buna göre Osmanlı maliyesinin bütün hesaplarını Fransa kontrol edecek, maliyenin ıslahı için Fransız uzmanlarının ileri sürdüğü tedbirler kabul olunacak, borç alınan para ile gerekli siparişler Fransa'ya verilecek, Osmanlı devleti Tunus ve Cezayir'in Fransaya katılışını resmen tasdik edecekti. Devletin istiklâl ve hükümranlık haklarına aykırı görünen bu şartlar reddolununca istikraz suya düştü.

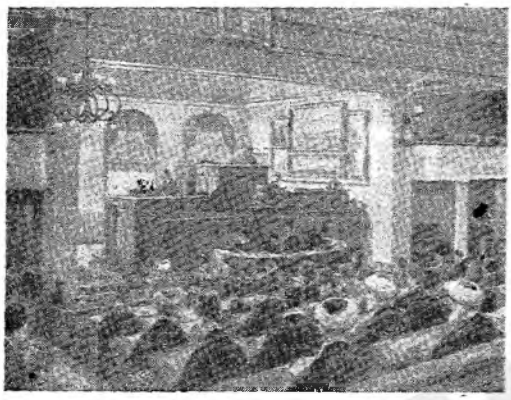

Fındıklı'daki binada Meclis-i Meb'usan içtima halinde

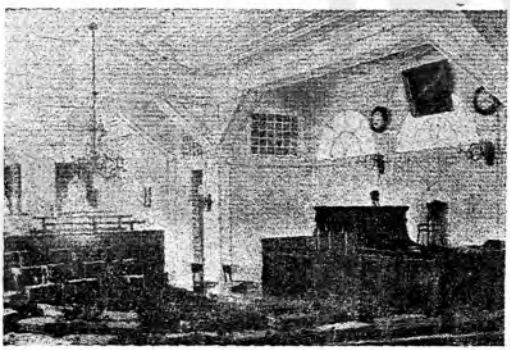

Fındıklı'daki Âyân Meclisi salonu

Almanya'ya taraftar bir politika güdülmesi

Aranan borç, daha sonra Almanya'dan bulunabildi. Karşılık olarak Istanbul gümrükleri gösterilmiş olan bu borcun faiz nisbeti % 4, ihraç fiyatı % 81,5 du. Böylece, 7 milyon borçlanılmış, devlet hazinesine ise 5.7 milyon lira girmişti. Bu durum, devlet politikasının —Abdülhamid devrinde olduğu gibi— Almanya'ya meyletmesi sonucunu doğurdu. Esasen Almanya'da tahsil görmüş olan ordu erkânı da evveldenberi bu devlete eğilimli idiler.

Kısaca, işler iyi gitmiyordu. İki yıla yakın bir zamandanberi devam eden meşrutiyet idaresi parlak nutuklara, vaadlere, memleketi cennete döndürecek büyük projelere rağmen aslında hiç bir şey yapamamıştı. Üstelik ilk zamanlarda Avrupa'da, bilhassa Fransa ve İngiltere'de lehimize uyanmış olan cereyan ortadan silinmiş, hasıl olmaya başlayan itimad tekrar kaybolmuştu. Şimdi Avrupa devletler muvazenesi en keskin denge noktasına ulaşmış bulunuyordu. Bu dengeyi hangi taraf bozarsa, öbür tarafın derhal savaş açacağı muhakkaktı. Fransa - İngiltere - Rusya, yani üçlü itilâf

devletleri, lideri İkinci Giyyom (Vilhelm) olan Almanya - Avusturya - İtalya üçlü ittifakının bütün hareketlerini dikkatle takip ediyorlardı. Osmanlı devletinin tekrar üçlü ittifaka meyletmesi, bu devletin maddi kuvvetinden ziyade coğrafî durumu dolayısıyle rakip bloku düşündürmeğe başlamıştı. Bunun çaresini ise, Osmanlı devletini büsbütün âciz, perişan ve yerinden kımıldanamaz hale getirmekte görüyorlardı.

Arnavutluk olaylarının gelişmesi

Meclisin ilk tatil devresi sırasında Kuzey Arnavutlukta bazı kıpırdanmalar olmuşsa da şiddetle tenkil edilmişti. Ancak, mesele bununla bitmiyordu. Arnavutlukta memnuniyetsizlik devam etmekteydi. Yeni devrin genç idare adamlarının tecrübesizlikleri yüzünden olan idarî hatâları da bunu arttırmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu her şeyden evvel uzak coğrafi bölgelere yayılmış birbirinden tamamen ayrı milletlerden kurulu bir birlikti. İdare adamlarının bu yüzden mahallî hususiyetleri daima gözönünde bulundurmaları ve çeşitli kanun ve nizamların tatbikinde buna göre davranmaları gerekiyordu. Yeni idareciler ise, bu prensibe asla eğilimli bulunmuyorlardı. Üstelik seçim sırasında İttihad ve Terakki namzedlerinin kazanması için baskı yapılmış bulunması memnuniyetsizliği büsbütün arttırmış, tamamen huzursuz bir ortam yaratmış, seçimi bu yüzden kazanamamış bulunan muhalefete mensup mebus namzedleri halkı el altından kışkırtmağa başlamışlardı. Arnavutlukta esasen daha evvel milliyet fikri uyanmış, muhtar veya müstakil bir Arnavutluk kurulması propagandası başlamıştı. Bağımsızlıklarına kavuşan küçük Balkan devletleri de bu konuda Arnavudları durmadan kışkırtmaktaydılar. Daha evvel 1909 yılı Ağustosunda Elbasan'da toplanan kongrede Arnavut milliyetperverleri arnavutçanın resmî dil olmasını ve lâtin harflerinin kabulünü ileri sürmüşlerdi.

Kosova valiliğine gönderilen tecrübesiz idarecilerden Mazhar Beyin, Üsküp şehrini imar için Osmanlı memleketlerinin hiç bir tarafında bu sırada tatbik edilmemekte olan Oktorva (= iç gümrük) vergisini koyması, halka giran gelmişti. Ayrıca bazı kimseler yakında sakal vergisi, yumurta vergisi nev'inden resimlerin de konulacağını yayarak halkı ayaklanmağa kışkırttılar. İlk isyan hareketi İpek'de oldu. Mutasarrıf İsmail Hakkı Bey yaralandı (1 nisan 1910). Arkasından Piriştine, Vulçıtrın ve Firezovi'de ayaklanmalar oldu. Asker mevcudunun azlığından faydalanan âsiler, mühim geçidleri tutarak bölgeye hâkim duruma geçtiler.

Arnavutluk bölgesinden meclise gelmiş olan mebuslar, bu olay üzerine hükûmete başvurarak hemen şiddet tedbirlerine müracaat edilmemesini, bir nasihat heyeti gönderilip halkın itaate davet olunmasının daha faydalı sonuçlar vereceğini ileri sürdülerse de, bunlara kulak asan olmadı. Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa bizzat «Arnavutluk seferi» ne çıktı. Kumandasında seksen iki piyade taburu vardı. Ayaklanma şiddetle bastırıldı. Sonra, halkın elinden silâhları toplanmağa başladı. Arnavutlar ise, silâhlarına can ve mallarından çok bağlıydılar. Üstelik bu silâhlar, izzetinefislerine ne derece düşkün oldukları hiç hesaba katılmadan kadın-

Sırp kralı Petro'nun İstanbul'u ziyareti. Önde kralın yanında veliahd Yusuf İzzeddin Efendi

Bulgar kralı Ferdinand'ın İstanbul'u ziyaretinde çekilmiş bir resmi

Arnavutlardan tipler

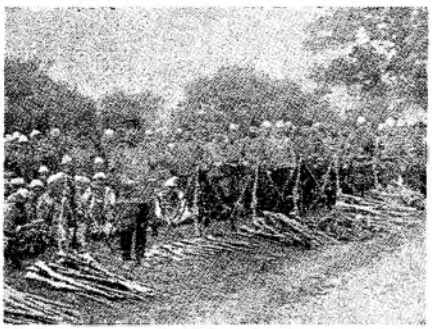

Arnavutlukta silâh toplanışı

Ahmed Samim Bey

larının ve çocuklarının gözü önünde atılan dayaklarla ve hakaretlerle toplandı. Böylece Arnavutlukta Osmanlı devletine karşı silinmez bir infial uyandı. Halbuki bu bölgede medenî vasıtaları ve kültürü yayarak Arnavutların Osmanlı câmiasında kalmalarının ve itaatli bir tab'a olmalarının kendi çıkarları için de daha elverişli bulunduğu telkin edilseydi, kısa zaman sonra devletin yuvarlanacağı elîm buhran sırasında kendilerinden sadıkane ve faydalı hizmetler beklenebilirdi.

Gazeteci Ahmed Samim'in katli

İttihat ve Terakki Fırkası, iç ve dış politikada hatâ üzerine hatâ işliyordu. Hareket Ordusunun Istanbul'a hâkim olmasından sonra kurulan Divan-ı harb-i örfî kararları ile idam edilenler ve sürgüne gönderilenler arasında bir çok suçsuz masumların da bulunması, memurlar arasında yapılan haksız ve yersiz tensikat, ceza olarak Birinci Ordunun Rumeli'ye sevkedilip âdeta zorla yol işlerinde çalıştırılması gibi olaylar memlekette hoşnutsuzluğu büsbütün arttırmış, yaygın hale getirmişti.

Bu arada matbuatın sindirilmek istenmesi neticesi olarak muhalif basına mensup Saday-ı Millet gazetesi başmuharriri Ahmed Samim Beyin 9/10 haziran 1910 gecesi sokak ortasında vurulması ve katilinin meçhul kalması büyük dedikodulara sebep olmuştu. Aynı zamanda Şeyhülislâm Hüseyin Hüsnü Efendi muhalefete mensup mebuslarla işbirliği yaptığı iddiasıyle saraya çağırılıp istifaya zorlanmış ve ertesi günü kendisinin sıhhî sebeplerle istifa ettiği ilân edilerek yerine İttihatçıların adamı olan Musa Kâzım Efendi tayin olunmuştu (13 temmuz 1910). Ancak, işin aslı halk arasında derhal yayılmış bulunuyordu. Bu da, dedikodulara yenilerini kattı. Diğer taraftan dış politika durumunda Devleti aliyye aleyhine bir gelişme vardı.

Balkan devletleri ve Babıâli

Balkan devletleri arasında Osmanlı İmparatorluğuna karşı bir birleşme temayülü başlamıştı. Bilhassa Bulgarlar ve Sırplar Makedonya'yı almak ve aralarında paylaşmak düşüncesindeydiler. Yunanistan ise, henüz müteredditti. Bu devlet, Slavların Balkanlara hâkim olmasından endişe ediyor, bir Balkan ittifakında azınlıkta kalmaktan ve çıkarlarının tehlikeye düşmesinden endişe ediyordu. Osmanlı devleti bu fırsattan faydalanarak aradaki pürüzlü meseleleri halledip Yunanistan'la işbirliğinde bulunabilir, bu suretle Balkan devletlerinin kendisine karşı birleşmesine engel olabilirdi. Yunanistan'la

pürüzlü meselelerin başında ise, Girid geliyordu.

Evvelce gördüğümüz gibi Girid meclisi adanın Yunanistan'a katıldığını ilân etmiş, Osmanlı devleti bunu kabul etmemişse de bir şey de yapamamıştı. 8 mayıs 1910 tarihinde ise, Girid meclisi Yunan kralına sadakat yemini etti. Osmanlı tab'ası olan Meclis Reisi Venizelos, Girid mebusu sıfatıyle Yunan parlâmentosuna dahil oldu. Babıâlinin şiddetli protestoları ise, Girid meclisindeki Müslüman âzanın bu yeminden istisna edilmelerinden başka bir netice doğuramadı. Böylece, mesele askıda kaldı.

Sırbistan'la Bulgaristan bir taraftan Yunanistan'ın kuvvetlenmesinden, Ege adalarına sıçramasından, Ortodoks Arnavutlar vasıtasıyle Güney Arnavutlukta ve Rumlarla Rum kilisesi vasıtasıyle de Makedonya'da gittikçe nüfuz kazanmasından çekinmekteydiler. Sultan Reşad'ın Osmanlı tahtına çıkması üzerine Sırp ve Bulgar krallarının büyük tehalükle İstanbul'a gelişleri, Osmanlı devletiyle Yunanistan aleyhinde bir çıkar anlaşması imkânlarını aramak içindi. Ama, Babıâli ne bunu anladı, ne de bundan faydalanabildi. Halbuki bu vasıta ile Yunanistan üzerinde tazyikte bulunarak Girid meselesinde onu yola getirmek mümkündü. Bu yapılamadı. Ayrıca Girid oldu-bittisi kabul edilmek suretiyle Yunanistan'ın Osmanlı devletinden uzaklaşmasına, Bulgaristan ve Sırbistan'la anlaşmasına da engel olunamadı.

Balkan devletleri arasındaki kilise ihtilâfının halli için hazırlanan kanun

Yunanistan'ın, Bulgaristan ve Sırbistanla anlaşmalarına büyük bir engel de aralarında sürüp giden «kilise ihtilâfı» idi. Bulgaristan daha evvel Rum ortodoks kilisesinden ayrılıp millî kilisesini kurmuş, Fener Patrikhanesi ise bunu kabul etmeyerek Bulgar kilisesini afaroz etmişti. Sırbistan da millî kilise dâvasındaydı. Duaların sırpça okunmasını, papazların Sırp olmasını istiyorlardı. Osmanlı devleti, Sırbistan henüz bir prenslik halinde bulunduğu sırada onun bu arzusunu desteklemişti. Üstelik, Bulgar ve Sırplardan bazıları afaroz korkusuyle millî kiliselere devam etmeyerek Rum kiliselerine bağlı kalmışlardı. Bütün bunların sonucunda, gerek Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'da, ve gerekse Osmanlı Makedonya'sında bulunan kilise, mektep, manastır vesairenin hangi cemaate ait olacağı hakkında büyük anlaşmazlıklar doğmuş ve bu hal Yunanistan'ın Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ ile her hangi bir konuda anlaşmalarının önüne geçmişti. Abdülhamid devri devlet ricali, bu anlaşmazlıktan ustaca istifadeyi becermişler ve unsurlar arasında Osmanlı devleti leyhine birlik kurulmasına mâni olmuşlardı.

Meşrutiyet devrinin tecrübesiz idarecileri, bu meseleye de el attılar. Onların düşüncesine göre kilise meselesi, Rumeli'de unsur-

Sultan Reşad'ın Şehzadelik zamanına ait iki resmi

lar arasında daimî bir huzursuzluk konusu oluyor, bu da bölgede huzur ve âsâyişin kurulmasına imkân bırakmıyordu. Bu mesele kesin şekilde halledilirse, hıristiyan tab'a

arasında devlete bağlılık artacaktı. Bunun üzerine meşhur «Kiliseler Kanunu» hazırlandı. Buna göre ortodoks cemaatine ait dinî bir müessese, o yerde hangi unsur nüfus bakımından çoğunlukta bulunuyorsa ona ait olacaktı. Bu kanun çıkınca Rum Patriği telâşa düşerek yanında ruhanî ve cismanî meclisler başkanları bulunduğu halde hemen saraya koştu. 2 temmuz 1910 tarihinde çıkan bu kanunu Padişahın tasdik etmemesini istedi. Sultan Reşad, Patriği huzuruna kabul ederek bu kanunun hıristiyan unsurlar arasında süregelen ihtilâfı hal için çıkarıldığını ve Fatih devrinden itibaren Patrikhaneye verilen imtiyazların aynen devam edeceğini söyledi.

Patrik bunun üzerine Patrikhanede bir «millî meclis» toplayıp meselenin orada müzakere konusu olmasını temin etmek istedi ise de, Osmanlı İmparatorluğunda yalnız bir millî meclis bulunduğunu ileri süren hükûmet bunu yasak etti. Gizlice seçilip İstanbul'a gelen kırk kadar üye ise, tevkif edilerek mahkemeye verildiler. Kiliseler Kanunu yürürlüğe girdi ve tatbik olundu. Neticede ileride de göreceğimiz üzere Rumlarla Balkanların ortodoks Slavları arasında hiç bir ihtilâf kalmadığından Osmanlı devleti aleyhine kolayca birleştiler.

Sultan Reşad'ın veliahdliğinin son zamanlarına ait bir resmi

Meclisteki Rum meb'usların istekleri, Hükûmete hücumlar

Kiliseler Kanunu çıktıktan sonra meclisin Rum üyeleri Sadrıâzama hıristiyan tab'aya eşit muamelede bulunulmadığını ileri sürüp yazılı bir müracaat yaptılar. Bu müracaatın esasları şunlardı:

1 — Seçim, tamamen serbest olarak yapılmamıştır.

2 — Hıristiyan tab'a, devletin genel ve siyasî hayatına ilk defa olarak eşit şekilde katılmaktadırlar. Şu halde, onların da ihtiyacı düşünülmelidir. Meselâ, orduda hıristiyan asker bulunduğu halde papaz yoktur. Halbuki imam vardır. Üstelik, müslüman olanlara mükâfat verilmektedir.

3 — Çeteler Kanunu, müslüman göçmenlerin kalabalık hıristiyan bölgelere iskânı, silâhların yalnız hıristiyanlardan toplanması, hıristiyanlardan subay yetiştirilmemesi, hıristiyanların mahkemelerde ancak üye yargıç olarak bulundurulup mahkeme başkanlıklarına tayin edilmemeleri, hıristiyanlara valilikler verilmemesi gibi bir kısmı meclise danışılmadan geçici kanunlarla alınan tedbirler, hıristiyanların aleyhindedir.

4 — Patrikhaneye başvurulmaksızın azınlık okullarına karışılmakta, bu okullar mezunlarının diploma dereceleri tayin edilmemiş bulunmakta, hıristiyan çocuklar islâmlaştırılmaktadır (Sabah gazetesi, 28.8.1910).

Rum mebuslar, bütün bunların giderilmesini, hıristiyanlara her alanda mutlak eşit haklar tanınmasını istiyorlar ve bunların yapılmamış olmasının daha önceleri hıristiyanları devletten uzaklaştırdığını ve hattâ bu yüzden kendilerine başka kurtuluş çareleri aradıklarını ileri sürüyorlardı.

Bu müracaat, yapılan vaadlere rağmen hiç bir netice vermedi. Esasen bu isteklerin kabulü, genel olarak millî çıkarlara aykırı idi. Çünkü hıristiyan tab'a imparatorluğa samimî olarak bağlı bulunmuyordu. Elde edecekleri bu hakları gerektiğinde devlet aleyhinde kullanmaları çok muhtemeldi.

Diğer taraftan muhalefet, Ahmed Samim'in öldürülmesine rağmen, basın yoluyla şiddetli hücumlarına devam ediyordu. Hattâ bu hücumun temposu, 31 mart olayından evvelki duruma yaklaşmaktaydı. Abdülhamid devri Hariciye Nazırlarından Said Paşanın oğlu Şerif Paşa, Paris'te çıkan «Meşrutiyet» gazetesiyle en ağır ve insafsız bir hücuma geçmiş bulunuyordu. Hükûmet, bu gazetenin yurda girmesini yasak etmişti. Buna rağmen, gazete gizlice geliyor ve dağıtılıyordu. Nihayet bu işi yapmak ve gizli bir cemiyet kurmak töhmetiyle kırk kadar kimse tevkif edildi. Bu ise, Abdulhamid devri istibdad idaresinin metodlarındandı.

Babıâli yangını

1911 senesi ocak ayının 5 inci perşembe günü sabaha karşı Babıâlide telgraf dairesinden çıkan yangında esas binanın iki kanadını teşkil eden Sadaret Dairesi ile Hariciye Nezaretinden başka Şûray-ı Devlet ve Dahiliye Nezareti daireleri tamamen; Sadaret dairesinin müsteşar, mektupçu, teşrifatçı, beylikçi oda ve kalemleri kısmen yanmıştır.

Tamamen yanıp mahvolmuş kısımlar arasında Vak'anüvis odası da bulunmakta idi. Yanan bu oda hakkında İmparatorluk devrinin son vak'anüvisi Abdurrahman Şeref Bey şu malûmatı vermiştir:

«Odada bir hayli evrak mevcuttu. Bahusus Divan-ı harb-i örfî maiyetindeki komisyonda muayene edilen Yıldız evrakı meyanında tarihe ait olmak üzere bir hayli vesaik suret-i mahsusada taraf-ı âciziye gönderilmiş idi ve Tarih-i Lûtfî'nin derdest-i intişar olan sekizinci cildine dercolunmak üzere kübera-y-ı zamânenin tasvirleri elde edilerek bir çoğu orada idi. Evvelce matbaaya gönderilmiş olan sekiz kıt'asından başka diğerleri de mührik olmuştur».

Bundan evvel de Babıâli bir çok defalar yanıp her seferinde yeniden denilecek derecede yapılmıştır (Hâlen Istanbul vilâyeti binası olarak kullanılan ve Babıâlinin sadaret dairesi olan kısım 1839 yangınından sonra yapılmasına başlanan ve 1844 te tamamlanan Babıâlinin zamanımıza intikal eden parçasıdır).

Padişahın Rumeli gezisi

Arnavutlukta gösterilen şiddet hareketlerinin ve bu bölgede oturan tab'anın devletten tamamen soğuyacak şekilde gücendirilmesinin hatâlı bir davranış olduğu İttihat ve Terakki tarafından anlaşılmış bulunuyordu. Şimdi ayaklanmanın bastırılmış olmasından faydalanılarak gönüllerinin alınmasına, gerek onların ve gerekse Makedonya'daki çeşitli unsurların devlete daha sıkı şekilde bağlanmasına çalışılmasına karar verildi. Çare olarak da ihtiyar Padişahın bu bölgelerde bir yolculuğa çıkıp tab'asıyle temas etmesi, onların dertlerini dinlemesi ve kendisine ısındırması düşünüldü.

Sultan Mehmed Reşad, 5 haziran 1911 tarihinde Barbaros zırhlısıyla Istanbul'dan Selânik'e doğru yola çıktı. Zırhlıya bir küçük filo refakat ediyordu. Yanında şehzadelerden Ziyaeddin ve Ömer Hilmi Efendiler vardı. Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi ise İngiltere Kralı Beşinci Corc'un Padişah ve hükûmet namına tac giyme töreninde bulunmak üzere Londra'ya gitmişti. Sultan Mehmed Reşad'ın maiyetinde Sadrıâzamla Bahriye Nazırı Mahmud Muhtar Paşa, Talât Beyin yerine Dahiliye Nazırı olan Menteş mebusu Halil Bey (merhum Halil Menteş), Maliye Nazırlığından çekilmiş olan Cavid Bey, Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Efendi, Başyaver Hurşid Paşa, Başmabeyinci ve Mâbeyin Başkâtibi de bulunuyorlardı. Ayrıca zırhlıya refakat eden Gülcemal vapurunda Teşrifat Genel Müdürü, Emniyet Genel Müdürü, üç mabeyinci ve âyândan Manastırlı İsmail Hakkı Efendiler vardı.

Sultan Mehmed Reşad, 7 haziran 1911 de Selânik'e vardı. 10 haziranda mekteplere, yetimhanelere, hastahanelere iki bin beş yüz lira ihsanda bulundu.

Padişah, 11 haziranda Selânik'ten Üsküb'e hareket etti. Tren yolu boyunca büyük sevgi gösterilerinde bulunan halk tarafından karşılanıyor, istasyonlarda kurbanlar kesiliyordu. Üsküb'de parlak karşılama töreni yapıldı. Sultanî mektebi Padişahın ikametine ayrılmıştı. Burada vilâyet erkânı, askerî ümera, belediye üyeleri, Kosova vilâyeti mebusları, ülema, şeyhler, hıristiyan ruhanî

Sultan Reşad'ın Rumeli seyahatinde Kosova sahrasında halk ile bir Cuma namazı

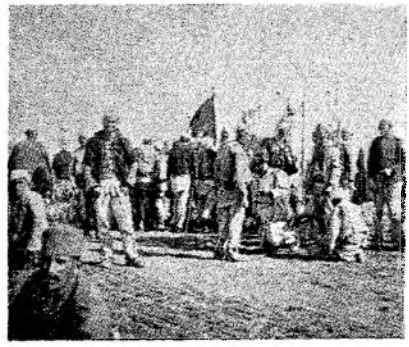

Kosova sahrasında Arnavud kabilelerinin Padişahı karşılayışları

reisleri, İttihad ve Terakkî partisi delegeleri, memleketin eşrafı ve konsoloslarla görüştü. O gece, muhtelif unsurlar bir araya gelerek fener alayları ve şenlikler tertip ettiler. Sadrıâzam İbrahim Hakkı Paşa, bu gösterileri yapanlara hitaben unsurlar birliği konusunda bir konuşma yaptı. Memleketin yükselmesi için bir arada beraber çalışmak gerekeceğini izah etti. Hükümdarın bu hususlaki arzu ve temennilerini bildirdi. Padişah, alaya katılan çeşitli unsurlara mensup kız ve erkek çocukları huzuruna kabul edip hediyeler verdi, iltifatta bulundu, kardeşçe geçinmelerini istedi. Sonra balkona çıkarak halka göründü ve şiddetle alkışlandı. Ertesi günü hâlâ isyan halinde bulunan bir kısım namlı Arnavut sergerdeleri. itaatlerini bildirip dehalet ettiler. Bu sırada Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa da Üsküb'e gelmişti. Padişah, Selânik'te olduğu gibi, din ve millet farkı gözetmeden bütün dinî ve içtimaî müesseselere ve fakirlere eşit ihsanlarda bulundu.

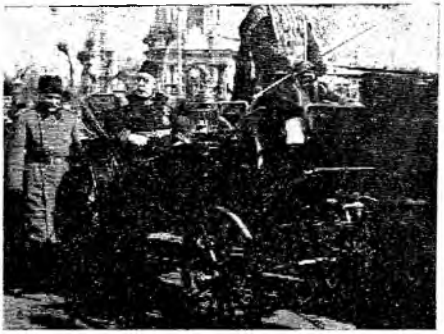

Padişahın Istanbul içindeki gezintilerinden iki görünüş

Sultan M. Reşad, 15 haziranda Priştine'ye vardı. Burada da asker ve halk tarafından büyük tezahüratla karşılandı. Ertesi günü cuma namazı Kosova sahrasında kılındı. Namazdan sonra Sadrıâzam toplanmış olan muazzam kalabalığa hitap ederk Padişahın bu seyahatinin sebebini izah etti. Padişah yine millet ve din farkı gözetilmeden dağıtılmak üzere bin, medrese için beş bin ve kan dâvalarının barışılarak halli maksadıyle otuz bin lira bağışta bulundu.

Sultan Mehmed Reşad, 17 haziran 1911 de Selânik'e dönüp mutad törenle karşılandı. Gece yine fener alayları tertip edildi. 19 haziranda Padişah, Sırbistan kralının gönderdiği bir iyi dilek heyetini kabul etti. Gece onlar şerefine bir ziyafet verdi. Ertesi günü trenle Manastır'a hareket etti. Şehirde ikâmetine tahsis olunan Belediye dairesinde kaldı. Burada da aynı program tatbik edildi. Padişah iki bin lira ihsanda bulundu. 22 haziran İngiltere kralının tac giyme törenine rastladığı için Sultan M. Reşad kendisine bir tebrik telgrafı gönderdiği gibi Manastır'daki İngiliz konsolosuna aynı maksatla bir yaver yolladı. Bir saat sonra konsolos teşekkürlerini arzetti. 23 haziranda İshakiye camiinde selâmlık töreni yapıldı. Ertesi günü Selânik'e dönülmek üzere yola çıkıldı. Şehirde durulmadan doğru Barbaros zırhlısına gidildi. 25 haziranda Padişah ve maiyeti Çanakkale'ye ve ertesi günü Istanbul'a vardılar.

Bütün bu yolculuğu sırasında İttihad ve Terakkî'nin genel merkez âzaları Padişahın hemen hiç yanından ayrılmadıkları için katlanılan zahmetler boşa gitmiş oldu. Çünkü Arnavutluk halkı esasen bütün olanları fırkadan biliyor ve diğer unsurlar da genç politikacılara itimad edemiyorlardı. Bu olay bir fırka meselesi değil, bir hükümet meselesi olarak ele alınmış olsaydı muhakkak ki daha faydalı sonuçlar elde edilebilirdi.

İTALYA'NIN TRABLUSGARB'A SALDIRMASI VE SAVAŞ

İtalya'nın ötedenberi Trablusgarb ve Bingazi'de gözü olduğu biliniyordu. Kendisi de bu hususlaki niyetlerini diğer devletlerden gizlemeğe lüzum görmeyerek onların Bosna, Fas, Mısır ve Boğazlar meselesinde hareket serbestliklerine karşı kendisinin de bu bölgede hareket serbestliğine sahip olması hususunda 1902 yılında Avusturya, aynı yıl Fransa, 1904 yılında İngiltere ve 1909 yılında Rusya ile sözleşmeler imzalamıştı. Osmanlı devleti o zaman bu mesele karşısında gayet uyanık davranmıştı. Evvelâ Trablusgarb'daki tümen takviye olunup her hangi bir tecavüze karşı hazır duruma geti-

rildiği gibi, Bingazi'deki Sünusî'ler de silâhlandırılmışlardı. Gerek bu olaylar, gerek Babıâlinin siyasî teşebbüsleri üzerine İtalya bir tecavüz hareketinden çekinmişti. Bu hal, İbrahim Hakkı Paşanın Sadaretine kadar devam edip gitti. İbrahim Hakkı Paşa, Roma elçiliğinden Sadarete geldiği için Osmanlı Kuzey Afrika'sının bu bölgesi hakkında İtalyan niyet ve gayelerini gayet iyi bilmesi ve buna göre tedbirler alması gerekirken, büyük bir gaflet eseri gösterip bu işe lüzumlu ehemmiyeti vermedi. Halbuki İtalya, bilâkis İbrahim Hakkı Paşanın bu hususta haklı olarak çok uyanık davranacağını sandığından Osmanlı devletini tamamen gafil avlamak için bir müddet oyalamak ve kuşkulandırmamak politikasını güttü. İbrahim Hakkı Paşanın 12 ocak 1910 da Sadarete tayininden sonra İtalya Dışişleri Bakanı 14 şubat 1911 tarihinde parlâmentoda verdiği izahat sırasında, Kuzey Afrika Osmanlı vilâyetlerinin Akdeniz'deki kuvvetler muvazenesi bakımından İtalya için çok mühim bulunduğunu, bu yüzden Afrika'daki Osmanlı toprak bütünlüğünün devamının sağlanmasının İtalyan iç ve dış politikasının değişmez prensibi olduğunu söyledi.

İşte, Osmanlı devlet adamlarını büsbütün gevşeten bu sözler oldu. Hattâ Mahmud Şevket Paşa, ihtarlara rağmen, Trablusgarb daki fırkayı Yemen'e sevkedip üstelik buradaki cephaneyi de Istanbul'a getirterek bölgeyi âdeta müdafaasız hale soktu.

İtalya ise, bu yılın sonlarına doğru harekete geçme hazırlığına başladı. Bu sırada Fransa'nın Fas'da elde ettiği avantajlar, onu büsbütün kışkırtıyordu. Çünkü, bu fırsattan faydalanmazsa, Fransa ile yaptığı 1902 yılı anlaşmasının sağladığı durumdan istifade etmemiş olacaktı. Trablusgarb vali ve kumandanı İbrahim Paşa ise, İtalyanların bu bölgedeki emellerini gayet iyi hissettiğinden, buna göre bir politika takibine başlamıştı. Bunun neticesi olarak, İtalya devletinin Trablusgarb'da ele geçirmek istediği ekonomik avantajlara engel oldu. Çünkü bunu neyin takip edeceğini hissediyordu. Bu hal ise, İtalyan matbuatının şiddetli hücumlarına uğradı. Dışişleri Bakanı verdiği beyanatta İtalya'nın Trablusgarb'ın Osmanlı devletinde kalmasını istediğini, ancak orada başka hiç bir devletin nüfuzuna meydan vermiyeceğini, bu vilâyette Osmanlı sermaye ve emeği ile imtiyazlı bir işbirliği istediklerini ileri sürdü. Halbuki, bunda tamamen haksızdı. Osmanlı devleti bir eyaletinde yabancı bir devlete imtiyazlı durumlar tanımak zorunda değildi.

Almanya'nın tavassutu ve İtalya'ya hareket serbestliği tanınması

İtalya, kesin bir harekete geçmeden evvel Roma'daki İngiltere ve Almanya Büyük elçilerine, Babıâlinin bu alandaki davranışının tehlikeli bir durum yaratabileceğini haber verdi. Bunun üzerine Almanya, Istanbul'da büyük elçisine arabuluculuk yetkisi verdi. Elçi, Osmanlı Hariciye Nazırı Rıfat Paşa ile temasa geçti. Aldığı cevap şu idi:

«Osmanlı devleti. İtalya'nın Trablusgarb'da bazı ekonomik teşebbüslerde bulunmasına karşı değildir. Ancak, bu delvete diğer devletlerden farklı imtiyaz tanıyamaz. Halbuki İtalya burada her şeyi kendisi eline almak istiyor. Babıâli, buna razı değildir».

İşte, ihtilâf noktası böylece meydana çıkmış oluyordu. İtalya, Trablusgarb'da imtiyazlı bir durum istiyor, Osmanlı devleti ise, ancak öbür devletlerle eşit bir duruma razı oluyordu. Bir taraftan da İtalya ile mesele çıkarmamak ve yeni anlaşmazlıklar fırsatı vermemek için, kendisinden şikâyet edilen Trablusgarb valisi İbrahim Paşa azledilmişti.

Avrupa'daki siyasî durum, tamamen İtalya'nın lehindeydi. Üçlü itilâf devletleri, İtalya'yı kendi taraflarına çekmek veya hiç olmazsa tarafsızlığını sağlamak için, onu destekliyorlardı. Üçlü ittifak blokunun diğer üyeleri, yani Avusturya ve Almanya ise, İtalya'yı kendilerine büsbütün bağlamak ve mümkün olduğu kadar tatmin etmek gayesi ile aynı siyaseti gütmekte idiler. Çünkü onlar için İtalya, gerektiğinde Osmanlı devletinden daha önemli idi, böylece, Osmanlı devleti bu

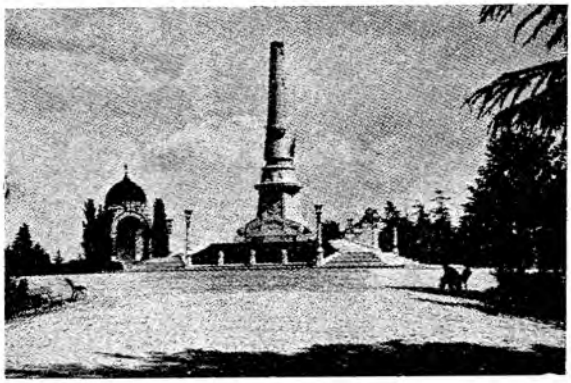

Hareket ordusu şehidleri için İstanbul'da bir tepede (Hürriyet-i Ebediye) yapılan âbide (açılışı 23 temmuz 1911)

dâvada tamamen yalnız kalmış bulunuyordu. Üstelik İtalya, çıkacak bir savaşın pek kısa süreceğini, Osmanlıların ancak sembolik bir direnişten sonra baş eğeceklerini ümid ediyor ve bu hususta devletlere de teminat veriyordu.

İtalya buna rağmen Osmanlı devletine kesin bir ültimatom tevdi etmeden evvel, Almanya'nın bir kere daha düşüncesini sordu. Aldığı cevap şu idi:

«Eğer İtalya her ne olursa olsun barışı bozmamağa niyetli ise, Babıâliye karşı belli ve açık istekler ileri sürmelidir. Istanbul'dan alınan haberlere göre, toprak bütünlüğüne dokunulmamak şartiyle Osmanlı devletinin pek geniş dilekleri bile kabule eğilimli olduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında, İtalya'nın mutlaka bir savaşa girmesinin veya istediği diğer şartları elde etmesinin mesuliyeti, ancak İtalya hükûmetinin çözebileceği bir meseledir» (Hikmet Bayur; Türk İnkılâbı Tarihi, C: 2, K. 1, S: 92).

Böylece Almanya, İtalya'yı hareket tarzında tamamen serbest bırakmış oluyordu.

İtalya'nın Osmanlı devletine verdiği ültimatom

Osmanlı devletine verilecek ültimatom 26 eylül 1911 tarihinde Roma'dan Istanbuldaki İtalya büyük elçiliğine telgrafla bildirilmişti. Babıâlinin bu ültimatomu almadan bir gün evvel Dahiliye Nezareti vasıtasıyle vilâyetlere yaptığı aşağıdaki bildiri ise, hâlâ ne hazin bir gaflet içinde bulunduğunun acı misalidir:

«İtalya'nın Trablusgarb hakkındaki niyet ve düşüncelerine ve bu düşüncelerini icra mevkiine koymak için takındığı tavır ve hareketlerine dair vaki olan iş'arlar, şimdiye kadar fiilî bir şekil almamış olduğu gibi, bunu fiilî bir şekle koyacağına dair görülen emareler de hükûmetçe alınan ve başvurulan siyasî tedbirler sayesinde ilk tesirini kaybetmiş olup büsbütün bertaraf edileceği de umulmaktadır».

Bu bildirinin ertesi günü yani 28 eylül 1911 tarihinde ise İtalya büyük elçiliği Babıâliye şu ültimatomu tevdi etti.

Ültimatom, şöyle başlıyordu:

«İtalya hükûmeti Trablusgarb ile Bingazi'nin Osmanlı devleti tarafından bırakılmış olduğu karışık ve metrûk durumuna son verilmesi ve Kuzey Afrika'nın diğer kısımlarında meydana getirilen tertibattan bu bölgenin de istifade ettirilmesi hakkındaki kat'i lüzumu uzun yıllardanberi Babıâliye tebliğden asla geri durmamıştır. Medeniyetin umumî mecburiyetlerinden olan bu değişikliğin, bu bölge ile İtalya kıyıları arasındaki mesafenin azlığı dolayısıyle İtalya için birinci derecede hayatî bir mesele hükmündedir».

Ültimatomda bundan sonra son zamanlarda çıkan bütün meselelerde Osmanlı devletini desteklemiş olan İtalya'nın bu iyi niyet ve arzusunun Babıâlice daima reddedildiği ve üstelik düşmanca karşılandığı, İtalya'nın Trablusgarb ve Bingazi'deki meşrû faaliyetlerine karşı duran Osmanlı devletinin son zamanlarda ancak ekonomik meseleyi müzakereye yanaştığı, İtalya devletinin ise bundan bir fayda görmediği, İtalyanlara karşı tatbik edilen muamele tarzının büyük heyecan doğurduğu, hattâ bütün yabancı devletler tab'asının bu bölgeyi terke başladıkları, İtalya'nın ikazına rağmen Osmanlı donanmasına mensup nakliye gemilerinin gönderilmesinin durumu daha da ağırlaştırdığı, bütün bunlardan dolayı haysiyet ve menfaatlerini korumak zorunda bulunan İtalya'nın bu bölgeyi askerî işgal altına almağa karar verdiği, İtalyaca kabul edilebilecek tek hal çaresinin bu olduğu bildiriliyor ve bu işgale Osmanlı devletinin karşı koymaması ve kolaylıkla husulü için alâkalılara gerekli emirlerin verilmesi isteniyordu. İşgalden sonra iki taraf arasında yeni durum için yazılı bir anlaşmaya varılacaktı. Ültimatom, 24 saat mehilli idi. Bu müddet içinde Babıâliden kesin bir muvafakat cevabı almadığı takdirde İtalya, bölgeyi işgal için fiilen harekete geçecekti.

Ültimatoma verilen cevap, İtalya'nın savaş ilânı, Said Paşanın Sadareti

Ültimatom, İtalya elçisi ile samimî bir dostluk münasebeti kurmuş olan Sadrıâzam İbrahim Hakkı Paşayı cidden şaşkına çevirdi. Hükûmet bir anda daldığı gaflet uykusundan uyanmış, ne çare ki artık iş işten geçmiş bulunuyordu.

Trablusgarb ve Bingazi'nin iki tarafı, yani Mısır ve Tunus yabancı işgali altında bulunuyordu. Bu yüzden bu vilâyetler bir taarruza uğrarsa yardımda bulunmak imkânsız derecesinde güçtü. Yapılacak şey, burada daimî surette bir tecavüze karşı koyabilecek askerî kuvvetler bulundurmaktı. Halbuki, bilâkis buradaki kuvvetler, yukarıda anlatıldığı üzere, başka yerlere naklolunmuş ve bunun doğru olmadığını ileri süren vali ve kumandan Müşir İbrahim Paşa da vazifesinden alınmak suretiyle ihanete yakın bir gaflet eseri gösterilmişti. Bu yüzden felâket gelip çatınca İbrahim Hakkı Paşa:

«Vaktiyle benim durumuma düşen Sadrıâzamların Padişahlar tarafından boyunları vurulurdu» demekten kendisini alamamıştı.

28 eylül günü vekiller Sadrıâzamın konağında toplanıp meseleyi uzun boylu görüştüler. İbrahim Hakkı Paşa, istifaya karar ver-

Saltanat, Ordu, Donanma sancakları ve Ayyıldızlı bayrak

(İlâve : 197)

★

Birinci cildimizin 48 inci ilâvesinde Kuruluş devrinin Osmanlı hükümdarları ile sancağa çıkan şehzadelerinin ve doğrudan doğruya padişahların Hassa kuvvetini teşkil edip saltanat sancakları sırasında sayılan Kapıkulu ocaklarının bayraklarından bahsedilmiş, özellikle ak sancak üzerinde durulmuştu.

Bu ikinci bölümde; saltanat, ordu ve donama sancakları tetkik edilerek On dokuzuncu yüzyıldan itibaren devletin resmî ve umumi remzi olarak kullanılmaya başlayan ayyıldızlı al sancak üzerinde durulacaktır.

★

Osmanlılarda Elviye-i Sultanî, Alemha-yi Osmanî, Alem-i Padişahî adlariyle anılan ve çoğunlukla üzerlerinde fetih ve zafer âyetleri yazılı saltanat sancaklarının Kanuni devrinde altıya çıktığını müverrih Âli kaydeder. Sefere çıkan padişahların rikâbında ak sancak ile birlikte bu altı sancak da bulunurdu ki bunları Alemdarlar taşırlar, padişaha mahsus olan ak sancağı ise bizzat Mirialem götürürdü.

Donanma sancaklarına gelince: On beşinci yüz yıl sonlarına kadar, Fatih ve Bayezit devirlerinde umumiyetle kırmızı renkli sancaklar kullanılırken Onaltıncı yüzyıldan itibaren yeşil renk tercih edilir olmuştu.

Barbarosun Zülfikar şekilli ve fetih âyetli; Kılıcalî Paşanın pençeli, fetih ve zafer dualı sancakları yeşil renkli olduğu gibi Piyale Paşa da yeşil sancak kullanmıştır. Muhtelif mıntıkalardaki Derya Beylerinin ise türlü renklerde beyaz, kırmızı, sarı, sarı kırmızı, ve ufkî çizgili alaca bayrakları vardı.

Birinci Mahmud'dan sonra donanmada yeşil sancak büsbütün taammüm etmiş, amirallerin yeşil zeminli sancaklarına zülfikarla birlikte stilize ay şekli kabul edilmiştir.

Üçüncü Selim zamanında Kaptanı Derya olan Küçük Hüseyin Paşanın yeşil renkteki donanma sancaklarının zamanla renklerini attıklarından bu rengin yerine daha şanlı olan kırmızının kullanılmasını bir takrirle padişahtan rica etmesi üzerine bu devirden itibaren donanmaya kırmızı zeminli sancak çekilmiye başlanmıştır.

Yine Üçüncü Selim'in, Mısır vak'ası üzerine İngiliz amiralleriyle kumandanlarına verilmek için hazırlattığı madalyanın yüzünde kendi tuğrası arkasında da ayyıldız vardır.

→

1803 senesinde Matbaai âmirede basılan (Errisale-til acibe-til müsemma bilacale-til coğrafiye) adlı coğrafya kitabında armavarî tertib edilen şekildeki sancaklarda da ayyıldız bulunmaktadır.

Hükümdara mahsus taht gemisine de ilk defa Üçüncü Selim kırmızı zemin üzerine tuğralı sancağını çektirmiştir.

Üçüncü Selim'in kurduğu Nizamı Cedit teşkilâtının bayrağının zemini kırmızı, ortası veya dört köşesi sırma işlenmiş hilâl şekilli idi.

Yine Üçüncü Selim ordu ve donanma sancaklarının "ay" lı, al renkli şekli İkinci Mahmud'un cülûsu üzerine daha da vuzuh kesbetmiştir.

İkinci Mahmud'un cülûsunda yararlıkları görülenlere verilmek üzere ihdas ettiği madalyada dairevî şua'ın orasındaki ay ve sekiz köşeli yıldız buna bir misaldir. Sultan Mahmud'un taht gemisine bindiği zaman grandi direğine tuğralı saltanat sancağının kıç gönderine ise ayyıldızlı al sancağın çekildiği bilindiği gibi Tophaneye, Tersaneye, kışlalara gittiğinde bu binalara tuğralı saltanat sancağının çekilmesi de usul olmuştu.

Keçeci-zâde İzzet Molla eski sarayda (şimdiki İstanbul Üniversitesi'nin bulunduğu saha) Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin talimlerini, saraydan seyreden Sultan Mahmud için:

Vücudu şevketi meh-i asker-i encümdür ol şahın
İder ayyıldız resmi dünyaya bu imanı

Diyerek ayyıldızın Osmanlı Devletinin bir remzi olduğunu zımnan ifade eder.

Lütfi tarihi "Mukaddema kıla-ı şahane ve bazı emakin mîriyede keşide kılınan Devlet-i Âliye nişanına bayrak tesmiye olunurdu. Fimabaad yine ortalarına ayyıldız şekli konularak sancak tesmiyesi umumen etrafa tenbih olundu. Bayrak tabiri Yeniçeri ıslahatından olması mütalâasıyle işbu tenbih olunmuş zannolunur" der. Burada "bayrak" ve "sancak" tabirlerinden daha mühim olan "Devleti Âliyye nişanı" ibaresiyle, evvelce olduğu gibi bundan sonra da ortalarına ayyıldız şekli konulacağı kaydıdır. Bu da gösteriyor ki Üçüncü Selimden itibaren bayraklarda kabul edilen al renk Sultan Mahmud zamanında ayyıldızı ile devletin nişanı, yani resmî bayrağıdır.

Sultan Abdülmecid'in, sekizli yıldızı beş köşeli olarak stilize ettirdiği gö-

→

miş bulunuyor, Sadarete Said Paşanın getirilmesini tavsiye ediyordu. Gece Vekiller Heyeti toplantısı sarayda devam etti. Bahriye Nazırı Mahmud Muhtar Paşa bu toplantılara katılmamış ve Sadrıâzama istifasını göndermişti.

Toplantıda, bir taraftan Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşanın Almanya Büyük elçisine gönderilerek Kayser'in tavassutunun istenmesine, sonra Padişah tarafından büyük devletler hükümdarlarına arabuluculukta bulunmaları için telgraflar çekilmesine ve İtalya devleti ültimatomuna cevap yazılmasına karar verilip bu kararlar hemen tatbik olundu.

29 eylülde ültimatoma verilen cevapta İtalya'nın Trablusgarb ve Bingazi'deki ekonomik teşebbüs isteklerinin şimdiye kadar Babıâlice daima kabul edilegeldiği, İtalyan taleplerinin her zaman dostane telâkki ve hallolunduğu v.s. izah olunduktan sonra İtalya askerî işgal gibi vahim bir harekete tevessül etmediği takdirde Babıâlinin bütün anlaşmazlıkları halle ve kendi toprak bütünlüğü ihlâl edilmemek şartiyle her türlü teminatı kabule hazır olduğu, bu maksatla Trablusgarb ile Bingazi'nin bilhassa askerî bakımdan bugünkü hal ve mevkiini katiyen değiştirmemeyi taahhüd edeceği ve İtalya'nın bu teklifi kabule razı olacağını umduğu bildiriliyordu. Yani Osmanlı devleti işgalden vazgeçilmek ve toprak bütünlüğü sağlanmak şartiyle İtalya'ya bu bölgelerde ekonomik ve hattâ kısmen siyasî avantajlar tanımağa razı oluyordu.

İtalya hükûmeti, Istanbul maslahatgüzarı vasıtasiyle Osmanlı Hariciyesine aynı gün, yani 29 eylül 1911 tarihinde savaş ilânı notasını tevdi etti. Osmanlı devletinin son teklifi reddolunuyor ve İtalyan hak ve menfaatlerinin korunması için savaş yolu tercih ediliyordu.

Bu hâdise, İbrahim Hakkı Paşanın istifasına sebep olmuştu. Ertesi gün, 30 eylül 1911 de Said Paşa Sadaret mevkiine getirildi.

İki taraf kuvvetlerinin mukayesesi, Osmanlı kıtalarının yerli halkla beraber karşı koymaları

İtalya bu savaş için devrine göre en modern silâh ve techizata sahip 36 bin kişilik bir ordu ile 102 top tahsis etmişti (A. Savalli; İtalya tarihi, C: 2, S: 404). Ayrıca 800 kamyon ve 4 uçağa malik olan bu kuvvet zamanla 80 bin kişiye çıkarılmıştır (Giolitti; Histoir de ma vie, S: 223, 224). Halbuki, buradaki Osmanlı tümeni yukarıda söylemiş olduğumuz gibi daha evvel Yemen'e gönderilmiş ve ancak bir avuç asker kalmıştı. Bunların da talim ve terbiyesi noksan, silâhları kifayetsizdi. Yerli halk ise, İtalyan işgaline karşı, Osmanlı devletinin devam eden telkini ile direnme kararında idi. Zaman zaman azalıp çoğalmakla beraber 15-16 bine yakın Trablusgarblı, idarecileri olan Sünusîlerin emrinde Osmanlı kuvvetleriyle birleşti. Ancak, bu kuvvetlere merkezden yardımda bulunmak, savaş malzemesi göndermek imkânsızdı. Yalnız ordumuzun genç, vatansever ve değerli subayları Tunus veya Mısır'ı sivil kıyafetle geçip Trablusgarb'a koştular ve mukavemet hareketini ele aldılar. Bunların arasında Halil (Kut), Enver, Fethi (Okyar) ve Mustafa Kemal Beyler de vardı.

İşte, bu kahramanca direniş sayesinde, asker ve malzeme bakımından kıyaslanamıyacak derecede üstün avantajlı durumda bulunan İtalyanlar, bütün savaş boyunca donanma toplarının kendilerini koruduğu sahanın dışına çıkamamışlar, ellerine geçen bir iki kıyı parçasında tel örgülerin arkasında sinip kalmışlardır. Bu ise, İtalyan ordusunun prestiji için büyük bir darbe olmuştur. Direnici kuvvetlerin elinde kâfi derecede silâh,

---

→

rülür. Beşinci cülûs senesinde ayar düzeltmesi münasebetiyle bastırdığı altın ve gümüş paralarında ay içindeki yıldız beş köşelidir. Sancaklarda da yıldız beş köşeye indirilmiştir.

Abdülmecid'in saltanat alâmeti olarak kullandığı tuğralı sancağından başka bir yere gittiği zaman bindiği gemiye veya gittiği yerdeki binaya çekilen dört köşe şua'lı başka bir sancağı daha vardı.

Abdülaziz zamanından başlıyarak padişahlara mahsus ayyıldızlı ve tuğralı saltanat sancaklarının şua'lı şekli imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. Osmanlı devletinin bayrağı ise

→

kırmızı zemin üzerine beyaz ay ve beş köşeli yıldızlıdır. Ancak yıldız ayın içersindedir.

(Not : Bayrağımızın bugünkü şekli, 1936 da çıkan Türk bayrağı kanunu ve onun tatbikatına ait nizamname ile Cumhuriyet devrinde düzenlenmiştir).

Bibliyografya : Lütfi tarihi. Miralay Ali; Sancağımız ve ayyıldızlı nakşı. Tarihi Osmani mecmuası numara 46. Fevzi Kurdoğlu; Türk bayrağı ve ayyıldız. Fuad Köprülü; İslâm Ansiklopedisi bayrak maddesi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Osmanlı devletinin saray teşkilâtı. Tahsin Öz; Türk kumaş ve kadifeleri.

meselâ her savaşçıda bir tüfek ve kıtalarda bir miktar olsun top bulunsaydı, İtalyanları buralardan da söküp denize dökmeleri işten bile değildi.

Trablusgarb'ın İtalyanlar tarafından ablukası ve sahil şehirlerinin işgali

Fillî savaş, İtalyanların Preveze açıklarındaki bir Osmanlı torpidosunu batırmalarıyle başlamıştır. Bu sırada ültimatomun müddeti henüz bitmemiş ve savaş ilân edilmemişti. Osmanlı torpidosu, İtalyan savaş gemilerini selâmlamış, onlar karşılığında onu batırmışlardı. Osmanlı donanmasının kalan kısmı ise, bu esnada Suriye sularında bulunuyordu.

İtalya, 1 ekim 1911 tarihinde Trablusgarb'ın ablukasını ilân etti. Aynı gün İstanbul'daki Almanya büyük elçisi, Sultan M. Reşad'ı ziyaret ederek Kayser'in bir mektubunu verdi. Kayser bu mektubunda İtalya ile Osmanlı devleti arasında çıkan Trablusgarb meselesinden pek fazla müteessir olduğunu ve zamanı gelince tavassutta bulunacağını bildiriyordu (Lûtfi Simavî; Sultan Mehmed Reşad Hanın ve halefinin sarayında gördüklerim, C: 2, S: 28). Sultan Mehmed Reşad ve devlet ricali böylece son bir ümidin kaybolmuş olmasına pek üzüldüler.

Ertesi günü, İngiltere devleti Mısır'ın tarafsız kalacağını İtalya'ya bildirdi. 4 ekim tarihinde İtalya filosu Trablusgarb şehrini topa tuttu. Karşılık verecek topları olmayan zayıf Osmanlı birlikleri geri çekilmek zorunda kaldılar. İtalyan askerleri şehre girdiler. Aynı gün Tobruk'a asker çıkarıldı. 13 ekimde Derne, 18 ekimde Hums, 20 ekimde Bingazi işgale uğradı.

Osmanlı - Sünusî karma kuvvetlerinin ilk taarruzu 23 ekim 1911 tarihinde olmuştur. Hücum edenler, takriben sekiz bin kişi idiler. Müstahkem mevkilerdeki düşman, bunun iki misline yakındı. Bütün gün devam eden savaşlar sonunda İtalyalar ağır zayiata uğradılar. İtalyanlar, savaş kaidelerine riayete hiç lüzum görmüyor, elde ettikleri esirleri ve yerli halktan mukavemetçi diye yakaladıklarını kütle halinde idam ediyorlardı. Meselâ, Mısrata'da bu şekilde bir defada dört bin kişi öldürülmüştü.

Barış tavassutları ve siyasî faaliyetler

Daha savaş hareketleri başlar başlamaz Osmanlı devleti, büyük devletlerden müdahalede bulunmalarını istemiş, İtalya ile müzakerelere hazır bulunduğunu tekrarlayıp esas şartlarını bildirmişti. Buna göre Babıâli, İtalyan çıkarları üzerinde tartışmağa ve onları varılacak bir anlaşma ile tanımağa hazır bulunuyordu. Ancak, İtalyan isteklerinin durumunun açıklanması ve Trablusgarb'daki Osmanlı hâkimiyet haklarının tanınması lâzımdır. Böylece, İtalya ele geçirmiş olduğu ve kolaylıkla geçirebileceği yerlerle iktifa ve buralarda sözde dahi olsa. Osmanlı hâkimiyetinin devamını kabul ederse, kendisine bütün vilâyette ekonomik haklar ve imtiyazlar tanınacak ve barış olacaktı.

İtalya, bunu reddetti. Çünkü sözde dahi olsa Trablusgarb'da bir Osmanlı hâkimiyetini kabul etmiyordu. Uzun görüşmelerden

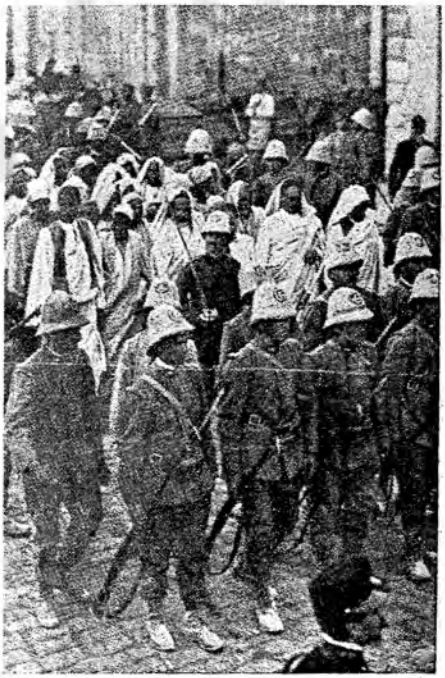

Trablusgarb'a giren İtalyan kıtalarının halktan kitle halinde yaptıkları tevkiflerden iki görünüş

sonra, bu sefer İtalya nihaî şartlarını bildirdi. Buna göre ise, Trablusgarb ve Bingazi'de Osmanlı devletinin sözde de olsa hiç bir hâkimiyet hakkı tanınmıyor, yalnız Halifenin müslüman tab'a üzerinde dinî hâkimiyeti yani halifelik sıfatı kabul ediliyordu. Böylece, din, ibadet ve âyinler serbest olacak, Halifenin adı hutbelerde okunacak, vakıflara ait haklar mahfuz kalacak, müslümanlar dini reisleri vasıtasıyle Osmanlı Şeyhülislâmı ile bu konularda temasta bulunabilecekti. Osmanlı devleti, bir savaş tazminatı da verecekti (Albin; Les Grands Traités politique, S: 283).

Trablusgarb mücahitlerinden Sünusîlerin şeyhi

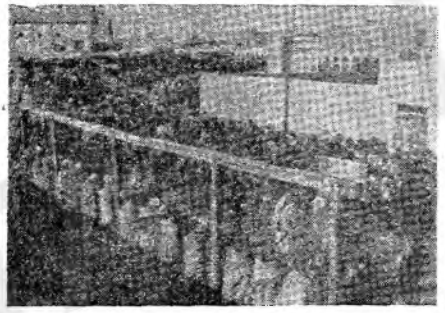

İtalyanların yaptıkları kitle halinde idamlar

Babıâli, Halifeye ait bu hakların esasen tabiî olduğunu, bunların bir anlaşma ile temin edilemiyeceğini ileri sürdü. Üstelik tazminat meselesine hiç yanaşmadı. Bunun üzerine İtalya Dışişleri Bakanı, Almanya'nın Roma Büyük elçisi vasıtasıyle yeni tekliflerde bulundu. Bu sefer, savaş tazminatı bahis konusu edilmiyordu. Şahıslara ait meseleler ise Lahey Adalet Divanına havale edilecekti. Osmanlı Düyun-u Umumiyesinden Trablusgarb'ın hissesine düşen miktarı İtalya üzerine alıyordu. Osmanlı devletine de ayrıca belli bir para da verilecekti. Posta, gümrük ve kapütülâsyonlar hakkında 1909 Avusturya-Osmanlı anlaşmasındaki hükümlere İtalya da katılacaktı. Buna karşılık, Trablusgarb ve Bingazi İtalya'ya terkedilecekti.

Babıâli bunu da kabul etmedi. Üstelik İtalya, Trablusgarb'ı ülkesine ilhak ettiğini ilân ederse Osmanlı memleketlerinde yaşayan 80 bin kadar İtalya tab'asını hudut dışı edeceğini bildirdi. Aynı zamanda büyük devletlerden Osmanlı - İtalyan görüşleri hakkındaki düşüncelerini sordu. Onların cevabı, İtalya'yı daha fazla tazyik edemiyecekleri yolunda oldu. Almanya ve Avusturya İtalya'yı gücendirmemek, İngiltere ise bu devleti kazanmak istiyorlardı. Yani, Avrupa siyasî dengesi, Osmanlı devleti lehinde bir müdahaleye engel bulunuyordu. İngiltere, kat'î bir tavassut için Almanya'nın harekete geçmesini, diğer devletlerin onu destekliyeceğini ileri sürüyor, Almanya ise İngiltere'nin bu teklifi üçlü ittifakı sarsmak için yaptığını, kendisinin ancak birlikte yapılacak bir tavassuta katılabileceğini söylüyordu. Yine Almanya'nın iddiasına göre, İngiltere İstanbulda yeniden nüfuz kazanmak ve Hind müslümanlarını memnun etmek için Trablusgarb'da Osmanlı hâkimiyetinin devamı hakkında İtalya'ya tazyikte bulunmağa hazırlanmakta idi. İngiltere, bu iddiayı yalanlamakla beraber, İngiliz basınında İtalya aleyhine intişar eden sert yazılar, İngiltere'nin hâkim olduğu yerlerde ve bilhassa Hindistan'da yaşayan müslümanların tertip ettiği gösteriler ve kraliçeye yaptıkları müracaatlar da gözden kaçmıyordu.

İtalya'nın Trablusgarb ve Bingazi'yi ilhak ettiğini ilânı, Babıâlinin protestosu ve arabuluculuk talebi

İtalya, uğradığı savaş başarısızlığını örtmek için çeşitli çarelere başvuruyordu. Bu arada, halkı bir müddet daha oyalamak için 5 kasım 1911 de Trablusgarb ve Bingazi'yi ilhak ettiğini ilân etti. Buna göre, bu bölgede Osmanlılarla birlikte kendisine karşı sava-

şan mukavemetçiler; bundan sonra muharip değil, âsi telâkki edilecek ve haklarında savaş kaideleri tatbik olunmayacaktı.

Osmanlı devleti, elçilikleri vasıtasıyle yaydığı 5 kasım 1911 tarihli bir tamimle bunu protesto etti. İtalya'nın bu hareketi mevcut andlaşmalara ve bu arada Paris ve Berlin andlaşmalarına açıkça aykırı bulunuyordu. Babıâli, bu suretle Paris ve Berlin andlaşmalarının İtalya tarafından büyük devletlere karşı ihlâl edilmiş olduğunu, Osmanlı toprak bütünlüğünü garanti eden büyük devletler bu duruma karşı kayıtsız kalırlarsa, onların da bu andlaşmayı Osmanlı devletine karşı ihlâl etmiş duruma geçmiş olacaklarını ileri sürüyordu. Devletler, oksayıcı ve oyalayıcı cevaplar vermekle yetindiler. Çünkü karşılıklı andlaşmalar daima karşılıklı kuvvetlere dayanır. Bunların teminatı sadece budur. Andlaşmaların kendisine verdiği hakları kuvvetiyle müdafaadan âciz bulunan her devlet, bu haklara karşı tarafın her istediği veya çıkarının her emrettiği zaman riayet etmediğini müşahedeye mahkûmdur.

Babıâli, buna rağmen siyasî faaliyetlere ve teşebbüslere devam etti. 9 kasım 1911 tarihinde Fransa Büyükelçisine başvurup büyük devletlerin bir konferans toplıyarak Osmanlı devletinin toprak bütünlüğü hakkındaki taahhüdlerini ortaya koymalarını, böyle yapmadıkları takdirde Osmanlı devletinin de bazı taahhüdlerinden vazgeçeceğini bildirdi. Aynı zamanda İngiltere elçisine de müracaatla Trablusgarb'da Mısır'dakine benzer bir idare kurulmasını ve bunun da Mısır Hidivliğine bağlanmasını teklif etti.

Fiilî savaşın başlamasından 1911 kasım ayına kadar Osmanlı devleti Avrupa devletlerine başvurup barış için aracılıklarını istemişti. Uygun bir netice alamayınca bundan vazgeçer gibi oldu. Bu sırada İtalyanların durmadan uğradıkları başarısızlıklar, Bâbıâlinin yeniden ümidlere kapılmasına sebep oldu. Çünkü, İtalya'nın bu savaşı kesin şekilde kazanamamak veyahut umduğu zafere pek kolaylıkla ulaşamamak ihtimali belirmişti. İtalya ise, tam bir başarısızlığı ümid etmemekle beraber, zannettiği kadar sür'atli bir sonuç elde edememiş olduğundan ve durumun belli olmayan bir müddet için böylece sürmesi mümkün bulunduğundan uygun bir barışla işin içinden çıkmayı arzu ediyordu. Bunun için, kasım 1911 den itibaren arabulucular aramağa başladı. Esasen kendisi için başka çare de kalmamıştı. Çünkü savaş vazifesi almış bulunan ordu ve donanmanın gittikçe artan masraflarına dayanmak güçtü. Savaşı kısa yoldan sona erdirmek için öbür Osmanlı memleketlerine —meselâ Balkanlara veya Anadolu'ya— yapacağı bir saldırı ise

Trablusgarb'a giden Osmanlı subayları (soldan); Mustafa Kemal (Atatürk), Enver (Pasa), Nuri (Conker) Beyler

Trablusgarb'da Enver ve Mustafa Kemal Beyler yerli birlikleri teftiş ederlerden

akamete ve şiddetle püskürtülmeğe mahkûmdu. Trablusgarb'da bir avuç düzensiz kuvvetle başa çıkamadığına göre, buralarda başarı şansı hiç yoktu.

Bunun üzerine İtalya Büyük elçisi devletinden aldığı talimat dairesinde Fransa Başbakanına müracaat edip devletlerin arabuluculuğunu İtalya'nın müsaid karşılayacağını söyledi. Anlaşma taslağı olarak da, Avusturya'nın Boşna-Hersek'de elde ettiği durumu misal gösterdi. Aynı teşebbüs, Londra'da da tekrarlandı. İngiltere, Osmanlı devletinin şimdilik böyle bir şarta razı olacağını ummadığını, üstelik devletlerin aralarında anlaşarak topluca arabuluculuğa kalkışmalarının daha doğru olacağını, üstelik İtalya'nın kendilerinden evvel müttefiki bulunduğu Almanya'nın arabuluculuğunu istemesinin gerekeceğini ileri sürdü.

Rusya'nın tavassutunun reddi

Bu sırada Rusya ortaya atıldı. Bu devlet, üçlü itilâfa dahil olmakla beraber, İtalya ile iyi geçinmek ve onu kazanmak dâvasında idi. Bir taraftan da Balkan devletlerini Osmanlılara karşı birleştirmek ve bu vasıta ile tazyikte bulunup Boğazlar üzerinde bazı tâvizler koparmak emelinde idi. Bu alanda ise, şimdi rakibi, eski dostu ve müttefiki olan Avusturya idi. Avusturya, Rusya'nın Balkanlarda nüfuz sahibi olmasını ve Boğazlarda avantajlar elde etmesini kendi çıkarlarına aykırı görüyordu. Her ikisi üçlü ittifaka dahil olmakla beraber, İtalya ile aralarında hâlâ bazı pürüzlü meseleler bulunduğu için bir Rus - İtalyan yakınlaşmasını da kendisi için tehlikeli görmekteydi.

Savaşın devamının Akdeniz ticaretini durduracağını ve hattâ İtalyan saldırısı bahanesiyle Osmanlı devletinin Boğazları kapatacağını hisseden Rusya, nihayet arabuluculuğa girişti. Babıâliye, ilkbaharda Arnavutluk ve Makedonya işlerinin yeniden karışmasının mümkün bulunduğu tehdidini de savurduktan sonra İtalya'nın kabul edebileceği şartları ileri sürdü. Buna göre evvelâ derhal bir mütareke yapılacak ve Osmanlı devleti Trablusgarb ve Bingazi'deki askerini geri çekecekti. Büyük devletler, bu bölgede İtalyan hâkimiyetini tanıyacaklar, devletler hususî hukuku meselelerinde evvelâ savaştan evvelki durum kabul edilip sonra bunlar üzerinde devletler arasında anlaşmalara varılacaktı.

Sadece İtalyan isteklerini aksettiren ve Osmanlı devletinin görüşüne tamamen aykırı bulunan bu teklif, reddolundu.

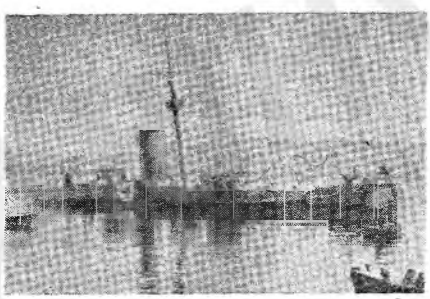

İtalyanların Beyrut limanında batırdığı Avn-i İlâh zırhlı korveti

İtalyanların Avusturya ticaret gemilerinde araştırma yapmaları, Aynızor taarruzu, Beyrut bombardımanı

İtalyan savaş gemilerinin Avusturya ticaret gemilerini yollarından alıkoymaları, durdurup araştırma yapmaları Avusturya'yı sinirlendirmiş ve protestolara sevketmişti. Genelkurmay Başkanı Mareşal Hötzendorf, bu fırsattan faydalanılarak İtalya'ya karşı hemen harekete geçilmesini tavsiye ettiyse de, İmparator bunu red ve kendisini emekliye sevketti. Çünkü İtalya, üçlü ittifak devletlerinden biriydi.

İtalyanların 4 aralık 1911 tarihinde Aynızor'a karşı yaptıkları taarruz, umulan neticeyi vermedi. 19 ve 20 aralıkta ise, mukavemetçi birlikler, Bi'ritobras müstahkem yerindeki müstevli kuvvetleri mağlûp edip geri attılar ve burasını ele geçirdiler. Buna karşı İtalyan taarruzları daima akim kalıyordu.

Afrika savaşını bir Avrupa savaşı haline getirmemek için İtalyanlar harekâtı mevzii tutmayı ve Ege denizine yaymamayı Avrupa devletlerine karşı taahhüd etmiş bulunuyorlardı. Ancak, bu taahhüdü yaparken nihayet silâhlı bir gezintiye çıkacaklarını ve ciddî bir mukavemetle karşılaşmadan savaş hareketlerini sona erdirip Trablusgarb ve Bingazi'yi kolaylıkla işgal edebileceklerini sanıyorlardı. Uğradığı muvaffakıyetsizlik üzerine, taahhüdlerinden vazgeçmeğe karar verdiler. 24 şubatta Berut limanındaki iki Osmanlı savaş gemisi batırıldı.

Meclis-i Meb'usanın feshi

Diğer taraftan Meclis-i Meb'usanda İbrahim Hakkı Paşa ile diğer mes'uller hakkında hemen meclis tahkikatı açılması isteği ise, İttihat ve Terakkî partisinin gayretiyle ört-bas edildi. Meseleyi, Trablusgarb ve Bingazi mebusları bir takrirle meclise getirmişlerdi. Bu takrirde bir çok meşhur muhalefet mebuslarının da imzaları mevcuttu. İttihadçılar, buna engel olmak için meclisi feshet-

tirmek istediler. Osmanlı Anayasasının 35 inci maddesine göre evvelce Padişaha ait olan meclisi feshetme yetkisi İttihatçılar tarafından tehlikeli görülerek bu madde değiştirilmiş olduğu için şimdi bir irade ile bunu temine imkân yoktu. Said Paşa bunun üzerine bu maddenin değiştirilip fesih hakkının tekrar Padişaha verilmesini sağlamak istedi. Ancak, Anayasanın her hangi bir maddesinin değiştirilmesi mecliste üçte iki çoğunlukla kabil olabilirdi. Muhalif mebuslar, meclisin o oturumuna katılmayarak buna imkân vermediler. Said Paşa, bunun üzerine istifa edip aynı gün dokuzuncu defa Sadrıâzam oldu (30 aralık 1911) ve yeni kabinesini kurdu. Meseleyi yeniden meclise getirdi. Muhalif mebusların düşüncelerini değiştirmemeleri üzerine yine muvaffak olamadı. İttihat ve Terakki'nin tazyiki altında bulunan Sultan Mehmed Reşad, nihayet Anayasa gereğince Âyân Meclisinin muvafakatini alarak Meclis-i Meb'usanı feshetti (18 ocak 1912).

Fransa ile temas, iki tarafın şartları, İtalyan donanmasının Boğaz'a hücumu

İtalya, devletlere mütemadiyen başvurup ya savaş alanını genişletmesine müsaade olunmasını veya barış için Osmanlı devletinin sıkıştırılmasını istiyordu. Nihayet, Hariciye Nazırı Rifat Paşa ile Fransa Dışişleri Bakanı Puankare yarı resmî şekilde bir temas yaptılar. Bunun üzerine âyândan Süleyman Bostanî Efendi, Fransa Dışişleri Bakanı tarafında kabul edildi (20 şubat 1912). Süleyman Bostanî Efendi, bu konuda Babıâlinin görüşünü şu şekilde izah etti:

«Osmanlı hükûmeti arap ve müslüman tab'ası ve islâm dünyası üzerinde mevcut nüfuzunu kaybetmek endişesinden dolayı, barış görüşmesi talebinde kendiliğinden bulunamaz. Bunun için devletlerin —bilhassa Fransa'nın— tavassutu gerekmektedir. Bu savaşı, malî külfeti üzerinde bulunmadığı için, Osmanlı devleti müddetsiz olarak devam ettirebilir. Avrupa devletleri araya girerlerse, İtalya'nın fiilen ele geçirdiği yerlerin bir kısmını bırakmağa razı olması şartıyle barışa hazırdır. Bingazi'den ve Trablusgarb'ın iç kısımlarından tamamen el çektiği takdirde. Trablusgarb'ın bazı limanlarının İtalya'ya bırakılması kabildir».

Devletler, aralarında gerekli temasları yaptıktan sonra büyük elçileri vasıtasıyle birer birer İtalya hükûmetine başvurup arabuluculuğa çalışmak için İtalya'nın en az hangi şartlara razı olduklarını sordular. İtalya hükûmeti 15 mart 1912 tarihinde şu cevabı verdi:

Savaş hareketleri duracaktır.,

Trablusgarb ve Bingazi üzerinde İtalyanın tam hâkimiyeti tanınacaktır. Bunu, devletler açıkça kabul ederse, Babıâlinin açıkça tasdiki istenmeyecek, ancak oradaki askerini çekmek şartiyle bunu amelî olarak kabul edecektir.

İtalya'nın Osmanlı ülkelerinde savaştan önce sahip bulunduğu her türlü hak ve imtiyazları iade olunacaktır.

İtalya, Halifenin Hilâfet dolayısıyle olan haklarını. yani bırakılacak yerlerdeki müslümanların dinî liderliğini kabul edecektir.

Hususî şahıslara ait haklar, muhafaza olunacaktır.

İtalya, Düyun-u Umumiyeden bu bölgenin payına düşeni kabul edecektir.

Osmanlı devletine ait mal ve mülk için tazminat verilecektir.

Halk için genel af ilân olunacak, bunların din, örf, âdet ve an'anelerine dokuulmıyacaktır.

İtalya, büyük devletlerle birlikte Osmanlı Avrupa'sının toprak bütünlüğünün korunması için bir tebliğ imzalıyacaktır.

İtalya, Trablusgarb ve Bingazi'deki hâkimiyetine dokunulmamak şartıyle bunlardan başka ileri sürülecek teklifleri de müzakereye hazırdır.

Rusya, bu şartların devletler tarafından Babıâliye tebliğini istediyse de, tarafsızlığa aykırı görülen bu davranışa öbür devletler razı olmadıklarından Osmanlı devletine İtalya'nın bazı şartlarla savaşın durması için kendilerinin arabuluculuğunu kabul ettiğini, onlar da dostane düşüncelerle Babıâlinin hangi şartlarla bunu kabul edebileceğini bildirmesini istediler (16 nisan 1912). İşte bu sırada, İtalya devleti donanmasını, Osmanlı devletini barışa zorlamak için Çanakkale boğazına karşı bir nümayiş taarruzu hareketine sevketti (18 nisan 1912). Bu esnada Osmanlı donanmasına mensup gemilerin büyük kısmı istihkâmların himayesine sığınmış olarak

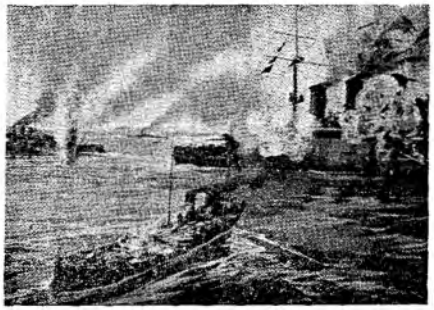

İtalyan donanmasının Çanakkale'ye hücumu ve istihkâmlardan gördükleri mukabele

Çanakkale önünde toplanmış bulunuyordu. İtalyan amiralinin bu donanmaya ve boğaza yönelttiği nümayiş taarruzu boğaz tabyelerinden açılan şiddetli top ateşi ile geri atıldı. Çanakkale önündeki gemilere hasar vermesi de önlendi. Osmanlı devleti bunun üzerine bıraktığı son geçidi de mayınlayarak boğazı her türlü trafiğe kat'î şekilde kapattı ve bu hali, bilhassa Rusların şikâyetlerine rağmen Mayıs ortalarına kadar devam ettirdi.

İtalyan talepleri, Babıâlinin şartları, Rodos ve Oniki adaların kaybı

Babıâli, devletlere 23 nisanda verdiği cevapta İtalya'nın Osmanlı ülkelerine haksız bir tecavüzde bulunduğunu, bütün milletin tecavüze uğrayan vilâyetleri canla başla müdafaa isteği yüzünden İtalya ordusunun yedi ay evvel ele geçirmiş olduğu yerlerde muhasarada kaldığını, bunun Osmanlı devleti için bir parti, bir rejim meselesi olmayıp idarede bulunacak her hükûmetin tecavüze uğrayan yerleri yabancılara bırakmayacağını, çünkü imparatorlukta iç huzur için bunun şart olduğunu izah ettikten sonra barış için şu prensipleri ileri sürdü:

a — Devletin hükümranlık haklarının fiilî olarak olduğu gibi kalması.

b — İtalya'nın tecavüzde bulunduğu bu iki vilâyeti kendi ülkesine katmaktan açıkça vazgeçmesi.

c — Buraya gönderdiği askerî kuvvetleri geri çekmeyi peşinen kabul etmesi.

Bu cevap, İtalyanları kızdırdı. Hattâ Rusya'dan iki vilâyetin İtalya'ya ilhakını tanımasını ve diğer davranışlarıyle de Osmanlı devletine bu meseleden olan iğbirarını göstermesini istedilerse de, Rusya öbür devletlerle anlaşmadan böyle bir durumda tek başına harekete geçemeyeceğini, hattâ yeni bir diplomatik teşebbüs için İtalya'nın büyük çapta askerî harekâta girişmesinin gerekeceği cevabını verdi.

İtalya, işte bundan sonra harekete geçerek Oniki adalarla Ege denizindeki diğer bazı adaları işgale karar verdi.

Önce Rodos ve Stanpalya adalarına çıkan İtalyanlara, yalnız Rodos kalesi iki gün kadar mukavemet gösterdi, sonra teslim oldu. Buradaki mühim miktarda savaş malzemesi maalesef İtalyanların eline geçti. Kısa zamanda bütün Oniki adaları işgal eden İtalyanlar bu hareketleri, Ege denizi yolu ile kaçak silâh ve cephanenin nakline mâni olmak gayesiyle yaptıklarını iddia ediyorlardı.

Fransa'nın yeni teşebbüsünün kabinede müzakere ve reddi

Bu hâdise üzerine Fransa'nın Istanbul elçisi Bompar, Sadrıâzam Said Paşaya başvurarak durumun Osmanlı devleti için gittikçe daha vahim bir hal aldığını, İtalya ile silâhlı ihtilâfa mutlaka bir an evvel son vermenin ve bu uğurda bazı fedakârlıklara katlanmanın Osmanlı devletinin çıkârına uygun olduğunu izah etti. Said Paşa, elçiye kedisinin de aynı düşüncede bulunduğunu, ancak tecrübesiz kabine arkadaşlarına, bilhassa bu arada Hariciye Nazırı Âsım Beye bunu izah etmenin mümkün olamıyacağı cevabını verdi. Elçi, bunun üzerine yeni bir formül teklif etti. Buna göre Bingazi Osmanlı devletinde kalacak, Trablusgarb ise İtalya'ya terkolunacaktı. Sadrıâzam iç bölge ve buraya girmek için gerekli limanlar Osmanlı devletinde kalmak şartıyle Trablus'un terkinin düşünülebileceğini söyledi. Ancak, Nazırlara bunu kendisinin teklif edemiyeceğini, onlarla esasen her zaman görüşen elçinin bu işi kendilerine açmasının daha doğru olacağını da ilâve etti. Elçi, Mahmud Şevket Paşanın da bu şekle eğilimli olduğunu biliyordu. Bunun üzerine genç nazırlardan en mühimleriyle yani Hariciye Nazırı Âsım Bey ve Nafıa Nazırı Cavid Beyle görüştü. Âsım Bey, evvelâ şiddetle itirazlarda bulunduysa da, nihayet elçinin ileri sürdüğü şu formüle mütemayil göründü:

Osmanlı devleti, bu vilâyetler için 1878 den sonra Kıbrıs adasında İngiltere'ye, Bosna-Hersek'de Avusturya'ya tanıdığı neviden bir vekâlet hakkı tanıyacaktır. Buna karşılık müslüman halkın bütün hak ve menfaatleri, örf ve âdetleri ve dinî reislerin hakları mahfuz kalacak, ayrıca Düyun-u Umumiye ve kapitülâsyonların bu bölgeye yüklediği külfeti İtalya üzerine alacaktır.

İtalyan isteklerine pek yakın bulunan bu ortalama hal şeklini Âsım Bey Sadrıâzama ve o kabul ederse Vükelâ Meclisine bildireceğini elçiye haber verdi. Ancak, Osmanlı hükûmeti tarafından kabul edilse bile bunu Osmanlı devletinin ortaya atamıyacağını, büyük devletlerin bu işi üzerlerine almalarını ve kabulü için Babıâliyi sıkıştırmalarını da istedi. Aksi halde, hiç bir Osmanlı hükûmetinin devletlerden ağır tazyikler görmeden böyle bir teklifi kabule cesaret etmesine imkân yoktu. Müslüman halk efkârına karşı bu sorumluluğu üzerine alamazdı.

Cavid Bey ise elçi ile konuşmalarında bu nevi hiç bir anlaşmaya eğilimli bulunmadığını ortaya koydu. Onun düşüncesine göre, mütecaviz evvelâ kayıtsız şartsız Osmanlı ülkelerini terkedip gitmeliydi. Barış görüşmeleri, Osmanlı hükümranlık haklarına asla halel gelmemek şartıyle, bundan sonra olabilirdi.

Mesele, nihayet Osmanlı kabinesinde tartışıldı ve çoğunlukla reddolundu. Avrupa devletlerinin zorlamasıyle kabul edilecek tek

tasarının sadece bir kısım Trablusgarb kıyılarının İtalya'ya bırakılması olabileceği sonucuna varılmıştı.

Anlaşma için teşebbüs ve müzakereler

İtalya, bunun üzerine beklemeğe karar verdi. Şimdi, zamanın kendi lehine çalıştığına inanıyordu. Savaş hareketleri duraklamış olduğu için masraf nisbeten azalmış, buna karşılık işgal ettiği adaları, ileride tamamen yerleşmeyi temin etmek üzere, mümkün olduğu kadar elinde tutması çıkarına bir hal almıştı. Üstelik Osmanlı devletinin ergeç kendi şartlarına razı olacağını umuyordu.

Haziran sonlarında İtalyanlar, Osmanlı - Sünusî birleşik kuvvetlerine karşı 15 bin kişilik mükemmel bir ordu ile taarruza geçtiler. Pek şiddetli savaşlar cereyan etti. Mukavemetçilerin kırılmaz azmi karşısında İtalyanlar yine umdukları neticeyi alamadılar. 20 eylülde, yirmi bin kişilik bir İtalyan ordusu tekrar taarruza geçti. Mukavemetçiler, müstevlilere mümkün olduğu kadar zayiat verdirdikten sonra çöle doğru çekiliyor, sonra birleşip eski mevkilerine dönüyorlardı.

Temmuz başında yeniden ara bulma teşebbüsleri oldu. Bu sırada İttihad ve Terakki partisi, muhalifleriyle mücadele halinde idi. Said Paşa, Fransa elçisine nihaî olarak şunları söyledi:

Devletlerin teklifi ve arabuluculuğu şartıyle bu bölgenin Padişah tarafından tayin edilecek bir Bey - Prens tarafından idaresi düşünülebilir. Bu zat, geniş yetkileri haiz olacaktır. Kendisi İtalya'ya mühim imtiyazlar verecek, bu devletle anlaşarak bölgede gerekli ıslahatı yapacak, bunlar sona erinceye kadar İtalyan askerleri Trablusgarb kıyılarında kalacak, lâkin Bingazi'den hemen çekileceklerdir.

Şûray-ı Devlet Başkanı Mısırlı Said Halim Paşa 12 temmuzda İtalya temsilcileriyle hususî şekilde Lozan'da buluşup görüşmelere başladılar. 16 temmuz 1912 tarihinde Said Paşanın istifası üzerine, salâhiyetleri yenilenmediği için, Said Halim Paşa geri döndü.

İÇ DURUM, PARTİ MÜCADELELERİ VE ORDU, SADARET VE HÜKÛMET, BALKAN DEVLETLERİNİN HAZIRLIKLARI

Trablusgarb savaşı ve diğer dış olaylar sırasında, kısmen de bunların yarattığı duruma paralel olarak imparatorluğun içinde de bir takım olaylar geçmekteydi. Süvari Dairesi eski reis muavini olup istifa etmiş bulunan Miralay (Albay) Sadık Bey bir muhalefet partisi kurup faaliyete geçmiş bulunuyordu. Sadrıâzam, bu zatın faaliyetine son verilmediği takdirde kabinenin istifa edeceğini Padişaha bildirdi. Sultan Reşad da Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşaya gerekli tedbirin alınmasını emretti. Mahmud Şevket Paşa, biraz tereddütten sonra Sadık Beyi Selânik'e göndermek suretiyle hükûmet merkezinden uzaklaştırdı. Mucib sebep, askerî sıfatını kötüye kullanarak siyasetle uğraşması ve memlekette ikilik yaratmasıydı. Halbuki Sadık Bey, askerlikten çekilmiş bulunuyordu.

Memlekette iktidara karşı siyasî faaliyetler, emekli Albay Sadık Beyin 26 kasım 1911 tarihinde kurduğu «Hürriyet ve İtilâf» partisi ile gelişmeye başlamıştır. Evvelce İttihad ve Terakki partisine mensup bulunduğu halde bu parti sayesinde umduğu makamlara eremeyen Damad Ferid Paşa da, Hürriyet ve İtilâf partisinin Genel Başkanlığını üzerine aldı. Partinin diğer tanınmış simaları eski Şeyhülislâm Hüseyin Hüsnü Efendi, Tokat mebusu (sonradan Şeyhülislâm) Mustafa Sabri Efendi, Amasya mebusu İsmail Hakkı Paşa, Bağdad mebusu Hacı Ali Efendi, Haleb mebusu Nâfi' Paşa, Gümülcüne mebusu İsmail Bey, Istanbul mebusu Tahir Hayreddin Bey, Sivas mebusu Dogavaryan Efendi, Şam mebusu Abdülhamid Zühravî Efendi, yine Şam mebusu Şefik Elmüeyyed Bey, İçel mebusu Hacı Bayram Efendi, Priştine mebusu Hasan Bey, Draç mebusu Esad Paşa Toptanî, Serfice mebusu Boşo Efendi, Istanbul mebusu Kostantinidi Efendi, Üsküp mebusu Povlof Efendi idiler.

Miralay (Albay) Sadık Bey

Hürriyet ve İtilâf partisinin ileri gelenleri Said Paşanın Sadaretten istifası üzerine Padişahı ziyaretle, kendilerinin meclisin fe-

sih hakkının Padişaha verilmesine aslında karşı olmadıklarını, ancak Said Paşayı düşürmek için böyle davrandıklarını, sadaretin tekrar bu zata verilmemesinin meseleyi kökünden halledeceğini söylemişlerse de, bu istekleri kabul edilmeyerek Sadaret dokuzuncu defa olmak üzere Said Paşaya verilmişti.

Meclisin feshinden sonra yeni seçimlerin iç politikada huzur yaratacağı umulmuştu. Halbuki böyle olmadı. Evvelâ örfî idare ilga edilmeden yapılmış olan seçim sırasında bir çok tazyik ve yolsuzluklar yapıldığı iddiası başladı. Arkasından muhalefet yine faaliyete geçti. Trablusgarb savaşının çıkış şekli, buraya devletçe yardımda bulunulamaması, diplomasi faaliyetinin kifayetsizliği yavaş yavaş bu iki vilâyetin kaybedileceği kanaatini uyandırmış ve bu hal İttihad ve Terakkî partisinin itibarını yok etmişti.

Bu parti devlet idaresinde sorumluluğu olmasa bile, en geniş yetkiyi 1909 yılı başlarından*beri elinde tutuyordu.* Eski idare şeklinin ve idare adamlarının tasfiyesiyle her şeyin düzeleceği ümid edilirken, üç yıl içinde durum eskisinden çok daha fena bir hale gelmişti. Memleket içi karışıklıklar ve ayaklanmalar, eski devre nazaran daha çoktu. Abdülhamid devrinde borçların tasfiyesine uğraşılmışken, yeniden büyük borçlar altına girilmiş, hapisler, sürgünler, maddî tazyikler devam etmiş, muhalefetin susturulması için siyasî cinayetlere, suikastlara kadar gidilmişti. İttihad ve Terakkî erkânının iyi niyetli ve vatansever kimseler olduğu inkâr edilemez. Ancak, tercübesizlikleri ve bilgisizlikleri yüzünden memleketi 1909 başına göre değil, 1908 yazına göre bile, daha kötü bir duruma getirmiş bulunuyorlardı (Hikmet Bayur; İnkılâp Tarihi, C: 2, K: 1, S: 230).

İşte bundan dolayı, memleketteki tarafsız aydın zümre, İttihad ve Terakkî'nin hükûmetten tamamen çekilmesini ve devlet idaresinde açık-gizli bir tesiri kalmamasını ister olmuştu. Daha ileri gidenler ise, İttihat ve Terakkî partisi mevcut bulundukça bunun mümkün olamıyacağını, bu yüzden dağılıp gitmesinin şart olduğunu ileri sürüyorlardı. İttihad ve Terakkî'nin orduya dayanarak hâkimiyet kurmasına karşı, muhalefet de onlarla uğraşmak için orduda taraftarlar aramağa başlamıştı. Çünkü İttihatçıların tutumuna göre, onlarla başka türlü başa çıkılamıyacağına inanmış bulunuyordu (Rıza Nur; Hürriyet ve İtilâf nasıl doğdu, nasıl öldü? S: 8-9).

Muhalif basın her türlü tazyiklere ve tehditlere rağmen şiddetli hücumlarına devam ediyordu. Bilhassa Rumeli'nin çeşitli yerlerinde çıkan «Süngü», «Silâh», «Top» gibi bazı muhalefet gazetelerinin bir kısım subaylar tarafından desteklendiği ve en şiddetli yazılarının imzasız veya takma adla onlar tarafından yazıldığı anlaşılıyor, bilhassa bu cihet İttihad ve Terakkî'yi ürkütüyordu.

Hürriyet ve İtilâf partisinin kuruluşundan evvel Osmanlı Mebusan Meclisinde muhalifler iki grup halinde toplanmışlardı. Bunlardan biri, çoğu Arap memleketlerini temsil eden «Mûtedil Hürriyetperverân», öbürü ise çoğu hocaları temsil eden «Ahali» partisiydi. Bunların yanında tarafsızlarla hıristiyan mebuslar ayrı hizipler halinde mevcut bulunuyorlardı. İşte, bunlar birleşerek «Hürriyet ve İtilâf» partisini kurmuşlardı. Bu fırkanın ana prensipleri parlamanter rejimin esaslarını kuvvetlendirme, unsurlar arasında hakikî bir uyuşma ve uzlaşma meydana getirme, bazı vilâyetler için mahallî ihtiyaçlara göre idareler kurma, sorumluluğu genişletme ve vazifeleri tefrik, memleket müdafası ve esas menfaatler dışındaki işlerin mahallî memurlarca yürütülmesi, mülkî ıslahat v.s. idi.

Bu partide bir çok ayrı görüş ve menfaatler bir çatı altında toplanmış oluyordu. Gerici zümre, Osmanlı camiasından ayrılmağa eğilimli unsurlar, mevcut idareye karşı olan subaylar, ne olursa olsun İttihat ve Terakkî'yi iş başından uzaklaştırmak amacını güden aydınlar hepsi bir araya gelmiş bulunmaktaydılar.

Muhalefetin mecliste ilk önemli direnişi, İbrahim Hakkı Paşanın ve mes'ul mesaî arkadaşlarının Divan-ı Âli'ye sevki hakkında çıkan ihtilâftır. İttihat ve Terakkî, buna karşılık meclisin feshine kadar gitmişti. Bu suretle hem bu meseleyi ört-bas etmek, hem de yeni bir seçimle muhalefet mebuslarını tasfiye edip meclise daha kuvvetli olarak gelmek istiyordu. Nitekim, yeni mecliste İttihatçılar pek büyük çoğunluk sağladılar. Ancak muhalefet de seçimlerin dürüst yapılmadığını ve tarafsız olarak idare edilmediğini iddiaya başladı.

Ordunun siyasete karışması, Halâskârân gurubu

Memlekette gittikçe artan huzursuzluk tabiî olarak topluluğun önemli bir müessesesi olan orduya da sirayet etmiş bulunuyordu. Ordunun bir kısım genç subayları, İttihad ve Terakkî'ye mensuptu. İnkılâp öncesinde ve inkılâbın yapılmasında değerli hizmetler görmüşlerdi. Bu yüzden memleket çapında şöhret ve itibar sahibi bulunuyorlardı. Partiye mensup bu subayların ordu ile alâkalarını kesmeden fırkada siyasî ve idarî vazifeler almaları dolayısıyle icabında devlet idaresinde müessir olmaları, en yüksek idarî kademelerde ve bu arada kendilerinin âmiri mevkiinde bulunan kimselerden daha nüfuzlu hale gelmeleri, nihayet bu sayede mesleklerinde de daha süratli yüksel-

meleri diğer subayların hasedine sebep oluyor, bir taraftan da ordu disiplinini sarsıcı bir durum hasıl ediyordu. İttihat ve Terakki'ye girmemiş bir takım subaylar, sonunda aynı imtiyazlı duruma geçebilmek için başka siyasî teşekküllere intisaba veyahut onları kurmağa eğilimli hale geldiler. Rumeli'de çıkan mahallî muhalefet gazetelerinde mevcut idareye karşı şahıslarını ortaya koymadan— ağır hücumlara geçmeleri bundan dolayı idi. İşte bu suretle «Halâskârân-ı Zabitân Grupu» adlı teşekkül meydana geldi. Bunu teşkil edenler, İttihat ve Terakki'ye karşı olan subaylardı.

Halâskârân Gurubunun iddia ve istekleri şöyle hülâsa edilebilir:

Osmanlı devleti, Abdülhamid idaresinin son zamanlarında sürüklenmekte olduğu inkıraza, hâlen daha süratli olarak sürüklenmektedir. Meşrutiyet memleket için son bir ümid iken, bu ümidin boşa gidişi üzerine Avrupa devletlerinde Osmanlı devletinin meşrutiyetle de kurtulamıyacağı kanaati hasıl olmuştur. Buna sebep meşrutiyetin gerekli şekilde tatbik edilmeyişi ve bu ad altında sadece başka kimselerin idaresi altında eski istibdat rejiminin devamıdır. Meşrutiyetin ilânı üzerine Osmanlı devletini paylaşma pojesini geçici olarak bir tarafa bırakmış bulunan Avrupa devletleri, bundan vazgeçmişlerdir. İlk delili de İtalya'nın Osmanlı memleketlerine rahatça saldırması ve bu saldırının Avrupa'da fiilî bir tepki uyandırmamış olmasıdır.

Halâskârân Gurubunun isteği, ordunun mutlaka siyaset dışında kalması ve meşrutiyetin yalnız sözle değil, samimî şekilde fiilen de tatbikidir. Meşrutiyet, ordunun eseridir: şu halde korunması da orduya aittir. Bu memleket batarsa, bugün hamiyet taslayanlar Avrupa'ya kaçıp elde ettikleri paralarla orada rahatça yaşayabilirler. Bizim ise, elimizde geçimimizi sağlayacak başka san'atimiz de yoktur. Bir devlet için sadece ordunun gücü kâfi gelmez. Lâzım olan kanunların tam tatbiki ve iktisadî bir kalkınmaya yönelinmesidir. Bunun için evvelâ hükûmet değişmeli ve başa namuslu bir idare geçmelidir. Hükûmetin işlerine dışarıdan kimselerin, hiç bir sorumsuz kuvvetin müdahalede bulunmaması temin olunmalıdır. Hükûmet değiştikten sonra meclis feshedilip polis ve jandarma müdahalesi olmadan hakikî serbest seçimler yapılmalıdır. Ayrıca, siyasî fırkalarda veya mülkî memuriyetlerde vazife alınış olanların hemen askerlikle alâkalarının kesilmesi veya öbür işlerden el çekip tamamen orduya dönmeleri, orduda kanun ve nizamlara, askerî geleneklere, adalet ve mürüvvat kaidelerine tam bir şekilde saygı gösterilmesinin temini, terfilerde ehliyet kadar kıdeme de uyulması ve yükseliş için her ikisinin aranması mutlaka lâzımdır.

Halâskârân Gurubunun bu prensiplerini anlatan tafsilâtlı beyannamesi gizlice basılarak ordu subaylarına geniş çapta dağıtılmıştı.

Rumeli'de bulunan askerî birliklerde ne kadar Arnavut subay varsa, hepsi Halâskârân Gurubuna dahil olmuşlar veya taraftar kesilmişlerdi. İttihatçıların Arnavutluk bölgesinde giriştikleri şiddetli tenkil hareketlerinin doğurduğu tepki, henüz çok canlıydı. En meşhuru Salih Potko çetesi olmak üzere bir çok Arnavut çeteleri hâlâ isyan ve şakavet halindeydiler. Bilhassa küçük rütbeli Arnavut subayların, bu sırada ordudan firar ederek bu çetelerle birleşmeğe başladıklarını Manastır valisi telgrafla Babıâliye bildirdi. Aynı zamanda 21/22 haziran 1912 gecesi Manastır dışındaki ordugâhtan bir kısım subayların kaçarak —evvelce Enver, Niyazi ve Eyüb Sabri Beylerin yapmış oldukları gibi— dağa çıktıkları haberi geldi. Bunlar yayınladıkları beyanname ile mevcut iktidarı ellerinde tutanların dört yıldır vatandaş kanı dökmekten zevk alan ve sadece hırs, hiyanet ve intikam duyguları yüzünden vatanı perişan eden meşrutiyet rejimine düşman kimseler olduklarını, memleketi millî vicdana rağmen koyu bir istibdadla idare etmiş olan Yıldız hükûmetinin uğradığı âkıbete lâyık bulunduklarını ve pek yakında da uğrayacaklarını, Arnavutlukta yıllardır süren zulmün, memleketin her tarafında masum kanına susamışçasına işlenen faciaların hesabının sorulacağını, vatanın iki vilâyetini düşmana âdeta hediye eden menfaatperestlere millî vekarı vatansever bir azimle göstermek üzere ayaklanan Arnavut vatandaşlarına katıldıklarını ilân ediyorlardı. İstekleri ise, hükûmetin derhal çekilmesi, meclisin feshi ile serbest seçimlerin yapılması, İbrahim Hakkı, Mahmud Şevket, Said ve Rifat Paşalarla, Talât ve Cavid Beylerin ve Genel Kurmay Başkanının derhal muhakeme edilmeleri idi. Bunlar yapılmadıkça silâhları bırakmayacaklarını da bildirmekteydiler.

Haber, İstanbul'da büyük telâş ve endişeyi mucip oldu. Çünkü bu hareketin ordunun bir kısmı tarafından desteklendiği biliniyordu. Üstelik yalnız Rumeli'de değil, başka yerlerde ve bilhassa İzmir'de bulunan askerî birlikler arasında Halâskârân Gurubuna mensup subaylar bulunduğu gibi, sivillerden bir kısmı da onlarla birliktiler. Meselâ, son yayınlanan beyannameyi subaylar hazırlamış, Prens Sabahaddin Bey düzeltmiş ve tamamlamıştı (Rıza Nur; Hürriyet ve İtilâf nasıl doğdu, nasıl öldü? S: 37). Keza, bu hareket için para yardımında da bulunmuştu. İstanbul'daki bazı mühim birliklerin subay-

ları, bir kısım askerî tıbbiye talebesi de elde edilmişlerdi.

Harbiye Nezareti, buna karşılık hemen bir tebliğ neşretti. Bunda hâdise çok küçük gösteriliyor, 12 subayın maiyetlerindeki 17 Arnavutla bir takım yersiz iddialar ileri sürüp dağa çıktığı, askerlik hayatı için bir leke teşkil eden bu halin de askerlerin politika ile uğraşmalarının kötü bir neticesi olduğu, bu hususu men' için bir kanun hazırlanıp hükûmete tevdi edildiği, kanun çıkıncaya kadar subayların her türlü siyasî faaliyetten ve fırka kulüplerine devamdan kaçınmaları bildiriliyordu. 2 temmuz 1912 tarihinde kanun çıktı. Mahmud Şevket Paşa ise, bunu yeni bir Nazırın tatbiki gerektiğini bildirerek Harbiye Nezaretinden istifa etti (9 temmuz 1912).

Halbuki, sonunda Said Paşa kabinesinin de düşmesine sebep olacak olan bu istifanın sebepleri başka idi. O sırada Levazım Reisi bulunan İsmail Hakkı Paşanın bazı ihtilâslarından dolayı Harbiye Nazırının muhalefet mebusları tarafından mecliste bir çok suallere maruz kalacağını haber alan Dahiliye Nazırı Hacı Âdil, Posta ve Telgraf Nazırı Talât ve Evkat Nazırı Hayri Beyler, Mabeyn Başkâtibi ile Başmabeynciyi ziyaret ederek kendilerinin Mahmud Şevket Paşaya meclis-te paçavraya döndürülmeden hemen yirmi dört saat içinde istifa etmesini parti namına tavsiye ettiklerini söyleyip Paşanın malûm şahsiyetinden dolayı Padişahı da bu istifa olayına hazırlamalarını istediler (Lûtfi Simavî; Sultan Mehmed Reşad Hanın ve halefinin sarayında gördüklerim, C: 2, S: 71). Mahmud Şevket Paşa, ertesi günü istifa ederek yerine Bahriye Nazırı Hurşid Paşa vekâleten tayin olundu.

İttihat ve Terakkî Partisinin ileri sürdüğü sadece bir bahane idi. Aslında kendi dileklerine körü körüne boyun eğmek istemeyen Mahmud Şevket Paşadan kurtulmak dâvasındaydılar.

Arnavutluk olayları ve Meclis

Bu sırada siyaset ufkunu gittikçe daha karanlık bulutlar sarmaktadır. İç düzensizlik ve huzursuzluk yetmezmiş gibi, Balkanlarda Osmanlı devleti aleyhine olmak üzere kat'î bir cephe teşekkül etmekteydi. Sırplar ve Bulgarlar, tamamen anlaşmış duruma gelmiş bulunuyorlardı. Yunan - Bulgar anlaşması için görüşmeler oluyordu. Uzayan Trablusgarb savaşını bir an evvel sona erdirmek ve arzu ettiği şekilde bir barış andlaşması elde etmek için İtalyanlar Arnavutları durmadan aleyhimize kışkırtıyor ve bu işde vasıta olarak Karadağ'ı kullanıyorlardı.

Sinob'da sürgün bulunan Yakovalı Rıza Bey, affedilerek memleketine dönmüştü. Kendisi, İttihatçıların büyük düşmanıydı. Sadece hükûmeti müşkül durumda bırakmak ve kabinenin düşmesini temin etmek için esasen çeşitli kaynaklardan pek çok tahrik edilmiş olan Arnavutları ayaklandırdı. 1912 mayısı başlarından itibaren İpek, Yakova ve İşkodra bölgeleriyle Karadağ sınırlarında isyan başladı. Hükûmet, derhal askerî kuvvetler gönderip bu ayaklanmaları şiddetle tenkile teşebbüs etti. Mayıs, haziran ve temmuz aylarında bir çok çarpışmalar oldu. Âsiler üzerine gönderilen birliklerdeki bir kısım subaylar, Halâskârân Gurubuna mensup olup firar ederek âsilere katılmış bazı arkadaşlarını karşılarında görünce onlarla birleşmekte tereddüt etmiyorlardı. Hükûmet ise mecliste meseleyi yine gayet basit gösteriyor, kolaylıkla bastırılacak bir eşkiya hareketi halinde izaha çalışıyordu.

Arnavut âsileri, nihayet dileklerini hükûmete bildirdiler:

1 — Toplanmış olan silâhların iadesi.

2 — Siyasî veya âdî olmak üzere kendi bölgelerindeki bütün suçlulara şâmil genel af ilânı.

3 — Askerlik görevi için başka yerlere gönderilmemeleri.

4 — Yaş düzeltmelerinin askerlik çağı müddeti için kabul edilmesi.

5 — Şimdiki ve evvelki askerî harekât sırasında harap olan meskenler için bir para ödenmesi.

6 — Kan dâvalarını halle çalışan komisyonlara yerliden de üye alınması.

7 — Bölgede okul ve yol yapılması.

Dahiliye Vekili Hacı Âdil Beyin mecliste yaptığı bu açıklama üzerine Arnavut mebuslarla çetin bir münakaşa başladı. Bunlar, hıristiyan Arnavutlara tanınan haklara ve bütün isteklerinin yerine getirilmesine karşı müslüman Arnavutların şimdiye kadar sadece boşuna avutulduğunu ileri sürdüler. Üstelik hâdisenin gösterildiği kadar basit olmadığını ve hâlen Arnavutlukta 80 bine yakın asker bulunduğunu, bu Arnavut isteklerinin sadece daha evvel hıristiyan Arnavutlar (Malisor ve Mirdita'lar) için tanınmış şeyler olduğunu, hâdiselerin bu eşit olmayan davranıştan çıktığını ve yalnız bunun giderilmesinin ortalığın yatışmasına kâfi geleceğini iddia ettiler. Ayaklanmanın hemen şiddetle bastırılmağa çalışılmasına ve tab'anın böylece ezilmesine hücum ettiler. Hıristiyan Arnavutların silâhları alınmadığı için müslüman Arnavutlara rahatça taarruzda bulunduklarını, tüfekleri bulunmayan bu zümrenin can, mal ve ırzlarını onlara karşı balta ve sopalarla korumak zorunda kaldıklarını, vaktiyle yapılan böyle hatâlar, ezilen ve silâhları alınan, âsi diye tenkil olunan müslüman halkın nihayet galeyanına sebep olduğunu ileri sürdüler. Yalnız bu arada İttihat

ve Terakkî'ye düşman olan muhalefetin kışkırtmalarından ve dış tahrikten hiç bahsetmiyorlardı. Dahiliye Vekili Hacı Âdil Bey hıristiyan Arnavutlara silâh verilmesinin bir askerî teşkilât işi olduğunu, *mustahfaz* denilen aynı teşkilâtın müslüman Arnavutlar arasında da kurulma hazırlıkları yapıldığını söylediyse de, bu izahat tatminkâr bulunmadı. Çünkü bu silâhlı hıristiyan Arnavutlar, bir müddet evvel devlete karşı ayaklanmışlardı. Nitekim kısa zaman sonra da bu hareketlerini tekrarlıyacaklardır. Böylece Osmanlı devleti âdeta kendisine karşı kullanılmak üzere silâh dağıtmıştı. Aynı gafleti başka alanda da göstererek, Sırbistan'ın Selânik yoluyla silâh sevkiyatına göz yummaktaydı (Hikmet Bayur; Türk İnkılâbı Tarihi, C: 2, K: 1, S: 269).

Mecliste geçen bu tartışmalar, Dahiliye ve Harbiye Nazırlarının şiddet politikasına devama mütemayil bulunmalarına rağmen, hükûmetin daha yumuşak bir yolu seçmeğe karar vermesine sebep oldu. İşte bu sırada Mahmud Şevket Paşanın evvelce yazdığımız istifasının vukua gelmesi kabineyi büsbütün sarstı.

Said Paşanın istifası, hükûmet buhranı

Yeni meclisin açılışı, İtalyan donanmasının Çanakkale'ye taarruz teşebbüsüne kalkıştığı güne rastlamıştı. Said Paşa, Arnavutluk meselesinde kabine arkadaşlarıyle ihtilâf halinde bulunuyordu. 15 temmuz 1912 günü mecliste Arnavutlukta baş kaldıran âsilerin isteklerinin gayrimeşru olduğuna dair uzun bir demeçte bulunduktan sonra itimad oyu istedi ve 4 muhalife karşı 194 oyla bunu elde etti. Ertesi günü de, istifasını verip çekildi. Bu istifaya sebep, hâlâ açık bulunan Harbiye Nazırlığının kime teklif edildiyse reddedilmesi, üstelik Bahriye Nazırı ve Harbiye Nazır Vekili Hurşid Paşanın da istifa etmesi, az evvel çekilen Maliye Nazırlığına bir türlü uygun bir kimse bulunamayışı idi. Devletin bulunduğu bu müşkül durum içinde, hükûmet mesuliyetine kimse iştirak etmek istemiyordu. Said Paşa, rakibi Kâmil Paşanın kendisine halef olmaması için Sadarete Gazi Ahmed Muhtar Paşanın getirilmesini tavsiye etmişti.

Aslında İttihat ve Terakkî ile arası hiç de iyi olmayan Kâmil Paşanın bu meclis karşısında itimad alacağı esasen pek şüpheliydi. İttihat ve Terakkî'ye mensup veya taraftar bir kimsenin başa geçmesi ise, üstüste gelen başarısızlıklar ve acı hâdiseler dolayısıyle ve bilhassa Arnavutların âdeta İttihat ve Terakkî'ye karşı ayaklanmış durumda bulunmaları yüzünden hiç uygun düşmeyecekti. Durum, tarafsız bir *zatın idareyi* ele almasını gerektiriyordu. Sadaret, evvelâ Londra elçisi ve eski Sadrıâzam Tevfik Paşaya teklif edildiyse de, kendisi bu meclis feshedilmeden hükûmet mesuliyetini üzerine alamıyacağını kesin şekilde bildirdi.

18 temmuz 1912 günü Askerî Şûra üyelerinden Nâzım, Genel Kurmay Başkan Vekili Hâdi ve Birinci Kolordu Kumandan vekili Osman Paşalar Mabeyne başvurup orduda askerî itaat ve disiplin diye bir şey kalmadığını, Arnavutluk olayının gittikçe büyüdüğünü ve Halâskârân meselesinin ciddiyet kesbettiğini söyleyerek bazı tedbirler alınmasını istediler. Askerî erkânın, bakanlıkları vasıtasıyle değil de böyle re'sen saraya başvurmaları ise tamamen usulsüz ve aslında müdafaa ettikleri askerî disipline aykırıydı.

Padişahın orduya beyannamesi, kurulacak kabine için istişareler

Sultan M. Reşad, ertesi (19 temmuz) günü orduya hitaben bir beyanname neşretti. Bunda istifa eden kabinenin yerine tecrübeli ve tarafsız kimselerde mürekkep bir hükûmet kurulmasını istediğini, halbuki bazı subayların Kanun-ı Esasî'ye ve saltanat haklarına aykırı bazı dilekler için müracaatte bulunduklarını, orduda böyle davranacak kimse bulunduğunu düşünmediği halde adedi pek az olan bir zümre namına bu müracaatı yapanların bazı yanlış anlayışlar yüzünden askerî vazifelerini bir an için unuttuklarını, askerlerin siyasetle uğraşmaktan vazgeçip yalnız âmirlerinden alacakları emirlere itaatle ve kendilerini vatan müdafaasına tahsisle mükellef bulunduklarını, bunun aksi hareketin ihanet sayılacağını bildirdi.

Diğer taraftan Padişah yeni hükûmetin kurulması hususunda istişarelerde bulunmak üzere Meclis Başkanı Halil (merhum Halil Menteş) Bey ile Âyân Meclisi Başkanı Gazi Ahmed Muhtar Paşayı bir kaç kere çağırttı. Hanedana mensup bir kısım şehzadeler, Kâmil Paşanın Sadareti için, el altından faaliyetlerde bulunuyorlardı. Sultan Reşad, pek kinci bir zat olan Kâmil Paşanın, İttihat ve Terakkî'den gördüğü muamele üzerine bu sefer intikam politikasına kalkışacağını, bunun ise neticesi kestirilemeyecek buhranlara yol açacağını düşünüyordu. Sadaretin, disiplini bir hayli sarsılmış olan ordu üzerinde nüfuz sahibi bulunan Gazi Ahmed Muhtar Paşaya verilmesi kendisine telkin ediliyorsa da, tereddütlü davranıyordu. Nihayet buna karar verildi. Kendisiyle istişarelerde bulunmak üzere saraya çağırılmış olan Gazi Ahmed Muhtar Paşa, bu sırada hiç ummadığı halde mühüre nail oldu (22 temmuz 1912). Paşa, heyecanlanarak:

«Kırk senedenberi nihayet bugün müyesser imiş» demek suretiyle kırk yıldanberi

Sadareti beklediğini itiraf etmiş oldu (Lûtfi Simavî; Sultan Mehmed Reşad Hanın ve halefinin sarayında gördüklerim, C: 2, S: 77).

Gazi Ahmed Muhtar Paşanın Sadareti «Büyük Kabine»

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Sadaretinde mutlaka muvaffak olmak azmindeydi. Memleketin en ileri gelen devlet ricalini ve eski Sadrıâzamları bir kabinede toplamak ve hepsinin reylerinden istifade etmek suretiyle buna muvaffak olacağını sanıyordu. Kurduğu hükûmette Şeyhülislâmlığa Cemaleddin Efendiyi, Adliye ve Mezahip Nazırlığına eski Sadrıâzam Hüseyin Hilmi Paşayı, Devlet Şûrası Reisliğine eski Sadrıâzam Kâmil Paşayı, Dahiliye Nazırlığına eski Sadrıâzam Ferid Paşayı, Hariciye Nazırlığına Gabriel

Gazi Ahmed Muhtar Paşa

Nuradungiyan Efendiyi, Harbiye Nazırlığına Nâzım Paşayı, Bahriye Nazırlığına kendi oğlu eski Bahriye Nazırı Mahmud Muhtar Paşayı, Ticaret ve Ziraat Nazırlığına eski Viyana Büyük elçisi Mustafa Reşid Paşayı, Nafıa Nazırlığına Devlet Şûrası Mülkiye Dairesi Başkanı Mehmed Şerif Paşayı, Maarif Nazırlığına, Nezaret müsteşarı Said Beyi, Maliye Nazırlığına eski Maliye Nazırı Ziya Paşayı, Evkaf Nazırlığına Meclis ikinci başkanı Mehmed Fevzi Paşayı getirdi. Halk, bu hükûmete derhal bir isim taktı: Büyük Kabine. Ancak, aralarında görüş ve düşünüş birliği olmayan bu kimselerin bir arada uzun müddet çalışmaları ve memleketi içine yuvarlanmış olduğu çıkmazdan kurtaracak tedbirleri bulup tatbik etmeleri imkânsızdı.

Nitekim bir müddet sonra Hüseyin Hilmi Paşa yerini âyândan Abdülhalim Beye bıraktı. Dahiliye Nazırlığında üstüste değişiklikler oldu. Ferid Paşanın bu vazifeyi esasen kabul etmeyişi üzerine yerine evvelâ eski Dahiliye Nazırı Ziya Paşa geçti. Ona Nafıa Nazırı Mehmed Şerif Paşa ve ona da Selânik valisi Dâniş Bey halef oldular. Nafıa Nezareti, Mehmed Şerif Paşanın Dahiliyeye geçmesi üzerine âyândan Salih Paşaya verildi. Ziya Paşanın yerine Malî Islahat Komisyonu üyelerinden Abdurrahman Bey Maliye Nazırı oldu.

Neticede «Büyük Kabine» durumun daha kötüye yönelmesine ve devletin yeni bir felâket durumuna doğru yol almasına engel olamadı.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa sadaretinin ertesi günü pek çok şikâyetlere sebep olan örfî idareyi kaldırdı. Aynı zamanda (Rumî 10 temmuz) İkinci Meşrutiyetin ilânı yıldönümü millî bayramı törenle kutlandı. Üç gün sonra toplanan mecliste, Meclis Başkanı Halil Bey, Halâskârân Gurubu tarafından hüviyeti tesbit edilemeyen bir subay vasıtasıyle evine bırakılan tehdit mektubunu okudu. Halâskârân mensupları bunda, kırk sekiz saat içinde «Fındıklı Kulüp ve Tiyatrosu» diye andıkları meclisin feshine engel olmadığını ve hattâ bunu terviç ettiğini ispat etmezse kendilerine düşen vazifeyi yerine getireceklerini bildiriyorlardı.

Mecliste bunun üzerine hararetli müzakereler cereyan etti. Şiddetli nutuklar söylendi. Harbiye Nazırı Nâzım Paşa ise, Halâskârân'dan bahsederek bunun sadece bir blöften ibaret bulunduğunu, tahkikat yapıldığını ve mes'ullerin meydana çıkarılacağını beyan etti.

Kabinenin programı ve güven oyu alması

Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesi 30 temmuz 1912 tarihinde meclise programını sundu. Bunda, durmadan yapılan ve memlekette bir iç buhran yaratan şikâyetler üzerine son seçim olaylarının yeniden incelendiği, neticeye göre bir karar verileceği, ordunun ve devlet memurlarının siyasetten ayrılacağı, siyasî faaliyette devam eden memurların görevleriyle ilişkilerinin kesileceği, kanun ve nizamlara aykırı hiç bir şey yapıl-

mayacağı, devletin hakları ve şerefiyle telifi kabil bir barışa varılıncaya kadar saldırgana karşı konulacağı, dış politikada memleket menfaatleri feda edilmemek şartıyle büyük devletlerce tasvip edilecek bir yön takip edileceği bildiriliyordu. Sadrıâzam meclise hitaben on beş gün evvel kahir çoğunlukla itimad oyu aldığı halde istifa zorunda kalan hükûmetin hatâlarını ve kanunsuz icraatını tekrarlamıyacağını ve bunun tam aksine davranacağını söyleyerek güven oyu istedi.

Hemen tamamen İttihatçılardan mürekkep bulunan bir meclis huzurunda mebusların kanuna uygun şekilde seçilmiş ve milleti temsile yeterli olup olmadıkları meçhul bulunduğundan bunun tahkik edileceğini açıkça söylemek, üstelik evvelce bütün yaptıkları kendilerince tasvip olunmuş bir hükûmeti kanunsuz ve nizamsız icraatla itham etmek ve sonra güven oyu istemek, tek bir partinin tahakkümü altında bulunan bu meclisi âdeta hiçe saymaktı.

İttihat ve Terakki, güç durumda kalmıştı. Bu hâdise üzerine yeni hükûmete güven oyu vermek prestijini büsbütün sarsacaktı. Bir hükûmet buhranı yaratmayı ise, zamanın nezaketi icabı, parti göze alamıyordu. Nihayet biraz olsun vakit kazanmak için Sadrıâzamın mecliste vaki bu beyanının basılıp mebuslara dağıtılması istendi. Geçecek müddet içinde parti meclis grubu ve Genel merkez bir karara varacaktı. Hükûmet bunu kabul etmedi. Durumun son derece kritik olduğunu, hiç vakit geçirilmeden icraata başlanıp gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini ileri sürüp güven veya güvensizlik oyunun hemen verilmesini istedi.

Bunun üzerine mecliste münakaşalar başladı. İttihat ve Terakki mebusları, Said Paşa kabinesinin hatâlarını kabul etmekle beraber, bunların bu kabineye ait olduğunu, meclisin bundan sorumlu olamıyacağını, ancak hükûmeti memleketin buhranlı zamanında desteklemek için güven oyu verildiğini ileri sürdüler.

Hükûmete karşı şartlar ileri sürmeden güven oyu vermek, onun meclis hakkındaki ithamlarını kabul etmek olacaktı. Bunun üzerine İttihat ve Terakki'nin başkanı bulunan İzmir mebusu Seyyid Bey, bir önerge vererek Osmanlı birliğini korumak, Trablusgarb'da devletin hâkimiyet haklarını fiilen muhafaza etmek şartlarıyle hükûmete itimad edilmesini istedi. Hükûmet, bu teklifi kesin şekilde reddetti. Seyyid Bey, önergesini geri almak zorunda kaldı. Sonunda zayıf bir zamanını kollayıp o zaman çullanmak üzere meclis, hükûmete kayıtsız şartsız güven oyu verdi. Bu oy, 54 e karşı 113 çoğunluğu ile elde edilmişti.

Balkan devletlerinin ittifak faaliyeti

Bulgaristan, Osmanlı delvetinin içinde bulunduğu cidden güç durumdan faydalanmak istiyor ve millî hülyalarının tahakkuku için en uygun zamanın gelmiş olduğuna kani bulunuyordu. Makedonya'yı paylaşmak ve Edirne'yi de almak suretiyle bu hülyası gerçekleşecekti. Osmanlı devletiyle savaş halinde bulunan İtalya, bu hususta kendisini destekliyor ve kışkırtıyordu. Ancak, Bulgaristan'ın bu işi tek başına başarmasına, yani Osmanlı devletiyle bir savaşta başa çıkmasına imkân bulunmadığı için Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'la anlaşması lâzımdı.

Sırbistan, her şeye rağmen böyle bir savaş sonunda arslan payını Bulgaristan'ın alarak büsbütün kuvvetleneceğini ve kendisinin bu haris devletle Sırbistan'ın kuvvetlenmesini kendi politikasına aykırı gören Avusturya'nın arasında büsbütün ezileceğini hesapladığından bu tehlikelere karşı daha evvel Osmanlı devletiyle anlaşmak istemişse de, Babıâlinin anlayışsız politikası yüzünden bu iş tahakkuk edememişti. Kiliseler Kanununun kabulü ile işlenen vahim hatâ, Yunanlılarla Bulgarlar arasında uzun yıllardanberi süre giden anlaşmazlıkların ortadan kalkması suretiyle Yunanistan'ın böyle bir ittifaka girmesine engel bırakmamışsa da, Yunan Başbakanı Venizelos, Balkan Slavlarının birleşmesinin Osmanlılar kadar Yunanistan için de tehlikeli bulunduğunu sezmekteydi. Bunun için evvelce de temas ettiğimiz üzere şu sırada takip olunacak akıllıca bir dış politika sayesinde hem Sırbistan, hem de Yunansitan'la anlaşarak Osmanlı devleti aleyhine bir Balkan ittifakının kurulmasına engel olunması ve bu bölgede de siyasî bir denge kurulması mümkün iken, bu da yapılamadı.

Venizelos, Atina maslahatgüzarımızla görüşerek, Girid'in Osmanlı yüksek hâkimiyeti altında kalması, idaresinin Yunanistan'a ait bulunması ve buna karşılık devlete yıllık bir vergi vermesi şartıyle her türlü anlaşmaya hazır olduğunu ve bu hususta Osmanlı devlet ricaliyle görüşmek üzere hemen İstanbul'a gelmek arzusunda bulunduğunu söylemiş, bu husus o sırada Hariciye Nazırı bulunan Hakkı Paşa vasıtasıyle Babıâliye bildirmiş ve hattâ bir kaç kere tekid olunmuş olduğu halde, müsbet veya menfî bir cevap verilmemişti. Atina'da bulunan Sırbistan elçisi de yine maslahatgüzarımıza başvurup Osmanlı devletiyle bir ittifak imzalamak için gizli ve hususî görüşmelere başlamış ve hattâ Sırbistan Hariciye Nazırının elçiye telgrafla yetki vermesi üzerine bu müzakereler resmiyete dönmüş ve durum o sırada Hariciye Nazırı olan Âsım Beye bildirilmiş bulunmasına rağmen, Babıâli bu pek mühim

meseleyi dikkate almamak gafletinde bulunarak cevap vermeğe bile tenezzül etmemiş ve bu pek hayatî fırsat da böylece kaçırılmıştı.

Osmanlı hükûmetinin bu konuda bu kadar gafil davranmasının izahı hakikaten müşküldür. Hariciye Nazırı Âsım Bey, Sadrıâzam Said Paşaya Atina maslahatgüzarından bu hususa dair aldığı yazıları tevdi ederek

Âsım Bey

talimat istemişse de, bunu alamamış ve bu yüzden gerekli cevabı vermemiştir. Kendi nakline göre, Said Paşa oğlu Ali Namık Beyin elçiliklerden birisine derhal tayinini istemiş, Âsım Bey bunun usule aykırı olduğunu söyleyerek Ali Namık Beyin evvelâ bir elçilik müsteşarlığına tayinini teklif etmiş, Said Paşa kendisine bu yüzden gücenerek maruzatını reddeder olmuştu (Şeyhülislâm esbak Cemaleddin Efendi merhumun hâtıratı siyasiyesi, S: 30). Said Paşa, hakikaten devletin yüksek menfaatlerini şahsî iğbirarına feda etmiş ise, bu işe kayıtsız kalışı gaflet değil, ihanet eseridir.

Bununla beraber, Âsım Beyin de büyük bir gaflet uykusunda bulunduğu muhakkaktır. Kendisinin Hariciye Nazırı olduğu Said Paşa kabinesi zamanında Balkan devletleri aralarında anlaşıp mahut ittifakı kurmuş oldukları halde, bu kabinenin istifasından bir gün evvel mecliste verdiği izahat sırasında: «Balkanlardan imanım kadar eminim» diyerek devleti tehdit edecek hale gelen büyük tehlikeden habersiz olduğunu ortaya koymuştur.

Böylece, idareyi ellerinde tutanlar, devleti batırmak için âdeta sözleşmiş gibiydiler. Bunun diğer acı misali de şudur:

Osmanlı devletinden ümidi kesmiş bulunan Sırbistan, ileride Makedonya paylaşılmasında bir kenarda kalmak endişesiyle nihayet 13 mart 1912 tarihinde Bulgaristan'la ittifak andlaşmasını imzalamıştı.

Sırbistan pek yakın olduğunu gördüğü savaşta kullanılmak üzere Avrupa'dan seri ateşli toplar satın almıştı. Bu ittifakı haber alan Avusturya devleti, savaşa engel olmak için bu topların kendi memleketinden geçirilmesine müsaade etmedi. Sırbistan ise, Osmanlı devletine başvurup bunların Selânik yoluyla nakillerine müsaade istedi ve Babıâli, bu müsaadeyi verdi. Selânik yoluyla Sırbistan'a top ve cephane nakli, Said Paşa kabinesinin sukutuna kadar devam etmiştir. Gazi Ahmed Muhtar Paşa idareyi ele alır almaz buna engel olmuş ve bu sırada Selânik'e varmış bulunan yüzden fazla serî ateşli topa ve cephaneye el koydurmuştur. Eğer Said Paşa sadece bu sevkiyata engel olmuş olsaydı, hazırlığı noksan olan Sırbistan'ın Bulgaristan'la birlikte Osmanlı imparatorluğuna savaş açması mümkün olmayabilirdi ki bu hal de affı imkânsız bir hatâdır.

Aynı şekilde, Babıâlinin gafil siyaseti yüzünden Osmanlı devleti ile anlaşmak ümidi kalmayan Yunanistan da, uzun tereddüdlerden sonra ve ancak 29 mayısta Bulgaristan'la ittifak andlaşmasını kabul etti. Kısa zaman sonra, Karadağ onlara katıldı. Böylece, Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesi başa geçtiği zaman aleyhimizdeki Balkan birliği kurulmuş bulunuyordu.

Son Arnavutluk olayları sırasında İtalya'nın kışkırtmasıyle Bulgaristan Osmanlı devletine saldırmayı düşünmüş, Rusya'nın ihtarıyle bundan vazgeçmişti. Rusya, Bulgar-İtalyan yakınlaşmasını kendi çıkarlarına aykırı görüyordu. Esasen Arnavutlukta nüfuz kazanmağa başlayan İtalya'nın bu nüfuzunu Bulgaristan'a doğru yayması, bu hükûmeti üçlü ittifak tarafına çekebilir ve böylece kuvvetler dengesinde üçlü itilâf aleyhine bir değişiklik meydana gelebilirdi. Rusya ise tam tersine Balkanları kendi mutlak nüfuzu altına alarak bu dengeyi üçlü itilâf lehine değiştirmek kararındaydı. Bosna - Hersek meselesinde süregelen Avusturya - Sırbistan anlaşmazlığı, Sırbistan'ı itilâf devletlerinin yanında yer almağa sürüklemişti. Bir Bulgar - Sırp kader birliği, Bulgaristan'ı da o tarafa çekebilirdi. Bu yüzden, İtalyan kış-

kırtmasıyle harekete geçmesini durdurduktan kısa bir zaman sonra Rusya, Bulgaristanı ve diğer Balkan devletlerini Osmanlı devleti aleyhine kışkırtmağa başladı. Yunanistan - Bulgaristan - Sırbistan - Karadağ ittifakı da onun tertibi ve desteklemesiyle doğdu.

Rumeli vilâyetleri ıslahat lâyihası'nın kabulü üzerine aleyhte yapılan nümayiş hareketi

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, bir taraftan Makedonya meselesini kesin şekilde hal ederek Balkan devletlerinin şikâyetlerine son vermek, bir taraftan da büyük devletleri tatmin etmek istiyordu. 1880 yılında Hariciye Nazırı Âsım Paşa, büyük devletler elçiliklerinin tayin ettiği delegelerle uzun müzakereler sonunda Berlin andlaşmasının 23 üncü maddesinde Rumeli için kararlaştırılan ıslahat hakkında bir lâyiha hazırlamış ve Vükelâ Meclisine vermişti. Vükelâ Meclisi bu lâyihayı tasvip ettiği ve hattâ iradesi çıktığı halde, Abdülhamid tatbik mevkiine koydurmamıştı. Çünkü bunda ecnebi müdahalesi kokusu hissediliyordu. Gazi Ahmed Muhtar Paşanın emriyle bu lâyiha bulduruldu ve incelendi. Bunda, Makedonya'da yaşayan çeşitli unsurların hak ve menfaatlerinin korunmasını ve diğer devletlerin tahriklerine kapılmamalarını temin edecek muhtariyete yakın bir idare şekli derpiş olunmuştu. O günkü duruma göre bu şekil kabul edilmezse, bütün Rumeli'nin elden çıkması mümkün olabilirdi. Vükelâ Heyeti müzakere neticesinde bu lâyihanın esaslarını hemen tatbik mevkiine koymağa karar verdi. Istanbul'daki devletler elçilerine durum bildirildi. Onlar da bu tedbiri doğru buldular. Ancak, iktidardan düşmüş ve hükûmetten uzaklaşmış bulunan İttihat ve Terakkî, buna şiddetle muhalifti. Bunu, Berlin muahedesinin şimdiye kadar tatbik edilmemiş bulunan aleyhimizdeki bir hükmünün tatbiki sayıyorlar, kuvvetli bir merkeziyetçi zihniyetle Makedonya için hiç bir imtiyazlı idare tanımak istemiyorlardı. Bu yüzden, lâyihanın tatbik edilmemesi için âdeta bir kampanya açtılar ve bunu mecliste de hükûmete hücum için vesile ittihaz ettiler. Hattâ, yüksek tahsil talebesine bir de nümayiş tertiplettiler. Bunlar, ellerinde bayraklar olduğu halde kalabalık bir kütle halinde Babıâliye geldiler. Burada, bu lâyihanın tatbikinin devletin hükümranlık haklarına aykırı bulunduğu yolunda heyecanlı nutuklar söyleyerek bağırıp çağırdılar. Aralarına karışmış bulunan bir kısım gazeteciler, onları büsbütün tahrik ediyor, ellerindeki bastonlarla Babıâlinin giriş tarafında bulunan iki taraflı camları kırarak talebeleri içeriye girmeğe kışkırtıyorlardı.

Bu gürültü üzerine Harbiye Nazırı Nâzım ve Bahriye Nazırı Mahmud Muhtar Paşalar dışarıya çıkıp kendilerine hitapta bulundular. Hükûmetin devlet işlerinden sorumlu ve aynı zamanda yetkili bulunduğunu izah ederek kendilerinin «edeb dahilinde ilim tahsiliyle» meşgul olup hükûmet işlerine karışmamaları gerekeceğini izah ettiler. İtirazları, susturucu cevaplarla karşıladılar. Nihayet bu nümayiş iki saat kadar devam ettikten sonra hiç bir hâdise olmadan talebe dağılıp gitti.

Rumeli'deki askerlerin zamansız terhisi

Bu kritik durumda, Harbiye Nazırı Nâzım Paşa, Rumeli'deki 120 tabur askeri (takriben 75.000 kişi) terhis etti. Buna sebep, bunların nizamî müddetlerini doldurmuş oldukları halde terhis olunmamaları yüzünden hoşnutsuzluk ve hattâ ayaklanma alâmetleri göstermeleriydi. Askerliğin kanunî müddeti üç yıldı; Abdülhamid devrinde 6-7 yıldan evvel terhis muamelesi yapılmıyor ve ekseriya müddeti bu kadarı bulan asker, sabırsızlıklarını kıpırdanma ve karşı koyma hareketleriyle belli etmeğe başlayınca salıveriliyordu. Meşrutiyetin ilânından sonra bu iş düzenine konmak istenmiş ve bir kısım asker terhis olunmuştu; ancak, geçen olaylar ve nihayet Trablusgarb savaşı bu işin düzenini yeniden kaybettirmişti. Bu sırada ise nizamî müddetini doldurmuş bulunan bir kısım askerler ve bilhassa Rumeli'deki birlikler, eski itiyada uyarak terhislerini temin için silâh çatıp pasif mukavemete geçmişlerdi. Nâzım Paşa, bu mukavemetin aktif bir hal almasından korkuyordu. Böylece, devletin başına yeniden pek büyük bir gaile açılır endişesindeydi. Bunun üzerine Vekiller Heyetine danışmağa lüzum görmeden bu askerleri terhis etti. Bir kabine toplantısında bunu neden yaptığı kendisine sorulunca, İtalya devletiyle savaş halinde bulunulduğu bir sırada orduda bir ihtilâl çıkmasını katiyen tecviz etmediğini, üstelik bu askerin terhisine kanunî bir engel de bulunmadığını söyledi. Devletin diğer bir devletle savaş halinde bulunduğunu beyan ettiği halde, askerin terhisine kanunî engel bulunmadığını ileri sürmek suretiyle Paşa cidden garip bir duruma düşmüş oluyordu. Aynı zamanda, Balkan devletlerinin seferberliklerini ilân etmeleri üzerine bu askerin hemen yeniden celbedilip belli yerlere sevk edildiklerini de sözlerine ilâve etti.

Bu durum, o sırada Osmanlı devleti ricalinin üstüne çökmüş olan meş'um şaşkınlığın bir misalidir.

Tarafların hazırlıkları ve seferberlik ilânları, Avrupa devletlerinin harbi önlemek için akim kalan son teşebbüsleri

Islahat lâyihasının tatbikine aleyhtar bulunan İttihat ve Terakkî, Balkan devletlerile aramızda bir savaş çıktığı takdirde bunun mutlaka kazanılacağı kanaatinde bulunuyordu. Gazi Ahmed Muhtar Paşa hükûmeti ise, Arnavutlukta bir an evvel âsâyişi temin etmek ve Makedonya ıslahatını yaparak Balkan devletlerine savaş bahanesini bırakmamak ve hattâ bunu isteseler bile büyük dev-

Noradungyan Efendi

letler vasıtasıyle engel olmak kararındaydı. Ancak Bulgaristan, bu lâyihanın tatbikine fırsat vermeden savaş açmak istiyordu. Avrupa devletleri ise, Sofya'da millî galeyanın son haddine gelmiş olmasını ve Istanbul'da ıslahat aleyhinde yapılan nümayişi gözönüne alıp Avrupa'ya sıçraması muhtemel bir Balkan savaşının çıkmasını mümkün olduğu kadar geri bırakmak düşüncesiyle bu lâyihanın tatbikini destekliyorlar ve Balkan devletlerini tatmin için ıslahatın kendi taraflarından tayin olunacak birer memurla birlikte tatbikini istediler.

Devletlerin bu talebi iyi niyetlerine delâlet etmekle beraber, Babıâli tarafından devletin iç işlerine müdahale telâkki edildiği için tervicine imkân yoktu. Ancak, büsbütün red cevabı vermek de uygun olamıyacağından ıslahatın tatbikatını mahallî konsolosları vasıtasıyle gözden geçirmeleri şekline kendilerini razı etmenin çareleri aranmağa başlandı. Balkan hükûmetleri son durumu haber alınca bunu akim bırakmak gayesiyle derhal seferberliklerini ilân edip Osmanlı devleti hududuna asker sevkine başlamışlardı. Osmanlı devleti de derhal aynı şekilde hareket etti. Nâzım Paşa tarafından terhis edilen nizamî müddeti dolmuş askerin tekrar silâh altına alınıp yollardan çevrilerek savaş alanı olabilecek yerlere gönderilmeğe başlanması da bu zamana rastlar. Devletler, hemen iki tarafa da başvurup seferberliğin durdurulmasını istediler. Balkan hükûmetleri, halkta millî galeyan son derecesini bulmuş olduğu için böyle bir halin ayaklanmalara sebep olacağını ileri sürüp buna artık muktedir olamayacakları cevabını verdiler.

Babıâlinin harbi önlemek için son teşebbüsü karşısında Avrupa devletlerinin tutumu

Babıâli de Avrupa devletlerinin tavassutuna aynı cevabı verdi. Bununla beraber Osmanlı hükûmeti son bir teşebbüse başvurmaktan geri kalmadı. Hariciye Nazırı Noradungyan Efendi, büyük devletler elçileriyle görüşerek Balkan devletlerinin savaş açmasına engel olmak için İngiltere ve Fransa'dan donanmalarıyle Yunan limanlarını abluka etmelerini, Avusturya'dan Sırbistan'ı askerî gücüyle tehdit etmesini, Rusya'dan Bulgar limanlarını ablukaya almasını istedi. Buna karşılık Berlin andlaşmasının Makedonya hakkındaki hükümlerinin tamamen tatbik edileceğini bildirdi. Fransa, bunu hemen reddederek Balkan devletlerine gerekli öğüdün verilmesinden ileri gidemiyeceğini bildirdi. İngiltere, hiç bir cevap vermedi. Avusturya, bir devlet ancak ikaa karar vermiş olduğu tehdidlerde bulunabileceğini, kendisinin Sırbistan'a hücumunun ise bir Avrupa savaşına sebep olacağını bildirip yalnız diplomatik baskı yapacağını haber verdi. Rusya ise, kendisinin Bulgaristan aleyhinde fiilen harekete geçmesinin bir iç ayaklanmaya sebep olacağını ileri sürdü. Babıâli İngiltereden daha sonra hiç olmazsa donanmasıyle adaları korumasını istedi. İngiltere, eğer Yunanlılar savaş ilâniyle bu adalara saldırırlarsa İngiltere'nin bunu yapamıyacağı, çünkü tarafsızlığa aykırı düşeceği, onun da başka dostlarını yardıma çağıracağı, bunun da Avrupa savaşına sebep olacağı cevabını verdi. Ancak Yunanistan savaş ilân etmeden adalara hücum ederse, İngiltere o zaman milletlerarası haklara aykırı olayları önlemek için uygun göreceği tedbirleri alacaktı.

Osmanlı devleti Romanya'ya başvurarak Bulgaristan'ı tehdit etmesini istemişse de. Romanya bu olayda tamamen tarafsız kalmak niyetinde bulunduğunu, çünkü büyük devletlerin savaşın mahallî kalmasını arzu ettiklerini, esasen büyük devletlerin toprak statükosunu korumağa kararlı olduklarını, savaş Osmanlı devleti aleyhine biterse Romanya'nın Bulgaristan'ın büyümemesi için elinden geleni yapacağını bildirip en iyi temennilerini izhar etti.

Noradungyan Efendi elçilere 2 ekim 1912 tarihinde başvurmuştu. 2 ve 4 ekim günlerinde Istanbul'da halk ve talebe savaş lehinde mitingler tertip ederek kanlarını son damlasına kadar dökmeğe hazır bulunduklarını ilân ettiler.

Bu mitingleri İttihat ve Terakkî destekliyordu. Parti bir taraftan da siyasî çekişmeleri bir tarafa bırakıp savaşın neticesine kadar hükûmete elden gelen yardımı yapacağını bildirdi.

Avrupa devletlerinin Balkanlarda statükonun muhafaza edileceğine dair ilânı

Babıâli, 5 ekimde Berlin andlaşmasının 23 üncü maddesiyle Makedonya'da derpiş olunan ıslahatı derhal tatbik mevkiine koyacağını devletlere bildirdi. Aynı gün devletler şu hususu ilân ettiler:

1 — Büyük devletler barışı bozabilecek her şeye kat'î şekilde karşıdırlar.

2 — Osmanlı hükümdarının haklarına ve Osmanlı devletinin bütünlüğüne dokunmamak şartıyle Berlin andlaşmasının 23 üncü maddesi gereğince yapılması gerekli ıslahatı büyük devletler ele alacaklardır.

3 — Bütün bunlara rağmen bir savaş çıkarsa, devletler Rumeli'deki toprak statükosunun değişmesine müsaade etmeyeceklerdir.

Bu üçüncü maddenin ileri sürülmesinde iki sebep vardı:

1 — Balkan devletlerini memleketlerini büyültmek gayesini güden bir savaştan alakoymak.

2 — Savaşı Osmanlı devleti kazanırsa onun Avrupa'daki hudutlarını genişletmesine engel olmak.

İlerde görüleceği üzere, Osmanlı devleti savaşı kaybettiği zaman bu statükonun korunması meselesini hiç bir devlet ağzına almak istememiş ve bütün Makedonya ve Trakya galip Balkan devletlerine bahşolunmuştur. Devletler, bu bildiriyi hazırlarlarken, evvelâ statükonun saldırgan lehinde değişmemesini derpiş etmişlerse de, sonra Balkan devletlerinin daha lehinde olan bu şekil kabul olunmuş, buna rağmen neticede Osmanlı devleti lehinde olan taahhüd bile tatbik edilmemiştir.

Nitekim, Balkan devletleri bütün bunları daha evvelden tahmin ettiklerinden ve Rusya'dan da el altından özel şekilde gerekli teminatı almış olduklarından bu tebliğe rağmen savaş açmakta tereddüt göstermemişlerdir. Onların bu savaştan tek gayesi Makedonya'yı aralarında paylaşmak olduğuna göre galip geldikleri takdirde bile devletlerin buna müsaade etmeyeceklerine emin bulunsalardı, bu savaşa şüphesiz ki girişmezlerdi. Üstelik, mağlûp oldukları takdirde bu sefer bu üçüncü maddenin tatbik edilip devletlerin kendilerini toprak kaybından koruyacaklarına da emin olduklarından bu hal umulanın aksine kendilerini savaşa büsbütün kışkırtıcı oldu.

İtalya ile barış imkânı aranması, Uşi andlaşması

Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesi, ne olursa olsun İtalya ile bir an evvel barışa taraftardı. Çünkü, Balkanlarda fırtına bulutlarının biriktiğini artık görmemeğe imkân yoktu. Savaşın biri bitmeden diğeri başladığı takdirde, İtalya'nın bizi çok daha ağır şartları kabule zorlaması ve bunları kabul ettirmesi işten değildi. Üstelik Abdülhamid'i'n hal'inden sonra el konulan servetine, İttihatçıların üstüste yaptıkları istikrazlara rağmen ordu için kullanılan masraflar, Trablusgarb savaşı ve Arnavutluk harekâtı devlet hazinesinde carî masraflara yetecek para bile bırakmamış olduğu gibi, bu sırada bir dış veya iç kredi bulmak da tamamen imkânsız hale gelmişti. Bütün bunlar, yeni hükûmeti barışı bir an evvel kurmağa, içeride sükûnu temine ve Balkanlarda barışı koruyacak tedbirler almağa sevkediyor idiyse de, İttihatçıların elinde bulunan meclise, İtalyanların ileri sürdüğü barış şartlarını kabul ettirmeğe imkân yoktu.

Said Halim Paşanın Lozan'dan Istanbul'a dönüşünden sonra, Gazi Ahmed Muhtar Paşa hükûmeti tarafından yetki verilen iki Osmanlı delegesi Mehmed Nâbi ve Rumbeyoğlu Fahreddin Beyler 13 ağustosta İtalya delegeleriyle İsviçre'de Ko'da buluşarak gayrı resmî şekilde barış görüşmelerine devam ettiler. Osmanlı delegelerinin ana teklifi şu idi:

İtalya'nın ele geçirmediği yerler Osmanlı devletinde kalacak. Ele geçirdiği yerler, İtalya'ya ait olacak. Ayrıca Derne ve Sollum İtalyanlara verilecek, Bingazi Osmanlı devletine iade olunacak, Trablusgarb'ın idaresi İtalya'ya devredilecek. Hem Trablusgarb, hem Bingazi bir arada Osmanlı hâkimiyeti altında özel bir idareye sahip olacak. İtalyanlara ekonomik hak ve imtiyazlar tanınacak.

İtalyan delegeleri bu yerlerin İtalya'ya katıldığını, bundan vazgeçmesinin İtalya'da hanedanı dahi devirecek kargaşalıklara yol açabileceğini, savaş daha uzarsa İtalya'nın ortalığı yatıştırmak için bazı adaları, meselâ Rodos'u da İtalya'ya katmak zorunda kalabileceğini ileri sürdüler.

Bundan sonra çetin tartışmalı müzakereler başladı. Eylül başlarında görüşmelerde biraz ilerleme kaydedildi. Müzakerelere Lozan şehrinin iskelesi olan Uşi'de devama karar verildi. Eylül ortasında İtalyanlar bir netice alınmazsa müzakerelerden vazgeçeceklerini bildirdiler. Ekim başında sekiz günlük bir mehil verdiler.

Almanya, İtalya ile Fransa'nın arasını büsbütün açacağını umduğundan bu savaştan başlangıçta memnun görünmüştü. Balkan savaşı ihtimali belirince durum değişti. İtalya, ancak Avusturya da hiç bir suretle karışmamak şartiyle Balkan savaşına karışmayacağını bildirmişti. Avusturya bu işe karışmak zorunda kalırsa, İtalya'nın da Yunanistan'la birlikte Osmanlı devletine karşı savaşa girişeceği muhakkaktı. O zaman da, Avusturya'yı karşısında bulacak, böylece üçlü itilâf fiilen çözülecekti. Almanya bu yüzden Osmanlı devletini İtalya ile barış yapmağa zorlamağa başladı.

Bütün diplomatik faaliyetlere, devletlerin tavassutlarına ve harcanan emeklere rağmen, İtalya'nın baştanberi bir barış için ileri sürdüğü ana prensiplerden ayrılmıyacağı anlaşılmış ve Osmanlı devlet ricali bundan esasen çoktan ümid kesmiş bulunuyordu. Ancak Osmanlı ve islâm umumî efkârında yaratacağı tepkiyi hesaplayan Osmanlı hükûmetleri, bu sorumluluğu üzerlerine almağa cesaret edemiyorlardı. Şimdi ise, bambaşka bir durum vardı. İtalya ile savaş halinde bulunan Osmanlı devletinin dört Balkan devletine karşı savaşa resmen girmesi de gün meselesi idi. Hazine boştu. Orduda disiplin gevşekti. Mahmud Şevket Paşanın tatbik ettiği yeni teşkilâta ordu henüz intibak edememiş ve bir müddet evvel yapılan geniş bir manevrada iş meydana çıkmıştı. İkiye ayrılmış olan büyük devletler, kendi kuvvet muvazenelerini korumaktan başka bir şey düşünmüyorlardı. Bu durumda, yeni saldırılara karşı koymak için İtalya ile her ne olursa olsun barış yapmaktan başka çare yoktu. Çünkü, aksi halde bu devletin küçük Balkan devletleriyle birleşmesi ihtimali vardı. Bunun neticeleri ise, çok vahim olabilirdi. İşte, bütün bu sebepler yüzünden, Osmanlı devleti nihayet barışa yanaştı. Andlaşma 15 ekim 1912 tarihinde Uşi (Ouchy) de imzalandı.

Bu andlaşma üçü gizli, biri açık olarak dört parçadan mürekkepti.

Gizli kısmının hükümleri şu idi:

Evvelâ Osmanlı hükümdarı Trablusgarb ve Bingazi'ye muhtariyet verildiğine dair bir ferman ısdar edecek. Padişahın burası için seçilecek nâibi ile dinî reisler hakkında İtalya'nın muvafakati alınacak. Karşılığında İtalya yurduna kattığını vaktiyle ilân etmiş olduğu Trablusgarb ve Bingazi halkı için genel af ilân edecek. Padişahın adı hutbelerde anılacak. Vakıflar mahfuz kalacak. Şeyhülislâm bir kadı gönderecek. Padişahın nâibi —bir konsolos gibi— Osmanlı devleti tab'asının menfaatlerini koruyacak. Osmanlı devleti Ege adaları için hukukî ve idarî ıslahatı kabul edecek.

Açık hükümler ise, şöyleydi:

1 — Osmanlı devleti evvelâ Trablusgarb ve Bingazi'deki askerlerini geri çekecek, buna karşılık İtalya, Ege adalarını boşaltacaktır (Balkan savaşı ve Yunan işgali bahanesiyle İtalyanlar adaları hemen tahliye etmemişlerdir).

2 — Esirler karşılıklı serbest bırakılacak, bütün siyasî suçlular affedilecektir.

3 — İki devlet arasındaki bütün eski andlaşma ve anlaşmalar tekrar yürürlü olacaktır.

4 — Diğer devletler de kabul ettikleri takdirde, İtalya kapitülâsyonların ve yabancı postaların kalkmasını, Osmanlı devleti için gümrük istiklâli tanınmasını kabul edecek ve bunu destekliyecektir.

5 — Savaş sırasında Osmanlı memleketlerinde işlerinden çıkarılmış olan İtalyanlara ödevleri geri verilecek ve açıkta kaldıkları müddete ait aylıkları ödenecektir.

6 — İtalya, Düyun-u Umumiyeden Trablusgarb ve Bingazi'ye düşen kısmı (yılda 88 bin altın) üzerine alacaktır.

Böylece neticede Osmanlı devleti Trablusgarb ile Bingazi'yi kaybediyor ve Afrikada fiilen hükmünün yürüdüğü hiç bir yer kalmamış oluyordu.

BALKAN DEVLETLERİNİN ÜLTİMATOMU VE BALKAN SAVAŞLARI, DİĞER OLAYLAR

Babıâli yukarıda naklettiğimiz andlaşmanın henüz müzakereleri ile ve diğer çeşitli gailelerle meşgulken Balkan devletleri seferberliklerini ilân ve tamamladıktan sonra savaşı kaçınılmaz bir hale getirmek için Babıâliye bir ültimatom vererek Rumeli ıslahatında büyük devletler gibi kendilerinin de birer delege bulundurmak suretiyle ıslahatın birlikte tanzim ve tatbik edilmesini, silâh altında bulunan Osmanlı ordu-

sunun hemen terhisini istemişlerdi (13 ekim 1912). Bu şartların kabulü, devletin istiklâli ile telif kabul etmezdi. Hele bunların uzak olmayan bir geçmişte ve o çağda yaşayanların hatırlayacakları bir zaman önce birer Osmanlı vilâyet ve eyaleti olan küçük Balkan devletleri tarafından ileri sürülmesi bile şeref ve haysiyet kırıcıydı. Hükümet, bununla beraber askerî mütehassısların düşüncelerini almak istedi. Mahmud Şevket Paşa dahil olmak üzere devrin bütün askerî ricali Babıâliye çağrılıp durum kendilerine açıklandı ve düşünceleri soruldu. Ferik Abdullah Paşadan maadası, şu mütalâada birleştiler:

«Rumeli'nin çeşitli yerlerinde bulunan Osmanlı askerinin mevcudu on sekiz gün içinde 450 bine çıkarılabilir. Edirne, İşkodra, Yanya gibi müstahkem yerler elde bulundukça bu kuvvetle müşterek düşmana karşı konabilir. Şu halde Babıâlice yapılması lâzım gelen, bu müddetin kazanılmasına çalışmaktır».

Bu mütalâa, yazılı olarak hazırlnıap imzalandı ve Sadrıâzama tevdi edildi. Yalnız Mahmud Şevket Paşa, buna katılmakla beraber şimdilik orduda bir vazifesi bulunmadığını beyan edip imzadan kaçındı.

Ancak, 8 ekimdenberi Osmanlı devletine savaş ilân eden Karadağlılardan sonra Sırplar da topraklarına tecavüz etmiş durumda bulunuyorlardı. 15 ekim tarihli Vükelâ Meclisi toplantısında Harbiye Nazırı Nâzım Paşa, düşmanın stratejik durumu kendi lehine çevirecek harekâtı tamamlamadan taarruz etmek gerektiğini, esasen şimdilik Trakya'da kâfi kuvvet bulunduğunu ileri sürdü. Bunun üzerine, 13 ekim tarihli ültimatomları Babıâliye gelmiş bulunan Sırbistan ve Bulgaristan'la siyasî münasebetlerin kesilmesine karar verildi. Atina elçimiz Muhtar Bey pek ağır bulduğu için bu ültimatomu Yunan hükûmetine iade etmişti.

Ertesi günü Vükelâ Meclisinde Bulgar ve Sırp hükûmetlerinin Osmanlı Devletine karşı takındıkları tehdit edici ve düşmanca tavırdan ve hudut boyunca devam etmekte olan taarruz ve tecavüzlerinden dolayı Osmanlı ordusunun da karşı taarruz ve tecavüze başlaması hususunda icap edenlere hemen gerekli emirlerin verilmesinin Harbiye Nezaretine, Bulgar ve Sırp elçilerine pasaportlarının gönderilmesinin de Hariciye Nezaretine bildirilmesi kararlaştırıldı.

17 ekim 1912 günü, Sırp ve Bulgar elçileriyle elçilik memurlarına pasaportları verildi. Bulgar ve Sırp hükûmetleri aynı gün Osmanlı devletine savaş ilân etmişlerse de bu hal Babıâliye ertesi günü bildirilmiştir. Babıâli, 14 ekimde büyük devletlere Makedonya ıslahatını yabancı müdahalesi olmadan yapacağını bildirmişti. Sırbistan ve Bulgaristan, Osmanlı devletinin kendiliğinden yapacağı ıslahata güvenilemiyeceğini ve bu hususta verilmiş ve tutulmamış pek çok vaadlerin bulunduğunu savaş sebebi olarak ileri sürmüşlerdi. Yunanistan ise, ültimatomunun kabul edilmemiş olmasını, Istanbulda bulunan Yunan vapurlarına el konulmasını ve müttefikleri olan Sırbistan ve Bulgaristan'la siyasî münasebetlerin kesilmiş bulunmasını savaş sebebi sayarak müttefiklerinin yanında yer aldı.

Balkan devletleri hükümdarları (soldan); Sırp kralı Petro, Karadağ prensi Nikola, Bulgar kralı Ferdinand, Yunan kralı Yorgi

Osmanlı ordusundaki kumanda kademeleri ve kıtaların bulundukları yerler, Tarafların kuvvetleri

Osmanlı devleti seferberliğini ilân edince

Nâzım Paşa

Doğu Ordusu Kumandanlığına Birinci Ferik Abdullah Paşa, Batı Ordusu Kumandanlığına Birinci Ferik Ali Rıza Paşa, Avlonya Ordusu Kumandanlığına eski Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa tayin edilmişti. Mahmud Şevket Paşa bu vazifeyi kabul etmeyerek istifa etti. Bundan da savaşın neticesini pek iyi görmediği ve bu yüzden sorumluluk altına girmek istemediği anlaşılıyordu. Nitekim, Abdullah Paşa da Bulgarlarla savaşacak durumda bulunmadığımızı açıkça söyleyemiş, lâkin kumandanlığı kabul etmişti (Ali Fuad Türkgeldi; Görüp işittiklerim, S: 66).

Osmanlı ordusunun kumanda kademeleri ve birliklerinin ana durumu ise şöyle idi:

Başkumandan, Padişahtı. Harbiye Nazırı Nâzım Paşa, Başkumandan vekili unvaniyle genel kumanda mevkiinde bulunuyordu. Kendisi, mesleğinde orta derecenin üstünde olmayan kabiliyette bir zattı. Savaş ilân edildiği zaman Mahmud Şevket Paşa devrinde bu bölge için yapılmış savaş plânlarını bile henüz incelememiş bulunuyordu. Bu savaşın kazanılacağı iddiasındaydı. Buna sebep ise, küçük Balkan hükûmetlerinin bizi mağlûp edebileceklerini bir türlü havsalasına sığdıramamasıydı. Kendisi İttihatçılara düşman ve Halâskârân Gurubuna eğilimli idi.

En mühim cephe olan Doğu cephesi Abdullah Paşanın kumandasındaki ordu, iki ana kısma bölünmüştü:

1 — Kırklareli dolaylarında Ömer Yaver, Şevket Turgud, Mahmud Muhtar, Ah-

Balkan harbi başlarken Osmanlı ordularının genel durumunu gösteren kroki

med Abuk Paşalar kumandasında dört kolordu.

2 — Şükrü Paşa kumandasındaki Edirne garnizonu.

Ali Rıza Paşa kumandasındaki Batı ordusu ise beş kısımdı:

1 — Tahsin Paşa kumandasında Kozana-Aiasonya dolaylarındaki kuvvetler.

2 — Esad Paşa kumandasında Yanya dolaylarındaki kuvvetler (Yunanistan cephesini tutan bu grubun genel mevcudu ve kudreti, Yunan ordusuna göre ölçülemeyecek derecede düşüktü).

3 — Hasan Rıza Bey (Paşa) kumandasında İşkodra dolaylarında bulunan ve Karadağ'a karşı koymak vazifesini alan kuvvetler.

4 — Yine bu orduya bağlı olan Yenipazar - Taşlıca - Yakova bölgelerindeki dağınık kuvvetler.

5 — Zeki Paşa kumandasında olarak İştip - Üsküp dolaylarında bulunan Vardar ordusu. Bu ordu, üç kolordu ile bir süvari tümeni ve bir kısım redif tümenlerinden mürekkepti. Seferberliğini bir türlü tamamlayamamış, asker sayısı 50 binde kalmıştı.

Ayrıca, Kırcaali - Paşmaklı dolaylarında

Abdullah Paşa

Ali Yaver Paşa kumandasında Filibe ile Filibe - Edirne demiryolunu tehdit edebilecek 15 bin kişilik bir kuvvet bulunuyordu.

Bu savaşta Osmanlı ordusunun yapacağı en doğru hareket her cephede ve bilhassa Trakya'da evvelâ müdafaada kalarak düşman hücumlarını şiddetle püskürtmeğe çalışmak, buna muvaffak olduğu ve düşman taarruzları kırıldığı takdirde Doğu cephesinden hücuma geçmekti.

Savaş başladığı zaman, iki tarafın asker mevcudu şöyle idi:

Müttefikler: Bulgaristan 240.000, Sırbis-

Ali Rıza Paşa

tan 140.000, Karadağ 30.000, Yunanistan 100.000. Yekûn 510.000.

Osmanlı devleti: Trakya'da 150.000, Makedonya'da 90.000, Arnavutluk'ta 10.000. Yekûn 250.000.

Şevket Turgut Paşa

Böylece, Osmanlı ordusu asker mevcudu itibariyle müttefiklerin yarı kuvvetinde idi. Üstelik, bu sadece nazarî olarak mevcut gösterilen kuvvetti. Aslında birliklerin kadroları noksan, çeşitli sınıflar karmakarışık, acele

toplanmış erlerin bir kısmı askerî üniformadan mahrum ve köylü kılığında, bir kısmı yarı çıplak denecek halde bulunuyordu (Zeki Paşa, Balkan Harbine ait hâtıralarım, S: 16). Silâh ve teçhizat da aynı şekilde noksan bulunduğu gibi, geri hizmet teşkilâtı bir türlü kurulup işleyememiş olduğundan açlık daha ilk günden itibaren başlamıştı (Kaymakam Nihad: 1328 - 1329 Balkan Harbi - Trakya seferi, C: 2, S: 227).

Mahmud Muhtar Paşa

Bulgar taarruzu, Kırklareli'nin işgali ve Edirne'nin muhasarası, Lüleburgaz savaşı

Askerlik tarafı zayıf bulunan, üstelik başkasının fikirlerini kabule tenezzül etmeyen Nâzım Paşa, savaş başlar başlamaz Doğu ordusuna taarruz emrini verdi. Bu ordunun bütün mevcudu Bulgar ordusunun yarısından biraz fazla olduğu gibi, teçhizat, talim ve terbiye ve disiplin bakımından ondan çok düşük haldeydi. Bulgarların Birinci ve Üçüncü orduları Tunca doğusunda ve İkinci ordusu da Tunca batısında toplanmıştı. Bulgar başkumandanı General Savof ise, ilkönce Kırcaali-Paşmaklı dolaylarında Ali Yaver Paşa kumandasında bulunan kolorduya taarruzda bulunarak bunu mağlûp etti (19 ekim 1912) ve Mestanlı bölgesine kadar ilerledi. Bu hareketle, Doğu Trakya'ya hücuma hazırlanan Bulgar ordusunun yan-gerisini emniyet altına almış oluyordu. General Savof bundan sonra Osmanlı doğu ordusunu karşılamak üzere o tarafa harekete geçti.

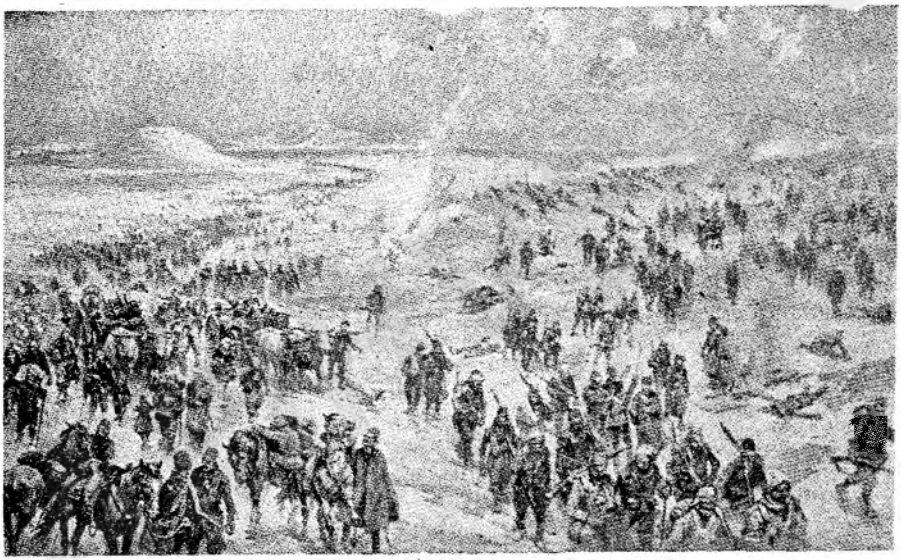

Lüleburgaz muharebesinde Osmanlı ordusunun ve halkın çekilişi
(The İllustrated London News'den)

Abdullah Paşa kumandasındaki Doğu ordusu, 16 ekimde taarruz emrini almıştı. Abdullah Paşa, taarruz hazırlıklarını tamamlayarak 21 ekimde harekete geçti. Osmanlı - Bulgar orduları Edirne ile Kırkkilise (Kırklareli) arasında savaşa tutuştular (22-23 ekim 1912). Bu savaşı Bulgarlar kazandı. Bilhassa Pınarhisar ve Süloğlu mevkilerinde Osmanlı ordusu ağır mağlûbiyetlere uğrayarak Lüleburgaz'a doğru süratle çekilmek zorunda kaldı. Kırkkilise (Kırklareli) yi alan Bulgarlar 22-24 ekim günleri Edirne'ye hücum ettiler. Çıkış hareketi yapan birliklerimiz bir muvaffakıyet kazanamayınca Edirne şehri düşman tarafından kolaylıkla muhasaraya alındı.

Ordularda, savaş gayreti mevcut değildi. Subayların politikaya fiilen girmiş olmaları askerî gücü esas temelinden sarsmıştı. Nâzım Paşanın başkumandanı bulunduğu orduda bir kısım İttihadcı subaylar onun mensup bulunduğu hükûmetin muvaffakıyeti için çalışmak istemiyorlardı. Politika ihtirası onları aslında elde edilecek kazancın da, uğranılacak kaybın da memleket hesabına olacağını düşünemiyecek hale getirmiş bulunuyordu. Zavallı

Osmanlı Şark (Doğu) ordusunun ve Bulgarların mukabil taarruzlarını gösteren kroki

Lüleburgaz muharebesinde Osmanlı topçu ve piyadesinin çekilişi (The İllustrated London News'den)

vatan ve kahraman Mehmedcik, bunların kurbanı olmaktaydı. Meselâ, Edirnenin 25 kilometre kuzeyindeki Süloğlu'da şiddetli çarpışmalar cereyan ederken; birdenbire ricat emri verilmiş, buradaki İzmit tümeni güney doğuya doğru çekilmişti. Halbuki, Bulgarlar da mağlûp olduklarını sanıp savaş meydanını bırakarak beş-altı kilometre mesafeye kadar kaçmışlardı. İzmit tümeni çekilecek yerde taarruza devam etseydi, sağ yanı tehlikeye düşen Bulgar ordusu çekilmeğe mecbur kalırdı.

Bulgarlarla ikinci savaş 22 ekim - 2 kasım arasında Lüleburgaz'da cereyan etti. Os-

Zeki Paşa

manlı ordusu, yine mağlûp oldu. Düşman, süratle Çatalca'ya doğru ilerlemeğe başladı.

Eski devirde her ihtimale karşı İstanbul'un son bir müdafaa noktasını korumak için Çatalca'da tahkimat yapılmış, büyük çaplı toplar yerleştirilmiş ve oldukça sağlam bir müdafaa hattı kurulmuş bulunuyordu. Mahmud Şevket Paşa, İtalya'nın taarruzuna karşı Çanakkale'yi korumak için bu topları oraya naklettirmişti. Bunun üzerine eski tahkimatın önünde hemen acele piyade siperleri kazılıp sahra topları yerleştirildi.

Batı cephesindeki savaşlar

Doğu (şark) cephesindeki bu savaşlara paralel olarak, Batı (garb) ordusu tarafında cereyan eden harekât da kısa zamanda Osmanlı ordusu aleyhine gelişmiştir.

Sırpların, General Tankovitch kumandasında bulunun üçüncü orduları önce stratejik bir önemi olan Priştine üzerine yürüyerek 21 ekimde Lab'ı ve 23 ekimde de hemen bütün Kosova sahasını işgal etti. Bu esnada yalnız Priştine şehrinde mevzii bir mukavemet gösteren Osmanlı birlikleri güneye doğru çekilmişlerdi.

Diğer taraftan 20 ekimde Yunan ordusu da Serfice'yi almıştı.

23 ekim tarihinde Sırp veliahdi Aleksandr, ordusuyla Yenipazar'a girdi. Sonra Karadağ ordusuyla birleşmek üzere ilerlemeğe devam eden Sırp orduları bu sırada Vardar ordusunun taarruzuna uğradı. 23-24 ekimde geçen Kumanova savaşı, Osmanlıların aleyhinde neticelendi. Zeki Paşa, kalan kuvvetleriyle süratle Manastır'a çekildi. Sırp ordusu ise bu sayede hem Bulgar, hem Karadağ kuvvetleriyle birleşti ve müşterek harekâta başladılar.

Balkan devletleri ordularının bu yönde de böyle kolay başarıya ulaşmaları, onların hazırlıklı ve müşterek hareketlerine karşılık, Osmanlı ordularında; politika ve bunun yarattığı disiplinsizlik ve düzensizliğin, bilgisizlikten ötürü işlenen stratejik ve diğer hatâların hattâ, ihanetin bulunmasından başka, silâh, her türlü savaş malzemesi ve erzakın yokluğu idi.

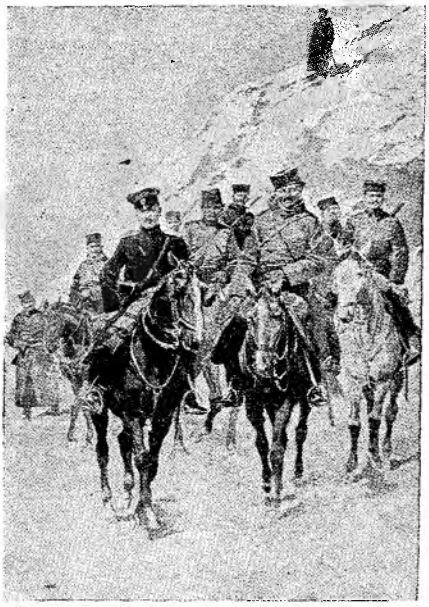

Sırp süvarileri

Birleşik Sırp - Bulgar kuvvetleri 24 ekimde Koçana'yı ve Yunan kuvvetleri de ertesi günü Karaferye'yi aldılar. İştip 26 ekimde Sırp - Bulgar kuvvetlerinin eline düşmüş, Sırp ordusu 27 ekimde Üsküb'e girmişti. Bu harekâtın neticesinde Batı ordusunun anavatanla bütün bağı kesilmiş oluyordu. Müttefikler bundan sonra daha kolay kazançlar elde ettiler. 3 kasımda Yunanlılar Preveze'yi, 6 kasımda Karadağlılar Yakova'yı ve nihayet 8 kasımda Yunanlılar Selânik'i ele geçirdiler. Selânik, müdafaa imkânını bulmadan Yunan veliahdine teslim olmuştur. Halbuki burada Hasan Tahsin Paşa kumandasında bir kolordu mevcuttu. Adı daha evvel bazı irtikâp olaylarına karışmış olan bu zat, kendince mukavemeti faydasız ve lüzumsuz görmüş, belediye ve idare meclisleri bunun üzerine teslim olma kararını almışlardı.

İç olaylar, Kâmil Paşanın Sadareti

Balkan savaşının başlamasıyle birlikte Ahmed Muhtar Paşa kabinesi aleyhinde gizli açık çalışmalar başladı. Bunların bir kısmı, iktidarı tekrar ele almak hevesinde bulunan İttihat ve Terakkî mensupları, bir kısmı ise İttihat ve Terakkî'ye düşman kesilen Kâmil Paşayı sadarete getirmek isteyen Kâmil Paşa taraftarlarıydı. Bu taraftarların başında Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi bulunuyordu. Bunlar daha ilk günden bütün bu işleri ancak Kâmil Paşanın düzeltebileceğini hükümdara telkin etmekteydiler. Savaşta üstüste uğranılan bozgunlar Ahmed Muhtar Paşaya büyük bir yeis vermişti. Nihayet Sultan Mehmed Reşad tarafından Ferid Paşa kendisine gönderilip istifa etmesi teklif olundu. O da bunu kabul ettiğinden yerine Kâmil Paşa geçti (28 ekim 1912).

Kâmil Paşanın Sadarete gelmesi, İttihat ve Terakkî mensuplarını büyük endişelere sevketmiş bulunuyordu. Bunlar, hükûmeti evvelâ içinden çürütmeğe çalışarak Harbiye Nazırı Nâzım Paşa ile gizli temasa geçtiler. Nâzım Paşaya telkin edilen fikir, kaybedileceği anlaşılan Balkan Savaşının sorumluluğunu Kâmil Paşa ve arkadaşlarının ileride kendisine yükletecekleriydi. Paşa bu yüzden tarafsızlığı bırakarak onlara meyletmeğe başladı. Savaş sırasındaki menfî hareketleri dolayısıyle tevkif edilmiş olanları serbest bıraktırdı. Dahiliye Nazırı Reşid Beyin almak istediği şiddet tedbirlerine engel oldu. Diğer taraftan eski Şûray-ı Devlet Başkanı Prens Said Halim Paşa da ileride Sadaret vaadiyle elde edildi. Onun yalısında toplantılar yapan İttihat ve Terakkî'nin ileri gelenleri, hükûmeti ıskat plânları kurmağa başladılar. İstanbul polis kadrosu ellerinde bulunduğu için bu cihetten tamamen emindiler. Orduda ise esasen nüfuzları büyüktü. Bu sırada Trablusgarb'dan dönen Enver Bey (Paşa), Harbiye Nazırı Nâzım Paşa tarafından Kolordu Kurmay Başkanlığına ve Cemal Bey (Paşa) ise Menzil Genel Müfettişliğine tayin edilmişlerdi.

Eski padişahın İstanbul'a nakli

Kâmil Paşanın Sadaretinin başında cereyan eden en mühim olaylardan birisi de, o sırada Selânik'de Alâtini köşkünde mahpus bulunan eski Padişah Abdülhamid'in İstanbul'a nakli idi. Savaş hareketlerinin iyi gitmeyişi üzerine Selânik'in düşman işgaline uğraması ihtimali belirmişti. Bu durumda Osmanlı tahtında 33 yıl kalmış bir kimsenin düşman eline geçmesi ihtimalini önlemek lâzımdı. Ancak Sultan Reşad, bu iş için evvelâ Abdülhamid'in şahsan muvafakatinin alınmasını istedi.

Abdülhamid ile temasa memur edilen Batı cephesi kumandanı Ali Rıza Paşa idi. Kendisi o sırada Manastır'da bulunuyordu. Sırplara karşı Makedonya savaşı henüz kaybedilmemiş ve ordu dağılmamıştı. Ali Rıza Paşa, yanına yaveri Şükrü Beyi alarak Selânik'e geldi ve Alâtini köşküne giderek Abdülhamid ile görüştü. Eski hükümdar Selânik'in tehlikeye düşeceğini havsalası almadığını ileri sürüp bu teklifi reddetti. Bundan sonra Şerif ve Ârif Hikmet Paşalar Vükelâ meclisi kararıyle bu işe memur edildiler ve Almanya sefareti maiyet vapuru Loreley ile bir gece İstanbul'dan hareket ettiler.

Ârif Hikmet ve Mehmed Şerif Paşaların ikisi de kendisinin damadları olduğu için Abdülhamid'in onlara itimad ederek İstanbul'a gelmeğe razı olacağı sanılıyordu. Abdülhamid bu sefer de kabul etmedi. Selânik'e naklinden itibaren tamamen ihtilâttan men' edilmiş ve Paşaların gelmesinden iki gün evveline kadar kendisine gazete bile verilme-

Selânik'e giren Yunan veliahdi Konstantin

mis bulunduğu için olan bitenlerden haberi yoktu.

Şerif Paşanın neşredilmeyen hâtıralarına göre, Abdülhamid Selânik'den ayrılıp Istanbul'a gelmek istememişti.

Paşaların bir çok ricalarına hattâ zaman zaman kuvvetle ısrarlarına karşı nihayet:

«Mademki Istanbul'a gitmem isteniyor, giderim. Burada hayatım ordunun namusuna tevdi edilmişti. Orada da kardeşime mevdûdur. Ben, Çırağan Sarayında doğduğum gibi, büyük birader merhum (Sultan Murad) da orada oturdu; ben de otururum» demiştir. (İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal; Son Sadrıâzamlar, S: 1303).

Abdülhamid'in bu sözlerinden Çırağan Sarayının yandığından da haberi olmadığı anlaşılmaktaydı. Sözlerinin sonlarında ise, Sulta Mehmed Reşad'a şu mesajının ulaştırılmasını istedi:

«Devlet işleri hakkında benim tecrübelerim vardır. Eğer tenezzülen bir şey sorarsa o hizmeti ifa ederim».

Bundan, Abdülhamid'in devlet işlerine vasıtalı şekilde de olsa tekrar karışmak isteğini sezmemek kabil değildir.

Abdülhamid, 1 kasım 1912 tarihinde Istanbul'a varmış ve Beylerbeyi Sarayına götürülmüştür.

Arnavutluğun işgali ve istiklâli

Batı ordusu son savaşını Manastır önlerinde 14-18 kasım günlerinde Sırplara karşı yapmış, tekrar mağlûp olmuştur. Böylece Makedonya savaşları sona ermiş bulunuyordu. Yalnız Yanya kalesi Yunanlılara ve İşkodra kalesi Karadağlılara kahramanca dayanmakta devam ediyordu. Sırp - Karadağ kuvvetleri bundan sonra Arnavutluğa girdiler. 18 kasımda Leş, 21 kasımda Resne, 28 kasımda Debre ve Draç. 29 kasımda Ohri ve nihayet Tiran ile Akçahisar düşman eline geçti.

İsmail Kemal Vlora

Arnavut milliyetçileri bu fırsattan faydalanmak istediler. Başlarında eski Berat mebusu İsmail Kemal Vlora bulunduğu halde 29 kasımda Avlonya'da Arnavutluğun istiklâlini ilân ettiler. Şehir, Arnavut bayraklarıyle donandı. Bu, İttihat ve Terakki iktidarının baştanberi bu bölge halkına karşı anlayışsız ve hatâlı davranışının ve bundan faydalanan dış tahriklerin bir sonucuydu. Büyük devletler, 17 aralık 1912 günü Arnavutluğun istiklâlini tanımışlardı. Bunun sebebi ise, Sırbistan ve Karadağ ordularının bu bölgeyi istilâlarını Avusturya'nın hoş görmemesi ve bu yüzden onları destekliyen Rusya ile aralarının süratle açılmasıdır.

Büyük devletler, Arnavutluğun istiklâlini tanımak suretiyle Sırp - Karadağ kuvvetlerinin bu memleketi boşaltmalarını sağlamış ve bu suretle bir Avusturya - Rusya ve neticede Avrupa savaşını önlemiş oluyorlardı.

Çatalca savunması, Babıâlinin mütareke talebi

Şark (Doğu) ordusunun bölgesinde ise, Bulgar ordusu, Lüleburgaz'da kazandığı zaferden sarhoş bir haldeydi. 15 kasım 1912 tarihinde Çatalca'ya varıp müdafaa hatlarımıza hücum etti. Artık top sesleri Istanbuldan duyuluyordu. Saray, Babıâli ve halk heyecan içinde bulunuyordu. Şiddetli savaşlar 19 kasıma kadar sürdü. Bulgarlar her noktada püskürtüldüler. Burasını aşamıyacakları anlaşılıyordu. Ancak, Istanbul'da da panik artıyordu. Ordudan ümidi kesen devlet, Bulgarların Çatalca'da uzun müddet alakonabileceğine inanmıyor, her ne olursa olsun savaşın durdurulmasını istiyordu. Nitekim, hükûmetin müsaadesiyle tarafsız büyük devletlerin ikişer ve öbür devletlerin birer savaş gemisi Istanbul limanına gelmiş ve kendi elçilikleriyle sair müesseselerini ve tab'alarını korumak için karaya cem'an 2250 asker çıkarmışlardı. Bu hal, onların da Istanbul'un Bulgar işgaline düşeceğine inandıklarını gösteriyordu. 1878 yılında Rusların girmemiş oldukları Istanbul'un Bulgarlar tarafından işgali fikri ise tüyler ürperticiydi. Esasen Lüleburgaz yenilgisinden sonra Osmanlı devleti barışa tavassutları için büyük devletlere üç kere başvurmuş, ancak onların barış şartları hakkındaki düşünceleri birbirinden ayrı ol-

duğu için arabuluculukta bulunamamışlardı. Bunun üzerine Babıâli, doğruca Bulgaristan'dan mütareke istedi. Mütareke görüşmelerinde Osmanlı devletini Başkumandan vekili Harbiye Nazırı Nâzım Paşa ile Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Reşid Paşa temsil ettiler. Çatalca hattı yakınında bir vagonda yapılan müzakereler, son derece çetin şekilde cereyan etti. Lâkin sonunda ağır şartlar yüklenildi. Meselâ, Osmanlılar muhasara altında bulunan Edirne'ye erzak gönderemiyecekler, Bulgarlar kendi orduları için Edirne'den geçen trenle erzak taşıyabileceklerdi. Barış konferansı Londra'da toplanacak, barış şartlarında anlaşılamazsa dört gün içinde savaş hareketleri yine başlıyacaktı. Osmanlı devleti Karadeniz ablukasını kaldıracaktı.

Mütarekenin imzasından sonra Balkan devletleri arasında çıkan anlaşmazlıklar, Londra barış konferansı

Mütareke, Osmanlı devleti ile Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ arasında imzalanmıştır (3 aralık 1912). Karadağ namına imza koyan Sırbistan'dı. Yunanistan ise, buna katılmamıştı. Sebebi ise, kendi hesabına teklif ettiği ağır şartların Osmanlı devleti tarafından kabul edilmediği gibi, Bulgarlar tarafından da hoş karşılanmamış olmasıydı. Böylece, Balkan savaşındanberi ilk Yunan-Bulgar rekabeti meydana çıkmış oluyordu. Yunanistan, Yanya'yı ve bütün adaları istiyordu. Barış imzalanıncaya kadar Yunanlıların deniz ablukası devam edecek, Osmanlı gemileri yoklanacaktı. Diğer taraftan Karadenizde kalmış olan Yunan gemileri Akdenize geçebilecek ve Osmanlı devleti el koymuş olduğu Yunan gemilerini serbest bırakacaktı. Yunan delegeleri talepleri reddedilince müzakereleri terketmiş olduklarından, Yanya muhasarasına devam ettiler. Diğer taraftan mütarekeye dahil olmuş bulunduğu halde —kendileri imza koymamış olduklarını bahane ederek— Karadağlılar da İşkodra'nın muhasarasına devam ediyorlardı.

Barış müzakereleri ise, 16 aralık 1912 tarihinde Londra'da İngiltere Dışişleri Bakanı Edvard Grey'in fahrî başkanlığında başladı.

Balkan hükûmetleri, Edirne ve Doğu Trakya dahil, bütün Balkanları ve Ege adalarını istemekle işe giriştiler. Osmanlı devleti ise, savaşın sonu ne olursa olsun, toprak statükosunun değişmeyeceğine dair savaş başlamadan büyük devletlerin verdikleri karar ve teminata dayanarak bunu reddetti. Babıâli, Makedonya'nın bir hıristiyan Prensi ve Arnavutluğun bir Osmanlı Şehzadesi idaresinde olarak muhtariyetlerini tanıyacağını bildiriyor, buralardaki hükümranlık haklarından vazgeçmiyordu. Müttefikler ise, bunu katiyen kabule niyetli görünmemekteydiler. Onlar, büyük devletlerin deklarasyonu ile kendilerini bağlı saymıyorlar ve savaşa bu neticeye ulaşmak için girişmediklerini, milletlerinin yaptığı fedakârlığın boşa gidemiyeceğini ileri sürüyorlardı.

Osmanlı - Bulgar mütareke heyeti. Ortada Nâzım Paşa ve sol yanında general Savof

Çatalca savunma hattı civarında bir vagon içinde mütarekenin imzasından sonra Nâzım Paşa ve general Savof el sıkışırken (The İllustrated London News'den)

Londra konferansı bu yüzden 6 ocak 1913 tarihinde kesildi.

Büyük devletlerin Babıâliye notası ve buna verilen cevap

Londra konferansının akamete uğraması üzerine büyük devletler 17 ocak 1913 tarihinde Babıâliye müşterek bir nota vererek Edirne'nin Bulgaristan'a terki, adaların mukadderatının kendilerine bırakılması ve Midye - Enez hattının sınır olarak kabulü suretiyle barış yapılmasını istemişlerdi. Bunlar, çok ağır şartlardı. Ancak Babıâli savaş tekrar başlarsa Çatalca müdafaa hattının düşman taarruzuna mukavemet edip edemiyeceğini kestiremiyordu. Genel Kurmay Başkanı İzzet Paşanın hükûmete verdiği rapora dayanılarak devletin savaş kabiliyeti olmadığı kabul edilmekle beraber, Edirne'den de vazgeçilememekteydi. Böylece, içinden çıkılmaz bir durum hasıl olmuştu. Osmanlı devleti Sırplar, Bulgarlar ve Yunanlılarla savaştığı halde, barış için karşısında büyük devletleri bulmuştu. O büyük devletler ki, savaş başlarken netice ne olursa olsun toprak statükosunun değişmiyeceğini ilân etmiş bulunuyorlardı; şimdi, Osmanlı devleti yenilince bunu hiç ağızlarına almıyorlar, imparatorluğun koca bir parçasını kopartıp Balkan devletlerine vermek istiyorlardı.

Babıâlide uzun müzakereler cereyan etti. Sonunda barış teklifinin topyekûn reddine imkân bulunmadığı kararına varıldı. Yalnız, bazı maddelerinde değişiklik yapılması ve bu şeklin kabul ettirilmesine çalışılması tek çıkar yoldu. Nihayet konuşmaların neticesinde Edirne şehrinin eski bir Osmanlı payitahtı olup pek çok Türk - İslâm kültür eserlerine sahip olması, nüfus sayımı cedvellerine göre Edirne vilâyeti nüfusunun yüzde seksenden fazlasının Türk bulunması, Bulgarların Marmara havzasına yaklaşmasının Çanakkale Boğazının emniyetini bir taraflı olarak ihlâl edeceği sebeplerinden dolayı Edirne'nin Karaağaç'tan itibaren bir sınır tayini ile İsviçre gibi müstakil ve tarafsız bir hükûmet haline konulmasının ve idaresinin devletlerin muvafakatı ile islâm dininden olan bir zata verilmesinin, Sakız ve Midilli gibi Aadolu ile irtibatı olan Adaların Yunanistan'a terkinin, Aydın ve Ayvalık gibi Rumların kalabalık şekilde oturdukları yerler halkı ile Yunanlılar arasında kaçakçılık ve emsali nev'inden güven ve huzuru bozucu bir durum yaratacağı ve bu bölgenin tıpkı Makedonya gibi bir fesad yuvası haline geleceği sebeplerinden dolayı caiz ve Osmanlı devletince kabule şayan olamıyacağının büyük devletlere teklifi kararlaştırıldı. Bu sekil, Londra Büyük elçimiz vasıtasıyle İngiltere Dışişleri Bakanına duyuruldu. Onun tarafından da oldukça müsaid karşılandığından yeni bir elçiler konferansında bu şeklin kabul edileceği umuluyordu. Buna rağmen, Şeyhülislâm Cemaleddin Efendinin teklifi ile eski vükelâdan, âyân üyelerinden ve ordunun, ilmiye, mülkiye ve adliye sınıfının ileri gelenlerinden mürekkep bir meclis toplanıp mesele burada da görüşüldü. Üç muhalif oya karşılık, bundan başka çıkar yol bulunmadığına karar verildi.

Bundan sonra Vükelâ Meclisi, devletlere bu yolda verilecek cevaba ait notanın kaleme alınması vazifesini Hariciye Nazırı Noradungiyan Efendiye verdi. O da bunu fransızca olarak hazırladı. Türkçe nüshasını da Vükelâ Meclisinde okunmak üzere Sadrıâzama gönderdi.

Babıâli baskını

Bu olaylar geçerken, İttihatçılar hükûmetin Edirne'yi Bulgarlara verdiğini ileri sürüp propagandaya başlamışlardı. Bir taraftan da Babıâlinin basılıp hükûmetin düşürülmesi için bütün tertibat alınmıştı. İttihad ve Terakki'nin Nuruosmaniye'de Şeref sokağındaki merkezinden Enver Bey (Paşa) bir ata binerek yola çıktı (23 ocak 1913 perşembe). Yanında İttihat ve Terakki'nin maruf fedailerinden sekiz on kişi vardı. Yakup Cemil, Mümtaz, Mustafa Necib, Ömer Naci bunlar arasında bulunuyorlardı. Talât Bey, bir kaç subay ve softa kılığında kimseler ile daha evvel içeriye sokulmuştu. Dahiliye Nazırı Reşid Bey durumun gerginliğini hissederek Babıâlinin alt katına muntazam bir muhafız bölüğü koydurmuş bulunuyordu.

Baskını tertip edenler bir kaç gün evvel onları kaldırtmış, yerlerine başlarında kendilerine mensup bir subayın bulunduğu acemi erattan mürekkep bir kıta koydurmuşlardı.

Enver Beyin yanında bulunanların da bir kısmı sarıklıydı. Hepsinin elinde birer küçük bayrak vardı. Tekbir getirerek Babıâliye doğru ilerliyorlardı.

O gün Vükelâ Meclisi üyeleri toplanmış, büyük devletlere verilecek olan notanın metnini görüşmekteydiler. Bu sırada Mabeyn Başkâtibi Ali Fuad (Türkgeldi) Bey, saraydan bazı iradeler getirmişti. Sadrıâzam Kâmil Paşa, onunla görüşmek için toplantıya ara vererek Sadaret odasına geldi. Birden tekbir sesleri duyuldu. Ali Fuad Bey pencereden bakınca önlerinde irili ufaklı çocukların bulunduğu sarıklı sarıksız bir takım adamların Babıâliye doğru gelmekte olduklarını gördü. Kâmil Paşaya: «Bugün miting mi var? Ellerindeki bayraklarla bir çok adamlar Babıâliye doğru geliyorlar» dedi.

Sadrıâzam elindeki kâğıdı okumağa devam ederek:

«Yok öyle bir şey» cevabını verdi. Gürültü artmaktaydı. Ali Fuad Bey telâşla:

«İçeriye girmek üzere parmaklıklara tırmanıyorlar efendim. Parmaklıkları aşıyorlar» diye haber verince soğukkanlılığını bozmadan:

«Haber veriniz de kapıları kapatsınlar» dedi. Ali Fuad Bey dışarıya çıktı. Bu sırada silâhlar atılıyor, camlar iniyor, kapı ağaları ve hademeler korkularından ağlaşıyorlardı (Ali Fuad Türkgeldi; Görüp işittiklerim, S: 87 - 88).

Enver Bey ve yanındakiler Babıâlinin dış kapısını aşıp binek taşına vardıkları sırada muhafaza için konulan askerler meydana çıkmışlardı. Enver Bey subaylarını yanına çağırıp bir kaç kelime söyledi. Subay bunun üzerine askerini çekti ve Nallı Mescid önünde tüfek çattırarak pasif bir hale getirdi. Halbuki onun bir müdahalesi, bu işi akim bırakmağa kâfi gelirdi.

Enver Bey ve yanındaki fedailer merdivenleri çıkıp Babıâlinin dış safosma vardılar. Onları ilk farkeden Sadaret yaveri Nâfiz Bey oldu. Yaver odasından fırladığı sırada bir tabanca mermisiyle yere seriîdi. İkinci vurulan Harbiye Nazırı Nâzım Paşanın yaveri Kıbrıslı-zâde Tevfik Bey oldu. Nâfiz Bey, can vermek üzere iken tabancasını doğrultup ateş ederek İttihat ve Terakkî fedailerinden Mustafa Necib Beyi vurup öldürdü. Bu sırada ortalığa dehşet vermek için sofanın büyük camlarına ateş edilip büyük gürültülerle yere indiriliyordu.

Vükelâ Meclisi üyeleri gürültüyü ve silâh seslerini duyunca korkularından herbiri birer tarafa savuştular. Odada yalnız Dahiliye Nazırı Reşid Bey, Evkaf Nazırı Ziya Paşa, Bahriye Nazır vekili Rüstem Paşa kalmışlardı. Harbiye Nazırı Nâzım Paşa ise, ne olduğunu anlamak için dışarıya fırlamıştı. İttihadcıların başta gelenlerini elde silâh karşısında görünce, büyük bir hiddete kapıldı. Çünkü Enver ve Talât Beyler kendisine savaş devam ettiği müddetçe politikaya fiilen karışmıyacaklarına dair söz vermişlerdi. Üstelik o da bu söze dayanarak hükûmete bu hususta teminatta bulunmuş ve fırka aleyhinde tasarlanan sert ve kat'î icraata bu suretle engel olmuştu.

Kapıda bekleyen polis komiseri Celâl'i de vurup öldüren baskıncılar, bu sırada iç sofaya girmiş bulunuyorlardı. Burada karşılarında Nâzım Paşayı buldular. Paşa kendilerine doğru ilerleyip sert bir sesle çıkıştığı sırada Yakub Cemil'in bir tabanca kurşunu ile şakağından vurulup o da cansız olarak yere serildi. Talât ve Enver Beyler hiç vakit kaybetmeden kapısını sertçe açarak Sadrıâzamın odasına daldılar. Kâmil Paşa hâlâ soğukkanlılığını kaybetmemiş halde makamında oturuyordu. Enver Paşa huşunetle: «Millet sizi istemiyor, istifa ediniz» dedi.

Kâmil Paşa, hiç bir şey söylemeden önüne takrirlik bir kâğıt çekip asker tarafından vaki olan teklif üzerine istifaya mecbur kaldığını Padişaha hitaben yazdı. Enver ve Talât Beyler buna «ahali» kelimesini de ilâve ettirip «ahali ve asker tarafından» şekline soktular (23 ocak 1913).

Baskın hakkında yazılanlar ve saraya gidiş

Bunun üzerine baskıncılar dışarıya çıktılar. Enver Paşa, Babıâli önünde toplanan ve gürültülü nümayişlerde bulunan halka eliyle sükût işareti yaparak Kâmil Paşanın istifa ettiğini, Sadaretin ya İzzet Paşaya, yahut Mahmud Şevket Paşaya verileceğini bildirdi. Aynı zamanda İttihat ve Terakkî'nin meşhur hatibi Ömer Naci, binek taşına çıkıp:

«Edirne elden gidiyor, din elden gidiyor, vatan elden gidiyor» diye heyecanlı bir nutuk söylemeğe başladı. Arada Kâmil Paşaya en galiz küfürleri savuruyor ve elinden eksik etmediği tabancasını, Kâmil Paşa orada imiş gibi, sağ taraftaki pencerelere çevirerek sanki ateş edecek gibi bir tavır takınıyor, sonra halkın:

Olay sırasında Babıâli önünden toplanan halk

«Yapma Naci Bey... Bize bağışla! Elini kirletme!» diye bağırması üzerine bundan vazgeçiyordu (İsmail Hâmi Dânişmend; Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C: 4, S: 400).

Ömer Naci Bey daha evvel Kâmil Paşanın yanına girmiş ve ona:

«Sen bize karşı muhalif bulunmayıp da bizimle birleşmiş olsaydın sonuna kadar Sadrıâzamdın... Niçin bunu yaptın?» diye hitab etmiş, Kâmil Paşa da:

«Haydi, haydi» deyip eliyle işaret ederek yanından koğmuştu (Ali Fuad Türkgeldi; Görüp işittiklerim, S: 89).

Şeyhülislâm Cemaleddin Efendinin otomobili o sırada dışarıda duruyordu. Merhum Hüseyin Kâni İrtem'in nakline göre Enver Bey istifayı saraya götürmek üzere buna binerken Yakub Cemil'i de yanına almış ve bu zat Sadaret yaveri Nâfiz ile Harbiye Nazırı Nâzım Paşayı vurduğu tabancasının boş kovanlarını bu sırada çıkarıp arabaya atmış, bunların sonradan bulunması, Nâzım Paşayı Enver Beyin vurduğu hakkındaki rivayetin çıkmasına sebeb olmuştu. Diğer bir yerde ise, Enver Paşanın otomobiline Mümtaz

Ömer Naci Bey

Beyi aldığı yazılıdır (Ahmed Bedevî Kuran; Babıâli baskını, Tarih Dünyası, C: 2, S: 60). Olayın görgü şahidi Mabeyin Başkâtibi Ali Fuad (Türkgeldi), otomobile Enver Paşa ile Başmabeyinci Halid Hurşid Beyin ve kendisinin bindiklerini nakleder (Görüp işittiklerim, S: 89).

Baskını tertip edenler, son zamanlarda kendi taraflarına çekmiş oldukları Nâzım Paşayı Sadarete getirmeyi kurmuşlar ve hattâ bu makamı kendisine teklif de etmişlerdi. Paşa, baskın sırasında kendileriyle karşılaştığı zaman ağır bir dil kullanarak:

«Siz beni aldattınız... Bana verdiğiniz söz böyle mi idi?» diye bağırmağa başlayınca Yakub kimseden emir almadan âni bir kararla onu vurup öldürmüştü (Kendisi de sonradan Birinci Dünya Savaşı sırasında Çanakkale zaferini müteakip itilâf devletleriyle ayrı barış yapmak için hükûmeti devirmek töhmetiyle muhakeme edilip Kâğıthanede kurşuna dizilmiştir). Hattâ otomobille saraya gidilirken Enver Beyin:

«Bizim maksadımız Nâzım Paşayı vurmak değildi. Bir yanlışlık neticesinde vuruldu» dediğini ve Talât Beyin de sonradan kendisine:

«Biz ona Sadaret teklif edecektik» demiş bulunduğunu Ali Fuad Türkgeldi nakl eder (Görüp işittiklerim, S: 89-90).

Bir taraftan da Cemal Bey (Paşa) İstanbul Muhafızlığını, Azmi Bey Polis Müdürlüğünü ve Enver Beyin amcası Halil Bey Merkez Kumandanlığını ele alarak, etrafa gerekli emirleri vermeğe başlamışlardı. Aynı zamanda Talât Bey «Dahiliye Nazırı vekili» unvanını kullanarak vilâyetlere iktidar değişikliğini haber veren telgraflar çekti (İ. H. Dânişmend; Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C: 4, S: 400).

Bu telgraflarda Kâmil Paşa hükûmetinin Edirne vilâyetini tamamen ve adaları kısmen düşmana bırakmağa karar verdiği ve bu kararını gayri mes'ul bir meclise tasdik ettirdiği için millî galeyan sonunda devrildiği hakikate uymayan bir şekilde bildiriliyordu (Hikmet Bayur; Türk İnkılâbı Tarihi, C: 2, K: 2, S: 270).

Mahmud Şevket Paşanın Sadareti

Sultan Reşad, İttihatçıların teklif ettiği Mahmud Şevket Paşayı Sadarete tayini kabul etti (23 ocak 1913). Ancak, Cemaleddin Efendinin Şeyhülislâmlıkta kalmasında ısrar ediyordu. Öbürleri ise, Şerif Ali Haydar Beyi öne sürüyorlardı. Nihayet bu zatın ilmiye değil, mülkiye ricalinden olmasından dolayı bu makama gelemiyeceği kendilerine izah olundu. Bunun üzerine Şeyhülislâm tayini geri bırakıldı ve ertesi günü bu makam Mehmed Esad Efendiye verildi.

Eski hükûmet erkânı bir kaç saat tutuklu kaldıktan sonra serbest bırakıldılar. Yalnız Kâmil Paşa ile Cemaleddin Efendi o gece orada alakonulup sabaha karşı birer subay refakatinde evlerine gönderilmişler, Dahiliye Nazırı Reşid Beyle Maliye Nazırı Abdurrahman Bey, İstanbul Muhafızlığına götürülüp orada hapsedilmişlerdi.

Mahmud Şevket Paşa, yanında Enver Beyle Ali Fuad Bey bulunduğu halde gece vakti otomobille Babıâliye geldiği zaman

Sadaret hattını okuyacak kimse bulamadığı için bu işi bizzat kendisi yaptı. Hattâ dağılmamış olan ahali:

«Mahmud Şevket Paşa, Edirne'mizi kurtar» diye haykırmaktaydı. Yeni Sadrıâzamın isteği üzerine yavaş yavaş dağılmağa başladılar.

Sadaret Mahmud Şevket Paşaya, Başkumandanlık vekâleti İzzet Paşaya verilmişti. Yeni kabinede Adliye Nazırlığına eski İstanbul valisi İbrahim Bey, Şûray-ı Devlet Başkanlığına Mısırlı Prens Said Halim Paşa, Dahiliye Nazırlığına Hacı Âdil Bey, Hariciye Nazırlığına eski Atina Sefiri Muhtar Bey, Bahriye Nazırlığına Mahmud Paşa, Maarif Nazırlığına Şükrü Bey, Ticaret Nazırlığına Celâl Bey, Nafıa Nazırlığına Besarya Efendi, Maliye Nazırlığına Divan-ı Muhasebat Reisi Rifat Bey, Evkaf Nazırlığına Hayri Bey, Posta Nazırlığına Oskan Efendi getirilmişlerdi. Harbiye Nazırlığını da Mahmud Şevket Paşa üzerine almıştı.

Yeni hükûmetin ilk icraatından biri Ali Kemal, Rıza Nur gibi maruf muhalifleri tevkif etmek oldu. Bu iki kişiden maada, eski Sadrıâzam Kâmil Paşa, eski Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi, eski Maliye Nazırı Abdurrahman Bey ve eski Dahiliye Nazırı Reşid Bey yurdu terke mecbur edilmişlerdir. Ancak orduda Halâskârân ve Nâzım Paşa taraftarları fazlaca bulunduğundan ve savaş da süregelmekte olduğundan Gazi Ahmed Muhtar ve Kâmil Paşa hükûmetleri aleyhinde savaşa girmek ve savaşı kötü idare etmek töhmetiyle tahkikat açılmış olmakla beraber Mahmud Şevket Paşa iktidarda kaldığı müddetçe yumuşak bir politika takibini tercih etmiştir.

Savaşların tekrar başlaması, Çatalca savunması

İstanbul'da bu olayların cereyanından az sonra, barış konferansı daha evvel neticeye ulaşmadan kesilmiş bulunduğundan, Bulgar ordusu başkumandanı general Savof, mütareke ahkâmına göre dört gün sonra askerî harekâta başlıyacağını 29 ocak tarihinde Osmanlı ordusu başkumandanlığına bildirdi. 3 şubatta Edirne bombardıman edildi. Ertesi günü Bulgar ordusu Çatalca müstahkem mevkiine hücum etti. Geçen şiddetli savaşlar sonunda bu taarruzu püskürtüldü. 18 martta Bulgarların yeni bir taarruzu başlıyarak 13 gün sürdü. Bu kanlı boğuşma sırasında bir kısım Bulgar birlikleri müdafaa hattından içeriye doğru sızdılar. Bunlardan bazıları, Baba Nakkaş köyüne kadar ilerlediler. Bu sırada Harbiye bir alay kadrosu ile müdafaa hattına gönderilmişti. Baba Nakkaş istikametinden inkişaf eden Bulgar ilerleyişi, gösterdiği kahramanca müdafaadan dolayı hâlâ (Gaziler Tepesi) diye anılan tepenin eteğinde, burasını koruyan Mehmedciğin ve onun güney-batısında kahraman Harbiyenin yerleştiği (Harbiye Tabyası) müdafilerinin dillere destan olan cesaret ve şecaatleriyle kırılmış, ertesi 30 mart günü de karşı taarruzlarıyle püskürtülmüştür. Bulgarların burada verdikleri zayiat esas kuvvetlerini sarsacak derecedeydi. Bu savaşlar sırasında Çatalca savunma hattına saldıran Bulgar ordu-

Mahmud Şevket Paşa

Sultan Reşad'ın Mahmud Şevket Paşa ile bir gezintisi

sunun her iki yanına ve önemli noktalara yaptıkları atışlarla Osmanlı savaş gemileri denizden katıldıkları bu savunmada müessir oldular. Bulgarların bu son uğradıkları mağlûbiyet, Istanbul'a doğru ilerlemelerine meydan bırakmamış ve Osmanlı payitahtı bir daha tehlikeden kurtulmuştur.

Çatalca savunma hattında Osmanlı askerleri

Edirne'nin ve Batı cephesi kalelerinin teslimi

Çatalca'da şiddetli hücum ve karşı hücumlarla savaş devam ederken hatâlı bir mütareke maddesi yüzünden açlığa mahkûm edilen ve kendisine hiç bir yardımda bulunulamayan Edirne, 26 martta teslim olmak zorunda kaldı. Garnizon kumandanı Şükrü Paşa, kendisi de açlıktan askerleriyle birlikte süpürge tohumu yiyerek bütün mahrumiyetlere rağmen 155 gün kahramanca direnmiş, üstün silâh ve savaş malzemesine ve insan gücüne sahip olan düşmanın bütün hücumlarını püskürtmüştü. Bu yüzden adı tarihimize «Edirne Müdafii» olarak geçmiştir. Şükrü Paşa teslim olduktan sonra Edirne'ye gelen Bulgar kralı Ferdinand tarafından şehri savunmada gösterdiği kahramanlık karşılığında kılıcı askerî törenle iade olunmuştur. Kendisi şehri yalnız bir ay müdafaa vazifesi almış olduğu halde, 155 gün dayanmış, daha da dayanmak kabil iken İttihadcıların, ve bu arada Edirne'ye gelen Talât ve Bahaeddin Şakir Beylerin, menfî propagandalarının yarattığı moral bozukluğu buna imkân bırakmamıştır. Şükrü Paşanın bu müdafaası bütün dünyada hayranlık uyandırmış ve hattâ Edirnenin sukutu üzerine Fransız milleti namına kendisine bir şeref kılıcı ile binlerce imzalı bir altın kitap gönderilmişti. Şükrü Paşa esaretten kurtulduğu zaman iktidarda bulunan İttihad ve Terakkî hükûmeti ise, onu derhal emekliye sevketmiş ve hattâ halk tarafından sempati gösterileriyle karşılanmasına engel olmak için trenden bir suçlu gibi muhafaza altında indirilip kimse görmeden evine götürülmüştür (İ. H. Dânişmend; İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C: 4, S: 492).

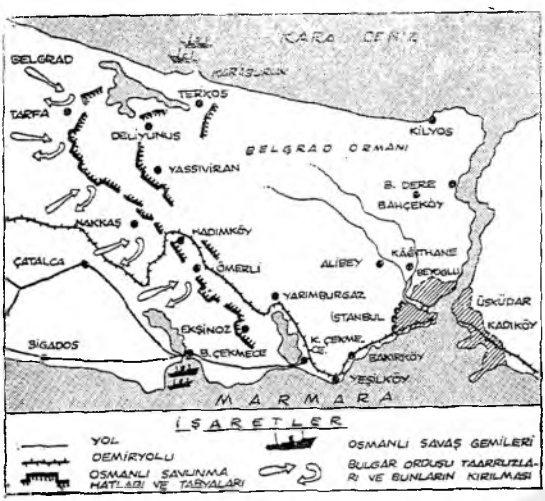

Çatalca savunma hattını gösteren kroki

Bulgarların kitle halinde astığı köylüler

Batı cephesine gelince, Yanya kalesi dört ay süren bir mu-

Solda; Edirne'yi muhasara eden Bulgar askeri siperlerde, Sağda; Edirne müdafii Şükrü Paşa

Bulgarlar Edirne'yi aldıktan sonra şehrin Saray-içi mevkiinde Türk esirlerini açlıktan öldürmüşlerdir. O zaman çıkan İllustration dergisinden alınan alttaki resim, açlıktan kabukları kemirilmiş ağaçları, bunları kemirerek ölen Türk erlerini ve faciayı seyreden Bulgar nöbtçilerini göstermektedir.

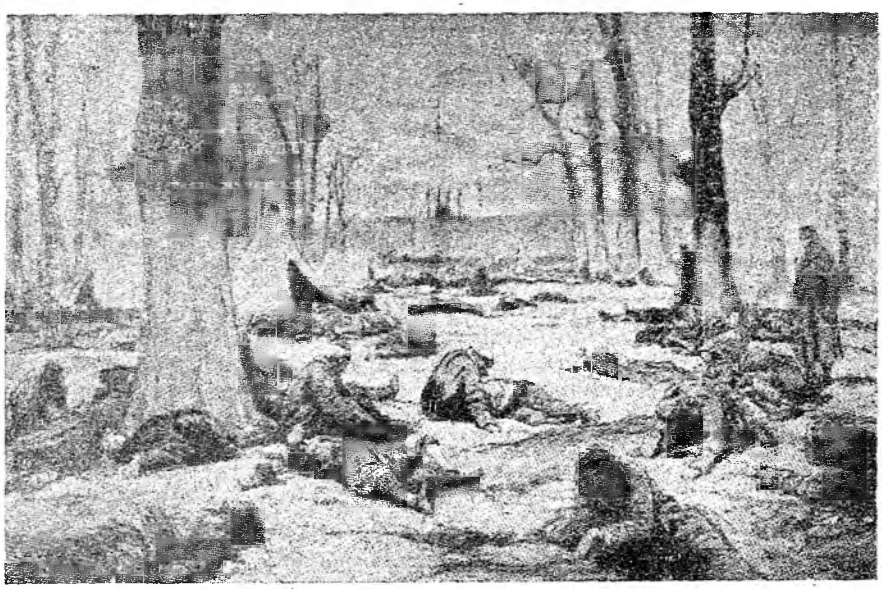

İşkodra'yı savunan kumandan Hasan Rıza Paşa (sağda) ve hile ile onu öldüren, eski Draç meb'usu Esad Paşa Toptanî

kavemetten sonra Yunanlıların eline geçti (6 mart 1913) 17 martta Yunanlılar Ergeri'yi zaptettiler. Batı ordusunun bir cüz'ü olup Manastır yenilgisinden sonra Arnavutluğa geçen Cavid Paşa tümeni, yerli halktan gördüğü husumet ve erzaksız ve cephanesiz kalma yüzünden Sırplara teslim oldu. Böylece Hadan Rıza Paşanın müdafaa ettiği İşkodra bütün Rumeli'de Osmanlı devletinin hâkimiyetinde bulunan tek yer olarak kalmıştı. Maiyetinde bulunan eski Draç mebusu Esad Paşa Toptanî, Hasan Rıza Paşayı öldürerek yerine geçti ve 22 nisan 1913 tarihinde İşkodra'yı Karadağlılara teslim etti.

Balkan Harbinde denizlerdeki hareketler

Müttefiklerden yalnız Yunanistan'ın belli bir deniz savaş gücü vardı. Osmanlı donanması bununla da baş edemiyecek halde olduğu için savaş başında Akdenize açılmadı. Yalnız Karadenizde Bulgaristan kıyılarına tecavüzde bulundu. Varna bölgesini bombardıman etti. Rauf (Orbay) Beyin kumandasında bulunan Hamidiye kruvazörü Bulgaristan kıyılarında faaliyette bulunurken düşman torpidoları tarafından torpillenerek ağır şekilde yaralandı ise de Istanbul'a gelmeye muvaffak oldu. Yunan donanması ise: Limni, Bozcaada, Karyot, Midilli, Taşoz, Sakız, İmroz ve Semadirek adalarını çeşitli tarihlerde işgal etmiştir. Böylece, İtalyanların elinde bulunanlar hariç bütün bu adaların Yunan işgaline düşmesi, Osmanlı devletinin Cezâir-i Bahr-i Sefid (= Akdeniz adaları) eyâletinin elden gitmesi demekti. Selânik limanında bulunan Fethibülend zırhlı korveti de daha harbin başında bir Yunan torpidobotu tarafından torpillenerek batırılmıştı.

Bir İngiliz ressamına göre Yanya'nın Yunanlılara teslimini gösteren bu resimdeki Osmanlı subayı kumandan Esat Paşanın kardeşi Vehib Beydir.

Osmanlı donanması Bulgarlar Çatalca önlerine gelip müdafaa hattını geçmek teşebbüsünde bulundukları sırada bir kısım uzun menzilli toplarıyle düşman ordusunu hırpalamıştı. Mes'udiye ve Barbaros zırhlıları Marmara'da Büyükçekmece, Turgud Reis zırhlısı da Karadeniz'de Karaburun açığından bu harekâta katılan gemilerdir. Bunlardan maada, Çanakkale Boğazını abluka eden Yunan donanmasına karşı harekete geçmek üzere 16 aralık 1912 tari-

hinde Boğazdan çıkmış, İmroz önünde cereyan eden deniz savaşında her iki taraf gemileri ve bilhassa bu arada Yunanlıların meşhur Averof zırhlısı oldukça hasara uğramış olmasına rağmen, Osmanlı donanması da ablukayı kaldırmağa muvaffak olamadan geri dönmüştür. Bundan sonra 18 ocak 1913 de Osmanlı donanması Yunan donaması ile Mondros deniz savaşını yaptı. Fakat evvelkinden daha fena bir netice ile Çanakkale'ye döndü.

Diğer taraftan yarası tamir edilen Hamidiye kruvazörü yine Rauf (Orbay) Bey kumandasında olarak 14 ocak 1913 de yedi ay süren akınına başlıyarak önce Şira adasını topa tutmuş ve buradaki Makedonya muavin kruvazörünü batırmıştı. Bir müddet sonra Otranto boğazından geçerek Adriyatik denizine girmeye muvaffak olan Hamidiye gemisi buralarda da Yunan gemilerini ve bazı Arnavutluk limanlarını tahrib etmiştir.

Londra barış andlaşmasının imzası

Yukarıda anlatıldığı veçhile mütarekenin sona ermesiyle başlayan savaşların ikinci safhası sırasında Çatalca istihkâmları parlak bir şekilde müdafaa edilmişse de, Şarköy'e yapılan çıkarma ve Bolayır tarafından girişilen taarruz hareketiyle düşmanın geri atılması mümkün olmadığı gibi Edirne, Yanya ve İşkodra kaleleri de düşman eline düşmüştü. Yeni iktidar, Edirne'yi kurtarmak propagandasıyle işe giriştiği halde, bir müddet sonra bunun imkânsız olduğunu anladığından Londra elçisi Tevfik Paşa, Bâbıâlî'den aldığı salâhiyet üzerine devletlerin barış tavassutunun kabul edileceğini İngiltere Dışişleri Bakanlığına bildirdi. Bir ay sonra da, Istanbul'daki Büyükelçiler, Hariciye Nezaretine getirilmiş olan Prens Said Halim Paşaya dört maddelik bir nota ile barış esaslarını bildirdiler (31 mart 1913). Bu esaslar, Babıâlice kabul edildiğinden Bulgarlarla yeniden mütareke yapıldı. Müzakereler yine Londra'da başladı ve 30 mayıs 1913 tarihinde barış imzalandı. Balkan harbine son veren ve yedi maddelik olan barış andlaşmasına göre sınır olarak yine Midye-Enez hattı kabul ediliyor, yani Edirne Bulgarlara terkolunuyor, Arnavutluğun hudutlarının tâyini ve bu ülke ile alâkalı bütün meselelerin halli büyük devletere bırakılıyor, Osmanlı devleti Girid üzerindeki bütün haklarından vazgeçiyor, adalar hakkında bir karar almak hakkı yine büyük devletlere veriliyor, malî meselelerin halli için Paris'te milletlerarası bir komisyonun toplanması kabul olunuyor, savaş esirleri, tab'alın ve ticaret işleri gibi meselelerin ayrı anlaşmalarla halli derpiş olunuyordu.

Böylece, yeni iktidar, Kâmil Paşa hükûmetinin bir hayli yumuşattığı barış şartlarından çok daha ağırlarını kabule ve uğrunda hükûmet darbesi yaptığını ilân ettiği

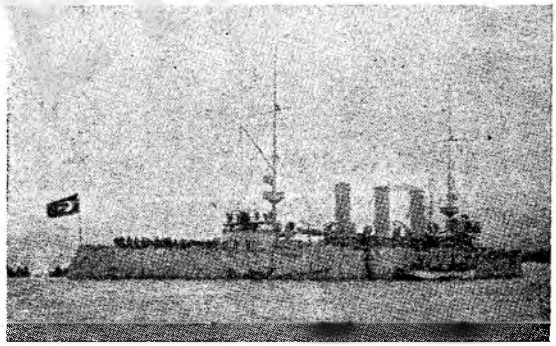

Hamidiye Kruvazörü

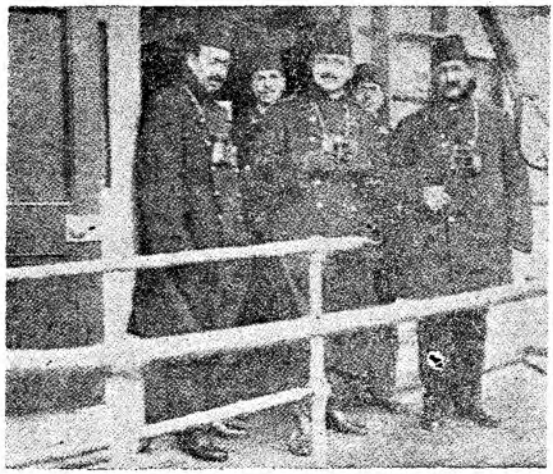

Hamidiye kumandanı Rauf (Orbay) Bey ve arkadaşları

Edirne'yi Bulgarlara bırakmağa mecbur kalmıştı. Halbuki bu şartlardan yalnız birisi, yani Girid üzerindeki Osmanlı sembolik hükümranlık haklarının Yunanistan'a terki daha evvel kabul edilmiş olsaydı, Yunanlıların Bulgaristanla değil, Osmanlı devletiyle anlaşması ve bir Balkan savaşının çıkmaması mümkün olabilirdi.

Mahmud Şevket Paşanın öldürülüşü, Said Halim Paşanın sadareti

Sadrıâzam ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa 11 haziran 1913 çarşamba günü saat 11 sıralarında Harbiye Nezaretinden otomobille Babıâliye gelirken Bayezid meydanından Divanyoluna vardığı sırada Sakalar Çeşmesi denilen yerde bir suikasta uğrayıp öldürüldü. Tam bu yerde, kalabalık bir cenaze alayı yüzünden otomobil durmuş ve yol kenarında tamir bahanesiyle duran başka bir otomobilin içinde ve dışında bulunan yedi suikastçı hemen ateşe başlamışlardı. Bunlar, *Topal Tevfik*, *Çerkes Ziya*, *Nazmi*, eski bahriye yüzbaşısı Şevki, mülâzim (teğmen) Mehmed Ali, Gelenbevî okulu baş mubassırı Abdullah Safa ve Abdurrahman adlı kimselerdi. Mahmud Şevket Paşa daha ilk anda sağ yanağından vurulmuş, yaverlerinden İbrahim Bey hemen vurulup ölmüş, baş yaver Eşref Beyle uşağı Kâzım ağa dışarıya fırlayıp tabancalarıyle karşılık vermeğe koyulmuşlardı. Arada Kâzım ağa da yaralanmış, Eşref Beyle şoför İsmail Hakkı'ya mermi isabet etmemişti. Topal Tevfik bir aralık otomobilin basamağına çıkarak yaralı bulunan Mahmud Şevket Paşanın kafasına dört mermi daha sıkmıştı.

Balkan'larda mağlûbiyet üzerine «İllustration» mecmuasında çıkan bu temsili resim, Osmanlıların Rumeli kıtasından çekilişlerini acı bir şekilde tasvir etmektedir.

Mahmud Şevket Paşa, hemen Harbiye Nezaretine getirildiyse de, bir saat kadar komada kaldıktan sonra vefat ettti.

Mahmud Şevket Paşanın öldürülmesi üzerine İttihad ve Terakkî partisi, tamamen avucuna alıp kukla gibi oynatabileceğini kestirdiği için o sırada Hariciye Nazırı bulunan Mısırlı Prens Said Halim Paşayı Sadaret mevkiine getirmek istemişti. Sultan Reşad, Viyana elçisi eski Sadrıâzamlardan Hüseyin Hilmi Paşayı tercih ediyordu. Bunun için Mahmud Şevket Paşanın öldürüldüğü gün Prensi, Hüseyin Hilmi Paşa gelinceye kadar sadaret vekâletine tayin etmiş ve öbür kabine üyelerinin vazifelerine devamlarını istemiş, ancak İttihat ve Terakki'nin ısrarı karşısında: «Bunların istediklerini yapmaktan başka çare yok» diyerek ertesi günü (12 haziran 1913) Sadareti Said Halim Paşaya vermek zorunda kalmıştı (Ali Fuad Türkgeldi: Görüp işittiklerim, S: 113).

Bu kabinede, Dahiliye Nezaretine Talât Bey getirilmişti. Harbiye Nazırlığı ise, Ahmed İzzet Paşaya, Bahriye Nazırlığı da Mahmud Paşaya verilmişti. Maliye Nazırı, yine Rıfat Beydi.

Bu kabinenin ilk icraatı, Mahmud Şevket Paşanın öldürülüşü hâdisesinde alâkalı olanları yargılamak ve çeşitli cezalara çarptırmak oldu. Aynı zamanda evvelce tatil edilen Mebusan Meclisi açıldı.

Suikastı yapanlardan Şevki ve Mehmed Ali müstesna olmak üzere öbürleri hemen ele geçmiş, bu iki katille tertipleyicilerden Çerkes Kâzım, Ağacamiinde Pire Mehmed sokağında saklandıkları, olayın hazırlandığı, 1 numaralı evde ertesi günü basılmışlar ve silâhlı bir çatışma sonunda ele geçmişlerdir. Bu çatışmada Istanbul Muhafızı Cemal Paşanın yaveri Hilmi Bey vurulup ölmüş, polis adlî kısım müdürü Samoel ayağından yaralanıp sakat kalmıştır. Hükûmet, aynı zamanda belli başlı muhaliflerden 350 kadarını tevkif ederek Sinob'a göndermiş ve geniş bir tahkikat açmıştır. Bu tahkikat ve yapılan muhakeme sonunda hâdisenin Prens Sabahaddin, eski Dahiliye Nazırı Reşid Beylerle, eski elçilerden Şerif Paşa, eski mebuslardan Gümülcüne'li İsmail, eski polis siyasî kısım müdürü Muhib, Miralay (Albay) Fuad, Yüzbaşı Çerkes Kâzım, Pertev, Tevfik ve Kemal Midhat Beyler tarafından tertipendiği ve

eski Sadrıâzamlardan Tunuslu Hayreddin Paşanın oğlu Damad Salih Paşanın da sonradan onlara katıldığı ortaya çıkmıştır (Damad Salih Paşa, Abdülmecid'in oğlu Şehzade Kemaleddin Efendinin kızı Münire Sultanın kocasıydı). Neticede Harb Divanı tarafından idama mahkûm edilenlerden on iki kişi, yani Topal Tevfik, Muhib, Çerkes Kâzım, Miralay Fuad, Şevki, Çerkes Ziya, kardeşi Hakkı, Mehmed Ali, Abdullah Safa, şoför Cevad, jandarma Kemal ve damad Salih Paşa Bayezid meydanında asılmak suretiyle idam olundular. Damad Salih Paşa, bu işle ilgisini sonuna kadar reddetmiş, Sultan M. Reşad, onu ölümden kurtarmak istemişse de Cemal Paşanın «iradesiz de olsa asarım» demesi ve İttihatçıların Salih Paşa idam olunmazsa bu hâdisenin Padişahın daha da yakınlarına sirayet edeceğini ileri sürerek baskı yapmaları üzerine idam hükümlerini tasdik zorunda kalmıştır. Ayrıca, işin tertipleyicilerinden Prens Sabahaddin Bey, eski Dahiliye Nazırı Reşid ve eski elçilerden Şerif Paşalar, Gümülcüneli İsmail, Kaymakam (Yarbay) Zeki, emekli jandarma yüzbaşısı Mehmed, Kemal Midhat, Pertev Tevfik, Abdurrahman, Kavaklı Mustafa ve Çerkes Kâzım'ın kardeşi Hikmet Beyler de gıyaben idam hükmü giymişlerdir. Bu arada üç kişi (vicahen) yüze karşı ve iki kişi gıyapta müebbed ve on beşer yıl kalebendliğe mahkûm olmuşlardır.

Olayın sebebleri

Bu olayın, iki yönü vardır: Bunlardan biri, İttihatçıların yaptığı kanlı Babıâli baskınına kanlı bir karşılıktır ki, hareket yarım kalmıştır. Bu işin tertipleyicileri bir taraftan da Çatalca Ordusu Kumandanı Ahmed Abuk Paşa ve ileri gelen bir kısım kumandanlarla anlaşmışlardı. Suikasttan sonra Paşa ordusu ile İstanbul'a yürüyüp duruma hâkim olacak ve esasen bütün iddialara rağmen muvaffak olamayıp Edirne'yi kaybettiren, adalarla Arnavutluğun geleceğini teminatsız bırakan Londra barış andlaşmasını imzalamak suretiyle halk arasında bütün itibarını kaybettiği halde zorla iktidarda kalmağa çalışan İttihat ve Terakkî tasfiye edilecekti. Ahmed Abuk Paşa ile arkadaşlarının harekete geçmek cesaretini kendilerinde bulamayışları üzerine iş yarım kalmıştır (Sadrıâzam Kâmil Paşa-zâde Said Paşadan naklen Hikmet Bayur; Türk İnkılâbı Tarihi, C: 2, K: 2, S: 317). Esasen bu kadar büyük tertibatın alınması, sadece Mahmud Şevket Paşanın öldürülmesi için olamazdı. Çünkü bu, muhaliflere isteklerini sağlayacak bir şey değildi. Nitekim, katillerden bir kısmının kaçmayıp neticeyi beklemeleri de bunu gösterir. Yine Said Paşanın nakline göre, Prens Sabahaddin Bey, Damad Salih Paşa, Gümülcüneli İsmail Bey vasıtasıyle ordu ile temasa geçmişler ve Ahmed Abuk Paşadan yeteri kadar teminat almışlardı. Böylece duruma hâkim olunduktan sonra Müşir Şakir Paşa Sadaret kaymakamlığına getirilip geçici bir hükûmet kurulacak, bu sırada İttihatçılar temizlenecek ve nihayet Kâmil Paşanın veya Prens Sabahaddin Beyin başkanlığında yeni hükûmet kurulacaktı (Cemal Paşanın hâtıratı, S: 67).

Olayın öbür yönü, bütün bu tertiplerden İttihat ve Terakkî'nin haberli olmasıydı. Yine Cemal Paşa hâtıratının bir çok yerlerinde; Tâlat Paşanın, Damad Salih Paşaya, Avrupa'ya gitmesini tavsiye ettiği ve o sırada Istanbul'da bulunan Prens Sabahaddin'in de

Said Halim Paşa

Talât Paşa tarafından Avrupa'ya kaçırıldığını yazmaktadır.

Hâdise esnasında Istanbul muhafızı bulunan bu ünlü İttihatçının yazdıkları doğru ise, İttihat ve Terakkî, vaktiyle Harbiye Nazırlığından düşürüldüğü için kendilerine kırgın bulunan ve takip etmek istedikleri şiddet politikasına âlet olmak istemeyen Mahmud Şevket Paşadan bu suretle kurtulmayı, aynı zamanda, bu vesile ile muhalifleri temizlemeyi ve sindirmeyi kurmuş olabilir. Nitekim, bu her iki olay da tahakkuk etmiştir. Hattâ. Ahmed Abuk Paşanın bile bu işde danışıklı bir döğüş oyunu oynamış olması mümkündür. Esasen olaydan sonra harekete geçmemesini başka türlü izaha pek de imkân yoktur. Nitekim, onun da suikast tertipçileriyle birlik olduğu ihbar edildiği halde hakkında takibat yapılmamış, Cemal Paşa buna

Tuğralara dâir
(İlâve : 198)

★

Birinci cildimizdeki 15. ilâvede "Tuğra" nın mâna ve menşei tetkik edilerek ilk Osmanlı padişahlarının tuğraları gözden geçirilerek bilgiler verilmiş, kaç kısımdan ibaret bulunduğunun izahı yapılmıştı.

Bu ikinci bölümde, Fatih'ten başlıyarak İmparatorluğun sukutuna kadar, diğer Osmanlı padişahlarının "Alâmeti-i şerife"leri tetkik edilip Tuğra serisi tamamlanacaktır.

★

İkinci Murad'ın tuğrası ile ve "El-muzaffer" dua cümlesi ile klâsik şeklini almış olan tuğra bu karakterini İkinci Mehmed ve İkinci Bayezid'inkilerde de aynen muhafaza eder.

Birinci Selim'in tuğrasında (Sere) kısmında Selim adının üzerine ilk defa Şah ünvanının istif edildiği görülür. Okunuşu şöyledir: "Selim Şah ibn-ı Bayezid Han el-muzaffer daima".

Şah ünvanı Selim'in tuğrasında yer aldığı gibi sadaret ve Hazine mühürlerinde de vardır. Bu ünvanın bu padişah zamanında benimsenmesinde İran'la başlıyan siyasî ve içtimaî rekabetin rolü olduğu muhakkaktır.

Birinci Süleyman, İkinci Selim, Üçüncü Murad'ın tuğralarında Şah ünvanının iki defa yazılı olduğu görülür. Okunuş şekline gelince; Topkapı Sarayı müzesinde bulunan Birinci Süleyman'a ait süslü ve tezhipli tuğranın altında şu cümle yazılıdır: "İşbu Nişan-ı alişanın mazmun-ı şerifi oldur ki Şah Han el-muzaffer daima".

İkinci Selim ve Üçüncü Murad'ın tuğralarını da buna göre okumak lâzımdır.

Şah ünvanı Üçüncü Mehmed'in tuğrasında tamamen kalkar. Bu padişahın tuğrası ve mühürleri İkinci Murad, İkinci Bayezid'e kadar devam eden klâsik şekildedir.

Birinci Ahmed,den İkinci Mahmud'a kadar, tuğra Serelerinde bir Şah ve iki "h" nın mevcud bulunduğu görülür.

Topkapı Sarayı müzesi arşivinde 10289 No. da kayıtlı vesikalardan birinde Sultan İbrahim'e tuğrası anlatılırken: "Tuğra-yı şerif deyu ism-i şerifiniz beratlar ve emirler üzerine yazılana derler. Tuğra bu minval üzere okunur: "Şah İbrahim ibn-i Ahmed Han el-muzaffer daima" kaydından Serede iki "h" bulunmasına rağmen "Şah" ünvanının bir defa okunması gerektiği tesbit olunmuştur. Nitekim İkinci Mahmud'-

→

un tuğrasında "h" harfi ikiden bire indirilmiştir.

Abdülmecid'ten itibaren de tuğralarda Şah ünvanı tamamen kalkar ve Seredeki "h" harflerinin boşluğu da isimlerin son harflerinin bu kısma kadar uzatılması ile doldurulur.

Osmanlı padişahlarının tuğralarının okunuşlarında dikkat edilecek diğer bir husus da şudur:

Birinci Mahmud'a kadar "Han" ünvanı hükümdarın babasının isminden sonra okunurken bu devirden itibaren Han kelimesi padişahın isminden sonra okunmıya başlanmıştır. Misal: İkinci Murad tuğrası: "Murad ibn-i Mehmed Han el-muzaffer daima". Üçüncü Mustafa tuğrası: "Şah Mustafa Han ibni Ahmed el-muzaffer daima".

Hat (yazı) san'atı ve istifi bakımından dekoratif bir özelliği bulunan Osmanlı padişahlarının tuğraları ahidname, nişan, berat, hüküm, ferman gibi vesikaların üzerine ve ortasına yazılırdı. Bunları yazmakla vazifeli olana "Nişancı" veya "Tevkii" denilirdi. İmparatorluk teşkilâtında Divan-ı hümayun âzasından bulunan Nişancılar devlet kanunlarını iyi bilenler arasından seçilirlerdi. Divanda hükümdar namına verilecek kararın üzerine tuğrayı çekecek olan Nişancı; kararı tetkik, kanunnamelerle ahidnamelere aykırı olup olmadığını da kontrolla mükellefti. Nişancı, tuğrayı ya kendisi yazar, yahut da maiyetindeki tuğrakeşlere yazdırırdı. Kubbe vezirleri de, icabında, tuğra çekmede Nişancıya yardımda bulunurlardı. Vaktiyle, padişahlar yakınlarına iltifat etmek istedikleri zaman tuğra meşkini emrederlerdi. Bu bir teveccüh idi. Tuğrakeş vezir ise; padişah namına âmir-i mutlak olup bulunduğu eyalette veya ordu kumandanlığında verdiği emirlerin üstüne tuğra çekerek irade ısdar ederdi. İdam hükmüne çekilen tuğranın kalemi ise kırılırdı. Sancak beyliklerine çıkan şehzadeler de kendi adlarına tuğra çekmişlerdir.

Tuğra şu isimlerle anılmıştır: Tevkii-i humayun, Tevkii-i refi'i hümayun, Nişan-ı şerif, Nişan-ı âlîşan, Nişan-ı hümayun, Alâmet-i şerife, Tuğra-yı garrâ.

Tuğraların sağ taraflarına yaprak veya çiçek gibi bir motif koymak usulü Üçüncü Süleyman'dan sonra başlamıştır. İkinci Mahmud çiçek yerine "Adlî" mahlasını, İkinci Abdülhamid

→

inanmadığını yine hâtıralarında anlatmıştır. Halbuki, Divan-ı Harbin hüküm mazbatasında tertipçilerin Gümülcüneli İsmail Bey vasıtasıyle ordu ile temas ve münasebette bulundukları zikredilmektedir (İsmail Hâmi Dânişmend: Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C: 4, S: 401-402). Ancak, temas edilenlerin kimler olduğu ve onlar hakkında da takibat yapılıp yapılmadığı açıklanmamıştır.

İkinci Balkan savaşına doğru

İstanbul'da bu olayların geçmesi sırasında, bu sefer Balkan devletleri arasında olmak üzere, Rumeli'de siyasî ve askerî hava yine tehlikeli bir yön almıştı.

Balkan savaşı sonunda galip duruma geçen Bulgaristan, bu mücadeleden en büyük payı almak dâvasındaydı. Yunanistan'la yaptığı ittifak andlaşmasında tasrih edilmemekle beraber, Sırbistan'la olan anlaşmasında bu yön, yani Bulgaristan'a düşecek büyük toprak payı belirtilmişti. Ancak, Sırbistan ve Yunanistan bu mühteris devletten korkmağa başlamışlardı. Bulgaristan aslında Balkanları tek bir devlete yeter büyüklükte görüyor ve bu devletin de Bulgaristan olabileceğine inanmış bulunuyordu. Sırbistan'la anlaşmalarına göre, Bulgar sınırı Arnavutluğa kadar dayanarak Yunanistan'la Sırbistan'ın doğru temasını kesiyordu. Bu hale ise, bu iki devlet de razı değildi. Onlar, aralarında doğru temasın bulunmasıyle bir denge kurulabileceğini kabul etmekteydiler. Sırbistan, bir yanı kendisine karşı dost olmayan Avusturya ile çevrilmişken, bir yanının da bu şekilde Bulgaristan'la çevrilmesini, devletinin geleceği için çok tehlikeli buluyordu. Ayrıca Sırbistan, Balkanlardaki bütün Slavların, yani Cenub Slavlarının (Sırplar. Hırvatlar, Slovenler, Karadağlılar, Bulgarlar) ileride tek bir idare altında birleşmesini varid ve lüzumlu görüyor, Sırbistan'ı da bu birliğin tabiî başı ve lideri sayıyordu. Bulgaristan'ın şimdi alabildiğine genişlemesine ve kuvvetlenmesine müsaade etmek, bu liderliği peşin olarak ona tanımak demek olurdu.

Diğer taraftan Romanya da çok kuvvetli bir Bulgaristan'dan endişeler duymaktaydı. Esasen aralarında ötedenberi bir Dobruca meselesi mevcuttu. Romanya, burasını istiyordu. Hattâ, Londra barışından evvel devletlere başvurmuş ve 9 mayıs 1913 de Petersburg'da toplanan elçiler konferansında Silistre'nin Bulgarlardan alınıp bu devlete verilmesi kararlaştırılmış idiyse de bu, Romanya'yı tatmin etmemişti.

Bu sebeplerden Bulgaristan'la müttefikleri arasındaki anlaşmazlık gittikçe büyüdü. Sırbistan, önceden yaptığı anlaşmaya rağmen Bulgaristan'ın hemen bütün Makedonya'yı almasına asla razı olmuyordu. Çünkü savaş sırasında bu anlaşmanın kendisine yüklediği yükün fazlasını taşıdığı iddiasındaydı. 150 bin asker yerine 360 bin askeri silâh altına almış, anlaşmada olmadığı halde Bulgarların isteği üzerine Edirne muhasarasına asker ve ağır top yollamış, Trakya'nın zaptı konusunda Bulgarlara yardım etmiştir. Sırbistan'ın kesin kanaatine göre hâlen Bulgar ordularının varmamış olduğu, halkı Sırplardan mürekkep yerlerin Bulgaristan'a verilmesi bahis konusu olamıyacağı gibi, Slav çoğunluğu % 50 yi bulmayan yerleri de bu devletin tamamen kendisi için istemesi yersizdi. Yunanistan ise, Bulgaristan'la önceden yapılmış bir paylaşma andlaşması imzaladığından esasen Makedonya'yı hemen tamamen Bulgarlara terk nev'inden bir taahhüdü bulunmadığını ileri sürüyor, kendisine verilmek istenen yerleri az buluyordu.

Bulgaristan, müttefikleriyle giriştiği müzakere ve pazarlıklardan hiç bir şey elde edemedi. Üstelik bu dâvada Rusya da kendisinden çok Sırbistan'ı destekliyor, hattâ Bulgaristan'ı bir Romanya saldırısına karşı koruyacak Rus-Bulgar anlaşmasının sona ermiş bulunduğunu haber veriyordu. Bu duruma göre Bulgar hükûmetinin mutlaka bir

→

"Gazi" ünvanını, Beşinci Mehmed ise diğer adı "Reşad"ı koydurmuşlardır.

★

Osmanlı padişahlarının tuğraları, ilk defa kitabımızda, her padişah devrinde isminin üzerine ve sahife başına konulmak suretiyle muntazam bir seri halinde neşredilmiş bulunmaktadır. Tuğra serisinde eksik olan devletin kurucusu Osman Gazi'ninkidir ve bugüne kadar da arşivlerde ele geçmemiştir.

→

→

Bibliyografya: J. Deny: İslâm Ansiklopedisi. F. Kraelitz; Die Tuğra der Osmanischen Prinzen, Osmanische Urkunden in Türkischer Spracher. L. Fekete; Osmanishe — Türkishe Diplomatik der Turkishen Betmassgkeit in Ungarn. F. Babinger; Die Grossherlidhe Tuğra. I. H. Uzunçarşılı; Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyrultulara dair, Belleten sayı 17 - 18. Z. Orgun; Tuğra, Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya dergisi. P. Wittek; Notes sur la Toughra Ottoman, Byzantion.

anlaşmaya varması gerekirdi. Çünkü, şimdi karşısına dikilmiş olan Yunanistan'la Sırbistan ve onun peyki durumunda bulunan Karadağ, bu savaşta hemen hiç yıpranmamış gibiydiler. Buna karşı Bulgaristan, Osmanlı ordularıyle bir çok savaşlar yapmış ve bilhassa Çatalca önünde ağır zayiat vererek yorgun düşmüş bulunuyordu. Üstelik bir de Romanya tehlikesi vardı. Arada barış imzalanmış olmakla beraber, Bulgaristan, Osmanlı devletinin durumunu da hesaba katmak zorunda bulunuyordu.

Bulgaristan'ın eski müttefiklerine taarruzu

Bulgaristan, bütün bunlara rağmen, 29 haziran 1913 tarihinde eski müttefiklerine karşı taarruza geçti. Sonunda Bulgaristan'ı yıkıma sürüklemiş olan böyle bir maceraya girişilmesinin en mühim sebebi, siyasî dizginin hükûmetin değil, ordunun elinde bulunuşuydu (Hikmet Bayur; Türk İnkılâbı Tarihi, C: 2, K: 2, S: 393). Nitekim Bulgar ordusu Başkumandanı Savof, hükûmete haber vermeğe lüzum görmeden eski müttefiklerine hücum etmişti. Savof 3 temmuzda vazifesinden alındı. Temmuzun ilk günlerinde Bulgarlar, hem Sırplara, hem de Yunanlılara karşı üstüste yenildiler. Bu iki devletin ordularını bir baskın taarruzu ile birbirinden ayırarak teker teker yenmek projesi böylece suya düşmüş oluyordu. 10 temmuzda ise Romanya, Bulgaristan'a savaş ilân edip sadece askerî bir gezinti şeklinde Silistre - Totrakan - Balçık - Pilevne bölgelerini işgal etti ve Sofya'ya doğru ilerlemeğe başladı. Avusturya da bu fırsattan faydalanıp Sırbistan'a çullanmak istediyse de, Almanya'nın kat'î ihtarı ve İtalya'nın üçlü ittifaktan ayrılma tehdidi yüzünden bunu yapamadı. Avusturya, Bulgaristan yenildikten sonra Sırbistanın Balkanların en kuvvetli devleti haline geleceğini düşünmüş ve bunu kendisi için tehlikeli bulmuştu.

Edirne'nin istirdadı için yapılan teşebbüs, Babıâlinin notası

İşte bu sırada Berlin elçisi Mahmud Muhtar Paşa, Babıâliye Bulgaristan'a karşı hemen harekete geçilerek Edirne'nin geri alınmasına teşebbüs edilmesini tavsiye etti. Bu sefer Romanya, Sırbistan ve Yunanistan Osmanlıları destekliyeceklerdi. Bulgaristan, Osmanlı devleti ile kesin barış yapıldığını hesaplıyarak bu cephedeki kuvvetlerini çekmiş ve öbür savaş alanlarına sürmüş bulunuyordu. Hükûmet, uzun müzakerelerden sonra yabancı devletlerin müdahalesinden korkan bazı üyelerinin muhalefetine rağmen Edirne'nin geri alınması hareketine girişmeğe karar verdi. Bu sırada İngiltere durumu hissetmiş olduğundan Dışişleri Bakanı Edvard Grey, Istanbul'daki İngiliz elçisi vasıtasiyle Babıâliyi bu fikrinden vazgeçirmeğe çalıştığı gibi, bir taraftan da Avam Kamarasında söylediği nutuklarla Osmanlı devletini tehdit ediyordu.

Osmanlı devleti, 20 temmuzda elçileri vasıtasıyle büyük devletlere şu bildiride bulundu:

«Bulgaristan, Londra'da barış esaslarını imzalamak için büyük bir tehalük gösterdiği halde, sonradan Osmanlı devletine kalacak yerleri boşaltmaktan imtina etmiştir. Bundan da kendisine, «Midye - Enez hattı» tâbirine verdiği yanlış mânanın tefsirine göre bir sınır sağlamak istediği anlaşılmaktadır. Ancak, Osmanlı devleti sabrı tükenip ordusuna işgal emrini verdikten sonra Bulgaristan bu yerleri boşaltmıştır. Osmanlı devleti ayrıca delillerini de göstererek Enez'den başlayan bir sınırın, Boğazlar emniyetinin sağlanabilmesi için Meriç nehri boyunca kuzeye doğru çıkması gerektiğini daima ileri sürmüştür. Osmanlı devleti bu konuyu diplomasi yoluyla halli tercih ederdi. Ancak, Bulgarların bu yerler halkına yaptığı ve müttefiklerinin de şahid olduğu zulümler bizi daha fazla bekleyemez hale getirmiştir. Bu yüzden Osmanlı devleti şimdiden Meriç hattını ele geçirmek zorundadır. Osmanlı devleti, Trakya'nın mukadderatını büyük devletlerin tayinine razı olmayı ve bu sınırı hiç bir bahane ile aşmamayı taahhüd eder. Bundan dolayı eğer yeniden savaş başlarsa, bunun mesuliyetini Bulgaristan'ın şimdiden üzerine alması gerekecektir».

Almanya ve Avusturya, bunun tehlikeli karar olduğunu, İngiltere ve Rusya'nın göz yummayacaklarını bildirdiler. İtalya ise, Osmanlılara karşı baskı yapmak hususundaki teklifi reddettiğini ve Osmanlı devleti hakkında dostça duygular beslediğini haber verdi. Fransa da bunu tehlikeli buluyor, Rusyanın Osmanlıların Edirne'ye yerleşmesine(!) göz yumamıyacağını ileri sürüyor ve Osmanlı devletinin mevcud sınıra nazaran Istanbul'un emniyetini daha iyi temin edecek yeni bir sınıra razı olmakla yetinmesini tavsiye ediyordu. Rusya ise, Midye-Enez hattının kesin olduğunu, bundan vazgeçilemiyeceğini, Osmanlı devleti harekete geçtiği takdirde Rusya'nın fevkalâde tedbirlere başvurup vurmayacağının kestirilemiyeceğini, eğer büyük devletlerden biri işe karışırsa öbürlerinin de onu taklid edeceklerini, ancak bazı ufak tefek sınır değişiklikleri kabil olduğunu, Edirne'nin Osmanlı devletine iadesinin bahis konusu olamıyacağını kesin şekilde bildirdi (Hikmet Bayur; Türk İnkılâbı Tarihi, C: 2, K: 2, S: 426).

Edirne'nin kurtarılması

Büyük devletlerden notaya cevapların geldiği aynı günde 21 temmuz 1913, Osmanlı ordusu hiç bir mukavemet görmeden Edirne ve Kırkkilise (Kırklareli) bölgelerini işgal edip Edirne şehrini almış, hattâ bildiride verdiği teminata rağmen, Meriç nehrini de bir çok noktalarda aşmıştı. Balkan savaşının sonucu ne olursa olsun toprak statükosunda bir değişiklik olmayacağına dair büyük devletlerin önceden verdikleri teminata rağmen bunu tatbike yanaşmamaları karşısında Babıâlinin de bu konudaki ilk teminatına uymaması çok basit, tabiî ve haklı kalır. Ayrıca, altı devlet evvelce ne 1854 ve ne de 1878 andlaşmalarında taahhüd ettikleri Osmanlı devletinin mülkî bütünlüğü prensibine asla riayet etmek lüzumunu hissetmemişlerdir. Babıâli, bundan sonra azimli bir siyaset takip ederek devletlerin baskı ve tehditlerine ve sonradan müsaid vaad ve tekliflerine rağmen Edirne'yi bırakmağa yanaşmadı.

Birbirleriyle savaşan Balkan devletlerinin Bükreş andlaşması, Babıâlînin imzaladığı barış andlaşmaları

Diğer taraftan biribirleriyle savaş halinde bulunan Balkan devletleri de nihayet aralarında anlaşıp 10 ağustos 1913 tarihinde Bükreş andlaşmasını imzaladılar. Bulgaristan bu andlaşma ile Totrakan, Silistre, Balçık ile Varna kuzeyindeki kıyıları Romanya'ya bırakmak zorunda kaldı. Sırp - Bulgar sınırı ise İştip, Rodoviç Sırbistan'da ve Strumca Bulgaristan'da kalmak üzere çizildi. Yunan - Bulgar sınır hattı da, Serez'in 30, Drama'nın 40 kilometre kuzeyinden geçiyor ve Kavalanın 30 kilometre kadar doğusunda Egeye varıyordu. Bulgaristan böylece bu sınır hattı ile Enez arasında takriben 90 kilometrelik bir kıyıya malik oluyordu. Buna rağmen neticede Sırbistan'la savaştan önceki anlaşmasına göre umduğu arazinin yarısını bile elde edememiş bulunuyor, ayrıca kuzeyde Romanya lehinde 30 bin metrekarelik bir yer kaybına uğruyordu.

Genel bir sonuç olarak, savaştan evvelkine göre Bulgaristan'ın arazi kazancı %20, Sırbistan ve Karadağ'ın %80, Yunanistan'ın ise %100 olmuştur.

Uğradığı bu ağır darbeden sonra, Bulgaristan'ın barış istemesi üzerine bu devletle 29 eylül 1913 tarihinde Istanbul andlaşması imzalandı. Yunanistan'la 14 kasım 1913 tarihinde Atina ve Sırbistan'la 14 mart 1914 tarihinde Istanbul andlaşmaları da imzalanarak Balkan devletleriyle genel barışa varılmış oldu. Bulgaristan'la yapılan anlaşmaya göre sınır hattı Enez'den başlıyor, Meriç nehrinin doğu kıyısını 60 kilometre kadar takip ettikten sonra doğuya doğru açılıp Edirnenin kuzeyinde savaştan önceki Bulgar sınırına ulaşıp buradan Midye'nin 40 kilometre kadar kuzeyinde, bu yer ile Bulgaristan'ın savaştan evvelki sınırının takriben ortalarında Karadenize varıyordu. Terkedilen yerler-

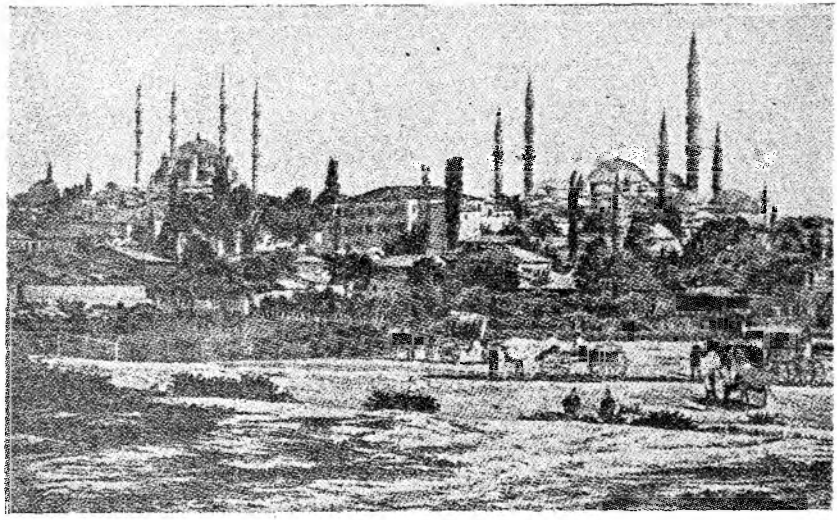

Osmanlı ordusu tarafından kurtarılan Edirne'den bir görünüş

deki vakıflar, hanedana ait mülkler, mekteppler, mezarlıklar v.s. mahfuz kalacaktı. Diğer maddeler de böyle andlaşmalarda bulunması gerekli şartları kapsıyordu.

Sırbistan'la bir hudut meselesi olmadığından yalnız diğer şartlar zikrolunmuştu.

Yunanistanla bilhassa adalar meselesi çekişmeli geçip ortada kalarak nihayet devletlerin kararına bırakılmış, yeni şartlar kabul edilmiş ve bu arada Girid bu devlete terkolunmuştu. Çok yazık ki devletlerin bu hususdaki kararı son derece haksız oldu. Buna göre yalnız İmroz, Bozcaada ve güneydeki Meis adası Osmanlı devletine kalıyor, öbürleri Yunanistan'a veriliyordu. Osmanlı devleti, bu kararı kesin şekilde reddetti ise de, meseleye yeni bir çözüm bulunmasına da Birinci Dünya Savaşı imkân vermedi.

Bulgarların İstanbul'a gönderdikleri sulh murahhasları (oturanlar); ortada General Savof, sağında Naçoviç, solunda Duşef.

Babıâli'deki sulh görüşmeleri: Soldan konferans reisi Talât Bey, Bahriye Nazırı Çürüksulu Mahmud Paşa, Şûray-ı Devlet Reisi Halil Bey, General Savof, Naçoviç, Duşef.

Osmanlı devleti ve Batılılar

1878 yılındanberi uğradığı ağır haksızlıklar, Osmanlı İmparatorluğunu idare edenlerde Batı devletlerine karşı hem itimatsızlık, hem de düşmanlık hislerinin doğup gelişmesine sebep olmuştu.

Yunan savaşını kazandığımız halde zaferin haklarından istifade etmemize imkân bırakılmamasına karşılık Balkan Harbini kaybedince düşmanlarımızla birlikte karşımızda büyük devletleri bulmamız, bu duyguları daha da arttırmıştı.

Gerek devlet adamlarında ve gerekse halk vicdanında bütün batı - hıristiyan âleminin bize düşman olduğuna ve mahvımız için fırsat kolladığına dair bir kanaat yerleşmiş bulunuyordu. Bu kanaat yanlış da değildi. Hakikaten Avrupa, türlü siyasî rekabetler konusu olan Osmanlı devletinin bir genel savaşa meydan verilmeden tasfiye zamanının gelmiş bulunduğuna inanıyordu. Ancak bu tasfiyenin büyük devletlerin hepsi tarafından kabul edilebileck olan bir şekli henüz bulunmadığı için imparatorluk devam etmekteydi.

1878 savaşında yediği ağır ve bel bükücü darbeden sonra Osmanlı devleti Batılılar arasında hatırı sayılır bir dost aramış ve bu yüzden sür'atle gelişmekte ve her alanda yükselmekte olan Almanya İmparatorluğu ile yakın münasebetler kurmak ve bu sayede varlığını korumak istemişti. Almanya ise, sadece zamanla bir sömürge haline getirmek amaciyle Osmanlı devletine yakınlık göstermeğe başlamış ve bu arada diğer devletlerin göz yumabileceği âzami çıkarları elde etmiş, hattâ bunun sınırlarını bile zorlamıştı. Ancak, bu derece faydalandığı ve ilerisi için de faydalanmayı düşündüğü bu devlet lehine meselâ ne Trablusgarb ne de Balkan savaşları ve barışlar sırasında en küçük bir müdahalede bulunmamıştı.

Avrupa politikasına az çok

aklı eren Abdülhamid, Almanya'ya müsaid davranmakla beraber, imparatorluğun mukadderatını Avrupa devletlerinin hiç birisine bağlamayı uygun görmeyerek daha ziyade aralarında mevcut rekabetlerden faydalanmaya ve bu rekabetlerin neticelerini devletin çıkarına kullanmaya çalışmıştı.

Meslekî tahsil ve ihtisaslarını Almanyada tamamlamış olan genç kurmay subay nesli ise, kuvvetle Almanya'ya eğilimli bulunuyor ve her alanda bu devlete dayanmanın ve onunla iş ve kader birliği etmenin tek kurtuluş yolu olabileceğini sanıyordu.

Kâmil Paşanın iktidardan düşürülmesinden sonra devletin mukadderatına kesin şekilde hâkim olan İttihad ve Terakkî fırkası esasen askerlerin meydana getirdiği ve ellerinde bulundurduğu bir siyasî teşekkül olduğu için bu hal devletin dış politikasında derhal tesirini göstermeğe başladı.

Büyük bir politikacı değil, hattâ sadece iyi bir politikacı bu sırada Avrupa ve dolayısıyle dünya kaderinin nereye gittiğini pek âlâ görebilirdi. Böyle bir durumda, Osmanlı İmparatorluğu gibi bir devletin, bu köhne geminin, kopması yaklaşan fırtına karşısında sâkin ve tehlikesiz bir limana sığınmaktan başka hareket tarzı olamazdı. Bu liman ise, tarafsızlıktı. Bu limandan, ancak fırtınanın sonlarına doğru çıkmak ve o sırada üstün gelen akıntıya göre dümen kırmak lâzımdı. Devleti idare edenler arasında ise bunu görecek kimse yoktu.

Osmanlı ordusunu ıslah için İstanbul'a gelen Alman askerî hey'eti, Kabinedeki değişiklik

Balkan Savaşından sonra cidden perişan bir hale gelmiş olan Osmanlı devleti ordusunu yeniden tensik ve ıslah etmek için daha Mahmud Şevket Paşanın Sadareti sırasında bir Alman hey'etinin getirtilmesi tasarlanmıştı. Yaklaşan savaş dolayısıyle elde bir Osmanlı ordusu bulundurmayı pek isteyen Almanya, bunu büyük tehalükle kabul etti. Bunun üzerine İkinci Prusya tümeni kumandanı General Liman von Sanders, Almanya İmparatoru tarafından bu hey'etin başkanlığına tayin edildi. Von Sanders, Osmanlı devletinin hizmetinde çalışmak üzere bir mukavele imzalayarak 14 aralık 1913 tarihinde 11 kişilik bir hey'etle Istanbul'a geldi. Bu hey'et üyeleri, kısa zaman sonra 42 ye ve daha sonra 71 e çıkarılmıştır.

Alman generali, evvelâ model bir kolordu kurmakla görevlendirilmişti. Bu maksatla Istanbul'da bulunan Birinci Kolordu Kumandanlığına tayin olundu. Bu hal İtilâf devletlerinin itirazına uğradı. Babıâli bunun üzerine donanma ıslahatının da bir İngiliz Amiraline ve jandarma tensikatının bir Fransız generaline verilmiş bulunduğunu ileri sürdüyse de tabii bunlar kumanda mevkiinde bulunmadıklarından durum aynı değildi. Bu yüzden İtilâf devletleri Babıâliyi sıkıştırmakta devam ettiler. Nihayet von Sanders'e. Müşirlik rütbesiyle genel müfettişlik verilip fiilî kumanda mevkiinden alındı. Buna rağmen bu hal Osmanlı devletiyle İtilâf devletlerinin arasındaki soğukluğun artmasına sebep oldu.

Kısa zaman sonra Said Halim Paşa kabinesinde önemli değişiklikler yapıldı. Üç mühim nezaret daha üç mühim İttihadcının eline geçti. Önce Enver Bey'in, Trablusgarb ve Balkan savaşlarına iştirakinden ötürü üçerden altı yıl kıdem zammı yapılarak, rütbesi Kaymakamlıktan (Yarbay) Paşalığa (General) yükseltilip Harbiye Nazırlığına getirildi (3 ocak 1914). Kısa bir zaman sonra da Istanbul muhafızlığında ortalığı titretmiş olan Cemal Paşa Bahriye nazırı oldu. Maliye nazırlığı da yine Cavid Bey'e verildi. Böylece hükûmetin bütün idaresi, Talât Bey zaten kabinede Dahiliye Nazırı bulunduğundan, tamamen Talât - Enver - Cemal üçlüsüne geçmiş oluyordu.

Şark vilâyetlerinde ıslahat hakkında imzalanan mukavelename

Berlin andlaşmasının 61 inci maddesi Doğu illerinde bazı «ıslahat» yapılmasını derpiş etmekteydi. İngiltere ile imzalanan ve Kıbrıs'ı bu devletin işgaline terkeden andlaşmada da bu husus taahhüd ediliyordu. Ancak daha evvel ıslahatın tatbik olunduğu Osmanlı eyâletleri birer birer İmparatorluktan ayrılmış olduğundan ana Türk ülkesi ve imparatorluğun çekirdeği olan Anadolu'nun bir kısmında bunu tatbik etmenin aynı sonucu vereceği düşüncesiyle mesele o güne kadar savsaklanmış ve bu madde tatbik olunmamıştı. Rusya'nın önayak olmasıyle İngiltere ve Fransa ile öbür Avrupa büyük devletleri bu ıslahatın tatbiki için Babıâliyi şiddetle sıkıştırıyorlardı. Avrupa genel politikasının gayet buhranlı zamanına rastlayan bu sırada kuvvetler dengesinde bir rol oynamak mevkiinde bulunan Osmanlı İmparatorluğunun böyle tâvizler vermek değil, tâvizler koparmak siyasetini gütmesi lâzım gelirken devletlerin isteğine baş eğilip Doğu vilâyetlerinin yabancı müfettişler tarafından ıslahına ait mukavelename Yeniköy'deki Sadrıâzam Said Halim Paşanın yalısında imzalandı (6 şubat 1914) ise de Birinci Dünya Savaşının başlaması, bunun tatbikine engel oldu.

AVRUPANIN DURUMU, DÜNYA SAVAŞININ BAŞLAMASI VE OSMANLI İMPARATORLUĞU

Yirminci yüzyıl başından itibaren Avrupa'daki çıkar ve kuvvet dengesi başlıca büyük devletleri iki grup halinde toplamıştı. Bu gruplardan birisi üçlü ittifak (Almanya - Avusturya - İtalya), öbürü ise üçlü itilâf (İngiltere - Fransa - Rusya) idi. Belçika, normal olarak İtilâf devletlerinin dostu bulunuyordu. Bunun gibi. Sırbistan, Rusya'nın bulunduğu gruba dahildi. Bulgaristan daima Rusya'nın desteğini görmüş ve millî istiklâlini o sayede kazanmış olduğu halde, Balkan Savaşının sonunda bu devletin kendisini desteklememesi yüzünden isteklerine kavuşamaması, onun Rusya'dan yüz çevirmesine ve Almanya tarafına dönmeğe başlamasına sebep olmuştu. Yunanistan ise, daima İngilterenin yanında yer almağa eğilimli bulunuyordu.

Esasen, iki grubun silâhlı bir çatışmaya sürüklenmesi için bütün şartlar olgunlaşmış bulunmaktaydı.

Almanya millî birliğini tamamlayıp tek bir devlet halinde ortaya çıktığı zaman dünya ham madde kaynakları ve mamul maddeler pazarları öbür devletler tarafından kesin şekilde paylaşılmış bulunuyordu. Bunlar da İngiltere, Fransa, Belçika, Felemenk, İtalya v.s. devletleriydi. Almanya, ancak 1884 den itibaren Güney-Batı Afrika, Toyoland, Kamerun, Doğu Afrika, bir kısım Yeni Gine, Bismark ve Marşal adaları sömürgelerini elde edebilmişti (Herman Pinnow; Almanya Tarihi, S: 440). Bu yerler, Almanya için yetersizdi. Sür'atle gelişmekte olan Alman endüstrisi hem ham madde kaynaklarıyle satış pazarlarına, hem de bunların kendi egemenliği altında bulunmasına muhtaçtı. Aksi halde bu endüstri boğulmağa mahkûmdu. Almanya'nın ise endüstrisiz yaşamasına imkân yoktu. Buna göre, Alman endüstrisinin muhtaç bulundutu ham maddeler ve satış pazarları diğer devletlerin elinde bulundukça, onlar Almanya'ya ancak istedikleri veya işlerine geldiği kadar hayat hakkı tanıyacaklardı. Almanya'nın çeşitli haklar ve imtiyazlar elde ederek Osmanlı İmparatorluğunu bir sömürge haline getirmeğe çalışması da bu yüzdendi. Bu alanda da karşısında İngiltere, Fransa ve Rusyayı bularak bütün isteklerini elde edememiş, buna karşı o da Osmanlı devletini büyük güçlükler içine düştüğü zaman (İtalya'nın Trablusgarb'a saldırışı, Balkan Savaşı gibi) sonuna kadar desteklememişti. Şu halde Almanya için bir millet olarak devam edebilmek ve yükselmek, bilhassa İngiltere, Fransa ve Belçika'nın elinde bulunan sömürgeleri almağa veya bunları onlarla paylaşmağa bağlı bulunuyordu. Bu ise, ancak bir savaşla mümkün olabilirdi. Almanya, bu yüzden ordusunu günden güne kuvvetlendiriyor. donanmasını hazırlıyordu. Kendisini böyle bir savaşı kazanacak durumda hissettiği anda, bu savaşı açması mukadderdi. Bu, yalnız Alman devletinin değil, Alman milletinin de şaşmaz politikasıydı.

İngiltere, Almanya'nın inkişafını endişeyle takip ediyordu. Alman donanmasının gün geçtikçe kuvvetlenmesi, onun dünya denizleri hâkimiyetini tehdit etmekteydi. Bu denizler ise, İngiltere'yi sömürgelerine bağlayan tek vasıtaydı. Bu bağın kopması, sömürgelerin elden gitmesi demekti. Bu ise, İngiltere'nin tam mânasıyle mahvını doğururdu.

Buna benzer bir durum Fransa için de vâritti. Bu iki devlet sömürgelere yerleştikten ve bunları paylaştıktan sonra aralarındaki her türlü anlaşmazlıkları tasfiye ederek iktisadî hegemonyalarının devamı için kader birliği yapmışlardı. Üstelik Almanya, bir kıvılcımla patlamağa hazır bu barut fıçısı. Fransa ile komşuydu. Bunun için bir savaş vukuunda ilk darbeyi de Fransa'nın yemesi mukadderdi.

Fransa ve İngiltere bu düşüncelerle askerî güçlerini bütün hızlarıyle arttırmakta idiler. Bu silâhlanma yarışı ise, gittikçe daha tehlikeli bir ortam yaratmaktaydı.

Diğer taraftan, Rusya ile Avusturya'nın Balkanlar konusundaki şiddetli rekabeti genel gerginliği gittikçe arttırmaktaydı. Aslında çürük bir bünyeye sahip olan Avusturya İmparatorluğu, topraklarını daha da genişletmek ve Balkanlar üzerinden Akdeniz'e çıkmak emelindeydi. Önündeki ilk engel ise, Rusya'nın kuvvetle desteklediği Sırbistan ve ikinci engel de İngiltere'nin kuvvetle desteklediği Yunanistan'dı.

Sırbistan, kendi yurdunun doğal bir parçası saydığı Bosna-Hersek'i Avusturya'nın 1878 de işgal ve 1908 de ilhak etmiş olmasını asla hazmedemiyordu.

Almanya, Avusturya İmparatorluğunun devamı için her şeyi göze almağa razıydı. Çünkü bu imparatorluk dağılırsa, kuvvet dengesi kendi aleyhinde olarak bozulurdu. Avusturya İmparatorluğunu teşkil eden milletlerin ise esas unsuru olan Germenlere karşı büyük bir sevgisi ve imparatorluğa sıkı bağları yoktu. Bu yüzden gerektiğinde Germenlerle ne dereceye kadar mukadderat birliği edecekleri meçhuldü. Diğer milletlerin hepsi de ya istiklâllerine kavuşmak veya kendi cinslerinden müstakil devletlere katılmak hevesinde idiler. Onları, Fransa milliyet

prensibinin müdafii olarak ve Rusya kendi çıkarı için, durmadan kışkırtmaktaydı.

Birinci Dünya Savaşı işte bu yüzden çıkmıştır: Yani, Almanya Avrupa kuvvet dengesinin kendi aleyhinde bozulmaması için Avusturya İmparatorluğunu dağılmaktan kurtarmağa çalışmış ve bu gaye ile ileriye atılmıştır. Yoksa, İngiltere ve Fransa müstemlekelerine konmak gayesiyle arzuladığı savaşa henüz hazır değildi.

Netice itibariyle bu savaş Almanya için bir saldırı savaşı değil. bir korunma ve savunma savaşı mahiyetini taşıyordu.

Birinci Dünya Savaşı, Avrupa'da başlayıp Avrupa'da sona ermiştir. Yalnız denizlerde Avrupa sınırlarını aşmıştır. Bir de Afrika'daki Alman müstemlekeleri için kısa çarpışmalar olmuştur. Ancak, beş kıta milletlerini temsil eden devletler ve dominyonlar zamanla buna katıldığı ve neticesi hepsini ilgilendirdiği için «Dünya Savaşı» deyimi yerindedir.

Avusturya veliahdine yapılan suikast, Birinci Dünya Savaşının başlaması

Durumun böyle gergin ve kritik olduğu bir sırada, Avusturya ve Macaristan İmparatorluğu veliahdi Fransuva Ferdinand ile karısı ziyaret için bulunduğu Bosnasaray'ı şehrinde Gabriyel Prençip adlı bir Sırp genci tarafından 28 haziran 1914 pazar günü vurulup öldürüldüler. Gün, çok mânalıydı. Çünkü Sırplar aynı tarihe rastlayan bir günde Kosova meydan savaşı sonunda istiklâllerini kaybetmişlerdi. Bu yüzden onu millî matem günü sayıyorlardı. Avusturyalılar da bunu bildiklerine göre, veliahdin böyle bir günde Bosna-Hersek'in merkezi sayılan bu şehri ziyaretinin Sırpları tahrik edebileceğini hesaplamaları lâzımdı.

Avusturya devleti bu suikasttan Sırbitan hükûmetini mes'ul tuttu. Onu, imparatorluğa dahil Slav milletlerini ayırmak ve böylece imparatorluğu parçalamağa çalışmak hedefini gütmekle itham ediyordu. Meseleyi bütün teferruatiyle inceledi. Birdenbire bir karara varmamasına Almanya'nın açıkça «itidal ve teenni» tavsiyesinde bulunması sebep olmuştu. Ancak, bir ay sonra Almanya ile anlaşarak Sırbistan'a 24 saat mehilli bir nota verdi (23 temmuz 1914). Bu durum, Avrupa devletlerini büyük endişelere sevketti.

İngiltere, alanını genişletmek istidadında olacağı anlaşılan bir savaşa meydan vermemek için kendisiyle Almanya, Fransa ve İtalya'nın arabuluculuk yapmasını teklif etti.

Almanya ise, bunun sadece bir Avusturya - Sırbistan anlaşmazlığı olduğunu ileri sürerek meselenin yine de bu şekilde kalması için hiç bir devletin araya girmemesi gerektiği fikrindeydi.

Sırbistan, kendisine tanınan mehil sonunda, yani 25 temmuz 1914 tarihide Avusturya notasına cevap verdi. Bu, uysal bir cevap olmakla beraber, Avusturya'nın ağır tekliflerini topyekûn kabul etmiyordu. Bunun üzerine Avusturya elçisi Belgrad'dan ayrıldı ve Avusturya devleti Sırbistan ile siyasî münasebetlerini kesti.

Bu hal, Avrupa'da endişelerin büsbütün artmasına sebep oldu. İngiltere, genel barışın korunması için, Avusturya'nın bu cevabı hiç olmazsa yeni müzakerelere esas kabul etmesini istiyordu. Almanya, Fransa ve İngiltereye başvurarak bu konudaki tutumiyle gerginliğin artmasına sebep olan Rusya üzerinde gerekli tazyikin yapılması talebinde bulundu. Fransa da, bu devlet üzerindeki nüfuzunu kullanarak işi bir savaşa kadar götürmemesi hususunda Avusturya nezdinde teşebbüse geçmesini Almanya'dan istedi.

Devletlerin birbirlerine savaş ilânı

Avusturya bu meseleyi Sırbistan'la kendi arasında bir anlaşmazlık sayıp hiç bir tavassutu kabul etmeyerek 28 temmuz 1914 tarihinde Sırbistan'a savaş açtı.

Rusya, anlaşmazlığın bir Avusturya -

Bosnasaray'da Avusturya veliahdi Fransuva Ferdinand'ı öldüren Sırplı Gabriyel Prençip'in yakalanışı

Sırbistan savaşına kadar gideceğini kestirdiğinden daha evvel dört güney eyâletinde seferberlik ilân etmişti. Ancak, kendisi karışırsa bu savaşa Almaya'nın da katılacağını hesaplayarak 31 temmuz 1914 tarihinde genel seferberlik ilân etti.

Almanya, derhal harekete geçip bu işin durdurulmasını 12 saat mühletli bir ültimatom ile Rusya'dan istedi. Rusya cevap vermeyince de 1 ağustos 1914 günü bu devlete savaş ilânında bulundu.

Almanya, Rusya'ya on iki saat mehilli ültimatomu verdiği zaman, Fransa'dan bir Rus - Alman savaşı karşısında tarafsız kalıp kalamıyacağını sormuştu. Seferberliğini ilân etmiş olan Rusya'ya ittifakla bağlı bulunan Fransa, savaşın başlamasıyle Almanyanın kendi üzerine atılacağını kestirdiğinden 1870 deki duruma tekrar düşmemek için hâlen Almanya ile bir anlaşmazlığı bulunmadığını ve bu konuda çıkarlarının gerektirdiği şekilde hareket edeceğini bildirdi. Bu cevabı tatminkâr bulmayan Almanya, 3 ağustosta Fransa'ya savaş ilân etti.

2 ağustosta Belçika'ya verdiği nota ile geçecek savaş hareketlerinin Alman ordularının bu devlet topraklarına girmesini zarurî kıldığını, Belçika tarafsız kaldığı takdirde savaş sonunda Almanların bu memleketi tahliye edeceklerini ve bütün hasarı ödeyeceklerini bildirmişti. Belçika, Almanya tarafından çiğneneceğini bildiği halde, millî şeref ve haysiyeti ile telifi kabil olmayan bu teklifi reddetti. Bunun üzerine Almanya bu devlete de savaş açtı (4 ağustos 1914).

Almanya, bu savaşta bilhassa İngilterenin tarafsız kalmasını istiyordu. Halbuki, buna fiilen imkân yoktu. Nitekim Alman Başvekili Holveg daha 29 temmuzda İngiltere elçisine bu hususu söylemişti. Rusya ise, İngiltere'nin bir harb çıkarsa Fransa ve Rusya'nın yanında yer alacağını resmen beyan etmesini istemiş, İngiltere sadece savaş istediği töhmeti altında kalmamak için buna müsbet cevap vermemişti. İngiltere'nin nihaî cevabı şöyle oldu: Bir Avusturya-Sırbistan veya Almanya - Rusya savaşı karşısında İngiltere buna sürüklenmeyebilir. Ancak, bundan bir Almanya-Fransa savaşı doğarsa kayıtsız kalamaz.

Nitekim, Almanya'nın Belçika'ya savaş ilânını İngiltere kâfi görerek o da 4 ağustosta Almanya'ya savaş ilân etti. Çünkü bu memleketin Almanya tarafından işgalini, kendi emniyeti için hayatî bir tehlike saymaktaydı ve daha 1 ağustosta Londra'daki Almanya elçisine bu durum bildirilmişti.

Bu olayı, Avusturya ve Macaristan İmparatorluğunun 6 ağustosta Rusya'ya, İngiltere ve Fransa'nın da 12 ağustosta Avusturya ve Macaristan İmparatorluğuna savaş ilân etmeleri takip etti.

Almanya'ya bu ay içinde en son savaş açan devlet ise, Japonya oldu (23 ağustos 1914).

Japonya, İngiltere'ye bir ittifak andlaşmasıyle bağlı bulunuyor ve üstelik Almanyanın Uzak-Doğu'daki sömürgelerini bu suretle kolayca elde etmeyi umuyordu.

İttihadcıların Dünya Savaşından umdukları, Almanya ile yapılan gizli ittifak, İtilâf devletlerinin tarafsızlık teklifleri

Savaşın çıkması, Osmanlı İmparatorluğu için son bir ümid olabilirdi. Ancak, İttihad ve Terakki Cemiyeti bunu başka türlü anlıyordu. Savaşı mutlaka merkezî devletlerin kazanacağını umuyor ve onların safında bulunmak suretiyle Trablusgarb ve Balkan savaşlarında kaybedilen yerlerin büyük kısmını geri almayı, Elviye-i Selâse diye anılan Batum - Kars - Ardahan'ı tekrar yurda katmayı, hattâ bütün Kafkaslarda yeniden nüfuz sahibi olmayı, Mısır'ın imtiyazlarını ilga edip burasını diğer Osmanlı eyâletlerinden farksız hale getirmeyi, Girid ve Kıbrıs adalarını da tekrar imparatorluğa bağlamayı kuruyordu.

Talât - Enver - Cemal üçlüsünde, Enver Paşa hemen savaşa girmeğe taraftar, Talât Bey müteredditi, Cemal Paşa ilk zamanlarda buna karşı iken zamanla üçü de bunu memleketin selâmeti için tek çıkar yol olarak görmeğe başladılar. Alman propagandası onları tamamen tesiri altına almış bulunuyordu.

Osmanlı devletinin Birinci Dünya Savaşına girişinin başlangıcı, Almanya ile akdolunan gizli ittifak andlaşmasıdır. Bu gizli andlaşma, Almanya'nın Rusya'ya savaş ilânının ertesi günü, yani 2 ağustos 1914 tarihinde imzalanmıştır. Bu ittifak hakkındaki müzakereler 26 temmuzda başlamıştı (Mahmud Muhtar Paşa; Maziye bir nazar, S: 233). Bu andlaşmayı Sadrıâzam ve Hariciye Nazırı Said Halim ve Harbiye Nazırı Enver Paşalarla Dahiliye Nazırı Talât ve Meclis Reisi Halil Beyler hazırlamışlardı. O sırada Cemal Paşa henüz buna taraftar olmadığı için ne kendisinin ne de diğer vükelânın bundan haberleri vardı. Said Halim Paşa ile Almanya'nın İstanbul Büyük elçisi Baron von Wangenheim arasında imzalanan beş maddelik bir gizli ittifak andlaşmasının hükümleri şunlardı:

1 — İki taraf, Avusturya ile Sırbistan arasındaki ihtilâfa karşı mutlak tarafsızlıklarını muhafaza edeceklerdir.

2 — Rusya bu anlaşmazlığa fiilen ve askerî bir müdahalede bulunur ve bu hareketi

Almanya'nın Avusturya'ya fiilen askerî yardımda bulunmasını icab ettirirse ve bundan bir savaş doğarsa, Rusya'nın bu davranış ve hareketi Osmanlı devleti için de savaş sebebi olacaktır.

3 — Savaş çıkarsa Almanya hususî askerî hey'etlerini Osmanlı devletinin emrine hazır bulunduracak, buna karşılık Osmanlı hükûmeti bu hey'ete ordusunun genel sevk ve idaresi hususunda, Osmanlı Harbiye Nazırı ile Alman hey'eti başkanı arasında kararlaştırılacak şartlarla, fiilî ve kesin bir nüfuz temin edecektir.

4 — Almanya, Osmanlı imparatorluğunu gerektiğinde ve arazisi tehlikeye uğradığı takdirde, silâh güciyle müdafaa etmeyi üzerine alır.

5 — Almanya ve Osmanlı İmparatorluklarını mevcut anlaşmazlıklardan doğabilecek milletlerarası kargaşalık ve karışıklıklara karşı korumak gayesiyle akdolunan bu sözleşme, isimleri yukarıda geçen yetkili delegeler tarafından imzalandığı ândan itibaren yürürlüğe girecek ve benzeri diğer karşılıklı taahhüdler gibi 31 ocak 1918 tarihine kadar yürürlükte kalacaktır.

Bu gizli andlaşmanın ikinci maddesi, Rusya ile merkezî devletler arasında savaş zuhuru halinde Osmanlı devletinin buna katılma taahhüdü altına koymaktaydı. Halbuki, anlaşma Almanya'nın Rusya'ya savaş ilânından bir gün sonra imzalanmıştır. İkinci madde ise, Osmanlı ordularını tamamen Almanların emir ve kumandasına terk ve teslim etmekteydi. Üstelik, Osmanlı devletinin girmeğe mecbur bulunmadığı ve hattâ girmemekte çıkarlı olduğu bu savaşa katılmakla ne kazanacağı, yani savaşı merkezî devletler kazanırsa bunun imparatorluğa ne temin edeceği, kısaca böyle bir savaşa giriş sebebi hiç bir şekilde açıklanmamaktaydı. Böylece ne meclisin, ne hükûmetin, ne de hükümdarın haberi olmadan İttihad ve Terakki Partisinin ileri gelenleri memleketi savaş uçurumunun kenarına kadar getirmiş bulunuyorlardı.

Osmanlı devleti, buna rağmen savaşa derhal girmedi. Hattâ Almanya'ya karşı bir müddet için bu ittifakın yalnız savunucu olduğunu iddia ederek savaşa girmek istemez göründü. Belki de, savaşın cereyan tarzı hakkında bir fikir edinmek istiyordu.

İtilâf devletleri durumdan kuşkulandıkları için Osmanlı devletine tarafsız kalmasını münasip şekillerde hatırlattılar ve bunun karşılığında mülkî bütünlüğünün garanti altına alınacağını söylediler. Osmanlı devleti ise, nice defalar verilmiş ve asla tutulmamış olan bu garantiye pek itibar etmiyordu ve bunda da haklıydı. Almanya ile ittifak imzalandığı gün «ihtiyatî tedbir olmak üzere» genel seferberliğini ilân etmişti. Aynı gün İngiltere devleti, İngiliz tezgâhlarında Osmanlı devleti için inşa edilmekte olan Reşadiye ve Sultan Osman adlı iki savaş gemisine ambargo koydu. Yine aynı gün İttihad ve Terakki hükûmeti bundan sonraki icraatında bir muhalefete uğramamak için Mebusan Meclisini Kasım ayına kadar kapattı. 7 ağustosta da basına sıkı bir sansür kondu.

Osmanlı devletinin savaşa girişini hazırlayan olay

Osmanlı devletinin harbe girmesini Almanların, Akdenizde Kuzey Afrika kıyılarında bazı limanları bombardıman eden, Amiral Suşon kumandasında bulunan Goben ve Breslav adlı iki zırhlısının İngilizlerin takibinden kaçarak Osmanlı devletine sığınması ve Çanakkale Boğazından içeri girmelerine müsaade edilmesi çabuklaştırmıştır (10 ağustos 1914).

Rusya elçisi daha 8 ağustosta bu gemilerin Çanakkale'ye doğru seyrettiklerine işaret etmiş, Sadrıâzam Said Halim Paşa ise onların Boğazdan geçmelerinin asla kabul edilmeyeceğini kendisine söylemişti.

Bu sırada Çanakkale Boğaz kumandanı Weber adlı bir Almandı. Gemilerin geldiğini ve şiddetle takip edilmekte olduklarını telgrafla seferberliğin ilânından beri Başkumandan vekili unvanını almış olan Enver Paşaya da bildirilmişti.

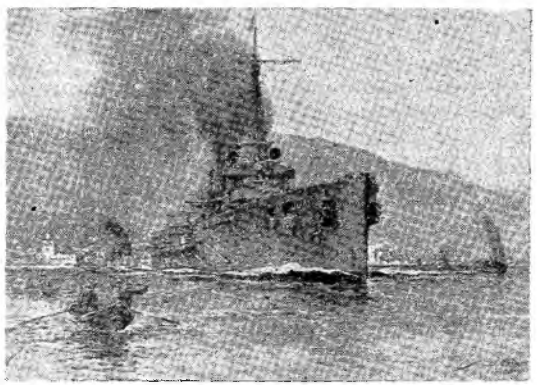

Almanların Goben ve Breslav zırhlıları Akdenizde seyir halinde

Yine bir Alman olan Kurmay Başkan vekili gemilerin derhal içeri alınması gerekeceği mütalâasında bulunmuş, Enver Paşa, Sadrıâzama danışmadan karar veremiyeceğini söylemişse de, onun buna vakit bulunmadığını ileri sürerek ısrarı üzerine gerekli emri vermiş ve gemiler bu suretle Çanakkale'den geçmişlerdi.

Tarafsızlık kaidelerine göre bunların ya hemen silâhlarından tecrid olunmaları veya 24 saat içinde karasularını terke dâvet edilmeleri lâzımdı. Bunların hiç biri yapılmayınca İngiliz ve Fransız elçileri Babıâliye başvurup durumu şiddetle protesto ettiler.

Osmanlı hükûmeti, İtilâf devletlerinin ısrarı üzerine Alman sefirine başvurup ya gemilerin silâhtan tecridini veya karasularını terkini istediyse de, elçi iki isteği de şiddetle reddedip hükûmeti korkaklıkla itham etti, tehditler savurdu. Nihayet Osmanlı hükûmeti meseleye üçüncü bir hal şekli buldu: bu iki gemiyi satın almak. Hiç lâf anlamak istemeyen elçiye başvurulmadan bu sefer doğruca Kayser'e müracaat edilip bu şekil teklif edildi. Aynı zamanda Almanya'yı bir oldu-bitti karşısında bırakmak için iki zırhlının 80 milyon marka (takriben beş milyon Osmanlı altını) satın alındığı ilân edildi. Almanya, bunu kabule mecbur kaldı. Gemiler, Osmanlı bayrağı çekerek Istanbul'a doğru hareket ettiler.

İtilâf devletleri, bunun bir muvazaa olduğunu ileri sürüp sızlandılarsa da fazla ileri gidemediler. Yalnız, gemiler mürettebatının değiştirilmesini istediler. Babıâli, bunun yapılacağını söyledi ve böylece mesele bir müddet için kapanmış oldu. Ancak, bunların mevcudiyeti, her an için bir gaile çıkarmak istidadında bulunuyor ve bunu Alman Genel Kurmayı plânlı bir şekilde hazırlıyordu. Kabinede, İttihadcıların ileri gelenlerinden ve Maliye Nazırı bulunan Cavid Bey takip edilen politikaya şiddetle aleyhtar olduğundan Osmanlı devletini tarafsızlar safında tutmak için elinden gelen gayreti harcamaktaydı.

İtilâf devletleri, Osmanlı devletinin ergeç tarafsızlıktan ayrılıp kendilerine karşı savaşa girişeceğini tahmin ettiklerinden buna göre gerekli tedbirleri almaktaydılar.

Kapitülâsyonların ilgası

9 eylül 1914 tarihinde Osmanlı devleti, bir adım daha atarak 1 ekim tarihinden itibaren muteber olmak üzere bütün kapitülâsyonları ilga ettiğini bildirdi.

Yabancı devletler içinde buna en şiddetle itiraz eden ise, Almanya oldu. Babıâlinin kararı kesindi.

1536 yılında bir âtıfit ve sonraları karşılıklı haklar olarak tanınan kapitülâsyonlar, bir taraflı hak ve imtiyazlar haline girmiş, devletin istiklâli ile asla telifi kabil olmayan bir hal almıştı. Osmanlı devleti esasen Tanzimattanberi bunlardan kurtulmanın çaresini aramış, her seferinde bütün yabancı devletler bu konuda birleşip karşısına dikildiği ve onlarla başetmesine imkân bulunmadığı için muvaffak olamamıştı.

Osmanlı devleti seferberliğini ilân etmekle beraber henüz savaşa hazır olmadığı halde adım adım buna yaklaşmaktaydı. Sadrıâzam, hiç olmazsa altı ay daha beklemek taraftarıydı. Hele Almanların Marn meydan savaşını kaybedip çekilme zorunda kalışları, işin hareket savaşından siper savaşına dökülüşü, bu savaşın öyle Alman Başbakanının tahmini gibi altı ayda bitemeyeceğini ve savaş uzadıkça da Almanya'nın kazanma şansının azalacağını belli etmeğe başlayınca, Osmanlı devleti ricali ve kabine üyeleri arasında savaşa girmeme taraftarlarının artmasına sebep olurken, Almanların Doğu cephesinde Ruslara karşı kazandıkları kahir zaferler de İttihad ve Terakki ricalinin başlarını döndürmekteydi.

Kapitülâsyonların ilgası münasebetiyle halkın sevinç gösterisi

Osmanlı filosunun Karadeniz'e ilk çıkışı, İngiltere'nin protestosu

Diğer taraftan Yavuz (Sultan Selim) adını alan Goben ve Midilli adı konulan Breslav

gemileri de huzursuzluğu arttırmakta idiler. Bunlar, resmen satın alınmış ve Osmanlı donanmasına katılmış oldukları halde, mürettebatı değiştirilmediği gibi, Osmanlı Bahriye Nezaretinin emrine girmeyi de reddetmişlerdi. Alman amirali mütemadiyen Karadenize çıkmak istiyor ve Alman elçisi de kendisini destekliyordu. Hükümet 20 eylülde bu isteği kesin şekilde reddettiği halde, Harbiye Nazırı Enver Paşa yalnız talim ve tatbikat maksadıyle ve aynı gün geri dönmek şartiyle bu izni verdi. Aynı zamanda kendisi de teftiş bahanesiyle İstanbul'dan ayrıldı. Sadrıâzam Said Halim Paşa bu durum karşısında Bahriye Nazırına başvurdu. Cemal Paşa filonun geri dönmesini telsizle bildirdiği halde Amiral ancak genel karargâhtan emir alabileceğini bildirdi. Filo, Karadenizde küçük bir dolaşma yaptıktan sonra geri döndü. Bunun üzerine İngiliz amiralliği, Osmanlı ve Alman savaş gemileri aynı bayrağı taşıdıkları için birbirinden ayırmak imkânı bulunmadığını, bu yüzden Osmanlı bayrağı taşıyan bütün gemilere düşman muamelesi yapılacağını ilân etti. Çanakkale'den çıkmak isteyen bir Osmanlı torpidosuna, Boğaz dışında nöbet bekleyen İngiliz amirali tarafından derhal geri dönmesi ve bundan sonra Osmanlı bayrağı taşıyan gemilerin batırılacağı bildirildi. Bundan faydalanan Veber ise, Boğazın zorlanmak tehlikesini ileri sürüp Çanakkale'yi mayinlerle kapattı (27 eylül 1914).

Rus limanlarının bombardıman edilmesi, İtilâf devletlerinin harb ilânı

Cemal Paşanın nihayet savaş fikrini kabul etmesi üzerine Yavuz, Midilli gemileri başta olmak üzere Osmanlı filosu, Alman amirali Suşon kumandasında 27 ekim 1914 tarihinde Karadeniz'e tekrar çıktı. 29 ekimde Rus donanmasıyle sahillerine ateş açtılar. Bu, yalnız Enver - Talât - Cemal üçlüsünün kararıyle olmuştu. Böylece Sivastopol, Odesa, Kefe, Novorosisk liman ve şehirleri bombardıman edilmiş, iki Rus gemisi ve bir Fransız vapuru batırılmıştı.

Bu olay, Padişahı da hükûmeti de şaşırtmıştı. Çünkü donanmanın Karadeniz'e çıkmaması hakkında Vükelâ Meclisi kararı vardı. Sultan Mehmed Reşad, Enver ve Cemal Paşaları arattıysa da, kendileriyle temas mümkün olamadı. Sadrıâzam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, derhal Rusya'ya başvurup hâdiseye Rus donanmasının Karadeniz Boğazına mayın döküp Boğazı kapatmak istemesinin sebep olduğunu bildirerek barışı korumak için tahkikat açılmasını istediyse de, Rusya bunu Osmanlı maslahatgüzarına pasaportlarını vermekle cevaplandırdı.

Fiilî savaş Rusların 31 ekimde Doğu Bayezid'in kuzeyinden sınıra tecavüzleri ve İngilizlerin 1 kasımda Akabe'yi bombardıman etmeleriyle başlamış, İngilizler aynı zamanda Basra körfezinden Şat boyunca askerî harekâta girişmişlerdir. Az sonra 3 kasımda Rusya, 5 kasımda Fransa ve aynı gün İngiltere, Osmanlı İmparatorluğuna savaş ilân ettiler. Babıâlinin İtilâf devletlerine karşılık savaş ilânı, 11 kasım 1914 tarihinde vâki oldu.

Savaşa taraftar olmıyan kabine üyelerinin istifası, Cihad-ı Ekber ilânı

Resmen Osmanlı devletine satılmış ve Osmanlı donanmasının malı olmuş bulunan iki Alman zırhlısının Karadenize açılmalarına Sadrıâzam Said Halim Paşa aleyhtardı. Hattâ, böyle bir şey olmıyacağına dair İtilâf devletleri elçilerine şahsen teminat vermiş ve bu hususa dair bir hükûmet kararı da çıkartmıştı. Kendisi bu savaşta Osmanlı devletinin tarafsız kalmasını istiyor ve imparatorluğun menfaatini bunda görüyordu. Fakat bir hükûmet reisi olarak başında bulunduğu kabineye hâkim olacak kadar kuvvetli şahsiyet sahibi değildi.

Yavuz ve Midilli'nin ve diğer gemilerin Rus limanlarını bombardıman ettiğini duyunca istifasını verdi. Ertesi günü Kurban Bayramının ilk günü olduğu halde rahatsızlığını bahane ederek sarayda yapılan muayede törenine katılmadı. Hükûmet üyelerinin muayededen sonra Yeniköy'deki yalısına gidip

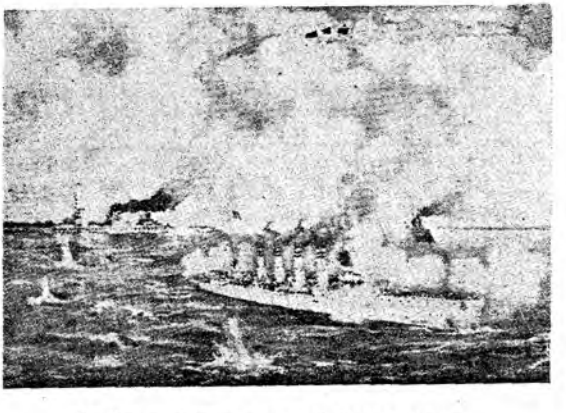

Midilli ve Yavuz gemileri Karadeniz'de

son derece ısrar etmeleri üzerine bundan vazgeçtiği duyuldu. Sultan M. Reşad'ın kendisini gizlice çağırtarak hâdiseden ve istifadan üzüntü ile bahsettikten sonra:

«Beni ancak siz tanırsınız. Sizi de ben tanırım. Sizin varlığınızla teselli buluyorum. Siz çekilirseniz ben kime söz anlatırım? Böyle vahim bir günde beni şunun bunun elinde bırakmamanızı, istifanızı geri almanızı rica ederim» diyerek yüzünü öpmüş, Said Halim Paşa da bu iltifata karşılık nefsini feda etmeğe mecbur bulunduğunu söyleyip istifadan vazgeçmişti (Son Sadrıâzamlar, S: 1898).

Bu durum karşısında savaşa taraftar bulunmayan hükûmet üyelerinden Ziraat ve Ticaret Nazırı Süleyman Bostanî, Posta ve Telgraf Nazırı Oskan Efendilerle Nafıa Nazırı Çürüksulu Mahmud Paşa istifalarını verdiler. Onları Maliye Nazırı Cavid Bey tâkip etti.

Osmanlı İmparatorluğunun böylece merkezî devletler safında savaşa sürüklenmesi, cidden affolunmaz ve hiç bir şekilde su götürmez bir hatâdır. Bunun sorumluları, savaşı istemiş olan İttihad ve Terakki partisi ve onun yüksek kademedeki idarecileridir.

Osmanlı devleti mutlaka savaşa girecekse, durumun inkişafını takibi gerekirdi. Şu muhakkaktır ki bir devletin idaresine ve mukadderatına hâkim bulunanlar, onu zamanın icaplarına göre en doğru şekilde idare etmek, yalnız bekası için değil, yükselmesi için de en iyi ve isabetli tedbirleri almak sorumluluğunu yüklenmiş durumdadırlar.

İttihatçılar ise, Alman ordularının Fransa'da ilerlemelerini durduran Marn meydan savaşını kaybettikten, devletlerin çoğu İtilâf blokuna katıldıktan ve pek çoğunun da katılacağı anlaşıldıktan sonra denizler hâkimiyeti, ham malzeme kaynakları nev'inden büyük imkânlara sahip İtilâf devletlerine savaş açmışlardır. Halk efkârı önünde kendilerini haklı göstermek gayesiyle de manevra için Karadeniz'e açılan Osmanlı donanmasının Boğaza mayın dökmek amacı güden Rus harb gemilerinin taarruzuna uğradığını, bunun üzerine karşılık vermek zorunda kalındığını, neticede meşru müdafaa dolayısıyle harbe girildiğini ilân etmişlerdir.

Hükûmet, 14 kasım 1914 tarihinde aynı zamanda büyük tantanalarla Cihad-ı Ekber ilân etti. Rusya, Fransa, İngiltere devletleriyle müttefiklerinin esareti altında yaşayan müslümanlar, devletleri aleyhinde ayaklanmağa ve Osmanlı devletiyle müttefiklere karşı silâh kullanmamağa çağırıldı. Tabiî, ne o zaman ne de savaş boyunca bunun hiç bir faydası olmamış ve silâhlandırılan bir çok müslüman askerleri Os-

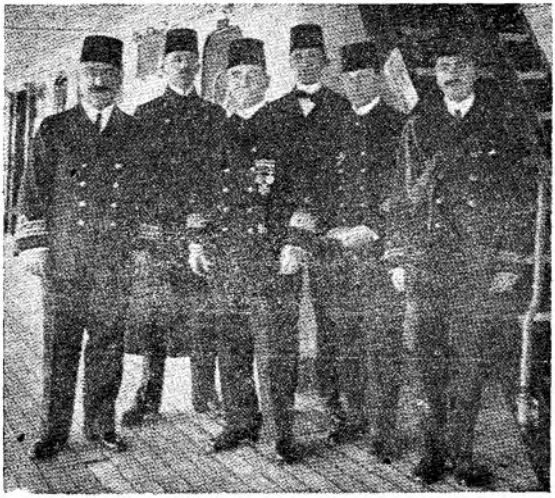

Alman amirali Suşon ve maiyeti Osmanlı donanması hizmetinde

İtilâf devletlerine karşı Cihad-ı Ekber ilânı fetvasının Fatih câmiinde okunuşu

manlılara karşı şiddetle ve hattâ şevkle savaştıkları gibi, tab'amız olan arablar da istiklâl vaadlerine kapılarak aleyhimizde çalışmaktan, bizi içimizden ve arkamızdan vurmaktan çekinmemişlerdir. İslâm dünyası daha evvel böyle bir fikre alıştırılmamış olduğu gibi, bu âlem esasen çeşitli hıristiyan devletlerinin idaresi ve esareti ve onların bol bol yapmış oldukları aleyhteki propagandanın tesiri altında bulunuyordu. Çok yerlerde müslüman müstemleke askerlerine, Halifenin dinsiz İttihadcıların elinde esir bulunduğu ve kendilerinin onu silâh kuvvetiyle kurtaracakları telkin edilmişti.

Mısır'ın krallık oluşu, İtalya'nın tutumu

Savaş başladığı zaman Istanbul'da bulunan Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşanın yurduna ve görevinin başına dönmesine İngilizler müsaade etmediler. Bunun üzerine kendisi Mısır ve Sudan halkına hitaben bir beyanname neşretti. Bunda yabancı bir devletin memleketlerini 32 yıldanberi işgal altında bulundurduğunu ve sabırsızlıkla beklenen kurtuluş ânının nihayet geldiğini, İngiltere'nin muvakkat kaydiyle yaptığı işgali, vaadine rağmen kaldırmadığını, üstelik Hidivin Sudan üzerindeki haklarını tanımak istemediğini, devlet dairelerindeki Mısırlı memurları çıkarıp yerlerine İngilizleri tayin etmek suretiyle memleketin idaresine ve siyasetine karıştığını, yeni kanunlar neşrederek hâkimlerin istiklâlini ihlâl ettiğini, söz, toplantı, fikir, basın hürriyetleriyle şahsî hürriyetlere engel olduğunu, kültürün yayılmasına ve meşru idarenin kurulmasına fırsat vermediğini bildiriyordu. Yine bu beyannamede bildirildiğine göre İngiltere savaş bahanesiyle kendisinin Mısır'a dönmesine engel olduğu gibi, Istabul'u terkedip İtalya'ya

Enver Paşa

gitmesini istemiş, bu talebi de reddedilmiştir. Kendisi, Mısır üzerinde hükümranlık haklarına sahip bulunan Osmanlı Padişahının fermanlarla verdiği bu hakları muhafazaya azimli bulunuyordu. Zaferden sonra

Cavid Bey

Cemal Paşa

Mısır Hidivi ve Sudan Meliki olarak geri dönecekti. Şimdiden bir Anayasayı yürürlüğe koymaktaydı. Hürriyeti kısan bütün kanunlar kalkıyor, hâkimlerin istiklâl ve teminatı iade olunuyor, bütün siyasî mahkûmlar için genel af ilân ediliyor, Mısır'daki işgal ordusuyle ona yardım edenler düşman sayılıyordu (Emil Selim Ahmed; La Question d'Egypte, S: 70).

Abbas Hilmi Paşa, bu beyannamede Sudan Meliki unvanını kullanıp Mısır Hidivi olarak Osmanlı devletine bağlı, lâkin ayrıca müstakil Sudan Hükümdarı olduğunu ilân etmişti. Bu, Babıâliyi oldukça kuşkulandırmıştı. Bu yüzden bu zata karşı uyanık ve tedbirli davranılmağa başlandı.

İngiltere daha çok evvel karşı tedbirlere başvurmuş, daha 2 kasım 1914 de Mısır'da örfî idare ilân edilmiş ve Hidivin adı anılmaz olmuştu (Hikmet Bayur; Türk İnkılâbı tarihi, C: 3, K: 1, S: 404). Görünüşte Osmanlı devletine bağlı bulunan Mısır'ın durumu, 1840 Londra andlaşmasıyle taayyün etmişti. Bu andlaşmada imzası olan iki devletle, yani Osmanlı İmparatorluğu ve Almanya ile, İngiltere savaş halinde bulunuyordu. Diğer imza sahiplerinden kendi müttefikleri Rusya ve Fransa ise, İngiltere'nin Mısır'ı kendi topraklarına katmasına razı oldular. Karşılığında İngiltere Fransa'nın Fas üzerindeki himayesini ve ileride Boğazlar meselesini Rusya'nın menfaatine uygun şekilde halletmeyi kabul etti.

İngiltere, buna rağmen Mısır'ı doğrudan doğruya ilhak etmeyerek yalnız Osmanlı devletiyle hukukî alâkasını kesip bir himaye idaresi kurmakla iktifa etti. Aksi hareketin islâm dünyasında kendi aleyhinde bir cereyan uyandırmasından çekiniyor ve bunu hiç istemiyordu. Lâkin, İngiliz işgaline rağmen devletlerarası hukuk bakımından Mısır'ın Osmanlı devleti karşısıdaki durumu değişmemiş bulunduğu için Osmanlı devletinin savaşa girmesiyle Mısırlıların da muharip sayılması gerektiğinden İngiltere böyle bir karışıklığa meydan vermemek için ülkenin Osmanlı devletiyle olan her türlü bağlarını kesmek ihtiyacını hissetmişti (Memoires de Edward Grey; S. 466).

18 aralık 1914 tarihinde İngiltere Mısır'ı himaye altına aldığını ilân etti. Ertesi günü, Abdülhamid tarafından 1879 yılında azledilmiş olan Mısır Hidivi İsmail Paşanın oğlu Hüseyin Kâmil Paşaya durum bir mektupla bildirildi. Kendisine, Osmanlı devletinin Mısır üstündeki bütün haklarını ve Abbas Hilmi Paşanın da Hidivliği kaybettiği anlatıldı. İngiltere'nin Mısır'ı resmen Britanya himayesindeki bölgelere kattığı, ancak memleketi onun himayesinde olarak Hidivlik hanedanından bir prensin idare edeceği haber verilerek bu iş kendisine teklif olundu.

Hüseyin Kâmil Paşa, «Melik» unvaniyle 20 aralık 1914 tarihinde Sudan'ın da bağlı olacağı Mısır tahtına oturmuştur. Böylece müstakil olmasa bile bir Mısır krallığı kurulmuş oluyordu. Ordu ve dış işleri tamamen İngilizlerin elinde bulunacaktı.

Yeni Mısır hükümdarı bir beyanname neşredip durumu bildirdi. Eski Hidivi vatan haini ilân etti. İngiltere hükûmetinin kendisini Mısır Meliki diye tanıyıp hanedanının an'anelerini tasdik ve Mısır'ın eski tarihî haklarını kabul ettiğini, millî müesseselere tam serbestlik verdiğini, murakabe hakkı baki kalmak şartıyle meşrutî haklarının genişletilmesine razı olduğunu ve bu suretle Mısır'ın haklarına tecavüz düşüncesinde bulunmadığını, bilâkis saygı gösterdiğini beyannamede sayıp döktü.

Osmanlı devleti buna karşı hemen bir fetva neşrederek islâm halifesiyle savaşmakta olan İngiltere ile birleşip Mısır'ı islâm hilâfetinden ayıran ve İngiltere memleketlerine katan Hüseyin Kâmil Paşanın islâm cemaatine hiyanette bulunduğunu, bu yüzden öldürülmesinin vacib olduğunu, Mısırlılar ona tâbi olurlarsa, doğru yola gelinceye kadar onlarla da vuruşmak gerekeceğini ilân etti. Tabiî, bunun hiç bir tesiri olmadı. Esasen islâm dünyası, Dünya Savaşını bir Müslüman - Hıristiyan savaşı olarak kabul etmiyordu. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu hıristiyan Almanya ve Avusturya ile müttefikti. Bu yüzden Rus, İngiliz ve Fransız ordularındaki müslümanlar, Osmanlılara karşı şiddetle savaşıyorlar ve tab'ası bulundukları devletlerin haklarını bu suretle müdafaayı gayet tabiî sayıyorlardı.

12 şubat 1915 tarihinde Sultan Mehmed Reşad namına Mısırlılara hitaben neşredilen diğer bir beyanname ile meşru olmayan İngiliz işgalinden kurtarmak için Mısır'a bir ordu sevketmek fırsatının doğduğu ve bütün Mısırlıların bu Mukaddes Cihad'a katılmaları gerektiği bildiriliyordu.

Mısır, İngiltere himayesine girmekle büyük külfetlere katlanmak zorunda kaldı. Suriye ve Filistin cephesindeki İngiliz ordusunun geri hizmetlerinde bir milyona yakın Mısırlı ağır şartlar altında zorla çalıştırıldı. Demiryolu ve su tesislerinde bu şekilde çalışan Mısırlılardan 30 binden fazlası meşakkatler altında ölüp gitti. Mısır'da vergiler gayet ağırlaştırıldı. Zorla üstüste ianeler toplanarak halk âdeta soyuldu. Başlıca istihsal maddeleri ise çok ucuz fiyatla alındı. Bütün bunlar, Mısır'da her tabaka halk arasında bir İngiliz düşmanlığının doğup yerleşmesine sebep oldu. (Melik Hüseyin Kâmil 8 ekim 1917 tarihinde vefat etti).

Diğer taraftan İtalya hükûmeti gittikçe memleketin kaderini merkezî devletler blokuna değil, Fransa-İngiltere blokuna bağlamayı

millî çıkarları bakımından daha uygun görmeye başlamıştı. Savaş başladıktan sonra, Almanya ve Avusturya, Üçlü İttifaka dahil bulunduğunu hatırlatarak bu devletten savaşa girmesini istedikleri halde, İtalya ittifakın saldırgan değil, savunucu olduğunu ileri sürdü. Almanya, Roma elçisi vasıtasıyle onu yanlarında bir an önce savaşa girmeye iknaya uğraşmaya başladı. İtalya buna karşılık, Avusturya-Macaristan imparatorluğunun İtalyan vilâyetlerini (yani Triyeste, Tarant ve Tirol ile Dalmaçya), İtalyanlarla meskûn kısımlarının önceden kendisine verilmesi şartını ileri sürdü. Avusturyalılar buna hiç yanaşmadığından İtalyanın tarafsızlığı bir zaman daha devam etti. Sonradan merkezî devletlerin savaşı kazanamıyacaklarını kestiren İtalya, İtilâf devletleri blokuna katılarak, eski müttefikleri Almanya ve Avusturyaya karşı savaşa girdi (23 mayıs 1915).

OSMANLI ORDULARININ RUS, IRAK, SİNA (FİLİSTİN, SURİYE) VE ÇANAKKALE CEPHELERİ SAVAŞLARI

Yukarıda savaşa nasıl girdiğini gördüğümüz Osmanlı devleti, İmparatorluğun topraklarını korumak için İtilâf devletleri ile dört ayrı cephede ve bölgede çarpışmak zorunda kaldı. Savaşlarda orduları umumiyetle Almanya'nın görüşüne ve maksatlarına uygun olarak kullanıldıktan başka bir kısım kuvvetleri de yine müttefiklerine yardım için Avrupa cephelerine gönderildi. Hattâ ileride göreceğimiz üzere bir devleti ittifaka razı edebilmek gayesile bir kısım arazisini bu devlete terketmek mecburiyeti gibi fedakârlıklar da Osmanlı devletine yüklendi.

Bütün kaynaklarını, insan gücünü dahil olduğu grubun zaferini temin için seferber eden ve kullanan Osmanlı devletinin orduları daha başından itibaren Kuzey-doğu, Irak ve Sina cephelerinde başarısızlıklara uğradı.

Ancak Çanakkale cephesinde, Dünya savaşının müddeti ve dolayısıyle bir devletin âkıbeti üzerine büyük tesiri görülen zaferler kazandı.

Kuzey-Doğu (Rus) cephesi, Sarıkamış taarruzu ve acıklı neticesi

Ruslar 1 kasımdan itibaren hududu aşarak Pasin ve Eleşgird'e doğru ilerlemeğe başladılar. Osmanlı ordusu, Rusları Köprüköy mevkiinde karşıladı (6 kasım 1914). Geçen şiddetli savaşlar sonunda düşman püskürtüldü. 11 kasımda birliklerimiz taarruza geçip Azapköy savaşlarını kazanarak Rusları sınırın öbür tarafına çekilmeğe mecbur ettiler.

Enver Paşa, Kafkaslardan yapacağı bir taarruzun, buradaki müslüman halkın ayaklanmasıyle mutlaka muvaffak olup Rusların Doğu cephesini çökerteceği düşüncesinde idi. Bir taraftan da Alman Genel Kurmayı bir kısım Rus ordularının kendi doğu cephelerinden çekilmesini temin için onu bu harekete kışkırtmışlardı. Enver Paşa, Köprüköye kadar bizzat gelerek Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa ile görüştü ve kendisine taarruz emri verdi. Ordu kumandanı, bölgenin şiddetli kışını ileri sürüp buna itiraz ettiği için azlolundu. Kumandayı Enver Paşa bizzat ele aldı. 21 aralıkta taarruz başladı. Bu taarruz esnasında düşman, 11 inci kolordumuzu geri atmış, zamanında çekilemeyen 9 uncu kolordu esir düşmüş, 10 uncu kolordu büyük fedakârlıklarla 26 aralıkta Sarıkamış'ı işgal etmiştir. Ruslar, şiddetli bir karşı taarruzla kasabayı geri aldılar. Osmanlı ordusunun zayiatı pek fazlaydı. Allahü Ekber dağına yapılan hücum da aynı şekilde akîm kalmış, Enver Paşa gece taarruzlarıyle bir muvaffakıyet elde edemeyince Mecingerd'e kadar çekilmek zorunda kalıp Hafız Hakkı Paşayı Üçüncü Ordu Kumandanlığına tayin ederek İstanbul'a dönmüştür.

Harbin ilk safhasında Müttefik devletler hükümdarları: Soldan; İkinci Vilhelm Almanya), Fransuva Jozef (Avusturya - Macaristan), Mehmed Reşad (Osmanlı)

Bu hareketler sırasında 150 bin kişilik Osmanlı ordusu doksan bin erini, assubayını ve subayını karlara ve buzlara gömmüştür. Düşman ateşinden çok, amansız soğuk, açlık ve tifüs, Osmanlı ordusunu kırıp geçirmişti. Rus telefatı ise 32 bin kadardı (M. Larşer; Büyük Harbde Osmanlı Harbi, C: 1, S: 110). Bu hesapsız ve muvaffakıyetsiz

taarruz, Kuzey-Doğu cephesinin savaş gücünü temelinden sarsmaktan başka işe yaramadı. Üstelik buradan kuvvet ayrılıp Irak'a gönderilmesi Üçüncü Orduyu daha da zayıf düşürmüş bulunuyordu.

Rusların büyük taarruzu, Doğu Anadolu vilâyetlerinin işgali

Sarıkamış harblerindenberi bir sene kadar hazırlık yapan Ruslar, evvelâ 11 ocak 1916 tarihinde Köprüköy istikametinden bir keşif taarruzu yaptıktan sonra Doğu Anadolu'yu işgal için 14 şubatta tam mânasıyle hücuma geçtiler. 15 şubatta Erzurum düştü. Karadenizden Van gölüne kadar 200 kilometrelik cepheyi tutan sadece 80 bin kişiden ibaret Üçüncü ordunun büyük kısmı Erzurumun batısına, Bayburd ve Mamahatun bölgelerine çekildi. 214 taburluk Rus ordusunun taarruzu devam etti. 3 martta Bitlis, daha sonra Muş, 18 nisanda Trabzon, sonra da sırasıyle Bayburd, Gümüşhane Rusların eline geçti. 24 temmuzda da Erzincan düştü.

Bu bölgelerde dağınık ve kasabalarda daha kalabalıkça oturan Ermeniler, daha evvel yer yer isyan edip Ruslarla işbirliğinde bulunmuşlardı. Ruslar Van'a girdikleri zaman buraya hemen bir Ermeni mutasarrıf tayin etmişler, daha sonra Muş ve Bitlis'te de aynı şeyi yapmışlardı. Bunun üzerine bir Osmanlı katliâmı başladı. Bu sırada geçen olaylar, Rus-Ermeni hâkimiyetinin Türk ırkı hakkında reva gördüğü zulüm, insanlık tarihinin utanç sahifelerini teşkil eder. Erkek, kadın, çocuk, ihtiyar, hasta farkı gözetilmeden Türkler en vahşi usullerle imha ediliyorlardı. Hükûmet, Rus ilerleyişini kolaylaştıran ve işgale düşen yerlerde vahşi bir katliâma girişen Ermeni topluluklarını Doğu illerinden daha gerilere çekmeğe karar vermiş ve bu maksatla 1915 yılı Mayısında meş-

Yukarıdan aşağı: Osmanlı kuvvetlerinin Kars'ta Ruslara bir baskını. Erzurum cephesinde siperleri kumandanın teftişi. Erzurum şehri ve etrafı

hur «Sevkiyat Kanunu» nu çıkarmıştı. Bunun tatbikine sonradan çok itiraz edilmiş ve ağır tenkidler yapılmışsa da o sırada böyle bir kanunun çıkarılması zaruretti. Bu zarureti de bizzat Ruslar tarafından kandırılmış ve devletleri aleyhine isyana ve vatandaş katliâmına kışkırtılmış olan Ermenilerin tutumu doğurmuştu.

Ruslarla deniz savaşları

Karadenizdeki deniz savaş hareketlerine gelince, 8 kasım 1914 de Midilli kruvazörü, Poti limanını, Rus donanması da Zonguldağı bombardıman etmişlerdir. 9 gün sonra, Ruslar, bu sefer Trabzon'u bombardıman ettiler. 18 kasımda Yavuz zırhlısı, Giresun civarında bir Rus savaş gemisiyle çarpışıp yaralı olarak kaçırdı. 20 kasımda Ruslar, Trabzon'u bir daha bombardıman ettiler. Bu arada Hopa da bombardıman edildi. Yavuz da bunlara Batum'un bombardımanıyle karşılık verdi. 2 martta Mecidiye Kruvazörü Odesa önlerinde bir mayine çarpıp yaralandı.

Irak cephesi

Savaşın ilâniyle birlikte İngilizler Basra körfezinden Şat istikametinde harekete geçmişler, 7 kasım 1914 tarihinde ilk İngiliz askerleri karaya ayak basmışlardı. Burada büyük bir mukavemet görmeden ilerlediler. 21 kasımda Basra ellerine geçti. Bu sırada rütbesi Kaymakamlığa (Yarbay) yükseltilen Süleyman Askerî Bey, Irak kuvvetlerinin genel kumandanlığına tayin edildi. Kendisinden çok şey umulan Süleyman Askerî Bey, merd ve cesur bir asker idiyse de, tecrübesizdi. Tabur kumandanlığı derecesinden ordu kumandanlığına getiriliyordu. Düşmanın ilerleyişine karşı Suriye'den 12. nci ve Kafkasya'dan 13. üncü kolordular gönderil-

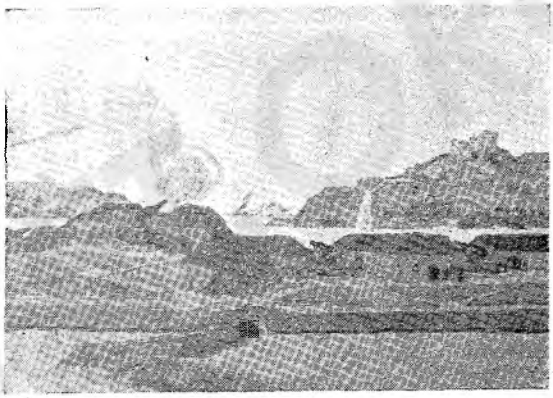

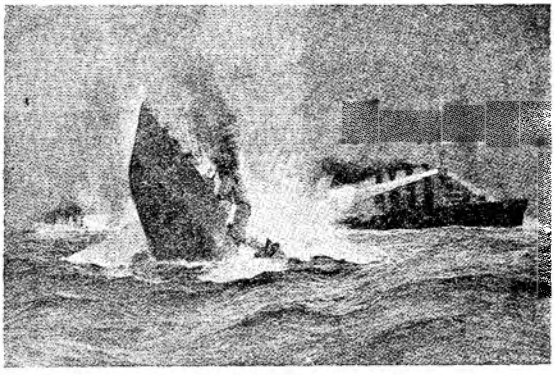

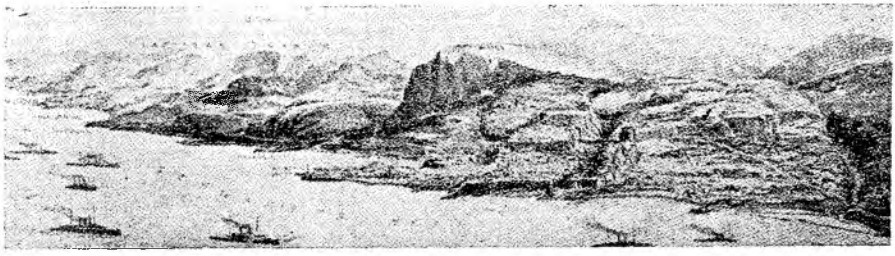

Yukarıdan aşağı: Rus donanmasının Karadeniz Boğazını bombardımanı ve buradaki bataryalardan karşılık görüşü, Midilli'nin Kradeniz savaşları. Rus donanması Trabzon önünde

miştî. Gerek başkumandanlık ve gerekse Süleyman Askerî Bey, bu kuvvetler gelinceye kadar bölgenin müslüman halkının devlete yardımcı olacaklarını ve düşman ileri hareketinin bu suretle durdurulabileceğini sanıyordu. Hattâ Süleyman Askerî Bey, hiç asker gönderilmese de burada yerlilerden ku-

Süleyman Askerî Bey

racağı birliklerle düşmanı yeneceğini ümid etmekteydi. Tabii sonradan ne kadar aldandığını, Cihad-ı Ekber ve İslâm Birliği propagandasının nasıl hiç bir işe yaramadığını acı bir şekilde anladı. Kurduğu yerli birliklerle

Irak cephesinde Osmanlı süvarileri

evvelâ İran'a ait Ahvaz kasabasını işgal ederek İngilizlerin faydalandığı Abadan petrol borularını tahrip ettikten sonra Basra'ya doğru ilerledi. Şuaybe civarında düşmanla tutuştuğu savaşta ağır bir yenilgiye uğrayınca intihar etti (17 nisan 1915).

İngiliz taarruzu, bütün Osmanlı kuvvetlerini Şat deltâsının dışına sürdü. 3 haziranda Ammare İngilizlerin eline geçti.

General Tavzhend (Townshend) kumandasındaki bir tümen ise, Basra körfezinden 400 kilometre mesafedeki Kut'ül-Emare'ye doğru ilerliyordu. Yaz sıcaklarının sona ermesini müteakip gayet zayıf şekilde savunulan bu yer de, düşmanın eline geçti (29 eylül 1915).

Tavzhend, ekim sonunda mühim bir ticaret merkezi olan Bağdad'ı zapt emrini aldı. Burası Kut'ül-Emare'ye 160 kilometre mesafedeydi.

Bağdad'ın müdafaasına karar verilmiş bulunduğundan, Kafkas kuvvetleriyle beslenen Osmanlı-Irak birlikleri 5 tümen halinde (29 bin kişi) teşkilâtlanmış ve Selman-ı Pâk-de Bağdad'a giden tek yolu tutmuştu. Burada 22 kasım 1915 tarihinde geçen savaşları İngilizler kaybettiler ve %30 u aşan zayiatla ve büyük güçlüklerle ricat ederek Kut'ül-Emare'ye kapandılar. Tavzhend derhal yardım istedi. Fakat, imdad kuvvetleri pek yavaş geliyor ve çoğu savaşa yaramaz Hind birliklerinden ibaret bulunuyordu.

Bu sırada Alman Feld Mareşalı olup vaktiyle Osmanlı ordusunun ıslahında çalışmış bulunan Fon der Golç, 6. ncı ordu adiyle Irak'da toplanmış olan bütün kuvvetlerin kumandanlığına tayin edildi. Kendisinin aslında esas vazifesi Almanların tasarladıkları Hindistan seferini hazırlamaktı (Mareşal Hindenburg; Hayatım, S: 123).

Fon der Golç, elde topçu kuvveti az olduğundan Kut'ül-Emare'yi yalnız muhasara ile iktifa etmişti. Birliklerin çoğu ise, Halil (Kut) Paşa kumandasında Dicle boyunda yerleştirilmiş ve gelecek yardımcı kuvvetleri karşılamağa memur edilmişti. Tavzhend'in açlıktan teslim olması bekleniyordu. İngilizlerin Ruslardan İran üzerinden Irak'a yürümelerini istemeleri bir fayda sağlayamadı, çünkü vakit dardı.

Fon der Golç, Kut'ül-Emare'nin zaptından daha evvel 6 nisanda Bağdad'da tifüsten vefat etti. Tavzhend ise 29 nisan 1916 tarihinde 12 bin kişilik ordusiyle kendisini yenen, Halil (Kut) Paşa kumandasındaki üç-

bin kişilik Osmanlı kuvvetlerine teslim olmak zorunda kaldı.

Kut'ül-Emare zaferinden sonra yapılacak şey, Bağdad şehrinin ve Irak bölgesinin vaki olacak her saldırıya karşı müdafaası için buradaki kuvvetleri dağıtmamak ve olayların nasıl inkişaf edeceğini beklemekti. Alman genelkurmayı ise Hind macerasından vazgeçemiyordu. Bu yüzden 6. ncı ordu parçalandı. 13. üncü kolordu İran'a giderek Ruslarla savaşa tutuşup onları Hemedan'a kadar sürdü. Kut'ül-Emare'de yalnız 18. inci kolordu kalmıştı. Bu kuvvet ise, yeni bir İngiliz taarruzuna dayanacak durumda değildi.

Hakikaten İngilizler Irak cephesi için yavaş fakat kat'i şekilde hazırlanmaktaydılar. Burada, çoğu Hindli olmak üzere 160 bin kişilik bir ordu toplanmıştı. Bunun 95 bin kişisi fiilen muharip kısmı teşkil ediyordu. Silâh ve teçhizat mükemmel, aynı zamanda iklim şartlarına uygundu. Buna karşı koyacak 18. inci Osmanlı kolordusunun mevcudu ise, sadece 17 bin kişiydi. Üstelik silâh, malzeme, yiyecek ve hattâ su sıkıntısı çekilmekteydi.

İngilizler 10 aralık 1916 da taarruza geçtiler. Osmanlılar uzun müddet dayandı. Düşman Dicle nehrini ancak 23 şubat 1917 tarihinde geçebildi. 18. inci kolordudan arta kalan 8 bin kişi Diyâle boyunda İngiliz taarruzunu durdurmağa çalışıyordu. Bağdad'da bulunan bölge kumandanı Halil (Kut) Paşa, 13. kolorduyu İran'dan acele geri çağırmıştı. Bu kuvvet gelmeden şehri boşaltmağa mecbur kaldı (11 mart 1918). İngilizler, Bağdad'ı aldılar. Böylece, Musul hariç bütün Irak'a hâkim oldular ve Osmanlı hududuna kadar

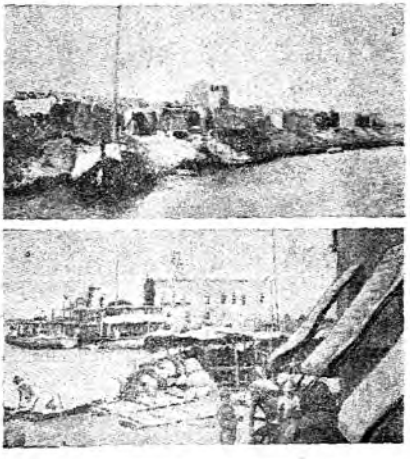

Kut'ül-Emare'den iki görünüş

Halil Bey (Paşa - Kut)

Fon der Goltz Paşa

ilerlemiş olan Rus ordularıyle teması ve hareket birliğini temin ettiler.

Sina cephesi, Kanal (Süveyş) seferi

İngiliz filosunun 1 kasım 1914 tarihinde Akabe'yi bombardıman etmesiyle bu cephede harb fiilen başlamış oluyordu. 3 kasımda Akabe İngilizlerin eline geçti.

13 kasımda da Cemal Paşa, Bahriye Nazırlığı üzerinde kalmak şartiyle Suriye ve Filistin bölgesinde bulunan 4 üncü ordu kumandanlığına tayin edildi. Kasım başlarında Şam'a geldi.

Dördüncü ordu kumandanı Cemal Paşa ve Kurmay başkanı Ali Fuad (merhum Orgeneral Erdem) Bey

Sina cephesinde dekoville nakliyat

Süveyş Kanalına yürüyen Osmanlı süvarileri

Büyük hülyalar peşinde koşan bu genç paşa, Mısır'ı fethetmeyi düşünüyordu. Fikir, aslında Almanlardan geliyordu. Onların plânı, Süveyş Kanalına hâkim olmak suretiyle Hindistan'daki muntazam İngiliz birliklerinin Avrupa'ya gelmesini engellemekti. Süveyş geçilir geçilmez Mısır halkı ile beraber Sünusi'lerin de ayaklanıp Osmanlı kuvvetleriyle birleşecekleri ve böylece bütün Kuzey Afrika'nın işgaline yol açılacağı ümidleri besleniyordu.

Cemal Paşa, 1915 ocak ayına kadar hummalı hazırlıklarda bulundu. Kendisine ayrıca Kilikya (Adana - Mersin), Suriye ve Arabistan valiliği de verilmişti (M. Larşer; Büyük Harbde Türk Harbi, S: 111). Emrindeki dördüncü ordu, 7 tümene ayrılmış olup genel mevcudu 80 bin kişiydi. Bu kuvvetin 7 tümeni ile çölü geçip Süveyş Kanalına varmayı, sonra kalan iki tümeni getirterek Mısır'ı istilâ etmeyi düşünmekteydi. Mısır'da bu sırada İngiliz kuvvetleri zayıf bulunduğundan, Mısır müslümanları da onlar aleyhine ayaklandığı takdirde ve çok dikkatli, hesaplı ve mükemmel şekilde hazırlanmak şartiyle bu teşebbüsün muvaffakıyet ihtimali vardı. Muntazam birliklere katılan Suriyeliler, Trablusgarb gönüllüleri, Sinâ çölü bedevileri, bir çok Hicazlı birlikler bu sırada yanında yer almış bulunduğu için Cemal Paşa, Mısırlıların da mutlaka kendisiyle birleşeceklerini sanmaktaydı.

Halbuki İngilizler, bu müddet içinde boş durmayarak hazırlanmışlardı. Süveyş, onlar için hayatî ehemmiyeti haizdi. Bunun Osmanlılar tarafından aşılması değil, Osmanlı topçusu tarafından sedleri tahrip edilerek gidiş-gelişe kapanması bile hesapsız güçlükler doğurabilirdi. Mısır'daki İngiliz kuvvetleri kumandanı Maksvel, kanal boyunca 40 bine yakın askere mevzi aldırmıştı. Mısırdaki İngiliz ordusunun mevcudu ise, bu müddet içinde 25 binden 150 bine çıkarılmış, İngiliz ve Fransız donanmaları en tesirli müdafaa noktalarına yerleştirilmişti.

Başlarında Cemal Paşanın bulunduğu 25 bin kişilik bir Osmanlı ordusu, Tih çölünü büyük güçlükler ve sıkıntılar içinde geçerek 300 kilometre yürüdükten sonra yorgun ve bitkin bir halde 2/3 şubat 1915 tarihinde kanal civarına vardı. Gece yarısından sonra Timsahgölü ile Acıgöl arasına rastlayan mevkiden kanalın geçilmesine teşebbüs edildi. Bunun için beş tabur kıyıya sokuldu. Her birinde bir subay ve altmış er

bulunan saç kaplı tombazlar karşı sahile doğru yola çıktı. Bu hareket, bir baskın şeklinde tertiplenmiştti. İngilizler ise son derece uyanık bulunuyorlardı. Hususî şekilde yetiştirilmiş köpeklerin bir ağızdan havlaması durumu onlara anlattı. Projektörler derhal yandı ve karşı kıyıdan ve donanmadan başlayan sert ve kesif bir ateş tombazları kanalın ortasında batırdı. Karşıya ancak 600 kişi kadar varabilmişse de bunlar da ya şehid olmuş veya esir düşmüşlerdi. Cebrî yürüyüşle gelindiği için elde kâfi miktarda ve büyük çapta top yoktu. İngilizler taarruza geçerlerse müdafaa imkânı bulunamıyacağından Cemal Paşa, Alman müşavirinin ısrarına rağmen ertesi günü saat 6 da ricat emrini verdi. Osmanlı kuvvetleri, muhtemel bir taarruza karşı savunmağa daha elverişli olan Gazze - Bi'rüsseb' hattına kadar çekildi (15 şubat 1915). Ölü, yaralı ve kayıp toplamı 1500 civarındaydı.

Cemal Paşa bu tecrübeden sonra büyük bir ordu, muntazam demiryolu ve bilhassa su tesisatı olmadan Mısır'ın alınamıyacağını söylüyordu. Halbuki, kendisinden evvel Dördüncü ordu kumandanı bulunan Zeki Paşa, Mısır seferinin bir hülyadan ibaret bulunduğunu ve yapılacak en doğru hareketin muhtemel bir taarruza karşı Suriye'yi müdafaa tedbirleri almaktan ibaret bulunduğunu ileri sürdüğünden Başkumandan vekili Enver Paşa tarafından azledilip yerine bu maksadın tahakkuku için Cemal Paşa tayin edilmişti. Silâhtan tamamen mahrum bulunan Mısır halkının, üstelik İngilizlerin almış oldukları tedbirler yüzünden ayaklanmalarına ve Osmanlı kuvvetleriyle işbirliği yapmalarına ise fiilen imkân yoktu.

Bir müddet sonra Dördüncü ordunun üç tümeni Çanakkale'ye sevkolunmuş, Bağdad ve Bitlis'e de birer tümen gönderilmiş, böylece Suriye - Filistin cephesinde çoğunluğunu yerlilerin teşkil ettiği iki zayıf tümen kalmıştır. Cemal Paşa, bundan sonra kanal istikametinde bazı münferid çete hareketleri tertib ettirmişse de, tabiî bunlardan hiç bir netice de alınamamıştır.

Şimdiye kadar görüldüğü üzere bu üç cephede durum hiç de Osmanlı orduları lehine değildi. Fakat Çanakkale savaşları bambaşka cereyan etti ve beklenilmeyen neticeler doğurdu.

Çanakkale cephesi

Osmanlı İmparatorluğunun savaşa katılmasıyla İtilâf devletleri için Boğazlar meselesi derhal birinci plânda önem kazanmıştı. Çünkü Boğazlara hâkim olup da kendileri için serbest geçişi sağlarlarsa, İstanbul ellerine düşeceği gibi, Rusya ile de doğrudan doğruya rahat bir temas temin etmiş olacaklardı: Üstelik Süveyş yolu da emniyet altına girer, güneyden Suriye ve Filistin taraflarından da sarılacak olan Osmanlı devleti barış istemek zorunda kalır, bu suretle Rusya Kafkaslarda ordu bulundurmak ihtiyacından kurtularak bu kuvvetlerini Batıdaki esas cepheye gönderebilirdi. Bundan başka Osmanlı topraklarından Alman savaş endüstrisi için lüzumlu bir kısım ham madde ile sair ihtiyaç maddelerinin gönderilmesine engel olunmuş olunurdu. Boğazların zorlanmasının bile Batı cephesindeki Alman tazyikinin azalmasına ve hattâ tereddütlü bulunan bazı küçük Balkan devletlerinin kesin şekilde İtilâf devletlerinin tarafına geçmesine yol açacağı muhakkak görülüyordu.

Bunun üzerine 13 ocak 1915 tarihinde Londra'da toplanan savaş meclisi, Çanakkale Boğazının denizden donanma kuvvetiyle zorlanıp geçilmesine karar verdi.

Kıyıları tepelerden teşekkül etmiş, dar ve dolambaçlı olan Boğaz, deniz tarafından gelecek bir taarruza karşı savunmaya fevkalâde elverişli olup iyi tabye edilmiş toplar, bunları besleyen bol cephane, mükemmel bi-

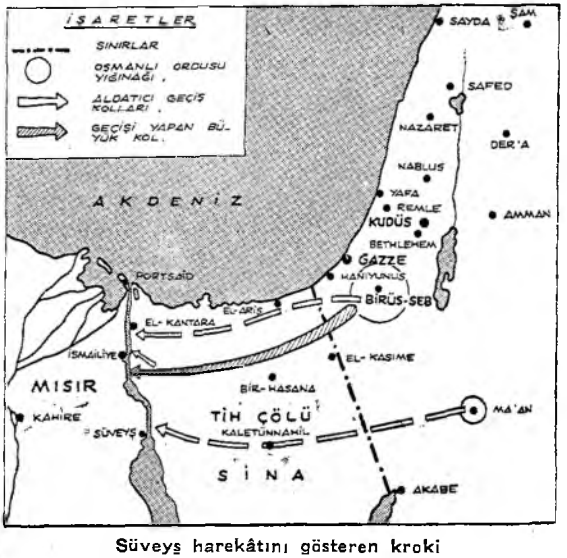

Süveyş harekâtını gösteren kroki

yade mevzileri sayesinde aşılmaz bir hale gelebilirdi. Burada, çok miktarda deniz ve kara kuvvetlerinin birlikte ve ancak baskın şeklinde bir hareketleri muvaffak olabilirdi. İtilâf devletleri Boğazın kuvvetli bir donanma taarruzuna karşı yeteri kadar müstahkem olmadığına, hem de Balkan Savaşında Osmanlı ordusu hakkında edindikleri yanlış intibaa dayanarak pek ciddî bir mukavemetle karşılaşacaklarını ummamışlardı.

Çanakkale savaşlarını, deniz savaşları ve kara savaşları olarak ikiye ayırmak ve ayrı ayrı gözden geçirmek lâzımdır.

A — *Çanakkale deniz savaşları:*

Boğaz, İtilâf devletlerinin kanaati veçhile hakikaten iyi tahkim edilmemişti ve kuvvetli bir donanmanın taarruzuna dayanacak halde de değildi. Dış savunma tertibatı Anadolu yakasında Orhaniye ve Kumkale, yarım-ada tarafında Seddülbahir ve Ertuğrul tabyelerine konulmuş 20 toptan ibaretti. Bunların da yalnız dördünün âzamî menzili 14.800 ve seri ateşli, diğerleri adî ateşli ve menzilleri 7.500 metreydi. Ara savunma bölgesinde önceleri yalnız Anadolu yakasında Kepez ve Dardanos tabyeleri vardı. Sonradan her iki tarafa da tabyeler yapıldı ve toplamı 24 olan ağır top konuldu. Boğazın en dar yeri olan Çanakkale - Kilidülbahir iç savunma kısmı Soğanlıdere - Kepez ve Nâra-Değirmendere arasındaki bölge idi. En kuvvetli olan bu kısımda 9 tabye vardı. En fazla mayın hattı ve diğer savunma tesisleri burada kurulmaya gayret edilmişti. Osmanlıların elinde hepsi 137 top bulunmaktaydı. Bunlar arasında sadece 78 tanesinin çapı 15 - 35.5 arasıydı ve yalnız 18 tanesinin menzili 14.800 - 16.900 metre idi. Cephane ise, pek kıttı Ayrıca Saros körfezi hiç tahkim edilmemiş durumda olup Çanakkale Boğazını koruyacak kuvvetlerin Gelibolu yarımadasında bulunan kısımları daima bu taraftan yapılacak bir ihraç tehdidi altındaydı. Seferberlik emrinden sonra Müstahkem Mevki Kumandanı Albay Cevad Bey (merhum Orgeneral Cevad Çobanlı) tarafından bir miktar yeni bataryalar teşkil edilmiş ve bu arada gemilerden sökülen toplardan faydalanılmıştı. Aynı zamanda giriş ve iç savunma mevzileri hizası daha evvel mayinlerle kapatılmıştı.

Çanakkale tahkimatı hakikaten zayıftı ve bu görünüşe aldanan mağrur düşman Boğazı kolaylıkla aşacağını sanıyor, Türk miletinin üstün savaş gücünü hesaba katmayı unutuyordu.

İtilâf devletlerinin Çanakkale Boğazına ilk taarruzu, 3 kasım 1914 tarihinde oldu.

Güneş doğarken bir kruvazör, iki torpidobot ve iki denizaltıdan mürekkep bir İngiliz filosu İmroz'dan hareket etti. Buna

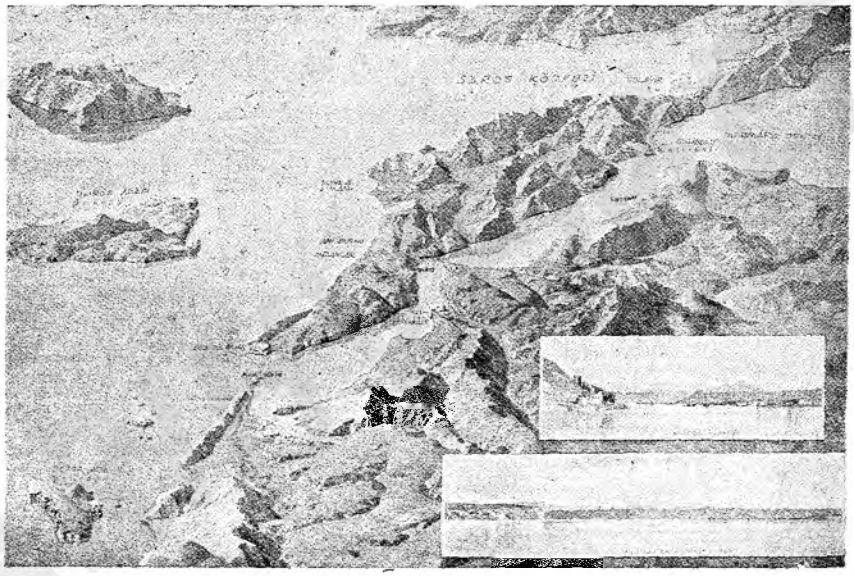

Çanakkale Boğazı ve civarının kuşbakışı görünüşü. Solda Çanakkale şehri ve Kilid-i Bahir ve altında Boğaza giriş yeri ve istihkâmlar

Limni istikametinden gelen iki İngiliz ve iki Fransız zırhlısı katıldılar. Onları, bir buçuk mil aralıkla iki kruvazör takip ediyordu. Nihayet, eski sistem bir İngiliz zırhlısıyla altı torpidobottan mürekkep üçüncü bir filo da belirdi. Böylece, Boğaza saldırmağa hazırlanan düşman donanması 18 parça savaş gemisinden ibaret bulunuyordu.

Saat 6.55 de amiral bayrağını taşıyan İngiliz zırhlısının on iki bin metreden açtığı ateşle savaş başladı. Bundan sonra dört zırhlı birden giriş istihkâmlarını seri salvolarla ateş altına aldılar. Rumeli tarafını İngilizler, Anadolu tarafını Fransızlar dövüyorlardı. Ateş taksimatı ve savaş cepheleri iki müttefik arasında bu suretle paylaşılmış bulunuyordu. Bu hal, savaşın sonuna kadar devam etmiş, kara savaşlarında da İngilizler Rumeli, Fransızlar Anadolu yakasında dövüşmüşlerdir.

7.30 da Rumeli yakasındaki Ertuğrul ve Anadolu yakasındaki Orhaniye tabyaları karşılık vermeğe başladılar. İngiliz zırhlıları ateş keserek Muarız körfezine doğru çekilmek zorunda kaldılar. Bir zırhlıları yaralanmıştı. Bununla beraber, İngiliz bombardımanı Seddülbahir tarafını altüst etmişti.

Gemiler 19 şubat 1915 tarihine kadar Boğaza yeniden hücum etmediler. Yalnız bu arada mayin hatlarına rağmen denizaltıları Marmara'ya sokulmağa ve rastladıkları gemileri batırıp İstanbul'dan Çanakkale'ye asker ve cephane naklini engellemeğe çalıştılar. Bu arada Boğaz'da Sarısığlar'da demirli bulunan ve sığlık bir yere oturtularak batarya gibi kullanılacak olan Mes'udiye zırhlısını da 13 aralıkta torpilleyip batırdılar (bu olayı 26 kasım olarak gösterenler de var).

19 şubatta, birleşik düşman donanmasının kesin hücumu başladı. Ertuğrul ve Orhaniye tabyaları menziller dışındaki mesafeden şiddetli ve cehennemî bir ateş altına alındı. Bu bombardıman kısa fasılalarla yedi saat sürdü. İtilâf gemileri Osmanlı bataryaları menziline girince ateşle karşılandılar. Ertuğrulun dördüncü mermisi Vojans zırhlısının arka taretine indi. Aynı zamanda İngilizlerin meşhur Agamemnon zırhlısı Orhaniye tabyasından hatırı sayılır bir isabet aldı. Düşman, bunun üzerine daha yakın mesafeden çılgın bir bombardımana başladı. Bu göz açtırmayan dörder saniye fasılalı salvolardan mürekkep cehennemî bombardıman altında kahraman Osmanlı topçusu vazifesini soğukkanlılıkla yaparak isabetli atışlarına devam ediyordu. Düşman, daha fazla ilerliyemeyip saat 18 de ateş kesti ve çekildi.

Taarruz, 25 şubatta tekrarlandı. Saat 10 da uzak mesafeden şiddetli ve ezici bir ateş başladı. Menzil içine girmeğe teşebbüs eden Ağamemnon zırhlısı Orhaniye tabyası tarafından ateş altına alınıp ciddî şekilde hasara uğradığından Golva'nın yardımıyle geri çekilmeğe mecbur kaldı. Düşman bu sefer Sufren, Vojans, Şarlman ve Kornovalis zırhlılarını hep birden ileri sürdü. Kuin Elizabeth adlı İngiliz dretnotu ise, otuz sekizlik müthiş toplarıyle Ertuğrul tabyasını ateş altına almıştı. Bir müddet sonra ateş kesip Bozcaada ve Mürekkep adası istikametinde çekilen düşmanın gece, uzak mesafeden tâciz ateşi devam etti.

İtilâf donanmasının devamlı bombardımanı boğazın dış savunma bölgesindeki (Ege denizi tarafı) Osmanlı bataryalarını kullanılmaz hale getirdiğinden bunlar terkedilip

Çanakkale Müstahkem Mevki kumandanı Cevat (Çobanlı) Bey

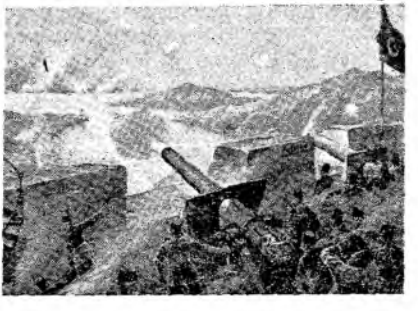

Bir yabancı ressama göre Boğaz ağzındaki tabyaların İtilâf donanmaları ile karşılıklı bombardımanı

ara ve iç savunmaya karar verildi. İtilâf deniz kuvvetleri Seddülbahir ve Kumkale'ye keşif mahiyetinde bir çıkarma (ihraç) teşebbüsünde bulunarak buradaki savunma tertibatını tamamen yıktılar.

Bu andan itibaren önce ara ve sonra iç savunma hatlarımıza sokulmak ve bunları tahrip edebilmek için mayin tarlalarını temizlemeğe başladılar. Sahra ve obüs bataryalarımız, bu işi engellemekteydi. Düşman, sonunda evvelâ bu bataryaları susturmağa karar verdi. 2 martta beş zırhlı, iki kruvazör ve beş torpidobot, tabyalara karşı ateşe başladılar. Kronovalis zırhlısı aldığı ağır bir isabet yüzünden savaştan çekildi.

5 martta beş zırhlı, bir kruvazör ve bir torpidobot Seddülbahir'i şiddetle dövmeğe başladılar ve komando hareketlerine devam ettiler. Bunlardan gerek Seddülbahir bölgesine, gerekse Kumkale'ye yapılan ihraç, Osmanlı piyadesi karşısında ilerleyemedi, gece süngü hücumu ile enize döküldüler.

Bundan sonra düşman donanması iç savunma sistemini, yani Çanakkale - Kilidülbahir hattını savaş hedefi olarak ele aldı. 7, 8, 9, 10 mart günlerinde bu tahkimatı şiddetle bombardıman etti. Düşmanın yan gözetleme yapan gemileri Osmanlı bataryaları ateşiyle uzaklaştırıldı. Barbaros zırhlısı da endirekt atış yaparak Kuin Elizabeth dretnotunu döğmeğe başladı. Sahil bataryaları takviye olundu. Bir müddet sonra isabet alan Kuin Elizabeth çekilmek zorunda kaldı.

9 marttaki savaşta Lord Nelson ve Buve zırhlıları Hamidiye tabyalarının bataryalarından ağır isabetler alarak savaş meydanını terketmişlerdi. Bu savaşlara Osmanlı Barbaros, Turgud Reis, Muini-zafer zırhlıları, ve Akhisar ve diğer torpidobotları da katılmış ve kendilerine düşen vazifeyi yerine getirmişlerdi. Bu arada daha evvel doksan tonluk küçük bir torpidobot olan Demirhisar, İtilâf kuvvetlerinin gerilerine sarkıp ikmal yollarını tehdit etmek gayesiyle Çanakkale boğazından çıkarak düşman ablukasını aşmaya muvaffak olmuştu (28 şubat).

İtilâf kuvvetleri kumandanı, günlerden beri denizden yapılan bombardıman, komando hareketleri ve mayın arama-taramalarıyle boğazın gerek ara gerekse iç savunma bölgelerinin artık genel bir hücuma karşı dayanamıyacağı kanısına varmış bulunuyordu.

18 mart sabahı 15 İngiliz, 4 Fransız zırhlısıyla 3 kruvazör ve pek çok torpidobot, ma-

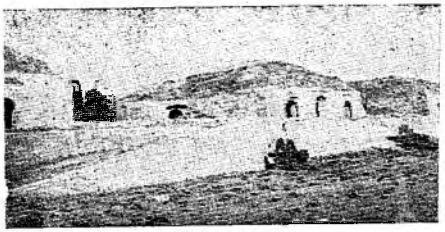

Giriş tabyalarından biri

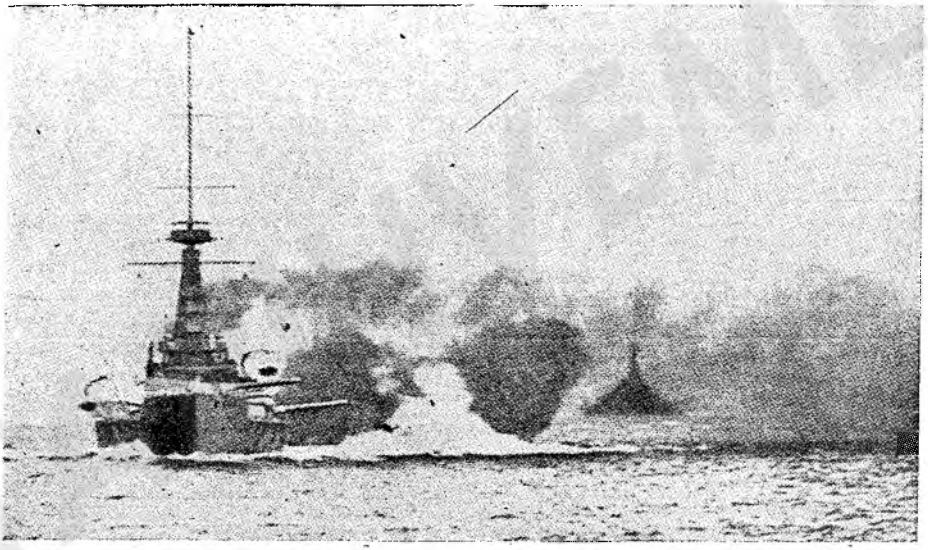

İngilizlerin Kuin Elizabet zırhlısının Çanakkale'de Boğaz tabyelerine salvoları

yın tarama ve nakliye gemilerinden mürekkep bir düşman donanması Boğaza bütün gücüyle yüklendi.

Bir gece evvel, Karanlık limanın yukarı kısmı Nusret gemisi tarafından düşmana görünmeden tamamen mayınlanmış bulunuyordu. Saat 10.30 da altısı önde ve dördü geride olmak üzere sayısız torpidobotun himayesinde bulunan on altı zırhlı Boğaza doğru ilerlemeğe başlamıştı. Altı gemiden mürekkep ilk grup evvelâ giriş yerini geçerek yelpaze gibi açılıp bombardıman plânındaki yerlerini aldılar. 11.15 de bombardıman başladı. Aynı zamanda Fransız gemilerinden mürekkep olan ikinci grup Seddülbahir önünden içeri girmişti. Bombardıman bütün şiddetiyle başladı ve aynı şiddetle mukabele gördü. Kuin Elizabeth bir ara ateşini açık ve müdafaasız bulunan Çanakkale kasabasına kaydırarak burasını yakıp yıktı. Bundan sonra savaş, başlangıçtanberi olan en şiddetli halini aldı. Yavaş yavaş, sonuç bahis konusu olmağa başlıyordu. Düşman, Boğazın girişten sonraki en geniş yerini on zırhlı ve sayısız torpidobottan mürekkep bir zincirle kapatmıştı. Dört zırhlı ise, ikinci hattaydı. Ateş kesafeti gittikçe artıyor, Osmanlı müdafaa mevzileri ağır bombardımanlar altında sarsılıyordu. İstihkâmlar yer yer çökmüş, bataryalarla kumanda ve gözetleme yerleri arasındaki telefon irtibatı kesilmiş, topların bir kısmı ağır isabetler altında harab olmuş, bir kısmı ise toprağa gömülüp kamaları sıkışmıştı. Bunun için Osmanlı karşı ateşi şiddetini bir hayli kaybetmiş olmakla beraber devam ediyordu.

İngiliz amirali artık Osmanlı savunmasının kırıldığına, değerini kaybettiğine ve İtilâf kuvvetleri için kesin darbenin indirilmesi gereken ânın geldiğine hükmederek Fransız filosuna hücum emri verdi. Golva ve Şarlman zırhlıları, cidden büyük bir cesaretle Rumeli sahilini, Buve ve Sufren zırhlıları Anadolu sahilini takip ederek taarruza geçtiler. Aynı zamanda ihtiyatta bulunan düşman kuvvetleri de Boğaza doğru ağır ağır ilerliyor, düşman uçakları Osmanlı siperleri üzerinden uçarak keşif vazifesini yapıyor, mayın arama-tarama gemileri faaliyete geçmiş bulunuyordu.

Birden Hamidiye ve Mecidiye istihkâmlarıyle Baykuş ve Dardanos tabyalarının Fransız zırhlılarını ateş altına aldıkları görüldü. Fransız zırhlıları, yavaş yavaş Boğazın en dar yerine yaklaştıklarından, sahil bataryalarının makas ateşine düşmüşlerdi. İngiliz gemileri, bu bataryaları ateş altına aldılar. İleri atılan Fransız zırhlılarının yerini, bu ateşe katılan ihtiyat filonun altı zırhlısı almıştı. Bu sırada Dardanos tabyası, Buve zırhlısını şiddetle döğmeğe başladı. Aynı zamanda ağır bir isabet alan İngiliz Enfleksibl zırhlısının da gerilediği görüldü. Diğer düşman gemileri ise, ateş takatlerini son derecesine kadar çıkarmışlardı.

İlk düşman torpidosu Erenköy önünde battı. Onu bir mayın gemisi takip etti. Aynı zamanda Hamidiye tabyasından üstüste bir kaç salvo yiyen Buve'den bir duman yükseldiği görüldü. Nusret gemisinin dökmüş olduğu mayınlardan birisine çarpmıştı. Ko-

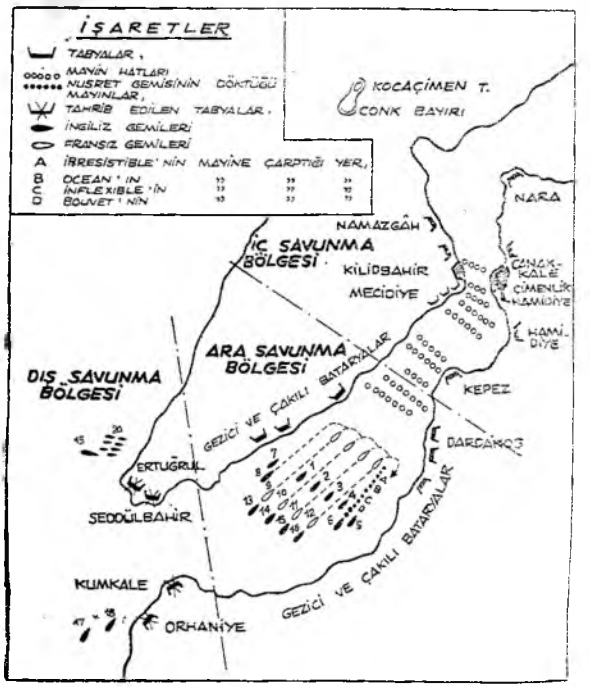

İtilâf devletleri donanmasının Boğaza 18 mart 1915 de hücumunu gösteren kroki. Krokide gösterilen gemilerin adları: 1 — Kuin Elizabet, 2 — Agamemnon, 3 — Lord Nelson, 4 — Enfleksibl, 5 — Triyumf, 6 — Suvifsur, 7 — Prens Jorj, 8 — Majestik, 9 — Goluva, 10 — Şarlman, 11 — Buve, 12 — Sufren, 13 — Vanjans, 14 — İrrezistibl, 15 — Albiyon, 16 — Osean, 17 — Kanopus, 18 — Kornvallis, 19 — Dartmut, 20 — Taşıt gemileri.

ca gemi, sağ yanına doğru yattı. Arkasından Osmanlı bataryalarının iki üç yaylımı daha yetişti. Buve, can çekişen bir canavar gibi sarsıldı ve sonra 600 mürettebatı ile denize gömülüp gitti.

Aynı şekilde ilerleyen Sufren, on dakika içinde on isabet almıştı. Nihayet 24 lük bir mermi orta taretini delip top kazmatının altında infilâk etti. Cephaneliklerden biri tutuşan Sufren, böylece savaş dışı oldu. Golva ise, su kesiminin altından aldığı bir yara yüzünden batma tehlikesiyle karşı karşıya idi. Süvarisi derhal ricat emri verdi (Bu gemi sonradan Tavşan adasına kadar varabilmiş ve orada karaya vurarak batmaktan kurtulmuştur).

Buna rağmen hücumu bir kere de İngiliz gemileri denemek istediler. Daha ilk ânda bir torpidobotları battı. Enfleksibl zırhlısı da gerek aldığı mermi isabetlerinden gerekse çarptığı mayından ağır hasara uğrayıp su almağa başladı. (Bu gemi de İmroz adasına gidip baştankara etmiştir). İrrezistibl zırhlısı ise, tıpkı Buve gibi bir mayine çarpıp yana yattı. Bütün manevra kabiliyetini kaybederek Osmanlı toplarının darbeleri altında Karanlık limana doğru sürüklendi. Ocean zırhlısı da bir mayına çarpıp sancak tarafına yatarak suların akıntısıyle sürüklenmeğe başladı. Bir torpidobot aynı âkıbete uğrayınca İngiliz amirali ricat emri verdi. Güneş batarken bu kanlı ve müthiş macera Osmanlıların zaferiyle sona ermiş bulunuyordu. İrrezistibl ve Ocean, Osmanlı toplarıyle döğüle döğüle Çanakkale'nin koyu sularına gömüldüler.

Böylece, Çanakkale deniz savaşları sona ermiş ve düşman yenilerek çekilmişti. Bu savaşta Osmanlı kuvvetlerinin kumandanı Cevad Paşa (Çobanlı), Kurmay Başkanı ise Salâhaddin Âdil Beydi.

Düşmanın bu cephede bundan sonra verdiği deniz zayiatı 13 mayısta Muaveneti Milliye muhribinin İngilizlerin Golyat zırhlısını batırması ve yine İngilizlere ait Triumf ve Majestik zırhlılarının 25 ve 27 mayısta denizaltı hücumu ile batırılmalarıdır.

B — Çanakkale kara savaşları:

Deniz savaşlarında uğradıkları kesin yenilgi üzerine İtilâf devletleri karadan taarruza geçerek Eceâbâd yarımadasını istilâ suretiyle Boğaz savunma mevzilerini düşürüp donanmalarına deniz yolunu açmağa karar

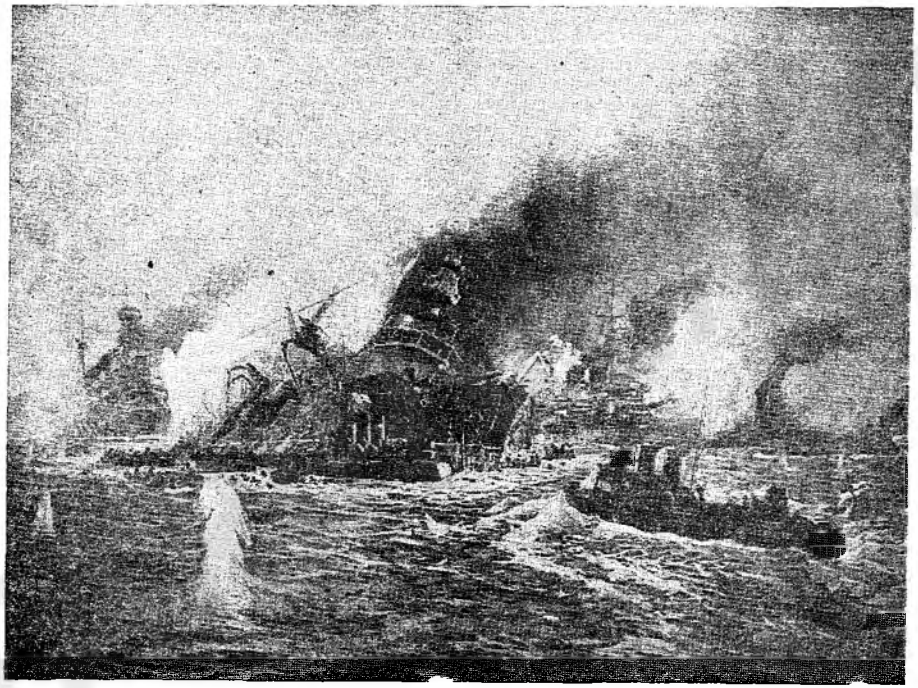

18 mart 1915 te Boğazı zorlayan İtilâf donanmasından Fransızların Buve zırhlısının batışı

verdiler. Bu maksatla Akdeniz birleşik kuvvetleri başkumandanlığına tayin edilen J. Hamilton, Bozcaada'ya gelerek Çanakkale'yi denizden bir daha zorlamayı düşünen Amiral Robek ile görüştü. Sonunda kara taarruzuna karar verildi ve «Akdeniz seferi kuvvetleri» kadrosu kurularak İskenderiye ve Portsaid'e yığınak yapılmağa başlandı. Böylece General Hamilton'un emrinde kısa zamanda 75 bin kişilik bir kuvvet toplandı. Bu kuvvet; İngiliz, Fransız, Avustralya, Yeni Zelanda ve diğer bazı sömürge askerlerinden mürekkepti. Genel karargâh, Limni adasındaki Mondoros limanıydı. General Hamilton'un umumî kumandası altında olmak üzere İngiliz ve kısaca «Australian and New Zeeland Army Corps», (yani Avustralya ve Yeni Zelanda silâhlı birlikleri) sözlerinin baş harflerinin birleşmesinden doğma Anzac (=Anzak) kuvvetlerinin kumandanlığı General Hunter Weston ve General Birdwood, Fransız kuvvetlerinin kumandanlığı ise General d'Amade tarafından ifa edilecekti (d'Amade'nin yerine sonradan General Gouraud ve onun yaralanmasıyle de General Bailloud geçmişlerdir).

Osmanlı devleti, düşmanın kara harekâtına girişeceğini sezmiş bulunuyordu. 23 mart 1915 tarihinde Alman Generali Liman Von Sanders (Paşa) in kumandasında olmak üzere Beşinci ordu kuruldu. Bu ordunun ihtiyatını teşkil eden 19 uncu tümen Bigalı civarında idi (tümen kumandanı Yarbay Mustafa Kemal Bey, Osmanlı devleti Dünya savaşına girdiği zaman Sofya'da ataşemiliter olarak bulunuyordu. Hemen cephede faal bir görev istedi. Başkumandan vekili Enver Paşa, onun ısrarı karşısında, kendisini Tekirdağ'da kurulmakta olan bir tümen kumandanlığına tayin etmişti. Mustafa Kemal Beyin kısa zamanda savaşa hazır hale koyduğu bu birlik (19. tümen) 25 şubat 1915 de Maydos'a nakledilmiş ve Bigalı'dan önce bu mevkide bulunuyordu. Beşinci ordu, iki tümeni Bolayır berzahı civarında, bir tümeni Gelibolu yarımadasında, iki tümeni Boğazın Anadolu kıyısında ve bir süvari tugayı Saros körfezinin kuzey tarafında olmak üzere yerleşmişti. Kuvvetlerin genel toplamı seksen bin kişi kadar idiyse de, elde ancak bunun dörtte birine yetecek silâh ve savaş malzemesi vardı.

Von Sanders, düşmanın çıkarmayı nereden yapacağını tam mânasıyle kestiremediği için kuvvetlerini fazla dağıtmadan mümkün

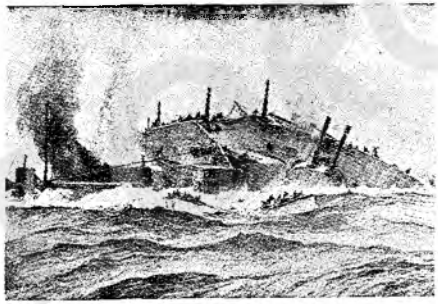

Majestik zırhlısının batışı

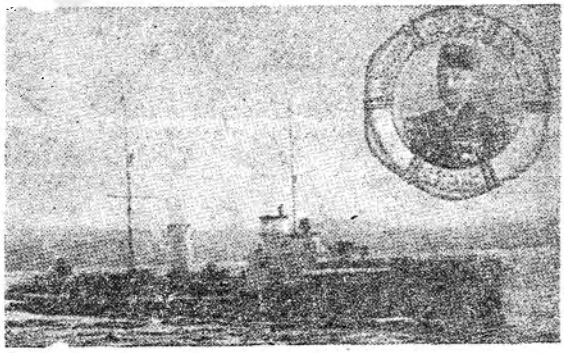

Golyat zırhlısını batıran «Muavenet-i Milliye» muhribi ve kumandanı Ahmed Bey

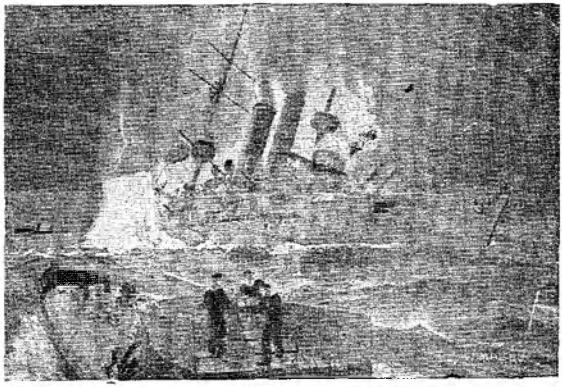

Golyat zırhlısı batarken

olduğu kadar bir birlik halinde bulundurmağa ve birleşik ordu hangi taraftan yüklenirse savunma için o cephede kullanmağa karar vermişti

Düşman, Gelibolu yarımadasına bir çıkarma yaptığı takdirde kendisini Marmara denizine ulaştıracak en kısa iki yoldan biri Bolayır bölgesindeki 4,5 kilometre genişliğindeki kısım, öbürü ise Maydos ile Kabatepe arasındaki 7,5 kilometrelik saha idi. Düşman için daha uygun olan bu ikincisiydi. Şu halde, Maydos - Kabatepe arası tutulur ve iyi tahkim edilirse, Boğazın savunması kolaylaşmış olurdu. Almanlar ise, yarımadaya bir çıkarma yapılırsa, düşmanın Bolayır bölgesini tercih edeceğini hesapladıklarından bütün ihtiyat kuvvetleri buraya yığmak istiyorlardı. Osmanlı kumanda heyeti, baştanberi çıkarma yapılabilecek yeri kestirdikten sonra düşmanı eldeki kuvvetlerle yarımada kıyılarında karşılamak düşüncesindeydi (Maydosta bulunduğu zaman Mustafa Kemal Bey de böyle düşünüyordu. Maydos kumandanlığı kendisine verildiği zaman düşmanı karaya çıkarmamak plânını esas tutup kuvvetlerini buna göre yerleştirmişti. Beşinci ordu kurulup bütün kuvvetlerin kumandanlığı Von Sanders'e verilince, Alman kurmaylarının düşüncesi ağır bastı, düşmanı kıyıda kuvvetle karşılama esası terk edilerek gözetleme postaları konulmuş ve 19 uncu tümen de ordu ihtiyatı olarak Bigalı'ya nakledilmiştir).

Düşmanın ana hareket plânı şöyle idi:

29 uncu İngiliz tümeni Fransızlarla birlikte Gelibolu yarımadasına güney ucundan çıkacak, ilk hedef olarak Alçıtepe'yi alıp Kilidülbahir üzerine yürüyecek. bir yandan da kuzey tarafta Arıburnu ve civarına çıkarılacak Anzak kuvvetleri Boğazın en dar noktası yönünde kesin taarruzda bulunacak ve bu arada Bolayır berzahında ve Kumkale'de ve Beşike'de şaşırtma hareketleri ve oyalama savaşları yapılacaktı.

Deniz savaşlarının verdiği neticeler de gözönüne alınarak iyi hesaplanmış ve şaşırtıcı bir plânla yapılan düşman ilk çıkarma hareketlerini dört kısımda inceleyebiliriz. Bundan sonraki çıkartma beşinci kısımda incelenecektir.

1 — Kumkale, Beşike ve Bolayır çıkarmaları;

Bu çıkarma hareketleri esas çıkarma yerlerinin neresi olduğu hususunda savunma kuvvetlerini şaşırtarak, tereddüde düşürmek, dolayısıyle hareketsiz hale getirip doğru tedbirin alınmasını önleyebilmek gayesiyle tertiplenmişti. Kumkale çıkarmalarına, altıncı Fransız sömürge alayı memur edilmişti.

25 nisan sabahı, bölge evvelâ şiddetle bombardıman edildi. Sonra saat 4.30 da ilk çı-

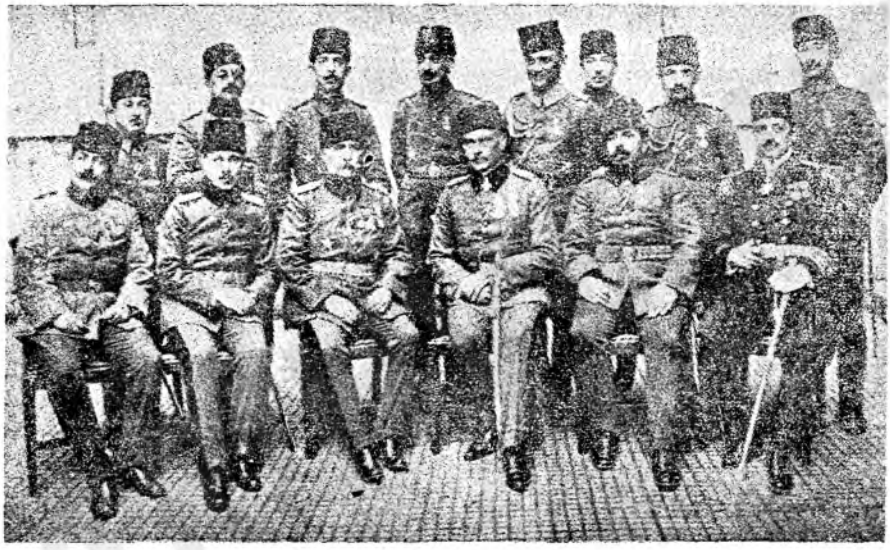

Çanakkale kara savaşları için yeniden teşekkül eden Beşinci ordu kumanda heyeti: Sağdan sola, oturanlar; Rauf Bey, Vehip Paşa, Müşir Liman von Sanders Paşa (kumandan), Esat Paşa, Süleyman Numan Paşa (doktor). Arkadan sağdan ikinci Kurmay binbaşı İsmet (İnönü) Bey, soldan ikinci İbrahim Tali' (doktor) Bey.

karma yapıldı. Osmanlı topçusu derhal faaliyete geçip düşman kuvvetlerini hırpaladıktan sonra piyade hücumuyle ilerleyişlerini durdurdu. Akşama kadar göğüs göğüse savaşlar sürdü. Gece de devam etti. Kumkale, bu arada bir kaç kere el değiştirdi. Neticede düşmanda kaldı. Ertesi günü topçu ateşini müteakip başlayan Osmanlı piyade taarruzu sonunda, ilk çıkarmadan tam yirmi dört saat sonra, saat 4.30 da kesin şekilde geri alındı. Buradan çekilen İtilâf kuvvetleri Seddülbahir harekâtına katıldılar. Beşike ve Bolayır'a karşı Saros kıyılarında yapılan hareketler çıkarma gösterisinden ileri gitmedi.

2 — Seddülbahir çıkarması:

24/25 nisan gecesi bölge torpidobotlar tarafından bombardıman edildi. Sabahleyin 4.30 da ise, düşman donanması çok ağır bir tahrip bombardımanı açtı. Bunun hedefi, bilhassa kıyı müdafaa istihkâmlarıydı. Seddülbahir siperlerinin ıslahına Nisan başındanberi düşmanın uçak faaliyeti ve donanmanın aralıksız tâciz ateşi yüzünden ancak gece karanlığında çalışmak mümkün olmuş ve istenen netice elde edilememişti.

Osmanlı bataryaları, düşmana hemen karşılık vermeğe başladı. Buna rağmen, çıkarma bölgesindeki istihkâmlar yıkılmış, siperler yerle bir olmuştu. Osmanlı birlikleri daha emin sütrelerin arkasına çekilmiş, düşman askerlerinin karaya ayak basmasını soğukkanlılıkla bekliyordu. Saat 5 de, bombardımanın hızı azaldı ve alaca karanlıkta çeşitli gemilerden mürekkep büyük bir ihraç filosunun Sığındere'den itibaren Seddülbahir bölgesini sarmış olduğu görüldü. Saat 6 da duba ve kayıklar sahile yanaştı. Osmanlı siperlerinde hiç bir hayat eseri kalmadığı sanılırken birden başlayan şiddetli, hesaplı ve isabetli bir ateş, düşmanı şaşkına çevirdi. İhraç kayıkları sahile varmadan devriliyor, askerler kendilerini denize atıyor, nakliye gemilerinin bordalarındakiler ise ateşin tesiriyle sapır sapır dökülüyorlardı. Düşman, paniğe kapılmıştı. Nakliye gemilerinden inmek istemeyen askerler, ancak subaylarının kılıç darbeleriyle merdivenlere doğru ilerliyorlardı. Karaya yanaşmak teşebbüsünde bulunan bütün kayıklar batırıldı. Yalnız Teke koyu kıyılarında Osmanlı ateşinin tutmadığı ölü açılarda bir miktar düşman kuvveti tutunabilmiş, Ertuğrul koyu ve Seddülbahir'e çıkmak isteyenler şiddetle tardolunmuştu. Düşman donanması bunun üzerine ağır ve ezici ateşini bu tarafa çevirdi ve Osmanlı siperlerini yerle bir etti. Burada bulunan müdafiler mecburen daha gerilere çekildiler. Düşman, Teke koyu çıkarmasını durmadan takviye ediyordu. Saat 10 da karşı kıyıdaki bataryalarımız çıkarma kuvvetlerini döğmeğe başladı. Düşman, bu yüzden ağır kayıplara uğradı. Çıkanlar ise,

Fransızların Senegalli askerlerinin Kumkale'ye çıkışlarında karşılanmaları

Osmanlıların karşı koyuşu yüzünden Teke sırtlarından ileriye gidememişlerdi. Saat 13 de ağır zayiata bakmadan yine hücuma geçtiler. Ölü açılardan faydalanarak Aytepe'yi sardılar. Gözcübaba tepesi ise, ancak bütün müdafileri şehid düştükten sonra düşman tarafından alınabildi. Aytepe de ele geçince, Ertuğrul tabyaları arkadan sarılmış oldu. Gece düşman çıkarması devam etti. Hâlâ Osmanlıların elinde bulunan, bombardımanların tamamen harap edip taş taş üstünde bırakmadığı Seddülbahir'de ise kanlı boğuşmalar sürüp gidiyordu. Gece Hisarlık mevkiine çıkan düşman, gönderilen takviye birlikleri vasıtasıyle durdurulmuştu. 26 nisan sabahı düşman Seddülbahir koyuna ve iskelesine açtığı ağır ateşin himayesinde buraya da çıkarma yaptı, verdiği zayiat ancak korkunç kelimesiyle anlatılabilecek derecede idi.

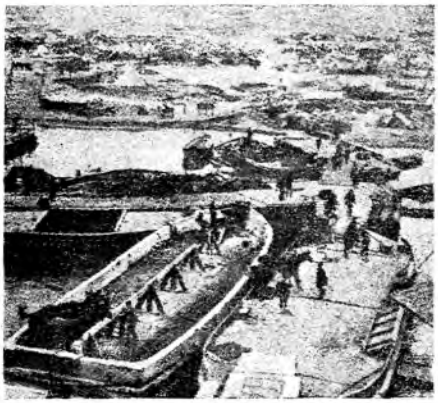

İtilâf kuvvetlerinin çıkarma vasıtaları

Türk müdafileri, 23 saat aç, susuz ve uykusuz çarpışmışlardı. O gün bir süngü hücumu ile Hisarlığa çıkanlar denize döküldü.

Düşman ertesi günü Hisarlık - Sığındere hattını tutmağa muvaffak oldu. Burada ve Seddülbahir'de tutunduğu yerlerde tahkimat yaparak yerleşmeğe çalışıyordu. Osmanlı topçusu tâciz ateşiyle bunu engellemeğe uğraşıyor, düşman donanmasının şiddetli bombardımanı piyade taarruzuna imkân bırakmıyordu. 1/2 mayıs gecesi yapılan taarruz, düşman hatlarına kadar inkişaf ettiyse de müstahkem siperler alınamadı. Düşmanın karşı taarruzu geri atıldı. 3/4 mayısta yapılan taarruz da düşman donanmasının tesirli ateşi yüzünden inkişaf edemedi. 6 mayısta İngiliz - Fransız kuvvetleri taarruza başladılar. Osmanlı siperleri bombardımanla yerle bir olmuştu. Düşman ateşi durmadan devam ediyordu. Buna rağmen Osmanlılar, hemen tamamen açık arazide savaş tarihinde ender raslanan bir müdafaa yaptılar. Üç gün durmadan devam eden düşman saldırışı nihayet kırıldı.

Düşman, yeniden iyice hazırlandıktan sonra 4 ve 5 haziranda ve nihayet 6 ağustosta hücumlarını tekrarladıysa da her defasında püskürtüldü. Bunun üzerine bu bölgedeki çarpışmalar, siper savaşlarına döndü. Cephenin doğu kesiminde bulunan Fransız kuvvetleri Kereviz köyünü aşamadıkları gibi, bunların solundaki İngilizler de savaşın sonuna kadar ne Alçıtepe'yi alabildiler ne de kıyıdan ancak dört kilometre içeride bulunan Kirte köyüne kadar bile olsun ilerliyebildiler.

3 — Arıburnu çıkarması:

24/25 nisan gecesi saat 3.30 da çıkarma filosunun öncüleri olan üç torpidobot sahile sokulup çıkarma noktalarına hâkim olan Osmanlı siperlerini ateş altına aldılar. Yarım

İngiliz kıtalarının Seddülbahir'e çıkışı

saat sonra çıkarma gemileri kıyıya rampa etmişlerdi. Aynı zamanda Osmanlı siperlerinden sert ve sürekli bir ateş başladı. Bu ateş, düşmana ağır kayıplar verdirmekle beraber, çıkarma kuvvetleri arka arkaya ileri sürüldü. Nihayet düşman kesafeti. Osmanlı ateş kesafetini aştı. Bu sayede karaya ayak basabilenler yalçın sırtların ölü açılarına can attılar. Halbuki bu çıkarmaya karşı koyan, sadece oyalama savaşı ile görevli bir bölükten ibaret tarassut kulesi erleriyle bir sahra bataryasıydı. Turgud Reis gemisi de endirekt ateşiyle onları desteklemişti. Osmanlı bölüğü süngü hücumu ile de düşmanı hırpaladıktan sonra cephanesi tamamen tükendiği için çekildi. Ortalık aydınlanınca düşman bombardımanı Osmanlı savunma hatlarını döğmeğe başladı. Aynı zamanda çıkarma durmadan besleniyordu. Karada tutunan düşman, bir kolu ile Kılıçlıbayırı'na, bir kolu ile de Çataldere doğusundaki sırtlara kadar ilerlemişti.

Çıkarma kuvvetlerinin ilk hedefi Kocaçimen tepesini tutmaktı. Burası yarımadanın en yüksek noktasıydı. Ele geçtiği takdirde düşman duruma tamamen hâkim olabilir ve bu suretle Osmanlıların bütün Boğaz savunma sistemi çökerek her şey kaybedilirdi.

Düşman, Kocaçimen tepesini ele geçirmek için evvelâ 261 râkımlı tepeyi tutmak zorundaydı. Cephanesi biten Osmanlı tarassut birliğinin çekilmesi, onun bu maksadını kolaylaştırıyor ve gayesini yavaş yavaş oluş safhasına intikal ettiriyordu.

Bu ân, korkunç ve karanlık bir ândı. Her şeyi bir anda kaybetmek mümkündü. Alman kurmay hey'etinin yanlış hesapları sonunda düşmanın kıyıda kuvvetli olarak karşılanmamış bulunması bir felâketle neticelenmek üzereydi.

İşte bu korkunç ve karanlık ânda, savaşın talihini tamamen değiştiren bir müdahale vukua geldi.

Bigalı mevkiinde ordu ihtiyatı olarak bulunan 19 uncu tümen kumandanı Mustafa Kemal Bey son durumu haber alınca (üst kumandanlardan telgrafla bir cevap alamayınca) hiç emir beklemeden harekete geçti. Maksadı, Kocaçimen tepesini ele geçirmesine engel olmak için düşmanı Conk bayırında karşılamak ve orada durdurmaktı.

19. Tümen kumandanı icraatını şöyle naklediyor:

«Kıtalarını yürüyüşe hazır olarak içtima ettirmiş bulunduran 57 nci alayın (meşhur bir alaydır bu, çünkü hepsi şehid olmuştur) kumandanları, sertabib ve bir yaverimle bir emir subayım beraber olduğu halde, içtima yerine gittim. Basit tertipte Bigalı deresi boyunca giden yol üzerinde bizzat yürüyüşe geçirerek Kocaçimen tepesine doğruldum.

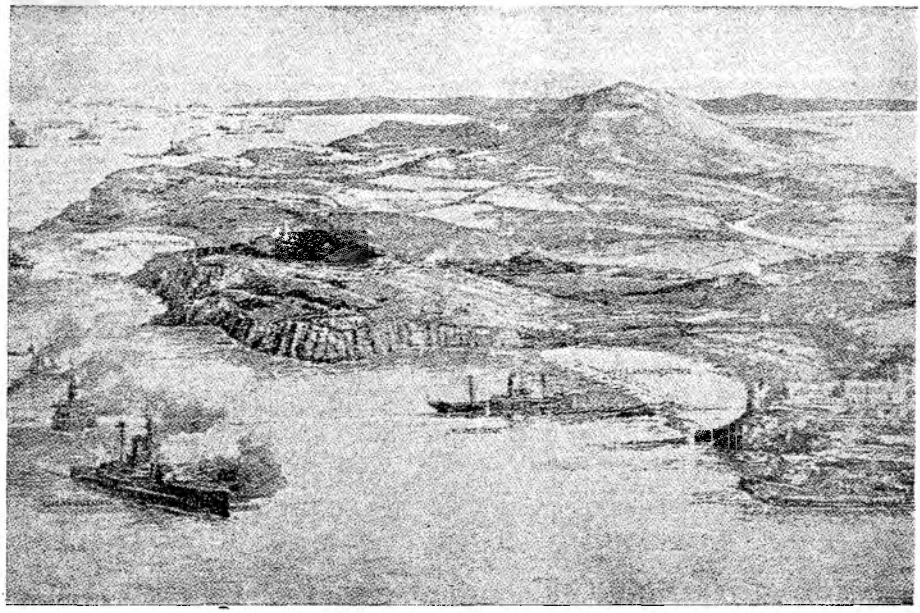

Seddülbahir bölgesinin ve çıkarmasının genel görünüşü

Bizzat yol bulmak ve birliği oradan sevketmek suretiyle Kocaçimen tepesine varıldı. Kocaçimen, yarımadanın en yüksek tepesidir. Alay ve batarya kumandanına eratı tamamen toplayıp küçük bir istirahat vermesini söyledim. On dakika kadar duracaklar, sonra beni takipedeceklerdi. Ben de, Abdalgeçidinden Conkbayırı'na gidecektim. Yanımda yaverim, emir subayım, sertabib ile tümen dağ topçu taburu kumandanı olduğu halde evvelâ atlı olarak yürümeğe teşebbüs ettik. Fakat arazi müsaid değildi. Hayvanları bıraktık. Yaya olarak Conkbayırı'na vardık. Bu sırada Conkbayırı'nın güneyindeki 261 râkımlı tepeden Conkbayırı'na doğru kıyının tarassud ve emniyetine memur olarak oralarda bulunan bir birlik erlerinin koşmakta, kaçmakta olduğuu gördüm. Kendim bu erlerin önüne çıkarak:

«Niçin kaçıyorsunuz?» dedim.

«Efendim, düşman...» dediler.

«Nerede?»

«İşte!» diye 261 rakımlı tepeyi gösterdiler. Hakikaten düşmanın bir avcı hattı, 261 râkımlı tepeye yaklaşmış, büyük serbestlikle ileriye doğru yürüyordu. Kaçan erata:

«Düşmandan kaçılmaz!» dedim.

«Cephanemiz kalmadı» dediler.

«Cephaneniz yoksa, süngünüz var» dedim ve bağırarak bunlara süngü taktırdım. Yere yatırdım. Aynı zamanda Conkbayırı'na doğru ilerlemekte olan piyade alayı ile, dağ topu bataryasının yetişebilen erlerinin marş marşla benim bulunduğum yere gelmeleri için yanımdaki emir subayını geriye saldırdım. Bu erat süngü takıp yere yatınca, düşman eratı da yere yattı. Kazandığımız ân, bu ândır».

Bundan sonra Mustafa Kemal Bey'in emrindeki 57 nci alayın kolbaşındaki bölüğü sür'atle yetişip cephanesiz bölüğü takviye ederek ateş açtı. Aynı zamanda bu alayın bütün bir taburu ile bu bölüğü destekledikten sonra Mustafa Kemal, 261 râkımlı tepeye taarruz emri verdi. Dağ topu bataryasını da Suyatağı'nda mevzilendirerek düşman piyadesini ateş altına aldırdı. Arkasından bütün alayı taarruza iştirak ettirdi.

Böylece düşman ilerleyişini durduran Mustafa Kemal Bey, bundan sonra, gerek kendi tümeninin diğer birliklerinin yetişmesi ve komşu tümenin de bir kısım kıt'alarının başında olduğu halde, düşmanı geri atmak üzere taarruza geçti.

Bu taarruzun muvaffak olması, Çanakkale savaşlarının en mühim ve en hayatî bir safhasını teşkil eder. Mustafa Kemal Bey, er ve subaylarına taarruz emrini verirken:

«Ben size taarruz emretmiyorum. Ölmeği emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman zarfında yerimize başka kuvvetler ve kumandanlar geçebilir» (İslâm Ansiklope-

İngilizlerin Arıburnu'na çıkışları

disi, F: 10, S: 724) demiş ve onlar da göz kırpmadan bu emre itaat etmişlerdir.

O gün muharebe akşama kadar sürmüş, düşman Conkbayırı önünde 261 rakımlı tepeden bir kilometre kadar geriye atılmıştı. Anzaklar pek büyük zayiat pahasına ve donanma ateşinin himayesinde olarak kıyıyı örten son sırtlarda tutunabilmişlerdi.

Mustafa Kemal Bey'in bu yerinde ve cesurca müdahalesi sayesinde düşmanın Kocaçimen plâtosunu ele geçirip Maydos üzerine yürümesine engel olunmuştu.

Mustafa Kemal Bey, o günden itibaren Arıburnu kuvvetleri kumandanlığına tayin olundu. (Bu vazifesi 17 mayısa kadar devam etmiş ve bu müddet içinde bütün hücumları geri atmıştır).

1 mayısta Osmanlı birlikleri şiddetli bir taarruza geçti. Boğaz boğaza süren kanlı savaşlardan sonra cidden kahramanca döğüşen Anzak'lar, geri hatlara çekilmeğe mecbur kaldı. İki asker, nihayet birbirine yirmi otuz metre mesafe ile siperlendiler. Taarruz burada durmuş, lâkin muharebe devam ediyordu. Aylarca da devam etti. Bunlar, dünya savaş tarihinde en yakın mesafeden cereyan eden siper savaşlarıdır. İki taraf bu yüzden görülmemiş derecede zayiat veriyor, buna rağmen yerlerini terketmek istemiyordu. Siperler arasında mesafenin yer yer sekiz metreye kadar indiği oluyordu. Birinci siperlerde bulunanların hiç biri kurtulmadan düşüyor ve ikinci siperlerde bulunanlar biraz sonra öleceklerini bile bile tereddütsüz onların yerini alıyordu.

19 mayısta Fon Sanders Paşa, 42 bin kişilik bir kuvvetle ve genel taarruzla Arıburnu ihraç noktasına karşı şiddetli bir hücum yaptıysa da, Anzakları yerinden sökemedi. Bu taarruz, Osmanlı ordusuna 10 bin kişilik bir zayiata mal olduktan sonra tekrar siper savaşlarına dönüldü.

Düşmanın 5 haziranda giriştiği bir taarruz da püskürtüldü.

Bu sırada Mustafa Kemal Beyi rütbesi Albaylığa yükseltilmiş ve Arıburnu'na ilâve olarak Anafartalar bölgesi içinde Azmak mevkiine kadar olan kısım da onun mes'uliyeti altına verilmişti. Bütün Anafartalar mıntakası ise, Esad Paşaya bağlı olmak üzere Alman Wilmer'in kumandasına tevdi olunmuştu.

4 — Kabatepe çıkarması:

Arıburnu harekâtı devam ederken 4 mayıs günü sabahleyin saat beşe doğru iki zırhlı ve beş torpidodan mürekkep bir düşman filosu Kabatepe'ye hâkim mevzilerde bulunan bataryalarımıza ve siperlerimize karşı şiddetli bir bombardıman açtıktan sonra bu ateşin himayesinde olarak karaya çıkarma yaptı. Bundan maksadı, Arıburnu harekâtını güçleştirmekti. Kıyıya çıkan düşman kuvvetleri, evvelâ şiddetli bir ateşle karşılandı. Sonra derhal yapılan karşı hücum neticesinde iki yüzden fazla zayiat vererek geri çekilmek zorunda kaldı.

Arıburnu'nda 19. tümen kumandanı Mustafa Kemal Bey siperlerde

Arıburnu'nda savaşlar

5 — Suvla çıkarması ve Anafartalar:

Siper savaşları Ağustos başlarına kadar sürdü. İki taraf inatla yelerini muhafaza ediyordu. Düşman, malzeme cinsi ve bolluğu, ayrıca taşe bakımından Osmanlı askeriyle kıyaslanmıyacak derecede üstün halde bulunuyordu. Bunlardan başka sayı fazlalığı ve durmadan takviye almak imkânları vardı. İtilâf devletleri Haziran ayından itibaren Çanakkale cephesindeki «Akdeniz seferî kuvvetleri» ni beş yeni tümenle takviye kararını almışlar ve bunu tatbike general Stopford kumandasında olan üç tümeni Suvla limanına çıkarılırken aynı zamanda diğer ikisi de Anzakların kuzeyinden Arıburnu bölgesinden Conkbayırı istikametinde Kocaçimen tepesine taarruz edecekti. Bu çifte hareketle General Hamilton, bir taraftan Kocaçimen'i alıp Maydos'a inmeye ve Seddülbahir cephesini sarmayı, diğer taraftan Suvla'da yapacağı çıkarma ile de yine geniş bir çevirme yaparken aynı zamanda Saros'tan inecek Osmanlı kuvvetlerine karşı koymayı tasarlıyordu.

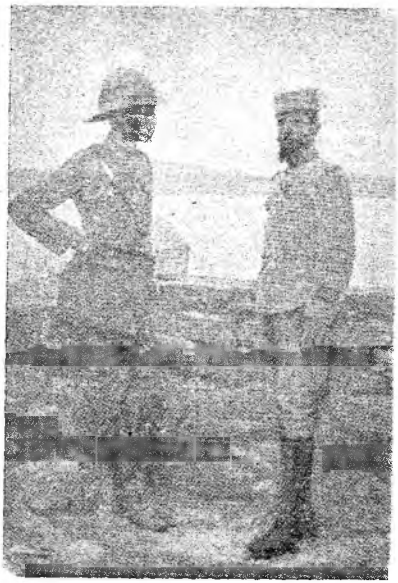

İngiliz generali Hamilton (solda) ve Fransız generali Guro

Arıburnu yönünde İtilâf topçusu, 6 ağustosta şiddetli ve sürekli bombardımanlara başladı. Osmanlı topçusu karşılık veriyor, bilhassa nakliye gemilerine göz açtırmıyor, menzil içine girenleri hırpalıyordu. Bu arada düşman ihtiyat birliklerinin bir kısmı da topçu ateşiyle dağıtıldı. Saat 16 dan itibaren düşman ateşi Kanlısırt, Kırmızısırt ve Merkeztepe üzerinde toplandı. Düşman bu sırada zehirli gaz mermileri de atmaktaydı. 17.30 da düşman piyadesi Kanlısırt'a karşı taarruza kalktı. Savaşlar, gece olduğu halde, devam etti. Düşman taarruzu kırıldı. Ertesi gün ağır bir bombardıman müdafaa noktalarını yerle bir ettikten sonra 16.45 de taarruz yine başladı. Bu hareketin gayesi, Kocaçimen tepesini ele geçirmekti. Düşman, 15 saat döğdüğü Osmanlı siperlerine dört tugay piyade ile saldırmıştı. Yanmış, yıkılmış, târümar olmuş ve artık içinde hayat eseri kalmamış sanılan siperlerden Türk askerinin fırladığı ve düşmana hücum ettiği görülüyordu.

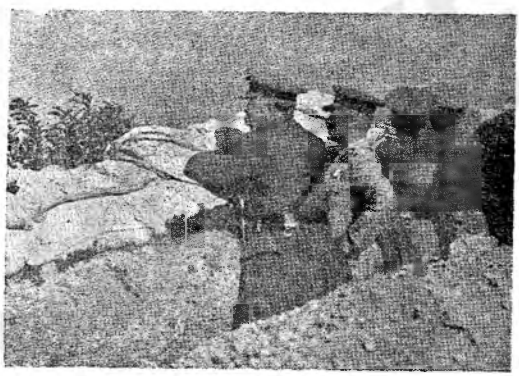

Soldan sağa: Lord Kiçner ve general Birdvud siperlerde cepheyi teftiş ederlerden

8 ağustosta düşman taarruzunun yönü birdenbire değişerek Şahinsırt ile Conkbayırı istikametine doğru inkişafa başladı. Bu taarruz, şimdiye kadar yapılanların en şiddetlisiydi. Muvaffak oluşu ise, Arıburnu cephesinin çökmesi demekti. Düşman, karaya çıkarmış olduğu sahra ve obüs toplarıyle Conkbayırı'nı ağır bir bombardıman altına almıştı. Her adım başına bir mermi düşüyor ve toprak âdeta tüterek kaynıyordu. Kumandan Mustafa Kemal Bey'e gelen raporlar, Şahinsırt'la Kocaçimen bölgesinde, durumun çok tehlikeli olduğunu göstermekteydi. Aynı zamanda bombardıman şimdi kendi karargâhının bulunduğu yere doğru kaymış, düşman ise dai-

galar halinde Conkbayırı'na doğru piyade taarruzuna girişmişti.

Aynı zamanda 6/7 ağustos gecesi Suvla limanına üç kademe halinde, 1700 kişilik zayiata mukabil, çıkarılmış bulunan 22 taburluk İtilâf kuvveti karşısında 2,5 taburlu Osmanlı birliği muntazam şekilde İsmail-oğlu ile Kireçtepe hattına doğru çekiliyordu. Arıburnu kesiminde de İngilizlerin tazyiki son derece artmış bulunuyordu. Osmanlı askeri buna rağmen mukavemet etmekteydi. Şiddetli savaşlar bütün gün aralıksız sürdü. Gece bombardımanla geçti. Sabaha karşı Conkbayırına karşı taarruz yeniden başladı.

Suvla çıkarma bölgesinden general Stopford kumandasında olarak ilerleyen birliklere karşı Osmanlı ordu kumandanlığınca «Saros grubu» cebrî yürüyüşle Anafartalara yöneltildi. Diğer taraftan Conkbayırı'na hücumlar püskürtüldü. Düşman saat 15.30 a kadar siperlerini takviye ile meşgul olup tekrar taarruza kalktı. Şiddetli Osmanlı ateşi karşısında ilerleyemiyordu. Bununla beraber, taarruzlarını durmadan tekrarlıyor, bu cepheyi herhalde sökmeğe azimli görünüyordu.

O güne kadar Anafartalar Bölgesi, Kuzey Grubu Kumandanlığına bağlı iken bir değişiklik yapılarak birlikler, Anafartalar Grubu adı ile Saros Grubu Kumandanı Albay Fevzi Beyin (merhum Mareşal Fevzi Çakmak) emrine verildi. Ancak Saros bölgesinden cebrî yürüyüşle gelen kıt'aların pek yorgun oluşu yapılması gerekli hareket hususunda grup kumandanını tereddüde sevketmekteydi.

Mustafa Kemal Bey, tehlikeyi pek yakından gördüğü için Kuzey Grupu Kumandanlığına haber gönderip Conkbayırı'nda durumun çok kritik olduğunu bildirerek memleket selâmeti namına ordu kumandanının dikkatinin çekilmesini istedi. Düşmanın gittikçe artan tazyiki ise, üst kumanda kademelerinde âdeta bir panik yaratmıştı. Bu haber üzerine Liman von Sanders Paşa namına Kâzım Bey (merhum General Kâzım İnanç), Mustafa Kemal Bey ile telefonla konuşup mütalâalarını sordu. Mustafa Kemal Bey, durumun nezaketini izah ettikten sonra, derhal tedbir almak ve ilk olarak birliklerin sevk ve idaresini birleştirmek için bütün kuvvetlerin bir kumanda altında bulunmasından başka çare kalmadığını anlattı.

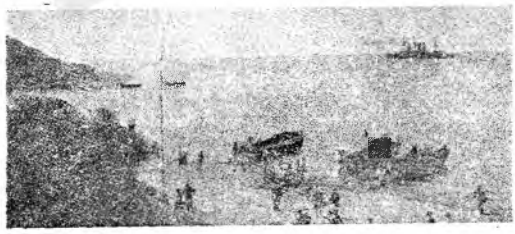

Kabatepe çıkarmasından bir görünüş

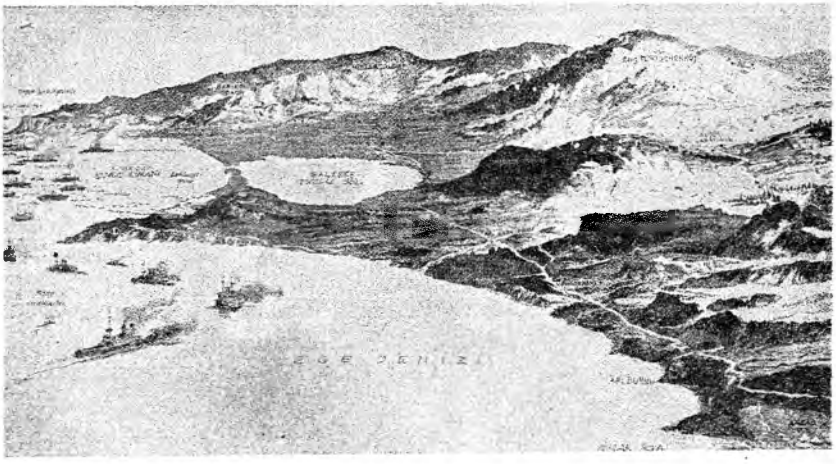

Suvla çıkarması ve Anafartalar bölgesi (Resmin sağ alt köşesinde Arıburnu ve Anzak koyu gözükmektedir)

Nihayet, 8/9 ağustos gecesi saat 21.50 de von Sanders tarafından Mustafa Kemal Bey'e Anafartalar Grup Kumandanlığına tâyin edildiği bildirildi.

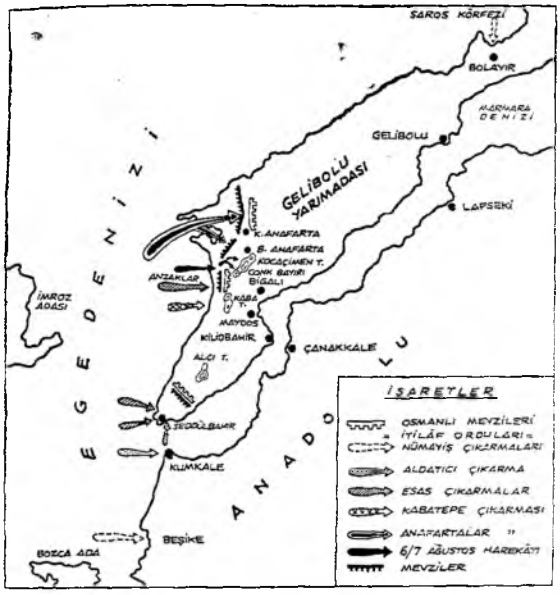

Çanakkale'de kara harekâtını genel olarak gösteren kroki

Anafartalar Grup Kumandanı ilerleyen düşmanı durdurmak ve geri atmak üzere taarruzu bizzat idare etmiş ve daha üstün durumda bulunan düşman kuvvetlerini geri atmıştır. Bundan sonra Conkbayırı'na doğru yapmayı tasarladığı taarruz hareketinin hazırlığına başladı. Bütün tehlikeye rağmen kurmay heyetiyle Conkbayırını müdafaa eden tümenin karargâhına gitti.

Ertesi gün de saat 4.30 da kıtaların başına geçti ve taarruz emrini verip onları hücuma kaldırdı (10 ağustos).

Bu hücum karşısında düşman, silâhlarını bile kullanmaya vakit bulamadan ezildi. Ortalık aydınlanınca düşman topçusu denizden ve karadan Conkbayırına karşı sert bir bombardıman açtı. Düşmanın bir şarapnel misketi kumandan Mustafa Kemal Bey'e isabet etmişse de cebindeki saate çarptığından bir şey olmamıştır (Liman fon Sanders bu saati sonradan hâtıra olarak almış, kendi aile markasını taşıyan saati de Mustafa Kemal Bey'e vermiştir).

Çanakkale'de Osmanlı siperleri

Her şeye rağmen Osmanlı taarruzu sür'atle inkişaf ederek durdurulması imkânsız hale gelmiş, hem düşman, hem de gelen takviye kuvvetlerini perişan etmiş, kaçanları kovalayan Mehmedcik, deniz kıyısına kadar varmıştı. Neticeyi alan Mustafa Kemal, taarruzu durdurdu ve birliklerini Conkbayırı ile Şahintepe'ye yerleştirdi.

Düşman birlikleri mevcutlarının yarısından fazlasını kaybetmişlerdi. General Kayley ve bütün kurmay heyeti dahil olduğu halde General Boldevin maktul düşmüşlerdi. General Kuper yaralanmıştı. Osmanlılar, Arıburnu ile Damakçılık burnu arasındaki düşman kuvvetlerini kat'i şekilde yenerek çoğunu imha etmişlerdi.

Bundan sonra 16 ağustosa kadar yine siper savaşları başladı. Burası Anafartaların sağ kanadıydı. Düşman büyük kuvvetlerle hücum etmişti. Tazyikinin gittikçe arttığını hissediyordu. Kireçtepe yönüne giden tek yol düşman ateşi altında bulunduğundan sevkedilen takviye kuvvetleri ilerliyemiyordu. Halbuki, Kireçtepe savaşlarının kaybedilmemesi, bu birliklerin geçmesine bağlıydı.

Bu tehlikeli noktaya kurmay heyeti ile bizzat gelen kumandan Mustafa Kemal Beyin evvelâ kendisi ve sonra verdiği işaret üzerine yaverleriyle kurmay başkanı aynı şekilde geçtiler. Sonra kıta kumandanlarına da «Geçeceksiniz» emrini verdi.

Kumandanlarının örnek hareketini gören birlikler parça parça ve koşmak suretiyle tehlikeli noktayı geçtiler ve tam zamanında savaş yerine yetişip düşmanı geri attılar.

Düşman, Mısırdan gelen takviye kuvvetleriyle 21 ağustosta Küçük Anafartalar köyü istikametinden tekrar hücum etti. Cephe kumandanı bu sefer müdafaada kalmıyarak ihtiyat kuvvetlerini de ileri sürüp karşı taarruza geçti. İhtiyat kuvvetler yetişinceye kadar süvari alayı düşmanı oyalama vazifesini almıştı. Düşman üzerine yokuş aşağıya dörtnala hücum eden bu alay, kendisini feda etmiş, lâkin vazifesini yapmış, gerekli zamanı kazandırmıştı. Bu olay, Osmanlı süvarisi için ebedî ve unutulmaz bir şeref hâtırası olarak millî tarihe geçmiştir.

Düşman piyadesi, ağır bombardımanlarla

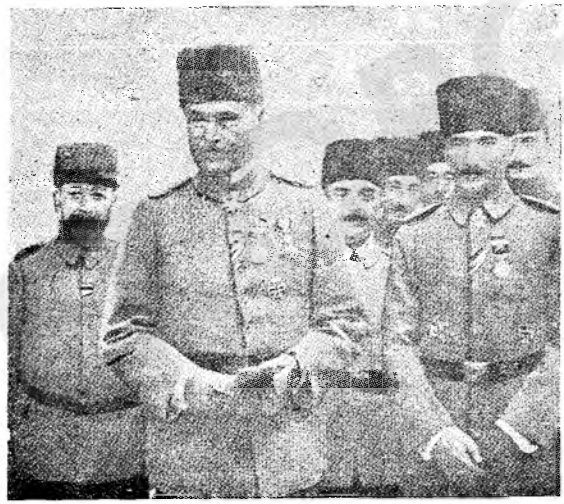

Beşinci ordu kumandanı Müşir Liman fon Sanders ve Anafartalar grubu kumandanı Miralay Mustafa Kemal Bey

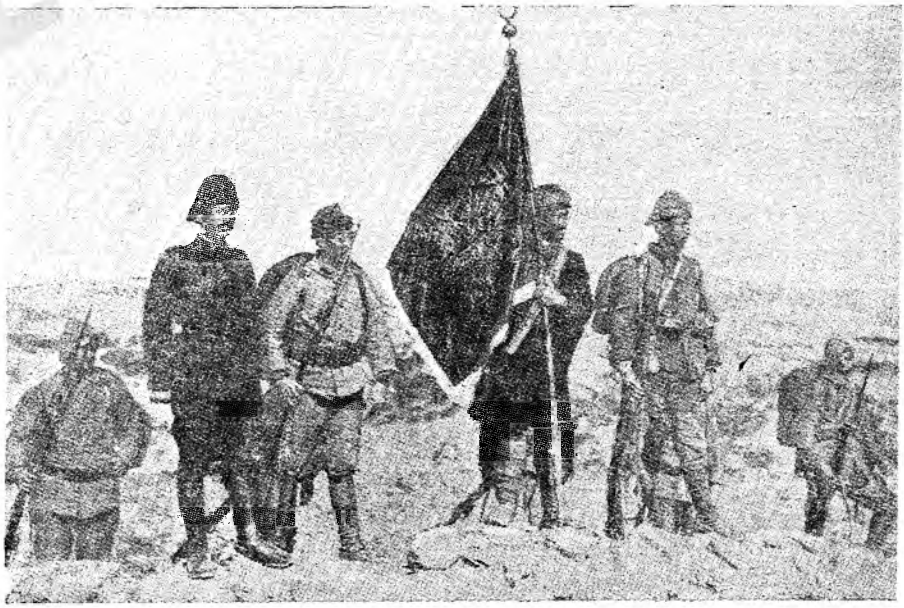

Arıburnu'nda Kanlı-Sırt'ta düşman siperlerine dikilen Gazi Alay sancağı

Çanakkale'de İtilâf uçaklarına muvaffakıyetle ateş eden Osmanlı topçuları

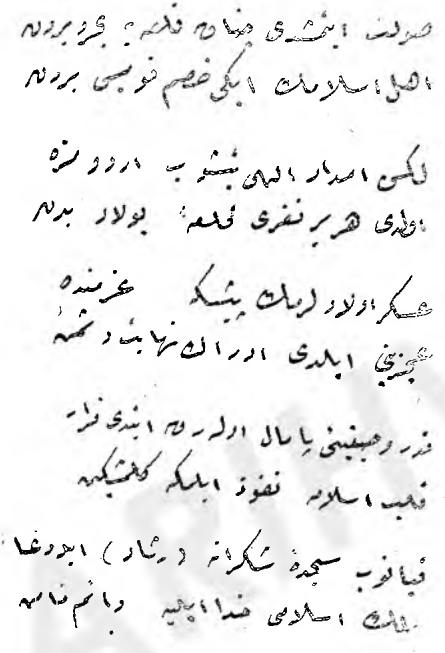

Çanakkale zaferi üzerine Sultan Beşinci Mehmed Reşad'ın, Hüda'ya şükreden bir şiiri (Kendi el yazısıyle)

ezilen Osmanlı mevzilerine bütün cephe boyunca saldırmıştı. Osmanlı karşı koyuşu ve mukabil taarruzu bunu nihayet kırdı. Düşman, bombardımanlarla müdafaa noktalarını iyice ezdikten sonra taarruzunu tekrarladı. Bu taarruza üç tümen katılıyordu. Bir tanesi, İngiliz asillerinden mürekkep olan süvari tümeniydi. Her ferdi, asil olan Türk milletinin kahraman ordusu düşmanı bütün müdafaa mevzilerinden süngülerle geri attı. Düşman hücumlarının bilhassa hedef tuttuğu Yusufcuk tepesi iki kere el değiştirdikten sonra Osmanlılarda kaldı.

Düşmanın 21 ağustos taarruzu 15-20 bin zayiat verdiği halde muvaffak olamamıştı.

General Hamilton sonradan verdiği raporda bütün İngilizlerin pek iftihar ettiği asiller tümeninin üstün savaş gücünü uzun uzun överek ve dünyanın hiç bir ordusunda böyle bir birliğin bulunmadığını söyleyerek böbürlenmiştir. Halbuki Mustafa Kemal Bey, bu taze ve savaşa yeni girmiş tümenle, durmadan savaşmış, ağır bombardımanlar yemiş, günlerdir yorgun ve hattâ aç ve uykusuz bulunan iki alayla, pek şanlı ve pek kahraman 34 ve 36 ncı alaylarla mağlûp etmiştir.

27 ağustosta düşmanın karadan açtığı ve sonra deniz kuvvetlerinin de katıldığı bir bombardıman başladı. Sonra da düşman şiddetle taarruza geçti. Kayacık ağılı bölgesinde bu taarruz Osmanlı siperlerine kadar inkişaf ettiyse de, geri atıldı. Mestantepe ve Yusufcuk tepesine doğrulan düşman taarruzları da kırıldı. Bunlar, bu cephenin son hareket savaşlarıdır. Bundan sonra yalnız siper çatışmaları devam etmiştir. Müstevli, nihayet bütün taarruz kabiliyetini ve muvaffakıyet ümidini kaybetti. 10 aralıkta hastalanan Mustafa Kemal Bey, yerini Fevzi Beye bırakıp Istanbul'a döndü. On gün sonra mağlûbiyeti kat'î şekilde kabul eden düşman gerekli hazırlıklardan sonra sessizce çekilmeğe başladı. 19/20 aralıkta Anafartalar ve Arıburnu cephesi, 8/9 ocakta Seddülbahir kesimi boşaltıldı. Böylece, 1915 baharında parlak ümidlerle karaya ayak basan birleşik düşman ordusu, 1916 kışının ortasında büyük bir hüsran içinde çekilip gitti.

Çanakkale savunmasının sonuçları, Bulgaristan'ın savaşa katılması

İtilâf devletlerinin Çanakkale savaşlarını kaybetmelerinden ise, şu sonuçlar doğmuştur:

1 — Boğazlar açılmadığından Rusya ile doğru bağlantı kurulamamış ve Çarlık ordularının pek muhtaç bulunduğu silâh ve malzeme yardımı yapılamamış olduğu gibi,

Rusların taşe kaynaklarından faydalanılamamıştır.

2 — Almanların Bağdad demiryolundan faydalanmalarına engel olunamamıştır.

3 — İngiliz - Fransız devletlerinin itibarları sarsılmış, müslüman bir memlekete yenilmeleri aynı dinde olan bir kısım sömürge halkını mukavemete teşvik etmiştir.

4 — Bulgaristan'ın kesin olarak merkezî devletler safında yer almasına ve Istanbul - Berlin hattının emniyet altına girmesine sebep olmuştur (Önce 6 eylül 1915 te Almanya ve Osmanlı devletleriyle ittifak akteden Bulgaristan sonra da, Almanyanın tavsiye ve tazyikile Osmanlı devletinin Meriç nehri sağ kıyısındaki arazi ile Karaağaç-Edirne tren istasyonu birlikte Bulgarlara terketmesiyle, 14 ekim 1915 te fiilen onların tarafında savaşa girmişti).

5 — Osmanlı devletinin güney cephesinde Kanal hareketlerine girişmesi önlenememiştir.

6 — Doğu cephesinde serbest kalacak Rus ordularının batıda Almanya'ya yüklenmesi fırsatı elde edilememiştir.

7 — Neticede savaşın daha 1916 yılında sona ermesi ümid ve ihtimali ortadan kalkmıştır.

Savaşa katılan İngiliz kuvvetlerinin toplamı 470 bin, Fransız kuvvetlerinin toplamı 80 bindir. İngilizler 120 bin, Fransızlar 30 bin ölü ve yaralı vermişlerdir. 120 bin müttefik askeri de hastalanmıştır.

Osmanlı ordusunun ölü ve yaralı toplamı 120 bin, hastalananların sayısı ise 90 bindir. Böylece, hareketlere katılan bütün kuvvetlerin yarısı savaş dışı olmuştur.

Bu savaş aynı zamanda Osmanlı askerinin Balkan savaşında edinilen yanlış intibaın aksine olarak savaş kudretini asla kaybetmemiş olduğunu ve bu cihetten İtilâf askerlerine üstün bulunduğunu isbat ettiği gibi, Türk kumanda heyetinin ve kurmaylarının da gerçek değerini ortaya koymuştur. Eğer Alman kurmayları yerine Türklerin düşüncesi kabul edilmiş olup düşman baştanberi ilk çıkarma noktasında şiddet ve kuvvetle karşılanmış olsaydı, bu savaşı mutlaka yüzde altmış nisbetinde daha az zayiatla kazanabilirdi.

Veliahd Yusuf İzzeddin Efendinin intiharı

Mühim olaylardan birisi de, Veliahd Şehzade Yusuf İzzeddin Efendinin 1 şubat 1916 tarihinde kendisini öldürmek suretiyle hayatına son vermesidir.

Yusuf İzzeddin Efendi, Osmanlı hanedanının tam dejenere bir tipidir. Kendisinde

Çanakkale'den çekilen İtilâfçıların boş siperleri

Müttefik Devletler hükümdarları (soldan sağa): İkinci Vilhelm (Almanya), Ferdinand (Bulgaristan), Mehmed Reşad (Osmanlı), Fransuva - Jozef (Avusturya-Macaristan).

dil kanseri ve bazan da diş kanseri bulunduğu vehmine kapılmıştı. Bu yüzden veliahdlikten ıskat edileceğine veya Sultan Mehmed Reşad vefat edince tahta geçirilmiyeceğine dair sabit bir fikir besliyordu. Kendisini bu kanaatlerinin aksine inandırmağa imkân yoktu. Bütün devlet ricalinden veliahdlikten ıskatının bahis konusu olmıyacağına dair yazılı taahhüdler aldığı halde, bu hususiaki düşüncesini değiştirmemişti. Babası Abdülaziz'in intihar etmiş olduğunu bir türlü unutamaz ve kendisinin de onu taklid edeceğini mütemadiyen söyler, dururdu. Nihayet alınan bütün tedbirlere rağmen Zincirlikuyu'daki köşkünün harem dairesinde, yatağında yattığı halde gizlice tedarik edip sakladığı bir ustura ile kolunun damarlarını kesmek suretiyle intihar etmiştir. İntiharının ertesi günü namazı Ayasofya camiinde kılınarak Sultan Mahmud türbesine gömüldü. 1857 yılında doğmuş olduğuna göre bu sırada 59 yaşında bulunuyordu. Onun vefatıyle veliahdlik Vahideddin Efendiye intikal etmiş oldu.

HİCAZ OLAYLARI, FİLİSTİN VE IRAK CEPHELERİNDE DURUM. SADARETTE DEĞİŞİKLİK, ZİYARETLER, RUSYANIN SAVAŞTAN ÇEKİLİŞİ, PADİŞAHIN VEFATI

Yavuz Sultan Selim Han Mısır'ı fethettiği vakit Hicaz'da Şerîf, yani Peygamberimizin (S.A.) torunu Hazret-i Hasan'ın (R. A.) neslinden geldiğini iddia eden Beni Kutâde sülâlesi emâret mevkiinde bulunuyordu. Esasen arap memleketlerinde emâret mevkiine geçen her ailenin İslâm Peygamberine nisbet iddia etmesi âdeti vardı ve Beni Kutâde'nin bu mübarek soydan geldiğini isbat eden hiç bir ilmî delil mevcut değildi.

Dünya Savaşı başladığında Hicaz'da Şerif Hüseyin Paşa emîr olarak bulunuyordu. Kendisi son derece haris bir zattı ve Osmanlılara içten düşmandı. Gayesi Hicaz'ı müstakil bir devlet haline getirmek ve bu devletin başına geçmekti. Abdülhamid devrinde çok uğraştığı halde, bu halleri sezildiğinden, kendisine emâret verilmemiş ve Devlet Şurası üyesi olarak vazife görmüştü. Hicaz'a emîr oluşu, Meşrutiyetin ilânından sonra ve 1909 yılındadır.

Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi

Hicaz aslında bir Osmanlı vilâyeti idi ve bir vali tarafından idare olunurdu. Şerif diye anılan emîrlerin ise, pek sınırlı bazı yetki ve görevleri vardı. Hüseyin Paşa, evvelâ bunları genişletmeğe ve nüfuzunu çoğaltmağa kalkışmış, bu yüzden de böyle bir durumu kabul etmek istemeyen Hicaz valileriyle daima ihtilâfa düşmüştür. Bu arada, arap kabile ve aşiretlerini kendisine bağlamış, bu suretle onların isyanından çekinen devlet Şerif Hüseyin Paşayı azledemez hale gelmişti. Bir taraftan da oğlu Hicaz mebusu Abdullah (sonradan Ürdün kralı iken öldürülen) vasıtasıyle İngiltere'nin Mısır Fevkalâde Komiseri ile temas edip icabında kabile ve aşiretlere dayanarak isyan ettiği takdirde kendisine yardımda bulunulup bulunulmıyacağını sormuşsa da, red cevabı almıştı.

Başlayan Dünya Savaşı İngilizlere Hicaz'ın durumu ile yakından ilgilenmelerini icap ettiriyordu. Bilhassa 1914 yılı sonbaharına doğru Osmanlı devletinin bu savaşa girmesi ihtimali belirince Mısır Fevkalâde Komiseri Lord Kiçner, böyle bir hal vukuunda Halifenin Mukaddes Cihad ilân edip müslümanları İtilâf devletleri aleyhine ayaklanmaya çağıracağını hesaplayarak Hicaz'ın bu harekete katılmasına engel olacak tedbirleri düşünmeğe başladı. Oğlu vasıtasıyle Şerif Hüseyin Paşadan eğer Halife Mukaddes Cihad ilân ederse onun ne yapacağını ve Osmanlı devleti savaşa girdiği takdirde Hicaz'ın İtilâf devletleriyle işbirliği yapmasının iki taraf için de daha faydalı olacağı düşüncesinde bulunup bulunmadığını sordu.

Beşinci Mehmed (Reşad) zamanındaki veziriâzamlar
(İlâve : 199)

★

AHMED TEVFİK PAŞA
(İkinci sadareti)

1845 yılında Üsküdar'da doğmuştur. Babası Bahçesaraylı Arslanoğlu ailesinden Mirza Mustafa ile Kırım Hanzâdesi Ahmed Giray'ın kızının oğlu Tuna bölgesi kumandanı Süvari Ferik'i İsmail Hakkı Paşadır. İlk ve Rüştiye tahsilinden sonra Davudpaşa'daki süvari alayına yazıldı. 1863 tarihinde Harbokulunda imtihan verip süvari mülâzimi olduysa da askerlik mesleğine intibak edemediğinden iki yıl sonra istifa edip Bab-ı âli' tercüme odasına girdi. 1872 tarihinde Roma elçiliği ikinci kâtibi oldu. Aynı yıl Viyana, 1873 yılında Berlin elçilikleri ikinci kâtipliklerinde vazife gördü. Bu sırada her iki elçiliğin maslahatgüzarlığında da bulundu. 1875 yılında Atina sefareti başkâtipliğine sonra Petersburg maslahatgüzarlığına tayin edildi. Aynı yıl Rus seferi çıkınca geri döndü ve Şumnu'da bulunan Serdar Abdülkerim Nadir Paşanın yanına politika memuru olarak gönderildi. Savaştan sonra Atina maslahatgüzarı, 1883 de Orta elçi unvaniyle Atina elçisi, 1885 de Paris'teki Süveyş Kanalı komisyonuna memur oldu. Aynı yıl vezaretle Berlin elçiliği verildi. 1895 tarihinde Hariciye nazırlığına getirildi.

Tevfik Paşanın Hariciye nazırlığı on dört yıl sürdü. 1908 de memuriyetine ilâve olarak Âyan üyeliği verildi ve 13 şubat 1909 tarihinde Kâmil Paşa kabinesinin düşmesi üzerine Hariciye nazırlığından ayrıldı ve bu makama tayin edilen Rıfat Paşanın yerine Londra Büyük elçiliği verildi. Yeni memuriyetine hareket etmeden 31 Mart vak'ası zuhur edip Hüseyin Hilmi Paşa istifa ettiği için herkesin itimad edebileceği namuslu ve tarafsız bir kimse olarak tanınmış bulunduğundan sadaret mevkiine getirildi (14 nisan 1909). Abdülhamid'in hal'i ve Beşinci Mehmed Reşad'ın cülûsu, üzerine yerinde kaldıysa da, kısa bir zaman sonra, 6 mayıs 1909, sadaretten istifa etti.

Tevfik Paşa, sadaretten istifasının dördüncü gününde Londra Büyük elçiliğine gönderildi. Birinci Dünya Savaşı dolayısiyle İngiltere ile siyasî münasebetlerin kesilmesi üzerine geri çağırıldı. Mondros mütarekesinin imzasından kısa bir müddet sonra İzzet Paşanın istifa etmesi üzerine sadareti kabul etti (11 kasım 1918).
lı devletinin en güç devrine, kesin şe-

→

Tevfik Paşanın bu sadareti, Osmankilde yıkılışının başlangıcına raslar. İki gün sonra galip devletler filoları İstanbul'a gelmiş ve İstanbul'un işgali başlamıştır. Bir müddet sonra ise Vahideddin Kanunu Esasinin kendisine verdiği yetkiye dayanarak meclisi dağıtmıştır (21 aralık 1918). Tevfik Paşa ise, kabinede tasarladığı bazı değişiklikleri yapmak için 12 ocak 1919 tarihinde istifa etti; istifasiyle kabinesi düştü (4 mart 1919). İkinci Damad Ferid Paşa kabinesinde Vükelâ heyetine memur edildiyse de, kısa zaman sonra istifa etti.

Damad Ferid Paşanın üçüncü sadaretinden ayrılması üzerine sadaret kendisine teklif olundu. Fakat kabul etmedi (1 ekim 1919). Ali Rıza Paşa sadrıâzam olunca Vükelâ heyetine memur edildi (2 ekim 1919). Üç ay kadar sonra Âyan reisliğine tayin edildi. Ali Rıza ve onu takib eden Salih Paşa kabinelerinin istifası üzerine sadaret kendisine teklif olunduysa da, her defasında reddetti. Paris'te toplanan Barış Konferansı üyeleri arasında bulundu. Bab-ı âli'ye çektiği telgrafta teklif olunan barış şartlarının devlet mefhumu ile telifi kabil olmadığını bildirdi Paris'te daha fazla kalmak istemiyerek geri döndü. İstifası üzerine 21 ekim 1920 tarihinde Tevfik Paşa Osmanlı İmparatorluğunun son sadrıâzamı olarak bu devletin son kabinesini kurdu. Onun bu altıncı ve son sadareti sırasında millî hareket muvaffak olmuş, müstevli düşman Anadolu'da mağlûb ve perişan edilerek İzmir'den denize dökülmüş, saltanat resmen ilga olunmuş, millî iradeye dayanan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin idaresi İstanbul'da da kurulmuştur. Tevfik Paşa bunun üzerine hâlâ tahtında oturmak sevdasında bulunan Vahideddine 4 kasım 1922 tarihinde istifasını verdi. Ertesi günü İstanbul'da bulunan Rafet Paşa nezaret müsteşarlarını çağırtıp kendilerine her türlü muameleyi durdurmalarını, memurların işlerine devam etmelerini ve bilhassa evrakın muhafaza edilmesini bildirerek idareyi eline aldı.

Tevfik Paşa, on dört yıl daha yaşamış ve 8 ekim 1936 tarihinde vefat etmiştir. Kendisi iyi yetişmiş, bilhassa dış poplitikada tecrübeli, dürüst, namuslu bir devlet adamıydı. Daima doğruyu söylerdi. Meselâ saltanatının son günlerinde Vahideddin kendisini çağır-

→

→
tarak ortalıkta geçenlerden ne hissettiğini sorunca, yüzüne karşı: "Bildiğimi arzedeyim. Efendimizi istemiyorlar!" demişti Bilhassa son sadareti sırasındaki olaylar dikkatle incelenirse, Millî hareketin muvaffak olacağına belki tam mânasiyle inanmamakla beraber, bunu bütün kalbiyle temenni edenlerden ve hattâ elinden geldiği kadar desteklemeğe çalışanlardan olduğu anlaşılır. Bununla beraber, Osmanlı devleti ananelerine, saltanat ve hilâfet müesseselerine çok kuvvetle bağlıydı. İradesi biraz zayıf, pek fazla nazik, cömert ve eli açık, maiyetini himaye eder, herkese iyilik etmesini sever, herkes tarafından sevilir ve sayılır, hususi hayatında lâtifeci ve hoş sohbet bir zattı.

HÜSEYİN HİLMİ PAŞA

(İkinci sadareti. Evvelce İkinci Abdülhamid'in veziriâzamları arasında yazılmıştır).

İBRAHİM HAKKI PAŞA

İstanbul'da doğmuştur 1863. Babası Sakızlı Mehmed Rıza Efendi, Şehremaneti meclisi üyelerindendi.

Rüştiye tahsilini tamamlayınca evvelâ devlet dairelerine orta derecede memur yetiştiren Mahrec-i aklâm okuluna girdi. Bir yıl sonra da Mülkiyeye yazıldı. 1882 yılında buradan birincilikle mezun oldu. Aynı yıl maaşsız olarak Hariciye yazı işleri kalemine girdi. İki yıl sonra mabeyin tercümanı, iki yıl geçince de Hukuk mektebi hocası oldu. 1889 yılında Hamidiye ticaret mektebinde de ders vermeğe başladı. Geçici memuriyetlerle İtalya ve Yunanistan'a gitti ve döndü. Şikago sergisine birinci komser tayin olundu. Bu münasebetle Şikago'ya iki kere gidip geldi. Bütün bu görevleri sırasında mabeyin tercümanlığı da üzerinde bulunuyordu. 1894 yılında Sıhhiye meclisi üyeliğine ve aynı yıl Bab-ıâli Hukuk müşavirliğine tayin edildi. O zamana kadar Bab-ı âlî Hukuk müşavirlikleri daima yabancılara verilirdi.

Bab-ı âlî Hukuk müşavirliğinden sonra çeşitli siyasi komisyonlarda üye olarak vazife gördü. Milletlerarası konferanslarda Osmanlı devletini temsil etti. Said Paşa, altıncı sadaretinde onu Hariciye müsteşarlığına inha ettiyse de, Abdülhamid kabul etmedi. Meşrutiyetin ilânından sonra Said Paşa kabinesinde Maarif nazırı olan Haşim Paşanın istifası üzerine onun yerine tayin edildi. Kısa zaman sonra Kâmil Paşa sadrıâzam olunca yerini muhafaza etti ve ilâve olarak Dahiliye nazırlığı vekâleti verildi (4 ağustos 1908). 18 gün sonra asaleten Dahiliye nazırı oldu ve Maarif nazırlığına da vekâleten tayin edildi. Bu sırada yapılan memur tensikatı dolayısiyle açıkta kalan bir

→

→
sürü kaymakam, mutasarrıf ve vali her gün nezarete gelerek gürültü çıkarmağa başladılar. Onu makamında adeta muhasara etmişlerdi. Geniş ve tahammüllü bir kimse olduğundan buna aldırmıyarak işine devam etti. Bu patırdılar arasında seçim de yapıldı ve Dahiliye nazırı olarak bu sırada en ağır yük ona düştü. Tensikatın doğru ve haklı yapılmadığına ait dedikodular devam ediyordu. Buna, birçok da seçim dedikoduları karıştı. Gazeteler aleyhinde şiddetli yazılar yazmağa başladılar. Bu yüzden yerinde tutunamadı. Meclis toplandıktan sonra Roma elçiliğine gönderildi. Hüseyin Hilmi Paşanın ikinci defa sadaretten ayrılışı üzerine sadaret makamına tayin olundu (12 ocak 1910). Kendisi İstanbul'a davet edildiği zaman ne için çağırıldığını bilmiyordu. Ancak Çanakkale'ye vardığı zaman durumu öğrendi.

Sadareti sırasında geçen olaylar, Çırağan sarayının yanışı (19 ocak 1910), Arnavutluk isyanı, Girid'in Yunanistan'a ilhakını ilânı, Kiliseler kanununun çıkarılışı, Bab-ı âlî yangını (4/5 haziran 1911)ı Sultan Reşad'ın Rumeli seyahati ve nihayet İtalya'nın Trablusgarb ve Bingazi'ye tecavüzüdür.

Kendisi, Dahiliye nazırı oluncaya kadar gördüğü vazifelerde hep muvaffak olmuş, lâkin Dahiliye nazırlığında fena halde bocalamış, sadaretinde ise hiç bir iş görememiştir. Sadareti sırasında sorumsuz şekilde devlete hâkim olmaya başlayan İttihad ve Terakki'ye yakasını kaptırmış, Arnavutluk olaylarında lüzumsuz şiddet hareketleriyle sonunda toplu bir isyanın çıkmasına sebep olunmuş, Kiliseler kanununun kabulü yüzünden de Bulgaristan'la Yunanistan'ın ileride aleyhimizde birleşmelerine imkân verilmiştir. Nihayet kendisi Roma elçisi olarak vazife gördüğü halde, İtalyanların Trablusgarb ve Bingazi hakkındaki niyetlerini sezememek gafletine düşmüş ve bu hâdise üzerine 25 eylül 1911 tarihinde sadaretten istifa etmiştir.

İbrahim Hakkı Paşa askıda kalmış bazı karışık işlerin halli için Londra'ya gönderilmiş ve uzun zaman orada bulunmuştur. Geri dönen Hakkı Paşa Birinci Cihan Savaşının çıkışı üzerine 1915 yılında Berlin elçiliğine tayin edildi.

1917 yılında elçilik üzerinde kalmak şartiyle Âyan üyeliğine seçildi. Berlinde vazife görmekte devam ediyordu. Bu arada Brest-Litovsk antlaşmasının imzalanmasında bulundu. Berlin'e dönüşünde dizanteriye yakalandı ve bütün tedavi ve ihtimamlara rağmen 29 temmuz 1918 tarihinde Berlin'de vefat etti. Cenazesi İstanbul'a getirilip Yahya Efendi türbesi mezarlığına gömüldü.

→

→

İbrahim Hakkı Paşanın tahsili pek mükemmeldi. Fransızca ve İngilizceyi ana dili gibi bilirdi. Almanca, Arapça ve Farsça da öğrenmişti. O zamana kadar alışılmamış bir hal olarak, sadrâzam bulunduğu sırada Beyoğlunda kira arabasiyle veya yaya gezer, halkın gittiği tiyatrolara devam etmekten çekinmezdi. Evvelce herkes sadrâzamların Bab-ı âlî'de geç vakitlere, gece yarılarına ve hattâ sabaha kadar çalışmalarına alışık olduğu için halka bu haller çok aykırı gelir, yakınları tarafından ihtar edildikçe de "Halk alışsın!" derdi.

İbrahim Hakkı Paşa, son derece terbiyeli, güler yüzlü, nazik, mültefit, alçak gönüllü bir zattı. Maiyetinde vazife görenler kendisine çok bağlanır ve sadakatle çalışırlardı. En büyük kusuru, biraz safca ve üstelik iradesiz oluşuydu. Bu iki hali, nezarette ve sadarette muvaffak olamamasına sebep olmuştur.

MEHMED SAİD PAŞA

(Sekizinci ve dokuzuncu sadaretleri)

GAZİ AHMED MUHTAR PAŞA

1839 yılında Bursa'da doğdu. Katırcıoğlu Halil Ağa adlı bir kimsenin oğludur. Evvelâ Bursa askerî İdadisinde, sonra İstanbul'da Harbiye mektebinde okudu. Sınıfının birincisi olarak okulu bitirdi ve kurmay kısmına ayrıldı. 1861 yılında Kurmay Yüzbaşı rütbesiyle buradan da mezun oldu. İlk vazifeleri Hersek isyanının bastırılmasında ve Karadağ savaşlarında gördü. Buralarda Serdar Ekrem Ömer Lütfi Paşanın maiyetinde iki yıl çalıştı. Savaşta yaralandı. 1862 yılında Kolağalığına ve iki yıl sonra da Binbaşılığa yükseldi. 1866 yılında Kaymakam (Yarbay) rütbesiyle Şehzade Yusuf İzzeddin Efendiye öğretmen tayin olundu. Şehzade babasiyle Avrupa seyahatine çıkınca maiyetinde bulundu. Dönüşte Karadağ Hudut komisyonunda vazife aldı. 1869 yılında Miralay (Albay) lıkla Askerî Şûra üyeliğine getirildi. Ertesi yıl Liva (Tuğgeneral) rütbesiyle Asîr'deki isyanı tenkile memur kuvvetlere katıldı. Gösterdiği yararlık dolayısiyle 1871 yılında Ferik (Tümgeneral) oldu. İsyan yatıştıktan sonra Asîr ile birleştirilip bir vilâyet haline konan Yemen valiliğine ve o bölgede kurulan Yedinci Ordu kumandanlığına tayin olundu. Burada vazife gördüğü sırada muntazam mülkî teşkilât kurdu. 1873 yılında Nafıa nazırı olarak İstanbul'a geldi. Bir ay sonra Girid vali ve kumandanı olduysa da, vazifesi başına hareket etmeden bundan vazgeçildi ve İkinci Ordu kumandanlığı ile Şumnu'ya gönderildi. İki yıl sonra Erzurum valisi ve Dördüncü Ordu Müşiri oldu. 1875 de →

→

Hersek asilerini tenkil göreviyle Bosna-Hersek bölgesi kumandanlığına tayin olundu. Burada gösterdiği yararlıklar karşılığı padişah kendisini altın kınlı bir kılıç ile mükâfatlandırdı. 1876 yılında ikinci defa Girid vali ve kumandanlığı verildi. Bu sırada 1877 (93) Rus seferi ihtimali belirdiğinden Dördüncü Ordu Müşirliği ile Anadolu savaş cephesi Başkumandanlığına tayin olundu. Savaşta büyük yararlıkları dolayısiyle kendisine Gazi unvanı ve murassa kılıç verildi. Savaş bitmeden İstanbula çağrılıp Çatalca hattı müdafaası kumandanlığına tayin olundu. Bu vazifeden istifa ettiğinden Genel Kurmay başkanlığına getirildi ve bu vazife üstünde kalmak üzere Tophane Müşirliği verildi. Dört ay sonra azlolundu. Bundan sonra Berlin antlaşmasına göre Girid'de yapılacak ıslahata memur oldu. Sonra da Yunan hudut komisyonunda vazife gördü. 25 şubat 1879 tarihinde Manastır valisi ve Üçüncü Ordu Müşiri oldu. Gazi Ahmed Muhtar Paşa Makedonya bölgesinin ayrı bir idare sistemine bağlanmasını tavsiye eden ve sükûn ile düzenin ancak bundan sonra geri gelebileceğini anlatan bir rapor yazıp gönderdi. Kendisini çekemiyenler onun Rumeli'yi Mısır gibi yarı müstakil bir eyalet haline koyup kendisinin de bir nevi Hidiv olmak kaygusunda bulunduğunu söyledikleri için valilik ve müşirlik ile hâlâ üzerinde bulunan Genel Kurmay Başkanlığından azlolundu (1880). Aynı yıl ağustos ayının sonunda Askerî Teftiş Komisyonu başkan vekilliği verildi. 1883 yılında özel görevle Almanya'ya ve İtalya'ya gidip geldi. İngiliz işgalinden sonra Mısır fevkalâde komserliğine tayin edildi (1885 yılı sonları).

Ahmed Muhtar Paşa, bu vazifeyi 23 yıl gördü. Meşrutiyetin ilânı üzerine fevkalâde komiserlik uhdesinde kalmak üzere İstanbul'a geldi. Âyan üyesi, sonra Âyan Meclisi başkan vekili oldu. Ertesi yıl fevkalâde komiserlik vazifesini bıraktı (1909). Yaş haddini aşmış olduğundan 12 kasım 1911 tarihinde askerlikten emekli oldu.

Sultan M. Reşad tahta çıktığı sırada cülûsu tebliğe memur heyetin başkanı sıfatiyle Londra'ya, Paris'e ve Roma'ya gitti.

Said Paşa'nın sadaretten istifası ve Londra Büyük elçisi eski sadrâzam Tevfik Paşanın da bu makamı ancak meclisin dağılması şartiyle kabul edebileceğini bildirdiğinden sadaret Gazi Ahmed Muhtar Paşaya verildi (22 temmuz).

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, halk arasında "Büyük kabine" diye anılan hükûmetiyle siyasî partiler karşısında "tarafsız" bir politika takib edeceğini →

→
ilân etmişti. Bu ise, İttihat ve Terakkinin de devlet idaresi üzerindeki sorumsuz yetki ve nüfuzunu kaybetmesi demekti. Nitekim de öyle olmuştur.

Sadarete hevesle sarılan Gazi Ahmed Muhtar Paşa, bu mevkide muvaffak olamamıştır. Devletin Balkan savaşına sürüklenmesine engel olamayışı, üstelik bu savaşta üst üste uğranılan umulmaz yenilgiler mevkiini adamakıllı sarsmış, sadaret mevkiinde bir iş görmesinin mümkün olamıyacağı, bilâkis devletin felâkete doğru gidişini hızlandıracağı hakkında yapılan telkinler, bilhassa Şeyhülislâm Cemaleddin Efendinin aleyhinde çalışmaları yüzünden sonunda kendisine istifa teklif olunmuştur. O da bunu kabul ederek çekildi (29 ekim 1912).

Gazi Ahmed Muhtar Paşa sadaretten ayrıldıktan sonra Feneryolundaki köşküne çekildi ve 21 ocak 1919 tarihinde seksen üç yaşında bulunduğu halde kısa bir hastalığı müteakip vefat etti.

Kendisi; kahraman, mert, yiğit mizaçlı büyük bir askerdir. Vatan ve milletini bütün ruhiyle sever, hizmette bulunmak için çırpınırdı. Aldığı askerî ödevleri her zaman için en mükemmel şekilde başarmış, memleketine daima şan ve şeref kazandırmıştır. Ancak, Meşrutiyetten sonra kendisinde yüksek makamlara geçmek hırsının önü alınmaz şekilde doğup yerleştiği görülmektedir. Sonunda, bu makamlara erişmiş lâkin muvaffak olamamıştır. Çünkü sivil hayatta ve devlet idaresinde tecrübesi yoktu. Mısır'da gerçi pek uzun yıllar fevkalâde komiser olarak bulunmuşsa da, bu mevkiin vazifeleri aslında mahdud şeylerden ibaret olduğundan suya sabuna dokunmadan idare edebilmişti. Sadaretten çekilmesine yakın ve çekildikten sonra aleyhinde pek çok şeyler söylenmiş, kendisinin bencil, kimseyi beğenmez, kimseye akıl danışmaz ve müstebid ruhlu olduğu ileri sürülmüştür. Aslında itimad ettiği kimselerin fikrini sorar, itimad etmediklerinin mütalâalarına itibar etmez. Liyakat sahibi olanları yükseltmeğe çalışır, liyakati olmayanları bir rütbe bile terfi ettirmez, muntazam, ciddî, çalışkan ve otoriter bir zattı. Doğru, namuslu ve vatanseverdi. Bütün bu meziyetlerini davranışları ile ispat etmiştir. Kendisi aynı zamanda gençliğinden beri ilimle uğraşmış, bunu elde etmiş ve birçok eserler de vermiştir. 30 bin ciltlik çok değerli bir kütüphane sahibiydi. Bunun kimlerin eline kaldığı ve ne olduğu bile mechuldür. Son derece tasarrufa riayet ederek yaşamış ve ölümünde 2 milyon altın liraya yakın bir servet bırakmıştır.

MEHMED KÂMİL PAŞA
(Dördüncü sadareti)

→

MAHMUD ŞEVKET PAŞA

1856 yılında Bağdad'da doğdu. Basra mutasarrıfı Kethüda-zâde Süleyman Beyin oğludur. Babası da Bağdad'lı, lâkin ailesi Çeçen'dir. Orta derecedeki tahsilini Bağdad'da tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek Harbiye mektebine girdi. Kurmay sınıflarını da tamamladıktan sonra 1882 yılında okulu birincilikle bitirip Kurmay Yüzbaşı rütbesiyle mezun oldu. Aynı yıl Girid'e gönderildi. Dönüşünde Genel Kurmay dairesinde vazife gördükten sonra 1883 yılında Harbiye mektebi kurmay sınıflarının yüksek cebir ve geometri öğretmenliğine tayin edildi. Osmanlı ordusunu ıslaha memur Alman heyetinde Fonder Golç (Paşa) nın maiyetinde hizmet gördü. Onun tavsiyesiyle silâh satın alınması için Almanya'ya gönderildi. 1884 yılında Kolağası, 1886 yılında Binbaşı oldu. 1889 yılında Kaymakam (Yarbay) lığa ve iki yıl sonra da Miralay (Albay) lığa yükseldi. Almanya'da dokuz yıl kalarak talim ve tatbikatlarda ve Krup fabrikalarında yapılan top tecrübelerinde bulunup yetişti. Sonra Fransa'ya gidip orada da meslekî incelemelerde bulunduktan sonra geri döndü. 1894 yılında Mirliva (Tuğgeneral) rütbesi verildi. 1899 yılında Tophane tecrübe dairesi başkan vekili oldu. 1901 yılında Ferik (Tümgeneral) liğe terfi etti. Aynı yıl kendisine mekke - Medine telgraf hattının yapılması görevi verildiyse de, Mekke şerifinin ve Hicaz valisinin işi sabote etmeleri yüzünden bunu tamamlıyamıyarak İstanbul'a döndü. Eski memuriyeti verildi. Bu mesele ve Hicaz'da geçen bazı uygunsuz olaylar hakkında verdiği mufassal rapor Vekiller heyetinde incelendiyse de bir tedbir alınmadı. 1905 yılında askerî rütbesiyle Kosova valiliğine tayin olundu. Bu sırada Makedonya meselesinin en karışık ve güç durumda bulunuşuna rağmen görevini büyük başarı ile ifa etti. Meşrutiyet ilân edilince Üçüncü Ordu kumandanı ve sonra ilâve olarak Rumeli vilâyetleri genel müfettiş vekili oldu. 31 Mart vak'ası sırasında Hareket ordusu kumandanı olarak İstanbula gelip gericilerin hareketini bastırdı. 1909 yılında İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde Harbiye nazırlığına tayin edildi. Kendisine, pek mühim hizmetler karşılığı olarak ve yalnız bir kimseye mahsus olmak üzere yeniden ihdas olunan Yaver-i Ekrem unvanı verildi. İki Said Paşa kabinesinde de yerini muhafaza etmekle beraber, nihayet kendisi 9 temmuz 1912 tarihinde istifa etti. Bu istifa, bir hafta sonra da Said Paşanın iş başından çekilmesine sebep olmuştur.

Mahmud Şevket Paşa, Balkan savaşı sırasında Alasonya ordusu kumandanlığına tayin edildiyse de istifa etti.

→

→

Bab-ı âli baskını yapılarak Kâmil Paşa sadaretten zorla istifa ettirildikten sonra vaktiyle Harbiye nezaretinden çekilmesi için İttihadçıların ısrarda bulundukları Mahmud Şevket Paşa Müşirlik rütbesiyle sadaret mevkiine ve Harbiye nazırlığına getirildi (23 ocak 1913).

Mahmud Şevket Paşa 11 haziran 1913 tarihinde suikastle öldürüldü.

Sultan Reşadın, Mahmud Şevket Paşanın korkunç çehresi ile, sert ve süratli adımlarla sofadan geçerek ve ayağındaki mahmuzlu çizmelerle parkeleri şakırdatarak huzuruna girişinden adeta ürktüğünü Ali Fuad Türkgeldi nakletmektedir.

Padişah onun sadaretten çekilip yalnız Harbiye nazırlığı ile iktifa etmesini ister, yüzüne karşı iltifatlarda bulunur, iyi muamele edermiş.

Halbuki, Mahmud Şevket Paşa, görünüşünün aksine korkunç bir adam değildi. Hattâ aslında ihtiyatı fazla ve cesareti azdı. Nitekim. Edirne'nin geri alınışına teşebbüs edilmesine bir türlü cesaret edememişti Üstelik, resmî ve hususî hayatında terbiyeli ve mütevazı bir kimseydi. Çok mükemmel bir Kurmay ve mesleğinde ihtisas sahibi bir askerdi. Yabancı dil olarak Arapça. Fransızca ve Almancayi pek iyi bilirdi.

Hareket Ordusunun kumandanı olarak İstanbul'a gelip irtica ihtilâlini bastırmış olmakla beraber. Abdülhamid'in hal'ine katiyen taraftar olmadığını, hattâ bunu hiç düşünmediğini kendisine söylemiş olduğunu Lütfi Simavi Bey hâtıralarında nakletmiştir.

Mahmud Şevket Paşa 31 Mart hâdisesinden sonra olayların sevk ve tesiri altında olarak "Hareket Ordusu Kumandanı" unvaniyle kanunî mevzular dışında kendiliğinden olağanüstü bir iktidar hâsıl etmişti.

Mahmud Şevket Paşa aleyhinde en ağır ithamda bulunan ve onun vaktiyle Abdülhamid'e casusluk ettiğini iddia eden ise, Balkan savaşı sırasında Abdülhamid'i Selânik'ten İstanbul'a getirmeğe memur edilenlerden Damat Mehmed Şerif Paşadır.

MEHMED SAİD HALİM PAŞA

1863 yılında Kahire'de doğmuştur. Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşazâde ve Osmanlı vezirlerinden olan Prens Halim Paşanın büyük oğludur. Bu yüzden kendisi de Prens diye anılırdı. İlk tahsilini özel öğretmenlerden yaptı. Arapça ve Farsçadan maada Fransızca ve İngilizce okudu. Yüksek tahsilini ise İsviçrede siyasi ilimler okuyarak tamamlayıp İstanbul'a döndü. 1888 yılında kendisine Beylerbeyilik rütbesiyle Paşa unvanı ve Devlet Şûrası üyeliği verildi. Kendisi, Genç Türkler hareketiyle alâkalı idi. Abdülhamid'e yalısında silâh ve zararlı evrak bulundurduğuna dair jurnaller verildi. Yalısı arandı, gidip gelenler gözaltına alındı. Bunun üzerine İstanbul'dan ayrılarak Mısır'a gitti. Oradan Avrupa'ya geçerek Osmanlı devletinde Meşrutî idarenin kurulması için yurd dışında faaliyet gösterenlerle birlikte işbirliğinde bulundu. Onları maddî ve mânevî şekilde destekledi. Meşrutiyetin ilânından sonra Mısır yoluyle geri döndü. Resmen hâlâ Devlet Şûrası üyesiydi. Fakat bu sırada yapılan tensikatta açıkta kaldı. O yılki belediye seçimlerinde ise evelâ Yeniköy belediye dairesi başkanlığına, sonra Genel belediye meclisi ikinci başkanlığına seçildi. Hemen arkasından Âyan Meclisi üyesi oldu. Devlet Şûrası başkanlığı evvelce Adliye ve Mezahip nezaretiyle birleştirilmişti. 1912 tarihinde ayrılarak Said Halim Paşaya tevcih olundu. Trablusgarb savaşı devam ederken bir anlaşma zemini bulmak için İtalyanlarla gayri resmî şekilde temas maksadiyle Lozan'a gönderildi. Bu sırada Said Paşa kabinesi çekilince bu hükümet tarafından verilmiş olan yetkileri sona ermiş bulunduğundan müzakereleri yarım bırakıp geri döndü. Aynı zamanda Devlet Şûrası Başkanlığından da ayrıldı. İttihad ve Terakki cemiyeti genel sekreterliğine seçildi. Mahmud Şevket Paşanın sadaretinde ikinci defa Devlet Şûrası Başkanı oldu. Üç gün sonra Hariciye nazırlığı verildi. Mahmud Şevket Paşanın öldürülüşü üzerine sadaret kaymakamlığına getirildi. Sultan M. Reşad, sadareti Hüseyin Hilmi Paşaya vermek istediği için o Viyana'dan gelinceye kadar Said Halim Paşayı vekâleten tayin etmişti. Said Halim Paşa Hüseyin Hilmi Paşa ile aynı kabinede vazife göremiyeceğini peşin olarak söylemişti. Bunun üzerine ve İttihad ve Terakkinin de ısrariyle ertesi günü sadaret makamına getirildi (12 haziran 1913).

Said Halim Paşa, kurduğu kabinede Hariciye nazırlığını da kendi üzerine almış bulunuyordu.

Said Halim Paşa kabinesinin ilk icraatından beri, Mahmud Şevket Paşaya suikast tertib edenlerin yargılanıp çeşitli cezalara çarptırılmaları olmuştur. Bundan sonra Edirne geri alınmış ve Balkan devletleriyle birer birer barış yapılmıştır. Yine bu kabine zamanında Osmanlı devleti Merkezî Devletler safında Dünya savaşına girmiştir. Said Halim Paşa, buna asla taraftar bulunmadığından devleti bu bâdireye sürüklenmekten korumak uğrunda elinden geleni yapmışsa da, yavaş yavaş İttihadçılar elinde sadece bir göstermelik hâline geldiği için buna muvaffak olamamıştır. Bunun üzerine sadaretten istifaya kalkışmıştı.

→

→

İttihatçılar, bilhassa Birinci Dünya Savaşı'na girildikten sonra onun dış işlerindeki genel tutumunu beğenmediklerinden yalnız sadaretle iktifa ederek bu nezareti bir başkasına bırakmasını istiyorlar, bu eski arkadaşlarını gücendirmemek için de ses çıkarmıyorlardı. Nihayet durumu hisseden Halim Paşa kendiliğinden Hariciye nezaretinden çekildi ve bu mevkie Devlet Şûrası Başkanı Halil Bey (Merhum Halil Menteş) getirildi (15 ekim 1915). Bu ise, sadrıâzamın parti ile arasının büsbütün açılmasına sebep oldu.

Said Halim Paşa, esasen devletin bir çıkmaza girmiş olduğunu gördüğü gibi, parti de yavaş yavaş elinde hiç bir nüfuz ve iktidar bırakmamış bulunuyordu. Üstelik istiskal görmeğe de başlamıştı. Hattâ vaktiyle istifa etmemesi için büyük ricalarda bulunan Sultan M. Reşad bile onu âdeta istemez olmuştu. Buna sebep ise, ufak tefek ricalarının yerine getirilmemesiydi. Bunun için bir şey arzu ederse sadrıâzama başvurmaz ve: «O bizim dediklerimizi yapmaz!" diyerek istediklerini Talat ve Enver Paşalara söyler olmuştu. Halbuki aslında Said Halim Paşa, bu arzuları yerine getiremiyecek kadar nüfuzunu kaybetmiş bulunmaktaydı. Öyle ki, kabine toplantıları - arkadaş meclisi gibi gayri resmî surette - onun başkanlığı olmadan yapılarak mühim kararlar vermekteydi. Said Halim Paşa, istiskalin bu kadarına nihayet dayanamadı ve bir gün kendisine danışılmadan hazırlanmış bir kanun lâyihasını imzadan kaçınarak sıhhî sebepler ileri sürüp sadaretten çekildi (3 şubat 1917).

Padişah, resmen sıhhî sebeplerden dolayı vazifesinden affını istemiş olduğu için, ertesi günü hatırını sormak üzere Başmabeyincisini yalısına gönderdiyse de, istifanın kabul edilmemesi hususunda ısrar edilmemesini de tenbih edip sadaret mührünü vezaret rütbesiyle Talât Paşaya verdi.

Dünya Savaşı'nın kaybedilmesinden sonra Hürriyet ve İtilâf Partisi iktidara geçince ilk iş olarak devleti bu savaşa sokanlardan hesap sormağa karar vermişti.

Said Halim Paşa, tevkif edilip sorguya çekildiği zaman devletin Birinci Dünya Savaşı'na katılmaması için nasıl çırpındığını ve hangi sebeplerden dolayı buna muvaffak olamadığını ve kendisinde hiçbir nüfuz bırakmıyan İttihatçıların icraatından sorumlu olamıyacağını uzun boylu anlatarak savunmasını yapmıştı. Malta'dan tahliye edilince Sicilya'ya gitti ve İstanbul'a dönmek için müracaatta bulunduysa da Sadrıâzam Tevfik Paşa kendisine bunun şimdilik mahzurlu olduğunu ve bu yüzden vatana dönemiyeceğini bil-

→

→

dirdi. Said Halim Paşa bunun üzerine Roma'ya gidip orada yerleşti. 6 aralık 1921 tarihinde araba ile oturduğu yere döndüğü sırada bir Ermeni komitecisi tarafından tabanca ile alından vurulup öldürüldü. Naşı İstanbul'a getirilerek Sultan Mahmud türbesi haziresine gömüldü.

Ölümünden sonra (11 aralık 1921 - 10 rebiülâhir 1340) tarihli Tevhid-i Efkâr gazetesinde Birinci Dünya Savaşına girişimize dair mütarekeden sonra Meb'usan Meclisi beşinci şubesine vâki beyanatının bir kısmı intişar etmiştir. Bunda "Bana olayı haber verdikleri zaman; memleketin hayatiyle oynuyorsunuz. Ben, mes'ul olduğum ve memlekette üç aydan beri nasıl bir maksat takip ettiğim malûm olduğu halde mesele böyle bir şekil aldığından artık duramam, dedim ve derhal istifa ettim. Şimdi: O vakit istifa etti ama, niçin çekilmedi? diyenler var. O vakit düşündüm ve memleketi böyle bir felâket içinde bırakıp çekilmeyi vicdanen uygun bulmadım. Eğer böyle düşünmeseydim, kendi şahsımı kurtarırdım. Fakat felâkete giderken ne olursa olsun ben çekileyim demeğe vicdanım razı olmadı. Hattâ buna istifamı geri almamı tebliğ ettikleri vakit hâdiseyi tamir etmek ve alâkalılara tarziye vermek şartiyle hükûmet mevkiinde kalabileceğimi söyledim. Bu teklifimi kabul ettikleri için derhal itilâf devletlerine müracaat ettim ve hâdisenin geçiş tarzı hakkında Harbiye Nezaretinden verilen raporu da ekliyerek gönderdim. Hattâ onlara ricada bulundum ve biz tarafsızlığımızı muhafaza etmek istiyoruz. Bir kaza olmuştur. Şu halde zarar ve ziyanın ne kadar olduğunu ve bir komisyon vasıtasiyle tayin edelim. Lâzım gelen tarziyeyi verelim. Bu vak'ayı olmamış sayınız, dedim. Lâkin, müracaatın tesiri olmadı. Çünkü itilâf devletleri meseleyi büsbütün halletmek istediler. Halbuki ben, başlangıçta bizim tarafsız kalmamızı istedikleri için bu suretle meselenin kapanacağını sanmıştım."

Halbuki, bizi bu savaşa asıl sürükleyen Almanya ile akdettiğimiz ittifak anlaşması idi ve bu andlaşmada Said Halim Paşanın da imzası vardı.

Said Halim Paşa, iyi bir tahsil görmüş, servet ve refah içinde yetişmişti. Ancak, kabiliyetleri sınırlı ve iradesi zayıf bir zattı. Mevcut servetiyle bütün ömrünce istediği yerde rahatça yaşaması mümkün iken, fazlaca mübtelâ olduğu gurur ve azametini tatmin için politikaya atılmıştır. İttihad ve Terakki onun isminden yeter derecede faydalandıktan sonra bir tarafa atıvermiş, üstelik Hürriyet ve İtilâfçılar da iktidara geçer geçmez yakasına sarılıp hesap sormuşlardı.

→

→

Said Halim Paşanın samimî bir vatansever olduğundan asla şüphe edilemez. Memlekette meşrutiyet idaresinin kurulması için açılan mücadeleye katılmış, bu uğurda elinden gelen hizmeti yapmıştır. Kendisi son derece sabırlı ve çok nikbin olmakla tanınmıştır. Bütün hayatı refah içinde geçtiği halde Bekirağa bölüğünde ve Malta adasında kötü şartlar içinde geçen günlerinde halinden şikâyet ettiğini duyan olmamıştır. Âyan meclisinde bir kürsüye çıkıp konuştuğu görülmemiş olduğu halde, hususi meclisinde kimseye lâkırdı fırsatı vermiyecek kadar çok konuşurdu. Avrupada yetişmiş olmakla beraber, evinde tam mânasiyle alaturka bir hayat sürerdi. İyi yazıya ve musikiye meraklı olup kendisi de ud çalardı. Mısır'da ve Avrupa'da tahsil gördüğü için Türkçeyi pek iyi bilmediği gibi, Türk kültürünü de gereği kadar benimsememişti. Nitekim, bazıları birtakım garip düşüncelerini anlatan eserlerini evvelâ Fransızca olarak yazar, sonra bunları Türkçeye tercüme ettirirdi. Kendisi İslâmiyete son derece bağlı ve ruhen de koyu bir müslümandı. Çok terbiyeli ve nazik aynı derecede vakurdu. Biraz olsun lâubali bir hareketini gören olmamış bulunduğu gibi, kendisi de başkasının böyle hareketlerine tahammül edemezdi.

Kısaca, ne ikbal zamanında lehinde yazılan medhiyelerin göklere çıkardığı derecede yüksek meziyetlere sahip, ne de idbar zamanında aleyhinde pek ağır şekilde yazılan makalelerde iddia edildiği derecede her türlü meziyetlerden mahrum bir kimseydi.

MEHMED TALÂT PAŞA

1874 yılında Edirnede doğmuştur. Kırcaali ilçesinnin Çepelceli köyü halkından kadılık ve sorgu hâkimliği etmiş olan Ahmed Vâsıf Efendinin oğludur. Şahsî düşmanları ve İttihad ve Terakki muhalifleri ailesinin aslında Çingene olduğunu iddia edip bu rivayeti yaymağa çalışmışlardır. Bu yüzden Larousse Universel'in 1932 baskısında "Çingene" aslından olarak gösterilir. Bütün bu rivayetlerin aslı yoktur. Kendisi, Kırcaali bölgesine Anadolu'dan göçmüş bir Türkmen aşiretine mensuptur. Ak Hüseyin ve Halil Bayraktar adları ile cedleri bilinmektedir.

İlk tahsilini Vize'de yaptıktan sonra Edirne Askerî Rüştiyesini bitirdi. Bir öğretmeni dövmesi üzerine İdadi kısmına kabul olunmadı. Babası öldüğü zaman on sekiz yaşında annesiyle iki kız kardeşine bakmak durumunda kaldığı için Edirne Posta ve Telgraf idaresine kâtiplik görevliyle girdi. Aynı zamanda İsrailit Alyans okuluna Türkçe öğretmeni oldu. Bir taraftan da Fransızca dersleri alıyordu. Bilâhare Selâ-

→

→

nik Hukuk mektebine de bir müddet devam ettiyse de burasını bitirememiştir. Fransızcasını ise zamanla rahatça konuşma derecesinde ilerletmiştir.

Kendisi, çok genç yaşta politika ile uğraşmağa başlamış ve bilhassa istibdat idaresi aleyhindeki faaliyetlere katılmıştır. Edirnede serbest olarak dolaşmasının mahzurlu olduğunu saraya bildirdiğinden, Selânik'e sürgün edildi.

Önce İttihad ve Terakki Cemiyetine, bilâhare de Mason Locasına girdi. Mason locaları bu sırada hükümetin müdahalesinden masun bulundukları için siyasi faaliyet için müsait yerlerdi. Talât Bey, muhitinde durmadan hürriyet fikirlerini telkin ediyor, bilhassa tanıştığı gençler üzerinde tesirli olmağa çalışıyordu. Gerek onun ve gerekse cemiyetin faaliyeti casuslar vasıtasiyle saraya bildirildiği için azliyle Anadolu'nun bir yerine sürgün edilmesi hakkında irade çıktı. Sadrıâzam Avlonyalı Ferid Paşanın kâtibi Faik Bey durumu eski arkadaşı Talât Beye bildirdi. Talât Bey, Rumeli genel müfettişi Hüseyin Hilmi Paşaya başvurup kendisi devletin bir memuru olduğundan azline itiraz edemiyeceğini, ancak sürgün edilmeğe teşebbüs edilirse bunun hem kendi şahsı, hem de genel müfettiş için iyi bir sonuç vermiyeceğini açıkça söyledi. Hüseyin Hilmi Paşa, merkezi Selânik olan gizli bir kuvvetin varlığını ve bütün Makedonya'da bilhassa genç memurlar ve genç subaylar arasında yaygın bir halde bulunduğunu biliyordu. Bu yüzden onu yatıştırdı ve sürgün işini önledi.

Talât Bey, bundan sonra fırsatını bularak iki kere İstanbula gelmiş ve İttihat ve Terakki cemiyetinin bir şubesini kurup teşkilâtlandırdıktan sonra Selânik'e dönmüştür. Meşrutiyetin ilânından sonra ilk meclise Edirne mebusu olarak girdi. Aynı zamanda meclis birinci başkan vekili oldu. İkinci Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde Dahiliye nezareti verildi (5 mayıs 1909). Bir müddet sonra nezaretten çekildi.

Said Paşanın son sadaretinde, Talât Bey Posta ve Telgraf nazırı sıfatiyle hükümete katıldı (30 aralık 1911). Balkan savaşında gönüllü asker yazılarak Edirne'ye gitti.

Talât Bey, Bab-ı âlî baskınına fiilen katılmış, hattâ bu hareketi tertib ve idare etmiştir.

Edirne'nin geri alınması meselesinde ordunun harekete geçmesine taraftar olanların başında bulunmuş, birçok kimselerin tereddüdünü gidererek bu işe önayak olmuştur.

Savaştan sonra Bulgarlar'la yapılan barış görüşmelerine delege olarak katılmıştır. Prens Said Halim Paşanın kurduğu kabinede ikinci defa olarak

→

→
Dahiliye Nazırlığını üzerine aldı (12 haziran 1913).

Said Halim Paşanın istifası üzerine parti genel merkezinin namzedi olarak mabeyne adı bildirildi. 4 şubat 1917 tarihinde sadaret makamına tayin olundu.

Savaştan çekilen Ruslarla Brest-Litowsk'da geçen müzakerelerde ve anlaşmanın imzalanmasında Osmanlı devletini Talat Paşa temsil etti. Sonra, bu savaşın katî sonucunun ne olabileceğini anlamak için - Kafkasya meselesi bahanesiyle - Berlin'e gitti.

Vahidettinin cülûsundan bir müddet sonra Dahiliye Nezaretinden istifa etti (17 temmuz 1918). Yerine tayin ettiği İsmail Canbulat Bey, Enver Paşa ile hiç geçinemediğinden, çekilince, Talât Paşa ister istemez bu nezareti tekrar üzerine aldı. Bir müddet sonra da Almanya'ya kaçtı (2-3 kasım 1918). 15 mart 1921 tarihinde Berlin'de bir Ermeni komitecisi tarafından sokakta tabanca ile vurulup öldürüldü. 47 yaşında bulunuyordu.

Talat Paşa, tam mânasiyle politika adamıydı. Bu yüzden hükümette vazife almaktansa parti içinde çalışmayı tercih ederdi. Gerek Dahiliye nazırlığına ve gerekse sadarete istiyerek geçmemiş, sadece partisinin kararlarına baş eğmiştir. Bilhassa 1917 yılında artık memleket mukadderatının ya hep ya hiç şeklinde bahis konusu olduğu zamanlarda Said Halim Paşa gibi bir göstermelik sadrıâzamla işleri yürütmenin imkânı kalmamıştı. Genel merkezde durum münakaşa edilirken Talat Paşa kendi sadaretine itiraz etmiş ve:

"Doğrusu ben kendime güvenemiyorum. Sadrıâzamlık kolay değil.. Bu yer için liyakatli birini bulalım" demiş, lâkin şiddetli ısrarlara karşı koyamamıştı. Hakikaten de devletin o sırada içinde bulunduğu durum, sadareti cazip bir halden çıkarmış, taşınması pek ıstıraplı bir yük haline getirmişti.

Talât Paşa, yurdu terketmeden evvel sadrıâzam Ahmed İzzet Paşaya bir mektup göndermişti. Bunda, şöyle diyordu:

"Memleketin bir müddet ecnebi nüfuz ve tesiri altında kalacağını anladım. Buna rağmen memlekette kalmak ve milletin karşısında yargılanmak düşüncesindeydim. Bütün dostlarım bunu sonraya bırakmam için ısrar ettiler. Sizinle danışamadım. Müşkül durumda kalacağınızdan, çok düşündükten sonra bundan vazgeçtim.

Bütün siyasi hayatımda hedefim memlekete namusluca ve fedakârca hizmet etmekti. Bütün servetim, padişahın ihsan ettiği otomobil parasiyle her ay artırdığım yirmişer liradan dört arkadaşımla birlikte kiraladığımız çiftliğin kira devrinden hâsıl olan pa-
→

→
radır. Bunun bir kısmını yanıma aldım. Bundan başka bir şeye malik değilim.

Millete karşı hesap vermek ve yargılanarak verilecek cezayı cesaretle çekmek isterim. İşte, size söz veriyorum. Memleket yabancı tesir ve nüfuzundan kurtulduğu gün ilk telgrafınıza itaat edeceğim."

Tabiî, aslında kaçmıyarak vatanının başına gelecek felâketten payına düşeni kabul etmesi gerekiyordu. Nitekim, kaçmamak ve buna katlanmak cesaretini gösteren arkadaşları olmuştur. Kendisi ise, bir Ermeni komitecisinin kurşuniyle canvermiştir. İşin garibi, Almanya'nın ısrariyle ve hattâ bilmiyerek de olsa sadece Almanya için memleketini Birinci Dünya Savaşı felâketine sürükliyenler arasında bulunduğu ve bu memlekete iltica ettiği halde, Berlin'de kendisini vurup öldüren Taleryan adlı Ermeni komitecisi Alman mahkemelerinde beraat etmiştir.

Talât Paşa aslında cidden namuslu adamdı. İyi niyetinden şüphe edilemez. Savaş boyunca diğer yükelâ ve devlet ricali fırancela yerken o vesika ekmeğini yemiştir. Hattâ aile halkına da bunu yedirmiştir. İktidarda bulunduğu sırada Sultan Reşad'ın hediyesi olan altın saatini rehine koyup aybaşını bununla getirdiği doğrudur. Bütün bunlara rağmen particilik gayretiyle başkasının suistimallerine göz yummuş, haksız kazançlara engel olamamıştır.

Damad Ferid Paşanın İkinci sadaretinden sonra Talat Paşanın rütbesi ve nişanları bir Vekiller heyeti kararıyle kaldırılmıştır. Halbuki, böyle bir şey yapılabilmesi için - isterse gıyabda olsun - yargılanarak hakkında bir mahkeme hükmü verilmesi gerekiyordu.

Talât Paşa, yaradılışta zeki, yumuşak huylu, ihtiraslarını idare edebilen, iyi kalbli, iyi niyetli ve mutlak çok kabiliyetli bir kimse idi. En büyük kusuru kültürünün zayıf oluşu, büyük çapta dünya görüşü bulunmayışı ve tecrübesizliği idi. Mevki ve para hırsı yoktu. Demokrasiye inanmakla beraber, bunun memlekette tam manasiyle tatbikinin güç olduğuna ve bir müddet için bir aydınlar hâkimiyetine ihtiyaç bulunduğuna inanır ve bu kanaatini açıkça ifade ederdi. İttihat ve Terakkiye bir vecd halinde bağlı idi. Memleketi ancak bu partinin ve onun prensiplerinin kurtaracağına inanmıştı. Bu yüzden, partiye hizmeti bir vatan hizmeti sayar ve her şeyden üstün tutardı, samimî hali, hoş sohbet oluşu, tekliflsizliği, ideallerine bağlılığı ve açık kabliliği ile parti ve çalışma arkadaşlarının büyük sevgi ve saygısını kazanmış bulunuyordu. Sade yaşayışını, es-
→

Şerif Hüseyin Paşa verdiği cevapta, Osmanlı devleti savaşa girerse kendisinin İtilâf devletlerine fiilî bir yardım vaad edemiyeceğini, ancak Osmanlıların lehine kendi arzusuyla hiç bir harekette bulunmıyacağını bildirdi.

Osmanlı devleti savaşa girdikten sonra İngiltere Mekke Emîrine, arapların bağımsızlığını ve onun hükümdarlığını desteklemeğe hazır bulunduğunu haber verdi. Karşılığında ise arapların ve kendisinin İngiltere lehine faal olarak çalışmalarını istedi.

İstanbul'da Cihad-ı Ekber ilân edildiği zaman ise, Şerif Hüseyin buna katılmıyacağını İngilizlere kesin şekilde bildirdi. Aynı zamanda Hicaz'ın abluka edilmemesini istedi. Bir taraftan da Necid Emîri ve Vahabîlerin reisi İbnis-Suud'a haber göndererek Cihad-ı Ekber'e katılmamasını, bilâkis kendisiyle işbirliği yapmasını tavsiye etti. İbnis-Suud, esasen Osmanlı devletine düşmandı. Bu yüzden bu cihada katılmasına imkân yoktu, yalnız gözü Hicaz emâretinde olduğu için ikinci tavsiyeye aldırış etmedi.

İngiltere, Emîrin bu vaadlerini sağlam bir esasa bağlamak istedi. 1915 yılında arada bir belge imzalandı. Buna göre İngiltere Hicaz'ı her türlü dış tecavüzlere ve iç ayaklanmalara karşı muhafaza için himayesi altına alıyordu. Buna karşılık Şerîf Hüseyin Paşaya yılda 400 bin İngiliz lirası verilecekti. Bu gizli bir anlaşmaydı. 27 haziran 1916 tarihinde ise Şerif Hüseyin Paşa bir beyayname neşrederek isyanını açığa vurdu. İsyan hareketi fiilen daha 25 gün evvel başlamıştı. Mekke ile beraber Hicaz'ın bir kısmı bu suretle kaybedilmiş oldu. Medine ise, Fahri Paşanın kumandasındaki 12 taburluk kuvvet sayesinde Osmanlı idaresinde kalmıştı. Şerîf Hüseyin'in birlikleri bu mukaddes şehre bir kaç kere hücum ettilerse de bir şey yapamadılar. Şerîf Hüseyin Paşa, Mekke emîrliğinden 1 temmuz 1916 tarihinde azledilip yerine Âyân Birinci Başkanı Şerif Ali Haydar Bey tayin edildi. Hicaz isyan halinde olduğu için, o da geldiği Medine'den ileri geçip vazifesinin başına gidemedi.

Şerif Hüseyin, 6 kasım 1916 tarihinde bu sefer krallığını ilân etti (bu krallık 1924 yılına kadar devam edebilmiş, bu tarihte Vahabîler Mekke'yi zaptedip Hicaz'ı ele geçirince kaçarak İngilizlere sığınmış, onlar tarafından Kıbrıs adasında ikamete memur edilmiş ve orada vefat etmiştir).

İkinci Kanal taarruzu, Gazze savunması

İkinci Kanal seferi, Alman Albayı Von Kres tarafından 27 temmuz 1916 da tertiplendi. Bu defa eldeki kuvvet yalnız 10 bin kişiydi. Bu da, birincisi gibi akamete uğradı. Esasen Almanların bundan maksadı, İngiliz-Fransız kuvvetlerini Suriye-Filistin cephesine çekerek kendi yüklerini hafifletmekten ibaretti.

→ ki hukuka riayeti ve alçak gönüllülüğü en yüksek mevkilerde bile terketmemişti. Hattâ sadrıâzam olduğu zaman kendisine vezaret rütbesinin verilmemesini istemiş: "Memlekete hizmet için öyle zamanlar ve durumlar olur ki, bu ünvan benim hareket serbestliğime ve her yere girip çıkmama engel olur" demiş ve ancak Sultan Reşad'ın ısrariyle kabul zorunda kalmıştı. Dahiliye nazırı bulunduğu sırada particilik gayretiyle - valiler gibi yüksek idare âmirleri dışında - azil ve tayinler yaptığı görülmemiş, kimse kendisinden incinmemişti. Ancak, İttihat ve Terakki politikasına karşı olan valilerin hemen işine son verir, evvelâ teftiş edilmelerini tavsiye edenlere de:

"Vali teftiş edilemez, azlolunur" derdi.

Talât Paşa, yüksek derecede bir Masondu. Aynı zamanda Bektaşi tarikatine mensuptu. Ruhen daima ilericiydi. Geçmişin ananelerini, gelecek uğruna fedaya her zaman hazırdı. Memleketin ilerlemesi için ferden olgunlaşmak, batının yeniliklerini tereddütsüz kabul etmek, ilme ve ahlâka →

→ sarılmak gerekeceği kanaatinde bulunuyordu. Bu kanaatini 24 eylül 1918 tarihinde İttihat ve Terakki kongresinin dördüncü toplantısında genel başkan seçildiği zaman verdiği nutukta şu sözlerle ifade etmiştir:

"Bu savaşın bize telkin ettiği en büyük ders, asrî bir milletin bilhassa ilim ve ahlâkla yükselebileceği kanaatidir".

Bibliyografya : Memduh Paşa; Asvatıs-sudur. Ahmed Reşid; Canlı tarihler. Halid Ziya Uşaklıgil; Saray ve ötesi. Lütfi Simavî, Sultan Mehmed Reşad Hanın ve halefinin sarayında gördüklerim. Ali Fuad Türkgeldi; Görüp işittiklerim. Mehmed Salâhaddin; Bildiklerim. İbnülemin Mahmud Kemal İnal; Son Sadrıâzamlar. İ. Hami Danişmend; Osmanlı tarihi kronolojisi. Arif Bey; Başımıza gelenler. Mahmud Muhtar Paşa; Maziye bir nazar. Esbak Şeyhülislâm Cemaleddin Efendinin Hatırat-ı siyasiyesi. Said Paşanın Hâtıratı. Kâmil Paşanın Hâtıratı. Ziya Şakir; Yakın tarihimizin Üç Büyük Adamı. Arif Cemil; İttihad ve Terakki rüesasının diyar-ı gurbet maceraları.

İkinci Kanal seferinden sonra Osmanlı kuvvetleri El-Ariş mevkiine çekilmiş bulunuyorlardı. İngilizler ise bu cepheden taarruza geçmek için hummalı bir faaliyet halindeydiler. İlk hedefleri, Kudüs'ün alınmasıydı. Bunun için evvelâ Sînâ çölünü geçmek, yani Süveyş'den Gazze'ye varmak lâzımdı. Bu hareketin güçlüğü, sadece geçilecek çölden dolayı idi. Çünkü buradaki Osmanlı birlikleri topu topu bir tümenden ibaretti.

İngilizler bundan faydalanarak Akdeniz kıyısı boyunca yayılmışlar, Gazze'ye doğru sür'atle —günde iki kilometre— demiryolu döşemişler ve su tesisleri meydana getirmişlerdi. Suriye'deki bütün Osmanlı kuvvetlerinin iki zayıf tümenden ibaret olduğunu bildikleri halde bu esaslı hazırlıklarına sebep, Osmanlılarla döğüşürken daima sürprizlerin beklenebileceğini öğrenmiş olmalarıydı.

El-Ariş'de bulunan Osmanlı kuvvetleri, bu yerin müdafaasının güç olacağını anlayarak Gazze'ye çekilmişlerdi. Burada, gelen takviye kuvvetleriyle birlikte toplanan ve savunma siperlerine giren askerin miktarı 20 bin kişi kadardı.

Gazze önüne kadar gelen İngiliz kuvvetlerinin ilk kademesi ise 85 bin kişiydi.

İlk İngiliz taarruzu, 26 mart 1917 tarihinde oldu. Bu taarruz zırhlı otomobiller, uçaklar ve denizden donanma ateşiyle desteklenivordu. 24 saat süren kanlı savaşlardan sonra İngiliz taarruzu evvelâ durduruldu, sonra geri atıldı. İngilizler, korktukları sürprize uğramışlardı. Bundan sonra yeniden hazırlanıp 17 nisan 1917 tarihinde bir daha hücuma geçtiler. Üç gün süren bir meydan savaşı geçti. Doğru dürüst silâh ve cephaneden ve hattâ içecek sudan bile mahrum bulunan Osmanlı ordusu, 4-5 misli düşmanı kanlı bir hezimete uğrattı. 19 nisanda on bine yakın zayiat vermiş olan İngiliz ordusu ricat etti.

İngilizler, buradaki bir avuç Osmanlıyı yenmek için çok daha büyük kuvvetlere ihtiyaç bulunduğunu anlayarak yeniden hazırlıklara başladılar. 1917 yazını baştanbaşa hazırlanmakla geçirdiler. Ekim ayında 130 bin kişilik pek mükemmel bir ordu meydana gelmişti. Üstelik, âsi Şerif Hüseyin Paşanın oğlu Faysal da arap kuvvetlerinin başında bu savaşa katılmağa hazırlandığı gibi, Suriye'nin yerli halkı da aleyhimize dönmüştü. Müdafaa kuvvetlerimiz 30 binin biraz üstünde idi, silâh ve teçhizat pek noksandı. İaşe güçlükleri, arap çetelerinin ulaştırma kollarına hücumu dolayısiyle son dereceyi bulmuştu. Bilhassa su sıkıntısı belimizi büküyor, ayrıca sıhhiye malzemesi darlığı da çekiliyordu.

Yıldırım orduları grubu'nun teşkili, ihtilâflar

Bu sırada Osmanlı devleti, Bağdad'ı geri alıp Irak'ı kurtarmak için teşebbüse geçmiş bulunuyordu. Almanya ile Osmanlı devleti

Medine kumandanı Fahri Paşa

Şerif Ali Haydar Medine'de

arasındaki ittifak anlaşmasına göre, Osmanlı arazisi tehlikeye düşerse, Almanya silâhla himayeyi üstüne almıştı. Üç yıldır Osmanlı devletine ait arazinin bir kısmı yalnız tehlikeye değil, düşman işgaline de uğradığı halde Başkumandan vekili Enver Paşa, Almanlardan gördüğü aşırı pohpohlanma yüzünden böyle bir istekte bulunmamıştı. Nihayet, 1917 yılında Enver Paşa Alman birlikleriyle Feld Mareşal Von Makenzen'in gönderilmesini istedi. Almanya bu zamana kadar Osmanlı devletine para ve malzeme yardımı yapmış, Osmanlı ordularının ikmal ve irtibat yollarının ıslahı için büyük gayret harcamıştı. Enver Paşanın son isteği cevapsız kalmadı. Bunun üzerine Yıldırım Orduları Grubunun kurulmasına karar verildi. Mayıs ayında General Falkenhayn ve 65 Alman subayı Osmanlı ülkesine geldi. Arkasından çeşitli sınıflara mensup 6 bin Alman askeri gönderildi. Bunlar, yeni teşkilâtın çekirdeği olacaktı. Buna Asya Kolordusu gibi şatafatlı bir isim verilmiş ve düşmanlar hakikaten bir Alman kolordusunun Osmanlı ülkesine gelmiş olduğunu sanmışlardı. Alman Başkumandanlığı Avrupa cephelerindeki beş Osmanlı tümenini geri yolladı. Bunlar, Galiçya'da, Dobruca'da ve Makedonya'da bulunuyorlardı. Yalnız barış konuşmalarında bazı haklar ve iddialar ileri sürebilmek için bir kolordu Dobruca'da bırakılmıştı. Vatanına dönen bu beş tümenden fazla bir fayda hasıl olmadı. Erlerin en az yarısı dağılıp gitti. Kalanları Yıldırım ordularını kurmak üzere Falkenhayn'ın emrinde toplanıyordu. Ayrıca, harekâtın durduğu Kafkas cephesinden ayrılan kuvvetler ve geri hizmetlerde bulunan 450 bin kadar er arasından seçilip kurulan tümenler aynı maksada tahsis olundu. Böylece, 7. nci ordu adı altında Haleb bölgesinde 14 tümen toplanmış oldu. Bunların bir taraftan da modern silâh ve savaş malzemesiyle teçhizine başlandı. Bu iş, altı ay kadar sürecekti.

Osmanlı cephesinde ordu teşkilâtlandırılırken İngilizlerin Gazze önündeki hazırlıkları endişe verici bir hal almış, burada en az 70 tümen birikmişti. Bunun üzerine 7. nci orduyu emrine alan Yıldırım Grubunun şimdilik Irak'ı geri alma teşebbüsünden vazgeçerek Sinâ'ya inmesi ve buradaki kuvvetlerin 8. inci ordu adıyle buna bağlanması kararlaştırıldı. Böylece, İngilizlerden evvel taarruza geçilmesi düşünülmekteydi. Bu fikir tatbik edilemedi. Bir taraftan Suriye demiryollarının yetersizliği, bir taraftan da Yıldırım Orduları Grubu ile 4. üncü ordu kumandanı Cemal Paşa arasındaki vahim anlaşmazlık buna engel olmuştu.

Çanakkale savaşlarının başarılı kumandanlarından Mustafa Kemal Bey, Rus ilerleyişine karşı Doğu cephesine gönderilen İkinci orduda Kolordu kumandanı olarak bulunurken Paşa (General) lığa terfi etmiş (Nisan 1916) ve 1916 sonlarında vekâleten yaptığı ordu kumandanlığına bilâhare asaleten getirilmişti. Yıldırım Orduları Grubu kurulduğu zaman da buna dahil olmak üzere teşkil olunan 7. nci ordu kumandanlığına tayin edildi (5 temmuz 1917). 5 eylülde General Falkenhayn'ın teklifi üzerine Başkumandanlık Filistin cephesinden düşünülen taarruz hareketi için bu ordunun Suriye'ye gönderilmesine karar verdi. Alman Generali 8. inci ordu ile cepheden ve 7. nci ordu ile Bi'rüs-Seb'den taarruz ederek İngiliz ordusunu denize dökmeği tasarlıyordu. Halbuki, bir kanadı İngiliz donanmasının hâkim bulunduğu denize, öbür kanadı ise çöle dayanan bu ordu çok kuvvetli olduğu gibi, pek mükemmel de tahkimat yapmıştı. Bu yüzden böyle bir taarruz hareketinin muvaffak olmasına imkân yoktu.

Mustafa Kemal Paşa da kabili tatbik ve faydalı bulmadığı için bu taarruza razı olmadı (İslâm Ansiklopedisi, Cüz: 10, S: 7726).

Nihayet, her yerde çöküntü alâmetleri belirdiği ve vatanın karanlık bir istikbale doğru sürüklendiği bu sırada, bir ordu kumandanı sıfatıyle alınması gerekli tedbirler ve tutulacak yol hakkındaki düşüncelerini Başkumandanlığa bildirmeğe karar verdi. Yakın fikir arkadaşı Üçüncü Kolordu Ku-

Osmanlı süvarileri Gazze'de

Osmanlı topçuları Filistin'de

mandanı Miralay (Albay) İsmet (İnönü) Bey ile birlikte o günkü durumu ve ileride olabilecekleri büyük isabetle anlatan bir rapor hazırlayarak gönderdi. Başkumandanlık, bu rapordaki düşüncelere katılmadığını bildirince, Mustafa Kemal ordu kumandanlığından çekildi. İstifasını geri alması için yapılan teşebbüsleri kabul etmedi. Bunun üzerine bundan evvel bulunduğu İkinci Ordu Kumandanlığına tayin olunduysa da bunu da red-

General Falkenhayn

ettiğinden kendisine izin verilmiş, o da. Istanbul'a dönmüştü.

İngiliz taarruzu, Filistin'in işgali

31 ekimde İngilizler evvelâ Bi'rüs-Seb'e hücum ettiler. Burası 7.500 kişi ile müdafaa ediliyordu. Fakat, çoğu yerli erattan mürekkep olan birlikler, İngilizlerin ve Şerîf Hü-

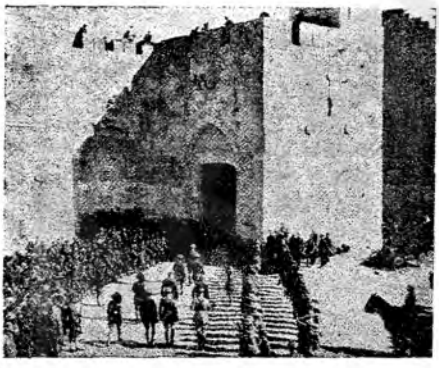

İngilizlerin Yafa kapısından Kudüs'e girişi

seyin Paşanın propagandalarına kapılmış bulunduklarından ciddî şekilde döğüşmek istemediler. Osmanlıların tek başlarına yaptıkları müdafaanın devamına imkân yoktu. Buna rağmen savaşlar bütün gün sürdü. Nihayet Osmanlı kuvvetleri esir düşmemek için çekildiler. İngilizler böylece Bi'rüs-Seb'i zaptetmiş oldu.

Falkenhayn, 7. nci ordu kumandanı Feyzi Paşaya burasını geri almasını bildirdiyse de Fevzi Paşa cephedeki birliklerle bir türlü irtibat kuramadı. Bu vazife von Kres'e verildi.

6 kasımda başlayan şiddetli İngiliz hücumu karşısında daha geride bir müdafaa hattı kurmak lüzumunu hisseden Alman Generali Gazze'yi de boşalttı. İngilizler ertesi günü burasını işgal ettiler. Düşmanın genişlemesine taarruzu devam ediyordu.

8. inci orduyu takibe memur Avustralya süvari tümeni 15 kasımda Remle'yi aldı. Düşman kumandanı Allenbi'nin emriyle ordusunun sol kanadı kıyı boyunca ilerleyerek 17 kasımda Yafa'yı ele geçirdi. Böylece, Osmanlı müdafaa cephesi geniş, fakat sağlam bir çember içine alınmış oluyordu.

Durum bu şekli alınca İngilizler, hiç acele etmeden hazırlıklarını tamamladılar ve 8 aralıkta merkezden Kudüs üzerine taarruza geçtiler ve burada ummadıkları bir karşı koyma ile karşılaştılar. Bunun üzerine taarruz güçlerini artırdılar. Osmanlı savunması, insan sayısı ve malzeme üstünlükleri önünde çöktü. Kudüs boşaltıldı. 9 aralıkta belediye reisi şehri teslime hazır olduğunu İngiliz kumandanına bildirdi.

Kudüs düşünce, Nablüs'de bulunan Yıldırım Orduları Grubu karargâhı Nâsıra'ya alınmıştır. 27 aralıkta İngilizlere bir taarruz denemesi yapılmışsa da muvaffak olunamamıştır. Suriye ve Filistin cephesinde hiç bir nüfuzu kalmayan Cemal Paşa ise, 12 aralıkta vazifesinden istifa edip Istanbul'a dönmüş bulunuyordu.

Said Halim Paşanın istifası, Talât Paşa kabinesi, Takvim ıslahı

Said Halim Paşa, İttihatçıların ileri gelenleriyle gittikçe arası açıldığından nihayet istiskal görmeğe başladı. Vükelâ semtine uğramıyor, en mühim haberleri başka yerlerden öğrenmeğe mecbur kalıyordu. Nhayet 3 şubat 1917 tarihinde kesin şekilde istifa etti. Sadaret makamı onun yerine vezaret rütbesiyle Talât Paşaya verildi.

Yeni kabinede Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Maarif Nazırı Şükrü Bey yerlerini muhafaza ettiler. Adliye Nazırlığı ile Şûray'ı Devlet Reisliği birleştirilip Halil Beye verildi. Dahiliye Nazırlığı Sadarete

ilâveten yine Talât Paşanın üzerine kaldı. Hariciye Nazırlığına eski Ticaret ve Ziraat Nazırı Ahmed Nesimî Bey, Ticaret ve Ziraat Nazırlığına Kayseri mebusu Şeref Bey, Nafıa Nazırlığına Cebel-i Lübnan mutasarrıfı Ali Münif Bey, Maarif Nazırlığına vekâleten yine bu zat, Maliye Nazırlığına Cavid Bey, Evkaf Nazırlığına vekâleten Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, Posta ve Telgraf Nazırlığına da Hâşim Bey tayin edildiler.

Yeni hükûmetin ilk icraatından birisi de, Rumî takvimin Milâdî takvime göre ıslahıdır. Rumî takvim, Hicrî takvimin Jülyen takvimine tatbikinden doğmuştu. Bu takvimde aylar Jülyen takvimine göre, yıllar Hicrî yıla göre hesaplanmış, mart yılbaşı olarak alınmış, lâkin 80 yıl içinde yıllarda Hicrî takvime göre iki sene on ay ve günlerde Milâdî takvime göre on üç günlük fark hasıl olarak karmakarışık bir durum hasıl olmuş, devlet resmî muhaberatta iki ve hattâ bazan üç takvimi birden kullanmak zorunda kalmıştı. Genel olarak bir yıl dendiği zaman bunun günleri birbirinden farklı Hicrî yıl mı, Rumî yıl mı, yoksa Milâdî yıl mı olduğu anlaşılamıyor, bu da bir çok güçlükler, hattâ ihtilâflar doğuruyordu. Meselâ, Milâdî takvime göre 21 şubat 1917 çarşamba günü, Rumî 8 şubat 1332 ve Hicrî 28 rebiülâhir 1335 tarihlerine rastlıyordu. Bu sırada çıkan bir kanunla, Rumî 1332 şubatının 16 ncı günü, yine Rumî 1333 yılı martının birinci günü olarak kabul edilmiş ve yılbaşı 1 ocak tarihine alınmıştır. Böylece, Rumî ve Milâdî günlerde bir fark kalmıyordu. Yalnız yıllar yine ayrıydı.

Talât Paşa

Amerika Birleşik Devletlerinin savaşa girmesi, Alman İmparatorunun İstanbul'u ziyareti

A. B. Devletleri bu savaşa girmek niyetinde değildi. Hattâ bunu durdurmak istiyordu. Başkan Vilson bu maksatla 18 aralık 1916 tarihinde her iki tarafa baş vurup barış şartlarını sormuştu. Almanya, A. B. Devletlerinin ne bu savaşa katılmasının sonuç üzerindeki tesirini hesaplıyabilmiş, ne de bu devletin tarafsız kalmasının kendisi için nekadar önemli olduğunu görebilmişti. Bu yüzden tarafsızlığının devamı için gerekli gayreti göstermedi ve tedbirler de almadı. İtilâf devletlerinin, A. B. devletlerinden ticarî yolla temin ettikleri yiyecek, giyecek ve savaş mal-

Devrin bazı ricali: Sağdan kısa boylusu Said Halim Paşa, ortadaki Cemal Paşa, solunda Hacı Âdil (Arda) ve Âyân Reisi Rifat (Menemencioğlu) Beyler

Devrin ricali Alman imparatorunu karşılamak için Sirkeci garında (soldan); Cemal Paşa (ikinci), Hacı Âdil Bey, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, Mısır Hidivi Hilmi Paşa, Talât Paşa ve iki Şehzade

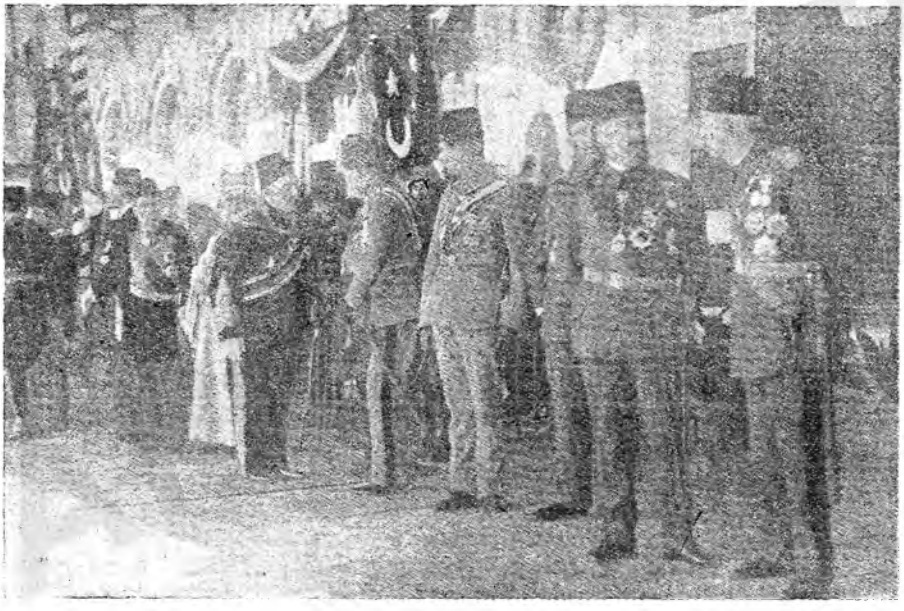

Aynı merasimde: Sağdan birinci Veliahd Vahideddin, ikincisi Abdülmecid Efendilerdir

zemesinin Avrupa'ya gelişine denizaltı filolarıyle engel olmaya çalıştı. A. B. Devletleri, tarafsız bulunduğunu hatırlatarak gemilerinin uğradığı tecavüzleri protesto ettiği halde denizaltı gemilerini sür'atle artıran ve böylece herşeye rağmen neticeyi lehine çevireceğini zanneden Almanya tutumunu değiştirmedi. Alman denizaltılarının Amerikan ticaretine ve ticaret filosuna verdiği zararların gittikçe artarak devam edeceğini gören A. B. Devletleri, Almanya'ya savaş ilânında gecikmedi (3 şubat 1917).

A. B. Devletlerinin de katılmasıyle büsbütün genişleyen savaş iki grup arasında gittikçe artan bir şiddetle karalarda, denizlerde ve havalarda devam edip giderken 1917 yılının sonbaharında (Eylül), Osmanlı devletinin müttefiklerinden Almanya imparatoru İkinci Vilhelm Istanbulu üçüncü defa ziyarete geldi (evvelkileri İkinci Abdülhamid devrindedir). İmparatora bu ziyaretinin ilk gecesinde Dolmabahçe sarayında hususî bir ziyafet çekildi. Daha sonraki günlerde de padişah Beşinci Mehmed (Reşad) tarafından merasim dairesinde Vilhelm'e Osmanlı müşirlik (mareşal) *menşuru ile üniforma ve kılıcı verildi.* Eski dostu İkinci Abdülhamid'i de unutmayan imparator, mahlu padişahın bulunduğu Beylerbeyi sarayı'na, maiyetinden birini göndererek muhabbetlerini bildirmekten geri kalmadı. Kayzer Vilhelm Istanbul'dan ayrılırken yine Dolmabahçe sarayı'nda, fakat bu sefer resmî, bir ziyafet çekildi. O gece gerek padişah ve gerekse imparator iki devletin dostluğunu belirten birer nutuk söylediler. Bu ziyafet Osmanlı veliahdinin yüzeye çıkmasına sebep oldu.

Veliahd Vahideddin Efendinin Almanya'ya ziyareti seyahati

Vahideddin Efendinin veliahdliğinin en mühim olayı, kendisinin Sultan Mehmed Reşad namına Almanya'yı ziyaretidir. Bu ziyareti sırasında Mustafa Kemal Paşa da maiyetinde bulunmuştur.

İzinli olarak Istanbul'da bulunduğu sırada Mustafa Kemal Paşa, kendisine teklif edilen bu vazifeyi derhal kabul etmişti. Ondan başka Vahideddin Efendiye Albay Naci Beyle, Başmabeyinci Lutfi Simavî Bey de refakat ediyorlardı (Lûtfi Simavî; Sultan Mehmed Reşad Hanın ve halefinin sarayında gördüklerim, C: 2, S: 120). 15 aralık 1917 perşembe günü yola çıkılması kararlaştırılmıştı. Daha evvel tanışmak üzere M. Kemal Paşa, Naci Bey'le birlikte saraya gittiler. Bu ilk tanışış, Paşa üzerinde iyi bir tesir yapmadı.

Gezi, askerî mahiyette olduğundan veliahde, daha evvel üniformasını giymesi için haber gönderilmişti. Halbuki hareket günü sivil olarak geldiği görüldü. Vaziyetin geziye iştirak edenlerce tahkikinde, teşrifatçısı: Efendi Hazretlerine Feriklik (Tümgeneral) rütbesi tevcih olunmuştu. Sonra da Liva (Tuğgeneral) olduğu bildirildi. Kendileri de muğber oldular:

«Mademki benden bu rütbeyi almışlar, ben de livalığa tenezzül etmem» dediler. Bu yüzden üniforma giymiyorlar, açıklamasında bulundu.

Bir askerî birlik, Vahideddin Efendi'yi selâmlamağa hazırlanıyor, o ise kendisini

Alman imparatoru Sirkeci garında karşılanırken. Ön plânda Sultan Mehmed Reşad, Şeyhülislâm, Enver ve Talât Paşalar, en sağda da Vahideddin Efendi görülmektedir.

Alman imparatoru İkinci Vilhelm, Osmanlı Müşiri üniformasıyle

Eski padişah Abdülhamid'in cenaze töreni

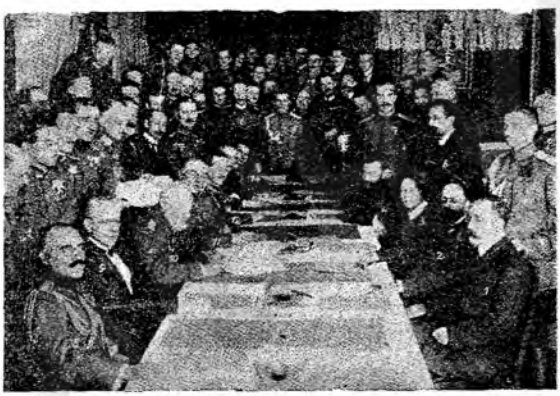

Üstte Brest-Litovsk'da delegeler (ortada Talat Paşa), altta imza töreni

uğurlamağa gelmiş bulunan Enver Paşa ile konuşuyordu. Hareket vakti gelince yine maiyeti tarafından yapılan ikazla selâmlar vererek trene bindi, pencereden halkı ve askeri selâmladı ve kendisine ayrılan salona çekildi.

Trende bir müddet sonra maiyetinde bulunanlardan Mustafa Kemal Paşayı yanına davetle iltifatta bulundu.

Mustafa Kemal Paşa, bundan sonra yavaş yavaş veliahde memleketin içinde bulunduğu çıkmazı izaha başladı. Ondan müsaid karşılıklar aldıkça, istikbalin padişahı hakkında az çok ümidlere kapıldı.

Alman genel karargâhında Veliahd ve yanındakiler

Veliahd ve refakatindekiler Alman genel karargâhında hararetle karşılandılar. Bu karşılamayı bizzat Kayser, yanında Hindenburg, Ludendorf gibi namlı kumandanları bulunduğu halde yapmıştı. Savaşın geleceği hakkında bol bol teminat verildiği sırada Anafartalar kahramanı olarak şahsına büyük saygı gösterilen Mustafa Kemal Paşa, sorduğu suallerle Alman mareşallerini güç ve cevap veremez duruma düşürdü. Daha sonra onun öğrettiği şu suali veliahd. durmadan istikbal hakkında teminat veren Kayser'e, Naci Bey vasıtasıyle sordu:

«Osmanlı devletinin Almanya'ya olan sadakat ve vefasından, pek yakın bir istikbalde Almanya ile müttefik bulunanların saadete kavuşacaklarından bahseden beyanatınız, devletin yarınını düşünmek durumunda bulunan muhatabınıza büyük bir ferahlık verdi. Ancak, genel durumun mütalâasını bir tarafa bırakıp yalnız bir noktayı daha açık olarak anlamak istiyorum. Devlet-i aliyyenin kalbine yönelen darbeler, durmadan ilerlemektedir. Bunlar muvaffak olursa, Osmanlı devleti mahvolacaktır. İşte bu darbeleri durdurmak için yeter teminatı kapsayan beyanlarını dinlemedim. Beni lûtfen bu hususta aydınlatır mısınız?»

İmparator, bu sözlerin ona öğretilmiş olduğunu hissetti. Hemen ayağa kalkarak:

«Sizin zihninizi bulandıranların mevcut olduğunu anlıyorum. Lâkin ben, Almanya İmparatoru, size gelecekten, gelecekteki muvaffakıyetlerden bahsettikten sonra şüpheniz kalır mı, kalmaz mı?»

Veliahd, buna müsbet cevap verdi, bununla beraber endişelerinin tamamen zail olmadığını da ilâve etti.

O akşam veliahdin şerefine verilen muhteşem ziyafetten sonra Mustafa Kemal Paşa, Ludendorf'la görüşmek fırsatını buldu. Alman generali kuzye-batı istikametinden İtilâf devletlerine karşı girişilen taarruzdan bahsetmişti. Bu, Almanya'nın son ümidi idi. Mustafa Kemal Paşa:

«General Hazretleri, siz mühim bir taarruz yapıyorsunuz. Lâkin sanmam ki buna fazla bel bağlamış bulunasınız. Yalnız bana söyler misiniz, bu hareketten ümid ettiğiniz hedef ve maksat nedir?» dedi.

Buna, aslında verilecek cevap yoktu. Ludendorf, üzerinde çeşitli sigaraların bulunduğu bir masayı işaret ederek:

«Ekselans, size bir sigara takdim edebilir miyim?» mukabelesinde bulundu.

Mustafa Kemal Paşa, sonra Kayser'le konuşan veliahde yaklaştı:

«Hakikati anlıyorsunuz değil mi? Karşınızdaki Almanya İmparatorudur. Benim size arzeylediğim endişeleri izah edecek tek bir kelime söyliyebildi mi?» sorusuna karşı, veliahd kısaca «Hayır» cevabını verince de:

«Onunla konuşmağa devam ediniz. Bütün endişelerinizi tereddütsüzce söyleyiniz. Emin olunuz ki sizden fazla memnun kalmasa bile, hiç olmazsa Devleti aliyyede hakikati görmüş olanların mevcut bulunduğunu anlıyacaktır» dedi.

Bundan sonra Batı cephesi, Krupp fabrikaları gezildi ve nihayet Berlin'e dönüldü. Mustafa Kemal Paşa Vahideddin'e durmadan Istanbul'a döndükten sonra takip edeceği hareket tarzı hakkında telkinlerde bulunuyordu.

Eski padişahın vefatı, Rus ihtilâli ve Brest-Litovsk barışı

Yeni yılın ilk olaylarından biri de 10 şubat 1918 tarihinde eski Padişah Abdülhamid'in Beylerbeyi Sarayında ciğerlerine kan hücumu, kalb ve böbrek yetersizliği dolayısıyle vefat etmesidir. Devlet erkânının iştirak ettiği bir merasimle İkinci Mahmud türbesine defnedildi.

Bu 1918 yılı, Osmanlı devleti ve bağlı olduğu müttefikleri için, düşmanlarından birinin savaştan tamamile çekilmesini temin eden bir barışın yapılması dolayısıyle biraz ümid verici olarak başlamıştı. Tahminlerin hilâfına uzun süren savaşın doğurduğu büyük sıkıntılar, uğranılan başarısızlıklar, Çarlık idaresinin devam eden suiistimalleri, Rusya'da bir ihtilâl için en müsaid zemini hazırlamıştı. Komünistler, bundan faydalanmayı bildiler. Esasen sistemli halde çalışıyor, işçi, çiftçi ve askerleri durmadan isyana kışkırtıyorlardı.

Rus ihtilâli, 14 mart 1917 de patlak verdi. Çarlık rejimi devrildi. Başa geçen Kerenski hükûmeti savaşa şiddetle devam edileceğini bildirdiyse de, bir şey yapılamadı.

7 kasımda Lenin ve Stalin hükûmeti devirip pek kısa sürmüş olan Rus cumhuriyetine son verdiler ve memleketin idaresini ele alarak Sovyet rejimini kurdular. İlk gayeleri, Rusya'yı ne olursa olsun savaştan çıkarmaktı. Bu yüzden müttefiklerden barış istediler. Lehistan'ın Brest-Litovsk kasabasında toplanan barış konferansında Osmanlı devletini Sadrıâzam Talât Paşa temsil etti. İmzalanan andlaşmaya göre Osmanlı devleti ile Rusya'nın doğu sınırı orada yaşayan halkın oyuna bırakılmıştı (3 mart 1918).

Daha evvel Rus ihtilâlinin bir neticesi olarak Kafkas cephesindeki Rus orduları çözülmüş bulunuyordu. Bu cephedeki Osmanlı kuvvetleri de durumdan faydalanarak harp sırasında elden çıkmış şehirleri teker teker geri almaya başlamışlardı. Erzincan 26 şubat, Trabzon 27 şubat 1918 de kurtarılmış bulunuyordu. Osmanlı kuvvetleri Erzurum'u 12 martta ve Van'ı da 2 nisanda ele geçirdiler.

Bu sırada o bölgede yaşayan Türkler, Gürcüler ve Ermenilerden mürekkep Mavera-i Kafkas (=Kafkas ötesi) devleti kurulmuştu. Ancak, buralarda Ermeni generali Antranik kumandasındaki kuvvetler, Osmanlı ordusu gelip yetişmeden Türkler aleyhinde kanlı katliâmlar tertip ettiler. Şehirleri yakıp yıktılar.

Osmanlı kuvvetleri Kafkasya'da kurulan yeni devletlerle temasa geçtikten sonra Trabzon'da bir konferans açtı. Bir aya yakın süren müzakereler sonunda hiç bir netice alınamayınca Osmanlı ordusu ilerledi. Batum, Kars ve Ardahan işgal olundu. Osmanlı ordusu Bakû'ya kadar yürüdü. Bunun üzerine Trabzon'da bulunan Kafkas Ötesi Cumhuriyeti delegeleri plebisite razı oldular. Plebisit neticesinde ittifaka yakın bir ekseriyetle halk Osmanlı devletini istediğinden Batum, Kars ve Ardahan Osmanlı devletine katıldı. Kafkasya'da ise, cumhuriyet üçe ayrılıp Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan adlı müstakil devletler kurulduysa da, bunlar bir müddet sonra Sovyetlerin hücumuna uğrayıp tekrar Rus işgaline düştüler.

Diğer cephelerin durumu

Çanakkale Boğazının İtilâf devletleri kara kuvvetleri tarafından terkedilmiş olma-

Sultan Mehmed Reşad'ın son zamanlarına ait portresi

sına rağmen filoları tarafından deniz ablukasına devam etmekteydi.

20 ocak 1918 tarihinde Osmanlı donanması Boğazdan hiç lüzum yokken bir çıkış yaparak düşman gemilerine ve üslerine baskın taarruzunda bulunması kararı yüzünden Yavuz ile Midilli İmroz adasına doğru bir akın yaptılarsa da mayin tarlasına düştüler. Yavuz iki ağır yara alıp geriye dönebildi. Midilli ise batıp gitti ve mürettebatından çoğu boğuldu.

Filistin'de 19 şubat 1918 de İngilizler, Şeria nehrinin doğusuna doğru taarruza geçtiler. Burada pek zayıf bir durumda bulunan 20 nci kolordumuz taarruzun ertesi günü çekilmek zorunda kaldı. Anzak süvarileri Eriha kasabasına kadar varıp burasını zaptettiler. Düşman ordusu böylece Kudüsün yirmi kilometre kadar yakınına sokulmuştu (21 şubat). Bunun üzerine Osmanlı ordusu karargâhı Şam'a naklolundu.

İngilizler, 9 martta Nablus'a taarruza geçtilerse de üç gün süren devamlı ve ısrarlı hücumları sonuçsuz kaldı.

Nablus taarruzunun netice vermemesi üzerine 26 martta Şeria'nın doğusundan başlayıp beş gün fasılasız devam eden İngiliz taarruzları da durduruldu. İngilizler hayretler içerisinde idiler. Sayıca çok az, silâh, cephane, teçhizat bakımından çok noksan olan; üstelik hastalık, açlık ve susuzluk gibi üç büyük güçlükle ayrıca boğuşan Osmanlı ordusu her şeyi tamam, muntazam ve kudretli İngiliz ordusunu bu cephede her defasında durduruyordu.

Nitekim, 30 nisanda başlayıp 4 mayısta sona eren ikinci Şeria taarruzları da bir netice vermeden kırılmıştır.

Irak'ta da Bağdad'ı alan İngilizler ilerlemelerine devamla bu şehrin yüz kilometre kuzey-batısındaki Hit kasabasını zaptettikten sonra 7 mayıs 1918 de Kerkük'ü de ellerine geçirdiler.

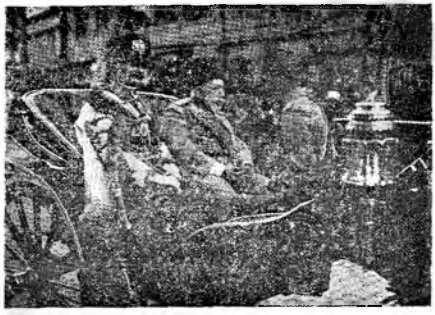

Avusturya imparatoru Birinci Karl'ın İstanbul'u ziyaretinde karşılanması

Avusturya-Macaristan İmparatorunun ziyareti

Sultan Beşinci Mehmed (Reşad) i ziyaret eden hükümdarların sonuncusu 1916 dan beri Avusturya-Macaristan imparatoru bulunan Birinci Karl (Charles) ile imparatoriçe Zitadır (19 mayıs 1918). Hazırlanan programa göre; padişah misafirlerini Sirkeci garında karşılayacak ve sonra arabalara geçilirken birinci arabaya imparatoriçe ile padişah, ikinci arabaya da imparatorla Osmanlı veliahdi bineceklerdi. Padişah Beşinci Mehmed, başmabeyincisi ile başkâtibi çağırtarak: «Bu yaştan sonra ben genç imparatoriçe ile arabaya binip halkı kendime güldüremem, Ben imparator ile bineyim, imparatoriçe de veliahdle binsin!» dedi. Bu isteği Avusturya tören kaidelerine de uygun olduğundan programda gerekli değişiklik yapıldı.

Genç imparator ve imparatoriçe bu ziyaretlerinde İstanbul'u iyice gezmişler, şereflerine tertip edilen geçid törenlerinde, ziyafetlerde bulunmuşlardır. Dolmabahçe sarayı'nda tertiplenen büyük ziyafette, çok yorgun ve rahatsız olan yaşlı padişah salona girerken önce yolunu şaşırdı ve sonra da dengesi bozulup sendeledi. İmparator ve imparatoriçe kollarına girerek onun düşmesini önlediler. Yemekten sonra muayede salonundaki resm-i kabul pek ihtişamlı bir şekilde geçti. Misafirler ayrılırken diğer dâvetliler

iki sıra oldular. İmparatoriçenin sağında padişah, solunda imparator olduğu halde sıraların arasından geçilip büyük kapıya gidilirken, kılıcını kuşanmış, alnından terler akan Beşinci Mehmed (Reşad) pek bitkin haldeydi. Mithat Paşanın oğlunun önünden, şikâyetli ve bezgin bir sesle: «Ali Haydar Bey, ne günler görüyoruz» diyerek geçti. Ertesi günü. hususî trenleri ile memleketlerine dönen misafirleri Sirkeci garında bir hayli bekletti.

Beşinci Mehmed (Reşad) in ölümü ve şahsiyeti

Avusturya - Macaristan İmparatorunun Istanbul'u ziyareti sırasında karşılama töreni ile kabul resimleri ve ziyafetler dolayısıyle yaşlı hükümdar çok yorulmuş ve hastalığı artmıştı. Kendisi esasen uzun zamandanberi şeker hastalığından şikâyetçi idi. Daha evvel de mesane ameliyatı geçirmişti. 24 haziran, Ramazan ayının on beşine rastlıyordu. Osmanlı Padişahlarının Topkapı Sarayına gidip Hırka-i Saadet ziyaretlerinde bulunmaları eski bir an'aneydi. Sultan Mehmed Reşad, bu ziyareti güçlükle yaptı. Hattâ bu münasebetle olacak tebriklerin hepsini kabul edemiyerek acele Yıldız Sarayına döndü ve hareme çekildi. Vefatına kadar da oradan çıkmadı. Yatağa düştüğünün ilk günlerinde iradeleri imzalamağa devam etti. Sonra bunu da yapamaz oldu. 3 temmuz çarşamba günü rahatsızlığı artti. O gün, güneşin batmasına bir saat kala vefat etti.

Sultan Mehmed Reşad Osmanlı tahtına çıktığı zaman 65 yaşına basmış bulunuyordu.

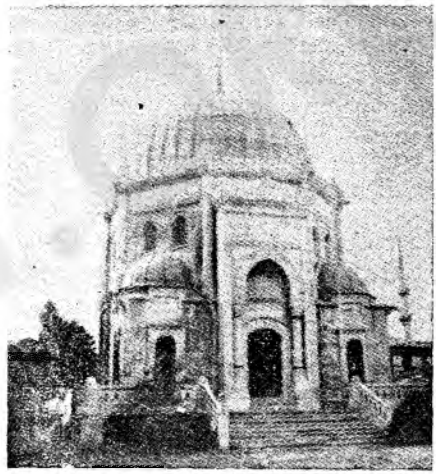

Sultan Mehmed Reşad'ın Eyüb'deki türbesi

Beşinci Mehmed Reşad (1909 - 1918) zamanındaki hükümdarlar ve devlet başkanları

(İlâve : 200)

★

A.B.D. : W. H. Taft 1909 — 1913, W. Vilson 1913 — → .

Almanya : İkinci Giyyom (Vilhelm) → — → .

Arnavutluk : David (Prens) 1913, Fan Noli, (Devlet başkanı) 1913 — →.

Avusturya : Fransuva Jozef → — 1916, Birinci Karl 1916 — → .

Fas : (Fransa himayesini kabul etmiştir.)

Bulgaristan : Ferdinand → — → .

Fransa : A. Faliyer → — 1913. R. Puvankare 1913 — → .

İngiltere : : Yedinci Edvard → — 1910, Beşinci Corc 1910 — → .

İran : Ahmed Şah → — → .

→

→

İspanya : Onüçüncü Alfons → — → .

İsveç : Beşinci Güstav → — →.

İtalya : Üçüncü Viktor Emanuel → — → .

Karadağ : Nikola → — 1916.

Papalık : Onuncu Pi → — 1914, Onbeşinci Benuva 1914 — → .

Romanya : Birinci Karol → — 1914, Ferdinand 1914 — → .

Rusya : İkinci Nikola → — 1917, (Cumhuriyet) Lenin 1917 — → .

Sırbistan : Birinci Petro → — 1914, İkinci Aleksandır 1914 — → .

Yunanistan : Birinci Yorgı → — 1913, Onüçüncü Kostantin (İlk defa) 1913 — 1917. Birinci Aleksandır 1917 — → .

Şehzadeliğinde vaktinin bir kısmını okumakla geçirmiş, doğu kültürünü oldukça ilerletmiş ve bilhassa çok iyi farsça öğrenmişti. Osmanlı tarihini ve ecdadının menkıbelerini de iyi bilirdi. Muntazam ve metodik bir tahsil görmüş değildi. Batı kültürü ise, hemen hiç yoktu. Kendisi daha şehzadeliğinde Mevleviliğe intisap etmiş bulunuyordu. Gayet iyi kalbli, iyi niyetli, hassas ve merhametliydi. İbadete son derece dikkat eden, bu hususta en küçük ihmali görülmeyen bir müslümandı. Gençliğinde arada işret ettiği söylenmişse de padişahlığında böyle bir halini gören olmamıştı.

Sultan M. Reşad, yaradılışta zeki idi. Terbiye ve nezaketi ise, her türlü ölçünün üstünde bulunuyordu. O kadar ki, bazan Vükelâ ile konuşurken bir hükümdar için caiz olmayacak derecede tevazu anlatan tâbirler kullanırdı. Maiyetine karşı çok şefkatli davranır, biri rahatsızlanırsa iyileşinceye kadar defalarca hatırını sorar dururdu. Daima redingot giyer ve misafir kabul edeceği zaman mutlaka önünü iliklerdi. Hâfızası çok kuvvetliydi. Bunu yaşlılığına rağmen muhafaza etmişti. Geçen hâdiseleri en ince teferruatına kadar hatırlar ve naklederdi. Cuma namazlarını ayrı ayrı camilerde kılmayı sever, boş zamanlarında ya kitap okur veya pek sevdiği güvercinlerle oyalanırdı. Gözleri sağlamdı. Pek az ışıkla ve gözlüksüz okur, fazla aydınlıktan rahatsız olurdu. Bunu bahane ederek elektrik ışığından kaçınırdı. Keza, hususi dairesine kalorifer yapılmasını da istememişti.

Sultan Mehmed Reşad, devlet işlerine hemen hiç karışmazdı. Buna sebep ise, karışmasından bir fayda doğmıyacağını bilmesiydi. Bu arada, Anayasanın kendisine verdiği bazı yetkileri bile kullanmak istemezdi. Meşrutiyet padişahlığını hiç bir şeye karışmamak addeder ve hattâ:

«Meşrutiyet zamanında ben işe karışacak olursam, biraderin suçu ne idi?» derdi.

Bir gün de pek itibar ettiği, ilim ve irfanına meclûp olduğu ve sık sık saraya dâvet ettiği Sütlüce Sa'dî tekkesi şeyhi merhum Elif Efendiye:

«Herkes benim hiç bir işe karışmadığımdan, hattâ Kanun-ı Esasi'nin bana verdiği hakları bile kullanmadığımdan şikâyetçi... Halbuki böyle yapmasam bu herifler (yani İttihatçılar) beni Konya'ya gönderip cumhuriyet ilân ederler. Ecdad mirası saltanatın bekası için böyle yapıyorum» dediği, Elif Efendinin oğlu merhum Zahir Hasırcıoğlu'ndan menkuldür.

Buna rağmen Sultan Mehmed Reşad'ın zayıf iradeli ve silik şahsiyetli olduğu, bütün saltanatı boyunca vükelâsının oyuncağı olmaktan ileri geçemediği muhakkaktır.

Ölümünden yedi yıl evvel cenaze masrafını ayırıp Hazine-i Hassa Umum Müdürlüğüne emaneten vermiş ve:

«Ben öldükten sonra cenazemin irade ile kalkmasını istemem» demişti.

Kendisinin nüzullü olduğuna dair halk arasında dolaşan rivayetin aslı yoktur. Hareketlerinin ağır ve yürüyüşünün biraz sarsakça oluşu böyle rivayetlerin çıkmasına sebep olmuştur. Savaş dolayısiyle sarayda yemeklerin bozulması, et yerine patates köftesi verilmesi, hazine darlığı yüzünden esasen kendisine yetmiyen tahsisatının azaltılması, üstelik devlet ricalinin kendisini pek alenî olarak hiçe saymaları son zamanlarda Sultan Reşad'ı pek müteessir eden hallerdendi. Bu yüzden, bilhassa son hastalığının başlangıcında kimse ile görüşmeyi istemez olmuştu. Bu ruh halini:

«Artık beni bıraksalar da haysiyetimle ölsem» sözleriyle ifade ederdi.

Sultan Mehmed Reşad, Eyüb'de kendi yaptırdığı türbesine defnedilmiştir.

Osmanlı imparatorluğunda Arma ve Nişanlar

(İlâve : 201)

★

Osmanlı devletinin, İkinci Mahmud devrine kadar batı anlamında bir arması yoktu. Şekil itibariyle aynı biçimde olan tuğra bir nevi arma vazifesi görmekteydi.

Sultan Mahmud'un batıyı örnek alarak yaptığı icraat arasında Osmanlı arması da bulunmaktadır. Vakıa Üçüncü Selim'den itibaren, süs mahiyetinde de olsa bir arma tertibi üzerinde çalışıldığı nâmei hümayun kuzak (muahedelerin imzası bozulmaması için üzerlerine konan madenden armaması şekilli muhafaza) larında ve o devirde basılan kitaplardan bazılarının baş ve son sahifelerinde görülmekte ise de bunun Osmanlı İmparatorluğunun resmî arması hüviyetini alması İkinci Mahmud'un son senelerinde olmuştur.

Osmanlı armasının tertibi şöyle idi: Üstte şua'lar ortasındaki hilâl içerisinde tuğra; bunun altında göbeği şemseli beyzî bir kalkana oturtulmuş sorguçlu bir Hünkâr kavuğu; kalkanın iki tarafında bağımsızlık alâmeti olan sancaklar, teberler, mızrak, süngü, kılıç ve top; adalet ve kanun remzi olarak da terazi ve kitap; en altta da barok stilinde kıvrımlı dal ve yapraklara tutturulmuş beş adet nişan.

Cami, kışla, hastane, karakol, mektep gibi binalara kitabeler üzerine konulan ve mermere pek sanatkârane işlenmiş olan armalara bazan boyalı ve yaldızlı olurdu. Bu takdirde sancağın biri yeşil, diğeri kırmızı renge boyanır, tuğra ile, hilâlin yahutta kalkanın içerisindeki "Elmüstenic-i bi tevkifat-ır Rabbaniye Melik-i Devlet-il Osmaniye" yazısı ve en alt sıradaki beş nişan altınla yaldızlanırdı. Bazı armalarda hilâl içerisindeki yazının ortadaki şemseli göbekli kalkana yazıldığı, bazıları ise hilâlin büsbütün kaldırıldığı görülmüştür.

Sultan Mahmud'dan itibaren Osmanlı padişahlarının armalı enfiye kutusu, tabaka, saat yaptırdıkları ve bunları hediye ettikleri de olmuş, arma devlet salnamelerine de devletin arması olarak konulmuştur.

İmparatorluğun sukutu üzerine binalardaki tuğralarla kitabeler gibi armalar da kazınmış veya yerlerinden çıkarılmış, bunlarla o devirde hiçbir makam ilgilenmediğinden bugün elde çok az örneği kalmıştır.

Topkapı sarayı müzesi kitabeler koleksiyonunda topu topu İkinci Abdülhamid'e ait dört arma bulunmakta-

→

dır. Kapalıçarşının Nuruosmaniye kapısında da güzel bir tanesi bulunmaktadır.

★

Osmanlı İmparatorluğunda nişan verme usulünü 1832 senesinde İkinci Mahmud ihdas etmiştir. Bu ilk nişanın birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü rütbeleri ve murassaları vardı.

Topkapı sarayı müzesi arşivinin tasnifi sırasında ele geçen bazı nişan örnekleri bunların evvelâ taslak halinde hazırlanarak padişahın tasvibine sunulduğunu, ondan sonra da Darphanede imî ettirildiğini göstermektedir.

Sultan Mahmud, aynı zamanda, üzerinde kendi resmi bulunan tasviri hümayun nişanını yaptırmış ve saltanat alâmeti olarak taşınması usulünü de koymuştur (Tasviri hümayun nişanı Topkapı sarayı müzesindedir).

1884 senesinde lâyık olanlardan başkasına nişan verilmemesi için bir nizamname çıkarılmıştır. Lütfi Efendi "Mütenevvi rütbelerden her sınıfta mevcut olan nişanlara dair o esnada beş on bendi şamil bir varakai nizamiye neşrolundu. Hülâsası rütbe ve nişan tevcih ve itası; istihkak ve ehliyet ve memuriyet ile meşrut olup açıktan şuna ve buna rütbe ve nişan verilmemesi karar altına alınıp aleliktiza nişanların seleften halefe devir ve teati edilmesi ve ilmiye tarikine biladı erbaa ile mahreç mollaların nişanları olmadığından bunlar için imal ettirilen on dört adet nişan Şeyhülharem marifetiyle tedavül olunması usulü ihdas kılındı" demektedir. Lütfi Efendinin bahsettiği nizamnamenin tam metni Hayreddin'in vesaik-i tarihiye ve siyasiye adlı eserinde bulunmaktadır.

1850 yılında, para darlığından, nişanların hepsi ve madalyalar toplattırılıp eritilmek üzere Darphaneye teslim olunmuştur. Lütfi Efendi bu olayı şöyle tenkid eder; "Zata ve halka mahsus olarak rütbe sahiplerinde bulunan nişanların kâffesi toplanıp Darphanei Âmireye teslim edilmesine karar verilerek olvechile vükela ve ulema ve bendegân ve asakiri şahane hâmil oldukları nişanları mercileri vasıtasiyle az zaman içinde takım takım Bab-ı âliye iyade ve takdime müsaraat ettiler. Muharrir fakir o tarihte Anadolu teftiş kitabetine memuren Ankara tarafında bulunmuştum. İstanbul'dan memuriyeti teftişiyeye dahi gelen emir-

→

→
name mucibince rufeka-yi daiyanem nişanları ile fakir dahi hâmil olduğum mücevheri salise nişanını olvakit Dahiliye kâtibi olan merhum Nazif Beye göndermiştim. Devleti âliyenin malî muzayaka derecesi işbu nişanların istirdadına teşebbüsten malûm olur yolunda Avrupa'ya aksolunan havadis gazeteler lisanına düşmesine bais olmuştur. Bu nişanların zayiat ve masariften sonra husule gelen mebaliğ derece-i mutasavvireye mâni olmuş farzolunsa bile bu tedbir umum bendegân ve daiyan ve hususiyle zabitanın nişane'i hüsn-i hizmet ve şecaat ve sadakatlerinden olan cevher-i can gibi tezyinisine-i mefharet etmekte oldukları nişanların ahziyle bunca asdikanın gönüllerinin kaçırılmasına değmemiş olsa gerektir".

→

→
İkinci Mahmud'un nişanları 1850 de bu suretle ve hâmillerinin teessürlerini mucib olacak şekilde toplattırıldıktan sonra 1852 senesinde Abdülmecid birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci rütbeleri ve murassa'-ı bulunan "Mecidî nişanı"nı; yine murassa' olan imtiyaz nişanını ihdas etmiş, rütbe tevcihlerinde o rütbeye ait nişanın da verilmesi usulünü koymuştur. Sultan Abdülmecid'in, gittiği Rüştiye mektepleri mezuniyet imtihanlarında muvaffak olan talebelere verdiği, bir nişan daha vardır; adı da nişan-ı aferindir.

Abdülaziz, cülûsunu müteakip, 1861 de göbeği tuğralı, earafı şua'lı ve şeklen Abdülmecid'in imtiyaz nişanına benziyen murassa' nişân-ı âlî-i imtiyaz (Topkapı Sarayındadır) ve 1862 yılında murassa', birinci, ikinci, üçüncü,

→

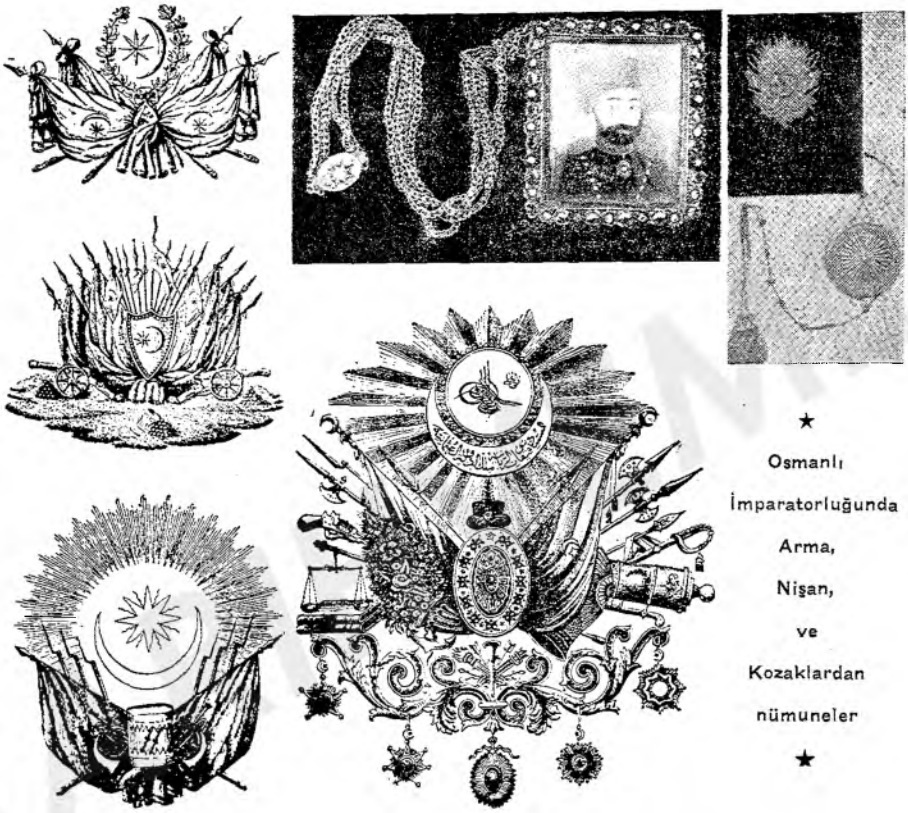

★

Osmanlı İmparatorluğunda Arma, Nişan, ve Kozaklardan nümuneler

★

Solda yukarıdan aşağı: 1832, 1834, 1835 te motif armalar, alttaki büyük, İkinci Abdülhamid'in arması. Üstünde, İkinci Mahmud'un Tasvir-i Hümayun nişanı, sağında bir kozak.

→
dördüncü rütbeleri bulunan "Osmanî nişanı"nı ihdas etmiştir. Kurdelesi yeşil, kenarı kırmızı olan Osmanî nişanının göbeğinde Elmüstenid-i bitevfikat-ir Rabbaniyye Abdülaziz Han Meliki-d devleti-l Osmaniyye yazılıdır. Arkasında da çifte davul ve sancaklı armaması bir şekil ve Osmanlılar'ın istiklâli addolunan 699 tarihi ve Darphanenin âyar damgası bulunmaktadır.

Nizamnamesine göre murassa' Osmanî nişanı devlete yararlı hizmetler yapanlara kaydıhayat şartiyle verilir, vefatlarında bila hak veresesine kalırdı. Buna mukabil, diğer dört rütbeleri, hâmilleri vefat ettiklerinde Hazineye intikal ederdi.

Abdülaziz Bursa gezisinde, ceddi Osman Gazi'nin türbesini ziyaret ettiği sırada murassa' nişanı Osmanî şemse (nişandan başka göğse takılan ipek hamail şeridin ucuna takılan ikinci bir nüshasıdır). İçerisinde:

Bu nişanı Hazreti Osman Gazi namına Necili Han-i Abdülaziz icad ve tesis eyledi
Vaz' ve ta'lik eyleyip kendi eliyle kabrine
Şân-ı ruh-ı ceddini i'lâ ve takdis eyledi.

yazısı bulunan nişanı kendi eliyle sandukasına iliştirmiştir (Bu nişan halen Topkapı Sarayındadır).

Beşinci Murad'ın nişanı yoktur.

İkinci Abdülhamid Sultan Mahmud'un tasvir-i humayunu yerine hanedanını erkek âzasına mahsus olmak üzere "Hanedan-ı âl Osmanı nişanı"nı ihdas etmiştir. Altın üzerine beyaz mine tuğralı ve defne dallı olan ve murassa' kalınca zinciri bulunan bu nişan Osmanlı hanedanı âzasına mahsustu. Boyundan geçirilip takılırdı.

İkinci Abdülhamid kadınlara mahsus ve üç rütbesi bulunan şefkat nişa-
→

→
nını (Bu nişan Topkapı Sarayındadır) da ihdas ve tevzi ettirmiştir. Bu nişanın birinci ve ikinci rütbeleri murassa' idi. Kurdelesi ise beyaz, yeşil ve kırmızı kenarlıdır. Abdülmecid zamanında bir de "Ertuğrul nişanı" nizamnamesi hazırlanmış ise de kimseye verilmemiştir.

Beşinci Mehmed (Reşad) zamanında üç rütbeden ibaret Maarif nişanı ihdas edilmiş; beş rütbeli meziyet ve üç rütbeli Ziraat liyakat nişanlarının da nizamnameleri hazırlandığı ve nişanlar da yaptırıldığı halde tevcih edilmemiştir.

İkinci meşrutiyetten sonra 1916 senesinde Meclisi mebusan âzalarına mahsus ve üzerinde "Meclisi Mebusan Osmanî" yazılı, rozet ve şemseden ibaret bir nişan daha çıkarılmıştır.

Altıncı Mehmed (Vahideddin) in nişanı yoktur.

Kısaca anlattığımız Osmanlı nişanlarının tam bir koleksiyonu mevcut değildir. Topkapı Sarayı müzesi, İstanbul Arkeoloji müzesi ve Darphanede bulunan koleksiyonlar birleştirildiği takdirde dahi tam bir seri yapılmasına imkân yoktur. İkinci Mahmud devrinde fesе takılan nişanlardan ise tek örnek kalmamıştır.

Osmanlı devletinin madalyalarına gelince; Ondokuzuncu asrın başından başlayan tarihi haylı karışıktır. Tam bir koleksiyonu olmadığı gibi hakları hakkında bilgi vermek de müşküldür.

Bibliyografya : Lütfü tarihi. Hayreddin; Vesaik-i tarihiye ve siyasiye. M. Zeki Pakalın; Tarih deyimleri kılavuzu. Sermed Muhtar Alus; Eski rütbeler, elkablar, nişan ve madalyalar. Resimli tarih mecmuası s: 1736. İbrahim Artuk; Nişanı Osmanî, İstanbul Arkeoloji müzesi yıllığı 1961.

★

★ ★

Altıncı Mehmed (Vahideddin) in tuğrası

ALTINCI MEHMED (VAHİDEDDİN)

★

Padişahın cülûsu, Savasın son safhası, Mondros mütarekesi ve sonraki olaylar — Anadolu'da kongreler, Bâb-ı-âlî'nin tutumu, Misak-ı Millî, Yunanlıların ilerlemesi, Paris konferansı, Sevr andlaşmasının imzası — Ankara'da Millî Meclisin ve Millî Hükûmetin teşekkülü, Çeşitli siyasî ve askerî icraatı, başarıları — Türk ordusunun büyük zaferi, Bâb-ı-âlî'nin tutumu; Mudanya Mütarekesi, Saltanatın ilgası ve İstanbul hükûmetinin istifası, Padişahın yurdu terketmesi.

★

Padişahın vefatını Sadrıâzam, Şeyhülislâm ve Harbiye Nazırı bir hey'et halinde Veliahdin Çengelköyünde tepedeki köşküne giderek kendisine tebliğ etmişlerdi.

Ertesi 4 temmuz 1918 günü sabah Vükelâ Topkapı Sarayında Mustafa Paşa köşkünde toplandılar. Saat on sularında yeni hükümdar bir istimbotla Saray burnu iskelesine çıktı. Vükelâ, mabeyn memurları ve saray hademesi Bâbüssaade (Üçüncü kapı) önünde dizilerek selâm resmini ifa ettiler. Veliahdin, maiyetinde Enver Paşa bulunduğu halde arabadan inerek ilerledi. Kapıdan girerken bastonunu istedi. Çünkü romatizmadan muzaripti ve yürümekte güçlük çekiyordu. Bastonunun Çengelköyünde kaldığını söylemeleri üzerine:

«Bu bir felâket!» dedi. Böylece, saray kapısından girerken ilk söylediği, felâket sözü oldu (Ali Fuad Türkgeldi; Görüp işittiklerim, S: 152). Hakikaten de saltanatı, hem milleti, hem de kendisi için bir felâket olmuştur.

Vahideddin, biraz dinlendikten sonra Hırka-i Saadet dairesini ziyaret etti. Saat on bire gelirken de Babüssaade (Üçüncü Kapı) önünde kurulmuş olan tarihi altın tahta oturarak Altıncı Mehmed ünvanı ile cülûs etti ve resmen Osmanlı Padişahı oldu (Böylece, son Osmanlı Padişahı tahta cülûs etmiş oluyordu). Bîat ve tebrikleri mûtad seremoni sırasına göre kabul etti. Cülûs törenlerinde Padişahların elini öpmek ve musafahada bulunmak âdet iken, bayram tebriklerinde olduğu gibi, sadece saçak öptürüldü. Nitekim, tahta

ALTINCI MEHMED (VAHİDEDDİN)

Babası: Abdülmecid
Annesi: Gülüstü
Doğduğu tarih: 2 şubat 1861.
Padişah olduğu tarih: 4 temmuz 1918
Saltanatın ilgası: 1 kasım 1922
Yurttan kaçışı: 17 kasım 1922

Bilinen zevceleri: Emine Nâzikedâ, İnşirah (veliahd iken ayrılmıştır), Müveddet, Nevvare (veliahdken ayrılmıştır), Nevzad (Nimet).

Çocukları: Ertuğrul Mehmed, Fenire (genç yaşta ölmüştür), Fatma Ulviye (Sadrıâzam Tevfik Paşa-zâde İsmail Hakkı Oktay ve sonra Zülüflü İsmail Paşa-zâde Ali Haydar Germiyanoğlu ile evlenmiştir), Rukiye Sabiha (Son Halife Abdülmecid Efendi-zâde Ömer Faruk'la evlenmiş, sonra ayrılmıştır.)

★

Veziriâzamları: Talat Paşa → — 8 ekim 1918. istifa. Ahmed İzzet Paşa 14 ekim — 8 kasım 1918, istifa. Ahmed Tevfik Paşa (üçüncü defa) 11 kasım 1918 — 12 ocak 1919, istifa. Ahmed Tevfik Paşa (dördüncü defa) 13 ocak — 24 şubat 1919, istifa. Ahmed Tevfik Paşa (beşinci defa) 24 şubat — 3 mart 1919, istifa. Damad Ferid Paşa 4 mart — 16 mayıs 1919, istifa. Damad Ferid →

oturmak üzere kapıdan çıkarken saray hademelerinin alkış yapması usul iken, bando mızıka çalınmıştı.

Bu törenden sonra Sultan Mehmed Reşad'ın cenaze namazı kılındı. Vahideddin, diğer hükümdarların yaptığı gibi namazdan sonra dairesine çekilmeyerek cenaze merasimine katıldı. Eyüb'e kadar gitti. Definde ve duada bulundu. Sonra Topkapı Sarayına dönüp oradan Söğütlü yatına binerek Dolmabahçe Sarayına gelmişti. Talât Paşa da cenaze töreninden sonra Dolmabahçe'ye gelmişti. Padişah değiştiği için usulen istifasını takdim ettiyse de, Vahideddin Sadarete tekrar onu tâyin edip vazifesinde devamını istedi.

31 ağustos 1918 tarihinde yeni padişahın kılıç alayı töreni yapıldı (Bu da son kılıç alayı töreni olmuştur).

Padişah deniz yoluyle Eyüb türbesine geldi. Tahta çıkan hükümdarlara Konya çelebilerinin veya Nakibüleşraf bulunanların kılıç kuşatması âdetti. Abdülhamid hal' edildiği zaman Konya çelebisi bulunan Abdülhalim Efendi:

«Sen benim ecdadımın taktığı kılıcı taşımağa lâyık değilsin» şeklinde bir telgraf çekmişti. Yeni Padişah, bu suretle Konya çelebilerinin bir nevi tahakkümleri altına girmek istemediğinden ve Nakibüleşraf bulunan zat da soyca Seyyid olmadığından bu vazife o sırada bir denizaltı ile Bingazi'den Istanbul'a gelmiş olan yerli mücahidlerin lideri Şeyh Sünusî Efendiye verildi (Esasen, Abdülâziz'e de devrin Şeyhülislâmı kılıç kuşatmıştı. Yani bu hususta değişmez bir usul mevcut değildi).

Sultan Altıncı Mehmed (Vahideddin)

İstanbul'un İtilâf uçakları tarafından taarruza uğraması

Istanbul ufuklarında düşman uçakları ilk defa 23 temmuz salı günü görülmüştür. Altı uçaklık bu filo hiç bir bomba atmadan kaçırılmıştır.

27 temmuzda Istanbul düşmanın ikinci hava taarruzuna sahne oldu. Gece yarısından sonra başlayan bu hücumda bir iki bomba atıldıysa da hasar kaydedilmedi.

Aradan bir aya yakın bir zaman geçtikten sonra 21 ağustos gece yarısına doğru iki ayrı filo halinde hücum eden düşman uçaklarının Harbiye Nezaretini hedef tutarak attıkları ve çarşı civarına düşen bombalarla sekiz kişi yaralandı ve bir kaç dükkân hasara uğradı.

25 ağustosta düşman uçaklarının dördüncü taarruzları vukubuldu. Şehrin kenar semtlerine bir kaç bomba atıldıysa da zararı olmadı.

Istanbul'a yapılan bu dört taarruza nazaran daha şiddetli bir hava hücumu olarak kaydedilen ve 27 ağustos gece yarısına doğru başlayan beşincisinde atılan bombalarla bir çocuk şehid oldu, onbir kişi de yaralandı. Bu taarruzda düşmanın bir tayyaresi düşürüldü, yaralı pilot esir edildi. Düşman uçakları bu taarruzda beyannameler de attılar.

Istanbul'a düşman tarafından yapılan hava taarruzlarının Limni ve Taşoz'da üslenen uçaklarla icra olunduğu anlaşıldığından düşmanın hücumlarına hem mukabele hem de adalardaki tesisleri yok etmek için bir baskına karar verildi. 24 ve 28 eylül tarihlerinde Osmanlı ve Alman uçakları buralara hücumla tesisleri bombaladılar ve bu arada üç tayyare hangarını yaktılar.

Biri öğleden evvel yedi uçaklık bir filo ile, diğeri öğleden sonra beş uçaklık bir filo ile, 18 ekim gününde yapılan iki taarruz 27 ağustostakinden çok daha şiddetli olmuştur.

Bu seferki iki taarruzda atılan bomba-

→

Paşa (ikinci defa) 19 mayıs — 20 temmuz 1919, istifa. Damad Ferid Paşa (üçüncü defa) 21 temmuz — 1 ekim 1919, istifa. Ali Rıza Paşa 2 ekim — 1919 — 3 mart 1920, istifa. Salih Paşa 8 mart — 2 nisan 1920, istifa. Damad Ferid Paşa (dördüncü defa) 5 nisan — 30 temmuz 1920, istifa. Damad Ferid Paşa (beşinci defa) 31 temmuz — 17 ekim 1920, istifa. Ahmed Tevfik Paşa (altıncı defa) 20 ekim 1920 — 4 kasım 1922, istifa.

larla 50 kişi ölmüş, yüze yakın da yaralı tesbit edilmiştir. Beyanname de atan düşman uçakları bunda Bulgaristan'ın mütareke yaptığını, Osmanlıların da artık sulh istemesi zamanının geldiğini bildiriyordu.

Gündüz cereyan eden bu taarruzda havalanan bir Osmanlı uçağının kahramanca mücadelesini, bir düşman uçağının düşüşünü halk heyecanla seyretmiştir.

SAVAŞLARIN SON SAFHASI, OSMANLI CEPHELERİ, MONDROS MÜTAREKESİ VE SONRAKİ OLAYLAR, PARİS BARIŞ KONFERANSI

1918 İlkbaharı, Osmanlı devletinin de bulunduğu İttifak gurubu için, Rusya'nın savaştan çekilmesi dolayısıyle, bir başarıya ulaşabilecekleri ümidi ile başlamışsa da olayların ve savaş hareketlerinin gelişmesi bambaşka oldu.

Rus cephesinde serbest kalan kuvvetlerle takviye edilen kat'î netice yeri Garb (Batı) cephesinde başlayan Alman genel taarruzu muvaffak olmadıktan başka, İtilâf devletlerinin mukabil hareketi karşısında geri çekilme başladı. Amerika Birleşik Devletlerinin fiilen savaşa katılmasıyle, zaten daha bol ve çeşitli imkânlara malik İtilâf grubunun (Rusların onları terketmesine rağmen) her bakımdan üstünlüğü artmaktaydı. Buna karşı Alman genel kurmayının büyük bir ümidle sarıldığı, A. B. Devletlerinin savaşa katılmasına sebep olan, Denizaltı savaşı da, İtilâf grubunun mukabil tedbir ve bol imkânları karşısında, ilk andaki ümid verici durumunu çoktan kaybetmiş, iflâs etmişti.

Kuvvetli bir ablukada olan İttifak devletlerinde, çeşitli zarurî ihtiyaç maddelerinin yokluğu sıkıntıları yanında yıllardanberi sürüp giden pek kanlı ve telefatlı savaşlar cephelerde, cephe gerisinde büyük bir moral bozukluğunun doğmasına sebep olmuştu. Ümidsiz hale gelen toplumda artık dayanma gücü ve savaşma arzusu kalmamıştı. Nasıl olursa olsun bir an evvel savaşın bitmesini, barışın gelmesini istiyorlardı. İttifak gurubuna dahil devletlerden Bulgaristan'da kaynaşmalar başlamış, İtilâf devletlerinin Selânik tarafında açtıkları cephede bunlara karşı çarpışan Bulgar ordusu da çekilmeye başlamıştı. Bu Osmanlı devletinin müttefikleri ile irtibatının kesilmesi demekti. Üstelik Osmanlı cephelerindeki durum da ümidsizdi.

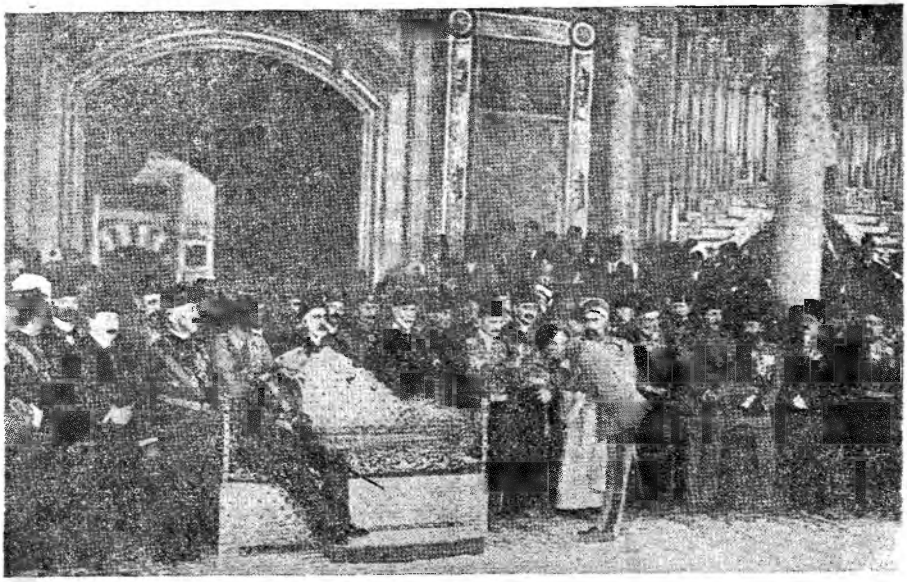

Sultan Mehmed Vahideddin'e Topkapı Sarayı Bab-üs-Saade önünde biat töreni. Padişahın sağ yanında Veliahd Abdülmecid Efendi, sol tarafındakiler içinde de Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, Talât, Enver, Cemal Paşalar ve zamanın diğer devlet erkânı gözükmektedir

Filistin cephesinde Nablus meydan savaşı, Suriye'nin istilâsı

Falkenhayn'ın yerine Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığına tâyin edilmiş bulunan Liman von Sanders Paşa, Şeria savaşları sırasında karargâhını Şam'dan Nasıra'ya nakletmişti.

İngilizler Eylül ortalarına kadar ordularının her türlü noksanını tamamlayıp hazırlıklarda bulunduktan sonra 19 eylülde Nablus'a doğru büyük bir taarruza geçtiler. Bütün Suriye'nin kaybına sebep olan meydan savaşı başlar başlamaz Hind birliklerini ileri süren General Allenby'nin yardımına Fransızlar da gelmişti. İngilizlerin maksadı Şam'ı zaptederek bu cephede savaşı bitirmekti. Üstelik bütün Suriye halkı da isyan halinde idi. Mekke şerifinin oğlu Faysal, Hicazlı âsi kuvvetlerle Amman'ı ele geçirmiş, Osmanlı ordusunu arkadan vurmağa hazırlanıyordu. Fransızlar ve İtalyanlar sahilde bir çok noktalardan çıkarma yapmışlardı. Osmanlı ordusu bütün bu aleyhte sebepler yüzünden, sayı ve teçhizat bakımından nisbetsiz derecede üstün *İtilâf orduları tazyiki karşısında* tutunamadı, ağır zayiat vererek gerilemek zorunda kaldı.

Mustafa Kemal Paşa, 7 ağustos 1918 tarihinde Filistin'de bulunan ve Yıldırım Ordular gurubuna bağlı olan Yedinci Ordu Kumandanlığına ikinci defa olarak tâyin olunmuştu. Yedinci ordunun kumandasını ele aldığı zaman bu kuvvetler Nablus'un güneyi ile Şeria nehri arasında bulunuyordu. 19 eylül 1918 de düşman taarruzu esnasında, Yedinci ordu, o gün bütün düşman hücumlarını püskürterek yerini muhafaza etti. Lâkin sağında bulunan Sekizinci ordunun cephesi yarılmış ve bu ordu tamamen mağlûp olmuş olduğu için Yedinci ve Sekizinci ordular da çekilmek zorunda kaldılar.

Neticesi bir günde alınan bu meydan savaşı sonunda Osmanlı cephesinin ova kısmı yarılmış, karargâhla cephenin irtibatı kesilmişti.

20 eylülde âni bir hücuma uğrayan Osmanlı karargâhından, durumdan henüz habersiz bulunan Liman von Sanders gece vakti ve yatak kıyafetiyle Taberiyya'ya kaçıp esir olmaktan güç kurtulmuştur. Bu baskından sonra Osmanlı ordusu karargâhı tekrar Şam'a naklolundu. Arkasından Nasıra da sukut etti ve İngilizler burada 18 bin esir aldı (21 eylül).

Nasıra düştükten sonra serbest kalan İngilizler sür'atle ilerleyip 23 eylülde Hayfa ile Akkâ'yı da zaptettiler.

Şam halkı da isyan halinde bulunduğundan karargâh (22 eylülde) daha kuzeye çekildi. Şam'da kalan Osmanlı askerleri ise âsi yerliler tarafından kahpece ve vahşice şehid edildiler. Suriye şehirleri bu sırada üstüste düşmekte idi. Taberiyye kahramanca mukavemet ettiyse de zaptolundu (24 eylül). Suriyeliler düşmandan evvel davranıp Osmanlı birliklerine hücum ediyorlardı. Nihayet 1 ekim 1918 tarihinde Şam da İngilizlerin eline

Vahideddin'in gençlik resmi

Vahideddin Efendi veliahd iken

geçti. İngilizler 2 ekimde Rayak, 3 ekimde Baalbek'i de zaptettiler.

Osmanlı kuvvetleri 6 ekimde Humus'u da boşaltarak Haleb'e doğru ricate başladılar. Aynı gün bir Fransız filosu Beyrut'a çıkarma

General Allenbi

Filistin ve Suriye harekâtı bölgesi

yapıp burasını işgal etti. Fransız harb gemileri 14 ekimde Trablusşam ve İskenderun limanlarına girdiler ve buralarını işgal ettiler. Bu suretle bir Anadolu limanı demek olan İskenderun da düşman eline geçti.

Geri çekilmekte olan Osmanlı ordusu tarafından boşaltılmış olan Haleb şehri, 27 ekimde Şam'dan gelen beşinci İngiliz süvari fırkası tarafından hiç mukavemet görmeden işgal edildi. Haleb'in işgali ile İngilizler Anadolu'yu doğrudan doğruya tehdit eder bir duruma gelmiş oluyorlardı.

Yedinci ordu kumandanı Mustafa Kemal Paşa, Haleb'e doğru çekilirken bir taraftan da ordusunu tensik ederek âdeta yeniden kuruyor, Anadolu'nun müdafaası için savaş kabiliyeti olan bir kuvvet hazırlıyordu. Bu işde en mühim yardımcısı Üçüncü kolordu kumandanı Albay İsmet (İnönü) Beyle Yirminci kolordu kumandanı Ali Fuad (Cebesoy) Paşa idi. Üstün düşmana karşı Haleb'in müdafaası mümkün görülmediğinden bu müdafaanın gerektiğinde daha kuzeydeki dağlık bölgede yapılmasına karar verilmişti.

Mustafa Kemal Paşa, İngiliz ve Arab hücumlarını evvelâ Haleb'de karşılamış, sokak savaşlarına kumanda ederek (şehir isyan etmiş olduğu halde) Arab birliklerini sürüp atmış, sonra kararlaştırdığı müdafaa mevzii olan kuzeydeki dağlık bölgeye çekilmiş, buraya hücum eden İngiliz ve Arabları kesin şekilde mağlûp ve perişan etmişti.

Talât Paşanın istifası ve Ahmed İzzet Paşanın Sadareti

Brest - Litovsk barışından sonra doğan Kafkasya meselesini görüşmek bahanesiyle ve aslında genel durumu anlamak için Talât Paşa Almanya'ya gitmişti. Oradan hiç de iyi intibalarla dönmedi. Savaşın kazanılamıyacağı artık anlaşılıyordu. Hattâ Osmanlı Sadrıâzamı dönüşte Bulgaristan'dan geçerken, Bulgar ordusunun dağıldığına şahit olmuş bulunuyordu. Esasen Talât Paşanın Istanbul'a varışından bir gün evvel Bulgaristan Başbakanı Melinof tarafından İtilâf devletleri başkumandanlığına müracaat edilip mütareke istendiği haberi gelmiş bulunuyordu (26 eylül 1918). İsyan eden Bulgar askerî birlikleri Sofya'ya doğru yürüdüklerinden Kral Ferdinand, Vahideddin'in cülûsunu tebliğe gelen hey'eti Sofya garında kabul edebilmişti. Bunların duyulması, herkeste korku ve şaşkınlık uyandırmış bulunuyordu (Lütfi Simavî: Sultan Mehmed Reşad Hanın ve halefinin sarayında gördüklerim, C: 2, S: 163).

2 ekimde İtilâf devletlerinin Bulgaristan'ın müracaatini kabul ederek mütareke imzaladıkları, Kral Ferdinand'ın saltanatı bırakıp Macaristan'a gittiği ve yerine oğlu Boris'in geçmiş olduğu öğrenildi. Artık ya-

pacak bir şey kalmamıştı. Savaşın kat'î şekilde kaybedilmiş olduğu anlaşılmakta idi.

Almanya, Avusturya ve Osmanlı devleti, Amerika Cumhur Başkanı Vilson'un dünyaya ilân olunan on iki maddelik prensipleri içinde barış yapılması için kendisine başvurdular. Bu prensiplerden Osmanlı İmparatorluğunu ilgilendiren on ikinci madde idi. Buna göre, sadece Türklerin oturduğu yerlerde Türk devletinin hâkimiyeti tanınıyor, imparatorluk tab'ası olan öbür milletlere istiklâl veya kendi mukadderatlarını tâyin hakkı veriliyor, Çanakkale milletlerarası bir kefalet sistemi altında ve bütün milletlerin ticaret gemilerine açık bulunduruluyordu.

Bulgaristan'ın mütareke imzalaması üzerine Osmanlı devletinin müttefikleriyle irtibatı kamamış, bir taraftan Selânik'teki Fransız ordusu Trakya'yı, bir taraftan da yukarıda gördüğümüz gibi, Suriye cephesini çökerten İngiliz ordusu Anadolu'yu tehdide başlamıştı. Bu durum karşısında Osmanlı devleti sür'atle bir mütareke isteyip memleketin kalan kısımlarını düşman işgaline düşmekten korumak durumundaydı. Tabiî, bunun için evvelâ bu savaşı istemiş ve açmış olanların iş başından uzaklaşması gerekiyordu.

Talât Paşa bunu düşünmekle beraber, iktidara birdenbire İttihad ve Terakkî düşmanlarının gelmesini önlemek maksadıyle kabinenin istifası için İttihad ve Terakkî'ye mensup iki kişinin ve bu arada bilhassa Maliye Nazırı Cavid Beyin yeni kabineye alınmasını şart koşmuş —kendisine ısrala istifa teklifinde bulunmuş olan— padişah da bunu kabul etmişti (Ali Fuad Türkgeldi; Görüp işittiklerim).

Talât Paşa, gayrı resmî şekilde 8 ekimde istifasını verdi. Sadaret, Londra Büyükelçisi Tevfik Paşaya teklif olunduysa da, Talât Paşanın şartlarını kabul etmediğinden kabineyi kuramadı. Nihayet, savaş içinde evvelâ İkinci Ordu ve sonra Kafkas Cephesi Kumandanlığında bulnmuş olan Ahmed İzzet Paşa Sadrıâzam tâyin olundu (14 ekim 1918). Kendisi, Harbiye Nazırlığı ile (Başkumandanlık ve Erkânıharbiye Riyaseti) ni de üzerine aldı. Bu son ünvan, Vahideddin'in cülûsundan bir müddet sonra (Başkumandanlık vekâleti) ünvanının yerine geçmiş bulunuyordu. Ahmed İzzet Paşa, Birinci Dünya Savaşına girilmesine aleyhtar bulumakla beraber, İttihadcılara eğilimli idi. Nitekim, İttihad ve Terakki eski Genel Sekreteri Fethi Beyi Dahiliye Nezaretine ve Cavid Beyi Maliye Nezaretine getirdi. Kabinenin öbür üyeleri de İttihad ve Terakkî'ye muhalif olmayan kimselerdi.

Mondros mütarekesi

İzzet Paşa, iktidarı ele alır almaz mütareke çareleri aramağa başlamıştı. Nihayet Kut'ül-Amâre'de esir düşmüş olup o sırada Büyükada'da nezaret altında ikamet eden İngiliz Generali Tavzhend (Townshend) in aracılığı ile İngiltere devletine başvuruldu.

Ahmed İzzet Paşa

Neticede Limni adasının Mondros limanında bulunan İngilizlerin Agamemnon savaş gemisinde müzakereler başladı. Müzakerelerde

Fethi (Okyar) Bey

İngiltere'yi Akdeniz Kuvvetleri Başkumandanı Vis-Amiral Artür Galtrop (Arthur Gal-

thrope), Osmanlı devletini ise 26 ekimde İstanbul'dan hareket eden Bahriye Nazırı Rauf, Hariciye Nezareti Müsteşarı Reşad Hikmet ve Erkânıharb Kaymakamı (Kurmay Yarbay) Sadullah Beyler temsil ediyorlardı. Müzakereler kısa sürdü ve 30 ekim 1918 tarihinde mütareke imzalandı.

İmzanın ertesi günü öğle vaktinden itibaren tatbikine karar verilen ve yirmi beş maddelik olan Mondros mütarekesinin esasları şunlardı:

Boğazlar açılarak istihkâmları İtilâf devletleri tarafından işgal edilecek, bütün torpil tarlalarının yeri gösterilip bunların temizlenmesine yardım edilecek, İtilâf devletlerine mensup savaş esirleriyle Ermeni esir ve tutuklular Istanbul'da toplanıp kayıtsız şartsız İtilâf devletlerine teslim edilecek, sınırların korunması ve iç âsâyişt korumağa yetecek olandan başka bütün askerî kuvvetler terhis olunacak, kalacakların miktarı müzakere ile tesbit olunacak, polis ve buna benzer hizmetlerde kullanılacak küçük gemiler müstesna olmak üzere bütün savaş gemileri teslim olunup gösterilecek bir Osmanlı limanında veya limanlarında mevkuf bulundurulacak, müttefikler emniyetlerini tehdit edecek bir durum zuhurunda her hangi bir stratejik yeri işgal edebilecekler, İtilâf devletleri Osmanlı liman ve tersanelerinden faydalanacaklar, Toros tünellerini işgal edecekler, İran'ın kuzey-batı kısmındaki Osmanlı kuvvetleri savaştan evvelki sınıra çekilecek, Kafkasya'da bulunan Osmanlı orduları da buraları boşaltıp yine evvelki (1914) sınırlarına çekilecek, hükûmet muhabereleri müstesna olmak üzere telsizler ve telgraf kabloları İtilâf devletleri memurları tarafından kontrol altında bulundurulacak, askerî ve ticarî malzemenin tahribi men'edilecek, memleket ihtiyacından artan kömür ve akaryakıt gibi maddeler ihraç edilmeyip İtilâf devletlerine satılacak, bütün demiryolları İtilâf devletlerinin kontrolüne verilecek, Suriye ve Hicaz'da bulunan birlikler, en yakın İtilâf kuvvetlerine teslim olacaklar, Kilikya'daki kuvvetlerin düzeni korumak için lâzım olandan gayrısı geri çekilecek, Trablusgarb ve Bingazi'de bulunan Osmanlı subayları en yakın İtalyan birliklerine teslim olacaklar, bunu yapmazlarsa kendileriyle muhabere ve her türlü yardım kesilecek, Almanya ve Avusturya tab'ası bir ay içinde ve uzak yerlerde bulunanlar bir aydan sonra Osmanlı topraklarını terkedecek, terhis edilecek askere ait her türlü savaş malzemesinin kullanılışına dair verilecek olan talimata uyulacak, İtilâf devletlerinin menfaatini korumak için İaşe Nezaretinde İtilâf mümessilleri bulunacak ve kendilerine her türlü bilgi verilecek, Osmanlı savaş esirleri serbest bırakılmayacak, bunlardan sivil olanlarla askerlik çağı dışına çıkmış olanların tahliyesi gözönüne alınacak, Osmanlı devleti merkezî hükûmetlerle bütün münasebetlerini kesecek, altı Doğu Anadolu vilâyetinde kargaşalık çıkarsa İtilâf devletleri bunların her hangi bir kısmını işgal edebilecekti.

Yalnız Osmanlı İmparatorluğunun inkırazı değil, Türk milletinin de idam hükmü mahiyetinde olan bu mütareke andlaşması, misli görülmemiş ağır şartlarıyle ortada devlet nüfuz ve hattâ haysiyeti diye hiç bir şey bırakmıyor, Türk vatanını ortadan kalkma, Türk milletini yok olma tehlikesine atıyordu. Bu mütareke, asıl barışın ne kadar ağır olacağının da açık deliliydi.

Mondros'da, Türk milletinin idam hükmü imzalanmış olduğuna göre, kat'î barış andlaşması ancak bu hükmün infazını emreden bir belge olabilirdi; nitekim de öyle olmuştur. Esasen bu bir mütareke andlaşması değil, kayıtsız şartsız teslim belgesiydi. Bu şartları İngilizler, Selânik'de bulunan Fransız kumandanı Franşe Desperey'in muvafakati ve hattâ haberi olmadan hazırlamışlar ve Osmanlı devletine kabul ettirmişlerdi (Kolonel Lamuş: Türkiye Tarihi, C: 2, S: 470).

Mütarekenin ilk tatbikatından olmak üzere düzeni koruma bahanesiyle 3 kasımda Musul İngilizler tarafından işgal edildi ve 8 kasımda da şehre İngiliz bayrağı çekildi.

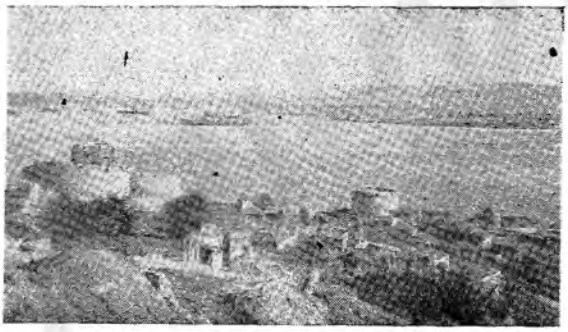

Mütarekeden sonra İtilâf devletlerinin gemileri Çanakkale Boğazını geçerken

Talât, Enver, Cemal Paşaların kaçışları olayı ve tepkisi, Yıldırım orduları grubunun lâğvı

3 kasım sabahı İttihadcıların üç meşhur büyüğü olan Talât, Enver ve Cemal Paşaların o

gece yurdu terkederek kaçıp gittikleri duyuldu. Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa ise esasen bir kaç gündür ortadan kaybolmuştu. İttihad ve Terakkî'nin genel merkezi üyelerinden Bahaeddin Şakir, Doktor Nâzım, valilerden Bedri ve Azmi Beyler de kaçmışlardı. Devleti yok yere Birinci Dünya Savaşı bâdiresine atıp böylece mahva sürükleyenlerin, memleketlerinin başına getirdikleri felâketlerden paylarına düşecek olanı kabul cesaretini gösteremeyip böylece kaçış aybını irtikâpları cidden hazin ve ibret verici bir haldi.

Savaşın kaybı ile memleketin namzed bulunduğu felâket, halk efkârını şiddetle İttihatçılar aleyhine döndürmüş bulunuyordu. Bu yüzden başta *gelenlerinin ve bilfiil* savaş mes'ulü bulunanların, bu hareketlerinin hesabını vermeden kaçmaları âdeta bir galeyana sebep oldu.

Gazeteler, ağır hücumlarda bulunarak bu olaydan hükûmeti mes'ul tuttular. Üstelik kabinede hâlâ İttihatçı mebuslar vardı. Halbuki *yakında* İtilâf devletlerinin mümessilleri Istanbul'a geleceklerdi.

Osmanlı devleti, 30 ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros mütarekesini ordulara tebliğ etti. Buna göre, Osmanlı topraklarını terketmesi gereken Liman von Sanders, Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığını Mustafa Kemal Paşaya devretti.

Adana'daki karargâha gelip yeni vazifesine başlayan Mustafa Kemal Paşa ilk iş olarak mütareke şartlarını inceledi ve pek umumî veya çeşitli anlamlara gelebilecek şekilde yazılmış bazı maddelerin aydınlatılmasını Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisliğinden istedi. Aynı *zamanda*, bunlar arasında yanlış anlaşılmağa müsaid olanların düzeltilmesinden evvel *ordular*ın terhis edilmesinin galiplerin her isteğine boyun eğmek ve sonsuz ihtiraslarına itaat etmek sonucunu vereceğini bildirdi.

«Acz ve za'fımızın derecesini pek iyi bilirim. Bununla beraber, devletin yapmağa mecbur olduğu fedakârlığın derecesini de tâyin ve tahdid etmek lâzım geleceği kanaatini muhafaza ederim» diyordu.

İtilâf devletleri, hakikaten mütareke şartlarını istedikleri gibi tatbik düşüncesinde idiler. Meselâ, mütareke hükümlerine göre, Suriye'de bulnan kuvvetlerin en yakın İtilâf ordularına teslimi gerekiyordu. Onlar, Suriye hududunun Maraş'ın kuzeyinden geçtiğini iddia ederek Yıldırım Ordularını da teslim almak istemekte idiler. Mustafa Kemal Paşa bu hududun kendisi tarafından çizilmiş olan Türk süngülerinin fiilen müdafaa ettiği sınır olduğu iddiasında idi ve bu iddiasında ısrar ediyordu. Onun inancına göre güneyde millî bir hududun elde bulundurulması ve barış görüşmelerinde kendisine dayanılacak bir kuvvetin düzenlenmesi mutlaka lâzımdı (İslâm Ansiklopedis, F: 10, S: 730).

Mustafa Kemal Paşanın bu hareket tarzı İtilâf devletlerini kuşkulandırdığı gibi, Istanbul hükûmetini de rahatsız ediyordu.

Nihayet, İzzet Paşa istifasından üç gün evvel, Yıldırım Orduları Grubunu lâğvedip kumandanı Mustafa Kemal Paşaya da hususî olarak bu sırada Istanbul'da bulunmasının faydalı olacağını bildirdi. Resmî bir sıfatı

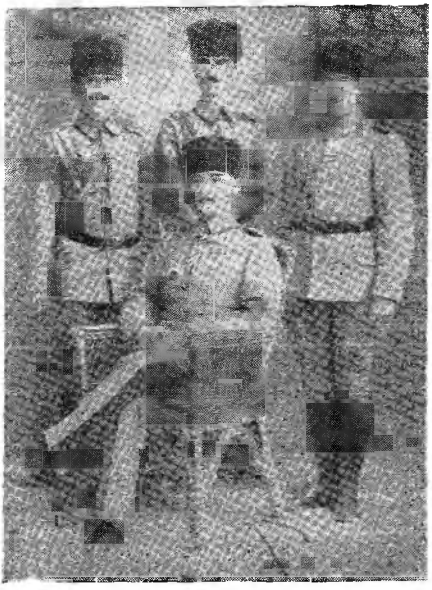

Yıldırım orduları kumandanlığına tayin edilen Yedinci ordu kumandanı Mustafa Kemal Paşa Haleb'de yaverleri ile

kalmayan Mustafa Kemal Paşa Istanbul'a döndü. Istanbul'a, işgal donanmasının geldiği gün varmış bulunuyordu. Gördüğü manzara onu cidden üzmüş, fakat yeis ve ümitsizliğe asla düşürmemişti.

Ahmed İzzet Paşanın istifası, Tevfik Paşanın Sadareti, İşgallerin devamı

Vahideddin, İzzet Paşanın evvelâ İttihadcıları kabineden çıkarmasını istediyse de, Sadrıâzam işi savsaklamakta idi. Vahideddin ısrar edince de, bunu Anayasaya aykırı bir davranış buldu. Nihayet çekilmek zorunda kaldı (8 kasım 1918). Bunun üzerine kabineyi kurmak görevi Tevfik Paşaya verildi (11 kasım 1918). Tevfik Paşa, mûtad törenle Bâbıâliye geldi (Bu, Osmanlı tarihinde yapı-

lan son Sadaret olayıdır. Bundan sonra Sadaret değişiklikleri düşman işgali devresine rastladığı için böyle törenler yapılamamıştır).

Tevfik Paşa, kabinesini kurup Padişaha sundu. Bu, böyle buhranlı zamanda iş görecek kudretli kimselerden mürekkep bir hükûmet değildi.

Tevfik Paşanın Sadarete geçişinden dört

Tevfik Paşa

gün evvel İtilâf devletleri namına bir İngiliz temsilcisi, ertesi gün de bir Fransız askerî heyeti gelmiş bulunuyorlardı. 13 kasım günü ise 22 İngiliz, 17 İtalyan, 12 Fransız ve evvelce verilen teminata rağmen aralarında mahut Averof zırhlısının da bulunduğu dört Yunan savaş gemisinden mürekkep elli beş parçadan ibaret bir düşman donanması Istanbul'a varıp hemen karaya asker çıkartarak Istanbul'un bazı yerlerini işgale başladılar. Halbuki, böyle bir düşman donanmasının Boğazı aşıp Istanbul'a varamaması için Çanakkale'de yüz binden fazla Türk canını feda etmişti.

İngilizler; bir taraftan da Batum ve Samsun limanlarıyle Merzifon'u, 17 kasımda Bakû'yu işgal ettikleri gibi, Istanbul - Ankara demiryolunu kontrol altına almak için hat boyunu işgale başladılar. Böylece, memleketin en hayatî noktalarına el koymuş bulunuyorlardı.

Mustafa Kemal Paşa, Tevfik Paşa kabinesinin bu cidden buhranlı durumda hiç bir iş göremeyeceğine emin bulunuyordu. Hükûmet idaresini muktedir ve vatansever kimselerin ele alması lâzımdı. Bunun için ilk iş olarak, Tevfik Paşa kabinesinin meclisten güven oyu almaması gerekiyordu. Mustafa Kemal Paşa, meclise gidip bir kısmını tanıdığı mebuslarla görüştü. Hepsi onu haklı buldular, ama yine de güven oyu verdiler.

Mustafa Kemal Paşa mebuslardan ümidini kesince, Almanya seyahati sırasında birlikte bulunduğu ve düşüncelerini telkine çalıştığı Padişah Vahideddin'le görüşmek istedi. Bu görüşme neticesinde Padişahın yalnız şahsî kaygular içinde bulunduğunu, millî bekanın teminatı olan ordu hakkında hiç de iyi duyguları ve iyi niyetleri bulunmadığını anladı.

Bazı şehir ve bölgelerin de savunmaya son vermesi

Fahri Paşa kumandasındaki beş - on taburdan ibaret birlikler sonuna kadar Medine'de dayandılarsa da nihayet 13 ocak 1919 da teslim olmak zorunda kaldılar. Fahri Paşa Medine'deki bir kısım kıymetli eşya ve kitapları Istanbul'a getirmeğe muvaffak olmuş ve hükûmete teslim etmiştir (Bunlar hâlen Topkapı Sarayı müzesindedir).

Diğer taraftan yanındaki asker ve yerli halkın yardımıyle İtalyanlara karşı Trablusgarb müdafaasını idare eden Şehzade Osman Fuad Efendi, mücahidlerin ısrarlarına ve kendi isteğine rağmen Padişah Vahideddin'den aldığı emir üzerine İtalyanlara teslim oldu.

Yemen ve Asîr'deki az kuvvetlerin de müdafaayı bırakmaları üzerine buralarda savaş fiilen sona erdi.

Memleketteki çeşitli cereyanlar, Partiler ve yeni cemiyetler, Meclisin feshi

Bu sırada Türk birliğini ve bütünlüğünü parçalamak için iç ve dış düşmanlar hararetle faaliyete geçmiş bulunuyorlardı. Bir yandan da her gün yeni bir siyasî parti kuruluyor ve —Türk milleti değil— hâlâ Osmanlı devletinin kurtuluşu için programlar ve çareler ileri sürülyordu. Millî şuura dayanan millî birlik fikrine ise, sanki son felâketler bundan doğmuş gibi, âdeta boykot ilân edilmişti.

Damad Ferid Paşanın başkanlığında ve İngiliz Muhibler Cemiyetinin himayesinde millî çıkarlara aykırı düşman faaliyetlerinin bir organı haline gelmiş olan Hürriyet ve İtilâf Partisi teşkilâtını durmadan genişletmeğe ve nüfuzunu arttırmağa çalışmakta idi. Bu şartlar içinde bir millet olarak bütün halinde yeniden teşkilâtlanmaktan ümidini kes-

miş bulunan aydın vatanseverler, mahallî Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kurmağa başlamışlardı.

Tevfik Paşa, meclisten güven oyu almış olmakla beraber, kendi aleyhinde bir havanın estiğini hissetmiş, hattâ ilk toplantıda güvensizlik oyu verileceği Meclis ve Âyân Başkanları tarafından kendisine duyurulmuştu. Bunun üzerine Vahideddin'i ikna etti. O da Anayasanın kendisine verdiği yetkiye dayanarak meclisi dağıttı. Yeni seçimin dört ay içinde yapılması gerekiyordu. Halbuki, memleketin bulunduğu durum, düşman işgali ve bir çok vilâyetlerin elden çıkması bunu imkânsız hale getirmişti. Sadrıâzam Tevfik Paşa ise, istediği bazı değişiklikleri yapabilmek için kabineyi yeniledi (13 ocak 1919).

Tevfik Paşa, bu Sadareti sırasında İttihadcıların tevkifine başlamıştır. Savaş, tehcir ve ihtikâr sorumluluğu yüklenen bir kısmının kaçmış olması, diğerlerinin de kaçacakları rivayetlerinin çıkması, Hürriyet ve İtilâf Partisine mensup gazetelerin bu yüzden hükûmeti şiddetle tenkid ederek bu hususta müsamahalı davranıldığını iddiaya başlamaları üzerine başta Ziya Gökalp, Hüseyin Cahid, Kara Kemal ve İsmail Canbolat olmak üzere tanınmış bir çok İttihatçı tevkif edildi (30 ocak 1919).

Rumeli'de bulunan İtilâf ordusunun başkumandanı Fransız generali Franşe Despre (Franchet d'Espéray), sadece gülünç diye vasıflandırılabilecek göstermelik bir zafer alayı ile Istanbul'a girmiş (8 şubat), kendisini azınlıklara alkışlatmış ve Fransız elçiliğine yerleşmişti.

Bir hafta sonra da İtilâf devletleri mütareke şartlarını çiğneyerek polise ve sansüre el koydular.

Damad Ferid Paşanın Sadareti, İzmir'in ve diğer şehirlerin işgali

Tevfik Paşa, İttihatçıların yargılanması için mutad kanunî işlemlere lüzum görülmeden Örfî Harb Divanına sevklerini istiyordu. Padişah, bunu Anayasaya aykırı bularak red etti. Üstelik mabeyn başkâtipliği vasıtasıyle dört aydır gösterilen atâlet ve aczin teessüfü mucip olduğunu bildirdi. Tevfik Paşa bunun üzerine istifa etti. Vahideddin ertesi günü Sadaret makamına Damad Ferid Paşayı getirdi (4 mart 1919). Bu aynı zamanda Hürriyet ve İtilâf Partisinin tam mânasıyle iktidara gelmesi demekti.

Damad Ferid Paşa, ilk iş olmak üzere, İttihatçıların yargılanması için bir kararname hazırladı. Tevfik Paşa, âdeta Divan-ı Âlî rolünü oynayacak olağanüstü yetkileri bulunan bir harb divanı istemişti. Ferid Paşa, yalnız askerlerden mürekkep alelâde bir harb divanı kurulmasını istiyordu. Vahideddin'in bunu kabulü üzerine yeniden tevkifler başladı. Eski Sadrıâzam Said Halim Paşa, eski Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, eski Meclis ve Âyân Başkanları Halil ve Rıfat Beyler, eski Maarif Nazırı Şükrü, eski Adliye Nazırı İbrahim, eski Hariciye Nazırı Ahmed

General Franşe Desperey

Nesimi, Ahmed İzzet Paşa kabinesinde Dahiliye Nazırı bulunan Fethi Beylerin dahil bulunduğu ilk partide altmış kişi tevkif olundu (10 mart 1919).

Damad Ferid Paşa

Damad Ferid, İtilâf devletlerine gösteriş yapmak, onlar tarafından desteklenmek ve bu sayede uzun müddet iktidarda kalmak hevesindeyesi. Bu hevesin ilk kurbanı ise, Boğazlıyan kaymakamı ve Yozgad mutasarrıf vekili Kemal Bey oldu. Ermeni tehcirlerinden mes'ul görülerek idama mahkûm oldu ve

Bayezid meydanında asıldı (8 nisan). Halbuki kendisi, isyan edip Türk halkını katliâma hazırlanan Ermenileri, mevcut kanuna ve hükûmetten aldığı emre dayanarak ve hiç birisinin kötü bir muameleye uğramasına meydan vermemeğe itina ederek geri bölgelere nakle çalışmıştı.

Kara haberler üstüste geliyordu. Mütareke şartlarına göre Osmanlı ordusu 1914 sı-

Hüseyin Cahid (Yalçın) Bey

nırlarına çekildiği için 19 nisan 1919 tarihinde Kars şehri uydurma Ermeni ordusuna işgal ettirilmişti.

Osmanlı ordusunun çekilmesi üzerine geçici bir Güney-Batı Kafkas hükûmeti kurmağa teşebbüs eden Karslı Türkler, İngilizler tarafından tevkif edilerek Malta'ya gönderildiler.

20 nisanda aynı şekilde Ardahan'ı Gürcüler işgal ettiler.

Kars'a giren Ermeni ordularından bir grup

29 nisanda Antalya'yı İtalyanların işgal ettiği haberi geldi. Bunu 11 mayısta Yunanlıların Fethiye'yi, 13 mayısta İtalyanların Kuşadasını işgalleri; Urfa, Anteb, Maraş ve Adana bölgesine ise Fransız ve İngilizlerin tecavüzü takip etti.

15 mayıs 1919 günü İzmir, İtilâf devletlerince Yunanlılara işgal ettirildi. Altı gün evvel de Istanbul Rum Patriğinin Osmanlı Rumlarının her türlü tab'alık mükellefiyetlerinden muaf olduklarını ilân etmiş olması ise (İsmail Hâmi Dânişmend; Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C: 4, S: 459), cidden dikkate şayandır.

İngiliz Amirali Galtorp, 14 mayısta İzmir müstahkem mevki kumandanına bir nota vererek Yunanlılar tarafından yalnız şehrin işgal edileceğini bildirmiş, işgal ertesi günü olmuştur.

İşgal, insanlık ve medeniyet tarihine utanç verecek bir vahşetle cereyan etmiştir.

Yunanlılar, İzmir rıhtımlarına ayak basar basmaz müdafaasız sivil halka silâhlı olarak tecavüzde bulundular. Başında fes bulunan veya «Zito (Yaşasın) Venizelos» diye bağırmıyanlar süngü ve dipçiklerle yere serildiler. Ak sakallı ihtiyarlar rıhtımdan denize atıldı. Askerlik Dairesi Başkanı Süleyman Fethi Bey, bir Osmanlı subayı olarak Yaşaşın Venizelos diye bağırmayı reddettiği için kahpece şehid edildi. Otuzdan fazla Osmanlı subayı aynı akıbete uğradı. Sivil halka ve müdafaasız insanlara vahşice saldırdıkları için şerefli «asker» ünvanını taşımaya lâyık bulunmayan Yunan çapulcuları, ayni zamanda dükkânlara ve evlere saldırarak yağmaya başlamışlardı.

İtilâf devletleri deniz kuvvetlerine mensup bahriye erleri, limanda bulunan donanma gemilerinin güvertelerinden durumu görünce denize atlayıp masum halkın imdadına koşmak istemişse de bundan men'edildikleri gibi, olan biteni görmelerine engel tedbirler de alınmıştır.

Şehirdeki yağma, katliâm ve ırza saldırı ise İtilâf devletleri kumandanlarının ve siyasî mümessillerinin gözleri önünde bütün gün devam etti.

Bu elim durum karşısında, dayanılacak kuvvetin doğrudan doğruya millet olacağı inancı kuvvetlenen Mustafa Kemal Paşa, yapılacak şeyin İstanbul'dan çıkıp milletin içine girmek ve orada çalışmak olduğu kararına varmıştı. Az sonra hasıl olan bir durum ona kararını tatbikte istediği ilk imkânı temin etti.

Osmanlı imparatorluğu zamanında siyasî cemiyetler ve partiler

(İlâve : 202)

★

Osmanlı İmparatorluğu devrinde ilk siyasi cemiyetleri, imparatorluktan ayrılmak ve müstakil devletler kurmak gayelerini güden Hıristiyan azınlıklar teşkil etmişlerdir. Bunların ilki, 1814 tarihinde Rum'ların kurduğu Etniki Eteriya (millî cemiyet) tir.

Bundan sonra Ermeniler siyasi emelleri için 1886 yılında Hınçak (çan sesi) ve 1890 yılında da Troşak (bayrak) ı kurmuşlardır. Bu cemiyet daha sonraları Taşnakzutyun (birlik) adını almıştır.

Bunlar gibi, Bulgarlar da millî gayelerini elde etmek için böyle cemiyetler teşkil etmişlerdir. (Bütün bunlar, sırası geldikçe kitabımızın metin kısmında bahsedilmiş olduğundan burada tekrarlanmıyacaktır.)

İmparatorlukta yaşayan Türk ve Müslümanların ilk defa siyasi bir gaye için bir birlik kurmaları ise 1859 yılındaki, evvelce yazdığımız "Kuleli vak'ası" dolayısiyledir.

Osmanlı İmparatorluğunda meşrutî idareyi ve parlamanter rejimi kurmak ve bu hususta gerektiğinde fiilen harekete geçmek için ilk kurulan cemiyet ise yine evvelce yazdığımız "Yeni Osmanlılar" cemiyetidir.

Bu konunun incelenmesine İkinci Abdülhamid devri olayları arasında kısmen yazdığımız "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti" nin kuruluşiyle başlanılacaktır.

★

"Yeni Osmanlılar Cemiyeti" nin Abdülaziz devrinden beri sürüp gelen yirmi iki yıllık faaliyeti memleket aydınları arasında bir devrimci kuşağın doğmasına sebep olmuştu. Bu kuşak, bütün kurtuluşu Abdülhamid'in hal'iyle parlamanter rejimin kurulmasında buluyordu.

1889 yılında Askerî Tıbbiye öğrencilerinden İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Süktî ve Ahmed Reşid bir araya gelerek "İttihad-ı Osmanî" adlı bir cemiyet kurmuşlardır. (Bunun adı 1894 yılında "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti" olmuştur). Kısa zaman sonra Bakû'lü Hüseyin-zâde Ali de kurucular arasına alındı. Edirnekapı'nın dışındaki bir bağda bir incir ağacı altında yapılan ilk toplantıya kurucular dan başka adliye memurlarından Ali Rüştü, gazeteci Ali Şefik, Tıbbiye talebelerinden Asaf Derviş (Paşa), Şam Tıbbiyesinden Muharrem ve yine Tıp talebesi Şerafeddin Mağmumî katılmış-

→

lardır. Bu toplantıda, kurulmuş olan gizli hürriyet cemiyeti başkanlığına Ali Rüştü, sekreterliğine Şerafeddin Mağmumî ve muhasipliğine Asaf Derviş seçilmişlerdi. Bir numaralı üye ise, İbrahim Temo idi.

İttihad ve Terakki Cemiyeti memlekette kolaylıkla kökleşti ve süratle dal budak saldı. Bunun sebebi ise, ortamın buna son derece uygun olmasıydı. Abdülhamid evvelki devre nazaran daha da ağır bir istibdat rejimi kurmuş, imparatorluğun içine düştüğü çeşitli buhranların bütün mes'uliyeti bu rejime yüklenmiş bulunuyordu.

İşte, bu istibdadı yıkıp parlâmenter sistemi temin gayesiyle kurulmuş olan "İttihad ve Terakki Cemiyeti" bu yüzden büyük itibar gördü. Tıbbiyeden sonra Harbiye ve Mülkiye mekteplerinde ve resmî dairelerde dal budak saldı. Gizli şubeler kuruldu. Cemiyet, bir taraftan da Paris'te bulunan Ahmed Rıza Beyle ve onun vasıtasiyle yurt dışında hürriyet savaşı yapan teşekküllerle münasebet kurmuş, Paris'te çıkmakta olan "Meşveret" gazetesi cemiyetin fikirlerini yaymağa başlamıştı. Böylece, cemiyetin Paris şubesi, sonra da Cenevre ve Kahire şubeleri kuruldu. Memleketin daha birçok yerlerinde şubeler açıldı.

Cemiyetin İstanbuldaki faaliyetinin haber alınması ve mensuplarının tevkif olunması, bazı üyelerinin yabancı ülkelere kaçmalarına sebep oldu. İstanbulda kalabilenler de yeniden faaliyetlerine devam ettilerse de esas çalışma merkezi Paris şubesine kaymıştı. 1897 Yunan zaferinden sonra itibarı artan Abdülhamid, bunları da çeşitli yollardan kandırıp cemiyeti kapattırdı. Sadece padişaha inanmıyanlar faaliyetlerine devam ettiler.

1899 yılında Damad Mahmud Celâleddin Paşa, oğulları Lütfullah ve Sabahaddin Beylerle birlikte Paris'e kaçması, mücadelecilere yeni bir gayret verdi. Prens diye şöhret bulan Sabahaddin Bey, İttihad ve Terakki erkâniyle işbirliğinde bulundu. 1902 tarihinde, yurt dışına kaçanların, Paris'te akdettikleri genel kongrede, kongre başkanı Prens Sabahaddin Beyin "Adem-i merkeziyet ve teşebbüs-i şahsî" fikrini ortaya atması, aralarında ilk ciddî buhranı yarattı.

Prens Sabahaddin, Berlin muahedesinin Makedonya ile Doğu Anado-

→

→
lu'da kurulmasını derpiş ettiği imtiyazlı ve muhtar idarelerin bütün vilâyetlere tatbikini, böylece kuvvetli mahallî idareler kurulmasını ve Osmanlı Devletinin yavaş yavaş federal bir devlet haline gelmesini istiyordu. Kongreye davet edilmiş olan Ermeni Hınçak ve Troşak cemiyetleri mümessilleri onu şiddetle desteklediler. Başta Ahmed Rıza Bey olmak üzere eski hürriyet savaşçıları bu tezi kabul etmediler. Prens Sabahaddin bunun üzerine ayrı bir cemiyet kurdu. Bu cemiyetin ileri gelenleri Ali Haydar Midhat, Ahmed Fazlı, Doktor Nihad Reşad, Doktor Rıfat, İsmail Kemal, Hüseyin Siret, Miralay İzzet vesaire idi. Bunun üzerine, "İttihat ve Terakki Cemiyeti" Paris şubesinin başında bulunan Ahmed Rıza Bey, sadece bu cereyanla mücadele için "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" ni kurdu. Bu işte yakın fikir ve çalışma arkadaşları Mustafa Fazıl Paşa-zâde Mehmed Ali Paşa, Doktor Bahattin Şakir, Doktor Nâzım, Sami Paşa-zâde Sezai idiler. Yeni cemiyet, bilhassa Rumeli'de süratle yayıldı ve her tarafta tutundu. Buna karşılık "Adem-i merkeziyet ve teşebbüs-i şahsî cemiyeti" nin faaliyeti, Ermeni ve Arnavut milliyetçilerinin de geniş ölçüdeki yardımlarına rağmen, çok sönüktü. Çünkü, imparatorluğun esas unsurunu teşkil eden sınıf ile memleket aydınları arasında rağbet ve ilgi kazanamamıştı.

Mustafa Kemal Bey, 1906 yılında Şam'da bazı arkadaşlarıyle "Vatan ve Hürriyet" adlı bir cemiyet kurmuş, Beyrut, Yafa ve Kudüs'te şubeler açmıştı. Bilâhare Selânik'te de bir şubesini kurdu.

Mustafa Kemal Beyin görüştüğü bir kısım arkadaşları, aynı yıl merkezi bu şehirde olmak üzere "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" ni kurdular. Bu cemiyetin kurucuları İsmail Canbolad ve Midhat Şükrü'dür. İlk genel merkez heyeti: Selanik Askerî Rüştiye'si müdürü Bursalı Tahir, Fransızca öğretmeni Naki, Posta idaresi tahrirat kalemi başkâtibi Talat, kuruculardan İdadi öğretmeni Midhat Şükrü, Yüzbaşı Ömer Naci, sonra İzmir valisi olan Rahmi, Müşirlik yaveri Kâzım Nami (Duru), kurucudardan Teğmen İsmail Canbolad, Yüzbaşı İsmail Hakkı, Süleyman Nami Beyler teşkil ettiler.

Merkezi Paris'te bulunan "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti" Dr. Nazım'ı derhal Selanik'e gönderip "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" nin kendileriyle birleşmesini teklif etti. Teklife göre; "Terakki ve İttihad", kendisini onun bir şubesi sayacak, bütün cemiyet yeniden "İttihat ve Terakki" adını alacaktı. Bu şekil kabul edildi (26 eylül 1907). Bu
→

→
arada Mustafa Kemal Beyin kurduğu "Vatan ve Hürriyet" cemiyeti de bu topluluğa karışmış oluyordu. Böylece İttihad ve Terakki Cemiyeti" pek kuvvetli siyasi bir teşekkül halini alarak faaliyete geçmişti.

Bunlardan başka, 1902 kongresinden sonra ve bunun doğurduğu tepki yüzünden kurulan ufak tefek diğer siyasi teşekküller vardı. Bunların biri, 1904 de kurulan ve İttihad ve Terakki'ye nazaran daha ihtilâlci olduğunu ilân eden "Osmanlı İttihad ve İnkılâp Cemiyeti" dir. Kurucuları Edhem Ruhi (Balkan)) ve Abdullah Cevdet Beylerdir. Cemiyetin fikirlerini "Osmanlı" gazetesi yayıyordu. Buna muvazi olarak Kahire'de de "Cemiyet-i Ahdiye-i Osmaniyye" kurulmuştur.

Yine aynı yıl İstanbul'da Mercan İdadisi gençleri meşrutiyeti geri getirmek gayesiyle "Cemiyet-i İnkılâbiye" adlı gizli bir siyasi teşekkül kurdular. Satvet Lütfi, Ferid Necdet, Namık Zeki kurucuların başında gelmektedir. Öbür okullarla, yüksek tahsil müesseseleri arasında çabucak yayılan bu cemiyet, sonradan "Adem-i merkeziyet ve teşebbüs-i şahsî cemiyeti" nin bir şubesi haline gelmiş, kurucularından Satvet Lütfi tevkif edilerek meşrutiyete kadar tutuklu kalmıştır.

1906 yılında yine İsanbul'da "Selâmet-i Umumiye Kulubü" adı altında gizli bir teşekkül meydana gelmiş, meşrutiyetten sonra gelişmiş ve nihayet daha sonra kurulan "Fırka-i İbad" ile birleşmiştir. Bu son iki teşekkül, Avrupa'daki Jön Türk neşriyatını yurtta gizlice yaymak hususunda büyük faaliyet göstermiştir.

Meşrutiyetle birlikte faaliyete geçen ve gaye ve programları ayrı olmakla beraber, müşterek tarafları "İttihad ve Terakki" ye muhalefet olan siyasi partiler ise şunlardır:

1 — "Fedakâran-ı Millet Cemiyeti": 1908 de kurulmuştur. Gayesi, istibdat devrinde sürülen, kaçan veya mahkûm olanların hakkını korumak ve meşrutiyet öncülüğünü yapmaktı. Cemiyet, millî menfaatlere aykırı hareket etmek ve silâhlı kargaşalık çıkarmak töhmetiyle 1909 yılında kapatılmıştır.

2 — "Osmanlı Ahrar Fırkası": 1908 de kurulmuştur. Adem-i merkeziyet ve teşebbüs-i şahsî cemiyetinin siyasi parti haline gelmiş şeklidir. Meclisteki Arap, Arnavut, Rum ve Ermeni mebuslar tarafından desteklenmiştir. 31 Mart vakası üzerine takibata uğrayan mensupları yurt dışına kaçmış ve 1910 yılında parti feshedilmiştir.

3 — "Fırkai İbad": 1908 yılında Doktor Abdullah Cevdet ve İbrahim Temo'nun teşebbüsiyle kurulmuş ve Se-
→

Siyasî partiler ve cemiyetler ilâvemizle ilgili bulunan bu sayfadaki resimler arasında görülen İbrahim Temo (sol üstte) ve İshak Sükûtî (sol altta) «İttihad-ı Osmanî Cemiyeti» nin kurucularındandır. İbrahim Temo, cemiyetin bir numaralı üyesi idi. İkinci Meşrutiyetin ilânından sonra, bu sefer İbrahim Temo, Abdullah Cevdet'le «Fırka-i İbad» ın kurucuları arasında görülmektedir. Bahaeddin Şakir (sağ üste), Ahmed Rıza Beyin Paris kongresinde Prens Sabahaddin'in ortaya attığı «Adem-i merkeziyet ve teşebbüs-i şahsî» fikrini benimseyenlerle mücadele için kurduğu «Osmanlı Terakkî ve İttihad Cemiyeti» ne girenlerdendir. İsmail Canbulat (sağ ortada), Selânik'teki «Osmanlı Hürriyet Cemiyeti» nin kurucularındandır. Sonradan bu cemiyetle, Paris'taki «Osmanlı Terakkî ve İttihad Cemiyeti» birleşerek «İttihad ve Terakkî Cemiyeti» ismini almışlardır. Doktor Rıza Nur (sağ altta) ve onun yanındaki (ortada) Filozof Rıza Tevfik de «Hürriyet ve İtilâf Partisi kurucu ve üyelerindendir. Dr. Rıza Nur Bey sonradan Ankara'da açılan T. B. M. Meclisine katılmıştır. Filozof Rıza Tevfik (Bölükbaşı) sonuna kadar Saray'a ve Bâb-ı-âli'ye bağlı kalmıştır.

→

lâmet-i Umumiye Kulübü üyeleri buna katılmıştır. Bu parti, idarî ve adlî ıslahat istemekle beraber, işçi sınıfını tutan sosyalist eğilimli idi. 1911 yılında Hürriyet ve İtilâf Partisine katılmıştır.

4 — "İttihad-ı Muhammedî" Cemiyeti" 1909 yılında kurulmuştur. Tam mânasiyle muhafazakâr ve hattâ gerici zihniyeti temsil ediyor, devrimci fikirlerle mücadeleyi ön plânda tutuyordu. Fikirlerini, bu cemiyete katılan Derviş Vahdeti'nin mahud "Volkan" gazetesi yaymaktaydı. Bu gazete, ağır tahrikleriyle 31 Mart olayının doğmasında müessir olmuştur. Parti ise, bu hareketi beğenmiş ve alkışlamıştı. Medrese öğrencilerinin birliği olan "Talebe-i Ulûm Cemiyeti"" de bu partiye taraf çıkmıştır. Bu parti, 31 Mart irtica' olayının bastırılmasiye dağıtılmış, başta Derviş Vahdeti olmak üzere irtica' kışkırtıcıları ağır cezalara uğramışlardır..

5 — "Mütedil Hürriyet-i Perveran Cemiyeti": 1909 yılında Arap ve Arnavut mebusları tarafından kurulmuş, Rum mebuslar tarafından da desteklenmiştir. Adeta Ahrar partisinin bir devamıdır. Neticede Hürriyet ve İtilâf partisine katılmıştır.

6 — "Islahat-ı Esasiyye Partisi": 1909 yılında kurulmuştur. Merkezi Paris'te idi. Zamanla metrûk kalmıştır.

7 — "Ahali Partisi": 1910 yılında kurulmuştur. İttihat ve Terakki'ye şiddetle muhalefetle şöhret kazanmış ve İttihat Terakki ile birlikte ağır, birbirini mahvetmek gayesini güden siyasi mücadelenin ilk örneğini vermişlerdir. Ahali Partisi, meclisteki muhalefeti bir araya toplayıp Hürriyet ve İtilâf Partisini kurmakta önayak olmuştur.

8 — "Osmanlı Sosyalist Partisi": 1910 yılında kurulmuştur. "İştirak" gazetesi sahibi Hüseyin Hilmi, "Sosyalist" gazetesi sahibi Namık Hasan, "İnsaniyet" gazetesi sahibi İsmail Faik ve Baha Tevfik başta gelen kurucularıdır. Gayesi sosyalist prensipleri Osmanlı memleketinde tatbik idi. Doktor Refik Nevzat tarafından Paris şubesi de kurulmuştur. Bu partinin başta gelenleri sürgüne gönderilince faaliyeti durmuş, sonra da Hürriyet ve İtilâf Partisine katılmışlardır. Sosyalist parti, idam cezasının kalkmasına, seçimin bir dereceli olarak yapılmasına ve bir amele nezaretinin kurulmasına taraftardı.

9 — "Hürriyet ve İtilâf Partisi": 1911 yılında Amasya mebusu İsmail Hakkı Paşa ile Tokat mebusu Mustafa Sabri, Hama mebusu Abdülhamid Zöhravî, Sivas mebusu Dogavaryan Efendiler ve Âyandan Müşir Fuad, Damad Ferid ve Süleyman Paşalar, emekli Miralay Sadık, Tahir Hayreddin, Doktor Rıza Nur ve Vulçitrinli Hasan Beyler tarafından kurulmuştur. Kısa zaman

→

→

sonra Feylesof Rıza Tevfik Bey de onlara katılmış, mecliste ve meclis dışında "İttihat ve Terakki"ye muhalif bütün siyasi parti ve teşekküller süratle bu parti ile birleşmiş ve onun içinde erimiştir. Partinin nüvesini, "Ahali" ve "Mutedil Hürriyet Perveran" partileri teşkil etmiş ve "Fırka-i İbad" onlara hemen katılmıştır.

"Hürriyet ve İtilâf Partisi", bütün muhalefeti içinde topladığından meclis birdenbire yüzden fazla mebusla temsil edilmiştir. Bu ise, meclis bütününün üçte birinden fazlaydı.

Partinin esas prensipleri Osmanlılık ve adem-i merkeziyet idi. Gayesi ise, "İttihad ve Terakki" yi yıkmaktı. Fakat, ilk seçimde parti hezimete uğradı, meclise pek az mebus girebildi. Bunun da İttihatçıların seçim tazyik ve hiylelerinden doğduğunu hemen ilân etti. İktidara karşı amansız bir mücadele açmakla beraber, parti içinde de fikir aykırılığı şiddetleniyordu. Mütecanis olmayan unsurlardan mürekkeb olan Hürriyet ve İtilâf partisinde bilhassa aydınlar - gericiler çarpışması vardı. Aydınlar, sonunda partiden çekildiler. Mahmud Şevket Paşanın öldürülmesi üzerine bu partinin birçok ileri gelenleri tevkif edilerek sürüldü. Bir kısmı yurt dışına kaçtı.

Parti bundan sonra Mütareke devrine kadar hiçbir faaliyet gösteremedi. Yalnız yurt dışına kaçanlar Paris'te "Millî muhalefet Partisi" ni kurdular. Mütareke devrinde ise iktidara geçip İttihadçılara karşı şiddetli bir intikam politikası gütmeğe başladı. Anadolu'da başlayan Millî Mücadeleyi de bir İttihatçı hareketi saymak gafletine düşerek buna karşı dahi mücadele etti. Hattâ bu uğurda düşmanla işbirliğinde bulundu. Millî kurtuluştan sonra mukadder akıbetine uğrayıp tarihe karıştı.

★

Bunların haricinde, evvelce yazdıklarımızdan Halâskâr Zabıtan hareketi vardır. Lâkin bu, siyasi bir parti değil, bir ihtilâl komitesidir.

"İttihad ve Terakki" ile muhalefeti topyekûn temsil eden "Hürriyet ve İtilâf Partisi"nin siyasi mücadelesi, her türlü ölçüyü aşıp bir kin, ihtiras ve intikam mücadelesi haline döndüğü için memlekete büyük zarar vermiş, vatandaşları ikiye bölmüş, millî çıkarlara aykırı vasıtaları bile mubah sayarak mücadele etmekten çekinmemiştir.

Bu ikiliğin ordunun da muhtelif kumanda kademelerine sirayetinin ilk feci neticesi Balkan harbi felâketidir. Bu devirde siyasi partilerin tek gayesi iktidara geçmek, iktidarda kalmak ve bu sayede de nüfuz sahibi olarak rakiplerini mahvetmekti. Memleket meseleleri maalesef çok zaman onlar için

→

Mustafa Kemal Paşanın Ordu Müfettişliğine atanması ve yetkileri

Damad Ferid Paşa hükûmeti Mustafa Kemal'i her ne olursa olsun Istanbul'dan uzaklaştırmak istiyordu. Diğer taraftan Samsun bölgesinde âsâyişsizliğin hüküm sürdüğüne dair şikâyetler yağıyor ve İtilâf devletleri tedbir alınmasını istiyorlardı. Onların iddialarına göre, birliklerin muharib erleri mütareke hükümlerine aykırı olarak terhis olunmamış, bir kısım halk da silâhlanarak azınlıklara taarruza başlamıştı. Maksatları ise, sağda solda beliren milli mukavemet hareketlerinin hemen bastırılmasını temin etmek, orduyu savaş kıymetinden tamamen mahrum bir kadro haline getirmek ve halk hareketlerine engel olmak için de silâhları toplatmaktı.

Bu maksatla Mustafa Kemal Paşaya «Samsun ve havalisindeki âsâyişsizliği yerinde görüp tedbir almak için Samsun'a kadar gitmek» vazifesi teklif edildi. Paşa bu vazifenin görülmesinin bir makam ve yetki sahibi olmağa bağlı bulunduğunu ileri sürdü. Bunun üzerine. ünvanı 12 haziradan sonra Üçüncü Ordu Müfettişliğine çevrilen, Dokuzuncu Ordu Müfettişliği ihdas edildi (30 nisan 1919).

Mustafa Kemal Paşa, Genelkurmayda kendi maksadını bir dereceye kadar sezen bazı arkadaşlarıyle görüştü. Müfettişliğin salâhiyetini belirten bir talimat hazırlandı (5 mayıs 1919).

Bu talimata göre, merkezi Sivas'ta bulunan Üçüncü kolordu (kumandanı Albay Refet Bey) ve merkezi Erzurum'da bulunan On beşinci kolordu (kumandanı Kâzım Karabekir Paşa) doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşanın kumandasında olacaktı. Bundan başka, müfettişlik bölgesine civar olan yerlerdeki askerî birliklere de tebligatta bulunabileceği gibi, bölgesinde ve bölgesine civar bulunan yerlerdeki vilâyetlere de ayni şekilde tebligat yapabilecekti. Böylece kendisine çok geniş yetkiler verilmiş oluyordu. Mustafa Kemal Paşa verilen ünvan ve yetki üzerinde bulundukça Samsun, Sivas, Erzurum ve Trabzon bölgesinde mutlak nüfuz sahibi haline geliyordu. Kendisine resmî olarak verilen ödev ise bu bölgelerde âsâyişin temini, ötede beride bulunan silâh ve cephanenin bir an evvel toplattırılıp uygun yerlerde muhafazası, çeşitli yerlerde gayrı resmî şekilde faaliyette bulunan, ordunun yardımını gören ve asker toplayan teşekküllerin kesin şekilde kaldırılması ve asker toplanmasının mutlaka önüne geçilmesiydi.

Mustafa Kemal Paşa bu yetki ve görevleri aldıktan sonra en güvendiği subaylardan mürekkep olmak üzere karargâhını kurdu.

Damad Ferid, gitmeden evvel Paşayı bir daha görmek isteyerek bir akşam yemeğine dâvet etti, onun başka düşünceleri olup olmadığını anlamak istiyordu.

Bu ziyafetin ertesi günü, Yunanlıların İzmir'e saldırışına rastlar. Mustafa Kemal Paşa o gün Osmanlı nazırlarına vedâ için Bâbıâliye gitti. Hepsi şaşkın ve perişan bir halde bulunuyorlardı.

Cuma günü (16 mayıs) selâmlık töreninden sonra Mustafa Kemal Paşa son defa olmak üzere Vahideddin'i gördü ve görevinde muvaffak olabilmesi için kendisine itimad olunmasını, bazı fesatçıların tezviratta bulunacaklarını, bunlara aldırış edilmemesini istedi.

Böylece bütün resmî temaslarını tamamlamış olan Mustafa Kemal Paşa, 16 mayıs cuma akşamı kendisine tahsis olunan Bandırma adlı küçük bir vapurla yola çıktı.

Damad Ferid Paşanın istifası, tekrar Sadarete tâyini

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine Damad Ferid Paşa istifa ettiyse de (16 mayıs), tekrar Sadarete tayin olundu (19 mayıs 1919).

İzmir'in işgali ve işgal sırasında geçen facialar, Istanbul'da büyük bir tepki yaratmıştı. Fatih ve Sultanahmed meydanlarında bu olayları protesto eden mitingler yapıldı (23 mayıs).

Galtorp'un teminatına rağmen işgal İzmir şehrine inhisar etmemişti. Garnizondaki askerer esir alındıktan sonra hiç bir mukavemetle karşılaşmayan Yunanlılar 16-22 mayıs tarihleri arasında sıra ile Urla, Çeşme, Torbalı ve Menemen'i işgal ettiler. 25 mayısta Manisa'ya girdiler. Aynı gün Bayındır ve Selçuk ellerine geçti. 27 mayıs günü Aydın,

→

ikinci plânda geliyor ve hattâ bazan hiçbir değer ifade etmiyordu. Fırsatı ele geçiren taraf örfî idareler, harp divanları, hapisler, sürgünler ve sehpalara dayanan bir tedhiş havası içinde hüküm sürmeğe çalışmıştır. Onların bu yanlış tutumu, yavaş yavaş parlamanter rejimin imparatorlukta tatbikinin faydalı değil, zararlı olacağı kanaatinin doğmasına ve yerleşmesine sebep olmuştur. Halbuki kabahat sistemde değil, onun kötü şekilde tatbikinde, çeşitli maksatlar için istismar olunmasındaydı.

Bibliyografya: Tarık Zafer Tunaya; Türkiye'de siyasi partiler. Server Iskit; Türkiye'de Matbuat rejimleri. Hikmet Bayur; Türk inkılâbı tarihi. A. Bedevî; Inkılâb tarihimiz ve Ittihad ve Terakki. Ahmed Refik; Inkılâbı azim, Rıza Nur; Hürriyet ve Ittifak nasıl doğdu, nasıl öldü?

3590

Anadolu'da ve Trakya'da Mondros mütarekesinden sonraki işgalleri gösteren genel harita

ertesi günü Ayvalık ve Tire ve ertesi gün de Kasaba meş'um istilâlarına uğradı. 4-12 haziran günlerinde Nazilli, Akhisar ve Bergama'yı aldılar. 17 haziranda da on beş gün evvel işgal etmiş oldukları Menemen kasabasının müslüman ahalisini katliâm ettiler.

Saltanat Şûrası (Şûray-ı Saltanat) nın toplanması

Bu felâketler serisi, Mondros mütarekesinin ne demek olduğunu gafil Padişahla gafil hükûmet ricaline anlatmış bulunuyordu. Barış şartları müzakere edilmeden bütün ordunun terhis edilmesi, düşmanların şimdiden her yaptıklarına boyun eğmek mecburiyetinde kalınması sonucunu doğurmuştu. Ahmak olduğu kadar korkak bir adam olan Damad Ferid Paşa, bütün bu mes'uliyeti hükûmetin üzerine alamıyacağı hakkındaki ikazlarla nihayet kendisine gelir gibi oldu. Fakat ne çare ki, Meb'usan Meclisi dağıtılmıştı. Ortada memleket mukadderatını tâyin edecek bir yasama organı yoktu.

Damad Ferid, bunun üzerine Yıldız Sarayında Şûray-ı Saltanat adıyle istişarî yetkisi olan bir meclis toplamağa karar verdi. Kabine erkânı, eski nazırlar, âyân üyeleri, bir kısım askerî erkân ve ileri derecede devlet memurları, siyasî parti ve baro, üniversite, basın temsilcileri dâvet olundular.

Toplantıyı Vahideddin açtıktan sonra sözü Damad Ferid'e bırakarak çekilmiş, Sadrıâzam ise, İzmir'in işgali hakkında alınan nota ile buna verilen cevap nev'inden gazete havadislerini tekrarlamış, kendisine şiddetli hücumlar başlayınca da meclisin yalnız istişarî yetkisi olduğunu ileri sürüp bunları cevaplandırmadan toplantıya son vermiştir (26 mayıs).

Damad Ferid neticesiz bıraktırdığı Şûra toplantısının ertesi 27 mayıs günü İtilâf kuvvetlerine başvurup Bekirağa bölüğünde tutuklu bulunan İttihatçıların tertip edilecek bir nümayiş sonunda buradan zorla kurtarılacaklarını duyduğunu söyleyerek tedbir alınmasını istedi. Bunun üzerine burada tutuklu bulunan ve harb divanında yargılanmalarını bekleyen 67 kişi, koyun sürüsü gibi kamyonlara doldurularak bir savaş gemisine nakledildiler ve Malta adasına götürülüp hapsolundular.

Yurd dışına kaçışları hâdisesini evvelce anlattığımız Talât, Enver, Cemal Paşalarla Doktor Nâzım'ın Harb Divanınca gıyaben ölüm cezasına çarptırıldıkları ilân olundu (13 temmuz).

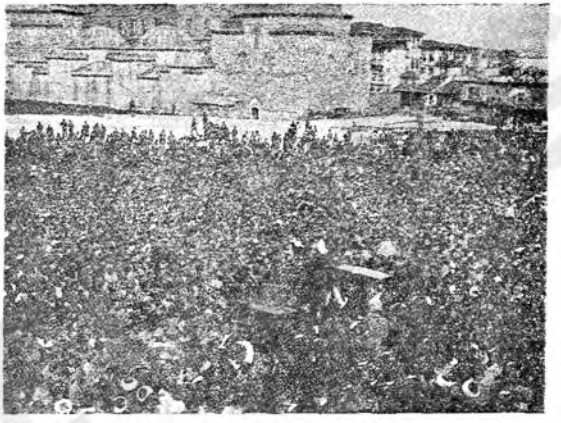

İzmir'in işgali dolayısıyle İstanbul'da yapılan büyük protesto mitingi

Anadolu'da başlıyan hareket ve Mustafa Kemal Paşa

Düşman istilâsına ve işgal kuvvetlerine karşı Anadolu'da millî direniş başlamıştı. «Müdafaa-i Hukuk» ve «Reddi İlhak» cemiyetleri ile mahallî faaliyetlerinden maada muhtelif bölgelerde eli silâh tutan vatandaşlar ve terhis emrini tatbik etmemiş bir kısım ordu birlikleri, üzerinde Türk milletinin şeref ve istiklâl ile yaşayabileceği son bir vatan parçasını müdafaaya azimli görünüyorlardı. Ancak, bütün bunları bir araya getirecek, millî bir güç halinde değerlendi-

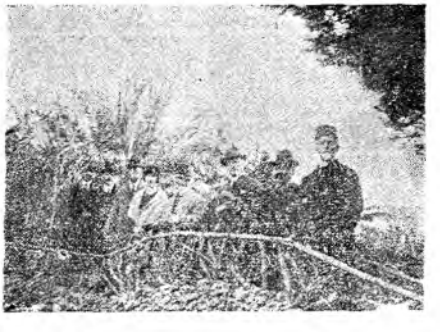

Malta'da sürgünler: Soldan Hacı Adil, Halil (Menteşe), ortada; Said Halim Paşa, nihayete doğru Ahmed Neşimi Bey

recek bir lider lâzımdı. Bu lider de, Mustafa Kemal olacaktı.

19 mayıs 1919 tarihinde Samsun'a ulaşan Mustafa Kemal Paşa, ilk iş olarak elindeki kuvvetlerden faydalanıp Pontus devleti hülyası peşinde koşan Samsun ve bölgesi rumlarının durumunu ele aldı ve bu mıntakada asâyişle uğraşmaya başladı.

İzmir'in işgalinden sonra artan düşman tecavüzleri karşısında bir kurtuluş ümidi, bir kurtarıcı aramağa başlayan bir çok yerler ahalisi, Belediye Başkanları, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri vasıtasıyle ona müracaat edip başa geçmesini istemeğe başladılar.

Bu hususta zaten kararlı olan Paşa, büyük mücadeleye fiilen atıldı.

28 mayısta emrindeki bütün kumandanlara, idare âmirlerine ve kendiliğinden yer yer kurulmuş olan milli teşekküllere gizli bir tâmim gönderdi.

Bunda, Türk milletinin içine yuvarlandığı ölüm tehlikesinin ne kadar korkunç olduğunu, vatanın düşmanlarla çevrilmiş ve dış dünya ile her türlü irtibatın nasıl kesilmiş bulunduğunu anlattı. Milletin sesini duyurmak için her yerde büyük mitingler ve millî gösteriler yapılmasını, işgal ve ilhak nev'inden hareketlerin millî vicdanda uyandırdığı ağır tepkinin bütün dünyaya telgraflarla bildirilmesini istedi. Onun maksadı, Türk milletinin uğradığı ağır haksızlığa razı ve bunun yükü altında ezilmiş olarak her türlü hareket ve teşebbüs kabiliyetinden mahrum halde bulunmadığını dosta düşmana anlatmaktı.

Aynı zamanda kolordulara gönderdiği bir emirle, hangi taraftan gelirse gelsin her düşman tecavüzünün derhal ve şiddetle def edilmesini, elde kuvvet az ve tutulacak sahalar geniş olduğu için gerilla savaşı yapılmasını bildirdi.

Paris barış konferansı, Damad Ferid Paşanın politikası

Memlekette bu olaylar cereyan ederken diğer tarafta Osmanlı devletinin savaşta dahil olduğu gruptan Avusturya-Macaristan (3 kasım) ve Almanya (4 kasım) devletleri de mütareke talebinde bulunmuşlardı (1918). Almanya'da çıkan ihtilâl sonunda imparator yurd dışına kaçmış, askeri hareketler durmuş ve Dünya Savaşı sona ermişti.

Dört sene karalarda, denizlerde ve havalarda bütün dünyada geçen bu savaşta genel olarak 60 milyona yakın insan silâh altına alınmış, ölenlerin sayısı 11 milyondan fazla, yaralanan ve sakat kalanlar 18 milyona ya-

Almanlarla Versay sulhünün imzası. Ortada ayakta Klemanso (Fransa), sağında oturan Vilson (A.B.D.), solunda Loyd Corc (İngiltere) görülmektedirler

kındı. Savaş masrafları 14 milyar, hasarların yekûnu 500 milyar altın frangı bulmuştu. Mütarekelerden sonra, mağlûplara olduğu kadar galiplere de, dolayısıyle bütün insanlığa pek pahalıya mal olan bu savaşın müsebbiplerine, daha doğrusu yenilenlere zaferi kazananların kabul ettirecekleri, ağır şartların hazırlanmasına girişilmişti. Paris'te Ocak 1919 dan itibaren faaliyete geçen Barış meclislerince (konferans) hazırlanan esasların çağırılan yenik devletler delegelerine usulen isteklerini bildirmeleri söylendikten sonra, âdeta dikte ettirilmesine başlanmış bulunuluyordu (sonradan Almanya 28 haziran 1919 da Paris'in bölgelerinden Versay'da, 115 eylülde Avusturya Sen-Jermen'de, Bulgaristan 28 kasımda Nöyyi'de Barış andlaşmalarını imzalamışlardır).

İşte bu sırada Osmanlı devleti de Paris barış konferansına dâvet edilmişti. Damad Ferid Paşa taraftarları, bunu büyük yaygaralarla onun bir muvaffakıyeti olarak ilân ettiler. Hattâ, Almanya ile Avusturya'ya barış şartları dikte ettirilmekte olduğu halde bizim oyumuza başvurulduğunu iddiaya kalkıştılar. Devletin düştüğü inkıraz çukurunda millî varlığın tehlikede bulunduğu, memleketin parçalanıp işgal altına alındığı böyle bir zamanda, hâlâ bir takım safsatalarla millet kandırılmak isteniyordu. Gidecek hey'etin nasıl teşekkül edeceği kabinede münakaşa edilirken Çürüksulu Mahmud Paşa, bunun devlet için son ümid olduğunu, bu yüzden fransızcayı çok iyi bilen ve siyasete aynı derecede vukufu bulunan kimselerin de bu hey'ete refakat etmesi lüzumunu ileri sürdü. Sonunda, teatî edilecek notaları kimin kaleme alacağını sordu. Damad Ferid Paşa, kendisine mahsus acaip tavrıyle:

«Abd-i âciz (yani kendisi)» cevabını verdi ve hükûmetin bundan sonra İttihadcı ruhiyle idare edilemiyeceğini, damdan düşer gibi söyledi. Mahmud Paşa, Sadrıâzamın sözlerindeki maksadı anlıyamadığını, eğer kendisi kastediliyorsa yanlış kapı çaldığını beyan ederek Damad Ferid'le işbirliğinde bulunamıyacağını ve görevinden istifa ettiğini bildirdi (Lûtfi Simavi: Sultan Mehmed Reşad Hanın ve halefinin sarayında gördüklerim, C: 2, S: 239). Bundan sonra barış hey'eti tesbit olundu ve açıklandı.

Barış konferansına seçilen hey'etin (3 haziran 1919) Damad Ferid Paşa, Maliye Nazırı Tevfik ve Devlet Şûrası Başkanı Rıza Tevfik Beylerden mürekkep olması umumî efkârda kötü bir tepki yarattı. Ne halkın, ne de devlet ricalinin itimad edemediği bu zatların memuriyetlerinin Vahideddin tarafından kabul edilişi ise, onun da mahiyetini ortaya koymakta idi. Hâdiseleri yakından görebilenler konferansta bir hezimete uğranılacağına muhakkak gözüyle bakıyor ve yeis içinde bulunuyorlardı. Bir çok millî teşekküller, Padişaha bildirilmek üzere mabeyne çekmiş oldukları telgraflarla durumu protesto ettiler ve bundan doğacak neticelerin, hey'eti tasvip eden Vahideddin'e ait olacağını bildirdiler.

Çürüksulu Mahmud Paşa

Damad Ferid Paşa, Fransız politikasına sarılmıştı. Fransa'nın muzaheretini —ve tabiî neticede himayesini— temin etmeğe çalışacağını ve 26 mayısta toplanan ve umumî efkârı temsil eden Saltanat Şûrasının da bu kararı verdiğini açıkça ilân etmişti. Mustafa Kemal

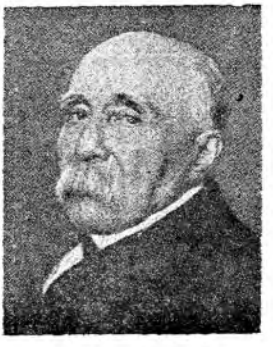

Klemanso

Paşa, 1 haziran 1919 tarihinde ona yolladığı bir telgrafla işin hakiki cephesini sordu ve aynı gün bir tamimle Sadrıâzamın bu sözünün yalan olduğunu yurda yaydı.

Damad Ferid Paşa, hey'et üyeleriyle birlikte 6 haziranda Fransızların Demokrasi adlı kruvazörü ile Tulon'a hareket etti. Fransız politikasına karşı bir muvazene te-

min etmek için eski Sadrıâzam Tevfik Paşa da 14 haziranda bir İngiliz gemisiyle yola çıktı.

Damad Ferid Paşa, barış konferansına tevdi edeceği notayı kendisi hazırlamış, yalnız fransızcası zayıf olduğu için Fransız irtibat subayına tashih ettirmiş ve metnini hey'et üyelerinden gizlemişti. Bunu hemen acele konferansa tevdi etti.

Cidden ahmakça bir ifade ile kaleme alınan bu nota, eski imparatorluğu hayâlen yeniden kuruyor, sınırlarını Hind denizinden başlatarak Rumeli'nin nihayetine kadar götürüyor ve Osmanlı devletinin Mısır ve Kıbrıs meselelerini de müzakereye hazır(!) bulunduğunu bildiriyor. ayrıca her sene Mekke ve Medine'ye surre göndermek hakkını istiyordu.

Surre, Padişah tarafından Mekke ve Medine'ye yılda bir kere gönderilen para vesair hediyeler olup esasen bunun men'olunması kimse tarafından düşünülmediği halde. Damad Ferid bunu takdirden bile âciz bulunuyordu.

Fransa Başbakanı Klemanso, 25 haziran 1919 tarihinde Damad Ferid Paşanın mecnunane notasına ağır ve hakaretli bir cevap verdi. 3 temmuzda da, Damad Ferid ve başkanı bulunduğu hey'et Istanbul'a iade olundu.

ANADOLU'DA KONGRELER, HEY'ETİ TEMSİLİYE VE BÂB-I-ÂLÎ'NİN TUTUMLARI. MİSAK-I MİLLÎ, YUNANLILARIN İLERLEMESİ, İŞGALLER, PARİS KONFERANSI, SEVR BARIŞININ İMZASI

Diğer taraftan müfettiş Mustafa Kemal Paşanın tutum ve davranışını gözden uzak bulundurmayan İtilâf devletleri, nihayet onun tâyin edildiği bu pek geniş yetkili görevden geri alınmasını istemişler ve Bâb-ı-âliyi bu hususta tazyik altına almışlardı.

İtilâf devletlerinin Karadeniz ordusu başkumandanı General Milen, 6 haziran 1919 tarihinde Harbiye Nazırına gönderdiği yazıda Mustafa Kemal Paşa ile maiyetinin vilâyetlerde bulunmalarının arzu olunmadığını,

Ali Kemal Bey

böyle tanınmış bir Paşanın maiyeti ile memlekette dolaşmasının umumî efkârı rahatsız edeceği gibi, askerlik noktasından mesaisine hiç bir lüzum görülmediğini bildiriyor ve kendisiyle maiyetinin derhal Istanbul'a dönmeleri için gerekli emrin verilmesini talep ediyordu (Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, No. 1, Belge: 17).

Kendisine verilen cevapta, Mustafa Kemal Paşaya bu görevin verilmesinin en büyük sebebinin İngiltere mümessilinin Babıâliye verdiği bir nota olduğu, bu nota üzerine bir müfettiş gönderileceği söylendiği ve mümessilin buna itiraz etmediği, bütün şikâyetlerin önünü almak ve hükûmetin mütareke şartlarına göre mes'ul bulunduğu âsâyiş ve inzibatı temin etmek için memleketin bölgelere ayrıldığı, ancak hazerî teşkilât olduğundan ordu kumandanı değil, ordu müfettişi ünvanlı birer kimse gönderildiği, Mustafa Kemal Paşanın da bunlardan biri olduğu ve kendi talep ve tasvipleriyle Yakup Şevki Paşanın yerine tâyin olunduğu bildiriliyordu (Aynı eser, Belge: 18).

Mustafa Kemal Paşanın askerlikten ayrılması

Bu cevabın verildiği aynı gün, yani 8 haziran 1919 tarihinde mesele Vükelâ Meclisinde görüşülmüş ve varılan karar üzerine maiyetindeki istimbotlardan biriyle Istanbul'a dönmesi Mustafa Kemal Paşaya Harbiye Nazırı Şevket Turgud Paşa tarafından telgrafla bildirilmiştir.

28 haziranda Üçüncü Ordu Müfettişliğini teşkil eden 15 ve 3 üncü kolordulara her hususta doğruca Nezaretle muhabere etmeleri bildirildi. Durumdan ordu müfettişliği de haberdar edildi.

Beş gün evvel de Dahiliye Nazırı bulunan Ali Kemal, mülkî makamlara gizli bir tamimle Mustafa Kemal Paşanın azledilmiş olduğunu bildirip emirlerine itaat edilmemesini istemişti.

Mustafa Kemal Paşanın dâvete icabet etmiyerek Istanbul'a gelmeyişine karşı bir şey yapılamadı. Bu sırada bu meselede daha ileri gitmek istemeyen Harbiye Nazırı Şevket

Turgud Paşa kabineden ayrıldı. Yerine son Tevfik Paşa kabinesinde Harbiye Nazırı olarak vazife gören ve Mustafa Kemal Paşa ile dostluğu bulunan Ferid Paşa geçti. Hemen Paşaya bir telgraf çekerek kendisini uzun uzun övdükten sonra ondan Istanbul'da veya arzu edeceği her hangi bir yerde hava değişimine talib olmasını rica etti (30 haziran 1919) ve Istanbul'a hareketinin bildirilmesini istedi. Mustafa Kemal Paşa cevaben gelemiyeceğini bildirdi.

Nihayet, 8/9 temmuz gecesi sarayla açılan bir telgraf muhaberesi sırasında bir aydır süregelen bu çekişmeli durum sona erdi. Mustafa Kemal Paşanın resmî vazifesine son verilmiş oluyordu. O da on dakika sonra, yalnız resmî vazifesinden değil, askerlikten de çekildiğini telgraflarla ilân etti.

Telgraflarda: «Mûbarek vatan ve milleti parçalanmak tehlikesinden kurtarmak ve Yunan, Ermeni emellerine baş eğmemek için açılan Millî Mücadele uğrunda milletle beraber serbest surette çalışmağa resmî ve askerî sıfatım artık engel olmağa başladı. Bu mukaddes gaye için milletle beraber sonuna kadar çalışmağa mukaddesatım adına söz vermiş olduğum için âşıkı olduğum askerlik mesleğine bugün vedâ ve istifa ettim. Bundan sonra mukaddes millî gayemiz için her türlü fedakârlıkla çalışmak üzere milletin sinesinde bir ferd sıfatıyle bulunmakta olduğumu arz ve ilân ederim» diyordu.

Mustafa Kemal Paşa her ne şekilde olursa olsun Türk milletini temsil eden bir organ ve bunun seçeceği temsilcilerle de meşrû bir icrâ kuvveti meydana getirmek istiyordu. Türk milleti, onun sahsında kurtarıcısını görmüş ve tanımıştı. Onun işaret ettiği yola gitmeğe hazırdı. O ise, tek meşrû idare yolunun Millî İrade yolu olduğuna ve bundan başka bir sistem düşünülemiyeceğine inandığı için ilk gündenberi bir diktatör olmayı reddetmiş, daima millî kongreler ve millî meclislerle çalışmayı şiar edinmişti. Şu sırada seçimlerin yapılıp milletvekillerinin toplanması imkânsız bulunduğundan Mustafa Kemal Bey (Paşa) bunu ilk fırsatta yapmak üzere şimdilik milleti temsil eden bir kongre toplamağa ve millî mukadderatı bu kongrenin iradesine teslim etmeğe karar verdi. Çünkü milletin kendi mukadderatı hakkındaki en doğru kararı, yine kendisinin vereceğinden emin bulunuyordu. Bu kararı verdikten sonra ilk olarak Anadolu ve Rumeli (Trakya) de bulunan ordu ve kolordulara bir tamim gönderdi. Bunda Paşa, özet olarak:

«İstiklâlimizi korumak maksadiyle meydana gelen millî kuvvetler, her türlü müdahale ve tecavüzden masundur. Devletin ve

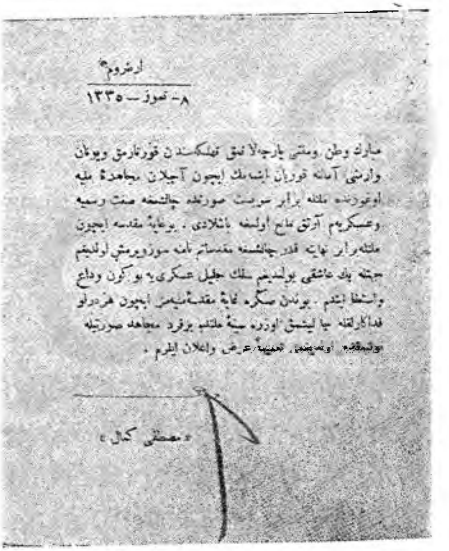

Mustafa Kemal Paşanın «Sine-i millette bir ferd-i mücahid» olarak çalışmağa karar verdiğini tamim eden tarihî belge

milletin mukadderatında, milletin iradesi âmil ve hâkimdir. Ordu, millet iradesinin tâbii ve hâdimidir. Müfettiş ve kumandanlar her hangi bir sebeple kumandadan uzaklaştırılmaları halinde, ancak yerlerine gelenler kendileriyle işbirliği yapacak vasıfta iseler kumandayı devr, lâkin kendileri o bölgede kalarak millî vazifelerine devam edeceklerdir. İtilâf devletlerinin tazyikiyle hükûmet her hangi bir askerî birlik veya teşkilâtı kaldırma emri verirse kabul ve tatbik olunmıyacaktır. Gayesi millî istiklâl olan Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyetleri aleyhindeki müdahaleleri ordu kesin şekilde men' edecektir. Bütün mülkiye memurları da bu teşekkülleri destekliyeceklerdir. Vatanın her hangi bir bölgesine tecavüz edilirse bütün millet müdafaaya hazır bulunduğundan böyle hâdiseler olunca birlikte iş görebilmek için her taraf birbirine en kısa zamanda durumu bildirip birlikte hareketi temin edecektir» diye yazdı.

Istanbul hükûmeti nezdinde resmî bir sıfatı kalmamış bulunan Mustafa Kemal Bey Doğu vilâyetleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Erzurum şubesinin isteği üzerine, bu cemiyetin kurduğu faal heyetin başına geçti (10 temmuz 1919).

Cemiyetin Istanbul'da bulunan merkezi de ona genel merkez namına oy ve mütalâa yetkisini tanıdı.

Damad Ferid Paşanın istifası, ertesi günü tekrar Sadarete getirilmesi

Sadrıâzam, Paris'ten Istanbul'a döndükten sonra aleyhinde büyük bir cereyan başladı. Tevfik Paşa, Vahideddin'i ziyaret ederek olan bitenleri teferruatiyle anlattı. Nihayet, 20 temmuz 1919 tarihinde Damad Ferid Paşa istifa zorunda kaldı. Hiç umulmadığı halde ertesi günü Padişah. kabineyi kurmak görevini yine kendisine verdi. Çünkü Avrupa devlet ricalini şahsen yakından tanıdığına, bunların yakın dostları olduğuna, bu sayede kendisi hükûmette bulunmak şartiyle zararsız bir barış imzalatabileceğine Vahideddin'i inandırmış bulunuyordu.

Damad Ferid, zatî ve şahsî hiç bir değeri ve kabiliyeti olmadığı için kendisine yüz ver-

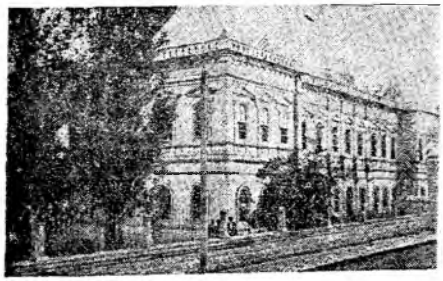

Sivas kongresinin toplandığı Lise binası

Sivas kongresinde alınan karar üzerine teşekkül eden «Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti» nin beyannamesi

memiş, umduğu makamlara çıkarmamış olan İttihad ve Terakki'ye sonsuz bir kinle dolu olduğundan memleketin içine düştüğü bu ağır durumda kendisine, padişaha ve millî çıkarlara uygun çare ve tedbirleri göstermek isteyenleri İttihatçılıkla damgalayarak bertaraf ediyor ve bu sayede iktidarda kalmayı umuyordu.

Böylece, 21 temmuz 1919 tarihinde üçüncü kabinesini kurdu. Bu kabinede Hariciye Nazırlığı yine kendi uhdesinde bulunuyordu.

Erzurum ve Sivas kongreleri, Damad Ferid Paşanın tutumu

Bir müddettenberi hazırlanan Erzurum Kongresi 23 temmuz 1919 tarihinde çeşitli bölgelerden gelen millet mümessillerinden mürekkep olarak bir ilkokul dershanesinde ilk toplantısını yaptı. Mustafa Kemal Bey oybirliğiyle kongre başkanlığına seçildi ve bir nutukla kongreyi açtı. Memleketin içine düştüğü durumu anlattıktan sonra, tarihin hiç bir milletin varlığını ve haklarını inkâr edemiyeceğini ve Türk vatanı ve Türk milleti aleyhinde olarak verilen bütün hükümlerin iflâsa mahkûm bulunduğunu, şimdi millî iradenin ancak Anadolu'da tecelli edebileceğini ve buna dayanan millî bir şûra ile millî bir hükûmetin kurulmasının ilk hedefi teşkil ettiğini söyledi.

Damad Ferid Paşa kabinesinin Harbiye Nazırı, kongre devam ederken Erzurum'a, Kâzım Karabekir'e çektiği bir telgrafla Mustafa Kemal Paşanın derhal tevkifini istediyse de (30 temmuz 1919) bu emir yerine getirilmedi.

Damad Ferid hükûmetinin bir isyan hareketi olarak ilân ettiği kongre, 7 ağustos 1919 tarihinde sona erdi.

Kongrede şu kararlar verilmişti:

1 — Millî hudutlar içindeki vatan bir bütündür. Ayrılık kabul etmez.

2 — Yabancı işgal ve müdahalesine karşı ve Osmanlı hükûmetinin dağılışı halinde millet hep birlikte müdafaa ve mukavemet edecektir.

3 — Merkezî hükûmet vatanın istiklâlini korumağa muktedir olamadığı takdirde maksadı temin için geçici bir hükûmet kurulacaktır. Bu hükûmet, millî kongre tarafından seçilecektir. Kongre toplantı halinde değilse bu işi temsil heyeti yapacaktır.

4 — Kuvvay-ı milliyeyi âmil ve millet iradesini hâkim kılmak esastır.

5 — Hıristiyan ahaliye siyasî hâkimiyet ve sosyal dengeyi bozan imtiyazlar verilemez.

6 — Manda ve himaye kabul olunamaz.

7 — Mebuslar Meclisinin derhal toplanmasına ve hükûmet işlerinin milletin murakabesine konulmasının teminine çalışılacaktır.

Kongre, bundan sonra dokuz kişilik bir temsil heyeti seçerek dağılmıştır. Bunlar da, kendilerine başkan olarak Mustafa Kemal Bey (Paşa) i seçtiler.

Mustafa Kemal Bey bundan sonra Millî Mücadele hazırlıklarını hızlandırmış, Doğu vilâyetlerinde cemiyetin teşkilâtını yaymış, vaktiyle İkinci ordu kumandanı olarak bu bölgede bulunduğu zaman tanıdığı, sevgi ve saygı telkin ettiği aşiret reisleri ve diğer nüfuzlu kimselerle haberleşip onlara görevler vermiştir. Bunlar olurken bir taraftan da Sivas kongresinin hazırlıklarını tamamlamaya çalışmıştır. Esasen ilk kongreyi Sivas'da toplamaya karar vermişken Doğu Vilâyetleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kendisine vâki müracaatı üzerine faal hey'etin başına geçmiş ve Erzurum'da kongreyi toplamıştı.

Mustafa Kemal Bey Sivas valisinin İtilâf devletlerince vâki olan tehditlerini bildirmesine aldırış etmeyerek 2 eylül 1919 tarihinde Sivas'a geldi. Halk tarafından büyük sevgi ve saygı gösterileriyle karşılandı.

Sivas kongresi 4 eylül 1919 tarihinde, tıpkı Erzurum kongresi gibi yine bir kültür ocağında, Sivas lisesinin bir salonunda açıldı ve başkanlığa yine Mustafa Kemal Bey seçildi.

Sivas kongresi, Erzurum kongresi kararlarını tamamen kabul etmekle beraber, millî teşkilâtı bütün yurda teşmil etti ve temsil hey'etine, bütün yurdu temsil salâhiyeti verildi. Doğu Vilâyetleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin adı, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti oldu. Her türlü işgal ve müdahaleye karşı milletçe müdafaa ve mukavemet esası kabul edildi. Yine alınan kararlara göre yurdun her hangi bir parçası hükûmetçe terk ve ihmal edilirse, geçici bir hükûmet kurularak idareye millet adına el konacaktı. Ayrıca Meb'usan Meclisinin bir an evvel toplanarak millî mukadderata el koyması kararlaştırıldı. Mustafa Kemal Bey de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Hey'eti Temsiliyesi Başkanlığına seçildi (11 eylül 1919). Sivas Kongresi böylec Mustafa Kemal Bey'e bütün millî kuvvetleri bir elden sevk ve idare etmek imkân ve yetkisini vermiş oluyordu.

Diğer taraftan, Istanbul hükûmeti Elâzığ valisi tâyin edilen Ali Galib vasıtasıyle Sivas'ı basarak kongreyi dağıtmak teşebbüslerine girişmişse de muvaffak olamamış (3 eylül 1919), Ali Galib Malatya'da yakalanmaktan güç kurtularak (10 eylül) Istanbul'a kaçmak zorunda kalmıştı.

Mustafa Kemal Bey bu durum karşısında namuslu bir hükûmet başa geçinceye kadar yurdun Istanbul'la bütün alâkasını kesmeğe karar verdi. Anadoluda bulunan bütün vali ve kumandanlar, bu kararı benimseyip her taraftan çekilen telgraflarla Vahideddin'e bildirdiler.

Damad Ferid hükûmeti, elinde mevcut bütün imkânları kullanarak bu telgrafların Padişaha intikal etmemesine çalıştı. Nihayet Mustafa Kemal Bey, 12 eylül 1919 tarihinden itibaren meşrû bir hükûmet iş başına geçinceye kadar merkezle münasebetin ve Istanbul ile telgraf ve posta haberleşmelerinin kesilmiş olduğunu kongre adına Sadrıâzama çektiği bir telgrafla bildirdi. Aynı zamanda vali ve kumandanlara Türk milletinin tek yetkili merciinin Temsil Hey'eti olduğunu anlatan bir tâmim yaptı.

Türk halkında işgal ve istilâya, galip devletlerin isteklerine, millî istiklâl ve bekayı tehdid eden her türlü davranışlara karşı başlayan bu direniş, dış âlemin ve bu arada bilhassa Amerika'nın şiddetle dikkatini çekmişti.

Amerika hükûmeti bunun üzerine General Horbard başkanlığında bir hey'eti Mus-

Sivas kongresinde Mustafa Kemal ve Rauf Beylerle diğer bazı temsil heyeti üyeleri

tafa Kemal Bey ile temaslarda bulunmak, millî hareketin gayesini, millî teşkilâtın mahiyetini ve bu hareketin doğuş sebeplerini anlamak üzere Sivas'a gönderdi. Kongre ve Hey'eti Temsiliye Başkanı, ona gerekli izahatı verdi.

Amerikalı general, sonunda bu hareket muvaffak olmadığı takdirde durumun ne olacağını sorunca:

«Bir millet, mevcudiyet ve istiklâlini temin için düşünülmesi kabil olan teşebbüsleri ve fedakârlığı yaptıktan sonra muvaffak olur. Ya muvaffak olmazsa demek, o milletin ölmüş olduğuna hükmetmek demektir. Şu halde, millet hayatta oldukça ve fedakârlıkta devam ettikçe başarısızlık bahis konusu olamaz» cevabını aldı.

Anadolu'da başlıyan harekete karşı tedbirler, Damad Ferid Paşanın istifası, Ali Rıza Paşanın Sadareti

Öte yandan Sadrıâzam Damad Ferid Paşa, Anadolu'da başlayan millî kurtuluş hareketini durdurmak ve Kuvay-ı Milliyeyi

Ali Rıza Paşa

dağıtmak maksadıyle fiilen müdahalede bulunmağa karar verip jandarma neferliğinden yetişme Çerkes Anzavur Paşa kumandasında olmak üzere eline silâh verilmiş serserilerden, hapishane kaçkınlarından, eski mahkûmlardan ve ordudan tardedilen kimselerden mürekkep Kuvvayı İnzibatiye adlı bir teşkilât kurdu (21 eylül 1919). Sonraları Biga ve Bandırma havalisinde faaliyetleri görülen Kuvvayı inzibatiye neticede hiç bir şeye muvaffak olamamış, millî kudretin bir şamarıyle dağılıp gitmiştir.

Damad Ferid Paşa 30 eylül 1919 tarihinde hükûmet başından çekilmek zorunda kaldı. Sadaret, Tevfik Paşanın kabul etmemesi üzerine, eski Harbiye Nazırlarından ve Damad Ferid kabinesinde Meclis-i Vükelâya memur (Devlet Bakanı) olarak bulunmuş olan Ali Rıza Paşaya verildi (2 ekim 1919).

Ali Rıza Paşa, kabine erkânından bazılarını yerinde bıraktı. Başta Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi olmak üzere müfrit olarak tanınanları değiştirdi. Harbiye Nezaretine ise, mütarekeden sonra İkinci ordu müfettişliği görevi ile Anadolu'ya gönderilen, o sıralarda müfettiş bulunan Mustafa Kemal Paşa ile işbirliği yapan, fakat 7 temmuz 1919 tarihinde Istanbul hükûmetinin tazyikine dayanamayarak on gün izin alıp Istanbul'a giden ve bir daha geri dönmeyen Cemal Paşayı getirmişti. Cemal Paşa kabinede âdeta Kuvvayı Milliyenin mümessili sayılıyordu.

Damad Ferid'in iş başından uzaklaştırılması, her tarafta bir sevinç bayramı havası yaratmıştı. Mustafa Kemal Bey, Ali Rıza Paşaya hemen bir telgraf çekip (2 ekim 1919) Erzurum ve Sivas kongrelerinde alınan millî kararlara ve millî teşkilâta riayet edilmesini, Meb'usan Meclisi toplanıp görevine başlamadan evvel millî mukadderatla alâkalı resmî ve kesin hiç bir taahhüde girişilmemesini, barış konferansına gidecek kimselerin millî emelleri anlamış ve ehliyet sahibi kimselerden seçilmesini istedi (Nutuk; 1927, S: 116).

Aynı zamanda valiler ve kolordu kumandanları Sadrıâzama başvurarak halkı silâhlandırıp birbiriyle çarpışmaya sevkeden, ordunun dağılması ve neticede vatanın müdafaasız kalması için emirler veren, ordunun esrarını ve şifreleri çalmağa çalışan eski nazırlardan Süleyman Şefik Paşa ile Ali Kemal ve Âdil Beylerin Meclis açılınca Divan-ı Âli'ye verilmek üzere kaçmalarına engel tedbirlerin alınmasını, bunlara âlet olarak faaliyete geçmiş bulunan Konya valisi Cemal, Elâziz valisi Ali Galib ve diğerlerinin tevkif ve Harb Divanlarına sevklerini, bir kısım valilerin azlini, Damad Ferid tarafından azlolunan bazılarının ise hemen memuriyetlerine iadelerini istediler (3 ekim 1919).

Ali Rıza Paşanın tutumu, Amasya mülâkatı ve protokolu

Ali Rıza Paşa, Mustafa Kemal Bey'e, resmen cevap vermekten çekindi. Yalnız telgrafla, Erzurum ve Sivas kongrelerinde tesbit edilen maksatların ve teşkilâtın neden ibaret olduğu hükûmetçe bilinmediğinden evvelâ bu kongre kararlarının acele bildirilmesini istedi.

Bu kararları Amerika bile öğrenmiş olduğu halde, Osmanlı Sadrıâzamı olan zatın bunlardan habersiz olduğundan bahsetmesi sadece vakit kazanmaktı. Bu ilk nazarda anlaşılmakla beraber, Sadrıâzamın istediği bilgi verildi (4 ekim 1919).

Ayni gün Sadrıâzam adressiz ve imzasız bir telgrafla: yeni hükûmetin memleketin saadet ve selâmetini temin için kesin bir azim sahibi olduğu, Vilson prensiplerine göre bir barış yapılmasına çalışılacağı, Meb'usan Meclisi toplanıncaya kadar millî mukadderat hakkında kesin bir karar verilmiyeceği ve barış konferansına millî emelleri idrâk etmiş ehil kimselerin gönderileceğini bildiriyor, buna karşı anormal ve kanunsuz olan durumun devamının merkezle Anadolu'nun birbirinden ayrılması sonunu doğuracağını, bunun da fena neticeler vereceğini, hattâ Istanbul'un tamamen yabancı işgaline düşmesine sebep olacağını ileri sürerek resmî dairelerin boşaltılıp hükûmete teslimi, hükûmet haberleşme ve muamelelerinin durdurulmasından vazgeçilmesi, her yerde hükûmet nüfuzunun tekrar kurulmasını yabancılarla siyasî münasebetlere girişilmemesini ve seçimlere asla müdahale olunmıyacağının taahhüd edilmesini, kısaca Anadolu'da teşekkül eden millî hareketin dağılması isteniyordu.

Sadaret merkezinden yazılan bu telgrafın kime hitap ettiği belli olmadığı ve bir imza taşımadığı için Temsil Hey'eti tarafından kabul edilmediği bildirilip iade edildi.

Ertesi günü bunu Sadrıâzamın, Temsil Hey'etine yazdığı bildirilince verilen karşılıkta; iki hususta isteklerin kabul edilmiş olduğunun anlaşıldığı, aradaki anormal duruma Damad Ferid'in sebep olduğu, hükûmetin millî teşkilâtı iyi karşıladığını ilân etmesinin geriye kalan bütün güçlükleri halledeceği bildirildi.

Ali Rıza Paşa kabinesi bunun üzerine daha yakından görüşmek üzere Bahriye Nazırı Salih Paşanın Anadolu'ya gönderilmesini teklif etti (9 ekim 1919). Mustafa Kemal Bey, bunu kabul ettiğinden Amasya'ya gelen Salih Paşa ile görüştü. Aralarında başlıca şu esaslar kararlaştırıldı:

a — Hükûmetle millî teşkilât arasında uyuşma hasıl olmuş ve hiç bir anlaşmazlık kalmamıştır.

b — Milletvekili seçimi serbest ve müdahalesiz yapılacaktır.

c — Hükûmetin leh ve aleyhinde hiçbir şey yazılmıyacaktır.

ç — Mebuslar Meclisi tarafından kabul olunmak şartıyle Sivas kongresinin kararları esas itibariyle uygun görülmüştür.

d — Meb'usan (meb'uslar) Meclisinin, emniyette olmayan Istanbul'da toplanması caiz değildir.

Taraflar arasında bu hususları tesbit eden bir protokol imzalandı (22 ekim 1919).

Yeni meclis için seçimler yapılması, Sıvas'ta alınan kararlar

Ali Rıza Paşa hükûmeti, bu şartlardan yalnız sonuncusunu, Anayasaya aykırı olduğunu ileri sürerek, reddetti. Bundan sonra serbest ve her türlü müdahaleden uzak seçimlere başladı. Mustafa Kemal Bey de Erzurum milletvekili seçildi. Bilâhare kumandanlar ve bir kısım Temsil Hey'eti üyeleriyle Sivas'ta bir toplantı yapıldı. 29 kasım 1919 da sona eren bu toplantı neticesinde, mahzurlarına rağmen meclisin Istanbul'da toplanması kabul edildi. Ancak, milletvekilleri Istanbul'a gitmeden evvel Samsun, Trabzon, Eskişehir, Edirne gibi mühim merkezlerde toplanmalı ve mecliste millî çıkarları savunan kuvvetli bir grup teşkil edebilmeleri için mevcut durum hakkında aydınlatılmalıydılar.

Meclisin, emniyet ve serbestlikle çalıştığı anlaşılıncaya kadar Temsil Hey'eti Anadoluda kalacaktı. Meclisin mutlak emniyet içinde bulunduğu görülürse, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kongresi toplanıp genel durum ve cemiyetin durumu hakkında karar verilecekti.

Barış konferansı menfi bir karar verir ve meclis de bunu tasdik ederse, milletin genel arzusunun anlaşılması için gerekli tedbirlere başvurulacaktı gibi diğer kararlara da bu toplantıda varıldı.

Bu kararlar bütün milletvekillerine bildirildi. Sonra Temsil Hey'eti merkezini, baş-

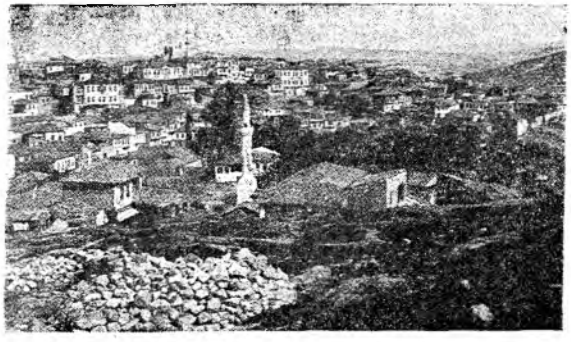

1919 da Ankara'nın Hacı-Bayram semtinden bir görünüşü

İayan millî hareketi sevk ve idare için daha uygun gördüğü Ankara'ya nakletti.

Ankara böylece, 27 aralık 1919 tarihinden itibaren Millî Mücadelenin mihrakı haline geldi. Sonra bütün bu faaliyet ve gayretlerin ne uğrunda göze alındığını açıklayan, millî gaye ve hedefleri belirten bir

Salih Paşa

program hazırladı. Bunun adı «Millî Misak» dı. Bu program milletvekillerine tevdi edildi.

Meclis-i Meb'usanın açılışı, Millî Misak'ın kabulü

Anadolu'da bu olayların cereyanından az sonra Istanbul'da da 12 ocak 1920 tarihinde Meb'uslar Meclisi açıldı. Padişah, hastalığını bahane ederek hazır bulunmadığından, açılış nutkunu Sadrıâzam okudu.

Bu sırada İtilâf devletleri Harbiye Nazırı ile Erkânıharbiye Reisinin (Genel Kurmay Başkanı) değiştirilmesini isteyecek kadar devlet işlerine müdahalelere başlamışlardı. Mecliste ise, Millî Mücadeleyi benimseyen mebuslar «Felâh-ı Vatan» adlı bir grup kurmuşardı.

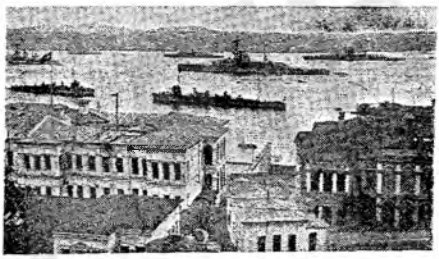

Istanbul'da, Fındıklı'da Meb'usan ve Âyân binaları önünde İtilâf devletleri donanması

28 ocak 1920 tarihi toplantıda Meclis, Millî Misakı bir beyanname halinde son şekliyle tesbit etmiş ve 17 şubat tarihinde bütün dünyaya yayınlanmasına karar vermişti.

Diğer taraftan Damad Ferid Paşa hükûmeti zamanında Mustafa Kemal Bey (Paşa) aleyhine alınan askerlikten tard kararı, istifasının kabulü şeklinde değiştirildi ise de, hükûmet, bunu ilâna cesaret edemedi. Sadrıâzam Ali Rıza Paşa, kabinesindeki Millî Mücadeleye aleyhdar olanları tasfiye için değişiklikler yapmak zorunda kaldı. Bu suretle, Millî Mücadeleyi bütün güciyle desteklemekte bulunan Askerî Şûra âzasından Fevzi (Çakmak) Paşa, Harbiye Nazırı oldu. Harbiye Müsteşarı ise, Ankara'ya gelerek Mustafa Kemal Bey ile görüşen ve her hususta anlaştıktan sonra Istanbul'a dönen Albay İsmet (İnönü) Beydi.

Yunan ordusu ileri harekâtı, Salih Paşanın sadareti, İstanbul'un işgali

İtilâf devletleri, bu sırada Osmanıl devleti ile yapılacak barışın şartlarını, bilhassa Meclisi Meb'usandaki cereyana ve «Millî Misak» davranışına karşı infial içinde hazırlamakta idiler. Ağır taleblerinin bütün Türk milletince kabulünü temin gayesile gerekli ortamı çeşitli tehdit ve tazyiklerle yaratmak istediler. Biga ve Bandırma havalisinde faaliyet gösteren Anzavur kuvvetlerinden umulan sonuç alınamayınca, İtilâf devletlerinin emriyle bu sefer Yunan kuvvetleri 3 mart 1920 tarihinde taarruza geçtiler.

İtilâf devletlerinin ağır talepleri ile Hey'eti Temsiliye Reisi (Başkanı) Mustafa Kemal Bey'in tazyiki karşısında bocalayan Ali Rıza Paşa, başlayan Yunan taarruzu üzerine istifa etti (8 mart 1920). Vahideddin pek arzu ettiği halde sadareti Damad Ferid Paşa'ya vermeğe cesaret edemeyerek uzun tereddütlerden sonra 8 mart 1920 tarihinde bu makama Salih Paşayı tâyin etti.

15 martta İtilâf devletleri 150 Türk aydınını tevkif ettiler.

Ertesi günü Istanbul'u askerî işgal altına aldılar. Şehir zaten işgal edilmişti, bu yeni hareket memlekete gözdağı vermek için yapılıyordu.

Sabah saat beşte başlayan işgal sırasında Şehzadebaşı karakolunda her şeyden habersiz uykudan kalkıp binayı teslim etmek istemeyip mukavemet eden altı Türk askeri şehid edildi. On beş kadarı da yaralandı.

Istanbul telgraf merkezinde vazifeli bir

memur, Manastırlı Hamdi (Onaltı Martı), durumu telgrafla derhal Ankara'da Hey'eti Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Beye bildirdi.

İtilâf devletleri ise işgalin muvakkat olduğunu, hükûmet nüfuzunun takviyesi için yapıldığını, ancak mütareke şartlarının ihlâli —yani millî hareketler— devam ederse bunun daimî olabileceğini bir beyanname ile ilân ettiler.

Hey'eti Temsiliye Reisi (Başkan) Mustafa Kemal Bey, yeni durumu her tarafa bildirdikten sonra Istanbul'daki İtilâf devletleri temsilcilerine, tarafsız bütün devletlerin Dışişleri Bakanlıklarına, İngiltere, Fransa ve İtalya parlâmentolarına protesto telgrafları çekti.

Damad Ferid'in dördüncü Sadareti ve işgal bölgelerindeki olaylar

Salih Paşa 2 nisanda istifa etmiş olduğundan Vahideddin Sadareti yine Damad Ferid Paşaya vermiş bulunuyordu (5 nisan 1920).

Damad Ferid, İtilâf devletlerine dayanarak millî kurtuluş hareketini kösteklemek için mezbuhane bir faaliyete girişti. Kuvay-ı Milliye aleyhinde beyannameler, bunları teşkil edenlerin âsi olduğuna dair fetvalar yayınladı. Faaliyeti esasen durmuş olan meclisi feshetti (11 nisan 1920).

Bir taraftan da Anadolu'da yer yer kargaşalıklar çıkarmağa ve kargaşalıkların bölgesini Ankara'ya doğru genişletmeğe çalışıyordu. Nitekim Bolu ve Düzce'de millî kuvvetlere karşı başlayan ayaklanma, 19 nisanda patlak veren Beypazarı isyanı da bu gayretlerin neticesi idi.

Diğer taraftan Batı Anadolu'da Yunanlılar tekrar faaliyete geçmiş ve 6 nisan 1920 tarihinde Soma tarafından ilerlemek teşebbüsünde bulunmuşlardı.

Kocaeli bölgesinde İzmit'te millî kuvvetler, İngilizlerle temas halinde idi.

Doğuda Rusya ile temas yoktu. Buna karşılık silâhlı Ermeni birlikleri müdafaasız halkı imhaya girişmişlerdi.

Güneyde, millî kuvvetler Adana'nın bir saat yakınına kadar sokulmuşlardı. Burada ve Maraş ile Urfa taraflarında çarpışmalar devam etmekte idi. 15 nisanda Fransızlar Urfa'dan çekilmek zorunda kalmışlardı. Millî kuvvetler, bir taraftan da Mersin'i sarmış bulunuyorlardı. Millî kuvvetlerin tazyiki karşısında Fransızlar bir müddet sonra Maraştan da çekilmişlerdi. En şiddetli çarpışmalar Anteb çevresinde geçiyordu.

Trakya'da Birinci kolordu, düşmana karşı koymağa hazırlanmakta idi. Millî kuvvetler, mümkün olduğu kadar bir kısım ordu birlikleri ve subaylarla takviye ediliyorlardı.

İtilâf devletleri, kuruluşunu ileride nakledeceğimiz millî hükûmeti tanımak istemedikleri gibi, bu hareketi ortadan kaldırmak için bir taraftan Yunanlılara, bir taraftan Istanbul hükûmetine yardım etmekte idiler.

Istanbul hükûmetinin yaptığı şeylerden biri Mustafa Kemal Beyi askerlikten bir daha tard ve idam cezasına mahkûm etmek gibi gafilce ve hainane kararlar almak olmuştu (11 mayıs 1920).

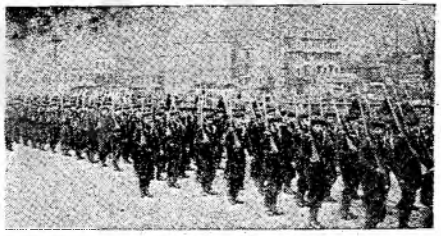

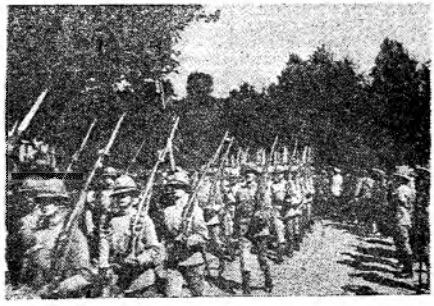

16 martta işgal kuvvetlerinin Istanbul'un köprü ve caddelerinde gösteri yürüyüşü

Paris'e giden yeni barış hey'eti, Kabulü istenen barış şartları

Diğer taraftan Osmanlı devletile yapılacak olan barışın şartları İtilâf devletleri tarafından hazırlanmış bulunduğu Babıâlî'ye bildirilmişti. San Remo konferansında hazırlanan bu şartların tebliği için Osmanlı devleti delegelerinin 10 mayısta Paris'te hazır bulunmaları istenmekteydi. Âyân Reisi eski Sadrıâzam Tevfik Paşanın başkanlığındaki hey'et, Paris'e gitti. Hey'etin öbür üyeleri Dahiliye Nazırı Reşid Bey, Maarif Nazırı Fahreddin Bey ve Nafıa Nazırı Operatör Cemil (Topuzlu) Paşa ile maiyetinde bulunan uzman ve memurlardan mürekkepti.

Paris'e varan Osmanlı hey'etine barış şartları 11 mayısta bildirildi. Tevfik Paşa, dikkatle inceledikten sonra bunları müstakil bir devlet mefhumu ile telifi imkânsız bularak müzakerelere girişmedi.

W. Vilson

Teklife göre: Trakya, Istanbul vilâyetinin hududu dışında kalan bütün yerleriyle Yunanlılara terkolunuyordu. İzmir bölgesi, Ödemiş, Tire, Söke, Akhisar, Kasaba ve Kırkağaç dahil olarak Yunanlılara verilmekteydi. Güney sınırı ise; Mardin - Urfa - Anteb - Amanos - Osmaniye'nin kuzeyinden geçiyordu. Doğuda bir Ermenistan kuruluyor ve bunun sınırının tesbiti Amerika Cumhur Başkanına bırakılıyordu (Başkan Vilson bu sınırı tamamen hissî tesirler altında çizmiş ve Tirebolu'yu bile Ermenistan'a vermiştir. Bu ise, kendi ortaya koyduğu prensiplere aykırıydı. Çünkü Ermenistan'a bırakılmak istenen yerlerde Türk unsuru büyük çoğunlukta olup bazı yerlerde ise Ermeni hiç yoktu). Bunlardan maada, Silifke, Ulukışla, Niğde, Aksaray, Ilgın, Akşehir, Afyonkarahisar, Tavşanlı, Kütahya civarı ve Balıkesir İtalya nüfuz bölgesi: Diyarbakır, Sivas, Harput ve Tokat civarına kadar yerler Fransız nüfuz bölgesi oluyordu. Bu bölgelerdeki her türlü ekonomik menfaatler ve bütün imtiyazlar bu devletlere ait olacaktı. Ayrıca, Istanbul, İzmit, Edremit ve Bursa'nın kenarlarına kadar olan kısmı içine alan bir Boğazlar bölgesi kuruluyordu. Böylece, Türklere ait olmak üzere aşağı yukarı Ankara ve Kastamonu kalmakta idi. Ayrıca bir çok ağır hükümler vardı. Meselâ, Boğazlar bölgesi bayrağı ve bütçesi olan müstakil bir idareye veriliyordu. Bu idarenin başında, Osmanlı devletinin üye olmadığı bir komisyon bulunacaktı. Istanbul, Osmanlı devleti (!) bu barış şartlarına ve bilhassa bunun azınlıklara ait hükümlerine mutlak şekilde riayet ettikçe bu devlette kalacak, aksi takdirde elinden alınacaktı. Anlaşmanın imzalanmasından bir yıl sonra Doğudaki Kürtler ayrı bir devlet kurmak isterlerse, buna da itiraz olunmayacaktı. Andlaşma, bu devletin ayrıca İngiliz mandasına verilmesini derpiş ediyordu. İzmir'de, Osmanlı hâkimiyetine delâlet etmek üzere dış kalelerin birinde bir Türk bayrağı bulunacak, lâkin idaresi Yunanistan'a ait bulunacaktı. Beş yıl sonra da mahallî meclis bölgenin Yunanistan'a katılmasını Milletler Cemiyetinden isteyebilecek, isterse bu hususa dair plebisit yaptırabilecekti. Osmanlı tab'asından her hangi biri kabul ettikleri takdirde İtilâf devletlerinden veya yeni kurulacak devletlerden birinin tab'alığına derhal geçebilecekti. Tehcir işlerine karışanlar için kurulacak hakem heyetleri sürgün ve mal müsaderesi cezası verebilecekti. Yabancı okul ve yüksek okul mezunu Osmanlı veya İtilâf devletleri tab'aları Osmanlı ülkesinde her işi serbestçe yapabileceklerdi (böylece Osmanlı maarif teşkilâtı lüzumsuz hale geliyordu). Irk, dil ve din azınlıkları her türlü dinî, sosyal ve kültürel müesseseler kurmakta tamamen serbest bulunacaklardı. Andlaşmanın azınlıklara ait kısmının tatbiki için İtilâf devletleri her tedbiri almakta serbest bulunacaklardı.

Osmanlı devleti, hâlâ devlet sayılabilirse, silâhlı kuvvetler olarak şuna sahip olabilecekti:

700 Padişah muhafızı, 35.000 jandarma, 15.000 jandarma takviye unsuru.

Topçu kuvveti bulunmayacak olan jandarma, dört lejiyon halinde, gerekli bölgelerde vazife görecekti. Bu lejiyonlardaki subayların yüzde on beşi yabancılardan olacaktı. Takviye kıtalarında 2500 topçu ve 75 dağ topu, 8.200 piyade, 700 süvari, 3.500 fennî hizmet mensubu ve 100 subay bulunacaktı. Bütün silâhlı kuvvetler mensupları gönüllü ve ücretli olacaktı. Deniz kuvveti olarak da 600 tondan aşağı 13 gambota müsaade olunuyordu. Uçak, hiç bulunmayacaktı. Her türlü tahkimat yasaktı. Polis, gümrük memuru, or-

man bekçisi gibilerinin miktarı, 1913 yılındakinden fazla olmayacaktı. Bütün bu hususlar, İtilâf devletleri tarafından serbestçe kontrol edilebilecekti. Savaş suçlusu sayılacaklar yargılanmak üzere (Yunanistan ve Ermenistan dahil) İtilâf devletlerine teslim edileceklerdi. Devletin malî işlerini, Fransa, İngiltere ve İtalya'nın üye bulunduğu bir komisyon yürütecek, buraya alınacak Osmanlı üyelerin yalnız istişarî oyu bulunacaktı. Devletin bütçesini bu komisyon yapacaktı. Genel gelirden bu komisyonun masrafı, Osmanlı devleti ülkesinde kalacak işgal kuvvetlerinin masrafı, yeni sınırlar dışında kalacak yerlerdeki işgal kuvvetlerinin masrâfı, savaşta zarar görmüş İtilâf devletleri tab'asına verilecek tazminat çıktıktan sonra artakalanla bütçe hazırlanacaktı. 1600 ton ve bundan büyük bütün deniz vasıtaları teslim edilecekti. Devam edecek olan kapitülâsyonlardan İtilâf devletleriyle Ermenistan, Bulgaristan ve Hicaz devleti tab'aları da eşit olarak faydalanacaklardı.

Yabancı tab'aya geçmek serbest olduğundan ve bütün imtiyaz ve avantajlar da onlara ait bulunduğundan bu suretle Osmanlı tab'asının sayısının gittikçe azalması, hattâ tamamen bitmesi gayesi güdülüyordu (Reşad Ekrem Koçu; Osmanlı muahedeleri, S: 274-280).

Paris'te kendilerine bu şartlar bildirilen Osmanlı hey'eti, karşılığında verdiği muhtıranın sonunda İtilâf devletleri «Ya Türkiye'nin bekası lüzumuna kaildirler; bu takdirde ona hür ve mes'ul bir devlet gibi haklarına riayet kabiliyeti ve yaşamak ve taahhüdlerini yerine getirmek imkânı bırakılmalıdır, yahut, Türkiye'nin ortadan kalkmasını istiyorlar. O takdirde hükümlerini kendileri icra etmelidirler. Dinlenmemiş bile olan mahkûmdan bu hükmü imzalamasını ve kendilerine yardım etmesini istememelidirler» dedi.

Damad Ferid Paşanın konferansa gelmesi, Yunan ordusunun ilerlemesi

Sadrıâzam Damad Ferid Paşa ise, sanki bu durumda bir iş görmesi mümkün imiş gibi, kendisini hey'et reisi tâyin ettirip (10 haziran) Paris'e geldi. Onun gelişinden sonra müzakereler başladı ve hazırlanan mukabil Osmanlı şartları teklif edildi. İtilâf devletleri, bunları kendi aralarında görüştülerse de, hiç bir cevap vermediler. Osmanlı heyeti, bunun üzerine Istanbul'a dönmek zorunda kaldı (11 temmuz). 17 temmuz 1920 tarihinde ise, Fransız delegesi, barış konferansı namına Osmanlı tekliflerinin reddolunduğunu bildirdi.

İşte bu olayların geçtiği sırada, İtilâf devletlerinin isteği ile, 22 haziran 1920 tarihinde bu barış andlaşmasını Osmanlı devletine kabul ettirmek ve millî mukavemet hareketini tamamen boğmak gayesiyle Yunan ordusu 3 tümeniyle Salihli, 2 tümeniyle Soma, ve 1 tümeniyle Aydın bölgelerinden yeniden taarruza geçmişti.

Osmanlı devletinin ordusu bulunmadığından bu taarruzları ancak münferid zayıf millî teşekküller karşılayarak güçleri yettiği kadar dayandıktan sonra çekildiler. Yunanlılar bundan faydalanarak ilerleyip 24 haziranda Akşehir'i işgal ettiler. 26 haziranda ise İngilizler Mudanya ve Bandırma'ya asker çıkardılar. 30 haziranda Balıkesir Yunanlıların eline düştü. 1 temmuzda Edremid, ertesi günü Bandırma, Mudanya, Kirmasti, Gönen, Karacabey Yunan işgaline uğradı. 6 temmuzda İngilizler İzmit'i işgal ettiler. Yunanlılar 8 temmuzda Bursa'ya, 20 temmuzda Tekirdağı'na, 22 temmuzda Lüleburgaz'a, 25 temmuzda Edirne'ye, ertesi günü Kırklarelineye girdiler. 10 temmuzda ise, bir Ermeni alayı Adana'ya varmış bulunuyordu.

Yabancı işgaline düşen bu vatan parçalarında yaşayan silâhsız masum ve mazlûm Türk halkı ise her yerde taarruza uğramış, mal, can ve ırz emniyetine saygı gösterilmemiş, yalnız savaş kaidelerine bağlı, insanlık prensiplerine uyamayan vahşî ve aşağılık usûller her yerde bol bol tatbik olunmuştur.

Padişahın tutumu, Saltanat Şûrası toplantısı

Padişah, galiblerce ileri sürülen şartlara razı idi. Ancak ne kendisi, ne de hükûmet karar sorumluluğunu üzerlerine alamadılar. Meclis de dağıtılmış bulunduğundan bu barış şartlarının kabulü veya reddi hakkında karar verebilmek için ileri devlet ricalinden bir Saltanat Şûrası toplanmasına karar verdiler. Şûra, 22 temmuz 1920 tarihinde Yıldız Sarayında Vahideddin de hazır bulunduğu halde toplandı. Öbür hazır bulunanlar ise şunlardı:

Veliahd Abdülmecid Efendi, kabine üyeleri, Âyân Reisi Tevfik Paşa, eski Sadrıâzamlardan İzzet, Ali Rıza ve Salih Paşalar, eski Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi, Müşir Fuad, Ömer Rüştü, Osman Paşalar, Abdurrahman Şeref Efendi, Rıfat Bey, Aristidi, Topçu Feriki Rıza, Birinci Ferik Süleyman, Hâdi, İzzet Fuad Paşalar, Seyyid Abdülkadir Efendi, Tevfik, Rıza Tevfik, Âdil, Mavroyani, Abdülhak Hâmid Beyler, Mustafa Vasfi, Hamdi, Mustafa Âsım, Zeynel'âbidin, Azaryan, Aram, Dilber Efendiler, Müşir Zeki, Kâzım, Nuri Paşalar, Fetva Emini Ali Rıza, Kazasker Mehmed Nuri, Şer'i Tetkikat Meclisi Reisi Tevfik Efendiler, Erkânıharbiye Reisi Ferik Hamdi, Mustafa Nuri, Birinci Ferik Zeki, emekli Feriklerden Muhsin, Ali Refik,

Galib, Fuad, Askeri Temyiz eski reisi Fuad, Topkapı Sarayı muhafızı Rıza ve Şekîr Paşalar.

Toplantı açılınca, Sadrıâzamın emriyle Sadaret mektupçusu, İtilâf devletlerinin Osmanlı hey'etinin tâdil teklifini reddettiklerine dair Paris'de bulunan Dahiliye Nazırı Reşid Beyden gelen telgrafı okudu. Devletlerin hakkımızdaki nihaî kararını açıkladıktan sonra, Trakya sınırının Midye-Enez hattına kadar uzatılması, tarafsız bölgenin yalnız Boğazlara tahsisi, İzmir'in Hamburg gibi serbest bir şehir haline getirilmesi, Hilâfet dinî bir müessese olduğu için andlaşmada bahis konusu edilmemesi, İzmir ve Trakya hakkındaki teklifler kabul olunmadığı takdirde bu yerlerin idaresinin Boğazlar Komisyonuna verilmesi konularının barış komisyonunun insaf ve adaletine bir daha sunulması ve barış şartlarının kabulü hususundaki Vükelâ Meclisi kararı okundu. Damad Ferid Paşa, hazır bulunanların düşüncelerini açıklamalarını istedi. Başta Mustafa Sabri Efendi olmak üzere Hâdi Paşa, Abdurrahman Şeref Bey, Mustafa Âsım Efendi vesairleri söz aldılar. Lâkin hiç biri sadra şifa verecek bir şeyler söyleyemedi. Kimi eski rejimi yerdi, yapılan hatâları tekrarladı, kimi millî mücadele hareketinin bu ağır şartlara sebep olduğunu ileri sürdü, kimi hükûmeti tenkid etti. Söz uzamak istidadını gösterince Damad Ferid işi oya koydu ve kabul edenlerin ayağa kalkmalarını söyledi. Âyân Meclisi Birinci Reis vekili ve eski Bahriye Nazırı Topçu Feriki Rıza Paşa hariç, herkes ayağa kalktı. Böylece toplantı sona erdi. Şûra üyeleri salonu birer ikişer terkettiler. Rıza Paşa, en sonra çıktı.

Barış andlaşması daha imzalanmadan yukarıda görüldüğü üzere Yunanlılar Trakya'yı işgale başlamışlardı.

Damad Ferid Paşanın istifası ve son sadareti, Barış andlaşmasının Sevr (Sèvres) de imzalanması

Kabine üyeleri arasında da ihtilâflar çıkmış bulunuyordu. Damad Ferid Paşa, kendisiyle daha kafa dengi olabilecek kimselerden mürekkep bir hükûmet kurabilmek için istifasını verdi ve beşinci ve son defa Sadrıâzam oldu (31 temmuz 1920). Şeyhülislâmlığa Mustafa Sabri Efendiyi getirdi. Hariciye Nazırlığını da kendi üzerine aldı. Sonra Şûray-ı Devlet Reisi Rıza Tevfik Bey, Maarif Nazırı Hâdi Paşa ve Reşad Halis Beyden mürekkep bir hey'et, barış andlaşmasını imzalamak üzere yola çıkarıldı. Bu zevat, 10 ağustos 1920 salı günü mahallî saatle 16 da Paris'de Sevr müessesesinde Türk milleti hakkında Mondros'da verilen idam hükmünün infaz emri demek olan bu meş'um vesikayı imzaladılar.

Damad Ferid Paşa'nın Paris konferansına giderken Dolmabahçe Sarayından ayrılışı

Andlaşmayı kabul ve imza edenlerin Türk milletini temsil ettikleri hiç bir zaman iddia olunamaz. Çünkü onlar, müstereddî Vahideddin'in, müstereddî Damad Ferid'in ve müstereddî İstanbul hükûmetinin vatan ve millet sevgisinden yoksun mümessilleriydiler.

Osmanlı devletiyle barış yapıldığı ve Yunanistan buna imza koyduğu halde, Yunan hükûmeti, Anadolu'da savaş hareketlerini durdurmamıştı. Çünkü, bu barışı Türk milleti kabul etmemiş, millî mücadeleden vazgeçmemişti. Böylece, Salihli bölgesinden ilerleyen düşman tümenleri 26 ağustos 1920 de Uşak'ı işgal etmişlerdi. Aydından ilerleyen bir kol da Nazilliye varmış bulunuyordu.

Ankara'da 23 nisan 1920 de faaliyete geçmiş bulunan Büyük Millet Meclisi 19 ağustos toplantısında Sevr andlaşmasını imzalayanlarla, Saltanat Şûrasında müsbet oy verenleri vatan haini ilân etti (Düstur; Tertip: III, C: 1, S: 48). Bu andlaşmayı tanı-

Sevr barış andlaşmasına göre Anadolu ve Trakya'da Osmanlı devle tinin muhtelif milletlere çeşitli isimler altında terke mecbur olduğu bölgeleri gösteren harita

mayan Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, onun tatbikine engel olmağa ve bu andlaşma hükümlerine göre vatanın bazı bölgelerinde yapılmak istenen yeni işgalleri tecavüz saymağa karar verdi.

Bundan sonra, olayların her bakımdan ağırlık merkezinin Anadolu'ya geçmesine ve Osmanlı devleti ile onun hükûmetinin fonksiyonunun azalmasına karşılık, yeni bir Türk devletinin kuruluş çabası, vakayii daha ziyade o yönden nakletme zorunda bırakmaktadır.

ANKARA'DA BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN AÇILMASI VE MİLLÎ HÜKÛMETİN TEŞEKKÜLÜ; SİYASÎ, ASKERÎ İCRAATI, LONDRA KONFERANSI. SAVAŞLAR, ANDLAŞMA VE ANLAŞMALR

Istanbul'da açılan Meb'usan Meclisinin kapanmasından sonra Hey'eti Temlisiye Başkanı Mustafa Kemal Bey ve arkadaşları ilk düşünceleri ve kararları üzere Meclisi Ankara'da toplamak için çalışmaya başlamışlardı. Milletin yeniden seçeceği temsilcilerle, Istanbul Meb'usan Meclisinin Anadolu'ya geçebilen üyeleri *Millî Meclis halinde millî* mukadderata el koyacaktı. Bunun için bütün gerekli tedbirler alındı. 22 nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisinin ertesi günü açılacağı ve o günden itibaren bütün mülkî ve askerî makamlarla Türk milletinin başvurma yeri olacağı bir beyanname ile ilân edildi. Meclis, 23 nisanda, Ankara'da ve bütün Anadolu'da yapılan büyük törenlerle açıldı.

Ertesi günü, Mustafa Kemal Bey durumu açıklayan etraflı konuşmadan sonra bir önerge verdi. Bunda, *yeni bir hükûmetin* kurulmasının zarurî bulunduğu, geçici de olsa bir hükûmet başkanı veya padişah kaymakamı makamının ihdas edilmesinin doğru olamıyacağı, Mecliste toplanan millî iradeyi vatanın mukadderatına el koymuş tanımanın esas olduğu, memlekette Türkiye Büyük Millet Meclisinin üstünde hiç bir kuvvet tanınmıyacağı, bu Meclisin yasama ve yürütme yetkilerini nefsinde topladığı, Meclisçe seçilecek bir heyetin hükûmet işlerini yürüteceği, Meclis Başkanının ise, bu hey'etin de başkanı olması gerekeceği bildiriliyordu.

Meclis, bu önergeyi aynen kabul etmek suretiyle, yeni Türkiye devletinin Anayasasına ait esasları tesbit etmiş oluyordu. Meclis *o gün* aynı zamanda Mustafa Kemal Beyi de Başkanlığa seçmişti (24 nisan). Böylece. millet hizmetinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Temsil Hey'eti Başkanı olarak vazife gören Mustafa Kemal Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi ünvaniyle görevine devama başladı.

25 nisanda geçici bir hükûmet kuruldu. Bu hususa dair 2 mayısta kabul edilen kanun üzerine hükûmet kesin olarak teşekkül etti.

Mustafa Kemal Bey, Ankara'da Büyük Millet Meclisinin toplandığını, millî mukadderata el koyduğunu ve bir hükûmet kurduğunu bütün Avrupa devletleri Dışişleri Bakanlıklarına bildirmişti (30 nisan 1920). Bu suretle Istanbul hükûmetiyle yapılacak bir barışın Türk milleti tarafından kabul edilmeyecek olduğunu daha o zaman anlatmış bulunuyordu.

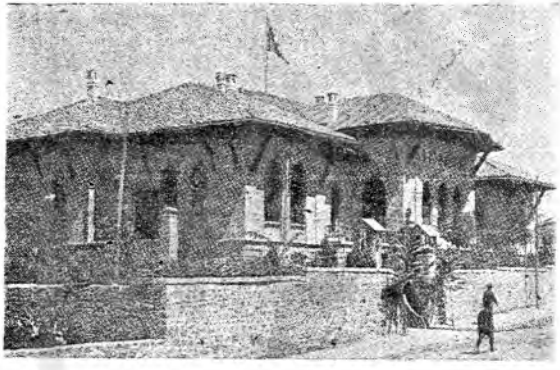

Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılıp içinde çalıştığı bina

Türkiye Büyük Millet Meclisinin kabul ettiği Teşkilât-ı Esasiye Kanunu

Mustafa Kemal Bey bir taraftan da yeni devletin kuruluş esaslarını bir kanuna bağlamağa, yani yeni bir Anayasa meydana getirmeğe çalışıyordu. Bu işle *görevlendirdiği komisyon* ve gerekse Millet Meclisi üyeleri bu hususta ikiye ayrılmış bulunuyorlardı. Bunların bir kısmı mevcud durumu geçici buluyor, memleket ve padişah kurtarıldıktan sonra Osmanlı devletinin devam edeceğini tabiî görüyorlardı. Bu yüzden yapılacak kanunda gayenin vatan ve milletin kurtarılmasıyle birlikte hilâfet ve saltanat istiklâlinin temini olduğunun tasrih

edilmesini istemekteydiler. Bir kısmı ise, hilâfet ve saltanat müessesesinin kaldırılmasına ve hâkimiyet hakkının kayıtsız ve şartsız olarak Türk milletine verilmesine taraftardı. Bunlar, bu düşüncelerini şimdilik açıkça ifade edemiyorlar, ancak yapılacak Anayasada hilâfet ve saltanat meselesinden hiç bahsedilmemesini, sadece millî hâkimiyet esasına dayanan bir idare şeklinin kurulmasını ileri sürüyorlardı.

Mesele büyüdü ve nihayet Mustafa Kemal Bey müdahale ederek evvelâ projeyi *tâdil ettirdi. Sonra Meclisin 25 eylül 1920* tarihli gizli oturumunda söz alarak kurtarılmak veya yerinde bırakılmak istenilen Vahideddin için bu zatın hain olduğunu, eğer hilâfet ve saltanat müessesesi ise, Vahideddin düşman elinde bulunduğu ve hilâfetten ve saltanattan kendiliğinden feragat etmiyeceği için yerine başkasının seçilmesinin fiilen mümkün olamıyacağını, olsa bile ortaya iki halife çıkıp millî kurtuluş dâvasının bir halifeler kavgasına döneceğini, bunun için bu meselenin şimdilik bir tarafa bırakılarak Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin çalışmasını mümkün kılacak esasları tesbit eden bir kanun hazırlanmasını ileri sürdü. Meclis, bu izahları doğru buldu. Bundan sonra başlayan çalışmalar dört ayda neticelenerek *18 Ağustos tarihinde Büyük Millet* Meclisine «Büyük Millet Meclisinin şekil ve mahiyetine dair kanun maddeleri» adı altında sunulan ve 13 eylül 1920 tarihinde tâdil olunan proje, 20 ocak 1921 tarihinde Teşkilât-ı Esasiye (Anayasa) Kanunu adiyle Meclisten çıktı (Düstur; Tertip: III, C: 1, S: 196).

Bu Anayasa, üç büyük esası kapsıyordu:

1 — Hâkimiyet, kayıtsız ve şartsız olarak milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayanır.

2 — Yasama ve yürütme yetkisi milletin biricik ve hakikî mümessili olan Büyük Millet Meclisinde toplanır.

3 — Türkiye devleti, Büyük *Millet Meclisi tarafından* idare olunur ve hükûmeti, Büyük Millet Meclisi Hükûmeti adını taşır.

Ankara'da Fransızlarla imzalanan mütareke, Cephe kumandanlıkları, Ordu için karar

Anadolu'da hükûmetin teşekkülünden az sonra Fransa'nın Suriye Fevkalâde Komiseri de Caix, başkanlık ettiği bir hey'etle Ankara'ya gelerek millî hükûmetle müzakerelere girişti ve sonunda yirmi günlük bir mütareke imzalandı (20 mayıs). Böylece, ilk defa olmak üzere Büyük Millet Meclisi ile onun hükûmetinin Türkiye mukadderatına hâkim tek kuvvet olduğu yabancılar tarafından kabul ediliyordu.

Doğuda devam eden Ermeni tecavüzlerine karşı harekete geçmek üzere 15 inci kolordu kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Doğu Cephesi Kumandanlığına tâyin edildi (9 haziran). Diğer taraftan Yunanlılara karşı, buradaki dağınık kuvvetleri derleyip bir *mukavemet kuvveti meydana getirmek* üzere Batı Cephesi Kumandanlığı ihdas edilerek 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuad (Cebesoy) Paşa getirildi (18 haziran).

Yukarıda yazdığımız 22 haziran Yunan taarruzundan sonra Mustafa Kemal Bey, Büyük Millet Meclisinde durum hakkında izahat verip orduyu düşmana üstün bir hale getirinceye kadar yıpratmadan müdafaada kalınacağını, bugünkü durumdan ürkmemek gerektiğini, gayenin Türk milletinin belli sınırlar içindeki tamlığını korumak olduğunu, memleketin daha fazla işgale de uğrasa, hat-

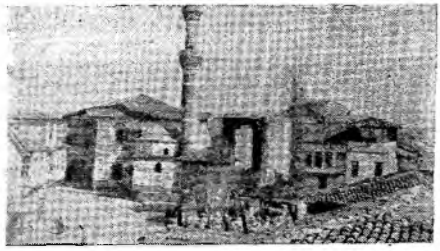

Ankara'da Hacı-Bayram camii ve yanında Ogüst mâbedi

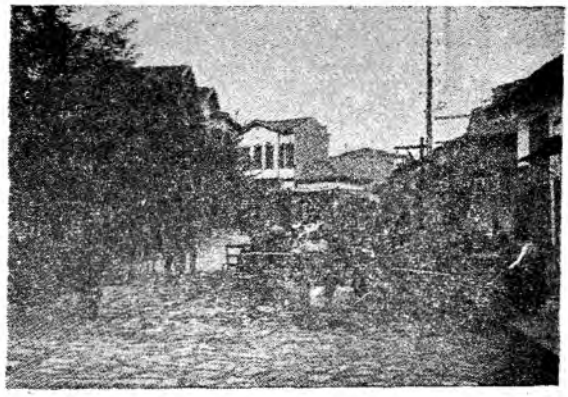

Millî mücadelenin ilk günlerinde Ankarada meşhur Kuyulu kahve ve Merkez Kıraathanesi (soldaki ağaçlar içinde)

tâ bu topraklar üzerinde bir tek tepe kalsa orada müdafaaya devam olunacağını söyledi. Sonra askerin mânevî gücünü arttırmak için cepheleri dolaştı.

Bu sırada kurulmakta olan İstiklâl ordusunun tümenleri henüz kadro halinde, askersiz, subaysız, topsuz ve tüfeksizdi.

Mustafa Kemal Bey, bu durum karşısında bütün gücünü millî bir ordu yaratmağa verdi. Tek kurtuluş yolu, müstevlî kuvvetleri anavatandan söküp atacak bir orduya sahip bulunmaktı.

Bu ordunun kullanacağı savaş malzemesi düşman işgal ve kontrolü altında bulunan depolarında saklanmaktaydı. Doğu illeriyle Ankara, Kütahya, Eskişehir gibi merkezlerde bulunan bir kısım malzeme, daha ilk za-

Ali Fuad (Cebesoy) Paşa

manlarda ele geçmiş bulunuyordu. Büyük ve pek ehemmiyetli bir yekûn teşkil eden ve İstanbul'da muhtelif yerlerde bulunan çeşitli savaş malzemesi ve bilhassa top kamalarıyle ağır makineli tüfekler bulundukları yerlerden yavaş yavaş Anadolu'ya kaçırılmağa başlandı. Bu işi yapan ve bu uğurda en ağır fedakârlıklara göz kırpmadan katlanan, değer biçilmez hizmetler ifa eden kahramanlardı. Gerek bu şekilde Anadoluya geçen ve gerekse daha sonra Ermenilerin yenilmesi üzerine elde edilen silâh ve cephaneyi, Türk milletinin genç, ihtiyar, kadın ve çocukları, arabalar ve kağnılarla, hayvan sırtında, insan sırtında, omuzda, başta ve kucakta gösterilen yerlere taşımağa başladılar.

Genelkurmayın İstanbul'da kurduğu gizli teşkilât, subaylara Anadolu'ya geçip millî ordu kadrolarını doldurma imkânlarını hazırlamıştı.

Ermenilerin yenilmesi, Gümrü barış andlaşması

Anadolu'da kurtuluş için çeşitli gayretlerin sarfedildiği sırada alınan tedbirler ilk semerelerini vermeye başladı. 24 eylülde Ermeni birlikleri Türk topraklarına yeniden saldırınca, Doğu cephesindeki Kâzım Karabekir kuvvetleri 4 gün sonra taarruza geçip Ermenileri her yerde ağır mağlûbiyetlere uğrattı. Kars, Sarıkamış ve Gümrü alındı. Ermenilerin istemek zorunda kaldıkları mütareke 18 kasımda imzalandı. 2/3 aralık 1920 tarihinde de Gümrü barış andlaşması bu cephedeki savaşa son verdi. Bu andlaşma, aynı zamanda Doğu Anadolu'da Osmanlı devletince 1877 - 78 savaşında kaybedilen yerleri yeni Türk devletine iade ediyor ve Ermeni hayallerine son veriyordu.

Az sonra da Sovyet ihtilâlini müteakip kurulmuş olan Gürcü devletiyle müzakereler başladı. T. B. M. Meclisi, onların da Millî Misak sınırlarını kabul etmelerini istiyordu. Ankara'daki Gürcü elçisi ise, müzakereleri uzatmaktaydı. Bunun üzerine, 21 şubat 1921 de Gürcistan'a verilen bir ültimatomu müteakip, Ardahan ve Artvin işgal edilip yeni Türkiye devletinin Doğu sınırları kesin şeklini aldı.

Pontus meselesi

Sonu gelmez, Yunan hayal ve ihtiraslarından birisi de, eski Trabzon Rum İmparatorluğunun bulunduğu sahada Pontus cumhuriyeti adı altında bir devlet kurmayı hedef tutuyordu. Birinci Dünya Savaşı sırasında buralarda oturan ortodokslar, dışarıdan gönderilmiş ajanlar vasıtasıyle kışkırtılmış, bunlara tüfek, makineli tüfek, cephane, bomba gibi savaş malzemesi gönderilmiş, neticede Samsun - Çarşamba - Bafra - Erbaa bölgesinde bulunan Rum köyleri silâh deposu ve fesad yuvası halini almıştı.

Osmanlı devleti Mondros mütarekesini imzalayınca, Yunanlılar artık bütün hayallerinin hakikat olabileceği kuruntusuna kapılarak her yerde olduğu gibi burada da faaliyete geçmiş bulunuyorlardı. İtilâf devletlerince mânen ve maddeten desteklenen bölge rumları, Pontus hükûmetini kurmak için genel bir ayaklanma hazırladılar. Silâhlı çeteler halinde dağlara çıktılar. Türk halkına tecavüzlere başladılar. Bir taraftan da Anadolu'nun diğer bölgelerinde oturan rumlarla haberleşiyorlardı.

Bir kısım yabancı devletler bir Pontus devletinin kurulmasını destekliyeceklerini vaad etmiş olmakla beraber, aslında buralardaki hıristiyan nüfus ne Türklerden fazla ve hattâ ne de onlara eşitti. Bunun üzerine Rusya'daki Rum ve Ermenilerin bu bölgeye sevki kararlaştırıldı. Bunlar, evvelâ Batumda toplandılar. Burada bulunan, Türk ve Kafkas ordularından alınmış olan silâhlar kendilerine dağıtıldı. Sonra Kuzey-doğu

Anadolu kıyılarına çıkarılmağa başlandılar. Bunlar, göçmenleri doyurup giydirme bahanesiyle yabancı hükûmetler tarafından geniş ölçüde yardımlar gördüler. Kızılhaç maskesi altında gelen yabancı subaylar tarafından teşkilâtlandırıldılar. Askeri talim ve terbiye görmeğe başladılar.

Istanbul'da Pontus adıyle çıkan bir gazete. Trabzon bölgesinde müstakil bir Rum cumhuriyeti kurmak gayesi için yayına başladığını ilân etmişti.

Samsun ve bölgesi Rum Metrepolidi Jermanos, bu hareketin başındaydı. Hareketin idare merkezi olarak da Istanbul kabul edilmişti. Hattâ Venizelos, Istanbul meselesinin hallini geri bırakıp, daha evvel Pontus meselesini yoluna koymağa karar vermişti.

İlk defa, 18 aralık 1919 tarihinde Batumda resmen bir «Pontus hükûmeti» kurulup teşkilâtlanmağa başlamıştı. 19 temmuz 1920 tarihinde ise, bu maksatla Batum'da bir kongre toplandı. Buna, Karadeniz, Güney Rusya ve Kafkasya Rumları da katıldılar. Sonunda emellerini belirten bir muhtıra hazırlayıp her tarafa yaydılar. Mustafa Kemal Bey (Paşa) daha müfettiş olarak Samsun'da karaya ayak bastığı zaman bu olayı dikkatle izlemeye başlamış bulunuyordu.

Nihayet Ankara hükûmeti artık açığa vurulmuş olan bu faaliyetle 1920 yıllarının sonlarına doğru ciddî şekilde ilgilenmek ihtiyacını duydu. Çünkü, başlangıçta 6-7 bin mevcudu geçmeyen çetelerin genel toplamı 25 bini bulmuştu. Bunlar, küçük birlikler halinde bölge bölge dağılıp faaliyette bulunuyorlardı. Faaliyetleri ise, Türk köylerini yakmak, Türk halkını en vahşi usullerle imha etmekten ibaretti.

Mustafa Kemal Beyin emriyle evvelâ merkezi Sivas'ta bulunan Üçüncü Kolorduya, çeşitli bölgelerde görünen çetelerin tenkili vazifesi verildi.

Trabzon bölgesindeki çeteler ise, merkezi Erzurum'da bulunan Onbeşinci Kolordu birlikleri tarafından takip ediliyorlardı. Bir taraftan da bütün bu çetelerin faaliyet gösterdiği bölgelerdeki Türk ve Müslüman halkına gerektiğinde kendilerini bizzat koruma-larını temin için silâh verildi ve millî teşkilât vücuda getirildi. Böylece, bu bölgede oturan Türk ve Müslümanların sistemli şekilde imhasının önüne geçildi.

Sovyetlerle Ankara hükûmeti arasındaki münasebetler

Bu arada, Sovyet Rusya ile yeni Türk devletinin münasebetleri bir hayli enteresan safhalar geçirmiştir.

Sovyetler o sırada her milletin kendi mukadderatına hâkim olması prensibini benimsemişler, her nevi müstevli harekete karşı cephe almışlardı.

Ankara hükûmeti bu yüzden Sovyetlerle temas etmek ve anlaşmak ihtiyacını duydu. İlk Türk hey'eti 11 temmuz 1920 tarihinde Moskova'ya varmış bulunuyordu. Bu sırada Sovyetler, İtilâf devletlerinin peyki durumunda bulunan yeni Ermenistan devletiyle bir anlaşmaya varmışlar, hattâ o zaman bu devlete bir miktar arazi terkinde mahzur görmemişlerdi.

Sovyet Dışişleri Komiseri daha 3 haziranda Millî Misakı tanıdığını ilân etmiş bulunduğu halde, müzakerelerin sona erdiği 24

Kâzım Karabekir Paşa

ağustos tarihinde Sovyetler, Ermenistan lehinde toprak fedakârlığında bulunmasını istediler. Bu devleti ileride kendi camialarına katmak niyetinde bulundukları için bu aslında kendi lehlerine olarak istenen bir fedakârlıktı. Türk hey'eti, bunun üzerine anlaşmayı imzalamadı. Büyük Millet Meclisi de bu teklifi reddetti. Bundan sonra, Türk ordusu meseleyi fiilen halettiği için Ermenis-

tan'la yukarıda söylediğimiz gibi Gümrü andlaşması imzalanarak durum düzeldi.

Ermenistan'a Sovyetler hâkim olduktan ve Sovyet devleti burada bir sınır tashihi dâvasından kesin şekilde vazgeçtikten sonra Moskova'ya yeni bir hey'et gönderildi (14 aralık 19200). Sovyetler, meseleyi eski istekleriyle yeniden ortaya attılar. Türk hey'eti, müzakerelerden vazgeçip geri dönmek üzere yola çıktı. Sovyetler bunun üzerine her milletin kendi mukadderatına hâkim olması prensibine taraftar bulunduklarını ve Türk-Sovyet siyasî münasebetlerinin bu esasa dayanacağını ileri sürüp yeniden müzakereler için hey'eti geri dâvet ettiler. Millî hükûmetin bir başarı kazanıp kazanamıyacağında tereddüdlü bulunduklarından müzakereleri çeşitli metodlarla uzattılar ve ancak ileride nakledeceğimiz Birinci İnönü savaşının kazanılması ve bunun neticesi olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Londra barış konferansına resmen dâvet olunduktan sonra, Sovyetler müzakerelere son verip ertesi yıl yeni Türkiye devleti ile Moskova dostluk andlaşmasını imzaladılar (16 mart 1921). Böylece, Osmanlı devletinin Berlin andlaşmasıyle Doğuda kaybettiklerini, yeni Türk devleti Moskova andlaşmasıyle kazanıyordu.

M. Kemal ve Albay İsmet (İnönü) Beyler mücadelenin ilk günlerinde Ankara Ziraat mektebindeki karargâhlarında

Damad Ferid Paşanın istifası, Tevfik Paşanın Sadareti, Bilecik mülâkatı, Diğer olaylar.

Anadolu'da millî hareketin kuvvetle gelişmesi, yeni bir millî devletin doğması, sür'atle bir ordunun vücut bulması ve bilhassa Doğu cephesinde elde edilen muvaffakıyet, İtilâf devletlerini düşündürmeğe başlamıştı. Bu durum karşısında tutumlarını değiştirmek ihtiyacını hissettiler ve İtilâf devletleri mümessilleri Vahideddin'e birer birer başvurarak Millî Hükûmetle anlaşma çaresini bulmasını bildirdiler. Tabiî, Damad Ferid Paşa Sadarette bulunduğu müddetçe buna imkân yoktu. Damad Ferid, bunun üzerine Türk milleti için pek meş'um olan Sadaretlerinin beşinci ve sonuncusundan çekildi (17 ekim 1920). Yerine 21 ekim 1920 tarihinde Tevfik Paşa, Osmanlı devletinin son Sadrıâzamı olarak tâyin olundu. Bu, kendisinin de altıncı Sadareti idi.

Yeni hükûmet işe başlayınca Ankara ile temas imkânları aradı. Dahiliye Nazırı İzzet ve Bahriye Nazırı Salih Paşalar bir hey'etle birlikte Mustafa Kemal Beyle görüşmek üzere Bilecik'e geldiler. Mustafa Kemal kendileriyle 5 aralık 1920 tarihinde buluştu ve ilk olarak Istanbul'da bir hükûmet ve onun mensupları diye bir şey tanımadığından bu sıfatla gelmişlerse görüşecek bir şey olmadığını bildirdi. Onlar karşılığında bu sıfatlarını ileri sürmekten vazgeçtiler. Bundan sonra konuşmalar başladı. Mustafa Kemal Bey, hey'etin geri dönmesine müsaade etmeyip birlikte Ankara'ya götürdü. Vatanseverliklerinden millî çıkarlara uygun hizmetler beklediği için kendilerinin millî hükûmete katıldıklarını ilân etti. Ne yazık ki bir müddet sonra bu zevatın bunu arzu etmedikleri anlaşıldı (19 mart 1921 tarihinde Istanbul'a dönmelerine izin verildi).

1920 yılı sonlarında Zile, Erbaa, Çayözü ve Yozgad bölgelerinde bir takım serseri ve maceraperestler ve 1921 yılı başlarında Koçgiri aşiretine mensup bazı kimseler yine Istanbul hükûmetinin el altından kışkırtması ile bazı hareketlere kalkıştılarsa da, bunlar da tenkil olundular.

Diğer taraftan Millî Mücadeleyi önlemek isteyenler, bunun için Mustafa Kemal Bey'in

ortadan kalkmasını kâfi görerek şahsına karşı bir suikast tertiplediler. Bu maksatla Hind müslümanlarının mümessili adıyle Ankara'ya kadar sokulan (Aralık 1920) Mustafa Sagir adlı bir İngiliz Entelijan Servis mensubu, şüpheli hareketleri üzerine yakalandı (İstiklâl Mahkemesinde yargılandıktan sonra 24 mayıs 1921 de idam olunmuştur).

Batı cephesinin yeni kumandanları, Yeşil Ordu ve Çerkes Edhem olayı

Batı cephesine büyük savaş stratejisine daha uygun bir durum vermek için bu cephe kumandanı Ali Fuad (Cebesoy) Paşanın (20 kasım 1920) Moskova Büyükelçiliğine tâyini üzerine cephenin ikiye bölünerek kuzey kısmına Batı cephesi adı verip kumandanlığına, Genelkurmay Başkanlığı ödevi üzerinde kalmak şartıyle Albay İsmet (İnönü), öbür kısmını da Güney cephesi diye adlandırarak kumandanlığına İçişleri Bakanlığı üzerinde kalmak üzere Albay Refet (Bele) Beylerin tâyinleri yapıldı.

Albay İsmet, 10 kasım 1920 de Bilecik'te bulunan karargâhına gitti ve ilk iş olarak emrindeki millî kuvvetleri tensikle muntazam hale koymağa başladı.

Yunan taarruzunun ilk inkişafı sırasında ordudan muvaffakıyet beklenemiyeceğine, bu teşkilâtı dağıtıp millî kuvvetlerle yani milis ve çete teşkilâtıyla çalışmanın daha doğru olacağına dair bir cereyan doğmuş, hattâ bütün bunları «Yeşil Ordu» adı altında teşkilâtlandırma temayülü Meclise kadar aksetmiş, bu yersiz düşünceler Mustafa Kemal Bey tarafından önlenmişti.

Mustafa Kemal Bey ile Genelkurmay Başkanı Albay İsmet (İnönü), o zamandanberi milis teşkilâtını mümkün olduğu kadar ortadan kaldırıp bunları muntazam ordu birlikleri haline getirmeğe gayret ediyorlardı. Bu işde oldukça muvaffakıyet kazanılmış, yalnız Millî Mücadelenin ilk günlerinde hizmetleri görülmüş, fakat sonradan işi az çok çapulculuğa dökmüş olan Çerkes Edhem'in kumandasındaki «Birinci Seyyar Kuvvetler» adlı müfreze kalmıştı.

Çerkes Edhem, bu sırada Batı cephesinin kumandasında olarak Kütahya bölgesinde bulunuyordu. Kardeşi ise Mecliste milletvekili idi. Çerkes Edhem, bir taraftan Batı Cephesi Kumandanı Albay İsmet Bey'in emirlerini dinlememek, Meclisle doğruca muhabereye kalkışmak gibi serbestçe hareketlere giriştiği gibi, bir taraftan da çeşitli propagandalar ve faaliyetlerle millî birliği bozmak isteyenlerle el altından işbirliğinde bulunmağa başlamıştı. Kendisinin bütün faaliyetleri dikkatle ta-

1920 senesi Kasımında Ankara istasyonundaki bina önünde çekilen bu resimde Mustafa Kemal Bey ve solunda Çerkes Edhem (kürklü) ile iki tarafın maiyetlerinden ileri gelenler görülmektedir.

kip ediliyor ve daha zararlı olmaması için gerekli tedbirler alınıyordu.

Çerkes Edhem, bir müddet sonra Batı Cephesi Kumandanının emrine girmekten istinkâf ederek hükûmete karşı açıkça cephe aldı. Mustafa Kemal Bey, eldeki bütün kuvvetlerden düşmana karşı faydalanmak gayesini güttüğü için onu iyilikle yola getirmek istedi ise de muvaffak olamadı. Hattâ, Meclis üyelerinden bir hey'et seçerek kendisine göndermesi bile fayda vermedi.

Çerkes Edhem'in durumunu değiştirmemesi ve hükûmete itaati reddetmesi üzerine nihayet Bakanlar Kurulu 27 aralık 1920 tarihinde kendisini tenkile karar verdi.

Albay İsmet, emrindeki piyade ve süvari birlikleriyle âsinin üzerine yürüdü. Kuvvetlerini dağıttı. Çerkes Edhem, yanında kalan pek az adamları ve kardeşleriyle Yunanlılara iltica edip onların tarafına geçti (5 ocak 1921).

Yunanlıların yeni taarruzları, Birinci İnönü savaşı

Bu sırada Çerkes Edhem kuvvetleriyle işbirliği yapan Yunanlılar, yeni taarruz hareketlerine girişmişlerdi. Bu taarruz, iki istikamet takip ediyordu. Bursa'dan ilerleyen düşman birliklerinin hedefi Eskişehir; Uşaktan ilerleyenlerin ise Afyon'du.

Batı cephesi kumandanı, kuvvetlerini dağıtmadan bütün gücü ile, Bursa'dan ilerleyen düşmanı İnönü mevkiinde karşılamak düşüncesindeydi. Kütahya cephesinde iki piyade ve bir süvari tümeni bırakılarak geri kalan bütün kuvvetler İnönü mevkiine sevk edildi. Afyon istikametini ise, güney cephesinin kuvvetleri tutacaktı. Bu sırada İnönü cephesindeki bir tümen, düşmanla hırpalayıcı bir oyalama savaşı yaparak vakit kazanmağa çalışıyor, Ankara bölgesinde yeni kurulan iki tümen de hemen yola çıkarılıyordu.

Birinci saldırışında netice alamayan düşman, 10 ocak 1921 de kat'î taarruza geçti ve bir alay kadar kuvvetiyle merkezden ilerliyerek İnönü tren istasyonunun kuzeyine kadar sokuldu. Burada bulunan Batı cephesi karargâhı, sür'atle İnönü köyüne naklolundu. Bir piyade taburu ile bir süvari bölüğü, ilerleyen bu düşman alayını durdurmak vazifesini almışlardı. Düşmanın ağır topçu ateşiyle desteklenen diğer bir taarruzuna, güneydeki birliklerimiz kahramanca karşı koydular. Kuzeydeki birlikler ise, bir miktar gerilemek zorunda kaldılar. 11 ocak günü bu taarruzlar neticesinde gördüğü şiddetli mukavemet yüzünden çok zayiat vermiş ve hırpalanmış olan düşman, ric'ate başlayarak Bursa'ya kadar çekildi. Bu suretle üç misli düşman kuvveti mağlûbiyeti kabul etmiş oluyordu. Savaşın galibi Albay İsmet Bey, Paşa (general) lığa terfi ettirildi.

Birinci İnönü savaşının taşıdığı en büyük özellik, artık Anadolu'da ciddî askerî bir karşı koymanın olamıyacağını sanan İtilâf devletlerine, bu düşüncelerinde aldanmış olduklarını anlatmış olmasıdır. Nitekim, Fransa ve İtalya, Millî Hükûmete karşı duydukları sempatiyi açığa vurmaktan bile çekinmediler. Fransızlar, Sevr andlaşmasının ölü doğmuş bir çocuk olduğunu ve bunun Türk milletinin hakikî mümessili Millî Hükûmete kabul ettirilmesinin imkânsız bulunduğu tezini ortaya attılar.

Politik olaylar, Londra konferansına çağrılış

Paris'de toplanan İtilâf devletleri barış meclisi şartlarını yumuşatmayı görüştü ve 21 şubat 1921 tarihinde Londra'da yeniden bir konferans toplanmasına, buraya Osmanlı delegeleriyle birlikte Yunan devleti mümessillerinin de dâvet edilmesine karar verildi ve durum resmen Osmanlı Sadrıâzamına bildirildi (20 ocak 1921). Istanbul'dan gidecek heyete ise, ancak bir Millî Hükûmet temsilcisinin katılması kabul ediliyordu. Çünkü İtilâf devletleri Büyük Millet Meclisi Hükûmetini hâlâ tanımak istemiyorlardı. Bu sırada Sadrıâzam Tevfik Paşa, Mustafa Kemal Bey'den Londra barış konferansı hey'etine katılacak mümessilin tâyinini istedi ve ayrıca şifre ile Yunanlıların konferansta kuvvetli bulunabilmek

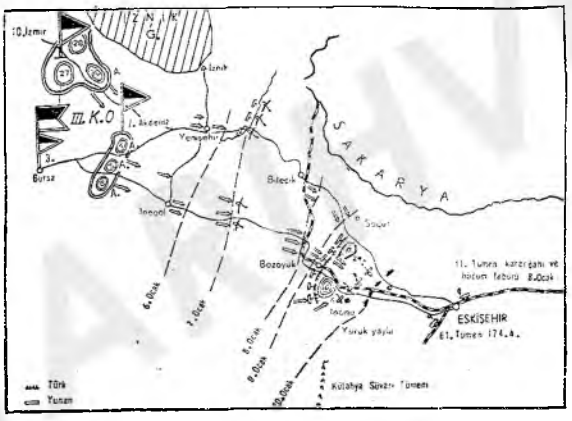

Birinci İnönü savaşını gösteren kroki

için on güne kadar yeni taarruz hareketlerine girişeceklerini bildirdi (Nutuk; 1927, S: 343 - 344).

Tevfik Paşaya verilen cevapta Türkiyede millî iradeye dayanan ve millî mukadderata el koymuş bulunan biricik meşrû ve müstakil hâkim kuvvetin Türkiye Büyük Millet Meclisi olduğu, Türkiye ile ilgili bütün meselelerin halline memur ve her türlü dış münasebetlere muhatap organın da ancak bu meclisin hükûmeti olabileceği, Istanbul'daki her hangi bir hey'etin hiç bir meşrû ve hukukî durumu bulunmadığı, böyle bir hey'etin kendisine hükûmet adını vermesinin milletin hâkimiyet haklarına aykırı ve kendisini dış meselelere muhatap sayması tecviz olunamaz bir hal meydana getirdiği bildirilerek bu hey'ete düşen vatanî ve vicdanî vazifenin istifa ile millet ve memleket namına meşrû hükûmetin Ankara'da bulunduğunu ilân etmek olduğu bildirildi. Hattâ İtilâf devletlerinin Ankara hükûmetini tanımalarına tek engelin Istanbul'da hükûmet iddiasında bulunan böyle aracı bir hey'etin varlığı ile onların bundan faydalar sağlayabileceklerini sanmaları olduğu açıklandı.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti barışı samimî olarak istiyor, bunun için de her şeyden evvel varlığının tanınmasını şart koşuyordu. İtilâf devletleri Doğu meselesini hakikaten hak ve adalet dairesinde halle karar vermişlerse, dâvetlerini doğruca Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetine yapmalıydılar.

Konferansta temsil mevzuunda Anadolu ile İstanbul arasındaki muhabere, T. B. M. Meclisinin kararı

Mustafa Kemal Bey, Tevfik Paşaya ayrıca hususî bir telgraf çekti. Bunda, kendisi gibi bütün ömrü memlekete hizmetle geçmiş bir zatın, bütün bunları son bir hizmetle süslemek fırsatıyle karşı karşıya bulunduğunu haber verdikten sonra Ankara'nın tam bir birlikte hareket etmek istediğini, memleketin bu konferansta ayrı ayrı temsil edilmesinin zararlı olacağını, bugün karşısında bulunulan durumun sadece Türk milletinin hâkimiyet haklarını korumak için harcadığı emeklerin, döktüğü hesapsız kanların ve iç ve dış güçlüklere karşı gösterdiği sebat ve mukavemetin eseri olduğunu ve hâdiselerin gittikçe lehimize inkişâf ettiğini; İtilâf devletlerinin bile Londra'ya gelecek heyette Ankara hükûmetinin mümessilinin de bulunmasını şart koştuklarına göre millî hükûmetin mevcudiyetini ve Türk milletini ancak bunun temsil edebileceğini ister istemez tanımış durumda bulunduklarını, Vahideddin'in Büyük Millet Meclisi Hükûmetini tanımasının, kendilerinin de Ankara hükûmetine katılmasının gerektiğini ve bunu kabul etmediği takdirde doğacak sorumluluğun, tahmini imkânsız bütün sonuçlarıyle Vahideddin'e ait olacağını bildiriyordu.

Tevfik Paşa verdiği cevapta kendisi başa geçtiktenberi esasen Istanbul ve Anadolu'nun birleşmesine çalıştığını, karşısında bulunulan müsaid durumun hasıl olmasında Millî Hükûmetin sarfettiği emeklerin küllî tesiri olduğuna inandığını bildiriyor, konferansa vasıtalı şekilde dâvet edilmelerine sebep olarak İtilâf mümessillerinin Istanbul'da bulunmasını gösteriyor, böyle şekil meselelerinden vazgeçilip bu fırsattan istifade gerektiğinde ısrar ederek aksi halde mes'uliyet kabul edemeyeceğini ileri sürüyordu.

Tevfik Paşa hükûmeti gerçi Anadolu ile Istanbul'un birleşmesine çalışıyor, lâkin bunun Anadolu'nun düşman işgalinde bulunan Istanbul'a bağlanıp esir olması suretinde olmasını istiyordu. Üstelik, yeni durumda Anadolu mücadelesinin «küllî» tesirini kabul etmekle beraber, bunu sadece bundan doğmuş saymıyordu.

Mustafa Kemal Bey cevap olarak Türkiye devletinin yeni Anayasasının esaslarını kendisine telgrafla bildirip buna aykırı şekilde hareket imkân ve salâhiyeti bulunmadığını ve Meclis Başkanlığıyla başlayan muhaberelerinin gerektirdiği muamelenin takibinin İcra Vekilleri Hey'etine tevdi edildiğini haber verdi (30 ocak).

İsmet (İnönü) Paşa

Tevfik Paşa, buna verdiği cevapta aynı şeyleri tekrarlamaktan öteye geçemedi.

Tevfik Paşaya Mustafa Kemal Bey değil, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti namına İcra Vekilleri Hey'eti Reisi Fevzi (Çakmak) Paşa cevap vererek, Londra konferansına katılacak hey'etin yalnız Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından teşkil edilip gönderileceğini, buna iştiraki bu hükûmetin lüzumlu gördüğü mütehassıs müşavirler ile lüzumlu belgelerin Istanbul hükûmetince hazırlanıp hey'ete katılmak üzere gönderilmesinin gerekeceğini, bu hey'etin, bütün Türkiye menfaatlerini temsil edecek biricik hey'et olduğunun İtilâf devletlerine tebliğ olunmasını, bunlar kabul ve tatbik edilmediği takdirde bütün mes'uliyetin onlara ait bulunacağını bildirdi.

Bekir Sami Bey

O sırada henüz Ankara'da bulunan İzzet Paşa da Tevfik Paşaya çektiği bir telgrafta bu isteklerin kabulü lüzumunu bildirdi. Tevfik Paşa ona verdiği cevapta evvelâ Büyük Millet Meclisinin hazırladığı yeni Anayasaya itiraz ediyor, sonra eski fikrinde ısrarda bulunuyor, böyle giderse konferansa hiç katılamıyacağımızı, bunun ise Istanbul'un büsbütün elden çıkmasına sebep olacağını, konferansa yalnız Anadolu mümessillerinin kabul edilmeyeceğini, İtilâf devletleri görüşmek üzere bir tercih yaparlarsa Istanbul hükûmetini seçeceklerini ileri sürüyor, ve kendisinin de hemen Istanbul'a dönmesini bildiriyordu.

Mustafa Kemal Bey, meseleyi bundan sonra Meclise intikal ettirdi. Yapılan müzakereler sonunda onun bu meseledeki hareket tarzı doğru bulundu.

Bunun üzerine Hariciye Vekili Bekir Sami Bey başkanlığında bir delege hey'eti hazırlanıp çağırıldığı takdirde konferansa katılmak üzere Roma'ya gönderildi. Bu heyet İtalya'da İtalya Dışişleri Bakanı vasıtasıyle resmen dâvet edildiği için Londra konferansına katıldı. 27 şubat - 12 mart tarihleri arasında 13 gün devam eden konferansa İstanbul'dan gelen hey'etin başında Sadrıâzam Tevfik Paşa bulunuyordu. Görüşmelerde söz sırası Tevfik Paşaya gelince: «Ben sözü Türk milletinin hakikî mümessili olan Büyük Millet Meclisi başdelegesine bırakıyorum». Bekir Sami Bey konuşurken Osmanlı delegelerinden Mustafa Reşid Paşa da: «Bekir Sami Beyefendi, bütün Türkiye namına söz söylüyor» dediler.

Konferansta İtilâf devletlerinin teklifleri, Bekir Sami Bey'in tutumu

İtilâf devletleri, Sevr andlaşmasındaki esaslara dokunmayan teferruat hususunda bazı değişiklikler yapacaklarını bildirmişler ve Türklerle Yunanlıların bunu evvelden kabulünü istemişlerdi.

Türk hey'eti buna karşılık barış için akla uygun en asgarî şartlarımızı kapsayan Millî Misakı ortaya atarak her şeyden evvel Anadolu'nun boşaltılmasını istedi.

Yunanlılar, ne İtilâf devletlerinin değişiklik tekliflerini ve ne de Anadolu'yu boşaltmayı kabul edemiyeceklerini ileri sürüp Sevr andlaşmasını Türkiye'ye silâh güciyle kabul ettirmek durumunda bulunduklarını bildirdiler.

İtilâf devletleri bunun üzerine Türk ve Yunan hey'etlerine birer proje verip bunları hükûmetlerine sunmalarını ve cevapların kongreye bildirilmesini istediler.

Buna göre Türkiye'ye bırakılan jandarma ve takviye birliklerinin sayısı biraz artacak, yabancı subay sayısı biraz azalacak, Boğazlar bölgesi biraz ufalacak, bütçedeki tahditler biraz hafifleyecekti. Adlî kapitülâsyonlar, yabancı postaları ve Kürdistan(!) meseleleri hakkında müphem bazı tâdil vaad-

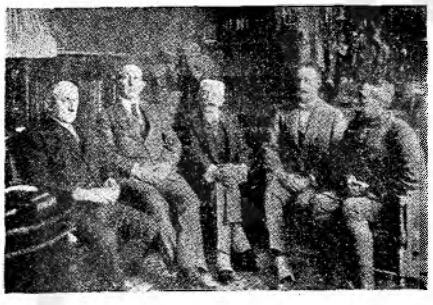

Bekir Sami ve Husrev (Gerede) Beyler Paris'te Fransız ricalile

İçinde de bulunuluyordu. Ermenistan'ın hudutlarını Milletler Cemiyetince kurulacak bir komisyon çizecekti (halbuki yeni Türkiye'nin Doğu hudutları çoktan çizilmiş ve bunu alâkalılara kabul ettirmişti). İzmir'de özel bir idare kurulacak, vilâyet sözde Türklere iade olunacak, lâkin şehirde Yunan kuvveti bulunacak, İzmir sancağının âsâyişine İtilâf subayları nezaret edecek, sancaktaki jandarma, nüfus esasına göre olacak, Milletler Cemiyeti buraya hıristiyan bir vali seçecek, İzmir vilâyeti Türkiye'ye belli bir vergi verecekti.

Konferans, İtilâf devletlerinin istediği neticeyi sağlaymadan sona ermişti.

Anadolu hükûmeti esasen bu konferanstan hiç bir şey ummuyordu. Buna katılmayı kabul etmekten maksadı ise, millî dâvasını bütün dünyaya duyurmaktı. Ancak, dâvayı bu şekilde anlamamış olan ve Millî Misakı, daha azı elde edebilmek için ortaya atılmış gayri samimî bir blöf sanan Bekir Sami Bey, konferanstan sonra İngiltere, Fransa ve İtalya mümessilleriyle onların Türkiye'de elde etmek istedikleri ekonomik nüfuz bölgeleri hakkında hey'et üyelerinden Tarsus milletvekili Niyazi (Ramazanoğlu) Beyin şiddetli itiraz ve ikazına ve bunun kat'iyen kabul edilmeyeceğini, esasen Millî Misaka da aykırı bulunduğunu ihtar etmesine rağmen bazı anlaşmalar imzalamağa kalkıştı. Tabiî, bu hususta bir salâhiyeti olmadığından bunlar sonradan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetince kabul ve tasdika şayan görülmedi. Yalnız İngiltere'ye ait olan anlaşmanın bir kısım esirlerin mübadeleleri ile alâkalı bölümü uygulandı.

İkinci İnönü savaşı

Diğer taraftan memlekete dönen Türk delege hey'eti henüz yolda bulunurken görüşmelerde Sevr andlaşmasını Anadolu hükûmetine silâh kuvvetiyle kabul ettirecekleri iddiasında bulunan Yunanlılar, bütün ordularıyle, bütün cephelerimize karşı harekete geçtiler.

Yunan ordusu bir grup halinde Bursa ve doğusunda ve diğer bir grup halinde Uşak ve doğusunda toplanmıştı.

Türk kuvvetleri ise, Eskişehir'in kuzey batısında ve Dumlupınar ile doğusunda olmak üzere iki grup halinde bulunuyordu.

Bundan maada, Yunanlıların İzmit'te bir tümenleri vardı. Buna karşılık bir Kocaeli grubu mevcuttu.

Yunan ordusunun Bursa ve Uşak grupları 23 mart 1921 tarihinde harekete geçtiler. İsmet Paşa kumandasındaki Batı cephesi birlikleri Eskişehir'in kuzey-batısında toplanmıştı. Savaşın İnönü mevkiinde kabulüne karar verilmiş, tertip ve tedbirler buna göre alınmağa başlanmıştı.

Yunanlılar, 26 mart akşamı İsmet Paşanın işgal ettirdiği mevzilerin sağ kanadı ilerisine yanaştı. Ertesi günü, bütün cephede savaş başladı. Yunan birlikleri, 28 martta Türk sağ kanadına karşı taarruza geçti. 29 martta iki kanattan da yüklendi. Yer yer mühim muvaffakıyetler elde ediyordu. 30 mart günü geçen şiddetli savaşların neticesi de Yunan kuvvetlerinin lehinde oldu.

İsmet Paza ise, en uygun zamanı bekliyerek 31 mart 1921 günü taarruza geçti. Yunanlılar, bu taarruz neticesinde kat'î şekilde mağlûp olarak perişan bir halde kaçmak zorunda kaldı.

Türk piyade ve süvari kuvveti, kaçan düşmanı eski mevzilerine kadar takip etmişti.

1 nisan 1921 günü İsmet Paşa, Metris tepeden durumu B. M. Meclisi Reisi Mustafa Kemal Beye telgrafla bildirince, o da cephe kumandanına: «Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin maksûd talihini de yendiniz» cümlesinin de bulunduğu, vatanın ve milletin istikbali için bu galebenin önemini belirten bir cevap verdi.

Güney cephesindeki durum

Güney cephesinde ise, üç piyade tümeni Cephe Kumandanı Refet Paşanın emrinde olarak Dumlupınar'da bulunuyordu. Bu cephede bundan başka sol kanatta bir süvari tümeni ve bir süvari tugayı vardı. Güney cep-

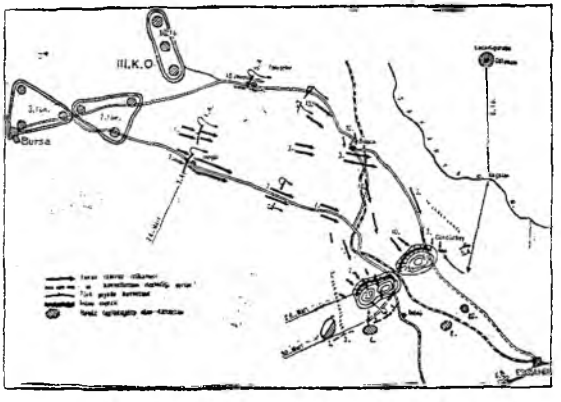

İkinci İnönü savaşını gösteren kroki

hesi kumandanının aldığı vazife, bu yönde bir Yunan ileri hareketini önlemekti.

Yunanlıların Uşak'ın doğusundaki mevzilerden hareket eden üç piyade tümeni ve bir kısım süvarisi Dumlupınar'a taarruz ettiler. 26 martta Türk birlikleri mevzilerini bırakmak zorunda kaldılar. Güney Cephesi Kumandanı bundan sonra kuvvetlerini durdurmağa ve yeni tertibat almağa muvaffak olamadığından bunlar iki kısma ayrıldı. Kendi emrindeki iki piyade ve bir süvari tümeni Altıntaş istikametinde çekildi. Kolordu Kumandanı Fahreddin Paşa kumandasında bulunan diğer kısım, düşmanın ağır taarruzlarına maruz kaldı. Fahreddin Paşa, bir çok savaşlar vererek Afyon'un doğusuna çekildi. Yunanlılar Afyon'u işgal ettikten sonra Çay-Bolvadin hattında durdu. Fahreddin Paşa, iki tümen ve Adana bölgesinden gelen bir tümenle hemen karşı bir hat meydana getirdi.

Refet (Bele) Paşa

İnönü meydan savaşının neticesi anlaşılınca, Yunan ordusunun Uşak grubu derhal çekilmeğe başladı. Fahreddin Paşa, Afyon'dan çekilen düşmanı karşı hücumla ağır bir tazyik altına alarak takibe başladı. Refet Paşa da hemen harekete geçerek düşmanın Aslıhanlar civarındaki kuvvetlerine taarruz etti. Burada bulunan Yunan alayı taarruzlara karşı koydu. Kazandığı zaman içinde iki Yunan tümeni bu mevkie gelip yetişti. Afyondan gelen kuvvetler de bunlara katıldılar. Böylece Yunanlılar Dumlupınar mevzilerine yerleşmeğe ve orada kalmağa muvaffak oldu.

İç politik olaylar

Bu savaşlardan az sonra Anadolu'ya ulaşan (25 nisan 1921) Bekir Sami Bey ise, İtilâf devletleriyle anlaşmanın lüzumlu ve mümkün bulunduğu iddiasındaydı. Yaptığı anlaşma ve sözleşmelerin kabul edilmemesi üzerine Hariciye Vekilliğinden çekildi. Ancak Mustafa Kemal Bey kendisine yazdığı özel bir mektupla «malûm olan millî sınırlar içinde memleketin bütünlüğü ve milletin tam istiklâli» prensipleri içinde İtilâf devletleriyle bir anlaşma zemini bulabildiği takdirde bunun Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından memnuniyetle kabul edileceğini bildirdi (Nutuk; 1927, S: 367).

Bekir Sami Bey, bunun üzerine yeniden Avrupa'ya gittiyse de, bunun da hiç bir faydası olmadı. Hattâ, Paris'de kendi başına bazı teşebbüslere giriştiği duyulduğundan resmî bir görevi bulunmadığının ilânı icap etti. Ankara'ya dönüşünde verdiği raporda, kendisinin Londra'da yaptığı anlaşma ve sözleşmeler dahilinde Millî Mücadeleye son vermenin Türkiye için son kurtuluş yolu olduğunu yine yazmışsa da «Millî Misak» problemini kavramamış olduğu anlaşılan bu zatla yeniden bir münakaşa kapısı açılmadı.

Bugünlerde Büyük Millet Meclisinde ilk hizipleşmeler görülmeğe başlamıştı. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin bütün hey'etlerinin ikinci seçmen olarak katıldığı seçimlerde meydana gelen Meclis, başlangıçta bu cemiyetin siyasî bir grubu gibiydi. Birlik ve dayanışma zamanla azalma istidadı göstermeğe, bu yüzden Mecliste müşterek çalışmanın düzenlenmesinde güçlükler çıkmağa ve en basit meselelerde oylar alabildiğine dağılmağa başladı.

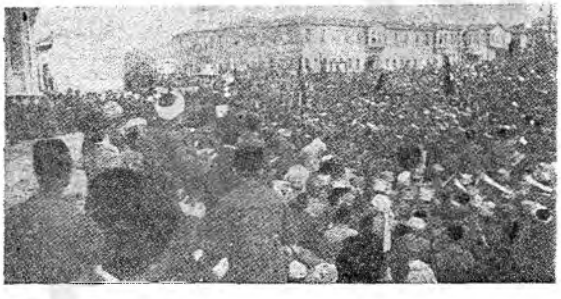

İkinci İnönü zaferinin Ankara'da büyük bir sevinçle kutlanışı

Bazı milletvekilleri buna çare bulmak üzere teşekküller kurmak yönüne gittiler. Mustafa Kemal Beyin, Eylül 1920 de yayınlanan «Halkçılık programı»ndan mülhem: 1 — Tesanüd grupu, 2 — İstiklâl grupu, 3 —

Halk grupu, 4 — Islahat grupu gibi kendilerine adlar takıp özel programlar tesbitine girişen teşekküller görüldü.

Bunlardan başka, hususî maksatlar için kurulan ve ayrı bir adla anılmayan gruplar da vardı. Bu gruplar kısa zaman sonra asıl maksadlarından ayrılıp müzakerelerin büsbütün çıkmaza girmesine sebep olmağa başladılar. Bilhassa yeni Anayasa Meclisten çıktıktan ve yürürlüğe girdikten sonra bu hususta daha büyük güçlükler başgösterdi. Bu grupları birleştirmek, yahut birisini kuvvetlendirip bir ekseriyet grupu kurmak için harcanan emeklerin beklenen sonuçları vermediği görülünce, Mustafa Kemal Bey bizzat müdahale ederek, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grupu adlı bir teşekkül meydana getirmeye karar verdi. Bunun programını başlıca şu iki prensip teşkil ediyordu:

1 — Millî Misak esasları dahilinde memleketin bütünlüğünü ve millî istiklâli temin edecek barışı elde etmek için milletin bütün maddî ve mânevî kuvvetlerini gerekli hedeflere yöneltmek ve kullanmak ve memleketin resmî ve özel bütün teşkilâtını ve tesislerini bu esas maksada hizmet eder hale getirmeğe çalışmak.

2 — Devlet ve milletin teşkilâtını, Anayasa içinde şimdiden yavaş yavaş tesbit edip hazırlamak.

Bundan sonra bütün gruplar ve Meclisin çoğunluk üyeleri dâvet edilip bu iki esas üstünde birleşmeleri istendi ve bu temin edildi. Grupun iç tüzüğü de hazırlandı. Seçim sonunda başkanlığı Mustafa Kemal Bey üzerine aldı (Mayıs 1921). Böylece, memlekette Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bulunduğu gibi, Mecliste de böyle bir grup hasıl oldu. Amcak, bu gruba dahil bazı milletvekilleri, ikinci prensibi biraz mânalı bulmuşlardı. Yeni bir Türk devleti kurulmasına bir türlü razı olmak istemeyerek daha ziyade Osmanlı devletinin ve onun bir kısım müesseselerinin devamını arzu edenler buna derhal cephe aldılar. Bazısı grup içinde yaptıkları propagandalarla zihinleri bulandırmağa teşebbüs ettikleri gibi, bazısı da memleket içinde faaliyete geçtiler. Bu arada Hoca Raif Efendi ile arkadaşları Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Erzurum merkez heyetinin adını «Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti» olarak değiştirdiler. Üstelik programın baş tarafına hilâfet ve saltanat makamını ve devletin şeklini koruma gayesini güden bazı ilâvelerde bulundular ve bu teşebbüsü başta Doğu vilâyetleri olmak üzere öbür vilâyetlere de bazı beyannameler göndermek sureti̇yle yaymağa kalkıştılar.

Hemen Doğu Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşanın dikkati çekilerek, onların uyarılarak bu teşebbüslerinden vazgeçirilmeleri bildirildi.

Hoca Raif Efendi. Erzurum'da kendisine sorulan sualiere karşılık: «Muhafaza-i Mukaddesat» unvanının kullanılmasındaki sebepleri izah ederken maksadın hilâfet ve saltanat müessesesinin haklarını korumak, Türkiye'yi islâm dünyasının şimdiki hali ve geleceği için büyük kargaşalıkları ve mahzurları dâvet edecek olan Cumhuriyet şeklinden kaçınmak olduğunu ve Mecliste teşekkül eden Müdafaa-i Hukuk Grupunun Cumhuriyet devrimini hedef tuttuğunu söylemişti.

Yunan ordusunun yeniden taarruzu ve ilerlemesi, Kütahya, Eskişehir savaşları

İkinci İnönü savaşında yenilgiye uğrayan Yunanlılar, kat'î bir harekete girişmek için sür'atle derlenip toparlanmağa çalışıyorlardı. Bu maksatla cephelerdeki kuvvetlerini 11 tümene çıkarmışlardı.

Türk ordusu ise, genel seferberliğini henüz ilân etmiş durumda değildi. Yalnız son savaşlarda bir muvaffakıyet kazanamaması üzerine Güney cephesi ilga edilip bütün kuvvetler Batı cephesi kumandası altında birleştirilmiş bulunuyordu. Yunanlıların yeni bir taarruza geçmesinden evvel Türk ordusu İnönü - Kütahya - Döğer hattında savunma için tertiplenmiş bulunuyordu. Ayrıca Afyonkarahisarı bölgesinde de Yunanlılara karşı iki tümen, Geyve ve Menderes bölgesinde birer tümen mevcuttu.

Yunan ordusu ise, Bursa'da ve Uşak'da birer kolordu halinde toplanmış, Menderes bölgesinde de bir tümen ayırmıştı.

İkinci İnönü yenilgisinden sonra Yunan ordusu genel seferberlik ilân ederek üç ay içinde gerek insan mevcudu, gerekse savaş

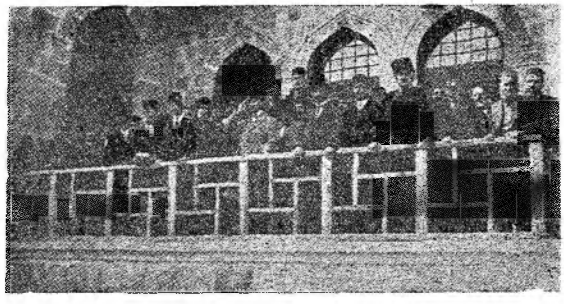

Türkiye Büyük Millet Meclisinin birinci yıldönümünün kutlanışı töreni

araç ve malzemesi bakımından Türk ordusuna çok üstün hale gelmişti.

Batının bütün kaynakları emrinde olan bu orduya karşı, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, yalnız Türk milletinin kaynaklarından faydalanarak bir askerî güç meydana getirmek durumundaydı. Bu kaynakların vereceği imkânların ne olabileceği ise belli değildi. Türk milleti, dokuz yıldır durmadan savaşmaktaydı. Bu savaşlar sırasında bütün kaynaklarını vatan müdafaasına açmış, nesi varsa vermişti. Anadolu'da, bir savaşa silâh ve cephane yetiştirecek endüstri mevcut değildi. Eldeki, yukarıda anlatmış olduğumuz gibi, Birinci Dünya Savaşında, ordunun elinde bulunup mütareke hükümlerine göre düşman tarafından el konulmuş olan ve sonra depolarından Anadolu'ya kaçırılan savaş malzemesinden ibaretti.

Yunanlıların 10 temmuz 1921 tarihinde beş tümenle cepheden İnönü - Kütahya hattına ve 6 tümenle sol kanattan Kulaksız - Döğer hattına taarruzlarıyle Kütahya - Eskişehir savaşları başladı. Yunanlılar Seyidgazi istikametinde ilerleyip Türk ordusunu imha gayesini gütmekteydiler.

Üstün kuvvetlerle buna muvaffak olup Seyyidgazi istikametinde ilerlemeğe başlayınca, Türk birlikleri sarılmamak için Eskişehir - Seyyidgazi hattına çekildi. Mustafa Kemal Bey, 18 temmuzda Batı cephesi karargâhına gidip durumu yakından inceledi ve sonunda cephe kumandanı İsmet Paşaya: «Orduyu, Eskişehir'in kuzey ve güneyinde topladıktan sonra, tanzim ve ıslahını mümkün kılabilmek için düşman ordusuyla araya büyük bir mesafe koymak lâzımdır. Bunun için, Sakarya'nın doğusuna çekilmek caizdir» dedi. Yunanlılar, durmadan takip ederse hareket üssünden uzaklaşmış olacak ve yeniden menzil teşkilâtı kurmağa mecbur kalacak, her halde ummadığı bir çok güçlüklerle karşılaşacak, buna karşılık Türk ordusu toplu bulunacak ve daha uygun şartlara malik olacak. Bu hareketin en büyük mahzuru, Eskişehir gibi mühim mevkilerin ve bir çok arazinin Yunanlılara terkedilmesinden ötürü umumî efkârda hasıl olabilecek mânevî sarsıntı idi. Ancak muvaffakıyetli sonuçlar elde edilince bu mahzurlar kendiliğinden ortadan kalkacaktı. Mustafa Kemal Bey «askerliğin gerektirdiğini tereddütsüzce tatbik edelim. Öbür mahzurlara mukavemet ederiz» diyerek hasıl olacak durumun bütün mes'uliyetini kabul etti.

Bunun üzerine Türk kuvvetleri 25 temmuz 1921 tarihinde Sakarya nehrinin doğusuna çekildi. Bu harekete girişilmeden evvel Eskişehir civarında bir karşı taarruz yapılarak düşmanın güney kanattaki tazyikinin hafifletilmesi temin olunmuştur.

T. B. M. Meclisinde durum, Mustafa Kemal Beyin Başkumandanlığa atanması

Hakikaten büyük arazi parçalarının düşmana terki halk efkârında büyük bir sarsıntı hasıl etmişti. Bunun ilk tezahürleri de Mecliste görüldü. Acı tenkidler oldu.

Mersin meb'usu Salâhaddin Bey, Mustafa Kemal Beyin, ordunun başına geçmesini istedi. Onun bu vazifeyi üzerine almasını isteyenler iki kısımdı. Ekseriyette olup genel kumandanın ona verilmesile her şeyin düzeleceğine ve nihaî neticenin ancak bu suretle alınacağına samimî olarak inananlar, diğerleri azınlıkta olan ve artık ordunun tamamen mağlûp olduğunu, durumun bir daha düzelemiyeceğini, millî dâvanın tamamen kaybedilmiş bulunduğunu sandıklarından öclerini Mustafa Kemal Beyden almak isteyen bedbinler ve muhaliflerdi.

Bir kısım milletvekilleri de, onun bu vazifeye tâyinine karşı idiler. Bunlar da tamamen iyi niyetle hareket eden ve Mustafa Kemal Beyin, ordunun başına geçmesini henüz erken bulanlardı.

Mecliste münakaşa ve müzakereler uzadı. Genel eğilim, Mustafa Kemal Beyin Başkumandanlığı üzerine alması yolunda idi.

Mustafa Kemal Bey, Meclisin 4 ağustos 1921 tarihli gizli bir oturumunda başkanlık makamına bir önerge vererek beliren genel arzu ve istek üzerine Başkumandanlığı kabul edeceğini, ancak bu vazifeyi üzerine almaktan doğacak faydaları en kısa zamanda elde edebilmek için Türkiye Büyük Millet Meclisinin haiz olduğu yetkileri fiilen kullanmak şartının da kabulünü istedi. Bu yetkinin yalnız üç ay gibi kısa bir süre için verilmesini kâfi buluyordu. Mecliste hemen itirazlar yükseldi.

Mustafa Kemal Bey, Mecliste ileri sürülen bu mütalâaların hiç birini reddetmedi. Hattâ, hepsini doğru bulduğunu ve Meclisin bu meseleyi dikkat ve önemle incelemesini söyledi. Gerekli açıklamalarda bulundu. Sonra Meclise bir tasarı sundu. Tasarı, müzakereye konularak kanun şeklini aldı (Düstur; Tertip: III, C: 2, S: 133).

Bu kanunun birinci maddesi, Meclisin ve üyelerinin masuniyetini garanti ediyor, ikinci maddesi Başkumandan Mustafa Kemal Paşaya ordunun maddî ve mânevî gücünü âzamî şekilde arttırmak ve sevk ve idaresini sağlamlaştırmak hususunda Meclisin haiz olduğu yetkiyi veriyor, üçüncü maddesi ise, Başkumandanlık sıfatı ile bu yetkiyi üç ayla sınırlandırıyordu.

Mustafa Kemal Bey, başkumandan olunca, Fevzi Paşanın Genelkurmay Başkanlığı ödevini daha rahat olarak yapabil-

mesi için üzerinde bulunan Millî Müdafaa Vekâletinin Refet Paşaya veya bir başkasına verilmesini teklif etti. Bunun da kabulünden sonra kısa bir hitabede bulunarak sonunda: «Zavallı milletimizi esir etmek isteyen düşmanları mutlaka mağlûp edeceğimize dair olan güvenç ve inancım bir dakika olsun sarsılmamıştır. Bu dakikada bu eksiksiz kanaatımı hey'etinize, bütün millete ve bütün dünyaya karşı ilân ederim» dedi.

Başkumandan Mustafa Kemal, karargâhını hemen kurarak işe başladı. Sonra topyekûn savaş hazırlıklarına girişti. Yetkilerine dayanarak üstüste tebliğler yayınladı. Bunlarla her kazada bir «Millî Teklifler Komisyonu» kurdu. Bunların nasıl çalışacaklarını düzenlendi. Vatanda her evin bir kat çamaşır, bir çift çorap ve bir çift çarık hazırlayıp bölgesindeki komisyona teslim etmesini bildirdi. Tüccarın ve halkın elinde bulunan her çeşit yünlü ve pamuklu kumaş, yün ve tiftik, deri ve mamulleri, her çeşit tel ve çivi, saraçlık malzemesi, nal ve mıh ve bunların ham maddeleri, yem torbası, yular, belleme, semer, urgan, kaşağı v.s. stoklarına bedeli sonra ödenmek üzere yüzde kırk nisbetinde el koydu. Yine bedeli sonra ödenmek üzere mevcut buğday, arpa, saman, un ve her çeşit hububat, kasaplık hayvan, şeker, gaz, sabun, yağ, tuz, zeytinyağı, çay ve mum stoklarının da yüzde kırkına ve ordunun işine yarayacak terkolunmuş malların hepsine el koydu. Ordu ihtiyacı için alınandan maada halkın elinde bulunan nakil vasıtaları için ayda bir kere yüz kilometrelik bir mesafeye kadar meccanî askerî nakliyat mükellefiyeti ihdas etti. Halkın elinde bulunup savaşa yarayan bütün silâh ve cephanenin üç günde teslimini emretti. Benzin ve ağır yağlarla her çeşit ince ve kalın makine yağları, motorlu araç lâstikleri, telefon cihazları, her çeşit kablo, pil, çıplak tel ve bunlara benzer elektrik malzemesi ve sülfirik asid stoklarının da yine aynı şartlarla yüzde kırkını ordu ihtiyacına ayırdı. Bütün demirci, marangoz, dökümcü, tesviyeci, saraç, arabacı esnafını ve imalâthanelerini ve imal kabiliyetlerini, ateşsiz silâhlar yapabilecek sanatkârları tesbit ettirdi. Halkın elinde bulunan her çeşit nakil vasıtasıyle bu işde kullanılabilecek hayvanların yüzde yirmisine keza el koydu.

Sakarya Meydan Savaşı

Başkumandan bu icraattan sonra, 12 ağustos 1921 tarihinde Polatlı'daki cephe karargâhına gidip fiilen İstiklâl Ordusunun başına geçti. Bu suretle, Anadolu'da Millî Mücadele devri, yerini İstiklâl Savaşı devrine bırakmış oluyordu.

Başkumandan pek yakında başlayacağını umduğu düşman taarruzlarının nerelerden ve hangi noktalardan geleceğini ve savaşların hangi alanlarda cereyan edebileceğini kestirmek için ilk iş olarak cephe boyunca bir keşif gezisinde bulundu. Bu sırada düşman taarruzlarının nerelerde karşılanıp durdurulabileceğini ve onun nasıl yenilebileceğini kararlaştırdı. Onda hasıl olan intiba, bunun Kızılırmağın doğusuna geçmeden, yani Ankara'yı geçici de olsa düşman işgaline düşürmeden başarılabileceği merkezindeydi ve kendisinin çok ehemmiyet verdiği bir hususdu. Bu incelemeleri esnasında attan düşmek suretiyle bir kaza geçirdiyse de tedavi için gittiği Ankara'dan hemen savaşı idare mevkiine geldi.

Bu sırada tekrar ileri harekâtına başlamış (13 ağustos) bulunan Yunan ordusu, Polatlı batısında demiryolunun kuzeyi ile güneyinde Sakarya nehri sağındaki Türk savunma hattına yüklendi (23 ağustos 1921). Yüz kilometrelik bir cephede cereyan eden savaşlarda savunma hattının bir çok yerleri kırıldı, geri çekilmeler oldu. Buralardan ilerlemek isteyen her Yunan birliği karşısında hemen Türk kuvvetleri yeni cephe kurdu. Başkumandan Mustafa Kemalin: «Hatt-ı müdafaa yoktur, satıh-ı müdafaa vardır. O satıh, bütün vatandır!.. Vatanın her karış toprağı, vatandaşın kanı ile ıslanmadıkça terkolunamaz» diye başlayan emrine göre hareket eden Türk ordusunda, yerinden atılan en ufak birlik bile ilk durabildiği noktada tekrar cephe teşkil ediyordu. Yanındaki birlikler çekilme zorunda kalsa bile diğerleri ona tâbi olmadan bulunduğu yerde sonuna kadar da-

Millî mücadelede mühim nakliyat unsurları erkekli kadınlı köylüler ve kağnılar

Sakarya savaşında Mustafa Kemal Bey

yanıyordu. Bu tarz o zamana kadar harp san'atına hâkim olan, savunma hattının kırılmasıyle ordunun muayyen mesafede çekilmeleri icabettiği teorisine karşı idi ve bunu değiştirmekteydi.

Yunan ordusu savunma hattına ağırlık merkezi güneyde ve sol kanada, kuşatmak üzere taarruz ettiğinden, zamanla Türk cephesinin yönü Batıdan Güneye, arkası da Ankara iken Kuzeye yönelmişti. Fakat Başkumandan Mustafa Kemal Bey, bunda bir özür görmedi. Yukarıda yazdığımız savunma sistemiyle Yunan ordusunun taarruz kabiliyetini gittikçe azaltı ve nihayet bundan mahrum hale getirdi. Bu durum hissedilir edilmez, önce Türk ordusunun sağ kanadı Sakarya doğusundan Yunan sol kanadına ve sonra da bütün cephede karşı taarruza geçerek galebeyi temin eden darbeyi vurdu (13 eylül 1921). Yirmiiki gün ve yirmiiki gece aralıksız devam eden Sakarya meydan savaşını neticede Türk ordusunun kazanması, Yunan kralının ve ordularının Ankara'yı alma arzu ve iddialarına da son veren kat'î bir darbe oldu.

Sakarya savaşının başladığı ilk günlerde bir emniyet tedbiri olarak Millî Hükûmet

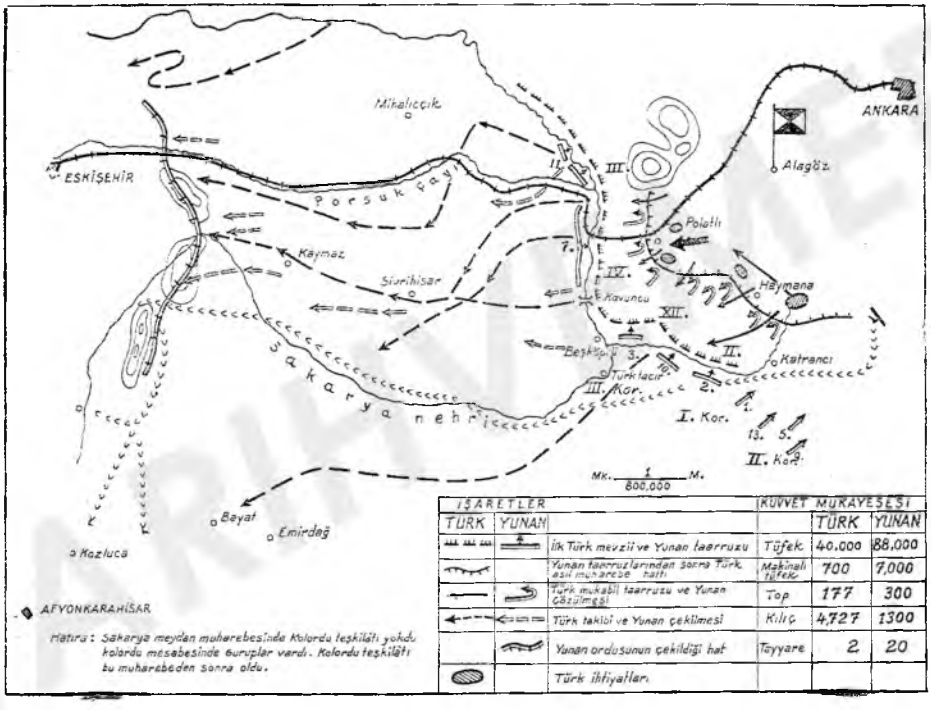

Hatıra: Sakarya meydan muharebesinde Kolordu teşkilâtı yoktu. Kolordu mesabesinde Gruplar vardı. Kolordu teşkilâtı bu muharebeden sonra oldu.

Sakarya savaşını gösteren kroki

merkezi her türlü haberleşmeyi durdurmuş bulunuyordu. Büyük bir meydan savaşının başladığı duyulmuş, lâkin nasıl geçtiği öğrenilememiş, her yerde yalnız Yunan ajanslarının verdiği zafer ve muvaffakıyet teraneleri dinlenmişti. Millî ordunun kat'î zaferi haberi yayılınca durum birdenbire değişti. Bütün yurdda coşkun ve günlerce süren sevinç gösterilerine yol açtı.

Sevr'in şartlarını Ankara'ya silâh güciyle kabul ettireceklerini böbürlenerek ilân eden Yunanlılar cidden hacil ve perişan bir duruma düştüler.

Meclis, toplantı halinde bulunuyor, zafer kutlanıyor, vaktiyle Mustafa Kemal Bey hakkında lehde olmayan konuşmalar yapmış bulunan bir kısım milletvekilleri şimdi sözlerini tevile çalışıyor, herkes birbirini tebrik ediyor, gözlerden sevinç ve iftihar yaşları akıyordu.

Mustafa Kemal Bey'e Müşirlik rütbesi ile Gazi ünvanının verilmesi

Galib ordunun galib başkumandanının askerî rütbesi yoktu. Görev başında ve savaş meydanlarında kazandığı rütbelerini Osmanlı devleti geri almıştı. 14/15 eylül gecesi Kozan milletvekili ve Genelkurmay Başkanı Fevzi ve Edirne milletvekili ve Batı Cephesi Kumandanı İsmet Paşalar Meclis Başkanlığına telgrafla bir önerge göndererek savaş meydanında bizzat bulunup birlikleri sevk ve idare ve gereken tedbirleri almak suretiyle zaferi elde eden Sakarya meydan savaşının galib kumandanı Başkumandan Mustafa Kemal Beye Müşir (Mareşal) rütbesiyle Gazi ünvanının verilmesini istediler. Meclis, 19 eylül 1921 tarihinde bir kanunla bunu kabul etti (Düstur; Tertip: III, C: 2, S: 143).

Mustafa Kemal Paşa (Bey), aynı gün Meclis kürsüsünden Türk milletinin mümessillerine Sakarya meydan savaşının geçiş şeklini anlattıktan sonra sözlerini şu cümlelerle bitirdi: «Biz, millî sınırlarımız içinde hür ve müstakil yaşamaktan başka bir şey istemiyoruz. Türkiye halkı Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun Hükûmeti, her medenî millet ve hükûmet gibi varlığının, hürriyet ve istiklâlinin tanınması isteğinde katiyen ısrar eder ve bütün dâvası bundan ibarettir».

Onun bu sözleri, Meclisin kararıyle yabancı dillere tercüme edilerek dünya umumî efkârına sunuldu. (İslâm Ansiklopedisi; Cüz: 10, S: 758).

Galebenin siyasî neticeleri, Kars andlaşması ve Ankara anlaşması

Sakarya meydan savaşında kazanılan parlak zaferin neticeleri hemen görülmeğe

Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey

başlandı. İlk olarak, Sovyet Rusya'nın aracılığı ile Sovyet Ermenistan, Gürcistan ve

Mustafa Kemal Bey ve Franklen Buyyon Ankara'da T.B.M. Meclisi binasına girerlerken

Azerbaycan devletleriyle yapılmış olan andlaşmalar 13 ekim 1921 tarihinde Kars'da imzalandı.

Fransızlar daha Londra konferansından evvel Sevr andlaşmasının Millî Hükûmete ve dolayısiyle Türk milletine kabul ettirilmesinin imkânsız olduğunu ileri sürmüşlerdi. Londra konferansından sonra ise Bekir Sami Beyle yaptıkları anlaşmalar millî Hükûmet tarafından tasdik edilmemişse de çeşitli sebepler yüzünden Suriye ile birlikte Adana, Anteb bölgesini işgal altında bulunduran Fransa'nın ve yeni Türkiye devletinin birbirleriyle savaşmağa ne niyet ve ne de istekleri vardı. Fransızlar bunun için Türklerle yeniden anlaşma imkânları aramağa başlamışlardı. Bu maksatla, eski bakanlardan Franklin Buyyon, Millî Hükûmetle gayrı resmî temaslarda bulunmak ve Türk hükûmetinin görüşünü öğrenmek için Ankara'ya geldi (9 haziran 1921). Mustafa Kemal Bey kendisi ile Hariciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey ve Fevzi (Çakmak) Paşa da hazır olduğu halde iki hafta kadar görüşmelerde bulundu. Daha ilk buluşmalarda, müzakereler için hareket noktasının millî Misak olduğu ifade edildi. F. Buyyon ise, evvelâ Sevr andlaşmasının bir oldu bitti olarak mevcut bulunduğunu söyledikten sonra Londra'da Bekir Sami Beyle yapılan anlaşmayı esas almanın ve bu anlaşmanın Millî Misaka aykırı olan noktaları üzerinde münakaşalarda bulunmanın uygun bulunacağını ileri sürdü. Londra konferansına gelen delegelerimizin esasen Millî Misaktan bahsetmediklerini söyledi.

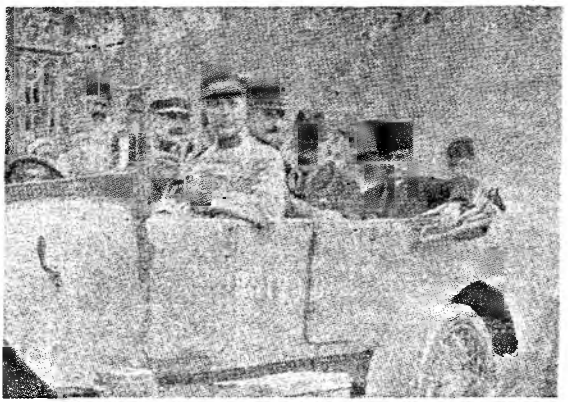

Ankara anlaşmasından sonra Türk ve Fransız delegeleri Adana'da

Anlaşma üzerine Fransızların terkedip gittikleri Adana'da halkın sevinç gösterisi

Kendisine verilen karşılıkta; millî hükûmet nazarında Sevr diye bir andlaşma bulunmadığı söylenerek, Bekir Sami Bey, Londra konferansında Millî Misakı öne sürmemişse, kendisine verilen yetki ve talimat dahilinde hareket etmeyip hatâlı davrandığı, bu hatâlı yola yeniden gitmenin de hiç bir faydalı netice doğurmayacağı ilâve edildi.

F. Buyyon bunun üzerine Bekir Sami Bey Millî Misaktan bahsetmiş bulunsaydı ilk müzakerelerin buna göre yapılacak olduğunu ve asıl güçlüğün bu noktadan doğduğunu söyleyerek Millî Misakı incelemek için bir kaç gün müsaade istedi. Sonra Millî Misakın maddeleri üzerinde birer birer duruldu. Fransız diplomatının bilhassa dikkatini çeken, kapitülâsyonların ilgası ve tam istiklâl meseleleriydi. Bunun mücadelenin bütün ruhu olduğu ve elde edilmedikçe barış ve sükûnun kurulamıyacağı kendisine tekrar hatırlatıldı.

Birinci ve ikinci derecedeki meseleler üzerinde günlerce fikir teatisinde bulunulduktan sonra maddeler üzerinde tam anlaşma oldu. Anlaşma, Fransız diplomatının adım adım Türk tezine yaklaşması sonunda vâki olmuştur. Fransa hükûmeti biraz daha bekledi. Nihayet, Sakarya zaferinden 37 gün sonra, 20 ekim 1921 tarihinde Ankara anlaşması imzalandı. Bu

anlaşma ile, Millî Hükûmet ve millî emeller ilk defa olarak bir Batı devleti tarafından tanınıyor, kabul ve tasdik ediliyordu.

Andlaşmanın esasları şunlardı:

İki devlet, aralarında savaş halinin sona erdiğini bildiriyor ve bunu askerî ve mülkî memurlarına ve halka derhal ilânı kabul ediyorlardı.

İki taraf esir ve tutukluları karşılıklı olarak hemen serbest bırakacaklardı.

En geç iki ay içinde Fransız birlikleri Anadolu'yu boşaltıp Millî Misak ile tâyin olunan güney sınırının Suriye tarafına çekilecektir (Bu sınır, anlaşmanın sekizinci maddesinde tasrih ediliyordu).

Tahliye ve işgal bir karma komisyon tarafından yapılacak, bu arazide oturanlar için tam bir genel af ilân olunacak, Türkiye hükûmeti Millî Misakta azınlıklar için derpiş edilen hakları tanıyacak, İskenderun bölgesi için geçici özel bir idare kurulacak, Ertuğrul Gazi'nin babası Süleyman Şahın, Caber kalesindeki mezarı müştemilâtıyla birlikte Türkiye'nin malı olacak, buraya Türk bayrağı çekilecek ve Türk muhafızlar konulacaktı.

Bundan maada güney demiryollarına, her iki tarafla ilgili akarsulara ve gümrük meselelerine ait bazı teferruat da anlaşma sınırına giriyordu (Düstur: Tertip: III, C: 2, S: 152-171).

T. B. M. MECLİSİNDE DURUM, ORDUNUN BÜYÜK ZAFERİ, BÜTÜN ANADOLU VE İZMİR'İN KURTULUŞU, MUDANYA MÜTAREKESİ, BÂB-I-ÂLİ'NİN TUTUMU, SALTANATIN İLGASI, PADİŞAHIN KAÇMASI

Sakarya zaferi Türk ordusunun kudretini ortaya koyan askerî ve siyasî alanda mühim bir merhale olmuştu. Fakat, Anadolu'yu askerî bir zaferle düşmandan temizlemedikçe, Millî Misakı kabul ettirmeğe imkân yoktu. Ancak Batılı devletlerle İstanbul hükûmeti ve hattâ Büyük Millet Meclisinde vazife almış bazı kimseler, böyle bir zaferin elde edilebileceğine hâlâ emin değillerdi. Mecliste yine Sakarya savaşından önceki hava esmeye başladı.

Başkumandanlık ile olağanüstü yetkilerin müddeti sona ermeden bunun üç ay için uzatılması hakkında Meclise gelen kanunun müzakerelerini fırsat bilen muhalif zümreye mensup milletvekilleri, kanunun çıkmaması için çok uğraştılarsa da muvaffak olamadılar. Bundan sonra, başka bir faaliyet sahası aradılar ve buldular. Mecliste «İcra Vekilleri Hey'etinin vazife ve mes'uliyetleri hakkındaki kanun» tasarısı görüşülürken harekete geçip Millî Hükûmeti uzak ve gerçekleşmesi imkânsız hayâller peşine sürükleyerek kendi asıl görevini yapmasına engel olacak bazı hükümleri bu kanuna koydurmak istediler.

Gazi Mustafa Kemal Paşa, 1 aralık 1921 tarihinde Meclis kürsüsünden Millî Misakı gerçekleştirmek amacını güden yeni Türk devletinin bunlarla uğraşamayacağını, uğraşmasının milli egemenliğin gerçekleşmesine engel olabilecek tehlikelerin doğmasına sebep olacağını izah etti.

Diğer bir mesele de Başkumandan ile Genelkurmay Başkanının Ankara'da bulunmalarından çıktı. 4 ocak 1922 günü Büyük Millet Meclisinin gizli bir toplantısında bu husus ortaya atıldı ve değişiklikler yapılması ileri sürüldü. Sonra «takib edilen askerî siyaset nedir?» sorusu ile daha tehlikeli meselelerin doğmasına yönelmek istendi. Münakaşalar sonunda Rauf (Orbay), Refet (Bele) Paşa görevlerinden, Kara Vasıf Bey üyelikten istifa ettiler (13 ocak 1922).

Mecliste muhalefeti temsil edecek olan ikinci grubun kurulması

Rauf ve Kara Vasıf Beyler, gruptan ayrılan bir kısım mebuslarla birleşip Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile bağları baki kalmak şartıyle Mecliste «İkinci Grup» u teşkil ederek kuvvetle muhalefete geçtiler.

Gruptan ayrılanlar, Grup programının ikinci maddesinde hükûmet teşkilâtının Anayasaya göre yapılacağını derpiş eden düşünceleri ile, birinci maddenin son fıkrası olan «memleketin resmî ve özel bütün teşkilâtını ve tesislerini esas maksada hizmet eder hale getirmeğe çalışmak» meselesine karşı bulunuyorlardı.

Muhalifler, bir taraftan hükûmetin çalışmasına, vekillerin seçilmesine engel olacak bir faaliyet tarzı tutturdukları gibi, bir taraftan da Mecliste ordu aleyhinde bir cereyan yaratmağa çalışıyorlardı.

Sakarya meydan savaşından sonra aylar geçtiği halde ordunun neden taarruza geçmediği soruluyor, mutlaka taarruz etmesi gerektiği ileri sürülüyor, hiç olmazsa belli bir kesimde taarruzda bulunarak taarruz kabiliyetinin mevcut olup olmadığının anlaşılması isteniyordu.

Gazi Mustafa Kemal Paşa, hazırlıklarını tamamlar tamamlamaz, yalnız kesin neticeli bir taarruz yapmak düşüncesinde olduğu için

bütün bunlara mukavemetle her türlü mantık ölçüsü dışındaki iddialara ve hiç bir esasa dayanmayan düşüncelere iltifat etmedi. Bunun üzerine, onun milleti bir meçhule doğru sürüklediği propagandası başladı ve bu, Meclis dışına ve hattâ orduya kadar yayıldı.

Bütün bunlara karşı, Mecliste izahat vermek ihtiyacını hisseden Gazi Mustafa Kemal Paşa cepheyi teftiş için Ankara'dan ayrılmağa karar verdiği 4 mart 1922 günü Meclisin gizli bir toplantısında açıklamada bulundu. Ordunun kararı taarruzdu. Lâkin bu, hazırlıkların tamamlanması için bir zamana muhtaç bulunduğundan geri bırakılıyordu. Yarım hazırlıkla yapılacak taarruz, hiç taarruz etmemekten daha fena idi. Bunun için, böyle bir durumun ordunun taarruz kabiliyeti olmayışı şeklinde tefsiri doğru değildi. Kötü telkinlere, menfi propagandalara kapılmamak lâzımdı.

Bundan sonra, düşmana taarruz için verilmiş kat'î kararın tatbikine geçilebilmesinin üç vasıtanın hazırlığının tam olmasına bağlı bulunduğunu söyledi. Bunlarda biri millet, öbürü meclis ve üçüncüsü ordu idi.

Lord Kürzon

Sonra Meclisten, kendisi cephede bulunduğu sırada açık oturumlarda ordunun duygu ve düşünceleri üzerinde kötü tesirler yaratacak münakaşa ve müzakerelerde bulunulmamasını istedi.

İtilâf devletlerinin mütareke teklifi ve yeni barış şartları

Ankara hükûmeti son kat'î savaşa hazırlanırken bir taraftan da Batı dünyasının duygu ve düşüncelerini öğrenmek gayesile Hariciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey ve, daha sonra da Dahiliye Vekili olan, Fethi (Okyar) Bey Avrupa'ya gönderilmişlerdi.

Yusuf Kemal Beye, Istanbul'a ait bâzı görevler de verilmişti. İzzet Paşa ve arkadaşlarıyla görüşecek, onlara Millî Hükûmetin tâyin ettiği hedefe doğru yürümelerini telkin edecek, Vahideddin'in Büyük Millet Meclisini tanımasını isteyecekti.

Yusuf Kemal Bey, kendisine verilmiş olan talimata tamamen uygun şekilde hareket ettiyse de, İzzet Paşa ve arkadaşlarından *ayni iyi niyetli karşılığı göremedi.* Onu aldattılar ve Vahideddin'e bir müracaatçı olarak götürdüler. Üstelik Avrupa'da yapacağı teşebbüsleri zorlaştırmak ve karıştırmak için Istanbul'da oyalayıp İzzet Paşayı Yunan işgalinde bulunan yerlerden geçirmek suretile kendisinden evvel Paris'e ve Londra'ya gönderdiler.

Millî hükûmetin Hariciye Vekili, Paris ve Londra'da yaptığı temas ve görüşmelerden hiç bir sonuç alamadı. Ancak, İtilâf devletleri Dışişleri Bakanlarının yakında toplanarak Büyük Millet Meclisi Hükûmetine barış teklifinde bulunacaklarını öğrendi. Haber aldığına göre, Anadolu'nun boşaltılması esas itibariyle kabul edilmişti. Yalnız, barış görüşmeleri sırasında savaş başlarsa, müzakerelerin yarıda kalabileceğini ileri süren Lord Kürzon, Yusuf Kemal Beye bunun için daha evvel Yunanlılarla bir mütareke yapılmasının doğru olacağını söyledi.

Yusuf Kemal Bey ise buna, konferansın Anadolu'nun boşaltılmasına karar vererek bunu iki tarafa bildirmesinin mütarekeden daha büyük bir garanti olduğu cevabını verdi. Lâkin Lord Kürzon mütarekede ısrar etti. Ancak, son teklifi de hükûmetine bildireceğini haber verdi.

Az sonra da, Yusuf Kemal Bey, Ankaraya dönmeden, İtilâf devletleri Dışişleri Bakanları konferansı, Türk ve Yunan hükûmetlerine mütareke teklifinde bulundu. Bu mütarekenin esas şartları şunlardı:

İki taraf birlikleri arasında on kilometrelik askerî kuvvetlerin bulunmayacağı bir alan teşkil edilecek, birlikler hiç bir suretle kuvvetlendirilmeyecek, stratejik durumlarında değişiklik yapılmayacak, bir yerden bir yere malzeme naklolunmayacak, ordu ve askerî durum İtilâf devletlerinin askerî komisyonlarınca kontrol edilebilecek, bu komisyonların hakemlikleri iyi niyetle kabul olunacak, çarpışmalar üç ay için duracak ve ön barış görüşmeleri iki tarafça kabul edilinceye kadar mütareke üç ayda bir otomatik olarak yenilenecek, taraflardan biri harekete geçmek isterse, mütareke müddetinin sona ermesinden hiç olmazsa on beş gün evvel öbür tarafa ve İtilâf devletleri mümessillerine durumu haber verecekti.

Sakarya'da maddeten olduğu kadar mânen yenilen ve yeniden geniş askerî hare-

ketlere kalkışması imkânsız derecede güç olan Yunan ordusu, bu şartları hemen kabul etti.

Ankara bu harekette başka gayeler sezdi. İtilâf devletleri Yunan ordusunu kat'î sonucu alacak bir taarruza kalkıştıramayınca, hazırlanan millî Türk ordusunu âtıl bırakmak, millî hükûmeti bir takım ümidlerle oyalamak, bekleyişlerle maddî ve mânevî gücü yıpratmak istiyorlardı.

Fakat buna rağmen teklif Ankara hükûmetince reddedilmedi. Bu suretle hem iyi niyetle hareket ettiğini gösterip bunu propaganda etmeyi, hem de mukabil şartlarla İtilâf devletlerinin gerçek niyetlerini öğrenmeyi ve red cevabının da onlardan gelmesini uygulayacak bir politika takibini uygun gördü.

Mütareke teklifine İcra Vekilleri Heyeti bir cevap hazırladı. 24/25 mart gecesi Mustafa Kemal Paşa da Sivrihisar'da vekillerle buluşup cevabın nihaî şeklini kararlaştırdılar. Bu cevabın verilmesine vakit kalmadan Paris'te toplanan Dışişleri Bakanları konferansının İtilâf devletlerinin barış esaslarını bildiren 26 mart 1922 tarihli notası alındı. Bu esaslar ise şunlardı:

a — Türkiye'de ve Yunanistan'daki azınlıkların haklarının savunulmasına ve bu hususta konulacak kaidelerin tatbikine Milletler Cemiyetinin (Cemiyet-i Akvam) de iştirak ettirilmesi.

b — Doğuda bir Ermeni yurdunun kurulması ve bu işe de Milletler Cemiyetinin iştirak ettirilmesi.

c — Boğazların serbestliğini sağlamak için Gelibolu yarımadasında ve Boğazlar bölgesinde askerî olmayan bir bölge kurulması.

ç — Trakya sınırının Tekirdağı Türklerde ve Kırklareli, Babaeski ve Edine Yunanlılarda kalmak üzere yeniden çizilmesi.

d — Türkiye'ye bırakılacak İzmir'in Rumlarına ve Yunanistana geçecek Edirnenin Türklerine bu şehirlerin idaresine âdilâne şekilde iştirak imkânını verecek bir usul kararlaştırılması.

e — Barış olunca Istanbul'un İtilâf devletlerince boşaltılması.

f — Sevr andlaşmasında elli bin olarak tâyin edilen Türk silâhlı kuvvetlerinin seksen beş bine çıkarılması ve bunların yine ücretli olması.

g — Sevr andlaşmasındaki malî komisyonun kaldırılması, bununla beraber İtilâf devletlerinin ekonomik çıkarlarını, Düyun-u Umumiye ve bize yükletilecek savaş tazminatının ödenmesini temin hususunda Türk hâkimiyeti ile uyuşabilecek bir usul tâyini.

h — Kapitülâsyonlarda tâdiller yapılması maksadıyle birer komisyon kurulması.

Mahiyeti itibariyle Sevr'in az çok tâdil edilmiş bir şekli olan bu projenin şartlarının Millî Hükûmetçe kabulü ve Millî Misak prensipleriyle telifi imkânsızdı.

Millî Hükûmet, 5 nisan 1922 tarihinde her iki notaya birden cevap verdi. Bunda, iyi niyetini isbat için evvelâ mütarekenin esas olarak kabul edildiği, lâkin mütareke ile beraber Anadolu'nun boşaltılmasının başlamasının şart olduğu bildiriliyordu. Mütarekenin müddeti, bu boşaltma müddeti ile eşit şekilde dört ay olacak ve boşaltma sonunda ilk barış müzakereleri bitmemiş olursa kendiliğinden üç ay daha uzayacaktı. Eğer mütareke teklifi kabul edilirse, barış tekliflerini incelemek üzere üç hafta içinde delegelerimiz kararlaştırılacak yere gönderilecekti.

İtilâf devletleri 15 nisanda notanın red edildiğini bildirdiler. Millî Hükûmet 22 nisanda mütareke meselesinde anlaşma olmasa bile barış görüşmelerinin geri bırakılmasının doğru olmadığını bildirip İzmir'de bir konferans toplanmasını teklif etti ise de, bu görüşmeler neticesiz kaldı.

Başkumandanlık meselesi, Türk ordusunun taarruz hazırlığı ve durumu

Başkumandanlık Kanunu ikinci defa 4 şubat 1922 günü yeniden uzatılmıştı. Böylece, 3 mayıs 1922 tarihinde müddeti sona eriyordu. İkinci uzatılışta Mecliste yine bir çok tartışmalar olmuş, neticede kanun çıkmıştı.

Mayıstaki üçüncü defa uzatma müzakerelerinde Mecliste çoktanberi hazırlanmakta olan muhaliflerin şiddetle karşı koymaları sonunda ilk oylamada alınan netice alınamadı. Ancak gizli bir celsede yapılan açıklamayı müteakip Başkumandanlık Kanunu tekrar üç ay için uzatıldı. Bu hususa dair Temmuz ayındaki müzakerelerde ise Mustafa Kemal Paşanın müddetsiz olarak Başkumandanlığı Meclisçe kabul edildi.

Diğer taraftan gerek Meclisçe gerekse dışarıda, saltanata ve hilâfete bağlı olanlarla, yüksek idarî kabiliyetin yalnız kendilerinde olduğunu sanan, dolayısıyle yüksek mevkilerde bulunmayı tabiî hakları sayan ve işlerin ancak bu suretle neticelendirilebileceği kanısını taşıyan pek muhteris bazı eski politikacılardan mürekkeb bir grup çeşitli yollardan muhalefetlerine yine devam ettiler.

Yukarıda naklettiğimiz bu dış ve iç olaylar geçerken, Türk ordusunun hazırlığı tamamen sona ermiş bulunuyordu.

Gazi Mustafa Kemal Paşa, daha Haziran ortalarında taarruz kararını vermişti. Bu kararından ise Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ile Batı Cephesi Kumandanı İsmet Paşa ve bir de Millî Müdafaa Vekili Kâzım (Özalp) Paşa haberliydiler.

Sakarya savaşından sonra Yunan ordusunun büyük kısmı Afyonkarahisarı - Dum-

lupınar arasında bulunuyordu. Diğer kuvvetli bir grupu da Eskişehir bölgesindeydi. Bunların arasında da ihtiyatları vardı. Sağ kanadını Menderes bölgesinde bulundurduğu kuvvetlerle koruyordu. Sol kanadını ise, İznik gölü kuzey ve güneyindeki kuvvetler muhafaza etmekteydi. Böylece, Menderes suyundan Marmara denizine kadar uzanan bir cephe hasıl olmuştu. Yunan ordusunun genel teşkilâtı üç kolordu ile bir kısım müstakil birliklerdi. Bu üç kolorduda oniki tümen vardı. Müstakil birlikler toplamı da üç tümendi.

Türk devletinin batı cephesindeki kuvvetleri ise, iki ordu halinde bulunuyordu. Ayrıca cephe karargâhına bağlı birlikler de mevcuttu ve hepsi on sekiz tümendi. Bunlardan maada üç tümenli bir süvari kolordusu ve daha zayıf mevcutlu iki ayrı süvari tümeni vardı.

Türk ordularının birincisine Ali İhsan (Sabis) Paşa, ikincisine Yakup Şevki Paşa kumanda ediyorlardı. Bir müddet sonra Birinci ordu kumandanlığı Nureddin Paşaya verildi.

Teşkilâtı değişik olan Türk ve Yunan or-

Fevzi (Çakmak) Paşa

Kâzım (Özalp) Paşa

Aşağıdakiler soldan: Yakup Şevki, Ali İhsan (Sabis) ve Nureddin Paşalar

duları mukayese edilirse insan ve tüfek sayısı birbirine denk gibiydi. Yalnız Türklerde süvari daha fazla idi. Buna karşılık Yunan ordusu top, makineli tüfek, uçak, ulaştırma aracı, cephane ve fennî malzeme bakımından üstündü. Üstelik, dünyanın serbest ve destekleyici endüstrisine dayanma şansına sahipti.

Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşanın tasarladığı plân gayet basit, lâkin aynı derece mükemmel ve mutlaka zafere götürücüydü. Orduların asıl kuvvetlerini Yunan cephesinin bir kanadında ve mümkün olduğu kadar bu kanadın dışında toplayarak bir imha meydan savaşı yapmak. Bunun için asıl kuvvetler Yunanlıların Afyon civarında bulunan sağ kanat grupunun güneyinde ve Akarçay ile Dumlupınar hizasına kadar olan alanda toplanacaktı. Yunan ordusunun en mühim ve en hassas noktası orası idi. Çabuk ve kesin sonucu almak, Yunan kuvvetlerini bu kanattan vurmakla mümkündü (Nutuk; 1927, S: 411-412). Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ve Batı Cephesi Kumandanı İsmet Paşa buna göre gerekli incelemeleri yapmışlardı. Plân hazırdı.

Türk Orduları Başkumandanı Gazi Mustafa Kemal Paşa, 23 temmuz 1922 tarihinde Batı cephesi karargâhının bulunduğu Akşehir'e gitti. Genelkurmay Başkanının da bulunduğu bir toplantıda harekât hakkında genel görüşme yapıldı.

Mustafa Kemal Paşa, Konya'ya gelmiş olan General Tavzhend'le görüşmek üzere 24 temmuzda Konya'ya gitti. 27 temmuzda tekrar Akşehir'e döndü. O gece yapılan görüşmelerde 15 ağustosa kadar bütün taarruz hazırlıklarının sona ermesi kararlaştırıldı.

Ertesi günü bir futbol müsabakası bahanesiyle ordu ve bir kısım kolordu kumandanları Akşehir'e dâvet olundu. O gece Mustafa Kemal Paşa kendileriyle taarruz hakkında görüşüp düşüncelerini sordu ve kendi düşündüklerini onlara açıkladı. 30 temmuzda Genelkurmay Başkanı ve Batı Cephesi Kumandanı ile görüşerek taarruzun nasıl yapılacağını bütün teferruatiyle tesbit etti. Sonra, nihaî hazırlıkların tamamlanmasını bildirip Ankara'ya döndü.

Batı Cephesi Kumandanı İsmet Paşa da 6 ağustos tarihinde ordulara gizli olarak taarruz hazırlığı emrini verdi.

Başkumandan taarruz kararını verdiğini Vekiller Hey'etine henüz açıklamamıştı. Ankara'ya dönüşünde onlarla bir toplantı yaparak iç ve dış durumu birlikte görüştü. Askerî vaziyetimiz hakkında gerekli bilgileri verdi. Birlikte cereyan eden görüşme ve ko-

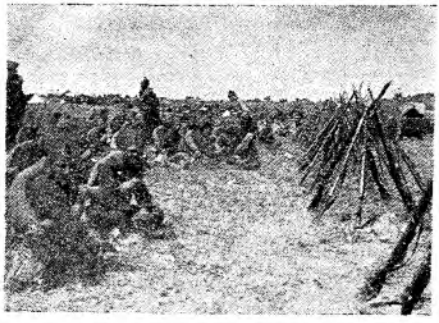

Büyük taarruza hazırlanan T.B.M. Meclisi ordusundan çeşitli birlikler

nuşmalardan sonra taarruz hususunda hükûmetle mutabık kaldı.

Muhaliflerin ordunun durumu hakkında menfî propagandaları, Başkumandanın cepheye hareketi

Bu sırada muhalifler, ordunun kötü durumda bulunduğu, yerinden kıpırdayacak hali olmadığı hakkındaki propagandaları en son dereceye çıkarmışlardı. Bu hal, Türk ordusunun işine yaramış, böylece gerçek durumu ve kararının tatbiki için yapılan işler Yunanlılardan daha kolay ve kendiliğinden gizlenmiş, onlar da tamamen bu yanlış propaganda sonunda tedbirsiz kalmışlardı. Yalnız devletin mühim mevkilerinde bulunan bazı kimselerin üzerinde de aynı propagandanın tesirleri görülmeğe başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa bunu ilerisi için zararlı görerek onlarla başbaşa konuşmalar yaptı ve kendilerini ordunun gerçek durumu hakkında ikna edip sonra da cepheye gitti. Kendisinden evvel oraya gelmiş olan Genelkurmay Başkanı ile buluştu. Yalnız Ankara'dan ayrıldığını son derece gizli tutmuştu. Bunu, bir kaç yakınından başka kimse bilmiyordu. Arkadaşları Başkumandan Ankara'da imiş gibi davranacaklardı. Başkumandanın 21 ağustos günü Çankaya'da bir çay ziyafeti vereceğini gazeteler ve ajanslarla ilân ederken Gazi Mustafa Kemal Paşa 20 ağustos 1922 günü öğleden sonra saat 16 da Akşehir'de, Batı cephesi karargâhında bulunuyordu.

Mustafa Kemal Paşanın büyük taarruzdan evvel kıtaları teftişi

Mustafa Kemal Paşanın cephe teftişlerinden birinde Akşehir istasyonunda çekilen bu resimde Paşanın sağında Sovyet Rusya elçisi Aralof Yoldaş, solunda Azerbaycan elçisi İbrahim Abilof ve resmin sağ tarafında İsmet (İnönü) Paşa ile Garp Cephesi Kurmay Başkanı Asım (Gündüz) Bey görülmektedir

Burada cephe kumandanına, 26 ağustos 1922 sabahı düşmana taarruz edilmesi emrini verdi.

O gece Birinci ve İkinci ordular kumandanlarını da karargâha çağırdı. Kendisi, kumandanlar, Genelkurmay Başkanı ve cephe kumandanı hazır bulundukları halde bir toplantı yapıldı.

Başkumandan, ordu kumandanlarına taarruzun nasıl yapılacağını bir harb oyunu şeklinde izah etti; bu taarruz hem bir operatif baskın, hem de tabye baskını şeklinde olacaktı. Bunun başarılabilmesi için ise yığınağın ve tertiplerin mutlaka çok gizli kalması gerekiyordu. Bu yüzden, böyle hareketler hep geceleri yapılacaktı.

Mustafa Kemal Paşa, 24 ağustos 1922 günü Başkumandanlık karargâhını Akşehir'den taarruz cephesinin gerisinde bulunan Şuhud kasabasına naklettirdi. 25 ağustos 1922 sabahı da Şuhud'dan savaşın idare edileceği Kocatepe'nin güney batısında çadırlı ordugâha geçildi.

Gazi Mustafa Kemal Paşa, 26 ağustos cumartesi günü sabahı saat 5.30 da yanında Genelkurmay Başkanı ve Batı Cephesi Kumandanı bulunduğu halde Kocatepede'ydi. Bir akşam öncesindenberi Anadolu'nun dışarı ile her türlü yazı ve telgraf haberleşmesi kesilmiş bulunuyordu.

Türk ordusunun taarruzu, şu şekilde tertiplenmişti: 12 piyade ve 3 süvari tümeninden kurulu Birinci ordu Akarçay - Ahırdağ bölgesinden kuzeye doğru taarruza geçecek, iki kolordu ve bir süvari tümeninden kurulu İkinci ordu cepheden düşmana tesbit taarruzunda bulunacak, üç tümenli süvari kolordusu Ahırdağ'ın doğusundan geçip düşmanın yan ve gerilerine hücum edecekti. Diğer taraftan, düşmanın da yapması münkün bütün hareketler inceden inceye hesaplanmıştı. Kabul edilen esas, ne olursa olsun asıl ağırlık merkezinden öbür cephelere kuvvet ayırmamaktı. Eskişehir - Akarçay arasındaki 130 kilometrelik cepheye beş piyade ve bir süvari tümeni tahsis olunmuştu. Akarçay'ın batısında ise, on dört tümen bulunduruluyordu. Ağırlık bölgesinin hemen batısından altı tümenle taarruza geçilecek ve bu suretle genel taarruz yirmi tümenle yapılmış olacaktı. Taarruz plânının gayesi, düşmanın sağ kanadına kesin bir darbe vurarak, Ege deniziyle bağlantısını kesmek ve böylece onu, Mustafa Kemal Paşanın tâbiriyle «vatanın harim-i ismetinde» boğmak, yani anayurdda yok etmekti.

Büyük Taarruzun başlaması

Kuvvetli bir topçu hazırlık ateşinden sonra taarruz tam bir baskın şeklinde başladı ve Türk askerinin kahramanca ve fedakârca hücumlarıyla devam etti. Daha ilk saatlerden itibaren düşmanın çeşitli kesimlerine nüfuz edildi. Taarruz, akşama kadar şiddetini hiç kaybetmeden sürdü. Düşmanın maddî ve mânevî gücü, bu müthiş hücum karşısında adamakıllı sarsıldı. Akşam üstü Afyon'un güney doğusundaki düşman sağ kanadının kilit noktaları olan Kaleciksivrisi ile Belentepe ve ayrıca büyük bir dayanak noktası olan Tınaztepe ele geçirilmiş bulunuyordu.

İkinci ordu, Kazdağı istikametinden yaptığı taarruzla düşmanı bulunduğu yere tesbit ederek kendisinden beklenen görevi mükemmel şekilde başarmıştı. Bu yüzden, düşman büyük ihtiyatlarını asıl ağırlık bölgesine sürememiş bulunuyordu. Esasen 26 ağustos akşamına kadar cephenin her noktasından ayni şiddette devam eden taarruzlara uğramış ve böylece asıl ağırlık noktasını sezememişti.

27 ağustos sabahı başlayan şiddetli Türk piyade taarruzu, asıl maksadı açığa vurmuşsa da, artık iş işten geçmiş bulunuyordu. Bu

Mustafa Kemal Paşa Kocatep'de

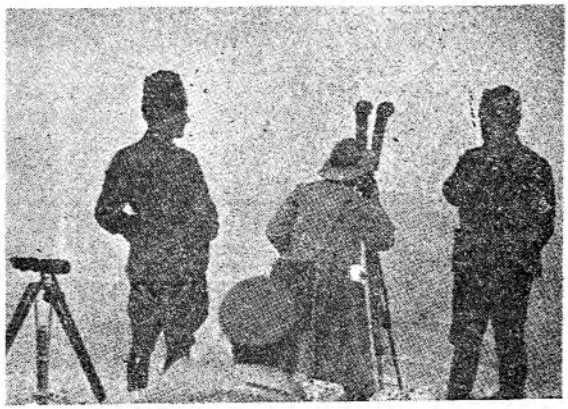

Başkumandan Mustafa Kemal Paşa savaş idare yerinde

taarruzlar neticesinde Afyon'un güneyinde elli kilometreye ve doğusunda 25/30 kilometreye kadar uzanmış ve bir yıldır büyük itina ile tahkim edilmiş olan düşman mevzileri yarıldı. Yunanlılar, kuzeye doğru çekilmek zorunda kaldılar. Türk piyadesinin önüne geçilmez taarruzu devam etti. Bunun neticesinde düşmanın savunma gücü kırılarak büyük kısmı Sincan ovasına atıldı ve burada sahra savaşı yapma zorunda bırakıldı.

Daha 25/26 gecesi Ahırdağ'ın güneyinden geçip Yunan hatlarının sağ yan gerilerine inmiş bulunan Fahreddin (Altay) Paşa kumandasındaki Türk süvari kolordusu ise, onun batı ile bütün bağlantısını kesmiş ve tam bir çenber içine alınmasını sağlamış bulunuyordu.

Bu sırada kuzeyden ilerleyen İkinci ordu düşmanın Afyon ve Eskişehir grupları arasına girmek suretiyle kuvvetlerini ikiye bölmüş oldu. Asıl kuvvetler, kuzeyde kalanlardı.

28 ağustos akşamına kadar bu kısım Batıdan çevrilerek tamamen sarıldı. Öbürleri de 29 ağustos akşamına kadar devam eden takip ve çevirme hareketleriyle çenber içine alınmış oldu.

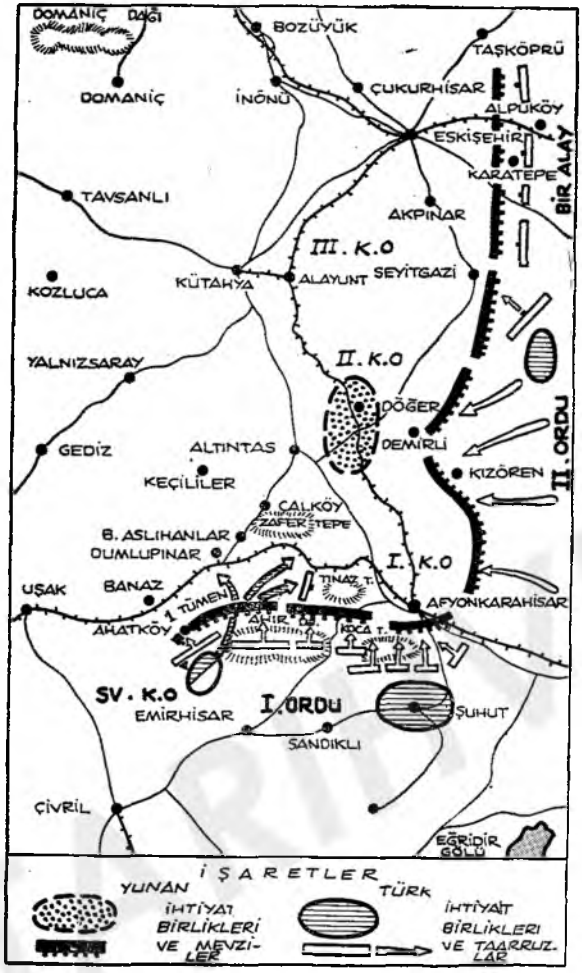

Büyük taarruzu gösteren kroki

Başkumandanlık Meydan Savaşı, İzmir'e giriş

Bu safha, hayatını hiçe sayarak cephenin en ilerisinde savaşlara müdahale eden Mustafa Kemal Paşa tarafından 30 ağustos günü Dumlupınar'da tatbik edildi ve parlak bir başarı ile sona erdi. Bu harekât neticesinde düşmanın asıl kuvvetleri çok yakın mesafeden ve iki yandan kuşatıldı ve Adatepe ormanlıklarına sürüldü. Süvari kolordusu tarafından çekilme yolları kapatıldı. Düşman ordusu tamamen imha ve başkumandanı Trikopis esir edildi. Dört taraftan hücuma uğrayan düşman dar bir alanda üstüste yığılan cesetlerden kanlı bir dağ bırakmış ve Türk vatanının harim-i ismetine girenler bir daha geriye dönmemek üzere mahvolmuşlardır (İhsan Yurdoğlu; Başkumandanlık Meydan Muharebesi; Aylık Ansiklopedi S: 101 - 102).

Bu savaştan canını kurtarabilmiş pek az Yunan ordusu artıkları ile daha aşağıda bulunup imhadan kurtulan birlikler Uşak üzerinden İzmir - Çeşme istikametinde kaçmağa başladılar. Bunlar, gece gündüz amansız bir şekilde takip edilip kanlı çarpışmalarla batıya sürülmeye başlandı. Ayni zamanda, Yunanlıların Eskişehir grupu, Üçüncü kolordu ile İzmit grupunu teşkil eden tümenler tarafından mağlûp edilip perişan bir halde Bursa - Mudanya - Erdek hattına sürüldü. Sonra bir kısmı burada yok edildi, bir kısmı yine denize döküldü. Takip başlarken

Gazi Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, ordulara hitaben şu günlük emri yayınlamıştı:

«Türkiye Büyük Millet Meclisi Orduları: Afyonkarahisarı, Dumlupınar büyük meydan savaşında zalim ve mağrur bir or-

Fahreddin (Altay) Paşa

dunun asıl unsurlarını inanılmayacak kadar bir zamanda imha ederek büyük ve necib milletimizin fedakârlıklarına lâyık olduğunuzu isbat ediyorsunuz. Sahibimiz olan büyük Türk milleti geleceğinden emin olmakta haklıdır. Savaş alanındaki maharet ve fedakârlıklarınızı yakından görüyor ve takip ediyorum. Milletimizin hakkınızdaki takdirlerine delâlet etmek vazifemi arka arkaya ve durmadan yapacağım. Başkumandanlığa teklîflerde bulunmasını Cephe kumandanına emrettim. Bütün arkadaşlarımın Anadolu'da daha başka meydan savaşları verileceğini dikkat nazarına alarak ilerlemesini ve herkesin aklî kuvvetini ve celâdet ve hamiyyet menbalarını müsabaka ile ibzale devam etmesini taleb ederim.

Ordular, ilk hedefiniz Akdenizdir, ileri!»

Türkiye Büyük Millet Meclisinin kahraman orduları bu emri eksiksiz olarak yerine getirmek için 300 kilometrelik bir mesafeyi on bir günde almışlar ve Akdenize varmışlardır.

Türk ordusu, 9 eylül 1922 günü İzmir'e girmiş bulunuyor, böylece Doğunun bu sihirli beldesi hakikî sahibine ebediyen kavuşmuş oluyordu. 200 bin kişilik Yunan ordusu, bu müddet içinde mahvolmuş, Anadolu'nun içinde yok edilmiş ve ancak perişan kalıntıları Türk süngüsü ile denize dökülmüştür, zafer eksiksizdi.

Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, 10 eylül 1922 tarihinde yanında Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa bulunduğu halde bir otomobille İzmir'e gelmiş, halkın coşkun gösterileriyle karşılaşmış, sonra zaferi bir beyanname ile halka ilân etmişti.

Büyük Zaferin İstanbul'daki akisleri, İstanbul hükûmetinden Mustafa Kemal Paşaya gelen tebrik telgrafı

Türk ordusunun kazandığı büyük zafer Istanbul'da âni bir heyecan yarattı. Daha evvel haberleşme kesildiği için, Sakarya savaşında olduğu gibi, yalnız Yunan kaynak-

General Trikopis

larından hep kendi muvaffakıyetlerini bildiren haberler geliyordu. İki millet arasında büyük bir meydan savaşı, bir ölüm-kalım mücadelesi geçtiği biliniyordu. Bir ara millî ordunun tamamen yenildiği ve hattâ Mustafa Kemal Paşanın esir düştüğü şayiası ya-

Yunanlı esir subaylardan bir grup

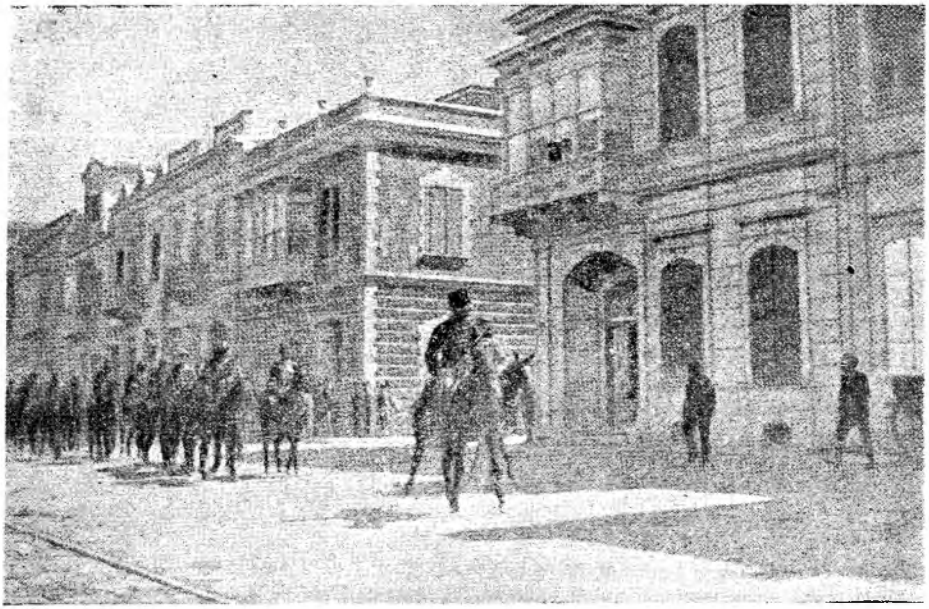

Türk süvarilerinin İzmir'e ilk girişini ve Birinci Kordondan geçişini tesbit eden bu tarihî fotoğraf o zaman çıkan İllustration mecmuasından alınmıştır

Yine İzmir'e ilk giren Türk süvarilerinin Birinci Kordondan geçişlerini tasvir eden bu resim de İngilizce «Story of the Nations» adlı eserden alınmıştır. Bu resimde (solda) Yunanistan'a gidecek yerli Rumlar görülmektedir.

yıldı. Istanbul Rumları ve Istanbul'da bulunan Yunanlılar neşelerinden kablarına sığamaz hale gelmişler ve taşkınlıklara başlamışlardı. Az sonra Türk ordularının zafer müjdesi ve bunu takiben de Yunan ordusunun mahvolduğu, başkumandanlarının esir düştüğü haberleri ulaşmaya başlayınca şehirde durum birden değişti, günlerce şenlikler yapıldı.

Zafer, Istanbul hükûmetini daldığı gaflet uykusundan uyandırdı. Anadolu'nun düşmandan temizlendiği ve İzmir'in geri alındığı haberi gelince, Tevfik Paşanın başkanlığındaki Osmanlı kabinesinin İstiklâl ordularının kahraman Başkumandanına 10 eylül 1922 tarihide çektiği telgrafı, metne tamamen sadık kalarak veriyoruz:

«Kumandân-ı besâlet-ünvan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Anadolumuzun ve Türk ili olan İzmir şehrimizin tahlisi emrindeki muvaffakıyât-ı fâika Osmanlılığın(!) tarih-i mefahirine pek parlak bir sahife-i celâdet ilâve etmiştir.

Bu hususta gerek taraf-ı âli-i kumandânîlerinden, gerek bilcümle erkân ve ümerâ ve zabitan ve efrad taraflarından ibraz olunan me'ser-i celâdet ve hamiyyet, berâverde-i lisân-ı tebcil ve tahnid ve muzafferiyât-ı vakıa tebrik ve tes'id edilmekle beraber şühedâmızın ervâh-ı tayyibelerine fâtihalar ithaf olunur efendim».

Büyük Zaferden sonra

Büyük taarruz başlarken her tarafla her türlü haberleşme kesildiği gibi, her gün büyük muvaffakıyetlerle inkişaf eden savaş hareketleri, resmî tebliğlerde gayet önemsiz gösteriliyordu. Bundan maksat, Yunan ordusunun tamamen mahvolacağının anlaşılıp onu felâketten kurtarmak isteyeceklerin teşebbüslerine meydan vermemekti (Nutuk; 1927, S: 414). Nitekim, Türk ordusunun muvaffak olmakta olduğu hissedilir edilmez, müracaatlar başlamıştır. Büyük taarruz sür'atle inkişaf ederken, İcra Vekilleri Hey'eti Başkanı bulunan Rauf Beyden mütareke hakkında Istanbul'dan bir iş'ar vaki oldu (4 eylül 1922).

Gazi Müşir Mustafa Kemal Paşa İzmir'de

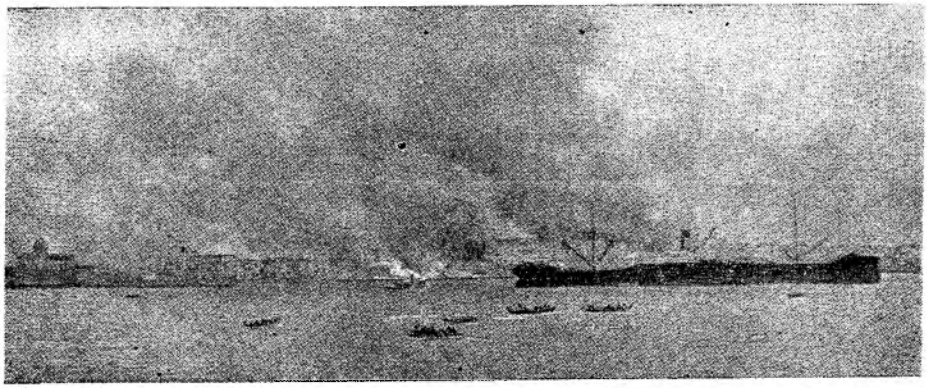

Türk ordusu girerken kundakçıların yaktıkları İzmir ve gemilerle kaçan Rumlar

Mustafa Kemal Paşa, 5 eylül tarihli telgrafla şu cevabı verdi: «Anadolu'da Yunan ordusu kat'î surette mağlûp edilmiştir. Yunan ordusunun artık yeniden ciddî bir mukavemet göstermesine imkân yoktur. Anadolu için her hangi bir müzakereye yer kalmamıştır. Mütareke, ancak Trakya için bahis konusu olabilir. Bunun için, Eylülün onuna kadar doğrudan doğruya Yunan hükûmeti veyahut İngiltere vasıtasıyle, hükûmetimize resmen başvurduğu takdirde, ve aşağıdaki şartlar ortaya konularak cevap verilmelidir. Bu tarihten, yani Eylülün onundan sonra vâki olacak başvurmanın cevabının başka olmak ihtimali vardır. Bu takdirde keyfiyet ayrıca tarafıma bildirilmelidir:

1 — Mütarekenin tarihinden itibaren on beş gün içinde Trakya 1914 hudutlarına kadar kayıtsız ve şartsız Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin mülkî memurlarına ve askerî kuvvetlerine teslim edilmiş bulunacaktır.

2 — Yunanistan'daki Türk esirleri onbeş gün içinde İzmir, Bandırma ve İzmit limanlarında teslim olunacaktır.

3 — Yunan ordusunun üç buçuk senedenberi Anadolu'da yaptığı ve yapmakta bulunduğu tahribatı tamir etmeyi şimdiden taahhüd edecektir».

Gazi Mustafa Kemal Paşanın bizzat şahsına çekilen bir telsiz telgrafla ise, İzmir'deki İtilâf devletleri konsoloslarına kendisiyle müzakerelerde bulunmak salâhiyeti verildiği bildiriliyor ve nerede buluşulabileceği soruluyordu.

Buna verdiği cevapta 9 eylül 1922 de Nif'de buluşulabileceğini bildirmişti.. Hakikaten o günde Paşa Nif'de bulundu; fakat mülâkat isteyenler orada değildi. Çünkü orduları İzmir rıhtımında ilk verdiği hedefe, Akdeniz'e varmış bulunuyorlardı (Nutuk, 1927, S: 415).

İzmir'in geri alınışı dolayısıyle İstanbul'da yapılan sevinç gösterilerinden

Yangından sonra İzmir'de harabeler

Millî ordular İzmir ve Bursa'yı geri aldıktan sonra Trakya'yı da kurtarmak için İstanbul ve Çanakkale'ye doğru ilerlemeğe devam ediyorlardı.

İngiltere Başbakanı Loid Corc, sanki bu harekete askerî müdahale ile karşı koyacakmış gibi, yardımcı birlikler göndermeleri için İngiliz dominyonlarına başvurdu. Tabiî, bu sadece bir blöften ibaretti.

Istanbul'da bulunan Fransız olağanüstü komiseri general Pele ise realiteye ve günün olaylarına çok daha uygun şekilde hareket ederek, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek üzere İzmir'e geldi ve tarafsız bölge diye adlandırdığı bu alana orduların girmemesinin daha uygun olacağını söyledi (18 eylül).

Mustafa Kemal Paşa, hakkında gayet nazik bir kabul göstermekle beraber, komisere, Millî Hükûmetin böyle bir bölge tanımadığını ve asla tanıyamıyacağını, Trakya'yı düşmandan kurtarmadıkça da, ordunun durdurulmasının imkânsız bulunduğunu söyledi.

Olağanüstü komiser, bunun üzerine Franklin Buyyon'un onunla görüşmek için İzmir'e gelmek istediğini haber verdi.

Altıncı Mehmed (Vahideddin) zamanındaki veziriâzamlar

(İlâve : 203)

★

AHMED İZZET PAŞA

Manastır vilâyetine bağlı Görice sancağının Nasoliç kazasında doğdu (1864). Babası, mutasarrıflıklarda bulunmuş Haydar Bey adlı bir zattır. İlk tahsilini de baba evinde yaptı. İstanbul'da bulundukları sırada Askerî Rüştiye okuluna verildi. 1878 yılında burasını bitirip Askerî İdadiye ve 1881 yılında Harp okuluna girdi. 1884 yılında ise süvari teğmeni olarak birincilikle diploma alıp kurmay sınıfına kabul edildi. 1887 yılında kurmay yüzbaşı oldu. Evvelâ Harp okulu ile kurmay sınıfları askerî coğrafya hocalığına ve bir müddet sonra da askerî okullar müfettişi Golç Paşanın muavinliğine tayin edildi. 1889 yılında Kolağalığına yükseldi. Ertesi yıl tahsilini tamamlaması için Almanya'ya gönderildi. 1894 yılında İstanbul'a dönerek Genel Kurmay Başkanlığı ikinci şubesinde vazife aldı. O yıl binbaşı oldu. Ertesi yıl Bulgaristan komiserliği ikinci kâtipliğine gönderildi. 1896 yılında bu görevinden istifa etti. Yunan savaşı çıkınca Tesalya ordusu kurmay heyetine verilerek harekât şubesinde kullanıldı. Hakkında verilen jurnal üzerine sorguya çekilmeden Şam Redif Tümeni kurmay heyetine tayin edilerek uzaklaştırıldı. Suriye'de bulunduğu sırada ayrıca Beşinci Ordu kurmay başkanlığı birinci ve ikinci şubeleriyle Beşinci Süvari Tümeni kurmay başkanlığında ve ek görev olarak Hicaz demiryolu komisyonunda bulundu. 1898 yılında Kaymakam (Yarbay), 1901 yılında Miralay (Albay) oldu. 1903 yılında Yemen isyanını tenkil hareketine katıldı. 1905 yılında Mirliva (Tuğgeneral) lığa terfi etti. Yemen'de üç buçuk yıl kadar vazife gördükten ve 1907 yılında Ferik (Tümgeneral) liğe yükseldikten sonra 1908 yılında hava değişimi için Lübnan'a gitmesine izin verildi. Meşrutiyet ilân edilince Genel Kurmay Başkanlığına tayin olunarak İstanbul'a geldi. 1911 yılında Mısır ve Cidde yoliyle Hudeyde'ye gitti. Yemen'in âsi imamiyle tekrar savaştı.

Ahmed İzzet Paşa, Yemen'deki hizmetlerine karşılık Âyan meclisi üyeliğine tayin olundu. Balkan savaşı çıkınca eski vazifesine çağrıldı. Yol uzun olduğu için ancak Çatalca savaşları başlarken orduya iltihak ederek Genel Kurmay başkanlığı görevini üzerine aldı.

→

Bab-ı âlî baskınından sonra Başkumandan Vekili unvaniyle bütün cephenin kumandanlığı kendisine verildi. Said Halim Paşa kabinesinde Harbiye Nazırlığı teklif olundu. Bunu, Başkumandan Vekilliği üzerinde kalmak ve fiilen cepheden ayrılmamak şartiyle kabul etti (12 haziran 1913). Edirne'nin geri alınışından ve savaşın bitişinden sonra rütbesi Birinci Ferikliğe yükseltildi. Aynı zamanda Yaver-i Ekrem unvanı verildi. Politika ihtirası yüzünden savaşta uğranılan mağlûbiyete sebep olanların bulunup meydana çıkarılmasında ısrar edişi orduyu gençleştirmek bahanesiyle kendi çıkarlarına göre hareket eden İttihad ve Terakki mensubu genç ve muhteris ordu mensuplarının bu isteklerine karşı koyuşu, Harbiye nazırlığında daha fazla vazife görmesine engel hale geldiğinden istifa etti. Arnavutluk meselesinin kesin şekilde halli için bu bölgeye muhtar ve imtiyazlı bir idare verilmesi cereyanları belirince İsmail Kemal Bey, Esad Paşa gibi Arnavutluğun ileri gelen bazı kimseleri. Ahmed İzzet Paşanın prens unvaniyle bu idarenin başına geçirilmesini istediler ve kendisine ısrarla teklifte bulundularsa da, bunu reddeddi. Kendisi Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı devletinin katılmasına aleyhtardı. O sırada mühim bir vazifesi ve nüfuzu bulunmadığından hiçbir şey yapamadı. Erzurumun düşmesi üzerine 1916 yılında ikinci kolordu kumandanlığı ile Doğu cephesi kumandanlığına tayin olundu. Rusya'da ihtilâl çıkıncaya kadar burada vazife gördü. Brest-Litovsk ve Bükreş barış görüşmelerinde askerî delege olarak bulundu. Osmanlı devleti müttefikleriyle birlikte savaşı kaybedip İttihad ve Terakki iktidardan çekilmek zorunda kalınca Tevfik Paşanın kabul etmemesi üzerine sadaret makamına getirildi (14 ekim 1918). Ahmed İzzet Paşanın sadaretindeki en mühim hâdise, Mondros mütarekesinin imzalanmasıdır.

Mütareke imzalanıp memleketin uğradığı büyük felâket ortaya çıkınca bu savaşı açmış olanlara karşı umumî efkârda ve İttihat ve Terakkinin eski düşmanlarında beliren galeyan kuvvele açığa vuruldu. Kabinesinde önemli İttihadçıların bulunması, biraz sonra da diğer bir kısım mes'ul İttihadçının yurd dışına kaçmaları, büsbütün hücuma uğramasına sebep oldu. Esasen sadaretinin

→

→
yarısı hastalıkla geçmiş olan Ahmed İzzet Paşa, bunun üzerine 8 kasım 1918 günü istifa etti.

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinden sonra tekrar Ferid Paşa tarafından kurulan kabineye Ahmed İzzet Paşanın da girmesi için haber gönderildiyse de, kabul etmedi. Buna rağmen hükümet listesi ilân edildiği zaman kendisinin Vükelâ heyetine memur, yani Devlet bakanı olduğunu gördü (19 mayıs 1919). Ahmed İzzed Paşa, bu vazifeden birkaç kere istifaya teşebbüs ettiyse de kabul olunmadı.

Damad Ferid Paşanın üçüncü defaki sadaretinde - ifadesine göre kendi arzusuna rağmen - Ahmed İzzed Paşa yine Vükela heyetine memur olarak bulunuyordu. Erzurum kongresine katılanların tevkif edilmesi hakkında kararlar alınması üzerine istifa etti. Ali Rıza Paşanın sadareti sırasında (2 ekim 1919 - 3 mart 1920) Anadolu ile İstanbul hükümetlerinin anlaşması için faaliyet ve teşebbüslerde bulundu. Fransızların, Ankara'ya gönderdikleri diplomat Franklin Buyyon'u bir mektupla Ankara ricaline takdim etti. Kendisi, itilâf devletleri arasında bir anlaşmazlık çıkmasını temin ümidiyle daima Fransız politikasını güdüyordu.

İzzet Paşa, bundan sonra Tevfik Paşanın kurduğu son Osmanlı kabinesinde Dahiliye nazırlığını kabul etti. (21 ekim 1920). Kendisi, daima Anadolu ile anlaşmağa taraftar bulunduğundan hemen bir temas yolu aradı. A. İzzet Paşa ve kabine arkadaşı Bahriye nazırı ve eski sadrıâzam Salih Paşa görüşmek üzere Bileciğe davet edildiler. Mustafa Kemal'le neticesiz Bilecik mülâkatını yaptılar.

Kendileri, İstanbul'a hareket etmeden evvel memuriyetlerinden istifa edeceklerini taahhüd etmişlerdi. Bunu yerine getirdiler. Dört ay sonra Ahmed İzzet Paşa Hariciye nazırlığını tekrar kabul etti. Bu yüzden birçok hücumlara uğradı. Ahmed İzzet Paşa - kendi ifadesine göre - Ankara'ya İsmet (İnönü) Paşaya bir mektup gönderip Hariciye nazırı Safa Beyin böyle mühim zamanda bu mevkii idare edemediğinden istifa zorunda bırakıldığını ve kendisine Hariciye nazırlığı teklif olunduğunu, esasen bir daha memuriyet kabul etmiyeceğine dair bir taahhüdü bulunmadığını ve Ankara'da bizzat kendisinin yapmış olduğu bu teklifi reddettiğini hatırlayacağını, hiçbir parti ile alâkası olmayıp sadece bu buhranlı günlerde bir hizmet ümidiyle teklif edilen nazırlığı kabul ettiğini yazdı. Bu mektuba bir cevap alamadığı gibi, bunun İsmet Paşanın eline geçmemiş olduğunu öğrendi. Mektubu İsmet Paşa'ya tevdi etmek üzere alan Bekir Sami
→
→
Beyin, bunu Ahmed İzzet Paşanın kendisini Ankara ricaline tavsiye eden cümleleri ihtiva etmesi dolayısiyle ve muhalifi olan İsmet Paşanın eline kendi aleyhinde bir koz vereceği endişesiyle yapmadığını Bekir Sami Beyin vefatından biraz evvel kendisine söylemiş olduğunu yine bizzat Ahmed İzzet Paşa nakletmektedir. Yine Ahmed İzzet Paşa, bu memuriyeti sırasında bütün siyasi sırları muntazaman Anadolu'ya bildirdiğini iddia etmiştir.

Büyük zaferden sonra saltanatın ilgası üzerine Tevfik Paşa kabinesi istifa edince tabiî kendisi de açıkta kaldı (4 kasım 1922). Lozan barışından sonra emekliye sevkolundu. Namuslu bir adam olduğu için memuriyette servet sahibi olamamıştı. Emekli maaşiyle geçinmeğe çalışarak oldukça sıkıntıya düştü. Neden sonra Elektrik şirketinde idare meclisi üyeliği verildi. Şeker hastalığı ve kansızlıktan mustarip olarak 31 mart 1937 tarihinde vefat etti. Kendisi bilgili, namuslu, vatansever, insaf ve merhamet sahibi, temiz bir insandı. Ancak, ananelere ve bu arada saltanat ve hilafet müesseselerine fazla bağlılığı, son hizmet yıllarında yanlış bir yol tutmasına sebep olmuştur.

AHMED TEVFİK PAŞA

(Üçüncü, Dördüncü ve Beşinci sadareti)

DAMAD FERİD PAŞA

İstanbul'da doğmuştur (1853). Babası Devlet Şûrası üyelerinden Seyid Hasan İzzet Efendidir. Aile, aslen Karadağ'ın Poşasi köyünden olup yedinci yüzyılda İslâmiyeti kabul ettiğine göre Seyidliğin kendilerine baba tarafından gelmesine imkân yoktur.

Tahsilini tamamladıktan sonra devlet ricalinden olan babası sayesinde genç yaşta Hariciye mesleğine intisab ederek Paris, Berlin, Petersburg ve Londra elçilikleri ikinci kâtipliklerinde bulundu. Sonra Londra'da başkâtip oldu. Abdülhamid, dul bulunan kızkardeşi Mediha Sultanı evlendirmek istediği sırada Sadrıâzam Kâmil Paşa tavsiye etti. Böylece, Bombay başşehbenderliği vazifesini kabul etmediğinden o sırada açıkta bulunan Ferid Beyle Mediha Sultanın nikâhları kıyıldı.

Damad Ferid Bey, evvelâ Devlet Şûrası üyeliğine tayin olundu (1886). İki sene sonra da vezaret rütbesi verildi.

Damad Ferid Paşa, Sultanın Balta limanındaki sarayına yerleşti. Bir müddet sonra Londra büyük elçiliğine tayinini Mediha Sultan vasıtasiyle Abdülhamid'e arzetti ise de Abdülhamid bunu reddetti Damad Ferid Paşa buna gücenmiş ve bir daha muayede tören-
→

→
lerinde hazır bulunmamıştır. Bundan sonraki hayatı Balta limanı'nda tamamen münzevi bir halde geçti. Meşrutiyetin ilânı üzerine ise Âyan meclisi üyeliğine seçildi. Böylece, hayatının hareketli kısmı başlamış oldu. Kendisi, yükselmek ve mevki sahibi olmak hususunda büyük bir ihtirasa sahipti. Bu yüzden, İttihad ve Terakki Partisine yaranma siyasetine yönelerek eski devri yermiye başladı ise de dalkavukluğu ve yermeleri boşa gitti. Bu parti ona hiç itibar etmedi. Bunun üzerine Damad Ferid Paşa ağız değiştirip kendi kadir ve kıymetinin bilinmediğini ileri sürüp bu sefer de partinin aleyhine atıp tutmıya başladı. Bir müddet sonra da muhalif Hürriyet ve İtilâf Partisinin kurucularından ve ileri gelenlerinden oldu. Fakat, Kâmil Paşanın zorla istifa ettirilmesi, Damad Ferid Paşaya, arkasından da Mahmud Şevket Paşanın öldürülmesi de partisine pek ağır darbelerin vurulmasına sebep oldu.

İttihad ve Terakkinin düşmanı olan Hürriyet ve İtilâf Partisi ile başında bulunanlar ancak, Dünya Savaşının sonlarında, mütareke arefesinde tekrar faaliyete geçebildiler. Bilhassa Damad Ferid Paşa, İttihadcıların iş başından uzaklaşması üzerine yavaş yavaş nüfuz sahibi olma ve başa geçme hevesine kapıldı. Vahideddine yaptığı telkine göre kendisi İngiltere Kıralının baba dostu idi. Bu sayede gayet hafif şartlarla mütareke ve barış antlaşmaları imzalıyabilirdi. Damad Ferid, padişaha, mütareke müzakerelerini İtilâf devletleri namına idareye memur edilen İngiliz Amiralini görür görmez devletin toprak bütünlüğü esasına dayanan bir mütareke teklif edeceğini, kabul etmezse hemen bir savaş gemisi isteyip Londra'ya gideceğini ve İngiltere Kıralıyle görüşerek:

"Ben senin babanın dostu idim. Arzularımın kabulünü senden beklerim!" diyerek tekliflerimizi kabul ettirme suretiyle devleti İttihatçıların düşürmüş olduğu felâket uçurumundan kurtaracağını söylemiş ve onu buna ikna etmişti. Ahmed İzzet Paşa bunu kabul etmedi. Vahideddin bu yüzden ona kırılmış, hattâ mütarekeyi imzalayan heyeti dönüşte kabul etmemiş, Damad Ferid Paşa ise kendisine kin bağlamış ve sonra kendi sadareti sırasında her vesile ile tazyik ederek rahatsız etmiştir.

Savaş suçlularının yargılanmasında Vahideddin'le ihtilâfa düşen Tevfik Paşanın istifası üzerine sadaret mührü mart 1919 tarihinde Damad Ferid'e verildi. Damad Ferid, kurduğu kabinede Hariciye nazırlığını da kendi üzerine almıştı. Vahideddin'i; onu sadarete getirmeğe sevkeden sebep, İngilizlerin

→

→
kendisini destekliyeceklerini vaadetmeleriydi.

İzmir'in işgali üzerine Damad Ferid Paşa bu ilk sadaretten istifa ettiyse de, üç gün sonra, hiç ummadığı halde sadaret mührünün tekrar kendisine verildiği hayret ve ibretle görüldü. Bu kabinede ise meş'um Ali Kemal de Dahiliye nazırı olarak bulunuyordu (10 mayıs 1919). Damad Ferid, bir hafta sonra bir Saltanat Şûrası toplamışsa da bundan bir netice hâsıl olmamış, Bekirağa Bölüğü'ndeki siyasi mevkufları İngiliz'erle teslim edip Malta adasına göndertmiş, yurttan kaçan Talat, Enver, Cemal Paşalarla Doktor Nazım gibi İttihatçıların ileri gelenlerini giyaben idama mahkûm ettirmiş, nihayet Paris barış konferansına gitmiş, orada Hind denizinden Tuna nehrine kadar olan yerleri geri istediğinden kovulmuş ve İstanbul'a dönünce istifa zorunda kalmıştır. Vahideddin ise, hafif şartlı bir barışın ancak onun sadaretinde imzalanabileceğine katî şekilde inanmış olduğundan ertesi günü kendisini tekrar hükümet başkanlığına tayin etti (21 temmuz 1919). Damad Ferid, bu sadaretinde ilk iş olarak Anadolu'daki Millî hareketi sözde bertaraf etmek için Kuvayı İnzibatiyeyi kurdu.

Damad Ferid Paşa ve kabinesi 71 gün iktidarda kaldıktan sonra Sivas kongresinin toplanması ve millî gayelerin ilânı üzerine düşmüştür. Daha evvel bütün vilâyetlerden padişaha Damad Ferid aleyhinde telgraflar yağmış, lâkin bunlar Dahiliye nazırı Âdil Bey tarafından alıkonularak Vahideddin'e ulaştırılmamıştı. Nihayet Bekir Sami Bey durumu Âyandan Müşir Deli Fuad Paşaya bir mektupla bildirmiş o da gidip padişaha anlatmıştı. Nazırlar kendi aralarında toplanarak Damad Ferid'in maruz bulunduğu umumî nefret dolayısiyle kendisi istifa etmezse yedi nazırın çekileceğini padişaha kesin şekilde bildirdiklerinden Damad Ferid görüşelim, konuşalım gibi sözlerle vakit kazanmak istediyse de, nazırların kararlarında ısrar ettiklerini anlayınca istifa zorunda kaldı (1 ekim 1919). Kabine çekilir çekilmez basında Damad Ferid ile Âdil Bey aleyhinde ağır tenkid ve hattâ hakaretleri ihtiva eden yazılar çıkmağa başladı.

Fakat az sonra yine 5 Nisan 1920 tarihinde sadaret dördüncü defa olarak Damad Ferid'e verildi. Mesele duyulunca meclis ikinci reisi Kâzım Bey, mabeyin başkâtibi Ali Fuad (Türkgeldi) Beye başvurup:

"Ferid Paşa eğer İngilizler'den sağlam bir söz aldıysa sadarete getirilsin. Biz de elbirliğiyle çalışırız. Lâkin böyle değilse, sadareti memlekette çok fena bir tesir hâsıl edeceğinden padişah

→

→ bunu yapmasın" demiş, o da Vahideddin'e bir söz alınıp alınmadığını sorunca: "Evet" cevabiyle karşılaşmıştı. Hüseyin Kâzım Bey bununla da yetinmeyerek padişahın huzuruna çıkıp Damad Ferid'in sadarete getirilmesinin memleket için felâket olabileceğini ileri sürünce, padişah kızarak:

"Ben istersem Rum Patriğini de, Ermeni Patriğini de getiririm. Hahambaşıyı da getiririm" demiş, Hüseyin Kâzım Bey de buna:

"Getirirsiniz ama, faydası olmaz!" cevabı üzerine padişah:

"Ben böyle karar verdim. Getireceğim!" diye kesip atmıştı. Aynı kabinede Dahiliye nazırı olan Reşid Beye de: "Kabinenin sizin başkanlığınızda bulunmasının uygun olacağını biliyorum. Fakat Ferid Paşa İngiltere hükümeti nezdinde itibara mazhar olarak şu sırada işbaşına getirilirse iyi tesir hâsıl edeceği hissettirildi" dedi. (Reşid Bey bizzat nakletmiştir.)

Damad Ferid, sadarete geldikten altı gün sonra Anadolu'da Millî istiklâl uğrunda çarpışan kahramanların asî ve eşkıya olduklarına ve kendileriyle döğüşmenin, tenkil olunmalarının meşru bulunduğuna dair fetvalar ve bir hükümet beyannamesi yayınladı. Böylece adeta Yunanlılar'ın yurdu istilâsı bile meşru gösteriliyordu. Aynı zamanda daha rahat çalışmak için meclisin feshine dair padişahtan bir irade aldı (11 nisan 1920). Bununla da yetinmiyerek Vükelâdan bir kısmının kendisine cephe alması üzerine kabinesini yenilemek için istifa etti, aynı gün beşinci ve sonuncu sadaretine tayin edildi (31 temmuz 1920). Bu sadaretindeki en mühim olay, meş'um Sevr (Sèvres) antlaşmasının imzalanmasıdır. Buna rağmen İtilaf devletleri mümessilleri sadaretinin devamını istememişler ve onun Millî hükümetle İstanbul'un anlaşmasına engel bulunduğunu ileri sürüp çekilmesi hususunda ısrar etmişlerdi. Damad Ferid, bunun üzerine 17 ekim 1920 tarihinde istifa etti. Bülkte yurt dışına kaçtı ve 6 ekim 1923 tarihinde Fransa'nın Nis şehrinde öldü.

Millî duygulardan, her türlü şeref ve faziletten mahrum, cahil, ahmak, kendini beğenmiş, hiçbir meziyeti olmayan bir zavallı idi. Türk milleti, kendi beka dâvasına ihanet etmiş bulunan bu haini daima lanetle anacaktır.

DAMAD FERİD PAŞA
(İkinci ve Üçüncü sadareti)

ALİ RIZA PAŞA

İstanbul'da 1860 yılında doğdu. Emekli Jandarma Binbaşısı Tahir Efendinin oğludur. Askerî İdadiyi tamamladıktan sonra Harbiyeye girdi ve 1886 →

→ yılında Kurmay sınıflarını da bitirerek birincilikle diploma aldı. Yüzbaşı rütbesiyle Harp Okulu öğretmen yardımcılığında alakonuldu. Ertesi yıl bilgi ve ihtisas ilerletmesi için Almanya'ya gönderildi. 1888 de Kolağalığına, 1889 da Binbaşılığa yükseldi. Yurda dönüşünden sonra 1890 yılında Kaymakam (Yarbay) oldu. Ertesi yıl Genel Kurmay dördüncü şubesinde vazife aldı. Aynı zamanda Harp okulunun tabiye ve harp tarihi hocalıklarına tayin olundu. 1895 yılında Miralay (Albay) lık verildi. Harp okulundaki görevinden istifa etti. Ertesi yıl Havran'da çıkan isyanı bastırmağa gönderilen kuvvetlerin kurmaylığı görevine tayin edildi. 1895 Yunan savaşı sırasında Genel karargâh kurmay başkanlığı askerî harekât şubesi müdürü oldu. Barış görüşmeleri sırasında hudut tashihi komisyonunda vazife aldı. 1898 yılında Mirliva (Tuğgeneral) rütbesi ve aynı yıl Genel Kurmay birinci şube müdürlüğü verildi. 1901 senesinde de Ferikliğe (Tümgeneral) yükseldi. Merkezi Üsküb olan Beşinci Tümen kumandanlığına gönderildi. 1903 tarihinde ilâve olarak Manastır kumandanlığı verildi. Buradaki Rus konsolosunun katli olayı üzerine azledilerek İstanbul'a uğramasına müsaade olunmadan Trablusgarb'a sürüldü.

Ali Rıza Paşa, 1905 yılında Yemen'e sevkedilen askerî kuvvetlerin kumandanlığına tayin edildi. Hudeyde'ye vardığı zaman Yemen isyanını bastırmağa memur edilen kuvvetlerin Genel kumandanlığına tayin edilip rütbesi Birinci Ferikliğe (Korgeneral) yükseltildi. Bir yıl sonra da Müşir (Mareşal) oldu. 1906 yılında Hicaz demiryolu işletme nezarti verildi. Bu görevle Hayfa'da bulunduğu sırada Meşrutiyet ilân olundu. Aynı yıl İkinci Ordu Müşirliğine tayin edilip İstanbul'a geldi. Kâmil Paşa kabinesinde Harbiye nazırı olarak bulunan Receb Paşanın ölümü üzerine bu vazifeye tayin olundu. 29 kasım 1908 tarihinde Yaveri Ekremlik ve Âyan üyeliği verildi. Kâmil Paşa ile geçinemedi. Sadrıâzam, orduyu politikadan tamamen uzaklaştırmak istiyordu. Ali Rıza Paşa ise bu konuda gevşeklik göstermekte, daha doğrusu İttihad ve Terakkiden çekinmekteydi. Kâmil Paşa bunun üzerine kendisini Mısır olağanüstü komiserliğine tayin etti. Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde Ali Rıza Paşa yine Harbiye nazırı oldu (14 şubat 1908). 31 mart olayı üzerine istifa ederek ayrıldı. Balkan savaşında Batı ordusu kumandanlığına tayin olundu.

Balkan savaşından sonra Âyan meclisi üyeliğindeki vazifesine devam eden Ali Rıza Paşa 11 kasım 1918 de →

→
kurulan Tevfik Paşa kabinesiyle yine 13 ocak 1919 ve 24 şubat 1919 tarihlerinde kurulan Tevfik Paşa kabinelerinde Bahriye nazırlığı görevini ifa etti. 19 mayıs 1919 tarihli Damad Ferid kabinesinde Vükelâ meclisine memur (Devlet bakanı) olarak bulundu. Dördüncü Damad Ferid kabinesinde de mevkiini muhafaza etti. Aynı zamanda Bahriye nazırlığı vekâletinde bulundu. Ali Rıza Paşa bir müddet sonra kendisine teklif edilen sadareti kabul etmemek istediyse de padişahın ve Tevfik Paşanın ısrarları üstün geldi (2 ekim 1919).

Ali Rıza Paşanın sadaretinde seçimler yapıldı. Bilhassa İstanbul'dan pek çok eski İttihatçının mebus çıkması Vahideddin'i ürküttüğü için meclisin açılmasını mümkün olduğu kadar geri bırakıyordu. Ali Rıza Paşa bu hususta ayak diredi, hattâ istifaya kalkıştı. Meclis bunun üzerine açıldı. Kabine itimad oyu aldıysa da, Ali Rıza Paşanın bir taraftan Anadolu ile arasının açılması, diğer taraftan İtilâf devletlerinin üstüste kabulü imkânsız tekliflerde bulunmağa başlamaları yüzünden nihayet 8 mart 1920 tarihinde istifa etti. Ferid Paşa beşinci sadareti sırasında onun Müşirlik rütbesini kaldırmağa teşebbüs ettiyse de, kabinesinin sukutu üzerine buna muvaffak olamadı. Ali Rıza Paşa, Tevfik Paşanın son kabinesinde Nafıa nazırı olarak görülmektedir. Tevfik Paşa Londra konferansına gidince de, ona vekâlet etmiştir. Onun dönüşünde Nafıa nazırlığı vekâleten uhdesinde kalmak üzere Dahiliye nazırlığına getirildi. Saltanatın ilgası, İstanbul hükümetinin sukutu ve Büyük Millet Meclisi hükümetinin bütün yurda hâkim olması üzerine İmparatorluğun son nazırlariyle birlikte açıkta kaldı. 31 ekim 1932 tarihinde Erenköy'ündeki evinde vefat ederek İçerenköy mezarlığına gömüldü.

Kendisi mesleğinde bilgili, çalışkan, namuslu bir zattı. Talihsizliği yüzünden çok zaman bulunduğu vazifelerde muvaffak olamazdı. Millî mücadeleye inanmamış, tek kurtuluş yolunu Osmanlı tahtının çürük ayaklarına sarılmakta bulmuştu.

SALİH HULÛSİ PAŞA

İstanbulda doğru (1864). Kafkasya'lı ve Abaza olan babası Bahriye paşalarından (Tümamiral) ve İstanbul limanı reisi Dilaver Paşadır. İlk tahsilini Rusçukta gördü. Babası Rodos mutasarrıfı bulunduğu sırada orada sürgünde olan Ahmed Midhat Efendiden ders aldı. Sonra Rüştiye mektebini bitirdi. 1878 yılında Kuleli Askerî İdadisine girdi. 1882 yılında burasını tamamlayıp Har-
→

→
biye mektebine geçti. 1885 yılında birincilikle ve Teğmen rütbesiyle mezun olup Kurmay sınıfına alındı. Yine sınıfının birincisi olarak 1888 yılında burasını bitirip Kurmay Yüzbaşı oldu. Aynı yıl Kolağalığına yükseldi ve Genel Kurmay üçüncü şubesinde görev aldı. 1891 yılında mülkî tahsilini ilerletmek için Almanya'ya gönderildi. Üç buçuk yıl sonra geri döndü ve Binbaşılığa yükseltilip Genel Kurmay dairesinde vazife verildi. Aynı zamanda Harp Okulunda Tatbikî Tabiye ve Harp Tarihi hocalığına tayin olundu. 1897 de Yunan savaşı çıkınca Yanya Ordusu Kurmay heyetinde görev aldı. Mütarekede askerî delege olarak bulundu. Bu sırada Kaymakam (Yarbay) oldu. Bulgaristan komiserliğine bağlı Filibe ikinci kâtipliğine gönderildi. Babasının ölümü üzerine bu görevden istifa edip İstanbul'a döndü. 1899 da Miralay (Albay) lığa yükseldi. İki yıl sonra Mirliva rütbesiyle Genel Kurmay üçüncü şube müdürü oldu. İstanbul'un meşhur belâlı zorbalarından Fehim Paşanın verdiği bir jurnal üzerine Kayınpederi Müşir Fuad Paşanın rütbe ve nişanları alınıp Şam'a sürülmesinden bir müddet sonra Salih Paşa da Diyarbakır'a sürüldü (1903). Üç buçuk yıl sonra da durmadan verilen jurnallar üzerine tevkif edilip yargılanmak üzere Sıvas'a gönderildi. Lâkin ne mahkûm edilebildi, ne de beraat etti. Yalnız iki sene kadar türlü güçlükler ve sıkıntılar içinde Sıvas'ta kaldı. Meşrutiyet ilân edilince İstanbul'a döndü. Genel Kurmay İkinci Başkanlığına tayin olundu. Kısa bir müddet sonra Ferik (Tümgeneral) rütbesiyle İkinci ordu kumandanlığı verildi. 31 mart olayı sırasında Hareket Ordusuna geniş ölçüde yardımlarda bulundu. Edirne'deki kargaşalığı bastırdıktan sonra İstanbul'a geldi.

Salih Paşa, ilk defa olarak Tevfik Paşa kabinesinde Bahriye nazırı olarak siyasi hayata atıldı (15 nisan 1909). Tevfik Paşadan sonra sadrıâzam olan Hüseyin Hilmi Paşanın kurduğu kabinede de mevkiini muhafaza etti. Bu sırada tatbik edilen rütbelerin tasfiyesi kanununa göre rütbesi Mirlivalığa (Tuğgeneral) indi. 30 aralık 1909 tarihinde Hüseyin Hilmi Paşa istifa edince nezaretten ayrıldı. Bundan sonra Âyan meclisi üyeliğine ve 4, 5, 6 ncı Ordular genel müfettişliğine tayin olundu. 31 mayıs 1912 de kurulan Hakkı Paşa kabinesinde yine Bahriye nazırı oldu. 11 ekimde istifa etti. Gazi Ahmed Muhar Paşa kabinesinde onun ısrariyle Nafıa nazırlığını kabul etti (6 ağusos 1912). Kabinenin istifasiyle bu görevden de ayrıldı (29 ekim 1912). Kâmil Paşa kabinesinde Bahriye nazır
→

Başkumandan kendisini kabul edeceğini bildirmesi üzerine Fransız diplomatı bir savaş gemisiyle İzmir'e hareket etti. Kendisi Fransa'dan maada İngiltere ve İtalya hükûmetlerinin de yetkilerini taşıdığı halde görüşmelere başlıyacaktı.

Damad Ferid Paşanın firarı

Son Sadaretinden ayrılışından hemen sonra Karlsbad'a gidip orada oturan mahud ve meş'um Damad Ferid, büyük zaferden kısa bir müddet evvel İstanbul'a dönmüştü. Tahmini ve hattâ arzusu hilâfına olarak millî ordunun düşmanı yok edercesine yenmesi, onu şaşkına çevirdi. Böylece, ihanetinin hesabını vereceği ve cezasını çekeceği günlerin gelip çatmak üzere olduğunu anladığından, karısı Mediha Sultanla birlikte 22 eylül 1922 tarihinde Avrupa'ya firar etti.

Merhum İbn-ül-Emîn Mahmud Kemal İnal, Osmanlı devletinin son Sadrıâzamı Tevfik Paşanın bu hususta kendisine söylemiş olduklarını şöyle nakletmiştir:

«Padişah, elinde bir kâğıt tuttuğu halde beni kabul edip; hemşirem Mediha Sultan romatizmasından şikâyetle sahilde oturamadığını, bir konak tedarik ettirilmesini söyle-

→

vekili olarak Londra barış konferansına gitti. Bab-ı âli baskını sonunda geri çağrıldı. Birinci Dünya Savaşında hiçbir askerî vazifede bulunmadı. Âyan üyeliğine devam etti. Mütareke sırasında İsviçre'de idi. Bir müddet sonra kurulan Tevfik Paşa kabinesinde Nafıa nazırlığı verildiyse de dışarda bulunan Osmanlı tebaası gibi yurda dönmesine İtilâf devletleri tarafından müsaade olunmadı. Nihayet Paris konferansına gelen Damad Ferid Lozan'a uğradığı sırada onunla görüşüp Osmanlı delegeleri heyetiyle birlikte İstanbul'a dönebildi. Bunun üzerine Damad Ferid'e verdiği sözü tutarak onun kabinesinde Bahriye nazırlığını kabul etti (21 temmuz 1919) ve yirmi yıl sonra ikinci defa Ferikliğe (Tümgeneral) terfi etti. Damad Ferid Paşanın yerine sadrıâzam olan Ali Rıza Paşanın kabinesinde yine Bahriye nazırı olarak kaldı. Ali Rıza Paşanın istifası ve Tevfik Paşanın yeni kabineyi kurmayı kabul etmemesi üzerine sadarete tayin olundu (8 mart 1920). Kendisine aynı zamanda Müşir (Mareşal) rütbesi verildi. Salih Paşa, sadareti istemiyerek ve padişahın ısrariyle kabul etmişti. 16 martta İtilâf devletlerinin İstanbul'u işgalini mütareke şartlarına aykırı bulup şiddetle protesto ettiken sonra 2 nisan 1920 tarihinde istifa etti. Damad Ferid sadrıâzam olunca onu Kuvayı milliyeye mensup olmakla itiham ederek meş'um Nemrud Mustafa Harp divanına sevkedilmek üzere hakkında tahkikat açtırdı. Kabinenin düşmesiyle Salih Paşa bundan yakayı sıyırdı ise de Müşirlik rütbesi alındı. Yine Ferikliğe indirildi (Bu karar, yanlış görülerek daha sonra iptal edilmiştir). Tevfik Paşanın ve Osmanlı devletinin son kabinesinde yine Bahriye nazırı oldu (21 ekim 1921). Aynı zamanda Anadolu hükümetiyle temasa memur edildi. Ankara'da verdiği söz üzerine İstanbul'a dönünce nezaretten istifa etti. 12 haziran 1921 tarihinde tekrar Bahriye na-

→

zırı oldu. İstiklâl savaşının kazanılışı, saltanatın sukutu ve millî hükümetin İstanbul'a hâkim duruma geçmesi üzerine son Tevfik Paşa kabinesi üyeleriyle birlikte istifa etti (4 kasım 1922). Emekli bulunduğu halde 20 ekim 1939 tarihinde Göztepe'deki evinde vefat etti. Cenazesi askerî törenle kaldırılıp Eyüb'de Gümüşsuyu mezarlığına gömüldü.

Salih Hulusi Paşa, çok iyi tahsil görüp yetişmiş, namuslu, özü sözü doğru, ciddî, iyi ahlâk ve yüksek karakter sahibi bir askerdi. Memleketine elinden geldiği adar faydalı olmak isterdi. Millî mücadelede Anadolu ve İstanbul hükümetlerinin arasını bulmağa çok çalışmış, teklif edildiği halde Ankara'da kalıp Millî mücadelede kendisini bekliyen pek şerefli yeri almayı kabul etmiyerek bu fırsatı ebediyen kaybetmiştir. Millî hükümetin muvaffak olmasını ister ve Türkiye'nin kurtuluşunu yalnız İstiklâl savaşının zaferine bağlı görürdü. Ancak, yeni bir devlet fikrini benimsiyememiş, zaferden sonra da Osmanlı devletinin devamını tabiî görmüş bulunuyordu. Ankara'daki temaslarından aldığı intiba, bu düşüncelerine uymadığından İstanbul'a dönmeği ve İstanbul hükümetinde vazife görmeği tercih etmişti.

DAMAD FERİD PAŞA
(Dördüncü ve Beşinci sadareti)

AHMED TEVFİK PAŞA
(Altıncı sadareti)

Bibliyografya : Ahmed Reşid; Canlı tarihler. Halid Ziya Uşaklıgil; Saray ve Ötesi. Lütfi Simavî; Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve halefinin sarayında gördüklerim. Ali Fuad Türkgeldi; Görüp işittiklerim. İbnülemin Mahmud Kemal İnal; Son Sadrıâzamlar. Mehmed Salâhaddin; Bildiklerim. Ali Fuad Paşa; Paris'ten Tih Sahrası'na. Âli Türkgeldi; Mondros ve Mudanya mütarekelerinin tarihi.

mesiyle bir yer hazırlayıp döşettirilmesini, Hazine-i Hassa Umum Müdürü Said Beye tenbih etmiştim. Şu kâğıdı okuyunuz».

Mediha Sultan, burada kaldıkça romatizmasının artacağından ve tedavi için Avrupaya gidilmesi hakkında zevci tarafından vaki olan ısrara mukavemet edemediğinden iki saat evvel Avrupa'ya doğru hareket ettiğini yazmıştı.

Padişah: «Çapkın, hem devleti bu hale koydu, hem gitti» dedi ve okuduktan sonra kendisine iade ettiğim kâğıdı masanın üstüne attı (Son Sadrıâzamlar, S: 2067).

İtilâf devletlerinin, barış konferansının toplanması teklifi

Mustafa Kemal Paşanın F. Buyyon ile görüşmelere henüz başlamadan İtilâf devletleri Dışişleri Bakanlarının 23 eylül 1922 tarihli bir notası geldi. Bunda, askerî hareketlerin durdurulması ve barış konferansının başlaması isteniyordu. Venedik'te yapılması teklif edilen barış konferansına Türkiye, Fransa, İngiltere, İtalya, Yunanistan, Romanya, Sırbistan ve Japonya katılacaklardı. Ayrıca müzakereler sırasında Boğazlardaki tarafsız bölgeye Türk askerî birlikleri gönderilmemesi şartıyle Edirne dahil olmak üzere Meriç nehrine kadar Trakya'nın bize geri verilmesi hakkındaki arzumuzun iyi niyetle gözönüne alınacağı bildiriliyor: Boğazlardan, azınlıklardan ve Milletler Cemiyetine alınmamızdan bahsolunuyordu. Bundan maada, konferansın toplanmasından evvel Yunan birliklerinin İtilâf devletleri kumandanlarının tâyin edecekleri bir hattın gerisine çekilmesinin çalışılacağı vaad ve mütareke görüşmeleri için Mudanya veya İzmit'te bir toplantı yapılması teklif olunuyordu.

Mustafa Kemal Paşa, Hariciye Vekili vasıtasıyle 29 eylül 1922 tarihinde verdiği kısa cevapta, Mudanya'da toplanmalarını kabul ettiğini bildirdi. Ancak, Trakya'nın Meriç nehrine kadar derhal iadesini istedi. Konferans, 3 ekimde toplanacaktı. Mustafa Kemal Paşa, Başkumandanlık namına olağanüstü yetkileri haiz olmak üzere Batı Cephesi Kumandanı İsmet Paşayı delege tâyin etti.

Mustafa Kemal Pasa, Ankara'ya gitmek üzere İzmir'den ayrıldı. Ankara'ya gelişinde muazzam gösterilerle karşılandı (2 ekim).

Bu sırada Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşaya başvurarak mühim bazı meseleleri görüşmek üzere ikisinden başka Refet ve Ali Fuad Paşaların katılacağı bir toplantı yapılmasını istedi. Mustafa Kemal Paşanın bunu kabul etmesi üzerine Refet Paşanın evinde toplanıldı.

Rauf Bey bu görüşmelerde Meclisin hilâfet ve saltanat müessesesinin ortadan kaldırılacağı endişesi içinde bulunduğunu, kendisinin ise «vicdanen ve hissen» saltanat makamına ve terbiye icabı hilâfet makamına bağlı olduğunu söyledi. Üstelik genel durumu muhafazanın ancak herkesin erişemiyeceği bir mevkiin varlığıyle mümkün olabi-

Loid Corc

leceğini, bunu kaldırmaya çalışmanın «felâket ve hüsranı mucib» olacağını iddia etti.

Refet Paşa da bu düşünceye katılıp «bizde padişahlık ve halifelikten başka bir idare şekli bahis konusu olamıyacağını» ileri sürdü.

Franklen Buyyon

Ali Fuad Paşa, Moskova'dan yeni döndüğünü ve genel durumu incelemeğe vakit bulamadığını beyan edip kesin bir mütalâada bulunamıyacağını söyledi.

Mudanya mütarekesi, Refet Paşanın İstanbul'a gelişi, Barış konferansı hey'et başkanının seçilmesi

Konferans, tesbit edilen tarihte, yani 3 ekim 1922 günü Mudanya'da toplandı. Türki-

Mudanya konferansı delegeleri, soldan: Fransız generali Şarpi, İngiliz generali Harington, İsmet (İnönü) Paşa, İtalyan generali Monbelli

ye'yi İsmet Paşa, Fransa'yı General Şarpi, İngiltere'yi General Harington ve İtalya'yı General Monbelli temsil ediyorlardı.

Yunanistan'ın seçtiği delegeler bir gün sonra Yunan Kızılhaçına mensup bir şileple geldilerse de karaya çıkarılmayarak neticeyi gemide beklemek zorunda kaldılar.

Yapılan çetin müzakerelerden sonra Millî Hükûmetin talebleri kabul edilip 11 ekimde Mudanya mütarekesi imzalandı.

Yunanlılar, bunu evvelâ imzalamaktan çekindilerse de, üç gün sonra kabul ettiklerini bildirdiler.

Mütareke, on dört maddeden ibaretti. Buna göre Yunanistan, ordusunu on beş gün içinde Meriç nehrinin batısına çekecek, boşalan yerleri İtilâf devletleri tesellüm edip Millî Hükûmete teslim edecekler, sonra tamamen çekilip Meriç nehrinin batısında Türkiye ve Yunanistan'ın arasında yerleşeceklerdi.

Sivil Türk memurlarıyle birlikte Trakya'ya sekiz bin kişilik bir jandarma kuvveti gelecek, Bodrum ve Çanakkale Boğazının on beş kilometre gerisinden geçen Bolayır arasında kalan bölge ve Şile - Derince arasındaki hattın batısında kalan yerler ve Istanbul civarlarında tarafsız bölge adıyle İtilâf devletlerinin işgalinde kalması barışın imzalanmasına kadar devam edecekti.

Refet Paşa, Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin ve Gazi Mustafa Kemal Paşanın mümessili olarak Türk milleti namına Trakyayı teslim almak üzere Trakya fevkalâde komiseri olarak 19 ekim 1922 günü Istanbul'a geldi. Pek coşkun gösterilerle karşılandı. Paşa hareketlerinde Istanbul'da bir Padişah yokmuş gibi davrandı. Istanbul —Beyoğlu, Üsküdar ve Çatalca dahil— bir vilâyet şeklinde idare olunmak üzere resmen Türkiye Büyük Millet Meclisinin idaresine geçince ilk defa olarak Vahideddin'in tahttan feragat edeceği şayiaları dolaştı.

Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, başlayacak barış konferansı için en uygun temsilci olarak İsmet Paşayı görüyordu. Halbuki, İcra Vekilleri Hey'eti Reisi Rauf Bey bu vazifeye talib olmuş ve İsmet Paşanın yanına müşavir olarak verilmesini istemiş, ancak Mustafa Kemal Paşa bunu uygun

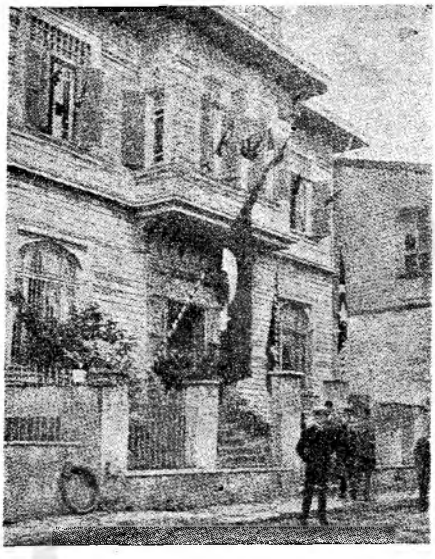

Mudanya konferansının toplandığı bina

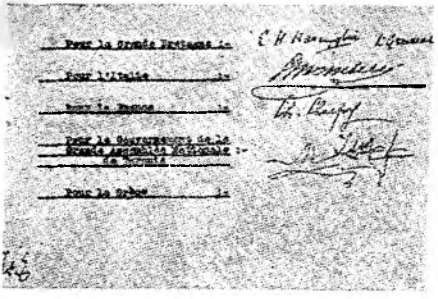

Mütarekenamede delegelerin imzaları

bulmamıştı. Nitekim Hariciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey de Mustafa Kemal Paşa gibi düşünüyordu. O da kendisine, Türk delegeleri başkanı olabilmesi için Hariciye Vekâletinden çekilerek yerine İsmet Paşanın seçilmesine delâlet etmesi ricasında bulundu. Yusuf Kemal Bey, bunu derhal kabul ettiğinden mesele hallolunup İsmet Paşa Hariciye Vekâletine ve Lozan'da toplanması uygun görülen barış konferansı müzakerelerine iştirak edecek olan Türk delege hey'eti başkanlığına seçildi (26 ekim).

Konferans hakkında Tevfik Paşanın görüşü ve T.B.M. Meclisi Başkanlığına müracaatı, Mecliste saltanatın ilgası kararının alınması

Sadrıâzam Tevfik Paşa ise 17 ekim 1922 tarihinde Istanbul'dan Mustafa Kemal Paşaya gönderdiği telgrafta kazanılan büyük zaferin artık Ankara ile Istanbul arasındaki anlaşmazlığı ve ikiliği kaldırmış ve millî birliği temin etmiş olduğunu bildirmişti. Bununla, artık Ankara'nın Istanbul'a tâbi olması gerekeceğini anlatmağa çalışıyordu. Biraz sonra (27 ekim) Lozan barış konferansına da garb devletlerince iki taraf dâvet edilince gizli talimatı hâmil bir zatın hemen Istanbul'a gönderilmesini istedi.

Mustafa Kemal Paşa, doğrudan doğruya değil, Istanbul'da Kızılay Reisi Hâmit Bey vasıtasıyle bir telgraf gönderip Tevfik Paşa ile arkadaşlarının devlet politikasını karıştıracak hallerden çekinmemeleri hususunun kendilerine pek büyük sorumluluklar yükleyeceğini bildirdi.

Hâmid Bey, Tevfik Paşaya üç gün içinde beş kere durumu tebliğ edip kendisinin ve arkadaşlarının konferansa delege göndermeğe teşebbüs etmemelerini bildirmiş, hattâ bunun gazete ve ajanslara derhal haber verilmesini isteyerek gerekli beyanat esaslarını kapsayan bir müsvedde göndermiş olduğu halde, Mustafa Kemal Paşanın tâbiri ile «bütün menfaatlerini kirli bir tahtın çürümüş, çökmüş ayaklarına sarılmakta ve yalnız bunda gören Tevfik Paşa ve ona benzer paşalardan kurulmuş Vahideddin hey'etinin, gizli maksatları» elde etmek gayesinden başka bir şey düşünmedikleri anlaşılmaktaydı.

Padişah Vahideddin, Refet Paşa ile, T.B.M. Meclisinin kendisi hakkında ne tasavvur etmekte olduğunu öğrenmek gayesile bir görüşmede bulundu (29 ekim). Refet Paşa, T.B.M. Meclisi ve hükûmetinin bir gerçek olduğunu, dolayısıyle artık Istanbul hükûmetinin bir mâna ifade etmediğini, bunun derhal dağıtılması ve İtilâf devletleri ile devam ettirilen münasebetlerinin kesilmesi halinde T.B.M. Meclisinin saltanatın istikbali hakkında daha yumuşak kararlar vermesinin mümkün olabileceğini şahsî bir mütalâa olarak

Istanbul'a giren Refet Paşa, İngiliz generali Harington'la

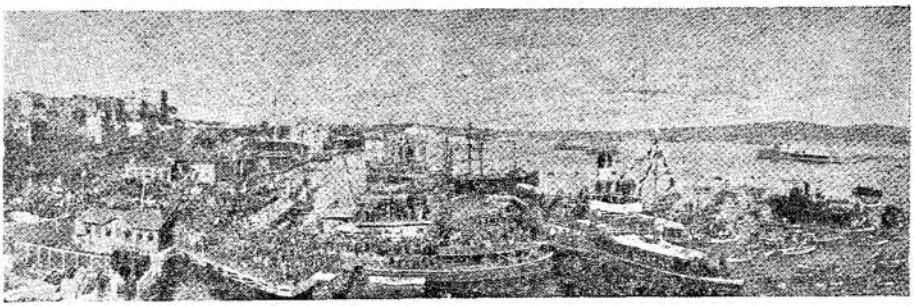

Istanbul'da halkın sevinç gösterileriyle Kabataş'ta Refet Paşayı karşılaması

söyledi. Vahideddin de meşrutî hükümdar olduğunu açıklayarak hükûmeti dağıtamıyacağını bildirdi. Diğer taraftan İtilâf devletlerinin Lozan konferansına Ankara ile Istanbul hükûmetlerini birlikte dâvet etmiş olmaları ve bu dâveti Istanbul'un kabul etmesi T. B. M. Meclisinde büyük bir infial ve asabiyet uyandırmıştı ki, Tevfik Paşa konferans hususunda bu sefer Sadrıâzam ünvanını da kullanarak doğruca Büyük Millet Meclisi Başkanlığına müracaat etti. Bunun üzerine 30 ekim 1922 günü Mecliste müzakere açıldı. Bir çok hatipler söz alarak Tevfik Paşa ve arkadaşlarına şiddetle hücum edip Istanbulda hükûmet adıyla bir hey'et tanımadıklarını ve bu «idrâkten mahrum, vicdandan mahrum» kimseler hakkında kanunî muamele yapılmasını istediler. Kendilerinin Vatana Hıyanet Kanununa göre cezalandırılmaları hakkında verilen takrirler de okundu.

Nihayet, Osmanlı imparatorluğunun dağıldığını, yeni bir Türkiye devletinin doğduğunu, Anayasa ile hâkimiyet hakkının millete ait bulunduğunu belirten bir önerge hazırlandı (Düstur; Tertip: III, C: 3, S: 149). Mustafa Kemal Paşa, seksenden fazla arkadaşıyle bu takrire imza koydu. Bu takrir okunduktan sonra Mecliste bir muhalefet grupunun aksi inançta bulunduklarını açıkça ortaya koydukları görüldü. Bunların başında ise, vaktiyle Mustafa Kemal Paşanın Başkumandanlığına itiraz eden ve millî ordunun hiç bir zaman düşmana taarruz ederek zaferi sağlayamayacağını Meclis kürsüsünden ifadeden çekinmemiş olan Mersin meb'usu Salâhaddin Beyle, Ziya Hurşid bulunuyorlardı (Bu, sonradan Mustafa Kemal Paşaya İzmir suikastını tertipleyen ve bunu da mahkemede itiraf ettiğinden idam olunan zattır).

Ankara'da zaferden sonra sevinç. T.B.M. Meclisi önünde dua

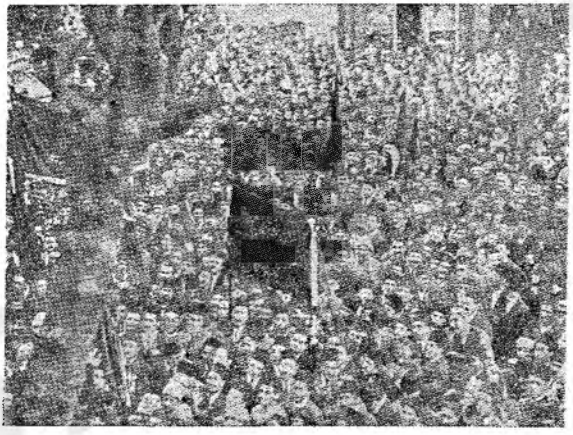

Istanbul'da mesut günlerin sevinç tezahürleri

31 ekim 1922 tarihinde Meclisin Müdafaa-i Hukuk Grupu toplandı. Mustafa Kemal Paşa söz alarak Osmanlı saltanatının ilga edilmesinin artık kaçınılmaz olduğu fikrini savundu.

Ertesi 1 kasım 1922 günü Mecliste bu önergeye göre müzakere açıldı. Münakaşalar büyümek istidadını gösterince Mustafa Kemal Paşa uzun izahat vererek ve islâm ve Türk tarihinden bahsederek hilâfet ve saltanatın birbirinden ayrılabileceğini, hâkimiyet ve millî saltanat makamının ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi olabileceğini ve aslında Hülâgû'nun halife Müsta'sım'ı idam ederek yer yüzünde hilâfet müessesesine fiilen son verdiğini, esasen Yavuz Mısır'ı zaptettiği zaman o ünvanı taşıyan bir mülteciye önem vermemiş olsaydı bu ünvanın bu zamana kadar miras kalmıyacak olduğunu uzun uzun anlattı (Nutuk; 1927, S: 264).

Bundan sonra, bu meseleye ait olarak verilmiş bulunan önergeler Anayasa, Şer'iye ve Adliye Komisyonlarına havale edildi. Bunlar bir arada toplanıp müzakerelere başladılar. Şer'iye Komisyonuna mensup hocalar, hilâfetin saltanattan ayrılamıyacağı kanısında idiler. Münakaşalar uzayıp gitti. Mustafa Kemal Paşa, bir kenarda bunları dinliyordu. Sonunda hiç

bir netice almamıyacağını anlayınca söz istedi ve önündeki sıranın üstüne çıkarak yüksek sesle; «Hâkimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye ilim icabıdır diye müzakere ile, münakaşa ile verilemez. Hâkimiyet ve saltanat kuvvetle. kudretle, zorla alınır. Osmanoğulları zorla Türk milletinin hâkimiyet ve saltanatına el koymuşlardı. Bunu, altı yüz yıldanberi devam ettirmişlerdir. Şimdi de Türk milleti bu mütecavizlerin hadlerini hatırlatarak, hâkimiyet ve saltanatı isyan ederek kendi eline bilfiil almış bulunuyor. Bu, bir oldu bittidir. Bahis konusu olan millete saltanatı, hâkimiyeti bırakacak mıyız, bırakmıyacak mıyız meselesi değildir. Mesele, zaten oldu bitti haline gelmiş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu, mutlaka olacaktır. Burada toplananlar, meclis ve herkes meseleyi tabiî görürse fikrimce uygun olur. Aksi takdirde yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır» dedi (Nutuk; 1927, S: 422).

Mustafa Kemal Paşa, meselenin ilmî tarafında şüpheleri bulunan hocalara hitaben ayrıca izahat vererek böyle bir şeyin de bahis konusu olamayacağını isbat etti. Bunun üzerine Ankara milletvekili Hoca Mustafa Efendi: «Affedersiniz, dedi, biz meseleyi başka bakış noktasından düşünmüştük. İzahlarınızla aydınlandık» dedi.

Bundan sonra, karar tasarısı sür'atle hazırlandı ve ayni gün Meclisin ikinci oturumuna sunuldu. İttifakla kabul edildi. Yalnız bir sesin:

«Ben muhalifim» diye yükseldiği duyulduysa da o da, «söz yok» sadaları arasında boğulup gitti.

Böylece, altı asırlık Osmanlı saltanatı, hukuken de sona ermiş bulunuyordu (Düstur; Tertip: III, C: 3, S: 152). Bu kararın sonunda Türkiye halkının Millî Misak sınırları içinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinden başka hükûmet şekli tanımadığı, bunun için şahsî hâkimiyete dayanan Istanbul'daki hükûmet şeklini 16 mart 1918 tarihinden itibaren ve ebediyen tarihe intikal etmiş addettiği, hilâfetin ise Osmanoğullarına ait olacağı ve halifeliğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu soyun ilim ve ahlâk bakımından en üstün ve lâyık bulunanının seçileceği, ve hilâfet makamının Türkiye devletine dayanacağı bildiriliyordu (1 kasım).

Sadrıâzamın ve İstanbul hükûmetinin istifası

T.B.M. Meclisinin hilâfetle saltanatı ayıran ve saltanatı ilga eden kanunun kabulünden sonra Istanbul hükûmeti gayrimeşru durumda kaldı. Refet Paşa, İtilâf devletleri komiserlerine mürcaat ederek, Istanbul'daki idareye T.B.M. Meclisi hükûmeti adına el koyduğunu bildirdi. Bir gün sarayda, bir gün de Babıâlide toplanan Hey'eti Vükelâ da nihayet istifa kararını verdi ve Sadrıâzam Tevfik Paşa bu istifayı padişaha takdim etti (4 kasım 1922). Günlerdenberi tereddütler içinde bulunan Vahideddin yeni bir Sadrı-

Lozan'a giden İsmet Paşayı Refet Paşa Istanbul'da uğurlarken

Padişah Vahideddin ve Veliahd Abdülmecid Efendiyi birlikte gösteren son resimlerden

âzam seçememekle T.B.M. Meclisinin iradesine boyun eğmiş oluyordu.

Aynı gün Ankara'dan ayrılan İsmet Paşa, Hariciye Vekili ve Lozan konferansına katılacak Türk hey'etinin başkanı sıfatıyle Istanbul'a vardı. O da halkın pek büyük sevgi ve minnet gösterileriyle karşılandı.

Gazeteler, Vahideddin'in tahtından feragat etmemeğe karar verdiğini yazıyorlardı. Padişah olduktan sonra; «ben devlet ve memleketime bir hizmet ümidinde bulunmasaydım, bu ağır yükü kabul etmezdim. Bu yaştan sonra mezar taşıma padişah diye yazdırmak hevesinde değilim» dediği halde, şimdi bir tek ünvandan ibaret kalmış, hiç bir şeref ifade etmiyen, hiç bir saygı uyandırmayan padişahlıktan vazgeçemiyordu.

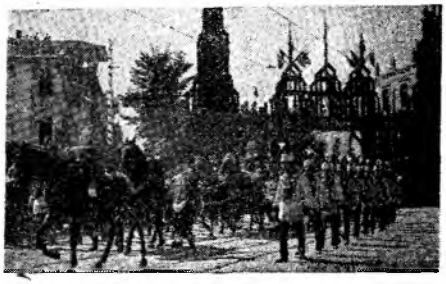

Vahideddin'in selâmlık töreninden biri

Vahideddin'in son selâmlığı

Vahideddin'in son Cuma selâmlığı ve memleket dışına kaçışı

Saltanat ilga olunduğu halde halife tâyin edilmemiş olduğundan, kendisinin halife kalabilmesi ümidinde olan Vahideddin 10 kasım 1922 günü cuma selâmlığına çıktı. Bu merasimde yalnız bırakılmasından ve basında aleyhine açılan sert kampanyadan artık partiyi tamamen kaybettiğini anladı. Bütün olup bitenlere rağmen tutacağı yol, Istanbul'da kalmak ve gerektiğinde hareketlerinin hesabını vermeğe hazır bulunmak, kendisini suçsuz sayıyorsa açıkça müdafaasını yapmak, suçlu sayıyorsa milletin vereceği hükme razı olmaktı. Bu karar, her ne olursa olsun nihayet kendi milleti tarafından verilmiş olacaktı. Ona, şeref ve metanetle tahammül etmesi gerekirdi.

Halbuki o, böyle yapmadı. Düşman himayesine sığınarak vatan topraklarını terk etmeyi, yurdundan gizlice kaçmayı bunlara tercih etti. Bu da şahsî endişelerini ön plânda tuttuğunu açıkça anlatır.

Kaçış plânı gayet gizli tutulmuştu. Vahideddin evvelâ işi kayınbiraderi ve Hademe-i Hassa Müdürü Kaymakam Zeki Beye açtı ve onu kendi namına işgal kuvvetleri kumandanı General Harington'a gönderip İngiliz devletinin himayesini istedi. Aynı zamanda başmabeyncisi Ömer Yaver ve başhekimi Reşad Paşalarla oğlu Ertuğrul Efendiyi, ikinci ve üçüncü musahipleri, seccadeci başı, esvapçıbaşı, tütüncübaşı, berberbaşı gibi şahsî hizmetine bakanları işten haberdar etti. Bunların hepsi, onunla birlikte gitmeyi kabul ettiler. Kaçış plânını sarayda onlardan başka kimse bilmiyordu.

General Harington'un cevabı bir müddet gecikti. İşte bu zaman içinde Vahideddin, hayatının en heyecanlı ve en ıztıraplı anlarını yaşadı. İsteğinin İngilizlerce kabul edilmemesi ihtimali onu titretiyordu. Millî ordunun düşmanı yenmiş olması, Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin itibarını son derece yükseltmiş bulunuyordu. Barış konferansının toplanmak üzere bulunduğu bugünlerde, Türklerle iyi geçinmeyi ve yeni anlaşmazlıklar doğuracak olayların çıkmamasını İngilizler herhalde isterlerdi. Esasen cevabın gecikmesi de bu tereddütler yüzündendi.

Vahideddin'in General Harington'a İngiltere himayesini istemek üzere yazdığı mektup ise, aynen şu bir kaç satırdan ibaretti:

«Dersaadet işgal orduları Başkumandanı General Harington cenablarına,

Istanbul'da hayatımı tehlikede gördüğümden İngiltere devlet-i fahîmanesine iltica ve bir an evvel Istanbul'dan mahall-i âhara naklimi taleb ederim efendim.

16 Teşrinisani 1922 Halife-i Müslimîn
Mehmed Vahidüddin»

Vahideddin, haberin geldiği 16 kasım 1922 perşembe gününü Yıldızdaki meşhur Cihannüma köşkünde geçirmişti. Zeki Bey akşam üstü beklenen haberi getirdi. Vahideddin'in üzüntüsü hemen dağılıp saray halkına hissettirmeden hazırlıklara başladı. Şahsına ait eşyayı bavullara doldurttu. Değerli eşya ve mücevherlerden hiç bir şey almamağa karar vermişti. Yakın adamları bütün gece onu avutarak bekleyiş heyecanını dağıtmağa çalıştılar. Ortalık aydınlandıktan sonra Vahideddin yukarıda andığımız dokuz kişi ile beraber Cihannüma köşkünden inerek başka kimseye görünmeden Yıldız sarayının Orhaniye kışlası tarafına bakan Malta kapısına doğru yollandı. Zeki Beyin daha evvel aldığı tertibat sayesinde sessizce buradan çıktı. Civar, İngiliz askerlerinin sıkı nezaret ve muhafazası altına alınmıştı. General Harington, Vahideddin'i nazik, lâkin soğuk bir tavırla karşıladı. Hazır bulunan otomobillere binilerek Dolmabahçe sarayına inildi. Vahideddin, oğlu ve maiyeti sarayın parkından geçtiler. Rıhtımda duran istimbota binip denizin ortasında ve istim üzerinde bekleyen Malaya zırhlısına çıktılar. General Harington da daima yanlarında idi. Gemide İngiliz Akdeniz filosu kumandanı Vahideddin'i karşılayıp selâmladı. Istanbul'daki İngiliz komiser vekili Nevil Henderson da kendisini ziyaret edip İngiltere Kralı Beşinci Corc'a bildirilmek üzere bir arzusu olup olmadığını sordu.

Yurdundan kaçan sakıt son Osmanlı padişahını taşıyan Malaya zırhlısı, Istanbul limanından saat ona çeyrek kala Malta'ya doğru yola çıkmak üzere hareket etti.

Sarayda ise, hâlâ kimsenin bir şeyden haberi yoktu. İşin gülünç tarafı, o gün cuma olduğu için Vahideddin'i selâmlık törenine götürmek üzere saltanat arabası saraya gelmiş ve hazırlık başlamıştı. Kendisinin mutadına aykırı şekilde ortalarda görünmemesi üzerine hasıl olan merak, gittikçe arttı. Sonunda araştırıldı ve durum anlaşıldı. Mabeyn başkâtibi Rıfat Bey, durumu derhal Istanbul'da bulunan Refet Paşaya bildirdi. Ayni zamanda, işgal kuvvetleri kumandanlığı da Büyük Millet Meclisi Hükûmeti temsilcisi sıfatıyle kendisine olayı resmen haber verdi.

Buna dair İngiliz işgal kuvvetleri karargâhının 17 kasım 1922 cuma günü yayınladığı resmî tebliğ aynen şöyledir:

«Vaz'iyyet-i hâzıradan dolayı hürriyet ve hayatını tehlikede addeden Sultanın, bütün müslümanların halifesi sıfatıyle İngiliz himayesini ve Istanbul'dan infikâkini taleb ettiği resmen ilân olunur.

Bu sabah, sultanın arzusu yerine getirilmiştir.

İngiliz kuvay-ı işgaliyesi kumandanı General Sör Harington, sultanın arzusunun tatminine âmade olarak kendisine bir İngiliz sefine-i harbiyesine kadar refakat etmiş ve sultan Bahrisefid filosu kumandanı Sör Dobrok tarafından istikbal edilmiştir. İngiliz komiser vekili Mösyö Nevil Henderson, sul-

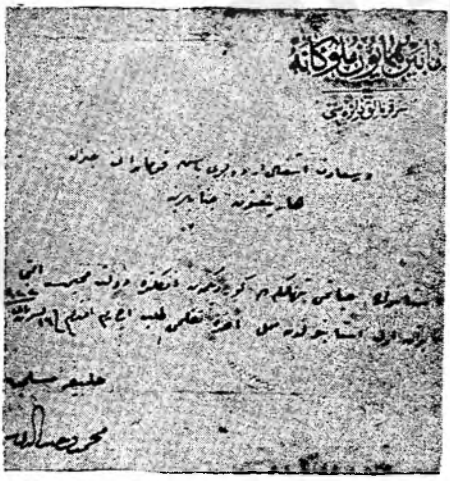

Vahideddin'in işgal orduları Başkumandanı General Harington'a yazdığı İngiliz hükûmetine iltica mektubu

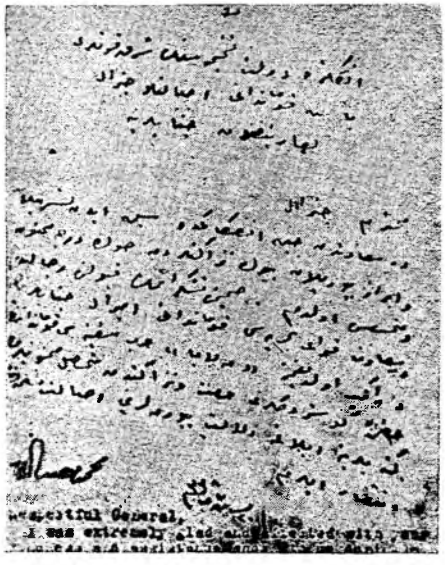

Vahideddin'in Harington'a yazdığı teşekkür mektubu

tanı ziyaret ederek Haşmetlû İngiltere Kralı Beşinci Corc'a iş'ar edilmek üzere arzularını istifsar etmiştir.»

İstanbul gazeteleri, bu olay üzerine Vahideddin'e en ağır tâbirlerle hücum ettiler. Onun bütün Türkler ve Müslümanlar indinde sakıt, hal'edilmiş ve hain olduğunu, kaçma aybını işlemek suretiyle Osmanlı hanedanı tarihine silinmez bir leke sürdüğünü, bu suretle hiç olmazsa «menfur ve müstahkar vücudundan» memleketi temizlediğini yazıyorlardı.

Olaydan iki gün sonra çıkan «İleri» gazetesinde büyük edib ve vatansever merhum Süleyman Nazif, bu hâdiseden bahsederken yazının sonunda sakıt padişahın Malta adasına doğru yola çıkmasına pek tutuluyor, hürriyet ve vatan mücahidi bir çok kahraman Türk evlâdını mahpus ve sürgün olarak sinesinde görmüş olan bu adanın, ayni millet-

Abdülmecid Efendinin sadece Halife oluşu töreni

Halife Abdülmecid Efendi cuma namazı için cami'ye giderken

tin kurtuluş hareketlerine karşı koymuş ve şahsı için ilk tehlikenin belirdiği anda vatanını şerefsiz bir şekilde terketmiş olan sakıt hükümdarı, düşmanlarına iltica etmiş olarak görmesine tahammül edemiyordu.

Türk toprakları üzerinde Osmanlı hanedanının 623 yıl sürmüş olan saltanatı böylece ebediyen sona ermiş ve Osmanlı tarihi kapanmış oluyordu. Diğer taraftan kaçak halife Türkiye Büyük Millet Meclisince derhal hal' ve ıskat edilerek yerine Abdülmecid Efendi Halife tâyin olundu (18 kasım 1922).

Altıncı Mehmed Vahideddin'in şahsiyeti

Altıncı Mehmed Vahideddin, gelip geçen Osmanlı padişahlarının hakikaten kara bahtlılarından biridir. Bugün, onun bütün macerası tarihe mal olmuş bulunmaktadır. Aradan geçen yarım asırlık bir zamandan sonra şahsiyetini daha objektif ölçülerle tahlil edebiliriz.

Onun talihsizliği, Osmanlı imparatorluğunun en kötü şartlar içinde bulunduğu sırada devlet reisi olmasıyle başlar. Öyle bir devlet reisliği ki yetkileri fiilen hemen hemen hiç mevcut olmamakla beraber, sorumlulukları hayli ağırdı. Devlet, muazzam bir savaştan mağlûp olarak çıkmak üzere idi. Nitekim, kısa bir müddet sonra bu felâket tahakkuk etmiş ve bir milletin idam hükmü ağırlığında olan Mondros mütarekesi imzalanıp memleket eli kolu bağlı şekilde dört yıldır kahramanca savaştığı düşmanlarına teslim olunmuştur.

Vahideddin, tahta geçinceye kadar Çengelköyündeki köşkünde münzevî bir hayat yaşamıştı. Kendisi okur yazar bir adamdı. Ağabeysi, Sultan Mehmed Reşad kadar olmamakla beraber, arapça ve farsçayı bilirdi. Ayrıca fıkıh ilmine derin vukufu vardı. Osmanlı padişahları içinde nadir bir istisna olarak imlâsı düzgündü.

Vahideddin, kolay yazı yazar ve düşüncesini açık olarak ifade ederdi. Resmî evraka attığı imzalar hariç, yazılarında hemen daima kurşun kalemi kullanırdı.

Ekseriya iyimser ve daima sabırlı idi. Kendisine söylenen sözler ne kadar uzun olursa olsun sonuna kadar dinler ve asla

yarıda kesmezdi. Saraydaki dairesinde nazik ve mültefit bir adamdı. Dışarıda ve bilhassa selâmlık törenlerinde soğuk ve ciddî durur, çatık bir yüzle geçer ve kimseye iltifat etmezdi. Bu yüzden kendisini milletine sevdirememişti. Yeni kimselerle tanışmaktan ve temastan hoşlanmazdı. Vekiller heyeti huzuruna girdiği zaman yavaş sesle ve gayet ağır konuşur, bir kelimeyi âdeta bir dakikada telâffuz ederdi. Bu da, söz söylemekten âciz bir insan olduğu intibaını uyandırırdı. Halbuki bir kaç kere temas edip alıştığı kimselerin yanında büyük bir talâkatle konuşur, hattâ saatlerce söylerdi. Dindar bir adamdı ve dinî an'anelere çok bağlıydı. Osmanlı hanedanı arasında deli, sarhoş, zalim kimseler yetiştiğini kabul eder, lâkin: «Aramızda dinsiz çıkmamıştır» der ve bununla öğünürdü. Padişah olduktan sonra bir münasebetle şu sözleri söylemiştir: «Benim gerçi Allaha karşı pek çok şahsî kusurlarım varsa da Allahla kul arasında bir şeydir. Fakat ben bu makama temiz alınla geldim. Ömrümün son günlerinde kirlenmiş olarak gitmek istemem».

Son derece ağzı sıkı idi. Birisinden duyduğu bir sözü başkasına asla söylemez, bilhassa dedikodudan hoşlanmazdı. Babası çok evvel öldüğü için saray çevresinin dışında büyümüştü. Bu yüzden saraya ve hanedan mensuplarına ait yakın dedikoduları esasen bilmez ve bunlardan bahsedilmesini de istemezdi. Resmî olmayan sohbetlerinin bile daima ciddî olmasına dikkat ederdi.

Yanında hizmet edenler çok zeki, cin fi-

Vahideddin'in Malta'ya çıkışı. Sol tarafta görülen küçük sehzadesi Ertuğrul'dur

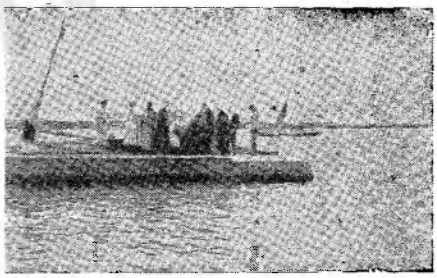

Vahideddin'in sonraları Hicaz Kralı Hüseyin'e gidişinde Cidde'de karşılanışı

Altıncı Mehmed Vahideddin (1918 - 1922) zamanındaki hükümdarlar ve devlet başkanları

(İlâve : 204)

★

A. B. D. : W. Vilson → — 1921, G. Harding 1921 — → .

Almanya : İkinci Giyyom (Vilhelm) → — 1918 (Cumhuriyet) Frederik Ebert 1919 — → .

Arnavutluk: Fan Noli → — 1919, Ahmed Zogo 1909 — → .

Avusturya : Birinci Karl → — 1918 (Cumhuriyet) Karl Seitz 1919 — 1920, Michael Hainisch 1920 — →.

Bulgaristan: Ferdinand → — 1918, Boris 1918 — →.

Fransa : R. Puvankare → — 1920, P. Deşanel 1920 — 1920, A. Milran 1920 → .

İngiltere : Beşinci Corc → — → .

İran : Ahmed Şah → — → .

→

İspanya : Onüçüncü Alfons → — → .

İsveç : Beşinci Güstav → — → .

İtalya : Üçüncü Viktor Emanuel → — → .

Macaristan : Amiral Horty (Naib) 1920 — →.

Papalık : Onbeşinci Benuva → — → .

Romanya : Ferdinand → — → .

Rusya: Lenin → — →.

Sırbistan : İkinci Aleksandır → — → (1918 den itibaren Yugoslavya kıralı)

Yunanistan : Birinci Aleksandır → — 1920, Onüçüncü Kostantin (İkinci defa) 1920 — → .

kirli, çabuk kavrayışlı olduğunu nakletmişlerdir. Aynı zamanda son derece sinirli ve çabuk kızıcı idi. Bu yüzden bazan bağırıp çağırdığı olurdu. Bununla beraber, hiddeti çabuk geçerdi. Gayet evhamlı, kararsız ve o nisbette inatçı bir adamdı. Bir araya gelen bu üç huyu, felâketini hazırlayan sebepler arasındadır.

Maiyetinin ve itimad ettiği kimselerin çok tesiri altında kalırdı. Damad Ferid Paşa ile Hürriyet ve İtilâfçıların tesiri altında İttihadcılara gittikçe düşman olmuştu. Memleketin düştüğü fecî halden yalnız onları sorumlu tutardı. Yine onların tesiri altında kalarak Türk milletinin ölüm-kalım dâvası olan Millî Mücadeleye ve İstiklâl Savaşına cephe almıştı. Düşmanların Anadolu'yu istilâ etmelerinden doğan teessürünü yanında bulunanlar daima hissederdi, fakat aynı zamanda Millî Mücadelenin muvaffak olması da onda aynı şekilde bir endişe uyandırmıştı. Buna sebep ise, şiddetle muhalefet ettiği ve hattâ dağıtmak için üzerlerine kuvvet göndermekte tereddüt göstermediği millî ordunun muvaffakıyeti sonunda hal'ini ve belki hakkettiği daha karanlık âkıbetleri görmesiydi. İşte bu düşünce uğruna, yani şahsen zarar görmemek ve padişahlıktan olmamak karşılığında en ağır barış şartlarıyle memleketin parçalanmasını, millî kurtuluş hareketinin hakikat olmasına tercih ediyordu.

Damad Ferid'den bir türlü vazgeçemeyişi ve onun tesiri altında kalışı yüzünden, bütün kurtuluşu düşmanın merhametine sığınmakta ve düşmandan «iyi not» almakta görüyordu. Düşman merhametine sığınmanın ne kadar faydasız olduğunu ve dayanılacak biricik kuvvet ve ümidin, Türk milletinde mevcut olan ezelî kudret ve cevherde bulunduğunu asla anlamıyacak kadar gaflet göstermesine şaşmamak lâzımdır. Çünkü, Osmanlı hanedanı âzasının her ferdi gibi, o da mensup bulunduğu milleti asla tanımamıştı. Damad Ferid'e, İtilâf devletlerine ve bu arada bilhassa İngilizlere sarılarak ve yaranarak hafif şartlı bir barışla işin içinden çıkmayı daima ummuştu.

Vahideddin gitmiş olduğu Malta adasında pek az kaldı. Himayesine sığındığı İngiltere'nin yardımı ve kendisine tevecccühü bulunduğu sanısını taşıdığı Arab âlemi sayesinde halifeliği şahsında devam ettirebileceği kanaatindeydi. Melik Hüseyin'in dâveti üzerine Hidiviyal kumpanyasının Mansure vapuru ile hemen Hicaz'a hareket etti. 15 ocak (1923) da Cidde'ye gelen Vahideddin oradan da Mekke'ye gidip, Hilâfet ile Saltanat'ın ayrılmasının şeriate aykırı olduğunu belirten bir beyannameyi İslâm âlemine yayınladı. Fakat bundan bir netice hasıl olmadığını görünce Mekke'yi terkedip İtalya'da San-Remo'ya geldi ve burada yerleşti. Vahideddin 16 mayıs 1926 da San-Remo'da ölünce cenazesi binbir müşkilâtla nakledildiği Şamda Sultan Selim Camii yanına defnedildi.

★

Mudanya mütarekesinden sonra 20 kasım 1922 de Lozan'da, T.B.M. Meclisi hükûmeti delegeleri ile başlayan barış müzakereleri kısa bir fasıladan sonra başarılı olarak sona erdi ve Lozan barış andlaşması imzalandı (25 temmuz 1923). Bundan sonra İtilâf kuvvetleri İstanbul'u terkettiler (2 ekim 1923). Türk orduları muazzam bir tezahüratla şehre girdiler (6 ekim 1923). Yeni Türk devletinin başşehrinin Ankara olduğunun B. M. Meclisi tarafından kabulünden (13 ekim 1923) sonra, devletin idare şekli Cumhuriyet olarak kabul ve ilân edildi (29 ekim 1923). İlk Cumhurbaşkanlığına da Gazi Mustafa Kemal Paşa seçildi.

Bir müddet sonra T. B. M. Meclisi; Hilâfetin ilgası, tedrisatın tevhidi, Şer'iye ve Evkaf Vekâleti ile, Erkân-ı harbiye-i umumiye Vekâletinin lâğvı hakkındaki kanunu kabul edince (3 mart 1924) son Halife Abdülmecid Efendi ile beraber bütün hanedan (Osmanoğulları) yurdu terke mecbur edildiler.

19 uncu ASIR VE 20 nci ASIR BAŞLARINDA İLİM, FİKİR VE SANAT HAYATI, İKTİSADÎ DURUM

Asra Umumî Bakış

Osmanlı İmparatorluğu için ondokuzuncu yüzyıl, yıkılma ve yirminci yüzyıl dağılma devridir. İmparatorluk bu devre, Küçük-Kaynarca andlaşmasıyle girmiştir. Savaşlardan yorgun düşen memleketi, uzun bir barış devresi içinde kalkındırmak gerektiği halde, çeşitli tesirlerle devlet yeniden savaştan savaşa sürüklenmiş, bütün kudreti tükenmiş, bir müddet Avrupa devletlerinin siyasî rekabetine dayanan bir muvazene yüzünden mevcudiyetini koruyabilmiş, geniş ıslahat hareketleriyle toparlanmağa çalışmış, yine de mukadder âkıbetinden kurtulamamıştır.

Yıkılma devrinin ilk padişahı Üçüncü Selim, babası Üçüncü Mustafa'dan ıslahatçılık ve devrimcilik fikirlerini miras almış bulunuyordu. Birinci Abdülhamid devrindeki veliahdlığı boyunca tasarladığı ıslahatı tatbik için hükümdarlık sırasının kendisine gelmesini sabırsızlıkla beklemiş ve tahta çıktıktan sonra bu alanda faaliyete geçmişti. Uğranılan askerî yenilgiler, mevcut askerî güç olan Yeniçeri ocağının artık işe yaramıyacağını anlamış bulunduğundan Üçüncü Selim bu orduyu haliyle bırakıp Nizam-ı Cedid adı altında yeni bir ordu kurmağa girişmiştir. Elde dış düşmanlara karşı koyacak bir askerî gücün bulunmasının bütün meseleyi halletmiyeceği ise muhakkaktı. Çünkü, imparatorluğun dayandığı müesseseler dejenere olmuş bulunuyordu. Bunun yalnız birisinin değil, hepsinin ıslahı ve ihtiyaçlara ve devrin icaplarına göre reorganize edilmesi lâzımdı. Buna teşebbüs eden ise, sonradan ancak İkinci Mahmud olabilmiş, büyük iç ve dış güçlüklerle mücadele ile geçen saltanat süresinde bir taraftan mütemadiyen bununla meşgul olmuş, imparatorluğun dayandığı müesseseleri ıslaha ve yenilerini kurmağa çalışmış, büyük tanzimat devrimi onun zamanında hazırlanmış, yalnız ilânını göremeden ölmüştür.

Tanzimata kadar geçen zaman içinde, bilhassa Yeniçeri ocağının ilgasıyle her yeniliğe engel olan bu gerici kuvvetin ortadan kalktığı 1826 tarihinden sonra Batı ile gittikçe sıklaşan münasebetlerin ve Batılı mânada devlet adamlarının yetişmesinin bu büyük devrimin meydana gelmesinde büyük tesiri olmuştur. Osmanlı devletinde hasıl olan uyanıklığın bir neticesi de, kendisini artık her alanda dünya çapında bir devlet olarak görmemeğe başlaması, bilâkis Batı devletlerine göre ilim ve teknikte geri kalmış olduğunu anlaması, onlara yetişmek zaruretine inanması ve bunun için de aynı yolu takipten başka çare bulunmadığını görmesidir. Bu devirde, medrese kendi haline bırakılmış, buna karşılık modern orta öğretimin çekirdeğini teşkil eden okullar açılmış, bunların benzeri Avrupa okullarındaki programların tatbikine çalışılmış, bir taraftan da Avrupa'ya talebe gönderilmeğe başlanmıştır.

Tanzimat ise, büyük bir hamledir. Bu; Fransız büyük devriminin getirdiği insan hakları prensiplerinin Osmanlı imparatorluğunda da ilânıdır. Böylece, devleti Avrupa devletleriyle bir sıraya getirme gayreti başlamış ve bunun büyük tesiri olmuştur. Tanzimat 1839 yılında ilân edilmiş, 1856 Paris andlaşmasıyle Osmanlı devleti Avrupa devletleri topluluğuna alınmış ve devletler hukukundan eşit şekilde faydalanması kabul edilmiştir.

Abdülmecid devrinde batılılaşma hareketi oldukça ilerlemiş, bununla beraber mali güçlükler başgöstermiş, Abdülaziz devrinde devam eden israf ve ordu-donanma masrafları devleti ağır borçlar altına sokmuş, 1877-78 savaşı ise imparatorluk için pek ağır bir darbe olmuştur.

İkinci Abdülhamid devrinde çöküntü devam etmiş ve nihayet Birinci Cihan Savaşı sonunda imparatorluk tamamen tarihe karışmış, onun yerine millî hudutları içinde

hür ve müstakil yeni bir Türk devleti, Türkiye Cumhuriyeti doğmuştur.

İkinci Mahmud devrinden sonra irtica, fiilî mücadeleyi bırakmak zorunda kalmakla beraber, gizli mücadelesini devam ettirmiştir. Bilgi ve kültürün, imparatorluğun esas unsurunu teşkil eden Türkler arasında bile, büyük şehirler dışında, gereği gibi yapılamaması, gericiliğin sinsi faaliyetlere daima meydan bulmasına sebep olmuş, Abdülhamid devrinde açılan pek çok mektebe, maarif teşkilâtının kurulmasına, yüksek öğretim teşkilâtının tamamlanmasına rağmen bu zümreye daima verilen tâvizler yüzünden bunların aydın fikirlerle mücadelelerinin 31 Mart olayında fiilî tezahürü görülmüştür. Buna rağmen, memleket idaresinin başında bulunan mes'uliyet mevkii sahiplerinin aydın kimseler oluşu ve ordunun daima ilerici ve devrimcileri tutuşu böyle hareketlerin akamete uğramasına sebep olmuştur.

I - İLİM HAYATI

Bu devir, Batı ilim ve tekniğinin bereketli bir sel halinde memlekete aktığı ve tatbik sahası bulduğu devirdir. Çeşitli ilimlere ve tekniklere ait eserler sür'atle türkçeye çevrilmiş, bir taraftan ilgili okullar için ders kitapları, bir taraftan da genel kültür eserleri yayınlanmıştır. En çok bilinen Batı dili fransızca olduğu için en çok bu dildeki eserler tercüme edilmiştir. Bu yüzden bu devrin başındanberi Fransa ilim ve kültürünün Osmanlı İmparatorluğunda tesiri görülmeğe başlamış ve gittikçe artmıştır. Yüzyılın ortalarında ise İngiliz kaynaklarından ve sonunda Alman kaynaklarından faydalanma hızlanmıştır. Bu devirde tercüme eserlerin yanında orijinal eserlerin de doğduğu görülür. Bir taraftan ise, eski tarzda çalışan âlimler de henüz mevcut bulunuyor ve kendi sahalarında faaliyet gösteriyorlardı.

BU DEVİRDE ÇEŞİTLİ NEVİLERDE YETİŞEN BİRİNCİ DERECEDEKİ İLİM VE FİKİR ADAMLARI VE ESERLER

Mütercim Âsım Efendi, eski devrin son âlimlerinden sayılabilir. Buna rağmen, kendisi fransızcayı öğrenmek lüzumunu duymuştur. Eski devrin metodlarına göre yetişmiş olmakla beraber, yenilik cereyanının başında bulunmuş olanlardandır. 1755 yılında Gazianteb'de doğmuş, tahsilini memleketinde yapmış, kırk üç yaşına kadar orada kaldıktan sonra Istanbul'a gelmiştir. İlk eseri «Burhan-ı Kâtı'» adlı büyük farisî lûgatinin türkçeye tercümesidir. Bunu Üçüncü Selim'e sunmuştur. Padişah bunu çok beğenerek Matbaa-i Âmire'de bastırmıştır. Kendisine bu suretle ilerleme yolu açılmış olmakla beraber, o devirde gericiliği temsil ve müdafaa eden Münib Efendi ile onun yetiştirmesi Şeyhülislâm Ataullah Efendi, bu genç aydını kösteklemek için ellerinden geleni yapmışlardır. Âsım Efendi ise, uğradığı güçlüklere ve geçim sıkıntılarına rağmen çalışmalarına devam etmiş. Firûzâbâdî'nin «Kamus-ül Muhit» adlı büyük arapça lûgatini türkçeye tercümeye başlamış ve beş yıl uğraştıktan sonra 1810 yılında tamamlayıp İkinci Mahmud'a takdim etmiştir. Bu eser, Âsım Efendinin Mütercim adıyle anılmasına sebep olmuştur. Padişah eseri takdir etmekle beraber, yine yobaz takımının entrikaları yüzünden lâyık olduğu maddî mükâfatı göremeyen Âsım Efendi, yılmadan çalışmalarına devam etmiştir. Bu arada en değerli hizmetlerinden birisi de vak'anüvisliğidir. 1805 yılından sonraki olayları yazmağa karar verdiği zaman yalnız yerli kaynakların buna yetmiyeceğini anlayıp fransızca öğrenmiş, sonra tarihini yazmağa başlamış, ancak yorucu bir çalışma ve maddî güçlüklerle yıpranan vücudu, hayat yükünü daha fazla taşıyamayarak 1810 yılında ve henüz elli beş yaşında bulunduğu halde vefat etmiştir.

Bu devir başlarının büyük âlimlerinden Mustafa Behcet Efendi ise 1769 yılında Istanbul'da doğmuştur. Aydın bir aileye mensuptu. Babası, Nişancı Mustafa Paşanın Divan kâtibi Emin Şükûfî Efendi, dedesi saray başhekimi Hayrullah Efendidir. On sekiz yaşlarında medrese tahsilini bitirdikten sonra tıb okumağa başlamış, bu arada lâtince ve italyanca da öğrenmiştir. Bu alanlardaki hocası, Divan-ı Hümayun tercümanı Yahyâ Naci Efendidir.

Mustafa Behcet Efendiyi, 1796 yılında saray hekimi olarak görüyoruz. İki yıl sonra da Üçüncü Selim'in başhekimi olmuştur.

Üçüncü Selim faciasından sonra azledilmiş, bilâhare İkinci Mahmud'un himayesini görmüştür. Mısır kadısı iken Mehmed Ali Paşanın da gözüne çarpmış ve onun tarafından himaye edilmiş, Istanbul'a dönüşünde yine hekimbaşı olmuştur. Sonra Anadolu Kazaskeri bulunduğu sırada bu devirde büyük nüfuz sahibi olan Hâlet Efendi yüzünden azledilip Keşan'a sürülmüş, onun idamını müteakip Istanbul'a gelip Rumeli Kazaskerliği pâyesi almış, bir yıl sonra da yine hekimbaşı olmuş ve 1833 yılında vefat etmiştir.

Mustafa Behcet Efendi, Batıdan doğrudan doğruya tercümeler yapmakla maruftur. Büfan'ın meşhur «Tarih-i Tabiî» adlı eserini, Bokan'm «Tıbbî Ameliyat» ını, Borne'nin «Tabiî Hikmet» ini türkçeye çevirmiştir. Kendisinin telif olarak kolera hakkında ve «Hezar esrar» adlı farmakodinami'ye dair iki eseri vardır. Napolyon'un Mısır seferine ait bir kitabı da Türkçeye çevirmiştir. Kendisi,

devlet işlerine de vâkıf bulunduğundan yabancı devletlerle yapılan müzakerelerde hazır bulundurulur ve bir çok meselelerde fikri sorulurdu.

Ayni çağda yetişen meşhur bir sima da, Hoca İshak Efendidir. Yanya'nın Narda kasabasında doğduğu bilinmekte ise de, doğum tarihi belli değildir. Babası tarafından hafız olarak yetiştirilen İshak Efendi arapçadan maada lâtince de öğrenmiştir. Istanbul'a geldiğinde Tersane ve Divan-ı Hümayun tercümanlıklarında kullanıldı. Mühendishaneye hoca tâyin edildi. İkinci Mahmud devrinin sonlarında buranın baş hocası oldu. Hanyadaki bazı inşaata memur edilerek bu vazifeyi yaptıktan sonra dönüşünde 1836 yılında Süveys'de vefat etti.

Hoca İshak Efendi, Batı ilimlerini Türkçeye çok geniş çapta nakletmiştir. Kendisi, kuvvetli bir matematikçiydi. «Mecmua-i Ulûm-u Riyaziyye» adlı eseri, Batı müsbet ilimler sistemini Türkiye'ye tanıtmıştır. Bu eser, matematikten maada astronomi, fizik ve kimya bahislerini de kapsamaktaydı. Ayrıca fiziğin optik bahsine ait «Aksülmerâyâ» adlı bir eseri vardır. Ziraate dair bir eseri de «Hâne-i Zürra» adıyle Türkçeye çevirmiştir.

Devrinde yeni bir ordu kurulduğu için aldığı emir üzerine askerliğin muhtelif branşlarına ait çeşitli eserleri de tercüme etmiştir. «Tuhfe-tül Ümera», «Usul-i İstihkâmat» bunlardandır. Hoca İshak Efendi, Batı dillerindeki ilmî terimleri de ilk defa Türkçeye çevirmiş ve yaymıştır. Kendisi, bir çok değerli talebe de yetiştirmiştir ki meşhur matematikçilerimizden Vidinli Tevfik Paşa, Emin Paşa, Tahir Paşa bunların başta gelenlerindendir.

Bu devre maledeceğimiz bir zat da, hayatı ve şahsiyeti hakkında maalesef fazla bilgi bulunmayan Seyyid Mustafa Efendidir. Fransızca olarak kaleme aldığı «Diatribe de l'ingenieur sur l'état actuel de l'art militaire du génie et des sciences à Constantinople» adlı eseri 1803 yılında Üsküdar matbaasında basılmış, bu baskı 1810 da Paris'de tekrarlanmıştır. Mühendishane hocalarından iken 1807 irtica hareketinde öldürülmüştür. Eserinde o devir gericilerinin modern ilmin Türkiye'ye girişiyle nasıl mücadele ettikleri anlatılmaktadır.

Yine bu irtica hareketinin kurbanlarından bulunan Raif Mahmud Efendi, Üçüncü Selim'in teşvikiyle Türkiye'de başlayan reform hareketini Batılılara tanıtmak maksadiyle fransızca olarak «Tableaux des nouveaux règlements de l'Empire Ottoman» adlı eseri yazmıştır. Ayni dilde bir de coğrafya kitabı kaleme almış, lâkin Türkçeye çevirmeğe vakit bulamamıştır. Yakovaki Efendi tarafından «İcale-tül Coğrafiye» adıyle tercüme edilmiştir.

Üçüncü Selim devrinde Reis-ül-Küttab olmuş bulunan Gevrek-zâde Hasan Efendi ise, daha ziyade eski tip bir âlimdir. Meselâ gebeliğe, çocuk hastalıklarına ve bakımına dair yazmış olduğu «Netayic-ül fikriye ve velâde-til bikriye» adlı eseri tamamen Doğu kaynaklarına dayanır. Parecelsus'un kimyaya ait eserini ise Arapçadan Türkçeye tercüme etmiş ve buna «Mürşid-ül elliba fi terceme-i ispagiriya» adını vermiştir. Yine İbn-i Sinâdan evvel yetişen tabiblerden Ebû Mansur'un da bir eserini Türkçeye çevirmiştir.

İkinci Mahmud devrinde yetişen Kuyucaklı-zâde Âtıf Efendi de Doğu matematikçilerinden Bahaeddin Âmili'nin «Hülâsa-tül Hisab» adlı eserini Türkçeye kazandırmıştır.

Yine İkinci Mahmud zamanında yetişen bir şöhret de Şânî-zâde Ataullah Efendidir. Tabib olduğu halde, mesleğine ait eserlerden maada dört ciltlik bir tarih yazmıştır. Esasen ansiklopedik bilgisi pek geniş olan bir zattı. Kendisi serbest düşünce taraftarı âlimlerin kurduğu bir cemiyete dahil bulunduğu için 1826 yılında Tire'ye sürgün edilmiş ve aynı yıl, sürgünde vefat etmiştir. Ataullah Efendi, Doğu dillerinden başka, Batı dillerini de bilirdi. Tıbba ait «Miyar-ül Etibba» adlı tercüme eseri meşhurdur. Kendisi teşrih ve fizyolojiye dair «Mir'at-ül ebdân» adlı eseri de yazmıştır. Yeni tıbbın Türkiye'de yerleşmesine çok çalışmış, lâkin Tıbhane ile Cerrahhanenin kuruluşunu görmeden bir yıl evvel vefat etmiştir.

Bu modern fakültelerin açılmasında yukarıda adı geçen Mustafa Behcet Efendi ile kardeşi tabib Abdülhak Molla büyük gayretler harcamışlardır. Abdülhak Molla, ağabeysinin «Hezar esrar» adlı kitabını da tamamlamağa çalışmıştır.

1795 yılında Mora'da doğan, Mısır'da büyüyüp yetişen, Avrupa'yı dolaşan ve nihayet Osmanlı devletinin hizmetine giren Abdurrahman Sami Paşa da, yenileşme hareketlerinin mühim bir simasıdır. 1878 yılında ölmüştür. «Rumuz-il hikem» adlı eseri, Batılı fikirleri telkin eder.

Bu arada dilin sadeleşmesi cereyanının ilk lideri olan tarihçi Esad Mehmed Efendiyi de unutmamak lâzımdır.

«Mustatraf» tercümesi adlı eserinde yenilik fikirlerini müdafaa etmiştir. Bu zat, Türkçenin konuşma dilinde bulunmayan Arapça ve Farsça kelimeleri ve yabancı terkipleri dilden çıkarmağa taraftar bulunuyordu.

Bu çağın dikkate şayan bir siması da, Abdurrahman Sami Paşa gibi Mısır'da yetişmiş olan Yusuf Kâmil Paşadır. 1808 de Arapkir'de doğmuştur. Mısır'a gitmiş, uzun yıllar orada hizmet ettikten sonra Osmanlı devleti

hizmetine girmiş ve Sadrıâzamlığa kadar yükselmiştir. Kuvvetli Fransızca bilen bu zat, Fransızcadan Türkçeye fikrî ve edebî bir eseri bütün olarak ilk tercüme eden kimsedir. Bu eser, Fenelon'un «Telemak» adlı Batıda bile ölmez unvanını kazanmış kitabıdır. Bu eserdeki devlet ve hükûmet idaresine ait fikirler, Türkçeye tercüme edilmek suretiyle büyük bir hizmet yapılmıştır. Yusuf Kâmil Paşa, 1876 yılında vefat etmiştir.

1811 yılında Yanya'nın Filât kasabasında doğan Hoca Tahsin Efendi, bu devrin değerli simalarındandır. Medrese tahsilini tamamladıktan sonra Mustafa Reşid Paşanın tavassutuyle Fransa'ya gitmiş, orada tabiî ilimler okumuş, tahsilini ilerletebilmek için sefaret imamlığı ile Paris'de kalmış, bu sayede fizik, kimya, jeoloji ve kozmoğrafya okuyabilmiştir. Fransa'da uzun müddet kaldıktan sonra 1868 tarihinde yurda döndü. Yeni açılan Darülfünuna müdür oldu. Lâkin, gerici ve mutaassıp güruh kendisini çekemediği için bir bahane ile bu işinden uzaklaştırıldı. O da, özel bir okul açıp matematik ve astronomi okutmağa başladı. Burada yetişen talebeler arasında meşhur Şemseddin Sami Bey de yer alır. Hoca Tahsin Efendi, Batılı fikirleri, müsbet ilimleri yaymakla geçirdiği bir ömrün sonunda 1880 yılında vefat etmiştir.

Yine bu çağda üzerinde durulacak bir şahıs da Edhem Pertev Paşadır. 1824 tarihinde Erzurum'da doğmuş, babasıyle birlikte bir çok yerler dolaşmış, nihayet Trabzon valisi Abdullah Paşanın ve bir müddet sonra onun yerine gelen Halil Rifat Paşanın himayesini görmüş, Halil Rifat Paşa Istanbul'a dönerken onu yanına almış, gittiği yerlere götürmüş, bu arada Fransızca öğrenmesini teşvik etmiştir. Pertev Efendi bu sıralarda genel bilgisini de arttırmış, nihayet 1854 yılında Berlin'e gidip üç yıl kalmış, Almancayı öğrenip Batı kültür ve medeniyeti ile yakından temas etmiştir. Istanbul'a döndükten sonra çeşitli taşra hizmetlerinde bulunmuş, sonunda 1873 yılında Kastamonu valisi iken ölmüştür.

Edhem Pertev Paşa «Mecmua-i Fünun» adlı dergiye yazdığı makalelerle yenilik fikirlerini yaymağa çalışmıştır. Bu makalelerin bir kısmını kendisi yazmış, bir kısmını Batı dillerinden tercüme etmiştir.

Bu devrin en mühim tarihçisi şüphesiz ki Cevdet Paşadır. 1822 tarihinde Lofça'da doğmuştur. İlk tahsilini memleketinde tamamlayıp 1839 yılında Istanbul'a gelmiş, medreseye girip tamamlamış, Arapçadan maada Farsça ve Fransızca öğrenmiştir. Ayrıca matematik, coğrafya, tarih, felsefe, astronomi ve tabiî ilimlere çalışmıştır. Maarif, Adliye, Ticaret ve Nafıa ve Dahiliye Nazırlıkları ve Devlet Şûrası Başkanlığı gibi bir çok devlet hizmetlerinde bulunmuş, 1895 yılında vefat etmiştir. «Cevdet Tarihi» diye anılan eseri, 1774-1825 yıllarını kapsar ve on iki cilddir. Diğer meşhur eserleri «Kısas-ı Enbiyâ», «Belâgat-i Osmaniye», «Malûmat-ı Nafıa», «Takvim-ül Edvar», «Mi'yâr-ı Sedad», «Âdâb-ı Sedad» ve «İbn-i Haldun Mukaddimesi» tercümesidir.

İlim ve fikir adamları arasında Münif Paşa ile Diyarbakırlı Said Paşayı da anmak icabeder. Keza, daha ziyade siyasî faaliyetleriyle isim yapmış Ali Suavî, Ebüzziya Tevfik, okumayı halka indiren, daha doğrusu halkta okuma itiyadı uyandıran Ahmed Midhat Efendi ile, «Kamus-ül A'lâm» adlı büyük ansiklopediyi tek başına yazan ve ayrıca «Kamus-ı Türkî» yi, Türkçeden Fransızcaya ve Fransızcadan Türkçeye, iki büyük lûgati meydana getiren Şemseddin Sami Bey de ilim, fikir ve kültür hayatımızda büyük hizmetleri görülmüş simalardır.

Bu çağın Cevdet Paşadan maada diğer tarihçileri, evvelâ yukarıda adı geçen Mehmed Esad Efendidir. Kendisi, 1825 yılında vak'anüvisliğe, yani devletin resmî tarih yazıcılığına tâyin edilmiş, bu memuriyeti sırasında 1821-1824 yıllarını kapsayan olayları tesbit etmiş, ayrıca yeniçeriliğin ilgasına dair «Üss-i Zafer» ile ve Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli törenlerini bir araya toplayan «Teşrifat-ı Kadîme» adlı eserleri yazmıştır. Bu zattan sonra vak'anüvis olan Recai ve Nâil Efendiler, eser bırakmamışlardır.

1832 yılında doğup 1878 yılında vefat eden Mehmed Fevzi Efendi, Osmanlı devletinin başlangıcından 1875 yılına kadar gelen «Haber-i Sahih» adlı bir eser yazmıştır.

Yine bu devirde yazılan pek değerli bir eser, Mustafa Nuri Paşanın «Netayic-ül Vukuât» adlı dört cildlik Osmanlı tarihidir. Mustafa Nuri Paşa 1824 yılında İzmir'de doğmuş, yirmi bir yaşında devlet hizmetine girmiş, Mabeyin Başkâtibi, Deâvî Nazırı, Sadaret Müsteşarı, Defter-i Hakanî Nazırı, Evkaf Nazırı olmuş ve 1889 yılında vefat etmiştir.

1864 yılında vak'anüvis olan Ahmed Lûtfi Efendi 1825-1872 yıllarını kapsayan eserini yazmış ve 1907 yılında vefat etmiştir. Doğumu 1816 yılında ve Istanbul'dadır. Vefat ettiği zaman Devlet Şûrası üyesi bulunuyordu.

Osmanlı devletinin son resmî vak'anüvisi Abdurrahman Şeref Bey 1853 yılında Istanbul'da doğmuştur. Galatasaray Lisesini bitirmiş, bu okulda ve Mülkiye Mektebinde hocalık etmiş, Maarif ve Evkaf Nazırlıklarında ve Âyân üyeliğinde bulunmuştur. Lûtfî tarihinin sekizinci cildini ilâvelerle neşretmiş, ayrıca «Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye», «Zübde-tül Kısas», «Tarih-i Devlet-i Osmaniyye», «Tarih-i Asr-ı Hazır», «Fezleke-i Tarih-i Düvel-i İslâmiyye» ve

«Tarih Musahabeleri» adlı eserlerinden başka bir çok değerli makaleler de yazmıştır.

Bu arada Sadrıâzam Kâmil Paşanın Osmanlı devletinin başından Abdülmecid devrinin sonuna kadar olan zamana ait «Tarih-i Siyasî-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye» ve Mahmud Celâleddin Paşanın Abdülmecid devrinin başından Berlin andlaşmasına kadar olan devri içine alan «Mir'ât-ı Hakikat» adlı eserlerini zikretmek icabeder.

Bunların dışında Abdülmecid devrinden imparatorluğun sonuna kadar münferid hâdiseler hakkında ve bilhassa geçen savaşlar dolayısıyle pek çok eser yazılmışsa da, bunları burada teker teker saymak mümkün değildir. Bir fikir edinmek istenilirse, bu cildin bibliyoğrafya kısmına göz gezdirmek gerekecektir.

II — BASIN: YIKILIŞ DEVRİNDE DOĞAN MÜHİM BİR FİKİR ORGANI

İkinci Sultan Mahmud saltanatının son seneleri, dış düşmanların kendilerine pay çıkarmak saldırışlarının şiddetlendiği ve karşı koyamayan devletin bunaldığı devredir. Bir taraftan yeni bir ordu teşkilâtı yaparken, diğer taraftan idare mekanizmasını yenileştirmek lüzumu anlaşılmıştır. Fakat bir taraftan da içeriye ve dışarıya maksatlarını izah etmek ve müdafaasını yapmak lüzumu idrâk edilebilmiş, fakat bu vasıtanın ne olabileceği bilinememiştir.

Nihayet, yakın tarih hâdiselerinde «gazete» denilen fikir yayım organının göze batan kudreti kendisini padişahın kafasına sokacak ve devlet politikasının propaganda organı olarak ilk Türkçe gazetemiz neşir sahasına atılacaktır.

Türkiye'de yabancı dilli ilk gazeteler: İlk resmî gazetemiz «Takvim-i Vekayi» in neşri tarihi olan 1831 den evvel Türkiye'de yabancı gazetelerin otuz beş senelik bir tarihi vardır. Bu tarih, henüz beş senelik kıdemi olan Fransız ihtilâli hükûmetinin Şarkta kendisini tanıtması için 1794 de çıkardığı bültenlerle ve aylık bir gazete ile başlar.

Fakat yabancı gazetelerin asıl faaliyeti ondokuzuncu asırda İzmir'de görülür. 1824 de Fransızların çıkardığı gazeteler millî menfaatlerini korur. Bir taraftan da kendi politikaları icabı Yunanlılara ve onları koruyan İngiltere ve Rusya'ya karşı bizi müdafaa eder. Bu gazetelerde daima Türk menfaatini koruyan bir Fransız muharriri, Aleksandr Blak nazarı dikkati çeker.

Hattâ Yunan meseleleri dolayısıyle ilgili devletlerle Fransızlara karşı Osmanlıları müdafaa hususundaki yazıları sefirleri telâşa düşürür. Bir gazetenin kudreti hakkında en iyi hükmü veren bu hâdisenin İkinci Mahmud'a aradığı propaganda vasıtasını bulduğuna şüphe edilemez. Çünkü Padişah ona Istanbul'da fransızca bir gazete neşrini teklif eder ve böylece Moniteur Ottoman çıkarılır.

Ahmed Lûtfi Efendi

İkinci Mahmud'u bir gazete neşri hususunda uyaran bir husus da Mehmed Ali Paşanın Mısır'da Türkçe ve Arapça olarak 1828 denberi neşrettiği «Vakayi-i Mısriyye» adlı organıdır.

Abdurrahman Şeref Bey

İlk gazetemiz «Takvim-i Vakayi»: Geçmiş tarihine mağrur, göçüşünden bihaber ve her neviden yeniliklerin tepkiler yarattığı bir muhitte matbaa gibi muazzam faydalı bir

eser bile ancak fetvalarla garptakinden üç asra yakın bir gecikme ile kurulabilmiş, gazetemiz ise yine garptakinden sonra tam iki asır beklemişti. Fakat bu, yine garptaki gazete değil, bir devlet propaganda organı idi. Şu kadar var ki, bir çığırdı, halka «gazete» mefhumunu öğretiyordu.

Yukarıda; «Mukaddeme-i Takvim-i Vakayi». Altında; Ceride-i Havadis'in ilk nüsha başlığı. En altta; Tercüman-ı Ahval'in ilk nüsha başlığı. (Takvim-i Vakayi ve Tasvir-i Efkâr başlıkları 3137 inci sayfaya konmuştu).

Neşrinde yine kara kuvvetin tepkisinden korkulmuş, ilk nüshadan evvel «Mukaddime» adlı bir ilâve dağıtılarak bu işin şer-i şerife uygunluğu müdafaa edilmişti. Yine bu ilâvede, gazetenin içeride devlet aleyhindeki dedikoduları önlemek maksadıyle halka olayları doğru olarak vereceği de yazılıyordu. «Takvim-i Vakayi» in tarihi 25 cemaziyülevvel 1247 (1 kasım 1831) di. Haftada bir ve beşer bin nüsha basılıyordu.

●

Osmanlı imparatorluğu yıkılış devresinin, topyekûn târifiyle büyük hamlesi diyebileceğimiz basın faaliyetini «Takvim-i Vakayi» in neşri tarihi olan 1831 ile imparatorluğun tarihe karıştığı 1923 seneleri arasındaki siyasî devirlere göre dört devreye ayırmak doğru olur. Çünkü bu tarih kitabımız 1923 den sonrasını içine almaz.

1831-1923 seneleri arası bir asra pek yakın bir zamandır. Osmanlı hükûmeti, yıkılış devrinin bu son bir asırlık şekliyle ayrıca: Tanzimat öncesi, Tanzimat, İstibdad ve Meşrutiyet gibi bölümlerde de mütalâa edilir. Hükûmetçe basınımızın mukadderatı da bu bölümlerin macerasına bağlanmağa çalışılır.

Tanzimat öncesi: Yalnız «Takvim-i Vakayi» vardır. Yukarıda yazıldığı gibi bu gazete bir devlet propaganda vasıtasıdır, tamamen devlet malıdır. Sonraları kapanmış, açılmış, isimler değiştirmiş ve nihayet hakikî hüviyetini alarak münhasıran devletin kanun ve nizamlarını neşreden resmî gazete olmuştur.

Bunu ancak Türkçe olduğu için ilk gazetemiz addedebiliriz.

Tanzimat devri: Bizim fikir gazeteciliğimizin doğduğu devredir. Vakıâ, bu devrenin başlangıcında, 1840 da araya yine bir yabancı gazete girer; «Ceride-i Havadis». Bu gazete de Türkçedir, fakat sahibi, bir hâdise dolayısıyle susturulmak için kendisine bir gazete çıkarmak imtiyazı verilmiş Vilyam Çörçil adlı bir İngilizdir. Haftalıktır, arasıra kapanmakta ve hükûmet tarafından para yardımı yapılmaktadır, âdeta yarı resmidir (yirmi sene devam etmiştir). «Takvim-i Vakayi» de tek tük yazı yazmağa başlayan Türk muharrirleri bunda da görülür, şu kadar ki hiç imza görülmez.

Asıl fikir gazeteciliğimiz 1860 da başlar. Bu tarihte Çapan-zâde Âgâh Efendinin sahip ve Şinasi'nin başmuharriri olduğu «Tercüman-ı Ahal» çıkar. Bu da haftalıktır. Hükûmetle

ilgisi yoktur. Müstakil (indépendant) karakterli fikir (opinion) gazetesidir. 9 ekim 1277 (1860) tarihli ilk nüshasında Şinasi imzalı bendle gazete programını izah etmekte ve kısaca «mademki halk kanunla vazifeler yüklenmiştir, buna mukabil memleket menfaatleri hakkında söz ve yazı ile fikrini beyan etmesi de kendisi için bir haktır» diyerek «maarif kuvvetiyle zihni açılmış olan medenî milletlerin politika gazetelerini» misal göstermektedir. Bu gazete çorak muhite pek beklendiği kadar tohum saçamamış, fakat bir çığır açmıştır. Yirmi yıl rakipsiz çıkan «Ceride-i Havadis», Tercümanın intişarı üzerine «Rûzname-i Ceride-i Havadis» adıyle haftada beş gün çıkan bir gazete daha neşrine başlanmış ve bir maarif mevzuu etrafında Tercümanla açtıkları münakaşa, «Tercüman-ı Ahval» in iki hafta tatil cezasıyle sonuçlanmıştır.

«Tercüman-ı Ahval» in çıkışından altı ay sonra Şinasi ayrılmış, 1861 de «Tasvir-i Efkâr» ı çıkarmıştır. Şinasi, bu gazete ile hürriyet, milliyet ve meşrutiyet fikirlerini yaymaya başlamış, bizde siyasî fikir cereyanlarının uyanmasına önayak olmuştur. İki yüz nüsha devam eden yazılarıyle aydın bir muhit yaratan Şinasi, Paris'e gitmiş, sonra bu işe Namık Kemal devam etmiştir.

Bu arada şunu da hatırlamak lâzımdır ki, 1839 da ilân edilen Tanzimat, garplı fikirlere mecburen sarılarak millet için bir çok haklar tanımış, daha doğrusu padişah bunları halka bahş(!) etmiş, 1856 Islahat fermanıyle de bu hakları teyid etmiştir. Fakat kanun ve nizamları kendi kurduğu meclislere yaptırmış, bunları yapması lâzım gelen millet meclisini kurmamıştır. Devlet mutlakıyetle idarede böylece devamdadır. 1861 de Mecid ölmüş, Aziz tahta çıkmıştır. Unutmamalı ki eski ve yeni devlet ricali ise nihayet mutlakıyetin yetiştirdiği kimselerdir.

1862 de bir matbuat idaresi kurulmuş, 1863 de de bir matbuat nizamnamesi yapılmıştır. Bu nizamname kapatma cezalarıyle doludur.

[Burada gazeteciliğimizin tarihini ve halkı uyandırış mücadelelerini yazarken ehemmiyetsiz gazete ve mecmualar üzerinde maalesef duramıyacağımızı not ederek devam ediyoruz].

Namık Kemal, 1867 de «Tasvir-i Efkâr» da Şark meselesi mevzulu bir makale yazmış, muharrirlikten men'olunmuştur. 1867 de çıkan «Muhbir» de Ali Suavî, inkılâp fikirlerini daha açıkça kaleme almaktadır. Bu sırada bir hayli gazeteler hükûmeti şiddetle tenkid etmekte ve bir haylısı da kapanma cezasına çarpılmaktadır.

Nihayet beklenen olmuş. Âlî Paşa, siyasî olgunluğa yakışmayan bir hareketle 1867 de «umumî menafi' her icabettirdikçe» gazeteleri kapatmak salâhiyetini almıştır.

Yapacak bir şey kalmamıştı. Bu âlî kararnamenin diliyle «ihtiraslarından imparatorluğun esaslarını yıkmayı göze alanlar» Paris'e kaçıyorlardı. Bunların başında «Yeni Osmanlılar Cemiyeti» ni kuran Ziya Bey (Paşa), Namık Kemal, Ali Suavî, Âgâh Efendi ve diğer kimseler vardı. Bu zevata, Paris'te bulunan, hükûmete muhalif Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa bakacaktı. Oralarda evvelâ Ali Suavî «Muhbir» i çıkardı. 1868 de Londra'da «Hürriyet» neşredilmeğe başlandı ve sonra Cenevre'de devam edildi. Hürriyet ve Meşrutiyet için yazıyorlar, bilhassa Âlî ve Fuad Paşalarla uğraşıyorlardı. Hürriyet yüz nüsha çıktı. Namık Kemal 1870 de ve Âlî Paşa vefat edince 1871 de de diğerleri vatana döndüler.

1868 de kadınlara mahsus kısmı olan «Terakki» çıktı. Muharrirleri Hayreddin (Lehli Karski), Ebüzziya, Tevfik, Suphi Paşazâde Ayetullah, Kemal Paşa-zâde Said ve İsmail Beylerdi. 1869 da «Mümeyyiz» adlı ilk çocuk gazetesi intişar etti. Bu gazetede, mevcut çocuk terbiye ve okutma sistemimiz esaslı surette tenkid ediliyordu. Yine 1870 senesinde de Türkçe ilk siyasî mizah gazetemiz «Diyojen» çıktı. Sahibi Teodor Kasap Efendi idi. 120 nci sayıdan sonra karikatür de koyuyordu. Esaslı bir mizah gazetesiydi. İlk muharrirleri Namık Kemal, Âlî Ebüzziya Tevfik Beylerdi. Haftada bir, sonraları iki üç defa çıkan «Diyojen», zamanının hükûmetlerine hayli ot yoldurmuş, bir kaç defa muvakkat tatilden sonra 1872 senesinde 183 üncü nüshasıyle âli kararname uygulanarak daimî olarak kapatılmıştı.

1869 da evvelâ Ebüzziya Tevfik, sonra Şemseddin Sami'nin idaresinde olarak «Hadika», yine bu sene Ali Efendini sahibi buluduğu «Basiret» neşir sahasına atıldılar. «Basiret» mühimce bir gazete idi. 1870 Fransız - Alman harbinde Almanları tutmuş ve Bismark tarafından taltif olunmuştu. 1871 de Ahmed Midhat Efendi pek kısa ömürlü «Devir» i ve sonra «Bedir» i çıkarmıştı.

1872 de Namık Kemal'i yine matbuat sahasında görmekteyiz. Üstad, gazete çıkarmaktan hükûmetçe menedilmiş bulunduğundan, evvelce çıkıp batmış olan «İbret» gazetesini bu senenin haziranında Ebüzziya Tevfik, Reşad Nuri Beyler idaresiede neşre başladı. Bu bir fikir ve mücadele gazetesi olacaktı. Nitekim Namık Kemal, bu gazetede Sadrıâzam Mahmud Nedim Paşaya cephe aldı. Bir ay geçmeden hükûmetçe gazetesi tatil edildi. Kendisi de mutasarrıfhkla Gelibolu'ya sürüldü. Mahmud Nedim Paşa düşünce Istanbul'a döndü. Gazeteyi fiilen idaresine aldı. Kitap sansürü aleyhine yazdığı şiddetli makalelerden dolayı bir ay kapatıldı. Gedik-

paşa tiyatrosunda meşhur Vatan - Silistre piyesinin oynandığı gece halkın gösterdiği taşkın heyecan, kendisine gönderilip neşrettiği teşekkürame hükûmetçe telâşı mucip oldu. Bu sefer «İbret» 1873 nisanı başında süresiz kapatılarak kendisi Kıbrıs'a sürüldü. Magosa kalesine hapsedildi. Ebüzziya Tevfik, Ahmed Midhat ve diğer arkadaşları da Rodos'a sürüldüler. Namık Kemal, 132 nüsha çıkan «İbret» gazetesiyle sistemli bir hürriyet telkini yapmış, nesilleri aşılamıştı.

Yine 1872 de Teodor Kasab «Çıngıraklı Tatar» adlı kuvvetli mizah gazetesiyle sahnede göründü. Pek az devam etti, kapatıldı. Aynı senenin ekiminde «Hayâl» i çıkardı. 1872-1876 arası daha bir çok gazete ve mecmualar çıktı. Adları geçen mühim muharrirlerden başka bir hayli muharrirler daha sahnede görüldü.

Dikkat edilirse görülür ki Tanzimat gazetecileri aynı zamanda zamanlarının edib ve şairleri ve edebiyat tarihinin malı idiler. Meselâ, Namık Kemal'i hem şair, hem tiyatro muharriri, hem tarihçi olarak görmekteyiz. Diğerleri de böyle idiler.

1873 de basına tazyik gittikçe arttırılmış, «Basiret» ve «Hakayik-ül-Vakayi» ile «Şark», «Hülâsa-i Efkâr» da kapatılmıştır.

1875 de sürgünden dönen Ahmed Midhat'ın «İttihad» gazetesi, Ebüzziya'nın «Muharrir» mecmuası ve bilhassa Kemal Paşazâde Said (Lâstik) Beyin başmuharrirliğini yaptığı «Vakit» gazetesi, bu sene çıkan diğerleri arasında ehemmiyetli idiler.

Bu sene mizahî «Hayâl» gazetesi kapatıldı. Sonraları tekrar çıkarak sahibi Teodor Kasab 1877 martında üç seneye mahkûm oldu.

Yine 1875 de Mahmud Nedim'in ikinci sadaretinde, sayısız emirlerle gazetelerde iç ve dış siyaseti tenkid menedildi. Nihayet «taht-ı inzıbata(!)» alınmaları için gazetelerin basılmadan evvel İstanbul'da matbuat idaresince, taşralarda da valiliklerce muayenesi (sansür) emredildi. Bu, hürriyeti kısıtlama tedbiri Paşaya uğursuz geldi, Sadaretten azledildi. Şimdiye kadar idarî kararlarla sevk ve idareye çalışılan matbuat hayatımızda bu kararname ilk sansürdür. Bu kararı protesto için «Basiret» gazetesi, makinesinin kırıldığı bahanesiyle bir kaç gün çıkamıyacağını ilân etmiş, bazı gazeteler de sansürün çıkardığı parçaları beyaz olarak neşretmiştir. Sansür üç gün devam etmiş ve kaldırılmıştır.

Ancak, 1876 da Sultan Aziz'in hal'i ve Beşinci Murad'ın padişah oluşu sıralarında gazeteler coşmuş ve hükûmet de onları yine devamlı surette sıkıştırmağa devam etmiştir.

İstibdad devri:

1876 mayısında Sultan Aziz tahttan indirilince, yerine geçen Sultan Beşinci Murad da üç ay kalmış, sonra tahtı Sultan İkinci Abdülhamid'e bırakmıştı. Bu sırada basın sürgünleri İstanbul'a dönmüşlerdir. Aziz'in hal'ini müteakip husule gelen basın coşkunluğu Hamid'in cülûs günlerinde de devam ediyordu. İç ve dış tehlikeler son haddini bulmuştu. Midhat Paşa ile arkadaşlarının ısrarı karşısında Abdülhamid 1876 da Kanun-ı Esasî'yi ilân etmişti.

Bu Kanun-ı Esasî'nin on ikinci maddesi şöyle idi; «Matbuat kanun dairesinde serbesttir». Fakat mevcut matbuat nizamnamesine göre bir gazete neşri hakkı hükûmetin müsaadesine bağlıydı, isterse hükûmet gazete imtiyazını feshedebilirdi. Bundan başka nizamnamede diğer idarî ve ağır cezalar da vardı. Bu nizam, otokrat bir idarede olduğu için çok tehlikeliydi. Midhat Paşanın Sadareti esnasında yeni bir Matbuat Kanunu projesi hazırlanmağa başlanmıştı. Fakat Midhat Paşa Sadaretten çekilince bu proje Padişahın arzusuna göre ikmal olundu. Meb'usan ve Âyân Meclislerinden geçirildi, şu kadar ki oralarca projenin bazı maddeleri kabul olunmadı.

Kabul olunan kısımlara göre; her Osmanlının gazete çıkarabilmesi hakkı tanınıyor, fakat müsaade edilip edilmemesi yine hükûmetin arzusuna bırakılıyor, Padişahın zat ve haklarına dokunan yazılar için üç seneye kadar hapis cezası konuyor, hattâ mahkemeye bu müddetten sonra bir o kadar da muharririn medenî haklarından ıskatına salâhiyet veriyordu. Diğer bir maddeye göre de hükûmetin talebi üzerine gazeteler muvakkaten yahut tamamen kapatılabiliyordu.

İkinci Abdülhamid bu kadar ağır cezaları da kâfi görmemişti. Projesindeki Türkiye'de mizah gazetelerinin çıkmaması hakkındaki maddeleri Meb'usan ve Âyân Meclisleri kabul etmediğinden bu projenin kabul edilen şeklini dahi mer'iyete koymadı.

Padişah o zamanlar matbuattan şikâyetçi idi, bilhassa «İstikbal» ve «Vakit» gazetelerinin neşriyatına pek kızıyordu. Sadrıâzam Midhat Paşaya yazdığı bir tezkerede «Kanun-ı Esasî'den aldığı hakkı ileri sürerek her nevi, bahusus muzur neşriyatta bulunan matbuatın serbestiden istifade etmesinin önüne geçilmesini» istiyor, Mabeyn Başkâtibinin bir tebliğinde de «matbuatın, zât-ı şahanenin âmâli ve nokta-i nazarı hilâfına bir hatt-ı hareketi gerek kasden gerek cehaletle ihtiyar etmesinin önüne geçmesine kat'iyen azmettiği» bildiriliyordu.

Filhakika sonra görüş tarzını kabul ettirmeğe ve âmâlini tatbike muvaffak olacak, Meb'usan ve Âyândaki açık konuşmalara da tahammül edemeyerek milletin parlâmento için henüz hazırlanmamış olduğunu, Kanun-ı Esasî'nin şeriate uygun olmadığını ileri süre-

rek parlâmentoyu feshedecekti. Bu sırada Kanun-ı Esasi'nin babası Midhat Paşa ile bir çok meb'us ve gazeteciyi de sürdü. 1878 den itibaren de matbuatı sansüre tâbi tuttu.

Padişahın, gün geçtikçe sadık adamları vasıtasıyle basın üzerindeki baskısı artıyor, matbuatı emrine tâbi bir müessese haline getirmeğe çalışıyordu.

Kitap sansürü esasen mevcuttu, gazeteler için konan sansür, 1880 senesinde mecmualara da teşmil ediliyor, artık, bir taraftan matbuat idaresi, diğer taraftan Maarif Nezaretindeki kitap sansür hey'etleri durmadan faaliyet gösteriyordu.

Bu tazyike rağmen basın âleminde suya sabuna dokunmayan bir hareket görülüyor, 1876 da Şemseddin Sami'nin başmuharrirliğinde «Sabah», 1878 de «Tercüman-ı Hakikat», 1879 da «Mecmua-i Ebüzziya», 1881 de «Tarik» başta olmak üzere bir hayli yekûn tutan gazete ve mecmua çıkıp batıyor, Ahmed Midhat'ın «Tercüman-ı Hakikat» i ise uzun bir müddet yaşıyordu.

1882 de Münif Paşanın tekrar neşrine başladığı «Mecmua-i Fünun», 1882 de Murad Beyin «Mizan» gazetesi, 1888 de Mihran'ın sahipliğinde «Sabah» çıktı ve ayni sene Ahmed İhsan'ın «Servet-i Fünun» u sahaya atıldı.

1888 - 1893 devre basın faaliyeti, bir takım gazete ve mecmuanın daha çıkıp batmasıyle, yahut çoğunun da kapatılmasıyle devam eder. Fakat çoğalan sansür mevzuatı ve yeni yeni teşkil edilen sansür idareleri de matbaalardan başlayarak her nevi neşriyatın tepesinde beyinleri hırpalar. Nihayet 1894 - 1896 senelerinde artık yeni bir gazete ve neşriyat görülmez olur.

1897 de meydan meşhur jurnalcı Baba Tahir'e kalmıştır; «Malûmat» gazetesini ve başkaca üç mecmua çıkarır. Ertesi sene Ahmed Cevdet merhumun «İkdam» ı ile «Servet» gazetesi görünür. Bu sıralarda çıkmağa başlayan diğer gazete ve mecmualar parmakla sayılacak kadar azdır. Hele 1899-1905 seneleri arasında belli başlı yeni bir tek gazete «Saadet» görünür.

İkinci Meşrutiyet devri: İmparatorluğun uçurum başına gelip Reval mülâkatiyle taksimine karar verildiği, İkinci Abdülhamid'in fikir üzerindeki baskısının son haddini bulduğu bir sırada, 24 temmuz 1908 sabahı gazeteler Padişahın bir iradesini yayınlıyordu; Abdülhamid, Kanun-ı Esasiyi tekrar mer'iyete koyuyordu. Bu hareket, İttihad ve Terakki komitesinin ve Rumeli'deki uyanık zabitlerin aldıkları tertibat ve saraya yaptıkları tazyikten doğuyordu. Parola hürriyet, adalet, müsavat ve uhuvvetti.

Hemen o sabah gazete sahip ve muharrirleri toplanıp gazete provalarını sansüre göndermemek kararını alıyor, otuz senedir kasden uyuşturulmuş halk efkârını aydınlatmağa başlıyordu.

O gün mevcut gündelik gazetelerden «İkdam» ın sahibi Ahmed Cevdet'ti, muharrirleri Baban-zâde İsmail Hakkı, Abdullah Zühtü ve Ahmed Rasim'di. Hüseyin Cahid de kadroya henüz katılmıştı. Mihran'ın malı olan «Sabah» da Mahmud Sadık, Selânikli Tevfik ve Halid vardı. Ahmed Midhat ile kardeşinin malı olan «Tercüman-ı Hakikat» de Ahmed Refik, İskender, Hilmi, Reşad, Mustafa Refik, Gayyur, Ragıb, Ahmed ve Kâzım bulunuyordu. Devamlı çıkmayan «Saadet» gazetesi de Mehmed ve oğlu Fethinin idi.

27 temmuz 1908 de bu zümreye, Ahmed İhsan (Tokgöz) ın haftalık «Servet-i Fünun» unun gündelik nüshası katıldı. Sonra Abdullah Zühtü'nün «Yeni Gazete» si ile, 2 ağustosta Tevfik Fikret, Hüseyin Kâzım ve Hüseyin Cahid'in müştereken çıkardıkları «Tanin» sahaya atıldılar. Matbuata yapılan tazyik şimdi reaksiyonunu gösteriyordu. Eski devre, bilhassa eski ricale salvo ateş açılmış, halk uyanmış ve ayaklanmış, Hamid'in nazırlarıyle adamları tevkif edilmişlerdi.

Hürriyete susamış insanların, birikmiş kinlerin ve ihtirasların birdenbire müsaid bir hava bulmasıyle kabarıp taşmasının bir ifadesi olan o günkü neşriyat tam bir fikir anarşisi gösteriyordu. Tabii olarak arada siyasî şantajlara da vücut veriliyordu.

Hürriyetin ilânını takip eden iki buçuk ay zarfında iki yüzden fazla gazete çıktı. Ekserisi bir kaç nüsha devam edebilen bunların hepsi de pek heyecanlıydı. Bu coşuş devam etmiş ve sonra particilik başlamıştı. İç kavgalar, hürriyet ordusunun sansürü, muharrir öldürmeye varan komitecilik zihniyeti almış yürümüştü.

1908 - 1914 arasında çıkan mühim gazeteler şunlardır: İttihat ve Terakki Fırkasının Şûray-ı Ümmet, Tanin ve Hak, aynı partinin mensubu Ahmed İhsan'ın Servet-i Fünun, Talha'nın Tasvir-i Efkâr, İbrahim Hilmi'nin Millet, Samih Rıfat'ın İttifak, Nesim Mazelyah'ın İttihad, Ubeydullah'ın Hak Yolu, muhaliflerden Murad'ın Mizan, Lûtfi Fikri'nin Tanzimat, Mevlân-zâde Rıfat'ın Serbesti, Kozmidi'nin Saday-ı Millet, Avnullah Kâzımi'nin Hukuk-u Umumiyye, Ahmed Samim'in Hilâl, Ali Kemal'in Peyam, Refi' Cevad'la Pehlivan Kadri'nin Alemdar, tarafsızlardan Abdullah Zühtü'nün Yeni Gazete, Ferid'in İfham, yine tarafsızlardan devam edegelmekte olan İkdam, Sabah, Tercüman-ı Hakikat, mühim mizahçı olarak Salâh Cimcoz'un Kalem, Ali Fuad'ın Karagöz, karikatürist Cem'in Cem, Fuad Talât'ın Gıdık gazeteleri.

Bu günlerin çoğu demagog olan gazeteleri içinde particilik kavgalarıyle siyaset gü-

rültüleri dışında bir de din demagojisi yapanlar vardı ki 31 mart (1919) irtica hareketini körükleyen ve nihayet Hareket Ordusunca asılan Derviş Vahdetî'nin Volkan gazetesi bunların başında geliyordu.

1914 - 1918 Birinci Cihan Harbi askerî bir sansür altında sakin geçer ve fakat 1918-1923 mütareke devri İstanbul'da bir yandan galip devletlerin kendi maksatları için yaptıkları telkinlere, bir yandan da azınlıkların ayrılık temayüllerine sayfalar açmış gazeteler görülür. Azınlık gazetelere gelince, bunlar da hayli yekûn tutar.

Fakat bir yandan 1919 da Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçmesi ve Millî Kurtuluş hareketi ile milletin ayaklanmasını hazırlaması üzerine gözü pek, fedakâr ve sultan sansürünün zulmü ile çarpışan millî şuurlu Türk matbuatına şahit oluruz. İstanbul'da Âsım ve Tarık (Us) ların Vakit, Falih Rıfkı, A. Naci (Karacan), Necmeddin (Sadak), ve Kâzım Şinasi'nin Akşam. Celâl Nuri'nin İleri, Velid Ebüzziya'nın Tevhid'i Efkâr'ı bu milliyetçilerin başındadır.

Anadolu'da ise, Sivas kongresiyle beraber başlayan İrade-i Milliye, sonra Ankara'da Hâkimiyet-i Milliye, Yunus Nadi'nin Yenigün, Konya'da Mazhar'ın Babalık, Ahmed'in Öğüd gazeteleri de fedakâr taşra gazetelerinin ön safındakilerdir.

★

Pek kısaca saydığımız gazetelerden ve yazdığımız tarihçeden sonra, şimdi de basınımızın yine Osmanlı İmparatorluğu batıncaya kadar olan zamanını bir tahlilden geçirmek lâzımdır.

1831 - 1839 **Tanzimat öncesi:** Bizim ilk gazetemiz Takvîm-i Vakayi, Avrupa'da olduğu gibi siyasî ve iktisadî hâdiseler karşısında şahıslar ve müesseseler tarafından halkı aydınlatmak için kurulmamış, başlangıçta gördüğümüz gibi, devlet tarafından, kendisini müdafaa için tesis edilmiştir.

1839-1876 **Tanzimat:** Opinion=fikir gazeteciliği bu devrede kurularak Şinasi ve talebeleri tarafından halk uyandırılarak âmme efkârı yaratılmasına çalışılmıştır. Bu devrin gazetecileri sürgüne ve hapse rağmen gazetecilik mesleğinde memleket yararına bir fedakârlık an'anesi kurmuşlardır.

1876 - 1909 **İstibdat:** İkinci Sultan Abdülhamid'in gazetelere, mecmualara, kitaplara ve her türlü neşriyata pek sıkı sansür, siyasî fikirlere şiddet tatbik ettiği devredir. Bu devrin de fedakârları çoktur.

1908 - 1923 **İkinci Meşrutiyet:** Bu devre 1914 den Birinci Cihan Harbi başlangıcına kadar basının dolu dizgin gittiği ve particilik gürültülerine kendini kaptırdığı zamandır. 1914 - 1918 harb seneleriyle daha evvellerinde sansür mevcuttu. 1918 - 1923 mütareke devri gazeteciliğimiz, azınlıklarla galip İtilâf devletlerinin politikaları arasında bocalar. Şu kadar ki Anadolu'da Atatürk'ün yarattığı millî hareketin İstanbul'da fedakârları olduğu gibi Anadolu'da da şuurlu ve millî bir matbuat kahramanlığı doğar ve parlak bir istikbal vaad eder.

Osmanlı imparatorluğunun yıkılış tarihinden sonrası bu «Mufassal Osmanlı Tarihi» eserimizin tetkiki dışındadır. Binaenaleyh ilk devlet gazetemizin neşri tarihi olan 1831 senesini Türk fikir gazeteciliğine başlangıç ad edemeyeceğimize göre, ilk fikir gazetemiz «Tercüman-ı Ahval» in neşri tarihi olan 1860 ile 1923 arası altmış üç senelik matbuat tarihimizin sansüre tâbi olması bakımından bir bilânçosu yapılınca görüyoruz ki, 1867 de çıkarılan âlî kararname ile idarî olarak devam eden hürriyet kısıtlaması, 1876 da Mahmud Nedim Paşanın kararnamesi ile pek kısa da olsa neşriyatın baskıdan evvel tetkiki suretiyle tipik sansür şeklini almış, İkinci Hamid'in 1877 - 1908 arası şiddetli sansürü ise fikir gazeteciliğimizi susturmuştur. Bundan sonra 1909 - 1912 arasında Hareket Ordusunun ve 1914 - 1918 arası Birinci Cihan Harbinin askerî sansürlerini, yine, İstanbul'da 1918 - 1923 arası da İstanbul hükûmetiyle işgal ordularının sansürü takip etmiş ve nihayet İstanbul istirdat edilir edilmez Türkiye Büyük Millet Meclisi bu sansürleri de 7 ekim 1923 de kaldırmıştır.

Görülüyor ki devlet rejimleri, matbuatı, tatbik ettikleri sıkı kanun, yahut idarî kararlarla ona nefes aldırmayarak kendisine uydurmaya çalışmış, fakat bu fedakâr müessese yine de milletini uyarmış, aydınlatmıştır.

Bibliyoğrafya: Ahmed Rasim; İlk Büyük muharrirler, İstanbul 1927. Selim Nüzhet Gerçek; Türk gazeteciliği, Istanbul 1931. Server İskit; İlk gazetemiz Tercüman-ı Ahval ve Âgâh Efendi, Ankara 1931. Server İskit; Türkiye'de matbuat rejimleri, Istanbul 1939. Server İskit; Türkiye'de neşriyat hareketleri tarihine bir bakış, Istanbul 1939. Server İskit; Türkiye'de matbuat idareleri ve politikaları, Istanbul 1949. Server İskit; Âmme efkârı ve ilk gazetelerimiz, Istanbul 1950. Server İskit; Türk gazeteciliği tarihi (Gazetecilik Enstitüsü ders kitabı).

III — ÇEŞİTLİ SANAT HAYATI

1 — EDEBİYAT

Ondokuzuncu yüzyılın başında Osmanlı edebiyatı bir inhitat manzarası gösterir. Bu devirde İstanbul'da ve yurdun diğer kültür merkezlerinde bir çok şair ve edibler bulunmakla beraber, bunların hemen hepsi âdi

taklitçilerden ibarettir. Tanzimata kadar devam eden bu kısır devre içinde tek unutulmaz büyük sima, yıkılma devrinin başlarında ölen büyük şair Şeyh Galib'dir (1757-1798). Ayrıca Enderunlu Vasıf ve İzzet Molla gibi bir kaç şair az çok orijinalite göstermeğe muvaffak olmuşlardır. Ancak Vasıf, çok zaman iptizale düşmekten kendisini kurtaramamıştır. Nedim ile Şeyh Galib'in tesiri altında kalan İzzet Molla'nın dili temiz, hayâlleri seçkindir. Her halde Vasıf'tan çok yüksek bir şairdir. Kendisi, klâsik şiirin Tanzimattan evvelki son üstadı sayılabilir.

Tanzimattan sonra da Avrupaî edebiyat cereyanlarının mütemadiyen kuvvetlenmesine rağmen eski tarzda şiir söyleyen bir çok şairler yetişti. Hattâ edebî yeniliğin bayraktarı olan Namık Kemal, Ziya Paşa ve diğerleri bile nazım vâdisinde uzun müddet eski tarz ve şekilden ayrılmadılar. Bu arada Leskofçalı Galib, Yenişehirli Avni, Ârif Hikmet gibi eski tarzın son üstadları edebî yenilik devrinde de yaşadılar ve yazdılarsa da bunlar, her gün kuvvetini kaybeden bir cereyanın son mümessillerinden ibaret bulunuyorlardı ve edebî tekâmülün genel yönü üzerinde asla tesirli olamamışlardı. Esasen, yüzyıllardanberi gelen edebî an'anenin birdenbire ortadan kalkması da beklenemezdi. Şinasi ve onu takip edenlerle başlayan yeni edebî ekol, geniş bir başarı kazanabilmek için eskilerle uzun ve çetin bir mücadele yapmak zorundaydı ve bu mücadele, yirminci asır başlarında bile devam etti.

Ondokuzuncu yüzyıl ortalarında başlayan Avrupaî Türk edebiyatı, umumiyetle Tanzimat edebiyatı diye anılmıştır. Bu ekolün kurucusu Şinasi'dir. Şinasi, tahsilini Fransa'da yapmıştı. Onun büyük talebesi Namık Kemal ile, yine bu ekolün en kuvvetli şahsiyetlerinden biri olan Ziya Paşa da sonraları siyasî mülteci olarak Avrupa'da yaşamışlar ve Fransız edebiyatı ile uğraşmışlardı. Bu yüzden kurdukları ekolün, doğrudan doğruya onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllar Fransız edebiyatının tesirinde olduğu ve büyük Fransız inkılâbının yaydığı prensiplerden alınmış bir ideolojiye sahip bulunduğu görülmektedir.

Şinasi - Ziya - Kemal ekolü, eski feodal klâsik edebiyatı yıkmak ve vatan - hürriyet - halkçılık - meşrutiyet ideallerine hizmet eden ve tamamiyle Fransız edebiyatından ilham alan yeni bir burjuvazi edebiyatı yaratmak istemişlerdir. İşte gazetecilik, siyasî ve edebî tenkit, tiyatro, Batı edebiyatından tercüme roman, felsefî ve içtimaî tecrübeler edebiyatımızda böyle başlamıştır.

Şinasi ne parlak bir üslûpçu, ne de kuvvetli bir şairdi. Fakat, yeni fikirlerle mücehhezdi. Eski edebiyatın yapma dilinden ayrılarak halka anlayacağı bir lisanla hitap etmek istiyordu. Programını tamamen tatbik edememekle beraber, teorisinin muhiti üzerinde kuvvetli bir tesiri olmuştur.

Russo'dan, Molyer'den tercümeler yapan, siyasî ve edebî tenkidler yazan Ziya Paşa, bu cereyana daha büyük bir kuvvet ve vuzuh vermiştir. Klâsik edebiyata lâyıkıyle vâkıf olan ve hattâ o tarzda eser vermiş bulunan Ziya Paşa, eski edebî telâkkileri yıkmak için klâsik edbiyatımızın Türklük ile münasebeti olduğunu iddia edecek kadar ileri gitmiştir. Onun fikrince, edebiyata millî bir istikamet vermek için halka doğru gitmek ve halk dilinden ve edebiyatından faydalanmak lâzımdı. Fransız romantizminin ilham ettiği bu fikirler, daha ziyade teori halinde kalmış, bizzat kendisi bile bunları tatbik edecek cür'eti gösterememiştir.

Namık Kemal ise, kudretli bir san'atkâr, büyük bir vatansever ve yılmaz bir mücadeleciydi. Hüriyet ve meşrutiyet prensiplerine daima sadık kalmıştı. Devrim hareketlerine katılarak bir çok güçlüklere ve felâketlere katlandı. O san'atı, ideali yolunda bir çalışma vasıtası addediyordu. Bunun için siyasî makaleleriyle, hikâyeleriyle, piyesleriyle, vatanseverce şiirleriyle, tarihî eserleriyle, kritikleriyle, hattâ özel mektuplarıyle Tükiye'nin fikrî ve siyasî inkılâbında pek büyük tesiri oldu. Eski dil ve eski edebiyata Ziya Paşadan daha kuvvetle hücum etmiş, halkın anlayacağı sade dil ile yazmayı savunmuş, hattâ manzum piyeslerinde hece veznini kullanmıştı. Bununla beraber ne şekil ve ne de ideoloji bakımından eski an'anelerden büsbütün kurtulmağa muvaffak olamamıştır.

Böylece o zamana kadar eski şekillerden kurtulamayan ve eski ideolojilerden büsbütün sıyrılamayan, nazım alanında ilk büyük inkılâbı yapan ise, Namık Kemal'in tesiri altında yetişen Abdülhak Hâmid'dir. Hâmid, Batı şiirlerindeki çeşitli şekil ve nevileri Türk edebiyatına nakletti. Lirik ve Dramatik şiirlerinde Korney'in, Rasin'in, Dante'nin, Şekspir'in ve Hügo'nun tesiri pek büyüktür. Bunların yanında eski ve büyük Türk - İran şairlerinin de tesiri göze çarpar. Bununla beraber, tam Avrupaî mânada Türk şiirinin Hâmid'le başladığını kabul etmek lâzımdır.

Kemal'in ikinci talebesi Recai-zâde Ekrem'dir. Kendisi büyük bir şair olmamakla beraber, edebî yenilik tarihimizde mühim bir simadır. Dersleri, tenkidleri, zarif şiirleriyle yeni ekolün, yani Kemal - Hâmid - Ekrem ekolünün muvaffakıyetinde büyük bir âmil olmuştur.

Sami Paşa-zâde Sezai ise, roman ve küçük hikâye nevilerinde Namık Kemal'in daha yenileşmiş bir takipçisidir.

Bu arada tiyatro branşına hizmeti ve Molyer'den yaptığı harikulâde adapteler do-

layısıyle Ahmed Vefik Paşayi anmadan geçemiyeceğiz.

Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında gittikçe ağırlaşan istibdat idaresi, bu nesil edebiyatçılarını, siyasetten uzak ve daha ziyade bedii gayeler takip zorunda bırakmıştır. Bu yüzyılın son yıllarında en mühim ebedî olay ise, Recai-zâde Ekrem'in teşviki ve himayesiyle genç edib ve şairlerin Servet-i Fünun dergisi etrafında toplanarak meydana getirdikleri edebî harekettir.

Servet-i Fünun edebiyatı diye anılan bu hareket, Türk edebiyatının Avrupalılaşmasında yeni bir merhale olmuştur. «Edebyat-ı Cedide» diye de anılan bu cereyan, Fransada ondokuzuncu yüzyılın son yarısında meydan alan edebî cereyanların taklididir. San'at için san'at prensibini müdafaa eden bu zümrenin en kudretli şairi Tevfik Fikret, en büyük romancısı Halid Ziya (Uşaklıgil) dır.

Meşrutiyetten sonra yayınladığı eserlerle büyük bir nesirci şöhreti kazanan Cenab Şahabeddin'i, Namık Kemal'in orijinal ve daha yeni bir takipçisi sayabileceğimiz Süleyman Nazif'i, Abdülhak Hâmid'in daha küçük çapta bir takipçisi olan Faik Âlî'yi, tamamen orijinal bir şair olan İsmail Safa'yı bir tarafa bırakırsak, Servet-i Fünun şairlerinin hemen hepsi Fikret'in zayıf taklitçilerinden ibarettir.

Süslü, lâkin yapma ve karışık bir üslûpla yazan Halid Ziya, teknik bakımdan Batı romanlarından farksız olarak edebî romanın Türkiye'de kurucusudur. Konularını daha fazla yüksek burjuvaziden almıştır. Bununla beraber, halk hayatından alınmış hikâyeleri de vardır. Romanlarında orta sınıfa mensup bazı tipler de yaşatılmıştır. Onun tesiri altında kalan ve yetişen Ahmed Hikmet'le Hüseyin Cahid'de ise mahallî renk ve halk hayatından alınmış sahneler daha muvaffakıyetlidir. Üstelik, dilleri de daha sade ve tabiîdir.

Yine bu yıllarda şöhretini yayan ve hece veznindeki şiirlerinde sade dile büyük değer veren Rıza Tevfik ile Türkçe şiirleriyle şöhret kazanan Mehmed Emin'i unutmamak lâzımdır.

Servet-i Fünun yazarları ilim, felsefe, tenkid, tarih gibi fikir alanlarında tercümeden ileri gidememişlerdir.

İkinci Meşrutiyetten sonra ise, her nevi sansürün ortadan kalkmasıyle yazı hayatında büyük bir coşkunluk görülür. Artık siyasî, ilmî, edebî gazete ve dergiler çıkmağa başlamış, tiyatro branşı canlanarak Kemal'in, Hâmid'in vatanseverce eserleri sahneye konmuş, Batıdan geniş ölçüde tercüme faaliyeti alıp yürümüştür.

Bu arada İkinci Meşrutiyet ayni zamanda bir edebî ekol de getirmiştir. Bunun adı «Fecr-i âti» dir. Kısa süreli olan ve mensuplarının çoğu unutulup giden bu edebî cereyan, evvelâ Edebiyat-ı Cedide'yi taklid ile başlamış, sonra tamamen aykırı bir yön tutmuştur. Bu teşekküle bağlı genç nesil edebiyatçıları, kısa zaman sonra millî edebiyat cereyanına katılıp gitmişlerdir. Yalnız bu zümrenin en kuvvetli şairi olan Ahmed Hâşim, sembolizmin mümessili olarak kendi yolunda ve gittikçe tekâmül ederek devam etmiştir. Nesir ve şiir sahasında Yakup Kadri, Refik Halid, Halide Edib, Köprülüzade Fuad, Fazıl Ahmed, Yahya Kemal, Midhat Cemal ise, millî edebiyat cereyanına katılanlardandır. Bunların dışında kalan Mehmed Âkif, islâm birliği fikrinin müdafii olarak görülür. Sağlam nazmı, sade ifadesi, akıcı üslûbu ile halk hayatının en basit safhalarını bile realist bir şekilde yaşatmayı bilmiştir.

Millî edebiyat cereyanı ise, milliyet fikirleriyle birlikte doğmuş ve gelişmiştir. İmparatorluğun esas unsurunu teşkil eden Türkler, devletin yuvarlandığı inhitatın verdiği ıztırapla yeni bir ideale, Türkçülük idealine sarılmışlardı. 1908 de evvelâ bir «Türk Derneği» kuruldu. Gayesi, Türk milletinin geçmişini öğrenmek, Türk dilini sadeleştirmek ve bir ilim dili haline getirmekti. Aynı adla, lâkin kısa ömürlü bir dergi de yayınlandı. Bundan sonra 1911 tarihinde aynı maksatla «Türk Yurdu» dergisi çıkmağa başladı. 1912 de «Türk Ocağı» kuruldu. Bu hareketlere yalnız Türkiye Türkleri değil, Çarlık Rusyasının zulüm idaresinden kaçıp Türkiye'ye sığınan bir takım Türk düşünürleri de katılmaktaydılar. Bir taraftan islâm ittihadı peşinde koşan dinci ve ümmetçi zümre, diğer taraftan yanlış anlaşılmış bir batıcılık taraftarlığı ise, bu cereyanla mücadele ediyordu.

Bu sırada Selânik'de çıkan «Genç Kalemler» dergisinde Ömer Seyfeddin ve Ali Cânib tarafından Türk dilinin yabancı gramerler tesirinden kurtarılması teorisi kuvvetle ele alındı. Ayni derginin sahifelerinde Türk milliyetçiliğine dair şiirler ve yazılar göze çarpıyordu. Bu faaliyetin başına Diyarıbekir'den Selânik'e gelip İttihat ve Terakkî genel merkezine üye olan Ziya Gökalp geçti. İttihat ve Terakki genel merkezi Istanbul'a gelince, o da birlikte geldi ve «Türk Yurdu» dergisinde neşriyata başladı. Ziya Gökalp'ın en büyük hizmeti, geniş ve sağlam bilgisi, yüksek felsefî kabiliyeti ve siyasî nüfuzu sayesinde dağınık fikirleri bir araya toplayıp birleştirerek milliyetçiliğin program ve felsefesini yapmış olmasıdır. Darülfünundaki dersleri, Türk Ocağındaki konuşmaları ve makaleleriyle gençler arasında şuurlu ve sistemli milliyet fikrinin yerleşmesine ve inkişafına âmil olmuştur.

Sonraları, devam eden nesillerin faaliyeti bütün edebî nevilerde feyzini göstermiş,

Faruk Nafiz, Yusuf Ziya, Orhan Seyfi ve daha başkaları gibi fikir, nesir ve şiir vâdisinde çok kıymetli yeni şahsiyetler meydana çıkmıştır.

2 — TEMAŞA HAYATI

Ondokuzuncu yüzyıl ortalarına gelindiği, temaşa hayatında Avrupa'da büyük gelişmeler kaydedildiği halde Osmanlı cemiyetinin başlıca eğlencesini karagöz, kukla, ortaoyunu ve meddah teşkil etmekte idi.

Üçüncü Ahmed zamanında Avrupa ile sıklaşan temaslar, bu Padişah ile damadının eğlenceye düşkünlükleri, Çırağan safalarına dâvet ettikleri ecnebî sefirlerinin onlara bir cemîle yapmak üzere tertipledikleri küçük temsiller mevzii bir hâdise olarak kalmış, sefarethanelerde arasıra oynanan tiyatro ecnebilerin kendi aralarında ve topluluklarındaki temaşa zevkinden ileri geçememiş, Osmanlı cemiyet hayatına girememiştir.

Yabancılarla temasları daha çok olan gayri müslim tab'a ise Avrupa'daki gelişmelerden tahsil ve ticaret maksadıyle gidenleri vasıtasıyle haberdar oluyor ve bunları kendi muhitlerinde tatbik ediyorlardı.

Tanzimatın ilânından ve bilhassa Kırım savaşından sonra Osmanlı devletine karşı Avrupa'da duyulan ilgi çok artmış ve bunun neticesi olarak Fransız ve İtalyan tiyatro trupları da yeni bir piyasa kurmak amaciyle ve ticarî maksatlarla Istanbul'a gelmeye başlamışlardır. Böylelikle, bu trupların Istanbul'da vermeğe başladıkları temsillerle Osmanlı cemiyet hayatında tiyatro devri açılmıştır.

Garplılaşmanın öncülüğünü yapan ve bunun bütün müesseseleri ile cemiyet hayatında da birleşmesini isteyen Abdülmecid de bu tiyatrolara sık sık giderek hususî locasından temsilleri seyretmiş ve en çok operet ve operalardan zevk almıştır.

Mutaassıp zümrenin dedikoduları üzerine Beyoğlundaki tiyatrolara gidemeyen Abdülmecid çareyi Dolmabahçe Sarayı silâhhanesi yerinde bir tiyatro binası yaptırmakta bulmuştur. Bu suretle Istanbul'a gelen truplara sarayda temsiller verdirilmiş, oyunların mızıkasını ise Donizetti'nin yetiştirdiği Hademe-i Hassa-i Şâhâneden seçilen bir hey'et icra etmiştir.

Saraydaki muzika topluluğundan bazı gençlerin tiyatroya da heves etmeleri, aralarında, çalışarak bir piyes sahneye koymaları neticesini vermiştir. Osmanlı imparatorluğunda Türkçe olarak temsil edilen ilk piyes bu gençlerin saray tiyatrosunda oynadıkları piyestir.

Galatasaraydaki Naum tiyatrosunda İstepan Ekşiyan idaresindeki hey'et italyancadan tercüme Don Grigorya adlı üç perdelik bir piyes ile Odun - Kılıç ismindeki komediyi türkçe olarak temsil ettikleri vakit bunu Abdülmecid de seyretmiştir. Böylelikle de zaman zaman gelen ecnebi trupların yabancı dilde oynadıkları piyesler yanında yerli heveslilerin bazı piyesleri türkçe olarak temsil ettikleri ve rağbet görmeğe başladıkları bir devir açılmıştır.

Nihayet, Gedikpaşada oyunlar gösteren Sulye ismindeki Fransızın canbazhanesi, memlekette sahne hayatının gelişmesini isteyen Türk aydınları tarafından satın alınmıştır. Bu işe teşebbüs edenlerin başında Âlî Bey bulunuyordu. Âlî Bey bu tiyatronun müdürlüğünü Agop Vartoviyan'a (Güllü Agop) teklif etti. Çoğu Jön Türk olarak bilinenlerden mürekkep bir de edebî hey'eti bulunan Gedikpaşa tiyatrosunda münhasıran türkçe temsiller verilecekti. Edebî hey'et âzaları durmadan çalışarak piyes üzerine piyes yazmaya başladılar. Bu mesaiden de Osmanlı tiyatro edebiyatı doğdu.

Bu alanda ilk telif eser Şinasi'nin «Şair Evlenmesi» adlı bir perdelik komedisidir (1860).

Ali Haydar Beyin «Sergüzeşt-i Perviz» adlı iki perdelik manzum trajedisi ise ikinci telif eser olarak bilinmektedir (1866). Diğer eserleri de vardır.

Âlî Bey de «Kokona yatıyor», «Misafiri istiskal» adlı iki telif eser vermiş ve Molyerden Skapenin hiyleleri'ni Ayyar Hamza adı ile adapte etmiştir (1870). Bu eserler Gedikpaşa - Osmanlı tiyatrosunda temsil edildikleri gibi kitap halinde de yayınlanmıştır.

Gedikpaşa - Osmanlı tiyatrosunda yalnız komedi, dram ve trajediler temsil edilmemiş, Hasköylü Benlioğlu'nun bestelediği Telemak operası da oynanmıştır (1871).

Hamdi Beyin «İki karpuz bir koltuğa sığmaz» ı, Mustafa Hulûsi Beyin «Dehşetli hatâ» sı, Ebüzziya Tevfik Beyin «Ecel-i Kaza» sı da bilinen ve Gedikpaşada sahneye konulan telif eserler arasındadır.

Gedikpaşa - Osmanlı tiyatrosunda temsil edilen Namık Kemal Beyin «Vatan - Silistre» piyesi ise mevzuu itibariyle memlekette bir heyecan yaratmış, Abdülâziz tarafından temsili yasak edilerek tiyatronun kapatılmasına ve müellifinin Magosa'ya sürülmesine sebep olmuştur (1873).

Namık Kemal Bey, sürgüne gitmeden evvel «Vatan», Magosa zindanında ise «Âkif Bey, Zavallı Çocuk, Karabelâ, Celâleddin-i Harzemşah» piyeslerini yazmıştır.

Osmanlı tiyatrosu yazarları arasında Recaizâde Ekrem Beyi de «Vuslat» adlı telif eseri (1870) ve fransızca romanlardan piyes haline getirdiği piyesleriyle anmak lâzımdır.

Tiyatroya telif eser verenlerden biri de Ahmed Midhat Efendidir. Piyeslerinden «Eyvah» birden fazla kadın alınmasının

aleyhine «Açık Baş» ise cahil bir hoca tipini canlandıran ve mutaassıp kütlenin hoş karşılamadığı komedilerdi (1873) ve tepki yaratmışlardı.

Şemseddin Sami Bey de piyes denemesinde bulunmuş, Besa (1875). Seydi Yahya (1875), Gâve (1876) adlı eserleri vermiştir.

Andığımız bu yazarlardan başka Gedikpaşa - Osmanlı tiyatrosuna eser verenler arasında bulunan, meslek itibariyle asker, iki zat daha vardır. Manastırlı Rıfat Beyle Hasan Bedreddin Paşa.

Abdülâziz'in kapattırdığı Gedikpaşa - Osmanlı tiyatrosu, Beşinci Murad'ın kısa süren saltanatı zamanında en parlak ve hür devrini yaşamıştır.

Kıbrıs ve Rodos'a sürülen piyes yazarları Genç Osmanlılar serbest bırakılmış ve bunlar tiyatrolarına kavuşmuşlardı.

Abdülhamid tahta çıktığı zaman Gedikpaşa - Osmanlı tiyatrosunda Ahmed Midhat Efendinin «Özdenler» i temsil edilmekte idi. Saraya derhal jurnallar yağmağa başladı. Piyeste Çerkeslerin istiklâli propagandası yapıldığı, bunun ise Osmanlı imparatorluğunun çeşitli topluluklarını kışkırtacağı ileri sürülüyordu. Padişahın emriyle temsil yasak edildiği gibi tiyatro binası da bir gece içerisinde temellerine kadar yıktırıldı ve yeri medrese yapılmak bahanesiyle satın alındı. Bu suretle de Osmanlı temaşa hayatında bir merhale olan Gedikpaşa tiyatrosu tarihe karıştı (1884).

Gedikpaşa - Osmanlı tiyatrosu san'atkârlar kadrosu Ermeni vatandaşlardan mürekkep olmakla beraber bu tiyatroda ilk defa müslüman Türkler de sahneye çıkmışlardır. Bunlar Ahmed Necib, Hâmid ve Ahmed Fehim'dir. İlk ikisi bir müddet sonra tulûat kumpanyalarına geçmişlerse de Ahmed Fehim bina yıktırılıncaya kadar kadroda kalmıştır.

Gedikpaşa - Osmanlı tiyatrosu yıktırıldığı vakit Ahmed Vefik Paşa Bursa'da vali bulunuyordu. Molyer'den tercüme piyeslerinin bazıları Gedikpaşa'da oynandığından açıkta kalan san'atkârlarca tanınıyordu. Bunlar tiyatrosever valiye müracaat ettiler ve üç sene Bursa'da Ahmed Vefik Paşanın himayesinde temsiller verdiler ve çoğunlukla Paşanın Molyer'den tercüme piyeslerini oynadılar.

Bursa'ya, Ahmed Vefik Paşanın himayesine sığınanlar arasında Molyer'i oynamada fevkalâde maharet gösteren Ahmed Fehim de vardı. Bursa'dan döndükten sonra da muhtelif teşekküllere intisap etmişti.

Yirminci asır başlarında Istanbul'un temaşa hayatı Şehzadebaşında merkezlenmeğe başlamıştı. Bu arada tulûat kumpanyalarının da faaliyeti artmış, sahaları genişlemişti. Minakyan ile başlayan, tulûat devri onun Osmanlı tiyatrosu ile en şaşaalı zamanını yaşamıştır (1885-1908). Minakyan'dan sonra tulûatta isim yapanlar Küçük İsmail, Hamdi, Abdürrezzak, Hasan ve Abdi Efendilerdir.

Meşrutiyetin ilânı, Abdülhamid zamanında kısılan hürriyetlerle aksadığından, tiyatrolara bir canlılık getirdi, sahneye heves edenler birden çoğaldı. Tepebaşında temsili kararlaştırılan Namık Kemal'in «Vatan - Silistre» sindeki İslâm Bey rolü için açılan müsabakayı Raşid Rıza Bey kazandı ve sahneye çıktı. Yeni heveskârlar arasında Muvahhid, Şadi, Müfid Ratib ve diğer gençler vardı. Bu topluluk Şehzadebaşında «Nasıl oldu?» ve «Zor Nikâh» ı temsil ederek halk karşısında iki defa sahneye çıktı.

Bu devir, Istanbul'da her gün yeni bir tiyatronun kurulduğu, bir diğerinin kapandığı devirdir. Ressam Muazzez ve arkadaşlarının kurduğu ve Naşid Beyin de katıldığı Sahne-i Heves, Sanayi-i Nefise Kumpanyası, Doktor Celâl Tahsin, Şahab Rıza, Doktor İsmail, Behzad Beyler gibi amatör gençlerin Mürebbi-i hissiyat, Reşad Rıdvan Beyle çalışan Nureddin Şefkâti, Hüseyin Kâmi, Rıza Fazıl ve Şadi Beylerin hey'eti, Paris'den gelen Burhaneddin Beyin kumpanyası başta gelenlerdir.

Bu arada Istanbul'da bir millî tiyatro tesisi de düşünülmüş, 1908 de bir hey'et kurulmuşsa da netice alınamamış, 1912 de yine ayni maksadın tahakkuku için «Tiyatro Kulübü» adlı bir cemiyet teşkil edilmiş, bu da bir iş görmeden kapanmıştır.

Bu teşebbüslerden sonra kurulan «Osmanlı Donanma Cemiyeti Hey'eti Temsiliyesi» nin faaliyeti de sekiz ay devam edebilmiştir.

Meşrutiyetin ilânı ile birdenbire artan sahne faaliyeti yanında Abdülhamid'in rejimini yeren, hürriyet uğrunda çalışanları öven yeni bir tiyatro edebiyatı başlamış, Osmanlı tarihindeki mühim vak'alar da piyeslere intikal etmiştir.

Nihayet, bu yoldaki çalışmalar Istanbul Şehremini olan Operatör Cemil Paşanın bir Konservatuar tesis etmek istemesiyle meyva vermiştir (1913-1914).

Konservatuar Belediyeye bağlı olacak, tiyatro ve musikî bölümleri bulunacaktı. Darülbedayi-i Osmanî ismi verilen Konservatuar Şehzadebaşında Letafet apartmanında kuruldu ve Müdürlüğüne Paris'teki Odeon tiyatrosu müdürü Mösyö Antuvan getirildi. Minakyan «dram-ı nazarî», Burhaneddin Bey (dram-ı amelî), Ahmed Fehim Efendi (komedi, amelî ve nazarî), Celâl Tahsin Bey (temaşa hayatı), Halid Fahri, Rıza Tevfik, Hakkı Tahsin, Şahab Rıza Beyler (edebiyat tarihi), Celâl Tahsin, Salih Fuad Beyler (trajedi), Ertuğrul Muhsin Bey, Mösyö Piyoti (makyaj), Ertuğrul Muhsin, Teşrifatçı

Sadık, Celâl Tahsin Beyler (âdab-ı muaşeret), Ârif Hikmet Bey (türkçe) muallim ve muallim muavinliklerine tâyin edildiler.

Alafranga ve alaturka bölümleri olan müzik kısmının ise, zamanın şöhretli otoritelerinden mürekkep muallim hey'etleri vardı. Fakat Birinci Cihan Harbinin başlamasıyle faaliyete geçemedi.

Darülbedayi bir müddet sonra, yeni bir nizamname yapılarak, açıldı ve 1915 ağustosu sonunda derslere ve provalara başlanıldı. İlk prova edilen eser Hüseyin Suad Beyin fransızcadan adapte (Çürük temel) adlı piyesidir. Bu piyesin 20 ocak 1916 da Tepebaşı tiyatrosunda gündüz hanımlara ve gece erkeklere temsil edilmesiyle de Osmanlı temaşa hayatında Darülbedayi doğmuş oldu.

Darülbedayi, Birinci Cihan Harbi, bilhassa mütareke senelerinde başlayan malî buhran yüzünden bir müddet için faaliyetini tatil etmekle beraber (1921) imparatorluğun son senelerinden Cumhuriyetin ilânına kadar sahne hayatında tek ve ciddî teşekkül olarak kaldı.

Sinemaya gelince, Birinci Dünya Harbi içerisinde Istanbul'da gösterilmeğe başlamış ve Darülbedayi san'atkârları tarafından bir kaç yerli film de yapılmıştır.

3 — MUSİKÎ VE BESTEKÂRLAR

Diğer san'at kollarının çoğunda görülen inhitatın tam tersine, Türk musikisi ondokuzuncu yüzyılda tekâmülüne devam etmiş, hattâ bu yüzyıl ortalarında en parlak noktasına ulaşmıştır. Esasen kuvvetli birer musikîşinas olan Üçüncü Selim ve İkinci Mahmud'un himayeleri, bunda büyük rol oynamıştır. Üçüncü Selim zamanında Sadullah Ağa devrinden sonra ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısını büyük san'at şahsiyeti ile dolduran Hamamîzade İsmail Dede Efendi sayısız değerli besteleri ve Mevlevî âyinleriyle cidden mümtaz ve erişilmesi güç bir mevki elde etmiştir. Onun etrafında toplanan san'at hâlesi, Şakir Ağa, Zeki Mehmed Ağa, Zekâi Dede, kemanî Ali Ağa, Dellâlzade İsmail Ağa, Çilingirzdae Ahmed Ağa, Ârif Ağa, Suyolcuzade Salih Efendi, Kömürcüzade Hafız Efendi, Basmacızade Abdi Efendi, Musahip Said Efendi, Neyzen Mustafa İzzet Efendi, Numan Ağa, Necib Ağa, Nikoğos Ağa, Rıza Efendi, Mutafzade Ahmed Efendi gibi unutulmaz musikî üstadları yetişmiştir. Bunların içinde Zekâi Dedenin büyük ve ayrı bir yeri vardır.

Abdülmecid devrinden itibaren sarayda Batı müziğinin ön plâna geçmesi, Türk musikîşinaslarını büyük bir himayeden mahrum bırakmıştır. Musikîmizde bundan sonra yeni bir inhitat başlamış ve piyasa şarkıları denilen san'at değer ve endişesinden mahrum eserler ön plâna geçmişse de yeniden yetişen büyük üstadlar bu san'at kolumuzun parlaklığını muhafaza etmesine çalışmışlardır. Bunların, imparatorluğun sonuna kadar en meşhurları Selânikli Ahmed Efendi, Zekâi Dedezade Ahmed Bey, Tanburî Ali Efendi, Aleksan Efendi, Hacı Ârif Bey, Şevki Bey, Giriftzen Âsım Bey, Medenî Aziz Efendi, Tanburî Cemil Bey, Eyüblü Ali Rıza Bey, Feraîzicizade İbrahim Bey, Hacı Faik Bey, Ahmed Celâleddin Efendi, Hüseyin Fahreddin Efendi, Leon Hanciyan Efendi, Mahmud Celâleddin Paşa, Musa Süreyya Bey, Nasibin Mehmed Efendi, Udî Nevres Bey, Oskiyan Efendi, Âmâ İbrahim ve Bimen Efendiler, Rahmi Bey, Rakım Hoca, Zeki Ârif, Rıfat Beylerdir.

Garp musikisine gelince, Tanzimat öncesinden imparatorluğun yıkılışına kadar bu alanda kayda şayan mühim Türk bestecileri yetişmemekle beraber, garp musikisinin her nev'inin memlekete yayıldığı ve icraya konduğu görülmektedir.

Mehterhane, yeniçeriliğin kaldırılışına kadar yaşadıktan sonra resmî ve askerî vazifelerini tamamlamıştır (Üçüncü cilt, sayfa 1423, 1568 e bakınız). İkinci Mahmud müzik alanına da garplılık getirmek isteyerek İtalya'dan Giuseppe Donizetti'yi getirtmiştir. Bu zat, bilhassa Abdülmecid zamanında gördüğü teşvikle saray orkestrasını yetiştirmeye devam etmiş, hattâ askerî bandoların teşekkülünde âmil olmuştur. Yirmi sekiz sene hizmetten sonra ölünce saraydaki müzik işlerinin idaresi Callisto Guatelli'ye verilmiştir. Abdülaziz garp müziğine ehemmiyet vermemekle beraber bu yolda çalışmalar devam etmiş ve zaman geçtikçe yetişen ve çoğalan Türk sanatkârlar memlekete garb müziğini yaymıştır.

Bu vâdideki faaliyet neticesi çeşitli askerî mızıka okulları kurulmuş, askerî birliklere bando hey'etleri yetiştirilmiş, saraylardaki erkeklerden ve hattâ kadınlardan teşkil edilen takımlarla garp müziğinin her neviden eserleri icraya konulmuştur.

Garp müziğinin yayılışında, ecnebi tiyatrolarının ve konsercilerinin memleketimizdeki turneleri de âmil olmuş ve netice itibariyle bütün bu icra faaliyetleri, Osmanlı imparatorluğu tarihini kapadığı zaman, garp müziği anlamını memlekette yaygın hale getirmiştir.

4 — YAZI VE HATTATLAR

Yazı san'atı da, tıpkı musikî gibi bu yüzyılda ilerlemesine devam etmiş ve büyük üstadlar yetişmiştir. Yıkılış devrinin ilk hükümdarı Üçüncü Selim ile İkinci Mahmud, Abdülmecid ve Abdülâziz usta birer hattattılar. Matbaanın yayılmasına rağmen yazi

san'atı değerini muhafaza etmiş, ancak eskisi kadar bir geçim vasıtası olmaktan çıkmıştır. Buna rağmen yazma Kur'an-ı Kerimler ve levhalar, cami duvarları yazıları itibarlarını muhafaza etmişlerdir.

Bu devirde, yazının sülüs ve nesih nevilerinde yetişen namlı hattatlar şunlardır: Şânîzade Ataullah Efendi, Emin Efendi, Hamdi Efendi, Hilmi Efendi, Hulûsi Efendi, Yesarîzade Mustafa İzzet Efendi, Yesarî Mahmud Esad Efendi, Şefik Bey, Şevki Bey, Şükrü Efendi, Tevfik Bey, Vehbi Efendi, Zihni Efendi, Zühtü Efendi.

Ta'lik hattatları içinde ise, Abdülkadir Bey, Şeyhülislâm Âşir Efendi, Ataullah Efendi, Yesarî Mahmud Esad Efendi, Esad Efendi, Hulûsi Efendi, İbrahim Efendi, Şeyh Elif Efendi, Zeki Dede, Şeyhülislâm Zeynelâbidin Efendi bilhassa şöhret kazanmış üstadlardır.

5 — RESİM, NAKIŞ, TEZHİB, OYMA, ÇİNİ, MİMARLIK

Ondokuzuncu yüzyıl Türk resim san'atını geçmiş devirlerin san'atından tamamen ayırmak lâzımdır. Çünkü özelliği ve kabul edilişindeki düşünme büsbütün başkadır.

Geçmiş yüzyıllarda Türkler mimarî eserlerden saray, köşk ve dinî eserlerin duvarlarına yaptıkları freskler, taş ve tahta oyma işleri, minyatür tarzındaki eserlerle medenî âleme artist bir millet olduklarını isbat etmişlerdir. Bu çağların Türk resmini temsil eden minyatürcülük, bir nevi kitap ressamlığıdır. Yazma kitapların konusu ile sıkı bir ilgisi vardır. Astroloji, hekimlik ve hikmete ait kitapların konularını aydınlatmak veya edebî eserleri süslemek maksadıyle yapılmışlardır. Küçük çapta oluşları da kitap formalarına uygun bulunmak mecburiyetinden ileri gelir. Bu ince san'at onsekizinci yüzyıla kadar devam eder. Avrupa minyatürcülüğünden dört yüz yıl daha fazla devam etmesi, bu alanda bize mahsus bir üslûp, kendimize hâs bir karakter kazanmasını sağlamıştır.

Türk resim san'atında doğu nakkaşlığından batı resim tarzına geçişin başlangıcını Üçüncü Ahmed (1703-1730) devrine kadar götürebiliriz. Bu devirde Türkiye'de başlayan bir nevi rönesans hareketi ve Avrupa ile kurulan yakın münasebetler bu tarzı benimsememize zemin hazırlamıştır.

Bu devirde Istanbul'a bir çok yabancı ressamlar gelmiş ve Istanbul manzaralarını, yaşayış tarzımızı tablolarında tesbit etmişlerdir. Bu ressamların en tanınmışları Antoine de Fafrey, Van Mour, Liotardt, Jean-Babtiste, Castellan, Melling, J. B. Hilaire, Baron de Tott ve Manzeni'dir. Van Mour ve İsviçreli Liotardt Türkiye'de uzun müddet kalarak güzel eserler meydana getirmişlerdir. Bu ressamlar Türk nakkaşlığı üzerinde de etki yapmaktan geri kalmamışlardır. Bu devirde bilhassa İtalyan motifleri taklid edilerek duvar ve tavan süslemeleri, fresk usulü ile dekoratif resimler yapılmıştır.

Türkiye'de Batı resmine doğru ikinci ve ciddî yaklaşma Üçüncü Selim (1789-1807) ve İkinci Mahmud (1808-1839) devirlerinde olmuştur. Bu aydın hükümdarların yaptıkları askerî ıslahat hareketleri resim san'atına da önem verilmesini icab ettirdi. Çünkü o devirde fotoğrafçılık mevcut değildir, haritacılık çok uzaktadır. Bu yüzden, o zamanlar bizde resim san'atına fenn-i resim adı verilmiştir. Böylece, yeni askerî okullarda resim dersi mecburî olmuş ve bu derse çok önem verilmiştir. «Mühendishane-i Berrî-i Hümayun» un açılması üzerine Avrupa'dan getirtilen bazı hocaların gayretiyle ilk asker ressamlarımız, daha doğrusu batı tarzında resim yapan ilk san'at öncülerimiz yetişmiştir. Bunların en tanınmışları İbrahim Paşa, Binbaşı Ahmed Emin, Binbaşı Selim, Hüsnü Yusuf, Topçu Binbaşısı Eyüblü Cemal, Topçu Yarbayı Âkif, Yüzbaşı Hüsnü, Topçu Yarbayı Servili Ahmed Emin, Topçu Yarbayı İhsan ve Sami ile Topçu Binbaşısı Ali Rıza'dır.

İkinci Mahmud'un yaptığı askerî devrimden sonra Tasvir-i Hümayun nişanını tesis etmesi ve yağlı boya portresini yaptırarak kopyalarını mülkî ve askerî dairelere astırması bu alanda önemli bir ilerleme teşkil etmiştir. Daha sonraki hükümdarlardan Abdülmecid (1839-1861) de bunu bir gelenek haline getirdiğinden Türkiye'de portre san'atının ilerlemesine hizmet etmişlerdir. Bu devirdedir ki Avrupa'ya da resim tahsili için öğrenci gönderilmeğe başlanmış ve ilk olarak 1835 yılında Ferik (Tümgeneral) İbrahim Paşa Viyana'ya gönderilmiştir. Daha sonra 1847 yılında Hüsnü Yusuf Bey, 1864 yılında Şeker Ahmed Paşa ile Ahmed Emin ve Seyyid Beyler Paris'e gönderildiler. Bu sırada Fransa'da sonraları Türk resim san'atına ve müzeciliğine çok değerli hizmetlerde bulunan Sadrıâzam İbrahim Edhem Paşazade Hamdi Bey de devam ettiği hukuk tahsilinden vazgeçerek ressam olmak maksadıyle Paris'e gönderilmiş olan genç Türk ressamlarına katıldı. Ayrıca Avrupa'dan Türkiye'ye aralarında meşhur Fransız ressamı Guillement'in de bulunduğu bir çok ressam ve mimar dâvet edildi. Gerek bu yabancı san'atkârların teşviki, gerek hızla gelişmeğe başlayan yenilik cereyanı ile resim ve mimarlık öğretilmek maksadıyle bir «Fennî Resim ve Mimarî Mektebi» açılması fikri kuvvetlendi, bu da taassup erbabını hazırlamak için küçük el san'atlarını himaye ve yaşatma arzusu

şeklinde yapıldı. Bu yüzden Hamdi Beyin 1881 de tesis etmiş olduğu «Sanayi-i Nefise Müdüriyeti» Ticaret Nezaretine bağlandı. Daha evvel 1874 yılında Şeker Ahmed Paşa Türkiye'de ilk resim sergisini açarak resim zevkinin halka duyurulmasında öncü oldu. Nihayet 3 mart 1883 tarihinde «Sanayi-i Nefise» mektebi açılarak 13 martta derslere başlandı. Fransız ressamı Guillement de Beyoğlunda bir atölye açarak aralarında Türk gençlerinin de bulunduğu öğrencilerine ders vermeğe başladı. Sanayi-i Nefise mektebi 1887 yılında Müze Müdürlüğüne bağlanarak Maarif Nezaretinin idaresine geçti ve programları genişletilip resim, mimarlık, heykel ve gravür bölümleri açıldı. Bazı İtalyan ve Ermeni san'atkârlar hoca tâyin edildiler.

1908 devrimiyle birlikte güzel san'atlarda da yeni bir canlılık başladı. Bir çok gençler Avrupa'ya resim tahsiline gönderildi. Birinci Cihan Savaşı başlayınca geri dönmek zorunda kaldılar ve Ressam Halil Paşanın müdür tayin edildiği okula öğretmen oldular. 1914 de Avrupa'dan dönen genç ressamlarımızdan Bahriyeli Sami Beyin (Ali Sami Boyar) himmetiyle bir de hanımlara mahsus Sanayi-i Nefise Mektebi açılmış ve sonradan müdürlüğüne Roma ve Paris'de resim tahsil etmiş olan ressam Mihrî Hanım getirilmiştir. Sanayi-i Nefise Mektebi 1917 yılında yüksek okul haline getirilmiş, müze müdürlüğünden ayrılarak doğruca Maarif Nezaretine bağlanmış ve bu hal imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir.

Mimarlığa gelince, onsekizinci yüzyılda başlayan inhitat bu yüzyılda artarak devam etmiş, bilhassa yüzyılın ortalarına doğru batının kötü taklidleri orijinal Türk mimarîsini âdeta unutturmuş, mâbedlerde, konaklarda, saraylar ve çeşmelerdeki alışılan sade ihtişam ve hendesî güzellik kaybolmuş, böylece, yüzyıllar boyunca batıyı hayran bırakmış olan klâsik Türk mimarîsi de sona ermiştir. Bu arada, yalnız mimar Kemaleddin Bey bu tereddî seline kapılmamıştır. Dördüncü Vakıf Han, Büyük Postahane, Bebek camii gibi eserleri, devri dolduran zevksiz binalar serisinden tamamen ayrı bir karakterdedir.

IV — İKTİSADÎ DURUM

Ondokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar geçen devir içinde gittikçe gelişen Avrupa endüstrisinin ucuz mamulâtı, kapitülâsyonların verdiği kolaylıkla Osmanlı imparatorluğunun yerli mamulâtı için öldürücü rakip olmuş ve böylece Osmanlı altınının yurd dışına akıp gitmesi hızlanmıştır. Bu yüzden iç mamulât yavaş yavaş Avrupa endüstrisinin meşgul olmadığı daha kaba ve iptidaî mallara inhisar etti ve neticede imalât kalitesi gittikçe düşerek yüksek mal çıkarma an'anesiyle bunun gerektirdiği ustalık ve san'at zevki ortadan kalktı.

Bu yüzyılda Alaska'da bulunan zengin ve saf gümüş madenleri, gümüş fiyatının dünya piyasasında düşmesine sebep olmuş, Osmanlı devleti ise bunun farkına varmadığı için ağır kayıplara uğramıştır. Bu kayıplar, iki yoldan olmuştur:

1 — Ucuz gümüş Osmanlı piyasasına sürülerek ihraç mallarımız ve millî istihsalimiz değerinden çok aşağı fiyatla sömürülmüştür.

2 — Altınımız, bu ucuz gümüşle değiştirilip yurd dışına götürülmüştür.

Bu durumun, ancak İkinci Mahmud devrinin sonlarında farkına varılarak sebebi araştırılmış ve gümüş fiyatlarının dışarıda çok düştüğü anlaşılıp iç piyasada da bir âyarlama yapılmıştır. Ancak gümüş fiyatları düşmekte devam ettiği için Abdülmecid zamanında yeniden «tashih-i sikke» yapılıp altın ve gümüş değeri, hakikî değerlerine uygun şekilde tesbit edilebilmiştir.

İkinci Mahmud zamanında ise, Avrupadaki örneklerine uygun ucuz ve kaliteli mal istihsal eden endüstri Türkiye'de kurulmağa başlanmış, bilhassa resmî sektörün ve bu arada modern ordunun ihtiyaçları bu şekilde karşılanmıştır. Bununla beraber, endüstrinin bizde inkişafı, bu yüzyılın sonlarında olmuş, Abdülhamid devrinde yüz elliye yakın fabrika açılmıştır. Bunların hepsi rantabl olmamışsa da bir kısmı yerleşip kalmıştır.

İkinci Mahmud devrindeki mühim olaylardan birisi de Türkiye'de maden kömürünün bulunuşudur. Bu buluş bir tesadüf değil, ısrarlı arama sonunda olmuştur. Gerek buharlı gemilerde ve gerekse yeni endüstride bol miktarda kullanılan kömür, dışarıdan ithal edilmekte iken İkinci Mahmud maden kömürünün Türkiye'de de bulunabileceği hakkında kendisine verilen raporlar üzerine her tarafta aranmasını ve bulacak olana büyük mükâftlar verileceğini bildirmiş, nihayet maden kömürü Zonguldak'ta bulunmuştur. Böylece, memleketin büyük bir ihtiyacı karşılanmağa başlanmıştır.

Osmanlı imparatorluğu bu yüzyılda gittikçe artan malî güçlüklerle karşılaşmıştır. Devlet geliri, giderini karşılayamadığından dış istikrazlara, sonra kâğıt para sistemine başvurulmuş, lâkin bunlar, malî sıkıntıları arttırmaktan başka bir netice vermemiş, bu yüzden yeni istikrazlara başvurulmuş ve bu da neticede devletin yavaş yavaş malî istiklâlini kaybetmeğe doğru yönelmesine sebep olmuştur.

Bu arada Kırım savaşı ve yirmi yıl sonraki 93 savaşı, Osmanlı imparatorluğuna pek ağır masraflara mal olmuş, bilhassa Berlin andlaşmasının yüklediği malî külfetler dev-

leti bunaltmıştır. Ayrıca Girid, Sırbistan, Bulgaristan olayları, Yunan harbi esasen fena olan malî durumu büsbütün fenaya götürmüştür. Malî meselelere aklı eren Abdülhamid ise saltanatı boyunca devletin malî ve iktisadî durumunu düzeltmeğe uğraşmıştır.

Ancak, bilhassa onun devrinde yabancı şirketlere verilen imtiyazların çokluğu ve bunlara tavassut edenlerin kolay yoldan büyük servetler elde etmeleri dikkati çeker. Yabancı şirketlere verilen demiryolu, liman, rıhtım, maden ve çeşitli işletme imtiyazları çok zaman zararlı şartlarla yabancı sermayenin eline geçmiştir. Bu arada, bu imtiyazları ele geçirmek için Alman, Fransız, İngiliz, Rus sermayesi rekabet alanında çarpışmış, bu sermayelerin mensup bulunduğu devletler ise, kendi lehlerine avantajlar elde etmek için Osmanlı devleti üzerinde ağır siyasî baskılarda bulunmuşlardır. Abdülhamid, Osmanlı devletinin yerli sermaye ile kalkınamıyacağı kanaatinde bulunduğu için bunu dış finansmanla başarmağa çalışmış, ancak imtiyaz mukavelelerinde dönen dalavereler yüzünden netice memleket yararına olmamış, böylece yabancı sermayenin millî bünyeyi kemirip sömürmesine yol açılmıştır.

Netice olarak bu devirde iktisadî ve malî durum, alınan bütün tedbirlere rağmen gittikçe kötüye gitmiş ve imparatorluğun çöküşüne paralel bir yön takip etmiştir. Ticarî faaliyetler ise, gittikçe azınlıkların eline geçmiş ve yabancı devletlerarası sermaye ile işbirliği yapan bu zümre, sonunda imparatorluğun bütün ticarî faaliyetine hâkim bir duruma gelmiştir.

TARİHVEMED

BİBLİYOGRAFYA

ABDURRAHMAN ŞEREF : Tarih-i Devlet-i Osmaniye, İstanbul 1309 - 1312

ABDÜRRAHMAN ŞEREF : Tarih musahabeleri, İstanbul 1339

ABDÜRRAHMAN ŞEREF - AHMED REFİK : Sultan Abdülhamid-i Sâni'ye dair, İstanbul 1919

AHMED : Türk İstiklâl Savaşının başında Millî Mücadele, Ankara 1928

AHMED BEDEVİ KURAN : İnkılâb tarihimiz ve Jon Türkler, İstanbul 1945

AHMED BEDEVİ KURAN - İnkılâb tarihimiz ve İttihad ve Terakki, İstanbul 1948

AHMED CEVAT : Tarih-i Askeri-i Osmani, İstanbul 1297

AHMET CEMAL : Plevne Muharebesi, Istanbul 1315

AHMED HİLMİ : Muhalefetin iflâsı, İstanbul 1331

A. HULÛSİ : Külliyat-ı harb-i Yunan İstanbul 1315

AHMED MİDHAT : Uss-i inkılâb, İstanbul 1294 - 1296

AHMED MİDHAT : Devr-i Sultan Abdülâziz, İstanbul 1319

AHMED MUHTAR PAŞA : Kırım sefer-i meşhuru, İstanbul 1922

AHMED NAFIZ : Silistre muhasarası, İstanbul 1290

AHMED NİHAD : Balkan Seferi, İstanbul 1926

AHMED REFİK (ALTINAY) : İnkılâb-ı azîm, İstanbul 1326

AHMED REFİK : Sultan Abdülmecid'in sarayında Dr. Spitzer'in Hâtıratı, T. O. E. M. 34

AHMED REFİK : Türkiye'de ıslâhat fermanı, T. O. E. M. 4/81

AHMED SÂİB : Rehnümay-ı inkılâb, Mısır 1318

AHMET SÂİB : Tarih-i Meşrutiyet ve Şark mesele-i hazırası, İstanbul 1328

AHMED SÂİB : Abdulhamid'in evâil-i saltanatı, Kahire 1326

A. KEMAL : Yıldız hâtırat-ı elîmesi, İstanbul 1326

ALİ FEHMİ : Berlin Muahedenâmesi ve mutalâât-ı muvazene, Filibe 1903

ALİ FUAD : Musavver 1293 - 1294 Osmanlı - Rus Seferi, İstanbul 1326 - 27

ALİ FUAD : Süleyman Paşa ordusunun Balkanlardaki harekâtı, İstanbul 1340

ALİ FUAT PAŞA : Paris'den Tih sahrasına, İstanbul 1336

ALİ FUAT CEBESOY : Millî Mücadele hâtıraları, İstanbul 1953

ALİ FUAT TÜRKGELDİ : Rical-i mühimme-i siyasiye, İstanbul 1928

ALİ FUAD TÜRKGELDİ : Görüp işittiklerim, Ankara 1949

ALİ HAYDAR : Lâyiha ve istidrad, Mithat Paşa vak'ası ve müşarünileyhin vasiyetnamesi, Kahire 1317

ALİ HAYDAR EMİR ALPAGUT : Girit ihtilâli, İstanbul 1937

ALİ HAYDAR EMİR ALPAGUT : Büyük Harbin Türk deniz cephesi, İstanbul 1937

ALİ KEMAL : Ricâl-i ihtilâl, İstanbul 1329

Ali KEMAL : Mesele-i Şarkiyye, Mısır 1900

ALİ NECATİ : İttihad'ın iç yüzü, Trabzon 1328

ALİ REŞAD : Devlet-i Osmani asr-ı hazır tarihi, İstanbul 1328

ALİ SUAVİ : Defter-i â'mal-i Âli Paşa, Paris 1288

ALİ SUAVİ : Âlî Paşa'nın siyâseti, İstanbul 1325

ALİ SAID : Saray Hâtıraları, İstanbul 1338

ALİ TÜRKGELDİ : Mondros ve Mudanya mütarekelerinin tarihi, Ankara 1948

ALLENBY : Filistin hezimeti, İstanbul 1335

ARİF BAYTIN : İlk dünya harbinde Kafkas cephesi, İstanbul 1946

ASAF MUAMMER : Harb mesulleri, İstanbul 1334

ATATÜRK : Söylev ve demeçleri (1881 - 1938), İstanbul 1945

ATATURK (GAZİ MUSTAFA KEMAL PAŞA) : Nutuk, Ankara 1927

A. TEVFİK GÜREL : 1853 - 55 Türk - Rus ve müttefiklerin Kırım savaşı, İstanbul 1935

AZIZ SAMİH : Büyük Harpte Kafkas cephesi hâtıraları, Ankara 1934

BAHAETTİN : Çanakkale seferi, İstanbul 1930

BASIRETÇİ ALİ : İstanbul'da yarım asırlık vakayi-i mühimme, İstanbul 1325

BEHÇET : Büyük harpte Mısır sefiri, İstanbul 1930

BEKİR SIDKI : Garb ordusunun harekâtı, İstanbul 1331

BEKİR SIDKI BAYKAL : 93 harbi esnasında muhtelif tavassut ve sulh şayia ve teşebbüsleri (Belleten), İstanbul 1941

BEKİR SIDKI BAYKAL : 1877 harbi ve bununla ilgili meseleler hakkında bazı vesikalar (Tarih vesikaları), Ankara 1941

BEKİR SIDKI BAYKAL : 93 Meşrutiyeti (Belleten), Ankara 1942

BEKİR SITKI BAYKAL : Lord Salisbury'nin İstanbul'da fevkalâde murahhaslığı, Ankara 1944

BEKİR SIDKI BAYKAL : 93 harbi arefesinde Osmanlı devleti ile büyük devletler arasındaki münasebetler, Ankara 1945

CAVİD BAYSUN : Mustafa Reşid Paşa, İstanbul 1940

CAVİD PAŞA : Irak seferi ve İttihad hükümetinin hayâlat ve cehalet-i siyasiyesi, İstanbul 1334

CELÂL NURİ İLERİ : Türk inkılabı, İstanbul 1332
CELÂL AYBAR : Osmanlı İmparatorluğunun ticaret muvazenesi, Ankara 1934
CEMALETTİN İBN ELHATAB : Yemen'e isticlâb-ı nazar-ı dikkat, İstanbul 1327
CEMAL PAŞA : Hâtıralar ve vesikalar, İstanbul 1933
CEMAL PAŞA : Hâtırat 1913 - 1922, İstanbul
CEMAL TUKİN : Osmanlı İmparatorluğunda Girid isyanları, Ankara 1945
CEMAL TUKİN : Osmanlı İmparatorluğu devrinde Boğazlar meselesi, İstanbul 1947
CEMİL BİLSEL : Tanzimat'ın haricî siyaseti, İstanbul 1940
CEMİL BİLSEL : Türk Boğazları, İstanbul 1948
CEMİL TOPUZLU : İstibdad - Meşrutiyet - Cumhuriyet devirlerinde seksen yıllık hâtıralarım, İstanbul 1951
CEVDET PAŞA : Tezâkir; yayınlıyan Cavid Baysun, Ankara 1953
CEVDET R. YULARKIRAN : Reşid Paşa'nın hâtıraları, İstanbul 1939
C. F. ASPİNAL OGLANDER : Çanakkale muharebeleri, İstanbul 1932
COLLAS : La Turquie en 1864, Paris 1864
COLMAR VON DER GOLTZ : Devlet-i aliyyenin zaaf ve kuvveti, Mısır.
COLMAR VON DER GOLTZ : Plevne, İstanbul 1316
COLMAR VON DER GOLTZ : Osmanlı - Yunan seferi, İstanbul 1326
COLMAR VON DER GOLTZ : Goltz Paşa'nın Hâtıratı, İstanbul 1933
C. DONALD BLAIDELL : Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Malî Kontrolü, İstanbul, 1947
CTE E. DE KÉRATRY : Mourad V (1840 - 1878), Paris 1878
ED. DRİAULT : La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à la paix de Sévres, Paris 1921
EDMOND CHERTİER : Reformes en Turquie, Paris 1858
EMİN PAŞA : Yanya müdafaası,
EMİR ALİ HAYDAR : 1327 - 1328 Türkiye - İtalya Harbi tarih-i bahrisi, İstanbul 1339
ENVER BEHNAN SAFOLYO : Mustafa Reşid Paşa ve tanzimat devri tarihi, İstanbul 1945
ENVER BOLAYIR : Talât Paşa'nın Hâtıraları, İstanbul 1946
ENVER ZİYA KARAL : Osmanlı Tarihi V. cilo, Ankara 1947
ENVER ZİYA KARAL : Büyük Harpte Çanakkale, Ankara 1933
ERİCH VON FALKENHEİN : Hâtırat, İstanbul 1340
EŞREF : Sultan Abdülhamid Han'ın evâil-i saltanatı, Ruscuk 1326
E. W. VON HERBERT : Plevne müdafaası, İstanbul 1945
EYÜB SABRİ : Bir eserin hâtıraları, Ankara 1338
FAHRİ BELEN : Çanakkale Savaşı, İstanbul 1935
FAİK REŞİD UNAT : Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlığa tayini ve kendilerine müşirlik rütbesiyle Gazilik ünvanının verilmesi hakkında bazı vesikalar, İstanbul 1942
FEVZİ ÇAKMAK : Garbî Rumeli'nin suret-i ziyaı, İstanbul 1927
FEVZİ ÇAKMAK : Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri, Ankara 1936
FEVZİ KURTOĞLU : 1853 - 1855 Türk - Rus Harbi ve Kırım Seferi, İstanbul 1927
FEVZİ KURTOĞLU : Çanakkale ve 18 Mart 1915. İstanbul 1935
FRANÇOIS CHARLES - ROUX : Çanakkale Seferi, İstanbul 1337
FUAD GÜCÜYENER : Sîna Çölü'nde Türk ordusu, İstanbul 1943
FUAD ŞÜKRÜ : Saltanat-ı Milliyye temelleri, İstanbul 1339
GENERAL CHARLES TOWSHEND : Irak Seferim, İstanbul 1337
GENERAL PAPULAS : General Papulas'ın hâtıratı, İstanbul 1928
GENERAL TRİKOPİS : Hâtırat, İstanbul 1339
HAFIZ MEHMED BEY : Hakayikül - beyan fi hakkı cennetmekân Sultan Abdülâziz Han, İstanbul 1324
HAKKI TARIK US : Meclis-i Meb'usan (1293 - 1877). İstanbul 1940
HAKKI YENİAY : Osmanlı Borçları Tarihi, Ankara 1936
HALİL İNALCIK : Tanzimat ve Bulgar meselesi, Ankara 1943
HALÛK ŞEHSUVAROĞLU : Sultan Aziz. Hususî. siyasî hayatı, devri ve ölümü, İstanbul 1949
HASAN SIRRI : Hukuk-ı düvel nokta-i nazarından Osmanlı - İtalya Muharebesi, İstanbul 1330
HAYRİ : Harb-i Umumîde Çanakkale muharebat-ı berriyyesi Anafartalar Grupu muharebatı, İstanbul 1336
HAYRETTİN : Kırım Muharebesi tarih-i siyasîsi, İstanbul 1326
HENRY NİVET : Balkan ehl-i salib seferinde Avrupa siyâseti ve Türklerin felâketi, İstanbul 1329
HENRY NIVET : La Croisade Balcanique, Paris 1913
HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi, 1940 - 1957
HİLMİ FIRAT : Türk Boğazları ve önemi, İstanbul 1950
HİLMİ TUNALI : Makedonya. Mazisi, hali, istikbali, Kahire 1326
HİLMİ KÂMİL BAYUR : Sadrazam Kâmil Paşa. Siyasî hayatı, Ankara 1954
HÜSEYİN HIFZI : Sultan Murad-ı Hâmis ve esbab-ı hal'i, İstanbul 1326
HÜSEYİN HIFZI : Sultan Aziz Devri, İstanbul 1326
HÜSEYİN HIFZI : Girid Vekâyii, İstanbul 1326
HÜSEYİN KÂZIM KADRİ : 10 Temmuz inkılâbı ve netayici. Makedonya, Ermenistan ve Suriye meseleleri, İstanbul 1336
HÜSEYİN KÂMİL HANYAVİ : Girid Tarihi, İstanbul 1288

İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL İNAL : Osmanlı devrinde son sadrazamlar, İstanbul 1940 - 1953

İBNÜLEMİN MAHMUT KEMAL İNAL : Son Hattatlar, İstanbul 1955

İBNÜLEMİN MAHMUT KEMAL İNAL : Hoş Seda, İstanbul 1958

İBRAHİM HİLMİ : Balkan Harbinde askerî mağlûbiyetlerimizin esbabı, İstanbul 1329

İHSAN SUNGU : Tanzimat ve Yeni Osmanlılar, İstanbul 1940

İ. H. DANİŞMENT : Osmanlı tarihi kronolojisi C. IV, İstanbul 1955

İ. HALİL SEDES : 1877 - 1878 Osmanlı - Rus ve Romen Savaşı, İstanbul 1940

İ. REVLO : 1911 - 1912 Türk - İtalyan Harbi, İstanbul 1940

İSMAİL HAKKI : Vatan uğrunda yahud *Yıldız Mahkemesi, Mısır 1908*

İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI : Sultan Abdülâziz vak'asına dair vak'anüvis. Lûtfi Edendinin bir risâlesi, Ankara 1943

İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI : V. Murad'ı padişah yapmak isteyen K. Skalyeri - Aziz Bey komitesi (Belleten), Ankara 1944

İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI : Çerkes Hasan vak'ası (Belleten), Ankara 1945

İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI : II. Abdülhamid'in hal'i ve ölümüne dair vesikalar (Belleten), Ankara 1946

İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI : II. Abdülhamid devrinde Kâmil Paşa, Ankara 1955

İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI : II. Abdülhamid'in Alman İmparatoruna çekmiş olduğu bir telgraf, İstanbul 1955

İZZETTİN - BURHANETTİN : Harb-i Umumî'de Çanakkale muharebat-ı bahriyesi, İstanbul 1336

İZZET PAŞA : Osmanlı - Yunan Seferi, İstanbul 1325

J. DE TESTA : Recueil les traités de la Port Ottoman avec les puissances étrengères, Paris 1901

KÂMİL PAŞA : Tarih-i Siyasi-i Devlet-i Âliyye-i Osmani-ye, İstanbul 1329

KÂMİL PAŞA : Hülâsa-i hâtırat, İstanbul 1325

KÂMİL PAŞA : Hâtırat-ı sadr-ı esbak Kâmil Paşa, İstanbul 1329

KÂMİL PAŞA : Kâmil Paşa'nın âyan reisi Said Paşa'ya cevabları, İstanbul 1328

KÂZIM ARAS : İstikîâl Savaşı'nda Kocaeli Bölgesindeki Harekât, İstanbul 1936

KÂZIM KARABEKİR : Cihan Harbine neden girdik, nasıl girdik, nasıl idare ettik, İstanbul 1937

KEÇECİZADE İZZET FUAD PAŞA : Kaçırılan fırsatlar (ve zeyli), İstanbul 1325

KRESS VON KRESSENŞTEİN : Türklerle beraber Süveyş Kanalına, İstanbul 1943

LAMOUCHE : Türkiye tarihi, İstanbul

LİMAN VON SANDERS : Türkiye'nin hürriyet harbi, İstanbul 1329

LİMAN VON SANDERS : Türkiye'de beş sene, İstanbul 1337

LÛTFİ SİMAVİ : Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve halifenin sarayında gördüklerim, İstanbul 1340

LÛTFİ SİMAVİ : Devr-i İnkılâb, İstanbul 1336

MAHMUD MUHTAR PAŞA : Maziye bir nazar, İstanbul 1341

MAHMUD MES'UD PAŞA : Mecmua-i Muahedat, İstanbul 1294 - 1298

M. A. UBİCİNİ : Lettres sur la Turquie, Paris 1854

M. BEDRİ : Zamanın siyaha boyadığı ikinci kırmızı kitab. İttihad ve Terakki - Töhmet-i harb, İstanbul 1329

M. BEDRİ : Kırmızı Kitab. İttihad ve Terakki - Adem-i merkeziyet, İstanbul 1330

M. CEMAL : Vesâik-ı siyasiye, İstanbul 1327

MEHMET ZEKİ PÂKALIN : Mahmud Nedim Paşa, İstanbul 1940

MEHMED ZEKİ PÂKALIN : Hüseyin Avni Paşa, İstanbul 1940

MEHMED ZEKİ PÂKALIN : MİDHAT Paşa, İstanbul 1940

MEHMED SÜREYYA : Sicill-i Osmanî, İstanbul 1308 - 1311

MEHMED HAYRULLAH : Sadr-i esbak Âlî Paşa, İstanbul 1327

MEHMED MEMDUH PAŞA : Esvat-ı sudûr, İzmir 1328

MEHMED SELÂHATTİN : Bir Türk diplomatı. Mustafa Reşid Paşa, İstanbul 1306

MEHMED TAHİR : Osmanlı müellifleri, İstanbul 1333 - 1342

MEHMED TAHİR : Türklerin ulûm ve fününa hizmetleri, İstanbul 1314

MEHMED EMİN : Harb-i Umumî'de Osmanlı cepheleri vekayii, İstanbul 1338

MEHMED MEMDUH PAŞA : Tasvir-i ahval, tenvir-i istikbal. İstanbul 1328

MEHMED NİHAD : Balkan Harbi'nde Çatalca muharebatı, İstanbul 1341

MİDHAT IŞIN : Tarihte Girid ve Türkler, İstanbul 1945

MİDHAT PAŞA : Bir dahinin siyasî nutukları, İstanbul 1324

MİDHAT PAŞA : Mir'at-ı hayret, İstanbul 1325

MIDHAT PAŞA : Tabsıra-ı ibret, İstanbul 1325

MİDHAT PAŞA : Türkiye'nin mazisi ve istikbali, İstanbul 1326

M. LARCHER : Büyük Harpte Türk Harbi, İstanbul 1927

M. ŞAKİR ÜLKÜTAŞIR : Cevdet Paşa. Hayatı - Şahsiyeti - Eserleri, Ankara 1945

MUSTAFA FAZIL PAŞA : Paris'ten bir mektub, İstanbul 1326

MUSTAFA REŞİD BELGESAY : Tanzimat ve Adliye teşkilâtı, İstanbul 1940

MUSA KÂZIM : Devr-i istibdad ahvali ve müsebbibleri, İstanbul 1327

M. TAYYİB GÖKBİLGİN : Millî Mücadele Başlarken, Ankara 1959

MÜLMAN : Çanakkale Muharebesi 1915, Kastamonu 1932

MÜKRİMİN HALİL YİNANÇ : Tanzimattan Meşrutiyete kadar bizde tarihçilik, İstanbul 1940

MÜSLÜM ANDENER : Midhat Paşa'nın vasiyetnamesi ve suret-i şehadeti, Mersin 1953
NICOLAS IORGA : Osmanlı Tarihi V. cild, Ankara 1948
NIEKERLEY KRALYS : Rusya'nın Şark siyaseti ve Vilâyât-ı Şarkiye meselesi, İstanbul 1332
N. İVANOF : Balkan Harbi, İstanbul 1937
NURETTİN ALPKARTAL : Büyük Harpte Makedonya cephesi, Ankara 1938
NİYAZİ : Hâtırat-ı Niyazi, İstanbul 1326
OSMAN ERGİN : *Türkiye Maarif tarihi*, İstanbul 1939 - 1943
OSMAN NURİ : Abdülhamid-i Sâni ve devr-i saltanatı, İstanbul 1327
ÖMER LÜTFÜ BARKAN : Türk Toprak hukuku tarihinde Tanzimat, İstanbul 1940
ÖMER LÜTFÜ BARKAN : Tanzimat tetkiklerinin ortaya koyduğu bazı meseleler, İstanbul 1941
ÖMER ZEKİ : Balkan Harbi ve Şark Ordusu'nun hezimeti, İstanbul 1332
PAUL HOURIE : Türkiye nasıl paylaşıldı? Kaynarca muahedesinden son felâketimize kadar Şark meselesi, İstanbul 1329
P. AVERYANOF : XIX. Asırda Rusya - Türkiye - İran muharebeleri, Ankara 1926
PERTEV PAŞA : Balkan harbinde büyük karargâh-ı umumî, İstanbul 1327
PİERON DE MONDESIR : Edirne muhasarası, İstanbul 1331
PRENS SABAHATTİN : Teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkeziyet hakkında ikinci bir izah, İstanbul 1324
PRENS SABAHATTİN : Türkiye nasıl kurtarılabilir, İstanbul 1334
PRENS SABAHATTİN : İttihad ve Terakki Cemiyetine açık mektub, İstanbul 1327
RAŞİD PAŞA : Vak'a-i Hayretnüma, İstanbul 1291
REFİ ŞÜKRÜ SUVLA : Tanzimat devrinde istikrazlar, İstanbul 1940
RENÉ PİNON : *L'Europe et la Jeune* - Turquie, Paris 1911
REŞAD EKREM KOÇU : Osmanlı Muahedeleri, İstanbul 1934
RÜŞDÜ PAŞA : Akabe meselesi, İstanbul 1326
RUŞEN EŞREF : İki saltanat arasında, İstanbul 1334
RUŞEN EŞREF ÜNAYDIN : Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile mülâkat, İstanbul 1930
SADETTİN CELÂL ANTEL : Tanzimat Maarifi, İstanbul 1940
SAİD PAŞA : Said Paşa'nın Kâmil Paşa hâtıratına cevabları, İstanbul 1327
SAİD PAŞA : Said Paşa'nın hâtıratı, İstanbul 1328
SAİD HALİM PAŞA : *Buhran-ı fikrimiz*, İstanbul 1337
SEDAD PAŞA : Boğazlar meselesi ve Çanakkale muharebe-i berriyyesinde Türk Zaferi, İstanbul 1927
SELÂHATTİN : Harb-ı Umumî'de Çanakkale muharebat-ı bahriyesi, İstanbul 1336
SELÂHATTİN TANSEL : 93 seferi, 1877 harbinin sebebleri, Ankara 1943
SERGE GORYANOF : Devlet-i Osmaniye - Rusya Siyaseti, İstanbul 1331
SERGE GORYANOF : Le Boshore et les Dardanelles, Paris 1910
SERVER İSKİT : *Hususi ilk Türkçe gazetemiz* Tercüman-ı Ahval ve Agâh Efendi, Ankara 1937
SERVER İSKİT : Türkiye'de matbuat rejimleri, İstanbul 1939
SHMIDT BARTLET : Çanakkale harekât-ı harbiyesine dair ifşaat, İstanbul 1331
SIDNEY MOSLEY : Çanakkale hakikatleri, İstanbul 1332
SLAD, ADOLPHUS : Türkiye ve Kırım harbi (Ali Rıza Seyfi tercemesi), İstanbul 1943
SÜLEYMAN NAZİF : Tarihin yılan hikâyesi (Vahidettin'e mektub), İstanbul 1922
SÜLEYMAN PAŞA : Hiss-i inkılâb, İstanbul 1326
SÜLEYMAN PAŞA : 1293 Türk - Rus muharebesi hakayikinden hülâsa-i vukuat-ı harbiye, İstanbul 1326
SÜLEYMAN PAŞA : Umdetül - Hakayık, İstanbul 1928
SÜLEYMAN PAŞAZADE SAMİ : Süleyman Paşa'nın muhakemesi, İstanbul 1928
SÜLEYMAN SIRRI : Şemsi Paşa ve 24 Haziran, Selânik 1327
SÜLEYMAN TEVFİK - ABDULLAH ZÜHDÜ : Devlet-i Âliye-i Osmaniye ve Yunan muharebesi, İstanbul 1315
ŞEMSETTİN : Makedonya. Tarihçe-i devr-i inkılâb, İstanbul 1324
ŞEYHÜLİSLÂM CEMALETTİN EFENDİ : *Hâtırat-ı siyasiyye*, İstanbul 1336
ŞÜKRÜ BABAN - Tanzimat ve para, İstanbul 1940
TAHSİN : Girid, Selânik 1326
TAHSİN PAŞA : Abdülhamid ve Yıldız hâtıraları, İstanbul 1931
TEVFİK : Reşid Paşa merhumun bazı âsâr-ı siyasiyesi, İstanbul 1289
TEVFİK : Mir'at-ı vukuat-ı harbiye, İstanbul 1313
TEVFİK NURETTİN : Sultan Aziz'in hal'i ve intiharı, İstanbul 1324
TEVFİK NURETTİN : Sultan Murad'ın Cülûs ve hal'i, İstanbul 1324
ULUĞ İĞDEMİR : Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma, İstanbul 1937
ULUĞ İĞDEMİR : Atatürk'ün Anafartalar Muharebelerine aid hâtıraları, Ankara 1943
VECİHİ : Filistin ric'ati, İstanbul 1337
YUNUS NADİ ABALIOĞLU : İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmanî, İstanbul 1325
ZİHNİ PAŞA : Beyân-ı hakikat, İstanbul 1327
ZİYA KARAMURSAL : Osmanlı mali tarihi hakkında tetkikler, İstanbul 1940
ZİYA PAŞA : Veraset-i saltanat-ı seniye, İstanbul 1326

★

Altıncı Cildin Fihristi

(Dikkat: 1, 2, 3, 4 üncü ciltlerin fihristleri 4 üncü cilt sonunda, 5 inci de kendi cildinin sonunda verilmiştir).

ABDÜLMECİD
2964 — 3111

İkinci Mahmud'un vefatı. Abdülmecid'in cülûsu. Mührü hümayun'un Hüsrev Paşa tarafından alınışı. Nazırlıklara yeni tâyinler 2965.

Nizib mağlûbiyeti haberi. Meydana gelen yeni durum ve Mısır meselesinin son safhası, Londra - Boğazlar andlaşması 2966 - 2975.

Kaptan-ı Derya Ahmed Fevzi Paşa'nın donanma ile Mısır'a firarı 2966. — Konsolosların Mehmed Ali Paşa'ya müracaatları. Avrupa devletlerinin Mısır meselesine tekrar müdahaleleri, padişahın teessürü 2968. — Rus nüfuzunun kırılması ve Fransa. Londra konferansı 2970. — Londra andlaşmasının esasları, Mehmed Ali Paşa'nın davranışı 2971. — Mehmed Ali Paşa'nın Bab-ı âli ile anlaşma teşebbüsü. Mehmed Ali Paşa'yı yola getirmek için başlayan askerî harekât 2972. — Mehmed Ali Paşa'nın baş eğmesi. İbrahim Paşa'nın durumu 2973. — Mısır valisinin ilk fermana itirazı ve kabul edilen şekli 2974. — Boğazlar için Londra andlaşması 2975.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ıslâhat hazırlıkları ve Tanzimat-ı Hayriye 2975 - 2990.

Mustafa Reşid Paşa'nın ilk çalışmaları ve mücadelesi. Tanzimat'ın esasını tesbit için meclis kurulması ve Reşid Paşa'nın Londra sefirliği 2976. — Hüsrev Paşa'nın Reşid Paşa aleyhine çalışmaları 2977. — Reşid Paşa'nın Londra ve Paris'teki beyanları ve İstanbul'a gelişi. Sultan Abdülmecid'le görüşmesi. Tanzimat'ın ilânına padişahı ikna' etmesi 2978. — Yabancıların Tanzimat'a dair görüşleri, buna sebebolan esas âmiller 2979. — Tanzimat-ı Hayriye fermanının ilânı ve Reşid Paşa'nın heyecanı 2980. — Tanzimat fermanı (Gülhane hatt-ı hümayunu) 2982. — Tanzimat fermanının getirdiklerinin ana hatları. Gülhane hattı'nın iç ve dıştaki tepkileri 2985. — İstanbul halkının durumu, yabancı basının neşriyatı 2986. — Tanzimat aleyhtarlarının faaliyeti, Reşid Paşa'nın azli ve uzaklaştırılması. İzzet Mehmed Paşa'nın ikinci sadareti 2987. — Mehmed Emin Rauf Paşa'nın tekrar sadareti ve Mısır valisine rütbe verilmesi 2988. — Padişahın yurd içi tetkik gezisi. Arnavudluk isyanı. Rıza Paşa'nın seraskerlikten azli olayı 2989.

Lübnan meselesi; Maruni - Dürzi rekabeti, Avrupa devletlerinin ilgi ve müdahalesi, diğer olaylar 2990 - 3001

Fransa'nın müdahalesi 2991. — Fransız - İngiliz rekabeti, olaylar ve Bab-ı âli'nin tutumu 2992. — Fransa'nın fiilî müdahalesi, meselenin kapanması 2993. — Padişahın yurd içi ikinci gezisi ve direktifleri. Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın İstanbul'a gelişi ve oğlunun Londra'yı ziyareti, Süveyş kanalı fikri 2994. — Mustafa Reşid Paşa'nın sadaret makamına gelişi icraatı. Paşanın aleyhine çalışanlar ve sadaret makamında değişmeler 3000.

On dokuzuncu yüzyıl ortalarında Avrupa devletleri ve 1848 ihtilâlleri 3001 - 3006.

Fransa 3001. — Almanya ve Rusya, İtalya devletleri 3002. — İngiltere 3004. — Rusya ve hâkim olduğu bölgeler 3005. — Avusturya - Macaristan 3006.

Buğdan ve Eflak olayları, Macar mültecileri meselesi, çeşitli iç hareketler 3008 - 3014.

Balta Limanı anlaşması. Macar mültecileri meselesinde Avusturya ve Rusya 3009. — Osmanlı devletinin dış politikası. Mısır valiliğinin İbrahim ve Abbas Paşalara tevcihi 3010. — Hediye, rüşvet meselesi ve Sultan Abdülmecid'in yemini 3011. — Padişahın Ege ve Akdeniz adalarını ziyareti. Reşid Paşa'nın ıslâhat politikası 3012. — Tanzimat'ın Rumeli'nde tatbiki 3014

Osmanlı devletine karşı Rusya'nın faaliyeti, mübarek makamlar meselesi 3015 - 3024.

Karadağ isyanı ve Bab-ı âli'nin kuvvet göndermesi. Rus Çarı'nın Osmanlı devleti hakkında İngiltere'ye yaptığı teklif 3016. — Mübarek makamlar 3017. — Bu makamlar üzerinde Fransa ve Rusya rekabeti 3018. — Osmanlı devletinin ihtilâfı, hâi çareleri araması 3019. — Fransa - Rusya gerginliğinin artması. Prens Menşikof'un sefareti ve talepleri 3020. — Fransa ile İngiltere'nin tutumu, meselenin halli 3021 — Menşikof'un esas talebini yapması. Hariciye nazıriyle sadrâzamın değişmesi, Reşid Paşa'nın tasarısı. 3022. — Menşikof'un bocalaması. Meclis-i Kebîr'in kararı. Menşikof'un siyasî münasebetleri kesip gitmesi 3023. — İngiltere elçisinin rolü. Son gayretler ve Çar'ın son kararı 3024.

Osmanlı - Rus savaşının başlaması, Fransa ve İngiltere'nin Bab-ı âli ile ittifakı 3025 - 3047.

Rus ordusunun Prut nehrini geçerek Eflak - Buğdan'a yayılması. Viyana konferansı, Bab-ı âli'nin notayı reddi 3026. — İstanbul olayları, yayınlanan beyanname 3027. — Savaşın *resmen başlaması*, padişahın hattı, Rusyanın görüşü 3028. — Rumeli'deki ilk çarpışmalar 3029. — Doğu Anadolu'daki ilk çarpışmalar 3030. — Osmanlı donanmasının faaliyeti. Sinop baskını 3031. — Hâdiseyi hazırlayan âmiller 3033. — Olayın İstanbul'da tepkisi ve Rusya'ya *verilen müşterek nota* 3034. — Softaların ayaklanması, Reşid Paşa'nın istifası. Rusya'ya yapılan teklif ve bunun reddi. Çar'ın beyannamesi, Avusturya'nın tutumu 3035. — Çar'ın ültimatomu reddi. Fransa ve İngiltere'nin Rusya'ya savaş ilânı ve bu savaşla ilgili anlaşmalar 3036. — Rus propagandası ve buna kapılan Yunanistan'a karşı alınan tedbirler 3037. — Osmanlı Topluluklarının moral durumu ve bazı olaylar 3038. — Rus'ların Tuna boyunda harekete geçmeleri ve Fransız, İngiliz birliklerinin Gelibolu ve İstanbul'a gelişleri 3039. — Rusların Küçük Eflak'tan çekilmeleri ve Odesa'nın denizden bombardımanı 3040. — Silistre'nin muhasarası. Sadaret makamında değişme 3041. — Silistre'nin müdafaası ve Rus'ların Mora'dan ve Eflak'tan çekilmeleri 3042. — Müttefik ordular kumandanlarıyle görüşmeler ve Fransız, İngiliz kuvvetlerinin Varna'ya gelmeleri olayı 3044. — Avusturya ile Buğdan - Eflâk hakkında yapılan anlaşma ve Prusya'nın tutumu 3046. — Doğu Anadolu cephesi olayları 3047.

Kırım cephesinin açılması, Kırım savaşları 3048 — 3076.

Sivastopol'u ele geçirmek için hareketler 3050. — Alma savaşı 3051. — Müttefiklerin yeniden ileri harekete geçmeleri, Sivastopol'un tahkimi. Taarruz istikametinin tâyin edilmesi 3053. — Sivastopol'un denizden bombardımanı, Rus'ların mukabil hareketi Balaklava savaşı 3054. — İnkerman savaşı 3055. — İstanbul olayları; padişahın Fransız sefarethanesine gitmesi, sadarette yapılan değişiklik 3056. — Politik olaylar, Avusturya'nın yeni tutumu, Piyemonte'nin müttefiklere katılması, Osmanlı - İngiliz askerî anlaşması 3057. — Kış aylarında Kırım olayları, Rusların Gözleve'ye hücumu 3058. — Rus Çarı Birinci Nikola'nın ölümü. İlk kadın hastabakıcının gelişi. Piyemonte ile Osmanlılar arasında yapılan anlaşma 3059. — Reşid Paşa'nın istifası 3060. — Âli Paşa - Stradford 3062. — Müttefiklerin aldıkları tedbirler 3064. — Kerç'e çıkartma teşebbüsü, Kerç'in alınması. Sivastopol'un hücumla alınması kararı. Malakof Tabyesi 3065. — Gorçakof'un taarruzu 3066. — Malakof Tabyesinin ve Sivastopol'un alınması 3067. — Doğu Anadolu cephesi olayları. Kars'ın müdafaası ve teslimi 3069. — Son safhada İngiliz - Fransız anlaşmazlığı ve Osmanlı devletinin durumu 3070. — Abdülmecid'in baloya gidişi, ıslâhat fermanının ilânı 3074.

Paris sulh konferansı ve neticeleri 3076 - 3090

Konferansta Osmanlı devletinin durumu. *Paris andlaşmasının esasları* 3078. — Andlaşmanın muhtelif devletlere göre durumu. Rusya'nın görüşü ve İngiltere 3082. — Barış şenlikleri. Paris elçiliğindeki balo. Barıştan sonra Âli Paşa'ya yöneltilen tenkidler, sadarette ve hariciyede değişiklik 3088. — *Fransız - İngiliz rekabeti, sadarette değişiklik*. Reşid Paşa'nın son sadareti ve vefatı 3089

Abdülmecid'in son yıllarına aid olaylar 3090 - 3109

Cidde meselesi. Karadağ meselesi 3094 — Eflâk - Buğdan hakkındaki andlaşma. Süveyş kanalının kazılmaya başlanması 3095. — Kuleli vak'ası 3096. — Âli Paşa'nın sadaretten ayrılışı 3103. — Rumeli olayları. Niş valisinin icraatı 3104 — Rıza Paşa komisyonu ve sadarette değişiklik, Lübnan hâdiselerinin tekrar hâd hale gelmesi 3105 — Padişah ve Bab-ı âli'nin tedbirleri 3106. — Avrupa devletlerinin müdahalesi. Paris protokolu 3107. — Lübnan'a imtiyaz verilmesi. Ortodoks kilisesinde ayrılık ve yarattığı buhran. 3108. — Abdülmecid'in ölümü ve şahsiyeti 3109.

ABDÜLAZİZ

3112 — 3143

Abdülaziz'in ilk hatt-ı hümayunu 3114. — Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın azli, Âli Paşa'nın sadareti 3116. — Âli Paşa'nın azli, Fuad Paşa'nın sadareti 3117.

Avrupa ve komşu devletlerdeki olaylar, Bab-ı âli'nin bağımsız prensliklerle ittilâfları, isyanlar ve iç durum 3117 - 3142.

Rus tahrikleri ve Hersek isyanı, Karadağ'ın tutumu 3118. — İşkodra barış andlaşmasının esasları 3119. — Sırbistan Prensliği ile olan ittilâf ve yapılan andlaşma 3120. — Mali buhran, kâğıt paranın kalkışı 3121.— Fuad Paşa'nın istifası 3122 — Padişahın vehimlenmesi,

Yusuf Kâmil Paşa'nın sadareti. Padişahın gezisi, Mısır valisinin İstanbul'a gelmesi 3123. — Dedikodular üzerine hatt-ı hümayun. Yunan kıralının değişmesi 3124. — Padişahın Mısır seyahati 3125. — İstanbul'a dönüş ve Fuad Paşa'nın sadareti. 3126. — Pizren eyaleti, Midhat Paşa'nın faaliyeti ve alınan kararlar 3127. — Buğdan ve Eflak'ın yeni istekleri, İstanbul protokolu 3128. — Memleketeyn'deki iç olaylar, Bab-ı âli ve diğer devletler 3120. — Kuza'nın istifası Karol'ün seçilmesi 3130. — Mısır veraset meselesi, Fuad Paşa'nın sadaretten azli 3131. — Devletin malî durumu ve padişahın tutumu 3132. — Tuna vilâyetinde Bulgar çetecilerinin faaliyeti 3141. — Kıla'-ı erbaa (Dört kale) nın Sırbistana terki 3142.

Girid ihtilâli, 1284 fermanı ve Paris konferansı, Panslavizm, bazı eyaletlerde durum 3143 - 3164.

İlk hareketlerin başlaması 3144. — Yunan hükûmetinin tutumu ve Bab-ı âli 3145. — Mustafa Naili Paşa'nın Girid'e gönderilmesi, tenkil hareketinin hızlanması ve batı devletleri 3146. — Ömer Paşa'nın Girid'e gönderilmesi, Âli Paşa'nın sadareti 3147. — Üçüncü Napolyon'un Sultan Aziz'i daveti 3148. — Ömer Paşa'nın Ada'da faaliyeti 3149. — Âli Paşa'nın Girid'e gitmesi, Girid fermanı 3150. — Âli Paşa'ya hücumlar, Paris konferansı 3157. — Panslavizm hareketleri 3158. — Midhat Paşa'nın Tuna eyaletine gönderilmesi, Fuad Paşa'nın vefatı 3159. — Midhat Paşa ve Bağdad eyaleti 3160 — Tunus eyaleti. Süveyş kanalının hizmete açılışı 3163. — Beyoğlu yangını 3164.

Avrupa savaşları ve Rusya, Osmanlı devletinin tutumu, diğer olaylar 3164 - 3176.

Savaş neticesinin Osmanlı devletine tesiri 3165. — Londra konferansı ve andlaşması. Bulgar kilisesinin istiklâli. Malî durum artan masraflar 3167. — Âli Paşa'nın vefatı 3168. — Mahmud Nedim Paşa'nın sadareti ve ilk icraatı 3169. — Tunus'a verilen ferman. Tenkihat ve tasarrufât komisyonu ve icraatı 3170. — Mahmud Nedim Paşa'nın azli. Midhat Paşa'nın sadareti. Mısır Hidivine istikraz yapabilmesi için verilen ferman 3171. — Midhat Paşa'nın azli, Mütercim Rüşdü Paşa'nın sadareti 3172. — Ahmed Esad ve Şirvanî-zâde Rüşdü Paşaların sadaretleri, Mısır imtiyaz fermanı, İran Şahı'nın ziyareti 3173. — Demiryollarının hizmete açılması ve yeni istikraz imkânlarının araştırılması. Şirvanî-zâde'nin azli, Hüseyin Avni Paşa'nın sadareti 3174. — Hüseyin Avni Paşa'nın padişah hakkındaki tasavvurları ve azli. Ahmed Esad Paşa'nın ikinci sadareti 3175.

İmparatorlar kararı ve Hersek, Bosna, Bulgar isyanları, dış tazyikler, malî durum, Selânik ve İstanbul olayları 3176 - 3207.

Rusların kışkırtmaları. Esad Paşa'nın çekingen davranışı ve neticesi 3177. — Hersek'de durum 3178. — Fransa'nın, Avrupa devletlerinin olaya müdahalelerini istemesi 3179. — Âsilerin tenkili, Mahmud Nedim Paşa'nın tekrar sadarete getirilişi. İngilterenin tutumu 3180. — Çetecilerin üzerinde bulunan talimat. Bütçe açığını kapamak için bulunan şekil 3181. — Tenzil-i faiz kararının yarattığı durum 3182. — Üç başvekilin Paris'de toplantısı. İngiliz'lerin teklifi. Andrași lâyihası. hariciye nazırının beyanı 3194. — Bab-ı âli'nin tutumu ve Karadağ seferi 3195. — Alınan yeni tedbirler 3196. — Bulgar'ların ilk hareketleri ve İgnatiyef. Mahmud Nedim Paşa'nın hatalı icraatı 3197. — Bulgar ihtilâli, Otluk Köyü vak'ası 3198. — Âsilerin tenkiline başlanması. Selânik olayı 3200. — İstanbul olayları, Talebe-i Ulûmun nümayişi 3203. — Nümayişin devamı, Mahmud Nedim Paşa'nın azli 3205. — Berlin Memorandum'u ve İngiltere 3206.

Abdülaziz'in saltanattan uzaklaştırılması 3207 - 3231.

Hal' kararının alınması ve Mütercim Rüşdü Paşa'nın görüşü 3208. — Hal'de başlıca rolü olanlar 3209. — Bu işe dahil olan diğer kimseler. Olaydan önce Abdülaziz'in durumu 3210. — Hal' kararının tatbika konulması 3223 — Hal'in bir gün önce uygulanması 3224. — Murad Efendi'nin saraydan alınması 3225. — Biat için Serasker Kapısı'na götürülmesi 3226. — Yeni padişaha biat edilmesi ve Abdülaziz'in hal'ine alınan fetva 3227. — Abdülaziz'in hal'ini duyması. Durumun tebliği Dolmabahçe sarayından ayrılışı 3228. — Abdülaziz'in şahsiyeti 3231.

BEŞİNCİ MURAD
3232 — 3279

Yeni padişahın veliahdlık günleri, yeni Osmanlılar ve Midhat Paşa ile ilgisi 3232. — Padişahın ve devlet ricalinin Dolmabahçe sarayına gelişleri 3233. — Abdülaziz'in hal'ine üzülenler 3234. — Dolmabahçe sarayında mal yağması 3236.

Abdülaziz'in Topkapı sarayındaki günleri, Fer'iye'ye nakli ve ölümü 3237. - 3245.

Abdülaziz'in evhamı ve tekrar mektup yazması 3238. — Padişahın cevabı ve yeni yerin

tâyini 3239. — Abdülaziz'in Fer'iye sarayına nakli 3240. — Fer'iye'de geçen diğer olaylar 3241. — İntihar olayı 3242. — Hüseyin Avni Paşa'nın ve sonra sadrâzamın Fer'iye'ye gelmeleri 3243. — Midhat Paşa'nın olayı haber alması ve Sultan Murad'ın telâşı 3244. — Doktorların verdikleri raporlar Abdülaziz'in cenaze merasimi 3245.

Kanunu Esasi ve Meşrutiyet çalışmaları, padişahın durumu, Çerkes Hasan olayı 3246 - 3262.

Sadrâzamın Ziya Paşa ile çatışması vükelâ tarafından alınan karar 3255. — Padişahın durumu 3256. — Çerkes Hasan ve Hüseyin Avni Paşa 3257. — Çerkes Hasan'ın Seraskeri takibi ve vükelâ toplantısı 3258. — Toplantı odasına girişi ve Seraskeri vurması 3259. — Diğer vurulanlar ve ölenler 3260. — Kaatilin idamı ve olay hakkında yazılanlar 3262.

Osmanlı Sırp, Karadağ savaşı, Sultan Murad'ın saltanattan uzaklaştırılması 3263 - 3277.

Padişahın son durumu 3265. — Vükelâ kararı. Veliahd Abdülhamid Efendi'nin faaliyeti 3267. — Veliahdın vükelâya karşı tutumu 3268. — Beşinci Murad'ın hal'i 3275. — Beşinci Murad'ın şahsiyeti 3276. — Çırağan yılları ve ölümü 3277.

İKİNCİ ABDÜLHAMİD
3280 — 3455

Culûs, biat. Hal'inin eski padişah Beşinci Murad'a tebliği 3280. — Culûs hat-tı hümayunu ve kılıç alayı 3281. — Mütercim Rüşdü Paşa'nın sadaretten istifa etmek istemesi 3282.

Devrin ilk olayları, Sırbistan ve Karadağ, Bosna - Hersek, İstanbul konferansı, Meşrutiyet'in ilânı 3283 - 3298.

Sırp'ların yeniden savaşa karar vermeleri 3284. — Barış aleyhtarlarının Abdülhamid'i hal' teşebbüsleri 3285. — Osmanlı ordusunun hareketi ve Sırp'ların tam yenilişi. Rus'ların ültimatomu, Bab-ı âli'nin kabulü 3286. — Bulgar'ların tenkili 3287. — Konferans teklifi 3288. — Kanunu Esasi projesi ve Abdülhamid'in tashihleri. Midhat Paşa'nın sadareti. İstanbul konferansına doğru 3289 — İstanbul konferansının açılışı, Kanunu Esasi'nin ilânı 3290. — Konferans müzakereleri ve sunulan program 3291 — Bab-ı âli'de toplanan Meclis-i Umumi'de Sırbistan - Karadağ meselesi hakkındaki tekliflerin görüşülmesi ve reddi. Midhat Paşa'nın azli ve sınır dışı edilişi 3294. — Edhem Paşa'nın sadareti. Sırplarla sulh protokolu 3295. — Meclis-i Mebusan'ın açılışı ve padişahın nutku. Midhat Paşa'nın yurd dışına çıkarılmasının tepkileri 3296. — Karadağ'lıların yeniden tecavüze hazırlanması ve Londra protokolu 3297. — Londra protokolunun Bab-ı âli'ye tebliği ve reddedilmesi 3298.

1877 - 1878 Osmanlı - Rus savaşları. Edirne mütarekesi, Ayastafanos barışı 3298 - 3325.

Rus ordusunun harbe başlaması 3299. — İki tarafın askerî durumu 3300 — Tuna cephesi 3301. — Romanya'nın durumu. Romanya'nın Ruslara katılması ve Osmanlılara savaş ilânı 3303. — Harp harekâtının İstanbul'daki harp meclisinden idaresi 3304. — Avrupa devletlerinin tutumu. Rus kuvvetlerinin Tuna'ya geçişleri 3305. — Doğu cephesi harekâtı 3306. — Tuna cephesinde Rusların ilerlemesi 3308. — Rusların Plevne'de takılması 3309. — Çar'ın Rumen'lerden yardım istemesi 3311. — Rus - Rumen birleşik kuvvetlerinin Plevne'ye hücumları. Padişahın gazi ünvanını alışı ve Süleyman Paşa'nın başkumandanlığa tâyini 3312. — Kars'ın muhasarası 3313. — Plevne savunmasının sarsılması. Osman Paşa'nın son teşebbüsü ve esareti 3316. — Edirne'nin düşman eline geçmesi 3318 — Padişahın mütareke istemesi, Meclis-i Mebusan'daki cereyan Ahmed Hamdi Paşa'nın sadareti 3319. — Edirne mütarekesi 3321. — Hamdi Paşa'nın azli ve Ahmed Vefik Paşa'nın sadareti. Saraydaki meclis ve padişah, Meclis-i Mebusan'ın kapatılması 3323. — Osmanlı delegelerine verilen talimat 3324. — Rusların Ayastafanos'a gelmeleri. Ayastafanos barışı 3325.

Kıbrıs'ın İngiliz üssü oluşu. Berlin kongresi ve andlaşması. Yarattığı durum. İşgaller. Tunus ve Mısır'ın akıbeti. Duyûn-u Umumiye 3328 - 3349

Rusya'ya karşı Osmanlı - İngiliz anlaşması. Kıbrıs'ta İngiliz'lerin üslenmesi 3234. — Berlin kongresi, yapılan andlaşmanın esasları, terkedilen yerler 3235. — Yunanistan'ın istediği yerler 3337. — Avusturya'nın Bosna - Hersek'i işgali 3338. — Berlin andlaşmasının çıkardığı yeni ihtilâflar, Tunuslu Hayreddin Paşa'nın sadareti. Avusturya ile Bosna - Hersek anlaşması 3339. — Bulgaristan Prensliği 3340. — Mısır Hidivinin azli. Hayreddin Paşa'nın azli. Ahmed Arifî Paşa'nın sadareti 3341. — Karadağ ve Yunanistan olayları ve Arnavudlar 3342. — Yunan hududu meselesi 3343. — Tunus ve Fransa 3344 — Yıldız muhakemesi 3345. — Muharrem kararnamesi 3346. — Mısır olayları, Said Paşa'nın azli 3347. — Mısır olaylarının devamı, Abdurrahman Paşa'nın istifası. Mısır'ın İngilizler tarafından işgali 3348. — Said Paşa ve padişah, Ahmed Vefik Paşa'nın tâyini ve azli 3349.

Bulgaristan Prensliği ve Şarkî Rumeli eyaleti durumu ve diğer olaylar 3350 - 3367

Şarkî Rumeli eyaletinin Bulgaristan'a katılması 3356. — Avrupa devletleri ve Bab-ı âli, Rus politikası 3357. — Sırp - Bulgar çatışması, Bükreş andlaşması 3358 — Yunanistan'ın Girid'i ilhaka kalkışması. Şarkî Rumeli eyaleti hakkında nihaî anlaşma 3359. — İkinci Abdülha-

mid'in demiryolu politikası 3360. — Kâmil Paşa'nın azli. Cevad Paşa'nın sadareti 3362. — Ermeni meselesinin doğuşu, Rusya ve İngiltere 3363. — İlk Ermeni hareketi 3364. — Cevad Paşa'nın azli ve Said Paşa'nın sadareti. Ermeni vak'ası. Said Paşa'nın azli ve Kâmil Paşa'nın sadareti ve azli 3365 — İkinci Ermeni vak'ası, komitelerin istekleri 3366. — İngiltere'nin tutumu ve Amerika 3367.

Girid olayları ve 1897 Osmanlı - Yunan savaşı 3368 - 3382.

Abdülhamid'in Girid anlaşmasını feshetmesinin neticesi 3368. — Ada'ya muhtariyet verilmesi istenmesi 3369. — Yunan çeteleri ve Yunan hükûmeti 3371. — Yıldız'da toplanan Vükelâ Meclisi'nde Yunanlılarla harbe karar verilmesi 3372. — Tarafların kuvvetleri 3373. — İki taraf ordularının harp tertibi 3374. — Osmanlı ordusunun taarruzu, Milona savaşı 3376. — Yunanistan'da buhran, Çatalca zaferi 3378. — Osmanlıların Dömeke'yi işgali 3379. — Deniz hareketleri 3380. — Yunanistan'ın, savaşın durdurulması için Avrupa devletlerine ve Rusya'ya müracaatı, mütareke. Osmanlı - Yunan barış andlaşması 3381 — Girid'e muhtariyet verilmekle Yunanistan lehine halli 3382.

Barış sonrası siyasî gelişmeler. Makedonya meselesi, Arabistan ahvali 3383 - 3400

Almanya İmparatoru'nun ziyareti 3384. — Midilli adasının Fransızlar tarafından işgali. Makedonya harekâtı 3386. — Makedonya komitelerinin faaliyeti 3390. — Avlonyalı Ferid Paşa'nın sadareti 3391. — Makedonya hakkında Viyana ıslâhat programı. Makedonya'da komiteler harekâtının bastırılması, yeni teklifler 3392. — Sırp ve Bulgar'ların gizli anlaşması. Eski padişah Beşinci Murad'ın ölümü 3393. — Padişaha bomba ile suikasd teşebbüsü 3394. — Arabistan'da durum. Yemen 3395. — İmam Yahya'ya karşı askerî harekât. Akabe olayları 3396. — Bab-ı âli ile İngiltere arasında ihtilâfın halli 3397. — Vahhabi'ler, Kuveyt ve Necid ahvali. Makedonya için Rusya - Avusturya malî projesi 3398. — Bab-ı âli'ye zor kullanılması, malî ıslâhatın tatbikatı. Makedonya için İngiliz ve Rus programı 3399. — Memleket bünye ve idaresinin za'fı. Reval mülâkatı 3400.

İstibdada karşı faaliyetler, cemiyetler ve diğer hareketler 3401 - 3413.

Abdülhamid'e yapılan ihbar, sürgünler, Paris'teki faaliyet. Ahmed Rıza Bey'in faaliyeti ve «Meşveret» gazetesi 3402. — İttihad ve Terakki ile Ahmed Rıza Bey, İstanbul'da gizli çalışmalar 3403. — Mücadeleler. Damad Mahmud Paşa ile çocuklarının ve Midhat Paşa'nın oğlunun Avrupa'ya firarları 3405. — Damad Mahmud Paşa'nın Paris'ten Abdülhamid'e yazdığı mektup 3406. — Paris'te toplananların kongresi 3407. — Muhtelif yerlerde çeşitli cemiyetler kurulması. Vatan ve Hürriyet, Osmanlı Hürriyet Cemiyetlerinin birleştirilmesi 3408. — İttihad ve Terakki ile Arnavud komitelerinin birleşmesi 3409. — Abdülhamid idaresine toplu bir bakış 3410. — Selânik merkez kumandanının vuruluşu, dağa çıkış ve kıyam. İttihad ve Terakki Cemiyetinin yabancı devletlere verdiği muhtıra ve halka beyannamesi 3412. — Şemsi Paşa'nın öldürülmesi. Tatar Osman Paşa'nın dağa kaldırılması 3413.

Kanunu Esasinin yürürlüğe konması, İkinci Meşrutiyet 3414 - 3424.

Ferid Paşa'nın azli, Said Paşa'nın sadareti, vükelâ toplantısı ve padişah 3414. — Kanunu Esasinin yürürlüğe konması, Said Paşa'nın iki yüzlü tutumu 3413. — Halkın sevinci 3416. — Selânik'ten gelen heyet ve İttihad Terakki Cemiyetinin durumu ve tutumu 3417. — Meclisin toplanması hazırlığı ve Abdülhamid'in hatt-ı hümayunu 3418. — İlk ihtilâflar, Said Paşa'nın istifası ve Kâmil Paşa'nın sadareti 3419. — Meşrutiyetin ilânından sonra Makedonya. Avusturya'nın Bosna - Hersek'i işgali. Bulgaristan'ın istiklâlini ilânı 3420. — Girid'in Yunanistan'a katılması. Seçimler ve partiler 3421. — Esef verici olaylar Meclis-i Mebusan'ın toplanması, padişahın açış nutku, hükûmet programının kabulü 3422. — İttihad ve Terakki Partisinin hükûmete müdahalesi ve Kâmil Paşa'nın istifası 3424.

31 Mart olayı, İkinci Abdülhamid'in saltanattan uzaklaştırılması 3424 - 3453.

Olayın başlaması, ilk kurbanlar 3442. — Tevfik Paşa'nın sadareti, padişahın beyannameleri ve vehmi 3443. — Selânik'te teşkil olunan Hareket Ordusu'nun yola çıkması 3444. — Hareket Ordusu'nun Ayastafanos'taki karargâhından çekilen telgraflar ve halka hitaben neşrolunan beyanname 3445. — Hareket Ordusu'nun İstanbul'u işgali, isyanın bastırılması ve harp divanının kurulması. 31 Mart'ın nedenleri üzerine görüşler 3446. — Adana'daki Ermeni vak'ası 3448. — Abdülhamid'in tahttan indirilmesine doğru 3449. — Meclisten, Abdülhamid'in hal'i için karar alınması 3450. — Hal' kararının Abdülhamid'e tebliği 3450. — Abdülhamid'in Selânik'e sevki, İttihad ve Terakki'nin onu suçlandırma gayreti 3452. — *İkinci Abdülhamid'in şahsiyeti 3453.*

BEŞİNCİ MEHMED (REŞAD)

3456 — 3570

Meclis-i Millî'nin kararı. Kararın tebliği. Padişahın culûsu 3456. — Yıldız sarayında araştırma 3457.

Devrin başında malî durum. İç ve dış olaylar, gelişmeler 3458 - 3468.

Çırağan sarayının meclise tahsisi, Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadaretten istifası. 3459. — Hakkı Paşa'nın sadareti, Çırağan sarayının yanması 3460. — Halkta huzursuzluğun başlaması, bütçe açığı, istikraz aranması 3461. — Almanya'ya taraftar bir politika 3462 — Arnavudluk olaylarının gelişmesi 3463. — Gazeteci Ahmed Samim'in katli, Balkan devletleri ve Bab-ı âli 3464. — Balkan devletleri arasında kilise ihtilâfının halli için kanun. 3465. — Meclisteki Rum mebusların istekleri, hükûmete hücumlar 3466. — Bab-ı âli yangını. Padişahın Rumeli gezisi 3467.

İtalya'nın Trablusgarb'a saldırması ve savaş 3468 - 3479.

Almanya'nın tavassutu ve İtalya'ya hareket serbestisi tanıması 3469. — İtalya'nın verdiği ültimatom. Ültimatoma verilen cevap. İtalya'nın savaş ilânı 3470. — İki tarafın kuvvetleri Osmanlı birliklerinin yerli halkla beraber karşı koymaları 3472. — Trablus'un İtalyanlar tarafından ablukası ve sahil şehirlerinin işgali. Barış tavassutları ve siyasî faaliyetler 3473. — İtalyanların Trablusgarb ve Bingazi'yi ilhak ettiklerinin ilânı ve arabuluculuk isteği 3474. — Rusya tavassutunun reddi. Beyrut bombardımanı. Meclis-i Mebusan'ın feshi 3476. — Fransa ile temas, iki tarafın şartları, İtalyan donanmasının Boğaz'a hücumu 3477. — İtalya'nın talepleri, Bab-ı âli'nin şartları, Oniki Ada'nın gaibi, Fransa'nın yeni teşebbüsünün kabinece reddi 3478. — Anlaşma için teşebbüs ve müzakereler 3479.

İç durum, parti mücadeleleri ve ordu, sadaret ve hükûmet, Balkan devletlerinin hazırlıkları 3479 - 3489.

Ordunun siyasete karışması, Halâskâran Grupu 3480. — Arnavutluk olayları ve meclis 3482. — Hükûmet buhranı. Padişahın orduya beyannamesi, kabine için istişareler 3483. — Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın sadareti (Büyük Kabine). Kabinenin beyannamesi ve güven oyu 3484. — Balkan devletlerinin ittifak faaliyetleri 3485. — Rumeli vilâyetleri ıslâhat lâyihasının kabulü üzerine aleyhte yapılan nümayiş hareketleri. Rumeli'deki askerlerin zamansız terhisi 3487. — Tarafların hazırlıkları, Seferberlik ilânları, Avrupa devletlerinin harbi önleme teşebbüslerinin akameti 3488. — Avrupa devletlerinin Balkanlarda statükonun muhafaza edileceğine dair ilânı. İtalya ile barış imkânı aranması, Üçlü andlaşması 3489.

Balkan devletlerinin ültimatomu ve Balkan savaşları, diğer olaylar 3490 - 3515.

Osmanlı ordusunun kumanda kademeleri ve kıtaların bulundukları yerler, tarafların kuvvetleri 3492. — Bulgar taarruzu, Kırklareli'nin işgali ve Edirne'nin muhasarası, Lüleburgaz savaşı 3494. — Batı cephesinde savaşlar 3496. — Eski padişahın İstanbul'a nakli 3497. — Arnavudluğun işgali ve istiklâli. Çatalca savunması, Bab-ı âli'nin mütareke talebi 3498. — Mütarekenin imzasından sonra Balkan devletleri arasında çıkan anlaşmazlıklar, Londra barış konferansı 3499. — Büyük devletlerin Bab-ı âli'ye notası ve buna verilen cevap. Bab-ı âli baskını 3500. — Baskın hakkında yazılanlar ve saraya gidiş 3501. — Mahmud Şevket Paşa'nın sadareti 3502. — Savaşların tekrar başlaması, Çatalca savunması 3503. — Edirne'nin ve batı cephesi kalelerinin teslimi 3505. — Balkan harbinde denizlerdeki hareketler 3506. — Londra barış andlaşmasının imzası 3507. — Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülüşü, Said Paşa'nın sadareti 3508 - Olayın sebebleri 3509. — İkinci Balkan savaşına doğru 3511. — Bulgaristan'ın eski müttefiklerine saldırışı. Edirne'nin istirdadı için yapılan teşebbüs, Bab-ı âli'nin notası 3512. — Edirne'nin kurtarılması. Birbirleriyle savaşan Balkan devletlerinin Bükreş andlaşması, Bab-ı âli'nin imzaladığı barış andlaşmaları 3513. — Osmanlı devleti ve batılılar 3514. — Osmanlı ordusunun ıslâhı için İstanbul'a gelen Alman askerî heyeti. Şark vilâyetlerinde ıslâhat hakkında imzalanan mukavelename 3515.

Avrupa'nın durumu, Dünya savaşının başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu 3516 - 3523.

Avusturya veliahdına yapılan suikasd, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması. Devletlerin birbirlerine savaş ilânı 3517. — İttihadçıların Dünya Savaşı'ndan umdukları, Almanya ile yapılan gizli ittifak, İtilâf devletlerinin tarafsızlık teklifleri 3518. — Osmanlı devletinin savaşa girişini hazırlayan olay 3519. — Kapitülâsyonların ilgası, Osmanlı filosunun Karadenize çıkışı, İngiltere'nin protestosu 3520. — Rus limanlarının bombardımanı, İtilâf devletlerinin harp ilânı. Savaşa taraftar olmıyan kabine üyelerinin istifası, Cihad-ı Ekber ilânı 3521. — Mısır'ın krallık oluşu, İtalya'nın tutumu 3522

Osmanlı ordularının Rus, Irak, Sîna (Filistin, Suriye) ve Çanakkale cepheleri savaşları 3525 - 3549.

Rus'ların büyük taarruzu, Doğu Anadolu vilâyetlerinin işgali 3526. — Rus'larla deniz savaşları, Irak cephesi 3527. — Sîna cephesi, Kanal (Süveyş) seferi 3530. — Çanakkale cephesi 3531. — Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi'nin intiharı 3549.

Hicaz olayları, Filistin ve Irak cephesinde durum, sadarette değişiklik, ziyaretler, Rusya'nın savaştan çekilişi, padişahın vefatı 3550 - 3570.

İkinci Kanal taarruzu, Gazze savunması 3559. — Yıldırım Orduları grubunun teşkili, ihtilâflar 3560. — Said Halim Paşa'nın istifası, Talât Paşa Kabinesi, takvim ıslâhı 3562. — Amerika Birleşik devletlerinin savaşa girişi, Alman İmparatoru'nun İstanbul'u ziyareti

3563. — Veliahd Vahideddin Efendi'nin Almanya'ya ziyaret seyyahati 3565. — Veliahd ve yanındakiler Alman karargâhında 3566. — Eski padişah İkinci Abdülhamid'in vefatı, Rus ihtilâli ve Brest - Litovsk barışı. Diğer cephelerin durumu 3567. — Avusturya - Macaristan İmparatoru'nun ziyareti 3568. — Beşinci Mehmed (Reşad) in ölümü ve şahsiyeti 3569.

ALTINCI MEHMED (VAHİDEDDİN)

3574 — 3650

Culûs. Saray kapısından girerken ilk söylediği söz. Culûs töreninde saçak öpmek 3574. — İstanbul'un itilâf uçakları tarafından taarruza uğraması 3575.

Savaşın son safhası, cepheler, Mondros Mütarekesi, Paris Barış Konferansı 3576 — 3592.

Nablus meydan savaşı. Suriye'nin istilâsı 3577. — Talât Paşa'nın istifası, Ahmed İzzet Paşa'nın sadareti 3578. — Mondros Mütarekesi 3579. — Talât, Enver ve Cemal Paşaların kaçışlarının tepkileri, Yıldırım orduları grubunun lâğvı 3580. — Ahmed İzzet Paşa'nın istifası, Tevfik Paşa'nın sadareti, işgallerin devamı 3581. — Memleketteki çeşitli cereyanlar, partiler, cemiyetler, Meclisin feshi 3582. — Damad Ferid Paşa'nın sadareti, İzmir'in ve diğer şehirlerin işgali 3583. — Mustafa Kemal Paşa'nın ordu müfettişliğine atanması ve tepkileri. Damad Ferid Paşa'nın istifası, tekrar sadarete tâyini 3589. — Saltanat Şûrasının toplanması. Anadolu'da başlıyan hareket ve Mustafa Kemal Paşa 3591. — Paris Barış Konferansı, Damad Ferid Paşa'nın politikası 3592

Anadolu'da kongreler, Heyet-i Temsiliye ve Bâb-ı âli'nin tutumları. Misak-ı Millî, Yunanlıların ilerlemesi, İşgaller, Paris Konferansı, Sevr barışının imzası 3594 - 3605.

Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten ayrılması 3594. — Damad Ferid Paşa'nın istifası, tekrar sadareti. Erzurum ve Sivas kongreleri, Damad Ferid Paşa'nın tutumu 3596. — Anadolu'da başlıyan harekete karşı tedbirler, Ferid Paşa'nın istifası, Ali Rıza Paşa'nın sadareti. Ali Rıza Paşa'nın tutumu, Amasya mülâkatı ve protokolu 3598. — Yeni meclis için seçimler. Sivas'ta alınan kararlar 3599. — Meclis-i Mebusan'ın açılışı. Yunan ordusunun ileri harekâtı, Salih Paşa'nın sadareti, İstanbul'un işgali 3600. — Damad Ferid Paşa'nın dördüncü sadareti ve işgal bölgelerindeki olaylar 3601. — Paris'e giden yeni barış heyeti, kabulü istenen barış şartları 3602. — Damad Ferid Paşa'nın konferansa gelmesi, Yunan ordusunun ilerlemesi. Padişahın tutumu, saltanat Şûrası toplantısı 3603 — Damad Ferid Paşa'nın istifası ve son sadareti, barış andlaşmasının Sevr'de imzalanması 3604.

Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılması ve Millî Hükümet'in teşekkülü. Siyasî, askerî icraatı. Londra Konferansı. Savaşlar, anlaşma ve andlaşmalar 3606 - 3621

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kabul ettiği Teşkilât-ı Esasiye Kanunu 3606. — Ankara'da Fransızlarla imzalanan mütareke, cephe kumandanlıkları, ordu için karar 3607. — Ermenilerin yenilmesi, Gümrü barış andlaşması. Pontos meselesi 3608. — Sovyetlerle münasebetler 3609. — Damad Ferid Paşa'nın istifası, Tevfik Paşa'nın sadareti, Bilecik mülâkatı 3610. — Batı cephesinin yeni kumandanları, Yeşilordu ve Çerkes Edhem olayı 3611. — Yunanlıların yeni taarruzları, Birinci İnönü savaşı. Politik olaylar, Londra konferansına çağırılış 3612. — Konferansta temsil mevzuunda Bâb-ı âlî ile Ankara arasında muhabere, T. B. M. M.'nin kararı 3613. — Konferansta itilâf devletlerinin teklifleri, Bekir Sami Bey'in tutumu 3614. — İkinci İnönü Savaşı. Güney cephesinde durum 3615. — İç politik olayları 3616. — Yunan ordusunun yeniden taarruz ve ilerlemesi, Kütahya, Eskişehir savaşları 3617. — T. B. M. M. nde durum, Mustafa Kemal'in Başkumandanlığa atanması 3618. — Sakarya Meydan Savaşı 3619. — Mustafa Kemal'e Müşirlik rütbesi ve Gazi'lik ünvanı verilmesi 3621.

T. B. M. M.'nde durum, ordunun büyük zaferi. Bütün Anadolu ve İzmir'in kurtuluşu, Mudanya mütarekesi, Bâb-ı âli'nin tutumu, saltanatın ilgası, padişahın kaçması 3623 - 3648

Mecliste muhalefeti temsil edecek ikinci grubun kurulması 3623. — İtilâf devletlerinin mütareke teklifi ve yeni barış şartları 3624. — Başkumandanlık meselesi, Türk ordusunun taarruz hazırlığı ve durumu 3625. — Muhaliflerin, ordunun durumu hakkında menfi propağandaları, Başkumandanın cepheye hareketi 3628. — Büyük taarruzun başlaması 3629. — Başkumandanlık Meydan Savaşı, İzmir'e giriş 3630. — Büyük zaferin İstanbul'da akisleri, İstanbul hükümetinden Mustafa Kemal'e tebrik telgrafı 3631. — Büyük zaferden sonra 3633. — İtilâf devletlerinin barış konferansı teklifi 3641. — Konferans hakkında Tevfik Paşa'nın görüşü ve T. B M. M.'ne müracaatı, Mecliste, saltanatın ilgası kararının alınması 3643. — Sadrâzam ve İstanbul hükümetinin istifası 3645. — Vahideddin'in son cuma selâmlığı ve memleket dışına kaçışı 3646. — Altıncı Mehmed Vahideddin'in şahsiyeti 3648.

Ön dokuzuncu ve yirminci asır başlarında ilim, fikir ve san'at hayatı, iktisadî durum: 3651 - 3668.

Asra umumî bakış 3651. — I. İlim hayatı 3652. — II. Basın: Yıkılış devrinde doğan mühim bir fikir organı 3655. — III. Çeşitli san'at hayatı 1. Edebiyat 3660. — 2. Temaşa hayatı 3663. — 3. Musiki ve bestekârlar 3665. — 4. Yazı ve hattatlar 3665. — 5. Resim, nakış, tezhib, oyma, çini, mimarlık 3666. — IV. İktisadî durum 3667.

Bibliyografya : 3669 - 3672
Fihrist : 3673 — 3680

ALTINCI CİLDE AİT İLÂVELER

No. su	Adı	Sayfası
174	Abdülmecid zamanında bazı sahalarda Tanzimat hareketleri	2995
175	İlk kâğıt para ve dış istikrazlar	3071
176	Islâhat fermanı	3075
177	Abdülmecid devrine ait bazı yapılar	3083
178	Mustafa Reşid Paşa	3091
179	Abdülmecid zamanındaki veziriâzamlar	3097
180	Abdülmecid zamanındaki hükümdarlar	3110
181	Yeni Osmanlılar	3133
182	Abdülaziz ve Tevhide Hanım	3139
183	Abdülaziz'in Avrupa gezisi ve geziden notlar	3151
184	Süveyş Kanalı	3161
185	Abdülaziz devrinde yapılan çeşitli işler	3183
186	Abdülaziz devrinin bazı önemli yapıları	3201
187	Abdülaziz zamanındaki veziriâzamlar	3211
188	Abdülaziz zamanındaki hükümdarlar	3230
189	Abdülaziz'in ölümü olayı üzerindeki şüphe, rivayet ve karşılıklı iddialar	3247
190	Tanzimat devri ve çeşitli alanda getirdikleri	3269
191	Beşinci Murad zamanındaki hükümdarlar	3278
192	Ali Suavi ve Çırağan olayı	3329
193	Ahmed Midhat Paşa	3351
194	Hasta Adam	3387
195	İkinci Abdülhamid zamanında veziriâzamlar	3425
196	İkinci Abdülhamid zamanındaki hükümdarlar	3454
197	Saltanat, ordu, donanma sancakları ve ay yıldızlı bayrak	3471
198	Tuğralara dair	3510
199	Beşinci Mehmed (Reşad) zamanındaki veziriâzamlar	3551
200	Beşinci Mehmed (Reşad) zamanındaki hükümdarlar ve devlet başkanları	3569
201	Arma ve nişanlar	3571
202	Osmanlı İmparatorluğu zamanında siyasî cemiyetler ve partiler	3585
203	Altıncı Mehmed (Vahideddin) zamanındaki veziriâzamlar	3635
204	Altıncı Mehmed (Vahideddin) zamanındaki hükümdarlar ve devlet başkanları	3649

★ ★ ★